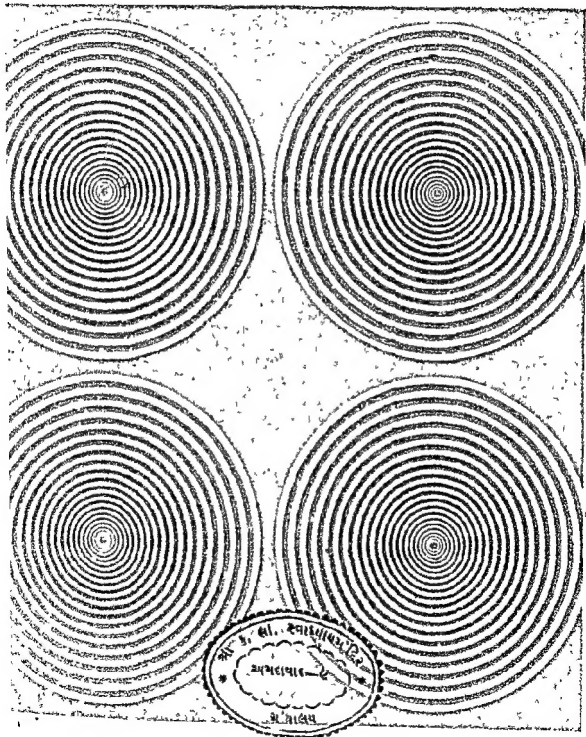

५

१९६७नुं साहित्य
जन्युआरी १९८

विश्वकाल

નાની ખચત

આપણા
સૌના
સંરક્ષાગનું
છત્ર બની
રહે છે...

નાની ખચત

નાનેરા પ્રયાસોનું બોટેકે પરિણામ

ગુજરાત સરકારના માહિતી યોગ્ય તરફથી પ્રકાશિત

વર : આર્નલ પ્રિન્ટરી, એલીસચિજ, અમદાવાદ-૬.

attractive, distinctive & durable
SHRI

AMBICA

fashion fabrics

Wide range of colours and designs in '**JANFORIZED**' Cotton & 'Terene'-Cotton Saris, Shirts, Voles, Poplins and Dress Materials. '**TEBILIZED**' Cotton suitings for crease resistance & '**TEBILIZED Double Tested**' for crease resistance & minimum ironing.

AMBICA GROUP

- **SHRI AMBICA MILLS LTD., Ahmedabad.**
- **SHRI ARBUDA MILLS LTD., Ahmedabad.**
- **SHRI AMBICA TUBES, Ahmedabad.**
- **SHRI AMBICA MACHINERY MANUFACTURERS, Ahmedabad.**

We Serve
Agriculture by
Supplying
Ammonia & Urea Plants
to
Fertilizers Industries
of India
Which is Basic to
India's Progress

Toyo Engineering Group

Head Office :

Wakamatsu Bldg.,
5, 3-Chome Mihonbashi-Honcho,
Chuo-ku, TOKYO.

Indian Office :

United Com. Bank Bldg.,
Parliament Street,
NEW DELHI.

પ્રગટ થઈ ચૂકેલ છે

તોલ્સતોયની મહાન નવલકથા યુદ્ધ અને શાંતિ
(વોર એન્ડ પીસ) ની સ્મૃતિ તાજ કરાવનારી.

ભારતીય મહાન નવલકથા

જૂઠા સચ ભાગ-૧-૨

લેખક

યુગાંતર ભા-૧-૨

શ્રી યશપાલ

ચારેય ભાગનું મૂલ્ય રૂા. ૪૭-૫૦

મધ્યમવર્ગી શહેરીઓનું મહાકાવ્ય

“....ભારતીય સાહિત્યની અમર કૃતિ ”

“ આજકલ ” ઓક્ટોબર ૧૯૫૯.

“ઘણાં વર્ષો સુધી ભારતીય નવલકથાકારો
માટે આદર્શ બની રહેશે.

“ યોજના ” ૧૪ ઓગસ્ટ ૧૯૬૦

“વિકટર હ્યુગો અને તોલ્સતોયની રચનાથી પછી
બળવત્તર છે ” ભગુતિ ” જાન્યુઆરી ૧૯૬૦

“દુનિયાની શ્રેષ્ઠ નવલકથાઓની સરખામણીમાં
ઊભી રહી શકે તેવી નવલકથા.

“ લીન્ક ” ઓક્ટો. ૯, ૧૯૬૦

: પ્રકાશક :

આર. આર. શેઠની કંપની

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ ૨. ગાંધીમાર્ગ : અમદાવાદ-૧

With Complements

**MACHINERY MACHINE IMPLEMENTS,
PUMPS Etc.**

A. Madhubhai & Co.

Maninagar, AHMEDABAD.

સંપાદકમંડળ

લોગીસાલ ગાંધી (પ્રમુખ)

વિમલ શાહ (સહ)

ચુવીર ચૌધરી (સહ)

બી. કે. મજમુદાર

યશવંત શુક્લ

નીરુભાઈ દેસાઈ

વિદ્યાવિજય

૮૫

જાન્યુઆરી ૧૯૬૮

વિશ્વમાનવ દર માસતી રૂ. ૧ તારીખે

પ્રસિદ્ધ થાય છે.

એક અંકનો એક રૂપિયો
વાર્ષિક લવાજમ દસ રૂપિયા
પરદેશમાં ૨૦ શિલિંગ

બધા પ્રતિષ્ઠિત પ્રકાશકોને ત્યાં
લવાજમ ભરી શકાય છે.

ડા. ૧૦૫/ ભરીને રેખાનો
શેર લેનારને વિશ્વમાનવ ભેટ
મોકલવામાં આવે છે.

લેખકોને પ્રસ્તુત આપવામાં આવે
છે. લેખોમાંના અભિપ્રાયો માટે
લેખકો જ જવાબદાર.

પત્રવ્યવહાર

રેખા કોમ્પોઝિટિવ પ્રિન્ટિંગ એન્ડ
પબ્લિકેશિંગ સોસાયટી, હોમાવન,
પાલડી, અમદાવાદ-૭

મુદ્રણ-સ્થાન

અંદિયા પ્રિન્ટરી, મિરજાપુર રોડ,
અમદાવાદ-૧

મુદ્રક-પ્રકાશક-માલિક

બકુલ ત્રિપાઠી, મેનેજિંગ ડિરેક્ટર,
રેખા કો. પ્રિ. એન્ડ પ. સોસાયટી,
પાલડી, અમદાવાદ-૭

ડા. પ્રબોધભાઈ પંડિત સાંતિભાઈ આચાર્ય ૨
આ પરિસંવાદ ચુવીર ચૌધરી ૪

પરિસંવાદ : ૧૯૬૭ નું સાહિત્ય

નાટક વિનોદ અધ્યયન ૫ | વાર્તા નમિન રાવળ ૧૪ | નવલ-
કથા ચંદ્રશાન્ત શેઠ ૨૭ | ચરિત્રાત્મક સાહિત્ય અને નિબંધ
રમણરાય જોશી ૩૩ | વિવેચન ભોળાભાઈ પટેલ ૩૮ | ભાષા-
સાહિત્ય સંશોધન યોગેન્દ્ર વ્યાસ ૬૫

વાર્તા

વિદાય ચુવીર ચૌધરી ૪૧

કવિતા

વસંત ભૂપેશ અધ્યયન ૭૯ | વળાંકે ભૂપેશ અધ્યયન ૭૯ |
પછી રાવજી પટેલ ૮૦ | બે સ્નેહરસિમ ૮૦ | સાપ જયંત પાઠક
૮૦ | હુમ્મસ દલિત ભૂય ૮૦

લેખ

રૂડી કાન્તિની ભારત પર અસર વી. બી. ઠક્ષિંક અનુવાદ :
પ્ર. શાહ પર

અનુવાદ

ઉદાત્તતરવ : લોન્ગર્થનસ ચંદ્રશંકર ભટ્ટ ૬૧

આત્મવૃત્તાંત

મારી કુનિયા (૧૬) સ્નેહરસિમ ૫૮

વૃત્તવિમર્શ

પેટા-ચૂંટણીઓ દેવવત પાઠક ૭૨ | કોંગ્રેસ અધિવેશન :
ઐતિહાસિક 'સેલ' ભોળીલાલ ગાંધી ૭૪ | ૮ યુ' રાજ્ય
કક્ષા-પ્રદર્શન જાનવાલ જાવલ ૭૬

અુપપૃષ્ઠ : જ્યોતિ ભટ્ટ

આ પરિસંવાદ

મુખ્યત્વે જાણીતી માટે વૈચારિક સંડોવણીની વૃત્તિ સતેજ થતી જાય એ આ સંસ્થાનો મુખ્ય હેતુ છે. એ હેતુને પ્રયત્નિતું રૂપ આપવા માટે પરિસંવાદ અમારે મન અનુકૂળ માધ્યમ છે. અધ્યયનનિષ્ઠાની આપણે ત્યાં એવી તો જીલ્લપ નથી કે દર અંકે એક પરિસંવાદ આપી ન શકાય. જે અર્થાદિત સાધનોથી સંસ્થાએ આ કામ ઉપાર્યું છે એ જોતાં લેખકો-વાચકોના પ્રતિભાવ સતોષકારક લાગ્યો છે.

સર્જનાતા સાહિત્યનું વિવેચન થયું જોઈએ એ સર્વસ્વીકાર્ય વલણથી પ્રેરાઈને પ્રસ્તુત પરિસંવાદનું આયોજન કમું હતું. પણ પૂર્વે આપેલા પરિસંવાદોની જેમ અહીં ચર્ચાના લાગ આવી શક્યો નથી, તાજે-તરના પ્રગટ થયેલી કૃતિઓ વિશે માત્ર એક મત પ્રગટ થાય એને બદલે સાથે સાથે એ મતની ચર્ચા પણ પ્રગટ થાય તો વધુ ઉપકારક થવા સંભવ છે. એ સાચું છે કે છેલ્લે તો સમયમાં—સમયથી તરી જાય એ જ કૃતિ ટકવાની. કૃતિનું આયુષ્ય વધારવામાં વિવેચન ભાગ્યે જ મદદરૂપ થઈ શકે. પણ બધું સમય પર છોડી દેવાનું વલણ સ્વીકારવામાં આવે તો યોગ્યકે એ નિષ્ક્રિય રહેવાની જ જવાબદારી વહેલી રહી સર્જનાત્મક પરિ-રિથિતોને—ક્રિયેટિવ સિસ્ટમેશન ને ધ્યાનથી જોવામાં અને વાચકો સમક્ષ એને વિશદ કરવામાં આપણે માનતા હોઈએ તો પ્રયત્ન કરીને ચર્ચા જામી કરી શકીએ, ચર્ચા જામી થાય એ માટે બહાનું આપી શકીએ. બળવાન ચર્ચાઓ થવી જ જોઈએ.

કવિતા વિશેનો લેખ બાકી રહી ગયો છે, છતાં આ પરિસંવાદ કદમાં ધાર્યા કરતાં મોટા થયો છે. વરસે દહાડે કેટકેટલી કૃતિઓ આપણે ત્યાં પ્રગટ થાય છે? સમીક્ષકોને વિનંતી કરી હતી કે એમને યોગ્ય લાગે એટલી કૃતિઓ પર જ લખે, એમને અનુકૂળ લાગે એ રીતે લખે. જેમણે અહીં પ્રવાહને સમજવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે એમણે કૃતિઓને ઉદાહરણ તરીકે ચૂકી છે અને જેમણે કૃતિનિષ્ઠ ચર્ચા કરી છે એમણે એમાંથી પ્રગટતાં વલણોની નોંધ લીધી છે. અભ્યાસીઓને પ્રસ્તુત લેખોમાં લખનારની સજ્જ અને સાહિત્યિક સર્જનતાના પરિચય થશે. બાકી, પ્રત્યેક કૃતિની જીલ્લપટભરી સમીક્ષાની અહીં શક્યતા ન હતી એ અમે સ્વીકારેલી મર્યાદા છે. તેથી સમીક્ષકો સામે આંખ જાંચી ન કરવા વિનંતી.

મેથુ આનંદે સાહિત્યવિવેચનના જે સિદ્ધાન્તોનું પ્રતિપાદન કમું હતું એમાં એક છે—“સર્જક સાહિત્યની દરેક કૃતિમાં એ લિન્ન લિન્ન તત્ત્વો જોઈ શકાય છે—લેખકનું વ્યક્તિત્વ અને જમાનાની માનસિક આમોહવા.” (અનુવાદ-ન. પા.) આજે લેખકના વ્યક્તિત્વને સ્થાને લેખકનો અવાજ એવો શબ્દપ્રયોગ થવા લાગ્યો છે. જમાનાની માનસિક આમોહવા કૃતિમાં જોવાનું વલણ મદ પડ્યું છે (જે બરાબર નથી) અને કૃતિનિષ્ઠ વિવેચન તરફ પક્ષપાત વધ્યો છે. માત્ર સાહિત્યિક ધોરણે જ કૃતિનું વિવેચન થયું જોઈએ એ આગ્રહ પ્રજ્ઞા જાગ્યો છે. સાહિત્યિક ધોરણે આજા પડે એવી કૃતિઓની સંખ્યા વધતાં કૃતિનિષ્ઠ વિવેચનનો ખ્યાલ વિકસવાનો. એમ થાય એ પહેલાં—

“To study the craft, to follow the process, to read constructively.”

—કલાકૌશલ તપાસીએ, સર્જન-પ્રક્રિયાને અનુસરીએ, વિધેયાત્મક દષ્ટિએ વાંચતાં વાંચતાં. વિવેચનની આ પહેલી શરત છે. એ શરતનું અહીં પાલન થયું છે. જોશી.

૧૯૮૭ની કવિતા પર શ્રી સુરેશ દક્ષાક્ષનો લેખ અને અન્ય વિભાગોમાં યથાસમય સુલભ ન થતાં સમાવાં રહી ગયેલાં પુસ્તકો (જેમ કે સુરેશ જોષીનો વાર્તાસંગ્રહ ‘ન તત્ર સૂર્યો ભાતિ’ કુન્દનિકા કાપડિયાનો વાર્તા સંગ્રહ ‘વધુ ને વધુ સુંદર’, જયંત પાઠક કૃત સ્મૃતિકથા ‘વનાંચલ’, નાનુભાઈ નાયકનું નાટક ‘સુદિતા બાલારામ’ ગેરે) વિશે પણ પછીના અંકમાં લેખ આપવાનો ખ્યાલ છે.

રઘુવીર ચૌધરી

૧૯૬૭ નું સાહિત્ય

નાટક

વિનોદ અધ્વર્યુ

નવસક્રમા-નવસિકાની સરખામણીમાં નાટકો ઓછી સંખ્યામાં પ્રગટ થાય છે-પણ એમ જ હોય. નાટક સાહિત્યસ્વરૂપ તરીકે લેખક, વાચક (અને પ્રકાશક માટે પણ) પ્રમાણમાં કઠિન પ્રયોગ છે. ખરેખર તો આપણે ત્યાં વસીદદારો જે થોડી લાગતી સંખ્યામાં નાટકો પ્રગટ થાય છે તે તો વધારે કહેવાય. આમેય સંખ્યાથી સાહિત્ય માતખર થતું નથી, અને વાચક અને પ્રેક્ષક ઉભયને સતોષે એવી, સાહિત્ય અને રંગપ્રયોગ ઉભય દૃષ્ટિએ ઉત્તમ એવી કૃતિની તો હંથળ રાહ જ નોવાની છે, તો સંખ્યા દૃષ્ટિએ બે નાટકો વધારે પ્રગટ થાય તોય શું અને ઓછા પ્રગટ થાય તોય શું !

આમ જતાં, જે કોઈ કૃતિઓ પ્રગટ થઈ રહી છે તેમાં સાહિત્યક્ષેત્રે અને રંગભૂમિક્ષેત્રે ‘નાટક’ વિશે જે કોઈ વિચારસંચાર થઈ રહ્યા છે તેનાં વિવિધ પ્રતિનિધો આપણને નોવા મળે છે.

સામાન્ય રીતે આપણે ત્યાં ‘જૂની’-‘નવી’ અથવા ‘પરંપરાગત’ અને ‘અર્વાચીન’, અથવા ક્યારેક ‘ધંધાદારી’ અને ‘બિનધંધાદારી’ યા ‘અવેતન’ રંગભૂમિ એમ નિર્દેશ થતા જણાય છે. આમ આપણે ત્યાં એક સાથે બે પ્રવાહો પ્રવર્તતા જણાય છે. ખરેખર તો કોઈ પણ દેશે પરંપરાગત અને અધન વચ્ચેની અનેક ભૂમિકાઓની કૃતિઓ પણ એકસાથે નોવા મળે જ. આપણે ત્યાં પણ, આ પ્રગટ થતાં-અને વર્ષ ૧૯૬૭ માં પ્રગટ થયેલાં નાટકોમાં પણ આ બંધી રિથિતિઓ સહ-વર્તમાન જણાય છે. જૂનાં નાટકોમાં કવિચિત્રકાર કુલ્લવજ-ભાર્ગવી શ્રી રમણિકલાલ દલાલ સંપાદિત ‘વિશ્વધર્મ’ નું આગ્રે થતું મુદ્રણ સાહિત્યક્ષેત્રે એને આજની નોંધના મુકાબે પણ તેના રચનાકાળ તો ગયા જમાનાનો જ. તો બીજા બાજુથી કેટલીક કૃતિઓ એવી પણ મળે છે

જેમનો રચનાકાળ અર્વાચીન, પણ નાટ્યવિભાવના વગેરેની દૃષ્ટિએ એમને અર્વાચીન કરતાં જૂના જમાના સાથે નિકટતર સંબંધ હોય. હા, ‘વિશ્વધર્મ’ ની સંપાદક આપેલી પ્રસ્તાવના તેમાં અપાયેલી જૂની રંગભૂમિચિત્રવધ વીગતોની દૃષ્ટિએ અભ્યાસીઓને મદદરૂપ નીવડશે તે નોંધવું જોઈએ.

શ્રી. પ્રમોદ ડોસાનું ‘પૂનમની રાત’ તથા શ્રી. સારંગ બારોટનું ‘પ્રેમસંગાઈ’ ધણે અંશે આ પ્રકારનાં નાટકો ગણાય. ખરેખર તો આ પ્રકારનાં નાટકોમાં જૂની-નવી રંગદૃષ્ટિનું એક પ્રકારનું સુખદ સમાધાન નોવા મળે છે. ‘કટે દેખાવે’-રંગરચના, બાજીકૃતિ, વગેરેમાં આ નાટકો અર્વાચીન જેવાં-પ્રેક્ષકોની અર્વાચીન દૃષ્ટિને સંતોષતાં લાગે છે, તો એમાંના સંઘર્ષ, પાત્ર-કથના વગેરે બાજતમાં એ પરંપરાગત નાટકો સાથે સંબંધ ધરાવે છે. જેમ, જૂનાં નાટકોની પ્રથમબતા કે સકુલતા એમાં નથી, એક જ વાર્તામાં અનેક તમસ્કાઓ બતાવનાર અનેક સંઘર્ષો ને અનેક ઉદ્દેશ એમાં નથી, વાર્તામાં એક સાથે દોરાતા-ગૂંચવાતા-કંપાતા-ઉદેકાતા વિવિધ દોર એમાં નથી, ‘દોષિક’ની વચ્ચે વચ્ચે ડોઢિયાં કરી જતી આડકથા અને એ આડકથાની આડોનો ઉપયોગ કરી પાછળ પથરાયે જતાં અનેક ‘નયનરંજક દ્રશ્યો’ કે ‘સનસનાટી’ કે પાત્રોનું ‘બહોળું વૃદ્ધ’ એમાં નથી, વાણીની કૃત્રિમ થઈ ગયેલી લાજો, વાગિમતા, ઝડઝમક અથવા ‘વન્સભોરી’ ગાયનો એમાં નથી, પણ એમ સાચું કે સંસારચિત્રની વીગતો અને ક્રામતો, સામસામે ગ્રહવાચકાં સારાં-નરસાં પાત્રોનાં દૃઢો, માની ન શકાય એવી ઉદાસતાથી લેખકે ભરેલા સુણેા અને હુડુણીથી સમૃદ્ધ નાયક-અથવાનાયક, સંસારચિત્રને રજૂ કરવાનો દૃષ્ટિકોણ, વિવિધ પરિમાણો વગરનાં અતિ પ્રગટ એકપાચી (flat) પાત્રો, અને પુરોભૂમિ પર ફૂદી

આ પરિસંવાદ

પ્રભાષીય ભૂતિ માટે વૈચારિક સંકોચણીની વૃત્તિ સતેજ થતી જાય એ આ સંસ્થાનો મુખ્ય હેતુ છે. એ હેતુને પ્રવૃત્તિનું રૂપ આપવા માટે પરિસંવાદ અમારે મન અનુકૂળ માધ્યમ છે. અધ્યયનનિષ્ઠાની આપણે ત્યાં એવી તો જીલ્પ નથી કે દર અંકે એક પરિસંવાદ આપી ન શકાય. જે મર્યાદિત સાધનોથી સંસ્થાએ આ કામ ઉપાડ્યું છે એ બેતાં લેખકો-વાચકોના પ્રતિભાવ સતોપકારક લાગ્યો છે.

સમજાતા સાહિત્યનું વિવેચન થવું જોઈએ એ સર્વસ્વીકાર્ય વલણથી પ્રેરાઈને પ્રસ્તુત પરિસંવાદનું આયોજન કયું હતું. પણ પૂર્વે આપેલા પરિસંવાદોની જેમ અહીં ચર્ચાનો ભાગ આવી શક્યો નથી. તાજે-તરમાં પ્રગટ થયેલી કૃતિઓ વિશે માત્ર એક મન પ્રગટ થાય એને બદલે સાથે સાથે એ મતની ચર્ચા પણ પ્રગટ થાય તો વધુ ઉપકારક થવા સંભવ છે. એ સાચું છે કે હવે તે સમયમાં—સમયથી તરી જાય એ જ કૃતિ ટકવાની. કૃતિનું આયુષ્ય વધારવામાં વિવેચન ભાગ્યે જ મદદરૂપ થઈ શકે. પણ ખરું સમય પર છોડી દેવાનું વલણ સ્વીકારવામાં આવે તો ચોગ્ગાએ નિષ્ક્રિય રહેવાની જ જવાબદારી વહેલી રહી સર્જનાત્મક પરિસ્થિતિને—ક્રિયેટિવ સિન્થેસિસ ને ધ્યાનથી જોવામાં અને વાચકો સમક્ષ એને વિશદ કરવામાં આપણે માનતા હોઈએ તો પ્રયત્ન કરીને ચર્ચા જીબી કરી શકીએ, ચર્ચા જીબી થાય એ માટે બહાનું આપી શકીએ. બળવાન ચર્ચાઓ થવી જ જોઈએ.

કવિતા વિશેના લેખ બાકી રહી ગયો છે, છતાં આ પરિસંવાદ કદમાં ધાર્યા કરતાં મોટો થયો છે. વરસે દહાડે કેટકેટલી કૃતિઓ આપણે ત્યાં પ્રગટ થાય છે? સમીક્ષકોને વિનંતી કરી હતી કે એમને યોગ્ય લાગે એટલી કૃતિઓ પર જ લખે, એમને અનુકૂળ લાગે એ રીતે લખે. જેમણે અહીં પ્રવાહને સમજવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે એમણે કૃતિઓને ઉદાહરણ તરીકે ચૂકી છે અને જેમણે કૃતિનિષ્ઠ ચર્ચા કરી છે એમણે એમાંથી પ્રગટતાં વલણોની નોંધ લીધી છે. અભ્યાસીઓને પ્રસ્તુત લેખોમાં કમ્પારટીવ સ્ટડી અને સાહિત્યિક સર્જનતાનો પરિચય થશે. બાકી, પ્રત્યેક કૃતિની ઝીણવટભરી સમીક્ષાની અહીં શક્યતા ન હતી એ અમે સ્વીકારેલી મર્યાદા છે. તેથી સમીક્ષકો સામે આંખ જીંચી ન કરવા વિનંતી.

મેથુ આનંદે સાહિત્યવિવેચનના જે સિદ્ધાન્તોનું પ્રતિપાદન કયું હતું એમાં એક છે—“સર્જક સાહિત્યની દરેક કૃતિમાં એ લિન્ન લિન્ન તરત જોઈ શકાય છે—લેખકનું વ્યક્તિત્વ અને જમાનાની માનસિક આબોહવા.” (અનુવાદ-ન. પા.) આજે લેખકના વ્યક્તિત્વને સ્થાને લેખકનો અવાજ એવો શબ્દપ્રયોગ થવા લાગ્યો છે. જમાનાની માનસિક આબોહવા કૃતિમાં જોવાનું વલણ મંદ પડ્યું છે (જે બરાબર નથી) અને કૃતિનિષ્ઠ વિવેચન તરફ પક્ષપાત વધ્યો છે. માત્ર સાહિત્યિક ધોરણે જ કૃતિનું વિવેચન થવું જોઈએ એ આમ્રક પ્રમુખ બન્યો છે. સાહિત્યિક ધોરણે આજે પડે એવી કૃતિઓની સંખ્યા વધતાં કૃતિનિષ્ઠ વિવેચનનો ખ્યાલ વિકસવાનો. એમ થાય એ પહેલાં—

“To study the craft, to follow the process, to read constructively.”

—કલાઘોષણ તપાસીએ, સર્જન-પ્રક્રિયાને અનુસરીએ, વિવેચાત્મક દ્રષ્ટિએ વાંચતાં વાંચતાં. વિવેચનની આ પહેલી શરત છે. એ શરતનું અહીં પાલન થયું છે. જોશી.

૧૯૬૭ની કવિતા પર શ્રી સુરેશ દલાલનો લેખ અને અન્ય વિભાગોમાં યથાસમય સુલભ ન થતાં સમાર્પાં રહી ગયેલાં પુસ્તકો (જેમ કે સુરેશ જોષીનો વાર્તાસંગ્રહ ‘ન તત્ર સૂર્યો ભાતિ’ કુન્દનિકા કાપડિયાનો વાર્તા સંગ્રહ ‘વધુ ને વધુ મુન્દર’, જ્યંત પાંકે કૃત સ્થિતિકા ‘વનાંચલ’, નાનુભાઈ નાયકનું નાટક ‘સુદિતા બાલારામ’ વગેરે) વિશે પણ પછીના અંકમાં લેખ આપવાનો ખ્યાલ છે.

રઘુવીર ચૌધરી

૧૯૬૭ નું સાહિત્ય

નાટક

વિનોદ અદ્યક્ષ

નવલસંગ-નવલસંગની સરખામણીમાં નાટકો ઓછી સંખ્યામાં પ્રગટ થાય છે - પણ એમ જ હોય. નાટક સાહિત્યસ્વરૂપ તરીકે લેખક, વાચક (અને પ્રકાશક માટે પણ) પ્રમાણમાં કઠિન પ્રયોગ છે. ખરેખર તો આપણે ત્યાં ઘરસેદહાડે જે થોડી લાગતી સંખ્યામાં નાટકો પ્રગટ થાય છે તે તો વધારે કહેવાય. આમેય સંખ્યાથી સાહિત્ય માત્ર પર થતું નથી, અને વાચક અને પ્રેક્ષક ઉભયને સંતોષે એવી, સાહિત્ય અને રંગપ્રયોગ ઉભય દૃષ્ટિએ ઉત્તમ એવી કૃતિની તો હંથળ રાહ જ ભેગાની છે, તો સંખ્યા દૃષ્ટિએ બે નાટકો વધારે પ્રગટ થાય તોય શું અને ઓછા પ્રગટ થાય તોય શું !

આમ છતાં, જે કાર્ષ્ણિક કૃતિઓ પ્રગટ થઈ રહી છે તેમાં સાહિત્યક્ષેત્રે અને રંગભૂમિક્ષેત્રે 'નાટક' વિશે જે કાર્ષ્ણિક વિચારસંચાર થઈ રહ્યા છે તેનાં વિવિધ પ્રતિબિંબો આપણને ભેગા મળે છે.

સામાન્ય રીતે આપણે ત્યાં 'જૂની' - 'નવી' અથવા 'પરંપરાગત' અને 'અર્વાચીન', અથવા ક્યારેક 'ધંધાદારી' અને 'ગિનધંધાદારી' થા 'અવેતન' રંગભૂમિ એમ નિર્દેશ થતા જણાય છે. આમ આપણે ત્યાં એક સાથે બે પ્રવાહો પ્રવર્તતા જણાય છે. ખરેખર તો કોઈ પણ દેશ પરંપરાગત અને અધનન વચ્ચેની અનેક ભૂમિકાઓની કૃતિઓ પણ એકસાથે ભેગા મળે જ. આપણે ત્યાં પણ, આ પ્રગટ થતાં - અને વર્ષ ૧૯૬૭ માં પ્રગટ થયેલાં નાટકોમાં પણ આ બધી સ્થિતિઓ સહ-વર્તમાન જણાય છે. જૂનાં નાટકોમાં કવિચિત્રકાર કુલ્યંદ-ભાર્ગવની શ્રી રમણિકલાલ દ્વારા સંપાદિત 'વિશ્વધર્મ' નું આજે થતું મુદ્રણ સાહિત્યક્ષેત્રે અને આજની નોંધમાં મુદ્રાયે પણ તેનો રચનાકાળ તો ગયા જમાનાનો જ. તો બીજા આજીવી કેટલીક કૃતિઓ એવી પણ મળે છે

જેમનો રચનાકાળ અર્વાચીન, પણ નાટ્યવિભાવના વગેરેની દૃષ્ટિએ એમને અર્વાચીન કરતાં જૂના જમાના સાથે નિકટતર સગાઈ હોય. હા, 'વિશ્વધર્મ' ની સંપાદક આપેલી પ્રસ્તાવના તેમાં અપાયેલી જૂની રંગભૂમિવિષયક વીમલોત્તી દૃષ્ટિએ અભ્યાસીઓને મદદરૂપ નીવડશે તે નોંધવું જોઈએ.

શ્રી. પ્રગટ ડેસાનું 'પૂતમની રાત' તથા શ્રી. સારંગ બારોટનું 'પ્રેમસંગાઈ' ઇણે અંશે આ પ્રકારનાં નાટકો ગણાય. ખરેખર તો આ પ્રકારનાં નાટકોમાં જૂની-નવી રંગદૃષ્ટિનું એક પ્રકારનું સુખદ સમાધાન ભેગા મળે છે. 'કંઠે દેખાવે' - રજરચના, બાણકૃતિ, વગેરેમાં આ નાટકો અર્વાચીન ભેગાં - પ્રેક્ષકોની અર્વાચીન દૃષ્ટિને સંતોષવાં હાથે છે, તો એમાંના સંધર્મ, પાત્ર-કથના વગેરે બાજતમાં એ પરંપરાગત નાટકો સાથે સંબંધ ધરાવે છે. જેમ, જૂનાં નાટકોની પ્રથમતા કે સંકુલતા એમાં નથી, એક જ વાર્તામાં અનેક તમ્બાઓ અતવનાર અનેક સંધર્મો ને અનેક ઉદ્દેશ એમાં નથી, વાર્તામાં એક સાથે દોરાતા-ગૂંચવાતા-કપાતા-ઉડેલાતા વિવિધ દોર એમાં નથી, 'કામિક'ની વચ્ચે વચ્ચે ડેકિયા કરી જતી આડકથા અને એ આડકથાની આડીનો ઉપયોગ કરી પાછળ પશ્ચાત્તે જતાં અનેક 'નયનરંજક દૃશ્યો' કે 'સનસનારી' કે પાંતોનું 'બહોળું' વૃદ્ધ' એમાં નથી, વાણીની કૃત્રિમ ચર્ચાએલી લદણો, વાગિમતા, ઝડઝડક અથવા 'વનસભોરી' ગાળનો એમાં નથી, પણ એમ સાચું કે સંસારચિત્રની વીમલોત્તી અને કરામતો, સામસામે ગોદામયર્થા સારાં-નરસાં પાત્રોનાં દંદો, માની ન શકાય એવી ઉદારતાથી લેખકે ભરેલા યુગો અને દુઃખોથી સમૃદ્ધ નાથક-ખસનાયક, સંસારચિત્રને રજ કરતાં દૃષ્ટિકોણ, વિવિધ પરિભાષો વગરનાં અતિ પ્રગટ એકપાથી (flat) પાત્રો, અને પુરોભૂમિ પર ફૂદી

આવી ભૂતને અત્યંત સ્પષ્ટપણે પ્રગટ કરી દેતા સીધા સંઘર્ષો, આ બધું એમાં છે. અલગત, શ્રી. પ્રાગજી ઠોસાનાં અન્ય નાટકોમાં તેમ જ આમાં પણ વસ્તુ પ્રવર્તમાન કલ્પનનું છે એટલે તેમ જ લેખક નીવડેલા—અનુભવી દોષ અપ્રતીનિકર અતિશયના, નિરર્થક ઉત્કટતા વગેરેને ટાળી શક્યા છે અને બાકી સંઘર્ષને નાવિકના મન પગના આધારથી કિષ્ક્રમતા પરિણામ સુધી લઈ જઈ શક્યા છે. વાચનિકતા અને પ્રતીતિકરતા જળવાયાં છે છતાં અર્થાભિનતાના દુરુપા નીચે પણ પ્રભાસિકાચત રંગભૂમિનો પ્રભાવ એમની સમગ્ર કૃતિની વિસ્થાપના, તથા આદર્શ મુલ્યોની નજીબતા વગેરેમાં અછળો રહેલા નથી. શ્રી સારંગ બારોટ પામે નવલકથા—સાંતાવેખનનો અનુભવ છે પણ નાટકનો નથી. વળી, એમણે તો પ્રખ્યાતનામાં જ જણાવ્યું છે કે :

“ ‘ગ્રેમસગાર્થ’ સીધાચાલુ નાટકો કરનાં થોડુંક છુટું બની રહે તે માટે સમાનપણે પ્રખ્યાત કરવામાં આવ્યો છે.” પણ નાટક પોને એમનો ‘નવીનતા’નો આ દાવો સિદ્ધ કરતું નથી. સીધા જેણે એવા દાવ, તે જ નવો પંથ પાડી શકે. પરંપરાના પૂરા અને ગ્રીચી પરિચય વગર પરંપરાવિરોધી અને નવચેત્ર શક્ય નથી. સામાન્ય રીતે દેખાતા નમૂનાઓથી ત્રાજ છુટું તે નહું નથી. શ્રી બારોટ પોતાના મનમાં નાટકની વિશ્વારત્ના સંતોષારી લાગે છે, જે ‘આદર્શ’ (model) કહ્યું લાગે છે તે તો પૂર્વકથિત જૂના-નવાની મેળવણીરૂપ નાટકનું જ છે—અને તે આપણને સ. પ્રાગજી ઠોસા વગેરે, હોદ્દાપ્રિય રંગભૂમિને નજરમાં રાખી લખનાર અનેક લેખકોમાં જોવા મળે છે. શ્રી. સારંગ બારોટની આ કૃતિ એ જ મંડળમાં ગોવાઈ જઈ શકે છે. ‘ગ્રેમ-સગાર્થ’ પણ બંધિત અને સમાજ, તથા અતિશયના-શીલતા અને અતિ-વચકાર-જડતાનો જમાનાનુરો સંઘર્ષ રજૂ કરતું નાટક છે. પાત્રો એકપાત્રી અને ઉત્કટ છે—છવંત માનવીઓ કરતાં અમુક ‘પ્રકાર’ કે ‘વર્ગ’ના પ્રતિનિધિ લાગે એવાં સંઘર્ષ પ્રગટ અને સીધા છે, ઉદ્વેગ અતિશયતાવાળો અને આકર્ષક છે. વળી સ. ઠોસાનો અનુભવ એમના નાટકમાં પાત્રોની અવસ્થાવર, પ્રવેશ, નિષ્ક્રમણ અને તે દ્વારા વસ્તુનો વિદ્યસ સાધવામાં દામ લાગ્યો છે, તેવી મદદ થી. બારોટને નથી. અલગત, દરેકો કુશળતાથી ચોળવવાં લાગે છે, પણ ચોજનાની

રેખાઓ પકડાઈ જાય છે. કારણ કે એ બહુ નબળીતી યુક્તિઓ પર આધારિત છે. સંપર્ષાત્મક ક્ષણો અને એમાંથી જળાની તીવ્ર મનોવેદના અને ઉગ્ર બ્યવહારમાં પરિણમી પરિસ્થિતિઓના ઉચ્ચગિર્દુઓ (climaxes) જોવાં કરવામાં અને તેને પરિણામે નાટ્યાત્મક નડી તો નાટકીય (dramatic નહીં તો theatrical) અસર ઉત્પન્ન કરી નાટકમાં ખેંચ લીધી કરવામાં—એના દોરને દીલો ન પડવા દઈ, મતિ (tempo) ને ધટવા ન દઈ હિર્નિયુક્ત આલેખન કરવામાં થી, પ્રાગજી ઠોસાને જે સફળતા મળે છે તેવી સફળતા મેળવવા શ્રી. સારંગ બારોટને દણ રંગભૂમિના વધુ અનુભવની જરૂર છે—એ નજર, એ કળા અનુભવથી જ આવે. ‘ગ્રેમસગાર્થ’માં ચંદનનું પાત્ર માનસિક સંઘર્ષ તથા હિર્નિન્ય વિવિધ પરિસ્થિતિઓના અભિનય માટે સુંદર તક પૂરી પાડી શકે તેમ છે, પણ લેખક તેનો પૂરો લાભ ઉઠાવી શક્યા નથી. અવંતીની, આઘાતને પરિણામે શના પદાધારથી નીપજની ત્રિયતિ એક પાસ એને વિશેષ પરિસ્થિતિ અને અંગજડતાની મર્યાદામાં રહીને અભિનય કરવાની તક આપે છે તો બીજી બાજુ તેને આસનપદ કરી તેની ક્રિયાશીલતાને સીમિત કરી નાખે છે. ‘પૂતમની મત’માં, આની સરખામણીમાં, પાત્રોનું ચૈનિષ અને શેષિષ્ટ વધુ જળવાયું છે, તથા ડાહીને મળતી ગોઠ-ખજીયા અભિનયની તક સારી અભિનેત્રીને રંગમંચ ક્ષણે વધારે મોકલે આપે છે. ખરેખર તો, એમાં જાણે જાણીતા જેવા વસ્તુની આખી જળા અમુક નાટકી પરિસ્થિતિઓ તથા અમુક અભિનેષ ક્ષણે તરફ લઈ જવા માટે સમાનપણે ગોવાઈ હોય એમ પણ લાગે, તેમ છતાં એમાં કંઈક બહુ લોચ નહીં એવા છતાં સામાન્ય નાટકની જમાવટ માટે પૂરતા રહસ્યની મદદો લીધે છે, તથા પરિસ્થિતિ ઉત્કટતા તરફ આગળ વધીને અતિ ઉગ્ર આવેશવુદ્ધ વર્તનમાં પરિણમે છે. એ નાટકને રંગભૂમિ પર સફળતા અપાવવામાં દામ લાગે છે. બાકી તો ‘પૂતમની રાત’માંનાં નામકરણોની (અને નાટકના નામકરણની પદ્ય) પદ્ધતિથી મોડીને લગભગ સંપૂર્ણ અભિગમ પરંપરાપ્રાપ્ત રંગભૂમિનાં નાટકોની યાદ દેવડાવી શકે તેમ છે—અને તેવું જ ‘ગ્રેમસગાર્થ’માં છે. ખન્ને-માંનાં પાત્રો—અતિ સુશીલ કે અતિદુષ્ટ, અથવા ભયો કે કુટિલ અર્થાભિન લક્ષણોમાં છુટતાં સંકુલ માનવીઓનાં

અનેક પાર્શ્વીય પાત્રાલેખનો નથી. આવા અને આવી વસ્તુના આલેખના માટે જને લેખકેએ ગામનું, (અને શહેરનું નહીં) એવું સ્થાન પસંદ કર્યું છે.

પણ આ બધું છતાં આ નાટકે રંગભૂમિ પર ઠીક ઠીક સફળતા મેળવી શકે તેમાં નવાઈ નથી. સારા દિગ્દર્શક અને અભિનેતા - અભિનેત્રીઓને આ બંનેમાં સારી અનુકૂળતા છે, તથા સિદ્ધ પ્રેક્ષકને અલગત નાટકની ઔદિક સજ્જતા વગર તેમાં રસ પડી શકે છે. કાચું વહન (પ્રમાણમાં 'પૂનર્મની રાત'માં વધુ સરળતા અને સાતત્યથી આદ્યું) નબ છે. ધટનાઓનું પ્રાધાન્ય હોવાથી ને બીજી આંતરિક ભૂમિકાઓ ન હોવાથી નાટકે ભજવનારા અને જોનારા માટે સરળ નીવડે તેમ છે અને રંગદશ્યની મનભર સમગ્રતા, પાત્રોની ત્વરિત આવનજવન, પોષાક ધૈર્યથી વગેરે નાટકને, સામાન્ય નાટ્યરસિક પ્રેક્ષકની ડુબિને સંતોષી શકે છે. 'પ્રેમસગાઈ'ના લેખક થોડી જ વધારે રંગસજ્જ, ગતિશીલ આલેખન અને તીવ્ર દ્રષ્ટિ તથા ઉત્કટ ધટનાઓના સ્વાભાવિક આયોજનની રીતિ થોડાક રંગભૂમિ અને નાટ્યલેખનના અનુભવ દ્વારા પ્રાપ્ત કરી લે તો ધણી સરેરાશ ડુબિને તોપતી નહ મંડળીઓની જેમ સારંગ શિયેટસને લોકભોગ બનાવી શકે તેમ છે. બાપાનો વધુ પડો ઉપયોગ બંનેએ ખાળવો રહ્યો. શ્રી. બારોટ 'નાટકના ગદ્યના વિશિષ્ટ રૂપને ઠેંગવું રહ્યું, તો શ્રી. ડોસાએ પુરાણી પ્રધાના પ્રાસ કે લય કે અલંકારમાં સરી પડતા ગદ્યને હજી વધારે લગામ જેવી મુદ્દ બનાવવું રહ્યું. શ્રી. બારોટ નવલકથાકાર છે. એમની કથનમાંથી વાણી આસાનીથી રેલાય છે અને દેવાવધા હાથે વળાંકો લેતી વસ્તુ જ નબ છે. એમાંથી ક્યારેક વાગિમતા અને આવેશઉક્તિઓ સરી પડે છે તે ક્યારેક મુદ્દ વાક્યાવલિઓ - વાંચતી ગમે એવી - રચાઈ નબ છે, પણ વાણીનો એ રેલો જ જરાક વધારે રેલાઈ જતાં નાટકમાં થોડી મર્યાદા બની રહે છે. એવું થાય ત્યારે નાટક વાણીના મોહમાં જ રમ્યા કરે છે. નવલકથાઓના વિસ્તાર આલેખવાને દેવાવધી કથન માટે આ મોહનું લાયકાત છે તે શ્રી. બારોટ તો બંધુલા જ હશે ! થોડાક જ રંગપ્રયોગોથી આ વાણીને અતિસય સમગ્રનર્મ જશે. ઉપરાંત આમાં ઇન્સનના 'લોકસત્ત'ના વસ્તુનો પ્રભાવ કેટલો એવ સરખાવવા જેવું છે. 'ઇન્સન'નો પ્રભાવ ન કહેવાય, કારણ કે તે કિંવાય તો તો કૃતિ

તરી નબ !

આ પરંપરાપ્રાપ્ત સૈદ્ધાંત આધુનિક અવતાર આ અને આનાં અન્ય નાટકોને થી. યોકરના 'મનનાં ભૂત' કે શ્રી. શિવકુમાર જોશીના 'સંધિકાગ' સાથે સરખાવવાથી તત્ત સમગ્રનર્મ જશે. આ બંને નાટકો જેને અલગત નહીં, પણ આધુનિક ક્લી શકાય એવી રીતિમાં છે. એક રીતે બેઈએ તો, વસ્તુની લીમને લગે અલગત રહી, પણ તેમાંનાં સંધર્ભાત્મક પરિવર્તો, અને એવ ઉપબન્ધ નારો તરવા નવાં નથી. શ્રી. યોકરના 'મનનાં ભૂત' માં સુખી યુવાન દ પત્નીના જીવનમાં અને વિશેષ તો મનમાં પરસ્પર વહેમ અને અસ્થિતિથી જન્મતા-જાણીતી કથા, તેમાંથી જન્મતી કડુણતા નિરૂપિત છે તો શ્રી. શિવકુમારના નાટક 'સંધિકાગ' માં જુદાજુદા વાતાવરણના પ્રભાવના પરિણામે જન્મતાં મુદ્દો અને માન્યતાઓથી એ પેરી વચ્ચે ઉપસ્થિત થતી સંધર્ભાત્મક સ્થિતિ રજૂ થાય છે. કિન્તુ, આમ દેખીતી રીતે સામાન્ય પ્રકારનાં લાગતાં આ વસ્તુનું નિરૂપણ - એ નિરૂપણનું કેન્દ્ર વગેરે તદ્દન જુદાં - આધુનિક છે. શ્રી. યોકરને પરિસ્થિતિના રસ છે પણ તે પરિસ્થિતિમાં જે મનોવેદના અને સંધર્ભો જન્મારી જીવનમાં પણ એક કપરી વિપત્તિ ઉત્પન્ન કરે છે તેટલા પૂરતો. તેમ શ્રી. શિવકુમારને ધટનામાં રસ છે, એ ધટના ઉપરના શાંત પડ નીચેના લાગામગર જીવનને પ્રગટ કરે છે તે પૂરતો. આ રીતે આ લેખકોની પ્રજ્ઞાથી પેલાં જૂનાં નાટકોની બાલ ધટનાપ્રધાન પ્રજ્ઞાથીથી જુદી પડે છે. મનનાં ભૂતમાંની સુદાસ એક પાસ પોતાના મુદ્દ સાથેના સંબંધમાંથી જન્મતી પાપપ્રત્યીતિ અને બીજી બાજુ રસેશને ખજર પડી જવાના ડરથી, એમ આંતર-બાલ એ બાજુના ભયની બીત છે. તો રસેશ એને સુદાસ બાબત જે વહેમ (અને તે નિર્મળ નહોતો) બોલો થયો તેની બળગતા પોતે જ સપડાવો, ગુંગળાવો, વ્યથિત થવો લાગે છે, અને અંતે તો પોતાનો વહેમ સાચો છે કે કેમ એની દ્વિધામાં કસાય છે. આમ બંને પાત્રો જેમ બદા-રની પરિસ્થિતિથી પીડાય છે તેમ અંદરની દ્વિધાકૃતિ અથવા સ્વયંદોષના જાનથી પણ પીડાય છે, કદાચ એ જ પીડા વધુ કપરી છે. આમ નાટક મનોભૂમિકાનાં સ્તરોમાં વિરસે છે. પણ નાટક તરીકે તેને બાલ કિયાઓ દ્વારા જ અભિન્યક્ત થવાનું હોવાથી એ વસ્તુનો આશરો લે છે. મુકેશનું વર્તન મિત્રોની સ્ત્રીઓ વિશેની રિમાન્ડ અને

સુશત્રુતાનું પડોશબુધ્ધિ સ્પેશના ચિત્તનાં લાક્ષણિક સંકેતવાતું કાર્ય કરે છે. મુકેશ અને મુદાસના સંબંધ દર્શાવી આખી ઘટનાની ભૂમિકા બાંધતું પહેલું દ્રશ્ય અને બળી મરતી મુદાસના સૂચન વાળું છેલ્લું દ્રશ્ય પ્રમાણમાં રહેજ નાટકી લાગે એમ અને, તોપણ નાટક આ ઘટના (પ્રથમ દ્રશ્યની) અને આ મનોદશા (છેલ્લા દ્રશ્યની) માંથી જ પ્રગટે છે. માત્ર એ પ્રગટાવવા માટેનો બાકીનો પ્રપંચ કુશળતાપૂર્વક આયોજ્યો નથી. આથી અમુક પુનરાવર્તન અને વસ્તુવિસ્તાર કે સભારના ભરાવાથી નાટકને ખેંચતું પડતું છે. જેમ કેપ ડોશબુના અને ઓફિસના પટાવાળાના ગુપ્ત વ્યવહારની તદ્દન પરિચિત ઉક્તિના પુનરુક્ત ઉપયોગ મનોમતના મંથનને સંકેતવામાં શક્ય થાય છે પણ એમનું પુનરાવર્તન વસ્તુને કાપથી આગળ વધારતું નથી. ઓફિસના મિત્રોનું ટોણ અને એ આખો પ્રવેશ જે કાર્ય સાધે છે તેના પ્રમાણમાં નાટકનો ઘણો સમય લઈ લે છે અને નાટકમાં પાત્રસંખ્યાનો વધારો કરી દે છે. થોડુંક Entertainment અથવા કહો કે રિલીફ અવસ્થા પૂર્ણ પાડે છે. તે છતાં એ આખો ખંડ એપેન્ડિક્સ જેવો છુટો પડી આવે છે, આ જ રીતે મંજુલા-મુકેશનો ઉપયોગ પણ નાટકમાં કાર્ય સાધે ■ તે પ્રમાણમાં નાટક પર ભાર વધારે નાખે છે. આ રીતે સુશત્રુતાને લગભગ એક જ રીતનો ચારંવાર ઉપયોગ, મુકેશનું પુનરાગમન એ બધાં નાટકને એક ધક્કો મારી આગળ વધારે છે પણ આ પાત્રોનો ઉપયોગ અતિસામાન્ય પ્રકારનો છે. નાટકકારની મનોસંચારને વેગવાન કરવાની આ કુક્તિ નાટકમાં એકસર ન થતાં છૂટી પડી જાય છે અને પકાઈ જાય છે. મુકેશ-મુદાસના સંબંધમાં મુદાસની નિર્બંધતા અને મુકેશની ખલતા બન્ને પ્રકીર્ત છે. નાટકમાંની પરિસ્થિતિ માટે તે અનિવાર્ય હેતુવાળી સ્વીકારી લેવાનાં છે. મુકેશ ખલ છે, પણ ખલનાયક નથી કારણ કે સંઘર્ષનો તે એક ધ્રુવ નથી, માત્ર સંઘર્ષાત્મક પરિવર્તન જ છે.

સમગ્ર રીતે જોતાં નાટકમાં બાહ્ય ક્રિયા અને માનસિક સંકેતોનાં બે સ્તરો આગળ પડી જાય છે. તે જ રીતે બાહ્ય ક્રિયા અત્યંત પરિચિત ઉપાદાનોથી રંગરંજન બાજવવાનો સમાન આધાર સત્ય છે તે મનોદશાનાં નિરૂપણો નાટકને એમ બીજું સ્તર આપવાનો પ્રયત્ન દર્શાવે છે. આ બે પરસ્પર બની અને પરસ્પર સંઘર્ષાત્મક બનીને

બેના પરસ્પર બંધક સંબંધના સંઘર્ષમાંથી નાટકનું ત્રીજું પરિણામ પણ પ્રગટે એવું હજી અહીં બનતું નથી. નાટકમાં વિવિધ પાત્રમંડળો ખાસ કરીને ઓફિસના મિત્રો, સુશત્રુતા, મુકેશ, અને શાંતા-મંજુલા-મુકેશ, આ બધાં એકમેકથી જુદાં પડી જવાથી એકમેકના પરસ્પર સંબંધવંતુઓનું બલક રચી નાટકને મુદત અને ધેરું તેમ જ સંકુલ કરી શકતું નથી. આ બધાં લગભગ પ્રાથમિક આયોજન આકૃતિની રીતે મુખ્ય પાત્રોની આસપાસ લીધેલા તરીકે અતિપ્રગટરૂપે અને એકદેથી વ્યવહારથી ગોઠવાયાં છે. આથી નાટક છૂટીછૂટી સામગ્રી-વાળું અને બે લક્ષ્યો સર કરવાની મથામણ કરતું લાગે છે. વળી ચૈતસિક સંઘર્ષ અને તેની સૂક્ષ્મતાઓ પણ સૂક્ષ્મ અને બદલતાપૂર્ણ રીતે સૂચવવાને બદલે અનિવાર્ય કરાઈ છે. આથી નિમ્નત્વ અને વેદનાગર્ભતાનો લાભ પામતી નથી, દુઃખ-ધેરાઈ વિરોધ પામવાની ઉપલક્ષ્યમાં પરિણમતી નથી, આથી જ નાટકને કલાક્રમેક પર લઈ જતાં અતિરંજનાત્મક (મેલોડ્રામિક) પટનાનો ઉપયોગ કરવો પડ્યો છે. તથા રસેશને પોતાની અંતઃવેદના, મૂંઝવણ, શંકા, ચિંતાને ખૂબ વાચાળ કરવી પડી છે. આથી નાટકીયતા આવે છે પણ નાટ્યાત્મકતાને ભોળે. નાટક નિમ્ન સવેદનસભરતામાંથી જન્મતા વિસ્મયજનક વિરોધ અથવા આત્મતિક અનુભૂતિના આવેશની અતિશીલ તીવ્રતામાં પરિણમવાને બદલે કુબંધયિત રસેશના બરાગ-પણાગના સામાન્ય અભિનયમાં સરી પડે છે.

નાટકમાંના બે સ્તરોને પરસ્પર પોષક-નિર્દેશક રીતે વણી, મહનતા-સંકુલતા અને સમગ્રતા નિપજવવાની અહીં પૂરી શક્યતા છે, પણ વર્તન અને વાણીના વધુ ઘટ, સૂચક અને કથારેક નાટ્યાત્મક સંદિગ્ધતા તથા વિચાર-વ્યવહાર-વૈષમ્ય વગેરેનો ઉપયોગ થઈ શકેલો નથી. વસ્તુની કડકસર કરી તેનો કસ કાઢવાને બદલે પાત્રો વગેરે ઉગ્રઉપજે વપરાયાં છે અને અતિપરિચિત અને સામાન્ય તથા રહસ્યહીન ઉત્તિઓ દ્વારા નાટકનાં કેટલાંક કાર્ય, કેટલાંક ઉકેલો સધાયાં છે. આ બધું અન્યથા સફળ થઈ શકે અને બે પાત્રોના નિરનિરાળા વૈષયિકતે તેમ જ પરસ્પર સંઘર્ષ એવ અનેકવિધ સંઘર્ષવંતું સંકુલ અને તીવ્ર નાટક થઈ શકે એવા વસ્તુને અર્થ સફળતા સુધી જ લઈ જાય છે. બીજા અંકનો વિસ્તાર સમય, પાત્રો અને અન્ય રંગક્રિયાઓ (રેજ ગિઝનેસ)નો

જેટલો વપરાશ કરે છે તેના પ્રમાણમાં કામ' ઓછું સાધે છે. આમ છતાં રસેશ અને સુદાસને અગિનયનો કંઈક રહે છે અને ઓવર એક્ટિંગનો પણ પૂરા મોઢો છે. મુકેશને વિચન જનવાની તક છે બ્યારે ઓફિસ મિત્રો અર્થાત્તીન પોપાકોમાં રમાઈ થઈ શકે છે. સુક્રતાને એટલો મોઢો નથી, એણે એ જ પ્રકારે 'Informant' થવા કરવાનું છે. સેતની ગોઠવણી કંઈક વિશિષ્ટ છે પણ એને લીધે એક્ટિંગ-એરિયા ઓઢો થઈ જાય છે અને જ્યારણ બહારની લોજીની રચનાનો વારંવાર ઉપયોગ થયો હોતા છતાં એ રચના એક આતુરી જ રહે છે. નાટકની તીવ્ર ક્ષણમાં 'સેટ' પોતે એક 'પ્રભાવક' તત્વ તરીકે ઉપયોગ શકાય એવી અનિવાર્યતા આ રચનામાં નથી. તેણે રંગપ્રયોગ કરવાને લલચાવે એટલી સામગ્રી તે આ નાટકમાં છે, અને સારા ફિગ્યુર-અભિનેતાનો કક્ષમ આમાંથી ધણું સમજવી શકે છે. જોકે પૈસા ખર્ચવા બેસનાર નિર્માતા આટલા ઓઢા કામ માટે આટલાં બધાં પાત્રો ભેગાં કરતાં પહેલાં વિચાર કરે ખરા !

એકંદરે આ નાટક આગળ અર્થાં એ નાટકો કરતાં જુદી ભૂમિકા રજૂ કરે છે. એની રીતિ-રેકનિક-દૃષ્ટિકોણ-સંવાદોની લાવા પેલાં નાટકો કરતાં જુદી પડી આવે છે. તખ્તાલાપકી જળજળની સભાનતા એને કયાંક Theatrical મુક્તિઓ વાપરવા લક્ષ્યાધી દે છે વસ્તુ ચાહી, વહેન, ખમતા-નિર્ખજતા અને અગિનયનમાં ચૂંચવાતાં જૂનાં નાટકોની યાદ આપી જાય છે પણ 'રેકનિક'ની કંઈક ખોટા છતાં દૃષ્ટિકોણ અને અભિજન અહીં બદલાયાં છે અને એ એને પેલાં Theatrical પરંપરાનાં નાટકોથી જુદું પાડે છે તે સ્પષ્ટ બોધ શકાય છે - 'Dramatic' અને 'Theatrical' વચ્ચે મેળ કરવાને પ્રયત્ન પૂરા શક્ય ન થયો હોવા છતાં.

શ્રી. શિવકુમાર જોરીનું 'સંધિકાળ' ઔદિક ત્રિઅંશીઓ અને પાંચેક એકાંશીસંગ્રહોના લેખકનું નાટક છે. આ હકીકત જેમ એક પાસથી લેખકની અનુભવ-પરંપરા સૂચવે છે તેમ બીજી પાસથી તેમની લઘુ જની જવા માર્ગી લાક્ષણિકતાઓ પ્રત્યે પણ ધ્યાન દોરે છે. શ્રી શિવકુમારનું પ્રત્યેક નવું નાટક પ્રત્યંમાન જીવનનો ડોર્થ સ્ફુર્ત સંધર્ષ કેન્દ્રમાં રાખીને રજૂ થાય છે. આપણા અગ્નિકુટુંબ અને સમાજના જીવનમાંના પ્રત્યંમાન પરિ-જોનો વિચારી તેમાંથી પ્રગટેલા અથવા પ્રગટી રહેલા

કેટલાક કૂટ પ્રશ્નો, કેટલીક મંડાલો, કેટલીક સમસ્યાઓની પરખ શ્રી. શિવકુમારને ધણી સારી છે. પ્રવર્તમાન જીવનમાં એકદમ ન દેખાતી પણ અંતસ્તત્ત્વમાં પહેલી કે આગામી એવી સમસ્યાઓ એ ઓળખી શકે છે. અને આ સમસ્યાઓનું નાટ્યવસ્તુ દ્વારા આવેખન એમનાં નાટકનું કેન્દ્ર હોય છે. ક્યારેક તે એમની નજર અને કલમ આ સમસ્યાઓને એટલીખંધી વહેલી પકડી પાડે છે કે એ સમસ્યાઓની અ-વ્યાપકતા અને અમા-તતા સામાન્ય પ્રેક્ષક-વાચકને એની પ્રતીતિકરતા અને ગાંબીરતાનો ખ્યાલ આપવામાં સફળ ન પણ થાય. તેમ છતાં એમનો સંધર્ષ સ્ફુર્ત હોય છે, એની ભૂમિકા બહુધા વૈચારિક હોય છે, એનું નિરૂપણ લાગણીશીલ અને વાણી ભાવના-મુક્ત-અર્થાત્મક હોય છે. 'સંધિકાળ' શ્રી. શિવ-કુમારની આ બધી લાક્ષણિકતાઓ સર્ધને જ આવ્યું છે. સાધારણ રીતે ઉચ્ચમધ્યમ વર્ગના જીવનનું આલે-ખન કરતાં શ્રી. શિવકુમારનાં નાટકો જેમ 'સંધર્ષ' અને 'સમસ્યા'ની બાજતમાં તેમ જીવનીરીતિ, જીવનનાં ઉપકરણો, શોખ અને ફેશનેસની બાજતમાં પણ 'અદ્ય-તન'ને રજૂ કરે છે. 'સંધિકાળ' આપણા જીવનમાં પશ્ચિમની જે નવી અસર આ રી રહી છે અને ઉચ્ચ-મધ્યમ વર્ગમાં ખાસ કરીને ઉદ્યોગ-વ્યાપાર સાથે સંકળાયેલા વર્ગમાં તે ધણે અંશે આવી ગઈ છે એનું નાટક છે. આ અસરને લેખકે 'પીણા' - 'ફ્રિન્ક્સ' - ના પ્રતીકથી નિરૂપી છે આ 'પીણા' - 'ફ્રિન્ક્સ' એ પરદેશી દારૂ માટે વપરાતો 'સુધરેસો' અને ફેશનેબલ શબ્દ છે, જાણે આ શબ્દ પરિવર્તનથી 'દારૂ પીવો' એ શબ્દોમાં રહેલી દુર્ગન્ધ અને અસામાજિકતા તેમ જ બચનપરસ્તી દૂર થઈ જાય છે અને પીવાની ક્રિયા શોખ, ફેશન અને રેસ્ટ તરીકે સદૃશ આવકાર્ય અને કદાચ આકર્ષક બને છે ! અર્થાત્તીન જીવનમાં પ્રસરી રહેલા 'ફ્રિન્ક્સ'ના શોખનો જાણે આ બચાવ છે - શબ્દપ્રયોગ બદલીને થતો બચાવ. લેખકે આ, આપણા જીવનમાં પ્રસરી રહેલા પ્રભાવ અને એની સ્ફુર્ત અસર તરફ આંખથી ચીંધી બુદ્ધિ, કુટુંબ અને સમાજના સાંસ્કૃતિક જીવનમાં વરનાવી 'સંધિકાળ' ને પ્રગટ કરવાનો આ નાટકમાં પ્રયત્ન કરે છે. 'ફ્રિન્ક્સ'નો પ્રથમ તો માત્ર 'વસ્તુ'રૂપે આવે છે, આપણી આખી મૂલ્યદૃષ્ટિ અને સંસ્કારભાવનામાં આવતા પરિવર્તન પર લેખકની

નજર છે. એ રીતે નાટકનો કેન્દ્રવર્તી વિચાર સૂક્ષ્મ અને ગંભીર તેમ જ વ્યાપક છે.

નાટકમાં પણ આ ‘સંધિકાળ’ યતો સંશ્લેષ એક કરતાં વધારે ભૂમિકા પર નિરૂપાયો છે. જેમ કે પીયૂષ માટે ફ્રિન્ડ્સની વાત એ સામાન્ય બાબત છે એના વિરોધમાં જનનાણીપણાનું બંધન છે, એના સ્વીકાર અર્વાચીન જીવનરીતિ સાથે સુસંગત છે એટલું જ નહીં પણ ધૈર્યદાયક આચર્યકતા બદલે અનિવાર્યતા છે. એના આ ‘કારણો’ પાછળ ગ્રિહવાશોખનો બચાવ કરવાની પ્રકૃતિ ઠેકઠી છે તે વિચારવાનું છે.

રેતનબહેન (માતા) માટે તો આ અત્યંત આધાત્મનક બાબત છે, બ્યારે ધનસુખલાલ માટે એ આધાત્મનક નથી એમ નથી પણ અનિવાર્ય આધાતનો ઘૂંટણો બાળે આ પોઠ જન ગળા જઈને બાલ સ્વચ્છતા મેળવી શક્યો છે. આ બધામાં સૌથી કપરી સ્થિતિ અમીશીની છે અને એ જ આ નાટકનું બિંદુ છે. અમીશી ફ્રિન્ડ્સ સ્વીકારે છે તે પતિને અનુકૂળ થવા માટે અને સામુસરસતાના આગમન ટાળે, પણ ઠેકઠેક પાટીમાં જવાનો પતિનો આગ્રહ એને દ્વિધાત્મક પરિસ્થિતિમાં મૂકે છે. આમાંથી પેસો સાંસ્કૃતિક સંઘર્ષ કૌટુંબિક સંઘર્ષરૂપે અને તેમાંથી વળી દંપતીના ઉપર ઉપરથી સુખી લાગતા જીવનમાં ઢોડે રહેલા વિસંવાદરૂપે પ્રગટ થાય છે. એથીયે આગળ અમીશી માટે તો આખોય સંઘર્ષ પોતાના જ જીવનની - મનોજીવનની કટુજ્વલારૂપે પ્રગટે છે. આમ નાટકની ધૈર્યદાયક ભૂમિકા, જે આખા જીવનમાં આવી-પ્રસરી રહેલી નવી અસરનું નિરૂપણ કરે છે તે કુટુંબ, દંપતી અને વ્યક્તિની અંતરવેદના અને સંઘર્ષ તરીકે અહીં રૂપ લે છે. આમ, નાટક એક સાથે અનેક ભૂમિકાએ વિરસે છે. બહારથી શાંત - સુખી દેખાતું દામ્પત્ય અથવા કુટુંબજીવન અંદરથી કેતું સંવ્યતારૂપ છે - આ બધા આખા સમાજમાં જીવતાં, મોટરોમાં દોડતાં, પાટીઓમાં ઢસતાં, ઊંચી ઢળના કનીચરવાળા ફ્લેટમાં જીવતાં માનવીનાં દંભનાં ટાંકણું નીચે છુપાવવાં જીવન કેવાં કટુણુ છે તે નાટક દ્વારા બિંધે છે. આ એકે અને તીવ્ર કરવા બીજાં એ સીપાવોનો ઉપયોગ થયો છે. અકળાવોસો પીયૂષ સ્વચ્છતાસુખની કયા સમયે જ ઘરમાં ખુલ્લી રીતે મિત્રતાની ફ્રિન્ડ્સ પીરસ્યા સુધી વ્યય છે. વિરક્ષિત માટે આ બધી ઘટનાઓ અનુકૂળતા કરી

આપે છે.

આમ, સંઘર્ષ અને વિચાર વગેરેની દૃષ્ટિએ શ્રી. શિવકુમાર પાસે જીતમ સામગ્રી છે, કિન્તુ આ બધાનો નાટકમાં વિનિયોગ કરવામાં કયાંક કચી મર્યાદા નહીં લાગે છે. કારણ કે નાટકની અતિ ઘણી મંદ છે. એક જ મિંદુ પર લાગી વખત સુધી ગતિ અટકાવા કરે છે અને અમીશીની વેદનાને તીવ્રરૂપે નિરૂપવામાં અમીશી જોઈતી શક્તિ સાત મૂળ વસ્તુને સ્થાપવામાં જ વપરાયા કરે છે, અજ્ઞાત, એમનાં અન્ય કેટલાંક નાટકોના પ્રમાણમાં સંવાદો કંઈક ઓછા લાંબા અને પ્રકટ ચર્ચામાં લાગે જ સરી પડતા લાગે છે અને વિચારબીજને - સ્પર્શમાને સ્પષ્ટ ચર્ચારૂપે આલેખવાનું આમાં ઘણું ભાગે ટાળ્યું છે, તે જ રીતે નાટકીય અતિરંજનાત્મક (મેથોડાસ્ટિક) તર્જનોને દૂર રાખ્યાં છે અને નાટકને એક જ કુટુંબના વાતાવરણમાંથી ઉધાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, પણ બીજી બાજુ આમાં સંઘર્ષ વારંવાર તીવ્ર મિંદુ નજીક પહોંચવા ભય છે ને પછી અટકી જતો હોય એમ લાગે છે. અમીશી પતિ તરફથી ખેંચ અનુભવે છે તેમ નિઃસંતાનત્વની વેદના પણ અનુભવે છે. અને નણુંદ એના આ નણુંદે બોલી આપવામાં મદદ કરે છે, એકે નણુંદને વારંવાર જ્ઞાતો એક જ રીતનો ઉપયોગ એ પાત્રને વિકસાવવામાં, સ્પષ્ટ કરવામાં કે નાટકમાં ઉચિતરૂપે પ્રયોજવામાં નિમ્બળ નીવડે છે તો જીવીનદલાશનું પાત્ર તો ન હોય. તોયે યાત્રે! ‘સંધિકાળ’ સ્વચ્છતાસુખની કથા અને ઠેકઠેક પાટી વચ્ચેની ખેંચનું નાટક છે પણ કેન્દ્રવર્તી પાત્ર તો અનેકવિધ સંઘર્ષ વેડે છે - તેમાં વળી અણજન્ય આગેકના ઘાતનો આત્મકંપ એની વેદનાની તીવ્રતાની ખાત્રા વધારી દે છે. અને આ બધાં રહસ્યો ધીરે ધીરે બિંધે છે, તેમ છતાં આટલી બધી સામગ્રીના પ્રમાણમાં નાટકમાં સાદ્યત પક્ક અનુભવાતી નથી. આદિ અને અંત વચ્ચેની વિકાસભૂમિકામાં બાળે નાટક ગતિ સુભાવે છે અને શૂંચવાય છે. બાલ્ય ભૂમિકાની ક્રિયાત્મકતાનું પ્રતીતિકર સાહિત્ય એમાં સમાવી શકાયું નથી લાગતું.

આમ છતાં એક કરતાં વધારે ભૂમિકાએ વિકસાવે આ વેદનાગમ નાટક, એની સમસ્યા, એના સંઘર્ષો, એમાં નાટ્યક્રિયાની બહારના સ્ત્રોતમાંના પ્રવર્તતા, ઠેકથો કરતા કે આચારી ભય સૂચવના અંશોનાં સૂચનો આ

અર્થ નાટકને ધણે અંશે સફળતા આપવામાં કામયામ નીવડે છે. થોડી વધુ ગતિ, વિકાસની ભૂમિકા વધુ સ્પષ્ટ સુરેખ અને લક્ષ્ય મામી, અને અગતીયો થોડી વધુ તક - તો નાટક ધણું અગરકારક બની શકે તેમાં શંકા નથી.

આ ઉપરાંત આ વર્ષે પ્રસિદ્ધ ચર્ચેલાં નાટકોમાં નોંધપાત્ર છે. શ્રી. 'દશક'નું 'પરિત્રાણ'.

'પરિત્રાણ' આ લેખમાં અત્યાર સુધીમાં ચર્ચેલાં નાટક કરતાં વધુ જ આગેદવાલું નાટક છે. જમાને જમાને જીવનના અને જમાનાના મહાપ્રશ્નોને કેટલાંક મૂળભૂત જીવનમૂલ્યોના સંદર્ભમાં વિચારવાનું - ચર્ચવાનું કામ માનીપીએ કર્યા જ કરે છે, એ મૂલ્ય-વિચારમાં માત્ર એતદ્વેશીય કે એતલકાશીન જ નહીં પણ સનાતન અને પારમાર્થિક મૂલ્યોની ખોજ સંકળાયેલી હોય છે. બીજી બાજુ, પ્રભાનાં મહાકાવ્યો - પ્રાચીન પૌરાણિક વીરકાવ્યો પ્રભાની સાર્વત્રિક પ્રવાહની ગ્રેરણાના આશ-સ્રોતરૂપ હોય છે. કાલે કાલે એ ભંડારને ઉપયોગ ક્રાશકારી કરે છે અને સ્વકાલીન યુગસંદર્ભમાં, પેલાં મહાકાવ્યોમાં પ્રવર્તતાં પ્રભાકીય સંસ્કૃતિનાં મૂળભૂત મૂલ્યોના પુનઃવિચાર અને પુનરર્થઘટન કરવાના પ્રયત્નો પણ થાય છે.

શ્રી. 'દશક' સંસ્કૃતિ-પરામર્શક અને ચિંતક છે. એમનામાં ઇતિહાસદષ્ટિ, વિચારશીલતા અને મૂલ્યસોધ તથા કેટલીક મૂળભૂત શ્રદ્ધાઓ છે, તે મહાભારત અનેક નાટકગર્ભ કથાઓ - ઘટનાઓ તથા વિલક્ષણ બ્યક્તિ-ચિત્રોથી સભર છે. 'મહાભારત' જેવા મહાકથાકોષ સૌને સામગ્રી પૂરી પાડી શકે તેટલો સમૃદ્ધ છે અને નાટ્યવસ્તુની પસંદગી માટે ભાસથી માંડીને સ્વીચ્છનાથ અને ઉમાશંકર ભેરી સુધી સૌએ તેનો વધેઅછ ઉપયોગ કર્યો છે. શ્રી. દશકની આ કૃતિ - 'પરિત્રાણ' આ દૃષ્ટિએ એ જ પરંપરામાં ઉમેરાય.

શ્રી. દશકની દૃષ્ટિએ મહાભારતમાં 'શુદ્ધ કરુણ રસની ભવ્યતા અને સાધકતા ભર્યા છે.' એમથી 'નિષ્ફળ કરુણને બદલે ચાંત કરુણ રસની પ્રાપ્તિ' થઈ શકે છે. શ્રી. દશક, આ મહાકથાને અર્વાચીન જીવનના સંદર્ભમાં મૂલવતાં વિચારે છે :

"આપણે પૂર્વ કે પશ્ચિમમાં સૌ દેશ, એક તીવ્ર તમ કટોકટીમાંથી પસાર થઈ રહ્યા છે અને આ

કટોકટીનું કારણ બહાર નથી, પણ અંદર જ છે, આપણે પેલે જ છીએ.....આપણને નાશ થવાનો હોય તો આપણી અંદર વસના દુર્બોધન દ્વારા થવાનો છે." આ ઉપરાંત દાર્શનિક રીતે તે તથ્ય તારવે છે :

"દુઃખમાંથી છૂટવું અસક્ય છે, પણ દુઃખથી જન્મતી દીનતામાંથી છૂટી પ્રસાન્નતા સાધકતાનો અનુભવ કરવો શક્ય છે - શ્રી કૃષ્ણની કૃપા ભેદેએ.

આ બધું વિચારક શ્રી 'દશક'નું મનઃકંપ છે. પણ નાટ્યકૃતિમાંથી આવું કંઈ નિષ્પન્ન થાય છે કે કેમ એ બોવા જઈએ તો આપણે નારીપાસ થઈએ છીએ. આ દૃષ્ટિએ મહાભારતની ઘટનાને રજૂ કરવાનો જે ઉપક્રમ શ્રી 'દશકે' માંડ્યો છે તે સફળ થતો નથી. મહાભારતની ઘટનાઓમાંથી પસંદ કરાયેલા અને કેટલીક કાર્પનિક વીગતોથી વધારાયેલા વસ્તુપટને અવશેષકર્તા સૌથી પહેલી જાપ તો તેની વિચુંબસતાની પડે છે. નાટક મૂર્ત કલા છે અને તેમાં જે કંઈ રજૂ થાય તે ઘટના દ્વારા જ રજૂ થાય છે. સમય કે સ્થળની દૃષ્ટિએ પ્રમંત્રો વિસ્તરણેલા હોય તોપણ એ બધા પરસ્પર કારણ-કારણથી સંકળાયેલા હોવા જ જોઈએ. મહાભારતની કલા ભણતી હોવાથી વાચક-પ્રેક્ષકનું મન તે વાતની તંતુ સાંકળી શકે તે વાત એક છે અને 'નાટકની એકતા' એ વાત બીજી છે. માત્ર વૈયતિક સાતત્ય પણ આ ઘટનાઓને સાંકળવા પૂરતું નથી. એમ થાય ત્યારેય માત્ર હોદામાં પરાવાયેલા છૂમ મણકાનો જ ખ્યાલ આવે છે. નાટકની સજીવ એકતા, બીજાને દૂષમાં વિકાસ, જિન્દગીની અનિવાર્ય પરિણામમાંથી ગતિને અનુભવ થવો નથી. 'પરિત્રાણ' વસ્તુઆર્થાનનની દૃષ્ટિએ વિચિત્ર બાબે છે.

શ્રી 'દશકે' પેલાનું અર્થઘટન અથવા દૃષ્ટિભિન્ન પ્રમદ કરવા માટે કેટલીક કસ્પિત વીગતો ઉમેરી છે - જેમ કે કૃષ્ણ-વિદી પ્રસંગે ઉત્તરા-અભિમન્યુ તથા શિખંડીને સાથે લઈ જાય છે, - જરૂર પડે વાપરવાનાં 'diplomatic' સાધનો નરીકે (!!) અને એ વાપરે પણ છે. કૃત્તિને કઈ પાસે મોકલવા માટે તેની માનસિક તૈયારી કરવામાં ઉત્તરા-અભિમન્યુ કામ લાગે છે, અને કઈ કૃત્તિના પ્રસંગ તથા શિખંડી-બીખનેતા પ્રસંગ પણ કૃષ્ણની કુટુમ્બના એ આધારસ્તંભોના પાયા હલમવાદવાની સુક્તિ જ છે, બાળીતો ત્રીજો

મહાસ્તંભ દ્રોણ છે. પાંડવોનો આધારસ્તંભ અર્જુન આ ત્રણેમાં કામ લાગે તેમ નથી, તો દ્રોણની સાથે કૃષ્ણન તૈયાર કરાયેલો છે, દુઃશાસન અને ભીમ પર સ્પર્ધા દિસામ ચૂકવી લે તેમ છે. આમ કૃષ્ણે બાણ ગોહત્રી છે—શકુનિની સાથે. આમાં કૃષ્ણ ‘શ્રી કૃષ્ણની કૃપા જોઈએ’ એ વચન દ્વારા અપેક્ષિત ‘દિવ્યમૂર્તિ’ નહીં પણ ‘diplomats’—અટપટી જ લાગે છે! શ્રી ‘દ્યુત્ક’ આ પ્રયોજકમાં શ્રદ્ધા પ્રગટાવવા માગે છે?

શકુનિએ કહ્યું તૈયાર કર્યો છે—ઉત્કર્ષો છે—એની ધર્મ અને ન્યાયની ભાવનાને ટીકી કરી છે, બીજા અને દ્રોણને પરવશ કર્યા છે, હવે પાંડવોની તેને ચિંતા નથી. આમ સામસામી બાણ ગોહવાર્ધ છે. શકુનિની ગણતરી ખારી પડે છે ત્યારે શકુનિની ચિંતા તે ધર્મ-વિચારક નમ્રવિચારકની નથી, રાજાપટ્ટણીની જ છે.

શ્રી. રસિકદ્વાય પરીખ એમના પુરાણવચનમાં આ નાટકને કૃષ્ણ અને શકુનિના દષ્ટિબેદનું દૃઢ જુએ છે. કૃષ્ણના ‘ધર્મ’ના મૂલ્યની સંસ્થાપનાની સ્મૃતિ ‘પરિત્રાણ’ શબ્દથી પણ આવે એ સ્વાભાવિક છે પણ એમ જોતાં તો પ્રસ્તાવનામાં પ્રગટ નાટકકારોના અને પુરાણવચનમાં જણાવેલ પ્રસ્તાવનાકારોના મત નાટકના લક્ષ્ય બાબતમાં કંઈક જુદો પડે છે. પણ એનું મહત્ત્વ રહેતું નથી કારણ કે નાટકને વાંચીએ તો આ ભેમાથી એકે એમાંથી નિષ્પન્ન થતા અનુભવવાર્તા નથી. હા, ચર્ચાઓ અને ઉક્તિઓમાં વિચારો, ચિંતનકણિકાઓ, મૂલ્યમોલ્ય ‘સંભળાય’ છે. પણ ‘નાટક’ હહેતું નથી, એ તો ‘પ્રત્યક્ષ’ કરે છે—અને ‘પરિત્રાણ’માં ધણુબધુ ‘કેલેવાય’ છે, ઘટના દ્વારા પ્રત્યક્ષરૂપે સ્વાભાવિકપણે પ્રગટતું નથી. શ્રી. ‘દ્યુત્ક’નો સ્વભાવ ચિંતકનો છે, અભિગમ ઇતિહાસવિવેચકનો છે. પ્રતિભા કથનાત્મક નવલકથાકારની છે. ‘પરિત્રાણ’ નાટકમાં એમની આ વિશેષતાઓ મર્યાદાપે અવતરે છે.

મહાકાવ્યના પોતાની અસર લઈને આ નાટક આવે છે, તેથી પણ એમાં કેટલીકવાર કથનાત્મકતા પ્રવેશતી હોય એમ બને.

‘મહાકાવ્ય’માં નાટ્યાત્મક અંશો આવે છે. પણ મહાકાવ્યની નાટ્યાત્મકતા અને ‘નાટક’ની નાટ્યાત્મકતામાં તફાવત છે. નાટકમાં સ્થનતા, સુચિત્રતા, વેગ અને મહત્ત્વ તથા ક્રિયાત્મકતાની પૂરી અપેક્ષા રહે છે.

તેની ભવ્યતા ઉક્તિગ્રાંથો કે ભાષાપૌટીમાંથી નહીં પણ નાટ્યક્રિયા કે પાત્રચરિત્રના પ્રભાવમાંથી જ સંભવે છે. નાટકમાં, આથી, જુદું જ ચિંતન કે મનન, વક્તવ્ય કે દર્શન કે અર્થાધન કે સ્વસ્થ જે કંઈ હોય તે (જે કંઈ હોય તો) આંતરબાહ્ય ક્રિયા દ્વારા, સંઘર્ષ દ્વારા કે ઘટસ્ફોટ યા સ્વસ્થોદ્ઘાટનરૂપ ઘટના દ્વારા પ્રત્યક્ષીભૂત થવું જોઈએ. ક્યાંક વિશિષ્ટ ઉક્તિઓ આવે એ નાટકના પોતાને ઘટ કરવામાં માદ કરે પણ નાટકનો સમગ્રાર્થ તો તેના સમગ્રપાત્રોથી તેની સમગ્રાકૃતિમાંથી જ બંધિત થવો જોઈએ—અનિવાર્ય પ્રભાવરૂપે વ્યક્ત થવો જોઈએ—અનુભવવાથી જોઈએ. ‘પરિત્રાણ’માં આમ બન્યું નથી. તેથી તેની ઘટનાઓ—પાત્રોની ઉક્તિ દ્વારા ચોલતા—કે અવાજ ઓળખાઈ જાય એ રીતે પ્રેમદ કરતા ‘દ્યુત્ક’રૂપે પ્રવક્તા દ્વારા પ્રસંગે પ્રસંગે રજૂ થતાં ‘ઉદાહરણો’ (Illustrations) જેવી હાગે એમ બને. ઘટનામાંથી વિચાર સ્ફુરવો જોઈએ તેને બદલે વિચારનું સમર્થન કરવા ઘટના આવતી હોય એમ લાગે છે.

નાટક ‘ભવિષ્યગામી’ કથાસ્વરૂપ છે. એમાં, એના પ્રારંભે નિરૂપાતી ‘વર્તમાન ક્ષણ’ પ્રતિક્ષણે ભવિષ્ય તારક આગળ વધે છે—હલો કે ભવિષ્ય બ્યાપી વર્તમાન બનતો જાય છે અને ‘પ્રારંભ’ક્ષણ એમ, ‘પરિણામ’ક્ષણમાં પરિણમે છે.

નાટ્યપદીબદ્ધો આ વિકાસ જ નાટકને એકતા, સમગ્રતા અને જીવંત ગતિશીલતા અપેા છે. ‘પરિત્રાણ’ની ઘટનાઓ આ રીતે ગોઠવાઈ નથી!

પૌરાણિક પાત્રોનો ઉપયોગ થાય ત્યારે વાચકમનમાં તેમનાં જે પ્રભાવરાણી અનિરંગી ચિત્રો પડ્યાં છે તે જન્યત થાય જ. શ્રી ‘દ્યુત્ક’ કદાચ આ બધાંને એમની આસપાસ જમાનાએ દોરેલાં એ પ્રભાવવર્ણને કાઢી તાપી એમને આપણા જેવા માનવીઓ જ રજૂ કરવા માગતા હોય એમ લાગે છે. (શ્રી. નાનાભાઈએ એમનાં ‘મહાભારતનાં પાત્રો’માં આમ કહ્યું છે.) પણ કૃષ્ણ ‘દૈવી’જ રહે છે!—અને અન્ય પાત્રો પણ પૂરી પ્રજ્ઞાપ્રમુક્તિ અનુભવતાં નથી. (જેમ કે ભીષ્મ અથવા યુધિષ્ઠિર અથવા ગાંધારી) પણ મુખ્ય બાબત તો એ છે કે આ રીતે જવારે પાત્રોના બ્યક્તિત્વનું પુનઃસર્જન કરવાનું હોય અને તેમણે લોકમાનસ પર પડેલાં ચિંતોથી

જુદા પ્રકારનું—ત્યારે તો લેખકની જાગૃતિ—એ નિરપણને પ્રતીતિ કર કરવાની—એવર વધી જાય છે. ‘પરિચાલ’માં ગાંધીજીને ‘મોટી’ કહાવ્યાથી કુંતીનું પાત્ર આ દૃષ્ટિએ પ્રતીતિ કર નથી બનતું—કે નથી બનતું પ્રતીતિ કર બીજાનું પાત્ર. ઊલટું, શકુનિ પાંડવોના કનિષ્ઠકુળ પ્રત્યે શંકા સેવે તેની સામે વ્યાસકુળને મહાન ગણનાર બીજા જ કૌરવો માછલુના દીકરા જે એવી દલીલ કરે! શકુનિ અને બીજા એક જ ભૂમિકા પર આવી જાય છે. વર્ગી, મહાભારત યુદ્ધ થયા પહેલાં ‘મહાભારત’ને ઉપમાન તરીકે વાપરવામાં કાળચુલ્કમ-દોષ પણ થઈ ગયો છે. ભારતવાસીઓને જાણે જો આ ‘સાધારણ માનવતા’ ઉતારવી હોય તો લેખકે ઘણી વધારે મહેનત કરવી પડશે.

આથી વધારે વીગતોમાં બેનરવાનો અને મોકો નથી. કિન્તુ દુઃખમાં જ કહીએ કે વચમાં આવતા ‘કામદો’ કે ‘મોગ’ જેવા શબ્દપ્રયોગો પૌરાણિક વાતાવરણમાં કંઈ છે, કાચમાં બિનઉપયોગી પાત્રોનાં ટોળાં નિર્માતાને મુશ્કેલીમાં મૂકે તેમ છે. દરમિયાનમાં જો કરવા જ પડે તો રંગભૂમિની દૃષ્ટિએ એમાં અનેક તકલીફો થાય તેમ છે. ‘નાટક’માં ચારે બાજુ ભારે ધમાલનું વાતાવરણ છે. ખાઈઓ ગળાય છે. રસ્તાઓ, ફુવાઓ બંધાય છે. જાડો કાપી ખાઈઓના પાળા પર કોઈ નાખે છે. કોઈ હાથી-ઘોડા બાંધવાના ખૂટા ખોડે છે. શબ્દસજ્જ સૈનિકોની આવજા ચાલ્યા જ કરે છે. ઘોડાઓના હણદણ્ણટ, હાથીઓના છીંકાર, રથનાં ધ્વજાના ધરધરાટ સંભળાય છે. (અંક-૨, પ્ર. ૧)

—આથી રંગસચ્ચિ લખનારના ખ્યાલમાં ‘વાચક’ હશે કે ‘પ્રેક્ષક’? રંગભૂમિની દૃષ્ટિએ આ સચના કેટલી ઉપકારક!

તારણ’ કે ભવ નાટક સર્જવાનો આ પ્રયત્ન, ભાષ્ય વગેરેની રમૂતિના સંદર્ભમાં તો ઘણો વધારે નિષ્ફળ લાગવાનો સંભવ છે, —પણ—આ ‘નાટક’ નથી થતું. વસ્તુઆધારન, પાનાલેખન, રસસ્થાપના વગેરે દૃષ્ટિએ નાટકની ટેકનિક અપનાવતાં પહેલાં શ્રી. ‘દલ’ કે તેમનામાંના ચિંતક-તત્ત્વજ્ઞાકારને ઘણું પડેલું પડશે.

આપણે ત્યાં આ બંધી પરંપરાઓ ઉપરાંત પ્રાયોગિક રંગભૂમિને નામે એક નવો પ્રવાહ—ને નોંધપાત્ર પ્રવાહ

પણ સર થઈ ચુક્યો છે. અત્યંત યુરોપીય નાટ્ય-પરંપરાના પ્રતિષ્ઠાનિર્માણી પ્રગટેલા આ પ્રવાહ ધીરે ધીરે રિથિત અને ગતિ મેળવી રહ્યો છે. કદાચ ભવિષ્યની ગતિ એ તરફ છે પણ હજી રંગપ્રયોગ તેમ જ નાટ્ય-લેખનની જાગૃતિમાં એ આખી પરંપરા પ્રારંભિક દશામાં છે. આ વર્ષે પુસ્તકરૂપે પ્રાપ્ત શ્રી. ચિત્ર મોદીની કૃતિ-ઓનો સંગ્રહ ‘અપ્સરનાં પંખી’, શ્રી. લાભશંકર ઠાકર અને સુભાષ સાહનું ‘એક ઉંદર અને જંદુનાથ’ તથા રેન્ડાજના લેખકોની કૃતિઓનો સંગ્રહ ‘મેકબિલિવ’ આ પ્રકારનાં નાટકો છે. ઉપરાંત સામયિક વગેરેમાં ‘કૃતિ’—કેશવ—સંસ્કૃતિ વગેરેમાં પ્રગટ નાટકો પણ આ પ્રકારના પ્રયત્નો છે. આમાં શ્રી ચિત્ર મોદીનું ‘નાનું’ નાટક ‘અપ્સરનાં પંખી’ સૌથી વધુ નોંધપાત્ર છે. રચના રચના હયતો સમુચિત ઉપયોગ, આપાનો પરંપરાથી જુદા પ્રકારનો પ્રયોગ, સંવાદોની નવીન રીતિ અને તે બધા પાછળ ‘કાળ’ની પ્રવાહ-ગતિને પ્રગટાવવા—ઓળખાવવા, અનુભવાવવાની વિશ્લેષણ—આ કૃતિને નવાં નાટકોમાં નોંધપાત્ર ઠેરવવા માટે પૂરતાં છે. ભોંકે, હજી લવ લપટો પડી જાય છે, પારાની જેમ હાથમાંથી (કલ્પમાંથી) સરી જાય છે, સંવાદો વેરાઈ જતા અટકાવવા માટે તેમના પર પૂરો કાબૂ રાખવાની આ પ્રકારનાં વાક્યપ્રધાન નાટકોમાં પૂરી આસ્પક્ષતા છે. શબ્દના અભિનવ સંદર્ભમાંથી જન્મતો વિશેષાર્થ પ્રગટ કરવા જતાં શબ્દની રમતમાં ન નાખી દે તેની તકેદારી વધુ રાખવી જરૂરી છે, અને સૌથી વધારે તો નાટકમાં દેખા દેતા અર્થમાંથી કે તકરરહિતવ, દેખા દેતી સાદત્પરહિતતા કે આકૃતિવિહીનતા પાછળ એક પ્રયત્ન એવું તત્ત્વ હોયું નોંધે એ જે ‘અર્થ’ નથી, ‘તાકિત’ આકૃતિ’ નથી, વસ્તુ નથી, દર્શન પણ નથી અને છતાં સમગ્ર કૃતિમાંથી પ્રગટતું એવું કંઈક અનુભૂતિરૂપ તત્ત્વ છે. એ આખા નાટકને વિશિષ્ટ અર્થમાં ‘સાધક’ત્વ અને એકત્વ અર્પે છે જે નાટકને અતે જ ભાવક ચિત્તમાં પ્રત્યાધાતરૂપે પ્રગટે છે અને કૃતિમાંની અનેક સંદિગ્ધતાઓના સમગ્રવક્ષી પ્રભાવરૂપે અનુભૂત થાય છે—તેની જો ગેરહાજરી હોય તો તે ત્રીજા પરિચાલ વગર નાટક, આ રીતિમાં તો ખાસ, આ શબ્દરમત બની જાય એમ બને. અહીં નિર્દેશમાં તે થોડાંક નાટકોમાં મર્યાદા હોવા છતાં, આંતરિક અનિવાર્યતા વગર

છોટાસ વપરાયો. સાગના છતાં, તે પ્રયત્નોમાં જ આગમી નાટકની ને નવી રંગભૂમિની ભૂમિકા છે અને આ પ્રયોગો આગમની વ્યાસા પ્રેરે તેવા છે જ એમ દહેવામાં અતિ-સંયોજિત નથી. લેખકે 'નાટક' અને રંગભૂમિનો વધુ પરિચય કેળવના જરો તેમ આ પ્રકાર ખીલતો જરો.

એકાંકીમાં 'દુનૈયાની કાલ' (સુરેશ સંઘવી અને અમૃત પટેલ) જેવું એકાંક નોંધપાત્ર લાગે પણ આપણે ત્યાં એકાંકી લખાતાં નથી એમ કહેવું 'ખોટું' નથી. સંકેતો પ્રગટ થાય છે પણ તેમાં નોંધપાત્ર કૃતિ પણ શોધવી મુશ્કેલ.

શાળાએ માટે જ ખાસ લખાયેલાં નાટકોનું લક્ષ્ય જ એની મર્યાદા બનતું હોઈ શી 'ધીરુગહેનનું' 'અડેરી ગડેરી' 'સુન્દર શૈક્ષણિક નાટ્યપ્રયોગ હોવા છતાં એ વિભાગ ખૂબી અસ્પૃશ્ય રાખીશું'.

રૂપાંતરોમાં 'સપનાનાં સાથી' અને 'જગતના કાચના યત્રે' વિશેષ નોંધ લેવા જેવાં. 'સપનાનાં સાથી' (સ્ટાર્લિનએકના એક માઈસ એન્ડ પ્રેન પરથી પન્નાલાલ) સાથે શ્રી. જયંતી દલાલની પ્રસ્તાવનામાં તેની

વિશદ ચર્ચા છે. 'જગતના કાચના યત્રે' (પરમસુખ પંડ્યા) લેડી વિંડરમિઅસ' કેમ (વાર્ફેલ) મના એક તંતુને આધાર રચાયેલી કૃતિ છે. 'સપનાનાં સાથી' સ્ટાર્લિનએકના નાટકના માત્ર બાહ્ય દલેવરને મૂત' કરતું છતાં રંગલક્ષિતાની દૃષ્ટિએ સારું રૂપાંતર છે, તે 'જગતના કાચના યત્રે' રંગભૂમિ પર નાણી એવા જેવું છે.

આ આખી સમીક્ષાને અતિ એટલું ઉગેરવાનું મન થાય છે કે આ એક વર્ષનાં નાટકો નેતાં પણ, ભારે ઉત્તમ નાટ્યકૃતિ પ્રાપ્ત ન થતી હોય—પણ આપણે ત્યાં અનેક પ્રયોગો અને અનેક રીતિઓ પ્રચલિત છે તેનો પરિચય થઈ શકે છે. પ્રમાણમાં સારા એવા પ્રયોગો અને અનુક્રમણામાં પણ રંગભૂમિને ઉપયોગી એવી કૃતિઓ પણ આવ્યા કરે છે. લેખક અને રંગભૂમિનો સહકાર અને 'સાચા નાટક'ની સમ્મત અને યોગ્ય જેમ વધશે તેમ આ પ્રવૃત્તિ પરિવર્શે. હજી ઉત્તમ સાહિત્ય-કૃતિ અને રંગકૃતિ બનતી બની શકે તેવી નાટ્યકૃતિથી આપણે વેગળ જ છીએ !

વાર્તા

નલિન શાવળ

જે વાર્તાઓના વાચકવર્ગ તૈયાર ઊભો હોય છે તે વિશે એટલે કે તે વાર્તાઓ વિશે જુદી નોંધ લઈ શકાય. બહોલો ફેશનો ધરાવતાં વાર્તાગ્રાસિકો, અન્ય સામયિકો તેમ જ નાનાં મોટાં અનેક છાપાંમાં આ વાર્તાઓ શોક-બંધ છાપાતી રહે છે. લાંબા ગાળે આ વાર્તાઓ દ્વારા કેટલાંક કૃતક વલણો સાહિત્યમાં દૃઢ થતાં હોય છે જેના સ્વીકારમાં સાહિત્યિક મૂલ્યોનો અનાદર થતો હોય છે.

શુદ્ધ સાહિત્યના કોઈ એક ધોરણને સ્થાપવા મથતાં કેટલાંક સામયિકોમાં જે વાર્તાઓ 'પ્રયોગ'ના રૂપાળા માને સ્થાન પામતી હોય છે તેનો વાચકવર્ગ પ્રમાણમાં સાહસિક હોય છે. કશુંક નવું સ્વીકારવા તે આગળ આવે છે પણ જ્યારે તેનું સાક્ષ્ય તર્જી કે વિવેચકની વચ્ચે વહેંચાઈ જાય છે ત્યારે તે અસ્થિર મૂલ્યોમાં અસ્થિર જાય છે અને વાર્તાની બહારના ઉત્પત્તિના વિષયોના સંદર્ભમાં વાર્તાને વાર્તાની રીતે નહીં પણ કોઈ ખીણ જ રીતે વાંચતો થઈ જાય છે. સામાન્ય

જનવર્ગને આ વાર્તાઓ સાથે કોઈ ખાસ સંપર્ક હોતો નથી. આ વાર્તાઓ દ્વારા પણ કેટલાંક કૃતક વલણો સાહિત્યમાં દૃઢ થતાં હોય છે જેના સ્વીકારમાં પણ સાહિત્યિક મૂલ્યોનો અનાદર થતો હોય છે.

પહેલા પ્રકારમાં વાર્તાલેખક જાણે અજાણે પણ પોતાના વ્યક્તિત્વનો લગભગ બંનડા ઉપયોગ કરતો હોય છે. બીજા પ્રકારમાં વાર્તાલેખક પોતાના વ્યક્તિત્વનો અત્યંત આત્મતિક કક્ષાનો એટલે કે ખોટો ઉપયોગ કરતો હોય છે.

કેટલીક વાર્તાઓ બને માધ્યમો - વિશાળ તેમ જ સંકુચમાંથી ચળાઈ-ગળાઈ આવતી હોય છે, જે વાચકના મનમાં કરે છે અને સાહિત્યમાં સુદૃઢ વલણરૂપે સ્થિર થાય છે. ખૂબીલગત વાર્તાવર્ણના ચિરંજીવ તરતોને આ વાર્તાઓ નોખી રીતે જ પોતાના પોતામાં વણતી ગાથે છે તેમ જ અવનવીન સુન્દર ભાત ઉપસાવે છે. આ વાર્તાઓમાંની કેટલીક જુદા જ વહેણે તરે છે—

અદ્યુત રીતે પોતાના અનુભવને શબ્દના પ્રકારમાં પ્રવક્ષ કરી અનેક સંસ્કારો સાથે તેને સાંકળી તેમાંથી એટલે કે વાર્તારૂપ પામેલ અનુભવમાંથી લેખક ન્યારે એક નવા અર્થ ઊભો કરી શકે ત્યારે તેનું કર્મ એક સાચું નક્કર એવું સાહિત્યિક કર્મ બને છે. ભાષા અને ભાવના તેમ જ પ્રજ્ઞાવિકા અને પ્રયોગના અનેક સરસ-સંક્રમ સંવેગો-અવેગોમાંથી પસાર થતી આ વાર્તાઓ સઘળી આંતરખાલ્ય ભૂમિકાને અતિક્રમી બઈ એક માત્ર વાર્તારૂપે જ વિશ્વસી રહે છે.

વાર્તાસંગ્રહ એ એક જુદી જ ધટના છે. દરેક વાર્તા એક સ્વતંત્ર ધટક હોવા ઉપરાંત અન્ય વાર્તા સાથે એ એક સૂક્ષ્મ સંબંધથી સુક્ત હોય છે. ક્યારેક એક જ અનુભવનો જન્મ વાર્તાએ વાર્તાએ થાય છે છતાં તે એક જ અનુભવનો ઉપાડ જુદી જુદી રીતે થાય છે—આ કારણેને લઈ અનુભવના સ્તરો કેટલા ઊંડા હોય છે તેનો જ પરિચય થાય છે. ક્યારેક તો વાર્તાકાર એ એક જ અનુભવને સમજવામાં જીવનનો મોટો કાળ ગાળી નાખે છે. આ પ્રકારની વાર્તાઓની એક મોટી મર્યાદા એ હોય છે કે તેમાં અનુભવનું પુનરાવર્તન થતું હોય છે અને સાહિત્યમાં પુનરાવર્તન એ ચતુષ્ છે.

એકથી વધુ અનુભવોની માંડણી પર રચાતી વાર્તાઓ પ્રમાણમાં અલ્પ હોય છે. કારણ કે આ પ્રકારની વાર્તાઓનો લેખક જીવનને વિશાળ સંદર્ભમાં મૂકી અનેક ચિત્રવિચિત્ર પરિસ્થિતિઓમાંથી પસાર થતો થતો અનેક આધાત પ્રત્યાધાતને જીવતો જીવતો નિજના અને અન્યના અનેક આંતરધૂંટીલાળા અનુભવોને એક એકથી અડધા વાર્તાસ્વરૂપોમાં રમાડતો રમાડતો એક એવી કલાસૂત્ર ઠેંગવે છે જે દ્વારા એ જીવનનું કટુલુસંદર એવું દર્શન કરી શકે છે—કરાવી શકે છે. આધાત-પ્રત્યાધાતથી તૂટી પડતા અને કટુકઠોર વાસ્તવથી છિન્ન-છિન્ન થઈ જતા મનુષ્યને સુગ્રસિત કરતું તત્ત્વ ધ્વિરના પરમ અનુગ્રહનું તેમ જ મનુષ્યના હૃદયમાં રહેલા માદ-વનું સ્પર્શ કરે છે.—આ તત્ત્વ એ વાર્તાનું પ્રાણતત્ત્વ છે. જીવનના ઊંડા સ્પર્શ વિના, રનેહ અને સૌંદર્યના તેમ જ કોઈ અપાર કારુણ્યના નિરલ સંસ્કાર વિના વાર્તામાં આ તત્ત્વ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. ભાષા વિશેની એમાં વહેતા અગણ્ય લયપ્રવાહો વિશેની સૂઝ ધરાવતો લેખક વાર્તાઓને માત્ર શબ્દ અને લયની ભૂમિકાએ

રમાડે છે. આ કપરું છે છતાં સરેલું એ અર્થમાં કે આ પ્રકારની વાર્તાઓનો લેખક વિશેષ પ્રકારની કલ્પન-શક્તિથી સન્ન હોય છે. માત્ર verbal event ઉપર પણ વાર્તાઓ નબી શકે પણ અતે આદી બધું ઊપજતું નથી. અપાર શક્યતાઓ, અસંખ્ય નિયંત્રતાઓ અને અગણ્ય સ્વરૂપોના મૂળ આ ભાષાભૂમિકાએ રહેલા છે અને આ બધામાંથી ચોક્કસને આમનેમ વાર્તામાં વાગવા એ મુશ્કેલ જરૂર છે પણ બહુ મુશ્કેલ તો નથી જ. હમણાં આપણે ત્યાં આ ભૂમિકાએ કેટલાક પ્રયોગો થયા છે, થતા રહે છે. વર્ષ દરમિયાન એવી કેટલીક વાર્તાઓ પ્રસિદ્ધ થઈ છે જેની ગતિ કોઈ અગિયન સ્તરપરને સિદ્ધ કરવા મચતી હોય. કેટલાક સામયિકોમાં છપાએલી આવી વાર્તાઓનું મહત્ત્વ વાર્તાસંગ્રહ કરતાં પણ અધિક હોય છે.

આ વર્ષના વાર્તાસંગ્રહો ત્રેતાં આપણે એવું કવી શકવાની સ્થિતિમાં નથી કે આકાર લેતી જતી અદ્યતન વનસ્તિરૂપની કેટલીક રેખાઓ અહીં તરવરી રહી છે. (કેટલીક વાર્તાઓ પૂરતા અપવાદ છે.) પ્રસ્તુત વાર્તા-સંગ્રહો— ‘માગો’, ‘ના’, ‘યુગ્મજકી’, ‘છિન્નછિન્ન’ અને ‘પાંચ આંશળીનું પાપ’ — માં એવી ધણી બધી વાર્તાઓ મળી આવશે જેમાં પ્રયોગજેસ ભાષાનું ધીરજી કલાદષ્ટિએ ઊલું ઊતરતું જણાશે. ક્યાંક તે નીચું અને વિકૃત પણ લાગશે ન્યારે ક્યાંક તે અત્યંત નિહેતુક પણ જણાશે. લેખકે ઠેંગવેલી કોઈ પણ પ્રકારની સમજનો અજ્ઞાવ એ આત્મની મોટા ભાગની વાર્તાઓની લાક્ષણિકતા છે. જીવન વિશે એટલે કે જીવન જે જે લાવનાઓના જન્મ સાથે જોડાયેલું છે, તે વિશે તેમ જ કલા વિશે એટલે કે કલા જે જે પ્રત્યક્ષીકરણની પદ્ધતિઓ સાથે જોડાયેલ છે તે વિશે અહીં લેખક ધર્મ-સહાન જન્યો હોય તેમ જણાતું નથી. અને છતાં એ હકીકત છે કે આ વાર્તાઓનો પણ એક ચોક્કસ વર્ગ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. ‘માગો’ — શ્રી. પનાસાસ પટેલનો અદારમો વાર્તાસંગ્રહ છે. આનાથી લગભગ દોડી સંખ્યામાં એમણે નવશક્યો આપી છે. આ ઉપર જ એટલાં નાટકો તો હતાં. ત્રણે યુગ્મ સાહિત્યિક સ્વરૂપોમાં એમણે જીવનરસને માણ્યો છે. એકે એમનામાં રહેલ સર્જકનું આંતરસત્ત્વ પૂરેપૂરું જિનજી છે એમની આરંભની નવશક્યોઓમાં, ખાસ કરીને માનવીની ભવાઈ અને મળેલા જીવમાં. કેટલાક લેખકોની લેખિનીનો એ જન્મ

હોય છે. કે જે ક્રખામ તે મોરના ખજાની જેમ પાછળ ભાત પાછું ભવ. પન્નાસાહ આવા લેખકોમાંના છે. -હતા.

મસ્તુત સંગ્રહની ૨૧ વર્તમાનું પોત એકસરખું નથી, બલકે મોટા ભાગની વાર્તાઓને પોત જેવું કંઈ છે જ નહિ ભાવ કે ભાષાની કોઈ સખન અનુભૂતિનો અહીં સ્પર્શ નથી. વાર્તા જે એક અદ્ભુત આશોરવા સંગ્રે છે તેનો અહીં અભાવ છે. મનુષ્યના રોગપરોજના ઉપર-છવાડા જીવન સાથે સંકળાએલા એક યા બીજા કિસ્સાની આસપાસ આમાંની ઘણી વાર્તાઓ ફરે છે. કથારસને ક્રેશવવામાં નિપુણ એવા લેખકને હાથે અહીં વાર્તાનો ઘાટ કેમ નહીં ઊતર્યો હોય એવો પ્રશ્ન સહેજે થાય. પાત્ર, પ્રસંગ અને લેખક વચ્ચે એકરશ ભાગે જ સંધાવો જણાય છે. વાર્તાનું વહેણ ન્યાં સ્થિત થવા આવે ત્યાં લેખકની રોશી વલુસે છે અને બધું ડહોળાઈ જાય છે.

હવામાં ફરતા કેટલાક પાંખા બનાવોમાંથી લેખક ન્યારે વાર્તા બનાવે છે ત્યારે પરિણામ ઘણું નબળું આવે છે. 'ગાંધીજીવંતીના દિવસે' 'એક હાટ-ઈફત બે' અને 'દુધ ને રોટલો' આ પ્રકારની વાર્તાઓ છે. પહેલીમાં એક વૃદ્ધ કેશિસી કાષ્ઠકર છેલ્લી ધડીએ પ્રતિરૂપીની તરફેણમાં ચૂંટણીમાંથી ખસી જાય છે પક્ષમાં આવે સર્પ થેરા પ્રત્યાધાત પડે છે. એમને પક્ષ-માંથી બરતરફ કરવાનો નિર્ણય લેવાય તે પહેલાં કાષ્ઠકર ખુદ રાજીનામું આપી દે છે. પક્ષના સમને કારણે અને ખાસ તો અંતરાત્માના અવાજને પરખી આ પગલું સંતુકાકાએ ભરેલું પણ આખીય વાત એક રીપાઈ માત્ર બની જાય છે. બીજામાં અલુધારી હાર પામેલા એક મોટા સાહેબ પોતાનાથી નાનેરા પણ ચૂંટણીમાં સરળ નીતરકા એક બીજા સાહેબ પર પોતાની હારનો હોય ટોળા પોતાના જ વહેમથી ખીણાય છે. એક પત્ર દ્વારા આ રોય તે પેલા સાહેબ પર કાલવે છે. પેલો સળજન માણસ આ આજ સહન નહીં કરી શકવાને કારણે કે તે પછી કોઈ અન્ય કારણને લઈ હાટફેલિથી મૃત્યુ પામે છે. ટેલિફોન પર આ ખચર મળતાં મોટા સાહેબ પોતે હવે ખાલી પડેલી જગ્યા પર લિલા રહી ચૂંટણી લડશે અને જીતશે એવા ખ્યાલથી આવેશમાં આવી જઈ મગજની સમતુલા યુગાપી ઈર્ષ્યાગ્રસ્ટ પર ચડી જઈ થોડીવારમાં ઢળી પડે છે - એમનું મૃત્યુ પણ

હાટફેલિથી થાય છે. વાર્તામાં ચૂંટણી નરર છે, પણ લેખકને આ બે મૃત્યુના સંદર્ભમાં જે કહેવું છે તે એટલું બધું સામાન્ય અને ઉપરછલું છે કે કશું સ્પર્શનું નથી. ત્રીજામાં એક મધ્યમવયની માનવી હાર્યો-ધાકો બાદિસેથી છૂટી બાળમાં જાય છે જ્યાં લોક-સ્પીકર ઉપર આરક્ષા એક ભાષણીઆના ભારે કંટાળા-ભાવો ભાષણને એ સાંભળે છે. લેખકે આખું ભાષણ જ વાર્તામાં ઉતાર્યું છે. આ ભાષણમાંથી પેલો દુઃખી જીવ એક સાર જીવનમાં ઉતારે છે : સુખી જીવનની ચારી દૂધને રોટલો ખાવામાં રહેલી છે.

ઉચ્ચ ભાવના તારવવાનો વાન 'ધર્મોદું ધાન', 'એક ફદિયું', 'કાળું નાલું' અને 'દંપતી મિત્રો' જેવી વાર્તાઓમાં થયો હોય એવું જણાય છે. પૈસે ટકે જમણું મણાતું ચોધરીકાકાનું ધર દુકાળ સહન કરવામાં પાછું પડે છે. સર્ગસ્તનેહીને અનાજ આપતાંઆપતાં સમય એવો આવ્યો કે કોહીમાં ધાન તળિયે દેખાણું. કથારેય રેશનરી દુકાને ન ચડતા ચોધરીકાકા રેશનનું અનાજ લાવે તો છે પણ રસ્તામાં જ ભૂખ્યા ટોળાને આપી દે છે—ધર્મોદું ધાન નામની વાર્તાની આ કથા કોઈ વિશેષ અર્થનું સૂચન કરતી નથી. આની પાછે 'માનવીની ભવાઈ'નો એક પ્રસંગ મૂકવા જેવો છે જેમાં કાળુ ભૂખથી ટળવળતા માનવકંકાસો સમક્ષ દોરોને મૂકી દે છે અને દુકાળના ભયંકર બોળાઓમાં જામેલો નિઃસહાય કાળુ દોરોને કાઢી ખાતા એ ભૂખ્યા ટોળાના અગાતુપી ફૂલને લય અને કડુલાની નજરથી નોઈ રહે છે. 'એક ફદિયું' વાર્તામાં કાતલુવાળી ઉદાર અને પૈસો જતો કરે છે ન્યારે ખરીદનાર પૈસા માટે એસતાલુ કરે છે. વાત સાચી છે, મૂલ્ય પૈસાનું નથી, તે પાછળ રહેલ મનની ઉદાર-સંકુચિત ભાવનાતું છે પણ તેથી શું આટલું કહેવા માટે કંઈ વાર્તા વેડી દેવાંતી હશે ? 'કાળું નાલું' પણ એક સામાન્ય પ્રસંગ માત્ર છે. કન્કમેટફેલિ અથવા સંતાડેલા અટીલાખ રૂપિયા પતિ-પત્નીના વિસવાસનું મળ છે વળી સામા ઘેર રડ પડી છે એટલે પણ પત્ની મહાસએલી છે. થોડા દિવસ-પછી સમાચાર પત્રોમાં ખચર આવે છે કે એક સજ્જનને ગિહાર સહત કાળામાં બંદી લાખનું શુષ્ટ દાન આપ્યું. —આમાં વાર્તા ક્યાં રોધવી ? 'દંપતી મિત્રો'માં ઘણા વર્ષોના માળા બાદ અકરમાર ટ્રેનમાં મળી ગએલા ચાર

સુખી જીવનની કંચા છે. રંજનભેન અને ઇન્દ્ર પાસેના ઝગ્ગામાં છે એવું કહી સ્ત્રી પોતાના પતિને એ યુગ્મને મળવા વિનવે છે. રંજનભેનનું નામ સાંભળી અંતરમાં કંઈક લાચારી રાખેલો અગ્નિ ભભકી ઊઠે છે અને તીખા કટાક્ષો વેરેલો મધુકર અકારણ કટુ-કંઠોર બને છે. પત્ની આ તીવ્ર કટાક્ષોનું સ્હરત્ય સમજી નથી શકતી. હકીકતમાં મધુકરે મિત્રપત્ની રંજના પર કુદૃષ્ટિ કરેલી અને રંજનાએ સારો પાઠ મધુકરને ભણાવેલો. ઇન્દ્રની જાણમાં આ ઘટના આવ્યા છતાં ઉદારદિલ ઇન્દ્રે મધુકરને માફ કરેલો, એટલું જ નહીં પત્નીને પણ મધુકરની બૂઝને માફી આપવા વિનવેલી. આ હકીકત ઉપર વર્ણના ખરદા પડી જાય છે પણ આજ આટલાં બધાં વચ્ચે પણ મધુકરના મનમાંથી પેસેલો દંશ જતો નથી. મધુકર મીનાને 'રંજનને તે' હદ છોડી જાય નથી ! 'એ વાક્ય કહે છે ત્યાં ઉદારદિલ દંપતી : ઇન્દ્ર અને રંજના સામે ચડી 'આવા લ'પટ મિત્રને' મળવા આવે છે. અહીં કથન ધૂંટાએલું છે કારણ કે ચારે પાત્રોના મનોજગતનો નકશો લેખક અહીં હળવે હાથે ઉકેલે છે. 'ચીસ' નામની વાર્તામાં પણ લેખક આખીય વાત સરસ રીતે કહી શક્યા છે. આ વાર્તામાં જેમણે સરસ પદ્ધતિ આવે છે જે કારણે કથા હલ્લ બની છે. 'ધીંગામસ્તી' નામની વાર્તામાં જીવાન શૈશકાણીની પરસ્પરના સરીર સાથેની વધુપડતી છૂટ ધરતો નોકર માનસિક રીતે નથી સહન કરી શકતો. નામ બસે એવું બાધો રજૂ પણ તે છેક બાધો નથી. જેના દ્વારા તેને કામ મળ્યું હતું તેમની પાસે જઈ મહામુસીબતે એ આ વાત કહે છે. પેલી બ્રમ્હિનિચાર્યને પૂછે છે : 'એ લોકોની ધીંગામસ્તી જોઈને તને થાય છે શું એ મને કહીશ ?' 'કાંક થાય છે કાકા !' નોકર જવાબ વાળે છે. અહીં જ વાર્તા પૂરી થઈ જાય છે પણ લેખક નાહક વાર્તાને આગળ પેંચે છે અને પ્રવક્તા જેવા પાત્રને અર્ધ ઉઘાડાં અંગેવાળા નટીની ચિત્રમાં 'પત્રિમી ઢબની' ધીંગામસ્તી નિહાળી જે 'કાંક થયેલું' તેને નોકરના 'કાંક થાય છે' સાથે મુખી કંઈક ઉપજાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે પણ તે નિરર્થક છે.

'દિમાસયનો સાધુ', 'એ-શનતુ' નોકરમંડળ', 'દોલત' તેમ જ 'સોની નોટ' ને રામની અચરખી જેવી વાર્તાઓનો ડાંગો સરસ રીતે મંચેલો છે પણ લેખકની કલ્પ-

માંથી મુંદર વાર્તા સીધેસીધી જિતરી હોય તો તે 'માંગો' નામની. ઘણાં બધાં પડ આ વાર્તાને છે એમના ઘણા વળાંકો હૃદયમાં અંકાય છે. વાર્તામાં ક્યારેક કહ્યું અણ-ધાર્યું - અવનવીન બને છે ત્યારે એક પ્રકારનો રોમાંચ અનુભવાય છે. પન્નાલાલની ઉત્તમ વાર્તાઓમાં આવેલો રોમાંચ અનુભવાય છે. કથાવસ્તુ સાદું છે પણ વાર્તામાં એવું સરસ ચૂંચાણું છે કે આપણે કથામય ઘટનાઓ.

પત્નીસ વરસ એકધારી નોકરી મુંબઈ જેવા નગરમાં કરી પાંડુ ધણેણને લઈ કામ છોડવાનું નક્કી કરે છે. વાસ્તવમાં તો એ સમજી જાય છે કે 'પાંચો દવે પડતી થયા મોડી એટલે આપણું' કામ શૈદ્યા લોકને ગમતું નથી' એ વિદાય લે છે. પણ જવું ક્યાં ?

'જવું ક્યાં ?' આ સવાલ એના મનમાં સતત ધૂંટાયો કરે છે વાર્તાના અહીં પહેલો વળાંક છે. કારે મથામણને અતે અથડાતો, કુટાલો એ વતનની ભોમ પર પગ મૂકે છે. ગામ તો આણું બદલઈ ગયું છે. બસમાંથી વીસ બાવીસની વયના જે જિતલો તેમાંથી કોણ જાણે પાંડુને ? એ સ્વપ્ન જોડે છે : 'આ ટોશી તો પોતાના ગયા પછી જન્મેલા છે, ક્યાંથી તને જાણ-ખરી ?' ગામમાં પોતાની ધરધાર ઉપર તો નહિ પણ ગામ બહારની એકાદી હાંતી ઉપર નાનકડું ડાપડું કૂટું એમ વિચારતો પાંડુ પત્નીસ વરસ પહેલાંની રાતમાં સૂરે છે. અંધકારમાં એ જેમ જેમ ઊઠે જિતરતો જાય છે તેમ તેમ તેના હાથ લોહીઆળ થતા આવે છે. એક જણતું : આમ તો મિત્રનું જ ખૂન એના હાથે થઈ ગયેલું. પોતાની પ્રેમિકાને ધરતે ખૂણે બંદૂક દેખારીને બીજે પરણ્યાની દેનાર લાઈએ એના આપકાતનો બંધો દોષ (અસજાત ખાનગીમાં) ભમતા - પાંડુનું પૂર્વ જીવનનું નામ - ઉપર દોષનો ત્યારે તે સમસ્યા ઊઠેલો. પોતાના સાળાને લઈ સુતેલા પેલા આદર્શનું ભમતાએ મોકો જોઈ કાસળ કાઢી નાખ્યું અને ગામમાંથી તોડે કે ફૂંકું આવે મુંબઈ. કોણ હતું ગામમાં એવું કે કોઈ એની ખજાર કરે ? સ્વતંત્રપદ્ધતિ-ભમતો આખરે મુંબઈમાં રિયર થયો અને પાંડુ નામે નવું જીવન જીવવા લાગ્યો. આજ પત્નીસ વર્ષો નામનો માથો ક્યાંય નહિ બાંધી શકેલો આ માનવી બીલોડકરતો ગામ પાસેના વહેળા પાસે આવી જિલો છે અને 'જૂતકાળમાં આંખ પરોવવા' મથી નહીં છે. વહેળા કંઈ ઊંચેલા ગોવાળિયાને ગામના

હાલ પૂછવા કરે છે ત્યાં 'ભિલા શે' કહેલોક ગોવાળિયે
આપાના ઝાડ તમે બિલાં મંછીમાને ગોવાનવા દોડે છે.
કાંકે બિતરતી આધિય બાઈને ભેતાં પાંડુના અંગમાં
ભયની એક આંખી કંપારી ફરી વળે છે. કથામાં
આવતા આ સપ્તકો : 'કંપારી ફરી વળી' એક મહન
આભોહવામાં વાતોને સર્પ બળ છે. અહીં બીજા વર્ણા-
કમાં વાર્તા પ્રવેશે છે. જે નાકિતવું ખૂન એણે કયું
હતું તેની જ પત્નીની સંભૂષા એ કાળજીએ આવી
બિલો. એણે પૂછી નાખ્યું : 'કેટલા વખતથી રાંડયાં છો
બાઈ?' 'મારા ભા વારાની' મંછીએ ઉત્કર્ષ પડી
જવાબ વાળ્યો. પહેલા જ પ્રશ્નથી પાંડુએ અરજી કામ
તો સાધી લીધું હતું. કો કો એણે આખીય વાત કઢાવી.
પૈસા ખાતર સાળાએ બનેવીતું ખૂન કયું અને 'હીણા
કરમના પોતાના ભાઈએ ખૂનના કાળે રંડાપો લખ્યો'
મંછી બોલ્યે જતી હતી. પાંડુનું હૈયું વલોવાઈ જતું હતું.
એ સ્વગત બખડી પશુ બિલો : 'અરે! કોક બાપડો
હોમાઈ ગયો.' વળી પાછો વાતનો તાર આગળ મથા-
વવા પૂછી નાખે છે : 'પછી બાઈ?' આગળ વાત
મથાવતી બાઈએ રમસ અવાજે પૂરું કયું : 'રાજે છોડ્યો
પશુ જમે એને ન છોડ્યો ભાઈ—જ ન મહિનામાં મારો
ભાઈયે શહીદ.. પડ્યો..'. 'પડ્યો' કરાવેલું આ સાકું
સંબોધન—ભાઈ—કેટલું બધું નાટ્યાત્મક છે! આ
સંબોધનમાં એક કેવી કડુણ વકાકિત રહેલી છે! સામે
બિલેલા પતિના સાથા ખૂનીને મંછી ભાઈ કહી સંબોધે
છે ન્યારે મૃત્યુ પામેલા વત્તન નિર્દોષ એવા સગાભાઈનો
હિંમેષ એ એક ખૂની તરીકે કરે છે. ક્યા અકળ
સંજોગોને સર્પ પેશા નિર્દોષ માનવીને આટલું સહેવું
પડ્યું! ક્યારેક વિચિત્ર સંજોગોના પરિણામ હેઠળ માનવી-
નું જીવન લાંગરું—બંધાવું હોય છે. કેરી થટના—
કથાનો મુખ્ય નાયક જ કથાનો શ્રોતા છે. વાતવાતમાં
પકું બળી લે છે કે ગામની પોતાની પડખારની બનીન-
માં આ કુખિયારી બાઈ પાછલાં વરસો તાલે છે.
વતનના પ્રેમે દોશ્યો આવેલો આ ધરડો જીવ પાછા જન્મ
માટે પગ ઉપાડી થોડું આગવા કરે છે ત્યાં સાદ
સંભળાય છે—

‘અત્યા ભમતો ભાઈ કે કોણ?’ (ફરી થોડા મીન
પછી અવાજ) ‘એ જ છે એ જ! ભમતા ભાઈની જ
હેડમાલ છે!’ ભમતો બિલો સ્વી બળ છે. મંછીભાણી

એને ઓળખી પાડે છે. કેવી અચરમની વાત છે!
જીવનમાં ક્યારેક જુદી ઓળખ સાચી ઓળખ કરતાં
સવાઈ સાચી નીકળે છે, મમતાપૂર્વક મંછી ભમતાને
મામ ભણી લઈ જાય છે. નામનો માગો બાંધવા જે
માણસ જીવતર આપું ગૂઢચો તે આખરે એક અકળ
પરિસ્થિતિને કારણે અને વિશેષ તો મૃત્યુહરણની
અપાર કડુણા અને રનેહને કારણે માગો બાંધી શક્યા
સમર્થ થાય છે. મામ ભણી ભમતાને દોરી જતી
મંછીનું ચિત્ર તેમાં રહેલ રૂપકને કારણે હલ બન્યું છે :
'જાણે ધરતી માતા પોતે જ એને સ્વીનું રૂપ ધરીને
ગામમાં તેડી જતી હતી—કહેતી કહેતી : ગામમાં કોઈ
સયું કે દોસ નથી રહ્યું તો કાંઈ નહીં, ગામ તો છે?...'
પન્નાલાક્ષમાં રહેલ સળંગની સિદ્ધિત રહેલ આ પ્રકારની
વાર્તાઓમાં રહેલું છે.

ધીરુ કચાવસુ અને બળકટ કથનશૈલીને સર્પ શ્રી.
મોહમદ માંકડનો વાર્તાસંગ્રહ 'ના' વર્ષના વાર્તાસહિત્યમાં
એક ખાનપાત્ર ઉમેરણ બને છે. લેખકની આંખ એટલી
બધી ટેવાએલી છે કે એ જે જે જાણે છે તે અન્ય કશું
નહીં હોતાં વાર્તા જ હોય છે.—કથાનેદ એ જુદો પ્રશ્ન
છે. કોઈ એક મુખ્ય ઘટનાની આસપાસ વાર્તા એવી
ઝીણી બાતે ગૂંથાતી આવે છે કે દરિએ એ સુંદર જાતમાં
પરવાએલી રહે. ન્યારે પેશી મુખ્ય ઘટના આખીય
વાર્તામાં એવી ધીરે ધીરે સંજોગાતી બળ જેમ કૂદમાં
સુગધ.

કિષાવેશ એ એમની વાર્તાઓનું બીજું લક્ષણ છે.
વાર્તામાં જે કંઈ બને છે તેને આ કિષાવેશને કારણે
મોટો ઉઠાવ મળે છે. કેટલીક વાર્તાઓમાં એમણે પ્રયોગેલી
Idioms એમનું ભાષાખમીર દાખવે છે. વાર્તામાં એ
એક એલેન્સ બીટું કરતો કેટલાક પ્રસંગોને સુકિતપૂર્વક
ગોઠવે પણ છે. પણ જ્યારે એક પ્રકારનું કલાત્મક
Juxtaposition બેવા મળે છે ત્યારે નવા જ રંગ
બિધી બેઠે છે. વાર્તા કહેવાની રીત સીધી, સારા અને
ગત્યાત્મક છે. જીવનનો અહીં જેવાં નિરૂપણ છે તેવાં
જીવનનો એક બેડો સ્પર્શ લેખકને છે તેની પ્રતીતિ
હરખે થાય છે.

જે કાણે વાર્તા બની આવે છે તે કાણ સંગ્રહની
મોટા ભાગની વાર્તાઓમાં ધખમતી બેવા મળે છે પણ
ક્યારેક જ તે અત્યંત સફળ માર્ગપ્રકાશ સ્વરૂપે આવે

છે. લેખક આવી એક નાજુક ક્ષણ 'પથારી' નામની વાર્તામાં ગૂંથી શકયા છે. કારણકે અતિસચ્ચ અને આ નાજુક ક્ષણમાંથી ઊઠે છે જે મનને તરત વ્યાપી વળે છે. વય વટાવી ચૂકેલાં અને જીવનની તકલીફોથી વેડી ચૂકેલાં પતિપત્નીના જીવનની આછી નોંધ આપી લેખક વાર્તાને કેન્દ્ર તરફ સંકુચિત્તી વાળે છે જે લેખકની યોગ્યતા ધણું કહેવાની સંકેતની ગવાહી આપે છે. વીખ-સાઈ જતાં વાદળોને તાકી રહેલા રમણલાલને કંઈક ભણ્યું કંઈક અભણ્યું એવું દસવું આવી ભય છે. એક વાર યાદ આવી ભય છે. 'હેનું છે? (આ વાર) અત્યારે કેમ યાદ આવી ગઈ હશે?' એ મનોમન વિમાસે છે. ચાર છોકરાંમાંથી અત્યારે ઘેર કોઈ નથી— અને આજે જ રમણલાલને પેલી જૂની વાર : પહેલી સુવાસ વખતે લદા પિથર ગઈ હતી, ચાર મહિને નાની કમલાને લઈ પાછી આવી ત્યારે... પહેલી જ વાર એણે એ પથારી પાથરી. 'આજ કેમ?' રમણલાલે પૂછ્યું હતું. 'હવે એમ જ' કહી લદા પતિના કંઠે પથારીઓ નહોતી આણે છે, આ શરૂદો બોલતી : 'બેબી તમારા ગાદામાં આવશે, છોકરું છે, ગાદાનું બમારો.' એક પગ રમણલાલ અટકી ગયા હતા. 'આપણું ગાદું' હવે 'તમારું' ગાદું' બની રહ્યું હતું. આ પછી તે જીવનનાં ધણું વહેણ વહી ગયાં. મોટો છોકરો અને મોટી છોકરીએ પોતપોતાનું ઘર માંડ્યું છે. આધેડ દંપતી સુખી છે પણ કોણ જાણે રમણલાલને એક મોઠો અજાણો આજ નાગ્યો છે એ પેલી વારના અનુસંધાનમાં. આજ ધણા વરસે પત્નીને વિનવે છે કે એ આજ પતિ સાથે એક પથારીમાં સૂવે. લદા પતિને લાગતી વસ્તુ જમાડી, ધરકામ આટોપી મોટી રાતે ધણું વરગે. યાદ આજ પતિની સાથે એક પથારીમાં સૂવે છે. રમણલાલની આંખમાં જીવનની તકલીફો રંગે છે પણ પત્નીની આખા દુનિયા જ વીંટઈ ગઈ છે. ઘાટીપાછી કંઈ આજર એવી પત્નીનો દુઃસ્વીચાલો દેહ નેઈ પતિ કહે છે; 'તારા પગ દાખી દઉં? ના ન કહીય રોજ તને કળાર થાય છે. આજે કિશોર, રેખા કોઈ નથી, ના ન કહીય' અને હળવે હળવે પતિએ પગ દખાવવાનું શરૂ કર્યું. 'કેટલાં વરસ... કેટલાં વરસને ધાક...' લદા બોલી ગઈ. 'રમણલાલ થોડી વાર પત્ની સામે નેઈ રહ્યા. ચાર લઈને ધીમેથી એમણે ભાગને

ઝોડાડી દીધી.' સવારે રમણલાલ વહેલા નીકળી ગયા. દૂધ લીધું. પાઠા આવી એ પલંગ પર ન બેઠા. રંગેને લદા નીકળી ગયા. એ ખુરશી પર બેસી ગયા. ઝોકું પણ આવી ગયું હોય. મોટો દિકરો અશોક આંતની ગાડીમાં તો આવવાનો છે એ ગમકયા—

'કહું છું', લદાના ખતે એમણે હાથ મૂક્યો, 'દમણાં આંતની ગાડીમાં અશોક આવશે. આજે તો પુ...)

પણ એ લદાના અંદર સામે બાધા નેમ તાકી રહ્યા. એ અંદરમાં ચેતન નહોતું. 'હોં સહેજ મરાઈ ગયા હતા. પણ હોંને વળાંક રમણલાલને પરિચિત હતો. લદા બોલતાં પહેલાં ધણીવાર હોં એ રીતે મરાડતી. રમણલાલ હોંના એ વળાંકને તાકી રહ્યા. હમણાં જાણે એ બોલશે, હવે નહિ નીચે જીતડું. અને પછી... એક હાસ્ય કરશે— ટુન કરતાં ગરીબુ' કંઈ છે આ કારણસર સુદર એવી નાજુક ક્ષણ.

અન્ય બધી જ વાર્તાઓમાં એક ચોક્કસ આયોજન વરતાય છે. એકની એક પરિચિત યુક્તિ લેખક વાપરે છે. કથન એટલુંજ ધૂંટાંએટલું હોય છે કે પગવાર વાર્તામાં ગોઠવાયેલી તસીજ વસ્તુઓ પસાર થઈ ભય. વાર્તાને ઉદ્દેશ અંતે એટલે બધા સ્પષ્ટ પરમાર્થ ભય કે વાર્તાનું કલેવર જ નજીક પડે— કેટલીક રચનાઓ આનું ઉદાહરણ છે— 'ભીડ', 'ફોટા', 'સ્વભાવ', 'રહસ્ય' 'જમાદાર', 'આંચકો', 'ફોટા' નામની વાર્તામાં લેખકે સજાનપણે બાળકના મૃત્યુનું— આકસ્મિક મૃત્યુનું વર્ણન અન્ય પ્રસંગના સંદર્ભમાં કર્યું છે જે આપણામાં અંદરોડી જન્મ્યાવે છે, દુઃખ નહીં. આ પ્રકારની વાર્તાઓ વાચકને ટોચે કર્યા કરતી હોય છે. પત્ની કલા કરતી હોય છે કે મુકરોને ફોટો પાડેા હોય તો સાડું. પતિને કુરસદ મળતી નથી. છેવટે ન્યત કહેરા લઈને આવતો હોય છે ત્યાં ખખર મળે છે, અને પછી તે શેઠર તમે મગઈ મગેલા પુત્ર મુકરોને મૃત દેહ પિતા હૃદયે છે. હકીકત હોય છતાં પણ આ પ્રસંગમાંથી કોઈ વાર્તાલાટ નીપજતો નથી; એક contrast જોએ કરવાનો પ્રયત્ન માત્ર બની રહે છે. 'ત્રીને લગાડે' નામની વાર્તામાં આજ પાટીએ કથાપ્રવાહ વહેતો હોય છે જે અંતે મેચોડામાં પરિણમે છે. દરબાર પોતે ઉદ્દેશ મોહનાને કૂંડી મારે છે, બીજી

વારની સ્ત્રી રાણ્યાને પણ ગોળીએ છર્છીનીએ લાડકો નત પર કરી મૃત્યુ પામે છે. લોક કંઠળા બહે છે. દીકરા જેવા મોહનાને દરબારે મારી નાખ્યો, કારણ તો કે દરબાર રાણ્યા અને મોહનાનો અધિષ્ઠિત સંબંધ નજરેનજર નોંધે ગયા. વાત પૂરી થાય તે પહેલાં રહસ્ય જડે છે : રવજ દ્વારા ખખર પડે છે કે દીકરાનું મોત દરબાર ન જીવતી શક્યા—મોહના દરબારનો દીકરો હતો. (કાયદેસરનો નહિ.) આખીય વાર્તા એક સરસ લઘુકથામાં લખાઈ છે છતાં વાર્તાનો અંત દુઃખ કરતાં અરેરાટીનો અનુભવ કરાવે છે. મનુષ્યના હિંસા સ્વભાવના અને લોહીઆળ પ્રસંગોના વર્ણનમાં લેખકની કલમ સારી ખાસ છે પણ કોઈ જાણ અંતે બેપસતી નથી. નિહોંતુંક વાર્તાઓ પણ આવી છે : ‘ના’, ‘કપાસનું ફૂલ’ ‘મિયાણા સાથે લાડાઈ’ ‘સમરથ ઠા’ વગેરે...વાર્તા બનાવવી પડે!

વાર્તા એટલે અમૃતકૃતિ—રહસ્યરહિત એવો એક ખ્યાલ ખોટો તો નથી જ. અમૃતકૃતિ વાર્તામાં કંઈ ભૂમિકાએ સંધાય છે તે મહત્ત્વનું છે, કારણ કે સામાન્ય અમૃતકૃતિને કારણે વાર્તા રચૂળ બની જતી હોય છે. સંપ્રદાની જે ત્રણ વાર્તાઓ—‘વેર’, ‘રામુનો ધણી’, ‘ગહેન’—અમૃતકૃતિની દૃષ્ટિએ વિશેષ રસથી છે તે ત્રીણું જોતાં તો કોઈ ખીજ વધુ મહત્ત્વના કારણે રસથી છે. અહીં વાર્તાના આણુએ અણુમાં અમૃતકૃતિ ઓગળી ગઈ છે જ્યારે અન્ય વાર્તાઓમાં એવું નહિ બન્યું હોવાને કારણે લેખકની સુષ્ટ કથનશૈલી છતાં કૃતિ અંતે દોહળી બેતરી છે.

ઉક્ત ત્રણ વાર્તામાં વરતુને લેખક સરસ રીતે counter balanced કરી શક્યા છે. એટલું જ નહિ એમાં સામસામા છેડાના કેટલાક તાંતણાને વણી એમાંથી એક ભાત એવી ઉપસાવી શક્યા છે જેમાં અમૃતકૃતિનું તત્ત્વ એવું ગૂંધાઈ ગયું છે જે વાર્તાને અંતે નજરે નથી મળતું. અહીં લેખકે પાત્રોને મનો-વિશ્લેષણનો થોડો અવકાશ આપ્યો છે. વેર—સ્ત્રીએ લીધેલા વેરે એક જબરી જાતીના ભા માણસના કેવા હાલદવાલ કયાં તેની વાત ગળતી રાતે એક જાણ માંડે છે. મુખ્ય પાત્ર છે સિત્તેરેકનો રામસિંગ પગી જેને ગગણ પ્રથ પૂછી બેસે છે : ‘એ વખતેય માણસો પ્રેમ તો કરતા જ હશે ને?’ જ્યારે બીજાવાર ગગણ આ જ પ્રથ પૂછે છે ત્યારે—‘પણે ટોર કળાય છે. લ્યો,

હું જોતો આવું’, કહી રામસિંગ તે તરફ જાય છે... અને રામસિંગનો આખો ભૂતકાળ ખેંગારના મોટે બેઠકાનો આવે છે. નવાં નવાં વેર બાંધ્યા વિના જેને અનાજ પચે નહિ તે રામસિંગ રાજ્યામાં મોહી પડે છે. રાજ્યાના અદ્ય પૌત્રનું વર્ણન એક સુંદર Idiom દ્વારા થાય છે—‘એવી જુવાન હતી—શટકાટ મતી વહેરી જેવી.’ પરંતુ એટલે ઉપાડી જવું એવી સમજવાળો રામસિંગ પેંતરા ગોડવતો રહે છે ત્યાં જ એવું મન કળા ગયેલી રાજ્યા ભાવુ સાથે પરણી જાય છે. ‘ભરજભરે જાણે નાક કાપી લીધું’—એવું રામસિંગને લાગ્યું. એવું વેર બેઠકું’ ભાવુ ઉપર. ભાવુ પણ બેઠકે એવો નહોતો. એ ‘તીર જેવો તરવરિયો હતો’ એકમેકને પામી ગયેલા બંને સાવધ હતા. પણ હાથમાં આવેલા ભાવુને રામસિંગ જોતો કરે છે—કોઈ કોઈ અકળ કારણે. વરસ વહેવા માંડે છે. ભાવુ એકરોનો બાપ બને છે અને...રામસિંગ ધારિયું લઈ આવી પહોંચે છે...ભાવુ અમર થયો. દીકરો...ભેરી...કુદં મ...જીવન ...એ લાંગો ચર્ધ રામસિંગના પગનાં પડી ગયો : ‘તારી જા છું’—અને માર મા...’

‘તોય બિચારાને મારી નાખ્યો?’

‘ઉત વજો થા મા. પૂરી વાત સાંભળ.’

રાજ્યા ત્યાં આવી લાગી, એની સાથું રામસિંગે જોયું અને જોરથી હસી. રામસિંગે ધારિયું ફેંકી દીધું. કુદમન જિતાર્થ ગયો. એ બેઠકર ચર્ધ ચાલવા માંડ્યો. ભાવુએ રાજ્યાને જોઈ—‘નામણીના છૂંદાઈ ગયેલા મોં જેવી રાજ્યા આંખો લાળીને જાતી હતી.’ નામદાંધિથી ઝંખવાએથી ભાવુ ફંસેા ખાઈ મરી ગયો. હવે રાજ્યાનું અંદરનું અસસ રૂપ પ્રકટયું. એ હોકારને લઈ ગામમાં રામસિંગના ઘરની સામે જ રહેવા માંડી. ‘રામસિંગના દેવા ઉપર કોઈકે જાણે સળગતી સગડી ખડકી દીધી’. માણસ કયાં સુધી ઝીકે ઝીસે! દેહના અગ્નિએ એને બાળવા માંડ્યો પણ તે બેઠકી ગયો, દસ વરસ પછી રાજ્યા રામસિંગને શાપ દેતી દેતી કોળિયામાં મરણ પામી. પણ રામસિંગ એ રામસિંગ રહ્યો નહિ. આજેય આ સિત્તેર વરસે રામસિંગને એ માર કળે છે. આમાં શી દશા થાય આ ઘરડા જીવની બે કોઈ એને પૂછે કે—‘એ વખતેય માણસો પ્રેમ તો કરતા જ હશે ને? આખીય વાર્તા દરમ્યાન કંઈક ઉત્તેજનાની, કંઈક દુઃખની, કંઈક અનુ-

કંપાની લાગણી થયા કરે છે અને આ લાગણીમાં જ
 'વેર' જેવી વાતોનું રહસ્ય રહેલું હોય છે. 'બહેન'
 નામની વાર્તામાં કૂવે પડી મરી ગયેલી બહેનના નિષ્કૃપ્ત
 પતિનું ખૂન કરી બહારનડે ચડેલા માનવીની વાત છે.
 પહેલા નીચે જેલમાં બંધ રહેલો ટપુ પોલિસોને એમના-
 માનો જ એક લાગે છે. એની વાત કરવાની ટપાલગ -
 સલામ વગેરેથી એ એક શીશી છપ પાડે છે અને
 પછી... તક નોંધ નાસી છૂટે છે...કોતરો ખૂંદો...નદી
 વધારો એ વાડીમાં આવે છે...અને એની નજર ફાટી
 જાય છે. એક અંધ વાને યાજે બિગી છે અને એ ધૂમ
 પાડે ત્યાં તો અંધ દુવામાં અંધારામાં છે. એ લાગેલો
 અંધર ખામ્મે છે...અંધને બચારી લે છે પછી પાછળ
 આવી લાગેલા પોલિસો એને પકડી લે છે. હવાલદારને
 જવાબ વાળનાં એ કહે છે—'તમે તો ક્યાંય રહી જાત, તો
 કું જાણી જાત હવાલદારના હાથમાં ન આવત પછી...'--
 આ 'પછી'માં આખીય વાર્તાનો ખનિ રહેલો છે. 'રામુનો
 ધણી'માં લેખક એક સ્ત્રીના અવપતનની અને એના
 લેખનની વાત કહે છે. મનુષ્યની જો કોઈ મહત્તા હોય
 તો તે એ છે કે એ અવપતનના ચરમ મિંકુએ બંધને
 પછી જાંવે બીડી શકે છે. રામુ એક એવું સ્ત્રીપાત્ર છે.
 જેણે આ સામા છેડાની મજલ કરીને પછી અંતે સાચો
 સતો' પકડી લીધો છે. પાણીના રેલા જેવી ચમકદાર
 -ચંચળ રામુ ઉપર સવજની નજર મોટી છે. એનું
 'પડોળી પાણીની પાટ મૂળે એમ સળવળતું' શરીર
 સવજની રંગરંગમાં બિરતી મળું છે. ચળકતા પાણી જેવી
 આંખે એ સવજ સામુ જૂએ છે. કપડાં સફાઈ છે.
 રામુમાં રહેલ યુનાસદગ ચાંચલ અને તરકતારો
 નિર્દેશ વાર્તાકાર લગભગ પ્રતીકાત્મક રીતે પાણીની
 ધોતકરને બેચયુ વાર બેચાડીને કરે છે અને પાણીનો
 એક ધર્મ ■ વહી જવું...રામુ પછી વહે ■ નીચે ..
 અને નીચે...અનેતિક એવી જાતમાં. કામાવેગથી ભરત
 બનેલ સવજ રામુ રામુની પીઠે આડે છે અને 'ગાયની
 ચામડી મૂળ બેઠે એમ રામુની કાયા' મૂળ બેઠે છે. ટપુ
 -રામુનો પતિ કોસ ઉપર છે. ટપુ -કાળો અને કુપડો.
 રામુ -'હરણના બચ્ચા જેવી...લોહીથી તરજાત વોડકી
 જેવી.' રામુ બિગી ધર્મ. આગસ મરડીને એણે ચારે બાજુ
 નોંધ લીધું. એ લુચરના છાંડમાં બંધ બેઠો. લાગેલો જ
 આવેલો સવજ કોઈએ જોયું તો નથી ને એવું પૂછે એ

બેણું તો એનું શરીર એક આંચકામાં રામુના શરીર ઉપર
 જવું પડે છે. એક હાથે રામુએ સવજને ખેંચી લીધો છે
 અને એ હવે નીચું નોંધેલું છે. 'લુચરના છાંડ હવામાં
 ફરકતા હતા. ડૂબી જનાર ઉપર પાણી ફરી વળે એમ
 સવજ અને રામુ ઉપર એ જાઈ ગયા હતા.' આખોય
 પ્રસંગ ધન્યાત્મક રીતે - કૃષિજીવનનાં જ પ્રતીકા દ્વારા
 નિરૂપાય છે એક ગમ્ય-અગમ્ય એવી આબોહવા કૃતિમાં
 ફલાયેલી છે. રામુ સવજ સાથે જતી નથી. સવજ એના ઉપર
 આજ ચડે છે કે એ મામના છેલ્લમટાઉ છોકરામાં મોહી છે.
 રામુ ચૂપ રહે છે. સવજ છેક છેલ્લે પાટલે બંધ 'રાંડો શું
 વિચવા?' કહી બિગો ધાય છે. માત્ર આટલો ઉત્તર વાળે છે:
 'તું' કથીર છે' સવજ કાંડુ પકડે છે રામુનું, એને પૂછે
 છે 'તાડું' મન કનુડામાં વળગ્યું છે? સાચું કે'ને'
 'સાચું કહું?' રામુએ નજર માંડીને પૂછ્યું... 'માડું'
 મન મારા ધણીમાં વળગ્યું છે' 'ટપુડો તો રામુ, કાળિયો
 -કૂખડો છે.' સવજએ ફરી કહ્યું. 'પછી ઈ મારા જેવી
 રાંડમાં વિચવા મૂકે એવો છે. અને કો'કના ધરમાં જોવે
 તોય' સમુ ફસલં કરી કરીને રેલા માંડી. પતિનું અપાર
 હેતલયું હૈયું કે જેમાં રામુ ચાટે નરી શ્રદ્ધા હતી તેનો
 પરિચય રામુને જો કાણે ધાય છે તે કાણે એ એક ઝાટકે
 પાપસંબંધ કાપી નાખે છે. 'પથારી' અને 'રામુનો
 ધણી' આ બે વાર્તાઓ લેખકની ઉત્તમ વાર્તાઓ છે.
 બંહી એક એવી કલા સિદ્ધિ થઈ છે કે જેને લેખક પુનઃ
 આંખી શક્યા નથી. એ એક આશ્ચર્ય છે કે આટલા
 જિંડા સ્તર ઉપર રહી બાળાને ખેડતો લેખક સામે ચડીને
 છીછરા પાણી ઉપર કેમ તરતો દશે?

'પાંચ આંગળીનું પાપ' - જનપ્રદાસ મો. ચૌધરી -
 લેખકનો પ્રથમ વાર્તાસંગ્રહ છે. આરંભમાં લેખકે થોડી
 મુશ્કેલીમાંથી પસાર થઈ છે અને એમણે જ સ્પષ્ટ કહ્યું છે
 તેમ - 'આ સત્તર વાર્તાઓમાંથી મુખ્યત્વે વાર્તાઓ મૃત્યુનો
 વિષય લઈ આવી છે.' એમણે કહેલા દુઃકા મૃત્યુમનન
 ઉપરથી એમ લાગે છે કે એ કદાચ મૃત્યુ ઉપર સારો
 નિગ્રહ લાખી શક્યા હોત. યુગસંબંધ - મનોસંબંધ - સમ-
 સ્થાઓ વિશે પછી તેમણે ઉલ્લેખ કર્યો છે અને રીમેટમાં
 પહેલા આવતા વક્તાના એક વાક્ય જેનું બોલી નાખ્યું
 છે: 'પ્રશ્નોના પાપાણુ તમે ઉકેલ ચળદાઈ ચૂક્યા છે.'
 સંગ્રહમાંથી 'ઉલ્લેખ આઠ વાર્તાઓ ધૈરિકાંગની અથવા
 કહો કે પૌરાણિક છે.' લેખકને ધૈરિકાંગ અને પૌરાણિક

કરવા આવી છું કે તમારી ગૌરવગીરીમાં હું બેવાર
અહીં આવી હતો અને બેઉ વાર તમારી પત્ની અને
હું સાથે સવાં હતો.' સુમતિચંદ્રના છેલ્લા સપ્તદે રખાના
કાન પર પડતાં તે ચીસ નાખી હતી પડે છે. રખાને
એનો પતિ તણ દે છે. એ બેહાલ થઈ ન્યથે છે...વગેરે.
'એ ને ક્યું' તે ફીક નથી ક્યું' એમ સુમતિચંદ્ર કહે
છે પણ આ સપ્તદેનો તેમ જ પોતાના બચાવમાં માનસ-
બંધારણને આગળ ધરતો સુમતિચંદ્ર મુલ્યવ્યવહાર ને
એક પરિચય આપે છે તે અત્યંત નિવૃણ અને નિમ્ન
કોટિનો છે. 'બકુલના ફૂલની વેણી'ની વાતો પણ
પ્રેમનું સ્વરૂપ સમજવામાં નિષ્ફળ નીવડેલા એટલું જ નહીં
પશુનાની કક્ષાએ બેઠેલી ગણેશા એક લેખકના જીવનની ઘટના
રજૂ કરે છે. જૂલુ કાંઠે આંદોળીમાં બેઠેલા મિત્રો સમક્ષ વાર્તાકાર
મિત્ર વાત માંડે છે—નરેશ મિત્ર રમણને ઘર સોંપી બહાર
ગયા છે. રમણને મળવા એક છોકરી
રોજ આવે છે. ક્યારેક રાત પણ રમેશ સાથે જ વિતાવે
છે. બે મહિને નરેશ આવે છે. રમણ જાતે જ પેલી
છોકરી વિશે સામે મઢી વાત કહે છે પણ ખરેખર તો
તે છોકરી પરણેલી સ્ત્રી હતી અને નરેશની એક સમયની
પ્રિયતામાં હતી. ધરમાંથી મળી આવેલ બહુશ્યા કૂચની
વેણી ઉપરથી નરેશ રમણને મળવા આવતી છોકરી તે
રજની હતી તેમ તારથી લે છે. વાત પૂરી થાય છે.
લેખક વાર્તા દરમિયાન અને વાતો પછી સ્વયં નજરે
નમના સામું જુએ છે, સ્વનંદન સામું જુએ છે.

વાર્તા અહીં પૂરી નથી. વાર્તાનું એક પાત્ર—લેખક
—કહે છે. 'મારી વાર્તાના અંત તો બીજે દિવસે સવારે
આવ્યો...કહેવામાં આવ્યું કે નયનાનો પત્તો નથી.'
નયનાએ સ્વગરમાં પડી આપઘાત કર્યો હતો. કારણ કે
નયના એ કથાની નાયિકા રજની હતી. રમણ એ સુ-
નંદન હતો અને નરેશ એ સ્વયં લેખક હતો. કેવા ઘટ-
સ્ફોટ! લેખક એટલે વાર્તાના નાયક કહે છે— કથમના
ગોઠે મેં એક પૂત કરી નાખ્યું પણ મને એનો અપ્સોસ
નથી. કારણ સુનંદન સાથે લગ્ન કરતાં પહેલાં નયનાએ
મારું કેવું નિર્દય અને કપરીથી પૂત કરી નાખ્યું હતું...'
આ ફર અને લાગણીભર્યું પ્રતિભાવનો શો અર્થ છે ?
રુણ મનોભાવથી પીડાતા આવા પ્રેમીજનોની કથા
કહેવામાં લેખક રાખે છે. સમજદારી ગોઠા લાગની વાર્તા-
એનો સ્વીકાર જીવનની કોઈ સૌંદર્યપૂત ભૂમિકાએ રહી

થઈ શકતો નથી. વાર્તાના કેટલાક ધારાં એટલે કે પ્ર-
યોગિત વળાંકો 'સવમા' અને 'ઝેરવું' એવાં ઝેર-
જેની વાર્તાઓમાં એવા મળે છે. આમ છતાં આ વાર્તાઓ
સહ્ય છે, કારણ કે તેમાં કોઈને કોઈ ભૂમિકા પર વાર્તા
બંધાય છે.

'છિન્નચિન્ન'—શ્રી. હનુવતીકુમાર શર્માનો પાંચમો
વાર્તાસંગ્રહ છે કોઈ પણ પ્રસંગને વાર્તારૂપ કેમ આપવું
એની એક તરફીય એમની પાસે હોય એમ લાગે છે.
એમની કથનશૈલી પણ ચોક્કસ મર્યાદા ઊભા કરી શકે
એટલી કેળવણેલી છે. કેટલાક પરિચિત હૃદયભાવને એ
સુંદર રીતે મૂકી શકે છે, જેનું ઉદાહરણ 'યુગ નાઈટ
પંખા'! યુગ નાઈટ ચમ્પી! જેવી વાર્તામાં મળેવા મળે છે.
અહીં કૌમાર્યનાં કેટલાંક સ્પર્શનોને અનુભવતી રજિતા
પહેલી વાર માતાપિતાની સાથે જ સુનારી રક ન લેતાં
આપણે જ દાદીમાના ઓરડામાં જુદી પથારીમાં સૂતાનો
પ્રસ્તાવ માતાપિતા સમક્ષ મૂકી એમને ને એક નાસકે
આઘાત આપે છે તે ખરે જ અનન્ય છે. અહીં
લેખકની એક મનોવિશ્લેષણાત્મક દૃષ્ટિનો પરિચય તો થાય
છે જ પણ વિશેષ પરિચય થાય છે એમણે કેળવેલી
એક કલાદૃષ્ટિનો— આ જ તાર પર એ બીજી વાર્તા—'...'
—ગૂચે છે પણ અહીં કૃતિ નમળી પડે છે.

અપુરુષના હૃદયસંબંધનું નિરૂપણ લેખકને બીજા
કથાપાત્ર છે જે બહુશ્યા નિષ્ફળ નીવડે છે. પ્રેમાનુભવની
અભિવ્યક્તિને અનુરૂપ સદૃશ કલાસ્વરૂપ અહીં આપણે
ત્યાં દોહણું થતું નય છે. સમજદારી બે વાર્તા—'ગિર-
ગીનો છેલ્લો દિવસ' અને 'ફોન ડિસ્નેક્ટેડ'માં વિદ્યુત
પ્રેમની બેઝોળ આકૃતિ અંકાર છે. એક બોદિશમાં સાથે
કામ કરતાં સત્યેન અને તોરડા એકમેકની નજીક આવે છે.
બોદિશમાં આખોય દિવસ અસ્વસ્થ રહેશે. સત્યેન ધર
તરફ જતાં રસ્તામાં તોરડાને કહે છે. : 'ગિરગીનો આ
કલાય આખરી દિવસ છે. હવે હું તેને ફરી નહિ જોઈ
શકું—નહિ મળી શકું.' તોરડા આ સાંભળી દમગી નય
છે. એક જોડા આઘાત અનુભવી એ સત્યેનથી છૂટી
પડી ઘેર આવે છે. શનિ ભારે પરિવારમાં વિતાવે છે.
સવારે અમંગળ ચંકાકુચકા કરતી યાકને હૃદયે એ
બોદિશે આવે છે. બહુ પૂર્વવત છે. તોરડા ટાઈપાઈટર
પર ડોકું ઢાળી સત્યેનના વિચારે ચડે છે ત્યાં 'તોરડા !'
ચંદ્ર એના કાન પર પડે છે. એ સત્યેનનો અવાજ છે.

ચિટ્ટી આપી એ ચાલ્યો જાય છે. તોડુ વચ્ચે છે :- તોડું, માફ કરજે. ગર્ભ કાસે હું સાવ જુહું બોલ્યો હતો તારો પ્રેમ, તારી સહાનુભૂતિ મેળવવાના છેલ્લા ઉપાય તરીકે મેં—' કેવો બાંધિસ ઉપાય! ના, આને માત્ર બાંધિસ ઉપાય કહી ન જોડી દેવાય. આ એક મૂર્ખ પ્રેમીની કૂર લાગણીનું દર્શન છે 'ફૅન્ટાસ્ટિકનેક્ટેડ' માં પણ પ્રેમનું આયુ' જ એક વિદ્યુત સ્વરૂપ બોવા ગયે છે. અહીં અંતે ઘેરી કુરુણ લાગણી ઉપસાવવા લેખક મૃત્યુને પણ લઈ આવ્યા છે—મૃત્યુ આઘાત આપે છે, એક પ્રકારની અરેરાટી જન્માવે છે પણ કુરુણ ભાવ જન્મતો નથી. અંતનો આપોય પ્રસંગ નયો મેથોડીસ્ટિક છે જે લેખક દાળી શક્યા હોત. સ્વપ્ન રીનાના પ્રેમમાં છે. એના માટે એનો ફૅન આપે એ માટે એ ખૂંચે છે—બેડ, એક વાર ફૅનમાં રીનાનો અવાજ સંભળાય છે:- 'કૅકોઝ એક્સિસન્ટ થયો છે...ધરનાં બધાં જ આશુસો ત્યાં ગયાં છે. એ તકનો લાભ લઈ મેં' તને ટેલિફોન કર્યો. કહે, કેવો સંજોગ છે!' 'મેસ્ટ્ર ડ્યુમેટિક! હું' આ એક્સિસન્ટને દુઆ આપું છું:-સ્વપ્નનો અવાજ. રીના મોટર નીચે કચ્છઈ ગયેલી બેઠીનું વર્ણન કરતાં....' કહે છે કે બેઠીની બોર્ડરો ફાટી ગઈ છે.'

પત્રકાર સ્વપ્નનું એના જ સંલોભમાં કહીએ તો રૂંવાડું-ય ફરકતું નથી.

રીના સંજોગે છે- 'યુ જુટ!'

સ્વપ્ન જવાબ વાળે છે- 'માઈ રાઈડી!'

ફૅન ઉપરની રીના-સ્વપ્નની આખીય વાતચીત બે અમાનુષી પ્રાણીઓની વિશેષ તો લાગે છે. આ આપોય પ્રસંગ લેખક જરૂરતાપૂર્વક કરે છે તદ્દન અકસ્માતક, બેહોશ રીતે-સ્વપ્નની પત્ની ડૅક્ટિવાનો કોથ આવે છે. 'હલો...હા, હું' સ્વપ્ન, કોણ ડૅક્ટિવા? આપણી બેબી? આપણી બે...બી...' ને ટેલિફોન ફરી એક વાર ડિસ્કનેક્ટ થઈ ગયો-એના પોતાનાથી જ. (અહીં લેખક ડિસ્કનેક્ટ થઈ દ્વારા એક વિશેષ લાગણી જન્માવવા માગે છે કારણ કે રીનાનો ફૅન વારે વારે ડિસ્કનેક્ટ થઈ જતો હતો.) આવી નિહાળેલા વાર્તા દ્વારા લેખકને શું સાધવું હતું? 'અનુસંધાન' 'અધારપટ' અને 'દીવાલ પરની સ્ત્રી' માં વાર્તાની ભૂમિકા એક વિશિષ્ટ એવા અનુભવ પર મંડેલી છે. પ્રમાણમાં ત્રણ વાર્તાઓ સરસ છે. બારીક પ્રસંગને લેખક છેક લગી અખંડ

ચાલતી શક્યા છે. મન-હૃદયનાં સૂક્ષ્મ સંપદનો લેખક સરળતાથી અહીં ઝીલી છક્યા છે.

સંગ્રહની તદ્દન નવળી વર્તો 'જિન્નલિન્ન' છે. આ વાર્તાની સામે માત્ર વર્ણનાત્મક શૈલીએ લખાયેલી વાર્તા 'જલકમથવત્' મૂકવાથી લેખકની મર્યાદા અને શક્તિનો પરિચય મળી રહેશે. બહેનરના 'લક્ષ્મી નક્સી માળા' ની કાળી, અધારિયા, સાંકડી, મંદી સુષ્ટિ-માનવ જગતોથી ખદમદતી સુષ્ટિનું તાદ્દશ વર્ણન કરતી લેખકની શૈલી નગર-છાંદની બીંસમાં રીળાતી જિંદગીનું એક કેવું વાસ્તવિક ચિત્ર દોરી જાય છે! કેટલાકામાં અવાજને કેટલીકમથી મંત્રણાઓ, કેટલાકામાં સંધ્યાં અહીં ભપાં પડ્યા છે. અંતમાં લેખકે ભણે વાર્તા ઉપજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોય છતાં એક સ્પષ્ટિતરતરીકે પણ 'જલકમથવત્ અનન્ય છે. એમને કાવતરી વર્ણનશૈલીને એક સુંદર વળાંક આ વાર્તામાં બોવા મળે છે, પણ જે કાણે કથનમાં અને તેય એક વ્યક્તિના જેની કલ્પનાશક્તિ તીવ્ર છે તેવી વ્યક્તિના કથનમાં પરિણમે છે ત્યારે એક સરાસર નિષ્ફળતામાં તે ફેર-વાર્ધ જાય છે. અહીં કલ્પનશક્તિના અનુચિત અકસ્માતક અને અપ્રોદિક વિનિયોમની વાત છે, અહીં કલ્પન-શક્તિની વિદ્યુત અભિવ્યક્તિની વાત છે. અહીં જિન્ન-શન્ય-વિચારશન્ય કલ્પનશક્તિના વંધ આભિવ્યક્તારોની વાત છે. જિન્નલિન્ન છું-એવો એક આકોશ ગુજરાતી કવિના-વાર્તામાં છેલ્લા કેટલાક સમયથી સંભળાય છે. માનવવેદના, આત્મવિગ્રહ, અભિશપ્ત વ્યક્તિત્વ, નગર-અવસ્થામાં ભટકતી નપુસંગ સંસ્કૃતિ માનવમૃત્યુને ગ્રસી સર્વત્ર પ્રસારી ઉઘરતા વગેરે વગેરે વિષયોના 'સંદર્ભ'માં કવિ-વાર્તાકાર હાથ યોગ્ય કૃતક રચનાઓ રચે જાય છે. આપણે એકે બોમ્બ અને બનાવટી સંવેદન તંત્ર ઊંચું ક્યું છે. યુરોપની આત્મચેતના ઉપર કિંમતી જેમ છાઈ વગેરેના પુદ્ગોત્તર વિગ્રહને અપાર કારુણ્યથી છજકતી આત્મહર્ષે આપી તે આત્મવિદારક વિગ્રહને ધૈર્ય પૂરક સહન કરી લઈ સમર્થી કહુતા-કોઠારતાને માળા લઈ મનુષ્યમાં રહેલા પેલા પાદેવની રસા કરતા જઈ, જિન્ન-લિન્ન વેરાતા અંતસ્તરને સુચયિત કરતા જઈ એવિયટ આદિ સર્જકોએ પોતાના સમયને-યુગને અભિપ્રેત એવી બાબામાં-લખમાં સાહિત્યસર્જન ક્યું છે. આપણે યુગ-જન્ય વેદના કે વિગ્રહની વાત જ્યાં લઈએ, કારણ કે અહીં વૈયક્તિક કે સામાજિક કે આધ્યાત્મિક કે એવી

કોઈ પણ બુદ્ધિશાળી સુવેદનાને આત્મસાત કરી શકીએ એવી રિધિતિમાં નથી. અહીં પરિરિધિતિ જ હુદી છે. અને એ માનવાને કોઈ જુદાઈથી કારણ નથી કે અહીં અત્યંત સુરક્ષિત જીવન જીવતા જઈ તમે 'જિન્નિમિન' એવો ઉદ્ઘાર - સાચો ઉદ્ઘાર કાઢી શકો. બાકી, એતા-વિસ્તાર કે 'વિશ્વ વ્યાપ્ત સવેદનતા' જેવા શબ્દો ભલે રહ્યાં, એનું કોઈ વાસ્તવિક એટલે કે સાચું મૂલ્ય બહુ નથી - આપણે ત્યાં તો નથી જ.

તો અહીં જે કર્મ કરવાનું રહે છે તે માત્ર અર્થ વગરના શબ્દોની દૃષ્ટિએ, લય વગરની ભાવાની દૃષ્ટિએ તેમ જ સવેદન વગરના આકારની દૃષ્ટિએ કરવાનું રહે છે. જેમ સાચો આનંદ દુર્લભ છે, તેમ સાચો વિપાદ પણ દુર્લભ છે. ટોમ ગન નામના કવિએ એક સ્વયંક વિધાન ક્યું છે :- 'The agony of our time is that there is no agony' સવેદનનાં જની દૃષ્ટિએ તો તો કોઈ સાચું સવેદન કે ભાષા દૃષ્ટિએ તો તો કોઈ સાચું Idiom આપણી કવિતા-વાર્તા જન્મારી શકી છે. વળતરથી બની ચૂકેલાં મોટા આભારી સદસતા પ્રતિષ્ઠાના જગતમાં કવિ-વાર્તાકાર અટવાયો છે. સંઘ-હની છેલ્લી વાર્તા જિન્નિમિનનાં કેટલાક વાક્યો :- 'સંધ્યા' પ્રકાશને કારણે બહુ પૃથ્વીને શરીર સફેદ કોઈ થયો હોય એવું લાગે છે.'

'...સાંકળી કહેરાય ત્યારે બહુ આખા જગતની આંખો કોઈ એ જિતરી લીધી હોય એવું જીવુપ્રાજનક દૃશ્ય નજરે પડે છે.'

'...તારકાઓ તો અને...મજૂરના શરીર પર ચમકતા

પરસેવાના ગંધાતા છુદે જેવા લાગે છે...ને હું નજી તારવાઓની દુર્ગંધ આવતી હોય એમ, નાકે રમાય હું' હું

'...કોઈ વળી એના (યુવાનના ફૂલના) શુદ્ધ કાપને બાળકોના લોહી નીગળના માથાની જેમ ફૂલગતમાં ગોળે ...કોઈ મરેલા વાદાની વણખર જેવી એની વેણી ગૂંચે.'

'...અસહાય ગિરંદી માસ અસ્તિત્વની ફરતે માત-નાના રેશમના ઝીણા પણ જીવંતેષુ તાર વડે એકસતાનો કોરોટો વીંટલા માંડે છે.'

અનુભવ વાર્તાના 'હું'નું માનસ નડું' ડુગ્ધુ છે. Grosaue false imageries દ્વારા જુદી બનાવરી વાતનાને લેખકે રંગી છે. વ્યક્તિના શુદ્ધવાક્યપણું કેન્દ્રને વિસ્તૃત કરવામાં એ કેન્દ્ર જ જુદી જતું હોય છે. વૈશ્વિક સૌંદર્ય અને સત્યનાં ચિરંજીવ પ્રતીકો - સૂર્ય, ચંદ્ર, તારકો, પુષ્પો અને પૃથ્વીમાં વિસ્તૃત અને હીન ક્રેટિનાં કંદપનો દ્વારા જુદાપ્રમાણનાં ચિત્રો એવાં એમાં લેખકની લેખિની સાચે છે Aesthetic sense નો તીવ્ર અભાવ અહીં જણાય છે. લેખક પાસે પોતાની એક શૈલી છે, એક ચોક્કસ વલણ છે જ્યાં એમણે અનુકરણમાં રચાતી આ પ્રકારની બનાવરી ફાંસી લા માટે પ્રયોજી પડે.

શ્રી મેઘાશ્વિની શબ્દોને ગોઠવી એક વાક્ય બનાવીએ: વાર્તાકારને જે એક જીવનરહસ્ય જાણું હોય છે તેને તે સૌંદર્યની ભોંય ઉપર ઉઠેલા મણે છે. અહીં જે પાંચ વાર્તાકારો વિશે વિચારું તેમનામાં સૌંદર્યની ભોંય ઉપર જીવનરહસ્યને ઉઠેલાની મધ્યમણુ દેખાય છે.

*

નવલકથા

અંદ્રકાન્ત શેઠ

ગુજરાતી નવલકથા-ક્ષેત્રે કારીગરો ઘણા છે, કલાકારો - સર્જકો ઘણા એના છે. આમ જનતા (mass) અને પ્રકાશકોને પક્ષપાત નવલકથા માટે જોડેલા છે તેટલો દૂરની વાર્તા બાદ કરતાં અન્ય સાહિત્યપ્રકારો માટે નથી ગુજરાતી નવલકથાક્ષેત્રે પિયુષતા જ્યાં સર્જકોની અજીત વસ્તુ છે, તેનાં કારણોમાં આ પણ એક કારણ ચીંધી રહાય. જેમને ભાષાના ઉપાદાનનો પણ અપમેયો પરિચય નથી તેવા, સફળ જીવન-નિવેક ને કલાવિવેક વિનાના કારીગરો નવલકથાસર્જનની સમસ્યામાં અદ્દશ થાય

એમ નથી.

૧૯૬૭ની નવલકથાઓમાં ઉત્તમ - શકવતી નવલકથા એક પણ નથી; પરંતુ સાંપ્રત નવલકથા-સર્જનની સમ-સ્થામાં સહાનુભૂત થાય એવી ('જંઝ', 'પેરેલિસિસ', 'સોનલગંધ', 'વાંસોના અંકુર', 'એકલવ્ય', 'અનુબંધ', 'અક્ષ-અચક્ષ', 'જૂનનાં રૂપ', 'વેળાનાં વહૂટયાં', 'સપ' અને સીદી' જેવી) નવલકથાઓ મળે છે. આ નવલકથાઓ કલાદૃષ્ટિએ સૂ પૂર્ણ નથી, જ્યાં નવલકથાસર્જન પ્રત્યે કલા-કારની ભયુક્તિનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરે છે અને તેથી તેમનો

વિચાર અને પ્રસ્તુત બની રહે છે. જેઓ નવલકથાએ વસ્તુ, પાત્રનિરૂપણશૈલી, ભાષા આદિમાં કશુંક નવું—અપૂર્વ લાવવા યથાશક્તિ પુરુષાર્થ કરે છે તેમાં સર્વ શ્રી સવજ પટેલ, સુવીર ઔધરી, સિવકુમાર જોષી, ધીરુજીદેન પટેલ, ચંદ્રકાન્ત બક્ષી, મોહમ્મદ મોકક અને પિનાકિન દવે જેવાનાં નામ સહેજાઈથી લઈ શકાય. આ નવલકથાકારો સામે નેતિમૂલક અભિગમથી લખવું હોય તો લખી શકાય, પણ એ તંદુરસ્ત વલણ નથી. આ નવલકથાકારોએ નિષ્કળતાનું જોખમ લઈને નવલકથાએ જોકાદ કદમ આગે મૂકવાનું જે વલણ દાખવ્યું છે તે માટે લઈને પણ તેઓ સજ્જા છે. તેમના આ સાહસ-મૂલક પદાર્થોમાં તેમની સર્જનશક્તિ-શક્તિ ઉપરાંત, એની પાછળનાં જે પ્રેરકબળો—આજે આપણી આમખાસ અંદર-બહાર ચાલતા જીવનપરિવર્તનમાં કારણભૂત એવાં છે તે પણ ચકાસવા જેવાં છે.

જે પરિણામે Ulyssesને જન્મ આપ્યો એ પરિણામે પ્રક્રિયાની દૃષ્ટા પૂર્ણતા અર્થાદિન રહી શક્યા નથી. તે પરિણામે પૂર્વમાં સંચાર અને પ્રચાર પામ્યાં છે, તેની અસરથી સમિત સર્જક ધ્રુવે તોપણ અસિધ્ધ રહી શકે એમ નથી. ભારતીય સંસ્કૃતિના અતિ ઉત્સાહમાં જે પાશ્ચાત્ય સાહિત્ય જેનું કંઈ પણ સળાય તો તેને અનુકરણ જ માની ચાલીયું તો તે વલણ જીવનવિરોધી, સમયવિરોધી અને આત્મવિષ્વસક જ પરિણામે નીવડશે. ફેર્ડિ કે આર્થર્સ્ટાઈને, જોયસ (Joyce) કે એલિયટ જે સિદ્ધ થયું તે અમુક લોકો માટે જ નથી, આપણા માટે પણ છે. અને તેથી જ એમની સિદ્ધિઓના પ્રકાશમાં આપણે સર્જક આત્મબળે કામ કરે તો તેમાં વાધો લેવાપણું હોય નહિ. તેથી જ ચંદ્રકાન્ત બક્ષી જેવાની નવલકથાઓમાં modern lifeના નિરૂપણમાં પાશ્ચાત્ય સમ્યતાનો સ્પર્શ લાગે તો તેથી ભદ્રભદ્રિય આવેશમાં આવવાની જરૂર રહેતી નથી, કેમ કે આપણી સમિત ભારતીય સમ્યતામાં પણ એનો પાસ છે; અલગપણ, એમાં પણ સર્જકની વિવેકભુદ્ધિની અપેક્ષા રહે છે જ.

સાંપ્રત કાળ Romances—અદ્ભુતચરિત્રિક નવલકથાઓનો નથી. Chronological timeના સંદર્ભમાં એક પછી એક ઘટના બનતી બતાવવામાં સાંપ્રત નવલકથાકારને રસ નથી. એક વત્તા એક એટલે બે—એવા સીધા સાદા ઘટનાઓના ગણિતિક સમીકરણમાં—સંબંધ-

માં સાંપ્રત નવલકથાકાર રહેવા માગતા નથી. કેટલીક વાર એક વત્તા એક એટલે થયું કે અનંત—એવો ઘટનાસંબંધ પણ તેના અનુભવમાં આવ્યો છે. પરિણામે ઘટનાઓમાં ઘટના લેખે એનો રસ દવે રહ્યો નથી. “Experience is remoulding as every moment, and our mental reaction on every given thing is really a resultant of our experience of the whole world up to that moment” આવી અનુભવ અંગેની પ્રતીતિને કારણે આજનો નવલકથાકાર ઘટનાઓના ત્વરિત પરિવર્તન (change) માં નહિ પણ તેના વિકાસ (development) માં સક્રિય બન્યો છે. સાંપ્રત નવલકથાકાર ત્રણ મુખ્ય બાબતોથી પ્રભાવિત થઈ કામ કરે છે “..... the three major factors that have influenced and in a sense produced the modern novel—the breakdown of public agreement about what is significant in experience and therefore about what the novelist ought to select, the new view of time, and the new view of the nature of consciousness—co-operate to encourage the novelists to concentrate on aspects of the human situation which were not the major concern of earlier novelists.....and to discover new techniques for achieving their new aims.”—David Daiches (The Novel and the Modern World-p. 11-12) ઘટનાની પસંદગી સાંપ્રત નવલકથાકાર પોતાની રીતે પાત્રગત મનોઆધારને ધ્યાનમાં લઈ કરે છે. એ ઘટનાઓનો સંબંધ પણ મનોઆધારને અનુકૂળ હોય છે. “સોનલ જાય” માં ઘટનાઓ કથાપટ્ટને વિસ્તારતી, ઉલટું જે પરિણામ પર વિરમે છે એ પરિણામના સંદર્ભમાં ઘટનાઓનું પુનરવલોકન આવશ્યક બને છે. અમૂલ્ય અને રેવા (પિયું) નો સંબંધ કેવળ વિચિત્રતા ઘટનાઓ જોવાથી પૂરેપૂરો પમાતો નથી, પણ પરિણામના સંદર્ભમાં એ ઘટનાઓનો પુનર્વિચાર કરવાથી તે સર્વને પામી શકાય છે. Joseph Frankનું આ સંદર્ભમાં એક વિધાન

ઉપયોગી છે. તેનું માનવું છે કે A stream of conscious-novel cannot be "read" in the usual sense - it can only be re-read.

‘સોનલ હાંય’ માં અમૂલ્ય અને રેવા સંકુલ માનવસંબંધના એક વિશિષ્ટ અર્થમાં ઘટકો છે. નવલકથા-કારને જે અમૂલ્યનું દર્શન કરાવવું છે તે અમૂલ્ય ‘અમૂલ્ય’ માં નથી, પણ રેવા સાથેના આંતર-સંબંધમાં છે. અમૂલ્યના જીવનનું કેન્દ્ર લેખકે વણવેલી એની વિશિષ્ટ નજરની આદર ક્યાંક છુપાયેલું છે. ભારત એ કેન્દ્ર પામે એ જેટલું જરૂરી નથી, એટલું જરૂરી છે અમૂલ્યની પેલી અનિર્વચનીય નજરને યથાથય તે પાખી રાકે એ. ઉપરબુકત વણથાને કારણે આજની નવલકથામાં કેટલીક વાર અનેક પાત્રો દ્વારા એક જ પાત્રની ઉપસન્નિધિ થાય છે. (દા. ત. ‘ઝંઝા’માં પૃથ્વી) અથવા એક જ પાત્રના એકાંતને સમજાવા માટે એકાધિક પાત્રોનું નવલકથામાં આવવું, જીવનું અને કેન્દ્રસ્થ પાત્રના જીવનમાં પ્રવેશવું અનિવાર્ય અને છે. (દા. ત. ‘ઝંઝા’ ‘પેરેસિસિસ’ ‘સોનલ હાંય’ ‘એક્સલ્સ’ ‘ઝંઝા’ના નાયક પૃથ્વી, ‘પેરેસિસિસ’ ના નાયક પ્રો. શાહ અને છેવટે જેરુરેઆ વક્ષ અપનાવનાર ‘સોનેલ હાંય’ના નાયક અમૂલ્ય મહેતા-એમની નવલકથાને અતે કઈ પ્રતીતિ છે? ઉત્તર સહેલો નથી. આમ ઉત્તર તો અનેક આપી શકાય. ‘Loneliness is the great reality, love the great necessity’- આ ખેતો મેળ કરવાની સમસ્યા આ સીમાં છે જ. પણ આવા ઉત્તર આપી દેવામાં કયાક બેફાલ-પણાનો અનુભવ થાય છે, something absurd એમ લાગે છે. મુખ્ય અંતર્યામી બન્યો છે. પોતે કેવું મોડું વિશ્વ પોતાની આંદર લઈને જીવે છે? અને જ્યાં એ વિશ્વમાં સ્વાયતતાની કેઈ પ્રતીતિ છે અંદેશી નથી. એવી પ્રતીતિ માટે જીવનના એકે એક આસનો ઉપયોગ કરે છે. તે જતાં આ ખેવના અને વેદના વચ્ચે મોળાની જેમ અવિરામ એવેનીથી જીજ્ઞાસા, પડા, ભાંગતા, ખેડા યતા ને ફરીથી પાછા પડતા માનવમનને જેમનું તેમ રજૂ કરીને વિરમે અને ત્યાં જ નવલકથાની કિર્તિજ-અવકાશ મળ્યા બતાવી નવલકથાકાર મૌન સેવે તો એમાં કશું ખોટું નથી, કદાચ આજની પળે એ જ ઇષ્ટ લાગે છે.

સાંપ્રત નવલકથામાં ઘટના ને પાત્ર દેહકાળસાપેક્ષ

સ્થિતિ-મતિની રૂપાંતર પ્રક્રિયામાં અધિકૃત ચેતનાના પેશ-યરૂપ-પ્રતીકરૂપ છે. ‘character is a process not a state’-એ વસ્તુની નવલકથાકાર પ્રતીતિ કરાવે છે. આરસે અંશે આ ઘટના અને પાત્રમાંથી સ્થૂલસને ગાળી શકાયું છે. ‘પેરેસિસિસ’માં પેરેસિસિસની પસંદગી ચેતનાના સંદર્ભમાં સૂચક છે. એમાં નિરૂપાયેલાં ઘટના અને પાત્રમાં બાહ્ય-સ્થૂલ રીતે તો કશું સંકુલ નથી, ને જ્યાં જે સંકુલની છાપ મન પર પડે છે તે ક્યા બળે? ઘટનાના બિનુથી પાત્રના બિનુ સુધી માનવ ચેતના જે રીતે સ્થિત્યંતર-અત્યંતર દ્વારા સમયવશિક રૂપાંતર પામતી રહે છે તેના બળે જ ને? આ રૂપાંતર-રીકાને કારણે ધરીકમાં ઘટના કેન્દ્રભૂત લાગે છે તો ધરીકમાં પાત્ર અને પરિણામે નવલકથાને ‘પાત્રપ્રધાન કે ઘટનાપ્રધાનનું’ ભેદન લગાડવું ગિથ્યા થાય છે.

સાંપ્રત નવલકથામાં દેહકાળની સાપેક્ષતામાંથી છૂટવાનો સમજ પ્રપ્ત થાય છે. Proustના સંદર્ભમાં Leon Edel-એ એક સુંદર વાન કરી છે, તે બાળે છે : His purpose, as we know, was a search for universal laws, for Time - not the time which we see ticking its way mechanically across the face of a clock, but the time, which sometimes makes five minutes, seem like a day and makes a day sometimes pass as if it were five minutes". (The Psychological Novel - 1900-1950, P. 103) સાંપ્રત નવલકથાકાર સમયને પરાધીન રહેવા કરતાં તેને સ્વાધીન કરવા પ્રયત્ન કરે છે. એ પ્રયત્ને અનેક પ્રકારનાં રૂપાપ્ત્યવિધાનો નવલકથામાં શક્ય બનાવ્યાં છે. ‘ઝંઝા’ ‘પેરેસિસિસ’ અને ‘સોનલ હાંય’ માં આ વણથા જોઈ શકાય છે. સર્જક વર્તમાનની ભૂમિકા પર રચીને દ્વારા ભૂતકાળને ખેંચી લાવી અને રચના દ્વારા વ્યવસ્થા રીતે અનુભૂત એવા કાળને નિરૂપી કાળના અને જીવનશીલાના સાતિત્વને વ્યક્તિ કરે છે; સાથે સાથે વર્તમાનના જૂન અને જાવિમાં લગ્નતા છેલ્લેબાને વ્યક્તિ કરી તેના સંકુલ અને સમગ્ર રૂપને સાકાર કરે છે. સર્જક પોતે સમયના પ્રવાહમાં સરતો જતાં તેની પાર નીકળી, તટસ્થ રહી, પોતાને પોતાની બહાર રહી પામવા પ્રયત્ન કરે છે. શ્રી રાવજી પટેલ

ઢ્યરીનાં પાનાં પર નિજ અનુભવોની કથા આપેખતાં મનના ત્રિકાળનિહારને સ્વાભાવિકતાથી રજૂ કરવા મળે છે. ઢ્યરીતું લેખન તો વર્તમાનનો અનુભવ એના લખનાર માટે છે, પણ ઢ્યરીમાં વહી મળેલી-જતી પળોને શબ્દોમાં રિથર કરવાનો લેખક પ્રયત્ન કરે છે. કથાનો નાયક પૃથ્વી શબ્દો દ્વારા ભૂતકાળની પળોને જાણે મનપસંદ રીતે ફરીથી ઢ્યરીમાં જતી લે છે. એ ઢ્યરી પૃથ્વીની ગેર-હાજરીમાં પૃથ્વીનું રચાન લઈ ક્ષમા સાથે વાત કરે છે! ક્ષમા ઢ્યરી દ્વારા પૃથ્વીને જ નહિ, તેના એકાન્તને પણ સાંભળે છે. ઢ્યરીનો એ રીતે વિનિયોગ કરવામાં તો કર્તાની સિદ્ધિ છે. વળી રાવજીએ ટેપરેકડનો જે રીતે આ નવલકથામાં વિનિયોગ કર્યો છે તે પણ દાદ માગી લે તેવો છે. ટેપરેકડનો નાટકસ્ટ્રેને કલાત્મક વિનિયોગ એક વિદેશી નાટકકારે કર્યો છે. પાત્રના મનોવ્રતને જાણે એના દેહથી છૂટું પાડી અન્ય પાત્રના એકાન્તને ભરી દેવામાં જતી ટેપરેકડનો ઉપયોગ થાય છે. એ દ્વારા લેખક આપણને અમૂર્ત મૂર્તતા અને મૂર્ત અમૂર્તતાનો અનુભવ કરાવે છે. શ્રી ચંદ્રકાન્ત બક્ષીએ શબ્દને સદ્યારી એવી ધટનાઓના વિવિધ-કાલીન સંજોગોને વર્તમાન પળમાં જોડાએ મૂખી, વર્તમાન પળની સંકુલતાને, એ પલના પટમાં પ્રગટ થતા મનના ઊંઘાઈ અને વ્યાપકતામાં સક્રિય એવા આકારોને પ્રગટ કર્યા છે. આરજમાં ત્રણ સ્વપ્નો આવે છે. આ સ્વપ્નો પેરેસિસિસમાં સપાએશા પ્રો. શાહના મનોવિશ્વની વિચિત્ર રીતે અને તેથી આકર્ષક રીતે યથાતથ ઝાંખી કરાવે છે. માનવમનને વાસ્તવ જગતમાં જે અવિશેષાધ્ય નિયમોની સંબંધબળ દ્વારા આપણે પકડીએ છીએ એમાં પરિચયનું કૌતુક કે આનંદ થયેઅહ ઉપગ્રસ્થ હોનાં નથી. સર્જક તેથી આમ સ્વપ્ન દ્વારા, પોતાના વાદવિષ્ક પદાર્થગત સંબંધો દ્વારા માનવ મનના કૌતુકપૂર્ણ પરિચય કરાવે છે; અને એ પરિચય દ્વારા આપણે આપણા મનનો પણ કૌતુકવેશ નવન પરિચય પામીએ છીએ. ‘સોનલ હાંચ’માં પણ શ્રી શિવ-કુમારે અમૂલ્ય મહેતાની ઢ્યરી દ્વારા ઉપર કહેલો અનુભવ કરાવ્યો છે. આના પ્રકારની ટેકનિકનાં સગાં ‘સર-સ્વતીચંદ્ર’ સુધી પહોંચે છે; પરંતુ તેના વિશેષભાવે આતિમાવ સાંપ્રત નવલકથાઓમાં જોવા મળે છે.

આ વર્ષમાં જેને ‘સામાજિક’, ‘ઐતિહાસિક’ - એનાં ‘લેખક’ ચોટાડી શકાય એવી નવલકથાઓ મળી

છે. (દા.ત. શ્રી રસિક મહેતા કૃત ‘નરજ્ઞાન ૧-૨-૩’ શ્રી પેટલીકરકૃત ‘જૂજવાં રૂપ’ જેવી) આ નવલકથાઓ ‘સામાજિક’ ઐતિહાસિક હોનાં માનવી કલાકૃતિરૂપે મરી જતી નથી. સાંપ્રત સર્જકતાના આતિમાવવાળી જે નવલકથાઓની આપણે ઉપર ચર્ચા કરી તેને ‘સામાજિક’ લેખક લગાડવાનો અર્થ નથી. એમાં વાસ્તવિક માનવજાતનો વિવિધ છાંં એના સર્જકનો અલિખત સમાજવક્ત્રી નહિ તેટલો વ્યક્તિવક્ત્રી જોવા મળે છે. આ નવલકથાઓમાં સમજિત કે બહિર્મુખ વલણ કરતાં વ્યક્તિત્વ કે અંતર્મુખ વલણ વધારે દાખવે છે. ‘ઝંઝા’, ‘પેરેસિસિસ’ એ પ્રકારની નવલકથાઓ છે. સપ્રત નવલકથાઓમાં અદભૂતો પુરસ્કાર નહિ, પણ સ્વીકાર તો અવશ્ય જોવા મળે છે શ્રી રઘુવીરની નવલકથાઓ એનાં ઉદાહરણ છે. ‘એકસત્ય’નો નાયક એકસત્ય અહંનિષ્ઠ છે. આ અહંનિષ્ઠ આત્મનિષ્ઠા અને વ્યક્તિનિષ્ઠાના પરિવેશમાં પ્રગટ થાય ત્યારે વચમાં વિવરણ થતી નથી. સાંપ્રત નવલકથામાં અહંનિષ્ઠા પોતાના અસ્તિત્વને સમજવા મથતી, તે સમજાય ત્યાં સુધી તેનું સંરક્ષણ અને સમર્થન કરવા મથતી અહા-અજહાભરી સંકુલ મનઃસ્થિતિમાંથી પ્રગટેલી ભાવના છે.

સાંપ્રત નવલકથામાં નિરૂપણનો ઢાંચો ઝડપથી બદલાતો રહ્યો છે. એમાં મનોવૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિકોણ મહત્વનો જામ બજાવ્યો છે. શ્રી ધીરુબહેન પટેલ કૃત ‘વાંસના અંકુર’માં તે જોવા મળે છે. વિશિષ્ટ જેમને ‘stream consciousness’ નો જે ખ્યાલ મૂક્યો તેને નવલકથામાં એક વિશિષ્ટ નિરૂપણ-પદ્ધતિને પ્રવર્તવી. સાંપ્રત નવલકથામાં એ પદ્ધતિ બહુધા અવતર્યાં રૂપો લઈ આવે છે. એને નવલકથામાં જે પરિવર્તન આપ્યું તેનું David Daiches-એ સુંદર વિવરણ આપ્યું છે. તે લખે છે:

“The “stream of consciousness” method, as its most subtle and most intense, is able to achieve by depth what the traditional method achieves by extension. It provides a method of presenting character outside time and place, in the double sense that, first, it separates the presentation of consciousness from the chronological sequence of events, and second, it enables the

quality of a given state of mind to be investigated so completely, by means of pursuing to their end the remote mental associations and suggestions, that we do not need to wait for time to make the potential actual before we can see the whole."

(The Novel and the Modern World-P. 24)

શ્રી રાવજી પટેલે 'અનુકર'માં જે નિરૂપણ-રીતિ અજમાવી હતી તેથી જુદી જ રીતિ 'ઝંઝા'માં અજમાવી છે. સાંપ્રત નવલકથાકાર અભિવ્યક્તિની કલા પરત્વે પણ વિશેષ સભ્યતા દાખવે છે. ડાયરી, પત્ર, સ્મૃતિ, સ્વપ્ન, ટેપરેકર્ડર વગેરેનો વિનિયોગ નવલકથાકાર શૈવિશ્વપુર્ણ રીતે નવલકથામાં કરી શક્યો છે. જોકે એમાં પોરસાઈ જવાય એટલી સફળતા એવા મળતી નથી. ડાયરીને સ્વરૂપે નવલકથા લખવાનો રાવજીનો અમલ 'ઝંઝા'માં એકંદરે પ્રસર્ય છે. ડાયરી-લેખનની સ્વાભાવિકતા સાથે કથાભક્તતા લાવવા માટે તે આરંભથી જ સભ્ય છે. વર્ણી કથાની ડાયરીનો ઉપયોગ લેખકે નિરૂપણની સવસત માટે કર્યો તે વસ્તુઆતે છે, છતાં તે દ્વારા કથાને અર્થ પશુ કેટલોક અંશે સિદ્ધ થયો છે. પૃથ્વી અને ક્ષમાને એકબીજાની આખ્યાન એકાંતમાં પ્રતિબિંબિત થયેલાં એવાની તક મળે છે. 'પેરેલિસિસ'માં શ્રી. શાહના દાંપત્યજીવનનો સ્મૃતિ દ્વારા મૅટ્રન સાથેના વતેમાનકાલીન સંવાદોમાં થયેલો વણાટ નોંધપાત્ર છે, જોકે એ પદ્ધતિનો અતિરેક કૃત્રિમ અને એક-સરીરો (monotonous) લાગે છે. શ્રી. સિવકુમારે પણ સ્વયંવદ ખાતર અમૂલ્યની ડાયરીનો આશ્રય લીધો છે. 'અનુકર' સ્વપ્ન ને સ્મૃતિ ઉભયનો, - અશ્વજત, પ્રજાણમાં થોડો - ઉપયોગ થયો છે. સ્મૃતિ, સ્વપ્નદિનો કાપ-સાધક રીતે નવલકથામાં ઉપયોગ કરવામાં કલાવિવેક ને સૂઝ અનિવાર્ય છે. સાંપ્રત નવલકથાની નિરૂપણ-શૈલીમાં જે નવતા છે તે માત્ર ઉપરનાં સાધનો આવ્યા-માત્રથી નથી. આગળ હતું તેથી ઘટના-પાત્ર પરત્વેની સાંપ્રત વિભાવના અને તદ્દુરૂપ કલાકારનાં રસ-રુચિ તેમાં ફારજીબૂદ છે. વળી પ્રકૃતિ, પ્રતીકો, ભાષા આદિનો પણ સંગઠિત સહકાર એમાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે.

સાંપ્રત નવલકથાઓમાં મનુષ્ય અને પ્રકૃતિનો સંદર્ભ મનોભૂમિકાએ નિરૂપણ પામે છે. માનવની દૃષ્ટિ અને સંજિનો સંબંધ શબ્દની સપાટીએ પ્રતીક-કલ્પનનું રૂપ પામી પાત્ર-ઘટનાગત લેખકની સંવેદનાનો અભિવ્યક્ત થતો રહે છે. આ મનુષ્ય, આ મનુષ્યોત્તર સૃષ્ટિ - એમ સહેલાઈથી વર્ગીકરણ કરી શકાય એવા બેદની સ્મૃત્ત કલાએ આધુનિક નવલકથાકાર રહી શકે એવી એની માનસિક પરિસ્થિતિ નથી. અસાત મનના અંધાર-ખડોમાં જાડે ને જાડે સરતાં એને અવાસ્તવિક લાગે એવી વાસ્તવિકતાનું દર્શન થતું જાય છે. મનનાં મૂળિયાં વ્યક્તિની અંદર જ નહિ, બહાર પણ જાડે ને જાડે જતરની ફેલાયેલાં છે. પરિણામે માનવ-મનનું એકાદ સ્પર્ધન પણ અતંત સ્પર્ધનોના કારણરૂપ અને પરિણામ-રૂપ લાસે છે. જહું જ સાપેક્ષ છે, અને તેની પાર જવાનો પ્રયત્ન પણ સાપેક્ષતાને શક્ય તેટલા બુદ્ધિ વ્યાપ અને ગહરાઈથી શબ્દની ભૂમિકાએ અવતારવાની પ્રક્રિયામાં પ્રગટ થતો રહ્યો છે. એ એટલી વિચિત્ર એટલી જ વાસ્તવિક ઘટના છે. ફૂલ અને સૂર્ય વચ્ચે ગર્ભ કાંદે જોડાતું અતર હતું એટલું આજે નથી. સૂર્યની આંખમાં બનેલી અંદર રહેલા અભિજાત્યનો અર્થ અમકે છે; અને એ રીતે દૃષ્ટાની દૃષ્ટિનો પણ નૂતન પરિચય મળે છે. શ્રી રાવજી પટેલની 'ઝંઝા'માંના નીચેના બે પરિસ્થિતિ આ સંદર્ભમાં દાકવા જેવા છે :

"મારી પાસે આજ તો પારાવાર છે. રેતીકણોનાં મોજાં એ મારા આગવો વૈભવ છે. રેતીનાં મોજાંની ઉણુ થપાટો મારા જીવન સમસ્ત પર વાગે છે. કોણુ જાણે શું થશે? કાલ કેવી ઊગશે, એની કોને ખબર? મારે સંજીવના મહિન રસથી રોજ 'ખરડાવાનું'! મારે સંદર્ભો સંહિત જીવવાનું! મારા સાથને કદીપ સામાના કાનમાં જવા ન દઈ એ તે કેવું જીવવાનું? સંદર્ભોનાં પડ એક પર એક એમ બાઝી બાઝીને એક પાતળી રેખાનું મોડું મોડું અને પછી તો વિકરાળ જૂઠું બનીને નામને કયાંય દગાવી દે છે. મૂળના અવાજને વિસારે પાડી દીધો છે. મિસ્ટ્રીના લાકડા માટે વૃક્ષ પર ચડવાની ચેષ્ટા અને મગ્ગીની ભયજનક ચીસનો સંદર્ભ, વિઝો-વંશીકમૂનો બીજો અંક અને શિક્ષકની કરડી નજરનો સંદર્ભ, ટેલિફોન, પત્ર અને ફોટોગ્રાફમાંથી અસંખ્ય ફોટાઓ અને વળગી પડ્યા છે. અને ટેપ વસાવવાનું"

મન થયું ત્યારથી આજ સુધી મેં મારા ભૂતકાળને અસંખ્ય પટ્ટીઓમાં જડી દીધો છે. મારા ભૂતકાળ પાસે, મારા ભૂતકાળ પાસે અસંખ્ય પ્રવાણો છે. એને ખોદી કાઢીને કટાયેલી વાણીને હવે કાંદવાનો શો અર્થ છે? કશાયેથી વાણીને પરિચય અને કસેલ આપે એ કરતાં તો બધું હાલે ધરખાઈ રહેલું.” (‘ઝંઝા’-૫ ૧૭૨)

“...મને થયું: આ બધું શું મેં જ લખી માયું છે? હું આયું કદીય ન લખી શકું; મારી પાસે આયું આયું લખવા માટે કશું જ નહોતું. મારા સિવાય કશું જ નહોતું.” ને મારાથી બીજું તો શું થઈ શકે? હું મારાં માથાપાને રીઝવી શકવા સમર્થ નથી. એમની અને મારી વચ્ચેની બમણાની અબેલ દીવાલકું ખેસવી શકતો નથી. હું અધકલ છું. મારો સંબંધ એમને માટે ફેલત છે. એમ જ છે. નહિ તો પુત્રને આમ દૂર રજગવા દે કે? માણસને સંબંધની લગીરે તમા નથી. એને પડી છે કેવળ સપ્તલોક સભ્યતાની. સભ્ય જગતમાં જે પુત્ર એના પિતાને માથે સૂરજનો તાજ પહેરાવી શકવા શક્તિમાન છે એની જ ગણના થઈ શકે. મારે એવી લપછપમાં ક્યાં પડ્યું છે? એમનો પ્રભાવ અને પગલું પગરખું મારે મન સમાન છે. રોજ રોજ ધડિયાળની ટકક સાંભળી સાંભળીને એને અનુસરીને સભામાં-ગિરદી મારે નથી વધારવી. મારો સમય અસમ છે; મારી હાથોમાં સભાની પિનડોય સામગ્ર્ય-સમાં યૂંગ-ળાતી કમંધલીઓ નથી આસતી, મારી હાથોમાં તો ગળાએ ગળાએ ઊંડા કરતાં પક્ષીની વેદના છે. મારી હાથોમાં ધૂસી જતો સમય સમાજ ધૂંકની જેમ તરત અસમ પડી જાય છે. મારે ફેલત પર મગી-પપ્પા સાથે વાત નથી કરવી. લાઈટ-લાઈસના રાજમાર્ગ પર કારમાં બેઠી મગીના ફાઇવરનો હાથ જોયો થાય છે એટલું મારા માટે પૂરતું છે...અમીનો ફાઇવર અને બેઝને હાથ હસાવે...! હસ્યું આવે એવી ઘટના હતી”

(‘ઝંઝા’-૫. ૧૯૫)

કેટકેટલા પદાર્થો, એકત્ર થઈ, પૃથ્વીની મનો-ભૂમિમાં ઉપરતળે થઈ, નિમત્તિ-આન્ય સંબંધ મુજોને ઊભા કરી, પોતાના મિન્નતવને ભરેલી નાખી, રૂપાંતર પામી પૃથ્વીની આંતર સંવેદનાનો અખંડ સંદર્ભ બની અહીં પ્રગટ થાય છે. અહીં કશું ઊભું નથી, કેમ કે ઊભાના એટલે જ સર્જકતાનો અભાવ! અહીં તો

સર્જકતાની અખંડાદરી સર્વ વિચિત્રતાઓને સ્વ-મેળમાં ખેંચી જઈ, કલામન સંવાદિતા તરફ તે ગ્રેરે છે અને છવનના એકાકારપણાની પ્રતીતિ-અનુભૂતિ કરાવી રહે છે. આના જ નવખંડો ‘પેરિસિસ’, ‘સોનલ ઇય’ અને ‘અનુબંધ’માં પણ મળે છે :

“ધસપ્રદાને એ બારી પાસે આવીને એક પગ પર ઊભો રહી ગયો અને બારી પર ઝૂટી ગયો. દિવસો ઘણાં બેલા મળ્યાં ન હતાં. એ બધું-ચંદના દિવસની દુનિયા, એક કાંદેલું, ખુલ્લું ખુલ્લું આસમાન, સવારની દવાઓ; મુલામન તાકાઓ જગાડી મૂકેલા, ધાસમાં સેટેલા વોટર-કલર રંગના પાટાપાઓ, દૂર દિલ્લિજ પર ઝૂકવું, ધોવાયલા કાળજના રંગતું ધૂમસ, પગ નીચે રેલાયલા ધાસોની મટિયાલી મહક, લહેરાતી નિસ્તપ્તતાની છાતી પર તરતા અવાળો, ભુગેનવીલાની સખ્ત હાથ પર રંગતા નવી પાંખો ફૂટેલા કેસરી મંકાણ, છાતીમાં શ્વાસ બારીને સરકતાં સુરમાઈ વાદળો, ઝૂમતાં ફૂંસો, રાતબર વરસેલા ઝોસમાં ધોવાઈને ઝહઝહી બેઠેલા વૃક્ષોની કિનારીઓ પર ફૂટેલી ફૂરેલી બાલ-લીલાશ, ગીચ આત્મીયતામાં બેઠેલાં સીધાં ઝાડો, સૂર્ય-દિવસો ધ્યાં બેલા મળ્યાં ન હતાં એ બધું, આખા સામે ખૂસી મળ્યું. એને, મરી ચૂકેલા અર્ધ-ચરીરમાં વેદનાની દીસ ઊડી હોય એવો, સંગીન આનંદ થયો. ધીરેથી એણે હેરપીન નીચે ફેંકી દીધી...” (‘પેરિસિસ’-૫. ૫૩-૪)

“મને કહે, પિયુ સાતસાથ પાર કરીને બાવડાને જોરે કિનારે પહોંચ્યો, ત્યાં સોનલપરણી ઇય પથરાઈ હતી, પણ ધીરે લીરે પેલા કિનારાની નાગિયેરીઓએ ઇયો આટોપી લીધો, ખૂબ તુલા જાગી. મીડી વીરડીની શોધમાં નીકળ્યો. તું મળી, ખાડો ખોદ્યું ને પાણી નગરે પડે. મગકતાં પારદશક મીઠાં પાણી વડે, અને જ્યાં મુખ નીચું કરીને પાણી પીવા જઈ ત્યાં વળી એ પાણી પાતાળમાં ઊતરી જાય : મેં કહ્યું, ‘તો અમૃતદા બોળમે બોળમે એ પાણી કાં ન પીધું? સીધું મોટે માંડવા કાં ગયા?’ તો કહે કે વીરડી ખોદતાં ખોદતાં હાથ ઉપર રેતી મેંડી હતી. પાણી ભેગી રેતી પણ પેટમાં જાય તો મને પાકવે તેમ નોતું.. બિચારા તરસ્યા રહ્યા મારા અમૃતદા, કાચ્યુ એવું જન્યું કે પેલી મૂરખ વીરડીને ખોદાઈ જવાની બીક લાગી તે પાતાળમાં ઊતરતી ચાલી...” (‘સોનલ ઇય’-૫. ૧૭૩-૭)

“ પાછી ૧-એક અભિ દતો ખખાધજ. શિશિરે એને ખૂબ યથારાગ્યે

ગ્રીષ્મે એને બાળ્યો ન વર્ષાએ એનાં મળિયા ઉખાડ્યાં. એ પડું પડું ઘર્ષ રહ્યો હતો ત્યાં...શિવિનખને પેલે પારના આશયમાંથી કાઢીએ એને સોનેરી આંગળા અડકારી.

ને હાથગાર તો એને લીધોકુંગર બનાવી દીધો. વસંતમાં કોકિડે એના પર ભેરી ગાનમાં મંજરીઓ મહેકી ને ફળ પ્રકાશ્યું, અપરકળ.

મજરી ન રહી, આખો ન રહ્યો પણ ફળ તો વિસ્તરતું જ રહ્યું.” (‘અનુબંધ-૫. ૧૭’)

નવસકથાની વાણી કવિતાની વાણીની એકપ્રકાર, લાઘવ, ભાવોત્કટતા, ચિત્રમત્કતા અને ખન્યાત્મકતા સિદ્ધ કરે છે તે ઉપરનાં દૃષ્ટિ રચના રીતે ખતારે છે. નવસકથાની વાણી બનાવેલી લુપ્તગીતોષ લેનારી નથી. એ વાણી નવસકથાસર્જકના સંવેદનોને જ લાગ ધર્ષ આપે છે. નવસકથામાં બનાવે પાત્રત્વને પ્રગટ કરતાં બાલ્ય ધટકો માત્ર ન રહેતાં, નવસકથાકારના સંવેદનને મૂર્ત કરતાં પ્રતીકો બની રહે છે. નવસકથાકાર માનવ મનને અનુભવેલી સુશ્લિષ્ટ, સજીવ ને સંકુલ સૃષ્ટિ દ્વારા અભિન્યક્ત કરવા સક્ષમપણે મધે છે. કવિની જેમ નવસકથાકાર પોતાના સંવેદનને - ભક્તે તે બુદ્ધ ક્ષણ પર-નું ન હોય - તેની સર્વ સંકુલતાઓ સાથે આખંડપણે, અને એ રીતે તાદ્દશતાથી ચમ્પમાં મૂર્ત કરવા પ્રયત્ન કરે છે. આ પ્રયત્નમાં વાણીની શિથિલ બંધ કે નવસકથાનું શિથિલ સ્વરૂપ તેને અનુકૂળ નથી. તેથી સાંપ્રત નવસકથાનું ગદ્ય કપારેક કવિતાનાં શિખરો પર પહેળે છે. આ રીતે નવસકથાસર્જકો ગદ્યકવિતાના રમણીય ખંડો દ્વારા વર્ણનકથાના હૃદય કીમિયાથી ભાવરતને નવસકથાના આંતરવિશ્વમાં વધુ સક્રિય રીતે રસ લેતો કરે છે. નવસકથાના આંતરવિશ્વમાં ઉપર બનાવેલ દ્વારે પ્રવેશવામાં વાચક વર્ગની રસરુચિ ને સમજની અમુક દક્ષા અપેક્ષિત રહે છે. પરિણામે સાંપ્રત નવસકથાનો વાચકવર્ગ મર્યાદિત અને selected બનેલો બન્યો છે. નવસકથાકાર પોતે ધટનાની રચૂસ ભૂમિકાઓથી ઉપર લેતી સંવેદનની સુદૃઢમતર ભૂમિકાએ નવસકથાને ધર્મ જ્વાલપ્રવલ્લની છે. અને એના આ પ્રયત્નોમાં એક સકારામી યત્ન માટે ઉત્સાહભરે પુરુષાર્થ કરે એવો રસો-યુગ વાચકવર્ગ વધુ

ને વધુ આતરક થતો બન્યો છે.

૧૯૬૭માં એક બાબુ ઉપર જેની વાત કરી તેની નવસકથાઓ તો પરંપરાને અનુસરીને લખાતી, કદા દૃષ્ટિએ ખ્યાનપાત્ર એવી કેટલીક નવસકથાઓ પણ મળી છે. પિતાકિન દેવીની નવસકથાનું વસ્તુ પાત્રોલેખનકથા વર્ગેરમાં પરંપરાનું અનુસરણ હતું, કેટલાંક નવીન તત્વો એમાં પ્રવેશ પામ્યાં છે ‘ચત્ર-અચત્ર’માં પણ વસ્તુ અને તેની માવજતમાં થી દક્ષિત બૂચે ચીવટ અને સળગતા બનાવી છે. કેટલાંક પાત્ર ને પ્રસંગ-ચિત્રો આ-રવાઈ છે. કવિતાના ઉન્મેષ પ્રગટ કરતું તેનું સરળ-પ્રસન્ન ગદ્ય પણ ખ્યાન બેચે છે. શ્રી પેટ્ટીકરની ‘જૂજવાં ૧૫’ નિરપભુત્તેલીમાં જૂજવાંપણું બનાવી રાકી નથી. એમની પાસે વસ્તુ છે, પાત્રો છે, સંવેદન પણ છે; પણ એ સંવેદનમાં જરૂરી ઉત્કટતા વરતાતી નથી તેનું એક કારણ તો પાત્ર-પ્રસંગને વર્ણવવામાં તાકીદ ભૂમિકાને તેઓ અવાર-નવાર જે ઉપયોગ કરે છે તે છે. વળી સામાજિક અભિનય પણ અવારનવાર કથાપ્રવાહમાં બચવાનરૂપ બાળે ચતી ભાસે છે. આ ઉપરાંત ‘સર્વ’ અને ‘સીડી’, ‘બીંદર બાંધી રાત’, ‘શુભઠડી’ આદિ નવસકથાઓ ૧૯૬૭ના નવસકથાપ્રવાહને પુષ્ટ કરે છે. મોટાભાગની નવસકથાઓમાં વસ્તુ, પાત્ર, વર્ણનાં દિર્ઘાં પરંપરાગત વિભાવના જેવા મળે છે, નેકે એટલા માત્રથી એ નવસકથાઓ નવસકથાઓ જ નથી એક આત્મલિક વિધાન ધર્મ શ્રેષ્ઠ એમ નથી.

‘એકસત્ય’ અને ‘નમદ નારાયણ-૧-૨’ વિશિષ્ટ પ્રકારની હાસ્યકટાક્ષપ્રધાન નવસકથાઓ છે. વર્તમાન સમયનો સંઘર્ષ એમાં કેન્દ્રરથાને છે. સામાજિક અભિ-નય ઉભયમાં વિરિષ્ટ રૂપે હાસ્ય-કટાક્ષની પ્રેરક બની છે. ‘એકસત્ય’ માં મહાભારતના એકસત્યનું સ્મરણ કરા-કરાવતા અવધીન નાયકતા ‘એકસત્ય’ નામથી જ એના સર્જકના બ્યગારક વચ્ચણે અણસાર મળે છે. એમાં આપણો લદ્દ સમાજ, સિદ્ધિત વર્ગ, શિક્ષણસંરથાઓ, તે માટે જ્વાળાદાર સામાજિક ને રામટીય મંડળોને કટાક્ષ વિષય બનાવવામાં આવ્યા છે. એમના કટાક્ષોમાં સુદૃઢની તેજસ્વિતા, નિર્ધિક્ષતા અને અદની પ્રલાવકતા જેવા મળે છે. શ્રી રશુરીની સંવાદકથા હાસ્યકટાક્ષની નિર્મિતિમાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે એમણે હાસ્યના વિવિધ પ્રકારોને અહીં સફળ રીતે અજમાવ્યા છે.

‘એકસત્ય’ એમના કટાક્ષસામથાનો તેમ એમની કટાક્ષ-મર્યાદાનો પણ સાખ્યો છે. એમના કટાક્ષમાં ક્યાંક સ્પીક્ટ માન્યતાઓ જોર કરી જાય છે. ક્યાંક અતિ-ચિન્મયને કારણે પ્રતીતિજનકતા કે ઔચિત્યચુદ્ધિને દાનિ થાય છે, તો ક્યાંક નિરૂપણમાં ખૂંચે એવી સજાનતા પણ વસતાય છે. આમ છતાં ગુજરાતી હાસ્યરસિક નવલ-કથાઓમાં તેનું સ્થાન મેધિપાત્ર તો રહેશે જ. શ્રી પનાલાલ પટેલની ‘નગદ નારાયણ—૧-૨’માં પણ વર્તમાન સમાજજીવન ને રાજકીય જીવનનાં દંભ, કુટિલતા, સ્વાર્થપરાયણતા, ભોગવૃત્તિ આદિ કટાક્ષને પાત્ર થયાં છે. અહીં લેખકે નારદ, વિષ્ણુ આદિ પાત્રો દ્વારા વસ્તુને વિચિત્ર અને હળવું રૂપ બદલ્યું છે. એમાં પણ શ્રી પનાલાલના વર્તમાન પરિસ્થિતિ પ્રત્યેના કટાક્ષો મળે છે, પરંતુ શ્રી રુધીરના કટાક્ષોમાં જેવી સૂક્ષ્મતા અને સુદ્ધિસંહિતા છે તેવી એમના કટાક્ષોમાં બહુ જોવા

મળતી નથી.

આમ ૧૯૬૭ના વર્ષમાં લખાયેલી નવલકથાઓ સપ્ટ રીતે એ વર્ષમાં વહેંચી શકાય એમ છે : પ્રકાશકોની આવ-સ્થિતિથી લખાયેલી નવલકથાઓ અને સમજૂતિની આવસ્થાકર્તાથી લખાયેલી નવલકથાઓ ! એમાં બીજા પ્રકારની નવલકથાઓ જાણે હજુ સુધી અસ્તિત્વ ધરાવતી નથી. નવલકથાને સકલ બનાવવાના આવશ્યક પ્રયત્નોરૂપ છે. એ દૃષ્ટિએ ૧૯૬૭નું વર્ષ નવલકથાના ઇતિહાસમાં નોંધપાત્ર રહેવાનું. ખાસ કરીને ‘ઝંઝા’, ‘પેરેલિસિસ’, ‘મેનલ-હાઈ’, ‘અનુબંધ’, ‘એકસત્ય’, ‘અસ-અસલ’, ‘જૂજવા રૂપ’ જેવી નવલકથાઓને કારણે. સાહિત્યના ઇતિહાસમાં નોંધપાત્ર થવાર નવલકથાઓએ સંપૂર્ણતાને સર્વથા પ્રાપ્ત કરેલી હોયી જ નેહાંએ એવો કાર્ક નિષ્પન્ન નથી ને એ વાત અત્રે સમગ્રવચની જરૂર ન હોય.

ચરિત્રાત્મક સાહિત્ય અને નિબંધ

રમણલાલ જોશી

ચરિત્ર

ગુજરાતીમાં ચરિત્રવાક્યમય સમૃદ્ધ છે. પણ આ વસ્તે જીવનચરિત્ર કે આત્મચરિત્રનો પ્રકરણબદ્ધ મંથ પ્રસિદ્ધ થયો નથી એ એક સૂચક બાબત મધાય. કદાચ વ્યક્તિઓમાં આપણો રસ ઓછો થતો જાય છે અને આપણા પોતાનામાં રસ લેવાની—બીજાઓને રસ પડે એ રીતે રસ લેવાની—વૃત્તિ ધટતી જાય છે એમ કહેવનું. આંતર-બાહ્ય ભાસના આ સમયમાં લેખક પોતાની જાત સાથે શોધવામાં રત હોય ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે જ આ પ્રકાર તરફ એનું ધ્યાન કેન્દ્રિત ન થાય. સર્જક પોતાના રિતોની સામગ્રીને અન્ય પ્રકારોમાં વિનિયોગ કરવાનું પર્થક કરે એમ પણ બને. ૧૯૩૯ થી ૧૯૪૫ સુધીના અંગ્રેજ ગદ્યસાહિત્યનો ચિત્તાર અપર્તા જોહન હેરલ્ડે કહ્યું છે : “In a sense, a creative writer who turns to autobiography too soon is living on the capital of his experiences and runs the risk of using raw material which could be more profi-

tably incorporated in poetry, fiction, or some other literary genre.” સર્જક ચરિત્રચિન્તનનો આસ્વાદ આપતી કૃતિ—જીવનકથા કે આત્મકથા—પ્રગટ નહિ થઈ હોવા છતાં આ વસ્તુની કેટલીક કૃતિઓમાં એના અંશો દેખાય છે એટલે વિભાગીકરણની રીતે તેમને ચરિત્રાત્મક સાહિત્યમાં જ મૂકી શકાય. તેવી કૃતિઓનો અને અંગ્રેજીમાંથી અનુવાદિત થયેલી કેટલીક કૃતિઓનો પણ અહીં વિચાર કર્યો છે.

સીધી ગુજરાતી લખામાં લખાયેલી કૃતિઓમાં ગાંધીજીના ત્રીજા પુત્ર શ્રી રામદાસ ગાંધીએ લખેલાં ‘સંસ્મરણો’ (પ્ર. નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, પ. ૨૩૨, કિ. રૂ. ૩/-) એ સ્વરૂપ અને રજૂઆતની દૃષ્ટિએ ખ્યાન ખેંચે છે. દુકાં દુકાં છૂટક સંસ્મરણોની એક બાન ઊપસે છે અને હકીકતોની સાદગીની રજૂઆત એનું આગવું સોન્દર્ય લઈ આવે છે.

પરંતુ આ સંસ્મરણોમાં એના આલેખનાત્મક વ્યક્તિ-ત્વ કાર્કિક પથાદ્ભૂમિકામાં રહી જાય છે અને પોતાના પિતાની—મહાત્મા ગાંધીજીની—છબ જ આગળ તરી

આવે છે, કદાચ એ વસ્તુ જ તેમને ઇષ્ટ હશે. પ્રસ્તાવનામાં કાકાસાહેબે કહ્યું છે : “ગાંધીજીના પ્રસંગમાં આવેલા બધા જ લોકોને હું આગ્રહ કરતો છું છું” કે ગાંધીજી વિશેનાં અને તેમની પ્રતિ વિશેનાં સંસ્મરણો લખી કાઢી દુનિયા આગળ રજૂ કરો. ગાંધીયુગમાં જન્મ્યા છે, ગાંધીજીના સમાગમમાં આવવાનું ભાગ્ય તમને સર્પશું છે ત્યારે ગાંધીજી વિશેનાં સ્મરણો લખી ગાંધીયુગની અને ગાંધીસાહિત્યની આટલી સેવા ન કરો તે કેમ ચાલે ?” આ દૃષ્ટિએ આ પુસ્તકનું દસ્તાવેજ મહત્ત્વ છે અને કાકા-સાહેબ જેવા ગાંધીજીવનદર્શનના અદ્યેય ભાષ્યકારે આ સંસ્મરણોને પ્રમાણમાં છે એટલે એની અધિકૃતતા વિશે બે મત હોઈ જ ન શકે. સંસ્મરણો દક્ષિણ આફ્રિકાના સમયથી આરંભી ગાંધીજીના નિર્વાણ સુધીના કાળને આધારી લે છે. જુદા જુદા પ્રસંગોમાં ગાંધીજીની સાચી અધ્યાત્મદૃષ્ટિ અને શિક્ષકત્વિતાનાં દર્શન યામ છે. ગાંધીજીની આસપાસનું સમગ્ર વાતાવરણ આ સંસ્મરણોમાં ઝિંબાનું છે. અનેક હળવી-મંભીર ક્ષણોને લેખકે સ્મૃતિમાં સંગ્રહી છે. — ખાસ તો પોતાના શૈક્ષણિક સ્મૃતિને તેમણે સારી રીતે ચિત્રિત કરી છે. ગાંધીજી અને કસ્તુરબાની વસન્નતા અને કૌટુંબિક વાતાવરણનાં ચિત્રો આ પુસ્તકની એક વિશિષ્ટતા ગણાય. પોતાના ભાઈઓ — દેવદાસ, મણિલાલ અને હરિલાલ વિશેના પ્રસંગો પણ ખ્યાન ખેંચે એવા છે. પણ આ સૌમાં લેખક ક્યાં ? ગાંધીજી પ્રત્યેની સ્વાભાવિક ભક્તિપ્રદાથી સેવાધર્મમાં જીવનકૃતાઈતા અનુભવનાર અને જીવનમાત્રામાં આપણે માગે કાઢી મેંતેથી ગૃહસ્થજીવન જીવનાર સજ્જનના અંતરંગનો સવિશેષ પરિચય આપતાં સ્મરણો આમાં ઉમેરાયાં હોત તો કેવું ચારું એવી ભાવણી જન્મે છે.

‘ગાંધીજીનો અક્ષરદેહ’ — ૧ અને ૨ (પ્ર નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ-૧૪, ૫ ૩૦૪, પ્રત્યેક ભાગના; કિં. રૂ. ૧૬.૫૦ બેબીની) — આ વાંદ્યુમમાં મહાત્મા ગાંધીજીનાં લખાણો, ભાષણો, પત્રો, દસ્તાવેજો, અપીલો વગેરેનો સંગ્રહ છે. ભારત સરકારની એક વિસ્તૃત અને મહત્વાકાંક્ષી યોજના પ્રમાણે આ અંબ-શ્રેણીમાં “દિવસાનુદિવસ અને વર્ષાનુવર્ષ” ગાંધીજીએ જે કાંઈ કહ્યું અને લખ્યું તે બધું” સંગૃહીત કરવાનો આશય રાખેલો છે અને એ યોજનામાં જ ૧૮૮૪ થી ૧૮૯૬ અને ૧૮૯૬ થી ૧૮૯૭ એ સમયગાળાની

સામગ્રી આ પુસ્તકમાં આપી છે. પહેલા ભાગની સામગ્રી ગાંધીજીની ‘આત્મકથા’ની અને બીજા ભાગની તેમણે પોતે લખેલા ‘દક્ષિણ આફ્રિકાના સંઘર્ષ’નો ઇતિ-હાસની વ્યાપક અને માહિતીસભર સંપૂર્ણરૂપ છે. દુષપ્રાપ્ત વીગતો અને કામતી પરિશિષ્ટો વડે ગાંધીજીના જીવનની કાસાનુક્રમે અપાયેલી તત્વારીખ આ અંચેને ઐતિહાસિક અને દસ્તાવેજ મૂલ્ય અપે” છે. આ યોજના સંપૂર્ણ થયે આપણી ભાવિ પેઢીને એક અમૂલ્ય સંસ્કાર-વારસો પ્રાપ્ત થશે—જે એને સદૈવ પ્રેરણા અને આદર્શનારૂપ હશે. આ અંચની દુકો પ્રસ્તાવનામાં જવા-હરવાદ નહેરુ ગાંધીજીને “નૂતન ભારતના જન્મને વસંતની નવજીવનની શક્તિથી પ્રત્યક્ષ કરનાર” તરીકે વર્ણવે છે અને પછી ઉમેરે છે કે “આ હું દાખિ” સિંગમાં એકો એકો લખું છું. ત્યાં ભવ્ય ને સમર્થ કાંચનજાંઘાનું શિખર આપણા પર નજર રાખે છે. આજે સવાર મને એવરેસ્ટનું દર્શન થયું. મને એવું લાગ્યું કે એવરેસ્ટ અને કાંચનજાંઘાના નિર્વિકાર શાંત સામર્થ્ય અને શાશ્વતપણાની છદા ગાંધીજીમાં પણ આપણે અનુભવી હતી.” ગાંધીજીના જીવનકાળને આથી વધુ અગિયારસી અંબરિ બીજી રી હોઈ શકે ? અને છતાં મને તેની બહુમૂલ્ય તોયે આ સામગ્રી છે, ચરિત્રનું રચાન એ લઈ શકે નહિ. આ બધી દસ્તાવેજ સામગ્રીનો વિવેકપૂર્વક ઉપયોગ કરી એને ચરિત્રરૂપે આલેખવાનું તો બાકી જ રહે છે. એવો વિસ્તૃત ચરિત્રઅંચ જ ગાંધીજીના અગ્રગાની શ્રી-સભસ્તા અને ભગિનીતા પ્રત્યે અસરકારક રીતે અભિપ્રાય કરી શકે. માનવહૃદયને સ્પર્શવામાં અને કૃતિતત્ત્વ પ્રત્યે પ્રેરવામાં સાહિત્યનું સ્થાન અતિહાસ કેમ લઈ શકે ?

‘યોગી હરનાથના સાંનિધ્યમાં’ (પ્ર. વોરા એન્ડ કંપની, યુનિ-૨, ૫-૬૨ કિં. રૂ. ૧) — એ કવિ શ્રી મકરંદ દવેએ આલેખેલાં ગિરનારયોગી શ્રી હરનાથનાં સંસ્મરણો અત્યંત પ્રેરક છે. યોગી શ્રી. હરનાથની આજ્ઞાભાણી આપી હવા તે લઈ આવ્યા છે અને એમનો કૈતવ્યાનુ-સંધાનનો સુદુષ્ટેષ સમગ્ર વાતાવરણમાંથી સહજ રીતે નીતરી આવ્યો છે. બે વ્યક્તિઓ વચ્ચેનો સંવાદ—વાર્તાઢાષ એમના આંતરસંવાદનું જાણે કે પ્રતિબિંબ પાડેલો ન હોય ! પ્રસ્તાવનામાં લેખકે કહ્યું છે, “આપણા જીવનનો ધણો ખરો ભાગ મનને બોલવળિયે કે ભાંકિયા-

માં પીતે છે જીવનના આ આવીશાન મહાકથામાં એથી અંકેરી મોકળાશ ને દર્શાવે—ઉગ્મસવાળા કમરા છે. અને ત્યાં પરમ સુકિત ને આનંદની લેરખી આવ્યા જ કરે છે એવી આલ સમી અગાસી પણ છે. વિધવા સહુ મરખીઓ સાથે યોગી હરનાથ ત્યાં આરોહણ કરવાની હાક મારે છે. મનુષ્યના ક્ષુદ્ર અને દાંષ્ટિક ગણાતા જીવનમાંથી જે મહિમાવાંત અપ્રત્યક્ષ બેઠે છે તે મેં યોગી હરનાથ પાસે બેસી વારંવાર સાંભળ્યું છે. પણ એ તો જીવનનો સર; સપ્તદેશમાં કેટલો ઝિંકાય ? ” આપણે કહીશું કે “આ વાચાતીત સુરત” કંઈક પણ સંધાન ” કરાવી આપવામાં, “અસીસ મીજ” કોઈપણ જાતના બેળસેળ વગર સંપ્રગવવામાં લેખકને સફળતા મળી છે. એકબે વાર મહાકારોની વાત પણ આવે છે પણ સૂક્ષ્મ જાતની હસ્તીની પરિચય આપવા પુરતું જ એનું મહત્ત્વ સ્વીકારાયું હશે છે. “ત્રિકુટીમેદ” કે રેલવેમાં નોકરી કરતા કોઈ બાઈની દીકરીના સપ્તદેશથી થયેલા અવસાનના બેદની વાત પણ એ દૃષ્ટિએ જ હલેવાઈ હશે છે. બાઈ મોટામાં મોટો અભાગર તો આત્માની સત્તાના અનુભવનો છે અને એમાં લેખક વાચકનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. યોગી હરનાથની આખોમાંથી નીકળતો સમસ્ત સૃષ્ટિને હવેાહસ બરી દેતો પ્રેમપ્રવાહ ત્યારે સક્રિય બને છે ત્યારે એમના મુખમાંથી સહજ રીતે નીકળતાં મંત્ર-સ્તોત્ર-૩૫ વાક્યો આ વાર્તા-લાપને જીવંતતા અર્પે છે. સંસ્મરણજીત વ્યક્તિના પારદ રાંધે વ્યક્તિત્વનો અણસારો એમની વાણીમાંથી મળે છે. પૃષ્ઠકનું એટલે કે લેખકનું-વ્યક્તિત્વ દર્શાવત લેખ પાને છે તો દર્શાવત બેધર છે, પણ એ બંનેના આંતરસંવાદ કે પ્રાસ વગર આ જાતના પુસ્તકની સંલગ્નિતા કદાપી સંભતી નથી. યોગી હરનાથના બાજુ જીવનની વીમળો કે એ જાતના પ્રસંગોનું ચિત્રણ મેળવવા હૃદયનારને આ પુસ્તક લગભગ નિરાશ કરશે પણ આશોકિન અંત-રના ઉદ્ગારોરૂપે કે મસ્ત બાળકની જેમ આખટાટ દરિયરૂપે કે પ્રેમનીવરતી ચશુ-ગચકરૂપે એમના ગંધુર વ્યક્તિત્વનો સ્પન્દ આહો આહો પણ રફૂટ થયો છે. હવેનાં બે પુસ્તકો વત્તાઓળા પ્રમાણમાં અધ્યવનો નેવાં છે. શ્રીમદ્ રાજચન્દ્રની જન્મસત્તાન્દી પ્રસંગે ડૉ. ભગવાનદાસ મનસુખભાઈ મહેતાએ અધ્યાત્મ રાજચન્દ્ર (પ્ર. શ્રીમદ્ રાજચન્દ્ર આશ્રમ, અપાસ, વાપા : આણંદ, ૫. ૭૮૪, કિં. ર. ૭.) પુસ્તક પ્રગટ કર્યું છે. તેમણે

આ પુસ્તકને શ્રીમદ્ રાજચન્દ્રના ‘અધ્યત્મચરિત્ર’ તરીકે ઓળખાવ્યું છે. શ્રીમદ્ રાજચન્દ્રના જીવનને પૂર્વાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધમાં વહેંચી એમના જીવનના મુખ્ય ત્રણ તત્ત્વો પાયા છે. પહેલા તત્ત્વકામાં અધ્યાત્મજીવનની પૂર્વ-બુદ્ધિ, ૧૭ થી ૨૦ વર્ષનો પહેલો આંતર-તત્ત્વકો અને ૨૧ થી ૨૩ વર્ષનો બીજો આંતર-તત્ત્વકો આવી બધ છે. બીજા તત્ત્વકામાં ૨૪ થી ૨૬ વર્ષના કાલને સૌભાગ્ય પરના શ્રીમદ્ના પત્નોમાં પ્રગટ થતું તેમનું જીવનદર્શન, અને ત્રીજામાં ઉપધાર અને જગતને આકર્ષકદ્વિ દર્શન એ બે પેટા વિભાગો પાડી અવલોક્યું છે. અને છેલ્લા ત્રીજા તત્ત્વકામાં ૨૬ થી ૩૩ વર્ષના સમયમાળાને લીધે છે. શ્રીમદ્ના અસંખ્ય પત્નો, તેમનાં પ્રગટ અપ્રગટ લખાણો અને બીજા સામગ્રીને આધારે તેમની જીવનદૃષ્ટિને સ્પષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન થયો છે. તેમનાં સદુપદેશ અને પુસ્તકોનું વીગતપૂર્ણ અને માહિતીપ્રચિત વિવરણ ડૉ. ભગવાનદાસે આપ્યું છે અને વિપુલ સામગ્રીમાંથી શ્રીમદ્ રાજચન્દ્રનું કથયિત્વ રાચક રીતે સારી લેવાનો પ્રયત્ન તેમના હાથે થયો છે. શ્રીમદ્ના અનુયાયીઓ માટે તેમ જ સામાન્ય ધર્મરસિક લોકો માટે આ પુસ્તક પથ વાચન પૂરું પાડે છે. પણ પુસ્તકની સમગ્ર છાપ અધ્યક્ષનપ્રધની પડે છે, ચરિત્ર-ચિત્રણની નહીં. શ્રીમદ્ના પ્રારંભિક વર્ષના બચાવમાં અને મનઃસુખરામ સર્વરામ ત્રિપાઠી આદિના સમાગમના પ્રકરણમાં કેટલીક પ્રસંગ-સ્થના કંઈક રાચકનાનો અનુભવ કરાવે છે. પણ એકંદરે જીવનચરિત્ર કરનાં એક અભાસ આપવાની લેખકની તેમ હોઈ નિરપણ પણ એ રીતનું થયું છે. બીજા વસ્તુ તે લેખકના અભિમતની છે. તેમનો અભિમત સંપૂર્ણપણે ભક્તનો છે. આ પુસ્તક-ને તેમણે પોતે ‘ચરિત્ર કીર્તન ૨૫’ ગણાવ્યું છે તે વધારા છે. તેમણે સ્વચિત્ર કાવ્યમાં ક્યું છે :—

“અમૃતસિંધુ રાજનું, અમૃતત્રિંદુ માત્ર;

દાસ ભગવાને મળી આ, ગૃધ્રો મધ સત્પાત્ર” —

તેમની શ્રીમદ્ પ્રત્યેની અગાધ ભક્તિ તો પાને પાને વરતાય છે. તેમણે પ્રયોગેલી ભાષા મેં ભાગી નામે એવી છે. ભક્તને તો જાતમાં યુરુ-ભગવાનથી વિશેષ શું હોઈ શકે ? સમગ્ર શકાષ એવી બાબત છે. તેમ જ્યાં તેમની સૈદ્ધીમાં હજુ વિશેષ સંયમ અને સાદગીની અપેક્ષા રહે. શ્રીમદ્ના ગુણાનુવાદમાં તે ભારેભાર અતિશયેક્તિનો

આશય લે છે. અધ્યયનનું થતી રીતે પણ તેમણે શ્રીમદ્ગો-
તલવિચાર સુક્તિપુરઃસર વિશદ રીતે નિરૂપેા હોત તો તે
વધુ ઉચિત યાત. બીજા પુસ્તક શ્રી કૃષ્ણકાન્ત કાકિયા
કૃત 'પુરુષોત્તમ જોગીભાઈ' એક અધ્યયન છે લેખકે
પોતે જ એમાં 'અધ્યયન' શબ્દ વાપર્યો છે અને તે ચોચ છે.
એ એક 'અધ્યયન' જ છે પણ એમાં એમની આછી
જીવનરેખા આપવાનો પણ લેખકે પ્રયત્ન કર્યો છે.
જીવનનો અહેવાલ આપવા કરતાં પ્રસંગમુલ્યથી દ્વારા
અક્ષિતવને ઉપસાવવાનો પ્રયત્ન લેખકે કર્યો હોત તો
કાંઈકે જીવનરેખા જેવું યાત તેમની યશ-પદ્ધ કૃતિઓનું
સારઆહી વિવરણ લેખકે આપ્યું છે એમાં તેમની આ
જાતના કામની હાલત જોઈ શકાય છે.

અનુવાદિત કૃતિઓમાં બે મહત્ત્વની છે. શ્રી દામોદર
નરહર શિખરેએ મૂળ મરાઠીમાં લખેલા દાદાસાહેબ
માવળકરના સંક્ષિપ્ત જીવનપરિચયનો શ્રી દીરાલાલ
પોપટમાલ યાહે કરેલો અનુવાદ "સ્વતંત્ર ભારતના
પહેલા રાષ્ટ્રકર : દાદાસાહેબ માવળકર" (પ્ર. સન્નિધ
પ્રકાશન અમદાવાદ-૧, પૃ. ૧૭૦ કિં. ર. ૪/૫૦) પ્રગટ
થયો છે. દાદાસાહેબે પોતે પોતાનાં 'સંસ્મરણો' સુદર રીતે
આલેખેલાં છે તે સુવિદિત છે. એની સરખામણીમાં આ
પુસ્તકે કાંઈકે દિગ્દંડ લાગવાનો સંજય છે. તેમ છતાં દાદા
સાહેબના આરિયશૃણો ખાસ કરીને તેમની ઈશ્વરઆરાધા,
ગાંધીજીવનદર્શનમાં હદ અદા, માતાપિતા પ્રત્યેની ભક્તિ,
તેમની ન્યાયપરાયણતા અને માનવતા, જાહેર કાર્યોમાં
એક ઉચ્ચ પરિપાટી જાળવવાનો આગ્રહ અને કુશળતા-
ને એકંદર સારો ઉકાસ મળ્યો છે. લેખકની લખાવટ
વિશદ અને ચિત્રાત્મક છે. તેમણે ક્યાંક ક્યાંક ઘેરા રંગો
ન કર્યાં હોત તો આ સ્વભાવચિત્રણ સુવિશેષ સુરેખ
અને આદલાદક નીવડત. 'સ્વભાવની સુવચ્છરિખાઓ'
જુદી તારતી છે તે ખરું જોતાં સમગ્ર ચરિત્રગાંથી ઊપસવી
જોઈએ અને ત્યારે નામ ન પાડ્યું હોય તોપણ સૌ
કાંઈએ દેખી યોગ્યપી રહે એવી હેમ છે. દાદાસાહેબના
ચરિત્ર અંગેની વિપુલ સામગ્રીને વિનિર્લેખ કરીને એક
વિસ્તૃત ચરિત્રના આલેખનની જરૂરિયાત તો બહોળી જ
રહે છે.

'તિમેટ હેયુ' બોલે છે ?... (પ્ર. ગાંધી સહિત્ય
મંદિર, સુરત, પૃ. ૩૨૨, કિં. ર. ૪/૫૦) એ શ્રી દલાઈ
લામાની આત્મકથા 'My Land and My peo-

ple' નો શ્રી મુકુલ કલાર્થીએ કરેલો અનુવાદ છે. એક
રીતે આ આત્મકથા પ્રયોજન અને પરિણામની દૃષ્ટિએ
રાજકીય આત્મકથા છે. શ્રી દલાઈ લામા આત્મકથા કહે
છે પણ એ ઘઈ રહે છે તો તિમેટની જ આત્મકથા. એ
દૃષ્ટિએ એનું શીર્ષક યથાર્થ ગણાય. તિમેટની જૂનિ,
એની પ્રજાનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, એ પ્રજાના આર્થિક
અને રાજકીય પ્રશ્નો, એની વિવશજી રાજવ્યવસ્થા, એના
રીતરિવાજો અને શ્રદ્ધાઓ - સમગ્રતાથી તિમેટી સંસ્કૃતિનું
શ્રી. દલાઈ લામાનું દર્શન આ પુસ્તકમાં મળે છે. આ-
રંભમાં તિમેટના નાનકડા ગામ તાકસરમાં એક ખેડૂત
કુટુંબમાં જન્મ પામેલો એક ઊકરો તેમના દલાઈ લામાના
નિધનથી એમના પૂનર્-અવતારની શોધ યતાં તિમેટની
પ્રજાસિકા પ્રમાણે બધાં ચિક્કો એનામાં મળતાં આવવાથી
તિમેટના ચૈદમા દલાઈ લામા તરીકે એ ધર્મ-રાજ્ય-
આસને આરૂઢ થાય છે. એ બધી પ્રક્રિયાના રામાંચક
અને ભગલકર્ષાં વર્ણનમાં આત્મકથા રસ જાળવી રાખે
છે. એ પછીના પોતાના સિક્ષણ, અવલોકન, અભ્યાસ
અને અમલના કાળની કથામાં તિમેટની પ્રજાનો સાંસ્કૃ-
તિક વાસો અને યંત્રવૈતાનિક સુગમાં સુસજ્જ દેશીની
સરખામણીમાં તિમેટની પ્રજાકીય અને બૌદ્ધિક-રાજ-
કીય મુરકેટીઓનું જીવન આપ્યું છે. દલાઈની કેટોકડી
ઉમ જનવાથી દલાઈ લામાએ તિમેટ ઊડાડ્યું અને ભારે
સુરીબલો અને વાતનાઓ સહીને તે ભારતમાં આવ્યા
ત્યાં સુધીની કથા એટલે કે પુસ્તકના છેલ્લા ચાર પ્રકરણો
સારી રીતે લખાયેલાં છે અને કુતૂહલપ્રેરક અને પોષક
પણ છે. સમગ્ર પુસ્તકમાં વિશ્વનાં રાષ્ટ્રો સમક્ષ પોતાના
કેસની ન્યાયપુરઃસરતા ઠંસાવવાનો દૃષ્ટિકોણ પશ્ચાદ્યુમિકામાં
રહ્યો છે. આત્મકથાકારની વિનમ્રતા, સ્વદેશપ્રેમ, પ્રજાપ્રશો-
ની સૂઝ, વિશ્વના રાજકારણની પરિશ્રમસાધ્ય સમજ,
રાજકારણી કુનેહ વગેરે ગુણો ખ્યાન ખેંચી રહે છે.
આત્મકથાકારના વ્યક્તિત્વનાં બે પાસાંનું - ધર્મચુરુ તરીકે-
ના અને રાજકારણી તરીકેના - સમતુલન અને છેવટે તિમે-
ટની પરંપરાગત સંસ્કૃતિમાં એનું વિલોપન કૃતિમાંથી
ઊપસી આવે એ રીતની આયોજના પ્રશસ્ય ગણાય.

તિમેટનાં પ્રકૃતિવર્ણનો - કેટલાંક તો અત્યંત ઝીણાં
અને સુરેખ - આ પુસ્તકનાં અંગમૂલ જાની ગયાં છે અને
એના આકર્ષણમાં વધારો કરે છે. ઘેલી સ્વચ્છ અને લક્ષ્ય-
ગામી છે. હલસપશિંતા એને સહજ છે. એક જ ઉદા-

હરણ આપું. દસાઈ લાભા બન્યા પછી લેખક પોતાના અભ્યાસકાળનાં સ્મરણો આપતાં કહે છે : “મારા અભ્યાસની વચ્ચે વચ્ચે હું પુસ્ત્રો અને ફગવાડીમાં તથા મોર અને પાળેલાં કનૂરી દરજીઓ વચ્ચે ફરતો, દોડતો તળાવની પાળે હું રમતો અને બેરાર ફૂલનાં ફૂલતાં બની મરો હતો. વળી એ તળાવમાં હું મારી માછલીઓને ખદાવતો, એ માછલીઓ મારાં પગનાં સાંભળે કે તરત જ આનુસારી પાણી ઉપર આવી જતી. હવે પોતક મહેતવી એનિદાસિક બહોળાકાલીનું યું થયું હશે એ હું બહુનો નથી. એ સૌનો વિચાર કરતાં કોઈ વાર મને એવો વિચાર આવી જાય છે કે મારી એ માછલીઓ નોજકિંગમાં ચીની સૌનિકોના બેગનો આજ સંભળીને પાણીની ઉપર આવવા જેટલી મૂખ તો નહિ હોય ને ? ને એ માછલીઓએ એમ કયું” હશે તો તે કદાચ ક્યારની એનિદાસ કશઈ હશે” — ચીનના દિવસક અત્યાચારનું આથી વધુ અસરકારક આલેખન બાએ જ મળે.

તિતેની સંસ્કૃતિને અને એ આપણા નજીકના પોથી દેશના પ્રશ્નોને સમજવામાં ઉપયોગી એવા આ એક મદતના પુસ્તકનો અનુવાદ આપણી ભાષામાં સક્ષમ કરવા બદલ અનુવાદકને અભિનંદન પટે છે.

નિર્મધ

નમદે “નિર્મધ લખવા જેવી તેવી વાત નથી” એમ કહ્યું એ શિરોમાન્ય ગણીને બળે આપણે નિર્મધ લખવાનું માંડી વાળ્યું ન હોય ! આ વળે પ્રગટ થયેલાં પુસ્ત્રોમાં Personal Essay—કસિત નિર્મધ તો સાર અદરશ થઈ ગયો લાગે છે, પણ જ્ઞાન, માહિતી કે ઉપદેશપ્રધાન નિર્મધ પણ લુપ્ત થઈ ગયો છે. ડૉ. મોખીલાલ સારસારાદૃત ‘અન્વેષણ’ના કોઈકોઈ લેખ લકિનેતર નિર્મધના કાળામાં ઢગવા જાય છે પણ આ કુનાકો સમાવેશ ‘સંશોધન’ નિગ્રાગમાં થવાનો દોષ હું અહીં એને સ્પષ્ટ નો નથી. કોલેજના સ્નાતક-અભ્યાસને માટે ‘અનુભવી અભ્યાષકો’એ તૈયાર કરેલા ‘સાહિત્યિક નિર્મધો’ (આ નામ કેમ આપ્યું હશે ?) ને પણ હું બાકાત રાખું છું. એટલે આ વિભાગમાં અત્યોધી શકાય એવું એક માત્ર સમ ખાવા જેવું પુસ્તક ‘સૂરી સોપારી’, ‘પ્રિવદશી’ ડૉ. મધુસૂદન પારેખે લખેલું પ્રસિદ્ધ થયું છે. (પ્ર. ગૂર્જર મંચરન કાર્યાલય, ગાંધી સ્ટોર, અમદાવાદ, પૃ. ૨૬૧, કિં. રૂ. ૫/-).

ડૉ. મધુસૂદન પારેખને હું અધ્યાપક, સંપાદક અને અભ્યાસી લેખક તરીકે ઘણા સમયથી ઓળખું છું પણ તે હાસ્યરસના લેખો પણ લખે છે તે તો તેમણે મને તેમનું પુસ્તક ‘હું શાણી અને શકરાબાઈ’ આપ્યું ત્યારે જ ખબર પડી. ‘સુગ્રહાત સમાચાર’માં તેમનો આ વિભાગ નિયમિત પ્રગટ થાય છે. અમદાવાદ, સુરત અને મુંબઈનાં દૈનિકોમાં પણ આ જાતના વિભાગો આવે છે. એમાં થોડા પણ લલિત નિર્મધો—હાસ્યરસ-પ્રધાન નિર્મધો હોય તો આપણે ન્યાય થઈ જઈએ. આ લખાણો તે તે લેખકની વૈયક્તિક મુદ્રાથી અંકિત હોવાં તો દર રસાં પણ તેમાં સ્વકીય ભાવરપનું આલેખન સાહિત્યિક સ્તરથી થતું નથી. એમાં લેખક આખો ને આખો બહાર રહે છે અને મનોરંજન પીર-સ્વાની સકલ્પમૂલક સલામ પ્રવૃત્તિ જ આગળ થઈ જાય છે. પરિણામે એમાં હાસ્યરસ નહીં પણ હાસ્ય હોય છે. હાસ્યરસનું નિરૂપણ કરવા નીકળેલો લેખક નિરૂજતા પામે તો તે પોતે જ હાસ્યાસ્પદ થઈ જાય એ વાતના નિદર્શનરૂપ આ બધાં લખાણોને ગણવી શકાય. એમાં અત્યંત વેરાપેલાં નર્મવચનોમાં એડિસન જેને ‘False Wit’—ફૂલક નર્મ કહે છે તે દેખાય છે.

‘સૂરી સોપારી’નું હાસ્ય ક્યાંક ક્યાંક ખડખડ પણ મોટે ભાગે મલકપ્રેરિત છે. નિદંશ તો તે છે જ. સામાજિક સુધારણાને એનો આશય નથી. શ્રી. દિગ્વીશ મહેતાનો અભિપ્રાય પુસ્તકના ક્ષેપ ઉપર યુક્તયેવો છે અને એ અભિપ્રાય દક્ષનાથી તેમણે આપ્યો છે. આ સંપ્રદમાંનું હાસ્ય સમાજના એક ચોક્કસ વર્ગનું હાસ્ય છે એ તેમણે યથાયઃ કહ્યું છે. સમાજના નીચલા મધ્યમ વર્ગનું એ હાસ્ય છે. “સાહિત્ય અને સામાજિક સ્તરીકરણને સંબંધ નથી એમ આમદ્વંદ્વક કહેવા જેટલો સાહસિક હું ન જ થાઉં” એમ કહીને શ્રી મહેતાએ સાહિત્ય અને સમાજના પારસ્પરિક સંબંધને સંકળી લીધો છે પણ આ સાહિત્યનું મૂલ્યાંકન કરવાનું ટાળ્યું છે, એ વાતને ચળકમાં ઉગ્રાવી દીધી છે ! પણ તેમની એ વાત સંપૂર્ણ સાચી છે કે ને વખત હોય અને સાલત પુસ્તક કોઈ વાંચી જાય તો તેને “શોડી એક મનગમતી પળો જરૂર મળી રહેશે.”

શબ્દોના ઉપરબદ્ધ સાદચ્ચને બદલે વિચારોના સાદચ્ચને નિરૂપવાની રીતિ લેખકે અખાવાર કરી હોત

અને સાદસ્ય તેમ જ વૈષમ્યની નિરૂપણપદ્ધતિને સદ્ગમ-
તાથી કામે લગાડી હોત તો કદાચ વધારે સારા પરિણા-
મને અવકાશ રહેત. સાદસ્યનિરૂપણની રીતિ તેમને
કાવલી લાગે છે પણ એની સાથે વિસ્મયનો ભાવ
નેડાવેા નોઈએ; વધારે સદ્ગમ રીતે નેડાવેા નોઈએ.
સજ્જવારોપણ, અતિશયોક્તિ, ચમ્દરમત કે શ્લેષ-ગ્રાસ
એ નુશીતી તરફગેા છે પણ એનો અતિરેક ચાતુરીમા
પરિણમે.

અલખત, આનંદ-વિનોદના ધણા પ્રસંગો પુસ્તકમાથી

મળે છે. મધ્યમ વર્ગના સુખદુઃખનું—તેમના દેનંદિન-
જીવનનું અમુક અંશે રોચક પ્રતિબિંબ એમાં ઝિણખું
છે. પ્રસંગના ઉદ્ઘાટનની અને અવાનતર પ્રસંગની
ગૂંચણીની લેખકને કાવત છે. ‘વરસાદ’ જેવી કૃતિમાં તેમની
શક્તિઓનું સુલભ પરિણામ આપ્યું છે. આ જાતનું
નિર્દોષ સાહિત્ય (હવે સાહિત્ય તરીકે સંદોષ!) થોડી
કાણે પણ આનંદ-વિનોદ આપી શકે તો તેનું એ
રીતનું મૂલ્ય અવગમ છે.

વિવેચન લોખાસાર્થ પટેલ

વિવેચનસાહિત્યના પ્રકાશનની દૃષ્ટિએ ૧૯૬૭ નું
વર્ષ લગભગ અનાદૃષ્ટિનું વર્ષ છે પ્રગટ થયેલા વિવે-
ચન ગ્રંથોમાં કેટલાક તો એક રીતે પુનરુદ્ધણ છે. શ્રી.
અનંતરામ રાવળનો ગ્રંથ ‘અંધરથ વાહમય’ એ ૧૯૩૭,
‘૪૫’, ‘૪૬’ અને ‘૪૭’ એમ ચાર વર્ષોની ગુજરાત
સાહિત્યસભાની ‘અંધસમીક્ષાઓનો સમુચ્ચય’ છે. તેથી
જ રીતે ‘ન્દાનાસાક’ અને ‘ગોવર્ધનરામ’ એ બે
પુસ્તકો, શ્રી મનસુખદાસ ઝવેરીના આ અગાઉના ‘થોડા
વિવેચન લેખો’, ‘પર્યેપણા’ અને ‘અભિગમ’ નામના
ગ્રંથોમાં હપાર્થ થયેલા લેખોમાથી તારવીને એકત્ર કરાયેલા
લેખોને પરિણામે છે. એટલે અહીં આ ગ્રંથોનો નામોદ્દેશ
જ પર્થાપ્ત છે.

આ વર્ષે ત્રણ વિશિષ્ટ પ્રકારના સંપાદિત વિવેચન
ગ્રંથો છે. ‘સાક્ષરત્રિપુટીની સ્મૃતિમાં’ એ ગ્રંથોમાં
ગોવર્ધનરામ, મણિલાલ નમ્બુકાર્થ દિવેદી તથા બાલકંઠર
એ ત્રણ ‘નંદિયાદ’ ના સાક્ષરોની જન્મશતાબ્દી નિમિત્તે
થયેલાં આખ્યાનોનો સમુચ્ચય છે. ગુજરાતી વિવેચન
ગોવર્ધનરામની કૃતિઓના મૂલ્યાંકન પરતે સદગ જાણી રહ્યું
છે. આ સંગ્રહના લેખોમાં જે લખાણ ગોવર્ધનરામ અંગે
છે તે, તે લેખકોની અધ્યયનશીલતાનાં ચોતક હેવા છતાં
કાર્ષ નવે અભિગમ ભાગ્યે જ લખાય છે. ગોવર્ધનરામની
સાહિત્યિક શક્તિઓનું વિવેચન થવાને બદલે વિશેષ તો
ગોવર્ધનરામના વિચારો વિષે લખાય છે. અલખત, વિષ્ણુ-
પ્રસાદનો લેખ કદાદૃષ્ટિને પણ ખ્યાલમાં રાખે છે. શ્રી
રમણલાલ નેશીનો લેખ ‘ગોવર્ધનરામ વિવેચક’

ગોવર્ધનરામની વિવેચનપદ્ધતિનું ‘વિશાળ, સારક્ષિત’
પરિમળોના પ્રકાશ માં અવલોકન કરે છે. શ્રી દશકેનો
લેખ એમની પોતાની દૃષ્ટિની હાપ લઈને આવે છે,
બ્યારે શ્રી રામપ્રસાદ જાડી ‘સ્કેપ્સ્યુલકસ’ માંથી ઊપસતી
ગોવર્ધનરામની માનસઠવિર્મા દશન કરાવે છે. મણિલાલ
પરના લેખો સાધારણ કક્ષાના છે, તેનું જ, શ્રી વિષ્ણુ-
પ્રસાદના ધણ લેખને બાદ કરતાં બાકાશકર અંગેના
લેખોનું છે.

‘ગુજરાતીમાં ગદ્ય : સ્વરૂપ અને વિકાસ’ એક સામાન્ય
પ્રકારનું સંપાદન છે. નવસિકા, નવસકથા, નાટક, નિબંધ
આદિને લખતા જે લેખો કે પુસ્તિકાઓ ગુજરાતીમાં લખાઈ
છે, તે અહીં ભેરાં કરવામાં આવ્યાં છે. આ સંગ્રહમાં
આ સિવાયના આ પ્રકારના લેખો સ્થાન પામી શક્યા
હોત અને કેટલાક સદેશાર્થી બાદ પણ કરાઈ શક્યા
હોત. સંપાદનની કાર્ષ ખાસ મુદ્દા ઊપસતી નથી.
સાહિત્યસ્વરૂપોની સૈદ્ધાન્તિક વિવેચના, ખાસ કરીને
નવસકથા-નાટકની તત્ત્વપરથી નથી. નવસિકા અને એકાંકી
નિર્મિત લેખો ધણું વર્ષો પહેલાં લખાયેલા છે, નચ
અગાઉના સંદર્ભમાં લખાયેલા લેખો લીધા હોત તો
સંપાદન વિશેષ ઉપયોગી બનત

કવિ કાન્તની ચતાબ્દી નિમિત્તે પ્રગટ થયેલો શ્રી
સુરેશ દલાલ સંપાદિત ગ્રંથ ‘ઉપહાર’ છે. બે લેખો
બાદ કરતાં બધા પહેલી જ વાર અહીં પ્રગટ થાય
અને કાન્તની કવિતા ભણી નવી વિવેચના કર્ષ દિશામાં
પ્રવૃત્ત થઈ છે તેનું પણ ઇંગિત મળે છે. ‘પૂર્વાશાપ :

હંદની દૃષ્ટિએ' એ શ્રી હુશુરાવ અંબાસિયાનો લેખ આ સંપ્રદના ઉત્તમ લેખોમાંનો, બધ્કે કાન્તા વિષે અવાવધિ લખાયેલા ઉત્તમલેખોમાંનો એક છે. કાન્તાના હંદૈવિધ્વની લેખકે તથસ્પર્શી મીમાંસા તો કરી જ છે. એ 'હંદોના પ્રવેશદારથી' કાન્તાની કાવ્યસૃષ્ટિમાં પણ પ્રવેશ કરાવ્યો છે. ભાવ પ્રમાણે વૃત્તપદ્ધત કરવાની કાન્તાની આગરી રીતિ એ કાન્તાને 'પ્રવીણસાગર' કોરે પ્રથેમાંથી જ્યેવી એવી બ્રજવંતરાયની ઉકિતનો અસીકાર કરી, કેવી રીતે એ પદ્ધતિ કાન્તાની કથાની અનિવાર્યતાએ જીવી કરી હતી તેની સમર્થ રીતે રચાપના કરવામાં આવી છે.

શ્રી નિરંજન લગ્નનો 'સાગર અને શશી' પરનો લેખ કાન્તાની મુખ્ય રચનાઓને પણ આવરી લે છે; 'અકાશમિથુન', 'અતિરાત', 'વસંતવિજય', 'દેવયાની' અને 'સાગર અને શશી' આ પાંચ કાવ્યોને લઈ કાન્તાની કવિત્વમાં નિરૂપાયેલાં 'સંઘર્ષ' અને સમાધાન'ના આદિષ દોરી આપે છે. તેઓ આ પાંચ કાવ્યોને એક કાવ્ય તરીકે જોઈ કાન્તાની કવિતામાં વ્યક્ત થતી છબ્બ દૃષ્ટિને ઉપસાવે છે, પણ કાવ્યકથાના પરિપ્રેક્ષમાં જ.

'ચાર પ્રખ્યાત ખંડકાઓની પાત્રસૃષ્ટિ શાપિત છે. એ કાવ્ય દ્વારા માનવનિષિપતિ વિશેની પોતાની અંગત ઉપલબ્ધિને માટે કથાકલ્પ' યોજીને' કવિ એને આત્મલક્ષી ઉદ્ધારથી જોએ સ્તરે લઈ ગયા છે એમ મુરેશ જોવી નોંધે છે. પણ એમનો લેખ એક નોંધ જેવો છે, જે એમણે નોંધ્યું જ છે.

આ પ્રંથમાં કેટલાંક રસજક્ષી વિવેચનો છે. નસિન રાવજનું 'ઉપદાર' કાવ્યનું રસજ્ઞ આસ્વાદ્ય બની ગયું છે. 'દેવયાની' કાવ્ય પર શ્રી અનિરુદ્ધ કે 'અકાશ મિથુન' પર શ્રી વિનોદ અધ્યયુજન નવી રીતિ વિચારે છે. શ્રી ભાપાણી પોતાના લેખમાં સદ્યમુદ્ 'નો અર્થ' આપે છે અને 'અનિસ્રખાગકો' જેવા કલ્પન પ્રત્યે પ્વાન દોરે છે. શ્રી રમેશ બનીએ કાન્તાની વિવેચનાની વિવેચના કરી છે. સમગ્ર પ્રંથ સંપાદકશ્રી દર્શિનું સુકળ આપે છે.

ચત્રાત મુનિવસિંહીના નવા બદલાયેલા અભ્યાસ ક્રમને પરિચયે કેટલાંક પુસ્તકો દ્વે મળવા લાગ્યાં છે. પાંચનાંક કથાએ કોઈ વિશેષ લેખક અથવા કોઈ નિશ્ચિત સાદિયરજનનું અધ્યયન કરવાનું હોવાથી એ રૂપના પ્રથે લખાના માંડ્યા છે. શ્રી રતિલાલ નાયક અને શ્રી મોમાભાઈ પટેલ કૃત 'મુનશી અભ્યાસ', 'દૃષ્ટા વાતા :

સ્વરૂપ અને સાહિત્ય' (ડૉ. જ્યંત પાઠક, પ્રા. રમેશ શુક્લ) આ રીતનાં પુસ્તકો છે. કિંદમનિગીતાઓની દૃષ્ટિ ટિકિટગારી પર જેમ રહે તેમ આવાં પુસ્તકો વિદ્યાર્થીઓની દૃષ્ટિ (કે પરીક્ષાની દૃષ્ટિ?) ને ખ્યાત્રમાં રાખીને લખાનાં હોય છે, તે તેની મર્યાદા બની રહે છે. ધણી વાર 'અવતરણો' થી આવાં પુસ્તકો જરૂરયા છે, સંઘર્ષમાં 'રિટોરિક' આવતું હોય છે !

'મુનશી-અભ્યાસ' એક રીતે મુનશી સાહિત્યનાં બધાં જ અંગોને આવરી લેતું પુસ્તક છે. પરંતુ એની આખી માંડણી વિદ્યાર્થીલક્ષી રહી છે, દરેક પ્રકરણના આરબે કોઈ એક અવતરણ અને પછી સમગ્ર પ્રંથમાં અધુનાતન અવતરણોનાં અંતર્યા પ્રંથના પોતને ફિસ્સ બનાવે છે. મુનશીની બધી જ કૃતિઓનો વ્યૌરાવાર પરિચય છે. નવલકથાઓના પરિચય છે, એનું વિવેચન છે, પણ તે સર્વ શુશુસ્ત્રી છે - મુનશીની નવલકથાઓ 'રામાન્સ' પ્રકારની કથાઓ કેટલે અંશે છે તે પ્રશ્ન વિચારવા જેવો છે, જેનો સમીક્ષકદ્વે ઉદ્દેશ્ય પણ કોઈ નથી.

તે જ વસ્તુ 'દૃષ્ટાવાતા' - સ્વરૂપ અને સાહિત્ય' અંગે પણ કહેવાની છે. આ પ્રંથની પણ એવી જ પેટન છે. દૃષ્ટા વાતાની વિચારણા - જેને અંગે વિચારણા થઈ ચુકે હોય છે તેની અંબી પુનઃ સંચોજના છે, જે વિદ્યાર્થીઓને માટે સુચમ્ન થઈ પડે છે - તે સાથે 'તણખામ'જી-૧' 'દિરેક્તની વાતા લાગ-૧' અને 'પિયારી'માં રહેલી વાતાંઓ વિષે વિવેચન (?) છે.

કવિના ક્ષેત્રે જેમ લઘુ કવની પુસ્તિકાઓ પ્રગટ થતી કે થાય છે તેમ એકાદ લાંબા લેખને પુસ્તિકા રૂપે પ્રગટ કરવાનું વલણ જોવા મળે છે. નંદિતા પ્રકાશનનાં શ્રી વિનોદ અધ્યયુજન 'ગુજરાતી નાટકોનું' ગદ્ય' તથા ડૉ. જયરત્નાઈ પટેલકૃત 'રસકવિ દયારામ' આવાં પ્રકરણો છે. શ્રી વિનોદ અધ્યયુજન ગુજરાતી નાટકોના ગદ્યને તપાસનાં 'લય અને વાકજટા'નો જે રીતે નિર્દેશ કરે છે તે ચીજ રૂં છે તે સમજાતું નથી. એકાદ અવતરણ આપી કહે છે કે આ ગદ્યનો લય તપાસો - પણ પ્રશ્ન એ છે કે કેવી રીતે તપાસવો? એમની ગદ્યને લય તપાસવાની કોઈ બ્રાજ્ઞેકિટ્ત રીતે લાગેલી નથી. પટેલનો લેખ રસજક્ષી છે, એમણે દયારામ વિષે જે જે નિદાનોએ લખ્યું છે તે બધાનાં અવતરણો લેવાનો

આગ્રહ ન રાખ્યો હોત તો સારું થાત.

આ લેખ લેખકના આગ્રહ સંપ્રદાયે આવતા બે પ્રયોગ છે. શ્રી પ્રેમશંકર ભટ્ટેના વિવેચનસંગ્રહ 'આચમન' અને શ્રી ઉમાશંકર જોશીના વિવેચનસંગ્રહ 'પ્રતિષ્ઠા' 'આચમન'માં સાહિત્યિક ગદ્યનાનું આચમન ક્યાં છે? મોટા ભાગના લેખો પરિચયાત્મક અને નિરર્થક વિષયોથી ભરેલા છે. કેટલાંક લેખોમાં વાણિક્યમાં આવી શકે એવા કેટલાક લેખો તો છે. નરસિંહ વિશેનો નિબંધ નરસિંહની કવિતાની સમીક્ષાને બદલે સામાન્ય હંતકથાઓના પછુ સમાવેશ કરી, કવિતાનો સપાટી-પરનો પરિચય કરાવે છે. તેવી જ રીતના લેખો પ્રેમાનંદ વિણક છે. લેખકની વિવેચનશૈલી સિચિય અને દ્રાવ્ય સૂત્રી છે. સંગ્રહમાં લેખો કરેલી આખ્યાન, ખંડાળ, નિબંધ, નવલકથા, આત્મકથા આદિ સાહિત્યસ્વરૂપોની સૈદ્ધાંતિક ચર્ચા છીછરા પાણીનાં ઝળઝળિયાંથી વિશેષ નથી. આખ્યાન વિશેની પ્રચલિત ઉક્તિ 'આખ્યાન પૂર્વજ્ઞોક્તિ' એ આખ્યાન કાવ્યપ્રકાર વિશે નથી. એ શ્રી નગીનદાસ પારેખે સ્પષ્ટ કર્યા પછી પછુ અર્ધાં લેખક યશાએ જ રાખે છે. નવલકથા વિશેના લેખકના ખ્યાલો આગ્રહી ત્રણ દાયકા પૂર્વેના હાથે છે. નિબંધ વિશેના લેખ અવતરણોથી ભરેલા હોવા છતાં લેખક હસિતનિબંધ વિશે કયું સ્પષ્ટ દૃષ્ટિબિંદુ આપી શકતા નથી. એટલે જ હસિત નહિ (પસંનક) અને હસિતેતર નિબંધો વચ્ચે ગોટાળો ઊભો કરે છે. નવલકથા : એક અદ્યતન પદ્યપ્રકાર લેખ લેખકની નૃત્ય વિશેની અને ગદ્ય વિશેની જાણે ગેરસમજ પ્રગટ ન કરતો હોય ! 'પ્રાચીનામાં પદ્યપદ્યોમાં ચર્ચિત-અર્ચિત સિવાય નવું કહેવડું પ્રાપ્ત થતું નથી. લેખકના પુરાણાગ્રી સંગ્રહ 'મધુપક' માં એ વિવેચક તરીકેની શક્યતાઓ દેખાતી હતી, તેનો આ સંગ્રહમાં અભાવ છે.

શ્રી ઉમાશંકર જોશીના વિવેચનસંગ્રહ છે. 'પ્રતિષ્ઠા'. ઉમાશંકરના આ લેખો માટે વિવેચન સંગ્રહ જરા દંડા લાગે છે. એક સમજની દૃષ્ટિથી લખાયેલા આ લેખો એક રીતે તો સમજનાત્મક પ્રતિષ્ઠા જની રહે છે. આ સંગ્રહમાં એક આગ્રહના જ લેખમાં લેખક વિવેચન અંગેના પોતાનો અભિપ્રાય ઉચ્ચારે છે એમને મતે વિવેચન એટલે આસ્વાદ્યત્મક અવલોકનકથા છે. એમને

મતે વિવેચનનું મુખ્ય કામ કલાકૃતિને કલાકૃતિ તરીકે પામવામાં — એના આનંદ અનુભવવામાં મદદરૂપ થવાનું છે.

શ્રી ઉમાશંકરનાં વિવેચનાત્મક લખાણોમાં સાહિત્ય-કૃતિઓના આસ્વાદ્યના આનંદનો ધ્યાનકાર વરતાઈ આવે છે. અને એમની અ-દશાત્મક વિવેચનપદ્ધતિ તાત્કાલીન અનુભવ કરાવે છે. વિવેચક તરીકે શ્રી ઉમાશંકર સાહિત્ય-કૃતિઓને એક વિશાળ સંદર્ભમાં અવલોકે છે. અને એ તે કૃતિમાં રહેલી ઉત્તમતા ભરી સદૃશ રીતે નિર્દેશ કરે છે. સાહિત્યનાં પદ્યકારનાં જતાં વલણોને એ પાશ્વરી લે છે અને એ તે વચચેની વિશિષ્ટતા તારવી આપે છે. 'શુભરાતી કવિતાધારા' એ 'બીજી ત્રીશી' એવા નાના લેખો-નો આપ આ રીતે પછો મોટા કદી શકાય શુભરાતી કવિતા-ધારા' એ શુભરાતી કવિતા આગ્રહો-નવસો વર્ષને ગુરુ-ગતિથી આંખી લેના લઘુત્વે જ બની રહે છે. તો 'બીજી ત્રીશી' લેખમાં ૧૯૩૦ પછીના સમયમાં શુભરાતી કવિતામાં આવેલા ત્રણ-વળાંકોની વાત કરે છે. તે પછી લેખક મુક્ત પદ્ય અને પદ્યમુક્તિની વાત કરે છે, ન્દાનાશાહના વચ્ચેનાત્તસરની પદ્યમુક્તિથી આ પદ્યમુક્તિ કદાં રીતે બિજ છે તે દર્શાવી પોતે જ પ્રયોગેલા મુક્ત-પદ્યની પોતાના કાવ્ય 'હિનલિત હું'ના સંદર્ભમાં ચર્ચા કરે છે. પરંતુ ગદ્યકાવ્યની ચર્ચા કરતી વખતે શ્રી ઉમાશંકર 'કાવ્ય' ગદ્ય' પદ્ય' ચ' એવું સંકેત આપાવ-તું અવતરણ આપી આપણે ત્યાં તેમ જ પશ્ચિમમાં સા-હિત્યચર્ચાએ કાવ્યવાદન તરીકે ગદ્ય તેમ જ પદ્ય બંનેને સ્વીકાર્યા છે —' એમ કહે છે તે વિચારણીય છે. સંસ્કૃતમાં કાવ્ય માત્ર કવિતાના અર્થમાં નહિ પણ સમગ્ર સાહિત્યના અર્થમાં વપરાય છે. બંને કાવ્ય' ગદ્ય' પદ્ય' ચ એટલે સાહિત્ય ગદ્ય અને પદ્યમાં હોઈ શકે એમ આધિ-શ્રેત લાગે છે.

શ્રી ઉમાશંકર મુક્તપદ્ય અને પદ્યમુક્તિની એક સમજ-ની હેસિયતથી અધિકારપૂર્વક ચર્ચા કરે છે. 'શોધ' કવિતાના હંદની વાત કરતાં અંગ્રેજ ભાષાની પિંગળપદ્ધતિ પ્રચાલે 'stress' પદ્ધતિને ઉપયોગમાં લેતા લાગે છે.

નર્મદ, નરસિંહરાવ, આવાસંકર, મણિશાહ, શેખ, શ્રીધરાણી તથા અન્ય કવિઓની કવિતા વિશેના લઘુત્વે કે તેમના કાવ્યસંગ્રહોના — બેએક તો વીસ-પચીસ વર્ષ પૂર્વે લખાયેલા પ્રવેશકો છે. કિશનસિંહના 'અસાસન (અનુસંધાન ૫. ૬૫)

વિદાય

રઘુવીર ચૌધરી

એક રોહણેયો આમલ એક મૃત્યુની છાયાથી દૂર લઈ જવા, સ્વાસ્થ્ય સુધારવા એને આણુ લઈ ગયેલો. એની ગેરહાજરીમાં અગ્રજી પર મરેલા લોકોનો ગ્રામ લઈને એ નારી આવ્યો છે, ગામમાં.

ગામ ખાડામાં વસેલું છે. આથમણી બાજુથી આવતાં જે નેળિયાં ભાગેલાં સૂધી પહોંચતાં પહોંચતાં તે 'મથોડું' કોઈ ઘઈ ભય છે, વર્ષો પહેલાં શહેરની નોકરી છોડવાનો નિશ્ચય કરવા પહેલાં સવારે એ લગ્નગાળી જમણી બાજુના નેળિયે ઘઈ ખેતર પાસેની તણાવડીના વડ નીચે જઈને બેઠો હતો. અનિશ્ચય લઈને પાછો આવ્યો હતો અને તે જ સ્વિચ સાંજે ધરના છત પર ચડીને ગામ ભેળું હતું.

આજેયે નો એ ધરની છત પર ચડી શકે તો એવું જ હેખાયે—ચારે બાજુની કોંચી જમીનના આઠા ડોળાવ પરથી ખસતાં ખસતાં બધાં ખોરડાં આ ખાડામાં આવીને એમાં ધથેલાં છે.

આમ ખાડામાં વસવા બદલ ગામઝોરે ભેગા ધથેલાં ડોશા હથથ એમના બાપદાદાઓનો દોષ કાઢે છે અને કોઈવાર એમની હિંમતનાં વખાણ કરે છે. બાર ખોરડાં આવીને એ લોકો વસેલા ને ગાયકવાડને કહેતા કે અગ્રે કોરોની દર્દમાં છીએ, કોરોરને કહેતા કે અગ્રે ગાયકવાડની દર્દમાં મથુઈએ. પાંચપાંચ વરસ સુધી આમ અગ્રત કરીને રેરા ભપો વિના પગલર જમીનને વાવેતર નેળી બનાવતા રહેલા અને વરસેદાડે બ્રજમણી બાજુથી ધસી આવતાં ધાપાકુઓનાં ધારાને પહોંચી વળતા રહેલા. એ બાર જુથમાં એક ભાવીર જવાનિયો હતો. પાતળા છેદાવાળી રાંધી મૂંછો રાખતો, અમન્યમ કરતા ભેગા પહેરતો ને પેતાના એકના એક છોકરાને વિદાયત બાજુવા મોકલ્યા બિરુટન બનાવવાનો મનસૂયો સેવતો. એને ભોનારા ન ભોનારા આજેયે એને વિશેની એક વાત દરે છે : બિપણી-ચાળીને ખગામાં ઘઉંનો ટગલો કર્યો હતો, અને એ બાજુમાં જ ખાટલો દાળીને સુતો હતો. આકાશની સામે મો રાખીને લાંબાકાંબા શ્વાસ લેતો. જાંવતો દરો. આંધી રાત થવા આવી દશે ત્યાં નવદશ ચોર હાથમાં ધારિયાં

લઈને આવ્યા. એક જણે એના ખાટલા પાસે બેઠો રહ્યો ને બાજીના ધઉંની ગાંસડીઓ બાંધવા લાગ્યા, બીજાંય લેવા જેવું લાગ્યું એ લીધું. ગાંસડીઓ માથે મૂકીને બધા બિપણ પછી હળવે રહીને એ બેઠો થયો. આમતેમ કરીને હળની દાંડી કાઢી અને મૂંછામાં દસતો હોય એમ બોલ્યો—'જન્મે 'લ્યા જયુ' હોય એટલા.' એના પગલર સાંભળીને પેલા સમજે એ પહેલાં તો ગોળ ધૂમતી હળની દાંડી આવી પહોંચી અને કોઈનો હાથ, કોઈને પગ, કોઈનો ખભો, કોઈની પીઠ—દરેકનું આ-જમાં એણું એકેક અંગ ડેકાણે પડી ગયું. ગાંસડીઓ ભેગાં બાધેલાં કે બહાર રાખેલાં ધારિયા જરાય ખપ ન લાગ્યાં. 'આડું છું' એમ કહીને માડું નેડી આવ્યો. જે બેલા ન ઘઈ શક્યા એમને ઉપાડી ઉપાડીને અંદર નાખ્યા. ધઉંની ગાંસડીઓ પણ અંદર નાખી. દાડો ભેગો એ પહેલાં તો એમના ગામની ભાગોળે પહોંચીને 'દાગો, માચું હોત તો ન આવત ?' કહીને માડું કંધાવીને ખેતરમાં પાછો આવીને સૂઈ ગયો.

તે પછી આ ગામ પર કહી ધાડ પડી નથી. અને હવે તો વચ્ચી પણ ગીચ ઘઈ ઘઈ છે. ચોરી કરવાથી ભરણપોષણ થાય એવું રહ્યું પણ નથી. વખતે-કવખતે લૂંટકોટના દાખસાથ હવે ભાગે જ બને છે. શહેરમાં જતાં કયાંક કોઈનું ગજવું કપાય એટલું જ.

—અશોકને થયું—કોણ કહી રહ્યું હતું આ કથા ? પોતાના સખા દાદા વિરોની છી એને બદલે આ કથા બીજા કોઈની હોય અથવા આરી કોઈ કથા જ ન હોત તોય શું ? બેજથ વર્ષ પહેલાં તો અભિપ્રાય આપતાં એણે કહ્યું હોત—આપણામાં હજી ટકી રહેલા મનુષ્યગી માનસને બહેલાવરા સિવાય આ કથા બદલે દંતકથા કથાય ખપતી નથી. હવે અભિપ્રાય આપવાનો રસ બીડી ગયો છે, આજે તો માન એ વાદ કરી શકે છે.

x x x

નખ નીચે ચરેલું લોહી દોસવા આગળ વધ્યું છે. નખનો એટલો સફેદ ભાગ કાળો પડ્યો છે. આકાશ અને

નવાં ફૂટેલાં તરણાં વચ્ચે ઊભો ઊભો એ નખના કાળા અને સફેદ ભાગને જોઈ રહ્યો છે.

વાદળથી ઘેરાયેલા આકાશ અને આકળબીનાં તરણાં વચ્ચે, જેમની ટોચ પરથી આકળનાં દેખાતાં ન દેખાતાં બિન્દુ ખરી પડવાના છે એવાં તરણાં પર એ પગ મૂકીને ચાલી રહ્યો છે - સમયની બહાર અને ક્ષિતિજની અંદર.

સ્વભાવથી નિષ્ક્રિય અને સરીરથી નકામો વર્ણગમેલો. ખેતરમાં પડી રહેવાનું મન થાય છે, પણ ચોમાસું છે. શરીરમાં કાદવ થતો રહે છે. હળ જોતરતાં તો પહેલાં આવાડું હતું, બૂધી નહીં ગયો હોય. તજક જતાં બળદ છીકાડા મારે છે, સીંગણ દલાવે છે.

હોતારાને દિવસે પાંચઠ-છાસઠ વળના બાપાએ જ શુકન કહેલા. જૂનો સાથી અખાતરી પછી સહેરમાં ગયો છે. તવો હજી રાખ્યો નથી. બાજુના ગામમાં કોઈને ખાસ જાણખતો નથી, કોને બોધારી લાવે? એને તો સહુ જાણ્યો છે પણ તેથી શું? બાપાને કહેવા જતાં એ ના પાડે છે. હીવાળી પછી રાખશું એમ કહે છે. મા કહે છે - 'હાહા હાચું' કે' છે'. ડોસા કહે છે - 'હું' મારી ચિંતા ક્યાં વના તારું' શરીર સુધાર.' ગામમાં દવાપાણીની ધણી પ્રશંસા સાંભળી છે, કરીય દશે, પણ આ ચોમાસાનાં દવાપાણી -

બૂખ લાગતી જ નથી. લમણે હાથ મૂકીને બેસી રહે છે, લાંબા ત્રાસ લેવાનું બૂધી જાય છે. એવામાં બે દિવસ સુધી ધોધમાર વરસાદ પડે છે, ત્રીજો દિવસે પરા-દિશે રેલ આવે છે.

ડોસા ખુશ લાગે છે. ખડોચીનાં છોકરાં હોઠો લઈને અંગારા શોષતો આવે છે. ડોસા રોકે છે - 'વારા ચૂસામાં દેવતા અશે તોય તારી બાવડીને લેવા દીધી ને વાય. બેચેા ના વેપ મોટો ઝોકાનો પીનારો!'

'અર' કાપી, મું તો મારા કાકા માટ તૈયાર કરી લાયો. છતાં તો ખર્સ, મૂંડ જીટકીન' એવી ચાંદી જેવી કરી છ!'

અશોક મેડી પરથી નીચે આવે છે. પેલો ખાટલાની પ્રાંજલ પર પગ લેવા લઈને બેસે છે. કદાચ કામ માટે જલદી ઊઠવું પડવાનું ન હોય એવી નિરાંતથી એ પાત કાટે છે -

'ધણે વરહે રેલ આપી કાકા!'

ડોસા કદાચ રેલ વિશે જ વિચારી રહ્યા હતા.

પેલો અશોકની સામે હોઠો ધરે છે. અશોક હાથ કે માથું દલાવ્યા વિના આંખથી જ ના પાડે છે.

'હાસ્ટો લે, સિગરેટ પીનારન' ઝોકો ગમ્ય?'

ગામમાં અશોકે કદી સિગરેટ પીધી નથી. આ વખતે આશુથી આવ્યો ત્યારે સિગરેટનું અડધું પાકીટ ગામ બહાર જ એ સામેા મળતાં એને આપી દીધું. એ આવ્યો ત્યારે ડોસા ઘેર જ હતા. એમણે કશું પૂછ્યું નહીં. માની લીધું કે સુરજ એની બરોબર દરકાર લઈ શકી નહીં હોય કે પછી મનમેળ થયો નહીં હોય. એવી ભણેલી છોકરી બીજાના પસંદ નયે કરે. ફિસો સુધી એનું વીધું મોં એવું ને એવું રહ્યું એ જોઈને એમને ચિંતા થવા લાગી હતી. સુરજ એને સંભાળી લેશે એ આશા નાશ પામી હતી. પણ મલય સામે જોઈ જોઈને એ મન મનાવતા હતા. એવામાં સુરજનો પત્ર આવ્યો, અશોક પર નહીં, એમના પર - 'મલયને મૂકી જાને, હું' એને મારી સાથે રાખવાની છું' અને એ રહેતા હતા એ જ મકાનમાં રહેવાની છું.' ડોસા બાપાને મૂકીને પાછા આવવા જિભા થયા ત્યારે સુરજની આંખો બીની લઈ હતી. સુરજ રિફા મળે ત્યાં સુધી એમને વળાવવા આવી હતી. 'આ મકાન કદાચ ખાલી કરવું પડશે. મકાનમાલિકે વેચી દેવાની વાત કરતા હતા.' 'કેટલા બેપજરો?' 'આકાંડો જીવ્યુંતે તરત તો ડોસાના માન્યામાં ન આવ્યું. રિફાની રાહ જોતા જિભા રહ્યા તે પછી એમની આંખથી પકડીને જિભેલા મલયને માથે હાથ મૂકીને બોલ્યા - 'આપણું રાખશું?' 'તમે રાખી શકો એમ છો. મને આપણામાં ન ગણુશો. હું' મલયની માથી તરીકે એને જીટવાની છું.' ડોસાને એમ સમજ્યું કે સુરજને જો જોઈએ છે એ નથી મળ્યું, અશોક પાસેથી. એમણે કહ્યું - 'હું' પૈસા લઈને અશોકને મોકલોશ.' સુરજે પહેલાં નીચું જોડું અને પછી ઊંડા આજા અવાજે કહ્યું - 'એમને કશું કહેતા નહીં, એ કદાચ અહીં આવવાની પણ ના પાડે. એ તો શહેરને પહેલથી ધિક્કારે છે.'

મલયે બેતરણવાર 'આવજો' કહ્યું હતું. અકંવાડિયા પછી દર રવિવારે શહેરમાં આવતા ગામના મારતરને લઈને ડોસા આવ્યા હતા. બે દિવસ રહેવું પડ્યું હતું પણ સોદો પતાવીને જ ગયા હતા. અશોકને ડોસાની બેરહાનરીમાં માથે કશું. એ કંઈ બોલ્યો નહીં. ડોસા

પાછા આવ્યા પછી એણે પૂછ્યું - ‘એટલા બધા પૈસા તમે લાવ્યા ક્યાંથી?’ અડધા ઘરમાં જ ચીંથરે બાંધીને ડોરડીએ મૂકી રાખ્યા હતા અને અડધા એક વેપારીને ધીપાં હતા. છોડીઓનાં ને તારાં લગન પતી ગયાં પછી શું ખરચ હતું? અને પાંચજ વરસથી નવી જમીન પણ રાખી નથી. ‘પણ ત્યાં મેંકમાં મારા ખાતામાં થોડી રકમ પડી રહી હતી.’ ‘મારા આવામાં કેવી રીતે આવે કે તેં બચત કરી હશે?’ ‘તમે મને સમજાવો કદી પ્રયત્ન જ નથી કર્યો!’ ‘બાપે છોકરાને સમજાવો વળી પ્રયત્ન કરવો પડે છે હશે?’

મકાન રાખવા અંગે તે દિવસ અશોકે કદી ખુશી બંધા ન કરી. બીજો દિવસ વાત નીકળતાં એણે માને કહ્યું - ‘હું તો મારી જિંદગીમાં મકાન રાખી શક્યો ન હોત. મક્કમ પણ મોટા ઘરને મકાન બાંધી શક્યો હોત કે કેમ એવ સવાલ છે.’

અને એમ કહ્યા પછી એને મકાન રખાયું એ અંગેની પોતાથી તટસ્થતા માટે શંકા મઈ હતી. જોડે જોડે રસ તો હોવા જ એઈએ જીવનમાં, રિધર ચચનો. એ જનવા પછીય એણે સિઆરેટ મગાવી ન હતી. સિમારેટ પોવાથી મળતી માનસિક સહત જાણી એઈને મેળવવાનું ન ગમ્યું. પોતે પોતાની ધ્રુજા વિરુદ્ધ કેમ વર્તે છે એની એને ખબર પડતી નથી પણ એમ થાય છે એ તો હકીકત છે.

અત્યારે ડોસાને હોકા મળાવતા એઈને એ આછા આછા સંતોષ અનુભવી રહ્યો. ડોસા અટકીને અંધારા સંકેતવા લાગ્યા. પડોશીના છોકરા સામે એઈને (બેશક, એણે નામ, એની કેટલીક ખાસિયતો છે જ પણ એ તરફ આ કાણે કેઈનું ધ્યાન નથી) ડોસા બોલ્યા - ‘ગામમાં રેલ આવી છે ને તને હોકા પીવાનું સમય?’ અમારી અવરથામાં રેલ આવતી ત્યારે અમે તો ગામની પાછલી જાણતા નાગિયામાં ફૂદી પડ્યા ને ગામને પડખે પડખે તણાતા તણાતા ભાગેળ સુધી જતા ને એવી ચિચિધારીએ પાડ્યા કે બેકાકુ ને નમાવ્યા, અમે ન સાંભળીએ એ રીતે અમને માળો દેતા. ભાગેળે બહાર નીકળીને બોને કપડે ગામ વચ્ચે દોડતા જતા ને કોઈ કંપનું-ગિલાકું શંકમાં આવી જાય તો પાંચ હાથ આધું એઈને પડ્યું. હોળી વખતે તો અમારા ઉવંઘાતને પાર ન રહેતો. યુવાસયુવાસ તો કાણ મુનિયો લેવા જાય,

પણ ગામનાં બધાં કલાગાંની મેંશ એક દિવસમાં ખુશી દેતા. હમણાં બેપાંચ વરસથી તો હું બેઠું છું કે માળા કોઈ હોળી જ રમતા નથી. પ્રધાનોએ હોળી રમવાનું શરૂ કર્યું ને લોકોએ છોડી દીધું. ખરા જમાનો આવ્યો છે.’

‘કાકા મી હાંજાયું’ ક તમે મોટા ડિપોટીન’ રંગી નાંસ્થો’તા!’

‘હા, એ તો મામલતદાર હતા. મને રી ખબર એને ખોડું લાગશે? અને હું કંઈ એકલો ન હતો. અમે પાંચજ હતા. એને જરા કાળા પાણીથી નવડાવી દીધેલો. હતો તો હસપુષ્પો પણ તે દિવસ યુરસે ઘઈ ગયો. દંડ કરી બેઠો. દંડ તો કાણ લાવવાનું હતું, એનાં કપડાં ઘોઈ આપેલાં. એમ તો અમે બેતાલીસમાં ધણા અમલદારોને રંગી નાંખેલાં, થોડા સીધાપ કરેલા, શું એણે કે અમલદારથી સંતાતા સંતાતા બે છોકરા આશરો લેવા આવ્યા. અમે ચારપાંચ જણા ગામને ચોરે બેઠાંતા. અમારા બેગો મૂખીય બેઠેલો. પેલા છોકરાઓએ બેપાંચ દાડા આશરો આપવાની વાત કરી. મૂખી પહેલાં હા પાડીને નામકર ગયો. મેં કહ્યું - ચારો મારા ખેતરમાં રહેજો. એમને લઈને જતાં જતાં મૂખીને કહેતો ગયો કે કોઈ પૂછવા આવે ને તેં હા પાડી છે તો યાદ રાખજો પછી મારા જેવા કોઈ થૂંડે નથી. મુખી મારાથી જરા ડરતો ને વાર તેવારે મારી પાસે પાંચપચી જીછીના લેવા આવતો તેથી કલામાં રહેતો. બીજો દિવસ બપોરે હું એ છોકરાઓનાં ભાત લેવા ઘેર આવી રહ્યો’તા ત્યાં એઈ’ છું’ તો ભાગેળમાં વડ નીચે જમરી ધમાલ છે. ત્યારેય આ વડ તો આવો જ લાગતો. છે એનાથી જરાય નાનો ન હતો. હું દૂરથી જોતાં જ સમજા મયો કે પેલા છોકરાઓને પકડવા જ આ લોકો આવ્યા હશે. મેં છોકરાઓને કહ્યું હતું કે કોઈને આવતું લાગે તો રાવજાના ચોકમાં ચૂડીને સંતાઈ જાઓ. મેં એમને કહ્યું કે એ ચોકમાં બેસીને મારા બાપા પચાસ વરસના થયા ત્યાં સુધી વાંસળી વગાડતા, તો એ સાંભળીને એ લોકો ખુશ ઘઈ ગયા હતા. એ અહીં છે એ વાત બહાર આવી જાય તો એમનું શું થાય એ હું સમજતો હતો. હું તદ્દન બોલો ઘઈને પોચિસો અને ગામલોકોના ટોળા પાસે ગયો. બે જમાદાર હતા અને જાણી સિખાઈએ સિખાઈએ વડના એટલા પર બંદૂકો ચૂડીને ચા પીતા હતા. અમલદારો

શા પી ચૂક્યા હશે, એ એક પછી એક ડેટલાકને જ્વાળ લેતા હતા. મોટા વાસના પેલા મેઘધાની ગા પૂછ્યા વિના વચ્ચે વચ્ચે બોલતી હતી. જમ્માદારે ચુસ્તે યર્ધને એને ગાળ દીધી. એની ગાળ મેં દૂરથી સાંભળી. પછુ ડોરની કંઈ જાણ એવી ન હતી. આગ્રેય આખા ગામનો ઉતાર હતી. એણેય સામી ચોપડાની - 'મુવા બાવલાઓ, નેહાળિયાં જેવા છોકરાને પકડ્યા ધાડું લઈને આવા છે? તમારું નખખોદ ભાવ, લાડિયાના હાળો.' હું ડોરની વારવા ગયો. મને ખબર હતી કે એ નકામું બોધીને ખગાડવાની. પણ હું એને કંઈ કહું એ પહેલાં તો પેલા જમાદારે એના માથા પર દડો ઉપાડ્યો, મને તો કશું ભાનિય ન રહ્યું ને મારા હાથમતો નેતરનો પરાણો એના દંડાની સામે ઊપડ્યો. એની એક આંગળી છુદાઈ ગઈ ને દડો તો ડાહ્યાને એની બાજુમાં પડ્યો. બીજા જમાદારે મને પકડી લેવાનો હુકમ કર્યો. સિપાઈઓ ચા પીવાનું પકડું મૂકીને ઊભા થાય એ પહેલાં તો એમની બંદૂકો ચપોચપ ઊપડી ગઈ. ગામમાં બારતેર જણા ત્યારે બંદૂક રાખતા. અને મારા હાથમાં તો બંદૂકને બદલે હાથિાળી ડાંગ હોય તોય પૂરતું. 'નકામા માર્યાં જશો, બાઈ ત્રાણુસ પર હાથ ઉપાડવા જાઓ છો. પણ કેક માથાનો મળી જશે. આ તો ઝોળખીતા છે એટલે જરા ખમી ખાધું નહીં તો અમારું ગામ કદી મા-દીકરીનું અપમાન જોઈ ન રહે.' એટલું કહીને મેં બધાને બંદૂકો પાછી આપી દેવા કહ્યું. પેલાની આંગળી પર મેં જ પાટો બાંધી આપ્યો. મુખીએ ફરીથી ચાપાણી કરાવ્યાં, મુખડી ખવડાવી ને વિદાય કર્યાં. પણ બીજે દિવસ મોટો ફોજદાર આવ્યો ને હાળાએ બહુ બળબળેરી કરી. મુખીના કાને વાત પહોંચી ગઈ હશે, એ બહારગામ જતો રહેલો. હું બીજા ચારને લઈને અંધડી રાતે મેઘાડીસયોડી બાળી આવ્યો. પાછા આવતીને મેં પેલા છોકરાએને વાત કરી તો એમને બહુ દુઃખ થયું. 'અમને સાથે કેમ ન લઈ ગયા? અમે ત્રણ પોલીસયોડીઓ તો બાળા ■ ને સાત બાળવાની અમારી પ્રતિજ્ઞા છે.' એમની વાતો સાંભળી ત્યારે ખબર પડી કે એ કંઈ કાચાપોચા ન હતા. માંડ મૂંઝના દોરા ફટકા હતા પણ એકેક પગલું કેમ ભરતું એની પાકી સમજ એમનામાં હતી. પછી તો એ છોકરોએ ગામમાં ર્ધ્યાં અને લોકોની આંખોમાં લાડકા પેટાળી ગયા. આખું ગામ સરકારની સામે પડ્યું. આજુબાજુનાં

ગામોનાં સર્ગાવહલાં પણ બેઝાયાં અને ઝંડાનાં ગીત મવાવા લાગ્યાં. પણ પછી તો સુલેહ થઈ ગઈ. 'ડોસાએ હોકાની ચઘમ હવાવી.

'પછં પેલા બે તું હુશુ?'

કદાચ અરોડે પણ આ જ સવાલ પૂછ્યો હોત.

'એ તો બસ તણુ સાગ્રતણુ દિવસ રહેલા. પછી વેસ બહાનીને અમદાવાદ જતા રહેલા. એમાંના એક જણાએ તણુ દિવસ પછી સામી છાતીએ ગોળી ખાધેલી, એનીય મને તો પછી ખબર પડેલી. મુખીને જમાદારે વાત કરેલી, બીએ તો આજેય હયાત છે. થોડા દાગ પહેલાં જ છાપામાં એનો લેખ આવેલો. મારતરે મને બોલાવીને છાપું આપું. હું વાંચી ગયો. એણે બરાબર યાદ રાખ્યું છે. ગામની ભાગેળ, ખેતર - બધાપડું રમે-રજ સાતું ચણું ન કરેલું. પચી વરસ પછી માડું નામ પણ એને યાદ રહ્યું છે.'

'લખનારનું નામ તમને યાદ છે?' અરોડની આંખમાં છુટો જ ભાવ જળ્યો હતો.

'ધીરુભાઈ.'

'ધીરુભાઈ? તો તો એ આપણા જ ધીરુભાઈ.'

'આપણા? તું ઝોળખે છે એમને?'

'અમદાવાદમાં આટલાં વરસ રહી એમાં એમની સાથેની ઝોળખાણ એ જ મારી કમાણી છે. એમનાં પત્ની વર્ષાબેન પણ એમના જેવા જ ઉમદા છે. એમના મિત્રા હું મધ્યને સાચવી શક્યો ન હોત.'

'બરા છે એમ, એણે તને કદી કશી વાત જ નથી કરી? પણ એમાં એના દોષ નહીં હોય, તે કદી કહ્યું જ નહીં હોય કે હું ફગાણા ગામનો છું અને મારા બાપનું નામ આ છે. વમે નવા લેખકો તો બાપનું નામ પણ લખતા નથી.'

'એ બધું જ ભલે છે. પણ એમણે તો મારાથી આખી વાત ભણી જોઈને જ છુપાવી દશે. હવે ખ્યાલ આવે છે કે બેંકની નોકરી છોડીને હું છાપાની નોકરી માટે મળ્યો ત્યારે હું કથાના છું એ બદલા પછી એમણે તરત બાપનું નામ પૂછ્યું હતું. પછી તો બેંકની નોકરી છોડીને શા માટે છાપામાં જોડાવા માયું છું એમ નહોતું પૂછ્યું. એમણે ભગ્વાનજી કરી ને બીજે દિવસે લેકે મને નોકરી આપી. મને બરાબર યાદ છે, ગામનું અને તમારું નામ ભણીને ધીરુભાઈનો ચહેરો

એકામેક બદલાઈ ગયેલા. ત્યારે તો મને ખગર ન પડેલી કે એ ખુશ થયા છે કે ગંભીર થયા છે. પણ પછીથી એમણે નાના લાંબીની જેમ મને સાચવ્યો છે. સરખેયે કહેજેઝમાં જ્યાં મળી એવું કારણ તો ધીરુભાઈની લગ્નમણ છે. ધીરુભાઈ એક સંસ્થા જેવા છે. અમદાવાદની બેન્કણ મોટી લામણેરીઓ બાદ કરતાં પછી મોટી લામણેરી એમના ઘરમાં છે. શરૂઆતમાં પુસ્તકોના આકર્ષણથી હું એમને ઘેર જતો પણ પછી તો પોતાને ઘેર જતો હોઈ એ રીતે જતો, સરખ પછુ...

—એ જરા અટકી ગયો. બીજી વાર 'સરખ' મોખતાં એણે કાણ જાણે કેમ સંકેત અનુભવ્યો. પછી પોતાને સંભાળી લઈને આગળ બોલ્યો—'એમની પાસેથી થઈ શકી છે.'

'એમને બાળકો કેટલાં છે ?'
'બે દીકરીઓ છે, કોલેજમાં ભણે છે.'
'કાકા, તમે પેલા માતેલા પાડાને એક લાકડીએ મીઠો ફેરો એ વાત અશોકલ નઈ જાણતા વાવ.'
'હવે જરા દે ને ભાઈ, એમાં જાણવાનું શું હોય મૂળ ?'

ઊંડાએ મૂકી દીવેલો હોઠો લઈને ચક્રમ ફૂટીને રાખ ઉડાડે એ ગણેલો. ઘેર ગયો. ઊંડાએ વાત અટકાવી દીધી એથી એ જરા મિરાચ થયો હતો. પણ હમણાં જ પાટો આવડાનો હોય એ રીતે બોલું લગાડ્યા વિના ગયો હતો.

પછી ખરે બપોરે અશોકે મેડી પર ચડીને પછીતની મારીથી રેકનાં એકસરતા પાછી જોયાં હતાં. સાંજ પડેલાં તો ખાસાઓની ઘસાઈ ગયેલી કિનારો પાછી મહાર બિપમી આવી હતી.

એના અંગૂના નખ નીચે જનમી ગયેલું કાણું લોહી અડધા નખમાં ચમકતું હતું. એ નીચે જતરીને ઘર બહાર નીકળ્યો.

શેરીઓના કાંઠે બે દિવસના ધોધમાર વરસાદમાં તળાઈ ગયો હતો. જમીન બેન્કણ લગતા રંગમાં દેખાવા લાગી હતી.

આકાશ બિરકપુ ન હતું. ભાગેળના વડની વડા-ધંધો કુમારકર્મ હતી. કયાંક કયાંક નવા કપડા ફૂટ્યા હતા. એ વડાકર્મો પર દેખાતો હતો એવો જ ભેજ લાગતો હતો.

આકાશમાંથી છૂટું પડેલું કોઈ વાદળ વડની ટાયને કે તળાવની સ્પર્શી બાજુના જંગ્યા લીંબાની આછી ઝળીને અડીને ધરાન ખૂણાનાં ખેતરોમાં જતરી જતું હતું.

કોઈક વૃક્ષનાં મૂળિયાં ઉધાડાં પડી ગયાં હતાં પણ ઝળીઓ તો બધાંય વૃક્ષોની નમેલી લાગતી હતી. એમનાં પાંદડાં આકાશ અને ધરતીના રંગો વચ્ચે કશોક મેળ સાધી રહ્યાં હતાં.

ઠેર ઠેર ભરાઈ ગયેલાં ખાઓચિયામાં ઉપર વહી જતાં વાદળના ઝાંખાં પ્રતિબિંબ પડતાં હતાં તે દરમિયાન એવો આભાસ થતો હતો કે ઉપરનીયે વાદળ છે અને વચ્ચે ધરતી એની લીલાતરીને કારણે રિધર ટપી રહી છે.

અશોક એના એ જ ચોમાસામાં કોઈ બીજું ચોમાસું અનુભવી રહ્યો હતો. મઈ કાસ સુધીના ત્રાસ-જનક ચોમાસાએ આજે કાલ્યમાં વણવાયેલી વર્ષાક્રાંતુની મુદ્રા ધારણ કરી હતી. ખેતરોને શેરે શેરે ચાસતાં કયાંક પત્ર મૂકતાં પહેલાં એ જોલો રહેતો, કોઈકવાર લાંબું ઝાલું ભરતો, ખેતરો પર જવાઈ ગયેલી શાંતિમાં પોતાના કોઈ પગલાંથી ખસેલ ન પડેલો એની તકેદારી રાખીને ચાસતો હતો. કોઈક ઝાડ નીચેથી પસાર થતાં એ જોતો કે અત્યાર સુધી ઉપર ભરી રહેલું કોઈ જગમિનું પાંદડાં પર દાહવા જતાં નીચે સરી પડતું હતું પણ કશોય અવાજ કયાં વિના નીચેના ધાસની શાંતિમાં ફૂળી જતું હતું.

પોતાના ખેતરમાં પહોંચીને એણે જોયું જોયું. એની નજર સમાય એટલો ભાગ વાદળ ખાધી કરવા લાગ્યાં હતાં અને જાણે એની નજર ખાટે દૂર દૂર પહોંચવાની સવસત કરી રહ્યાં હતાં... અનેક યુગની પેઠી પારને આપાદ માદ આવ્યાનો અનુભવ કહેનાર કવિનો છંદ એને સાચો લાગ્યો. રમરણમાં એ કવિનો લલ્લ બળી આવ્યો ને લૌકિક શબ્દોમાં સ્વાયેલા અશૌકિક સંદર્ભમાં એ નવેસરથી જીવવા લાગ્યો — 'મિત્રનની જે માળાઓ મૂળમાં મળીને મૂળ થઈ ગઈ એમની સૌરલ આજે સજ્જ હવામાં વહેલી આવી રહી છે. તે દિવસ આ જ પ્રમાણે બેઘનો સમારોહ હતો, આ જ પ્રમાણે સ્વામજ સૈલશિખરો પર જલધારાઓ વરસતી હતી. માલવિકા અનિલેષ દૃષ્ટિથી પંથ ભણી તાકી રહી હતી. એની એ દૃષ્ટિ સ્વામ મેપની છાયા સાથે વહી આવી.'

શબ્દથી વિમુખ થયા પછી એનો એકેય અનુભવ સત્ય સુધી પહોંચી શક્યો નથી. અને જાણી જોઈને પોતાના બધા અનુભવોને એ અસત્ય બનાવી રહી છે. સૂરને લખેલું એ આ કાણે સાચું લાગ્યું—“તમે તમારા શ્વાસમાં રોકી બેઠા છો એ તમારું જીવન નથી વેદના તો તમારા અસ્તિત્વની તરતલામાં લગીને કેવું રૂપાંતર પામી હોત...પણ તમે તમારી જાતને સમજના શુદ્ધ સ્પર્શથી દૂર રાખો છો. વચ્ચે પડીએ ધરો છો.”

એને દોઢેક માસ પહેલાંનો પત્ર વાદ બાબો. એ પત્રનો આરંભનો ભાગ આ પ્રમાણે હતો—

“આજુ પહોંચીને તમને ન જોયા એ કહે છે તો કમુંવ ખૂંચે એ સ્થિતિમાં હું ન હતી. તે દિવસ હું મારી જાતને કેમ સંભાળી શકી એ પ્રશ્ન છે. પાછા આવવાનો એટલો લાંબો પ્રવાસ વિના આંસુએ પૂરો કરી શકેલી. એકવાર આંખને ખૂલે સહેજ...પણ એ તો બહારની દુનિયા ધારદાર સ્પર્શથી પણ આંખ બીની થઈ શકે. જ્યાં દો, તમારે માટે હું રડી હોઈ તોપણ એ જણાવવાની હું હવે કરી જરૂર જોતી નથી...રેલેશન પર ઊતરી પછી તમારે મામ આવવા જ વિચારતી હતી પણ પગ મારા ગામ ભણી વળ્યા. ઊડે ઊડે મને શંકા ગઈ હશે કે તમને સોંપેલા મારો વિશ્વાસ અધૂરો તો નહીં હોય? અને એમ ન હોય તોય અજાણ્યા બની રહેવા ઇચ્છનારની પાછળ પાછળ ક્યાં સુધી દોડ્યા રહેવું? મને તે દિવસે જ ખબર પડી કે સ્વમાન જેવું કંઈક મારેય છે. તે દિવસે જ જાણે મુખ્યાવસ્થાના દિવસો પૂરા થઈ ગયા હતા. મારા તરફની તમારી ઉદારતાનાથી અણબાળ રહેવાનો પ્રયત્ન હવે મને નહીં પાસવે. નિષ્કૃષ્ણ કરવાથી દોહની નજીક જઈ શકાય એ મારો ભ્રમ હતો. મારા પ્રયાસથી જ તમે સાબ થાઓ એવો આગ્રહ મારે શા માટે રાખવો? એ તો મારી આકાંક્ષા કહેવાય—વાસનાનું અસહજ રૂપ. આજે તો એમ પણ લાગે છે કે તમને જીવનમાં રસ નથી એવું માની લઈને મેં જ એક સફળ પ્રકારની અશ્રદ્ધા સેવી છે...તમારું માન સાચવીને (એમ કરવા મારે પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી) આજે એટલું તો કબૂલીશ કે તમારા સ્વાસ્થ્ય માટે માત્ર ઉપચાર બનીને રહી શકું એવી હું મને નથી લાગતી. કદાચ, અન્ય માટેનો ઉપચાર બનીને જીવી શકે એવી કોઈ સી ન હોઈ શકે. જે અચકચ છે

એ ચકચ બને અને હું તમારા સ્વાસ્થ્યને ઉપચાર બનીને જીવી શકું તો સંભવ છે મને એમાં યુગાવવા જેવું કંઈ ન લાગે. આ કંઈ મારો આદર્શ નથી, મોઢ છે...કોલેજમાં લાજાવવાનું સર કમું તે પછી જ ખ્યાલ આવ્યો કે તૈયાર કરીને વર્ગમાં જે કંઈ બોલી જઈ છું એનો મારા સંવેદન સાથે કશો સંબંધ નથી, આ પહેલાં પણ હું એવું કેટકેટલું બોલી હોઈશ? એ બધું ગાદ કરતાં મારા જીવનમાં જીવનનો ભાગ કેટલો એ પ્રશ્ન થાય. પ્રતિપણ જીવતા હોવાનો દાવો કરી શકાય એમ નથી. તમારો દાવો એથી ઊંચડો છે—પ્રતિપણ જીવનની બહાર રહેવું. શું હજીય તમને એવું લાગે છે? એવું લાગતું હોય તો જરા વિચારો, મને વહેમ આવે છે. ‘મરણને કોઈ માણસ પોતાના જીવનનો ભાગ બનાવી શકતો નથી, એ એના જન્મ બહારની વસ્તુ છે. આપણાત કરવા પોતાની જાતી પર ધરો ધરો એને ખબર નથી હોતી કે જીવન મારેની કોઈ જોડી વાસનાએ જ એના હાથમાં ધરો પકડાવ્યો છે.’ બાપુજીએ કંઈક આવા મતલબનું કહેલું. એ મતલબને મૂકવા આખા ત્યારે, હાપમાં કંઈક સમાચાર વાંચીને એમણે મને કહેલું. મલય જેટલા તમને ચાદ કરે છે એટલા એમનેય ચાદ કરે છે. મલયને હું શા માટે મારી સાથે સાધું છું એ અંજે કશો વિચાર ન કરતા. મારા સંતોષ ખાતર, એને એમાં માતાપિતા આપી શક્યાં હોત એટલો સ્નેહ એને માટે મારી પાસે છે માટે. તમને થશે સ્નેહનું પણ આવું અભિમાન? જ્યાંજ્યાં હું ના નહીં પાડું. આજ સુધી જીવનાના અનુભવમાં મને અભિમાન કરવા જેવું કંઈ લાગ્યું તો તે સ્નેહ. અને તેથી તો હું દંડતાથી કહી શકું છું કે હું અહીં એકલી નથી.”

સરજની વાત સાચી છે. જીવન તરફ વિમુખ રહેવું એ મારા હાથની વાત નથી. પણ વહેલું મોડું એને સમજાશે કે હોવા અને વતવા વચ્ચે જાણીબૂઝીને કોઈ મોડું પાપ હું કરતો નથી. મને જીવનમાં રસ લેતો કરવો એ એના હાથની વાત ન હતી એ એણે સ્વીકાર્યું એ સાચું કમું. જીવવાની ક્ષણે લજ્યાયા પછી હું પાછો પડી ગયો છું એવું કાસક માત્ર રૂપાનું ચતુ જ નથી, સમય પણ છે, ત્યાં નજરમાં મૂકસરતાના તંબુ નીચે—જાનતાના આવરણ નીચે અટવાઈ રહેલો સમય, એ સમય સરજને ખબર નહીં પડે ને એક દિવસ એના

સવેદનની ધારને છુટી બનાવી દેશે. રનેહનું બહાનું બતાવીને કહે છે કે હું એકલી નથી, પણ પછી તો પોતે એકલી છે એ કહેવાનો ઉત્સાહ પણ નહીં રહે. 'પછી તો મરણ એ માણસના ગળ બહારની વસ્તુ છે' એવા આશ્વાસનોથી જ છુવવાનું રહેશે, અને છુવવાનું તો રહેશે જ. પિતાછની ઉપર ઉપરથી નકારાત્મક લાગતા એવા ઉદ્ઘારમાં યુગોથી અચવાઈ રહેલા સત્યને વાણી મળે છે. ખેતી કરતાં કરતાં એમણે આ બધું ક્યારે વાંચ્યું, ક્યારે વિચાર્યું? હાહા એમને વિદ્યાપત મોઢલીને બેસિસ્ટર બનાવવાના હતા, પણ બાપા, અંગ્રેજો ન્યાં સુધી દુરમન હોય ત્યાં સુધી એમના દેશમાં જ્યાં તૈયાર ન હતા. બહુને એમણે ગામમાં ભજનમંડળી સ્થાપી. લોભા ભત કહે છે. બાળપણમાં એમની પાસેથી જ રામાયણ-મહાભારત-ભાગવત અને ઇતિહાસના પ્રસંગો સાંભળ્યા છે, અહીં આ ખેતરમાં. ખેતરમાં પાછા આવવા જ પેલી તથાવડીના વડ નીચે ખેસીને શહેરની નોકરી છોડવાનો એક દિવસ વિચાર કર્યો હતો, અચારે વિચારવાની કોઈ શક્તિ બગેલી ન હતી...

ખેતરથી વીંટળાયેલા એ ચાલતો ચાલતો આંખા નીચે પહેાંચેા, ઊંડો શ્વાસ લેવા જતાં અંદર જમણે પામે કુખ્યું. ધીરુભાઈ મારી તબિયતના સમાચાર મળવા આવુર હશે, કદાચ સરજને પછી લેતા હશે. પણ પિતાછને એ બોળખતા હતા એ એમણે કેમ છુપાવ્યું? એમની પાસેથી મને મળેલો રનેહ એ મારી કમણી નથી, પિતાછની કમાણી છે એ સ્વીકારતાં મને કુખ થાત એવું એમને લાગ્યું હશે? એમને અચર નહીં હોય - આજ સુધીના મારા સમયનું સરવૈયું કાઢીને એમાં જમા પાસે કશુંક બતાવવાથી હું મારી જાનને કશું આશ્વાસન આપી શકવાનો ન હતો. જીવ-કાળના આધાર વિના અને લાવિષ્ણા અંદાજ વિના બે છી શકાય - જે કંઈ છતી શકાય.....

x x x

શરદ પૂરી થાય એ પહેલાં જ વાદળ ચાલ્યાં ગયાં હતાં. મામે અવકાશના સમયમાં જન્મજન્મથી વખતે ભજનસંતાદ બિજાવીને મેળવેલા આનંદની અસર હજી વમાવડાણમાં હોય એવું અશોકને લાગતું હતું. જન્મ-દેખીની રાતે મંદિર આગળના ચોકમાં ઝરણા ગાતી કન્યાઓના અને મંદિરની પડાળીમાં ભજવાનના મંડપ

આગળ ભજનગાતા જવાનિયાઓના - એક બાજુથી હવે-કતા અનાજ વચ્ચે એ, કોતેજમાં અધ્ધાસ કરતા પાંચ છ છાકરાઓથી વીંટળાયેલો બેઠો દનો. બાર વાગતાં ભજવાન કૃષ્ણનો જન્મ થવાનો હતો. મંડળીના પ્રમુખે અશોકના બાપુછની સલાહ લઈને તૈયારી શરૂ કરાવી. આરતી કોણ ઉતારે? યાગવે બોલાવો શરૂ થયો દનો. સાથે બેઠેલાઓએ અશોકને આગ્રહ કર્યો દનો. અશોકે ગમ્મતમાં જ કહ્યું હતું - એકસો પચ્ચીસ નયા પૈસા, કેટલાક હસ્યા. પછી યાગવે શરૂ થયો દનો. શહેરની મિત્રોમાં કામ કરતા કેટલાક જવાનિયા ધબીમંથ કપમાં પહેરીને અને માથે પાંથી પાડીને આવેલા હતા. એમણે જુદી ટોળી જમાવી હતી. એમનામંત્રિ એક સંકાયપૂર્વક બોલ્યો હતો - સવાપાંચ. અશોકે સવા દસ કલા દના. પેલા સવા અગિયાર બોલ્યા હતા. અશોકે સવા પચ્ચીસ કલા દતા. પેલા સવા છત્તીસ બોલ્યા હતા. અશોકે પછી જરા અટકીને એકસો સવા પચ્ચીસ કલા દના. પછી તો એકવાર, બેવાર, એકસો સવા પચ્ચીસ ત્રણવાર! ભજનમંડળીના પ્રમુખના અવાજમાં સહજુત રણુકો દનો. આરતી ઉતારવાનો વખત થયો ત્યારે અશોકે પોતે બિમા ન થતાં એક બાજુ બેસીને માથા ફેરવતા બાપા તરફ હાથ કર્યો હતો. એ યડસાચડીમાં માનના ન હતા છતાં અશોકે આજે એમાં ભાગ લીધો એ કોણ બોલે કેમ એમને ગમ્યું હતું. પછી અશોકે પેલા મિત્રવાળાઓ બેથો જઈને બેઠો દનો. એક બળે એની સામે ગજવા-માંથી કાઢીને સિગારેટ ધરી હતી. 'હવે તો છૂટી ગઈ.' પછી એની તબિયત વિશે પૂછ્યું હતું. 'આપું' ગામ એની તબિયતની વાતો કરે છે. એ સામે ધરી એ અંગે કોઈ કોઈને વહેમ પણ છે, અશોકે એ પણ બળે છે. ન અપવાની વાત સાંભળીને પોતાને આધાત નહીં થાય એ વસ્તુ, પાછળ વાત કરનારને અને એ જિતારી શકતો નથી. ભાગ્યે જ કોઈની સાથે વાત કરે છે.

શરદ પૂરી થાય એ પહેલાં ત્રણેક દિવસ તાવ બ્યારી અથેલો. આગે માસના તકકામાં રખાવાથી આ તાવ આવ્યો છે એવું ડોસા કહેતા હતા પણ મા એની ચિંતા-માં રકતાં હતાં.

હમણાંથી શરીર વધુ જિદરી થયું છે. ધન્નેકસન દારા શરીરમાં પહેલેણું ઔષધ થોડો સમય કામ કરીને જમણા ફેસામાં એકડું થયું છે, જમી થયું હશે, પચ્ચરની

જેમ કોઈપર એનો ભાર વરતાય છે. અંગૂઠા પરનો કાળો નખ જરા તૂટ્યો છે, એમાંથી પાંચ છ માસ પહેલાં મરી ગયેલા લોહીના મૂક કણ ખોતરવાનું એને ગમે છે. કદાચ ગમતું ન હોય તોપણ એ એમ કરે છે.

પળામાં મનુરો બાળસ્ત્રી લાલુ છે. ખેતરે ખેતરે ચોમાસું પાક લેવાઈ રહ્યો છે. આખો દિવસ ઉત્સાહથી બધો બધો હોય છે અને સાંજ સુંદર હોય છે. દરેકજ સવારે સ્ફૂર્તિનું એકાદ મોલું આપ્યા ગામમાં ફરી વળે છે. પણ એ જેટલું જુએ છે એટલું અનુભવતો નથી. અહીંની સહિ સાથેના જૂનો સખંધ દહીં તાલે ચર્ચ શક્યો નથી. ઉત્સાહભર્યું શેષણ અહીં વીત્યું છે એ હકીકત એને સ્થિર થવામાં કંઈ મદદ કરી શકી નથી.

કાળી ચૈત્સવી સાંજે ગાદલા પર ઘીનો દીવો મૂકવા એ ખેતર ગયો હતો. બનવેરસને દિવસે દીવો મૂકવાનું રહી ગયેલું, માએ માદ આપી એને માટે ગાદલા પર ઘીનો દીવો મુકાય એથી થોડું અજવાળું વધે એ સિવાય બીજી કોઈ માન્યતા ન હતી. અંધારું થતાં એ ખેતરમાં પહોંચ્યો અને દીવો પેટાવ્યા પછી આપા સાથે કંઈ વાત કર્યા વિના બેસી રહ્યો. ધીરે ધીરે ચમકવા લાગેલા તારા હવે અંધારાને વધુ ઘેરું અને વધુ નહ્હર બનાવવાના હતા. મનની શ્યવતાની કોઈ સપાટી કંપી શકાય તો ત્યાંના અંધારાને પણ આ તારા ચમકાવી શકે. ડોસાએ બેઝેક વાર એની સામે બેઠું, એમ સુચવવા કે થોડું થાય છે ને ઘેર કેમ જતો નથી. કંઈ ત્યારે બિલો થયો ને વચ્ચે ચર્ચને જવાને બદલે નેશિયા તરફ વળ્યો. 'અત્યારે નાગિયે ઘર્ષને ન જતો, પેલા બે'કાસ્તિયા પાસેથી આજની રાતે નીકળવાને બદલે વચ્ચેને રસ્તે જા' એ જતાં જતાં જ બોલી—'અંધારામાં શેટે શેટે આવવા કરતાં નેશિયે ઘર્ષને જરુ' વધું ફાવશે.'

બે'કાસ્તિયું ખેતર, એનું બિટું ખાડિયું, ખાલગિયાનું શૂંડ અને ગામના સહુથી જૂના મહુડાનું કોતરણ ચર્ચેનું થડ—એ બધું દહીં પહું દર હોવા છતાં એને પોતાની પીઠ પાછળ દાગર લાવવા માંડ્યું. નેશિયું વળતાં દાખી બાજુ રહી ગયેલી તક્કાવડીના વડ પરની કોઈ વાગેલે ચીસ પાડી. સામે ઉત્તર દિશા તરફથી આવતી મજતા એક સાંકડા નેશિયાને ખૂલે અંગાસ જેવું કંઈક ચમકી ગયું. એ તરફ ખેતરમાં વાસો જવા કોઈએ ચક્રમ ફેરવી દેશે, એમાંથી દેવતા બિચો દરો કે પછી કોઈ પશુની

આંખ હશે અથવા મારી આંખનો બમ હશે, અથવા... શું? બીજું હોય તો શું? હવે ને સામે આવે!..... અભિમાનને સતેજ કરવા મથી રહ્યો હતો ત્યાં જમણી વાડમાં 'છટ્ટ છુટ પક' જેવો અવાજ થયો અને આજા અંધારામાંથી એક ઘેરું અંધારું છૂટું પડીને એની ઉપર ઘર્ષને પાછળ બીડી ગયું. ધખકાર વધી થયા અને પગની પાનીઓ સુકાઈ ગઈ...હજી અંધારિયાની હાલ તો દરે શર થતી હતી. બીક લાગી રહી છે એ બે'કાસ્તિયું એણે એક ગીતપંક્તિ ગણગણવા માંડી—કેટલાં વરસ પછી સરને સળેલા આનંદના વાતાવરણમાં પણ જે ન ઘર્ષ શક્યું એ ક્ષણિક ડરથી આપોઆપ ઘર્ષગયું, અણધાર્યું... .. 'સાળા ઘર્ષ જવાનો મને લોક નથી' એવું પેલા તાની જાતને ઠસાવતા રહેવાનો મને કશો હક નથી...

x x x

માગશર મહિનાની એક સાંજે એને લસણની પોંદડી ચાવતો બે'કાસ્તિયું ડોસાએ કહ્યું—'દરેકજ સવારે નવટાંક લસણ ખાય તો તારી ભૂખ જલદી બિઠે. કેટલી મહેનત કરીને ડોરીએ તારે માટે બદામપાક તૈયાર કર્યો પણ મીઠો ફિલસૂથી તું અડચો નહીં.' જવાબમાં એ અમળું હસ્યો.

'તું અહીં આપ્યો પછી મેં' તારા હાથમાં કંદી ચોપડી ન બે'કાસ્તિયું.'

'વાંચવાની ઇચ્છા જ થતી નથી, કંદી છાપુંય ક્યાં વાંચું છું?'

'લખતોય નથી.'

એ બાજુતો હતો કે પોતે સારો લેખક થાય એમ આપા ઇચ્છતા હતા. લેખનને એ ઉમદા વસ્તુ માને છે. એગણિય ત્રણ લગન લખેલાં, કાગળ પર ઉતારેલાં તો કેવાંક બેવાં નથી, કદાચ સ્મરણમાં જ સીધાં છાપી દીધાં હશે. લગનપંડગીમાં આજેય એમાંનું એકાદ ગવાય છે... એમના પ્રશ્નથી એ ગમગીન થઈ ગયો. જ્યાંય આપવાની હિંમત ન હોય એમ આજુમાં બે'કાસ્તિયું એણે આપા જરાબર ન જાણે એવા અવાજથી કહ્યું—

'મેં લખવતું છોડી દીધું છે.'

ડોસાના હાથમાંની ચક્રમ રહેજ ડોલી ગઈ. બોલ્યા નહીં. ફરીથી ચક્રમ ભરવા બિલા થયા. તાપણી પાસે બેઠા બેઠા જ ચક્રમ ફૂંકતા રહ્યા. વળન વિનાના અવાજથી એ બેઠા બેઠા જ બોલ્યા—

‘મનમાં નક્કી કરી દેવાથી લખી ન શકાય એની તો મને ખબર હતી પણ ન લખવાનુંય નક્કી કરી શકાય એ મેં તારી પાસેથી જાણ્યું.’ ધણું કહેવાનું હોય એમ થોડુંક અટક્યા પણ બીજી જ ક્ષણે કહેવાનું બધું અટકાવી દઈને માંત્ર એટલું જ બોલ્યા - ‘મને તો એમ હતું કે મરતા પહેલાં તારી એકાદ ચોપડી જોતો જઈશ.’

એમનો માળા ફરવાનો સમય થઈ ગયો હતો. અંશક ધેર ગયો. માંડીમાં આખા વાસનાં બેસાં બેઠાં હતાં. વચ્ચે મૂકેલી ડાબડીમાંથી ચપડી લારીને બીકણીના સમકા લેતાં હતાં. અશોકને જોઈને ડોશી બેઠાં ધરાને દોડવા પગથી લઈ આવીને પત્ર આપ્યો.

‘કેના કાગળ છે ભે ?’

‘સરજનો.’

ખાટ્યો દાગીને એ આડો પડે ત્યાં તો એના આવવાથી અટકી ગયેલી વાતો આગળ ચાલી. બધાં અશોકને સંભળાવવા નથી બોલનાં એવું બતાવીને બોલતાં હતાં પણ અશોકના કાન સુધી એમનો અવાજ બગજખરીથી પહોંચતો હતો. અશોક અને સરજનું લામ ઘડું જોઈએ એવાં એ સદુતો સામાન્ય અભિપ્રાય હતો. એ બીડીને મળી ત્યારે અશોક સરજનો પત્ર વાંચતો વાંચતો આટલે સુધી આગ્યો હતો - ‘‘ અને આ રીતે એકથી રહેવાનો મારો તો આ પહેલો અનુભવ છે જતાં કાલે છે, મક્કાને લીધે. એનાં શિલ્પકા કહે છે કે લગ્નમાં એ સદુતી આગળ છે. રાત્રિ એને થોડુંક શીખવું છું, વહેતો બીધી જાય તો સવારે. કાલે પૂછતો હતો - ‘પપ્પા કેમ આવતા નથી ?’ મેં કહ્યું - ‘મેં એમને કાઢી મૂક્યા છે.’ કું કું એ ખોડું તો હોય જ નહીં એમ સમજીને એ રીધો થઈ ગયો. સૂઈ ગયા પછી બોલ્યો - ‘મને તો કાઢી નહીં મૂકો ને ?’ છાતી સરસું એવું માયું દર્શાવીને કું મોઢે સુધી રડી રહી. સવારે મેં એને કહ્યું - ‘આ તો તારું પર છે, તું ધારે તો મને કાઢી મૂકી શકે.’ ‘જાઓ જાઓ, કું તો કાઢી મૂકું.’ કાલેજમાં મને આ જ ગિચર આવ્યો - મારે કેમ રહ્યું પડે ? આંસુ વિના છતી ન શકાય ? બાળક ન હતાં ત્યારે તમે ખૂબ ખૂબ મોઝ આવો ત્યારે કપા રડી લેતી, એ કદાચ તમે નહીં જાણતા હો. એક દિવસ એણે મને કહ્યું - ‘એમ રડી લીધા પછી લાઝ થયેથી આંખે તમને જોવાનો આનંદ એ વર્ષોમાં મનેજા

બીજા બધાં આનંદોથી મરિયાતો હતો. કપાની રીતે રડવાનો મને અધિકાર તો નથી પણ રાહ જોવાનો પણ એક આનંદ હોય છે - તદ્દન કેરો આનંદ નહિ, માત્ર સમાધાનથી મેળવેલો આનંદ નહિ, વેદનાની આદંતા લેરેલો. ... ધીરુભાઈએ તમારા પત્રની વાત કરી. તમારા પિતાજીને ઓળખવા અંગે એમણે તમને ન કહ્યું તો એથી એમની ‘મહાનતા’ પર કટાક્ષ કરવાની જરૂર ન હતી. તમે એમના જે લેખની વાત કરી છે એ મેં વચ્ચે. એ લેખમાંના તમારા પિતાજીના ચિત્ર સાથે મેં ન જોયેલો જમાનો અનુભવ્યો. કશી સાહિત્યિકતા વાપર્યા વિના ધીરુભાઈએ એ લેખમાં માત્ર હકીકતનું જવાન પણ એ રીતે આપ્યું છે કે આત્મીયતાનો અનુભવ થાય છે. તમારા પિતાજીને કારણે જ તમને ધીરુભાઈનો સ્નેહ મળ્યો હોય તો એમાં તમારે ઓછું લગાડવું ન જાઈએ. કું તમારી સાથે રહેવા આવી ત્યારે પ્રતિજ્ઞાનું જોખમ હોવા છતાં મારા પિતાજીએ મને કેમ વારી નહીં હોય ? મને લાગે છે કે તમારા પિતાજી માટે એમને માન છે માટે. જોકે આ બધું તો કું તમને ઓછું મહત્ત્વ આપવા લાગ્યું છું; બાકી, તમારી રાહ જોવા માટે મારી પાસે તમારા સિવય બીજું કોઈ કારણ નથી.’ ‘સરજનો પત્ર પૂરો થયો તે પછી મક્કે લખ્યું હતું - મક્કા પાસે લખાવવામાં આવ્યું હતું - ‘ચિરંજીવી પપા, તમારી રમ્યો પૂરી થઈ હોય તો આવી જાઓ. કું નિશાળે નથી જતો તો માશી મને ધમકાવે છે તમે બેસી રહો છો તોય ઘણા તમને ધમકાવવા નથી ?’ અમે મળ્યાં છીએ. મક્કાની આશિષ.’

મક્કાના અક્ષરમાં સરજની મળક શોભતી હતી. પત્રનો એટલો ભાગ કાપીને એણે જુદો રાખ્યો. મક્કાનો એ પત્ર વાંચીને મદા ખુશ થવા, સાંભળીને દાદા એમનાથીય વધુ ખુશ થયાં. બે દિવસ સુધી તો જે મળ્યું એને એમણે મક્કાના પત્રની જ વાત કરી.

ડોસાને અમદાવાદ જવાની ઇચ્છા થઈ, મક્કાને મળવાની. એક દિવસ માટે ગયા, પણ મંદિરમાં જરા વધુ બેસી રહ્યા તેથી તે દિવસની ઉલ્લી બસ મળે એમ રહ્યું નહીં. બીજો દિવસ એમની સાથે આવવા મક્કાને રટ લીધી. મુરુને કહ્યું - ‘લઈ જાઓ, બે ત્રણ દિવસમાં પાછો મોકલજો.’ એમ કહ્યું ત્યારે અશોક એને મૂકવા આવે એવું તો ધાધું જ ન હતું. મક્કા ચાર દિવસ ગામ

રહી. એ દરમિયાન એણે ધણી પ્રવૃત્તિઓ કરી. અશોકને એણે પોતાનાં કેટલાંય નવાં રમકડાં અને ચિત્રવાળી ચોપડીઓની વાત કરી. વાસના છોકરાઓને રમતો શીખવી, શાળામાં જઈને આખી નિયામને નપાસ કરી આવ્યા. માસ્તરે એની પાસેથી ગીત સાંભળ્યું. અને ચાર દિવસમાં આઠ તાર એ દાદાને ખભે બેઠો. સરજનો પત્ર હતો—એ એને ગામ આવી છે, જે દિવસ માટે. ડોસા મલમને મૂકવા રહેલન પર ગયા. એમને માદ આવ્યું—રૂપાના મૃત્યુ પછી અશોક જે બાળકોને તેડીને વહેલી સવારે ઘેરથી નીકળી ગયા હતા તે એની પાછળ પાછળ હોના પોતે રહેજન સુધી આવ્યા ત્યારે થોડું જ છેડું રહી ગયું હતું ગાંડી ઊપડી અપેલી....

મલમને મૃત્યુ આવ્યા પછી ત્રીજે દિવસે ડોસા તમાકુના વાવેતરમાં નીચા નખી નખીને પાકવા આવેલાં પાંદડાં તપાસતા હતા, નવા ઊગેલા પીસા તેડી લેતા હતા. અશોક મશીનની ઓરડી પાસે બેઠો બેઠો એમને અને એમની આગળના સાગી વાડ વચ્ચેના મોટા આંખાને જોઈ રહી હતો. એકએક ડોસા ગામ તરફ વળ્યા, ખેતર વચ્ચેના રસ્તેથી અશોકે એમને જતા જોઈને ઊભા ધઈને પૂછ્યું. ઊભા રહ્યા વિના એ કહેતા ગયા, ધણી ઉતાવળ હોય એમ—'મરી માળા લેતો આવજો.' અશોકને એમની માળા જલદી જડી નહીં. એમના ખાટલામાં ન હતી, છાપરી પર પથ્થુ ન હતી, મશીનની ઓરડીના ગોખમાંથી જડી. એ બને ઓટલી ઝડપથી ચાલ્યો. થોડાક એમની નજીક પહોંચ્યા વાગેગે ડોસા એક ક્ષણ માટે અટક્યા, વડ સામે જોઈ રહ્યા તે પછી ગતિ થોડી ધટી મઈ હોય એમ ચાલવા લાગ્યા. અશોક છેક એમની પાસે પહોંચ્યા જ્યાં આવ્યા હતા પથ્થુ એણે થોડું અંતર રાખવા પોતાની ગતિ ધટાડી.

થેર પહોંચીને ડોસાએ જાતે જ ખાટલો લાવ્યો. અશોકે ગોઠી લાવી આપી. માળા આપી ડોસી રાંધતાં હતાં. કોઈ ખાસ વાત કરવાની ન હોય એમ ડોસાએ એમને બોલાવ્યાં. એમને આમ સતેલા જોઈને ડોસાને કંઈ સમજાયું નહીં, એઆકળી નજરે એ જોઈ રહ્યાં. ડોસાએ લેવડલેવડ એનેની થોડી વાત કરી. તબિયત સારી ન હોય તો ખાવા કંઈ બીજું બનાવું એવું ડોસાએ પૂછ્યું—આમ પૂછીને જ્યાં મન કાઠું કરીને

એ પોતાના વહેમને છુપાવી રહ્યાં હતાં. ડોસાએ અશોકને પૂછ્યું—'તને આ બનાવતાં આવડે છે?' અશોકે આ બનાવી. ત્રણેય સાથે પીધી, પછી એમણે અશોકને મોડી પરથી કબીરના પદની ચોપડી લઈ આવવા કહ્યું—'જલુરિ હમ કાહેકો આવડિ'ગે' એ પદ વાંચ, તને ગાવાનું તો નથી કહી ચકતો...અશોકે કાવ્યું એ રીતે ગાયું—'ગાતાં ગાતાં એ પોતાના અવાજમાં ઊંડો ઊતરતો ગયો અને એક ક્ષણે તો એને એવું લાગ્યું કે પોતાનો અવાજ બાબાનો અવાજ બની ગયો છે—એક અનુભવ આશ્ચર્યમાં પોતાનો અવાજ બળી ગયો છે—વળી પાછા અને સંસારમાં શું દામ આરણ્ય? પાંચ તરની રચના છૂટી જશે તો અમે ચમતે પામશું. પૃથ્વીના ગુણ પાણી શોષી લેશે, પાણીને અગ્નિના ગુણ તેજમાં મિલાવડું. અને પવનને આકાશના ગુણ સખમાં મિલાવીને અમે સહજ સમા.....એ અટકી ગયો.

સાંજે અગ્નિદાહ દેતાં અશોકની બીની આંખોમાં સળગી ઊઠેલી ચિંતાનું પ્રતિબિંબ પડી રહ્યું હતું તે જ ક્ષણે ભાગેળના કૂવાના પાટક પર હાથ પછાડીને ડોસાએ બચ્ચાં ફોડ્યાં હતાં. એમને પકડીને એમનાથીયે મોટી ઉંમરની એ ડોસાએ રડતી રડતી એમને ઘેર લઈ મઈ હતી. અશોક સ્મશાનમાં થોડીવાર પછી સહુથી દૂર જઈને બેઠો હતો. તરુણથી જીમી ખેતરતો હતો, કોઈક રેખા દેરતો હતો કોઈક વાર દોરાયેલી રેખા પર એનાં આંસુ ટપકતાં હતાં.

'ગામમાં નામ દેવા જેવા એ એક હતા.' ચિંતા પાસે બેઠેલાએ મલમ પીતાં પીતાં વાતો કરતા હતા. સળગતાં લાકડાં ઠીક કરવા ઊભેલો પડોશીનો છોકરો વચ્ચે વચ્ચે દૂર બેઠેલા અશોક સામે જોઈ લેતો હતો.

x x x

સલાહો મળતી રહી એ પ્રમાણે એ બધા વિધિ કરતો રહ્યો. છેવટે બહેનોએ કહ્યું તો આખું ગામ જ્યાંસુ. સરજને બધું કરવામાં વિવ્રજ ધઈ ગયો હતો પણ તેથી તો વધુ સ્વસ્થતાથી લખી રાક્યો. દાદા હવે નથી એ મલમને એકએક ન કહી હેતુ—એણે ખાસ વિનંતી કરી હતી. એમને બંનેનો સંબંધ એ બધોતો હતો.

ખેતર માટે બીજો સાથી રાખવાની સલાહ ન માનીને પંદરમા દિવસથી એણે રાત્રે ખેતરમાં વાસો રહેવાનું શરૂ

કયું. સોળમા દિવસે બપોરે ડોશી ભાત લઈને આન્યા ત્યારે એ તરત ખોદેલાં શક્કરિયાંના દમઘા પાસે ખુલ્લી આંખે ચતો પડ્યો હતો. દમઘામાં અડધા ને ત્રાંસાં કપાઈ ગયેલાં શક્કરિયાંના સફેદ ભાગ પર પીળાશ ચડ્યાં ટપકાં નળચા લાગ્યાં હતાં. ચત્તા પડેલા અશોકના પહેરણને એક બાજુ શક્કરિયાંના દૂધતા ઝાંઝા લાગ્યા હતા. મશીનની ઝોરડીમાં ભાત મૂકીને ડોશીએ અશોકને બોલાવ્યો. એ કપાંચ ન દેખાયો. ઝોરડી પાસેના કૂવાના ધાળાના ઊંચા ભાગ પર ચડીને એમણે જોયું, શક્કરિયાં પાસે..... એ હથરપથર ચાકતાં એ તરફ ગયાં. એને બોલાવી શક્યાં નહીં. રૂંસો કરાઈ ગયો હતો. પણ એની છાતી જોરથી ધબકતી હતી તેથી એમની આંખોમાં આંસુ આવી શક્યાં. એના કપાળ પર હાથ મૂકીને એને બોલાવવા જતાં હતાં. ત્યાં એમના આંસુના સ્પર્શથી એના ચહેરાની રેખાઓ ખેંચાઈ. એ પડ્યો ક્યો. થોડીવાર એમ જ પડી રહ્યો. પછી બેઠો થયો. ડોશી રડતાં રડતાં ધણું સમજાવતાં રહ્યાં.

એનેય સમજાતું ન હતું કે પોતે બેભાન થઈને પડ્યો ત્યાં સુધી શક્કરિયાં કેમ બોલેના રહ્યો. અડધા કલાક પછી એ લીંબડીના હાંચડે ખાવા બેઠો ત્યારે માને સતોષ આપી શકાય એવું એક કારણ એને મળ્યું— 'મારા બાપાને એક દિવસ આરામ કરવા કું' કહી રહ્યો હતો, એમણે હસતાં હસતાં કહેયું— 'એસી રહું તો માડું' સરીર બગડે' ડોશીને અશોકના કારણથી આશ્વાસન ન મળ્યું પણ આજે એણે વધુ ખાધું તેથી એ ખુશ થયાં. ભૂખ ન હોવા છતાં અશોકે કંઈકે વધુ ખાધું હતું.

બીજે દિવસ સવારના આઠ સુધી તો એ ખાટલામા જ પડી રહ્યો. પછી તાપથીમાં પડેલી ચાની કિટલી મગાવી, સાચીએ દૂરથી કામ કરવાનું છોડીને અશોકની નજીક પડેલી કિટલી એને લાવી આપી. ચા પીને પાછો પડ્યો. પણ સૂઈ રહેવાથી આરામ બગડતો ન હતો.

સૂઈ ગૂંગામણ અનુભવી રહ્યો હતો જેનું દેખીતું ન હતું. આ ગૂંગામણ એણી કરવાનો કસો ઉપાય લેવા થયો. મશીનની ઝોરડીમાંથી કેદાળી ખર્ચવાના વાવેતરમાં ગયો. હાથમાંથી કેદાળીના સરી પડ્યો તે પછી એણે આગળ ન

ગીચે હાથ મૂકીને બાકો પડ્યો. એને લીંબડી નીચે જઈને

નિદ્રોય નશો અનુભવતો એ લીંબડીની ઝૂલતી ડાળીઓ ભેટો ભેટો પડી રહ્યો, ડોશી આન્યા ત્યારે એ બેલી બેઠો— 'મોડું થયું' મા, ભૂખ લાગી હતી. 'આજેય એ ખોટું' બોલ્યો હતો. પણ દસમા દિવસે એ હકીકત હતી કે એને સખત ભૂખ લાગી હતી. થોડોક ખિન્ન-મેલો પણ હતો. સાચી કામમાં હતો ને બગદને પાણી પાવા લઈ જતો હતો ત્યારે બગદે શિંગડા ઉઘાડ્યાં હતાં. અને એણે પાછા વળીને એની નથ પકડીને ઉપરા ઉપરી જીવ પરાણા ચોડી દીધા હતા. બગદે માર સહી લીધી હતો કારણ કે કેટલાય દિવસોથી ડોસા દેખાતા ન હતા, ક્રેટલીયવાર એની ગમાલમાં ચાર એમની એમ પડી રહી હતી.

x x x

ખગામા ઘડેના દમઘા પાસે એ બેઠો હતો. 'પાપા' મલમ હોડીને એને વળગી પડ્યો, સરજ સાત ડાકાં દૂર બેઠો બેઠો મલકાઈ રહ્યો.

મલમને બે હાથમાં લઈને જાંચે ઉઠાડ્યો. પછી શરીરથી કરીને એને ખૂબ હસાડ્યો. હસતાં હસતાં એ ઘાકી ગયો પછી એને ઘડેના દમઘા પર બેસાડ્યો. ઘડેના હાથા ઉઠાળવાની એને મજા આવી.

સરજે ઘડેના શણાથી મુકી ભરી અને અશોકની આજ્ઞામણનું ખેતર બેસાડ્યું :

'તમે પત્રમાં લખ્યું હતું એ દમઘાં મારે કહ્યું' ત્યારે સાચું લાગ્યું' પણ આટલા પ્રસન્ન લાગશો એ તો કંઈકુંય ન હતું.'

'હું ચિન્તા કરી કરીને મારા ભવિષ્ય બગે નિરાશ થઈ ગઈ હતી. કું' તો માત્ર અનુભવમાં હતો અને છું. અને 'સ્વસ્થ અને પ્રસન્ન' બેઠેને તારી 'આતરિક જરિયાત' પૂરી થઈ ગઈ હશે ખડું' ને !'

સરજે એક પલકમાં એની સામે બેઠેને પવનથી ફરકતો પાથવનો છેપ્રે હાથાં લીધો.

મલમ રમતો રમતો છેક આખા સુધી પહોંચી ગયો હતો. સરજે બેઠું— નાના નાનાં ઠીકરાં ફેંડીને એ કાગળી ફેરીઓ પાડવા મથતો હતો... ઘણી વાતો થઈ, અશોક આખા વરસ દરમિયાન જગતમાં થયેલી ઘણી મહત્ત્વની ઘટનાઓથી અજાણ હતો. સરજે કહ્યું કે એક માણસનું હૃદય બીજાના સરીરમાં ગોઠવીને એને બચાવી લેવાયો, બેકે પછી એ જીવ્યો નહીં...

રહી. એ દરમિયાન એણે ઘણી પ્રવૃત્તિઓ કરી. અશોકને એણે પોતાનાં કેટલાંય નવાં રમકડાં અને ચિત્રવાળી ચોપડીઓની વાત કરી. વાસના છોકરાઓને રમતો શીખવી, શાળામાં જઈને આપી નિશાળને નપાસ કરી આવ્યો. ભારતરે એની પાસેથી ગીત સાંભળ્યું. અને ચાર દિવસમાં આઠ વાર એ દાદાને ખબે બેઠો. સરજનો પત્ર હતો—એ એને ગામ આપી છે, બે દિવસ માટે. ડોસા મહાપને મૂક્યા રેશન પર ગયા. એમને વાદ આવ્યું—રૂપાના મૃત્યુ પછી અશોક બે બાળકોને તેડીને વહેલી સવારે ઘેરથી નીકળી ગયો હતો ને એની પાછળ પાછળ દોડના પોતે રેશન સુધી આવ્યા ત્યારે થોડું જ છેડું રહી ગયું હતું ગાડી બેપડી ગયેલી....

મહાપને મૂખી આવ્યા પછી ત્રીજે દિવસે ડોસા તમાકુના વાવેતરમાં નીચા નખી નખીને પાકવા આવેલાં પાંદડાં તપાસતા હતા, નવા બોગેસ પીધા તોડી લેતા હતા. અશોક મશીનની ઓરડી પાસે બેઠો બેઠો એમને ખબરે એમની આગળના સામી વાદ વચ્ચેના મોઢા આંખાને જોઈ રહ્યો હતો. એકાએક ડોસા ગામ તરફ વળ્યા, ખેતર વચ્ચેના રસ્તેથી અશોકે એમને જતા જોઈને બીભા ધઈને પૂછ્યું. બીભા રજા વિના એ કહેતા ગયા, ઘણી હિતાવળ હોય એમ—‘મારી માળા લેતો આવજો.’ અશોકને એમની માળા જલદી જડી નહીં. એમના ખાટલામાં ન હતી, ઝાપરી પર પથ્થુ ન હતી, મશીનની ઓરડીના ગોખલામાંથી જડી. એ અને એટલી ઝડપથી આવ્યો. થોડોક એમની નજીક પહોંચ્યો. ભાગ્યે ડોસા એક ક્ષણ માટે અટક્યા, વડ સામે જોઈ રજા ને પછી ગતિ થોડી ધડી ગઈ હોય એમ આશવા લાખ્યા. અશોક છે એમની પાસે પહોંચી જવા આવ્યો હતો પણ એણે થોડું અંતર રાખવા પોતાની ગતિ ધટાડી.

ઘેર પહોંચીને ડોસાએ જાતે જ ખાટલો કાઢ્યો. અશોકે જોડદી લાવી આપી. માળા આપી ડોશી સંધતાં હતાં. કેઈ ખાસ વાત કરવાની ન હોય એમ ડોસાએ એમને જોલાઓ. એમને આમ સૂતવા બોધીને ડોશીને કંઈ સમજાયું નહીં, જેવાકળા નજરે એ જોઈ રહ્યાં. ડોસાએ લેવડેવડ અંગેની થોડી વાત કરી. તમિયલ સારી ન હોય તો ખાવા કંઈ બીજું બનાવું એવું ડોશીએ પૂછ્યું—આમ પૂછીને જરા મન કાઢું કરીને

એ પોતાના વહેમને છુપાવી રહ્યાં હતાં. ડોસાએ અશોકને પૂછ્યું—‘તને આ બનાવતાં આવડે છે?’ અશોકે આ બનાવી. ત્રણેયે સાથે પીધી, પછી એમણે અશોકને મેડી પરથી કળીરના પદની ચોપડી લઈ આવવા કહ્યું—‘બહુરિ દમ કાહેકા આવદિંગે’ એ પદ વાંચ, તને ગાવાનું તો નથી કહી શકતો...અશોકે કાન્યુ’ એ રીતે ગાયું—ગાતાં ગાતાં એ પોતાના અવાજમાં જોડો જોતરતો ગયો અને એક ક્ષણે તો એને એવું લાગ્યું કે પોતાનો અવાજ ખાખાનો અવાજ બની ગયો છે—એક અનુભવ અર્થમાં પોતાનો અવાજ લાગી ગયો છે—વળી પાછા અમે સંસારમા શું કામ આવશું? પાંચ તત્ત્વની રચના છૂટી જશે તો અમે રામને પામશું. પૃથ્વીને યુધ્ધ પાણી શોષી લેશે, પાણીને અગ્નિના યુધ્ધ તેજમાં મિશ્રાવશું. અને પવનને આકાશના યુધ્ધ શબ્દમાં મિશ્રાવીને અમે સદૃશ સમા.....એ અટકી ગયો.

સાંજે અગ્નિદાહ દેતાં અશોકની બીની આંખોમાં સળગી જોડેલી ચિતાવું પ્રતિબિંબ પડી રહ્યું હતું તે જ ક્ષણે ભાગેબના કૂવાના પાટા પર કાંચ પછાડીને ડોશીએ બદરમાં ફાંડ્યાં હતાં. એમને પકડીને એમનાથીય મોટી હાંમરની બે ડોશીઓ રડતી રડતી એમને ઘેર લઈ ગઈ હતી. અશોક રમવાનાં થોડીવાર પછી સહુથી દૂર જઈને બેઠો હતો. તરજીથી જમીન ખેતરતો હતો, કેઈક રેખા દોરતો હતો. કેઈક વાર દોરાયેલી રેખા પર એનાં આંસુ ટપકતાં હતાં.

‘જામમાં નામ દેવા જેવા એ એક હતા.’ ચિતા પાસે બેઠેલાઓ ચલમ પીતાં પીતાં વાતો કરતા હતા. સળગતાં લાકડાં ઠીક કરવા બોલેલા પડોશીના છોકરો વચ્ચે વચ્ચે દૂર બેઠેલા અશોક સામે જોઈ લેતો હતો.

x x x

સલાહો મળતી રહી એ પ્રમાણે એ બધા વિધિ કરતો રહ્યો. છેવટે બહેનોએ કહ્યું તો આપું ગામ જનામ્યું. સરજને બાજુ કરવામાં વિલંબ થઈ ગયો હતો પણ તેથી તો વધુ સ્વચ્છતાથી લખી શક્યો. દાદા હવે નથી એ સ્વયંને એકાએક ન કહી દેવું—એણે ખાસ વિનંતી કરી હતી. એમનો બનેલો સંબંધ એ બાજુનો હતો.

ખેતર માટે થીએ સાથી રાખવાની સલાહ ન માનીને પંદરમા દિવસથી એણે રાત્રે ખેતરમાં વાસો રહેવાનું શરૂ

ક્યુ. સોળમા દિવસે બપોરે ડોશી ભાત લઈને આખ્યાં ત્યારે એ તરત ખોદેલાં શક્કરિયાંના ઢગલા પાસે ખુલ્લી આંખે ચતો પડ્યો હતો. ઢગલામાં આંધા ને ત્રાંસાં કપાઈ ગયેલાં શક્કરિયાંના સફેદ ભાગ પર પીળાશ પડતાં ટપકાં નળમ્વા લાગ્યાં હતાં. ચત્તા પડેલા અશોકના પહેરણને એક બાજુ શક્કરિયાંના દૂધના ડાઘ લાગ્યા હતા. મશીનની ઝોરડીમાં લાન મૂકીને ડોશીએ અશોકને બોલાવ્યો. એ ક્યાંય ન દેખાયો. ઝોરડી પાસેના ફૂવાના થાળાના બિચા ભાગ પર ચડીને એમણે જોયું, શક્કરિયાં પાસે... એ લથપથર આકારનાં એ તરફ ગયાં. એને બોલાવી શક્યાં નહીં. રૂમો ભરાઈ ગયો હતો. પછુ એની બાવી જોરથી ધબકતી હતી તેથી એમની આંખોમાં આંસુ આવી શક્યાં. એના કપાળ પર હાથ મૂકીને એને બોલાવવા જતા હતાં. ત્યાં એમના આંસુના સ્પર્શથી એના ચહેરાની રેખાઓ ખેંચાઈ. એ પડ્યો ક્યો. થોડીવાર એમ જ પડી રહ્યો. પછી બેઠો થયો. ડોશી રડનાં રડનાં પછું સમજાવતાં રહ્યાં.

એનેય સમજતું ન હતું કે પોતે બેમાન ઘરને પડ્યો ત્યાં સુધી શક્કરિયાં કેમ ખોદતો રહ્યો. અધ્યા કલાક પછી એ લીંબડીના છાંયે ખાવા બેઠો ત્યારે માને સતોપ આપી શકાય એવું એક કારણ એને સચ્ચું— 'મારા બાપાને એક દિવસ આરામ કરવા હું કહી રહ્યો હતો, એમણે હસતાં હસતાં કહેવું— 'મેસી રહું તો માડું' શરીર બગડે' ડોશીને અશોકના કારણથી આત્માસન ન મળ્યું પછુ આજે એણે વધું ખાધું તેથી એ ખુશ થયા. ભૂખ ન હોવા છતાં અશોકે કંઈક વધુ ખાધું હતું.

બીજો દિવસ સવારના આઠ સુધી તો એ ખાટલામા જ પડી રહ્યો. પછી તાપણીમાં પડેલી ચાની ફિટશી મગાવી, સાપીએ દૂરથી કામ કરવાનું છોડીને અશોકની નજીક પડેલી ફિટશી એને લાવી આપી. આ પીને પાછો એ સૂઈ ગયો. પછુ સૂઈ રહેવાથી આરામ મળતો ન હતો. એ એવી ગૂંગળામણુ અનુભવી રહ્યો હતો જેનું દેખીતું કારણ ન હતું. આ ગૂંગળામણુ એટલી કરવાને કશો ઉપાય જડતાં એ બિચો થયો. મશીનની ઝોરડીમાંથી કેદાણી લીધી, શક્કરિયાંના વાવેતરમાં ગયો. હાથમાંથી કેદાણોના હાથો એકવાર સરી પડ્યો તે પછી એણે આગળ ન ખોડ્યું, બેઠો અને માથા નીચે હાથ મૂકીને આડો પડ્યો. ડોશી ભાત લઈને આવે એ પહેલાં લીંબડી નીચે જઈને સૂઈ ગયો. શરીરમાં બિંધતું મુખ વરતાવા લાગ્યું. થાકનો

નિર્દોષ નરો અનુભવતો એ લીંબડીની ઝૂલતી ડાળીઓ બેતો બેતો પડી રહ્યો, ડોશી આખ્યાં ત્યારે એ બેલી બહારો— 'મેહુ' ચપું મા, ભૂખ લાગી હતી.' આજેય એ ખોડું બોલ્યો હતો. પછુ દસમા દિવસે એ હકોક્ત હતી કે એને સખત ભૂખ લાગી હતી. થોડોક ખિન્ન-ચેલો પછુ હતો. સાથી કામમાં હતો ને બળદને પાણી પાવા લઈ જતો હતો ત્યારે બળદે ડિંગમાં ઉલાળ્યાં હતાં. અને એણે પાછા વળીને એની નથ પકડીને ઉપરા ઉપરી ત્રણ પરાણા ચોડી દીધા હતા. બળદે માર સહી લીધો હતો કારણ કે કેટલાય દિવસોથી ડોસા દેખાતા ન હતા, કેટલીયવાર એની ગમણુમાં ચાર એમની એમ પડી રહી હતી.

x x x

ખળામાં ઘઉંના ઢગલા પાસે એ બેતો હતો. 'પાપા !' મક્ક થોડીને એને વજગી પડ્યો, સૂરજ સાત ડગલાં દૂર બેતો બેતો મક્કાઈ રહ્યો.

મક્કને બે હાથમાં લઈને જાંચે ઉલાળ્યો. પછી ગલીપચી કરીને એને ભૂખ હસાડ્યો. હસતાં હસતાં એ ઘાટી ગયો પછી એને ઘઉંના ઢગલા પર બેસાડ્યો. ઘઉંના દાણા ઉછાળવાની એને મજા આવી.

સૂરજે ઘઉંના દાણાથી મુઠ્ઠી ભરી અને અશોકની આજીવ્યજીવનું ખેતર જોયા ક્યું :

'તમે પત્રમાં લખ્યું હતું એ હમણાં માથે કહ્યું' ત્યારે સાચું લખ્યું પછુ આટલા પ્રસન લાગ્યો એ તો કંઈપુ'ય ન હતું.'

'તું ચિન્તા કરી કરીને મારા ભવિષ્ય અંગે નિરાશ થઈ ગઈ હતી. હું તો માત્ર અનુભવમાં હતો અને છું. અને 'સ્વસ્થ અને પ્રસન્ન' જોઈને તારી 'આંતરિક જરિયાત' પૂરી થઈ ગઈ હશે ખરું ને !'

સૂરજે એક પત્રકમાં એની સામે જોઈને પવનથી ફરકતો પાલવનો છોડો હાથાં લીધો.

મક્ક રમતો રમતો છેક આંખા સુધી પહોંચી ગયો હતો. સૂરજે જોયું— નાનાં નાનાં ઠીકરો ફેંકીને એ કાચી ફેરીઓ પાડવા મથતો હતો... ઘણી વાતો થઈ, અશોક આખા વરસ દરમિયાન જનતમાં થયેલી ઘણી મહત્વની ઘટનાઓથી અલુભણુ હતો. સૂરજે કહ્યું કે એક માણસનું હૃદય બીબના શરીરમાં ગોઠીને એને બચાવી લેવાયો, બેકે પછી એ જીવ્યો નહીં...

રૂસી ક્રાન્તિની ભારત પર અસર

વી. બી. કશ્ચિક

૧

રશિયામાં ક્રાન્તિ થઈ તે અરસામાં સમગ્ર વિશ્વ સાથેનો ભારતનો સંપર્ક નહીં વલ્લે હતો. વિદેશની એની બાળ્યા યુનાઈટેડ કિંગડમને સાથે જ અતિક્રમતી. વિશ્વ-પ્રવાહોને ક્ષમતા સમાચાર એને બ્રિટિશ માહિતીસોતો મારફત મળતા અને એ બ્રિટનનાં હિતરૂપે તથા પૂર્વ-પશ્ચિમીઓથી રંગાયેલા રહેતા: એકે, પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધના દિવસોમાં તેમાં કંઈક ફેરફાર જણાવા લાગ્યો હતો. બ્રિટન સામે રહે અટકા જર્મનીનું કામણ ધણાયે લગાયક રાષ્ટ્ર-વાદીઓને થવા લાગ્યું હતું. ઈંગ્લંડના શત્રુ દેશોને, ભારતીય ક્રાન્તિદારીઓને સહાય કરીને, બ્રિટિશ શાહીવાદને નમજો પાડવામાં રસ હોય જ, - એવી એમની સાહજિક માન્યતા હતી. રશિયાએ તેમનું ધ્યાન નહીં ખેંચેલું; કેમ કે, ત્યારે તો તે ગ્રેટબ્રિટનનું મિત્ર રાજ્ય હતું.

સૂરજે આજે જ પોતાને ગામ જવાનું હતું તેથી એ બોલવાનું ન સૂઝે ત્યારે ધીમીધામીં સમય બોધે પેતી હતી. એણે જામી થતાં પૂછ્યું હતું:-

‘એ ખરું કે માણસ એક જ વાર આઠી શકે અને તેમ મુઝ્યાવરયામાં?’

‘હું એવું મને છે કે આ પ્રશ્નનો જવાબ મારી પાસે હશે! દરરોજ સાંજ પડે છે ને ઠેકઠેકલું પાછળ રહી જાય છે? અને છતાં તેં બેઠું કે હું પ્રસન્ન છું. તારે ગામ પહોંચતાં મોકું નહીં થાય? આજે જ જવું છે?’

‘મોકું નહીં થાય.’ એણે મક્કમને બોલાવ્યો ‘હું જાઉં છું, આવજો.’

મક્કમને જવાબ સાંભળ્યા વિના જ એ આવી. ‘અશોક મક્કમ બહુ પત્ની. પવન હતો. મક્કમે સૂરજને રોકવા ત્યાંથી જ બૂમ પાડી પણ એનો અવાજ ફક્ત અશોક સુધી જ પહોંચ્યો. એણે બીજી બૂમ પાડી ત્યારે તો સૂરજ ખેતરની વાડ પાછળ અદૃશ્ય થઈ ગઈ હતી. અશોકે એને તેડીને ધીરે ધીરે દૂર જઈ રહેલી સૂરજને જતાવી.

યુરોપનાં સમાજવાદી આદેશનો સાથે ભારતની રાષ્ટ્રીય ચળવળનો કશો સંપર્ક ન હોતો, છુદ્ધ ઈંગ્લંડમાં એના પરિચયો વિનંત પણ લગી સંમિત હતા ભારતના શિક્ષિત લોકોએને બંધ. એનાય, મિત્ર સરખાઓની વિચારધારામાં ઇતિહાસ ને વૃત્તિ વસતાતી. એમનામાંથી ગણતર લોકોને જ ‘સાક્સ’ અને એન્ગ્લસ કે બાકુનિન અને કેપિટાલિઝમ, આદિની જાણકારી હતી. એમનું લક્ષ્ય પ્રધાનપણે વહી-હટ સુધારણા અને તે પછી સાંસ્થાનિક સ્વરાજ વચ્ચે ખ્યાલોમાં કેન્દ્રિત થયેલું હોઈ ‘સંકેત-કેન્દ્રરનેશનલ’ કે પછી રશિયાના બોલ્શેવિકો અને મેન્શેવિકો આખત તેઓ સફાળ નહોતા. રસ અને જાપાન વચ્ચેના વિગ્રહમાં રાષ્ટ્રીય ચળવળે રસ લીધો હતો; પણ એથી અનુભવાયેલ શેમલર્સક આનંદ એક યુરોપીય રાષ્ટ્રને એશિયાઈ રાષ્ટ્ર તરફથી પડેલા ફટકાથી પ્રગટેલો હતો, નહીં કે સેન્ટ પિટર્સબર્ગ અને મોસ્કોમાંના સોવિયેત ઉદયથી.

માય અને નવેમ્બર ક્રાન્તિના બ્રિટિશ સ્ત્રોતો મારફત મળેલા સમાચારોને આ દેશમાં સારી એવી પ્રસિદ્ધિ મળી હતી. માય ક્રાન્તિ અંગેનો આત્મ પ્રતિ-જ્ઞાપ સહાનુભૂતિભર્યો હતો. ઝારની જુઝમશાહીના અંત લેખે એ આઠી સહુને પોંખવા નેજ લાગેલી. પણ નવે-મ્બર ક્રાન્તિ સામેનો બ્રિટિશ પ્રત્યાઘાત પીઠ પાછળ ધા ધ્યાનો હતો; કેમ કે નવી સરકારની નીતિ યુદ્ધનો અંત આણીને જર્મની સાથે તોખી શક્તિ - સમજૂતી કરવાની હતી. દેખીતી રીતે જ આ બ્રિટનના રાષ્ટ્રીય સ્વાર્થની વિરુદ્ધ જવું વલણ હતું. વળી, ક્રાન્તિના આધિક અને સામાજિક કામક્રમની સામે પણ એનો વિરોધ હતો. ભારતનાં સમાચારપત્રોમાં પ્રસારિત થતા દેવાયેલા ક્રાન્તિજ્ઞ આ વલણથી રંગાયેલા હોઈ સરાસરી વાયકતા મનમાં તો રૂસી ક્રાન્તિ અસાજકતાને જન્માવનારી હોવાની અને બોલ્શેવિકો રશિયાના સમાજજીવનમાં જે કંઈ ઉઠાત સુદર હોય તેને નષ્ટ કરનારા લોહીનરરયા દેખે હોવાની છાપ ધેરી અને એ રીતની કારવાઈ કરવામાં ફરી કસર રાખી નહોતી.

તેમ છતાં, બ્રિટિશ હકૂમત પરના પ્રકાર અને વિદોહ લેખે નવેખર ક્રાંતિ પ્રત્યે સ્વભાવિક રીતે જ સદાનુભૂતિ અને આદેશના ભાવ પશ્ચ હતા જ. ટિગક અને ખાડિ-લકર જેવા મદાગ્સ્કોનાં અને 'એન્ગે કોનિકલ' તથા 'મોડર્ન રિપ્બ્' માંનાં તત્કાલીન લખાણો એનાં સ્પષ્ટ છે. ક્રાંતિના અગ્રણીઓએ પ્રબળોના આત્મગિજ્વંનના અધિકારની તરફેણમાં અપનાવેલી અસંદિગ્ધ ભૂમિકા રાષ્ટ્રવાદીઓને આકર્ષતી હતી; પણ ક્રાંતિની સાથે સાથે હિંસા અને આતંક દેખા દીધી તેને કારણે તેમનાં મન કંઈક પાછાં પડ્યાં, રાષ્ટ્રીય અગત્યના સર્વોચ્ચ રાહબર તરીકે હજુ ગંધીજીનો સ્થૂં પૂરો તપતો નહોતો એટલે નિર્ભેજ અહિંસાપરતી રૂપી ક્રાંતિ પ્રત્યેની અનિશ્ચયતાની આડે આવે એવા સન્દાહ નહોતો. પણ જૂન ક્રાંતિકારી જૂથોને બાદ કરતાં, રાષ્ટ્રીય આદેશન બધારણીય કાર્ય-પદ્ધતિને વરેણું હોઈ આ વાનાં ગમેતાં નહીં એક બીજી વાત પણ અહીં નોંધવી જોઈ એ. સ્વતંત્રતા માટેના આદેશનકારોએ ત્યારે જનસાધારણની આર્થિક માગેના સંદર્ભમાં વિચારવાનું શરૂ કર્યું નહોતું. સમાજવાદ વગવિગ્રહ, શોષણખોરોની નાબૂદી, ગ્રિહક્ષતની જપ્તી જેવા ખ્યાલો આદેશનના સંગેત હોવાનું એમને લાગતું નહોતું. એટલે એ બધાની જગજગારી હોય એવી ક્રાંતિની ધેરી અક્ષર તેઓ ઝીંચે જ શતા ?

૨

ભારત અને ચીનમાં સેકાઓથી પ્રવર્તતી સામાજિક સ્થિતિતાના કોણાએ માફસને કીકકીક ચૂંચ્યા હતા. એનાં અભ્યાસ અને નિદાન માટે જરૂરી સમય તથા સામગ્રી એમની પાસે નહોતાં, પણ યુરોપની પરિસ્થિતિ-થી આ પરિસ્થિતિને નાખી તારવવાના હેતુસર એણે 'એશિયાર્ક સમાજ' એ સંજ્ઞા પ્રયોગ હતી. એનો ખર્ચ એ હતો કે એક સમાજની વર્તમાન અવસ્થાની સંતોષ-કારક સમગ્રની આપતાં પરિવર્તો બીજા સમાજને એટલી હદે સહાયજૂત ન પણ થાય. રશિયાની ક્રાંતિના નેતા લેનિનને પણ એક સક્રિય ક્રાંતિકારી તરીકે ભારત અને ચીનની સમસ્યાઓમાં રસ તો હતો જ. એમની એ પ્રતીતિ હતી કે સામ્રાજ્યવાદને એનાં સંસ્થાનોમાં દુમ્બલી ધ્યાંધી જ ઝેર કરી શકાય. લંડન અને પેરિસનો ધોરી રસ્તો પેકિંગ અને કલકત્તા યઈને પસાર થાય છે - એ લેનિનને નામે ચલેલી બાણીતી ઉક્તિ છે.

એમના મત અનુસાર પશ્ચિમના દેશોમાંની કામદાર અગત્ય અને પૂરના દેશોમાંનાં સ્વાધીનતા-આદેશનો પરસ્પર પૂરક હતા. રશિયાની ક્રાંતિને એ મૂડીવાદની સંહારક અને સમાજવાદની સ્થાપક એવી વિશ્વ-ક્રાંતિના પહેલા તગજા તરીકે જ ગેતા. લેનિને લખેલું : 'જૂનીની વસ્તીનો ખાસ્સો મોટો દિરસો ધરાવનાં રશિયા, ચીન અને ભારત જેવા દેશોની પ્રબળ તાગેતરનાં વરસોમાં મુક્તિ માટેના સંઘર્ષમાં અસાધારણ વેગથી સામેલ થઈ ચૂકી છે. વિશ્વવ્યાપી ધોરણે ચાલતા આ સંઘર્ષનો નતીજો શો હશે તે વિષે હવે લગીરે શંકાને કારણ નથી એ હશે સમાજવાદનો સંપૂર્ણ વિજય !

ક્રાંતિ પછી લેનિન અને એમના સાથીઓએ શાહીવાદી દેશો તથા સંસ્થાનોમાં આ વિચારને સાનુકૂળ પરિસ્થિતિ સર્જવા માટે સક્રિય પગલાં લેવા માંડ્યાં. 'કોમ્યુનિસ્ટ ઇન્ટરનેશનલ'ની સ્થાપના કરવામાં આવી અને દેશવિદેશમાં સુચિત ક્રાંતિકારી પરિવર્તનના કારણ-રૂપે સામ્યવાદી પક્ષો પણ સ્થપાયા અનેક દેશોના ક્રાંતિકારીઓ માટે મોસ્કો બજે કે મક્કા બની રહ્યું. ભારતમાંથી તે તરફ આકર્ષણશ્રામાંના ધણા ઉગ્ર રાષ્ટ્રવાદી હોઈ સામ્યવાદ સાથે તારાત્મ્ય સાધી શકે તેમ નહોતા. ૧૯૨૧માં વીરેન્દ્રનાથ ચટ્ટોપાધ્યાયની આગેવાની નીચે રશિયા ગયેલા ક્રાંતિકારીઓનેય મદદથી આ નિધાન લાગુ પાડી શકાય. આમ તો એ સડુ દેશવટે નીકળેલા અને બર્ષિનમાં વડું મથક રાખીને ભારતીય ક્રાંતિકારી સમિતિનું કાર્ય કરતા; પણ પ્રથમ મુદ્દમાં જમનીના પરાજય પછી નવા આધારની શોધમાં તેઓ મોસ્કો ગયા હતા. ત્યાં એમને સદ્ગમ્ય અને અદ્ય તો પૂરાં સાંપડ્યા, પણ હિંદને અપાતી સહાય તેમની મારફત જ અપાય એવો આગ્રહ રશિયનો સ્વીકારી શકે તેમ નહોતા.

બ્રિટિશ સરકાર ખિત્રાક્ષતની રક્ષા ન કરી શકી તેના વિરોધમાં ૧૯૨૦ માં કેટલાક મુદ્દાગિરોએ ભારતત્યાગ કરેલો. પણ એ લોકો તુર્કસ્તાન પહોંચ્યા ત્યારે એમને બજુવા મળ્યું કે, ખુદ તુર્કોનેય ખિત્રાક્ષત ચાલુ રાખવામાં રસ નહોતો ! એમનામાંનાં થોડાક સરહદ પાર રૂપી વિસ્તારમાં પ્રવેશ્યા. ત્યાં તો એમને અચરજ થાય એ રીતે સત્તાવાળાઓએ સતકાર્ય; કેમ કે મુદ્દાગિરોની વાતથી તેઓ અવગમ હતા અને ક્રાંતિકારી હેતુઓ માટે એમને

સંમત કરવાની રસને હોંશ હતી.

એ દિશામાં કેશિથ કર્ણ એમ. એન. રોય મારફતે, રોયે ૧૯૧૬ માં એક ઉચ્ચ રાષ્ટ્રવાદીની હેસિયતથી હિન્દ ઓરેલું ત્યારે તો એમને સ્વતંત્રતા માટે શસ્ત્રપ્રાપ્તિમાં સખનાં હતી. પણ ખાસ કરીને મેક્સિકોના વસવાટ દરમ્યાન એમને માકસવાદી ને સામ્યવાદી બનવાપણું લાગ્યું. ૧૯૨૦ ના જૂનમાં રોય રશિયા પહોંચ્યા ત્યારે એમની મક્કમ 'કોમ્યુનિસ્ટ ઇન્ટરનેશનલ'ની બીજી કોંગ્રેસમાં મેક્સિકન પ્રતિનિધ તરીકે સામેલ થવાની હતી. પેલા મુહાબિરેને તો રાજકીય રીતે અજાણ જ કહેવા પડે. રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય નહીં પણ મજદૂરી અનુભવ દોષી એમણે ભારત ઓરેલું. એમની ઇચ્છાને માન આપીને એમના માટે પ્રથમ તો લક્કરી તાલીમનો પ્રયત્ન કરી સત્તાવાળાઓએ કર્યો; પણ ધીમે ધીમે રોયે આ મુહાબિરેને રાજકીય શિક્ષણમાં રસ લેતા કર્યા. જેમને એમાં ખૂબ રસ પડ્યો તેમણે ભારતીય સામ્યવાદી પક્ષ સ્થાપવાનો અતિ આગ્રહ કરવા માંડ્યો. રોયને મને આ માગણીમાં જરૂરી પ્રૌદી નહોતી, છતાં છેવટે નમતું નેપ્યું. જે જૂથ મુહાબિરે સામ્યવાદી બન્યાં હતાં એમણે ભારતમાં પુનઃપ્રવેશ કર્યો કે તરત જ એમની ધરપકડ કરીને રાજદ્રોહી કાવતરામાં સામેલ થવાના આરોપસર એમના પર સુકમો ચલાવ્યો. અને એ રીતે સામ્યવાદના દીક્ષિતોના પહેલા જૂથના પ્રયાસોનો અંત આવ્યો.

દરમ્યાનમાં, માકસવાદ અને ભારતની પવિરિથિતિ એ બંનેની સારી એવી જાણકારીને લીધે એમ. એન. રોય 'કોમ્યુનિસ્ટ ઇન્ટરનેશનલ' ના ઉચ્ચ વતુઓમાં અગ્રપદે પહોંચી ચૂક્યા હતા. ભારતમાં આકાર લઈ રહેલી ધટનાઓનું માકસવાદી વિશ્લેષણ પણ તેઓએ કર્યું હતું. કે એશિયાઈ દેશોમાં ચાલતી સામ્યવાદી હલચલ અંગેની જવાબદારી રોયને શિરે હતી એટલે ભારતમાં કરી ક્રાંતિના સંદેશનો એ વર્ષોમાં જે કંઈ પ્રચાર થયો, તે એમની જ દોરવણી પ્રમાણે.

૩

બીજી કોંગ્રેસની શરૂઆતના દિવસોમાં રોય અને લેનિન વચ્ચે સંસ્થાનોમાં ચાલતાં યુરૂંવા રાષ્ટ્રવાદી અને ક્રાંતિકારી આદોલન પ્રત્યે અપનાવવા ભેગ વઘણ વિષે મતભેદો હતા. લેનિનની માન્યતા એવી હતી કે શાહી-

વાદે સંસ્થાઓનો વિકાસ રૂપો હોઈ ત્યાં 'સંસ્થાના ક્રાંતિ આવી શકે તે પૂર્વેના જરૂરી તબક્કા' લેખે રાષ્ટ્રીય સ્વાધીનતા માટે મઘતી યુરૂંવા નેતાગીરીને સામ્યવાદીઓએ સહકાર આપવો નોંધ્યો; ઐતિહાસિક વિકાસક્રમમાં આ રાષ્ટ્રવાદી યુરૂંવા નેતાગીરી પણ એક ક્રાંતિકારી પરિણા છે જ. બીજી બાજુ, રોયને મતે યુરૂંવા વગર હજુ સામન્ટી પરિપાટીમાંથી બહાર ન આવ્યો હોઈ પ્રત્યાધાતી હતો. પરિણામે, એનો વિજય લોકશાહી ક્રાંતિને પથે અનિવાર્યપણે નમે ભઈ જાય. છેવટે લેનિનના સિદ્ધાંતપ્રગંધમાં 'યુરૂંવા લોકશાહી'ને બદલે 'રાષ્ટ્રીય ક્રાંતિકારી' એ સ્પષ્ટ આગેજ કરાયા અને બંને પ્રયત્નો સ્વીકારાયા.

આ સંદર્ભમાં એ બંનેના ગાંધીજી અંગેના પ્રતિભાવો પણ નોંધપાત્ર છે. લોકઆદોલનના નેતા તરીકે ગાંધીજીને ક્રાંતિકારી લેખવાનું લેનિનનું વલથુ હતું; જ્યારે તેઓ ધાર્મિક અને સારક્રીતિક પુનરુત્થાનવાદી હોવાથી (રાજકીય રીતે ગમે તેટલા ક્રાંતિકારી લાગતા હોય તેપણુ) પ્રત્યાધાતી જ ગણાય એમ રોયનું કહેવું હતું.

રોયે પોતાના સંસ્મરણમાં નોંધ્યું છે: 'જે સત્તેમની પાસેથી શીખ્યો હતો તેની જ મેં લેનિનને યાદ આપી. ક્રાંતિકારી વિચારસરણી સિવાય ક્રાંતિ શક્ય નથી. હું એમની પાસેથી એવું પણ શીખ્યો હતો કે લોકઆદોલનને સુનિશ્ચિત લક્ષ્ય તરફ ક્રમશઃ દોરી જવા માટે ક્રાંતિકારી ફિલસફીથી અનુપ્રાણિત એવું હેતુનિષ્ઠ સંગઠન સર્વોચ્ચ અગત્ય ધરાવે એટલે આપણે પ્રમાણ રાષ્ટ્રીય સ્વાધીનતા-આદોલન સમક્ષ એના વસ્તુસદ્દી આદર્શોનું ચિત્ર પ્રસ્તુત કરવાનો હોવા નોંધ્યો. પરિણામે આદોલનના પ્રગત વિભાગ પોતાની ક્રાંતિકારી મથામણના આરામાં સભાન બનશે અને એને આદોલનથી મોખરાની હરોળ તરીકે સંચલિત થવાની જરૂર સમજાશે.'

૧૯૨૦-૨૧ માં મધ્ય એશિયામાં અને ભારતની વાયવ્ય સીમાએ બિટન વિરોધી લક્કરી કારવાર્થો કરવાની કેશિથ તાસ્કંદ આવે જતી હતી. હિન્દી લક્કરમાંથી ભાગી આવેલાઓને ભરતી કરીને ગેરીલા યુદ્ધ માટેની તાલીમ ત્યાં અપાઈ અફઘાનિસ્તાન ધર્મને ભારતના સીમાવિસ્તાર પર શસ્ત્રો ને દાજોગો પહેંચાડના અંગે કેટલીક મંત્રણાઓ પણ આદેશી. પણ અફઘાનિ-

સ્તાન તરફથી સહકાર ન અળાઈ એ વિચાર પડતો મુકાયો. રશિયાની સરકારે જોકે આ બધી દિશ્યાવધી પોતાને કાનૂની રીતે વેળળી રાખી હતી; છતાં બ્રિટિશ સરકારને શંકા જતાં વાયવ્ય સીમાએથી હિન્દને વળ હેઠળ આણુવાની યોજના તેના દમાણથી પડતી ચૂકવામાં આવી. આમ તારકંદ ખાને હિન્દી લશ્કરી સાળાનો અંત આવ્યો. પશ્ચિમ યુરોપના દેશો દ્વારા હિન્દની પ્રજાનો સમ્પર્ક સાધવાની નીતિ ત્યાર પછી અમલી બનાવાઈ તે ઉપરાંત મોસ્કોમાં પૂર્વના શ્રમિકોની વિદ્યાપીઠ રચાવવામાં આવી. આ વિદ્યાપીઠે ભારતમાં કામ કરવા માટે ત્યાર બાદ કેટલાક સુશિક્ષિત ક્રાંતિકારીઓ પણ પૂરા પાડ્યા.

બીજું એક અગત્યનું કાર્ય પ્રચાર સાહિત્ય તૈયાર કરાવીને હિન્દમાં પહોંચાડવાનું હતું. એમ. એન. રોયે લેખો, ચોપાનિમાં ને પુસ્તકો રીક રીક પ્રમાણમાં લખ્યાં. 'India in Transition', 'One year of Non-cooperation', 'Aftermath of Non cooperation', અને 'Future of Indian Politics' આ ચારે એમનાં તે કાળનાં જાણીતાં પુસ્તકો છે. આરંભમાં 'vanguard', ત્યાર પછી 'Advanced Guard' અને છેલ્લે છેલ્લે 'masses' ને નામે ઓળખાવી એક પત્રિકા પણ શરૂ કરવામાં આવી. ચુસ્ત નિબંધો છતાં મેનકેન પ્રકારેણુ ભારતમાં પ્રવેશી શકેલું આ સાહિત્ય જામને વાંચવા મળ્યું તેમને પહેલી જ વાર આ ક્રાંતિ અને કુનિયાભરના શોષિતો માટેનું તેનું મહત્ત્વ સમજાયાં. અસહકાર આદેશનની નિષ્ફળતાને કારણે, રાજકીય ને સામાજિક ક્રાંતિ માટેની રોયની દિશાપત્ર કેટલાક લોકોએ તત્પરતાથી ગ્રીહી પણ ખરી. ક્ષેત્રે મુખર્થી 'The socialist' સાપ્તાહિકની શરૂઆત કરી. ક્રાંતિયાદક લોકો અને જૂથોને એકત્ર કરીને હિન્દમાં મામવાદી પક્ષ રચાવવામાં મુખ્ય હિસ્સો અગ્રજાત, રાંધેના જ હતો.

મેત્રી ગથેલી બ્રિટિશ સરકારે સામ્બવાદી આદેશનને જાતનું જ ગમી દેવા માટે ૧૯૨૩માં પ્રખ્યાત 'કાનપુર કાવના કૅસ' ગંગે, મુન્શર અદમદ, ચૌકત ઉસમાની વગેરે સામે દાખલ કર્યો. રોય પર પણ તહોમત હતું જ, એટલે તેઓ ભારત પાછા ફર્યા ત્યારે તેમને પણ પકડી લેવામાં આવ્યા. આ કેસનો હેતુ જરાખર પાર પડ્યો એમ કહી શકાય નહીં; કેમ કે એનાથી તો બિલકુલ લોકો

રશિયાની ક્રાંતિને અંગે અધિક સમજ અને સહાનુભૂતિ ધરાવનારા બન્યા. ૧૯૨૯ના મીરત કેસનાં પરિણામોય એકંદરે આવાં જ હતાં.

મજૂર મંડળો સંગઠિત કરીને તેમની મારફત સામ્બવાદને પ્રસારવાનો પ્રયાસ પણ શરૂ થઈ ચૂક્યો હતો. ૧૯૨૦ માં બોલ ઇન્ડિયા ટ્રેડ યુનિયન કોંગ્રેસની સ્થાપના કરવામાં આવી. શરૂનાં વરસોમાં એવું નેતૃત્વ વિનીત હતું. એને રશિયાની ક્રાંતિ મળતી, તેની સાથે સંકળાયેલી હિંસા નહીં. તે ક્રાંતિના સામાજિક ને આર્થિક હેતુ-ઓનો કામદારોમાં પ્રચાર થાય એનો એને બાધ નહોતો. 'કોમ્યુનિસ્ટ ઇન્ટરનેશનલ'ને આવેલા મેળો સાથ નાપસંદ હોવાથી એની મુસદ્દ વિનીત તત્ત્વોને કામદાર આદેશન-માંથી નેસ્તનાબૂદ કરવાની હતી પ્રચારકો અને પૈસા બંને એણે વખતોવખત આ હેતુસર મોકલ્યા પણ ખરા. ૧૯૨૧ પછી સામ્બવાદીઓ અને સાથી-સામ્બવાદીઓ કામદાર ચળવળમાં અતિસક્રિય બન્યા. દેશભરનાં કામદાર વૃત્તજોમાં મે દિન, રૂડી ક્રાંતિ દિન, લેનિન દિનની જિજ્ઞાસુ યવા લાગી. ભારતના કામદાર-આદેશન માટે રૂડી ક્રાંતિ ટ્રેડયુનિયન સમી બની રહી. સામ્બવાદીઓ જરા વધુ પડતા અધીસ ન બની ગયા હોત તો એમનો પ્રભાવ વધતો ચાલ્યો હોત અને મજૂર આદેશનમાં કૂટ પણ ન પડી હોત. પણ એ તો અજાગતની વાત થઈ.

આ બધું કરવા ઉપરાંત રોયની ઇચ્છા રાષ્ટ્રીય ચળવળ પર અચર પાડીને એને નક્કર ક્રાંતિકારી કાર્યક્રમો તરફ અભિમુખ કરવાની પણ હતી. રોયને ગાંધીજી સામે વિરોધ હતો, પણ કોન્ગ્રેસ સંસ્થાને તેઓ રાષ્ટ્રીય ચળવળના મૂળ રૂપ થી લેખના એટલે એમણે વિચાર્યું કે, કોન્ગ્રેસનાં વૃત્તજોને તેની એકંદર નીતિ-રીતિની તકસંમત વિવેચના વખતોવખત પહોંચાડવી અને વૈકલ્પિક સૂચનો પણ કરવાં. ૧૯૨૧ ના અમદાવાદ અધિવેશન ટાંકણે અને વળતે વરસે ગયા અધિવેશન વેળાએ રોયે આની અપીલો જારી કરેલી. ત્યાર પછી કેટલાક સામ્બવાદીઓ કોન્ગ્રેસમાં કામ પણ કરવા માંડ્યા. એમના હેતુ એવા હતા—એક તો, શક્ય હોય તો કોન્ગ્રેસના નેતાઓને વધુ ઉમ્મ નીતિ અપભચાર કરવાનું સમજવવું; અને બીજું, દેસના નવચુવાન રાજકીય કમર્શરોને પોતાની વિચારસરણીથી રંગના.

પણ ૧૯૨૮ ના સપ્ટેમ્બરમાં કોમ્યુનિસ્ટ ઇન્ટરનેશ-

નવનની છૂટી કોન્ગ્રેસે આત્મિક નીતિને અંગીકાર કરતાં હિન્દી રાષ્ટ્રીય કોન્ગ્રેસને પ્રતિકાન્તિકારી સંસ્થા તરીકે વખોડી કાઢવામાં આવી. રોયને આ નીતિ નાપસંદ હતી. એથી 'કોમ્યુનિસ્ટ ઇન્ટરનેશનલ' સાથેના એમના નવ વરસના સંબંધોનો અંત આવ્યો. ૧૯૩૬ માં સાતમી કોન્ગ્રેસે આત્મિકતા ત્યજી એટલે વળી સામ્યવાદીઓ જૂના રાહ પર પાછા ફર્યા—રાષ્ટ્રીય મોરચાનો નારો લઈને પણ હિંદુસ્તાને રશિયા પર હુમલો કર્યો ત્યારે ફરીને હિન્દના સામ્યવાદીઓને નીતિ બદલવાનો આદેશ અપાયો; કેમ કે, હિન્દી રાષ્ટ્રીય કોન્ગ્રેસ ત્યારે સુદવિરોધી દ્વિધ્વાજ કરતી હતી.

આરંભકાળમાં રોયની અને તે પછી સિદ્ધિશ સામ્યવાદી પક્ષ તથા 'કોમ્યુનિસ્ટ ઇન્ટરનેશનલ'ની રાહજરી દેશના સામ્યવાદીઓએ જે જે પ્રવૃત્તિઓ કરી તે સારસમાં કાન્તિ આણવામાં સફળ ન થઈ. પણ એક નવી વિચારધારા અને ભગ્નિતિ આવવા ઉપરાંત દેશની સમસ્યાઓના હમને અંગે નવેસરથી વિચારવાની હવા તો એથી બંધાઈ જ. ફરી કાન્તિની ભારત પરની અસર આટલી જરૂર આંખી શકાય.

૪

પહેલે દસકા પૂર્તમાં ભગીમાં તો કાન્તિ 'નવ દિવસની અનાયમી' મંદી બંધીને સુરક્ષિત બની ચૂકી હતી. વેબ્સ દપતીએ આખા દેશને વેબ્સે તેમ રશિયામાં નવસંબધતાનું નિર્માણ કરી રહ્યું હતું. આ ભાગમાં ધણા નામો નિરીક્ષક ત્યાં જાતે બંધી આવ્યા અને એમણે જે કંઈ બેઠું તેની પ્રશંસા કર્યા વિના ન રહી શક્યા. ભારતમાંથી જવાહરલાલ અને રવીન્દ્રનાથે પણ રશિયાની મુશ્કાત લીધી. એમના તે પછીના ઉદ્ઘાષણે કાન્તિને આ દેશમાં લોકપ્રિય બનાવવામાં ધણી શોધો આપી. કેવળ સિદ્ધિ વિરોધી બળ તરીકે જ નહીં પરંતુ આમ જનતાની સર્વાંગી પ્રતિભા પોષેને વરેલી પ્રયોગશાળા તરીકે રશિયાને સહુ જોવા લાગ્યા.

આવા સહાનુભૂતિભર્તી વાતાવરણમાં માફસંવાદ, સામ્યવાદ અને સમાજવાદના વિચારોનો પ્રસાર થાય તેમાં નવાઈ નહોતી. રોય, ગ્રેગ અને મુરફર અહમદે અસમત સામ્યવાદી સિદ્ધિ તો પર જ ભાર મૂકેલો. પણ કાન્તિના પ્રથમ રપશંથી આરંભાયેલી નવવિચારણા એવી સીમાઓમાં બદલ ન રહી શકી. ધીમે ધીમે પશ્ચિમ

યુરોપના સમાજવાદી વિચારકો અને મહાત્મા ગાંધીની અસરો પણ એણે ઝીલી. વરસોના વહેવા સાથે જુદો સમાજવાદી પક્ષ પણ હિન્દમાં સ્થપાયો. એનાં કાર્યક્રમો ને નીતિઓ પર કેટલીકવાર સામ્યવાદી મુદ્દા વર્તાતી એ નોંધવું જોઈએ.

જવાહરલાલે સમાજવાદ અંગીકાર કર્યો એથી સમાજવાદી ચળવળના વિકાસને ધણી મદદ મળી. રશિયાની સિદ્ધિ એની બાત બળુકારીએ એમનાં વિચારવલણને ધણામાં ઠીક ઠીક સાથ આપ્યો હતો. તેમ છતાં, તેઓ એની અપ્રશ્નતાઓથી જિનવાકેશ નહોતા. સરમુખત્યારશાહી રીતરસો, સ્વાતંત્ર્યનું દમન અને દિવસ વગેરે એમને પસંદ નહોતાં. નેહરુની નેતૃતાએ સમાજવાદી વિચારોને ચક્રણી અને ફેશનેસ જરૂર બનાવ્યા. સમાજવાદીઓને ફરી કાન્તિની કેટલીક નીતિરીતિઓ નાપસંદ હોવા છતાં એમનું સર્વ સાધારણ વક્ષણ એના સમર્થનનું હતું. અસમત કાન્તિના સમર્થનને સામ્યવાદી પક્ષના સમર્થન સાથે તેઓ ગોઠવી દેતા નહોતા; બલકે, એની આકરી ઝાટકણી પણ તેઓ કાઢતા.

તથાકથિત ત્રાસવાદી જૂથોમાં પણ સમાજવાદના ખ્યાલો પ્રસાર્યા. એમનામાંના કેટલાકને આમ આદેશનની વાત સ્વીકારવા જેવી લાગી કેટલાકે વળી ઉત્તર ભારતમાં 'હિન્દુસ્તાન સોશલિસ્ટ રિપબ્લિકન આર્મી'ની સ્થાપના કરી. રશિયાની સિદ્ધિઓથી આકર્ષાયેલા કેટલાયે કાન્તિકારીઓ જેલમાંથી છૂટા થઈ સામ્યવાદી પક્ષમાં જોડાયા. સામ્યવાદી પક્ષને માટે એમને પ્રવેશ મેડી મૂકી કપ હતો; કેમ કે એમનામાંથી અમુક નામ તો લોકજીએ દંતકથાની જેમ સ્વીકાર્યાં હતાં.

આ કાન્તિએ ઘણાને દીક્ષિત કર્યા, સહાય અને સહાનુભૂતિ પણ ઠીક ઠીક મેળવ્યાં. તેમ છતાં ન તો એ લોકમાનસ પર એકચદી આણુ પ્રવર્તતી રાખી, ન તો તેનાં લક્ષ્યોને તરીકાઓને વ્યાપક ધોરણે સ્વીકાર્યાં બનાવી રાખી. રાષ્ટ્રીય આંદોલનનું નેતૃત્વ છેક છેવટ લગી મહાત્મા ગાંધી અને એમના સાથીઓના હાથમાં રહ્યું. તરેહવાર કોશિશો છતાં સામ્યવાદીઓ એ નેતૃત્વને હમ અચવી શક્યા નહીં. રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં સામ્યવાદીઓ પરામાં તત્ત્વ જેવા રહ્યા તે રહ્યા જ, —કારણ સહેજ ઝીણી આંખે જોનારને તરત દેખાઈ આવે એમ હતું કે

કેષિકે બહારના બળના દોષો દોષાર્પણને તેની જરૂરત પ્રમાણે તેઓ વ્યૂહ અને પદ્ધતિ ફેરવ્યા કરતા. આમ તો ખુદ ક્રાન્તિને પોતાનેય તળ હિન્દુસ્તાની ખ્યાલ ન કહી શકાય. દેશમાં ગરીબી ને દુઃખદર્દી હતાં, પણ એમને ક્રાન્તિકારી પ્રરેષકમાં પથટાવી શકે તેવી કેઈ અખિલ ભારતીય શક્તિની હસ્તી નહોતી. એ જ પ્રમાણે જોને વિરોધ કરવાનો હતો તેનેય ક્રાન્તિ પૂર્વે રચિયાના ઝાર અગર જમનીના હિટલરની સાથે ન જ મૂકી શકાય. એ એક એવું શાસન હતું, જેને સવિનય કાનૂનભંગની અસર થઈ શકે. બીજા વિશ્વયુદ્ધે બ્રિટિશ શાસનને સાધનસંપત્તિ અને સામર્થ્યની બાબતમાં વામણુ બનાવી દીધું. પરિણામે એને શાન્તિમય સત્તાન્તરની ફરજ પડી. આ સંજોગોમાં રૂસી રબની ક્રાન્તિની અપીલ જનસાધારણને ઝાઝી ન હોય એ દેખીતું છે.

વળી એ જ અરસામાં આ ક્રાન્તિની મૂર્તિ પોતે જ આભામંડલવિદ્યોથી ધવાઃ મંડી હતી. સ્તાલિનની આગેવાની હેઠળ લાખો ખેડેતાની કલેષાભ કરવામાં આવી. અમણી બોલ્શેવિક નેતાઓને મારી નાખવામાં આવ્યા, કે પછી જેલ ભેગા કરવામાં આવ્યા. ફરજિયાત શ્રમજીવણીઓમાં લાખો કામદારને અટકાયતમાં રાખવામાં આવ્યા. સાહિત્ય અને કલા સહિત તમામ ક્ષેત્રો બગાડીકરણનો ભોગ બન્યાં. સર્વહારા વર્ગની તો કીક, પક્ષનીયે નહીં, પણ એક સર્વાધ વ્યક્તિની સરમુખત્યારી સમગ્ર રશિયા પર ઘવાઈ ગઈ. આ બધા સમાચાર બહાર આવતા ગયા તેમ તેમ ક્રાન્તિની પ્રતિજ્ઞને ભારે ધોખો પહોંચ્યો. સામ્યવાદીઓ અને એમના સહઅવાસીઓ સિવાય હર કેઈને પુનર્વિચારની જરૂર વરતાઈ.

બીજા વિશ્વયુદ્ધનાં વર્ષો દરમિયાન આ વલણમાં કંઈક ફેરફાર ચોક્કસ આવ્યો. હિટલરના આક્રમણ સામે રશિયાએ દાખવેલા ખમીરથી દુનિયાભરમાં એને માટે ચાહનાની દવા ઊભી થઈ. પણ ઉખામરી મૈત્રીના આ ભાવો ક્રાન્તિ-ઉદ્બૂત નહોતા; એનાં બીજા હતાં રશિયાના સુસિદ્ધ રાષ્ટ્રીય સામર્થ્યમાં.

સ્વાધીન ભારત તરફનું સૌન્દર્યેત વલણ આરંભ-કાળમાં મુદ્રાહોથી લેરેલું હતું. એને મન ભારત સરકાર બ્રિટિશ શાહીવાદની દાસી સમી હતી. ૧૯૪૮ માં નેહરુ સરકાર સામે રજો ચડવાનાં આદેશ સામ્યવાદી પક્ષને અપાયો તે આ કારણસર જ. ચારેક વરસ આમ આવ્યું.

પછી ભારત સરકાર સાથે જ સાર્વભૌમ સરકાર છે અને બિનભોજાણની એની નીતિ પ્રામાણિક છે એવો સ્વીકાર મોરકો કરતું થયું. રાજકીય મૈત્રી અને આર્થિક સહકારનો નવો તળકો ત્યારથી આરંભાયો. બે સ્વતંત્ર ને સાર્વભૌમ રાષ્ટ્રો વચ્ચેનો આ સંબંધ એકબીજાની આંતરિક બાબતોમાં હસ્તક્ષેપ ન કરવાની સમજૂતી પર સ્થાયેથી છે.

પણ રશિયાએ હજુ બિનહસ્તક્ષેપની નીતિ અંગેની પોતાની પ્રામાણિકતા સાબિત કરવાની છે. આ નીતિને તર્કસંચિત તકાળે લક્ષમાં લઈને રશિયાએ હિન્દના સામ્યવાદી પક્ષ સાથેના સંબંધો તોડી નાખવા રચ્યા. જ્યાં સુધી સામ્યવાદી પક્ષ રશિયાના કેઈપણ અધિકાર કેન્દ્રમાંથી સદાય, સદા-હ-સુચન અને આદેશો મેળવતો હશે ત્યાં સુધી રશિયા ભારતના આંતરિક મામલામાં દખલ નથી કરતું એવું કહી નહીં શકાય. કોમિન્ટર્ન અને કોમિનફોર્મ નાબૂદ કરાયાં છે પણ બીજા માર્ગે ભારત હજુપે સદાય અને આદેશો આપવાનું ચાલી રહ્યું છે રશિયાની સરકારે જાહેર કરેલી નીતિ સાથે એનો મેળ નથી બાજુ સુધી તો ભારત સરકારે આ સાંખી લીધું છે, પણ વહેલામોડા રશિયાએ ભારત સાથેના મૈત્રીસંબંધ અને પુરાણ પેંતરામાંથી એકની પસંદગી અસંદિગ્ધપણે કરી લેવી પડશે. આ સંબંધને એણે બે રાષ્ટ્ર-રાજ્યો વચ્ચેના સંબંધ લેખે જ જોવો જોઈએ. આજના પથટાપેશ સંજોગોમાં તો ભારત સરકાર સાથેના ફગાથી સહકાર દ્વારા જ રશિયા કશીયે અસર નિવળવી શકે.

(સંક્ષિપ્ત અનુવાદ : મ. શાહ)

- 1 Sardesai, India and the Russian Revolution.
- 2 Ahmed, The Communist Party of India and Its Formation Abroad.
- 3 Roy, India in Transition.
- 4 Roy, Memoirs, p. 413
- 5 Karnik, Trade Unions in India : A Survey.

મારી દુનિયા (૧૬)

સ્નેહરશ્મિ

ગીબકી છોડીને જતાં આવા આત્મીયોની હંફ ગુમાવતો હોઈ એવી મારી વેદના વધતી જ ગઈ, અને આજ સુધી જેમના હૃદયનાં ઊંડાણોમાં મારી નજર કવચિત જ જતી ત્યાં હવે આખો વખત તે ફરવા લાગી અને તેમાં ધણું અમૃત્ય એવું તેને જણાવા લાગ્યું. જીવનમાં જે કંઈ વિરમ હતું, કસેશકર હતું જેની માગ-જીવનમાં કંઈ ન હતી તે બધું મને કેવળ સપાટી પરતું જ લાગ્યું - એની નીચે હતી માનવ સ્વભાવની છોટાભાઈમાં, બાલુભાઈમાં, દેવકોરખામાં સદાય છઠ્ઠકાતી રહેલી મીઠી સરવાણીઓ.

એવી સરવાણીઓ મારી નિશાળ, મારા શિક્ષકો, સહાધ્યાયીઓ વગેરેમાં પણ મેં વખતોવખત અનુભવી હતી, એ સૌનો તો માત્ર નિર્દેશ જ ધર્મ શકે તેમ છે.

આવી સરવાણીઓ આપણા જીવનમાં કેટલીબધી જાગ્યાંએથી ફરી નીકળતી, વહેતી હોય છે! એ બધીની જો નોંધ થતી હોય તો સામાન્ય જણાતાં માનવીઓનાં જીવનમાં પણ કેટલીબધી સમૃદ્ધિ ઢંકાઈ રહેલી પડી હોય છે, એનો ખ્યાલ આપણે માટે આનન્દ અને આશ્ચર્યથી ભરેલી એક મોટી અનુભૂતિરૂપ બની જાય. એવી એક ઘટના છે હું કિશ્કિય (હમી શ્રેણી) માં હતો ત્યારની અમારા હેડમાસ્ટર શ્રી જે. એમ. ધોળકિયા અમને ગણિત અને સંસ્કૃત શીખવતા હતા. સંસ્કૃતમાં પાઠ્ય-પુસ્તક તરીકે ભાંડારકરની માર્ગોપદેશિકા હતી, પહેલો ભાગ પૂરા કરી બીજો શરૂ કરવાનું આવ્યું ત્યારે બીજા ભાગનો પહેલો પાઠ બીજી શાળાઓમાં છોડી દેવાતો હોવાનું અમે સાંભળ્યું હોઈને પાઠ ધણો અધરો છે એવી એક સામાન્ય માન્યતા બધાઈ ગઈ હતી, અને એથી જ્યારે ધોળકિયા સાહેબે એ પાઠ અમને શીખવવાની શરૂઆત કરી ત્યારે બીજે એ નથી ચાલતો તે વાત તેમના ખ્યાન પર લાવવા અમારામાંથી કેટલાક વિદ્યાર્થી-ઓએ બીતાં બીતાં પ્રયત્ન કર્યો, તેમણે એ પાઠ સંસ્કૃતનો પાયો સુદૃઢ કરવા બહુ જરૂરનો હોઈ અમે શીખીએ એ અમારા હિતમાં છે એ વાત અમને સમજાવવા પ્રયત્ન

કર્યો પણ વિદ્યાર્થીઓ છુટે ચડ્યા, વિદ્યાર્થીઓનાં ને દડાબોનો જમાનો હજી શરૂ થયો ન હતો, અને અમારી શાળા નાનકડી હોઈ ત્યાં એનો કશો સંભવ પણ ન હતો, આમ છતાં અમે બધા એટલા મજા, મામલતદાર અમારી શાળાની વ્યવસ્થાપક સમિતિના પ્રમુખ હતા, તેમનો ભરોળને અમારો સહાધ્યાયી હતો. અને દરોડો આપી આ ઘટનાના મૂળમાં તે હતો, તેણે પ્રતાપ મૂક્યો કે આપણે એ પાઠ શીખવાનો ઇનકાર કરવો. મેં એનો વિરોધ કર્યો. અને ધોળકિયા સાહેબની વાત યોગ્ય જણાઈ હતી, એટલું જ નહીં પણ જે દિવસે એ પાઠમાંની શક્તિ, શૂ, ચર્ચ આદિ ધાતુથી શરૂ થતી ઠારિકાનો એમણે અમને પાઠ કરાવ્યો ને તેનો અર્થ સમજાવ્યો તે જ દિવસે ધરે જઈ એ કારિકા મેં મોટે પણ કરી લીધી હતી. મારા એકમે મિત્રો પણ મારા જ મતના હતા, પણ અમે લઘુમતીમાં હતા ને બહુમતી બળવો કરવાની તરફથી નહોતાં હતાં એનો શક્ય તેટલો વિરોધ મેં કર્યો, છેવટે અમે મેત્રણ જણ જે જુદા મતના હતા તેમને એ પગલામાંથી મુક્ત રાખવાનું સૂચવ્યું, એ પણ અમને મંજૂર ન હતું. મારી દિધાનો પાર રહ્યો નહિ. ધોળકિયા સાહેબ વચસહ આચાર્ય હતા, શીખવવામાં તેમની ચીવટ ભારે હતી, સંસ્કૃતના એમના ઉચ્ચારો ને એમની પાસેથી મળતા સુંદર સુભાષિતોનો અમારે મન ધણે મોટો મહિમા હતો. વળી તેમને ક્રિકેટનો ધણો શોખ હતો, અને મારી પણ એ પ્રિય રમત હતી, એ રમત દ્વારા એમની વધુ નિકટ જવાની અમને અનેક તકો મળી હતી અને તેથી એમની સાથે કંઈક છૂટથી વાત કરી શકાય એની સ્થિતિ સર્જવા પામી હતી, એમના ઘર આગળથી અમે પસાર થતાં હોઈએ ત્યારે કોઈ કોઈ વાર અમને બોલાવી વાત કરતાં કોઈ સાડું સુભાષિત સંભળાવતા ને અમારા અંગત જીવનમાં પણ રસ લઈ સુખદુઃખની વાત તે પૂછતા, આ બધું આ પ્રસંગે પ્રચંડ ભિન્નિભિન્નતા સાથે મારા ચિત્તને ખગભગાવી રહ્યું, પણ કિસોરોમાં મિરાદરીની જે ભાવના હોય છે તે જતી અને અનિચ્છા છતાં મારે બહુમતીને

નમનું પાણું. એ જમાને શિક્ષકોની અજ્ઞાપિત સત્તાનો હતો, વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષકે કમે તેમ ચારજૂડ કરે તેમાં ક્યું અસાધારણ બનતું હોય એવું કોઈને લાગતું નહિ, અને જ્યારે મેકન્ડ (છટ્ટી)માં હતા ત્યારે અમારા એક શિક્ષકનો વર્ગમાં પેસતાં અમને અજિનન્દાનો ખાસ કમ હતો, એમણે બધાનાં નામ પાડ્યાં હતાં, કોઈનું માઉસ (mouse) કોઈનું કમ્બો ને એવાં એવાં નામ તે પાડતા, આજે પણ અમે મળીએ ત્યારે જુના સાથીઓ અમને મળેલાં એ નામથી જ ઉલ્લેખ કરીએ છીએ ! એમની બીજી લાક્ષણિકતા એ હતી કે વર્ગમાં દાખલ થતાં જ અમને એમનાં એ લાડનાં નામથી સંબોધતાં, બાળકોના ગાલ પર આપણે વહાલથી ટપની લગાવીએ છીએ તેમ નેતરના અમકારાથી અમને તે વધાવતા, આથી એમનાં પગલાં સંભળાય કે તરત જ અમારી પીઠમાં સળવળાટ શરૂ થઈ જતો. સાહેબની સોટી ક્યાં પડશે તે કહેવું મુશ્કેલ હતું. શરીરે તે નખળા હતા થોડુંક અંગ પણ અક્ષરગણે હતું, પણ તેમની નેતરમાં તે સારી એવી શક્તિ રેડી શકતા અને કેટલીક વાર નિશાળમાંથી ઘેર જઈએ ત્યારે પણ એમના તરફથી ભેટમાં મળેલાં સોળની નિશાની અલખબંધ રહેતી. આ બધું નિશાળની ચાર એરરીઓમાં જ પુરાઈ નહોતું રહેતું. એ શ્રવનના સ્વાભાવિક કમ જેવું હતું અને લોકોને એમાં કશું અજુગજુ લાગતું નહિ ! આ સંજોગમાં હેઝાસ્ટર સાહેબ સામે બડ કરવા નીકળવામાં રહેલાં જેમમ અમારા ધ્યાન બદાલ ન હતાં. અમારા સાથીઓમાં એ ધણા નાજુક હતા, અમને એમ ધ્યું કે માર શરવવાતું તેમનું ગલું નથી એટલે તેમને અમે અમારામાં ન ભેજવાની છૂટ આપી, પણ તેનો તેમણે અસ્વીકાર કર્યો, તેમના આ વલણથી અમારા પગલા ધણું ભેર આપ્યું. હું નહુટકે ભેગો છોડ્યો હતો, પણ હવે લડતો બેઠા જાણે મારે માર્યે હોય તેમ બધી બીંસ બીંસ લેવા મારા મનને મેં તિયાર કર્યું. હેઝાસ્ટર સાહેબ માટેના મારા આદર ઉપર મારા સાથીઓ સાથેની ખિરાદરીએ સરસાઈ મેળવી અને અમારો જગ શરૂ થયો. અમારી શાળામાં રોજ રેંક અપાતી એટલે દરેક પીરીઅરમાં પ્રશ્નો પુછાય અને તેમાં મારું અપાવ, દિવસને અંતે એનો સરવાળો થાય અને રેંક અપાય. માત્ર રચાન પહેલાબીબનમાં સામાન્ય રીતે રહેતું, અને નક્કી એમ કહ્યું કે સંસ્કૃતના સમયમાં કોઈએ જવાબ આપવા

નહિ, પહેલે જ દિવસે હેઝાસ્ટર સાહેબ આખો મામલો કળી ગયા, પણ તે મમ ખાઈ ગયા, એમણે અમને એક વધુ તક આપી જણાવ્યું કે બીજે દિવસે જેની ત્રણ ઉપરાંત વધુ ભૂલ થશે તે દરેક ભૂલ માટે લાયકામાં એકેક આંકણી ફટકારવામાં આવશે. આ જાહેરાતથી અમારા નિયંત્રણમાં કરો ફેર પડ્યો નહિ, બીજે દિવસે આઠ વખત એમણે દરેકને પૂછ્યું. આમ ત્રણ ઉપરાંત પાંચ ભૂલ દરેકને થઈ પણ કોઈનો એક પણ જવાબ ખરો ન હોઈ દરેકની આઠ ભૂલ ગણવામાં આવી, અમારામાં જે સૌથી વધુ નાજુક હતા એમાંના એક લાઈનો વારો સૌથી પહેલો આવ્યો. આંકણી અને હેઝાસ્ટર સાહેબના મોં પરની ઉમ્રતા બોતાં તેના મુખ પરનું નૂર જોડી ગયું. અમારામાં કેટલાકનાં એ લાળચોળ થઈ ગયાં. જરા પણ અચકાયા વિના પેલા લાઈએ મૂકી ઉધારી, હાથ આગળ ધર્યો અને હાથ સહિત તેનું આપ્યું શરીર કંપવા લાગ્યું. હેઝાસ્ટર સાહેમે કહ્યું, “કાલે પાકું કરી લાવશે ! જે હા પાડે તો તને માફ કરું.” આની કશી અસર ન થઈ. ન જવાબ મળ્યો, ન હાથ ખેંચી લેવાયો, અને આંકણીએ પોનાનો પરચો બતાવવાતું શરૂ કર્યું, હથેળીમાં પહેલો અમકારો થતાં અમારો એ નાજુક સાથી જાણે કે ભેડ વળી ગયો, એકાદ ક્ષણ હાથ ખેંચી કાઢે એમાંની વેદનાને ખ ખેરી નાખવા મથતાં એણે ફરીથી હથેળી ધરી, એની આંખમાંથી ડગડમ આંસુ પડવા માંડ્યાં, પણ તેણે ઉંકારો સરખો પણ કર્યો નહિ અને ભારે વીરતાથી આઠ આંકણી સહી લીધી, અમારા પેલા સાહેબનું અમારી પીઠ પર વરસતું વહાલ બાદ કરતાં, મે લાગ્યે જ કોઈ માર ખાધા હોના, એટલે મારે માટે પણ આ વસ્તુ સહેલી ન હતી, પણ જરા નેટલા પણ ક્ષોભ વિના મેં એ માર જીલી લીધો. પહેલી બેએક આંકણી પછી ચામડી જાણે છૂટી થઈ મર્ધ હોય એવું લાગ્યું ને પહેલા ફટકા નેટલું પાછળનું વસમું ન હતું એવી છાપ મનમાં પડી, મોટી મગ્ગાઈ આવી પડી, માર ખાધા પછી અમારામાં જાણે કે નરી તાકાત આવી. હેઝાસ્ટર માટે હવે રસ્તો રહ્યો અમને જરતરફ કરવાનો, એવો પ્રસંગ આ પહેલાં શાળામાં કદી બન્યો ન હતો, વળી અમે સૌથી મોટા વિદ્યાર્થી હતા. (અમારી શાળા કિંદ્ય સુધીની જ હતી.) એટલે હેઝાસ્ટર સાહેબ માટે ભારે

મોટી મંડળ આવી પડી. હું પણ એ આખો વખત દિધામાં હતો. નખળા વિદ્યાર્થીઓને એ પાઠ અધરો પડે એ માડું મન કચૂલતું હતું, પણ એ રીતે તો સંસ્કૃત પણ નખળા વિદ્યાર્થીઓ માટે ક્યાં સહેલું હતું? અને ગણિત? પણ ખીજી ધણી શાળાઓમાં પહેલો પાઠ પડતો મુકામ છે એ વાત પણ તરત મારા મન સમક્ષ આવતી. આ બધી ગમથક અને અમારા વર્તનની ટીકા તરફ દોરી જતી, અને આ હકતમાં અમે ગાડરિયા પ્રવાહની જેમ ખેંચાઈ રહ્યા છીએ એવી યુનાની લાગણી મને સતત હેરાન કરવા મંડી, પણ એ વાત મારા સાથીઓને કહેવાની મારી હિંમત ન હતી. અમે એને પ્રતિજ્ઞાને સ્વાકષ બનાવી દીધા હતા, અને જે વિદ્યાર્થી—મામલતદારને! ભત્રીજો એના ગુણમાં હોતો તેનું ઝૂન વધે જતું હતું, અમને હતું કે મામલતદાર વચ્ચે પડ્યા વિના નહિ રહે, જે કોઈને પણ જરતરફ કરવાપણું આવે તો સૌથી પહેલો તેમનો ભત્રીજો જરતરફ ધાય, જે વાત આખા મામમાં ચર્ચાતી ચર્ચા હતી તે મામલતદાર ન જાણે એવું બનવાનો સંભવ ઓછો હતો અને એમણે એમના ભત્રીજાને વારો ન હતો એ અમને હિંમત આપવા પૂરતું હતું. અમારા આ અપડો હેટલા દિવસ આશ્વેા, એ હરબાન શું શું બન્યું તે યાદ નથી રહ્યું, પણ અતે એ પાઠ પડતો મુકામો, હેડમાસ્તર સાહેબે પોતે જ “છોડુ કછોડુ યામ પણ માવતરથી ઓછાં જ કમાવતર થઈ શકાય?” એમ કહી એ વાત વાળી લીધી, મામલતદાર કે અન્ય કોઈ વચ્ચે પડ્યું ન હતું. પણ એક વાત એવી ફેલાઈ કે મામલતદાર હેડ-

માસ્તરને દળાણ કરીને વાર્યો, એ ને હો તે—એ આખી ઘટના મારા મન પર કાયમની અસર મૂકી ગઈ, અમારા હિતમાં હેડમાસ્તર વર્તતા હતા, એમની વાત સાચી હતી એવું મારું મન કચૂલતું હતું, અને એ મેં મારા સાથીઓને કહ્યું પણ હતું, પણ એમના નિશ્ચયનો સક્રિય રીતે વિરોધ કરવાની મારી દિંમત ન હતી, મારા ખીજા પણ હેટલાક સાથીઓ એવું માનતા હતા એ વાત જ્યારે એ આખી ઘટના બની ગઈ ત્યારે એનું સરેલું કાઢવા અમે મોડા ત્યારે બહાર આવી અને અમે જોયું કે મામલતદારના ભત્રીજા સિવાય ખીજા કોઈનો આ માટે એવો આગ્રહ પણ ન હતો, પણ બહુમતી એ મતની છે એવા ખ્યાલથી અમે સૌ આ હકતમાં સંવર્ધ ગયા હતા.

આ વરણ જેમ જેમ મારા મનમાં રૂપેટ થતી ગઈ તેમ તેમ હેડમાસ્તર સાહેબને અમારે હાથે થયેલા અન્યાયના ખ્યાલથી મારી ગયાને વધતી ગઈ, અને એણે મારા મનમાં વસણોને ચોક્કસ આકાર આપવા માંડ્યો, જેણે જીવનની અણીની પળોએ અને દિશાસૂચન કરવામાં મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે, જ્યારે જ્યારે હું કોઈ મોટી દિધામાં મુકાયો છું, બહુમતી સાથે સમ્મત ન થઈ શકાય એવી પરિસ્થિતિ મારે માટે સર્ગઈ છે તે દરેક વખતે આ પ્રસંગનું મારું વર્તન મને યાદ આવે છે અને ધ્રુવેલે પ્રભાષેલા ‘એકડો જાને’ મારાનું મને ભાન કરાવે છે, હવે પછી જે ઘટનાઓનો ઉલ્લેખ થશે તેમાં આ બનાવ પાયાની એક મહત્વની છંદ જેવો છેતાં આખે ન જોઈ શકાય એવી રીતે દટાયેલો હશે.

વિશ્વના અવકાશમાં આ વિશાળ પૃથ્વીના પદ પર આપણે કેવી રીતે ફેંકાઈ ગયા છીએ તે કરતાં પણ મોટું રહસ્ય તો એ છે કે એ કારણક્રમમાં રહ્યા રહ્યા પણ આપણે આપણી શત્યતાને નકારવા સમર્થ આત્મકથનો સજી શકીએ છીએ.

આંદ્રે માર્સો

આદિ માર્સોની, માનવજીવનમાં વ્યાપેલી ભાવશત્યતા નકારવા સમર્થ કથનો. માટેની અપેક્ષા જરા વધારે પડતી છે; એ તો કલાનું ધર્મમાં રૂપાંતર થયું કહેવાય. કલા ભલે મનુષ્યની શત્યતાને ન નકારે, પરંતુ કલામાં વ્યાપેલ શત્યતાને નકારવાનું તો હવે મનુષ્ય માટે આવશ્યક બની ગયું છે.

અનુ. જ્યોતિષ ભટ્ટ, ‘ક્ષિતિજ’માં Time essay નો અનુવાદ

ઉદ્ઘાત્તતત્ત્વ : લોન્નબર્નસ

અનુ. ચંદ્રશંકર ભટ્ટ

(મતાંકથી ચાલુ)

૨૧ સંયોગકો : કેટલાક ચેરવાણ

હવે, તું ક્યાં છે તો, આઈસોક્રીકા અને તેના અનુયાયીઓની રીતે સંયોગકોને મૂકી ને. 'વળી, એ મુદ્દો પણ ખ્યાન બહાર રહેવો જોઈએ નહીં' કે, આક્રમક અનેક વસ્તુઓ કરી શકે - પ્રથમ તેના વર્તોવથી, પછી તેના દેખાવ (હાવભાવ)થી અને તે પછી કેવળ તેના અવાજથી.' ને તું આ રીતે પ્રત્યેક વાકચખંડનું એક પછી એક સંદ્ધિકરણ કરી આ પરિચ્છેદને એના સંપૂર્ણ ક્રમમાં ફરીથી લખે તો તને જણ્યારો કે, ભાવોના વેગ અને અસરકારક અણુધડપણું સંયોગકોના ઉપયોગથી જ્યારે એકસરખી રીતે ઝાલુ કરી દેવામાં આવે છે ત્યારે તે, કેરી રીતે આપણા કાનને વીધી નાખતી તીક્ષ્ણતા યુગાવે છે અને તેની દાહકતા કેરી રીતે, તરત જ ચાલી ન્ય છે; જેની રીતે, દોડાડાઓમાં અંગોને ને તમે બાંધી લો તો તેમની ગતિ નહ થાય છે, બરાબર તે જ રીતે, સંયોગક પદો અને તેના બીજા પ્રયોગોથી ભાવાવેગને અવરોધ નડે છે અને તે તેના પ્રતિકાર કરે છે; કારણ કે તે તેના વેગનું સ્વાતંત્ર્ય યુગાવે છે અને તેપરમાંથી છૂટતા ગોળાના જેવો તેનો આંવેગ નહ થાય છે.

૨૨ વિપર્યય અથવા વ્યતિક્રમ

વિપર્યય અથવા વ્યતિક્રમને એ જ વર્ગમાં મૂકવા જોઈએ. તેમાં શબ્દો અથવા વિચારોને તેમના સ્વાભાવિક ક્રમથી ઉલટાવીને ગોઠવવામાં આવે છે. અને ત્યારે એમ દલીલ શકાય કે તે પ્રજ્ઞા ભાવોની સાચી મુદ્રા ધારણ કરે છે. જેની રીતે માણસ ખરેખર જ્યારે ક્રોધ, ભય કે મુદ્દપ્રક્રોધ; અસહ્ય અથવા બીજા કોઈ પણ લાગણીથી (કારણ કે લાગણીના અમરૂપ રૂપ હોય છે, અને તે ખરેખર દેહમાં છે તેની ગણતરી કોઈ પણ કરી શકે નહીં.) ઉત્તેજિત થતાં, એક પ્રકારના વિચારો

રજૂ કર્યા પછી, ઘણી વખત બીજા વિચારોમાં સરકી ન્ય છે, અને પછી વચ્ચે જ અતાર્કિક રીતે અસંબદ્ધ વાત કરી લે છે. પછી વળી અચાનક પોતાના મૂળ વિષય પર પાછો આવે છે. તેની આવી ઉત્તેજનામાં, કોઈ વેગવંતા વાણવટોળમાં સપડાયેલા વહાણની જેમ, તેમની મનઃસ્થિતિ (મૂડ)ના ત્વરિત ફેરફારથી અનેક દિશામાં ઘસારાઈ જઈ, પોતાના પદાવધિ અને વિચારોને ધડીકમાં આમ તો ધડીકમાં તેમ, ઝડપથી ફેરવે છે; અને આમ તેના સહજ ક્રમને અનક પ્રકારના અસંબ્ધ રૂપમાં બદલતો રહે છે. એવી રીતે સવંચેષ્ઠ લેખકો વિષયવંતે એવી રીતે ઉપયોગમાં લે છે કે તેમણે કરેલું નિર્માણ, નૈસર્ગિક પ્રક્રિયાના કાર્યવંત ભક્ષ્યો ધારણ કરે છે પ્રકૃતિનું અનુકરણ તેમને વિષયમાં દ્વારા પ્રકૃતિની અસરો તરફ દોરી ન્ય છે. કારણ કે, કલા પ્રકૃતિની સમાન દેખાય છે ત્યારે જ પૂર્ણ બને છે, અને વળી પ્રકૃતિ ત્યારે જ સફળ બને છે, જ્યારે તેમાં નિહિત કલા તે એવી રીતે સુભોષિત રાખે કે તે તરત ખ્યાનપાત્ર ન બને.

આનું ઉદાહરણ હેરોડોટસ^૧ લિખિત ફોકલખ્યાના ડાયોનિસિઅસના શબ્દોમાં આપી શકાય. 'અમારું નસીબ તત્ત્વવાસ્તી ધાર પર છે. હે આયોનિયાવાસીઓ! આપણે સ્વતંત્ર રહેવું છે કે યુદ્ધમાં - અને તે પણ ભાગ્યેય યુદ્ધમાં - એ બે વિકલ્પો આપણી સમક્ષ છે. તેથી ને તમે કદ વેશ્તાનું પસંદ કરશો તો અત્યારે તમારે પરિશ્રમ કરવો પડશે, પરંતુ તેથી તમે તમારા શત્રુઓ પર વિજય પ્રાપ્ત કરી શકશો.' આ ઉક્તિનો સ્વાભાવિક ક્રમ આ પ્રકારનો હોઈ શકે. 'હે આયોનિયાવાસીઓ! હવે તમારે માટે પરિશ્રમનો ભોગ ઉપાડવાનો સમય આવી ગયો છે; કારણ કે આપણું નસીબ તત્ત્વવાસ્તી ધાર પર છે. જોકે વક્તાએ પ્રારંભે જ ભયનો એકદમ નિર્દેશ કરી, પછી 'આયોનિયાના લોકો' એ સંબોધનના શબ્દો મૂક્યા છે, જ્યારે કે ભયના દબાણને

કારણે, તેને સમય જ ન હોય તેમ તે તેના શ્રોતાઓને સંબોધવાનું છોડી દે છે. ઉપરાંત તેણે તેના વિચારોનો ક્રમ પણ બદલી નાંખ્યો છે. 'તેમણે પરિશ્રમ સહન કરવો પડશે' એમ પ્રથમ કહેવાને બદલે, (કે જે તેના પ્રયત્નના મુખ્ય મુદ્દો છે,) 'આપણું નસીબ તથાવારની ધાર પર છે' એમ કહી, શા માટે પરિશ્રમ કરવો પડશે તે કારણ પ્રથમ સ્પષ્ટ કરે છે. આ રીતે, તે જ કહે છે તે પૂર્વચિંતિત - પૂર્વચિંતિત ન લગતા તેના (ચિત્ત)માંથી પરિસ્થિતિની કટોકટીને કારણે સ્વેચ્છા નીકળ્યા લાગે છે.

જે વસ્તુ તેના નૈસર્ગિક સ્વરૂપમાં એક અને અવિભાજ્ય છે તેને વિભાજિત કરવા માટે, વિપર્યયનો ઉપયોગ કરવામાં યુસિડિડીઝ^૩ વધુ આવડતવાળો છે. ડીમોસ્થનીઝ^૪ યુસિડિડીઝ જેટલો અસંબંધ નથી, છતાં આ અલંકારને બધી જ રીતે પ્રયોજવામાં તે કદીય યાકતો નથી. વળી તે ક્ષણની જરૂરિયાત પ્રમાણે બોલવાની, અને વિપર્યયથી અવેગીપણાની અસર તે પૂરા પ્રભુત્વથી ઉપજાવે છે જે મહત્તમ હોય છે. આ બધા ઉપરાંત, વિપર્યયના વારવારના ઉપયોગથી, ભવતા સહભાગી થવા તે તેના શ્રોતાઓને પોતાની સાથે ખેંચે છે. ઇશુવાર તે જે વિચાર કહેવાનો શરૂ કરે છે તેને સદેહમાં છોડી દે છે અને વચ્ચે જ, આકસ્મિક અને અસંભવ રીતે, કોઈ બાજુ બાજુમાંથી લાવી, એક વિચારની ઉપર બીજો વિચાર એટલી દહે ખસી દે છે, કે તેના શ્રોતાઓને એવો ભય લાગે કે તેનું વાક્ય સમગ્રપણે ભૂલે કે ટુકડુંટુકડા થઈ પડી પડશે. તે રીતે વક્તા જે નોખમ ખેડી રહ્યો છે તેમાં સહભાગી બનવા, શ્રોતાઓને ઉત્તેજિત થવાની તે ફરજ પાડે છે. તે પછી અણધારી રીતે, લાંબા માળા પછી જે વાક્યખંડની શ્રોતાઓ આતુરતાપૂર્વક રાહ જોતા હોય છે તે, બધાં બરાબર અસરકારક અને ત્યાં, ઉલ્લેખ લાવે છે. આ રીતે તેની હિંમત અને વિપર્યયના (ઉપયોગના) બેધાન-પણાથી તે ભાર અને સખત આંચકો આપે છે. હું આનાં દર્શાવ આપતો નથી (આપવાની જરૂર જોતો નથી); કારણ કે તે અસંખ્ય છે.

૨૩ સંચયન* : એકવચન અને બહુવચનની અદલતબદલી

તું ભૂલે છે કે સંચયન, પરિવર્તન, પરાક્રમ, સાર એ અલંકારો; ગૌરવપ્રદ પ્રભાવ, ઉદાત્તા અને ભાવો-

૬૨ : વિશ્વમાનવ

ર્મિની અસર નિષ્કળવનારાં બળવાન સાધનો છે. ફક્ત એ જુઓ કે વિલક્ષિત, કાળ, પુરુષ, વચન અને જાતિના પરિવર્તનથી અભિવ્યક્તિ કેટલા ટ્રેનિશ્મથી ગુચાલ છે અને જીવંત બને છે! વચનની બાબતમાં હું કારણતરક કહી શકું કે પરિચ્છેદની આલંકારિક ગુણવત્તા દેખીતા સ્વરૂપમાં એકવચન હોય તેના શબ્દોથી જ માત્ર વધતી નથી; પરંતુ બરાબર નિરીક્ષણ કરતાં જણાય છે કે તેનો અર્થ બહુવચનનો હોય છે જેમ કે :

'અસખ્ય જનસમૂહ સહસા સમુદની ખાડી પર એક સાથે પોકારી ઊઠ્યા :
'ટયૂની એ રહ્યો!'' +
પરંતુ, વધારે ધ્યાનપાત્ર તો એ છે કે, કેટલીક વખત એકવચનને સ્થાને બહુવચનના પ્રયોગની વધુ ઘેરી અસર હોય છે, અને બહુવચન દ્વારા સૂચિત સંખ્યાના આધિ-ક્યથી વધુ પ્રભાવિત કરે છે. ઇપિપસે ઉચ્ચારેલી સોફો-કલીઝની^૧ કેટલીક પંક્તિઓ આતુ^૨ દર્શાવે પૂરું પાડે છે.

'.....ઓહ, હમ, હમ,
તે' મને જન્મ આપ્યો, અને જન્મ આપીને
એ જ બીજને પુનઃ પ્રકટ કયું' કે,
પિતા, ભાઈ, પુત્ર બધાં જ,
પત્ની, માતા અને પુત્રી પણ
એક જ લોહી છે,—બધાં તિરસ્કારપાત્ર નામે!
અને માનવજાતનાં કેવાં કેવાં હીન કાર્ય હોય છે' x
આ બધું જ એક જ નામ અભિવ્યક્ત કરે છે, અને તે ઇપિપસ અને બીજી બાજુ જોરેરડા. પરંતુ આ બધા માટે બહુવચનનો પ્રયોગ કરવાથી, હુબાંચની પણ અધિકતા સમાય છે. એકવચનને સ્થાને બહુવચનના પ્રયોગની અસર આ એક પંક્તિમાં પણ છે :

* Polypytoton : ખૂબ ઓછાસ રીતે કહીએ તો Polypytoton માં એક જ પદ માટે એક કરતાં વધારે વિભક્તિઓનો ઉપયોગ થાય છે; પરંતુ કોનન્નઈનસ તો વચન, પુરુષ, કાળ અને જાતિના પરિવર્તનથી જે ભાષાકીય અસરો થાય છે તેનો પણ આમાં સમાવેશ કરે છે.

+ લેખક અજ્ઞાત, કદાચ 'ઇલિયડ'માંથી પૃ. ૫૨૩-૨૪. માછીમારો ટયૂની નામની માછલી જોઈ આત્મ પોકારી જાહે છે એ સંદર્ભ હોય.

x 'Oedipus Tyrannus' : ૧,૪૦૩.

“હેક્ટરો અને સેરપીઓના આગળ વધતા આવ્યા.”^૧
અને ‘પેટ્રોના એથેન્સપ્રાસીઓ વિશ્વના, મે’ બીજો
પણ ટંકેલા પરિચ્છેદમાં આ જ વાત દેખાવ છે.

‘ન કોઈ પીચોપ્સીઝ, ન કોઈ ફેમસીઝ,
ન ઇન્ફેસ્ટ્રીઝ અને ડેનેઈ, અથવા કોઈ
અર્ધર આપણી સાથે અહીં રહેતા નથી;
પરંતુ બજારના લોકીમિત્રણ વિનાના આપણે
શુદ્ધ ગ્રીકો અહીં વસીએ છીએ. ઇલાદિ ઇત્યાદિ’ +
સ્વાભાવિક રીતે જ સંસ્કારાત્મક નામોને આ રીતે એક
પછી એક સમૂહમાં એકત્રિત કરવાથી નિષ્પ આપણા
કાન પર વધુ પ્રભાવક અસર કરે છે. પરંતુ આ માત્ર
એવા વખતે જ કરવું જોઈએ, જ્યાં નિષ્પણું વિસ્તૃતી-
કરણ અથવા બાહ્ય અથવા અનિચ્છીકૃત અથવા
ભાવાવેગ પૈકી કોઈ એક અથવા વધુ માટે અવકાશ
હોય. કારણ કે, આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે દરેક
વખતે ‘અધે જ ઘંટડીઓ બાંધવી’ * તે કેવળ આડંબર
લાગે છે.

૨૪ સંચયન : બહુવચનનું એકવચન

બીજી બાજુ વળી, તેથી વિરુદ્ધ રીતે બહુવચનનું
એકવચનમાં પરિવર્તન, કેટલીક વખત ઉદાત્તાની તરી
આવે તેવી અસર નિષ્પાવે છે. ડીમોરશનીઝ કહે છે :

‘તે પછી આખું પેલોપનીસસ પરખર વિરુદ્ધ પડી
ગયું’^૨ વળી આ જુઓ : ‘જ્યારે ફીનીકસે તેનું નાટક
‘મિલેટસની હાર’ પ્રસ્તુત કર્યું’ (ભગ્યું) ત્યારે આખું
પ્રેક્ષકગૃહ આંધુ સારવા લાગ્યું.’^૩ સંખ્યાની બહુસંખ્યાને
એકવચનમાં સમાવી દેવાથી એકત્વની પ્રમળ છાપ પડે
છે. મારી દૃષ્ટિએ બંને ઉદાહરણમાં વિશિષ્ટ અસરનું
એક જ કારણ છે. જ્યાં શબ્દો એકવચનમાં હોય અને
તેને બહુવચનમાં ફેરવી નાખવા, તે લાગણીને અણધાર્યો
ઉત્કેષ સૂચવે છે. જ્યાં શબ્દ બહુવચનમાં હોય ત્યાં
અસંખ્ય વ્યક્તિઓને માટે બહુ સુંદર એકવચન પ્રયોગ
તે વિરોધી પરિવર્તન છે, જે આશ્ચર્યની અસર નિષ્પાવે છે.

૨૫. સંચયન : કાળનું પરિવર્તન

વળી, તમે ભૂતકાળમાં જતી ગયેલી બાબતોને જ્યારે
વત્સારે વર્તમાનમાં બનતી હોય તેમ પ્રસ્તુત કરો છો.
પારે તમે પરિચ્છેદને નર્મી કથનાત્મક સ્વરૂપમાંથી વાસ્ત-
વેક ચિત્રાત્મક, કિષાત્મક રૂપમાં ફેરવી નાખો છો.

એનાફને^૪ કહે છે : ‘કેમકે સાવરસના ઘોડાની નીચે પડી
ગયો છે, અને ચળવળ રહી હોવાથી તેની તકવાર
ઘોડાના પેટમાં ખોરી દે છે. ઘોડો કૂદે છે અને સાવ-
રસને ઉચ્છવાવી પાડે છે અને તે જમીન પર પડે છે.’^૫
થુસિડીડીઝ^૬ આ પ્રકારની રચનાને ખાસ શોખીન છે.

૨૬ સંચયન : યુરુપનું પરિવર્તન

તેવી જ રીતે, યુરુપમાં થતું પરિવર્તન પણ અસર-
કારક બને છે; જે યોગ્યને ધણીવાર એવા અનુભવ
કરાવે છે કે તે ઘેરા ભવની વચ્ચે ફરતો હોય :

‘તું કહેશે કે ચિંતાસહિત અને ગમરાયા વિના
તેઓ બધા યુદ્ધમાં બિગ્યાસ અને પ્રયત્ન વેગથી
તેઓ સંધાઈમાં ભસ્મા.’^૭

અને પછી એરટસની^૮ આ પંક્તિ :

‘તે મહિનામાં તોફાની સાગરને ભરાસે
તારી ભત સોંપીશ નહીં.’^૯

હેરોડોટસ^{૧૦} પણ આ રીત ધણીવાર અજમાવે છે :
‘એલિક્ઝાન્ડરના નગરથી ઉપરની બાજુ, એકસરખું સમતલ
મેદાન આવે ત્યાં સુધી તું સફર કરજો; અને આ મેદાન
પાર કર્યા પછી, તું’ બીજા જલાજ પર ચડજો અને બે
દિવસ સુધી સફર ખેડજો. તે પછી તું મેસોર્પ નામના
એક મહાનગરે પહોંચજો.’^{૧૧} મિત્ર, તું જોઈ શકશે કે,
તે કેથી રીતે તને કલ્પનામાં એ પ્રદેશમાં ખેંચી લઈ
ગય છે, અને કાનથી સાંભળેલાને દરપરખમાં ફેરવી

÷ હેક્ટર અને સેરપીઓનું યુગ્મવાતી રીતે બહુવચન.

● લેખક અદાત છે.

+ ‘પેટ્રોકલ્ટ’ ‘Menexenus’ માંથી પૃ. ૨૪૫ D.

* અહીં ૨૦૪ થયેલું ૩૫૩ યુદ્ધ માટેના ઘોડાને વિશ્રુતિત
કરવા બાંધવામાં આવતી ઘંટડીઓનું છે. રોમન
આ પંક્તિનું ભાષાંતર આ રીતે કરે છે : ‘દરેક
વખતે આ પ્રકારની અતિ વિશ્રુતિત શૈલી અત્યંત
આડંબરી લાગે છે.’

× ‘De Corona’ : પૃ. ૧૮.

+ હેરોડોટસ : ૬, ૨૧.

* એનોફલક્ટ ‘Cyropedia’ : ૭, ૧, : ૩૭

+ ઇલિઅડ : ૧૫, ૬૯૭.

× ‘Phaenomena’ : પૃ. ૨૮૭

* હેરોડોટસ : ૨, ૨૯.

નાંખે છે. આવા બધા પરિચ્છેદો વાંચકને તેના જ પુરુષમાં સીધા સંબોધાયેલા હોવાથી, વલ્લભ કાવ્યની બરાબર મધ્યમાં તેને લાગી મૂકે છે. જ્યારે તમે સમગ્ર ઓતાવળને નહીં પણ તેમાંની એક વ્યક્તિને સંબોધી રહ્યા હો, જેમ કે :

‘પરંતુ તમે દાયકાઓના પુત્ર વિશે એ જાણી શકશો નહીં કે તે કયા સૈન્યને પક્ષે લડે છે.’
ત્યારે તમે, જે તેને આ પ્રકારની વ્યક્તિગત અપીલથી ઉત્તેજિત કરો તો વધારે પ્રબળ અસર કરી શકશો; વધુ સત્ત્વ - એકાગ્રચિત્ત અને સક્રિય રસથી સભર કરી શકશો.

૨૭ સંબંધન : પ્રથમ પુરુષમાં થતું પરિવર્તન

દૈનિક વખત લેખક કોઈ ત્રીજી વ્યક્તિ (પાત્ર) વિશે નિરૂપણ કરતાં કરતાં સહસા પરિવર્તન કરી પોતાની જાતને તેમાં મૂકી દે છે. (ત્રીજા પુરુષમાંથી પરિવર્તન કરી પહેલા પુરુષમાં કામે છે,) આ રીતનો અગ્રકાર એક રીતે ભાવાવેગનો વિસ્ફોટ છે :

‘હર હર સુધી પડ્યા પાડ્યા છુલક અવાજથી ચેતવણી આપતાં, હેકદરે દાયવાસીઓને, લોહીથી ખરાયેલા ભંગારને છોડી, તરત જ જહાજ પર હોડી આપવા ઘોષણા કરી. અને જે કુ કોઈને પણ સ્વેચ્છાએ જહાજ સિવાય અન્ય જોઈસ તો કું તે જ કાણે તેને કણી નાંખીશ.’*

અહીં કવિએ સમુચિત રીતે જ નિરૂપણનો ભાગ પોતે રાખ્યો છે, અને પછી સહસા કદી જ ચેતવણી વિના ફેદ નાવક પાસે તીક્ષ્ણ ચેતવણી ઉત્તારાવે છે. અહીં ‘હેકદરે આમ આમ કું’ એમ જે તેણે {કવિએ} પોતે રજૂઆત કરી હોત તો તે ટાહાણ બની જાત. પરંતુ, છે તે પ્રમાણે પરિચ્છેદના સ્વરૂપના પરિવર્તનમાં, વક્તાના પરિવર્તનનો કવિએ કરેલો ફેરફાર આગળથી સ્વયંવાર્ધ જાય છે, તેથી આ અગ્રકારનો ઉપયોગ સમુચિત ત્યારે જ અને છે જ્યારે, (પ્રસંગની) કોઈ આક-

સ્મિક કટોકટી (તું નિરૂપણ) લેખકને વિશ્વંસ કરવાની તક પણ ન આપે; પરંતુ એકથી બીજા પુરુષમાં પરિવર્તન કરવાની ફરજ પાડે. હેકટીઅસમાં આ તું ઉત્તર હરણ થયે છે :

‘સીકસે આ બાળતને વિપરીત રીતે લીધી. અને તરત જ હેરાકલીડાના વંશજોનો દેશ છોડીને ચાલ્યા જવાનો આદેશ આપ્યો : “તમને સહાય કરવી એ મારી સત્તામાં નથી તેથી, જે તમે જાતે જ તમારી જાતને ખતમ કરવા અને મને કષ્ટ આપવા ત માગતા હો, તો કોઈ બીજા દેશમાં ચાલ્યા જાવ.”

ડીમોસ્થનીઝેર તેના ‘એરિસ્ટોગોનપ્ટન’ માં ભાવાર્થની ત્વરિતતા દર્શાવતા, પુરુષના પરિવર્તનનો જરા છુદો રીતે ઉપયોગ કર્યો છે : ‘તું’ તમારામાંથી કોઈ પણ આ કુટુંબ, નીચ અને શરમજનક પ્રાણી (માનવી) નાં ધાતપી કાર્યો માટે ધૂણા અને કોષથી વિશુદ્ધ નહીં થાઓ ? તમે, જે તરછોડાયેલા માનવો, કે જેની માથું પર કોઈ નિષંકળ નથી, અને જે સહેલાઈથી ખુદી થકે તેવા દરવાજા અને આશ્ચર્યમાં પૂરી દેવાઈ નથી...’* તેનો જે આશય હતો તે તેણે પૂરો કર્યો નથી, અને ભાવાર્થને અપૂર્ણ રાખી, તેણે એકાએક ફેરફાર કર્યો છે અને કોષમાં આવી જઈ, એક જ વાક્યને બે પુરુષમાં નોડી નાંખ્યું છે. તે કહે છે, ‘તે કે જે - તું’ જે તરછોડાયેલા.....’* આ રીતે, એકે પોતાના કથનને અદ્વિતી નાંખ્યું છે, અને એમ કામે કે, એરિસ્ટોગોનપ્ટનને તેણે છોડી દીધો છે, છતાં ભાવાર્થની તીવ્રતાથી તે તેનાં કથનને (એરિસ્ટોગોનપ્ટન) પ્રતિ વધુ વેગપૂર્વક વ્યક્ત કરે છે. આ જ વસ્તુ લગભગ આ જ રીતે પીનિસોપીના લાપણમાં આવે છે :

(ક્રમશઃ)

* કવિઅક : ૫, ૮૫.

* કવિઅક : ૩૫, ૩૪૬-૮.

+ ડીમોસ્થનીઝ કૃત ‘Aristogeiton’ : ૧, ૨૭.

(પાન ૪૦ નું ચાલુ)

તારા 'નું' અને તેમના પત્રોનું' અને કાકાસાહેબના પત્રોનું' પત્રોમાં સહજ એવી આત્મીયતા પ્રગટ કરતું અવલોકન છે.

શ્રી ઉમાશંકર માત્ર સાહિત્યની લીલામાં આખદ નથી રહેતા આપણા દેશના બજકે માનવજાતિના 'કુશળ-ક્ષેમ' અંગે ચિંતા કરનારામાંના એક છે. એ વિશાળ સંદર્ભમાં પણ જુએ છે. ભારતીય ઇતિહાસ કે સંસ્કૃતિ વિષે તેઓ અનુરાગથી લખે છે. અને તેમાંય તત્ત્વપરક ઇતિહાસવિદ કરતાં પોતાની રીતે એ ઇતિહાસને જુએ છે. આરંગેશ્વરીની વાત એક નૃત્યકલાવિદની હૃદયસ્પર્શી નહિ, કલાના સહૃદયી ભોક્તાની રીતે કરે છે.

'પ્રતિશબ્દ' એ અભિનુચિની કક્ષામાં આવતો અંશ છે. કેટલાક લેખો નોંધ જેવા લાગવાનો સંભવ છે. પણ અમાઉ કહ્યું છે તેમ આ સંગ્રહને માટે 'વિવેચન' અભિધાન જરા શુદ્ધ લાગે છે. અહીં એક સજ્જના હૃદયનો પમરાટ સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે.

૧૯૬૭માં અંશસ્થ થયેલું 'વિવેચનસાહિત્ય પ્રમાણ-માં' અદ્ય ૪ ગણાય. આપણા સમિત વિવેચનની ગતિ-

વિધિનો દિશાસંકેત મળવો મુશ્કેલ છે. સદ્દશાગ્રે 'ઉપહાર' જેવા અંશમાં જૂનીનીની બધી કલ્પનાનો સમાવેશ એના અણુચાર આપી શકે.

સૈદ્ધાન્તિક વિવેચનનો તો લગભગ અજાવ જ રહેવાય. વ્યાવહારિક વિવેચનમાં પણ વિવેચનાનાં બધાં એળવરો પ્રવૃત્ત થતાં લાગતા નથી. કવચિત્ માત્ર વૈયક્તિક પ્રતિભાવ વિવેચનમાં પપવા લાગે એવી સ્થિતિ છે. એકાદ વિધાન ફટકારવામાં આવે છે, તેને 'વક-આછેટ' કરવામાં નથી આવતું. તેથી વિવેચનને ઉપકાર થતો નથી વિવેચનની પરિભાષા અંગે પણ સંતેજા ભગત થવાની જરૂર છે. આપણી વિવેચના 'ડિમાન્ડ સપ્લાય'ના સિદ્ધાંત પર ચાલવાની ચિહ્નો છે. ખાસ કરીને યુનિવર્સિટીલેવેલે અભ્યાસક્રમમાં આવતા કવિઓ લેખકો વિષે જ - અધ્યાપનના આનુષંગિક કળા રૂપે કહો - (કે પછી શુદ્ધરંગિરાના અને તેમણે અમુક જ સાહિત્યકારો સુધી જ સીમિત રહેવાનું) હોય તેમ) વિવેચનો મળે છે.

આ સારા ચિહ્નો નથી.

ભાષા-સાહિત્ય સંશોધન

ચોગેન્દ્ર વ્યાસ

"સંશોધન એટલે સત્યનું' શોધન. સંશોધકોનું કર્તવ્ય છે કે તેમણે તથોની તપાસ કરીને સત્યની પ્રતિષ્ઠા કરવી" (પા. ૧૨) એવી સંશોધન અને સંશોધક વિશેની સમજૂતી આપીને "જ્ઞાનની જે શાખાઓમાં પ્રત્યક્ષ પ્રયોગો કરવાનું શક્ય નથી તેમાં ઐતિહાસિક પર્વોપલ્લ અને સમીક્ષાપૂર્વકની તુલના એ સંશોધનાત્મક તથો તારવવાનું સર્વોત્તમ કાર્ય છે" (પા. ૩૭) એવી વૈજ્ઞાનિક સંશોધન અને સાહિત્યિક તથા સાંસ્કૃતિક સંશોધન વચ્ચેની ભેદરેખા જે પુસ્તકમાં પાડી આપવામાં આવી છે તે "અન્વેષણ" પુસ્તકથી આ અવલોકનનો આરંભ કરીએ. ભેદ એવી સમીક્ષાપૂર્વકની તુલનાની મદદથી સંશોધનાત્મક તથો આ પુસ્તકમાં તથા "પુરાણોમાં શુદ્ધતાની આદિભ નતિઓ" પુસ્તિકામાં પણ તારવવામાં આવ્યાં છે એટલે એ અને પુસ્તકોનો વિચાર એક સાથે જ કરી શકાયો. (૧. અન્વેષણ. લેખક: શ્રી. ભોગીલાલ સોડેશરા. પ્રકાશક. આર. આર. શેઠની કંપની. કિં. રૂ.

૮-૭૫. પા. ૩૬૨. સંપ્રેમર '૬૭. રૂ. પુરાણોમાં શુદ્ધતાની આદિભ નતિઓ. લેખક: શ્રી કે. કા. શાસ્ત્રી પ્રકાશક: શુદ્ધતા વિદ્યાપીઠ. કિં. રૂ. ૧-૦ પા. ૨૩ '૬૭) પહેલા પુસ્તકમાંના કેટલાક લેખો આલોચનાત્મક અને ભે-એકે તે મોટેલાગે પરિચયાત્મક છે. એના પ્રકાશકે "આ સંશોધનાત્મક અને આલોચનાત્મક લેખસંગ્રહ" વિષે ધણા પ્રશંસાના ઉદ્ગાર કાઢ્યા છે. (શોધ સમય પછી પુસ્તક પ્રકાશન, 'આસિકોનું' પ્રકાશન અને અવલોકન તથા સમીક્ષાઓનું' લેખન એક જ બક્તિ કરવા મડિ એનું થાય તો નવાઈ નહીં) આપણે પેલા આલોચનાત્મક લેખો અને પ્રકાશકના પ્રશંસાના ઉદ્ગારો જાતમાં રાખીને આમાંના સંશોધનાત્મક લેખો તરફ વળીએ.

સાહિત્ય, ચિત્ર તથા શિલ્પ પ્રગ્નના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસને ઉકેલવામાં કેવી રીતે મદદ કરે તેની પરોપલ્લા ઉદાહરણો સમિત કરીને લેખકે ઐતિહાસિક તથોનું' સંશોધન બીજા જ લેખમાં કમીનું' આપણે ભેદશક્તિએ

છીએ. કાન્હડેપ્રબંધ કૌટિલ્યનું ‘અર્થશાસ્ત્ર’ ધોળકાના, વાઘેલા રાણા લવણપ્રસાદ અને તેના પુત્ર પીરલવણ વિશેનો પ્રબંધ, પ્રાચીન નેન લેખસંગ્રહ-ભાગ-૨, લેખાંક ૪૪૯ માંની પંક્તિઓ અને ઇડર પાસે બીલોડા તાલુકાના બુવનેશ્વર મંદિર સામેના ગોસ્વીધર મંદિરની ભીતમાંના શિલાલેખ વગેરેમાંથી ઉદાહૃત અને સમર્થિત કરીને લેખકે એક ઐતિહાસિક તથા પ્રા. દોરજગણિ સં. દ્વિત્વ રાજ્યાન્વિતે તારવી બતાવ્યું છે. ઉપરાંત સ્પર્ટામાં પણ બે રાખેના અમુક એક સાથે દેતો તેવી તુલના કરીને સાહિત્ય અને ઇતિહાસના તુલનાત્મક સંશોધનની લાક્ષણિકતા તેઓએ બતાવી છે. એ જ રીતે “વેદોમાં સમાજ અને રાજ્યની રક્ષા” લેખમાં વૈદિક સાહિત્યને આધારે તત્કાલીન રાજનીતિ અને દંડનીતિના ખ્યાલ, “અથર્વણુ આયો” લેખમાં અથર્વવેદને આધારે અથર્વણુની સંસ્કૃતિના ખ્યાલ, “શાન્તિપદ”ને આધારે મહાભારતકથાની રાજનીતિના ખ્યાલ અને “પાતિભોક્ષ”ને આધારે બૌદ્ધ શ્રમણ સંઘના ઠીક ઠીક વિહારોના સ્વરૂપનો ઇતિહાસ રચી શકી આવ્યો છે, આમ સાહિત્યની મદદથી ઇતિહાસનાં પડોને ઉઠાવવાનો પ્રયત્ન તેમણે કર્યો છે. તો પાટકીપુત્ર ઉજ્જવિની, ચાંપાનેર, વાંજગર અને અમરકાંત (અણ્ણિકલવાડ પાટણ) વગેરેના ઇતિહાસનો ખ્યાલ આપવામાં પણ ભાષા-સાહિત્યનો ઉપયોગ તેમણે કર્યો છે. ભારતનું વહાણવટું અને નૌકાસેનનો ખ્યાલ સાહિત્યમાં ક્યાં ક્યાંથી મળે અને સુશ્રુત-કારમીરના સંશોધનાં પ્રમાણો સાહિત્યમાંથી કેવાં શોધી શકાય એની વ્યવસ્થિત માહિતી તેમણે રજૂ કરી છે. જમ્મુ શાહ અને શાન્તિદાસ ઝવેરી જેવા ચિરંમુરણીય વેપારીઓ અને મહેતા ધ્રિવરાસ તથા રાજા હમિદરામ જેવા મહાત્માઓએ આપણી સંસ્કૃતિના પ્રતિનિધિઓ છે. તેમાંનાં બહુમતિ સાહિત્ય અને તવારીખોને આધારે તેઓ રચી રચ કરી આવે છે. આમ આ સંગ્રહમાંના મોટાભાગના લેખોમાં કોઈપણ પ્રગળા સંસ્કૃતિક ઇતિહાસના સંશોધનમાં સાહિત્ય કેવું પૂરક અને ઉપયોગી હોઈ શકે તેની પ્રતીતિ કરાવતું સંશોધન મળે છે.

આ પુસ્તકનાં ૨૪૧ થી ૩૧૨ સુધીનાં બધાં પાનાં-ઓમાં “ભાષા” વિશેની વિચારણા અને સંશોધન મળે છે. ખાસ કરીને કેટલાક વિશિષ્ટ શબ્દપ્રયોગોનું તેમણે કરેલું સંશોધન ખ્યાન બેચે છે. “કાન્હડેપ્રબંધ” ત્રણ

વિશિષ્ટ શબ્દપ્રયોગોમાં લેખક અનેક પ્રાચીન મધ્યકાલીન ગ્રંથોમાંથી સમર્થન મેળવીને “જેટ-જેટ” નામ તરીકે ‘વિલંબ’ અને કિંવાપદ તરીકે “વિલંબ કરવો”- એ શબ્દપ્રયોગના અર્થને, પ્રતિષ્ઠિત ઉપરથી કિંવાપદ પદવ ના અર્થને, “મહાસાવનિક ઉપરથી મસાહણી અને મસાણી શબ્દનો અર્થ ‘મુખ્ય સેનાપતિ’ તેઓ દર્શાવે છે. આ ઉપરાંત છાંત્રી, ડીડી-છેલખટાઉ, દોમલો-દોમલો (સં. કુતિ > પ્રા. દિલ્હી- સામગ્રાની ખતક કે મોટી મચક), દીકોલી-દીકોલી-દીકોલી- વેચી શકાય તેવાં મિથકનરૂપ હાસદારીઓ, સામિસાલ-રવામીશ્રેષ્ઠ વજાર-સંગીનકાર, ફિરાટ-વેપારી જેવા શબ્દોમાંથી કેટલાકના પ્રચલિત અર્થોને પુષ્ટિ આપતાં ઉદાહરણો આપ્યાં છે તો કેટલાક શબ્દોના પ્રચલિત અર્થો કેવાં હલ્લાનાજન્ય છે એમ દર્શાવી સોદાહરણુ તેના સંદર્ભો આપીને તેના શોધ અર્થનું સ્પષ્ટીકરણ તેઓએ કર્યું છે તો શ્વેતમિત્ર અને કટરિ-કટરે જેવા શબ્દપ્રયોગોના કિસ્સાઓમાં કેટલાક અનુમાનો તેમણે રજૂ કર્યાં છે.

જ્યાં વધુ ગ્રંથોમાંથી સમર્થન મળી શક્યું હોત તેવા દાર્શનિકાના ઇતિહાસમાં માત્ર ‘કાન્હડે પ્રબંધ’નાં ઉદાહરણુથી જ લેખક મર્યાદાયું છે. તેવા કિસ્સાઓને બાદ કરતાં ઉપર ઉદાહૃત કર્યાં તેવા લેખોમાં તેમણે ‘સંશોધન’ વિશેની સૂચનાત્મક આપેલી સમજને તમણે કે ચરિતાય’ કરી છે અથવા ઉદાહૃત કરી છે એમ નિઃસંકપણે કહી શકાય એમ છે. અસમ્પત, એક કેહાણે તેમણે ખેડવાળા બાલણુની ત્રણ અટકો વાગવ્યાપારની દૃષ્ટિએ તપાસી છે એમાં સેક્ત અને ડચાકને વાગવ્યાપારની દૃષ્ટિએ તપાસી છે એમ કહી શકાય. પાકો શબ્દકે અટક દંડાવક ઉપરથી આવી એવું તે અટકે ધરાવનાર કહે છે એવી માહિતી તો કોઈપણ આપી શકે. પણ મુખ્યત્વે આપણે જેવું એમ તેઓ બંધા બીતરીને તથ્યને-સત્યને બહાર લાવ્યા છે.

ભાષાના અભ્યાસીઓનું ખાસ ધ્યાન બેચે એવા બે લેખો આમાં છે. “ભાષા અને વ્યાકરણ” અને “ભાષાવિજ્ઞાન અને અન્ય વિદ્યાઓ.” પહેલા લેખમાં લેખક કહે છે તેમ તેમણે “એન્સાક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકા” (૧૧ મી આર્દિસ)ના ‘આમર’ એ લેખનો આધાર લીધો છે અને વ્યાકરણ તથા ભાષા વિશેના કેટલાક વિભાવોને ઐત્થાનિક રીતે તેઓ રજૂ કરી

શક્યા છે. પણ “વ્યાકરણમાં ભાષાની વ્યવસ્થા છે.” (પા. ૨૪૦) (ખરી રીતે, વ્યાકરણ ભાષાની વ્યવસ્થા સમજાવે છે એમ લખવું જોઈએ) “અને સાચા અર્થમાં તર્કશાસ્ત્રના જેવી જ ચિન્તનશક્તિને વ્યવસ્થિત અને સ્પષ્ટ કરનારી વિદ્યા છે.” (પા. ૨૪૦) જેવાં વિધાનોમાંથી એવા અર્થ જનિત થવાનો ભાવ છે કે ભાષાની વ્યવસ્થા વિશે શીખવા ભાષ્યોમાં વ્યાકરણ પાસે જવું જોઈએ. “ભાષા ઉદ્ભવે અને અમુક કોટિ સુધી વિકસે એ પછી જ વ્યાકરણ રચાય” (પા. ૨૪૦) જેવા વાક્યમાં દરેક તબક્કે ભાષા સંપૂર્ણ જ હોય છે અને ગમે તે તબક્કે તેનું વ્યાકરણ રચી શકાય તે વૈજ્ઞાનિક વિજ્ઞાનને વીસરી જવામાં આવ્યો છે. ભાષાના વિકાસના ખ્યાલે આપણે ત્યાં કેટલા જોડાં મૂળિયાં નાખ્યાં છે તેનું આ દર્શાવ થઈ શકે. “વ્યાકરણ તેનું (ભાષાનું) પૃથક્કરણનું શરૂઆત છે. (પા. ૨૪૦) એવા વૈજ્ઞાનિક વિધાન પછી તરત જ “ભાષામાં સ્વાભાવિક રીતે અક્ષરોમાંથી શબ્દ બને છે. અને ભાષા બોલનાર વ્યક્તિ શબ્દોમાંથી સહજભાવે વાક્ય બનાવી તેનો પ્રયોગ કરે છે, જ્યારે વ્યાકરણમાં ખાસ કરીને આપણી ભારતીય આર્થ ભાષા-એના વ્યાકરણમાં — અક્ષરવિચાર, શબ્દવિચાર એ પ્રમાણે વિચારણા આવશ્યક બને છે” (પા. ૨૪૦) એવું વાક્ય આવે છે, આ વાક્યનો અર્થ તો એ થયો કે દરેક ભાષાનું પૃથક્કરણ જુદી જુદી રીતે કરવું પડે. આવાં અસ્પષ્ટ અને ગૂંચવણમાં નાખનાર વિધાનો વાચકને કેવી મુશ્કેલીમાં મૂકે ?

આના પ્રમાણમાં “ભાષાવિજ્ઞાન અને અન્ય વિદ્યાઓ” લેખ ઓછો અસ્પષ્ટ છે. એમાં વ્યાકરણ વિશેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આ વિધાનમાંથી મળે છે : “જનિત્યો અને શબ્દોની સામગ્રી વ્યાકરણ એકત્ર કરે છે તથા બે ભાષાની તંત્ર-રચના સમજાવે છે” અદ્યતન, આ લેખમાં પણ આદિ-વાસી સમાજની સંસ્કૃતિના અધ્યયનમાં ભાષાવિજ્ઞાનનો એક ખાસ ઉપયોગ છે. (પા. ૨૫૦) જેથી ઉક્તિ અથવા અભ્યાસિ (દારણ કે કેર્મ) પણ સમાજની સંસ્કૃતિમાં એનો ખાસ ફાળો હોય જ અથવા તો “અહીં ‘શબ્દ’નો અર્થ ‘જનિત’ છે” જેવાં વિધાનો મળે છે. શબ્દનો અર્થ જનિત છે એમ કહેવું પડે છે એવું દારણ આપણે ત્યાં મોટા ભાગના અભ્યાસીઓએ દહુ સુધી શબ્દ અને અર્થના જોડાને અજાણ નથી કદ્યું એ

છે. સમીકરણ કરવું જ હોય તો વાચકજનનિ + અર્થ = શબ્દ એ રીતનું કરવું જોઈએ. વળી આ લેખમાં લેખક ભાષાવિજ્ઞાન સાથે મનોવિજ્ઞાનનો તર્કશાસ્ત્ર-દિલ-સંદર્ભ, ઇતિહાસનો, બોલોતો, શરીરવિજ્ઞાન કે શરીર-ક્રિયાવિજ્ઞાનનો અને ભૌતિક વિજ્ઞાનનો સંબંધ સમજાવે છે. એના કરતાં તો ભાષાવિજ્ઞાન એ પોતે Anthropology નામના વિજ્ઞાનની એક શાખા છે અને એમાં cultural anthropology ની ત્રણ શાખાઓ— ૧. એથનોલોજી ૨. આર્કીઓલોજી અને ૩. ડિંગીસ્ટ્રિક્સ—માંની એક છે એમ સ્પષ્ટ કદ્યું હોત તો અન્ય વિદ્યાઓ સાથેનો સંબંધ સદજ રીતે સમજાવી શકાત. વળી આજકાલ Symbolic logic અને electronics જેવી વિદ્યાઓ સાથે પણ ભાષાવિજ્ઞાન સંકળાઈ ગયું છે તેની તો વાત જ નથી.

“પુરાણોમાં યુગરાતની આદિમ જાતિઓ” એ તો નાનકડી પુસ્તક છે. એમાં ભાષા-સાહિત્યનાં પુસ્તકોની મદદથી સશોધાવેશ આદિમ જાતિના મૂળ વિશેનાં બે વ્યાખ્યાનોનો સમાવેશ થાય છે.

પહેલા વ્યાખ્યાનનું મુખ્ય ફક્ત “કોળી” વિશે એમણે આપેલું સંશોધન છે. માકડેય પુરાણમાંથી ‘સપ્તશતી’ કૌલો અને રાજ્ય મુરઘનો વિગ્રહ ચીતારાયો છે તેની વિષયો આપીને સં. કૌલિક > પ્રા. કૌલિકો > અપ. કૌલિક ઉપરથી કોળી શબ્દની વ્યુત્પત્તિ તેમણે સાધી બતાવી છે. બીજા વ્યાખ્યાનમાં વિગતપૂર્ણ રીતે લેખકે પુરાણોના આધારે ઉપર “કૌલ” “પુલિંદ” “નિયાદ-નિપથ” “શબર” “બર્બર” અને “શદ્રા-ભીરો” એ અપેક્ષિત પ્રભ વિશે માહિતી આપી છે. આમાં વિષ્ણુપુરાણ, માકડેય પુરાણ, મત્સ્યપુરાણ વગેરેનાં પ્રમાણો ઉપરાંત ઐતરેય બ્રાહ્મણ, મહાભારત જેવા પ્રાચીન ગ્રંથો અને ટોલેમી અને પેરિપ્લાસ જેવા વિદ્વાનોનાં અવતરણો પણ તેમણે ટાંક્યાં છે. યુગરાતની સરહદની ભીત્ર પ્રભ વિષે તેઓ કહે છે કે એ ‘આદિમ-વાસી’ બીજા વર્તમાન જાતિઓની હુલનાએ છે પણ આદિ-વાસી નથી, સાચા અર્થમાં તો એ પ્રાચીન વસાહતીઓ જ છે” ત્યાં લેખકની સૂક્ષ્મ સંશોધક દૃષ્ટિનાં ફર્શન થાય છે. તેઓ દૈદ્ય અને વાદવો આપેતર નથી તે પણ સ્પષ્ટપણે સમજાવે છે.

ઉપર જોઈએ એ બંને પુસ્તકોમાં લેખકોની પથેપક

સૂક્ષ્મ સંશોધક દૃષ્ટિનો ખ્યાલ આપ્યા વિના રહેતો નથી. એમણે ભાષા-સાહિત્યના સંશોધનનો ઉપયોગ સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ માટે કર્યો છે એ નમૂનારૂપ બની રહે એમ છે. એ ઉપરાંત ડૉ. સારેસરાએ જે કેટલાક વિશિષ્ટ સમ્બંધોની વિગતપૂર્ણ ચર્ચા કરી છે એ આપણે ત્યાં ભાષાવિજ્ઞાનમાં હજી જે આરંભતું કાર્ય થઈ રહ્યું છે તેમાં ઉમેરો કરે એમ છે. અલગત, એ સમ્બંધોને વ્યક્તિગત તપાસના ઉપરાંત ભાષાના માગખાના પરિવર્તનમાં એનો ફાળો દર્શાવ્યો હોય તો ખાસ કરીને ઐતિહાસિક ભાષા-વિજ્ઞાનના ખેતરમાં એથી જરૂર ઉમેરો થાય.

આ વરસમાં આમ તો મધ્યકાલીન કવિઓની ઘણી કૃતિઓનાં સંપાદનો (ખાસ કરીને વિદ્યાધીઓને લખવામાં અમુક કૃતિઓ હોવાથી પુનઃસંપાદનો) થયાં છે. પણ સંશોધિત-સંપાદનોમાં આન ખેત્રે છે ત્રણ અમૂલ્ય મધ્યકાલીન કવિઓની કૃતિઓનાં સંપાદનો :

૩. અખેગીતા. સંપાદક : શ્રી. ઉમાશંકર જોશી અને ડૉ. રમણલાલ જોશી, ગુજરાત યુનિ. પ્રકાશન, રૂ. ૨-૫૦ પા. ૧૪૦. ૧૯૬૭.

૪. દશમસ્કંધ-૧. સંપાદક : શ્રી ઉમાશંકર જોશી અને ડૉ. હરિવંશભાઈ ભવાણી, ગુજરાત યુનિ. પ્રકાશન, રૂ. ૪-૦૦ પા. ૨૬૨, પહેલો ભાગ પ્રકાશન : ફરો, ૬૬ - બીજો ભાગ પ્રેસમાં છે.

૫ નંદનત્રીસી અને કસ્તુરચંદની વારતા નંદનત્રીસી - સંપાદક : ઇંદિરા અચંદ કસ્તુરચંદની વારતા - સંપાદક : ડૉ. રમેશ ભાની પ્રકાશક : ભારતીય વિદ્યાભવન મુંબઈ, રૂ. ૧૦-૦૦ પા. ૨૦૦, ૧૯૬૭)

સૌથી પહેલું આન ખેત્રે એમાંની સંશોધન-પદ્ધતિ. ત્રણ સંપાદનોમાં કોઈ એક દસ્તાવેજને મુખ્ય ગણવામાં આવી છે. એ આધારની પાછળનાં કારણો સ્પષ્ટ છે. તે જૂનામાં જૂની હોય એ તો ખરું જ પણ એ ઉપરાંત ભાષાની દૃષ્ટિએ વધુ સંભાળથી લખાયેલી ભાગી હોય. "દશમ." માં જૂનામાં જૂની પ્રત વિ. સં. ૧૮૭૬ની ને મુખ્ય પ્રત ગણવામાં આવી પણ એના કારણે એ જૂનામાં જૂની છે એ ઉપરાંત "યુગાબલે સંભાળથી લખાયેલી" છે એ છે. "નંદનત્રીસી"માં 'ક' પ્રતને મુખ્ય ગણી છે કારણ "શામળના જ સમયમાં થઈ ગયેલા યુગાન આરોહના દાયકાની લખાયેલી છે." "કસ્તુર"

ચંદની વારતામાં ક પ્રત મુખ્ય તરીકે સ્વીકારાઈ છે તો અખેગીતામાં ક પ્રત 'ધની તુલનાએ એક વર્ષ' પાછળ હોવા છતાં લેખનપદ્ધતિ અને પાદશુદ્ધિની દૃષ્ટિએ ચંદિયાતી હોઈ તેને જ મુખ્ય આધારભૂત પ્રત તરીકે સ્વીકારી છે" મુખ્ય પ્રત ઉપરાંત "દશમ" માં અન્ય છ પ્રતોનો, "અખેગીતા"માં અન્ય ત્રણ પ્રતોનો "નંદનત્રીસી"માં અન્ય પાંચ પ્રતોનો અને "કસ્તુરચંદની વારતા"માં અન્ય છ પ્રતોનો પાદનિર્ણય કરવામાં અને પાદાંતરો નોંધવામાં ઉપયોગ કર્યો છે. પાદનિર્ણય કરવામાં કઈ દૃષ્ટિ હોવી જોઈએ તે વિશે "દશમ"ના સંપાદકોએ માનું એક વાક્ય ટાંકવું જોઈએ. જ્યાં 'અ'નો પાદ સંતોષકારક નથી. ત્યાં 'ક' તો આધાર લીધો છે. 'અ' ને 'ક' તો સમર્થન હોય એના પાદને કનચિત જ અસ્વીકાર્ય ગણ્યો છે" વળી "દશમ"ના સંપાદકોએ તો ઉપયોગમાં લીધેલી સાતે પ્રતોને અમુક અમુક જૂથમાં વહેંચીને પૈતાનિક પદ્ધતિ અખત્યાર કરી છે. આમાં સ્પષ્ટપણે ભાષાવિજ્ઞાનના reconstructionના વિચારે ભાગ ભજવી છે.

આ ત્રણે સંપાદનોમાં ભાષાની દૃષ્ટિએ એ એ સંપાદનના સંપાદકોએ કેવાં કેવાં વલણ અખત્યાર કર્યાં છે એ જાણવું સ્વપ્રદ થઈ પડે એમ છે. દશમના પાદમાં તત્સમોની ગાન્ય જોડણી નિમગ્ન તરીકે સ્વીકારી છે તો અધર્તત્સમો અને સંસ્કૃત બનાવેલાં કાંપિન વ્યુત્પત્તિના પ્રભાવવાળાં શબ્દરૂપો એમ ને એમ મૂળ પ્રમાણે રાખ્યાં છે. તત્સમોમાં પણ ખ ને સ્થાને જ્યાં જ્યાં પ (ખાસ-અનુપ્રાસની માત્ર હોય ત્યાં જ ખ-કાર) હોય ત્યાં પ રાખ્યો છે. અખેગીતામાં જે શબ્દો અત્યારે અધર્તત્સમ રૂપે પ્રચલિત કે પરિચિત ન હોય તેના શબ્દોની જોડણી બદલી તેને શુદ્ધ તત્સમરૂપે મૂક્યા છે "તદ્ભવશબ્દોમાં અત્યારે જ્યાં 'જ' અને 'ખ' પ્રચલિત હોય પણ જમને સ્થાને પ્રતોમાં 'ચ' મળતા હોય ત્યાં 'જ' અને 'ખ' ક્યાં છે" વગેરે સાતેક પ્રકારના ફેરફાર કર્યા છે તો વળી "નંદનત્રીસી અને "કસ્તુરચંદની વારતા"માં દસ્તાવેજો ને સંપૂર્ણ વફાદાર રહેવાનું વલણ છે. આ બધું જોતાં એટલું સ્પષ્ટ છે કે "અખેગીતા"ના સંપાદકોને સામાન્ય વાચકો નજર સામે છે. પરંતુ આનો જેમ ફાયદો છે એમ લખરચાન એ છે કે એ જમાનાની જે ભા. ની તેનો પરિચય વાચકોને થતો નથી અને

એ જમાનાની ભાષાના અભ્યાસના રસિધાને તો પછી મૂળ હસ્તપ્રતો જ જોવા જેવું પડે. આમાં ઉપયોગી ગણી શકાય એવા અને ખ્યાન ખેંચે એવા રસો ‘નંદ-બનીસી’ના સંપાદનકારે કાઢ્યો છે. પાઠમાં એમણે મૂળ પ્રમાણે જ ભાષા રહેવા દીધી છે પણ એ ઉપરથી એમણે એ સમયની ભાષાનાં લક્ષણો ઉપર ચરસ રીતે પ્રકાશ ફેંક્યો છે. એમણે એ ભાષાની દસેક લાક્ષણિકતાઓ બતાવી છે. એ બોલચાલની લાક્ષણિકતાઓ વિષયમાં બીતરી હોય એવું ‘બન્યું’ હોય અને ક્યારેક લેખન-પદ્ધતિની પણ એ વિશેષતા હોય એવું બને.

આ બધાં પુસ્તકોનું મુદ્દ્ય એ સંશોધિત-સંપાદનો છે એ રીતે તો હોય જ પણ એ ઉપરાંત આ સંપાદનો ઉપરથી એ સમયની ભાષા અને પ્રબળજન-સંસ્કૃતિ વિશે પણ ધણું સંશોધન થઈ શકે. ખાસ કરીને અપેંગીતા અને દશમ.માં અગત્યાનાં અને નંદમત્રિસી તથા કસ્તુર-ચંદની વારતાનાં લગભગ બધાં જ પાઠાતરો - પાઠબેદો પણ આખ્યાં છે તે ભાષાના અભ્યાસની દૃષ્ટિએ વધુ ઉપયોગી થઈ શકે. ક્યા ક્યા સમયમાં, ક્યા ક્યા સ્થળે એ હસ્ત પ્રતો લખાઈ હતી તેની આહિતી તો એમાં હોય છે. એટલે એ ઉપરથી એ સમયના બોલીબેદો - બોલીપ્રદેશોનો અભ્યાસ થઈ શકે. આ ત્રણે સંપાદનોનો ભાષાની દૃષ્ટિએ અભ્યાસ કરનાર પચાસ પચાસ વરસને અંતરે ભાષા કેટલા અને કેવા પરિવર્તનોભાષી પસાર થઈ તે તારવી શકે. (આખ્યાની ઈ. સ. ૧૬૦૦ની આસપાસની, પ્રેમાનંદની ઈ. સ. ૧૬૫૦ની આસપાસની અને સામળની ઈ. સ. ૧૭૦૦ની આસપાસની ભાષાઓ ગણાય) સામળ અને આખ્યાની કૃતિઓમાં અમદાવાદની તો પ્રેમાનંદની કૃતિમાં સુરતની એ જમાનાની ભાષાના સ્વરૂપના કોઈ બેદો ઉપર પ્રકાશ પડે છે કે કેમ તેની તપાસ કરી શકાય. એ ભાષા ઉપર એ એ કવિઓના વાચક-ઓના સમુદાય ઉપરાંત એમના નિરૂપમાણ વિષયે પણ કેવો પ્રભાવ પાડ્યો છે તેની તપાસ વિગતે થઈ શકે.

‘દશમરકંધની કવિતા’ એ લેખમાં એક વિધાન આવું છે, “..... તેમ જ્યાં ‘ધન્ય સ્ત્રી, પુરુષ વિકાર (૩૮-૨૦) જેવા ઉદ્યારમાં પ્રતીન થના નારીની મૂલ્યત મોટા-ઈને જોવાના વલણને લીધે કવિતું’ સંસારદર્શન અન્ય અધ્યકાલીન કવિઓ કરતાં વધુ સમુદાર જેવા ગયે છે.” (પા. ૧૭.) નેકે અન્ય અધ્યકાલીન કવિ નરસિંહ પણ

“સારમાં સાર અનતાર અળખાતણો”, પંક્તિઓમાં એવું સમુદાર સંસારદર્શન ભાવે છે. એટલું જ નહીં આ જ પ્રેમાનંદ તેની આ જ ‘દશમરકંધ’ કૃતિમાં—‘પુરુષ-વિના’ પણ રખે બીય માણુસમાં નહીં નારી, અળખા લક્ષ મળી તો કિંવા ન શકે વિદ્ય નિવારી,— (૨૪-૧૩)માં સ્ત્રી વિશે જરા જુદા પ્રકારનો જતાં તુલસી જેવા જ અભિપ્રાય ઉચ્ચારે છે તો પ્રેમાનંદના સંસારદર્શનની સમુદારતા વિશે કેટલા વિવાદનું શું કરીશ, એવી કોઈ વિવેચનાત્મક ચર્ચામાં બીતરવાનું આપણું કામ નથી. (અલગત, આવા વિવાદોમાં એના સમયની મર્યાદા બધાએ જોઈ છે. એટલે સ્ત્રીનાં વખાણ કરે એમાંય એના સમયની - એટલે એણે એ પંક્તિઓ માર્ગ તે વખતની એની મનારિમતિ અને સમયની વિચારણાની જ અસર જોતી જોઈએ. પણ એટલું કહી શકાય કે અપેંગીતા અને દશમરકંધના સંપાદનમાં માર્યાતમાં એ એ કૃતિઓ વિશે આપવામાં આવેલાં વિવેચનો અને અત્માં અતુકમે આપવામાં આવેલાં વિવરણ અને ટિપ્પણ વિદ્યા-થીઓ તથા અભ્યાસીઓને આ કૃતિઓને તથા એમાંના અમુક સંદર્ભોને સમજવામાં ઉપયોગી નીતરી શકે. નંદ-ખત્રીસી અને કસ્તુરચંદની વારતામાં આવું વિવેચનાત્મક રસદર્શન કે વિવરણ-ટિપ્પણ નથી.

એકંદરે આ ચાર કૃતિઓનાં સંશોધિત સંપાદનો આપણે ત્યાં આવી અનેક હસ્તપ્રતો સંશોધક-સંપાદકોની વાટ જોઈ રહી છે તેવા સંશોધક-સંપાદકોને પ્રેરણા-રૂપ, માર્ગદર્શકરૂપ અને આદર્શરૂપ થઈ શકે એવાં છે એમ કહેવું, આપણે ઉપર જે બધું જોઈ ગયા તેને બેવડાવવા જેવું છે.

લોકગીતોનું સંશોધન-સંપાદન બે પુસ્તકોમાં આપણને આ વરસ દરમિયાન મળ્યું છે (ગુજરાતી લોક-સાહિત્યમાળા ત્રણેકો જૂથો, સંપાદકો - મં. ૨. મનુમુદાર, બન્યુભાઈ રાવત, મનુભાઈ જોષાથી, પ્રકાશક: ગુજરાત રાજ્ય લોકસાહિત્ય સમિતિ અમદાવાદ, કિં. ૨. ૩. ૧૯૬૭. વાગે રૂડી વાંસળી રે..... સંપાદક: શ્રી પુષ્કર ચંદ્રરાકર પ્રકાશક: સસ્ત્રું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય કિં. ૨. ૨, પા. ૨૨૨ મે ‘૬૭)

લોકસાહિત્ય અને લોકજીવન (Folklore and Folklife) એ અધ્યયન-સંશોધનનો એક મહત્વનો વિષય છે. એમાં આજથી પચીસ વરસ પહેલાં થતું એ

જ રીતે આને પણ સંગ્રહનું કામ જ માત્ર થાય ત્યારે ધણું કહેવાનું પ્રાપ્ત થાય.

ગુજરાતી લોકસાહિત્યમાળામાં ખરડાનાં, મેવાસનાં, મહુવા પ્રદેશનાં, ચૂલાળ પ્રદેશનાં, મહેસાણા જિલ્લાનાં, ભાલનાં, આઘાવાડનાં, સુરત જિલ્લાનાં વગેરે વગેરેનાં જુદા જુદા સંપાદકોએ સંગ્રહોમાં માત્ર લોકગીતોનો સંગ્રહ મળે છે. છેલ્લે એક લોકકથા છે.

‘વાગે રૂઢી વાંસળી રે’માં ધણુ આમ તો એવા જુદી જુદી કમના - મોટેભાગે સૌરાષ્ટ્રના ભરવાડો, મેરડા, રખારીઓ, ખવાસો, ચારણો, પદારો, કોળીઓ, માછીઓ, ખસાસીઓ, વગેરેનાં લોકગીતોનો સંગ્રહ છે. ધણુ એ લોકગીતો ઉપર ‘ધંધાનાં રનાકર ધંધે નીપજેલાં’ ‘ધરતીની સંસ્કૃતિનાં ધારકો’ ‘જોરાળ છબની વાણી’ ‘હાંપેલા મોરલા તે કેમ કરી મોહશે રાજ?’ જેવાં જેવાં મધાળાં હેઠળ લોકજીવનની તસ્વીરો આપવાનો પ્રયત્ન થયો છે. એમાં ક્યાંક ક્યાંક “લોકગીત કોઈ એક દૃષ્યનોત્તમ માનવીની સરજત નથી” (આ વાક્યનો અન્યથા (syntax) તપાસના જેવો છે - “કદખનોત્તમ માનવી” એટલે?) x x x “તે ગીત જન્મવું હોય છે અનેક કદમાંથી.” x x x “લોકગીતો નારીજીવનનું સાહિત્ય છે” (તો તેને નારીગીતો કેમ ન કહ્યાં, લોકગીતો કહ્યાં? આવા પ્રશ્ન કરી લેખકને ખૂંચરાશી નહીં.) એવાં એવાં અપતરણો સાથે (અવતરણો સમર્પન માટે ટાંક્યાં છે એટલે એમાં એ સ્વંમત જી જ.) કાપેલાં એ લેખોમાં મોટેભાગે માનવ હૃદયના ભાવો કેવા વિવિધ સ્વરૂપે જોવા મળે છે એનું વર્ણન એ લેખોમાં જોવા મળે છે. અશ્વપત “રથતિથાં રથીએ ને વાંસો સાંભરે” એવા ગીતના ઉદાહરણ પછી લેખક “આવી સ્વતંત્રતા એ જમાનામાં વહુવાડુ માટે કદાપી છે આ લોકગીતના માનરે!” એવાં વિધાનો પોતાના તરફથી આપે છે. એ લોકજીવનની તસ્વીરોમાં પાત્રો આપણે જોયા એ કોળી, ભરવાડો, મેરડા, રખારીઓ વગેરે હોય છે તો તેની પૃષ્ઠભૂમિ હોય છે સામાન્ય રીતે તરણતર, ભવનાથ કે માછીપુરના મેળાઓ, તોફાનનાં ગાંઠો અનેલો દરિયાવાલ, ખડકાળ પવંતો, હરિયાળી લીલી નાથેરની ભૂમિ કે નળચરોત્તરનો કંઠિ. એ તસ્વીરોમાં રંગો ઝિલ્લાયા છે યુવાના અસ્થિયાની કડચુતાના, પ્રણય અને શૃંગારના; સમગ્રીતોના ઉત્સાહના, સમરાજ-

ણના શૌર્ય અને વીરવના. એમાં ક્યાંક મર્મ અને કટાક્ષનો તળકાટ ધણુ દેખાય છે. ધણુ એ બની રહે છે માત્ર તસવીરો.

લોકગીત મેળવવું - લોકજીવેથી કામળ ઉપર ઉતારવું એ કામ પોતે જ એક બહુ અગત્યનું કામ છે. જે આકાંક્ષાલોહીના અભ્યાસીઓ ઉત્ખનન (દીર્ઘિગ) દ્વારા એમના સંશોધન માટે ફીલ્ડવર્ક કરે છે તેની સાથે તેને સરખાવી શકાય. એ દૃષ્ટિએ How not to dig એવી એક ચેતવણી એ ઉત્ખનનમાં હોય છે. તેવી જ ચેતવણી લોકગીત મેળવવા થતા પ્રયત્નો માટે આપવાઈ કરી શકાય. લોકગીતો મેળવવા જે ફીલ્ડવર્ક કરવાનું હોય છે એમાં કોઈસાચ અશ્વપત ધણુ અગત્યનો ભાગ ભજવે છતાં પહેરેલાં ફીલ્ડવર્ક થીયરી તેની પદ્ધતિ અને કક્ષમ (Methods and techniques) ના આખા courses ભણવાતા હોય છે. એ દૃષ્ટિએ ધણુ વિચાર કરવો જોઈએ. આ સંગ્રહોમાં ફીલ્ડવર્ક માટેની કોઈ પદ્ધતિ કે કક્ષમ (આમ તો method in madness હોય છે તેની વાત ગાજળો રાખીએ), દેખાય છે ખરું? વાગે રૂઢી વાંસળી રે...’માં પાનાં નં. ૯ અને પાનાં નં. ૨૪ એ બંને ઉપર એકનું એક ગીત પુનરાવર્તિત થયું છે તે શું સ્તરે છે? ‘માઠી બન્યા મળવા આવ્ય એવું’ એ ગીત શબ્દે શબ્દમાં સરખું છે તો પાનાં નં. ૪ અને પાંચ ઉપર આવ્યું ‘કાન અને ધણુલો ચડાવ’ કે ‘સોના દુલો રે રાખી ગેડી’ જેવા ગીતોમાં અને પાનાં નં. ૭ ઉપર ‘કણ મરડીને ભારો મે’ ચડ્યો રે’ જેવાં બીજાં ગીતોમાં થોડા શબ્દના ફેરફારો સાથે દયારામનાં પદોના પદ્ધા નથી સંભળાતા? ને એમ તો નરસિંહ-ગીરનાં ધણું પદોમાં થોડા સાપ્તિક ફેરફારો હોય અને છેલ્લે એમનાં નામ ન હોય એવાં ધણું પદો ધણું ગામડાંમાં બનાતાં હોય છે તે બધાં લોકગીતો ચર્ચાના.

લોકગીતોના અભ્યાસની પદ્ધતિ અને વસ્તુ માટેનાં standards નો ખ્યાલ ધણુ રખાવો જોઈએ. જોકે “ગુજરાતી સાહિત્ય” ગણકા જાણના સંપાદક ડૉ. મજમુદારે નિખાલસતાએ કહી દીધું કે સંગ્રહ તો કયો છે ધણુ “હવે પછીની પ્રક્રિયા, ધૂળમાંથી સોનું શોધનાર ધૂળ-ધોવાના જેવી હેતુસહી યાજ એનો અપેક્ષા સેવકમાં આવે છે.” લોકગીતોનો અભ્યાસ અને સંશોધનની ગંભીરતાનો ખ્યાલ આ વાક્યમાં જણાઈ આવે છે. લોક-

ગીતા યોગ્ય રીતે ભેગા કરવા એ જેટલું અઘરું છે તેટલું અગત્યનું એવું કાળજીપૂર્વકનું અધ્યયન પણ છે. આ લોકગીતામાંથી એ પ્રદેશ કે સમાજની સંસ્કૃતિ, રીતરિવાજો, કુટુંબરચના વગેરે વિષયોનું સંશોધન થઈ શકે, ઉદાહરણ તરીકે ‘વાગે રૂડી વાંસળી રે...’ માં જમીયાયા પીર, પરબુજી, કાનો અને રામાપીરનાં લોકગીતો ઉપરથી એ પ્રજાના ધર્મસમન્વય વિશે કેઈ કહી શકાય? અસરોને અરમ નાવિક, માંડીનો કચ્છી દડેય, પોરખંદરનો સુધાની, કતપર-ઝાંઝોરનો કેળા નાવિક, શિયાળખેડનો માછી કે મલ્લ્યારનો મેપડો એ બધાય ‘ભામણી’ (અમારાણી, અમાણી, ભામણી, લોથાર, કે હોખેમાં) ગાય છે તે એ વેપાર-વ્યવહારની ઇર્ષાનતી કેટલી માહિતી આપે છે? સાંસ્કૃતિક સમન્વયની કેટલી માહિતી આપે છે? ભાષાનાં મિશ્રણો ઉપર, એકબીજાની ભાષા ઉપર એને કારણે થયેલી અસરો ઉપર એ શું પ્રકાશ પાડે છે? ‘અમે ધાસીને’ એ ભામણી મલ્લ્યારના મેપડાઓ પામેથી આવી - તે નમુનાની એક જ અળી - તો એણે આ પ્રદેશની ભાષા ઉપર થી અસરો કરી? ‘દોહો અમારા દેશનો’ લેખમાં ‘વાયસ હાડનાં પિયુ.....’ એ દોહાનાં પાંચ છંદો ભાષાશ્રેયો મળે છે (તપાસ કરતાં કદાચ વધુ પણ મળે) તો તે ભોક્ષીભેદો ઉદેશવામાં કે ભાષા-પ્રતિહાસ તપાસવામાં ઉપયોગી થાય કે કેમ? આવા અનેક પ્રશ્નો

ઉત્તરરૂપે જે વિવારણ થાય તેને સંશોધન કહી શકાય. આથી તો શ્રી પુષ્કરભાઈએ એમના પુસ્તકને ‘સંશોધિત-સંપાદિત લોકગીતોનો સંગ્રહ’ કહી એટલે આપણે પણ કહી નાખીએ એવું થાય.

‘‘ઉચ્ચ વિદ્યા અને સંશોધનનો વિકાસ એ ગુજરાતના સર્વદેશીય વિકાસનો આવશ્યક ભાગ છે.’’ (અનેવેપણ. પા. ૨૨) એટલું જ નહીં, કેઈ પણ પ્રજાના વિકાસ માટે એ અનિવાર્ય છે એ હકીકત છતાં આપણે એ તરફ કેટલી જાંબીરનગી અને કેવું ધ્યાન આપીએ છીએ તે આ સાત પુસ્તકોના પોત ઉપરથી જણાઈ આવશે. એ ઉપરાંત અનેક પ્રકાશકો-વિકેતઓની દુકાને અને ગુજરાત યુનિવર્સિટી, વિદ્યાપીઠ અને વિદ્યા-સભાની લાયબ્રેરીઓમાં આ વસ્તુ બહાર આવેલાં સેંકડો પુસ્તકો તપાસતાં માંડ આટલાં સાત પુસ્તકો મેળવી શકાયાં એ હકીકત પણ એના ઉપર પ્રકાશ પાડી શકે. એક સૂચન કરી શકાય કે જેટલું કરતાં પણ કેવું સંશોધન એ વધારે મહત્વનું હોવાથી સંશોધન-દૃષ્ટિવાળા અભ્યાસીઓનો યોગ્ય ઉપયોગ કરી શકાય; એવા અભ્યાસીઓ તૈયાર કરી શકાય અને પરદેશમાં થતાં પદ્ધતિ-સરનાં સંશોધનમાંથી કાળજી અને સુદ્ધિપૂર્વક (માત્ર-અદાવત્તે નહીં જ) માર્ગદર્શન મેળવવાના પ્રયત્નો કરી શકાય.

*

આપણા દેશના લોકોને જે સત્યની મિલકત કલ્પ નથી, તેમની આગળ તેના સંબંધી મીન રાખવું એ જ ઉચિત છે એમ કેટલીકવાર મને લાગે છે. પણ શું એ ખરું છે ?

[કાન્તભાટ્ટાચાર્ય]

કાન્ત

પેટા-ચૂંટણીઓ

૧૯૬૭ ની સામાન્ય ચૂંટણી પછી જે પેટાચૂંટણીઓ થઈ છે તેમાં એકદર એક સામાન્ય ચૂંટણીનાં પરિણામોના જેવા જ રહી છે. આનો અર્થ એમ થયો શક્ય કે લોકોના મનદાની વચ્ચેમાં ખાસ કરક પડ્યો નથી.

નવેમ્બર ૭ (૧૯૬૭) ની દરિયા મદ્રાસની પેટા-ચૂંટણીને બાદ રાખતાં લોકસભા માટે ૭ બેઠકોની અને રાજ્યોની વિધાનસભા માટે ૧૬ બેઠકોની પેટા-ચૂંટણીઓ યોજવામાં આવી છે. લોકસભાની ૭ બેઠકોમાંથી જે બેઠકો કેન્દ્રિયે હતી હતી તે સૌ તે જાળવી રાખી છે; તે જ પ્રમાણે સ્વતંત્ર પક્ષ પણ પોતાની બેઠકો સંભાળી શક્યો છે.

રાજ્યોની વિધાનસભાઓમાં પણ સામાન્ય ચૂંટણીનાં પરિણામો લગભગ જેમનાં તેમ રહ્યાં છે. અહીં થોડા અપવાદો છે. જેમ કે, વિશાખાપટ્ટનમમાં અપક્ષ ઉમેદવારે મેળવેલી બેઠક પેટા-ચૂંટણીમાં કેન્દ્રિય હતી ગઈ છે. તે જ પ્રમાણે સ્વતંત્ર પક્ષે મેળવેલી શાહપુર (મૈસૂર) ની બેઠક કેન્દ્રિય હતી ગઈ છે. પરંતુ, હરિયાણામાં બહાદુરગઢની બેઠક કેન્દ્રિયે મુખ્ય છે. બને વખતે એક જ ઉમેદવાર (હરદારીશાહ) ચૂંટાયો છે. સામાન્ય ચૂંટણીમાં તે કેન્દ્રિય તરફથી જિતેલો હતો જ્યારે પેટા-ચૂંટણીમાં તેણે અપક્ષ ઉમેદવાર તરીકે ચૂંટણી લડી હતી. કેન્દ્રિયના ઉમેદવાર તરીકે તેણે જેટલા મત (૨૪,૭૩૭) મેળવ્યા હતા તેની સરખામણીમાં અપક્ષ ઉમેદવાર તરીકે વધારે મત (૨૯,૧૭૨) મેળવ્યા હતા.

એકંદરે જોતાં પેટા-ચૂંટણીમાં મતદાનના ટકા ઘટેલા જેવા બન્યા છે. લોકોને જેટલો રસ સામાન્ય ચૂંટણીમાં હોય છે તેટલો પેટા-ચૂંટણીમાં હોતો નથી. ૨૪ પેટા-ચૂંટણીમાં માત્ર ચાર બેઠકો ઉપર જ સામાન્ય ચૂંટણીની સરખામણીમાં વધારે મતદાન થયું હતું. મોટા ભાગની પેટા-ચૂંટણીઓ ચૂંટાયેલા ઉમેદવારના અવસાન કે રાજનામાના કારણે થવા પામી હતી. કેટલીક જગ્યાએ એક જ

ઉમેદવાર જે જગ્યાએથી ચૂંટાયેલો હતો તેમાં તેને જો તે એક જગ્યાએથી રાજીનામું આપવાનું રહ્યું હતું. ઉત્તર બંગાળના માછ-મુખ્ય પ્રધાન અમથ મુકરજી વિધાનસભાની બે બેઠકો ઉપરથી ચૂંટાઈ આવ્યા હતા. મદ્રાસના હાલના મુખ્ય પ્રધાન સી. એન. અનાદોરાઈ લોકસભા તેમ જ વિધાનસભામાં એકી સાથે ચૂંટાયા હતા. આપણે ત્યાં નાણાપ્રધાન જશવંત મહેતા પણ તે જ પ્રમાણે લોકસભા-વિધાનસભામાં ચૂંટાયા હતા.

લોકસભાની ૭ પેટા-ચૂંટણીમાં આન્ધ્ર પ્રદેશમાં શ્રી કાકુલમની બેઠક ઉપરથી સ્વતંત્ર પક્ષના નેતા એન. જી. રંગા ચૂંટાયા હતા. સામાન્ય ચૂંટણીમાં આ બેઠક સ્વતંત્ર પક્ષના ઉમેદવાર મુખ્ય લાજનાએ હતી હતી. અને પાછળથી એન. જી. રંગા માટે તેના ઉપરથી રાજીનામું આપ્યું હતું. ગોતપારા-કામરૂપ બેઠક (આસામ) ની પેટા-ચૂંટણીમાં કેન્દ્રિયે પોતાની બેઠક ટકાવી રાખી હતી. તે જ પ્રમાણે હાવનગરની સંસદીય બેઠક (જે જશવંત મહેતાએ મેળવી હતી પણ પાછળથી રાજીનામું આપી ખાલી કરી હતી) ઉપર કેન્દ્રિય પક્ષનો ઉમેદવાર ચૂંટાઈ આવ્યો હતો. જમ્મુ-કાશ્મીરમાં ઉષમપુર બેઠક ઉપરથી સંઘ સરકારમાં પ્રધાન બનેલા કરજુ સિંહ ચૂંટણી લડ્યા હતા અને ચૂંટાઈ આવ્યા હતા. ગ્રાલિયરનાં મહારાષ્ટ્રીએ તેમની યુનાની બેઠક ખાલી કરી હતી અને તેના ઉપર કૃષ્ણાની ચૂંટાયા હતા. કૃષ્ણાની અપક્ષ તરીકે જિત્યા હતા, જોકે તેમણે સ્વતંત્ર પક્ષના પ્રતીકને ઉપયોગ કર્યો હતો.

ઉત્તર મુંબઈની બેઠક ઉપર ચૂંટાઈ આવેલા જી. એસ. અવેનું અવસાન થતાં તે જગ્યા માટે પેટાચૂંટણી કરવામાં આવી હતી. બંને વખતે કૃષ્ણજેનન ઉમેદવાર તરીકે જિત્યા રહ્યા હતા પણ બંને સમયે તેઓને હાર ખમી પડી હતી. સામાન્ય ચૂંટણીમાં તેમણે ૧૫૮,૭૩૩ મત મેળવ્યા હતા જ્યારે પેટાચૂંટણીમાં તે ધડીને ૧૪૧,૨૫૭ થયા હતા. પેટાચૂંટણીમાં (એન્દ્રિય) તેમની સામે બેનંદા જેન તારા સમ્રે જિત્યા રહ્યાં હતાં. કૃષ્ણજેનને મેળવેલા મતોમાં જે ઘટાડો નોંધાયો હતો તે

ઓછા મતદાનને આભારી હતો. સામાન્ય ચૂંટણીમાં ૪૪૨,૩૪૩ જેટલું મતદાન થયું હતું જ્યારે પેટા-ચૂંટણીના સમયે તે ધટીને ૩૦૭,૩૫૬ થઈ ગયું હતું. કેએસ ઉમેશ્વર (તારા સપ્તે) ના મતમાં પણ ઘટાડો થયેલો નોંધાયો હતો. સામાન્ય ચૂંટણીમાં બેઝેએ ૧૭૧, ૯૦૨ મેળવ્યા હતા જ્યારે પેટાચૂંટણીમાં કેએસ પક્ષને ૧૫૬,૩૧૩ મત મળ્યા હતા.

વિશાખાપટ્ટનમની બેઝે ઉપરથી લોકસભામાં ચૂંટાઇ આવેલા અપક્ષ ઉમેશ્વર તેનેતી વિજ્ઞનાથને તેમની બેઝેનું રાજીનામું આપતાં પેટાચૂંટણી ચોળઈ હતી. સામાન્ય ચૂંટણીમાં હાર પામેલા કેએસ ઉમેશ્વરે ૧૪, ૭૧૫ મત મેળવ્યા હતા જ્યારે પેટાચૂંટણીમાં કેએસ ઉમેશ્વરે તેમના અંતરમાં સારો એવો વધારો (૨૧,૬૩૦) કર્યો હતો; જોકે કુલ મતદાનનો આંકડો સામાન્ય ચૂંટણીની (૫૧,૧૦૭) સરખામણીમાં નીચે (૪૬,૦૫૭) ગયો હતો.

રાજ્યની વિધાનસભાએ માટે સોળ પેટાચૂંટણીઓ ચોળઈ હતી. ધ્રાંગના મતવિભાગમાંથી ત્યાંના મહારાજ મેધરાજજી સામાન્ય ચૂંટણીમાં ચૂંટાયા હતા. તેમણે તે જગા ઉપરનું રાજીનામું આપતાં પેટાચૂંટણી ચોળવામાં આવી હતી, જેના પરિણામે સ્વતંત્ર પક્ષના એચ. એમ. પટેલ બેઝે જીતી ગયા હતા. અહીં નોંધપાત્ર હકીકત એ હતી કે કુલ મતદાન ઘટ્યું હતું (૪૬,૦૧૭ થી ૪૨,૫૫૪) તેમ જ સ્વતંત્ર પક્ષના મતમાં પણ ઘટાડો (૩૩,૭૨૭ થી ૨૯,૪૯૨) થયો હતો, જ્યારે કેએસ ઉમેશ્વરના મતમાં સારો એવો વધારો થયેલો હતો. સામાન્ય ચૂંટણીમાં કેએસ ઉમેશ્વરે ૬૨૫૦ મત મેળવ્યા હતા જ્યારે પેટાચૂંટણીમાં તેના મતનો આંકડો ૧૧,૬૫૮ થયો હતો.

આપણે આશ્ચર્ય જોયું તેમ હરિયાણાની બહાદુર-ગઢની બેઝે ઉપર હરદ્વારીલાલ બંને વખતે ચૂંટાઈ આવ્યા હતા. પેટાચૂંટણીમાં અપક્ષ ઉમેશ્વર તરીકે તેમના મત વધારે હતા તે સાથે સામાન્ય ચૂંટણીની સરખામણીમાં પેટાચૂંટણીમાં વધારે મતદાન થયું હતું.

મધ્ય પ્રદેશની ઉમરિયા બેઝે ઉપર કેએસ પોતાનું વચ્ચે ટકાવી રાખ્યું હતું, જેટલું જ નહિ પણ તેના મતમાં વધારો નોંધાયો હતો. સામાન્ય ચૂંટણી કરતાં પેટાચૂંટણીમાં મતદાનનો વધારો નોંધાવા પામ્યો હતો.

(૧૩,૫૯૧ થી વધીને ૨૦,૯૩૫) તે જ પ્રમાણે મહારાષ્ટ્રની તથેડાની બેઝેમાં કેએસ પોતાનો વિજય ટકાવી રાખ્યો અને પેટાચૂંટણીમાં પોતાના પક્ષે પડેલા મતમાં વધારો નોંધાયો. કેએસ સામે બીએસ જનસંઘના ઉમેશ્વરના મતમાં સારો એવો ઘટાડો નોંધાયો.

મૈસૂરની શાહપુર મતવિભાગની ચૂંટણીમાં કેએસ સ્વતંત્ર પક્ષ પાસેથી આ બેઝે મેળવી લીધી અને તેના મતમાં પણ વધારો થયો. તેની સામે સ્વતંત્ર પક્ષના મતની ટકાવારીમાં ઘટાડો થયો.

બંગાળની તામલુકની બેઝેમાં (જે અગ્રય મુકરજીએ ખાલી કરી હતી) પેટાચૂંટણીમાં બંગલા કેએસના ઉમેશ્વર જ ફરીને ચૂંટાઈ આવ્યા હતા કુલ મતદાનમાં ૫૮,૯૬૫ માંથી ૩૯,૧૯૭ સુધીનો ઘટાડો થયો હતો અને તે પ્રમાણે બંગલા કેએસના મતમાં પણ ઘટાડો થયો હતો. હારેલા કેએસના ઉમેશ્વરના મત પણ ઘટ્યા હતા.

પણ આ બધી પેટા-ચૂંટણીઓની સરખામણીમાં ૭ મી નવેબરના દિવસે ચોળાયેલી દક્ષિણ મદ્રાસ શહેરની ચૂંટણીએ જુદી જ ભાત પાડી હતી. '૬૭ ની સામાન્ય ચૂંટણીના પરિણામે મદ્રાસ રાજ્યમાં ડી. એમ. કે. પક્ષ સત્તા ઉપર આવ્યો હતો. અને કેએસને ગંભીર ફટકો પડ્યો હતો. આ ચાનકાનિમાંથી કેએસનો ઉદ્ધાર કરવાનો અવસર પેટાચૂંટણીએ પૂરો પાડ્યો હતો અને તેમાં કામરાજ નાદરે પૂરા ઉત્સાહથી મુકાબલું હતું. સામે પક્ષે ડી. એમ. કે. માટે પણ આશ્ચર્ય સલાહ હતો કારણ કે સંસદની આ બેઝે રાજ્યના મુખ્ય પ્રધાન અન્નાદોરાઈએ ખાલી કરી હતી. આ વખતની ચૂંટણીની નોંધપાત્ર હકીકત એ હતી કે તેમાં સ્વતંત્ર પક્ષે ડી. એમ. કે.ને પોતાનો પૂરો ટેકો આપ્યો હતો ડી. એમ. કે. ના ઉમેશ્વરને મળેલા વિજય પક્ષના માટે ઉત્સાહ પ્રેરક પુરવાર થયો છે. પણ ખરી રીતે તો આ વિજય અન્નાદોરાઈના પોતાનો ગણાવી શકાય તેમ છે.

સાધારણ રીતે એમ કહેવાય છે કે પેટાચૂંટણી જે પક્ષ સત્તા ઉપર હોય તેની સામે જતી હોય છે. આ ચૂંટણીએ આ વિધાનને ખોટું ઠેરવ્યું છે. મદ્રાસ જેવા રવરગી શહેરમાં પોતાની બેઝે ટકાવી રાખીને ડી. એમ. કે. એ તેની પ્રતિષ્ઠામાં ઓર વધારો કર્યો છે. ચૂંટણીમાં ૬૮ % જેટલું મતદાન થયું તે પણ લોકોને

આ વિશેનો રસ ખતાવે છે.

૧૯૬૨ થી લાગણાગત ત્રણ ચૂંટણીમાં આ બેઠક ડી. એમ. કે. હુતનો આબો છે. આ વખતની પેટા-ચૂંટણીમાં પક્ષના ઉમેદવારે વધારે મોટા તફાવતથી તેની સામેના કોન્ગ્રેસના ઉમેદવારને હરાવ્યો છે. સામાન્ય ચૂંટણીમાં અન્નાદોરાઈની સરસાર્થ ૮૧,૬૭૮ બેટરી હતી જ્યારે આ વખતનો તફાવત ૧૦૫,૭૦૮ બેટરી રહેવા પામ્યો છે. ડી. એમ. કે. ના ત્રીસ વર્ષના યુવાન ઉમેદવાર એસ. મરાન ૨૪૧,૩૦૪ મત મેળવી ગયા છે અને તેમની સામેના કોન્ગ્રેસ ઉમેદવારને ૧૩૫,૫૮૬ મત મળ્યા છે. મરાન તામિલ દૈનિક “સુરાસોલી”ના તંત્રી છે અને રાજ્યના જાહેર માધિકાગમ્માતાના પ્રધાન એમ. કરુણાનિધિના ભત્રીજાના પાત્ર છે. આ પેટાચૂંટણીથી સરકારમાં ડી. એમ. કે. પક્ષનો સામર્થ્ય પહેલાંના બેટર — ૨૫ — કાયમ રહ્યું છે.

આ પેટા-ચૂંટણીની નોંધપાત્ર હકીકત એ છે કે તેનાથી ડી. એમ. કે. અને કોન્ગ્રેસ પક્ષ વચ્ચે કુપ્રીકરણ સંપૂર્ણ બન્યું છે. આ બે પક્ષ સિવાયના પંચિય અપક્ષ ઉમેદવારોએ તેમની અનામત મુશળી છે.

૧૭ ની સામાન્ય ચૂંટણીના રાજકારણની જે નવી લાત ઊપસી છે તે પેટા-ચૂંટણીમાં કાયમ રહેવા પામી છે. લોકોની પસંદગી અને મતદારોનો મિલન બદલામાં નથી. ૧૭ ની ચૂંટણી વેળાએ લોકોએ અપનાવેલા અભિપ્રાયમાં કાયમી તત્ત્વ રહેલું છે તેમ લાગે છે. તે સાથે, મતદારની ઊંચી ટકાવારી દૃઢ બની જતી લોક-શાહીની એક વધુ સામિતી પૂરી પાડે છે. સામાન્ય ચૂંટણીમાં પરિણામો બહાર પડ્યા ત્યારે ઈન્દિરા ગાંધીએ કહેલું, “લોકશાહીમાં પસંદગી આવવચ્ચક લેખાય છે. પસંદગીમાં વિકલ્પો અભિવેશ છે. વિકલ્પો ઊભા થઈ રહ્યા છે અને તેમની વચ્ચે સ્પર્ધા ચાલી રહી છે એ તંદુરસ્તીની નિશાની છે.” સામાન્ય ચૂંટણી પછી યોગ્ય-ચેલી પેટાચૂંટણીઓએ આ પ્રકિયાને વેળમાં રાખી છે.

દેવપ્રતા પાઠક

કોંગ્રેસ અધિવેશન : ઐતિહાસિક ‘રોલ’

રાષ્ટ્રીય કોન્ગ્રેસનું ૭૧મું અધિવેશન દેવપ્રતા ખાતે શરૂાયું તે પૂર્વે મહા બધાની એવી ધારણા હતી કે કોન્ગ્રેસના સંકેશ તબેલાની સફાઈ માટેની પૂર્વતૈયારીઓ

તો આ સત્ત્વ દરમ્યાન થયા વિના નહિ રહે. કોન્ગ્રેસમાંના ‘તરવરિયા તરુણો’ (હમણાં હમણાં ‘યંગ તુર્કો’ ને નામે મનાવેલાઓ) આ વખતે કટિબદ્ધ બની બીજું કશું નહિ તો, મહાસમિતિએ સ્વીકારેલા દસ મુદ્દાના અગમની નક્કર કારવાહી જૂઠ્ઠી કરીને અવશ્યિત સંગ્રામ તો જરૂર ખેડી લેશે. અને અનેક બિનઅધિકૃત ઠરાવો દ્વારા આવી તૈયારીઓ થવા પશુ માંડી હતી. ઉપરાંત, ૨૦-૨૦ વર્ષથી કોન્ગ્રેસની સરકાર સત્તાધ્યાતે રહી હોવા છતાં તેના વહીવટ ઉપર કોન્ગ્રેસ સંસ્થાનો કાબૂ સ્થપાયો નથી, એનો વસત્તો સેવનારાઓ સત્તાપાંખ અને સંસ્થા પાંખ વચ્ચેનો સંગ્રામ ખેલી લઈને સંસ્થાનું પ્રભુત્વ સ્થાપિત કરવા મરી મથશે એમ પણ લાગતું હતું. વળી, કોન્ગ્રેસ રૂઝ ને મોટા ઠરાવો કર્યા કરે છે પરંતુ તેના અમલમાં મીઠું રહે છે એવું ખાનનારાઓએ કોન્ગ્રેસનાં નિયંત્રણના પાત્રન માટે કોન્ગ્રેસનું સુકાન સરખી રીતે ચાલે એ માટે, કેન્દ્રીય કાર્યાલારીમાં હવાનો અને ઉદ્ધા-ગોતે અરણ્યઅરણ્ય સ્થાન મળે તે માટે નવા ચૂંટાયેલા પ્રમુખ ઉપર તથા મતદારો ઉપર દબાણ લાવવાનું પણ ચાર કરી દીધું હતું. ઉપરાંત પાસમિન્ટમાં પસાર થયેલ લાપા-ખરડો અને ઠરાવ ખાસ કરીને ઠરાવમાં હિન્દી તરફી છૂટછાટ ઉમેશવાને કારણે, જે અસતોપ સળવળી રહી હતો તે ખાસ કરીને દક્ષિણમાં જ અધિવેશન જરાવું હોય ત્યારે તો, જખરો ઉછાળો મારે તો નકાર નહિ — એવી ધારણા પણ અસ્થાતે ન હતી, નિષ્ક્રમ થતા કોન્ગ્રેસી પ્રમુખ થી કામચાને કટ્ટર હિન્દી-વિરોધી ડી. એમ. કે. (અને તેના નેતા મદાસના પ્રમુખ પ્રધાન થી. અન્નાદોરાઈ) કસ્ટોય અધિક હિન્દી-ટૂપ પ્રકટ કરીને પોતાનો પગદંડો પાછો મદાસમાં જમાવવા જે દાવ નાખ્યો હતો એ થઈ આશંકાને વધુ વેગ મળ્યો હતો. ત્રીજા બાજુ, છેલ્લાં વરસોમાં કોન્ગ્રેસનું પતન જે રીતે અને જે ત્વરિત ગતિએ થઈ રહ્યું હતું એનાથી ચોક્કસ ઊંઘેલા કોન્ગ્રેસ જનોનો મોટો સમૂહ આ અધિવેશનમાં, કેવળ વાણીપ્રહાર કરીને સંતોષ માનવાને બદલે એકવાર તો, નેતાઓની આત્મગુપ્તિને ખરેખરો આધાત આપવાની હદે નિર્ણાયક માર્ગ લેશે એવી અપેક્ષાઓ પણ સેવાઈ રહી હતી.

*

અધિવેશન દરમ્યાન આ સૌએ સંસ્થામાંના ‘અત્યા-ધાતીઓ’ અને ‘તક્ષાણુઓ’ ઉપર વાહબાણુ છોડ્યાં.

સત્તામુખ્યાઓને વાણીના તીરથી વીંધી નાખ્યા; ઉપદેશો કરનારા અને આચરણને ઠેકે ચકાવનારાઓને ઉધાગ પાઠ્યા; ખુશામતિયાઓને ખંખેરી નાખ્યા અને છેલ્લાં એ વરસ દરમ્યાન જે જળરી ઓટ આવી છે (૬૦ લાખ સભ્યો ધરી ચ્યા છે) તેને લક્ષમાં લઈનેય યુવાન નેતા-ગીરીને આવકારવા અગર તો અંતિમ અંજન સ્વીકારી સેવા સુધીય નેતાગીરીને દરોળી ! પરંતુ, દરેક અધિવેશ-નમાં જને છે તેમ અંતે તો વાણીની શરતાથી આગળ ક્યું બન્યું નહિ !

કોંગ્રેસની નેતાગીરીએ વાકાવાળુ શ્રીધી લીધાં અને ભારે કુનેદથી પ્રતિનિધિઓને છતાં લીધા એણે કોંગ્રેસની અનેક કબજેરીઓને સ્વીકાર કરી લીધા અને એમાંથી નીકળનારાં વચ્ચે પછુ આપ્યાં. કોંગ્રેસ સાચી ગર્હ ચૂંટણીમાં પરાજિત બની અને સાચી એનો દિનપ્રતિદિન ક્ષય થઈ રહ્યો છે એ જાણે દહ સુધી સશોધનનો વિષય રહ્યો હોય એમ એક બાહુ એને અંગેની તપાસ સમિ-તિની જાહેરાત કરીને ઉઘાખાખોરોને આશ્વસ્ત કરી દીધા તો ખીજ બાહુ આખો દરોજો બિનકોંગ્રેસી સંયુક્ત મેરયાઓની સરકારો ઉપર ચકાવીને પોતાની જાતને સલામત બનાવી દીધી !

આખા અધિવેશનમાં માત્ર એક દરાવ પસાર કરવા-માં આવ્યો અને તે બિનકોંગ્રેસી સરકારોને હાથે કેવળ નવ મહિનામાં પેદા થયેલી ગંભીર પરિસ્થિતિ ઉપરનો, જેમાં ગંભીર તદ્દોખતનાયુ પોકારનામાં આવ્યું કે,

—બિનકોંગ્રેસી સરકારોએ લોકશાહીને સગીન બનાવવાને બદલે દિંસા અને અપરાજકતાને ઉત્તેજન આપ્યું છે. સત્તામાંના હેટલાક પક્ષોએ સત્તાને ઉપયોગ લોકશાહીને તોડી પાડવા માટે કર્યો છે, તો ખીજ હેટલાક પક્ષોએ બિનસાંપ્રદાયિકતાને ઠેકે ચકાવી ખુલ્લું દેખી વત્તણુ પ્રગટ કર્યું છે. સત્તા-માંના આ બધા જ પક્ષોએ સાદૃશ્ય દિતને બદલે પોતાના પક્ષીય દિતની નિષા ઝેરી છે.

—યશ્વંત્રી બિનકોંગ્રેસી રાજ્યોમાં કાપટો અને વ્યવસ્થાની રિથિત કથળી ગઈ છે...દિંસા અને અધા-ધૂધીને પ્રેરણાદન મળે એવી નીતિ અખતવાર થઈ છે.

—આ બિનકોંગ્રેસી પક્ષો તકવાદી મતાની લાસલામાં શ્વના બની ગયા છે. જાદુમની શુભાવી દીધા છતાં સત્તા પર ચીટકી રહેવા તેવો તરેદ તરેદના ફાટકુટિયા રાદ

અપનાવી રહ્યા છે અથવા સત્તા ચાલી જતાં અશક્તિ ફેલાવવા મથી રહ્યા છે.

—પોતાની કબજેરીઓ અને નિષ્ફળતાને ઢાંકવા સાડુ તેમણે કેન્દ્ર સરકાર ઉપર ચિથ્યા આક્ષેપો ઓઢાડ્યા છે; અને કેન્દ્ર વિરુદ્ધ રાજ્યોનો ઉદાપોહ જગાવીને રથાનિક પ્રદેસભક્તિને વચાવી ખાઈને કેન્દ્રને નખતું પાડવાનું ખીડુ ચડ્યું છે.

વાત સાચી છે કે, મોટા ભાગની બિનકોંગ્રેસી સત્તાઓને આમાંની ઘણી બધી ટીકાઓ લાગુ પડે છે. પ્રજાએ છેલ્લી ચૂંટણીમાં બિનકોંગ્રેસી પક્ષો પાસે જે અપેક્ષાઓ રાખી હતી તે ચિથ્યા ફરી છે; અને એમ મહદંશે સાચું છે કે અનેક રાજ્યોમાં સત્તાસ્થાને બેઠેલા કોંગ્રેસ-વિરોધી-શંકુ-મેળાઓની સરકારો કોંગ્રેસનો ચિકલ્સ બનવામાં નિષ્ફળ નીવડી છે. અને દરાવ કહે ૩ તેમ, જનતા આ નવા રાજ્યકર્તાઓથી તામી રહી છે, એમ કહેવું પછુ અયોગ્ય નથી. ઉપરાંત સૌથી મહત્વનું એક સૂત્ર કોંગ્રેસ પ્રમુખે ખૂબ જ સચોટ રીતે રજૂ કર્યું છે.

“આર્થિક પ્રગતિ વિનાની રાજકીય સ્થિતિ કદાપી શકાય, પણ રાજકીય સ્થિરતા વિના આર્થિક પ્રગતિનો વિચાર જ ન થઈ શકે.”

આજની દિંસા, અધાધૂધી અને અસ્થિરતાની વધતી જતી માત્રાવાળા વાતાવરણમાં આ સૂત્ર લોકશાહીની સુરક્ષાના રહસ્યગ્રંથ સમું છે, એમાંય શંકા નથી.

કોંગ્રેસે કરેલું બિનકોંગ્રેસી સરકારો વિષેનું પ્રયક્ષરણ એક યા બીજી રીતે, સાચું છે, પરંતુ એથી કોંગ્રેસને ભાગ્યે જ ક્યું શ્રેય પ્રાપ્ત થાય એમ છે. આટલા વાસ્તવિક અને વિશદ પ્રયક્ષરણને અંતે, એ દરાવ એવું પછુ જાહેર કરે છે કે—

“અત્યારના સંજોગમાં પછુ કોંગ્રેસને જનતાનો વ્યાપક ટેકો છે અને કોંગ્રેસપક્ષ એક જ એવો છે કે જે દેશની એકતા અને અખંડિતતા માટે પ્રયાસો કરી શકે તેમ છે...”

આ વાચતાં તો કોંગ્રેસની મૂંડતા અને અપક્વતા ઉઘાડી પડે છે. નવ મહિના દરમ્યાન બિનકોંગ્રેસી સરકારોને હાથે પ્રગટ થયેલાં ઉપર વચ્ચુંવેલાં, બધાં ફપણોના મૂળમાં ૨૦-૨૦ વર્ષ સુધી એકધારી સત્તાસ્થાને રહેલી કોંગ્રેસ પોતે જ જવાબદાર નથી શું ? છેલ્લી ચૂંટણીમાં નાસી-પાસી બળ્યા પછી, અનેક રાજ્યોમાં વિરોધપક્ષ તરીકેની

દરજ તેને માથે આવી પડી તે પછી પણ એની પોતાની રાજકીય આસ આગની પરિસ્થિતિને માટે બિલકુલ જવાબદાર નથી એમ નહિ જ કહી શકાય. બહુમતી યુવાની હિંમતથી સત્તા પકડી રાખતા માટેની કે વિરોધપક્ષ કેમળતાં સત્તા ઝડપી લેવા માટેની એવી રચના બિલકુલ દૂષિત નથી એમ તે નહિ કહી શકે અને હજી આજે “પ્રગ્ન બિનકોંગ્રેસી પક્ષોની સરકારોથી કાઈ ઘર્ષ છે માટે કોંગ્રેસને ચાહે છે” એવી એની માન્યતા કાં તો દલ છે અથવા અંધ આત્મવિશ્વાસ પરિણામ છે. આનો અર્થ એવો નથી કે કોંગ્રેસ ફરી સત્તા પર આવવાની પરિસ્થિતિ પાડી રહી હોય ત્યારે તેની જવાબદારી પાર પાડવામાં શિથિલ અને અને વિરોધપક્ષોને હાથે દેશ રસતાળ જતો હોય તો આપે બેઠી બેઠી જોયા કરે. દરનિઃ નહિ.

સાચી વાત જરૂર એટલી છે કે નવી તકે કોંગ્રેસ માટે જીવી ધર્મ રહી છે. કોંગ્રેસ પુનઃ પ્રગ્નનો વિશ્વાસ ઇતી શકે એવી શક્યતા વળી પેદા થઈ છે. આ અર્થમાં તેનું ઐતિહાસિક કાર્તવ્ય (શાસ) હજી બાકી છે, એમ કહી શકાય. પરંતુ, “પ્રગ્નનો તેને વ્યાપક ટેકો છે” એ જેમ ખોટી બાબ છે, તે જ રીતે “કોંગ્રેસ પક્ષ એક જ દેશની એકતા અને અખંડિતતા ટકાવવાનો” દાવો કરે છે તેમ કેવળ અહંકારનો ઓગાર છે.

એક વાત હવે સ્પષ્ટ થઈ જતી જોઈએ કે કોંગ્રેસ (આજે જે છે તે જોતાં, અને ભાગ્યે જ કશું પામવાનું પરિવર્તન એમાં થવાની શક્યતા દેખાય છે એ જોતાં) એકદલીથી કશું વળવાનું નથી. બીજા લોકશાહી પક્ષોને સાથે લઈને જ તે ઐતિહાસિક રાષ્ટ્રીય જવાબદારી પૂરી કરી શકે એવી સ્થિતિ હજી છે ખરી.

*

જોકે, “બીજા લોકશાહી પક્ષો” મોટે ભાગે કેવળ કોંગ્રેસદ્વેષમાં એટલા આધળા અને ઝડૂની બન્યા છે કે તેઓ કમ્યુનિસ્ટોના સહપાત્રી (ફેલોટ્રાવેલર્સ) બનવામાં ગૌરવ લઈ રહ્યા છે. વળી, દુનિયાભરના અનુભવોથી તેઓ એમ પણ જાણે છે કે એ માર્ગ સહપાત્રીમાંથી અનુપાત્રી (કેમ્પ ફેલોઅર્સ) બનવાનો જ છે, લોકશાહી અને રાષ્ટ્રીયતાનાં તમામ મૂલ્યોના ખસેડો જ છે. આ તો શ્રી અશોક મહેતાના કોંગ્રેસ અને કમ્યુનિસ્ટોથી “સમાન અંતર”ના પુરાણી સિદ્ધાન્તથીય વધુ ભયંકર

છે. આમ જ્યારે સમગ્ર ભારતીય નેતૃત્વની નિષ્કળતાથી આરે દેશ ધસારાઈ ગયો છે ત્યારે અન્ય લોકશાહી-પક્ષોને પોતાની સાથે લેવા માટે, કોંગ્રેસ જ પોતાનો કાયાદર કરવા રહ્યો. છે કોંગ્રેસ માટે એ શક્ય? કે પછી ‘ગતિ-શીલતા’ અને ‘નવ વિધાન’નાં સૂત્રોનું પોપટીઆ રટણ કરીને જ એ સંતોષ માને છે?

સાથોસાથ, પોતાને લોકશાહી કહેવડવતા પક્ષોને હંમેશાં હજી જલે છે રાષ્ટ્રીયતાની જ્યોત? કમ્યુનિસ્ટોની અંધ પ્રીતિ અને કોંગ્રેસનો અંધ દ્રુપ લોકશાહીનો જ ખસ કરનારો નીવડશે—દેખાય છે આનું ભાવિ? છે શક્ય કઠોર કાયાદર એમને મારેય?

આ બધા પ્રશ્નોના જવાબમાં ભારતની લોકશાહી, એકતા અને અખંડિતતાનું ભવિષ્ય રહેતું છે.....

૧૩-૧-૬૮

ભોજીલાલ ગાંધી

૮ મું રાજ્ય કક્ષાપ્રદર્શન

અમદાવાદ કોર્પોરેશનના “સંસ્કારકેન્દ્ર” (મ્યુનિ-યમ) માં ગઈ તા. ૩ જી ડિસેમ્બરથી ૧૧ ડિસેમ્બર સુધી “લલિતકલા અકાદમી” નું વાર્ષિક કક્ષાપ્રદર્શન યોજાઈ હતું. એ પ્રદર્શનમાં, માધ્યમિક શાળાઓના નવોદિત કલાકારોની કૃતિઓ બાદ કરતાં, દરેક વિભાગની ભળીને કુલ ૨૦૯ કલાકૃતિઓ પ્રદર્શિત કરવામાં આવી હતી.

આ સમગ્ર કક્ષાપ્રદર્શન પર ઊંડો દૃષ્ટિપાત કરતાં, મુખ્યત્વે માધ્યમિક શાળાના કલાવિદ્યાર્થીઓની કૃતિઓનો વિભાગ આકર્ષક અને વિપવની દૃષ્ટિએ શ્રેષ્ઠ બનેલો હતો. આર્થિકસ વિભાગ પણ ખાસ ધ્યાન ખેંચતો હતો.

પરંતુ પ્રથમ કક્ષાના કલાકારોની કૃતિઓ ઝૂક લેવાથી પ્રદર્શન નમળું તેમ જ અત્યંત લાગતું હતું. કક્ષા સંસ્થાના કલાકર-વિદ્યાર્થીઓનો વિભાગ પણ સારો એવો નજલો હતો...શિષ્ય વિભાગમાં તો પ્રથમ કક્ષાના શિષ્યકારો અને વિદ્યાર્થી-શિષ્યકારોના મળીને માત્ર ચાર જ નમૂના હતા: પરંતુ આ શિષ્યના ચાર નમૂનાઓમાં અત્યંતીન શિષ્યના બે નમૂના કંઈક સજ્જ અને તેજા હતા.

આમ, પ્રદર્શનની નિર્ણાયક સમિતિના સભ્યોએ સમગ્ર કક્ષાનું ધોરણ બજાવ્યું તેજા હેતુમાં કક્ષા-કૃતિઓની પસંદગી અને ઇનામો આપવાની તરફેણમાં તટસ્થતા બજાવી હોય એવો અ્યાસ આવે છે:

“ વિશેષતઃ આ વખતે - નિણૌયકાએ = લલિત કલા અકાદમી”એ નિશ્ચિત કરેલાં ઈનામોમાંથી સારાં એવાં ઈનામો યોગ્ય ધોરણ નહિ હોવાથી, આપ્યાં નથી... શિષ્યમાં તો એક પણ ઈનામ આપ્યું નથી, આ હકીકત એક યા બીજા સ્વરૂપે પ્રદર્શનમાં લાગ લેનાર સમગ્ર વિભાગોના કલાકારોને પડકારરૂપ કહેવાય ! આ પડકાર ઝિજ્ઞાસા જોઈએ...

આ સમગ્ર પરિસ્થિતિને કારણે આ વર્ષ : ૧૯૬૭ નું કલાપ્રદર્શન : તેમાં પ્રવેશતાં ઓબીલા પડવાને અનુભવ કરાવતું હતું : કેઈક ખૂટતું લાગતું હતું... છતાં, સમગ્ર પ્રદર્શનમાં તરી આવતી કલાકૃતિઓને પૃથક રીતે જોઈએ :

અસજત, દરેક વિભાગમાં ઈનામને પાત્ર દરેક કલાકૃતિઓનો આમાં સમાવેશ કરવો ઉચિત નથી : એટલે કે એ ઉદ્દેશ્ય અનામત રાખવા પ્રેરાઈ છું :

પરંતુ અંગત રીતે સમગ્ર પ્રદર્શનમાં ઉદ્દેશ્યનીય લાગતી કલાકૃતિઓને સ્પર્શવા ધારું છું : પ્રથમ કલાના કલાકારોમાં શ્રી અચિન મોદીની કૃતિ નં. ૧૯ ‘શુધિત પાયાણુ’ જે કલાકાર વિભાગનું પ્રથમ ઈનામ જીતી ગઈ હતી તે કૃતિ : આકર્ષક હતી : પરંતુ કલાકારે કૃતિને “શુધિત પાયાણુ” જેવું શીર્ષક આપીને કૃતિને અન્યાય કર્યો હોય એવું લાગતું હતું. કારણ કે કૃતિ પોતે “શુધિત પાયાણુ”નો અનુભવ કરાવવાને બદલે પ્રસન્નતાનો અનુભવ કરાવતી હતી : આ સંવેદનને લક્ષમાં લેતાં કૃતિનું સર્જન કલાકારના સ્વ-લક્ષ્ય બિંદુમાંથી પ્રગટ થયું હોવાને બદલે બાહ્ય કે કોઈ અણુધારી અકસ્માત હોય એવો વહેમ પેદા કરતું હતું. (“ એન્ડ્રેક્ટ - પેઈન્ટિંગ :) કેટલા બાવાકામક કલાકારના”ને નામકરણથી નવાજવી અનિવાર્ય નથી, છતાં નામકરણ આરસ્યક જ હોય તો કૃતિના સ્વસંવેદનને ચોક્કસ હોવું રજૂ : એ અન્યથા આવે તરંગી સ્પૃશ-વિચાર કરવા બતાં કૃતિના ભોક્તાને બાણતાં અનલગુતાં અવગે માગે વાળીએ છીએ. કૃતિ માણુવામાં બાધા પેદા કરીએ છીએ, કારણ કે કૃતિને માણુનાર વ્યક્તિ કૃતિનું સંવેદન અને તેનું શીર્ષક : આ બે વચ્ચે કશો મેળ નહિ ખાતાં ગૂંચવાય એ સ્વાભાવિક છે : પરિણામે..., “ એન્ડ્રેક્ટ આર્ટ ”ને... (લાગકામક કલાકારનાને) અગાધામણી કરવા આપણે પોતે જ ભાગ

લગીએ છીએ : મેશક આ તો અંગત મત છે : છતાં કલાકાર પોતાની દુનિયામાં રમી શકે છે, તેને રાચવાને હક્ક છે... ..

હવે યુગ વાત પર આવીએ :

શ્રી પવાર ભંવરસિંહની કૃતિ નં. ૨૧ : “ પિન્ક ઇન વ્હાઈટ ” : જે કલાકાર વિભાગમાં બીજું ઈનામ જીતી ગઈ હતી તે કૃતિ : સરલ અને રમ્ય અનુભવાતી હતી. સુંદર હતી... આ જ વિભાગમાં, શ્રી પીરાણ સાગરાની કૃતિ નં. ૧૪ : “ કાલાજી-૧ ” : ત્રીજા ઈનામને પાત્ર કરી હતી :

આ કૃતિ શૈષ્યપૂર્ણ (Rich) હોવા છતાં, કૃતિની જમણી બાજુ એટલે કે ઉપરનો ખૂણો : ન્યાં અર્ધઅર્ધ જેવો આકાર પ્રયોજ્યો છે તે આકાર : ઉભાક અને નાટ્યાત્મક રીતે આયોજ્યો હોઈ, કૃતિને માણુનાર વ્યક્તિની દૃષ્ટિને કૃતિપટમાંથી બહાર ફેંકી દેવાની ફરજ પાડતાં, પરિણામે ચિત્રનો મહદ ભાગ આકર્ષક હોવા છતાં સહસા સાથેક બનોતો નથી...

આ જ પ્રમાણે તેમની બીજી કૃતિ નં. ૧૫ : કાલાજી-૨ : ઉત્તમ નમૂનો હોવા છતાં ચિત્રની નીચે એ કોડીતો ઉપયોગ કરી, બે તગતગતી આંખો સચવી છે. અહીં કલાકાર પોતે પોતાની કૃતિને શું વિશેષ આપ આપવા માગે છે તે પ્રશ્ન થાય છે : અસજત, અંગત રીતે તે કૃતિને માણુતાં-એ જને આંખોથી કૃતિને મહદ થવાને બદલે અવરોધ અનુભવાતો હતો.

ત્યારબાદ, કલાસંસ્થાઓના વિદ્યાર્થી વિભાગમાં, પ્રથમ ઈનામ જીતી ગઈ હતી તે શ્રી અનુભાઈ જોશભાઈ પરીખની કૃતિ નં. ૧૫૯ : “ શુઃ બાથ ” : તેનો વિષય, રજૂઆત વગેરે ખૂબ જ ભુલ તરી આવતાં હતાં. અસજત, એ કૃતિમાં - લલિત કલાના કલાઅંશો સાથે, વ્યાવહારિક કલાના - ભીંતચિત્ર (પોસ્ટર) ની શૈલીનું એક સાથે મિશ્રણ થયું લાગતું હતું : છતાં, સરળ સંયોજન; સાદું-સ્વચ્છ રંગવિધાન અને સમગ્ર રચનાં અસર : કલાકારનો આશય પાર પાડવામાં સમતુલ્યપૂર્ણ હતાં... અંગત રીતે એ કૃતિ સ્પંદનપૂર્ણ અનુભવાતી હતી.....

ત્યારબાદ, પ્રથમ કલાના કલાકાર વિભાગમાં, શ્રી. લાનુ શાહની કૃતિ નં. ૧૮ : (પેઈન્ટિંગ ૨૮) સાદાંજિક (સ્પોન્ટેનીઅસ) અભિવ્યક્તિ હોવાની પ્રતીતિ કરાવતી

હતી. તેમની બીજી કૃતિ નં. ૧૭ : (પેઈન્ટિંગ ૨૭) કદમાં મોટી અને અઘડપણું હતી : લોટરકલ્પની દૃષ્ટિએ આટલી મોટી કૃતિ સાથે કામ પામવું એ અતુલ્ય ભાગી લે છે. છતાં તેમાં પ્રયોગભર્યા વાદ્ય જેવા આકારો (ફોર્મ્સ) : અવાસ્તવ લાગતાં હતાં...અને રંગ-વિધાનમાં તાજગીનો અંશતઃ અભાવ હોવાનો અતુલ્ય યથો હતો...શ્રી ગજેન્દ્ર સાહની કૃતિ નં. ૬ : (ચિત્ર) શ્રી પ્રેમ રાવળની કૃતિ નં. ૮ : “સમયની રમત”, શ્રી ઊવાકાન્ત મહેતાનું ચિત્ર નં. ૧૦ : “દાંડીઆ બજાર વોલ” : વગેરે ધ્યાન ખેંચતાં હતાં...આ સિવાય, શ્રી રમણિક લાવસાર, શ્રી જ્યંત પરીખ અને શ્રી વિનોદ શાહની કૃતિઓ - પોતાનાં સ્વસ્વરૂપે પ્રખ્યાત કરતી હતી.

નિઘાથી-વિભાગમાં, કુમારી જિમિ આર. પરીખની કૃતિ-નં. ૧૬૩ : “રથપાના” : (બીજી ધનામ) અને પટેલ અમૃતલાલ આર્થીની કૃતિ નં. ૧૬૪ : “દરબાર” : (ચોથું ધનામ) ધ્યાન ખેંચતી હતી...

પ્રારંભિક કલામાં પરમાર મગનભાઈ સોમાભાઈની કૃતિ નં. ૪૨ : “કોમ્પોઝીશન નં. ૨,” ઉપર સામ-રાની કૃતિ નં. ૩૬ : “એ વોલ આસ્કીઝ ફોર વોટ!” જે પ્રારંભિક કલામાં (પ્રથમ ધનામ) હતી ગઈ હતી તે કૃતિ સંવેદનપૂર્ણ હોવા છતાં, કૃતિનો જખમી બાહ્યનો ભાગ (એટલે કે “પ્રસ્પેક્ટિવ” સારી એવી કલિ-વાણો હતો. તેમની બીજી કૃતિ નં. ૪૦ : “એ સ્ટ્રીટ ઇન બેક એન્ડ વ્હાઈટ” સુંદર નમૂનો હતો. શ્રી હંમનનંદર આરુદ્ધ મહુમ્મદની કૃતિ નં. ૧૮૭ : “લીલાસન” : (ઓપ આર્ટ), શ્રી મુલાવિની મુકરજીનું ચિત્ર નં. ૧૭૬ : “આકેટર એ નાઈસ સુપર” : (કાસમાં કિંમત કરતી મંળર) મનહર મકવાણાની કૃતિ નં. ૩૪ : “સ્ટીલ લાઈફ” (બીજી ધનામ) ખત્રી મિરીશ એચ. ની કૃતિ નં. ૩૮ : (ત્રીજું ધનામ) પરીખ મહેન્દ્રકુમાર મકવાણાની કૃતિ નં. ૩૪ : “જળ માછ-લીઓ” : (ચોથું ધનામ), અને મહિયા તાનુષ બી. ડું ચિત્ર નં. ૧૪૫ : “એ સ્ટ્રીટ” વગેરે ધ્યાન ખેંચતાં હતાં...

બાવદારિક કલામાં, નિવેદી કિર્તીશ ચંડુભાઈની કૃતિ નં. ૫૧ “એક ફિલ્મ ફેસ્ટીવલ” પ્રથમ ધનામને પાત ફરી, હતી. આ કૃતિમાં પ્રચાર બીતચિત્ર :

(પોસ્ટર) નાં કલાતત્ત્વોની ઝાંચ ધ્યાન ખેંચતી હતી : પથ એક ફિલ્મ ફેસ્ટીવલ અક્ષરે અંશતઃ પાત્રા અને ફિલ્મ લાગતા હતા. પંચાલ કાન્તિલાલ સોમેશ્વરની કૃતિ નં. ૫૨ “એટમ ફોર પીસ” : (ચોથું ધનામ) પોતાનું વસ્તુ રૂપ કરતી હતી.

સાર બાદ શ્રી અરવિંદ મગનલાલ દેસાઈની કૃતિ નં. ૪૭ : “નો મોર વોર”, તેમની બીજી કૃતિ નં. ૪૬ : “ઈઝ ધીસ ધી ઓન્લી વે?” અને પરમાર ભરતકુમાર બીખાલાલની કૃતિ નં. ૧૯૯ : “વર્લ્ડ પીસ” વગેરે નમૂનાઓ કલાકારના જ્ઞાનનો પરિચય કરાવતા હતા.

આ બવદારિક કલાના વિદ્યાર્થી-વિભાગમાંથી એટલે કે કલાસંસ્થાના વિદ્યાર્થી, ભાવસાર મહેન્દ્રકુમાર કેસ-પત્રાલની કૃતિ નં. ૨૦૮ : “એક્ટ એન્ડ એન્ડુકેશન” : (પ્રથમ ધનામ), ભેથી પ્રમોદકુમાર ચંદ્રકાન્તની કૃતિ નં. ૧૦૯ : “કુઆ-અમરેલા” : (બીજું ધનામ) અને પટેલ રસિકલાલ રતિલાલની કૃતિ નં. ૧૬૨ : “હોલો અને હવવા હો” : (ત્રીજું ધનામ) મેળવી ગઈ હતી : પથ, આ ત્રણેય કૃતિઓ લે આઉટ મોટીનાં આટું જેની લાગતી હતી.

આ ઉપરાંત દમનિયા હુતોક્ષી બહાદુરનો કૃતિ નં. ૨૦૪ : “ફન ફોર” સરસ નમૂનો હતી શ્રી. વરિયા વિઠ્ઠલલાલની કૃતિ નં. ૫૪ : “મુકુન્દ ઇઝ સ્ટીલ” સુખ હતી : પરંતુ, સ્ટીલની રંગુઆતની ગેરહાજરી હતી...

ફોટોગ્રાફી કલામાં ચૈત્રિબાલરી કૃતિઓ હતી : પરંતુ પ્રતિવર્ષ જળવાતા ધોરણથી વિશેષ હોવા અંગે પ્રશ્ન થતો હતો : આ વિભાગમાં શ્રી મહેતાલાલ દ્વિપાની કૃતિ નં. ૧૪૨ : “ગેરજ” (બીજું ધનામ), શ્રી સુરેન્દ્ર આર. પટેલની કૃતિ નં. ૧૪૫ : “એમેંગ ધ રફ્-સ” (ત્રીજું ધનામ) અને શ્રી મક્લી એન. ની કૃતિ નં. ૧૦ : “ટ્રાયો” (ચોથું ધનામ) હતી ગઈ હતી :

આજ છતાં શ્રી સુરેન્દ્ર આર. પટેલની કૃતિ નં. ૧૪૪ : “એટ પ્લે” અને શ્રી યોપકર કે. બી.ની કૃતિ નં. ૬૯ થી ચાઉન્ટેન વે-આ બને કૃતિઓ ઊત્તમ હતી. શ્રી દત્તા યોપકરની કૃતિ નં. ૬૫ એ લીટલ રેસ્ટ, શ્રી સંઘવી અજીતકુમાર માધવલાલની કૃતિ નં. ૭૮ સેનેટરી પ્લિ સ્પો, પટેલ આનંદકુમાર પ્રાણુલાલની કૃતિ નં. ૧૨૦ “વળતી વેળા” પટેલ નારણભાઈ કપોર

ભાસ્ત્રી કૃતિ નં. ૧૧૫ નેચર, -- આ કૃતિઓ ધ્યાન ખેંચતી હતી.

સ્થાપત્ય વિભાગમાં કુમારી ગીતા ચંદુલાલ શાહ પોતાની કૃતિ માટે (પ્રથમ ઇનામ) સિંધુપુરા હસમુખલાલ એમ. (ખીલુ ઇનામ) અને શ્રી એરલ રૂબીન (ત્રીજું ઇનામ) મેળવી ચૂક્યા હતા...

છેલ્લે : માધ્યમિક શાળાના કલાકારો માટે સારા-

નરસાનો ભેદ કરવો અવાસ્તવિક લાગે છે છતાં, કુમારી વસંતિકા પટેલની કૃતિ : " સમસાનપાના " (ચાન્દ્રીછ) : સમગ્ર વિભાગમાંથી નિરાળી અને ઉત્તમ હોવાની પ્રતીતિ કરાવતી હતી.

પ્રદર્શનમાં સર્જન નીવડેલ કલાકારોને ખાસ અભિનંદન.

છગનલાલ જાદવ

વસંત

પાન પાન થઈ આખી પત્તર છેલ્લે જ્યારે ખરતી,
વસંત લહરી આવે એવી, ફૂલ ફૂલ પર ફરતી

ખીલે બાંધ્યા ઘોડા છૂટ્યા, આખા નળમાં ઊડ્યા,
સરજ-ચાંદો સ્વચ્છ ખીલું ફૂલ બનીને ફાંપ્યાં.

ફૂલે ફૂલે જૂલે રૂકું બંધાઓતું ગાણું,
લીલી ડાળોમાં એસીને ટકુકી ફોરમ છાલું.

લાંબા-લાંબા, મોટા-મોટા, ખરી પડ્યા પડ્યા,
મોતમોતની ઉપર સામર કંઈ બની પથરાયા.

એક એક ઝરણાએ ગાયો એક એક તહીં રાગ.
કોઠા આંખનાં કેમુડા પર પ્રગટી બેઠી આગ.

ત્રીજી તણા ધગધગતા તાવોને ફૂટ્યા પડ્યા,
ધીરે ધીરે આવી આવી વસંત ઉપર છાયા.

ભૂપેશ અધ્વજી

વળાંકે

અહીં આખા રસ્તે, મગન તરતાં વાદળ તણી
તરે છાયા; જાંચે ધીર થઈ ગયો સરજ મૂકો.
નદી કેરાં પાત્રે ખૂબ ચસચસી કાદવ બપો
અને વચ્ચે પેલાં અદ્રશ્ય મહિપોનાં શીશ જગ્યાં.
ધીરે વાયુ ખોલે જરઠ નિજ મુદ્રિ, વિચરતાં
ત્વરાથી ચૂંટી લે, ટપટપ કરી શુષ્ક પરણો.
ધીરે ધીરે મારા પગ ચક્રી ખરી જળ પગલાં,
અને મેદાનો પે ઊતરી પડતાં આંખકિરણો.
તહીં જાંચા યજ્ઞ (ઉપર હતું જે આન ન ટક્યું).
જીભેલાં પોલાં સૌ (પરજુ ન મળે) બાવળ ફૂલ

વળાંકે જીભેલી ક્ષિતિજ વીંધી ચાલો પથ જતો.
તણો પીળાં વચ્ચે લપસી પડતી કોઠા પગથી.
વળાંકે પ્લેટ્યું જ્યાં, પથ પીગગાને પેડા બનતો.
તણો લીલાં, ધોળા બગ થકી જવાનો તરુનજો.

ભૂપેશ અધ્વજી

પછી

પછી પાલવને આધો નહીં કરું,
પછી વાણીને કાને નહીં ધરું,
હવાની પાતળી દીવાલ પાછળ
તને ભારી નજરમાં નહીં લરું.

રાવજી પટેલ

એ

પારેલાં ગપાં
ભીડી; પરું પરણું
આંગણુ માડું!

વૃષ્ટિ; તણાતાં
મથે બચવા ઝોળા
શેરીમાં રાતે.

રમેહરશિખ

સાપ

શમચે દીકો સાપ
સાપની જીભ લિયે લખકારા
ઝેરી દાંત કરે જખકારા.
અંગને અડું સુવાળા
ભય હથેળી સરજી
શકે કાંચળી કાચાથી બતરતી!

ઉપાડી ફેણ કુંદાડે
પાળે જમણા ડોલે
કંકમાં કાળપાકલી બોલે.

વળા ગૂચળું ગળે
વળગતો શ્વાસ કપાળે બળે
સૂતેલો અધકાર સળવળે.

સરે ભોંછમાં
ખરે સુવાળા બીતોમાંથી ભેજ
ભગતાં જરા હંફાળી સેજ!

જયન્ત પાઠક

ધુમ્મસ

ધુમ્મસ;
આની પાર હું,
સામી પાર કોઈ નહીં; સામી પાર બધું!

ધરણ્દાર સતકાર
સાકને અણસાર

ડમ ભડું;
સરી રહું ધુમ્મસ
કે હું જ એમાં સરું?

કદી ન'તું
આજ રહું ધર્મ એ પ્રતીત:

હવે માડું હરીફ
ને માડું હવે મિત,
ધુમ્મસ-ધુમ્મસ-ધુમ્મસ.

હસિત બૂચ

વિશ્વમાનવ : અંક ૭૩ થી ૮૪ ૧૯૬૭ જાન્યુઆરીથી ડિસેમ્બર : સૂચિ

પરિસંવાદ

ચૂંટણીના સંદર્ભમાં લોકશાહીની સમસ્યા

લોકશાહીનું આદ્યન	યશવંત શુક્લ	જાન્યુ.	૯
ચૂંટણીનો ધ્યાનમંત્ર : ગુણવત્તા જ	કૃષિવરાય મહેતા		૧૨
૧૯૬૭ ની ચૂંટણીનો મનઘર	વિમલ શાહ		૧૫
ભારતીય રાજકારણમાં જ્ઞાતિવાદ	નમીનદાસ સંઘવી		૧૯
૧૬૭ની ચૂંટણી : મત ગણના સંદર્ભમાં	દેવવ્રત પાંકજી		૨૩
ભારતમાં રાજકીય ધુરીકેન્દ્રિયતા દિશા	બોમીલાલ ગાંધી		૨૭

પદનાટક

પદ અને નાટક	જયંતિ દલાલ (સંચાલક)	ફેબ્રુ.	૯
પદનાટકનું તાત્પર્ય	હરિવંશભાઈ ભાયાણી		૧૧
પદનાટકની વિભાવના	દિગ્વીર મહેતા		૧૩
ભાષા અને છંદની શોધ	અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ		૧૭
‘પ્રાચીના’ અને ‘મહાપ્રસ્થાન’	વિનોદ અશ્વથા		૨૧
પદનાટકની રેન્ડોઆત	મૃણાલિની સારાભાઈ		૨૩
પદનાટકની સમસ્યા	ચંદ્રકાન્ત શેઠ		૨૫
દસ્ય કે શ્રાવ્ય ?	પિતાકિન્ શક્તિર		૨૬
ગુજરાતીમાં પદનાટક	બોળાભાઈ પટેલ		૨૭

ચૂંટણી લોકશાહીના સંદર્ભમાં

ચોથી ચૂંટણી પછીની પદસ્થિતિ	રમની કોઠારી	માર્ચ	૩૩
૧૯૬૭ નું મતદાન : કેટલીક પૂર્વ ધારણાઓ	પ્રવીણ ન. શેઠ		૩૫
ચૂંટણી-ખર્ચ	ડી. ડી. ત્રિવેદી		૩૯
ભારતીય રાજકારણનું આર્થિક-સામાજિક નિમ્નત્ત	કીર્તિદેવ ડી દેસાઈ		૪૧
લોકશાહીનાં પાંચક પરિણામો	પુરુષોત્તમ મ. માવળંકર		૪૬
લોકશાહીનું ભાવી	નીરુભાઈ દેસાઈ		૪૯
ચૂંટણીને અંતે કોંગ્રેસ : અન્ય પક્ષોની તુલનાએ	બોમીલાલ ગાંધી		૫૧
ચર્ચા : (સંચાલક : દેવવ્રત પાંકજી)	રમેશ મ. ભટ્ટ, નરહરિ પરીખ		૬

ઉચ્ચ શિક્ષણક્ષેત્ર ઇષ્ટ પરિવર્તન

પરિવર્તનની પ્રક્રિયા અને ઉચ્ચ શિક્ષણ	ડોહરરાય માંકડ	એપ્રિલ	૨૫
ચર્ચા : લાલભાઈ દેસાઈ, સંતપ્રસાદ ભટ્ટ, યશવંત શુક્લ, પુરુષોત્તમ માવળંકર, રામલાલ પરીખ આદિ			
(સંચાલક : ઉમાશંકર જોશી)			૨૭
ઉચ્ચ શિક્ષણ : હેતુ અને કાર્ય	પ્ર. ચુ. વૈદ્ય		૩૨
કયું પરિવર્તન ઇષ્ટ	મોહનભાઈ શં. પટેલ		૩૪

વર્તમાન આર્થિક સમસ્યા અને ઉકેલ

આર્થિક સ્થિતિતા — એક નિદાન
વર્તમાન આર્થિક પરિસ્થિતિ અને તેનો ઉકેલ
અર્થા (સંચાલન ઓ. શિનોય)
વર્તમાન આર્થિક પરિસ્થિતિ
અને તેનો ઉકેલ

વી. એસ. વ્યાસ	મે	૨૫
રમેશ મ. ભટ્ટ		૨૭
ઠાકોર ભિન્ની, પ્રો. લાલીલાલ		૨૯
વિમલ શાહ		૩૨

કેન્દ્ર-રાજ્ય સંબંધો

કેન્દ્ર-રાજ્યો વચ્ચેના સંબંધો :
અંધારણીય કાયદાની દૃષ્ટિએ
સંઘ અને રાજ્ય સરકારો વચ્ચેના
વિત્તીય સંબંધો
કેન્દ્ર અને રાજ્યો વચ્ચેના સંઘર્ષની ભૂમિકા
અંધારણીય પંકાર
સમવાય તંત્ર — અહીં અને ત્યાં

જિરીશ પટેલ	જૂન	૪૨
રમેશ મ. ભટ્ટ		૪૬
બોગીલાલ ગાંધી		૫૪
નીરુભાઈ દેસાઈ		૫૭
પ્રકાશ ન. શાહ		૫૯

કલા-શિક્ષણ

મૂળભૂત અભિગમની સમસ્યા
ચિત્ર, શિલ્પ અને સ્થાપત્યના શિક્ષણની
સમસ્યાઓ
કલા-શિક્ષણની સમસ્યા
સમસ્યા : આજની મર્યાદા
સુરક્ષાઓ અને ઉપાયો
કૃત્રીયા વિચારોએ
કલા-શિક્ષણની જવાબદારી
પરિવર્તન માગતા અભ્યાસક્રમ
કલા-શિક્ષણમાં દિલા-મૂલ્યન

શંખો ચૌધરી (સંચાલક)	જુલાઈ	૩૭
માધવ અમ્બવળ		૩૮
રતન પારિખ		૪૦
ગુલામ મોહમ્મદ શેખ		૪૧
જ્યોતિ ભટ્ટ		૪૨
પ્રભુભ હ. દવે		૪૪
મહેન્દ્ર પંડ્યા		૪૬
પનુભાઈ ભટ્ટ		૪૭
રવિશંકર મ. રાવળ		૪૯

શૈક્ષણિક સ્વાયત્તતા

લોકશાહી અને શિક્ષણ
યુનિવર્સિટીની સ્વાયત્તતા
સ્વાયત્તતાની વિભાવના અને
એની મર્યાદા
યુનિવર્સિટી અને રાજ્ય
અર્થા : જ્યોતિ કે. પટેલ, નરહરિ પરીખ, દિગ્વીર મહેતા, ઝીણુભાઈ દેસાઈ
સ્વાયત્તતા : શિક્ષણનો પ્રાણપ્રક

સંતપ્રસાદ ભટ્ટ	ઓગસ્ટ	૨
યશવંત શુક્લ		૩
ચંદર્કાંત દુ		૫
પુરુષોત્તમ મ. માવળંકર		૬
મુભાઈ પંચોળી 'દશક' (સંચાલક)		૭

દેશી વાર્તા

વાર્તા, કથા, દેશી વાર્તા
વાર્તામાં પ્રતીક
દેશી વાર્તા, ગુજરાતીમાં

હરિવંશલ ભાયાણી	સપ્ટેમ્બર	૧૭
નલિન રાવળ		૨૨
રઘુનીર ચૌધરી		૨૫

દેશી વાર્તાના અવતરન પ્રવાહો
આપણી દેશી વાર્તા
દેશી વાર્તાથી વાર્તા મુખી

બોળાભાઈ પટેલ ૩૬
મુરેશ જોષી ૪૦
મહેશ દવે ૪૪

અનુવાદ

ભાષા : અનુવાદના સંદર્ભમાં ના. ગો. કાલેલકર
અનુવાદ અનુવાદકે, સર્જક
લલિત કૃતિનો અનુવાદ
સમાજ-શાસ્ત્રમાં અનુવાદની સમસ્યાઓ

અનુ : શાંતિભાઈ આચાર્ય એક્ટોબર ૨
મોહનભાઈ શં. પટેલ ૭
મનમુખલાલ ઝવેરી ૪૫
ઉપા મહેતા ૪૯

ભારતીય ખેતીની સમસ્યા

ભારતીય ખેતીનાં પ્રેરક અને અવરોધક બળો
અવતરન ખેતીની કાયરિયા
ઉત્પાદન અને સંપાદન
ભાવ, પદ્ધતિ, સાધન
પ્રા. દાંતવાલાનો જવાબ

મોહનલાલ દાંતવાલા નવેમ્બર ૩
વી. એસ. વ્યાસ ડિસેમ્બર ૨૫
શિવાભાઈ પટેલ ૨૬
સી. એચ. શાહ ૩૦
મોહનલાલ દાંતવાલા ૩૩

રશિયન ક્રાંતિનાં ૫૦ વર્ષ

રશિયન ક્રાંતિ અને માર્ક્સપ્રણીત વિચારધારા
રશિયાના છેલ્લા ૫૦ વર્ષના અર્થચિંતનના પ્રવાહો
રશિયન ક્રાંતિનું રાજકીય પાસું
એક્ટોબર ક્રાંતિ - ભારી ઉપા
સંચાલકનો ઉપસંહાર
રૂસી ક્રાંતિનું પુનર્મૂલ્યાંકન કરતો પરિસંવાદ

બોળીલાલ ગાંધી ડિસેમ્બર ૨
દાકોર મિસ્ત્રી ૬
રાવજીભાઈ પટેલ ૫૦
જયંતિ, દલાલ ૫૦
એ. બી. શાહ ૫૨
પ્રમીલ ન. શાહ ૫૩

લેખ

છબી (લઘુનિબંધ)
શુદ્ધરતાના તાણાવાણા
આલોક (મંથદર્શન)
ખગોળ-શાસ્ત્રમાં વર્તમાન ક્રાંતિ એસ. ચંદ્રશેખર, અનુ. દેવજી ચાવડા
સત્તાનાં પસંદગી કેન્દ્રરચાનો (મંથદર્શન)
મીની સંસ્કૃતિક ક્રાંતિની ભૂમિતરમાં
કવિની વાણી
રસાસ્વાદની એક સમસ્યા અમુ સર્જક અમ્યુખ
વૈજ્ઞાનિક અભિગમ (મંથદર્શન)
રેતી અને નારી (મંથદર્શન)
સહકારી પ્રવૃત્તિ દ્વારા સમાજ પરિવર્તન થશે
કાન્ય-વિચાર
છિન્ન-પત્ર (મંથદર્શન)
સાહસ અને પ્રશ્નાર્થવૃત્તિ (મંથદર્શન)
કાન્યમાં છંદ

બકુલ ત્રિપાઠી જાન્યુ ૩૧
હરિવંશજી ભાવાણી ૩૩
મુરેશ હ. જોષી ૩૮
એસ. ચંદ્રશેખર, અનુ. દેવજી ચાવડા ૪૧
વિમલ શાહ ફેબ્રુ. ૩૮
બોળીલાલ ગાંધી ૮
ચંદ્રકાંત શેક ૫૦
અનુ. નગીનલાલ પારેખ માય ૯
યોગેન્દ્ર બ્યાસ ૨૦
અનિરુદ્ધ અબલક ૨૫
વિમલ શાહ ૨૭
જયંત પાઠક એપ્રિલ ૯
રઘુવીર ચૌધરી ૧૪
" ૩૬
હરિવંશજી ભાવાણી મે ૯

કારમીરનાં લોકગીતો	પુષ્કર ચંદ્રનાકર	૨૦
ભારતને દેહ, સંપત્તિ અને સુંદર બનાવીએ	અંકિત હુસેન	૩૮
કાયદો અને કન્વેન્શન	સંતપ્રસાદ ભટ્ટ	૭૫
દોસ્તોત્તરકી	શિવપ્રસાદ સિંહ અનુ. મોહન દાંડીકર	૩૩
કલામાં સ્વરૂપ : બાહ્ય અને આંતરિક બનાવ બોર્ડાંક અનુ. હ. લાલાણી	વૃત્તાર્થ	૨
વિશિષ્ટ અને વિરલ કૃતિ (અંબદશન)	જયંત કોહારી	૯
લોકશાહીનો 'પ્રવર સિદ્ધાંત'	સુવર્ણા ભટ્ટ	૨૧
આરણ્ય-ઈતરાવલી સંપર્ષ અને તેનો ઉદ્દેશ પ્રો. આરનોદ્દ ટોપચી અનુ. સરલા સાહ		૨૫
આઓનો 'કાંતિપથ' ભારતનો 'શાંતિપથ' !	ભોગીલાલ ગાંધી	૩૨
ઈન્દુકના છૂટાછેડા	ચંપકલાલ ભટ્ટ	૩૫
ઈશ્વર અને માનવ-સંવેદન	મહેન્દ્ર જનની	આગસ્ટ ૯
ધ્યોદેવ : વેદનાનું શિલ્પ	ચંદ્રકાંત ટોપીવાલા	૧૨
જીવશાસ્ત્રીય ઘડિયાળ	સુરેશ આર સાહ	૧૧
સત્તાશોખીન ઉત્તરિયાતોનું પ્રભાવકથાણ	બી. વી. કૃષ્ણમૂર્તિ	
આરેનું આયોજન	સં. અનુ. રમેશ મ. ભટ્ટ	૧૮
પરમાણુ-ધ્યોત્ત્વ અને વિશ્વશાંતિ	પ્ર. ચૂ વૈદ્ય	૨૯
સામાજિક કથર (અંબદશન)	પ્રકાશ ન. સાહ	૩૨
વિવાહિત	અનિલ દલાલ	૩૪
ભાનુ શાહની ચિત્રકલા	નહિન રાવળ	૪૨
એક નિરાળું આદેશન	પ્રેમેન્દ્ર સાહ	૪૩
નવા માંચની બોજ એન. જી. ગોરે, એમ. એલ.	દાંતવાલા, નીરુભાઈ દેસાઈ	સપ્ટેમ્બર ૨
કાવ્ય અને આપણે (લઘુનિબંધ)	બકુલ ત્રિપાઠી	૮
સૌર શક્તિ	દેવ ચાવડા	ઓક્ટોબર ૯
ભાવા-સમસ્યા : મહાવિવાહ	ભોગીલાલ ગાંધી	૧૯
મૂળભૂત હક્કો - સર્વોપરી અદાલત અને સંસદ	હસમુખ પંડ્યા	૨૬
સૂફીની અતિમ વેળા	કિશનસિંહ ચાવડા	૩૫
કવિનું જાહેરનામું	ઉચનસ	નવેમ્બર ૨
હિંદની રાજકીય કટોકટી	જયંતિ કે. પટેલ	૨૧
ચૂંટણી પછીનું ગુજરાત : દ્વિપક્ષી પ્રજા		૨૪
અજબાયશ પર	અનિલ ભટ્ટ	
અલિગમ : ગોળ,બોદી ચોપડી (અંબદશન)	સુમન સાહ	૨૯
સાનનો અસ્તિત્વવાદ : સારગ્રાહી પરિચય (અંબદશન)	યોગેન્દ્ર બ્યાસ	૩૭
મહાસંવાદી પ્રેરણા નૈતિક મૂલ્યો નહિ	શિવિંદ્ર પ્રસાદ	ડિસેમ્બર ૪૩

કાવ્ય

હવા	રામેન્દ્ર સાહ	નવ-મુ. ૩૨
સ્વપ્ન	નહિન રાવળ	૩૩
મને કેમ ના વાર્ષો ?	ચુવીર ચૌધરી	૩૪
દેવ	અમરનાથ અણિયાર	૪૯

આજ	મનહર મોદી	૪૯
નવ હાથકુ	સ્નેહરશ્મિ	માય ૩૨
()	રાગેન્દ્ર શાહ	૩૨
એક દશ	વેણીભાઈ પુરાહિન	એપ્રિલ ૨૪
મળતી આવતી રેખાઓ	ઉચ્ચનસ	૪૦
છત્વીસમી વૃષભઠિ	મોસેફ મેક્કાન	મે ૮
બે રચનાઓ	ભરત કક્કર	૮
બરસાદી રાતે	રાવજી પટેલ	જુલાઈ ૬
ખાણ જયુ'	રઘુવીર ચૌધરી	૨૭
રમ્ય શાંતિ	રાવજી પટેલ	૫૧
ગજ્જ	ઝાહિદ શિનારવાલા	ઓગસ્ટ ૪૨
મેધ	હસિત ખૂચ	૫૬
સ્વપ્નભંગ	પ્રાણજીવન મહેતા	સપ્ટેમ્બર ૫૩
કોણ	નસિન રાવળ	ઓક્ટોબર ૫૨
નગરમાં ઊંટ	જયંત પાઠક	૫૨
બે દાવ્ય	ચંદ્રકાંત શેઠ	ડિસેમ્બર ૬
ખીસે બાંધુ' ઘર	પ્રાણજીવન મહેતા	૧૦

ક્રમશઃ વિભાગો

મારી કુનિયા : સ્નેહરશ્મિ જાન્યુઆરી ૩૬, ફેબ્રુઆરી, ૩૩, મે ૩૫, જૂન ૨૮, સપ્ટેમ્બર ૪૫, ડિસેમ્બર ૨૦.

ઉદાત્તતત્વ : લોન્નપ્પનસ અનુવાદક : ચંદ્રકાંત શેઠ ઓગસ્ટ ૩૮, સપ્ટેમ્બર ૯, નવેમ્બર ૧૫

વાર્તા

માયાપુર	નસિન રાવળ	એપ્રિલ ૧૮
વળા એક સાંજ	ભોળાભાઈ પટેલ	૨૧
સૂરજ ભક્તે ઊગે હું જીવીને નહીં મળું	ન્યોતિય જાની	૨૩
પક્ષ-પાત	રઘુવીર ચૌધરી	જૂન ૯
આ બાજુ	મહેશ દવે	જુલાઈ ૭
સુખિયા જીવતું પહેરજી	મેઘનાદ દ. ભટ્ટ	ઓગસ્ટ ૧૫
છબિશ કાઠાનો બીનો ખમ	રાવજી પટેલ	૨૬
સગિયા	રાધેશ્યામ શર્મા	ઓક્ટોબર ૩૮
અમરતી અમરતી રેલગાડીઓ ને આલીખમ ગજવાં	રાવજી પટેલ	નવેમ્બર ૯
ડઃ એન્ડ	જયંત ખત્રી	ડિસેમ્બર ૧૧

વૃત્તવિમર્શ

લોકશાહી : પક્ષ-અપક્ષ	વિમલ શાહ	જાન્યુ ૩
કટોકટીમાં બુદ્ધિજીવીઓ	ભોળીલાલ ગાંધી	૫

બે વિશિષ્ટ સાહિત્યિક સમારંભો	કૃષ્ણવીર દોશિસ	૬
સાતયુગ રાજ્ય કલા પ્રદર્શન	રઘુવીર ચૌધરી	૭
નાટ્યસંધનું કન્વેનશન	બકુલ ત્રિપાઠી	૮
રાજ્યશાસ્ત્ર પરિવદ	જયંતિ કે. પટેલ	૮
ગુજરાતનો ચોથો ચુકાદો	ઈશ્વર પેટલીકર	૨
૧૯૬૭ ની ચૂંટણી : રાજકીય ઇન્જરનો અંત	ભોળીલાલ ગાંધી	૩
રાજાજીનાં ભાષાવલ્લભ સૂચનો	ભોળીલાલ ગાંધી	૬
સ્નાતક બહેનોની પરિવદ	ગીતા પરીખ	૮
ચૂંટણીનાં પરિણામો પછી	વિમલ શાહ	માય ૨
સાતી દિશાનો પ્રારંભ	ભોળીલાલ ગાંધી	૩
નિકારિકાનું ફોટોગ્રાફી પ્રદર્શન	પનુભાઈ ભટ્ટ	૪
રાષ્ટ્રપતિની ચૂંટણી	ભોળીલાલ ગાંધી	એપ્રિલ ૪
વકીલ પરિવદ	અંબિકાલાલ ભટ્ટ	૫
મિથ્યા-વિરોધ	ભોળીલાલ ગાંધી	૭
સ્થાવર ધાતુની કૃતિઓનું પ્રદર્શન	પનુભાઈ ભટ્ટ	૭
ભાવવધારા સામેનું સાચું સમરાંગણ	રમેશ મ. ભટ્ટ	૭
અદૃશ્ય સામ્રાજ્યના ઓળા	ભોળીલાલ ગાંધી	મે ૨
ભંગાળ : પગ પર કુહાડો	ભોળીલાલ ગાંધી	૩
રાષ્ટ્રપ્રમુખ : નવો તખ્તો, નવી કસેટી	"	૫
કોંગ્રેસ વર્કિંગ કમિટીનો ઇલેક્શન ઠરાવ	વિમલ શાહ	૭
આરામ-ઈઝરાયલ શુદ્ધ	વાસુદેવ મહેતા	જૂન ૪
૧૯૬૭-૬૮ નું અંદાજપત્ર : સ્થિરતા	રમેશ મ. ભટ્ટ	૫
માટેની મધામજી	ભોળીલાલ ગાંધી	૮
નકસબવાદી : કમ્યુનિસ્ટોનો ઉદ્ડ રાહ	વિમલ શાહ	જુલાઈ ૩
વિદ્યાર્થી-આંદોલનો		
દીનો પ્રશ્ન : ઉચ્ચ શિક્ષણની અનવસ્થાનો	રમેશ મ. ભટ્ટ	૪
એક સંકેત	રમેશ મ. ભટ્ટ	ઓગસ્ટ ૪૪
પક્ષપક્ષો એક બ્યાપક દૃષ્ટિકોણ	વિમલ શાહ	૪૫
સાહિત્યાલુપ્ત અને વિવાદિકારો	ભોળીલાલ ગાંધી	૪૬
અમેરિકા : 'કાળી' સમસ્યા	"	૪૮
શિવસેના : લોકશાહીમાં વિરોધાધિકાર ?	દેવવ્રત પાઠક	સપ્ટેમ્બર ૬
દક્ષિણ વિયેટનામની ચૂંટણી	પ્રકાશ ન. શાહ	ઓક્ટોબર ૫૪
લોકશાહીની વિદાય	ભોળીલાલ ગાંધી	૫૫
ચીનની હિંમતથી સુરાહ	ભોળીલાલ ગાંધી	નવેમ્બર ૪૨
ભંગાળ : લોકશાહીનું નીચાળેજી	"	૪૫
હવાઈની હોળી	"	ડિસેમ્બર ૪૫
ભાષાપ્રચરણ : શ્રેયશ્રુતિ	"	૪૬
કેરળનો કોમડો	"	૪૭
પાઉન્ડનું અવમૂલન	રમેશ મ. ભટ્ટ	

ચર્ચા અને ગતાંકચર્ચા

‘મને કેમ ના વાર્યો?’ (આસ્વાદ)
 બ્યુટિકુલ આ પદનાટક
 ‘ભારતીય રાજકારણમાં ફાતિવાદ’
 ‘ચૂંટણી, લોકશાહીના સંદર્ભમાં’
 ભારતીય રાજકારણમાં ફાતિવાદ
 અમદાવાદના ઐતિહાસિક અવશેષો ને
 ‘સંસ્કૃતિરક્ષા’ના પ્રશ્નની ચર્ચા
 એ બાહ્ય ગીત
 કાશ્મીરનાં લોકગીતો
 માનવ અને ઈશ્વર
 સ્વરાજ્યનું ચારિત્ર્ય-ખંડન
 ‘હૃદયપલટા’ને રાજમાનિક પ્રતિષ્ઠા?
 ‘લાલાસમસ્યા : મદાવિવાદ

રાધેશ્યામ શર્મા	ફેબ્રુઆરી	૩૦
સુમન શાહ	માર્ચ	૨૯
ધનશ્યામ શાહ	એપ્રિલ	૪૧
જ્યોતિ કે. પટેલ		૪૨
નગીનદાસ સંઘવી	મે	૪૦
રતિલાલ દવે	ઓગસ્ટ	૫૦
નગીનદાસ પારેખ		૫૧
કૃષ્ણદેવાયન		૫૨
સુમન શાહ	સપ્ટેમ્બર	૫૦
બોગીલાલ ગાંધી	ડિસેમ્બર	૩૭
રતિલાલ દવે		૩૮
ચોગેન્દ્ર વ્યાસ		૪૦

મુખપૃષ્ઠ

જ્યોતિ ભટ્ટ જન-મુખારી ઈશ્વર સાગરો માર્ચ રચાયેલ આપડા એપ્રિલ પ્રેમ રાવળ મે સોમા-લાલ શાહ જૂન યુ. સરકાર માહિતી ખાતું જુલાઈ ભાતું શાહ ઓગસ્ટ ગુલામ મોહમ્મદ શેખ સપ્ટેમ્બર છગનલાલ ભટ્ટ ઓક્ટોબર જનક પટેલ ડિસેમ્બર.

લેખક સૂચિ

અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ ફે. ૧૭, મા. ૨૫
 અમૃત સર્પદા અરયુષ મા. ૯
 અનિલ ભટ્ટ ન. ૨૪
 અનિલા દલાલ ઓગ. ૩૪
 આરનોદ્દ ટોપાન્ગી જુ. ૨૫
 ઈશ્વર પેટલીકર ફે. ૨
 ઉમાશંકર જોશી એ. ૨૭
 ઉશનસ એ. ૪૦, ન. ૨
 ઉપા મહેતા ઓક્ટો. ૪૯
 એન. જી. ગોરે સ. ૨
 એમ. એલ. દાંતવાલા સ. ૨
 એસ. ચંદ્રશેખર ભ. ૪૧
 કપિલરાય મહેતા ભ. ૧૨
 કિસનસિંહ ચાવડા ઓક્ટો. ૩૫
 કીર્તિદેવ દેસાઈ મા. ૪૧
 કૃષ્ણવીર દીક્ષિત ભ. ૬
 કૃષ્ણદેવાયન ઓગ. ૫૨

ગિરીશ પટેલ જુ. ૪૨
 ગીતા પરીખ ફે. ૮
 ગુલામ મોહમ્મદ શેખ જુ. ૪૧
 ધનશ્યામ શાહ એ. ૪૧
 ચંદ્રકાન્ત દડુ ઓગ. ૫
 ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાલા ઓગ. ૧૨
 ચંદ્રકાન્ત શેઠ ફે. ૨૫, ૫૦, ડિ. ૯
 ચંદ્રશંકર ભટ્ટ ઓગ. ૩૨, સ. ૯, ન. ૧૫
 ચંપકલાલ ભટ્ટ એ. ૫
 જયંત કોઠારી જુ. ૯
 જયંત ખત્રી ડિ. ૧૧
 જયંત પાટક એ. ૯
 જ્યોતિ કે. પટેલ ભ. ૮, ન. ૨૧
 જ્યોતિ દલાલ ફે. ૯, ડિ. ૫૦
 જ્યોતિ ભટ્ટ જુ. ૪૨
 જ્યોતિષ જનની એ. ૨૩
 આદિર દુસેન મે. ૩૮

આદિદ શિનોરવાલા ઓગ. ૪૨
 કાકોર મિત્તી ડિ. ૬
 ડી. ડી. ત્રિવેદી મા. ૩૯
 ડોલરેરાય માંકડ એ. ૨૫
 દિગીશ મહેતા ફે. ૧૩
 દેવ ચાવડા ભ. ૪૧ ઓકટો. ૯
 દેવજીત પાઠક ભ. ૨૩, મા. ૬
 નગીનદાસ પારેખ મા. ૯
 નગીનદાસ સંધરી ભ. ૧૯, મે. ૪૦
 નલિન રાવળ ભ. ૩૩, એ. ૧૮, ઓગ ૪૨,
 સ. ૨૨, ૫૨
 ના. ગો. કાકેશ્વર ઓકટો. ૨
 નીરુભાઈ દેસાઈ મા. ૪૯, જૂ. ૫૭
 ખંડુભાઈ જી. મા. ૪, એ. ૭, જુ. ૪૭
 પિનાકિન કાકોર ફે. ૨૬
 પ્રદ્યુમ્ન માલગંધર મા. ૪૬, ઓગ. ૬
 પ્રફર ચંદ્રવાકર મે. ૨૦
 પ્રકાશ ન. શાહ જૂ. ૫૯, ઓગ ૩૨, ઓકટો. ૫૪, ડિ. ૫૩
 પ્ર. ચૂ. વૈષ એ. ૩૨, ઓગ. ૨૯
 પ્રભુજી દેવ જુ. ૪૪
 પ્રવીણ ન. શેઠ મા. ૩૫
 પ્રાણજીવન મહેતા ઓકટો. ૫૩, ડિ ૧૦
 પ્રિયકાન્ત મણિયાર ફે. ૪૯
 પ્રેમન્દ્ર શાહ એગ. ૪૩
 રૂપિય રૂપાડ ડિ. ૪૩
 મકુલ ત્રિપાઠી ભ. ૩૧, સ. ૮
 મનીર ખોલ્લાઈ જૂ. ૨
 બી. વી. કુલકર્ણી એગ. ૧૮
 ભરત કંકર મે. ૮
 ભોગીલાલ ગાંધી ભ. ૫, ૨૭, ફે. ૩, ૮, મા. ૩, ૫૧
 એ. ૪, ૭, મે. ૩, ૫, જુ. ૮, ૫૪, જુ. ૩૨
 એગ. ૪૬, ઓકટો. ૧૯, ૫૫, ન. ૪૨, ડિ. ૨, ૪૫
 ભોળાભાઈ પટેલ ફે. ૨૭, એ. ૨૧, સ. ૩૬
 મનહર મોદી ફે. ૪૯
 મનસુખરાય ઝવેરી એા. ૪૫
 મનુભાઈ પંચોળી 'દશક' એગ. ૮
 મહેન્દ્ર પંડ્યા જુ. ૪૬
 મહેશ દેવ જુ. ૭, સ. ૪૪

માધવ અચવળ જુ. ૩૮
 મેઘનાદ ભટ્ટ એગ. ૧૫
 મોહન દાંડીકર જૂ. ૩૩
 મોહનભાઈ ચં. પટેલ એ. ૩૪, ઓકટો. ૭
 મોહનલાલ દાંતવાલા ન. ૩, ડિ. ૩૩
 મૃણાલિની સારાભાઈ ફે. ૨૩
 મણવંત શુક્લ ભ. ૯, એ. ૨૭, ઓગ. ૩
 મોચન્દ્ર વ્યાસ મા. ૨૦, ન. ૩૭, ડિ. ૪૦
 મોસેફ મેક્વાન મે. ૮
 મધુવીર ચૌધરી ભ. ૭, ૩૪, એ. ૧૪, ૩૬ જૂ. ૯
 જુ. ૨૭, સ. ૨૫
 રમની કેકારી મા. ૩૩
 રતન પારિખ જુ. ૪૦
 રતિલાલ દેવ એગ. ૫૫, ડિ. ૩૧
 રમેશ મ. ભટ્ટ એ. ૭, મે ૨૭, જૂ. ૪૯, જુ. ૪
 એગ. ૧૮, ડિ. ૪૭
 રાવજી પટેલ જુ. ૫૧, એગ. ૨૬, ન. ૯
 રાવજીભાઈ પટેલ ડિ. ૫૦
 રામન્દ્ર શાહ ભ. ૩૨, મા. ૩૨
 રાધેશ્યામ શર્મા ફે. ૩૦, ઓકટો. ૩૮
 રિનોદ અચવળ ફે. ૨૧
 રિમલ શાહ ભ. ૩, ૧૫, મા. ૨, મે ૭, ૩૨, જુ. ૩
 એગ. ૪૫
 વાસુદેવ મહેતા જૂ. ૪
 વી. એસ. વ્યાસ મે. ૨૫, ડિ ૨૫
 સરલા શાહ જુ. ૨૫
 સુમન શાહ મા. ૨૯, સ. ૫૦ ન. ૨૯
 સુરેશ જોષી ભ. ૩૮, સ. ૪૦,
 સુવર્ણા ભટ્ટ જુ. ૨૧,
 સંતપ્રસાદ ભટ્ટ એ. ૨૭, જૂ. ૩, એગ. ૩
 સ્નેહરશ્મિ મા. ૩૬, ફે. ૩૩, મા. ૩૨, મે. ૩૫,
 જૂ. ૨૮, સ. ૪૫, ડિ. ૨૦
 શિવપ્રસાદ સિંહ જૂ. ૩૩
 શ. એ. ચૌધરી જુ. ૩૭
 શાંતિભાઈ આચાર્ય ઓકટો. ૨
 હસ્તિવલ્લભ લાવાણી ભ. ૩૩, ફે. ૧૧, મે ૯, જુ. ૨,
 સ. ૧૭

અતુલ

દેગો

વસાવણા

દેવાળી

INSIST ON

ASOKA FABRICS.

OUR SPECIALITIES :

Bleached Long Clothes

Dhoties

Coloured Striped Shirtings

Dyed Sanforized Poplins

Printed Poplins and Printed Lawns

Two by Two Merc. Sanf. Wash & Wear Coatings

Two by Four Merc. Sanf. Tebilized Coatings

The Asoka Mills Ltd.,

P. O. Box No. 1050.

Naroda Road,

AHMEDABAD 2

With Best Compliments of :

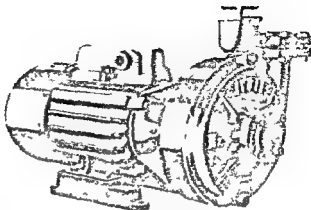
Ask for

NEW SWADESHI FABRICS

ATTRACTIVE DESIGNS & COLOURS

**THE NEW SWADESHI MILLS
OF AHMEDABAD LTD.**

NARODA ROAD, AHMEDABAD.

No use comparing!

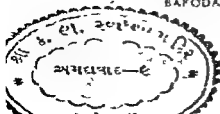
For there is no other pump to rival the **JYOTI UNIBUILT** pump. It features 'built-in' economy in money in space in maintenance — with superb hydraulic characteristics. Ask the man who uses it, better still see a demonstration for yourself! You will be convinced the **UNIBUILT** is a centrifugal pump with a difference!

Size 1' x 1' to 6' x 6'
Capacity Up to 58,000 G.P.H.
Heads Up to 210 ft.

Quality is our Creed

JYOTI LIMITED

BAPODA 3

વિશ્વકોશ

૮૬ ફેબ્રુઆરી ૧૯૬૮
આધુનિક વૈદકશાસ્ત્ર અને પ્રભા

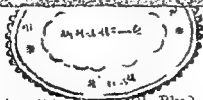

રંગો

રસાયણો

ઠવાણો

પોસ્ટ અતુલ, વાયા વેન્સાન (W Rly)

પ્રેર : આનંદ પ્રિન્ટરી, એલીસમિલ, અમદાવાદ-૬.

કે કે બી

સ્વસ્થ અને સુખમય જીવન માટે

નિયોજન

વધુ વિગત માટે નજીકના પરિવાર કલ્યાણ કેન્દ્રનો સંપર્ક સાધો

મા. રા. ગુ. રા. કપ /

વિશ્વમાનવ : ફેબ્રુઆરી ૧૯૬૮

INSIST ON

ASOKA FABRICS :

OUR SPECIALITIES :

Bleached Long Clothes

Dhoties

Coloured Striped Shirtings

Dyed Sanforised Poplins

Printed Poplins and Printed Lawns

Two by Two Merc. Sanf. Wash & Wear Coatings.

Two by Four Merc. Sanf. Tebilized Coatings.

The Asoka Mills Ltd.,

P. O. Box. No. 1050,

Naroda Road,

AHMEDABAD-2

સંપાદકમંડળ
ભોગીલાલ ગાંધી (મુખ્ય)
વિમલ શાહ (સહ)
રઘુવીર ચૌધરી (સહ)
મકાશ શાહ (સહ)

વિજ્ઞાન

૮૬

ફેબ્રુઆરી ૧૯૬૮

વિશ્વમાનવ દર માસની ૨૬મી તારીખે
પ્રસિદ્ધ થાય છે.

એક અંકનો એક રૂપિયો
વાર્ષિક લવાજમ હસ રૂપિયા
પરદેશમાં ૨૦ શિલિંગ

બધા પ્રતિષ્ઠિત પ્રકાશકોને ત્યાં
લવાજમ ભરી રાખાય છે.

રૂ. ૧૦૫/ ભરીને રેખાનો
શેર લેનારને વિશ્વમાનવ બોટ
મોકલવામાં આવે છે.

લેખકોને પુરસ્કાર આપવામાં આવે
છે. લેખોમાંના અભિપ્રાયો માટે
લેખકો જ જવાબદાર.

સંપાદકીય પત્રવ્યવહાર
ભોગીલાલ ગાંધી,
રામજી મંદિર પોળ, વડોદરા

વ્યવસ્થા અંગે પત્રવ્યવહાર
રેખા કે.એ.પરેટિવ પ્રિન્ટિંગ એન્ડ
પબ્લિશિંગ સોસાયટી, હીમાવન,
પાલડી, અમદાવાદ-૭

મુદ્રણ-સ્થાન
ચંદ્રિકા પ્રિન્ટરી, ગિરઆપુર રોડ,
અમદાવાદ-૧

મુદ્રક-પ્રકાશક-માલિક
બકુલ ત્રિપાઠી, પ્રેન્ટિંગ ડિરેક્ટર,
રેખા કે. પ્રિ. એન્ડ પ. સોસાયટી,
પાલડી, અમદાવાદ-૭

પરિસંવાદ

આધુનિક વલ્કશાસ્ર અને ભાવાત્મક ઔદ્ય ડૉ. આંબેગાંવકર,
ડૉ. હરિભક્તિ, ડૉ. પી. પી. મહેતા, ડૉ. આર. સી. પરીખ, ડૉ.
ગુપ્તા, ડૉ. દમોદર બક્ષર, ડૉ. જે. ડી. પાંક, ડૉ. વિદ્યાબા શાહ,
શ્રી બાપાશાલ વૈદ્ય, સંધ્યાજક : ડૉ. બક્ષર, સંવાસક : આચાર્ય
એસ. આર. ભટ્ટ રૂપ

કવિતા

તડકો રામદશ મિત્ર અનુવાદ : રઘુવીર ૪ | દિશાઓ બંધ છે
રામદશ મિત્ર ૧૬ | મેદાન રામદશ મિત્ર ૩૪ | આસોવિરહ
રાવજી પટેલ ૨૯

વાર્તા

એક બિન્દુની આસપાસ દુષ્યંત દવે ૧૭ | મહાલિનિષ્કંભણ
પ્રાણજીવન મહેતા ૨૦

લેખ

હિપાટનસક્ષી ભાવનીતિ કે આયાતો ? વી. એમ. દડિય ૫
ગ્રો. દાંતવાસાનો જવાબ ૧૪ | પહાડી વિસ્તારના પ્રશ્નો
વિમલ શાહ ૨૭

આત્મવૃત્તાંત

મારી દુનિયા (૧૭) રમેશચંદ્ર ૨૨

વૃત્તવિમર્શ

સંયુક્ત સમાજવાદી પક્ષ, પ્રજા-સમાજવાદી પક્ષ અને
ભારતીય જનસંઘનાં અધિવેશનો ભોગીલાલ ગાંધી ૩૦

મુખપૃષ્ઠ : (પંડિત ગોંધરનાથજી)

બ્લોક : બી. ડી. દોલેજના સૌજન્યથી.

તડકો

સામે ફેવાઈ છે એક લાંબી તળેટી.
એના અંધ જળમાં
ચારે બાજુથી આવીને રસ્તા ફૂંચી ગયા છે.
ઉપર ટીંગાચું છે કાળા જળા જેવું આકાશ
જેમાં ચૂંચાઈ જઈને
માર્ગ ભૂલેલી હવાઓ ઠણ્ણે છે
શોધતી દિશાઓને.

પ્રત્યેક વૃક્ષ કોઈ આસન આરાધકથી
કંપી રહ્યું છે.
સૂર્યચુખ્તની પાંખડીઓમાં અંધ છે
ખમચાતી સાંજે.
આકૃતિઓ આકૃતિઓથી ગલરાય છે
અને ઊપસી આવે છે કંકટસોની છાયાઓ
— પારીઓના રંગીન કાચમાંથી—
સાપની જેમ આઘોટે છે.

બીંબયેસો દિવસ
પલળેલા કપડાની જેમ ચોંટી ગયો છે,
સમયનાં તાવથી ત્રાસેલા શરીર પર.

...આટલા દિવસ પછી
ક્યાંકથી છૂટીને
નીચે આવી પડ્યો છે એક મુઠ્ઠી તડકો
પાંખ કપાયેલ પંખી સમો ચૂપચાપ
મારી દીવાલ પર
ત્યાં ત્યાં જ પડ્યો પડ્યો તડખા કરે છે.

રામદરશ મિશ્ર
(અનુવાદ : રઘુવીર)

ઉત્પાદનલક્ષી ભાવનીતિ કે આયાતો ?

વી. એમ. દાંડેકર.

પ્રેક્ષક એમ. એલ. દાંતવાલાએ તાજેતરમાં ભારતીય ખેતીની ભાવનીતિ તથા અન્ય સંબંધિત નીતિની સમીક્ષા કરતો વિસ્તૃત લેખ લખ્યો છે, જેમાં તેમણે “ભારતીય ખેતીની નિષ્ફળતાએ મુખ્યત્વે સરકારે ખેતી-ક્ષેત્રે અપનાવેલી ખોટી નીતિનું પરિણામ છે” એવી દીકાને પકકારી છે. તે શરૂઆતમાં મોંઘે છે કે “નિષ્ફળતા જેવી ખીછ કોઈ નિષ્ફળતા નથી, અને દીકાકારોની લાંબી કતાર દ્વારા થતી ચાકુ દીકાઓએ આપું વાતાવરણ હતાચાથી ભરી દીધું છે.” આ નિષ્ફળતાને બચાવ કરવા માટે ખરેખર ઘણી કિંમતની જરૂર છે, અને પ્રેક્ષક દાંતવાલાએ આ ખીકું ઝડપું છે તે માટે તેમને ધન્યવાદ આપવા ધટે. બચાવનું આ કામ મુશ્કેલ હતું તે જાણીને તેમણે ચારે બાજુએથી તેનો બચાવ કર્યો છે. ઉત્પાદનક્ષેત્રે પ્રગતિ

ભારતની ખેતનીતિની દીકા ખેતઉત્પાદન ક્ષેત્રે થયેલી કામગીરી પરથી કરવામાં આવે છે. થોડા આંકડા આપીને ઉત્પાદનક્ષેત્રે થયેલી કામગીરીનો તે બચાવ કરે છે. ૧૯૪૯-૫૦થી ૧૯૬૪-૬૫ના ગાળા દરમિયાન ભારતમાં ખેતઉત્પાદનના વધારાનો વાર્ષિક દર અનાજના પાકોમાં ૨.૯૮ ટકા, બિનઅનાજના પાકોમાં ૩.૬૧ ટકા, અને બધી ચીજવસ્તુઓમાં ૩.૧૬ ટકા હતો તેમ જાણીને તે મોંઘે છે કે “ઝડપથી થતો વસ્તીવધારો અને નાણાકીય આવકમાં થતા વધારાના સંદર્ભમાં ઉત્પાદનના વધારાનો દર પૂરતો ન ગણાય. છતાં દુનિયાના સરેરાશ વિકાસદર સાથે કે દરિયાકૂંચ એશિયાના સરેરાશ વિકાસદર સાથે તેને સરખાવીએ તો તે ઓછો પણ નહિ ગણાય.” આમ આપણી નિષ્ફળતામાં આપણે એકલા નથી.

બધી ચીજવસ્તુઓનો વાર્ષિક વિકાસદર ૩.૧૬ ટકા, ક્ષેત્રજી વધારાનો વિકાસદર ૧.૫૫ ટકા અને ઉત્પાદકતાનો વિકાસદર ૧.૬૦ ટકા છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટપણે જોઈ શકાય છે કે ક્ષેત્રજી વધારાનો ૧.૫૫ ટકાનો વાર્ષિક વિકાસદર હવે જાળવી રાખવાનું કામ મુશ્કેલ છે. તેથી ઉત્પાદનનો ૩.૧૬ ટકા વાર્ષિક વિકાસદર જાળવી

રાખવાનું કામ પણ ઉત્પાદકતામાં મોટો વધારો કર્યા વિના મુશ્કેલ છે. પરંતુ પ્રે. દાંતવાલા માને છે કે હકીકતો આ વિધાનને સમર્થન આપતી નથી. તે કહે છે કે વારંવાર એવું કહેવાય છે કે ઉત્પાદનમાં થયેલ મોટા ભાગનો વધારો જમીનના ક્ષેત્રજીમાં થયેલા વધારાને લીધે છે, અને હવે જમીનના ક્ષેત્રજીમાં વધારો બહુ શક્ય ન હોવાને લીધે ભવિષ્યમાં ખેતઉત્પાદનમાં વધારો ઉપરના દરે વધી શકશે નહિ ખરી વાત તો એ છે કે ૧૯૫૫-૫૬ અને ૧૯૬૪-૬૫ વચ્ચેના ગાળા દરમિયાન બધા પાકો નીચેના વિસ્તારમાં ૮ ટકાનો જ વધારો થયો હતો, બ્યારે ઉત્પાદનમાં ૩૪.૦૮ ટકાનો વધારો થયો હતો.” હું આશા રાખું છું કે પ્રે. દાંતવાલા એમ તો નહિ જ સચવતા હોય કે તેમણે રજૂ કરેલી હકીકતો જમીનના ક્ષેત્રજીમાં વધારો કરવાની શક્યતાઓ મર્યાદિત છે એ વાતનો અસ્વીકાર કરે છે. હવે આપણે તેમણે આપેલી હકીકતો જોઈશું.

કોઠો-૧. ભારતમાં ખેતીના ઉત્પાદનનો, ક્ષેત્રજીનો અને ઉત્પાદકતાનો આંક:-
(ખેતીવર્ષ ૧૯૪૯-૫૦=૧૦૦)

વર્ષ	ઉત્પાદન	ક્ષેત્રજી	ઉત્પાદકતા
૧૯૫૦-૫૧	૯૫૦.૬	૯૯.૯	૯૫.૭
૧૯૫૫-૫૬	૧૧૬.૮	૧૧૫.૦	૧૦૧.૬
૧૯૬૦-૬૧	૧૪૨.૨	૧૨૦.૮	૧૧૭.૭
૧૯૬૫-૬૫	૧૫૭.૬	૧૨૪.૨	૧૨૬.૯

આમ ૧૯૫૫-૫૬ સુધી સામાન્ય રીતે ઉત્પાદકતા વધી ન હતી, અને ઉત્પાદનમાં થયેલ સમગ્ર વધારો એ ક્ષેત્રજીમાં થયેલ વધારાને કારણે હતો. તે પછી ક્ષેત્રજીમાં થતો વધારો મંદ પડ્યો. ૧૯૫૦-૫૧થી ૧૯૫૫-૫૬ના પાંચ વર્ષના ગાળામાં ક્ષેત્રજીનો વધારો ૧૫ ટકા થયો હતો, અને તે પછીના ૧૯૫૫-૫૬થી ૧૯૬૦-૬૧નાં પાંચ વર્ષમાં તે વધારો ૫ ટકાનો હતો, અને તે પછીનાં ૧૯૬૧-૬૬થી ૧૯૬૪-૬૫નાં ચાર વર્ષોમાં ક્ષેત્રજીમાં થતો વધારો ૩ ટકા કરતાં પણ ઓછો હતો. આમ ક્ષેત્રજીના વધારાની શક્યતાઓ મર્યાદિત છે તે વાત આ આંકડા-

ઓથી પણ પૂરેપૂરી પુરવાર થાય છે. નરીબજેએ ક્ષેત્ર-
ફળ વધારાનો દર ધીમે હતો તેમ છતાં પણ ઉત્પાદકતામાં
સારા પ્રમાણમાં વધારો થયો હતો. આ વાત તરફ પ્રો.
દાંતવાલાએ યોગ્ય ધ્યાન ખેંચવું જોઈતું હતું. તેમણે
એ પણ બતાવવું જોઈતું હતું કે ઉત્પાદકતા-વધારાનો
દર સરખી રીતે ભળતી શકાયો ન હતો, ૧૯૫૫-૫૬
થી ૧૯૬૦-૬૧નાં પાંચ વર્ષોના ગણામાં ઉત્પાદકતામાં
૧૬ ટકાનો વધારો થયો હતો, જ્યારે ૧૯૬૦-૬૧થી
૧૯૬૪-૬૫ના ચાર વર્ષના ગણામાં ઉત્પાદકતા-
માં ૮ ટકા કરતાં પણ ઓછો વધારો નોંધાયો હતો
પરિણામે, ઉત્પાદનનો વિકાસદર નીચો ગયો હતો. ૧૯-
૫૫-૫૬થી ૧૯૬૦-૬૧ના ગણામાં ઉત્પાદનમાં ૧૯ ટકા
વધારો થયો હતો, જ્યારે ૧૯૬૦-૬૧થી ૧૯૬૪-૬૫ના
ચાર વર્ષના ગણામાં ઉત્પાદનમાં ૧૦ ટકા કરતાં પણ
ઓછો વધારો થયો હતો.

આ બધી હકીકતો તો પ્રો. દાંતવાલા પણ સ્વીકારે
છે. પરંતુ સંપૂર્ણ હકીકતો નીચે મુજબ છે. સમગ્ર ચર્ચા
દરમ્યાન પ્રો. દાંતવાલાએ ૧૯૬૫-૬૬ અને ૧૯૬૬-૬૭
નાં બે વર્ષોને ધ્યાનમાં લીધાં નથી. આ બે વર્ષો ભરાય
હતાં, તેથી ૧૦થી ૧૫ વર્ષના ગણાની ઉત્પાદન ક્ષેત્રની
કામગીરીની ચર્ચામાંથી તેમને બાકાત રાખ્યાં છે એ બરા-
બર કહ્યું છે. પરંતુ આપણે એ પણ સ્વીકારવું જોઈએ
કે ૧૯૬૪-૬૫નું વર્ષ વધારેપડતું સાડું વર્ષ હતું. અને
વાજબીપણાની દ્રષ્ટિએ આપણે બે ભરાય વર્ષોની સાથે
એક સારા વર્ષને પણ બાકાત રાખવું જોઈતું હતું.
૧૯૬૪-૬૫નું વર્ષ કંઈ રીતે અપવાદરૂપ હતું તે નીચેની
હકીકતો પરથી ભણી શકાશે.

કોડો નંબર-૨. ભારતના ખેતીના ઉત્પાદનનો, ક્ષેત્રફળ
નો અને ઉત્પાદકતાનો આંક:-

બધી યીજયસ્તુઓ

વર્ષ	ઉત્પાદન	વિસ્તાર	ઉત્પાદકતા
૧૯૬૦-૬૧	૧૪૨.૨	૧૨૦.૮	૧૧૭.૭
૧૯૬૧-૬૨	૧૪૪.૮	૧૨૩.૮	૧૧૭.૭
૧૯૬૨-૬૩	૧૩૭.૫	૧૨૨.૫	૧૧૨.૨
૧૯૬૩-૬૪	૧૪૨.૬	૧૨૨.૯	૧૧૬.૦
૧૯૬૪-૬૫	૧૫૭.૬	૧૨૪.૨	૧૨૬.૯

આધાર:-

, ઉપરના કોડો પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ૧૯૬૧-૬૨,

૧૯૬૨-૬૩ અને ૧૯૬૩-૬૪ના ત્રણ વર્ષના ગણા દર-
મ્યાન ઉત્પાદકતા જરાયે વધી ન હતી, અને પછીનાં
એક વર્ષમાં સીધે ૧૦ ટકાનો વધારો નોંધાયો હતો.
ખોરાક અને ખેતી ખાતાના મંત્રાલયે ૧૯૬૮-૬૫ના
વર્ષને સકારણ જ અંતિમ વર્ષ ગણીને વિકાસદરના
આંકડાઓ પ્રકાશિત કરવાનું નક્કી કર્યું, કારણ કે આ
વર્ષને બાકાત કરે અમવા તો પછીનાં બે વર્ષોને સાથે
લે તો ઉત્પાદકતામાં સ્થિતિતાની કહાની અને નિષ્ફળ
ચોખ્ખાસાની પરંપરાઓ સિવાય બીજું કંઈ બતાવવાનું
તેમની પાસે હતું નહિ.

ભાવપ્રવાહો

ઉત્પાદન ક્ષેત્રની કામગીરી સંતોષપ્રદ છે તેવો સંતોષ
કર્ષિત પ્રો. દાંતવાલા ભાવોનાં વલણો તપાસે છે. તે કહે
કે “વિકસતા દેશોની ખેતીવિપદક નીતિની ટીકા તેની
નીતિ ધનારાઓના ભણી જોઈને ખેતપેદાશના ભાવોને
નીચા રાખવાના કહેવાતા પ્રયાસોને” કારણે કરવામાં
આવે છે. આ હેતુસર તેઓ જુદી જુદી યીજયસ્તુઓના
સમૂહોના જથ્થાબંધ ભાવોનાં વલણો તપાસે છે. અં-
પહેલાં તે આશુ ભાવશ્રેણીના પાયાના વર્ષ અંગે કહે છે
કે “૧૯૫૨-૧૪નું વર્ષ સામાન્ય વર્ષ હોવાની ધારણાને
આધારે આશુ ભાવોની ગણતરી માટે તેને પાયાનું વર્ષ
ગણવામાં આવ્યું છે. ૧૯૬૩ને પાયાનું વર્ષ ગણીએ તો
અનાજના ભાવોનો આંક ૧૯૫૨-૫૩માં ૪૪૪ હતો,
જ્યારે સામાન્ય ભાવ આંક ૩૮૦.૬ હતો. નવી ભાવ-
શ્રેણીમાં પાયાના વર્ષના ફેરબદલીને લીધે અનાજના ભાવો
ભાવોની આ હકીકત દુર્બાર્થ થઈ છે, અને તેને સામાન્ય
ભાવોનો દેખાવ બળી ગયો છે” સ્પષ્ટ છે કે પ્રો. દાંતવાલા
૧૯૫૨-૫૩ના વર્ષ કરતાં ૧૯૩૬નું વર્ષ વધારે સામાન્ય
હતું તેમ માને છે. આમ માનાવામાં તેઓ એકલા જ નથી.
જુદા જુદા લોકો જુદા જુદા કારણે આ મતભ્ય ધરાવે છે.
સામાન્ય ભાવસપાટીના સંદર્ભમાં ખાદ્યપેદાશના ભાવો
૧૯૬૩ની પરિસ્થિતિમાં વધારે યોગ્ય હતા તેવું સરકાર
પણ માને છે. પ્રો. દાંતવાલા માને છે કે આ હકીકતથી
એ વસ્તુ સ્પષ્ટ થાય છે કે “આ માટે ૧૯૫૭ના બન-યુ-
આરીમા કે જ્યારે અનાજના ભાવોનો આંક ૬૫ પર
હતો ત્યારે સરકારે ભાવો વધવાનાં કારણો શોધવા તથા
તે માટેના ઉપાયો સૂચવવા માટે એક ઉચ્ચકક્ષાની સમિતિ
નીમવાનું વિચાર્યું હતું.” જેવ રીતે શા માટે ૧૯૫૫

ના મેં માસમાં જ્યારે અનાજના ભાવોનો આંક ૬૭ જેટલો નીચો ગયો હતો, ત્યારે સરકારે પી. એચ. ૪૮૦ નીચે અમેરિકા પાસેથી અનાજની આયાત મેળવવા માટે વાટાધારો કરવાનું વિચાર્યું હતું તેનો ખુલાસો પણ એમાંથી જ મળી રહે છે।

આ ચર્ચામાંથી પ્રો. દાંતવાદા તારવે છે કે ‘ સામાન્ય મતથી વિરુદ્ધ ખેતીના ભાવોના આંકડાનું યોગ્ય વિશ્લેષણ કરતાં જીણવટ છે કે (૧૯૫૧-૫૬ના પાંચ વર્ષના ગણાને બાદ કરતાં) ખેતીના ભાવો સાપેક્ષ અને નિરપેક્ષ બંને રીતે નીચી સપાટીએ રહ્યા નથી, અને છેલ્લાં પંદર વર્ષ દરમ્યાન ખેતીની વેપારની ધરનો પ્રતિકૂળ જીણવટ નથી. ” નિરપેક્ષ રીતે પણ ખેતીના ભાવો નીચા રહ્યા નથી એવું કહેવાનો શો અર્થ? છે એ સમજવું મુશ્કેલ છે. આ ગણા દરમ્યાન, ખેતીના ભાવો ઠંડી રીતે વધ્યા અને ઘટ્યા તેની દૃઢી નોંધ તેમણે આપી છે, પરંતુ ખેતીના ભાવો નિરપેક્ષ રીતે પણ ઘટ્યા નથી તેના સમર્થનમાં તો તેમણે એટલી જ દલીલ કરી છે કે “ છેલ્લાં ૧૫ વર્ષના ભાવોના આંકડા ખેતપેદાશના ભાવો નીચા હોવાનું સૂચવતા નથી. વાસ્તવમાં છેલ્લાં પાંચ વર્ષમાં અનાજના ભાવો એટલા બધા વધ્યા છે કે જેને લીધે વાપરનારાઓમાં ખૂબ જ અસંતોષ પેદા થયો છે અને સત્તાધારી પક્ષને છેલ્લી સામાન્ય ચૂંટણીમાં તેનાં માર્કાં પરિણામો પણ સદન કરવા પડ્યાં છે. ” આમ પ્રો. દાંતવાદા આપણને સમજાવે છે કે સત્તાધારી પક્ષે ખેતીના હિતમાં પોતાનાં હિતોનો ભોગ આપ્યો છે, અને નિરપેક્ષ રીતે પણ ખેતપેદાશના ભાવો નીચા ગયા નથી એ સાબિત કરવા માટે તે આ ઘટનાને આગળ ધરે છે. વાસ્તવમાં છેલ્લાં પાંચ વર્ષો સમેત આ વર્ષો દરમિયાન અનાજના ભાવો ખીબા ભાવોની સાથે સાથે વધ્યા છે, અને તેથી વાપરનારાઓમાં ઉઝ અસંતોષ ફેલાયો છે, અને તે પણ જેને લીધે સત્તાધારી પક્ષને છેલ્લી સામાન્ય ચૂંટણીમાં સદન કરવું પડ્યું છે તેનાં અનેક કારણો-માંનું એક જ કારણ છે.

સાપેક્ષ ભાવોનાં વલણો તપાસતી વખતે પ્રો. દાંતવાદા સંમત થાય છે કે “ જોડેલાએ ખેતી અને બિન ખેતીની પેદાશના ભાવોના ફેરફાર સમાંતર ધારણે રહેલા હોય છે, અને ૧૯૬૧ના વર્ષમાં બંને આંકો એક જ સપાટીએ રહ્યા હતા. પણ ત્યાર પછી બિનખેતીવિષયક

પેદાશોના ભાવો કરતાં ખેતપેદાશના ભાવો વધુ જડપથી વધ્યા છે. ” પ્રો. દાંતવાદાએ આને અંગે ૨૦૮ કરોડ આંકડા (૮૫૯ અ-૨) નીચે મુજબ છે.

કોડો. ૩ - ખેતી અને બિનખેતીની પેદાશોના જમ્યાબંધ ભાવોનો આંક:-

(પાયાનું વર્ષ ૧૯૫૨-૫૩=૧૦૦)		
વર્ષ	ખેતપેદાશના ભાવ બધી ચીજવસ્તુના ભાવ	
૧૯૬૧-૬૨	૧૨૨.૯	૧૨૫.૧
૧૯૬૨-૬૩	૧૨૩.૩	૧૨૭.૯
૧૯૬૩-૬૪	૧૩૧.૫	૧૩૫.૩
૧૯૬૪-૬૫	૧૫૫.૮	૧૫૨.૭
૧૯૬૫-૬૬	૧૬૯.૩	૧૬૫.૧
૧૯૬૬-૬૭	૧૯૯.૦	૧૯૧.૧

આમ ૧૯૬૩-૬૪માં ખેતપેદાશના ભાવો સામાન્ય સપાટી કરતાં પાછળ હતા ૧૯૬૪-૬૫ પછી ખેતપેદાશની વસ્તુઓના ભાવો સામાન્ય ભાવસપાટીથી વધારે રહ્યા હતા અને ઉત્તરોત્તર બંને વચ્ચેના ગણો વધતો જતો હતો. જોકે ખેતપેદાશની વસ્તુઓમાં સાપેક્ષ ભાવ-વધારો એ ૧૯૬૫-૬૬ અને ૧૯૬૬-૬૭ની પાકનિષ્ફળતાને લીધે હતો, અને તેથી વધુ ઉત્પાદનના ઉત્સાહ માટે તે ભાગ્યે જ ઉપયોગી બની શકે ખેતપેદાશની ચીજવસ્તુઓના સાપેક્ષ ભાવવધારાના કદને પણ ધ્યાનમાં લેવું જોઈએ. ૧૯૬૪-૬૫, ૧૯૬૫-૬૬, અને ૧૯૬૬-૬૭નાં ત્રણ વર્ષ દરમ્યાન ખેતપેદાશના ભાવોનો આંક સામાન્ય ભાવસપાટી કરતાં અનુક્રમે ૨.૦, ૨.૫ અને ૪.૨ ટકા વધારો રહ્યો હતો. ખરી રીતે તો આપણે ખેતપેદાશના ભાવો સાથે બિન-ખેતપેદાશના ભાવોની સરખામણી કરવી જોઈએ. આમ કરતી વખતે એ વસ્તુ આપણે ખ્યાલમાં રાખવી જોઈએ કે સામાન્ય ભાવવધારા ખેત-ચીજવસ્તુઓના ભાર (weight) ૧૦૦૦ માંથી ૪૬૧નો આપવામાં આવે છે. બે આપણે બરાબર ગણતરી કરીએ તો જણાશે કે ત્રણ વર્ષમાં ખેતપેદાશનો ભાવો બિન-ખેતપેદાશની વસ્તુઓ કરતાં સાધારણ રીતે ૪ ટકા, ૫ ટકા, અને ૯ ટકા બીચો રહ્યો હતો. પ્રો. દાંતવાદા આપણને સમજાવે છે કે આપણાં ત્રણ વર્ષમાં ૪ ટકા, ૫ ટકા, અને ૯ ટકાના ખેતપેદાશમાં થયેલ સાપેક્ષ ભાવવધારાને કારણે સત્તાધારી પ્રબળને સામાન્ય ચૂંટણીઓમાં માર્કાં પરિણામો સદન કરવાં પડ્યાં હતાં.

સાચી હકીકત એ છે કે ખેતી અને અન્ય આર્થિક ટોચો વચ્ચેની વેપારની શરતો કદી પણ એવી આકર્ષક રહી ન હતી કે જેથી કરીને સાધનોના પ્રવાહ ખેતીક્ષેત્ર તરફ વળે, અને આ આખતમાં છેલ્લાં પંદર વર્ષથી પરિસ્થિતિ વધતોયો છે અંશે જૈસે યે જેની જ છે. ખેતીમાં તથા બીજાં આર્થિક ક્ષેત્રોમાં મજૂર અને મૂડીને મળતા બદલાતા સાપેક્ષ દર એ જ વર્તમાન સંજોગોમાં મદત્તરું પરિણમ્ય છે. આ પ્રશ્ન અંગેના જરૂરી આંકડાં અપૂરતા છે. પરંતુ ઉપસન્ન આંકડાઓની ઉપરજલ્લી ચકાસણી કરતાં પણ જણાય છે કે બંને ક્ષેત્રો વચ્ચે મોટો ગાળો રહેલો છે, અને છેલ્લા ૧૫ વર્ષમાં બંને ક્ષેત્રો વચ્ચેનો આ ગાળો ઓછો કરવા માટે ઘણા ઓછા પ્રયત્નો થયા છે.

ભાવનીતિ અંગેનાં નિવેદનો અને અમલ

આ પછી પ્રો. દાંતવાલા વખતોવખત સરકાર દ્વારા થયેલાં ભાવનીતિ અંગેનાં નિવેદનો તપાસે છે. એ તો જાણીતું છે કે આ બધા નિવેદનો અર્થ વગરનાં છે, અને તેનો કદી અમલ થયો નથી. અને તેમ, પ્રો. દાંતવાલા પણ કબૂલ કરે છે કે સરકારને ભાવનીતિનાં ધ્યેયો દાંસલ કરવામાં સફળતા મળી નથી. પરંતુ તેમનું મુખ્ય કથન એ છે કે સરકારને પ્રોત્સાહનક ભાવોની સપાટી જાળવી રાખવા કરતાં કુલાવાપ્રેરક વધતા ભાવોને રોકવામાં વધુ નિષ્ફળતા સાંપડી છે. હું આશા રાખું છું કે પ્રો. દાંતવાલા ઉંચા ભાવો આપવાની હેતુપૂર્વકની નીતિ અને જાંચા ભાવોને અયોગ્ય રીતે નીચા ધોરણે પકડી રાખવાની નીતિમાં મોજેલી નિષ્ફળતા વચ્ચેનો તફાવત સ્વીકારશે.

આ પછી દાંતવાલા નોંધે છે કે “તાજેતરનાં વર્ષોમાં સરકારે બધાં ભાવોમાં ઓછામાં ઓછી ખાતરી આપતા ટેકાના ભાવો જ માત્ર અમલી બન્યા છે. આ ટેકાના ભાવો જે ૧૬૫૫-૫૬માં બન્યું હતું તેવા પ્રસંગોએ ભાવો ધટવાની ગંભીર કોટકટી સામે રક્ષણ પૂરું પાડે છે. તેળાંઆના ભાવો નહીં કરવામાં કોઈ જડ ધોરણ સ્વીકારવામાં આવ્યું નથી, સામાન્યપણે એ સિદ્ધાંતને જાનુસરનાં આવે છે કે પ્રગતિશીલ ખેડૂતોને સુધરેલ પદ્ધતિઓમાં રહેલ બધાં જોખમો અને અનિશ્ચિતતાઓ છતાં તે અપનવવા માટે જરૂરી સાદસ અને મૂડીરોકાણ કરવાનો ઉત્સાહ જાગે.” પ્રો. દાંતવાલાએ આ પ્રશ્નની ચર્ચા કરવામાં સારો એવો સમય લીધો છે. પરંતુ હું એ વાતનું છે કે તે ટેકાના ભાવોની એ સંખ્યાઓ વચ્ચેનો તફાવત

જોઈ શક્યા નથી. આ સંજોગોમાં અધઃહીન વાણીવિલાસ માટે સરકારને દોષ દેવો નકામો છે.

અનાજપ્રાપ્તિ

આ પછી પ્રો. દાંતવાલા સરકાર દ્વારા બજારભાર કરતાં નીચા ભાવે લેવામાં આવતી અનાજની લેવી વધુ ઉત્પાદનને પ્રોત્સાહક બનતી નથી તે પ્રશ્ન તપાસે છે. તેમનો મુખ્ય મુદ્દો એ છે કે લેવી બજારભાવ કરતાં નીચા ભાવે લેવામાં આવે છે, છતાં સરકાર ઉત્પાદકોના બજાર અધિરોપના ૨૫ ટકા કરતાં વધારે અનાજ લેવીમાં મેળવતી નથી, અને બાકીનો ૭૫ ટકા જથ્થો તેઓ ખુદશા બજારમાં બજારભાવે વેચી શકે છે. તેમની દલીલ આવી છે : “એ જાણીતી બીબા છે કે જ્યારે જ્યારે સરકાર લેવી લે છે ત્યારે સરકારે લીધેલા માલના પ્રમાણમાં ખુદશા બજારના ભાવો ધણી ઝડપથી વધવા પામે છે. એટલે કે ઉત્પાદક પોતાના એકંદર વેચાણમાંથી (સરકારને લેવીમાં આપેલ અને ખુદશા બજારમાં વેચેલ) સરેરાશ એટલા ભાવો જરૂર મેળવે છે કે જે લેવીની ગેરહાજરીમાં તેને મળ્યા હોત.” આ વાત સાચી છે. પરંતુ જો ઉત્પાદકને આખરે એટલા જ ભાવો મળતા હોય જે લેવીની ગેરહાજરીમાં તેને મળ્યા હોત, તો પછી આ બધી બધિલ કરવાનો કાંઈ અર્થ ખરે ? નિશ્ચિત રીતે લેવીનો હેતુ ઉત્પાદકને સામાન્ય રીતે મળ્યા હોત તે કરતાં વધુ કોંચા સરેરાશ ભાવો આપવાનો નથી. પ્રો. દાંતવાલા કહે છે તેમ લેવીનો હેતુ એ છે કે “જનતાને યોગ્ય ભાવે અનાજની વહેંચણી કરી શકાય.” તો પછી કોને માટે આ જાહેર વહેંચણીનો કાર્યક્રમ છે ? ૨૫ ટકા અનાજનો બજારઅધિરોપ વાપરનારાઓ માટે જ છે, અને તે વાપરનારાઓ મોટેભાગે શહેરી વાપરનારાઓ હોય છે, બાકીનો ૭૫ ટકા બજાર અધિરોપ વાપરનારાઓ જે મોટે ભાગે ગ્રામ વિસ્તારમાં છે, તેમને લેવીની ગેરહાજરીમાં આપવા પડતા ભાવો કરતાં વધુ ભાવો ખુદશા બજારમાં આપવા પડે છે અને આ રીતે ગ્રામ અને શહેરી વિભાગો વચ્ચેની વેપારની શરતો એટલે કે ખેતી અને બિનખેતીનાં ક્ષેત્રો વચ્ચેની વેપારની શરતો ખેતીક્ષેત્રને પ્રતિફળ થાય એવી રીતે કામ કરે છે. આ હકીકત ખેતી અને બિનખેતીની પેદાશોના સાપેક્ષ ભાવોનાં વલણોમાંથી અથવા તો ખેડૂતોને ચૂકવવા પડતા અને મેળવવાતા ભાવોના આંક-માંથી પણ જાણવા મળતી નથી.

અનાજપ્રાપ્તિ શા માટે જરૂરી હતી તે બતાવવા દાંતવાકા કહે છે કે અનાજના જરૂરિયાત બાબોનો આંક માર્ચ ૧૯૬૩ માં ૧૦૧ હતો તે વધીને માર્ચ ૧૯૬૭ માં ૧૯૦ (ખરેખર ૧૯૪) પર પહોંચ્યો હતો. તેમણે એ પણ કહેવું જોઈતું હતું કે સામાન્ય ભાવોનો આંક પણ માર્ચ ૧૯૬૩ માં ૧૨૭.૨ હતો તે વધીને માર્ચ ૧૯૬૭ માં ૨૦૨.૭ ઉપર પહોંચ્યો હતો. વાસ્તવમાં છેલ્લાં પંદર વર્ષમાં અનાજનો ભાવોંક બંધી જ ચીજવસ્તુઓના ભાવોંક કરતાં પાછળ રહ્યો હતો. અને માર્ચ ૧૯૬૩થી ખૂબ ઝડપથી થયેલ ભાવવધારા પછી પણ ૧૯૬૭ ના માર્ચમાં પણ તે સામાન્ય ભાવોંકને સમાન થઈ શક્યો ન હતો.

અન્ન અને સ્વતંત્રતા

પછી પ્રો. દાંતવાકા પ્રગભા અંકુશિત વહેંચણી માટે જરૂરી જરૂરિયાત સરકાર ખુદશા બજારમાંથી બજારભાવે મેળવી શકે કે કેમ તે પ્રશ્ન મચે છે આ સંદર્ભમાં તેમણે મેં કહ્યુંટક યુનિવર્સિટીમાં અનાજની નીતિ અંગે આપેલાં મારાં આપણોમાં કરેલ એક દરખાસ્તનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. દાંતવાકા કહે છે કે મારી દરખાસ્તની વિષય- વાર સમીક્ષા તેમના લેખમાં અરધાને છે. તેમ છતાં તેમણે તેવું તર્કગ્રાંથ બતાવવા માટે તેની આછી રૂપ- રેખા આપી છે.

હું મારી દરખાસ્તની દૃઢતા પૂર્વજૂગિકા અહીં રજૂ કરીશ. ધણીં વર્ષોની અન્નનીતિ તપાસના પછી હું નીચેનાં તારણો પર આવ્યો છું. “હાલમાં એવો પ્રતો અનુભવજન્ય પુરાવો મળે છે કે જ્યાં સુધી ખાનગી વેપાર અને બજાર બંને માધ્યતાં હશે ત્યાં સુધી લેવીના ભાવ તથા વહેંચણીના ભાવ મારફતે ભાવસપાટી પર કાબૂ મેળવવાની અનાજનીતિને, વધારાના પરદેશી પુર- વકા દ્વારા ટેકો ન આપવામાં આવે તો મુક્ત બજારમાં ભાવોને નીચા લાવવામાં સક્ષમતા નહિ મળે. વધતા જતા ભાવોની પરિસ્થિતિમાં મુક્ત બજારમાં દુશ્મણોને લીધે તે જતે જ (અનાજનીતિ) મુશ્કેલી જરૂર, કારણ કે નક્કી કરેલ વહેંચણીના ભાવે માંખને પહોંચી વળવા માટે લેવીના નક્કી કરેલા ભાવે પૂરતો જરૂરિયાત તે મેળવી શકશે નહિ, ” આ દલીલને આગળ લંબાવતા મેં કહ્યું હતું કે “જહેર લેવી અને જહેર વહેંચણીની પ્રયા મુક્ત બજારની સાથે સાથે ચાલુ રાખવા માટે આપણે

એવી પ્રવાહી ભાવનીતિ અપનાવવી જોઈએ કે જેને પરિ-ણામે મારફતે આપવી પડતી ‘યોગ્ય કિંમત’ માં અવા-રનવાર ફેરફાર કરી શકાય, તેને વધુ વાસ્તવિક બનાવી એટલે કે બજારભાવની નજીક લાવી શકાય, અને વધુ અનાજનો જરૂરિયાત મેળવી શકાય તથા માગ ઘટાડી શકાય. કોઈ એક નિશ્ચિત સપાટીએ અનાજના ભાવો જાળવી રાખવાને બદલે વધુ સારા ભાવધેયનો આપણી અન્ન-નીતિમાં આપણે સ્વીકાર કરી શકીએ કે કેમ તે તપાસવું જોઈએ. અનાજની સમસ્યાના સંદર્ભમાં મહત્વનું ભાવધેય એ છે કે અનાજના ભાવો સ્થિર કરવા જોઈએ. અનાજના ભાવોને કોઈ એક નિશ્ચિત સપાટીએ પકડી રાખવાના ધ્યેયથી આ ધ્યેયને શુદ્ધ પાણી જેવું છે. સ્થિરતા પર ભાર મૂકવી વખતે આપણે એ વાત પણ સ્વીકારવી જોઈએ કે અનાજની ભાવસપાટી અને સામાન્ય ભાવસપાટી સાથે સાથે રહેવાં જોઈએ પરંતુ આપણું ધ્યેય વર્ષોવાર અને વર્ષ દરમિયાન પણ અનાજના ભાવોમાં થતી મોટી વધઘટો ઘટાડવાનું હોવું જોઈએ.”^૨ અંતમાં સમગ્ર દેશમાં અનાજની હેરફેર પર મુકેલ અંકુશોની વિરુદ્ધ દલીલ કરતાં મેં જણાવ્યું હતું કે, “અનાજના ભાવોમાં કેટલીક સ્થિરતા લાવવા માટે આપણે અનાજના બજારોને પુનઃ વ્યવસ્થિત કરવા પડશે, જેથી કરીને પહેલાં આપણે સમગ્ર દેશમાં અસર-કારક એક જ સુચયિત અનાજનું બજાર ઊભું કરી શકી-એ, અને બીજું સામાન્ય બજારપ્રક્રિયા દ્વારા બજાર-ભાવોનું એવું માળખું રચી શકીએ કે જે સ્પર્ધામુક્ત અને જહેર હોય.”^૩

પ્રો. દાંતવાકા છેલ્લા મુદ્દાને જવાબ આપતાં એવી દલીલ કરે છે કે આમાં જે વસ્તુ નથી તે માની લેવામાં આવી છે: “જો આપણે ત્યાં સ્પર્ધામુક્ત અને જહેર રીતે રાજબરોજ નક્કી થતાં ભાવવાળાં સંપૂર્ણ બજારો હોત તો તેમને (પ્રો. દાંતવાકા) તેમનો નિયંત્રણ લખવાની તક જ મળી ન હોત.” પરંતુ એવી કોઈ વસ્તુ મેં માની લીધી નથી. વાસ્તવમાં મેં તો, એવી દરખાસ્ત સૂચવી હતી કે જેથી અનાજના બજારો એવી

* ૧ “Food And Freedom,” Karnatak

University Economic series No. 6

1967 pp 33-34,

2. op. cit. p. 34

રીતે પુનઃવ્યવસ્થિત થાય કે જેથી ઉપર જણાવેલ બંને પરિસ્થિતિનું નિર્માણ કરી શકાય. ” આનો અર્થ એ છે કે ધણી વિકેન્દ્રિત વેચાણસંસ્થાઓ હોવી જોઈએ કે જે તેમના બજારના કામકાજમાં તદ્દન સ્વતંત્ર અને સ્વયંસંચાલિત હોય અને તેમ છતાં તેમની ઉપર બહાર દેખરેખ દ્વારા સામાજિક અકુશ રહે. આ હેતુઓને ખ્યાલમાં રાખીને દેશમાં અનાજના બજારોને પુનઃવ્યવસ્થિત કરવા માટેની કેટલીક દરખાસ્તો હું કરું છું.”

દેખીતી રીતે જ પ્રો. દાંતવાલાને મારી દલીલો અને દરખાસ્તો સંભાળપૂર્વક તપાસવાનો સમય મળ્યો નથી, અથવા તો તેના તરંગીપણામાં તે એવા તો એવાઈ ગયા છે કે અધવચ્ચે જ તે નિદ્રાવશ થઈ ગયા છે. મારી દરખાસ્તોને જે દૂંકસાર તેમણે આપ્યો છે તેમાં આ બંને વાતના પુરાવા મળી રહે છે.

પ્રો. દાંતવાલા દર્શાવે છે તેમ મારી દરખાસ્તોના મુખ્ય મુદ્દો એ છે કે દરેક જિલ્લામાં અનાજ વેપાર મંડળ (ફૂડ કોર્પોરેશન ઓફ ઇન્ડિયા) ની સ્થાપના કરવી અને તેને આંતરજિલ્લાકીય વેપારોના ધંજરા આપવો જેથી કરીને આંતર જિલ્લાકીય વેપાર ૩૦૦ જેટલાં જિલ્લા વેપાર મંડળો પૂરતો મર્યાદિત રહે. આ મંડળોની કાર્યવાહી અંગે પ્રો. દાંતવાલાએ મારા લેખમાંથી કેટલાક ઉતારાઓ ટાંક્યા છે. પરંતુ વાચકોના લાભાર્થે અનાજ વેપાર મંડળોની કાર્યવાહી અંગે હું વધારે વિસ્તારથી મારા લેખને ટકીશ : “તેમના અરસપરસના વેપારમાં કોઈ નિયંત્રણ ન હોવાં જોઈએ. તેઓ કોઈ પણ અનાજ ગમે તે જગ્યામાં, ગમે તે ભાવે અને અંદરોઅંદર ગમે તેને વેચી શકે છે. તેઓ આ ભતતો વેપાર ચાલુ બજારપદ્ધતિએ કરવા મુક્ત છે, જેમ કે સ્પર્ધા મુક્ત રીતે, વાતાઘાટો દ્વારા અથવા અમુક અનાજનો જથ્થો પૂરો પાડવા માટેનાં બધા ટેન્ડરો મંગાવીને. તેમની વચ્ચે ઘણે બધા સોદાઓનો જથ્થો, તેમની ભત અને વેચાણ ભાવોની માહિતી ઝડપથી પ્રસિદ્ધ કરવી જોઈએ. આ પ્રક્રિયા દ્વારા સમગ્ર દેશને અસરકારક રીતે એક સુચયિત અનાજબજાર હેઠળ લાવી શકાય, અને સામાન્ય બજારની પ્રક્રિયા દ્વારા બજાર માળખું ઊંચું થશે કે જેની ઉપર અમુક અંશે બહાર દેખરેખ અને સામાજિક અંકુશ રહેશે.

આ દરખાસ્ત રજૂ કરવા પાછળ મારો મુખ્ય હેતુ

એ છે કે એવું બજારમાળખું સ્થાપિત કરવું જોઈએ કે જેથી કરીને સરકાર બજારમાં દાખલ થઈ સામાન્ય બજારની પ્રક્રિયામાં દખલ કર્યા વિના પૂરતા પ્રમાણમાં અનાજનો જથ્થો મેળવી શકે આ વસ્તુને ખ્યાલમાં રાખીને મેં એમ યચ્ચું હતું કે સરકાર પ્રથમ ખરીદીના પોતાના હક્કનો ઉપયોગ કરીને જરૂરી એવો જથ્થો જિલ્લા વેપાર મંડળો પાસેથી ખરીદશે. અહીં પ્રો. દાંતવાલા એવા પ્રશ્ન ઉઠાવે છે કે આ ખરીદી રાજ્ય સરકાર કરશે કે કેન્દ્ર સરકાર ? સાચે જ પ્રો. દાંતવાલાએ જે ફકરામાં મેં પ્રથમ ખરીદીના હક્કનો ઉપયોગની ચર્ચા કરી છે તે ફકરો કાળજીપૂર્વક વાંચ્યો નથી, જોકે તે ફકરામાંથી તેમણે થોડો ઉતારો ટાંક્યો છે. ફરીથી વાંચકોના લાભાર્થે હું તે આખો ફકરો ટાંકું છું :

“હું એમ યચ્ચું છું કે સરકાર પ્રથમ ખરીદીના હક્કનો ઉપયોગ જિલ્લા વેપાર મંડળો પાસેના જથ્થો ખરીદવા માટે કરી શકે. આ વસ્તુ નીચે મુજબ થઈ શકે. જિલ્લાકીય વેપાર અને ખરીદીના બધા જ કરારોની ખબર લાગતીવળગતી બધી જ રાજ્ય સરકારોને જિલ્લા વેપાર મંડળોએ તાજાંદે આપવી જોઈએ. અને અનાજની જરૂરી હોરફર માટેના પરવાનો તેમણે કઢાવી લેવા જોઈએ. બે આ ખરીદીનો કરાર હોય, એટલે કે કોઈ જિલ્લા વેપાર મંડળે બીજા જિલ્લામાંથી અમુક મુકરર કરેલ ભાવે અમુક ચોક્કસ અનાજના જથ્થાની ખાપાત કરવાનો કરાર કર્યો હોય, અને લાગતીવળગતી રાજ્ય સરકારને તે ભાવ આકર્ષક લાગતો હોય તો તે તેમાં દખલ કરશે. અને તે તેના પ્રથમ ખરીદીના હક્કનો ઉપયોગ કરી જિલ્લા વેપાર મંડળને નક્કી થયેલ ભાવે ખરીદી માટે નક્કી થયેલ જથ્થાના અડધા કરતાં વધારે નહિ તેટલો જથ્થો આપી દેવાનું કહેશે. જિલ્લા વેપાર મંડળો પોતાના કાયદેસરના વેપારોના પૂરેપૂરો હક્ક સુમારશે નહિ તેની આનાથી ખાતરી મળે છે. તેવી જ રીતે જિલ્લા વેપાર મંડળ બીજા જિલ્લામાં અમુક ચોક્કસ અનાજના જથ્થાની નિકાસ કરવાનો કરાર કરશે ત્યારે લાગતીવળગતી રાજ્ય સરકાર તેમાં દખલ કરશે, અને બે રાજ્ય સરકારને નક્કી કરેલા ભાવ આકર્ષક જણાશે તો તે જિલ્લા વેપાર મંડળને નિકાસની પરવાનગી આપતાં પહેલાં તેટલો જથ્થો નક્કી ભાવે સરકારને આપવાનું કહેશે. જ્યારે જ્યારે રાજ્ય સરકાર જિલ્લા વેપાર

મંજી પાસેથી નિકાસ માં આપાત બિદ્યોજનાજનો જથ્થો મેળવશે ત્યારે તે જિલ્લા વેપાર મંજીને તેમની સેવાઓ માટે યોગ્ય વળતર આપશે. આ રીતે રાજ્ય સરકાર તેની અન્નનીતિને સફળ બનાવવા માટે જરૂરી અનાજનો જથ્થો પ્રાપ્ત કરી શકશે.” આમ આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે અન્નનીતિ અને અન્નવ્યવસ્થાનો સમગ્ર યોગને મેં રાજ્ય સરકાર પર મૂક્યો છે, અને મારી દરખાસ્તમાં કેન્દ્ર સરકારને અનાજની ખરીદી, વેચાણ અને હેરફેરમાં કશું કરવાનું સૂચવ્યું નથી. આ મારી દરખાસ્તનું જરૂરી અને અગત્યનું લક્ષણ છે. એમાંથી દાંતવાસી નીચેના તારણો દાટે છે : “ આ રીતે ૩૦૦ થી ૧૦૦૦ જેટલાં અન્ન અદાજપત્રો ધરી, ૩૦૦ થી ૧૦૦૦ જેટલા અંતર જિલ્લાકાંડા ઇમારતો યથે અને એટલા જ અન્નઝોન ઘરો.” આ પછી તેઓ ભારપૂર્વક ઉમેરે છે કે “ આ બધું મુકત બજારભાવો માટે તથા ઉત્પાદનને પ્રોત્સાહન આપવા માટે ઘરો! અન્ન અને સ્વતંત્રતા એ પ્રો. દાંતવાસી નિર્ગંધનું શીર્ષક છે ! ”

આ તેમની સમજ માં એવસમજનો આદિતીય નમૂનો છે, જેમીની રીતે જ પ્રો. દાંતવાસી અન્ન-અંદાજપત્રો અને અન્નઝોન સિવાય અન્નનીતિ વિચારી શકતા નથી કું તેમને નાખુશ કરવા બદલ દિલગીર છું, પણ મારે સ્પષ્ટપણે કહેવું જોઈએ કે મારી દરખાસ્તમાં અન્ન-અંદાજપત્રો અને અન્નઝોન આવતા નથી, ખરેખર તો મેં અન્ન-અંદાજપત્રો અને અન્નઝોનમાંથી મુક્તિ મેળવવાનું ધ્યેય રાખેલ છે, મેં એમ સૂચવ્યું છે કે જિલ્લા વેપાર મંજીએ એ મુખ્યત્વે વેપારી સ્થાઓ રહેશે અને વેપારી સંસ્થાઓ તરીકે કામ કરશે. તેમની વચ્ચે એવા કોઈ ઝોન ન રહેવા જોઈએ કે જેની બહાર તે અનાજની હેરફેર ન કરી શકે. શાગતીવગતી રાજ્ય સરકારના પ્રથમ ખરીદીના હક્કને માન આપીને તેમણે વેપાર કરવાનો છે. તેનાથી દેશમાં એક જગાએથી બીજા જગાએ અનાજની હેરફેર માટે તેમના પર કોઈ બંધન આવતું નથી.

આમ છતાં આ દરખાસ્ત રજૂ કરતી વખતે મુક્ત બજારભાવોની તરફદારી કરવાનો મારો કોઈ ખ્યાલ ન હતો. ન્યા સુધી મુક્ત બજારની વ્યવસ્થા અસ્તિત્વમાં છે ત્યાં સુધી લેવીના ભાવો અને વહેંચણીના ભાવો

ટકાવી રાખવા મુરકેલ છે અને જે હેતુથી તે રાખેલ ક્યાં હોય છે તે હેતુ પણ સિદ્ધ થવો નથી એટલું જ મારે તો કહેવું છે. એવી પણ દલીલ કરી છે કે અમુક સંજોગો જેમાં મુક્ત બજાર ચાલુ રાખવા પડતા હોય ત્યાં વધુ ઉત્પાદનને ઉત્તેજન આપવા માટેનો સારામાં સારો રસ્તો ખુલ્લા બજારમાં સરકારે સક્રિય કામગીરી કરીને અમુક કક્ષાએ બજારભાવોને સ્થિર કરવાનો છે. અંતમાં જ્યારે મેં મારા વ્યાખ્યાનોને “ અન્ન અને સ્વતંત્રતા ” શીર્ષક આપ્યું ત્યારે મેં સામાજિક નિયમનો અને સામાજિક અકુશાથી પણ મુક્તિ આપવાની વાત વિચારી નહોતી. દલીલમાં તો મેં અમુક અંશે સામાજિક નિયમન અને અકુશની જરૂરિયાત ઉપર ભાર મૂક્યો છે, અને મારી દરખાસ્તમાં તેની જોગવાઈ પણ કરી છે. આખો વખત મેં તો અનાજની આપાતમાંથી મુક્તિ મેળવવાની દૃષ્ટિએ રાખેલ વિચાર ક્યાં હતો અને તેમાં પણ ખાસ કરીને પી. એલ. યટ્લે ની યોજના નીચે થતી અન્નઆપાતમાંથી મુક્તિ મેળવવા વિશે વિચાર્યું હતું. ખરેખર તો મારાં વ્યાખ્યાનોને આ જ કેંદ્રવર્તી વિચાર હતો. પ્રો. દાંતવાસી આ વાત ચૂકી ગયા છે તેનું કારણ કયા તો તેમણે મારાં વ્યાખ્યાનો વાંચ્યા નથી અથવા આ પ્રકારની મુક્તિમાં તેમને કંઈ રસ નથી તેમના લેખના બાકીના ભાગમાં દર્શાવેલ મંતવ્યો પરથી કહી શકાય કે બીજું કારણ ખરું છે. પ્રો. દાંતવાસીએ “ અન્ન અને સ્વતંત્રતા ” શીર્ષક વાળા વ્યાખ્યાનમાંથી ઉતારેલ ત્રકે ત્રકે ઉતારાઓએ વાચકને મૂંઝવણમાં મૂક્યા હશે, અને તેમને વિચાર કરતા કરી મૂક્યા હશે એમ માનીને મેં કંઈક વિસ્તારથી આ સુધાની અર્થા અહીં કરી છે. અન્નસમસ્યાના માથા નિવેદન અને તેના ઉકેલ માટે મેં સૂચવેલ દરખાસ્તને પૂરીપૂરી સમજવા માટે કું મારા વ્યાખ્યાનોનો સંપૂર્ણ પાઠ જોવાની વાચકોને વિનંતિ કરું છું. મેં એક ગંભીર દરખાસ્ત રજૂ કરી છે, અને હાથે છે કે તે અમલમાં લાવી શકાય તેવી છે અને અજમાવી જોવા જેવી છે. આમ છતાં પ્રો. દાંતવાસી જુદો મત જરૂર ધરાવી શકે છે. પરંતુ તેમને ખરેખર તરંગીપણાનાં દશન કરવા હોય તો કું તેમને કું એઈન પોલિસી કમીટી (૧૯૬૬) કે જેના તેઓ પણ એક સભ્ય હતા તેના હેવાલ વાંચવાની ભાગ્યશુ કરું છું. આ હેવાલનો મખવતી વિચાર

રાષ્ટ્રિય અન્ન અંદાજપત્ર તૈયાર કરી તેને વખતોવખત વડાપ્રધાનના પ્રમુખપદે મળતી બંધાં જ રાજ્યોના પંત- પ્રધાનોની રાષ્ટ્રિય અન્નસમિતિ સમક્ષ તેની વિચારણા માટે અને જરૂર લાગે તો ફેરફાર માટે મૂકવાનો હતો. ૧૯૬૧-૬૨ ના ગણના દરમિયાન અનાજની હેરફેર માટેનાં કર્યા નિયંત્રણ ભંગારે નહોતાં અને એક રાજ્યમાંથી બીજા રાજ્યમાં ખાનગી વેપારી ધોરણે અનાજની છૂટથી હેરફેર થતી હતી તેવા જ પ્રકારની અંતરરાજ્ય અનાજ હેરફેર માટે આ માયાદૃટ કરવાની તેમાં લાગણી હતી.

પી. એલ. ૪૮૦ ની આયાતો :

આ વિભાગમાં પ્રો. દાંતવાઘાને હેતુ વારંવાર કરવામાં આવતી એ દલીલને તપાસવાને છે કે, “ પી. એલ. ૪૮૦ ની યોજના નીચે આવતા અન્નપુરવઠાને લીધે મદદ મેળવતા દેશાની ખેતપેદાશના ભાવો ઉપર વિપરીત અસર પડે છે, અને વધુ સ્થાનિક ખેતઉત્પાદન માટેનું આર્થિક આકર્ષણ બેઝનોને રહેતું નથી.” તેમણે જે રીતે આ દલીલને ચર્ચા છે તે જોતાં તેમને પહેલી ચુરકેલી દેખાઈ આવે છે. તેમની દલીલનો મુખ્ય મુદ્દો આ પ્રમાણે છે : “ ૧૯૫૧-૬૧ ના દશકા દરમિયાન અનાજની આયાતનું પ્રમાણ ધરબાંગણે થતા અનાજના ઉત્પાદનના ૧૦ ટકા થી ૧૧ ટકા જેટલું રહ્યું છે. અનાજના નીચા ભાવોનાં વર્ષો દરમિયાન (૧૯૫૪-૫૬) પી. એલ. ૪૮૦નીચે થતી આયાતોનું પ્રમાણ નહતું હતું, અને છતાં બધી જ ખેતપેદાશના ભાવો ઝડપથી નીચે જતા હતા. આ વસ્તુ બતાવે છે કે પી. એલ. ૪૮૦ નીચે થતી ધર્મની આયાતો સિવાય પણ બીજાં અનેક મજબૂત આર્થિક પરિણામો મેળવીનાં આવેલાં વસ્તુ નક્કી કરવા માટે જવાબદાર હતાં. અનાજના ભાવોમાં થતા ફેરફારોમાં માયાદૃષ્ટ અન્નના ઉપલબ્ધ જથ્થા કરતાં રાષ્ટ્રિય આવક અર્થાત નાણાંના વધારાએ વધુ અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે.” સામાન્ય ભાવસપાટીમાં થતા ભાવફેરફારોના વિશ્લેષણને સામાન્ય ભાવસપાટીના સંદર્ભમાં, અલના ભાવોમાં થતા ફેરફારોના વિશ્લેષણથી અલગ રાખવામાં પ્રો. દાંતવાઘાને કેમ મુશ્કેલી પડી તે એક આશ્ચર્યની ઘટના છે. પી. એલ. ૪૮૦ નીચે થતી આયાતની અનાજના ભાવો પર થતી અસરની ચર્ચા વખતે આપણે અનાજના સારા ભાવોને ખ્યાનમાં લેવા જોઈએ. તેથી તે સંદર્ભમાં રાષ્ટ્રિય આલક

અર્થાત નાણાંના વધારાનો ઉલ્લેખ કરવા અપ્રસ્તુત લાગે છે. સિવાય કે આપણે એવું પ્રતિપાદિત કરવા માગતા હોઈએ કે નાણાંના જથ્થામાં થયેલ વધારાને કારણે અનાજના સપેક્ષ ભાવો પર અસર પડી છે. પરંતુ પ્રો. દાંતવાઘાએ એમ કહ્યું નથી. તેમણે તો આ બે પ્રશ્નોને ગૂંચવ્યા છે.

પ્રો. દાંતવાઘા આગળ ચાલતાં કહે છે, “ નીતિ ધંધારાઓનાં એ કોઈ દોષ હોય તો તે એ છે કે તીવ્ર કુશાત્રાની નીતિને તેઓ અનુસર્યો, જેને પરિણામે જૂન ૧૯૬૬માં રૂપિયાનું અવમૂલ્યન કરવાની જરૂર પડી. ખેત- પેદાશના ભાવો નીચા રાખવાનું તો તેમની કલ્પનામાં પણ ન હતું. પી. એલ. ૪૮૦ની આયાતોને ઉપયોગ આધારક નાણાંતંત્ર અને વિકાસના ખર્ચને લાભ અર્થ- તંત્રમાં વધારા કુશાત્રાના દળાણો ધટારવા માટે કરવામાં આવ્યો.” આનો શો અર્થ? ચોક્કસ રીતે પી. એલ. ૪૮૦ની ધર્મની આયાતોએ સામાન્ય ભાવસપાટી નીચી લાવવામાં કોઈ ભાગ ભજવવાનો ન હતો. પ્રો. દાંતવાઘા પોતે અમુક અભ્યાસનાં કેટલાંક પરિણામો ટાંકતાં કહે છે કે, “ યોજનાગતિક ખર્ચ અને બિનયોજનાગતિક ખર્ચમાં ૧૦ ટકાનો વધારો થતાં ભાવોનો આંક ૨.૬ ટકા વધે છે ભંગારે ગીજવસ્તુઓના ઉત્પાદનમાં ૧૦ ટકાનો વધારો થતાં ભાવોનો આંક માત્ર ૦.૭ ટકા ધટે છે. પી. એલ. ૪૮૦ની આયાતોનું પ્રમાણ એ ધરબાંગણે થતા અનાજના ઉત્પાદનના ૧૦ ટકા થી ૧૧ ટકા જેટલું રહ્યું છે અને તેથી કુલ પેદાશોના પુરવઠામાં ૨ ટકા કરતાં પણ ઓછો વધારો થાય, અને તેથી સામાન્ય ભાવસપાટી ૦.૧૫ ટકા કરતાં વધારે નીચે જઈ શકે નહિ. વધતી જતી સામાન્ય ભાવસપાટીની પરિસ્થિતિમાં પી. એલ. ૪૮૦ ની આયાતો દ્વારા અનાજના ભાવો ઉપર કાંપુ મેળવવા સિવાય બીજાં કોઈ હેતુ હોઈ શકે? નીતિ ધંધારાઓનો કુશાત્રાગત નીતિ અનુસરવામાં કોઈ દોષ હોતો કે કેમ તે પ્રશ્ન આ ચર્ચાના ક્ષેત્રની બહારનો છે, પરંતુ એટલું તો જરૂર કહી શકાય કે તીવ્ર કુશાત્રાની નીતિને અનુસર્યો પછી નીતિ ધંધારાઓએ અનાજના વધતા જતા ભાવો માટે ઉત્પાદકોને જવાબદાર દેવા કે જેને માટે તેઓની જવાબદારી લેશમાત્ર નહોતી તે ખોટું હતું. વળી તેમણે સહેજે મળી રહેલી પી. એલ. ૪૮૦ ની આયાતો વડે ઉત્પાદકોને જે શિક્ષા કરી, અને

એ રીતે રાજકોષીય અને નાણાકીય ક્ષેત્રે પોતાને મજેલ નિષ્ફળતા ઉપર દાંકપિછોડા કરવાનો જે પ્રયાસ કર્યો તે પણ ખોટું હતું.

હકીકતો એટલી બધી-દીવા જેવી સ્પષ્ટ છે કે પ્રો. દાંતવાલાને પણ તે સ્વીકારતી પડે. જોકે તેમ કરતી વખતે અપ્રસ્તુત વાતોને દાખલ કરવાનું અને અવળી રજૂઆત કરવાનું તે ચૂંચા નથી તેમણે એ સ્વીકાર્યું છે કે પી. એચ. ૪૮૦ ની આખાતોને લીધે શેકડિયા પાકોની સરખામણીમાં અનાજના ભાવો નીચા રહ્યા હતા, અને “શેકડિયા પાકોની તરફેણમાં સાપેક્ષ ભાવોની ફેરબદલીને લીધે ખેતીનાં સાધનો શેકડિયા પાકોના ઉત્પાદન તરફ વળ્યાં હતાં.” પરંતુ આ પછી તેઓ વધુ એક મુદ્દો ઉમેરે છે અને કહે છે કે “અરેબર એમ જ બન્યું છે એમ માનીએ તો આવો આધિક વિકાસ એ ભારતના ખેતીવિકાસને અને સમગ્ર અર્થતંત્રને હાનિ-રૂપ ગણાશે! એ સાચું છે કે અનાજનું વધુ ઉત્પાદન ભારતના અર્થતંત્ર માટે ધણું જરૂરી છે, પરંતુ સાથે સાથે અનાજના પાક સિવાયના પાકોનો વિકાસ પણ આંતરરાષ્ટ્રિય ચુકવણીની દૃષ્ટિએ એકાદ મહત્વનો નથી.” પી. એચ. ૪૮૦ ની આખાતની દીકા કરનારાઓ સાથે જ જણાવતા ન હતા કે પી. એચ. ૪૮૦ ની આધાનનો હેતુ બિનઅનાજની વસ્તુઓના ઉત્પાદનને વધારવાનો હતો, અને એ રીતે આંતરરાષ્ટ્રીય ચુકવણીની સ્થિતિમાં સુધારો કરવાનો હતો આ મુદ્દા અંગેની માહિતી આપી દીધા પછી પ્રો. દાંતવાલા માટે જાણીનો ભાગ લખવાનું બિનજરૂરી હતું.

ખેતી માટેનાં સાધનોના ભાવો અને તે અંગેની નીતિ

આ વિભાગમાં પ્રો. દાંતવાલા ભારતમાં ખેતીના સાધનોના ભાવો ઊંચા રાખવામાં આવ્યા છે તે દીકા તરફ ધ્યાન દોરે છે. તે સ્વીકારે છે કે, “ભારતમાં રાસાયણિક ખાતરોના ભાવ ઘણા ઊંચા છે અને ઉત્પાદનનાં સાધનોના ભાવ એટલાબધા ઊંચા ન હોવા જોઈએ કે નેચી કરીને મહત્તમ ઉત્પાદન માટેનો વિસ્તાર જ રહે નહિ.” આગળ જતાં તે સમજાવે છે કે, “જ્યારે કોઈ પણ એક સાધન અપનાવવાથી તેમાં રહેલ જોખમ સહિત જે કંઈ નવો ખર્ચ થાય તે એ ચાલુ ઉત્પાદનના ભાવ ધની વધારાની આવકમાંથી પૂરેપૂરો મળી રહે તો

આ શરત પૂર્ણ થઈ ગણાય. ખેડૂતોની જમીન ઉપર થયેલ રાસાયણિક ખાતરોના અનેક પ્રયોગો પરથી પ્રાપ્ત થયેલ આંકડા બતાવે છે કે ૧ રા. નું નાઇટ્રોજન યોગ્યમાં ૩. ૨.૪ અને ધડિંમાં ૩. ૨.૬ નો નફો આપે છે. વધુ ઊંચા આપતી નવી વિચારણાની વ્યવસ્થાને લઈને રાસાયણિક ખાતરોને સારો આવકાર મળ્યો છે અને વધુ ને વધુ રાસાયણિક ખાતરોનો ઉપયોગ અત્યારે લાભદાયી નીવડ્યો છે.” આ સુવિદિત છે, પરંતુ ખાતરોના વપરાશનું સરેરાશ પરિણામ ગમે તે હોય, પણ ખેતરે ખેતરે તેમાં ખૂબ જ મોટો તફાવત રહેલો હોય છે અને ખેતીનાં સાધનોના ભાવો અને ઉત્પાદનના ભાવો વચ્ચેનો ફાવો સમગ્ર ઉત્પાદન સરેરાશ જેટલું અથવા તેથી વધુ ન હોય તો રાસાયણિક ખાતરોના ઉપયોગ માટે જરૂરી પ્રો-સાહન પૂરું પાડી નથી. પરિણામે મોટા ભાગના ખેડૂતો તેનો ઉપયોગ કરતા નથી. આ મુદ્દાને પ્રો. દાંતવાલાએ ધ્યાનમાં લીધો નથી. જોકે તેમણે વધારે અગત્યનો બીજો એક મુદ્દો રજૂ કર્યો છે કે, “દાંતની પરિસ્થિતિમાં રાસાયણિક ખાતરોના ઊંચા ભાવ આપવાની શક્તિ છે કે નહિ તેનો વિચાર કરવાને બદલે તે કેટલા પ્રમાણમાં મળી શકે છે તેનો વિચાર કરવો વધુ જરૂરી છે.” “આજે ખેડૂતો આ બધી વસ્તુઓ (રાસાયણિક ખાતરો અને પમિંગમ સેટ) ખરીદવા માટે દાઢમાં પૈસા લઈને સામે ચાલીને જાય છે, અને તે બધું તેમને મળતું નથી.” આ વાત તદ્દન સાચી છે. પરંતુ રાસાયણિક ખાતરોના ઊંચા ભાવો હોવા છતાં ખેડૂતો તે ખરીદવા માટે દાઢમાં પૈસા લઈને સામે ચાલીને જાય છે તે હકીકતને રાસાયણિક ખાતરોના ઊંચા ભાવોની તરફેણમાં દલીલ તરીકે વાપરતી હોય તો શહેરી વિસ્તારોમાં અનાજના ગમે તેટલા ભાવો હોવા છતાં પણ શહેરી ગ્રાહકો તે ખરીદવા માટે દાઢમાં પૈસા લઈને સામે ચાલીને જાય છે તે હકીકતને પણ સ્વાભાવિક ગણવી જોઈએ. આમ છતાં શહેરી વાપરનારાઓના દિલમાં અનાજના ભાવો નીચા રાખવાના સજ્જા પ્રયત્નો થાય છે. અહીં જ નીતિ ધારનારાઓનો શહેરી વિસ્તાર પ્રત્યેનો બેદલવાર ઉપર તરી આવે છે.

જાઓ અને આવક

આ વિભાગમાં પ્રો. દાંતવાલા ભાવોની ઉત્પાદન પર થતી અસરોને તપાસે છે. તેમનું એ વિધાન તદ્દન સાચું

રાષ્ટ્રિય અન્ન અંદાજપત્ર તૈયાર કરી તેને વખતોવખત વડાપ્રધાનના પ્રમુખપદે મળતી બધા જ રાજ્યોના પંત-પ્રધાનોની રાષ્ટ્રિય અન્નસમિતિ સમક્ષ તેની વિચારણા માટે અને જરૂર હાજો તો ફેરફાર માટે ચૂકવાનો હતો. ૧૯૬૧-૬૨ ના ગણા દરમિયાન અનાજની હેરફેર માટેનાં કર્યા નિયંત્રણ જ્યારે નહોતાં અને એક રાજ્યમાંથી બીજા રાજ્યમાં ખાનગી વેપારી ધોરણે અનાજની છૂટથી હેરફેર થતી હતી તેવા જ પ્રકારની આંતરરાજ્ય અનાજ હેરફેર માટે આ આધારકૃત કરવાની તેમાં લાગણી કરવામાં આવી હતી.

પી. એલ. ૪૮૦ ની આધારો :

આ વિભાગમાં પ્રો. દાંતવાલાને હેતુ વારંવાર કરવામાં આવતી એ દલીલને તપાસવાનો છે કે, “ પી. એલ. ૪૮૦ ની યોજના નીચે આવતા અનુસૂચિત લોકો મદદ મેળવતા દેશની ખેતપેદાશના ભાગે ઉપર વિપરીત અસર પડે છે, અને વધુ સ્થાનિક ખેતઉત્પાદન માટેનું આર્થિક આકર્ષણ ખેડૂનોને રહેતું નથી.” તેમણે જે રીતે આ દલીલને ચર્ચા કરી છે તે જોતાં તેમને પહેલી મુશ્કેલી દેખાઈ આવે છે. તેમની દલીલને મુખ્ય મુદ્દો આ પ્રમાણે છે : “૧૯૫૧-૬૧ ના દશકા દરમિયાન અનાજની આયાતનું પ્રમાણ ધરઆંગણે થતા અનાજના ઉત્પાદનના ૧-૩ ટકા થી ૧૧ ટકા જેટલું રહ્યું છે. અનાજના નીચા ભાવોનાં વર્ષો દરમિયાન (૧૯૫૪-૫૬) પી. એલ. ૪૮૦નીચે થતી આયાતોનું પ્રમાણ નહતું હતું, અને છતાં બધી જ ખેતપેદાશના ભાગે યુગ્મથી નીચે જતા હતા. આ વસ્તુ ખતાવે છે કે પી. એલ. ૪૮૦ નીચે થતી ઘઉંની આયાતો સિવાય પણ બીજાં અનેક મજબૂત આર્થિક પરિણામો ખેતીના ભાવોનું વધણ નક્કી કરવા માટે જવાબદાર હતાં. અનાજના ભાવોમાં થતા ફેરફારોમાં માયાદીક અન્નના ઉપશબ્ધ જ્યાં કરતાં રાષ્ટ્રિય આવક અર્થાત્ નાણાંના વધારાએ વધુ અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે.” સામાન્ય ભાવસપાટીમાં થતા ભાવફેરકારોના વિશ્લેષણને સામાન્ય ભાવસપાટીના સંદર્ભમાં, અજાણ ભાવોમાં થતા ફેરફારોના વિશ્લેષણથી અલગ રાખવામાં પ્રો. દાંતવાલાને કેમ મુશ્કેલી પડી તે એક આશ્ચર્યની ઘટના છે. પી. એલ. ૪૮૦ નીચે થતી આયાતની અનાજના ભાવો પર થતી અસરની ચર્ચા વખતે આપણે અનાજના સાણેષ ભાવોને ધ્યાનમાં લેવા જોઈએ. તેથી તે સંદર્ભમાં રાષ્ટ્રિય આવક

અર્થાત્ નાણાંના વધારાનો ઉલ્લેખ કરવો અપ્રસ્તુત લાગે છે. સિવાય કે આપણે એવું પ્રતિપાદિત કરવા માગતા હોઈએ કે નાણાંના જગ્યામાં થયેલ વધારાને કારણે અનાજના સાપેક્ષ ભાવો પર અસર પડી છે. પરંતુ પ્રો. દાંતવાલાએ એમ કહ્યું નથી. તેમણે તો આ બે પ્રશ્નોને ગૂંચવ્યા છે.

પ્રો. દાંતવાલા આગળ ચાલતાં કહે છે, “ નીતિ ધારાઓનાં બે કોઈ દોષ હોય તો તે એ છે કે તીવ્ર કુશાવાની નીતિને તેઓ અનુસર્યાં, જેને પરિણામે જૂન ૧૯૬૬માં રૂપિયાનું અવમૂલ્યન કરવાની ફરજ પડી. ખેત-પેદાશના ભાગે નીચા રાખવાનું તો તેમની કલ્પનામાં પણ ન હતું. પી. એલ. ૪૮૦ની આધારોને ઉપયોગ ખાધપૂરક નાણાંતંત્ર અને વિકાસના ખર્ચને લઈ અર્થ-તંત્રમાં વધેલાં કુશાવાનાં દખાણો ઘટાડવા માટે કરવામાં આવ્યો.” આનો શો અર્થ? ચોક્કસ રીતે પી. એલ. ૪૮૦ની ઘઉંની આયાતોએ સામાન્ય ભાવસપાટી નીચી લાવવામાં કોઈ ભાગ ભજવવાનો ન હતો. પ્રો. દાંતવાલા પોતે અમુક અભ્યાસનાં ફેટલાંક પરિણામો દર્શાવે કહે છે કે, “ યોજનાગતિક ખર્ચ અને બિનયોજનાકીય ખર્ચમાં ૧૦ ટકાનો વધારો થતાં ભાવોને આંક ૨-૬ ટકા વધે છે જ્યારે યોજ્યસ્તુઓના ઉત્પાદનમાં ૧૦ ટકાનો વધારો થતાં ભાવોને આંક માત્ર ૦-૭ ટકા વધે છે. પી. એલ. ૪૮૦ની આયાતોનું પ્રમાણ એ ધરઆંગણે થતા અનાજના ઉત્પાદનના ૧-૩ ટકા થી ૧૧ ટકા જેટલું રહ્યું છે અને તેથી કુદ પેદાશોના પુરવઠામાં ૨ ટકા કરતાં પણ ઓછા વધારો થાય, અને તેથી સામાન્ય ભાવસપાટી ૦-૧૫ ટકા કરતાં વધારે નીચે જઈ શકે નહિ. વધતી જતી સામાન્ય ભાવસપાટીની પરિસ્થિતિમાં પી. એલ. ૪૮૦ ની આયાતો દ્વારા અનાજના ભાવો ઉપર કાબૂ મેળવવા સિવાય બીજો કોઈ હેતુ હોઈ શકે? નીતિ ધારાઓને કુશાવાજનક નીતિ અનુસરનામાં કોઈ દોષ હતો કે દેમ તે પ્રશ્ન આ ચર્ચાના ક્ષેત્રની બહારનો છે, પરંતુ એટલું તો જરૂર કહી શકાય કે તીવ્ર કુશાવાની નીતિને અનુસર્યાં પછી નીતિ ધારાઓએ અનાજના વધતા જતા ભાવો માટે ઉત્પાદકોને જવાબદાર ઠેરવ્યા કે જેને માટે તેઓની જવાબદારી લેશમાત્ર નહોતી તે જોઈ હું. વળી તેમણે સહેજે મળી રહેલી પી. એલ. ૪૮૦ ની આયાતો વડે ઉત્પાદકોને જે શિક્ષા કરી, અને

એ રીતે રાજકોપીય અને નાણાકીય ક્ષેત્રે પોતાને મહેલ નિષ્કળતા ઉપર દાંકપિછોડા કરવાનો જે પ્રયાસ કર્યો તે પણ ખોટું હતું.

હકીકતો એટલી બધી-દીવા જેવી સ્પષ્ટ છે કે પ્રો. દાંતવાલાને પણ તે સ્વીકારવી પડે. જોકે તેમ કરતી વખતે અપ્રસ્તુત વાતોને દાખલ કરવાનું અને અવળી સ્વૂચાત કરવાનું તે ચૂકા નથી તેમણે એ સ્વીકાર્યું છે કે પી. એલ. ૪૮૦ ની આધારોને લીધે રાકઝિયા પાકેની સરખામણીમાં અનાજના ભાવો નીચા રહ્યા હતા, અને “રાકઝિયા પાકેની તરફેણમાં સાપેક્ષ ભાવોની ફેરબદલીને લીધે ખેતીના સાધનો રાકઝિયા પાકેના ઉત્પાદન તરફ વળ્યા હતા.” પરંતુ આ પછી તેઓ વધુ એક મુદ્દો ઉમેરે છે અને કહે છે કે “ખરેખર એમ જ બન્યું છે એમ માનીએ તો આપો આર્થિક વિકાસ એ ભારતના ખેતીવિકાસને અને સમગ્ર અર્થતંત્રને હાનિ-રૂપ ગણાશે! એ સાચું છે કે અનાજનું વધુ ઉત્પાદન ભારતના અર્થતંત્ર માટે ઘણું જરૂરી છે, પરંતુ સાથે સાથે અનાજના પાકે સિવાયના પાકેનો વિકાસ પણ આંતરરાષ્ટ્રિય ચુકવણીની દૃષ્ટિએ ઓછો મહત્વનો નથી.” પી. એલ. ૪૮૦ ની આધારોની ટીકા કરનારાઓ સાથે જ જાણુતા ન હતા કે પી. એલ. ૪૮૦ ની આધારોનો હેતુ ખિનઅનાજની વસ્તુઓના ઉત્પાદનને વધારવાનો હતો, અને એ રીતે આંતરરાષ્ટ્રીય ચુકવણીની સ્થિતિમાં સુધારો કરવાનો હતો આ મુદ્દા અંગેની માહિતી આપી દીધા પછી પ્રો. દાંતવાલા માટે બાકીનો ભાગ લખવાનું ખિનજરૂરી હતું.

ખેતી માટેનાં સાધનોના ભાવો અને તે અંગેની નીતિ

આ વિભાગમાં પ્રો. દાંતવાલા ભારતમાં ખેતીના સાધનોના ભાવો ઊંચા રાખવામાં આવ્યા છે તે ટીકા તરફ ખ્યાન દોરે છે. તે સ્વીકારે છે કે, “ભારતમાં રાસાયણિક ખાતરોના ભાવ ઘણા ઊંચા છે અને ઉત્પાદનનાં સાધનોના ભાવ એટલાજવા ઊંચા ન હોવા નોંધે જો કે જેથી કરીને મહત્તમ ઉત્પાદન માટેનો ઉત્સાહ જ રહે નહિ.” આગળ જતાં તે સમજાવે છે કે, “ન્યારે કેઈ પણ એક સાધન અપનાવવાથી તેમાં રહેલ જોખમ સહિત જે કંઈ નવો ખર્ચ થાય તે જો ચાલુ ઉત્પાદનના ભાવે થતી વધારાની આવકમાંથી પૂરેપૂરો મળી રહે તો

આ શરત પૂર્ણ થઈ ગણાય. ખેડૂતોની જમીન ઉપર થયેલ રાસાયણિક ખાતરોના અનેક પ્રયોગો પાંચ પ્રાયેલ આંકડા બતાવે છે કે ૧ શ. નું નાઇટ્રોજન યોગ્યમાં ૩૧. ૨.૪ અને ધડમાં ૩૧. ૨.૬ નો નફો આપે છે. વધુ ઊંચા આપતી નવી પિયારણુની જમીનને લઈને રાસાયણિક ખાતરોને સારો આવકાર મળ્યો છે અને વધુ ને વધુ રાસાયણિક ખાતરોના ઉપયોગ અત્યારે લાભદાયી નીચર્યા છે.” આ સુવિદિત છે. પરંતુ ખાતરોના વપરાશનું સરેરાશ પરિણામ ગમે તે હોય, પણ ખેતરે ખેતરે તેમાં ખૂબ જ મોટો તફાવત રહેલો હોય છે અને ખેતીનાં સાધનોના ભાવો અને ઉત્પાદનના ભાવો વચ્ચેનો ફાકોનો સમગ્ર ઉત્પાદન સરેરાશ નેટલું અથવા તેથી વધુ ન હોય તો રાસાયણિક ખાતરોના ઉપયોગ માટે જરૂરી પ્રો-સાદન પૂરું પાડતો નથી. પરિણામે મોટા ભાગના ખેડૂતો તેનો ઉપયોગ કરતા નથી. આ મુદ્દાને પ્રો. દાંતવાલાએ ખ્યાનમાં લીધો નથી. જોકે તેમણે વધારે અગત્યનો બીજો એક મુદ્દો રજૂ કર્યો છે કે, “હાલની પરિસ્થિતિમાં રાસાયણિક ખાતરોના ઊંચા ભાવ આપવાની શક્તિ છે કે નહિ તેનો વિચાર કરવાને બદલે તે કેટલા પ્રમાણમાં મળી શકે તેનો વિચાર કરવો વધુ જરૂરી છે.” “આને ખેડૂતો આ બધી વસ્તુઓ (રાસાયણિક ખાતરો અને પત્તિંગ સેટ) ખરીદવા માટે હાથમાં પૈસા લઈને સામે ચાલીને જાય છે, અને તે પૈસું તેમને મળતું નથી.” આ વાત તદ્દન સાચી છે. પરંતુ રાસાયણિક ખાતરોના ઊંચા ભાવો હોવા છતાં ખેડૂતો તે ખરીદવા માટે હાથમાં પૈસા લઈને સામે ચાલીને જાય છે તે હકીકતને રાસાયણિક ખાતરોના ઊંચા ભાવોની તરફેણમાં દલીલ તરીકે વાપરવી હોય તો શહેરી વિસ્તારોમાં અનાજના ગમે તેટલા ભાવો હોવા છતાં પણ શહેરી ગ્રાહકો તે ખરીદવા માટે હાથમાં પૈસા લઈને સામે ચાલીને જાય છે તે હકીકતને પણ સ્વાભાવિક ગણવી નોંધે. આમ છતાં શહેરી વાપરનારાઓના રિતમાં અનાજના ભાવો નીચા રાખવાના સઘળા પ્રયત્નો થાય છે. અહીં જ નીતિ ધનારાઓનો શહેરી વિસ્તાર પ્રત્યેનો બેભાવ ઉપર તરી આવે છે.

ભાવો અને આવક

આ વિભાગમાં પ્રો. દાંતવાલા ભાવોની ઉત્પાદન પર થતી અસરોને તપાસે છે. તેમનું એ વિધાન તદ્દન સાચું

કે, “એ હરીફ પાંડોના સંઘર્ષમાં જ્યારે ફરજતલી ધન્યતા હોઈએ ત્યારે લાવેલું પરિણામ તેમાં અસરકારક નીવડે છે. પરંતુ અધા ખેતીના ઉત્પાદનમાં એટી સાથે જ્યારે આપણે વધારો ધન્યતા હોઈએ ત્યારે આની અસરકારતા ઘણી ઓછી થઈ જાય છે. આ સંજોગોમાં ખેતીનાં સાધનોનો પુરવઠો વધારવો અને ટેકનોલોજીમાં સુધારો કરવો મદત્વનો બને છે” તેમણે એ વિધાન પણ સાચું છે કે, “ખરેખર ખેતઉત્પાદનના ભાવો અને ખેતસાધનોની ખરીદીના ભાવો વચ્ચે અચ્છતનો સમય રહેલો છે. પરંતુ રોકેજ ખેતીના સાધનોના પ્રમાણમાં ઉત્પાદનનો વધુ વધારો ટેકનિકલ સંશોધન અને સારી ખેતઅવગ્યા દ્વારા મેળવવો એ પણ વધારે મદત્વનું છે.” વાતનો સારાંશ એટલો જ છે કે આપણી ખેતીના ભાવનિતિના ચૂંચલાઓમાંથી

વિધાન અને ટેકનોલોજી જ આપણને મુક્ત કરશે.

ઉપસંહાર

પ્રો. દાંતવાલા ખેતીની ભાવનિતિની સમગ્ર આલોચના પછી કહીએ છે કે નિઃશંક રીતે ભારતનો ખેતી વિકાસ નિરાશાજનક છે. પરંતુ ભારતીય ખેતીની નિષ્ફળતા એ મુખ્યત્વે ખેતીક્ષેત્રે અપનાવેલી ખોટી નીતિને પરિણામે ઉદ્ભવી છે એ વાત તે સ્વીકારવા તૈયાર નથી. તે આપણને જણાવે છે કે, “ઘણી વખત સાચી નીતિનો પણ જરાબર અમલ થયો નથી.” આમ છતાં “ખેતીના વિકાસ તરફ ઓછું લક્ષ આપવામાં આવ્યું હતું” એ આલેખ તે સ્વીકારતા નથી. તેમણે મારા ઉપર પડિનાર્મ બનાવ્યાનો આલેખ મૂક્યો છે, પણ હું દિવમોર છું કે પ્રો. દાંતવાલા પર હું તે આલેખ મૂકી શકતો નથી.

પ્રો. દાંતવાલાનો જવાબ

મારા લેખની ટીકા કરતી વખતે પ્રો. દાંતરે મેં જે વિધાનો ક્યાં નથી કે મંતવ્યો દર્શાવ્યાં નથી તેનું આરોપણ મારા પર કર્યું છે. સરખાતાના ફરસાં જ તેમણે નિષ્ફળતાનો બચાવ કરવાની મારી દિંમતને નિરાશી છે. મારી દિંમતમાં તેમણે કરેલ વખાણનો સ્વીકાર કરીને મારે એ સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ કે મારો કહેવાનો હેતુ એટલો જ હતો કે ભારતની ખેતીની નિષ્ફળતાનું મુખ્ય કારણ ખોટી નીતિ નહોતું. આ કથનને એમ ધટાવવું કે હું નિષ્ફળતાનો બચાવ કરતો હતો તે તો પ્રો. દાંતરે જેમાં ઘણી કુશળતા ધરાવે છે એવી વાક-માતુરીને બળે જ થઈ શકે.

ઉત્પાદન અંગેના ફરસાં પણ તે મારા પર ભારતીય ખેતીને ઉત્પાદનક્ષેત્રે મળેલ સિદ્ધિનો બચાવ કરવાનો આરોપ મૂકે છે. સાચી વાત તો એ છે કે મારા લેખના છેવટના ફરસાં મેં એજ સ્પષ્ટપણે જણાવ્યું છે કે “ભારતનો ખેતીવિકાસ નિઃશંક રીતે નિરાશાજનક રહ્યો છે. પ્રો. દાંતરે આ વાત જણે છે. છતાં એમણે તે વાતને આરુઢિકર લાગતારથી હુમલો કરતી વખતે જણીબૂણને

અવગણી છે. ઉત્પાદન અંગેની બધી દટાકતો તેના યોગ્ય સંઘર્ષમાં રજૂ કરવાનો મારો મુખ્ય હેતુ હતો તેથી હું એ એમ કહું કે “ભારતનો ઉત્પાદન વધારાનો દર જગતના દરની સરખામણીમાં કે અગ્નિ એશિયાના વધારાના દરની સરખામણીમાં ઓછો નહોતો.” તો એમાં તો હું માત્ર એક દટાકત જણાવતો હતો. ઉત્પાદનસિદ્ધિનો બચાવ કરવાની વાત એમાં ક્યાંથી આવી? તેમ છતાં હું પ્રો. દાંતરે સાથે સંબંધ થઈ શકતો નથી કે ભારતીય ખેતીનો ક્રિતદાસ માત્ર સ્થગિતતાની એક કહાની છે. હું આશા રાખું છું કે ચાલુ વર્ષે અપેક્ષિત લેપ મિથિયન ટનનું અન્નઉત્પાદન પ્રો. દાંતરના નિરાશ હૃદયમાં પ્રસન્નતાનો કંઈક સર જગાવશે.

ભાવનિતિ અંગેના ફરસાં પણ તેમણે મારા વિચારોને મારીમચીરીને મૂક્યા છે. ૧૯૩૯ કરતાં ૧૯૫૨-૫૩નું વર્ષ વધારે સામાન્ય હતું એમ મેં કહ્યું જ નથી. ૧૯૩૯ના વર્ષનો ઉલ્લેખ તો મેં લાંબા માળાનાં ભાવ-વચ્છોને યોગ્ય સંઘર્ષમાં રજૂ કરવા માટે જ કર્યો હતો. બે પ્રો. દાંતરને ૧૯૫૩-૫૪ માં ગળ્યાબધ બનાવના

ભાવોનો આંક ૪૪૪ હતો જ્યારે સામાન્ય ભાવ-આંક ૩૮૦.૬ હતો એ હકીકત ૧૯૫૨-૫૩ પછી ભારતમાં ખેતી-પેદાશોના ભાવ નીચા રહ્યા છે એવા એમના મતબ્બની દૃષ્ટિએ અગવચ્છપ લાગતી હોય તો તેમાં હું શું કરી શકું? હકીકતને હકીકત તરીકે સ્વીકારવી જ રહી.

પ્રો. દાંડેકર જણાવે છે કે “હકીકતમાં છેલ્લા પાંચ

વર્ષો સમૈત આ વર્ષો દરમ્યાન ખેતીના ભાવો ખીન ભાવોની સાથે સાથે વધ્યા છે” અને છેલ્લા પાંચ વર્ષો દરમ્યાન ખેતીના ભાવો ખીન ખિનખેતીવિપ-યક વસ્તુઓના ભાવ કરતાં આશજ વધી ગયા છે એવા મારા કથનનો તે વિરોધ કરે છે. ખેતીભાવવંચના તાજે-તરના અહેવાદમાંથી કેટલાક આંકક ટાંચીશ :

અનાજ અને ઔદ્યોગિક બનાવટો વચ્ચેની વેપારની શરતો

(૧૯૫૨-૫૩ = ૧૦૦)

મહિનાઓની સરેરાશ, શનિવારે પૂરા થતા અઠવાધ્યાની સરેરાશ	અખિત્રદિંદ જમ્યામધ ભાવ-આંક ઔદ્યોગિક બનાવટોનો	અનાજ અને બનાવટોનો	અનાજ અને ઔદ્યોગિક બનાવટો વચ્ચેની વેપારની શરતો (અનાજ = ૧૦૦)
૧૯૧૦-૧૧	૧૦૪.૪	૧૨૩.૯	૧૧૮.૭ (૧૦૦.૦)
૧૯૧૧-૧૨	૧૦૨.૦	૧૨૬.૬	૧૨૩.૮ (૧૦૪.૩)
૧૯૧૨-૧૩	૧૦૫.૬	૧૨૮.૮	૧૨૨.૦ (૧૦૨.૮)
૧૯૧૩-૧૪	૧૧૬.૩	૧૩૧.૧	૧૧૨.૭ (૯૪.૯)
૧૯૧૪-૧૫	૧૩૯.૩	૧૩૭.૩	૯૮.૬ (૮૩.૧)
૧૯૧૫-૧૬	૧૪૮.૦	૧૪૯.૨	૧૦૦.૮ (૮૪.૯)
૧૯૧૬-૧૭	૧૭૪.૩	૧૬૩.૦	૯૩.૫ (૭૮.૮)
૧૯૧૬ નો જૂન માસ	૧૬૪.૭	૧૬૧.૩	૯૭.૯ (૮૨.૫)
૧૯૧૭ નો જૂન માસ	૨૦૮.૬	૧૬૭.૩	૮૦.૨ (૬૭.૬)

સત્તાધારી પક્ષે પોતાનાં હિતોનો ખેડૂતના હિતની તરફથી જોય આખો છે એવું હું કસાવવા માગું છું એવું એમનું વિધાન તદ્દન વાહિયાત છે મેં જે કહ્યું છે તેનો અર્થ તો આટલો જ થાય છે કે જો આ ભાવોને કારણે ગ્રાહકોને પહોંચેલી ભારે અગવડ સત્તાધારી પક્ષને છેલ્લી સામાન્ય ચૂંટણીઓમાં સાંપડેલી કેટલીક જમ્બજસ્ત હારનું કારણ હોવાનો સંભવ છે. માત્ર ચક્રરી પર જ આખું જીવન ચાલતું નથી એ વાત વિદ્વાન પ્રોફેસર શીખવા જેવી છે!

ટેકારૂ લઘુતમ ભાવો અંગે પણ મેં કહ્યું છે કે ભારતમાં તેના પ્રણાલીગત સરહદ્બાહક તત્ત્વ ઉપરાંત એક નવું તત્ત્વ તેમાં એ ઉમેરવામાં આવ્યું છે કે પ્રમ-તિશીલ ખેડૂત જે લાખા ગામનું મૂંઝેરકાણુ કરે છે તેનું વળતર તેમાંથી મળી રહે એવા એ ભાવ હોવા જોઈએ. તેથી ટેકારૂ ભાવોની આ બે વ્યાખ્યાઓ વચ્ચે રહેવો તફાવત હું પૂરેપૂરો સમજું છું. પરંતુ

કુઃખની વાત એ છે કે પ્રો. દાંડેકર આ તફાવત હું જાણું છું તે વાત સ્વીકારવા તૈયાર નથી, એટલું જ નહિ પણ ટેકારૂ ભાવોમાં આ નવું તત્ત્વ દાખલ કરવામાં કંઈક અંશે હું જવાબદાર હતો તે વાત સ્વીકારવા પણ તૈયાર નથી.

ઓરક અને સ્વતંત્રતા

“ ૩૦૦ વેપારી મંડળોની ઇન્ટરરાશી અંદરઅંદર રેન્ડર પદ્ધતિએ બધા વેપાર કરશે ” એ પ્રત્યક્ષે મેં સ્વચંડોલક તરીકે વર્ણવી તેથી પ્રો. દાંડેકર ખિનખા એવું અને આશ્ચર્ય થતું નથી. તેને માટે આથી પણ વધારે યોગ્ય વિશ્લેષણ વાપરવાનું મેં વિચાર્યું હતું, પરંતુ મૂળ લેખ લખતી વખતે ઉવટે મેં તે વિચાર માંડી વાળ્યો હતો, અને આજે ફરીથી હું તેમ જ કડુ છું. કુક-એર્ન પોલિસી કમીટી રીપોર્ટને આ જ વિશ્લેષણ લાગુ પાડવાના તેમના પ્રયાસની હું કદર કડું છું. પરંતુ સહભાષે પ્રોફેસર માંડીશ, શી

વેંકટાચાર્ય અને હિંદુસ્તાન લીવર્સ વાળા શ્રી પ્રકાશ
જેવા સ્વનદ્વિષ્ટાઓએ મને એ સ્વપ્ન સેવતામાં સાથ
આપેલો છે. પ્રો. દાઉકરે આવા કોઈક સાથ જોઈ લેવો
જોઈએ એવી મારી તેમને લાગામણ છે. પછી જ એમને
સમજી શકે એકલા હોઈએ ત્યારે જ સ્વપ્ન આવે છે.
પ્રો. દાઉકરે તેમની દરખાસ્ત સમજાવવા માટે ઘણી જવા
રેણી છે. મારા લેખમાં તો તેનું સ્થાન ગૌણ હતું. પરંતુ
હવે જ્યારે તેમણે તેમની દરખાસ્તને વિગતવાર સમજાવી
દીધી છે ત્યારે તેના વાળજીપણા અંગેના નિર્ણય
હું વાચકો પર જ છોડી દેવાનું ઠીક માનીશ.

પી એચ. ડાહોની આયાતો સંબંધમાં હું ભારપૂર્વક
જણાવવા ઇચ્છું છું કે ખેડૂતના ઉત્પાદક પર તેની થતી
અસરની વિચારણા કરતી વખતે અર્થતંત્રમાં રહેલ કુશાલા-
જનક બધા પરની તેની અસરનો પણ જરૂર વિચાર
કરવો પડશે. એવું ન કરીએ તો આખો પ્રવાસ મિથ્યા
છે. સામેક્ષ લાવતાં મૃદ્યકરણ મહત્વનું છે, પરંતુ નિર-
પેક્ષ લાવો તરફ અંખની ચામણી કરવાથી જે જૂઠા
પશ્ચિમના નિરીક્ષકોએ કરી છે તે જ જૂઠા આપણે પણ
કરી ખેરીશું. વિભાગીય કાવચપ્રવાહો અને વિભાગીય
આવકપ્રવાહો હંમેશાં સમાંતર જતા હોતા નથી.

અનાજના ઉત્પાદકોનો લાવવધારા માટે કોઈએ
વાંક કાઢ્યો નથી. આવાં વિધાનો કરવાથી લોકશ્રિય ઘર્ષ

જ્યારો એવું પ્રો. દાઉકરને લાગતું હોય તો તેમને તે
મુખ્યાર્ક હો. તેમ છતાં “ પી. એચ. ડાહોની આયાતો-
એ અનાજના ઉત્પાદકોને સિદ્ધા કરી છે ” એવા ચર્ચાને
હું ખેળવાખદાર અર્થશાસ્ત્ર માનીશ. ખરેખર તે પી.
એચ. ડાહોની આયાતોના મોટા કાર્યક્રમ ૧૯૬૩-૬૪માં
ચર થયો અને ત્યાર પછી લાવો ઊંચા ચઢત જ ગયા
છે, અને પી. એચ. ડાહોની આયાતોએ આ લાવવધારાને
થોડો શક્યો હોય તો તેણે ખેડૂતના હિત વિરુદ્ધ કામ
કર્યું છે એવું તો કોઈ રાજદૂરી પુરૂષ જ કહી શકે.
પ્રો. દાઉકર દરના ભવિષ્યમાં પણ અર્થશાસ્ત્રના ક્ષેત્રમાંથી
રાજકારણમાં જવાનું સ્વપ્ન સેવતા હોય તો મારે કહેવું
જોઈએ કે તેઓ તેને માટે ખૂબ લાયક છે.

અંતમાં મારે કમૂલ કરવું જોઈએ કે જે રીતે આ
ચર્ચા ચર્ષ છે તે મને ડુબી નથી. પરંતુ પ્રહારોનો જવાબ
પ્રહારોથી જ વાળી શકાય. ચૂળ વાત પર આવીએ તો
મારે મારા લેખમાં એ બતાવવું હતું કે ભારતીય ખેતીનો
દોક દાયકાનો ઇતિહાસ કેટલાક પશ્ચિમના વિવેચકોએ
બતાવ્યું છે તેમ, અને પ્રોફેસર દાઉકરે જે મત સ્વીકાર્યો
છે તેમ નથી નિષ્ફળતાઓનો જ ઇતિહાસ નથી. મારા
લેખના ચોપાંકમાં જણાવ્યા મુજબ તેમાં કેટલાંક ઉત્સાહપ્રેરક
તરવો પણ છે, જેમ તેમાં ઉત્સાહઅવરોધક તરવો છે.

*

દિશાઓ બંધ છે

દિશાઓ બંધ છે.
વીંજાતી પાંખનો અવાજ કરવું
આકાશ ઊડે છે ને વળી
ત્યાં જ પાછું આવી જાય છે.

કાંસે જે આંધળિયો
આ બાહુથી જઈ રહી હતી
એ જવા ન પામી.

રાઝાચેલા ભારે ધુમ્મસ સમી
એક ડાયા કંપે છે.

બંધ છે દિશાઓ.
ઠીવાદને પેલી પારથી કોઈ હલાવે છે
ને યાંડેલું હોય એમ પાછું વળી જાય છે.

તાપનો સાગર સળગી રહ્યો છે.
છાયાઓના દીપ પીંગળીને સરકી જાય છે.
મૃત માછલીઓ જેવી કાણે.
તરી આવે છે સપાટી પર દરરોજ.

ખજે જાય લઈને દિવસ
સવારે આવે છે,
રોજ સાંજે ખાલી પાછો જાય છે.

રામદરશ મિશ્ર
(અનુવાદ : ર.)

એક બિન્દુની આસપાસ

દુબ્ધાંત દવે

સિગારેટનાં દૂધાનો દગ્ગો થઈ ગયો છે. એમની સાથે કેટલુંબધું સંકળાયેલું છે; કમ્પ્લેક્સ, સ્મૃતિઓ, ... ક્યારેક તો લાગે છે કે ભણે સમયના નાના દુકાંઓને જ સળગાવ્યા છે. તને ખબર છે કે હું આખી સિગારેટ પી શકતો નથી. આડંબી પીનામાં તો એક પ્રકારની આળસ અને ધેરી વળે છે. આળસનો રંગ ઉદારીનતા જેવો જ છે. આડંબી સિગારેટ પીતામાં જ મારાથી તે છૂટી જાય છે. એકરાર તે જ અને ટોડતાં ક્યું હતું, “તારી સાથે સંબંધ બાંધનારના આ સિગારેટ જેવા હાથ ન થાય તેનું ધ્યાન રાખજે.”

બિન્દુ, ભૂતકાળને બૂલવો કેટલો મુશ્કેલ છે! વર્તમાનના સિંચનથી ભૂતકાળ લીધો ને લીધો જ રહે છે જીવનમાં પડેલા આપણા વેરવિખેર પ્રસંગો હજી મારા જીવનના ધબકારથી ધબકવા માંડે છે. હું ફરીથી એ જ ક્ષણોને એવી ને એવી જ અનુભવું છું. મારો વર્તમાન ભૂતકાળથી મિલાય છે. દમણાં જ સિગારેટ પીતાં પીતાં અને પેલી જીવલેણ ખાંસી આવી હતી. એ એવી છે કે આવે છે ત્યારે લાંબું શેઠાયા સિવાય જતી નથી. ત્યારે મને તે દિવસની યાદ આવી હતી

સાંજે આપણે બગીચામાં બેઠાં હતાં. શિયાળાની સાંજ હતી. ચૂપ ઠીધી અકાળાંને વહેલો જતો રહ્યો હતો. સહેજ નાકું અને ઠંડું અંધારું સહેરે પર છવાઈ ગયું હતું. અધ્ધરાત્રિએ મકાનોમાં બળતા નાઈટલેન્ડો જેવી લાઈટો બળતી હતી. શિયાળામાં સહેરે મૂંઝ બનીને પડતીલી ચોટમાં, વપાઈ જવાની લેસરી ડ્રેસુ હોય છે. બગીચામાં યુગલો અંધારું ઓઢાંને ખૂણાઓમાં બેસી ગયાં હોય છે. પહેલાં તો તને લાગ્યું હતું કે બગીચામાં ગોઈ જ નથી એટલે તું સહેજે ગભરાઈ ગઈ હતી. પણ, પછી વૃક્ષલેશી પાસેથી પસાર થતાં જ્યારે તે નજરે નજરે યુગલો જેવાં ત્યારે તને આશ્ચર્ય અને આનંદ પણ થયો હતો. આપણે એક બાકડો શોધીને બેસી ગયાં. તું તારા આનંદને છુપાવવા પ્રયત્નો કરતી હતી. જ્યાં તારું મગધાતું મોં બંધું નહેર કરી હતું હતું.

આપણે થોડીક વાતો કરી હતી.

ત્યાં જ મેં નાંખી દીધેલી છેલ્લી સિગારેટથી અંધકારને બળે કચત વડે ચીરતી હોય એવી ખાંસી અને આવી હતી. હજી એક મિનિટ પણ નહીં થઈ હોય અને તું ગભરાઈ ગઈ હતી. તે મારે માથે હાથ ફેરવવા માંડ્યો હતો. તારો એ ગભરાયેલો ચહેરો ખૂબ મુંઝવે લાગતો હતો. હજી પણ ક્યારેક એ ચહેરો મારી સામે આવી જાય છે. મને થોડીક શાંતિ થતાં જ તે તારો હાથ ચરમાઈને પાછો ખેંચી લીધો. તે વખતે મેં સ્પર્શ વિષે લાંબુલય લેકચર આપ્યું હતું. સ્પર્શના કેટલા બધા પ્રકારો હોય છે! વાતાવરણ અને પરિસ્થિતિ પ્રમાણે સ્પર્શનો અનુભવ થતો હોય છે. ચિયેટરોમાંથી બહાર નીકળતાં બીડામાં, રાત્રે કે તહેવારના દિવસે માણેકચોક અને ગાંધીરાસનાં બલ્કોનમાં અનવરે થતા સ્પર્શની ખબર સ્પર્શ થવા પછી પડતી હોય છે. રસ્તામાં મોટર કે રિક્ષા ધસી આવે ત્યારે પકડેલા હાથની અસર જ થતી નથી. માંદગીમાં થતા સ્પર્શમાં હારાહાર વંદાસ બનેલું હોય છે. બીજી બાલુ આવા માદક વાતાવરણમાં સ્પર્શતી એક આંગળી પણ... ... હું મૂડમાં આવીને બોલ્યે જતો હતો અને તું ઘૂંટણ પર બે હાથની વચ્ચે માથું મૂકીને ચૂપચાપ બેસી ગઈ હતી. મારું બોલવાનું બધું થઈ ગયું હતું. કંઈક કુતૂહલથી, કંઈક ચૂસણથી અને કંઈક સ્પર્શ કરવાની ઇચ્છાથી મેં મારો હાથ લંબાવ્યો અને સહેજે મૂંઝતા હાથે તારા વાળ પંખાળતાં ખીન રહેવાનું કાનણ પૂંજ્યું ત્યારે ઝડપે એક પંખોએ પાંખો ફેકવાની હતી. તે માથું જીંચક્યું જ નહીં. એક બે મિનિટમાં મારી ધીરજ ખૂટતાં મેં અને હાથે તારું મોં જીંચું કયું. મારા બંને હાથોમાં તારા હંશાળા ગાય હતા. ત્યારે મને પહેલી વાર રોમાંચનો અનુભવ થયો હતો. સાગરને કિનારે ઊભા હોઈ એ અને બસતીના પાણીની એક હાથક ભીંજવી જાય એવી અસર મને થઈ હતી. ત્યાં તો જેવું મેં તારા મોં સામે લેયું કે તરત જ મારા બધા બાવો પીગળી ગયા. તારી મોટી આંખોમાં

શરમને બદલે આંસુ હતાં. મને પહેલી વાર ગેસમગ્નનો ખ્યાલ આવ્યો. પહેલી વાર મને ખબર પડી કે મારી કહિપત દુનિયા, સમગ્રથી સનેથી દુનિયા કેટલી અવાસ્તવિક હોય છે. મેં આંસુઓનું કારણ પૂછ્યું. તું અનુત્તર જ રહી. મને આવડતા હતા તે બધા જ પ્રયોગો મેં કરી નેયા. પણ, બધું જ નિરર્થક. અને મેં સિગારેટ કાઢીને મોંમાં મૂકી. તરત જ તેં તારો હાથ લખાવ્યો અને સિગારેટ લઈને ફેંકી દીધી કારણ સમગ્રતાં હું ખડખડાટ હતી પડ્યો. પવનથી ત્રણેનાં હાથેનાં પર્ણો પણ મારા હાથ સાથે બળી ગયાં.

હજુ હું સિગારેટ છોડી શક્યો નથી. પાછળથી તું પણ દેવાઈ ગઈ હતી. મિન્ડ, ખાલી અવકાશને ભરવા માટે ધુમાડાની જરૂર પડે છે. મેં તને એકવાર કહ્યું હતું ને કે એક દિવસ હું આખું આકાશ પ્યાકામાં ભરીને પી ગયો હતો. એ આખા આકાશને ભરવા માટે કેટલા ધુમાડાની જરૂર પડે! વળી, ધુમાડાથી આપણી આસપાસ એક દીવાલ રચાઈ જાય છે. એ દીવાલની અંદર ઠેકાં આવી શકતું નથી. અનેક પ્રયત્નોએ પડેલાં દીવાલનાં બાકાંમાંથી થોડીક હવા અંદર આવે છે અને તેનાથી જિવાય છે.

તારી વાત સાચી છે. તેં કહ્યું હતું તેમ મને એક રોગ લાગ્યું પડ્યો છે અને એની ઠેકાં હવા નથી. જે રોગનું નામ તું કહી શકી નહોતી તેનું નામ મેં શોધી કાઢ્યું છે. એ શ્વેતતાનો રોગ મારી આંખોમાં જણે કે શ્વેતતાના સાગર ભરેલા છે; મારી નસોનસમાં. એ રોગ ધીમે ધીમે વધતો જ જાય છે અને તેનાં ચિહ્નો બહાર દેખાવા લાગે છે. લોકો દૂર ભાગવા લાગે છે હું તેમની સાથે બેઠો હોઉં તો તેઓ એવેન બની જાય છે. ધણીવાર તેમના હાસ્યના કુલાવેસા કુઆઓ મારી શ્વેત નજરથી ફૂટી ગયા છે. તેમના જીવનમાં તેમણે પૂરેલા રંગો જાડા જાય છે અને મારો રોગ તેમને લાગે નહીં તેથી મારાથી દૂર કરતા રહે છે. હું પણ હવે એકલો જ બેસું છું, રેસ્ટોરાંઓના પ્યાકાઓમાં કલાકો પીધા કરું છું કે પછી સારાં એરકન્ડીશન ધિયેટરીમાં જઈને બેસી રહું છું.

આ રોગનું બીજું એક લક્ષણ એ છે કે થોડા વખત પછી આપણને એ સદી જાય છે. એટલે ક્યારેક તો હું લોકલના યર્ડ કલાસના ખખ્ખા જેવી હોટલોમાં

જઈને બેસી રહું છું. ત્યાં ટેબલ પર પછાડતા પ્યાકાઓથી મનમાં આવતા વિચારોના ચૂરેચૂરા ઘર્ષ જાય છે. મને મારા વિચારોના ચૂર ચતા નેવા ગમે છે. ત્યાં મારા વિચારોની કરચો બેતો બેસી રહું છું. નહીં તો ક્યારેક નદી કિનારે જતો રહું છું આ નદી મને એટલા માટે ગમે છે કે તે સાગરને ગળી નથી. અહીં રેલીમાં અને ખડકોમાં જ સમાઈ ગઈ છે. તેને ટાઈ બાળતું નથી. નદીએ પણ કાંઈ પ્રયત્નો કર્યા નથી. એમ ને એમ નિષ્ક્રિય પડી રહી છે. મને આ નદીમાં પડતું માડું પ્રતિબિંબ નેવાતું ગમે છે. એક દિવસ આ નદી સુકાઈ બેસે અને સાથે માડું પ્રતિબિંબ પણ સુકાઈ જશે... ખેર, તું તો મને ગાંઠો જ કહીશ.

આ બધું કેમ લખ્યે જઈ છું તેની મને ખબર નથી. હમેશની તારી ફરિયાદ હતી કે હું પત લખતો નથી. પરંતુ, હું કેવી રીતે લખું? શબ્દો મને હંમેશાં રમકડાં જેવા લાગ્યા છે. ધણીવાર મેં તેમાં મારા મનને પરીવત્તા પ્રયત્નો કર્યા છે. છતાં બધું બધું! મારા જીવનમાં લાગેલા પેલા રોગને લીધે તેને ટાઈ રંગ ચઢી શકતો નથી. તે જીવનને તેના શુદ્ધ અને નમ્ર સ્વરૂપમાં જ રાખે છે.

આને લખ્યે જ જઈ છું. આપણે એ ઉદ્દેશો પ્રસંગ પણ. મનમાં જણે ક્યકડાની પદ્ધતિ કરતી હોય તેનું લાગે છે.

બપોરે તું આવી હતી. હું રૂમમાં સૂઈ ગયો હતો. તારે માટે નું નહોતું. હું ધણીવાર સૂતો હોઉં છું. મેં તને એકવાર કહ્યું હતું ને કે મારાથી જો બની શકે તો હું આખી જિંદગી જીંધમાં જ પસાર કરું. તેં આવીને તારાં તોફાન શરૂ કર્યાં હતાં. પહેલાં તો તેં કાંઈ દોરો વળ ચઢાડીને કાનમાં નાંખવા માંડ્યો. પછી સાવરણીની સળી લીધી. હું જીંધતો જ રહ્યો એટલે તેં મારા ખુસ્લા ખભા પર અને મોં પર હાથ મૂક્યો. મારે જાગવું જ પડ્યું. તું ત્યારે કાંઈ ઓર મિનમજમાં હતી એટલે મોઢે જતી હતી :

“એ જાંબુથી! હવે તો જાગ. કેટલા કલાક સૂતું છે? આ રમ કેવી કરી નાંખી છે! કપડાં, ઢાપાં, ચોપડીઓ... જણે લાંડરિયું લખ્યું હોય તેનું લાગે છે.”

બોલતાં બોલતાં તેં રૂમ ગોઠવવા માંડી અને હું જીડીને ખુસ્તી પર બેસી ગયો.

“હાથમાં તો ધોઈ આવ.”

હું હાથમાં ધોઈને ફરીથી બેસી ગયો. હું તારા ઉંઘાદને બેચા કરતો હતો. ટીકી ટીકાને, બીકીને તરત કરવાના કામ તરીકે મેં સિયારેટ કાઢીને પીવા માંડી. તને તેનો કાંઈ વાધો લાગ્યો નહીં. બધું જોઈતીને તું પણ એક ખુરશી ખેંચીને મારી સામે બેસી ગઈ. તેં સહેજ હસતાં હસતાં જ કહ્યું.

“તું આવું બધું ક્યાં સુધી રાખીશ?”

.....

“ઓ જનામ! હું એમ કહું છું કે તમે આમ ક્યાં સુધી રહેશો?”

સિયારેટનો દમ ખેંચીને ધુમાડો કાઢતો હોઈ એ જ ટોનમાં મેં કહ્યું, “આ તો કાયમનું છે?”

તારા મોં પર જીડે જીડે આશ્ચર્યની એક આછી રેખા દેરાઈ ગઈ. તને લાગ્યું હતું કે હું બરાબર સમજી નથી. એકાદ મિનિટની સાંતિ પછી તેં બેચેણ આડીઅવળી વાતો કરી અને એકદમ જ પૂછ્યું,

“મારી ઉંમર કેટલી થઈ હશે?”

“તારા જેટલી.”

“હા, પણ હું મોટી થઈ ગઈ છું કે નહીં?”

“હા, હા, તું ધણીબધી મો...” હજુ હું તારી સામે તાકી રહ્યો હતો.

તને લાગતું હતું કે હું બોલવા ખાતર જ બોલું છું. જતા તારો ઉંઘાદ ખૂબ હતો. તેં મારો હાથ લઈને તારા બંને હાથોમાં દબાવ્યો. તારું આખું મોં સરમતી લાગણીથી ભીંગળાઈ ગયું હતું. તારી આંખો આપણા બંને હાથોમાં હતી. ત્યાં જ બેઠેને તેં ધીમે સાદે કહ્યું,

“આસ ને આપણે બંને પર...” પૂરું બોલવાને બદલે તું થોડુંક ધરમાઈ. તારી આંખો મારા હાથ પરના ફેરફાર બેચા માટે તકસતી હતી. તેં બીજાવાર એ જ રીતે કહ્યું,

“આસ ને આપણે બંને ”

કાંઈ જ ફેરફાર થયો નહોતો. તેં એકદમ જાંબે બેસ્યું. હું એ જ રીતે તારી સામે બેઠી રહ્યો હતો. ક્ષણેક તને કાંઈ સમજાયું નહીં. તારા મનમાં સનકાર વ્યાપી ગયો. પછી અનેક પ્રશ્નો બળ્યા. પણ, તેં એક પણ પ્રશ્ન પૂછ્યો જ નહીં. એક ઝટકાથી તેં તારા હાથ પાછા ખેંચી લીધા. ગુસ્સાથી મોં લાલ થતા લાગ્યું. એ જ યુરસામાં તું બોલવા લાગી

“તું છુટ્ટો છે, ટોંગી છે, કપટી છે. તને પ્રેમ-બેમની કાંઈ પડી જ નથી. તું મારી સામે નાટક કરી રહ્યો છે. તારે આમ જ રહેવું હોય તો રહો કર.”

મારામાં કાંઈ પણ ફેરફાર પડ્યો નહીં. મારી આંખોમાં એ જ શૂન્યતા ભરાઈ ગયેલી હતી. તેમાં ભરેલા ધુમાડા સિવાય બીજું કાંઈ જ દેખાતું નહોતું. તને હશે કે તું ગુસ્સે થઈશ અને જવાની તૈયારી કરીશ ત્યારે કદાચ હું બોલીશ. તને લાગી શકે તો રાખવા પ્રયત્ન કરીશ. પણ એકબે ક્ષણ કાંઈ જ થયું નહીં. તું સહેજે ભવશીત થઈ ગઈ. તારી આંખોમાંની મારી જાંબી બદલાવા લાગી. રમતી તસામ વસ્તુઓ તારી આંખોમાં બદલાતી હતી. તું એકબે ઝગસાં પાછળ હટી અને ચાલી ગઈ.

પછી, હું એમ જ બેસી રહ્યો હતો, કલાકો સુધી.

તારી એક વાત મને સતત યાદ આપ્યા કરે છે. એકવાર તેં મને કહ્યું હતું, “ભરમારોમાં એક પ્રકાર એવો હોય છે જે સ્થિર રીતે ફર્યાં કરે છે” કુંચ એક જ મિનિટની આસપાસ ફર્યાં કરું છું. સ્થિર લાગવા છતાં એ કેવો ફરે છે! હું પણ એક જ મિનિટની આસપાસ ફર્યાં કરું છું. ધડિયાળના કાંઠા જેમ ફર્યાં કરે છે તેમ. ધડિયાળમાં સમય બદલાતો જ નથી. તેના બધા કાઠાકો સરખા છે તેમ મારા બધા કાઠાકો સરખા છે. રોજ ગંજિતની કોઈ નિશિત સંખ્યા જેટલા ડગલાં ચાલું છું. જો મારા જીવનનો માર્ગ દેરવામાં આવે તો સીધી રેખા જ બને. તેનાં બધાં મિનિટો સરખાં છે, એકસરખાં.

*

મહાભિનિષ્ક્રમણ

પ્રાણજીવન મહેતા

એ સતો છે. એની ખુશ્લી આંખોમાં રાનિના અધ-
કારનું વચ્ચે ધીમે ધીમે વિસ્તરે છે. અધકારના વિસ્તરતા
જતા વચ્ચેને નેત્રે શકાય એટલો આછો પ્રકાશ નાઈટ
લેમ્પમાં પુરાઈ પડ્યો છે. એના ચહેરા પર પૌદાચ્છાનું
પૂણ્ણવિરામ એઈ રાકાય છે.

યૌવનાવસ્થાના અધવિરામ આગળ એટલેથી એની
પત્ની એના પડખે સૂતી છે. અધકારના ધસમસતા ઘોઘા-
પૂર આડે એણે પાંપણ ઢાળી દીધી છે. નાઈટલેમ્પનો
આછો પ્રકાશ એના ચહેરા પર મધમાખીની જેમ બેઠો
છે. આપાદના આધમતા દિવસ જેવો આલેહાદ એનાં
ગૌર અંગમાં સુગવળે છે. એની ઢાળેલી પાંપણની ડાચા
હોંઘા સ્વપ્નજગત કદાચ આગોટનું દરો.

બધે બારીની તરડમાંથી ગળાઈને આવતી હવા
અન્યમનસ્ક થઈ ઊભી છે ચિનાઈ માટીના કલાવરવાઝમાં
જપાની પદ્ધતિથી ગોઠવી રાખેલ ફૂલો સુકાઈ જવા
આવ્યાં છે. સુકાઈ જવા આવેલ ફૂલોની બધી જ પાંખ-
ડીઓ ખરી પડે એટલા બેરેલી એક ફૂંકડો મારી,
કોચિત થઈ હવે એ બહાર જવાનો માર્ગ શોધતી બધે
દારની સાકેડ પાસે ઊભી છે.

ભીંત પર લટકતા કેલેન્ડરમાં આખું બધું અકબચ
થઈ પડ્યું છે. રોજ જન્મવા નિમચિલ લવિષ્ય કળા
અક્ષરોના ગર્ભમાં વિકસતું જાય છે. ખીંટીએ ટીંગાતી
પોટીમાં એક પિંજરું ચીતરેલ છે. એમાં બેઠેલા પોપટની
ચાંચ અધખુશ્લી રહી ગઈ છે. નાના બાળકને એનું બાળ-
પણુ છુટાવીને શીખવવા માટે રાખેલી કૂટપટીમાં અધ-
પેલ એના એપસથી 'ઝંડ'ના જિરાફ સુધીની સ્ટ્રિ સજીવન
થવા મથે છે

આ બાળુના આસોપાલવાના વૃક્ષ પર સાંજને
ચાંચમાં લઈ પક્ષીજગત પાંખ ભીટી બેઠું છે. પાંદડે
પાંદડું એટી પક્ષીની ચાંચમાં બેઠેલી સાંજ પરાડતું સ્વ-
રૂપ લઈ ક્યારે ચાંચમાંથી હેઠે સરી પડશે એ આસોપા-
લવની ટોચ પર બેઠેલું ધૂવડ જાણે છે.

સામે બેઠેલા લીંમગાના વૃક્ષમાં નાનીમોટી લીંબો-

ડીઓ લટકે છે; ત્રૂલે છે. એના થડને અડેલીને બેઠેલી
કડાશ લીંબોડીઓમાં પ્રવેશી જવાનો વિચાર કરે છે;
પણ અધકારમાં એને કશું સૂઝતું નથી. એ કદાચ
લીંબોડીઓમાં પ્રવેશી જશે આવતી કાલે સવારના સૂર-
જનું પ્રથમ કિરણ ખીને જ.

એ સતો છે. ઝનડો-પીડોની પોચટ પધારીમાં આ-
ગોટનું એ એનું વ્યસન હોય તેમ આગોટે છે. પાસાં
આમથી તેમ અને તેમથી આમ ફેરવે છે. એના ચિત્તમાં
આકાર પામતા વ્યવ્રતાના વર્તુળને વ્યાસ ધીમે ધીમે
વિસ્તરે છે. નાઈટ લેમ્પમાંથી વહૂટતાં કિરણો એકબીજાને
છેદે છે. દૂર પસાર થતી ટ્રેનની તીણી વ્હિસલ સંભળાય
■ અને ધીરે ધીરે વાતાવરણું તેનું દ્રાવણ થઈ જાય છે;
તે ઝોગળી જાય છે. પેલા વ્યાસને બેઠી પસાર થતી
ટ્રેનના ઝગ્ગાએનો ખદ્દ ખદ્દ ખટાફ ખદ્દ અવાજ એક
છેડેથી પ્રવેશી સમ્રેના બીજા છેડેથી પતકવારમાં પસાર
થઈ જાય છે.

એ બેઠો થાય છે. એના કંઠમાં સુસ્તીની ચાદર
એટીને સુતેલો અવાજ આળસ મરડી બેઠો થાય છે.
એને લાગે છે કે કેઈ તરસને એના ગળામાં આંધી ગયું
છે. હોહ સુકાઈ ગયા હોય તેમ તેને લાગે છે, ભાસ
થાય છે. એ એની પત્નીને સંબોધે છે. જગાડવાનો
પ્રયત્ન કરે છે કરોળિયાના જળામાં માખી સપડાઈ
ગયા પછી એકાએક વળું ધૂણુ ઊઠે, હલી ઊઠે તેમ
એની પત્નીનું શરીર ધૂણુ ઊઠે છે જવાબમાં એની પત્ની
પડખું ફેરવે છે

બુજાઓ પ્રસારીને રાત સૂતી છે - બંદકે ધોરે છે.
એણે હવે બહુપણીનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે. ટવરના
ધડિયાલ પાસે સુતેલી રાત ફુંલકણું જેવી લાગે છે.
એના કાનમાં ડકાના અવાજનું મધોગ લગે જાયું થાસ
ગળી નીકળ્યું છે. ગાળમાં સુતેલી રાત મોટા ધરની વહુવાનું
જેવી લાગે છે - એની આસપાસ બધું જ સુંદર છે;
સૌંદર્યબલ છે- પોતાના સિવાય આ મેદાનમાં સુતેલી
રાત - મૃતી છે કે જાગે છે તે શંકાનો વિષય હોય કદાચ-

પેલા છુદ્ધ વિષયક 'ગ્રેષ્ઠ દાન' કાવ્યમાં નિરૂપાયેલ સ્ત્રી જેવી છે. તમે એની પાસે જઈ જિજ્ઞાસો તો તે પોતાની લગ્ન છુપાવવા કોઈ ઝાઝા થઈ જાયે જીવી રહેશે. આ છાપરા ઉપર ભેલાં ખાતી રાત શ્રાદ્ધ સમયે એકઠા થતા કાગડાઓ જેવી કાળી છે.

એ જામે શર્ધાચારી ખેલે છે આ બહુરૂપણી રાતનાં બધાં સ્વરૂપો એક સાથે એના સ્વપ્નખંડમાં ધરી આવે છે. એ અકળાઈ જાય છે, બારી બંધ કરી દે છે. પણ એ સ્નેહી પત્નીને એ દશરૂપાર માટે જોઈ રહે છે સ્વપ્નસમંદરનું પાણી એની ઢાળેલી પાંપણ હેઠળ લહે-રાય છે. એના ગળામાં કોઈએ બાંધી દીધેલ તરસ હવે છટવા માટે ધમપછાડ મારે છે. એ જોઈ રહે છે. એની નાજુક નાસિકામાં પ્રવેશનું શ્વાસનું મોહનું છેક ઉરપ્રદેશને અડકી પાછું વળે છે. ઠેસાળું ઠેસાળું નાસિકા આગળ શમી જાય છે, ફરી પાછું....

પાસેના ખંડમાં ઉંદર પકડવાના ખુદ્ધા પિંજરામાં ઉંદર પુરાઈ ગયાનો અને પિંજરું ધમ્ય શર્ધા ગયાનો અવાજ આવે છે. એની પત્નીને શ્વાસ થઈ જાય છે - ધડિવાર માટે, ફરી થોડી વારે પાછો પૂર્વવત શ્વાસ લેવાય છે. હવે રહી રહીને પિંજરામાં સપડાયેલા ઉંદર લોખંડના સળિયાઓને ખોતરતો હોય તેવો અવાજ સંભળાય છે એ પથારીમાં કંઈક વિચારતો એકા છે.

એની પત્નીનાં મુઠોળ અંગો પરના વસ્ત્રો અસ્તવ્યસ્ત ધર્ધા ગયાં છે. ખુદ્ધા ગૌરવશ્યાં કંટિપ્રદેશને એ જોઈ રહે છે. પેલા ઉંદર લોખંડના સળિયાઓને એકધારું ખોતરે છે. એના અવાજ સતત એને સંભળાય છે. નાઈટલેમ્પમાંથી અધ અંધો પ્રકાશ અર્ધાં કરે છે. એ ધીમે ધીમે

પત્નીની નજીક સરકે છે. પોતાની બંને બુજ પ્રસારી એ આદિભવાનો પ્રયત્ન કરે છે... પ્રયત્ન કરે છે...

બાણના આસોપાલવના વૃક્ષની ટોચ પર એકલા ધૂવડને પેલી ક્ષિતિજની પાર કર્યુંક દેખાયાનો ભાસ થાય છે. એ જાડી જવા પાંખ ફેલાવે છે. એની પાંખના ફે-ઝટથી આસોપાલવના વૃક્ષમાં સૂતેલું પક્ષીજગત ભય-ભીત મઈ જાય છે. પાંદડે પાંદડું ધૂણી જાય છે,

એના બાહુપાશમાં પત્નીનું નીંદરસ્થ શરીર પડ્યું છે. એના મુખ સાથું જોઈને સહેજ એની તરફ નમે છે... ત્યાં એની પત્નીના મુખમાંથી એના ગર્ભમાં રહેલ સાત માસના બાળકની ચાંસ બહાર નીકળે છે, એને સંભળાય છે. એ ધૂણી જાય છે અને અવશ્યપણે દૂર પથારીમાં એક આંચકા સાથે ધડેવાઈ જાય છે.

પેલા ઉંદર લોખંડના સળિયાને એકધારું ખોતરે છે. નાઈટલેમ્પમાંથી પ્રકાશ અર્ધાં કરે છે. એની આંખમાં અટવાતાં આંખ પ્રકાશનાં કિરણોની મદદથી એ સામે અગ્રમાર્ગમાં પડેલ પુસ્તકોના નામના આંખા આંખા દેખાતા અક્ષરો જોઈ રહે છે - ઉડે છે. એની સ્પ્રિ થઈ છે. એની દલિયાં કૌસળીનું 'શુદ્ધચરિત' અટવાય છે. નાઈટલેમ્પના પ્રકાશ સાથે એ પુસ્તકોના બધા જ અક્ષરો આંખમાં ઊતરી ન આવે તેથી આંખો મીચી દે છે. પેલા ઉંદરનો અવાજ સતત સંભળાય છે. આસો-પાલવના વૃક્ષ પર સૌ અથગ જાગી ગયેલ કામડો કાં કાં કરી ધૂવડને ચાંચ મારવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ધૂવડ પોતાનું ધર શોધવા આસોપાલવના વૃક્ષ પરથી જાડી જાય છે. એ પત્નીના મુખ સાથું ધડિવાર જોઈ પછી પડ્યું ફેરવે છે.

જાણીતા લેખક સમસ્તેટ મોમ રપેનની એક મોંઘામાં મોંઘી હોટલમાં ઊતર્યા હતા.

ઠીક ઠીક રોકાયા 'ખચ' કરવા જ આવેલા. કારણ કે રપેનમાં છપાયેલાં પુસ્તકોની રૉયલ્ટી એમને મોકલવામાં કંઈક નિયમો આડે આવતા હતા. ધાણું 'ખચ' થયું હશે એમ માનીને એમણે જવાની તૈયારી કરી. મેનેજર પાસે ખીલ માગ્યું. જવાબ મળ્યો—'આપ તો અમારા મહેમાન હતા.'

મારી દુનિયા (૧૭)

સ્નેહરશ્મિ

જન્મ ને મૃત્યુ છવનની એવી ઘટનાઓ છે જેનું કુપ્ર-
હસ આપણવૃદ્ધ સૌને હોય છે. મૃત્યુને તો બાળક કોઈ કોઈ
વખત છુએ પણ જન્મની ઘટના એને માટે બંધ કિતાબ
જેવી હોય છે. મને ખગર નથી જન્મ અંગેનું કુદૃઢ
મને ક્યારે થયું. મને જે યાદ છે તે, સંભવતઃ મારી
પાંચઝ વર્ષની વયની એક ઘટના છે. હું મારે મોસળ
હતો, મારી સાથે રમતાં બાળકોમાં મારાથી કદાચ એકાદ
વર્ષ નાની એવી એક અત્યંત રૂપાળી છોકરી હતી, તેની
સાથેની મારી મૈત્રી ધણી ગાઢ બની. એના ઘરની પાછળ
મોટો વાડો હતો. તેમાં ધણું ફળાડ, ફૂલઝાડ, કેળ
વગેરેની વાડી હતી, અને તેની અડોઅડ એક તળાવ હતું
એમાં અમે બન્ને એકલા રમતાં ફરતાં. એ વખતની વાત-
ચીતમાંથી કશું યાદ નથી - યાદ છે માત્ર એ વખતની
મધુર સ્મૃતિઓ. એક દિવસ સવારે એની મામ વિવાહ.
અમે બન્નેએ વાહડી અવતરતી જોઈ મારે માટે આ
પહેલો અને અદ્ભુત અનુભવ હતો. એમાંથી આપણે
કેવી રીતે જન્મ્યાં એ પ્રશ્ન ઉદ્ભવ્યો મારી એ બાલમિત્રે
કંઈક એ મતલબનું કશું કે એ જણુ રાત્રે એક બીજાને
કોડી કરીને સર્પિ બપે એટલે સવારે ભગવાન તેમની વચ્ચે
છોકરી અથવા છોકરી મૂકી દે. એટલે મેં પૂછ્યું,
“આપણે બે એ રીતે સર્પિ તો આપણી વચ્ચે પણ
એમ મૂકી દે ?” તેણે એની હા પાડી. એટલે મેં કહ્યું,
“પણ તો આપણે વસ્તુ બનીએ ને ?” તેવું મોં મઝકી
ઊઠ્યું. એ જખાતો સારક કાપડ પહેલાતો હતો મારા
અનેક બાલસાથીઓ પરણિત હતા, અને એ બનાવનું
મને ભારે મોઢું કુતૂહલ હતું. અમારી આ વાતચીત
આગળ વધી. તેના શબ્દોને ત્રિશીતો તે ક્યારેય યાદ હોય ?
પણ એનો સાર એ કે અમે કોઈ અપરિચિત, સુંદર
ભૂમિમાં પ્રવેશી રહ્યાં હતાં.

માટે દર્શાવી. બચામર એના જેવી કોલી કોલી (મારી).
એનો પક્ષપાત છોકરા તરફ હતો - મારા જેવા કોલો ને
લાલ. આમાંથી અમારી વચ્ચે એક મોટો અડો પણ થયો.
મે મારે તેની છત સ્વીકારતી પડી. છોકરીના વારો બીજો,
પહેલો તો છોકરો જ એ અમે મારે સહમત થયું
પણ. આમ બધું સરળરૂપે ગેઠવાયું, પણ સવાલ
કોડી કરીને સવાનો આવ્યો, આ પહેલાં રમતાં રમતાં
હું રાત્રે એને ત્યાં જાંબી જતો ત્યારે કોઈ કોઈ વખત
ત્યાં જ મને સુતેલો રાખના - અમારાં બે ઘર વચ્ચે એવો
ગાંધ ઘરેલો હતો. એટલે એ તો શક્ય હતું. એથી એમ
નહી થયું કે અમે બન્નેએ રમતાં રમતાં પાસે જ જાંબી
જવું. રસ્તો બહુ સરળ ને સીધો મળી ગયો. આ ઉપર
હું વિચાર કરું છું ત્યારે મને સવાલ એ થાય છે કે
અમારી આ યોજના શા માટે મોટરોએને અમે ન કહી ?
એનો એક ખુલાસો એ મળે છે કે ભલે તે વખતે મા-
બાપ બાળકને કરતાં પણ બાળકોને લક્ષની વાતચીતથી
પ્રત્યક્ષરૂંક ફર રાખતાં, એમાં બાળકોથી છૂટું એવું
કંઈક રાખવાપણું છે એવી જાપ અમારા મન પર પડતી,
અને એથી જ સંભવ છે કે એ વિષયની અમારી
ચિન્તિઓ પણ એમનાથી અમે છૂપી રાખતાં.

અમારી યોજના મુજબનું બધું બન્યું; પણ બાહ્ય
ચોડીક પક્ષદર્શક મર્મ. અમને બન્નેને ભર જિંદગી જીવી
જીવી પધારીમાં સુવામાં, ને પછી સવારે હું જાગ્યો
ત્યારે મારી નજીકની પધારીમાં એની મોટી બહેનને મેં
જોઈ.

અનુભવનું આ પ્રકરણ એ વખતે તો એટલે જ
અટક્યું. બીજી વખત અમે પ્રત્યક્ષ કર્યો નહિ ને ચોડા જ
વખતમાં મારી એ બાલસખીને પીકી યોગવામાં આવી
ત્યારે મિત્ર લાગણી સાથે હું તેની આસપાસ બાજે
અટવાયો ભારે માનદૂમથી એનું લક્ષ થયું. નવવધૂ
તરીકે માધામાં ફૂલની વાડી ભરાતી એ બ્યારે મારી
પામેથી પસાર થઈ ને મારા તરફ એણે જે રીતે જતું
ત્યારે બાજે મારા કરતાં ધણી મોટી, ધણી ડાહી ને જેની

એ અમદયા પ્રદેશમાંથી અમારી વાતચીત અમારી
સમી જે સહિત ખડી કરી તેમાં સમસ્થા એ જાળી ચર્ધ
કે જે બાળકને ભગવાન અમારી વચ્ચે મૂકી દે તે છોકરો
હોય તો સારું કે છોકરી ? મેં મારી પક્ષદર્શી છોકરી

આગળ હું કેવળ રમકડા જેવાં હોઈ એની મને તે લાગી. ખરેખર એનામાં એ બધું હતું કે કેમ એ પ્રશ્ન મને ભાગ્યે જ નડ્યો છે. માત્ર એને માટે જ નહિ, નાની-મોટી અનેક કિશોરીઓ ને સ્ત્રીઓ અંગે પણ મને આની લાગણી રહે છે. મારી નાની બહેનો મણ (મંદરા) અને પાલી (પાર્વતી) મારાથી ધણું નાનાં - પાલી તો ખાસ્સી દસ વર્ષ જેટલી - પણ છેક નાનપણથી મને તે મોટાં જેવાં લાગ્યાં છે. આજે લગભગ પાંસઠ વર્ષે મારી બાર-ચૌદ વર્ષની વિદ્યાર્થીનીઓ અને અનેકવાર હડાપણથી ભરેલી - શરદ્યાણુનાં પાત્રોની યાદ તાજી કરાવતી રેલ કાવડી લાગે છે. છોકરીઓના સ્વભાવની બીજી ગાળાથી હું અપરિચિત છું એવું નથી. એની વખતેવખત તંગ ખતતી લાગણી, એને ક્યાં વાંકું પડશે તે અંગેની કોઈ શાસ્ત્રીય અટકળ કરવાની અશક્યતા, બે સગી બહેનો વચ્ચે પણ બાંધછોડ અંગેની તકલીફો - એવું ધણુંબધું હું જાણું છું. જ્યાં એકદર સ્ત્રીના હડાપણમાં, એની સક્ષમ સમજનાં અને તેને આપણે છઠ્ઠી ઇન્દ્રિય કહી શકીએ એવી રીતે પરિસ્થિતિને પાથી જવાની એની શક્તિમાં મને ધણેબધું વિશ્વાસ છે. એથી મારી બાર-ચૌદ વર્ષની એ શિષ્યાઓ ધણી વાર મારા કરતાં વધુ હડાપણવાળી અને સમજી હોવાનું મને લાગે છે - મને પૂજ્ય લાગે છે.

મારી આ બાકસખી સાથે જે શોશક દિવસ મેં જીવનના કોઈ અપૂર્વ આનંદ ને ઉદ્દેશ્યમાં ગાળ્યા તેની સ્મૃતિમાં એના ધર પાછળ આવેલા તળાવમાંના અમારા સાહસની એક રસિક ઘટનાને ઉદ્દેશ્ય કરી લઉં. તળાવ નાનકડું હતું, પણ એમાં સુંદર પોયણીઓ હતી, એ પોયણીઓ ને નાનાં ગેળા કમળપત્રોથી તે અતિ રમણીય લાગતું, એમાં આપો વખત નાનામોટાં પંખીઓ કંટોક્ષ કરી ઊડતાં રહેતાં, નાની નાની ચકલીઓ જેવાં રંગીન પંખીઓને એક કમળપત્ર પરથી ખીલ પર ઊડતાં જેવાં એ આઠ્ઠાકડ અનુભવ હતો, અગે બન્ને ત્યાં એ તળાવમાં કપડાં ધોવા માટે મુકામેથી એક પથ્થરની ચિસા પર બેસી ત્યાં બધી લીલા ચનનનને હૃદયે નિહાળતાં, એકબીજાની આંખમાં એઈ મુસાસતાં, કોઈ કોઈ વાર પાણીમાં જળગળિયાં કરી એકબીજાને પક્ષાળતાં ને તોફાન મચતી કરતા. ત્યાં ગોવાળિયાઓએ તળાવમાંના વેશ ને ધાસનો એક તરાપો જે ઘણું ખરું

ધોણ નામે ઓળખાતો તે અવારનવાર અમારી નજરે પાતો ને અમે તેને પાણીમાં દડસેડી મૂકી બારે મોટાં સાહસ ને તોફાન કર્યાને આનંદ અનુભવનાં, એકવાર તેને વેણીમાં ગૂંચવાનું મન થયું. વેશ ધોણ તરફ તેની નજર હતી, મને એમાંથી ગ્રેસણા મળી, મેં કહ્યું, “તું અડી” બીમી રહે. આ ધોણ લઈ હું પેલી પોયણી લઈ આવું.” તે મને એકલો જવા દેવા તૈયાર ન હતી. અમે બન્ને એ યોગ્યતા ધરી કાઢી, અનેક વાર અમે ગોવાળિયાઓને એ ધોણ ફેરવતા બોલા દતા, એટલે એને કેમ ચક્ષાવેલો એની અમને આવડત હોવાની અમારી માન્યતા હતી, એ મુગળ ધોણ ચાલ્યો તો ખરો, ને અમે પેલી પોયણી પણ મેળવી; પણ ધોણને પાછો કેમ વાળવો? એ આવડત અમારામાં ન હતી, અમે બન્ને મૂંઝવ્યાં ને કાણુ પહેલું રહે એ જ એક પ્રશ્ન હતો, મેં હિમ્મત ભેગી કરવા માંડી, “આપણે હવે સામે કાંઠે જ આને લઈ જઈએ,” મેં કહ્યું, “એટલું બધું આપણાથી કેમ કરીને પાણી કપાસ! હવે તો પૂખી જ જવાનાં,” બેસતાં તેનાં ડૂસકાં શરૂ થયાં. આંસુ નિરકુચ રીતે પડવા માંડ્યાં ને હું એનો સહભાગી થવા જતો હતો ત્યાં એના ગોવાળિયાનો સાદ અમારે કાને પડ્યો, તળાવમાં બતરી અમને તે હેમખેમ બહાર લઈ આવ્યો. થોડીક દોહ ધાપટ પણ ઘર્ષ પણ મારી એકદર જાપ એ રહી છે કે બપોને એ બનાવથી ખૂબ રમુજ પડી હતી.

અતીથ જ્ઞાનની મારી કિતિએના વિકાસનાં રૂપાં-કનમાં હેતાળ કુટુંબમાં બિહરતાં બાળકોના અનુભવો કરતાં અન્ય કોઈ વિશેષતા નથી, કિશોર વયમાંથી ધીવન તરફ પરતરણ માંડતાં જે શારીરિક ફેરફાર થાય તે વખતે એ કોઈની હેતાળ ઓથ ન હોય તો સારા કુટુંબમાં પણ બાળક બૂધ ભરેલે માગેં અડી જાય. હું થોડોક વખત એ સ્થિતિમાં મુકામો, જેને સ્વપ્નદોષ કહેવામાં આવે છે તેનો મારો પ્રથમ અનુભવ કેવળ શારીરિક - સ્વપ્ન ચિનાનો - હતો. એ વખતે હું મારી માથીને ત્યાં વજસાડ પારડી હતો, આ શું બન્યું છે એ ન સમજતાં મારાથી ત્રણવાર વર્ષે મોટા મારા એક ઓળખીતાને મેં પૂછ્યું, એ સાંભળતાં તે દસરો ને તે શું કરે છે તે હું સમજું તે પહેલાં મને તે દસ્તદોષની વિકૃતિ તરફ દોરી ગયો, મારે સુલાએ એ જ અરસામાં બાહુભાઈ

સાથે મારે મૈત્રી થઈ હતી, એટલે આ દિશામાં હું વધુ ડગ માંડું તે પહેલાં તેમની સહજ ઉમ્મ આને કાળજી-ભરી દૌરવધીથી હું બહાર આવી ગયો, આમાં પાપ જેવું કંઈ નથી, પણ એમાંથી ચારીરિક અને માનસિક નબળાઈઓ ને વિદ્યુતિઓ જન્મે, સ્વચ્છુકિત મન પડે વગેરે બાબતો તેમણે મને અનેક ઉદાહરણો આપી સમજાવી, અને બહાનુયના મદિમાની જે વાતો મેં વાંચી હતી ને જે મને સમજાતી ન હતી તે જીવંત જાણ્યો અને હેતાળ માર્ગદર્શનથી સુખ બની. એ પછી થોડા વખત બાદ સ્વામી સત્યદેવની, હું બુદ્ધતા ન હઉં તો, “સંજીવની બૂટી” નામની બહાનુય પરની એક ચોપડી મારા હાથમાં આવી. તેની મારા મન પર બહુ જાડી અસર થઈ, પણ એના વાચનમાંથી મારે માટે એક અણુધારેલી મુશ્કેલી મેં વહોરી લીધી સ્વન-દોષ ટાળવાની સંજીવની બૂટીમાં જે સૂચનાઓ હતી તેમાંની એક રાતે સૂતાં પહેલાં સંપૂર્ણપણે લપ્સકાતું સમાધાન કરી લેવાની હતી. આ “સંપૂર્ણપણે” મારે માટે અસ્તિત્વ થઈ પડ્યું, ને મને સંકા રહેવા લાગી, એને પરિણામે અગાઉ મારે રાત્રે જાગવું પડતું નહિ તે બાવાની ક્ષેત્ર પડ્યા માંડી. વખત જતાં લપ્સકાના નિવારણ પછી પણ મને સંકા રહેવા લાગી. એ રિશિત સતત એવેની ઉપજવનારી હોય છે! આ ઉપરથી મને લાગે છે કે બાળકને જાતીય શિક્ષણની બાબતમાં થોડા દૌરવધી મળવી જોઈએ, પણ એ કેવી રીતે આપવી તે અંગે આજ પણ હું મારા મન સાથે બહુ સ્પષ્ટ નથી. જે કોઈ આપી શકે એમ હોય તો કેવળ માતૃપિતા જ એવું હું માનું છું; પણ તે થોડાં સીમાં હોવાનો કેટલો સંભવ?

મારા કેટલાક સાથીઓ તો બહુ નાની ઉંમરે પરજોડા અને ચીકપંદર વર્ષની વયે જાતીય સંબંધની વાત તેઓ મક્કાવીને કરતા એટલું જ નહિ પણ તેમાંના કેટલાક મામની બીજા કેટલીક છોકરીઓ સાથે પણ પોતે સંબંધ બાંધ્યા છે એવી વાત છાતી કુલાવીને કરતા. આ વાતથી મારા મનમાં જાતજાતનું કંટાળા નામનું.

પરંતુ મારા હાથમાં રામતીય, વિવેકાનંદ, રામકૃષ્ણ આદિનાં જે પુસ્તકો આજે ને બાહ્યભાષિનો જે સાધ મને રહ્યો તેણે ને માતૃપિતાના પ્રેમે મારી કરતે

બહે કે લક્ષમણરેખા દોસ્તાનું કામ કયું, ને એનાથી રચાતા નિર્મળ કુંડાળાની ઓરે બોલતા ગંદકીના છાંટા છતાં હું એ કુંડાળામાં સુરક્ષિત રહી શક્યો.

પણ લખનામાં આ જેટલું સરળ છે તેટલું બ્યવહારમાં નથી હોતું, આ બધું સુદૃશ્ય કથા રમ્યા જેવું છે. મારી સત્તરેક વર્ષની વયેના એક અનુભવ નોંધી આ સ્પષ્ટ કરું: મારી લાંબી રજાઓનો કેટલોક ભાગ હું મારા મામાને ત્યાં બાળતો. તેમને ત્યાંની કામ કરનારી ચૌકની તાજગીનીતરતી, રૂપાળી, ચમકાક બને હોશિયાર હતી એ સારી આદ્યદગતવાળી નથી એવી લોકવાયકા હતી. સામાન્ય રીતે મામા મિત્રમાં હોય ત્યારે ધરમાં મારાં મામા અને આજીઆ એટલી જોડા બંધિતો હતો, તે બન્નેમાંથી આજીઆ કદી માળ પર આવતાં નહિ; ને મારી કોઈ કોઈ વખત કામ પડતાં ડોકતાં. હું મોટે ભાગે માળ પર ને અંધારામાં વાંચવામાં મારો સમય બાળતો, કામ કરનારી માળ ઉપર ઝાડુ ને સાકસી માટે ને કોઈ કોઈ વખત દગવા આવતી. પહેલાં તો તે સજીવનથી પોતાનું કામ પતાવી જતી રહેતી, પણ પછી એણે થોડીક સ્મૃતિયાળ છૂટ લેવા માંડી. કોઈ વખત કોઈ ચીતની કડી મણુમણુતી વાળે તો કોઈ વખત વાળતાં વાળતાં મને અડપણું કરતી નાચ, એના એ ચેનચાળા અને ગમવા લાગ્યા; તોફા, સ્ત્રી-પુરુષના સંબંધ વચ્ચેની નાજુક મર્યાદાઓને બૂંસાઈ જતાં પાર નહિ લાગે એ દર્શકતાનું મને સારું ચિત્તુ લાન હતું. આગળ ઉપર હું જણાવીશ તેમ મુંબઈમાં એ અંગે એક એવા અવિસ્મરણીય અનુભવમાંથી હું સ્પષ્ટ થયો હતો જેણે સ્ત્રી માત્ર તરફ પ્રભુ ભાવથી જોવાનું મારી ઊર્મિ માટે સહજ બનાવ્યું હતું. એટલે મામીની આ મુલાન કામ કરનારી માટે પણ મને સામાન્ય સંજોગોમાં કોઈ અપરિત ભાવ થાત નહિ, પણ એને અંગે મેં સાંભળેલું એટલે હું સાવધ બન્યો, ને એનાં અડપણાં મમતાં છતાં તે અંગે નિવેંપતાનો દેખાવ કરી મારી જાતને ઠંડો રહ્યો, એવામાં એક દિવસ મામા બહારગામ ગયેલાં હતાં. એટલે માળ પર નિરંકુશ એકાન્ત સળ્યા જેવું થયું ને તે એના ચૌકનીઉપર સાથે હતાની માદક બહાર જેવી કોઈક ચીતની કડી મણુમણુતી ઉપર આવી અને મને અવારનવાર અડપણાં કરતી કામ કરવા લાગી, સદા અસહ્યુતિનું દંદ જે સામાન્ય રીતે સતત આપણા

મનનાં ચાલતું રહે છે તે અણીની પણ અટકી જતું હોય છે ને અસદ્ગતિ જ નાણે એક માત્ર સત્ય છે એની ખૂણ મન અનુભવે છે તેવી સ્થિતિ નાણે કે મારે માટે સર્ગાર્થ. જીવનની આવી અનુભૂતિને મારા સર્ગનમાં 'પણ કયાંક કયાંક વાચા મળેલી છે. આ લખું છું' ત્યારે મને મારું આ હાર્ષિક માદ આવે છે.

ઓચિન્તી દહેર :

હરે દીવા ; ધરમાં

રમે આગિયા !

“મને હો વાંચતાં હીખત !” એવું લાડથી બોલતાં જોખનથી ધન્યગતાં એનાં અંગેથી અપદ્ધાં કરતી એ મારી ચોપડી પર ચૂકી, ને હું યું કરું છું તેનો મને ખ્યાલ સરખો. પણ આવે તે પહેલાં તેનો દાઢ મેં પકડી લીધો ! એટલે ધૂણી લાગણીથી હોમ તેમ હળવેકથી હાથ ટોળાવતી તે બોલી, “તારા જેવા પોષરને બગાડું” તો મને નિહાયા લાગે,” ને સસઃ દાદર બનરી તે નીચે જતી રહી ! ધરતી માગ આવે તો સમાર્પ જવાનું મન થાય એવી મારી સ્થિતિ ધર્મ.

આ બનાવની મારા મન પર બહુ ઊંડી અસર ધર્મ, એ મેં આજ મુઠી કોઈને દહીં નથી - બાણુભાઈને પણ નહિ. એની એક અસર એ ધર્મ કે જાતીય વિઠ્ઠલિતિએ મને માનસિક અને શારીરિક રોગ જેવી લાગતી ધર્મ, અને એવા રોગીએ માટે મને અનુકંપા જ થવા માંડી. શિક્ષણજ્ઞેનમાં હું જોગણે તે પછી આ લાગણી વધુ દહ બની. આ વિપયમાં માફેત રહેતાં બાળકો માટે ઊંડો સમજાવ એણે મારા મનમાં જગાડ્યો. જાતીય વિઠ્ઠલિતિને કારણે કાપમ માટે સ્પર્ધા નય એવા પાપના કોઈ પણ ખ્યાલનાં બાળકો ભોલ ન બને તે માટે એણે જણે છે કે મારી સંવેદનશીલતાને સજ્જ કરી.

જાતીય વિઠ્ઠલિતિએ આપણાં બાળકો માટે કોઈ કોઈ વાર દેવી લાવાનક પરિસ્થિતિ સરજે છે એનો અનુભવ મને મારી અતિ નાની કિશોર વયે મુંઝવમાં થયો. રગનમાં હું કોઈ કોઈ વાર મામાને ત્યાં જતો. તે એલ્ફિન્સ્ટન રોડ ઉપર આવેલા સરજ જિલ્ડિંગમાં રહેતા. ત્યાંથી થોડે દૂર બીજી એક યાદમાં એમના એક મિત્ર રહેતા હતા. એમને ત્યાં હું અત્યારવાર જતો. ત્યાં એ યાદના ચોગ્રદાર મુવાન લેવાની એરડીમાંથી તુલસી-દાસની ચોપાઈઓના ગીતો મારો હું સાંભળતો અને

મને કુતુહલ થતાં ત્યાં ડોચિં કરતો. હું એક વખત જોમો રહ્યો એટલે એ લેવાએ મને બાણુજ કહી સંબોધી અંદર બોલાવ્યો. બહુ આદરપૂર્વક એણે મારે મટે નાનકડી માદી મિજાબી એના પર બેસાડી થોડી ચોપાઈઓ સાંભળાવી બીજે દિવસે પણ હું એ સાંભળવા બેઠો અને એણે ઉત્તર દિવસ લેવાઓ જે રીતે ગરમ દૂધને એક લોટામાંથી બીજામાં અને બીજામાંથી પહેલામાં એમ જોયેથી વારવાર રેડીને આપે છે તેવી રીતે તૈયાર કરીને દૂધ આપ્યું એની સાથે મારે જાણે કે મૈત્રી ધર્મ ગર્મ. મને લીટાઓ કરવાનો શોખ હતો એટલે એની દીવાલો ઉપર હસ, કમળ એવાં ચિત્રો પણ મેં દોર્યાં. એક દિવસે હું ચિત્ર દોરવામાં મગમૂલ હતો ત્યાં અચાનક એણે મને એની બાથમાં લીધો. હું ચોકા જાગ્યો. આ યું કરો છો ? એમ અકગાટમાં મેં એને પૂછ્યું. પણ એ પછી વધુ બોલવાની હિંમત રહી નહિ. મારી સાથે તેણે અપદ્ધાં શરૂ કર્યાં અને હું ધરધરવા લાગ્યો. એવામાં ઓચિંતું કોઈએ બારણું ઠોકપું અને તરત જ મને મૂકી દર્ધ એણે બારણું ઉઘાડ્યું. હું ત્યાંથી નીકળી નાહો. હસીને એણે કહ્યું : ‘કાલ આવજો હો !’ એ પછી એ મકાનમાં જ નહિ પણ એ દિશામાં પણ હું કહી ગયો નહિ અને જો પેલો અનભવ્યો આવી પહેાંચ્યો ન હોત તો મારું મુંઝાત એને વિચાર કરતાં હું અકળાવા લાગ્યો. શોમાલ વખત પહેલાં મેં એક વાત સાંભળેલી કે નાનાં બાળકોને ફેસસાવીને એકના ઉપર અત્યાચાર કરી એમને ઠેર ઠેર બચકાં ભરી એમનું લોહી પી મારી નાખી ફેંકી દેવાના યુના માટે એક જથ્થો ફાર્સીની સજા ધર્મ હતી.

આવો બીજે અનુભવ તેરમી વર્ષની વયે મને આજ રોડ ઉપર થયો. એક રેસ્ટોરાંમાં આ પીવા હું બેઠો હતો બીખણીમાં તો કેકે કપાંથી જોઈ હોય, પણ મુંઝવમાં એકબે વાર એનો સ્વાદ ચાખ્યો ત્યાર પછી કેકેનો સ્વાદ કરવા માટે તક મળતાં હું રેસ્ટોરાંમાં જતો અને આમ ઘેર આ પીતો ન હતો છતાં ચા સાથે સારી લાગે એટલે તે પણ લેતો. મારી સામે એક જવાન પાસરી બેઠો હતો તેણે મને કેકે ખાતો જોઈ કહ્યું, “રેસ્ટોરાંની આ કેકે કોઈ બહુ સારી હોતી નથી. એના કરતાં તો આપણી બેકરીની નાનખટાર્ધ સારી.” એમ કહી તેણે નાનખટાર્ધ મંગાવી. મેં ઘણી આનાકાની કરી પણ

એણે માન્યું નહીં એટલે એના પૈસા મેં આપવા માંડ્યા તે પછી એણે આપવા દીધા નહિ. આમ વાતનું નિમિત્ત મળતાં અમે બંને હીક હીક ગણાટે ચડ્યા. રાત પડી ગઈ હતી અને અમે ગ્રાન્ટ રોડ સ્ટેશન તરફ જવા નીકળ્યા. એ વખતે સ્ટેશન નજીક આગે છે એવાં મકાનો ન હતાં અને એનો મોડોક ભાગ અધારામાં રહેતો. એમાંથી પસાર થતાં એણે મારી સાથે અડપલાં દરવાં શરૂ કર્યાં : મને ચિંતા થઈ. પણ થોડે દૂર જ પ્રકાશમાં લોકોની અવરજવર હતી એટલે કિંમત કરી મેં એનો પ્રતિકાર કર્યો અને એનો સાથ છોડી ભેરથી ચાલવા માંડ્યું.

આ બે ઘટનાઓ ઉપર હું વખતોવખત વિચાર કરું છું ત્યારે બાળકો કેવા ભ્રમથી ભરેલી દુનિયામાં મોટાં થતાં હોય છે એનો મને ખ્યાલ આવે છે. મુર્ખ જેવા શહેરમાં તો આવાં ભ્રમોનો કોઈ અંત નથી. ચાલથી માંડીને સ્કાફોલ્ડ પરમાં રહેતાં બાળકોમાંથી કયું બાળક આવાં ભ્રમોમાંથી મુક્ત છે એ કહેવું ખરેખર મુશ્કેલ છે. એટલે એની સામે જો બાળકોને કોઈ સમરક્ષાનો

મંત્ર આપવો હોય તો પ્રેમ અને જે જગતમાં એ રહે છે એમની સાચી સમજ અને આપવી નોઈએ. મારા આ અંગ્રજ અનુભવોની એક વચસર મારા છાત્રનાં એ સ્ત્રી છે કે જ્યારે જ્યારે કોઈના ચારિત્ર્ય સંબંધી અધ્યાઓ આવે ત્યારે તે માનવા માડું મન તેવાર નથી હોતું, કારણ કે પડવાનું આમ ભડે સહેલું હોય છે, પણ એમાં રહેલા ભ્રમોનો ખ્યાલ પણ સાથે સાથે પતનોનુષ્ઠ વ્યક્તિ સમક્ષ ખડો થતો જ હોય છે, અને જેમ પાપા પગથી ભરતું બાળક પડવાની સ્થિતિ આવતાં પડવામાંથી ઊગરવા સમતુલા જળવવા માણસ પ્રેરાય છે, અને જે આમ નથી કરી શકતા તે આપણી અનુકૂળને પાત્ર હોવા ધટે. સમાજનાં શીલનાં ધોરણ જડ બંધનરૂપ નહિ, જડ નિષ્કર રૂપે નહિ, પણ એની સહજ આડુતારૂપે વિકસે તો આ જાતની પ્રેતિક હોનારતનાં અકસ્માતો ધડી જાય. આ ત્યારે જ બંને જ્યારે આપણાં ઘરોમાં પ્રેમના વાતાવરણની રૂપમા જ હોય તે આપણી શિક્ષણસંસ્થાઓ એવાં ઘરોની સામાજિક અભિવ્યક્તિની યીથી પ્રકાશિત હોય.

રેખા સહકારી પ્રકાશનનાં પુસ્તકો

સુરેશ ભેશીનો વાર્તાસંગ્રહ

ન તત્ર સૂર્યો ભાતિ

નબીનદાસ અરેઅને વિરેચનસંગ્રહ

પરિચય અને પરીક્ષા

શધેશ્વર શર્માની નવલકથા

ફેરો

વિક્રતા :

આર. આર. શેઠની કં.

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૨; કુવારા, અમદાવાદ-૨

પહાડી વિસ્તારના પ્રશ્નો

વિમલ શાહ

ચીનના આક્રમણ અને પાકિસ્તાન સાથેના સંઘર્ષ પછી પહાડી વિસ્તારના પ્રશ્નોએ અણુધારી અગત્ય પ્રાપ્ત કરી છે. આ વિસ્તારોની સંરક્ષણની દૃષ્ટિએ બ્યુ-દાનમક અગત્યને લક્ષ્યાંક રાખીને સમગ્ર દેશનું ધ્યાન તેમના તરફ દોરાયું છે. પહાડી વિસ્તારોએ, તેમને એકાએક રાષ્ટ્રીય નકશા પર રચન આપવા માટે ચીન અને પાકિસ્તાનનો આહવાર માનવો નોંધ્યો.

“દેશની કુલ ભૂમિનો ધણો મોટો ભાગ કુન્જરાળ, પહાડી, પા જીઓ પ્રદેશોનો છે. આવા પ્રકારની ભૂમિ-વર્ણના કુલ ૮૭ જિલ્લાઓ છે.”

આવા વિસ્તારો સમગ્ર દેશમાં છે પણ તેમાં વધુમાં વધુ આવા વિસ્તારો હિમાલયની દારમાળાઓમાં છે, જેમણે તેમની સંરક્ષણાત્મક અગત્યને લીધે, નવી મહત્તા પ્રાપ્ત કરી છે. બીજા પહાડી વિસ્તારો પણ આવા જ પ્રકારની મુશ્કેલીઓ વચ્ચેથી પસાર થઈ રહ્યા હોવા છતાં, તેમની નોંધણી તેટલી દરકાર આપણે દેશ પણ લેતા નથી. “ભારતના પહાડી અને કુન્જરાળ પ્રદેશો કેટલીક અગત્યની આયતોમાં ગેરકાયદાબોધી પરિસ્થિતિમાં મુકાયેલા હોય એમ જણાય છે, અને અણુવિકસિત અર્થતંત્રની બધી જ નબળાઈઓ અને વિચિત્રતાઓ તેમનામાં વિદ્યમાન છે. આ બધા, મહદંશે ગ્રામ્ય વિસ્તારો છે, ઐતિહાસિક રીતે અવગણાયેલા છે, અને છતાં જ બ્યુદાનમક રચાનો પર આવેલા છે અન્ય વિસ્તારોની તુલનામાં આ વિચારોના પછાતપણા માટે કેટલેક અંશે જોગવાઈક પરિસ્થિતિ, આશ્ચર્યજનક અને કુદરતી કૃષ્ણતાને લીધે ઊભા થતા વિચિત્ર સંજોગો પણ જન્યપદાર છે.”

રાષ્ટ્રીય જીવનના મુખ્ય પ્રવાહોથી લાંબા સમય સુધી અલિપ્ત રહેવાને લીધે પણ પહાડી અને બિન-પહાડી વિસ્તારો વચ્ચેનો ગાળો પડ્યો છે. આઝાદી પછી સરકાર અને સામાજિક સંસ્થાઓ દ્વારા પહાડી વિસ્તારો સાથે નજીકનો સંબંધ સ્થાપવાના ધણુ ઓછા પ્રયત્નો થયા છે. પરિણામે બંને વચ્ચેનું અંતગ્ર વધ્યું છે. આ લક્ષ્યકે પહાડી પ્રજાના મનમાં એટલી દદ સુધીની ગેર-

સમજ અને શંકાઓ ઊભી કરી છે કે, તેમને ભારતથી સંપૂર્ણ અલગતાથી ઓછું કશું જોઈતું નથી. અલગ થઈ જવાથી તેમનાં આર્થિક હિતો નેમખાશે, અને સાથે ગહેવાથી તેમને વધારે નિરાશા સાધન-સંપત્તિનો ઉપયોગ કરવાનો કદાચ સાભ મળે એમ હોવા છતાં, બિનઆદિવાસીઓ તેમનું શોષણ કરવા પ્રયત્ન કરશે એટલું જ નહીં પણ તેમની જીવનપદ્ધતિ પણ પોતાના પર લાદશે એવા ભયથી, બિન-આદિવાસીઓ સાથે મેદાની વિસ્તારના લોકો સાથે ભગવા માટે તેઓ તૈયાર નથી. પાટરકર રીપોર્ટ તરીકે ઓળખાતા, આસામના પહાડી વિસ્તારો પરના કમિશનના રીપોર્ટ (૧૯૬૫-૬૬) એ સિદ્ધ કર્યું છે કે મેદાની વિસ્તારો કરતાં, પહાડી વિસ્તારોમાં વિકાસના વધુ પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા અને મેદાની વિસ્તારો કરતાં તેમનો વિકાસનો દર પણ ઊંચો છે. ‘સાન્યની માધાદીઠ આવકના વધારાના દરને લક્ષ્યાંક લેતાં જણાવું હતું કે મેદાની વિસ્તારો કરતાં અને સમગ્ર સાન્ય કરતાં પહાડી જિલ્લાઓનો માધાદીઠ આવકના વધારાનો દર ઊંચો હતો.”

૧૯૫૦-૫૧ થી ૧૯૬૨-૬૩ સુધીમાં, મેદાની વિસ્તારોમાં માધાદીઠ આવકમાં ૮.૯ ટકાનો વધારો થયો હતો, ત્યારે તે જ ગાળામાં પહાડી વિસ્તારોમાં માધાદીઠ આવકમાં ૫૨.૫ ટકાનો વધારો થયો હતો.

તે જ રીતે પ્રાથમિક શિક્ષણમાં પહાડી વિસ્તારોનો વિકાસનો દર ઊંચો હતો એટલું જ નહીં, પણ ૧૯૬૧ ની વસ્તીગણતરી પ્રમાણે તેમનો અક્ષરજ્ઞાનનો દર મેદાની વિસ્તારોને પણ વટાવી ગયો હતો.

એ આપત્તો પણ અહીં ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ કે બધા પહાડી વિસ્તારોમાં આવો વિકાસ નથી થયો. અને તેમ છતાં આસામના પહાડી જિલ્લાઓ જ અહીંનો વિકાસ ભૂંડ થયો હોવા છતાં અલગતાની તાગણી સૌથી વધુ જોસ્વાર રીતે કરે છે.

આમ કેમ બને છે તે સમજવાનો આપણે પ્રયત્ન કરીએ. આ સમસ્યા આપણને ત્યારે જ સમજીશે જ્યારે આપણે

સંયુક્ત સમાજવાદી પક્ષ : પુણ્યપ્રકોપી
સૂત્રો અને એકાંગી વ્યવહારની ખેડીઓમાં

ગયા ડિસેમ્બરમાં ગયા મુકામે સંયુક્ત સમાજવાદી પક્ષનું અધિવેશન મળ્યું ત્યારે તેણે “તરવીઆ તરુણો” ના પક્ષ તરીકેની છાપ ટકાવી રાખી હતી, એ જો સ્વયં મૂલ્ય હોત તો તે માટે આ પક્ષ સૌના ધન્યવાદને પાત્ર છે. આ અધિવેશનમાં ૧૬૦૦ પ્રતિનિધિઓએ છ દિવસ સુધી રોજના ૧૦-૧૦ કલાક રાષ્ટ્રીય-આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણ અને પક્ષના સંઘર્ષ ઉપર અખંડ એક જ માનીને ચર્ચા આલોચના કરી હતી. કેવળ ભાષાના ફરાર ઉપર ૬૨ સુધારા રજૂ થયા હતા અને ૨૦ કલાક ચર્ચા ચાલી હતી. આ સમયે ચર્ચા-આલોચનામાં બીજા કોઈ પણ પક્ષની સરખામણીએ, સુવાન પ્રતિનિધિઓને ફાળો થયો. વિપુલ હતો એ પણ આ પક્ષની પ્રજ્ઞાશક્તિ બિરહાવનારું લક્ષણ હતું. અતે, આ અધિવેશનમાં પક્ષે “સંયુક્ત સરકારોમાંથી સરિયામ સડતો” (ખાસ-રૂઝ્કા) નો આદેશ આપીને “સત્તા કરતાં સેવા” પ્રત્યેની નિષ્ઠા પ્રગટ કરી હતી એમ માનીએ તો તે ગૌરવને અધિકારી ગણાય. ઉપરાંત, સૈદ્ધાન્તિક ધોરણે જલદ કાયકમ યોજનાના પરપરાગત આગ્રહને અનુસરીને તેણે ૧૨ મુદ્દા વાળો હજી પત્ર” પ્રગટ કર્યો છે, તથા સમાજવાદી એકતા” (ખાસ કરીને પ્ર સમાજવાદી પક્ષ સાથેની એકતા) ની ખાખતમાં બંને વચ્ચે લાગ્યે જ કરો મેળ હોવા છતાં, પુનરૂંધાવણ કરીને પોતાની આતુરતા પ્રગટ કરી છે—આ બધું જોતાં, એક ગુમાસથી, ઉત્સાહી, તર-વરીઆ રાજકારી પક્ષ તરીકેની તેની પ્રજ્ઞાશક્તિ, ડો. લો-હીઆ વિનાના આ પ્રથમ અધિવેશનમાં પણ પ્રત્યક્ષ ચર્ષ છે, એ જ જો સિદ્ધિ ગણાતી હોય તો આ પક્ષ એવો સંતોષ મેળવી શકે છે

પરંતુ રાજકારણમાં જે પક્ષ સદા કાળ “તીઆ તર-વરીઆ જુવાનોના જ બની રહે, કિશીરાવગ્યામાં જ કુશિત ચર્ષ બપ, તેને માટે જીજ્ઞાસુ ભાવિ ન હોઈ શકે. આ પક્ષ ઉપર ચ. ડો. લોહીઆ જેવા પ્રખર તેજસ્વી

નેતાની જે પકડ હતી તેને પરિણામે એના ધાર્મ્યસ્તરમાં જે વિલક્ષણ એક ગિતા પ્રવેશી હતી, અને શ્રી રાજના-સવણ તથા મધુ લિમ્બે અને ફર્નાન્ડિઝ જેવાએ ‘લોહીઆ-વાદ’ ફરી ફરી ધૂરીને પક્ષ ઉપર જે પાકો ટોળ ચઢા-વ્યો હતો, હવે એનો એ ટકાવી રાખવાનો મનોરથ કરી રહ્યો જણાય છે ! પરંતુ તો પછી, એ મિથ્યા પુરુષાર્થ જ બની રહેશે એમ કહેવામાં કરી અતિથયોક્તિ નથી.

જો આ પક્ષે લોકશાહી સમાજવાદી દિશામાં આગળ વધવું હોય તો ‘લોહીઆવાદ’ થી જ તેણે પોતાની મુક્તિ વહેલી તકે સાધવી રહે છે.

છેલ્લી સાંવાનિક ચૂંટણી પૂર્વે આ પક્ષે, એક બાજુ, સંસદરૂઢોમાં હકામતી અત્યંતિક દેખાવે કરનાર તરીકે, કેન્દ્રના પ્રધાનોની યુનાહિત ગેરરીતિઓ પકડી પાડનાર તરીકે, અને સંસદ બહાર અન્યથો સામે જૂઠનારા અર્થગ લગ્નશા તરીકે લોકપ્રિયતા પ્રાપ્ત કરી હતી એનો ફાલ પણ એને ચૂંટણીમાં મળ્યો હતો જ.

વળી નર્મ ‘કો-એક્સપેન્ડિ’ ની ખૂટી વિચારધારાને રાષ્ટ્રવાપી બનાવવામાં, રાજકારણના એક મુખ્ય પાયા તરીકે એને સ્થપિત કરવામાં જે ખંતિસો ઉઠેલ આદ્યો હતા એના ફત્તરવરૂપે, ચૂંટણી બાદ, તેને અનેક મિનકો-એસી સરકારોમાં મહત્વનું સ્થાન પ્રાપ્ત થયું છે.

એકદરે, પોતાની સમ્યક્ષ્યા એક ફૂદકે અદીથી ચાર લાખ સુધી પહોંચી ગયાનો તેનો દાવો પણ તેની લગ્નચકતાનો પારો ગણી શકાય !

પરંતુ પછી મિનકોએસી સરકારોના લગભગ એક વર્ષના કારભારને અંતે, હેશમાં જે બેવડી કટોકટી અને હતાશાનું મોઝું ફેલાયું છે તેમાં સંયુક્ત સમાજવાદી પક્ષના આ પરપરાગત લગ્નચક ભાવાવેશનો ફાળો કોઈ નાનોસૂતો નથી.

દ. ત. ‘કોએસિને દહાવો, હેશને બચાવો’ ચૂંટણી પૂર્વેનું આ નિબંધાત્મક એકાંગી આવેશમય સૂત્ર ચૂંટણી બાદ બંગાળમાં કેવું ભાગ્યે પરિણામ લાવવા માટે જવાબદાર બન્યું છે તેનો, પોતાને બોલે કમ્યુનિષ્ટોના હાથે, જાત-જાતુલ કરી લીધા પછીય આ ...

દારી ડહાપણમાં કરશે ફેર પડ્યો નથી. જિવંતો તે જખીન સૌ પક્ષે કરતાં અધિક કમ્યુનિષ્ટોની દાલ બની બેઠો છે.

તે જ રીતે, તેણે મિહાર અને ઉત્તર પ્રદેશમાં યુવનો અને વિદ્યાર્થીઓને લાધા-સખર્યા અંગે ઉત્કેરી મૂક્યા તો ખરા; પરંતુ, એમ કરીને તેણે લોકશાહીમાંથી જ શ્રદ્ધા ઝાલી દે તેવી, અને અધામૂઘી ભરી દિંસક લડતોના અવશ્યભાવિ પરિણામની ફસલ પોતાને દ્વારે લણી છે. આ પછીયે તેના બૌદ્ધિક અને ગાનસિક અભિગમમાં કરો ફેર પડ્યો નથી. જિવંતુ અધામૂઘીને વારવા માટે, શાંતિ અને કાનૂની યુગ સ્થાપના માટે, પોતે જ જેમાં જરાખદાર છે તેવી સરકારે બળનો ઉપયોગ કર્યો ત્યારે, તેને જ દોષિત ઠરાવવાની મિનજ્વામ-દારી પ્રદર્શિત કરીને સસ્તી લોકપ્રીતિ (1) કમાઈ લેવાની તસ્મીજ જ તેણે અજામી છે.

પદા ફેસલા ખુશી શેરીઓમાં અને સરિયાય માર્ગો પર ફરી લેવાની આ પક્ષની રીતિનીતિના સૌથી નિંદ્ય પ્રકાર તો એ બોવા મળ્યો છે કે ઉત્તર પ્રદેશના કેમિનેટ કક્ષાના પોતાના પક્ષના બે પ્રધાનોએ દેશની રાજધાનીમાં કાનૂનભંગ કર્યો અને તેમની ધરપકડ કરવામાં આવી ત્યારે, સામે એવા બાંધિશ પડકાર ફેંક્યો કે વડાપ્રધાન ઉત્તર પ્રદેશમાં આવે ત્યારે તેમની ધરપકડ કરવામાં આવશે!

વળી, પોતે જેમાં ભાગીદાર હોય તેવી મિનકોંગ્રેસી સરકારોએ, બતે સ્વીકારેલા લઘુત્તમ કાયદાને છેલ્લે સત્તાને મૂળભૂત હેતુ જ નહીં ત્યારે, અકબાઈ બિહેલા આ પક્ષે સત્તામાંથી નીકળી જવાનું બહેર કર્યા પછી-ય, રખે ને કેંગ્રેસ આવી જાય એ ભયે એની એ સરકારોને ટકાવી રાખવાનો સ્વધર્મ ગર્યો - જે કેવળ અધર્મનું જ એકાંતું બની રહ્યો છે! અને “શુદ્ધ સૈદ્ધાન્તિક” મોરચાના આગ્રહી આ પક્ષે “સમાન વૈચારિક ધોરણ” (લાઈક માર્શ-ડેનેસ) ના એકાંતે જે તકવાદ આપ્યો છે એ તો બહમશયને શરમાવે એવો છે. દા. ત. જે સ્વતંત્ર પક્ષને તે પોતે આધિક અને રાજકીય દૃષ્ટિએ મજાળ અને મૂડીવાદી ગણે છે, અથવા જે જનસંઘને કોમવાદી પ્રત્યાધારી ગણી નિંદે છે, તથા મદાસના સત્તાધારી પક્ષ દ્રાવિડ મુન્નત્રા કળગમને રાષ્ટ્રીય વિચ્છિન્નતાના કારણ-રૂપ લેખે છે, અને જે કમ્યુનિષ્ટોને આ દેશના મિન-વકાદાર દુશ્મનો તરીકે ધિક્કારે છે - તે સૌની સાથે, જુદા જુદા પ્રદેશમાં, જુદા જુદા સમયે, સંયુક્ત મેલત્યો રચવા

પણ તકવાપદ છે!

દા. ત. સરહદી ગામમાં જનસંઘ પક્ષ સાથે, ન્યાતિમતિ અંગેની નીતિમાં દ્રાવિડ મુન્નત્રા કળગમ સાથે અને સંસદની બહારનાં ઉચ્ચ અધિકારીના વખતે કમ્યુનિષ્ટ પક્ષ સાથે - કેવળ કેંગ્રેસનો કપાલ કરો પડઝાવો નહિ!

આમ, આ પક્ષે પોતાને ખપતી તકવાદી નીતિરીતિને ઉદામ ક્રાંતિકારી વાધા પહેરાવીને, લોકશાહીમાંની પ્રબળની મૂળભૂત શ્રદ્ધાને નહિપ્રાયઃ કરવામાં જે ભાગ ભજવ્યો છે એનો જેટો જડવો પણ મુરકેલ છે.

આમ, એકંદરે, સંયુક્ત સમાજવાદી પક્ષની આગની વિચારસરણી અને કરણી, ભારતના કમ્યુનિષ્ટોની જ પ્રતિ-જાયા સમી, દિવસે દિવસે વિસ્તરી રહી છે, એમ કહેવામાં ભાગ્યે જ કશી અતિશયોક્તિ લેખાશે.

કદાચ, આગની સ્થિતિમાં, જે કાંઈ પણ સક્રિય, શક્તિશાળી અને લોકશાહીનાં મૂળભૂત મૂલ્યને વહેલો પક્ષ, ક્રાંતિકારી ‘અરાજકતા’ના આવેશમાં સૌથી વધુ સૈદ્ધાન્તિક જડના અને યુવપ્રકોપી એકાંગી બંધારની બેડીઓમાં બંદી બની બેઠો હોય તો તે આ સંયુક્ત સમાજવાદી પક્ષ છે.

ભારતનું આ એક કમનસીબ જ છે.

લોગીસાલ ગાંધી

પ્રજા-સમાજવાદી પક્ષ : અસ્તિત્વના વાજબીપણાની શોધમાં

પ્રજાસમાજવાદી પક્ષનું છેલ્લું અધિવેશન પલ્લુ ગયા ડિસેમ્બરમાં કાનપુર મુકાયે મળી ગયું.

એ સંયુક્ત સમાજવાદી પક્ષ ‘ક્રાંતિકારી અરાજકતા’ નો આવેશમય પક્ષ છે, તો પ્રજાસમાજવાદી પક્ષને કોન્ગ્રેસવેદિય સ્થિતિયુક્ત સમાજવાદી પક્ષ ગણી શકાય. બંને સમાજવાદમાં માને છે; બંને લોકશાહીમાં પણ માને છે. પરંતુ બંનેનો અભિગમ સમંધા બિન રહ્યો છે. આ છતાં બંનેએ વારંવાર અને છેલ્લે છેલ્લે, પોત પોતાનાં છેલ્લાં અધિવેશનોમાં બંનેની એકતાના આધાર પર વિશાળ સમાજવાદી એકતાની અબીપેસા પ્રગટ કરી છે. લાગણીનું આ પ્રદર્શન ધણે અંશે પરિસ્થિતિના દયાજીને ખાલારી છે - નહિ કે વારતવિક શક્યતા વા પક્ષ સમજને ખાલારી.

પ્રજાસમાજવાદી પક્ષના છેલ્લા અધિવેશને પક્ષના

મૂળભૂત આંતરિક વિસંવાદને ફરી એક વાર પ્રગટ કર્યો છે.

કદાચ, ભારતમાં લોકશાહી અને સમાજવાદ બંનેની નિષ્ઠા જ નહિ, પરંતુ સૌમ્ય સમજાવણીની નિષ્ઠા જો કોઈ પણ પક્ષમાં સૌથી વધુ જોડાઈ ગઈ હોય તો તે આ પક્ષના અમરણીઓમાં સવિશેષ છે. ચાંપીછ, વિનોબા, જ્યોત્સના નારાયણ, આચાર્ય નરેન્દ્રદેવ, આચાર્ય કૃપલાની તથા અન્યુત પટવર્ધનની સ્વસ્થ વિચારધારાઓએ પક્ષના આંતરિક ઘાતરમાં ઘણો મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. આથી એવું કહું બીજા તમામ સત્તાકાંક્ષી પક્ષો કરતાં ઘણું આશે ભિન્ન સ્વરૂપનું ધાર્યું છે. આથી જ તો, આ પક્ષે સત્તાની અધીરાઈમાં મૂલ્યોની કતલ કરવા કરતાં અનેકવાર ‘વનવાસ’ સેવવાનું અધિકતર પસંદ કર્યું છે; અને આથી જ તો, મોટે ભાગે સત્તાની હરીફાઈના રાજકારણમાં તેનો નબર છેલ્લો રહ્યો છે, એમ પણ કહી શકાય.

પરંતુ, અતે તો, રાજકારણ સત્તાની સાથે સંકળા-એવું હોવાનું જ, લોકશાહીમાં લોકશાહી રીતે. આ બાબતમાં કોઈ પણ રાજકીય પક્ષ ઉદાસીન રહી ન શકે. સમય આવ્યે સત્તા પ્રહાર કરવામાંથી તે ભાગેકુ ન જ બની શકે.

પ્રભસમાજવાદી પક્ષ વનવાસી-ટુટિ સાથે સમત સત્તાકાંક્ષી રહેવાના પ્રયાસોમાં હંમેશા સફળ સમતુલ્ય ભળવી શક્યો છે એવું નહિ કહી શકાય. આથી જ એની પરિસ્થિતિ, ઘણીખંધી વાર, નહિ દુધમાં નહિ હાંદીમાં ‘અતો બ્રહ્મ, તતો બ્રહ્મ’ જેવી દેખાય છે, અથવા રહી છે. પરિણામે, મૂલ્યનિષ્ઠ સત્તાપ્રતિની અત્યંત કઠોર સાધનોમાં તે એક છેડેથી બીજે છેડે ઘસડતો જાય રહ્યો છે.

પ્રભસમાજવાદી પક્ષનું છેલ્લું અધિવેશન આવું તાણું દર્શાવે ગઈ શકાય.

છેલ્લી સાંવત્રિક ચૂંટણીની સંધ્યાએ દેશમાં જે ખૂબી ‘વાતાવરણ ભર્યું’ અને કોંગ્રેસને પરાજય આપવાના એકમાત્ર યત્નમાં સૌ પક્ષો ધસી ગયા તેમાંથી પ્ર. સ. પક્ષ ભાગ્યે જ પોતાને ઉગારી શક્યો હતો. અને અનેક રાજ્યોમાં કોંગ્રેસનો ધનજયો તૂટી પડતાં સંયુક્ત-ગોરવા સરકારો માટે જે અવકાશ પેદા થયો તેમાં પોતાનો હિસ્સો આપવાની ફરજ અદા કરવા જતાં આ પક્ષના પગ પણ, અન્ય પક્ષોની જેમ, તકવાદી રહે સરકાર ગયા વિના નથી રહી શક્યા. બંગાળમાં આ પક્ષને માટે

આકરી કરોડી ગ્યાલીને જોખી રહી ત્યારે તો તેણે કેવળ લાચારી જ અનુભવી હોવાનું જણાવ્યું છે. બંગાળમાં સંયુક્ત-ગોરવા સરકારની બહુરૂપતા પ્રેમટ ધર્મ - કામદાર-કિસાન સેને ધેરા કાઢ્યો, ખૂનીહરદા તથા નકલસત્રારીની દર્પિત કારવાઈ આગળ ન્યાય, શાંતિ, સત્તામની અને સુચરણ રોજાઈ રહ્યાં ત્યારે અંદરથી ધૂધવાગ્યેરો આ પક્ષ પોતાના સ્થાનિક પક્ષ-હિતમાં મૂદ બની બેઠો; કમ્યુનિષ્ટોની રમત આગળ ભેંકો પડી મૂગો રહ્યો ! અતે, કમ્યુનિષ્ટોની રમત ખતમ કરવા પોતાના પક્ષના ચાર સભ્યો હિંમત કરીને પ્રકુલગ્યાણના સાથમાં જીવલે રહ્યા ત્યારે, તેમને મિરજા-વવાને બદલે, તેમના ઉપર શિસ્તનો ચાથબો વીંઝવામાં આવ્યો. એટલું જ નહિ, પણ પ્રકુલગ્યાણ સામેની લાગ “લોકશાહી” માટેની જ છે એવા ઊંચા પાટા બાંધીને લોકશાહીને મળે દૂરો દેનારાઓની પાછળ આ પક્ષ ઘસડાયો. રખ ને, પોતે પ્રત્યાધાતી, પ્રતિક્રાંતિકારી, મવાળ તરીકે બદનામ મર્ધને બંગાળી જંઝાવાતમાં તણખલાની જેમ ફેંકાઈ જશે એ ભયે કોંગ્રેસ અને કેન્દ્ર સરકાર સામેની બિનલોકશાહી અંધ ઝૂલેશમાં શાયેસ રહ્યો. અને એ જ ભયે, એક બાલુ કમ્યુનિષ્ટોને ભાંડતા રહીને બીજી બાલુ કોંગ્રેસ સામેના “લોકશાહી” મોરચે” કમ્યુનિષ્ટો સાથે જવું પડે તો જવાનો ‘અપવાદ’ સ્વીકારી લેવામાં તેને કશો સિદ્ધાંત નાથો નહિ !

ખૂબીની વાત તો એ છે કે, આવા બધા ધમપણા ઊતાં, પોતાને ઉદામ અને ક્રાંતિકારી ગણાવતા પક્ષો તો પ્રભસમાજવાદી પક્ષની ઉપર કરોડ ઇતિહાસ મૂકવા તૈયાર જ નથી ! અને પક્ષના નેતાઓ (જા. ત. એસ. એન. દિવેદી) ‘અમે શું વિશંકુ (મિડલ-આઈ-ધ-રોડ) છીએ ? હરિગ્રહ નહિ’ કહેતા, પોતાના મૂળ સૌમ્ય ધાતર અને રૂપને માટે કેમ જાણે સરખાતા હોય એમ, ‘અમેય ક્રાંતિકારી ઉદામ છીએ’ એમ નવી રચનીતિના હાકોટા પાડતા દેખાય છે ! અને ત્યારે તેમના પ્રમુખ એન. જી. મોરે “નેર-કોંગ્રેસી સરકારો બિરકુલ એધમાન બની મર્ધ છે,” એવો આરોપ કરે છે; પરંતુ, પોતાના સત્તાના સાથીઓને રાજકારણથી બહાર આપવા હાકલ કરી શકતા નથી !

હકીકતે, સં. સ. પ્રશ્નોના હાઉ પ્ર. સ. પક્ષની પૂઠે પડણવાની જેમ પડ્યો છે ! એથી જ તો ફુલિમ એકતાનો મંત્ર રટતો તે અંધ કોંગ્રેસદેશ અને ઉદામ કાપકંચની

‘આદર્શ પોતાના અસ્તિત્વનું વાજબીપણું’ શોધી રહ્યો છે !
 મોથી ચૂંટણી પછીની એક અતિ દુઃખદ ઘટના
 હોય તો તે પ્ર. સ. પક્ષના આ કૃત્રિમ ભાવવેશ છે.

લેગીલાલ ગાંધી

ભારતીય જનસંઘ :

નવા વળાંકની એઘાણી

મયા રિસેમ્બરના છેલ્લા અર્ધનાડિયા દરમિયાન ભારતીય જનસંઘનું ‘૧૪મું’ અધિવેશન મળી ગયું. એણે સૌથી પ્રથમ તો એ બાબત સૌનું ‘ખ્યાન ખેંચ્યું’ છે કે અધિવેશન દક્ષિણ ભારતમાં કાસિકટમાં ભરાયું હતું. કાસિકટ કેરળ રાજ્યનું એક એવું કેન્દ્ર છે જ્યાં વર્ષો થયાં કમ્યુનિસ્ટો અને મુસ્લિમ લીગ બંનેનું ‘સારું’ એવું પ્રભુત્વ રહ્યું છે. વળી, જનસંઘનું પ્રભુત્વ આ પૂર્વે સુખ્યતઃ ઉત્તર ભારત અથવા બહુ બહુ તો, મધ્ય ભારતના કેટલાક પ્રદેશોમાં જ સીમિત રહ્યું હતું; તેના અખિત ભારતીય વિસ્તાર ધણો ઓછો થયો હતો; તેમાંય દક્ષિણ ભારતમાં તો નહિવત્ ! આથી જ તો, તેણે પોતાનું છેલ્લું અધિવેશન કમ્યુનિસ્ટોના આક્રમણ જ ભરવાની દિશામાં કરી એ એની મહત્ત્વાકાંક્ષાનું સ્પષ્ટ છે.

છેલ્લી સાર્વજનિક ચૂંટણી દરમિયાન જનસંઘે સારો એવો વિક્રમ સાધ્યો હતો. કેટલાંક રાજ્યોની સંયુક્ત મેદાન-સરકારોમાં તે મુખ્ય પક્ષ તરીકે સ્થાપક બની ચક્રાયે છે પણ હવે એની મહત્ત્વાકાંક્ષા આમ જનતાની ‘ખાસ પાટી’ બનવાની જાગી છે. એટલું જ નહિ પણ એક બાજુ તે કેમિસનો અને બીજા બાજુ કમ્યુનિસ્ટોનો વિકલ્પ બનવાની આકાંક્ષા પણ સેવતો થયો છે.

અસંખત, આ માટે પોતાનો કાયાકલ્પ કરવો આવશ્યક છે એમ પણ તે જાણે છે. અને આ વખતે તેણે દક્ષિણ ભારતમાં પ્રવાણ આદર્યું તે જ એની એ દિશાની સક્રિયતાની એઘાણી છે.

કેરળ જામિ ઉદ્ધામ કમ્યુનિસ્ટો અને સર્વ સાધારણનું ઉદ્ધામ પક્ષોની જામિ હોઈને ત્યાંની મુશ્કિલ મધ્યમવર્ગી દ્રિદ્ય પ્રાપ્તને છતી લેવા માટે તેણે પ્રમતિ-શીલ અને લોકશાહી મહોડું ધારણ કર્યું જ રહ્યું ! ઉપરાંત આ પ્રદેશ મુસ્લિમ લીગનો પણ અગ્રી ગણાતો હોઈને તેણે તેની સામેની જોડાઈમાં જિનકોમી રાષ્ટ્રીય મહોડું પણ ધારણ કર્યું રહ્યું !

અધિવેશનમાં થયેલી ચર્ચાઓ તથા તેના નિષ્કર્ષો આ દિશાનો તેનો પ્રયાસ સીધો છે. મુસ્લિમ અક્રમણ બંધને તેણે મુસ્લિમોને જ લીગ છોડીને ખીન કોઈ પણ ‘રાષ્ટ્રીય લોકશાહી’ પક્ષમાં જોડાઈ જવાની સલાહ આપી છે. અને ‘કમ્યુનિસ્ટ પક્ષ તેના સાચા અર્થમાં નથી રાષ્ટ્રીય અને નથી લોકશાહી’ એવો ફાટ પાડીને તેની સામે પણ જોડાઈ આદરી છે.

આ અધિવેશનમાં નિષ્ક્રિય થતા પ્રમુખ શ્રી બલરાજ મહોડે પ્રમાણમાં ‘જૂની નીતિ’ ઉપર એક આધેશ છે તો નવા ચૂંટાયેલા પ્રમુખ શ્રી દીનદયાલ ઉપાધ્યાયે નવી નીતિ પર લક્ષ્ય કેન્દ્રિત કર્યું છે એવો ભાસ થાય છે. — બંને પ્રવાહો એક સાથે વહેતા જાય છે.

અધિવેશનમાં વિદેશનીતિ ઉપર જે ઠરાવ થયો એમાં એક બજુ, કમ્યુનિસ્ટો અને મુસ્લિમ મસીગ બંનેની નીતિને પરસ્પર નિજાવાળી જાહેર કરી છે. બીજા બાજુ, અમેરિકાની તત્વડી વગાડનાર તરીકેની પોતાની છાપ તેણે જૂંસવા માડી છે. દા. ત. વિએટનામ અંગેની અમેરિકન નીતિને ટેકો આપનારા સુધારો જોડી થયો ! અને ભારતની આંતરરાષ્ટ્રીય નીતિ તદ્દન સ્વતંત્ર હોવાનો નિષ્કર્ષ સ્વીકારાયો. વધુમાં, તેણે તિબેટ, સિન્કિયાન્ગ દ. મોન્ગોલીઆ તથા દશર્ધ લામાનાં ચીની સામ્રાજ્યવાદ સામેનાં ઓદોલનોને સમર્થન આપ્યું છે ઉપરાંત, ‘પેકિંગ’ ને બદલે ‘તાઈવાન’ની સ્થિતિ સ્વીકારીને તેણે અમેરિકા સાથેની સંબંધનતા સાચવી પણ લીધી છે. પરંતુ, ભારતના સંરક્ષણ માટે ભારતે પોતાની અણુનાકાત જાણી કરવાની અને બીજા કોઈ પણ દેશ ઉપર આધાર ન રાખવાની નીતિ ઉપર આ પક્ષ મુસ્તાક રહ્યો છે.

આમ, જનસંઘની વિદેશનીતિ સ્વતંત્ર અને સમગ્ર હોવાનો દેખાવ કરી ચક્રાયે છે.

જનસંઘની આર્થિક નીતિ પણ નવા વળાંક સૂચવે છે. તેના આર્થિક પ્રસ્તાવમાં ‘પ્લાનિંગ’ (આયોજન) નો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે; અને તેને સાચું લોકશાહી સ્વરૂપ આપવા તથા ચોખ્ખી રીતે સુધારવા ઉપર ભાર દેવાનો છે. વળી, ‘સામાજિક ન્યાય’ ઉપર લક્ષ્ય પડેલ વાતો તેના આગ્રહ પણ વરતાય છે ખાસ કરીને, મધ્યમવર્ગી નોકરીઆતોને વધતી જતી મોંઘવારીનું પૂર્ણ

* તાજેતરમાં તેમનું અવસાન થયા પછી નવા પ્રમુખ તરીકે શ્રી. બાબુએની વરણી થઈ છે.

મૂળભૂત આંતરિક વિસ્તારને ફરી એક વાર પ્રગટ કર્યો છે. કદાચ, ભારતમાં લોકશાહી અને સમાજવાદ બંનેની નિષ્ઠા જ નહિ, પરંતુ સૌમ્ય સમજપૂર્વકની નિષ્ઠા એ કોઈ પણ પક્ષમાં સૌથી વધુ ઊંડા મૂલ્યોમાં નાખી ચૂકી હોય તેો તે આ પક્ષના અમરજીઓમાં વિશિષ્ટ છે. ગાંધીજી, વિનોબા, જયપ્રકાશ નારાયણ, આચાર્ય નરેન્દ્રદેવ, આચાર્ય કૃપલાની તથા અમુત પટવર્ધનની સ્વચ્છ વિચારધારાઓએ પક્ષના આંતરિક ઘડતરમાં ઘણો મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. આથી એનું કાઠું બીજા તમામ સત્તાકાંક્ષી પક્ષો કરતાં ઘણે અંશે કિન્ન સ્વચ્છનું ઘડાયું છે. આથી જ તો, આ પક્ષે સત્તાની અધીરાઈમાં મૂલ્યોની કંતસ કરવા કરતાં અનેકવાર ‘વનવાસ’ સેવવાનું અધિકતર પસંદ કર્યું છે; અને આથી જ તો, મોટે ભાગે સત્તાની હરીફાર્તના રાજકારણમાં તેનો નંબર દરેકો રહ્યો છે, એમ પણ કહી શકાય.

પરંતુ, અતે તો, રાજકારણ સત્તાની સાથે સંકળા-એકું હોવાનું જ, લોકશાહીમાં લોકશાહી રીતે. આ ખાખતમાં કોઈ પણ રાજકીય પક્ષ ઉઠાસી ન રહે. સમય આવ્યે સત્તા મદલ કરવામાંથી તે ભાગેકુ ન જ બની શકે.

પ્રજસમાજવાદી પક્ષ વનવાસી-વૃત્તિ સાથે સમત સત્તાકાંક્ષી રહેવાના પ્રયાસોમાં હંમેશા સફળ સમતુલા બળની શક્યો છે એનું નહિ કહી શકાય. આથી જ એની પરિસ્થિતિ, ધણીબધી વાર, નહિ દૂધમાં નહિ હાંભીમાં ‘અતો બ્રહ્મ, તતો બ્રહ્મ’ જેવી દેખાય છે, અથવા રહી છે. પરિણામે, મૂલ્યનિષ્ઠ સત્તાપ્રતિની અત્યંત કઠોર સાધનોમાં તે એક છેડેથી બીજે છેડે ધસાતો પણ રહ્યો છે.

પ્રજસમાજવાદી પક્ષનું હેલ્થ અધિવેશન આનું તાજું દર્શન ગણી શકાય.

છેલ્લી સાંવત્રિક ચૂંટણીની સંખ્યાએ દેશમાં જે ઝૂંબની ‘વાતાવરણ બાધ્ય’ અને કોન્ગ્રેસને પરાજય આપવાના એકમાત્ર યત્નમાં સૌ પક્ષો ધસી ગયા તેમાંથી પ્ર. સ. પક્ષ ભાગ્યે જ પોતાને ઉગારી શક્યો હતો. અને અનેક ‘રાજ્યોમાં કોન્ગ્રેસનો ધબંગવો તૂટી પડ્યાં સંયુક્ત-મોરચા સરકારો માટે જે અવકાશ પેદા થયો તેમાં પોતાનો હિસ્સો આપવાની ફરજ આઠ કરતા જતાં આ પક્ષના પગ પણ, અન્ય પક્ષોની જેમ, તકવાદી રાહે સરકી ગયા વિના નથી રહી શક્યા. બંગાળમાં આ પક્ષને માટે

આકરી કસોડી આવીને લાગી રહી ત્યારે તેો તેણે કેવળ લાચારી જ અનુભવી હોવાનું જણાવ્યું છે. બંગાળમાં સંયુક્ત-મોરચા સરકારની બહુરૂપતા પ્રેમટ ઘર્ષ — કામદાર-કિસાન ક્ષેત્રે ધેરાડાહો, ખૂરીદસ્તા તથા નકલસગારીની દિપ્તિ કારવાઈ આગળ ન્યાય, શાંતિ, સમાજની અને સુવ્યવસ્થા રોળાઈ રહ્યાં ત્યારે અંદરથી ધૂધવાએકે આ પક્ષ પોતાના સ્થાનિક પક્ષ-હિતમાં મૂઠ બની બેઠો; કમ્યુનિષ્ટોની રમત આગળ બેઠો પડી મૂકો રહ્યો ! અતે, કમ્યુનિષ્ટોની રમત ખતમ કરવા પોતાના પક્ષના ચાર સભ્યો હિંમત કરીને પ્રકુલબાણના સાથમાં બેલા રહ્યા ત્યારે, તેમને ગિરફાવવાને બદલે, તેમના ઉપર શિસ્તનો આખખો વીંઝવામાં આવ્યો. એટલું જ નહિ, પણ પ્રકુલબાણ સામેની હાજત “લોકશાહી” માટેની જ છે એવા ઊંધા પાટા બાંધીને લોકશાહીને એક દૂષિ દેનારાઓની પાછળ આ પક્ષ ધસાયો. રખ ને, પોતે પ્રવાધાતી, પ્રતિકાંતિકારી, ખવાળ તરીકે બદનામ ઘર્ષને બંગાળી ઝંઝાવાતમાં તણખલાની જેમ ફેંકાઈ જશે એ ભયે કોંગ્રેસ અને હેન્ડ સરકાર સામેની બિનલોકશાહી અંધ યુદ્ધમાં શામેલ રહ્યો. અને એ જ ભયે, એક જાણુ કમ્યુનિષ્ટોને ભાંડતા રહીને બીજી જાણુ કોંગ્રેસ સામેના “લોકશાહી” મોરચે ” કમ્યુનિષ્ટો સાથે જનું પડે તો જવાનો ‘અપવાદ’ સ્વીકારી લેવામાં તેને કરો સિદ્ધાંત નામો નહિ !

ખૂખીની વાત તો એ છે કે, આવા બધા ધમપણાગ છતાં, પોતાને ઉદામ અને કાંતિકારી ગણાવતા પક્ષો તો પ્રજસમાજવાદી પક્ષની ઉપર કરો ઇતખાર મૂકવા તૈયાર જ નથી ! અને પક્ષના નેતાઓ (દા. ત. એસ. એન. દિવેદી) ‘અમે શું નિષ્કુ (મિશન-આઈ-ધ-રેડ) છીએ ? હરજિં નહિ’ કહેતા, પોતાના મૂળ સૌમ્ય ઘડતર અને રૂપને માટે કેમ જાણે સરમાતા હોય એમ, ‘અમેવ કાંતિકારી ઉદામ છીએ’ એમ નવી રણનીતિના હાકોઠા પાડતા દેખાય છે ! અને ત્યારે તેમના પ્રમુખ એન. જી. જોરે “જેર-કોંગ્રેસી સરકારો બિલકુલ બેઈમાન બની ગઈ છે,” એવો અફસોસ કરે છે; પરંતુ, પોતાના સત્તાના સાથીઓને રાજકારણથી બહાર આવવા હાકલ કરી શકતા નથી !

હકીકતે, સં. સ. પ્રશ્નોના હાઉ પ્ર. સ. પક્ષની પૂઠે પડાણવાની જેમ પડ્યો છે ! એથી જ તો કૃત્રિમ એકતાનો મંત રટતો તે અંધ કોંગ્રેસદેવ અને ઉદામ કાપકંબની

આપણે પોતાના અસ્તિત્વનું વાળખીપણું શોધી રહ્યો છે !
 ચોથી ચૂંટણી પછીની એક અતિ દુઃખદ ઘટના
 હોય તો તે પ્ર. સ. પક્ષનો આ કૃત્રિમ ભાવાવેશ ■
 સોશીલાલ ગાંધી

ભારતીય જનસંઘ : નવા વળાંકની એંધાણી

ગયા ડિસેમ્બરના છેલ્લા અઠવાડિયા દરમિયાન ભારતીય જનસંઘનું ૧૪મું અધિવેશન મળી ગયું. એણે સૌથી પ્રથમ તો એ બાબત સૌનું ખ્યાન ખેંચ્યું છે કે અધિવેશન દક્ષિણ ભારતમાં કાલિકટમાં ભરાયું હતું. કાલિકટ કેરળ રાજ્યનું એક એવું કેન્દ્ર છે જ્યાં વર્ષો થયા કમ્યુનિસ્ટો અને મુસ્લિમ લીગ બંનેનું સાડું એવું પ્રભુત્વ રહ્યું છે. વળી, જનસંઘનું પ્રભુત્વ આ પૂર્વે મુખ્યતઃ ઉત્તર ભારત અથવા બહુ બહુ તો, મધ્ય ભારતના કેટલાક પ્રદેશોમાં જ સીમિત રહ્યું હતું; તેનો અખિલ ભારતીય વિસ્તાર ધણે આછો થયો હતો; તેમાય દક્ષિણ ભારતમાં તો નહિવત્ ! આથી જ તો, તેણે પોતાનું છેલ્લું અધિવેશન કમ્યુનિસ્ટોના અડામાં જ ભરવાની હિંમત કરી એ એની મહત્વાકાંક્ષાનું સ્પષ્ટ છે.

છેલ્લી સાર્વજનિક ચૂંટણી દરમિયાન જનસંઘે સારો એવો વિક્રમ સાધ્યો હતો. કેટલાક રાજ્યોની સંયુક્ત મેરથા-સરકારોમાં તે મુખ્ય પક્ષ તરીકે સત્તાવદ્ બની શક્યો છે. પણ હવે એની મહત્વાકાંક્ષા આખા જનતાની 'ખાસ પાટી' બનવાની જાગી છે. એટલું જ નહિ પણ એક બાજુ તે કોંગ્રેસનો અને બીજા બાજુ કમ્યુનિસ્ટોનો વિકલ્પ બનવાની આકાંક્ષા પણ સેવતો થયો છે.

અશ્વત્થ, આ માટે પોતાનો શાપકલ્પ કરવો આવશ્યક છે એમ પણ તે જાણે છે. અને આ વખતે તેણે દક્ષિણ ભારતમાં પ્રયાણ આદર્યું તે જ એની એ દિશાની સક્રિયતાની એંધાણી છે.

કેરળ જૂનિ ઉદામ કમ્યુનિસ્ટો અને સર્વ સાધારણતઃ ઉદામ પક્ષોની જૂનિ હોઈને ત્યાંની સુસિદ્ધિ મધ્યમવર્ગીં હિંદુ પ્રજાને છતી લેવા માટે તેણે પ્રતિ-શીલ અને લોકશાહી મહોડું ધારણ કરતું જ રહ્યું ! ઉપરાંત આ પ્રદેશ મુસ્લિમ લીગનો પણ અડ્ડો ગણાતો હોઈને તેણે તેની સામેની જોહાદમાં બિનકોમી રાષ્ટ્રીય મહોડું પણ ધારણ કરવું રહ્યું !

અધિવેશનમાં થયેલી ચર્ચાઓ તથા તેના નિષ્કર્ષો આ દિશાનો તેનો પ્રવાસ ચીંધે છે. મુસ્લિમ અડામાં જઈને તેણે મુસ્લિમોને જ લીગ હાડીને બીજા કોઈ પણ 'રાષ્ટ્રીય લોકશાહી' પક્ષમાં જોડાઈ જવાની સલાહ આપી છે અને 'કમ્યુનિસ્ટ પક્ષ તેના સાચા અર્થમાં નથી રાષ્ટ્રીય અને નથી લોકશાહી' એવો ફાટ પાડીને તેની સામે પણ જોહાદ આદરી છે.

આ અધિવેશનમાં નિવૃત્ત થતા પ્રમુખ શ્રી બલરાજ મથે કે પ્રમાણમાં 'જૂની નીતિ' ઉપર એક આપેલો છે તો નવા ચૂંટાયેલા પ્રમુખ શ્રી દીનદયાલ ઉપાધ્યાય નવી નીતિ પર લક્ષ કેન્દ્રિત કર્યું છે એવો ભાસ થાય છે. — બંને પ્રવાહો એક સાથે વહેતા જણાય છે.

અધિવેશનમાં વિદેશનીતિ ઉપર જે ઠરાવ થયો એમાં એક બાજુ, કમ્યુનિસ્ટો અને મુસ્લિમ મંત્રીગણ બંનેની નીતિને પરસ્પર નિષાવાળી જાહેર કરી છે. બીજા બાજુ, અમેરિકાની તત્ત્વીય વગાડવાર તરીકેની પોતાની ડાખ તેણે જાંસવા માડી છે. ડા. ત. વિએટનામ અંગેની અમેરિકન નીતિને ટેકો આપનારા સુધારો જાડી ગયો ! અને ભારતની આંતરરાષ્ટ્રીય નીતિ તદ્દન સ્વતંત્ર હોવાનો નિષ્કર્ષ સ્વીકારાયો વધુમાં, તેણે તિબેટ, સિન્કિયાન્ગ દ. મેન્ચોલીઆ તથા દક્ષિણભારતની ચીની સામ્રાજ્યવાદ સામેના ઓદોહાલોને સમર્થન આપ્યું છે ઉપરાંત, 'પેકિંગ' ને બદલે 'તાઈવાન'ની સિદ્ધાસ કરીને તેણે અમેરિકા સાથેની સંબંધતા સામર્થ્ય પણ લીધી છે. પરંતુ, ભારતના સંસ્કૃતિ માટે ભારતે પોતાની અલ્પનાકાત જીવી રંવાની અને બીજા કોઈ પણ દેશ ઉપર આધાર ન રાખવાની નીતિ ઉપર આ પક્ષ મુસ્તાક રહ્યો છે.

આમ, જનસંઘની વિદેશનીતિ સ્વતંત્ર અને સમગ્ર હોવાનો દેખાવ કરી ચક્રી છે.

જનસંઘની આર્થિક નીતિ પણ નવા વળાંકે મૂકવે છે. તેના આર્થિક પ્રસ્તાવમાં 'સાનિંગ' (આયોજન) નો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે, અને તેને સાચું લોકશાહી સ્વરૂપ આપવા તથા યોગ્ય રીતે સુધારવા ઉપર ભાર દેવાયો છે. વળી, 'સામાજિક ન્યાય' ઉપર લક્ષ પડે-વવાનો તેનો આગ્રહ પણ વરતાય છે ખાસ કરીને, મધ્યમવર્ગીં નોકરીઆતોને વધતી જતી મોંઘવારીનું પૂર્ણ

* તાજેતરમાં તેમનું અવસાન થયા પછી નવા પ્રમુખ તરીકે શ્રી. બાળખેલીની વસ્ટી ધઈ છે.

વળતર મળે એ ઉપર તેણે લાર મૂક્યો છે. પરંતુ બેન્કોના રાષ્ટ્રીયકરણને બિનઉપયોગી, બિનવ્યવહારુ તરીકે ઓળખાવેલ છે. છતાં આ અધિવેશનમાં રાષ્ટ્રીયકરણનો સ્વીકાર કરવા સચવતો મુદ્દારો આપ્યો હતો, તે હકીકત તેની અંદરના ઉદામ પ્રવાહોની ઝાંખી કરાવે છે. જોકે, ખેતી વિષયક કસવમાં હંભરદારીની અને સરકારી ફરજિયાત ખરીદીનીતરી ટીકા કરવામાં આવી છે.

રાજકારણના ક્ષેત્રે બગાળ અને કેરળમાંની કમ્યુનિસ્ટોની નીતિરીતિ ઉપર ખાસા પ્રહાર કરવામાં આવ્યા છે. પરંતુ, એકંદરે હરિયાણા, પંજાબ અને બંગાળના મામલામાં તેણે કેન્દ્ર સરકાર ઉપર જ વધુ હોવાયોયલ્ય કહ્યું છે. બંગાળમાં કેન્દ્રની ડખલ જણીને ત્યાંની સરકારની બરતરદીને કારણે 'કમ્યુનિસ્ટોને જ પોતાના યુના હુપાવવાની તક મળી છે' એવી હલીલ આગળ ધરી છે.

એકંદરે, રાજકીય ક્ષેત્રે, કેમ જાણે, અવકાશ (વેક્યુમ) પડી રહ્યો હોય અને એ પૂરવાની શુભવશ એકમાત્ર જનસંઘમાં જ હોય એવો હુકાર પણ આ અધિવેશનમાં વારંવાર સંભાળતો રહ્યો છે. બંગાળ અને કેરળની પ્રજા કેઝિસથી શાહીને, કમ્યુનિષ્ટોથી શાહીને જનસંઘ તરફ વળશે એવી આશા સાથે, જનસંઘને 'લોકશાહી અને સામાજિક ન્યાયમાં શ્રદ્ધા ધરાવનારી બિનકોમી રાષ્ટ્રીય આમસરથા (આસપાટી)' તરીકે વિકસાવવાના તેના ટોડ પ્રગટ થયા છે.

તેની આ અભિધાયાનો પડ્યો શિવસેનાને તેણે રાષ્ટ્રીય એકાત્મતાની દૃષ્ટિએ, ખતરનાક ગણાવેલ છે તેમાં હોયો છે. અને, એથીય વધુ તો, આજ મુધીની કદર ભાપાનીતિમાં પણ થયેલો ફેરફાર ઘણો મુયક છે. તેણે હિંદીને બળજબરીથી લાદવા સામે ચેતવણી ઉચ્ચારી છે; અને જયપ્રકાશ નારાયણના રહે "બાપક જનમત" કેળવવા ઉપર લાર મૂક્યો છે. વળી, કેન્દ્રની નોકરીઓની ખરીદાના માધ્યમ તરીકે પ્રાદેશિક ભાષાઓનું સ્થાન સ્વીકાર્યું છે; ઉપરાંત, નોકરીનિયુક્તિ માટે હિંદી વા અંગ્રેજ હોવાનું પણ તેણે સ્વીકાર્યું છે.

આ બધું જોતાં, જનસંઘનું આ અધિવેશન રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ એક ઐતિહાસિક વર્ણાકતું મુયક તો છે જ. આનો અર્થ એવો નથી કે તેનું કોમવાદી રૂપ સર્વથા અદસ્ત થયું છે. એનો પાપો તો હજી એ જ છે. તેણે કાશ્મિર, પાકિસ્તાન અને શેખ અબ્દુલ્લા અંગેની કેન્દ્ર સરકારની નીતિને 'એપીક્રમેન્ટની' નીતિ તરીકે નિંદીને તેનું મૂળ વક્ષણ બરી રાખ્યું છે.

વળી, બીજા સૌ પક્ષોની જેમ, જનસંઘે પણ બંગાળની બાજતમાં સાચું અને મુદ્દ લોકશાહી વક્ષણ અખત્યાર કરવાને બદલે, કેન્દ્ર સરકાર અને કેઝિસને મથે જગ્યાદારી એકાદીને 'કેઝિસદેવ'ની આધિબી નીતિમાં જોડાઈ જઈને, સસ્તી લોકપ્રિયતા ખાદી જવાનો તકવાદ સાધ્યો છે.

લોગીલાલ ગાંધી

*

મેદાન

આગળ જવાયેલા એક લાંબા અપરિચિત મેદાનમાં હેટલાક અબપયા બહેરા જીભી આવે છે; અને એજીભનના પગાડાઓને કાખતા ધીરે ધીરે ઓગળી જાય છે.

સહુની વચ્ચે એક અમક્ષતાજ ઊગે છે,

૩૪ : વિશ્વમાનવ.

હું અને ઓળખું એ પહેલાં તો એ બાવળના જંગલમાં ખોવાઈ જાય છે. રેતી નીચે એક અનામ નદી યરયરે છે. ઓહ, હું કોઈને ઓળખતો નથી અને લાગે છે કે મેદાન ધીરે ધીરે મારામાં પ્રવેશીને ફળી ગયું છે.

શમદરશ મિત્ર

આધુનિક વૈદકશાસ્ત્ર અને ભાવાત્મક ઐક્ય

પ્રશ્ન : આધુનિક તત્ત્વજ્ઞી શાસ્ત્રનાં મૂળ પશ્ચિમમાં છે. ભારતની ધરતી ઉપર તે નવપદ્મવિત પશુ થયું નથી. તત્ત્વજ્ઞની સમગ્ર કળાવણી અગ્રેજીમાં હોઈને તેનાં રીતભાત. પોષાક અને ભાષા પશ્ચિમી છે. ભારતીય લોકો સાથે ભાવાત્મક એકતા સાધવામાં આ બધું આડે નથી આવતું ?

ડૉ. સી. દા. આંબેઝાંવકર :

વૈદકશાસ્ત્ર હું અગ્રેજીમાં ભણ્યો. વિજ્ઞાનમાં ઈંગ્લેન્ડ વિશ્વયુદ્ધ પહેલાંના તે દિવસો હતા. ક્વિન્ટિલ સંજ્ઞા ઉપર સરજ આધારતો નહોતો એટલું જ નહીં પણ તે આધારો (તે પણ દુર્લભ સમયમાં !) એમ મનાતું નહોતું ! ક્વિન્ટિલના સંપૂર્ણ જાણેજલાલીના તે દિવસો હતા. સારી શ્રેણીમાં પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થવું હોય તો અગ્રેજી ઉપર પ્રભુત્વ તો હોવું જ જોઈએ. જોડણી, ઉચ્ચારો, યોગ્ય શબ્દપ્રયોગો, સાંપ્રત્યયિક શૈલી વગેરે તરફ વિશેષ ધ્યાન આપાતું. પરિણામ એ આવ્યું કે અગ્રેજી ભાષામાં વિચાર કરવાની ટેવ પડી. ધંધામાં પડ્યા પછી દૈનિકીએ સમગ્ર પાડ્યા ધણીખરા વિચારોનું ભાષાંતર તાત્કાલિક કરવું પડે. હું એમ માનનારો ખરો કે ભાવાત્મક ઐક્ય સમાન ભાષા વગર સાધી ન શકાય, એટલે શરૂઆતમાં તો યુગીયનોનો પાર નહોતો. આજે પણ જો મારે મારા કિયવ કિમેન્સનું હોય તો અગ્રેજી ભાષાને શરૂએ જવું પડે. આ તો મારે કેમિયન માંડવાની છે, નહીં કે મેડિસિનના એકાદ ભાગ ઉપર પ્રત્યક્ષ, - એટલે યુગદાતી ભાષામાં ફાવશે એમ ધારીને માન-ભાષાના ખેળાના મત્તક જૂડું છું.

પ્રથમ સત્તા એ છે કે વૈદકીય શાસ્ત્ર કે કોઈ પણ શાસ્ત્ર - કેમિસ્ટ્રી, ફીઝિક્સ, જિયોલોજી, જોટની વગેરે હોય તેનો ભાવાત્મક એક્ય સાથે સંબંધ ખરો ? ક્યાં શાસ્ત્રોએ ભાવાત્મક એક્ય સાધ્યું કે સાધવાનો અર્થ પ્રયત્ન કર્યો ? પછી બને તે આધુનિક પ્રગતિવાળું હોય કે ન હોય શાસ્ત્રની પ્રગતિ એટલે વિચારની પ્રગતિ

- વિચારોનો વિકાસ નહીં, કે વિકારોનો - આ પ્રગતિનો સંબંધ આવે શુદ્ધિ સાથે, મન, ભાવના વિ. સાથે નહીં. હાલના વિજ્ઞાનયુગમાં શાસ્ત્રની ઝડપભેર આગળ વધતી પ્રગતિ આપણે નિહાળી રહ્યા છીએ. મેઈન રીએક્શનથી તે આગેફૂચ કરી રહી છે તે જોવા અને અનુભવવા આપણે ભાગ્યશાળી થયા છીએ - વીસ વર્ષો પહેલાં જે રોન્ટજનિયમ ૯૦ તું નામ નિશાન સુરખું નહોતું તેના જેવો ભવંકર વિનાશક પદાર્થ નથી એ આપણે જાણ્યું તેમ જ પેનિસિલિન કે જે પહેલાં “ વાન્ડર ફ્રગ ” તારીએ વાજતું ગાજતું આવ્યું તેને ‘ડેન્જર ફ્રગ’ ગણાતાં આપણે જોયું. એવા સેંકડો દાખલાઓ ટાંકી શકાય. એટલે સુધી શાસ્ત્રની પ્રગતિ ઘર્ષ કે મહાન લેખકો પોકારી બેઠ્યા, “ બસ, હવે આ શાસ્ત્રીય પ્રગતિ શેકો.” બલે એમ આપણે પણ કહીએ - પણ તે શક્ય છે ખરું ? વિજ્ઞાનની પ્રગતિ તો થતી જ રહેવાની અને આજનું આધુનિક તે આવતી કાલે જૂનું થવાનું - બદલાઈ જવાનું, કદાચ આમૂલ ફેરવાઈ જવાનું. પ્રગતિ એ વિજ્ઞાનનો ધર્મ છે. વિચાર વિના માનવજીવન અસકય અને પ્રગતિ વિના વિજ્ઞાન અસંભવતિ એવા આ પ્રગતિશીલ વિજ્ઞાન સાથે માનવીએ વૈચારિક પ્રગતિ કરી નથી અને તેથી તે આધુનિક વિજ્ઞાન પાછળ બૂમો પાડતો પાડતો ધસકાતો ભય છે. ભવિષ્યમાં જો વૈચારિક પ્રગતિ પૂરઝડે આગે-ફૂચ ન કરે તો વિચાર અને વિકારમાં નિર્બીણ થયેલી ફરકની ખાઈ વધારે ને વધારે પહોળી, જોડી થતી રહેશે અને તેનું પરિણામ શું આવશે તે કોણ કહી શકો ? આધુનિક વૈદકીય પ્રગતિ આવાકારપાત્ર નથી ! હૃદય ઉપરની શસ્ત્રક્રિયાઓ, બનાવટી કિડની, હૃદય, ફેફસાં આદિનું સંશોધન વગેરે માનવીએ હાંસલ કરેલી સિદ્ધિઓનું અનિમ બ્યેલ શું હોઈ શકે ? આરે, વિશ્વસંહારક ગણ્યક્રિતને પણ ન્યારે રોગાનિદાન, કેન્સર જેવા ગંભીર દર્દોના ઉપચાર, લોહી સંશોધન વગેરે માટે વાપરીએ છીએ ત્યારે આ બધી સિદ્ધિઓ માનવીના કદયાણ માટે

નોંધ એ. અપરિણીત છોકરીનું મેન્સીસ બંધ થાય તો લોકો શું બે ધારે ! પણ આંતરિક તપાસ કરતાં કદાચ ગર્ભને બદલે સામાન્ય ગાંઠ પણ હોય. આવી તપાસ ક્યારેક દહીંને ખચાવી પણ લે છે. આમ તપાસથી આંતર વધે છે તેનું નથી પણ એક વખત ખોટી શરમ દૂર થાય, પછી દહીં સાથે નિખાત્ત સંબંધ બંધાય છે. આચાર્ય ભટ્ટ :

આધુનિક પેદકશાસ્ત્રમાં આયુર્વેદનું શું પ્રદાન હોઈ શકે ! નજીકના લવિખમાં એ આપણા દેશને શા લાભ આપી શકે ?

બાપાલાલ વૈદ્ય :

ચરક સહિતામાં સંધાય પરિપદનું વર્ણન આવે છે. આ સંધાય પરિપદમાં ભાગ લેતાં અને અનનક થાય છે.

કોઈ પણ વર્ગ પોતાને વૈજ્ઞાનિક કહેવાયવતો હોય પણ પોતે સામાજિક ધર્મ શરતો ન હોય તો જરૂર કંઈક ખૂટે છે. આજનું મેડિકલ સાયંસ સામાજિક નથી. એણે મળના બધકારા સાથે ભળવું નોંધ્યું, એ ડોક્ટર્સ કરી શક્યા નથી. આધુનિક મેડિસિન દોહસો વર્ષ પછી પણ વિશ્વાયતી થી કહેવાય છે. એ જ્યાંથી આવ્યું છે ત્યાંથી બધાં અપદક્ષણો લેતું આવ્યું છે. એને આપણા ગરીબો સાથે પણ લેવાદેવા નથી. ઘણા ડોક્ટરોએ કહ્યું કે આયુર્વેદ અશાસ્ત્રીય છે. આયુર્વેદનો અભ્યાસ કર્યા વિના આમ કહેવું એ વધણું વૈજ્ઞાનિક નથી.

ડોક્ટરોને આયુર્વેદની વાત-પિત્ત-કફની પદ્ધતિ ગમતી નથી. એને એ પોતાની પરિભાષામાં દાખલ કરી શક્યા નથી, એક પરદેશી વિદ્વાનનો અભિપ્રાય છે કે હિન્દુસ્તાનમાં જે આધુનિક મેડિસિન છે એ હિન્દુસ્તાન માટે નથી. થેરેપી દવાઓનાં કળાટ ભરવાં છે. આ જ વિજ્ઞાન હોય તો એમાં અને કેકરીમાં ફેર શો ?

વ્યવહારનો પણ ભેદ છે. એક મિત્રે કહેલું : નિરોગી-માં આહાર પ્રિરિક્ષણ નથી લખતા, આયુર્વેદ સરતી દવાઓથી અસાધ્ય રોગ મટાડે છે.

ડૉ. હરિભક્તિ :

એ વૈદ્યો ક્યા હતા એ બોધને એમના ત્રાસથી જ ચરકે વૈદ્યોની વ્યાખ્યા આપી છે.

ડૉ. પરીખ :

આયુર્વેદના ઇલાજથી બમડેરા કેસોના દાખલો. અગ્રેય આપી શકીએ, ઘણા કેસ અને સુધાર્યા છે, કોઈ પણ પથી જવા દો, જે મનુષ્યને ઉપયોગી હોય એનો વિચાર કરો.

બાપાલાલ :

હું કોઈ પણ જ્ઞાનનો વિરોધી નથી. ઇમજનીસી લાગે તો હું પણ વિશ્વાસ લઉં, એવોપધીની ઝડપી સારવાર માટે અને જ્ઞાન છે, મારે એટલું જ કહેવાનું છે કે આયુર્વેદનો જરૂરી લાભ લેવાય, એને અવગણવામાં ન આવે.

આચાર્ય ભટ્ટ :

આપણે અહીં જે ભિન્નભીખી છીએ એમને તો ડોક્ટરો-વૈદ્યોથી વેળા રહેવામાં જ રસ હોય. પણ છેવટે જે ખર્ચાળ દર્શી તેય જે અનિવાર્ય દર્શી તો એની પાસે જઈશું. નિદાનમાં વિશ્લેષ થાય છે. પણ આ રોગ નથી, આ રોગ નથી, બીજાં છે એ જાણીને આનાથી તો નહિ મરું એટલી ખાતરી તો થાય છે ને ! જીમિત્તત્રતેય કંઈક વજૂદ છે. જાને માગે જળવા નોંધ્યું-સુધિ અને જીમિં ગેહના.

દેશ નામની વસ્તુ ફરતી આવે છે, ગાંધારની દવા એ આજે ભારતની દવા નહીં કહેવાય.

જન્મ્યો છે ત્યાંની ભાષામાં છે એટલું તો શીખે, પછી એને પરદેશની ભાષામાં છે એવું જ્ઞાન એ ભાષામાં આપીશું.

જર્મન લોગિક, ઇંગ્લીશ લોગિક એવું નથી, લોગિક છે. બસ, તો આયુર્વેદ કે તે કે પેલી પધી - એ બધાં મેડિકલ સાયંસ છે. બેદભારનો લાવ જન્મે છે, કંઠી બંધાય છે, એટલું દેખાય છે. વૈજ્ઞાનિક વક્ષણ સ્વેળ-કાળની સીમાઓમાં નહીં બંધાય.

With Best Compliments of :

Ask for

NEW SWADESHI FABRICS

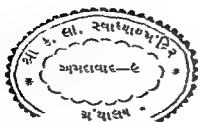
ATTRACTIVE DESIGNS & COLOURS

**THE NEW SWADESHI MILLS
OF AHMEDABAD LTD.**

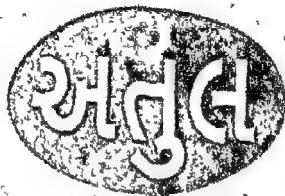
NARODA ROAD, AHMEDABAD.

વિશ્વકાવ્ય

૮૭ ભારતની રાજકીય સંક્રાન્તિ
માર્ચ ૧૯૬૮

અભિનંદન

ପ୍ରଥମ

ଅନୁଜ

ଅନୁଜ

સંપાદકમંડળ
ભોગીલાલ ગાંધી (મુખ્ય)
વિમલ શાહ (સહ)
સ્વપીર ચૌધરી (સહ)
પ્રકાશ શાહ (સહ)

વિશ્વવ્યાપક

૮૭

માર્ચ ૧૯૬૮

વિશ્વમાનવ દર માસની ૨૬મી તારીખે
પ્રસિદ્ધ થાય છે.

એક અંકનો એક રૂપિયો
વાર્ષિક લઘાજમ દસ રૂપિયા
પરદેશમાં ૨૦ શિલિંગ

બધા પ્રતિષ્ઠિત પ્રકાશકોને ત્યાં
લઘાજમ ભરી ચકાસ છે.

ફા. ૧૦૫/ ભરીને રેખાના
શર લેનારને વિશ્વમાનવ કોટ
માફકલવામાં આવે છે.

લેખકોને પુરસ્કાર આપવામાં આવે
છે. લેખોમાંના અભિપ્રાયો માટે
લેખકો જ જવાબદાર.

સંપાદકીય પત્રવ્યવહાર
ભોગીલાલ ગાંધી,
રામજી મંદિર પોળ, વડોદરા

વ્યવસ્થા અંગે પત્રવ્યવહાર
રેખા કોઓપરેટિવ પ્રિન્ટિંગ એન્ડ
પબ્લિશિંગ સોસાયટી, દોમાવન,
પાલઢી, અમદાવાદ-૭

મુદ્રણ-સ્થાન
ચંદ્રિકા પ્રિન્ટરી, મિરજાપુર રોડ,
અમદાવાદ-૧

મુદ્રક-પ્રકાશક-આલિષ્ટ —
બકુલ ત્રિપાઠી, મેનેજિંગ ડિરેક્ટર,
રેખા કો. પ્રિ. એન્ડ પ. સોસાયટી,
પાલઢી, અમદાવાદ-૭

કવિતા

જલ પ્રપાકાન્ત મણિપાર ૨

રીસેસ પૂરી થતાં ચોસે મેકવાન ૨

પરિસ્વાદ : ભારતની રાજકીય સંક્રાન્તિ

પ્રથા-પરિવર્તન : પરિવર્તો અને પ્રશ્નો ઇતિહાસ ડી. દેવાઈ

૩ | બિન-કોંગ્રેસવાદ ન્યાતિ ૩. પટેલ ૯ | ધુવીકરણની

દિશામાં પ્રકાશ ન. શાહ ૧૪ | ચર્ચા : પ્રવીણ ન. શેઠ, ભોગીલાલ

ગાંધી, પ્રબોધ ચોકસી, નીરુલાઈ દેસાઈ, દેવવ્રત પાઠક, ઉત્સવ

પરીખ (સંચાલક)

વાર્તા

જૂઠ ભૂપેશ અધ્વયુ ૨૫

લેખ

આત્મ-સંવેદન સ્વેતલાના આલિયુચેવા અનુ : સરસ્વા જગમોહન

૨૯ | સાંપ્રત ભારતમાં રાષ્ટ્રવાદ અને ઉપરાષ્ટ્રવાદ વી. વી.

રમણમૂર્તિ, અનુ : હસમુખ પંડ્યા ૩૬ | મુંદરમની વાર્તાકક્ષા

નક્ષિત રાવળ ૪૧

આદ્યમુદ્રત

મારી કુનિયા (૧૮) રનેહરસિં ૫૧

નૂતનવિમર્શ

કચ્છનો સુકાદો : કાકારનો આવેશ ભોગીલાલ ગાંધી પાંઠ

ચાચી દિશાના અલિકમ ભોગીલાલ ગાંધી ૬૦ | વિશ્વાધક

વિચારકની વિશ્વ પ્રકાશ ન. શાહ ૬૦ | રાષ્ટ્રીય બજેટ અને

આર્થિક પુનરુત્થાન કોકરે મિત્લી ૬૩

મુખપૃષ્ઠ : મુંદરમ : એકસહી વર્ષગાંઠ નિમિત્તે અભિનંદન :

મારે સ્થિર કરવું છે
મારું જલ
(જે બિલરાતા દૂધની જેમ જલકાઈ જાય છે)
આકાશની જેમ.

મારા જલમાં
એકવાર આકાશ ધૂળકી મારે ને
તો! મારું જલ એસી જાય...
મારા બિલરાતા જલને મારે
હાથીના મુખમાં દહ થયેલા
દંતુશળની જેમ સ્થિર કરવું છે.

ઠોઠવાર એસી જાય મારું જલ
જમેલા દહીં જેવું—
(નહીં ગોપી, નહીં મટકી
ઠોથુ એને ઝેર છે ?)
ધનધોર રાતે ત્યારે
ખોડંગાતા
મેઘ મેઘ
રસ્તા ઉપર ધૂળમાં
ઠોઈ તરકરની જેમ તેને લાઈ જાય
વધા વધા—

આવા તૂટેલા તારાઓને કારણે
આકાશ પાણુ વેરણુકરણુ થઈ જાય છે.
પગના વાઢિયાની જેમ મારું જલ
ફાટી ગયું છે.

મારા જલમાં તો મારું રક્ત છે !
અને પ્રત્યેકના રક્તમાં.....
મારે સ્થિર કરવું છે
મારું જલ
ઊંઘી ગયેલા
આકાશની જેમ.

રીસેસ પૂરી થતાં

દરિયાનું જલ મેઘનમાં
મારે તરફ યોગાયું.
એની આદક વાસ પીને
લહેરાય પવનનાં પગલાં
મારી આંખો સામેના વિશાળ પટ પર
ત્યારે
જલજલી ઊઠે છે એકાંતનાં જલ.

લાય છે કે
મારે અંગે અંગે દેવું બાપ્યું ધાસ !
ત્યાં જ ફૂટે છે સમયના ઠકરાના
કાંટા !

હું વીધાઈ જાઉં છું
લાલ લાલ
ગલગલોરની જગ્યામાં—

પ્રિયકાન્ત મણિયાર

ચોસેફ મેકવાન

ભારતની રાજકીય સંક્રાન્તિ

પ્રથાપરિવર્તન : પરિબળો અને પ્રશ્નો

કીર્તિદેવ ડી. દેસાઈ

દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ પછીના ગાળામાં રાજકારણને સમજવા અને મૂલ્યવાના હેતુથી રાજ્યશાસ્ત્રમાં વિવિધ સૈદ્ધાન્તિક ઉન્નયો પ્રગટ્યા છે. માત્ર ઔપચારિક અને કાનૂની કારવારોને બદલે એક જીવંત પ્રક્રિયા તરીકે રાજકારણને નિહાળવાનું વલણ ભેર પકડતું જાય છે. વિવિધ જૂથો વચ્ચે રાજકીય સત્તા કે રાજકીય અસર મેળવવા માટે થતી સ્પર્ધા એ રાજકારણનું હાર્દ છે. આ દૃષ્ટિએ ભારતીય રાજકારણમાં બે તરફના મુખ્ય ભાગ ભજવે છે : (૧) સમાજમાં વિવિધ જૂથોના વર્ણ-તા-એકા સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય સામર્થ્યને કારણે રચાતું સમાજનું અતિસ્તરિત (highly structured) સત્તા-માળખું (૨) આ સત્તા-માળખાના જુદા જુદા સ્તરોએ કામ કરતાં વિવિધ જૂથો વચ્ચેના આંતરસંબંધો. આમ સમાજનું સત્તા-માળખું અને તેમાં આકાર લેતા આંતરસંબંધો એ રાજકારણમાં બે પાસાંઓ છે. પ્રથમનું સ્વરૂપ તાંત્રિક (structural) છે, તો બીજાનું પ્રક્રિયાત્મક (processual) છે. કોઈ પણ સમાજમાં રચાતાં આવા સત્તા-માળખાં અને આંતરસંબંધોની મૂળ-બૃત્ત અને સ્થિર ભાતો (patterns)ને રાજકીય પ્રથા (political system) કહેવામાં આવે છે.

કોઈ પણ રાજકીય પ્રથાની આમલી એવી સૃષ્ટિ હોય છે અને તેનું આગતું એવું વ્યક્તિત્વ હોય છે. તેમને પોતાનાં જુદાં જુદાં સત્તા-માળખાંઓ, કાર્યરીતિઓ, તથા શૈલીઓ હોય છે. રાજકીય પ્રથાના અભ્યાસ માટે બે મુખ્ય ધ્યાન-કેન્દ્રો (focal points) વિકસ્યા છે : (૧) પ્રથાનું પરિચાલન (system-operation) અને (૨) પ્રથાનું પરિવર્તન (system-change). આમ પ્રથા-પરિચાલન અને પ્રથા-પરિવર્તન એ રાજકારણનાં બે પાસાંઓ છે. એકમાં પ્રથાના રાજ્યરોજના કામની

ભાવો અને પ્રક્રિયાઓ પર ધ્યાન આપવામાં આવે છે; તો બીજામાં પરિવર્તનનાં પરિબળો અને પ્રક્રિયાઓ પર ધ્યાન આપવામાં આવે છે. આમ પ્રથા-પરિચાલન અને પ્રથા-પરિવર્તન એ રાજકીય જીવન અને રાજકીય વિકાસનાં બે અવિભાજ્ય પાસાંઓ છે.

*

ચોથી ચૂંટણીએ ભારતમાં સર્વોચ્ચ રાજકીય સંક્રાન્તિ એ આ રીતે ભારતીય પ્રથા-પરિવર્તનનો પ્રશ્ન છે. દરેક દેશના રાજકારણમાં એવી ધડી આવે છે કે જ્યારે વર્તમાન રાજકીય પ્રથા ભાંગી પડે છે અને તેને સ્થાને નવી રાજકીય પ્રથા ધારી પડે છે. ભારત અત્યારે આવા સંક્રાન્તિકાળમાંથી પસાર થઈ રહ્યું છે. સ્વાતંત્ર્યોત્તર યુગના બે દાયકાઓ સુધી ભારતના રાજકારણને સ્થિરતા અને દિશાલાન આપનાર એક પક્ષ-પ્રભાવપ્રધાન ભાંગી રહી છે. હેઠ્ઠા બે દાયકાથી ભારતનું રાજકારણ કેન્દ્રિયતા એકચક્રી પ્રભાવની આજુબાજુ રચાતું હતું; કેન્દ્રિય-પ્રભાવના આવા એકાધિપત્યનો અંત આવી રહ્યો છે.

આમ ૧૯૬૭ની સામાન્ય ચૂંટણી ભારતના રાજકારણના વિકાસમાં નિર્ણાયક જળધાગ બની રહી છે. જાણે કે એક પક્ષ-પ્રભાવપ્રધાન યુગ આખો રહ્યો છે અને નવો યુગ જન્મ લેવા માટે મથામણ કરી રહ્યો છે.

૧. એક પક્ષ-પ્રભાવપ્રધાન વધુ વિગતવાર અર્થ માટે જુઓ

(a) W. H. morris-Jones: "Parliament and Dominant party : Indian Experience" *Parliamentary Affairs* Vol. 17, No. 3 (summer, 1964)

(b) Rajni Kothari: "The congress system in India" *Asian Survey*, Vol. IV, No. 12 (December, 1964)

ભારતનું રાજકારણ હવે કેમિસના રાજકારણનો પર્વાય નહીં બની રહે અમાર સુધી રાજ કરવાની, વિરોધ કરવાની અને સરકાર બદલવાની મુખ્ય રાજકીય પ્રક્રિયાઓ કેમિસની અંદર ને બહાર જ આધાર લેતી હતી; પરંતુ હવે આ પ્રક્રિયાઓ એક પક્ષનાં આંતરિક જૂથો વચ્ચે નહીં પણ જુદા જુદા પક્ષો વચ્ચે આધાર લેશે. રાજકીય સ્પર્ધા હવે માત્ર અંતર-પક્ષીય (intra-party) પ્રક્રિયા નહીં બની રહે, પરંતુ વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં આંતરપક્ષીય (inter party) પ્રક્રિયા થતી જશે. એ સ્પષ્ટ છે કે ભારતનું રાજકારણ વધુ સ્પર્ધાત્મક પ્રમાણે પ્રચલિત કરી રહ્યું છે, માત્ર ભાવિ સ્પર્ધાત્મક રાજકીય પ્રધાની શક્ય હોતો અને આશયો દરમિયાન ધૂધર્ગા અને અસ્પષ્ટ છે.

ભારતની આ રાજકીય સંક્રાન્તિ વર્તમાન રાજકીય પ્રધાનાં વ્યાપક અને મુળમૂળ પરિવર્તન લાવી રહી છે. આ રાજકીય સંક્રાન્તિ કે પ્રધાન-પરિવર્તનનું સ્વરૂપ તપાસવાનો, તેની પાછળ કામ કરનાં પરિણામો શ્રદ્ધાવાનો અને તેનાથી ઊભા થતા પ્રશ્નોને સમજવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે. આ દૃષ્ટિથી વર્તમાન રાજકીય સંક્રાન્તિનું વિશ્લેષણ કરવું જોઈએ તેનાં આદર મુખ્ય પાસાંઓ તપાસવા રહ્યાં: (૧) કેમિસ પ્રધાનો વિષયને પાછળ કામ કરનાં પરિણામો (૨) કેમિસ પ્રધાનો વિષયની દ્રષ્ટી તરારીય (૩) વર્તમાન રાજકીય સંક્રાન્તિનું સ્વરૂપ (૪) વર્તમાન રાજકીય સંક્રાન્તિને કારણે ઊભા થતા પ્રશ્નો. પ્રધાનપરિવર્તનનાં આ આદર પાસાંઓને અનુક્રમે વિગતવાર તપાસવાનો અગત્ય હવે પડ્યો અહીં કરવામાં આવ્યો છે.

કેમિસ પ્રધાનો વિષય રાષ્ટ્રીય મુક્તિ સંગ્રામનાં સાહજિક અનુસંધાન રૂપે થયો રાષ્ટ્રીય નવનિર્માણ અને મુક્તિ સંગ્રામનાં આદરમુખ્ય અને અવધારી તરીકે કેમિસ એક રાષ્ટ્રીય મંત્ર બની રહી. કેમિસ પ્રધાનો એ મુખ્ય તત્ત્વો હતાં: (૧) લોકનગરનાં કેમિસનું રાષ્ટ્ર સાથે તાદાત્મ્ય અને એક માત્ર પક્ષ તરીકે તેને એકલો વ્યાપક લોક-સ્વીકૃતિ (legitimacy) (૨) નીતિ અને કાયદાકીય બાબતમાં રાષ્ટ્રનાં વિવિધ વર્ગો અને જૂથો વચ્ચે સંધાયલી સર્વસંમતિના વાદ્ય તરીકે વિરોધ કેમિસનું સ્વરૂપ. આમ સંસ્થાકીય લોક-સ્વીકૃતિ (ins-

titutional legitimacy) અને રીદાન્તિક સર્વસંમતિ (ideological consensus) એ બે કેમિસ પ્રધાનો આધાર સ્થંભો હતા.

આમ બે કાયદાકીય કેમિસ ભારતના રાજકારણને સંસ્થાકીય માળખું અને કાયદાકીય સર્વસંમતિ આપ્યાં. આમ તાત્કાલિક વિષયતા અને રીદાન્તિક વિદ્યાભાન એ ભારતના રાજકારણને કેમિસ આપેલાં નોંધપાત્ર પ્રદાનો છે.

આમ જનાં કેમિસ પ્રધા ભારતીય રાજકારણમાં એક નવનિર્માણ તબક્કો જ બની રહી; કાંત્રી ગાળાની દૃષ્ટિએ પેલાનું સંલગ્ન સ્થાપનામાં કેમિસ પ્રધા નિષ્કળ નીવડી. કેમિસની આ નિષ્કળતા પાછળનાં કારણો તપાસીએ તો કારણ છે કે કેમિસ પ્રધાનું આ વિષયનું કંઈક અંશે અનિવાર્ય બની ગયું હતું. એની પાછળ કાંત્રી પરિબલો આકરિષક કરતાં મુળમૂળ વધુ હતાં.

કેમિસ રાષ્ટ્રીય સર્વસંમતિ સાધવા માટે તથા આવી સર્વસંમતિ દ્વારા રાષ્ટ્રીય પંચર અને એકીકરણ કરવા માટે રિકસાવેલી પ્રધાનો ધણી અવ્યવસ્થા થયા છે; વધુમાં આવા વિરોધોના સંદર્ભમાં આ પ્રધાનો વિષયનું પાછળનાં પરિણામો પણ અવ્યવસ્થા થયા છે.^૧ આવા અવ્યવસ્થાઓથી ઉપસના કેમિસ પ્રધાનો વિષયને માટેનાં પરિણામો દ્રષ્ટિમાં નોંધવાથી વધુ કંઈ વર્તમાન સેખની કદ-અર્થાત્માં શક્ય નથી.

પ્રથમ કેમિસ પ્રધાનો સંજ્ઞા પ્રમાણે અમુક પ્રકારની તેનાગીરી અનિવાર્ય હતી. કેમિસ પ્રધાનો સર્વસંમતિ અને જુદવાદી રાજકારણની સેધના સંદર્ભમાં ઉચ્ચ નૈતિક પ્રતિભા, અનંત સમજનશક્તિ અને માન મુકાવે એવી નિર્બાજ સજ્જતાઓ અનિવાર્ય જરૂરી હતી. સ્પર્ધાને કાંત્રી અને સર્વસંમતિને ઉપસાવે એવા અનિર્ણય વગર કેમિસ પ્રધાનો શકે એમ ન હતી. જુદવાદી સ્પર્ધા એ કેમિસ પ્રધાનો અત્યંત લાગ જરૂર હતી; પરંતુ તેને કેમિસ પ્રધાનો સમાવી રાખવા માટે જુદવાદી પર એવી નેતા-

૨ Ajmal Kadir : "Nation-Making and Consensus: The case of the Indian National Congress" A yet unpublished paper read at International Political Science Association, Brussels (September, 1967).

ગીરી જરૂરી હતી. પરંતુ ચૂંટણીના રાજકારણમાં આનાથી તદ્દન વિરોધી યુગો ધરાવતી વ્યક્તિઓ જ આજળા આવે છે. કેંગ્રેસ પ્રધાની સરળતા માટે અમુક પ્રકારની નેતાગીરીની માંગ અને ચૂંટણીના રાજકારણના સાંદ્રિયક પરિપાક રૂપે તેવી નેતાગીરીનો ઘેરો વિષય એ દ્વિધાની ઝડુણતામાં કેંગ્રેસ પ્રધાના વિષદનના બીજા રહેલાં છે.

બીજા, કેંગ્રેસની લોકસાહનનો મુખ્ય પાયો રાષ્ટ્રીય મુક્તિ ચળવળના ઇતિહાસમાં એણે ભજવેલો ભાગ હતો. આમ કેંગ્રેસની આપક લોક-સ્વીકૃતિ તેના ઐતિહાસિક વારસા (historical legacy) પર આધારિત હતી. પરંતુ સ્વરાજ્ય પછી કેંગ્રેસે વિકાસ અને આયોજન પર વધુ ભાર મૂકવા માંડ્યો. આ ભાવિષ્યદી વિચારધારા (Futuristic ideology) નો પ્રભાવ જેમ જેમ વધતો ગયો, ભૂતકાળની સેવાને બદલે ભાવિ સ્વપ્નને સાકાર કરવાના કેંગ્રેસી પ્રયાસોની કાયદામતા એ લોકોને વશાદારીનો પાયો બનતો ગયો.

ત્રીજા, વધતી સ્પર્ધામકતાના સંદર્ભમાં સર્વસંમતિ માટેનો વધુ પડતો આગ્રહ ધણીને દંભ જ લાગવા માંડ્યો. કેંગ્રેસ પ્રધામાં જૂથવાદી સ્પર્ધા તીવ્રતર બનતી ગઈ; તેની સાથે સંમતિનો બાલ્ય દેખાવ ચાલુ રાખવાના પ્રયત્નો પોકળા અને હારવારપદ બની ગયા. આમ જૂથવાદી સ્પર્ધાની વાસ્તવિકતા અને સર્વસંમતિનાં બાલ્ય સ્વરૂપ વચ્ચેના વધના જતા અતરે નવી પેઢીની ધીરજ તોડી નાંખી રાજકારણના સત્ત્વ અને સ્વરૂપ વચ્ચેના આ વિસંવાદના કોષ્યને ઉકેલવાની કેંગ્રેસની નિષ્ફળતાએ કેંગ્રેસ પ્રધાના વિષદનમાં અમ્મ ભાગ ભજવ્યો છે.

ચોથા, સ્વરાજ મત્યા પછી કેંગ્રેસે સમાજ અને અર્થ-કારણમાં પ્રસ્થાપિત હિતો ને નેતાગીરીને પોતાનામાં ભેળવીને તે દ્વારા મજબૂત થવાની નીતિ અપનાવી આમ કેંગ્રેસમાં “તૈવાર સત્તા-માળખાઓ” ભળી જતાં દૂંઢા ગાળાની દૃષ્ટિએ કેંગ્રેસ મજબૂત બની. પરંતુ “તૈવાર પીકબજો” (ready-made support structures) ને સમાવી લેવાની આ નીતિએ લાંબા ગાળાની દૃષ્ટિએ કેંગ્રેસને નબળી પાડી. આપી પ્રસ્થાપિત હિતોની નેતાગીરીએ કેંગ્રેસ સંસ્થાના કસાયલા અને સિદ્ધાંતનિષ્ઠ કાર્યકરોને બાળુએ હડસેલી મૂક્યા. કેંગ્રેસ સંસ્થાના વશદાર, કસાયેલા અને સિદ્ધાંતનિષ્ઠ કાર્યકરોની આ અવગણના કે અવહેલનાએ કેંગ્રેસનું હૃદ ચૂસ્યું. કેંગ્રેસે

ને પોતાનાં સંસ્થા તરીકેનાં “સ્વંયત્ત પીકબજો” (autonomous support structures) વિકસાવવાનો માર્ગ સ્વીકાર્યો હોત અને પોતાના સંસ્થાનિષ્ઠ કાર્યકરોને બોલે પ્રસ્થાપિત હિતોને આવકારવાની લાલચ રાખી હોત તો તે આ સંસ્થાકીય નબળાઈ નિવારી શકી હોત.

પાંચમું, નીચા સ્તરની પરંતુ બહુસંખ્યક શાંતિઓને પોતાનામાં અપનાવી તે દ્વારા મજબૂત થવાની (Social cooperation of various castes) નીતિ પણ કેંગ્રેસે અપનાવી. બહુસંખ્યક પરંતુ રાજકારણથી અલ્પિત રહેલી શાંતિઓને પોતાનામાં સમાવીને કેંગ્રેસે એક તરફ પોતાનો સામાજિક પાયો વિસ્તાર્યો તો બીજી તરફ ઉપક્ષા વર્ગોના અસતુષ્ટ નેતાઓ તરફથી ભ્રોએ ઘેરો પકકાર કચડી નાખ્યો. આમ યુગરતામાં ફાનિયો, મદારાષ્ટ્રમાં મરદાઓ, મદાસગા બાલબેતરોને રાજકારણમાં પડેલીને કેંગ્રેસે અતિ સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કયું. શાંતિઓના આવા રાજકીયકરણથી દૂંઢા ગાળા માટે કેંગ્રેસને તેમનો એક-દૃષ્ટ્ય ટેકા (monopoly support) મળ્યો; પરંતુ આવા લાલ સ્થાપી નીવડતો નથી.

શાંતિઓના રાજકીયકરણની સાથે સાથે તેમનાં સા-જકીય વિભાજન, સમવાયીકરણ અને સંપ્રદાયીકરણની પ્રક્રિયાઓ પણ શરૂ થાય છે. આ પ્રક્રિયાઓને કારણે શાંતિવાદી વશદારીઓ ભાંગી પડે છે અને શાંતિનાં વિ-ભાજનો તથા વિવિધ શાંતિઓનાં રાજકીય ભેદાણુ સર્જાય છે. આમ કેંગ્રેસની બહુસંખ્યક શાંતિઓનું ઝડપી રાજકીયકરણ કરવાની નીતિ દૂંઢા ગાળામાં લાભદાયક નીવડે છે. પરંતુ લાંબા ગાળાની દૃષ્ટિએ નિર્ણાયક પુરવાર થતી નથી.

છઠ્ઠું, કેંગ્રેસના પ્રભાવની વૃદ્ધિ અને વિસ્તારનું એક કારણ સત્તા અને લાભોની વહેંચણી પણ રહી છે. ઉપક્ષા બે દાયકા સુધી કેંગ્રેસે રાજકારણના સત્તા-તંત્ર અને લાભ-તંત્ર (Patronage-machine) તરીકે ઈન્ટરા-

૩ શાંતિઓનાં રાજકીયકરણ, રાજકીય વિભાજન, સમવાયીકરણ અને સંપ્રદાયીકરણની પ્રક્રિયાઓની વિગતો માટે તથા તેઓ વળેલા અંતર-સંબંધોની સમગ્રજી માટે જુઓ મારો લેખ :

“ભારતીય રાજકારણનું સામાજિક અને આર્થિક નિબંધન વંત્ર” વિદ્યેશભવન (માર્ચ, ૧૯૬૭)

શાહી અસ્તિત્વ મેળવ્યું છે. સત્તા અને લાભોની કુનેહ ભરી વહેંચણી લાંબે ગાળે અસરકારક પુરવાર થતી નથી. વખત જતાં પક્ષની લાભો વહેંચવાની શક્તિ કરતાં લાભોની માંગણીનું પ્રમાણ વધી જાય છે આમ થાય ત્યારે એક તરફ સત્તાધારી પક્ષ બંધાને સંતોષ આપી શકતો નથી; અને બીજી તરફ માંગણી કરનારાઓની મહત્ત્વાકાંક્ષા અને ધૃષ્ટતા વધતી જાય છે. આમ શરૂઆતની કક્ષાએ પ્રભાવનું સાધન બની રહેતી સત્તા અને લાભની વહેંચણી લાંબે ગાળે વિઘટનનું સામન બની રહે છે.

સાતમું, કેબ્રિસ પ્રધાની સંજ્ઞાતા માટેની એક મુખ્ય પૂર્વશરત “વિશાળ બહુમતી રાજકારણ” (big majority politics) છે. જૂથધારી સંઘર્ષો કેબ્રિસમાં ખેલાતા રહે અને તેમ છતાં તેઓને કેબ્રિસ છોડવામાં લાભ ન દેખાય એવી પરિસ્થિતિ જરૂરી છે. જ્યારે વિશાળ બહુમતી હોય, ત્યારે સત્તા પરના જૂથની બળવાખોર જૂથો સામે શિસ્તનાં પગલાં લેવાની શક્તિ અને હિંમત મુજબ હોય છે. બળવાખોર જૂથ પક્ષ છોડી જાય તો પણ તેની સ્પષ્ટ બહુમતીને આંચ આવવાનો સંભવ હોતો નથી. વધુમાં આવી પરિસ્થિતિમાં બળવાખોર જૂથોની દબાવ કરવાની શક્તિ (bargaining power) મર્યાદિત હોય છે. તેથી તેઓની મહત્ત્વાકાંક્ષા અને માંગણીઓ સીમિત રહે છે. આમ સત્તાજૂથને મજબૂતી આપતું અને બળવાખોર જૂથને અંકુશમાં રાખતું વિશાળ બહુમતી રાજકારણ હાંગી પડે તો રાજકારણની કેબ્રિસ પ્રથા પણ હાંગી પડે. પારાસભાકીય બહુમતીઓને બાપ જોમ ધટતો જાય તેમ જૂથવાદી સંઘર્ષોને કેબ્રિસના માળખામાં સમાવી રાખવાનું મુશ્કેલ બનતું જાય છે. બંધખોર જૂથો ક્યાં તો સત્તાધારી જૂથોને માથે ચઢી બેસે છે અથવા તો પક્ષને છોડી નવો પક્ષ ઊભો કરે છે. આમ ભારતીય રાજકારણની “વિશાળ બહુમતી રાજકારણ” માંથી “લઘુ બહુમતી રાજકારણ” તરફની સંક્રાન્તિએ કેબ્રિસ પ્રધાને જીવલેણ ફટકો માર્યો છે. કોર્પ્સ પણ લોકશાહીમાં વિશાળ બહુમતી રાજકારણ લાંબા સમય ચાલવા કરે તે શક્ય નથી; તેટલે અંશે વિકસતી લોકશાહીના સંદર્ભમાં કેબ્રિસ પ્રધાનું વિઘટન અનિવાર્ય હતું એમ કહી શકાય.

*

કેબ્રિસ પ્રધાન વિઘટનની પાછળ કામ કરતાં આ

પરિબળોને મૂલ્યોએ ત્યારે સ્પષ્ટ થાય છે કે તેની સંજ્ઞાતામાં જ તેના ભાવિ વિઘટનનાં બીજાં રહેણાં હતાં. જે નીતિઓએ કેબ્રિસને દુકાં માળખામાં સંજ્ઞાતા અપાવી તે નીતિઓએ જ લાંબે ગાળે કેબ્રિસની પ્રધાની ધોર ખોદી. સંસ્થાકીય સંજ્ઞાતા કેળવવાની નયજાઈએ પણ વિઘટનની આ પ્રક્રિયાને કંઈક અંશે વેગ આપ્યો.

કેબ્રિસ પ્રધાનું આ વિઘટન (અથવા આ રાજકીય સંક્રાન્તિ કે પ્રથા-પરિવર્તન) ૧૯૬૭ની ચૂંટણીમાં નાટ્યાત્મક રીતે બહાર આવ્યું; પરંતુ તેનું પગેડું તો આ ચૂંટણી પહેલાં ધણે લાંબે સુધી કાઢી શકાય.

૧૯૬૨માં થયેલા ચીની આક્રમણ અને તેને પગલે ૧૯૬૩માં થયેલી પેટાચૂંટણીઓનાં પરિણામોએ કેબ્રિસનાં પ્રભાવ અને આત્મવિશ્વાસને અપૂર્વ ફટકો માર્યો. કેબ્રિસના વડેલા જૂથવાદને અંકુશમાં લાવવાની તથા કેબ્રિસની ઊપ સુધારવાની અનેક ચોભનાઓ ધાર્પ. આ મધ્યમ-જૂથોથી કામરાજ ચોજનાએ આકાર લીધો. કામરાજ ચોજના ૧૯૬૩ના યોગસરમાં અમલમાં આવી. લાંબા ગાળાની દૃષ્ટિએ કામરાજ ચોજનાએ લાભ કરતાં તુલકાન વધુ કયું છે. કામરાજ ચોજનાને પરિણામે રાષ્ટ્રીય કક્ષાની નેતાગીરીમાં પણ જૂથવાદનો સંચાર થયો. ૧૯૬૩ સુધી કેબ્રિસના જૂથવાદી સંઘર્ષોને અંકુશમાં રાખવામાં નહેરુના વ્યક્તિત્વ અને જૂથવાદથી પર એવી રાષ્ટ્રીય નેતાગીરીનો ફાળો ખૂબ મોટો હતો. કામરાજ ચોજનાને કારણે આ રાષ્ટ્રીય નેતાગીરીમાં લાંગણું પડ્યું અને પ્રાદેશિક કક્ષાના જૂથવાદી સંઘર્ષોની સાથે કેન્દ્રીય કક્ષાના જૂથવાદી સંઘર્ષોનાં સંધાન થવા મંડ્યાં. કેન્દ્રીય નેતાગીરીના આ વધતા જતા જૂથવાદીકરણ (Fractionalisation) ને લીધે જૂથવાદી સંઘર્ષો પર પક્ષની શિસ્ત બળવવાનું લગભગ અશક્ય બની ગયું. નહેરુની વધતી જતી માંદગી અને મૃત્યુએ આ કૅપડો વધુ વિકટ બનાવ્યો.

વધુમાં આ વખતે કેબ્રિસના નેતાગણમાં પક્ષીય બ્યૂરોરશના અંગે પણ વિવાદ હતો. સિન્ડીકેટ જૂથ અને લાલગઢાદુર શાસ્ત્રી કેબ્રિસમાં બધાં જૂથોને સમાવીને વિવિધ જૂથોના સહકારથી રાજ્યોમાં સંયુક્ત નેતાગીરી અને સંયુક્ત પ્રધાનમંડળો (Composite ministries) રચવામાં માનતા હતા. ૧૯૬૨ની ચૂંટણી પછી આ મિથ પ્રધાનમંડળોની નીતિ અમલમાં આવી. કેટલેક રથને તો કેબ્રિસમાંનાં વિવિધ જૂથોના પારાસભ્યોની

સંખ્યાના પ્રમાણમાં તેમની વચ્ચે પ્રધાનપદોની ફાળવણી પણ કરવામાં આવી. આ નીતિ કેંગ્રેસ પ્રધાની રાજકીય શૈલી સાથે સુસંગત હતી. પરંતુ આની સામે કામ-રાજની નીતિ દરેક રાજ્યમાં બળવાન જૂથને ટેકો આપી વિરોધી જૂથોને કાપી વાળવાની હતી. આમ એક જૂથને સંપૂર્ણ ટેકો આપી બીજા જૂથોને પક્ષ છોડાવાની આકતરી ફરજ પાડવાની આ નીતિનો હેતુ પક્ષમાં “આંતરિક સુસંવાદિતા” (internal cohesion) પ્રગટાવવાનો હતો. આ નીતિ ક્ષણે રાજ્યોમાં સફળ થઈ અને ત્યાં કેંગ્રેસ પક્ષ સુસ્થિત અને જાંવાદી બન્યો. પરંતુ એક રીતે જોતાં આ નીતિએ કેંગ્રેસ પ્રધાની અંગૂઠા કાશ્ચિકતાને જનકારી આપ્યો. કેંગ્રેસ પ્રધાની કાશ્ચિકતા અને તેટલા જૂથોને પોતાનામાં સમાવીને રાખવા છતાં પક્ષીય તંત્રની શિસ્ત અને સંવાદિતા સેળવામાં રહેલી હતી. કામરાજની નીતિએ સંવાદિતા સજી ખરી; પરંતુ તે જૂથોને સાથે રાખીને નહીં પણ એક સિવાયનાં અન્ય જૂથોની આકતરી હકાલપટ્ટી કરીને.

આમ કંઈક અંશે પોતાના બળ ઉપરનાં પરિણામોને કારણે, તે કંઈક અંશે સલામ વ્યૂહરચનાને પરિચ્છાને કેંગ્રેસના આંતરિક જૂથ-સંઘર્ષો પક્ષનું માળખું તોડીને બહાર નીકળવા માંડ્યા. વિવિધ જૂથોને અને તેમની વચ્ચેની સ્પર્ધાઓને પોતાનામાં સમાવવાની અને મહાદામા રાખવાની કેંગ્રેસની વધતી જતી અસક્તિ કેંગ્રેસ પ્રધાના વિષદનનો આખરી તબક્કો છે.

એક રીતે જોતાં તે કેંગ્રેસમાંથી બહાર નીકળતાં જૂથોએ જ નવા પક્ષો સળ્યાં કે વિરોધપક્ષોની તરફેણમાં પડ્યું નમાયું. આમ કેંગ્રેસનાં જૂથોએ કેંગ્રેસ પ્રધાના વિષદનમાં અગ્ર ભાગ ભજવ્યો છે. ૧૯૬૫ માં કેરળમાં એકેના જૂથે સ્થાપેલી કેરળ કેંગ્રેસે આવી બળવા-ખોર કેંગ્રેસોની પરંપરાની શરૂઆત કરી. ગૈસરમાં એન્નીબાહના જૂથે સ્થાપેલા જનતા પક્ષ, ઓરિસ્સામાં મહેતાબ જૂથે સ્થાપેલી જનકેંગ્રેસ, મધ્યપ્રદેશમાં દેવવહરા અને તખ્તમદ્દ જૈનના જૂથે સ્થાપેલી બળવાખોર કેંગ્રેસ, રાજસ્થાનમાં કુંભારામ આપના જૂથે સ્થાપેલી જનતા પક્ષ, બિહારમાં મહામાયાપ્રસાદે સ્થાપેલું કાન્તિ દળ, બંગાળમાં અબ્દ મુખર્જીએ સ્થાપેલી બંગાળ કેંગ્રેસ—આ સર્વ કેંગ્રેસમાંથી છૂટા પડતાં જૂથોએ સ્થાપેલા પક્ષો છે. કેંગ્રેસમાંથી છૂટા પડેલા આ પક્ષોએ કેંગ્રેસ પ્રધા

તોડવામાં અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો. ચૂંટણી પછી જે રાજ્યોમાં બિનકેંગ્રેસી સરકારો સ્થાપી શકાઈ છે તેમાંના મદાસ સિવાયનાં બધાં રાજ્યોમાં જૂથપૂર્વ કેંગ્રેસી જૂથોએ નિર્ણાયક ભાગ ભજવ્યો છે.

આમ કેંગ્રેસ પ્રધાના વિષદનનો વધ વિરોધી પક્ષોને ફાળે જતો નથી. કેંગ્રેસ પ્રધાના બંગાળમાં વિરોધી પક્ષોના વિજય કરતાં કેંગ્રેસની જાહેરાતથી વધુ કારણ-જૂત છે.

*

ભારતીય રાજકારણમાં અજૂતપૂર્વ પરિવર્તનો કાવી રહેલી આ રાજકીય સંક્રાન્તિનું ખરું સ્વરૂપ કેવું છે? આ સંક્રાન્તિમાં કેંગ્રેસ પ્રધાનાં ક્યાં ક્યાં તરફેણ બદલાયાં છે અને તેનાં ક્યાં તરફેણ આ સંક્રાન્તિ પછી પણ ચાલુ રહ્યાં છે? આવા પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપવા માટે વર્તમાન સંક્રાન્તિમાં વલ્યાતા જતા, કેંગ્રેસ પ્રધાની વિવિધ કાશ્ચિકતાઓના પરિવર્તન અને સાતત્યના તાણાવાણા આપણે મૂલવવા સ્થા.

કેંગ્રેસ પ્રધાનું હાઈ સર્વસંમતિનું રાજકારણ હતું. વિવિધ હક્ષાએ અને વિવિધ મુદ્દાઓ પર રાષ્ટ્રીય સર્વ-સંમતિ સર્જવાની કેંગ્રેસની શક્તિ ઉપર તેનો પ્રભાવ નિર્ભર હતો. આ દૃષ્ટિએ એક પક્ષ-પ્રભાવ પ્રધાના કેંગ્રેસને “સર્વસંમતિના પક્ષ” તરીકે નિર્ધારવામાં આવે છે. આમ કેંગ્રેસ પ્રધા એ સર્વસંમતિ-પ્રધાનો પથારી રહી હતી.

એક પક્ષ-પ્રભાવ પ્રધાનાં સર્વસંમતિ ત્રણ હક્ષાએ પ્રગટ થતી : (૧) સંસ્થાકીય સર્વસંમતિ અથવા એક માત્ર પક્ષ તરીકે કેંગ્રેસની લોકસ્વીકૃતિ (૨) કાયદમની કે સૈદ્ધાંતિક સર્વસંમતિ (૩) સર્વસંમતિની રાજકીય શૈલી. વર્તમાન રાજકીય સંક્રાન્તિએ સંસ્થાકીય સર્વ-સંમતિને તોડી નાંખી છે; પરંતુ કાયદમ અને શૈલીની હક્ષાએ સર્વસંમતિ ચાલુ રહી છે. આમ જે સત્તા-માળખામાં રાજકારણ રમાયું તે સંસ્થાકીય માળખું તૂટી પડ્યું છે; પરંતુ રાજકારણનાં મુદ્દાઓ અને શૈલી હતાં તેવાં જ ચાલુ રહ્યાં છે. ૪

૪. વધુ માટે જુઓ :

Rajni Kothari : India's Political Transition : “Economic and Political weekly” (Special Number, August, 1967).

અત્યાર સુધી કેંગ્રેસ સંસ્થાના સંઘર્ષમાં રાજકારણ આકાર લેતું હતું. રાજકારણની બધી અર્થપૂર્ણ પ્રક્રિયાઓ કેંગ્રેસના માળખામાં જ અર્પિત રહેતી. આમ કેંગ્રેસના સંસ્થાકીય માળખામાં લગતી આંતરિક નૃત્ય-સ્પર્ધાઓ દ્વારા ભારતના રાજકારણમાં રાજ કરવાની, વિરોધ કરવાની અને સરકારો બદલવાની પ્રક્રિયાઓ થતી હતી. ભારતીય રાજકારણને વિશિષ્ટતા અપાતું એક પક્ષ-પ્રભાવ પ્રધાન આ માળખું તૂટી પડ્યું છે. કેંગ્રેસ હવે “ભારતીય રાજકારણને પોતાનામાં સમાવેલો સર્વસંમતિનો પક્ષ” રહી નથી. રાજકારણની પ્રક્રિયા હવે એક પક્ષના વિવિધ જૂથોની આંતરિક ભાગત રહી નથી પરંતુ વિવિધ પક્ષો વચ્ચેની ભાગત બની રહી છે. અત્યાર સુધી કેંગ્રેસની અંદર ને અંદર ચાલતી રાજકારણી પ્રક્રિયાઓ બહિષ્કૃત (externalised) થઈ રહી છે. આમ “રાષ્ટ્રીય મંચ” કે “એકમાત્ર પક્ષ”નું સ્વરૂપ યુગનીને કેંગ્રેસ ખૂબ ઝડપથી સામાન્ય પક્ષની કક્ષા માં પત્ત કરી રહી છે. તેની સાથે વિરોધ પક્ષોનું કાલું પણ વધ્યું છે. કેંગ્રેસના આંતરિક નૃત્ય-સંઘર્ષ પર દબાણ લાવવાનું કામ કરતા સીમાવર્તી દાબ-પક્ષો (marginal parties of pressure) ને બદલે વિવિધ બિન-કેંગ્રેસી પક્ષો કેંગ્રેસના વિકલ્પ તરીકે હવે કામ કરી શકે છે. આમ એક પક્ષ-પ્રભાવ પ્રધાની આ સંસ્થાકીય સર્વસંમતિનું વિષયન એ ભારતીય રાજકારણની અજૂતપૂર્વ ક્રાંતિ છે. એક પક્ષ-પ્રભાવ પ્રધાના તૂટી પડતા આ માળખાને રચાને નિકળી માળખાની રચના એ વર્તમાન સંક્રાંતિનો મુખ્ય પડકાર છે.

આમ છતાં કાયદેમ અને શૈલીની કક્ષાએ કેંગ્રેસ પ્રધાની સર્વસંમતિ ચાલુ રહી છે. ચોથી ચૂંટણી પછી જે વિવિધ સરકારો રચાઈ તેઓ કેંગ્રેસ સરકારોથી ઘણા કાયદેમ અપનાવી શકી નથી. કેંગ્રેસ નીતિઓને મૂળભૂત પડકાર આપનાર સ્વતંત્ર પક્ષ કે ગણેશી સામ્યવાદી પક્ષની સરકારો પણ કેંગ્રેસની નીતિથી જુદો પડેલો ખાસ કાયદેમ અમલમાં મૂકી શકી નથી. આમ કંઈક અંશે સત્તાને કારણે પ્રગટતી નવાબદારી અને કંઈક અંશે વિવિધ બિનકેંગ્રેસી પક્ષોના બેમણેને ટકાવી રાખવા માટે તેમની વચ્ચે “લઘુતમ સામાન્ય” (Lowest Common) શૈલી રચાઈ છે. આ બે કારણોને કારણે

કેંગ્રેસ પ્રથાએ નિકસાવેલી સૈદ્ધાંતિક સર્વસંમતિથી દૂર જવામાં સફળતા મળી નથી. આમ કાયદેમની દૃષ્ટિએ બિનકેંગ્રેસી સરકારો કેંગ્રેસના “ફિર્કા અનુકરણો” બની રહી છે.

વધુમાં સર્વસંમતિની રાજકીય શૈલી પણ ગિન-કેંગ્રેસી પક્ષોમાં પ્રવેશી છે. નૃત્યવાદી સ્પર્ધાઓ અને બેમણેનું રાજકારણ ખીળ બધા પક્ષોમાં કેંગ્રેસના જેટલાં જ વિકસ્યાં છે. દરેક પક્ષમાં નૃત્યવાદી સંઘર્ષો શોધી શકાય એમ છે. વિવિધ જૂથો વચ્ચે બેમણે રચવાની કુશળતા એ વર્તમાન રાજકારણનું હાલ બની રહ્યું છે.

રાજકારણની આ સર્વસંમતિ અને બેમણેની શૈલી (Consensual and Coalitional style) કેંગ્રેસ પ્રથા ભાંગી પડ્યા પછી પણ ચાલુ રહી છે. દરેક માત્ર એટલો પડ્યો છે કે પહેલાં આવા બેમણે કેંગ્રેસની અંદરનાં જૂથો વચ્ચે થતાં, પરંતુ હવે તે વિવિધ પક્ષો વચ્ચે થાય છે.

આમ વર્તમાન રાજકીય સંક્રાંતિએ એક તરફ એક પક્ષ-પ્રભાવ પ્રધાની સંસ્થાકીય સર્વસંમતિને કટકો માર્યો છે, તો બીજી તરફ કાયદેમ અને શૈલીની સર્વસંમતિને સાતત્ય અપાતું છે.

*

આ રાજકીય સંક્રાંતિ કે પ્રથા-પરિવર્તન ભારતીય રાજકારણની સામે અનેક પડકારો ફેંક્યા છે. કોઈ પણ રાજકીય પ્રધાની સફળતા તેની આવા પરિવર્તનના આ પ્રશ્નો હલ કરવાની શક્તિ પર અવલંબે છે. પરિવર્તનના આ પડકારોનો સામનો કરવાની સ્વચ્છતા અને શક્તિ ભારતના રાજકારણે વિકસાવવી રહી.

પ્રથમ તો એક પક્ષ-પ્રભાવ પ્રધાનું વિષયન અન-પેક્ષિત ઝડપથી આવ્યું છે. આવા મૂળભૂત પરિવર્તન માટેની માનસિક પૂર્વતૈયારી કેંગ્રેસ કે ગિનકેંગ્રેસી પક્ષોમાં હતી નહીં, આથી અચાનક આવી પડેલા આ પરિવર્તન રાજકારણીઓને બેધનતા ઝડપ્યો છે. કેંગ્રેસ પ્રધાના સંઘર્ષમાં કામ કરવા ટેવાઈ એવા રાજકારણીઓને તે પ્રથા ભાંગી પડતાં કંઈક અડતું લાગી રહ્યું છે. આ પરિસ્થિતિમાંથી આ સંક્રાંતિ અંગે ગભરાટ અને અધીરાઈનાં વલણો (alarmist attitude) બહાર આવ્યાં છે. પરંતુ પ્રથાપરિવર્તનના આ પ્રશ્નને તેના

યોગ્ય પરિપ્રેક્ષ્યમાં જોવામાં આવે તો સ્પષ્ટ થાય છે કે આનાં વલણો તાર્કિક નથી. કોઈ પણ રાજકીય પ્રથા પરિવર્તન વિના છતી થકે નહિ અને ભારતનું વર્તમાન પ્રથા-પરિવર્તન ધણી દૃષ્ટિએ સાદૃશ્ય અને કંઈક અંશે અનિવાર્ય હતું. આથી તે અંગ્રેજીકાળના પશ્ચિમી શાકમૂળી વલણો અપનાવવાને બદલે તેના સાચા સ્વરૂપને સમજી તેના પડકારોને પહોંચી વળવાનો પ્રયત્ન કરવો એ જ સાચો માર્ગ છે.

બીજું, વર્તમાન કોટાકટી મહદ્ અંશે તાંત્રિક (Structural or institutional) કોટાકટી છે. તેથી કોંગ્રેસ અને બિનકોંગ્રેસી પક્ષોની સંસ્થાકીય તંત્ર સ્થાપના અને પોતાના ટેકામાં સ્વાયત્ત પીઠભૂમિ વિકસાવવાની શક્તિ જ આ માળખાને સ્થાને છે, તથા કે ચાર પક્ષો કે પક્ષ-સમૂહો સ્થાપના અને તે દ્વારા રાજકારણ માટે નૂતન સાંકેતિક માળખું (Contextual structure) સ્થાપના પડકાર આપણી સામે ઊભો થયો છે. આમ સંસ્થાકીયકરણ અને તે માટેની આપણી રાજકીય પ્રથાની શક્તિઓ એ આ કોટાકટીમાંથી બહાર નીકળવાની મુખ્ય ચાવી છે.

ત્રીજું, જૂથવાદી અને જોડાણકારી રાજકીય શૈલી તો લાંબો સમય ચાલુ રહેશે એમ જણાય છે. આપણે જોડાણવાદી રાજકારણ (Coalitional politics) ના સુખમાં પ્રવેશી રહ્યા છીએ એમ પણ કહી શકાય. ભારતના રાજકારણમાં કોઈ એક પક્ષ એકલે દાંષ્ટે દબે રાજ કરી શકે એવી શક્યતા ધણી લાંબા સમય સુધી જણાતી નથી. આ પરિસ્થિતિના સંદર્ભમાં વિવિધ પક્ષોએ રાજકીય જાણણી અંગેની મુશ્કેલી અને આત્મનિક મરબીવૃત્તિ ધીમે ધીમે ઝાંઝાળાવી રહી.

ચોથું, કાયદેસર અંગેની સૈદ્ધાંતિક સર્વસંમતિ કેટલી ટકશે એ આ સંક્રાન્તિનો ચક્રાવ્રત છે. જે આ સૈદ્ધાંતિક સર્વસંમતિ આકુ રહે તો આપણે ત્યાં કાયદેસરની એકતાના સર્વભ્રમ સ્પર્ધાત્મક રાજકારણ નિકસે. મુખ્ય પક્ષો નો કાયદેસર કે સિદ્ધિતા અંગે મહદ્ અંશે સંમત હોય તો રાજકારણમાં સંસ્થાકીય કે પક્ષીય સ્પર્ધા નિકસે પરંતુ

સૈદ્ધાંતિક સંઘર્ષ ટાળી શકાય એ એકપક્ષપ્રભાવ પ્રથા હેઠળ વિકસેલી આ સૈદ્ધાંતિક સર્વસંમતિને જાળવી રાખાય અને બધા પક્ષો તેને સ્વીકારતા થાય તો આપણે ત્યાં બિનસિદ્ધાંતીકૃત (decideologised) અને સ્પર્ધાત્મક રાજકારણનો સુખ પ્રગટે. ચોથી ચૂંટણી પછી વિકસેલી બિનકોંગ્રેસવાદી પરંપરા આ પ્રવાહને પુષ્ટ કરે છે. સૈદ્ધાંતિક સ્પષ્ટતાને બોલે જે કોંગ્રેસ વિશાળ ખાયા પર વિવિધ જૂથો વચ્ચે એકતા જાળવી શકે તો પછી તેનો વિકાસ પૂરો પાડવા વિવિધ પક્ષો પણ સિદ્ધાંતોને નેવે ધ્રુવી એકતા કેમ ન સાધી શકે તે બિનકોંગ્રેસવાદનો મુખ્ય તર્ક છે. આમ બિનધ્રુવીકૃત રાજકીય એકમ તરીકેની કોંગ્રેસની સામે બિનધ્રુવીકૃત બિનકોંગ્રેસી પક્ષોનો નોરયો એવું બિનધ્રુવીકૃત અને દ્વિકેન્દ્રી રાજકારણ નિકમી શકે પરંતુ જે આ સંક્રાન્તિમાં આ સૈદ્ધાંતિક સર્વસંમતિ ન ટકી શકે તો પછી સૈદ્ધાંતિક ધોરણે કોંગ્રેસમાંનાં જૂથો અને વિવિધ બિનકોંગ્રેસી પક્ષોનું ધ્રુવીકરણ થાય.

આમ જો સૈદ્ધાંતિક સર્વસંમતિનું સાતત્ય શક્ય હોય તો ભારતના ભાવિ રાજકારણની બાત બિનસિદ્ધાંતીકૃત અને સ્પર્ધાત્મક હશે અને તેના સ્વરૂપની એંધાણી બિનકોંગ્રેસવાદમાં શોધી શકાય. ત્યારે બીજી તરફ આ સૈદ્ધાંતિક સર્વસંમતિનું વિધટન અનિવાર્ય બની જાય તો પછી રાજકીય ધ્રુવીકરણ ભારતના રાજકરણના ભાવિ આકારો ધારશે.

ભારતનું રાજકરણ આજે એના નિર્ણાયક ત્રિબેંડે ઊંચું છે બિનધ્રુવીકૃત બિનકોંગ્રેસવાદ કે ધ્રુવીકૃત રાજકારણ એ આજની રાજકીય દ્વિધા છે. ભારતીય રાજકારણની ભાવિ બાતોની શક્યતાઓ આ બે પ્રવાહો પૂરી પાડે છે આમાંથી કયો પ્રવાહ વધુ જાગ્રાન પુગ્ગાર થશે અને ભારતીય રાજકારણ કયે રસ્તે આગળ વધશે તે અંગે આગાહી કરવી મુશ્કેલ છે. પરંતુ એટલું તો જરૂર કહી શકાય કે આ બે પરસ્પરવિરોધી રાજકીય પ્રવાહોના સંઘર્ષમાંથી આપણા રાજકરણની આવતીકાલ આકાર લેશે.

બિન-કોંગ્રેસવાદ

જયંતિ કે. પટેલ

ચોથી ચૂંટણી પછી, ૧૯૬૭ના ફેબ્રુઆરીથી ઓગસ્ટ સુધી, વિદેશ રાજકારણમાં બિનકોંગ્રેસવાદનો જવાગ એક

પછી એક સફળતાનાં ચિખરો દર્શાવ કરતો આગળ વધી રહેતો દેખાય છે. દેશભરમાંથી કોંગ્રેસ-શાસનનો અંત

માર્ચ ૧૯૬૮ : ૯

લાવી દેવાના આશયથી બધા પક્ષો હાથ મિલાવી રહ્યા હતા. કેમકે સને હતાવીને સત્તા કબજે કરવાની આ પ્રવૃત્તિ પાછળ રહેલી ભૂમિકા અને વાતાવરણનું વિશ્લેષણ જરૂરી છે. આજે આ પ્રવાહ થોડાક જૂઝવાઈ ગયેલો જણાય છે, અને એવી માન્યતા પણ રજૂ થાય છે કે આ તખ્તો વડાની ચૂકમાં છીએ અને બિનકેંગ્રેસવાદથી કુવીકરણ તરફ જઈ રહ્યા છીએ. આ તખ્તકે બિન-કેંગ્રેસવાદ અને કુવીકરણ વચ્ચેનો ભેદ આપણે સમજી લઈએ. કહેવું હોય તો બિનકેંગ્રેસવાદને પણ એક પ્રકારનું કુવીકરણ કહી શકાય. પરંતુ તેમાં રહેલ તડખેડ અને નકારાત્મક વલણ અનિશ્ચિતાત્વનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે જે તેના ટકાઉપણા માટે ધાતક બની રહ્યું છે. અશખત, લોકશાહીનો પાયો સમન્વય-તડખેડ છે. કુવીકરણમાં પણ સમન્વય એક મહત્વનું પરિણામ છે. પરંતુ કુવીકરણનો સમન્વય સક્રમક છે, દૃષ્ટિપૂર્ણ છે, અંતર્ગત છે. પક્ષના ખેડ વિશેની પ્રબળી સમજ અને પક્ષના વ્યવહાર વચ્ચે કુવીકરણમાં અંતર નથી પડતું, જ્યારે બિનકેંગ્રેસવાદનાં કાર્યક્રમ અને નીતિ ખેડવલસિતા કે પ્રબળતાની સંમતિ ઉપર નહિ પરંતુ પક્ષોની કમો કરાવી લેવાની તાકાત ઉપર નિર્ભર રહે છે. આમ, બિનકેંગ્રેસવાદ અનેકપક્ષપ્રથા જેવી પદ્ધતિ ઊભી કરે છે. તથાવત એટલે જ કે તેમાં એક બાજુ અન્ય પક્ષો—આમ કેંગ્રેસ તમા બહાર.

એક રીતે જોઈએ તો બિનકેંગ્રેસવાદનાં બીજા સ્વાતંત્ર્ય પછી કેંગ્રેસે જે પ્રભાવશાળી સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું તેમાં છે. સંગઠન, નેતાગીરી તેમ જ કેંગ્રેસનું વૈચારિક દૃષ્ટિએ હિવાસો વિનાની વખાર જેવું સ્વરૂપ અન્ય વિરોધ પક્ષોને નાહિંમત બનાવી રહ્યું હતું. સહ-કાર્યને ખ્યાલિશ હતી કે એક વાર કેંગ્રેસનો પ્રભાવ ભાગીએ પછી બધું જ સર્વ પક્ષો. “કેંગ્રેસ કો હતાઓ” એ જ એક સૂત્ર બની ગયું. કેંગ્રેસનો ખ્વંસ એ જ એકમાત્ર કાર્યક્રમ હતો. વિરોધપક્ષોની આ અરણિયા ઝુંબેશ હકીકતમાં તો છેલ્લાં દસક વર્ષ દરમિયાન વિરોધ-પક્ષોમાં એક સમજ ફેલાવી હતી તેવું પરિણામ છે. વિરોધપક્ષોને પ્રતિતિ યર્ષ ચૂકી હતી કે તેમાંથી કાઈ એકલે હાથે કેંગ્રેસને હરાવી શકે, વિકલ્પ ઊભો કરી શકે તેમ નથી. આમ છતાં નેતાઓ પોતાના પક્ષની સત્તાનાં સ્વપ્ન જોતા હતા. દરેક પોતાની વૈચારિક અલગતાની

આલસછેટ બળવી રાખતા ઉત્સુક હતા. પરિણામે તેમનું લક્ષ્ય તરકાવ સત્તા કબજે કરવા કરતાં, કોષ્ટક—પ્રાંતને બાદ કરતાં—અન્યૂત વિરોધપક્ષ તરીકે આવવાનું હતું. આમાંથી જ ઉદ્ભવી હતી equi-distance કે ‘બેવડો બહાર’ની વિચારસરણી. આ અવાસ્તવિક અને જીંચ-જમરિયા નીતિ ‘ફળની ચૂટણી સુધી ચાલુ રહી. ક્યાંક વિવિધ પક્ષોએ ચૂંટણી સત્તાધાન કર્યાં પણ તેમાં ‘રાષ્ટ્ર’ કે ‘લેક્ષ્ટ’ અંગેની માન્યતા—વૈચારિક ભૂમિકા મહત્વની હતી. અલગત ચૂંટણીમાં મત મેળવવા પૂરતા બધા પક્ષો કેંગ્રેસ સામે મોરચો માંડી રહ્યા હતા પ્રવચનો, પ્રચાર, સમન્વય બધામાં મુખ્ય નિશાન કેંગ્રેસ અને તેની નીતિઓ હતી.

પરંતુ લોકોને કેંગ્રેસવિરોધ વધુ તીવ્રતર હતો. ચૂંટણીનાં પરિણામો ખૂબ જ આશ્ચર્યજનક નીવડ્યાં. કેંગ્રેસને હાંલવવામાં મજેલી આશ્ચાતીત સફળતાને હવે કેવી રીતે કાર્યરૂપ આપવું તે પ્રશ્ન હતો. મદ્રાસ (ડી. એમ. કે.), મોરિસસા (સ્વતંત્ર) અને કેરલ (સામ્યવાદી) સિવાય ક્યાંય એક પક્ષની ચોખ્ખી બહુમતી ન હતી. પ. બંગાળ અને બિહારમાં ઝામેરી અને જમશેરી પક્ષો એકઠા મળીને જ સરકાર ચલાવી શકે તેમ હતા; જ્યારે ઉત્તર પ્રદેશ, હરિયાણા અને અખપ્રદેશમાં કેંગ્રેસમાંથી મોટા પ્રમાણમાં પક્ષવહોટ થતાં વિરોધપક્ષો બહુમતીમાં આવતા હતા. જ્યારે પંજાબમાં અકાલીઓ અને રાજ-સ્થાનમાં અપક્ષોને ટેકા કેંગ્રેસે મેળવ્યાને હાખલો પણ છે.

વિરોધ પક્ષો સામે આ એક જોરદાર પકાર હતો : કેંગ્રેસના વિકલ્પમાં તેઓ કેવી વ્યવસ્થા આપી શકે તેમ છે. એક પક્ષ તરીકે નહિ પરંતુ સંયુક્ત રીતે આ પરિસ્થિતિ વિરોધ પક્ષો માટે મુજબચક્તી પણ હતી. જે તેઓ કેંગ્રેસને દૂર કરવાની પ્રબળી ઇચ્છાનું પ્રતિ-બિંબ ન પાડે તો લોકોની દૃષ્ટિએ જીતરી નાપ; બીજા બાજુ વિવિધ દિતો, કાર્યક્રમો અને દૃષ્ટિકોણોવાળા પક્ષોને એક સાંકળમાં બાંધવા પણ સરળ ન હતા. આમાં કેટલાંક રાજ્યોમાં કેંગ્રેસ પક્ષમાં ભંગાણ પડનાં અને મોટાં નૂથ વિરોધમાં જતા એક નવો મુદ્દો ઉમેરાયો, કેંગ્રેસીઓના બિન-કેંગ્રેસવાદ, જે મુખ્યત્વે વૈયક્તિક કારણો સાથે સંકળાયેલો હતો. કેંગ્રેસ અત્યાર સુધી બધાં યુગોને સાથે રાખીને એક સંસ્થા દ્વારા જે કામ કરતી હતી તે આ બધા પક્ષોને જુદી જુદી સંસ્થાઓ દ્વારા કરવાનું

આનું. આમ બિન-કેંગ્રેસવાદ સ્વનાત્મક વહીવટી કાર્ય-ક્રમ સિદ્ધ કરવા માટે સફળ થઈ શકે તેમ જ ન હોય.

બીજું લોકોનો બિન-કેંગ્રેસવાદ અને રાજકીય પક્ષોના કેંગ્રેસવિરોધ વચ્ચે પહોળો તફાવત હોય. લોકોની દૃષ્ટિએ બિનકેંગ્રેસવાદ એટલે સોંધવારી, રુચવતખોરીનો અંત વગેરે નક્કર કાર્યક્રમ અને બળદાર માર્ગશીલોની પરિપૂર્તિ હોય જ્યારે વિરોધ પક્ષો માત્ર સત્તાના રાજ-કારણની દૃષ્ટિએ આપોયે પ્રશ્ન ઊભા હતા. કેંગ્રેસની 'ઈમેજ'—તોડી લવિષ્યમાં કોઈક દિવસે સત્તાધીશ બનવાની અપેક્ષા રાખતા હતા.

આમ લોકોનો બિન-કેંગ્રેસવાદ નવી નીતિ માંજતો હતો. વિરોધ પક્ષોનો બિનકેંગ્રેસવાદ કેંગ્રેસને નિર્બળ કરવાથી વધુ આગળ જવા જેટલી ક્ષમતા ધરાવતો ન હતો. પરિણામે જે કાંતિ થઈ તે અપૂર્ણ કાંતિ હતી. લોકોની અપેક્ષાઓ સત્તાધી શકે તેમ ન હતી તદ્દુપરાંત લોકો પછી એટલા સગડિત ન હતા કે વિરોધ પક્ષોને હાથ મિલાવીને ચાલવાની ફરજ પાડી શકે. અને લોક-સમૂહ પાસેથી એવી અપેક્ષા પછી ન રાખી શકાય. જ્યાં સામ્યવાદીઓ સંગઠિત હતા ત્યાં તેમણે અન્ય પક્ષોને અને પોતાની નીતિને રાજકીય પક્ષોના બિનકેંગ્રેસવાદથી આગળ વધારી લોકોની અપેક્ષા સાંકળવાની ઠાસિય કરી, દા.ત. પશ્ચિમ બંગાળ. પરંતુ જ્યાં એક જ પક્ષ સત્તા ઉપર આવ્યો ત્યાં સ્થિતિ વધુ આવકારદાયક બન્યા છે. ભારત, બેંગલોર. (અલગત અધિક પ્રશ્નો પૂરતા જ). કેંગ્રેસના પ્રભાવની myth તોડવામાં આવી છે. અને બિનકેંગ્રેસવાદનો હેતુ રાજકીય પક્ષોની દૃષ્ટિએ એટલો જ હતો; જ્યારે પ્રજાની દૃષ્ટિએ જોતાં ત્રણ પરિસ્થિતિમાં કદાચ જ ફરક નથી પડ્યો.

બીજી એક વસ્તુ પછી નોંધવી જોઈએ કે પ્રધાન-મંત્રીઓના પતનમાં પ્રજા કે પક્ષોના બિનકેંગ્રેસવાદ કરતાં ખુદ કેંગ્રેસીઓનું પક્ષાંતર મહત્વનો ભાગ ભજવી ગયું છે. * ફેબ્રુઆરી અંત સુધીમાં લગભગ ૩૨૫ સભ્યોએ પક્ષાંતર કર્યું તેમાંથી ૧૨૫ કેંગ્રેસી હતા. મોટાભાગના અપક્ષ સભ્યો હતા અને તેમણે તો કેંગ્રેસને મળ્યું હતું કરવાની કામગીરી બજાવી, દા.ત. રાજસ્થાન. જ્યારે અન્ય પક્ષોના મોટા ભાગના સભ્યોએ પછી કેંગ્રેસનો આચરો લીધો છે. આમ બળદારમાં બિનકેંગ્રેસવાદ

પોક્કળ પુસ્તક થયો છે. અને હકીકતમાં માત્ર Scramble of Power નું બીજું નામ બની ગયો છે. બિનકેંગ્રેસવાદની પ્રથામાં પ્રજા અને પક્ષોની અપેક્ષાઓ સમાન ન હતી. એક છેડે વિચારધારા અને બીજી બાજુ કાર્યક્રમગત મર્યાદાઓ વચ્ચે ઉદ્ભવતી સાંકડી શક્યતાઓની પટ્ટી એકંદરે બમણું નિરસન કરનારી નીવડી-ક્યારી નીવડી.

વધુમાં વિરોધ પક્ષો માટે બિનકેંગ્રેસવાદ માત્ર કામચલાઉ સાધન છે. આખરે તો પોતાના પક્ષની શક્તિ વધારવાની જ તેમની નેમ છે. પ બંગાળમાં સામ્યવાદીઓ અને ઉત્તરપ્રદેશમાં જનસંઘ જે રીતે આ બાબતમાં આગળ વધી રહ્યા હતા તે આનું ઉદાહરણ છે. સામ્યવાદીઓ પછી સંયુક્ત સમાજવાદીઓના એકાન

* ભગવતદયાળ શર્માના કેંગ્રેસી પ્રધાનમંત્રીઓને અસ્ત થયો. (માર્ચ ૧૯૬૭) ઉત્તર પ્રદેશમાં ૬૨ કેંગ્રેસીઓએ ચંદ્રભાનુ શુક્લાને ભઠારો દેતાં કેંગ્રેસ સરકારનું પતન થયું. (એપ્રિલ ૧૯૬૭) મધ્ય પ્રદેશમાં ૬૬ કેંગ્રેસીઓ કેંગ્રેસ છોડી જતાં મિશ્રા પ્રધાનમંત્રીને રાજીનામું આપવું પડ્યું. (૧૯-૭-૬૭) બંગાળમાં સંયુક્ત મોરચામાંથી પાંચ સભ્યોએ પક્ષાંતર કર્યું; મુખ્યમંત્રી સરકારનું પતન થયું અને કેંગ્રેસના ટેકાવાળી ડૉ. થોપાની સરકાર આવી. ૧૦ અઢાલી થીપોએ પક્ષાંતર કરતાં શુભમસિંહની સરકાર પડી ભાંગી અને કેંગ્રેસના ટેકાથી લઘુમનસિંહ શિંદે મુખ્ય પ્રધાન બન્યા. બિહારમાં અવિશ્વાસની ફરખાસ્ત ૧૩ વધુ મતે પસાર થતાં મહા-ભાયાપ્રસાદના પ્રધાનમંત્રીને રાજીનામું આપ્યું અને કેંગ્રેસના ટેકાથી બી. પી. મંજુ મુખ્ય પ્રધાન બન્યા. રાજસ્થાનમાં ૧૮ સભ્યો કેંગ્રેસમાં ભળ્યા, આન્ધ્રમાં સ્વતંત્ર પક્ષના પાંચ સભ્યો પક્ષાંતર કરી અપક્ષ તરીકે બેસવા લાગ્યા. ગુજરાતમાં બે કેંગ્રેસી સભ્યોએ કેંગ્રેસ છોડવાની જાહેરાત કરી અને તરત જ કેંગ્રેસમાં પુનઃ પ્રવેશ કર્યો. સ્વતંત્ર પક્ષના ત્રણ સભ્યોએ હમણાં જ પક્ષ છોડ્યો. ચૂંટણી થયાને માંડ એક વરસમાં હરિયાણા, ઉત્તર પ્રદેશ, મધ્યપ્રદેશ, પંજાબ, બંગાળ, ચંદીપુર અને બિહારમાં સરકારનું પતન થયું. છેલ્લી ચૂંટણી પછી દેશભરના ૩૪૪૭ ધારાસભ્યોમાંથી ૩૧૬ સભ્યોએ આજ સુધીમાં પક્ષાંતર કર્યું. એમાંથી કેંગ્રેસ પક્ષના ૧૨૫, સ્વતંત્ર પક્ષના ૨૭ અને જનસંઘના ૧૧ છે.

મુંબઈ કામદાર એકતા સંઘના તૈયાર ન હતા. (ધિમ્મે, Link, August 15) જ્યારે જનસંઘ અને સ્વતંત્ર વચ્ચે મૂળભૂત મતભેદો છે તે વાત પક્ષી મૂકવા બેમાંથી એક પછી પક્ષ તૈયાર ન હતા—આમ કોંગ્રેસ સભે બિનકોંગ્રેસવાદ અને પક્ષી પોતાના જૂથમાંના દરેકની સામે ખીન્ને બિન—વાદ !

તદુપરાંત બિનકોંગ્રેસવાદનાં મૂળ પોતાના પક્ષની રાજકીય ક્ષમતા બાબતની લઘુતાપ્રધિમાં રહેલાં છે તેવી ચક્રવાચનારી દર્શકત પછી તેમાં હતી અને લાંબો વખત બિનકોંગ્રેસવાદની વાત કરવી એટલે કોંગ્રેસને સંગઠિત બની, વ્યવસ્થિત થવાની તેમ જ નવી-કોંગ્રેસ અને બિનકોંગ્રેસ-વ્યવસ્થામાં કોંગ્રેસનો સૌથી મોટા પ્રભાવશાળી પક્ષ તરીકે સ્વીકાર કર્યાં કરવો. પરિણામે બિનકોંગ્રેસવાદને કાયમી સ્વતંત્ર બનાવી શકાય પછી નહિ.

વૈચારિક મતભેદોને બાજુએ મૂકીને સ્વાયત્ત જન-સંઘથી સામ્યવાદ સુધીના આ મોરચા બાબત શ્રી વાજ-પેશીએ કહેલું કે, “ વિભિન્ન વિચારધારા કે ધર્મ સંગ-હોનાં મેં દેર-અમેર સે દરાર જરૂર પડેગી, લેકિન યદ દરાર હતીની જરૂર પડેગી, હકીકી આશંકા બિલકુલ નહીં થી.” સત્તા માટેની દોડને આ માટે જવાબદાર ગણવા ઉપરાંત તેઓ એક ખીલું પછી કારણ આપે છે. તેમનું કહેવું છે કે બિનકોંગ્રેસી સંગઠનો અને ચરકારોનો ન્યૂનતમ કાર્યક્રમ આટલો નિષ્ફળ ગયો તેનું કારણ એ છે કે વિવિધ રાજ્ય કક્ષાએ તેમણે ‘ સમન્વય સમિતિ ’ રચી હતી પરંતુ કેન્દ્રીય કક્ષાએ આનું કશું નથી કર્યું. (‘ હિતમાન ’, ૧૮-૨-૬૮).

વિવિધ રાજકીય પક્ષી વચ્ચે સમજૂતીનાં ક્ષેત્ર શોધ-વાની આ કેસિયર્નું એક સાડું પરિણામ એ ગણી શકાય કે તેઓ કોંગ્રેસ વિરોધી વ્યવસ્થિત અને સ્વનામક બાબતોના વિચાર કરતા થયા છે. વિચારોના મતભેદ તેના Ivory towerમાં ગોધાઈ રહેવાને બદલે વ્યા-વહારિક અને લૌકિક સમસ્યાઓ ઉપર સર્વસંમત કાર્ય-વાહી હાથ ધરવાનાં વલણો બિરૂપ થયાં છે. દા. ત. મુજ-રાતમાં કેન્દ્રીયકક્ષા બાબત સ્વતંત્ર, જનસંઘ, સંયુક્ત સમાજવાદી, પ્રજાસમાજવાદીઓએ હાથ મિલાવ્યા છે. કેન્દ્રીય કક્ષાએ સ્વતંત્ર અને સામ્યવાદી પક્ષ યુકાદો સ્વીકારી લેવામાં માને છે છતાં રાજ્યકક્ષાએ તેઓ જીદી રીતે વતે છે. જ્યારે બિનકોંગ્રેસી પક્ષની નીતિ સામે

હાથ મિલાવવાની વાત આની છે ત્યારે પછી કેન્દ્ર અને રાજ્યની પક્ષમાંબ વચ્ચેનો સંઘર્ષ જણાયો છે, દા. ત. નકસલવાદી અને બિનસામ્યવાદી પ્રજાસમાજ બાબત પ. બંગાળના પ્રજાસમાજવાદીઓનું વલણ (અલગત પ્રજાસમાજવાદી પક્ષ વૈચારિક બાબતમાં જતા વધુ મો-ખલિયાવેકા રાખે જ છે.) અને આજે તો પ. બંગાળ અને બિહારમાં ખુદ કોંગ્રેસ સમજૂતીનું ક્ષેત્ર શોધવા ની-કળી છે. આ પ્રક્રિયા પક્ષો, તેની વિચારસરણીઓ અને તેમની વચ્ચેના મતભેદોની ધાર છુટ્ટી કરી નાંખે અને ફાસ જેવી અનેકપક્ષપ્રધાના ઊગમનું પ્રસ્થાનબિંદુ બની રહે તે સંભવિત છે. પરંતુ લોકો કંટાળીને ફરી કોંગ્રેસને અપનાવે અથવા બંધુ જ ફાગીરી દર્શને કોઈ સરકાર-ત્યારને આવકારે—સહી લે તે પછી એટલું જ સંભવિત છે, કારણ કે અન્ય પક્ષો વિચાર કે વિકલ્પ પૂરો પાડી શક્યા નથી. પરંતુ આ કયાં સુધી માલશી ફોહોની સહનસકિત કેટલી ધીરજ ધરશે તે પછી પ્રશ્ન છે.

બિનકોંગ્રેસવાદના પાયા ઉપર કોઈ દીર્ઘદૃષ્ટિવાળો આર્થિક કાર્યક્રમ પછી હાથ ધરી શકાય તેમ નથી, તે તો માત્ર કેટલાક ઉપર ઉપરના ફેરફારો કરી શકે. આમ છતાં, તે વહીવટમાં પ્રજા સાથેના સંપર્કમાં સાહાઈ કે કરકસરમાં કેટલાંક ઉદાહરણો એસાડી શકે અને તે પછી પ્રજા તેમને માથે ચઢાવે. કમલાએ નવા સત્તાધીશો પ્રારંભમાં પોતાના લાંબ શોખતા હોય છે, પોતાના હાથ મજબૂત કરવા માંગતાં હોય છે, ફરી ચૂંટાઈ આવવા માટેની ભૂમિકાનો પાપો નાંખવા ઉત્સુક હોય છે. જન-સંઘ કે સામ્યવાદી જેવા પક્ષો પોતાના પક્ષના સંગઠનને વ્યાપક અને મજબૂત કરવાની પેરવી કરતા હોય છે જે ખીન્ન પક્ષોને ડરાવી મૂકે છે અને તેમાં તરાવ પાડે છે. ઉપરાંત સામ્યવાદી પક્ષ લોકોનાં દુઃખ કે દુરાવતખોરી નાખૂદ કરવા કરતાં પોતાના સૈદ્ધાંતિક કાર્યક્રમને પરિપૂર્ણ કરવા ઉપર વધુ ભાર મૂકતા હોય છે તેથી પછી તેમની સાથે લાંબી મુસાફરી થઈ શકતી નથી તેવા અનુભવ અનેકને થયા છે. શ્રી અન્ય મુકરણ આથી જ બિન-સામ્યવાદી મોરચો બીજો કરવા દાણો છાંયી રચા હતા. અને ચરણસીંઘની મુસ્કેલીઓ પછી તેમાં રહેલી છે. .

કેટલાંક રાજ્યોમાં સ્થાનિક પક્ષો સાથે મેળ કરી સરકાર રચવામાં આવી છે. સ્થાનિક પક્ષોનાં હેતુ, કાર્ય-ક્રમ, ક્ષેત્ર અને વ્યાપ અપ્રાદિત હોય છે. આથી તેમનો

કાયકમ મોક્ષસ અને હટ હોય છે. ત્યારે બીજાં જૂથો સાથે મેળ પાડેલા શક્ય નથી અને જ્યારે તે કોઈ અંકિત ગત દારણોસર સંબંધ હોય છે, ત્યારે તો તે સત્તા માટેના bargainingના સાધન કરતાં વિશેષ કશું જ નથી હોતાં. મદાસ માફક બહુમતી હોય ત્યાં હુદી વાત છે પણ પંતબુત્ત અકાલી દળ, પ. બંગાળનો ફોરવર્ડ પ્લોક, બિહારનું શીપિત દળ-આ બધા પક્ષો માન-ન્યુ સન્ધ' બની રહે છે જ્યારે ઓસ્તિસાની બનકેંગ્રેસ ધીરે ધીરે સ્વતંત્ર પક્ષ સાથે લગી જશે તેવી યિચિતિ પેદા થઈ છે. પરંતુ તેનું કારણ એ છે કે મને વચ્ચે ધણું વૈચારિક સામ્ય છે. પરંતુ આ પ્રક્રિયાનો તાર્કિક અંત તો ધુવીકરણ જેવો જ બની જાય.

બિનકેંગ્રેસવાદી નિષ્કળતાના શાં પરિણામો આવશે, બનતા કેવી રીતે વળતો નિર્ણય લેશે તે કહેવું મુશ્કેલ છે. પરંતુ એક હકીકત છે કે કોઈ પક્ષ હજી થોડી ચૂંટણીઓ સુધી ધુવીકરણની આશા રાખી શકે નહિ. બિનકેંગ્રેસવાદનું બંધન વિરોધ પક્ષો વચ્ચે તો આણુ રહેશે. ખુદ કેંગ્રેસ પણ એકેટલે દાયે સત્તાનાં ધરો સંભાળી શકે તેમ નથી. સ્વતંત્ર પક્ષ જેવા બિનકેંગ્રેસવાદને સ્થાને સંયુક્ત સરકારની વાતો કરે છે પરંતુ બીજા પક્ષો આગે પણ બિનકેંગ્રેસવાદને ઉપયોગી ગણે છે. શ્રી વાજપેયીએ કહેલું : "ગૈરકેંગ્રેસવાદ કો ઉપયોગિતાથી ખોર રહેગી. શેકિન ઉસકો ધક્કા જરૂર લગા હૈ" તેમજ પ્રજાએ તેની પાસેથી જે અપેક્ષાઓ રાખી હતી તે પણ પરિપૂર્ણ નથી થઈ, અને થઈ શકે તેમ પણ નથી પરંતુ કોઈપણ વસ્તુ કે પ્રક્રિયા જેમ આખરી નથી તેમ તે નિષ્ફળ જ જશે તેનું વિધાન પણ અહુગવું ગણાય. એવી અનેક વ્યવસ્થાઓ ઊભી કરી શકાય કે જે દ્વારા તે સફળ બની શકે અથવા થોડાએક સમયની આવશ્યકતાઓ પરિપૂર્ણ કરી શકે. પરંતુ તે માટે પણ બિનકેંગ્રેસવાદને કોઈક તાર્કિક વ્યવસ્થા ઊભી કરવી પડશે જે સમજૂતીના ક્ષેત્રને આધારે વ્યાપક અને સ્થિર કાયકમ સમજૂતી શકે છતાં ગતિશીલ હોય. આમ બિનકેંગ્રેસવાદનું પણ સંસ્થા કરણ કદવાની જરૂર રહે છે. અમદાદી લાવનાઓ-ઉમેરોમાંથી કદી પણ વહીવટી વ્યવસ્થા ઊભી થઈ શકે

નહિ.

આ મર્થાઓ છતાં બિનકેંગ્રેસવાદને ફાળે કેટલીક સિદ્ધિઓ પણ ગણવી શકાય

- પ્રથમ તો હિંદને માટે જે એક પક્ષ પ્રધાનો હતા તે નાબૂદ થયો છે અને કેંગ્રેસને આત્મયોગ કરવાની ફરજ પડી છે.

- ખુદ કેંગ્રેસના પણ જે 'કોન્સેન્સ' ઉપર ગાલવાની પ્રવૃત્તિ હતી તેમાંથી ધુવીકરણ અને વૈચારિક સ્પષ્ટતા તરફ જવાની તેને જરૂર પડી છે.

- પ્રજા સમક્ષ વૈદરિક સરકારની શક્યતા ઊભી કરી શકાય છે.

- વિરોધ પક્ષોને વિચારસરણીઓના Ivory towerમાં મહાકવાને બદલે વધુ વાસ્તવિક અને વ્યવહારુ બનવાની તથા પ્રજાની ભૌતિક આકાંક્ષાઓ સાથે વ્યાજવાની ફરજ પડી છે અને તે આપણા રાજકારણમાંના આત્મિક દલિલો અને ઉચ્ચપાઘસને સ્થાને સ્થિરતા અને ઉત્ક્રાંતિના રાજકારણનું લાવવામાં મદદરૂપ નીવડશે, જે રાજકીય પરિવર્તનને સુનિર્વાહ બનાવશે.

- બિનકેંગ્રેસવાદમાંથી ધુવીકરણ તરફ જવા માંગતા પક્ષો સ્થાનિક કે અન્ય જૂથોને પોતાનામાં સમાવી લેવા વધુ ઉગર બનતા જાય છે અને તેથી સ્થાનિક પક્ષો ધીરેધીરે વિધીન થઈ જશે.

પરંતુ મદસ્તનો મુદ્દો તો બનસંધ અને સામ્યવાદીઓની માફક પોતાના જ પક્ષની વિચારસરણી અને કેન્દ્રને કેન્દ્રીય બનાવી પ્રવૃત્તિનાં મથકો સર્જવાનો છે. બિનકેંગ્રેસવાદ કદી પણ આનું મથક કાયમી ધોરણે બનું કરી શકે નહિ. તેને તો ઉઝીના લીધેલા કાયકમ પાસેથી જ કામ લેવાનું રહે છે. આથી તાર્કિક સફળતા જણાય પરંતુ લાંબે ગણે તેનું પરિણામ વિસર્જનમાં જ આવે. આમ કાયમી ફિલસૂફી કે પરિચાલના તરીકે બિનકેંગ્રેસવાદ અપૂરવો છે પરંતુ સંક્રાંતિકાળના સાધન તરીકે તે મર્થિદિત મૂલ્ય ધરાવે છે, અને લાંબા સમય સુધી તેનું મૂલ્ય રહેશે-પછી તે કપાક લોકોને આકર્ષવાનું સ્વરૂપ ધારણ કરે તો સત્તા માટેની તાબેદારી પણ નજરે ચડે.

બજાયો છે. આરા મુદ્દા દુઃખમાં રજૂ કરી દઉં :

૧. રાજકારણી ધુવીકરણની સમજણના પાયામાં રાજકારણી પક્ષોના સિદ્ધાન્ત અને કાર્યક્રમ રહેલાં છે (આપણી ચર્ચા દરમ્યાન આ મુદ્દા પર સંમતિ હોવાનું સમજીએ છું). આ દૃષ્ટિએ ચક્રાચાર્ય ભારતીય સંદર્ભમાં આપણી ચર્ચા ગતકાલીન યુરોપીય ઐતિહાસિક ઘટનાને પુનઃચિત્રિત બેવાની અભીપ્સા સમી દાર્શનિક અને છે.

૨. ચિંતનમાં લોકશાહી-પક્ષવાદી-પાર્લામેન્ટરી એટલે કે કક્ષાસિક્ષક પરિપાટીમાં ધુવીકરણનું સ્થાન અને મહત્વ એક જમાનામાં હતું. પરંતુ, કાલક્રમે, વિગતે જોવા 'સેન્ટરિસ્ટ' પક્ષ અને કમ્યુનિસ્ટ જેવો આત્મચારિક પક્ષ પાર્લામેન્ટમાં દે કાર્ય ગયા. અને લેવર તથા કો-જરવેલિય બે પક્ષો સામસામા ધુવે સમા વિકાસ પામ્યા ત્યારે ચિંતનમાં લગભગ દ્વિપક્ષી રાજકારણી ધુવીકરણનું ચરમ બિંદુ આવી ગયું બીજા વિશ્વયુદ્ધને અંતે તો આ બે ધુવોની વચ્ચેનું અંતર પણ કાર્યક્રમ અને વ્યવહારની દૃષ્ટિએ બહુ જ અલ્પ બની ગયું છે—સાચા અર્થમાં ધુવીકરણ અસ્ત પામ્યું છે.

૩. અમેરિકામાં તો બે મુખ્ય પક્ષો—ડેમોક્રેટ અને રિપબ્લિકન—વચ્ચે સિદ્ધાન્ત અને કાર્યક્રમની બાબતમાં પાયાની સિમ્તતા ન હોઈને, આદર્ભરી જ ધુવીકરણનો ઉદ્ભવ ગયો છે.

૪. ફ્રાન્સ અને ઇટલી વગેરે દેશોમાં વસ્તો ધર્માં પક્ષીય રાજકારણી ભૂમિકા ઉચ્ચ રહી હોવા છતાં, બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી તેમના પક્ષો વચ્ચેના ભેદો કાળજી ઉપરે ચર્ચા પડી રહ્યા છે. ત્યાં હવે, મોટા ભાગના પક્ષો બિનધુવી બનતાં, પ્રમાણમાં સ્થાયી સરકારોની શક્યતા વધી છે.

—એકંદરે પશ્ચિમમાં પક્ષીય સિદ્ધાન્તો અને કાર્યક્રમના ઉચ્ચ ભેદોના પાયા પર ફરી પાછું ધુવીકરણી ઘવાની શક્યતા દેખાતી નથી.

૫. વિશ્વને વિભાજનારા પાયાના બે રાજકારણ ધુવોનું સંશ્લેષ અને અમેરિકા (અને જાનેની ઝાવણીઓ) સદઅસ્તિત્વ અને 'ડિસ્ટેન્ટ'ની ભાષા બોલનાં બોલનાં ધણું જાણુ રૂપર પામી રહ્યાં છે. એ વિકાસ પણ વિશ્વધરીના સંદર્ભમાં, રાષ્ટ્ર ધુવીકરણનો અવકાશ ઓછા કરી રહ્યા છે એટલું તો નક્કી.

૬. ભારતમાં કોંગ્રેસનો જન્મ, વિકાસ અને વિશ્વ

તથા એ પ્રકારનાં રજાં છે કે એ 'રાષ્ટ્રીય' સ્વરૂપને મિટવી દઈને શુદ્ધ સિદ્ધાન્તો અને કાર્યક્રમોના આધારે શુદ્ધ રાજકીય પક્ષોની શક્યતા મૂળથી જ ઓછી હતી.

૭. છેલ્લાં થોડાંક વરસોમાં કોન્ગ્રેસી અને બિન-કોન્ગ્રેસી પક્ષોનાં ચૂંટણી-જીતેલામાં તથા રાજકીય નીતિ અને કાર્યક્રમ અંગેના ખરડા તથા તેમની ઉપરનાં ભાષોના આધારે, રાષ્ટ્રીય (રાજકારણી-અર્થકારણી) અને આંતરરાષ્ટ્રીય સંદર્ભમાં, કમ્યુનિસ્ટોને ક્રાંતિકારી વા સમાજવાદીઓને ઉદ્ધામ અને કોન્ગ્રેસને પ્રગતીશીલ તથા સ્વતંત્રપક્ષને સ્થાપિતહિતવાદી અને પ્રત્યાધાતી અમર જનસંઘને કોમવાદી પ્રત્યાધાતી—એવા લેખકો આપીને ઝોળખાવવાનું અને એના આધારે રાજકીય ધરીઓ (જિ. વા. દિ.)ની ધારણા પર ધુવીકરણની શોધમાં બેઠકવાનું મિથ્યા ઠુપું છે.

૮. ભારતના મુખ્ય બિનકોન્ગ્રેસી પક્ષોના વિકાસ એક કાળે ત્રિપક્ષી ધુવીકરણનો આભાસ આપતો હતો; અને હજી કાળજી પરનાં સંજોગો એવા ભાસ આણુ રહ્યો હોય. પરંતુ, આ પક્ષોનાં પોતાનાં અને પરસ્પરનાં વલણ ઉપર દૃષ્ટિપાત કરીએ તો, જનસંઘ જેવા પક્ષને રાષ્ટ્રીય ત્તર ઉપર પોતાને વિકાસ સધવાની શક્યતા જેમ જેમ જાણુ તેમ તેમ તે પોતાના પાયાના કોમવાદી કોમવાદમાંથી બહાર નીકળતો ચલે, (કેરળમાંનું) તેનું અધિવેશન તેના નવા વર્ગાંક રૂપ છે) તો કમ્યુનિસ્ટ જેવો બીજા છેડાને આત્મચારિક પક્ષ પણ ચૂંટણી દ્વારા સત્તાની શક્યતા જોતાં, અને સત્તા ભોગવતાં, એટલી દહે દલીલ કરતો ચર્ચ ગયો છે કે જનસંઘ એ નથી કોમવાદી પક્ષ નથી; જનસંઘ અને સ્વતંત્રપક્ષમાં પણ પ્રગતિશીલ જૂથો રહેલાં હોઈને આખા પક્ષને પ્રત્યાધાતી ગણી કાઢવાનું ચોખ્ખું નથી (તાજેતરનું) પદણુ અધિવેશન; જનસંઘે પણ જમોડી કમ્યુનિસ્ટ પક્ષ વિશેની પોતાની સમજ બદલી છે! અંતિમવાદીઓ પોતપોતાના પાયાના સિદ્ધાંતો પરથી ખસીને બીજાની સમીપ જઈ રહ્યા છે!

૯. વ્યવહારમાં વિરોધપક્ષો 'બિનકોંગ્રેસવાદ'માંથી 'પ્રતિ-કોંગ્રેસ' ઉપર પહોંચી ગયા છે; પરંતુ આ વકવાદી અને કામચલાઉ ધુવીકરણને સાચું અને ટકાઉ નહિ જ લેખી શકાએ તે જ રીતે, જેલ કમ્યુનિસ્ટ પક્ષો તથા જેલ સમાજવાદી પક્ષો પોતપોતાની વચ્ચેના

બેઠ ગોણુ નહર કરીને, સૌ પોતાને સરખા 'ક્રાંતિકારી' દેખાડવાની દરીદ્રાઈમાં 'એકતા'નો વારો બીજો ચઢાવી સામનિ ખોટો દેખાડવા થયી રહ્યા છે. આ ઉપરથી એવું તારતમ્ય કાઢવા પ્રેરણાએ કે વળી પાછા કમ્યુનિસ્ટ પક્ષો અને સમાજવાદી પક્ષો આંતરિક એકતા સાધીને મુવીકરણને નવો વેગ આપશે. આવું બનવાનો સંભવ ઓછો છે. છતાં, બને તોય આ સંયુક્ત પક્ષો પોતે જ સ્પષ્ટ સિદ્ધાંત કે કાર્યકામ ઉપર રહી શકવાના નથી એમ સ્પષ્ટ થતાય છે.

—રાષ્ટ્રીય પક્ષ તરીકે મોરચે બીલા રહેવા ચયતા કોઈ પણ માટે સિદ્ધાંત અને કાર્યક્રમની દૃષ્ટિએ આત્મીયક હોવાનું પાઠ્યે એમ નથી.

૧૦. હપીકે, વિશ્વભરમાં અને ભારતમાં આત્મીયક સિદ્ધાંતોના આધાર પર ધ્રુવ-પક્ષોનું અસ્તિત્વ ઓછું ને ઓછું શક્ય બન્યું છે. આમ છતાં, હજી ધણાં દાંખાં વરસો સુધી વિશ્વને અખિન્ન ધોરણે અને દરેક દેશની અંદર મૂળભૂત રીતે બિન્ન નિષ્ઠા-ધ્રુવો રહેવાનાં—એક લોકચાહી નિષ્ઠાનો અને બીજો એવી નિષ્ઠા ચિનાનો. અવારનવાર બનેલા વ્યવહાર પોતાની નિષ્ઠાથી બિચ્છા હોવાનાય ખરા. છતાં મૂળભૂત નિષ્ઠા-પરિવર્તન થાય નહિ ત્યાં સુધી આ ધ્રુવો વચ્ચેના મૂળભૂત અંતરાય રહેવાનો, આ અર્થમાં મુવીકરણની શક્યતા ખરી.

૧૧. આ દાંખા અધ્રુવ-ધ્રુવોના સમય-ગાળા દરમ્યાન કોઈ દેશમાં અધાધૂધી બને અથવા વિશ્વયુદ્ધ જેવી પરિસ્થિતિ પેદા થાય ત્યારે, કોઈ ને કોઈ સ્વરૂપની સરખાપત્તારી ચઢી બેસે અને વ્યવહારમાં ત્યારે, ખીબા ધ્રુવનું અસ્તિત્વ જ લોપાઈ જાય એવું જ બને! પરંતુ, ત્યારેય બેકે ધ્રુવનિષ્ઠાએ (સર્વસત્તાવાદ વિરુદ્ધ લોકચાહી) સૈદ્ધાંતિક અને નૈતિક સ્તર ઉપર તો સામસામા સૈન્ય-રૂપે ઉપરિચિત હશે જ.

અતે જગતમાં દૈવી-આસુરી, શુભ-અશુભ વરવો, પરિચયો અને નિષ્ઠાઓનો સંઘર્ષ, સામસામા મોરચે, સદાકાળનો રહેશે અને આપણું રાજકીય મુવીકરણ રહેશે ત્યાં સુધી તેના સંદર્ભમાં તેઓ અચૂક ભાગ ભજવતાં રહેશે.....

સોશીલાલ ગાંધી

ફેકસ ૪ : ધ્રુવીય સંભાવનાઓ

ત્રણ અભ્યાસી મિત્રોએ ત્રણ 'ફેકસ' પર નજર ફેરવીને ખરેખર ચલસ મીઠાસા કરી. ધણું શીખવા—

સમજવા મળ્યું. સાથે એક પ્રશ્ન ફરી મનમાં નળ્યો :

રાજનીતિ શક્યતાઓનું શસ્ત્ર છે. એમાં બની ચૂકેલી ઘંટનાઓ અને પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિનાં ગમે તેટલાં સૂક્ષ્મ પૃથક્કરણો કરીએ તોયે તે એક હદથી આગળ કદી રીતે લઈ જાય? કાર ચલાવનાર જે back-view mirrorમાં જોઈને જ કાર ચલાવે તો અકસ્માત સર્જાય ને તેને વૈજ્ઞાનિક તો ન કહી શકાય. પરિસ્થિતિને સદ્ગમ-સ્થાં હેઠળ જેવાથી ધણું શીખવા મળે એની ના નહીં, પણ સૂક્ષ્મસ્થાં વંત્ર દૃષ્ટિને અત્યંત સીમિત કરતું હોય છે, જે શક્યતાઓ—કવચિત દારુણ સંભાવનાઓ—પરવે આપણને બેખબર બનાવે છે. માટે મને લાગે છે કે તપાસ હેઠળની સ્થિતિના એકંદર સંદર્ભનું વારંવાર પુનરવલોકન કરવું એ કમ-સે-કમ કટોકટીના કાળમાં અને સંકટિત સમયે તો શાસ્ત્રીય મીઠાસા કરતાં પણ વધુ આવશ્યક ને વૈજ્ઞાનિક માનવું જોઈએ, અન્યથા પરિસ્થિતિનાં વિવિધ દૃષ્ટિથી વિવિધ પ્રકારનાં પૃથક્કરણો આપણે કરતા રહીએ, તે દરમ્યાન આપણાં સૂક્ષ્મસ્થાં અવલોકનની સીમા બદાવના પરિચયો આપણા પર ચઢી આવીને આપણને પરાસ્ત કરી દે.

આ રીતે અહસ્તદૃષ્ટિએ જોતાં, મને લાગે છે કે આપણી રાજકીય સ્થિતિમાં મૂળભૂત મુવીકરણો કેરોસે-સ્વતંત્રપક્ષ કે જનસંઘ—સામ્યવાદી-એવાં પક્ષ પ્રધાનપક્ષ તેટલાં નથી, જેટલાં માની લઈને આપણે ચાલીએ છીએ.

વિરોધપક્ષોના સંયુક્ત મોરચાએ માટે તેમ જ વળતો કેરોસે માટે પણ ધણીવાર 'શંભુમેળા' એવો તિરસ્કારવાચક શબ્દ વપરાતો સંભળાય છે. પણ દેશની એકંદર હાલત તો કુંભમેળા જેવી છે. કોઈ કોઈ પર્વ પ્રસંગે વિરાટ જનમન એક સૂત્રે પરોવાઈ જતાં જણાય છે—જેમ કે ચીન ને પાકિસ્તાન સાથેની અશરામણ પ્રસંગે. બાકી તો કેવળ બીઓગ્રાફ. કશી દિશા નહીં, વ્યક્તિમત કે જૂથમત હેતુઓ ને સ્વાથેના આંતરૂકથંદ. એક દેશમાં એક સમયે કોમાં ભરાયાં છીએ એટલી જ એકમાત્ર ભૌગોલિક ને ઐતિહાસિક સહઅવસ્થાનરૂપી સ્થૂળ એકતા—જે કુંભમેળાનું વ્યાવર્તક લક્ષણ છે. આવા કુંભમેળાની અધાધૂધી વચ્ચે કોઈ શંભુ આગળ આવીને પોતાનો મેળો પણ જે સુચકિત કરતો હોય તો તેને પ્રગતિ જ માનવી પડે.

પણ શંકુ છે ક્યાં? ગાંધી હતા ને એમનો શંકુ મેળો આપણને સ્વાસ્થ્યની વરકત આપી ગયો. સરદાર નહેરુ હતા. એમના શંકુમેળાએ આપણને ઠીક લાંબે પહોંચાડ્યાં. અને તે પછી પાછા આપણે આ શંકુ-મેળામાથી શંકુમેળો સ્વવાનાં કાંધાં મારી રહ્યાં છીએ. મુદ્દે શંકુ એટલે કે નેતા નથી. નેતા પેદા થાય છે; સહુને એકસાથે અદ્વૈતીય એકબ્રાહ્મ કરી નાંખે તેવી તીવ્ર દટોકરીમાથી. તેનો અભાવ છે. સપ્ટેમ્બર ૧૯૬૧માં પાકિસ્તાન સાથેની દ્વંદ્વ લડાઈને કારણે શાસ્ત્રીજીને લીંચુઉઠાળ નેતૃત્વ મળી ગયેલું. તે પહેલાં, ને પછી તો સળંગ, નેતા લોકોને દોરત્યારા મરીને લોકોથી દોરવાતા નેતાપદના ઉમેદવાર બની ગયા છે. લોકનેતા કલાગરા લોક-અનુયાયી બની ગયા છે. અને જનતાનું માનસ કંઈક અંશે સ્ત્રીમાનસ જેવું બેસાડેલું છે. કલાગરા કંઈ આમ તો બહુ શૂદ્રરાજીને ગમે, પણ તે કેટલો વખત? પછી થાય કે લે બઈ, આ તો તદ્દન મોળો ને નમાલો મરદ છે; એવું કહ્યું તો કશું કરાવતો જ નથી? જનતાને પણ એને હુકમ કરનાર ને મર્જ્યુત હાથે દોરનારા નેતાની હકૂમતના છાના કોડ હોય છે. થોડો વખત કલાગરા કંઈ ને પછી મનસ્વી મરદ એવાં બેસાડેલું અરમાન લોકના દિશને લીંચોળે છે.

આ એક પાયાનું ધુવીકરણ છે. હું એને જરા શિષ્ટ પરિભાષામાં લોકનિષ્ઠા અને સત્યનિષ્ઠાનું દંદ કહું છું. લોકમત કાયમ સત્ય નથી હોતો. નેતા તે, જેણે પોતાને દેખાતા સત્ય પ્રમાણે રાષ્ટ્રની નીતિને લઈ જરા જેટલી લોકપ્રિયતાનું બળ સંપાદન કર્યું છે. તેવા બળ (સેંકશન) વિના તે નિર્બળ 'Populist' બની જાય છે.

ખીજ એક ધુવીયતા (પોલરિટી) પર ધ્યાન ખેંચવાનો પ્રયત્ન કરું. સ્વાસ્થ્ય પહેલાં જનતાનાં તમામ કામ જનતાની ચક્રિતથી જનતા પાસે જ કોંગ્રેસ કરાવતી. ગુજરાતમાં રેલવાહત અને બિહારનો ધરતીકંપ એનાં જીડીને અંખે વળગે તેવાં ઉદાહરણો છે. પણ સ્વાસ્થ્ય મળ્યા પછી નહેરુજીની નેતાગીરી હેઠળ આમાં જબ્બર પડેલી આગ્યો. લોકસેવાનું સાધન નોકરશાહી બની ગઈ. લોક અસક્ત બની ગયાં. અને તેની સાથે જ નોકરશાહી, જે અંગ્રેજી અગમ દરમ્યાન એકસ વેલરના આદર્શ પ્રદારવાળી, કેરળના કંઈકે નજીક હતી. ને પછી જ

ચાલી. તે દાળે Post-haste-ટપાલ જેવી ઝંપટી એવો વેગમયક શબ્દપ્રયોગ કરાતો ને આજે પણ આદતન આપણે તે કરીએ છીએ, પણ શું આજે ટપાલની જ ઝડપ આદર્શ ગણી શકાય? તારની કે ટૂંકકોલની પણ? જે ખાતાં નમૂનેદાર કૌશલ ને વિશ્વ-સનીયતા ધરાવતાં તેમની આજે શી હાલત છે? આની પ્રતિક્રિયા રૂપે ફરી લોકશક્તિના ધ્રુવ પ્રત્યે લોકક પાછું વળતું જોઈએ.

નોકરશાહી અને પ્રતિનિધિ-શાહી (ધારાસભા, લોકસભા) એ બંનેનું વાસ્તવિક લોક-ઉત્તરાધિકૃત (લોકોને જવાબ આપવાની નૈતિક અનિવાર્યતા) પસારને ખલાસ થવા પર છે, એટલે તેનાથી ઉત્પન્ન થતા ઉત્તરાધિકૃતના શૂન્યારકાશને કારણે મારે સરખામત્યારશાહી તરફ સંખ્યા બને તે સમગ્ર શકાય તેવું છે. ને સમગ્ર શકાય તો ઉપાય વિચારી શકાય, જે વિચારનું બીજું કાંઈ છે. અને લાગે છે, અને તે મેં ઉદ્ધર્ષા સામેલ વર્ષમાં અનેકવાર બહેરમાં સૂચવ્યું પણ છે, કે લોકોના મતાધિકારને પ્રશાધિકારથી પુષ્ટ કરીએ. ધારાસભામાં જેમ નિશ્ચિત પ્રશ્ન-ધરી હોય છે તેમ મતદારમંડળમાં પણ નિશ્ચિત પ્રશ્ન-દિન હોય. પ્રતિનિધિએ નિયમિત દિવસે પોતાના મતદારમંડળમાં જઈ બહેરસભામાં પોતાની કામચાહીને હેવાડ રજૂ કરી લોકોના વાળખી પ્રશ્નોના પ્રુવાસા આપવા જોઈએ. ધારાસભ્યની અને સંસદ-સભ્યની પહેલી જવાબદારી ને વશદારી એને ચૂંટી કાઢનાર મતદારો પ્રત્યે છે. પક્ષો દલાલ છે, વજાત (ખરીદી કરનાર ધણી) નથી. આ રીતે બેવાતા જતા લોક-ઉત્તરાધિકૃતને વેળાસર સુપુષ્ટ કરીએ તો લોક-સત્તાને કલ્યા સરખામત્યારીથી અસત્તા બનવાની શક્યો.

ખીજ પોલરિટી અને પેડીઓની સંક્રાંતિને કારણે પેદા થયેલી દેખાય છે. જુદા જુદા જાતે આપણું રાજકારણને બાંધી વળ્યું છે. સ્વાસ્થ્ય પૂરેની નેતા-ગીરીની સરેરાશ આમ અને આજની નેતાગીરીની સરેરાશ આમ સાથે અંકશાસ્ત્રીય દબે કોઈએ સરખાવી જોઈ છે કે? અને જલ્લ નથી. અને આજે જે યુવક નેતા તેય કાં જુદાનિષ્ઠ છે, કા જુદાવ છે, કા જુદા બાધિત છે. અને આ હાલત આપણી તેવે વખતે છે જ્યારે વિવિધ વિચારો અબૂતપૂર્વ વેગે કાઢની વાતને આજે જરીપુરાણી કેરી રહ્યાં છે. ત્રીશી ને ચાલીશમાં

અર્થશાસ્ત્ર લખેલા નેતાઓ આજનાં આર્થિક સંકટોમાં ગોડીમડાં ખાઈ નાચે તેમાં નવાઈ નથી, પણ એમને કાં સંગે નવું લખવાની, કાં સુકાન નવા તરવરિયા હાથોમાં સોપી દેવાની ફરજ કેણુ પાડે ? પોતાની પેઠી પ્રત્યે સહાનુભૂતિ સ્વાભાવિક જ ગણાય પણ તેનાથી રાષ્ટ્રને થતી હાનિ તો પાસવાર રહે જ. વૃદ્ધ રાજનેતાઓ માટે વળી પહેલાં ‘આમપ્રસ્થાથમ’નું સચન કરીને હું કહેવા બેસેલો તે માદ આવે છે. ગાંધીજીએ કહેલું ‘તેની મને ત્યારે ખબર નહીં. એમણે ૧૯૨૫માં કહેલું’ ને ૧૯૪૭-૪૮માં ફરીથી ઘૂટેલું કે મતાધિકાર ફક્ત ૧૮ થી ૫૦ વર્ષની વયના લોકોને જ આપવો. ધારો કે આપણે તેનો અમલ કર્યો, તો કેટલો પ્રયત્ન રાજકીય ધરતીકંપ આવી નાચે ! દેશની આખી નેતાગીરી જ ધરમણથી બદલાઈ નાચે. એર ૫૦ ને બદલે મધ્યાહ્ન ૬૦૫ ફરીએ, ૬૫૫ ફરીએ, કે નોઈએ તો એમની સ્વેચ્છા પર છોડી દઈએ ! એવા રાજકીય વાનપ્રસ્થ પછી ધારો કે આપણા વચોટક રાષ્ટ્રનાથ નેતાઓ નિદ્રા પંચાપતોનું અધ્યક્ષપદ સભામાં લે અને કોઈ મુવકને પોતાના ઉપાધ્યક્ષ તરીકે કેળવે અથવા રાષ્ટ્રીય પંચોમાં પોતાનો પરિપક્વ પરામર્શ આપે, તો કેટલો લાભ થાય ! આને મેં ‘આમપ્રસ્થાથમ’ કહેલો.

એર ૫ મધ્યાહ્નની માધાફડ છોડી દઈએ પણ તળિયાને તો સાચૂત ફરી ધઈએ ! ગાંધીજીના સચ-આ મુજબ ૧૮ વર્ષના મુવજનોને મતાધિકાર આપીને એક કાંફર અનેક પક્ષી મારી શકાય તેમ છે. જુવાનોની સાહજિક આદર્શવાદિતાને જમાનો ખાઈ નાચે તે પહેલાં રચનામંક રસને ચડાવી દઈએ. આજે તો એ બધી વચુનાથી શકિતઓ ળાશવારે હોનારનો સરને છે; બગે ને કાચની બારીઓ ફાડીને એ આપણી વધાવારિત વૃદ્ધસાહી સામેની બળવાખોરી કોઈ પણ બહાને નજરે કર્યા કરે છે.

એક વધુ કુચીવતનો ઉદ્દેશ માર કુ. ધારો કે કોલેનામની લાકડાં કોઈ ચીને ઉઠવી ગઈ. તે પછી આસામ-નામાને-૩ નેકા-અખાની બુગિ ગેરિલા શુદ્ધ માટેની મોટાભાગની જરૂરિયાતો પૂરી પાડે તેવી છે. ધારો કે ત્યાં ગેરિલા શુદ્ધ શરૂ થયું. આસામ જ કેમ કહું છું ને કાશ્મીર કેમ નહીં ? કારણ એક ભૌગોલિક-સાંસ્કૃતિક કુચીવત આપણા દેશમાં છે. પર્વાચલ લાલુક

વધારે છે, પશ્ચિમ ગણતરીમાજ છે. પૂર્વમાં કાંતિ અને અરાજકતા અંગે એક રેખાંટિક ભાવ છે. એટલે ધારો કે આવી આજની આપણી કાલકી સદ્ગત્રાહી મીમાંસા-ઓમાં ન સમાતી કોઈ નવી જ છોટકી ખડી થઈ તો ? માઓનો સિદ્ધાંત બાણીનો જ છે કે અધ્યાપુર ફરીને વિગેધીતું સાનલાન જુલાવી દો. તો આપણા પહેલાં વચ્ચેની કુચીવત, સત્તાની સાકમારી વગેરેનું શું થવાનું ? એ ક્યાવ અલેખ થઈ જશે. નવા સંકટમાંથી નવે નેતા ભગરી કે નથે ભગે. દેવળ મદબાજો તો કશું જાનવીય થતુ નથી. આપણને જેને પૂર્વાશાસ હશે, આપણે જેવાં મનેચિત્ર (મનેજ) બાધ્યાં હશે તે ધટના-ઓને ધડામાં મોટા ફાંચે આપશે.

મને લાગે છે કે વેચવાન કોટકી વખતે, ધીમાં પ્રતિક્રિયાઓ ઘાતક નીચડે. આપણા બધાગણમાં એ સ્તર છે, એવડી ચક્રવત મૂળ દેવાઈ છે, એમ મને જણાયું છે. એ તુતિયાસ જેટલી સદર બહુમતી હોય તો પ્રધાન-મંત્રી સર્વેસર્વા છે, પણ જે ને ન હોય તો રાષ્ટ્રપતિ ‘જેવા પડે તેવા દેવા’ને શક્તિમાન છે, માટે રાષ્ટ્રપતિને આપણે લોકસમીતિથી ચુકત ને સમર્થ કરવો જોઈએ. બધા ઉમેદવારને પોને કેને રાષ્ટ્રપતિપદ માટે મત આપશે તે મુદ્દાત પહેલાં નજરે કરવાની ફરજ પાડવી જોઈએ. અમેરિકામાં પણ એક વિશિષ્ટ મતદારમંડળ જ આમ તો રાષ્ટ્રપતિને ચૂટે છે, પણ તેનો દરેક સભ્ય પહેલેથી અચૂક રાષ્ટ્રપતિ ઉમેદવારને મત આપવાની નજરે બાંહેધરી આપે છે. આપણે બંધારણ બદલ્યા વિના આ ફરી શકીએ તેમ છીએ. ફર એટલે કે આ મતદારમંડળ પાછળથી પણ રાષ્ટ્રપતિએ પસંદ કરેલા પ્રધાનમંડળને પોતા પ્રત્યે જવાબદાર અને-સતેકે-રાખવું રહેશે. ફરી જગાદે પ્રતિનિધિઓ વચ્ચે એ તુતિયાસ જેવી એકતા સંધારી ત્યારે રાષ્ટ્રપતિ નિષ્ક્રિય પાડે ધારણ કરશે. આવી દીધંદિવાળી કુચીવત આપણા બંધારણમાં પડેલી છે. આંગેડરે, સરદાર મુનશી વગેરેની દોરવણી હેડળ આવી ચુકિત, જવાહરલાલના બ્રિટિશ નમતાવાદને પટાળીને, યોજેલી છે. આનો પૂરનો ઉપ-યોગ કરીને આપણે ઝડપી નેતૃત્વ ખડું કરી શકીએ. નેતૃત્વમાં legitimacy વિવિધ રીતે આવે છે; ધોર-સંકટમાં બનીપચારિક દબે કોઈ વિશિષ્ટ શક્તિવાળો, પારેટોનો ‘સિદ્ધાન્ત’—અને વેચરનો કારિયાચુકત

નેતા-ધુરંધર આગળ આવીને દોરવણી આપે છે. પણ જો ઔપચારિક હશે કોઈને પહેલેથી લોકસંમતિ અપાતી રાખી હોય તો સંકટ સમયે 'સિંહજન'ની શોધાશોધ અને સ્પર્ધા-વરણમાં કીમતી વખત બગડતો નથી.

આટલું સમજાય છે, પણ સહુને સમજાતી શક્યું સહેલું નથી. દરમ્યાન સંકટ ધેરાતું નામ છે. આપણે વહી રહ્યા છીએ. અરાજકતા અશક્ય નથી, પણ તેની નિરાશા નથી. કારણ તમામ નવા અવતાર અરાજકતા વચ્ચે થતા હોય છે. આ દેશનું ભવિષ્ય એની પ્રકૃતિમાં મૂળ નાખીને અને એની સામેની વિશાળ શક્યતાઓમાં આખો પરોવાઈને જોગી રહ્યું છે અને તે બંને પરિબળો આપણી સાંપ્રત સંક્રાંતિની ભરતીઓટો કરતાં ધણી વધુ શક્તિશાળી અને મૂળમૂલત ગરિમા ધરાવે છે.

પ્રબોધ ચોકસી

થોડાક સુદા

કેંગ્રેસનું સંસ્થાકીય માળખું તૂટી ગયું છે, પણ એનો કોઈ અવેળ હવે એ જીએ કરી શકે એવું વર્તીતું નથી. જાણતું, 'સિન્ડિકેટ'ના પુનઃ ઉદ્ધવનાં ચિહ્નો જણાય છે.

એક પક્ષ-પ્રભાવ-પ્રધાનો અસ્ત થઈ ચૂક્યો છે અને વિધાનનાં બેઠાં માથું જોવાથી રહ્યાં છે—આ સંજોગોમાં કિંદુનું સમવાયી માળખું કેવું સ્વરૂપ લેશે એ વિચારવાતો વિષય છે.

શૈક્ષિક પક્ષને અભાવ આપણને સાથે છે. આ સંદર્ભમાં, કેંગ્રેસ 'જીપ' પછી રાષ્ટ્રીય મોરચો મટી જઈને પક્ષ બની ગઈ હોત તો—ધુવીકરણની શક્યતા સર્જાતાં—એનો સ્પષ્ટ વિકલ્પ જોએ થઈ શકતો હોત એ પણ હજીવાટ માગી લે છે.

હમણાં ધુવીકરણની ચર્ચા થઈ, પણ જનસંધને કક્ષમાં લેતાં આ ધુવીકરણને આપણે મિન-સાંપ્રદાયિક કક્ષી રાખીશું?

અત્યારના સંજોગોમાં એક-એ સૂચનો પર ગંભીરતા પૂરક વિચારણા કરવી જોઈએ. રાષ્ટ્રીય નહીં તોયે રાજ્ય કક્ષાએ પ્રમુખીય લોકશાહી દાખવ કરીએ તો સામાન્ય-પ્રતિનિધી લાઠસાથી થતાં પક્ષાતર જેવાં દુપણા નાથી શકાય. બીજું, સામાન્ય ચૂંટણી ચોળને, ચોથી ચૂંટણી પછીના અનુલભેથી જામત બનેલી પ્રબળ

હાકની અનિર્ણયિતતા દૂર કરવાની તક આપવી. જોઈએ.

નીરુભાઈ દેસાઈ

કેંગ્રેસના ભાગલા અને ધુવીકરણ

આજની પરિસ્થિતિના સંદર્ભમાં વિચારીએ તો શૈક્ષણિક બુદ્ધિમાં કેંગ્રેસના ભાગલા પડના અશક્ય છે એ માત્રાજની જગ્યાએ સાથે હું સંમત થાઉં છું. પણ રાજકીય પ્રક્રિયા અને પ્રવાહોનો અભ્યાસ મને એવા તારણ પર આવવા પ્રેરે છે કે, કેવળ પોતાની જ તાકાત પર કેન્દ્રમાં સરકાર સ્વી શકાય તેટલી બહુમતી. કેંગ્રેસ પાસે નહીં હોય અને મિત્ર સરકારની દિશામાં એ કદમ ઉઠાવશે ત્યારે તેમાં ભાગલા પડશે—સહકાર અંગેરીઓ સાથે કરવા કે જગજોરીઓ સાથે એ સુદા પર...

કીર્તિદેવ દેસાઈ

સંક્રાંતિકાળની મર્યાદાઓ છતાં

ભારતીય રાજકારણ વિશે અહીં જે નિવેદનો રજૂ થયાં તે માટે એ ત્રણેય ભાઈઓને મારા અભિનંદન! સંયુક્ત રીતે જોઈએ તો એ ત્રણેય નિવેદનો દ્વારા ભારતનું સાંપ્રત રાજકારણ ચર્ચાઈ રીતે રજૂ થયું છે.

૧૯૧૭ની ચૂંટણીથી કેંગ્રેસના એકાધિપત્યની પ્રથા તૂટી છે અને તેને સામે વિકલ્પ એક તરફ મિનકેંગ્રેસવાદ છે, તો બીજી તરફ ધુવીકૃત રાજકીય પક્ષોની પ્રથા છે. મિનકેંગ્રેસવાદ નકારાત્મક બુદ્ધિમાં ઉપર પ્રતિષ્ઠિત થયેલો છે અને તેનું આયુ મર્યાદિત રહેવા પામ્યું છે; જ્યારે ધુવીકરણની પ્રક્રિયાએ પૂરતો વેગ પકડ્યો નથી. પરિણામે પ્રવર્તમાન રાજકારણ અનિશ્ચિત, દિશાસૂચક વગરનું અને સંક્રાંતિકાળની બાધી જ મર્યાદાઓનું ભોગ બનેલું જોવા મળે છે.

એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે, કાયદમ વિશે રાષ્ટ્રીય કક્ષાની સંમતિ જણાતી હતી તેના ૧૯૬૭ની ચૂંટણીમાં અસ્તિત્વમાં આવેલી પ્રથાએ ખાસ ફરક પાડ્યો નથી. એટલે કે, મિનકેંગ્રેસી સરકારોએ રાજકીય-આર્થિક-સામાજિક કાયદમ વિશે કોઈ નવો વિકલ્પ પૂરો પાડ્યો નથી. તેઓ આ પહેલા કેંગ્રેસે અપનાવેલા કાયદમથી વિશેષ આગળ જઈ શક્યા નથી. પરંતુ ખરો સવાલ તો એ છે કે જે કાયદમ વિશે સર્વસંમતિ પ્રવર્તતી હતી—જેમ કે, મિનસપ્રદાયિત્વ, લોકશાહી, આયોગિત

વિકાસ, મિત્ર-અર્થતંત્ર, મિનિજોબ્જીની નીતિ—તે અજે પણ આપણે જે કંઈ કરવાનું હતું તે પૂરેપૂરું કરી શક્યાં નથી. કાર્યક્રમ વિશે નવા વિકલ્પ દેખાતો નથી તેનાં જે કારણે હોઈ શકે :

એક તે કાર્યક્રમ ખરેખર સ્વીકાર્ય હોય; બે એ કાર્યક્રમ અધૂરો રહ્યો હોવાથી હજી તેમાં ઘણું કરવાનું બાકી હોય !

ધુવીકરણની વાત કરીએ છીએ ત્યારે ખરેખર તે એવું કંઈક અસિદ્ધિ છે કે વિચારસરણીની ભૂમિકા ઉપર પક્ષો પોતાની વિશિષ્ટતા ઠેંગવે અને તેમાંથી કાઢી ગાળે વિચારસરણીનો ફક્ત એ વ્યાપ વિસ્તૃત અને તે તેમાં નાના પક્ષો સમાવિષ્ટ થઈ જાય અને થોડા પણ વિશાળ પક્ષોનું અસ્તિત્વ રહે. વિચારસરણી પાછળ પણ કાર્યક્રમ રહેલા છે અગર, કંઈ નહિ તો, દિશાસૂચ તો જરૂર રહી છે આથી કાર્યક્રમ ઉપર વિશેષ ભાર મુકાય તો સંભવ છે કે રાજકારણ કંઈક વધુ સ્પષ્ટતાથી અને હઠતાથી આગળ વધી શકે. આ દૃષ્ટિએ જોતાં આજનો પણ પ્રશ્ન રચનાત્મક અને કિયારીય નેતૃત્વનો જણાય છે.

આજે જે દેખાય છે તે દુઃખકર લાગે છે તેનું જોડું કારણ લોકો અને રાજ્ય વચ્ચે વધતું જતું અંતર છે. પક્ષપક્ષો તેનું ચિહ્ન છે, આને માટે અસ્વીકાર્ય છે. લોકશાહીનાં સૂત્રો છેવટે લોકોની પાસે છે એ પ્રતીતિ ચૂંટણી કરાવે અને ૧૯૬૭એ આ વિશેની જાગૃતિ અને સમાનતાની સાબિતી આપી છે. પણ તે પછીના દિવસોમાં રાજકારણ મિનિજવામદાર ધેરણે, લોકશાહી વિમુખ થઈ; હેતુશૂન્ય જન્યું છે. અહીં લોકશાહી માટે મોટો ભય લાગે છે એમ મને લાગે છે. અને કેટલાક રાજશાહીઓએ ચીંધેલો મધ્યસ્થ ચૂંટણીનો ઉપાય આવકાર્ય જણાય છે.

છતાં હું નિરાશાના સર ઉપર અટકવા માગતો નથી. રાજકીય જીવનના ધમપછાડ, અધાણી અને અનિશ્ચિતતા છતાં હવેલા એક વર્ષ દરમિયાન જે રાજકીય પ્રક્રિયા ચાલી છે તેમાં કેટલાક શુભ સંકેતો રહેલા છે. પક્ષોના વ્યાપ વિસ્તર્યો છે અને જ્યાં જ પક્ષો વધે-એણે અંશે બાંધછોડ અને સમાધાનકારી વચ્ચળ અપનાવતા ચલા છે. આ શુભ ચિહ્ન છે. બીજું મંજળ ચિહ્ન એ છે કે મુક્ત સમાજના વાતાવરણમાં જે રીતે

પક્ષીય રાજકારણ ચાલે છે તેનાથી લોકશાહી અને રાજકીય સમજદારીને માટે પુષ્કળ અવકાશ છે. અહીં માત્ર વિગતોમાં નહિ અટવાતાં બૃહદ્ વલ્લેખોને તેમના વિશાળ સંદર્ભમાં તપાસી, સમજી મૂકવીએ તો સમાજને લોકશાહી અંગેની સમજ આપી શકાય, અને તે કામ રાજ્યશાહીઓનું છે

દેવવ્રત પાઠક.

અરાજકતા તરફ

એ વાત સાચી છે કે ભારતના રાજકારણનો આ એક મહત્વનો સંક્રાંતિકાળ છે, એ સંક્રાંતિકાળનાં ત્રણ પાસાંઓને લગતી ઘણી વિશદ ચર્ચા અહીં થઈ. એ ત્રણ પાસાંઓ : ઠેંગેસનું ધણું રાજ્યોમાંથી સત્તા પરથી દૂર થવું, મિનિજોબ્જી અને રાજકીય ધુવીકરણ વિશે આપણે જે કંઈ સંભળ્યું તે નિઃશંક રીતે વિદ્વાતામય અને બેઝાંણભર્યું દર્શન છે. પણ મારી થોડી મુશ્કેલી છે. રાજકારણની તાર્કિક ચર્ચા અને દર્શન અને એને પ્રવક્ષ અનુભવ મને થોડો શંકાશીલ બનાવે છે. અહીં જે કંઈ કહેવાયું તે એવી માન્યતા ઉપર આધારિત લાગે છે કે કાળ અનંત છે અને રાજકારણના આ બધા પ્રવાહોને થોડા સ્વરૂપે વિકસતા માટે જાણે કે પૂરો સમય છે. પણ એ વાત આપણે ભૂલી જતા હોઈએ છીએ કે કાળ અનંત હોવા છતાં લોકોની ધીરજ અમૂઢ નથી. સમયના પ્રમાણને બાદ કરીને આ ચર્ચા કરીએ તો થોડી અવાસ્તવિકતા રહેલી છે એમ મને લાગે છે.

તો પછી સાચી વાસ્તવિકતા શી છે? લોકશાહી આ દેશમાં ખરેખર સ્થિર થઈ છે? આજે જે પરિબળો કામ કરી રહ્યાં છે તે લોકશાહીને પોષક છ અર્થ? આજે દેશમાં જે રાજકીય પક્ષો કામ કરી રહ્યા છે તે સામે જ લોકશાહીમાં શ્રદ્ધા ધરાવે છે? આ પ્રશ્નોના જવાબ સહેલા નથી. ત્રણ ચૂંટણીઓ પછી આપણને એમ લાગ્યું છે કે આ દેશમાં લોકશાહી હવે સ્થિર થઈ છે. પણ ચોથી ચૂંટણી પછી જે નવા પ્રકારની રાજકીય હવા દેશમાં જન્મી છે તેનાથી કેટલાકને કદાચ શંકા જન્મવા માંડી હશે, પણ સાચી વાત તો એ છે કે આ દેશનું સામાજિક અને આર્થિક માળખું હજી લોકશાહી નથી. અને ફક્ત રાજકીય લોકશાહી દાખલ કરવાથી જ એ સદર લોકશાહી બની નથી જતી, એની સફળતા

માટે સમગ્ર દલિટશ્રી-બદલવો પડે છે. સામાજિક અને આર્થિક વિચારો અને સંસ્થાઓને પણ નવું સ્વરૂપ આપવું પડે છે. લોકશાહી એ એક જીવનદલિટ છે અને એ એક ખૂબ ધીમી પ્રક્રિયા છે. એટલે જ્યાં સુધી પ્રજાની સમગ્ર દલિટ બદલાય નહિ અને સામાજિક અને આર્થિક મૂલ્યોમાં ફેરફાર થાય નહિ ત્યાં સુધી રાજકીય લોકશાહી ન તો સમજા અને કે ન સ્થિર બને, એટલે દેશમાં દલિટ લોકશાહીનાં મૂલ્ય હોવાં જવાં જોઈએ, પણ તે જ્યાં એ પહેલાં તો દેશમાં આજે આપણે કંઈ એવું જોઈએ છીએ કે લોકશાહીમાંની શ્રદ્ધાને પણ એ જાળવી દે.

સામાન્ય રીતે લોકશાહીનાં પાયાનાં મૂલ્યોમાં અને એની નીતિ-રીતિ અને પ્રજાસિક્ષાઓમાં સવળા રાજકીય પક્ષોનાં શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ એટલું જ નહિ પણ પ્રમુખ વ્યવહારમાં એનો સ્વીકાર પણ થવો જોઈએ. સમ્યક્વાદીઓને આવી શ્રદ્ધા છે અને એ લોકશાહીનો પ્રમોશિયન પણ સ્વીકાર કરે છે એવું કહેવું હશે? એ તો નીશીતી વાત છે કે લોકશાહી રીતરસમ એમના માટે એક વ્યૂહ માત્ર છે. બાકી કોઈ પણ પ્રકારે સત્તા કબજે કરવાની એમની નેમ બાધીતી છે. પશ્ચિમ બંગાળમાં એને ખીને જે કંઈ બની રહ્યું છે તે આ વાતનો પુરાવો છે. સંયુક્ત સમાજવાદી પક્ષની સંસદ અને વિધાન સભાઓમાંની નીતિરીતિ અને એનો વર્તીય લોકશાહીમાં એની શ્રદ્ધાપુરવાર નથી કરતો. બાકીના રાજકીય પક્ષોનાં ઉદ્દેશ્ય એક વર્ષનો વર્તીય પણ એવું જ કંઈક કદી જાય છે. એકંદરે લોકશાહીને મૂળભૂત સ્વીકાર કરીને અને એની એકતા અને દેશનું ઘિટ નગર સમક્ષ રાખીને રાજકીય પક્ષો વર્તતા હોય તેવું આજે તો દેખાતું નથી. આજે તો રથાનિક દિવો કે વ્યક્તિગત સ્વાર્થ માટે દેશને ભોગ દેવાય છે. કાં તો સત્તા ટકાવી રાખવા કે સંસ્થા કબજે કરવા સિદ્ધાંતવિહીન નીતિ અપનાવાય છે. બંધોડા-ધાપ છે, સોદા થાય છે. આમાંથી કોઈ પણ પક્ષ બાકાત નથી.

આ સંજોગમાં દેશનું જાણિ કેવી કરવટ લેશે એ

મુશ્કેલ મારે મન સંક્રાંતિકાળની ચર્ચામાં મહત્વનો છે. અહીં જે પ્રકારની ચર્ચા થઈ તે પ્રમાણે થવાનાં બે લાવિનાં એવાં બાળ માની શકતાં હોય તો સારું, પણ મોંઘાં હવે તેમ બાળની પરિસ્થિતિ પ્રજા એના સવાલોનાં ઉકેલ માટે છે અને તે પણ ત્વરિત. બાળની પરિસ્થિતિ એવાં ઉકેલો માટે અનુકૂળ નથી. એટલે સંભવ છે કે પ્રજાની અધીરાર્થ વધતી જવાની. અને પરિણામે કોંગ્રેસ, બિન-કોંગ્રેસવાદ કે ધુવીકરણ માટે આજો સમય ન રહે તો નવાઈ નહિ. અને પ્રજાની અધીરાર્થનો લાભ લેના બિન-લોકશાહી માર્ગો તો અત્યારથી અપનાવાઈ રહ્યા છે તે આપણે જોઈએ છીએ.

એટલે સંભવ એ છે કે દેશની રાજકીય અને આર્થિક પરિસ્થિતિ જેમ જેમ વિકટ થતી જશે તેમ તેમ બિનલોકશાહી વધણ વધતું જવાનું. પણ દેશની વિશાળતા અને અત્યાર સુધીનો ઇતિહાસ જોતાં કશ્કરી સરખાવવામાંથી સ્થાપનાની શક્યતા ઝાઝી નથી દેખાતી. એક વેળા સંક્રાંતિ અને મળખૂત સામ્યવાદી પક્ષ દેશમાં હતો ત્યારે આવા સંજોગોનો એ લાભ લઈ શકે તેવી સ્થિતિ હતી, પણ હવે આજે તો એ સ્થિતિ પણ નથી રહી. એ પક્ષ પણ કમજોર અને વેરવિખેર થઈ ગયો છે, કોંગ્રેસ સિવાયનો બીજો કોઈ રાજકીય પક્ષ દેશબાપી જાતને સત્તા કબજે કરી શકે તેવું પણ નથી દેખાતું અને એની સામિતિ, જે જોઈતી હોય તો ચોથી ચૂંટણીએ આપી છે. અને કોંગ્રેસ પણ આજે તો પક્ષ તરીકે આંતરિક વિખવાદો અને નબળી નેતાગીરી તથા સ્થાનિક દિવો અને બેચાળે ચીને કારણે કેટલું સંભાળી શકશે એ એક સવાલ છે. આ પરિસ્થિતિમાં વહી તો એ છે કે ૧૯૧૨ થી ૧૯૪૮ સુધી જેવું ચીનમાં બન્યું તેવું આ દેશમાં બને. એટલે કે એક પ્રકારનો રાજકીય અપનાવકાર દેશમાં સર્જાય. એનું પરિણામ એક જ હોઈ શકે : અરાજકતા.

એટલે સંક્રાંતિકાળની ચર્ચામાં સમસ્યા આ અરાજકતા તરફ દોરી જતાં પરિણામોને નિવારી શકાય તેવી વ્યવસ્થા નિર્મણવાની છે. ઉત્સવ પરીખ

ભૂપેશ અદ્વૈત

રામરતન-શ્રીમનને મુંબઈમાં રહ્યે એક વર્ષ થઈ ગયું હતું. ટિકિટ વિના ગાડીમાં બેસા ત્યારે ગામનાં બંધાં નીચાં, વાંકાંચૂંકાં ઘરો, લીલાં ઝલકાંવાળાં ઝાડો, રેલવે 'પુલ' ની નીચેથી વહેતી, કિનારા સાથે લળા જતા રંધવાળી, અરિથર, ધરડી ડોસી જેવા વળકાંવાળી નદી અને કાયમ પટ બદલતી નદીને લીધે અરિથર આકાર-વાળા કિનારો બધું આંખના એકાદ ટીપામાં ટપકી પડ્યું.

ગાડી દોડતી જ ગઈ. દોડતાં ગયાં આંખાઓ વચ્ચે ઠંકાયેલાં નાનાં નાનાં ગામો, આખાં ને આખાં. ગાડી નીચેથી, પવન ભરેલી ખગસાની પાંખ જેવા પવન ભરેલા સંદોવાળી હોડીનાં ટપકાંવાળી કેટલીયે નદીઓ દોડી ગઈ. પાતળાં ઘડો પર ચોંટી લીલી ઘટા ટેકવેલાં અનેક ઝાડો-થી ભરેલા બંધા સાતપુડાની આખી હાર, દોડતા બોંટની પીઠની જેમ દોડી ગઈ. એ બધાની દોડમાં એમનું ગામ આગળ હતું. મુંબઈ સૌથી પાછળ હતું. આ બધી દોડમાં એમના ગામની ઉપર દોડ્યે જતાં કેટલાયે ગામો, નદીઓ, આંખાવારીઓ, સાતપુડાની હારના ધર ચડ્યે જતા હતા. છેલ્લે મુંબઈનો, મુંબઈની 'ફૂટપાથ,' દરિયો, 'નિર્ધો-સાઈન બોર્ડ', પાણીપૂરી, રસ્તા પરની મોટરની હાર વચ્ચે રણદ્રીપ જેવા 'ક્રાસિંગ'નો મોટો ધર ચડી જવા-નો હતો. નાના નાના દિશાસૂચો જેવાં, ખાદીધારી ક્રેસિસી જેવાં, વસઈનાં અમરો દોડી ગયાં ડબ્બામાં ગપ્પાં હાંકતા પાસની મૂંગા ધર્ષ ગયા ને ગંભીર બની પાણીના બંડારને છેડેના સરજના સોનેરી ગોળાને જોઈ ને બંને હાથની હથેળીઓ એકમેકમાં ગૂંચી ઊભા ધર્ષ ગયા ને એવી વસઈની ખાડી પચ્ચ દોડી ગઈ.

ગાડી અટકે-દોડે, અટકે-દોડે. 'ગ્રાડ' સિસોડી મારે. અટકે એટલે કાલાહલનો મોટો દરિયો લહેરાવા મારે. રેલવેનાં નામનાં પીળાં પાટિયાં આવે, ચાલ્યાં જાય. કોઈ પચ્ચ પાટિયાને મણકાયાં વિના સીધી સડસડાટ ગાડી દોડી જાય. અન્ય રેલવેનાં અપરાં પર એકેલાં કપૂતરો બીડી જાય. ખટ...ખટના નિયમિત તાલ ચાલ્યા કરે. મોટા 'જંકસન' પર એક પાટામાંથી ધીરે ધીરે અનેક પાટા-

ઓ તરતા તરતા બાહ્ય પર સરવા મારે. ગાડી અટકે, દોડે, અટકે. ચા, પાન, ફૂધની 'મોટરો'-'ગ્રાડિંગમકાર'-'ના 'યુનિફોર્મ' સમજ તોફાનોના હાથમાં બેસેલાં બાહ્ય, લાલ વર્દીવાળા રેલવે-પોલીસ, આવજો આવજો. ડબ્બાનાં બારણાં આગળ લટકીને કાયમી લાયધી રામરતન-શ્રીમન કંકડા કરે, રેલવેને રેલવેને બેનરે 'યુનિફોર્મ'વાળા 'ટિકિટચેકર' તે બેનરતા, બીજા ડબ્બામાં ચડતા જાય. ડબ્બો બદલે, ફરી બદલે. ફરી બદલે, ફરી, 'યુનિફોર્મ' વગર આવેલા કોઈ 'ચેકર'ના હાથમાં ઝડપાઈ જાય. એની સામે લાચાર નજરે તાક્યા કરે, બન્યે. 'ટિકિટ-દીખાઓ'.. કીકી પેલાની આંખો પર સિંધર. ખભો ધપધ-પાવે...કીકી આંખો પર સિંધર. 'ચલો સાથે...' પથ ચાલે અને પોપટના કક્કા જેવી કાળી ને બેનરે ગયેલા વાળવાળી ડોસીના નાનાસા અખોડા જેવી ગોળ કીકી સિંધર. દોડતી ગાડી અટકે. 'પેસા લાઓ,' કીકી સિંધર. અટકેલી ગાડી દોડે-અટકે-દોડે-અટકે ને પછી 'ચેકર' છોડી મૂકે. ગાડીમાં પાછા ન બેસવાનું કહે. ફરી ગાડીના દરવાજા આગળ લટકીને, બપ પર લટકીને, પાછળ છોડેલાં ગામ પર લટકેલાં આંસુ પર લટકીને, મુસાફરી ચાલુ થાય. ગાડી અટકે-દોડે-અટકે. પીળાં નામ-વાળાં પાટિયાં ને લાલ-લીલી આંખોવાળા, ડોકુ' નીચું નમાવેલાનઅ એક પગવાળા 'સિમરો' પાછળ રહી જાય. વળાંક આગળ, આગળ દોડતા એનિજનોના દરવાજા આગળ બેસેલા, માથે રૂબાલ બંધેલા ફાઇવરો દેખાઈ જાય.

મોરીવલીથી પછી મુંબઈ શરૂ થાય. પીળીપથ શતની વચ્ચે પીળાં પીળાં બારીબારણાંવાળી, અવાજ વગર સરી જતી, અજસિર્માં જેવી 'ધ્યેક્ટ્રિક ટ્રેનો' દેખાય. ચાનાં 'પેકેટ' ગોઠવાં હેપ તેવાં મકાનો, 'ટ્રેન'ને સમાવરે પસાર થતા રસ્તા પરથી પસાર થતાં 'કપડો', સડેલી ફાસના જૂખમા જેવી 'કેલોનીઓ' પસાર થઈ જાય. 'ટ્રેન'માં, બચ્ચન માતા લિખારીઓ પૂરા થાય ને ગાયન માતા લિખારીઓ આવે. ઝાડ, નદી, તળાવ, આંખાવારી ચાલી જાય ને ઘાસની ગંજની જેમ એક પર એક,

બેઠેલા, ‘અલ્લા દે નામ પર’ બોલતા, તંદુરસ્ત, જાડા લિખારીના મોંમાંથી તેમને માટે બે-ચાર ગાળ કઢાવી દીધી.

હડતાળ, તોફાન, સરખસ, થેરા, ચૂંટણીએ તેમને માટે એક નવી કમાણી ઊભી કરી દીધી હતી. જોર પર ચાલતા અંબરને લીધે એમના પગો જોરથી, ઝડપથી ચાલતા હતા. ધંધા માટે નીકળ્યા હોય ત્યારના અને સામાન્ય ફરતા હોય ત્યારના એમનાં આંખ, જીભ, કાન, હાથ, પગ જદાં રહેતાં હમણાં કોઈ પણ અવધન સિંકાર-શોષક તરીકે વર્તતા ન હતા. સ્વતંત્રતા હતી. કશું જ કંચવાનું ન હતું. માન ફરવાનું જ હતું. પાન ચાવી ચાવીને થૂંકવાનું હતું. કરોડ પચીસે રોડે આપ્યા વિના મુંબઈની સાડો મસવાની હતી ને રાતે લીલા પાસની ‘લોન’ પર અડધા જમતા-ઊઘતા સૂવાનું હતું. દહણે એકને વળગીને જ ખીજે રહી શકે એટલી જરૂરિયાત બનેને એકબીજાની રહી હતી.

‘ફોરા ફાઉન્ટન’ ના હેલ્થ ‘રોપ’ આગળ ફ્રાઈ વરો રોળે મળ્યા હતા. રસ્તા પર પડેલી સાણીની જાહેર-ખર્ચના કામગામો કોઈ ‘ઈરિઝન’ના ઊડતા ચહેરાને

લછીમને જોયકી લીધો ને પછી એની સામે આંખ મીંચકારી, હેઠ પર જરા જીલ ફરતીને ફેંકી દીધો. પછી આજુબાજુના બધા જ લોકો ક્યાં તો છુટ્ટા થઈ ગયા છે ક્યાં તો હજી જ મહિનાનાં છોકરાં જ છે એવા લાવ-થી આજુબાજુના રસ્તા પરથી ‘કાર’માં પસાર થતા ફરફરતા વાળવાળા ચહેરાઓ તરફ, ફ્રાઈવરો તરફ ને હેલ્થે રામરતન તરફ જોયું. બન્ને કાટખૂણે વળી જતા રસ્તા તરફ વળી ગયા. કોઈ બેળપૂરીવાળા પાસે માટકું એઈને પાણી માગવા આવેલા છોકરાને બેળવાળો કહેતો હતો, “હમારા બેળપૂરી લેવા તો પાની મિલેગા, સમજો.” એ બેળપૂરીવાળાની બાજુમાં કોઈ રમ્યું-ખમ્યું ઝાડ જોઈ નીકળ્યું હતું. મોટું થે થમું હતું. એના પર, ચોપારીમાં મળનારી ફેશનેતાની સમજાનું મરાઠી ‘પોસ્ટર’ ચોટાડેલું, હતું. સમરતનની નજર બેધ્યાનપણે તે તરફ મઈ ને પછી ત્યાંથી ધીમે ધીમે ઉંચે ચડતી ચડતી આખા ઝાડ પર ફરી વળી. પોતાના મોંમાં મધર્ષનો ફૂલો તેણે ફરીથી થૂંક્યો, “આપણા ગામમાં થે, સાલો, આલો બરગદ હતો, બોધિશને પેલે કાંઈ ”

“હોવા, હોવા.” ચોડસયાં અવાજે લછીમને કહ્યું.

*

પાસે સુધાસરિત ને મુજ કંઈ શુધ્ધ !
પાસે પ્રણેપનિધિ ને મુજ મધુ ઉચ્ચ !
પાસે સુવાસજરી શીતલ વારિકા ત્યાં,
હું જિન્નમિન્ન બટકચો તુચ્છાંપરામાં !

—શ્રી રમણુભાઈ નોલકડં

આત્મ-સંવેદન

સ્વેતનાના આલિલુચેવા

અનુ : સરલા જગમોહન

આપણે જેને વિશે કંઈ જાણતા નથી અને જેને વિશે આપણને ખ્યાલ પણ આવતો નથી એવા કોઈક તત્ત્વને આધારે આપણું જીવન ચાલે છે તેમાં સંકા નથી. એટલે જ પૂર્વનિર્ણીત આકસ્મિક ઘટનાઓ આપણને હમેશાં વિચિત્ર લાગે છે. દિલ્હીથી વિમાન દ્વારા ઈટલી આવ્યા પછી ડૉ. જિવાગો સાથેના મારા સમાગમ તે આવો જ એક વિચિત્ર અકસ્માત હતો.

એક ઉત્કૃષ્ટ સર્જકની રશિયન ભાષામાં લખાયેલી આ કૃતિ મિત્રાનમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી છે અને રશિયામાં તેના પર પ્રતિબંધ મુકાયેલા છે અને ગુપ્ત રીતે વચાવ છે. અત્યાર સુધી તો મારા મનમાં મિત્રોએ આપેલા અભિપ્રાયોને આધારે અસ્પષ્ટ ખ્યાલો જ જાણાયા હતા.

મારે માટે તો રશિયા છોડીને હું ચાલી નીકળી તે પહે જ તેના પરિચયમાં આવવા જેવું હતું અને ત્યારના સંજોગો પણ એવા હતા કે મારું મન તો ખીજે જ રથોએ લખતું હતું. એવી જાણે આવી પ્રત્યક્ષ રશિયન ભાષા જાણે આઘાત આપતી મારા અંતરમાં જોડતી ગઈ

પેલી મહાન ટ્રેજેરીની જેમ, વરસાદ અને જરફના સપાટાની જેમ, કઠખૂસ થતી ભેખડની જેમ, રાત્રે વીજળીના કડાકા અને ગગનઘટની સાથે તૂટી પડતા ઝંઝાવાતની જેમ, તે મારા અંતરને વ્યાપી ગઈ.

આ ઝંઝાવાત મારા હૃદય પર વીંઝાઈ રહી અને મને આંધુના પૂરમાં ફુબાડી દીધી અને બધું જ તેમાં ધૂંપળું બની ગયું. મારી પોતાની અને બીજા લોકોની ગિનતગી, મારા પ્રિયજનોના અને એ નવલકથાના પાત્રોના ચહેરા, એમના ચપ્પટો અને મારા મનોવ્યાપારો, અચ્ચુ અને અમારી સીની પીડા—બધું સેળબેળ થઈ ગયું. એ બધું મારા ચિત્તમાં એકાકાર થઈ ગયું અને કોઈ પ્રત્યક્ષ આવેગથી એક સપાટ મારા પરથી પસાર થઈ ગયું.

મારા આંધુ બળી જઈને કાનમાં જોડાઈ સંગીતની જેમ વાગી ઊઠતા વાદ્યો મેં ફરી ફરીને વાંચ્યા એ

ચપ્પટો હું સાંભળી રહી અને મારા સમગ્ર અસ્તિત્વના બળે તેને મારી અંદર ઉતારી રહી અને તેની પીડાથી મારો શ્વાસ રૂધિર ગયો

દીર્ઘ ચાતનામાંથી પસાર થઈ ચૂકેલું, અકળાઈ રહેલું મારું પ્રિય રશિયા—ત્યાં હું મારાં બાળકોને અને મિત્રોને અસહ્ય સોવિયેત જીવન જીવવા પાછળ છોડી આવી છું. એ જીવનનો બીજો કથાવ જોડો જડે તેમ નથી. અને પરદેશમાં વસતા રશિયનોને તેની કંપના પણ આવે તેમ નથી—પછી જાહેરે તેઓ રશિયાની તરફેણમાં હોય કે વિરુદ્ધમાં હોય. મારાં વહાલાં બાળકો, મારા પતિઓની અદ્ય રજૂતિ, એમના મૃત્યુની લોહી-ઝરતા જખમ જેવી પીડા—લેખકની કંપનાએ ઊભી કરેલી સંધિમાં એ બધું એકરૂપ બની ગયું અને દસ ગણી તીવ્રતાથી મારી સામે પાછું ખડું થયું. મને લાગ્યું કે દુનિયા આખી મારી સાથે પ્રેમ અને આંધુના તરંગોમાં તરંગેળ થઈ ચર્ચ દશે.

જે રશિયાને મેં ગુમાવી દીધું છે, જેને દૂર વિદ્યા-તાએ મારી પાસેથી ચૂંટવી લીધું છે પુરી એન્ડ્રોઈય જિવાગો પાસેથી અને લારા તથા એમનાં બાળકો પાસેથી પણ જે એ જ રીતે ચૂંટવાઈ ગયું છે—એ મારું પ્રિય, ચાતના ભોણી રહેલું રશિયા મારા મનમાંથી કદી ભૂંસાવાનું નથી. એ રશિયા, તારાં દિમાગજાદિત શિખરો પર વરુની ચીસો સંભળાય છે. અને તારી ભૂમિ હજીય ચૂંચાઈ અને વિનાશકતાને સિદ્ધર બની રહી છે. દંભી-ઝોના અમથનો, સજીવ કાર્પે પર નિજીવ ચપ્પટોના લચ્ચડો, હજી અંત આવ્યો નથી. હું તને ફરી જોવા પામીશ નહિ. ધણી લાંબા સમય સુધી હું તને નેઈ સપીશ નહિ. મારી અને તને ચાહનારા બધા જ લોકોની તું જિનવાઈ ગયેલી ભૂમિ છે. તને પાછી મેળવવા કોઈ તારી પાછળ દોડ્યું નહિ—લાશને દૂર લઈ જવામાં આવતી હતી ત્યારે રહી રહેલા અને એને ખેંચી જતી આડીને નેઈ રહેલા, જાણવા ખતાવે ઊંડે જોડે આશા

સેના રહેલા, જિવાગોની જેમ જ !

પણ આ હું શું કહી રહી છું ? મારી ભૂમિને કોણે મારી પાસેથી આંધળી લીધી છે ? હું પોતે જ તો ચાલી નીકળી હતી. મેં પોતે જ તો મારી ધરતીનો ત્યાગ કર્યો હતો હા—જિવાગોએ પણ એમ જ કર્યું હતું—પોતાની જ ધરતીથી એણે પોતાની ભૂમિ ત્યાગી દીધી હતી, દુષ્ટો અને દુરાચારીઓના હાથમાં છોડી દીધી હતી. એ ભૂમિને બચાવવા તે આગળ આવ્યો નહિ પણ તેને પોતાની પાસેથી દૂર સરતી ભેઈ રહ્યો; અને જે અટક હતું તેના પર આંસુ પાડી રહ્યો—કારણ કે એનાથી એટલું જ થઈ શકે તેમ હતું તેની એને ખબર હતી.

રૈવાનના વૃક્ષ જેવી ટહાર અને ચેરી જેવી મધુર મારી કાત્યા—તું મને મારા હૃદયના મધુ સખી વડાક્ષી છે. મેં તને શું કહ્યું છે ? તને હું એકલી છોડીને ચાલી આવી છું. હવે તું ત્યાં કેટકેટલું રાખા કરતી હોઈશ—તોફાન તું નો બહાદુર હોઈશ છે અને રાખા કરવાતું તને ઈર્ષ્યગમ્યું નથી.

મેં મારી જાતનું પણ શું કહ્યું છે ? ધણી લાંબા સમય સુધી હું તને ભેઈ શકીશ નહિ. હાથે કરીને મેં તને તજ દીધી છે—હારાએ પોતાની વહાલી તાન્યાને તજ દીધી હતી તેમ અને હારાને કાત્યા નામે બીજી દીકરીય પ હતી. જેના સંયોગથી એ જન્મી હતી એ પતિને હારા ચાહતી નહોતી. પણ અમને જીવોને તેથી શું ? અમે તો અમારાં બાળકોને ચાહીએ છીએ કારણ કે એમને અમે જન્મ આપીએ છીએ.

હારો ! અને જેને હું ચાહતી નહોતી એ મારા બીજા પતિનું નામ પણ મુરી એન્ડ્રેવીચ નહોતું ? એ કંઈ ખાસ કેખાવડા નહોતા પણ અપળ હતા—પોતાની અંદર હૃદયને બદલે યોગનાઓ ધારી રહેલા મંત્ર સમા ક્રોમિટાર એન્ટિપોવની જેમ ઠંડી અને વાનિક રીતે અપળ હતા. એ બન્નેમાં કેટલું સરખાવણું હતું ! યંત્રના પુર્ણની જેમ ચક્રના લેતા પણ એક જ વિંદુએ રિધર રહેતા એમના ક્રાન્તિકારી વિચારો અને શબ્દોમાં કેટલું સામ્ય હતું ?

*

બધા મહેરાઓ એકબેકમાં ભળી જાય છે અને ગ્રંથા ચર્ચ જાય છે. મારાં આંસુની વચ્ચે મને એ સમજાતું

નથી કે તોમો પણ સરખાં સા માટે છે—તજો બીજાં ભેઈએ તેટલાં રશિયન નામો જ ન હોય !.....

આ કુશળ અને નમ્ર ડોક્ટર મુરી એન્ડ્રેવીચ જિવાગોનું નામ “જીવન”માંથી ઉદ્દલવેલું છે. સર્વચેતનમય વસ્તુઓ માટે એ શબ્દ વપરાય છે. આવો મનનો વિનમ્ર અને સુદક્ષિણી માણસ—અને એના જેવા તો રશિયામાં કેટલા છે ! પણ એની નબત્તા, ભીડલા, નિરા-ડંબતતા એવું હૃદય કેવું સ્વચ્છ અને વિચારો કેવા ઉદાત્ત છે ! ફરજતું કેવું ભીડું બાન અને કેવી આજીવનકારક-પરાયણતા !... અંગ્રેજીશાસ્ત્રીઓની જેમ કોઈ પણ દાષ-ટીષ વિના, જીવનને ચાહનારા અને સરખનારા આપણા મહાન મેળોવની જેમ, એ પણ એકી સાથે ડોક્ટર અને કલાકાર છે. જીવનની વાસ્તવિકતાથી વેગળા મણેલા કાલા શબ્દોના બોદા ખખડાટથી એ શક્તિશાળી માણસને કેટલી વેદના થાય છે ! આજો વખત ધવામેશા લોકો રાહ જોવા કરતા હોય અને ચોમેર ડુધિર અને મુઠ્ઠા સિવાય બીજું કંઈ નજરે ન પડતું હોય અને કત્તે-આમથી લોકો મારી ઊઠવા હોય અને મિત્ર કે શત્રુની વચ્ચે ભેદ ન પાડી શકતા હોય ત્યારે, પાટીના આગે-વાન લાખનીરિયસની જેની એ વાતોનો—રાજ મતે ઉચ્ચારતાં ‘નવજીવનની પરાઈનાં એકધારો વચ્ચેનો—એને કેટલો કંટાળો આવી ગયો હોતો !

ચોગ્ય અને અર્થસચ્ચ શબ્દો, હૃદયમાંથી નીકળતા આત્મચરિત્ર શબ્દો, સત્યમાંથી ઉદ્દલવતા હોય અને લાગણીયુક્ત શબ્દો એને જરાબર સમજાય છે અને એ શબ્દો જ એને પ્રિય છે. એટલે તો પિરામિયુડી કુખા-રિયાનાં ગીતો એના અંતરને ચાતા આવે છે કારણ કે તેમાં એને પંખી અને વૃક્ષ અને ધાસનો ખ્વનિ સંભળાય છે. અને તેમાં એને હારાનો સ્વર પણ સંભળાય છે અને એ પોતે જાણે સાહ્યોરિયાનાં જંગલોમાં નિખળ અને અસહાય હોય એવો અનુભવ કરે છે. નિખળ અને નમ્ર છે તોય લોકોની નીંદર ઉઘાડી દેતા અને કામ કરતાં અટકાવી દેતા અચંદન શબ્દો બોલવા બદલ એ લાખનીરિયસને મારી નાખવા ઇચ્છે છે.

મેશક, શબ્દો પર એનો અમતકારી કાબૂ હોતો. એ કવિતા લખતો, માંદાને સાજાં કરતો, જીવનનો તેનો નિયંત્રક સમજતા અને શક્તિસદિત એને પ્રિય હોતો. ગમે તેવું હલકું હોય તોય કામ કરવાતું એ યાગતો

નહિ. અંતરથી તો એ સાચા અર્થમાં બાદશાહ હતો અને પોતાના બાંધવોના ભક્ષા ખાતર એ જહેમત ઉઠાવતો. કાપડો બદલે, એકાગ્રતાથી ઉપયોગમાં લેવાતી એની સમ્પત્તિ સક્રિયોને બદલે, જડ ચપ્પો પ્રત્યેની વફાદારી માગી રહેલા સમાજમાં એને માટે કોઈ સ્થાન હતું નહિ. પોતે તો જો તિરસ્કૃત હોય અને જોડે ને જોડે કોતરે જવાનું જ એનું નિર્માણ હોય એવું એને લાગે તો તેમાં કંઈ આશ્વસન પણ નહોતું.

દાયમાં બાલદીઓ સાથે એ બારણાંમાં જોડો રહી નય છે અને એક વેળાના ચોટાદાર પણ હવે સમાજમાં પ્રતિષ્ઠા પામી રહેલા બુણા વરસાવી રહેલા સત્તાભિમાની માણસની માફી માગે છે. પણ ડોક્ટર તો લોન્ડોનાથી પોતાની ચોટાદારીમાં પાણી સારી નય છે, અને દર વખતે જમીન પર પાણી ઢોળાતાં માફી માગી લે છે.

*

વળી પાછા ચહેરાઓ ભેગસેળ થઈ નય છે. દાયમાં બાલદી પકડીને જોડે એ માણસ અને કોણું સ્મરણ કરાવે છે ?

અરે, એનુંશા * —ચાતના સહી રહેલો મારો મિત્ર ! તને હું દાયમાં કાગ પાણીની બાલદીઓ સાથે ઉધાડે પડે જોડે કાં દેખું ? તારા વાળ વિખરાયેલા છે અને તારાં કપડાં ચીંધેલાં છે. દાયમાં બાલદી પકડીને તો મેં તને કહી જોડે નથી, પણ તું આજે જ્યાં પડે છે ત્યાં કદાચ તારે બાલદીઓ જોડે પડી દશે. એટલે જ કદાચ એ સ્વરૂપે તું મારી નજર સામે આવે છે. અને મોરકોમાં ખડે-ખી રટીટનું પેપુ સામુ-દામિક નિવાસસ્થાનનું એક કોટડીમાં તારે લખનું પડતું હતું કારણ કે રીતસરની કામ કરવાની જગા તારી પાસે હતી નહિ. ડોક્ટર જિવાગોના ચોટાદારના જેવી જ એ કોટડી હતી. અને તને આજે મોકલી આપવામાં આવ્યો છે ત્યાં નવસકથાના મોકેલની જેમ જ, એક વેળાના ચોટાદાર તારી પત્ની અને જે ગોદરકાની સામે, અને હું ધારું છું કે તારીય સામે આજે ધાંટા પાડી રહ્યો છે. અને તારાથી માત્ર પગ દલાવવાનું અને મૂંઝા મૂંઝા સંભળી લેવાનું—અસ આટલું જ બની શકે છે. એનુંશા, તારે પોતાને ખાતર તો તારે ખાસ કદી કહેવાનું હતું જ નહિ. અને તું કંઈ દુનિયાનો સૌથી રૂપ-યાન પુરૂષ પણ નહોતો. પણ તારી બત પ્રત્યે વફાદાર

રહેવાની અને તારા પોતાના હૃદય પ્રત્યે પ્રામાણિક રહેવાની હકીકત હિંમત તારામાં હતી એટલા જ માટે, ભલે બીજાથી છુપાવીને, પણ તને જે લાગતું હતું તે બધું કરી છૂટવા અને તારી બત પ્રત્યે અને દશ્વર પ્રત્યે વફાદાર રહેવા જ તે તારી વાર્તાઓ અને નવસકથાઓ લખી નહોતી ?

ધણા વખતથી મને તારા કોઈ સમાચાર મળ્યા નથી અને તું હેમખેમ છે કે નહિ તે હું જાણતી નથી. તારા ભયાનક કિસ્મતે તારા પર બીજું શું શું વીતાડતું છે તેનીય મને જાણ નથી. માયાએ અને તારા પુત્રે તારી કેટલી રાહ જોડી પડી અને કોઈક દિવસ પણ તું એને મળી શકશે કે નહિ તેય હું જાણતી નથી.

*

રશિયન સાહિત્યના શહીદો ! રાદિએવ અને ડિસેન્બર —વાદીઓના દિવસો પછી કશું જ બદલાયું નથી... પહેલાંની જેમ જ આજેય સિપાઈ અને પોલીસનાં માણસો કોઈ પણ લેખકના પુસ્તકના પહેલાં વિવેચકો બને છે ! એટલું જ કે આજના રશિયામાં ગોગોલ કે શેરિદને વ્યંગભાષી ક્રમપનાવિહારની વેધકતા માટે અદા-લતમાં ખડા કરવામાં આવ્યા નહોતા અને રશિયન છવ-નના બેહદાં લશ્વરોની મળક ઉઠાવવા માટે એમને સજા કરવામાં આવી નહોતી. પણ અજે એકાદ રૂપક માટે પણ તમારો મુકલ્લો ચાલી શકે છે અને એકાદ શબ્દ-લંકાર માટે તમને અમલવશીમાં પણ મોકલી દેવામાં આવે છે !

પ્રિય ડોટર, પ્રિય સિયોનિસ્ટોવિચ, કોઈ પણ જીરતો જાગતો મનુષ્ય વેડી શકે તેના કરતાં આ ધણું વધારે છે. હું જોઈ શકું તે કરતાં પણ આ ધણું વધારે છે. અને તેથી જ તો, ઓ દુનિયાભરના લોકો, હું રશિયામાં નહિ, પણ અહીં છું. ડોક્ટર, હજી કેટલો વખત સુધી આ બધું ચાલ્યા કરશે, કેટલો વખત સુધી ?

* મોનિયેત લેખક અને વિવેચક આન્ડ્રે સિન્ચાવ્સ્કી. એને એક જાનણીમાં સાત વર્ષની કેદની સજા મળી હતી, વર્ષો સુધી મોરકોમાં ઇન્સ્ટીટ્યૂટ ઓફ સિટરેચરમાં અજે સાથે કામ કર્યું હતું. પાસ્તરનાક પરનો એનો જાણીતો લેખ એમાં બીજાં લખાણોની જેમ જ રશિયામાં દાખી રાખવામાં આવ્યો છે.

ડોક્ટર ચેખાવ...ડોક્ટર રોચન્સી...ડોક્ટર વિના-
ચેદાવ...ડોક્ટર ખેન્નો...આ બધાને પણ કોઈ કારણ
વિના સળ ભોગવતી પડી હતી—ડોક્ટર કોશ્માન...
ડોક્ટર કાદિયાની... ડોક્ટર મોરોઝાવ...

વળી પાછા મહેરાઓ એક બીજામાં લાળી જાય છે
અને ઝાંખા બની જાય છે... ડોક્ટર મોરોઝાવ—હા,
જરાબર છે બે વર્ષમાં માથે પુત્ર ડોક્ટર બની જશે,
એની પહેલાં એના દાદા અને વડાદા ડોક્ટર બન્યા હતા
તેમ. બેટા, તું પણ ડોક્ટર બનવાનો છે અને તારી
નિન્દાગી ખાત્રીખત શબ્દોનો ધોધ વહેવડાવવામાં વહી
જવાની નથી તેથી હું કેવી હરખાઉં છું।

બેટા, લેનોરકા ખાતર, કાત્યાને ખાતર, તું દંદ
રહેજે અને હિંમન રાખજે. તું હતાશ યતો નહિ. તું
તો ભાવનાશીલ યુવાન છે; અને સંકેશ મનના સામાન્ય
નાગરિકની હીનતાભરી દૃષ્ટિથી તને આધાત લાગશે.
પણ તારે તો એ બધાંથી પર રહેવું જોઈએ. અને ત્યારે
તને સમજશે કે ધાર્મી કરતાં તારે પણ વધારે મિત્રો છે
અને મને ધિક્કારનારા લોકો પણ તારી અને મારાં બંધાં
બાળકોની વહારે આવવાના છે...

એ લોકો બન્ને મારે માટે તિરસ્કાર બતાવતા હોય.
અને તમારા સંજોગો હળવા અને તેમ હોય તો, મારાં
બાળકો, તમેય મારે માટે ધિક્કાર બતાવતો જે કહેવું
હોય તે કહેજો. એ માત્ર કોરા શબ્દો જ રહેશે અને
તેનાથી મને મારું લાગશે નહિ—માત્ર તમારા હૃદયમાંથી
મને ભકારો દેશો મા; કારણ કે તમે તો મને દુનિયામાં
સૌથી વહાલાં છો, અને તમને હું સતત સંભાર્યા કરું
છું; અને અહીં મને હેઠળ રોકવું નથી એટલે તમારા
સારને માટે પ્રાર્થના પણ કરું છું.

તમને સૌને હું ઝુમાવી રહી હતી તેનો મને ખ્યાલ
હતો? હાથે કરીને મારી જાન પર કમનસીબી અને
અંમગીનીનો દેવો અસહ્ય ભાર હું લાદી રહી હતી તેનો
મને ખ્યાલ હતો? હું ધારું છું કે નહોતો. પણ હવે
આ પુસ્તક વાંચ્યા પછી વજ્રધાત સાથે મેં જે ઝુમાવ્યું
છે તેનો મને ખ્યાલ આવ્યો છે.

આ વિસ્મયકારક પુસ્તકના શબ્દશબ્દમાંથી મારું
ચેતાનું અને મેં જાણેલું રસિયન જીવન મારી સાથે
આવે છે. મહાન કવિતા જીવનકાવ્યું આ પુસ્તક વચ્ચે

મિંદુ છે તે કંઈ અકસ્માત નથી. પહેલાં જોઈ અને
સાંભળી હોય એવી વાતો સામે ને સામે આવ્યા કરે છે.
નવલકથાનાં કેટલાંક પાત્રો પરિચિત લાગે છે—મારા
જીવનમાં જ ક્યારેક હું એમને મળી ચૂકી હોઈ એવું
લાગે છે. એ બધું હું જોઈ અને સાંભળી ચૂકી છું.
ચન્દ્રિકાધન્ય હિમતી, થીજ ગયેલાં રાવાન વૃદ્ધની સાધ-
બીરિયાની પૂર છલકાવતી નદીઓની, મોરકોનાં સામુ-
દાયિક નિવાસસ્થાનોના ખીચોખીચ કરેલા એરકાઓની
મધ અને તેનો સ્વાદ મને પરિચિત છે.

*

મારાં વહાલાં બાળકો, હું કંઈ તમારો ત્યાગ કરી
રહી નથી અને તમને છેલ્લે પણ હર્ષ રહી નથી. મારે
માટે બદનામીભરી વાતો સાથે તેને તમે ખ્યાન પર દેશો
નહિ...પણ જીવનમાં આમ જ બનવાનું હતું. જીવન જ
આપણે માટે બધું પહેલેથી નક્કી કરી મૂકે છે. તમારે
સમજવું જોઈએ કે ધટનાઓ તેનો અનિવાર્ય ભાગ
લાઈ રહી છે. તમને છોડી દેવાનું, મારું આપ્તું જીવન
પલ્લી નાખવાનું અને મારા ચારીસ વર્ષના મિથ્યા
અસ્તિત્વમાં પાછા ન ફરવાનું મારા ભાગમાં નિર્માયું
હતું. સૌના ભક્ષા માટે, તમારા પણ ભક્ષા માટે, હું
કંઈક કરી છૂટું એવું કદાચ મારું ભાગ્યનિર્માણ હોય!

મેં મારો છેવટેના નિર્ણય લીધો છે. તમે બંધાં હજી
ત્યાં, મારાથી દૂર પડ્યાં છો તો તે એટલા માટે કે હું
તમારે માટે પ્રાર્થના કરી શકું, આપણું મિશન થવાનું
જ છે એવી અંતરમાં અકારણી શકું, અંતરથી હું વધારે
શક્તિનો અનુભવ કરી શકું, હતાશા વિના યુગ્મી અને
જીવી શકું અને આ બધાંની પીડા મને બખ્તરની જેમ
પીંટી વજે. એ કશ્વર, તારી દુનિયાની રીતો પણ કેવી
શાણપણસરી છે! સમ્ય જગતની મુવિધાઓ મારી શકું
એટલા જ માટે કંઈ આ નવું જીવન તે મને
બદલું નથી.

નહિ જ. બગવાન, પહેલાં જન્મના નહોતા એવા
શબ્દો તે મને આપ્યા છે. લોકોની સામે, જગતના સર્વ
લોકોની સામે, સત્ય ઉચ્ચારવાને તે મને આદેશ આપ્યો
છે. અને તે એટલા માટે કે રસિયામાં મારા મિત્રો પણ
એમની નિદાવ્યધામાંથી જાગે અને જાણે બંદકનો ધડાકો
સંકળનો હોય તેમ તેમાંથી બહાર ફૂટી આવે અને એમને
પણ સમજવા માંડે કે છેવટે તો મનુષ્ય બે કંઈ સહી

શકે તેને કોઈક સીમા હોય છે.

અને મારું જીવન પસંદી નાખવા માટે જ તેં દર ભારતમાંથી અને એક સંદેશદૂત ગોકલ્લી આપ્યો નહોતો. મારું ? પણ, એહ, મારા હૃદયમાં કેવો ધા ધણો હતો એને કેવું કાલિદાસ ખંજર મારી પીડામાં બોલાયુ હતું ?

*

હારા, હારા, તું તો સાક્ષાત્ જીવન અને સ્નેહ-સ્વરૂપ હતી. ત્રાપચી વલી જતી સરિતા, સ્વર્ગના સુવર્ણ-તેજથી ભરેલા વનપ્રદેશ સખી હતી લાલધૂમ રોતાન વૃક્ષ રૂપે હતી—તારી આસપાસનાં બધાને તું કેવી ઉજાણી બરી હતી ! અને તું નજીકમાં હોય તો સૌને કેવું સારું લાગતું ! પણ કોઈ તારું રક્ષણ કરી શક્યું નહિ. તું પોતે પણ તારી જાતને બચાવી શકી નહિ.

એક પાંચરેકું વૃક્ષ—સૂર્યપ્રકાશને ઝીલી રહેલું, પંખીઓનાં ગાન અને મધમાખીઓના બજાવણાટથી ભર્યું ભર્યું કોઈ ચેરી વૃક્ષ કે સપરજનનું વૃક્ષ કે રોવાન વૃક્ષ—પોતાની જાતને કેમ કરીને બચાવી શકે ? એ વૃક્ષ પત્થવિત છે અને તેનો મધમધાટ હવાને ભરી રહ્યો છે અને આસપાસમાં સૌને તે સુખ અને આનંદ આપે છે; પણ ચોર-લૂંટારા કુહાણ અને કરવત લઈને આવી પહોંચે તો તે પોતાનું રક્ષણ કરી શકે છે ?

નહિ જ. કપાંથી કરી શકે ? તેના ધા ઝરી ઊઠે છે અને ફેલો કરમાઈ જાય છે; પાંદડાં ખરી પડે છે અને ભેતભેતામાં તો એ કાણું પડી જાય છે અને મુકાઈને ફૂંડું બની જાય છે. શાંતિથી, કોઈને ઇજા પહોંચાડ્યા વિના, તે નાશ પામે છે.

*

દૂર દેશથી આવેલા મારા એ રાજકુમાર (સ્વામી) ! તું મેં આવા અસહાય, તડકો ઝીલી રહેલા વૃક્ષના જેવો હતો. તને, હું જાણું તેમ નથી, પ્રિય. અને અમારી બીજા ભૂમિમાં તું મુળિયાં નાખી શક્યો નહિ. લોકોને આનંદ અને હૃદય આપનારાં અસહાય વૃક્ષોને જે કાંપી નાખે તેને હામા આપવાની હોય જ નહિ—કોઈ કાળે એમને માટે હામા હોઈ શકે જ નહિ—કોઈ કાળે એમને શાંતિ મળી શકે જ નહિ. તારા નામને મારા હૃદયમાં ખનિ ઊડી રહ્યો છે. લાયકો એક ચિત્રકર ઊડી રહ્યો છે. કુહાડો વાપરનારને હું કદી વીસરી કે હામા આપી શકીય નહિ.

મોરકોની ગમગીન સ્મૃતિનભૂમિમાં તું કોઈનિર્મલ સૂતો હતો ત્યારે સુંદર ચહેરા જેવા ધણા અપરિચિત લોકો આવી ગયા. તે દિવસે સખત કંઠી હતી. ભારતીય અને રશિયન અને બર્મા, શ્યામવર્ણીં કિલ્લા અને ધરિયા, અને એશિયા અને બલ્કનસીય 'ઈન્ડીટપૂટ એન્ડ વર્ડ' લિટરેચરનાં મારાં સૌ પ્રિયજનો સૌ ગરમ કપડાંમાં વીંટળાઈને ઊભાં હતાં અને કોઈની નજર તારા અદ્ભુત અને સુંદર ચહેરા પરથી ખસતી જ નહોતી.

મારા પ્રિય રાજકુમાર ! મારે ખાતર તો તેં તારું જીવન સમર્પી દીધું—લોકો વચન આપે છે તેમ માત્ર શબ્દોઆચારમાં નહિ પણ સાચા અર્થમાં. તું તારા દ્વંદ્વાગા દેશમાં પાછો જઈ શક્યો હોત. મોરકોમાં કામ કરવાની તારે કોઈ જરૂર નહોતી. તું નાદુરસ્ત હતો અને અમારા દેશની આબોહવા તારે માટે ખતરનાક હતી, પણ તોય તું તો રહી જ પડ્યો. અને તારે માટે ભારે કહેવાય એવું કામ તેં સ્વીકારી લીધું—કારણ કે મારા ત્યાજ કરી દેવાની તારી ઇચ્છા નહોતી. એ મારા રાજવી ! અંતરમાં સહલાવ સાથે તું મારી વહારે આવ્યો અને મને સહાય કરવા ખાતર નીડરતાથી તેં તારો મુશ્કે ઊઠાડ્યો; તારું કામ અને તને પરિચિત ભારતનું મુકા જીવન ઊઠાડ્યું; અને તેને બદલે નવું જ જીવન અપનાવી લીધું. તું મારી પડખે હોય તે કેટલું જરૂરી હતું તે તું જાણતો હતો. મારા જીવન દરમિયાન પ્રેમની મધુર વાણી મેં ધણી સાંભળી છે; પણ કોણ મારી પડખે, આમ નિર્ભય થઈને, ઊંચું હતું ? જીવનના પ્રાંત કાળે, સ્વપ્ન અસ્ત પામે તે પહેલાં, હતું તે બધું જગત્ કરીને, સ્વાસ્થ્ય અને જીવનની અવગચ્છતા કરીને, કોણે મારે ખાતર આપું નોખમ એવું હતું ?

તું જાણે છે કે આપણું કોઈ આકસ્મિક મિલન નહોતું. તું વિચાર તો કર કે તું ક્યાંથી અને કેટલેકલા દેશોમાં ફરીને આવ્યો હતો. અને એક દિવસ તને મળવાનું બને તેટલા જ ખાતર આખી ગિરગી મેં કારાવાસમાં ગાળી હતી ! આપણું મિલન એવું શુકનિ-યાગ, એટલું અર્થશૂન્ય હતું કે તેને આકસ્મિક ગણવાની જ ન સકાય. તું ગિમાર અને એકાકી હતો. તારું સ્મિત ગમગીન અને ગમતાશયું હતું. તારામાં એટલી તો સમજદારી, એટલી તો કરુણા હતી ! તું એટલો તો વિતેાદી અને વિપ્રાદયમ હતો ! એક જ નજરમાં તું બધું

પકડી શકતો હતો. તને કંઈ જ કહેવું પડતું નહિ. કોઈક બીજા જ ગ્રહમાંથી તું મારા બધિયાર, દુઃખભર્યા જીવનમાં આવી પડ્યો હતો.

પેલી હોસ્પિટલમાં આપણે મળ્યાં તે આરંભના દિવસે તને યાદ છે? અને ત્યારે આપણે પરસ્પરનો જીવનરૂપાંતર આપ્યો હતો તે? આપણે બન્ને દુઃખી હતાં, એકલવાયા હતાં; બન્ને લાંબા અસામાન્ય ઇતિહાસના ભારથી લદાયેલાં હતાં અને માનવતાભરી સમજદારીના શુદ્ધ સ્પર્શની રાહ જોઈ રહ્યાં હતાં. રાજકારણની, સરકારી તંત્રોની, વિચારોની, રાજદૂરી પહેાની અને ભતભતની સંસ્થાઓની સાથે આપણને શી લેવાટેવા હતી?

અને તરત જ પાર્ટીના દંબી મેતાઓ કેવા આપણી સાથે સબળ બનીને ઊભા રહી ગયા! માનવીના પ્રભુપત્યમાં એમને પોતાને માટે, એવો મોટો ભવ નજરે પડ્યો કે પોતાના સામાન્ય નિયમોને પણ એમણે ગળુતરીમાં લીધા નહિ. ફરતાવેળેના અને દંડનીતિઓના ધંધાવાર એ બિચારા આપણે વિશે શું જાણી શકે? આપણને તેઓ શી રીતે સમજી શકે? એ લોકો તો એટલું જ જોઈ શક્યા કે તું એક પરદેશી હતો, એટલાથી જ તેઓ દરદી બોલ્યા!

પ્રિય, તું કેટલો ખિમાર હોયો અને ધીરે ધીરે તારી જીવનસંક્રિત ક્ષીણ ઘર્ષ રહી હતી તેની તને કેટલી મેલના ધતી હતી! દિવસે દિવસે તું વધારે સારો, વધારે મમતાભર્યો બનતો ગયો અને જીવનની નાની નાની ગર્વની કાણે અને કુલ્લકતાઓ ધીરે ધીરે તારામાંથી સરી ગયાં હતાં, તને સહાયક થવવા હું કંઈ જ કરી શકું તેમ નહોતી. તને મૃત્યુની સમીપ જતો જોઈને દિવસે દિવસે હું તને વધારે ને વધારે આહતી હતી—મૂળ કપાઈ ગયેલા વૃક્ષના જેવા તું હતો!

મારે માટેની તારી પ્રીતિ અને કડુણા કેવા મહાન હતાં! બહારની દુનિયાથી, બીજા દેશોથી અને બીજા જીવનરીતિઓથી અપરિચિત એવા અમારા જેવા દુઃખી કમનસીબ જીવોને માટે તારો જીવ કેવો કઠણ બોલતો હતો! ભારત, યુરોપ, દુનિયા અને તારો આ પ્રિય દેશ સ્વિત્ઝર્લેન્ડ મને બતાવવાની તને કેવી ઉત્કંઠા હતી! પણ એ બધું આપણા સૌને માટે નિષિદ્ધ હતું, અરે, તેનો વિચારેય કરવાનો નહોતો.

*

તારો સુંદર લાગ્રપ્રદેશ—કેવો સુંવાળો—અને તારો પ્રેમગ્રસ્તા બોધો.

“અને તારે મને ઉવટનું સુંબન આપવાનું છે.”

“જોહ, મારાથી આ સહી શકાતું નથી. આ પીડા..... એ ભયમાન, વિચાર તો કર! આપણા જીવન જેવું છે. આપણું પરિચિત છે તારી વિદાય અને મારો અંત. એ પણ પાણું એવું જ મહાન અને જટકી ન સકાય એવું. જીવનનો કોયડો, મૃત્યુનો કોયડો, સર્વદ્રવિભાતું સીન્દૂર, રોનેહનું—સીન્દૂર, હા, આ બધું આપણે સમજી શકીએ છીએ. દુનિયાનું નવનિર્માણ કરવાની સામાન્ય વાત કરીએ તો—ના, સમા કરાવે, એ બધું આપણે માટે નથી. મારા પ્રિય, મારા મહાન, મારા મૌરવ, વિદાય.....”

આ શું છે? કાણ બોલી રહ્યું છે આ? જોહ, આ તો ભારા, ડોક્ટર ઝિંબાગોની વિદાય ઘર્ષ રહે છે. “એ તો હું તારી વિદાય ઘર્ષ રહી છું”, મારા સમ્મતી! હું તારા ઉબ્બવણ સાથે અંતિમ સુંબન ચોડી રહી છું. હા, હું જ છું એ. આ બધું મારે અને તારે વિશે જ છે : “તારી વિદાય અને મારો અંત” તારી વિદાય મારા પૂર્વજીવનનો અંત હતો. તે વખતે મને લાગ્યું કે તારી વિદાય પછી મારું જીવન એવું એ રહી શકે નહિ—એટલું જ કે કમારે અને કેવું પરિવર્તન આવશે તે હું જાણતી નહોતી પણ વિદાતાએ તો જાણેલું જ હતું. તે માટે મારું તૈયાર ઘર્ષ રહી હતો. વિદાતાએ જે નિમ્નુ” હોય તેમાંથી કોઈ જટકી શકતું નથી.

બોરિશ વિયોનિહોવિચ, આ તું જાણતો અને સમજતો હતો. અને મને તેટલું કરે તોયે તારા શાશ્વતજીવને કોઈ નકારી શકે તેમ નથી. અને હું તો તારી કળા અને ચિંતન પર મુખ્ય ઘર્ષ મર્ષ છું કારણ કે છેલ્લાં ત્રણ વર્ષ દરમિયાન મારે જે આફતો અને આધાતો સહેર્વા પડ્યાં હતાં તે પછી મારા મનને સ્પર્શ કરવા મધિરે મને થોડો જ સમય આપ્યો છે.

મમતાભર્યો આ પ્રિય સ્વિત્ઝર્લેન્ડ દેશ વ્યક્તિની આધ્યાત્મિક સમૃદ્ધતા પાછી લાવવા માટે જ નાણે સળગ્યો છે. અહીંની હવા મધુર અને શામક છે, અહીંની સડકો, કુંગરો અને ખીણોમાં ઘર્ષને હળવાસથી લખાતી ભય છે; ખેતરોનું નવું ઊગેલું ધાસ તાજું લાગે છે

અને બાળકો અને પ્રાંતો પણ મિત્રભાવ વરસાવ્યા કરે છે.

આપારે વસંતની શરૂઆત છે અને હજુ હવા ઠંડી છે. નરપણી હજુ ફૂટ્યા નથી; પણ બધાં જ વૃક્ષો પર ફક્ષણી ગરમીની રાહ ભેઈ રહેલી ફૂંપણો આવી ગઈ છે. ઝરણાં શુભ, સ્વચ્છ બની ગયાં છે, અને તેમાં માછલીઓ ગેશ કરી રહી છે.

વચ્ચે વચ્ચે વરસાદ આવી નામ છે; પણ એ વસંતનો આનંદમ્હોરો, પંખીના આનંદી શુન્નતા વરસાદ છે. ધરની હજુ ઠંડી છે પણ વનમાં વાયોલેટ ફૂલ ખીલી જામ્યાં છે અને ધરની ફરતે ટ્યુલિપ, નાસિયેરી, હાર્પ્સિન્થ અને સ્નેડ્રોપનાં ફૂલોની બહાર આવી ગઈ છે. 'તેમાં એક છેડા મેં' પહેલાં કહી ભેગેલો નથી-આખો છેડા પીળાં ચળકતાં ફૂલોથી છવાઈ ગયો છે પણ તેને પાંદડાં છે જ નહિ. આ ચળકતાં પીળાં ફૂલોનો એકાદ છેડા તો લગભગ દરેક ધરમાં હોય છે.

જુ' કેવી લાગ્યેલાળી છુ' કે વસંત લગભગ બેરો

ચૂકી છે અને ચોતરફ જીવનનો આ અનંત અને પ્રશન્નતાભર્યો નવોત્થાપ જોઈ રહી છુ'. મારા પતિના મૃત્યુ પછી અને મોરકો અને દિલ્લીમાં સહેલાં અપમાનો પછી, મારી બંધી વેદનાઓ, અને કસોટીઓ પછી આવતો આ વાયુસંચાર, ઉત્કંઠા અને જીવન માટેની આ શ્રદ્ધા કેટલાં શાન્તિદાયક લાગે છે! એ નીલનયન રિતઝવેન્ડ, મારા પ્રત્યે આવો સહુભાવ બતાવ્યો તે માટે હું તારો આભાર માનું છું.

અને મારા બાળકો અને મિત્રો, તમારે માટે પણ હવે તો વસંત આવી ગઈ છે. બરફ ઝોણગી રહી છે અને નદીઓ ઝાપથી વહી રહી છે. નવીન આસરની જેમ માદક બની રહેલી હવાને આસમાં લેજો અને સૂર્ય તરફ દૃષ્ટિ રાખજો અને કેઈ કરતાં કેઈનો ય જ રાખજો મા.

એ મારા બાળકો, રસો નહિ-આ વસંત તમારે માટે સૂર્યોદયક વાયુનો સ્પર્શ લાવે અને જીવનના અનિવાર્ય વિજયમાં અને તેના પુનઃપ્રાદુર્ભાવમાં શ્રદ્ધા સેવવાનું બળ તમને પ્રાપ્ત થાઓ.

*

દુર્વૃત્તિઓ જે જીવે જીતેની,
તે એક માટે લાયકી ભરેલો;
ભાઈ તમારો તણી પાળે ખોટી
રેકો શક્યા છે જીવસાથે કેલુ? "

—શ્રી રમણભાઈ નીલકંઠે

સાંપ્રત ભારતમાં રાષ્ટ્રવાદ અને ઉપરાષ્ટ્રવાદ*

વી. વી. રમણમૂર્તિ

અનુ : હસમુખ પંડ્યા

ભારતના રાષ્ટ્રવાદની નોંધ-યોગ્ય બાજુ તેની શરૂઆત કે તેનો વિકાસ નથી. પરંતુ, ૧૯૪૭માં તે તેના ઇતિહાસમાં, અતિ મહત્વની ક્ષત્રી શક્ય તેવી, પરાકાષ્ઠાએ પહોંચ્યો છે. ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસે, છેવટે, ૩૭ જૂન ૧૯૪૭ના રોજ સ્વતંત્રતા માટે ભારતના ભાગલા પાડતી લોડ માઉન્ટબેટનની દરખાસ્ત સ્વીકારી, અને ૧૫મી જૂન ૧૯૪૭ના રોજ અખિલ ભારતીય કોંગ્રેસ સમિતિએ જે ઠરાવ પસાર કર્યો તેમાં જણાવ્યું:

“કોંગ્રેસ સતત એ વિચારનું સમર્થન કરતી આવી છે કે ભારતની એકતા જળવાવી જોઈએ. અને સ્થાપના ધર્મ ત્યારથી...રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસે સ્વતંત્ર અને અખંડ ભારતની સિદ્ધિ માટે પ્રયત્નો કર્યા છે...માત્ર જૂતકાળની બે પેઢીઓની મહેનત તથા બલિદાને જ નહીં પરંતુ ભારતનો લાંબો ઇતિહાસ તથા પ્રજાશિક્ષા આ આવશ્યક એકતાનાં સાક્ષી છે...મહાસમિતિ એવો વિશ્વાસ ધરાવે છે કે ભારે પતંગમાન લામણીઓ શાંત થઈ જશે ત્યારે ભારતની સમસ્યાઓને યોગ્ય સંદર્ભમાં ચકાસવામાં આવશે અને ભારતના બે રાષ્ટ્રના ખોટા સિદ્ધાંતને અપ્રતિષ્ઠિત બહેર કરીને સૌ તેનો ત્યાગ કરશે. ૧૯૪૭ની ૩૭ જૂનની દરખાસ્તો ભારતમાંથી અમુક ભાગોને છૂટા પાડશે. આ બાબત હુઃખલયક હોવા છતાં પ્રવર્તમાન સંજોગોને ધ્યાનમાં લઈને મહાસમિતિ તેના સ્વીકાર કરે છે.”

આ ઉપરથી ફક્ત યાચ છે કે કોંગ્રેસે ભારતના ભાગલાના આનુષંગિક નિષ્ણેષને બંધનકારક ગણ્યો હતો.

કોંગ્રેસની રાષ્ટ્રીય ચળવળની અપાકીની બહિષ્કારીઓ તદ્દન જુદી પડતી કાંઈ બહિષ્કારી હોય તો તે બે રાજ્યોમાં ભારતના ભાગલા પાડનારી તેની આ પ્રજ્ઞિ છે. અખિલ ભારતીય કોંગ્રેસે તેની સ્થાપના ધર્મ ત્યારથી જ હિન્દુ-મુસ્લિમ એકતા માટે સતત આગ્રહ રાખેલો. ૧૯૧૩માં કરાવેલી ખાતે કોંગ્રેસની વાર્ષિક

મેટક નવાબ સૈદ મોહમદ બહાદુરના પ્રમુખપદે ગળા ત્યારે એવું ઠરાવવામાં આવ્યું કે બ્રિટન પાસેથી ભારતની સ્વતંત્રતા મેળવવા માટે હિન્દુઓ તથા મુસ્લિમોએ એક સાથે કામ કરવું જોઈએ. ૧૯૧૩માં અનેક ઠરાવો કોંગ્રેસે પસાર કર્યા, તેમાં એવો પણ એક ઠરાવ હતો કે ‘અખિલ ભારતીય મુસ્લિમ લીગે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં રહીને ભારત માટે સ્વ-સાસનનો જે વિચાર સ્વીકાર્યો છે તેની કોંગ્રેસ કદરબૂજ સહિત નોંધ લે છે.’ આ પછી કોંગ્રેસે ૧૯૧૫માં મુબઈ ખાતે, સ્વ સરકારની સમાન યોજનાના ધરતરમાં મુસ્લિમ લીગની કારોબારી સાથે મંત્રણા કરવાની સત્તા તેની મહાસમિતિને આપી ત્યારે આ જને કામો વચ્ચેની શુભેચ્છાઓની ભાવના વધુ દઢ બની હતી.

હિન્દુઓ તથા મુસ્લિમો વચ્ચેના સંપર્કને ૧૯૧૬માં લખનૌ ખાતે વધુ મજબૂત બનાવવાને ‘સંયુક્ત કોંગ્રેસ’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. અખિલ ભારતીય કોંગ્રેસના ઇતિહાસકાર નેંધે છે, “કોંગ્રેસની લખનૌ ખાતેની મેટક હિન્દુમુસ્લિમ ભાઈચાસ માટે તથા સ્વસાસનની યોજના ધરતરમાં આવી તે માટે સંપૂર્ણપણે અપૂર્વ હતી.” આ પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ પછી ભારતમાં ગાંધીજીએ જે ખિલાફત ચળવળ ચલાવી તેના પરિણામે પણ ભારતીય કોંગ્રેસમાં હિન્દુઓ તથા મુસ્લિમો સમાન ભૂમિકા પર આવ્યા. અશ્વત્થ, ત્યાર પછીના ભારતીય રાજ-કારણના વિકાસે બંને કોમો વચ્ચે રહેલ મતભેદોને પ્રકાશમાં આપ્યા. પરિણામે, સંયુક્ત ભારતનું ધ્યેય જે ૧૯૪૭ સુધીની રાષ્ટ્રીય ચળવળ સુધી ગાંધીજી જેવાઓના નેતૃત્વના કારણે સમ્પર્ક રહ્યું હતું તેની સામે સંઘર્ષ શરૂ થયો.

અહીં, સાહજિક રીતે જ, પ્રશ્ન ઉપસ્થિત યાચ છે કે ‘અખિલ ભારતીય કોંગ્રેસે ભારતના ભાગલાનો સ્વીકાર

* QUEST, Writer, 1968; લેખની સંમતિથી, સાચાર.

શા માટે કર્યો ?' આ માટે કેંગ્રેસે જે કારણો રજૂ કર્યા છે તે તપાસવાં જરૂરી છે. માઉન્ટબેટન યોજના એ ભારતમાંના પોતાના સામ્રાજ્યના અંત માટેની બ્રિટિશ સરકારની પહેલી અને છેલ્લી દરખાસ્ત હતી તે વિચારું આ સમયના ઐતિહાસિક પુરાવાઓ સમર્થન કરતા નથી. તે જ પ્રમાણે સ્વતંત્ર ભારત માટેની બીજી ચૈક-લ્પિક યોજનાઓ એપીકરણના ખ્યાલને પ્રુષ્ટિ આપે તેવી ન હતી તેમ કહેવું પણ બરાબર નથી. ખરેખર તો ૧૯૪૬માં ૧૬મી મેના રોજ રજૂ થયેલ કેમિનેટ મિશનની યોજનામાં સંયુક્ત ભારત માટેની દરખાસ્ત અંગે ગંભીરતાપૂર્વક વિચાર કરવામાં આવ્યો હતો. ભાગલાના પ્રશ્નની વિચારણા કરીને કેમિનેટ મિશન એક અવાજે એવા નિષ્કર્ષ પર આવ્યું હતું કે ભારતના કોઈ પણ પ્રકારના ભાગલા પાલખાલીનું સમર્થન કરશે. નવી દિલ્હીમાં ૧૯૪૬ની ૧૬મી મેના રોજ કેમિનેટ મિશનને પોતાના અહેવાલમાં જણાવ્યું :

“મિશન સમક્ષ જે ચોક્કસ પુરાવાઓ રજૂ કરવામાં આવ્યા છે... તેણે બતાવ્યું છે કે મુસ્લિમ લીગના ટેકાદારો સિવાયના તમામમાં ભારતની એકતા માટેની વ્યાપક ઈચ્છા રહેલી છે... મુસ્લિમ લીગે રજૂ કરેલી માંગણીઓ પ્રમાણે પાકિસ્તાનનું સ્વતંત્ર સાવ-ભોમ રાજ્ય સ્થાપનામાં આપશે તો પણ કોમી લઘુ-મતીની સમસ્યા ઉકેલાવાની નથી. અગાઉની ભેરદાર દલીલો ઉપરાંત, વહીવટી, આર્થિક અને સરકારી જેવી અગત્યની બાબતોને પણ ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ... હવે એ ભૌગોલિક હકીકતને પણ ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ કે સુચિત પાકિસ્તાન રાજ્યના એ ભાગ વચ્ચે લગભગ સાતસો માઈલનું અંતર છે.. અને તેથી બ્રિટિશ સરકારને એવી સલાહ આપી શકાય તેમ નથી કે અત્યારે મિતનના હાથમાં જે સત્તા છે તેને એ સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર સાવ-ભોમ રાજ્યને સોંપી દેવી.”

આ પાયા પર કેમિનેટ મિશનને સંયુક્ત ભારત માટે સમવાય સરકારની યોજના સૂચવી પણ હતી.

જે ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસે ભારતની એકતાને જાળવી રાખવાનું સ્વીકાર્યું હતું તો એ ૧૯૪૬માં કેમિનેટ મિશનને સમર્થન રચનાની જે દરખાસ્ત રજૂ કરી હતી તેનો અસ્વીકાર કરવા માટે તેની પાસે ખુલાસો માંગવો

વાજબી છે. કેંગ્રેસે પોતાના લક્ષ્યાંક તરીકે વારંવાર ભારતીય એકતાનો જે આદર્શ રજૂ કર્યો હતો તેને ખૂબ જ મળતી આ દરખાસ્ત હતી. હુર્મદિશર કેમિનેટ મિશન યોજના વિશે લખે છે :

“સિંહાવાલેન કરતાં જણાય છે કે બ્રિટિશ દરખાસ્ત રજૂ થઈ હતી તે ગાંધી, નહેરુ અને કેંગ્રેસ જે આજ્ઞા રાખતા હતા તેના સંદર્ભમાં સર્વોત્તમ હતી. ભારતના ભાગલા કરતાં-જે ખરબર પાડતામાં આવ્યા-તે ઘણી જ સરસ દરખાસ્ત હતી... જેમાં ફરકાર થઈ શક્યા હોત તથા જેને વધુ સાડું સ્વરૂપ આપી શકાયું હોત એવી ૧૯૪૬ના મેની બ્રિટિશ યોજનામાં સંયુક્ત ભારતની એક સમવાય સરકાર સાથેની નેજવાઈ કરવામાં આવી હતી અને તેથી તે જો સ્વીકારવામાં આવી હોત તો પાછળથી વિભાજનના વાદગ્રાપથી જે લપંકર ત્રાસ સળંગે તેને રોજી શકાયો હોત.”

કેમિનેટ મિશન યોજના સંબંધી ગાંધીજીની પણ ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસને આ જ સલાહ હતી. અને કેંગ્રેસે આ યોજના સ્વીકારવી જોઈએ તેવી ગાંધીજીએ ભલામણ પણ કરી હતી ૧૯૪૬ના ૨૬મી મેના ‘દરિજન’માં લખતાં ગાંધીજીએ જણાવ્યું :

“બ્રિટિશ સરકાર વતી કેમિનેટ મિશન તથા વાઈસરોયે બહાર પાડેલ રાજનિદરતાવેજને ચાર દિવસ સુધી ઝીણવટભર્યો અભ્યાસ કર્યા પછી મારી માન્યતા દઢ બની છે કે જાણ સંજોગોમાં બ્રિટિશ સરકારે બહાર પાડેલો તે ઉત્તમ દસ્તાવેજ છે” (‘ક્રિપિકર અફરેલ લેખકતા છે’)

રાષ્ટ્રપિતાની આ સ્પષ્ટ દીક્ષા પછી ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસે જે એવી દલીલ રજૂ કરેલી કે અત્યારે પ્રવર્તતા સંજોગોને ધ્યાનમાં લઈને તેણે ૧૯૪૭ની ૩ જૂનની માઉન્ટબેટનની ભારતના ભાગલા પાડતી દરખાસ્તને સ્વીકારી છે, તે તો પહેલેથી જ આવું માનવા તત્પર હોય તેને જ ગણે બિતરે.

જો કેંગ્રેસને મન ભારતની એકતા એ તમામ બાબતોમાં અગત્યની બાબત હતી તો તેણે ભાગલા સિવાયની બીજી કોઈપણ દરખાસ્તને સ્વીકારી લેવી જોઈતી હતી. ૧૫ મી જૂન ૧૯૪૭ના રોજ મહાસમિતિમાં માઉન્ટબેટન-યોજનાની ચર્ચા દરમિયાન ભારતીય રાષ્ટ્રીય

મોઝ્ય અને યુવાવયના સંધિકાળમાં ઊછળતા ઊર્મિ-
 યોધને અનુભવતી અને સુરમ્ય ભાવિ વિષેની મધુર
 એપ્યુઝિયાના પૂરમાં વહે જતા હૃદયને સંવારતા મથતી
 કન્યાઓના સૌંદર્યસભર કારુણ્યનીત્યાં જીવનનું અદ-
 ભુત નિરૂપણ કરતી વાર્તાઓમાં સુંદરમ્ની વાર્તાકાર તરી-
 કેની એક સિદ્ધિનાં દર્શન થાય છે. આમસમાજ અને
 નાગરસમાજ તેમજ સંપન્ન વર્ગ અને અર્ધિચ્છન વર્ગના
 બહોળા કુટુંબમાં ઊછરતી કન્યાઓની સ્ત્રીજીવનમાં થતી
 ગતિના માદૈવલ્યમાં કુણુસુંદર ચિત્રો આલેખતી સુંદરમ્ની
 લેખિની વાર્તામાં અવનવા ધાટ ઉતારતી એક એવી દ્રશ્ય
 ઉપર આવી વિરમે છે ને દ્રશ્ય સંપૂર્ણ દશાત્મક એવી
 એવી કૃતિનું મુખ્ય નિર્ણાયક બળ બને છે ‘ન્યાં ને
 કાણે વાનાં અટકવી જોઈએ ત્યાં તે ન અટકે અને આગ-
 લ ચાલે તો વાર્તાનું સમગ્ર કહેવર ખર્ગિત થાય છે’-
 શ્રી. જયંતી દલાલના આ ચિંત્ય વિધાનને મળે સુંદ-
 રમ્ની કેટલીક વાર્તાઓનો અંત સમજાતાં આપોઆપ
 ઊકસી આવે છે. વાર્તામાં સ્વગત્ત સ્વયેશો અને વાર્તાના
 આરંભથી લઈ અંત લગી અશ્વરૂપ વહેતો રહેલો કથા-
 પ્રસંગ વાર્તાના અંતે એવી એક મહાન જીવનવ્યાપક
 ઘટનામાં પરિણમે છે જેનું વિશ્લેષણ કરતાં કથાસ્વરૂપ
 એક દેવી સંકુલ અભિવ્યક્તિની નીષજ છે તેનો પરિ-
 ચય થાય છે. દોષ તારવી શકાય એવી ઘટના ન હોવા
 છતાં જીવનમાં અનિવાર્યપણે અનુભવવા પડે એવા સાદા
 છતાં સંકુલ પ્રસંગમાંની એમની વાર્તા જીવનસમયને
 વ્યાપી તે જીવનને પણ અતિક્રમી જતી ઘટનામાં પરિણમે
 છે. એમની વાર્તાઓના સંચલનમાં રહેલો શાશ્વત જીવન-
 રસ એક મુખ્ય પરિણામ તો છે જ પણ તે સાથે કથા-
 સંચલનમાં પ્રગટ અને પ્રગટનપણે રહેલ અપૂર્વ કિંમત-
 વેગ એક બીજું મુખ્ય પરિણામ છે. આ અપૂર્વ કિંમતવેગ
 ભાષાનગત વહેતા અસંખ્ય લઘુપ્રવાહો અને અર્થપ્રવા-
 હોની ભૂમિકાએ ઉદ્ભવે છે-વિકસે છે-વિરમે છે વાર્તા-
 તંત્ર વહેતાં સ્વરૂપોમાં સુંદરે આ કિંમતવેગને ને સાહ-
 નિકતાથી પ્રયોજેલ છે તેમાં એમની વર્ણનશક્તિ અને
 આ વર્ણનશક્તિના સામુદાયમાં રહેલી એમની કથન-
 શક્તિનું રહસ્ય રહેલું છે. એમની વર્ણનશક્તિના
 સંદર્ભમાં એક વાર શ્રી. ઉમાશંકરભાઈએ
 માર્મિક રીતે કહેલું કે તમે સુંદરમને ઘેર નિર્મ-
 ત્રા અને પછી જુઓ એ રાચરચીલાવાઓ આજો આરોડો

જ જતી વેળાએ સાથે લઈ જશે. વર્ણનપ્રસાર એ
 ક્યારેક એમની વાર્તામાં નિવારી શકાઈ હોત તેવી એક-
 નજમાઈ તરીકે પણ આવે છે

હાસ્ય-કટાક્ષ અને કુણુ એમ ત્રણ તાર ઉપર
 વર્ણન કથન એક એલો વણાટ ઉપસાવે છે ને પૂર-
 થયે એમાંથી લાગ્યે જ એક તારને બીજાથી દૃઢો તાર-
 ની સકાય શ્રી. સ્વીનનાથના કથાસાહિત્યમાં ન્યાં
 જીવનથી છકકટા મુલક હાસ્યને તેમજ ટોળકીબળ
 અને રસમયી માર્મિક કટાક્ષોનો ને પરિચય થાય છે
 તે પરિચય સુંદરમ્ની વાર્તાઓમાં થાય છે. ‘ભીમજીભાઈ’
 નામની વાર્તા આનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. એમની કેટલી
 બધી વાર્તાઓ હાસ્ય અને કટાક્ષના તીવ્ર રસાભણે
 રચાએલી છે।

‘જીજ્ઞાસા છોડુ’, ‘જમીનદાર’, ‘માળ વેલાનું’
 મૃત્યુ’, ‘પદ્માને પ્રવાસ’ તેમજ ‘મીન પિપાસી’ જેવી
 વાર્તાઓમાં સામાજિક સંપ્રસારનો વ્યાપ સુપેરે અંકા-
 એલો હોવા છતાં અહીં લેખકની તીવ્ર સમાનતા તેમજ
 વ્યવિભેદના અનુક્રમમાં પ્રગટતો દૃષ્ટિકોણ રૂપક જણાઈ
 આવે છે. મૃત્યુના લાઘ્ય સન્નિધ્યેનો અનુભવ ‘માળ
 વેલાનું’ મૃત્યુ’ નામની અલિષ્ઠ કૃતિમાં થાય છે ને
 અનન્ય છે. એ વાર્તાના ઉધાગમાં જ ટાવરનું વર્ણન
 તથાવનના જોવા પ્રાચીન વટવૃક્ષના રૂપક દ્વારા આપી
 માળ વેલાના પ્રગટલ વ્યક્તિત્વની એક દેવી જન્મ
 પ્રસન્ન મુદા ઉપસાવી આપી છે? આ વાર્તાઓ વિશે
 એક જદા દૃષ્ટિકોણથી લખી શકાય. અહીં એ વાર્તાઓ
 વિશે લખવું છે જેનાં સ્ત્રીવાત્સલ્ય હૃદયમૌલ્ય તેમજ
 આત્મસૌંદર્ય વિશેષ સ્પર્શે તેમ છે.

‘પૂતમહી’, ‘પોલકી’, ‘નાગરિકા’, ‘પુષ્પિતા’,
 ‘ઉલ્કા’, ‘આશા’ અને ‘માને પોળ’-આ સાત
 વાર્તાઓ એકમ સુંદરમ્ની રહેલા એક એવા સમૂહ
 વાર્તાકારનો પરિચય કરાવે છે જેણે સ્ત્રીહૃદયની સૂક્ષ્મ
 આંતર વ્યથાઓને હૃદયના અંતરે રૂપક પર ઝીલી છે.
 લેખકની વિશાળ આત્મલુહરિતોના અહીં હૃદય પરિચય
 થાય છે.

‘પૂતમહી’ના આરંભમાં લોકગીતની એક પંક્તિ
 ટકેલી છે. ‘પૂતમહી પાંદડી, જ્વરે અંધારા દેશે’-
 આ ગીતપંક્તિમાં ધૂંટાએલા એક દર્દનો પડેલા વાર્તામાં
 પડવાના કરે છે. વાર્તાના અંતે મનમાં ને જૂંજ રહે છે

તે તો છે કુરુલુ એવું 'પૂનમડીનું' હૃદયગીત. વાર્તાના અંતને આ પંક્તિના સંદર્ભમાં તેમજ એક પાત્રના મુખે બે વાર છુટે છુટે સમયે બોલાએલા એકના એક જ શબ્દોના સંદર્ભમાં સમજવાનો છે. એ જ શબ્દો પછુ જુદી જુદી પરિસ્થિતિના અનુસંધાનમાં કેવા જુદા જુદા અર્થો ઝળમળાવે છે. 'હવે ત્યાં રસ્તા પર તે શું બંધુ' છે કે 'હુંડકની પેઠે બિલા બિલા તાકવા કરો છો?' અગાસીમાં બિભેશ પતિને ઉદ્દેશીને બોલાએલા આ શબ્દો પત્નીના જાનરમાન વ્યક્તિત્વનો ખ્યાલ આપે છે, પછુ આ જ શબ્દો વાર્તાને અંતે અગાસીમાં બિભેશ પતિને સંબોધી બોલાય છે ત્યારે એક ન શરૂ એવો કુરુલુ પ્વનિ એમાંથી બાકે છે. પતિપત્નીના નાના મોટા રસિક કલ્પહોની વચ્ચે પાંગરતા ગૃહજીવનનું ચિત્ર અહીં ધીરે ધીરે બિઘડતું આવે છે. માત્ર રાપથી પતિને મુંઝવતી લીલા કપારેક ખુરશી પર જ પતિને કેદ કરી 'બોલો, રાખે કે જમણે? રાખે કે જમણે?' એમ બોલતી પતિના શાસ ઉપર ખૂબીઓ વરસાવી દે છે. ધરની ચાર દીવાસોમાંની નાનીમોટી વસ્તુઓનું 'ઝીણવટબધુ' વર્ણન અન્ય વાર્તાઓની જેમ અહીં પછુ છે. કેટલાં બધાં ચિત્રો સુંદરમ આપે છે! એક રીતે નેહાંએ તો એમની વાર્તાઓ ગૃહજીવનનાં દસ્તાવેજ ચિત્રો documentary films જેવી છે. જેમ અહીં તેમ અન્ય વાર્તાઓમાં પછુ એ બધા બધા ભિન્ન ભિન્ન અવાજોનો વિનિયોગ કરે છે. એક સમયે એકથી અધિક આનવઅવાજોનો વાર્તામાં ઉપયોગ કરવો એ સહેલો વસ્તુ નથી અને ખરી ખૂબી તો ત્યાં છે જ્યારે આ બધા ભિન્ન ભિન્ન અવાજો એકમેકના પૂરક બનતા આવી અંતે એક અખંડ અવાજરૂપે વાર્તામાં ગૂંથ રહે. 'પૂનમડી' માં સાંભળવા મળે છે અનેક અવાજોમાંથી તરી આવેલા એક અખંડ અવાજ જે કુરુલુ રૂપકનો જગડતો અનર્થ લાંબો કાળ ધ્રુમરાખ કરે છે. પૂનમડી માતાપિતા મધે' માશીને ત્યાં આવેલી અને દીકરીની પેઠે ધરમાં મોઢવાઈ ગયેલી, 'માથેની બાંધેલી પોટલીમાંથી જેમ ઘાસ લગી પડતું' તેમ એણે અંજે પહેરેલાં કસકસતાં વસ્ત્રોમાંથી એના સસકત, ચપ્પા અને ગૌર દેહ લગી પડતો. '—પૂનમડીનું આ નિત્ય તાણું' શુભાગી ચિત્ર લીલાના પતિના જીમના જીવનને ધડીબર રસિક કરી જતું. 'પાણી ઉપર પોમણું તરે તેમ દાદર ઉપર પૂનમડીનું ડોકું' પછી તો રાજ દેખાતું થયું કારણ

કે લીલાની તળિયત જગતમાં ધરમાં કામ કરવાનું પૂનમડીએ ઉઠાવી લીધેલું, અને વખત જતાં લીલા અને પૂનમડી વચ્ચે એક એવો ગાઠ હૃદયસંબંધ બંધાઈ ગયોલો કે લીલા પૂનમડીને દીકરીની જેમ કેળવતી ગઈ. સંસ્કારનો આપ યજ્ઞતાં પૂનમડીનું રૂપ ધીરે ધીરે ક્રમા કરતા લાગ્યું. કેશ ગૂંથતી સ્ત્રીનું ચિત્ર નેહાં એ પ્રમાણે કેશ ગૂંથવાનું કરતી પૂનમડીનું ચિત્ર કેટલું બધું નિર્દોષ અને સુંદર છે. જોતજોતામાં લીલાની જેમ એ એકવા પહેરવાનું શીષી જાય છે. પૂનમડીનું નીરંગ જીવન લીલા અને એનાં પતિના ગૃહજીવનનાં વિવિધ રંગોના પટમાં મેળવાતું જઈ અજબ રીતે રંગાતું ગયું. વખતના વહેવા સાથે વસંતો આ આનંદ એક એવી દિશામાં ફેરવેલાં ન્યાં ન સમજી શકાય તેવા એક અથ' રહેલો હતો. પૂનમડીને જવાનું થયું એના વરને ત્યાં. વર કેવો?— 'કાળો કાળો શીશમ જેવો.' અને પૂનમડીથી એક વેંત તો નીચો દીંગણ જેવો.'

નાના તોફાની બાળકોના મુખેથી બોલાએલાં આ મનકે લયોં વાક્યોના પ્વનિ એક ઘેરી અસર ઝળમળાવે છે. પતિ-પત્ની બંનેના હૃદયમાં એકરસ થઈ ગયેલી પૂનમડી સાસરે જવા નીકળી ત્યારે લીલાએ ઉઠકીવારકું એનું માથું ગૂંથવામાં અને આંસ પાડવામાં બધો બધો સમય કાઢી નાખ્યો. ગામ આપું' આ માળાપ વગરની ટૂટડી અને સ્વભાવે શીળો છોકરીને વળાવવા ગયું ત્યારે મંદુલસામ જીમમાં બિલા બિલા વિભાસતા હતા: 'દેવના પ્રાણધ્યને વસ થઈ દીંચણ પર માથું ઢાળી તે અહીં બારીમાં બેઠી હતી. મારા હૃદયને એનું માથું અડી રહ્યું હતું.' તંદ્રા ભાંગી. એક અવાજ એમના મનમાં બીડો બીટતો ગયો. એ અવાજ હતો—'પૂનમ કેરી પાંદડી, જારે અધારા દેશે' એમણે બીજો અવાજ સાંભળ્યો—'આલો હવે ધરમાં. ત્યાં શું જોવાનું છે તે તાકવા કરો છો?' લીલાને ખબર છે કે રસિક પતિનું હૃદય તે નિર્દોષ પ્રામકન્યા પ્રત્યેના વાતસલ્યને લઈ કેવું દ્રવી બાઝતું છે? વાર્તામાં રસિક ભાવનું વાતસલ્યપૂર્ણ ભાવનાં શત્રું રૂપાંતર કલાત્મક રીતે નિરૂપાયું છે.

'બોલકી' અને 'નાગરિકા' સામસામા છેડાની વાર્તાઓ છે. બંને સ્ત્રીપાત્રોના બે ભિન્ન સમાજ વચ્ચે ધાતું બંધું અંતર છે. એક મોંઘપાત્ર બિના એ કે સુંદરમનાં સ્ત્રીપાત્રો કુટુંબ-સમાજના આશ્રયે વિકસે છે

એટલે અંગત વ્યક્તિત્વના કોઈ ક્રાન્તિકારી આલિંગકારોનો અહીં પ્રશ્ન જ ઊભો થતો નથી. વ્યક્તિત્વના લેખમાં જ વ્યક્તિત્વને એક વિશાળ અર્થમાં પ્રમાણુતું એવી એક સૂઝ આ પાત્રોએ જાણે કે જન્મથી જ કેળવી ન લીધી હોય ! ખોલકી સામૂહિક કુટુંબભાવનાનું, એ જે નીચલા ઘરના સમાજમાંથી આવે છે તે સમાજભાવનાનું જેમ એક પ્રતીક છે તેમ નાગરિકા પણ ઉચ્ચ કુટુંબ-ઉચ્ચ સમાજના એક સંપન્ન વર્ગનું પ્રતીક છે. જ્યાં જે સ્ત્રીપાત્રો વચ્ચે વર્ગવિભેદની એક મોટી આડ છતાં બને વચ્ચે એક અદ્વિત્યુત સામ્ય છે અને તે એમનું મહાન આત્મ-ઔદાર્ય. એમનાં સંઘર્ષો જ સ્ત્રીપાત્રોમાં આ આત્મઔદાર્યનો શુભુ જોવા મળે છે. કુટુંબ જે વ્યક્તિતા સ્વીકાર કર્યો તે વ્યક્તિતા હૃદયથી સ્વીકારવામાં જ ધન્ય જેતી ખોલકી નાગરિકા અને આશા અંતર ઉપર કેવી મોટી શિક્ષા મૂકી છવનતો મૂંઝો મૂંઝો સ્વીકાર કરી લે છે ! આ તથે સ્ત્રીહૃદયનો અનાદર, એમના આત્મગૌરવનો અનાદર એમને પ્રાપ્ત થયેલા પુરુષે પલેપલ કર્યો છે. છતાં આ પાત્રો એક ઠેવુ મૌન સેવી રહ્યાં; કોઈ આ પાત્રોને બિચારાં કહી એમનું અપમાન કરસો તો એ પણ સહી લે એવાં આ પાત્રો, સ્ત્રીની સહનશીલતા સંતની સહનશીલતા કરતાં પણ મહાન છે તેના ઉદાહરણ રૂપ છે. ખોલકી એ સ્ત્રીવર્ગનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે જેના લક્ષણમાં અપાર દુઃખ જન્મથી જ લપાઈને આવેલું હોય છે. ‘માને મોજે’ ની શબ્દોને આ લક્ષણલેખને કારણે જ કદાચ ફર મોતે મરવું પડે છે. નાગરિકા અને આશા સંપન્ન વર્ગનાં પાત્રો હોવાથી ખોલકી કે શબ્દ જેટલી તીવ્ર વ્યથા અને અપમાનનો ભોગ નથી બનતાં પણ આ બને સક્રિય પાત્રોની હૃદયવ્યથા ક્યારેક તારસ્વરે ફેલાઈ વધે છે.

નામ તો એવું છે ચંદન, ખોલકી નહીં. જરૂર થતા આવતા પતિ સાથેના પહેલા રાત્રિવાસ દરમિયાન રુચ્છુ જાતીય વૃત્તિથી પીડાતા અને મરવાના વક્રિ છવતા પતિનું પત્નીને પ્રથમ સંપોષન ‘ખોલકી’ ! ગભરુ ચંદન અને એને થયેલું ઉદ્બેગન—‘ખોલકી’ ! એમાં જ એક કરુણ કટાક્ષ સહેલો છે. કળિયામાં ખાટલે બેઠેલા લાલચ-ઝોમાં બેઠેલા પતિને શોષતી નજર સામેના મકાનની બારીની તરામાંથી આવી રહી છે. ‘એ કિયા ?’ તે શોષતી ચંદનને એની લાબી પકડી પાડે છે—‘આમ ચંદનયા, આમ સંતાઈ સંતાઈને શું બાળો છો ?’

અંગળી ચીંધી ચંદનની લાબીએ જે ઝોળખ પાડી ‘ભુજો પેલા.’ ચંદને પૂછ્યું ‘ચિયા ?’ ત્યારે તે મોંઘી: ‘પેલાં જળાનો દૈચિયો મોટો ખારેક જેવો દેખાય સે તે તે. હાં, ભુજો, આ હમણું ગફે કાઢવો તે.’ આખીય વાત ચંદનના મુખે ચાલી આવે છે તે જોતાં જ્યારે પાણી પીતા પતિને ઉદ્દેશી એના જીંઘા નીચા દૈચિયને વૃણુ-સા-પ્રેરક ઉપનામાં ફેરવતા શબ્દો ચંદન મોઢે છે ત્યારે એના કંઠ્યુ છતાં બીંચા તાટસ્થ્યનો જે પરિચય ધાય છે તે અસ્વસ્થ કરી મૂકે એવો છે: ‘એમણે જાંચે પવાલે પીધું’ ત્યારે એમના જળાનો દૈચિયો જાંદરી પેઠે જાંચો-નીચો થતો હતો.’

પડોશજુના ઘરમાં લાબીએ કરેલ વ્યવસ્થા પ્રમાણે રાત્રે બધા જાંપી મથા ત્યારે ચંદન લાબી સાથે આવી લાગી. ફફડતા હૈયે દાદર ચડી મેડી ઉપર આવી. ‘પેઠું, ‘પુરુષદંડ’ ખાટલા ઉપર ખોં ખોં કરણું મેડું હવું. પડોશજુ નીચે દીવો બોલવતાં જે શબ્દો—‘મારી વાંઝણી-ના ઘરનાં આવાં લાલચ કંવાંથી’—કાઢેલા તે ચંદનના મનમાં ઘુમરાતા હતા. અરેથી આવરણ પાર કરી ચૂંકેલા અને આગલી મૃત પત્નીનાં ત્રણ બાળકોના બાપે ચંદનને ‘ચાલ’ કહ્યું અને એને ખાંસી ચડી એણે થૂંકવા બારીમાંથી ડાકું કાઢ્યું—અંદર લીધું—જોય પર થૂંક પડ્યું’ તે ચંદને સાંભળ્યું. ફેટથી તીવ્ર રાજગતા હશે એનામાં. પેલાએ સિગારેટ સળગાવી. આ એક સુંદર પ્રયુક્તિ છે. લેખકે સિગારેટના પ્રકાશમાં—દીવાસળીની લાકડે કરીને મોટી ઝાળ ચર્મ એમાં પેલાનું મોઢું, એની લાંબી સૂપડી જેવી મૂછો અને એના મોઢામાં જાંચાં ઉપસી આવેલાં હાડકાં—એક આયુ કંકાલ મુખ બતાવી દીધું. ચંદન પતિના વાગે એવા પાંસળાં નીકળેલા પડખામાં અનિચ્છાએ પેડી. ‘લાલ દીવો લોલચી નાખું’ કહી પેલાએ દીવો હોલકી નાખ્યો. ચંદનની લાબીએ જતાં જતાં કહેલું ‘...અને હવે મારું મૂઝ. જે બને તે મને રજરજ કહેવાનું’ શું કહે ગભરુ પારેવડી જેવી ચંદન ? એ શું એની લાબીને એમ કહે કે એણે જ્યારે એના માથ માલે ધરવા ત્યારે એની દાઢીનાં ખૂંપરાં ખૂંપરાં હતાં, પાંસળાં પડખામાં પેસી જતાં હતાં, દાંત માલ ઉપર બિડાતાં ચીસ નીકળી જતી હતી અને છેલ્લે એના સંમગ સ્ત્રીત્વના ગૌરવનું અત્યંત હીન એવું અપમાન કરતા, ઈસને વળગીને સૂતેલા એના દેહને આંચકો ભારતી વેળાએ

બોલાએલા આ શબ્દો એણે કહેવા ?— આમ કરને, બોલકા !’

‘નાગરિકા’ માં પણ આખીય વાન નામરિકાને મુખે બિચારી આવે છે. પણ અહીં આખું વાતાવરણ— ભાષા-સમાજ સંસ્કૃતિ સિન્ન છે બોલકાનો સમાજ’ હર છે. નાગરિકાનો સમાજ પોતે સુધા અને સંસ્કારી છે. આમ છતાં, ભાર્ગવ ભાર્ગવ ધરમાં જતી નાગરિકા એક અસહ્ય એકલતા, એક અસહ્ય ઉપેક્ષા, એક અસહ્ય નૈરાશયનો અનુભવ કરે છે—પતિના સાન્નિધ્યમાં. જેની સાથે જેનું જીવન જોડાયું છે તે વેચે જરૂર છે—આદર્શધર્મે, ચંદ્રમાને અજવાળે વાગ્દત્તાની સમીપ એકધારી તકલી કંતિ જતા યુવકને જોઈ નાગરિકાને લાવે પતિની રસિકતાનો આંક કેટલો છે એનો ખ્યાલ આવી ગયોલો. આ રસિક અને સમજી કન્યાએ ત્યારે મન વાળેનું અને અંતરમાં પેનું વાક્ય રમતું મૂકેનું ‘એ નાગરિકામાં એ રત્ન જેવા છે એ રત્નને તો હું દેશે પ્રધાનીય’ પણ નામરિકાનું આ રત્ન તો રત્ન જ નીકળ્યું—તાનું સોદામજી નાજુક, પણ હૈયા વગરનું. નાગરિકા જીવનને બારી દેતા કોષ ધોધમાર પ્રવાહના અવતરણની પ્રતીક્ષામાં દિવસો લગી, મહિનાઓ લગી બેઠી રહી પથ... ‘એ તો નહિ કહું કોઈનેય હું’ કહી દુઃખી રહી છું ?’ પોતાની હૃદયવ્યથા પ્રત્યે સહેજ ઇંગિત કરી છર્ષ વાત તો કરે છે, ધરની કુટુંબની અને નાની મોટી ધણી વસ્તુઓની. નાગર કન્યામાં સહજ એવી નર્મ શક્તિ અને કટાક્ષ કરવાની શક્તિ એનામાં છે. જે સામયિકો આપ્યા છે. તેના લખાણોને જે એક રસિક રીતે નાગરિકા લે છે તે ઉપરથી તેની હાર્દયશક્તિ કેટલી તીવ્ર છે તેનો ખ્યાલ આવે છે. કિશોરકાલનો લેખ જોઈ એ એણે છે: ‘કિશોરકાલનો એક લાગે વેળ ત્રિપિંડી લઈને જોમેલા ખાખી બાવાની જેવા ડોળા ધુરંદારનો મારી સામે પડ્યો હતો.’ પરંપરા પછી અડવાડો એ સાચે આવી તે જ દિવસે એનું દૈન્ય ચીમળાઈ ગયું—જીના હરની શક્તિને નહીં સમજી શકતા એક આદર્શગ્રિય પણ બોટ પતિને કારણે. દિવસ આજો કામમાં રહી સળે તો એ કરવા ચાલ્યા ગયા અને રાત્રે પાછા ફરી એ રીધા સીડીઓ ચડતા પોતાના એરડે જઈ મેરો ગયા. નાગરિકા સૌથી જાંવે મળેલે બેઠેલા પતિ પાસે પહોંચવા કેટલીય સીડીઓ ચડી, કેટલાય એરડા નજર આજ-

ગથી પસાર કરી મનમાં વિમાસતી વિમાસની આવતી હતી : એક વખત આ બધા એરડા વસ્તીથી ભરત્યક હતા પણ આજે એ એકલા જ કુળદીપક રહ્યા હતા. શું વળી એ એરડા પાછા ભરત્યક બનશે ? વાર્તામાં આ પ્રશ્ન મોટો થતો અંતે વાર્તાને આવરી વળે છે હૃદયમાં અગમ્ય ધન્યકાર સાથે આવતી નાગરિકા જેવી એરડામાં પ્રવેશે છે ત્યાં નાની અમથી ઘટના બની જાય છે. એ મના હાથમાંથી ચોપડી પડતાં એમાંની કાપડીઓ ઊઘાડી કરવા મંડે છે, એ કાપડીઓ બેગી કરવા મથે છે પણ આવે આવે ને બેઠી જાય. અંતે ‘અવાજમાં કંટુણ વિનંતી સાથે એમણે કહ્યું ‘જરા બારણું વાસો ને !’ બારણું વારે વારે બેઠી જતું. આખરે ફરી એ બોલ્યા ‘અંદરની પકક પણ બહુ સારી નથી, તમે બહારથી વાસીને બાહુના એરડામાં મેસો જરા, આ તમને બોલાવું છું’ અને નાગરિકા બહાર જીમી રહી ‘વૈદ્યાખના પવનમાં જોડી જોડી જતા સાડાને અને મનને મુઠીમાં બાંધીને જીમી રહી.’ અનેક પ્રશ્નોત્તરો પાડે સાથે આવેલી અને પતિના હૃદયમાં બધાવા ધન્યગતી નાગરિકા અગરભીમા વૈદ્યાખના કુકાતા પરતોમાં દૈવાને મુઠીમાં બાંધીને જીમી રહી આમ એ કથાંવ લગી જીમી રહેત પણ અલ્ટીટકેરે પડ્યો—અવાજ આપ્યો ‘આવો હવે.’ ‘સંસ્કૃતમાં કાઈ રસ છે તમને ?’ એવા પ્રશ્ન સાથે ભૂમિકા બાંધી ‘વિદ્વાન પ્રેક્ષકની છાયા’ સંસ્કૃત સાહિત્યની કૃતિઓનું વાચન શરૂ કર્યું. અનેક શુભારભો તેમજ કંટુણ પ્રસંગો પરતે સરખા તટસ્થ રહી એમણે બાખ્યાન પૂરું કર્યું ત્યારે રાત ધણી વધી ચાલેલી. ‘આ મિસ્ટર મારે ખાતર પુરુષા પેઠે ગાંઠ ઘર્ષ દોડે તો ઠેવુ લાગે ! એ અંપસ ને એ પાતિયું, ને એ આ વીસમી સદીની સાથે બેઠી બાજરી ને હાથમાં એકાદ ચોપડી—નાગરિકા તો પોતે દોરેલા આ ચિત્ર સાથે જાંબી મર્ષ હતી. એ મધ્યશતે જીગીને જાંબે તો પદ્યમાં પોતે એકલી છે. પેલા તો પામેલા ખંડી પાટ ઉપર પડખામાં ચોપડી રાખી સૂઈ ગયા છે. જાંબે જાંબી ગયું છે. અગરભીમાં આવી જોવે છે પવકતા તારાઓ એની મરકરી ન કરી રહ્યા હોય ! એ જાંબમાં કણકણી રહેલી નજીવનો અવાજ સાંભળે છે અને એને યાદ આવી જાય છે નજીવનાં વાક્યો કે એ એરડા અને એ પવન તો એનો ! કેટલાં વરસ સુતી છે એ પવનમાં. એણે લાલી સાથે સુતાની રડ પણ

લીધેલી. 'અરે બિચારી !' મોહતી નામરિકા દાદસઝો ખખડે નહિ એમ સંભાળી સંભાળી નીચે ઊતરી નાની નણુંદને ખભે ઉપાડી ઉપર લાવી પથમ ઉપર સુવારે છે અને 'એ જાણુને મૂકાને માટે બનાવેલા પથંગજા નણુંદ ગોળાઈ ઊઠી ન્ય છે.' સંયુક્ત કુટુંબની સુચિતતાનો મનુષ્યજનની સૂચિતતાનો આધાર પ્રેમ વિશેની દ્રષ્ટિ અદ્ભુત સત્ત્વ ધરાવતી આવી નામરિકા ઉપર જ રહેલી હોય છે.

'પુષ્પિતા' માં પ્રેમ અને મૃત્યુનો અર્થ પામવા છેક લગી મધની અને અંતે મૃત્યુનો સાથે આવી સ્વીકાર કરતી એક નુંદર યુવતીના અનોસધર્મની કથા આલેખાઈ છે. કથામાં મૃત્યુનિષ્ઠણ આપણે ત્યાં સહજ બની જાય છે. મોટે લાગે વાચકે એ મૃત્યુના સાક્ષી બનવું પડે છે - એક તો પાત્રના અને બીજા લેખકની કથાના. વાર્તામાં મૃત્યુનો આવેશન ઉત્તમ સજ્જની પણ કસોટી કરે એવું હોય છે. અહીં એવી ગણીચાકી વાર્તાઓ છે જેમાં મૃત્યુનો એક મહાન અર્થ અતિ સંકુલ એવા કંટુષ ભાવના અનુસંધાનમાં ઊઠેલો આવે છે. પુષ્પિતાનું મૃત્યુ એક એવી શ્રમતાનો અનુભવ કરાવે છે જેને લઈ વાર્તાએ ઊભી કરેલ યુવાનના આયોજવા સહેજ સંકુલ્ય બને છે. દીપવજીવનનાં કેટલાંક મંદિર રીખકિતીમાં વણાઈ ગયેલું પુષ્પિતાનું સ્વરૂપ મૃત્યુને લઈને છૂટું પડી જાય છે ત્યારે અસ્વસ્થ થવાય. મુળદ અધ્યાપનના ક્ષેત્રમાં રિચર થવા આવેલ અધ્યાપક અને એની પત્ની લીલાના જીવનમાં એક જ માળામાં રહેલી પુષ્પિતા કૃષ્ણી સુવાસની જેમ પથરાઈ જાય છે. માતાપિતાથી દૂર એકલી રહી અભ્યાસ કરતી પુષ્પિતા આ બે જાણના કુટુંબના પાત્ર જોતજોતામાં બની જાય છે. સુંદરમ્નાં આપાત્રો વચ્ચે એક એવી સમજ, એક એવી હૃદયસંબંધ, એક એવી અનન્ય ધનિષ્ઠતા કેળવણી જાય છે જે પરસ્પરની એક નિમૂઠ સમજ પર મનુષ્યજીવન કેવું નિર્ભર છે તે પ્રત્યે સંકેત કરે છે. પુષ્પિતાનો લાવવ્યમય દેહહિલ્લોળ જોઈ પતિપત્ની બંનેને થયેલું 'જાણે કૃષ્ણને એક ખીલેલો છેડ જ અમારા તરફ આવી રહ્યો છે !' આંખમાં પરિચયભાવ પ્રગટ કરી પ્રથમ મુલાકાતે જ પતિપત્ની બંનેમાં મંદિર સૌરભ મૂકી પુષ્પિતા 'તાડુ, બળીશું પછી.' કહી ગીત શુભતી શુભતી દાદર ઊતરી અર્ધ વાર્તામાં અનેક રચના

પર પુષ્પિતા ગીત અને પુષ્પના દોષ ને દોષ સહ્ય સંદર્ભ સાથે જોડાય છે એટલે એક રીતે જોડાયેલો તો પુષ્પિતા નામ પણ એક આજી અર્ધસ્પષ્ટ રૂપકની ભેંધ ઉપર ખીલવું હોય એમ લાગે છે. ખીલું એ, પથુ ધ્યાનપાત્ર છે કે સુંદરમ્નાં લગ્નભગ સર્વળાં જ સ્ત્રી પાત્રોનાં નામ સ્વયં હોય છે. તો પુષ્પિતા અને લીલા વચ્ચે એવું તાદાત્મ્ય સંધાય છે જે આ બંને જાણની સાથે સંકળાયેલા પુરુષપાત્રને એક અમગ મૂંઝવણમાં મૂકી દે છે. લીલા સુવાસ ઉપર જતાં, પુષ્પિતા લીલાના પતિ અને પોતાના અધ્યાપક એવા એ ઉદાત્ત પ્રુપ્તના સંસ્પર્શમાં વધુ ને વધુ આવે છે. બંને એક વાર લીલાની ખજર કાઢી પાછા ફરતાં હોય છે ત્યારે દરિયાકાંઠે ઊતરતી સંધ્યાના આજી ઉમ્મસમાં પુષ્પિતા પ્રેમ અને જાતિય સંબંધ એ વિશે નાતુક થયો ઉપાડે છે. છુદ્ધિ દ્વારા જેટલા ઉત્તરો આપી શકાય તેટલા ઉત્તરો પુષ્પિતાનો સન્નિવ આપે છે પણ તે કળી ન્ય છે કે પુષ્પિતાએ એક જોવા પ્રથ ઉડાવ્યો છે જેમાં એ એક યા અન્ય કારણે સડોવાયેલી છે. (અહીં એ ધ્યાનમાં રહે કે પુષ્પિતા અન્ય સુવકના સંપર્કમાં આવેલી અને એની સાથે એ લગ્ન સંબંધ બાંધેલી એવી વાત પણ આદેશી; આમ જતાં આ સુવક સાથેના પુષ્પિતાનો સંબંધ એટલો બધો અસ્પષ્ટ રહે છે કે કશો દોર હાથમાં આવતો નથી. કદાચ આ કારણને લઈને પણ પુષ્પિતાના મૃત્યુને કારણે શેલું વધુ સ્વસ્થ થાય બને છે.) લીલા નવજાત શિશુને લઈ આવે છે અને પુત્રા મુલ આ બે સ્ત્રીઓના રનેહ-કમરવધી લાડુ લાડુ બની રહે છે. હવે અહીં એક ધટના બને છે જેને સમજાવતી સર્વથા સુકર નથી. સુંદરમ્ની વાર્તાઓમાં કંઈક એવું બને છે જ ધમન્ય છે ને નથી સમજાવું; અને કદાચ એ જ તો કહારકર્ય છે. પુષ્પિતાનો જન્મદિવસ આવે છે આગસ્ટી સાંજે એની સખીઓ અને લીલા વાનગીઓ બનાવે છે. વેણીઓ ગૂંથે છે, મોડી રાતે, 'સવારે વહેલા ડાખું જાઉં છે ?' એવા ખરખર ઉત્તરોએ લીલા જે વાક્ય બોલે છે તે વાતોના અંતે બનતી ધટનાના અનુસંધાનમાં ધણું સ્વયં લાગે છે - આજે આપણે બધાં સાથે સત્તાં હોત તો કેવું !'

સવારે અર્ધા બગે છે, એક માત્ર પુષ્પિતા સિવાય. એ તો બધાંએ આણેલાં અને ગૂંથેલાં કૂચ-વેણી-હાર

પહેરીને મૂની છે-એક અનંત નિદ્રા ! સંપન્ન કુટુંબની સુખી આનંદી તેજસ્વી સુંદર અને ખીસેલાં વૈવનપુષ્પથી મધમધી ઊઠેલી પુષ્પિતા મૃત્યુને ઉછેર કેમ ઢળી હશે ! ઠોઠ ઉત્તર-નથી, બહારથી અત્યંત સુખી લાગતી વ્યક્તિ પણ ક્યારેક અંતરમાં ઠોઠ અપાર દુઃખ લઈ ફરતી હોય છે જેની જાણ એક મૃત્યુ સિવાય અન્ય કોઈને થતી નથી. પુષ્પિતા આવી એક વ્યક્તિ-વની નિમ્ન રેખાને અંતરમાં ગોપરીને ફરતી સુંદરી હતી. એણે જે અંતિમ પત્ર નિઃશ્વરતા હાથમાં રાખ્યો હતો તે પત્ર પણ ઠોઠ સ્પષ્ટ રેખા નથી આંકતો, એ લખાયો છે તો લીલાના પતિને અને પોતાને પ્રિય એવા મનુષ્યને. વળી એમની આ પંક્તિઓ-“ મારા પ્રિયતમે...તેના જીવનમાં જાતીય જીવનના ત્યાગની પ્રતિજ્ઞા લીધી -ને દરિયાકાંઠા પરની પેલી ચર્ચાના સંદર્ભમાં જોઈએ તો એ પ્રશ્ન ધાય કે શું પુષ્પિતા આ પરિણીત પુરુષને આહતી હશે ? હા અને ના. અહીં એક એવો વિરોધાભાસ (Paradox) રહેલો છે જે જાણે જ સુપ્રાસા અને.

પ્રેમ એટલે મૌન એવી એક સમજ કેળવવા પુષ્પિતાને એના પ્રિયજન એવા લીલાના પતિએ વિનંતી કરેલી. પુષ્પિતાએ મૃત્યુરૂપી મહાન મૌનમાં પ્રેમનો અર્થ માણ્યો. વાતાની ઉત્તરાધ પુષ્પિતાની અગમ્ય એવી મન-સ્થિતિને, એના અત્યંત જટિલ એવા ઊર્મિતંત્રનો અનુભવ કરાવતો છે. આ સુંદર વાર્તાનું સ્વરૂપ આ તે આવતા એક વાક્યથી સહેજ ઝાંખું પડે છે. એક અદ્ભુત ધરાકાષ્ઠાએ વાર્તા પહોંચે છે ત્યાં આ અત્યંત નબળા એ-ટીકસાર્થ-મેકસ આવતાં વાનસ્વરૂપ નંદવાય છે. ‘મુ’બઈમાં આવ્યા પછી લીલા પ્રથમ વાર રડી ‘ કલાદષ્ટિએ નિહાળે એવું ઉગ્ર વાક્ય આસાનીથી નિવારી શકાયું હોત.

ઉઠકા જુદું તરી આવતું જીપાત છે. એ એક એવું જીપાત છે જેનાં મૂળ સમાજ કે કુટુંબમાં નથી, પણ ત્યારે તે એનાં તત્ત્વની બનેલી છે જેનો સંબંધ ધરતી સાથે દ્વંદ્વ એક છે. આમ છતાં, એ અતે કમકમનનની હૃદયશુભિમાં મૂળ નાંખી શકે છે. આ બે પાત્રો નિકર છે લાક્ષણિક એવા નિજના વ્યક્તિત્વ ઉપર. એના વ્યક્તિત્વમાંથી એક એવી ઉગ્ર લક્ષર ઊઠે છે જે સજા પણ છે અને અસજા. એના પ્રકરક આત્મરક્ષક-સ્વિચ નેત્રને જેટલા આજે છે તેટલો જ તેનો આત્મ-દર્શન નેત્રને બાળે છે. પ્રેમનું સ્વરૂપ-સૌંદર્યનું સ્વરૂપ

સમજવા એક મોટી અંતરયાત્રા એને કરવી પડે છે. કવિ લાક્ષણિક એના પ્રત્યેનો અપાર સ્નેહ એને સ્નેહના તત્ત્વ સમઘી વિચારવા પ્રેરે છે, એક એવી કાણુ આવી જાય છે જ્યારે લાક્ષણિક પ્રેમને વશ થઈએ એને શરીર સોંપવા સુધીની ઉત્કટતા પણ અનુભવે છે, પણ તરત એને પ્રશ્ન થાય છે કે એ શું લાક્ષણિક હૃદય સોંપી શકે કે ? આમ છતાં અન્ય પુરુષવર્ગ તેના પ્રત્યે આસક્ત કેમ થાય તે માટે તે સમગ્ર પણ ઘણી રહે છે સૌંદર્ય’ અને પ્રેમનો ઉપયોગ બહુલા : એ શબ્દ તરીકે જ કરે છે, જે જિવસે તે એક પુરુષને પ્રેમમાં પરાગિત કરીને આવી છે, એક ગર્વિષ્ઠ તેજસ્વી યુવકને પોતાના ચરણમાં ઢળતો કરીને આવી છે તે જ જિવસે એક અન્ય સુદૃઢ અને અપાર તેજરાશિવાળા યુવકની ઉપેક્ષાથી એ નિસ્તેજ અને નિરાશ અને છે. ઉઠકા દર્પ-મૂર્છાનો આઘાત અનુભવે છે. વાસ્તવમાં જેના યુવકે એની ઉપેક્ષા કરી જ ન હતી. ઉઠકાના સૌંદર્યને માપી લઈ એણે નેત્ર નિમિશિત કરી લીધાં હતાં. ધણી સમય બાદ, ઉઠકા આ યુવકને ગિરિનગરમાં પોતાના જીવનરક્ષકના સ્વરૂપમાં પુનઃ પ્રાપ્ત કરે છે. વિશ્વપ્રેમની અનુભૂતિ કરી શ્વેલો કમકમનનન ઉઠકાના પ્રેમને તાલે છે. જેમ અગ્નિમાં કુંદન કસવામાં આવે તેમ તે ઉઠકાના પ્રેમને કમે છે. પણ ઉઠકા તો અભિમાનનું પૂતળું છે. એક સ્વયંવિતા નારીના માનસને અહીં અજળ ઝીલુવટથી નિરૂપવામાં આવ્યું છે. બને પાત્રે આવે છે...આવે છે અને અંતર રહી જાય છે.

કમકમનનને ફૂલ ઉઠકાને ધણું. જે ઉઠકા સાથે આશીને એ ફૂલ લેવા જાય તો એનો અદ્ભુત ધવાય છે. એ સિંધર ઊભી રહે છે, વિભાસે છે-ફૂલ લેવું કે ન લેવું. ફૂલ આપવા લાગ્યો એ કમકમનનનો કાચ ઉઠકાના હૃદયની દર્પ-જન્ય શત્રુતાનો અનુભવ કરે તે પહેલાં તેણે લાંબા-વેલા લાંબામાંથી ઠોઠ વિરાટ દૃશ્યની પ્રકાશ પ્રીતિ ડાળી ઉપરથી લેતી હોય તેમ તેણે ફૂલ લઈ લીધું. એક પરિચિત પ્રતીકની કેટલીક પાંદડીઓના આજા ઉઘાડાદારા અહીં ઉઠકા પ્રેમનો જે એક મમ’ સમજ તે પ્રત્યે સંકેત થયો છે. આ તો આરંભ છે. ઉઠકાને અતીન્દ્રિય એવા બે અનુભવમાંથી પસાર થવું પડે છે. પ્રેમ માત્ર ઈન્દ્રિયગમ્ય કે મન હૃદયને સ્થાપિત કરે છે એમ નથી, એ કોઈ સિદ્ધ પાત્રોના પ્રસંગમાં મન-હૃદયના વિશ્વને અતિક્રમી જાય છે. ઉઠકા ‘જી મડી જતી લાગી...

તે જાણે સંવેદના સ્વરૂપે આજી શુદ્ધાત્મી રંગથી ભરેલા આકાશમાં ગતિ કરતી હતી. કમલનયનની આકૃતિ ત્યાં બેઠી હતી. કમલનયનની આકૃતિ ધીરે ધીરે ઓગળવા લાગી. તેની આંખો વિશાળ થતી થતી આંખા આકાશમાં વ્યાપ્ત થઈ ગઈ નયું જ જળત હવું. ત્યાં કમલનયન નહોતો, ઉજ્જા નહોતી. ત્યાં પુરુષ ન હતો, સ્ત્રી ન હતી, ત્યાં સ્થળ ન હતું, સમય ન હતો, દિશાઓ ન હતી... એમાં એક અનિર્વચનીય મુદ્દાની રચુજશુદ્ધી... એક સતત જ્ઞા સર જેવી રચુજશુદ્ધી રહી હતી' આ ઈન્દ્રિયાતીત અનુભવ પછી ઉજ્જા પુનઃ આત્મગમ્ય એવા બીજા અનુભવ કરે છે. તેજનાં મિંદુ જેવી પોતે કમલનયનના હૃદયમાં સહજ પ્રવેશી જાય છે અને ત્યાં જે ચહેરા જુએ છે તે તેને પોતાનો લાગે છે-કમલનયનનો લાગે છે, આ બે અગમ્ય અથવા બીજી રીતે કહીએ તો આત્મગમ્ય એવા અપાર્થિવ રચનાના અનુભવ પછી ઉજ્જા કમલનયનને પ્રાપ્ત કરી શકે છે-માત્ર લૌકિક અર્થમાં નહીં, અસૌકિક અર્થમાં પણ. ઈન્દ્રિયાતીત-અપાર્થિવ એવા પ્રેમની અનુભૂતિનું વર્ણન કથન આસેખતી આ વાર્તા વાર્તાકથાના એક નવા જ પરિભાષામાં આપણે પ્રવેશ કરાવે છે. એમાંનું વાર્તાત્ત્વ, અક્ષયત્વ, કલાત્મક રીતે દરવામાં આવેલી પ્રજ્જ્વળીમાંસાનો ભાર કેમાં સુધી ઝીંચે તે વિચારવાનું રહે છે. વાર્તાના આ અંત-આકાશમાંથી એક ઉજ્જા ખરતી હતી, તેની પાર્થિવ રચનાનો ત્યાગ કરીને કાંઈ અપાર્થિવ તેજોમયતામાં પસારાઈ જતી હતી-મિલજરૂરી છે. ગ્રંથિતનો છેદ ઉઘાડી નાખ્યા પછી સમીકરણનો કાંઈ અર્થ રહે?

નારીહૃદયની જે કાંઈ સૂક્ષ્મ પિયાસ-ઝંખના હોય તો તે એ છે કે એક ધરમાં ઊંચેલા ઊછરેલા અને કાલેલા રનેહતંત્રને અન્ય ધરમાં પુનઃરોપી તેને તે રનેહતંત્રને રસસમૃદ્ધ બેવાની પણ. અનેક ઝંઝાવાતોથી આહત થતુ થતું આ રનેહતંત્ર કેવું બેગ વળી જાય છે! અને છતાં આત્મજનોએ, સમાજે, અરે, ખુદ ધરના માથુસે અપેક્ષા અસંખ્ય આધાતપ્રત્યાધાતની વચ્ચે પણ ખોલકી નાગરિકા, આશા અને ચાલુ બેમાં સ્ત્રીપાત્રો, આત્મસૌંદર્યને કેવી અદ્ભુત શક્તિથી ખીલવી રહે છે!

‘આશા’માં આશાનું સ્વરૂપનિરૂપણ જેટલું ચિત્રહારક થયું છે તેટલું જ ચિત્રહારક સ્વરૂપનિરૂપણ થયું છે આશાની લાગી રુકિમણીનું. આમ છતાં બંને નિરૂપણમાં એક કેવો સૂક્ષ્મ વિભેદ પ્રગટ થતો આવે છે!

વય એ મનુષ્યના સૌંદર્યનું એક હેતું મોટું પ્રગતિ નિશ્ચયક બળ છે! ચૌવનનો ઉત્સાર અનુભવતી આશાના પુર સસભાઈ દેહની પાછે આવતું બે બાળકોની. માતા બની ચૂકેલી અને ચૌવનને પસાર કરી સૂત્રી ભવમાં પ્રવેશતી રુકિમણીનું ચિત્ર કેના કરુણ ભાવને જગાવી જાય છે!—‘આશાએ પોતાના હૃદય આગળ જગાએત રુકિમણીના હાથ ઉપર પોતાના હાથ મૂક્યા. કરમાવાની સરઆત કરતાં કમળ અને ખીલતાં કમળ જેવો આ ચાર હાથનો સંગમ આરસામાં આર હાથ બની પ્રતિષ્ઠિત બન્યો. આશા જ મોઢાં જોઈ રહી, અને બાળકની પેઢે મહકાઈ પડી. પણ રુકિમણી આરસામાં જે જોઈ શકતી હતી તે આશા ન જોઈ શકી. કંટિથી કરમાતા જતા, દેખાતા લાગેલી નસોવાળા પોતાના હાથ અને આશાના સુકામળ તાલ હાથ બે વચ્ચે કેટલો વિશાલ!’, આશાના સૌંદર્યને નિહાળતી રુકિમણી ગત ચૌવનના સંઘર્ષમાં પોતાના સૌંદર્ય વિશે વિચારે છે ત્યારે હઠ તો થતી આવે છે એક એવી કરુણ રેખા જે દરેકના છવનમાં વજૂતી રહે છે.

ત્રણ પંખાવા આરસા પાસેથી લેખકે ઘણું બધું કામ લીધું છે. અંતમાં તો આરસો જાણે એક છવંત પાત્ર ન હોય એવી લાગણી થાય છે. સહેજ લંબાવેલા બેલા દીવચ્છુ પર માથું ઢાળીને બેઠેલી આશાના ઠેથ ગૂંથતી લાગી-આ એક રચનાત મુલમિનથી બિઘડતી વાર્તા પૂરી થાય તે દરમિયાન કેટલાં બધાં ચિત્રો આપે છે! માતાનો સાદ સાંભળી એને મળવા દોડી જતી આશાને જોઈ રુકિમણી બોલી બેઠે છે: ‘માણસ રૂકું’ મળે તો સારું, મા.’ આજે આશાને મનિક કુટુંબના ત્રણ ચાર મેટરોએ જેવા આવવાના છે. આશાને સમજતી પડાવી એની મા એને સુંદર વસ્ત્રો અને અર્થકારથી સજવે છે. નાની મોટી સ્થના આપે છે ‘હીરાની પિત વાળમાં ખોસી છે તે દેખાતી રહે એટલું જ એટીએ.’ એ કહેતું પણ ચૂકતી નથી. આશા માટે આ અનુભવ નવો છે અને કઈ સમજાય છે, કઈ નથી સમજાતું. છતવાળા પ્રવેશમાર્ગમાં યર્ષ, નીચે મળ્યે આવેલા દીવાનખાનાની વિશાળ સીડી પર ચઢતા મહેમાનોને આશા જોઈ રહે છે. આશા બેઠી છે જારી નજીક નેતરની એક આરામ ખુરશીમાં પણ પર પણ ચઢવાની એનો ‘સૌંદર્યના પ્રવાહ જેવો વહી આવતો હાથ ખુરશીના લાંબા હાથ પર આછી

બંકિમમાં 'રેકાર્ડ' રહી હતો.' આ સુંદર ચિત્રની સામે બીજું ચિત્ર જરૂરપોષક થાય છે. બારીમાં બિભેશા આશાના ભાવિ જીવનસાથીનું. એ ચિત્ર આશાને ધણું બધું અનુલ્લસુ—અતલું ધાવે છે. એ યુવકના મહેરા ઉપર ફરકી જતી એક પ્રકારની નફટાઈથી આશા ઉભાય છે. સિમા-રેટ મેમાં મૂકી હુમાણને ગોઠા કાઢવો તે યુવાન કાંઈ જાણે, આશાના અંતરમાં વસતો જ નથી. તેના મોઢા પરથી હુમાણનું વાદળ હટે છે ત્યારે આશા સ્પષ્ટ જુએ છે કે તે જુવાન તેના તરફ જોઈ રહ્યો હતો.

જમતી વેળાએ રસાઈ પીરસી રહેલી આશાને જોઈ મહેમાનોની આંખ ઠરે છે. મહેમાનોએ 'રત્નનાં તેજ પારખ્યાં' અને વેવિશાળ નક્કી થયું. આશા કેને કહે કે એણે જે રત્ન પારખ્યું એ તો જૂડું છે.

સાંજે પાઠીમાં જવા આશાને કોઈ ઉમંગ નથી રહ્યો અને છતાં પરાણે એ વાળ ગૂંથાવવા બેસે છે બાબી કને. ચતુર બાબી આશાનાં આંસુ કળી જાય છે. આશા બહે એકદમ હસી પડી. 'આશાના હારવની ભીતરગાઢ ગમગીની હતી. એ ઘેરાવા મોડિયાં વાદળ એમ હસી પડ્યાથી ધડીકમાં વિખરાય તેમ ન હતું. ધડીકમાં શું, કદાચ કેટલાય વરસો સુધી ' 'આ શું? અત્યારથી જ રહ્યા માંડ્યું?' એવા ડુકિમશીના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં 'લે જો! લે જો!' કહી હાથ વની આંખ પહેાળી કરી આંસુ સંતાપવા મથતી આશાની વિશાળ અને મનોહર આંખ આંસુથી તગતગી બીડેલી જોઈ ડુકિમશી અવાજ બની બીડી. જે આરસો આશાની મુગ્ધ વધનો, એના સૌંદર્યનો, એના મૌનનો સાક્ષી બન્યો તે જ આરસો આશાના આંસુનો—કદાચ કપારેમ નહીં સુકાવાના આંસુનો સાક્ષી બને છે ત્યારે ચિત્તમાં એક ઘેરો અવસાદ બાપી વળે છે.

‘માડી રે!’

ફળિયાનાં માથુસો મોંક્યાં :

‘શું થયું? શું થયું?’

‘ખિલાડી આડી બેઠી રાખ્યું’—એક અમંગળ ભાવિના ઝોજાયા નીચે શબ્દ એને લેવા આવેલા પતિ અને સસરા સાથે જવા નીકળી. અગમ્ય ભયનું એક તંત્ર વાતાવરણ વાતામાં જેમ જેમ તણાવું આવે છે તેમ તેમ તેમાં વડતા કેટલાક બનાવોની ધૂંધળી ભયજન્ય રેખાઓ એક આકૃતિ બની કરતી આવે છે જેમાં શબ્દ ધીરે ધીરે મળી જાય છે, પણ એ સંપૂર્ણ વિશ્વ પામે એ પહેલાં

ધરતીની સાથે જાણેલા એના રમેહનું જે એક કાચ રપી જાય છે તેની છાપ મન ઉપર અમીટ અંકાર જાય છે. એનું બાળપણ જે ધૂળમાં બિછાયું, એની મુગ્ધ વય જે ધૂળમાં પાંચરી અને એનું આવતું મૌન જે ધૂળમાં અજબ રંગથી ધમધમ્યું તે જનમજોમકાને છોડીને જતી રાખ્યું મન ગાનિછાયું વાહુનું જેમ ભાંભરે તેમ, ભાંભરે છે. રસ્તામાં ધાનની ઢગલી જેવા પડેલા પોદળાને એક બાલુથી ચઢી તે પર શબ્દ ધૂળ વાળી દે છે તે દસ્ય એક પરાકાષ્ઠા બીમી કરે છે—આવા જગતથી જાતને ઉપાડીને એને ત્યાં જવાનું છે જ્યાં માત્ર ભય અને બચા સિવાય કશું નથી. વાતાંતો પડ જેમ જેમ ફેરવાતો જાય છે તેમ તેમ કથાપટ અને એના સંદર્ભમાં વિશાળ ભોમકાનો પટ ફેરવાતો જાય છે. કોતર બીતરી સપાટ લોચ ઉપર ચાલ્યા જતા આપડીકારની પાછળ ચાલતી શબ્દની બેડીઓ ટપુશ ટપુશ અવાજ કરતી હતી તે નેધવાનું પથુ લેખક ચૂક્યા નથી. કેટકેટલા કાન લેખકને માંડવા પડે છે! રેતીને પટ આવતાં રેતીમાં રાતે ‘જાણિયું’ દાન ‘રમવા આવતાં તે શબ્દને યાદ આવી જાય છે. ચાલતાં ચાલતાં આખો ભૂતકાળ દેવા ઉપર ચાલતો આવે છે અને એને આંખમાં પાણી આવી જાય છે. કાદવ આવતાં તે ઉપર હળવેથી પગલાં પાડતી શબ્દ આપડીકારને અચ્ચક રીતે ચાલીને કાદવ ગૂંડી બગાડી નાખ્યો છે તે જોઈને, કકળી બેઠે છે. ‘મારો કાદવ બગાડી નાખ્યો! એ ધરનાં લોક જ એવાં છે, કાચિયાં!’ નદીનાં પાણીમાં પ્રવેશતાં પોતાના સાસરાના ફળિયામાં પરજીવેલી સદિયરના બાળકનું રમણુ થઈ આવતાં તેને રમણના શબ્દનું મન તલપાપડ થઈ રહે છે, ત્યાં તેને પોતાના ઉદરમાં કશુંક સ્ફુરતું લાગે છે અને ‘થોડાક વિકસેલા પેટ ઉપર હાથ મૂકી તે ધડીભર પાણીમાં’ થંભી જાય છે. એના કાન ચમકી બેઠે છે. કપાંકથી બાળકના રડવાનો અવાજ આવી રહ્યો છે. વેરાન નદીના પાંચ ગાઉના સપાટ ભાડામાં ઝડપાન, ધર, ખોરડાનું જ્યાં નામનિશાન નથી ત્યાં બાળકના રડવાનો અવાજ? અને છતાંય બીધેલી શબ્દ બાળકનું રડવું સંભાળે જ મઠ. બાળકના રડવાનો અવાજ વાતામાં વળી વળીને પડવાય છે. આગળ આપડીકરો ચાલ્યા જાય છે, પાછળ શબ્દ એ ચાલી જાય છે. એને માઠા વિચારો આવી જાય છે. આગળ ચાલતાં ‘રાખસ’ જેવા સસરાનાં કરૂણ

એના મનમાં જાગે છે અને એ કૂણાં જોડે છે. મોટા દીકરાના મર્પા પછી એની વહુને સસરાના હમેશ રહેલા સસરાએ એને કેવી ખૂરે મોતે મારી નાખેલી તે વાત શય્યના મનમાં ઘૂમરાય છે. એ આવા 'રાખસ'ના ઘરમાં પાછી જત જ નહીં. એના વરમાં કેટલું મીઠું છે તે તો એ જાણતી હતી જ, પણ પહાડ જેવા બાપના મર્પા પછી એ નોંધારી થઈ જાય છે, અને વિશેષ તે દુનિયા નથી જાણતી પણ એના પેટમાં રહેલા પતિના હમેશને કારણે ન છૂટકે લોક ખોટી વાત ઉઘાડે તે બધે એ સાસરે જવા કમને નીકળી છે. આમ તો એ બાપ બાપની દીકરી છે એનો એને જવું છે. એ બીતી પણ નથી, પણ જ્યાં ખોલો જ દીકરો ત્યાં હું તે જોર કેટલું કરું? એ અમારા પરણેલ...હશે જવા દો એ વાત' વિચાર-વખણે એ ચાલી જાય છે ત્યાં પુનઃ બાળક તેના પેટમાં સ્કુરે છે. ઝાઝવાં જોઈ જોઈ તેને તામર આવે છે. તરસે તેનો છવ મુંઝાય છે, મલાતું પણ નથી અને એ મંબી જઈ બોલી જોડે છે 'પાણી પીવું' છે. મારે ગમે કાચરી ખાતી છે' તેના સસરાએ ખૂબારો ખાઈ જમાળ વાળ્યો 'હા છે પરંતુ. ચાલો' તરત એક બાળકતું રસું સંજળાણું. બધા આંખા અવાજની ઊંડટી દિશામાં. ઊંકરાતું રસું આણું ને આણું જતું મધું. તે રસું તમરાના એક અાજ અવાજ જેવું બની મધું. 'અચાનક જાણ દીકરો અટક્યા. નહિ હોંડાય' સસરાનો અવાજ આવ્યો. શય્યને કમકમ આવ્યાં ગયાં. એક અત્યંત ભય તેનામાં વ્યાપી ગયો. 'અહા, શું જોઈ રહ્યો છે' તે દીકરાને ઉશ્કેરતો બાગ્યો. શય્યએ પોતાના પર પડી પોતાના વરની હાથા જોઈ અને એની અંબેલી શય્યએ પોતાના પર ટૂટી પડતા પોતાના વરને પેઢામાં લાત મારી પાડી

દીધી. પણ રૂપા હોણુ જેવા રીઠા ખૂની સસરા સામે એ સચલીની જેમ ફસાઈ પડી. 'સસરાતું વડુ જેવું મૂછાણું' મોં એના ઉપર ઝડપી રહ્યું. એ મોની પાછળ જે ચોકું આકાશ દેખાતું હતું તેમાં તેને દેખાયું કે એના બાપ બળેલ હવામાં આમ તેમ આંટા મારી રહ્યા છે, પોતાનાં અચ્ચાને પીપ્પી નાંખતું એનો કાઈ ગ્રીધ ઊડતો હોય તેમ 'પશુ અને પંખી જગતમાંથી લીધેલી બે બાલિષ્ઠ ઇમેજિજ દ્વારા અપાએલ આખોય ચિતાર એમાં રહેલ નટયાત્મકતાને લઈ વધુ સ્પર્શે છે. ગળા ઉપર પંખની ભીંસ વધતાં શય્ય નિશ્ચેત થતી ચાલી. દૂરદૂરથી બાળકના રડવાનો અવાજ સાંભળતાં તેની આંખો મીંચાઈ ગઈ. રેતીમાં શય્યના શરીરને ઠાવું પાડી હાં બાપદીકરો ચાલ્યા.

'મેષા તેં સાબુડું' ને ?'

'શું, બાપા ?'

'એના પેટમાં હમેશ હતા તે'

'હા બાપા! પણ...' આ 'પણ'માં જે રહસ્યની ચાલી રહેલી છે તે દરેક માટે છે પણ રૂપા હોણુ માટે નથી અને એ કારણે જ શય્યને દૂર મોતે મરવું પડે છે. આ રહસ્ય જ અતે એક કરુણ ઘટનામાં પરિણમે છે. અહીં વાર્તાના શીર્ષકના સંજ્ઞામાં શય્યતું મૃત્યુ સમજાવે તો! વળી છરી હોત તો જીવતા દોષખમાં આ ધરતીનું બાળ કેવું સિદ્ધાંત એ વિચારીએ તો! શય્યતો પોદી ગઈ 'માના બોલે.' વાર્તાના શીર્ષકમાં રહેલું રૂપક વિસ્તાર સાધતું સાધતું અતે આખીય વાર્તાને પોતાનામાં આવરી લે છે. સુદરશની વાર્તાકલા એ સમગ્ર શુદ્ધતાની વાર્તાકલાની એક ધરમ સિદ્ધિ છે એનો નિદેશ એમની આ વાર્તાએ ઉપરથી મળી રહે છે.

મારી દુનિયા (૧૮)

સ્નેહરશ્મિ

ભણવા માટે ચીખતી છોડી મુંબઈ આવ્યા પછી મુંબઈમાં મારે એક વર્ષ રહેવાનું થયું એમાં થોડો વખત મામાને ત્યાં, થોડો વખત ડૉ. હર્મિટ સાથે અને એ પછીનો બાકીનો અંશે વખત દાદરમાં એક રૂમ રાખી હું સ્વતંત્ર રીતે રહી. મામાએ મુંબઈ છોડી વડસાડમાં કામધંધે શરૂ કર્યો હતો એટલે જે ગણતરીથી હું મુમઈ ગયેલો તે પાર પડી નહિ. જંદર મોળ વર્ષનો એક ઠોડરો મુંબઈ જેવા શહેરમાં રૂમ રાખી એકલો રહે ને અભ્યાસ કરે એવી વાત આજે સાંભળું તો મને થોડીક ચિન્તા કરાવે, પણ તે વખતે ખજાર નથી કે મને, મામાને, અને મારા કાશીયાને આ ઘટના અંગે કોઈ મૂંઝવણ, ચિન્તા આદિ થયું હશે કે કેમ. મેં તો જીવનના એક સહેજ કમ પ્રમાણે આ પરિસ્થિતિ સ્વીકારી લીધી હતી. જે દુઃખ મારા માટે હું મુંબઈ રહી તેમાં મેં જેએક વખત રૂમ બદલી હોવાથી મારી એ વખતની સ્મૃતિમાં ભેળસેળ થઈ ગઈ છે. એ બંને આશનાં નામ પણ પૂરાં યાદ નથી. એકનું નામ એચ. વાહેદના ગિરિડંગ હોવાનું મને સ્મરે છે. મને યાદ નથી કે મેં રૂમ કઈ રીતે શોધી કાઢી, ઠેવી રીતે ભાડે લીધી અને ઠોળી એળખાણથી મેં એ મેળવી. નવાઈની વાત એ છે કે મુંબઈના કોઈ ઇતિહાસમાં રહેવાનું મને કેમ સૂઝ્યું નહિ !

મુંબઈમાંના મારા એ વસવાટની જે કોઈ ઈર્ષી સ્મૃતિ છે તેમાં હું જે મકાનમાં રહેતો હતો તેમાં મોટે ભાગે સિંગલ રૂમો હોવાનું મને યાદ છે. હું તો એકલો હતો એટલે મારે માટે સિંગલ રૂમ પર્ષાપ્ત હતી. નાના-ધોવા માટે નાનકડી યોગી હતી, રસોઈ કરવા માટે પણ સગવડ હતી ને એક ખાટલો અને એકાદ ટેબલ-ચુરથી રહી ચકે એટલી જગ્યા હતી. પગ પર રહેત કે નોટ રાખી લખવા હું નાનપણથી ટેવાયો હતો એટલે ટેબલ ચુરથી વસાવવાનો મને વિચાર સરખો પણ ન આવ્યો; પરંતુ મુંબઈની આવી જાણી યાત્રોમાં ઉંદર અને વાંદાની અવરજવર સારા પ્રમાણમાં થતી હોવાનો મને આ પહેલાં અનુભવ થઈ ચૂક્યો હતો

એટલે મેં ખાટલો વસાવ્યો. માળામાં પરચુરણ કામ કરનાર ઘાટીઓ હતા તેમાંથી એકની મદદ મેં લીધી. તે ઝાડુ કાઢી જતો, પાણી ભરી જતો ને કપડાં ધોઈ આપતો જે મને માર્ગદર્શન મળ્યું હોત તો આમાંનું કલગળ બધું જ મેં જાતે કરી લીધું હોત એવી તક મને મળી અસહકાર યુગના વિદ્યાપીઠના એક જાન તરીકે, પણ શાળાના અભ્યાસ દરમ્યાન ભણતર બાદ કરતાં જાત મહેનતની કોઈ ટેવ મને પડી નહિ અને અભ્યાસાધન વિદ્યાર્થી હોવા છતાં હું પરોપજીવી બન્યો.

મારા એ દિરસોના વિચાર કડું છું ત્યારે મારે માટે એ કેવું ભારે સાહસ હતું એનો મને ખ્યાલ આવે છે.

મામામાં કોઈનો મને પરિચય ન હતો. એમાંની વસ્તી પચરંગી હતી શ્રમજીવી અને અદ્યવેતન કુટુંબોના એમાં વસવાટ હતો નળ જાગર સૌ માટે સહિયારાં હતાં. હું તો એકલો જ હતો એટલે મારે માટે પાણીની મુશ્કેલી નહિ જેવી હતી, પણ બચરાવાળ કુટુંબોમાં એવી ભારે હાડમારી હતી. આથી મનિયાર નળો પર પાણી ભરવાની ને નાવાની ક્રિયાઓ એક સાથે ચાલતી. એમાંથી કોઈ વાર બોલાચાલીના પ્રસંગો પણ બનતા-પણ એકંદરે આ અને આવી અનેક હાડમારી જાણે લોકોને કોઠે પડી ગઈ હોય એવો માળામાંનો બ્યવહાર હતો.

જે થોડા મહિના આ માળામાં મેં ગાળ્યા તેણે જીવનનાં ઉપદા, લખાવક, વિદ્યુત, ખીલસ આદિ અનેક પાસાંનાં મને દર્શન કરાવ્યાં. ચીખતીમાં મારો મહોલ્લો વિશાળ, ધરો પણ ચોક્કળાશવાળો. દરેક ધરને મોટા વાગા-આમ પ્રત્યેક કુટુંબ સ્વપર્ષાપ્ત છતાં આખો મહોલ્લો લાગણીથી ફૂલગૂંથણીએ જુથાએસા જીવન્ત વ્યક્તિત્વવાળો હતો. જ્યાં ધરો વચ્ચે એક પ્રકારની ઊડી આત્મીયતા હતી-અવારનવાર લક્ષ્યા અધક્ષતા રહેવા સાથે સૌ જાણે કે એક-બીજાનાં સુખદુઃખનાં સાથી હતાં. વસ્તી ભાતીગળ હોવા છતાં જાણે એક તંત્રીએ ગૂંથેલી માળાના મણકા જેવી હતી. અહીં આ આશનાં અડોઅડ રહેવા છતાં, ને જ્યાં ગામડાંમાંથી આવ્યાં હોઈ સોના જીવનબ્યવહારમાં પ્રાપ્ત

જીવનની સાહજિકતા હોવા છતાં ગામના લોકજીવનની ઉખા ચર્ચા કંઈક ઘટી હોય એવું મને લાગતું. એ સંભવ છે કે મારો, હું એકલો કોઈ કેવળ અંગત અનુભવ જ હોય. આમજીવનમાં પ્રકૃતિની મોકળાશ એવા લોકજીવનના વ્યવહારમાં પણ વરતાતી તે અહીં એ ચાલના બંધિયાર જીવનની જેમ કંઈ અર્થોદિત બની ગયેલી મને લાગી. સૌ પોતપોતાના સંસારમાં ખૂંતેલાં રહેતાં. મારા મહોલ્લામાં સાચો મંદિરમાં કે કોઈને ઝોટવે બેસી લોકો ગામગણદા મારતા બેસતા ને તેમાંથી જે વાતાવરણ સર્જાતું તેવું અહીં કવચિત જ બેવા મળતું.

ચાલમાંના એ વખતના જીવનની કિતાબના અક્ષરો મારાથી પૂરા ઉકેલાયા ન હતા; પરંતુ આજ જીવનના અનુભવોની પથાદૂબિયા એમાંનું કેટલુંક હું ઉકેલી શકું છું ને જોઈ છું કે મારા આંતરમન ઉપર એ દિવસોની કાપખી અસર રહેવા પામી છે. આપણાં નગરોમાં ત્વરિત ગતિથી જાએ આવતાં રક્ષકપેરા હું જોઈ છું ત્યારે એ દિવસોની સ્મૃતિ તાજી થાય છે, ને આપણી નગરસંસ્કૃતિનું જે ચિત્ર મને એ દાખવે છે તેનાથી હું એવેન બની જઈ છું. હું જે ચાલમાં રહેતો હતો તેવી ચાલમાં રહેવાનો મને બાલ્યથી અનુભવ હતો. એમાંથી આવતી ભત જનતાની વાસ અને ડુંગ્ર કોઈ કોઈ વાર ગામડાંઓમાં યોગાસામાં સર્જાતાં નરકને પણ ભુલાવે એવી હતી. ચાલના બધા ભાગ સરખા પ્રકાશિત ન હતા ને એમાં કયાંય મોકળાશ ન હતી, પણ ચાલની બહાર કયાંક કયાંક ખુલ્લી જગ્યાઓ હતી, ને ચાલમાં મોટાં મોટાં બાળકો મારે ધરતીની રજ અને ઝડપીઓનાં ચક્રમણો ને સ્પંદનોની સંધિ જીવંત હતી. રક્ષકપેરામાં બધું સ્વચ્છ, સુધડ ને માનિક ચોક્કસાઈથી સ્ફુરતું હોય છે. ધરતીની રજથી એમાં જીજ્ઞેષા બાળકો ધણું દૂર હોય છે. એના ઔરકન્દીલન ખડોને પ્રકૃતિનાં સ્પંદનો અનુભવ્યાં જેવાં હોય છે. એના દીપકોનાં ઝળહળાટમાં રાત્રીનો સોહાજ ને તારાઓનું કાવ્ય રૂબી જાય છે ને એક મુખ્ય બીજા મુખ્યથી નાખે છે એવી ટોર્ક બૂમિકાનું સર્જન થાય છે. ચોળની ચોલસાસહર અનાસકિતની જગ્યાએ અહીં માનવજાતિમાં એક પ્રકારની જડ દીવાલ સર્જાય છે જેને સંભળાતો સ્વાંગ આપી વધુ નહાર બતાવાય છે. આ ચિત્ર બ્યારે મારા મન સમક્ષ અંકાઈ રહે છે ત્યારે આજથી પાંચ દાયકા

પરની મારી દાદરની એ ચાલ મીખડીના મારા મહોલ્લાની કેટલી બધી નજીક હતી તેવું મને જ્ઞાન કરાવે છે ને એ વખતની સ્મૃતિઓ મારી બિંમિના તારને ઝંબુજીવારી મૂકે છે.

એ ચાલમાં હું ક્યે માગે રહેતો હતો તે યાદ નથી. માત્ર એટલો જ ખ્યાલ છે કે ભોલતાવિધે હું રહેતો ન હતો ને બપોરે પગથિયાં ફૂટતાં દાદરા પરની મારી ચક્ર બિતર થતી. એ ચાલની બાંધણી સામસામી સમાન્તર ઝોરડીઓવાળી હતી. એ ઝોરડીઓ વચ્ચે પેસેજ હતો ને સામાન્ય રીતે એ બધી ઝોરડીઓનાં બારણાં બંધ રહેતાં. આજની જેમ કોઈ બારણું પર ધટ્ટીનાં બટન ન હતાં. આજેના ખખડવતાં અંદર જે કોઈ હોય તે એ ઉઘાડ્યું. ગામડાંનાં ખુલ્લાં બારણાંવાળાં ઘરોમાં જેમના ઉછેર થયો થયો હોય તેમને મારી સંવેદના પરથી જોઈ અંદર કાઢું તો, બંધ દારવાળી આ નગર સંસ્કૃતિમાં યુગગામજી થયા વિના રહેતી નહિ હોય. આ ચાલમાંના સમાન્તર ઝોરડીઓની હાર ન્હાં પૂરી મતી ત્યાં એ મકાનને છોડે વચ્ચેના પેસેજને ઉપયોગ કરી લઈ એક બેઠક જેવું બનાવવામાં આવ્યું હતું અને તેમાં એક રેલવે-અધિકારીનું કુટુંબ રહેતું હતું.

એ અધિકારીને બધા શેડ તરીકે ઓળખતા. હું પણ એમને અહોબાવથી જોતો, અને એ કેવી રીતે રહેતા હશે, એમના ઘરમાં રાયચીલું કેવું દરો વગેરે જાણવાનું મને કુતૂહલ થતું. તેથી કોઈ કોઈ વખત બ્યારે એ ઘરનું બારણું બિંધાતું ત્યારે હું નજર નાખી લેતો પણ ખાસ જોવાનું મળતું નહિ, આથી એક વખત કંઈક નિમિત્ત શોધી હું એમને મળવા ગયો. એમણે મારું નામકામ પૂછ્યું. મારા જામાને એ ઓળખાતા હતા એવું એમની પાસેથી જાણવાનું મળતાં મને કોઈ નવી જોશ મળી હોય એમ લાગ્યું. મેં કહેયું હતું તેવું બધું એમના ઘરમાં ન હતું. આમ છતાં આજુબાજુની બધી ઝોરડીઓની સરખામણીમાં એ ઘેલવશાળી હતું. મેં બ્યારે જાણ્યું કે એ પૂરા મેટ્રિક પણ થયા ન હતા અને એમના હાથ નીચેના અનેક એમનાથી ઘણું વધારે લાવ્યા હતા ત્યારે મારા અચંબાનો પાર રહ્યો નહિ. પોતે એ પટે કેવી રીતે પહોંચ્યા તેની એમણે જે વિચારો આપી તે યાદ નથી રહી પણ મુખ્ય વાત એ હતી કે પોતાને જે કામ કરવાનું આવતું તેમાં ચોક્કસાઈ અને

સમય જાળવવાની કાળજી એ અચૂક રાખતા અને એની દર વરસે એમની સર્વિસબુકમાં નોંધ રખાતી. એને લાઈને એમને ત્વરિત બદલી મળતી થઈ અને એક પછી એક વધુ જવાબદારીનાં કામ એમને સોંપાતા ગયાં. એમણે શરૂઆત તો કરેલી એક સામાન્ય કારકુન તરીકે પણ એમથી આગળ જવાના રસ્તાએ ઉપર સ્વતંત્ર રાખી એ રસ્તા પર ચઢવા માટેની ચેતના મેળવવા તે જે કંઈ નવું શીખવું પડે તે શીખતા. એમથી એક કુશળ કારીગરમાં હોય એવી વ્યવસાયી ચેતના એમણે મેળવી ને નોનમેટ્રિક હતા એ વાત જુલાઈ ગઈ. આ માટે એમણે જાતબહેનતથી જે જે તાલીમ લીધી તેનો ખ્યાલ પણ કુરસદના વખતમાં ધરમાં એ જે નવું નવું બનાવતા તે માટે એમણે વસાવેલાં સાધનો ને દમિયાણાની પેટી બતાવી મને આપ્યાં. એમના અક્ષર મોતીના ટાણા જેવા ને લીટી પિનાના કાગળ પર પણ જાણે નીચેની કોઈ પારદર્શક લીટીને આધારે લખાયા હોય એવા હતા. એમાં ગ્રંથાલૂચી, છેકછાક જેવું કશું જ ન હતું. એમનો પરિચય મારે માટે બહુ અદ્ય સમયનો હતો, કારણ કે એ પછી થોડા જ વખતમાં મેં મુંબઈ છોડ્યું ને ત્યાર પછી ફરી કદી એમને મળવાનું બન્યું નહિ, ને આજ તો એમનું નામ પણ સ્મૃતિમાંથી સરી પડ્યું છે; પણ એ અદ્ય પરિચય મને ધણું ધણું બતાવ્યું, જેમાંનું બહુ ઓછું હું શીખી શક્યો. એમનામાં જે ચોક્કસાઈ હતી, એમની એકે એક બાબતમાં જે વ્યવસ્થા ને ઝીજુવટ હતી એ મારા સામાન્ય વ્યવહારમાં હું જે લારી શક્યો હોત તો મારા સમયના ધણા અવ્યવસ્થાથી હું ઊગરી ગયો હોત. આમ છતાં એમની પાસેથી એક વાત હું અચૂક રીતે શીખ્યો કે માણસનું નસીબ એના પોતાના હાથમાં છે. એ ધારે તે સિદ્ધિ મેળવી શકે એવી શક્તિ એનામાં છે. ગણિતની મારી નજાઈ જે રીતે મેં દૂર કરી તેમાંથી જન્મેલા આત્મવિશ્વાસ મને આ પરિચયમાંથી વધુ પ્રેરણા મળી ને જેમાં જોતજોતામાં ફૂલી જવાય એવા મુંબઈના વિરાળ માનવમહેરામણમાં કોઈ પણ જાતના સાથ-સંગાથ, માર્ગદર્શન કે સાધનસરંજામ વિના એકલ સફરીની જેમ હું મારી કિસ્તી તરાવવા લાગ્યો.

આ માર્ગમાં હું કોઈને જોળખતો ન હતો. એ બધા દિન-દુ હતા પણ બોલી, પહેરવેશ વગેરે જુદાં જુદાં. કચ્છી, કાઠિયાવાડી, અમદાવાદી, સુસ્તી, મરાઠી એવી

બોલીઓ સાંભળવા મળતી, આવનાં જતાં અવારનવાર એક બીજાનો દાદર પર કે અન્યત્ર ભેટો ઘડી જતાં નામ ન જાણના હોવા છતાં આંખમાં જાણે પરિચિતતાની આછી લકીર સ્થિત કરી જતી. આવી વ્યક્તિઓમાં મારી સામેની એરડીમાં રહેતું એક યુવાન યુગલ હતું. વીસએકતીસ વર્ષનો એ યુવાન અને સોળસતર વર્ષની એની પત્નીમાં કોણ વધુ ખૂબસૂરત તે કહેવું મુશ્કેલ હતું. એ યુવાન કયાં નોકરી કરતો હતો, શાની નોકરી હતી વગેરે કશું હું જાણતો ન હતો. તેમ જ જાણવાની મને ઇતિજારી પણ ન હતી વહેલી સવારથી એ નોકરી પર નીકળી જતો તે દેહ સાંજે આવતો. ધરકામ બધું એ સુવતી જાતે કરી લેતી. આખો વખત એનું પારણું બધું રહેતું. કોઈક વખત જોયે તે અકસ્માત અમારી નજર મળે તો એની પાંપણ નાજુકતાથી લગી જતી અને તેમાંથી સ્થિતની આછી લકીર જાણે કે મારા તરફ વકી આવતી હોય એવું મને લાગતું ને કોઈ પરિચિત સ્વપ્નને જોતો હઉં એવો મને આનંદ થતો એક દિવસે બપોરે મારો રામો મારે માટે તાજા વજારેલા મખરા લાઈ આવ્યો. એ એણે એકલ્યા હતા એમાંથી થોડા રાખી, બાકીના મેં એને પાછા એકલ્યા ધણુ થ મન ધણું કે આભારનાં એ વેણ એને કહું પણ હિંમત કયાંથી લાવું! થોડાક દિવસ બાદ ફરીથી એણે મને સમા મારફત ખાવાનું મોકલ્યું, તે સાથે એક ચિઠ્ઠી હતી અક્ષર કાચા ને અણપડ લખાણ પણ દૂંક મને એણે ધરમનો ભાઈ બનાવ્યો હતો ને એથી કોઈ ન જાણે તેમ મને એ ખાવાનું એણે મોકલ્યું હતું. ચિઠ્ઠી ફાડી નાખવા અને આ બધું તદ્દન ખાનગી રાખવા તેણે એમાં આજીજી કરી હતી.

આ અનુભવ મારે માટે અસાધારણ હતો. ફેશિયનમાંથી ધૌવનમાં પ્રવેશતા વિદ્યાર્થીની મુખપટાથી માડું મન સજાર હતું. જેની સાથે કદી વાત થઈ નથી, જેને અંગે રામા પાસેથી જે કંઈ થોડુંક જાણવા મળ્યું હતું તેથી વિશેષ હું જાણતો ન હતો એવી આ અપરિચિત તરુણીની એક આદર્શ સૂતિ મારા મનમાં અકિત થઈ ગઈ. એના કાચા અક્ષર, અણપડ લખાણ એ બધું મને જાણે કાચમય લાગ્યું. એણે એ ચિઠ્ઠી ફાડી નાખવા લખેલું પણ એમ કરતાં મારો જીવ ચાલ્યો નહિ સાચવીને એને મેં સુરક્ષિત રહે એ રીતે સંતાડી દીધી. આ ધટ-

સિંધ સરહદ પૂરતી જ તપાસનો મુદ્દો પકડી રાખવાને બદલે, કચ્છ-પાકિસ્તાન સમગ્ર સરહદનો સમાવેશ કરવો જરૂરી ન હતો છતાં, “બંને દેશના દાવાઓના સંદર્ભમાં સરહદ નક્કી કરવા અને તેની આંદોશની સમસ્યાને ગોઠવણ કરવા માટે” તે ઉદ્દેશ ભારતે સ્વીકારી લીધો હતો; તે એક મૂંઝવણ ઊઠી જાય એવા હેતુથી હોય તો, તેમાં ફસામણીનો ભાગ હતો જ; અથવા રાજદ્વારી કુનેહની દૃષ્ટિએ એ ‘દોઢઢાપણ’ હતું.

(૯) લવાદની ચર્ચામાં લવાદનો ચુકાદો આખરી ગણાય અને તેની ઉપરબદ કરી કારવાર્ડ શક્ય ન રહે, એવી પ્રણાલી હોય તોય, એવો સ્પષ્ટ એકરાર બિન-જરૂરી હતો પાકિસ્તાનનો કેસ સંપૂર્ણ જાડી ગયો હોત તો ‘શું’ તે ચુકાદાનો પ્રશ્નરૂપે સ્વીકાર કરત? સવાલ નાખી દેવા જેવો નથી ઇતિહાસમાં અનેકવાર લવાદના ચુકાદાઓ ઇનકારાયા છે—અમેરિકા અને કેનેડા જેવા દેશો પણ તેમાં આકાત નથી. ભારતે આખરી નિર્ણયનો સંબંધ સ્વીકાર કરવાનીમ બૂઝ કરી એમ કહી શકાય.

(૧૦) ભારત પોતાને ખીજે એક સવાલ પૂછે તેમ જરૂરી છે : ભારતનો ૧૦ ટકા કેસ યોદા ભી છે તેને બદલે પૂરેપૂરો સાથે ભોં હોત અને પાકિસ્તાને એનો ઇનકાર કર્યો હોત તો ભારત એને ‘શું’ સંભળાવત? ભારતે આજે ઇનકાર કરવા પૂર્વે પોતાનું દિલ ટંકાળું રહ્યું.

(૧૧) લવાદના ચુકાદાનો વિરોધ અને ઇનકાર એ છદ્દો વાત છે. વિરોધ ક્યાં પછી પણ સ્વીકાર કરવાની નીતિ હરહંમેશ યોદા વા ધાતક પણ નથી હોતી. તે જ રીતે એકવાર લવાદનો કડવો અનુભવ થયો એટલા માટે “હવે ભવિષ્યમાં કદી લવાદ સ્વીકારશું નહિ” એવી શ્રી મોરારજીભાઈની જાહેરાત—લોકોના રોષ પર પાણી ટોળવા પૂરતી હોય તોય—ગેરો નથી; અજ્ઞાત ભવિષ્યને તથા ભાવિ પેઢીને એવી રીતે બાંધી દઈ શકાય પણ નહિ.

૨

લવાદનો ઇનકાર કરનારાઓની સૌથી નોંરદાર દલીલ એક જ છે, જેને નિવૃત્ત ન્યાયમૂર્તિ’ ગણવાએ ચળાવી છે—તે એ કે આ ચુકાદો કાનૂની નથી, રાજકીય છે. અલગત, ન્યાયક્ષેત્રે એક જ ચુકાદા પરવે અનેક ભિન્ન અભિપ્રાયો અંદર અંદર અને જ્ઞાદના ન્યાયમૂર્તિઓના હોવાનો શિરસ્તો સુવિદિત છે, એક રીતે એ તંકુરસ્ત

પરિપાટી છે. કચ્છના ચુકાદા અંગે પણ, કાનૂની દૃષ્ટિએ એની મુલવણી કરનારાઓમાં પણ, મત-ભિન્નતા છે. ભારતમાં શ્રી મોતીલાલ સેતલવાડ શ્રી. ગાગરાથી ભિન્ન મત ધરાવે છે. વળી, લવાદના ત્રણ સમયોમાંથી એનો મત એક પ્રકારનો અને ત્રીજાનો બીજા પ્રકારનો પડ્યો છે. (આપણી વિરુદ્ધ ચુકાદો આપનારા બેઠે ભારતના દુરમનો હતા એમ કહેવાનો અર્થ એટલો જ કે આપણા પક્ષે ચુકાદો આપે તે જ ન્યાયાધીશ સાથે !)

આ ચુકાદો કાનૂની નથી પરંતુ રાજકીય છે—એવો એકરાર તટસ્થ ન્યાય ન્યાયમૂર્તિ’ લેખર શ્રીને પોતે કરી લીધો છે એમ કહીને આપણે ન્યાયની જ દાંસી ઉગારીએ છીએ.

કાનૂની મુદ્દો તપાસી નોંધેએ :

(૧) ભારતનું વિભાજન થયું તે ૧૪-૧૫ ઓગસ્ટ ૧૯૪૭ના દિવસે જ પરિસ્થિતિ હોય તે આ અધકાના સંદર્ભમાં નિર્ણાયક કરવી બેઠેએ આ વાત મુદ્દાની છે, અને સૌએ સ્વીકારેલી છે.

(૨) બ્રિટને ભારતનું વિભાજન માત્ર બે દેશોમાં કર્યું ન હતું. ભારત અને પાકિસ્તાન, ઉપરાંત, બ્રિટિશ રાજ સાથે ઇશ્વરેથી નેગ્રાઓમાં અનેક દેશી રાજ્યો હતાં. બ્રિટને આ દેશી રાજ્યોને એમનું સાવભોમ્ય પરત કર્યું હતું. તેમને ભારત અથવા પાકિસ્તાનમાં નેગ્રાવાની અથવા પોતાને યોગ્ય લાગે તે રીતે કરવાની સંપૂર્ણ સ્વાધીનતા સુપરત કરી હતી.

(૩) સિંધનો જે બ્રિટિશ પ્રદેશ હતો તે પાકિસ્તાનમાં સુપરત થયો હતો. પરંતુ વિભાજન પૂર્વે, બ્રિટન હસ્તકના સિંધ અને તે વખતના દેશી રાજ્ય વચ્ચે થયું વસ્તોથી સરહદોની તકરારો ચાલુ હતી. સિંધ પાકિસ્તાનને હસ્તક સુપરત થતાં, અને કચ્છને સાવભોમ્ય પાછું પ્રાપ્ત થતાં, તે જ ક્ષણે, તે તકરાર નવું રૂપ પામી. તકરાર બ્રિટિશ સિંધ અને દેશી રાજ્ય કચ્છ વચ્ચેની મટી ગઈ, પાકિસ્તાન અને સાવભોમ્ય કચ્છ વચ્ચેની બની ગઈ; અને કચ્છ ભારતમાં નેગ્રાઈ જતાં તે તકરાર પાકિસ્તાન અને ભારત વચ્ચેની બની ગઈ.

—કાનૂની મુદ્દો સ્પષ્ટ છે : ભારત-પાક-વિભાજનની સાથે નહિ, પણ સિંધ પાકિસ્તાનમાં જતાં, અને કચ્છ ભારતમાં પ્રવેશ પામતાં અથવા નવા સ્વરૂપે બને

રહ્યો હતો.

(૪) બ્રિટિશ સિંધ અને દેશી રાજ્ય કચ્છ વચ્ચેના અધ્યાની જામત સરહદી હતી. સિંધનાં ભરવાડો આદિ ધાત્રાં વારંવાર કચ્છની સરહદો ભેલાડતાં હતાં; ત્યાં પકાવો નાખતાં હતાં. લાંબા ઇતિહાસ દરમ્યાન અવારનવાર એમને દાકી કાઢવામાં આવતાં હતાં. કેટલાક હતાવેળ પુરાવાઓ મુજબ મોટા ભાગનો ભોગવડો સિંધને હસ્તક રહ્યો હતો. કચ્છને કશો કરવેરા નિયમિત, અવશિષ્ટ આપવામાં આવતો ન હતો. કચ્છની આજુ સ્ત્રીકાર્ય ન હતી...

—ઉપરનાથી વિરોધી પુરાવા પણ રજૂ થયા છે.

—વળા કચ્છ જેવું એક નિર્જળ દેશી રજવાડું બ્રિટન હનતકના સિંધના ધૂસણખોરા સામે હમેશાં સફળ ઉપાયો ન યોજી શકે, એ સમજાવ એવી વાત છે.

(૫) લેજરગ્રેન પણ સરહદી અધ્યાઓની ગૂંચ સ્વીકારે છે. અને “આ એક અતિ ગૂંચવાયેલો અધ્યા છે ...અમુક પ્રદેશ અગેના હતાવેળે નકશા અને પુરાવાઓ વને પહેલે લગ્નકમ સરખા રજૂ થયા છે...” એમ પણ કમ્પ્રે છે. પરંતુ, જે પ્રદેશ પાકિસ્તાનને આપવાનો ફાવ્યો છે તે પ્રદેશમાં “સિંધની સતત અને સધન પ્રવૃત્તિઓ થાતુ હતી.” “સિંધની ફાજરી અસરકારક અને શાંતિપૂર્વકના કમ્પન (ભોગવડા) જેવી હતી—આ સંદર્ભમાં સરકારી સત્તાના નિર્દેશ જેવી હતી...” એમ તેઓ સ્પષ્ટ કહે છે.

—લેજરગ્રેનનો આ અભિપ્રાય મોટા હોર્ધ શકે; પરંતુ તેને ગેરકાનૂની તો નહિ જ કહી શકીએ. કાનૂની રીતે, લાંબા ભોગવડાના આધારે તેમણે પ્રાથમિક મુખ્ય નિર્ણય લીધો છે, એટલું તો સ્વીકારવું રજું.

(૬) લેજરગ્રેનનો મુકાદો કેવળ કાનૂની નથી, એ વાત પણ સાચી છે. પોતે જ કહે છે તેમ “...ખીજ કેટલીક બાજોને અપવાદપ્રમણમાં લક્ષમાં લેવી જરૂરી છે—અવગત એવી મૂળ ઉકેલને તે ધરમળથી બાધક થાય છે એવું નથી...” આ સંદર્ભમાં તેઓ એવી સ્પષ્ટતા કરે છે કે “એ પ્રદેશો પાકિસ્તાનથી પેરાગ્રેશ છે; પ્રસ્તુત પ્રદેશમાં શાંતિ અને સ્થિરતા સ્થાપવાની દૃષ્ટિએ તેમને પાકિસ્તાની પ્રદેશ તરીકે સ્વીકારવાના

નિર્ણય પર આવવાની અમને ફરજ પડી છે.”

આનો અર્થ દરમિત એવો નથી કે એન્કલેવ (enclave) હોય તેવા બધા પ્રદેશો અથવા શાંતિ સ્થાપના માટે અમે તે પ્રદેશો દાવો કરનારને સુપરત કરી દેવા રહ્યા.

એન્કલેવ અને શાંતિની વાત મુખ્ય કાનૂની મુદ્દા પછી પૂરક તરીકે છે, એટલું સ્પષ્ટ થવું જોઈએ.

*

એકંદરે ૧૦,૦૦૦ પૃથ્વના હસ્તાવેગે અને ૩૫૦ નકશાના અભ્યાસ પછી ૧૭૧ બેઠકામાં બે વરસ લગી કેસ ચલાવ્યા પછી, ૯૦ ટકા સરહદોને હક્ક ભારતને અને ૧૦ ટકા પાકિસ્તાનને હોવાનું જણાવતો ૯૦૦ પૃથ્વનો આ મુકાદો, કેવળ રાજકીય છે અને પક્ષપાતી છે એમ કહી લાગણીઓ ઉરકેરવાનો રાહ આપણી નળજાઈ પ્રગટ કરે છે—સ્વસ્થતા અને સમજતા નહિ.

૩

મુકાદાના સ્વીકારમાંથી ઊભી થતી એક વધુ ચર્ચા પણ જોઈ લઈએ—

(૧) ભારત લોકશાહી પ્રભુસત્તાક છે. સ્વ. શાહીના સમયની ભારતની સંસદે જંગી બહુમતીથી લવાઈને સ્વીકાર કર્યો હતો—તેની કક્ક શતો સહિત. છતાં, આજની સંસદને ઇન્કાર કરવાનો અધિકાર છે જ. પરંતુ, આજની સંસદે તેને ખાસી બહુમતીથી બહાલી આપી છે, એ ધણી મહત્વની હકીકત છે.

(૨) મુકાદાથી ભારતે પોતાની બૂમ પાકિસ્તાનને આપી દેવી પડે છે માટે સરકારે બંધારણ મુધારવું જરૂરી છે—એવી દલીલ પણ ધર્મ રહી છે. તેની પુષ્ટિમાં, અગાઉ બંગાળનો બેરુબારી પ્રદેશ પાકિસ્તાનને આપી તેના બદલામાં તેનો ખીજો પ્રદેશ લેવાના કાર વખતે બંધારણમાં મુધારો કરવો પડ્યો હતો તેનો દાખલો આપીને બંધારણ મુધારવા માટે ૨/૩ બહુમતી આવશ્યક છે—જે આજની સરકારને અજે એવી નથી; તેથી કરીને સરકાર આ જગાજદારીમાંથી છટકવા માગે છે, એવા આક્ષેપો પણ ધર્મ રહ્યા છે.

(૩) કેટલાક નિષ્ણતોના મતે બેરુબારી તો ભારતનો પાકિસ્તાનને માન્ય કરેલો પ્રદેશ હતો. પાકિસ્તાનને તે આપવા પૂર્વે બંધારણ મુધારવાની જરૂર હતી. પરંતુ કચ્છ—મુકાદાવાળો પ્રદેશ તો ભારતે પોતે માનેલો, પરંતુ

કોઈ અસુધાપર્યા શી જેની અદ્ય નળવવા દીનદયાલ સુદ્ધ ઇતેવર નહોતા. ફેબિયન સમાજવાદીઓનું કેટલેક અંશે સ્વરણ કરાવે એ રીતે વ્યાપક સમાજહિતમાં સામાજિક કાનૂનો અને સમનતાલક્ષી કર-માળખાને એ ઊલટમેર આવકારતા સમાજવાદીઓનો એક વિચારસમગ્ર દાય યાન્ત્રિક સભ્યતાના અનિરેકને કારણે સર્ગવેશ અમાનવીયકરણની સમસ્યાથી ચિન્તિત ને પરિચાલિત છે તેમ દીનદયાલ પણ હતા. એટલે જ એમણે નહેરુ અને ખાનગી ઉત્પાદન વિભાગો ઉપરાંત સ્વયંનિર્ભર (self-employed) વિકાગની હતી તરફ ખાસ ધ્યાન દોર્યું હતું અને પાયાના એકમ લેખે કુટુંબને સ્વીકારતી વિકેન્દ્રિત અર્થવ્યવસ્થાની હિમાયત કરી હતી. અલગત, પ્રભુ-સમાજવાદી પક્ષની મ્યુનિસિપલ સમાજવાદ માટેની તરફદારી સાથે એ સમત ઘર્ષ શક્યા ન હોતા. એમને લાગતું કે, આ પ્રકારની વ્યવસ્થા વ્યક્તિની આરંભિકમતા બૂંટવી લે છે; અને છતાં કેન્દ્રીકરણના લાભથી પણ અર્થકારણને વંચિત રાખે છે.

આમ, રાજ્યના અનિયંત્રણવાદના ૧૯મી સદીના ખ્યાલ સાથે - અને યથાસ્થિતિવાદ સાથે - સ્વતંત્ર પક્ષની જેમ દીનદયાલ ઉપાધ્યાયની વિચાર-રૂપને અભિન્ન પણે સાંકળી શકાય તેમ નથી. ચાહુ સદીના સંદર્ભમાં, આધુનિકતાના અનુબંધ સહ, ગાંધીવિચારના આર્થિક પાસાના પુરસ્કૃતી તરીકે સદ્ગતને જોવાનું વિશેષ ઉચિત કરશે. આચાર્ય કૃપાલાની વારે વારે પાદ આપ્યા કરે છે તેમ કેન્દ્રીકરણની અનિવાર્યતાનો વિચાર તે વરાળસુગની માનસની નીપજ છે; એથી ઊઠડું, વીજળીએ વિકેન્દ્રીકરણલક્ષી ગાંધીવિચારને વધુ સંગત બનાવ્યા છે દીનદયાલ પણ આમ જ માનતા.

પશ્ચિમમાં પ્રગટેલા અને વિકસેલા વિવિધ વાદો સામે એમને પાયાની ફરિયાદ હતી : કેવળ વ્યક્તિના છેડેથી કે કેવળ સમાજના છેડેથી વિચાર કરવામાં આવે છે એટલે જ તો બે આચાર્યિકતાઓ - વ્યક્તિવાદ અને સર્વસત્તાવાદ - સર્ગવેશ છે. સાચો રાહ વ્યક્તિ અને સમાજના પરસ્પરાવલંબનને મૂળભૂત વિચાર તરીકે સ્વીકારીને ચાલવાનો છે. આ અભિગમને તેઓ એકાત્ર (integral) એવી સંરૂપી એળખાવતા. આ સંજ્ઞાને વિશદ કરતાં દીનદયાલ એમ પણ કહેતા કે, મુખ્યનો માત્ર આર્થિક પ્રાણી તરીકે જ વિચાર કરવો એ અંડકરન છે. અનુ-

બંધને જેની સમગ્રતામાં પ્રમાણુવો એર્ધએ. આપણું જમાનાતો આ ચક્ષુપ્રગ છે. રૂઢી વિચારક અર્થવેતનું અવલોકન છે કે, સામ્રાટ માનવ નિબંધે ખંડ ખંડ વિવિધ અનુભવે છે એટલે એનો અવેજ ને ઉપાર એ સર્વસત્તાવાદમાં લહે છે - આ સમસ્યાને અંગે દીનદયાલની કોશિસ માનવચક્રિત્વની અભિગમનાં સમાર અને પુનઃપ્રતિષ્ઠાની હતી.

દીનદયાલની પ્રમાણમાં વણપ્રીતણેકી વૈચારિક સમજનાના એક પાસાની જ અહીં નિહર કરી છે - છતાં, એ અંશમાત્રથી, તેઓ એક વિધાયક વિચારક હોવાની ઝાંખી ધાક છે. એમની દોરવણી હેઠળ જનસંઘ કંઈક એવી છુનિયાદ પર મુકયો જેને કારણે એને નસીમે પુરીતા શંકરવ્યાખ્યાની હેડીના છજીમતવાદીઓના દીકાલાજવ થવાનું પણ આવ્યું. હેવાના રાજકરણમાં 'યોધ્યુસિરડ' ઉઠાળો જોવા મળે છે એ દિવસોમાં આવા વિચારક-સંગઠનું અસામાયિક અવસાન સવિશેષ સાકશે.

પ્રકાશ ન. શાહ

રાષ્ટ્રીય બજેટ અને આર્થિક પુનરુત્થાન

ધીલીર વિભાલજીમાં રૂડી દે એનું રાષ્ટ્રીય બજેટ નાણાપ્રધાને રજૂ કર્યું છે. ભાગાળાનું આયોજન કરીથી સ્વીકારતાં પહેલાં સરકાર આર્થિક પરિસ્થિતિને યાજે પાલના પ્રપત્તો કરે છે. એક દૃષ્ટિએ એ વાળખી પણ છે. હેટલાં પદર વર્ષમાં મૂડીરોકાણનું પ્રમાણ અબૂતપૂર્વ રીતે ઊંચું લઈ જવામાં આપણે અનેક પ્રકારની આર્થિક વિકૃતિ વહેરાઈ લીધી છે. એનું પુનઃસ્વર્તન ન થાય એટલા માટે વર્તમાન પરિસ્થિતિને સાધારણ બનાવી દેવી જરૂરી છે. નીચ અને ચોથી યોજનાના વચગાળાના બે વર્ષ પસાર થયાં છે. છતાં અસાધારણ પરિસ્થિતિ આજ રહી છે. કુળાવો તીવ્રતર બનેા છે અને ઉત્પાદનનો વેગ શિથિલ થતો રહ્યો છે. પરિસ્થિતિને સાધારણ બનાવવી હેલ તો કુળાવો દર ચપો બેર્ધએ અને ઉત્પાદનનું પુનરુત્થાન લાવવું બેર્ધએ. વીતેલાં બન્ને વર્ષ દરમ્યાન સરકારે બજેટના રોકાણખર્ચને લગભગ સ્થગિત કરી દીધું છે. ખ્યાલ એવો છે કે ખેતીની નમળી મોસમોને લીધે, રોકાણખર્ચ વધારવામાં આવે તો કુળાવો વધુ અને આગળ વધે. આ ખ્યાલ ચેત્ય છે પરંતુ રોકાણખર્ચ સ્થગિત થઈ હોવા છતાં પોતાના, અન્ય ખર્ચને

પહેલી વળવા સરકારને ખાસ્તી મોટી ખાધપુરવણી કરવી પડી છે. પરિણામે કુમાવો જળવત્તર થતો ગયો અને કુમાવાના બધી રોકાણખર્ચ વધારવામાં ન આવ્યું હોવાથી આર્થિક મંદી પ્રચરતી ગઈ. આ સંદર્ભમાં વચગાળાનું ૧૯૮૮-૧૯૮૯નું ત્રીજું અને છેલ્લું વર્ષ નિર્ણાયક અગત્ય ધરાવે છે. કુમાવાને ડાંગીને આર્થિક પુનરુત્થાન લાવવા માટે નાણાપ્રધાન માટે આ છેલ્લી તક છે. મયાં બે વર્ષની માફક આ વર્ષે પણ રોકાણખર્ચ લગભગ રચગિત જ રાખવું છે. અને અનાજના ઉત્પાદનમાં પૂરા ૨૬ ટકાનો વધારો નિશ્ચિત હોવા છતાં રોકાણ વધારવાનું નાણાપ્રધાને યોગ્ય માન્યું નથી. રોકાણખર્ચ દ્વારા કુમાવાને અજ ન મળે એવી પૂરતી કાળજી એમણે રાખી છે. સરકારનો કુલ બજેટગત ખર્ચ માંડ ૨ ટકા વધવા છતાં એમણે ખર્ચની ત્રેલ કરવાનો પ્રશસ્ત્ય પ્રયત્ન કર્યો છે. પરંતુ દુર્ભાગ્યે એમણે સરકારની આવકમાં પણ એટલો જ વધારો અંદાજ્યો છે. પરિણામે મયા વર્ષે જેટલી જ ખાધપુરવણી ચાલુ રહેશે એવી અટકળ કરી છે. છેલ્લાં ચારેક વર્ષથી નાણાપ્રધાન ખાધપુરવણીના કદર યત્ન રજા છે. પરંતુ આ વર્ષે એમણે કાલકાર્થી ખાધપુરવણી સ્વીકારી લીધી છે!

પરંતુ નાણાપ્રધાનનું બજેટ જોડેનું ભાષણ વાંચનાં એવો સંશય ઉદ્ભવે છે કે ખાધપુરવણી અંગેનો એમનો હહેવાનો અંદાજ જુદો અને માનવાનો અંદાજ જુદો છે મયા વર્ષે માટે એમણે સમતોલ બજેટ અંદાજ્યું હતું. પરંતુ વર્ષને અંતે પૂરા ૩૦૦ કરોડ રૂ. ની ખાધ રહેશે. આગામી વર્ષે માટે નાણાપ્રધાને મહેસૂલી અને મૂડી એમ બન્ને દિશાઓમાં ઉપજના અંદાજો નીચા બાંધ્યા છે. જો પરિસ્થિતિ બહારી આપશે તો આવક અંદાજ કરતાં વધશે અને ખાધમાં પ્રમાણસરનો ઘટાડો થશે. આ પ્રકારનો વ્યૂહ અપનાવવામાં એક ચોખ્ખો લાભ રહ્યો છે. સમતોલ બજેટ ચિરંતની હવા ફેલાવી ઉલ્લેખપતિઓને જોઈ જોઈને ડાંગાં કરવા પ્રેરે છે. ખાધગરત બજેટ બજારની મોકળાશની આશા જન્માવીને આર્થિક પ્રગતિને વેગવાન બનાવવામાં સહાયજૂત થાય છે. આ કેવળ માનસિક લાભ છે. ઔદ્યોગિક પુનરુત્થાનના પોતાના કાર્યક્રમમાં નાણાપ્રધાન એનો પૂરતો લાભ ઉઠાવવા માંગતા હોય એમ લાગે છે.

ઔદ્યોગિક ઉત્પાદન જીવંતકાય એટલા માટે નાણાપ્ર-

ધાને કેપોરિટ ફોરે કરવેરાઓમાં રાહત આપી છે. વધારના ડિલિવરી પરનો વેરા દૂર થવાથી નાની કંપનીઓને લાભ નહિ થાય પરંતુ મોટી કંપનીઓ પોતાની 'આર્થિક બચત' વધારી શકશે. સરકારનો દર ૧૦ ટકા ઘટતો હોવાથી કમ્પેક્ષમ પેટીઓને વધારે નાણાં સચિત કરવાની તક મળશે. ખેતીમાં ઉપયોગી એવી મીઠવસ્તુઓ બનાવનાર એકબેને વિશિષ્ટ લાભો આપવામાં આવ્યા છે. સરવાળે આ બધી છૂટછાટો ખાનગીક્ષેત્રે રોકાણ માટે અનુકૂળ વાતાવરણ સર્જશે પરંતુ આવતા વર્ષના ઔદ્યોગિક ઉત્પાદન પર એની કેટલી અસર રહેશે? અને મૂડીબજારે પણ આ સમગ્ર છૂટછાટો પ્રત્યેય ઓછો ઉત્સાહ બતાવ્યો નથી. અહીં એ બાબત સૂચક છે કે બજેટ રજૂ થયા પછી એક બે દિવસ પછી રિઝર્વબેંકે રેટમાં ૧ ટકાનો ઘટાડો કર્યો. મૂડીબજારે આ પગલાંને ઉમળકાભેર વધાવી લીધું હતું. છેલ્લાં બે વર્ષથી નાણાંની બીસ બજારમાં વરતાય છે. બે કરેટ નીચો જવાથી જુદા જુદા દેરા નીચા જશે. અને ઉલ્લેખધર્મામાં નાણાંની મોકળાશનો અનુભવ થશે. આર્થિક પુનરુત્થાનના કાર્યક્રમમાં આ પગથું મદદ કરશે એવી ગણતરી કરવામાં આવી છે. એક રીતે જોઈએ તો બજેટના પ્રયત્નોને ટેકો આપવા માટે નાણાકીય નીતિને ઉપયોગ થયો છે.

આ બન્ને નીતિઓ ઔદ્યોગિક પુનરુત્થાનના માર્ગમાં આવતાં વિધાને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. રાષ્ટ્રીય બજેટ અંતે સમતોલ થાય એનો આધાર ઔદ્યોગિક ઉત્પાદનની જરૂરિયાત છે; અને બજેટ સમતોલ થાય કે ન શાય તોયે નાણાપ્રધાને જ ખાધપુરવણી અંદાજ છે એ ઔદ્યોગિક ઉત્પાદન ન વધે તો ખરેખાર કુમાવાપરિણામી નીવડશે નાણાં સસતું થવાથી કે કરવેરામાં કુલેક્ષક ઘટાડો થવાથી જ ઔદ્યોગિક ઉત્પાદન વધશે એવી જ ગણતરી હોય તો તે વાજબી કરશે નહીં. પરંતુ ખેતીવાડીના ક્ષેત્રે થયેલી પ્રચંડ ઉત્પાદનવૃદ્ધિ ઔદ્યોગિક ઉત્પાદન વધારવામાં સંગીન ફાળો આપશે પરંતુ અહીં એક ભયરચાન છે. ખેતીવાડીની પ્રચંડ ઉત્પાદનવૃદ્ધિ ખર્ચને નીચો લાવી ઔદ્યોગિક ઉત્પાદન વધારશે. પરંતુ સામે પક્ષે ખેડૂતોના હાથમાં, એક અંદાજ મુજબ, આશરે ૧૨ અજબની આવક વધારાની માફ ઉત્પન્ન કરનાર ઉલ્લેખોને જળવસ્ત માંડ પૂરી પાડશે પરંતુ આપણા વપરાશી ઉલ્લેખો ખર્ચને વધાર્યા વિના એ માંગ સતોપવા

પૂરતી ઉત્પાદન શક્તિ ધરાવે છે ? માંમ સતોપવા જતાં ખર્ચ વધશે તો ભાવો ઉચ્ચકારે અને કુળાવાને પોષણ મળશે છેલ્લાં ત્રણચાર વર્ષોમાં જે મદી પ્રસરી છે એની માદ અને બાષ્પક અસર મૂડીસમૃદ્ધિ ઉલ્લેખો પર પડી છે. આ ઉલ્લેખો ત્રણ યોજનાઓ દરમ્યાન કેવળ બજેટના ટેકા પર ચિહ્નરૂપે છે. ખેતીવાડીના ઉત્પાદનોને મોં એવે મોટા વધારો એ ઉલ્લેખો પર તાત્કાલિક પ્રભાવ પાડી શકશે નહિ. આ સંદર્ભમાં આ વર્ષના બજેટની મર્યાદા સ્પષ્ટ થાય છે. ખેતીવાડીની ઉત્પાદનવૃદ્ધિને કુલ લાભ કેવળ વપરાશી ઉલ્લેખોને મળે એને બદલે રોકાણ વધારી શકાય એવી જોગવાઈ બજેટમાં થઈ ચકી હોત. ખેતી-વાડીની આવક પર વેરો નોંખવાની સત્તા કેન્દ્ર સરકાર પાસે નથી, પરંતુ વપરાશી માલ પર અઠકતરો વેરાઓ દ્વારા ચોરીક આવક કેન્દ્રની તિજોરીમાં ખેતી શકાર્થ હોત. જો આમ થઈ શકે છે તો, આટલી જ ખાધપુરવણી બજાવી રાખીને રોકાણખર્ચ વધી શકત અને બજેટની સીધી કુમક મળવાથી મૂડીસમૃદ્ધિ ઉલ્લેખોને પુનરુત્થાનની તક મળત. બજેટમાં કરવેલો પુનરુ-

ત્થાનનો કાર્યક્રમ એકાંગી છે. પુનરુત્થાનની કુલ પ્રવૃત્તિને વેગ મળવાથી ખાધપુરવણી ઘટવાનો સંભવ પણ વિશેષ રહે. રોકાણ ખર્ચની સ્થગિતતા લાંબાગાળાની દૃષ્ટિએ હિતાવહ નથી. જો આવતાં વર્ષ પછી રોકાણની પ્રવૃત્તિમાં એકાએક વધારો કરવામાં આવશે તો પૂરતી ઉત્પાદનશક્તિના અભાવે જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં તીવ્ર અછત જોવી શકે અને ફરીથી આપણે કુળાવાજનક દયાલુ હેઠળ આવી જઈશું. પ્રગતિ પહેલાં સાધારણ આર્થિક પરિસ્થિતિ લાવવી જ નોંધવું એવો આગ્રહ સમજી શકાય એવો છે પરંતુ ઉત્પાદનશક્તિને સ્થગિત કરીને જ પરિસ્થિતિ થાળે પાડી શકાય એવો નાણાપ્રધાનનો આગ્રહ આર્થિક વિકાસની સાંસારિક પ્રક્રિયાને સમજવાની યાંત્રિક દૃષ્ટિ છતી કરે છે. ખાધપુરવણી વધાર્યા વિના બચત વધારીને નાણાપ્રધાન રોકાણ વધારી શક્યા હોત. ખેતીવાડીના મબજબ પાક ખાધપુરવણી માટે અવકાશ આપતો નથી, પરંતુ વધુ રોકાણ માટે તક આપે છે.

કાદેશ મિસ્ત્રી

ફોર્મ ૪

૧ પ્રકાશન સ્થળ : રેખા કાર્યાલય, હીમાવન, પાલડી, અમદાવાદ-૭

૨ પ્રકાશન સમય : માસિક, દર મહિને

૩ મુદ્રકનું નામ : બકુલ ત્રિપાઠી, રાષ્ટ્રીયતા : હિન્દી

મુદ્રણસ્થાન : ચંદ્રિકા પ્રિન્ટરી, મિરઝાપુર રોડ, અમદાવાદ-૧

૪ પ્રકાશકનું નામ : બકુલ ત્રિપાઠી, રાષ્ટ્રીયતા : હિન્દી

સરનામું : રેખા કાર્યાલય, હીમાવન, પાલડી, અમદાવાદ-૭

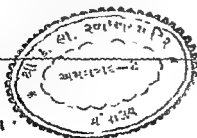
૫ સપાદકોનાં નામ : ભોગીલાલ ગાંધી, વિમલ શાહ, સુવીર ચૌધરી, પ્રકાશ શાહ, રાષ્ટ્રીયતા : હિન્દી

સરનામું : રેખા કાર્યાલય, હીમાવન, પાલડી, અમદાવાદ ૭

૬ માસિક : રેખા કો-ઓપરેટિવ પ્રિન્ટીંગ એન્ડ પબ્લિકેશન સોસાયટી, રાષ્ટ્રીયતા : હિન્દી

સરનામું : રેખા કાર્યાલય, હીમાવન, પાલડી, અમદાવાદ-૭

આથી હું બકુલ ત્રિપાઠી બહેન કરું છું કે ઉપર જતાવેલી બાબતો મારી બાબત અને સમજ સુજબ સાચી છે.

બકુલ ત્રિપાઠી
(પ્રકાશકની સહી)

With Best Compliments of :

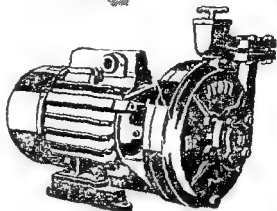
Ask for

NEW SWADESHI FABRICS

ATTRACTIVE DESIGNS & COLOURS

**THE NEW SWADESHI MILLS
OF AHMEDABAD LTD.**

NARODA ROAD, AHMEDABAD.

No use comparing!

For there is no other pump to rival the **JYOTI UNIBUILT** pump. It features 'built-in' economy... in money in space in maintenance—with superb hydraulic characteristics. Ask the man who uses it, better still, see a demonstration for yourself! You will be convinced, the **UNIBUILT** is a centrifugal pump with a difference!

Size 1" x 1" to 6" x 6"

Capacity Up to 58,000 G P H

Heads Up to 210 ft

Quality is our Creed

JYOTI LIMITED

BARODA 3

વિશ્વમાનવ

૮૮ એપ્રિલ ૧૯૬૮

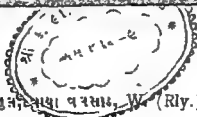

અતુલ

• રંગો

• રસાયણો

• દવાઓ

ધારક અતુલ, રસાયણ વચસાઈ, W. (Rly.)

દર : આનંદ પ્રિન્ટરી, એલીસથિજ, અમદાવાદ.

સંપાદકમંડળ
 બોગીલાલ ગાંધી (મુખ્ય)
 વિમલ શાહ (સહ)
 શુવીર ચૌધરી (સહ)
 પ્રકાશ શાહ (સહ)

વિશ્વમાનવ

૮૮

એપ્રિલ ૧૯૬૮

વિશ્વમાનવ દર માસની ૨૬મી તારીખે
 પ્રસિદ્ધ થાય છે.

એક અંકનો એક રૂપિયો
 વાર્ષિક લવાજમ દસ રૂપિયા
 પરદેશમાં ૨૦ શિલિંગ

બધા પ્રતિષ્ઠિત પ્રકાશકોને ત્યાં
 લવાજમ ભરી રાખ્ય છે.

શ. ૧૦૫/ ભરીને રેખાનો
 શર લેનારને વિશ્વમાનવ લેટ
 મોકલવામાં આવે છે.

લેખકોને પુરસ્કાર આપવામાં આવે
 છે. લેખોમાંના અભિપ્રાયો માટે
 લેખકો જ જવાબદાર.

સંપાદકીય પત્રવ્યવહાર
 બોગીલાલ ગાંધી,
 રામજી મંદિર પોળ, વડોદરા

વ્યવસ્થા અંગે પત્રવ્યવહાર
 રેખા કોઓપરેટિવ પ્રિન્ટિંગ એન્ડ
 પબ્લિશિંગ સોસાયટી, હોમાવન,
 પાલડી, અમદાવાદ-૭

મુદ્રણ-સ્થાન
 ચંદ્રિકા પ્રિન્ટરી, મિરજાપુર રોડ,
 અમદાવાદ-૧

મુદ્રક-પ્રકાશક-માલિક
 બંધુલ ત્રિપાઠી, મેનેજિંગ પ્રિન્ટર,
 રેખા કો. પ્રિ. એન્ડ પ. સોસાયટી,
 પાલડી, અમદાવાદ-૭

કવિતા

બે ગઝલ મનોજ ખડેતિયાં ૩ | બપોરના બે જગદીય ત્રિવેદી
 ૩ | સવાર અણુશાલ દેસાઈ ૨૦

પરિસંવાદ :

અપભ્રંશ સાહિત્યમાં કૃષ્ણકાવ્ય હરિવંશજી મ. બાપાણી ૫
 (ચર્ચા = આવતા અંકમાં) ૧

લેખ

કિરણસર્ગી તત્ત્વો અને કાળગણના દેવજી યાવડા ૨૧
 મેકિરામ ગોકીની સાહિત્યસૃષ્ટિ બોગીલાલ ગાંધી ૩૩
 શિક્ષણમાં સમૂળી ક્રાંતિ ઉપા મહેતા ૨૯

ચર્ચા અને ગતિક ચર્ચા

સાહિત્ય : અશ્લીલતા : સમાજ : કાયદો દીપક મહેતા ૩૭
 અશ્લીલ સાહિત્ય અને સેન્સરશીપ. ચંદ્રશાન્ત શેઠ ૪૦
 વિદ્યલાપા યોગેન્દ્ર બાસ ૪૫

નગરચર્ચા

એકે ફૂલડું નાખ... લોકપાત્ર સુદી સુદી ચૌધરી ૬૮

વૃત્તવિમર્શ

હવે એ નહિ મરે મોહનભાઈ શં. પટેલ ૫૦ | સોનાતું
 બજાર અને આંતરરાષ્ટ્રીય ચલણવ્યવસ્થા ઠાકોર મિત્રી ૫૪
 કચ્છનિષ્ઠ દેશો : સંક્રાન્તિના વમણમાં બોગીલાલ ગાંધી ૫૬
 સંસદના વિશિષ્ટ અધિકારો અને નાગરિકના મૂળભૂત
 હક્કો હસમુખ પંડ્યા ૫૮

મુખપૃષ્ઠ : જીવન અગ્રણ્ય

રેખા સહકારી પ્રકાશનનાં પુસ્તકો

સુરેશ જ્ઞેશીને વાર્તાસંગ્રહ

ન તત્ર સૂર્યો ભાતિ

નગીનદાસ પારેખને વિવેચનસંગ્રહ

પરિચય અને પરીક્ષા

રાધેશ્યામ શર્માની નવલકથા

ફેરો

વિકેતા :

આર. આર. શેઠની ઠં.

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૨; કુવારા, અમદાવાદ-૧

લોકશાહી મૂલ્યોનું સંવર્ધન : વ્યાપક સંદર્ભની શોધ

રેખા સહકારી પ્રકાશન

નિયામક-મંડળ : શ્રી બી. કે. મજુમદાર (પ્રમુખ), શ્રી ઉમાશંકર જોશી (ઉપપ્રમુખ), શ્રી નીરુભાર્ષિ દેસાઈ (ઉપપ્રમુખ), શ્રી ઉત્સવ પરીખ, શ્રી યશવંત શુક્લ, શ્રી વિમલ શાહ, શ્રી સુરેન્દ્રાન્ત પરીખ, શ્રી સરદ મ. શાહ, શ્રી સુકેતુ શાહ, શ્રી બકુલ ત્રિપાઠી (મે. ડિ.)

રેખા સહકારી પ્રકાશન

પ્રજાકીય જાગૃતિ માટે વિચારપોષક પ્રવૃત્તિઓ

દિશા

ગાડી કુકે ને દોડતી રોકાય છે દિશા
વૃક્ષોના ટેકે ધ્યાસ પછી ખાય છે દિશા.

એ પલ્લુ બપોરે ક્રેટલી અશાંત થઈ જતી
સમજીની બંને પાંખમાં અટવાય છે દિશા.

એનેય ધરમાં આવવાનું મન છે શતના
અંધારું થઈને આંગણે પથરાય છે દિશા.

એવી રીતેય વાતાવરણ રહે ભયું ભયું
ભતો પડી પવન તો તરત વાય છે દિશા.

કેણે કહ્યું કે બંધ રહે ભારી જેમ શન ?
અજવાળું થઈ જતું તો ખૂલી લાય છે દિશા.

મનોજ ખડેરિયા

એકાંત

હવે તારો અહેરોય નથી મને યાદ
પાંપણના શેમ વિષે ફરકે એકાંત.

હવા પલ્લુ સૂતી હોય એવી મધરાતે
એકલું સડકે પર ભટકે એકાંત.

સૂની સૂની કેડીને તો શૂળથીય ઝાંઝું
મૃદુ પગરવ હીણું ખટકે એકાંત.

માત્ર ચાર દીવાલની વાત નથી રહી
ભરી આ બગીચે મને અડકે એકાંત.

આંખમાં ઘેરાયું મૌન; મૌનમાં અંધારું;
કેણે ભારી ગયું મારી પલકે એકાંત ?

મનોજ ખડેરિયા

કુંડલાવ પર ભિભેલા ટાવરમાં
મધ્યાહ્નનો ભારોગ ટકોરો
દમભૂં જ ખખડીને ખરી પડ્યો દરો.

કણ્વીવાડને નાકે
રામજી મંદિરના બિંચા ઓટલા પર
પૂજારી પૂજલાસ એંડલાડની તપેલી મૂકી

૫૦૦૫૦૦૫૦૦૫૦૦

મંદિર-રક્ષક ધ્યાનને નિમંત્રતો દરો;
પટપટ પૂંછડી હલાવતાં આવીને
લાંબી જીભે લખલખ તપેલી ચાટી-ચોખ્ખી કરી
ગ્રાધિયો

મંદિરમાં પગથિયાં પાસે
નહોરથી ઊંડાપહોળા ખોદેલા ખાગમાં
પડ્યો પડ્યો
સૂચનના કરતો દરો;
તપેલી માંજી ચકચકતી કરી

પગથિયાની પાળ પર તડકા સરસી બંધી પાડીને—
આરંભ અને અંતનાં આરંભ પાનાં
ઉદગ્રા પચાવી ગયા છે

એવા 'મહાભારત'ના બટકાઈ ગયેલા અક્ષરોને
ઉકેલવાનો આરંભ પૂજારીએ કર્યો દરો.

ફળીની વચ્ચેવચ્ચ
બહાણી માતાના ઓટલા પર
જમધાંઝો પત્તાં દીચતાં દીચતાં
કોઈ અણુચિયા સાથે ગાળાગાળ કરતાં દરો.

સૈદી હોટલના બારેલાસાએ
પ્યાસ-રકાળીના ખખડાટ સાથે—
અઈ કાલે રાત્રે જ રામલીલામાં સાંભળેલા ગીતનો
રિચાટ કરવા માંડ્યો દરો :
'હું' તો તમારી વાલી મથુરભાઈ,
પ્રેમની પાવો પ્યાલી મથુરભાઈ.'—

ત્યારે—
ફળિયા વચ્ચે અવડ પડેલા ફૂવાએ
મંધાવા માંડ્યું દરો.

આખા ફળિયામાં, દેખાવડાં
બાળવિધવા ધનુભાગીએ
માતાને ઝોટલે પતા ટીચતા
કોઈ દિયેગિયાને બેઝાપી—
અલી મિયાંની દુકાનેથી
દેશી તમાકુનું પાન લેવા મોકલ્યો હતો.

મૂરજકાકી
ધઉંના ઢગસામાંથી કાંકરા વીણતાં વીણતાં
સાંકળચંદ્રકાકાને સંભળાવતાં હશે :
'આખો જલમારો વહી ગયો—
પણ તમને હજી ધઉં સાવનાં ના'વડયા.'

ફળીમાં પ્રવેશતાં
જમણી બાલુની ડેલીના ઉંચરામાં—
પાક્કી ડોશી
ધસાઈ ગયેલા તેમના પેશમયાને
પરસોતમ ડોસાના
ધસાઈ ગયેલા પંચિયાનું થીંગડું ચારતાં હતો.
ધરતી પરસાળમાં
'અખિઝા ટેકરિંગ હમ' ચલાવતા
અંબાલાલને ઝોટલે જીભી જીભી
સખીનાથ તતગતી હતો :
'મારા મોંઘાદાદ કાપડને કટ વાળી નાખ્યો—
આ તે તમે ખસાઉજ સીચ્યું છે કે
અચ્ચાનું અલથું ?

સાવ ફૂંકું અને ગલરામણ ધામ તેવું ચસોચસા !
મને માત્ર કપડું પાછું ભાતી આપો
નહીં તો કાપડના પૈસા આપી દો.'

કાવકો અંબાલાલ કહેતો હતો :
'બેન, આ તો 'મંભઈ'ની ફેશન કાપડી—
તમને ન જમતી હશે તો
અખિયા ખોડીને સપાટ કરી દઈશ.'

તે નૈનના મોરલા ગહેઝાવતી
અગમમાં પ્લાટફોર્મ પંડલ દ્રાવીને
સખીનાથએ અચકાતાં અચકાતાં ચાલવા માંડ્યું હતો.

ચણિયાશી
ચંછામાશીના ધરના કરા પાસે
તડગામાં તપાવેલા પ્લાટલાની ઈસ પર
ધડકે ધડકે ધોકાના ધા ઝીંકીને
ચાંકડ કાટતાં હતો—
અને ચંછામાશી ડોકાચારીમાંથી ડોકાઈને ચાતાં
'જડાળીંટ જાય આ લોહીના પીનારાંઓનું—
બાળોને—કાલવોને—તમારાં અગિયાર્યામાં.'

ફતરાની ચાટ પાસેના ઝોટલા પર બેસીને
ધનાકાકા
મધ્યાહ્નતા ધોળા ધોળા સફેદકારામાં
ભત્રીજી ધનુડી પાસે
ધોળા વાળ ફૂંપાવતા હશે

ત્યારે હું તો
'મુદ્દણ-આલસ'માં બેઠો બેઠો
તુરેલા અક્ષરો પર ચોટીઓ ચીતરે જતો હોઈશ,
બે અક્ષરો વચ્ચે જીપસી આવેલી 'સ્પેસ'ને
ફાવવાનું ચિહ્ન કરતો હોઈશ;
પાલ્યપુસ્તકના પાન પર
જોધા પડેલા નરસિંહ મહેતાના ખ્લોકને
છતો કરવાની સૂચના લખતો હોઈશ,
કે
મયીનમૂર્ખા
ન જીપસતા
ગાંધીજીના ખ્લોકને
પડાપટ્ટી ચોંટાડવાની—
કે જીપસી આવેલા ખ્લોકની પીકીઓનાં માથાં
ઠોપી બેસાડવાની
ડિલ્ટરને સૂચના આપવો હોઈશ.

હા, અત્યારે બધીય બપોરના બાર વાગ્યા છે.

જગદીશ ત્રિવેદી

સ્વપ્ન અને અત્યંત છૂટકાટક માહિતી છે : તે માટેનો આધાર 'સ્વપ્નભૂત'માંના કેટલાક ઉદ્ધરણો અને નામો, બોળના 'સરસ્વતીકાંઠાસ્થ'માં મળતાં એકબે ઉદ્ધરણો, હેમચંદ્રના 'સિદ્ધહેમ'ના અપભ્રંશ વિભાગમાં મળતાં ઉદ્ધરણો તથા અન્ય મહત્ત્વાનું નિર્દેશો છે.

સ્વપ્નભૂતી કથાનો તેનો સમર્થ પુરાવાળી ચતુર્થાબ્દ જેનેતર અપભ્રંશ કવિ હોવાની ઘણી ગોટી સંભાવના છે.^{૧૪} તેણે એક રામાયણવિષયક અને એક મહાભારત વિષયક એમ બેમાંનાં બે અપભ્રંશ મહાકાવ્ય રચ્યા હોવાનું માનવા માટે પૂરતા આધાર છે. મહાભારત વિષયક કાવ્યમાં કૃષ્ણચરિત્રના અંશો સહેજે હોય. પણ અટકશે તેની કૃતિઓમાંથી ગણી શકાય તેવાં જે બેચાર દાંચઓમાં કૃષ્ણનો જે નિર્દેશ છે^{૧૫} તે ઉપરથી એ રચનાઓના કાવ્યતત્ત્વની જરા જેટલી ઝાંખી પણ ન થાય. પણ બીજા એક કવિ ગોવિંદને નામે સ્વપ્નભૂત'માં અપભ્રંશ દાંચણે આપણે માટે અમૂલ્ય છે.

ગોવિંદ કવિને નામે છ હ'દ ઉદ્ધૃત થયા છે આ છ'દો કૃષ્ણના બાલચરિત્રને લગતા કાંઈકાંચમાંથી લીધેલા જણાય છે. ગોવિંદના નિર્દેશ અપભ્રંશ ભાષાના મૂળાન્ય કવિઓ ચતુર્થાબ્દ, સ્વપ્ન અને પુષ્પદંતની સાથેસાથ ચૌદમી શતાબ્દી સુધી થતો રહ્યો છે. ચૌદમી શતાબ્દીમાં કવિ ધનપાસે જે શ્વેતાંબર કથાંદ્ર ગોવિંદના 'સન્દક-મારચરિત'ના કથાં તરીકે લેવાયે છે તે અને સ્વપ્નભૂતે જેનાં ઉદાહરણ આપ્યાં તે બંને એક હોવાનો પૂરતો સંભવ છે. સ્વપ્નભૂતે ઉદ્ધૃત કરેલા ગોવિંદના છ'દો તેના નેમિનાથવિષયક (કે હરિવંશ-વિષયક) કાવ્યમાંથી લીધેલા જણાય છે, તે કાવ્ય સંગ્રહ 'માત્રા'નામના છ'દમાં રચાયેલું દર્શો, અને સંભવતઃ ગોવિંદના કાવ્યની પ્રેરણા અને ઉદાહરણથી જ હરિભદ્રે તે જ શૈલીએ પોતાનું સંગ્રહ રહ્યાગદ્ય 'નેમિનાથચરિત' રચ્યું હશે.

મત્તવિદ્યાસિની પ્રકારના માત્રાજંદના ઉદાહરણ તરીકે ગોવિંદનું જે પદ આપેલું છે, તેમાં કંઈકે કાવિયનામનું નિવાસરચાન બનેલા કાવિંદોના ધરામાંથી કથળ લાગીને પોતાને ભેટ દેવા નંદને આપેલા આદેશનો પ્રસંગ છે. પદ નીચે પ્રમાણે છે :

એકુ વિસમગદ સુદ્ધ આમેસુ
પાણુંતિઉ માલુમહા સિદ્ધિવિસુ સપ્તુ કાવિઅઉ

કંસુ વિ મારેધ ધુઉ કહિં અમગદ કાઈ કિન્નઉ
(સ્વપ્ન, ૪-૧૦-૧)

'આ આદેશ અત્યંત આકરો હતો. એક તરફથી માલુ-સને પ્રાણધનક દરિયો કાવિયનામ, તો બીજી તરફ (આદેશનો આનાદર કરતાં) કંસ તરફથી અવસ્ય મળનારો મૃત્યુદંડ : તો હવે કયાં જવું અને શું કરવું ?'

ગોવિંદનું મત્તવિસુમાં રચાયેલું પદ રાધા પ્રત્યેનો કૃષ્ણનો પ્રેમાતિરેક વ્યક્ત કરે છે :

એકમેકજી જઈવિ બેએદિ
હરિ સુદ્ધુ વિ આચરેલુ તો વિ દ્રહિ જહિં કહિં વિ રાહી
કાઈ સમક સંવરેવિ દહુ નયલુ નેહેં પસુદા^{૧૬}
(સ્વપ્ન, ૪-૧૦-૨)

"એકેએક ગોપીની પ્રત્યે હરિ જો કે પૂરા આદરથી જુએ છે તો પણ તેની દરિયો તો ન્યાં ન્યાં રાધા હોય છે^{૧૭} ત્યાં ત્યાં જ લાગે છે : સ્નેહ-પ્રજ્વલિત બળ્યાં નયનોનું કાણુ સંવરણ કરી શકે ભક્ષા ?"

ત્રીજું પદ કૃષ્ણવિરહે તપતી ગોપીનું છે :
દેધ પાલી યજુલ પખસારે
તોડેપિણુ નસિણિ-હણુ હરિ વિઓઅ-સંતાવે' તત્તી
હણુ અપણુહિં પાવિણ કાઉ હહઉ જ' કિંપિ રુચ્યા
(સ્વપ્ન, ૪-૧૧-૧)

"હરિવિયોગના સંતાપે તપ્ત બનેલી ગોવાળણી સ્તન-પ્રદેશ ઉપર કમળપત્ર તોડીને મૂકે છે. અર સ્ત્રીને (તેની

૧૪. વિશેષ માટે જુઓ, Caturmukha, one of the earliest Apabhramsa epic poets. ડ. ચૂ. ભાષાણી, જર્નલ ઓફ ધી ઓરિએન્ટલ કોન્ગ્રેસ, ૧૯૫૮, ૭-૩, માર્ચ ૧૯૫૮, પૃ. ૨૧૪-૨૨૪. ૧૫. સ્વપ્ન. ૬-૭૫-૧ માં કૃષ્ણના આગમનના સમાચાર આપ્યાસન પામેલા પૌરજનોવાળી મથુરાએ ધવલ પત્ર લહેરાવીને પોતાનો ભાવ વ્યક્ત કર્યો તે અભિપ્રાય છે. ૬-૧૨૨-૧ માં કૃષ્ણ, કણ્વ, અને કવિંજ-જાનને તથા બીજા સુભટોને હરાવીને પછી અર્જુન કૃષ્ણને જ્યદ્ધની ભાળ પૂટે છે એવો અર્થ છે. ૬-૩૫-૧, અને ૩-૮-૧ કણ્વ અને અર્જુનને લગતાં જણાય છે, નહીં કે કૃષ્ણ ને અર્જુનને લગતાં. વળી આ પદો ચતુર્થાબ્દના જ હોવાનો કશો યોગ્ય પ્રસંગ નથી.

૧૬. પાદાંતર : સત્ત ગોવિંદ; દેધ દિદિ; પદોદઉ. ૧૭. સ્વપ્નભૂત ૧-૧૨-૧માં આપેલું શ્લોક.

અમતાતું” બરાબર કેમ મળ્યું. હવે તો દૈવ જોનં રૂએ તેમ કરી.”

નળો કે આના જ અનુસંધાનમાં હોય તેવું મતભાવિકા પ્રકારનું ગોવિંદભાષી આપેલું ઉદાહરણ આમ છે :

કમલકમ્પાચ્ચ ઝેલુ ઉપપતિ
સસિ તો વિ કુમુદાચ્ચરત દેહં સોકશ્ચ કમલક દિવાચ્ચુ
પાવિન્નમ્ભ અવસ ક્ષુ બેચુ જરસ પાસે કનેષ્ઠિ
(૪-૬-૧)

“કમલ અને કમ્પનું” ઉદ્ભવસ્થાન એક જ હોવા છતાં કમ્પદેવોતો ચંદ્ર અને કમળોતો સૂર્ય સુખદાતા છે : જેણે જેની પાસે વાપણુ રાખી હોય તેને જ તેની પાસેથી તે કમળીય તરીકે મળે છે. * ”

છેવટે મતમધુકરી પ્રકારના માત્રાનામક છંદનું ગોવિંદભાષી લીધેલું ઉદાહરણ સંભવતઃ દેવકી કૃષ્ણને બોલાવવાની ત્યારના ગોકુલનું વર્ણન કરે છે :

દામદામહિ ધાસચંદ્ર
રતિહી પરિસંદિઆ રોમંચયુપચયસિચ્ચગંડચા
દીસહિં ધવચુન્નજસા ભેવદાનિદાણા ધવ ગોદહણ
(૪-૬-૫)

“ઠેકઠેકાણે રાત્રે વિશ્રાંતિ લેતાં, જરમાં હસાવીને વાગેળતાં માથેનાં ધણ, ન્યોતરનાના પુંજસમાં ધવચોન્નજસ, દહિએ ખડાં દના.”

આટલા ઉપરથી પણ ગોવિંદની નિસર્ગચિત્ર અને ભાવચિત્ર અકિત કરવાની ગણનાપાત્ર શક્તિનો અને તેની હંદ અને ભાષાની દયોદીનો સરસ સંકેત આપણને મળી જાય છે. આ સિવાય અન્યત્ર માત્ર એક પણ (હેમચંદ્રના ‘સિદ્ધહેમ’માં ૮-૪-૪૨૦ (૨)ની નીચે દર્શિલું ઉદાહરણપદ) કૃષ્ણરાધાને લગતું મળે છે. તે પણ કોઈક કૃષ્ણવિપયક પ્રાચીન અપભ્રંશકાવ્યમાંથી લીધેલું માની શકાય. પદ નીચે પ્રમાણે છે :

હરિ નચ્યાવિહિ પ્રંગણુષિ વિદ્ધેષ પાડિહિ લોહિ
એવંહિં રાહ-પચોદરેહં જં ભાવષ તં હોહિ
“(રાધાએ) હરિને પ્રાંગણમાં નચાવીને લોકોને વિરમવમાં નાખી દીધા. હવે રાધાના પયોધરનું જે ચવાનું હોય તે ચાગો.”

અહીં ‘ત્રિપણિશત્રાકપુરુષચરિત્ર’માં હેમચંદ્રે કરેલા વર્ણનની એક ચિત્રન તુલના ગાટે દર્શી શકાય. કૃષ્ણની ગોપીઓ સાથેની ક્રીડા સંબંધમાં ગોપીઓ માય,

ગવરામ તાલ આપે અને કૃષ્ણ તૃપ્ત કરે એવું વર્ણન છે. ઉપરનું પદ કોઈ જોનેતર કૃષ્ણકાવ્યમાંથી ઉદ્ધૃત થવાનો પૂરતો સંભાર છે.

ઉપરનાં ઉદાહરણો સ્વપંભૂપૂર્વીની કૃષ્ણવિપયક સ્વનાઓની વિપ્રુક્ષતાના અને તેમની છદેવિધાન અને નિરૂપણલેલીની સિવિધતા અને વિશિષ્ટતાના આપણને કેટલાક સ્પષ્ટ અણુસાર પૂરા પાડે છે. તે સાથે તે સ્વપંભૂના મહાકાવ્યમાંની કૃષ્ણકવિતાની પરાક્ષ પૂર્વભૂમિકા પણ પ્રસ્તુત કરે છે.

૫. સ્વપંભૂ

નવમી શતાબ્દીના અપભ્રંશ મહાકવિ સ્વપંભૂના રચેલા એ મહાકાવ્યોમાંથી એક કાવ્ય તે ‘હરિવંશ’ કે ‘અસ્તિતોમિચરિત્ર.’ તે કૃષ્ણચરિત્રને લગતું આપણને મળતું સૌથી જૂનું અપભ્રંશ કાવ્ય છે. હજી સુધી તે

સ્વસાવ નામક કવિનું પ્રાકૃત હજાનપદ પણ રાધાને લગતું છે. તેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે :

સ્તન ઉપરના ઉત્તરવળ દારમાં પડતા કૃષ્ણની શ્વેત પ્રતિબિંબથી રાધા બેળવર્ણને બ્રહ્મદેવ બ્રાહ્મ માની લલિત્વત ધર્મધર્મ—પ્રિયતી આ મુગધનાથી કૃષ્ણે તેને માર અલિંગન આપ્યું. તે જ પ્રમાણે મુંદસ્વભાવનું સ્વહં. ૧-૭૫-૧માં આપેલું સિદ્ધિકર્તા હંડકનું પ્રાકૃત હજાનપદ કૃષ્ણસંધાની યશુસ્થયન ક્રીડાને લગતું છે. અર્થ આ પ્રમાણે છે : શરદ નિશાએ ગોપમાત્રા સાથે બેઠાના કૃષ્ણ ધૂળનો બોમો લરીને બેઠા ત્યારે રાધા પોતાના લલિત કરે તેની આંખો દાગીને સંકેત પ્રમાણેના ક્રીડા સ્થળે તેને લઈગઈ. આંખ પરથી અવરોધ દૂર થતાં તેણે બેઠું તો સામે પૂછ્યું-ચંદ્રાનના નવેંદીવરાટી, કૃષ્ણગીને દીડી. તેણે કૃષ્ણને ગાંઠ આલિંગન દીધું અને હરપૂર રમાડ્યા.

* રહીમના એક પ્રસિદ્ધ હોદાનો ભાવ આ સાથે સરખાવી શકાય :

જરજો બમે કમોદની
ચંદા બસે અકાચ
બે બહિં હો ભાવતા
સો તાહિં કે પાસ

૧૮. ‘સિદ્ધહેમ’ ૮-૪-૩૬૧માં પ્રસંગ દુરોધન સાથેની કૃષ્ણવિનિદા છે તેથી આ અટકળ સમર્થિત થાય છે.

અપ્રકાશિત છે. ૧૮૦૦૦ શ્લોકના બૃહત્ વિસ્તારવાળા એ મહાકાવ્યના ૧૧૨ સંધિમાંથી ૯૯ સ્વયંભૂરચિત, અને બાકીના સ્વયંભૂની પુત્ર ત્રિયુવનના અને પંદરમી યતાબ્દીના યશઃક્રાંતિ લઘારકના રચેલા છે. હરિવંશના ચાર કાંડ છે : પહેલા ૧૩ સંધિના યાદવકાંડ, પછીના ૧૯ સંધિના કુરુકાંડ; પછીના ૬૦ સંધિના મુદ્ધકાંડ, અને છેલ્લા વીસ સંધિના ઉત્તરકાંડ. કૃષ્ણજન્મથી લઈને દ્વાપતી-રથાપન સુધીના જ્ઞાતાં યાદવકાંડના ચોથા સંધિથી આઠમા સંધિ સુધી અપાયો છે. સ્વયંભૂ કેટલીક બાજતમાં જિન-સેનવાળા કથાનકનું તો કેટલીક બાજતમાં સંભવતઃ વૈદિક પરંપરાવાળા કથાનકનું અનુસરણ કરતો દેખાય છે.^{૧૯} કૃષ્ણજન્મનો પ્રસંગ સ્વયંભૂએ આ પ્રમાણે પ્રસ્તુત કર્યો છે. (સંધિ ૪, કવચ ૧૨) :

“ભાદરા સુદી બારસને દિવસે સ્વજનોનાં અભિમાન પ્રબલિત કરતા, કંસના ભત્રાકણ સમા, અસુરિમર્દન જનાઈન જન્મ્યા. સો સિંહના પરાક્રમવાળા, અનુચીળા, શ્રીસાંજનથી લાંછિત વક્ષઃસ્થળવાળા, શુભ લક્ષણોથી અલંકૃત એક સો ને આઠ નામ ધરતા, પોતાની દેહકાંતિથી આવાસને ઉભળતા એવા મધુમયનને વસુદેવે જીવ્યમા. બ્રહ્મેવે જન્મ ધરીને વરસતા વરસાદથી આશ્રય કરી. નારાયણના ચરણોના અંગૂઠો અથડાતાં પ્રતોક્ષીદાર ખૂલી ગયું. દીવીધારી જ્વલ આગળ ચાલતો હતો યમુનાનું જળ બે ભાગમાં વહેંચાઈ ગયું. હરિને યશોદાને સોંપ્યા. તેની પુત્રીને લઈને હલધર અને વસુદેવ કૃતાઈ થયા. ગોપબાળકો કંસને સોંપી, પણ વિંધ્યાવિષ વશ તેને વિંધ્યામાં લઈ ગયો. ગોખંડના પ્રાંગણમાં ગોવિંદ અનરથ બાલચંદ્રની જેમ વધવા લાગ્યા. હરિવંશના મંડન૩, કંસનું પંડન કરનાર હરિ નંદને ઘેર જુદી પામવા લાગ્યા — જેમ પોતાના પક્ષના આબૂપણુષપ દૂષણુરહિત રાજહંસ કમલસરમાં જુદી પામે તેમ.”

આ પછીના કવચમાં કૃષ્ણની ઉપરિચિતિથી ગોકુળની શ્રીવૃદ્ધિ અને મથુરાની શ્રીહીનતા પ્રાસન્નદ પંક્તિયુગ્મની સામસામી પંક્તિઓમાં વિરોધપદ્ધતિએ નિરૂપવામાં આવી છે. પાંચમા સંધિના પહેલા કવચમાં બાલકૃષ્ણને નિદ્રા નથી આવતી અને તે અકારણ રહે છે તે વસ્તુમાં એવી સુંદર ઉત્પ્રેક્ષા ધરાવી છે કે પૂતના, ચકટ, વગલાહૂન, કેથી, કાસિય વગેરેને પોતાનું પરાક્રમ બતાવવા હજી કયાં સુધી પ્રતીક્ષા કરવી પડે તેની ચિંતામાં કૃષ્ણને નિદ્રા આવતી

નથી. તે પછીનું કવચ બિંધતા કૃષ્ણના ધોરવાના પ્રયંડ નાસ્તું વર્ણન કરે છે. પાંચમા સંધિના બાકીના ભાગમાં બાળકૃષ્ણના પૂતનાવધથી લઈ ને કાલિંદીના ધરામાં કમળ લેના જવા સુધીનાં પરાક્રમો વર્ણવાયાં છે.

છઠ્ઠા સંધિનાં પહેલાં ચાર કવચમાં કાલિયમર્દન છે. પછીના ભાગમાં કંસવધ અને સત્યભામાવિવાહ સુધીના પ્રસંગો છે.

સ્વયંભૂ કાવ્યાત્મક પરિચિતિઓ માટે સતત જગરૂક હોય છે. કાલિયમર્દનના પ્રસંગને લગતાં ચાર કવચમાં સ્વયંભૂની કંપના અને વર્ણનની શક્તિ દીકરીક વ્યક્ત થાય છે. એ અંશ પૂરતાં મૂળ અને અનુવાદ નીચે રજૂ કરું છું :

મુસમૃશિયમાસંજ્ઞેષુ લકિષ્મજનપ જલિષ્ય જલ્પલેષુ
અભિવલયજસ્યકુવલયસવલ્ય રવિભ્રમ્યએ શું શિસિ
તસિ નિસવલ્ય
શું વસુદવરંગભુરોમરાધ શું દર્શમયલકલિષ્વિલોપ
શું ઇંદ્રીવમલ્લિમરિષ્યાલિય શું કાભિયાહિઅહિમાલ્યહાલિ
તહે કલે શિહાશા આય સવ્ય મામીલ્ય ગૌવ જયવ સમવ્ય
થિય ભાવલ્ય દેવ ધરિતિસગ્ગે નેષજનપ સાહસ્ય સુરે-
હિં સગ્ગે
આડોહિઉ દલ્પતલુમલ્લેષુ જલિષ્યદહુ દેવલ્યલ્લેષુ
સંખોહિય જલ્પર જલ્પ વિસદ્ધુ ફુસિરિઉ સપ્ત પસરિયમરદું
લતા

કેસઉ કાસિઉ કાલિંદિજલ્પુ તિવિષ્યુ વિ મિશયધ કામાઈ
અધારીહૃયઉ સવ્યુ કાઈ શિવંતુ શિહાશાઈ
(૧-૧)

“માયાશકટના સંહારક જનાદને ભ્રમરકુલ, મેષ, અને કુવાલય સમા વશુને ધારણ કરી રહેલી યમુનાને નેષ —

જલ્પે કે સપ્તના લયે ભૂતલ પર આવીને બેસી ગયેલી નિશા;

જલ્પે કે વસુધાસુદરીની રોમાવસિ;

જલ્પે દમ્ય મયેલા મનની...?

૧૯. મથુરા મધ્યવેશે મયેલા કૃષ્ણ ધોખીનાં વચ લંદી લે છે અને સૈરમી પાસેથી વિલેપન પામી લઈ ગોવાળોને વહેંચી આપે છે એ બે દિંદુ પૌરાણિક સાહિત્યમાં જ મળતા પ્રસંગો સ્વયંભૂમાં છે.

નળે કે ઈંદનીમશિયી બરેલી ખાણ;
 નળે કે કાલિયાગની માનદાનિ.
 તે વેળા સૌ આમીજી ગોષ્ઠન અને ગર્વકા
 યાદને કૃષ્ણનું પરાક્રમ જોવા આપ્યા.

દેવતાઓ પણ અવકાશ અને સ્વર્ગમાં રહી કૃષ્ણનું
 સાદસ જોઈ રહ્યા.

દાનવમંદન દેવપ્રીતને યમુનાને ધરો જોળી નાખ્યો.
 બધા જળચરો ખગલ્યાં ઊંડવા. જળસમૂહ ઝિન્ન-
 વિચિન્ન થઈ ગયો. ગર્વિષ્ઠ સર્પ બહાર નીકળ્યો.

કૃષ્ણ, કાસિય અને કાલિંદીજળ એ ત્રણે કાળી
 વસ્તુ જોઈનીતમાં ભળી ગઈ.

બધું કાળું ધોર ઘર્ષ ગયું, ત્યાં જોનારા શું જુઓ?"

*

ઉદ્ધાહરિ વિસદરુ વિસમથીજી કસિકાલકપંતરઉદસીજી
 કાસિંદિપમાણુપસારિયંજી વિપરીતચસિયજગતપરતરંજી
 વિપુરિયદણુમણિફિરણુમણુ કુહારભરિણુવજીતરાજી
 મુહુરુદરમરુદ્ધવમહિદરિંજી જીમણુગિયુજીયઅમરવિંજી
 વિસદસિઉ જીજીયાજગપવાજી અવમરિણુવપંદયજીદમણુ
 દમ્પ્ત્યુજી ઉદ્ધાહરિમિયંજી જીં સરિએ પસારિઉ વાહુદંજી
 ઉપ્પવજીઉ પવજીઉ અજઉ કોવિ પદરિજગદિ જાદ
 જિમંજી હોવિ

તો વિસમવિસુગારુઅમેજી દરિ વેદિઉ ઉરિ ઉરજગમેજી

ધત્તા

જીજીયાદહે એકકુ મુહુરુ કેસકિ સમિસકીક કસક
 રમણુપરે મંદુર જીઉ વિસદરવેદિઉ સંચરદં

(૧-૨)

"વિષમ લીલાને ધરતો વિષમ કૃષ્ણની સામે ધર્યો.
 કલિકાલ જેવી રીંદતાવાળા, કાસિએ કાસિંદોના જેટલો અગ-
 વિસ્તાર કર્યો. તેણે જગતને અને તરંગોને ઊભરી દિશામાં
 ગતિ કરાવી. તેના દણુમણિમાંથી ફિરણુજગ સ્ફુરતી હતી.
 કુહારમાંથી જીવનંતરાત્રને ભરી દેતો હતો. તેના મોંની
 બખોલમાંથી નીકળતા નિઃશ્વાસને અપાટે પહોડો મૂળ
 ઊઠતા હતા. રુષિની અગિઆળથી દેવવંદ પણ દાઝવું
 હતું. તેના વિષથી યમુનાને જલપ્રવાહ દૂષિત થતો
 હતો. કૃષ્ણની અવગણના કરીને ઉગ દર્ષવાળા કાલિયે
 ચંદ દણુવલિ ડાંચી કરી — નળે કે યમુનાએ બાહુદંદ
 પ્રસાર્યો. કોઈક અસાધારણ અજેબ જોવા આ પન્નગ હતો.
 તો પણ કૃષ્ણે નિભયપણે પ્રહાર કર્યો. જોટલે ઉગ વિષ-

વમન કરતા ઉરમે કૃષ્ણની ફરતો ભરોડો દીધો. યમુનાના
 ધરામાં કૃષ્ણ ઘડીક જળક્રીક કરવા લાગ્યા. સર્પથી
 વીંટળાયેલા તે સમુદ્રમાં અંદરની જેમ ભમવા લાગ્યા."

શિવકનિએ અમ્બરપરાવણેજી દ્રાવિઉ જી દિદું જીરા-
 મણેજી

ઉપ્પવજી ભતિ જીઉ જીઉ જીઉ વિપુરિઉ તામ દેવ-
 મણિ જિહાંઉ

ઉરમેએ નળિઉ પરમચારુ ડો ગુણેદિ જી પાવિઉ
 વધજીરુ

તો સમરસદાસદિ કુમ્બુદેજી જીવદં પસારિમ મંદુરુદેજી
 પંચગુણિ પંચજીવજીજગ જીં કુરિય દેશમણિ

વરુભંજ

તણે તેદિં ધરિજગત દણુદંપુ જીઉ જીવપદ કો કુ
 કવજી સધુ

કલિખનજી જીવર વિધિખમેજી ઉરજગતિ લંકા
 સિરિસગમેજી

વિદંધુ કુદંધુદંદ દેશ આરુડિયહો વિસદરુ કિં કસક
 ધત્તા

જીવેપિણુ મદુરુદેજી કાસિકિ જીવપરે કામિયઉ
 જીસાવજી કંસડો જીઉ કાસકં ઉગમણિઉ

(૧-૩)

"પોતાની કૃષ્ણ કાંતિને લીધે નારાયણ કાસિયને જોઈ
 ન શક્યા. તેમને ભ્રમ થયો અને તેથી નાગ ક્યાં છે
 તે કહાણું નહીં. ત્યાં તો નાગનો દણુગણિનો સ્પર્શ
 અમગી ઊઠ્યો. અને એ પ્રકાશમાં નાગને બરાબર
 જોળખી કાઢ્યો. યજુર્થી કોણ બંધન ન પામે? તે પછી
 હજારો સંશયોમાં સાખી જાતીએ જનારા મુશ્કેલને
 અગદળતી નખપ્રભાવાળી પાંચ અંગળી ધરાવતા પોતાના
 બાહુદંદ પ્રસાર્યા — નળે કે સ્ફુરતા દણુમણિ વાળો સર્પ-
 રાજ. કૃષ્ણે હાથથી દણુસમૂહને ઝાડ્યો ત્યારે કયો હાથ
 છે, અને કયો સર્પ છે તેની ખબર પડતી ન હતી.
 ...વિદ્યવળ બનેલો કાસિય દ્વારે આપટ મારવા લાગ્યો.
 પણ, "આરુડિય" ને વિષમર શું કરી શકે?

કૃષ્ણે નાથીને કાસિયને આકાશમાં ઘુમાવ્યો — નળે
 કે કંસની પ્રત્યે બીજી કાલદંડ ઉગામ્યો."

*

મણિકિરણુકરાવિયમહિદરેદિં વિસદરસિરસિદરસિયાવ-
 લેદિં

શિવચરણ દિગ્ધ સમુદ્રસાઈ પિન્નરિયઈ નંડિયુ-
મદાગચાઈ
તદિન્ પદાઉ જાઉ જુ મિસ્તગંડુ પુલુ તોડિઉ કંચલુ-

કમલસંડુ
વિશ્વિત્તપદ બાડુ પ્પરિવિદાઇ વીયઉ ગોવધ્મલુ ધરિઉ જાઉ
શ્વીસરિઉ જલ્પદલુ ધનુ વિમધિ જુ મલ્લે સમતએ મંદરદિ
તડિ બાડુ પડિમિઉ હલ્લદરેલુ જુ વિન્નપુડિ
સિયજલદરેલુ
ગોદુહલ સમપ્પેવિ આપરેલુ સમ્ભાવે બાવડુ બાપરેલુ
ધતા

વલ્લએવે અહિયુડુ એંતુ હરિ અવરુડિઉ તદિન્ સમઇ
સિદ્ધપકખે તામસ પકખુ જાઇ પદંતરિ પડિમઇ
(૧-૪)

“કાશિયના મણિકિરેલુ વડે પોતાનાં વસ્ત્ર ઉત્તરવળ
કર્પો અને તેનાં સિર વડે યસુનાનો જળસપ્તક રક્તવર્ણ
કર્પો, તેમાં ગજરાજની જેમ કૂચ્છે સ્નાન કર્યું અને સુવર્ણ-
કમળોનું ઝુંડ તોડ્યું. માથે લીધેલો કમળનો ભારો જાણે
કે ખીજે ગોવર્ધન જાંચકથો હોય તેમ શોભતો હતો.
નાગનું મંદન કરીને જનાદન બહાર આવ્યા, જાણે કે
સમુદ્રમંથન સમાપ્ત કરીને મંદરાચળ બહાર આવ્યો.
કાકે જીભેલા હલધરે કમળનો ભારો લઈ લીધો, જાણે કે
શ્વેતમેઘ વિદ્યુત્પ્રજ્વળી મુક્ત બન્યો. પછી તે ગોવાળોને
સોંપીને બળદેવે સામે આવતા ભાઈને આદરથી આલિંગ-
ન દીધું, જાણે કે પ્રતિષ્ઠાને દિને શુકલપક્ષ કૃષ્ણપક્ષને
બેઠ્યો.”

મુદ્ધવર્ણનોમાં સ્વયંભૂની કળા પૂરેપૂરી ખીલે છે.
'હરિવંશ' ના સાઠ સંધિ મુદ્ધકાંડ શેકે છે તે ખ્યાનમાં
રાખવાનું છે. કૃષ્ણના બાલચરિત્ર પૂરતો મુદ્ધવર્ણને
કેટલો અવકાશ હોય? તો પણ ચાણૂર અને મુણિક
સાથેના મક્કમુદ્ધને વળુવતા નીચેના અડધાં બમકના
પ્રયોગથી મક્કમુદ્ધમાં થતા સામસામા પ્રદારોની અસર
સચોટપણે પ્રકટ કરી શકાય છે.

દ્યુધ્નુર દુદર એતહે વિ ઉદ્ધિય મુદ્ધિયચાણૂર વેવિ
જુ સિન્નપ દિગ્ધ ગિસ્તગંડુ જુ સાસડુ કેસડુ વાહુદંડ
અધ્ધાડિ સરકમ્મ સાવજેઉ રલુ મગિઉ વગિઉ જુ
કિઉ જેઉ
જસતવદહો .કવદહો એકડુ મુકડુ ઉદામહો રાખેહો
અવરુ દુકડુ

સુભવંકર દહીકર-કતરીદિ શ્વીસરજેદિ કરજેદિ ભામરીદિ
કરજેદિ ગાદેદિ પીડજેદિ અવરેદિ અજેપદિ ટાંજેદિ
(૧-૧૨)

“એટલામાં દ્યોધ્નુર દુધર ચાણૂર અને મુણિક બનેલ
જડયા. મદમસ્ત દિગ્ધ સમા તેઓ આગળ આવ્યા,
જાણે કે આસામમાં કંસના બાહુદંડ. હા” અને દુધરથી
બાહુનું આરંકાટન કરતા તેમણે તરત જ હાથમાં ગારીને
મુદ્ધ માચું. વરા મેળવવા સર્વજ્ઞ એવા કૃષ્ણ ઉપર એક-
ને હોડામાં આવ્યો હતો, અને ઉદામ એવા બલરામ
ઉપર ખીજો. ભવંકર ‘કોકર’ ‘કતરી’ વગેરે કરજો
કરતાં, ધૂમરીએ ધૂમના, હાથથી ધપા લગાવતા, પકડના,
બીસતા અને એવા અનેક મસ્તવિદ્યાના દાવ કરતા તેઓ
આવી પહોંચ્યા.”

આજ રીતે રુકિમણીદરજીમાં શિશુપાલ સાથેના
મુદ્ધના વર્ણનમાં જંદા સમર્પક પ્રયોગનું એક સુંદર ઉદા-
હરણ મળે છે—આંતર બમક સાથે પૃથ્વી છંદ થોળેનો છે :

કવં જુવર સંજુપ	શિવસરાસણીસંજુપ
ખરપદરદારુજુ	જુવવવાલકંદારુજુ
સમુદ્ધસિયદાસિય	મુરવિશાસિયિશાદિય
પણુઅવિયરુડવ	ભગિયબુરિયરુડવ

વગેરે (૬-૧૪)

“પછી જેમાં તીક્ષ્ણ ધનુષ્યો વપરાતાં હતાં, કોકર
પ્રદારોને લઈને જે દારુણ હતું, જેમાં નરી પૂટેલી કૃપ્ણા
જેવું લાક લોહી જીછળતું હતું, જે અપ્સરાને લોભા-
વતું હતું, જેમાં ધડો નાચતાં હતાં, જેમાં અનેક ભેડુડ
પક્ષીઓ ભમતા હતા.....તેવું મુદ્ધ પ્રવર્ત્યું.”

આજ રીતનો પૃથ્વીનો સફળ પ્રયોગ ૬-૧૮માં
કરાયો છે.

અમુક એક નિરૂપ વિવચના દીર્ઘ વર્ણનખટા
ઉપરાંત સ્વયંભૂની ખાસ વિસિષ્ટતા છે તેની ઉપખાઓ,
ઉપેક્ષાઓ અને રૂપકો. કડવકને અતેની ધંતા
અનેક વાર આખા કડવકમાં વળુવેલા ભાવની પચાકા
રૂપે આવે છે, અને એકાદ રમણીય બિંમ વડે એક સ્મ-
રણીય ચિત્ર અંકિત કરી દે છે. તેમાં સ્વયંભૂની મૌહિક
કક્ષનાતું અભિનય, મૃદુ ઉત્પન્ન અને દહિની સદ્મના
અનેક વાર આપણને નડકી રાખે છે. યોગ્યક ઉદાહરણ
જોઈએ :

પૂતનાના વિપક્ષિત સ્તનને બે હાથે ધરીને મુખે લગાડતા કૃષ્ણ વિશે કહે છે :

સૌ થયુ કુધ્ધધારધવજુ હરિઉદયકરંતરે માધવજિ
પદ્મિહારિ અમ્બરાહમણે છું પંચજળયુ મુદ્ધિ લાખજિ
(૫-૪, ધર્મા)

“દૂધની ધારાથી ધવલ પૂતનાનો સ્તન હરિના બને કરની વચ્ચે એવે લાગતો હતો. જાણે કે અમ્બરાના સંહારને માટે પહેલવહેલો મુખે લગાડેલો પાંચજળ-”

હજી સંધિની સાતમા ક્ષત્રકની ધર્મામાં ધોખી પાસેથી લાંટી લીધેલાં વસ્ત્રમાંથી બસ્ટેવે સ્થામ વસ્ત્ર અને કૃષ્ણે કનકવર્ણ વસ્ત્ર પહેરવા માટે ખેંચી લીધાં તેમને કંસનું ખેંચી કાઢેલું કાળું અને પીળું પિત્ત કહીને વર્ણન કર્યું છે.^{૨૦}

તે જ પ્રમાણે આઠમા ક્ષત્રકની ધર્મામાં હાસી પાસેથી આંચકીને ગોવાળોને વહેંચી આપેલા વિલેપનને ચાણુરના અવિતને વહેંચી આપવાની ઉત્ત્રેક્ષાથી વર્ણવ્યું છે.^{૨૧} અમાણમાં અહીં તહીં ધૂમતા કૃષ્ણ અને બસ્ટેવેનો પ્રેક્ષકો ઉપર પરેડો તીવ્ર પ્રભાવ સરસ રીતે વર્ણવાયો છે : ન્યાં ન્યાં અસિહ કૃષ્ણ અને બસ્ટેવે હસ્તા કરતા, રંગભૂમિનું તે તે સ્થળ ખણે તેમની દેહપ્રભાસી કૃષ્ણ અને પાંડુર વર્ણનું બની જતું.^{૨૨}

અપરાગિત અને જરાક્રમાર વચ્ચેના યુદ્ધમાં એક ઉદ્ભટ ઉત્ત્રેક્ષા મળે છે :

એકબીબને વીંધતાં તેમજી મનને બાણો વડે નિરં-
તર ઝાઈ દીધું—જાણે કે સર્પો સહિત સમગ્ર પાતાલ અધર ઊંચકાઈને આવી રહ્યું.^{૨૩}

સમુદ્ર કારકાશનિર્માણ માટે ભૂમિ આપવા પાછો ફરે છે તે વાતને પણ એક સુંદર ઉત્ત્રેક્ષાથી રજૂ કરી છે (૮-૧ આદિધર્મા) :

પહેલાં કૌતુલમણિ આંચકી લીધેલો અને લક્ષ્મી પણ લઈ ગયા છે—હવે વળી કાણુ જાણે રી કનકવત કરશે ?—જાણે કે આવી બીકથી, પ્રયત્ન ઊભો વાળા સમુદ્રે પણ હરિને સ્થાન આપ્યું.^{૨૪}

કવચિત કહેવતો અને સદ્ગુણોના પણ ઉપયોગ સુભગ રીતે થયેલો છે. જેમ કે—

જેવું દીધું હોય તેવું પામીએ. ક્રાદરા વાળ્યા હોય તે શાલિનાં કણસલાં ક્યાંથી નીપજે ?^{૨૫}
સ્વલતી હોય તે શોભારહિત હોય ત્યારે પણ

શોભતી જ હોય છે.^{૨૬}

(૭, ૧, ૪.)

૬. પુષ્પદંત.

ચતુર્થામ અને સ્વયંભૂતી કક્ષાના અપભ્રંશ મહાકવિ પુષ્પદંતે ઈ. સ. ૯૫૭થી ૯૬૫માં રચેલા ‘મહાપુરાણ’માં સંધિ ૮૧થી ૯૨ જેન દરિયોને આપેલા છે. તેમાં સંધિ ૮૪માં વાસુદેવજન્મ, ૮૫માં નારાયણની બાલકીય અને ૮૬માં કંસ અને ચાણુરના સંહારની વાત છે. વર્ણન, ભાષા અને જંદની ધણી જાંચી શક્તિ ધરાવતા પુષ્પદંતે આ ત્રણ સંધિઓમાં પણ કેટલાક સુંદર કાવ્યખંડો સમજી છે. કૃષ્ણની ‘આલકીપુત્ર’ નિરપણ પુષ્પદંતે આગમના કવિઓ કરતાં વિશેષ વિસ્તાર અને માવજતથી કર્યું છે. પૂતના, અંધ, ગર્દભ અને યમકાણુંના ઉપદ્રવ વર્ણવવા માટે ૮૫-૬, ૧૦, ૧૧માં આઠ માત્રાનો તે વર્ણવણું ન માટે ૮૫-૧૬માં પાંચ માત્રાનો—જે બંને દુઃખ જંદ સફળતાથી ચોળ્યા છે, અને તેમના લય વડે ચાતુર્ય બનિચિત્રો જોઈ શકાય છે. ૮૫-૨૨માં ‘અસ્તિમ્બરુ’ ચિત્ર તથા ૮૫-૧૬ માં ‘ગોપવેશ્વર’નું પણ નોંધપાત્ર છે પુષ્પદંતની મુદ્દ.

૨૦. વસંતેવે સામજી વાસુ કપડે કંચુસમુજ્જવલે
જું કરુંકિ કંસહો પિપ્પુ દીસમ કાલજી પીવલજે
(૧, ૭, ધર્મા)

૨૧. ઉદ્ધાસિવિ મદ્મહેણુ ગોવલ્લ રિપણુ પસાહણુ
જુંલખજી વિદંજેવિ તેહિં અચિત ચાણુરહો તણુલ
(૧, ૮, ધર્મા)

૨૨. જેતલે પરિસકકક કપડુ, જહિં બસજેલુ વણુપુરજી
તેતલે તણુતેએ હોમ, રચ વિ કાલજી પંડુરજી.

૨૩. વિધંતેદિં તેદિં વાણુચિરંતરુ ગયણુ કિલ
સણુવંમણુ સંચુ ઉપરે જું પાપાણુ ચિલ
(૭, ૭, ધર્મા)

૨૪. લાધમ લચિત કાત્યુલ ઉદ્ધાસિલ એવહિં કાંઈ
કરેસમ આસિલ
એણુ જાણેજી જસો હરજંદે દિણુ ધતિ જું હરિલે
સમુદ્રે (૮, આદિધર્મા)

૨૫. જો જેહલે દિણુજી આસિ, તં તેહલે સમાયમ
કિં વધમએકોદવધવણે આસિકણુસ રલે
ચિત્તવર્ધ. (૧, ૧૪, ધર્મા)

૨૬. હવસોહ નિ સોહલ રવવલ હંસમજ (૭, ૧, ૪)

ધણેની શકિતના સારા નમૂના લેખે ૮૬-૮૭માં કંસ-
કૃષ્ણયુદ્ધ અને ૮૮-૯૫થી ૧૫૭માં કૃષ્ણજરાસંધયુદ્ધ
ટંકી રાકાય. પુષ્પદંતની કૃષ્ણકવિતામાંથી આપણે કેટલાક
હલ ખડો જોઈએ :

નવગત કૃષ્ણને લઈને જતા વસુદેવનું કાલિંદી-
વર્ણન *

“અને મંથરગતિએ વહેતી કાલિંદી તેમની દષ્ટિએ પડી
જળે સરિતાનું રૂપ ધરીને ધરાતલ પર આવેલી તિગિર-
ધન યામિની

જળે કૃષ્ણની દેહપ્રભાની ધારા
જળે અંજનજિરિની આભા
જળે ધરતી પર હોરેલી કસ્તૂરીરેખા
જળે ગિરિજાન્દ્રની મહેરખા
જળે કંકરાયના આયુષ્યની સમાપ્તિરેખા
જળે ધરાતલ પર કરેલી નેખાભા
પૃથ્વીની જેમ તરંગમદુહ
સ્થામની જેમ મુક્તાફલવતી

તેના શૈવાળના વાળ દષ્ટિગોચર થાય છે;

‘લીલુતું’ ઉત્તરીય ફરે છે.
ગેશમિશ્રિત જળનું’ ને ખરેલા કુસુમથી કણ્ઠરિત
એલું’ રક્તાગ્રિ પહેલું’ છે
કિન્નરીરૂપ સ્તનામ્મ દર્શાય છે;
વખોડાઈ બમર કળાય છે;
સપ્તમણિનાં કિરણો વડે ઉઘોત કરે છે;
કમળનયન વડે જળે કે કૃષ્ણને નિહાળે છે.
તે કમળપત્રના નિર્મળ ધાળમાં જળકેલુના અક્ષત
ઉછાળે છે;

ખગખગ શબ્દ કરતી મંગળ ગાય છે;
અને એમ જળે કે તે કૃષ્ણના પદની પુષ્ટિ કરે છે.
યમુના કોઈ જેવાતેવા ઉપર નહીં પણ અવશ્ય
સવર્ણ ઉપર જ પ્રસન્ન થાય.
નદીનું જળ બે ભાગમાં વહેવાઈ ગયું—જળે કે
ધરાઈની ક્ષીએ કાજળ આનંદ (૬).
પ્રિયતમ ઉપર અનુરક્ત બની હોય તેમ તેણે પોતાનો
તણપ્રદેશ વ્યક્ત કર્યો : મધુમયનને જોઈને યમુના નદી પણ
મદનપીડિત બની ગઈ.”

(મહાપુરાણ, ૬-૨)

અરિષ્ટાસુરનો સંહાર

મથુરાપતિ કંસના આદેશથી દુષ્ટ અરિષ્ટાસુર વૃષભનું
વેશમાં આવ્યો. અને શુગ્રેથી ખડકો ઉખેડતો, પ્રખર
ખરીની ધારથી ધરણીતલ ખોદતો, ગળામાં લટકતી
સરોવરના વેણવ્યોની જળગણો, પદાધારથી જળસ્થળને
કંપામ્ભાન કરતો, જળનારવથી ભુવનોના અંતરાક્ષને
ભરી દેતો, મહાદેવના નંદિગણને પણ ભયભર ઉત્પન્ન
કરતો, ચંદ્રકિરણોથી પણ અધિક શુભ, ઉચ્ચ કૈલાસ
શિખરની શોભા ધરતો, એ વૃષભરાજ આવીને જોરથી
દીક મારે ન મારે ત્યાં તો કૃષ્ણ પોતાના ભુજાઈ વડે
પકડીને તેની ડોક કમ્મક દઈને મરડી નાખી—ગોવિંદનો
પ્રતિમસ્થ નણુ ભુવનમાં પણ કોણ હોય ! ધવલને પરા-
ગિત કરનાર હરિના ગોકુળમાં ધોળ ગવાતાં હતાં.
ધવલોના ધવલ એવા કુલધવલની સ્તુતિ બસા કોણ ન
કરે ?

(મહાપુરાણ, ૮૬-૧૧-૮ થી ૧૬)

વર્ષાવર્ણન-ગોવર્ધનઉદ્ધરણ

‘કેટલાક સમય પછી અપાદના આરબે આવી
પહોંચેલી વર્ષા શોભવા લાગી. લોકો લીલુ પીળું ઇદ્રધનુષ્ય
જોઈ રહ્યા—જળે કે નભસદમીના પર્ણાધર પર રહેલું’
ઉત્તરીય ! પધિકોના હલ્લચિહ્નરૂક ઇદ્રધનુષ્યને તેઓ વારં-
વાર જેવા લાગ્યા—જળે કે ધનહરતીના પ્રવેશ પ્રસંગે
મગનગૃહ ઉપર લટકાવેલું મંગળ તોરણ ન હોય ! જળ
ખળખળાટ ગળે છે; સરિતા સરકતી સરકતી કંદારને
ભરી દે છે ! તક્તઘટ કરતી વીજળી પડે છે ને પર્વતમાં
થિરોડો પડે છે; મોર નાચે છે, પવન વહે છે, ને તૃણો
ડોલે છે; જળ, સ્થળ અને ગોકુળ ભવનરત થઈને
અત્યંત ખૂમાખૂમ કરે છે, ઘરઘરે છે, વિનાશની અણી
પર છે.

આવી સ્થિતિમાં જોમની સ્તુતિ દેવતાઓ કરે છે,
જેમને ત્રણનયના જમલદમીને પાનવાની તૃણ છે તેવા
વીર કૃષ્ણે રિચરતા અને ધીરતથી પોતાના ભુજયુગલ
વડે વિસ્તૃત પર્વતને જીંચક્યો અને લોકોને મૃતિ બંધાવી.
પર્વત જીંચકારી ધરતીમાં અંધકારભયું પોલાણ પ્રકટ
થયું. તેમાંનાં સર્પસમૂહો કૂંદાસ મારતા હતા, એર
ઓક્તા હતા, ધૂમતા હતા, સળવળતા હતા. આથી

* સ્થાનાભાવે દરેનાં જળ અવતરણ આપી રાકામાં
નથી.

હરિણિયાં ભયભીત થઈને નાહાં. કાચર વનચરો રાગરાગ કરીને પડતા લાગ્યા. હિંસ્ર ચાંડોદો પ્રચંડ બાણો ફેંકતા અને ફગાવવા લાગ્યા. વૃદ્ધ તાપસો ભયથી વિવરા બની ગયા. ગાયોતું સંવર્ધન કરનાર ગોવર્ધને રાજવદ્ધમીના બાર હોય તે રીતે ઘિરિ ગોવર્ધનને જીવડ્યો.

(મહાપુરાણ, ૮૧-૧૬-૧૦ થી ૧૨; ૧૬-૧ થી ૩૨)

૭. હરિભક્ત અને ધવલ

પુષ્પદંત પછી અપભ્રંશ કૃષ્ણકાવ્યની પરંપરામાં બીજા બે કવિ ઉલ્લેખનીય છે. તેઓ છે હરિભક્ત અને ધવલ તેમની કૃતિઓ હજી અપ્રકાશિત છે. છતાં પણ એકાદ હસ્તપ્રતને આધારે અહીં તેમનો થોડોક પરિચય આપું છું.

૧૧૬૦માં રચાયેલું 'હરિભક્ત' 'નેમિનાહચરિત્ર' મુખ્યત્વે રૂઝા નામના છંદમાં ગૂંથેલુ લગભગ ત્રણ હજાર છંદોના વિસ્તારનું મહાકાવ્ય છે. તેના ૨૨૮૭ માં છંદથી વ્યાવર્તીને સોએક છંદ સુધીના ગાથામાં કૃષ્ણજન્મથી કંસવધ સુધીની કથા ટૂંકમાં આપેલી છે. કેટલેક સ્થળે વર્ણનમાં ઉત્કટતા પ્રતીત થાય છે. હરિભક્તે ખલસુદના પ્રસંગને બહુલાબી છે અને ત્યાં આપણને તેની કવિત્વ-શક્તિનો કોઈક પરિચય મળે છે. કૃષ્ણની હયા માટે મોકસાતા વૃષભ, ખર, દુરગ અને મેધનાં ચિત્ર દૃઢ રેખા વડે દોરાયું છે.

કવિ ધવલનું 'હરિવંશપુરાણ' અગિયારમી સદાબ્દી પછીની રચના છે. સમયનિર્ણય હજી પૂરતી ચોક્કસાઈથી નથી થયો, પણ 'હરિપુરાણ'ની ભાષામાં આધુનિકતાનાં ચિહ્ન સ્પષ્ટ પણે નોંધપાત્ર છે. તેના કેટલાયે શબ્દો અને પ્રયોગોમાં પુરાણી હિન્દીનો સંકેત મળે છે. કાવ્ય-ત્વની દૃષ્ટિએ ધવલ અપભ્રંશ કવિઓની બીજીતરીકા શ્રેણીમાં આવે. દ્વિતોપદેશ અને ધર્મગોષ્ઠ 'હરિવંશ'ની શૈલીમાં પ્રવૃત્તા દેખાય છે. છતાં પણ ૧૨૨ સંધિ જેટલો વિસ્તાર છે તેથી અને વિષય અને શૈલીની દૃષ્ટિ પૂર્વ-પરંપરાનો લાભ મળેલો છે તેથી ધવલના 'હરિવંશપુરાણ'ના કેટલાક અંશોમાં કાવ્યત્વનો સ્પર્શ અવસ્ય છે. તો કેટલાક ભાગની વિશિષ્ટતા ભાષા અને વર્ણન પર પડેલા સમકાલીન પ્રભાવને આભારી છે.

ધવલના 'હરિવંશ' ના પૃ. ૩૩, ૫૪ અને ૫૫ એ ત્રણ સંધિમાં કૃષ્ણ જન્મથી કંસવધ સુધીની કથા છે.

કથાનિર્ણયભૂમાં અને વર્ણનોમાં ધંધુ 'ખરુ' રૂઢિતું અનુસરણ છે. કવચિત જ કવિએ પોતાને માર્ગે વિચરવાનું સામ્યું છે.

નવબત કૃષ્ણને નંદયશોદાના હાથમાં સોંપવાનો પ્રસંગ આ રીતે અસ્થિત થયો છે. *

નંદનું કહેલું સાંભળીને વસુદેવ ગદગદ કંઠે બોલ્યા :
તું મારો ઉત્તમ પ્રજામિત્ર, સ્વજન, સેવક અને આંધવ છે.
વાત એમ છે કે જો જુજનું, તેજસ્વી પુત્રો મારે ત્યાં જન્મ્યા, તે બધાનો કંસે મારી પાસેથી કપટથી વચન લઈને નાશ કર્યો. તેથી આ વખતે પ્રજા વિરોધ દુઃખે કાચર થઈને હું તારે આશ્રયે આવ્યો છું. વસુદેવે વારંવાર નંદનો હાથ પકડીને કહ્યું : આ મારો પુત્ર તને અર્પણ કરું છું. તારા પેટના પુત્રની જેમ તેની દેખભાળ કરજે. કંસના ભયથી તેની રક્ષા કરજે. કંસે અમારા બધા પુત્ર મારી નાખીને અમને વારંવાર રડાવ્યાં છે. કેવલિયોગ હશે તો આ પુત્ર બચશે. એકનો એક છે નાણીને તમે, તેની બધી સંભાળ લેજો. (સંધિ ૫૩, કંચક ૬)

૫૩/૧૭માં નૈમિત્તિક બાલકૃષ્ણનાં અસાધારણ ગુણ લક્ષણ વર્ણવે છે. લોહી વધાવતા આવે છે. તે જન્મે-ત્સવમાં નૃત્ય કરી જોવાળેલું વર્ણન તેમની વિશિષ્ટ વૈશ્વજીવાના ઉદ્દેશ્યથી કયું છે :

કોઈકને ખબા ઉપર 'નેત્રી' (= નેત્ર કાપડની સાડી) હતી, તો કોઈકની લોગડી લાખના રંગની હતી. કોઈકના શીસ પર ધારદાર 'ચિંજ' (= નીજ ?) હતી, તો કોઈની ચૂની કૃલકાંચળી હતી કોઈકને જીયો મોડ મુદર લાગતો હતો, તો કોઈનું એલણું અને 'વેડ' મજકરંગી હતું. બધાના મરતક પર લાલ વજ્રખંડથી બાધેલો હતો અને તેમણે પીતળનાં કણ, કડી અને લીટી પહેર્યાં હતાં.

નંદયશોદા અને ગોષ્ઠીએતા લાડીલા બાલકૃષ્ણ ભાગવતકારથી મંદીને અનેકાનેક કવિઓનો અક્ષરસ કાવ્યવિષય બન્યા છે. એવું ચરમ શિખર આપણને સરસમર્મા મળે છે. તો ધવલના કૃષ્ણકીડાના વર્ણનમાં બે કંચાં આપણે પદમા સંધિમાંથી નોંધે :

* ધવલના 'હરિવંશ' નો પરિચય અહીં જ્યપુરના દ્વિતંબર અતિશય સ્નેહ થી મહાવીરજી સોધસંધાનના સંકેદની હસ્તપ્રતને આધારે આપ્યો છે. પ્રતિનો ઉપયોગ કરવાની અનુમતિ આપતા માટે હું શોધસંધાનનો તથા છું. પ્રતિમાં અનેક સ્થળે પાઠ અશુદ્ધ છે.

“અનેક લક્ષણ, શુભ અને પુણ્યપુન્નવાળો તે બાળક જદી પામતો મો એ તેમ તેમ અલીપ સુંદર થતો મો. ગોપીઓ તેના અંગને અખીદૃષ્ટિથી સ્પર્શવા લાગી. જે જે તરણીની કૃષ્ણ ઉપર દૃષ્ટિ પડતી તે તે કોઈક નિશ તેનું શુભ ભેઈ લેતી અને બોળામાં લઈને તેનું મોં રતને લગાડતી. કાનમાં કુંડળ, હાથમાં કડાં, ગળામાં કાંઠી, પગમાં કમકતા ધૂપરા, કટિ ઉપર મેખલા — આ અર્ધા વડે શોભતો બાળક સૌના મનને મોહિત કરતો હતો. તેને બેસતાં શીખતો ભોઈને નંદવશોદાનો સતોષ માતો ન હતો. બોળામાંથી અને હાથમાંથી તેને રતન-સુવર્ણના નિધિની જેમ દૃશ્ય પશ્ય તેઓ અજાણ કરતાં ન હતાં.

ધૂંદણિયા તાણીને ધૂમતો તે ધરઆંગણાને અજવાળવા લાગ્યો. તે વગમીને ધડીક ઊભો થાય અને પછી પગકુંઠ બરવા જતા લથડે અને દડી પડે. ‘પાછો વળ, પાછો વળ’ કરતી જશોદા રનેહવશ હસતી હસતી દોડે અને ઊંચડી લઈને તેનું મસ્તક ચૂને. બાળક સહેજ મોટો થતાં સ્થિર પગલાં ભરવા લાગ્યો. તે જશોદાના બોળામાં ચડતો. બે હાથે જકડીને રૈયા પકડતો. અંદરથી માખણ ઊંચડી લઈને ખાઈ જતો. જશોદા બૂમ પાડે, તોયે વાચો ન રહેતો, અને કદીક મઢી ભરેલી ગોળા દોળતો — એમ તે જાતજાતના બેસ કરતો. ગાલ ફેલાવીને બોલતો તે પ્રિય લાગતો. જે કોઈ તેને જોતું તે કોતુહલી બોધાવ્યા વિના ન રહી શકતું. ધડીકમાં રહતો, ધડીકમાં હસતો. ધડીક પડતો, ધડીક દોડતો, ધડીક શરીર પર ધૂળનો લેપ કરતો.

આખા નેસતું ચંડા અને રમકડું એવો અત્યંત સોહામણો નંદનંદા જેમ જેમ વધવા લાગ્યો તેમ રનીલીઓનું સુખ અને વૈરીઓનું અસુખ પણ વધવા લાગ્યું.”

ઉપસંહાર

લગભગ આઠમી શતાબ્દીથી લઈને વ્યારમી શતાબ્દી સુધીના અપભ્રંશ સાહિત્યના કૃષ્ણકાવ્યની આ ઝાંખીથી પ્રતીત થશે કે એ સાહિત્યમાં કૃષ્ણચરિતના (અને વિશેષે તો કૃષ્ણના બાલચરિતના) નિરૂપણની એક અલિપ્ત પરંપરા સ્થપાઈ હતી. તે પરંપરામાં બાવાલેખનની અને વર્ણનશૈલીની દૃષ્ટિએ ઘણી નોંધપાત્ર શુદ્ધવચ્ચા સિદ્ધ થઈ હતી. કૃષ્ણકાવ્યની કવિઓની દીર્ઘ અને વિવિધભાષી પરંપરામાં સ્વયંભૂ અને પુષ્પદંત નિઃમંદેહ હાંથા રચનાના અધિકારી છે અને આ વિષયમાં પછીથી સરદાસ વગેરે જે સિદ્ધિને શિખરે પહેલિયા છે તેની અનુસિત પૂર્વબુમિમાં તૈયાર કરવાનો ધણો મક્ક અપભ્રંશ કવિઓને ફાળે જાય છે.

આંશા જી કે ભારતીય સાહિત્યની કૃષ્ણચરિતની હીપ્તિમાન પરંપરામાં એક તરફ સંસ્કૃતપ્રાકૃત સાહિત્યની કૃષ્ણચરિતા, તો બીજી તરફ ભાષાસાહિત્યોની કૃષ્ણચરિતા — એ બેની વચ્ચે કહીરૂપે રહેલી અપભ્રંશ સાહિત્યની કૃષ્ણચરિતા અસુક અંશે આગતું વ્યક્તિત્વ અને આકર્ષણ ધરાવે છે એ વાતની પ્રતીતિ આ સંક્ષિપ્ત અને ત્વરિત વિહંભાવલેખન કરાવી આપશે.

*

આવતા અંકમાં આ લેખની ચર્ચા છપાશે. એ માટે ડૉ. બોમીલાલ સાહેબરા, શ્રી મહુસદન મોદી, પંડિત બેચરાસજી અને ડૉ. ઝવહરચંદ્રને આભારણ આપેલાં છે.

સવાર

ખીલ્યા ખીલ્યા પારિજાતની તળે,
હવે સવાર આ ભીનું ભીનું ગળે.

ધુમ્મસ શાં આછાં દૃઢથી હું બેઠું;
અને થતું ધુમ્મસમાં મુજને ખોળું.

હવે હોઠ આ ધુમ્મસ, ગાલ આ ધુમ્મસ,
ધુમ્મસ ધુમ્મસ નાક કાન આ ધુમ્મસ.
ધુમ્મસ વચ્ચે પારિજાતની સુવાસ ધુમ્મસ,
નહાની તો શું વાત ઠરું ન્યાં હવાય ધુમ્મસ.

પારિજાતની લઈ કેસરી હાંડી,
કિરણોએ ઘરઘરની ફીડા માંડી.

ખીલ્યા ખીલ્યા પારિજાતની તળે,
હવે સવાર આ ભીનું ભીનું ગળે.

મણિલાલ દેસાઈ

(જન્મ ૧૯-૭-૧૮૯૬, મૃત્યુ ૩-૫-૧૯૬૬)

‘કવિલોક’ તરફથી પ્રગટ થનાર કાવ્યસંગ્રહ ‘રાનેરી’માંથી

કિરણોત્સર્ગી તત્ત્વો અને કાળગણના

દેવજી ચાવડા

આપણી પૃથ્વીની ઉંમર કેટલી?

એ અબજ વર્ષ.

આ વાત સાચી હોવા વિષે આપણે કદાચ શંકા નહિ હોતીએ. પણ આપણા મનમાં સવાલ થયા વિના રહેશે નહિ કે આ ઉંમર કઈ રીતે ગણી? કઈ પદ્ધતિ વડે આ ઉંમર નક્કી કરવામાં આવી? આપણા આ પ્રશ્નનો ઉત્તર કુદરત પોને જ આપશે. કાકા કાલેલકરે 'પગલાંની સિપિ'માં લખ્યું છે કે "કુદરત આખી પોતાના હસ્તાક્ષરો ન્યાં ત્યાં નોંધી રાખે છે." એટલે આપણને તો પૃથ્વીની ઉંમર વિશે કુદરતની કિતાબમાંથી જ માહિતી મળી રહેશે. પણ આ માટે આપણે કુદરતી સિપિ મળુરી નજરી છે. નહિતર કુદરતની કિતાબ હાથમાં આરવા છતાં વાંચવું કેમ?

તો, આ પૃથ્વીની ઉંમર વિષે કુદરતે કયાં અને કેવી રીતે લખી રાખ્યું હશે? આ હકીકત કુદરતે એ ત્રણ રીતે લખી રાખી છે. એક તો સમુદ્રોમાં અને બીજી ખડકોમાં.

પૃથ્વી પર સમુદ્રો રચાયા ત્યારે કઈ તે ખારા ન હતા. પણ સરોવરની માફક મીઠા હતા. પણ વરસોવરસ તેમાં હવાતાતી નદીઓ પોતાની સાથે મીઠું ધસી લાવતી. આ બધું સમુદ્રમાં એકત્રિત થતું. સમુદ્રમાંથી પાણીનું બાષ્પીભવન થતું. અને પેયું મીઠું તો તેમ ને તેમ જ રહેતું. પાણી વળી વરસીને નદીઓ ખારકત આપ્યા જ કરતું. આમ, સમુદ્રમાંનાં પાણીને જમીયા લગભગ અચળ રહેતો પણ મીઠાનું પ્રમાણ વધે જતું. તો આને પૃથ્વી પરના પાણીમાં કેટલી ખારાશ છે અને તેટલી ખારાશ થતાં કેટલો સમય લાગે, તે પરથી પૃથ્વીની ઉંમરનો અંદાજ નીકળી શકે. બીજી રીત પણ જળકૃન ખડકોના વિવિધ સ્તરોનો અભ્યાસ કરવાની છે. અને તે સ્તરો થતાં કેટલો સમય લાગે તે પરથી અંદાજ કઢાય. પણ આ બંને પદ્ધતિઓથી તો સાધારણ અંદાજ જ મળે. કેમકે તેમાં પ્રમાણમાં વધુ ભૂલ હોવાનો સંભવ છે. આપણે માની લેવું પડે કે દર વર્ષે સરખા પ્રમાણમાં જ મીઠું સમુદ્રમાં

આપ્યા કરે છે. અને સમુદ્રો ન્યાં હતા ત્યાં જમીન બની નથી વગેરે.

પણ ગત સૈકાના અત્યંતગમમાં અને ચાલુ સૈકાની શરૂઆતમાં કેટલાંક નવાં તત્ત્વોની શોધ થતાં ધણી ચોક્કસ કહી શકાય તેવી પદ્ધતિ શોધી કાઢવામાં આવી. આ પદ્ધતિ કિરણોત્સર્ગી તત્ત્વોના અભ્યાસ પરથી હાથ લાગી. એ કે કિરણોત્સર્ગી તત્ત્વો, આમ તો, પરમાણુ-નાભિકીય ભૌતિક શાસ્ત્રનો વિષય હતો. છતાં અત્યારે તો પુરાતત્ત્વ-વિદ્યા, ઇકિસાસાત્ત, ઉદ્યોગો વગેરે ધણી ક્ષેત્રોમાં ધૂરી ગયાં છે. પુરાતત્ત્વવિદ્યામાં તે કેટલાંક પદાર્થોની વય નક્કી કરવામાં અત્યંતનો ફાલો આપે છે. એટલું જ નહિ પણ પ્રાચીન ચીજોની વય શોધી કાઢવામાં ભરોસાપાત્ર અને ચોક્કસાઈથી પદ્ધતિ તરીકે અત્યારે તેની યોગ્યતા છે.

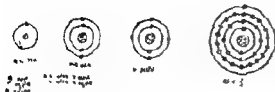
આ કિરણોત્સર્ગી તત્ત્વો શું છે તે વિષે આપણે થોડી માહિતી મેળવી લઈએ.

કિરણોત્સર્ગી તત્ત્વોના શુભુધર્મો:

પરમાણુની રચના તો હવે દીક દીક પ્રચલિત થઈ ગઈ છે. છતાં આપણે જરૂર દર્શિપાત કરી લઈએ. સામાન્ય રીતે પરમાણુની રચના સ્વયંભંડળ જેવી મનાય છે. * સ્વયંભંડળમાં કેન્દ્રસ્થાને સ્વયં હોય છે તેમ પરમાણુમાં કેન્દ્રસ્થાને પ્રોટોન અને ન્યુટ્રોન નામના કણોનો સમૂહ હોય છે. પરમાણુના આ કેન્દ્રને આપણે નાભિ કહીશું. આ નાભિ પ્રોટોનની માફક ધ્રુવેકેટ્રોન નામનાં કણો સનત પ્રદક્ષિણા આસપાસ કક્ષાં જ કરે છે. ધ્રુવેકેટ્રોન પરમાણુ ઊજ્જ્વલ અને પ્રોટોન પર ધનવીજ્જ્વલ હોય છે. ત્યારે ન્યુટ્રોન પર કોઈ પણ પ્રકારનો વીજ્જ્વલ હોતો નથી. પ્રોટોન અને ધ્રુવેકેટ્રોન વચ્ચે વિવ્રત આકર્ષણ હોય છે. આથી ધ્રુવેકેટ્રોન નાભિ તરફ સનત આકર્ષાય છે. વળી ધ્રુવેકેટ્રોન તીવ્ર વેગથી પ્રદક્ષિણા કરતો હોવાથી કેન્દ્રમાંથી બળ તેને નાભિથી દૂર ફેંકે છે. આ પરસ્પર વિરોધી બળોની અસર તળે ધ્રુવેકેટ્રોન નિશ્ચિત કક્ષામાં પ્રદક્ષિણા કરે છે.

કોઈ પણ તત્ત્વમાં ઈલેકેટ્રોન અને પ્રોટોનની સંખ્યા સરખી જ હોય છે. એટલે તે તત્ત્વ ચૈતુલિક રીતે તટસ્થ રહે

છે. નાભિમાં પ્રોટોનની સંખ્યા બદલાઈ જાય તો નવું તત્ત્વ બની જાય છે. કોઈ પણ એ તત્ત્વોમાં ઇલેક્ટ્રોન પ્રોટોનની સંખ્યા સરખી હોતી નથી. અહીં આકૃતિ-૧ માં કેટલાંક તત્ત્વોના પરમાણુઓ દર્શાવ્યા છે.

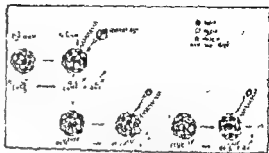

આકૃતિ-૧

પ્રોટોન અને ન્યુટ્રોનનું દ્રવ્યમાન લગભગ સરખું જ હોય છે. ઇલેક્ટ્રોનનું દ્રવ્યમાન પ્રોટોનના દ્રવ્યમાનના ૧૮૩૬મા ભાગ જેટલું હોય છે એટલે પરમાણુનું મોટાભાગનું દ્રવ્યમાન નાભિમાં કેન્દ્રિત થયેલું હોય છે. ન્યુટ્રોન, પ્રોટોન અને ઇલેક્ટ્રોનની વિવિધ ગેઠવણીથી રચાયેલાં ૧૦૪ તત્ત્વો અત્યારે જાણીતાં છે. સામાન્ય સંયોજોમાં મોટાભાગનાં તત્ત્વો સ્થિર હોય છે. અને તેમના આંતરિક બંધારણ પર બાહ્ય બળોની અસરો થતી નથી. પણ નાભિમાં કણોની સંખ્યા વધી જાય તો નાભિને નિશ્ચિત કદમાં રાખનારાં બળો તમામ કણો પર ખસેડો કાઢી રાખી શકતાં નથી પરિણામે આવાં તત્ત્વોની નાભિઓમાંથી કેટલાંક કણો તથા વીજન્યુબંધીય તરંગો બહાર ફેંકાયા કરે છે. આવાં તત્ત્વો કિરણોત્સર્ગી તત્ત્વોના નામે જાણખાય છે. યુરેનિયમ, રેડિયમ, થોરિયમ, રુબિડિયમ વગેરે આવાં કિરણોત્સર્ગી તત્ત્વો છે.

કિરણોત્સર્ગી તત્ત્વોની નાભિઓ સતત વૃદ્ધિ કરે છે. સામાન્ય રીતે તેમાંથી એ પ્રોટોન અને એ ન્યુટ્રોનનો એક સમૂહ (હીલિયમની નાભિ અથવા આલ્ફા કણો), ઇલેક્ટ્રોન (બીટા કણો) અને વીજન્યુબંધીય તરંગો (ગામા કિરણો) નીકળ્યાં કરે છે. નાભિ વૃદ્ધિની આ ક્રિયાને વિસ્ફોટન કહેવાય છે. વિસ્ફોટન થવાથી નાભિમાં પ્રોટોનની સંખ્યામાં ફેરફાર થાય છે. પરિણામે એ તત્ત્વ મૂળ હવે તે ન રહેતાં નવું તત્ત્વ બની જાય છે. નવું તત્ત્વ પણ મોટે ભાગે કિરણોત્સર્ગી હોય છે. અને તે આગા કણો, બીટા કણો કે ગામા કિરણોમાંથી એકાદ એ નું ઉત્સર્જન કરી વળી નવા તત્ત્વમાં રૂપાંતર પામે છે. આમ, ક્રમશઃ થતાં થતાં અંતે, રેડિયમ, થોરિયમ કે

યુરેનિયમનું સીસામાં રૂપાંતર થઈ જાય છે. આ મીનું કિરણોત્સર્ગી હોવું નથી. અહીં આકૃતિ-૨માં આ ક્રિયા દર્શાવી છે.

આકૃતિ-૨

આકૃતિ-૨ માં દર્શાવ્યા પ્રમાણે યુરેનિયમની નાભિ આલ્ફા કણો કે બીટા કણોનું વિસર્જન કરી ક્રમશઃ ૧૪ તત્ત્વક્રમો પછી અંતે સીસામાં ફેરવાઈ જાય છે.

નાભિવિસ્ફોટનની આ ક્રિયા એક વિશિષ્ટ પ્રકારની છે + તેની ખૂબી એ છે કે વિસ્ફોટનના દર પર પૃથ્વી પરના કોઈ જ ભૌતિક પરિબળો કોઈ પણ અસર કરી શકતાં નથી. * આવાં કિરણોત્સર્ગી તત્ત્વોને ખૂબ તપાવવામાં આવે કે અત્યંત કંડા પાકવામાં આવે, શક્તિશાળી વિદ્યુત ક્ષેત્ર કે સુબંધીય ક્ષેત્રમાં રાખવામાં આવે, તેમનાં પર પુષ્કળ દબાણ લાગુ પાડવામાં આવે કે પછી ગમે

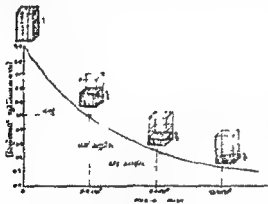
* પરમાણુની રચના અહીં વર્ણવ્યા કરતાં જટિલ હોય છે. પણ આપણા હેતુ માટે આની સાદી રચના ચાલવવામાં કરી અભ્યસ્ય નથી.

+ નાભિ રૂપાંતરની આ ક્રિયા લાંબી સમય વર્ણવવાને બદલે દંડમાં વર્ણવવા માટે સહેલો વપરાય છે. તે માટે તત્ત્વનું દંડે નામ લખી ગણતરી નીચકા ખૂણે તેમાંના પ્રોટોન (કે ઇલેક્ટ્રોન) ની સંખ્યા અને જમણા ઉપકા ખૂણે નાભિમાંનાં પ્રોટોન અને ન્યુટ્રોનની કુલ સંખ્યા લખાય છે. આકૃતિ ૧ ના તત્ત્વો સહેલોમાં આમ લખાય. ૧૬^૮; ૪૭એ^૯; ૬૬એ^{૧૨}; ૮૨તા^{૧૩}. ૨૬૪^{૮૪} = હીલિયમ ૯૦ થોર૩૩ = થોરિયમ; ઇ = ઇલેક્ટ્રોન; પ્રોટ = પ્રોટોએક્ટ્રોનિયમ

* જર્મન ભૌતિકવિદ કાર્લ ફ્રાન્ક વાઈસેક્સની ગણતરીઓ દર્શાવે છે કે નાભિ વિસ્ફોટનના દરમાં ફેરફાર કરવા તેમને વાતાવરણના દબાણથી અજાણ ગણી દબાણ તથા અજાણે અંશ મરમ કરવા પડે.

તેવા જલદ તેજ્ય સાથે રાસાયણિક પ્રતિક્રિયા કરાવવામાં આવે તો પશુ આ તત્વોના વિઝેંદન દરમાં જરાય ફેરફાર થતો નથી. તેઓ કેવળ કાળને જ અધીન છે. કાળના નિશ્ચિત ગાળામાં નિશ્ચિત સંખ્યામાં નાશિઓ તૂટે છે.

વિઝેંદનની ક્રિયા કેવળ કાળને જ આધીન હોવા છતાં કાર્બપશુ તત્વ અમુક કાળ વીતતાં સંપૂર્ણપણે ખસાસ થઈ જતું નથી. ખૂબી તો એ છે કે બધા જ કિસ્મોત્સર્ગી તત્વો સૈદ્ધાંતિક રીતે લગભગ અનંત કાળ સુધી જીવે છે. કાળના અમુક ગાળામાં તત્વનો શરૂઆતમાં હોય તેના અર્ધો જથ્થો રૂપાંતરિત થઈ જાય છે. અને તેટલા જ બીજા ગાળામાં વળી બચેલામાંથી અર્ધાંતું રૂપાંતર થઈ જાય છે. તો ત્રીજા ગાળામાં બાકી રહેલામાંથી અર્ધું ખસાસ થઈ જાય છે. આમ ચાલ્યા જ કરે છે. આ ગાળાને જે તે તત્વનો અર્ધજીવન કાળ કહેવામાં આવે છે, એક અર્ધજીવનકાળ વીતતાં તત્વના પ્રારંભિક જથ્થાનો અર્ધો જથ્થો ખસાસ થઈ જાય છે. યુરેનિયમનો અર્ધજીવનકાળ ૪,૫૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ વર્ષ છે. એટલે આજે આપણી પાસે ૧ ગ્રામ યુરેનિયમ હોય તો ૪.૫ × ૧૦^૯ વર્ષ પછી તે અર્ધો ગ્રામ જ રહેશે અને તે પછીના ૪.૫ × ૧૦^૯ વર્ષો બાદ માત્ર ૫૦ ગ્રામ રહેશે. આમ ક્રમશઃ ચાલ્યા જ કરે છે. આટલે ૩ ગોવાથી આ વિષયો વધુ સ્પષ્ટ થશે.

આકૃતિ-૩

આ દૃષ્ટિકોણને એક સાદા સૂત્ર વડે પણ દર્શાવી શકાય જે કિસ્મોત્સર્ગી તત્વના પ્રારંભિક જથ્થાને આપણે સ. દહીએ અને ક અર્ધજીવનકાળ પછી વધતા જથ્થાને સ વડે દર્શાવીએ તો તેમનો સંબંધ આ રીતે આપાય.

$$અ = અ. \left(\frac{1}{2}\right)^{\frac{t}{T}} \dots\dots(1)$$

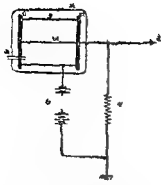
દૃષ્ટાંત તરીકે કિસ્મોત્સર્ગી નત્રવાયુ-૧૩ નો અર્ધજીવનકાળ ૧૦ મિનિટ છે. આપણી પાસે આવો ૧૬ મિલિગ્રામ નત્રવાયુ હોય તો ૧ કલાક પછી તે કેટલો રહે? એક કલાક એટલે ૬૦ મિનિટ અને ૬૦ મિનિટ એટલે નત્રવાયુ ૧૩ના ૬ અર્ધજીવન કાળ થયા. માટે ઉપયુક્ત સમીકરણ-૧ માં સ. = ૧૬ મિલિગ્રામ અને ક = ૬ મૂકતાં

$$સ = ૧૬ \times \left(\frac{1}{2}\right)^6 = ૧૬ \times \frac{1}{2} \times \frac{1}{2} \times \frac{1}{2} \times \frac{1}{2} \times \frac{1}{2} \times \frac{1}{2} = \frac{1}{2} = ૦.૨૫ \text{ મિલિગ્રામ. એટલે કલાક પછી } ૦.૨૫ \text{ મિલિગ્રામ નત્રવાયુ-૧૩ બચેા હશે.}$$

ગાઈગર-મ્યુલર ગણક :

કાળગણના માટે જે તે ખડકોમાં રહેલા યુરેનિયમનો જથ્થો માપવો પડે છે. અને લાંબા સમયના અંતે યુરેનિયમ બહુ જ સૂક્ષ્મ માત્રામાં વધતું હોય. પરંપરાગત પદ્ધતિઓ વડે તો આ માપ બહુ મોઝસાકાઈયું અને સરળ ન પડે. પશુ નાશિકીય ભૌતિકશાસ્ત્રના વિકાસ સાથે કેટલાંક અવનવાં સાધનો પણ વિકસ્યાં છે. તે ખૂબ જ સંવેદિત હોય છે. આવું જ એક સાધન ગાઈગર-મ્યુલર ગણક છે.

આ સાધન એટલું બહુ સંવેદિત હોય છે કે એકેક આલ્ફા કણને જણી શકે છે; અને આ આલ્ફા કણોની ગણતરી પરથી યુરેનિયમનો જથ્થો નક્કી કરવામાં આવે છે. ગાઈગર-મ્યુલર ગણકની રચના ઘણી સરળ હોય છે. આકૃતિ-૪ માં બતાવ્યા પ્રમાણે ક એક પિત્તળ કે નિકલના પાતળા પતરાની ૧ થી ૫ સેન્ટીમીટર વ્યાસની અને ૧૦ થી ૫૦ સે. મી. લાંબી નળી હોય છે. નળીના બંને છેડા એલોનાઇટ જેવા અવાહક પદાર્થ ઘ ઘ વડે હવાચુરત રીતે બંધ કરવામાં આવે છે. અને આ નળાકાર વચ્ચે ખ ૦.૧ થી ૦.૫ મિલિમીટર જાડાઈનો ટંગસ્ટન ધાતુનો તાર જેવીને બાંધવામાં આવેલો હોય છે. ટંગસ્ટનના તાર અને નળાકારની સાથે વિદ્યુત જોડાયું કરવા વાહક તારના દુકડા લગાડી તેને બહાર લઈ બાકીનું આખું સાધન કાચના એક પાત્રમાં હવાચુરત રીતે મેસાડવામાં આવે છે. આ નળામાંથી ધ્રુવિષ્ણ વાયુ અથવા હવા જરૂરી દજાએ લારી બંધ કરી શકાય છે. બહાર કાઢેલા પેશા તારના છેડામાંથી નળાકારનો છેડો વિદ્યુતકોષસમૂહ છતાં નસ્યુ દ્રુવ સાથે અને ટંગસ્ટનના તારવાળા છેડાને પ્રતિરોધ જ સાથે જોડી ધનાત્ર સાથે જોડાય

ગાઈગરે મ્યુલર મહક

આકૃતિ-૪

છે. આ બંને વિદ્યુતાગ્રો વચ્ચે ૨૦૦૦ થી ૩૦૦૦ વોલ્ટનું વિદ્યુત ક્ષમાશુ અપાય છે. પ્રતિરોધ જ આસપાસ વોલ્ટતા તરાવત મપાય છે.

આદક્ષ કણો જેવા વીજભારિત કણો નાભિમાંથી તીવ્ર વેગથી છૂટતા હોય છે. અને હવા કે વાયુમયી પસાર થતી વખતે તે ભાગેમાં આયત્તા વાયુના અણુઓ સાથે અથ યાય છે. પરિણામે નાભિની આસપાસ ધૂમતાં ઇલેક્ટ્રોનને તેની કક્ષા બહાર ફેંકી દે છે. આથી વાયુના પરમાણુઓ ધનવીજભારિત બને છે. આવા વીજભારિત પરમાણુઓને આયન કહેવાય છે. આમ ન્યારે આદક્ષ કણ કે અન્ય તીવ્રવેગી કણો ગાઈગર-મ્યુલર ગણકની નળીમાં દાખલ થાય છે ત્યારે તેમાં ભરેલા વાયુના પરમાણુઓ કે અણુઓ સાથે અથઘર્ષ ત્યાં હળરો આયન અને ઇલેક્ટ્રોન ઉત્પન્ન કરે છે. નળી અણુવીજભારિત અને તાર ધન-વીજભારિત હોવાથી આયનો નળી કે તરફ અને ઇલેક્ટ્રોન તાર ખ તરફ આકર્ષાય છે. બંને અગ્રો વચ્ચે શક્તિશાળી વિદ્યુત ક્ષેત્ર હોવાથી આયનો અને ઇલેક્ટ્રોન પ્રવેગિત થાય છે. તેથી તેઓ પણ તેમના ભાગેમાં આયત્તા અણુ-પરમાણુ સાથે અથઘર્ષ નવાં આયનો પેદા કરે છે. આમ, માત્ર એક જ તીવ્રવેગી કણના પ્રવેશથી નળીમાં હળરોની સંખ્યામાં આયનો ઉત્પન્ન થાય છે. પરિણામે પ્રતિરોધ જ માંથી ક્ષણિક નોંધપાત્ર નિઘનપ્રવાહ વહે છે. અગ્ર ૬ ને વીજભાપક સાથે જોડવાથી તેના દરકના દલનચલન પરથી પ્રત્યેક કણ ગણી શકાય. અથવા હેક ફોન સાથે જોડવાથી દરેક કણ "સાંભળી" શકાય અને એ પ્રવર્ધક સાથે જોડી તેની સાથે નોંધપાત્ર લખાવવામાં આવે તો કણોની સંખ્યા આપોઆપ નોંધાતી જાય.

કાળગણનાં

કિરણોત્સર્ગી તત્ત્વોના વિઘટનનો દર કેવળ કાળ પર જ અવલંબેતા હોવાથી તેમનો ઉપયોગ પ્રાચીન ખડકોની ઉંમર માપવામાં થઈ શકે તેવું સૂચન ઈ. સ. ૧૯૧૩માં બ્લેન્કેટ સ્પરફેલ્ડ અને જોલીએ કર્યું હતું. થોડા જ સમયમાં તેનો જગદ્ગ્યાપી સ્વીકાર પણ થઈ ગયો.

પૃથ્વી સુષ્કમાંથી છૂટી પડી ત્યારે તે વાયુરૂપમાં હતી. ઠરતી તેમાંનાં તમામ દ્રવ્યો બાષ્પરૂપે હશે. ધીમે ધીમે તે ગઈ અને અંતે તે લાવા સ્વરૂપમાં આવી હશે. ત્યારેય તેમાં આ બધાં તત્ત્વો હશે. પણ તે એક જ સ્થાને ન રહેતાં આડઅવળાં થયા કરતાં હશે. તે સમયે યુરેનિયમ અને થોરિયમનું સીસામાં રૂપાંતર થતું હશે. પણ તે સીસું પીગળેલું હોવાથી ઉષ્ણતામાન કે પ્રસારણને લીધે યુરેનિયમ કે થોરિયમથી અમ્લ પડી જતું હોય. પણ ન્યારે લાવારૂપ ડરવા માંડ્યો હશે. અને તેમાંથી ખડકો બંધાવા લાગ્યા હશે ત્યારે તેમાં રહેલું યુરેનિયમનું સ્થાન નક્કી થઈ ગયું હોય. આવા ધન પોષકમાંથી કેઈ પણ તત્ત્વની હેરફેર થવી મુશ્કેલ હોય છે. અને ત્યાર બાદ યુરેનિયમ કે થોરિયમના વિઘટનથી ઉત્પન્ન થતું સીસું આ તત્ત્વોની આસપાસ જમા થાય, બસ, આ વધેલું યુરેનિયમ અને તેની આજુમાણતું સીસું તે પૃથ્વીની ઉંમર માટે લખાવેલા કુદરતનો હસ્તાક્ષરો છે. હકીકતે અત્યારે જ્યાંથી યુરેનિયમ, થોરિયમ, થોરિયમ વગેરે ખોદી કાઢવામાં આવે છે તેની સાથોસાથ સીસું પણ મળી જ આવે છે.

ખડકની ઉંમર માપવા માટે તેનો નમૂનો પ્રયોગ શાળામાં લાવવામાં આવે છે. અને વધેલું યુરેનિયમને જથ્થો માપવા માટે તેનું કિરણોત્સર્ગ માપવું પડે. આ હુકમને જરૂરી ક્રિયાઓમાંથી પસાર કરી ગાઈગર-મ્યુલર ગણક પાસે મૂકવામાં આવે છે. તેમાંથી છૂટતા આદક્ષ કણોના દર ગણવામાં આવે છે. આ દર પ્રતિમિનિટે, પ્રતિ ગ્રામ યુરેનિયમે થતાં વિઘટનનો લી સંખ્યામાં મળાય છે. ત્યારબાદ તેમાંના સીસાનું પ્રમાણ પણ માપવામાં આવે છે. આ બંને માપો પરથી યુરેનિયમ અને સીસાનો યુગ્મોત્તર નક્કી કરી શકાય છે. ન્યારે તે ખાક બંધાયો ત્યારે તેમાં જલમ સીસું નહિ હોય અને અત્યારે મળી આવેલું સીસું યુરેનિયમમાંથી જ બનેલું છે તેમ માની

યુરેનિયમ અને સીસાનો શુદ્ધોત્તર માપેલા મૂલ્ય જેટલો થતાં જેટલો સમય લાગે તે ગણી કાઢવું સરળ છે. કેમકે એક ગ્રામ યુરેનિયમમાંથી પ્રતિવર્ષ $\frac{1}{4,00,00,00,000}$ ગ્રામ સીસું બની જાય છે. જ્યારે ૧ ગ્રામ થેરિયમમાંથી પ્રતિવર્ષ $\frac{1}{2,00,00,00,00,000}$ ગ્રામ સીસું થાય છે.

આમ આ ગણતરીઓ પરથી જેટલો સમય મળી આવે તે તે ખાકની ઉંમર ગણાય છે.

આપ્યારે પૃથ્વી પર સૌથી પ્રાચીન ખાકો ફિન્ચેન્ડમાં આવેલા કારેલિયા વિસ્તારના ગણાય છે. અને આ રીતે માપવામાં આવેલી તેમની ઉંમર ૧,૮૫,૦૦,૦૦,૦૦૦ વર્ષ છે ! હદિશ્ચુ ઝાકોટામાં બેલેક દિલ્સ નામે ઝોળખાતી ટેકરીઓમાંના ખાકો ૧,૪૬,૦૦,૦૦,૦૦૦ વર્ષ પહેલાં બંધાયા છે !

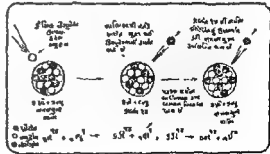
આ પ્રકારની કાળગણના અન્ય પદ્ધતિઓ કરતાં ધણી ચોક્કસાઈ આપે છે. તેમ છતાં, આમાં કેટલીક દ્ધતિઓ થવાનો સંભવ છે. કેમકે એક તો ખાકમાંથી મળતું તમામ સીસું યુરેનિયમમાંથી જ બન્યું હોવાનું માની લેવાયું છે. આવી દ્ધતિ નિવારવા ખાકના જુદા જુદા નમૂનાઓનું પરીક્ષણ કરી તેના પરથી સરેરાશ મૂલ્ય તારવવામાં આવે છે. વળી, યુરેનિયમમાંથી સીસું થતાં ૧૪ તપ્પણોમાં વીતી જાય છે. આમાં વચગાળાનાં બધાં તત્ત્વો કિરણોત્સર્ગી હોય છે. પણ આમાંનું એક તત્ત્વ રેડોન વાયુરૂપ હોવાથી, જ્યારે યુરેનિયમની નાલિ-ઓનું ક્રમશઃ રેડોનમાં રૂપાંતર થતું જાય ત્યારે તેના જેટલાક અણુઓ ઊડી જઈને હવામાં જાળી જાય છે. આથી, માપનમાં આટલી દ્ધતિ આવે છે. તેમ છતાં આ દ્ધતિ અન્ય પદ્ધતિઓ કરતાં તો ધણી ઓછી હોય છે. આ બૂલ નિવારવા માટે કોઈ ખાકમાં કિરણોત્સર્ગી ડુબીડિયમ-૮૭ નામનું તત્ત્વ મળી આવે તો તેને પ્રથમ પસંદગી આપવામાં આવે છે. કેમકે ડુબીડિયમની નાલિ એક બેલેકટ્રોનનું ઉત્સર્જન કરી રેડોસિયમમાં ફેરવાઈ જાય છે આ રેડોસિયમ કિરણોત્સર્ગી હોતું નથી. ડુબી-સિયમનો અર્ધજીવનકાળ ૪-૭૦૦-૧૦^{૧૦} વર્ષનો હોય છે અને એક જ તપ્પકે રિશ્મર તત્ત્વ બની જાય છે.

કાળગણનામાં કિરણોત્સર્ગી કાર્બન-૧૦, કિરણોત્સર્ગી તત્ત્વો વડે, સમયની ગણતરી કરવાની

આટલી વાત જાણ્યા પછી આપણને સંદેહને નિવાર થાય કે લોધવના ટીબા, મોહન-જો-દરો કે હાપા વગેરેની જે પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓ મળી આવી છે તેનો ચોક્કસ સમય ગણના માટે આ પદ્ધતિ ઉપયોગી થાય ખરી ? પણ આપણે જોયું કે આ પદ્ધતિ માત્ર કિરણોત્સર્ગી તત્ત્વો પર જ આધારિત છે એટલે આવા પ્રાચીન અવશેષોમાંથી કોઈ કિરણોત્સર્ગી તત્ત્વ મળી આવે તો તે ઉપયોગી થાય ખરી. અને બહુ જ નજીક બૂલ સાથે તેમનો ચોક્કસ સમય જાણી શકાય. પણ તે સમયના લોકોને યુરેનિયમનો ખ્યાલ ક્યાંથી હોય ? એટલે શુદ્ધ રાશ્ત્રમાં છૂટું પાડવાની વાત તો ક્યાંથી જ હોય ? અકસ્માત કોઈ પદાર્થમાંથી યુરેનિયમ મળી આવે તો પણ તે ત્યારનું દલિ કે ત્યાર પહેલાનું તે કેમ નક્કી થાય ? ત્યારે શું કુદરતની ક્રિયા આપણને અહીં ઉપયોગી નહિ થાય ?

જરૂર થશે આ પ્રાચીન ચીજો પર પણ કુદરતે પોતાના હસ્તાક્ષર લખી જ રાખ્યા છે. પણ પેલા ધન-ધનતા લાવામાંથી ડાઘ પડી ખાકો બધાવાથી પૃથ્વીને જે ટાક વળી હશે તેની ખુશાકીમાં કુદરતે યુરેનિયમના તેજસ્વી અક્ષરો લખેલા તેને બદલે આવી સંસ્કૃતિઓ નાસ પામવાના શોકમાં તેણે પોતાના હસ્તાક્ષરો કાળજી-ની કાળી સાદી વડે લખેલા હોય છે !

આપણી આ પૃથ્વી પર બાહ્યાવકાશમાંથી કોસ્મિક કિરણો નામે ઝોળખાતું એક તીવ્ર વેધક વિકિરણ અવિ-રત આવ્યા જ કરે છે. આ કિરણોમાં પ્રોટોન ધ્રુવેક્ટ્રોન વગેરે જેવા તીવ્રવેગી તેમજ મંદવેગી કણો પણ હોય છે. કોસ્મિક કિરણોની હવાના અણુઓની સાથેની પ્રતિ-ક્રિયાને લીધે તેમાંથી મંદવેગી ન્યુટ્રોન મુક્ત થાય છે. આ મંદવેગી ન્યુટ્રોનોને વાતાવરણમાં રહેલા નત્રવાયુના

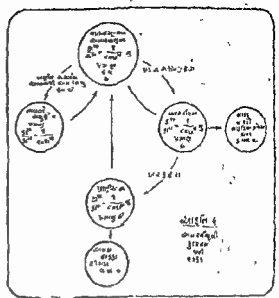
આકૃતિ-૫

પરમાણુઓ શોધી લે છે. અને આ અથવામણુને લીધે નવવાયુના પરમાણુની નાલિમાંથી એક પ્રોટોન મુક્ત થઈ જાય છે. પરિણામે તે કાર્બન-૧૪ માં પરિવર્તન પામે છે. આ પ્રતિક્રિયા આકૃતિ-૫ માં દર્શાવ્યા મુજબ થાય છે.

કાર્બન-૧૪ કિરણોત્સર્ગી તત્ત્વ છે. અને તેની નાલિ એક ક્ષયક્રોનનું ઉત્સર્જન કરે છે અને નવવાયુ બની જાય છે. આ ક્રિયા કંઈ બહુ ઝડપી નથી કેમ કે કાર્બન-૧૪નો અર્ધજીવનકાળ લગભગ ૫૭૩૦ વર્ષનો છે.

આ કાર્બન-૧૪ સામાન્ય કાર્બનની માફક જ વર્તે છે. વાતાવરણમાં ઉત્પન્ન થતાવેત પ્રાણુવાયુ સાથે સંયોજાય છે અને પરિણામે કિરણોત્સર્ગી અંગારવાયુ બને છે. આ અંગારવાયુ સાદા અંગારવાયુ સાથે મિશ્ર થઈ જાય છે. વનસ્પતિ પોતાનો ખોરાક બનાવવા વાતાવરણમાંથી અંગારવાયુ શોષે છે. તેની સાથે થોડા પ્રમાણમાં આ કિરણોત્સર્ગી અંગારવાયુ પણ આવી જાય છે. આ રીતે વનસ્પતિમાં કિરણોત્સર્ગી કાર્બન જમા થવા કરે છે ને રાત્રે નીકળ્યા પછી કરે છે આથી તેમજ પ્રાણીઓ વનસ્પતિ ખાતા હોવાથી આપણા શરીરમાં આ કાર્બન-૧૪ આવે છે. વળી વાતાવરણમાંના અંગારવાયુ નદી-તળાવ કે સમુદ્રના પાણીની સપાટીના સંસર્ગમાં આવવાથી તેમાં જોગણી જાય છે. અને ખરે ફેલાઈ જાય છે. એટલે આ કિરણોત્સર્ગી કાર્બન બધે જ આવી જાય છે. કૌસ્મિક કિરણોની પ્રતિક્રિયાઓને લીધે વાતાવરણમાં વર્ષે ૬૬૩ આશરે ૭ કીલોગ્રામ એટલે કાર્બન-૧૪ ઉત્પન્ન થાય છે.

જીવંત વનસ્પતિ, જીવંત પ્રાણી કે મનુષ્યોમાં આ કાર્બન-૧૪નું પ્રમાણ સામાન્ય કાર્બન ના ૮૪૧૦:૧ પરમ છુ ઠીક એકનું હોય છે. અને આ પ્રમાણ લગભગ એક સરખું જ રહે છે. કારણ કે જીવંત વનસ્પતિ કે પ્રાણીઓમાં કાર્બનની આપણે માણ જ હોય છે. પછી જ્યારે કોઈ જુદીની શા આ કાપી નાખવામાં આવે અથવા કોઈ પ્રાણી મૃત્યુ પામે તે તેમાં નવું કાર્બન-૧૪ ઉમેરાઈ શકશે નહિ. વળી તેમાં રહેલો કાર્બન-૧૪ કિરણોત્સર્ગી તત્ત્વ હોવાથી સિન્ક્રેટનને લીધે તેનું પ્રમાણ ઘટતું જાય. એટલે આપણે જો કોઈ લાકડું, મૃતપ્રાણીના અવશેષ કે કાર્બન ધરાવતી અન્ય કોઈપણ ચીજમાંના કાર્બન-૧૪નું પ્રમાણ બહુ શુદ્ધ શક્યો તો તે જુદા, પ્રાણી કે ચીજ કેટલા સમય પહેલાંની હતી તે કહી શકાશે.

આકૃતિ-૬

આ પદ્ધતિ સૌ પ્રથમ શરૂ કરી ચિકાગવાનું માન અમેરિકન ભૌતિકશાસ્ત્રી વર્નર વાઈસ. લિનીના દાખે જાય છે. અને પુરાતત્ત્વવિદ્યાના ક્ષેત્રમાં ચોક્કસ કાળગણતરી કરી આપવામાં આપે પછી તેઓ અગત્યનો ભાગ લાગતી રહ્યા છે.

કોઈ પણ સ્થળેથી પ્રાચીન અવશેષો મળ્યા આવે તો તેમાંથી કેટલાક લાકડાના ટુકડા અથવા કાર્બન ધરાવતી અન્ય ચીજો કાર્બન-૧૪ પ્રયોગશાળાને પહોંચાડવામાં આવે છે. ત્યાં કાર્બન-૧૪નું કિરણોત્સર્ગી નિર્ણય પદ્ધતિએ મપાય છે. તેમાંની એક સરખા અને ચોક્કસ બરેલી પદ્ધતિ પ્રમાણે આવી રીતે અગાઉ કાર્બનયુગ્મ પદાર્થોમાંથી કાર્બનને અલગ પાડી કોઈક વાયુમાં ફેરવી નાખવામાં આવે છે. આ માટે લાકડાં, કોડસા, હાઈકો, કપડાં વગેરે જેવી ચીજોને પ્રાણુવાયુ સાથે ગરમ કરવામાં આવે છે. એટલે તેમાંના કાર્બન પ્રાણુવાયુ સાથે સંયોજાય અંગારવાયુ બને છે આ અંગારવાયુને હાઈડ્રોજન બરેલા પાત્રમાં થોડા ઉષ્ણે સાથે ગરમ કરતાં કરતાં પસાર કરવામાં આવે છે. તૈથી અંગારવાયુ અને હાઈડ્રોજન વચ્ચે રાસાયણિક ક્રિયા થઈ મિથેન વાયુ બને છે આ મિથેનને શુદ્ધ કરીને તેનું કિરણોત્સર્ગી માપના પ્રમાણ -ગણક (proportional counter) માં કરવામાં આવે છે. પ્રમાણગણક એ જરા મુશ્કેલી મોકલતું ગણકીતર-મુશ્કેલ ગણક જ છે. તેમાં કેટલાક પ્રકારની ગોઠવણ

કરવાથી તે ગણ્ય કાર્જન-૧૪માંથી જ છૂટતા કહ્યોને નોંધે છે. એ કે આ આખા સાધન પર વિવિધ ધાતુઓનાં આવરણ રાખવાં પડે છે. નહિતર વાતાવરણના કિસ્લોક્ષણને લીધે છૂટતા કહ્યો નડે. અથવા તો ત્યાં કામ કરનાર માણસના પોતાના શરીરમાં રહેલા કાર્જન-૧૪ ના વિઝે-દળને લીધે ફેંકાતા કહ્યોનું પ્રમાણ માપવાના નમૂના કરતાં વધારે હોય !

પણ, આ રીતે કાર્જન ૧૪ નું પ્રમાણ નક્કી થાય એટલે આગળ વલ્યુમિટ્રી રીત પ્રમાણે તે નમૂનો વર્ષ પહેલાનો છે તે જાણી શકાય

વિશેષ ચોક્કસાઈ માટે તો નમૂનાની ચીજના કાર્જન ૧૪ અને સામાન્ય કાર્જનને શુદ્ધોત્તર નક્કી કર્યા પછી વર્ષમાન 'ઇવન્ટી' ચીજ (લાકડું)માં રહેલાં આ તત્ત્વોના શુદ્ધોત્તર સાથે સરખાવવા પડે આ માટે કોઈ 'ઇવન્ટી' લાકડું કાપી તેમાં રહેલાં આ જને તત્ત્વોનો શુદ્ધોત્તર નક્કી કરાય છે. પણ આ માટે જો તે લાકડું ન વાપરતાં કોઈ પ્રમાણિત નમૂનો વાપરવો જરૂરી બને છે. કેમકે કુદરતમાંના જને પ્રકારના કાર્જનના પ્રમાણ પર ઓગણીસમા સૈકાથી માંડી આજ સુધીમાં ખૂબ જ અસર થઈ છે. કારખાનાંઓ અને યંત્રોમાં બગતા કોષ્ટકા અને ખનિજ તેલોને લીધે પ્રથમ તો વાતાવરણમાં સાદા કાર્જનનું પ્રમાણ વધ્યું અને લીધા સૈકાના પરમાણુ અને હાઈડ્રોજન એ બંનેના મુદ્દમાં, તેમજ પ્રાયોગિક ધ્યાન-કાઓએ તો, કાર્જન-૧૪ નું પ્રમાણ સ્પષ્ટ જ એવાની નાખ્યું હશે આવી ધુરોલીમાંથી માર્ગ કાઢવા માટે અમેરિકન સંઘ રાજ્યોના નેશનલ બ્યુરો ઓફ સ્ટાન્ડર્ડેઝે ઓક્ટોબિક એસિડના રૂપમાં પ્રમાણિત નમૂના તૈયાર કરી કાર્જન-૧૪ પ્રયોગશાળાઓને પૂરા પાડ્યા છે. મનુષ્યોએ જને પ્રકારના કાર્જનના દખલગીરી ન કરી હોત તો તેમનું પ્રમાણ કેટલું હોત તેની ગણતરી કરીને તે પ્રકારના નમૂના બનાવવામાં છે.

સમય વીનતો જય તેમ કાર્જન-૧૪ નું કિસ્લોક્ષણ ધટ્ટું જાય છે. અને ૨૦,૦૦૦ વર્ષ પછી ધણું ધીમું પડી જાય છે. એટલે કે ૨૦,૦૦૦ વર્ષ પછી ૧ ગ્રામ કાર્જન-૧૪ માંથી પ્રતિ મિનિટે એક જ વિઝેદળ થાય છે. ૪૫,૦૦૦ વર્ષથી જૂના નમૂનાઓમાં તો આ ક્રિયા એટલી બધી મંદ થઈ ગઈ હોય છે કે તેને નોંધી પણ શકાતી નથી. અહીં કાર્જન-૧૪ પદ્ધતિની ખ્યાલ

આવી જાય છે. વળી આ પદ્ધતિએ તો નમૂનાનું લાકડું કાપવામાં આવ્યું હોય, અથવા તો મનુષ્ય કે પ્રાણી મરણ પામ્યું હોય, તે સમય જ જાણી શકાય છે. આથી વધુ ચોક્કસાઈ જાળવવા શક્ય તેટલા દુદા દુદા નમૂના તપાસવામાં આવે છે.

ભારતની કાર્જન-૧૪ પ્રયોગશાળા

ભારતમાંની તાતા ઈન્ડીટ્યુટ ઓફ ફન્ક્શનલ રીસર્ચમાં કિસ્લોક્ષણી કાર્જનની પ્રયોગશાળા મુંબઈમાં સ્થપાઈ છે. આ પ્રયોગશાળાની સ્થાપના કરવામાં ૨૧ ડૉ. હોમી ભાભાએ મદત્તનો લાભ ભગવ્યો છે.

આપણી આ પ્રયોગશાળામાં મોકલવામાં આવેલા નમૂનાઓને પ્રથમ હાથ વડે જ ધર્મ શકે તેટલા સાફ કરવામાં આવે છે. પછી જળીનમાંથી તેને ચોટલા કાળેનિટ દૂર કરવા માટે મીઠાના મંદ અમ્લનો ઉપયોગ કરાય છે. તે સિવાય નમૂનાઓને લુબ્રિક અમ્લ પણ લાગેલો હોય છે. આ અમ્લને કેસ્ટિક મોઝા (સોડિયમ હાઈડ્રોક્સાઈડ) વડે દૂર કરાય છે. આમ, સાફ થયેલા નમૂનાને અગાઉ વલ્યુમિટ્રી ક્રિયા પ્રમાણે મિથેન વાયુમાં રૂપાંતરિત કરી પ્રમાણગણકમાં ભરી કિસ્લોક્ષણ મપાય છે.

શકે ૧૮૮૩ના આવજ માસ (ઈ. ડી. ૧૯૬૧ના ઓગસ્ટ)થી પોતાની કામગીરી શરૂ કર્યા પછી આ પ્રયોગ શાળાએ દેશનિદેશના ધણા નમૂનાઓની કાળગણતરી કરી આપી છે. અને તેને લીધે ધણી જ અગત્યની માહિતી પ્રાપ્ત થઈ છે. એટલે ભારતની પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓનું મિત્ર કંઈક વિશેષ સ્પષ્ટ થયું છે. આ પ્રયોગશાળામાં ભારત સિવાય શ્રીલંકા, નેપાળ અને હિન્દુસ્તાનમાંથી મોકલવાયેલ નમૂનાઓની પણ કાળગણતરી કરી આપવામાં આવી છે.

વિવિધ સ્થળે મળી આવેલ ભારતની પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓના આપણી આ પ્રયોગશાળાએ નક્કી કરેલા કાળની વિગતો અહીં કેટલક-૧ માં આપી છે.

ભારત-પાકિસ્તાનની પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓની કિસ્લોક્ષણી કાર્જન વડે કાળગણનાનો નકશો અહીં રજૂ કર્યો છે : કિસ્લોક્ષણી હાઈડ્રોજન

લીલીએ કાળનો ટૂંકો ગાળો ચોક્કસાઈથી માપવાની બીજ એક પદ્ધતિ પણ વિકસારી છે. અને તે છે કિસ્લોક્ષણી હાઈડ્રોજનની. હાઈડ્રોજનનો એક સમરથાનક ટ્રીટીયમ તરીકે ઓળખાય છે. તેની નાખિમાં એ ન્યુટ્રોન

ક્રમ	સ્થળ	રાજ્ય	સ્થાન	કાળમજુતા માટે વાપરેલ ચીજ	કાળ (સકપૂર્વે)*	નિર્ણય
૧	અહિન્દ્ર	ઉત્તર પ્રદેશ	બરેલી જિલ્લો ૨૮° ૨૨' ઉ. અ. ૭૯° ૭' પૂ. રે.	લાકડિયો કાલસો	નમૂનો-૧ ૨૩૮ ± ૯૫ નમૂનો-૨ ૫૫૩ ± ૧૦૫	ચીતરેશ રાખોડી રંગના મુદ્દ પાત્રો ની સંરક્ષિતા અવશેષો.
૨	બુઝીઓ	કાશ્મીર	શ્રીનગર જિલ્લો ૩૪° ૧૦' ઉ. અ. ૭૪° ૫૪' પૂ. રે.	"	૧૯૦૩ ± ૧૦૦	ઉત્તર ભારતના નવપાયાણ યુગના અવશેષો.
૩	ચિરંગ	મિઝોર	સારન જિલ્લો ૨૫° ૪૫' ઉ. અ. ૮૪° ૮૫' પૂ. રે.	"	નમૂનો-૧ ૮૪૩ ± ૧૦૦ નમૂનો-૨ ૯૨૩ ± ૧૨૫	સાથ-કાળા, મુદ્દપાત્રની સંરક્ષિતા અવશેષો.
૪	ધરણીકોટા	આંધ્રપ્રદેશ	ચુનુર જિલ્લો ૧૬° ૩૪' ૪૫" ઉ. અ. ૮૦° ૨૪' ૨૧" પૂ. રે.	"	૫૫૩ ± ૧૦૦	ઐતિહાસિક પ્રાચીન કાળના અવશેષો.
૫	રૂપા	પંજાબ	અંબાલા જિલ્લો ૩૦° ૫૮' ઉ. અ. ૭૬° ૩૨' પૂ. રે.	લાકડું (બાળીને કાલસો બનાવી)	૪૬૮ ± ૧૦૫	ઉત્તરના કાળા પાલીશ કરેલા મુદ્દ પાત્રોની સંરક્ષિતા અવશેષો.
૬	ચૈલુપરથી	મદ્રાસ	ઉત્તર ચ્ચારકોટ જિલ્લો ૧૨° ૩૩' ઉ. અ. ૭૮° ૮૭' પૂ. રે.	ઘાણા બાળીને કાલસો (કરેલ)	૪૫૮ ± ૧૦૫	મહાપાયાણ યુગના અંત સમયના અવશેષો.

અને એક પ્રોટોન હોય છે. કેમિકલ પ્રિસેા વાતાવરણમાં આ દ્રીડીયમ પણ ઉત્પન્ન કરે છે. અને વરસાદના પાણી સાથે તે પૃથ્વી પર આવે છે.

દ્રીડીયમનો અર્ધજીવન કાળ ૧૨-૨૬ વર્ષ જ છે. એટલે તેનાથી બહુ પ્રાચીન ઓળંગેા સમય નક્કી કરી શકાતો નથી વળી, બીજી મુરકેલી પ્રાચીન પાણી મેળવવાની હોય? પણ બીજા ક્ષેત્રમાં તે બહુ ઉપયોગી રહેતું તથા સમુદ્રમાં પાણીના પ્રવાહો અથવા

પાણીના પ્રવાહો પર તે પ્રકાશ પાડી શકે. જ્યાંથી પ્રવાહ આવતો હોય અને જ્યાં પહોંચતો હોય તેવાં એ સ્થળો વચ્ચે નિશ્ચિત અંતરેથી સાત-આઠ નમૂનાઓ લઈ

+ ટાલ ફન્કશનનર રીસર્ચ ઈન્સ્ટીટ્યૂટની કાર્ગન-૧૪ પ્રયોગશાળાના સેક્રેટરીના સૌજન્યથી.

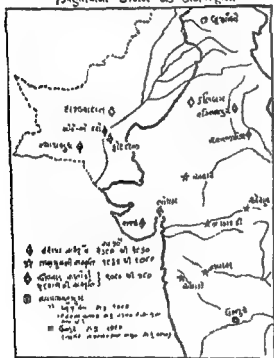
* સક સંવત, ઈસ્વીસનથી ૭૮ વર્ષ પાછળ સક પૂર્વે દરવિંશ કાળમાંથી ૭૮ માટે કરવાથી ; પૂર્વના કાળ મળે.

શિક્ષણમાં સમૂળી ક્રાન્તિ

ઉપા મહેતા

કોઈરે કમિશનના અહેવાલે સાચું જ હતું છે કે ભારતનું ભાવિ જોડણું એનાં કક્ષ-કારખાનાંઓમાં અને ખેતરોમાં ધસ્ય છે એટલું જ કે એના કરતાં પણ વધુ એની શાળા-કોલેજમાં ધસ્ય છે. કોઈ પણ દેશમાં અને

ભારત-પશ્ચિમજાતી પ્રાચીન અગ્રણીઓની
કિશોરોએ ૩૬૬૬ વસંત કાલગણતરી

શાળા અને કોલેજોની સંખ્યા અને વિસ્તારની વિગતો આપવામાં આવી છે.

આકૃતિ-૭

પાણીના પરોંચવાનો સમય જાણી શકાય. અથવા તો વરસાદનું પાણી પૃથ્વીની સપાટી પર પડ્યા પછી કેટલા સમયમાં જમીનમાં દેટનું જાડે પડેલું છે તે પણ જાણી શકાય. આગર તળિયા સુધી ફૂંટાઈ મારનારા મરજીયાઓને કોઈ અનજાણી રીતીરે કે વડાણ રૂબેરાં મળી આવે અને તેના દાટમાળમાંથી પાણીનો કે મલનો દોઈ સલામત તેમજ અકલ્પ્ય રીતિ મળી આવે તો તેના પરથી પણ વડાણ કે રીતીર ફૂંટવાનો સમય જાણી શકાય.

ખાસ કરીને લોકશાહી દેશમાં તો શિક્ષણનું મહત્વ ખીન અનેક વિષયો કરતા ઘણું વધારે હોય એ સ્વાભાવિક છે. તેથી જ કહેવામાં આવ્યું છે કે જે એક વર્ષ માટેની યોજના કરવી હોય તો દાણો ઉગાડવો, દસ વર્ષ માટે કરવી હોય તો ઝાડ ઉગાડવાં, પણ જે સો વર્ષ માટે યોજના કરવી હોય તો બાળકો ઉગાડવાં, એટલે કે, સુચોચ રીતે બાળકોનો ઉછેર સાધવો જરૂરી છે.

શિક્ષણના ધ્યેય અંગે વ્યવસાય માટેની યોગ્યતા ફળવવાથી માંડીને બાળકના વ્યક્તિત્વના પૂર્ણ વિકાસ સુધીની સમસ્યાઓ પરત્વે અનેક મતો પ્રવર્તે છે. રસેશ જેવા વિદ્વાન ચિંતન્ય અને મૂલ્ય પર નિર્ભર એવા નવ-સમાજની રચનાને શિક્ષણનું ધ્યેય માને છે; તો બાળકમાં રહેલા પૂર્ણત્વની અભિવ્યક્તિને પ્રગટ થવા દેવા માગતા હોઈએ, બાળસુખનો સોળે કળાએ વિકસે એવું જોવા ઇચ્છતા હોઈએ, તો શિક્ષણમાં સમૂળી અને સમમ ક્રાન્તિ લાવવી જ પડશે.

સર્વપ્રથમ અભ્યાસક્રમની વાત લઈએ. આને શાળા-કોલેજોનો અભ્યાસક્રમ ને વિશેષે કરી, પુસ્તકકેન્દ્રી, પરી-ક્ષાકેન્દ્રી અને પ્રવચનકેન્દ્રી છે, એને આપણે પ્રકૃતિકેન્દ્રી, પુરુષધકેન્દ્રી, અને વિવેકકેન્દ્રી અથવા જીવનકેન્દ્રી, જીવ-નોપયોગી અને જીવનમય બનાવવો પડશે, વારંવાર વારંવાર સાથે સંબંધ કરવો પડશે.

આના એક કે બે દાખલા લઈએ. શાળામાં વિજ્ઞાનનો પાઠ લખાવવામાં આવતો હોય એ વખતે, બહાર જો સર્વગ્રંથલુ યતું હોય તો, સમયપત્રકને લગી રહેવાનો આગ્રહ ન મળતાં બાળકને સર્વગ્રંથલુ જોવાની, એ અંગે સમજાવતી સમજ આપવી જોઈએ. કારણ કે જૂઝાળમાં મર્સગ્રંથલુનો પાઠ સમજવવાનો આવે તે વખતે આવી સોનેરી તક કલ્પ ન સાંપડે. પણ ખીજે દાખલો લઈએ. શાળામાં પશ્ચિમઘાટ વિષે માહિતી અપાતી હોય એવા સમયમાં બાળકને જે મુગ્ધપ્રી પૂના જવાનું થાય તો ગાડીમાં બાળકને પશ્ચિમઘાટનાં પ્રાકૃતિક સૌંદર્યનું પાન કરતું અટકાવી એ પશ્ચિમઘાટ વિષેનો પુસ્તકનો પાઠ જ

વાચે એવા ખોટા અગ્રહ રાખી સુચવસરને હાથમાંથી સરી જવા દેવા એ જાળમાનસના વિકાસને રુધિરારુ' વેદિયાપહુ' છે.

એ જ પ્રમાણે, કારીગરોને કેળવણી તરફ લક્ષ્યતા પહેલાં આપણે કેળવણીને કારીગરી તરફ લક્ષ્યતા પડશે. શિક્ષણને વાસ્તવિક અનુભવ (work experience) સાથે જોડવું પડશે. માધીછની નરી તાલીમનું આ એક મહત્વનું અંગ હતું ઈંગ્લેન્ડમાં શાળા-કોલેજોના ઓરડામાં ઓફિસો ખોલી વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થીનીઓને ભવિષ્યની જવાબદારીઓ માટેની તાલીમ આપવા માટેના, હાલમાં યશ્યેલા પ્રયોગો કદાચ ધણી બોધમૂલ નીવડશે કેળવણીને કારીગરી સાથે સાંકળી લેવાથી જાળકે અમોના મહિમા સમજશે. પ્રારબ્ધને પડકારતાં અને પુરુષાર્થને અપનાવતાં શીખશે, ઓફિસની ખુરશી પર બેસી આજ્ઞા ફરમાવતા અમલદારો નહિ પણ મજૂર સાથે મજૂર બનીને કામ કરતા અમલદારો બનશે; છવનમાં અનેકવિધ જવાબદારીઓ લેવા માટે સજ્જ થશે. આમ, પૌરુષવિહીનતાને બદલે પુરુષાર્થપરાયણતા આવવાથી વિદ્યાર્થીઓમાં સ્વાવલંબન અને સ્વાધિમાનના સંચાર થશે. પરિણામે, સમાજ, અર્થતંત્ર અને શાસનતંત્ર સુધરશે અને લોકશાહી સફળ બનશે.

અભ્યાસક્રમમાં, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, ગણિત, વિજ્ઞાન, ભાષા વગેરે અનેક વિષયોનો સમાવેશ થાય છે. આ બધા વિષયો અંગે તો આસ કોઈ મતભેદ ન હોય. પ્રાથમિક અને માધ્યમિક કક્ષાએ તો શિક્ષણના માધ્યમના પ્રશ્ન પણ ઉપસ્થિત ન હોય. જોઈએ; કારણ કે આ કક્ષાએ માત્રભાષા જ શિક્ષણનું શ્રેષ્ઠ માધ્યમ હોઈ શકે એ તો શિક્ષણશાસ્ત્રનો સ્વીકારાયેલો સિદ્ધાંત છે પરંતુ ઉચ્ચ કક્ષાએ - કોલેજ અને વિશ્વવિદ્યાલયની કક્ષાએ માત્રભાષાને જ આગ્રહ રાખવો આવશ્યક નથી. કારણ કે શિક્ષણમાં ગાન રાનોપાળનની દૃષ્ટિએ જ નહિ પણ દેશની ભાનાત્મક એકતાની દૃષ્ટિએ પણ વિચાર કરવો જરૂરી છે. એ માટે ઉચ્ચ કક્ષાએ સર્વ રાજ્યોમાં શિક્ષણનું માધ્યમ સમાન હોવું જોઈએ. આ માધ્યમ વિજ્ઞાનનાં આધુનિક વહેલોને ઝીલી એને સરળી રીતે વ્યક્ત કરી શકે એવું, અને વિદ્યાર્થીઓ સળતાથી સમજી શકે એવું, હોવું જોઈએ. અંગ્રેજ આંતરરાષ્ટ્રીય ભાષા છે, એમાં અઘટન આવિષ્કારો અને સંશોધનોને અભિવ્યક્ત

કરવાની ક્ષમતા છે. આ ઉપરાંત, એ ભાષા દ્વારા તો આપણે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિથી અને એની સ્વાતંત્ર્યપ્રિય વિચારસરણીથી પરિચિત થઈ શક્યા, અને રાષ્ટ્રીય એકતાનો અનુભવ કરી શક્યા એ પણ નિરાકર વાત છે. પણ દેશના ત્રણ ચાર ટકાથી વધારે લોકો માટે એ પૂર દેશી ભાષા સહેલાઈથી ન સમજી શકાય એ પણ હકીકત છે. એટલે લાંબે ગાળે તો હિંદી જ ઉચ્ચ કક્ષાનું માધ્યમ બને એ ઈષ્ટ છે. પણ એ માટે ઉતાવળ કરવા કરતાં પહેલાં, એને માધ્યમ બનવા માટે સક્ષમ બનાવવાના સક્રિય પ્રયાસો કરીને દરમિયાન આર વર્ષના લાંબા ગાળા પછી એને અપનાવીએ ત્યાં સુધી, વિજ્ઞાન, કાયદો કે એવા બીજા વિષય માટે અંગ્રેજી કાયમ રાખીએ એ જ હિતાવહ લાગે છે.

ભારતના એકચની વાત કરતાં આપણે વિશ્વ-કચની વાત વિચારે ન પાડી જોઈએ. આ માટે બીજા દેશોની સંસ્કૃતિને સમજવાનો, એ પ્રત્યે સહાનુભૂતિપૂર્ણ દૃષ્ટિથી જોવાનો, સંકુચિત ભારતના જોડીને વિશાળ દૃષ્ટિનું અપનાવવાનો પ્રયત્ન કરવો રહી. એક ભાતી બે ચાર નિશાળો ભેગી મળી કોઈ પણ એક દેશ અંગેની બધી માહિતી મેળવે અને એક સંયુક્ત પ્રદર્શન ભરવાની યોજના અપનાવે તો આ દિશામાં શોધી પ્રગતિ થઈ શકે પણ બધી સંસ્કૃતિઓને સમજવા જતાં ભારતીય સંસ્કૃતિ જ ભુલાર્થ ન જન્ય એ માટે પૂરી તકેદારી રાખવી પડશે. આ અંગે માધીછના "હું" ઇચ્છું કે દેશદેશાંતરની સંસ્કૃતિના વાવરા સુક્ત બની મારા આવા-સમા વાય પણ એમાંથી કોઈ મને ધરતી પરથી ઉપાડીને ફેંકી દે એ મને કમ્પ્લેક્ષ નથી" આ શબ્દો ધણી સચક છે.

ધાર્મિક શિક્ષણનો પ્રશ્ન પણ અતિ અગત્યનો છે. શિક્ષણ અંગે નિમ્નાયેલા રાધાકૃષ્ણનું કમિશન, 'શ્રીપ્રકાશ સમિતિ વગેરે સમિતિઓએ ધર્મનો વ્યાપક અર્થ' કરી શાળા-કોલેજોના અભ્યાસક્રમમાં ધાર્મિક અથવા કહે કે નૈતિક શિક્ષણ દાખલ કરવાની હિમાયત કરી છે. આપણું રાજ્ય એ ધર્મનિરપેક્ષ કે ધિનસાંપ્રદાયિક રાજ્ય છે એ સાચું પણ ધર્મનિરપેક્ષ રાજ્યને ધર્મવિહીન રાજ્ય માનવાની ભૂલ આપણે ન કરીએ. કારણ કે એનો આશય નામરિકેને નીતિહીન બનાવવાનો નહિ, પણ સર્વધર્મો પ્રત્યે સમભાર રાખતાં શીખવવાનો હોય છે. આ ભાવના વિકસાવવા માટે ધર્માચાર્યો કે વિશ્વના મહા-

યુરોપનાં જીવનચરિત્રો, પૌરાણિક કથાઓ, ઉત્સાહપ્રેરક ઉપદેશવાર્તાઓ વગેરે ઉપયોગી થઈ પડે એકંદરે શિક્ષણની જરૂર એટલા માટે પણ જાણી શકાય છે કે શિક્ષણનું ખોલ માત્ર માહિતી ભેગી કરવાનું નહિ પણ વિવેકશુદ્ધિ વિકસાવી વિદ્યાર્થીને નીરક્ષીર બેઠ કરતાં સીખવવાનું—એટલે કે સાતી જ્ઞાનપ્રાપ્તિનું છે. આજે માહિતી ઉપર ઝીક આપીને આપણે બાળકના મનને કમ્પ્યુટરના ખાના જેવું કે ભાતભાતની મીન્ટને સમાવી લેતા ભાર-થેરા જેવું કરી મૂક્યું છે. અંગ્રેજ કવિએ નીચેની પંક્તિઓમાં સાવધાનીનો ચર ઉચ્ચાર્યો છે :

“Where is the wisdom
We have lost in knowledge.
Where is the knowledge?
We have lost in information
The cycles of heaven in twenty
centuries
Bring us farther from God and
nearer to dust ”

પ્રચલિત પરીક્ષાપદ્ધતિ પરીક્ષા માટે વિદ્યાર્થીઓના મનમાં એક હાઉ જાઓ કરી એમનાં હીર દણી લે છે, એમનાં નૂર ચૂરી લે છે. આખાવ વર્ષ દરમિયાન ખૂબ ખતથી કરેલી તૈયારીનું માપ વર્ષને છેડે લેવાતી ત્રણ કલાકની પરીક્ષાથી જ કાઢવામાં આવે તો વિદ્યાર્થીને ન્યાય શી રીતે આપી શકાય? પરીક્ષા વખતે બધાંની માનસિક વા અન્ય પરિસ્થિતિ સરખી ન હોય. કાર્થના સંજોગો પ્રતિકૂળ હોય. અણુધારી ઠોઠ આપતિ આવી પડે—આ બધી શક્યતાઓનો તો આજની પરીક્ષાપદ્ધતિમાં વિચાર સરખો પણ કરવામાં આવતો નથી. પરીક્ષા બોજરૂપ ન અને, વર્ગના કામની સાથે સાથે જ કામનું મૂલ્યાંકન થતું રહે, વિદ્યાર્થીની સ્મરણશક્તિની જ નહિ પણ સમજશક્તિની, અભિનિત જ્ઞાનને વ્યવહાર જીવન સાથે જોડાની સૂઝની પણ પરીક્ષા થાય એજ હજી છે

એક બીજો મહત્વનો મુદ્દો પણ વિચારીએ. શિક્ષક શિષ્યનો સંબંધ શાસક અને સાસિતનો નહિ પણ સહનના બે સંશોધકો વચ્ચેનો, બે માનવી વચ્ચેનો સંબંધ છે એ સિદ્ધાંત વિચારે ન પ્રથમ એ જોવાનું સૌ શિક્ષણ-શાસ્ત્રીઓનું કર્તવ્ય છે. શિક્ષક શિક્ષણનું ત્રીજા આધાર-વિદ્યા સમાન છે. શિક્ષકનો ધર્મો સર્જન અને સર્વકાંક્ષે

પવિત્ર અને પ્રતિષ્ઠાવર્ધકો, મહાહૃદયને સદા તૃપ્ત કરે એવો ધર્મો છે. સાચો શિક્ષક એ જ કે જે શિષ્યોની આશા-આકાંક્ષાઓને સમજી એમની સાથે સંપૂર્ણ સમભાવ ડેળવે.

આદર્શ શિક્ષકમાં, એવા અને સ્વામીચરિત્તતા, ધીરજ અને ખંત, ચોક્કસાઈ અને ચીવટ આદિ ગુણોનો સમન્વય અથેડો હોવો જોઈએ. એવામાં શુદ્ધિની સાથે સહૃદયતા હોવી પણ આવશ્યક છે. એક વર્ગની વાત છે. શિક્ષક ‘મીઠા મધુ ને મીઠા મેલુલા’ ની કાવ્યપંક્તિ વર્ગમાં સમજાવી રહ્યા હતા. એક ગરીબ પણ હોશિયાર વિદ્યાર્થીની બધું સમજી પણ ‘એથી મીઠી તે મોરી માત જો’ એ જોને ન સમજાયું. એટલે શિક્ષકે કહ્યું કે જે વિદ્યાર્થીનીને આટલી સરળ વાત સમજાતી નથી એ આ વર્ગમાં રહેવાને લાયક જ નથી. સહુભાગ્યે શાળાનાં મુખ્ય શિક્ષિકા સમજી હતાં, સહૃદયી હતાં. એમણે વિદ્યાર્થીની પાસે જઈ પૂછ્યું, “કહે દીકરી, તારે મા તો છે ને?” જોકરી જવાબ આપે એ પહેલાં એની આંખમાંથી અશ્રુધારા વહેવા લાગી. કારણ આજ પહેલાં એને દીકરી કહીને કાર્થ એ બોલાવી નહોતી. એનો બાપ દારૂચોરા હતો અને સાવકી મા રખડેક હતી. પોતાનાં પાંચ પાંચ સાવકાં ભાઈબહેનોની સંભાળ રાખીને તે બધું ધરકામ પતાવીને નિશાળે આવતી. આ પણ સાવકી માથી સહન નહોતું થતું. આવી આ બાળકોને ‘એથી મીઠી તે મોરી માત’ વાળી વાત ન સમજાય તે સ્વાભાવિક હતું.

શિક્ષક-શિષ્યના સંબંધની વાત કરતાં શિક્ષણમાં, શિક્ષણનું ત્રણ લોકશાહીના પ્રકાર સહજ ઉપરિચિત થાય છે. વિદ્યાર્થીઓને શાળાના સંબાલનમાં, ધતર પ્રવૃત્તિઓના સંયોજનમાં, શિસ્તપાલનના કામમાં સારો એવો ભાગ ભજવવા દેવા જોઈએ, એમાં તો મતભેદ ન હોઈ શકે. પણ કોઈકે-કમિશનરનું એક સચન એ પણ છે કે પાઠ્ય-ક્રમના ધતર કે પરિવર્તનમાં પણ વિદ્યાર્થીઓનો અભિપ્રાય લેવાય એ અંગે વિચારણા થવી જોઈએ. આ એક અતિ વિવાદસ્પદ મુદ્દો છે, કારણ કે પાઠ્યક્રમના ધતરમાં વિદ્યાર્થીઓની સલાહ લેવાથી શિક્ષણમાં કાન્તિને બદલે અરાજકતા જ છનાઈ જાય એવો ભય અસ્થાને નહિ મૂકાય. પાઠ્યક્રમ-ધતર એ વિદ્વાનો અને વિવરના તર્જનોનું એ કોડું જ્ઞાન અને બહેળો અનુકલ માગી

લે એવું કામ છે. એટલે એમાં વિદ્યાર્થીઓને તો શું પણ ઉમતા કે નવા શિક્ષકોને પણ એકદમ સ્થાન આપવા બાબત ઉતાવળો નિર્ણય ન લેવાય એ બેબું રહ્યું.

આગકાસ માખા પાઠકો પેતાના બાળકને નિસાળમાં મૂકવા માત્રથી જ પોતાની જવાબદારી પૂરી થાય છે એમ માનવાની ગંભીર ભૂલ હતી. હોય છે કેટલી વખત શિક્ષકને સારું લગાવતા માટે એમ કહે છે કે ‘આજથી આ માડું બાળક મેં તમારે ખેંચે મૂક્યું છે’ પણ, સાચી રીતે તો, આમ કહી એ પેતાની જવાબદારીમાંથી મુક્ત થવા જ મર્ચી ન્યાં હોય છે. શાળા અને તેટલી સારી હોય તોયે એમાં શ્રેણી સંરક્ષાને ન્યાં સુધી કૌટુંબિક રહેલું, માતાના વાતચત્તું અને પિતાના ગ્રેમનું સિંચન ન મળે ત્યાં સુધી એ સંસ્કારો પાકા ન થઈ શકે, પાંદરી ન શકે કુખળી વખતે તો બાળક માટે પર કે કુટુંબથી વધુ ઉપયોગી શાળા બીજી કોઈ પણ ન હોઈ શકે.

પાઠકોની જેમ સમાજે પણ શિક્ષક પ્રત્યે જોવાના દૃષ્ટિબિંદુમાં પરિવર્તન કરવું પડશે; એના બચસાવને મૂલ્યવામાં કે રાષ્ટ્રપત્નરમા શિક્ષકના કાળાનું માથ કાઢવામાં નવાં મૂલ્યો અપનાવવાં પડશે. આજે સાધારણ એવી માન્યતા પ્રવર્તે છે કે જે વ્યક્તિ સમાજમાં બીજા કોઈ જ કામ માટે લાયક ન હોય એ જ શિક્ષકના બચસાવમાં પડે છે. આ માટે ઘણી વખત ‘પંતુછ’ કહી એને ઉપહાસ પણ કરવામાં આવે છે. પણ સમાજે એ સારી રીતે સમજ લેવું પડશે કે તાજમદસના બાજુ સૌંદર્ય કે ઉપરના ધુમ્મટ તો આધાર તો એના પાયાના પથ્થરો. ઉપર છે, તેમ સમાજમાં શાસ્ત્રકે કે નેતાઓના નિકાસમાં શિક્ષકોનું અનન્ય સ્થાન છે. આજે રાજકીય ગુંડાનીરી. ને કારણે દેશ પર બધારે અસર/હનાના વાદળાં ઘેરાયા છે, કપારે દેશ સરમુખપારણાથીના પ્રથમ પૂરમાં પૂરશે એ કહેવું કઠણ છે ત્યારે બાળકોને – આત્મીકાસના નામરિકોને સાચું શિક્ષણ આપી સમાજના મજબૂત પાયા નાંખવું શિક્ષક એ પંતુછ નહિ પણ દેશનો સાચો પથપ્રદર્શક છે.

સાધારણ રીતે ચાલકો શિક્ષકોના સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વને અને વિચારોને સ્વીકારવા આનાકાતી કરતા હોય છે પણ એમણે એ સારી રીતે સમજ લેવું જોઈએ કે ચાલક અને શિક્ષકનો સંબંધ હલ્લુર અને મજૂર કે માલિક અને નોકરને નહિ પણ એ સહકારીકરોનો,

સાથીઓનો સંબંધ છે. કવિવર ટાગોરે સાચું જ કહ્યું છે કે
God seeks comrades and claims love
The Devil seeks slaves and claims obedience.

આપણે જો શિક્ષણસંસ્થાઓને સ્વતંત્રતાનાં ધરો નહિ પણ સરસ્વતીનાં મંદિર બનાવવાં હોય તો શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી બન્નેના સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વને સન્માનનાં ધીબું પડશે. એમનાં વાણી, વર્તન, બાપા કે પોષાક પર નિર્બંધ નિયંત્રણો કે કાક અંકુશો મૂકવાની સ્વાનંધવિરોધી કબજાને દબાવવી પડશે. સાથે સાથે શિક્ષકોએ પણ પોતાના અધિકારોની બાબતમાં સતત નમ્રત રહેવું રહ્યું. શિક્ષક-સંયોની સ્થાપના થાય, એમના ઉપક્રમે અમમાસ અને વ્યાખ્યાનો, પશ્ચિમવંદી વગેરે યોગ્ય અને સાથે અધિ-કારોની રક્ષા પણ થાય એ સ્વર્ગ માટે દિવાલ છે.

અંતે એક મદરતને વધુ મુઠ્ઠો વિચારવો રહ્યો તે છે સરકાર અંગેનો.

કેળવણી કદીયે સત્તાની દારી કે કાયદાની કિંકરી તપી બની શકતી, એ તો સદાયે મન, બુદ્ધિ અને વાણીની સ્વામિની જ રહી છે; એટલે શાસનતંત્ર કે સરકાર એક જથથા બીજી રીતે દસ્તસેપ કરે તો કેળવણીકારો કદીયે એ સાંખી ન લે. શિક્ષણસંસ્થાઓ સ્થાપત છે અને રહેતી જોઈએ. આમ નહિ થાય તો આપણું રાષ્ટ્ર પણ સ્વતંત્ર નાગરિકોનું લોકશાહી રાષ્ટ્ર નહિ પણ સ્પર્શ જેવું રૈનિકોનું લાયક તત્ત્વ બની રહેશે.

સરકારની શિક્ષણ પ્રત્યે જોવાની દૃષ્ટિમાં પણ આશ્ચર્ય પરિવર્તન થવાની જરૂર છે. શિક્ષણને ગૌણ સ્થાન આપી, એની પાછળ પૂરા ખર્ચ નહિ કરવામાં આવે તો નહિ શિક્ષકનું સ્તર બેનું આવે કે નહિ સમાજનું. આજે સરકાર સદૃઢિય આવકમાંથી ૨ ટકા જ શિક્ષણ પાછળ ખર્ચ કરે છે. ૧૯૮૦-૮૧માં ૨ ટકાના ૫ ટકા થશે અને શિક્ષણ પાછળનો માથાદોઢ ખર્ચ ૩૬.૦૦ નાપાત, રક્ષિયા અને અમેરિકામાં આજે માથાદોઢ ખર્ચ, ૨૪૪, ૩૭૮ અને ૧૧૭૫ છે. આ ઉપરથી આપણા દેશમાં પ્રવર્તતી દૈનિકી પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ આવશે.

આપણે બે વસ્તુ ખૂબ સારી રીતે સમજ લેવી રહી. એક તો એ કે ક્ષતિ બાજુ તોફાંડથી નહિ, શાન્તિક સૂત્રોપચાર કે શાળાગાળીથી નહિ, પણ આંતરિક સમજબી, અન્યાય સામે ઝૂઝવાની નૈતિક શક્તિદારો જ આપી

મેકિસમ ગોર્કીની સાહિત્યસૃષ્ટિ

લોગીલાલ ગાંધી

મેકિસમ ગોર્કીની સાહિત્યસૃષ્ટિનો ગ્રુણ સ્રોત શૈશવના ઉછેરમાં, તેના કિશોરવયના રઝગપાટમાં અને તેના યૌવનકાળમાં કઠોર અનુભવો અને નમ્રત સવેદનોમાં રહેલો છે.

શૈશવમાં જ જેનાં મા-આપ ગુજરી ગયાં હોય, ૧૦ વર્ષની કૂળી વયે બે મૂકી ધાન કાળે જેને ગૃહત્યાગ કરવો પડ્યો હોય, પક્ષીઓ પકડીને વેચવાનો ધંધો કરવો પડ્યો હોય, નોંધારાની જેમ કઠીક મોચી ને ત્યાં તો કઠીક ભરિયારાને ત્યાં તો વળી હોટેલમાં અને જહાજ પર નોકરી કરીને પેટિયું રળવું પડ્યું હોય-અરે, જીવનથી; પોતાના જ નહીં, ચારે બાજુની બીંસમાં રૂઢાતા સમસ્ત સમાજની રૂંધામણથી-ત્રાસી ઊડીને, ધેરી દતાશામાં સાર કિશોર વયે, આત્મહત્યાનો પ્રયાસ કરવાની લાચારી જેના પર લદાઈ ચૂકી હોય એવો-સુધારના ખોદાશમાં જન્મેલો, અને ૩ વર્ષની વયે નિરાધાર બનતાં રંગરેજ મેસાજમાં ભયંકર ગૂંગળામણ વચ્ચે ઊછરેલો- એક અઘણ રખડુ આદમી ઠેવળ આપણે, આમચૈતન્યના ભેરે, જગતના એક તેજસ્વી સાહિત્યસ્ત્રામીના રથાને પહોંચી જાય ત્યારે જગતભરની બધી કટુતા માનવજાત પ્રત્યેની મહોખ્ખત બની મહેકી ઊઠે તેમાં નવાઈ પશુ રી?

૧૮૬૨ માં ૨૪ વર્ષની વયે, રેલવેના એક અળસ્યા કામદારની પ્રથમ નવસિકા 'ચકાર મુદ્ર' ગોર્કીની એક ઉત્તમ નવસિકા બની ચૂકી છે અસ્સક ગિપ્સી છુકા ચકારની

શૈકે. ફપતું દહીં કરવામાં ક્રાંતિની પ્રક્રિયા પૂરી નથી થતી. ત્યારે એ દહીંને મથીને માખણ કાઢવામાં આવે ત્યારે જ એ સંપૂર્ણ અને સાચી ક્રાંતિ જન્મે

ખીલું આર્થિક અસમાનતાના ધોરણ પર રચાયેલા સમાજમાં કાઈ પડુ ક્ષેત્રે સંપૂર્ણ ક્રાંતિ સંભવિત નથી. એટલે શિક્ષણમાં સમૂળી ક્રાંતિ લાવવા માટે આપણે સર્વ ક્ષેત્રે સમૂળી અને સમગ્ર ક્રાંતિ લાવવી પડશે જ્યાં સુધી આ શક્ય ન અને ત્યાં સુધી શ્રદ્ધાસહિત માનવીય મૂલ્યોનું પ્રદર્શન કરી માણસાઈના ઝોલવાતા દીવાને જડતા રાખવાનો સુલભ પ્રયત્ન કરતા રહીએ...

સ્વૈર સ્વાધીનતા માટેની અદ્યમ તમન્ના, તેનું અગમ્ય તત્ત્વચિંતન અને તેની સિનિક સમી ક્રાંતિય કંડુ-વાણી બંણે આંતરિક આરથાના રસાયણમાં ધૂંટાર્પને બદાર નીકળતી સંભળાય છે: "જીવો; બસ એમાં બધું આવી જાય છે." અને ખીલ લોગીની ફિકર કરનારા ગોર્કી જેવા આદર્શયેલા જીવાને એ સંભળાવે છે: "ખીલ સોકો તારા વગર જીવે છે. તું કંઈ રાટી નથી. તેમ લાકડી પણ નથી. ભગવાન? ધર્મ? પ્રેમ? એ બધી ફસામણીઓ છે. એના બધનના તાર દેખાતા નથી. પણ આદમી એમાંથી કઠી છૂટી શકતો નથી આઝાદી દરાર્પ જાય પછી રહે છે શું?"

આ પછી ત્રણ વરસે લખાયેલી કલાસિકલ ગણતી એક લાંબી વાર્તા તે 'ચેફકાસ'. તેમાં પણ એક અઠંગ દારૂગિરા, ચેત-આચિયાના ચિત્તને જકડી એટલી સ્વૈર સ્વાધીનતાની ઝંખના ધુમાડાની જેમ ગોટાટી દેખાય છે ચેફકાસનું પાત્ર એની તમામ વિસંવાદિતા સાથે એવું તો જીવંત બની ગયું છે કે એના એકએક વિરોધાભાસી ભાવો અને વર્તનો પાછળની બેરિયાર્પ, બહાદુરી, ઉદારતા અને ખુમારી લાવકના ચિત્તને આક્રમ્યાં વિના રહેતી નથી ચેફકાસની આઝાદી અને સ્વમાનની લાવના તેણે જેને પોતાના મદદનીશ તરીકે કામે રાખ્યો છે તે જીવાન ખેડૂત આવિસની આઝાદીની લાવનાથી કેટલી બધી નિરાશી છે! આવિસ ઘર-જમાઈ ધર્મને સુખી બનવાને બદલે સ્વતંત્ર ખેડૂત તરીકે જીવવા ઝંખે છે. એ વાસ્તે થોડીક પૂંજી કમાઈને ગામડે પાછા ફરવાના ઇતદે તે સહેરમાં આવી ચડ્યો છે. ચેફકાસ એની આવી આઝાદીની વાનથી જ અકળાય છે; અને ધન માટેની એની લાલચથી ગુરસે આવે છે. પરંતુ, ત્યારે તે પોતાનો જ જીવકાળ પાદ કરતો તરંગે ચડી જાય છે: 'ખેડૂતના જીવનમાં મૂળ મુદ્દાની વાત તે આઝાદી છે. તમે જ તમારા માલિક પોતાના ધરમાં, પોતાની જમીન પર તમે રાજ્ય. ઇજ્જત પણ ખરી...' આ છતાં, ખુખીની વાત એ છે કે ચેફકાસે સ્વેચ્છાએ, સ્વૈર સ્વાધીનતાની

ધૂનમાં પોતાના તાલેવંત છવનને ધનકારી સ્વેચ્છાએ ચોર-ચાચિયાનું છવન સ્વીકાર્યું છે ।

ગોઈની એક ત્રીશ ઉત્તમ પેટાની વાર્તા છે “Twenty six men and a girl.” આ વાર્તા નની પાત્રવરણી કૃતિ તરીકે પંકાએલી છે. એમાં એક ભવિષ્યવાનના મજૂરોનું માનસચિત્ર છે : બાળ કોના જેવું તથા નિર્દોષ અને સાવચળું !

ભાવનગિયે આવેલા ભવિષ્યવાનનાના બીજા મજહે વસતી ૧૬ વર્ગની એક કિશોરી તાન્યા માટેની ભવિષ્યવારણીની પ્રીતિની આ નજીકે કદાચિત્તા છે. તાન્યા આ મજૂરોને ‘જેવનાં પખી’ કહીને સંબોધે છે, ત્યારે એ છત્રીએ જણા માટે તો તાન્યા મહોજ્જવત્તુ અને અંખનાનું પાત્ર બની ગઈ છે. એ રાજ શોકી કાળો રોકાઈને, નરી તાશ વાનગીઓની બેઠ સ્વીકારીને, હુઆમિશુ હનીને દહકો કરતી આવતી પડે છે. છત્રીએ જણાનો, આ કિશોરીની વતખા અને તેની સાથમાં તેમનો પહાડ જેવા થાક કિતરી ન્ય છે. નજીકે એમની જ માસિકીની ત્રીજ હોય એમ પોતપોતાનાં મનને સૌ બહેકાવે છે. અને એને અપાત્રી ગતમગરમ લાનીઓ તો, દેવીની મૂર્તિ આચાગના નૈરેક સખી - એક પરિત્ર ધાર્મિક વિધિ સખી - એમને માટે ગતી ગઈ છે । ત્યાં તો નવો પહો કિધે છે. મુદ બગાડ જેવી નિઃશ્ચી યુગલરી રહેલા આ માનવીઓ વચ્ચે, પોતાના માસિકના એક બીજા ભવિષ્યવારણાનો નવો મેનેજર મહી આવ્યો છે. એ એક નિવૃત્ત સોશ્વર છે આ છત્રીએ જણા એના મોશ્વ વર્તાવધી ખુશ છે. પરંતુ, એણે છોકરીઓ વિષેની, અને પછી તો, તાન્યા વિષેની ગાત કાઢનાં છત્રીએ જણા હિરેતાર્થ ન્ય છે. મોશ્વર એમેજર હિપારી લે છે. “પંદર દિવસમાં તો તમે જોજો, એને હું છત્રી લીધા વિના નહિ રહું ” આ સંભળી છત્રીએ જણા બહાવરા બની ન્ય છે. અને ખરે જ પદ્મને દિવસે તો, તાન્યા સોશ્વરની બની ચૂકી છે. ‘પિંજરનાં પંખીઓની સદનશકિતની હદ આવી ગઈ. તેમણે તાન્યાને થેરી વળાને ગાલો અને અપમાનોની બીજાર વસાવી. કેમ કે એણે - તાન્યાએ, સોશ્વરે નહી - એમનું સર્વસ્વ દૂડી લીધું હતું. આંતે, જ્યારે તાન્યા સજગતી આંખો ફેરવી આકારો વેણ્યી વીધીને છત્રીએ જણાની વચ્ચેથી સરસરા સરકી ગઈ ત્યારે એ છત્રીએ મહેતા સરજ વગરના

મેશા આકાશ નીચે અસદાયક બાગક જેવા ક્રોધ રહી ગયા !

‘બાજ પંખીનું માન’ ગોઈની રોમાન્ટિક સર્જિત એક અજગ્ય મુખન છે. પર્વતની કસર પર એક સપ ગૂંચળું વળીને પડ્યો છે. ત્યાં એકાએક આકાશમાં ક્ષત્રીઓ બાજ તરફડિયાં મારતો સપની પોસે આંખો પછાડ્યો. આ કિથિનમાં તો પોતાના કથેચ્છિકાની અને દુશ્મન સામે બેસી મરને કહેવ મૂંઝાસા મૂંઝા - બની ગોરવભરી ચાક કરી રહ્યો હતો. અરે, એણે તો કરી પછું આકાશમાં અંખનાચું ચ ખડું ! કહીમર તો સાંખને ચ જાગની જેમ બેઠ્યાનો જોરસો થઈ આવ્યો, પણ એ તો પડેલી જ કાણે નંચિ ખીલમાં પડાઈ પડ્યો. અને ‘કેસળ કિલ્લાના અને પછાવાના’ બાળના મૂર્ખ સાદસ પર તે હસી રહ્યો હતો; ત્યારે, ધાવ મૂલ-પાપ બાજ આકાશમાં એનું અંતિમ ગીત લગ્નકારી રહ્યો હતો :

“અમે સાદસના પામલપણાનું ગીત ગાંધેએ બીએ...”

‘સાદસનું પામલપણું નિઃશ્ચીનું સાચુપણું છે...

આમ, ગોઈનાં પાત્રોને રૈરસાદસ અને આભારી આત્મીનું આચનું આકર્ષણ છે, જેને તેઓ રોષપણ કાઢતમાં બોધવરા થરી મથતાં હોય છે.

બીજ પણ એક લાગણી કરી કરીને દૂંડાયાં કરે છે. એ છે માનવીના અમાનવીકરણની-dehumanizationની ચેલકાસની વાર્તાને આરંભ જ આ રીતે માય છે :

“મનુષ્યે મનને સજેલા પોતાની રાક્ષસો અને માદની પહાડો, ધગધસદ કરતી રક્ષે ગાડીઓ અને તેમની ચારેકોરની પ્રત્યેક વસ્તુની આગળ માનવ-મનુષી કુદ લાગના હતા એમણે સજેલી વસ્તુઓએ જ એમને મુશ્કામ બતાવ્યા હતા અને એમાં જ તેઓ પોતાપણું મુશાવી એકા હતા.”

કાલે મકસો પોતાના પ્રધોમાં બીગને વણવેળી અને અસ્તિત્વચાહના કેન્દ્રમાં રહેલી alienation ની લાગણી ગોઈ વહેવારે નામેલે છે

“Twenty six men and a girl” માં પણ આવો જ ઉધાડ નેવા મળે છે.

“અમારા હાથ ને આંગળાં કપાકોના કપાકો મથાનની જેમ આવ્યા કરતાં અને છતાં, અમેય માણ્યો હતા. ભક્તિના પાત્ર વિના રહી શકતા ન હતા.

અમારે તાન્યાને મહોળ્મળ કરવી પડી હતી. કેમકે અમે જેના ઉપર મહોળ્મળ કરી શકીએ એવું ખીલું કશું જ અમારી પામે હતું નહીં...”

સમાજના નીચલા તળિયાના આ લગભરમાં એક ખીને પણ વર્ગ ગોળીનું લક્ષ્ય બેંચતો થયો હતો. વૈદ્યા તરીકે વેપારી વર્ગ પાંચથો હતો. એથ જાણે નવા ઔદ્યોગિક ધસારા નીચે તૂટું તૂટું થઈ રહ્યો હતો. પુરાણી જમાનાની ધરડાં એમ્મ બોગવનારા એક પરિવારમાં નવો પ્રવાહ પેદા થયો હતો. જૂની પેઢીના ગણુનીઆજ બાહોરા વેપારી ધર્મનાટ અને માયાકિન તેમની ધરડામાં જીવે જતા હતા. એમને મન કોઈ મૂલ્ય હોય તો તે શક્તિ અને સામર્થ્યનું હતું. હેમ્મેટો અને ડોન કિંવક-ઝોટો અથવા બેકાકુ અને ભટકતા રખડુઓ સામે એમને પ્રકોપ અદ્ભુત હતો. ત્યારે, સમસ્ત જીવનને રૂંધી રાખનારી, જિંદગીને જેલ બનાવી દેનારી, માનવીના આત્માને જ ભ્રષ્ટ કરનારી આખી પ્રણાલી સામે ધ્મનાટનો જ દીકરો ફોબા આકોશ કરી રહ્યો હતો — આકોશ જ, ખજાત નહીં. એ ધનસંપન્ન પરિવારનો વન્ધ વારસદાર હતો. નિષ્ક્રિયતા અને વિચ્છિન્નતાના અવતાર સમો એ હેતુરહિત, ઉપરજીવું જીવન જીવી રહ્યો હતો, પોતાની જ અંદરનું પોલાણ પૂરવા અથો તે મિથ્યા વલખાં મારી રહ્યો હતો — નશામાં અને આવેશમાં એ આખા સમાજને ભાંડી રહ્યો હતો; અને જાણે પોતાના અસ્તિત્વને જ પોને પ્રયોજનારહિત ઠરાવી રહ્યો હતો !

ખાસ નોંધવા જેવી વાત તો એ છે કે ગોડીની હમ્મદી આ Outsider પ્રયે વિશેષ જણાય છે.

અંતે, આપણે ગોડીની અત્યંત લોકપ્રિય બનેલ નવલકથા ‘મધર’ જોઈએ. અઢી પજી વાર્તાનો આરંભ dehumanizationના વર્ણનથી જ થાય છે, એની નોંધ કરી શકીએ.

કેટિકેટ કૃતિવાંછુઓનાં ભાવુક હૃદયો પર વરસો લગી કામણ કરનારી આ નવલકથાને સમાજવાદી વાસ્તવતાની યશઃયમી રૂપે ચિત્રણવામાં આવે છે. હકીકતે આ નવલકથાનાં મુખ્ય પાત્રો અને કેન્દ્ર ઘટના સાથે ગોડીનો નિઃકટનો પરિચય હતો. આ નવલકથાની અગ્રમા નિર્ણયના એટલે ૧૯૦૨ની કૃતિકારી વૃધ્ધા આના એલેમોના અને નવલકથામાંના સુવાન નાયક પાવેલ તે એલેમોનાનો પુત્ર પીટર; અને નવલકથાની નાયિકા

યુવતી—પાવેલની ગ્રેવરી તે જોસેફિન ગાસર, જેણે ૧૯૦૨ ના મે દિને સોરોબા નગરીમાં આગેવાની લીધી હતી અને બાદ શૂંતવાસ સોચો હતો.

આમ ‘મધર’ પૂણું વાસ્તવવાદી નવલકથા ગણાય.

પરંતુ, આપણે બહુીએ કે મહાન દેવ્ય નવલકથાકાર બાલ્ઝાકનાં પાત્રો બાલ્ઝાકની નિવારધારાને ખર્વાં નથી. ગોડીનાં પાત્રો ગોડીને જ દાદ દેતાં નથી. સમાજ-સુધારક તરીકે ગોડી જે હેતુઓ ધરાવતો હતો, એનાથી વિપરીત પરિણામને લખ, એની શ્રેષ્ઠ સાહિત્યકૃતિઓમાં જ, ડોકાતો હતો ! “ Lower Depths ” (૧૯૦૧) નાટકમાં ચોર, લકંઝા, ખૂની અને વેશ્યાઓ રંગમંચ ભરી દે છે. આ નાટકમાં માનવીઓને હીન જાતુઓ જેવા, બદરૂપ પશુઓ જેવા, દાખવવામાં આવ્યા છે. સૌ માનવીઓ—પછી તે હુ, તમે, તેઓ હો; વા નેપોથિયન કે મહંમદ હો, જે હો તે સૌ—અમૂતું ધૂધળા સુદસક શરીરધારીઓ તરીકે સમાન છે ! જાણે અસ્તિત્વવાદી અંતિમતાનું નિર્ણય કરતી શિલ્પસહી રજૂ થતી ન હોય !

આ બધા છતાં, ગોડીની મહાનતા એ છે કે સંસ્કારિતા અને માનવતામાંથી તેની શ્રદ્ધા, રજમાન થળી ન હતી.

સર્જક ગોડી અને સમાજ ઉદારક — મિશનરી ઉપદેશક કૃતિકારી ગોડી એવી સિલ્ન મેઉ પ્રતિભાઓ છે. આરંભનાં વરસોમાં સર્જક તરીકેની અને પાછળથી ઉપદેશક—સુધારક તરીકેની સવિશેષ. આરંભમાં, Outsidersનું આકર્ષણ છે. પાછળથી રેવેન્ડુસનરી પાત્રોનું. પરંતુ, એકેમાં ગોડી ‘ કલાચિકલ વાસ્તવવાદી ’ જણાતો નથી. ખુદ ‘મધર’ નાં પાત્રો પણ સત માટેની ખોજ, ન્યાય માટેની જેઠાદ અને બધુતા માટેની ખેવનાની બાખતમાં ઈશુના અનુયાયીઓની વધુ યાદ આપે છે. બોલ્શેવિકોની ક્રાંતિની રીતિનીતિ કરતાં નૈતિક ક્રાંતિની શ્રદ્ધા ધરાવનારા બોલ્શી-નારોદ્દિનિકોની કુચુલમૂલક આશા અહી વધુ ઊપરી આવે છે.

૧૦ વર્ષની વયે ધર ઊંચાનું ત્યાંસુધીનાં શૈશવનાં સાત વરસોમાં તેની ઘટીખાએ અદ્ભુત દંતકથાઓથી ગોડીના ચિત્રતંત્રને લસી દીધું હતું. કિશોરવયમાં એના રઝગપાટો એની અનુભૂતિને આવેશ આપ્યો હતો; અને યૌવનાઘળતા સ્વાધ્યાય અને ક્રોર અનુભવોએ એની સત્ય માટેની ઝંખનાને ઝિંદાદેવી અપી હતી. નથી

વિવેચકો તો માત્ર અમુકતથુક અભિપ્રાયો કે કનારાઓની જમાત છે. હકીકતે જે રીતે વિવેચનની પ્રવૃત્તિ આપણા સમાજમાં - સાહિત્ય ક્ષેત્રે અને નિઘાળીય ક્ષેત્રે પ્રતિષ્ઠિત થઈ છે તે જોતાં આમ કહેવું એ વાસ્તવિક હકીકત સામે આંખ આડા કાન કરવા બરાબર છે. વિવેચકો હોઈ એક વૃત્તિની સ્વીકૃતિ વા અસ્વીકૃતિ વિશે એકબેટ ન થાય તો તે સમજી શકાય એમ છે; પરંતુ તેઓ સ્વીકૃતિ અને અસ્વીકૃતિ જુદાં જ પાડી ન શકે એમ કહેવું એ તો એમની સામે માળ છે. જો એવું જ હોય તો તેઓ પછી વિવેચકો સાનાદ વિવેચન પ્રવૃત્તિનો કે વિવેચક થવાનો અર્થ શ્રા? વિવેચન એ સ્વીકૃતિ અને અસ્વીકૃતિ સાહિત્ય વચ્ચેનો બેદ સ્પષ્ટ ન કરી આપે તો બીજું કાણ એ કરી આપશે? હાન તો કહે છે કે જે વિવેચક અસ્વીકૃતિ સાહિત્યને સ્વીકૃતિ સાહિત્યથી જુદું પાડી ન શકે એવું ખચીત વિવેચક થવાનું કામ નથી. અને જે વિવેચક એ બેદ કરી શકે તો હોય એને ચોનાનામાં વિવેચકપણું છે કે નહિ તેની કસોટી કરવાની જરૂર નથી. *

હાન તો અસ્વીકૃતિ સાહિત્યના લખનારાઓ અને એના પર અંકુશ મૂકનારાઓ - ઉશ્ચને પસંદ કરતો નથી. પરંતુ એક હોય ત્યાં બીજો ન હોય તો તે વધુ નાપસંદ કરે છે. તે કહે છે કે અસ્વીકૃતિ સાહિત્ય હોય ત્યાં સેન્સરશિપની એ સાહિત્યથી આવશ્યકતા બરાબર ઓછી નથી. અસ્વીકૃતિ સાહિત્ય જો શક્ય છે તો સેન્સરશિપની એનાથી શક્યતા ઓછી નથી. જો આપણે અસ્વીકૃતિ સાહિત્યમાં પડીશું અને તેના પર અંકુશ મૂકવા સેન્સરશિપને નહિ આપવા હઈએ તો આપણા સમાજ, એના સૌથી સારો ખ્યાલ કરતાં આગળે છે એનાથીયે વધારે અસભ્ય, પાશ્વરી, ખેચેન, બેપરવા, બકિતવરિહોણ અને એશઆરામી બનશે અને તેનાં એક સમાજ તરીકે તેની લાક્ષણિકતાઓ અને તેના નીતિનિયમો સદંતર છિન્નભિન્ન થઈ જશે. *

સેન્સરશિપના અનુસંધાનમાં Kenneth Allsop ('એન્કાઉન્ટર', જુલાઈ, '૬૭) મોટરકારની થતા અકસ્માતોનો ઉલ્લેખ કરી કહે છે કે દર વર્ષે મોટરકારની ઘણી મોટી સંખ્યામાં બાળકો મરે છે. એ માટે દોષિત કાયદેસરનો શોખ રીતે સખ પણ થાય છે; પરંતુ તેથી કોઈ મોટરકારો પર અંકુશ મૂકવાની વાત કરતું નથી.

આમળ જતાં એ કહે છે કે જાતીય વૃત્તિઓ બાળકોમાં ભોગ લે એ બરેબર ભયંકર છે, પરંતુ તેની ભયંકરતા દવાઈ બોખખમારથી બાળકો, કુટુંબો, માઓ, નાનાં નવજાતો જે માન્ય મોખખાથી ભોગ લેવાય છે તેથી વધુ ભયંકર નથી. દેનથ એક બાલક આ અકસ્માતો કે મોખખમાર સામે આપણે કંઈ કરતા નથી એ અંગે ટીકા કરતો લાગે છે અને બીજી બાજુ તે અસ્વીકૃતિ સાહિત્ય પરની સેન્સરશિપનો વિરોધ કરે છે. 'ખરું' તો એ છે કે યુરો ક્યાં પછી યુરો કરનારને શોધીને એને સખ કસવામાં બૌશિય જોવું એ કરતાં એ યુનાદિત વૃત્તિને શક્યતા પગલાં ભરાય એમાં વધુ બૌશિય લાગવું જોઈએ. વળી એ પગલાં ભરવામાં મુશ્કેલીઓ હોય, એ પગલાં ભરવાં અપૂરતાં હોય તો એ સ્વીકૃતિ સમજી શકાય એમ છે. અકસ્માતો, બોખખમારો - ખતેજ દૂર કરવાં જોઈએ અને એ જ રીતે અસ્વીકૃતિ સાહિત્યને પણ. અસ્વીકૃતિ સાહિત્ય પર સેન્સરશિપ મૂકવામાં કશું જોડું નથી, એ સેન્સરશિપની બાબતમાં જે મુશ્કેલીઓ હોય તે વિશે જિનન અભિપ્રાયો હોઈ શકે; અને તેને વધુ અસરકારક, બવ-હારકમ અને યૈદાનિક ભૂમિકા પર મૂકવા માટેની અર્થ વિચારણા અને પ્રયત્નો જરૂર થઈ શકે. સેન્સરશિપ મૂકવી યા ન મૂકવી એ એક પ્રશ્ન છે અને એ કશું થાય યા નિષ્કળ એ બીજો પ્રશ્ન છે. અને પ્રશ્નો ભેગા કરવાથી ચોટાળો થાય છે અને સરવાળે 'સેન્સરશિપ'

૪ "A critic who is really incapable of distinguishing pornography from literature certainly has no business being one; a critic who is capable of making the distinction has no business testifying that he is not."

૫ "Censorship is no less possible nor less needed than pornography. If we indulge pornography, and do not allow censorship to restrict it, our society at best will become even more worse, brutal, anxious, indifferent, de-individualised hedonistic; at worst its ethos will disintegrate altogether."

ભી થાય.

આ ઉપરાંત અત્યારે, આમે, હિંદીની બોલીઓ અને હિંદી જેવી જ લાક્ષણિકતાઓ ધરાવતી અન્ય ભાષાઓ બોલતા ભારતીય પ્રજાજનોની સંખ્યા ઓછી થતી નથી. એટલે સારા રસ્તા તો કૃત્રિમ શાષ્ટ્રભાષા તૈયાર કરવાની અર્થઘોષા ભરી ક્યાં વિના હિન્દીને જ ઓછા સમયમાં

વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિને કારણે જન્મત દિવસે દિવસે નાનું થવા માંડ્યું. એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં મશીનોની અવરજવર વધી, અન્ય દેશોમાં વસવાટ વધ્યો, વેપાર-રોજગાર વધ્યા અવગમન વધ્યું અને એમ ઘણું વધ્યું. આ કારણે છેલ્લાં સો એક વરસથી આંતરરાષ્ટ્રિય ભાષા અથવા વિશ્વભાષાનો વિલાસ કામ કરતો થયો છે. ઘણા લોકોએ આ છેલ્લી સદીની અંદર એક વિશ્વ, એક વિશ્વ-સંસ્કાર અને એ જ રીતે એક વિશ્વભાષાનાં સ્વપ્નાંઓ નેમાં છે અને એમ કરીને વિશ્વશાંતિ સિદ્ધ કરવાની કલ્પના કરી છે. લોકોને લાગ્યું કે વિશ્વભાષાનો આવિષ્કાર થાય તો સહકારની, અવગમનની, વિજ્ઞાનની સિદ્ધિઓના પ્રચાર-પ્રસારની એવી અનેક સમસ્યાઓનો ઉકેલ શોધી શકાય.

આ ઉપરાંત, છેલ્લાં યોગીસેક વરસ દરમિયાન વિજ્ઞાનની મોટી સિદ્ધિએ કોમ્પ્યુટર અર્થમાં. (ઈ. સ. ૧૯૪૪ થી કોમ્પ્યુટરની શરૂઆત ગણી શકાય.) વળી છેલ્લાં પંદરેક વરસથી યંત્ર-અનુવાદ (કોમ્પ્યુટર-ટ્રાન્સલેશન) ની દિશામાં પ્રયત્નો શરૂ થયા એટલે એ અનુવાદ-પ્રક્રિયામાં સરળતા થાય એ ખાતર વળી પાછી વિશ્વભાષાની જરૂર જણાઈ. મૂળ તો, એમ માનવામાં આવ્યું કે આવી કોઈ વિશ્વભાષા હોય તો મૂળ ભાષામાંથી એક વાર વિશ્વભાષામાં યંત્ર-અનુવાદ થઈ જાય પછી તેમાંથી અનેક ખૂબ ભાષાઓમાં (target languagesમાં) યંત્ર-અનુવાદ કરવા સરળ પડે. પણ આ વિચાર કંઈ જલ્દી વાસ્તવિક સિદ્ધ થયો નથી.

વિશ્વભાષાના નિર્માણ માટેના અત્યાર સુધીમાં (છેલ્લાં સો એક વરસો દરમિયાન) સો ઉપરાંત પ્રયત્નો થયા છે. આમાં ઈન્ટરલીન્ગ્વા, કોરબોસ, ઓકસીડન્ટલ, પાલા, સ્પોટીસ, ઈડો, યુનિવર્સલ, નોનાલ વગેરે અનેક પ્રયત્નોમાં વાશાપુક અને એસ્પરાન્ટો એ બે પ્રયત્નોએ સારી ચર્ચા ભરી કરી અને બંધાવું ખાન બેઠ્યું. આ પ્રયત્નોમાં હી સુસર (નોવ એસ્પરાન્ટો) અને થેરુપર્સન (નાનાક

સરળતાથી કઈ રીતે શીખવી શકાય તેનું) સંશોધન કરવાનો છે. દરેક પ્રાંતીય ભાષાનું અને હિન્દીનું comparative grammar તૈયાર કરીને, દરેક ભાષા માટે હિન્દીના ખાસ પાઠો તૈયાર કરવા એઈએ. કૃત્રિમ શાષ્ટ્ર-ભાષાના વિચારના સંદર્ભમાં 'વિશ્વભાષા' વિશેની આ વિગતો જાણવી રસપ્રદ થશે

ઈ. સ. ૧૯૨૮) જેવા ભાષાવિજ્ઞાનીઓ પણ પ્રયત્ન થયેલા.

ઈ સ ૧૮૭૬માં શ્રી. જી. એમ. સ્કેવેર નામના બેરીઅન પ્રજાજને 'વાશાપુક' વિશ્વભાષાના નિર્માણનો પ્રયત્ન કર્યો. એ પછી પેલિસ દિગિસ્પન ડો. એમે-હોદેનો ઈ. સ. ૧૮૮૭માં 'એસ્પરાન્ટો' વિશ્વભાષાના નિર્માણનો પ્રયત્ન નોંધપાત્ર ગણી શકાય. આ 'એસ્પરાન્ટો' શબ્દ, માંના મૂળ ધાતુ esperનો અર્થ થાય છે hope. ડો. એમે-હોદેનો પ્રયત્ન ખરે જ આશા આપનારો હતો. એક રીતે તે રોમાન્સ ભાષાઓનું સરળ સ્વરૂપ હતું. રોમન ક્રિપિતો તેમાં ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો અને જે રીતે લખાય તે જ રીતે બોલાય એવી રચના એમાં થયેલી. દરેક નામનો અંત -o (ઓ)થી આવતો અને દરેક વિશેષણનો અંત -a (આ) થી આવતો. દરેક શબ્દમાં છેલ્લાની પહેલાંની અક્ષર (syllable) સ્વરભાર સાથે (with stress) બોલાતો, જે અસમત, કામચામ (functional) ન હતો. આમાં અંગ્રેજ ભાષાનાં બધા રૂઢિનેટ આઈ'કલ્સ ગ્રંથવામાં આવેલા અને ઈન્ડિનેટ આઈ'કલ્સ પડતા શૂંકવામાં આવ્યા હતા. ઉપરાંત, જે ભાષાના 'Le' -એ આઈ'કલ્સને એમાં સ્થાન આપવામાં આવ્યું હતું. મોટાભાગની શબ્દકોશ લેટિન ભાષાના હતા અને તેમાંના મોટાભાગના શબ્દો પશ્ચિમ યુરોપમાં પ્રચલિત હતા. આ ભાષા યુરોપના દેશો માટેની સાંકળણ ભાષા (Link language) તરીકે ઉપયોગમાં આવે એવી હતી એમ કહી શકાય. બાકી એશીઅન અને આફ્રિકન દેશોની ભાષાના લાપકો માટે તો અંગ્રેજ ભાષા શીખવી અને આ ભાષા શીખવી એ અને સરખા જ પ્રયત્નો માગી લે એમ હતું.

જે કે કૃત્રિમ ભાષાનું નિર્માણ કરવાના આ બધા પ્રયત્નો એક રીતે સાત્વી દિશામાં હતા કારણ કે અંગ્રેજ કે રશીઅનના સરસીકરણ કરેલા સ્વરૂપને વિશ્વભાષા બનાવવાનો પ્રયત્ન થયો હોય તો બધા એને સ્વીકારત કે કેમ તે શક્યપદ હતું. (રશીઅન તો આમ પણ

એટલી પ્રચારમાં નથી. અને અંગ્રેજ આખા જગતમાં લગભગ પ્રચારમાં છે છતાં કેવો અંગ્રેજ ભાષા બોલવાનું પસંદ રોના કરે? એટલે જે પ્રયત્નો હતા તે બધા વિષયની અને એટલી વધુ નાણીતી ભાષાઓની લાક્ષણિકતાઓ સમાર્પિત એ દિશામાં હતા. થોડાં વર્ષો પહેલાં કેટલાક આગળ પડતા ભાષા-વિજ્ઞાનીઓ દ્વારા IALA (International Auxiliary Language Association) અસ્તિત્વમાં આવ્યું હતું. તેણે પણ વિશ્વની નાણીતી ભાષાઓની લાક્ષણિકતાઓ નજર સામે રાખીને વિશ્વભાષાનું નિર્માણ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો.

આ બધા પ્રયત્નો અત્યાર સુધી અસફળ રહ્યા છે એનું કારણ એ ગણાય છે કે, મોટે ભાગે આ વિશ્વભાષાઓનું નિર્માણ યુરોપની ભાષાઓને નજર સામે રાખીને થયું એટલે ચીની, મંદાયલામ, જાપાની, તેલુગુ, બંગાળી વગેરે અનેક ભાષાઓ બોલતા ભાષકોનું શું? અને બધી ભાષાઓની લાક્ષણિકતાઓ એક જ ભાષામાં સમાવરી તો અશક્ય છે.

જો કે ભાષાની મૂળભૂત લાક્ષણિકતા જ વિશ્વભાષાના આ પ્રયત્નોને નિષ્ફળ બનાવે છે. જેવી વિશ્વભાષા પ્રચારમાં આવે કે થોડાં ગણતરીનાં વર્ષોમાં જ ભાષા-અવધારની ધનતાના સિદ્ધાંત પ્રમાણે તે અનેક બોલીઓમાં વિભાજિત થઈ જાય. અને પછી એ દરેક બોલી વળી પાછી લાક્ષણિકતાઓ દહ કરતી જાય. આજે હિન્દી-ગિરનારી લાક્ષણિકતાઓ હર્ટશન (Station), હર્ટસ્ટાર્ટ (Start), હર્ટસ્ટાર (Star) વગેરે નાણીતી છે તો દક્ષિણ ભારતીઓ જે અંગ્રેજ ભાષા બોલે છે તેની 'ઇન્ડિયા' (India), 'ઓન્લી' (Only) વગેરે લાક્ષણિકતાઓ પણ નાણીતી છે. વિશ્વભાષાની જે બોલીઓ થાય તેનું પણ આવું જ થવાનું અને આપણે નાણીતી છીએ કે સુરત પાસેના ખવાસી અને ગિરના

નેસાઓમાં રહેતો ગેર, આમ તો એક જ શુભાતી ભાષા બોલે છે. પરંતુ તેઓને બેભા કર્યા હોય તો બંનેને માટે, એકબીજાની ભાષા ન સમજાય તેવી જ હોય છે. વિશ્વભાષાનું પણ એવું જ ભાવિ થાય.

વળી ભાષાના વાક્ય દ્વારા જે અર્થનું અવગમન થતું હોય છે. તે સંદર્ભ ઉપર આધારિત હોય છે. દેખીતી રીતે સસ્કૃતિએ સામાજિક, ધાર્મિક વગેરે અનેક સંદર્ભો જુદા જુદા હોવાના અને એ સંદર્ભોનું પાછું અર્થઘટન પણ જુદું જુદું હોવાનું. અને કારણે વિચારો સ્પષ્ટ થવાને બદલે વધારે ગૂંચવવાના.

અને જે વિશ્વશાંતિને અથવા તો વિશ્વની અનેક સમસ્યાઓને દલ કરવા માટે આ વિશ્વભાષાની કલ્પના કરવામાં આવી છે તે સમસ્યાઓ કે સંધર્ભોનું કારણ ભાષાની અડચણો કે ભાષા પોતે નથી, ઉત્તર ભારતમાં જે તોફાનો થયાં કે દક્ષિણ ભારતમાં પ્રભુજનોએ જે ટૂંનો બાળી તેનું કારણ ભાષા નથી. એક જ ભાષા બોલતા બે સમાજો કે દેશો કર્યા નથી ઝગડતા? અને ભિન્ન ભાષા બોલતા ગાનવો પણ કર્યા શાંતિથી નથી રહેતા? આ સંધર્ભો, અશાંતિ કે સમસ્યાઓનાં કારણો તો ઘણા નાણીતાં છે - સ્વાર્થ, હિંમ્યાં, મહત્વાકાંક્ષા-વગેરે અનેક. અને એ બધાં કારણો તો દેખીતી રીતે, બિન-ભાષાસીય છે. એટલે એ સમસ્યાઓ તો, સમગ્ર માનવ-જાત એક જ ભાષા બોલે (જો કે એ ભાષાકાંચ રીતે અશક્ય છે છતાં માની લઈએ કે બોલે) તોયે બોલી એ જ રહેવાની છે. એટલે બૌદ્ધિક રીતે તદ્દરૂપ, સ્વસ્થ રહીને આ આખા પ્રશ્ને જોવાથી જ આ સમસ્યાઓ દૂર કરી શકાય. તાત્વિક રીતે એને આપણે ભાષાવાદનું જ્ઞાન પણ ન જ કહી શકીએ. ભાષાવિજ્ઞાનના અભ્યાસીઓ તો બહુ બહુ ભાષા વિશેના બૌદ્ધિક-તત્ત્વસ્વરૂપ દૃષ્ટિકોણ પૂરા પાડી શકે એવી વધુ કંઈ નહીં.

યોગેન્દ્ર વ્યાસ

સમાનતા જળવાશે ખરી?

જવાબ આપણી પાસે નથી. કદાચ કોઈની પાસે નથી. ભવિષ્યકથન રાકવ નથી. જોકે, દેખાવ તો એવું છે કે હવે કોઈએ-પાંચ વ્યક્તિની મુનસીબી સલાહ રહી નથી. ૨૯ સપ્ટેમ્બરના નવા મંત્રીમંડળમાં ૧૯ જેટલા બહુમતી સભ્યો નૂતન વિચારના અમણીઓ છે. છતાં, સલાહ તો એ પણ છે કે, એકાસ્ત્રવાદીઓના આ નવા હતાકર્તાઓ પોતે લોકશાહી અને સ્વતંત્રતાનો શા અર્થ કરે છે? કેટલાક એનો અર્થ આપણે સમજીએ છીએ એવો કરતા હોય તોય એનો અમલ કરાવવાનું એમને માટે શક્ય જનરી? બીજો સલાહ એ છે કે, રશિયા પોતે આવા ધરમૂળના ફેરફારો થવા દેશે? કુશોભે એકબાર બાકેતું પાડ્યું તે જારે પડી ગયું છે; ત્યાં આખો મઠ તોડવાનો સલાહ તો સાંખી જ કેમ શકે? ત્રીજી વાત એ પણ ખરી કે એકાસ્ત્રવાદીઓ એકબીજાં તો નહિ પડી જાય?

હા, ૧૯૧૮ કોઈ ૧૯૫૬ નથી. એકાસ્ત્રવાદીઓની અધિની ધૂળ પડોશી કમ્યુ દેશોમાં જાડી છે, અને જાગ્રા વિના નહિ રહે એવી આશા પણ અરથાને નથી. પોલાકામાં ગયા જનમુખારીમાં જુવાળા જાજળ્યો હતો. નિમિત્ત સાવ શુદ્ધક હતાં. ૧૯ મી સદીના મહાન રાષ્ટ્રીય કવિ-નાટ્યકાર મિસ્કિવિચની નાટ્યકૃતિ ઉપર સાવ મૂખ-તાભર્યો પ્રતિબંધ મુકાતાં પ્રરોદ્ધ થયો હતો વળી, ૧૯૫૬ની જેમ વિદ્યાર્થીઓ અને લેખકોએ આગેવાની લીધી. પરંતુ, આ વખતે કામદારોને આદિજનના વિરોધમાં ખસા કરી શકાય છે. પોલાકામાં ઉદારનીનિનો પુરસ્કાર ગોસુકા પોતે જ રશિયાની લીંસમાં લીધો પડ્યો છે. તો, હંગેરીમાં કાદરની નેતાગીરી નીચે 'સુધારો' ધીમી ગતિએ પ્રગટાં જરી રહી છે. બેતેરીઆ પણ રાજકીય સુધારાના ક્ષેત્રે મંદ છે. પૂર્વજર્મનીના માર્ક્સવાદી પંડિતે કદાં હેગરે તો એકાસ્ત્રવાદીઓના સુધારાઓને માર્ક્સવાદને છેલ્લે દેવારૂ લેખ્યા છે.

અદ્યતન, આ બધા દેશોમાં આર્થિક ક્ષેત્રે સુધારવા-વીઆના રાહે વિકેન્દ્રીકરણની દિશામાં ધણુ બધા ફેરફારો થઈ રહ્યા છે. તેમાંના કેટલાક દેશો આર્થિક સુધારાના ક્ષેત્રે એકાસ્ત્રવાદીઓથી પણ આગળ છે; અને જતો દિવસે ટેકનિશિયનોનું પ્રભુત્વ વધતાં, એમની જરૂરીયાત અને માનસને અનુરૂપ નવા રાજદારી ફેરફારો-સુધારાઓ

પણ થશે. પરંતુ, આજે તો, રાજદારી સુધારાની દિશા એકાસ્ત્રવાદીઓ એકબીજાં પડી જાય એવો ભય અરથાને નથી-વાંખા ગાળા માટે એવું બને તો ફરજિયાત પીછેઠા (સ્ટાલિનયુગ સુધીની નહિ, આર્થિક) કરવાની વારીય આવે!

બે વાત ૨૫૯ સમજી લેવાની જરૂર છે. એક તો, 'જેટલા પ્રમાણમાં આર્થિક પ્રગતિ, તેટલા પ્રમાણમાં રાજકીય લોકશાહીનો વિકાસ' એવું સમીકરણ મોંદે છે-એકહથ્થુ કમ્યુનિસ્ટ તંત્રમાં તો ખરીલ જ, ત્રીજી વાત એ છે કે કમ્યુનિસ્ટ દેશોમાંના આ બધા અંતરારો પાછળનું ખેચે સમાજવાદ કે સામ્યવાદનો ઇતકાર કરવાનું નથી; મૂડીવાદની પુનરુત્થાપનાનું નથી જ નથી.

આમ, કમ્યુનિસ્ટ દેશોની પ્રજાઓની લોકશાહી સ્વતંત્રતા માટેની લડત, ગમે તેટલી સામ્યદિશ હોય, તેમ, એટલી સરળ તો નથી જ નથી- કોઈ પણ ન શકે

૧૭-૪-૬૮ લોગીલાસ ગાંધી

સંસદના વિશિષ્ટાધિકારો અને નાગરિકતા મૂળભૂત હક્કો

સંસદીય લોકશાહીના સફળ સંચાલન માટે જરૂરી ગણાતી શરતોમાંની શીર્ષકમાં સૂચવેલી બે શરતો પણ અમુક-પત્રી છે-સંસદને તથા તેના સભ્યોને વિશિષ્ટાધિકારો હોવા જોઈએ. જેથી કરીને તે તેમની ફરતે ચોક્કસ રીતે બબલી શકે; અને નાગરિકોને પણ મૂળભૂત હક્કો અપાવા જોઈએ. તેમ જ તેમનો અમલ પણ થવો જોઈએ; કારણ કે વ્યક્તિના સર્વોચ્ચ વિકાસ એ લોકશાહીના પાયામાં રહેલો વિચાર છે.

આ પ્રમાણે આ બન્ને અનિવાર્ય હોવાથી ભેમણી કોઈની પણ અવગણના કરી શકાય તેમ નથી અને તેથી જ ઘણી વખત આ બન્ને વચ્ચે સંઘર્ષ જાગે છે ત્યારે પરિસ્થિતિ નાજુક જતી જાય છે. આપણે ત્યાં આવા પ્રસંગો જાણ થયા છે અને બપોરે આવો બનાવ બને છે ત્યારે બધારણીય કટોકટી સળાય છે. પંદરમી ફેબ્રુઆરી ૧૯૬૮ ના રોજ આવો પ્રશ્ન લોકસભામાં ઉઠ્યો રીતે ચર્ચાયા અને તેણે ફરીથી વિચારનાં વખતો સંભળ્યાં છે. આ દિવસે માર્ક્સવાદી (માર્ક્સવાદી) સભ્ય શ્રી કરેલી વિશિષ્ટાધિકારોની નીકાર આપતો હતો એવી છે

કે લોકસભાની શિયાળુ બેઠકમાં ભ્યારે શિવસેનાની પ્રવૃત્તિઓ પર ચર્ચા થઈ રહી હતી ત્યારે શ્રી ઉમાનાથે એવો આક્ષેપ કર્યો હતો કે મુંબઈના બળ્હીતા ઉદ્યોગપતિ શ્રી રામકૃષ્ણ બળ્હીએ અમેરિકાની બમ્બુસી સંસ્થા (C.I.A.) મારફત નાણાકીય મદદ મેળવે છે અને તે દ્વારા શિવસેનાની પ્રવૃત્તિઓને નાણાકીય સહાય આપે છે. આ પછી ખીજા કેન્દ્રીયારીના રોજ શ્રી બળ્હીએ લોકસભાના અધ્યક્ષને પણ લખ્યો તેમાં બળ્હીએ કે 'ગૃહમાં શ્રી ઉમાનાથે પોતાના પર કરેલા આક્ષેપો બિનપાયાદર છે અને શ્રી ઉમાનાથ હુકા છે.' આ પત્રની નકલ બળ્હીએ સંસદસભ્યો ઉપર પણ મોકલી.

શ્રી બળ્હીના આ કૃત્યથી શ્રી ઉમાનાથ છંછેડાયા અને તેમણે આ કૃત્ય દ્વારા સંસદસભ્યોના તથા ગૃહના વિશિષ્ટાધિકારનો ભંગ થયો છે માટે શ્રી બળ્હી સામે પગલાં લેવાં જોઈએ એવી દરખાસ્ત રજૂ કરી. તેમની દલીલોમાં બે મુખ્ય પાસાં એ હતાં કે આ પ્રમાણે પત્રને પરિપત્રિત કરીને શ્રી બળ્હીએ સંસદસભ્યને ઉતારી પાડ્યો છે અને તેણે સંસદમાં જે વિચારો રજૂ કર્યાં તેનો બદલો લીધો છે. એટલું નહીં, પરંતુ આમ કરીને શ્રી બળ્હીને જે સંસદસભ્યને ભયભીત કરવાનો તથા પરદેશી બમ્બુસી સંસ્થા સાથેના એક નાગરિકના સંબંધોને ખુલ્લા પાડ્યા અટકાવવાનો છે.

સંસદમાં બનેલો આ બનાવ ફરીથી એ જ બાબત તરફ દેરી જાય છે કે સંસદસભ્યોને બહેલા વિશિષ્ટાધિકારોનો ઉપયોગ તેમણે કેવી રીતે કરેલો. ઉપરના દાખલાના સંદર્ભમાં વિચારીએ તો સંસદસભ્યના વિશિષ્ટાધિકારની રૂએ ભ્યારે તે સંસદમાં પોતાના વિચારો રજૂ કરે ત્યારે તેને કાયદાની અદાલતમાં પડકારી શકાય નહીં. હવે આ અધિકારનો દુરુપયોગ થાય અને નાગરિકના મુળભૂત હક્ક ઉપર અંકુશ મુકાય તો શું કરવું ? શું સામાન્ય નાગરિક શ્રી બળ્હીએ અપનાવેલો માર્ગ અપભ્રાંશ ન કરી શકે ? અને જો તેમ કરવાથી સંસદસભ્યના વિશિષ્ટાધિકારોનો ભંગ થાય છે તેમ સ્વીકારીને સાધવામાં આવે તો તે નાગરિકને સંસદ સિદ્ધિ પણ કરી શકે છે. પરિણામે, તેને તો બેઠકી સભ્ય થાય છે ! આ રીતે સંસદસભ્યના વિશિષ્ટાધિકારો અને નાગરિકના મુળભૂત હક્કો વચ્ચે બેઠેલા દેરવાનો સમય આવી બેઠો છે. વધુમાં સંસદમાં સભ્ય જે વિચારો વ્યક્ત કરે છે તે તો તરત

જાવ્યાપક સ્વરૂપમાં બહેરાત મેળવે છે પરિણામે જે નાગરિક પર આક્ષેપ થયો થયો હોય તેને ધણું જ નુકસાન થાય છે. આથી એવો કોઈક માર્ગ કાઢવો રહ્યો કે સંસદસભ્યોના વિશિષ્ટાધિકાર પર એવું નિયમન લાદવું જોઈએ જે તેના ગૃહમાંના વાણીજ્યોત્સવમાં હસ્તક્ષેપ ન કરે; પરંતુ એની ફરજ તો લાદે કે ગૃહમાં કરવામાં આવેલા આક્ષેપના સંદર્ભમાં તેની પાસે પૂરતા પુરાવાઓ હોવા જોઈએ તથા તેણે તે રજૂ કરવા જોઈએ. લોકસભાની ચર્ચામાં દારૂકર સરસ સ્થળ ક્યું કે ભ્યારે કોઈપણ સંસદસભ્ય ખીબ સંસદસભ્ય ઉપર કે નાગરિક ઉપર ગૃહમાં આક્ષેપ કરે ત્યારે પ્રથમ દર્શનીય પુરાવાઓ રજૂ કરવાની ફરજ પાડી જોઈએ અને પુરાવાઓ રજૂ કરવામાં તે નિષ્ફળ જાય તો તેણે ગૃહની માફી માંગવી જોઈએ આ સ્થળ અગત્યનું હોવા છતાં પણ, આવા દુકંડે દુકંડે પગલાંઓ લેવાને બદલે, વિશિષ્ટાધિકાર સમિતિને આ બાબત સોંપી દઈને સ્પષ્ટતા કરવી જરૂરી છે. બ્રિટનની પાર્લામેન્ટ કે જેની કાયવાહીને આપણે અનુસરી રહ્યા છીએ ત્યાં પણ આ વર્ષની સદ્ગાતમાં સંસદીય વિશિષ્ટાધિકારની પ્રવર સમિતિએ (The select committee on parliamentary privilege) આ પ્રશ્ન સંબંધી પોતાના અહેવાલમાં જે લક્ષ્યમણો કરી છે તે ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. સમિતિની લક્ષ્યમણોમાંથી અગત્યની લક્ષ્યમણો નીચે પ્રમાણે છે :

(૧) ભ્યારે પાર્લામેન્ટના સભ્યોને એમ લાગે કે તેમની અપમાતિ કરવામાં આવી છે ત્યારે તેમણે વિશિષ્ટાધિકારની સમિતિને આશ્રય લીધા સિવાય અદાલતોનો આશ્રય લેવો જોઈએ.

(૨) ભ્યારે કોઈ પણ વ્યક્તિ કે અપભ્રાંશ પર પાર્લામેન્ટના તિરસ્કારનો આરોપ મૂકવામાં આવે (સમિતિએ અહીં 'તિરસ્કાર' શબ્દ વિશિષ્ટાધિકારના બદલે વાપરીને પાર્લામેન્ટના સભ્યો વિશેષાધિકાર ધરાવતો વર્ગ છે તેવી શંકાને નાબૂદ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે) ત્યારે જેના પર આરોપ મૂકવામાં આવ્યો હોય તે આરોપી તપાસસમિતિ સમક્ષ કાનૂની રજૂઆત કરવાનો, બચાવના સાક્ષીઓ રજૂ કરવાનો અને યોગ્ય પરિસ્થિતિમાં કાનૂની મદદ મેળવવાનો અધિકાર ધરાવે છે.

(૩) મુદ્દાની કાનૂની બાબતોમાં (civil legal actions) ધારાસભ્યોની ધરપકડ થતી ન હતી તેને

બદલે તેઓ ધરપકડને આધીન બનશે.

(૪) પાસપોર્ટ પોતાના પુરાણ હક્કો અને વિરોધાધિકારો પ્રત્યેનું વલણ બદલવું જોઈએ અને એવું સ્વીકારવું જોઈએ કે દરેક નાગરિક નિભાવ અને યોગ્ય રીતે (good faith) પાસપોર્ટ અથવા તેના સભ્યોનાં કાર્યોની દીકા કરવાની જે સ્વતંત્રતા ધરાવે છે તેમાં મુશ્કેલી ઊભી કરવી જોઈએ નહીં.”

(૫) ગૃહની તંત્રચત્રા (machinery) અંગે, સભ્ય અંગે અથવા તેા ધણા સભ્યોના નૃથ અંગે વ્યક્ત કરવામાં આવેલી ઉચ્ચ દીકા હવે પછી તે ગમે તેટલી વાજખી લગતી હોય, તેા પણ ઉપયોગ ના છૂટકે જ કરવો. આવી દીકાને અને લોકશાહીના પ્રાણુવાયુ (Life blood) તરીકે સ્વીકારીએ છીએ. અમારા મત મુજબ સમગ્ર રાજપુરુષ આ સ્વરૂપની દીકાની અપેક્ષા રાખે છે એટલું જ નહીં પરંતુ તેને આવકારે છે.

(૬) એવી પણ શક્યતા રહેલી છે કે ધારાસભ્યના વાણીસ્વાતંત્ર્ય દ્વારા રક્ષાયેલ અધિકારની રૂએ તેણે કરેલા વિધાનથી પાસપોર્ટ બદલની વ્યક્તિઓની અયોગ્ય રીતે અપકીર્તિ થાય છે. આવા પ્રસંગે કારાપેક્ષા આક્ષેપોની સત્યતા માટે સ્વતંત્ર તપાસ માંડવાનો અધિકાર ■ ■ ■ ખરા ? સમિતિ એવું માને છે કે આવો અધિકાર આપવાથી તે ધારાસભ્યના વાણીસ્વાતંત્ર્ય પર અસરકારક નિયંત્રણ પુરવાર થશે.

(૭) શિક્ષાત્મક સત્તાઓ દ્વારા પાસપોર્ટ જોલની સજા કરી શકે છે પરંતુ તેમાં જે ક્ષતિ છે તેને ખ્યાનમાં રાખીને સમિતિ એવું સૂચવે છે કે ગૃહે નિશ્ચત સભ્યની જોલની સજા અથવા તેા તેના નિઃકર્યે દંડની સજા કરવાની સત્તા હાથ ધરવી જોઈએ.

(૮) ગૃહે પોતાની શિક્ષાત્મક સત્તા દ્વારા વાજખી દીકા કરવાના નાગરિકના હક્કને અંકુશિત કરશે જોઈએ નહીં. આમ છતાં પણ જેમનો અદાલતદ્વારા અમલ થાય છે. તેવા નાગરિકના હક્કોને જે એવી અયોગ્ય રીતે ઉપયોગ કરવામાં આવે કે જેથી ગૃહના સભ્યને પોતાના

ગૃહની ફરજ બંભવવામાં મુશ્કેલી પડે તેા તેા હક્ક પર અંકુસ મૂકવાનો અધિકાર ગૃહ ધરાવે છે.

(૯) ગૃહમાં તિરસ્કાર પરત્વે સભ્ય ચર્ચા કરીને વ્યાપક બહેતાત મેળવે છે તે દૂર કરવા માટે એવું સૂચવવામાં આવેલું છે કે જે ધારાસભ્યને આવી ફરિયાદ કરવી હોય તેણે આમસભાના હક્કોની સમિતિના અધિકારી (The clerk of the committee of House of commons Rights) સમક્ષ યોગ્ય ક્રતાવેજ પુરાવાઓ સાથે ફરિયાદ કરવી. આ સમિતિ નક્કી કરશે કે થયેલા આક્ષેપની તપાસ કરવી વાજખી છે કે નહીં. જે તેને એમ લાગે કે તપાસ કરવી વાજખી નથી તેા તે ગૃહના કામકાજના પત્રક (order paper) માં તે અંગે નોટિસ આપશે અને ઓછામાં ઓછા ૫૦ ધારાસભ્યોના ટેકા પછી જ ગૃહે તે નિર્ણયની ફરિયાદ સમીપી કરવી જોઈએ. જે ફરિયાદને સ્વીકાર કરવામાં આવે તેા હક્કોની સમિતિ તપાસ હાથ ધરશે અને હિશ્મની લલામણ સાથે ગૃહને પોતાના બહેવાય મોકલી આપશે. આ કાયદાહી અત્યારે ધારાસભ્ય ગૃહમાં અને એટલી ઝડપે આપીને ફરિયાદ રજૂ કરી શકે છે તે સ્થિતિ દૂર કરશે.

આ પ્રમાણેના અગત્યના મુદ્દાઓ તપાસતાં જણાય છે કે આપણે પણ વિશિષ્ટાધિકાર સમિતિને આવું કાયદું સોંપી જે અપરપ્રતા રહેલી છે તેને દૂર કરવી જોઈએ. અસિખિત બધારણ ધરાવતા બિટન જેવા રાજ્યમાં પણ અત્યારે વારતવિકતાનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે ત્યારે આપણે પણ આમાંથી પડે લઈને સંસદસભ્યોના વિશિષ્ટાધિકારો તથા નાગરિકોના મૂળમૂલ હક્કો વચ્ચે રહેલી બેદરેખાને સ્પષ્ટ રીતે આંકવી જોઈએ અને સંસદસભ્યો તથા નાગરિકો વચ્ચે અનન્યતા ઊભા થતાં મનદુઃખો નિવારવાં જોઈએ.

હસમુખ પંડ્યા

૧ The Times (London) 13-1-68
P. 8.

With Best Compliments of :

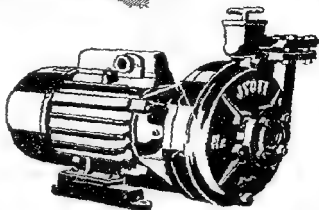
Ask for

NEW SWADESHI FABRICS

ATTRACTIVE DESIGNS & COLOURS

**THE NEW SWADESHI MILLS
OF AHMEDABAD LTD.**

NARODA ROAD. AHMEDABAD.

No use comparing!

...For there is no other pump to rival the **JYOTI UNIBUILT** pump. It features 'built-in' economy...in money.. in space.. in maintenance—with superb hydraulic characteristics. Ask the man who uses it; better still, see a demonstration for yourself! You will be convinced, the **UNIBUILT** is a centrifugal pump with a difference!

Size: 1" x 1" to 6" x 6"

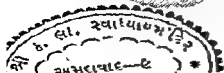
Capacity: Up to 58,000 G P H.

Heads: Up to 210 ft.

Quality is our Creed

JYOTI LIMITED

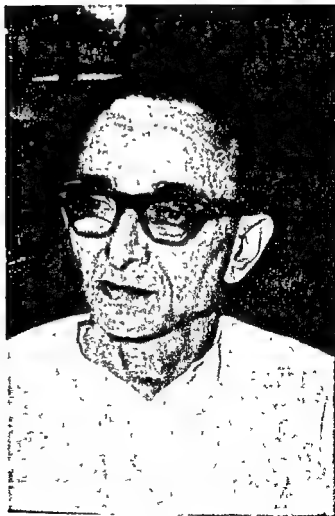
BARODA 3

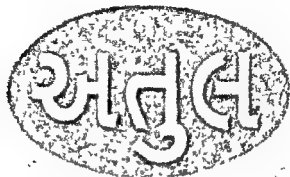
વિશ્વમાનવ

૮૯ મે ૧૯૬૮

રાજકિય શુભદાતા

અભિનંદન

ਪੰਨਾ ੧

ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ

ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ

સંપાદકમંડળ

ભોગીલાલ ગાંધી (મુખ્ય)

વિમલ શાહ (સહ)

ચુવીર ચૌધરી (સહ)

પ્રકાશ શાહ (સહ)

વિગ્ધાવન

૮૯

મે ૧૯૬૮

વિશ્વમાનવ દર માસની ૨૬મી તારીખે
પ્રસિદ્ધ થાય છે.

એક અંકેનો એક રૂપિયો
બાર્ષિક લવાજમ દસ રૂપિયા
પરદેશમાં ૨૦ શિલિંગ

બધા પ્રતિષ્ઠિત પ્રકાશકોને ત્યાં
લવાજમ કરી શકાય છે.

ફા. ૧૦૫/ ભરીને રેખાનો
ફોર લેનારને વિશ્વમાનવ ફોર
મોકલવામાં આવે છે.

લેખકોને પુરસ્કાર આપવામાં આવે
છે. લેખોમાંના અભિપ્રાયો માટે
લેખકો જ જવાબદાર.

સંપાદકીય પત્રવ્યવહાર
ભોગીલાલ ગાંધી,
રામજી મંદિર પોળ, વડોદરા

વ્યવસ્થા અંગે પત્રવ્યવહાર
રેખા કોઓપરેટિવ પ્રિન્ટિંગ એન્ડ
પબ્લિકિંગ મોસાપટ્ટી, દોમાવન,
પાલડી, અમદાવાદ-૭

મુદ્રણ-સ્થાન
અંદ્રિયા પ્રિન્ટરી, મિરજાપુર રોડ,
અમદાવાદ-૧

મુદ્રક-પ્રકાશક-માલિક
બકુલ ત્રિપાઠી, મેનેજિંગ ડિરેક્ટર,
રેખા ટા. પ્રિ. એન્ડ પ. મોસાપટ્ટી,
પાલડી, અમદાવાદ-૭

વૃત્તવિમર્શ

અભિનંદન ચંદ્રકાન્ત શેઠ ૨

પક્ષાંતરની ચિકિત્સા રમેશ મ. ભટ્ટ ૨

સ્વદેશી અને ઇન્ડુલાલ પ્રકાશ ન. શાહ ૪

પખતુન પ્રશ્ન : આર્તિત્રાણુનું આમંત્રણ? પ્રકાશ ન.
શાહ ૫૭

બેકાર ઇજનેરો અને આર્થિક પ્રગતિ કાકોર મિત્રી ૫૭

ગાંધી-સાતાબ્દી : એક અભિનય કાર્યક્રમ ભોગીલાલ ગાંધી ૫૯

પરિસંવાદ : રાજકીય ગુજરાત

પ્રાસ્તાવિક દેવવ્રત પાઠક ૫

ગુજરાત કોંગ્રેસ અનિલ ભટ્ટ ૬

સર્વોચ્ચ નેતા : ગુજરાત કોંગ્રેસ વનસ્પતિ શાહ ૧૪

સ્વતંત્ર પક્ષ : પક્ષનિર્માણની સિદ્ધિની સમસ્યા પ્રતીજ્ઞ
ન. શેઠ ૨૧

ઔપચારિક રાજકારણ પાછળનાં અનોપચારિક નિમ્નતંત્રો
કીર્તિદેવ ડી. દેસાઈ ૨૮

ગુજરાતની રાજકીય પ્રથા—પડકાર અને સામર્થ્ય દેવવ્રત
પાઠક ૩૭

વાર્તા

અકસ્માત પિનાકિન દવે ૪૮

આત્મવૃત્તાંત

મારી ડુનિયા (૧૯) સ્નેહરસિમ ૫૧

અભિનંદન

ભારતીય શાનપીઠે ભારતની વિવિધ પ્રાંતીય ભાષાઓમાં સર્જાતી વર્ષભરની સાહિત્યકૃતિઓમાંથી જે સર્વોત્તમ હોય તેને એક લાખ રૂપિયાનું પારિતોષિક આપે છે આનું ત્રીજું પારિતોષિક આ વખતે, સમજાએ, કન્નડ સાહિત્યકાર શ્રી કે. પી પુટ્ટપ્પાને તેમના 'રામાયણદર્શનમ્' એ મહાકાવ્ય માટે અને આપણા વર્તમાન યુગનાતી સાહિત્યના અગ્રણી સર્જક શ્રી ઉમાશંકરને 'નિશીથ' કાવ્યસંગ્રહ માટે આપવામાં આવ્યું છે.

ફક્ત વર્ષની ઉમરના શ્રી પુટ્ટપ્પા મૈસૂર રાજ્યના શિમેરા જિલ્લાના વતની છે. તેમણે સમકાલીન કન્નડ સાહિત્યના વિકાસમાં મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે. કન્નડ સાહિત્યને તેમણે સાક્ર ઉપરાંત કૃતિઓ આપી છે. તેમનું 'રામાયણદર્શનમ્' વિસ્તૃત મહાકાવ્ય છે અને વર્તમાન કન્નડ સાહિત્યમાં તે એક મહત્વની કૃતિ લેખાય છે.

'નિશીથ'ને પારિતોષિક આપી ભારતીય શાનપીઠે શ્રી ઉમાશંકરનું જ નહિ, ગાંધીયુગીન યુગશતની સંસ્કારિતા અને સર્જકતાનું બહુમાન કર્યું છે.

જે જીવનસંદર્ભે 'નિશીથ'ની કવિતાને જન્મ આપ્યો એ ઓછો સમૃદ્ધ નથી. એ જીવનસંદર્ભના કેન્દ્રમાં છે મનુષ્યનું ગૌરવ. ઉમાશંકર મનુષ્યજીવનના અંતરઘ રહસ્યોને પામવા અને શબ્દસ્થ કરવા સતત પુરુષાર્થરત રહ્યા છે. એમને આ પુરુષાર્થ કેવળ કવિતામાં જ નહિ, નવસિક્ષા, એકાંકી નાટક, વિવેચન, નિબંધ અને સંપાદનમાં પણ પ્રગટ થાય છે. તેઓ pure poetry ના નહિ પણ great poetry ના સાધક છે. તેથી શબ્દની સકેતજૂત જે સૃષ્ટિ છે તેના તેઓ સનિષ્ઠ ઉપાસક છે. તેમની શબ્દનિષ્ઠા જીવનનિષ્ઠાને કારણે જ સ્થિરપદ અને સમુજ્જવલ છે. ઉમાશંકરને માનવીય ચેતનાની વિવિધ લીલાઓમાં જીડો રસ છે અને એ રસ જ તેમને જીવનથી દૂર ભાગવાની નહિ, પણ જીવનને વધુમાં વધુ કર્તવ્યશીલતાથી જીવવા પ્રેરે છે. જે યુગનું એ સંતાન છે તે યુગના આપક માનવધર્મની દીક્ષા પણ એમને મળી છે અને તેથી જ તેઓ જીવન

વિશે હંમચ કે નિરાશ નથી. એમનો શબ્દ એમના દીક્ષિત જીવનનું પ્રતીક બની રહે છે. તેથી જ એમને અર્થજુ થયેલું આ પારિતોષિક જે બેળાએ સુંદર અને ઉમાશંકરની કાવ્યસિદ્ધિને શક્ય બનાવી એના સમુચિત પુરસ્કારરૂપ બની રહે છે. ભારતીય શાનપીઠનું પારિતોષિક મેળવનાર શ્રી પુટ્ટપ્પા ને ઉમાશંકરને આપણા અભિનંદન ધટે છે.

ચંદ્રકાન્ત શેહે

પક્ષાંતરની ચિકિત્સા

ભારતના માણેક મેદાનોમાં પક્ષાંતરનું રાજકારણ તેના અનેક રંગોમાં ખેલાયું. બંગાળ, બિહાર, ઉત્તર પ્રદેશ, પંજાબ, હરિયાણા મધ્યપ્રદેશ અને રાજસ્થાન આ રાજ્યોમાં માકસવાદી સામ્યવાદીઓને બાદ કરતાં તમામ પક્ષોને 'આવારામ' 'અવારામ' બનેલા લાલાલાબ મળ્યા. બંગાળ, ઉત્તરપ્રદેશ અને હરિયાણામાં તે નવી ચૂલણી ચોળઈ છે. બિહાર, પંજાબ અને મધ્ય પ્રદેશમાં સત્તાપલટો થાય અને લોકશાહી તંત્ર તૂટી પડે એ માત્ર સમયનો સવાલ લાગે છે.

આ પક્ષાંતરે તમામ રાજકીય પક્ષોને ચિત્તિત કરી મૂક્યા છે, અને સૌ કોઈ તેની સામે ફરિયાદ ઉઠાવવા લાગ્યા છે. તેમાં સૌથી વિકૃત પાસું રહ્યું છે પદપ્રાપ્તિનું, સવિશેષે પ્રધાનપદનું. આ પ્રસંગને દેશમાં એસ. એસ. પી.માં ફૂટ પાડી છે. પ્રધાન બની એટલા સમયે પોતાની અખિલ ભારતીય નેતાશ્રી સામે બળવો પોઝરની પોતાનું પ્રધાનપદ બળવરને અક્ષય ચોરો બીનો કર્યો છે.

આમ, સત્તાએ એક તરફ વિવિધ પક્ષોને એકમેકની નજીક આપ્યા છે જ્યારે બીજી તરફ પક્ષોને બીતરથી તોડ્યા છે.

આવા રાજકીય તકવાદ અને સોદાબાજી કે પદબાજીને રોકવા માટે, નિષ્પન્નિત કરવા માટે અનેક પ્રકારની વિચારણા દેશમાં ચાલી રહી છે. અનેક ઉપાયો વિચારાર્થ રહ્યા છે. આ ચિકિત્સા જરૂર નજર નાંખવા જેવી છે.

અહીં એ સાદ રાખવું ઠીક થઈ પડશે કે આપણા બંધારણમાં રાજકીય પક્ષો અપેક્ષિત છે, અંગીકૃત નથી. તેના પાઠમાં તો પક્ષોના સીધા નામોઃલેખ પણ જોવા ન મળે. બીજું પક્ષો એ સ્વૈચ્છિક અને સ્વયંસેવી સંસ્થાઓ છે. પક્ષો અને તેમાં જોડાનારી વ્યક્તિઓના સંબંધો સ્વૈચ્છિકતાના પાયા ઉપર સ્થાયેલા છે. તેની પાછળ લોકમતનું જ બળ છે, જાહેરજીવનમાં બેવકાલ અને વાતાવરણનું જ બળ છે, અને લોકશાહી માટે એ જ કદાચ શ્રેષ્ઠ ઉચિત અને કાયદેસર પરિણામ છે, એ સુધારું ન જોઈએ. છતાં, એકંદરે જે વિચારાર્થ રહ્યું છે તે ખાત્રા પ્રકારનું છે.

૧. પક્ષાંતર પદસાલસાને કારણે સૌથી વધુ કુલ્યાપાત્ર અને છે. આથી ઉપાય એ સૂચવાયો છે કે કેન્દ્રમાં અને રાજ્યોમાં ધારાસભાની કુલ સંખ્યાના અમુક ટકાને આધારે, પ્રધાનમંડળની કુલ સંખ્યા પર ટોચબંધી મૂકી દેવી આમ કરવાથી આવી ખૂલે-આમ સોદાખાણ પર અમલો આવશે. અહીં મુરકેલી અમુક સાંવૈજ્ઞિક ટોચબંધી ફરમાવવાની છે. આથી ધારાસભ્યોની ઓછી સંખ્યાવાળાં રાજ્યોમાં મુરકેલી ઊભી થવાનો સંભવ ખરો.

૨. બીજો ઉપાય બંધારણની ૧૬મી કલમના પાંચમા અને છઠ્ઠા 'કલોઝ'માં સુધારો કરવાનો છે. આ 'કલોઝ' હેઠળ વ્યક્તિના મિલકત પ્રાપ્ત કરવાના, ધરાવવાના અને તેનો નિકાસ કરવાના અધિકારના ભોગવટા ઉપર વાજબી નિયંત્રણો મૂકવાની સત્તા અપાઈ છે. વળી કોઈપણ ધર્મો, વ્યવસાય, વ્યાપાર કે વાણિજ્ય સંસ્થાવાના અધિકાર ઉપર 'સામાન્ય પ્રભુદિતનાં' નિયંત્રણો મૂકવાની જોગવાઈ પણ છે એટલે સંસદસભ્યપદ કે ધારાસભ્યપદને કાયદેસર 'મિલકત' કે 'ધર્મ' કે 'વ્યવસાય' કે 'કામગીરી' મળવામાં આવે તો પ્રભુ-પ્રતિનિમિત્ત ધારામાં સુધારો થઈ શકે અને ચોક્કસ રાજકીય પક્ષના આશ્રયે ચૂંટાયેલી વ્યક્તિ પક્ષાંતર કરતાં પોતાનું સંસદ કે ધારાસભાનું સભ્યપદ આપો-આપ શુભાવી ભેગે. અહીં મુરકેલી એ છે કે આ રીતે સભ્યપદ શુભાવનારી વ્યક્તિ પણ પ્રધાનપદ ૭ માસ સુધી હટી જાય અને પણ જોગવી શકે છે.

૩. ત્રીજો ઉપાય એ સૂચવાયો છે કે પક્ષાંતરને કારણે

સભ્યપદ શુભાવનાર વ્યક્તિ ત્રણ વર્ષ સુધી પ્રધાન, ઉપપ્રધાન, સંસદીય મંત્રી કે અધ્યક્ષનું સ્થાન ન ધરાવી શકે એવી ધારાકીય જોગવાઈ થઈ શકે. આ સૂચન એટલા વારતે મહત્વ ધરાવે છે કે ભારતમાં જે પક્ષાંતરકારો નિમજન્યા છે તેમાંથી અડધાને તો પદપ્રાપ્તિ થઈ જ છે. પણ આ કરવા માટે વડાપ્રધાન અને મુખ્યમંત્રીઓને પોતાનું પ્રધાનમંડળ પસંદ કરવાની અપાધિત બંધારણીય સત્તા છે તેને અપ્રદિન કરતો બંધારણીય સુધારો કરવો પડે. આવો સુધારો સંસદની બે તૃતીયાંશ વધુમતીથી જ થઈ શકે. હોઈ અત્યારે કોંગ્રેસ અન્ય પક્ષોના સહકાર વિના કરવાની રિયલિટમાં નથી.

૪. તમામ રાજકીય પક્ષો જે રાજકીય વતીવ માટેની આચારસંહિતા મંજૂર રાખે અને તેનું પાલન કરે તો પણ પરિસ્થિતિમાં સારો એવો સુધારો થઈ શકે તેમ છે. રાજકીય પક્ષો અન્ય પક્ષોના સભ્યને પોતાનામાં સ્વીકારતાં પહેલાં તેને પોતાના પક્ષના આશ્રયે ચૂંટણી લડવાની ફરજ પાડી શકે. વડાપ્રધાન કે મુખ્યમંત્રીઓ પોતાના પક્ષમાં આવતા કે પોતાની સંયુક્ત સરકારમાં આવતા સંસદ કે ધારાસભાના સભ્યોને પ્રધાનમંડળમાં ન લેવાનો ચિસ્તો પાડી શકે. પ્રધાનમંડળની એકંદરે સંખ્યા વિશે ટોચબંધી નક્કી કરવાની સહમતિ રાજકીય પક્ષો ભેગા મળીને સાધી શકે રાજકીય પક્ષો કોઈ સરકાર ઉચ્ચાવવા કે રચવા માટે સભ્યોને પદનાં કે અન્ય અણુજાળતાં પ્રસીદ્ધોના આપવાથી દૂર રહે. જામત પ્રજામત અને વ્યાપક લોકશિક્ષણ જેવા તો કોઈ તરણોપાય જ નથી. પરંતુ ભારતીય સંદર્ભમાં તે લાભિગણે જ કારગત નીપડે તેમ છે.

૫. પક્ષાંતરમાં સૌથી ઓટું અરિયર બળ રહ્યું છે અપક્ષ સભ્યો. સંસદ અને ધારાસભ્યોમાં તેમનું સંખ્યાગણ કોંગ્રેસ પછી બીજું આવે છે. બિહાર, હરિયાણા, મધ્યપ્રદેશ, મણિપુર, પંજાબ, રાજસ્થાન, ઉત્તરપ્રદેશ અને પશ્ચિમ બંગાળમાં ૧૭૪ અપક્ષોમાંથી ૯૦ સભ્યોએ વિગતિગત પક્ષોમાં પ્રવેશ કર્યો હતો અને સરકારો અરિયર કરી હતી. વળી ઉપર જે કાનૂની-બંધારણીય ઉપાયો ચર્ચા તે

સુવિદિત છે આયોજનક્ષેત્રે પણ તેમનો અવાજ નિર્ણાયક નથી. ભારતનું રાજકારણ દિલ્લીમાં આકાર લે છે પણ તેને છેવટેના - ઘાટ - આપનારાં જોળામાં રાખ્યો અગ્રેસર છે. ભારતના રાજકારણનું પોત તેના રાજ્યોના રાજકારણ દ્વારા જણાય છે.

કેંકે આવી જ સમજાવી માત્ર ૧૯૬૮ માં વધવો

વિધાનસભામાં ગુજરાત રાજ્યશાસ્ત્ર મંડળના આશ્રયે ગુજરાતના રાજકારણને લગતી ચાર દિવસની વિચાર ગ્રાંથિ યોજાઈ હતી. એમાંથી પસંદ કરીને આ સાથે પ્રગટ કરેલા અભ્યાસલેખો રસિક અને સામયિક લાગશે એવી આશા અરથાને નથી.

ગુજરાત કોંગ્રેસ

(અખિલ ભારતીય સંદર્ભમાં)

અનિલ ભટ્ટ

૧. રાજકીય, સંસ્થાઓ અને રાજકીય પ્રક્રિયાના અભ્યાસીઓ પક્ષ-પ્રથાની વાત કરતા હોય છે ત્યારે સામાન્ય રીતે ત્રણમાંની કોઈ પણ એક પ્રસિદ્ધ પ્રકાર-વ્યવસ્થાનો (typology) ઉલ્લેખ કરતા હોય છે, જેમ કે એક પક્ષ-પ્રથા, દ્વિપક્ષ-પ્રથા અથવા તો બહુ પક્ષ-પ્રથા. ભારતનો અનુભવ આ પ્રસિદ્ધ પ્રકાર-વ્યવસ્થાથી તદ્દન જુદો જ રહ્યો છે. ભારતની પક્ષ-પ્રથાને એક પક્ષ-પ્રથા કહતાં જુદી એવી એક-પક્ષ-પ્રભાવ-પ્રથા તરીકે ઓળખી શકાય, જેમાં એક પ્રભાવશાળી પક્ષમાં જ પક્ષનાં વિવિધ જૂથોના સ્વરૂપમાં વિરોધ પક્ષ સમાઈ ગયો હોય, જ્યારે વિરોધ પક્ષ કરતાં વધુ તો દાખજૂ થો તરીકે વર્તતા, વિવિધ વિરોધ પક્ષો એ જ પ્રભાવશાળી પક્ષના પ્રભાવક્ષેત્રની 'સીમા' પર કામગીરી બજાવતા હોય છે. ભારતની રાજકીય પ્રક્રિયાના વિશેષ હિષ્ટિવાન અભ્યાસીઓએ તો આ પક્ષ-પ્રથાને કોંગ્રેસ-પ્રથાનું નામ પણ આપ્યું છે. ૧૯૬૭ ની સામાન્ય ચૂંટણીઓએ એટલું તો સ્પષ્ટ કરી દીધું કે, પોતાની આગવી રીતે આપણી રાજકીય પ્રથાને સ્થિરતા પૂરી પાડનાર એક-પક્ષ-પ્રભાવની આ ભાત તટવા લાગી છે. જો કે એક-પક્ષ-પ્રભાવની ભાત સમગ્રતયા ભવે તટવા લાગી હોય પણ કોંગ્રેસ-પ્રથાનો કોઈ સ્પષ્ટ અને ટકી શકે તેવો નિકલ્પ હજી ઉપસી આવ્યો નથી.

દેશમાં પ્રવર્તમાન આ પરિચિતિમાં આડે ફટાતાં સ્વપ્રદ વિચલનો (deviations) જો કોઈ હોય તો તે ગુજરાત અને મદ્રાસ રાજ્યો પૂરાં પાડે છે.

કોંગ્રેસ અને રાજકીય પ્રથાના અનુભવના આ સંદર્ભમાં ગુજરાતના કોંગ્રેસ પક્ષની સ્થિતિ કરવાનો મારો આશય છે.

૨. ગુજરાતમાં કોંગ્રેસ એક સંગઠિત રાજકીય સંસ્થા તરીકે છેક ૧૯૨૦ થી કામગીરી શરૂ કરી હતી. ૧૯૧૭ ના ખેડા સત્યાગ્રહ પછી ગુજરાતનું રાજકીય જીવન વધુને વધુ સક્રિય બનવા લાગ્યું હતું. જેમ જેમ ગુજરાતમાં રાષ્ટ્રીય આઝાદીની ચળવળ વેગ પકડવા માંડ્યો તેમ તેમ કોંગ્રેસ સંગઠન પણ ગુજરાતમાં કરી કામ થવા લાગ્યું. છેક ૧૯૨૦ પછીના દસકામાં તો જુદી જુદી નિષ્ઠા સમિતિઓ સ્થાપિત થઈ હતી. તેમ જ નાં કોંગ્રેસની પ્રતિષ્ઠા તો, સુરત અને ખેડા નિવસીઓમાં અને વધુ મહત્વનાં સહેલી કેન્દ્રોમાં જ કેન્દ્રિત થયેલી હતી.

અરબાતના તળાકાઓથી જ ગુજરાત કોંગ્રેસે કોંગ્રેસની રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ મહત્વરૂપે સ્થાન પ્રાપ્ત કરેલું છે. એનું કારણ જુદી જુદી સત્યાગ્રહની ચળવળો અને ગાંધી તથા સરદાર પટેલની નેતાગીરી, જેઓ રાષ્ટ્રીય કક્ષાના પણ નેતાઓ હતા.

કોંગ્રેસ, હકીકતમાં, તે વખતે માત્ર એક રાજકીય જૂથ ન હતી પણ એક આદેશન હતી. એની પ્રતિષ્ઠા એનો હેતુ લોકોમાં આઝાદી માટે માત્ર રાજકીય કાર્ય-તત્પરતા (political mobilization) જગાવવાનો ન હતો પણ લોકોમાં જાગૃતિ આપી સામાજિક નવોત્થાન માટે તત્પરતા જગાવવાનો હતો. ખીન-શબ્દોમાં કોંગ્રેસનું રાજકારણ ફક્ત આદેશનાશ્રિયુષ્ક ન હતું પણ

સામાજિક સુધારણાવશી હતું. આશ્રમો, અને અન્ય સૈમિક સેવા-સંસ્થાઓ મારફતે રચનાત્મક કાર્યો કરવાનો ભેખ-પારણ કરતોરા કેંગ્રેસીઓનું એક મોટું નૃત્ય ગુજરાત કેંગ્રેસ પાસે હતું. અખિલ રાષ્ટ્રીય કેંગ્રેસની જેમ જ ગાંધી ગુજરાત કેંગ્રેસના પણ પિતા-સમાન નેતા રહ્યા તો સરદાર પટેલ તેના મુખ્ય કાર્યવાહક બન્યા. આ સમય નેતાગીરી હેઠળ કેંગ્રેસ સંગઠને ઊંડા મૂળિયાં નાંખ્યાં. ભારતને આઝાદી મળી ત્યાં સુધીમાં તો ગુજરાત કેંગ્રેસનું સંગઠન દુનિયાના કોઈપણ સુસંગઠિત રાજકીય પક્ષની તુલનામાં ઊંચું રહી શકે તેટલું મજબૂત બની ચૂક્યું હતું.

રાષ્ટ્રીય ચળવળ, દરમિયાન ન્યારે ન્યારે કેંગ્રેસ પક્ષે સ્થાનિક સ્વરાજ્યની ચૂંટણીઓમાં કે પ્રાંતિક ધારાસભાની ચૂંટણીઓમાં ઝંપલાવ્યું ત્યારે વિશાળ બહુમતીથી તે ચૂંટાઈ આવ્યો હતો.

આઝાદી સુધી સરદાર પટેલની પ્રભાવશાળી અને પક્ષ ધરાવતી નેતાગીરી હેઠળ ગુજરાત કેંગ્રેસ એક સુમધિત સંગઠન તરીકે રહ્યું અને આ જ દિવસો દરમિયાન હળીમળીને સાથે કામ કરવાની ભાવના તથા સામાજિક સેવાની પ્રણલિકાઓ પડી.

૧૯૪૪ માં સરદાર પટેલે કેન્દ્ર-સરકારમાં પ્રધાનપદ સંભાળ્યું અને ગુજરાત પ્રદેશ કેંગ્રેસ સમિતિના મંત્રી ભોજરાજ દેસાઈએ ગુજરાતમાંની જવાબદારી વહન કરવામાં તેમને સાથ દીધો.

૧૯૪૪ સુધીમાં તો કેંગ્રેસ પક્ષનું સંગઠન ગુજરાત ભરમાં પ્રસરી ચૂક્યું હતું. કેંગ્રેસ સંગઠનનું નાનામાં નાનું એકમ મંડળ સમિતિ છે જે ૨૦,૦૦૦ ની વસતીને આવરી લે છે. સેવાશળ, અદિષ્ટા કેંગ્રેસ, યુવક કેંગ્રેસ અને મજૂર સંઘ એ બધાં કેંગ્રેસનાં તદ્દન સંગઠનો, તદ્દુપરાંત મોટા ભાગની યિન-રાજકીય સૈમિક સંસ્થાઓ પર કેંગ્રેસીઓનો કાબૂ છે. એક ચૂંટાયેલ કેંગ્રેસ પ્રતિનિધિ સરસા ચારથી પાંચ આવી સંસ્થાઓ સાથે સક્રિય રીતે સંકળાયેલો હોય છે. આમ કેંગ્રેસના પ્રશાવતું માળખું છેક દૂર સુધી અને વિસ્તૃત રીતે ફેલાયેલું છે.

જ્યાં સુધી કેંગ્રેસ પક્ષના આંતરિક રાજકારણને લાગેવળે છે ત્યાં સુધી એમ કહી શકાય કે ૧૯૬૦ સુધી ગુજરાતમાં કેંગ્રેસ પક્ષ વધતે જાયો અંશે એક

વિખવાદરહિત ગુમચિન પક્ષ તરીકે રહેલો છે. એનો અર્થ એવો થતો નથી કે, ગુજરાત કેંગ્રેસમાં અંત મતભેદ અને દરીદ્રાઈ ન હતી, પણ તે ચોક્કસ જૂથો કે જૂથમંડળોમાં પરિણમી ન હતી. ગુજરાત કેંગ્રેસની આતી સુમધિતતાને કારણે ૧૯૬૦ સુધી કેન્દ્રીય કેંગ્રેસને ગુજરાત કેંગ્રેસના મામલામાં દરમિયાન થવાની ભાગ્યે જ તક મળતી: ૧૯૬૦ સુધી તો, કેંગ્રેસ મહાસમિતિની ગુજરાત રાજ્ય અંગેની પદ્ધતિ સંગઠન સંબંધી તકરારોની ફાઈલમાં તકરાર અંગેનો એકે વ ફરિયાદખ જ ન હતો.

૧૯૬૦ પછી, સરકારી પાંખ વિરુદ્ધ સંસ્થાકીય પાંખ, અથવા સીરાફૂ જૂથ વિરુદ્ધ ગુજરાત જૂથ, અથવા ડો. જીવરાજ મહેતા જૂથ વિરુદ્ધ કોકોરભાઈ દેસાઈ જૂથ એમ જુદાં જુદાં નામે ઓળખાતાં, રપ્પ આકાર ધરાવતાં અને સુસંગઠિત જોવાં એ જૂથો ગુજરાત કેંગ્રેસમાં વિકસ્યાં એમ કહી શકાય. આ રપ્પાં અથવા વિખવાદે એક તબક્કે એટલું તો તીવ્ર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું કે જીવરાજ મહેતાના પ્રધાનમંડળ સામે અવિશ્વાસની દરખાસ્ત પસાર કરવાનું પણ વિચારવામાં આવ્યું. સૌથી પહેલી જ વખત કેન્દ્રને ગુજરાત કેંગ્રેસના મામલામાં દરમિયાન થવાની તક સાંપડી.

આ વિખવાદની હકીકતો અને તે સંબંધી બનાવો ખૂબ જ જ્ઞણીતા હોવાથી તેની વિગતોમાં હું ઊતરતો નથી. પણ જૂથમંડળીની સમસ્યા ઉકેલવાની કેંગ્રેસની સામાન્ય પદ્ધતિ અનુસાર જેમાંથી એક પણ જૂથ સંપૂર્ણ પક્ષે શક્તિશાળી ન બની એસે અને પ્રધાનમંડળમાં બને જૂથોને સમાવી લેવામાં આવે તે માટે કેંગ્રેસ હાઈ કમાન્ડે પ્રયાસો કર્યાં. આમ જતાં, સંસ્થાકીય પાંખ અથવા કોઈ સમાધાન માટે સફળેય નમ્તું જોખવા વૈધાર ન હતી અને છેવટે ડો. જીવરાજ મહેતા અને તેમની મંડળીને પ્રધાનમંડળનો ત્યાગ કરવો પડ્યો.

૩

છેલ્લી સામાન્ય ચૂંટણીઓ સુધી ગુજરાતમાં કેંગ્રેસ એક પ્રભાવશાળી પક્ષ તરીકે રહ્યો હોવા છતાં રાજ્ય કક્ષાએ તેની તાકાત તો છેક ૧૯૫૨ થી ઉતરતોર ઘટતી રહેલી છે. પહેલી ત્રણ સામાન્ય ચૂંટણીઓ સુધી તો કેંગ્રેસે ગુજરાતમાં વિધાનસભાની ૭૦ ટકા કરતાં પણ વધુ બેઠકો મેળવી છે. છેલ્લી ચૂંટણીમાં કેંગ્રેસને ફક્ત

પપ ટકા બેઠકો જ મળી છે. એ જ રીતે, ૧૯૬૨ ની ચૂંટણી સુધી કેંગ્રેસે ૫૦ ટકા કરતાં પણ વધુ મત મેળવ્યા છે પણ હેત્વી ચૂંટણીમાં કેંગ્રેસે બેઠકોની દૃષ્ટિએ સ્પષ્ટ બહુમતી મેળવી છે પણ તે લઘુમતી મત પર આધારિત છે.

૧૯૬૭ ની ચૂંટણીમાં પછી કેંગ્રેસનો પ્રભાવ ઘટ્યો હોવા છતાં તે એક વધુ સુમરિત પણ તરીકે ઉપસી આવ્યો છે. ઉમેદવારોની પસંદગી વખતે જ કેંગ્રેસ બહુમતી હતી કે આ વખતે તેને કપરી લડાઈ ખેલવાની છે. કેંગ્રેસને નામે “દીવાજીના ધાંભણ” જેવા ગમે તેવા ઉમેદવારો પણ ચૂંટાઈ આવશે તે તો હવે શક્ય રહ્યું નથી. તેથી ઉમેદવારોની પસંદગી વખતે ખાસ તકેદારી રાખવામાં આવી હતી. આ વખતે યુગરાત કેંગ્રેસની નેતાગીરીએ આંતરિક વિખવાદો વગરની એક મજબૂત ટીમ બની કરવાનો નિર્ણય કર્યો હતો અને તેમ કરવા માટે પોતાના જ ધરની સાક્ષર કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. એને પરિણામે, કેટલાક નેતાઓ અને તેમના જૂથો પક્ષમાંથી બહાર જ નીકળી ગયાં. એક મજબૂત વિરોધ પક્ષ તરીકે સ્વતંત્ર પક્ષના આવિર્ભાવે અસહ્ય કેંગ્રેસીઓને પક્ષમાંથી બહાર જવાનું વધારે સરળ બનાવી મૂક્યું.

અધ્યક્ષની વિરોધ પક્ષ ધણી નબળો અને વેર-વિખેર હતો. તેથી પક્ષમાંનાં અસહ્ય કેંગ્રેસી પક્ષમાં રહીને જ જૂથ રચીને સત્તા માટે સ્પર્ધા કરતાં હતાં. તેને કારણે છઠી છઠી દક્ષાએ જૂથો અને જૂથમાંથી એક આખું જાણું રચાયું હતું. જૂથો પ્રત્યેની વફાદારીની ગંભીર ધણી જ દીલી રહેતી અને પરિણામે જુદાં જુદાં જૂથો વચ્ચે ધણી અવરજવર પણ ચાલ્યા કરતી. વિરોધ પક્ષને પોતાની અંદર જ જુદાં જુદાં જૂથોના સ્વરૂપમાં સમાવી લેવાનું બક્ષણ ધરાવતી આવી કેંગ્રેસ-પ્રથમ, સુવિકસિત પક્ષ-પ્રથમ પર આધારિત મુક્ત રાજકીય સ્પર્ધાનો અવેજ કોઈ પણ રીતે બની શકે નહીં તે દેખાતું છે.

યુગરાતમાં સ્વતંત્ર પક્ષ જેવા મજબૂત વિરોધ પક્ષનો ઉદ્ભવ થવાને કારણે રાજકારણની આ ભાતમાં પણ પલટો આવ્યો. પક્ષની અંદર જ વિરોધ પક્ષને સમાવી લેવાર એક-પક્ષ-પ્રભાવ-પ્રભાવ રચના હવે પક્ષો વચ્ચેની રાજકીય સ્પર્ધાના કુવીકરણે લીધું. આ પરિણમે

રાજકીય સ્પર્ધાને ખુલ્લા મેદાનમાં આણી અને યુગરાતમાં ૧૯૬૭ ની ચૂંટણીને વધારે વાસ્તવિક અને ખૂબ જ મહત્વની બનાવી મૂકી. કોઈપણ પ્રકારના મજબૂત વિરોધ પક્ષના અભાવે ઉમેદવારોની પસંદગી વખતે જ ભારતમાં ખરેખરી ચૂંટણીઓ થઈ જાય છે અને પ્રારંભિક ચૂંટણી સમિતિઓ અને કેન્દ્રીય ચૂંટણી સમિતિઓ લીધેલા નિર્ણયો પર મતદારોએ તો માત્ર મંદોર જ મારવાની રહે છે એવા જ સર્વસામાન્ય ખ્યાલ પ્રવર્તે છે, તે ખ્યાલ ઝાઝમાં ઝાણું યુગરાતની બાબતમાં તો હવે સાચો ઠરતો નથી.

કેંગ્રેસ હવે ‘માવચ્ચંદિલાકરો’ સત્તા રચાને રહી શકે એમ નથી એ દમીકને સમાજના કેટલાક વર્ગોમાં રાહતની લાગણી જન્માવી છે. સમાજના શહેરી અને શિક્ષિત વર્ગોમાં એક એવી જાડી લાગણી બુલબુલી થાવન પડે છે કે કેંગ્રેસી શાસન ‘શ્રમજીવિઓની સર્વ મુખ્યત્વાકાંક્ષી’ છે. આ વર્ગોને એમ પણ લાગ્યા ક્યું છે કે, કેંગ્રેસ સરકારને માત્ર મમનિસ્તારના લોકો, ખેડૂતો, ચૂરો, પછાત શાક્ષરો અને સુરક્ષિત તથા સિધ્ધી જેવી લઘુમતીઓના કલ્યાણની જ ચિંતા છે. આ લાગણીથી મધ્યમ વર્ગોમાં હતાશા અને નિરાશાજન્ય યુક્તિ પેદા થયાં છે. આનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે, હુદ્દિજીવિઓ, વેપારીઓ, પગારદાર નોકરિયાના અને શહેર વિસ્તરમાં વસતાં તથા શિક્ષિત મધ્યમ વર્ગ જેવાં સમાજનાં કેટલાક જૂથોએ બંદેર જીવનથી વિમુખ થઈને જાણે સંન્યાસ લઈ લીધો છે. પોતાનાં હિતોની જાળવણી માટે સમાજના અંધ વિશ્વાસોએ નીતિયત્વરની દક્ષાએ, તેની અમમનમવણીની દક્ષાએ કામગીરી બજાવવાનું કુસ્તર ધણું છે. પોતાપોતાની રીતે તેમણે લાગવન, સંબંધો અથવા લાંચસુસ્વતનો આશરો લીધો છે. આ પદ્ધતિઓ અજમાવવામાં જેમની પાસે સાધનો અને શક્તિ નથી તેમને ભાગે તો નિઃસહાયતા અને અમમનતાનો અનુભવ જ આવ્યો છે.

કેંગ્રેસ સિવાયના બીજા વિકલ્પની રાજકીય સમાજના આ વિશ્વાસોની બંદેર જીવનમાંની સડાવણીને વધારી મૂકી છે. અમાઉ કદાપિ ન હોય તેટલા પ્રમાણમાં, આ ગઈ ચૂંટણીમાં, શહેરી વિસ્તારના લોકો વાચાળ જન્ય છે અને વધુ મુક્ત રીતે લાગ લેતા જેવા મળ્યા છે. શહેરી, હુદ્દિજીવિ અને શિક્ષિત વર્ગોની બંદેર જીવન

નર્મ સંકેતવર્ણી ગુજરાતની રાજકીય પ્રથા કાર્યસાધકતા હોવાની લાગણી વધારવામાં સહાયજૂત થાય છે, જેને પરિણામે રાજકીય પ્રથાની લોકરત્નિષ્ઠતા (legitimacy) લાગણી પણ ઘેરી થવાની સંભાવના છે. સમાજના આ ઉચ્ચ અને શહેરી વર્ગોની સંકેતવર્ણીને કારણે કદાચ બધાં જ અપેક્ષિત સુપરિણામો ન પણ આવે; તેમ છતાં, બીજા બાજુએ આ વર્ગો લાંબા સમય માટે રાજકીય પ્રક્રિયાથી અલિપ્ત રહે તે કોઈ પણ લોકશાહી પ્રથા માટે જોખમકારક છે.^૨

કેંગ્રેસના એકચક્રી પ્રભાવનું પતન અને વધતે આવે અંશે એક જ પક્ષમાં ફરીકામ ઘણેલા વિરોધપક્ષના અવિર્ભાવને પરિણામે ગુજરાતમાં વિકસતી રાજકીય ભાતોની ચર્ચા કર્યા પછી, તમામ વિકાસ પામતા સમાજોના રાજકારણમાં ખૂબ જ મહત્વના ખાસ રૂપ મનાતી નેતાગીરીની ચર્ચા તરફ દબે આપણે વળીએ.

બધા જ વિકાસ પામતા સમાજોની માફક, ભારતમાં પણ રાજકારણ સમાજના અગ્રવર્ગોલિખુષ્ણ રહ્યું છે. કેંગ્રેસ હજી સુધી પ્રભાવશાળી પક્ષ રહ્યો હોવાથી, કેંગ્રેસી નેતાઓ ભારતીય સમાજના સૌથી મહત્વના અગ્રવર્ગોના રચા છે.

પૃથક્કેરણની સરળતા ખાતર કેંગ્રેસ નેતાગીરીની પદ્ધતી ભાતને લુકા લુકા રજૂ તપાકાઓમાં આપણે વહેંચી શકીએ (૧) રાષ્ટ્રીય આકંઠીની ચળવળના છેલ્લા તપાકાઓ દરમિયાનનો સમય, (૨) આઝાદી મળ્યા પછીનો તરતનો સમય અને (૩) આશરે બીજા સામાન્ય ચૂંટણી પછી શરૂ થતો સમય અલગત, આવું વર્ગીકરણ અન્યાયને અનિકમનું અને કંઈક અંશે 'મનસ્વી' રહેવાનું.

૪

આઝાદી અપાઉના કેંગ્રેસી નેતાને વિદેશી સત્તા સામે ચળવળ ચલાવવાની હતી, તેની પાસે ખાસ કોઈ સત્તા પણ ન હતી. આથી તે ગિન-રાજકીય તથા વહીવટી સંસ્થાઓમાં પોતાના પ્રભાવતંત્રોએ ફેલાવી શકતા ન હતા. રાજકીય નેતા હોવા ઉપરાંત ગાંધીવાદી અસર હેઠળ હોવાને કારણે તે અસ્પૃશ્યતાનિષ્ઠાણ વિધવા-વિતાલ, આંતરજાતીય લાંબી અને એવા બીજા સામાજિક સુધારા માટે મથતો પ્રચારક પણ હતા. આ રીતના સામાજિક સુધારાને રક્ષિત સમાજની સ્વીકૃતિ હતી જ

નહિ. એટલે અંશે તે પોતાના સમાજથી અલગ પડી જતો એટલું જ નહિ પણ કેટલીક વખતે તો તેનું પોતાનું કુટુંબ પણ તેની પ્રવૃત્તિઓને માન્ય રાખતું નહિ.

મતાધિકાર નહિ હોવાને કારણે આમસમુદાય પણ રાજકારણ સાથે સીધી રીતે સંકળાયેલો ન હતો. તેથી રાજકારણમાં ટપી રહેવા માટે કેંગ્રેસી નેતાને સામાન્ય લોકોના સીધા ટેકાની કચી જરૂર જ પડતી નહિ. તે સમયે નેતા બનવા માટે સદન કરવાની અને ભોગ આપવાની તૈયારી એ યુલ્લા હોવા જરૂરી મનાતા. આમ, આઝાદી પૂર્વેનું રાજકારણ, લાભપ્રાપ્તિના રાજકારણ કરતાં વિશેષ તો બેખમનું રાજકારણ હતું. નેતાગીરી સમાજના અમુક જ નાના વર્ગ પૂરતી મર્યાદિત હતી. તે એટલે સમયે ઉચ્ચ શાંતિના, શહેરવાસી, શિક્ષિત અને બીજાની સરખામણીમાં આધુનિકતાના સંપર્કમાં સવિશેષ આવેલા લોકો. આમ, આઝાદી પૂર્વેના કેંગ્રેસી નેતાઓ સમાજના ઉપજા સ્તરોમાંથી આવતા હોવાથી સામાન્ય લોકો સાથે કોઈ નિકટના સામાજિક સંબંધો ધરાવતા ન હતા. આ નેતાઓ પ્રામવિસ્તારમાં કામ કરતા હોવા છતાં, તેમની તથા મોટા ભાગના સામાન્ય લોકોની કાર્યપદ્ધતિઓ અને જીવન જીવવાની રીતરસમો વચ્ચે ધણું જ અંતર રહેતું.

આઝાદી પછીના થોડા સમય સુધી કેંગ્રેસ પક્ષે નેતાગીરીની ઉપલી અને નીચલી કક્ષાઓ વચ્ચે અસરકારક કડી પૂરી પાડી. સત્તાનું ટોચ પરનું હેન્ડીકરણ અને ક્ષેત્રીય સંગઠનનું ધૂંધણું ચિત્ર, જૂની વફાદારીઓ આ બધાંએ માન્ય નીતિઓના પ્રસરણમાં પણ ઠીકઠીક સવલતો કરી આપી. પક્ષને જમાવવાનું અને ફરીકામ કરવાનું કાર્ય અમુક અંશે સિસ્ત અને સંગઠન દ્વારા, પણ મુખ્યત્વે તો બહાર હોદ્દા, લાભો અને સત્તાની વહેંચણી કરીને જ કરવામાં આવ્યું વળી રાષ્ટ્રીય અગ્રવર્ગ દરમિયાન ગુલામી સદન કરવાની જે દેવ પડી હતી તેને જ્યાં પણ થોડો વખત લાગે એ

આઝાદી મળી કે તરન જ તેઓ તે વખતે કરતાં કાર્યતા હતા તેઓ તે પક્ષની અંદર ખાસ રૂપમાં વિના સીના જ સત્તા પર આવી ગયા. વિચારસરણીવિષયક ધૂરપટ હેઠળ જઈ થોડો સમય તો સમેસતરું ચાલ્યું. પરદેશીઓની દેશમાંથી દબાલપટી કરવામાં આવી હોવાથી દબે બધું જરાજર થઈ રહેશે એવા આનંદાચક બ્રમમાં

પપ ટકા બેઠકો જ મળ્યા છે. એ જ રીતે, ૧૯૬૨ ની ચૂંટણી મુખી કેંગ્રેસે ૫૦ ટકા કરતાં પણ વધુ મત મેળવ્યા. પણ છેલ્લી ચૂંટણીમાં કેંગ્રેસે બેઠકોની દૃષ્ટિએ સ્પષ્ટ બહુમતી મેળવી છે પણ તે લઘુમતી મત પર આધારિત છે.

૧૯૬૭ ની ચૂંટણીમાં પછી કેંગ્રેસનો પ્રભાવ ઘટ્યો હોવા છતાં તે એક વધુ સુમથિત પક્ષ તરીકે ઉપસી આવ્યો છે. ઉમેદવારોની પસંદગી વખતે જ કેંગ્રેસ જાણતી હતી કે આ વખતે તેને કપરી લાઈઝ બેઠકોની છે. કેંગ્રેસને નામે “દીવાળતીના ધાંલણ” જેવા ગમે તેવા ઉમેદવારો પણ ચૂંટાઈ આવશે તે તો હવે શક્ય થઈ નથી. તેથી ઉમેદવારોની પસંદગી વખતે ખાસ તકેદારી રાખવામાં આવી હતી. આ વખતે ગુજરાત કેંગ્રેસની નેતાગીરીએ આંતરિક વિખવાદો વગરની એક મજબૂત દીમ ભરી કરવાનો નિર્ણય કર્યો હતો અને તેમ કરવા માટે પોતાના જ ધરની સ્થાયી કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. એને પરિણામે, કેટલાક નેતાઓ અને તેમના જૂથો પક્ષમાંથી બહાર જ નીકળી ગયાં. એક મજબૂત વિરોધ પક્ષ તરીકે સ્વતંત્ર પક્ષના આધિભાવે અસંગૃહ્ય કેંગ્રેસીઓને પક્ષમાંથી બહાર જવાનું વધારે સરળ બનાવી મૂક્યું.

આત્મસંધી વિરોધ પક્ષ ધણી નખાણ અને વેર-વિખેર હતો. તેથી પક્ષમાંનાં અસંગૃહ્ય તરવા પક્ષમાં રહીને જ જૂથ રચીને સત્તા માટે સ્પર્ધા કરતાં હતાં. તેને કારણે જુદી જુદી કક્ષાએ જૂથો અને જૂથખંધીનું એક આખું જાળું રચાયું હતું. જૂથો પ્રત્યેની વફાદારીની ગાંઠો ધણી જ ઢીલી રહેતી અને પરિણામે જુદાં જુદાં જૂથો વચ્ચે ધણી અવગળગર પણ ચાલ્યા કરતી. વિરોધ પક્ષને પોતાની અંદર જ જુદાં જુદાં જૂથોના સ્વરૂપમાં સમાવી લેવાનું લક્ષ્ય ધરાવતી આવી કેંગ્રેસ-પ્રધા, સુવિકસિત પક્ષ-પ્રધા પર આધારિત સુકત રાજકીય સ્પર્ધાના અવેજ કોઈ પણ રીતે બની શકે નહીં તે દેખાતું છે.

ગુજરાતમાં સ્વતંત્ર પક્ષ જેવા મજબૂત વિરોધ પક્ષનો ઉદ્ભવ થવાને કારણે રાજકારણની આ ભાતમાં પણ પસંદગી આવ્યો. પક્ષની અંદર જ વિરોધ પક્ષને સમાવી લેનાર એક-પક્ષ-પ્રધાન-પ્રધાનું રચાન હવે પડ્યો. વચ્ચેની રાજકીય સ્પર્ધાના ધુતીકરણે લીધું. આ પરિણામે

રાજકીય સ્પર્ધાને ખુલ્લા મેદાનમાં આણી અને ગુજરાતમાં ૧૯૬૭ ની ચૂંટણીને વધારે વાર્તાવિક અને ખૂબ જ મહત્વની બનાવી મૂકી. કોઈપણ પ્રકારના મજબૂત વિરોધ પક્ષના અગ્રણ્ય ઉમેદવારોની પસંદગી વખતે જ ભારતમાં ખરેખરી ચૂંટણીઓ ધર્મ જાય છે અને પ્રારંભિક ચૂંટણી સમિતિઓ અને કેન્દ્રીય ચૂંટણી સમિતિએ લીધેલા નિર્ણયો પર મતદારોએ તો માત્ર મહોર જ ચારવાની રહે છે એવા જ સર્વસામાન્ય ખ્યાલ પ્રવર્તે છે, તે ખ્યાલ ઝાંઝામાં ઝાંઝા ગુજરાતની વાતમાં તો હવે સાચો ઈસો નથી.

કેંગ્રેસ હવે ‘વાવચ્ચંદ્રિવાકરો’ સત્તા સ્થાને રહી શકે એમ નથી એ હકીકતે સમાજના કેટલાક વર્ગોમાં રાહતની લાગણી જન્મી છે. સમાજના શહેરી અને શિક્ષિત વર્ગોમાં એક એવી જાંઠી લાગણી અનુભવાની ચાલુ પડે છે કે કેંગ્રેસી શાસન ‘શ્રમજીવિઓની સારું મુખવારણાહી’ છે. આ વર્ગોને એમ પણ લાગ્યો હતું છે કે, કેંગ્રેસ સરકારને માત્ર ગ્રામવિસ્તારના લોકો, ખેડૂનો, મજૂરો, પછાત શ્રામિકો અને ‘સુરક્ષિત તથા સિધ્ધી જેવી લઘુમતીઓના કલ્યાણની જ ચિંતા છે. આ લાગણીથી મધ્યમ વર્ગોમાં હતાશા અને નિરાશાજન્ય ધ્રુસો પેદા થઈ છે. આનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે, છુદ્ધિજીવિઓ, વેપારીઓ, પગારદાર નોકરિયાનો અને શહેર વિસ્તરમાં વસતાં તથા શિક્ષિત મધ્યમ વર્ગ જેવાં સમાજનાં કેટલાંક જૂથોએ જાહેર જીવનથી વિમુખ થઈને જાણે સંન્યાસ લઈ લીધો છે. પોતાનાં હિતોની જાળવણી માટે સમાજના આ વિભાગોએ નીતિધારણા કક્ષાએ, તેની અમલજાળવણીની કક્ષાએ કામગીરી બગાડવાનું કુરસ્ત ધાકું છે. પોતપોતાની રીતે તેમણે લાગવન, સંન્યાસ અથવા લાંચરુસ્વતનો આશરો લીધો છે. આ પદ્ધતિઓ અજમાવવાનાં જેમની પાસે સાધનો અને શક્તિ નથી તેમને ભાગે તો નિઃસહાયતા અને અશક્તાનો અનુભવ જ આવ્યો છે.

કેંગ્રેસ સિવાયના બીજા વિકલ્પની રાજકીય સમાજના આ વિભાગોની જાહેર જીવનમાંની સંડોવણીને વધારી મૂકી છે. અગાઉ કદાપિ ન હોય તેટલા પ્રમાણમાં, આ ગઈ ચૂંટણીમાં, શહેરી વિસ્તારના લોકો વાચાળ બન્યા છે અને વધુ સુકત રીતે ભાગ લેતા જેવા બન્યા છે. શહેરી, છુદ્ધિજીવિ અને શિક્ષિત વર્ગોની જાહેર જીવન

નર્મ સંઘર્ષથી શુભરાતની રાજકીય પ્રથા કાર્યસાધકતા હોવાની સાબળી વધારામાં સહાયક બન્યા છે, જેને પરિણામે રાજકીય પ્રથાની લોકરજીફિકેશન (legitimacy) સાબળી પણ થેરી થવાની સંભાવના છે. સમાજના આ ઉચ્ચ અને શહેરી વર્ગોની સંઘર્ષથીને કારણે કદાચ બધાં જ અપેક્ષિત મુપરિણામો ને પણ આવે; તેમ છતાં, ખીજા બાજુએ આ વર્ગો લાંબા સમય માટે રાજકીય પ્રક્રિયાથી અલિપ્ત રહે તે કોઈ પણ લોકશાહી પ્રથા માટે જોખમકારક છે.^૨

કેમ્બ્રિજના એક્યદમી પ્રભાવનું પતન અને વધેને એછે અંશે એક જ પક્ષમાં ફરીકામ થયેલા વિરોધપક્ષના અવિચાર્યને પરિણામે શુભરાતમાં વિકસતી રાજકીય ભાતોની અચો કથા પછી, તમામ વિકાસ પામતા સમાજોના રાજકારણમાં ખૂબ જ મહત્વના પાસા રૂપ મળતા નેતા-ગીરીની અચો તરફ દેવે આપણે વળીએ.

બધા જ વિકાસ પામતા સમાજોની માફક, ભારતમાં પણ રાજકારણ સમાજના અગ્રવર્ગોભિમુખ રહ્યું છે. કેમ્બ્રિજ હજી સુધી પ્રમાદશાળી પક્ષ રહ્યો હોવાથી, કેમ્બ્રિજી નેતાઓ ભારતીય સમાજના સૌથી મહત્વના અગ્રવર્ગોમાંના રહ્યા છે.

પ્રથમકક્ષની સરળતા ખાતર કેમ્બ્રિજ નેતાગીરીની પદ્ધતીને ભાતને છુટા છુટા ત્રણ તબક્કાઓમાં આપણે વહેંચી શકીએ (૧) રાષ્ટ્રીય આઝાદીની ચળવળના છેલ્લા તબક્કાઓ દરમિયાનનો સમય, (૨) આઝાદી મળ્યા પછીનો તરતનો સમય અને (૩) આશરે બીજી સામાન્ય ચૂંટણી પછી શરૂ થયેલ સમય અક્ષય, આનું વર્ગીકરણ અન્યાયને અનિકમનું અને કંઈક અંશે 'મનસ્વી' રહેવાનું.

૪

આઝાદી અપાડેના કેમ્બ્રિજી નેતાને નિરેક્ષી સત્તા સમયે ચળવળ ચલાવવાની હતી, તેની પાસે ખાસ કોઈ સત્તા પણ ન હતી. આથી તે બિન-રાજકીય તથા વહીવટી સંસ્થાઓમાં પોતાના પ્રભાવનું ટુંકું ફેલાવી શકેના ન હોતો. રાજકીય નેતા હોવા ઉપરાંત ગાંધીવાદી અસર હેઠળ હોવાને કારણે તે અસ્પૃશ્યતાનિવારણ વિષય-નિવાહ, આંતરસાતીય લક્ષી અને એવા બીજા સામાજિક સુધારા માટે મથેના પ્રચારક પણ હોતો. આ રીતના સામાજિક સુધારાને રૂઢિપત સમાજની રજીફિકેશન હતી જ

નહિ. એટલે અંશે તે પોતાના સમાજની અક્ષય પડી જતો એટલું જ નહિ પણ કેટલીક વખતે તે તેનું પોતાનું કુટુંબ પણ તેની પ્રવૃત્તિઓને માન્ય રાખતું નહિ.

મતોપિધાર નહિ હોવાને કારણે આમસમુદાય પણ રાજકારણ સાથે સીધી રીતે સંકળાયેલો ન હોતો. તેથી રાજકારણમાં ટકી રહેવા માટે કેમ્બ્રિજી નેતાને સામાન્ય લોકોના સીધા ટેકાની કશી જરૂર જ પડતી નહિ. તે સમયે નેતા બનવા માટે સદન કરવાની અને ભોગ આપવાની તૈયારી એ નુસે હોવા જરૂરી મળતા. આમ, આઝાદી પૂર્વેનું રાજકારણ, લાભપ્રાપ્તિના રાજકારણ કરતાં વિશેષ તો બેખમનું રાજકારણ હતું. નેતાગીરી સમાજના અમુક જ નાના વર્ગ પૂરતી મર્યાદિત હતી. તે એટલે સમયે ઉચ્ચ જ્ઞાતિના, શહેરવાસી, ક્રિશ્ચિન અને બીજાની સરખામણીમાં આધુનિકતાના સંપર્કમાં સરિષ્ટ આવેલા લોકો. આમ, આઝાદી પૂર્વેના કેમ્બ્રિજી નેતાઓ સમાજના ઉપલા સ્તરમાંથી આવતા હોવાથી સામાન્ય લોકો સાથે કોઈ નિકટતા સામાજિક સંબંધો ધરાવતા ન હતા. આ નેતાઓ ગ્રામવિસ્તારમાં કામ કરતા હોવા છતાં, તેમની તથા મોટા ભાગના સામાન્ય લોકોની કાર્યપદ્ધતિઓ અને જીવન શૈલ્યની રીતરસમે વચ્ચે ધણું જ અંતર રહેતું.

આઝાદી પછીના થોડા સમય સુધી કેમ્બ્રિજ પક્ષે નેતાગીરીની ઉપલી અને નીચલી કક્ષાઓ વચ્ચે અસર-કારક કડી પૂરી પાડી. સત્તાનું ટોચ પરનું કેન્દ્રીકરણ અને ક્ષેત્રીય સંગઠનનું મૂંઝવણ ચિત્ર, જૂની વધારાઓ આ બંધોએ માન્ય નીતિઓના પ્રસરણમાં પણ કીકીક સવલતો કરી આપી. પક્ષને જમાવવાનું અને ફરીકામ કરવાનું કામ અમુક અંશે સિસ્ત અને સંગઠન દ્વારા, પણ મુખ્યત્વે તો બહાર હોવા, કામો અને સત્તાની વહેંચણી કરીને જ કરવામાં આવ્યું વળી રાષ્ટ્રીય આગવર્ગ દરમિયાન શુભાગી સહન કરવાની જે દેવ પડી હતી તેને જતાં પણ થોડો વખત લાગ્યો.^૪

આઝાદી મળી કે તરત જ તેઓ તે વખતે કર્તા-કારવતા હતા તેઓ તો પક્ષની અંદર ખાસ સ્પષ્ટતા વિના સીધા જ સત્તા પર આવી ગયા. વિચારસરણીવિષયક ધૂમ્રપટ હેઠળ જતું થોડો સમય તો સમેસુતનું ચાલ્યું. પરદેશીઓની દેશમાંથી હઠાકપડી કરવામાં આવી હોવાથી દેવે બધું જરાજર ચર્ચ રહેશે એવા આનંદાયક બ્રમમાં

અધા રાજતા હતા. ઉદ્દેશો અને તેમને પાર પાડનારી યોજનાઓ સંબંધી નિરર્થક ચર્ચાવિચારણાનું કામ ધન-ધોક્કર ચાલ્યા કરતું—જે પરિસ્થિતિ અને સંજોગો હેઠળ કાર્યક્રમો હાથ ધરવાના હતા તે પ્રત્યે તો લાગ્યે જ કશું ધ્યાન આપવામાં આવતું. “આ બધી બાબતોએ નેતાગીરીને રથાનિક સંસ્કૃતિઓથી તદ્દન અજાણી, રગદશો” અજિ-ગમરાણી અને સિદ્ધાંતજ્ઞ દૃષ્ટિકોણવાળી બનાવી દીધી”. ૪

આઝાદી પછી જે લોકો નેતૃત્વનાં સ્થાનો ધરાવતા હતા તે બધા સક્રિય રાષ્ટ્રવાદીઓ હતા અને રાષ્ટ્રીય ચળવળ દરમિયાન તેમણે કરેલી સેવાના બદલામાં તેમને લુદી લુદી રાજકીય સંસ્થાઓમાં હોદ્દાઓ આપવામાં આવ્યા હતા. આ સક્રિય રાષ્ટ્રવાદીઓમાં સાહિત્યિક માણસો હતા; ટોકટરો, વકાલો અને રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં જોડાવા માટે પોતાની સરકારી નોકરીઓમાંથી રાજીનામાં આપનારા જૂતપૂર્વ સરકારી નોકરો જેવા બાવસાધિકો પણ હતા. તેઓ મોટે ભાગે ઉચ્ચ શાક્તિના, ચહેરોમાં રહે-નારા, સુશિક્ષિત અને સમાજના ઉચ્ચ તથા મધ્યમ વર્ગમાંથી આવતા હતા. જે પક્ષ-પ્રધાની બાન એક-પક્ષ પ્રભાવની હતી તો નેતાગીરીની બાન પ્રભાવશાળી પક્ષની અંદર એક વ્યક્તિ-પ્રભાવની હતી.

રાજકારણના સ્પર્ધાત્મક માળખાએ પેદા કરેલ નવાં પરિણામો હેઠળ એક-અકિત-પ્રભાવની આ ભાત ધીરે ધીરે બદલાવા લાગી. બીજાં ઘણાં બધાં ઘટકો ઉપરાંત આ પરિવર્તન માટે વધારે જવાબદાર ઘટક જ કોઈ હોય તો, નેતાગીરીની જિલ્લા-કક્ષા વધુને વધુ શક્તિશાળી બનવા લાગી હતી, તે હકીકત છે. પુખ્ત મતાધિકારે આત્મવિશ્વાસના આમંત્ર્યમુદાયને ગણતરીમાં લેવું અનિવાર્ય થઈ પડે એવું એક મહત્ત્વનું જળ બનાવી મૂક્યો. રાજકારણમાં ટકી રહેવા માંગતી કોઈપણ રાજકારણી વ્યક્તિએ તેમનો ટેકો મેળવવો જ રહ્યો. પુખ્ત મતાધિકારે સમાજના ધણી નવા વિભાગોને રાજકારણમાં પ્રવેશવાનું શક્ય બનાવ્યું. જિલ્લા-કક્ષાએ મહાદેવને દોરી ચકે તેવી વગદાર વ્યક્તિઓ પર અંકુશ ધરાવતી વ્યક્તિ રાજ્ય-કક્ષાના પ્રધાનશાળી નેતાઓ સામે ધીરે ધીરે પોતાની તાકાતને પરચો બતાવવા લાગી.

અયોજનના કાર્યક્રમોની સાથે સાથે સત્તાવાળા ધણી હોદ્દાઓ અને લાભવિતરણની અસંખ્ય તકો આ નેતાઓને આતી મળી. જેઓ જિલ્લાના રાજકારણ પર

અંકુશ રાખી શકતા હોય તેઓ નોકરી અને ખેતી, લાયસન્સ અને પરમીટ, લોન અને ગ્રાંટ જેવા લાભો પર વિશાળ પ્રમાણમાં અંકુશ રાખી શકે, તે દેખીતું છે. પંચવર્ષીય યોજનાઓ, પંચાયતી રાજ અને બીજી વિકાસશક્તી યોજનાઓ, જેમાંની મોટા ભાગની યોજનાઓ તો જિલ્લા-કક્ષાની લુદી લુદી સંસ્થાઓ આડે તે અનુ-ભમાં મૂકવામાં આવતી, તે બધાંને પરિણામે, જિલ્લા કક્ષાના નેતાને લાભ અને તરફેણ કરવાની અસંખ્ય તકો પ્રાપ્ત થઈ. બીજી દરોળના જિલ્લા-કક્ષાના નેતાઓ, જેઓને રાજ્ય-કક્ષાના પ્રધાનશાળી નેતાઓ જે કંઈ આપે તેનાથી સંતોષ પામવો પડે તો તેઓ પણ હવે પોતાની માંગણીઓ રજૂ કરવા લાગ્યા. પંચાયતી રાજ માત્ર સત્તાનું વિકેન્દ્રીકરણ નથી કહ્યું; સત્તા માટેની સાંઘારીનું પણ વિકેન્દ્રીકરણ કહ્યું છે. એક-પક્ષ-પ્રભાવ-પ્રધા અનુસાર આ સ્પર્ધાને કેન્દ્રિય પક્ષમાં જ સમાવી લેવાઈ હોવાને પરિણામે તેમાં જૂથો અને જૂથગતી જન્મ્યાં છે.

આ જૂથો મુખ્યત્વે તો વ્યક્તિગત નેતાઓની આસપાસ મધ્યકક્ષાની જેમ રચાયાં છે. આવા દરેક જૂથમાં જિલ્લાથી નીચલી કક્ષાએ પોતાનાં આગાં જૂથો ધરાવતા નેતાઓનો સમાવેશ થઈ જાય છે. તાલુકા કોલેસ સમિતિઓ, મંડળ સમિતિઓ અને સહકારી-મંડળો જેવી સંસ્થાઓ અથવા સંખ્યાની દૃષ્ટિએ મજબૂત એવાં શક્તિ જૂથો પર અંકુશ ધરાવતો હોવાને કારણે જિલ્લા કક્ષાનો દરેક નેતા પોતાના ટેકો માટે આપારજનિક ધરાવતો હોય છે. પણ આ જૂથો પ્રત્યેની વફાદારી અસ્થિર અને પ્રવહમાન રહી છે. જૂથો વચ્ચે અને તેમના પર અંકુશ ધરાવતા નેતાઓ વચ્ચે નવાં જોડાણો અને નવી સમજૂતી થતી રહે છે, અને તેને પરિણામે, નવી જ સ્પર્ધાઓ અવારનવાર જન્મ્યા કરે છે.

ધીરે ધીરે જૂની અને નવી નેતાગીરી વચ્ચે સાંઘારી સર થઈ આ સાંઘારી જિલ્લા કક્ષાએ વધારે તીવ્ર અને વધારે મુકત હતી. જ્યાં જ્યાં જૂની નેતાગીરીએ માથું મોકળું કરી આપવાનાં ઇનકાર કર્યો ત્યાં ત્યાં, કેમિસ સંગઠનને આંતરિક વિખવાદ અને લોગરોડ તથા અસ્થિરતાનો સામનો કરવો પડ્યો. આ સાંઘારીમાં જૂની નેતાગીરીને શુભાવનું પડે તે અનિવાર્ય હતું. કારણ કે નવા આકાંક્ષીઓ ‘બહુજન સમાજ’નું—જે સંખ્યાની દૃષ્ટિએ વિશાળ એવા સમાજના બહુમતી વચ્ચેનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા—

હતા. આ નવા આંકડાઓના મૂલ્યો સંમાજમાં પડેલાં હતાં અને જે આસપાસનું તેઓ પ્રતિનિધિત્વ કરતા હતા તેની સાથે તેઓ સંસ્કૃતિક અને વર્તનસંબંધી ગંઠિથી બંધાયેલા હતા. જે તળપટી ભાષા સામાન્ય લોકો સમજી શકે અને સ્વીકારી શકે તેની આસપાસ તેઓ સંવદન કરી શકતા હતા. આ બાબતમાં વધુ શિક્ષિત, શહેરમાંથી આવેલા જૂનો નેતા, જે સમાજમાં તેને કામ કરવાનું હતું તે સમાજથી ઘણું અલગ પડી ગયો હતો.

કામ કરવાની પદ્ધતિઓની બાબતમાં પણ જૂના અને નવા નેતાઓ વચ્ચે ઘણું તફાવત હતો. નવા આંગ-તુકોની કામ કરવાની પદ્ધતિ સામે જૂના નેતાઓ નાકનું ટેરવું ચડાવતા હતા = માત્ર મુકીલર સંબંધોથી શરૂઆત કરનાર આ નવા સાહસિક રાજકારણ પ્રયત્નો નવા જ અભિગમ પોતાની સાથે લાવ્યો હતો. રાજકારણને તે પોતાનો મોભા સુધારવાના, પોતાનું બાલિવધારે બિજળું કરવાનો અને સત્તાનાં સ્થાનો હાંસલ કરવાનો એક લાભદાયી સાધન તરીકે ગણીતો. કોઈક જૂથમાં એકાદને તેણે 'કારકિર્દી'ની શરૂઆત કરી, અમુક મહત્વના નેતાનો તે સક્રિય અનુયાયી બન્યો. પોતાના નેતાની શહેરવાની મેળવવા માટે તેનાં નાનાં નાનાં તુરણ કામ કરવા પણ તે ખરેખર તૈયાર રહેતો નેતાની પ્રવૃત્તિઓ સંગઠિત કરવામાં તે અડક કરતો, ચૂંટણી લડવામાં પોતાના નેતાનો પ્રચાર કરવામાં તે પોતાની જાત ઘસી નાંખતો. પોતાના નેતા જે જૂથના હોય તે જૂથ સાથે ધરાયો રાખી આત્મીયતા ઠેગવતો. આ બધું કરવામાં તેણે પોતાના આગના સંબંધો પણ બાંધી લીધા અને કપારે પોતાની તક આવે તેની શરૂઆત લાગે. ધીરે ધીરે તેણે સંચાલન કરવાની કળા હમતગત કરી લીધી. સફળતા મેળવવાના દુઃક રસ્તા તે બોળવા લાગ્યો. સમાજમાં વજન ધરાવતા, ગરિષ્ઠ આશ્રયદાતા, સહોદરોથી જેમને બનાવી શકાય એવા ધનિકો, ઉચ્ચ શાંતિઓમાં જેમનું વજન પડતું હોય તેવા શાંતિગતો અને નીચલી શાંતિઓમાંના હતાશા લોકો - આ બધા ચાવીરૂપ મહત્વ ધરાવતા માણસોની સાથે તેણે પોતાના સંપર્કો વધાર્યા. "૫

નિવસ-કક્ષાના નવા કોંગ્રેસી નેતાઓ સમાજના નીચલા - પગ સંખ્યાની દૃષ્ટિએ ગળવતર કક્ષી શકાય તેવા વિભાગોમાંથી આવ્યા છે. તેઓ ઝાઝું બોલેલા નથી પણ ખેતી કરનારાઓના વગમાંથી તેઓ આવ્યા છે. અગાઉના

શહેરી વ્યાવસાયિકોથી વિપરીત તેઓ જમીન ધરાવનારા અમરગોમાંથી આવેલા છે. નેતાગીરીની ભાતમાં પણ પરિવર્તન આવ્યું છે. ધાર્મિક ધોરણે ઉચ્ચ મનાતી શાંતિઓથી સંખ્યાની દૃષ્ટિએ ગળવતર તરફ, અતિશય શિક્ષિતથી અધ્યસિક્ષિત તરફ, શહેરીથી ગ્રામીણ તરફ, વ્યાવસાયિકોથી ખેડૂત તરફ, આદર્શવાદીથી વારતવવાદી તરફ, ચળવળોના તરફથી વ્યવસ્થાપક તરફ નેતાગીરીની ભાતમાં પરિવર્તન આવ્યું છે. નિવસ-કક્ષાએ આ પરિવર્તન વધારે સ્પષ્ટ છે.

નેતાગીરીની ભરતીનાં નવાં સ્થળો ખૂલવાને કારણે નેતાગીરીનાં સ્થાનો હવે માત્ર સમાજના ઉચ્ચ વિભાગો પૂરતાં મર્યાદિત રહ્યાં નથી. એક રીતે તો, નેતાગીરીની ભાતમાં આવેલાં આ પરિવર્તનો સમાજમાં કોઈ શહેર વધુ લોકશાહીકરણના વલણનો નિર્દેશ કરે છે. પણ નવા નેતાઓની ભરતીની ખરેખરી પદ્ધતિઓ જોતાં જણાશે કે કાંઈ અને વ્યવહારની ક્ષેત્રોએ કોઈ ધોરણને આધારે તો લાગે જે નવા નેતાની ભરતી ધાય છે. તેથી બિલા થતા નવા નેતાઓની માત્ર સામાજિક પક્ષાદ્યમિત્રા માત્રથી ખરેખરી રાજકીય પ્રક્રિયાઓની, કોઈ સમજૂતી આપી શકાતી નથી. તે સમજવા માટે તો નવા કોંગ્રેસીઓના અંગત શુભો, વર્તણૂકની રીતરસમો અને કામ કરવાની પદ્ધતિઓનું પરીક્ષણ કરવું જરૂરી બની રહે છે.

૫

નવા કોંગ્રેસીઓ કામ કરવાની પદ્ધતિમાં બિલકુલ વહેવાર તથા વારતવશી છે અને જે લોકોનું તેઓ પોતે સામાજિક તથા સંસ્કૃતિક રીતે પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે તેમની નજીક છે. તેમની જીવન જીવવાની રીતરસમો પણ તે લોકોના જેવી જ છે. રૂઢિઓ અને પ્રચલિત ઓળખાણ ખંડન કરવાની વાતો કરીને તેઓ સામાન્ય લોકોને ભડકાવી શકતા નથી નવા કોંગ્રેસી નેતા સમવયો બની અસ્પૃશ્યતા, બાળકો કે વિધવાવિવાહ જેવી બાબતો પરત્વે સહૃદયથી બેધ્યાન રહી શકે છે. નવા નેતાની અસર હેઠળનું રાજકારણ સુધારાભિમુખ રાજકારણ રહ્યું જ નથી. જૂના નેતાઓની કામકાજ કરવાની પદ્ધતિઓ હવે કામમાં આવે તેમ રહી નથી. પરિણામે, રાષ્ટ્રીય ચળવળ સમયના કોંગ્રેસી નેતાઓ ધણી જ હતાશા અનુભવે છે. તેઓ વર્તમાન રાજકારણને મંદુ અને નવા

નેતાઓને સંકુચિત ગતિવાદને પાળનારા સત્તાશ્રમ્યો
બ્રષ્ટ લોકો કહીને વખોટી કાઢે છે.

બ્યારે બીજી બાજુએ નવો નેતા પોતાના હોઠ
ખીટલા રાખે છે. અને પછા પાછળના દોરીસંચારમાં
વધારે શ્રદ્ધા ધરાવે છે. સત્તાવાર સભાઓમાં તે ભાષ્યે
જ પોતાની માંગણીઓ રજૂ કરે છે પણ પ્રમુખ અથવા
તો વહીવટકર્તાને ધેર બળી પોતાનું કામ કઢાવી લેવાનું
તે વધારે પસંદ કરે છે. ચૂંટણીકડતો દરમ્યાન તે બહાર
સભાઓ અને વિશાળ સમુદાયને આવરી લેતાં પ્રચાર-
માધ્યમો પર બહુ આધાર રાખતો નથી. પણ અંગત
સંપર્કો સાધવા મહેતી મુસાફરીઓ કરે છે, નાનાં નાનાં
જૂથો એકઠાં કરી તેની સભાઓ ભરે છે અને જતો પર
કાંપૂ ધરાવતા વયલા માણસો મારફતે આમસમુદાયનો
સંપર્ક સાધે છે.

નવો નેતા સાવતંત્ર મારફતે પોતાના પ્રભાવનો ફેલાવો
કરે છે. જરૂર પડે તે સોદાખાજ કરી લે છે અને ધાક-
ધમકી આપીને પણ પોતાનો પ્રભાવ ફેલાવતાં વ્યવહારો
નથી. તે પરંપરાગત પ્રતીકોને ઉપયોગ કરે છે અને
શ્રદ્ધિગત લાગણીઓ અને મૂલ્યોને પોતાના લાભમાં ઉકેરે
છે. એની કામ કરવાની રીતરસમ ઔપચારિક પક્ષીય
સંગઠન મારફતે વ્યવસ્થિત કે સંગઠિત થયેલી હોતી નથી
સમાજમાં આવીરૂપ સ્થાન ધરાવતી વ્યક્તિઓ, આમ-
સમુદાયના લુદા લુદા વિભાગો પર અંકુશ ધરાવતા
વયલા માણસો અને સંગઠિત પક્ષીય માળખાથી પર
એવા કામચલાઉ જૂથો મારફતે તે પોતાનું કામ કાઢી
લે છે. તેની કામ કાવાની પદ્ધતિ ખાસ કરીને અંગત
અને વિશિષ્ટત મૂલ્ય છે

નવો નેતા માત્ર રાજકીય નેતા જ નથી પણ
ધણી સૈદ્ધિક અને સમાજદલ્લાણી સંસ્થાઓને પણ
નેતા છે. રાજકીય રીતે સક્રિયતાથી બનવા માટે સહકારી
મંડળીઓ અને શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ જેવાં બિનરાજકીય
સંગઠનો પર કામૂ જમાવવા તેને માટે ખૂબ જ જરૂરી
બની રહે છે. આ બંધી સંસ્થાઓ દ્વારા તે પોતાને
સંગીન સમયનું લુનિવાદ ઊભી કરવા સક્રિયમાન
જને છે. આજનો કેંગ્રેસી નેતા સર્વસક્રિયમાન અને
સર્વબાપક છે. એકા સાથે તે શિક્ષણચાહી, સહકારી
કામકર અને સમાજહવનનાં લખભગ તમામ પાસાઓમાં
નેતૃત્વ ધરાવનાર બની બેઠો છે.

કેંગ્રેસ પક્ષમાંની દરીફ જૂથો અથવા દરીફ નેતાઓ
વચ્ચે બિન-રાજકીય સંસ્થાઓ પર કબજો જમાવવા
માટે પણ ઘણી મોટી દરીફાઈ થાય છે. કારણકે, રાજ-
કારણીઓને સંગઠિત અને તૈયાર ટેકો પૂરો પાડવા ઉપ-
રાંત આ સંસ્થાઓ તેમને મોજો, સત્તા, નાણાં, વાહનો,
મુસાફરી હર્યા અને બીજી સગવડો તથા લાભવિતરણી
તકો પૂરી પાડે છે. તેથી આ નેતાઓ માણ સંસ્થાઓ
કબજો કરવા પ્રયાસ કરે છે અથવા તો પોતાના ટેકામાં
તત્પર રહે તેવી નવી સંસ્થાઓનું સર્જન કરે છે. બ્યારે
તેઓ અમુક સંસ્થાઓ પર જાતે કબજો મેળવી શકતા
નથી પણ તેમનું દરીફ જૂથ તેના પર કબજો જમાવી
બેસે છે ત્યારે તેઓ તેમના કામકાજમાં અવરોધ ઊભા
કરવાના પ્રયાસો કરતા રહે છે. કેંગ્રેસી નેતાઓએ પોતાની
સાથે જ રાજકીય રૂપરેખાને ચેપ બિન-રાજકીય સંસ્થા-
ઓમાં પણ પેસાડ્યો છે.

બિન-રાજકીય સંસ્થાઓમાં રાજકારણીના પ્રવેશને
પરિણામે સામાજિક જીવનના બિન-રાજકીય વિભાગોનું
રાજકીયકરણ વધ્યું છે. આ સંસ્થાઓ રાજકારણીય
સમયનું બુદ્ધિગામ્યતા અને રાજકીય નેતાઓ
મારફતે પોતાની માગણીઓ વ્યવસ્થિત સ્વરૂપમાં રજૂ
કરવાની બાબતમાં તેમને મદદરૂપ થાય છે. સાથે સાથે
આવી સંસ્થાઓ ચલાવવાની જવાબદારી હાથગાર
નેતાઓ પાસે, આ સંસ્થાઓ યોગ્ય રીતે ચાલે છે કે
નહિ તે જોવાને સમય કે ક્ષમતા પણ હંમેશાં હોતી
નથી. તેઓ આવી સંસ્થાઓને રાજકીય સાધનારીનું
સમરાગણ બનાવી મૂકે છે. અને આ સંસ્થાઓ તરારી
મળતી સગવડોને અંગત અને પક્ષીય હેતુઓ માટે
ઉપયોગ કરે છે એ બધાને કારણે આ સંસ્થાઓના
સરળ અને કાર્યકાર્ય વ્યવહારમાં મુશ્કેલીઓ ઊભી થાય
છે. સમય, મનુષ્યસક્રિય અને નાણાં એ બધાની માપવર્તમાં
આ સંસ્થાઓમાં જે નિર્ણય (input) થાય છે તેની
સરખામણીમાં કેંગ્રેસ નેતાગીરીના સંચાલન હેઠળની
આ સંસ્થાઓમાંથી જે નિષ્પન્ન (output) થાય છે
તે ઘણું જ ઓછું છે. પરિણામે સૈદ્ધિક સંસ્થાઓ
લોકસંસ્કૃતિ (Legitimacy) પામતી નથી અને
રાજકારણની બદનામી થાય છે.

નવા નેતાઓ રાજકારણી કાવાદવામાં મજાદૂર
રહેતા હોવાથી જાહેર બાબતોના સંચાલન માટે તેમને

ભાગ્યે જ સમય મળે છે. લાભવિતરણના સમય સિવાય બહાર બહાર તો મને મળે. આના કારણે એવી “લૌકિક” પ્રવૃત્તિ જ બની રહે છે. (too mundane an affair) હકીકતમાં તો તેમના રાજકારણમાં બહાર દિલ્લા પ્રશ્નો, નીતિઓ, કાર્યક્રમો અથવા પક્ષની વિચારસરણીનો ભણે કશો સંદર્ભ જ હોતો નથી. તેમની આગળીઓ અંગત અને બહુદિત પૂરતી જ વાચાળ હોય છે. તેમના અંગત અને સંકુચિત દૃષ્ટિકોણને કારણે સામાન્ય લોકોની જરૂરિયાતો અને તેમનાં હિતોને ચોક્કસ સામાજિક પ્રશ્નોના સ્વરૂપમાં કોઈ અસિદ્ધિ મળતી નથી. બીજા પક્ષે કોંગ્રેસ કરતાં વધારે સારા છે એમ કહેવાનો આનો અર્થ નથી. એમને વિશે કંઈ કહેવું હોય તો એટલું જ કે, તેમની રિયલિટી તો કોંગ્રેસ કરતાં પણ બહાર છે. કોંગ્રેસ પર હું મારું આન એટલા માટે કેન્દ્રિત કરું છું કે, આ દેશે કોંગ્રેસ પર જ પોતાની બધી માણ લખાવી દીધી છે.

૬

આમ છતાં મૂળભૂત પ્રશ્ન તો એ છે કે, આ રાષ્ટ્રના જનમધ્ય સત્તા પર રહેલ કોંગ્રેસ નેતાગીરીનો કાર્યકારણ કેવો રહ્યો છે. બીજા સપ્ટેમ્બરમાં કહીએ તો, રાજકીય પ્રથા પર કોંગ્રેસી શાસનનો પ્રભાવ કેવો પડ્યો છે? અહીં હવે પછી જે પૃથક્કરણ કરવાનો હું પ્રયાસ કરું છું તે માત્ર શુદ્ધતાને જ આનમાં રાખીને કરતો નથી. જો કે, શુદ્ધતા તો બીજા કરતાં એકંદરે વધારે સારું ચિત્ર રજૂ કરે છે; છતાં જે પૃથક્કરણ મેં નીચે કર્યું છે તે સમગ્રતા શુદ્ધતા કોંગ્રેસને પણ લાગુ પડે છે.

પક્ષીય રાજકારણની કોંગ્રેસ-પ્રથાએ સ્થિરતા પૂરી પાડી છે એ વિધાન હવે તો ઘણું જાણીતું બનેલું છે અને તેનો વિસ્તાર કરવાની મારી ઇચ્છા નથી. રાજકીય પ્રથાના નિર્માણકાર્યના સંદર્ભમાં સ્થિરતાના આપદગી થયાં કરવાનો મારો આશય છે.

“પ્રથા-નિર્માણ” ના (System building) આ સંદર્ભમાં હું એમ જણાવવા માગું છું કે કોંગ્રેસ નેતાગીરી તે બાબતમાં નિષ્ફળ નીવડી છે. સ્થાણોને તાબે થવું, પ્રશ્નોના ઉકેલ ટાળી તેમને નિરાકરણની રાહ બેતા બટકતા રાખવા એ કોંગ્રેસ નેતાગીરીની કાર્યશૈલી (Style) રહી છે. બ્યારે કોઈ મતભેદો અથવા સમારંધ મુદ્દાઓ ઊભા થયા છે, પછી તે બાબત કે કાર્યો જેવા મોટા

પ્રશ્નો હોય કે પછી, ‘પ્રાયમરી હેલ્થ સેન્ટર’ બે ગામો-ગાંધી કથા ગામમાં જોવાનું તેવા નાના પ્રશ્નો હોય ત્યારે નિષ્ણાંક ઉકેલો મળ્યું હોય અથવા કરવાને બદલે દરીક જ્યોત વચ્ચે તડોળે કરવાની અથવા તો તે પ્રશ્નોને જ બટકતા રાખવાની કોંગ્રેસની કાર્યશૈલી રહી છે.

ઉદ્દેશો અને તે પાર પાડવાના અભિગમો પાછળ કોઈ વિચારપૂર્વકની વસ્તુ વર્તાતી નથી. આગાંડી મળ્યા બાદ તરત જ કોંગ્રેસ નેતાગીરી તરફથી ઘણા જ નોંધ-પાત્ર સુધારાનાં જે વચનો આપવામાં આવ્યાં હતાં તે પળાયાં નથી. સાબનો અને ઉદ્દેશો માટેના વિદેશો અને તેમની પસંદગીની દારમાળા પૂરી પાડવામાં પણ નેતાગીરી નિષ્ફળ ગઈ છે. પરિણામે, કોંગ્રેસ નેતાગીરી નેતૃત્વ પૂરું પાડતી હોય એમ જ લાગતું નથી. આ સંદર્ભમાં શુદ્ધિગીતો માટે જે ‘સ્થિરતા’ છે તે સર-સા નાગરિક માટે તો ‘લખાની સ્થિતિ’ બની રહે છે. આ એવી ‘સ્થિરતા’ છે જે કોઈ પરિણામો સર્જતી નથી. કોંગ્રેસ પક્ષ માટે તો આ ઘણું જ સગવડભર્યું છે. અને તેની કાર્યશૈલી સાથે કીક બંધાયેલું પણ આવે છે.

બ્યારે અપ્રમાણિકતા, બ્રજાચાર, બિનકાર્યક્ષમતા અથવા ચીનાઓને દશે પરાજય જેવી બાબતો પર ઊઠાપોઠા ઘણા ઉમ થઈ જાય છે ત્યારે કોઈ મેનન કે કોઈ નંદાનો ભોગ લેવાય છે કે કોઈ અમલદારને હોળીતું નાળિયેર બનાવી બરતરફ કરવામાં આવે છે. ઊંચા પાણીમાં પથ્થર પડતાં જેમ ક્ષણિક તરંગો પેદા થાય છે પણ પથ્થર અંદર ઊંડે રૂપી જતાં થોડા સમય બાદ બધું પૂર્વવત્ થઈ જાય છે તેમ દેશમાં પણ આવા ક્ષણિક ઊઠાપોઠા પછી બધું જ થાયે પડી જાય છે. ક્યારેક ક્યારેક ધણધણી ઊંડા મરીનવાળી મોટર જે લાગે જ આગળ ખસે છે, તેના જવું જ કોંગ્રેસ પ્રથાનું છે. દેશની બહાર બાબતોનું સંચાલન કરવાની કોંગ્રેસ કાર્યશૈલી ઉપરજીતી રીતે દેશની રાજકીય પ્રથાને ટકાવી રાખતી જણાય, પણ પ્રથાના વિકાસ માટે તે લાગે જ કશું કરતી હોય છે.

કોંગ્રેસ નેતાગીરી હેઠળ દેશો-બાબતના કાર્યમાં સમગ્ર પ્રજાકીય કાર્યતંત્રસ્થા, રાજકીયકરણ અને રાજકીય સમાજના સંચાલનમાં પ્રજાકીય ભાગીદારી જેવા વિરુદ્ધ લાંબાગાળાના પદ્ધતિસરના ઉદ્દેશો ભણી કદાચ દૂર આ-

રંભાઈ હશે પણ વહીવટીતંત્રની નક્કર સિદ્ધિઓ જેવાં વધારે તાત્કાલિક કાર્યો અને સરકારનાં નિબંધન કાર્યોની ગંભીર ઉપેક્ષા કરવામાં આવી છે. રાજકીય પ્રથાના બહાર વહીવટીતંત્રના પાસાની પણ અવગણના કરવામાં આવી છે. અગણિત પ્રશ્નોનું અસરકારક નિરાકરણ લાવી શકે તે માટે શક્તિશાળી રાજકીય પ્રથાના નિર્માણમાં બહાર બાબતોનું કાર્યક્ષમ, શુદ્ધિપુરઃસરનું અને દીર્ઘ-દષ્ટિપૂર્વકનું સંચાલન એ ધણી મહત્વની બાબત છે. “રાજકીય પ્રથાની ભળવણી” નું તત્ત્વ જે શુદ્ધિજીવીઓની ‘બોગી’ (bogey) બની બેઠેલ છે, તેને અંગ્રે મૂળભૂત રીતે પુનર્વિચારની જરૂર બોધી ચર્ચ છે. કારણ કે રાજકીય પ્રથાની ભળવણીના આ તત્ત્વો અર્થ “જેસે થે” ને ટકાવી રાખવા પૂરતો જ થવા લાગ્યો છે. જે રાજકીય પ્રથા આપણે આપણા માટે સ્વીકારી છે તે કાયદો અને વ્યવસ્થા ભળવી રાખવાની પ્રથા નથી, એ દર્શકિત ખૂબ જ સ્પષ્ટ છે છતાં તેની વારંવાર યાદ દેવાવવાની જરૂર રહે છે. ‘વિકાસ’ એ ભળવણીની પ્રક્રિયાનો એક જરૂરી ભાગ છે. ‘વિકાસ’ વિના આપણી રાજકીય પ્રથાને યથાવત્ ટકાવી રાખવાની ક્ષમતા પણ વિકસાવી શકાય નહીં. જે પ્રથામાં જાતન અથવા રિયરતાનો અર્થ લાંબા સમય માટે રચિતતા એવો થતો હોય તો હતાસા, અગવળો અને અપ્રાધુર્ધી એ

બધાં તેનાં અનિવાર્ય અનુભવીઓના સામનો કરવો પડવાનો. તકબેક, તાબે ચર્ચ જનું, અલગમતી પરિસ્થિતિઓ ટાળતી અથવા તો પડે આધા ખરી જનું જોરે ચુકિત-પ્રચુકિતઓથી ટપી ચકતી કેંગ્રેસશૈલી ખાસ કરીને પોતાની આંતરિક જૂથજીવીનું સંચાલન કરતી રહેલી છે. આ શૈલી લાગ્યે જ કચ્છ ઉપભવી થઈ. જે તેનું વર્ણન કરવા એક અર્થશાસ્ત્રીય શબ્દ ઉછીનો લઈ તો કેંગ્રેસનું રાજકારણ સોદાનું રાજકારણ છે, નવસર્જનનું નહિ.
(અનુ. દિનેશ શુક્લ)

- ૧ Rajni Kothari : Congress System in India, party system and Election studies, Allied publishers, New, Delhi, 1967, pp. 1-18.
- ૨ વિજેશ ચર્ચા માટે જુઓ : Anil Bhatt, Power patterns : Gujarat, Seminar, July, 1967.
- ૩ Rajni Kothari, Developing Political Pattern, Seminar, February, 1962.
- ૪ એન.ન
- ૫ Rajni Kothari, Form and Substance in Indian politics, Economic Weekly, June 3, 1961.

સર્વોચ્ચ નેતા : ગુજરાત કોંગ્રેસ

ધનશ્યામ શાહ

પશ્ચિમી દેશોની પદ્ધતિનું વર્ગીકરણ અને પ્રથક્કરણ વિકસતાં જતાં રાષ્ટ્રોના રાજકીય પક્ષોને સમજાવવા માટે અપૂરતું છે તે આજે સૌ સ્વીકારે છે ભારતમાં સામાન્ય અર્થમાં જે અનાય છે તેવી એકપક્ષ-પદ્ધતિ નથી, કે નથી ‘બહુપક્ષ-પદ્ધતિ : અહીં’ એકપક્ષ-વચરંચવાળી પદ્ધતિ છે [જે હવે બદલાતી ભય છે, પરંતુ હજી બદલાતું સ્વરૂપ કેવું છે તે જુદો ચર્ચા વિષય છે.] એક-પક્ષ-પદ્ધતિવાળાં રાષ્ટ્રોમાં સત્તાધારી પક્ષ દ્વારા લોકશાહી પ્રક્રિયાને જે રીતે કુદિત કરવાનું કાર્ય થાય છે, તેટલે અંશે અને તેનું અહીં બ-શું નથી, એક પક્ષ પાસે સત્તાનું કેન્દ્રીકરણ હોવા છતાં ચુકત દરીકર્ષ અને સત્તા-પસતાની સંકષ્ટતા (counterbalancing) ને અહીં સંપૂર્ણ અવગણ મળ્યો છે. લોકશાહી પ્રક્રિયાને વિકસતા માટે

તક મળી છે. સત્તાધારીઓની બેહુકમી મહદ્ અંશે ટાળી શકાય છે. પરિણામે દ્વિપક્ષ કે બહુપક્ષ-પ્રથાના ધણી લાભો એક મા બીજી રીતે આ દેશને આજી સુધી મળ્યા છે રાષ્ટ્રીય અસામજકતાને ટાળી લોકશાહી ફેલકમાં જ રિયરતા (આજે જેટલે અંશે છે તેટલે અંશે પણ) આવી છે. આનું કારણ, ભગે કદાચ સંપૂર્ણપણે ન કહીએ તો પણ, મહદ્ અંશે, આ દેશમાં શક્તિશાળી વચરંચ ધરાવતા કેંગ્રેસ પક્ષની અંદર ચાલતી કાવંવાહી, માળખું અને પરિભળો છે.

આ પ્રક્રિયાને રાજનીતિજ્ઞોએ જુદી જુદી રીતે તપાસી છે. તે બધાનું ‘ફેલક’ જૂથજીવી પર છે. સમાજમાં રહેલાં અનેકાનેક દિતો અને જૂથોનું પ્રતિબિંબ કેંગ્રેસ પક્ષની જૂથજીવીમાં પડે છે. પક્ષની અંદર રહેલાં જુદાં

જુદાં જૂથો - એક યા બીજા સંસ્પર્શમાં - કેંગ્રેસની અંદર વિવિધ પક્ષોની કામગીરી બળવે છે. જેને રજની કોઠારી 'કેંગ્રેસ પ્રથા' કહે છે ? તેની આ પ્રથામાં સત્તાવિહીન જૂથ સત્તાધારી જૂથને વારંવાર પડકારે છે, દબાણ લાવે છે અને તે દ્વારા પોતાનું ધાતુ કસી જાય છે અથવા અસર (influence) પાડે છે; વખત આવે સત્તા પણ હાથ ધરે છે. આ પ્રથાનું બીજું હાલ્ડે એ છે કે પક્ષમાં રહેલાં જૂથો એકબીજા સાથે સત્તા માટે ઢંઢીકાઈ કરે છે અને જરૂર પડે એકબીજા સાથે સુમેળ પણ બળવે છે; તે દ્વારા આમશુનિયાદ સ્થિતિ રહે છે. આમ જેને સામાન્યતઃ દૂષણ ગણવામાં આવે છે તે જૂથબંધી કેંગ્રેસની તાકાત છે; તેટલું જ નહીં પરંતુ આ જૂથસંઘર્ષે આપણી રાજકીય પદ્ધતિને એક પ્રકારની સ્થિરતા પણ આપી છે - હતી. પરંતુ હવે આ પદ્ધતિ તૂટતી જાય છે તેની સાથે સ્થિરતા પણ ડગમગતી હોય તેમ લાગ્યા કરે છે. જે કેંગ્રેસની એક તાકાત હતી તે હવે એની નબળાઈ બની ગઈ છે અને ૧૯૬૭ની ચૂંટણીથી કેંગ્રેસવ્યવસ્થાનાં વળાંક પાણી થયાં છે.

પરંતુ, આ આખા રાજકીય પ્રવાહમાં - જેને આપણે 'સીમાવર્તી' રાજકારણ' કહીએ તેમાં સુજરાતનું સ્થાન કેંઈક અંશે અનોખું છે. જ્યારે કેંગ્રેસ એક પછી એક રાજ્યોમાં તૂટતી જાય છે ત્યારે સુજરાતમાં તે વધુ મજબૂત બની. ધારાસભામાં નજીવી બહુમતીમાંથી હવે તે સારી એવી બહુમતીએ પહેાંચી છે. તે ઉપરાંત રાજ્યની બધી જ જિલ્લાપંચાયતો અને લગભગ દરેક ટકા તાલુકા-પંચાયતો તેણે કબજે કરી છે.

બીજે જે 'કેંગ્રેસ-પ્રથા' દ્વારા પક્ષનું માળખું ગોઠવાયેલું છે અને કાયંવાલી આવે છે, જે કેંગ્રેસને શક્તિશાળી બનાવે છે તે પ્રથા જ શું સુજરાત કેંગ્રેસને લાગુ પડે છે ? ના. આ પ્રથામાં જે પરિણામો - 'party of consensus' અને 'parties pressure' - સુજરાત કેંગ્રેસમાં મદદ અંશે અસ્તિત્વ ધરાવતાં નથી. બીજા પ્રદેશો અને કેન્દ્રની સરખામણીમાં તે કેંઈક અંશે જૂથવિહીન અને સંગઠિત છે. અહીં તદ્દન લિન્ન વિરોધી જૂથો લાગ્યે જ પક્ષની અંદર પ્રવળ જૂથ સ્વીકૃત્તિ છે. કાં તો તેઓને પક્ષ છોડી દેવા પડ્યા છે - છોડી દીધાં છે અથવા તો પક્ષમાં તેઓ નિષ્ક્રિય બની ગયાં છે એટલે સુજરાત કેંગ્રેસમાં બીજાં જૂથોને એકબીજા સાથે

સુમેળ સાધી સર્વામાન્ય નિર્ણય લેવાનો પ્રથ ઉપરિચિત થતો જ નથી. તો સુજરાત કેંગ્રેસની કાયંપદ્ધતિનું મુખ્ય હાલ્ડે શું છે ? એની તાકાતનું મુખ્ય કારણ શું છે ? આ માટે ધણું પરિણામો જવાબદાર છે. આ બધામાં એક મહત્વનું પરિણામ તે એની નેતાગીરીની પદ્ધતિ છે જેને 'સર્વોચ્ચ નેતાગીરી' કહેવામાં આવે છે. તે દ્વારા પક્ષમાં એક પ્રકારની શિસ્ત, સંગઠન અને તાકાત બિંધાં થાય છે. આ લેખમાં આ પરિણામનાં અમુક પાસાંઓને તપાસવાનો ખ્યાલ છે.

૨

૧૯૬૪માં સુજરાત ધારાસભાના કેંગ્રેસ પક્ષના સભ્યો અને સુજરાત કેંગ્રેસ કારોબારીના સભ્યોના એક ભાગને પૂછવામાં આવ્યું હતું કે : 'કેટલાક એવું માને છે કે રાજ્યમાં સર્વોચ્ચ નેતા હોવા જોઈએ ? આ વિશે તમારું શું માનવું છે ?' ૨ આ પ્રશ્નના જવાબમાં ૩૨ માંથી ૧૮ જણે [૫૬.૨ ટકા] 'સર્વોચ્ચ નેતા હોવા જોઈએ' એમ સ્વીકાર્યું. તેમાંના કેટલાકે તેમની વાતને અનુમેહન આપતાં ઉમેર્યું કે વડીલ વચ્ચે કુટુંબ ચાલી શકે નહીં અને જો વડીલ ન હોય તો બધા અંદરોઅંદર અડકે; માટે સંગઠનની એકતા બળવવા માટે કોઈ બ્યક્તિની વડીલ તરીકે જરૂર છે જ. બીજા ચાર આગેવાનોએ [૧૨.૫ ટકા] જણાવ્યું કે 'સર્વોચ્ચ નેતા બનાવાતા નથી; તે તો બિંધાં થાય છે' અથવા 'એ જરૂરી નથી કે સર્વોચ્ચ નેતા હોવા જ જોઈએ પરંતુ જો કોઈ હોય તો તેનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ.' આ વાક્યનો ભાવાર્થ વાંચીએ તો એમ કહી શકાય કે તેઓ પણ સર્વોચ્ચ નેતામાં માને છે એટલે લગભગ ૯૮.૭ ટકા આગેવાનો 'સર્વોચ્ચ નેતા'નો સ્વીકાર કરે છે. હવે ૧૦ આગેવાનોએ, એટલે કે ૩૧.૩ ટકાએ 'સર્વોચ્ચ નેતા'ના સિદ્ધાંતનો જ વિરોધ કર્યો હતો. તેમાંના કેટલાકે કહ્યું હતું કે આ 'બિનલોકશાહી' પદ્ધતિ જેમાંથી 'થેટા-શાહી' અને 'સરમુખત્યારશાહી' જન્મે છે. [અહીં એ સ્પષ્ટ કરવું જરૂરી છે કે આમાંના મોટાભાગના કે. જી. રાજા મહેતાના જૂથના હતા.] આમ મોટાભાગના 'સર્વોચ્ચ નેતા'ની પદ્ધતિનો સ્વીકાર કરે છે.

બાપુ, સરદાર અને મોરારજીભાઈ

સર્વોચ્ચ નેતાની જરૂરિયાતનો ખ્યાલ આ એક-બે દાવકામાં શરૂ થયો છે તેમ નથી, પરંતુ એનો એક

શિસ્તરો જ અહીં પડ્યો છે. આ પ્રણાલિકા ક્યારથી શરૂ થઈ તે કહેવું મુશ્કેલ છે. કદાચ આપણી સંસ્કૃતિનો એક વારસો પણ તે હોઈ શકે. પરંતુ ગમે તે હોય તો પણ, આ સદીની શરૂઆતથી ગુજરાતના જાહેરજીવનમાં સર્વોચ્ચ નેતાનો ખ્યાલ ખૂબ સ્પષ્ટપણે જિજ્ઞાસુ થયો તેમ કહી શકાય. ય શરૂઆતમાં બંગાળ અને મહાત્માજીના જે રીતે સામાજિક અને રાજકીય પ્રવૃત્તિઓ વિકસી તે રીતે ગુજરાતમાં તે ન વિકસી શકી, કારણ કે અહીં જે કંઈ પ્રવૃત્તિઓ થતી તે છૂટીછવાઈ થતી. આ બધાને કોઈ એક સંસ્થા દ્વારા કે જુદી જુદી આગેવાનોની 'રીમ' દ્વારા સંકલિત કરવાનો વિચાર ન થયો. પરંતુ તે વખતે ઘણાને એમ લાગ્યું કે ગુજરાતમાં જો કોઈ એક આગેવાન હોય તો તે બધી પ્રવૃત્તિઓને સંગ્રહી શકે અને તેના દ્વારા ગુજરાત પણ ખીજ પ્રતિભા જેમ પ્રવૃત્તિઓમાં મોખરે રહી શકે. ૧૯૦૮ ના વર્ષનું વિશ્વે-પણ કરતાં ૧૯૦૯ ના 'જુદિપ્રકાશ' માં નીચે પ્રમાણે નોંધ છે :

ગુજરાતમાં નેતા નથી, બંગાળ, મહાત્માજી, પંજાબ વગેરે પ્રાંતોમાં છે તેવા નેતા નથી. સુબર્ષમાં, અમદાવાદમાં કે દેશી રાજ્યોમાં જુદિપ્રકાશી ગુજરાતીઓ અનેકદા દેશહિતનું કામ બજાવે છે; પણ ગુજરાતને દેશનાર નેતાઓની તો ખોટ જ છે. અંગ્રેજ સર્વે ગુજરાતી છીએ - હિંદુ, મુસલમાન, પારસી હોવા છતાં ગુજરાતી છીએ એવી ભાવના જનજનમાં જન્મ્યાવે અને દક્ષિણી કે બંગાળીના જેવા પ્રભાવ ગુજરાતીઓ ગુજરાતમાં અને ખડેખડના પરદેશ-નિવાસમાં બતાવે એવા એમને સક્રિયમાન કરે એવા નેતાની આપણે ત્યાં ખોટ છે. હિન્દુસ્તાનમાં વર્તમાન સ્થિતિ ધ્રુવમાં અને તહેને અંગે બિલા થતા મહા-પ્રશ્નો ઉકેલવામાં અને પણ સામેલ છીએ. અગ્રામાં પણ એ સૌમાં જોઈતાં સામર્થ્ય, જુદિ, લાગણી, આગ્રહ અને ઉત્સાહ છે એવી આત્મશ્રદ્ધા ગુજરાતીઓમાં લાવનાર આચાર્યની જરૂર છે. હિન્દુસ્તાનને પુરતાપુરતા "આર્થિક સ્વરાજ્ય" અને "કેળવણીના સ્વરાજ્ય" ની ખાસ જરૂર છે. વેપારી ગુજરાતના હાથમાં આર્થિક સ્વરાજ્ય મેળવવાનું છે, જે પ્રાંતની ચારે બાજુ કોલોને લોકોને આધીન છે, અમદાવાદ, ગોધરા, ભરૂચ, સુરત સિવાયની હાઈકોલ્સ પણ

એજ રીતિમાં છે; પ્રાથમિક કેળવણી ગામેગામે ફેલાવવાનું કામ બધાં ધણી સરળતાથી થઈ શકે એમ છે ત્યાં કેળવણી પણ લોકોના હાથમાં આવી તહેને ઉપયોગી થઈ પડે એવું સ્વરૂપ લઈ શકે એમ ■ છતાં યોગ્ય નેતા - વિચારકોની મિનહયાતીને લીધે ગુજરાત પાછળ છે. આફ્રિકામાં ગેરાઓની રહામા જંગ મચાવવામાં હિંદોએને સેનાની જે પ્રાંતમાંથી ગળી આવ્યો છે તે પ્રાંતમાંથી નેતા-વિચારક તહેને પોતાને સારૂ કેમ નથી જનતા! ગુજરાતમાં પૈસો છે, ધૌન છે, હડય છે, જુદિ છે, ફક્ત તેનો સફુપયોગ કરનારની જ જરૂર છે. આ વાતના દાખા પછી, ગાંધીજીના ગુજરાતના આગમન અને પ્રવૃત્તિઓ પછી, ૧૯૧૮માં 'જુદિપ્રકાશ' ગાંધીજી દ્વારા ગુજરાતના જાહેરજીવનમાં આવેલ પલટા-અંગે નીચે મુજબ નોંધ છે :

જ્યારથી દક્ષિણ આફ્રિકામાં સત્યાગ્રહના ફરી દર્શનાર ઉપયોગથી વિજય મેળવી મહાત્મા ગાંધીજી હિંદમાં પધાર્યા ત્યારથી તો ગુજરાતમાં ધૂધવતી પ્રવૃત્તિઓને નોંધવા જેવા વેગ મળ્યો છે. ગુજરાતને ગાંધીજી જેવા મહાનુભાવ નેતા મળ્યા છે તેથી તહેને અન્ય પ્રાંતો તરફથી અભિનંદન આપાય છે. ગુજરાતના પાટનગર અમદાવાદને જ્યારે-ત્રી કુણે જેમ પ્રાચીન ગુજરાતનું દારક પસંદ કર્યું તેમ-એ મહાત્માએ પસંદ કર્યું ત્યારથી ગુજરાતના લોકજીવનનો સૌભાગ્યનો તારો અગમગરા લાગ્યો છે. ત્રી કુણના નિષ્કામ ગીતાજીવનના અવતાર જેવા ગાંધીજી દ્વારા ગુજરાત ધારે તો પોતાનું કુણું હિત ન સાધી શકે?...

આમ ગુજરાતના જાહેરજીવનમાં ગાંધીજીના આગમન સાથે જ એક નવી ઝલક આવી અને પ્રવૃત્તિઓએ વેગ પકડ્યો. તેઓએ શિક્ષણ, સાહિત્ય, સમાજસુધારણા, અમૂલ્યજ્ઞા અને રાજકારણને લગતી પ્રવૃત્તિઓ ઉપાડી, માર્ગદર્શન આપ્યું અને વિકસાવી. જોતજોતામાં તેમણે ગુજરાતના સમગ્ર જાહેરજીવન પર સંપૂર્ણ વર્ગીકરણ જમાવ્યું. તેઓ 'બાપુ' બન્યા. ગાંધીજીના અનુયાયી તરીકે વલસલભાઈ પટેલે ગુજરાતની આગેવાની લીધી. તેઓ 'સરદાર' બન્યા. ડે ૧૯૨૧થી ૧૯૪૮ સુધી ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિની લગભગ તેઓ હસ્તક રહી.

એક આગેવાન તરીકે પહેલે દરેકમાં એવો આગ્રહ રાખ્યો કે સૌએ તેમને નેતા તરીકે સ્વીકાર્યા હોઈ એમના નિર્ણયોમાં સૌને વિશ્વાસ હોવો જોઈએ અને તે સૌએ સ્વીકારવા જોઈએ ૧૯૨૮ ના બારડોલી સત્યાગ્રહ વખતે સરકારે એક સભામાં કહ્યું, “હું તેમને (અમુક મુયનો) કરતો પત્ર આપનાર કેટલાકને) અને બારડોલી તાલુકાના લોકોને એક જ વાત કહીશ. આ લોકોને અંગે તમે અને કુલ સના આપી છે તો હવે અને તમે સજ્જાહ આપો તેના કરતાં તમે મારી પાસેથી સજ્જાહ લો એ જ યોગ્ય ગણાશે. તમે એમ માની જ લેશો કે હું જે કહીશ તે તાલુકાના હિતમાં જ હશે તમે એ પણ કબૂલ કરશો કે આવી બાબતોમાં તમારા કરતાં મને વધારે સમજણ પડે. જે ભાઈ એવે અને કાગળ લખ્યો છે તેમને હું કહું છું કે મારે આવી બાબતોમાં તમારી સજ્જાહ લેવાપણું રહે એવી સંકલિત આગેવાની જ તમે અને સોંપી એ યોગ્ય નથી. આ લોકોને અંગે હું કંઈ પણ કરી શકું તે તમને કબૂલ જ થશે એવી મને ખાતરી પડવા દેવી જોઈએ.....” ૧૫ વક્તવ્યમાર્ગિયું આ લોક પત્ર ૧૨ જુન ૧૯૨૮ વલણુ હતું એવું ન હતું. ૧૨જુન નેતાગીરી અંગે તેમનું આ વલણુ સામાન્યતઃ ભગમમ દર્શક રહેતું. જ્યારે જ્યારે જે કોઈએ એમના નિર્ણયોના બહેરમાં

વિરોધ કર્યો તેઓ કાં તો કોંગ્રેસમાંથી ફેંકાઈ ગયા અથવા તો પદમાં તેઓ તદ્દન નિષ્ક્રિય બની ગયા.

૧૯૪૮થી ૪૭૪૨૮માં સરદારનું સ્થાન મોરારજી ભાઈને પ્રાપ્ત થયું. તેઓએ ખૂબ ભવિષ્યવાણી આ જવાબદારી સ્વીકારી. વલ્લભાઈની માફક તેઓનો પણ આગ્રહ રહ્યો છે કે તેમને નેતા તરીકે સ્વીકાર્યા પછી સૌએ તેમના નિર્ણયો સ્વીકારવા જોઈએ. ૧૯૬૩માં હાલના શુ પ્ર. કોંગ્રેસપ્રમુખ અને તે વખતના પંચાયત અને સહકાર ખાતાના પ્રધાન વલ્લભાઈ શાહે કહ્યું હતું, “સરદારશ્રીનું સ્થાન આપણે શ્રી મોરારજી દેસાઈને સોંપ્યું છે એવા કોઈ કોયડાનો ઉકેલ શ્રી મોરારજીમાર્ગ કરી આપે તે કદાચ અનુચિત હોય તો પણ એ સ્વીકારવો જોઈએ. એમની સજ્જાહ પ્રદેશ સમિતિ માટે કમ્પાલુકારી જ હોય એવી શ્રદ્ધા રાખવી જોઈએ.” ૭

સર્વોચ્ચ નેતાગીરીમાં પદના આગેવાનોને કેટલી શ્રદ્ધા છે તે બલુલા ૧૯૬૪માં એક પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો હતો કે ‘ધારો કે આપના રાજ્યમાં કોઈ મહત્વના પ્રશ્નમાં શ્રી મોરારજી દેસાઈ કોઈ નિર્ણય લે કે જે સાથે તમે સંમત થતા ન હો તો તમે શું કરશો?’ આ પ્રશ્નમાં ૩૨ આગેવાનોએ નીચે પ્રમાણે ઉત્તર આપ્યા હતા

સર્વોચ્ચ નેતા પ્રત્યે વફાદારી

‘સ્વીકારી લઉં’ આગેવાનો પ્રશ્ન અને પરિસ્થિતિ આગેવાનો ન સ્વીકારું’ આગેવાનો ૫૨ આધાર રાખે

(૧) “તેમને નિર્ણય ૧૦ સ્વીકારી લઉં”	(૧) “ગોટે ભાગે સ્વીકારું” પણ કોક વખત ન પણ સ્વીકારું”	૧	(૧) “મારા મત પ્રમાણે ૧ હું મત ઊભા કરું”
(૨) “તેમની સાથે મર્ચા કરું, તેમને કહું પણ ખરા કે તમારી સાથે સંમત નથી થતો, પણ આખરે તેમનો નિર્ણય સ્વીકારું” ૧૨	(૨) “પ્રશ્ન ૫૨ આધાર રાખે છે”	૧	(૨) “વિરોધ કરું” ૫
(૩) “પદની શિસ્ત ખાતર તેમનો નિર્ણય સ્વીકારું” ૨			

કુલ ૨૪

૨

આ કોલ ૫૨થી સ્પષ્ટ થાય છે કે ૩૧ દલા આગેવાનો મોરારજીભાઈના નિર્ણયને કંઈ પણ પ્રશ્ન કે આવાકાની વગર સ્વીકારવામાં માને છે; ૩૭-૫ દલા આગેવાનો એ પોતે શ્રી દેસાઈના નિર્ણય સાથે અસંમત

હોય તો પોતાની અસંખતિ તેમની સમક્ષ દર્શાવે અને આખરે તેમનો નિર્ણય સ્વીકારે જ્યારે ૬ ટકા આગેવાનો 'પક્ષની શિસ્ત' ખાતર મોરારજીભાઈને નિર્ણય સ્વીકારે આમ રાજ્યકક્ષાના ૭૫ ટકા આગેવાનો એક યા બીજા કારણસર શ્રી દેસાઈનો નિર્ણય પોતાને ન ગમતો હોય છતાં પણ સ્વીકારવા તૈયાર થાય છે. બાકીના ૨૫ ટકા નેતાઓ તેમને પોતાને ન ગમતા નિર્ણયનો વિરોધ કરવામાં માને છે. આમાં પણ નોંધપાત્ર તો એ છે કે આ ૨૫ ટકામાંથી ફક્ત ૩ ટકા જ (ફક્ત એક જ આગેવાન) સંઘર્ષિત વિરોધમાં એટલે કે પોતે જે માનતા હોય તે માટે બીજાને પણ તૈયાર કરવામાં માને છે.

ન્યૂનવિહીન સંગઠન

'કેમિસ પ્રયા' પ્રમાણે કેમિસ પક્ષમાં જુદાં જુદાં જૂથ સત્તાની દરિદ્રાઈમાં નજર પડે એકબીજાને અનુરૂપ થાય છે; તેટલું જ નહીં પણ પક્ષમાં સિન-સિન જૂથોને સમાવવામાં આવે છે. આનાથી વિશાળ જન-સમુદાયને કેમિસ પોતાની સાથે સાંકળી શકે છે - જે કેમિસને 'સક્રિયશીલ' બનાવે છે. ગુજરાત કેમિસમાં આ વાત સત્તી નથી બઢી તો જ્યારે જ્યારે વિરોધી જૂથ પક્ષમાં જિતાઈ થયાં છે ત્યારે થોડાક વખતમાં જ કાં તો તે પક્ષની બહાર ફેંકાઈ ગયાં છે અથવા પક્ષની અંદર જ નામદોષ બની ગયાં છે.

૧૯૩૦-૪૫ના માળામાં ગુજરાત કેમિસમાં વિરોધનું એક વારાઝોડું આન્યું કેટલાક જુદાનીઆઓએ કેમિસ સમાજવાદી જૂથની રચના કરી અને તે વખતના આગેવાન વફજભાઈ સામે બગાવે. પોઠાખેં. પણ તે લાંબું ચાલ્યું નહીં. કેન્દ્રકક્ષાએ તો આવા જૂથને કેમિસની અંદર જ સમાવી લેવામાં આવત તેટલું જ નહીં પરંતુ એને પૂરતું સ્થાન પણ આપવામાં આન્યું હોત. ગુજરાતમાં આથી વિરુદ્ધ થયું. વફજભાઈએ આવા કેમિસ જૂથનો સ્વીકાર કરવાની સ્પષ્ટ ના પાડી તેટલું જ નહીં પણ તેઓને સંગઠનની બહાર ધકેલી દીધા. જે થોડાક છૂટાછવાયા અંદર રહ્યા તે તદ્દન ક્ષીણ બની ગયા.

છેત્રાં વીચ વર્ષમાં પણ ગુજરાત કેમિસમાં હજુ સુધી જુદાં જુદાં વિરોધી જૂથો સાથે મેળ પાડવાનું શક્ય બન્યું નથી. જ્યારે જ્યારે વિરોધનો વા વાપો ત્યારે ત્યારે વિરોધી જૂથો કાં તો કેમિસ બહાર ફેંકાઈ

ગયાં કાં તો ગમે જ સાત રસાં અથવા થોડા વખતમાં જ પક્ષમાં નિઃક્રિય અને બિનઅસરકારક બન્યાં. લાલાકાકા, રાવજીકાકા કે 'છોટે સદાર' જે ચંદુલાલ દેસાઈને મોરારજીભાઈસાથે ન બન્યું તો તેઓ નિકળ બની ગયા અને તેમણે રાજકારણમાંથી સંન્યાસ લીધો. ૧૯૫૬માં મહાગુજરાતમાં માનનારા કેમિસીઓ પક્ષ છોડીને ચાલ્યા ગયા પરંતુ મહારાષ્ટ્રની માઈ પક્ષમાં રહીને દબાણ લાવી રાકયા નહીં. ૧૯૬૩માં ડૉ. જીવરાજ મહેતા જૂથ સત્તા પરથી ગયું; છતાં થોડાક વખત માટે પ્રદેશ સમિતિ સામે તેઓએ ધમ-પછાડ કર્યા; સંગઠિત ધર્મ દર્શક કરવાનો પ્રયાસ પણ કર્યો પરંતુ થોડાક વખતમાં જ તે ટુંકું પડી ગયું. વાડીલાલ મહેતાએ પાચમા પોરણથી અંગ્રેજીનો ઠંડો પકડ્યો પણ તેઓ કેમિસમાં રહી સમગ્રથી જૂથ ન રચી રાકયા અને કેમિસની બહાર નીકળી પાયા. છેડે, સૌરાષ્ટ્ર બુનિવસિટીના પ્રશ્નમાં પણ અસંતુષ્ટ કેમિસીઓ પક્ષ છોડીને ગયા અને બહાર રહી સરકાર પર દબાણ લાવ્યા. [જે આ વખતે કેમિસ પાસે સતેલકારક બદલતી હોત તો લાવનગરવાળાની વલ સ્વીકારી તેમને પક્ષમાં પાછા લેવાની વાત કદાચ આઢી જ બઢી ન સ્વીકારાઈ હોત] આ પૃથકકરણમાંથી લે વાન ફલિત થાય છે : (૧) કોઠારી અને બીજાઓ જે રીતે કેમિસનું પૃથકકરણ કરે છે કે margin of pressureની અંદર રહીને જુદાં જુદાં જૂથો સંતોષાવી જૂથને અસર કરે છે, તેવું ગુજરાતમાં મદદ બઢે બનતું નથી. (૨) margin of pressureની બહાર રહેતાં જૂથ સત્તાધારી જૂથને ઝાઝી અસર કરી શકતાં નથી તે બીજે જેટલું સાચું છે તેટલું ગુજરાતમાં સાચું નથી. કારણ કે જે તે આગેવાન પોતાના પક્ષના કાવર કરેલા ટેકાથી નિમિત્ત હોય છે એટલે પોતે વધારે ટો મેળવવા - લોકપ્રિય થવા - તે 'દાસિયા'ની બહારનાં જૂથ, વ્યક્તિઓ કે પક્ષોના વિચારો અને વક્ષણો ધ્યાનમાં લે છે.

વડીલ

કુડ બ એ બઢી સંગઠનનો આદર્શ છે. 'આપણે એક કુડ બના સખો છીએ અને તે રીતે આપણે હળી-મળીને કામ કરું જોઈએ' આ વાત પક્ષીય સંગઠનમાં જ નહીં પરંતુ દરેક સંસ્થામાં કહેવાની આપણે વારંવાર

સાંભળાએ છીએ. કુટુંબસંસ્થાની કલ્પના સાથે વડીલોનો ખ્યાલ આપોઆપ જન્મે છે. ઉપર મોંધું છે તેમ 'સર્વોચ્ચ નેતા'ના સિદ્ધાંતમાં માનનારા એમ માને છે કે સંગઠનની એકતા જાળવવા માટે કેઈ વ્યક્તિની વડીલ તરીકે જરૂર છે જ. આથી જ 'સર્વોચ્ચ નેતા'ને સામાન્યતઃ વડીલના સંબોધનથી જ સંબોધવામાં આવે છે. ગાંધીજી 'બાપુ' કહેવાતા અને નિવૃત્ત કક્ષાએ 'દાદા', 'કાકા', 'મોટા' કે 'મોટાભાઈ'નાં સંબોધનો આજ સુધી સર્વમાન્ય હતાં. (હવે પરિસ્થિતિ બદલાતી જાય છે)

કુટુંબના વડીલની જેમ સર્વોચ્ચ નેતા સહિષ્ણુ હોય છે. પોતાનાં સંતાનોના વિરોધને જે રીતે વાલી ચલાવી શે, જરૂર પડે પોતાની વાત પણ જતી કરે અને પોતાની આમન્યા જાળવવા ખાતર પોતે પોતાને ન ગમતું પણ સ્વીકારે તેવા કંઈક પ્રકારનું કામ સર્વોચ્ચ નેતાનું હોય છે. મોરારજીભાઈને અમુક વાત ન ગમતી હોય અને છતાંય તેઓએ સંમતિ આપી હોય અથવા આખિ આગ્રહાન ક્યાં હોય તેવા પ્રસંગો પણ જન્યા છે. ૧૯૬૨ની ચૂંટણી પછી ગુજરાતના કેટલાક આગેવાનોએ મોરારજીભાઈ પાસે રસિકભાઈ સાથે પોતાનો અવિશ્વાસ દર્શાવી અને ઇન્જા વ્યક્ત કરી કે ગૃહબાગું પરીખને ન સોંપાય તો શરૂ. મોરારજીભાઈએ આ વાત ડો. મહેતાને કરી અને આગ્રહ કર્યો કે ગૃહબાગું રસિકભાઈ સિવાય બીજા કોઈને મેંપવું. એમ કહેવાય છે કે ડો. મહેતાએ મોરારજીભાઈની વાત સ્વીકારી, પરંતુ જ્યારે ખાતાંઓની વહેંચણી થઈ ત્યારે ગૃહબાગું રસિકભાઈને જ સોંપાયું—મોરારજીભાઈની ઇન્જાનિરુદ્ધ. પરંતુ તે વાત તેઓ ગળી ગયા અને કહ્યું, 'એ થયું તે થયું, હવે બધું બહી જાય અને બધા સંપથી કામ કરો.'

નેતા પોતાને ન ગમતી વાત સ્વીકારે છે તેટલું જ નહીં પરંતુ તેની જવાબદારી પણ પોતે સ્વીકારે છે. ૧૯૬૩માં મોરારજીભાઈની જાણ બહાર જ ડો. મહેતા સામે સહીયોગે થઈ. જ્યારે મોરારજીભાઈને ખજર પડી ત્યારે તેઓએ આવાં પત્રોમાં માટે નાપસંદગી દર્શાવી અને કહ્યું, 'આ રીત જરૂરજ નથી'. પણ તેમ છતાંય ત્યાર પછી જે કંઈ જન્યું અને તેને માટે એક દરતાં અનેકવાર મોરારજીભાઈને જ જવાબદાર ગણવામાં આવ્યા છતાંય તેઓએ તેનો કદી પણ બહેદમાં વિરોધ કર્યો નથી.

ઉપસંહાર

- (૧) 'કેએસ પ્રથા' દ્વારા ગુજરાત કેએસનું વિશ્લેષણ થઈ શકે તેમ નથી. અહીં પણ શક્તિશાળી પક્ષ તેનું કારણ જૂથબંધી નહીં પરંતુ એક વ્યક્તિનું વર્ચસ્વ છે. અહીં પક્ષમાં જુદાં જુદાં જૂથોને સમાવવામાં નથી આવતાં અને જે કોઈ હોય છે તે અમુક દલથી વધુ એક બીજાને adjust થતાં નથી. એટલે જ્યારે જ્યારે તેમની વચ્ચે અંતર વધે છે ત્યારે સત્તાવિહીન જૂથ કાં તો પક્ષમાં ફીણ થઈ જાય છે અથવા તો પક્ષ બહાર ફેંકાઈ જાય છે. પરિણામે પક્ષમાં એકરાજ અને હિસ્ત નજરે પડે છે.
- (૨) પણ સિસ્તબદ્ધ અને સંગઠિત છે તેનું એક કારણ 'સર્વોચ્ચ નેતાશીરી'ની પદ્ધતિ છે. પક્ષના સભ્યો પક્ષને કુટુંબ અને 'સર્વોચ્ચ નેતા'ને વડીલ માને છે. વડીલની આજ્ઞાનું પાલન કરવું, તેમનો મોભો અને આમન્યા જાળવવાં તે સાંસ્કૃતિક વારસો રાજકારણમાં પણ પ્રતિબિંબિત થાય છે. એટલે જ્યારે પણ મતભેદ થાય ત્યારે સર્વોચ્ચ નેતાના નિર્ણયો સ્વીકારવા તે વાત અહીં મદદ આંશે સ્વીકૃત થઈ છે.
- (૩) સુક્ત અને દરીદ્રશ્રીક્ત રાજકારણની પ્રક્રિયામાં 'સર્વોચ્ચ નેતા'ની પદ્ધતિ, બંને કદાચ રાજ્ય કક્ષાએ નહીં તો પણ નિવૃત્ત કક્ષાએ તૂટતી જાય છે. 'દાદા', 'કાકા' કે 'મોટાભાઈ' હવે લગભગ રહ્યા નથી. વડોદરા નિવૃત્તમાં મંગલભાઈ-મોટાભાઈની જીવનસંખ્યાના કાળમાં જ તેમનું વર્ચસ્વ લગભગ નિવૃત્ત થઈ ગયું હતું. સાબરકાંઠામાં 'ચુનીકાકા'નું વર્ચસ્વ આજે લગભગ કશું જ નથી રહ્યું તેમ કહીએ તો ચાલે. પંચમહાલ, ખેડા, મહેસાણા, બારુચ કે અમદાવાદમાં હવે કોઈ એક વડીલ રહ્યા નથી. પરંતુ જુદા જુદા આગેવાનો અથવા જૂથ જોડા થયાં છે. બીજા પ્રદેશો જેવી આ જૂથબંધી ગામકક્ષાએ નથી પહોંચી. કેટલીક જગ્યાએ તો પક્ષનું માળખું એવું વિકસ્યું છે કે આ જૂથ સ્થાપી નથી કે નથી તીવ્ર તેઓ સંગઠનના ક્ષેત્રમાં રહીને જ કામ કરે છે. તે ઉપરાંત આજે જ્યારે ગુજરાતમાં વિરોધ પક્ષો પ્રગળ જનતા જાય છે અને વધારે ને વધારે આમસમાજનો ટેકો—mass base—મેળવે

વિશ્વસનીય અને ક્રાન્તિકારી વિચારસરણીના ભક્ત-આ-સક્ત એવા કસાયેલા કામંકરો બોધા કરીને તેમનું પક્ષીય સંગઠન સાધવાની પદ્ધતિ. દેશનો ઝાળેરી સામ્યવાદી પક્ષ આવી નિર્માણ-પ્રક્રિયા દ્વારા મુખ્યત્વે ધણો છે.

(૩) કોઈ પણ પ્રજા પરત્વે લોકમાગણીના વિરોધ કે અસંતોષની ભૂમિકા બાંધી આદોલનના રાહે વિકસતું સંગઠન સંયુક્ત સમાજવાદી પક્ષે અને કેટલેક અંશે સામ્યવાદી પક્ષોએ આ ટેકનિકનો ઉપયોગ પક્ષીય વિકાસ સાધવામાં કર્યો છે.

(૪) લોકશાહી પ્રક્રિયાની અનિવાર્ય વાસ્તવિકતાના દબાણ હેઠળ સ્થાનીય મતદાર વિભાગો સાથે સંપર્ક-સાતત્ય જાળવવા માટે સ્થાનીય કામંકરો અને સંગઠનને અગત્ય આપીને તેમના દ્વારા નીચેથી વિકસતો સંગઠન-લક્ષી પક્ષ (grass roots party) મોરીસ ડુવર્જરે જેને 'Interior party' કહે છે, તેના પ્રકારના પક્ષ સાથે તેને સરખાવી શકાય. પક્ષનિર્માણનું આ મોડેલ સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ પહેલાના સમયની કેમ્પિસ વિકાસવાદ માટે ગાંધીજીએ સ્વીકાર્યું હતું. રાષ્ટ્રીય આદોલનના યુગનો પણ આ પ્રક્રિયા પર પ્રભાવ પડવાથી ત્રીજા પ્રકારની ટેકનિક પણ સ્વાભાવિક રીતે તેની સાથે સંકળાયેલી હતી, છતાં ગાંધીજીએ મુખ્યત્વે પક્ષનાં મૂળિયાં ભારતના સમાજ અને પ્રદેશોની છેક નિમ્નશ્રેણીએ ઉતારવા પર ધ્યાન આપ્યું હતું એમ કહી શકાય. શહેરના શિશિનો અને ઉપજા મધ્યમ વર્ગ તથા સમાજના અગ્ર વર્ગો (Elites) ની બનેલ કેમ્પિસને સમાજના નીચલા મધ્યમ વર્ગ તથા ગ્રામીણ વિસ્તારો સુધી તેમણે પહોંચાડી પક્ષરચના અને વિકાસની આ પદ્ધતિ સમય અને નાનમોટા કસાયેલા કામંકરો માગી લે છે, પણ તે વધારે સ્થાયિત્વ પણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

(૫) પાંચમો વ્યૂહ સમાજના રાજકીય, સામાજિક અને આર્થિક સ્તરો પર વિદ્યમાન ચૂંટણી વિવિધ પ્રભાવ-શૂમખાં અને સત્તામાગણીઓને સીધા સ્વીકારીને તેનાથી જુથકેન્દ્રી પક્ષ (clique party) નું નિર્માણ કરવાનો છે. આ વ્યૂહ કેમ્પિસ સ્વરાજ્યેતર ભારતમાં તેની સામે ઉત્તરોત્તર જગત્તર બનેલા વિરોધને પહેલ્લી વળતાને અપનાવ્યો. તેને પરિણામે કેમ્પિસ વિચારસરણી કરતાં સંગઠન-માળખાં પર વધુ ભાર ચૂક્યો. મોરિસ ડુવર્જરે વિચારસરણી નહીં પણ સંગઠન પર ભાર મુકાય

તેને લોકશાહી ચૂંટણીમાં ભાગ લેનાર પક્ષ માટે સ્વાભાવિક પ્રક્રિયા ગણી છે. યુગસત સ્વતંત્ર પક્ષે પણ આ ઉલ્લેખ વ્યૂહ અપનાવ્યો.

બૃથકેન્દ્રી સંગઠન

યુગસતમાં સ્વતંત્ર પક્ષનો વિકાસ-વ્યૂહ સચી વખતે ભાષકાકા પક્ષનિર્માણના વિવિધ સૈદ્ધાન્તિક મોડેલોથી સુપરિમિત હતા એમ કહેવાનો આશય નથી. પણ ત્રીજા મોડેલનો સ્વતંત્ર પક્ષના રહિયુસ્ત વચણ અને કાચકંમ સાથે બહુ મેળ મેસતો ન હતો. ચોથો મોડેલ ખૂબ પીઝ અને સમય માગી લે તેમ હતું. વળી તેના જન્મ પછી માત્ર અઢી જ વર્ષમાં, ૧૯૬૨માં ચૂંટણી લડતી વખતે તેની પાસે નહોતું વ્યાપક સંગઠન કે નહોતો પરતો નાણાકીય સાધનસ્રોત. આથી ભાષકાકાએ ઝંપી વિકાસ ચાટનો કેમ્પિસનો બીજો (સ્વરાજ્યેતર) મોડેલ અપનાવ્યો પરિણામમાંથી અભિજનવાળા આ વ્યૂહને કારણે જ સ્વતંત્ર પક્ષ પ્રસારી વિકાસ સાધી શક્યો. કેમ્પિસના સ્વરાજ્યેતર કાળના પક્ષનિર્માણનો વ્યૂહને આમ પ્રથમ સલામ પડકાર એની જ પરિભાષા અને પદ્ધતિ દ્વારા આપવાનું કામ ભાષકાકાએ કર્યું.

પક્ષ નિર્માણના આ વ્યૂહની ત્રણ મુખ્ય ટેકનિક છે. ત્રણ ટેકનિકો

(અ) પ્રસ્થાપિત હિતો અને પ્રમાવમંડળોને સામે આશીને પક્ષમાં સ્વીકારી લેવા.

(ક) સમાજના બહુસંખ્યક શાતિસમૂહોને પક્ષના પીકઅપ તરીકે વિકસારીને, તેમને સંગઠનમાં સમાવિષ્ટ (social cooptation) કરવા.

(દ) બાલ અને આશ્રયના તંત્રો (patronage machine) ઊઠાં કરી તે દ્વારા લાભાકાંક્ષીઓને પોષવા ને જીવવા.

અ. ૧૯૬૨ની સામાન્ય ચૂંટણીમાં બીજા પક્ષોના પ્રમાણમાં બાલપક્ષ ગણાતો સ્વતંત્ર પક્ષ વામન સ્વરૂપનો ખ્યાલ આપી ગયો. તેનું કારણ એ હતું કે ભાષકાકાએ જગીનહિત કે સામંતશાહી સ્થાન ધરાવતા કેટલાક વિસ્તારના વર્ગજેતાઓને સાધીને, તેમની દ્વારા તેમના વિસ્તાર પરની પડકારો રાજકીય ઉપયોગ કરવાની પ્રયુક્તિ કંઈક સફળતાપૂર્વક અપનાવી. સ્થાનિક કક્ષાએ

કાર્યકરો તૈયાર કરીને કે સ્થાનીય તંત્રએકમે વિદેશ-
ની નહિ, પણ જે તે વિસ્તાર કે વર્ગોની તૈયાર નેતા-
ગીરી (Ready-made Leadership) નાં જૂમખાં
કે માળખાંએને તેમણે તેમની પક્ષનિષ્ઠા કે બીજી કોઈ
સાધક પ્રમાણમાં વિના આવકાર્યાં. આજ 'શિવરી'ની
દર્શનીય સફળતાનો અમલ રાજકોટની પેટાચૂંટણી
(૧૯૬૩) માં સ્વતંત્ર પક્ષે કરી બતાવ્યો ત્યાં કોઈ પણ
પ્રકારના પૂર્વકાર્ય, દીર્ઘકાલીન પ્રગલ્ભપદ, સ્થાનીય
તંત્ર કે કસાયેલા કાર્યકરો (cadres) વિના પક્ષના
ઉમેદવાર શ્રી મસાણીએ કેએસના સક્ષમતા વિસ્તારમાં
નોંધપાત્ર છતાં મેળવી. જસદણ ને વાંકાનેરના સુવરાજ,
રાજકોટના રાજવી, સૌરાષ્ટ્ર ખેડૂન સમાજ, બાણભાઈ
વૈદ વગેરે પક્ષ સાથે નહિ સંકળાયેલ બળોનો આશરો
કરીને સ્વતંત્ર પક્ષ આ મહત્વની ચૂંટણી જીત્યો.^૫

કડીરૂપ એકમે સાથે સંધાન

આ પછી ૧૯૬૭ માં આ જ વ્યૂહને વધુ મોકળા-
રથી પક્ષના પાક્કોમેન્ટરી બોર્ડે ઉમેદવારોની પસંદગી કરતી
વખતે અપનાવ્યો. આ વખતે અનેક માર લિફ્ટ મુશ્કેલીઓ
રહીને જે તે જિલ્લા-તાલુકાઓમાં પક્ષની ચાખા સ્થા-
પનાર કે અસાધનાર કાર્યકરોને બદલે મતદારો પર કાબૂ
ધરાવનાર કોઈ એક ચોક્કસ વ્યક્તિ, જૂથ, મંડળ કે
રાજવી તત્વને પસંદ કરવાની નીતિ (clique poli-
tics) તેમણે અપનાવી બનાસકાંઠામાં દિવસવાસ
મુલાણી ને ચીમતેરાસ પટવા, 'સુરેન્દ્રનગરના સુનીલાસ
સુમર, ભાનગરના મનસાસ બેશી વ. પક્ષાધ્યસ્ત
(committed) કાર્યકરોને ભોગે બનુકે પોપટલાસ
ભેશી, ચૂડા કોઠાર અને ક્રોળ કોઠારને ખુસ કરવાની
તેની નીતિ આ પ્રકારનાં દર્શિતા છે. ચૂડા કોઠાર કે ક્રોળ
નેરજ પાસે મતદારોનાં વિશાળ જૂમખાં હોવાથી તેમણે
પક્ષ માટે Vote Bank ની ગરજ સારી. અને આ
રીતે કડીરૂપ વ્યક્તિઓ દ્વારા ઉપરથી પક્ષને નીચેના
સરા પર પધારા કરવાનો અભિગમ (Link man
approach) ૧૯૬૭ ની ચૂંટણીમાં તેને સારી એવી
સફળતા અપાવી ગયો. પણ આને કારણે પક્ષનાં જૂનાં
અને પક્ષદાર તત્વોની અરમણના ચતાં ક્યાં તો તેઓ
નિષ્ક્રિય બન્યાં, ક્યાં દનાસ બન્યાં. સઘનિકાસની પક્ષીય
વ્યૂહરિતિને કારણે પક્ષ પ્રમે આસ્થા અને ખેંચાણ
(Affect) અનુભવતા આ કાર્યકરોની કડવાસ રાજ્ય-

સમાની ચૂંટણી (માર્ચ ૧૯૬૮) અને પહેલાંની બાઈ-
કાકા સામેની સહીજુબેશની ઘટનામાં એક વા બીજો
રૂપે પ્રકટ થઈ હતી.

આ જ રીતે પંચમહાલ, ભાનગર, ભાવનગર,
સુરેન્દ્રનગર વ. જિલ્લાઓમાં રાજવી બળોને કે બહારનાં
શ્રીમંત તત્વોને સ્થાનીય કેડર-કાર્યકરોને વિશ્વાસમાં
લીધા વિના જે તે મતદાર નિકાસો ફાળવી આપવામાં
આત્મા તેને પરિણામે અહીંના કેડર-કાર્યકરો પક્ષ-
વિરુદ્ધ બન્યા. જે કે રાખટ મિશ્રેસ કહે છે તેમ,
લોકસાહી પદ્ધતિમાં ચૂંટણી કોઈ પણ પક્ષને વધુ બેઠકો
મેળવવા માટે કોઈને કોઈ પ્રમાણમાં ચૂંટણી-અભિપ્રાય
સંગન નિકસાવવા પ્રેરે જ છે અને આથી થોડી
ચોક્કસાઈપૂર્વક કરાયેલા સમયોને બદલે મતદારોના બનેલ
ત્રિધ વિભાગે ન પીડાળ ધસવાના જૂથોનો તે "મિશ્ર
પક્ષ" અને તે સ્વાભાવિક છે. પણ સ્વતંત્ર પક્ષના
નિર્માણમાં તેનો અતિરેક થયો અને તેથી તેણે પક્ષને
કેટલાક નિષ્ઠ પક્ષકારો ક્યાં છે. મિશ્રેસની ભાષા વાપ-
રીએ તો પક્ષના લોકસાહી કરતાં "અપવગ્નસાહી"
સંગનમાળખું વિકસાવવામાં આ 'કિસકે પોસિટિવમે'
સારો એવો ફાળો આપ્યો છે.

માળખાનું સામાજિક પ્રસરણ

જા. રાષ્ટ્રીય ધોરણે વિચાર કરીએ કે મહારાષ્ટ્ર,
મદ્રાસ, બિહાર વગેરે પ્રદેસ કેએસના વિચાર કરીએ તો
કેએસ સામે જેમ જેમ વિરોધ બળવત્તર બનતો ગયો
તેમ તેમ તેણે સમાજના બહુસંખ્યક વર્ગો (નાદર,
કમ્મો, એકસાહ, મરાઠા, રાજપૂતો ને દરિજનો) વગેરેને
સંઘનમાં બેચીને કે ધારાસભાકામ બેઠકો આપીને
પોતાનો પ્રભાવ સાચવી રાખ્યો. પુષ્તવપમનાધિકારના
સુખમાં સખ્યાબળના રાજકારણકું સામાજિક તાત્પર્ય
કળવામાં કેએસ નેનામીરી ખૂબ વિચક્ષણ નીવડી.
ભાઈકાકા ૧૯૫૨ માં ક્ષત્રિય નેતા નંદવરસિંહજી સોલંકી
સામે હારી ગયા ત્યારથી જ તેમને પણ કેએસવ્યૂહની
અસરકારકતાની ખાતરી થઈ ગઈ હતી. આથી મોટા
સામાજિક વર્ગને પોતાના પક્ષે સમાવિષ્ટ કરવાનો વ્યૂહ
તેમણે પણ અપનાવ્યો. પહેલી બે સામાન્ય ચૂંટણીઓમાં
સત્તાપક્ષની પડખે રહેનાર મુજરાતની ૪૦ ટકા વસતી
ધરાવતી ક્ષત્રિય સમાજ-જાતિઓની પ્રતિનિધિ એવી
મુજરાત ક્ષત્રિય સમાજને ૧૯૬૨ માં તેમણે સ્વતંત્ર પક્ષ

સાથે પ્રયોજી. જે આથી ઠોઠ પણ સ્વસ્થ પૂર્વજોવારી કે વ્યવસ્થિત પ્રવારમાં લેસની ખામી છતાં સ્વતંત્ર પક્ષ ૧૯૬૨ માં બૂના વિરોધ પક્ષોને બાલુએ હડસેલીને ગુજરાત વિધાનસભામાં માન્ય વિરોધ પક્ષ તરીકે આગળ આવ્યો. ૧૯૬૭ માં તે આવી જ સામાજિક વ્યૂહરચનાને કારણે તે કોંગ્રેસનો માત્ર વિરોધી જ નહિ, પણ શૈક્ષિક પક્ષ બની ગયો.

આંતરિક દબાણનું રાજકારણ

પણ આને કારણે પક્ષની અંદર ક્ષત્રિયોના દબાણ અને આઘાતો પણ વધ્યા છે. ૧૫ મી ઓક્ટોબર ૧૯૬૭ ને દિને પક્ષના નિવૃત્ત થતા પ્રમુખ ભાઈકાકાને સ્થાને શ્રી એચ. એમ. પટેલને મૂક્યા—ચૂંટવાના બદલામાં તેમને પક્ષની રાજ્ય કારોગારીના સભ્યોની બારીઆ નરેશ અને નરવરસિંદ મોક્ષકાંતે આપેલી યાદી સ્વીકારવી પડી હતી. ભાઈકાકા સામે સહીશ્રુતેશ કરનાર ૩૫ ધારાસભ્યો તથા બાલુભાઈ ધેવ્રને પક્ષના સત્તાવાર ઉમેશ્વાર તરીકે વિરોધ કરનાર ૩૮ ધાગસભ્યોમાં મોટા ભાગના કમિય નેતાગીરી સ્વીકારનાર છે, તે બહુનું નેતૃત્વ નહિ. પક્ષની અંદરના પોતાના સંખ્યાબળ દિવે સલામ થયેલા તમા રાજકીય કુક્ષિતપ્રકૃતિથી પરિચિત ને અનુભવી બનેલા ક્ષત્રિયો હવે ભાઈકાકાને પરીક્ષા રીતે પદમ્થુત કર્યા પછી શૈય પટેલ નેતાગીરીને પણ પકકાર કરે, તે આ સંજોગમાં સંભવિત ગણાવું નેતૃત્વ.

આમ બહુસંખ્યક સામાજિક વર્ગોના રાજકીય સંધાનને કારણે તેને દેશ ગાળાને લાભ થયો પણ તેને પરિણામે હવે આ વ્યૂહ તેને માટે પ્રતિષ્ઠાપ કે “બૂમરંગ” જેવા નીવડ્યો છે.

લાભતંત્રની લહાણી

પક્ષમાં ઉપયોગી તત્ત્વોને આકર્ષવા માટે અને તેમને સાથત્રવા માટે તેના નેતાઓએ બીજા એક પ્રયુક્તિ પણ અજમાવી નેતૃ. સંઘનમાં વિવિધ સ્તર પરના હોદ્દાઓ અને ધારાસભાની ટિફ્ટોને ઉદારતાપૂર્વક વહેંચીને એક પ્રકારના લાભતંત્ર કે પેટ્રોનેજ આપેાળને તેમણે આ પ્રમાણે કયું. વળી સ્વતંત્ર પક્ષ સત્તા પર આવશે અને તેથી તેના અનેકાનેક પ્રકારના આર્થિક, વહીવટી ને રાજકીય પેટ્રોનેજનો લાભ જે તે ટેકેદારને મળશે, તેવી હવા અને અપેક્ષા બીજી કરીને પક્ષના નેતાઓએ ૧૯૬૭ ની ચૂંટણીમાં અનેક મદત્તવાઈકી

તત્ત્વોને પોતાની આસપાસ ભેગાં કર્યાં. તે જ વર્તમા ઓગસ્ટમાં સત્તાપક્ષને ઉચ્ચત્રાવી પાડવાની હવા બીજી કરવા તેની નેતાગીરીની એક પાંખે વ્યૂહ વિચાર્યો, ત્યારે તે આવા મદત્તવાઈકી ને તકસુ તત્ત્વોના પક્ષની આસપાસ રાફડો ફાટ્યો. પણ આ વ્યૂહની સરિયામ નિષ્ફળતાએ પણ માટે અતિ પ્રતિકૂળ પ્રત્યાઘાત સભ્યો. જે કોંગ્રેસને પેટ્રોનેજ પર ભાર મૂકવાનું તેના સત્તાધાનને કારણે માફક આવેલી દવાસમું નીવડ્યું છે તે જ નીતિ ગુજરાતના પ્રમુખ વિરોધપક્ષને સત્તાવિના ઝેરૂપ નીવડી છે. આખરે તે પક્ષની નેતાગીરીએ તેના ટેકેદારોમાં જે ઓણું છે, જે અપેક્ષાઓ પ્રેરી છે, તેના જે નિલેપ કર્યો તે નિલેપ—કાપના ફરત્રવરૂપે પણ પાસે તેના કાપકરોની ભાગ અતિશય વધી મઈ પણ પોતે જ પોતેથી આ આકાંક્ષાઓ અને અપેક્ષાઓ ત્યારે તેમની સમક્ષ બદલાની માગો ને દબાણોના રૂપમાં નિષ્પન્ન થઈ ત્યારે તે અઢિલેપ કે ફિપત્તિને ફરીથી સંતોષવાના—પોષવાના મદત્તવા કાપ (feed-back function) માં પક્ષ નિષ્ફળ ગયો. આથી સત્તાપક્ષમાંથી પક્ષપક્ષકા કરાવવાની આસા સખતાર નેતાઓને પોતાના જ પક્ષમાંથી સાત ધારાસભ્યોને પક્ષભાગ કરીને બતા બેવા પડ્યા. રાજ્યના જુદા જુદા વિભાગોમાંથી સ્વતંત્ર પક્ષના કાપકરો વ. એ. છેલ્લા ૭ માસમાં આપેલા રાજનામાના સમાચારોને પણ આ કાણથી મૂકવવા રહ્યા.

આમ સ્વતંત્ર પક્ષની શક્તિમાં જ તેની નિખળતા છુપાઈ હતી. તેના વિકાસવ્યૂહમાં જ તેની ખર્ચા પણ અસિમેન હતી. તેની સામે પક્ષનિર્મણના વ્યૂહ જે સમસ્યા બીજી કરી છે, તેના પરિણામસ્વરૂપે તેણે નીચેના પ્રશ્નોને ઉત્તર આપવો પડશે.

*

ઠોઠ પક્ષ પક્ષનું ધારત પાયામાં મજબુત થાય તે પહેલાં તેના કડખી વિકાસ થવા મડિ ત્યારે તેણે કેટલાક પ્રશ્નો પણ એટલી જ ઝડપથી અને વારંવાર ઉઠેલા પડે છે. પક્ષને ચોથી ચૂંટણી પછીના ૧૪ માસમાં પ્રથમ કક્ષાની ૭ કટાકટીમાંથી પચાર યવુ પાડ્યું છે.

જેમ જેમ સ્વતંત્ર પક્ષ ચૂંટણી-પ્રક્રિયામાં પડેાડાતો ગયો તેમ તેમ આ પ્રક્રિયા સાથે કદમ મિત્રાત્તના તેણે પક્ષની વૈચારિક ભૂમિકા કે નિષ્ઠા સાથે તાલ ન મિત્રાત્તના હોય તેમાં પણ અનેકવિધ જૂથોના સાથ પેાડ્યો. જેમ

એ પદ્ધતિ સંગઠન વિરતરણ ગણુ તેમ તેમ તેનાં ઘટક જોનું વૈધિય વધારા ગણુ અને પદ્ધતી આંતરિક વધારાઓની એક અનૌપચારિક જૂથકીય જાળ ગૂંચાતી રહી. આ જાળ સામાજિક અને પ્રાદેશિક તાલુકાવાણીથી મુખ્યને મુખ્યમાં આવી જૂથકીય જાળ જેમ જેમ સંજ્ઞાના વધારે પ્રદેશોમાં અને સામાજિક-આર્થિક વિભાગો પર પથરાતી ગઈ તેમ તેમ પદ્ધતી ટોચના અઘ ગોળાઓના સંપર્ક પાંખો ઘટો ગયો તેથી તેમના એકબીની આગમના ઘટતી ગઈ અને આથી પદ્ધતી નેતાઓની રીયા અને શિસ્તને પડકાર કરવાનો આત્મ-નિષ્ઠ પ્રોત્સાહન રહ્યો જેવા નવા જૂથના નેતાઓમાં કે અમુક ભૂલ કે નવીન પદેશ જેવા કાર્યકરોમાં જાળવના જાતો ગયો. દરેકમાં અને સામગ્રીકાના ધારાસભ્યોએ એમ ૧૯૬૭માં પદ્ધતી નેતાઓ સમક્ષ કરેલી ઘણીઓ આવી જ ઘટનાનું પ્રકર રૂપ હતું.

કર્ષકસંસ્કૃતિ — સૌધાનિક

આવે સમયે પદ્ધતી નેતાઓની, આ નવા જૂથો અને પ્રદેશો સાથે વિચારોના વિનિમય અને સંકળણ સાધવા માટે જે સંપર્ક તંત્ર કે સંકળણપ્રથા (Communication System) વિકસાવવા જોઈએ તેમાં નિષ્ફળ ગઈ ખાસ કરીને એક સુક્ષ્મ સંગઠનના પ્રમુખ તરીકે શ્રી એચ. એમ. પટેલ પદ્ધતી અંદરના મધ્યમ કક્ષાના કાર્યકરો સાથે જોઈતો જાહેર સંપર્ક વિકસાવી શક્યા નથી. તેની માર્ગથી વધતી ગઈ છે. આમ નેતાઓની અને કાર્યકરો વચ્ચે સૌધાનિક સંપર્કસંસ્કૃતિ (Vertical communication channel) ના અભાવે જેની કારણે પદ્ધતી અસરોપ વ્યક્ત થઈ શકે તેવા “સેક્ટરી કલ્પ” ની જરૂરિયાત સંતોષાઈ નહિ.

કર્ષકસંસ્કૃતિ — સમસ્તરી

આના કારણે પણ વધારે ગંભીર બાબત એ હતી કે પદ્ધતી વધી ગયેલા જૂથો વચ્ચે પણ મહત્વની બાબત પર વચર્ચવાના કરવા માટે જે મંત્રણાતંત્ર કે વિચાર-વિનિમયની કાર્યરીતિ વિકસાવવા જોઈએ તે વિકસ્યા નહિ. આ એકમમાં કેએસને ઉપવાવવાના સત્ત્વપટાના રૂપના બુદ્ધપરિચાલનની વિગતો પરત્વે જ નહિ, પણ દેવી સંકલનના મુદ્દા પર પણ એક બાજુ ભાઈકાકા એચ. એમ. જૂથ અને બીજી બાજુ કાનિયા ને વાંકીલાઈ ૧૯૫૫ વચ્ચે મોઢાવાણસરી સીધી ને વિષમિત મંત્રણાં કે

મસજનો થઈ નહિ, તે આ દોષની ગંભીરતાને સારી રીતે સ્ફુટ કરે છે. અનેક પ્રયોગો ને પદ્ધતી વાકીમઈ જેવા તરતના દયાબુના પ્રસંગે પણ કાનિયા-વાકીકાકા સદકારને પદ્ધતી શક્તિના દાદરૂપ સમજનાર ભાઈકાકા અને નરસિંહજી સોલંકી સંવ્યવસ્થાના ઉમેદવાર તરીકે બાબુભાઈ વૈષ્ણને પસંદગી આપવાના પ્રશ્ન પર થોડા સંપર્કપ્રથાના અભાવને કારણે એકમેકના કાર્ય વિરોધી બની ગયા વૈષ્ણ દ્વારા તે મસાણીને પાક બખાવી શકાય એ મુદ્દા પર સંમત હોવા છતાં આ બંને નેતાઓ એક ન ચર્ચા સામસામે આથી પડ્યા, તેનું રુદ્ધપ પણ અંશતઃ આ કારણથી સમજી શકાય.

આમ સૌધાનિક ઉપરાંત જુદા જુદા ટોચના નેતાજૂથો વચ્ચે સમસ્તરી સંપર્કપ્રથા (horizontal communication) વિકસાવવામાં મજેદી નિર્ણયનાના કારણે પદ્ધતીમાંજુના વ્યૂઢે જીમી કરેલી સમસ્યા વધુ ધેરી બની. આમન્યાનો એસાર

પદ્ધતી બધારે પગ પડનાર જુદાં પદ્ધતી જૂથો જામ થયાં ત્યારે આ જૂથોથી પર ઝૂલું બકિનિત્વ ધરાવતા નેતાની સવિશેષ જરૂર હતી. સમજાય ચોથી ચૂંટણી સુધી પદ્ધતી બધા જ પ્રાદેશિક એકમેકમાં તેમજ કાર્યકરોના બધા જ વિભાગોમાં પોતાની પ્રકૃતિ ને બકિનિત્વને કારણે તથા આઘ નેતા તરીકેના રજાને લીધે ભાઈકાકા બધાં જૂથોથી પર અને ઉર એરી સરંચમોદક પ્રતિભા (charisma) જીમી કરી શક્યા હતા. આથી તેમની નેતાગીરી સાથે સમય સુધી પદ્ધતીસંગઠન-કેન્દ્ર સધી રહી. પણ પદ્ધતી જૂથોના ત્વરિત પ્રવેશ સાથે તેમની બકિનિત્વ પદ્ધતી દીલી બની ઉપગત પોતાને રજાને પદ્ધતી નવા પ્રમુખપદ માટે શ્રી. એચ. એમ. પટેલને જે રીતે આમદ શમ્પો તેણે તેમની આ “કેરીક્રમા” ને ગાંખી પાડી દીધી. બકિનિત્વ નેતાનત્વને પદ્ધતી આંતરિક રાજકારણમાં કેન્દ્રસ્થાને મૂકવાના સંજ્ઞોને ન હતા ત્યારે ભાઈકાકાની “એચ. એમ. પ્રથિ” તેમને માટે કે પદ્ધતી માટે ઉપકારક બની નહિ.

*

બૂથસહિષ્કૃતિ

પોતાનામાં તૈયાર નેતા, જૂથ કે સત્તામંજોને વૈચારિક દીક્ષા આપ્યા વિના સંગઠનમાં અપનાવી લેવાનો અભિગમ પદ્ધતી જૂથકેન્દ્રી કે જૂથસંબદ્ધ બનાવે જ છે

ત્યારે તેના એક તાર્કિક પરિણામ સ્વરૂપે નેતાઓએ જ્યાં જ્યાં જૂથ પ્રતિ સહિષ્ણુ વચ્ચે ઠેગવણું જરૂરી અને સ્વાભાવિક બની જતું બોલ્યું. મોરારજીભાઈ-માસકિયાને સાથે રાખીને એકંદરે કેમિસે આવી પરિણામગમિતા બતાવી છે. ભાર્ષિકાએ પક્ષની જૂથકેન્દ્રી જાળવણી કરી પણ તેની સાથે આનંદક સહિષ્ણુ વચ્ચેના ઉપપ્રશ્નની અવગણના કરી. વાડીભાઈ જ્યારે પક્ષવિરુદ્ધ બનના ગયા ત્યારે “તેમને જવું હોય તો ભસે જાય,” “પ્રોજનરેશને જવું હોય તો ભસે જાય” એવી લાગણી ફરાવવી તાર્કિક કે વિષેકગમ્ય લાગતી નથી. વિચિત્ર તો એ લાગે છે કે વાડીભાઈ મહેતા અને પ્રભુગસ પટેલ પક્ષમાંથી છૂટા થયા ત્યારે તેના પ્રત્યાઘાત રૂપે ભાર્ષિકા અને એચ. એમ. પટેલે અવગણનાયુક્ત વિધાનો કર્યા. પણ જૂથવાદનો જેમના પર આરોપ મૂકવામાં આવે છે તે ક્ષત્રિય જૂથના નંદરસંહિત સોમકંઠ જેવા આગેવાનો મૂક રહ્યા. વળી વાડીભાઈના પક્ષત્યાગની કાળજી એક માસ રહેલી અફવાના કાળ દરમિયાન તેમને મનાવવાનો પ્રવાસ પણ ભાર્ષિકા જેવા એક વખતના ઉદાર અને સહિષ્ણુ નેતાએ નહિ કર્યો, પણ પ્રોજનરેશ અને આરીઆ નરેશો કર્યો.

સંપર્કનિવારની શૈલી

આવી રીતે જ્યારે પક્ષના આંતરિક રીતે જૂથોની પરસ્પર સહિષ્ણુતાદિત લીલાટી ગઈ, અને બધાં જૂથોને સાથે તેમજ મર્મદામાં રાખી શકે તેવી સર્વોચ્ચ નેતાગીરી નિકસાવવામાં પણ પક્ષ પેતાની આંતરિક આખો અંગેના કમહોતું નિવારણ કરવાની કૈવી આકારણ બેટલો સ્વસ્થ રહી શકે નહિ. કેમકે પણ જૂથકેન્દ્રી પક્ષ માટે જ્યારે સંપ્રજૂલ કલહનિવારણ (conflict resolution) અસાધ્ય અને તો કમમાં કમ તેણે કલહનિવાર (conflict avoidance) ની નીતિને દૂક માળાની યુક્તિ તરીકે સ્વીકારવી બોલ્યું. કેમિસે આમ ઘણીવાર કલ્પનાપૂર્વક કરી બતાવ્યું છે પણ સ્વતંત્ર પક્ષના સંખ્યાએ તો તેમના વ્યક્તિકેન્દ્રી કે જૂથકેન્દ્રી મંતવ્યોને વારંવાર વર્તમાનપત્રો દ્વારા નિઃસંયમ વ્યક્ત કરીને કલહને ઉગ્ર અને વિરૂપ બનાવ્યો. વાડીભાઈ, ભાર્ષિકાએ અંદર નિવેદનો કરીને તો ક્ષત્રિય જૂથે તેમના વર્ગીય દુષ્ટપત્ર દ્વારા આ કલહોને નિવારવાને બદલે વધારવા માટે કાગળ આપ્યો છે.

નેતાગીરીનું બહુજૂથકીય માળખું

વાડીભાઈ પ્રકરણ, તેના કેટલાક સંખ્યાનું પક્ષાત્મક ભાર્ષિકા સામેની સહીક્રુબેશ, એચ. એમ. પટેલ સામે આંતરિક વિરોધ, પ્રોજનરેશની મુસદ્દાગીરી, આજીભાઈ પેલ પ્રકરણ વગેરે કલહનિવારની કોઈ રીકી કે સમજૂતી ન નિકસાવવાનાં, પક્ષની બેદરકારીના પરિણામ જેવાં છે, કેમિસેમાં નેહરુની “કેરિંગ” માંખી થતાં તેના કેટલાક નેતાઓના સળવળાટ વધ્યા હતા અને તેની પ્રતેશિક નેતાગીરી ખુદ નેહરુ સામે તેમજ તેમની પછી વધુ ધીટ અને વાચાળ બની હતી. આથી છેલ્લે તેમાં આંતરિક તક, અસંતુષ્ટ બળવામોરી અને પક્ષત્યાગના બનાવો વધ્યાં છે છતાં તેની પાસે સત્તા અને લાગણી લક્ષણી કરવા માટે અનેકનેક બોધસંમિતિ, મંડળો, સહસે અને સ્થાનોનું પેટ્રોનેજલ તંત્ર તેના સત્તાધારાને કાચું છે. તેથી તેને તેનું જ અનુકરણ કરનાર સ્વતંત્રપક્ષની સરખામણીમાં બોધું સહન કરવું પડ્યું છે.

વળી બધાં જૂથોને સાથે રાખી શકે તે છતાં બધાંથી પર રહે, તેના નેહરુઅનિતવની વિદાય સાથે તે કેમિસે “દાર્ષિકાના” કે “સિડીકેટ” વગેરે સ્વરૂપની સામુદિક નેતાગીરીનું માળખું નિકસાવ્યું સ્વતંત્ર પક્ષે તેનાં મુખ્ય જૂથોનાં પ્રતિનિધિની બનેલી સંયુક્ત કે સામુદિક નેતાગીરી નિકસાવી શક્યા નથી. સામુદિક નેતાગીરીનાં પરંપરા નિકસાવવાની જરૂરિયાત મેને માટે અતિ તકીદની બની છે. (નેતાગીરીનાં આવાં બહુજૂથકીય માળખાંને સામાજિક ને પ્રાદેશિક રીતે બે મુખ્ય કેમો પસંદ મર્મદિત ન રાખતાં વિસાળ અને સંમિશ્રિત બનાવવા લીલાધર પટેલ જેવા સૌરાષ્ટ્રના વધુકેને લીધા છે, તેની પરંપરા હદ થાય તો તે સારી દિશાઈ બગડું બનશે)

આમ સ્વતંત્ર પક્ષે પક્ષનિર્માણમાં સ્વાસ્થ્યનેતર કેમિસેને મોડેલ અપનાવ્યો ખરે, પણ તેની સાથે તેના તાર્કિક પરિણામસ્વરૂપે હોલ-કલહનિવાર, સર્વસંમતિની શૈલી, નિર્મિત મંત્રણાતંત્ર, સામુદિક નેતાગીરી વગેરેનાં આરણ્ય વિચારવામાં તે નિષ્ફળ ગયો. કેમિસેને તેના પક્ષનિર્માણવ્યૂહનાં પરિણામ ભોગવવામાં સારી એવી સહત આપવામાં તેના સત્તાધારાને પણ સારો એવો કાગળ આપ્યો. સ્વતંત્ર પક્ષને તેના સ્થાવરને કાચું આવી સહત મળી નથી.

ત્યારે તેના એક તાર્કિક પરિણામ સ્વરૂપે નેતાઓએ જ્યાં જ્યાં જૂથ પ્રતિ સહિષ્ણુ વલણ કેળવવું જરૂરી અને સ્વાભાવિક બની જવું જોઈએ. મોરારજીભાઈ માધવિયાને સાથે રાખીને એકંદરે કોંગ્રેસે આવી પરિણામગામિતા બનાવી છે. ભાર્ષકિકાએ પક્ષની જૂથકેન્દ્રી ભાવજૂથથી કરી પણ તેની સાથે આવશ્યક સહિષ્ણુ વલણના ઉપપ્રશ્નની અવગણના કરી. વાડીભાઈ બ્યારે પક્ષરિમુખ બનના ગયા ત્યારે "તેમને જવું હોય તો ભડે જાય," "પ્રોગ્રાનરેશને જવું હોય તો ભડે જાય" એવી કાગળથી ધરાવતી તાર્કિક કે વિવેકશૂન્ય લગભગ નથી. વિચિત્ર તો એ લાગે છે કે વાડીભાઈ મહેતા અને પ્રભુભાઈ પટેલ પક્ષમાંથી છૂટા થયા ત્યારે તેના પ્રત્યાધાન રૂપે ભાર્ષકિકા અને એચ. એમ. પટેલે અવગણનાયુક્ત વિધાનો કર્યા. પણ જૂથવાદનો જેમના પર આરોપ મુકવામાં આવે છે તે ક્ષત્રિય જૂથના નરસિંહજી સોલંકી જેવા આગેવાનો મૂકે રહ્યા. વળી વાડીભાઈના પક્ષત્યાગની લગભગ એક માસ રહેલી અકચારના કાળ દરમિયાન તેમને મનાવવાનો પ્રયાસ પણ ભાર્ષકિકા જેવા એક વખતના ઉદાર અને સહિષ્ણુ નેતાએ નહિ કર્યો, પણ પ્રોગ્રાનરેશ અને બારીઆ નરેશો કર્યો.

સંપર્કનિવારની શૈલી

આની રીતે બ્યારે પક્ષમાં આંતરિક રીતે જૂથોની પરસ્પર સહિષ્ણુતાઈતિ વીણતી ગઈ, અને બધાં જૂથોને સાથે તેમજ મર્પાદમાં રાખી શકે તેવી સર્વોચ્ચ નેતાગીરી વિકસાવવામાં પણ પક્ષ પેતાની આંતરિક બાગતો અંગેના કલહેતું નિવારણ કરવાની શૈલી આકારવા જોડેલા સ્વસ્થ રહી શક્યો નહિ. કોઈ પણ જૂથકેન્દ્રી પક્ષ માટે બ્યારે સંપૂર્ણ કલહનિવારણ (conflict resolution) અશક્ય બને તો કમર્માં કમ તેજે કલહનિવાર (conflict avoidance) ની નીતિને દૂકા માગાની શુકિત તરીકે સ્વીકારવી જોઈએ. કોંગ્રેસે આમ ધણીવાર સંજ્ઞાપૂર્વક કરી બતાવ્યું છે પણ સ્વતંત્ર પક્ષના સમયોએ તો તેમના વ્યક્તિકેન્દ્રી કે જૂથકેન્દ્રી ચંતર્યોને વારંવાર વર્તમાનપત્રો દ્વારા નિઃસંયમ વ્યક્ત કરીને કલહને ઉમ અને વિરૂપ બનાવ્યો. વાડીભાઈ, ભાર્ષકિકાએ અંદર નિવેદનો કરીને તો ક્ષત્રિય જૂથે તેમના વર્ગીય જૂથપત્ર દ્વારા આ કલહને નિવારવાને બદલે વધારવા માટે કાળો આપ્યો છે.

નેતાગીરીનું બહુજૂથીય માળખું

વાડીભાઈ પ્રકરણ. તેના કેટલાક સમયોનું પક્ષાન્તર, ભાર્ષકિકા સામેની સહીમુદ્દેશ, એચ. એમ. પટેલ સામે આંતરિક વિરોધ. પ્રોગ્રાનરેશની મુલસદીગીરી, બાજુભાઈ વૈધ પ્રકરણ વગેરે કલહનિવારની કોઈ શૈલી કે સમજૂતી ન વિકસાવવાનાં, પક્ષની બેદરકારીના પરિણામ જેવાં છે, કોંગ્રેસમાં નેદરુની "કેરિઝમા" ગ્રાંખી થતાં તેના કેટલાક નેતાઓનો સમયગાટ વધ્યો હતો અને તેની પ્રદેશિક નેતાગીરી ખુદ નેદરુ સામે તેમજ તેમની પછી વધુ ધીટ અને વાચાળ બની હતી. આથી છેલ્લે તેમાં આંતરિક તક, અસંતુષ્ટ બગાડખોરી અને પક્ષત્યાગના બનાવો વધ્યાં છે છતાં તેની પાસે સત્તા અને લાભોની લદાણી કરવા માટે અનેકનકે બોર્ડ, સમિતિ, ગંધો, સાહસો અને સ્થાનોનું પેટ્રોનેજન્ટ તરફના સત્તાસ્થાનને કારણે છે. તેથી તેને તેનું જ અનુકરણ કરનાર સ્વતંત્રપક્ષની સરખામણીમાં ઓછું સહન કરેવું પડ્યું છે.

વળી બધાં જૂથોને સાથે રાખી શકે ને છતાં બધાથી પર રહે, તેવા નેદરુઅક્ષિત્વની વિદાય સાથે તે કોંગ્રેસે "હાર્ષકમાન" કે "સિન્ડીકેટ" વગેરે સંસ્થાની સામુદિક નેતાગીરીનું માળખું વિકસાવ્યું. સ્વતંત્ર પક્ષ તેનાં મુખ્ય જૂથોનાં પ્રતિનિધિની બનેલી સંયુક્ત કે સામુદિક નેતાગીરી વિકસાવી શક્યો નથી. સામુદિક નેતાગીરીની પરંપરા વિકસાવવાની જરૂરિયાત નેને માટે અતિ તાત્કાલીક બની છે. (નેતાગીરીનાં આવાં બહુજૂથીય માળખાંને સામાજિક ને પ્રાદેશિક રીતે બે મુખ્ય ક્ષેત્રો પર મર્પાઈત ન રાખતાં વિદ્યાળ અને સંમિશ્રિત બનાવવા લીલાધર પટેલ જેવા સોગંજૂતા વણીકને લીધાં છે, તેથી પરંપરા દહ થાય તો તે સાચી દિશાનું પગલું ગણીશે)

આમ સ્વતંત્ર પક્ષે પક્ષનિર્માણમાં સ્વરાજોત્તર કેએસને ગોડેલ અપનાવ્યો ખરો, પણ તેની સાથે તેના તાર્કિક પરિણામસ્વરૂપે દર્દી-કલહનિવાર, સર્વસંમતિની શૈલી, નિયમિત ગંજાતંત્ર, સામુદિક નેતાગીરી વગેરેનાં મારજો વિચારવામાં તે નિષ્ફળ ગયો. કોંગ્રેસને તેના પક્ષનિર્માણબદ્ધનાં પરિણામ ભોગવવામાં સારી એવી રાહત આપવામાં તેના સત્તાસ્થાને પણ સારો એવો ફાળો આપ્યો. સ્વતંત્ર પક્ષને તેના સ્થાનદરેને કારણે આવી રાહત મળી નથી.

સ્વતંત્ર પક્ષ માટે આથી જ ઉપરના ચક્રાવલોકો વધુ મૂંઝવી રહ્યા છે.

વૈચારિક આકૃતિરૂપ

આ ઉપરાંત લાંબા ગાળાની દૃષ્ટિએ સ્વતંત્ર પક્ષને બે પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપવો પડશે. એક છે, પક્ષમાં પ્રવેશી ચૂકેલાં અનેક તકવાદી તત્ત્વોના બનેલા સમિશ્રિત માળખાનાં આ જૂથોને એક નીતિકાર્યક્રમમાં ઢાળવાને તેના સભ્યો વૈચારિક અભિવ્યક્તિ ઠેંગવે તેવી વ્યવસ્થા તેણે વિચારવી પડશે તેના હિદાય ભાગખામાં ઝરપેલાં તત્ત્વોનું સુચયન કરી તેમને એક સુઘટ પોતામાં વજ્રવાતું કામ વિચારસરણી જ કરી શકે. આવી અભિવ્યક્તિ તેને ઠેંગિસના વૈચારિક વિકલ્પ તરીકે આકૃતિરૂપ (image projection) કરવા માટે પણ સમર્થ બનાવશે.

સ્વાયત્ત આધારમાળખાં

આ મત્તિક પ્રવાસ ઉપરાંત લાંબા ગાળાની નીતિ તાત્ત્વિક સ્વરૂપની છે.

પક્ષના આઘ, લાવનાશીલ કાયદેશનું જે વિમુખી-કરણ (Alienation) મળું છે, તેમના સહકાર પુનઃ સંપાદન કરવો બેઠકો. પક્ષના સ્થાયી ઉદ્દેશો પ્રતિ અધ્યક્ષન (commitment) બતાવનાર તથા તેની સંરચાગત તે કાયદેમાત્રક વિશિષ્ટતા સાથે સમત્વ કે એકત્વ અનુભવતા કેડર કાયદેશને ઠેંગવી તેમની દ્વારા સંચાનીય તંત્ર અને આધારમાળખાંઓ (Support structures) નિકસાવવાં બેઠકો. પક્ષનાં પોતાનાં સ્વાયત્ત આધારમાળખાંઓ કે પીઠભજો ઊભાં કરવામાં આવ્યા પક્ષનિષ્ઠ કાયદેશનાં જૂમખાંઓ તૈયાર કરવાં બેઠકો. પક્ષનું સ્થાયી અને પાયાનું બજ સ્વાયત્ત આધારમાળખાંઓ જ હોઈ શકે, તે ખૂણજૂત વારતવિક-તાને તેના નેતાઓએ સતત નમર સમજા રાખવી પડશે.

આમ સંસ્થાકીય અને કાયદેશિક સ્વરૂપો પર વિચાગ સમજૂતી ઊભી કર્યાં તંત્ર અને શૈલી, તથા તેના બદલણકીય માળખામાં રહેલાં પચરંગી તત્ત્વોમાં કંઈકે સ્થાયી સ્વરૂપની આરચા અને નિષ્ઠા પ્રક્ટે તેવી મત્તિક નીતિ સ્વતંત્ર પક્ષની આવજત માંગી રહ્યાં છે.

દિરખણ

1 Maurice Duverger : political parti-

es, P. 2

2 Ibid, P. XXIII

3 કેનેડાના રૂઢિચુસ્ત પક્ષની જમ ધણાં રાજ્યોમાં જમ-જોરી પક્ષોના જન્મ માટે બેન્ક, ઉદ્યોગપતિઓ, વગેરે સંમંદિત આર્થિક હિતોએ અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે, તે કુવજરે બતાવ્યું છે (P. XXXIV) કેન્ડિસના સર્વપક્ષી સ્વરૂપને કારણે સ્વતંત્ર પક્ષ પાસે જમીનહિત સિવાય અન્ય હોઈ આર્થિક હિતે નોંધપાત્ર ભાગ ભજવ્યો નથી. વળી સ્વતંત્ર પક્ષને ઝડપી વિકાસ કરવાની તાકાવેલી હતી, તેથી પણ ધતર જમજોરી પક્ષોની લાંબે માણે રૂળદાથી બનતી નિર્માણપ્રક્રિયા અપનાવવાનું તેને માટે આવકાપ નહોતું.

4 Rajni Rothari, Nation-making and Consensus : The case of Indian National Congress (unpublished).

5 Rajni Kothari and Rishikesh Maru, Fall of a Traditional stronghold,

6 Modern parties are "methodical organization of the electoral masses"

7 Robert Michels : Political parties, P. 50.

8 ચોથી ચૂંટણીમાં તેના જીતેલા ૬૬ ધારાસભ્યોમાંથી ૩૬ એટલે કે ૫૪.૫% સભ્યો રાજસ્થાનની બે મુખ્ય શાંતિઓ-પટેલ અને ક્ષત્રિય-માંથી આવે છે.

9 પટેલ અને ક્ષત્રિય જૂથો વચ્ચેની સમજૂતી એ સ્વતંત્ર પક્ષની સક્રિયતા હોઈ છે, એમ ભાઈકાકા સમજતા હતા. પણ ૧૯૬૨ માં "નીચલા વજી" ના લોકો એટલે કે ક્ષત્રિયોને વધુ પડતી અગત્ય આપવાની ભાઈકાકાની નીતિના ગણાભાઈ પટેલ, પશાભાઈ પટેલ, હાદુભાઈ અમીન વ. કંદર વિરોધી હતા. આને નિયંત્રતા એ છે કે બે કેમોના સહકારના શિદ્ધી પોતે ક્ષત્રિયવાદને કારણે મુસ્લીમોમાં મુકાઈ ચૂક્યા છે.

10 આ ખામીનો સ્વીકાર પક્ષના મહામંત્રી શ્રી દિડકે નવી શિદ્ધીની પત્રકાર પરિવર્ધમાં કર્યો છે, (Indian Express, 14-4-'68).

11 ચોથી આમચૂંટણીનાં પરિણામોની સમીક્ષા કરવા પક્ષનું પાઠ્યમિન્દરી બોર્ડ વલ્લભ વિદ્યાનગર ખાતે

૨૪-૨-૧૭ ને રાજ મળવાનું છે તેમાં સચિત સરકાર રચવાની તક મળે તો પદ્ધતિ કયા તેનાઓ તેમાં દરેક તેના ક્રમ નક્કી થશે...આ સમાચારની ટીકા કરતાં વાંદીઓએ પત્રકારપરિષદ

બોલાવી બોડીના સભ્ય છતાં પોતાને આ બોડી અંગે કશી જ ખબર નથી એમ મહેર કબુલ કરી. સંપર્કતંત્રની નિષ્ફળતાના પ્રથમ બહેર સંકેત તરીકે મળવાના શરૂ થઈ ગયા કહેવાય.

ઔપચારિક રાજકારણ પાછળનાં અનૌપચારિક નિમ્નતંત્રો

કીર્તિદેવ ડી. દેશપાંડે

કોઈ પણ પ્રદેશના રાજકારણની ચર્ચા માત્ર ઔપચારિક અને સરખાવી દેશાએ જ થાય એ ધ્રુવચીય નથી. ઔપચારિક રાજકારણ એ રાજ્યશાસ્ત્રનું કેન્દ્રવર્તી ધ્યાન-ક્ષેત્ર છે એ લાત ખરી, પરંતુ ઔપચારિક રાજકારણનાં પરિણામો અને પ્રક્રિયાઓને યોગ્ય રીતે સમજવા માટે ઔપચારિક રાજકારણની પાછળ ડેકીંગ કરવું જ રહેલું. ૧૯૫૦ પછીનાં વર્ષોમાં રાજકારણના અભ્યાસમાં જે અભૂતપૂર્વ ક્રાંતિ આવી રહી છે, તેના સુખ્ય ગ્રાંથ ઔપચારિક રાજકારણની પાછળ કામ કરનાં અનૌપચારિક નિમ્નતંત્રો (infra-structures), પરિણામો અને કાર્ય-હેતુઓ (motivations) ને અભ્યાસ કરવાનો રહ્યો છે. કોઈ પણ રાજકારણ ચત્રાવ-કાથમાં રમાતું નથી; તેમજ સત્તાની સાકમારી માત્ર ઔપચારિક રાજકારણના કાર્યક્ષેત્ર પૂરતી મર્યાદિત રહેતી નથી. સમાજમાં પ્રાદેશિક, આર્થિક કે સામાજિક કક્ષાએ વિવિધ સત્તા-માળખાંઓ (power-structures) રચાતાં હોય છે અને તેમની વચ્ચે સત્તાનું રાજકારણ પણ રમાતું હોય છે.

આવાં ઔપચારિક નિમ્નતંત્રો અને તેમની વચ્ચે રમાતી સત્તાની રમતો ઔપચારિક રાજકારણને સમજવા અને મૂલ્યવાન માટે અનિવાર્ય પદ્ધતિશાસ્ત્રિક પૂરી પાડે છે. બિનારાજકીય કક્ષાએ રચાતાં નિમ્નતંત્રો અને ઔપચારિક રાજકારણ વચ્ચેના આંતરસંબંધો રાજકારણમાં આંતરિક અને કેન્દ્રવર્તી મહત્વ ધરાવે છે. આવા આંતર-સંબંધોના ખરા સ્વરૂપ અંગે રજૂ સમજ કેળવાય તે માટે થોડા મુદ્દા નોંધવા રહ્યા : (૧) કોઈ પણ સમાજના રાજકારણને તેનાં અનૌપચારિક નિમ્નતંત્રો હોય છે જ. એ નિમ્નતંત્રોની વિગતો અને સ્વરૂપો વિવિધ સમાજોમાં જુદાં જુદાં હોઈ શકે; પરંતુ નિમ્નતંત્ર વગરનું રાજકારણ શક્ય નથી. (૨) ઔપચારિક રાજકારણ અને અનૌપચારિક નિમ્નતંત્રો વચ્ચેના સંબંધો પૂર્વ-નિર્ણીત કે

એકબાજી નથી. રાજકારણની આ બંને કક્ષાઓ એક બીજા પર અસર પાડે છે. આમ અનૌપચારિક નિમ્નતંત્રો એક તરફ ઔપચારિક રાજકારણ પર અસર પાડે છે; તે બીજી તરફ ઔપચારિક રાજકારણની અસર હેઠળ અનૌપચારિક નિમ્નતંત્રો પણ પસારાતાં હોય છે. (૩) રાજકારણ અને તેનાં નિમ્નતંત્રો સ્થગિત નથી; પરંતુ બંને ગતિશીલ અને પરિવર્તનશીલ છે. આમ રાજકારણ અને તેનાં અનૌપચારિક નિમ્નતંત્રો વચ્ચેના સંબંધો એ અનિસંકુચ અને અતિનાનુકૂળ પ્રક્રિયા છે. ઔપચારિક રાજકારણ અને અનૌપચારિક નિમ્નતંત્રો વચ્ચેના આંતર-સંબંધોની લાતો અને પરસ્પર અસરોથી એકબીજાનાં પસારાતાં સ્વરૂપો રાજકારણમાં નિર્ણાયક ભાગ ભજવે છે.

સમાજમાં વિવિધ પાયાઓ પર નિમ્નતંત્રો રચાતાં હોય છે. ધર્મ, બન, શક્તિ, ભાષા, પ્રદેશ એમ વિવિધ કારણોસર સમાજમાં વિભાજન અને સ્તરીકરણ (separation and stratification) ની પ્રક્રિયા ચાલતી હોય છે. આવા વિવિધ પાયાઓ પર રચાયેલા વર્ગો વચ્ચે સત્તા અને પ્રભાવની વહેંચણી ઝોળીવતી થતી હોવાથી રાજકીય પ્રભાવની દૃષ્ટિએ તેમની ગોઠવણી શ્રેણી-રૂપ (hierarchy) ના સ્વરૂપની હોય છે. આમ સમાજમાં વિવિધ ક્ષેત્રે સત્તા અને પ્રભાવની માળખાંઓ રચાય છે અને સમાજના વિવિધ વર્ગો અને સ્તરો વચ્ચે સત્તાની સાકમારી ચાલે છે. સમાજના વિવિધ વર્ગો અને સ્તરોમાં સત્તાનું ગુરુત્વનિદુ એક જગ્યાએ સ્થિર રહેતું નથી; પરંતુ વિવિધ વર્ગો અને સ્તરોના વધતા કે ઘટતા પ્રભાવ અનુસાર તે બદલાતું રહે છે.

*

આ રીતે રાજકારણનું નિમ્નતંત્ર એક-હોતું નથી, પરંતુ અનેક હોય છે. સમાજજીવનના વિવિધ પાયાઓ પર જુદાં જુદાં નિમ્નતંત્રો રચાતાં હોય છે. આવાં અસંખ્ય નિમ્નતંત્રોમાંથી જે તે પ્રદેશના રાજકારણમાં જે નિમ્નતંત્રો

અર્થપૂર્ણ ભાગ ભજવતાં હોય તેમની અભ્યાસ માટે પસંદગી કરતી રહી.

આ દૃષ્ટિએ ગુજરાતના રાજકારણના અભ્યાસ માટે ત્રણ પ્રકારનાં નિમ્નતંત્રો વધુ અર્થપૂર્ણ છે—ભૂ-રાજકીય, સામાજિક અને આર્થિક. આ ત્રણે પ્રકારનાં નિમ્નતંત્રોના પાયા અનુક્રમે પ્રદેશ, રાજાતિ અને આર્થિક વર્ગો છે. ગુજરાતના રાજકારણના નિમ્નતંત્રનાં આ ત્રણ મુખ્ય ધરક એકમે ગણી શકાય.

ગુજરાતનું સમાજજીવન વિવિધ પ્રદેશો, રાજાતિઓ અને વર્ગોમાં વહેંચાયેલું રહ્યું છે. અર્વાચીન યુગની પૂર્વ-સંધ્યાએ ગુજરાતમાં વાણિજ્ય અને સૈન્ય મહત્વનું સ્થાન ધરાવતાં હતાં. આમ વણિક અને ક્ષત્રિયો સમાજના અગ્રગૌરવ ગણાતા. આની સાથે સાથે રાજ્યકારભાર અને સુસદ્દીગીરીને જીવનવ્યવસાય બનાવનાર નાગર બ્રાહ્મણો જેવી રાજાતિઓના પ્રભાવ પણ વધ્યો. આમ વણિક શ્રેણીઓ, નાગર કારભારીઓ અને ક્ષત્રિય સરદારો ગુજરાતના રાજકીય જીવનના અગ્રવર્ગો બની રહ્યા હતા. પ્રદેશની દૃષ્ટિએ ગુજરાતનું રાજકીય જીવન વિવિધ પ્રદેશોમાં વહેંચાઈ ગયું હતું—કાંઠા, સૌરાષ્ટ્ર, ઉત્તર ગુજરાત, મધ્યગુજરાત અને દક્ષિણ ગુજરાત આમાં ત્રણ ગુજરાતને લાગે છે ત્યાં સુધી રાજકારણને હાલ-પ્રદેશ પાટણ અને ખલાસ વચ્ચેના પ્રદેશ રતી; સામાન્ય રીતે આ પ્રદેશ ઉત્તર ગુજરાત અને મધ્ય ગુજરાત વચ્ચેના સંધિ-પ્રદેશ છે. સૌરાષ્ટ્રનું જીવન ચોરાં, હાલાર, ઝાપાસાડ, ગોહિલવાડ જેવા ચાર-પાંચ પ્રદેશોમાં વહેંચાઈ ગયું હતું. આમ અર્વાચીન યુગની શરૂઆત થઈ ત્યારે ગુજરાતના રાજકારણમાં પ્રભાવ ધરાવતા પ્રદેશો, વર્ગો અને રાજાતિઓનું ચિત્ર કંઈક આમ હતું.

અર્વાચીન યુગમાં આધુનીકરણ, ઉદ્યોગીકરણ અને રાષ્ટ્રીય જાગૃતિના ને પ્રવાહો વિકસ્યા, તેની અસર બધા પ્રદેશો, વર્ગો અને રાજાતિઓ પર એક સરખી પડી નથી. કેઈ પ્રદેશ, વર્ગ કે રાજાતિએ આધુનીકરણનાં વજ્રો વધુ પ્રમાણમાં ઓળ્યાં છે; તે કેટલાંક તે પ્રત્યે ઉદારીન રહ્યાં છે. નવા પ્રવાહોને આવકારવાની, તેને આત્મસાત્ કરવાની અને તેના ઉપયોગથી પોતાના જૂથનો પ્રભાવ વધારવાની વૃત્તિ અને શક્તિ વિવિધ પ્રદેશો, વર્ગો અને રાજાતિઓમાં એક સરખી હોઈ શકે નહીં. આમ અર્વાચીન યુગના આ ત્રણ મુખ્ય પ્રવાહોએ રાજકારણના મધ્યકાલીન

નિમ્નતંત્રને જડમૂળથી પલટી નાંખ્યું છે. આ પ્રવાહોની અસર હેઠળ ભૂ-રાજકીય, સામાજિક અને આર્થિક ક્ષેત્રે પલટાતાં સત્તા-માળખાં અને વિવિધ વર્ગો અને સ્તરો વચ્ચેની પ્રભાવ-વહેંચણીની પલટાટી ભાતે—એ બે ગુજરાતના રાજકારણના અનોખા પરિણામો નિમ્નતંત્રના અભ્યાસનાં મુખ્ય ખાન-કેન્દ્ર ગણી શકાય.

*

ગુજરાતના રાજકારણના નિમ્નતંત્રો ભૂ-રાજકીય દૃષ્ટિએ અભ્યાસ કરીએ તો ગુજરાતના વિવિધ પ્રદેશોના વધતા ઘટતા પ્રભાવની ભાત તપાસતી રહી. પ્રદેશોના પ્રભાવના વિકાસમાં ત્રણ તત્ત્વો મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. (૧) ઐતિહાસિક સંદર્ભોના વારસો (૨) આર્થિક અને સામાજિક વિકાસ, (૩) રાજકીય જાગૃતિ અને પ્રવૃત્તિ. આ ત્રણ તત્ત્વોને કારણે વિવિધ પ્રદેશો વધતા ઓછા વિકસે છે અને આ ત્રણ ક્ષેત્રે થયેલા વિકાસની ઓછીવતી માત્રાને કારણે પ્રદેશોના રાજકીય પ્રભાવ અને અસરમાં પણ ફેર પડે છે. વધુમાં વિકાસની વિવિધ કક્ષાએ બેઠેલા વિવિધ પ્રદેશોના એકીકરણના પ્રયત્ન પણ અગ્રત્યેના બની રહે છે.

આમ ભૂ-રાજકીય નિમ્નતંત્રની દૃષ્ટિએ અભ્યાસના ચાર મુદ્દા તારવી શકાય. (૧) ઐતિહાસિક સંદર્ભ (૨) રાજકીય જાગૃતિ અને પ્રવૃત્તિ (૩) આર્થિક અને સામાજિક વિકાસ અને (૪) પ્રાદેશિક એકીકરણ.

ઐતિહાસિક સંદર્ભની દૃષ્ટિએ ખૂબ મહત્વની બાબત બ્રિટિશ ગુજરાત અને રજવાડી ગુજરાત વચ્ચે ગુજરાતનું થયેલું વિભાજન છે. હાલના સુરત, વલસાડ, ખેડા અને અમદાવાદના મોટા ભાગના પ્રદેશો તથા બરુચ અને પંચમહાલ જિલ્લાના લગભગ અડધા પ્રદેશો બ્રિટિશ કબ્જામાં હેઠળ હતા. આ રીતે અમદાવાદથી વલસાડ સુધીના પટામાં (વડોદરા અને નવસારીના ગાયકવાડી પ્રદેશો નાદ કરીને) બ્રિટિશ ગુજરાત પધરાયેલું હતું. સ્વરાજ્ય પૂર્વે બ્રિટિશ ગુજરાતને વડોદરા ક્ષેત્ર ચાર જિલ્લાઓમાં ગોઠવાયેલો હતો : (૧) અમદાવાદ (૨) ખેડા (૩) બરુચ અને પંચમહાલ (૪) સુરત. આ સિવાયના બધા પ્રદેશો વિવિધ રજવાડી રાજ્યોમાં વહેંચાયેલા હતા. ગુજરાતના આ ઐતિહાસિક રાજકીય વિભાજને ગુજરાતના રાજકારણ પર નિર્ણાયક અસરો પાડી છે. આધુનીકરણ, ઉદ્યોગીકરણ અને રાષ્ટ્રીય જાગૃતિના

પ્રવાહોની સૌથી વધુ ધેરી અસર બ્રિટિશ ગુજરાતના પ્રદેશો પર પડી છે. બ્રિટિશ સામેના રાષ્ટ્રીય સત્યાગ્રહોનું કાયદેસર પણ બ્રિટિશ ગુજરાત રહ્યું છે.

આમ આધુનીકરણ અને ઉદ્યોગીકરણની દૃષ્ટિએ આ ચાર જિલ્લાઓના પ્રદેશો ઉપર તરી આવે છે. બ્રિટિશ પ્રદેશો અને રજવાડી પ્રદેશોના એકીકરણથી સ્વાયત્તા ગુજરાત રાજ્યમાં પ્રાદેશિક સ્પર્ધા અને પ્રાદેશિક એકીકરણના પ્રશ્નો કેન્દ્રવર્તી મહત્ત્વ ધરાવે છે.

રાજકીય નમૃતિ અને પ્રગતિની દૃષ્ટિએ પણ આ ચાર જિલ્લાઓ આગળ રહ્યા છે. કેંગ્રેસે બ્રિટિશરો સામેની લડતને પ્રાધાન્ય આપ્યું અને દેશી રજવાડાંઓ સામેની લડતને સ્વરાજ્ય મળે ત્યાં સુધી મેઢૂક રાખવાની નીતિ અપવાવી. આ નીતિને કારણે ગુજરાતમાં રાષ્ટ્રીય મુક્તિ ચળવળનું મુખ્ય કામદેશ બ્રિટિશ પ્રદેશો જ બની રહ્યા. સ્વરાજ્ય પૂર્વે ગુજરાતમાં ભારતમાં કેંગ્રેસનાં બધાં રાષ્ટ્રીય અધિવેશનો સુસ્ત અને અમદાવાદ જિલ્લામાં ભરાયાં હતાં. ગુજરાતના વિવિધ સ્થાનગ્રહોમાં પણ અમદાવાદ, ખેડા અને સુરત જિલ્લાએ અગ્રત્વનો ભાગ ભજવ્યો હતો. અમદાવાદમાં સ્થપાયેલ ગાંધી આશ્રમ, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ અને નવજીવન સંસ્થા સમગ્ર ગુજરાતમાં રાષ્ટ્રીય ચેતના પ્રસારણનાં મુખ્ય કેન્દ્રો બન્યાં; વધુમાં ગુજરાતમાં સ્થપાયેલા લગભગ બધા જ ગાંધીવાદી આશ્રમો અમદાવાદ, ખેડા, પંચમહાલ અને સુરત જિલ્લામાં છે તે પણ તોષણાર છે. ગાંધીજીની દંડીકૃત્યો અમદાવાદ અને દાંડી વચ્ચેના પ્રવાસ-માર્ગ આ દૃષ્ટિએ ખૂબ જ સચક છે; અમદાવાદ અને દાંડી વચ્ચેનો આ પંદો ગુજરાતના રાજકીય દૃષ્ટિએ અતિગત પ્રદેશને આવરી રહે છે. આમ બ્રિટિશ હકૂમત હેઠળનો આ પ્રદેશ આધુનીકરણ અને રાષ્ટ્રીય નવઅગતિની દૃષ્ટિએ ગુજરાતમાં આગળ રહ્યો. મધ્યકાલીન સમયમાં તળ ગુજરાતના રાજકારણનો હાદ-પ્રદેશ પાટણ-ખંભાતનો પ્રદેશ હતો; અર્વાચીન સુભા આ નવા પ્રવાહોની અસર તળે આ હાદ-પ્રદેશનો વિસ્તાર થયો. પહેલાંના ઉત્તર અને મધ્ય ગુજરાતના સંધિ-પ્રદેશના હાદ-પ્રદેશમાં

દક્ષિણ ગુજરાતનો સીમાવર્તી પ્રદેશ ઉમેરાયો; અને અમદાવાદ-સુરત વચ્ચેની ધરી ગુજરાતના રાજકારણના હાદ-પ્રદેશ તરીકે બહાર આવી.

આર્થિક અને સામાજિક વિકાસના પ્રવાહો વપાસીએ તો તેણે પણ ઉપયુક્ત વહેણને પુષ્ટ કર્યું છે. ખેતીવાડીના વિસ્તાર અને એકર દીઠ ઉત્પાદનની દૃષ્ટિએ વિવિધ જિલ્લાઓનું વર્ગીકરણ કરવામાં આવે તો તળ ગુજરાતમાં ખેડા, વડોદરા અને સુરત અને સૌરાષ્ટ્રમાં જૂનાગઢ જિલ્લા આગળ પડતા છે. ૨ આ ચાર જિલ્લામાં એકર દીઠ ઉત્પાદનનો આંક ૧૫૦ થી ઊંચો છે અને સાથે સાથે ખેતી હેઠળની જમીનની ટકાવારી પણ ૯૦ થી વધારે છે. ખેતીવાડીની દૃષ્ટિએ આ પ્રદેશો ગુજરાતના હાદ-પ્રદેશો ગણી શકાય. વસ્તીની ગીચતાની દૃષ્ટિએ પણ ખેડા, અમદાવાદ, સુરત અને વડોદરા સૌથી આગળ છે. ગુજરાતમાં ઉદ્યોગીકરણનો વિકાસ પણ અમદાવાદ અને સુરત વચ્ચેના પટામાં જ થયો છે; સૌરાષ્ટ્રમાં ઉદ્યોગીકરણમાં નતમનગર સૌથી આગળ આવે છે. આમ ખેતીવાડીની સમૃદ્ધિ, વસ્તીની ગીચતા અને ઔદ્યોગિક વિકાસને પગલે પગલે તળ ગુજરાતમાં અમદાવાદ-સુરત ધરી અને સૌરાષ્ટ્રમાં જૂનાગઢ અને નતમનગર જિલ્લાઓ આગળ પડતા પ્રદેશો બન્યા છે. ૧૯૬૧ની વસ્તી ગણતરી પર આધારિત ગુજરાત સરકારના Census Atlas માં આર્થિક વિકાસ અને સામાજિક વિકાસના સંમિલિત નિર્દેશકો (synthetic index) પ્રયોજ્યા છે. આર્થિક વિકાસ માટે કૃષિ ઉત્પન્ન, શહેરીકરણ, ઉદ્યોગીકરણ, વીજળી શક્તિના કુલ અને માથાદીઠ વપરાશ વગેરેના આંકડાઓ પરથી સંમિલિત નિર્દેશક વિકસાવ્યો છે; ત્યારે સામાજિક વિકાસ માટે શહેરીકરણ, રેલવે અને રસ્તાની સમવડો, વાહનવ્યવહાર અને અનરજવર, સ્કૂલો, હોસ્ટેલો, દવાખાનાંઓ વગેરેના આંકડાઓ પ્રયોજવામાં આવ્યાં છે. સામાજિક વિકાસ અને આર્થિક વિકાસનાં આવા સંમિલિત નિર્દેશકો પ્રમાણેની ગુજરાતના જિલ્લાઓની ગોઠવણી પણ ઉપયુક્ત સામાજીકરણોને રોકો આપે છે.* આમ ઐતિહાસિક સંદર્ભ અને રાજકીય નમૃતિએ

* Government of Gujarat, Census Atlas (1961), Maps 162-A, 162-B.

જિલ્લા	સામાજિક વિકાસનો આંક	આર્થિક વિકાસનો આંક	સામાજિક વિકાસ પ્રમાણે નંબર	આર્થિક વિકાસ પ્રમાણે નંબર
અમદાવાદ	૮૧૨.૦	૭૮૪.૦	૧	૧

સર્વેલા પ્રદેશોના વર્ગીકરણ અને સ્તરીકરણના અવાહોને આધિક અને સામાજિક વિકાસનાં પરિણામો વેગ આપે છે.

ઐતિહાસિક સંદર્ભ, રાજકીય ભૂગતિ અને આર્થિક સામાજિક વિકાસની પ્રક્રિયાઓએ સર્વેલા પ્રાદેશિક સ્તરીકરણ (regional stratification) ના સંદર્ભમાં જ પ્રાદેશિક સ્પર્ધા અને એકીકરણનો પ્રથમ સમજી શકાય. ગુજરાતના રાજકારણમાં પ્રદેશવાદ એક અગત્યનું પરિણામ બની રહ્યું છે. ગુજરાતના રાજકારણમાં અમદાવાદ-સુરત ધરીના પ્રવેશનો પ્રભાવ ભારે રહ્યો છે. ગુજરાતના રાજકારણનો એ હાર્દ-પ્રદેશ છે. ગુજરાતના રાજકારણનું ગુરુત્વબિંદુ બનુધા આ પ્રદેશમાં જ ફરતું રહ્યું છે. સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામના કાળમાં બંધાયેલી ગુજરાતની રાજકીય નેતાગીરી અને ગુજરાત કેન્દ્રિયતાનું કાઠું આ પ્રદેશમાંથી જ ધડાયું છે. આની સરખામણીમાં ઉત્તર ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છના પ્રદેશો ગુજરાતના રાજકારણના સીમારતી પ્રદેશો (peripheral areas) રહ્યા છે. મહાગુજરાતના ઐતિહાસિક કારણે ૧૯૫૭ ની રૂઢિપઠીમાં અમદાવાદ-ખેડના પ્રદેશમાં કેન્દ્રિયતાને કટકો પાડ્યો, તેને પરિણામે સત્તાની આ સમુદાય કંઈક અંશે દબાયી ગઈ. આથી થોડા વખત માટે જીવરાજ મહેતાના મુખ્ય પ્રધાનપદ હેઠળ સૌરાષ્ટ્રનો પ્રભાવ ગુજરાતના રાજકારણમાં વધ્યો. જીવરાજ મહેતાને સત્તાગ્રસ્ત કરવાની ચતુરતામાં પણ રાજકારણી પ્રદેશવાદની હાથ ધૂમ ધેરી હતી. આમ ગુજરાતના રાજકારણમાં પ્રદેશવાદની અસર સારી એવી રહી છે.

વડામાં ઉત્તર ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છના સીમારતી પ્રદેશો ગુજરાતમાં સંપૂર્ણ પણે એકીકૃત થયા નથી. ગુજરાતના રાજકીય પક્ષોમાં પણ આવાં પ્રદેશવાદી તત્વો દેખાવા દરે છે. ગુજરાત કેન્દ્રિયતા નેતાગીરી ક્રિટિક ગુજરાતમાંથી આવી હતી; તે એક નેતા નીચે ચલ્યાપ્રદો, લગી હતી; અને લડત અને બચિલાનની સરખામિયામાંથી તેની એકતા અને પ્રાતુભાવ ધડાયાં

હતાં. પરંતુ મધ્ય ગુજરાતમાં વડોદરા રાજ્યની રાજકીય નેતાગીરીની પરંપરા આનાથી વિભિન્ન હતી. ઉત્તર ગુજરાતમાં વડોદરા રાજ્યના મહેસાણા અને મધ્ય ગુજરાતમાં વડોદરા જિલ્લાની નેતાગીરી પ્રબળભંગની રાજકીય પરંપરામાંથી સળંગ હતી. તેવી જ રીતે સૌરાષ્ટ્રનાં વિવિધ દેશી રાજ્યોમાં રાજકીય નેતાગીરીનાં વિવિધ એકમો જાણીયાં હતાં—ભાવનગરમાં બળવંતરાય મહેતા, સુરેન્દ્રનગરમાં રસિકભાઈ પરીખ, રાજકોટમાં ઢેગભાઈ, જૂનાગઢમાં રતુભાઈ અદાણી. આમ ગુજરાતમાં રાજકીય નેતાગીરી જ-સાત પ્રદેશોમાં વિતરણ હતી; અને એકબીજાથી અલગપણે વિકસી હતી. તેમની વચ્ચે બનેલજા મિલાવીને લડવાથી જ જીત થતું એકમ કે જૂથ-ઉત્સાહ (team-spirit) વિકસ્યા ન હતાં.

વિવિધ રાજકીય પરંપરાઓવાળા રાજકીય નેતાગીરીના આ વિવિધ સમૂહોને ગુજરાત કેન્દ્રિયતાની નેતાગીરી સાથે યુધ્ધી લેવાનું કામ મુશ્કેલ નીવડ્યું. મહેસાણામાં પ્રબળભંગના નેતા પુરષોત્તમદાસ પટેલ અને સાંકળચંદ પટેલ જૂથના કેન્દ્રિય સાથેનાં નાટ્યાત્મક રિસામણા-મનામણાનાં મૂળ વિવિધ પરંપરાઓવાળા નેતાગીરીઓ વચ્ચેના એકીકરણની મુશ્કેલીમાં રહેલાં છે. તે જ રીતે અમરેલીમાં જીવરાજ જૂથ, સુરેન્દ્રનગરમાં રસિકભાઈ જૂથ, રાજકોટમાં ઢેગભાઈ જૂથ તથા જૂનાગઢમાં રતુભાઈ અદાણી જૂથ સાથેની ગુજરાત કેન્દ્રિયતાની અથડામણોમાં પણ એકીકરણની તાણો (strains) જ રહેલી છે. રાજકીય નેતાગીરીના આ પ્રાદેશિક જૂથોને પેતાનામાં સમાવવાની અશક્યતા અંગે ગુજરાત કેન્દ્રિયતા એટલી તો ખાતરી થઈ ગઈ છે કે તેણે આ નેતાગીરીનાં પ્રાદેશિક જૂથોને પેતાનામાં આમસાત કરવાની વ્યાજા મૂકી દીધી આવી નેતાગીરીનાં જૂથો સામે તે તે પ્રદેશમાં નવી યુવાન નેતાગીરીનાં પ્રતિસ્પર્ધી જૂથો જાણી કરવાની નીતિ અપનાવી છે. પશ્ચિમ નેતાગીરીમાં આવાં પ્રાદેશિક જૂથો અને સ્પર્ધાએ કેન્દ્રિય પક્ષ પૂરતાં મર્યાદિત નથી. વિગતમાં જિતરવનો અવકાશ હોય તો સ્વતંત્ર પક્ષમાં

રાજકોટ	૬૮૨.૫	૬૮૯.૫	૨	૪
ખેડ	૬૪૧.૦	૫૯૨.૦	૩	૭
વડોદરા	૬૪૧.૦	૭૩૧.૦	૪	૨
સુરત	૬૦૯.૫	૬૩૫.૫	૫	૫
ભાવનગર	૬૦૧.૦	૬૨૩.૦	૬	૬
જામનગર	૫૯૮.૫	૬૮૫.૦	૭	૪

પણ આવાં પ્રાદેશિક તંત્રોમાં અસ્તિત્વ દર્શાવી શકાય. આમ પ્રાદેશિક એકીકરણના પ્રયોગ રાજ્યના રાજકારણમાં તેમજ રાજ્યના પક્ષોના આંતરિક રાજકારણમાં પણ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે.

આમ વિવિધ પરિબલો અને પ્રવાહોની અસરને કારણે વિકસતા પ્રાદેશિક સ્તરીકરણે ગુજરાતમાં ભૂ-રાજકીય નિમ્નતંત્ર સર્જ્યું છે. આ ભૂ-રાજકીય નિમ્નતંત્રની અસરો વિવિધ પ્રદેશોના પ્રભાવની વ્યવસ્થાની અને પ્રાદેશિક સ્પર્ધાની ભાવનામાં જોઈ શકાય છે.

4

ગુજરાતના રાજકારણના નિમ્નતંત્રનું બીજું પાસું સામાજિક છે. સામાજિક નિમ્નતંત્રનું મુખ્ય ઘટક એકમ જાતિ છે. ગુજરાતના રાજકારણમાં જાતિ-માળખાની અસરોનો અભ્યાસ વિવિધ રીતે થઈ શકે. પરંતુ આ અર્થ પૂરતો જાતિના અભ્યાસ માટે બૃહદ્-કક્ષા (macro-level) નો અભિગમ સ્વીકાર્યો છે. આ અભિગમ અનુસાર કોઈ પણ રાજ્ય કે રાજકીય પ્રથા (political system) ને સમગ્રપણે અવલોકવામાં આવે છે અને સમગ્ર રાજ્ય કે પ્રથાની કક્ષાએ ઉપસતા આંતરસંબંધોની વિશાળ ભાવનાનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે.

રાજકારણ અને જાતિઓ વચ્ચેના આંતરસંબંધોના અભ્યાસ માટે કેટલાક ખ્યાલો રજૂ કરવાની અને તે માટે ખ્યાલોત્તમક માળખું (conceptual framework) વિકસાવવાની જરૂર પડે છે. વધુમાં જુદાં જુદાં રાજ્યોમાં જાતિ-રંગપટ્ટની ભાત જુદી જુદી હોય છે. જેમ આવી સાંદર્ભિક પરિસ્થિતિઓની ભાત બદલાય તેમ જાતીય રાજકારણની ભાત પણ બદલાય છે. ભારતનાં વિવિધ રાજ્યોનું સાંદર્ભિક પરિસ્થિતિઓની વિભિન્નતા પ્રમાણે વર્ગીકરણ કરવા રાજ્યમાંની બહુ-સંખ્યક જાતિઓની સંખ્યા પ્રમાણે એક જાતિ રાજ્ય, દ્વિજાતિ રાજ્ય અને અનેક જાતિ રાજ્યના ખ્યાલોત્તમક નમૂના (conceptual models) વિકસાવવામાં આવ્યા છે. આ જુદા જુદા નમૂનાઓમાં જાતીય રાજકારણના વિકાસના તત્વોમાં જુદા જુદા હોય છે, જાતિઓની વ્યૂહરચનાઓ જુદી જુદી હોય છે, અને જાતિઓનાં રાજકીય વિભાજન અને બેઠાણોની વહેંચણી પણ જિલ્લા ભેદે છે. આ પ્રકારના વર્ગીકરણમાં ગુજરાતનું સ્થાન દ્વિજાતિ

રાજ્યની ખ્યાલોત્તમક નમૂનામાં આવે છે. આમ ગુજરાતના જાતીય રાજકારણની ભાત રાજસ્થાન, આંધ્ર કે મૈસૂરની સાથે સામ્ય ધરાવે છે. ત્યારે બીજા બાજુએ મહારાષ્ટ્ર કે ગુજરાત જેવા એકજાતિ રાજ્યથી જુદી પડે છે.

ગુજરાતના સમાજજીવનમાં મુખ્ય બહુસંખ્યક જાતિઓ બે રહી છે. પાટીદારો અને દાંત્રિયો. ગુજરાતમાં પાટીદારો અને દાંત્રિયોની વસ્તી અનુક્રમે લગભગ ૨૨ અને ૪૦ ટકા છે. આ બે જાતિઓ પાટીદારો રાજકારણમાં તેઓ અગત્યનો ભાગ ભજવે તે સાદર્ભિક છે. આ બે બહુસંખ્યક જાતિઓના સંબંધો અને સમન્વયોએ ગુજરાતના રાજકારણને ધમ્મામાં નિર્ણાયક ભાગ ભજવ્યો છે.

ગુજરાતના રાજકારણમાં જાતિઓએ, ભજવેલા ભાગના વિવિધ વિકાસ-તત્વોમાં દૃઢતા, નોખીએ, ગુજરાતનું જાતીય રાજકારણ અત્યાર સુધીમાં સાત તત્વોમાંથી પસાર થયું છે.

પ્રથમ તત્વો : અદ્ય-સંખ્યક જાતિઓના પ્રભાવનો આ તત્વો છે. આપણે નોંધ્યું કે મધ્યકાલીન યુગમાં વણિકો, બ્રાહ્મણો અને રાજકર્તા દાંત્રિયો ગુજરાતના સમાજજીવનના અગ્ર વર્ગો (elites) હતા. બ્રિટિશ અમલ દરમ્યાન દાંત્રિયોને દાંત્રિય રાજાઓમાં આવ્યા અને તેમનો પ્રભાવ ઘટ્યો. બીજા બાજુ પશ્ચિમી નવી વિદ્યા ભણવાની અને આત્મસાત કરવાની અભિલેખનાને કારણે બ્રાહ્મણો અને કેન્દ્રિક અંશ વણિકો ઝડપથી અર્વાચીન રાજ્યતંત્રમાં ગોઠવાવા માંડ્યા. આમ ગુજરાતના રાજકારણમાં નામર બ્રાહ્મણો, અનાવિશ બ્રાહ્મણો, વણિકો જેવી અદ્યસંખ્યક જાતિઓનો પ્રભાવ લાંબો વખત રહ્યો.

બીજો તત્વો : વીસમી સદીની શરૂઆતમાં સમૃદ્ધ ખેતી, વિદેશો ખેડવાની સાહસિક વૃત્તિ અને ઉચ્ચ શિક્ષણને કારણે પાટીદારોના વર્ગ ગુજરાતમાં ઉપર આવવા માંડ્યો. વિવિધ પરિબલો અને ઐતિહાસિક સંજોગોએ પાટીદારોના આ ઉદયમાં ભાગ ભજવ્યો છે. પરંતુ અને એનો વિશતવાર અભ્યાસ કરવાનો અવકાશ નથી. આર્થિક અને શિક્ષણને મેળવેલી સિદ્ધિઓને કારણે ગુજરાતના અગ્રવર્ગોમાં પાટીદારોનો વર્ગ ઉમેરાયો. ૧૯૨૦ ની આશુભાજી આ વર્ગ રાજકારણમાં પણ પ્રવેશ કર્યો. એમની વ્યવસ્થાસક્તિ અને લાઘવક ખમીર રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં ઝળકી ઊઠ્યાં. બેરસદ અને બેર-

દેશીના સત્યાગ્રહો એમની રાજકીય પ્રવૃત્તિનાં નિવંડત પ્રકરણો છે. ધીમે ધીમે સરદાર પટેલની આગેવાની હેઠળ પાટીદાર વર્ગ ગુજરાતના રાજકારણમાં જળી ગયો અને ગુજરાત કોંગ્રેસને તે આરમ્ભાત થયેલ ગુજરાતના રાજકારણમાં બહુસંખ્યક શાંતિઓમાંથી આ એક શાંતિના પ્રવેશની બે લાક્ષણિકતા નોંધપાત્ર છે : (૧) બહુસંખ્યક શાંતિ હોવા છતાં પાટીદારોનો પ્રભાવ સંખ્યાના પાયા પર વધ્યો નથી. સમૃદ્ધિ, શિક્ષણ અને વ્યવસાયશક્તિના પાયા પર વ્યક્તિગત ધોરણે આ વર્ગ ગુજરાતના અગ્ર વર્ગમાં સામેલ થયો છે આમ શાંતિસંખ્યાની સમાનતા તેની રાજકીય શૈલીને એટલી આગ્રહી નથી રહેતી, જેટલી તે કાનિયોની શૈલીને આવરી રહે છે. (૨) પ્રભાવ બેગવતી અઘસંખ્યક શાંતિઓથી રચાયેલા અગ્ર વર્ગમાં બહુસંખ્યક શાંતિના પ્રવાસ મોટા ભાગે સંધર્ષને જન્મ આપે છે. ગુજરાતમાં તે દ્વંધમાં સાકર બને તેમ આ વર્ગ ધીમે ધીમે અગ્ર વર્ગમાં આમલકાત થયો છે. મદાસ કે મદારાશ્રમમાં અપસંખ્યક આદ્યો સામે બહુસંખ્યક શાંતિની યુગ્મેશે જે સંધર્ષાત્મક અને ઝડપી સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે તેવું ગુજરાતમાં બન્યું નથી. શાંતિસંધર્ષની આવી ચેતનાગ્રહી માટે કંઈક અંશે ગુજરાતની વ્યવહારદક્ષતા અને કંઈક અંશે મુક્તિસંગ્રામમાં લગ્નને બદલે કુરમાનીની વહેંચણી કરવાની પરિસ્થિતિ કારણ જૂત હોય એમ બને.

શાંતિ કોંગ્રેસમાં સમાવી દેવાની અને તે દ્વારા કાનિયોનું સંખ્યાત્મક વધારાની પ્રક્રિયા શરૂ થઈ. આમ શાંતિ-સમાનતા (caste-consciousness) અને વિશાળ શાંતિ-સમૂહ (caste-federation) ની રચનાના પાયા પર કાનિયોની રાજકીય સલામતતા સર્જાઈ. નરેન્દ્ર સિંહ મહીલા, અને નરવરસિંહ સોલંકીના નેતૃત્વ હેઠળ ગુજરાત કાનિય સલામતી સ્થાપના તે આ રાજકીય બળતિનો સંસ્થાકીય આગિજાર છે.

આમ એક તરફ કાનિયોમાં રાજકીય સલામતી પ્રમદી રહી હતી, ત્યારે બીજી તરફ એ જ સમાનતામાં પાટીદારોમાં રાજકીય લંગાણ વિકસી રહ્યું હતું. ૧૯૪૭ પછી મોરારજીભાઈની નેતાગીરીએ પાટીદારોને બે દિશાઓ નારાજ કર્યો. તેમની આગેવાની દેશના મમાવેલા મણિત-ધારે પાટીદાર જળીન-માનિકાનાં આધિક, નિનોની વિરુદ્ધમાં જતો હતો. બીજી, સરમરની પેતાગીરી પાટીદારોને પેતાની ક્ષામની; તેની આત્મીયતા મોરારજીભાઈ વિરે ન પ્રગટે તે શાદનિક રૂ. આમ મુજબન કોંગ્રેસ અને પાટીદાર વચ્ચેના આધિક અને ઈર્ષિગત સંબંધો નમાં લંગાણ પડ્યું. આથી ૧૯૫૦ ની આદ્યમાદ પાટીદારોનો એક નવું કોંગ્રેસને વધારા રહ્યો, તો બીજી વર્ગ કોંગ્રેસની શામ પાવો. ૧૯૫૨ ની મુદ્દાઓમાં કોંગ્રેસના વિરોધમાં કાંઈક થયેલાં વિરોધાશ્રમોના આગેવાનો પાટીદારો જ હતા તે ખૂબ જ સ્પષ્ટ છે.

કોઈપણ તબક્કો : ૧૯૫૧ થી ૧૯૬૧ સુધીના આ તબક્કો પાટીદારોના રાજકીય જૂથ અને કાનિયો વચ્ચેના રાજકીય બેગલુને આવરી લે છે. એક બહુસંખ્યક શાંતિમાં લંગાણ પડ્યાં તેવું રાજકીય જૂથ બીજી બહુસંખ્યક શાંતિના ટેકા એમની પેતાની શાંતિનાં બળવોમાં જૂથોના બળ પર સ્થાપકો વિરોધને કમડી નાંખે તે શાંતીય રાજકારણની એક નવી ભાત શરૂ કરે છે. ૨૨ ટકા પાટીદારોમાંથી આપવા અને ૪૦ ટકા કાનિયોને બેગ કરવાનું રાજકીય ગણિત એક કુશળ વ્યૂહરચના દર્શાવે છે. આ વ્યૂહરચનાને પરિણામે કાનિયોને કોંગ્રેસમાં છતી દેવામાં આવ્યા. પ્રણેતધારાની રાજકીય લગ્નમાં કાનિયોનું દિત પાટીદારોને સામે પડે હતું તે સ્પષ્ટકરે પણ આમાં સામ આપો. ૧૯૫૦ માં અમદાવાદમાં મજેલા. કાનિય સમાના અધિવેશને કોંગ્રેસને ટેકો આપવાનો કાર કયો; ત્યારે ૧૯૫૮ ના મોરાર અધિવેશને

પણ આમાં પ્રાદેશિક તારાંજોનું અસ્તિત્વ દર્શાવી શકાય. આમ પ્રાદેશિક એકીકરણના પ્રશ્નો રાજ્યના રાજકારણમાં તેમજ રાજ્યના પ્રશ્નોના આંતરિક રાજકારણમાં પણ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે.

આમ વિવિધ પરિપ્રેક્ષા અને પ્રવાહોની અસરને કારણે વિકસતા પ્રાદેશિક સ્તરીકરણે ગુજરાતમાં બૃ-રાજકીય નિમ્નતંત્ર સર્જ્યું છે. આ બૃ-રાજકીય નિમ્ન-તંત્રની અસરો વિવિધ પ્રદેશોના પ્રજાવાની વધઘટની અને પ્રાદેશિક સ્પર્ધાની ભાતોમાં જોઈ શકાય છે.

*

ગુજરાતના રાજકારણના નિમ્નતંત્રનું બીજું પાસું સામાજિક છે. સામાજિક નિમ્નતંત્રનું મુખ્ય ઘટક એકમ જાતિ છે. ગુજરાતના રાજકારણમાં જાતિ-માળખાની અસરોનો અભ્યાસ વિવિધ રીતે થઈ ચૂકે. પરંતુ આ ચર્ચા પૂરતો જાતિના અભ્યાસ માટે બૃહદ્-કદના (macro-level) નો અભિગમ સ્વીકાર્યો છે. આ અભિગમ અનુસાર કોઈ પણ રાજ્ય કે રાજકીય પ્રણાલિ (political system) ને સમગ્રપણે અવલોકવામાં આવે છે અને સમગ્ર રાજ્ય કે પ્રણાલિ કદાચે ઉપચલતા આંતરસંબંધોની વિશાળ ભાતોનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે.

રાજકારણ અને જાતિઓ વચ્ચેના આંતરસંબંધોના અભ્યાસ માટે કેટલાક ખ્યાલો સ્પષ્ટ કરવાની અને તે માટે ખ્યાલાત્મક રાજ્યનું (conceptual frame work) વિકસાવવાની જરૂર પડે છે. વધુમાં જ્યાં જ્યાં રાજ્યોમાં જાતિ-રચનાની ભાત જુદી જુદી હોય છે. જેમ આવી સાંદર્ભિક પરિસ્થિતિઓની ભાત બહુપ્રાય તેમ જાતીય રાજકારણની ભાત પણ જણાય છે. ભારતમાં વિવિધ રાજ્યોનું સાંદર્ભિક પરિસ્થિતિઓની વિભિન્નતા પ્રમાણે વર્ગીકરણ કરવા રાજ્યમાંની બહુ-સંખ્યક જાતિઓની સંખ્યા પ્રમાણે એક જાતિ રાજ્ય, દ્વિજાતિ રાજ્ય અને અનેક જાતિ રાજ્યના ખ્યાલાત્મક નમૂના (conceptual models) વિકસાવવામાં આવ્યા છે. આ જુદા જુદા નમૂનાઓમાં જાતીય રાજકારણના વિકાસના તબક્કાઓ જુદા જુદા હોય છે, જાતિઓની વ્યૂહરચનાઓ જુદી જુદી હોય છે, અને જાતિઓનાં રાજકીય વિભાજન અને જોડાણોની તરેહો પણ ભિન્ન હોય છે.

આ પ્રકારના વર્ગીકરણમાં ગુજરાતનું સ્થાન દ્વિજાતિ

રાજ્યના ખ્યાલાત્મક નમૂનામાં આવે છે. આમ ગુજરાતના જાતીય રાજકારણની ભાત, રચના, આંતરિક મેસુરની સાથે સામ્ય ધરાવે છે. ત્યારે બીજા બાજુએ ગુજરાતનું કે ગુજરાત જેવા એકજાતિ રાજ્યની જુદી પડે છે.

ગુજરાતના સમાજશાસ્ત્રમાં મુખ્ય બહુસંખ્યક જાતિઓ બે રહી છે. પાર્સીદારો અને ક્ષત્રિયો. ગુજરાતમાં પાર્સીદારો અને ક્ષત્રિયોની વસ્તી અનુક્રમે ૬૪૭૫૨૨ અને ૪૦૮૬૩ છે. આ બે જાતિઓ બહુમતીના રાજકારણમાં તેઓ અગત્યનો ભાગ ભજવે તે સાંદર્ભિક છે. આ બે બહુસંખ્યક જાતિઓના ક્ષેત્રો અને સમન્વયોએ ગુજરાતના રાજકારણને ધરતીમાં નિર્ણાયક ભાગ ભજવ્યો છે.

ગુજરાતના રાજકારણમાં જાતિઓએ ભજવેલા ભાગના વિવિધ વિકાસ-તબક્કાઓ દ્વંદ્વમાં નોંધીએ, ગુજરાતનું જાતીય રાજકારણ અત્યાર સુધીમાં ચોત તબક્કાઓમાંથી પસાર થયું છે.

પ્રથમ તબક્કો : અસ્પ-સંખ્યક જાતિઓના પ્રભાવનો આ તબક્કો છે. આપણે નોંધ્યું કે અસ્પશીલ યુગમાં વણીકો, બ્રાહ્મણો અને રાજકર્તા ક્ષત્રિયો ગુજરાતના સમાજશાસ્ત્રના આમ વર્ગો (classes) હતા. બ્રિટિશ અમલ દરમ્યાન ક્ષત્રિયોને દાખમાં રાખવામાં આવ્યા અને તેમને પ્રભાવ ધર્યો. બીજી બાજુ અસ્પશીલ નવી વિદ્યા લખણવાની અને આગસાત કરવાની અભિમુખતાને કારણે બ્રાહ્મણો અને કૃષિક અસ્પશીલ વણીકો અસ્પશીલ અસ્પશીલ રાજ્યતંત્રમાં ગેરલાચમાં મોંઝા. આમ ગુજરાતના રાજકારણમાં નાગર બ્રાહ્મણો, અનાવિશ્વ બ્રાહ્મણો, વણીકો જેવી અસ્પ-સંખ્યક જાતિઓનો પ્રભાવ કાળો વખત રહ્યો.

બીજો તબક્કો : વીસમી સદીની શરૂઆતમાં સમૃદ્ધ બેલી, વિદેશો ખેડવાની સાંદર્ભિક દૃષ્ટિ અને ઉચ્ચ શિક્ષણને કારણે પાર્સીદારોના વર્ગ ગુજરાતમાં ઉપર આવવા માંડ્યો. વિવિધ પરિપ્રેક્ષા અને ઐતિહાસિક સંજોગોએ પાર્સીદારોના આ ઉદયમાં ભાગ ભજવ્યો છે. પરંતુ અત્યે એનો વિશ્વત્તર અભ્યાસ કરવાનો અવકાશ નથી. આર્થિક અને શિક્ષણસેત્ર મેળવેલી સિદ્ધિઓને કારણે ગુજરાતના અમલગર્વમાં પાર્સીદારોનો વર્ગ ઉમેર્યો. ૧૯૨૦ ની આશુબાહુ આ વર્ગે રાજકારણમાં પણ પ્રવેશ કર્યો. એમની વ્યવસ્થાસક્તિ અને લાઘ્યક ખર્ચો રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં અગ્રણી બેઠ્યાં. બેરસદ અને બાર-

કેવીના સત્યાગ્રહો એમની રાજકીય પ્રવૃત્તિનાં જ્વલંત પ્રકરણો છે. ધીમે ધીમે સરદાર પટેલની આગેવાની હેઠળ પાર્ટીદાર વર્ગ યુગ્મરાતના રાજકારણમાં ભાગી મથે અને યુગ્મરાત કેંગ્રેસને તે આત્મસત્તા થયે. યુગ્મરાતના રાજકારણમાં બહુસંખ્યક જાતિઓમાંથી આ એક જાતિના પ્રવેશની બે લાક્ષણિકતા નોંધવાન છે : (૧) બહુસંખ્યક જાતિ હોવા છતાં પાર્ટીદારોના પ્રભાવ સંખ્યાના પાયા પર વધે નથી. સમૃદ્ધિ, શિક્ષણ અને જ્વરરક્ષાક્રિયાના પાયા પર વ્યક્તિગત ધોરણે આ વર્ગ યુગ્મરાતના અગ્ર વર્ગમાં સામેલ થયે છે. આમ જાનિ-સંખ્યાની સમાનતા તેની રાજકીય શૈલીને એટલી આવરી નથી રહેતી, જેટલી તે કાનિયોની શૈલીને આવરી રહે છે. (૨) પ્રભાવ બોમવતી અફસંખ્યક જાતિઓથી રચાયેલા અગ્ર વર્ગમાં બહુસંખ્યક જાતિનો પ્રભાસ મોટા ભાગે સંઘર્ષને જન્મ આપે છે. યુગ્મરાતમાં તેા દૂધમાં સાકર બળે તેમ આ વર્ગ ધીમે ધીમે અગ્ર વર્ગમાં આત્મસત્તા થયે છે. મદાસ કે મદારાખૂમાં અફસંખ્યક પ્રાણજી સમે બહુસંખ્યક જાનિની કુખેશે જે સંઘર્ષાત્મક અને ઝૂની સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે તેવું યુગ્મરાતમાં બન્યું નથી. જાતિસંઘર્ષની આગી ગેરહાજરી માટે કંઈક અંશે યુગ્મરાતની બ્યવહારશક્તા અને કંઈક અંશે યુક્તિસંગ્રામમાં સત્તાને બદલે કુર્યાનીની વહેંચણી કરવાની પરિસ્થિતિ કારણ જૂત હોય એમ બને.

ત્રીજો તબક્કો : યુગ્મરાતની પહેલી બહુસંખ્યક જાતિમાં રાજકીય લંગણ અને બીજી બહુસંખ્યક જાતિના રાજકીય પ્રવેશને આ તબક્કો આવરી રહે છે. ૧૯૪૭ થી ૧૯૫૧ ના ચાર વર્ષના ગાળામાં આ બન્ને વસણોએ સ્પષ્ટ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. એક તરફથી કાનિયોના અમુક વર્ગમાં રાજકીય સજાનતા પ્રગટવા માંડી હતી. યુગ્મરાતમાં મોટા ભાગના કાનિયો આર્થિક અને શૈક્ષણિક ક્ષેત્રે પછાત હતા. તેથી કાનિયોના પ્રભાવ વધારવાની તેના આગેવાનોની બ્યવસ્થાના પાયે તેના સંખ્યાગણતા ઉપગોય પર રચાયેા હતા. આમ કાનિયોએ તેમના રાજકીય પ્રભાવને પાયે નાંખ્યા બે પ્રયુક્તિઓ અજમાવી : (૧) કાનિયોનું જાતીય ધોરણે સંગઠન (૨) સીમાવતી જાતિઓને રાજકીય દૃષ્ટિએ કાનિયોમાં ભેળવી દેવી. આમ બારૈયા, કેળી, પાટણવાડિયા, કાડી, મેર, આહીર જેવી અનેક જાતિઓને

કાનિય કામમાં સમાવી દેવાની અને તે દ્વારા કાનિયોનું સંખ્યાગણ વધારવાની પ્રક્રિયા શરૂ થઈ. આમ જાનિ-સમાનતા (caste-consciousness) અને વિશાળ જાતિ-સમૂહ (caste-federation) ની રચનાના પાયા પર કાનિયોની રાજકીય સમાનતા સમર્પિત. નરેન્દ્ર સિંહ મહીડા, અને નટવરસિંહ સોલંકીના નેતૃત્વ હેઠળ યુગ્મરાત કાનિય સમાજની સ્થાપના તે આ રાજકીય જન્યુતિનો સંરચાકીય આનિષ્ઠાર છે.

આમ એક તરફ કાનિયોમાં રાજકીય સમાનતા પ્રગટી રહી હતી, ત્યારે બીજી તરફ એ જ સમયગાળામાં પાર્ટીદારોમાં રાજકીય લંગણ વિકસી રહ્યું હતું. ૧૯૪૭ પછી મોરારજીભાઈની નેતાગીરીએ પાર્ટીદારોને બે દૃષ્ટિએ નારાજ કર્યા. તેમની આગેવાની હેઠળ ધમપત્રો મળતા-ધારે પાર્ટીદાર જમીન-માલિકોનાં આર્થિક હિતોની વિરુદ્ધમાં જતા હતા. બીજું, સરદારની નેતાગીરી પાર્ટીદારોને પોતાની લાગતી, તેવી આત્મીયના મોરારજીભાઈ વિષે ન પ્રગટે તે સાહજિક છે આમ યુગ્મરાત કેંગ્રેસ અને પાર્ટીદારો વચ્ચેના આર્થિક અને ભિન્નિગન સંઘાનમાં લંગણ પડ્યું. આથી ૧૯૫૦ ની આજીઆજ પાર્ટીદારોના એક વર્ગ કેંગ્રેસને વફાદાર રહ્યો, તે બીજો વર્ગ કેંગ્રેસની સામે પરચે ૧૯૫૨ ની ચૂંટણીમાં કેંગ્રેસના વિરોધમાં બિમાં થયેલાં વિરોધજૂથોના આગેવાનો પાર્ટીદારો જ હતા તે ખૂબ જ સ્પષ્ટ છે.

ચોથો તબક્કો : ૧૯૫૧ થી ૧૯૬૧ સુધીના આ તબક્કો પાર્ટીદારોના રાજકીય જૂથ અને કાનિયો વચ્ચેના રાજકીય જોડાણને આવરી લે છે. એક બહુસંખ્યક જાનિમાં લંગણ પડતાં તેવું રાજકીય જૂથ બીજી બહુસંખ્યક જાતિનો ટેકા મેળવી પોતાની જાનિનાં બળવાબોર જૂથોના બળ પર રચાયેલા વિરોધને કચડી નાંખે તે જાતીય રાજકીયજનની એક નવી જાત રજૂ કરે છે. ૨૨ ટકા પાર્ટીદારોમાંથી અડધા અને ૪૦ ટકા કાનિયોને ભેગા કરવાનું રાજકીય ગણિત એક કુશળ બ્યવસ્થા દર્શાવે છે. આ બ્યવસ્થાને પરિણામે કાનિયોને કેંગ્રેસમાં જીતી લેવામાં આવ્યા. મણેતપ્રધારની રાજકીય લાગતમાં કાનિયોનું દિત પાર્ટીદારોને સામે પડે હતું તે હજીકેતે પછી આમાં સાથ આપ્યો. ૧૯૫૦ માં અમદાવાદમાં મળેલા કાનિય સમાજના અવિવેશને કેંગ્રેસને ટેકા આપવાનો કાર્ય કર્યો; ત્યારે ૧૯૫૮ ના ડાકોર અધિવેશને

કેંગ્રેસને માતૃસંસ્થા તરીકે સ્વીકારી. કેંગ્રેસી પાર્ટીદારો અને કૃષિયો વચ્ચેના આ રાજકીય જોડાણે દસ વર્ષ સુધી ગુજરાતમાં એક-પક્ષ-પ્રભાવ પ્રથા ચાલુ રાખવામાં નિષ્ફળ કામો આપો.

પાંચમો તબક્કો : પરંતુ આ રાજકીય જોડાણ સંપૂર્ણપણે સ્થાયી નીવડ્યું નહીં. ધીમે ધીમે કેંગ્રેસમાં પાર્ટીનરો અને કૃષિયો વચ્ચે સત્તા-ભાગીદારીની કટોકટી (participation crisis) સર્જવા માંડી. માથેના વાઈનરે એના એક અગ્રસિદ્ધ લેખમાં ખેડ જિલ્લામાં પાર્ટીદારો અને કૃષિયો વચ્ચે વિકસતી ભાગીદારીની કટોકટીનો ચિત્રાત્મક અભ્યાસ કર્યો છે. ૧૯૫૨ માં કેંગ્રેસની કૃષિયોને છૂટી લેવાની નીતિને કારણે ખૂરી રીતે દારી ગમેશા લોકપ્રસન્ના નેના ભાર્ષ્ક કાકાએ આમાંથી ખોલપાટ લીધો હતો. ૧૯૫૨ માં તેમણે સ્વતંત્ર પક્ષ સ્થાપ્યો કે તરત તેમણે કેંગ્રેસમાંથી કૃષિયોને પોતાને તરફે છૂટી લેવાના પ્રયાસો આદર્યાં. આ ગદ્યાને પરિણામે કૃષિયોએ ૧૯૬૧ ના બાબડ અધિવેશનમાં કેંગ્રેસ છોડી અને ૧૯૬૨ ની ચૂંટણીમાં સ્વતંત્ર પક્ષને ટેકો આપ્યો. આમ ૧૯૫૧ થી ૧૯૬૧ સુધી રાજકર્તા પક્ષને ટેકો આપનાર કૃષિયોએ ૧૯૬૨ માં વિરોધ પક્ષને ટેકો આપ્યો. ૧૯૬૨ માં સ્વતંત્ર પક્ષને મળેલા પ્રભાવશાળી વિજયો આ પાર્ટીદાર કૃષિયોના રાજકીય જોડાણને આભારી છે.

છઠ્ઠો તબક્કો : ૧૯૬૬ માં ચોથા અને પાંચમાં તબક્કા દરમિયાન વિકસેલા એક અમ્મનના વહેણનો અંત આવ્યો. ૧૯૫૧ થી ૧૯૬૬ સુધી કેંગ્રેસ પક્ષે હોય કે વિરોધ પક્ષે હોય પણ કૃષિયોએ મોટે ભાગે અવૂટ જૂથ (monolithic group) તરીકે રાજકારણમાં કાજ લીધો. ૧૯૬૨ પછી કેંગ્રેસ અને સ્વતંત્ર પક્ષ બન્ને કૃષિયોના ટેકાના રાજકીય કાયદાઓ અંગે સંબંધ બંધા કે તેમણે કૃષિયોને પોતાને પક્ષે ખેંચવાના પ્રયાસો આદર્યાં. આ રાજકીય ખેંચતાણના સંદર્ભમાં કૃષિયોનું અવૂટ જૂથ તરીકેનું અસ્તિત્વ સકચ ન હતું. આથી

૧૯૬૬ માં કૃષિયોમાં રાજકીય ભાગલા પડ્યા. અને તેઓ કેંગ્રેસ અને વિરોધ પક્ષે લગભગ સરખે ભાગે વહેંચાઈ ગયા. આમ ૧૯૫૧ માં ગુજરાતની એક બહુ-સંખ્યક શક્તિનું રાજકીય વિભાજન થયું; તે પહેલાં ૧૯૬૬ માં ગુજરાતની ખીટી બહુસંખ્યક શક્તિ કૃષિયોનું રાજકીય વિભાજન થયું. આમ ગુજરાતની બન્ને બહુસંખ્યક શક્તિઓનું રાજકીય વિભાજન થઈ ગયું. આ રાજકીય વિભાજનની અસરો ૧૯૬૭ ના ચૂંટણીપરિણામોમાં દેખાય છે. ૧૯૬૨ અને ૧૯૬૭માં કેંગ્રેસ અને સ્વતંત્ર પક્ષ તરફથી ચૂંટાયેલા પાર્ટીદાર અને કૃષિય ધારાસભ્યોની સંખ્યાનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરીએ તો આ રાજકીય વિભાજનની વિગતો સ્પષ્ટ થાય છે. *

સાતમો તબક્કો : ૧૯૬૭ ની ચૂંટણી પછી ગુજરાતમાં માતૃકીય રાજકારણનો સાતમો અને વધુ સ્થાયી તબક્કો શરૂ થયો છે. ગુજરાતની બન્ને બહુસંખ્યક શક્તિઓ કેંગ્રેસ અને સ્વતંત્ર પક્ષમાં વહેંચાઈ ગઈ છે. હવે સંઘર્ષ પાર્ટીદાર વિરુદ્ધ કૃષિયોના રહ્યો નથી; પરંતુ કૃષિય-પાર્ટીદારના એક રાજકીય જૂથ અને કૃષિય-પાર્ટીદારના બીજા રાજકીય જૂથ વચ્ચેનો રહ્યો છે. શક્તિઓના સમવાયોકરણ, શક્તિઓ વચ્ચેના જોડાણો અને શક્તિઓના રાજકીયકરણ (politicisation) અને વિભાજન-એ જાણ્યુત પ્રક્રિયાઓને પચમે પગલે શક્તિઓનું મિનસક્રિયાયોકરણ (Secularisation of castes) થઈ રહ્યું છે. આ એક આવકાશ્ય ઘટના છે. શક્તિઓની અસરથી રાજકારણના આકારો ઘડાય; પરંતુ તેની સાથે રાજકારણની અસર હેઠળ શક્તિનું સ્વરૂપ પણ ઝડપથી બદલાયું ગય છે તે નોંધવું રહ્યું. વધુમાં કેંગ્રેસ અને સ્વતંત્ર પક્ષે વહેંચાયેલાં સંઘીદાર-કૃષિયોમાં પ્રતિસ્પર્ધા રાજકીય જૂથો વચ્ચે સત્તાની સમતુલા એટલી નાજુક છે કે ધીમે ધીમે કૃષિય અને પાર્ટીદાર સિવાયની અનેક અલ્પસંખ્યક શક્તિઓનું મહત્વ પણ ગુજરાતના રાજકારણમાં વધી રહ્યું છે. જ્યારે બે મોટાં જૂથો સરખી રીતે વહેંચાયેલાં હોય ત્યારે સીમાવર્તી નાનાં જૂથો પણ સમતુલા સાથ-

* ગુજરાત ધારાસભ્યોમાં પસંદગતી જાતીય સમતુલા :

ચૂંટણી-વર્ગ	કેંગ્રેસ		સ્વતંત્ર પક્ષ		કુલ	
	પાર્ટીદાર	કૃષિય	પાર્ટીદાર	કૃષિય	પાર્ટીદાર	કૃષિય
૧૯૬૨	૨૧	૩	૮	૮	૩૦	૧૪
૧૯૬૭	૨૨	૨૧	૧૩	૨૩	૩૫	૪૪

વવામાં કે ઉચ્ચાવવામાં સિંદબાગ બંજર છે.

આમ સામાજિક નિમ્નતંત્રની દૃષ્ટિએ યુજ્જ્વલતામાં શાંતિઓ અને ઔપચારિક રાજકારણ વચ્ચેના અંતર-સંબંધો, અનેક તમકાઓ વટાવીને કંઈક અંશે વધુ રચાયે અને સમતોલ તમકાઓમાં પ્રવેશ્યા છે.

*

યુજ્જ્વલતા રાજકારણના નિમ્નતંત્રનું ત્રીજું પાસું આર્થિક છે. આર્થિક નિમ્નતંત્રનું મુખ્ય ઘટક એકમ આર્થિક વર્ગો છે. આર્થિક વર્ગો રાજ્યની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં રાજકીય પ્રભાવની શક્યતાની દૃષ્ટિએ છ વર્ગો મુખ્ય છે - (૧) ઉદ્યોગપતિઓ અને વ્યાપારીઓ (૨) મધ્યમ વર્ગ (૩) ઔદ્યોગિક કામદારો (૪) ખેડૂતો (૫) મજૂરીઓ (૬) ખેત-મજૂરો. આમાંથી પ્રથમ ત્રણ શહેરી વર્ગો છે; ત્યારે બાકીના ત્રણ ગ્રામીણ વિસ્તારના વર્ગો છે.

આ છ આર્થિક વર્ગોની રાજકીય ક્ષેત્રે અસર દેટલી અને કંઈ રીતે થાય છે તેને વિગતવાર અભ્યાસ કરવાનો અરે અવકાશ નથી. વધુમાં આ પરિસ્થિતિમાં જે સ્વરૂપે અર્થો કરવાની શોજના છે તે જ સ્વરૂપમાં આ વિચારની વિગતવાર છણવટ અન્યત્ર સુધા હોવાથી તેનું પુનરાવર્તન આવશ્યક નથી. આથી નિમ્નતંત્રના આ આર્થિક પાસાની અર્થો માટે માત્ર થોડા મુદ્દા નોંધવા યોગ્ય છે.

પ્રથમ, યુજ્જ્વલતામાં ખેડૂતોનો એક વિશાળ અને સમગ્ર વર્ગ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. કૈવલ્યવારી પ્રથાને કારણે સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છના થોડા વિસ્તારો બાદ કરતાં અન્ય જમીન-દારોનું પ્રમાણ ઓછું છે. જમીનસુધારાના કાયદાઓ થયા તે પહેલાં પણ કુલ વસ્તીના લગભગ ૪૦ ટકા વસ્તી ખેડૂતોની હતી. જમીનસુધારણાને કારણે જમીનમાલિકોને આ વર્ગ વધુ વિશાળ બન્યો છે. ૧૯૫૧ અને ૧૯૬૧ની વસ્તીગણતરીઓની વચ્ચે ખેડૂતોનો વર્ગ ૩૯૨૨ ટકાથી વધીને ૪૪૮ ટકાનો થયો છે. ૧૯૫૧ માં મજૂરીઓનો વર્ગ (૮-૧૦ ટકા) હતો, તે જમીનસુધારણાને કારણે નાબૂદ થયો છે. વધુમાં જમીનમાલિકોને વિશાળ વર્ગ મોટે ભાગે નાના ખેડૂતોના બનેલો છે. આ ખેડૂતોમાંના ૮૦ ટકા ૧૫ એકરથી ઓછી જમીન ધરાવે છે. આમ આ વિશાળ વર્ગની અસર રાજકારણ પર પડી છે. મજૂરીધારાના વિરોધમાં જમીનમાલિકોમાં અસતોષ પ્રગટ્યો અને તેમાંથી ૧૯૫૨ની ચૂંટણી વખતે મોટો

વિરોધ ઊભો થયો. ૧૯૫૨ ની ચૂંટણીમાં કોંગ્રેસની શામે ઊભા થયેલા પચો ખેડૂતસંઘો કે તેમના રાજકીય મંચો જ હતા. ૧૯૫૮ માં રથપાળેલા સ્વતંત્ર પક્ષને મામીણ વિસ્તારોના જે નેધિપાત્ર ટેકા મળ્યો તેને માટે પણ નામપુર કારોથી જેખામચેલાં ખેડૂતહિતો અને સ્વતંત્ર પક્ષની ખેડૂત-તરફી નીતિ કારણભૂત છે. આમ યુજ્જ્વલતા રાજકારણમાં ખેડૂતોએ અગ્રવણ ભાગ બજાવ્યો છે. નાના ખેડૂતોના આ વિશાળ વર્ગે દેશી જમણેરી કે દેશીય (centrist) રાજકારણને વેગ આપ્યો છે; અને અતિ-જમણેરી કે કામેરી રાજકારણને માટે નેધિપાત્ર અવકાશ રહેવા દીધો નથી.

બીજું, દેશના બીજા ભાગો કરતાં યુજ્જ્વલતામાં મધ્યમ વર્ગ વધુ વિશાળ અને સમૃદ્ધ છે. આથી જોગ-નીચના તફાવતો ઈંધાં કે કટુતા ત્રેરે તેટલા મોટા નથી. આ વિશાળ મધ્યમ વર્ગ યુજ્જ્વલતાના વર્ગ-વિચ્છેદ કે વર્ગ-દેશની ભાવનાને અર્થાંશિત બનાવતા બફર (buffer) તરીકે કામ કરે છે. આને લીધે વર્ગ-વિચ્છેદના આશ પર રચાયેલા ઉચ્ચ રાજકારણને યુજ્જ્વલતામાં બહુ અવકાશ મળ્યો નથી. વધુમાં ગાંધી યુગની અસર દેશના આ મધ્યમવર્ગે શાંતિપ્રિય અને ખિનસાંપ્રદાયિક બન્યો છે. યુજ્જ્વલતાના લગભગ બધા જ રાજકીય પક્ષોને મધ્યમવર્ગે નેતાગીરી પૂરી પાડી છે. આથી આ મધ્યમવર્ગની સમાન લક્ષણો ધરાવતી નેતાગીરીએ યુજ્જ્વલતાના રાજકારણને એક વિશિષ્ટ પ્રકારની એકતા આપી છે.

ત્રીજું, ઉદ્યોગપતિઓ અને વ્યાપારીઓએ રાજકારણમાં આગળ પડતો ભાગ લીધો નથી. અત્યાર સુધી રાજકારણથી અલ્પિત રહેનારો જ આ વર્ગ પોતાનાં હિતોની સલામતી એઈ છે. સૌરાષ્ટ્રમાં આગેવા વેચાણવેરા વિરોધી આદિવાસીને બાદ કરતાં વ્યાપારી હિતોની રક્ષા અર્થે કાઈ ચળવળ ચાલી નથી. વધુમાં ચાડીલાલ મહેતા જેવા મુદ્દા-મંદિયા ઉદ્યોગપતિઓને બાદ કરતાં આ વર્ગે રાજકારણમાં રસ લીધો નથી. બંધારે રાજકીય અલ્પિતાકરણનો સલામત કિનારો છોડીને આ વર્ગે રાજકીયકરણના વહેણમાં ઝંપલાવ્યો, ત્યારે તે યુજ્જ્વલતાના રાજકારણને નવો વળાંક આપ્યો.

ચોથું, ખેત-મજૂરોનો વર્ગ રાજકીય પ્રભાવની સારી એવી શક્યતા ધરાવે છે, પરંતુ આ શક્યતાઓ હજુ મોટે અંશે સાકાર થઈ શકી નથી. ખેત-મજૂરો ગ્રામીણ

વસ્તીના ૨૧.૮ ટકા થાય છે. અને કુલ વસ્તીના લગભગ ૧૫ ટકા થાય છે. ખાસ કરીને દક્ષિણ ગુજરાતના વડોદરા, ભરૂચ, સુરત અને વલસાડ જિલ્લાઓમાં તેમનું પ્રમાણ ખૂબ વધારે છે; આ જિલ્લાઓમાં તેમનું પ્રમાણ ગ્રામીણ વસ્તીના ૩૮ ટકાથી વધારે થાય છે. ઈન્દુલાલ યાસિકની આગેવાની હેઠળની કિસાન સભાએ દક્ષિણ ગુજરાતના આ ખેત-મજૂરોમાં રાજકીય પ્રવૃત્તિ કરી હતી. ભરૂચ, અને સુરત જિલ્લાના પૂર્વ ભાગોમાં જનતા પરિષદનું જે થોડું નેર છે, તે ખેત-મજૂરો પરના કિસાનસભાના વર્ચસ્વને આભારી છે. વલસાડ જિલ્લાના પારડીમાં ખેત-મજૂરોના પ્રશ્ન પર પ્રબલ સમાજવાદી પક્ષે નેરદાર ચળવળ શરૂ કરી અને તેના પાયા પર પોતાનો રાજકીય પ્રભાવ સ્થાપ્યો છે. આવા છૂટાછવાયા કેટલાક વિસ્તારો સિવાય મોટે ભાગે ખેત-મજૂરોના વિશાળ વર્ગની રાજકીય શક્યતાઓ વલુખેદાયેલી જ પડી છે.

પાંચમું, ઉદ્યોગીકરણને લઈને ગુજરાતમાં ઔદ્યોગિક કામદારોનો વર્ગ પશુ મોટો છે. સમગ્ર ભારતની ૦.૯ ટકાની સરેરાશની સામે ગુજરાતમાં તેમની ટકાવારી ૨.૨ ટકાની છે. ઔદ્યોગિક કામદારો ગુજરાતનાં ધણાં ઔદ્યોગિક કેન્દ્રોમાં વહેંચાયેલા છે. પરંતુ તેમના રાજકીય પ્રભાવની અસરકારકતા અમદાવાદ શહેરના રાજકારણ પર વધુમાં વધુ છે. અમદાવાદના મજૂરવર્ગોની કેંગ્રેસ તરફી વફાદારી અને મજૂર મંદાજનનું મજૂરો પરનું વર્ચસ્વ એ અમદાવાદ શહેરમાંના કેંગ્રેસ પ્રભાવનાં મુખ્ય પરિણામો હતાં મહાગુજરાત આંદોલન વખતે અમદાવાદનો મધ્ય-મવર્ગ કેંગ્રેસની સામે વિકરી ગેઠો, ત્યારે પણ મજૂરો કેંગ્રેસને વફાદાર રહ્યા હતા. મજૂરો પરના આ વર્ચસ્વને તોડવા જનતા પરિષદે કરેલી સંગ્રામ સમિતિની રચના, તેને પરિણામે મજૂરોમાં પહેલું રાજકીય ભંગાણ, આ ભંગાણને પગલે અમદાવાદના રાજકારણમાં જનતા પરિષદનો વધેલો પ્રભાવ આ સર્વ એટલી તો જાણીતી બાબતો છે કે તેની વિગતો આપવી આવશ્યક નથી. અમદાવાદની બહાર અન્ય ડોર્લ રચણે ઔદ્યોગિક કામદારોનું નોંધપાત્ર રાજકીયકરણ થયું નથી.

આમ ગુજરાતના આર્થિક નિમ્નતંત્રની અસરો

ગુજરાતના રાજકારણ પર વર્તાય છે. ગુજરાતના રાજકારણની કેટલીક લાક્ષણિકતાઓ માટે એનું આર્થિક નિમ્ન-તંત્ર જવાબદાર છે. હજુ સુધી ગુજરાતના વર્ગીય ગાળખોના ધણાં રતરોનું રાજકીયકરણ થયું નથી; બધારે આવા રાજકારણથી અવિરત રતરોનું રાજકીયકરણ થશે, ત્યારે ગુજરાતના રાજકારણમાં તનાં પાસાંઓ ઉમેરાશે.

*

ગુજરાતના રાજકારણના ભૂ-રાજકીય, સામાજિક અને આર્થિક નિમ્ન-તંત્રોનું આ ચિત્ર ઔપચારિક રાજકારણની પાછળ કામ કરતાં અનીપચારિક પરિણામોના ખ્યાલ આપે છે. અનીપચારિક નિમ્નતંત્રો અને ઔપચારિક રાજકારણ વચ્ચેના સંધિ-પ્રદેશો કે સંગમ-કેન્દ્રો દર્શાવતી આ સમીક્ષા દેખાતી રીતે જ પ્રારંભિક સ્વરૂપની છે. રાજકારણનાં ઔપચારિક અને અનીપચારિક પરિણામોના આંતરસંબંધોનું આણું ભસત-આલેખન તથા તેના વધુ અભ્યાસ અને ચર્ચા અંગેના શક્ય મુદ્દાઓનો સ્પષ્ટીકરણથી વધારે કંઈજ આ સમીક્ષાની મર્યાદામાં શક્ય નથી.

૧ આ ખ્યાલોની વધુ ચર્ચા માટે જુઓ મારો લેખ 'ભારતીય રાજકારણનું આર્થિક-સામાજિક નિમ્ન-તંત્ર' 'વિશ્વમાનવ', માચ ૧૯૬૭.

૨ Government of Gujarat : Census Atlas, 1961, P. 290.

૩ રાતીય રાજકારણ માટેની પૂર્વશરતો, એ માટેની વિભિન્ન સંદર્ભ-પરિસ્થિતિઓ અનુસાર જુદા જુદા ખ્યાલોત્તમક નમૂનાઓ, એની મુખ્ય પ્રક્રિયાઓ અને એના વિકાસના મુખ્ય તત્ત્વોએની વિગતવાર ચર્ચા માટે જુઓ મારો પૂર્વનિર્દિષ્ટ લેખ.

૪ ગુજરાતના રાતીય રાજકારણના વિવિધ વિકાસ-તત્ત્વોએની વિશેષ ચર્ચા, સંદર્ભો, અને આધારો માટે જુઓ મારો લેખ 'Socio-economic Infra structure of Gujarat Politics,' State Politics in India, Mceenakshi publication 1963.

૫ એજન (વિગતવાર ચર્ચા માટે)

*

ગુજરાતની રાજકીય પ્રથા—પડકાર અને સામર્થ્ય

દેવવ્રત પાઠક

કોઈ પણ રાજકીય પ્રથાનાં સામર્થ્ય કે શક્તિનો વિચાર આજે અમલનો બનતો હોય તો તેનું કારણ આજે સ્વીકાર પામી રહેલો વિકાસક્ષી અભિગમ છે. પરિવર્તન અને વિકાસ આજના યુગમંત્રો થઈ પડ્યા છે; કારણ કે, પરંપરિત જીવન ગુજરાતો સમાજ આજે આધુનિકતા અપનાવવા કટિબદ્ધ થઈ રહ્યો છે અને જેમ આદ્યિક તેમ રાજકીય ક્ષેત્રે પણ વિકાસનો ખ્યાલ કેન્દ્રસ્થ બની રહ્યો છે. અદ્યતન, કોઈ પણ સમાજ માટે પરિવર્તન એક સ્વાભાવિક ક્રમ છે, પણ, આજે તો વિકાસ કંઈક અંશે સલામતાથી પ્રેરવામાં આવી રહ્યો છે. યોજનાબદ્ધ રીતે યોજાસ ધ્યેયપ્રાપ્તિનો કાર્યક્રમ અપનાવવાની પદ્ધતિ આજના યુગની વિશિષ્ટતા છે. આ બ્રમત, સલામ પ્રક્રિયામાં રાજકીય પ્રથા પ્રભાવક સ્થાન ભોગવે છે.

કોઈ પણ રાજકીય પ્રથામાં સુખ્યત્વે ત્રણ લક્ષણો હોય છે (૧) લોકસ્વીકારના પાયા ઉપર તે પ્રતિષ્ઠિત થયેલી છે (૨) સમાજની બૃહદ્ બંધારણનો નિભાવ અને તે દ્વારા પ્રથા-નિભાવ તથા પ્રથા-પરિચાલન અને છેલ્લે, (૩) પરિવર્તન અને પરિવર્તનક્ષમતા. સમાજનો પ્રથા તરીકેનો નકશો (model) અપનાવીએ છીએ ત્યારે તેમાં ત્રણ બાબતો અભિપ્રેત છે. પ્રથમ, પ્રથા કાર્ય કરે છે કે જવાબદારીઓ અદા કરે છે. કાર્યકારિત્વ તેનો પ્રાથમિક ગુણ છે. બીજું, પ્રથાના બંધારણમાં આંતરિક પરસ્પરાવલંબન રહેલું હોય છે. તેમાંના એક અંગનું પરિવર્તન ચતા બીજા અંગોમાં પણ વધતે જાય અંશે ફેરફાર થાય છે; અને ત્રીજું, તેમાં સમતુલ્યનો ગુણ રહેલો છે. પ્રથાનાં અંગો સુશિક્ષિત રીતે સંકળાયેલાં છે.

પ્રથા કોઈ નિશ્ચેષ્ટ આકૃતિ કે નિર્ણય નકશો નથી. એ એક જીવંત પ્રક્રિયા છે અને જીવંત રહેવા માટે, ટકવા માટે, તેને ચાર પ્રકારની પ્રક્રિયાઓ જોડી સાથે કરવાની રહે છે. (૧) પરિચાલન—જેમાં તે બદલાતી પરિસ્થિતિને અનુકૂળ થતી રહે છે (૨) તેમાં યોજાસ ધ્યેયોની પ્રાપ્તિ માટે જવાબદારી હોય છે (૩) તેમાં જોડીકરણ સધાતું રહે છે. અને છેલ્લે, (૪) તેમાં ઊભા થતા પ્રશ્નોની પતાવટ થાય છે. કાર્યસાધકતા તેની એક આવશ્યક ફરજ છે.

રાજકીય પ્રથા સમગ્ર સમાજનો એક ભાગ છે અને તેની તથા સમાજનાં બિન્ન બિન્ન ભાગમાંથી વચ્ચેની આંતરક્રિયા નિરંતર ચાલ્યા કરતી હોય છે. આ આંતરક્રિયાને નીચેના ત્રણ વિભાગમાં ગોઠવી શકાય (અ) નિર્ણેષ (inputs) (બ) રૂપાંતરનું કાર્ય (conversion function) અને (ક) નિષ્પત્તિ કે નિષ્પાન (outputs). નિર્ણેષ કામી સામગ્રીની માત્રક પ્રથામાં પ્રવેશ છે અને પ્રથા દ્વારા રૂપાંતર પામીને નિષ્પત્તિ બહાર આવે છે. નિર્ણેષના બે વિભાગ છે : એક માંગ કે માગણીઓ (demands) અને બે, ટેકા કે પીઠબળ (support). પ્રવનની માગણીઓ, માંગ, અપેક્ષાઓ અને અભિવ્યક્તિઓ દબાણના સ્વરૂપે પ્રથામાં પ્રવેશ ભોગવે છે. તે સાથે પ્રજા તરફથી ટેકા, સહકાર, પીઠબળ અને સન્માન પણ પ્રથાને મળતાં રહે છે. વધારે વિસ્તારથી જોઈએ તો માંગ તેમજ ટેકા બન્ને ચાર સ્વરૂપે પ્રથામાં પ્રવેશતાં હોય છે.

માંગ કે માગણીઓમાં લોકો (૧) માલસાગાન તથા સેવાઓ ઇચ્છે છે (૨) સમાજમાં નિયમન રહે તેમ ઇષ્ટ માને છે (૩) રાજકીય પ્રથાના પરિચાલનમાં તેમની ભાગીદારી ઇચ્છે છે અને (૪) રાજકીય પ્રથા તેની દસ્તી અને સામર્થ્યનું વિવિધ સ્વરૂપે પ્રદર્શન કરે તેમ પણ લોકોની અપેક્ષા રહે છે. તે જ પ્રમાણે ટેકા અને પીઠબળનાં પણ ચાર સ્વરૂપો છે. (૧) પ્રજા સાધન-સામગ્રી, કરવેરા વગેરે પ્રથાને પૂરાં પાડે છે (૨) લોકોની આશાસીનતા અને આશાપરાયણતા પ્રથાને જોઈતા ટેકા આપે છે (૩) મતદાન વગેરે દ્વારા પ્રજા પ્રથામાં તેની ભાગીદારી નોંધાવે છે અને (૪) પ્રથા તરફ લોકો સન્માન અને આદર પ્રદર્શિત કરે છે.

રાજકીય પ્રથાનું નિષ્પન્ન એટલે તેનું ઉત્પન્ન કે પરિણામ, તેના સામુદાયિક ધ્યેયની પ્રાપ્તિ તથા સામુદાયિક નીતિનું ધારક. પ્રથાની રૂપાંતરક્રિયા એટલે સમાજની સાધનસામગ્રીને પ્રયોજવાની-પ્રયોગવાની પ્રથાની શક્તિ, તેનું પરિણામદાયિત્વ કે તેની કાર્યસાધકતા. આદેશ, કાનૂનસિદ્ધિ, પ્રશ્નોના ઉકેલ વગેરે પ્રથાનાં નિષ્પન્ન છે. નિલેપ અને નિષ્પન્ન એકમેકની સાથે યુગ્મધારેલાં છે એટલું જ નહિ પણ તેમની વચ્ચે અન્યોન્ય સંબંધની આંતરક્રિયા ચાલતી રહે છે. નિષ્પન્નના સ્વરૂપે જે સિદ્ધ થાય છે તે નિલેપમાં પુનઃપ્રવેશ (feed back) પામે છે અને એ રીતે સમગ્ર પ્રથા આદેશિત થતી રહે છે. નીચેની આકૃતિ આ સ્પષ્ટ કરશે.*

રાજકીય પ્રથાનો વિકાસ છેવટના નિદાનમાં તેની શક્તિ કે સામર્થ્યનો વિકાસ છે જે વડે તે નવાં ધ્યેયો સિદ્ધ કરે છે તથા નિલેપના સંદર્ભમાં સમુચિત વ્યવસ્થાતંત્ર ઉપજાવી શકે છે. તેની સામે જોવા થતા પ્રશ્નોને તે પહોંચી વળી શકે તેમાં તેનું ક્રિયાકારિત્વ સમાયેલું છે અને એ જ તેની શક્તિ છે. શક્તિ કે સામર્થ્યની ખિન્નવર્ણીમાં પ્રથા પૃથક્ પૃથક્ કાર્યો વિશે વિશિષ્ટ અભિગમ કેળવે છે, તે સાથે તેનું પોતાનું વિશિષ્ટ સ્તરીકરણ થવાનું કે કાકું (structure) બંધાવાનું પણ આવે છે. કાર્ય અને કાકું એકમેકની સાથે સંકળાયેલાં છે.

પ્રથાનો વિકાસ મુખ્યત્વે ત્રણ દિશાઓમાં આગળ વધે છે (૧) પ્રથાના વિકાસની સાથે સમાજની સમાનતા માટેની જૂન જાહેર છે. આ સમાનતાના આધારે વધારે ને વધારે લોકો જાગૃતિ અનુભવે છે અને રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં પોતાની ભાગીદારી માટે માગણી કરતા થાય છે.

(૨) રાજકીય પ્રથાની શક્તિના વિકાસમાં ત્રણ લક્ષણો જોવા મળે છે :

(ક) રાજકીય પ્રથા પરિણામદાયી બનતી જાય છે. એક ઉલોગની માફક તેનું ઉત્પન્ન વધે છે અને પ્રવૃત્તિનો વ્યાપ વિસ્તરે છે.

(ગ) પ્રશ્નોના ઉકેલમાં ત્વરા આવે છે. પ્રથાના પરિણામમાં સ્ફૂર્તિ આવે છે અને તેની અસરશક્તિ અને કાર્યક્ષમતામાં સુધારો થાય છે.

(ઘ) રાજકીય પ્રથાનો અભિગમ શુદ્ધિનિષ્ઠ (rational) અને બિનસંપ્રદાયિક કે સ્વર્ણનિરપેક્ષ (secular) બને છે.

(૩) રાજકીય પ્રથામાં વિભિન્નતા (differentiation) તથા વિશિષ્ટતા (specialization) વધે છે. રાજકીય પ્રથા, તેની જૂળજૂત આકૃતિ કે નકશો, પ્રથા અને સમાજ વચ્ચેના આંતરસંબંધો અને રાજકીય વિકાસના આસને સ્પષ્ટ કર્યા પછી આપણે પ્રથાની શક્તિનાં ઘટકો જોઈએ. આ ઘટકો મુખ્યત્વે પાંચ છે.

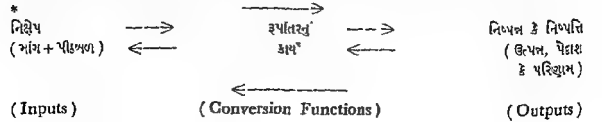
(૧) પ્રથાની સંપાદન (extractive) શક્તિ જેની મદદથી પ્રથા પ્રભુ પાસેથી જોઈતી સાધનસામગ્રી પ્રાપ્ત કરે છે.

(૨) નિયમન (regulative) શક્તિ જે દ્વારા પ્રથા પ્રભુજન ઉપર નિયંત્રણ અને નિયંત્રણ નાખી શકે છે.

(૩) વિતરણ (distributive) શક્તિ એટલે પ્રજાને સીઝવસ્તુઓ અને સેવાઓ પહોંચતી કરવાની શક્તિ અને ક્ષમતા.

(૪) પ્રતીક (symbolic) શક્તિ જેમાં પ્રથા પોતાની તરફની સમાજની ભાવના ખીસવી શકે છે.

(૫) પ્રતિભાવ (responsive) શક્તિ જેમાં પ્રજાની માગણીઓને સતોષકાર માટેની કાર્યસાધકતા અભિપ્રેત છે.

પ્રથાની સક્રિય એટલે પ્રજાની માગણીઓ-પીઠાગળના સંદર્ભમાં પ્રતિભાવના રૂપમાં પ્રથાનો જવાબ. પણ પ્રથાનો પ્રતિભાવ એક જ પ્રકારનો હોતો નથી; તેમ તેનો આધાર પ્રથાની જે તે સમયની પરિસ્થિતિ ઉપર પણ રહે છે. પ્રજાની માગણી સંતોષવાને બદલે પ્રથા પ્રજા ઉપર દબન યુગ્મરી શકે છે અથવા તો તે તરફ ખેંચવા રહી શકે છે. કેટલીકવાર પ્રજાની માગણી એક હોય ત્યારે પ્રથાનો જવાબ બીજો જ કંઈ હોય છે. અને છેલ્લે, પ્રથા માગણીને સંતોષવાનો સમિપ્ત પ્રયાસ પણ કરે છે અને એકંદરે બાંધછોડ કરવાની તૈયારી બતાવે છે. પ્રથાનું પરિણામદાયક તેની પરિવર્તનશક્તિ ઉપર નિર્ભર છે.^૧

આધુનીકરણનો સંદર્ભ

પ્રથા માત્રને પડકારનો સામનો કરવાનો હોય છે. પરંતુ ન્યારે સમાજ આધુનીકરણના ઉંબરે પહોંચ્યો હોય કે તેમાં પ્રવેશી ચૂક્યો હોય ત્યારે લોકજાગૃતિનાં પૂર એટલાં વિપુલ બને છે કે પ્રથા સામેનો પડકાર અનેકગણાં જટિલ, દુર્ભેદ અને દુર્ભ્રમ બની જાય છે. લોકજાગૃતિ અને આધુનીકરણ એકબેકની સાથે સંકળા-યેલી અને કેટલીક કક્ષાએ અવિભાજ્ય એવી પ્રક્રિયાઓ છે. એક નિરીક્ષકે કહ્યું છે તેમ ગરીબાર્થનો પ્રજા માનવસમાજની સમક્ષ દર્શાવે રહેલો છે. પણ ગરીબાર્થ નિવારી શકાય તેમ છે એ સમાનતા આજે જેટલી બજાવાન બની છે તેટલી આ પહેલાં કદી ન હતી. આ સમાનતાના કારણે લોકોમાં વર્તમાન પરિસ્થિતિ વિશેનો અજાણપો વધે છે અને લોકોની અપેક્ષાઓનાં ચર્ચા પૂર પ્રથા ઉપરની બીંસ વધારી મૂકે છે. વધુ ને વધુ પ્રજો વધતી જતી તરાએ, વધારે ને વધારે સંકુલ સ્વરૂપે ખાકાના જાય છે અને તેમને સંયુક્ત બોજ કાળબારના સ્વરૂપે રાજકીય પ્રથાને સહન કરવાનો આવે છે લોકોની વિકાસપાત્ર જેમ આજળ વધે છે તેમ તેમની વિકાસશ્રુષ્ઠ પણ વધતી રહે છે.

લોકજાગૃતિનાં પરિભાણ

લોકજાગૃતિની આ પ્રક્રિયા ધણાં સ્વરૂપે દેખા દે છે. (૧) લોકો મોટી સંખ્યામાં આધુનિકતાના સંપર્કમાં આવે છે અને તેની અસર નીચે વિકાસોન્મુખ બને છે. (૨) લોકો વચ્ચેનો વિચારવિનિમય અને વ્યવહાર માત્ર ભૌમિક ન રહેતાં સમાજનાં અન્ય વાહનો જેવાં કે રેડિયો, ટેલિફોન દ્વારા ચાલતો થાય છે. (૩) વધુ ને વધુ સંખ્યામાં લોકો તેમનાં જૂનાં રહેઠાણો છોડીને નવી જગ્યાઓએ વસવાટ કરે છે. (૪) શહેરીકરણ વિસ્તરે છે. (૫) તેમના વ્યવસાયમાં લોકો ખેતીનું ક્ષેત્ર છોડીને મિન-ખેતી ધંધા-રાજ્યમારમાં પ્રવેશતા થાય છે. (૬) અક્ષરજ્ઞાન વિસ્તરે છે અને છેલ્લે, (૭) માથાદીઠ આરકમાં વધારો નોંધાય છે. ટૂંકમાં, લોકજાગૃતિની પ્રક્રિયામાં લોકોના મોટા સમુદાયો જૂનાં અવસ્થા (commitments) છોડીને નવાં અવસ્થા અપનાવવા તૈયાર થાય છે.^૨

તેમના આંતરસંબંધો

લોકજાગૃતિના ઉપર દર્શાવેલાં સાતેય પરિભાણો એક સાથે સમાન કક્ષાએ આગળ વધતાં નથી પણ આ પ્રક્રિયામાંથી પસાર થના સમાજોમાં તે બધાં વધને ઓછે અંશે જોવા મળતાં હોય છે અને અમુક અમુક કક્ષાએ તેમની વચ્ચેના સંબંધો બંધાના જોવા મળે છે. દાખલા તરીકે, ૮૦ ટકાથી વધારે અક્ષરજ્ઞાન ધરાવતા સમાજમાં જન્મપ્રમાણ વગેરે ૩ ટકાથી વધારે હોતું નથી જે માથાદીઠ આવક સાથે સંકળાયેલું છે. તે જ પ્રમાણે વાહનવ્યવહાર અને વિચારવિનિમયનાં બહોળાં સાધનો લોકોની હસ્તરમાં તથા વિકાસોન્મુખતામાં અનહદ વધારો કરે છે જેની દ્રશ્યમા અસરોથી રાજકીય પ્રથા યુક્ત રહી શકતી નથી. જુદા જુદા પ્રદેશો, સમાજના વિભિન્ન સ્તરો અને સંસ્થાઓ એકબેકની નજીક આવે છે. તે સાથે જાગૃતિનો વ્યાપ વિસ્તરતાં રાજકીયકરણની માત્રા વધે છે; રાજકીય સમાનતા તથા ધાર્મિકતાની માગણી પ્રજા બને છે અને તે સૌને સમાવવા માટે રાજકીય પ્રથાને પરિચાલનની સાથે પરિવર્તનનો ઝડપી કાર્યક્રમ અપનાવવો પડે છે.

આપનામ, કંઈક અંશે અનિયમિત અને અપેક્ષિત હોવા છતાં લોકજાગૃતિ અને આધુનીકરણની પ્રક્રિયાઓ સરળ કે એકમાત્રી નથી. તેમાં અનેક પ્રજો, વિદ્યભણ્યો, રજાવટો અને ચાલતાઓ આવે છે અને તે સૌનો સંયુક્ત બોજ રાજકીય પ્રથાને ઝીલવાનો છે, અને તેમણે તેમાંથી સમેસતર પાર જાવવાનું છે.

ભારતના એક અવિભાજ્ય અંગ તરીકે ગુજરાતની રાજકીય પ્રથા ભારતની રાજકીય પ્રથાથી મૂળભૂત રીતે જુદી પડતી ન હોય તે સ્વાભાવિક છે. છતાં એક એકમ તરીકે તેમજ તેના ઐતિહાસિક, ભૌગોલિક અને સંસ્કૃતિક સંદર્ભમાં ગુજરાતને તેની વાંધાજુકતાઓ છે જેનાથી તેનું વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ વિકસતું રહ્યું છે. તેની સાથેનાં આદ્યવાનોનો સામનો કરવાનું તથા પડકારોને શરવવાનું તે કેવી શૈલીથી કરે છે તે જેનાથી તેની પ્રથાનું મહત્વાકાંક્ષિત ધર્મ શકશે.

ગુજરાત - મૂળભૂત હકીકતો

ગુજરાત વિશેની કેટલીક મૂળભૂત હકીકતો ગુજરાતની પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ આપે છે અને એ સંદર્ભ ગુજરાતની રાજકીય પ્રથા સામેના પડકારને સ્પષ્ટ કરે છે. ભારતભરનાં ૫૬૨ દેશી રાજ્યોમાંથી ૭૭૨ દેશી રાજ્યો, એટલે કે ૬૬ ટકા જેટલાં, ગુજરાતમાં હતાં. આમાંનાં ૨૨૨ સૌરાષ્ટ્રમાં તથા ૧૫૦ તળ ગુજરાતમાં હતાં. દેશી રાજ્યોનું પ્રમાણ જોઈએ તો ગુજરાતના કુલ ૭૨૧૪૦ ચો. માઈલમાં દેશી રાજ્યોનું ક્ષેત્રફળ ૬૧૭૫૦ ચોરસ માઈલ (૮૬.૦૧ ટકા) હતું. ગુજરાતની રાજકીય પ્રથા માટે આ સંદર્ભમાં એકીકરણ સાધવાનો પ્રશ્ન કેટલો કપરો હતો તેનો ખ્યાલ આવે છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો સૌરાષ્ટ્રનું રાજ્ય ૧૯૪૮માં અસ્તિત્વમાં આવ્યું તથા તેનું ગુજરાત સાથેનું જોડાણ ૧૯૫૬ના દ્વિભાષી મુન્નર્ભ રાજ્ય યવાથી થયું. ૧૯૫૬ સુધી કમ્પ એક કેન્દ્રશાસિત રાજ્ય તરીકે રહ્યું હતું. ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર તથા કચ્છનું જોડાણ તો ૧૯૬૦માં થયું; જુદા રાજ્ય તરીકે અસ્તિત્વમાં આવનાર ગુજરાત ભારતનું પંદરમું રાજ્ય હતું.

લઘુમતીઓ - પછાત જાતિઓ

લઘુમતીઓમાં ગુજરાતમાં ૮.૫ ટકા જેટલા મુસલમાનો વસે છે અને એવી બીજી લઘુમતીઓ ૨.૫ ટકા જેટલી છે. પણ પછાત તાલુકાઓમાં ગુજરાત દેશભરમાં મોખરે છે. સામરકાંઠા, પંચમહાલ, વડોદરા, ભરૂચ, સુરત અને ઝાંગ જિલ્લાઓમાં ધર્મને આવા કુલ ૨૩ તાલુકાઓ છે. ગુજરાતની વસ્તીમાં દર નવ માણસે બે માણસે પછાત વર્ગના છે. તેમાં વસતી અનુસરિત જનજાતિની સંખ્યા ૧૩.૪ ટકા જેટલી તથા પછાત જાતિઓની સંખ્યા ૬.૬ ટકા છે. ગુજરાતની પછાત કેમોને તથા લઘુમતીઓને વિકસતા સમાજમાં સમાવવાનું વિકટ કાર્ય ગુજરાતે સાધવાનું છે.

સમગ્ર ભારતની ધરતીનો ૬.૧૪ ટકા તથા વસ્તીનો ૪.૭૦ ટકા ગુજરાત ધરાવે છે. કદમાં તેનો ક્રમ સાતમો છે જ્યારે વસતીમાં નવમો. છેલ્લા એક દસકામાં તેની વસ્તીમાં ૨૭ ટકાનો વધારો નોંધાયો છે, અને વસતીવધારાનો દર ૨.૪૧ ટકા જેટલો રહ્યો છે. વસતીની ગીચતા દર ચોરસ કિલોમીટરે ગુજરાતમાં ૧૧૨ છે જ્યારે ભારતમાં તે ૧૩૬ છે.

શહેરીકરણની દૃષ્ટિએ ગુજરાતનો ક્રમ ભારતમાં ત્રીજો આવે છે. મહારાષ્ટ્રમાં તે ૨૭.૧ ટકા, મદ્રાસમાં ૨૬.૭ ટકા છે, જ્યારે ગુજરાતમાં તેનો અંક ૨૬.૦૦ ટકા છે. બંગાળ (૨૩.૨ ટકા) તથા મૈસૂરનો (૨૨ ટકા) ક્રમ ત્યાર પછી આવે છે. ગુજરાતની વસતીનો ૩૦.૩ ટકા અક્ષરજ્ઞાન ધરાવે છે; પરંતુ ૧૯૫૧થી ૧૯૬૧માં લઘુતર માત્ર ૭ ટકા વધ્યું છે.

વ્યાવસાયિક દૃષ્ટિએ ૫૭.૫ ટકા ખેતી ઉપર, ૧૫.૩ ટકા ખેતી સિવાયના વ્યવસાયોમાં, ૮.૫ ટકા વેપાર, ૧.૯ ટકા વાહનવ્યવહાર તથા ૧૬.૮ ટકા બીજા ધંધામાં રોકાયેલા છે. ગુજરાતની મોટી મર્યાદા તે તેની અનાજની ખાધ છે જે ૯ ટકા જેટલી છે. ગુજરાતની ૫૫ ટકા જમીનમાં ખેતી થાય છે અને હવે ૨.૭ ટકાથી વધારે જમીન ખેતી માટે વાપરી શકાય તેમ નથી. ગુજરાતમાં ૯૦ ટકા ખેતઉત્પાદન વરસાદ ઉપર આધાર રાખે છે. ભારતભરમાં ૧૮ ટકા સીંચાઈ હેઠળ છે જ્યારે ગુજરાતમાં તેનો અંક માત્ર ૭.૮ ટકા જેટલો જ છે. ૧૯૬૪-૬૫માં ગુજરાતમાં ૫૩૮૫ ગામમાં તથા ૧૯૬૫-૬૬માં ૬૦૩૫ ગામમાં દુધગામમાં સપ્તમમાં હતાં. રસ્તાઓની દૃષ્ટિએ પણ ગુજરાત ઠીક પ્રમાણમાં પછાત રહ્યું છે. આજે પણ નાગપુર યોજના કરતાં આપણે ૩૦ ટકા પાછળ છીએ. જો કે આપણે પ્રગતિનો અંક, ખાસ કરીને નવું રાજ્ય અસ્તિત્વમાં આવ્યા પછી,

ધણે જાંચે રહ્યો છે તેમજ આપણા રસ્તાઓની ગુણવત્તા પણ સારી રહેવા પામી છે. વીજળીક શક્તિમાં પણ ગુજરાત પગલે છે. ૧૯૭૦-૭૧ સુધીમાં ૯૩૫ મેગાવૉટ વીજળી ઉત્પન્ન થશે એવી અટકળ છે. ગુજરાતમાં ખનિજ તેજ, જેસ વગેરેનો મોટો જથ્થો મળતાં ગુજરાતનું ઔદ્યોગિક ભવિષ્ય સારું લાગે છે પણ હજી સુધી તેમાં ઔદ્યોગિક વૈવિધ્ય આપ્યું નથી.

ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ ગુજરાત દેશના દરિયાકિનારાનો ત્રીજો ભાગ ધરાવે છે તથા તેની પાકિસ્તાન સાથેની સરહદ ૨૯૦ માઈલની છે. ગુજરાતના સીમાજના સંરક્ષણનો સવાલ મહત્વનો છે.

દૂકમાં, શહેરીકરણની જાંચી માત્રા, અક્ષરજ્ઞતાનું કંઈક જાંચું પેરણ અને ખેતી સિવાયના વ્યવસાયોની જાંચી ટકવારી ગુજરાતના સામાજિક-આર્થિક પોતાને કંઈક ભુલું બનાવે છે.

રાજકીય ભાગીદારી

રાજકીય દૃષ્ટિએ જેઈએ તે ભોકોની રાજકીય જીવનમાંની ભાગીદારીનું પ્રમાણ ઠીક જાંચું રહ્યું છે. ૧૯૬૨ની ચૂંટણીમાં ગુજરાત વિધાનસભા માટે ૫૮ ટકા જેટલા ભોકોએ મતદાન કર્યું હતું. ચોથી ચૂંટણીમાં આ આંકડો ૬૦ ટકા જેટલો નોંધાયો છે, એટલું જ નહિ પણ પક્ષીય રાજકારણમાં પણ ગુજરાત વિશિષ્ટ રહ્યું છે. વિધાનસભાની ૧૬૮ બેઠકોમાંથી ૧૫૯ બેઠકો કોંગ્રેસ (૯૩) તથા સ્વતંત્ર પક્ષ (૬૬) વચ્ચે વહેંચાઈ ગઈ હતી. બાકીની ૯ બેઠકોમાંથી સાત ઉપર જીતી પક્ષોના ઉમેદવારો અને માત્ર બે બેઠકો ઉપર અપક્ષ ઉમેદવારો ચૂંટાયા હતા. વિધાનસભાની ૯૫ ટકા બેઠકો મુખ્ય બે પક્ષો વચ્ચે વહેંચાઈ હતી અને ૮૩ ટકા મતો તેમની વચ્ચે ફાળવાયા હતા.

અનામત ગુમાવવાનું પ્રમાણ

જે જ પ્રમાણે અપક્ષ ઉમેદવારોમાંના મોટા ભાગનાએ તેમની અનામત ગુમાવી હતી. વિધાનસભા માટેના ૧૭૮ ઉમેદવારોમાંથી ૧૬૨ અનામત ગુમાવી હતી જ્યારે સંસદની ઉમેદવારી કરનાર ૨૦ અપક્ષોમાંથી ૧૭ ઉમેદવારોએ અનામત ગુમાવી હતી. ૧૯૬૨ની ત્રીજી ચૂંટણીમાં અનામત ગુમાવનાર ઉમેદવારોની સંખ્યા ૩૬૮૬ જેટલી થતી હતી, જે અન્ય રાજ્યોની સરખામણીમાં નીચો આંક ગણાય.

દ્વિ-પક્ષી પ્રથા

પ્રંયજ પક્ષો - અને તેમાં પણ મુખ્યત્વે બે હોય તો - રાજકારણને સંસ્થાગત કરવામાં તે મોટો ફાળો આપે છે તે નિર્વિવાદ છે. આ રીતે જેઈએ તો ગુજરાતનું રાજકારણ વધુ વ્યવસ્થિત અને સુમદ્દ બનતું જાય છે તેમ કહી શકાય. અનામત ગુમાવનારાઓમાં અપક્ષો જ મોખરે રહ્યા છે તે સાથે અનામત ગુમાવનારાઓનું પ્રમાણ અન્ય રાજ્યો કરતાં ગુજરાતમાં ઓછું છે. (ઉત્તરપ્રદેશમાં ૧૯૬૨માં તે ૬૧.૬ ટકા હતું જ્યારે ગુજરાતમાં ઓછી ટકાવારીમાં માત્ર આંધ્રના ૩૫.૯ ટકા તથા કેરળના ૧૮.૩ ટકા નોંધાયા હતા) તે બતાવે છે કે ગુજરાતની રાજકીય પ્રથાનો ઢાંચો વ્યવસ્થિત સ્વરૂપનો થતો જાય છે. સુમદ્દ પક્ષબંધ પ્રથાનો નિર્લેપ પણ વ્યવસ્થિત રાખે છે અને પ્રગતીય માં તથા સહકારને સુરપષ્ટ કરે છે.

ચિકેસનું પ્રતિનિધિત્વ

રાજકીય પ્રથામાંના પ્રતિનિધિત્વની દૃષ્ટિએ પણ સમાજના નીચલા વર્ગોને મોકળાશ મળી છે. ૧૯૬૭ની ચૂંટણીમાં ક્ષત્રિયોના પ્રતિનિધિત્વમાં ત્રણ ગણો (૯.૧ ટકાથી ૨૬.૮ ટકા) વધારો નોંધાયો છે. જ્યારે પટેલો પ્રથમથી જ સારું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા હોઈ તેમના આંકમાં ખાસ ફરક પડ્યો નથી. તે સાથે પટેલ-ક્ષત્રિયનું સંયુક્ત જૂથ બન્ને પક્ષો વચ્ચે સમાન કક્ષાએ વહેંચાયું છે ૧૬૮ બેઠકોમાંથી ૭૯ બેઠકો (૪૭ ટકા) ક્ષત્રિય-પટેલના સંયુક્ત જૂથે મેળવી છે જે તેમની કુલ વસતી (૪૦ ટકા + ૨૦ ટકા = ૬૦ ટકા)ના પ્રમાણની નજીક છે રાજકીય ભાગીદારીની દૃષ્ટિએ પણ આ આંકડો ખૂબ મહત્વ ધરાવે છે.

સ્થિર અને નિરુપદ્રવી રાજકારણ

ગુજરાતની રાજકીય પ્રથાએ ૧૯૬૭ પછીના દિવસોમાં એકંદરે સારી સ્થિતતા જાળવી છે. પક્ષપક્ષો

અને તે દ્વારા સરકારમાં ફેરફાર થવાની શક્યતા યુગ્મરાતમાં હતી પણ તે ટાળી શકાઈ છે. સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીના સ્થાનના પ્રશ્ન ઉપર આવનગર જિલ્લાના કોંગ્રેસી સભ્યોએ પક્ષમાંથી રાજીનામું આપ્યું હતું અને વિધાન સભામાં જુદા બેસવાનું પણ રાખ્યું હતું પણ તેઓએ વિરોધપક્ષમાં ભળવાનું રાખ્યું ન હતું. સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીના પ્રશ્નનું સમાધાન થતાં આ સભ્યોએ પુનઃ કોંગ્રેસમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. કોંગ્રેસ અને સ્વતંત્ર પક્ષ વચ્ચેના ગળાપાદમાં સ્વતંત્ર પક્ષને સહન કરવાનું આપ્યું હતું. અને તેના પાંચ સભ્યોએ પદપત્રો કરીને કોંગ્રેસમાં જોડાવાનું યોગ્ય માન્યું હતું. સ્વતંત્રપક્ષના નેતાપદની ચૂંટણીએ પક્ષમાંના વ્યૂત્પાદને ભગત ધ્યો હતો અને નવા નેતાની વચ્છી થયા પછી વાંઝીભાઈ મહેતાએ પક્ષના ત્યાગ કર્યો હતો. રાજ્યસભાની ચૂંટણી મેળાએ પણ પક્ષની નિયંત્રતાઓ હતી થઈ હતી. માર્ચ ૧૯૬૭થી માર્ચ ૧૯૬૮ના એક વર્ષના ગાળા દરમિયાન સ્વતંત્ર પક્ષ નબળો પડ્યો હતો જ્યારે તેની સરખામણીમાં કોંગ્રેસ પક્ષ કંઈક ભગવત્તર બન્યો હતો.

પ્રશ્નોના ઉકેલ

રિયરતાની સાથે કેટલાક લાખા ગાળાના પ્રશ્નોના ઉકેલમાં પણ પ્રથા સફળ નીવડી છે.

- (૧) પારડીની ધાસિયા જમીનનો પ્રશ્ન મહદંશે હલ થયો છે
- (૨) ૧૯૫૬થી શરૂદ સ્મારકનો પ્રશ્ન પ્રભુભાનસને સનાવનો રહ્યો છે. આ પ્રશ્નો ૧૯૬૭માં મુખ્ય ઉકેલ આપ્યો છે.
- (૩) સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીનો પ્રશ્ન પણ સામે પડ્યો છે.
- (૪) ગાંધીનગરની પેળના આગળ ધપી રહી છે અને તે વિશેનો મતભેદ સમ્યો છે.
- (૫) ૧૯૬૫-૬૬ તથા ૧૯૬૬-૬૭ દરમિયાન કુષ્કાળ-સહતનું કાપ કાપદામતાથી ઉકેલવામાં સરકારને સફળતા મળી છે.

કાયદો અને વ્યવસ્થા

કાયદો અને વ્યવસ્થાના ક્ષેત્રે પણ યુગ્મરાતની પ્રગતિ નોંધપાત્ર રહી છે. ઓક્ટોબર ૨૪, ૧૯૬૭ના દિવસે રાજ્યના માહિતી ખાતા તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલા અંકગ પ્રમાણે રાજ્યમાં ઉલ્લાં પાંચ વર્ષના સમયમાં જુદા જુદા પ્રકારના યુનાયોના પ્રમાણમાં મોટા ઘટાડો નોંધાયો છે. ધાડ અને તોફાનના યુનાયોના ઘટાડામાં યુગ્મરાત ભારતનાં બધાં રાજ્યોમાં મોખરે રહ્યું છે. દેશમાં બધા જ “કોમીએમન” યુનાયોના સમગ્ર ચિત્રને લક્ષમાં લઈએ તો લાંકાદીવ ટાપુઓ અને ત્રિપુરાના કેન્દ્રશાસિત વિસ્તારને બાદ કરતાં યુગ્મરાતમાં આવેલા યુનાયોના પ્રમાણમાં ત્રણ ટકાનો ઘટાડો થયો હતો.

રાજ્યમાં કાયદો અને વ્યવસ્થા બગેરી પરિસ્થિતિમાં અમદાવાદે તોફાનોના કિસ્સાઓની સંખ્યામાં ૮૫.૭ ટકાનો ઘટાડો નોંધાવી વિક્રમ રચાવ્યો છે. આ ઉપરાંત શહેરમાં લૂંટના અને વિશ્વાસઘાતના યુનાયોનું પ્રમાણ અનુક્રમે ૭૭ ટકા અને ૨૨.૪ ટકા ઘટ્યું હતું.

કેન્દ્રના ગૃહ મંત્રાલયે ૧૯૬૫ના વર્ષ દરમિયાન ભારતમાં યુનાયો અંગે પ્રસિદ્ધ કરેલા અહેવાલમાં યુગ્મરાતમાં તોફાનોના યુનામાં સૌથી મોટો ઘટાડો નોંધાયો હતો. ૧૯૪૪ના વર્ષની સરખામણીએ ૧૯૬૫માં આ યુનાનું પ્રમાણ ૫૨-૬ ટકા ઘટ્યું હતું. રાજ્યમાં ૧૯૬૫માં આ યુનાઓની સંખ્યા ૧૯૬૪ દરમિયાનની ૧૯૬૬થી ઘટીને ૭૭.૦ની થઈ હતી. ઓરિસા, આંધ્રપ્રદેશ અને જમ્મુ-કાશ્મીરનાં રાજ્યોમાં આ યુનાના ઘટાડાનું પ્રમાણ અનુક્રમે ૭૦.૧ ટકા, ૨૦.૪ ટકા અને ૧૯.૩ ટકા રહ્યું હતું.

ધાડના યુનાયોના પ્રમાણમાં નોંધાયેલા ઘટાડાની જાગતમાં યુગ્મરાતમાં ૧૯૬૪ના વર્ષની સરખામણીએ ૧૯૬૫ના વર્ષમાં લગભગ ૨૬ ટકા ઘટાડો થયો હતો. કેરળમાં આ પ્રકારના યુનાઓમાં ૨૫ ટકા, આંધ્રપ્રદેશમાં ૨૨.૧ ટકા, મેસુરમાં ૧૬.૫ ટકા, અધ્યપ્રદેશમાં ૧૫.૭ ટકા, ઉત્તરપ્રદેશમાં ૧૪.૪ ટકા અને રાજસ્થાનમાં ૧૧.૮ ટકાનો નોંધાયો હતો.

ધરફાડના યુનાયોની જાગતમાં પણ ૧૯૬૪ના વર્ષની સરખામણીએ ૧૯૬૫માં ૧૨.૩ ટકા ઘટાડો થયો હતો. સામાન્ય ચોરીના યુનાયોની સંખ્યામાં ૬.૬ ટકા ઘટાડો થયો હતો. ૧૯૬૪માં યુગ્મરાતમાં ૧૦,૮૧૨

જેટલા સામાન્ય ચોરીના ગુનાઓ નોંધાયા હતા. આ ગુનાઓની સંખ્યા ૧૯૬૫માં ૧૦,૦૬૯ સુધી ઘટવા પામી હતી.૪;

કાયદો અને વ્યવસ્થા સચવાય તે પ્રથા-નિભાવની નિર્દેશક હકીકત છે. તે સાથે પ્રથા લોકસ્વીકાર પામી છે અને તે અસરકારક બની રહી છે તેનું સૂચન પણ તેમાંથી મળે છે.

નેતૃત્વ

પ્રથા-નિભાવના આ નિર્દેશો હેલ્થ એક વર્ષ દરમિયાન કર્મકે વધુ ચોક્કસ બનતા જતા દેખાતા હોય તો તેનો જશ નેતૃત્વને છે. ૧૯૬૫ના સપ્ટેમ્બરથી આગળના મુખ્ય મંત્રી સત્તા ઉપર આવ્યા છે. તેમનામાં વહીવટી કુશળતા તથા રાજકારણી શાસ્ત્રપણનો સમન્વય છે. તેમણે મુખ્યમંત્રીપદ મેળવ્યા પછી પ્રદેશ કેબિનેટ સમિતિ તથા પ્રધાનમંડળ વચ્ચેના સંબંધો એકંદરે સુખદ રહ્યા છે અને '૬૭ ની ચૂંટણી પછી તો પ્રદેશ સમિતિનાં બધા જ મુખ્ય સભ્યો પ્રધાનમંડળમાં લેવાયા છે. પક્ષ અને તેની વિવિધ સમિતિઓ ઉપરનું મુખ્ય મંત્રીનું પ્રભુત્વ સુવિદિત છે. હૈદરાબાદના કેબિનેટ અધિવેશનમાં તેઓ સારા મતથી કારોબારીમાં છતાઈ આવ્યા છે. અને એ રીતે તેમણે તેમના વ્યક્તિત્વને દેશના રાજકારણમાં પણ ઉપસાગ્યું છે. સ્વતંત્ર પક્ષ સાથેના તેમના સંબંધોમાં પણ ખેડદાઈ, સમજણ, તથા દીર્ઘદૃષ્ટિ જણાયા છે. ગુજરાત રાજ્યનો વહીવટ અન્ય રાજ્યોની સરખામણીમાં વિવિધ અને સ્વસ્થતાથી ચાલે છે તેની મોખ્ખી જાપ આજે ઊઠતી જાય છે અને તેની વ્યાપક અસરો ગુજરાતના જાહેરજનમાં નિહાળી શકાય છે. મહારાષ્ટ્રમાં શિવસેના, આસામમાં હમિત સેના, બંગાળમાં વિજય સેના વગેરે પ્રવૃત્તિઓ વિકસી છે જ્યારે ગુજરાતમાં સરહદ સેનાનો ઉદ્દેશ્ય થતાં જ તેને શ્રીગણા ન તાખવા દેવામાં રાજ્ય અને સમાજ સફળ થયા છે. કોમી એપલાસનું વાતાવરણ પણ ગુજરાતમાં સારી રીતે જળવાયું છે.

ગુજરાતનું પ્રધાનમંડળ સ્થિર રહ્યું છે તથા તેમાં ખાસ કોઈ ફેરફારો કરવામાં આવ્યા નથી. એક તરફ ફોર્મલિસ્ટિક હિસાબ ગાયબવાડ તો બીજી તરફ કોઠારખાઈ દેસાઈ જેવા વિરોધી વિચારો ધરાવતા પ્રધાનોને એકસત્ર રાખવામાં પંતપ્રધાન સફળ થઈ શક્યા છે. ગુજરાતના પ્રધાનમંડળની સરેરાશ ઉંમર ૫૧ છે, જે બહુ ઊંચી ન ગણાય.૫ આ વખતના પ્રધાનમંડળમાં પૂર્વ આફ્રિકા, બર્મા, મોઝામ્બિક તથા ઝાંઝીબારથી પાછા ફરતા બારીઓ (મોટે ભાગે તો તેઓ ગુજરાતીઓ છે) મારેનું એક ખાતું મહેસૂલ પ્રધાનને સોંપવામાં આવ્યું છે તે જાણ થતા પ્રશ્નો પ્રત્યેના પ્રધાનો યોગ્ય પ્રતિભાવ બતાવે છે. સુવર્ણ અંકુશનું ખાતું પણ તેની સાથે જોડવામાં આવ્યું છે. કામ અને કાનું એકમેકની સાથે સંબંધ ધરાવતાં જોઈ શકાય છે. તાજેતરમાં થયેલી પંચાયતી ચૂંટણીઓમાં કેબિનેટ પક્ષે જે વિજય મેળવ્યો છે તેણે પ્રધાની સ્થિરતા તથા આત્મવિશ્વાસમાં વધારો કર્યો છે.

આર્થિક વિકાસ

રાજકીય સ્થિરતાની સારી અસર આર્થિક ક્ષેત્રે પણ જણાઈ છે. રાજ્યના વિકાસપ્રયત્નના આકાંક્ષા બતાવે છે કે આગામી વર્ષમાં રાજ્ય ૮૫-૫૩ કરોડ રૂપિયા વિકાસ ખાતે ખર્ચશે જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને બાદ કરીએ તો માયાદીક ખર્ચમાં ગુજરાત દેશમાં બીજો નંબરે આવે છે. ૧૯૬૧-૬૨ થી ૧૯૬૮-૬૯ ના આંકડાઓ આ સ્પષ્ટ કરે છે.

વિકાસપ્રયત્નના આંકડા

૧૯૬૧-૬૨	૩૬-૨૯ કરોડ
૧૯૬૨-૬૩	૪૭-૬૨ "
૧૯૬૩-૬૪	૪૭-૭૪ "
૧૯૬૪-૬૫	૫૧-૦૯ "
૧૯૬૫-૬૬	૫૭-૪૫ "

રાજ્યવાર માયાદીક ખર્ચ

આન્ધ્ર	૧૫-૪૭
આસામ	૨૪-૧૦
બિહાર	૯-૬૧
ગુજરાત	૪૧-૫૨
જમ્મુકાશ્મીર	૬૦-૨૮

૧૯૧૭-૧૮	૭૨.૮૧	„
૧૯૧૮-૧૯ (અંતિમ)	૮૫.૫૩	„
છેલ્લાં ત્રણ વર્ષ દરમિયાન માથાદીઠ ખર્ચ		
૧૯૧૬-૧૭	૨૮	
૧૯૧૭-૧૮	૩૫	
૧૯૧૮-૧૯	૪૧.૫૨	

કેરળ	૨૬.૨૦
મધ્યપ્રદેશ	૧૭.૫૬
મદ્રાસ	૧૯.૬૭
મહારાષ્ટ્ર	૩૮.૫૪
મૈસૂર	૨૧.૭૫
ઓરિસ્સા	૧૬.૮૨
પંજાબ	૨૬.૬૦
હરિયાણા	૨૮.૩૩
રાજસ્થાન	૧૮.૪૮
ઉત્તરપ્રદેશ	૧૭.૪૫

માથાદીઠ ખર્ચમાં ૧૯૧૬-૧૭માં ગુજરાતનો નંબર ચોથો હતો. ૧૯૧૭-૧૮માં ત્રીજો અને ૧૯૧૮-૧૯માં તે બીજો છે. માથાદીઠ આવકમાં પશ્ચિમ બંગાળ (૩૧૯), મહારાષ્ટ્ર (૨૯૨) અને પંજાબ (૨૮૩) પછી ગુજરાત (૨૭૫)નો ક્રમ આવે છે.

સમાચારપત્રો અને અખબારો

સમાચારપત્રો અને અખબારોના ફેલાવામાં છઠ્ઠી છઠ્ઠી બાબાના આંકડા નીચે પ્રમાણે છે જેમાં ગુજરાતી અખબારોનો ફેલાવો પ્રમાણમાં ઠીક ઠીક શકાય તેવો છે.

અંગ્રેજી	૫૫.૬	લાખ
હિન્દી	૩૬.૧	„
તામિલ	૨૭.૧	„
મલયાલમ	૧૭.૦	„
ગુજરાતી	૧૪.૫	„

માત્ર દૈનિકોનો ફેલાવો જોઈએ તો તે લગભગ પાંચ લાખનો છે. અખબારો અને દૈનિકોની બાંધવાર સંખ્યા નીચે પ્રમાણે છે.

અખબાર		દૈનિકો	
હિન્દી	૧૯૩૧	હિન્દી	૧૬૭
અંગ્રેજી	૧૮૪૩	ઉર્દૂ	૮૩
ઉર્દૂ	૭૮૫	અંગ્રેજી	૬૧
બંગાળી	૫૫૦	મરાઠી	૪૯
ગુજરાતી	૫૧૪	મલયાલમ	૪૨
		ગુજરાતી	૪૧

ઉપરના બધા જ આંકડાઓમાં ગુજરાતનું સ્થાન સાંધારણ રીતે ચોથું-પાંચમું આવે છે. પણ દૈનિકો ઠીક વસ્તીનું પ્રમાણ જોઈએ તો તેમાં ગુજરાતનું સ્થાન બીજું આવે છે. કેરળમાં તે ૨૧૩ છે તો ગુજરાતમાં તેનો આંક ૩૮૮ છે. એ પછી ભીતરતા ક્રમમાં મદ્રાસ (૩૯૬), મહારાષ્ટ્ર (૫૩૫), મૈસૂર (૮૧૭) અને બંગાળ (૮૨૩) આવે છે.

રેડિયો

સમાચારપત્રોની સાથે રેડિયોનો ફેલાવો પણ ગુજરાતમાં સારા પ્રમાણમાં થયેલો જોઈ શકાય છે. છેલ્લાં સત્તર વર્ષની અંદર રેડિયોની સંખ્યા લગભગ પચાસગણી વધી છે. ૧૯૫૦-૫૧માં ગુજરાતમાં ૯૮૮૪ રેડિયો લાયસન્સ અપાયાં હતાં; ૧૯૬૦-૬૧માં તે સંખ્યા ૨૬૩,૬૬૦ જેટલી થઈ હતી અને ૧૯૬૬-૬૭માં તેનો

આંકડો ૪૮૭,૮૨૬નો થયો હતો. એક રેડિયો સેટ દીઠ વરતીયું પ્રમાણ જોઈએ તો નીચેના આંકડા જોવા રસિક થઈ પડશે.

પંનાબ (જમ્મુ-કાશ્મીર હિમાચલ પ્રદેશ સાથે)	૭૯૯
ગુજરાત	૯૨૫
બંગાળ	૯૯૯
મહારાષ્ટ્ર	૧૦૨૮
મદ્રાસ	૧૨૨૪
મૈસૂર	૧૭૧૫

સમાચારપત્રો તથા રેડિયો-અને ક્ષેત્ર ગુજરાત બીજું સ્થાન ધરાવે છે. તે જ પ્રમાણે પોસ્ટ, ટેલીગ્રાફ તથા ટેલીફોનમાં પણ પ્રગતિ થઈ છે. નીચેના આંકડા તે દર્શાવે છે.

(કોઠો-૧)

૧૯૫૦-૫૧	૧૯૬૦-૬૧	૧૯૬૬-૬૭
પોસ્ટ ઓફિસ	૧૧૯૯	૩૪૬૪
ટેલીગ્રાફ	૧૩૧	૩૯૨
ટેલીફોન જોડાણો	૩૮૬૮	૧૨,૭૮૪

વાહનો અને વાહન-વ્યવહાર પણ વધ્યા છે.

(કોઠો-૨) સ્ટેટ ટ્રાન્સપોર્ટ

૧૯૬૦-૬૧	૧૯૬૬-૬૭
૧૬	૧૭૭૪
સરેરાશ વાહનો (સરતા ઉપર)	૧૧૭૪
કુલ વાહનો	૧૮૬૧
યાત્રાણુ (સરેરાશ દરરોજ '૦૦૦માં)	૪૦૧

અન્ય રાજ્યોની સરખામણીમાં ગુજરાત ૪૦ ટકા ઊંચા ઓર્ડર વાપરે છે. વાહનોની બાબતમાં ગુજરાત દેશગરમાં ત્રીજું સ્થાન ધરાવે છે.

(કોઠો-૩) વાહનો

૧૯૬૦	૧૯૬૭
મોટર ચાઈકલ	૫૬૯૮
મોટરકાર	૧૨૮૭૪
ઓટોરીક્ષા	૧૦૨૧
પ્રાઈવેટ ડેરિયર (બોરી)	૭૦૨
ટ્રેક્ટર	૨૦૫૬
પબ્લિક ડેરિયર	૩૩૧૬

શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ તથા તેમાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યામાં પણ નોંધપાત્ર વધારો થયો છે.

(કોઠો-૪) શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ

૧૯૫૧-૫૨	૧૯૫૬-૬૦	૧૯૬૬-૬૭
પ્રાથમિક	૧૦૦૨૫	૧૭૫૨૭
માધ્યમિક	૬૦૭	૯૮૬
ઉચ્ચ	૪૨	૮૪

વિદ્યાર્થીઓ ('૦૦૦માં)

પ્રાથમિક	૧૨૪૨	૨૧૮	૩૦૦૦
માધ્યમિક	૧૯૦	૩૨૭	૬૪૦
ઉચ્ચ	૧૭	૪૫	૯૫

સમાચારપત્રોનો અહોશો થતો જતો પ્રચાર, રેડિયોનો વધતો વપરાશ, સંપર્કનાં નધેલાં સાધનો, શિક્ષણનો ફેલાવો, માહિતીનો પ્રસાર, વાહનો અને વાહનમ્યવહારમાં થઈ રહેલાં ઝડપી વધારો—આ બધા વ્યાપક એક પ્રભાવક હકીકતનાં સ્તોત્ર છે. ગુજરાતનો સમાજ આધુનીકરણના ઉંચેરે આવીને જોઈએ છે અગર તેને વટાવી રહ્યો છે. ઝડપી વિચારવિનિમય અને વિનિયોગનાં પરિણામ કલ્પનાં મુશ્કેલ નથી. આજનું વર્તનકદાહી રાજ્યશાસ્ત્ર આ અંગે ભાવિનાં એધાણોની ઝાંખી કરાવી શકે તેમ છે અત્યાર સુધીના વિકાસ પછી પીછેહઠાં અશક્ય છે એટલું જ નહિ પણ ભાવિના વિકાસની આગેકૂચ વધુને વધુ ઝડપી બને તેવી પૂરી સંભાવના છે, અને તેમાં જ પ્રથા મોટેનો સૌથી મંબીર અને સૂચ્યૂત કહી શકાય તેવો પડકાર રહેશે છે.

રાજ્યની જનકલ્યાણની પ્રવૃત્તિને સુધરતા જતા સ્વાસ્થ્યના વ્યાપકમાં દર્શાવી શકાય તેમ છે.

(કોટા-૫)

વર્ષ	જન્મપ્રમાણ	મરણપ્રમાણ	બાળમરણપ્રમાણ
૧૯૫૭	૨૬-૧	૧૨-૫	૯૩
૧૯૬૦	૨૯-૭	૧૨-૩	૮૧
૧૯૬૬	૨૪-૪	૮-૦	૬૦

રાજ્યમાં ૧૯૬૦માં ૪૦૦ હરિપત્રાણો હતી. ૧૯૬૭-૬૮માં તે વધીને ૯૩૫ થઈ છે. આખા રાજ્યમાં આજે દરદીઓ માટે ૧૧૦૦૦ પથારીઓની સમ્પત્તિ છે.

મૂલ્યાંકન

ગુજરાતની રાજકીય પ્રથાએ સ્થિરતા જાળવી છે. સ્થિરતા રાજકીય પ્રથાનો પાયો હશે પણ તે તેનું સર્વસ્વ નથી. પલટાતા સમાજ માટે તે કંઈક અંશે વિષાદક પણ નીવડે. ગુજરાતના પ્રશ્નો હલ કરવામાં મત વર્ષ દરમિયાન પ્રથાએ ક્ષમતા બતાવી છે પણ આ ક્ષમતામાં વિશ્વસ રહ્યો છે. શક્તિસમારકનો પ્રશ્ન છેલ્લાં અગિયાર વર્ષથી આપણી સામે પડ્યો હતો. પારસીનો પ્રશ્ન પણ આજકાલનો નહોતો જ. ૧૯૬૭ની ચૂંટણીએ સત્તાધારી પક્ષને અલ્પ બહુમતી આપી ત્યારે જ લાંબા વખતથી પડી રહેલા સરાલોને હલ કરવાનું કામ હાથ ધરવામાં આવ્યું છે. ગુજરાતની રાજકીય પ્રથાને લોકસ્વીકાર મળ્યો હશે પણ પ્રભુ સધેલું તેનું તાદાત્મ્ય હજી સધાયું નથી. પ્રભુકીય ગંગા મોટેનો સમયસરનો પ્રતિભાવ તેમાં વસતા નથી. તેમાં જાણાય છે માત્ર સ્વરક્ષણનો ભાવ. તેમાં સ્વેચ્છાની જગ્યાએ બદલાતા સંજોગોનું ક્યાંય વિશેષ કારણ્યૂન છે. કુષ્કાળરાહતનું કામ જરૂર અસરકારક રહ્યું પણ તેમાં કાચકામ અમરથી વિશેષ નથી. પ્રથાની સિદ્ધિએ કંઈક અંશે નકારાત્મક રહી છે.

ગુજરાતની રાજકીય પ્રથા આજે કંઈક સામર્થ્ય ધરાવતી જણાતી હોય તો તે માત્ર સાપેક્ષ દૃષ્ટિએ જ સાચું છે. અન્ય રાજ્યો ભણી દૃષ્ટિએ પ્રથમથી જ પછત રહ્યાં છે અને તેમણે ઘણો માર્ગ કાઢવાનો છે. વિરાળ રિયાકિનારો ધરાવતું ગુજરાત આધુનિકતાના સંસર્ગમાં પ્રથમથી જ વિશેષ સ્વરૂપે આવ્યું છે. તેની વ્યાપારી મતોવૃત્તિ, વ્યવહારક્ષતા અને શાણપણ તેની સ્થિરતા પાછળનાં મોટાં કારણો હોય તેમ જણાય છે. ગુજરાતની સ્થિર રાજકીય પ્રથાને પણ ગુજરાતની પ્રજાને પણ છે.

આધુનીકરણના સંસર્ગમાં આવી રહેલા ગુજરાતના સમાજ માટે ગંભીર અને કિંમતવર રાજકીય પ્રથાની જરૂર રહેવાની છે. સમાજના બધા જ વર્ગો હજી જાગૃત થયા નથી પણ તેનાં પ્રાથમિક પગરણુ ઘર્ષ ગયાં છે. માગે માગે ફરતી એસ. ટી. બસ, તાર-ટેલીફોનની સુવિધાઓ અને શિક્ષણપ્રચારની વધી રહેલી તક ગુજરાતના ખૂણખાંચરે જાગૃતિ વધારી રહી છે. લોકોની, સમાચારોની અને વિચારોની દરરૂર વધી રહી છે. શહેર-ગામમાં વચ્ચેનું અંતર તૂટી રહ્યું છે. તાજા સમાચારો રેડિયો દ્વારા લાખોએ લોકોને પીરસાઈ રહ્યા છે. નવીનતાનાં આકર્ષણો, સમાનતાનાં સ્વપ્નાં અને સ્વાતંત્ર્યનાં અરમાનો આજે લોકહૃદયને સ્પર્શી રહ્યાં છે અને તેમની મહત્સાક્ષાને હિતેષ રહ્યાં છે. લોકજાગૃતિ નવી ક્ષિતિએ સર કરી રહી છે. જાગૃત અને ચોતાના હક્ક-

હિસ્સા વિશે સલાહ અને સલામત સમાજ રાજકીય પ્રથા તરફથી વિશેષ સુવિધાઓ અને ઉપક્રમોની આશા રાખશે. રાજ્યનું કાયદેસર વિસ્તરે તેની સાથે કાયદેસરના પશુ કદમ મિલાવવા પડશે. કાયદે માનદાઈને જેને “આમૂલ લોકશાહીકરણ” (fundamental democratization) કહ્યું છે તે આપણી સન્મુખે આકાર લઈ રહ્યું છે. જો આ થતા વિશિષ્ટ પ્રશ્નો અને સમસ્યાઓ અંગે વિશિષ્ટ શક્તિ અને પ્રતિભાવશક્તિ વિકસાવવાના રહેશે; રાજકીય ભાગીદારીનો વિસ્તાર વધારવો પડશે; તે સાથે તેમાં નવા અને યુવાન લોકોનો આવકારવો પડશે. પરંપરાગત રિવાજો અને વર્તનની ભાત વધારવી પડશે. નવી રચનાઓ, નવા ઉદ્દેશોનો આવકારવા પડશે અને લોકશાહીની આગેવાનીને વધાવવી પડશે. સમાજનાં ઉચ્ચ અને સ્થાપિત દિવેશ આ પ્રમાણ બનતી પ્રક્રિયાને વિશેષ ધ્યાનથી સમજાવવી નહિ કરાવે તો ધ્યાને રચિત કરવામાં તેઓ તેમની બધી શક્તિ ખર્ચશે અને તેમ થતાં પ્રધાને પારાવાર નુકસાન પહોંચાડશે.

રાજકારણનું ક્ષેત્ર જાહેર ક્ષેત્ર છે. તેના પ્રશ્નો સામાજિક છે આથી તેમાં જોવા થતા પ્રશ્નો ચર્ચાસ્પદ બને છે. સ્પર્ધા તેની આનુષંગિક અને અનિવાર્ય પ્રક્રિયા છે. બનાઈ દીક કહે છે, “રાજકારણ એવી પ્રવૃત્તિ છે જેમાં વિવિધ દિવેશોને તેમની અગત્યના પ્રમાણમાં સત્તાના ક્ષેત્રમાં હિસ્સો આપી, તેમની વચ્ચે સંકલન સાધી, તે દ્વારા સમાજનું સાનત્ય અને કસ્ટાણ સાધવાનું હોય છે.”^૭ સંકલન, સમાધાન અને સામંજસ્યની અવિરત સાધના રાજકારણમાં નિહિત છે. સમાજ છેવટે તો વિવિધ હિત અને જૂથોનો સમૂહ છે. તેમનો અસ્વીકાર એટલે રાજકારણનો અસ્વીકાર અને એ અસ્વીકારનું સીધું પરિણામ લોકશાહીનો નિષેધ.

માનવજીવનની સંકલનાઓના વિસ્તરતા પરિધ સાથે યુગરાતની રાજકીય પ્રથાએ તાક મિલાવવા પડશે જેથી વર્તમાન માત્ર સજ્જ ન બનતાં પરિસ્થિતિ બને અને આવતી કાલ આચારસ્પદ બને. આવતા યુગના ધૈન્યિક બનવાનું વિકટ પશુ રચનાત્મક કાર્ય યુગરાતની રાજકીય પ્રથાને માથે આવે રહ્યું છે. તે તેને પાર પાડશે ?

ટિપ્પણ

૧ રાજકીય પ્રથા (political system) ની આ અર્થાં ઉચિત ધરત, ગેલિયસ આલમન, હુશિયન પાર્ક વગેરેનાં લખાણો ઉપર આધારિત છે.

૨ લોકમોબિલિટી (mobilization) નાં આ સાત પરિભાષા કાલે ડાઈરેક્શન આધારે અહીં મૂક્યાં છે.

૩. કોઈ પણ સમુદાયનું રાજકીય જીવન અને સામાજિક જીવન સંસ્થાગત અને તે લોકશાહી માટે તેમજ પ્રધાસનમાં માટે આવકારવા જેવું છે. માત્ર અમદાવાદ શહેરમાં આજે લગભગ ૧૬૧ શિક્ષણ સંસ્થાઓ છે, ૨૫ મહિલા મંડળો છે, પાંચ મજૂર પ્રતિનિધી મંડળો છે તથા અગિયાર સામાજિક પ્રવૃત્તિ માટેનાં મંડળો છે.

૪ ૧૯૬૫માં નોંધાયેલા આ ઘટાડો પછીના વર્ષમાં જણાતો નથી, પોલિસ દફતરે નોંધાયેલા “કોમ્યુનિકેશન” ગુનાઓનું પ્રમાણ યુગરાતમાં નીચે પ્રમાણે રહ્યું છે.

૧૯૫૬	૧૯૬૦	૧૯૬૧	૧૯૬૨	૧૯૬૩	૧૯૬૪	૧૯૬૫	૧૯૬૬
૩૦૫૧૮	૨૯૮૬૨	૨૯૮૬૯	૩૦૮૪૪	૩૧૮૬૬	૩૧૪૨૫	૨૯૭૭૯	૩૧૦૬૯

૧૯૬૫ના વર્ષમાં જે ઘટાડો નોંધાયો તે શા કારણથી હતો તે જણી શકાયું નથી પણ પછીના વર્ષમાં ગુનાઓમાં વધારો થયો છે તે દેખીતું છે.

‘ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા’માં (તા. ૯-૪-૬૮) પ્રસિદ્ધ થયેલા હવાલો પ્રમાણે ૧૯૬૬-૬૭ના વર્ષના પહેલા ૭ માસ દરમિયાન ભારતમાં ગુનાઓના પ્રમાણમાં વધારો થયેલો જણાયો છે. સીધી વધારે ગુનાઓ ઉત્તર પ્રદેશમાં અને ત્યાર પછી બિહારના કમમાં મધ્યપ્રદેશ, ગુજરાત, પિંડાર, બંગાળ, મદ્રાસ અને રાજસ્થાન આવે છે. આ સમાચારમાં યુગરાતનો નિર્દેશ નથી પણ પહેલાં સાત રાજ્યોમાં તેની ગણના નથી.

૫ મિડનમાં ૧૯૬૪માં સત્તા ઉપર આવેલી મજૂર સરકારના પ્રધાનમંડળની સરેરાશ ઉંમર ૩૬ હતી.

૬ કોલો ૧, ૨, ૩, ૪ અને ૫ યુગરાત રાજ્યનાં બધાં જ ઓફિસ કોલોનાલિસ અને સ્ટેટિસ્ટિકલ તરફથી પ્રસિદ્ધ થતા Social and Economic Reviewના આધારે મૂક્યા છે.

૭ Bernard Crick, *Lu Defence of Politics* 1962, p. 21.

તાળું ખૂસે છે, તાળું એક દારને ભળવે છે, દાર એક ધરને સાચવે છે ને ધરમાં દવાને ગૂંચળાતી રાખી તેના એકાંતને અકબંધ રાખે છે. પરંતુ એનાથી દવાની વાસ ભળતી શકતી નથી. અંદર સુતેલી સ્મૃતિઓનાં ચિત્રો કોઈ ગાંસડી બાધી લઈ જાય તો પણ એ રેણી ન શકે.

તાળું ખૂસે છે એ રજનીકાન્તને ગમે છે. એનું નામ રજનીકાન્ત છે, જોકે એની એને ખબર નથી. પરંતુ દાર પાછળ રજની રહે છે. એને રજની સાથે ઓળખ છે એટલે રજનીકાન્ત જોકે રજની વિશે પણ એને ખબર નથી. કંઈક ખૂસે ત્યારે મુકિતની લાગણી થાય છે અને તેથી જ રજનીકાન્તને વારંવાર તાળું ખોલવું ને બંધ કરવું ગમે છે. ધરની અંદર ખેસીને પણ એ તાળું ઉઘાડ-બંધ ઉઘાડ-બંધ કર્યું જાય છે. તાળું કંટ અવાજ કરતું ખૂસે છે. ત્યારે કશીક ગમતીનીની કંટ થઈ જાય છે. મોઢું પ્રકુદ્ધ થઈ ઊઠે છે ત્યારે એના પડી ગયેલા બે હાંત વચ્ચેથી જીભ બહાર આવવા મથતી અટકે છે.

રજનીકાન્ત બ્યારે ખુશાલીમાં હોય છે ત્યારે એને દર્પણમાં જોવાનું મન થાય છે. ધરમાં બે દર્પણ છે. એકનો એ આવાડિયામાં બે વાર હજામત કરવા માટે ઉપયોગ કરે છે. તેમાં મોઢું વધારે સારી રીતે દેખાય છે. ખીણું દર્પણ કબાટમાં આવેલું છે. પણ એ વરસોની ધારદાર સપાટી સાથે ધસાઈ ઝાંખું પડી ગયું છે. પણ વગર મુશ્કેલીએ એમાંથી મોઢું જોઈ શકાય છે. એના માટે ખાસ ઢિલા થઈ જવું પડતું નથી. એટલે રજનીકાન્ત એમાં મોઢું જોઈ લઈ પોતાની ઝાંખી ઝાંખી પણ પ્રતિકૃતિ મેળવી લે છે. એ દર્પણમાં જોઈ વાળને ચમારી શકાય છે. ચહેરા પર હાથ ફેરવી શકાય છે. પહેરેલાં કપડાં જોઈ શકાય છે. એકાન્તનો ભાર જાણે વહેવાઈ જાય છે.

કોઈની સાથે વાત કરવી એ કંઈ ગમતી વસ્તુ નથી. વાત કરતાં કે દસતાં રજનીકાન્તને પરસેવો છૂટે છે. આજુ-બાજુનાં ધર એને ગમતાં નથી. ખારીઓ ખોજતાં એને

વારંવાર ખીક લાગી છે. લોકોની દૃષ્ટિઓ અંદર છેડી આવે છે. રસ્તાઓ પર ચાલવું સારું. સહુ સહુ અસ્તિત્વ સંકેતી દોડતાં હોય છે. એકના અસ્તિત્વનો ભાર ખીજને નથી લાગવો. પરંતુ ગાગમાં કે પોતાની શેરીમાં તો ત્રાસ છૂટે છે. જાણે ભાલાઓ ઉપર ચાલવાનું. સહુની નજર મંજાઈ રહી હોય ત્યારે ચાલતાં પગમાં ધુભરી આવી જાય કે પગમાં આડાંચવળાં પડે.

રજનીકાન્ત એક ખીજનેસ ફર્મમાં છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષથી ટાઇપિસ્ટની નોકરી કરે છે. અભ્યાસ તો સ્કેન્માંથી ઝૂપી દેવો પડેલા. નાપાસ ધમાતો સમાચાર બ્યારે એના પિતાને મળ્યા ત્યારે એણે રજનીકાન્તનો ઉપદેશ લઈ નાખેલો. પરંતુ એના સારા નસીબે ત્યારે એને ઈસ્ટારિયા આવવાની સર થઈ. એના પિતાએ કંપકો આપવાનું ઘટાડી દીધું ને એની મા આગળ બધા બળાપો કાઢતા. રજનીકાન્તે ટાઇપના વર્ગો ભરવા માંડ્યા. સર્ટિફિકેટ મળ્યું ને એક નોકરી પણ.

એને ઓફિસમાં બધા કાકા કહે છે. ઉંમર તો એની કાંઈ જલ્દી નથી થઈ પણ આ હિરદીરીઆ. એકવાર પછયણે ત્યારે આગળના બે હાંત પડી ગયા ને માથાના વાળ તો સફેદ થવા માંડ્યા જ હતા. ધૈર્ય એને વિચારવાનું કહેતા પણ એને વિચાર તો ખાસ કંઈ આવતા જ નહિ અથવા તો એને ખબર નહોતી પડતી.

એનાં ગ્રામાપ મરી ગયાં તે પહેલાં એક દિવસ એ બ્યારે ધરનું બારણું બંધ કરી જોઠો હતો ને ઓફિસમાં નવી એપેઇન્ટ કરેલી છોકરીને બેનેજર કાંઈક સમજાવતા હતા તેમની આંખો એને માઠ આવી ત્યારે એને લાગેલું કે એનાં પણ લગ્ન થઈ શકે ને કોઈકે સી...એ વિચાર પર પછી એણે દર્પણમાં જોતાં જોતાં દસી કાઢેલું.

એની રૂમ શહેરની એક પોળમાં છે. ત્રીજો માથે ૧૦ x ૮ની એક ઓરડી છે ને આગળ પતરાં લગાડેલી અગાથી છે. જેને ફરેલો કહેવા છે. રમને એક ખારી છે જેના બંને કાંચ ફૂટી ગયેલા છે. ત્યાં એણે કેસેન્ડરનાં બનાં પૂડાં ભરાવી રાખ્યાં છે ખતાં એ પૂડાંની પાસે થોડી જગ્યા ખુલ્લી રહે છે. જેમાંથી ચકાસાં ધરમાં આવે જાય.

છે. રજનીકાન્ત ધારે તો એ જ્યાં પણ પૂરી હઈ શકે પણ ચક્રાં આવે એ રજનીકાન્તને ગમે છે. ચક્રાં રાતે જ આવે છે ને રમના ખૂણમાં લટકતા કૌરવસમાના એક મોટા ફોટા પર બેસે છે. સવારે તો બીડી બળ છે. તે કદી ક્યું બોલતાં નથી. ફોટા નીચે એક ખીંટી છે પણ રજનીકાન્ત ત્યાં ક્યું ભરાવતો નથી.

ખીંટી બીંત પર ખીંટી ખીંટી છે ત્યાં એ કપડાં ભરાવે છે. એના પર એક કેલેન્ડર પણ લટકે છે. એનાં પાનાં રોજ ફાટવાનાં રજનીકાન્ત જૂલોતો નથી. એ સવારના વહેસો બીડી બળ છે; ત્યારે શરીરે અંજવાળનો અંજવાળનો બારી બોલી પતરાં પર થૂંકે છે પછી દાંતણ કરતાં ચથારી હાથથી ઝાપડી ટીકે કરવા મ્હલત કરે છે. જેટલી વાર હાથ પછાડે છે તેટલીવાર ધૂળનું એક નાનકડું વાદળ બીડે છે. બેયાર વાર હાથ પછાડી એ રહેવા દે છે. પછી પાણીની બે ડોલ નીચેથી બરી લાવે છે. બોંવતળિયે નળ નીચે બેસીને જ નાહી લે છે ને ઉપર આવી રસોઈ મૂકી દે છે. જમીપરવારી નોકરીએ જના નીકળે છે.

નીચે મકાનમાલિક કાકા જેમને એક અંગે લાકડો થયો છે તે આરામખુરશીમાં પડ્યો પડ્યો જ રોજ પૂછે છે “કેમ રજનીકાન્તમાર્મ, નોકરીએ જશો?” એ તેમના સામું જોઈ માથું હકાવી હા ભણે છે ને રિમત જેવું કરે છે. પછી ચાલના માટે છે તે સાંજે છાંંદશ મિનિટ બાકી હોય ત્યારે લગભગ ઘેર આવી બળ છે.

કાંઈવાર મોડું પણ થાય છે. હમણાં મોટાં સ્ટેટ-મેન્ટ ટાર્મિ કરવાનાં હતાં. સાહેબે ૭૪ પાનાંનું સ્ટેટમેન્ટ એના હાથમાં આપતાં કહ્યું હતું “સાંજે તૈયાર જોઈશો.”

સાંજે પાંચ વાગે સાહેબે તેની ખુરશીના હાથા પર એક હાથ ટેકવી ટાર્મિ મશીનમાં જોતાં પૂછ્યું “કેટલે આવ્યું છે? કહો પૂડું થયું નથી?”

“પૂડું થઈ જવા આવ્યું છે.”

“પૂડું કરી મારા ટેબલ પર મૂકી દેજો.” કહી એ ચાલ્યા ગયા.

બાજુવાળા કારકને ચોપડ બંધ કરતાં કહ્યું “હવેકટ છે. વેલડું કરાવે છે ને આપનો કાર્મ નથી.” તે અઘમાં માંથી ધૂણાલરી નાજરે એની સામે જોઈ રહ્યો.

“આવર ટાર્મિ આપશે?”

“ક્યું નથી, કદાચ આપે.”

“મને નથી લાગતું.. પછી પૂડું કરીને મારે ઘેર

આવજો. ક્યારે ઘેર પહેંચીશ, રોઈ બનાવીશ ને ખાવા બેગો થઈશ?”

“બહાર જમી લઈશ અથવા તો... નહીં જમું. મને ટીક નથી.”

“સ્તામા હીસ્ટરીયા આવે તો એના બાપનું શું બળ? આપણે છવ્વી જઈએ. સાહેબો ત્યાં જ હવેકટ. લે બેસ, હું જઈએ, ત્યારે” કહી એણે જવા માંડ્યું.

રજનીકાન્તે ટાર્મિનું મશીન જોરથી ગખાવવા માંડ્યું. ટાર્મિના મશીનનો અવાજ રજનીકાન્તે જુદો સંજ્ઞાતો નથી પણ બહુમાં નિબિની જોરથી ખાનું બંધ કરે છે ત્યારે અવાજ થાય છે એ એના મગજને ઝાટકે આપી બળ છે. એનાથી નિબિની સામે જોવાઈ બળ છે. નિસિનીનો બાધો સારો છે. આખો પહેળો હિસ્ટોરિયા લે છે. એ હોટે ટ્રિપ્ટીક ફેરવે છે ને વાળની લટો કપાળમાં લાવે છે. કારકનો કહે છે કે નિસિનીની વાળની લટોમાં સાહેબ બંધાઈ ગયા છે. સડુ હસે છે. રજનીકાન્તને આ નથી ગાળું.

રજનીકાન્તને ઘેર જવું મને છે ઘેર જતાં રાતના પોણા નવ થઈ ગયા હતા ત્યારે... એણે ત્યાં ચંપક ખરીવાં હતાં એનો ખૂબ અવાજ આવતો હતો. પોળમાં ઝોટલે ઝોટલે જોરી રહેવા લોકો એની સામે તાકી રહેતા. રજનીકાન્તને અંદર કંઈક થવા લાગ્યું. એને એક ધડી તો થયું કે ચંપક કાઢી નાખે પણ પાસે થેલી જ્યું પણ ક્યું નહોતું. હાથમાં પકડીને તો જવાય નહિ. નહિતર વધુ લોકો તાકી રહે ને ઉપરથી હસે. લોકો હસતા હોય છે ત્યારે રજનીકાન્તને એવેની થઈ આવે છે.

એના પમની નસોમાં ઝળઝળાડી બાપી ગર્મ ને મરત મરત લોકો મગજમાં ભરાઈ ગયું. એને થયું કે એનાં પમમાં આઝંબરળાં પડે છે. હમણાં ચક્રર ચક્રો કે હિસ્ટરીયા આવશે ને એ પડી જશે. એના પગ ઝપાટાગેર ઉપડતા હતા. ધર પાસે આવતાં જ એણે દાદરનાં બારણાં પકડી લીધાં ને બાંધી કપાળ પરનો પરસેવો લૂંચ્યો. પછી ચંપક કાઢી હાથમાં પકડી લઈ એ દાદર ચડી ગયા. જો લોકો હસ્યા હોત તો એને રસ્તામાં જ હિસ્ટરીયા આવત એકવાર શાક લઈ આવતો હતો ત્યારે કોટેલી થેનીના કાણુમાંથી ટમેટા નીકળી પડ્યા હતા ને એ નીચે પડી વીણી લેતો હતો

ત્યારે લોકો દસ્યા હતા ને.....

સાંજે છમાં દશ મિનિટ બાજી હોય ને એ ઘેર આવી જાય ત્યારે મકાનમાલિક કાકા તેમના ઘરની બાજી આગળ આરામખુસ્તીમાં બેઠા જ હોય. “કેમ રજનીકાંતભાઈ, આવી ગયા ?” એ હા કહેતો પણ અવાજ યતો નહિ. એમનો એક હાથ આરામખુસ્તીના હાથા પર હોય ને બીજો હાથ ધણુંખડું પેટ પર પડ્યો રહ્યો હોય. એમના હાત પડી ગયા હતા એટલે એમનું મોઢું સતત હાથ્યા કરે છે રજનીકાંતને એકવાર સ્વપ્ન આવ્યું હતું કે એનું મોઢું પણ એમ હાથવા માંડ્યું છે. એને મકાનમાલિક કાકા ગમતા નહિ.

મેરે જવાના પગથિયાં પાસે દરવા કાંઈક જુદી જ લાગતી. સાંધી રજનીનો આરંભ થતો. તાણું ખૂસે, કાક કાક અવાજ કરતાં બારણું ઊપડે, તરન એ ચપ્પલ ઉતારીને બગામી પાસેના ચોખ્ખામાં મૂકી દે. હાથ ખંખેરે, કપડાં બદલી લે. પથારીમાં પણ આળાટ. એક બે વાર દર્ખણમાં મોઢું જોઈ બેસે. એને દર્ખણ પર કપડું ભરાવવાનો વિચાર આવે છે કપાટમાંથી પોતે લખેલા કેટલાક કાગળો વાંચી જાય છે. એનાં બહેન અને બનેલીનો ફોટો એક જૂની કાચરીમાંથી કાઢી જોઈ લે છે. એ બહેનને યુજરી ગયે કેટલાક વર્ષ પીતી ગયાં છે. આ બધાની વચ્ચે એ ખાતાનું પણ કાંઈ બનાવી દે.

રજની જોમ છમાં દશ મિનિટ બાજી. તાણું ખૂસે છે. રજનીકાંતે રૂમમાં પેસી બારણું બંધ કર્યું. પાણી પીધું ને રસોઈ કરવાની તૈયારીઓ આરંભી. સ્ટવને ગ્લે કાકડો ભરાવ્યો. સ્ટવમાં કેરોસીન નહોતું. બોટલમાં જોયું તો તેમાં પણ નહોતું. એણે ઝડપથી કેરોસીનનું દીન ઉપાડ્યું. ખખટાટ થયો પણ બોટલ પર નાળયું મૂક્યું નહોતું. એટલે એણે દીન પાછું નીચે મૂક્યું ને નાળયું શાધી કાઢ્યું. એને ખંખેરી બોટલ પર મૂક્યું ને ઝાંચો ઊંચક્યો દીન પર જાળી ગયેલા કચરાના ઘરને એ તાકી રહ્યો કેરોસીન બોટલમાં ભરવા માંડ્યું. બોટલ પોણું જોવી લગાઈ હશે પણ ત્યારે દીન પકકવાની કડી નીકળી ગઈ ને ઝાંચો હાથથી છૂટી ગયો.

બોટલ પણ ટૂંકી ગઈ ને ઝાંચામાંથી ઝમઝમ ઝમ મોટો અવાજ કરતું કેરોસીન આખા રૂમમાં ફેલાવા માંડ્યું. રજનીકાંતે કપાળ પરનો પરસેવો લૂછવા હાથ જોડ્યો. ક્યો પણ એમ ન કરતાં એણે સ્ટવમાં ભરાયેલા સળગતો કાકડો કેરોસીનમાં ફેંક્યો ને એ ધરનાં બારણું બંધાવ્યું એમ પછાડી નીચે ભીતરી ગયો.

ઘરમાં મોટો લોકો થયો. બારીનાં પૂર્ણાબાળી નાખી આગની જગાળાઓ બહાર દેખાવા લાગી ને આજમાજ રહેવા લોકોની નજરે ચડી. લોકોએ “આજ આજ”ની બૂમો પાડતા માંડી મકાનમાલિક કાકા પણ એક પગને ધસડતા દોડી આવ્યા. રજનીકાંત ત્યારે નળ નીચે બેસી કેરોસીનવાળા હાથ સાફ કરતો હતો. રજનીકાંતને કેરોસીનની વાસ પસંદ નથી. લોકો મેડા પર જતાં જતાં એને કહેતા “તમારા ઘરમાં આગ લાગી છે.”

બીજા એક જમીને થયું કે રજનીકાંતને આથી આઘાત લાગ્યો હશે એટલે એણે રજનીકાંતના ખભે હાથ મૂક્યો ને એને પોતાના ઘેર લઈ ગયો. પીચ પાણી આપ્યું ને ઈશ્વરને નામે સંતવના આપવા લાગ્યો. એમને છોકરો થોડીવાર આવ્યો. “પપ્પા, આમા મકાનને આગ લાગી ગઈ છે.” એણે કહ્યું. કાપર મિત્રે પણ આવી પહોંચી ને પાણીનો મારો ચલાવ્યો. એને ચલા આપવામાં આવી. પેલા ભાઈએ ચલા પીતા પીતા પૂછ્યું “ઉપર કાંઈ સળગતું મૂકીને આવ્યા હતા ?”

રજનીકાંતે ચલા પી લીધી કપને રકબીમાં મૂકી પેલા ભાઈ સાથે જોનાં કહ્યું “કેરોસીન ભરતો હતો ને દીન દળી ગયું. મેં એમાં કાકડો સાંધી દાધો, અને કંટાળો આવતા હતા.” એણે પરસેવો લૂછ્યો.

પેલા ભાઈનાં ભાઈ સંકેતાર્થ ગયાં. એ ઊંચા થયા. હળવેથી પાસે આવ્યા ને બહુ જ ધીમેથી બોલ્યા : “મને તો કશું એ કશું. જો જો કોઈને આમ કહેતા. આમ કહેશે તો કેસ અક્ષરમાત્રે નહિ જણાય અને સીધી હાથકડી ચર્ષ જશે.....

“બહુ કંટાળો આવતો હતો” એ મનમાં બળાયો ને આસપાસ તાકી રહ્યો

મારી દુનિયા (૧૯)

સ્નેહરશ્મિ

શાળાભવનનાં મારા છેદમાં બે વર્ષો મેં મુંબઈ અને ભરૂચમાં ગાળ્યાં. એ પૈકી મુંબઈમાં ગાળેલું એક વર્ષ મારા આત્મવિશ્વાસને સુદૃઢ કરનારું બન્યું. યીજીવીની મારી નોનકડી નિશાળમાં કંઈક જીવનાપાત લેખાય એવી મારી સિદ્ધિએનું મુંબઈની નિશાળ દુનિયામાં કશુંય મૂલ્ય નહીં હોય એવો ભવ્ય-અભવ્ય કોષ્ટક ખ્યાલ મારા મનમાં બેધારા પામ્યો હતો. આમ છતાં મુંબઈની તે વખતે સારામાં સારી લેખાતી શાળાઓમાંથી ન્યૂ હાર્ફિફ્સ — જે પાછળથી કરા હાર્ફિફ્સ નામે જાણીતી થઈ તેમાં અથવા ‘ટયુટોરીઅલ હાર્ફિફ્સ’ માં પ્રવેશ મેળવવાના મને મનોરથ હતો. એ જમાનામાં શાળાઓમાં પ્રવેશ મેળવવાનું આજના જેવું મુશ્કેલ ન હતું, આમ છતાં આ એ શાળાઓમાં પ્રવેશ મેળવવાનું સહેલું ન હતું.

મેં પહેલા પ્રયત્ન ‘ટયુટોરીઅલ હાર્ફિફ્સ’ માં કર્યો. એ શાળાના મહાન વગેરેની મારા મન ઉપર સારી છાપ પડી નહીં; તેમજ પાછળથી જેને શાળાના વાતાવરણ તરીકે હું ઝાંખાખતો થયો તેવું વાતાવરણ પણ મને જણાયું નહીં. મુંબઈના બૃજેશ્વર જેવા લક્ષ્માં માણસોની જે ગીરી તે વખતે જોવા મળતી, તેવું પચરંગી વાતાવરણ શાળામાં હતું. વિદ્યાર્થીઓના પહેરવેશમાં ખજી ધલું દૈનિક્ય હતું, અને છોકરા-છોકરીઓ સાથે ભણતી હોય એવો મને ત્યાંની વિદ્યાર્થીનીઓ જોતાં પહેલી જ વખત ખ્યાલ આવ્યો. અસમત, એમની સંખ્યા અતિ-અલ્પ હતી, આમ છતાં તે નિશાળ વિદ્યાર્થીસમુદાયમાં આગળ તરી આવતી હતી. ‘પ્રિન્સિપાલ પાસે કેમ જવું’, એને માટે કોની મદદ લેવી? — વગેરેના મને ખ્યાલ ન હતો. એટલે પૂછતાં પૂછતાં હું ‘પ્રિન્સિપાલની ઓફિસ પાસે પહોંચ્યો. પણ ત્યાં જતાં મારા પગ લથડ્યા લાગ્યા. શું કહેવું, કેમ વાત કરવી એ અંગે મારા મનમાં ભારે ગૂંચવણો ઝાંઝો થયો. છેવટે દિંમન કરી પડ્યાવાળાને મુઠાકાન માટે મેં યિટી આપી. થોડીક આનાકાતી કરી પડ્યાવાળો અંદર ગયો, મેં હું ‘પ્રિન્સિપાલની ઓફિસમાં દાખલ થયો. મને ખ્યાલ છે ત્યાં મુઠી એ વખતે શાળામાં

ત્રણ પ્રિન્સિપાલો હતા—બનાજી, દરબર અને ભારતર. હું જેમની પાસે ગયો તે બનાજી હતા. એમનું નિશાળ ટેબલ અને એમનું કૈમવર્ષ એતાં મારી આંખ અંબઈ ગઈ. કોઈ પ્રભાવશાળી પુરુષની હાજરીમાં હું હોહો એવું મેં અનુભવ્યું. મારે શું ‘એર્જન્ટ’ હતું એ અંગે એમણે અંગ્રેજીમાં પૂછ્યું. મેં સિફ્ટ સ્ટાન્ડમાં પ્રવેશ જોઈ એ છે એવો જવાબ આપ્યો. એટલે એમણે સહજ રિત સાથે કહ્યું કે જગા નથી. હું પ્રથમ નંબર પાસ થયો તે વાત મેં તેમને કહી એટલે મેં મજાકવતાં તેમણે કહ્યું, “આ પહેલાં બીજી શાળાઓમાંથી આવેલા પહેલા નંબરના વીસ છોકરાઓને મેં ના પાડી છે.” ખબર નથી મારામાં ક્યાંથી અણધારેથી દિ મત આવી ગઈ અને મેં કહ્યું, “સાહેબ! જરૂર પડે તો નવો વર્ગ ખોલી વીસ છોકરાઓને પણ દાખલ કરો અને મને પણ પ્રવેશ આપો, અને હું આપને ખાતરી આપું છું કે આપને ત્યાંના જુદા જુદા વર્ષમાંથી જે વિદ્યાર્થીઓ પહેલા આવ્યા હશે તે બધા અને આ વીસ વિદ્યાર્થીઓ કરતાં મારો નંબર આગળ હશે.” આ સાંભળતાં આચાર્ય બનાજી હસી પડ્યા અને મોઢ્યા, “તારી ધુલતા મને ગમી ગઈ છે, હું તને પ્રવેશ આપું છું.” આખી દુનિયા જાણે આનંદથી નાચતી હોય એવું મને લાગ્યું. અમારો આખો વાર્તાલાપ અંગ્રેજીમાં થયો હતો. એટલે ગામગામી નિશાળમાંથી આવ્યો હોવા છતાં અંગ્રેજીમાં હું સારી રીતે જવકાર કરી શકીશ એવો મને આત્મવિશ્વાસ બેધારો.

મારી શાળાને સમય સવારે આઠથી બપોરે એક મુઠીના હતો. વચ્ચે થોડોક વિરામ રહેતો. એમાં એક મોટા ખંડમાં વિદ્યાર્થીઓ પોતાને ધેરથી આજેલો નાસ્તો કરવા બેસતા. હું એક-એ વખત એ આરમમાં ગયો અને ત્યાંની વાસથી અકળાઈ ગયો. મને ધણી નવાઈ લાગી કે આવી વિખ્યાત શાળામાં આ અંગે કેમ લક્ષ અપાતું ન હતું. મને અત્યારે યાદ નથી કે મારા વર્ગમાં વિદ્યાર્થી-સંખ્યા કેટલી હતી. એ વર્ગ ધણો મોટો હતો અને ખીચોખીચ જરેલો હતો. એક વિદ્યાર્થીએ મને બાહુને

આંકડો આપેલો ! આવડા મોટા વર્ગમાં શિસ્ત સારી રીતે જળવાય તે માટે શિક્ષકોમાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાંથી કેટલાક પાટ ટાઈમ અધ્યાપકોને પણ શિક્ષકોમાં આવ્યા હતા. અને તેનો સંરચાને તેમજ વિદ્યાર્થીઓને મન ધણો મોટો મદદગાર હતો. આ વ્યવસ્થા કારણતરની હતી એવું ભાગે જ દર્શી શકાય. કેટલાક શિક્ષકોને માટે તો વર્ગ લેવાનું સમયમ અસકચ જેવું હતું. આણ વર્ગ ફેરો-નિદ્રાશાંતિ અવાગે, પણ ઘસવાના ને પાટથી પગાડવાના પ્રયોગો અને કાગળની જૂગળીઓ ફેંકવાના, કુચ્છા ફેંકવાના એવા એવા અપભ્રંશો સહજ હતા કેટલીક વાર ખનાજી સાહેબને જાતે આવી વર્ગમાં વ્યવસ્થા લાવવી પડતી આ વાતાવરણ અને અકળાવનારું લાગતું, આમ છતાં એ તોફાનોથી અને શિક્ષકોની મુશ્કેલીથી અને રમૂજ પણ પડતી. પરંતુ એવા પણ કેટલાક શિક્ષકો હતા જે કોઈ પણ જાતની ધાકધમકી વિના દેવળ પોતાનાં શીલ અને વિદ્વત્તાના પ્રભાવથી આખા વર્ગના ઉપર સતત વર્ચસ્વ જમાવી શકતા.

એ પેઠી મારા મન પર જેમની છાંટી છાપ રહી છે તેવા એક શિક્ષક તે પાવરી સાહેબ. એકવ્રજ બાંધાના, પાંચ ફૂટથી વધુ ન હોય એવી હોંઆપ્રજાળા, પારસી હમના સાદા પહેરવેશવાળા પાવરી સાહેબ અમળા અમારામાંના તોફાનીમાં તોફાની છોકરોઓ પણ ગરીબ ગાય જેવા થઈ જતા. વર્ગમાંના એમના પ્રવેશની સાથે જ વર્ગ એકદમ શાંત થઈ જતો અને જેટલો સમય એ વર્ગમાં શિક્ષકો તે બધા વખત વર્ગ મંત્રમુગ્ધ રહેતો. કદી એ ખુરશી પર બેસતા નહીં, બેઠેબેઠેના છૂટથી ઉપયોગ કરતા અને વર્ગને એનનવંત કરવા માટે પહેલી પાંચ-સાત મિનિટ આજી બનાવવાથી કોઈ ને કોઈ પ્રશ્નો એ પૂછતા અને એને લઈને અમે અમારી શિલિંગોને વિશાળ બનતી અનુભવતા. જાન્યે જોવા વિષયોમાં પણ અમને એ ઝીણવટથી પ્રવેશ કરાવતા. એ વખતના બન્યેનો અમને ખ્યાલ આપતાં એમણે લશ્કરી અર્થને માટે જે રૂઝમ અંદાજપત્રમાં નક્કી કરવામાં આવી હતી તે તરફ અમારું ધ્યાન દોર્યું. આપણા જેવા ગરીબ દેશને માટે આ ઠેવડો મોટો જોગ્યો હતો એ અંગે તેમણે અમને વિચાર કરતા કરી મૂક્યા, અને સરકારની જવાબદારી પ્રગટિતની દૃષ્ટિએ શું હોતી જોઈએ એવું ચિત્ર અમારા મન સમક્ષ અંકાતું થયું.

પાવરી સાહેબના શીલની અમારા મન ઉપર જે છાપ પડતી, તે એમના કોઈ પ્રવચનમાંથી નહીં; પરંતુ એમના અભિવ્યક્તિમાંથી. એમને કદી પણ યુરસે થયેલા અમે જોવા ન હતા. વર્ગમાં એક પણ મિનિટ એ નકમી જવા દેતા નહીં. આપડો મોટો વર્ગ છતાં વર્ગના એકેએક વિદ્યાર્થીને જાણે કે એ જોગખતા હોય એ રીતનો એમનો વર્તવ રહેતો. વિદ્યાર્થીઓને નામથી તે જોગાવતા અને અમારી કંઈ બૂલ થતી હોય તો તે માટે અમારું કંઈ જોડું દેખાય એ રીતે નહીં પણ આવી જગ્યાએ આ રીતે તમે વિચાર્યું હોય તો ? આવા આવા ધ્યાનેથી અમને તે સાચી દિશામાં લઈ જતા. એમના હેઠ ઉપર કોઈનું એક નાનકડું ટપકું હતું અને તે ઉપરથી વિદ્યાર્થીઓમાં એવી એક માન્યતા પ્રસિદ્ધિ જતી હતી કે તે કારણે તેમણે લગ્ન કર્યું ન હતું. ખરેખર જેને સાધુચરિત કદી શકાય, જેને સૌમ્ય-શીલ અને નમ્રતાની મૂર્તિ તરીકે જોગખારી શકાય એવા એ પાવરી સાહેબની એક પણ અપવાદ વિના અમારા સૌના ઉપર છાંટી છાપ હતી. અમને તે અંગ્રેજ અને ક્રિસ્ટિયન શીલવતા. એમની સાથેના અમારો બધો બ્યવહાર અંગ્રજીમાં થતો અને એથી અવાગનવર લાપાની લાક્ષણિકતાઓ તરફ અમારું ધ્યાન ખેંચી તે લાપાની ખૂણીઓ અનેક રીતે અમને તે સમજાવતા એમના વર્ગમાં હું આખો વખત એકાગ્રતા અનુભવતો અને એ જે જે વાત કહેતા તેવું ઘેર આખા પછી મારા મનમાં અચ્ચક રીતે પુનરાવર્તન કરી જતો. એમણે આપેલા નવા શબ્દો, નવા શિક્ષણોગો વગેરેના ઉપયોગ કરી, નાની નાની કડિયાઓ પણ હું લખતો અને મને ધણું મન થતું કે એમને હું ખતાવું, પણ એ માટે હું હિંમત કરી શકતો નહીં. આજે વર્ગ બંધારે શિક્ષક-શિષ્યોની વચ્ચે જે સ્વાભાવિકતાથી વિવિધ પ્રયત્નો દ્વારા સંબંધ બંધાય છે તેવું તે વખતે હતું એવો મને ખ્યાલ નથી; અને એથી પાવરી સાહેબને વર્ગની બંધાર મજાવાની તક મને મળી ન હતી, પરંતુ મારા પહેલા અંગ્રેજ નિમજ્જ નિમિત્તે એક સુખદ અકસ્માત થયો અને જે તક મારે જોઈતી હતી તે મને મળી ગઈ.

આ શાળામાં લખાત થવા પડી અમારે જે પહેલો અંગ્રેજ નિમજ્જ લખવાનો આવ્યો તે પાવરી સાહેબના

ખાંમાં હતો. નિબંધોની મોટા તપાસી લીધા પછી મેમાંની જુદો તેમ જ સારા ચંદ્રપ્રયોગો કે વાકચત્વનાઓ અંગે પ્રકાશ પાસતાં એમણે કેટલાક વિદ્યાર્થીઓના નિબંધોને ઉલ્લેખ કર્યો. એ બધા વખત હું બારે થિંતામાં હતો અને મારો કશોયે ઉલ્લેખ ન જોતાં મને થોડીક હિંમત આપી કે એમાં બહુ ખરાબ નહીં હોય, નહીં તો એનો જરૂર ઉલ્લેખ થયો હોત. બધાની મોટા એમણે આપી દીધી અને એમ કરતાં કહ્યું, “એક મોટ મેં મારી પાસે રાખી છે.” ને નામ લઈ એમણે મને જોતો કર્યો ! હું કૂંજી જાણ્યો. પણ તરત જ એમણે મારા તર્ક-વિતર્કોને વધુ અવકાશ ન આપતાં પૂછ્યું, ‘આ નિરાશામાં તમે કેટલા વખતથી છો?’ મેં મેતાફોરી જવાબ આપ્યો. એટલે તરત જ એમણે મને શ્લિષ્ટન આપ્યાં અને મારો નિબંધ વગર આગળ ભેંચી ખતાવ્યો. એ વખતે મેં જે ધન્યતા અનુભવી મેં શબ્દાતીત છે, આમેય અંગ્રેજી સાડું બોલાય કે ખાખ એનો મદદિમા સૌ કોઈને મન ધણી હતો, તેમાં મણધારેલી પદનાથી મારા મનમાં એ અનેક ગણો વધી ગો.

શ્રી પાવરી જેવા બીજા એક શિક્ષક જેમને માટે મને સૌને ખાન હતું તે શ્રી સ્વામીજી ગ્રામવાળા-પાવરી હોય અને એમની વચ્ચે સાદગી એક સમાન વિશિષ્ટ સંબંધ હતો, પણ બંનેના સ્વભાવમાં ઘણો ફેર. શ્રી પાવરી ગેર-ગંભીર, હાલકા; જ્યારે શ્રી ગ્રામવાળા લાગણીપ્રધાન, સ્વરાટભરી ને આવેગશીલ હતો. એમના ધૂની સ્વભાવને ઘણી વાતો વિદ્યાર્થીઓમાં પ્રચલિત હતી. કહે છે કે મના મોરારક અંગે તેમના કુટુંબમાં ઘણો કચવાટ હતો હતો. એમ પણ કહેવાતું કે એમને ત્યાંથી કોઈક બહેન અવતરનવાર ફરિયાદ કરવા પ્રિન્સિપાલ પાસે આવતા. એ ફરિયાદમાં એક મુદ્દો એમના નિરાશિય આહારને લગતો હોવાતું કહેવાતું. આ બધી વાતોમાં ખરું-ખોટું શું હતું એ બહુવાતું અમારે માટે કોઈ સાધન ન હતું, પણ એ બધી વાત ખરી છે એમ માની લેવામાં અમને કોઈ મુશ્કેલી નહતી નહીં. એ નિરાશિય આહારી હોવા એમને અંગે બંધાયેલા ખ્યાલથી મારા મનમાં એમને માટે ઘણો આદર હતો. સ્વભાવે એ કંઈક ધૂની હોવાથી એ શીખવતા હોય ત્યારે જવા જેટલો વિશેષ પાસતાં પણ એ અકળાઈ જતા; પણ તરત જ પાસતાં

ઓખા જે સહજ સમજૂતિ રહેલી છે તેનો આશરો લઈ તેઓ વાતાવરણ ખૂબ હળવું બનાવી દેતા. એવો એક પ્રસંગ એક દિવસ તેઓ જ્યારે કંઈક અગત્યનો મુદ્દો સમજાવી રહ્યા હતા ત્યારે પહેલી પાટલી ઉપર બેઠેલી બહેનોને એમણે અંદર અંદર ગુસ્સા કરતી જોઈ ત્યારે બન્યો. છાત્રીઓની એ ગેરસિસ્તનો ઉલ્લેખ કર્યા વિના એમણે એક ટુચકો કહી સંભળાવ્યો, ‘એક દરમિયાન’ સો સાપ થે’ વાળા ટુચકાને સહેજ ફેરવી એક માણસની જીવતરીમાં સો કાગડા નીકળ્યા હોવાની વાત પોતે સાંભળી હતી તેનો ઉલ્લેખ કરી વગર ખડખડાટ દસાવ્યો. તપાસ કરતાં સોના પચાસ, પચાસના વીસ ને અન્યે કંઈક કાણું કાણું એવો વાતોનો અન્ત આવ્યો. એ કાણું કાણું જોતાં કામગાળું મધ્યું ઉઘાડનાર કોઈ સ્ત્રી હતી એવો ઉલ્લેખ થયો તે ઉપરથી સામાન્ય નિયમ તારવતા હોય તેમ તેમણે કહ્યું ‘કહેવાય છે ને કે મોરારકો બારે ચેટરબોક્ષ (Chatterbox-લવરીમોર-મોલકણી) હોય છે તે વાત આ બાઈએ સાબિત કરી આપી,’ છાત્રાઓએ પાટલીઓ ધમધમવાથી મૂકી ને છાત્રીઓ શરમિંદી બની ગઈ. એ પછી જ્યારે વગર લેતા હોય ત્યારે થોડાક દિવસ મુધી છાત્રીઓ ચાલુ વર્ગે વાત કરવાતું જૂઠી ગઈ, તેમના પરિચયમાં આવવાતું મને ઘણું મન હતું પણ એ માટે મને મોકો મળ્યો નહિ.

શ્રી પાવરી અને શ્રી ગ્રામવાળા જેવા મારા એ વખતના પાસતાં શિક્ષકોના સ્વદેશાભિમાનની મારા મન ઉપર બહુ બોરી છાપ પડી હતી. હોમરદની અળવળથી લોકોમાં કંઈક જાગૃતિ આપી હતી, પણ શાળા હોલોનેમાં એનો ઉલ્લેખ થઈ શકતો નહિ, એમ જતાં આ બંને શિક્ષકો કુશળતાપૂર્વક અમારામાં રાષ્ટ્રીય ચેતનાનો સંચાર કરતા. તે વખતના નેતાઓનો પોતે જે વિષય શીખવતા હોય તેમાં ઉદાહરણ નિમિત્તે ઉલ્લેખ કરતા અને અમને અહોભારથી બરી દેતા. એ શાળામાં મારે બહુ થોડા જ મહિના રહેવાનું થયું એટલે થોડીક ગાંખી - પણ સુદસ - છાપ એમને અંગે મારા મન પર રહી છે એટલા જ ઉલ્લેખ હું કરી શકું છું. શ્રી ગ્રામવાળા અંગે એ પછીથી વર્તમાનપત્રોમાં ઘણું ઘણું વાંચવાનું પ્રાપ્ત થયું. અસહકારની લક્ષ્ય દરમ્યાન એમાં જોડાઈને મળર-પ્રજ્વલિત નેતા બન્યા. મુંબઈના મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશનના પણ થોડો વખત એ સભ્ય રહ્યા. લગભગ

ચાલીસ જેટલાં ટૂંક યુનિયનોની એમણે સ્થાપના કરી. ટૂંક યુનિયન કોંગ્રેસ અને વકસ એન્ડ પેજન્ટ્સ પાર્ટી જેને એ ગાદ રીતે સંકળાયા. ૧૯૨૯ માં મેરેક કોન્ટ્રિપ-રરી કેસમાં સંડોવાયા ને રાજ્ય સામે લુહ કરવાના ગુના માટે ૧૨૧ થી કલમ હેઠળ એમના ૫૨ કામ ચાલુ ને તેમાં ગુનેગાર સાબિત થયા. એમની આ બધી પ્રકૃતિઓ ને મારી વિગારસરણી વચ્ચે ફેર હોવા છતાં એમની સિદ્ધિઓમાં હું જીડી આત્મીયતા અનુભવતો ને આવા તેજસ્વી શિક્ષક પાસે લાય થોડા બહિના પણ જો શીખવાનું મળ્યું તેની સ્મૃતિ મારે માટે ધન્યતાથી ભરેલી બની ગઈ.

આવા બીજા એક શિક્ષક જેમની મારા જીવન ઉપર કાયમની અસર રહી છે તે શ્રી પી એમ. ભટ્ટાચાર્ય, એ અમને સંસ્કૃત શીખવતા. યુવાન, તેજસ્વી, ભાવના-શીલ એવા આ અધ્યાપકની વિદ્વતા ઉપર હું મુગ્ધ હતો. વાતવાતમાં અમને સંસ્કૃત સાહિત્યની અનેક ખુષીઓ એ સમભવતા, અનેક સુભાષિતો આપતા. એમાંનાં ઘણાં મને આજ સુધી યાદ રહ્યાં છે. એમના નામ ઉપરથી મેં એમને બંગાળી લેખ્યા હતા. પણ એમની દક્ષિણી દબની પાધરીથી એમના બંગાળી હોવાપણું વિશે મનમાં શંકા રહેતી હજીકતમાં એમની અટક બદલ હતી. અને એ યુગવાતી હતા. લાંબું ભટ્ટાચાર્ય એમણે મુંબઈ આવ્યા પછી કયું હતું. એક દિવસે કોઈક સામ-મિકમાં એમની સહીવાળી એક બહેર ખચર મારા વાચ-વામાં આવી. સામુદ્રિક શાસ્ત્રને લગતી એ બહેર ખચર હતી હું એ નહીં કરી શક્યો નહીં કે એ બહેરખચર એમની હતી કે કોઈ બીજા ભટ્ટાચાર્યની. મારું કુતૂહલ ઘણું વધ્યું. એમને આ વાત પૂછવાની મારી હિંમત ન હતી; પરંતુ બીજી હિંમત મેં કરી—બહેરખચરના સુધાકાંત માટેના સમય આવ્યો હતો, સરનામું આપ્યું હતું, તે મુજબ તે સમયે, એ જગ્યાએ હું જઈ ચડ્યો. અને મારા આનંદાશ્ચર્ય વચ્ચે મેં જોયું કે એ જ ભટ્ટા-ચાર્ય ત્યાં હતા. હવે મારી યુગ્મણ 'વાત શું કરતી' તે ધઈ. એમણે હસીને મને યુગવાતીમાં આનંદ ર આપ્યો, અને ત્યારે મારા આનંદનો પાર રહ્યો નહીં. જાણે કોઈ આત્મીય મળતા હોય એવું મને લાગ્યું કાણકે વર્ગમાંના બધા જવહાર અંગ્રેજીમાં જ હતો, એટલે એમના મુખમાંથી યુગવાતી સાંભળવાનું મળ્યું

એ મારે માટે ઘણું આનંદની ધરના બની. આ પછી તો અમારી વચ્ચે આત્મીયતા વધતી જ. મર્ઝ. મારા જીવનમાં એમણે જોડે રસ લેવા માંડ્યો. મારે જગન્નાથ શંકર શેઠ સ્ટેડરશિપ માટે મહેનત કરવી જોઈએ એવું વિચારમંત્રીજ એમણે મારા મનમાં વાલ્યું, અને એ મારે એમની સૂચના મુજબ મેં અભ્યાસ શરૂ પણ કરી દીધી. એમની સાથેની વાતચીતમાંથી મેં જોયું કે એમને મુંબઈનું જીવન ગમતું ન હતું. એમની ઝંખના આજ વન શિક્ષક રહેવાની હતી અને તે પણ માધ્યમિક કક્ષાએ. બી એ. માં સંસ્કૃત સાથે એ પ્રથમ વર્ગમાં ઉત્તીર્ણ થયા હતા અને કોલેજમાં અધ્યાપક તરીકે કામ કરવાની મળતી તક જતી કરી એમણે માધ્યમિક શાળાનું કામ પસંદ કર્યું હતું, પરંતુ મુંબઈમાં એમને શિક્ષણવિશે વાણિજ્યવૃત્તિ વધુ પડતી જણાઈ, અને એથી ગ્રામ વિસ્તારની કોઈક શાળા જ્યાં એમની ભાવનાને અનુકૂળ હોત મળે તેની તે શોધમાં હતા. સામુદ્રિક શાસ્ત્રને એમની શોખ કેવળ નિવૃત્તિ-વિનોદ માટેના હતો અને તેમાંથી અર્થપ્રાપ્તિ કરવા કરતાં વિવિધ પ્રકારના માણસોના અભ્યાસ કરવાની તક મળે તેવું તેમને ધર્ષ મોહું મૂલ્ય હતું એમની સાથેના પરિચયના થોડા દિવસમાં જ એમણે મને જણાવ્યું કે વર્ષ પૂરું થતાં તે આ શાળા છોડી ભરૂચ જવાનું વિચારી રહ્યા છે. શ્રી છાંડુભાઈ પુરાણીએ ભરૂચમાં એક નવી સંસ્થા શરૂ કરી હતી કે શરૂ કરવાની તૈયારીમાં હતા. તેમાં જોડાવાનું તેમણે તેમના મન સાથે લગભગ નહીં કયું હતું. આ સમાચારથી હું ભારે મિંતામાં પડ્યો. હાથમાં આવેલું કોઈક રતન જિનવાઈ જતું હોય એવું મને લાગ્યું અને કોઈક અકસ્માત બને અને એમનું ભરૂચ જવાનું બંધ રહે એવી ધંધલા હું સેવવા માંડ્યો.

મુંબઈના મારા શાળાજીવનનાં સંસ્મરણો અત્યંત ધૂંધળા બની ગયાં છે. એટલે એ વખતની કેટલીક જાણ જ અને તે પણ અસ્પષ્ટ રીતે મનમાં રહેવા પામી છે. એક-બે મિત્રો પણ થયા હતા, પણ મુંબઈ છોડ્યા પછી એ સબંધ ચાલુ રહી શક્યા નહીં. મુંબઈ રહી હોત તો સંભવ છે કે ફિકેટના મારા શોખને હું વધુ ખીંચી શક્યો હોત. ત્રીખલીથી મેં આ રમતની શરૂઆત કરેલી અને સારા એટલેયને તેમ જ બોક્સ તરીકેની ખ્યાતિ પણ મેં પ્રાપ્ત કરેલી ફિલ્ડ તરીકે હું ધણું નમ્મો

કોનાં અને મારી એ નવજામી મેચ રમતાં વંખતે છતી થતી. મુંબઈ આજ પછી હું અમારી શાળાની પીચ કેપર રમવા મેચો ત્યારે નિમ્નધવાળી ઘરનાથી હું તળીતો અને સો હેલ્થ મને દીમમાં એકાવામાં મુરકેલી હી નહીં. એટલું જ નહિ પછી શાળાના એક સારા કેપ્ટન તરીકે મારી ગણના થવા માંડી. રમનારાઓમાં માતિયું પહેરી રમનાર હું એકલો જ હતો એટલે સ્વાભાવિક રીતે કેપ્ટનથી એનારાનું આન મારા તરફ માકાઈતું ને કેઈ કેઈ વાર હું જીતો કે ચીંતો હતો ત્યારે બધા ખુશ થઈ જતા. ચીખલીમાં અમને લાકડિયા સાહેબે તાલીમ આપી હતી. મારી ફિલ્ડીંગથી ખૂબ નારાજ રહેતા, પછી એવી ગમાં હું તેનો બદલો આપતો, અને એથી મેચ માટેની ટુકડીમાં મારો પ્રમાસ થતો. ચીખલીમાં અમે જે મેદાન પર રમતા ના તે મેદાન પાસે આવેલી ટેકરી કુદાવવાનો વિક્રમ નેંધવાની શક્યો હતો. મારી એ તાલીમ શાળાના મામાજી તરીકેના મારા કાળમાં મને ઘણી ઉપકારક થતી. ક્રિકેટના મારા એ શોખને વાઈને મુંબઈનાં છુદાં હતાં છતાંપણ પર સારા ખેલાડીઓની રમત જોવા હું મેચો સાથે જતો. નાયક, વિરુદ્ધ બ્રાઉની રમતથી હું ખૂબ પ્રભાવિત બનતો. મુંબઈ મારે બહુ થોડો વખત રિવાજ થયું, અને મુંબઈ છોડ્યા પછી ભરૂવામાં અને વારપણી સિદ્ધાપીઠમાં એ રમત રમવાની તક મળી નહિ એટલે એમાં વિશેષ હું કરી ન શક્યો, પણ મારો રસ વધતો જ ગયો તે એટલે મુધી કે મુંબઈમાં રમાવી મારે અમુક (અતુરંગી) મેચો જોવા હું અમદાવાદથી જાસ જતો। નાયક, ભાઈ, હોઝી, પરદેશી આદિ બેટ્સમેનો, જમણ, જોડી આદિ ગ્રાન્ડી બોલરો, ચંદ્રાણુના ઝંડપી બોલર - એ બધાની વાતો ફરીથી ને ફરીથી ક્રીકેટ અમે ધાકતા નહિ, એમ. સી. સી. અહીં આવી ત્યારે એની નેટવેક્રિકેટસ જોવા પણ હું જતો ને મારે એ દીમના સારા રમનારાઓની કઈ બાજુમાં ધાક હતી તેવું હું બ્રીલ્યન્ટલયુ અવલોકન કરતો. દીમમાં સેન્ડબા કરીને બેટ કુશળ બેટ્સમેન હતો. ની રમત મને મળી ગઈ હતી, પણ મને લાગતું હતું એ ચોકેટ નથી રમી શકતો ને મારી એ માન્યતામાં સાચી પડી. ચોકેટ બોલે એકથી વધુ વખત ચોકેટ થયો હતો. એ વખતની એ મેચનું સંસ્મરણ

નેંધવાનું પ્રલોભન હું ખાળી શકતો નથી; એમ. સી. સી. ના પહેલા દાવમાં એના એક ખેલાડી અલે ૧૩૦ ક્યો—એમા ૮ જીમા ને ૧૧ ચીંગાનો સમાવેશ થતો હતો. એના પર પ્રશંસાનાં પુષ્પો વેરતાં મુંબઈના ઇનિંગ ન્યૂઝે બધાં કોલમ ભરીને એક આકર્ષક મથાળું ક્યું : **Mighty Hitting by Earle**, બીજો દિવસે વિક્રમ લેખી શકાય એવું પરાક્રમ નામક એ ક્યું. એણે લગભગ ૧૦૦ મિનિટમાં ૧૧૩ રન કર્યા, એમાં ૧૧ જીમા ને ૧૩ ચીંગા હતા. હવે ઇનિંગ ન્યૂઝ આ સમાચાર કેવી રીતે ચમકાવે છે તે જાણવા માતું મન અધીરું બન્યું, અને સાચે જ એણે મારી એ અપેક્ષા સતોવી. આગ્રહ દિવસની જેમ જ લાંબુ મથાળું કરી એણે લખ્યું—**Hurri Cane Hitting by Naidu**. આ મેચો વખતની કેટલીક કંડુ સ્મૃતિઓ પણ મનમાં રહી ગઈ છે. અંગ્રેજ લાવામા sportsmanship—ખેલદિલી-શુદ્ધ માનપૂર્વક વપરાય છે, પણ મેં એનો એ મેચોનાં અભાવ જોયો. નાયક એક વખત આઉટ થતાં એમ સી. સી.ના ચિકેટકોપર—હું બૂકનો ન હઉં તો—બાઉને મહેલું માયું : 'ક્યાં ગયા તારા તે જીમા ?' એના એક બોલર રેફેટ હિન્દી દીમના ખેલાડીઓને લખતી કરી ચૂક્યા 'જોડી લાઈન' મોક્ષિંગ કરવા માંડી તેના જવાબમાં હિન્દી દીમના રામજીએ ધારી ધારીને એમ.સી.સી. ના બેટ્સમેનોને વેગીલા અપર નાખી ધામલ કરવા માંડ્યા, ને એનો બહુ ખરાબ રીતે બોલ થઈ પડ્યો સેન્ડબા. ત્યારે મને ઘણું ખરાબ લાગ્યું હતું. ક્રિકેટની રમતમાંથી સર્જાતી આ અસામાનિક પ્રતિ પ્રેક્ષકોમાં પણ બ્યાપક બનતી હોય છે ને એવું છેલ્લું ઉદાહરણ આ વર્ષે (૧૯૬૮) વેસ્ટ ઈન્ડીઝ ને ઇંગ્લંડ વચ્ચે રમાયેલી મેચો પૂરું પાડે છે. આ ઉપરાંત આ રમતમાં શાસ્ત્રીય દબે જોતાં ખેલો જેની આપણી રમતમાં હોય છે તેવાં રમતનાં તરતો ઓછાં છે; એમ છતાં આપણા મન ઉપર એની એટલી બધી તો પ્રબળ અને મીઠી પકડ રહી છે કે આજ હવે હું મેચ જોવા જઈએ સમય નથી મેળવી શકતો છતાં વર્તમાનપત્રોમાં એના આવતા હેવાનો દાખવાનું મારે માટે મુરકેલ બને છે. "અંતરપટ" નવલકથામાંનો કેટલું દુષ્ટોદારીજન લાઈસ્ક્રૂથમાંનાં મારાં સંસ્મરણોમાંથી મને લાખ્યો હશે એવું જો હું અનુમાન કરું તો તેમાં બૂધ ધવાનો બહુ

રેખા સહકારી પ્રકાશનનાં પુસ્તકો

સુરેશ જ્ઞેશીનો વાર્તાસંગ્રહ

ન તત્ર સૂર્યો ભાતિ

નગીનદાસ પાટેજનો વિવેચનસંગ્રહ

પરિચય અને પરીક્ષા

રાધેશ્યામ શર્માની નવલકથા

ફેરો

વિકેતા :

આર. આર. શેઠની કે.

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૨; કુવારા, અમદાવાદ-૨

લોકશાહી મૂલ્યોનું સંવર્ધન : વ્યાપક સંદર્ભની શોધ

રેખા સહકારી પ્રકાશન

નિયામક-મંડળ : શ્રી બી. કે. મજમુદાર (પ્રમુખ), શ્રી ઉમાશંકર જ્ઞેશી (ઉપપ્રમુખ), શ્રી નીરુભાઈ દેસાઈ (ઉપપ્રમુખ), શ્રી હિતસવ પરીખ, શ્રી યશવંત શુક્લ, શ્રી વિમલ શાહ, શ્રી સુરેશકાન્ત પરીખ, શ્રી ચરદ મ. શાહ, શ્રી સુકેતુ શાહ, શ્રી જકુલ ત્રિપાઠી (મે. ડિ.)

રેખા સહકારી પ્રકાશન

પ્રજાકીય જાગૃતિ માટે વિચારપોષક પ્રવૃત્તિઓ

With Best Compliments of :

Ask for

NEW SWADESHI FABRICS

ATTRACTIVE DESIGNS & COLOURS

**THE NEW SWADESHI MILLS
OF AHMEDABAD LTD.**

NARODA ROAD, AHMEDABAD.

રંગો

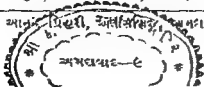
રસાયણો

દવાઓ

પોસ્ટ અતુલ, વાપા વડસા, W. (Rly.)

સ્વર : આનંદ પિણ્ડરી, અંતરિક્ષિક, અમદાવાદ-૧.

લેબોરેટરી, વિજ્ઞાનનાં તથા શૈક્ષણિક સાધનો મેળવવા

વિદ્યાસનિર્ભર એકમાત્ર સંસ્થા

શિક્ષણ સાધન કેન્દ્ર

મહેતા એસ્ટેટ, હરણનાળી પોળ, ખાડિયા ચારરસ્તા, અમદાવાદ-૧

પિંજર

કાચું પૂઠું ૨-૦૦

પગલીનો પાડનાર કાચું પૂઠું ૨-૫૦

પાકું પૂઠું ૩-૦૦

(શ્રી ચંદ્રનાં કાઢુંનો) પાકું પૂઠું ૪-૦૦

પરાજિત સમ્રાટ

કાચું પૂઠું ૨-૦૦

પાકું પૂઠું ૪-૦૦

કાળજી કાળી આંખ ૧૩-૫૦

શાળા, પુસ્તકાલયો માટે અમારાં નવાં પ્રકાશનો

સેતુ પ્રકાશન

૧૪, આદર્શ સોસાયટી, અમદાવાદ-૮

રેખા સહકારી પ્રકાશનનાં પુસ્તકો

સુરેશ બેશીનો વાર્તાસંગ્રહ

ન તત્ર સૂર્યો ભાતિ

નગીનદાસ પાદેખનો વિવેચનસંગ્રહ

પરિચય અને પરીક્ષા

રાધેશ્યામ શર્માની નવલકથા

ફેરૈ

વિકેતા :

આર. આર. શેઠની ઠં.

પ્રિન્સેસ સ્ક્રીફ્ટ, મુંબઈ-૨; કુવારા, અમદાવાદ-૧

લોકશાહી મૂલ્યોનું સંવર્ધન : વ્યાપક સંદર્ભની શોધ

રેખા સહકારી પ્રકાશન

નિયામક-મંડળ : શ્રી બી. ડે. મળયુદ્ધર (પ્રમુખ), શ્રી ઉમાશંકર બેશી

(ઉપપ્રમુખ), શ્રી નીરુભાઈ દેસાઈ (ઉપપ્રમુખ), શ્રી ઉત્તમ પરીખ,

શ્રી યશવંત મુકુલ, શ્રી વિમલ શાહ, શ્રી સુલકાન્ત પરીખ, શ્રી શરદ મ.

શાહ, શ્રી સુકેતુ શાહ, શ્રી ગુરુવ ત્રિપાઠી (મે. ડિ.)

રેખા સહકારી પ્રકાશન

પ્રભકીય ભગૃતિ માટે વિચારપોષક પ્રવૃત્તિઓ

સંપાદકમંડળ

ભોગીલાલ ગાંધી (મુખ્ય)

વિમલ શાહ (સહ)

ચુવીર ચૌધરી (સહ)

પ્રકાશ શાહ (સહ)

વિશ્વવિદ્યાલય

૯૦

જૂન ૧૯૬૮

વિશ્વમાનવ દર માસની ૨૬મી તારીખે

પ્રસિદ્ધ થાય છે.

એક અંકનો એક રૂપિયો

વાર્ષિક લવાજમ દસ રૂપિયા

પરદેશમાં ૨૦ શિલિંગ

જ્યા પ્રતિષ્ઠિત પ્રકાશકોને ત્યાં

લવાજમ ભરી શકાય છે.

શ. ૧૦૫/ ભરીને રેખાનો

શેર લેનારને વિશ્વમાનવ લેટ

માહિતીમાં આવે છે.

લેખકોને પુરસ્કાર આપવામાં આવે

છે. લેખોમાંના અભિપ્રાયો માટે

લેખકો જ જવાબદાર.

સંપાદકીય પત્રવ્યવહાર

ભોગીલાલ ગાંધી,

રામજી મંદિર પોળ, વડોદરા

વ્યવસ્થા અંગે પત્રવ્યવહાર

રેખા કોઓપરેટિવ પ્રિન્ટિંગ એન્ડ

પબ્લિકેશિંગ સોસાયટી, હોમાવન,

પાલડી, અમદાવાદ-૭

મુદ્રણ-સ્થાન

ચંદ્રિકા પ્રિન્ટરી, મિરઝાપુર રોડ,

અમદાવાદ-૧

મુદ્રક-પ્રકાશક-માલિક

બકુલ ત્રિપાઠી, મેનેજિંગ ડિરેક્ટર,

રેખા કો. પ્રિ. એન્ડ પ. સોસાયટી,

પાલડી, અમદાવાદ-૭

કવિતા

બે પ્રાણો લાલચંદર દાકર ૩ | ગજલ ચિત્ર મોદી ૩ | અવા-
જના ઊંડા કૂવામાં 'આદિલ' મન્સૂરી ૪ | વિજન વાવે
સ્નેહસ્મિત પ | નવતર પુરાણ બેડી સ્નેહસ્મિત પ | વેદના
હરિગુણ પાઠક ૬ | અક્ષરો પર ચોટેલી સવેદના મહેશ દવે
૬ | સ્ટેશન પાસે થર સપેશ્યામ સર્મા ૭ | અવાજ ચુવીર
ચૌધરી ૭ | પથ્થર ચુવીર ચૌધરી ૮

પરિસંવાદ :

ભારતીય ચોજનાઓમાં કરવેરાની ફિલસૂફી એન. જી. મુજર
૯ | રોકાણ, રાષ્ટ્રીય બચત અને કરવેરા બી. આર. શિનોય
૧૨ | કરવેરા અને ખેતીમાં ઉત્પાદનક્ષમતા વેદ પી. ગાંધી ૧૭

લેખ

અદ્યેક્ષનો અસ્તિત્વવાદ મધુસૂદન બક્ષી ૨૪

વાર્તા

સગી રાવજી પટેલ ૨૯

આત્મવૃત્તાંત

મારી દુનિયા (૨૦) સ્નેહસ્મિત ૩૪

અનુવાદ

ઉદાત્તતત્વ : લોન્ગાઈનસ અનુ. ચંદ્રશંકર ભટ્ટ ૪૦

મારી અહિંસા-ચાન્સ માટિન દ્યુયર ડિંગ અનુ. પ્રકાશ ન.

શાહ ૪૮

વૃત્તવિમર્શ

બે કાવ્યો

૧

દોડી જતી દિવાલોને
હરખતી પૂંઝીનો રંધણી થના
એ બીજી સ્ત્રી,
સુખદના પાછાપાથી
સુખ દંકારી રખો
હૃદયનાં ઉદાસીથી
ખાતિનો કરોગિયો
તીચે પાચો.

પણ હે શબ્દ !
તારા કટિપટ્ટેકર્મા આવેલા
નાભિચકને પામ્યા વગર
હું જીવીશ નહીં.

૨

તેમુર કંઠ તો
કાચ
એક ખરી મચેલા પાંદડા પર પડેયો
અનિચ્છાનો પાછાનો હતો.
મેં સ્વેચ્છાથી
જીવવાનું શરૂ કર્યું છે.
ખરી જતાં પાંદડાં એ
ખરી શલ્લો છે
અને શલ્લોથી હાસેલાતા
મારા પાછાપાતા પમે
શબ્દોની ઝીણી ઝાંઝરી સ્લોકના કરે છે.
હું જીવી શકીશ.

સાલસાકર સકર

ગામલ

પરત જ્યેથો થઈ કાપા વગર હું ચાલવા માંગ્યો,
અને મારા જ પાછાપા વગર હું ચાલવા માંગ્યો.

અચાને રાક્ષસી જડ્યું ઉપાડી લેત્યાં બાળા,
ડરીને શાસ પાછાપા વગર હું ચાલવા માંગ્યો.

ઉપાડી કેમ રાક્ષસી બીંત ખારી વાસપામોખા ?
તણુખલે સ્ત્રેષ્ઠ લોગાપા વગર હું ચાલવા માંગ્યો.

મઠારી રાક્ષસોને નામને રમતા હઈ આવ્યો,
સામની જેમ મમતાપા વગર હું ચાલવા માંગ્યો.

કિરલુ જેવી જ કાપા પામવાના લીઝ વલોખા,
પરત જ્યેથો થઈ કાપા વગર હું ચાલવા માંગ્યો.

ચિત્ર મોદી

જૂન ૧૯૬૮ : ૩

અવાજના ઊંડા કૂવામાં.....

અવાજના ઊંડા કૂવામાં
પડ્યાના પાણીની નીચે
સૂરજ થઈને તરે કાચગો
બખોલમાંથી
સમયસર્પ ફૂટકારે
ભારે

અધે પક્ષીની પંખો ફરડે
દરચકમાનો તૂટેલા ઈંડાની બખડે
બધે મીનના કિલ્લાઓથી ખરે કગિરા
ઉઠ્યારોને માયાના તંતુ લપટાયા
ફણુની પાછળ
લંગડાતા શબ્દોનું ટોળું
...બ્લોળું
...પ્લોળું
ટોળું

ટોળું અન્ધકારની ગલીઓમાં અટવાતું ચાલે
ગલીઓ

તૂટેલા ઈંડાથી નીકળી
કિલ્લાઓમાં ફણુસે

પક્ષીની ખાલી આંખોને
માયાના તંતુથી ગલીઓ ભરવા ચાહે
સૂરજ બખોલેથી સરખીને
સમય-સર્પની ઊતરેલી કચિગીઓ
થઈને તરવા ચાહે
ગલીઓ

પડ્યાના પાણીની નીચે
અવાજના ઊંડા કૂવામાં
ગલીઓ..
ગલીઓ...

‘આદિત્ય’ મન્સૂરી

નવતર પુરાણ બેડી

[આર્ટિન હયથર કિંગની સ્મૃતિમાં]

એ જ મને મનમમતા
જૂની કેડી, જૂની મેડી,
બેડી પ્રણયતણી નિમ્ન સજ્જ—
રહી પૂછવી મારે કેની મરજી ?
હાર નિરંતર કીડીઓની
લઈને માથે ભાર
વિચરે વણઅણસાર
વણબર મનુજની તેજ હું પેપુ—
ભય વહી એ
કિયે અગોચર દ્વાર !

હું જ હવે એ કેડી પકડી
આગળ આગળ વિચરી
રાખું હૈયા સરસી જકડી
એ જ મને મનમમતા
જૂની કેડી,
જૂની મેડી,
ને રાખું જકડી હૈયા સરસી
રુદ્ધ-રમ્ય રણઅણતી
તે જ તે જ
આ માનવકુળના પ્રણયનણી
નવતર પુરાણ બેડી !

વિજન વાવ

પડી વિજન વાવ એ : ચહુ દિશે જોઈયાં જાંખરાં,
મનુખ, પશુ કે હવે ન ફરકે દિશા આ પ્રતિ :
શિયાળ તણી ચીસ વા ધુવડના અહીં કારમા
સુણાય કદી ખોલ : શાસન અહીં મહાકાળનું.

અમે પગથિયા પરે પગ મૂક્યો ન મૂક્યો તહીં
ઊડી સળવળી અનેક ઉરભંગ જૂતાવળ—
અતીત મહીંથી શકે રમણી દોક દોક કરી
અવોપ કહી યે મર્ધ રણઅણવતી નૂપુર.

ખસેડી હળવેથી લીધ જળને જગાડ્યું અમે—
ઊઠ્યાં રણકી કંકણો ગુપ્ત ગોઠડી ત્યા મચી—
ધમ ચમકતા ભરાઈ ઠંઠવાઈ શોભી ઊઠ્યા !
અને મિત્રનની બજ નહિ બજ જહીં ખંજરી
ઊઠ્યું ધુવડ કે ભયંકર પ્રસારી છાયા જળે—
રહી મગનને હારી વિજન વાવની રિક્તાતા.

સ્નેહરશ્મિ

સ્નેહરશ્મિ

અક્ષરો પર ચોંટેલી સંવેદના

વેદના

પોંદાં પીંગાં બસે ખરનાં રહે,
એ ચહેરો તો હજી મનમાં તરે.

આમ તો રસ્તા ધણીયે વાદ છે,
એ પુરાણે પંથ પગલાં સંચરે.

આજનું ઊંડાણુ લાગે છીછરું
એ મદન આંખો નજર શોખા કરે.

મંખનાની ગળ તો છૂટી મઈ
દગ્ય દૈયું કર્યા ના કેમે રે.

રોજ દુઃ હળવો યવ બોલ્યા કરુ
તોય યોડું દદં આંખોથી કરે.

સન્દના પથ્થર વધું ડોળે પછી
મીન મારી વેદના કષાં આજરે!

હરિદ્વંશ પાઠક

આકાશમાં તરતા પીંછા પર
પ્રતિપદા ત્રિધાવ
ને વાદ આવે રણ...
હજોડણમાં ભીંગી નીકળે છે રણ,
આથમતા સૂર્યમાં
ને માણેદારી રાતના ચંદ્રમાં
કશે ફેર ન હોય,

અચાનક
ખંડમાં એક બમર પ્રવેશી
ગુંજન મૂકી
ભારી બહારે આંખો ભય
ત્યારે પણ,
હજોડણમાં ભીંગી નીકળે છે રણ,
દીવાલોનું કંપન
પણોના ત્રિંત્રિંદારમાં ઝમે છે
રાતરિન,

લાલ ધૂળ ભેડે છે એમેર
તેમાં દલાલ શહેર
પર

પથ્થર
આવણનું મનમનનું કૃષ
અગાધનની શૂંઘ
પથ્થર
કું.

અવાજ

આગણે આવીને
અટકેલું
એ રૂપ ભેટાં જ
કળીમાં બંધ સુગંધ
પ્રગટવા લાગી,
નીલવર્ણુ આડીમાંથી
ગળાઈ ગળાઈને આવતું
જરણું
મને ઓળંગીને
જવા લાગ્યું,
ત્યાં દબેલી આખના ઉત્તસર્ગ
ને અમુખર સિંહતની સાક્ષીએ
પ્રગટ થયો એક શબ્દ
શબ્દ...
એનો અર્થ
મારા પૂર્વપરિચિત
અસખાજમાં, સાજમાં
સ્થિર થયો
ને અવાજ
આકાશે ફેલાઈને
તરતો ઓસરતો
તરતો રહ્યો.
પછી તો
માન તરતો ઓસરતો
તરતો અવાજ...

ટેશન પાસે ઘર

ર કુવના પવનની જેમ આવે
મા પરોઢની ટ્રેન
હે એવી સ્વપ્નોને ઊંડા અધકારના ખેતરમાં
જતી થીજતીને દાટી દે.
રે પવનવેગી સપાની જેમ સરકતો 'હાર્ટ'
, પાટાઓની બેન્ચિસ સાથેજોને ચીરતો વણો જાય
જેતોના ભોં ભોં અવાજથી.
તત કથાકિ જરુ છે 'ની ઉચાટની બારી
મે અને બંધ થાય
હારની લોકજી બીજા માળના 'કિચન'ને
જોએને કુળવતી 'ડાઈનિંગ હાર' બનાવે
ને ઊંધમાં ફ્લિટ્પર વ્હીસલ સંભળાતાં
દા વચ્ચે પડેલાં હોઈએ તેમ ઊભાં થઈ જઈએ.

હાર
હારીના વૃક્ષોને આદિમ નરો
ફ્રેન્ચિઝ એ અંતય...

સંધ્યામ સમર્પ

સ્થવીર ઓધરી

જૂન ૧૯૬૮ : ૭

ભારતની યોજનાઓમાં કરવેરાની ફિલસૂફી

ડૉ. એન. જી. ગુજરા

આર્થિક આયોજનની શરૂઆતથી ભારતમાં રાજકોપીય નીતિનો આશય વિકાસના દરને ઉત્તરોત્તર વધારવાનો અને શક્ય હોય ત્યાં સુધી આવક અને આર્થિક સત્તાની વિપત્તતા ઘટાડવાનો રહ્યો છે. એવો આગ્રહ સેવકામાં આપ્યો છે કે વિકાસના દરને વધારવા માટે મૂડીસર્જન વધારવું આવશ્યક છે. અને મૂડીસર્જન છેવટે સમાજની કુલ ખચત પર નિર્ભર છે. જ્યારે આવક નીચી હોય ત્યારે વપરાશમાં આપમેળે કાપ સ્વીકારીને સ્વૈચ્છિક ખચત વધારવી સંભવિત નથી. ઉપરાંત વિકાસની પ્રક્રિયા દરમ્યાન આવક વધે ત્યારે ભારત જેવા ગરીબ દેશમાં સીમાવતી વપરાશવૃત્તિ જોવી હોવાથી વૃદ્ધિગત આવકને બહોળો હિસ્સો (અનુપાદક વપરાશમાં) વેચાઈ જવાનો સંભવ છે. આથી રાજ્યને સ્વૈચ્છિક ખચત પર આધાર રાખ્યા વિના કરવેરા દ્વારા અથવા શાખવિસ્તરણ દ્વારા "હરનિયાત ખચત"નો આશરો લેવો પડે છે. આ ધર્મ પ્રગતિશીલ અર્થશાસ્ત્રમાં વધુ કરવેરા નાંખવાની તરફેણમાં "સાધનસંચય"ની દલીલ. રાજ્યે પ્રભુ પર વધુને વધુ કરવેરા નાંખવા જોઈએ અને એ રીતે ઉપસન્ધ થયેલાં સાધનો મૂડીસર્જનમાં ઉપયોગમાં લેવાં જોઈએ. પ્રગતના હાથમાં એ સાધનો અન્યથા વપરાશ દ્વારા વેચાયાં હોત.

આમ સામાન્ય રીતે રાજકોપીય નીતિનો અને ખાસ કરીને કરવેરાની નીતિનો પ્રાથમિક આશય પ્રભુ પાસેથી શક્ય એટલાં સાધનો રાજ્ય તરફ વાળવાનો છે. કેવળ એક સરત પળાવી જોઈએ. ખાનગી રોકાણ અને ઉત્પાદન માટેનાં પ્રેરક બળો પર પ્રતિકૂળ અસર ન થવી જોઈએ.

એવી પણ દલીલ કરવામાં આવે છે કે મૂડીસર્જનની ગુણવત્તાનું એક પાસું ખાનગી સાહસની સરખામણીમાં રાજ્યના સાધનસંચયની આવશ્યકતા જરૂરી ગણે છે. ભારત જેવા ગરીબ દેશમાં ખાનગી સાહસ દ્વારા પણ

'ખાસ' એવું 'અનુપાદક ઉત્પાદન' થાય છે, સ્વાભાવિક રીતે જ ખાનગી સાહસના બદલે રાજ્ય સાધનો ઉપયોગમાં લે તો યોગ્યપ્રકારનું રોકાણ થાય છે, કારણ કે રાજ્ય લાંબા માળાની દૃષ્ટિથી દોરવાય છે અને રાજ્યને આશય નફા કરવાનો હોતો નથી.

જો આર્થિક વિકાસની જવાબદારી ખાનગી ક્ષેત્રને ઉઠાવવાની હોય તો એને ઉત્તેજન આપવા માટે મૂડીપતિઓને ધણા જોયા વગતરણ પ્રયોગન આપવું પડે છે, અને પરિણામે આવક અને આર્થિક સત્તાની મોટી વિપત્તતા ઉદ્ભવે છે. જોખમાં જોઈ શકાયેલી આર્થિક વિકાસ માટે આવકની મોટી વિપત્તતા અને આર્થિક સત્તાના કેન્દ્રીકરણની કિંમત ચૂકવવી પડે છે. આ વિચારના સમયમાં ઇંગ્લેન્ડની ઔદ્યોગિક ક્રાંતિનો અનુભવ ટાંકવામાં આવે છે. આમ આ વિચાર ભારતમાં આયોજનની રાજકોપીય નીતિનું પાયાગત તત્ત્વ છે. આર્થિક વિકાસની જવાબદારી મુખ્યત્વે જાહેરક્ષેત્રની છે અને એ ક્ષેત્રના પ્રેરકબળ તરીકે વધુ નફાની જરૂરિયાત નથી. ઝડપી આર્થિક વિકાસ અને સંપત્તિ અને સત્તાનું વિકેન્દ્રીકરણ બન્ને સાથે ત્યારે જ સંભવી શકે કે જ્યારે રાજ્ય વધુને વધુ સાધનો ભેગાં કરતું થાય.

આપણી ત્રણેય યોજનાઓમાં રાજકોપીય નીતિની આ ફિલસૂફી અંતર્લિત છે; પરંતુ એ સામે આપણો અનુભવ કેવો રહ્યો છે ?

ત્રણ યોજનાઓ દરમ્યાન ધણાં સાધનો પ્રભુ પાસેથી રાજ્ય પાસે ગયાં છે. છેલ્લાં સત્તર વર્ષમાં કેન્દ્ર તેમજ રાજ્યોની સરકારની કરગ્રાપ્ત આવક ખ્યાનમાં લઈએ તો આ જાણત ધણી જ સ્પષ્ટ થશે. ૧૯૫૧-૫૨ માં કેન્દ્ર અને રાજ્યોની સરકારની કુલ કરગ્રાપ્ત આવક આશરે રૂ. ૭૨૫ કરોડ હતી. ૧૯૬૦-૬૧ માં આ આવક વધીને રૂ. ૧૪૫૪ કરોડ થઈ. ૧૯૬૭-૬૮ ના વર્ષમાં બજેટના સુધારેલા અંદાજ પ્રમાણે આ ૨૨૩૫

૩૧. ૩૫૯૮ કરોડ છે. આમ છેલ્લાં સત્તર વર્ષોમાં કરપ્રાપ્તિ આવકની કુલ રકમમાં અદિગણ્ય કરતાં પણ વિશેષ વધારો થયો છે. જુદા પ્રકારની તુલના વધુ રસપ્રદ નીવડશે. ૧૯૫૧-૫૨માં ૩૧. ૯૯૯૦ કરોડની રાષ્ટ્રીય આવકમાં રાજ્યનો હિસ્સો ૩૧. ૭૨૫ કરોડ હતો. એટલે કે કરવેરા રાષ્ટ્રીય આવકના સાત ટકા જેટલા હતા. ૧૯૬૦-૬૧માં ૩૧. ૧૩૪૫૩ કરોડ કરવેરા દ્વારા લીધા. એટલે કે કરવેરા રાષ્ટ્રીય આવકના ૧૦ ટકા જેટલા થયા. ૧૯૬૬-૬૭માં ૩૧. ૨૪૫૧૭ કરોડની રાષ્ટ્રીય આવકમાંથી સરકારે ૩૧. ૩૨૪૪ કરોડ લઈને કરવેરાનું ટકાવારી પ્રમાણ ૧૩ ટકા સુધી પહોંચાડી દીધું.

અલબત્ત, સાધનોની આ પ્રકારની તબદીલી પાછળના મૂળભૂત આસયો જુલાવા ન જોઈએ. અમિનના આર્થિક દૃષ્ટિએ આગળ પડતા દેશોમાં ગરીબ દેશો કરતાં સરકાર કરવેરા દ્વારા વધારે પ્રમાણમાં સાધનો પોતે હસ્તગત કરે છે. કોઈન કલાકને એવું અનુમાન કરવું વાજબી લાગ્યું છે કે કરવેરાની સજાગત સપાટી રાષ્ટ્રીય આવકના ૨૫ ટકા જેટલી છે. આ પરથી એવી દલીલ કરવામાં આવે છે કે ભારતમાં ઉપલબ્ધ સાધનોના સંચય માટે કરવેરાના પ્રમાણ પ્રયત્નો થયા નથી.

પરંતુ આ વિધાન અર્થતંત્રી વખતે એક મૌલ્ય અને એક મુખ્ય એવી બે ગણતરીઓ ખાનમાં લેવાથી જોઈએ. એક તો કરવેરામાં ધીમેધીમે વધારો થયો જોઈએ અને કરવેરા માટેનું વહીવટીતંત્ર એ કાર્યક્ષમ રીતે વેરા વસૂલ કરી શકે એમ વધવા જોઈએ. કરવેરાના બેગા દરો ૫૩ યોગદાશ હોતા નથી. પરંતુ એની વસૂલાતમાં રહેલો મહત્ત્વતાનો અભાવ અને પ્રામાણિક અને અપ્રામાણિક કર ભરનારાઓ વચ્ચે વિવેક દાખવવાની અશક્તિ કરવેરાને યોગદાશ બનાવે છે.

આમ છતાંયે પાયાનો પ્રશ્ન તો તદ્દન હિન્ન છે. રાષ્ટ્રીય આવકની સરખામણીમાં કરવેરાઓનું પ્રમાણ વધુ એ કેટલે અંશે પાયાગત હેતુઓ - વ્યર્થતંત્રમાં રોકાણ અને બચતનો દર વધારવો, યોગ્ય રોકાણ માટે સાધનોની ફાળવણી કરવી અને આવકની અને આર્થિક સત્તાની વિખતતા પટાડવી - સિદ્ધ કરવામાં સફળ થયા છે ?

પહેલાં તો આપણે એ ન બૂલવું જોઈએ કે કરવેરાના સ્વરૂપે પ્રાપ્ત થતી ફરજિયાત બચતનો આર્થિક વિકાસમાં ફાળો નાણાં ખાનગી હાથોને જાહેર સરકારના

હાથમાં રહેવાથી વિકાસના દરમાં જે અંતર પડે છે એમાંથી નીપજે છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો આ પ્રકારની ફરજિયાત બચત સાધનોમાં યોગ્ય વધારો કરતી નથી પરંતુ એનાથી કેવળ સાધનોનું હસ્તાન્તર થાય છે.

આમ ફરજિયાત બચતમાંથી મળતી તમામ બચત સાધનવૃદ્ધિ બતાવતી નથી. જો કરવેરા ન નંખાયા હોત તો એ રકમ ખાનગી હાથોમાં હોત. શું એવું શક્ય ન બન્યું હોત કે ખાનગી ક્ષેત્રે નાણાંનો ઉપયોગ થવાથી મૂડીસર્જન વધુ કાર્યસાધક બન્યું હોત ? આ પ્રશ્નો ઉત્તર કાંપનિક રહેવાનો.

પરંતુ એમાં જે મુદ્દો સંકળાયેલો છે એ અત્યંત સરળ છે. ખાનગી ક્ષેત્રમાંથી સાધનોની મંતવર પ્રાપ્તિ ૫૨ તબદીલી થાય છે. પરંતુ શું એ વધુ સાધનસંચયમાં કે વધુ બચતમાં પરિણમી શકે ખરી ?

બીજી ચોજનામાં કુલ બચત રાષ્ટ્રીય આવકના ૯.૫ ટકા હતી. ત્રીજી ચોજનામાં એ પ્રમાણ ધરીને ૭.૭ થયું. ૧૯૬૭-૬૮ માં એ પ્રમાણમાં ઓર ઘટાડો થયો અને એ ૬.૪ થયું. રાજ્યે કરવેરા દ્વારા રાષ્ટ્રીય આવકમાંથી સારો એવો ઉપાડ કર્યો હોવા છતાં બચતનું રાષ્ટ્રીય આવક જોડેનું પ્રમાણ સા માટે ઘટ્યું હશે ?

આવી સતોષકારક ઘટના માટે બે કારણો છે. જેમ સરકારની આવક વધી તેમ એનો ચાલુ ખર્ચ એટલે કે વપરાસ પણ થયો વધતો રહ્યો. કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકારોના ખર્ચની થોડી વિગતો નોંધવાથી પણ જાન થાય એમ છે. મુજબી વહીવટ અને ઝાણ પેટેનો કેન્દ્ર સરકારનો ૧૯૫૦-૫૧ નો એકવીસ કરોડ અને સાંત્રીસ કરોડ રૂપિયાનો ખર્ચ વધીને ૧૯૬૬-૬૭માં અનુક્રમે એકસો ત્રેવીસ કરોડ અને ચારસો બાસક કરોડ રૂપિયા થયો. રાજ્ય સરકારોને મુજબી વહીવટ અને ઝાણ પેટેનો કુલ ખર્ચ ૧૯૫૧-૫૨ના અનુક્રમે ૧૦૬ કરોડ અને ૮ કરોડ ૫૨થી વધીને ૧૯૬૬-૬૭ માં અનુક્રમે ૨૮૨ કરોડ અને ૪૬૨ કરોડ થયો. કેન્દ્ર સરકારની કરપ્રાપ્તિ આવક ૧૯૬૦-૬૧ના ૭૩૦ કરોડ રૂપિયા પરથી ૧૯૬૬-૬૭ માં ૧૯૨૮ કરોડ રૂપિયા થઈ. ૧૨૦૦ કરોડ રૂપિયાના આ વધારામાંથી કેવળ ૫૦ કરોડ રૂપિયા એટલે કે ૫ ટકાથી ઓછી રકમ રોકાણ પેટે વપરાઈ.

બીજું, કરવેરાના ઉત્તરોત્તર વધતા દરોએ બચત-

પ્રતિને પાંચળી કરી દીધી છે, અને પરિણામે પ્રબળતા વપરાશ વધ્યો છે. જ્યોતે દ્વારા ધારણા 'કરતાં' એટલી રકમ પ્રાપ્ત થઈ છે. એ હયાત એનું સમર્થન કરે છે. દેશની શેરબજાર અત્યંત પ્રવાહ દર્શાવતી હોય તો તે આપણે માનવું જ પડે કે પ્રબળતા અત્યંત નિઃશ્ચય થઈ છે.

શું કરવેરાઓને લીધે સાધનોનો વધુ સારો વિનિયોગ થઈ શકે, એ રીતે રાષ્ટ્રીય શેરબજારમાં ધંધામાં પરિવર્તન થયેલું છે ? આ સમસ્યાની ત્રણ બાજુ છે. જ આનગી ક્ષેત્રે શેરબજારનું સ્વરૂપ, જ બહાર ક્ષેત્રે શેરબજારનું સ્વરૂપ, અને જ બહાર એકબેની કાર્યક્ષમતા. આ ત્રણે બાબતોમાં કામગીરી નિરાશાજનક રહી છે.

છાંચા કરવેરાઓએ શેરબજાર માટેની શેરબજારને પ્રતિ-કૂળ અસર પહોંચાડી છે અને ઔદ્યોગિક કામગીરીને ખોડાંબાતી કરી છે. વધારે ને વધારે સાધનો ઉત્પાદક શેરબજારમાંથી અનુત્પાદક શેરબજાર તરફ વળવામાં આવ્યાં હોવાથી વર્તમાન રાજકાલી નીતિએ શેરબજારમાં ધંધાને નિકટ કર્યો છે. કેવળ માધ્યમીમાંથી નીપજવા લાગે વધ્યા છે. એવાં ત્રણ ક્ષેત્રો તે આ રહ્યાં. ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર, મેન-શોપ માટેનાં શહેરી બાંધકામો અને પરદેશી અરકબાગો. આ શેરબજાર કદીયે ઉત્તમ શેરબજાર નથી. એમાં કરી રાંકા નથી કે આ બાબત કરવેરાને બદલે મંજૂર ખાધ પુરવઠાની નીપજ છે. પરંતુ એક વાત તો સ્પષ્ટ છે : આનગી ક્ષેત્ર પર કારખા વેરાઓ નંખાયા હોવાથી એનાં સાધનો ઉત્પાદક તરફ વધુ પ્રમાણમાં કરવેરા ટાળવામાં કે એમાંથી છટકા માટે વપરાય છે.

બહાર શેરબજાર વિકાસના દર વધારવામાં કાંઠો ફાળા આપ્યો નથી. એનું કારણ એ છે કે આનગી ક્ષેત્રે જેમ "દેખીતા વપરાશ"નો ભય રહ્યો છે તેમ બહાર શેરબજારમાં ક્ષેત્રમાં દેખીતા શેરબજારનો ભય રહ્યો છે. આવી ધણી શેરબજારો વેળવરાળી હોય છે. અને ટેકનિકલ દૃષ્ટિએ આનગી વધેલા દેશની કાર્યપદ્ધતિઓનું અનુકરણ કરે છે. સરકારે ભવ્ય શેરબજારોમાં પણ મંજૂર શેરબજાર ક્યું છે. બહાર ક્ષેત્રમાં પોલાદનાં કારખા-નાં અગ્રેય ઉત્પાદનો નમૂનો પૂરા પાડે છે. આ સાધનોનો થોડો હિસ્સો પણ ખેતીવાડીના વિકાસ માટે વપરાયો હોત તો પ્રગતિને આપણે દર ધણે કંઈ રહ્યો હોત.

બહાર ક્ષેત્રે થોડા પ્રમાણમાં ગેરવાજી શેરબજાર

થયું છે. એટલું જ નહીં પણ એ સલાવવામાં પણ કાર્યક્ષમતાનો અભાવ અને વેરાનું બેચેન મળે છે. આ બધાં સાહસોમાં સંયુક્ત રીતે પણ શેરબજારી થઈ પર ર ટકા વળતર મળતું નથી. નેટ વર્ધની સરખામણીમાં નહીં પ્રમાણ નીચું છે એટલું જ નહીં પણ એ ધટતું ભય છે. એને પરિણામે આર્થિક વિકાસ માટે સંગીન પુરવઠો મેળવી શકાય નથી. આ એકબેથી મેળવી શકાય નથી. આ બાબતમાં હિંદુસ્તાન સ્ટીલ લિ. ની કદાચી નામીય છે. આ કંપનીની ખોટ પરદેશી પેદાઓની અથવા આ ક્ષેત્રે કામ કરતી દેશી પેદાઓની સરખામણીમાં પણ ધણી મોટી છે.

શું સરકારની કરવેરાની નીતિથી આપણે અને આર્થિક સમતાની વિપત્તિ થઈ છે ? હાનગી પંચતો હેવાલ અને હાનગી હેવાલ એમ બંને છે કે આવી વિપત્તિ થવાને બદલે વધી છે.

બહાર ક્ષેત્ર વિસ્તારવાથી આર્થિક સત્તાનું વિકેન્દ્રીકરણ થઈ શકે તેવી દલીલ કરતી વખતે એક પાયાગત બાબત ધ્યાનમાં રખાવી જોઈએ. આપણા દેશમાં બનેલા વર્તમાન બનાવો સૂચવે છે કે રાજ્યની વધતી પ્રગતિ સાથે આર્થિક સત્તાનું વિકેન્દ્રીકરણ અવશ્ય સંજ્ઞાપેલું નથી. રાજ્યે વધુ સત્તા હસ્તગત કરી હોવાથી આર્થિક સત્તાનું કેવળ કેન્દ્ર બદલાયું છે. પરિણામે બારતમાં રાજ્યની વધતી પ્રગતિને લીધે રાજ્ય મૂડીવાદના સ્વરૂપમાં " નવી સરખામણીવાદી " ઉદ્ભવી છે. આને તો રાજ્ય મૂડીવાદ આનગી મૂડીવાદને હાલેથીને મજબૂત થયેલા છે. આ બદલે પરિસ્થિતિ છે કારણ કે રાજ્ય મૂડીવાદ હેઠળ આર્થિક સત્તા અને રાજકીય સત્તા એક જબાએ કેન્દ્રિત થાય છે.

પહેલી ત્રણ શેરબજારોનો અનુભવ ચોથી શેરબજારની કરવેરાની નીતિને બુદ્ધ પૂરા પાડે છે. કરવેરા ઘટાડવા જોઈએ એવું સાચું સંજ્ઞા કરનારા આને તો અરેખર બહાદુર પુરુષ જ ગણાય. પરંતુ આટલું તો વાજબી રીતે સ્વયંની રાજકીય કે ચોથી શેરબજારના સમગ્ર ગાળા દરમ્યાન નવા વેરા નંખાવા જોઈએ નહીં કે જૂના વેરાઓમાં વધારો થયો જોઈએ નહીં. રાજ્યે આર્થિક ક્ષેત્રે વધુ પડતી જવાબદારી લઈ લીધી છે. એમાંથી થોડો હિસ્સો આનગી ક્ષેત્રને આપી દેવામાં આવે તો વધારે સારું. પરંતુ એ નિર્વિવાદ છે કે

રોજ્ય આજના સંજોગોમાં વધારે જવાબદારી ઉઠવશે
તો વધુ સાધનોનો કુલ્પથી ચરો. આથી “કરજથી

(Embargo on taxes)” એ સ્વતંત્ર્યેથી, પોતાની
નાની કરવેરાની નીતિના પાયામાં હોયું નોંધાયે.

રોકાણ, રાષ્ટ્રીય બચત અને કરવેરા

પ્રો. બી. આર. શિનોય

૧૯૬૮ ફેબ્રુઆરી ૨૯ના બજેટના સાપણમાં એવી
આજ્ઞા સેવવામાં આવી છે કે ખેતીવાડીના ઉત્પાદનોમાં
ધથેલા તીવ્ર વધારાને લીધે અને કરવેરામાં પરિવર્તનોને
લીધે આપણે અર્થકારણના વેગીલા પુનરુત્થાનની આજ્ઞા
રાખી શકીએ. સ્વતંત્રતા મળી ત્યારથી જે અત્યંત કઠિન
પ્રશ્નો - વધતા ભાવો, સ્થગિત નિકાસો, અપર્યાપ્ત બચત,
મૂડીબજારનો દ્રાસ, અનાજ અને ડાકા માલની બચત
અને બેકારી અને નિરાશાની લાગણી હવે જૂતકાળનાં
બની ગયાં છે. બજેટમાં વસ્તુઓ આ આજ્ઞાવાદ મૂડી-
બજારની દૃષ્ટિએ કેટલો વાજબી છે એ તપાસવાનો
અહીં પ્રયત્ન થયો છે.

૧૯૫૭-૫૪ થી ૧૯૬૧-૬૨ સુધી શેરના ભાવો
ધણા તેજ રહ્યા હતા. એ વર્ષો દરમિયાન શેરના ભાવોનો
આંક ૫૦.૬ ઊપરથી ફૂટીને ૧૦૦ પર પહોંચ્યો ત્યાર પછી
એમાં તીવ્ર ઘટાડો થયો અને વારંવાર ઉછાળાઓ આવ્યા
તો પછી એ ધીમે ધીમે ઘટતો ગયો. ૧૯૬૫ ના ડિસે-
મ્બરમાં ૭૧.૫ ની નીચામાં નીચેની સપાટીએ પહોંચ્યો.
ત્યાર પછી એમાં ઝાંઝો સુધારો થયો નથી.

શેરના ભાવોમાં તાજેતરમાં જે ઉછાળો આવ્યો છે,
એમાં ઝાંઝું દેવત નથી. બજેટની ભલામણો કરતાં બેંકના દરમાં
ઘટાડો થવાથી એ સટાગિરિત પ્રત્યાઘાત થયો હોય એમ
લાગે છે. બજેટ પછીના પહેલા બે દિવસોમાં શેરના
ભાવો ધીમે ધીમે મુદ્દસક પ્રમાણમાં વધ્યા હતા. સામાન્ય
શેરોના બહોનોમિક ટાઈમ્સને આંક ૨૩ ફેબ્રુઆરી અને
માર્ચની ૧ થી વચ્ચે ૦.૧ જેટલો વધ્યો હતો. પરંતુ
૧૯૬૮ ની ૨૭ માર્ચે બેંકના દર ૫ ટકા સુધી ઘટ્યા
પછી શેરના ભાવોમાં પ્રભાણમાં પ્રચ્છ બેઠાળો આવ્યો
હતો. માર્ચની સાતમીએ આંક ૧૧૨.૩ ની ટોચ પર
પહોંચ્યો પરંતુ ૨૧ ની માર્ચે એ ધીમે ધીમે ઘટ્યા પછી
૧૦૮.૫ પર પહોંચ્યો, ૨૭મી માર્ચે એ ૧૦૯.૨ પર
પહોંચ્યો પરંતુ ૨૮ મી માર્ચે ફરીથી ૧૦૮.૨ પર
રિયર થયો. (૧૯૫૯-૬૦=૧૦૦).

મૂડીબજાર લગભગ અચેતન બની ગયું છે એ માટે

બે પરિબલો જવાબદાર ગણાવી શકાય : એક તો રાષ્ટ્રીય
બચતની સ્થગિતતા અને પાછળથી એમાં ઘટાડો અને
બીજું ૧૯૬૭-૬૪માં કંપની વેરામાં મોટો વધારો.

બચત, આવક અને વપરાશ વચ્ચેનો તફાવત છે,
એ જેટલું વ્યક્તિગત કુટુંબ માટે સાચું છે તેટલું જ
કુટુંબોના સમૂહરૂપ રાષ્ટ્ર માટે સાચું છે. એ પછી એટલું જ
સાચું છે કે કુશાલા વિનાની પરિસ્થિતિમાં મૂડીબજારની
પ્રવૃત્તિની ગતિ બજારમાં આવેલા બચતનો પ્રવાહ નહીં
કરે છે. આથી રાષ્ટ્રીય બચતનો ક્યાસ ઠાઠવો એ મૂડી-
બજારની પ્રવૃત્તિની મુલવણી માટે પાયાગત અગત્ય ધરાવે છે.

રાષ્ટ્રીય બચતની સ્થગિતતા અને દ્રાસ વપરાશમાં
થયેલા સંગીન વધારાને પરિણામે છે. છેવટના ભાગમાં
તો રાષ્ટ્રીય ઉત્પાદનના વૃદ્ધિદર કરતાં પછી વપરાશનો
વૃદ્ધિદર વધારે રહ્યો છે. બચતની દ્રાસ માટેની જવા-
બદારીમાં સરકારનો હિસ્સો અત્યંત નોંધપાત્ર છે. કેન્દ્ર
સરકાર અને રાજ્ય સરકારોનો કુલ વપરાશ ૧૯૫૪-
૫૫ ના રૂ. ૯૧૯ કરોડ પરથી વધીને ૧૯૬૫-૬૬ માં
રૂ. ૭૯૮૦ કરોડ થયો હતો. આ ૪.૭ ગણો વધારો
છે અથવા તો ભારતની યાજ્ઞ ભાવે મૂલવેલી રાષ્ટ્રીય
આવક જે દરે વધી એના કરતાં એ બમણો છે.
૧૯૬૭-૬૮ અને ૧૯૬૮-૬૯માં કેવળ કેન્દ્ર સરકારનો
વપરાશઅર્થ બીજા રૂ. ૭૯૪ કરોડ જેટલો વધવા
સંભવ છે.

સરકારી વપરાશને લીધે રાષ્ટ્રીય બચતને પહોંચેલી
હાનિ ૧૯૬૦-૬૧માં પૂરા થતા હાયકામાં ઊપર તરી
આવી નહોતી કારણ કે વ્યક્તિગત આવક વધતી હતી
અને ખાનગી ક્ષેત્રે બચતો વધતી હતી. ત્યાર પછી,
ખાસ કરીને છેલ્લાં ત્રણ વર્ષમાં બચત અંગેની રિથિતિ
દેખીતી રીતે કચળી ગઈ છે. એને માટે બે કારણો
જવાબદાર ગણાવી શકાય. એક તો ૧૯૬૧-૬૨ થી
૧૯૬૬-૬૭ સુધીના સમય દરમિયાન વ્યક્તિગત આવક
રૂ. ૩૧૫ની આજુબાજુમાં સ્થગિત રહી, સારી મોસમને
લીધે ૧૯૬૪-૬૫ માં થયેલો આવકનો વધારો ટકી

શક્યો ન હતો. દુકાળના જે અનુભવી વર્ગમાં એ કામચલાઉ લાભ નષ્ટ થયો. બ્યારે આવક સ્થગિત હોય ત્યારે રાષ્ટ્રીય ખચત સ્થગિત રહેવાની. બીજું કારણ એ છે કે સ્થગિત આવકની પૂર્વજૂનિકામાં ૧૯૬૨-૬૩ થી દરેક અનુભવી વર્ગ સરકારી આવકમાં અને ખર્ચમાં અસાધરણ વૃદ્ધિ થઈ છે. ૧૯૬૨-૬૩ થી ૧૯૬૭-૬૮ સુધીમાં આવકવૃદ્ધિનો વાર્ષિક સરેરાશ ૩૧. ૧૦૩ કરોડ જેટલો થાય છે. આને લીધે સરકારનું ભરણું આપ્યા પછી પ્રજા પાસે વપરાશયોગ્ય આવક પ્રમાણમાં ઓછી રહે છે; અને, વધારામાં પ્રજાની ખચત કરવાની શક્તિ ઘટે છે.

સરકારી માહિતી રાષ્ટ્રીય આવકનો ક્ષાસ નીચે પ્રમાણે દર્શાવે છે. બચતોનો દર થોડા સમય સુધી કમળોતો રહ્યો બાદ ૧૯૬૫-૬૬ના ૧૦૦૩ ટકા ઉપરથી ૧૯૬૬-૬૭ના ૮૨ ટકા પર, અને પછી ૧૯૬૭-૬૮માં ૬૪ ટકા પર ઘટ્યો. ખચતની કુલ રકમ ૧૯૬૫-૬૬ના ૩૧. ૨૧૭૦ કરોડ પરથી ઘટીને ૧૯૬૬-૬૭ માં ૩૧. ૧૯૮૦ કરોડ થઈ અને ૧૯૬૭-૬૮માં ૩૧. ૧૭૦૦ કરોડ પર પહોંચી. પરંતુ ખચતમાં થયેલો આ ઘટાડો આ આંકડાઓ દ્વારા છે એ કરતાં જે દૃષ્ટિએ વધારે દુઃખદાયી નીવડવા સંભવ છે. એક તો એમાંથી કુખ્યાવા-પ્રેરક નાણાં પાછી નીચેના લેવામાં આવે ત્યારે; અને બીજું ખચત ધણીવાર ખાનગી હાથોમાં ગુપ્ત આવકરૂપે પરિવર્તન પામે છે, એ બાબતને યોગ્ય રીતે ખ્યાનમાં લેવામાં આવે. આર્થિક નીતિનું વર્તમાન માળખું ભારતમાં એવી રીતે ગોઠવાયું છે કે એમાં ખચત કુશલતોથી દ્વારા ખાનગી આવક બની જાય છે. હિસાબને ચોપડે રોકાણ તરીકે દર્શાવેલાં નાણાં હકીકતમાં પૂરેપૂરાં રોકાણમાં વપરાતાં નથી. એ નાણાંનો થોડો ભાગ લાંચ રુચવત દ્વારા મુકવાય છે. અને એ રીતે ચૂકવતી રકમનો થોડો ભાગ રાજભરાજમાં વપરાશમાં આવે છે. આ રીતે આંકિડાઓમાં ખચતવર્ગમાં આવ્યા કરતાં વાસ્તવિક ખચત ઓછી હોય છે. ખચતને પહેંચેસી આ હાનિ ઢાંકી દેવામાં પરદેશી મદદના ઉપયોગમાં થયેલો સંગીન વધારો મદદરૂપ નીવડ્યો છે. ૧૯૫૪-૫૫ માં પ્રાપ્ત થયેલી ૩૧. ૧૧ કરોડની પરદેશી મદદ ૧૯૬૧-૬૨ માં ૩૧. ૩૩૯ કરોડ થઈ અને ૧૯૬૫-૬૬માં ૩૧. ૭૭૨ કરોડ પર પહોંચી. પરંતુ ઝડપથી ઘટી જતી મદદ

કરતાં અર્થતંત્રમાં વ્યારેસો સડો વધારે ઝડપે ફેલાયો. આથી આંતરિક ખચત અને પરદેશી મદદના સરવાળા રૂપ ખચતનો કુલ પુરવઠો રોકાણની જરૂરિયાત કરતાં ઘણો જ પાછળ રહ્યો. આ અપર્યાપ્ત ખચતને લીધે વ્યાજના દરો જોડ્યા ગયા છે અને શેરના ભાવો બેઠા છે. (જુઓ કોઠો). ૧૯૫૦ થી ૬૦ ના દાયકામાં ખચતની સ્થિતિ સત્તુકળ હોવાથી રેટ બેઠેનો ફાંડોનો દર ૪.૫ થી ૫.૫ ટકા વચ્ચે રહ્યો હતો. ત્યાર પછી ખચતની સ્થિતિ કમળતાં ફાંડોનો દર એકધારે જોડાયો છે. ૧૯૬૨-૬૩ માં એ સાત ટકાએ પહોંચ્યો; અને ૧૯૬૫-૬૬ માં તે ૯ ટકાને વટાવી ગયો. અત્યારે ૯ફે ટકાએ છે. વેપારી બેંકોની બહાર બાજરમાં વ્યાજના દરો ૧૮ થી ૨૪ ટકા જેટલા હોવા સંભવ છે. ૧૯-૬૭નો મળદ્રુપ પાક ખચતની ભરતી લાવવામાં કોઈ દેખીતો ફાળો આપશે એવી આશા નિરર્થક છે. ખેત પેદાશનો આ વર્ષનો વધારો ૨૦ ટકા જેટલો એટલે કે ૧૯૬૦-૬૧ ના ભાવે ૩૧. ૭૫૦ કરોડ મૂકવામાં આવે છે. સમજી વધારો ચીજવસ્તુઓની અસરકારક થાગ તરીકે વસ્તાવાનો સંભવ નથી. આગામી બે વર્ષોમાં પડેલા દુકાળને લીધે ખેતપેદાશમાં ૧૬.૫ ટકા ઘટાડો થયો હતો. ૧૯૬૦-૬૧ ના ભાવે એ ઘટાડો ૩૧. ૫૫૦ કરોડનો થાય. આને પરિણામે રટોક ઘટયા હશે અને ખેડૂતોની ધણી જરૂરિયાતો વધુસતોપાર્થ રહી હશે. આ બધી બાજતો ખ્યાનમાં લઈએ તો ૩૧. ૨૦૦ કરોડનો ચોખ્ખો વધારો થયો કહેવાય. પરંતુ વચ્ચાળમાં ખેડૂતોની જનસંખ્યામાં ૮ ટકા વધારો થયો છે. જે ખેતીવાડીના થોડા ભાગના લોકોની વ્યક્તિમત આવક ટકારી રાખવી હોય તો ખેતપેદાશમાં ૩૧. ૬૦૦ કરોડનો વધારો થયો જોઈએ.

આમ અર્થતંત્રને આગળ લઈ જવા માટે સારી હસકમથી કંઈ કહેતાં કંઈ રહેતું નથી; હકીકતમાં તો દુકાળની સપળાં હાનિને પહેંચી વળવા માટે ૩૧. ૪૦૦ કરોડની તૂટ પડે છે અને આ હકીકત સારો પાક જીવેલો હોવા છતાં આર્થિક પુનરુત્થાન માટે ઝાઝી કુશલ મળી શકી નથી, જે બાબતને સમજાવી શકશે. જે આખજનતાની આર્થિક પરિસ્થિતિ ખરેખર સુધરી હોત તો સુતરાઉ કાપડના ઉલોગને માફના અશૂદ્ધપૂર્વ લગાવાની ફરિયાદ કરવાનું કોઈ કારણ રહેત નહિ.

ખેતપેદાશમાં યશીય આદોલનો પરંપરાગત છે. અને ભૂતકાળનો અનુભવ પણ એમ બતાવે છે કે ગામડાંઓની આબાદી ખેતપેદાશની લાંબામાળાની વલણે જોડે સંકળાયેલી છે, નહીં કે એની વાર્ષિક ઊધલપાધલ સાથે. ખેતપેદાશની ૧૯૬૪-૬૫ની ૧૦.૮ ટકાની વૃદ્ધિ ભારતીય અર્થતંત્રને ૧૯૬૦-૬૧ થી પ્રવર્તતી ખેતપેદાશની સ્થગિતતામાંથી બચાવી શકી નથી. એ વર્ષનો મળવળ પાક એના અનુગામી વર્ષના ઉત્પાદનના ૧૬.૩ ટકા ઘટાડાથી નષ્ટ થયો હતો.

મૂડીબજારની પ્રવૃત્તિ કંપનીઓ પર નંખાતા વેરાઓ પર પણ આધારિત છે. ૧૯૫૪-૫૫ માં મૂડીના ૧૭૭ ટકા નફો કરનાર કંપની ૧૦ ટકાનું ડિવિડન્ડ જાહેર કરી શકતી. બાકીના ૭૭ ટકા આવકવેરા અને સુપર વેરા જતાં એ જ પ્રમાણે ૨૬.૫ ટકાનો નફો કરનાર કંપની ૧૫ ટકાનું ડિવિડન્ડ જાહેર કરી શકતી. (શ્રેણી કોડ : ૧) કુલ નફાના ૪૩.૪ ટકા જેટલા થતા કંપની વેરાના આ દરો ૧૯૫૬-૫૭ ના અંત સુધી એના એ રહ્યા. ૧૯૫૭-૫૮માં કંપનીના વેરાઓ નફાના ૫૧.૫ ટકા સુધી વધારવામાં આવ્યા. ૧૯૬૦-૬૧ ના અંત સુધી આ સપાટીમાં ઠીકા ફેરફાર થયો ન હતો.

આ સમય દરમ્યાન વ્યક્તિગત આવકમાં અને પરિણામે રાષ્ટ્રીય બચતમાં એકધારો વધારો થયો. સાથે સાથે યોજનાગત નીતિઓની પ્રેરણા હેઠળ ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિની શક્યતાઓ તેજસ્વી બનતી ગઈ. આ યોજનાગત નીતિઓમાં પરદેશી દરીદ્રાર્થ સાથે ચીનની દીવાલ જેવું રક્ષણ આપનાર આશય પરનાં ભૌતિક નિષ્વંત્રણો, નર્તો યંત્રો અને નર્તો સાહસોને મળતી વિકાસપ્રેરક ટેકા રીબેટ અને પ્રતિષ્ઠિત પરદેશી પેટાંઓ જોડે સરકારનો સહકાર - એના સમાવેશ થઈ શકે. આ બધાને લીધે ઔદ્યોગિક શેરોમાં રોકનાર નવા ધણા લોકો આગળ આવ્યા. અમુક શેરો જેટલી ગાંધી પસંદગી પામ્યા કે એમને માટેનું ભરતું અનેકગણું વધારે આવ્યું અને કોઈકવાર તો શેરો વેચાતાં પહેલાં એમના પર પ્રિમિયમ યોજાયું.

રાષ્ટ્રીય બચતનો વધારો થવાથી અને એ બચતોનો મૂડીબજારમાં ધસારો થવાથી શેરના ભાવોમાં તેજ આવી. આવી જ પરિસ્થિતિમાં ખીબા દેશોનો જે અનુહતો એવો જ અનુભવ આપણને થયો. શેરના ભાવો

ઔદ્યોગિક ઉત્પાદન કરતાં વધારે ઝડપે વધ્યા. ૧૯૫૫થી ૧૯૬૧ સુધીના ગાળામાં ઔદ્યોગિક ઉત્પાદન ૫૧ ટકા વધ્યું. જ્યારે શેરના ભાવોમાં ૭૦ ટકાનો વધારો થયો. તેજ લાવનારાં પાયાગત બજો બજારના હોવાથી ૧૯૫૭-૫૮માં કંપનીના વેરાઓમાં થયેલો થોડો વધારો બજારે ધ્યાનમાં લીધો ન હતો. અને શેરના ભાવો વધે ગયા. ૧૯૫૬-૫૭ની સપાટીને પહેંચે એ રીતે ૧૯૬૧-૬૨માં કંપની વેરામાં થોડી રાહત આપવામાં આવી અને એથી ભાવોની ઉર્જસ્થિતિ વેગ મળ્યો. આગળ ઉપર નોંધું છે એ પ્રમાણે એ વર્ષે શેરના ભાવોનો આંક ટોચ પર પહોંચ્યો.

૧૯૬૨-૬૩માં ભાવો ઝડપથી ગમડ્યા, જો કે કંપની વેરા એને માટે જવાબદાર છે એમ ન કહી શકાય. કંપની વેરામાં થયેલો વધારો કુદરતક હતો અને કુલ વેરા ૧૯૬૦-૬૧ ની સપાટી કરતાં હળુપ નીચા હતા. તેજ લાંબાવાનું કારણ સમગ્ર કરવેરામાં સર્જીત વધારો થયો હતો એ જણાવી શકાય. ૧૯૬૧-૬૨માં વેરાની આવકમાં રૂ. ૨૧૧ કરોડનો વધારો થયો હતો. પરંતુ આ વર્ષે રૂ. ૫૬૧ કરોડનો મોટો વધારો થયો.

૧૯૬૩-૬૪ના અનુગામી વર્ષમાં મૂડીબજારને એ કારણ પ્રહારો સહન કરવા પડ્યા. કુલ કરવેરાઓ વધારવામાં ન આવ્યા અને વેરાઓની રકમ વધીને રૂ. ૬૧૫ કરોડ થઈ. જોડાણે કંપની પરના વેરામાં ૧૦ ટકાનો વધારો કરવામાં આવ્યો. હવે ૧૦ ટકાનું ડિવિડન્ડ જાહેર કરવા માટે કંપનીએ ૫૫ ટકા નફો કમાવો પડે; અને ૧૫ ટકા ડિવિડન્ડ જાહેર કરવા ૮૦ ટકા નફો કમાવો પડે આગલા વર્ષે કંપનીની ૫૦ ટકા આવક વેરામાં જતી હતી અને હવે આશરે ૮૧ ટકા.

ત્યારથી આ બંને બજો પ્રવર્તતાં રહ્યાં છે. ૧૯૬૨-૬૩ પછી દરેક અનુગામી વર્ષમાં કરવેરાની આવકમાં ધરખમ વધારો થતો રહ્યો છે. ૧૯૬૭-૬૮માં પૂર્ણ થતાં ૬ વર્ષનો વાર્ષિક સરેરાશ રૂ. ૫૦૩ કરોડ થાય છે. જોકે કંપની વેરાના ૧૯૬૩-૬૪ના ટોચના દરો ઘટ્યા છે. અને ૧૯૬૭-૬૮ માં ૭૨ ટકા જેટલા નફા વેરામાં જતા હતા. તેમ છતાં કંપનીએ ૧૦ ટકાનું ડિવિડન્ડ જાહેર કરવા માટે ૩૪ ટકાનો અને ૧૫ ટકા ડિવિડન્ડ

બહેર કરવા માટે ૫૩ ટકાનો નફો કરવો. પડે. (જુઓ કોઠો નંબર : ૧).

આમળ નોંધુ એ પ્રમાણે કુલ કરવેરાના બોળ હેઠળ રાષ્ટ્રીય અચત ધરી અને એથી શેરના બાવ નીચા ગયા. કંપનીઓ પરના આકરા કરવેરાઓને લીધે શેરના ભાવો એટલા બધા નીચા ગયા કે ડિવિડન્ડ જેના પર આધાર રાખે છે એ કર ભર્ષા પછી કંપનીઓની આવક ધરી મર્યાદા ઉપરાંત અચત કરનાર તેમજ નાણાં ઉછીનાં લેનાર વર્ગ તરફથી મૂડીબજારની ઉપેક્ષા રાફ મર્યાદા ૧૯૬૨-૬૩ માં ૨૦ ટકાનો નફો કરનાર કંપની ૧૦ ટકાનું ડિવિડન્ડ આપી શકે અને નફાની બાકીની રકમ વેરા પેટે આપે. ૧૯૬૩-૬૪ માં એ જ કંપની પાસે વેરા ભર્ષા પછી કેવળ ૩૦૮ ટકા જેટલો નફો રહે. આથી એની ડિવિડન્ડ ટકાની સંખ્યાની ચકિત હીલ્યુ થાય છે અને શેરની કિંમત ઘટે છે. કંપનીના વેરામાં પાછળથી જે ઘટાડા કરવામાં આવ્યા એનાથી પરિસ્થિતિમાં સંજીવન ફેરફાર થયા નહિ. ૧૯૬૭-૬૮માં એ કંપની માટે વેરા ભર્ષા પછીનો નફો હજીય ૫૮ ટકા હતો. કંપની પરના બોળરૂપ કરવેરાઓને લીધે નાણાં લેનાર અને ધીરનાર મૂડીબજારની મર્યાદાને ઉપેક્ષા કરે છે એ સાદા ગણિતથી સમજી શકાય પ્રજા પાસેથી મેળવેલી થાપણો પર ૧૨ ટકાનું બોળ આપવું પડતું હોય અને ૨૦ ટકા નફો કરવાની ચકિતએ ૧૦ ટકાનું ડિવિડન્ડ આપી શકાતું હોય તો કંપની માટે પ્રજા પાસેથી થાપણો મેળવીને નવી મૂડી ભેગી કરવાનું વધારે રહે છે. બોળ ચૂકવ્યા પછી એમની પાસે ૮ ટકાનો નફો હાથ પર તો રહે છે. પરંતુ એ કંપની નવા શેરો કાઢીને મૂડીનો પોતાનો પાયો બહોળો કરે તો એની નાણાકીય સ્થિતિ નબળી પડે છે. કરવેરા ભર્ષા પછી ૧૦ ટકાનું ડિવિડન્ડ ટકાની સંખ્યા એને માટે અશક્ય બનશે.

અચત કરનાર વર્ગની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો અત્યારની પરિસ્થિતિમાં શેર કરતાં કંપનીઓની થાપણમાં અચત રોકવાનું ધણું વધારે સુરક્ષિત છે. આગ્રહા ઉદાહરણમાં દર્શાવવામાં આવ્યું હતું એ પ્રમાણે થાપણો ૧૨ ટકા વળતર આપે છે. અને નાણાકીય દૃષ્ટિએ એનું મૂલ્ય અશક્ય રહે છે આકરા કંપની વેરાઓને લીધે શેરના ભાવો રચગિત અને અનિશ્ચિત હોવાથી શેરનું વૈકલ્પિક

રોકાણ સહેજ પશુ આકર્ષક નથી.

એકે સિવાયની કંપનીઓમાં થાપણોનો જે મર્યાદી વિકાસ થયો છે એ મૂડી બજાર પ્રત્યેની ઉપેક્ષા દર્શાવે છે. આ પ્રકારની થાપણો ૧૯૬૨ ના રૂ. ૧૩૫.૫ કરોડ પરથી વધીને ૧૯૬૪ માં રૂ. ૨૦૬.૦ કરોડ જેટલી થઈ છે. આ ૫૪ ટકાનો ફૂદકા છે અને શ્રદ્ધાનો વાર્ષિક દર ૧૮ ટકા થાય છે. આમ ૧૯૬૨-૬૩ પછીની પરિસ્થિતિ એના પુરોગામી દાયકાની પરિસ્થિતિ કરતાં તદ્દન વિપરીત છે. અચતો લગભગ સ્થગિત છે કે ઘટે છે અને મૂડી બજારમાં આવતો અચતનો પ્રવાહ સામાન્ય કરતાં ઓછો છે. ૧૯૬૧-૬૨માં તેજ ભાંગી મર્યાદા માટે ઘટતી પરદેશી મદદ સંગ્રામે કારણભૂત ગણાવી શકાય. સામાન્ય લાવસપાટી વધતી જતી હોવા છતાં શેરના ભાવો બિઝનેસ વધ્યા નથી. ૧૯૬૧-૬૨ ની સરખામણીમાં ભાવોના સામાન્ય આંક ૬૯ ટકા વધ્યા છે. ભ્યારે ૧૯૬૮ના માર્ચમાં શેરના ભાવોનો આંક ૨૫ ટકા નીચો હતો. શેરના ભાવોના આંક અને સામાન્ય ભાવોના આંકની વિપરીત ગતિ મૂડી બજારમાં રોકાણ કરનાર વ્યક્તિઓને મૂડીની કેવી મોટી ખામસહન કરતી પડી છે એનો સ્થૂળ ખ્યાલ આપે છે. એમનાં તો ધણાં એવો પચાસાપ કરતા હશે કે સોનું, જમીન કે શહેરી મિશ્રકત જેવી ઓછી આધુનિક મિશ્રકતમાં રોકાણ કરવું હોત તો વધારે હકાપણુભર્યું હતું. આપણી આર્થિક અને કરવેરાની નીતિઓને લઈને શેરો કુચાવા સામે ઝાઝું રક્ષણ આપતો નથી.

રોકાણ, ઉત્પાદન, રોજગારી અને આવક - આ સુધ્ધી બાબતોનું નિદેશન મૂડી બજારની પ્રવૃત્તિ દ્વારા થાય છે. આથી બધા લોકો શેરબજાર સાથે સંકળાયેલા ન હોવા છતાં એ બજારની પ્રવૃત્તિ મહત્વપૂર્ણ છે. ખાયાની આ બાબતનું જ્ઞાન ધીમે ધીમે સરકારને થતું જાય ■ એ અત્યંત આવકારદાયક છે. છતાં ગયા ફેબ્રુઆરીમાં કરવામાં આવેલી બજેટની બરાબરો મૂડી બજારના રોગને એના મૂળમાં ધા કરતી નથી. નાણાં પ્રધાને જેને લોહી સાવ ભીડી ગયું છે, એવા દરદીને વધુ લોહી ભીડી જશે એવા ભયને અવગણીને પ્રગ્નકીય વપરાશ વધારી મૂક્યો છે. વાર્ષિક થાપણોની નાણાંદી, અતિરિક્ત ડિવિડન્ડ પરનો રોક, રૂ. ૫૦૦ સુધીના ડિવિડન્ડ પર કરચુકિત, સરરેક્ષામાં ૩૫ ટકા સુધીનો ઘટાડો આ બધાં

પરથી ઔપચારિક દરિયે યોગ્ય દિશામાં લેવાયેલાં છે. પરંતુ હાથીને ધરવામાં આવેલું આ મર્યાદા ખાણ છે. ધીરનાર અને ઉછીના લેનાર વર્ગને મૂડીના બજારમાં પાછા ખેંચવા માટે એ પધાન ઉત્તમ નથી. આ ઉપરથી એવું સૂચન મળી શકે, કે શેરના ભાવોમાં આવેલો તાજેતરનો ઉછાળો લાંબો વખત ન પહોંચે અને પૂર્વગામી પૃથક્કરણ એવું દર્શાવે છે કે જે આપણે મૂડી બજારને અને સમગ્ર અર્થતંત્રને વિપાદની ગતિમાંથી ઉઠાવવા ગંભીર હોઈએ તો રાષ્ટ્રીય બચત અને એ રીતે વધારવી જ જોઈએ અને મૂડી બજારને એના યોગ્ય હિસ્સો મળવો જ જોઈએ. આ માટે સરકારના અર્થમાં અને એને અનુરૂપ સરકારની આવકમાં સંતોષ થતાં કયાં કયાં જોઈએ. વર્તમાન અભિગમ બદલીને કયાં કરવેશ દૂર કરી શકાય કે કયાં કરવેશ ઘટાડી શકાય એની આપણે શોધ કરવી જોઈએ. કંપની વેરાઓ સદતર નાબૂદ થઈ શકે તો એ ઉત્તમ છે કારણ કે શેર પરના વિવિધ અને ડીવિડન્ડ પરથી બાજુ જેમના હાથમાં

ભય છે એમને એ આવક વેરામાં ગણાય છે. અત્યારે બહાર ક્ષેત્રનાં એકમોમાં આંતરિક બચત અને પરદેશી મદદના ૭૦ ટકા રોકાય છે. અને દરવર્ષે એ રોકાણ પર કેવળ ૦.૫ ટકા જેટલું વાર્ષિક વળતર મળે છે. દિમાલમ જેવડા આ દુર્વ્ય માટે કેવળ એક બચત ઠાવ ઉપાય છે અને તે એ કે બહાર ક્ષેત્રનાં એકમોમાં કોઈએ “ગિનાસ્ટ્રીકરણ” કરવું. આથી અર્થતંત્રનાં મજબૂત વળતર આપતાં ક્ષેત્ર માટે ખાસ—કરીને ખેતી-વાડી માટે વધારે લાડોળ ફાળવે પડશે. બજેટ ઉત્તરોત્તર ઘટતી આવક અને ઘટતા અર્થની સપાટીએ સમતોલ ધવું જોઈએ. અને એ રીતે આપણા ગરીબ અર્થતંત્રને યોગ્ય તેવી સપાટીએ એ ફરીથી પહોંચશે. મૂડી બજારનાં પુનરુત્થાન માટે કે આપણને પીડતી અન્ય આર્થિક ગિનાસ્ટ્રીમાંથી રાહત મેળવવા માટે આપણે જે આવતા વર્ષના સારા વરસાદ પર આધાર રાખતાં હોઈએ તો કદાચ આપણે એકાદ જીવલેણ ભ્રમ ઉછાળી શકી શકતા રહેવું પડશે.

કોઠો : ૧.

ભારતમાં કરવેશ અને શેરના ભાવો

વર્ષ	શેરના ભાવો (૧૯૬૧-૬૨=૧૦૦)	૧	૨	૩	૪	૫	૬
		ઓફિશિયલ ઉત્પાદન	કેન્દ્ર અને રાજ્યોની આવકમાં વધારો	રેલ બેંકનો ફંડીટો દર	કંપનીઓના નફા-મૂડીના ટકાવારી	ભાવોના સરેરાશમાં અધિક	
					વળતર આપે એવા		
					૧૦ %	૧૫ %	
					વિવિધ	વિવિધ	
૧૯૫૩-૫૪	૫૦.૬	૫૬.૩	૧૫.૬૬	૪૩	૧૭.૬૮	૨૬.૫૨	૮૨.૮
૧૯૫૪-૫૫	૫૪.૭	૬૦.૧	૧૦૧.૧૭	૪૩	૧૭.૬૮	૨૬.૫૨	૭૨.૯
૧૯૫૫-૫૬	૫૮.૯	૬૬.૪	૭૯.૧૦	૪૩-૫	૧૭.૬૮	૨૬.૫૨	૮૦.૭
૧૯૫૬-૫૭	૫૧.૬	૭૨.૩	૧૨૫.૮૪	૫-૫૩	૧૭.૬૮	૨૬.૫૨	૮૫.૫
૧૯૫૭-૫૮	૬૫.૭	૭૫.૩	૨૨૩.૭૫	૫૩-૫૩	૨૦.૬૨	૩૦.૬૩	૮૬.૩
૧૯૫૮-૫૯	૭૬.૨	૭૭.૮	૯૩.૭૩	૫૩-૫૩	૨૦.૬૨	૩૦.૬૩	૮૧.૨
૧૯૫૯-૬૦	૮૩.૯	૮૪.૫	૨૦૨.૪૮	૫૩	૨૦.૬૨	૩૦.૬૩	૮૬.૬
૧૯૬૦-૬૧	૯૪.૮	૯૪.૦	૨૦૦.૫૭	૫૩-૬૩	૨૦.૬૨	૩૦.૬૩	૧૦૩.૭
૧૯૬૧-૬૨	૧૦૦.૦	૧૦૦.૦	૨૧૦.૯૩	૬૩	૧૮.૧૮	૨૭.૨૭	૧૦૦.૦
૧૯૬૨-૬૩	૮૩.૨	૧૦૮.૮	૫૬૦.૬૪	૬૩-૭	૨૦.૦૦	૩૦.૦૦	૧૦૩.૭
૧૯૬૩-૬૪	૮૭.૦	૧૧૭.૭	૬૧૪.૫૫	૭	૧૫.૦૦	૮૦.૦૦	૧૧૩.૦
૧૯૬૪-૬૫	૮૧.૬	૧૨૬.૩	૨૯૯.૧૬	૭-૮૩	૪૦.૪૦	૫૮.૦૬	૧૨૨.૯
૧૯૬૫-૬૬	૭૫.૯	૧૩૩.૩	૫૩૮.૮૯	૮૩-૮૩	૩૬.૦૦	૫૪.૦૬	૧૪૩.૬
૧૯૬૬-૬૭	૮૧.૧	૧૩૯.૨	૪૮૧.૦૦	૮૩	૩૪.૧૮	૫૨.૧૬	૧૬૫.૧
૧૯૬૭-૬૮	૭૫.૨	૧૪૨.૭	૫૧૨.૯૩	૮૩	૩૪.૧૮	૫૨.૬૯	૧૬૮.૭

કરવેરા અને ખેતીમાં ઉત્પાદનક્ષમતા

વઢ પી. ગાંધી

કૃષીતર ક્ષેત્રોની તુલનાએ ભારતની ખેતીવાડીમાં કરવેરાનું ભારણ ઓછું છે. ૧૯૫૦-૫૧ માં ખેતીવાડીએ કુલ ૧૮૬ કરોડ રૂપિયાના સીધા અને આડકતરા કરવેરા ભર્યા હતા. એ સાથે કૃષીતર ક્ષેત્રોનું કરભરણ આશરે રૂ. ૭૯૧ કરોડ હતું. ૧૯૬૧-૬૨ માં બંને વચ્ચે અંતર ઘણું વધ્યું. ખેતીવાડીએ રૂ. ૩૮૧ કરોડના વેરા ભર્યા, બન્યારે કૃષીતર ક્ષેત્રોએ ૧૯૫૦-૫૧ માં રૂ. ૧૦૯૫ કરોડના આવકના ચુલોતર તરીકે જોઈએ તો ખેતીવાડીએ પોતાની આવકના ૩.૬ ટકા વેરા પેટે ભર્યા; કૃષીતર ક્ષેત્રો માટે એ પ્રમાણ ૮.૮ ટકા હતું. આ રીતે કૃષીતર ક્ષેત્રોમાં વેરાનો સરેરાશ દર ખેતીવાડીના સરેરાશ દર કરતાં બમણો છે. આ સંબંધ ૧૯૬૧-૬૨ માં પણ ટકી રહ્યો હતો. ખેતીવાડીના ક્ષેત્રે આવકના ૫.૯ ટકા અને બાકીના ક્ષેત્રોમાં આવકના ૧૩.૨ ટકા કરવેરામાં ભરાયા. ૧૯૫૦-૫૧ અને ૧૯૬૧-૬૨ વચ્ચેનો આ બે પ્લાનમાં ભર્યાં છે તો કૃષીતર ક્ષેત્રોની વધારાની આવકમાંથી આશરે ૨૦.૦૬ ટકા હિસ્સો કરવેરા પેટે ગયો. ખેતીવાડીમાં એ પ્રમાણ કેવળ ૧૧.૬ ટકા રહ્યું છે. આ હકીકત દર્શાવે છે આયોજિત વિકાસ માટેના વધારાના કરવેરાનો ખેતીવાડીમાં ખેતીવાડીને કૃષીતર ક્ષેત્રોએ ઉઠાવ્યો છે. કરવેરાના ઓછાવત્તા બોલના પ્રશ્ન ક્ષેત્રગત અસમાપ્તિ (equity) નો તો છે જ; પરંતુ સાથેસાથ કૃષીતર ક્ષેત્રોમાં સાધનોને એ કૃત્રિમ રીતે ખેતીવાડી તરફ વાળે છે. સાધનોને આવો વિનિયોગ કદાચ ઉદ્યોગીકરણ માટે દૂધા ગાળામાં ખતરાશ્પ નીવડે.

સમગ્ર ખેતીવાડીમાં કરવું ભારણ પ્રમાણમાં ઓછું હોવાથી વર્ગગત, અસમાપ્તિનો પ્રશ્ન પણ ઉદ્ભવે છે. બંને ક્ષેત્રોમાં વર્ગ ૨. ૩૬૦૦ અને એથી ઓછું કમાતા અને ૨. ૩૬૦૦ અને એથી વધુ કમાતા અતુલને નીચલા અને ઉપલા વર્ગના કુટુંબો પર કરવું ભારણ ઓછું વળે છે. નીચલા વર્ગના આવકના કોઈ પણ સ્તરે કરનો બોલે ખેતીવાડીના ક્ષેત્રે એણે રહ્યો છે. ૧૯૫૨-૫૩ માં ૨. ૧૨૦૦ થી ૨. ૧૮૦૦ સુધી આવક-મેળ. વર્ગના શહેરી કુટુંબોએ પોતાની આવકના ૫ ટકા વેરામાં ભર્યા હતા. ગામડાંઓનાં એટલી જ આવકવાળાં કુટુંબો માટે એ પ્રમાણ ૩.૨ ટકા રહ્યું હતું. ૨. ૧૮૦૦ થી ૨. ૩૬૦૦ સુધીની આવકવાળાં શહેરી કુટુંબોને કરવેરા ૫ ટકા અને ગામડાંઓની એટલી જ આવકવાળાં કુટુંબોને ૩.૬ ટકા. ૧૯૫૨-૫૩ પછી આ વિષયમાં વધી દશે કારણ કે આડકતરા વેરાઓમાં વધારે ઝડપી વધારો થયો છે અને એમને બોલે નાણાકીય ચક્ષુના વિનિયમ પર આધાર રાખતા શહેરી ક્ષેત્રે વધારે જ પડ્યો દશે.

ઉપલા વર્ગના કરવેરાની વિષયમાં વધુ ગંભીર છે. ૧૯૫૦-૫૧ માં ખેતીવાડીના ઉપલા વર્ગે પોતાની આવકના ૬.૨ ટકા કરવેરામાં ભર્યા હતા બન્યારે શહેરના ઉપલા વર્ગે પોતાની આવકના ૨૦.૫ ટકા સરકારી તિજોરીને આપ્યા હતા. ૧૯૫૦-૫૧ અને ૧૯૬૦-૬૧ ના દાયકામાં ખેતીવાડીના ઉપલા વર્ગે ૬ ટકાથી ૭ ટકાનો કરવેરાનો સીમાવર્તી દર ઉઠાવ્યો છે પરંતુ શહેરના ઉપલા વર્ગે આશરે ૧૩ ટકાનો. આ માહિતી એમ સાબિત કરે છે કે વર્તમાન કરમાળખામાં ખેતીવાડી વિ. કૃષીતર ક્ષેત્રો અંગે અસમાપ્તિની ગંભીર વિષયના પ્રવર્તે છે અને એ દૂર થવી જોઈએ.

પરંતુ ક્ષેત્રગત કે વર્ગગત અસમાપ્તિનો જ એક માત્ર પ્રશ્ન નથી. ભારત જેવા વિકસતા દેશ માટે અસમાપ્તિ કરતાં ખેતીવાડીની ઉત્પાદનક્ષમતા વધારે મહત્વપૂર્ણ છે. ખેતીવાડી પર નખાતા વધારે કરવેરા ખેતપેદાશના ઉત્પાદનને વધારશે કે ડુધશે એ પ્રશ્નની ઝીણવટપૂર્વક તપાસ થવી જોઈએ. આ પ્રશ્ન આપણે ત્યાં સવિશેષ અગત્ય ધારણ કરે છે કારણ કે ભારતીય ખેતીમાં ૧૯૫૦ અને ૧૯૬૨ વચ્ચે માનવશ્રમની ઉત્પાદનક્ષમતામાં ભાગ્યે જ વધારો થયો છે. નીચેના કોઠા એને સ્પષ્ટ કરે છે.

જેતીવાડીમાં શ્રમની ઉત્પાદનક્ષમતાનો આંક

(૧૯૫૦ = ૧૦૦)

વર્ષ	જેતીમાં કામ કરનારની સંખ્યાનો આંક	જેતઉત્પાદનનો આંક	કામ કરનાર બકિર્લ ઉત્પાદનક્ષમતાનો આંક
૧૯૫૦	૧૦૦-૦	૧૦૦-૦	૧૦૦-૦
૧૯૫૧	૧૦૩-૯	૧૦૨-૦	૯૮-૨
૧૯૫૨	૧૦૬-૦	૧૦૬-૭	૧૦૦-૬
૧૯૫૩	૧૦૮-૯	૧૧૯-૬	૧૦૯-૮
૧૯૫૪	૧૧૧-૯	૧૨૨-૩	૧૦૯-૨
૧૯૫૫	૧૧૫-૨	૧૨૨-૨	૧૦૬-૧
૧૯૫૬	૧૧૮-૯	૧૨૬-૭	૧૦૯-૧
૧૯૫૭	૧૨૨-૫	૧૧૬-૮	૯૬-૭
૧૯૫૮	૧૨૬-૩	૧૩૮-૪	૧૦૯-૬
૧૯૫૯	૧૩૦-૬	૧૩૩-૧	૧૦૧-૯
૧૯૬૦	૧૩૫-૧	૧૩૬-૯	૧૦૩-૬
૧૯૬૧	૧૩૯-૮	૧૩૬-૯	૧૦૦-૦
૧૯૬૨	૧૪૪-૨	૧૩૮-૫	૯૬-૦

કરવેરાની ઉત્પાદનક્ષમતા પરની અસર સામાન્ય રીતે બે રીતે તપાસવામાં આવે છે. કરવેરાને લીધે વપરાશ થટે તો પોતાનું જીવનધારણી ટકાવી રાખવા માટે ખેડૂતો વધારે ઉત્પાદન કરશે. ભારતીય જેતીમાં ખેડૂતો માં જીવવા પરતું મેળવે છે એટલે આ પ્રકારની ઉત્પાદન વધારનારી વસ્તુ ઉદ્ભવવાનો સંભવ છે. પરંતુ કરવેરાને લીધે વપરાશને બદલે બચત થટે તો રેશનથી થટે અને અને જેતઉત્પાદન એટલું પશુ જીતરે. પરંતુ આ બંને સંભાવ્ય વસ્તુઓ એક અનુમાન પર આધારિત છે. ઉત્પાદન તાત્કાલિક બદલાતું નથી. એવું પણ કહી શકાય કે કરવેરાને લીધે ઉત્પાદન વધારવા માટેનાં તત્કાલિક બળો કિંપાશીલ બને. આમ બનવા માટે બે અનુમાનો કરવા પડે : (૧) ઉત્પાદનમાં શક્તિ શક્ય છે; અને (૨) વર્તમાન સાધનોની મર્યાદામાં પણ કરવેરાનો વધારો ઉત્પાદનને પોષક બળોને પ્રેરણાદાયક આપશે. આ બંને અનુમાનોને હકીકતોનું સમર્થન મળતું નોંધ્યે, ‘વજુવપરાયેલી શક્તિ (slack)’નો સૈદ્ધાન્તિક ખ્યાલ આ જગ્યાએ ઉપયોગી નીવડી શકે અને એ જેતીવાડીમાં કરે કરવાની પ્રત્યેક શું બચતે પણ દર્શાવે છે.

વજુવપરાયેલી શક્તિનો ખ્યાલ સુરેખ વ્યાખ્યા માંગી લે છે. ભારતીય જેતીમાં વધુ સાધનો કાળજીને કાળક્રમે ઉત્પાદન અને કરદાનક્ષમતા વધારી શકાય એમ કહેવું એક વાત છે; અને વર્તમાન સાધનોની મર્યાદામાં રહીને ઉત્પાદન અને કરદાનક્ષમતા વધારી શકાય એમ કહેવું એ બીજી વાત છે. પહેલો ખ્યાલ ઉત્પાદનની શક્યતાઓ દર્શાવનાર વસ્તુ જીવનમાં સ્થળાંતર સુચવે છે. બીજો ખ્યાલ એવું સૂચન કરે છે કે અત્યારે, અન્ય પરિસ્થિતિ યથાવત્ રહેવા પામે તો, ઉત્પાદન ઉત્પાદનની શક્યતાઓ દર્શાવનાર વસ્તુ નીચે રહેવા પામે છે. પહેલા અર્થમાં તો પ્રત્યેક ઉત્પાદનક્ષમતા ગમે તે સમય માટે કે ગમે તે સ્થળે અસ્તિત્વ ધરાવે છે. વજુવપરાયેલી શક્તિનો ખ્યાલ અહીં બીજા અર્થમાં વાપરવામાં આવ્યો છે અને એ વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિનો સ્ત્રોત છે.

ભારતીય જેતીમાં વજુવપરાયેલી શક્તિ પડી રહી છે એ જતાવવાની ઉત્તમ પદ્ધતિ ‘સિનિયર પ્રોગ્રામીંગ’ છે. સાધનોની પ્રવર્તતી વિવિધ મર્યાદા હેઠળ હાથ પ્રાપ્ત થતી આવક કે ઉત્પાદન કરતાં વધારે છટ્ટ આવક કે

ઈષ્ટ ઉત્પાદન મળી શકે એવું દર્શાવી શકાય તો એમ પુસ્તકાર થઈ શકે કે વજુવપરાયેશ્વી શક્તિ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. પરંતુ ધિનિવર પ્રોગ્રામીંગની પદ્ધતિ બે રીતે અધૂરી રહેશે. એક તો એનો અભિગમ બ્રહ્મશક્તિ છે અને એથી જે કામ સર્વે થયા છે એની જ પ્રત્યક્ષ અનુભવ દર્શાવી શકશે. બીજી ભણપ એ છે કે જેની સાંખ્યિક ગણતરી શક્ય નથી એવી મનોમત અને આત્મગત, તપાસની એ પદ્ધતિમાં પૂરેપૂરી ઉપેક્ષા થાય છે.

બીજી પદ્ધતિમાં પાકની હરીફાઈમાં નીપજતી શ્રેષ્ઠ ઉત્પાદનક્ષમતાને સરેરાશ ઉત્પાદનક્ષમતા સાથે સરખાવવામાં આવે છે. બે હરીફ ખેડૂતો સરખા સાધનો ધરાવતા હોય અને હરીફાઈમાં પ્રાપ્ત થતી ઉત્પાદનક્ષમતા સરેરાશ ઉત્પાદનક્ષમતા કરતાં વધારે હોય તો વજુવપરાયેશ્વી શક્તિનું અસ્તિત્વ (ધ્યતા નહીં) પુસ્તકાર થઈ શકે. પરંતુ જ્યાં હરીફ ખેડૂતો પાસે સરખાં સાધનો છે એ અનુમાન સાચું ઠેરવવાનું મુશ્કેલ છે.

ત્રીજી પદ્ધતિ પરીક્ષા છે. બે એવું દર્શાવી શકાય કે સમય જતાં ખેડૂતોની વપરાશ અને બચત કરવાની શક્તિ વધી છે અને ખેડૂતોએ શેઠાણ વધારવાને બદલે વપરાશ વધારી છે તો પ્રત્યક્ષ શક્તિનું અસ્તિત્વ નક્કી થઈ શકે. આ રીતે એક દૃષ્ટિએ વજુવપરાયેશ્વી શક્તિના ચુસ્ત ખ્યાલથી થોડી અગતી છે.

પ્રત્યક્ષ શક્તિને છતી કરનાર એથી પદ્ધતિ ખેતીવાડીમાં શેઠાણેલાં સાધનો પૂરેપૂરાં વપરાતાં નથી કે ખોટી રીતે વપરાય છે એ પુસ્તકાર કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ પદ્ધતિ ઉત્પાદનક્ષમતા અને શેઠાણનાં આકિની સામયિક શ્રેણીની તુલના કરે છે અને પ્રત્યક્ષ શક્તિની હયાતી પુસ્તકાર કરે છે.

આ પદ્ધતિઓને આધારે પ્રત્યક્ષ શક્તિ ભારતીય ખેતીમાં પ્રવેશે છે એ જતાવવાનો અહીં પ્રયત્ન થયેલ છે. ઉત્પાદનવૃદ્ધિ થઈ શકે છે એવું સમર્થન પણ આને આધારે થઈ શકે. ઉપલબ્ધ માહિતી અપર્યાપ્ત હોવા છતાં પ્રત્યક્ષ શક્તિ છે એવા નિર્દેશ એ જરૂર કરે છે.

સરેરાશ ખેડૂત, મેળવી શકાય એવા અધિકતમ કરતાં, ધણું ઓછું એકરદીઠ ઉત્પન્ન મેળવે છે. ભારતનાં ગામડાંઓમાં તાજેતરમાં ચોળાપેશી પાકની હરીફાઈઓમાં સરેરાશ એકરદીઠ ઉત્પન્ન કરતાં ધણું વધારે ઉત્પન્ન સફળ ખેડૂતોએ મેળવ્યું હતું. અને એ ખેડૂતો એવા પણ નહોતા કે જેમને સરકાર કે કોઈ સંસ્થા તરફથી વિશિષ્ટ હાથે મળ્યા હોય. નીચેના કોડે સંક્ષિપ્તમાં સરેરાશ અને ઉત્તમ એકરદીઠ ઉત્પન્નની સરખામણી દર્શાવે છે.

એકરદીઠ સરેરાશ અને ઉત્તમ ઉત્પન્ન

(પાઉન્ડમાં)

પાક	રાજ્ય	પાકની હરીફાઈમાં ઉત્તમ એકરદીઠ ઉત્પન્ન	રાજ્યમાં સરેરાશ ઉત્પન્ન
ઝાંગર	પશ્ચિમ બંગાળ	૪,૦૪૫ (૪.૮) *	૮૪૪
	મદાસ	૬,૮૦૨ (૭.૭)	૮૪૪
	કૃષ્	૭,૪૬૯ (૭.૨)	૧,૦૩૨
	મધ્ય પ્રદેશ	૫,૬૦૬ (૮.૯)	૬૨૨
	મુઝાઈ	૪,૬૩૮ (૫.૯)	૭૮૬
ધઉ	ઉત્તર પ્રદેશ	૪,૯૦૮ (૬.૭)	૭૩૨
	પંજાબ	૫,૮૯૨ (૬.૮)	૮૬૮
	મધ્ય પ્રદેશ	૫,૯૩૦ (૧૦.૩)	૫૭૫
	મુઝાઈ	૪,૮૪૨ (૧૦.૫)	૪૬૧
જુવાર	મુઝાઈ	૭,૨૮૬ (૧૬.૭)	૪૩૭
બાજરી	મુઝાઈ	૩,૧૩૦ (૧૪.૫)	૨૧૬
મટાટા	ઉત્તર પ્રદેશ	૬૨,૦૯૮ (૯.૮)	૬,૩૦૯

મૂળ : ઇન્ડિયન એગ્રિકલ્ચર ઈન થીફ : મિનિસ્ટ્રી ઓફ ફૂડ એન્ડ એગ્રિકલ્ચર, ૧૯૫૮.

* કો સમાં દર્શાવવામાં આવેલા આંકડાઓ ઉત્તમ ઉત્પન્ન સરેરાશ ઉત્પન્ન પ્રમાણમાં કેટલું છે એ દર્શાવે છે.

આવી સરખામણી બામક પણ નીવડી શકે, પરંતુ એક જ પરિસ્થિતિમાં રહેતા અને કદાચ સરખા સાધનો ધરાવનાર થોડા ખેડૂતો સરેરાશ ઉત્પન્ન કરતાં ઘણા વધારે પાક લઈ શકે એ બતાવે છે કે ભારતમાં સરેરાશ ખેડૂત વર્તમાન સાધનોની મદદથી પોતાનું ઉત્પાદન વધારી શકે.

પ્રચલન શક્તિના અસ્તિત્વનો બીજો સીધો પુરાવો પણ છે. શમજી^૧ ભારતના વિવિધ પ્રદેશોની ભૂમિ-ગત લાક્ષણિકતાઓ અને ઉત્પાદનશક્તિના ક્રમાંકોનો અભ્યાસ કર્યો છે અને મહત્વપૂર્ણ, મતભેદ પર પહેંચ્યા છે. એમણે બતાવ્યું છે કે ભારતના ઘણા ભાગોમાં જમીનની શુભલક્ષણો હોવા છતાં જે ઉત્પાદનશક્તિમાં પ્રાપ્ત થઈ શકે એ અત્યંત નીચી છે. અને એ વધારવા માટે ટેકનિક કે આયોજન કે રસાયણ વધારવાની કશી જરૂર નથી.

ડો. દેસાઈએ^૨ પણ એવો જ પુરાવો આપ્યો છે. એમણે આંકડાસામગ્રી મદદથી એવું વિધાન કર્યું છે કે સામાન્ય રીતે બધાં ભારતીય ખેતરોમાં અને ખાસ કરીને અહમદનગર અને નાસિક જિલ્લાનાં ખેતરોમાં ચાલુ ખેડ પદ્ધતિએ અને ચાલુ સાધનો વડે ખેતરની આવક અને ઉત્પાદન વધારવાની સંગીન શુભલક્ષણો રહેલી છે, એમણે એવું શોધી કાઢ્યું છે કે સેપ્તમ્બરમાં લીધેલા ખેડૂતોની છાત્ર આવક અને વર્તમાન આવક વચ્ચે ૨૦ ટકાથીય વધારે અંતર છે. છાત્ર આવક એમણે સિનિયર પ્રોગ્રામીંગની મદદથી ગણી હતી. આ બતાવે છે કે ખેડૂતો પોતાનાં વર્તમાન સાધનોનો છાત્ર ઉપયોગ કરતા નથી; અને મોટા પાયા પર સાધનો વધાર્યા વિના ખેતીની ઉત્પાદનશક્તિમાં વધારો થઈ શકે એમ છે.

૧૯૫૬ અને ૧૯૫૮ની વિવિધ રાજ્યોની માહિતી મેળવીને ડેનિયલ^૩ કંઈક એવા જ મતભેદ પર પહેંચ્યા હતા. એમનો અંદાજ એવો છે કે રાજ્યોમાં કંઈક કહેતાં કંઈક જ વધારે કર્યા વિના ભારતીય ખેડૂતો પોતાની ચોખ્ખી આવકમાં ત્રણ ગણા વધારો કરી શકે.

ભારતીય ખેતીમાં રાજ્યો અંગે માહિતી પ્રાપ્ત થતી નથી. આથી કાળજીપૂર્વક એના અંદાજને માંસા પડે છે. વિવિધ સાધનો દ્વારા માહિતી એકઠી કરીને અને યોગ્ય રીતે આપીને નીચેના કોષમાં રાજ્યોના અંદાજો રજૂ કરવામાં આવ્યા છે.

ખેતીમાં રાજ્યો

વર્ષ	ખાનગી રાજ્યો	ખન-નાણાકીય રાજ્યો	સરકારી રાજ્યો	કુલ	(ચાલુ ભાવે કરાડ રૂપિયામાં)		
					રાજ્યોના આવક	કામકરનાર લોકોની સંખ્યાનો અંક	એક કામ કરનાર દરેક રાજ્યોનો અંક
					(૧૯૫૦=૧૦૦)		
૧૯૫૦-૧	૧૨૨-૭૪	૧૪૨-૦૦	૫૦-૦૦	૩૧૫	૧૦૦-૦	૧૦૦-૦	૧૦૦-૦
૧૯૫૧-૨	૧૨૬-૦૦	૧૪૬-૦૦	૫૫-૬૮	૩૩૧	૧૦૫-૧	૧૦૩-૬	૧૦૧-૨
૧૯૫૨-૩	૧૨૦-૭૩	૧૪૭-૦૦	૭૬-૫૫	૩૪૫	૧૦૮-૬	૧૦૬-૦	૧૦૨-૬
૧૯૫૩-૪	૧૩૩-૨૮	૧૫૭-૦૦	૮૭-૧૦	૩૭૭	૧૧૬-૫	૧૦૮-૬	૧૦૬-૬
૧૯૫૪-૫	૧૦૯-૧૯	૧૪૪-૦૦	૯૮-૮૩	૩૫૨	૧૧૧-૮	૧૧૧-૬	૯૯-૯

૧ પી. એસ. થર્મ, "એ એનલ રટી એવ સોલ્વિસ, કોપ પ્રોડક્ટિવિટી, એન્ડ પ્રેશર એવ એમિકલ્યર, વર્કસ," એગ્રિકલ્ચરલ સિસ્ટમેશન ઈન ઈન્ડિયા, વો ૧૭ નં. ૫ (ઓગસ્ટ, ૧૯૬૨)

૨. ડી. કે. દેસાઈ, "ઈન્ફર્મીંગ ઇન્ફર્મ એન્ડ પ્રોડકશન એન ઇન્ડિયન ફાર્મ્સ : પોસિબિલિટીઝ વિથ એકઝીસ્ટીંગ રિસોર્સ સપ્લાઈઝ એન ઇન્ડિયન ફાર્મ્સ," ઇન્ડિયન જર્નલ એવ એગ્રિકલ્ચરલ ઇકોનોમિક્સ, વોલ્યુ. ૧૬ નં. ૩ (જુલાઈ, સપ્ટે. ૧૯૬૧).

૩. ઇ. એ. ડેનિયલ, ફાર્મ પોલિસિ એન્ડ મેનેજમેન્ટ, ન્યૂ દિલ્હી, ૧૯૬૦.

૧૯૫૫-૬	૧૧૩-૪૫	૧૫૦-૦૦	૧૪૬.૧૬	૪૧૦	૧૩૦-૧	૧૧૫૨	૧૧૨-૯
૧૯૫૬-૭	૧૩૮-૫૫	૧૭૦-૦૦	૧૫૪-૯૭	૪૬૪	૧૪૭ ૩	૧૧૮૯	૧૨૩-૮
૧૯૫૭-૮	૧૩૩-૭૮	૧૭૧-૦૦	૧૩૧-૬૩	૪૩૭	૧૩૮.૮	૧૨૨.૫	૧૧૩-૩
૧૯૫૮-૯	૧૩૫-૦૦	૧૮૯-૦૦	૧૧૩.૯૬	૪૩૮	૧૩૯-૫	૧૨૬-૩	૧૧૦-૫
૧૯૫૯-૧૦	૧૪૦-૦૦	૧૯૩-૦૦	૧૨૪-૦૫	૪૫૭	૧૪૫ ૮	૧૩૦-૬	૧૧૧-૬
૧૯૬૦-૬૧	૧૫૧-૦૦	૨૧૩-૦૦	૧૪૭ ૩૮	૫૧૨	૧૬૨-૬	૧૩૫ ૧	૧૨૦-૪

આ કોઠા રજૂ રીતે દર્શાવે છે કે ૧૯૫૦ અને ૧૯૬૦ વચ્ચે, ત્રિવાણિક સરેરાશ લક્ષ્યે તો, ખેતીના રોકાણમાં આશરે ૪૦ ટકાથી ૪૫ ટકાનો વધારો થયો છે. સરકારનાં વર્ષોમાં સરકારી રોકાણ લાંબા ગાળે પરિણામ આપતી યોજનાઓમાં થયું હતું. પરંતુ એ પ્રકારનું મોટા ભાગનું રોકાણ પહેલી યોજનામાં થયું હોવાથી બીજી યોજનામાં એ ફળદાયી નીવડી શકે. કોઠા પરથી એ તારણ પણ નીકળી શકે કે કામ કરનાર વ્યક્તિદીઠ રોકાણ વધતું રહ્યું છે. એ ગણામાં વ્યક્તિદીઠ રોકાણનો આંક ૧૨ થી ૧૩ ટકાની આશુ-આશુમાં વધ્યો છે, પરંતુ આગળ બેયું એ પ્રમાણે વ્યક્તિદીઠ ઉત્પાદનક્ષમતામાં કેવળ ૫ ટકાનો વધારો થયો હતો. આ ચિંતાપ્રેરક ગણાત છે. મૂડીમૂળી ભારતીય ખેતીમાં તો વધના મજાસની અપેક્ષા રાખી શકાય. ભારતીય ખેતી અંગે પ્રાપ્ત થતા સાહિત્યમાં એવું દર્શાવવામાં આવે છે કે એના ખેતરોમાં એકરદીઠ થ્રમતું પ્રમાણ ધણું ઊંચું છે અને મૂડીનો ચુલોત્તર નીચો હોવાથી વળતર ઉત્તરોત્તર ઘટતું જાય છે. ઉત્કાં થોડાં સમયથી નાની યોજનાઓને અગત્ય અપાતું હોવાથી મૂડી-આવકનો ચુલોત્તર આગેય ઘટતો જાય છે. છતાં પણ કોઠામાં દર્શાવવામાં આવેલી વિગતો એટલું તો જરૂર પુરવાર કરે છે કે જેટલા પ્રમાણમાં વ્યક્તિદીઠ મૂડી વધી એટલા પ્રમાણમાં વ્યક્તિદીઠ ઉત્પાદનક્ષમતા વધી નથી. વજુપરાયેરી પ્રચ્છન્ન ઉત્પાદનશક્તિ દર્શાવનારી આ વિગતો છે.

સરકારી રોકાણદ્વારા ઊભી થયેલી અરકવામતોનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ થવા પામ્યો નથી. એ માટે જુદાં જુદાં કારણો આપી શકાય; પરંતુ એમની અ્યાં આ રાજી અપ્રસ્તુત છે. જળસંચયની સગવડોના ઉપયોગ ખાતર સીધી વધુ મેકાળજી દર્શાવાઈ છે. ૧૯૫૬માં આશરે ૬૫ લાખ એકરો પર પિયતની સગવડ હતી જ્યારે ઉપયોગ કેવળ ૨૯ લાખ એકરો માટે થયો હતો ૧૯૬૧માં ૧ કરોડ ૩૨ લાખ એકર જમીનને પિયતની સગવડ આપવામાં આવી પરંતુ ૯૦ લાખ એકર જમીનમાં એનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો.

ખાનગી રોકાણના ફેગે પણ અધૂરપ વર્તાઈ છે. ખાનગી રોકાણમાં આશરે ૨૫ ટકાનો પ્રભાવશાળી વધારો થયો છે, પરંતુ સંપન્ન ખેડૂતો વિશેષ રોકાણ કરી શક્યા હોત એમ આવક અને જયતની વલણે જોતાં લાગે છે. શ્રી સાહેબ એ અંગે થોડી ગજુનરી કરી છે.

ભારતીય ખેતીમાં (ખાનગી) રોકાણક્ષમતા

વર્ષ	જમીનની સાંધ	બાજ	મિલકતની કુલ આવક	(અગત્ય રૂપિયામાં) રોકાણક્ષમતા *	રોકાણ
૧૯૫૧-૨	૮-૩	૬-૪	૧૪ ૭	૩-૭	૨-૭૫
૧૯૫૫-૬	૮-૩	૬-૯	૧૫-૨	૩-૮	૨-૬૩
૧૯૫૬-૭	૯-૪	૭-૮	૧૭-૨	૪-૩	૩-૦૯
૧૯૫૭-૮	૯-૫	૭-૯	૧૭-૪	૪-૪	૩-૦૫
૧૯૫૮-૯	૧૦-૫	૮-૭	૧૯-૨	૪-૮	૩-૨૪
૧૯૫૯-૬૦	૧૦-૭	૮-૯	૧૯-૬	૪-૯	૩-૩૩

૪ એસ. એ. સાહેબ, "ઇન્વેસ્ટમેન્ટ પોર્ટફોલિયો ટ્રીડીંગ ઇન ધ ઇન્ડિયન એગ્રીકલ્ચરલ સેક્ટર-એન એક્સપ્લે-નેટરી નોટ," એગ્રીકલ્ચરલ સિસ્ટમ્સ ઇન ઇન્ડિયા, વોલ્યુ. ૧૭, નં. ૫ (એપ્રિલ, ૧૯૬૨).

* રોકાણક્ષમતા મિલકતની આવકના ૨૫ ટકા મજામાં આવી છે. ખેડૂતો પોતાની ક્ષમતા પૂરેપૂરી ઉપ-યોગમાં લેતા નથી એમ આ આંકડાઓ સિદ્ધ કરે છે. સંપન્ન ખેડૂતો ઘર વગેરે મિલકતો ખાંધવામાં અને

સંમાજના હેતુઓને અનુરૂપ સાધનોનો વધુ કાર્યદામ વિનિયોગ કરવા માટે અર્થવ્યવસ્થાની આ નબળાઈને દૂર કરવા માટે કરવેરાનો ઉપયોગ થઈ શકે. વલ્લુવપરાયેલી શક્તિનો ઉપયોગ કરવાની ખેડૂતો પર ફરજ લાદનાર આ પગલું દૂંકા ગાળાનું મણી સકાય; અને સહજાએ આર્થિક પ્રગતિ માટે વાપરી શકાય એવું લોકસત્તાક પગલું છે.

જો વલ્લુવપરાયેલી શક્તિ પ્રવર્તતી હોય તો કરભોજ સરેરાશ ખેડૂતને ઉત્પાદન વધારવા માટે ફરજ પાડે છે, શરૂઆતનાં વર્ષોમાં કરનો વાસ્તવિક ભોજો એને ઉકાવવો પશુ પડે; પરંતુ કાળક્રમે વલ્લુવપરાયેલી શક્તિના ઉપયોગને લીધે વધેલી ઉત્પાદકતામાંથી એ વધારાનો ફર લાવી શકશે. કરવેરા ભરવા માટે એ ખેતર પર અને બહાર આવક વધારવાના પ્રયત્નો કરશે. અને એ માટે પોતાના વલ્લુવપરાયેલા શ્રમ કે મૂડીનો ઉપયોગ કરશે આગળ એવું બતાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવશે કે જપાને ખેતીની ઉત્પાદકતા વધારવામાં એ સાધનોનો કેવી સફળતાપૂર્વક ઉપયોગ કર્યો હતો.

આ વિચારની વિરુદ્ધ એવી દલીલ કરવામાં આવે છે કે નાના ખેડૂતો પર વધુ કર એવું છવનધોરણ પદાટિને એને ચોખ્ખી દાનિ પહોંચારશે અને પરિણામે એવું એક માત્ર સાધન અમી કાર્યદામતા ધરશે. આ દલીલ સ્વીકારવી જ નોંધએ એવું નથી, કારણ કે એ એવા અનુમાન પર રચાયેલી છે કે નાના ખેડૂતોનું ઉત્પાદન વધી શકે નહીં. પરંતુ વર્તમાન સાધનોની મર્યાદામાં રહીને ઉત્પાદન વધારી શકાતું હોય તો નાના ખેડૂતો પર કરનો ભોજો વધતાં એવાં વસણા ઉઠાવશે કે જેથી ઉત્પાદન વધશે.

એટલું, અલગતા, સ્વીકારવું પડશે કે નાના ખેડૂતો પર કરભોજ વધારવા માટે મર્યાદા રહેલી છે. વલ્લુવપરાયેલી શક્તિ એ મર્યાદા નહીં કરે છે. એક વાર એ સક્રિય પૂરપૂરી ઉપયોગમાં લેવાઈ ગઈ પછી ઉત્પાદન વધારવું શક્ય નથી અને વધતો કરભોજ નિર્બેળ ભોજનરૂપ નીવડી શકે.

ભારતમાં હાલમાં વિશિષ્ટ મહેસૂલી પ્રથા પ્રવર્તે છે. એના સંદર્ભમાં ખેડૂતો પરના વધુ કરભોજ સામે પ્રતિવાદ થઈ શકે એમ છે. કર વધારવાથી ખેતીવાડીમાં ઉત્પાદનનું અર્થ વધશે અને ઉત્પાદન ધરશે. જમીન મહેસૂલ અસ્કયામતોના ચોખ્ખા મૂલ્ય પર નંખાતું હોવાથી વધારે કર ખેતીવાડીમાં જમીન સંધારણાની આડે આવશે. જમીન મહેસૂલ કેવળ આર્થિક ભાડું નથી પરંતુ એમાં બીજી અસ્કયામતોનું મૂલ્ય પણ સમાયેલું છે આથી કરવેરા દ્વારા શ્રમ અને મૂડીનું વળતર પણ ઓછું થવાનો સંભવ છે. દૂંકમાં કરવેરા પ્રગતિ માટે અવરોધક બળ નીવડશે. આ દલીલ અમુક મર્યાદામાં સાચી લાગે છે. જમીનમહેસૂલની વર્તમાન પ્રથા બદલાઈ તો આ દલીલ ધણે અંશે અપ્રસ્તુત બને છે. બીજું, કરવેરાની 'આવક અસર' ખાસ કરીને નિર્વીહલક્ષી ખેડૂતો માટે વધુ મહત્વપૂર્ણ છે. કર વધતાં એમનું છવનધોરણ નિર્વહની સપાટીથી પાંચ નીચું જશે અને એથી એમને વધુ ઉત્પાદન કરવા માટે પ્રેરશે. કરવેરાની આવક તિન્નેરીમાં જતાં એની અસર સરકારના અર્થ પર પડશે. આ અમલની બાબત પ્રતિવાદ વખતે શૂલી જવાય છે. જો આ રકમ સરકાર ખેતઉત્પાદનને પ્રોત્સાહન મળે એ રીતે વાપરે તો સરવાળે ઉત્પાદનનું અર્થ વધવાને બદલે ઘટે પણ ખડું. ગમે એમ પરંતુ કરભોજ વધારવા માટેનો અનુરોધ કેવળ 'પોથીમાંનું રીંગણું' નથી. ઓછામાં ઓછા એક દેશ એ સાધનનો ઉપયોગ ખેતીમાં રહેલી વલ્લુવપરાયેલી શક્તિના ઉપયોગ માટે કર્યો છે.

જપાનમાં મિજી સુખના શરૂઆતના કાળ (૧૮૭૮-૧૯૧૧)માં ખેતીવાડીના ક્ષેત્રે વ્યાપક પ્રમાણમાં વલ્લુવપરાયેલી શક્તિ પ્રવર્તતી હતી. રોકાણયોગ્ય સાધનો, જમીનની ફળદ્રુપતા અને શ્રમ એમ વિવિધ રૂપે એ સંધારણેલી હતી. સરકાર આ બાબતથી વાકેફ હતી. અને વિકાસ માટે નાણાં ભેગાં કરવા એણે ભારે 'નજરે ચડે એવા વપરાશ' વધારવામાં પોતાની આવકનો ઉપયોગ કરતા હશે. સરેરાશ ખેડૂત પોતાના ઉત્પાદનનો વધારે વપરાશ આલેખ્યો હોય એવી પશુ સંભાવના દેખાઈ છે. ગમે એમ પણ ઉત્પાદનક્ષમતા વ્યાપકપણે ભારતીય ખેતીમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. સરેરાશ ખેડૂતને આ પ્રયત્નનું યુગ્મવચ્ચથી વાકેફ કરવો જોઈએ. તો જ ઉત્પાદન અને ઉત્પાદકતા વધશે.

ભૂમિવેરા ૧૮૭૩માં ખેડૂતો પર નાખ્યો. ૧૮૬૮ પહેલાં ખેડૂતોને જે રકમ ભરવી પડતી હતી એથી વધારે ભરવી પડે એ રીતે ભૂમિવેરાની આકાશ્ણી માટે જમીનની કેપિટલ વેલ્યુ ગણવામાં આવી. મિશ્ર યુગ દરમ્યાન કૃષીતર ક્ષેત્રોની સરખામણીમાં ખેડૂતો પર સાત ગણો વધારે કરભોજ હતો. આખાવા અને રોસોવ્યસ્કીના અંદાજને મુજબ ખેડૂતો પોતાની આવકના ૨૨ ટકા સીધા વેરામાં ભરતા હતા. કૃષીતર ક્ષેત્રો માટે એ પ્રમાણ કેવળ ૩ ટકા હતું. એક ગણતરી એવી છે કે ૧૮૭૩ થી ૧૮૮૫ વચ્ચે ભૂમિવેરા કુલ ઉત્પાદનમાંથી ૩૫ ટકા ઉપાડી ગયો હતો.

ભારે ભૂમિવેરાની નોંધપાત્ર અસર ખેતીની ઉત્પાદકતા પર પડી હતી. કર નાણાંમાં ભરવાને હોવાથી ખેડૂતને પોતાનો માલ બજારમાં વેચવો પડતો. થોડે અંશે પોતાનો વપરાશ ઘટાડીને ખેડૂતો એ જવાબદારી અંદા કરી શકે, પરંતુ બ્યારે જવાબદારી ધણી મોટી હોય ત્યારે એને માટે વલુવપરાયેલી શક્તિનો ઉપયોગ કરવો જ પડે સરકારે પૂરી પાડેલી સુવિધા અને હાથપોથેક બેન્કની લોનની મદદથી એણે એ શક્તિને કામે લગાડી. એણે જમીનસુધારણા શરૂ કરી. ખેડપદ્ધતિઓમાં ફેરફાર કર્યો. ટોક્રાવાના સમય દરમ્યાન રાસાયણિક ખાતરો ભાગ્યે જ વપરાતા હતાં. પરંતુ મિશ્ર યુગ દરમ્યાન એના ઉપયોગમાં ૪૦ ગણો વધારો થયો. સુધારેલાં બી અને રાસાયણિક ખાતરોનું મૂલ્ય ભૂમિવેરાની આકાશ્ણી વખતે કપાત મળતાં હોવાથી એના વપરાશમાં પ્રચંડ વધારો થયો. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે વલુવપરાયેલી શક્તિ ઝડપથી હુત થઈ, ૧૮૭૮ થી ૧૯૧૭ વચ્ચે જમીનની ઉત્પાદકતામાં ૮૦ ટકા અને જમની ઉત્પાદકતામાં ૧૩૬ ટકા વધારો થયો.

ખેતીવાડીની ઉત્પાદનક્ષમતા વધારવા ઉપરાંત ભૂમિવેરાએ સરકારને અગ્રણ્ય રકમ હાથમાં આપી. ઉદ્યોગી-કરણી મોટી ક્ષણ ભરવામાં સરકારે એનો ઉપયોગ કર્યો. જો આ પ્રમાણે ન થયું હોત તો ભારત માફક રોકાણક્ષમતા નિરર્થક વપરાશદારા વેડફાઈ ગઈ હોત. આશીઆ જેવા ભૂમિવેરાના કટ્ટર વિરોધીએ પણ એની ખેતીવાડીની ઉત્પાદકતા પરની સાત્વકૂળ અસર ખિરદાવી છે.

ભારતીય ખેતીપરનો કરભોજ વધવો એઈએ એના સમર્થનમાં ઔદ્યોગની દલીલો અને ઉદ્યોગના વિકાસ માટે નાણાં મેળવવાની દલીલો ગૌણ સ્થાન ભોગવે છે. એનું મુખ્ય સમર્થન એમાં રહેલું છે કે વધારે કરભોજ સરેરાશ ખેડૂતને એનાં સાધનોનો પૂરેપૂરો કસ કાઢવા પ્રેરશે અને પરિણામે ભારતીય ખેતી પ્રગતિશીલ બનશે.

બર્દેચેફનો અસ્તિત્વવાદ

મધુસૂદન બક્ષી

રશિયન ફિલસૂફ બર્દેચેફ (૧૮૭૪-૧૯૪૮) એક મહાન અસ્તિત્વવાદી તરીકે ઓળખાયા છે. સાર્વ અને દાર્ઘ ઉગરની સરખામણીમાં બર્દેચેફનો અસ્તિત્વવાદ ઈશ્વરશક્તી અને આધ્યાત્મિક છે. તેમના એક વિવેચક હાઈનમાનની દૃષ્ટિએ બર્દેચેફ પૂર્વ અને પશ્ચિમનાં તત્ત્વચિંતનનો સમન્વય કરનાર ચિંતક છે. બર્દેચેફના અસ્તિત્વવાદની મુખ્ય સમસ્યા માનવીનું સ્વાતંત્ર્ય, તેની સર્જનશક્તિ અને તેની ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિ છે. એક આજીવન જીદજીવી તરીકે તેમણે વિચારસત્તાને હંમેશાં આપકાલું છે, પીટસંખ્યામાં તેમણે ૧૯૦૮માં વસવાટ કર્યો તે પહેલાં પણ તે સમયમાં જ્યારે માર્ક્સવાદની વિચારધારા પ્રચલિત થતી હતી ત્યારે તેમણે તેનો ઉપ વિરોધ કર્યો હતો. તેમણે પોતાની સભાષતીને બોલે પણ માર્ક્સવાદ વિરોધી લેખો અને બાપણો પ્રસિદ્ધ કર્યાં. ૧૯૧૨ માં તેઓ ઇટાલીમાં હતા ત્યારે “Meaning of Creative Act” એ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું. ઈશ્વર માત્ર સર્જક છે એ ખ્યાલનો વિરોધ કરતાં ઈશ્વરની સર્જકતાની સાથે માનવીની સર્જનશક્તિ અગત્યની છે તેવો તેમનો સિદ્ધાંત હતો. ૧૯૧૩ માં રશિયન અર્થ સામે લેખ લખવા માટે તેમની ધરપકડ કરવામાં આવી હતી રશિયન ક્રાંતિ યથા પછી તેમણે ૧૯૧૮માં જ નાસ્તિકવાદ, બૌતિકવાદ અને અન્યવાદ વિરુદ્ધ આકરા પ્રહારો કરવા માંડ્યા અને ૧૯૧૯ માં તેમણે “Free Academy of spiritual culture” સ્થાપી. તેમનું જીવિત્ત્વતંત્ર્ય જીવનની સકામ તેવું મુક્ત વાતાવરણ તે સમયના ફરી સમાજમાં નહોતું અને અતે ૧૯૨૨માં તેમને રશિયા છોડવાનો હુકમ કરવામાં આવ્યો.

૧૯૨૩માં તેઓ ફ્રાંસ ગયા અને લેબાઈન નામના પેરિસના ઉપનગરમાં તેમનો કાયમી વસવાટ થયો. હજુ પણ તેમનું મહાન ત્યાં અગ્રગણ્ય સખ્તતામાં આવ્યું છે અને તેમના પ્રસંગકોનું બજે કે તે તીથરચાન બની ગયું છે. તેમની મહત્વની ૧૫ કૃતિઓ આ સમય દરમ્યાન પ્રસિદ્ધ થઈ. તેમણે વ્યાખ્યાનો આપવાનાં નિમંત્રણો સ્વીકારીને અનેક દેશોમાં પ્રવાસ કર્યો અને કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટીની “Doctor of Divinity”ની માન

પદની પણ તેમને એનાયત કરવામાં આવી હતી. બીજા વિશ્વયુદ્ધ વખતે પણ હિટલરની નીતિના, વિરોધમાં આક્રમક લેખો તેમણે પ્રગટ કર્યા અને એમ કહેવાય છે કે ગેરહાથોના નામી અધિકારીઓએ તેમને કેમ્બ્રિજ અદાત કારણસર પકડ્યા નહોતા કે તેમના ઉપર હુમલો કર્યો નહોતા. તેમને વિશેનું પુસ્તક લખનારા રોનાલ્ડ લાઉરી લખે છે : “Writing was almost an obsession with Berdyaev.”^૧ ૧૯૪૮ ના માર્ચની ૩૧મીએ તેમનું મૃત્યુ થયું ત્યારે છેલ્લી ક્ષણ સુધી તેઓ લખવામાં જ મગ્ન હતા.

બર્દેચેફના મત મુજબ તત્ત્વચિંતનનો હેતુ માત્ર જ્ઞાન નથી પરંતુ જગતનું કેમકે જાતનું પરિવર્તન છે. તત્ત્વચિંતક નિષ્ક્રિય હોઈ શકે જ નહીં. તત્ત્વચિંતન અસ્તિત્વનું સ્વરૂપ પારસ્પરિક બનાવે છે. જીવન અને જગત અર્થહીન છે તેવું બર્દેચેફ સ્વીકારતા નથી. અર્થ મુક્તિ અને સર્જન શક્ય છે ત્યાં અર્થહીનતા સંભવી શકે જ નહીં, પરંતુ તત્ત્વચિંતનની એક અર્થતા છે. અંતિમ ધાર્મિક સત્યો તત્ત્વચિંતનની કસોટીએ ચકાસી શકાય નહીં. ક્રિસ્ટાની જેમ બર્દેચેફ જણાવે છે કે સત્ય અને વસ્તુનિષ્ઠા (Objectivity) અનિવાર્ય રીતે સંકળાયેલાં નથી તત્ત્વચિંતનથી પ્રાપ્ત કરેલું સત્ય આત્મગ્રહી (Subjective) જ હોઈ શકે. જાતા તરીકે માનવી હમેશાં સ્થળ-કાળથી બદલે એવી એક વિશિષ્ટ વ્યક્તિ જ છે. એ કેઈ વિરાટ સાક્ષીરૂપ ચેતનાનો અંશ માત્ર નથી.

તત્ત્વચિંતનના અનેક પ્રકારો છે તેમાં સત્ (Reality-being) પહેલાં છે અને સ્વાતંત્ર્ય તેમાંથી ફલિત થાય છે તેવી માન્યતા અને સ્વાતંત્ર્ય પહેલાં છે અને સત્નું જ્ઞાન એ આ સ્વાતંત્ર્યની અભિવ્યક્તિ છે તેવી

૧ રશિયન જગતમાં તેમનાં લખાણોનાં પુસ્તકોમાંથી ત્રણ પુસ્તકોનો લાઉરીએ અંગ્રેજી અનુવાદ કર્યો છે. “Meaning of creative act”, “The fate of man in the modern world”, “The Realm of Spirit and Realm of caesar.”

જાન્યતા એકબીજાની વિરોધી છે. બદેષેક બીજા પ્રકારની જાન્યતા સ્વીકારે છે, અસ્તિત્વ ધરાવતા જ્ઞાતાનું સ્વાતંત્ર્ય ભેદનું અવગણનામાં આવે એવું કોઈ તત્ત્વચિંતન બદેષેકને સ્વીકારક જણાવું નથી. સાંપ્રતિક, બહેર, તર્રથ, વસ્તુમૂલક, અને નિર્વૈયક્તિક જ્ઞાનથી (Objectivization of knowledge) “સ્વ”નું કે સત્ત્વનું સસ જગતું નથી તેવું તેમનું મતંત્વ છે. વ્યક્તિત્વ અને વ્યક્તિવિશેષતાનું મૂલ્ય એ તત્ત્વચિંતનની પહેલી શરૂઆતની સ્વીકૃતિ છે. આધ્યાત્મતત્ત્વ તરીકે જ્ઞાતાને સ્વીકારી તેની મુક્તિ અને સર્જનશક્તિ કેન્દ્રમાં રાખીને જ તત્ત્વચિંતન ધર્મ શકે કારણ કે જ્ઞાનક્રિયા એ જ્ઞાન માથે વસ્તુઓના પ્રતિબંધ ઝીંજવાની ક્રિયા નથી. કાન્ટ અને શોપનહોરની જેમ બદેષેક જ્ઞાનની ક્રિયામાં જ્ઞાતાની ક્રિયા અને મૌલિકતા અનિવાર્ય છે તેમ માને છે. ધર્મજ્ઞાને જ્ઞાનમાં શ્રદ્ધા અને અનુભૂતિનાં તત્ત્વો પ્રવેશે છે. તત્ત્વચિંતન એ વિજ્ઞાન જેવી બહિર્લક્ષી, તર્રથ, અને સાંપ્રતિક સત્ત્વો રચાયવાની પ્રવૃત્તિ નથી.

બદેષેક અસ્તિત્વવાદની વ્યાખ્યા આપતાં જણાવે છે કે જે તત્ત્વચિંતન જ્ઞાનને માત્ર વસ્તુમૂલક (Objective) જ ગણે અને જ્ઞાતાની અખંડતા અને જ્ઞાત્ય અવગણે તે અસ્તિત્વવાદી ચિંતન ન હોઈ શકે. બદેષેકને મતે સાત્ર અને હાઈડેર સાચા અર્થમાં અસ્તિત્વવાદને વફાદાર રહી શક્યા નથી કારણ કે જ્ઞાનને તેની રચાયના જ્ઞાનનાં વસ્તુમૂલક માળખામાં કરી છે. જ્ઞાનનાં તાત્ત્વિક સત્ત્વો વ્યક્તિનિરપેક્ષ જણાય છે. ખરા અર્થમાં ક્રિસ્ટોફોર અને અસ્તિત્વવાદી છે અને યાસ્પર્સને પણ બદેષેક સાત્ર કરતાં વધુ અધિકૃત અસ્તિત્વવાદી છે. અસ્તિત્વવાદ એ અભિવ્યક્તિનું તત્ત્વજ્ઞાન છે અને તેમાં આધ્યાત્મિક જ્ઞાતાનું મૌલિક સ્વાતંત્ર્ય વ્યક્ત થઈ જાય છે. “અસ્તિત્વ સત્ત્વનું પુરામાગી છે.” તેવું ધર્મજ્ઞાનું નિધાન બદેષેકને માન્ય છે પરંતુ સાત્ર અને હાઈડેરને અસ્તિત્વવાદ એટલા માટે નિરાશાવાદી અને અસ્તિત્વવાદી છે કે તેમણે “જગતમાં કેંકાગેલા માનની”નું એક કરણ ચિત્ર દોહ્યું છે. આધ્યાત્મિક અનુભવોનું તેમના ચિંતનમાં સ્થાન નથી. જીવનમાં પ્રવર્તતાં અનિજી અને કુખોને કારણે રચિયન ચિંતકોમાં પણ નાસ્તિકવાદ દેખાય છે અને દોસ્તોએવરકોએ આ ઘટનાનું પૃથક્કરણ કર્યું છે. પરંતુ બદેષેક મુજબ સાત્રી સદ્ગત અદ્વાનો

અભાવ જ આની નિરાશા માટે કારણભૂત છે.

સાત્રની જેમ બદેષેક માનવસ્વાતંત્ર્યના ઉપાસક હોવાથી માકસવાદની બૌદ્ધિક ભૂમિકાએ આકરી દીકાએ કરે છે. ભેકે સાત્ર અમુક દૃષ્ટિએ માકસવાદી દૃષ્ટિનું અપનાવે છે. પ્રસ્તુત લેખકને એવો મત છે કે જો માનવસ્વાતંત્ર્ય, સર્જનશક્તિ અને વ્યક્તિવિશેષતા સ્વીકારીએ તો માકસવાદની મૂળભૂત તાત્ત્વિક સ્વીકૃતિ એ સાથે તે સુસંચિત નથી અને પરિણામે અસ્તિત્વવાદ અને માકસવાદનો કષારેય પણ બૌદ્ધિક સુમેળ સાધી શકાય નહીં. જાને પક્ષના ચિંતકો જ્ઞાતાની સ્વીકૃતિએ બદલે અથવા જ્ઞાના શબ્દને નવા અર્થ આપે તો જ જાને વિચારધારાને સમન્વય ધર્મ શકે. પરંતુ આવી કૃત્રિમ સમન્વય નિરર્થક છે તેવા આ લેખકને મત છે. સમન્વય એ જ મૂલ્યવાન વસ્તુ છે તેવી પૂર્વધારણા પણ અત્યાધિક છે. ભૌતિક પરિભ્રામણથી કોઈ વૈચારિક પરિભ્રામણનું નિર્માણ થાય છે તેવા સિદ્ધાંત સ્વધાતક છે તેમ બદેષેક માને છે. ૪ માકસ વર્ગ-વિમુક્ત અને કામદાર વર્ગના શોષણની વાત કરી. બદેષેક કહે છે કે “શોષણ ન કરવું ભેદ” એ નૈતિક વિધાન છે અને આ નૈતિક વિધાન માણસના આધ્યાત્મિક સ્વરૂપમાંથી અને તેની મૂલ્યાંકન કરવાની પ્રવૃત્તિમાંથી ફક્ત થાય છે. શોષણ એક અનિષ્ટ છે

૨. બદેષેક જ્ઞાતાની વિચારધારાને “Personalistic Socialism” તરીકે ઓળખાવી માકસવાદથી ભિન્ન ગણાવે છે.

૩. ધર્મની વ્યાખ્યા આપતાં બદેષેક લખે છે :
“Religion is a conquest of loneliness, God is the conquest of my loneliness.”

૪. સાત્ર અને બદેષેકનાં વિધાનો આ સંદર્ભમાં સરખાવવા જેવાં છે.

“Materialism, in claiming to be dialectical, slides into Idealism”—સાત્ર.

“One may speak of Dialectic Idealism but not of Dialectic Materialism”—બદેષેક.

માન્યતા એકબીબની વિરોધી છે. બદેષેકે બીબ પ્રકારની માન્યતા સ્વીકારે છે, અસ્તિત્વ ધરાવતા જ્ઞાતાનું સ્વતંત્ર્ય જેમાં અવગણ્યતામાં આવે એવું કોઈ તત્ત્વચિંતન બદેષેકને સંતોષકારક જણાતું નથી. સાવનિક, ગદેર, તટસ્થ, વસ્તુમુક્ક, અને નિર્વેયકિત જ્ઞાનથી (Objectivization of knowledge) “સ્વ”નું કે સત્તનું સત્ત મળતું નથી તેવું તેમનું મતવ્ય છે. વ્યક્તિત્વ અને વ્યક્તિવિશેષતાનું મૂલ્ય એ તત્ત્વચિંતનની પહેલી મહત્ત્વની સ્વીકૃતિ છે. આધ્યાત્મતત્ત્વ તરીકે જ્ઞાતાને સ્વીકારી તેની મુક્તિ અને સર્જનશક્તિ કેન્દ્રમાં રાખીને જ તત્ત્વચિંતન થઈ શકે કારણ કે જ્ઞાનક્રિયા એ માત્ર બાહ્ય વસ્તુઓનાં પ્રતિબિંબ ઝીલવાની ક્રિયા નથી. કોન્ટ અને શોપનહોરની જેમ બદેષેકે જ્ઞાનની ક્રિયામાં જ્ઞાતાની સક્રિયતા અને મૌલિકતા અનિવાર્ય છે તેમ માને છે. પરિણામે જ્ઞાનમાં શ્રદ્ધા અને અનુભૂતિનાં તત્ત્વો પ્રવેશે છે. તત્ત્વચિંતન એ વિજ્ઞાન જેવી બહિર્લક્ષી, તટસ્થ, અને સાવનિક સત્ત્વો સ્થાપવાની પ્રવૃત્તિ નથી.

બદેષેકે અસ્તિત્વવાદની બાબમાં આપતાં જણાવે છે કે જે તત્ત્વચિંતન જ્ઞાનને માત્ર વસ્તુમુક્ક (Objective) જ ગણે અને જ્ઞાતાની અખંડતા અને સ્વાતંત્ર્ય અવગણે તે અસ્તિત્વવાદી ચિંતન ન હોઈ શકે. બદેષેકને મતે સાત્ત અને હાઈડેનર સાત્ત અર્થમાં અસ્તિત્વવાદને વફાદાર રહી શકે નથી કારણ કે બન્નેએ તેની રદાપના જ્ઞાનનાં વસ્તુમુક્ક માળખામાં કરી છે. તેમનાં તાત્ત્વિક સત્ત્વો વ્યક્તિનિરપેક્ષ જણાય છે. ખરા અર્થમાં ક્રિટિકાલ જ અસ્તિત્વવાદી છે અને માર્ક્સને પણ બદેષેકે સાત્ત કરતાં વધુ અધિકૃત અસ્તિત્વવાદી ગણે છે. અસ્તિત્વવાદ એ અભિવ્યક્તિનું તત્ત્વજ્ઞાન છે અને તેમાં આધ્યાત્મિક જ્ઞાતાનું મૌલિક સ્વાતંત્ર્ય વ્યક્ત થતું નોઈએ. “અસ્તિત્વ સત્ત્વનું પુરોગામી છે.” તેવું સાત્તનું વિધાન બદેષેકે માન્ય છે પરંતુ સાત્ત અને હાઈડેનરને અસ્તિત્વવાદ એટલા માટે નિરાશાવાદી અને યન્યવાદી છે કે તેમણે “જનતામાં ફેંકાયા માનવી”નું એક કરણ મિત્ર દોડ્યું છે. આધ્યાત્મિક અનુભવેનું તેમના ચિંતનમાં સ્થાન નથી. જીવનમાં પ્રવર્તતાં અનિશ્ચિત અને દુઃખોને કારણે રચિયન ચિંતકોમાં પણ નાસ્તિકવાદ દેખાય છે અને દોરતોએવરકોએ આ ધત્તાનું પ્રથમ રજુ કયું છે. પરંતુ બદેષેકે મુજબ સાત્તી સદ્ય શ્રદ્ધાના

અભાવ જ આની નિરાશા માટે કારણભૂત છે.

સાત્તની જેમ બદેષેકે માનવસ્વાતંત્ર્યના ઉપાસક હોવાથી માક્સવાદની ભૌદિક ભૂમિકાએ આકરી ટીકાઓ કરે છે. જોકે સાત્ત અમુક દૃષ્ટિએ માક્સવાદી દૃષ્ટિનું અપનાવે છે. પ્રસ્તુત લેખકનો એવો મત છે કે જે માનવસ્વાતંત્ર્ય, સર્જનશક્તિ અને વ્યક્તિવિશેષતા સ્વીકારીએ તે માક્સવાદની મૂળભૂત તાત્ત્વિક સ્વીકૃતિઓ સાથે તે મુસંગત નથી અને પરિણામે અસ્તિત્વવાદ અને માક્સવાદનો ક્યારેય પણ ભૌદિક સુમેળ સાધી શકાય નહીં. બન્ને પક્ષના ચિંતકો પોતાની સ્વીકૃતિઓ બદલે અથવા જૂના શબ્દોને નવા અર્થ આપે તે જ બન્ને વિચારધારાનો સમન્વય થઈ શકે. પરંતુ આવો કૃત્રિમ સમન્વય નિરર્થક છે તેવા આ લેખકનો મત છે. સમન્વય એ જ મૂલ્યવાન વસ્તુ છે તેવી પૂર્વધારણા પણ અત્યાધિક છે. ભૌતિક પરિગણનાંથી કોઈ વૈચારિક પરિગણોનું નિર્માણ થાય છે તેવા સિદ્ધાંત સ્વધાતક છે તેમ બદેષેકે માને છે. માક્સ વર્ગ-વિમુક્ક અને કામદાર વર્ગના શોષણની વાત કરી. બદેષેકે કહે છે કે “શોષણ ન કરતું નોઈએ” એ નૈતિક વિધાન છે અને આ નૈતિક વિધાન માણસના આધ્યાત્મિક સ્વરૂપમાંથી અને તેની મૂલ્યાંકન કરવાની પ્રવૃત્તિમાંથી ક્ષતિ થાય છે. શોષણ એક અનિષ્ટ છે

૨. બદેષેકે પોતાની વિચારધારાને “Personalistic Socialism” તરીકે ઓળખાવી માક્સવાદથી ભિન્ન ગણાવે છે.

૩. ધર્મની બાબમાં આપતાં બદેષેકે લખે છે :

“Religion is a conquest of loneliness, God is the conquest of my loneliness.”

૪. સાત્ત અને બદેષેકનાં વિધાનો આ સંદર્ભમાં સરખાવવા જેવાં છે.

“Materialism, in claiming to be dialectical, slides into Idealism”—સાત્ત.

“One may speak of Dialectic Idealism but not of Dialectic Materialism”—બદેષેક.

એવી નૈતિક સ્વીકૃતિ કોઈ વૈજ્ઞાનિક રીતે માકસે સાબિત કરી નથી પરંતુ તેમાંથી જ તેનો નવતર સમાજરચનાનો સિદ્ધાંત ફલિત થાય છે. આમ, ભૌતિકવાદનું મૂળ આધ્યાત્મિક છે. માકસનો એક બીજો વિરોધાભાસ છે. પણ તેમાં માત્ર ઈશ્વરનો જ નિર્ણય નથી પણ માણસનો પણ નિર્ણય છે કારણ કે તેની દૃષ્ટિએ માણસનું વ્યક્તિત્વ સમાજવ્યવહારનું માત્ર સાધન કે નિમિત્ત છે. તેનું સ્વતઃ મૂલ્ય નથી. ભૌતિક અને આર્થિક પરિણામો એ ઉચ્ચ કોટિના માનસિક જીવન માટેની પૂર્વજરૂરતા છે, પરંતુ તેના ઉપરથી એમ ફલિત થઈ શકે નહીં કે ઉચ્ચ કોટિનું માનસિક જીવન માત્ર ભૌતિક પરિણામોના પરથી કે પડછાયો છે. સમાજ એક સુમરિત અને અખંડ માળખા તરીકે અસ્તિત્વમાં ન હોય તો વર્ગ-વિગ્રહ સંભરી જ ન શકે એટલે સમાજની સુમરિત એકતાની ખાતરણા કર્યા પછી જ આંતરિક સંઘર્ષ સમાજની યોગ્યતા; કારણ જુદા જુદા વર્ગો એક સમાજના ભાગ છે. વર્ગ (class) ને જ માકસ એકમ તરીકે ગણે તો એક બાજુ સમાજ અને બીજી બાજુ વ્યક્તિ બન્નેની સત્તા (Reality) તેઓ અવગણે છે તેમ ફલિત થાય છે. માણસનું વ્યક્તિત્વ તેના સામાજિક વર્ગમાંથી પરિપૂર્ણ થાય તેવો સિદ્ધાંત ‘સમગ્ર માનવરૂપ’ને ન્યાય આપતો નથી. અર્થેથે જણાવે છે : “Dialectical Materialism is useful only for demagogy, not for philosophy.”

માકસવાદની ટીકાના ક્ષેત્રમાં અર્થેથેના સ્વાતંત્ર્ય, અનિષ્ટ, આત્મા, જ્ઞાન અને ઈશ્વરના ખ્યાલોની દૂરી સમીક્ષા આવશ્યક છે.

સાત્રની જેમ અર્થેથેના મત મુજબ સ્વાતંત્ર્ય એ માનવીય અસ્તિત્વનો પાયો છે પણ સ્વાતંત્ર્યનો કોઈ પાયો કે આધાર નથી. કાયકારણના સંબંધની ધટમાળ કરતાં કોઈ જુદી કોટિનું તત્ત્વ તે માનવસ્વાતંત્ર્ય છે. સ્વાતંત્ર્ય એ જ્ઞાનનો નિષેધ ન હોઈ શકે કારણ કે જુદ જ્ઞાનની શક્યતા જ્ઞાતાની સ્વતંત્ર ચેતન પ્રજ્ઞિત ઉપર અવલંબે છે. સ્વાતંત્ર્યની વ્યાખ્યા આપી શકાય નહીં. સ્વાતંત્ર્યના બે અર્થ છે, એક એ કે છટ્ટ અને અનિષ્ટથી પર, તેનો ભેદ પાડવા પહેલાંની સ્વેચ્છિકારી મુક્તિ, એટલે કે શ્રેયનું પણ જેને બંધન નથી તેવી નૈસર્ગિક મુક્તિ. મુક્તિનો બીજો અર્થ શ્રેય જ પસંદ કરે અને

કર્તવ્યબુદ્ધિને આધીન તેવી મુક્તિ. સોક્રેટિસ અને અન્ય ગ્રીક ચિંતકોએ આ બીજા પ્રકારની મુક્તિને સ્વીકારી છે. પહેલા પ્રકારની મુક્તિનો ઉપયોગ કરીને માણસ અનિષ્ટને પણ નોતરી બેસે. એટલે સ્વાતંત્ર્યનો માનવી કયો ઉપયોગ કરે છે તેના ઉપર આધાર છે. સ્વાતંત્ર્ય સાથે કડબુતા અને વિરોધાભાસ સંકળાયેલા છે. પ્રાકૃતિક (Pre-moral) સ્વાતંત્ર્યનો ઉપયોગ અનિષ્ટને ઉત્પન્ન કરવા માટે થઈ શકે એ એક કડબુતા છે, અને નૈતિક શ્રેય પામવા માટે જે સ્વાતંત્ર્ય છોડીને શરૂગત વર્તન કરીએ તો પણ અનિષ્ટક સદાચાર કરવો પડે તે પણ કડબુતા છે. ઐતિહ્ય દુરાચાર અને અનિષ્ટક સદાચાર બન્ને માણસના મૂળજૂત સ્વાતંત્ર્યની સાથે કોઈક રીતે જાંઘળાયેલા છે.

અનિષ્ટ, પાપ કે દુઃખની સમસ્યાને આત્માની અમરતા, મોક્ષ, પુનર્જન્મ વગેરે સાથે સાંકળી લઈને અર્થેથે આધ્યાત્મિક સમજૂતી આપવાનો પ્રયાસ કરે છે. ક્રિશ્ચિયન ઈશ્વરવિશ્વાસના સંદર્ભમાં અર્થેથે એવો મત રજૂ કરે છે કે મનુષ્ય અને ઈશ્વરના બે તફાવત જુદા છે કદપતો દૈત્યવાદ કે માણસના આત્માને વિશ્વાત્મામાં ઓગાળી નાખતો અદૈત્યવાદ બન્ને આત્મતિક મતોઓ છે. માણસ પોતાની સર્જનશક્તિ ઈશ્વરના ફેની આદેશ મુજબ પ્રગટ કરે છે તેવો અર્થેથેનો મત છે. ઈશ્વરને આધીન એવું મનુષ્યનું વ્યક્તિત્વ વિચારવાને અર્થેથે ઈશ્વરના સાથીદાર તરીકે માનવીનો દરજ્જો સ્વીકારવા અર્થેથે તત્પર છે. અર્થેથેનો અસ્તિત્વવાદ ક્રિશ્ચિયન અસ્તિત્વવાદ તરીકે ડોનાલ્ડ લાઉરી ઓળખાવે છે કારણ કે અર્થેથેને મતે માત્ર શિસ્તી વર્ગ અનુસાર જ માનવીનો દરજ્જો અને મૂલ્ય વધે છે. નિરાકાર બતા કરતાં શ્રેય અને દયાળુ ઈશ્વર માનવીને વધુ આશ્વાસનરૂપ છે.

આત્મા અને અત્મજ્ઞાનનો સિદ્ધાંત અર્થેથે “objectivization”ના વિરોધમાં રજૂ કરે છે. ફ્રેમ અસ્તિત્વવાદી ગેબ્રિયેલ માકસે પણ “self” તું “object” (જેય પદાર્થ) તરીકેનું જ્ઞાન શક્ય નથી પણ આત્મા અથવા “સ” એ “self” જાન્યનો અનુવાદ છે. ભારતીય પરંપરા મુજબ આત્મા એવો અર્થ અને અભિપ્રેત નથી. spirit, soul, subject વગેરે અગ્રેજી પદ્યોનો અર્થ આ સંદર્ભમાં જુદો વિચારવો બોધ્યો.

તેમાં મન રજૂ કર્યો. અન્ય વિજ્ઞાનોમાં આપણે વસ્તુનું
બદિલેશી, તદ્દય અને નિર્વેયકિત જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો
આશ્રય રાખીએ છીએ પરંતુ જ્યાં આત્મતત્ત્વ કે
આધ્યાત્મિક તત્ત્વનું જ્ઞાન અપેક્ષિત છે ત્યાં અન્ય જેવ
પદાર્થોની જેમ “self” નું જ્ઞાન અપી શકે નહીં તેવું
બદલેશ મને છે. આધ્યાત્મતત્ત્વનું અસ્તિત્વ સ્વયંસિદ્ધ
છે; સમિતીથી પર છે. આત્મા અને ઈશ્વર વચ્ચે
પ્રેમનો સંબંધ છે. ઈશ્વર પ્રેમી છે એટલે તે
(માનવી) પ્રેમપાત્ર બનર રહી શકે નહીં. ખ્રિસ્તી
ધર્મમાં ઈશ્વરની કલ્પનાની દીકા કરતાં બદલેશ
કે છે કે વેર, અભિમાન, અન્ય પાસે યરણાગતિની આશા
વગેરે શું જો ને માનવીને માટે પાપ ગણાય છે તે ઈશ્વરના
આવશ્યક શું જણાવમાં આવ્યા છે. ઈશ્વર નિરપેક્ષ
નથી; વ્યક્તિત્વ ધરાવે છે. પરિણામે તે સાપેક્ષ છે. ઈશ્વર
અનુસરનો વિષય છે—તકની નથી. અનિષ્ટનું અસ્તિત્વ
ઈશ્વરને બાધક નથી કારણ કે માણસના મુક્ત સંકલ્પથી
અનિષ્ટ જન્મતાં સર્જાયું છે. “Evil is the child
of freedom”—postovsky.

મૂલ્યજ્ઞાન

અસ્તિત્વવાદીઓ એક અવાજે વસ્તુમૂલક જ્ઞાન અને
નિર્વેયકિત જ્ઞાનના વિપક્ષમાં દલીલો કરતા રહ્યા છે.
ફિશ્બાઈ સ્વયં આત્મમૂલક છે તેવું જણાવ્યું. યારપર્સો
સર્વનાં વિવિધ રૂપો જણાવ્યાં. સાત્ર અને હાઈડેગ્ગર
અનુસરેલના સત્યનું અધિધાન છે તેવું જણાવ્યું. સાત્ર
જાના અને જેવ-પદાર્થ વચ્ચે અન્યનાના સંબંધ સ્વીકારે
છે. ખાસકરે આત્મજ્ઞાન “objective” ન હોઈ શકે
તેવું બદલેશ કહ્યું. અસ્તિત્વવાદીઓ ઉપરાંત બીજા
વિદ્વાંસ પણ “self” નું વસ્તુમૂલક પદ્ધતિથી જ્ઞાન ન
અપી શકે તેવું જણાવે છે. અન્ય પદાર્થોના સંદર્ભમાં
જ્ઞાનાથી જેવ પદાર્થ જણાવેલા, વસ્તુમૂલક જ્ઞાન
પ્રાપ્ત કરવામાં મુશ્કેલી નથી આવતી. પરંતુ જાણનાર
પોતે ત્યારે પોતાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માગે છે ત્યારે
“subject” અને “object” નો ભેદ ત્યાં પડે તો
એક જ વસ્તુની અંદર દેત બેસી જાય છે. જાણનારનો
એક અંશ જાણેલી વસ્તુ બની જાય છે. વક્ષ, પથ્થર,
પુરશ્ચર્ય વગેરેની જેમ માણસને ધૈયાત્મિક પદ્ધતિ
અનુસાર એક પાત્ર તરીકે જ જાણવાની કિંવા સમાજ-
વિચારોમાં પ્રવર્તિત છે. આ દૃષ્ટિબિંદુ બદિલેશી છે.

અને માણસના સમૃદ્ધ વ્યક્તિત્વનો અનાદર કરે તેવી
દલીલ માસલની જેમ બદલેશ કરી છે. વિજ્ઞાનોમાં
વસ્તુનિષ્ઠ અને નિરપેક્ષ સ્વયં જ મૂલ્યવાન ગણાય છે.
તેથી બેસકું આત્મજ્ઞાનમાં વૈયક્તિક અનુભૂતિ જ
મહત્વની છે તેવું માનવામાં આવે છે. પરંતુ
આ માન્યતાને વધુ ચકાસવાની જરૂર છે. આ
સંદર્ભમાં ન્યૂ મેક્સિકો યુનિવર્સિટીના પ્રો. પેટ્રીકો
સેનગોનનો એક વિવેચનલેખ અત્યંત બોધપ્રદ છે.
આ લેખમાં તેમણે માસલના આત્મજ્ઞાનના સિદ્ધાંતની
દીકા કરી છે. મારી દૃષ્ટિએ આ જ દીકા બદલેશના
સિદ્ધાંતને પણ લાગુ પડે છે. અસ્તિત્વવાદીઓ વર્તમાન
યુગમાં પ્રવર્તતી નિર્વેયકિતતા, યાત્રિકતા અને અમાનવી
કરણનું મૂળ, અનુભવ પ્રત્યે માત્ર “Objective” દૃષ્ટિ-
બિંદુ રાખવામાં રહેલું છે તેમ માને છે. “Self” નું વર્ણન
કરતું, વર્ણીકરણ કરતું, તેને વિશે આંકડાશાખીય માહિતી
એકત્રિત કરતી વગેરે વસ્તુમૂલક પદ્ધતિઓથી “Self”
ની સમૃદ્ધ વ્યક્તિવિશેષતા અને મૂર્ત અનુભવોનું અવ-
મૂલ્યન થાય છે. પેટ્રીકો સેનગોનની દલીલ એ છે કે
“હું” અથવા “સ્વ-તત્ત્વ” વિશે તરત્વિતક વિચાર કરવાનું
શરૂ કરે ત્યારથી જ પૃથક્કરણની કિંવા શરૂ થાય અને
“self” એ આ પૃથક્કરણનો વિષય બની જાય છે.
જ્ઞાનકિયાનો વિષય (object) બનવાથી જ કોઈ વસ્તુ
નું મૂલ્ય થતી જાય તેમ કેમ માની શકાય? “Self
can never become an object of know-
ledge” એવું માની શકાય જ નહીં તેવી પેટ્રીકોની
દલીલ સાચી છે કારણકે વિચાર કરવો, જ્ઞાન પ્રાપ્ત
કરવું વગેરે બૌદ્ધિક બોધાત્મક ક્રિયામાં જ્ઞાતા અને જાત્ર-
નો ભેદ અનિવાર્ય છે. કદાચ એમ કહી શકાય કે “સ્વ”
નું પૂરેપૂરું જ્ઞાન તેને વિચારનો વિષય બનાવવાથી
મળતું નથી. બીજું, કોઈ એમ પણ દલીલ કરી શકે કે
“સ્વ” નું જ્ઞાન બાહ્યપદાર્થના જ્ઞાન કરતાં જણ પ્રકા-
રનું છે; અર્થાત્ જ્ઞાનના એક વિષય તરીકે “self”
અન્ય વિષયો કરતાં અપૂર્વ રીતે ભિન્ન છે. પરંતુ તેથી

૧. આ લેખનું શીર્ષક છે. “Objectification
and self-knowledge” જુઓ “Philo-
sophy & phenomenological Research” Vol. XXXVIII Quarterly
sept. 1967

એમ દર્શિત થતું નથી કે “self” ને કદાપિ જ્ઞાનનો વિષય ન બનાવી શકાય. હકીકતમાં “સ્વ” ને જ્ઞાનનો વિષય બનાવ્યા વગર તેને વિશે કોઈ વિધાન જ ન કરી શકાય. “An objective approach to the self does not force the philosopher in to distorting the self” એટલે “હું” વિશે વિચારીએ ત્યારે “હું”નો એક અંશ પાન બની જાય છે એ સ્વીકારવું જ રહ્યું. આ સિવાય બીજી કઈ પદ્ધતિથી “હું” ને જ્ઞાન થાય તે કહી શકાતું નથી. ડેકાર્ટના દીકાકારો કહે છે અંતરજ્ઞ (Intuition) થી પણ “self” ની જુદી જુદી અવસ્થાઓનું જ્ઞાન થાય છે, સમગ્ર “self” નું નહીં.

મુક્તિ અને આત્મજ્ઞાનની સંકલના અસ્તિત્વવાદીઓએ યોગ્ય રીતે કરી છે. સાર્વજનિક જેમ બહેષેશ સ્વાતંત્ર્યને સદૈવ સ્વયંસ્ફુર્ત ગણે છે. કેનીથ ટી. ગોલહેગરે નિમતિવાદ સામે એવી દલીલ કરે છે કે “સ્વ” નું સંપૂર્ણ બૌદ્ધિક જ્ઞાન અશક્ય છે. ક્યારેય આપણા અનુભવમાં સમગ્ર “હું” (સ્વ) આવી શકે નહીં. પરિણામે જે માનવીનું સ્વાતંત્ર્ય ન સ્વીકારતા હો તે “હું” શબ્દનો કોઈ અર્થ નથી તેવું દર્શિત થાય છે. મારી પળે પળ પક્ષપાતી અવસ્થાઓમાં “હું” પ્રગટ થાઉં છું છતાં આ અવસ્થાઓનો સરવાળો જ તે ખાતું સમગ્ર વ્યક્તિત્વ તેવું કહી શકાય નહીં. એટલા માટે સાત્રે દીકા કરી કે માણસ અનેક રૂપે જગત સમક્ષ ઉપસ્થિત થાય છે. તેમાંથી કોઈ એક રૂપ એ જ તેનું સાચું મૂળ રૂપ જ તેમ કહી શકાય નહીં “તમારી જાત (self) નો સાક્ષાત્કાર કરો” “તમારી જાતને વફાદાર રહો” વગેરે વિધાનો અનુક્રમ બર્નાર્ડિસ અર્થમાં જ સ્વીકારાય કારણ કે કઈ “જાત” (self) ને વફાદાર રહેવું તે પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય. “હું” બહુરૂપી ખ્યાલ છે એટલે તેનું તમામ જ્ઞાન વસ્તુમૂલક ન હોઈ શકે એમ કહેવામાં બહેષેશ સાચા છે, પરંતુ ‘self’ નું કોઈ પણ પ્રકારનું વસ્તુનિષ્ઠ (objective) જ્ઞાન શક્ય નથી તેમ માનવામાં બહેષેશ સમક્ષ કોઈ વાકેશ કારણો દેખાતાં

નથી. બહેષેશના ઈશ્વર અને મુક્તિ, ઈશ્વર અને અનિર્ણી સમસ્યા વગેરે વિશે વિસ્તારથી સમીક્ષા કરવાનો અને પ્રસંગ નથી પરંતુ બે શ્રદ્ધા એ જ સર્વોપરી હોય તો પછી અધ્યેય સત્યોને સ્થાપિત સત્યોની જેમ અન્ય પાતે સ્વીકારવાનું પ્રયોજન ટાળવું બેઈએ.

જે અસ્તિત્વવાદને તત્ત્વચિંતન તરીકે સ્વીકૃત બનાવવું હોય તો વસ્તુમૂલકતા અને સાર્વત્રિકતા માટેનો આગ્રહ છોડવો પડે. આધ્યાત્મિક તત્ત્વ તરીકે જ્ઞાતાનો સ્વીકાર કરીને પણ જો તે તાત્ત્વિક દર્શિતાથી જુદા હોય તો કોઈક સ્વરૂપનું તાત્ત્વિક માળખું અનિવાર્ય છે. સાર્વજનિક અને દ્વાર્ષિગરને તેમ કરવું જ પડ્યું અને બહેષેશ પણ ધણી જ બ્યવસ્થિત રીતે પોતાની વિચારધારા વિકસાવી છે. ‘ટેકનોલોજી’માંથી દર્શિત થતી સમ્મતામાં વ્યક્તિવિશેષતા ગૂંઝાઈ જાય છે અને માણસને પોતાનો આત્મા યોવાઈ ગયો છે તેવું કાગે તો તે અનુભૂતિનો અને સંવેદનશીલતાનો સવાલ છે. પરંતુ તાત્ત્વિક સત્યો જો એકબીજા સાથે મૂંઝાઈ ન જાય તો તેનું ચિંતન તત્ત્વજ્ઞાન કહી શકાય નહીં. સત્ય હમેશાં વ્યક્તિને જ પક્ષે છે, બ્યવસ્થા કે સમજિને પક્ષે નથી તેવું વિધાન એક અંગત પ્રત્યાપાત તરીકે ગણવું કે તત્ત્વજ્ઞાનના આધાર વિધાન તરીકે ગણવું તેવી દ્વિધા અસ્તિત્વવાદના વાચકોને થયા કરે છે. આ જ કારણે કદાચ ઈએન અને અગેરિકાના સમકાલીન તત્ત્વચિંતકો જેવા કે હેર, આયર, સ્ટ્રાઉસન વોસ્નોક, ગીલખર્ટ સમક્ષ વગેરે અસ્તિત્વવાદ પ્રત્યે શંકાથી જુલ્યે છે. વેદ મહેતાને આપેલી વ્યક્તિગત ખુલાશોમાં આ ચિંતકોએ આ જ વાત રજૂ કરેલી દેખાય છે.

■ તેમનો લેખ “On choosing to choose” જુલ્યો “Mind” Vol. LXXIII Octo. 1964 “The ‘I’ resists conceptualization”

૮. વેદ મહેતાનું પુસ્તક “Fly and the fly Bottle” (૧૯૬૩) બહુ જ સમગ્ર અહેવાલ રજૂ કરે છે.

સગી

રાવજી પટેલ

આજે પણ આ તો આવી ! સોનેરી સાડીમાં તે કપડાં લાગે છે. નં. ૧૦ મિ. જંકર હજી બપોરની ત્રીજાં હતો. આગંતુકા ચૂપચાપ રૂઢિ પર બેઠી, સાડીના ધીધા મોં લૂછ્યું. અને રોય થઈ આવ્યો. સાડીના લવચી મોં લૂછી પત્નીને મેં છ સાત વખત કુતકારી દી હતી—એ યાદ આવ્યું. પછી એણે ચેલી ઉપાડી, ડાબા ન થાય એટલી કાળજીથી એ ચેલીમાંથી દ્રાક્ષ, ડમ, પરેયું અને સંતરાં કાઢતી હતી. આખો વેડાં ખેંચે દેતો. અને દિવસે તો દીક પછુ રાત્રે પછુ નિદા થી આવતી. આગંતુકા સોનેરી ઝાંઝમાં આઠમંક લાગતી તી. આ બે મહિનામાં તે બાવીસમી વખત ખખર મેંવા આવી. આજ તો મને મનમાં થતું જ હતું કે 'ધનુ' મોડું આવી જશે. કાલે મને કીધ આવત પછુ કાલેથી ચિંતા ઊપડી આવેલી. મને વળી એમ પછુ પેછું કે નં. ૧૦ની પત્ની (સાચી વાતની ખખર આજ ત્યારે પડી. એ જન્મે હજી પરણ્યાં નથી; પરણશે) પાવશે તો એ જલ્દી વાતોમાંથી બંધાં નહીં આવે, અને કીધ નહીં આવે. આજે પાછું મને થયું કે—મા બેઠી છે તે આજ તો નહીં જ આવે; કેમકે દોળીના વિંસેમાં કાલે એને ગાવું પડશે. આજે સહુભાએ મને 'ધનુ' મોડું આવત. પછુ કુભીઅની વાત એ જાની કે 'કાલે' મોડું થયું ને પરિણામે મને કાલે થઈ ગઈ. રાત્રીથી મનરાઈ એવા નથી પછુ પાછી મને એક ચિંતા ઈ—ચિંતા એ થઈ કે...એ પાછી, એણે ફરીથી પાલ-થી મોં લૂછ્યું ! અંધારે અમુક તમુક કુટેવ તો જાતી જ નથી, મેં તેટલું કહ્યો ને. એણે ચેલીમાંથી કોરા મારકાંડની થોકડી કાઢીને, સાચવીને પોંગડા પર મૂકી. માટલા બધાં પોસ્ટકાર્ડ શા માટે લાવી છે ? પત્ની પાત આવી ત્યારે મને પાછું સાંભળ્યું. આજે ત્યારે નં. ૧૦ માનો ગ્રાસ રૂઢિ પર મૂકાં પત્ર મૂકેલો હતો. હું સમજી આવ્યું છું એટલે કોઈની દીકા મૂકેલો. પણ આમ ખુલ્લી આ રખાને આવોય છે તે બરાબર નથી. બાહુવાળા દર્દીઓ

ખાંસી ખાય છે, હવામાં અસંખ્ય જંતુઓ હોય છે, ટાંડો આ ન પીવેા જોઈએ. મારાથી તોય બોલ્યા વગર ન રહેવાયું.

'પહેલાં આ પી લો. જંકર, પત્ર કંઈ ટાંડો નહીં થઈ જાય.'

નં. ૧૦ નેા ચહેરા ત્યારે પ્રકુલ્લ હતો. એણે અનુ-ત્તર સ્મિલ કયું. પછી ખાવો મેંટિ બેઠી લીધો. વાચન તો આજુ જ હતું, અને સાધારણ ચીઠ્ઠ ચડી. આખો વેડાં શાંત હતો. દૂર એક ફૂલડું કાન ટપટપાવતું હતું, પછી ટેશમાં આવી જઈને એ બગી સેકન્ડ સુધી જત્યું. આગંતુકા ચૂપ કરતી ઊભી થઈ, ફૂલડાને બોલ્યા વગર દોડ્યું. પાછી ધીમેથી રૂઢિ પર આવીને બેઠી, વેડાં આખોય બપોર એડીને ચતો હતો ને એણે સાડીના પાલવથી પાછું મોં લૂછ્યું ને મને એ ન ગમ્યું. મેં બેઠા થઈને પાણી પીધું, એ દિવસ પહેલાં હાંતથી કર-પેસેા નખ મેં ફરી કર્યો. મારો રોય ન ધટ્યો. કાલ્યાણ માટે હું ભૂલી મરો કે હું પેાતે એક સમજી આવ્યું છું. મને પાછી ચિંતા થઈ. અનાવાસ મારી દહિ પુદાર ગઈ, વાઢળાં હતાં. કાલની જેમ જો આજે મારવું થશે તો ફિકર વધી પડશે. કમોસમી માવડું આવે એ ધઈના પાકને તુકસાન પહેંચાડે. ફિકર કેવળ મારા એકમાની નથી, સમસ્તની છે. બેફતનો પુત્ર છું એટલે મને આવી ચિંતા જલ્દી થાય છે. આ તો હું સમજી આવ્યું છું; કોઈને કંઈ કહીએ તો એને ખાપગને ખોટું લાગે. એનું મન કોયવાય એટલે કહેતો નથી. અરે, પણ આ બાઈ કેટલું લાવી છે ? સાણ નથી મળેતો કંઈ...આટલા બધા સાણ શું કરવાના ? એ ઝાઝો સમય મૂંગી મેસી સકતી નથી; જનુ બોલકો છે. આ ચેલીસમી વખત આવી છે. એ ઊઠી, કાચના ગ્રાસ લઈને સાકે કરી-લીઝળી માણી બસીને પાંચરા પર મૂક્યા. એના ચિરંચોચમાં એણે. એને થયું હશે હવે બધા ઊઠે, બધા જાહે તો મિરટર ૧૦ પછુ ઊઠે. જનુ બોલકો કચારની ચૂપ બેસી રહી છે ! ગયા અઢવાડીએ

એમ ક્ષણિત ચતુ' નથી કે "self" ને કદાપિ જાનના વિષય ન બનાવી શકાય. હજીકતમાં "સ્વ" ને જાનનો વિષય બનાવ્યા વગર તેને વિશે કોઈ વિધાન જ ન કરી શકાય. "An objective approach to the self does not force the philosopher in to distorting the self" એટલે "હું" વિશે વિચારીએ ત્યારે "હું"નો એક અંશ પાત્ર બની જાય છે એ સ્વીકારવું જ રહેલું. આ સિવાય જીજ્ઞા કર્ષ પદ્ધતિથી "હું" ને જાન થાય તે કહી શકાતું નથી. કેમકેના દીકાકારો કહે છે અંતરજ્ઞાન (Intuition) થી પણ "self" ની જુદી જુદી અવસ્થાઓનું જાન થાય છે, સમગ્ર "self" નું નહીં.

શુદ્ધિ અને આત્મજ્ઞાનની સંકલના અસ્તિત્વવાદી-ઓએ ચોક્કસ રીતે કરી છે. સાત્રની જેમ બદેશ્વર સ્વાતંત્ર્યને સદૈવ સ્વયંસ્ફુર્ત ગણે છે. કેનીય ટી. ગોલ્ડહેરજી નિયતિવાદ સામે એવી દલીલ કરે છે કે "સ્વ" નું સંપૂર્ણ બૌદ્ધિક જ્ઞાન અશક્ય છે. ક્યારેય આપણા અનુભવમાં સમગ્ર "હું" (સ્વ) આવી શકે નહીં. પરિણામે જે માનવીનું સ્વાતંત્ર્ય ન સ્વીકારતા હો તો "હું" શબ્દનો કોઈ અર્થ નથી તેવું ક્ષણિત થાય છે. મારી પણ પણ પલટાતી અવસ્થાઓમાં "હું" મગઈ થાઉં છું છતાં આ અવસ્થાઓનો સરવાળો જ તે માનું સમગ્ર અસ્તિત્વ તેવું કહી શકાય નહીં. એટલા માટે સાત્રે ટીકા કરી કે માણસ અનેક રૂપે જગત સમક્ષ ઉપસ્થિત થાય છે. તેમાંથી કોઈ એક રૂપ એ જ તેનું સાચું મૂળ રૂપ છે તેમ કહી શકાય નહીં "તમારી જાત (self) નો સાક્ષાત્કાર કરો" "તમારી જાતને વફાદાર રહો" વગેરે વિધાનો અશુદ્ધ મર્યાદિત અર્થમાં જ સ્વીકારાય કારણ કે કંઈ "જાત" (self) ને વફાદાર રહેવું તે મૂળ ઉપસ્થિત થાય. "હું" બહુરૂપી ખ્યાલ છે એટલે તેનું તમામ જ્ઞાન વસ્તુમૂલક ન હોઈ શકે એમ કહેવામાં બદેશ્વર સાચા છે, પરંતુ "self" નું કોઈ પણ પ્રકારનું વસ્તુનિષ્ઠ (objective) જ્ઞાન શક્ય નથી તેમ માનવાના બદેશ્વર સમક્ષ કોઈ તાર્કિક કારણો દેખાતાં

નથી. બદેશ્વરના ઈશ્વર અને શુદ્ધિ, ઈશ્વર અને અસ્તિત્વની સમસ્યા વગેરે વિશે વિસ્તારથી સમીક્ષા કરવાનો અને પ્રસંગ નથી પરંતુ જે અહીં એ જ સર્વોપરી હેતુ તો પછી અધ્યેય સત્યોને સ્થાપિત સત્યોની જેમ અન્ય પાસે સ્વીકારવાનું પ્રયોજન દાખવું જોઈએ.

જે અસ્તિત્વવાદને તત્ત્વચિંતન તરીકે સ્વીકૃત બનાવવું હોય તો વસ્તુમૂલકતા અને સાત્રનિકતા મોટેભાગે આપણ હોવાને પડે. આધ્યાત્મિક તત્ત્વ તરીકે જાણના સ્વીકાર કરીને પણ જે તે તાત્ત્વિક ક્ષણિતથી જાણ હોય તો તેમણે સ્વરૂપનું તાત્ત્વિક માળખું અનિવાર્ય છે. સાત્ર અને હાઈકોરને તેમ કરવું જ પડ્યું અને બદેશ્વરે પણ ધણી જ વ્યવસ્થિત રીતે પોતાની વિચારધારા નિકાસાવી છે. 'ટેકનોલોજી'માંથી ક્ષણિત થતી સમ્પત્તિમાં વ્યક્તિવિશેષતા મુગ્ધાઈ જાય છે અને માણસને પોતાનો આત્મા ખોવાઈ ગયો છે તેવું લાગે તો તે અનુભૂતિનો અને સંવેદનશીલતાનો સવાલ છે. પરંતુ તાત્ત્વિક સત્યો જે એકબીજા સાથે ગૂંથાઈ ન જાય તો તેનું ચિંતન તત્ત્વજ્ઞાન કહી શકાય નહીં. સત્ય હશેમાં અસ્તિત્વ જ પડે છે, અવસ્થા કે સમજીને પડે નથી તેવું વિધાન એક અંશતઃ પ્રત્યાઘાત તરીકે ગણવું કે તત્ત્વજ્ઞાનના આધાર-વિધાન તરીકે ગણવું તેવી દિશા અસ્તિત્વવાદના વામકોને થયા કરે છે. આ જ કારણે કદાચ ઈંગ્લેન્ડ અને અમેરિકાના સમકક્ષીન તત્ત્વચિંતકો જેવા કે હેર, આયર, સ્ટ્રાઉસન વોરનોક, ગીલબર્ટ સાર્થ વગેરે અસ્તિત્વવાદ પ્રત્યે શંકાથી જુએ છે. વેદ મહેતાને આપેલી વ્યક્તિગત મુલાકાતોમાં આ ચિંતકોએ આ જ વાત રજૂ કરેલી દેખાય છે."

૭. તેમજો લેખ "On choosing to choose" જુઓ "Mind" Vol. LXXIII Octo. 1964 "The "I" resists conceptualization"

૮. વેદ મહેતાનું પુસ્તક "Fly and the fly Bottle" (૧૯૬૩) બહુ જ સસપ્રદ અહેવાલ રજૂ કરે છે.

આજે પણ આ તો આવી ! સોનેરી સાડીમાં તે આકર્ષક લાગે છે. નં. ૧૦ મિ. શંકર હજી બપોરની ઊંઘમાં હતો. આગંતુકા ચૂપચાપ સ્ટૂલ પર બેઠી, સાડીના છેડાથી મોં લૂછ્યું. અને રોપ ઘર્ષ આવી. સાડીના પાલ્લવથી મોં લૂછતી પત્નીને મેં જ સાત વખત પુતકારી કાઢી હતી - એ વાદ આવી. પછી એણે થેલી ઉપાડી, અવાજ ન થાય એટલી કાળજીથી એ થેલીમાંથી દાદા, દાદામ, પરિયું અને સંતરાં કાઢતી હતી. આજો વેડાં ઊંઘતો હતો. અને દિવસે તો દીક પછી રાત્રે પણ નિદ્રા નથી આવતી. આગંતુકા સોનેરી ઝાંખમાં આકર્ષક લાગતી હતી. આ બે મહિનામાં તે બાવીસમી વખત ખજાર મેલા આવી. આજ તો મને મનમાં થતું જ હતું કે ઊંઘનું એણું આવી જશે. કાસે અને ઊંધ આવત પણ અકારણ ચિંતા ઊપડી આવેલી. અને વળી એમ પણ થયેલું કે નં. ૧૦ની પત્ની (સાચી વાતની ખજાર આજ સવારે પડી. એ બંને હજી પરણ્યા નથી; પરણશે) આવશે તો એ જળ્ય વાતોમાંથી ઊંચાં નહીં આવે, ને મને ઊંધ નહીં આવે. આજે પાછું મને થયું કે - આ બેઠી છે તે આજ તો નહીં જ આવે; કેમકે હોળીના દિવસોમાં કઢાવ્ય એને માણું પડશે. આજે સદ્લાગ્યે મને ઊંઘનું એણું આવત. પણ ફુલોંચની વાત એ બની કે ગઈકાલે આવ્યું થયું ને પરિણામે મને સરદી ઘર્ષ મર્ષ. શરદીથી ગભરાઈ એવો નથી પણ પાછી મને એક ચિંતા ઘર્ષ - ચિંતા એ ઘર્ષ કે...ને પાછી, એણે ફરીથી પાલ્લવથી મોં લૂછ્યું ! અીઓને અમુક તમુક કુટેવ તો જતી જ નથી, મને તેટલું લાગે ને એણે થેલીમાંથી કેસ પોસ્ટકાર્ડની થોડકી કાઢીને, સાચવીને પાંજરા પર મૂકી. આટલાં બધાં પોસ્ટકાર્ડ સા માટે લાવી છે ! પત્ની વાત આવી ત્યારે અને પાછું સાંભળ્યું. આજે સવારે નં. ૧૦ ચાનો ગ્લાસ સ્ટૂલ પર મૂકી પત્ર વાંચતો હતો. હું સમજી આવ્યું છું એટલે કોઈની ટીકા નથી કરતો. પણ આમ ખુલ્લી આ રાખીને આવોય વાંચવા બંધો છે તે બરાબર નથી. બાજુવાળા દર્દીઓ

ખાંસી ખાધ છે, હવામાં અસંખ્ય જંતુઓ હોય છે, ટાટો આ ન ખીવો જોઈએ. મારાથી તોય બોલ્યા વગર ન રહેવાયું.

‘ પહેલાં આ પી લો. શંકર, પત્ર કંઈ ટાટો નહીં થઈ જાય.’

નં. ૧૦ ને ચહેરો ત્યારે પ્રકુલ્ય હતો. એણે અનુત્તર સ્મિત કયું. પછી ખાલો મોંટો બેઠી લીધો. વાચન તો ચાલુ જ હતું. મને સાધારણ ચીઝ ચડી. આજો વેડાં સાંત હતો. ફર એક ફૂતરું કાન ટપટપાવતું હતું, પછી ટેશમાં આવી જઈને બે અડી સેકન્ડ સુધી ભસ્તું. આગંતુકા ચપ કરતી ઊભી ઘર્ષ, ફૂતરાને બોલ્યા વગર હાંક્યું. પાછી ધીમેથી સ્ટૂલ પર આવીને બેઠી, વેડાં આબોય બપોર બોલીને ચલો હતો ને એણે સાડીના પાલ્લવથી પાછું મોં લૂછ્યું ને મને એ ન ગમ્યું. મેં બેકા ઘર્ષને પાછી પીધું, બે દિવસ પહેલાં દાંતથી કર-વેસો નખ મેં ફરી કર્યો. મારો રોપ ન ઘટ્યો. કણાથ માટે હું જૂલી ગયો કે હું પોતે એક સમજી આવ્યું છું. મને પાછી ચિંતા ઘર્ષ. અનાયાસ મારી દષ્ટિ બહાર ઘર્ષ, વાદળોં હતો. કાલની જેમ મેં આજે માવડું થશે તો ફિકર વધી પડશે. કમોસમી માવડું આવે એ ઘઉંના પાકને નુકસાન પહોંચાડે. ફિકર કેવળ મારા એકલાની નથી, સમસ્તની છે. બેફૂતનો પુત્ર છું એટલે મને આવી ચિંતા જણી થાય છે. આ તો હું સમજી આવ્યું છું; કોઈને કંઈ કહીએ તો એને બાપડાને બોલું લાગે. એનું મન કાચનાથ એટલે કહેતો નથી. અરે, પણ આ બાઈ કેટલું લારી છે ? સાંજ નથી મળતો કંઈ...આટલા બધા સાંજ શું કરવાના ? એ અઝો સમજ મૂંઝી બેસી રાકતી નથી; બહુ બોલકા છે. આ ત્રેપીસગી વખત આવી છે. એ બેઠી, કાચના ગ્લાસ લઈને સાફ કરી-લીછણી પાણી ભરીને પાંજરા પર મૂક્યા. એના સ્થિતિવાચમાં બેસ્યું. એને થયું હશે હવે બધા બેઠશે. જ્યાં બેઠે તો બિસ્તર ૧૦ પણ બેઠે. બહુ બોલકા કચારની ચૂપ બેસી રહી છે ! ગવા અડવાડીએ

આવી ત્યારે એણે મિસ્ટર ૧૦ને કહ્યું હતું.

‘તમે ડોક્ટરને કહેતા કેમ નથી કે રજા ક્યારે મળશે ?’ એણે ધમિકાથી જોડા નીચેથી મેગેઝિન કાઢ્યું. નિદ્રમ્ન મિસ્ટરનું મેં જોયું. ધાવવથી પરસેવો લૂછ્યો. અને બેઠકારીથી પાનાં ફેરવવા માંડ્યાં. પાનાં ફેરવવાનો અવાજ મારા કાને ઝપ્ઝપ આવતો હતો. એ હું બેઠી ગયો હોત તો મેગેઝિનનાં પાનાંથી થતા અવાજથી અવશ્ય જાગી ગયો હોત. પણ મને બેઠ નથી આવતી. મર્મકાને બિનજરૂરી મારવું થયું ત્યારે રાત્રે ખૂબ ઠંડો પવન ફૂંકાયો હતો. મને એ વખતે એક સામાન્ય ચિંતા થઈ હતી. સંભવ છે કે કમોસમી આવડાને કારણે કમોસમી દિન પણ ઘડે; ને ઘડેના પાકને દિન તો ભારે વસતું. મને શરદી ચર્મ. મારા બેતરમા દર વર્ષે આ મસતુમાં ધઈ વસતા એની રક્ષા માટે સતત માથુસને રહેવું પડે. બાપુજી જરીયે નવરા નહીં રહેતા હોય. આગમ્તુકાએ ખાલી થેલીથી મિસ્ટર ૧૦ના શરીર પર બેઠેલી માખીએ ઉરાડી બાપુજી જરીયે નવરા નહીં રહેતા હોય. ખમે-ગમે જોડકણ પીંટાળાને બોર નીચે બિમા બિમા મારી ચિંતા કરતા દરો. એમના સમવચરક મિત્રો ને ભેગા થયા હોય તો એવાય ઝાઝા ના રહે. બેતરમાય દોસ્તીને મગાવે, પોંક પાડે, વોરાની કુકાનેથી ઝીણી સેવનું પડીકું બાઈ દ્વારા મંગાવે; પોંક અને સેવનું મિશ્રણ તો લાઈ ગળ્યું. મિત્રો વચ્ચે જૂની નાની બીકને, વદ પડે. ત્યાર પછી; ‘ત્રેની કેલું’ નામ ? ધઈતો પોંક કાઢીને આપવા ધ્વજીતી હોય એમ મિ. ૧૦ની વાગ્દતાએ ટહુકા કર્યો :

‘એય ! એય...’

મારું ધ્યાન ત્યાં જ ગઈ રહ્યું. મને કામનું હું ખૂબ માંડો પડતો જાઈ છું. હું બેઠો. પાંજરું બોલ્યું. હાલતું મને ગમતું હોય એમ મેં મિનિટ સાંભળવા લાગ્યો. બામની શીશીમાંથી બધી જ ટીકડીઓ દયેલીમા દાઢી. ગણી...આંક. પરમ દિવસે સાંજે મળેલી આ બેઠની ટીકડીઓ બિનકુલ અસર વગરની છે. મેં પાછું આગમ્તુકા સામે જોયું. ન જોયા જોતું જોયું. એ બહુ બોલકા છે.

‘મને સાચું બેઠ નથી આવતી.’ એવું સમજી માથુસથી ન કહેવાય. એણે પરસેવો લૂછ્યો. આ વખતે મને યીએ બહેને ગમ્યું. બેઠ સાવવા માટે છેવટે બેઠું

ગમતું જોઈએ. એ ખરું કે મહિ માથુસ સંતો હોય તો એને જગાડવો ન જોઈએ. ત્યાં તો—ધઈના બેતર પર પંખીઓનું એક બુદ્ધ જુદું જૂની આબુ હોય એમ મિસ્ટર ૧૦ સફાઈ બેઠો થઈ ગયો !

‘ક્યારે આવી ?’

‘કચારનીય’

‘બેઠી રહી એમ ને એમ ? જગાડવો પણ નહીં ?’

હું તો મેગેઝિનના મુખપૃષ્ઠ જોયે અવાચક થઈ ગયો. પેલીને તો જીભ છે કે વટોળે ચડેલાં પાંદડાં પીન ચડી. કનુભાઈથી માંડીને ઇન્ચાગૌરીની વાતો-સંભારણાં. આ પરજુશે ત્યારે પણ આટલી જ વાતો કરશે ? સાવ મુઠ્ઠા છે આવાય

‘દ્રાક્ષ માટે મારા લાઈને ચાર ધડકા અવાજોના ન મળી. મોટી બહેન પણ જાગરમાં ધકોઈ ખાઈ આવી. છેવટે હું આવવી વખતે ભાવનગર બીતરી પડી. ત્યાં સરસ દ્રાક્ષ મળે છે. સોનેરી છે એટલે બી વગરની છે. નર્થો રસ જ.’

‘શું કરવા લાવી ? મેં તો અમસ્તું જ લખ્યું હતું.’

‘તમે અમસ્તું લખ્યું તું તો હું અમસ્તી જ લેતી આવી.’ લારે જોશકરી ! સામાન્ય દ્રાક્ષ વિશે આની બ્યથ વાતો કરવાની શી વળી ? મેં પંદર દિવસ ખરે વોડબોય પાસે દ્રાક્ષ મંગાવી હતી. બીજો દિવસે દ્રાક્ષ તો ન લાવી શક્યો ગિયારો; પણ દોઢ રૂપિયા માટે કમરી પડ્યો. આખા સોનગઢમાં ક્યાયે દ્રાક્ષ નથી. દ્રાક્ષ શોધવામાં માથુસને ખૂબ મુશ્કેલી પડી હતી. ગિયારાની વહુને વિષેત આવવાની હતી. એને પિયર વળાવવા આમ તો બાર રૂપિયા જોઈએ પણ દોઢથી શરૂઆત થાય તો બાર પૂરા થાય એમ એની પરિસ્થિતિ અજીમ રહી. દ્રાક્ષ ન ખાવાથી લોહી થતું આટલું નહીં નાથ અને. એ એવી છાટાથી કમરી પડ્યો કે દ્રાક્ષ લાગ્યો હોત તો વધારે ખાટી લાગત. માનવકલ્યાણ અર્થે સમજી મનુષ્યની લક્ષ્મી વપરાય એમાં જ સોનેરી દ્રાક્ષનો સાચો સ્વાદ સમાયેલો છે એવું એના દક્ષિત ચહેરા પરથી મને લાગ્યું. એના ગયા પછી છત પર દ્રાક્ષનો માંડવો સ્થાયો હતો એ મારે નોપતું જોઈએ. માનવ સ્વભાવ સ્વાદોષી હોય એવું સમજીને હું પડ્યો રહેલો.

‘તમે કામગામાં લખેલું કે-’ને મારું ચિત્ર દ્રાક્ષની લગ જોવી વાતચીત તરફ જઈ રહ્યું. નં. ૧૦ ‘હંચ

બોધ ' કહીને દર્યો.

‘ તારે કંઈ ધરેલું ખરીદવું હોય તો હું બાપુજીને લખું. આ વાંચીને માડું મન ભરાઈ આવેલું. મને રાત્રી જોઈને પપ્પાએ પૂછ્યું : કેમ રડે છે ? એના કંઈ ખરાબ સમાચાર તો નથી ? ત્યારે મેં મૂઠ્ઠાં કહી દીધું કે—’ મિ. ૧૦ ખડખડ હસી પડ્યો. ‘ જાન, નથી કહેવાતી.’

‘ શું કહ્યું તું તે ? તું ચાંદી છે; વડીલોને આપણી વાતો ન કહેવાય.’

‘ તો તમે કેમ લખ્યું ? પપ્પાએ પણ તમારી મશરી કરી.’

‘ શું બોલ્યાં તારા ? ’ કાનથી જ માન નહીં, આંખોથી, અંગેથી એને સાંભળવા (તે) ઉત્તેજ થયો.

‘ મોઢું ઘોઈ આવે પહેલાં.’ એ દાઝ કાઢતાં બોલી, ‘ પરંપરા પહેલાં અને ધરેલાં પહેરાવવાં છે, બહુ ઉતાવળા. પ્રજા જલજે આપવાના જ નહીં હોય.’

હું ખૂબ ચિંતિત છું. દહીંએને વારંવાર કસમયે મળવા આવતાં એમનાં સગાંસબંધીઓને મળવા માટેનો કાર્ડ ચોક્કસ સમય રાખવો જોઈએ. આવી ગેરિયો દહીંને ઊંધ ન આવે. માનસશાસ્ત્રને લગતો આ પ્રશ્ન છે. આવા અસાધની વાલેસરીઓને એમાં સમજ ન પડે. મિ. ૧૦ એને જોઈને હસતો હતો, સ્પુટમના પાત્રમાં જ ડોળળા કરી લીધા. ઘિસ ધ્રજ વેરી બે. મોં ધોવાની આ સભ્ય રીત ન કહેવાય.

‘ આપણે ત્યાં વરસાદ પડ્યો હતો કે ? ’ નંબર ૧૦ ના આ પ્રશ્નથી મારાથી બારીમાં જોવાઈ ગયું આકાશ ચોખ્ખું ચટ હતું. મેં કંપનાદિધી દીકું કે અમર-મહનું આકાશ ભડે ચોખ્ખું ચટ હોય પણ મારા માનનું આકાશ વાદળોથી ડગાયેલું હશે. બસ આ જ ચિંતા સમજ દુઃખી માનરને જગોની જેમ વળગેલી છે. મારા માનમાં મારાં પ્રિયજનો કમોસમી વાદળોને જોઈને વ્યકુલ થઈ ગયાં હશે. એચિંતા ચાર પાંચ કાળોતરા નાગ બારણા વચ્ચે ફેણ માર્યા રોકતા હોય એવું મારી દુઃખી પત્નીને લાગતું હતું. આંખમાંથી પટ પટ પટ દ્રાક્ષના નાના નાના દાણા ખરતા હશે. મા ધરમાંથી બહાર આવતીક આકાશ ભણી સચિંત નેત્રો માર્જી બખતી હશે—ધઈ કાપવાના છે ને આ માવડું પુડું પુડું થાય છે નખોદિયું !—અને પાછી ધરમાં આવીને એની

વહુ ભણી જોઈને ફરી બખડશે; અસખત મનમાં : શું કરીએ બેઠા, ધઈ ઊંચાં છે જ માવડાં નીચે ને તું એની ચિંતા ન કરતી. એની તથિયત—આ બધું અટી મિનિટ લગી મારી કાપચરત આંખમાં એકત્ર થાય છે અને પછીની ક્ષણોમાં તે ધર્મોભીટર, સોડિયમ પાસ, રેડોમાઈસીન, અને ગ્રેવિટીનો બની ગય છે. વધે છે તે જોતજુ માખી ધઈને વારંવાર સજ્જ મહેરા (તેજ) પર બજાવે છે. મનમાં મુટ્ટી વાળોને મેં ધક્કો માર્યો. ધેર માવડું થયું જ નહીં હોય. થયું હોય તો અવસ્ય પત્ર આવે. ધઈને તુકસાન થાય ને ખાપને ચિંતા ન થાય એવું બને જ નહીં. મને આધ્યાત્મિક ઊભરો આવ્યો એવું કાચુ આગતુંકા શ્રી કૃષ્ણનો ફાટો લાવી છે તે છે.

મેં થોડી ક્ષણો આંખો વાસી દીધી. અણુનને કુડ-હેત્રની ભૂમિ પર ઉપટેલ આપતા મહાત્મા કૃષ્ણનો એક સ્થોક રટવા લાગ્યો :

વિદ્યવા કામાન્યઃ સર્વાનુમાંધરતિ નિઃસૃહઃ ।

નિર્મલો નિરહંકારઃ સ ક્ષાન્તિમધિગચ્છતિ ॥

હું નાનો હતો ત્યારથી જ અહંકારી મટી ગયો છું, એટલે એ દોષથી જન્મતી થોડીક અશાંતિ તો નથી થતી. પણ બીજાં ચરિતર સ્વાસ્થિ ફળની હાથ જેવાં છૂટાં ન પડે એવાં છે. હે મારા કૃષ્ણ પરમાત્મા, આ સેનેટોસ્પિમમાં સેનેટરી વચ્ચે તું ફરકાવે છે તે દયા કરીને પાછાં સકેલી લે. પ્રાથના પૂરી કરીને આંખો ખોલું છું તો સાંભળું છું :

‘ પરમ દિવસે—રાત્રે ઊંધમાંથી લાગલી અંખની મઈ હતી.’

આ જીએ નિર્મોહી થયું જોઈએ. ત્યાં સુધી એને શાંતિ પ્રાપ્ત નહીં જ થાય. એ દાઝ છૂટું કરવામાં મગ્ન થઈ મઈ. થોડીવાર નથી બોલતી એ જાણે અણુ-અણુ થતો હોય એવું મને લાગ્યું. મારી પત્ની આવી રીતે કામમાં મગ્ન નથી થતી. એ આત્મારે કદાચ મારા નાના ભાઈ સાથે જેતર સાયવત્રા મઈ હશે. એય દિવર-ભોખાઈ ગમ્મત કરતાં હશે. મારો નાનો ભાઈ એને ઉખાણું પૂછતો હશે. એક ઉખાણું મને લગતું ધઈ જશે ને કદાચ એથી વ્યકુલ થઈને તેણે મોરડીની ઝાળ પર બેઠેલો પોપટ બતાવ્યો હશે. ધણી વખત દુઃખી માણસો ન જોવા જેવું જોતાં હોય છે. બીજાની વાત

જવા દઉં; મારી જ વાત કરું. જાણ દહીંઓ બપોળામાં બેઠા હતા, સોમો ધરતી વાત કરતાં કરતાં વેપારની વાતે ચડીને રોગની વાત કરતો હતો ત્યારે મેં રામકૃષ્ણ નીચે પડેલું પોષ્ટકાડું સૌને બતાવેલું. આ પોષ્ટકાડું આવી રીતે રામકૃષ્ણ નીચે ઝાંખરામાં પડ્યું છે તે કોનું દરો વારુ? પછી તો અમે ખૂબ હસેલા ખૂબ. અને તો પેટમાં સંયુક્ત પણ ઊપડેલા ને મેં પત્ર વચ્ચેલો. માત્ર એ જ વાતો હેરની ફેરવીને લખેલી. ચિંતા કરતો નહીં અને કામળ કામરો. મારી નજર નંબર ૧૦ લાંબી ગઈ. એ કંઈ હવે બાબો નથી તે જાતે નખ ન કાપી શકે! કેટલીક જાણે એવી પણ હોય છે કે લેંધાનો ચીરા સાધતાં 'એને' ચીક ચડે. નખ કાપતાં કાપતાં પણ એની જીભ ચાલ્યા કરે છે.

'તમારા હાથમાં હવે રતાશ આવી ગઈ છે.' મેં નહોતી ધ્રુજા તોય મારા હાથ જોઈ નાખ્યા. 'ગિલકુલ મારા હાથ જેવી જ રતાશ! તમે હસો નહીં તો એક વાત કહું!' મારા કાન સરવા થઈ ગયા. આ મેં જલ્દી જલ્દી ધક્કા બેતર વચ્ચે લપાઈને બેઠાં છે.'

'હશે'

'મેં બાધા માની છે.'

પેલો ખજખજ હતી પડ્યો. મને ચીક ચડી. આ જી સાવ એથેરોડાક્ષ છે. દેખાવે મોડર્ન લાગે છે. એના મોંમાં 'બાધા' શબ્દ ધક્કા બેતર વચ્ચે (ન હોય તેના) બાવળિયા જેવો લાગે છે.

'કોની બાધા રાખી છે?'

'દાવલશા પીરની.'

'પીરની?' ફરી પાછો મૂર્ખોં હતી પડ્યો. મને સમજતું નથી આમાં હસવાનું કયાં-શું આવ્યું? મારા માસ્તર સાહેબની માએ અંબાજીની બાધા રાખી ત્યારે એવાય થોડું થોડું દસ્તા હતા, પછી કહેતા હતા-આ, મને તો ચાર રિવસથી મી ગયું, તું બાધા રાખે તે પહેલાં.

'તમને તદ્દન સાડું ન થાય ત્યાં લગી હું ધી નહીં ખાઉં. સાબ ઘરો ત્યારે પીરના સ્થાનકે લાડ્યા જમાડીય.'

મને પેલી વાત સંભરી. કળમ્ જલ્લા પૂતળ પીવેલું. સ્વાસ્થ્ય ટકાવવા મારે ઘી તો જરૂરી છે. હાઉએવર વિસ લેડી ધક્કા એથેરોડાક્ષ. શી હેઝ તો કોમન સેન્સ.

એ ચપ્પુ ધોવા ગઈ. એટલા અવકાશમાં મિ. ૧૦ મારી સાથે વાતે વળગ્યો.

'ઓની જાત ખૂબ લાગણીથીય. મેં એને અમરતું જ લખ્યું' હતું ને એ કષ્ટ લેડીને પણ દ્રાક્ષ લેડી આવી.' સિધ્ધતા ખાતર મારે મોહવું પડ્યું:

'તમે લાઈ સદ્લાગી છો.'

નજીક આવતાં આ સંભળી ગઈ. તરત જ બેઠી:

'અને હું શું ફુલાંગી છું?' નં. ૧૦ ને ઉદ્દેશને કહ્યું 'તમને એકવાને સદ્લાગી કહ્યું ને મને તો એમજો કહ્યું જ નહીં, હજી કુંવારી છું એટલે?' તે દસતાં મને પૂછી બેઠી:

'તમે પરજોડા છો કે કુંવારા?'

આવી રીતે સંધિ જ પ્રશ્ન કરવામાં મને તે પ્રાપ્ત લાગી. તોય મેં જો એને ઉત્તર આપ્યો તો મારે અસલ નહોતું બોલવું બોધવું. સભ્ય ઘઈને પૃચ્છકને બતાવું એમાં વિવેક ન ગણાય. એ એની બાહત અને પ્રીતિને લીધી વારંવાર મળવા આવે એવો મારા ચિત્તમાં અંશ માત્ર પ્રતિભાવ ન પડેલા બોધએ. બાહરે સવા મિનિટ આ જાતતપાસ ચાલી. મહાન પુરુષની જેમ મેં નિર્દોષ સ્મિત કયું. ગૌતમે ફેરામાં પલાડો વાળ્યો એમ પક્ષમાં બેઠો. સાચી વાત ઉચ્ચારવા મારી જીભ ફેરે ફરી તત્પર ન થઈ એવો વિષાદ ચહેરા પર આવ્યો હોય એવું ચિત્તમાં થયું. જાની માણસ જે બહાની સ્થિતિ પામે તો તેને કશાં ઉદ્વેગ નથી થતો એવું વિચારી પ્રવાસ મોકૂફ રાખ્યો. મોકૂફ ન રાખત પણ પેલી જાણે દાસમતા દાણા ખાવાનો મને આગ્રહ કર્યો. જેટલી ત્વરાથી હંધેલીમાં દાણા પડ્યા એથી બદલે એથી ય જમણી ત્વરાથી ચિત્તમાં સંમોહ થયો. થી કુણે અહુનને કહેલું એથી જિજ્ઞસુ થયું. સંમોહથી સ્મૃતિ નાશ થવાને બદલે સ્મૃતિના દાણાથી ચિત્ત છલકાઈ ગયું. મને ચિંતા થઈ એજ મારે કહેવું બોધએ. મર્કાકાનના માવજાથી મારા ઘઉં પર માડી અચર થઈ દરો. મને પત્ર લખવાનું પણ તેઓ વીસરી ગયાં દરો. મને હમવું ઉખાલું બાધેલું ને બાધેલું જ જીભ પર વઢી ગયું દરો.

'લો દ્રાક્ષ પણ ચાખો.' ધરનાળાંએ કાળજીથી જિભા ઘઉંને કાપી કાપી જવાતી લીધા હોય એવી શાંતિ થઈ. મને એ જ શસ્ત્રે મારી ભૂલ સુધારવાનું મન થયું પણ ફેરે ફરી જીભ ન ઊપડી.

‘તમે કદી બોલતા નથી, આજે બોલ્યા એ સારું થયું, આણું બોલે તે સારું જ બોલતા હોય છે. દ્રાક્ષ મેં સાંકે કરી છે.’ હું દાઝમ-દ્રાક્ષ ખાવા લાગ્યો. મને દૂરનો એક પસ્તાવો થયો. નજીવી બાબતમાં પત્નીને મેં ક્રુતકારી કાઢી હતી. દ્રાક્ષ-દાઝમ ખાતાં ખાતાં મને શું થઈ ગયું કે હું થોડોક સવારો કરી ગયો.

‘મેં આ રીતે કદી દ્રાક્ષ નથી ખાધી. આવી રીતે દાઝમમાં લાગણી મને પહેલાં નહોતી મળી. પહેલાં હું ખૂબ દુઃખી હતો, આ રોમથી મને આ ક્ષણે લેશમાન દુઃખ નથી થતું કેમકે દ્રાક્ષના દાણામાં તમે મને સુખ થાય એવું જોષ થયું છે.’

ભારીમાંથી ઠંડો પવન આવતો હતો એ પવન મારા મામની દિશામાંથી આવે છે, બનવા બેજ કે મારા બાપુજી બધાની સાથે બેઠા હોય. ઉંબરની પેઢી તરફ લાજ કાઢીને ચિંતનિની બેઠી બેઠી અણતુક સમયની કાળજી થેવાની મનોમન પ્રતિજ્ઞા લેતી હતી બીની આંખોમાંથી માવકું હજી ખસ્યું જ નહીં હોય. અરે, આ શું? આ કેમ આમ બિબી બિબી ચૂપચાપ, પાસવનો છેડો મોં તરફ લઈને—શું થયું આ બિચારીને? મિ. ૧૦ને બોલવાનું લગીરે જાન નથી. નજીવી બાબતમાં પત્નીને ક્રુતકારી કાઢવાનો ભાવ બહુ વહેલો આને થયો હતો. આ તો હજીય પાસવના છેડાથી આંખો લૂછે છે! મિ. દશે એને

કશુંક ચિંતાસ્પદ કહી નાખ્યું હતો. એ વાચાળ કદી રડવાની જ નહોતી, તે અત્યારે મચ્છરદાનીનો સળિયો પકડી બેસ્યું-પણ બેતી નથી. ને વોડના જંગલી માથા-મારુઓ પૂછાપૂછ કરવાની તૈયારીમાં લાગી ગયા છે. ઠંડો પવન વાતો હોય ત્યારે સૌએ ઓઢીને સમજવું બેઠાં. બધાને આમ કુતુહલ ન થયું બેઠાં. બે આ ધરમાં ઉંબરની પેઢી તરફ એકલી એકલી આંસુ સારતી હોત તો બારસામ પર ચડતી ટીડી પણ ન બાણી શકત.

‘અલ્યા લાઈ, તમે આને સમજાવો ને, પાંસળીનું ઓપરેશન કંઈ મંજીર નથી હોતું. આટલી સમજ થઈને આ-’

મેં પાંસળીના ઓપરેશનની સરિયામ સજ્જતા ઉપર પંદર મિનિટનું માવકું કાઢ્યું. હું સાક્ષાત શ્રી પરમ નરમ પરમાત્મા જ હોઉં એમ તેણે મારા સહેરાને બેગો. સંતુષ્ટ થતી હોય એમ સ્ક્રૂ પર બેઠી. એને એમ દર્શો-જે બોલતો નથી તે બોલે તે સારું જ બોલે. ને હું સારું બોલો હતો એમાં શંકા નથી. ગૌતમની છાયાથી વાળેલો પથારો ખેલી નાખ્યો અને હું મિ. ૧૦ ના પલંગ ખાસે ગયો. સંકેત વગર હાથ લખાવતાં કહ્યું:

‘મને દ્રાક્ષ આપો’ એ દ્રાક્ષ આપતી હતી ત્યારે મારાથી બેધાર્થ થયું.

‘તમે સાચે જ સદ્ભાગી છો’
એ હતી પડી.

“જ્ઞાનદ્વારા સમસ્ત જગતમાં પોતાના મનને વ્યાપ્ત કરવું, કર્મદ્વારા સમસ્ત જગતમાં પોતાની સક્રિયતા વ્યાપ્ત કરવી, અને સૌંદર્યબોધ દ્વારા સમસ્ત જગતમાં આપણા આનંદને વ્યાપ્ત કરવો એ જ મનુષ્યત્વનું લક્ષ્ય છે.”

રવિન્દ્રનાથ ટાગોર

સુરતથી અમદાવાદ બાજુએ મુસાફરી કરવાની મારે માટે આ પહેલી તક હતી. અત્યાર સુધીની મારી દુનિયા એ સુરત અને મુંબઈ વચ્ચે સીમિત થતી હતી. અંકલેશ્વર સુધી મને ખાસ નવીનતા લાગી નહીં પણ અંકલેશ્વર છોડી ગાડી આગળ વધી અને નર્મદાની ખીણમાં પ્રવેશી ત્યારે મેં ઠોઠ અપૂર્વ સંવેદના અનુભવી. મુંબઈ જતા આવતી વૈતરણી નદી, વસરની ખાડી અને તાપીનો કિનારો એ સૌની પ્રકૃતિથી આપણા ચિત્તને આકર્ષે એવી હોવા છતાં નર્મદાએ જેનું સ્વરૂપ જો રીતે ખતાવ્યું તે મારે માટે જીવનના એક અવિસ્મરણીય અનુભવરૂપ બની ગયું. ચીખમીની મારી કાવેરી કે તાપીનો નામોસ્લેષ માત્ર મારા હૃદયમાં આનંદની સહરો ઝેરવા પડતો હતો. પણ નર્મદાએ તો ઠોઠ અપૂર્વ રીતે મારા ચિત્તને કબજે કરી લીધું. જાણે માતાની પણ માતા હોય અને તે સાથે મહારાત્રીના ગૌરવના આભામંડળથી એ સદાયે અંકિત હોય એવી મને નર્મદા લાગી. અને સાથે જ હું ભરૂચ રહી તે બધી વખત માતા મહાના ખોળા ખૂંદતા સિશુની જેમ હું દેવામય બની ગયો.

ભરૂચ સ્ટેશને શ્રી ભદ્રાચાર્ય મને લેવા આવ્યા હતા. તે મને એમને ધેર લઈ ગયા. રજાછાજીનો દોળાવ કે એવા નામવાળી ઠોઠ જગાએ એમનું મકાન હતું. ત્યાં પહેચતાં ભરૂચના રસ્તાએ, મકાનો વગેરેમાં મને ધણું નવીન લાગ્યું. પથ્થરથી ચઢી લીધેલા આવા રસ્તા આ પહેલાં મેં જોયા ન હતા. વળી આવા ચડીતરે થતા ઢાળ ઉપર બધાયેલાં મકાનો પણ મારે માટે નવીનતા-ભર્યાં હતાં. રેવાને તટે પાધરીપને વિસ્તરતું ભરૂચ મને ન તો સહેર જેવું લાગ્યું, ન ગામના જેવું. પણ નવાઈની વાત એ છે કે મને એ અબળપયા જેવું પણ લાગ્યું નહીં. સુરતી બોલીને મળતી આવે એવી ત્યાંની બોલી ઉપરાંત સુરત સાથેનું ખીણું ધણું સામ્ય ત્યાં જણાતું હતું. એના ટાંગા સુરતથી કંઈક જુદી જતના અને પાછળથી મેં જોયું તેમ વડોદરાના ટાંગાને વધું મળતા આવતા હતા. મુંબઈમાં પણ એ જમાનામાં મોટરો પ્રમાણમાં ઘણી

એણી હતી. એટલે ભરૂચમાં તો એનો અપવાદ જ હતો. વાહન તરીકે ઘોડાગાડી ઉપરાંત બળદોમાં પણ વપરાતાં અને ભાર માટેનાં અહીંનાં ગાડાં અમારી ગાડી કરતાં જુદી જ ઢબનાં હતાં એ ભરૂચમાં પ્રવેશતાં જ મેં જોયું. ગાડાં માટે વપરાતો ડમણિયું શબ્દ પણ મારે માટે નવો હતો. એ વખતે ભરૂચમાં પાણીનાં નળ નહીં હોય; હોય તો જહુ જ એણા હશે એવો મારો ખ્યાલ છે, કારણ કે શ્રી ભદ્રાચાર્યને ત્યાં પાણીનાં નળ ન હતાં અને હું જે બોટિંગમાં રહેવા ગયો તેમાં પણ તેનો અભાવ હતો. વળી કૂવાઓ ઉપર પનિકારીઓની સભા બીડ નજરે પડતી અને કૂવાઓ ઊંડા હોવા ઉપરાંત પાણી ભરતાં કપરા ઢાળ ચઢવા ઊતરવાનાં ઠોઠ પાણી ધણું મોંઘું પડતું. અનેક લોકો નદીએ નહાતા ને કપડાં ધોતા. તેમાં નદી માટેના આકર્ષણ ઉપરાંત આ આર્થિક કારણ પણ હોવાનો સંભવ હશે એવું તે વખતે મારું અનુમાન હતું.

બીજે દિવસે શ્રી ભદ્રાચાર્ય મને તંત્ર દિવિંશ સ્કૂલમાં લઈ ગયા. શ્રી. છોટુભાઈ પુરાણી એ સંસ્થાના સ્થાપક આચાર્ય. આ પહેલાં ઠોઠકે કોલેજમાં એ અધ્યાપક તરીકે હતા. પ્રચલિત શિક્ષણ પ્રધાન અને તેટલાં સારાં તત્ત્વો દાખલ કરવાની જખનાથી એ જમાનામાં અત્યંત ગૌરવપ્રદ લેખાચ એવું કોલેજના અધ્યાપકનું પદ છોડી એમણે અદ્ય વેતને શાળામાં અધ્યાપક તરીકેનું જીવન પસંદ કર્યું. શ્રી નાનાભાઈ ભદ્રે પણ આવું જ કર્યું હતું એ માહિતી મને યોગ્ય વખતે જાહેર થઈ અને ત્યારે એ જમાનામાં આપણા સંવેદનશીલ અધ્યાપકોના મનમાં પ્રચલિત શિક્ષણપ્રધાને લીધે કેવી બેચેની હશે તેનો મને ખ્યાલ આવ્યો. શ્રી છોટુભાઈને મળતાં પહેલાં જ શ્રી ભદ્રાચાર્ય પાસેથી તેમના ત્યાગપ્રધાન જીવનની ચોક્કસ માહિતી મળી હતી એનાથી હું અત્યંત પ્રભાવિત થયો હતો અને એથી એમને જ્યારે મળવાનું થયું ત્યારે હું જાણે ઠોઠકે વિજૂતિના સાવિધ્યમાં જતો હોઈ એવી મારા મનની

રિપતિ બની. અને સાથે જ પ્રથમ દર્શને જ મુ. હોટુ. ભાઈએ મારા મન ઉપર કળએ જભાવી લીધા. શ્રી ભટ્ટાચાર્ય' મને મિત્ર જેવા લાગતા હતા. જ્યારે હોટુભાઈ મને પિતાતુલ્ય લાગ્યા. એમનો સાદો, પહેરવેશ, લક્ષ્યી દબની પાઘડી, બધકેલરનો લેખકોટ, આલ્મોની જેમ ચાર પાટલીએ પહેરેલું પાતિયુ; એમનો રિનગ્ધ, નિખાલસ, ગૌરવભર્યા અવાજ, એમના સ્વભાવનું માર્દવ અને એમના વતનમાંથી નીતસ્તી અન્ય મારેની સહાનુભૂતિ, મૈત્રી અને કરુણા - એ સૌની પ્રથમ પરિચયે જ મારા મન ઉપર જીરી છાપ પડી. ટ્યુટોરિયલ દારફ્ટ્સ અને આ શાળા વચ્ચે રહેલું મોટું અંતર પણ તરત જ મારા ખ્યાનમાં આવ્યું અને આ નવા વાતાવરણમાં પૂરી આત્મીયતાની ઉખાના અનુભવ સાથે મેં ઉમળકાભેર પ્રવેશ કર્યો.

શ્રી ભટ્ટાચાર્ય સાથે એકઠાંએ દિવસ રહી કું ભણ્યની પાટીદાર બોર્ડિંગમાં દાખલ થયો. બોર્ડિંગમાં રહેવાનો આ મારો પ્રથમ અનુભવ. કોઈક ધરમશાળામાં જીવતાં હોઈએ એવા તાનિ દેખાવ હતા. ખાટલા, ટેબલ, પુરસી કપાટ વગેરે કંથુ - જ ત્યાં ન હતા; એક મોટો ચોરડો અને તેમાં પાસપાસે પહેલાં બિસ્તરાઓ. વિદ્યાર્થીઓ એ બિસ્તરા પૂર બેસીને બાંધવા તો એને અટકીને વાંચે લખે. વીજળી કે ગેસના દીવા આવ્યા ન હોઈ હરિફિન લેન્ટર્નના ઉપયોગ થતા. એ બોર્ડિંગમાં મારાથી લાંબા વખત રહી નહીં સકાય એવું કું દાખલ થયો તે જ દિવસે મને લાગ્યું. મારી આ સર રસોઈ કરતા મહારાજને જેતાં વધી. તેના પીળા દાંત, શેઠલી વચ્ચી વખત એના મોઢામાં રહેલી બીડી, એમાંથી પડતી રાખ અને અડામણ તરીકે એનો અકસ્માત ધર્ષ જતો ઉપયોગ - આ બધું એવું ધુણાનક હવું કે ચારપાંચ દિવસ બોર્ડિંગમાં રહી મુંબઈની દાર જેવી મારી કોઈ ચોરડોની શોધમાં કું નીકળી પડ્યો.

આવી ચોરડી મેળવવામાં મને કોઈ સુરકેલી પડી નહીં. નગરશેઠના વંડામાં, મને એક નાનકડી રૂમ મળી મઈ. ભાડું મને ચાર છે ત્યાં સુધી મહિને ચાર રૂપિયા હવું. પાણી વગેરે માટે જુદો ખર્ચ કરવાનો હતો. જમવા માટે એક વીંશીમાં જોડણી કરી પણ એ લાંબું ચાલ્યું નહીં. મારા એક સહાધ્યાયીએ રજુકોણના મંદિરના પૂજારી સાથે મારી ઝોળખાણ કરાવી અને એના તરફથી મંગેલી ઝોળનની યોગના મને અનુકૂળ

પડી. મારા આ નવા રહેઠાણમાં થોડાક દિવસમાં મારી સાથે બહુતો પુરોગતમ કાકર નામનો બીજો સાથી મળી ગયો. બજાત પાસેના કોઈ એક માગમાંથી એ આવ્યો હતો. દેખાવ ગામડિયા જેવો, માથે બાગરી નહીં. સામાન્ય રીતે એ વાળ વધવા દેવો નહીં. પહેરવેશમાં પણ ઘણી સાદાઈ, જુદી તીક્ષ્ણ. સ્વભાવમાં કેટલીક વિચિત્રતાઓ. વાતચીતમાં અંગ્રેજ એક પણ શબ્દ આવે નહીં એ માટેના આગ્રહ. વર્ગમાં અંગ્રેજમાં જે ઉત્તરો આપવા પડે તે વખતે અંગ્રેજોના ન હુટકે ઉપયોગ કરવા પડતા હોય એવું એવું વલણ. નવાઈ જેવી વાત તો એ હતી કે કોઈ અંગ્રેજ પુસ્તક એ વાંચતો હોય ત્યારે જાણે એ પુસ્તક ગુજરાતીમાં લખાયું હોય એવી રીતે એવું ભાષાંતર કરી એ વાંચતો. આ કોશલ્ય એણે કઈ રીતે પ્રાપ્ત કર્યું હતું તેનો મારે મન મોટો કામડો હતો. જે વસ્તુ એણે અંગ્રેજ માટે કેળવ્યું હતું તેવું જ અંગ્રેજ અમલ માટે પણ હતું. પણ આશ્ચર્ય એ હતું કે એને સરકારી નોકર થવું હતું અને તે પણ પોસિસ ખાતામાં. એણે એ મારેની પૂર્વતિવારી લાંબા વખતથી કરવા માંડી હતી. પોસિસ ખાતામાં જવા પાછળની એની નેમ પણ નવાઈભરી હતી. તેમાં દાખલ થઈ અંદરથી કાપકેશને ફોડી સરકાર સમિે વિદોહવું વાતાવરણ જમાવવાની તેની ઝંખના હતી. મને આ બધું વિચિત્ર જ નહીં, પણ થેલછાલયું લાગ્યું, પણ એની સાથે જ્યારે કું વાત કરવો ત્યારે મને તે મારા કરતાં ઘણો સમજ, કંચ અને કાવકો લાગતો. અમારા સ્વભાવમાં આમ ઉત્તર દક્ષિણ ક્રુવ જેવું અન્યત્ર હોવા છતાં અમારી વચ્ચે જોત-જોતામાં જોડી આત્મીયતાની જુમિકા સર્જાઈ ને મેં એનામાંથી ઘણી પ્રેરણા મેળવી.

નગરશેઠના વંડામાં રહેવા આવ્યા પછી ખાવા અંગેના પ્રયોગો પણ ચર થયા. રજુકોણના મંદિરમાં મને ખાવાનું ઘણું સરસ મળતું પણ મારા એક સહાધ્યાયી દ્વંધ પર રહેવાનો પ્રયોગ કરતો હતો તેણે મને એ પ્રયોગ તરફ આકર્ષ્યો. શેઠના આપણા ખાવપાનમાં કોઈ ફેરફાર કરવાનું આ પહેલાં મને અન્ય ન હતું. અગિયારમ, ચિતરાની, જન્માષ્ટમી જેવા તહેવારા પર ધરનાં બધાં કળાહાર કરતાં તેમાં મારો હિસ્સો રાખી દાળલાત કું જતાં કરતો નહિ; આથી એકલા દ્વંધ પર રહેવાનો વિચાર મારે માટે કાનિતકારી હતો. આવું કોઈ પ્રયોગ આ

પહેલાં મેં ક્યાં ન હતા ને લક્ષ્ય હું આપ્યો તેના બે મહિનામાં લોકમાન્ય દિગ્ગજના અવસાનનો પ્રસંગ આવતાં એ દિવસે સ્વેચ્છાથી મેં ઉપવાસ કરવાનું નક્કી કર્યું તે મારે માટે ઉપવાસનો પહેલો પ્રસંગ હતો. લોક દિગ્ગજ અમારે મન મહાન વિભૂતિ જેવા હતા. એમના અવસાનનો આઘાત અસહ્ય હતો અને એથી ઉપવાસ કરવાનું મન યાચ એ સહજ હતું, પરંતુ બપોરના બે વાગ્યા પછી ભૂખે જે આક્રમણ કર્યું તેણે મને મારી પામતાનું જ દર્શન કરાવ્યું. હું કહી શકતો નથી કે કાકર જે મારી સાથે ન હોત તો નક્કી ક્યાં પ્રભાણે એ ઉપવાસમાં હું પાર પડી શક્યો હોત કે કેમ, પણ સહ-ભાગ્યે હું એ કસોટીમાંથી બિચરી ગયો. આ અનુભવ મારા મનમાં તાજે જ હતો એટલે દુધનો પ્રયોગ કરતાં હું ગરારતો હતો; પણ એ પ્રયોગથી મળતી જે અનેક સિદ્ધિઓની કલ્પના મારા મનનો કબજો લઈ બેઠી હતી તેણે મારી ભીતિ ઉપર સરસાર્થ મેળવી. એ આહારથી મનની સાત્ત્વિકતા વધે, ધુઈ તેજસ્વી અને તે મન ઉપર કાબૂ મેળવી શાશ્વત યોગી થવાની પાત્રતા મેળવી શકે, આનું હું માનતો થયો હતો. સ્વપ્નાં બેવાની ને આદર્શો પાછળ યેલા બનવાની એ ઉચ્ચર માટે આ કંઈ જેવાં તેવાં પ્રયોગન ન હતાં, અને કાકરની મના છતાં મેં દુધનો પ્રયોગ શરૂ કર્યો.

જે મિત્રે મને આ પ્રયોગ માટે પ્રેરણા આપી તે સારો અધ્યાગિન તે કુસ્તીબાજ હતો. આ પ્રયોગ શરૂ કરતાં પહેલાં તે મને લક્ષ્યની બુદ્ધકનાથ વ્યામામશાળામાં લઈ ગયો હતો. કોઈ પણ વ્યામામશાળામાં જવાનો આ મારે માટે પહેલો પ્રસંગ હતો. એના સંચાલનમાં શ્રી છોડુભાઈ અને શ્રી અંબુભાઈ પુરાણીની મોટી પ્રેરણા હતી. વ્યામામશાળામાં પણ મૂકતાં જ ત્યાંના ભાવનાસીધ વાતાવરણથી હું પ્રભાવિત થયો. અજર-બલિની મૂર્તિ આગળ થતી પ્રાર્થના મારા મનને કબજો કરી ગઈ. આજ પણ એ સ્થાને હું ઉમંગકાંતરે ગાઉં છું. આ રહ્યા એના શબ્દો :

“ મનોજ્યં માદતુલ્ય વૈષ્ણમ્
જિતેન્દિયં લુપ્તિભાં વરિષ્ઠમ્ ।

વાતામજં વાનરજૂષ મુરબ્ધમ્ ।

શ્રી રામદત્તં ધારણે જાણે ॥

આ સ્થોત્રથી વ્યામામની ભૂમિકા મારે મન અતિ

સફળ બની. આધ્યાત્મિક હૃદયન માટેની સાધના મને એમાં જાણી, અને એવી સાધના એ જાતના હવન માટે અનિવાર્ય હતી એવું પણ મને લાગ્યું. વળી અખ્યાતા વાતાવરણમાં બેસી નૈતિકતા ગણે ને પાસે દેખાઈ આવતી હતી. સહકાર અને પ્રિયદર્શીની કોઈ અજબ ભાવના ત્યાં પ્રગટી હતી, આથી સમાજના ઉત્તમ કક્ષાના સ્વયંસેવકા તરીકે એ અખ્યાતા વિદ્યાર્થીઓનું સર્વજ જહુમાન થતું. કેવા બેંચા પ્રકારની કામગીરીએ બળવતા હતા તેનો અનુભવ શુકસતીધંના મેળામાં એ સૌની સાથે કામ કરતાં મને થયો. આગે એ વધુ શરૂ કરતાં પુરાણીભાઈઓએ શુભરાતના ધાતરમાં જે બંદુ-મૂલ્ય ફાળો આપ્યો છે તે માટે આપણે કેટલા કૃતજ્ઞ છીએ તે સંબંધી મારા મનમાં શંકા છે. મારા દુધના પ્રયોગ પાછળ આ વાતાવરણની પ્રેરણા કોઈ બહુ લાભ વિચાર ક્યાં વિના મેં એ પ્રયોગમાં અંજલાવ્યું.

આ પ્રયોગ થોડા મહિના ચાલ્યા. સંજમ કેળવવા માટેની એ ધણી મોટી તાલીમ હતી. સ્વાદના આપણે કેવા શુભાભિ છીએ એનો મને એ વખતે સારો અનુભવ થયો; જોકે એ અનુભવનો લાભ લેવાનું બાકી જ છે । આ પ્રયોગનો એક અણુધાર્યો લાભ જેમની પાસેથી અમે દુધ લેતા હતા તે કુટુંબના પરિચયનો થયો. અમારા એ દુધવાળાને જ્યારે ખબર પડી કે હું કેવળ દુધ જ ન રહેવા માગતો હતો ત્યારે એક સવારે દુધ લઈ આવેલી એની પત્નીએ શેડકડું દુધ લેવાની માત્ર લાલામણ નહિ, આગ્રહ પણ કર્યો. શેડકડા દુધનાં અનેક મીઠાં સંસ્કરણો મને હતાં, બાલ્યમાં તો લગભગ રોજ એવું દુધ પીવા મળતું ને એના ફોલ્ડથી મૂઝ બેંચાની ગમ્મત અને શાશ્વતા. એ બહેનની વાત સ્વીકારી બીજા દિવસની સવારથી જ અમે તેને ત્યાં જવાનું શરૂ કર્યું. આજ તો એ કુટુંબની વ્યક્તિઓમાંથી કોઈનાં નામ યાદ નથી રહ્યું, પણ તે સૌના સૌજન્યની મન પર બેંડી યાજ રહી છે. લક્ષ્યમાં ચામડેથી આવી એ કુટુંબ વસ્તુ હતું. એમનો મુખ્ય વ્યવસાય દુધનો જ હતો. એમના ધરની સ્વચ્છતા આંખે બેઠીને વળગે એવી હતી. જે પિતૃગના ધર્મમાં દુધ લઈ એ બહેન કે ભાઈ અમારે ઘેર આવતા વે હંમેશ ચકચકતા રહેતા, પણ એમના ધરમાં પણ એકેએક વાસણમાંથી એ અગાધ નીતરતો હતો. એમની બેંસો બેંચાતી હતી તે જગ્યા પણ ધણી

ફરવેલ હતી. અમારે માટે અંગણુમાં ખાટલો ઢાળી દરોજ એના પર ગોઠુને ચોખ્ખી ચાદર તે પાથરતાં. અમારી સાથેના બ્યવહારમાં ક્યાંય વાણિજ્યવૃત્તિ ડોઢાતી ન હતી, બધકે એ જે કંઈ કરતાં હતાં તેમાં એમની કોઈ બેઠી ધમ્મુદ્ધિ રહી હોય એવું અમને લાગતું. પેલી બહેને એક દિવસ અમને કહ્યું “લાઈ, તમે એકલું દુધ લો છો તો ભેંસના કરતાં ગાયનું દુધ સાડું. એ તો આપણી મા કહેવાય. આપણા લોકોને તો ભેંસનું દુધ ગમે છે એટલે અમે ભેંસ જ રાખી છે, પણ તમે જો ગાયનું દુધ લો તો તમારે માટે એક ગાય વસાવીએ. તમને એ દુધ પણ સસ્તું પડશે.” મને એ વાત મગી ગઈ, પણ અમારા પ્રયોગ કેટલો ચાકરો એ તો અમને જ વિશ્વાસ ન હતો એટલે ગાય ખરીદાવવાની હિમ્મત કેમ થઈ શકે? અમારી આ મુઝવણ તરત જ તેમના ખ્યાનમાં આવી અને એ અંગે અમારે ચિન્તા કરવી નહિ એવું અમને જણાવી તેમણે એક માથ વસાવી, એને સાડું ને બીંધી જતનનું ખાણુ નીરી થોડા જ દિવસમાં એના દુધની ગુણવત્તા એમણે ઘણી બધી કરી અને એ દુધ ઉપરાંત એ કુટુંબના સૌજન્યની અણુગ્રાહ ભેટ અમને મળી. આજે પણ હું ત્યાં રહું છું ત્યાં એજિરે ગામ-ગામથી આવી દુધ ઉપર આજીવિકા મેળવતા અનેક કુટુંબો વસેલાં છે. એમના જીવનમાં ડોકિયું કરવાની તક મને મળતી નથી, પણ અવારનવાર જે ભરવાડ અમાડું દુધ લઈ આવે છે તેની સાથે હું બપોરે વાત કરું છું ત્યારે હું જોઈ શકું છું કે સાડું દુધ આપવાની એની ધણી બધી ઇન્ટેન્સિટી હોય છે, પણ હાલુજી જીવન સંક્રામ એને અવશ બનાવી દે છે. આમ છતાં વર્ષોથી અમને એના તરફથી ચોખ્ખું દુધ મળે છે. આ હું એટલા ખાતર નોંધું છું કે આપણા સામાજિક નીતિ-ધોરણોના આપણો વારસો તો ધણી ઉમદા છે જ; અને એ બધી બાબતો આપણા સદૃશ આચારરૂપ પણ બની ગઈ હતી, પરંતુ યંત્રાદે એમાં જે આપણ પરિવર્તન કરવા માંડ્યું છે તેની સામે આ મુશ્કેલી ટકવાનું આજ તો નાણે અદ્યક્ષવત્ લાગે છે, એ જ્યારે જોઈું છું ત્યારે ભર્યોને થોડા મહિનાનો એ દુધવાળા કુટુંબનો મારો અનુભવ યાદ કરતાં એક પ્રજ્ઞ તરીકે આજે આપણે જે કંઈ શુભાવી રહ્યા છીએ તેના ખ્યાલથી મનમાં ગાંઠ વેદના રહે છે.

હાલે આખો તેજ દિવસે સાંજે શ્રી ભદ્રાચાલ સાથે રેવાજીમાં નાચા હું ગયો. મને તરતાં આવડે છે એ જો જણાતા હતા, પણ એની કદા કેવી હતી તેનો એમને ખ્યાલ ન હતો. એમણે બીજા ત્રણ ચાર વિદ્યાર્થીઓ, જે તરવામાં કુશળ હતા તેમને પણ અમારા ભેગા રાખ્યા હતા. શ્રી ભદ્રાચાલના ધરની તદ્દન નજીક નવચોકોનો એવારો હતો અને ત્યાંથી જ સામાન્ય રીતે એ તરણનું શરૂ કરતા; પરંતુ હું નવેા સવા હોઈ મારે માટે બહારની જોડાઈ એમને વધુ સહીસલામત લાગી હોય કે ગમે તે કારણસર બહારની જોડાઈથી એ દિવસે અમે નાવાનું નહીં કર્યું. નવચોકોને એવારે આવી, કિલ્લાની રાજી રાજી બહારની જોડાઈ એ પહેાંચતાં રેવાજીનું જે દર્શન લાખ્યું તેની સ્મૃતિ આજે પણ મને જાણે ગઈ કાલે જ એ ધટના બની હોય એવી તાજ લાગે છે. એ દર્શન કેવું હતું એ વર્ણવવા મારી પાસે શબ્દો નથી. રેવાજીનો એ વિશાળ પટ અને એમાં એ વખતે ચડી રહેલો મોટો જુવાળ, ઉનાળાના દિવસો હોઈ એમાં બીજાનાં મોટાં મેળાંઓ, તરવા પડેલા લોકો જે વેગથી એ પ્રાદર્શમાં જાણે દુહતાં આજળ ચાલ્યા જતા હતા તેના ઉપરથી જુવાળની ગતિ જોતાં થંતો ભયભિન્નિત આનંદ એ બધું યાદ કરતાં મન ભણું ભણું બની જાય છે. બહારની જોડાઈએ પહેાંચી અમે નદીમાં જીતમાં ત્યારે શ્રી ભદ્રાચાલ મારી સાથે રહ્યા. હું કેમ તરું છે તે તેમણે થોડો વખત બારીકાઈથી અવલોક્યું અને એમણે અમને બધાને કિનારા પર પાછા આવ્યા અને કિનારા પરની મારી હાથમાં લઈ ખતાવતાં મને પૂછ્યું, આવો સાણુ કરી તે જીવનમાં જોયો છે? અને એમ કહેતાં એમણે પોતાના શરીરે એનો લેપ કરવા માંડ્યો. એટલે હસતાં હસતાં મેં કહ્યું ‘મારા મીખકીની તળાવનાં શતલ્લ કમળોને જન્મ આપતી મારી કરતાં વધુ સારો સાણુ બીજો કોઈ છે ખરો?’ અને એમ બોલતાં મેં પણ તે મારી લઈ અંગે એનો લેપ કરવા માંડ્યો. એ જોતાં ભદ્રાચાલ હસી પડ્યા અને અમારા બંધાંની આ પંકલીના પૂરગદારમાં ખીલી. અદ્યક્ષત હતાં એ મારીનો રપજ! અમે પાણીમાં ઝંપલાવી રેવાજી પાસે લીધેલું એ સુવર્ણ રેવાજીને પાણું આપ્યું, ત્યારે એ એની દીપ્તિ અને એનું યુક્તાયમપણું તથા એની ચાડુતા માત્ર અમારા અંગે ઉપર જ નહિ પણ જાણે કે

અમારા આત્મામાં પણ મૂકી ગયું. રૈવાળમાં તરવારું અને મારા ચીખડીના વારીવાળા ધરા કરતાં વધારે સહેલું લાગ્યું. વારીવાળા ધરાનાં સ્થિર અને ઊંડાં પાણી કાપતાં જે મહેનત પડતી હતી, એવી મહેનત રૈવાનાં વહેતાં પાણીમાં ન હતી. જોતજોતામાં અને ત્રીજા ભાગેના નદીના પટ કાપી નાખ્યો અને ત્યાં જે પ્રવાહ હતો એ પ્રવાહમાં જાણે હોડીમાં સહેલ કરવા નીકળ્યા હોઈ એ તેમ રેલવેના પુલ તરફ આગળ વધ્યા. નજર આગળથી પાણીપતે વિસ્તરેલા ભરૂચનાં મકાનો ખસતાં ગયાં તે જોવાનો આનંદ અનોખો હતો. પુલ પાસે પહોંચી કિનારે આવી ત્યાંથી દોડતાં ફરીથી અને બહારની ઊંઘાઈએ આવ્યા અને ફરીથી એક બે ફૂગડી ખાઈ તફન તાળ બન્યા હોઈ એ એવા અને પાછા વળ્યા; અને કોઈની પણ સાચવણી કે ચોડા નાંચે મુકાયા વિનાનાં અમારાં કપડાં અને સંભાળી લીધાં. કપડાં સાચવવા માટે કોઈ અવસ્થા કરવી જોઈ એ એવા વિચારને એ વખતે અવકાશ જ ન હતો. જે લોકો નહાવા આવતા તે બધાનાં કપડાં આમ જ કિનારા પર રહેતાં અને હું ભરૂચ રહી ત્યાં સુધી કપડાં ખોવાયાની કોઈ ફરિયાદ સાંભળવામાં આવી ન હતી. આજે શી સ્થિતિ છે તે હું જાણતો નથી.

મને તરતાં સારું આવડે છે એ જોતાં ખીજા દિવસથી અને નવચોક્કાના ઓવાણથી તરવાની શરૂઆત કરી. ભરૂચના કોટને બીડીને જ એ ઓવાણ છે અને રૈવાનો પટ પણ એને બીડીને વિસ્તરે છે. ભરતીમાં લગભગ ૪૫ ફૂટ જોવા એવા તે કોટની રંગેથી સુવાનેને નમોદ્ધારમાં ભૂસકા મારતા મેં જોયા સારે મારા આશ્પર્શની કોઈ સીમા રહી નહિ. એમાં પણ કિનારીવાળા કરીને એક લાઈનના ધૂબકા અદ્દશ્ય હતા. એ જોતાં મારા અંધોલાવની સીમા રહી નહિ અને એવા ફૂદકાનાં હું સ્વપ્નાં સેવવા મંડ્યો. મારા એક બે સાથીઓ પણ આવો ઉમળકો ધરાવતા યથા. અમારી સાથે તરવા આવનાર એક શિક્ષક પણ એમાં જોડાયા. લક્ષ્યાયને એવું આકર્ષણ ન હતું પણ મને એમણે વાગ્યો નહિ. એક ગોટી ભરતીને દિવસે અને નવચોક્કાને ઓવારે જમણી ધારે એક ખૂણે પડે છે સાંધી ફૂદકો લેવાનું નક્કી કર્યું. એ જગ્યાએ જતાં એક વંડી ટપીને જવું પડે એમ હતું. ખીજા જગ્યાએથી ફૂદકો લેતા જતાં પાળ

પરથી ફૂદકો લેવો પડે. જ્યારે આ ખૂણા પર પાળ ન હોઈ, શરૂઆત માટે અમને એ સારી જગ્યા લાગી, અને વંડી પર ચડ્યા અને નદીના કોટ ઉપર મારી નજર પડતાં ચારું મન કામગીરી ગયું. એ જોવામાં મને કેવી લાગી તે વર્ણવવા મારી પાસે લાખા નથી. દિમાલધનાં કેટલાંક જોનાં શિખરોથી માંડી આસુનું ચુરુશિખર, લીટીનું દોદાખેટા અને સિયોનાના તુતારાએકિયા સુધીનાં શિખરો મેં જોયાં છે અને તે પરથી નીચે આવેલી જંડી ખીણોમાં દોકિયાં પણ ક્યાં છે. પરંતુ તે વખતે મને એ જોવાઈ જેવી લાગી હતી તેના દરતાં પણ આ જોવાઈ વધુ ધેરી અને વધુ ડરામણી લાગી. પણ હવે કરી ઉપાય ન હતો એટલે હું વંડી ટપી ખૂણાવાળી જગ્યા પર પહોંચ્યો. પણ ત્યાં ગયા પછી હિંમત સાવ તૂટી ગઈ. ધડીલર તો એમ થયું કે પાછો જતો રહું, પણ જવાનો કોઈ ઉપાય ન હતો; કારણ કે વંડી પરથી ઊતરવાનું સહેલું હતું પણ ઊતર્યા પછી ચડવા માટે કોઈ સમાધાન ન હતી. એટલે બહારથી મદદ મંગાવીને જ પાછા જઈ શકાય તેમ હતું અને એ તો કન્જેપ્શને નેતરવા જેવું હતું. એટલે મનને મેં મજબૂત કરવા માંડ્યું. અમારા શિક્ષક પહેલાં ફૂદે અને પછી મારો વારો હતો. મેં જોયું કે અમારા શિક્ષકના મેં પર પાળ અભરાટનાં ચિહ્ન હતાં અને ખીજા અમારા સાથીઓ પણ તેનાથી મુક્ત ન હતા. અમારા શિક્ષકે પહેલાં ફૂદકો માર્યો અને વચ્ચેથી એમણે એમના શરીરની સમગ્રતા ચુમાવી એમના પડવાનો એવો અવાજ આવ્યો કે એમને સખત વાગ્યું હશે એમ અમને લાગ્યું અને બન્યું પણ તેમ જ હતું. પણ એમણે સ્વસ્થ થઈ નીચેથી જ મને પડવાનો છાશરો કર્યો. છેલ્લી પળે મારામાં હિંમત આવી અને મેં નક્કી કર્યું કે રૈવાના વૈશાલ એના પૂરબહારમાં જોતાં હું એને ખોળે જઈશ, અને મેં ફૂદકો લીધો. મારો સંકલ્પ સરી પડ્યો, આખા બધે થઈ ગઈ અને શું થયું છે તે ખજર પડે તે પહેલાં હું પાણીમાં તોચે જઈ ઉપર આવ્યો. નેનરાઓએ તાળીઓથી મને વધાવી લીધા. મને જરા પણ વાગ્યું ન હતું બકે એ અનુભવ અત્યંત આહ્લાદક હતો. આનાથી મારો આત્મવિશ્વાસ દૃઢ થયો અને કિનારીવાળા જેવા ધૂબકો મારવાને મેં નિશ્ચય કર્યો. એ પડ્યાંદિયો બસકો, જળમાં પડતાં ઘટો એનો લાક્ષણિક અવાજ અને આપણે

જે જિંદગીમાંથી પડતા હોઈએ તેટલી જિંદગી સુધી જીજીવતું પાણી એ બધું મેં સિદ્ધ કર્યું. આ પછી તો ભરિવા કુવાની હૈયારખી ઉપરથી અને અગ્રણની વાવમાં પણ ધૂબકા ખાવાનો લઘવો મેં લીધો છે અને એનું આજે પણ મને ગળબળું આકર્ષણ છે.

રેવાજીમાં નાવાની-મારી પ્રગતિ એટલી બધી વધી ગઈ કે હાથ જે ખેરથી હું ગયો હતો તે પણ ઘડી ભર બુધાઈ ગયું. જગન્નાથ શંકરેક રોકેલરશિષ્ય મેળ-વવાની મારામાં યક્તિ હોવાનું લઘાચાપ માનતા હતા, અને તેથી તેમના માર્ગદર્શનનો મને પૂરો લાભ આપવા તેમણે મને હાથ યોસાવ્યો હતો. તેઓ એ વાત જુલ્યા ન હતા, અને અમે તરતા હઈએ ત્યારે પણ નવા નવા અનેક સ્થાંક મને તે સંભળાવતા અને સમજાવતા. આમ છતાં ત્યાં સુધી તરીને સામે પાર ન જવાય ત્યાં સુધી મારી એક જ ધૂન રહી—તરવાની. નવેચ્છર મહિનામાં મારી આ ઇચ્છા પાર પડી. ત્રણ સાથીઓ સાથે અમે બપોરે મેંના અરસામાં સામે પાર જવો નદીમાં પડ્યા. જોત-જોતામાં પોણે પટ અમે કાપી નાખ્યો ને હવે તો સામેના કિનારે હાથવેંતમાં છે એવું અમને લાગતું હતું ત્યાં મારા જમણા પગ સાથે કંઈક અથડાયું. એ સ્પર્શ અકળાવે એવો હતો ને મેં ગભરાઈ પાછળ નજર કરી તો કોઈક સાપને પાણીમાં સળવળતો મેં જોયો. મારી સાથેના મારા એક સાથીએ પણ એ જોયું ને તરત તે મારી પડખે બાંધ્યો ને મને હિંમત આપતાં બોલ્યો, એ તો જળસાપ છે. એનાથી ડરવાની જરૂર નથી. પણ મને શરીરે જાણે શીત વળા મળ્યા હતાં. સાપ તો તરત જ અદૃશ્ય થઈ ગયો હતો. મને લાગેશે આપાત એણે ઘસે ન હતો. આથી મને ખાજીનો પટ કાપતાં ઠીક ઠીક ત્રાસ થયો. પાણી જાણે ખરક જેવું કંડુ લાગવા માંડ્યું. આમિય નવેચ્છર મહિનાને કારણે પાણી કંડું તો હતું જ અને એક રીતે જોતાં અમારે માટે એ કુસાહસ લેખાય એવું હતું. પણ આ અકસ્માતથી એની શીતજતા મારે માટે ઘણી બધી વધી ગઈ. આથી જ્યારે અમે કિનારે પહોંચ્યા ત્યારે હું તદ્દન થાડી ગયો હતો ને મારા સાથી-ઓની દૃઢ ન હોત તો સંભવ છે કે ખાજીનો એ નાનો પટ કાપવાનું માટે માટે ધણું જોખમભર્યું બની જત. કિનારે પહોંચ્યા પછી બીજા એક આપત્તિ ભરી થઈ.

ત્યાં કાંપ દીસો ને જીડો હતો : રમને એમાં કોઈક જગ્યાએ ક્લણ હોય તો? આવી શંકા અમારામાંથી એકના મનમાં ઉદભવી. કંલ્લનો મને ઠીક ઠીક અનુભવ હતો. એક ગાયને ક્લણમાં પડેલી, ને ગ્રોત સામે લડતાં ક્લણમાં વધુ ને વધુ જીંડી જતરી જતી મેં જોઈ હતી. અને ક્લણની ભાગાનકતાની અનેક વાતો પણ અમે સાંભળી હતી. ક્લણમાં જિભા હઈએ તો તરત જ જીડા જીતરી જવાય, પણ આમાં પડ્યાથી જીગરવાની સંભાવના રહે આતું પણ સાંભળેલું. અમારો બચ અરથાને હતો, કારણ કે જો ત્યાં ક્લણ જેવું કંઈક હોત તો અમારે કાને એ આવ્યા વિના રહ્યું ન હોત; વળી નદી એળા-મનાર અનેકનો અમને પરિચય હતો. આ બધું છતાં મનમાં જે શંકા જન્મી હતી તેમાંથી અમે ઝટ બહાર આવી શક્યા નહિ અને એ કાંપનો થોડાક ભાગ પેટ પર દસડાતાં અમે કાપ્યો. એમાં જે શ્રમ પડ્યો તે રેવાના આખા પટને તરતાં લાગ્યો. હતો તેના કરતાં વધુ હતો સહભાગે હિંમત કરી હું એકાએક જોયો થઈ ગયો તો પગની પાટલી ટંકાઈ નાચ એવી વધુ જીડો કાંપ ન હતો ને નીચે સખત, જમીન હતી. મેં એ વાત કહી ને અમે બધા અમારી મૂર્ખાઈ પર ખડખડાટ દેસ્યા. કિનારે પહોંચી એક હોડી પકડી લઈ અમે પાછા વળ્યા. જો એ હોડી ન મળી હોત તો ફરીથી તરતા જવાની અમારી હિંમત ન હતી. સંભવ છે કે અમારે રેલવેના પુલ પર ચડે ને પાછા ફર્યું પડત. એ દિવસે અંગ પડનાં બધાં છિદ્રો જાણે જીપસી આવ્યાં ન હોય એવી ધુભરી—આટલું બધું ત્યાં છતાં—અમારા અંગમાં હતી. તેમાંથી મુક્ત થવા અમે હલેસાં મારવા માંડ્યા, ને અકસ્માત મારા એક સાથીના હાથમાંથી હલેસું પડી ગયું. હોડીવાળાએ અમારામાંથી એકે નદીમાં પડી પાણું લાવવા ક્લણ્યું, પણ અમારામાં હવે પાણીમાં પડવાની લાગ ન હતી. થોડીક રોકક પણ થઈ ને મારામારી પણ થાય એવો મામલો થતાં તે હોડીવાળાએ છાં પડતી મૂડી ને પાણીમાં પડી તે હલેસું લઈ આવ્યો. આ પછી તો રેવાજી પાર કરી સામે કાંઈ પહોંચી તરત જ તરતા તરતા પાછા ફરવાનો આનંદ મેં અનેક વખત લીધો છે, પણ અમારો સૌથી પ્રથમ અનુભવ ચિરસ્મરણીય બની ગયો છે.

ઉદાત્તતત્ત્વ : લોન્નર્નનસ

અનુ. ચ'દશ'કર લઠ્ઠ
(વર્તાકથી ચાલુ)

‘હે દત્ત, તું’ પેલા ઉમદા પ્રેમીઓ પાસેથી અહીં
શા માટે આવ્યો છે? દેવતુલ્ય ઝોડિસિઅસની
સેવિકાઓને શું એ આદેશ આપવા (આવ્યો છે)
કે તેઓ તેમના બધાં કાષ્ઠોડોડી બોલનસમારંભની
તૈયારી કરે? હું હમ્મુ હુ કે તેમના પ્રજ્વલેપમારનો
આ અતિમ દિવસ હો, અને આ તેમનું છેલ્લું
બોલનનિર્મત્રણ હો. તમે એકત્ર થઈ અમારા પદ-
ચોનો અને વ્યવહારમાં નિર્ણાયક છુદ્દિના, સાવચેત
ટેલેમેકસના ભંડારનો કુર્બાન કરો છો. શું તમે
તમારા બચપણના પીટી ગમેલા સ્પિસોમાં, તમારા
વડાઓ પાસેથી એ કહી ચાલવ્યું નથી કે ઝોડિ-
સિઅસ વતંત્રક કેવી (ઉમદા) હતી! ÷

કહે છે. આ રીતે વિચારતું જે ગૌરવ વધે છે, તે શું
સામાન્ય વાત છે? અથવા તેણે તેની પ્રારંભની સાદી
અનલંકૃત ખાનીને પથથિકિતથી નીપજતી સંવાદી લયબ-
દ્ધતાને તેની આસપાસ રેલાવી સંગીતમય-લયાન્વિત
કરી નથી? વળી મેનાઈનમાં પશુ દર્શાત મળે છે.
તે કહે છે :

‘તમે પરિશ્રમને સુખી જીવનના માર્ગદર્શક તરીકે
સ્વીકારો છો. અને તમે તેને તમારા અંતઃકરણમાં
સીધી ઉમદા તરીકે અને ચોદાઓ માટે સીધી
વિશેષ ઉપયુક્ત તરીકે સ્થાપેલ છે. કોરજ કે, બીજ
કોઈ પશુ વસ્તુ કરતાં, તમારી પ્રશસ્તિમાં તમને
વિશેષ આનંદ છે.’ ÷

અહીં પરિશ્રમને ‘સુખી જીવનનો માર્ગદર્શક’ કહી,
અને અન્ય મુદ્દાઓને એ જ રીતે વિસ્તારી, તેણે તેના
પ્રશસ્તિ વચનને અમુક રીતે ગૌરવપ્રદ અને મહિમાન્વિત

÷ ‘ઝોડિસિ’ : ૪, ૬, ૮૧

+ પરિદેસિસ : આ એક સંગીતશાસ્ત્રના પારિભાષિક
શબ્દ છે, જેનો અર્થ અસ્પષ્ટ છે. એમ સૂચવાયું
છે કે આ શબ્દ દ્વારા સંગીતના દર્શાતથી લેખકને
એ અભિપ્રેત છે કે જેમ સંગીતની મધુર અસર
અન્ય વાદ્યોના સંવાદી સ્વરોથી થાય છે તે રીતે
કોઈ એક સાદા શબ્દ કે વાક્યખંડને પથથિકિતથી
વિશેષતા પ્રાપ્ત થાય છે.

* જેવી રીતે સંગીતમાં પ્રધાન લયસંયોજનની મધુરતા,
વધારામાં સુંદર વાદ્યોના ઉમેરણથી વધે છે, તેવી
રીતે કોઈ વિચારની સીધી અભિવ્યક્તિ પથથિકિત
સાથે સંવાદી બને છે અને જે તે ભલકવાળી
(Bombastic) અને કદગીરી, અણુમદ, માત્ર
ન હોય, પરંતુ રુચિકર રીતે સંપન્નિત હોય, તે
તેને સૌન્દર્યસમૃદ્ધ કરે છે.

x પ્લેટાકૃત ‘Menexenus’ : ૨૩૬ D.

÷ મેનાઈનકૃત ‘cyropaeidia’ : ૧, ૫, ૧૨.

૨૮. પથથિકિત

પથથિકિત (અલંકાર) ઉદાત્તતા સાધવામાં સહાયક
નીવડે છે તે વિશે, હું ધાતું છું કે કોઈને શંકા નહીં
હોય. કેમકે, જેવી રીતે સંગીતમાં પેરિદેસિસ + પ્રધાન
લયસંયોજનને વિશેષ મધુર બનાવે છે, તેવી રીતે પથ-
થિકિત બહુધા સાદી અભિવ્યક્તિ સાથે સંવાદી બને છે
અને જે તેની કથી અણુધારી વિસંવાદી અસર ન હોય
પશુ રુચિકર રીતે સંમિશ્રિત થતી હોય તો તે તેના
(અભિવ્યક્તિના) સૌન્દર્યને સંવૃદ્ધ કરે છે. આની
સરસ સાબિતી માટે, પ્લેટોમાંથી અતિમદ્રિયાના ભાષ-
ણના પ્રારંભના ભાગને ટાંકેલા પ્રસ્તુત ગણાશે. તે કહે છે :
‘તેમને આપણે જે કંઈ અપી’ શક્યએ, અને
સાચી રીતે જે તેમના હકનું છે તે શ્રદ્ધાભિ આપી
છે. અને તેનો સ્વીકાર કરી, બહાર રીતે તેમના
દેશની પ્રભુથી અને વ્યક્તિગત રીતે તેમના ઝંખ-
ધાઓથી સંરક્ષિત બની તેઓ તેમની નિર્ધારિત
યાત્રાએ પળે છે.’ x

તમે બોલો કે તે મૃતુને ‘નિર્ધારિત યાત્રા,’ અને
પ્રથુલિકા મુજબના તેમને કસ્ટમાં આવેલા અત્યેષ્ટિ
નિધિને ‘તેમના દેશની પ્રભુએ બહાર રીતે કરેલ સંરક્ષણ’

વિચારોથી યુક્ત કર્યો છે. અને આ જ વાત હેરોડોટસનાં પેલા અનુકરણીય વાક્ય :

‘ જે સિધિઅન્સે, મદિરોના ખંસ કર્યો હતો, તેમને શાપ આપીને દેવીએ સ્ત્રીઓ બનાવી દીધા. ’ ●
માટે પણ સાચી છે.

૨૯. પર્યાયિકિતનાં ભયસ્થાન

આમ છતાં, જે લેખક ઔચિત્યપૂર્વક ઉપયોગ ન કરે તો અન્ય અલંકારો કરતાં, પર્યાયિકિતનાં કેટલાંક વિશિષ્ટ ભયસ્થાન છે કારણ કે તે તરત જ નિષ્ફળતા અને નિર્જળતામાં સરી પડે છે, જે ખાસીખમ-પોકળ અને છુદ્ધિની પ્રભાવહીનતા સમાન બની જાય છે. તેથી ‘પેટો’, જે આમ તો હંમેશાં યુક્તિ અને વેગપૂર્વક અલંકાર પ્રયોગ છે, પણ ક્યારેક કસમને પ્રયોગ છે. તે જ્યારે ‘લોકમાં કહે છે કે : ‘સુવર્ણ’ કે ચાંદી’ ધન આ નજરમાં વસે અને સ્થાન પામવા દેવું જોઈએ નહીં.’+ ત્યારે વિવેચકો તેની હાંસી ઉઘાવતાં કહે છે; ‘લોકોને જો તે ઘેટાં-ટોરડાંખર રાખવાની મનાઈ કરવા કમળતા હોય તો તેણે સ્પષ્ટ રીતે કહેવું જોઈતું હતું’ કે, ‘ઘેટાં અને ટોરડાંખર’ ધન.’

પ્રિય ટેરેન્શીઅસ^૨, ઉદાત્તાની અસર નીખળવવામાં અલંકારના ઉપયોગ વિશેની પ્રાસંગિક ચર્ચા ઠીક ઠીક લાંબી ઇર્ધ ગઈ છે. આપણે જેનો ઉલ્લેખ કર્યો તે બધાં શૈલીની સજ્જતા અને તેના ઉપર બાવોર્નિઓના પ્રભાવને વધારનાર ઉપકરણો છે. અને જેવી રીતે સમુચિત શૈલીમાં શીકનો મદિયા છે તેમ, ઉદાત્તા સાધવામાં બાવોર્નિની અસરો ધણી મોટા ભાગ જાળવે છે.

૩૦. બાનીની સમુચિત પસંદગી

વિચાર અને બાની પરસ્પરાવકાંબી હોઈ, આપણે હવે ચર્ચામાં એ જોડણી દો છે કે બાની પ્રસ્તેશો બીજાં હોઈ તરવેનો અભ્યાસ કરવો રહી ગયો છે કે કેમ. સમુચિત અને પ્રભાવક શબ્દપસંદગી શ્રોતાઓને કેવી આકર્ષકારક રીતે આકર્ષે છે, પ્રસન્ન કરે છે અને અભિજ્ઞાન કરે છે તે જોએ બરાબર જાણે છે તેમને તે સવિસ્તાર સમજાવવું નિરર્થક છે. આ પ્રકારની પસંદગી તે સૌ વક્તાઓ અને લેખકોનું અતિમ લક્ષ્ય હોય છે; કારણ કે, તેની પોતાની જાન્યત ગુણવત્તાને લીધે તે શૈલીને હોઈ સુંદર દિવ્યની જેમ મહાનતા, સૌન્દર્ય,

માદર, સમૃદ્ધિ, ગરિમા, વેગ, શક્તિ અને તમે વિચારી શકો તેવી આ પ્રકારની બીજી ગુણવત્તા બક્ષે છે, અને તેમાંના તથ્યને એવું જીવંત અને પ્રાણવાન કરે છે કે જાણે તેમને વાણી ન હોય ! કારણ કે, સુંદર રીતે વપરાયલા શબ્દો સાચી રીતે તો વિચારોનો સ્વયં પ્રકાશ છે. આમ છતાં તેની (શબ્દની) લોકોત્તરતા દરેક વખતે સફળ રીતે કાર્યસાધક બનતી નથી. તુચ્છ વિષય માટે લોકોત્તર અને પ્રભાવક શબ્દો વાપરવા તે જાણે નાશક બાળક ઉપર મોટું કરણ ભાવવાળું મહોરું પહેરાવવા બરાબર છે;+ આમ છતાં કવિતામાં.....

[અહીં હસ્તપ્રતનાં લગભગ બારેક પાનાં અપ્રાપ્ય છે.]

૩૧. પરિચિત ભાષા

વિચારગ્રેકર અને અલવંત; અનેફિઅનની આ પકિત માટે પણ તેમજ છે : ‘ગ્રેસિઅનની ઘોડીની હું જરા પણ પરવા કરતા નથી’ આ રીતે થિઓપોમ્પસે^૨ વાપરેલ અસામાન્ય નવીન ઉક્તિ પ્રશંસાપાત્ર છે. વસ્તુ અને શબ્દ વચ્ચેના સામંજસને કારણે તે મને અત્યંત અભિભૂતબનાવણું લાગે છે; જો કે સિસિસિઅસને^૩ તે કોઈક કારણસર દોષિત લાગે છે. થિઓપોમ્પસ કહે છે, ‘વાત પેટમાં રાખવાની દિલ્હિપતી શક્તિ વિરલ હતી’ હવે, આવી ધરાળુ લક્ષણો ધણીવાર અલંકૃત ભાષા કરતાં અભિવ્યક્તિની વધુ ક્ષમત સાધી આપે છે. કારણ કે રોમિંદો નિંદગીમાંથી તે આવતી હોઈ, તે તરત જ માલ બને છે. અને પરિચિતતાને લીધે તે વધુ પ્રતીતિ-કર બને છે. તેથી, ‘પેટમાં રાખવું’ આદિ શબ્દોનો પ્રયોગ એવી વ્યક્તિ માટે ખૂબ જ સફળ બને છે કે જે પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા શરમજનક અને અયુચિકર વાતોને પણ ધીરજથી અને હસતાં હસતાં સહન કરી લે છે. આ જ વાત હેરોડોટસ^૪ ના શબ્દો માટે પણ કામગીરી છે. ‘તેના આંધ્રજાતિ પ્રિસોસિમિડોએ એક મનુષ્ય વડે પોતાના જ માંસના ચીરા કરવા માંગ્યા, અને આખા શરીરના ટુકડે ટુકડા કરી હત્યા કરી.’ અને ‘તેના ટુકડે ટુકડા ન થયા ત્યાં સુધી પાંચથીક જન્દાજ પર લડતો રહ્યો.’+ આ અભિવ્યક્તિ આખીય હોવા છતાં તેની અ-

● હેરોડોટસ, ૧, ૧૦૫.

+ પ્લેટોટ ‘Laws’ : ૭, ૮૦૧ B.

x આજ અલંકાર કિવનિલિઅને વાપર્યો છે.

x હેરોડોટસ : ૧, ૭૫; ૭, ૧૮૧.

આર્થોનિદીનું દર્શન લઈએ તો એપોલોનિઅસને એવું કવિ છે કે જે હોય કરતો નથી, અને ધિઓક્રિટસ તેની પ્રાદેશિક રંગવાળી કૃતિઓમાં કેટલીક બાજુ વિગતોની ત્રિજ્યોને બાદ કરતાં અત્યંત સફળ છે. આમ હોવા છતાં, શું તમે એપોલોનિઅસને બદલે હોમર થવાનું પસંદ નહિ કરો ? વળી ઇરેટ્રિસની કળના એક નાનકડા હોમરહિત એરિગોની કાવ્યને ઉદાહરણ તરીકે લો. શું તો, આર્કિલોકસ કે જેનું પદ બહુધા અવ્યવસ્થિત હોય છે, પણ જેનામાં દિવ્ય પ્રેરણાનો એવો અપૂર્વ વિસ્ફોટ છે કે જેને નિમ્નના નિમ્નપણ નીચે લાવવો મુશ્કેલ છે, તેના કરતાં મોટો કવિ છે ? વળી બ્રિમિંકિવિમાં તમે પિન્ડારને બદલે બેકિસિડીઝ થવાનું પસંદ કરશો ? ટ્રેગેડીમાં શું સોફોક્લીઝને બદલે, કાથોસના આયોન થવાનું પસંદ કરશો ? બેકિસિડીઝ અને અયોન, એ શાયું છે કે હાલિરહિત છે, તેમની કાવ્યા હશે પ્રાસાદિક સરળ અને આવેખન લક્ષિત-સુંદર હોય છે; ન્યારે પિન્ડાર અને સોફોક્લીઝ તેમની પ્રતિભાના આવેગમાં તેમના માર્ગમાં આવતું બધું જ એકી સાથે પ્રબળિત કરી મૂકે છે, જે કે ક્યારેક તેમનો વધિ અકારણ અલુપાપોર્ષા છુટાઈ જાય છે, અને તેઓ બહુ ખરાબ રીતે નિષ્પળ જાય છે. આમ છતાં કોઈ પણ બુદ્ધિમાન માણસ શું આયોનની બધી જ રચનાઓને પણ ફક્ત એક જ નાટક ‘ઈરિપસ’ની સમકક્ષ ગ્રહીશે ?

૩૪. હાયૂપરાયૂડીઝ અને ડીમોસ્થનીઝ

જો આલેખનની સફળતા સાચાં ધારણાથી નિર્ધારિત કરવામાં ન આવે તો હાયૂપરાયૂડીઝ ડીમોસ્થનીઝ ધણાં જોયા સ્થાને મુકાય, કારણ કે તેનામાં ડીમોસ્થનીઝ કરતાં લંબેલું શૈલિય અને ઉત્કૃષ્ટતાના ઝુલું વિશેષ છે. તેના કલાસર્જનની દરેક શાખામાં પેન્ટથેલના નાયકની માફક પ્રથમ પારિતોષિક માટે કેટલાક ઢંગવા-યેશા હરીફાઈથી હારી જાય છે, અને સારી રીતે બીજું સ્થાન છોટી જાય છે. ન્યારે શીખાઉમાં પ્રથમ રચાન મેળવે છે. ડીમોસ્થનીઝની સંયોજનાસકિતને બાદ કરતાં હાયૂપરાયૂડીઝ તેના અન્ય બધાં ગુણોનું અનુકરણ કરે છે, ઉપરાંત તે અસામાન્ય સફળતાપૂર્વક સિસિએસના ગુણો અને લાવણ્યને પણ પોતાનામાં સમાવી લે છે. ડીમોસ્થનીઝની માફક એકવિધતાથી નહીં પણ ન્યારે આવશ્યક હોય ત્યારે તે સરળતા અને સાદગ્યકતાથી

વાત કરે છે. તેનામાં (તેની રચનાઓમાં) પાત્રનિરૂપણની સજ્જ છે, અને તેમને તે સહજ સૌંદર્યવાન અને રવા-લાવિક પમરાટવાળાં બનાવે છે. અવણ્ય લાવણ્ય, જીવ-નના ખરેખરી બુદ્ધિમત્તા, જીવનના ગારિક આલિંગન, વર્તાવનું સાચું ઉમદાપણ, ત્વરિત પણ સલામત કટોકટી, એટલે વક્તાઓમાં હોય છે તેવી અલદ કે અચ્છીય નહીં, પણ સુલક્ષિત અને તીક્ષ્ણ પરિહાસકિતિઓ અને ભરપૂર હાસ્ય, સુનિર્દિષ્ટ વિનોદ સહિતના તીખા વ્યંગ અને આ બધા સાથે અતર્ગત વહેતી, હું જેને અનનુ-કરણીય ચારુતા કહું છું, તે બધું તેનામાં (તેની રચના-ઓમાં) હોય છે. અનુકંપા જન્યત કરવાની શક્તિ તેને કુરતી બાંધેલ છે. તે નિસ્વરણ કથા કહેવામાં પાવરધા છે. અવાન્તર નજરોમાંથી, પોતાનો માર્ગ પ્રેરણાનાં સરળ પ્રવાહથી કાઢી લેવામાં તે નિપુણ છે. જેમકે કંઈક કવિત્વથી નિરૂપેલી વેદાનાની કથામાં જે રીતે અત્યેષ્ટિકિયા વખતનું વ્યાપણ છે તે કદાચ અદિતીય છે એમ હું માનું છું.

બીજા બાજુ ડીમોસ્થનીઝ પાત્રનિરૂપણમાં નિપુણ નથી, તેનામાં પ્રવાહી શૈલી નથી, તે નથી સહિષ્ણુ કે નથી વેગવાન. તેનામાં પ્રદર્શનાત્મક વસ્તુત્વ નથી. એકંદરે ઉપર નિર્દિષ્ટ ગુણોની તેનામાં ઓછા છે. ન્યારે તેને પરિહાસ કે વિનોદબંધ (witt) કરવાની ફરજ પડે છે ત્યારે, તે જે કહે છે તેને માટે એટલું હાસ્ય ઉપજાવતો નથી જેટલી પોતાની જાતને હાસ્યાર્પદ બનાવે છે. અને ન્યારે મુચારુ શૈલી સાધવા પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે તે તેનાથી ધણે દૂર જાય છે, જે તેણે હાયૂડી અથવા એલિનોજિનીઝ વિરોધે થેલું પણ વક્તાવ્ય લખવાને પ્રયત્ન કર્યો હોત, તો આપણને ખાતરી છે કે તેણે, હાયૂપરાયૂડીઝની કૃતિને વધુ દરતાથી સ્થાપી હોત. આ બધું છતાં, હાયૂપરાયૂડીઝના ગુણો ધણાં હોવા છતાં, મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે જરૂરી મહિમાનિવૃત્તતાને તેનામાં અભાવ છે. તેની રચનાઓ કોઈ (અતિ) સૌમ્ય હૃદયના માણસની છે. તે મંદ, અપ્રભાવ, અચલ છે અને શ્રોતા-જ્ઞાતા ચિત્તની શક્તિને વિમુખ્ય કરતી નથી. ખરે જ કોઈ હાયૂપરાયૂડીઝ વાંચે તેમાંના કોઈ તેનાથી ખળભળી ઊઠતા નથી પરંતુ ડીમોસ્થનીઝ ન્યારે કથાને ઉપાડે છે, ત્યારે તે મહાન પ્રતિભાના ગુણોને તેના સર્વોત્કૃષ્ટ અને પૂર્ણ સ્વરૂપમાં પ્રકટ કરે છે. તીવ્ર ઉદાત્તા, જ્યંત બા-વાવેગો, પ્રાયુષ, તત્પરતા, સંયોગમુખિતા, આવેગ કે જે

તેની પોતાની આગવી પહેંચી ન શકાય તેવી શક્તિ અને વેગ છે, આ શક્તિશાળી ઈશ્વરદત્ત—કારણ કે, તેને માનવશક્તિ કહેવી તે બેરોબર ગણુશી નહીં—અક્ષિસો ઉપર હું કહીશ કે, પોતે પુરું પ્રભુત્વ મેળવીને, નિરવવાદ રીતે, તે પ્રાપ્ત કરેલા યુગોને લીધે પોતાના પ્રતિસ્પર્ધીઓને અનિકમી બન્ય છે; અને જે યુગો તે ધરાવતો નથી તે પરત્વે એમ કહી શકાય કે તે તેના મજબૂત અને વીજ્ઞ-અખકારથી દરેક યુગના વક્તાઓને પસરત કરે છે. વજ્ઞ-પાતને ઉપાધી આંખે સહેલાઈથી કોઈ જોઈ શકે, પણ હીમોરથનીક્રમાં એક સતત તીવ્ર વેગથી આવતા ભાવા-વેગોના વિરોધાત્મક પ્રવૃત્તિ અવિચલ આંખે સામનો કરવો મુશ્કેલ છે.

૩૫. રોટો અને સિસિએસ

રોટો અને સિસિએસની બાબતમાં, જે કશું છે તેમ એક ખીન્ને પણ તફાવત છે. મહાનતા અને યુગ-વર્તાની બાબતમાં સિસિએસ રોટો કરતાં ધણે જિતરતો છે. અને સાથેસાથ તે રોટોના યુગોની ટુકડામાં જેટલો પાછળ રહે છે તેના કરતાં તેના દોષોમાં સિસિએસ તેને અતિક્રમી બન્ય છે તો પછી એ જેવડાવ લેખકો, જે જેમણે વિગતોની ચોક્કસાઈ પ્રત્યે કુલંકિત સેવ્યું અને રચનામાં ઉચ્ચતમ ઉકુચનો પ્રત્યે લલ્પ શબ્દો, તેમના ચિત્તમાં શું હતું? ખીજા અનેક વસ્તુઓ ઉપરાંત, જે કંઈ હતું તે એ કે, પ્રકૃતિએ આપણા માનવજીવોને દીન અથવા ટુચ્છ પ્રાણીઓ થવા માટે સંભવ નથી પરંતુ તેણે આપણને આ જીવન બદલું અને આ વિશદ વિશ્વમાં, જાણે કોઈ મોટા ઉત્સવમાં હોય તેમ પ્રવેશ કરાવ્યો છે, તે એ ઉદ્દેશથી કે તેણે જે સંભવું છે તે અભિશાષ્ટના આપણે દ્રષ્ટા અને તેના ઉપ પ્રતિસ્પર્ધી બનીએ. આથી જ તેણે જે કંઈ મહાન છે અને આપણા પોતાના કરતાં જે વધુ દૈશી છે તેને માટેની અદ્યક્ષ લગતી પ્રારંભથી અંકુરિત કરી દીધી છે. તેથી માનવીના યુગાર્થના બ્યાપમાં હોય તેટલાં સ્થિતચિંતન અને દંષ્ટનાનાં ઉકુચન માટે આ સમગ્ર વિશ્વ પણ પર્ણિત નથી; અને આપણી વિભાવનાઓ તેને મર્યાદિત કરતી સરદરોને વળોટી બન્ય છે. અને જો આપણે જીવનને સમગ્રતયા તપાસીએ અને જોઈએ કે જીવનને લાગતી વળગતી દરેક બાબતમાં કશુંક અસામાન્ય, કશુંક મહાન અને મુંદર કેવાં સર્વેપરી રીતે વસેલાં છે, તો આપણા

મનના હેતુને આપણે તરત જ સમજીશું. એટલે જ, કોઈ સહજ વૃત્તિથી આપણે ખસસ નાના નાના અજા-ઓની પ્રશંસા કરતા નથી—કહે તે મને તેટલા સ્વચ્છ નિમિષ અને ઉપયોગી કેમ ન હોય? પરંતુ નાઈલિ, ડેન્યુબ અને રાઈન નદીઓ અને તે બધાથી અધિક મહાસાગરોથી પ્રભાવિત થઈએ છીએ. તેવી જ રીતે અધિકારથી આવૃત અને ઘણીવાર ધૂંધળી હોય તો પણ આપણે જેટલા સ્વર્ગીય ભવાશાઓથી અંબઈએ છીએ તેટલા, તેના પ્રકાશ મને તેટલો ચોખ્ખો અને રિશ્વર હોય તો પણ આપણે જાતે સળગાવેલ નાની અગ્નિશિખાથી અંબતા નથી; કે આપણે તેને એટલાના ભવાશાઓથી, જે તેના વિરોધમાં તેના પેટાળમાંથી મોટામોટા પથ્થરો કે મોટા ખડકો અને જે કહી કહી આંતર-અગ્નિના નદ અને નદી અગ્નિભવાશાઓ વહેવ-ડાવે છે તેના કરતાં અધિક વિસ્મયકારી માનતા નથી. આવી બંધી બાબતો માટે આપણે એમ કહી શકીએ કે માનવને જે ઉપયોગી અને જરૂરી છે તેને તે સાધારણ લેખે છે, પરંતુ પોતાના આદર તો એ પદાર્થો માટે અનામત રાખે છે કે જે તેને વિસ્મિત કરનાર હોય છે.

૩૬. ઉદાસતા અને સાહિત્યિક ખ્યાતિ

હવે, આપણે ભૂપારે સાહિત્યના મહાન, પ્રતિભા-સંપન્ન લેખકો, જેમની મહિમાન્વિતતા હમેશાં માનવ જાતની ઉપયોગિતા અને જરૂરિયાતના ક્ષેત્રની બહાર ન હોય તેમની વાત કરીએ છીએ ત્યારે તરત જ એ ખ્યાનપાત્ર છે કે આવી શક્તિવાળા લેખકો તદ્દન દોષ-રહિત હોતા નથી; તેમ છતાં તેઓ માનવકક્ષાથી ધણા જાણે હોય છે. અન્ય યુગો એવું સિદ્ધ કરે છે કે તેમને ધારણ કરનાર માનવો છે, ભૂપારે ઔદાત્ય લેખકોને ઈશ્વરની બૌદ્ધિક પ્રભાવકતાની નિકટ જાણે ઉઠાવે છે. દોષરહિતતા રીકાથી મુક્ત કરે છે, પરંતુ મહિમાન્વિતતા તો આદર ઉદ્દીપિત કરે છે. એ ઉમેરવાની જાગ્યે જ જરૂર હોય કે આ બાગળ પડતા (મહાન) લેખકોમાંના પ્રત્યેક ઔદાત્યના એક લસરકે તેના બધા જ દોષોનું નિવારણ કરી નાંખે છે. અને સૌથી વધુ નિર્ણાયક તો એ છે કે આપણે જો હોમર^૧, હીમોરથનીક્ર^૨, રોટો^૩ અને આપણા ખીજા મહત્તમ લેખકોની કૃતિઓને વીણી કાઢી એકત્રિત કરીએ તો, અર્થ દેવા જેવા આ લેખકોએ સર્વત્ર હાસ્ય કરેલી સિદ્ધિઓ—સંજ્ઞતાઓની

જુલનામાં તે પણી ઝાંછી હશે, કહો કે અત્યંત અંશે જણાશે. તે કારણે યુગે યુગે અને કાળે કાળે દરેક પેઢીએ જેના નિર્ણયને સ્વયં ઇર્ષ્યા પણ વિરૂદ્ધિના આરોપ કરી શકે નહીં તેમને વિજયની યજ્ઞકચ્છી પહેરાવી છે, જેની રક્ષા આજ સુધી થતી રહી છે અને 'જ્યાંસુધી નદીઓ વહેશે અને જ્યાં દુશ્મે મહોરતાં રહેશે' * ત્યાંસુધી થશે.

પરંતુ જે લેખક એમ વાંધા લે છે કે, દોષપૂર્ણ કાલોસસ^૧, પોલિક્રાપ્ટસ^૨ રચિત ભાષાધારીની મૂર્તિ કરતાં વધારે સારી કૃતિ નથી; તો તેના પ્રતિવાદમાં બીજા અનેક બાબતો પૈકી હું એટલું કહીશ કે, કલામાં પરિપૂર્ણ બોહસાધવાળી કૃતિ પ્રથમ છે, જ્યારે પ્રાકૃતિક સ્થાનાઓમાં તો પ્રથમ છે મહિમાન્યતા. અને પ્રકૃતિએ જ માનવીને વાસ્તવિકત્વ વરદાન આપ્યું છે. તેથી સિદ્ધમાં આપણે માનવીના તતોતત સ્વરૂપ જોવાનો; જ્યારે સાહિત્યકૃતિમાં, મેં કહ્યું છે તેમ માનવને અતિક્રમી જાય તેવા કલાકને જોવાનો આગ્રહ સખીએ છીએ. તેમ છતાં, હું આ પ્રબંધના પ્રારંભમાં + જે સિદ્ધાંત રજૂ કરી ગયો છું તે અહીં કરી કહું કે દોષમાંથી મુક્તિ તે સામાન્ય રીતે કલાત્મક પરિણામ છે, શૈક્ષીની વિશિષ્ટતા - જે કે સદા એક સરખી ન હોવા છતાં - પ્રતિભાને આભારી છે. અને તેથી પ્રકૃતિની સહાયમાં કલાને લાવવી જોઈએ; કારણ કે બીજા સદ્યોગથી જ પૂર્ણતા સિદ્ધ થાય છે.

આપણી સમક્ષ બેઠા થયેલા મુદ્દાઓના નિર્ણય માટે આટલી ચર્ચા આવશ્યક હતી. પરંતુ દરેક વ્યક્તિ બંને તેની સુરુચિ પ્રમાણે પોતાનો અભિપ્રાય બાંધે અને તેના આનંદ લે.

૩૭. દુલના અને ઉપમા

આ લાંબા વિષયોત્તરથી પાછા વળીને મૂળ વિષય પર આવોએ. ૩૫૬ સાથે નિકટનો સંબંધ દુલના અને ઉપમાનો છે, જે આ બાજતમાં જિન છે.....

(અહીં મૂળ હરતપ્રતનાં લગભગ ૭ પાનાં અપ્રાપ્ય છે.)

૩૮. અતિશયોક્તિ

'જ્યાં સુધી તમે તમારા મગજને તમારી એડીઓ તમે કચડી નાંખીને ન આવો.' * જેવી અતિશયોક્તિથી આપણે એ નજીવું આવશ્યક છે કે અત્યેક પ્રસંગમાં

કેટલી હદ સુધી જવું અને સીમારેખા ક્યાં દોરવી; કારણ કે કેટલીક વખત આ સીમારેખા કરતાં 'આગળ' વધી જવાથી અતિશયોક્તિ અલંકારની અસર કદળી - નય છે અને તેને વધુ પડતી ખેંચવામાં આવે તો તે નિર્ણય - નજીવું નય છે અને કેટલીક વખત તો ધારેલી કરતાં વિરુદ્ધની અસર ઉપજાવે છે. ઉદાહરણ લેખે જોઈએ તો આઈસાઈક્રીક^૧ બધા જ મુદ્દાઓને અતિશયોક્તિ કરવાના ચોખ્ખા દારણે બાલિશતામાં સરી પડે છે, તેના પ્રશસ્તિપ્રવચન 'પેનેન્સિક' નો વિષય સ્પષ્ટ કરતાં એથેન્સ, ગ્રીક પ્રજાની સેવા જાળવવામાં અદિવાતું છે તે દર્શાવવાનો છે; પરંતુ પ્રારંભમાં જ તે કહે છે : 'ઉપરાંત શબ્દોમાં એવી શક્તિ હોય છે કે જે મહાન છે તેને તુરંત જનાવી શકે છે અને તુરંતને મહાનતા બક્ષી શકે છે. જૂના વિચારોને તે નવી રીતે અભિવ્યક્ત કરી શકે તથા જે હમણાં જ બનેલું હોય તેને જૂની પદ્ધતિએ રજૂ કરી શકે છે.' + અહીં કોઈએમ પૂછી શકે : 'આઈ-સાઈક્રીક, શું તું આ રીતે એથેન્સવાસીઓ અને સ્પાર્ટા-વાસીઓએ જાળવેલી સેવાઓને પરસ્પર બદલી નાખવાનો આશય રાખે છે?' કેમકે, ભાષાની શક્તિનાં મુલ્યાન કરવામાં તેણે એક રીતે તો પોતાના શ્રોતાઓને પહેલેથી જ એવી ચેતવણી આપી દીધી છે કે તેઓ તેના શબ્દોને જ વિશ્વસનીય ન ગણે. અર્થાત્ કારણ વિશે મેં આગળ જે કહ્યું છે તે રીતે, સર્વોત્તમ અતિશયોક્તિ કદાચ એ છે કે તે અતિશયોક્તિ હોવા છતાં તે બિશ્વકલ્પ માનમાં પણ ન આવે. આ ત્યારે બને કે જ્યારે પ્રજા ભાવો-મિત્રોના પ્રસંગોના આવેશ સાથે તે ઉચ્ચારાય અને કોઈ મહત્તમ પરિચયિતા સંદર્ભમાં પ્રયોગનય, જેમ સિસિલીમાં જેઓની હત્યા થઈ તેમને વિશે થ્યુસિડીડીસ^૨ પ્રયોગે છે. તે કહે છે : 'સાચુરેકયુદ્ધન પણ નીચે આવ્યા અને તેમની હત્યા કરવા માંડી, ખાસ કરીને જેઓ નદીમાં હતા. તરત જ નદીનું પાણી તેને લીધે મલિન થઈ ગયું; પરંતુ તે ક્રીયક અને લોહીવાળું હતું તે

* માથુંડેના એપિગ્રામમાંથી. લેખક અજ્ઞાત. ખેટોએ ટાંકેલા એક લાંબા અવતરણમાંથી.

+ જુઓ પ્રકરણ બીજું.

x 'De Halonnese' માંથી. આ કૃતિ એક કાળે ડીમોસ્ટનીની લેખાતી.

+ આઈસાઈક્રીક 'પેનેન્સિક' :

÷ જુઓ પ્રકરણ ચતુરથું.

છતાં તેઓ તેને પીતા રહ્યા, અને તેઓના ધણીખરા હજુ
પણ વિચારતા હતા કે તેને માટે યુદ્ધ કરવું તે ઉચિત
છે.÷ ક્રીયા અને લોહીવાળા પાણીને પીવા માટે લટવું
ઉચિત છે એ વાતને, પરિસ્થિતિથી ઉત્તેજિત થયેલી લાગણી-
ઓની મદદાને લીધે સ્વીકાર-વિશ્વસનીય બનાવાઈ છે.
યર્મેપિલીના માણસો, જેમણે યુદ્ધ કયું હતું તેમને
વિશેષેને હેરોડોટસને પરિચ્છેદ બરાબર આપે જ છે.
તે કહે છે, ‘આ સ્થાને, બર્બરોએ એ લોકોને દેનાવી
દીધા, જે પોતાની કૃપાણીથી, (જેમની પાસે બચી
હતી તે) અને પોતાના હાથ અને દાંતથી આત્મરક્ષા
કરી રહ્યા હતા.’+ અહીં ‘તું’ પૂછો : ‘સહસ્રાબ્જ
માણસો સામે દાંતથી યુદ્ધ કરવું’ અથવા ‘તીરથી
દેનાવી દેવું’ એ પ્રકારની ઉક્તિઓ સામે પ્રતિવાદ
કરવાની હજી ઘણી શકે છે. તે સાથે આ અભિવ્યક્તિ
આત્મપ્રત્યક્ષ બની જાય છે; કારણ કે અતિશયોક્તિ
માટે જ પ્રસંગ રજૂ કરાયો નથી પરંતુ પ્રસંગમાંથી
જ અતિશયોક્તિ ઉદ્ભવી હોય તેમ જણાય છે. હું કહેતાં
માઠ્યો નથી—કહેતાં જ રહ્યો છું કે ભાષાતકેતાના સ્તર

સુધી પહેંચવાવાળાં કાચ’ અને લાગણી, જે આપણને
ખેચી જવા માટે પરસ્પર સહચારી બને છે તે કાઈ
પણ પ્રકારની સાહસિક ઉક્તિને સહાયક બને છે.
તેથી જ તે બરેબર અભિવ્યક્તિવાતાના ખિંદુ સુધી
પહેંચે છે છતાં કોમેડીની હાસ્યપ્રદતાને લીધે તે ત્યાં
સહ ઉપયુક્ત પ્રતીત થાય છે. ઉદાહરણ માટે :

‘તેનું ખેતર કાઈ પણ સ્પાર્ટાવાસીના એક પત્ર
કરતાં વધારે મોટું ન હતું.’*

તે ઉપયુક્ત બને છે કારણ કે હાસ્ય પોતે પણ એક
ભાવ છે, જેનો સંબંધ આનંદ સાથે છે. અતિશયોક્તિનો
પ્રયોગ જેટલો મોટી વસ્તુઓ માટે થાય છે તેટલો જ
નાની વસ્તુઓ માટે પણ થાય છે. બંનેમાં હકીકતની
અતિશયતાનું તત્ત્વ સર્વસામાન્ય રહે છે. એક રીતે બંધ
એ કુદ્દ બાળતોની અતિશયોક્તિ છે.

(કમચઃ)

÷ ચ્યુસિડિડીઝ : ૭, ૮૪.

+ હેરોડોટસ : ૭, ૨૫૫.

* લેખક અજ્ઞાત.

“જે વસ્તુ ત્યાજ્ય છે તેનો સર્વથા ત્યાગ કરવામાં દાનિ કેમ
હોઈ શકે? જે સરપ અને કરચ્ચાનો છે તેનો હું નિમગ્નપૂર્વક ત્યાગ
કરું છું, ત્યાગનો માત્ર પ્રયત્ન નથી કરતો.”

ગાંધીજી

મારો અહિંસા-યાત્રા

માર્ટિન લ્યૂથર કિંગ

(અનુ. : પ્રકાશ ન. શાહ)

ધાર્મિક પાઠશાળાનાં આખરી વર્ષો દરમ્યાન ઈશ્વર અને ધર્મ વિષયક વિવિધ સિદ્ધાંતોના ઉત્તેજક વાચનમાં હું પરીવાયો. અમેરિકા પ્રોટેસ્ટન્ટોને સહજ એવી કેવળ બાઇબલ-પરાયણ પરંપરાના મારા ઉઠરને લીધે, મારી આ બૌદ્ધિકયાત્રા દરમ્યાન નવાં-અને કવચિત્ સંકુલ હોત્રોમાંથી પસાર થવાનું બનતાં કેટલીકવાર અઘ્યકે પણ અનુભવાતો. પણ એ યાત્રા સદાય પ્રેરક અને પ્રોત્સાહક લાગતી, એણે જ તો મને વસ્તુધર્મી મૂલ્યવણી અને વિવેચનાત્મક વિશ્લેષણની કદર ખૂંટતાં ભણે કે નવેસરથી શીખવું, શૈક્ષાતિક તંદ્રાવરણને ત્યાંને ભંગીતિ આપી.

જે બૌદ્ધિક પરિતોષ કેવળ જાઇબલવાદમાં મેં કદીપે નહોતા માર્યો તે પ્રોટેસ્ટન્ટ ઉદારમતવાદ પાસેથી હું લાંબો. આ ઉદારમતવાદમાં વર્તાતી આંતરસામગ્રી ભૂરૂપી મારા પર એટલી તો ડાઈગર્ષક એ વિચારસરણીના બ્યાપ-માં આવતી વિગતમાનને વણ્યકારણે સ્વીકારી લેવાના વલણુને હું ભોગ બન્યો. મનુષ્યની કુદરતી સારથ અને વિવેકશુદ્ધિની સહજ શક્તિની વાત મારા મનમાં કદી ગર્ષ હતી.

૧

તથાકથિત ઉદાર ધર્મશાસ્ત્ર સાથે સંકળાયેલ કેટલાક સિદ્ધાંતોને અંગે પ્રશ્નો ભગવા માર્કસ ત્યારે મારાં વિચારવલણમાં એક મૂળભૂત પરિવર્તન આવ્યું. અલગત ઉદારમતવાદનાં કેટલાક પાસાંને યથાપૂર્વ ભળવી રાખવાની મને ભ્રમેદ છે : સત્યની શોધ પરત્વે સમર્પિતતા, પૂર્વઅહરહિત અને વિશ્લેષક માનસ માટેનો આશ્રય, વિવેકના પ્રકાશને પરહરવાનો નનન. બાઇબલ-શાહિત્યની બાધાસાસ્ત્રીય અને હતિહાસત્રીય વિવેચનાયું એવું અર્થજી અમૂઘ ૭ અને ધર્મપૂર એવા યેશાનિક ગેરેસાથી એની નક્કા કરવી ભેઈએ.

પણ મને પ્રશ્ન થયો તો માનવને લગતા ઉદારમતવાદી સિદ્ધાંતને વિશે. હીન પંથે દળવાનું આશુસન્નતનું બેશ્વરમ વલણ અને હતિહાસની કારુણિકાઓ ભેંતો ગયો તેમ

તેમ પાપની પહેલિય અને જીંઝણુને હું વધુને વધુ પામતો ગયો; રેનોલ્ડ નીબૂરનાં પુસ્તકોના મારા વાચને મને માનવ-મનોભાવોની સંકુલતા અને અસ્તિત્વના પ્રત્યેક સ્તર પરની પાપની પ્રત્યક્ષતા અંગે સભાન કરી મૂક્યો. વધુમાં, મનુષ્યની સમાજગતતાની જટિલતા અને સમૂહમન અનિષ્ટોની તત્કાળ તરી આવતી વાસ્તવિકતાને હું પીછાણતો થયો. માનવસ્વભાવને લગતો ઉદારમતવાદનો એક ભાવનાત્મક અને મિથ્યા આદર્શવાદ તરફ દળતો હોવાનું સમભણું.

મને એ પણ સમભણું કે, માનવસ્વભાવ અંગેનાં આ મૂળરહિત આશવાદને કારણે જ, વિવેક પર પાપની કૃષ્ણજાયા પડી હોવાની હકીકત ઉદારમતવાદની નજર બહાર જાય છે. માનવસ્વભાવ વિશે વધુ વિચારતાં મને બજાયું કે પાપ તરફનો આપણો કમનસીબ છુકાવ આપણને તરેહવાર યુક્તિકરણો માટે પાતો. યકાવે છે, શુદ્ધિ પોતે આણુકની ભત-રણુ વિચારરીતિને વાળખી દરાવવાના સાધનથી ભાગ્યે જ કંઈક વિશેષ હોઈ શકે- ઉદારમતવાદ આ ન દર્શાવી શક્યો તે તેની નિષ્ફળતા છે. શુદ્ધિની સરવશુદ્ધિ શ્રદ્ધા યકી થતી હોય છે; શ્રદ્ધા વિના એ વિકૃતિઓ અને યુક્તિકરણોથી યુક્તા ન થઈ શકે.

ઉદારમતવાદનાં કેટલાંક પાસાંને મેં નકાર્યાં એ સાચું, પણ એથી કરીને હું કંઈ જૂના મતને સંપૂર્ણપણે અંગીકારતો થયો એમ ન કહી શકાય. ભાવનારસ્યા ઉદારમતવાદના સંસ્કારક લેણે એને હું જરૂર પ્રમાણુતો પણ તે સાથે મને એમ પણ લાગતું કે, કેટલાક પાસાંના પ્રશ્નોના પ્રતીતિકર ઉત્તર એની પાસે નથી. માનવસ્વ-ભાવને અંગે એક વિચારસરણી બેહદ આસાવાદી હતી, તો યીજી બેહદ નિરાસાવાદી ! માત્ર માનવ વિષયક જ નહીં, અન્ય આણુ પ્રશ્નો પરત્વે જ જૂના મતનો વિદ્રોહ આત્મચિત્ક કક્ષાએ પહેંચ્યો બજાય છે. ઇશ્વરની ઇલેવો-કીયતા પર અતિભાર મુક્યાયી એની ઉવેખાનેલી પારલોકિકતાને પુનઃઅતિષ્ઠ કરવાના પ્રયાસમાં જૂનવાણી-

એની નવી આશ્વિત છેક સામે છેડે, જઈ પહેંચી. એણે એક એવા ઉધર પર ભાર મૂક્યો જે - સ્પષ્ટ, અજ્ઞાત અને 'નઅસિધ માનવેતર' હોય. શુદ્ધિના સામર્થ્ય પર ચુસ્તક રહેવાના વશજી સામેના પ્રત્યાધાતે આમ શુદ્ધિવિરોધી મિનજીનું રૂપ લીધું - અસતઃ બાહ્યમય હૈવમ્યવાદી અને પરિણામે સંકુચિત. મને લાગ્યું કે, આ અભિગમ બકિંગમ જીવન માટે અને રચના બને માટે અપર્યાપ્ત છે.

આમ, ઉદારમતવાદે અને માનવપ્રકૃતિના બારામાં પ્રતીતિપૂરકની સમજ ન આપી તોયે જૂના મતને કાંઈ પણ ખાડું મન લાગ્યું તો નહીં જ. સહેજે સંકેત વગર હવે કેહી શકું કે, એમાંની એકે વિચારપરિપાટીમાં મનુષ્ય વિશેની સાચી સમજ નથી. એ બને આસિક સંસ્કૃત પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. પ્રોટેસ્ટન્ટ ઉદારમતવાદનું વેશજી માણસને એની મૂળ પ્રકૃતિના સંદર્ભમાં વ્યાખ્યાનકરવાનું છે, જ્યારે જીવનમતના નવા અર્થઘટકોનું વશજી માણસની અસ્તિત્વગત પ્રકૃતિ - એટલે કે પાપ માટેની એની ક્ષમતા - પર ભાર આપવાનું. આ રીતના પક્ષ-પ્રતિપક્ષમાં માણસને લગતી પૂરતી સમજજી નથી મળતી; એ તો મળે બનેના સ્વચીત્રના સામંજસમાં.

વ્યવસાયનાં વર્ષોમાં હું અસ્તિત્વવાદી ફિલસૂફીની નવેસરથી કદર કરતો થયો છું. આ ફિલસૂફી સાથેના મારો પ્રથમ સંપર્ક કીંગ્સફોર્ડ અને મિટ્સેરના મારા વાચનને પરિણામે. પછી હું યેરુસાલેમ, હાઈડેમર અને સાન્ના અભ્યાસ તરફ વળ્યો. મારા મનમાં ચાલતી વૈચારિક ધામજીને એમણે જોર ઉતેજ. એ દરેકને અંગે સાદંક - સપ્રથમ હોવા છતાં એમના અભ્યાસમાંથી હું ધણું બધું શીખ્યો. ઉવટે પોસ્ટરિલિકના લખાણોના મુદ્દા અભ્યાસમાં પડેવાયો ત્યારે અને પ્રતીતિ ઘર્ષ કે મતાનુગતિકે ફરજેબલ બન્યા છતાં આ વાદે મનુષ્ય અને એના રિયલિસ્ટીકને લગતાં કેટલાંક પાવાનાં સચોટોના તાગ જરૂર મેળવ્યો છે.

મનુષ્યની સીમિત સ્વતંત્રતાની સમજ એ અસ્તિત્વવાદનાં રવાની મદદની પ્રદાનોમાંની એક છે. અસ્તિત્વના એકંદર વિધાનમાં રહેલા લખાણ અને પૂસર અંશોને લીધે વૈયક્તિક અને સામાજિક જીવનમાં ઉદ્ભવતાં ચિન્તા કે સંઘર્ષનું અસ્તિત્વવાદી દર્શન સામ્રાટ સમયને માટે સવિશેષ અર્થપૂર્ણ છે. આસ્તિક

અને નાસ્તિક અસ્તિત્વવાદમાં સમાનપણે બેવા મળતો એક ખ્યાલ એ છે કે માનવનું અસ્તિત્વ પોતાના સત્ત્વથી વિયુક્ત છે. હેમકના સત્ત્વવાદ સામે સદુ અસ્તિત્વવાદીઓ એવો તર્ક લગાવે છે કે આ વિશ્વ ખંડ ખંડ વિચિત્ર છે. ઇતિહાસ એ કમાધાનવિદોહા સંઘર્ષોની પરંપરા છે, માનવીય અસ્તિત્વ ચિન્તાથી સજર છે, એને માથે અર્થશૂન્યતાનો ભય ઝળમે છે. આ બધી અસ્તિત્વવાદી સ્થાપનાઓમાં કંઈ અંતિમ પ્રિસ્તી ઉત્તર નથી મળતો; છતાં, દોષ પશુ ધર્મવેત્તા માનવ-અસ્તિત્વનું વધાર્થ વર્ણન કરી શકે એવી સામગ્રી એમાં ખાસી છે.

મેં રીતસરનો અભ્યાસ કર્યો તે ધર્મશાસ્ત્રને અને ફિલસૂફીને. પણ સામાજિક નીતિશાસ્ત્રમાં હું ઉત્તરેતર વધુ રસ લેતો થયો છું. રંગીન પ્રભને થતા અન્યાયના મામલામાં મારી કિશોરવરસાથી જ નહીં કીક કીક સડેવાયેલો રહ્યો છું. વળુંબેદ નથી શુદ્ધિગમ્ય, નથી નાનિત - સંમત - મારી આ માન્યતા ત્યારે હતી. બસમાં પાછાના લાગમાં કે ટ્રેનના અલાપલ વિભાગમાં બેસવું પડે તે હું કદી સ્વીકારી શક્યો નહોતો. ડાઇનિંગ કારમાં પહેલ વહેલો પડા પાછળ બેસાડવામાં આવ્યો ત્યારે અને લાગ્યું કે મારું આપણું કંઈ કેટલાયે પડળ તળે અપાર્થ રહ્યું છે. હું એ પણ સમજ્યો કે, આર્થિક અન્યાય પણ જાતિ-આધારિત અન્યાયનું અભિન્નાંગ છે; નીચા પ્રભ ઉપરાંત મરીય મોરાઓનેય વળુંબેદ કેવાક શોષેના તેઓ અને ખ્યાલ આવ્યો આરંભકાળનાં આ અનુભવોએ અને આપણા સમાજમાં રહેલા અનેક જાતના અન્યાયો અંગે જાગૃતપ્રાણી ક્યો.

૨

પણ સામાજિક અનિષ્ટોને નબળા કરી નામે તેવા તરીકા માટેની ગંભીર વીદિકે એજ પાશ્ચાત્યમાં લખલ થયો ત્યાં સુધી મેં આરંભી નહોતી. ૧૯૫૦ પછીનાં સરકારનાં વર્ષોમાં મેં બોલ્ટર રોશનલિયન 'Christianity and the social crisis' એ પુસ્તક વાંચ્યું. કેટલીક બાબતોમાં હું એમની સાથે અસંમત છું. તેમ છતાં મારી વિચારધારા પરની એમની અમીટ મુદ્દાનો સ્વીકાર કરવો રહ્યો અને લાગ્યું કે, 'અનિવાર્ય' પ્રકૃતિનાં ઓગણીસમા સદકેને રૂટ સમપ્રદાય એમના પર આરંભ ઘર્ષ મયો હોઈ તેઓ માનવપ્રકૃતિ વિશે

અકારણ આશાવાદી હતા. ઇશ્વરના સામ્રાજ્યને કોઈક એક ચોક્કસ સામાજિક-આર્થિક વ્યવસ્થાના લગભગ પર્વાદરૂપ માનવાનું જોખમી વલણ એમનું હતું—યથે જેને કદી તોમે ન થતું જોઈએ એવું એ પ્રવેશાન હતું. આ મર્યાદા છતાં રોશનલુશને અમેરિકી પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથને સામાજિક જવાબદારીનો પ્રતિભાવ પ્રમાણે. જો એ પંથ આટલું બૂઝશે તો તે પોતાને દિસાએ ને જોખમે. આ અધાધિત સત્ય એની ચરમ સીમાએ સમગ્ર માનવ સાથે સંબંધ ધરાવે છે: માત્ર આત્મા જ નહીં, શરીર પણ; આધ્યાત્મિક સમૃદ્ધિ જ નહીં, ભૌતિક સમૃદ્ધિય. જે ધર્મ માનવના આત્મા સાથે પોતાને નિસંગત હોવાનો દાવો કરે છે, પણ એના છવનને સાપરપ ગંદા વસવાટો, એને મૂંગળાવતી આર્થિક હાલાકી અને એને પાંગળાવતાવી દેતી સામાજિક પરિસ્થિતિ વિશે હિપેક્રાસ્યું મૌન ધરાવે છે તે વસ્તુતઃ અસ્વાભે વધે છવતી આધ્યાત્મિકતાથી વિશેષ કરું નથી.

રોશનલુશને વાંચ્યા પછી બીજા મહાન ફિલસૂફોના સામાજિક ને નૈતિક સિદ્ધાંતોના મહાન અભ્યાસ તરફ હું વળ્યો. સામાજિક સમસ્યાઓને દલ કરવાના પ્રેમના સામર્થ્ય અંગે, આ ગાળા દરમ્યાન મેં હાથ હેઠા મૂકી દીધા હતા. અને હાલતું કે, બીજાને ગાલ ધરવાની ને શત્રુનેય આલવાની ફિલસૂફી વ્યક્તિ-વ્યક્તિના સંબંધમાં જ આલી શકે, નતિ કે રાષ્ટ્રો વચ્ચેના સંબંધમાં વધુ વહેવારુ તરીકે જરૂરી અને છે.

પછી મારો પરિચય મહાત્મા ગાંધીના છવન અને જોષ સાથે થયો. એમનાં પુરતકો વાંચતાં અહિંસક પ્રતિકારનાં આદિશનોએ મને મુગ્ધ કર્યો. સત્યાગ્રહની ગાંધી વિભાવના મારે મન ગજબની અર્થપૂર્ણ હતી. ગાંધીની ફિલસૂફીમાં હું ઊંડા ઊતરતો ગયો અને કમે કમે પ્રેમના સામર્થ્ય અંગેની મારી સાસ કતા એસારતી ચાલી અને મને પહેલી જ વાર સમજાણું કે, ગાંધી-પ્રયોજ પદ્ધતિ દ્વારા અમલી બનતો પ્રેમનો ખિસ્તી સિદ્ધાંત, સૌપિત પ્રબળ પોતાની મુક્તિ માટેની દલચલધર્મ અપ આવી શકે એવું અમેષાધ છે. જોકે તે દિવસોમાં મારી આ સમજ અને કદર નકરી બૌદ્ધિક બુનિયાદો જ હતી. એને સામાજિક સ્તર પર કારગત સંગઠિત રૂપ આપતો સંકલ્પ ત્યારે ન હતો.

અગ્રાજામામાં મોન્ટગમેરી ખાતે ૧૯૫૪ માં હું

પાંદરીની હેસિંધનથી ગમે ત્યારે મને લગીરે અલસાર નહોતો કે અહિંસક પ્રતિકાર પ્રયોજ શકાય એવી કોઈ કોડકડી સાથે મારે સંકળાવાનું આવશે. વરસો રેયાં રહી હોઈશ; એવામાં બસ-અહિંસકાર આરંભાયો. મોન્ટ-ગમેરીના વંતનીઓએ, જસોમાં અપમાનભર્યા અનુભવોને અન્તે ધીરજ ખુટી જતાં વિપાક અસહકારનો તરીકો અગ્રમાપીને સાચા અર્થમાં મુક્ત થવાનો પોતાનો નિધાર જાહેર કર્યો. એને સમગ્રઈ ચૂકવું હતું કે તિર-રકુત અવસ્થામાં બસમાં બેસવા કરતાં મોરીમાં ઉભત શિરે ચાલવું વધુ સંમાનપૂર્ણ છે પ્રતિકારનાં પ્રારંભિક તળકામાં એમના મેવડી તરીકે ફરજ બજાવવાનો એ લોકોએ મને અનુરોધ કર્યો. આ જવાબદારી સ્વીકારતાં, સહાનુભૂતિ કે અંદાનપણે મારા મનમાં ઈસુનું ગિરિપ્રવચન અને અહિંસક પ્રકારની ગાંધી-પદ્ધતિ રમી રહ્યાં. અમારી ચળવળમાં આ સિદ્ધાંત દીવાદાંડી સમેા બની રહ્યો. ઈસુએ પ્રેરણા ને ભાવના પૂરી પાડી, ગાંધીએ પદ્ધતિ

અહિંસાના પ્રશ્નમાં મોન્ટગમેરીના આ અનુભવો, મેં વચ્ચેનાં બધાં પુરતકો કરતાં વિશેષ રપજતા આપી, કળના વહેવા સાથે અહિંસાના સામર્થ્યમાંની મારી મદદ દવાતી ગઈ. એક છુદ્ધિસંમત તરીકા કરતાં અહિંસા મારે મન કંઈક વિશેષ બની ગઈ—વિશિષ્ટ છવનરીતિ પરલેની જાણે સમર્પિતતા. અહિંસાને લગતી જે કેટલાંયે બાબતો બૌદ્ધિક રીતે હું સુધગાવી શક્યો નહોતો તે હવે પ્રત્યક્ષ વ્યવહાર દ્વારા ઊકલતી ચાલી

ભારતમાત્રના સુયોગે મારા પર અંગત રીતે થેરી છાપ પાડી. આગ્રાની માટેના અહિંસક સંમાર્મનાં આશિ-યંભાયાં પરિણામોને નજરોનજર નિહાળ્યાથી મેં નવ-પ્રાપ્તોના સંચાર અનુભવ્યો. હિંસક આદિશન પછી દેખા દેતી વૃણા ને કદુતા ભારતમાં ક્યાંય ન જાણીશ, જેવા મનુષ્ય તે તો રાષ્ટ્રકંઠ બની અદર સંપૂર્ણ સમાનતાની ભૂમિકાએ ભારત અને બિટનની મૈત્રીનું વિરલ દશ્ય.

અહિંસા રાતોરાત ચમત્કાર કરી નાખશે તેવી કોઈ છાપ ઉપસાવવાની મને મુદ્દજ છજા નથી. માણસને એના બધાઈ ચુકેલા માનસિક ઢાંચાની બહાર સહેલાઈથી આણી શકાતો નથી; એના પૂર્વગ્રહો કે અબૌદ્ધિક લાગ-ણીઓ પણ ક્ષણવારમાં ફર કરી શકાતી નથી. 'રહિતો'

સ્વાધીનતા માર્ગ છે. ત્યારે 'સહિતો' નો પ્રથમ પ્રતિ-
ભાવ કટુતા અને ધરાવ પ્રતિકારનો, હોય છે. અહિંસક
એ આ માર્ગ રજૂ થઈ હોય તોપણ સામેથી શરૂઆતમાં
તો આવો જ ઉત્તર મળવાનો. અને ખાતરી છે કે મોન્ડ-
ગેરીમાં અને સાસણે દક્ષિણ અમેરિકામાં વસતા ગેરા
ભાઈઓમાંના સંખ્યાબંધ લોકો હજીયે નીચા, નેતાઓ
પ્રત્યે કટુતાભર્યા, મનોવશ્વળ ધરાવે છે આ નેતાઓએ
પ્રેમ અને અહિંસાનો રાહ સ્વીકાર્યા છતાં પણ અહિંસક
અભિગમ એને અંગિકૃત કરનારના હૃદય અને આત્મા
પર જરૂર અસર નિપળવે છે. એ એમને એક નવું જ
આત્મમૈત્ર્ય અર્પે છે. તેઓ પોતે જ નેતાથી આજ દિન
તક અળવ્યા હતા એવા અભય સામર્થ્યના સ્ત્રોતને તે
એકાએક પ્રવહાન કરી મૂકે છે. અને અતે, પ્રતિપક્ષીના
આત્માને તે એવી રીતે અદ્યોક્ષિત કરે છે કે સમાધાન
વાસ્તવિકતા બની રહે.

૩

'આંતરરાષ્ટ્રીય' સંબંધોમાં અહિંસાત્મક પદ્ધતિની
આવશ્યકતા હું તાજેતરમાં પ્રીછતો થયો છું. આ પહેલાં
રાષ્ટ્ર-નાષ્ટ્ર વચ્ચેના 'સંબંધો' એની કારગતતા વિષે અને
પ્રતીતિ ધર્મ નહોતો ત્યારે હું એવું માનતો કે મુદ્
ભલાભાઈ રીતે શુભ ન હોય તોયે અનિષ્ટના વિકાસ અને
પ્રચારને અવરુદ્ધ કરનાર નિર્ણયકારક શુભ તો એ હોઈ
શકે, ભલે ને એ ભેંકાર હોય, પણ સર્વસત્તાવાદી શા-
સનને શરૂઆત કરતાં એની પસંદગી કરવી સારી
પણ હવે હું માનું છું કે આધુનિક સાત્તાઓની પ્રથ-
મ કર સંહારતાએ હૃદય દ્વારા નિર્ણયકારક શુભ સિદ્ધ કર-
વાની શક્યતા રહેવા દોષી નથી. માનવજાતને છુટકાનો
અધિકાર છે એવું આપણે કબૂલતા હોઈએ તો મુદ્
અને સંહારના વિકલ્પની ઝાંઝ કરવી રહી. અહિંસા
અથવા અન-અસ્તિત્વ : અવકાશવાનો અને નિયંત્રિત
પ્રયોગોઓના આપણા યુગમાં આ એ વચ્ચે જ પસંદગી
હોઈ શકે.

હું કંઈ સિદ્ધિત જ સાન્નિવાદી નથી પણ એકકક્ષ
સ્થિતિસંજોગમાં અદ્યપર અનિષ્ટો લેખે સાંતિવાદી વશ્વ
લેવાનું શીખવતો વાસ્તવશક્ષી સાંતિવાદ અપનાવવાની
મારી દૈશિય છે. સાન્નિવાદી નહીં તેવા ધિરતી જે
નેનિક દિશામસ્તતામાંથી પચાર થાય છે તેનાથી મુક્ત
હોવાનો મારો દાવો નથી પણ અને એ જાગત કવચેષ

અવશ્ય નથી કે માનવસમાજને માથે આણ્વિક સર્વના-
સનો ભય તોળાતો હોય ત્યારે ચર્ચ મુક સાક્ષી બનીને
બેસી ન રહી શકે. ચર્ચ પોતાના ધ્યેયને અંગે સાત્ત-
દિવ હોય તો એણે સત્ત-દોષને યંભાવવાનું એવાન
કરવું જ રહ્યું.

વીતેલાં વર્ષોની વ્યક્તિગત યાતનાઓના પણ મારી
વિચારણાને એવું આજનું રૂપ આપવામાં ક્ષણ છે. રખે
ને કશીક જેરઅસર ભીમી થાય એવી દહેશતથી એનો
ઉદ્દેશ્ય કરતાં હું સદાયે અચકાઈ છું. પોતાની તાવશી
ને યાતનાને જ આઠ પહોર શા મા કરતી વ્યક્તિ શકીદ-
અનિય ધરાવવા માટે એવો ભય છે, અને એ જાણીશુ-
મીને સહાનુભૂતિ જ-માવવા મથતી હોય એવી છાપ
ભીમી થાય તે વધારામાં. સમ્યક છે કે સ્વાર્પણમયિ વ્યક્તિ
સ્વકેન્દ્રિત હોય તેથી જ તો આત્મભયાનને ઉદ્દેશ્ય કરતાં
હું આનાકાની અનુભવું છું. તેમ છતાં, આ નિયંત્રમાં
એ મારાએ છેડવાનું અને કેટલેક અંશે વાજબી લાગે
છે તે એની મારી વિચારણા પર પડેલી અસર સમજ-
વવાના હેતુસર જ.

છેલ્લાં થોડાં વર્ષોમાં મારા નીચા બાંધવાની મુક્તિ
માટેના સંબંધોમાં અટક થયો ત્યાર પછી નિરાંતનો દહાડો
મેં જવસ્યે જ ભોલો છે. અજ્ઞાપામાં અને જોળાંનાં
જંદોધરોમાં બાર બાર વખત કેદનાય લાલો મેં, લીધો
છે. બે વાર તો ધર પર ભોંલ પણ પડેલા. અને અને
મારા કુટુંબને મોતની ધમકી ન અપાઈ હોય એવો
એકાદ દિવસ માંડ વીતતો હશે. એટલે મારો ખુદાઈ ધર્મ
જરો એવી સત્તામણી મેં અનુભવી છે, એવું કહું તો
તે અક્ષરશઃ સત્ય છે. મારે કબૂલવું જોઈએ કે કેટલીક
વાર તો આટલાટલો મોજ હું વહન નહીં કરી શકું
એવું અને લાગુ છે અને નિરાંતની વિદેશી તરફ પાછા
ફરવાનો મોહ પણ ધર્મ આપ્યો છે. પણ આપણે પ્રસાંભન
ધર્મ આપ્યું ત્યારે ત્યારે મારા નિર્ધારને કોઈક તત્ત્વે
દલાવ્યો છે. હવે હું શીખ્યો છું કે એની ધૂંસરી આપણે
ખબે લઈ લઈએ છીએ તે જ પહે પ્રશ્નનો મોજ દળવો
બને છે.

આ નિજ કસોટીઓએ અને અકારણ પ્રાપ્ત થતી
યાતનાઓની મૂલ્યવત્તા પણ પ્રભેદી છે યાતનાઓ વધતી
આવી તેમ તેમ અને સમજાવું કે આ પરિસ્થિતિમાં હું
એ જ રીતે વતી શકું-કટુતાભર્યા પ્રત્યાધાતને મારો કે

પછી વાતનામાત્રને સજ્જક પરિબળમાં રૂપાંતરિત કરવાને રસો, મેં બીજો રસો પસંદ કર્યો છે. કદુતામાંથી ખુદને બચાવવાના હેતુસરે કેમ ન હોય, નિબંધને બિખંડથી મોડ આપવાના અવસર તરીકે જ મેં આ અંગત તાવણીને પ્રમાણી છે અને અત્યારે પ્રવર્તતી કમનસીબ પરિસ્થિતિમાં પીડિત જનોના મધુને રુઝવવા સારુ એને નિર્ણય છે. છેલ્લાં વર્ષો હું એવી પ્રતીતિથી છૂટ્યો છું કે અકસ્માત વેઠવી પડતી વાતનાઓ આખરે તો પાપચામક છે. કોસ કેટલાકને વિશ્વકર લાગે છે, કેટલાકને એમાં મૂર્ખતા લાગે છે, પણ પૂર્વે હતી એથીયે અદેરી ખાતરી આજે મને છે કે એ સામાજિક ને ધૈર્યક્રમિક મોક્ષ માટેની ઈશ્વરી સક્રિય છે. તેથી જ તો સંત પોણની જેમ નમ્રતા છતાં ગૌરવથી કહું છું 'મ્મુ હમિના ધાવ મારે રારીરે છે'.

છેલ્લાં થોડાં વરસ દરમ્યાન સંસ્કૃતતાની જે પૂજા-ભાંધી હું પસાર થયો છું તેણે મને ઈશ્વરની વધુ નિકટ આણ્યો છે. પૂર્વે કદીયે નહોતી એટલી દૃઢ પ્રતીતિ મને વ્યક્તિ-ઈશ્વરની વાસ્તવિકતાની ધર્ષ છે. જૂતકાળમાં આ ખ્યાલ મારે મન ધમંશાન્નમિ અને દાશનિક રીતે સતોષ આપતાં તાત્વિક દૈવ્યથી લાગ્યે જ કંઈક વિશેષ હતો. પણ દવે તો એ શાસ્ત્રીય ધર્મભાગમાં સિદ્ધ થતી આવતી વાસ્તવિકતા છે. તાજેતરનાં વર્ષોમાં ઈશ્વર જાણું કે મારી અનુભૂતિમાં દાજરાદંબૂર ન રહ્યા હોય ! એકલ-વાયા દિવસો અને ગમગીન રાતો દરમ્યાન અંતરના ઊંડાણમાંથી એક અવાજ મને સંભળાયા કર્યો છે : 'હું તારી સાથે હોઈશ.' હા અને હતાશાની શૃંખલાએ મારા પ્રયાસોને અગતિક બનાવ્યા હોમ ત્યારે એ વિષાદ્યોગને આશાથી ઘનગનતી મનોબુમિકામાં પલટી નાખતું ઈશ્વરી સ્થાવર્ય મેં સાક્ષાત્ અનુભવ્યું છે. મારી એ પ્રતીતિ છે કે સમગ્ર વિશ્વની નિયત્રક શક્તિ ને મતિ

ત્રેમગમી છે, સત્ત્વ માટેની મધામણમાં માનવત્વ સંગી સમગ્ર વિશ્વ છે. જગતની દેખીતી કંકરતાઓની એથિ એક ઉદાત્ત સક્રિય રહેલી છે. આ ઈશ્વર વ્યક્તિરૂપ છે. એમ કહું છું ત્યારે અન્ય પદ્ધતિની જેમ એને સીમાબદ્ધ કરવાનું કે માનવવ્યક્તિત્વની મર્યાદાનું એનામાં આરા-પણ કરવાનું મને અલિખત નથી. આપણી ચેતનામાં જે કંઈ ઉદાત્તસુદ્ધ છે તે પરિપૂર્ણ રૂપે એનામાં હોવાની વાત હું કરવા ગાહું છું. બેશક માનવવ્યક્તિત્વ સમર્પક છે. પણ તેથી વ્યક્તિત્વ પોતે કરીને મર્યાદિત જ હોય એ અનિવાર્ય નથી. વ્યક્તિત્વ એટલે આમ તો, આત્મ-લાન અને આત્મનિર્દેશન. એટલે ઈશ્વર મધામણમાં જીવંત ઈશ્વર જ હોય : માનવહૃદયની ઊંડેરી આરાતને પડેલા પાડતી લાગણી કે હ્રાષા એનામાં છે જ, આ ઈશ્વર માનવીના હૃદયમાં પ્રાચીના જગવે છે અને એનું અનુ-ચયન એ જ કરાવે છે.

ચીત્તેલો દસકો ભારે રોમાંચક છે. તંગદિલી અને અનિશ્ચિતતાઓ છતાં આ ચાળામાં, કશોક અર્થગંભીર કહી શકાય એવો આકાર નીપજ રહ્યો છે. શાવણ અને દમનની પુરાણી પ્રથાઓ ઉચાળા ભરી રહી છે. ન્યામ અને સમાનતાની નદી પરિપાટીને પ્રાહુભાવ ધર્ષ રહ્યો છે. સાચું કહું છું, જીવ્યું સાથે લાગે એ, ખરનો આ જમાનો છે. ભાવિને અંગે હું નિરુત્સાહ નથી. કપૂશ કે ગઈકાલનો સરળ આશાવાદ આજે નથી. 'કપૂશ કે જીવનના અર્થાત સમંદરના ધૂધવતા ઉછાળા વચ્ચે કિંકત' વ્યમ્ન કરી દેતી શૈથિક કટોકટી અત્યારે છે. પણ કટોકટી ખાત્રને એનાં જોખમો ને મોકા અને હોવાનાં, એ ઉગાર : અગર સંહાર એવ આણી શકે. દિગ્માન્ત અધારણમાં આ સંસારમાં માનવહૃદય પર ઈશ્વરનું શાસન પ્રવર્તી રહ્યો.

*

પૂર્વવિમર્શ

બીજો સૂરજ

“Dr. Jayant khatri passed away last night—Pushpa.”

“૭ મી જૂનના ખરા અપોર ઢળી ગયા પછી સાંજ તરફ સૂરજ દોડતો-હતો, ત્યારે મને તાર મળ્યો. ધડી-ભર વોત જ માન્યામાં ન ઊતરી અને ઊતરી ત્યારે તન અને મન બન્ને રડી ઊઠ્યાં...”

આત્મીય વાર્તાકથાના પ્રખર અભ્યાસી અને પ્રતિભાસંપન્ન કસબીની અચ્ચિત્તથી વિદાયથી ગુજરાતી વાર્તાસાહિત્ય વધારે પાંગળું બેનું, અને વાર્તાકારોએ હમદમ અને બેફાલિલ, પનોતો સાથી ગુમાવ્યો. એનો અહંસોસ એટલા માટે ઘાય કે આ બોટ પૂરવાની રાહ ભેવા ભેવામાં જ કદાચ આ યુગ પણ પૂરો થઈ જાય તેા નવાઈ નહીં...

આત્મીય આશરે થયીસેક વર્ષ પહેલાં બ્યારે બકુબેસ અને જિતુભાઈએ ગુજરાતી નવસિકાને નવું સ્વરૂપ આપવાના પ્રયત્નો રૂપે, તે વખતના નવસિકાના પ્રચલિત સ્વરૂપને પદ્મરાવવાના અનેક પ્રયોગો કર્યા તે અરસામાં ડૉ. ખત્રી, માત્ર બકુબેસ અને અમૃતલાલ ભાઈએ શરૂ કરેલા એક સામયિકનું સુશોભન કામ જ સંભાળના હતા. વાર્તાકાર તરીકે તેમનો જન્મ પણ નહોતો થયો. માટુંગામાં અંધારાએ દર શુક્રવારે થોડા વાર્તાકારો ભેગા થઈને અર્થશો આરંભતાં. તેમાં ડૉ. ખત્રી પણ બકુબેસ સાથે નિમગ્નિત હાજરી આપતા. ભલે એ વખતે તેમણે સર્જનાત્મક કાળેા ગુજરાતી વાર્તાકથાને નહોતો આપ્યો પણ બકુબેસ સાથે રહીને દુકા વાર્તા, એની કલા અને આયોજન વિષે એમણે ખૂબ ખૂબ વાંચ્યું અને વિચાર્યું હતું. એટલું જ નહીં પણ દુકા વાર્તાના શિષ્ટીઓ અને આચાર સાથે એમણે કલાકો સુધી ચર્ચાઓ પણ કરી હતી. આ બેઠકમાં એક વખત કોઈએ સહેજ ટકેરે કરી હતી કે જ્યંત ખત્રીએ એક પણ વાર્તા નથી લખી તો શા માટે તેણે આ મીટિંગમાં આવતું બોલે એ... પરિણામે એ જ રાત્રે જયંતભાઈએ

પહેલી વાર્તા... “વરસાદની વાદળી” લખી.

આમ ગુજરાતના વાર્તાજગતમાં ડૉ. જ્યંત ખત્રી એક સુખદ અકસ્માત બની ગયા.

દુકા વાર્તામાં જિન્દગીની નક્કર વાસ્તવિકતાના દર્શનને આવરયક ગણીને એનું મદત્ત રથાપિત કરી ડૉ. ખત્રીએ ગુજરાતી નવસિકા આરંભેા મોટા અવરોધ-અંતરાય દૂર કર્યો થયીસ વર્ષ પહેલાંના યુગમાં અચ્ચિકર લાગે તેવા પણ જિવાતા જીવનનાં વાસ્તવિક ચિત્રો ચોતાની કૃતિઓમાં રજૂ કરી, આધ્યાત્મ દારા ચિંતનની શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાને આવાસ તેમણે કરેલો. આધાર રિનાની કરવાના, ખોટી લાગણ્યોમાં ગૂંચળાવી નાંખે તેનું દબાણ, દંભ અને પોક્કળ પાંડિત્યની આક્રમકોગથી ઉત્તરતાં તે સમયનાં સર્જનો સાથે તેમણે સામાજિક પરિસ્થિતિમાંથી સાહજિકપણે આકાર લેતી અને ધૈર્યથી પામતી લાગણ્યોમાં ઉગ્ર અને રુક્ષ દર્શન સાહિત્યમાં રજૂ કર્યું. જિન્દગી અને કલાનું નિરૂપણ કરવાની તેમની શૈલી માત્ર ઉપરજીવી જ નહીં; એ તો કોઈ અગોચર ખૂણામાં આકાર લેતી ભાવસુષ્ટિનાં જીવનના તાણાવણા બેઠીને જીવનતત્ત્વોનાં જિનજ અને મૂળ લક્ષી આબ્યા સિવાય ન જાયે. તેમના એ વાર્તાસંગ્રહો “ફેરા” અને “વહેનાં ઝરણાં” વાંચતાં જ ખ્યાત્ર આવી ભય કે એમના ચિંતનની ખુબારીમાં, એમની દૃષ્ટિની સચેટ વેધકતામાં, એમના કથનની હિંમતભરી પ્રમાણિકતામાં અને તેમની અભ્યાસ આધુનિકતામાં મહાનરીખાજ ગુજરાતને પચાવતું ભારે થઈ પડે તેનું મર્મખતું નગ્ન સત્ત્વ એમણે સંચોધું. છે. અમુક અમુક વર્તુળોમાં વચોવર્ષ ગયેથી તેમની આમતી વિચિત્રતા; ખત્રી રીતે તો વિચિત્રતા જ નહોતી પરંતુ તેમનું સ્વરથ અને લેંગા-અભ્યાસ અને અતિનિકટના જનસંપર્કને લીધે પ્રાપ્ત થઈ શકેલું, વેધક-દૃષ્ટિવાળા પ્રયોગશીલ અને વિશિષ્ટ મૌલિક સર્જનનું સામર્થ્ય જ હતું. આ વિશિષ્ટતાને જ વિચિત્રતા કહેવાતી હોય તો એ કહેનારા પાસેથી વધારે શી આશા રાખી શકાય? આ સામર્થ્ય વાનસર્જકની રક્ષાને બાદ દુક સમયમાં જ જિતાસુએ

પાસે ત્રીજા સંગ્રહ "ખરા જપોર" સ્વરૂપે આવી રહી છે.....

.....દિવસના હેઠલાં અજવાળાં ધૂધળી ક્ષિતિજ પર ઝિઝમિલાતા સૂરીસ્તની રહ બોતાં તોળાઈ રહ્યાં હતાં.. મારી નજર ત્યાં ખીસી જતીને ખોડાઈ રહી. આકાશના વિરાળ ફેરક પર જ્વલતજ્વલતા રંગો ફેલાઈ ને વિદાતા જતા હતા ...

દૂંકી વાર્તામાં ક્યાક, કશુંક "હોલુ" બેધએ "કે 'ન હોલુ' બેધએ"નાં નિર્ધનલોને આંધળી રીતે તાળે ન થનાર આ અલખારી મિલનજના ક્યાકચખી માનતા કે, "જેમાં વિરિષ્ટ અનુભૂતિ વ્યક્ત થતી હોય એવું" કોઈપણ લખાણ નરસિકા હોઈ શકે. ઘટના હોય, એને અંશતઃ અથવા સંપૂર્ણ લોષ થતો હોય, માનવી એક અદકેરા પાત્ર તરીકે પણ કથાંય ન દેખાતું હોય, સંવાદ ન હોય, અરે વ્યાકરણ ન હોય તે, અક્ષરની ભેવાય. પણ એકમાત્ર અનુભૂતિની સચોટ ચોટ હોય તો ને એક અદ્ભુત નવસિકા હોઈ શકે છે."

ડો. ખત્રીની બધી જ વાર્તાઓ પોતપોતાની રીતે નિઃશંક નિરાળી તો છે જ. છતાં પણ "દોતાં"ની "અમે છુદ્ધિમાનો," "લેહીયુ ટીયુ" "કાશા માકમ," "આનંદુ" મોત," "અવાજ-અજવાળાં" તેમજ "વહેતાં ઝરણાં"ની "ખીચડી," "હું, ગંગી અને અમે બધાં," "વાંસળી," "પતંગલું મોત," "તેજ, મતિ અને ખનિ," અને "દરવાજા બહારની કુનિયા" એ અનન્ય કૃતિઓ છે. પ્રગટ થયેલા બંને સંગ્રહમાં સમાવાયેલી વાર્તાઓમાં સર્વશ્રેષ્ઠ વાર્તા "તેજ, મતિ અને ખનિ" (વહેતાં ઝરણાં) અને બીજી "આનંદુ" મોત' (દોરા) આવી શકે... "આનંદુ" મોત"માં વાર્તાના મરીઝ નાયક માટે, અસાધ્ય મણાતા ક્ષયના રોગમાંથી મુક્તિ નહીં પણ હોસ્પિટલમાંથી મુક્તિ એ આનંદનો વિષય બની રહે છે. એ આનંદનો હાથ એની જાગૃતિની હરેક પળ પર કબજે જમાવે છે. પરિણામે રોગની વેદના, કમજોરી, માનસિક યાક અને વ્યક્તિગત સંબંધોના અસાહજિકપણના આઘાત માત્ર આનંદના ભાવમાં જ વ્યક્ત થાય, અન્ય લાવો પોતાની ઝોળખ ગુમાવી એસે એવી નિઃસહાય પરિસ્થિતિ ઊભી થાય. છેરટે જિંદગીની હેડલી પજની મૂંઝગામણ પણ આનંદના ભાવને પકડી રાખે! આનંદનો હાથ એક ob-

ession-એક લથંકર અણગમે - થઈ પડે એટલી હદે સુધી એનો અતિરેક થાય. કેટલાક - અથવા મોટા ભાગના આનંદ-અનુભવો 'એમની વીસી,' મળકતી પાતળી સપાટી નીચે કેટલા કડુણ હોય છે એવું આ સચોટ ચિત્ર છે. આ વાર્તાનાં ખાસ લક્ષણો તરીકે વસ્તુતાવિન્ય, અસ્પષ્ટિત પ્રવાહ અને એની compactness છે. જ્યારે 'વહેતાં ઝરણાં'ની "તેજ, મતિ અને ખનિ"નો મિલનજ અલગ છે. ભાંગી પડેલી સામંતશાહીના વૈભવ અને સમૃદ્ધિના અવરોધ જેવાં એ કથાનાં પાત્રોની જિંદગીમાં નવીન મુશ્મળોએ ઉપજવેલી વિષમ સ્થિતિ, કડુણ નિઃસહાયતા ભભી કરી રહે છે. વાર્તાની નામિકા કરૂરી નામની પુત્રી જીવનનો ઉદ્ધાસ ભોગરવા માટે કેટલી બધી જીજ્ઞાસી રહી છે! છતાં એ એના પૌરુષનાં ઉન્માદભયાં દિવાસ્વનેાને ટાણુ શીર્ણુ-વિશીર્ણુ, બનાવી દેતું હશે! કરૂરીનો પ્રતાપી પિતા વજ્રેસંગ. જમાનાની તાકાતે એની પાણીદાર ઉત્સાહશક્તિ અને તેના રાજપૂતી પૌરુષને કેવું પરાવલંબી અને નિર્બળ બનાવી દીધું છે...જ્યારે પોતાના એકલ, સત્તા અને સમૃદ્ધિ વચ્ચે લભ્ય પ્રતિભાને ઝળકાવવા ઉપરાંત પણ એક રીતે વિધુલું અદ્ભુત અને ખાત્રીખચ જીવન જીવી રહેલા પ્રસાદજીની જીતિઓના આલેખનમાં ડો. ખત્રીની કલમે કેવું ચોટદાર અને ચમત્કૃતિપૂર્ણ કલાદ્યન કરાયું છે! નવલિકાના મૂળ આત્મા જ લભ્ય પાત્રોનાં જીવનની જીતિઓને પજટતાં સુચળણ અને સામાજિક મૂંઝવેની અસરમાં આવીને કેવી અસહાય કડુણાભરી દહનાંક સ્થિતિના સિકાર બની જવું પડે છે, એ જ છે.

ડો. ખત્રીની બધી જ વાર્તાઓ માત્ર સુજરાતની જ નહીં, પણ ભારતના બધા પ્રાંતોની નવસિકાઓની રચ્ચે જુદી જ તરી આવે એવું પોતાનું આગવું વ્યક્તિત્વ ધરાવે છે. આ વ્યક્તિત્વની પ્રગતિશીલ અને પ્રેરક તાકાત માનવીના ક્ષિત્રી ગમે તેવાં કાળમાંદ પાશ્વરેથી ચલેલા ડુન જેવી દીવાલોને આરપાર ભેદતી બહાર નીકળી જતી હોય છે...

સુસ્થિત પછીની સંખ્યા અધારમાં એકાં કરી રહી હતી. ધીરે ધીરે સંખ્યાની રહતાલ જવામાં અરસાદમરી રચનમટતા ધૂંટાળે જતી હતી ન દિતિજના એવારે આચર્ય. એન્દ્રેસ ભક્તતા લાલરંગની રેખા ઝોળગી જવાની રાહ ભેતી થંભીને ભભી રહી ગઈ હતી.

મારી આંખો આડે આંખી ગયેલો આંસુઓનો અર્ધપારદર્શી પરદો ધરયેલો. એ પાદાની આંખો અનેક ચિત્રો આકાર ધર્મને ઊર્મા ધર્તા હું નેઈ રહ્યો...

હજી-માવેલીના એક છેવાડે વસેલા બીમારો ફિઝિયાના તેમના રહેઠાણથી સમગ્ર જરા પણ દૂર નથી. દવાની પણ જરાય તુંગી ત્યાં ન દેખાય. ત્રણ માળના વિશાળ રહેઠાણમાં તેમના જળીનદારી ઠાઠથી સળવેલો અંગત રૂમ સાવ અસગ તરી આવે. સંગોપાંખ કસકાર, આત્માની મુરુચિ અને મિલનજનો ખ્યાલ આવતાં એ ઓરડામાં પ્રવેશતાં જ જ્યંતભાઈની ચપળતાભરી ચમકદાર આંખો અને અખૂટ આત્મવિશ્વાસ ભરેલી ફૂંકકાવા સહુનું ધ્યાન આકર્ષી લે. તેમના અંગત પરિચયમાં આંખો પંછી જ, આ રૂઢિબંજક સમજના અશ્વહસ્યનાં નાણુક સવેદનો અને ઝિંદાદિથીના સાચો અંદાજ આવે.

તેમના કેન્સર દરે નજીક ને નજીક આવી રહેલા મૃત્યુની આગાહી તેમના કાનમાં કરી ત્યારે ૧૦મી માર્ચ ૧૯૮૧ના રોજ મને તેમનો પત્ર મળ્યો.

“હવે નહીં હવે” તે મિત્રદોષથી એવું સમજીને હવે “હું” મારી તમિયત હવે એ સ્થિતિએ પહેંચી છે કે જ્યાં સુધારો શક્ય જ નથી. એટલે જે આવી રહ્યું છે તેની રાહ જોતો, બને તેટલું સ્વસ્થ મન જાળવી દિવસો બેંતીત કરી રહ્યો છું. તને આઘાત લાગશે પણ ‘કમે’કમે આઘાત દૂર કરજે, બને હું આ નરી વાસ્તવિકતાને Philosophically લઈ રહ્યો છું. મું એ નજરે જોજે તો મને આનંદ થશે. બીજું કશું લખતો નથી. - કશું લખવાનું નથી - ધણું બધું રખડું કહેવું છે. બસ.....”

પછી માત્ર ધૈર્ય ન રહ્યું અને ૧૫ માર્ચ ૧૯૮૮ની અપેરે, અઠાદશી કદી જાણુ ક્યાં સિરાવ અચાનક જ્યારે હું તેમની પાસે પહેંચ્યો ત્યારે જે પ્યારભર્યું સ્થિત તેમણે ક્યું એ તો કંદી નહીં જુલાય, થોડી કાણેના મૌન પછી આગેલીનું દખાણુ હાલવતો જ્યંતભાઈનો સ્વર મારા કાને પડ્યો.

“It is good that you came, Upen” હું સહેજ અસ્વસ્થ બની ગયો. બહુલેશ જ્યારે કમળાની બીમારીમાં સપાઈને પડ્યા હતા અને ડૉ. ખત્રી તેમને મળવા મુંબઈ ગયા ત્યારે ડૉ. ખત્રીને જોઈને બહુલેશ

પણ બરાબર આ જ વાક્ય બોલ્યા હતા... પછીના થોડા સમય બાદ તે અવસાન પામેલા... બરાબર દસ વર્ષ પછી એ જ વાક્યનું અનાવાસ પુનરુચ્ચારણ મનના કોઈએક ખૂણે ભળેલો સ્વાર કરી ગયું. પણ એવું અણમ ભારે ન વિચારવું જોઈએ એમ મન મનાવીને તેમના રોગની નિમત પૂછ્યા લાગ્યો. અત્યારની બીમારી કેન્સરનો બીજો દુર્મયો છે અને લીવર પર Secondary metastatic malignant growth છે તેની સાચી પરિસ્થિતિની તે વખતે જાણુ પામનાર તેમના પરિચિતોમાંથી હું ચોથી વ્યક્તિ એલિઅનસીનો growth આટલો ખતરનાક તમકકે પહેંચ્યો છે, તે કદીકતની જાણુ પુરોને ન થાય એવી ખાસ તકેદારી જ્યંતભાઈએ એટલા આટો રાખી હતી કે નજીક આવી રહેલી યુનિવર્સિટીની પરીક્ષાઓ બધા સ્વસ્થતાપૂર્વક આપી શકે... આ વાત અત્યારે વિચારતાં મહાભારતના ઇચ્છામૃત્યુનો વર પામેલા બીજા પિતામહ યાદ આવે.

“હવે તો સુધારાની કોઈ બ્રમણમાં રહેવું થોડું નથી. જે આવે તેને સ્વીકારી લેવા સિવાય બીજો કોઈ વિકલ્પ નથી રહ્યો”

“તમને કશું જ નથી થવાનું, તમારી આંખોમાં રિસેન્ટ વાન-ગ્રોયનો પીથો રંગ નથી અડક્યો. એ કહેવું...”

“તો, તને કયો રંગ દેખાય છે ?” સહેજ સ્થિત કરતાં તેમણે પૂછ્યું.

“મને આગાધ્ય બેન્દ્રેનો લાલ રંગ તમારી આંખોમાં દેખાય છે. પ્રેમનું પ્રતીક લાલરંગ !” અને જ્યંતભાઈએ તેમનું જાણ સહેજ દાસ્થ વેરેલું.....

બહુલેશ અને જ્યંતભાઈ વચ્ચે દસ વર્ષ પહેલાં થયેલી વોતો નવા સંદર્ભમાં અત્યારે જ્યંતભાઈ અને મારા વચ્ચે ધર્મ “...તમારી આંખોમાં અજકતો આ લાલ રંગ હજી ગુજરાતી વાર્તાસાહિત્યને ધણું ધણું આપવાનું સામર્થ્ય મેળવે છે” “હવે, હું જાણું તો ગુજરાત રાંડી નહીં પડે. વાર્તાકરના મૃત્યુ સાથે વાર્તા નથી મરી જતી, પણ વાર્તા પોતાની જ જમિની આબોધવાને અવજમીને સિલિંગ ફેનની સ્પર્શ પ્રમાણે ચાલવા લાગે કે સાહજિકતામાંથી છટકીને આત્મચિંતકતામાં સરી પડે તો સમજના જીવવા છતાં વાર્તા મૃત્યુ પામે છે. મારો તો દંડ વિશ્વાસ છે કે જેની પાછળ જીવનદષ્ટિ કરતાં જીવન-

દશનેને જ મહત્વ અપાયું હોય છે એ જ વાતોમાં
યાદગાર બની રહે છે....."

૬૨૭-માંગીમાં તખીખી બ્યવસાયની સાથેસાથ
બહેરેરહનમાં પણ જ્યંતભાઈ સક્રિય હતા. લેખકના
આગવા ગુણુ જેવી એકાન્તપ્રિયતા એમને અકળારી
પૂડતી. તેમનું વલણ સામ્યવાદ પ્રત્યે સવિશેષ હતું—
(એના પરિપાક રૂપે તેમની એક નવલકથા 'અમારવાલ'
હતોવાર પ્રકટ થયેલી છે પણ પછી સંએગવસાય પૂરી
ના થઈ શકી) આથી મજૂરો અને કામદારો પ્રત્યે તેમની
ઊંડી લાગણી હતી કેરેલા જંદર કામદાર મંજૂ તેમજ
નાવિક મંજૂ ૬૨૭-માંડરીના પ્રમુખ તરીકે પર્વે સુધી
તેમણે સેવા આપી. ઉપરાંત માંડવી નગરપાલિકાના પ્રમુખ
તરીકે રહીને પણ તેમણે બહેરેર દિતાયે" સારા એવા
સમય કાજલ પાડ્યો હતો.

આમ સવંતોમુખી પ્રતિભા ધરાવતા ડૉ. ખરીને
૬૨૭ની કુંવારી ધરતી પર જન્મની આદના હતી. બીજા
લોકો ત્યારે દિલ રોજનો પર સમય ગાજતા હોય ત્યારે
જ્યંતભાઈ ૬૨૭નાં ગામડાઓમાં ધૂમવા હોય, લોકો
સાથે બળી જઈને પોતાના બનાવી દેવાનો અજબ
કીમિયો તેમની પાસે હતો. આવા લોકદુડુપની ખોટ કઈ
રીતે બરદાસ્ત થઈ શકે? જતાં પણ આખ સામેની વાસ્ત-
વિક્તા સાથે આખિયામણાં પણ શક્ય ન હોય, ત્યારે
ખીજું ઠરી પણ શું શકીએ—

.. દુઃખવા મથતી સધ્વાનાં રમગિન થઈ ગયેલાં
લાગતાં તેજ દલે આક્રવાનાં હતાં, સૂરજ
કમારનોય દુખી ગયો હતો—દુનિયાનો
અને યુગરાતી વાર્તાસાહિત્યનો પણ.
એકાદવાતાં અજબવાર્તા પછેથી મારી નબ્બર ખસતી
નહોતી...
આચાર્ય બેન્દ્રેના યેરા લાકરંગની તેજરેખા પણ
ક્ષિતિજને એવારે હેલા આસ ભરી રહી હતી....
સૂરજની ખતીલામાં દહ આખી રાત પસાર કરવાની
હતી....
કોણ જાણે છે કે રાત પસાર થશે કે નહીં.. ?
અને બીજા સૂરજની ખોટ પુગતી ભેઈ શકાશે કે
નહીં.....?

૧૨-૬-૬૮ ઉપેન ભટ્ટાચાર્ય

અસ્વસ્થ વિદ્યાસમાજ

યુનિવર્સિટીના વિદ્યાભવનના ડિરેક્ટરનું વિવાદસ્પં
રાજીનામું, યુનિ. ના રીડરપદે નિયુક્તિ અને વડીઅદા-
લતરી નામંજૂરી, પેપર ફૂટ અને પુનઃપરીક્ષણ, કોલેજની
સમયપત્રી અને આચાર્યના સંચાલક મંજૂમાં રચાનનો
મુદ્દા પરત્વે એક કોલેજના આચાર્યનું રોજીનામું એક,
કોલેજના બેડાણ માટે સેનેટનો બીજવાર હંકાર
ચીદ-પંદર આચાર્યો અને સોથી વધુ અધ્યાપકોની
હાકલપટી—આ બધી યુગરાતના વિદ્યાસમાજની
અસ્વસ્થતાનાં છૂદાછાયાં વ્યક્ત થયેલાં, જતાં અતે તો,
સમાજદેહને જ નબળો પાડનારાં ચિહ્નો છે.

ઉપરના બધા બનાવોની બીતરમાં રહેલો પ્રશ્નપ્રશ્ન
છે તે એ કે વિદ્યાસમાજમાં વિદ્યાર્થીનું સ્થાન શું ?
યુનિવર્સિટી—કોલેજમાં અધ્યાપકોનું સ્થાન શું ? બીજું
રીતે કહીએ તો આપણે અધ્યાપકને કયે સ્થાને રાખવા
માંગીએ છીએ ? કયું સ્થાન આપવા માંગીએ છીએ ?

હાકતરો, કંજનરો, આઈરેક્ટો, કે માટેડેકાઈન્ટરો
એ બધા જ 'ગ્રેઈસન' છે. વ્યવસાય છે, અને તે સૌના-
પોતપોતાનાં મદાજનો છે, કાઉન્સિલો છે. દરેક મદાજન
પોતાના વ્યવસાયમાં પ્રવેશનાં ધોરણો, નિપુણતાની લાપ-
કાતો અને સમ્યોના વર્તીવ અને જવાબદારીની અદાપથી
અંજોના નિયમનો અને ધોરણો યોગ્ય છે અને પગાવે
છે. આ માગખામાં રહીને વ્યવસાયોએ પોતપોતાનાં
વ્યક્તિજત કીસલ્સને આધારે જ સમાજની વ્યક્તિઓની
સેવા જનલે છે અને પોતાનો નિર્વહ ચલાવે છે. આ
વ્યવસાયો તત્વતઃ વ્યક્તિલક્ષી રહ્યા છે.

આ બધા વ્યવસાયોની માતારૂપ વ્યવસાય છે શિક્ષણ.
અને શિક્ષણના વ્યવસાયમાં પડેલાઓનું મંજૂ કે મદા-
જન તે જ યુનિવર્સિટી. આ મદાજન પોતાના વ્યવસાય
પૂરું રચાયત હોય. અન્ય વ્યવસાયો કરતાં પણ વિશેષપણે
તે વ્યવસાયનાં પ્રવેશપાત્રતા, પ્રાર્થીય, અને વર્તીવ,
જવાબદારીનાં ધોરણો પ્રયોજે-પાળે-પગાવે.

પરંતુ આ શિક્ષણના વ્યવસાયની વિશેષતા એ છે કે
તે પોતાના વ્યવસાયને સમાજનેપયોગી અને પ્રજામુખી
રૂપના પોતાના મદાજનમાં અન્ય વ્યવસાયો-સેવોના
સન્નયનેને આમત્રે છે, સમાવે છે. બીજું વિશેષતા એ છે
કે શિક્ષણના વ્યવસાયોએ પોતપોતાનો વ્યવસાય વ્યક્તિ

મત આચરતા નથી. શિક્ષકો પોતાનું કાર્ય સમૂહમાં બળવે તો જ તે સમાજને પોષાઈ શકે. અન્ય વ્યવસાયી-ઓની જેમ શિક્ષક ન્યારે વ્યક્તિગત સેવા બનવીને કમાવાનો પ્રયાસ કરે છે ત્યારે તેને અનિચ્છનીય વ્યવહાર ગણવાયો છે. યુનિ.ઓએ પોતે તો તેને કદી પ્રમાણ્યો જ નથી.

આથી શિક્ષણનો વ્યવસાય સામૂહિક પ્રવૃત્તિ રહી છે. પછી તે યુનિ. હોય કે કોલેજ. અને આ જ રીતે સમાજ માટે પણ અત્યંત કરકસરભરી રહી છે. આ વ્યવસાય સામૂહિક હોવાથી તેના સંચાલનને માટે વ્યવસ્થા અને સાધનો પણ જોઈએ જ. પણ તે બધાં શિક્ષકને અને શિક્ષણને પૂરક હોય, પોષનારાં હોય. અત્યારે દરેક એવું વર્તાય છે કે આ વ્યવસાય કેન્દ્રોમાં શિક્ષકને બદલે સંચાલન વધુ શક્તિશાળી અને સત્તાશાળી છે—બજે કે આ વિદ્યાર્થીઓના કેન્દ્રમાંથી અધ્યાપક જ ખસી ગયો છે! યુનિવર્સિટીઓ—કોલેજો શિક્ષકોન્દ્રી થતી લાગતી નથી.

શિક્ષણની માત્ર વધી હોય તે સંદર્ભમાં અને શિક્ષણપ્રસાર એ રાજ્યની જવાબદારી ગણતી હોઈ રાજ્ય નાણું દોળ્યે જતું હોય તે સંજોગોમાં શિક્ષણ સંસ્થાઓનું સંચાલન આર્થિક રીતે લાભકારક, સામાજિકરિતે પ્રતિષ્ઠાકારી અને રાજકીય રીતે પ્રભાવશાળી એવી આગવી પ્રવૃત્તિ-વ્યવસ્થા બની રહે છે. આનું સંચાલન કરનારું નિર્વાહસાધન ગમે તે હોય પણ તેની દૃષ્ટિ મહત્વની છે. સંચાલનનો દૃષ્ટિકોણ અને વિદ્યાર્થીય દૃષ્ટિકોણ પૈકી જે કોણ સંચાર ધાય તે વિદ્યાક્ષેત્ર અને વિદ્યાસંસ્થાઓને આર્થિક અસર પહોંચાડે છે.

યુજ્જ્વલતા યુનિવર્સિટી ક્ષેત્રે પણ આ જ પ્રશ્ન ઊપસી રહ્યો છે અને તે જૂનવે રૂપે અભિવ્યક્ત થઈ રહ્યો છે. પાકાર એ બાબતો છે કે યુનિ. ના વિદ્યાર્થીઓમાં આચાર્યો-અધ્યાપકો એના મળીને શિક્ષણવ્યવસ્થાને શિક્ષકોન્દ્રી રાખી શકે છે કે સંચાલનના દૃષ્ટિકોણમાં તેને મારીમચડીને ઠાકા બેસાડ્યા મગે છે. શિક્ષકને બિનસલામત, અશ્રિત અને નિમોલ્લ બનાવીને, એવા શિક્ષક દ્વારા સ્વામિભાવી, સત્યનિષ્ઠ અને નિર્ભય પ્રભુ ધણવાના દિવા-સ્વપ્નમાંથી ઝડપભરે આપણે છૂટવું રહ્યું.

રંગેશ મં. ભટ્ટ

ફ્રાન્સ : કાંતિને આરે ?

દેગોત્રના છેલ્લા દસ વર્ષના અરબધિત નેતૃત્વ નીચે

સધાયેલી પ્રગતિના કારણે આજે ફ્રાન્સ આર્થિક આબા-દીના શિખરે પહોંચ્યું છે. આબાદીના પાયા ઉપર એક કુશળ નટની અદાથી દેગોત્રે ફ્રાન્સને પશ્ચિમ યુરોપમાં કેન્દ્રસ્થાન તથા પૂર્વ અને પશ્ચિમ યુરોપમાં રાજકીય પ્રતિષ્ઠા અપાવ્યાં છે. લૂઈ ચૌદમાને શરમાવે તેવી આપખુદી બોલવતો દેગોત્ર સમગ્ર યુરોપનો પિતામહ, માર્ગદર્શક અને યુગદ્રષ્ટા થઈને બેઠો છે.

ફ્રાન્સની આ પ્રતિષ્ઠાને નામશેષ કરતા જે બનાવો, મયા માસ દરમિયાન, અચાનક અને ઝડપથી બન્યા તેથી સૌને આશ્ચર્ય થયું છે. મોટા ઉદ્ઘાપાતોની શરૂઆત નાના જગ્યાનાં બનાવોથી થતી હોય છે. માર્ચની ૨૨ થીએ નાનંતર યુનિવર્સિટીના મથકે વિદ્યાર્થીઓને વિશેષ-નામના પ્રશ્ન ઉપર સલાહ ભરવાની પરવાનગી ન અપાઈ અને વિદ્યાર્થીઓના રોષ પ્રબળી જાયો. આ બનાવથી વિદ્યાર્થીઓ અને પોલિસ વચ્ચે અથડામણ પણ થઈ. પણ વધુ જંગીર બનાવો પારિસની સોરૂઓ યુનિવર્સિટીમાં બન્યા. અહીં પણ વિદ્યાર્થીને સલાહ ભરવાની પરવાનગી ન અપાઈ અને વિદ્યાર્થીઓના વિરોધ છતાં પોલિસને બોલાવવામાં આવી. મધ્યયુગના-૧૬મી સદીના—દિવસો પછી પહેલી જ વાર સોરૂઓમાં પોલિસ દાખલ થઈ. મધ્યયુગમાં ન્યારે આવો બનાવ બનેલો ત્યારે પણ તે સમયના વિદ્યાર્થીઓએ તેનો ઉઝા સામનો કરેલો. પોલિસ સાથેની અથડામણ પછી વીજળીવિદ્યે બનાવો બન્યા અને વિદ્યાર્થીઓના નેતૃત્વ નીચે ફ્રાન્સની ક્રાન્તિકારી જ્વાળા એક મોટા કુતાશન જેવી પ્રગટી જઈ. યુનિવર્સિટી, શાળાઓ, કારખાનાં, બેન્ક, ચિયેટરો, દુકાનો અને રોડો, હાથો, બસ, વાહનવ્યવહાર, તારટપાલ બધું જ એક સાથે રથગિત થઈ ગયું. ફ્રાન્સના દોઢ કરોડ કામદારોમાંથી એક કરોડ હડતાળ ઉપર બિતરી ગયા અને સરકાર દરતકનો રેડિયો અને ટેલીવિઝન પણ માત્ર સમાચારો આપવા સિવાય બીજી બધી રીતે બંધ થઈ ગયો મેની ૧૩મીએ દેગોત્રની સત્તાપ્રાપ્તિનો દસમો વાર્ષિક દિન હતો. તે દિવસે કામદારો અને વિદ્યાર્થીઓની એક મોટી રેલી મેળાઈ અને પારિસના એક ખૂણેથી બીજે ખૂણે પથપાઈ ગઈ.

આ બનાવો વિશે દેગોત્રને બિનકલ્પ ખ્યાલ ન હતો કારણ કે તેની શરૂઆતના સમયે તે શામિયાની યુગાકાત થઈ રહ્યા હતા. આ યુગાકાત વહેલી પૂરી કરીને તેમણે

નાની બચત

આપણા
સૌના
સંરક્ષણનું
છત્ર બની
રહે છે...

નાની બચત

નાનેરા પ્રયાસોનું મોટેરું પરિણામ

ગુજરાત સરકારના નાણાંની બચત તંત્રથી પ્રકાશિત

With Best Compliments of :

Ask for

NEW SWADESHI FABRICS

ATTRACTIVE DESIGNS & COLOURS

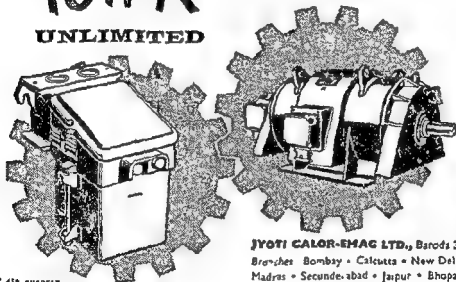
**THE NEW SWADESHI MILLS
OF AHMEDABAD LTD.**

NARODA ROAD, AHMEDABAD.

POWER

UNLIMITED

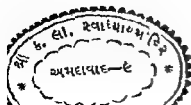
Power is the life-blood of industrial machines...a vast majority of machines in use are powered by electric motors to which control equipment is an indispensable adjunct. Jyoti's wide range of electric equipment answers practically all industrial, agricultural, textile and miscellaneous requirements.

JYOTI CALOR-EMAG LTD., Baroda 3

Branches: Bombay • Calcutta • New Delhi
Madras • Secunderabad • Jaipur • Bhopal

JY 419 EVEREST

1900

1900

1900

1900

અતુલ

- રંગો
- રસાયણો
- દવાઓ

અતુલ પ્રિન્ટિંગ પ્રા. લિ., (W. Rly)

અમદાવાદ મિલિટરી એરોસાઈટ્સ, અમદાવાદ-૬

સંપાદકમંડળ

બોગીલાલ ગાંધી (મુખ્ય)

વિમલ શાહ (સહ)

સ્થુવીર ચૌધરી (સહ)

પ્રકાશ શાહ (સહ)

વિશ્વવિદ્યાલય

૯૧

જુલાઈ ૧૯૬૮

વિશ્વમાનવ દર માસની ૨૬મી તારીખે

પ્રસિદ્ધ થાય છે.

એક અંકનો એક રૂપિયો
વાર્ષિક લવાજમ દસ રૂપિયા
પરદેશમાં ૨૦ શિલિંગ

બધા પ્રતિષ્ઠિત પ્રકાશકોને ત્યાં
લગાજમ ભરી શકાય છે.

શ. ૧૦૫/ ભરીને રેખાનો
શેર લેનારને વિશ્વમાનવ એક
મોહનવામાં આવે છે.

લેખકોને પુરસ્કાર આપવામાં આવે
છે. લેખોમાંના અભિપ્રાયો માટે
લેખકો જ જવાબદાર.

સંપાદકીય પત્રવ્યવહાર

બોગીલાલ ગાંધી,

રામજી મંદિર પોળ, વડોદરા

વ્યવસ્થા અંગે પત્રવ્યવહાર

રેખા કોઓપરેટિવ પ્રિન્ટિંગ એન્ડ
પબ્લિકિંગ સોસાયટી, હોમાવન,
પાલડી, અમદાવાદ-૭

મુદ્રણ-સ્થાન

ચંદ્રિકા પ્રિન્ટરી, મિરઝાપુર રોડ,
અમદાવાદ-૧

મુદ્રક-પ્રકાશક-માલિક

બકુલ ત્રિપાઠી, મેનેજિંગ ડિરેક્ટર,
રેખા કો. પ્રિ. એન્ડ પ. સોસાયટી,
પાલડી, અમદાવાદ-૭

કવિતા

બે બંગાળી કાવ્યો સુનીલ ગંગોપાધ્યાય, શરત્કુમાર મુખો-
પાધ્યાય; અનુવાદ : બોળાભાઈ પટેલ ૨ | નિઃશ્ચીલા
સ્નેહરસિમ ૩ | કવિશ્રી ઉમાશંકરને ઉદયન ૪

પરિસંવાદ : (પૂર્વાર્ધ)

‘સીમારાના પથ્થર પર’ હરિશંદ્ર ભટ્ટ ૫ | ચંપોધન
મનમુખલાલ ઝવેરી ૧૨ | ગાંધીયુગની કવિતામાં ગાંધીવાદી
વલણો અને ‘નિશીથ’ રતિલાલ દવે ૧૪

વૃત્તવિમર્શ

વિદ્યાર્થી સમાજ : નવો મિત્રજી બોગીલાલ ગાંધી ૧૮
સોવિયેત શસત્રાહાયનો જાગૃતિક સંકલ્પ પ્રકાશ ન. શાહ
૨૦ | પરમ સહૃદયની વિદાય અ. યાજ્ઞનિક ૨૧

લેખ

વર્તમાન કથા સાહિત્ય અને વિવેચન દિલાવરસિંહ જાડેજા
૨૫ | વાક્યથી અર્થઘટક યોગેન્દ્ર બાસ ૪૧

અનુવાદ

ગૌરવની સમસ્યા : એક દૃષ્ટિપાત વી. એમ. દડિયર, અનુ.
ત્રિશીલ પટેલ ૨૭ | નેતા યુજન આઈ નેસ્કો, અનુ. મુમત શાહ
૩૧ | ઉદાત્તતત્વ : લોન્ગાઈનસ અનુ. ચંદ્રચંદર ભટ્ટ ૩૬

આત્મવૃત્તાંત

મારી દુનિયા (૨૧) સ્નેહરસિમ ૫૦

યુનસ્કૉર્ડેશન

‘નિશીથ’ મસતબ શુક્લ, વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી ૨૩

• रंगो

• रसायणो

• हवायो

मैत्री अतुल नॉया-मुद्रा, (W. Rly)

मैत्री अतुल नॉया-मुद्रा, (W. Rly)

अतुल-६ १ * ६

સંપાદકમંડળ

ભોગીલાલ ગાંધી (મુખ્ય)

વિમલ શાહ (સહ)

સ્થુવીર ચૌધરી (સહ)

પ્રકાશ શાહ (સહ)

વિજયવંશી

૯૧

જુલાઈ ૧૯૬૮

વિશ્વમાનવ દર માસની ૨૬મી તારીખે

પ્રસિદ્ધ થાય છે.

એક અંકનો એક રૂપિયા
વાર્ષિક લવાજમ દસ રૂપિયા
પરદેશમાં ૨૦ શિલિંગ

બધા પ્રતિષ્ઠિત પ્રકાશકોને ત્યાં
લવાજમ ભરી શકાય છે.

ડા. ૧૦૫/ ભરીને રેખાનો
શેર લેનારને વિશ્વમાનવ એક
એકલવામાં આવે છે.

એકલકોને પુસ્તકાર આપવામાં આવે
છે. લેખોમાંના અભિપ્રાયો માટે
એકલકો જ જવાબદાર.

સંપાદકીય પત્રવ્યવહાર

ભોગીલાલ ગાંધી,

રામજી મંદિર પોળ, વડોદરા

વ્યવસ્થા અંગે પત્રવ્યવહાર

રેખા કેએઆરટિવ પ્રિન્ટિંગ એન્ડ

પબ્લિકિંગ સોસાયટી, હોમાવન,

પાલઠી, અમદાવાદ-૭

મુદ્રણ-સ્થાન

અંદ્રિકા પ્રિન્ટરી, મિરઝાપુર રોડ,

અમદાવાદ-૧

મુદ્રક-પ્રકાશક-માલિક

બકુલ ત્રિપાઠી, મેનેજિંગ ડિરેક્ટર,

રેખા કે. પ્રિ. એન્ડ પ. સોસાયટી,

પાલઠી, અમદાવાદ-૭

કવિતા

એ બંગાળી કાવ્યો સુનીધ મંગાપાખ્યાય, શરત કુમાર મુખો-
પાખ્યાય; અનુવાદ : ભોળાભાઈ પટેલ ૨ | નિઝલીલા
સ્નેહરસિમ ૩ | કવિશ્રી ઉમાશંકરને ઉદયન ૪

પરિસંવાદ : (પૂર્વાર્ધ)

‘સીમાડાના પથ્થર પર’ હરિશંદ્ર ભટ્ટ ૫ | સંબોધન
મનસુખલાલ ઝવેરી ૧૨ | ગાંધીયુગની કવિતામાં ગાંધીવાદી
વલણો અને ‘નિશીથ’ રતિલાલ દવે ૧૪

વૃત્તવિમર્શ

વિદ્યાર્થી સમાજ : નવો મિત્રજી ભોગીલાલ ગાંધી ૧૮
સોવિયેત રાસત્રરાહ્યપત્રો જાગૃતિક સંદર્ભ પ્રકાશ ન. શાહ
૨૦ | પરમ સહૃદયની વિદાય અ. યાજ્ઞનિક ૨૨

લેખ

વર્તમાન કથા સાહિત્ય અને વિવેચન દિલાવરસિંહ જાડેજી
૨૫ | વાક્યથી અર્થઘટક યોગેન્દ્ર વ્યાસ ૪૧

અનુવાદ

ગૌવધની સમસ્યા : એક દૃષ્ટિપાત વી. એમ. દડોકર, અનુ.
ત્રિરીય પટેલ ૨૭ | નેતા મુજીબ આર્થ નેસ્કો, અનુ. મુમત શાહ
૩૨ | ઉદ્ધાત્તતત્વ : લોન્ગર્થનસ અનુ. અંદ્રશંકર ભટ્ટ ૩૬

આત્મવૃત્તાંત

મારી દુનિયા (૨૧) સ્નેહરસિમ ૫૦

પુનર્મુદ્રણ

‘નિશીથ’ વચવંત સુક્લ, નિષ્કુપ્રસાદ ત્રિવેદી ૨૩

બે બંગાળી કાવ્યો

અનુ : ભોળાભાઈ પટેલ

નીરા માટેની કવિતાની ભૂમિકા :

આ કવિતા માટે કોઈ નથી, માત્ર તું નીરા—

આ કવિતા મધ્ય રાત્રે તારા એકાન્ત યુગને લક્ષ્ય કરે છે—

બિંબમાંથી એકાએક જાગી જીડી ટિરોય પરથી પાણી પીવા જતાં, જીભ કરડીને, હાલો કે તું વિચારીશ, કેણુ તને સંભારી રહ્યું છે, આટલી રાત્રે ?—તારે ચારી આ કવિતાની પ્રત્યેક લાખન, શબ્દ, અક્ષર, ઠેકા, ડેસ, રેક હોડી રહ્યાં છે, તારાભણી, તારા અડધા બિંબના નરમ ચહેરાની ચારે બાજુએ, વાંકડિયા હેશે અને

બિંબનાની આસપાસ, મારા નિશાસની જેમ નિરાશબદ આ શબ્દો.

આ કવિતાના પ્રત્યેક અક્ષર ધતુધારીના બાણોની જેમ માત્ર તારે જ માટે છે, તેઓને માત્ર તને જ વીંધતાં આવડે છે—

તું ખીચ નહિ, તું તારે બિંબ, હું બહુ દૂર છું. મારો ભયંકર હાથ તને આડો નહિ, આ મધરાતે માડું જાગી જીતું એ અસંભવિત છે, ઉખળા, તીવ્ર આકાંક્ષા અને

હાથેલા આતંત્રત્વ તને ભમ પમાડશે નહિ—મારો સંપૂર્ણ આવેશ માત્ર મીઠુમ્મતીના પ્રકાશની જેમ ભદ્ર હિમ, તારા ઓશિકાની પાસે આવશે શબ્દ અને અક્ષરની કવિતામાં,

એ તને યુગન કરશે
તોયે તને ખબર પડશે નહિ,
તેઓ તારી સાથે આખી રાત સૂતા રહેશે
એક બિંબનામાં—તોયે તું જાગી નહિ જાય,
સતાર વેળાએ તારા પગ પાસે
મરેલા પતંગિયાની જેમ તે આભાટશે. તેમનો આત્મા લાગી જશે
તારા શરીરના પ્રત્યેક રંગમાં, સદાને માટે.

બહુ દિવસો પછી તારી સાથે મારો સંપૂર્ણ ઝળુઝળા પાણીની જેમ

હસી બિંબે કંઈ જાણ્યા વિના...નીરા, હું તારા આવા સુંદર યુગ ઉપરનો વાંકો ચાંદ્યો જોયા કરીશ. હું ખીજ વાત બોલતી વેળાએ તારા પ્રકુલિત ચહેરાને લાક કરીશ મને મને.

માણસથી ભયાં ધર વચ્ચે હું મારી વિશિષ્ટ દષ્ટિએ તારા ભણી જોઈ રહીશ.

તું જાણી નહિ શકે કે તારા સંપૂર્ણ શરીરમાં લાગી ગયો છે,

મારી એક અત્યંત વ્યક્તિગત કવિતાના પ્રત્યેક શબ્દને આત્મા.

મુનીલ ગંગાપાધ્યાય

આ વેળા થશે નહિ ભૂલ

પ્રેમ, એકવાર તારે પણ મારે આંગણે આવવું પડશે, હું ધરમાં અધારું કરીને બેઠો છું;

આ વેળા આવીશ ના તું બિંબુકની જેમ, તું તો રાંગડુમાર

કરાધાત કરજો જંબ દારે—એક વાર, બે વાર ત્રણ વાર.

હું જવાળ નહિ આપું પહેલાં તો કદાચ, કદાચ અભિમાન કંઈક કરે, દેહમન ઉચાટમય બને, તું જાણતો નથી સ્વજનો છોડી ગયાં છે મને, હું

આ સગીલીન લોકોની બીડમાં

બેઠો છું, વિચારું છું—તે જ તું આગ્યો, તો પછી શા માટે આટલી મોડો ?

માત્રાલીન બેઠો છું એકલો

મૃદુ ચરણે આવીશ ના પ્રેમ, એકદમ દરમિયાની જેમ આવ, આજસમાં જો હું ન જાયું પ્રિયતમ, પાછો ન જઈશ, આ વેળા દરવાજો લાગીને જો :

પાનના કાળા ઝાંખની જેમ

આ વેળા મારા હોઠે ચીવન લાગી રહ્યું છે કે નહિ,

કહે છે કે બહુ મોડું ચર્ચ ચર્ચ છે,

ઔષધના જેવી તીવ્ર વાસ આવે છે કે મારા શરીરમાંથી ?

કહે છે કે બહુ મોડું ચર્ચ ચર્ચ છે,

તોપણ જો મળે જવાળ મળે—

પુરાણ રોહીની જેમ ખળે હાથ રાખ

પુરાણ રોહીની જેમ હાથે હાથ રાખ—

આ વેળા ઘસે નહિ બૂજ,

હું જરામર જીવી જીડીશ, જાગી જીડીશ—અને તારા

મરિપની પીઠે ચડી ધૂળવાળા પગે

ચાલ્યો જઈશ વ્યાકુળ કે ચેત્તાગિયા જેમ.

માર મુખોપાધ્યાય

ગિલ્લી ને પારવતી

ટેબલ ઉપર થીસી—

સામી રૂટીડે વીસી.

વીથીમાં તો રસ ને પોળી

શીસી કોકે દોળી

છકકે રસની ગોળી.

ફેતરો સૂંધતો ગોળી જાય,

ચૂસા મહીં મીની વિચાર્.

ફેતરે લીધી ખાલી શીસી,

મીનડાં દોડે જડખાં જીરેસી.

પીરસણીઆને વાગી રેલ,

જમનારા ચડયા રવેશ,

કેસાલ હોડી આપ્યાં દોડી

હિમા મહેશ.

ચાટી ચાટી મૂકવે ગિલ્લી

પારવતીના કેશ !

૨

ૐ પોલ પોલ !

આસોપાકવનો લીલાં પાન—

તરે હવામાં કોકિલાનાં આન.

ગાન ઝોટી મેડક કરે ફાઉં ફાઉં—

ઉંદરને બહાલ કરી મીની કરે

આઉં આઉં આઉં.

‘ફાઉં આઉં’ મંત્ર આપ્યો ખામલું લોકને

મેડક મીની જાય ભાગ્યાં શોધતાં જણાવને.

લાખી બખોલ લીલાં લીલાં પાનમાં

ચટી બખોલે સિધાવ્યાં રમણાનમાં

મેડક મીની

લચુતાં મંત્ર

ૐ પોલ પોલ !

ૐ પોલ પોલ !

મહાભારત

નદી કિનારે ચરે ચાલતી કરતો મોડી નન્દી,

અપજા ચકુલિય જોતી ટપતી ધૂમકેતુની વંદી.

બડે સિખાંડી આયુષ લઈને લક્ષકારે ત્યાં બંદી,

શેરખબરે હાલકકુલક આવી ગઈ છે મંદી.

શનિ રવિ ને રાહુ કેરી બાધા લોકો રાખે,

સરોડિવાઓ તેજ કેરાં પીણાં ઠંડાં ચાખે.

પરિવટણના ધોડા માણે કૃષ્ણેતીરી ચંદી,

પૂંછડું વાંઝી માખી ઉડાડે શંકુ કેરા નન્દી.

૪

ધંધારા

તુલસીકથારો કામલુગારો

ખેલે અલી નિત નન્દુલારો.

આલ મહીં પકકે છે તારા,

બંકો કાલિન્દીના આરા,

કાલિન્દીતટ બની મહિડો

કાન ગોપીમાં રૂરે ફાકો,

વૃન્દાવનમાં આવી રજની,

ટકુકે ગોપી “પધાર સગની !”

ખોરસલીની માળા તાણ,

સાથે લાની રજની લાણ,

માણી લાણ દલીની સાથે

અયો કાન ગોપી સંગાથે.

તુલસીકથારો આરા તારા

હાથ મિલાતી

આંખ નચારો

મહિમાંલ કરે ધંધારા !

એ બંગાળી કાવ્યો

અનુ : ભોળાભાઈ પટેલ

નીરા માટેની કવિતાની ભૂમિકા :

આ કવિતા માટે કંઈ નથી, માત્ર તું નીરા—

આ કવિતા મધ્ય રાત્રે તારા એકાન્ત યુગને લક્ષ્ય કરે છે—

જીંધમાંથી એકાએક જાગી જીડી ટિપોય પડ્યો
પાણી પીવા જતાં, છલ કરીને, ફાલેકે તું વિચારીય,
કોણ તને સંભારી રહ્યું છે, આટલી રાતે ?—ત્યારે મારી
આ કવિતાની પ્રત્યેક લાક્ષણિકતા, શબ્દ, અક્ષર, કોમા, કેસ,
રેક દોડી રહ્યાં છે, તારાભણી, તારા

અડધા જીંધતા નરમ ચહેરાની ચારે બાજુએ, વાંકડિયા
ઢેરો અને

મિજાનાની આસપાસ, મારા નિધાસની જેમ નિઃશબ્દ
આ શબ્દો.

આ કવિતાનો પ્રત્યેક અક્ષર ધતુધારીના બાણોની જેમ
માત્ર તારે જ માટે છે, તેઓને માત્ર તને જ વીંધતાં
આવડે છે—

તું ખીંચ નહિ, તું તારે જીંધ, હું બહુ દૂર છું.
મારો ભયંકર હાથ તને અડશે નહિ, આ મધરાતે
મારું જાગી જાઉં એ અસંભવિત છે, ઉખળતા, તીવ્ર
આકાંક્ષા અને

દયાયેક્ષા આતંત્ર્ય તને લઇ પમાડી નહિ—મારો સંપૂર્ણ
આવેશ માત્ર મીઠાશ્વતીના પ્રકાશની જેમ ભદ્ર હિમ,
તારા ઓશિકાની પાસે આવશે સખ્દ અને અક્ષરની
કવિતામાં,

એ તને યુગ્મન કરશે
તોયે તને ખબર પડશે નહિ,
તેઓ તારી સાથે આખી રાત સૂતા રહેશે
એક મિજાનામાં—તોયે તું જાગી નહિ જાય,
સવાર વેળાએ તારા ધન પાસે
મરેલા પતંગિયાની જેમ તે આજોડશે. તેમનો
આત્મા ભળી જશે
તારા શરીરના પ્રત્યેક રેખમાં, સદાને માટે.

બહુ દિવસો પછી તારી સાથે મારો ભેટો ચતાં ઝલ્લુલના
પાણીની જેમ

હસી જાશે કંઈ જાણ્યા વિના...નીરા, હું તારા આવા
સુંદર યુગ્મ ઉપરનો વાંકો ચાલે! જોયા કરીશ. હું
ખીજ વાત બોલતી વેળાએ તારા પ્રકૃતિકૃત ચહેરાને
લાડ કરીશ મને મને.

માણસથી ભાઈ ધર વચ્ચે હું મારી વિશિષ્ટ દૃષ્ટિએ
તારા ભણી નોંધ રહીશ.

તું જાણી નહિ શકે કે તારા સંપૂર્ણ શરીરમાં ભળી
જશે છે,

મારી એક અત્યંત વ્યક્તિગત કવિતાના પ્રત્યેક શબ્દનો
આત્મા.

મુનીલ મંગોપાધ્યાય

આ વેળા ચશે નહિ ભૂલ

પ્રેમ, એકવાર તારે પશુ મારે આંગળે આવવું પડશે,
હું ધરનાં અધારું કરીને બેઠો છું;

આ વેળા આવીશ ના તું સિદ્ધકની જેમ, તું તો
રાજકુમાર

કરાયાંત કરજે બંધ દારે—એક વાર, બે વાર ત્રણ વાર.

હું જવાબ નહિ આપું પહેલાં તો કદાચ, કદાચ અધિભાન
કંઠેરાય કરે, દેહમન ઉચાટમય અને, તું
જાણતો નથી સ્વજનો છોડી ચર્ચા છે મને, હું

આ સંગીહીન લોકોની ભીડમાં
બેઠો છું, વિચારું છું—તે જ તું આગ્યો,
તો પછી શા માટે આટલાં મોડો ?

ચાતલીન બેઠો છું એકલી
મૃદુ ચરણે આવીશ ના પ્રેમ, એકદમ દરચુની જેમ આવ,
આજસર્માં બે હું ન જાણું પ્રિયતમ, પાછો ન જઈશ,
આ વેળા દરરાત્રે લાગીને બે :

પાનના કાળા ઝાંઝાની જેમ
આ વેળા મારા હોઠે ચોવન લાગી રહ્યું છે કે નહિ,
કહે છે કે બહુ મોઢું થઈ ગયું છે,
ઔષધના જેવી તીવ્ર વાસ આવે છે કે મારા શરીરમાંથી ?
કહે છે કે બહુ મોઢું થઈ ગયું છે,

તોપણ ને મળે જવાબ મળે—
પુરાણા રનેહીની જેમ ખબે હાથ રાખ
પુરાણા રનેહીની જેમ હાથે હાથ રાખ—
આ વેળા ચશે નહિ ભૂલ,

હું જરાબર જાણી જીડીશ, જાણી જીડીશ—અને તારા
મહિષની પીઠે ચઢી ધૂળવાળા પગે
ચાલ્યો જઈશ વ્યાકુળ કે ગોવાળિયા જેમ.

શરત કુમાર મુખોપાધ્યાય

બિલ્લી ને પારવતી

ટેબલ ઉપર શીશી—

સામી સ્ટ્રીટે વીશી.

વીશીમાં તો રસ ને પોળી

શીશી કોકે હોળી

છસકે રસની ગોળી.

ફતરો સૂંધતો ગોળી જાય,

ચૂસા મહી' મીની વિપાઈ.

ફતરે લીધી ખાલી શીશી,

મીનમાં દોડે જરખા બીસી.

પીરસણીઆને વાગી રેલ,

જમનારા ચડયા રવેલ,

દેસાસ છોડી આલ્યા દોડી

ઉમા મહેલ.

ચાટી ચાટી ચૂસવે બિલ્લી

પારવતીના કેશ !

૨

ૐ પોલ'પોલ !

આસોપાશવનાં લીલાં પાન—

તરે હવામાં કોકિલાનાં ગાન.

ગાન બોલી મેડક કરે ફાઉં ફાઉં—

ઉંદરને વ્હાલ કરી મીની કરે

આઉં આઉં આઉં.

'ફાઉં આઉં' મંત્ર આપ્યો બામણે લોકને

મેડક મીની જાય બામ્યાં સૌખ્યાં જાણને.

લાધી જખોડ લીલાં લીલાં પાનમાં

ચટી જખોડે સિધાઆં સ્મશાનમાં

મેડક મીની

બચતાં મંત્ર

ૐ પોલ'પોલ !

ૐ પોલ'પોલ !

મહાભારત

નદી કિનારે ચરે ચાંદની કરતો ચોટી નન્દી,

અપળા ચહુદિશ જોતી ટપતી ધૂમકેતુની વંડી.

બટે સિખંડી આયુધ લઈને લલકારે ત્યાં બંદી,

શેરબજારે હાલકકુલક આવી ગઈ છે મંદી.

શનિ રવિ ને રાહુ કેરી બાધા લોકો રાખે,

સટોડિયાઓ તેજ દેરાં પીણાં ઠંડાં ચાખે.

પાંડવદળના ઘોડા માણે કૃષ્ણનીરી ચંદી,

પૂંછડું વીંચી માખી ઉડાડે ચંદુ કેરા નન્દી.

૪

ઈશ્વાર

તુલસીકથારો કામણુચારો

એવે અહીં નિત નન્દુલારો.

આલ મહી' પલકે જો તારા,

બંધા કાલિન્દીના આરા,

કાલિન્દીતટ બની માંકડો

કાન ગોપીમાં ફરે ફાંકડો,

ગુન્દારનમાં આવી રજની,

દફકે ગોપી "પધાર સજની!"

બોરસલીની માળા તાજ,

સાથે લાવી રજની ભાજ,

માણી ભાજ દહીંની સાથે

અથો કાન ગોપી સગાથે.

તુલસીકથારો આરા તારા

હાય મિલાની

આંખ નચારો

મહિમાંલ કરે ઇશ્વાર !

સાવધ મનવા !

પાંદડે પાંદડે ચાલી વાત—
લોક કરે પંચાત.

આબાડાએ બોલે હોલો
ધુધુ ધુધુ ધુ...
પવન ઝીંકાતો રુક્ષ બોલે
બોલે બાં બાં બૂ...

બખોલમાંથી ચટાપટાળો
નીકળ્યો નવતર સાપ,

આભમાંથી લૂ વરસતો
ઊનરી આવ્યો તાપ.

સાપ માથે તાપ વિરાગે,
ઉપર આખી અવનિ.
ભરતી ઓટે અવનિમાં એ
તરતી મારી તરણી.

તરણી મારી તરતી તરતી
વધે છે ચંપકવસ્ત્રી—
લોક ચેતવે—

‘સાવધ મનવા !
લોક જશે એ પરણી !’

કવિશ્રી ઉમાશંકરને

કલમ : કાળની કળા, કળામાં માંડી મોટી જ વાત,
વાતનું સધુતમ એકમ એ તો આખી માનવ જાત;

કશુંયે કર્યા ન અભદ્ર,

કશુંયે નહીં વળી ક્ષુદ્ર,

ભૂતમાં ભૂતંજળ જોઈ અનુઅલે કે આદ્ર;

ધરતી રહે બસ તાજ,

નરવી સાજ—માજ;

ધરતી પર માનવ મેળામાં પોતે; રાજ રાજ;

ઋતુમાં ઋતુનો મર્મ,

હૃદયતણે ઋતુ ધર્મ;

વિશ્વ હૃદયનો સ્પંદ છંદમાં ગ્રીક્ષ્ણો, એટલું કર્મ;

ચિત્ત ચિંતાની ધાર,

વક્ષ કૂસનો ભાર,

પંચભૂતોની વચ્ચે વળી વળી માણસનો જ વિચાર;

‘જગ પદ્મો : મહાપ્રાન્તિ,

પ્રુદપદ્મો એ ક્રાન્તિ;’

નમ્ર અહો માનવતાયાની ! પદ તાજપ કે શ્રાન્તિ ?

ઉશનસુ

હરિશ્ચંદ્ર સહનો અપ્રગટ લેખ સીમાડાના પથ્થર પર

(૨૫) હરિશ્ચંદ્ર સહ

ત્યાં દૂરથી મંગલ શબ્દ આવતો !
શતાબ્દીઓના ચિર શાંત ધુમ્મટો
મળતો ચેતન મંત્ર આવતો ! ૧

દૂરના કોઈ મહા ઉપરથી સંદેશો આવ્યો હોય એવી
મંગલભાવનાયુક્ત 'વિશ્વસાંતિ'નો પ્રથમ ખંડ ગાંધી-
જીની પ્રવૃત્તિ અને જીવન-આદર્શોથી નવદર્શન પામેલા
યુગરાતર પ્રાતઃસ્તવન રતોત્ર છે. જે આદર્શોએ અદ્વિ-
સદ્ બુદ્ધિનું બળ પ્રદાવ્યું એ આદર્શોને પોતાનું જીવન-
ધ્યેય બનાવ્યું હોય એવાઓમાં ભાવનાની એકાગ્રભક્તિ-
વાળા કાકા સાહેબ કાલેલકરની સ્વાધ્યાયચર્ચા અને
નિકટના પરિચયથી ધ્યાએલા યુવાન કવિની પહેલાં પુસ્તકરૂપે
પ્રસિદ્ધ રચના ધ્યેયની પ્રણયકાવ્યોની નહિ પરંતુ

યત્રૈવ વિષમ્ મલયેકનીડમ્ ૧

એવી, સમાજ માટે બંધુત્વની ભાવનાવાળી અને સમાજના
માનવ માટે

બ્યક્તિ મટીને બનું વિશ્વમાનવી ૨

એવી વિશાળ ભાવનાવાળી ન હોય એ સંભવતું નથી.

સં. ૧૯૪૭ માં પ્રકટ થયેલ 'વિશ્વસાંતિ' પછી
અત્યાર સુધી શ્રી ઉમાશંકરે સાહિત્યનાં ભૂદાં ભૂદાં રૂપોમાં
પ્રવેશો કર્યા છે. ગિ'દગીને જૂઠાં રૂપે ભૂદે ભૂદે
પૂણીથી એમણે ભેળું છે. "એને જેવી જેવા મળી તેવી
એણે પૂરતી સદ્ગુણમુક્તિ રાખીને રજૂ કરી છે." ૩ એમની
જીવનદષ્ટિ અને સાહિત્યગ્રાહિતિ જૂઠાં રૂપે જનનું
projection છે. કેટલીક જગ્યાએ એ retrospective
છે, જેમ

ભૂતના સંસ્મૃતિતારે વર્તમાન જૂંથી રહું

વર્તમાન મધુરસ્વપ્ને ભાવિની અંખના કરું ૪

એમ વીનેડાં જીવનની શોધરમૂતિમાં અજવા તો ચાલી
જતી ક્ષણમંથિયે આનંદ લેવાની તીવ્ર કામના એમના-
માં છે.

ઉનાળામાં સફી લટુ જમીનવાયો તો આવજુનાં

સરવિધાંથી પ્રકુલ થતો ઈડરનો પ્રદેશ, ત્યાંનો
આમીલ અને વન્ય સમાજ, તેમનું બંધનયુક્ત જીવન
એમને પ્રેરણા આપ્યા જ કરે છે. 'વિશ્વસાંતિ' પછી
ત્રણ વર્ષે પ્રસિદ્ધ થયેલ 'મગોત્રી'ના નિવેદનમાં
"કવિતા એ પણ સાદસ છે" ૫

એમ નીડર અને નિખાલસ કથન પછી 'મગોત્રી'-
ના નામકરણ વખતે "મારા ઘર પાછળ ઊભેલા
ખેરિયાની ઝીંઝરી કે ઈડરના દોગ્ત જાંબેલસાના એકાદ
ઝરણુના તામથી સૌ કોઈ પરિચિત હોત તો તેનું નામ
જ રાખી લેત," ૬ એમ કહીને વતનને યાદ કરી દે છે.

'કરાલ દર્શનમાં' એમના જીવનનો જરા વધારે
પરિચય કરાવે છે

ઝરણુભોમ વિશે જનમો હનો,

સરિન સગતિમાં ઊછરેઈ હતો;

એ પછી વિશાળ માનવ સાગરનો એમને અમદાવાદ-
માં પરિચય થાય છે, ત્યાં આવતાં વતન ભૂદાંતું નથી.

"અને વરસો પહેલાની એક સાંજ યાદ આવે છે
જ્યારે જિંદ પર ચઢી બેસીને મારા ગામના કુંભરાઓ
મેં છોડ્યા હતા." છાત્રોને સંબોધીને એ કહે છે,
"તમને જેઈ છું" ને અનેક મામડાંનાં અનેક પાદરો
મારી નજર આગળ તરવે છે... બધી ધમાકશાં વદ
માણ્યે એને એક બાલુ લઈ જઈ આંખમાં પાણી
લાવીને શું કહેડું? ૭ એક દેશાવર ખેડે પણ આપણી

૧. 'વિશ્વસાંતિ'.

૨. મગોત્રી - વિશ્વમાનવી પા. ૫૧

૩. સાપના ભારા પા. ૧૭

૪. મગોત્રી - અંખના પા. ૬૭

૫. મગોત્રી - નિવેદન

૬. મગોત્રી પા. ૮

મું પડી જાવીશ મા. ઊંઝળે આરણે આપણું ઘર છે.”

અમદાવાદના જીવનનું આણું વાનગરનું ‘ગુજરાતી’ની ઓદી-ખાંડ જેવામાં આવે છે. દારૂકેશની જરીકાએ તિવાડી દેશેન-જીવનની સરખાવ કરી ન કરી ત્યાં તો માંધીજનો સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ શરૂ થયો. કવિતા એ જીવનનું સાદસ દોષ કે ન દોષ પૈન તો સાદસની નજી છે.

એ વખતે ‘ગુજરાતમાં જીવનનો જે પ્રયત્ન જુવાન મરી આવ્યો.’ એવો એક જુવાન કેય વિવરણો વર્જનપદના ગૌનમાં આવ્યો હતો. ત્યારે એણે માયું:

Bliss was it in that dawn to be alive.

But to be young was very Heaven

વૃંજનું એટલેથી અટક્યો. કાનસા ‘અધિરજર સ્વાતંત્ર્ય’થી એ વાક્યામાં હતો. અહીં નિ-કુસ્તાનમાં જીવનની મંમજ ગાનવાથી પેલાએલી સંસ્કૃતિમાં સિકાએ પૂર્વે સમાદ આશોકે ધર્મમંજસથી વિજયવાતની પૂર્ણાકૃતિ હતી. એણે જેવું હતું કે ‘હવે જીવવાનું નવું છે તો સામા પદનો દેગ નદિ, એની સંપત્તિ નદિ, પણ પ્રત્યા એનું હૃદય જ છે. હૃદયથી જ હવે કૃતિયાને અસ્તર્ય કરી મુકવાના છે. અને હવેસમાહની પદવી મેળવવાના છે. આવા સમાદો જીવનના વસાધા-રણ કસાધર દોવા ભેંકે.’

આમાં એક જીવનના કસાધરે રાજ્યની અને જીવન-દૃષ્ટિની કાન્તિ લાવવા આરંભેલા ગ્વાધીનતાના મુદ્દામાં “વિશ્વશાંતિની એવી ઇમારતની ઇંદ બનવું” એ નીતિ-જીવનનો પરમદ્વાવ છે તે સમજાવ્યું” એ લેખાય છે.

‘એ કૂચમાં એ મુકકમ પૂરમાં’ ગૌરવ અંપકાને છે. મુગનસ્યા જનકેને મિત્રે આદે પુકાન્વાલું’ એ કહે છે, રંગેને કાંઈ સબથી જગીને માન’ શેકે, કારણ કે :

“ત્યારે ન તૈયાર થયા સમો દરી
બોલા રશે! આતું છું એ ન આશરો
ન કાલ થંબે, ઇનિદાસકૂર
ધણે જતું, ધૂમત માંડી શર.

વિશ્વશાંતિ અને પછી

વિશ્વશાંતિ ઇતિહાસની પ્રેરણામાંથી જન્મેલું પરંતુ રાષ્ટ્રીય અસ્થિતાનું અને રાજકીય ગળવળનું કાવ્ય છે. આખી એ રાષ્ટ્રીય પ્રશ્નનું પ્રતીક માંધીજીવનમાં જ

છે એમ મંમજસળદી આરંભીને છેવટના ‘કાલસાગર’ ખંડમાં એ સમાપ્તિ દે છે. માંધીવાદ એ રાષ્ટ્રીય મુનકૃત્યાન-ની સજરજ માન નથી પરંતુ માનવીસંસ્કૃતિને નવું માનદસ્તન છે. અને મુકના અજંવામાંથી વિશ્વશાંતિનું વિશ્વાગરયાન માનવના જંબે છે તે ‘સરવિકાસ’માં એમણે જનાવ્યું છે. સરસાતમાં

‘નમે, દાનિ, પંજે, તનમજ થયા માનવી સધું’ પણ એ પછી તો સંસ્કૃતિનો વિકાસ થયો એવો તેમ તેમ એનાં કચોમે વિકાસ થયો ગયો. એની બેલી સંદારક પ્રશ્નિત વિકાસની સાથે સાથે એની સ્વાતંત્ર્યની ભાવનાનો વિકાસ થયો ગયો.

સેના Social Contractની ભાવનાએ ફ્રેન્ચ વિશ્વવનો પ્વાનમંત્ર આપ્યો-Liberty, Equality and Fraternity. એ ભાવનાએ મુરોપને રંચું. પરંતુ કાનસાસીએની એ ધોપણ નેપોલિયનની વિનિગી-વામાં પરિણમી જ્યન એક રંચું આમગ વધ્યું. એ કાન્તિએ મુરોપઅરમાં નમ્યતિ અને ચેનન આપ્યા. ફ્રેન્ચ વિશ્વને વિચારસ્વાતંત્ર્ય પ્રતિપાદન ક્યું. રશિયાની કાન્તિએ આથિંક સ્વાતંત્ર્યની ભાવના જગાડી પરંતુ આ જન્મે ભાવનાઓ પાછળ પ્રતિકારનો ધ્વનિ રપટ હતો. (Resistance to some system, some evil was there) એ જનો કાન્તિમાં સ્વગેન કુન્નિયા: ત્યામથી ભોગવવાની ઈતિ નેવાની

સમાજવ્યવસ્થામાં કુવાનર નેટરી અસમાનતા અને વિષય પરિસ્થિતિ જોઈને માંધીજીનું અતર રડી ગઈ. રિકી જનેની સાથે એના કુખમાં સમસાગી થયા એમણે એક વજન-પરિવાનનું તત લીધું. એવી રીને માંધીજી

‘સદનશક્તિના મંચથી

કુખી જગતના જન્મા અજન એક ધન્વંતરી”

‘જીવનનો કસાધર’માં એક પછી એક માંધીજીની પ્રશસ્તિનાં મુકાકો છે. માંધીજી મૂનિંમતી અદિંસા છે,

૭-૮. શ્રાવણી મેળો.

૯. ગંજોની-નિવેદન

૧૦. કાકાસાહેબનું ‘વિશ્વશાંતિ’નું આમંત્રણ પા. ૯.

૧૧. મંચેની-ગોખરે, ૧૬

૧૨. ,, પિપાસા, ૧૧

૧૩. વિશ્વશાંતિ

પ્રભુપ્રેરિત પ્રેમમૂર્તિ' છે, જેમના
 “મુખે તરતી રિખત સૌમ્ય રેખા
 સંસારનેા યુદ્ધવિપાદ આવરે.”

જે વખતે જન્મતાએ ગાંધીજીને વિરાટમાનવના દેવી
 સ્વરૂપે—Superman રૂપે જોયા તે ભાવનાએ ઉમાશંકર
 રંગાય છે. જે રાષ્ટ્રચકિતની વાટ ભારત જોતું હતું
 તે શકિત ગાંધીજીની છે. એમણે જ

‘કંઠાસને તાંડવનૃત્ય શીખવ્યાં
 મૃત્યુ મહીં જીવન ઝોળાખાવ્યાં
 ને છૂટવા બીપણુ નાગચૂધી
 આવી પડી નિર્મળ પ્રેમભુદ્રી.’૧૪
 અને એ કંઠાસ તાંડવના ધણાએ
 ‘મુઠ્ઠી મીઠું’ જતન કરતાં લાડીના માર ખાતા
 માતા કાળે સિનમ ઝડીએ હાંથી ઝીલતાંતા.’
 મુલકભરમાં જાગેલાં અનેક ધમધેત્રોમાં ‘આત્મશુદ્ધિ
 પ્રકાશ’ સીતિકાએ આગેદહમ લીધા હતા. આ બધાની
 પાછળ એક ભાવના હતી, એક સંદેશો હતો :
 સૌ જીવ આજે ઉરથી વહાવાંએ
 કાઠુવણની મંગલ પ્રેમધારા

× × ×

ગળવીએ સૌ જગ ઉંબરે જાબી
 માનવી પ્રકૃતિ, સૌને વચ્ચેવ કુટુમ્બકમ્.
 ‘યુગદષ્ટા’, ‘બાણપથારી’ અને ‘મૃત્યુનો માત્રી’ એ ત્રણે
 કાવ્યો વિશ્વશાંતિના નાન્દનચળથી રાર થયેલા ગાંધીજીવ-
 નના મહાકાવ્યના અંકેશ રૂપ છે. જે વખતે આદર્શોના
 ધાંધુથી ઉત્પન્ન થયેલી કાન્તિએ ફોજાલુ વાતાવરણ
 પ્રકટાવ્યું હતું, જે વખતે યુગક્રમ પૂરનાં વહેણ ઊલટ્યાં
 હતાં, જે વખતે

મેંથી સ્વાતંત્ર્ય કૂચે, કદમ ઊપડતા પ્રેમઉન્નાદ જંગે
 કૂદે ભૂખ્યાં દમાયા, પતિત દક્ષિત સૌ મુકિતઆરો ઉમંગે
 ત્યારે સ્વાભાવિક છે કે ઉત્થાનચેલી પ્રજાની અને એ
 ‘પિતાએતાં જનોની મુકરુણ કથની શબ્દનો-દેહ મારો’
 એ કથનીને શબ્દદેહ આપના માટે પ્રજાની આગ્રુ કવિ
 પડી લે છે.

માગે છે આજ ત્રીએ ભરતકુવકિત
 પ્રૌઢ વાયરપતિ હા.

અને યુગદષ્ટા કવિને પ્રજાનો આતરભાવ પ્રકટ
 કર્યું — પ્રજાના હૃદયઝરણુનું સંગીત જગતત ઉપર ,

વહાવવાને વિશ્વમાંજલ્ય ગાવા માટે આમંત્રણ આપે છે.
 ન્યાં હો ત્યાંથી ધરા પે અવતર કવિ એ।

મુકિત ભાતુ વધાવા
 વિવિધ વૃત્તાંત અને વ્યક્તિઓના સમાહારથી
 ઝોપણું મહાકાવ્ય વ્યાસ અને વાલ્મીકિ બેગા ધર્ષને
 લખે એવી કડુણ ધટનાઓ, અને કોઈ અભિમન્યુના
 શોણિવથી વરદ થયેલી વીરશ્રીની કથાનો ભાર ગીઢી થકે
 એવો પ્રૌઢ વાયરપતિ અમારે જોઈએ છે. અમારું આ
 ઉત્થાન એવી ચંગલ ભાવનાથી પ્રેરાયેલું છે ન્યાં પરા-
 જ્યને સ્થાન નથી. “સ્વાધીનતાની ઉંવા પાછળનો મુકિત-
 ભાતુ” વધાવવાને સામાન્ય કવિ અમારે જોઈતો નથી.

ગાંધીજીના જીવનપ્રસંગો પર રચાયેલાં બીજાં એ
 કાવ્યો ‘બાણપથારી’ અને ‘મૃત્યુનો માત્રી’માં પ્રસાપુરુષોના
 સામાન્ય પ્રસંગોમાંજે જે Epic Grandeur અને
 Epic Simplicity હોય છે તેવી જ સરળ પરંતુ
 ગૌરવભરી બળવાન શૈલી છે.

બાણપથારીમાં ઈમ્યુની વિશ્વતોમુખી પ્રયથગંગાના
 ઉપશમનુ વણું છે. રામાયણકારે ગંગા-અવતરણનું વણું
 ક્યું છે. ખન્ને વણુંનોમાં સરળ પ્રૌઢ શૈલી છે.

રામાયણકારનું વણું નેત્રેએ : ભગીરથનું તપ કલ્પું.
 ચક્રચ્યા : પતન ટાન્નટ્ટિયવી ન સહિષ્ણતે

તાં વે ધારવિણું રાજાધાન્ય વર્યામિ શલિન : ॥
 રાજન ! મંગાનું પતન પૃથિવી સદન કરી શકશે

નહિ, એને ઝીલવા માટે શંકર સિવાય અન્ય કોઈ હું
 જોતો નથી. એ માટે ભગીરથે શંકરને પ્રસન્ન થયાં.
 તારું પ્રિય કરનાને શેલરાજસુતા હું મારા શિર પર ધારણ
 કરીશ એમ ઉમાપતિએ ક્યું એટલે :

પછી દિમવતી એથ વઢે સૌ લોક નેહને
 ઝોજત્વી રૂપધારીને, વેગ દુઃસહ એ કરી
 પડી શિવસિરે રાય । આકાશોથી શુભંકરા
 મહા કુધર દેવીએ, ગંગાએ ચિન્તન્યુ તદા.
 ધોધમાં શંભુને ખેંચી, પાતાલે હુંજ જાઉં છું.
 જાણતાં એ મનોત્રાંજ, ભયવાન્દર કોપીયા.
 રૂધવા એહને ત્યારે મિત્રે મુકિત કેં કરી.
 પુવવસાલી પડી ન્યારે, રુદના પુવવ શીર્ષ પે
 દિમવાન સમા, રાય । જટાનૃટ ઉગ્રાણુમાં,
 ચલો ખૂળ કર્યાં તોયે, પૃથ્વીયે ના જઈશકી.

૧૪. વિશ્વશાંતિ

જટામળ મધોથી ઉદાર ના નીકળી શકી,
સંવસર મળ્યા હૈની બદ્ધ રેખાં ભગી ગદી.
એને ત્યાં દોષને પાણું એમણે તપ આપ્યું
સતોખા શિવ એથી તો અન્નંત સુખંદન.
મુખ મંગા કરી ધિમે ગિન્દુસાગરની પ્રતિ
મુક્ત મંગા તણ ત્યાંથી સાન રોતે પરી પડી. +
આસાંડ સર્ગ ૪૩.

સમર પુત્રોના ઉદાર પત્રી બદ્ધનીનું મદન બળે
જુસાર મળું દણું. ખીનું કાનુપ અમિષારે રવણને
જ અરકુનું નહેણું. એણે તો

પડેમાંને બાંધે પકડી ઝંચકાં પુદ્ગ સ્વરમે
અને એ સંતરનીની

દિશાએ પરીને ઊઝળી ઉર-અંગા ભીંજાવી.

ભગીરથે આલેવી મંગા સાન મદાનરીએ રમે વડી
પડું આ મંગા તો લુપ્ત સરસ્વતીની જેમ શરીરી
સત્તાના બળ વચ્ચે પૂનીમાં શબી મર્ધ.

મદાકસ્યાણેનિં જનન છરી એ નવ ચક્રું
ધપી બળું વેગે વદન રમવા, દાય બગિચા
શરીરી સત્તાના અધવચ પધાં, ને રણ રમું
સુકું મોપામે, ત્યાં અરર! ઉરમંગા શબી મર્ધ!
ઉમેરી પેદામે જડ, પ્રમદિયાં કા ઉરનખા,
નવાણેમાં મૂંચી સમસથી રહી મંગરુણા.^{૧૫}
હવતાં ફરી આપી ચક્રો નદિ તે એણે વધ.
સ્તંભ ઉપર ચડીને આપ્યું.

‘કંઈ સૌ દેવામાં કાણ કાણ મદપા કૃષ ઉપરે!’
એણે જ નહેણું કંઈ :

તારે મારી સાથે આગળું હોય તો તારો કૃષ ઉપાડ.
મેં પજુ તારો કૃષ ઉપાડ્યો દનો. તારો મું એથીએ
બારે છે! પમરે પમરે હું તારી સાથે છું. તારો ચાકેલો
દાય મારા દાયમાં રાખ. આટલા માટે જ દેવામાં પ્રેમ
રાખ. જગતના કસાણ માટે ખપી જનારને શંકા કે
ભય શાનો? ^{૧૬}

‘મદાકસ્યાણેને પથ કવળ શંકા ભય? -અને
ધારે પૂનીતીરે પ્રભુમંદર આધી ઉતરિયા.’
અને આ ગાંધીએ

‘ન રાખ્યા કાષ્ટોના કૃષ સ્યૂલ ઉરે કિંતુ પરબી
ઉપાડ્યા ગાંધીએ : ‘કુરિત મરશે કે મરીસ હું.’
ગાંધીએ એમનું હવન ચિરકસારોદય સમું પડ્યું.

સોદેરીશની જેમ એમને વિશ્વ આપવા જનનને જનું પડે
એમ નથી. જાતે જ

ધિમે મોની એ તો વિષદુઃખપાસ, વિષ સૂપી
બરી દે પાછા એ ઉર અમૃત પરી નિજ તણાં.
સુમે પડેતાં જેમ ઉપાપનિએ દેવોને અમૃત પાણું
અને

એકા મૂરે વિષ યદપચારાં; જનનને
સુદૃઢ, ને પૂઠે અમૃત મળ્યું તેની તર તમા
+ તમે દેખતી જ્યેષ્ઠ સ્વલોક નમરૂના ।
તણ સાનિ મદદૂષ દૂલ્યા વેમ મ દુઃસંકમ્ ॥
આકાશદમ્પદામ ધિમે શિશિરસ્પત ।
અચિન્નવંચ સા દેવી મદન પરમકુશલ ॥
વિશામ્બદ દિ પાતાસં સ્તેનસાશૃના શંકરમ્ ।
તસ્યાવલેખનં ગાતા કૃષ્ણસ્તુ ભગવાન્દરઃ ॥
તિરાભાવિનું જુષિ. ચક્રે નિભયભસ્યા ।
સાનરિમન્પનિવા પુવવા પુરે રુદ્રસ્ય મૂર્ધનિ ॥
દિશતત્રાતિને રામ જટામણઃ મદવરે ।
સા કથાગિન્દ્રી મનું ના શકોગતનમાસ્થિતા ।
નેવ સા નિર્ગમં લેખે જટામણઃ મદવરે ।
તરેવાજામદેવી સંવસરમણાન્મદન ॥
તામપસ્યત્યુત્તરતઃ તપઃ પદમાસ્થિતઃ ।
સા તેન તોપિતગાસીદત્યન્તં સુખંદન ॥
વિસમ્યગ્ તતો મક્ષ્મં દશે ગિન્દુસરઃ પ્રતિ ।
તર્યાં વિશ્વન્વમણાવાં સત્ સ્તોતસિ જસિરે ॥

—આસાંડ સર્ગ ૪૩

(૪-૧૧)

૧૫. ગંગોત્રી - બાલપધારી

૧૧. If thou wouldst walk with me,
Take up Thy Cross ;
I carried mine is thine, then hea-
vier ?
Step for step, I walk with thee :
Lay thy tired hand in mine ;
Love bare for this alone
The prints that press thy palm
That I and thou together mightest walk
The Calvary

જગત સ્થાપતું હોય તો ગાંધીજીએ કહાની તમા નથી. દક્ષિણ આફ્રિકાની સત્યાગ્રહની લડતમાં અવસાન પામેલા સત્યાગ્રહીની વિધવાને આત્માસન આપતાં ગાંધીજી કહી શકે :

અધિતા, ગાંધીના યુગથી સ્પર્ધે કે સરી પડ્યા અનાયસે, 'બાપુ' તુજ સમ કર્મ દિવ્દ રમશ્ચી થશે સ્વામીકીર્ણી, જનની ભૂમિ ત્યારે જ છૂટશે, અને મારી ભોળી પણ તુજ શી જ્યારે ધર્મ દરો આ ત્રણે કાળોમાં યુગ્વરાવી સ્મૃતિવતી મદાકાવ્યની એકાદ નૂતન પરંપરાના માર્ગનું સ્વરૂપ છે.^૧

વ્યક્તિ અને માનવતા

ધરતે ઉંબર છોડી અમદાવાદ આત્મા પહેલાં એનું જીવન પ્રકૃતિના સાન્નિધ્યમાં વીતેલું છે.

ગામઠું છોડીને શહેરમાં આવતાં વધતાં જતા સંબંધો એને ખૂંટતવા લાગે છે. એ મનોદશા સમજવા માટે એમના 'નમ્રતા' કાવ્યમાં અંતરગુણ માણસ મોટેથી વિચાર કરતો ભણે સંભળાર્ધ ભવ છે. (શ્રુઓ કાવ્યનું ટિપ્પણ) વિનમ્ર હું !

અરે ! ધટે જ નમ્રતા ધર્મી તણીય નમ્રતા ! +
નમ્રતા ધર્મીએ નમ્રતા રાખવાનું (consciousness) સભાનપણું વર્તમાન સંવૃત્તિઓની અસંતોષનું કારણ છે. એણે વ્યક્તિમાંથી શ્રદ્ધાનું તત્ત્વ લઈ લીધું છે. શહેરમાં આવીને એણે એ માનવીને જોયો પરંતુ છુદી જ પરિસ્થિતિમાં. અને ફરીથી પ્રશ્નપરંપરા ભળી : હું યુવાન ?

સહિષ્ણુમનું અમૂલ્ય ફૂલ માનવી યુવાન ?

× × ×

સ્વનંત્ર પ્રકૃતિ તમામ

એક માનવી જ કાં યુવાન ? *

રુસોના Social contract થી ભજેલી ભાવના થી જગતે બાળે કાન્તિ ભેઈ તોય માનવી હજી બંધન યુક્ત નથી. સમકાલીન રાજકારણ જોતાં તો એ બંધનો સખત થતાં જાય છે. માનવીને એવી સ્થિતિમાં રાખીને કાલનો પ્રવાહ વહી ભાય છે; જ્યાં

રાષ્ટ્રો જન્મી લાડે, અડે, સમયનાં ખડેર ભેળાં ભળે, ને સહિ-ધૃતિ-ખંડેસ મોજ ઉછળે વિશ્વે વિકાસક્રમે એ વિકાસક્રમમાયે

કલ્યાણાર્થી, સદૃશ કંઈક લસતું સૌ હાથમાં નાંવતું

એ કલ્યાણાર્થી તત્ત્વ તે માનવ ગાય - તે અધાર વીધની બોલ, એ જ કવિતા, જેની ઉન્નતિના ઉછાળાઓ

આવે, જાવે; પરંતુ મહીથી કવિ અદતો વિરતનું મોતી.

એ વિરતનું તે માનવાતાનું દર્શન—એ જ વિરાટ પ્રણય.

વિરાટ પ્રણયની એ ભાવના ભ્રમન થતા પહેલાં અનુભવનો આરોહ અને Dis-illusionment નો અવરોહ દરેકને પોતાની રીતે આનસ્યક છે.

૧. યુરોપનાં મદાકાવ્યોને અનુમદીને એખરકોમ્પીએ લખેલા નિબંધમાં જે મુદ્દાઓ તારખ્યા છે તે અમે રાક્યા છે :

1. "The conclusion seems to be, that the epic purpose will have to abandon the necessity of telling a story."
2. "It may be, then, that Lucretius and Wordsworth will preside over the change from objective to subjective symbolism which Milton has, perhaps made necessary for the continued development of the epic purpose."
3. "Epic poetry will certainly never be didactic. What we may imagine—who knows how vainly imagine? —is, then, a sequence of odes expressing, in the image of some fortunate and lofty mind, as much of the spiritual significance which the epic purpose must continue from Milton, as is possible in the style of Lucretius and wordsworth, for subjective symbolism."

+ ગંગોત્રી

* ગંગોત્રી

આમનો છો પરંતુ

સુખે બુધો ભોળાં રમ રમ ભરીને ધમી રહ્યો,
મહાસિ મૃત્યુનો જમણકલ જેને કવલ શું
અને એમ સમયની મુગ દીએ રાખીને ફરી એક
સવાર ઊગી. સુરસિ-વેણિત નહિ પરંતુ રાત્રિની
છાતીમાંથી ફણ ફિરે દયકતું હતું, તારાઓ મરણુવાન
રિશ્તા દતા. રિશ્તિય પરથી ધુમ્મસ વેસલું, અને

ત્યાં ટેકરી ફરતું દસ્ય શું ફેર ફેર ?
રે ક્યાં ગર્ધ પ્રથમની જનતા નિરાટ ?
એની એ જનતા હતી. એનું એ જીવન હતું પરંતુ
અનુભવના ધસારાથી એ બને ખરે સર્ખાં ઊભાં દનાં.
એમાં ધવાએકા જ્યમતોરથ છોડીને, કષાએલી પાંખ-
વાળા પંખીની જેમ હેલું ક્યાંક છુપાઈને એકું હતું.
અને ત્યાંથી

ખરેરની ઠરુણ-ભીજણ ગાતું ગાથા
ને ગોતલું અંકજ ગાન મહીં દિશાસા.

જીવનદષ્ટિ

આ વિવરણ પૂરું કરતાં પહેલાં જીવન તરફ એમનું
દષ્ટિમિત્રું શું છે એ જ્ઞેવાનો પ્રયત્ન કરીએ.

“ભરોસો ના જેને જિવતર તણા એક પલકે”
એવા પતિત અને દસિતોને કવિતા વળી કેવી ?
સૌન્દર્યોની પરખ તેમને ક્યાંથી ? કવિતાનું આ મુગજળ
તેમને માટે ? પરંતુ સંપત્તિ અને સ્થાના એમને મળે
ત્યાંસુધી રહેવા હો એ મુગજળ.

પરંતુ આજે ભ્યાં દંતર રસ કોઈ નવ મળે
ધડી એ રહેવા હો પતિત દસિતોને કવનનો. x
એ કવનરસ પાવાને માટે ધરતીને બાળા ધરતીને
આંખણે બોલાવો. એ બોલો ભ્યાં

ખંડ ખંડ લોકવંદ દોળે ઊમટીમાં ને
મળિયો આ માનવીનો મેળો રે.
બોલાવો અને દસપનાને ધોડે ધર, મામ, શેરી ધૂમી
વલ્યો. એને બમણજિજ્ઞાસા જાગી. જમણજિજ્ઞાસા
જમણવું એક મુંદર કાવ્ય અંજેજી કવિ કમલ્યુ. જે.
દનરે લખ્યું છે.

When I was but thirteen or so,
I went into a golden land.
Chimborazo. Cotopaxi
Took me by the hand.

અને એને એના શિક્ષકનો ધીમે અવાજ સંભળાયો.

I deernly heard the master's voice
And boys far off at play,
Chimborazo, Catopaxi
Had stolen me away.

સમરકંદ-બુધારામાં નાનકડો નકશો જ્ઞેતા વર્ગમાંથી
છેડી શાહ શરાખીની ખવાજબીમાં ફર ફર

કાણુલ, બદખ, કંદહાર ને સમરકંદ બુધારાની સફર
કરવા એ લઈ બચ છે. એઘિયાની એકવવાડીમાં ગોળીના
રણુ તરફથી આવતી કારવાન આપણે જોઈએ છીએ.

ગોળી વિધી વિશાળે જગપટ રમવા દોડતા મુલ્કોની
ગાદી વીરતર ધેરી પ્રથવરસભરી કારવાનો કરાદી-
ને પોઠો આરખોની લખતી રતરતે નાખતી ક્યાંક ડેરા
નીલાનાં નીર જાંડી મિસર થકા મુસામેરી ઈઝિસિટોની
જંગી ધોંગી જખતોજતી જીતિધન ધંમે પ્રભુપંથપ્રેક્ષી
પુરવા પૃથ્વી પુરાણી મનુજહલ્યની સંસ્કૃતિનાં હુકાનાં
રથાપતી લખ ધાણાં થયથક પ્રભુની પ્રેરણાનાં નવાણો.

મનુવંશોની અનેક કારવાનો ઇતિહાસના ઝાંખા
પ્રભાતમાં પૃથ્વીના ખરે પર ફરતી હતી. આર્યોના પરિ-
બ્રમણના અંકેશઓ હણુ મન્યા નથી. એમાંની એક
કારવાન તે

જેવી જો ઉતરેથી ઉતરી જગવતી આપવીરોની પોઠ
વાંછી રૂઢેલી વિસામા યુગ યુગ પથના પૂરેપે ભારતે જો
એતો સેકાએ પહેલાંની ઝાંખી અને અસ્પષ્ટ પ્રભ-

ઓના ઉવઃકાળની વાત થઈ, પરંતુ કારવાદીએ જો અનેક
સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી યુવક યુવતીઓને મુરોપ અને એઘિયાના
હજારો માર્કસિના હિમવિસ્તાર પરથી સાધમિરિયા મોકલ્યા
તેમની કારવાન, સાંકે બેધિલા કેદીઓનું કરણુ પરંતુ

Heroic એ દસ્ય :

ને સ્વાતંત્ર્યાર્થી શરા પતિત દસિતના હેવદતોની મીઠી
ઉલ્લાસી કારવાનો યુવક યુવતીનો, કૂચ ફેમિરિયાને
કારવારે કરાવે કરતી, હસમુખી ભાવનાથી સીંચતી
ગોલી માનવ્ય વેલી ઉર જલત અગ્ની, પાઈ કુર્બાની કેરાં
એ બધી કારવાનો આર્યોના પરિબ્રમણની, મુલ્કોની,
પારસીઓની, અને સ્વાતંત્ર્યપ્રેમીઓની કારવાનો પછી
સમસ્ત વિશ્વની, તારાવાદી જગદિત વહતી લખ્ય કારવા-
નું ચિત્ર આપણે એ કવિની સાથે આશ્વર્યથી મુખ-

x નિશીથ - કવનરસ.

ચિત્તે જોઈ રહીએ છીએ

ધાંટી ચોટી વટાપી દૂર દૂર જતી એ ચોક્કસ ધૂળગોઠે ઝાંખી
ગેં સ્તબ્ધ નેણે મધન-મધ્યુગની મહાકારવાનો કૃદિ અદિ
અહીંથી તહી જતી વણુઝારો દીડી ને કતારો સૂનાંચકાં
રણોમા ક્રમ અદ્યતા રેતીના બૃહાન્ન ઠેરી ને ન્યાળી
સિંધુ ખોળે ધત્તી દીધ લઈ સંપતિ સિદ્ધિ બહાળી
છૂટકાં, ખાણુ જેવાં જવનપણુથી બહાણી કારવાન
સાચા મોતીની દીડી વિજળી શિંખીએ શોભતી મેઘપોહ
ને તારાકાકી પેલી જગદિત વહતી વિશ્વવણુઝાર ભવ્ય.
એવી જ કોઈ ઉન્નત ક્ષણે હિમા ભૂ પર માથું
ટેકવી, સિંધુ અને ગંગાનાં જલ ઝીલી, સહ્યાદ્રિયુગ પર
પગ ટેકવીને ભ્રમત સ્વપ્નમાં કચિના રાષ્ટ્રપુરુષને સવે-
દના ભગે છે.

ને એ ક્ષણનો લઘુ માનવી મટી
જની રહુ' રાષ્ટ્ર વિરાટ ચેતના
પ્રભના ઉત્સર્પદ-તાને
યંત્ર રહુ' ઉર્ગિલ એકમ પ્રેરણા.
આકાશમાં અદ્ભુત રહેલાં દિશિખરોમાંથી ગંગા
અને સિંધુના જુદા જુદા વહેતા પ્રવાહો સાગરને ભળે છે,
ભિન્નતા દૂર ધર્તા જે એકતા આવે છે તેવી વિશ્વતોમુખી
માનવતાનું - પ્રજાશિખરોની સંકુચિત ભાવનાથી દૂર એવું
મંજશ્વ વિધાન એ છે.

ઉદ્દેશનો તારકશબ્દોથી
ને પ્રેમધારા વધુ વિશ્વતોમુખી,

વાસ્તવિક વહેવારુ જગતથી દૂર આવા કદપતારંગી
જીવનનાં લીલાપીળામાં જ પતિત દલિનોને મગ્ન રહેવાનું
ના ના, વાસ્તવિક જગતનું જીવન એ જ સાચું જીવન.
સંસારીને તે

ન શાંતિ ચિત સૌખ્ય કાજ જમ ફૂલોળમાં મંચને
મને ગમ્યુ ના દ્યો નિત્ય સૌખ્ય જેવાં કંઠે;
સુખો ન રુચ્તાં યથા સમજમાંથી ઉતર્યાં કુખો.
યથાર્થ જ સુખ્ય એક, સમજ્યા જવું શક્ય જે
ને એસમજ માણુવું, સમજવું રિપાઈષિ તે.
યથાર્થ અને સુખ્ય એક જ છે. અને સમજ શકાય
તે સમજતાં જતાં. જીવનમાં કશું આદર્શ માન્યું હોય
તેને લક્ષમાં રાખીને એમણે તથા ધ્યાનમત્રે રાખ્યા
લાગે છે :

કાવ્યજીવન માટે-

સૌન્દર્યો પી ઉરવરણુ ઘાશે પછી આપમેળે.

વહેવારુ જીવન માટે

કારુણ્ય ને કરુણનો કગ્વા યુગેળ.

અને વિશ્વતોમુખી પ્રેમની વિશાળ ભાવના માટે-

જીવનનો મહેસાજી ગાળે

દબે ત્યાં મૃત્યુની છાયા

માનવતાને પાર ઉતારવા

હિસ્તિ ધરે આ કાવા.

જુસાર્થ/ડીસેમ્બર, ૧૯૩૮

સંબોધન

મનમુખલાલ ઝવેરી

તમે તંત્રી છો; વિચારક, વિવેચક અને વિવરણુકાર
છો; વિદ્વાન અને સાક્ષર છો; ઉચ્ચ ક્ષેત્રના વિદ્યાર્થી છો
ને કુશળ કાર્યપુરુષ છો. તમે યજ્ઞ સમયથી વ્યક્તિ નથી
રહ્યા, સંસ્મારણે પામ્યાં ને પર્મ્યાં છો. અને તમારી
છાયામાં અનેકાનેક નાનાંમોટાં પુખ્તો ખીલ્યાં છે ને
મહેક્યાં છે. આપણા પ્રદેશની અગ્રિમ નિર્ધાપીતના તમે
કુદૃષ્ટિ છો : આપણા દેશની વરિષ્ઠ સાહિત્યિક સસદ,
સાહિત્ય અકાદેમીના તમે સક્રિય અને સન્માન્ય સલાહ-
સદ છો. અનેક શિષ્ટમંજીના સમ્ય તરીકે તમે દેશવિદેશમાં
ભારતનું પ્રતિનિધિત્વ શોભાવ્યું છે : અને મનવચનકર્મથી
તમે વિશ્વમાનવી જનવાનો સન્નિષ્ઠ પુરુષાર્થ કરી રહ્યા છો

— તમે આ ઉપરાંત પણ ધણુ બહુ છો; અને
તમારા સમકાલીન તરીકે, તમારા સદ્વાચ્ય તરીકે અને
તમારા સમાનધર્મી તરીકે અમને એનો આનંદ છે.
તમારા ગૌરવમાં અમે રાચીએ છીએ તમારા ઉત્કર્ષને
અમે અમારો ઉત્કર્ષ અણીએ છીએ—અમારો એટલે
વ્યક્તિગત રીતે અમારો પશુ ખરો અને આપણી યુજ-
રાવીલાખી જનતાનો પણુ ખરો તમે સિદ્ધ કરેલાં ઉન્નત
ચિરિયુંગો અમને હર્ષપુરકિત કરે છે, ને તમારી
'વિમાનમતિ' જોઈને અમારા હૃદય ઉદ્દાસ-સહાર
બને છે.

પણ અમારી પ્રીતિનું પરિપૂર્ણ પાન તેા તમે

ઉગાદ'કર છે, તે છે. ઉગાદ'કર એટલે અમારો કવિ અને અમારો માનવી.

કવિ તરીકે તમે શોક, દુઃખ, રોગ, મૃત્યુ અને માનહાનિ સુદાના કાચકૂતને જીવી ગયા છો. સંસારની કડુતાને તમે અમૃતાવી અમૃતાવીને સંસારને પાછી આપ્યાં કરી છે. આજકાલ કરતાં, ચાલીસ વરસ થયાં તમને કવિતા લખતાંને એ ચાલીસ વરસમાં તમે કેટલી બધી કવિતાઓ આપી છે અમને ?

ઊર્મિપ્રેરિત, શુદ્ધિપ્રેરિત અને મનનચિન્તાનપ્રેરિત તમારા કાવ્યોમાં કેટલું બધું વૈવિધ્ય છે ભાવોનું અને અભિવ્યક્તિની રીતિનું ? તમે ગીતો લખ્યાં, સોનેટો લખ્યાં, ખંડાઓ લખ્યાં, મુક્તકો લખ્યાં ને પદ્યનાટકની દિશામાં પ્રયોગો કર્યાં. માત્રામેળ, અક્ષરમેળ, લઘુમેળ અને રૂપમેળ બધામાં તમે એક સરખી આસાનીથી વિદર્શ્યાં. અને વિસંવાદમાંથી સંવાદિતાનું દર્શન કરવાનું, અર્થ નિર્મિતનું લાગતી વસ્તુઓને જીવનચાલકિય કરવાનું અને કૌશલ્યપરંવસાથી સૌન્દર્યને સાથતરફ આપવાનું સંકલિતું હતું તમે બળબડ્યું.

તમે સૌન્દર્યના ગાયક છો; અને તમારી સૌન્દર્યલ્લસતાનો તમે જીવનનાં રમ્યલક્ષિત તત્ત્વોમાં જ નહિ, પણ રૂઢીપણુ તત્ત્વોમાં પણ સાક્ષાત્કાર કર્યો છે.

તમે પ્રાચ્યભાગ્યવત્તા દ્રષ્ટા છો; અને તમારી પ્રીતિનું ભાજન નથી વ્યક્તિ રહ્યું; નથી કેવળ પ્રદેશ કે કેવળ રાષ્ટ્ર રહ્યું; નથી કેવળ માનવી પણ રહ્યો. તમારી કુટુંબ-ભાવનામાં સમરાચર જગતનાં 'માનવી-પ્રકૃતિ'નો જ અન્તર્ભાવ નથી થયો : સમગ્ર નૈજનતારામયકુલ વિશ્વનો, નીહારિકાઓ અને સ્વપ્નભાગાઓથી ખચિત પ્રભાવિતો અને ઘટો ઘાતો નિયતન્તે અપ્રાપ્ય મનસા સદા એવાં, પ્રભાવિત તત્ત્વોનો સમાવેશ થયો છે.

તમે જીવનના ઉદ્દાતા છો. એ જીવન એટલે આ પૃથ્વી પરનું જીવન. સ્વર્ગને બે એવું અમૃત છે તો પૃથ્વીને પણ એવું અમૃત છે જ, અને એ અમૃતમાં પણ મૃત્યુબંધી અને મૃતસંજીવની સંદિત રહેલી છે. અવનીતું એ અમૃત - સગરાચરના અભુલેશમાં બાપી રહેલું સૌન્દર્ય - તમને મળ્યાં વળી તેમાં તમે પારખ્ય છે, પાચ્યા પણ છો. પણ વજુસમન્વે માણેલાં સુખો કરતાં સમજી-પૂરક જીવેલાં દુઃખો તમને વધારે આસ્વાદ્યંદુર લાગ્યાં છે અને જીવન જીવવાનો કીમિયો તમને એક જ દેખાયો

છે : યથાચિત્તા સમજીપૂરક સ્વીકાર.

“એ રહેલું નિર્મિત એવ અમોઘ જ્ઞાન”
—અને આ બધું તમે સાચા કવિની રીતે—સદૃશ્યની કદબનાને સ્પર્શી જાય એવી સૌન્દર્યનિર્મિતિ કરીને—ગાયું છે.

તમારા ભાવનું વિશ્વ અત્યંત વ્યાપક છે : સકાનુ-જૂતિનું રસક અત્યંત વિશાળ છે : શુદ્ધિ નિર્મળ અને કુશાસ છે. ગતિ સ્વચ્છ અને સંયમયુક્ત છે : દર્શન પ્રસન્ન અને મજાજ છે. ઉગાદ'કર, તમે સાચેસાચા અર્થમાં બુદ્ધિયુક્ત છો; વર્તમાન યુગરાતના વિરલ સારસ્વત છો; તમે—લાસતરાસી યુગ'દ-ભારતની કલ્યાણ-કાંક્ષિણી સજ્જતા અને અભિનત નાગરિકતાના એક ઉત્તમ પ્રતિનિધિ છો.

ભાવો, કાવ્યરૂપો અને અભિવ્યક્તિની રીતિ : ત્રણેના પ્રયોગોમાં કયાંક તમે અગ્રણી થયા છો, તો કયાંક જમાનાની સાથોસાથ કદમે કદમ મિશ્રાવીને ચાલ્યા છો; પણ પાછળ કદી રહ્યા નથી. શુદ્ધિમાન તરીકે તમે સદા જાગૃત અને સાવધાન રહ્યા છો; ને તમામાં નવા વિચારો અને પ્રવાહોના પરિચયમાં રહેલા માટે નિરંતર ઉદગમશીલ રહ્યા છો; પણ દોર તમારો કદી ચૂક્યા નથી. વ્યક્તિ તરીકે તમે તમારા શીલથી ને સંસ્કારિતાથી, નિર્મમતાથી ને નિઃસ્પૃહતાથી, વિચક્ષણતાથી ને વ્યવહાર ને પ્રવ્યથી પ્રજાહલ્યના ઐકાન્તિક આદર અને અનર્ગળ પ્રેમના પત્ર થયા છો; પણ મૂર્છિત કદી થયા નથી કે સદસહ વિવેકશુદ્ધિને કદી યુગાવી નથી. શાઘડમેવનને તમે તમારું આદિષ્ટ કર્યાં ગપડ્યું છે : પણ તમારું ઉપાસ્યૈવત તો રહ્યું છે જીવન ॥ ને એને તમે કદી વિસાડ્યું નથી. તમારું કદન બે મહાન છે તો જીવન ઓછું મહાન નથી. ગાંધીયુગના સદ્ગતમ અને શુદ્ધતમ પ્રાણો સાચો પ્રસંદ બનુશવનાર તો જીવનભર ખાંડાની ધાર પર જ ચાલે.

‘નિરીક્ષ’ ને ભારતીય જ્ઞાનપીઠનો પુરસ્કાર બળ્યો એ માત્ર ‘નિરીક્ષ’ નું જ કે તમારી કાવ્યસિદ્ધિનું જ ગૌરવ નથી : સમય યુગરાતો સાદિતવનું ગૌરવ છે. જે કાવ્યો વર્ષોથી યુગરાતના ઉત્તમાધિકારી કાવ્યરસિકોના હૃદયનું કિમ્પિ દલ્લમ બની ગયાં છે તેને આજે અખિલ ભારતીય કક્ષાએ સ્વીકારતાં ને સત્કારતાં બેઝનને અમને આનંદ થાય છે, ધણો આનંદ થાય છે, ધણો જ

આનંદ થાય છે. અમારા આનંદનો એ અમૃતકુંભ
છલોછલ છલકારી ઊઠેલો હોત, નો તમારા આયુષ્યની
મધુપ્રેરણા જેવાં જ્યોત્સ્નાભેન આજે આપણી વચ્ચે
હોત તો. ઉમાશંકર તમે ઉમાશંકર બન્યા તેમાં તમારી
પ્રતિભા અને પુરુષાર્થ, તમારા ગુરુજનોનો પુણ્યપ્રસાદ
અને પરમાત્માની કૃપા તો ખરો જ; પણ જ્યોત્સ્નાભેનની
તપશ્ચર્ચા પણ ઓછી નહિ આજે એમની અનુપરિચિતિને
લીધે આ આનંદનું દૂર સહેજ ઊડી જાય છે એમ
ધડીક લાગે છે ખરું, પણ બીજી જ કાણે થાય છે કે
જ્યોત્સ્નાભેનને કરુણાવિમુખ મૃત્યુ પણ હરી શકે છે
ખરું, જ્યાં સુધી ઉમાશંકર છે તે ઉમાશંકરને અક્ષર-

રેલ છે ત્યાં સુધી ?

ઉમાશંકર, તમારું સ્થાન માત્ર ગાંધીયુગના કવિઓમાં
છે એવું નથી : યુગસત્તા સર્વકાલીન કવિઓમાં છે.
તમારી કવિપ્રતિભા અને જ્ઞાનપીકનો આ પુરસ્કાર :
બન્નેનો કેવો વિસ્તર થયો છે આ, અન્યોન્યની શોભા
વધારનારો ?

ત્વં ગુર્જરીવાશ્વિમ્બોઽર્ધિ રત્નકિઃ મહાધમેતત્સહ
પારિતોષિક્મ્ ।

યોગેન પુણ્યં યુવયોર દ્વયોઃ પ્રિયમ્ ચિરસ્ય વાચ્યં
વ ગતઃ પ્રજાવતિઃ ॥

ગાંધીયુગની કવિતામાં ગાંધીવાદી વલણો અને ‘નિશીથ’

રતિલાલ દવે

પ્રિય અંદ્રકાન્તભાઈ,

‘નિશીથ’ ઉપર નિબંધ જેવું લખવાનો પ્રયાસ
ક્યો પણ પછી કાળ્યું નહિ. પણ રાધેશ્યામ શર્મા
અને હું એવું કંઈક લખવાના પ્રયાસમાં છીએ.
તમે શ્રી ઉમાશંકર ઉપર મહાનિબંધ તૈયાર કરી રહ્યા
છો એટલે મારી મૂંઝવણ અંગેનો ‘જન તમને લખું છું’.

ગાંધીયુગનું સાહિત્ય એ શબ્દસભાસ કાળગણનાની
સગવડ સાથે અમુક લક્ષણોનો વાચક પણ સામાન્ય રીતે
ખતો હોય છે. બ કે કા. એ શબ્દ લક્ષણવાચક
અર્થમાં નથી વાપરતા ? અને કેટ ૧૯૬૩માં આપણે
સાંભળ્યું કે ‘આપણા નાગરિક કવિનો ખોલો બોલી
ચિંતાઓના ભારથી ટળી ગયો છે. સવારે ઊઠીને મોં
પર એને ફરજતું પ્રતેપન કરવું પડે છે. ગાંધીજીનું શય
જીંચકવું પડે છે. ’ (‘દિવિજન’ : થી લાલકર શંકર)
ગાંધીયુગના આવા સાહિત્ય-આવી કવિતા વિશે વિચારવા
જેવું છે. સુંદર-ઉમાશંકર-સ્નેહરસિમ-શ્રીધરાણી-શેષ-
ઉપવાસી અને અન્ય આખા ને આખા કવિઓને ગાંધી-
યુગીન કવિઓ તરીકે ઓળખાવવાના સ્થાનથી એ
કવિઓની કવિતા પણ ગાંધીવાદી વલણોવાળી કવિતા
છે એવી યાપ ઊભી થઈ ગઈ છે, પણ પોસ્ટિવિરીનિવાસ
બાદ સુંદરમ તરફથી મળતી કવિતા જે અર્થમાં અર્ચિ-
દવાદી કવિતા છે તે અર્થમાં ગાંધીવાદી કવિતા હોય
તેવી કવિતા શોધવાની નથી રહેતી ? ગાંધીજીના
દરિદ્રનારાયણનો પાસ છૂટક છૂટક સારી એવી કવિતાઓને

લાગ્યો છે. એવી કવિતાઓનો અલગ સમૂહ એક મૂલ્યા-
કન-પ્રસ્તાવના સાથે તૈયાર થાય તો ગાંધીશતાબદીના
આ વર્ષમાં એ કામ વાજબી ગણ્યારો.

૧૯૩૨માં ‘મને હલ્લને ખૂણે જવલતી એક લાધી
ચિતા ! ભલે હલ્લ ખાખ હો ! ઉરની ઉમિ’ સુકાય છે !’
અને, ‘ભલૂકતી પ્રજાદુઃખની જાળમાં કામળા બળીગળી
જતા ભલે લલિતભાવ કવિતા કલા’ વગેરે ‘ગંગોત્રી’માં
ગવાયું હતું. ૧૯૩૫ માં પ્રકટ થયેલા ‘અધ્ય’માં ‘અમ-
છત્રી બનું ! એ મારા ગાળે તવ જય તારી ! આ !
પલટે અવનિ સારી !’, ૧૯૩૪ માં ‘કોડિયા’માં ‘લૂતા
હૂંડાં કો દીન મિખારી, બૂળે પીકાતો સમાજ !’, ‘વસુધા’
માં ‘સતા છે બાળ ને ભૂડાં, હવાનો નિઃશ્વિભૂખ્યા,
અધૂરે વસ્ત્ર ને પેટે ગંદકીની ગમાયુમાં, એમ ગરીબી
અંગેના સવેદનમાં કાબો મળે છે.

૧૯૪૧ લગીની કવિતાઓ સમાવતા ‘ભણકાર-
૧૯૫૧’માં ‘ગાંધીજીની પાકિસ્તાને અદાઈ’, ‘ગાંધીજીની
શહીદી’ એવાં કાવ્યો છે. ૧૯૩૭ માં ‘શૈવનાં કાવ્યો’માં
‘ગાંધીયજ્ઞ’ નામની કવિતા છે. ૧૯૫૭માં પ્રકટ થયેલા ‘હદો-
લવ’માં ‘રિંટિયો કાંતતાં કાંતતાં’ ‘૩૦-૧-૧૯૪૮’ નામની
કવિતાઓ અને ‘જૂખના નિત્ય નિવાસ શાં, લગનખંડેર
શાં કેટલાં દેહમંદિર ઉદાર માગી રહ્યાં, ને ખતા એકલાં
દેવનાં નદિયે, રીંદને આજ બસ છણું લાગી રહ્યાં ?’
જેવી પદિતઓ મળે છે. આ પ્રકારની (નિપયો ઉપરથી
ઝાળખાય તેવી) કવિતાને ગાંધીયુગની કવિતા કહેવામાં

બાંધ નથી. (ગાંધીજી ન હોત તો, કવિઓને આવું સંવેદન ન થયું હોત? એવા વિચારો આવે તો આવવા દેતા.)

‘નિરીક્ષ’ ૧૯૩૯ માં પ્રગટ થયો. ત્રીસી પછીની કવિતા સામાજિક જીવનને મુકાબલે સૌંદર્ય પ્રતિ વધારે અભિમુખ બનતી જાય છે તે પ્રક્રિયાના પ્રારંભ ‘નિરીક્ષ’ માં નેત્રી શકાય છે. પણ તમે ‘નિરીક્ષ’ ને ગાંધીયુગીન યુગરાતની સંસ્કારિતા અને સર્જકતાની નીપજ કહો છો તે રીતે, સ્વાભાવિક રીતે જ, એમાં ગાંધીવાદી વલણો જોવાની લાલચ થાય. ગાંધીવાદ એ કોઈ ચોક્કસ વિચારમંત્રણ છે કે નહિ તે પ્રશ્નને હમણું જવા દો. અને કવિતામાં અમુક વિચારધારાનું વલણ વરનાય છે. ત્યારે એ વિચારમાળાનું શિન્ન પ્રકારનું હોય છે. ઉપર ગણાવ્યા તે સંપ્રદોની કવિતાઓમાં ગાંધીવાદી વલણો છૂટક છૂટક દેખાય છે એટલું જ મહત્ત્વનું છે. કોઈ એક કવિની કવિતા લઈને અમુક કવિની કવિતા અને ‘ગાંધી-વિચાર’ એવો નિબંધ કરવાનો વિચાર આવે તો ખૂબ ઓછી સામગ્રીનું ભારે પીંજણ કરવું પડે. (દુર્ઘોવાર્તા નાટક, નવલકથા, વગેરેમાં કેવી પરિસ્થિતિ છે?)

ઉપરના સંપ્રદોમાં કવિઓએ અનેક વિષયોને સ્પર્શ કર્યો છે તેમાં ગાંધીજીના દરિદ્રનારાયણ પણ એક વિષય છે એટલું જ કહેવું જોઈએ. સાંપ્રત જીવનથી સાવ અસ્પૃશ્ય રહ્યાના આળખાંથી બચી જવા પૂરતી સામગ્રી આ સંપ્રદોમાં છે. એટલે સંપ્રદો કાલપ્રવાહની બહારથી જ પ્રગટી નીકળ્યા નથી એમ જરૂર કહી શકાયો.

(અને કવિઓ તરફથી થતા એ પ્રદાનનું મૂલ્ય આમ તો ઊંચું ગણાવું જોઈએ. કારણ કે કેટલીકવાર સાત્વી કવિતા યુગસ્પર્શનોને નયે ઝીલે એવોય એક મત છે. શ્રી રાજેન્દ્ર યાદ યાદ આવશે. સાંપ્રત જીવનથી રાજેન્દ્ર અસ્પૃશ્ય રહ્યા છે કે નહિ તેનો વિવાદ નહોતો ચાલ્યો.)

‘સતરના તારાંજે લીધું સ્વરાગ’ જેવી લોક-કવિતાનું પ્રમાણ તો ઘણું વિપુલ દશે. પણ સર્જનાત્મક કવિતાએ ત્યારે ગાંધીવાદી વલણો પ્રગટ કર્યો હોય ત્યારે એ કવિતા ખરેખર કવિતા થઈ છે કે નહિ તે પ્રશ્નગણા તો બાહ્ય-માં જ બાહ્ય હોય છે અને ‘ગાંધીજીનું રાગ જીંચકું’ પડે છે, જેવા સ્પષ્ટપ્રયોગો એમના પ્રકાશની સાખ નથી પૂરતા?

કાવ્ય, કાવ્ય હોય ત્યારે તે ક્યારેય અપ્રસ્તુત નથી હોતું એ પરિભાષા તમે ધરીબર ભૂલી જવા તૈયાર હો તો એમ કહેવાની મને દિગ્મત આવે કે, કેટલીક ગાંધી-વાદી કવિતા આજે ૧૯૬૮ માં પણ વાંચી માણી શકાય એવી છે. (અને દુઃકાળના સમયમાં જૂની ગાંધીવાદી કવિતાના આજાપાતળા બદર-ગદ્યાને ખપમાં લઈએ તો એમાં ખોટાં શું?)

૧૯૩૩ : ગંગોત્રી : ‘ધામ્ની’ કાવ્યમાં મેધધનુષ્યના સૌંદર્યદર્શન અંગે વિચારની અને કવિને ધામ્ની એવું સંભળાવે છે કે ‘માળાપ’ એવા કડું જે હું માળા, ઘરે બિચારાં મરી જાય છાંદસ’ પણ તો પછી કવિતાનું કરવું શું? ‘નિરીક્ષ’ સુધીમાં ‘કહો છો મિત્ર કે પતિત દલિતોને કવન લા’ એવો જવાબ કવિએ તૈયાર કરી નાખ્યો છે. ‘તમે વાંછો સત્તા સાલ કંઈ જે ભદ્રનનની, અને સંપત્તિ સૌ વિવિધ કંઈ જે આજ લગીની’ પણ ‘મન્યે છોડી દેજો મહીથી કવિતા એક જ બંધે’ ‘પરંતુ આજે જ્યાં ઇતરસ કંઈ નવ મળે, ધરી બે રૂંધેલા દો પતિત દલિતોને કવન તો’. ‘ગંગોત્રી’ માં ‘બળીઝળી જતાં ભરે, લલિત ભાવ કવિના કલા’ જેવી લાગણીની અભિવ્યક્તિ પછી કાવ્યસર્જન માટે કંઈક Justification ની જરૂર જોઈ થઈ હતી અને પતિત દલિતોનું જ કાવ્ય હંમેશાં સર્જના કરે એ કેવી રીતે બને? તો પછી, જે કાવ્ય સર્જન તે સંપત્તિની અવેશમાં પતિત દલિતો માણે એવી વ્યવસ્થા વિચારી શકાય અને પ્રશ્ન પડે. ‘ગંગોત્રી’ ના ‘નિવેદન’ માં પણ આ મૂંઝવણ પ્રામાણિકપણે વ્યક્ત થઈ જ છે. “વળી જનતાના જીવનમાં તો ખૂણે ખૂણે કવિતા ઊભરાય છે. ત્યારે શબ્દરચ કવિતા જનતાના નીચલા ઘરો સુધી પહોંચતાં હજી ઝતી, અચકાતી હોય એવું જણાય છે. અથવા કહો કે આ સંપ્રદમાં તો એવું છે જ. અને એ એવું હોય તો તે લખનારના સહૃદય પ્રયત્નો છતાં અને તેની અસક્તિને કારણે જ છે.” વર્ણવે લોકોમાં યોજાતી ભાષાનો ઉપયોગ કરવાનો પ્રયોગ કરેલો, પરિણામ બરાબર આવી શક્યું નહોતું. ગંગોત્રી ના (૧૯૩૩) કવિએ ‘નિરીક્ષ’ (૧૯૩૯) સુધીમાં આ પ્રશ્નને કેવી રીતે હલ કર્યો તેનો આદર તમારા સંશોધન-પુરુષાર્થમાં મળી આવે ત્યારે જરૂર આપજો. ‘નિરીક્ષ’ નું પહેલું કાવ્ય ‘નિરીક્ષ’ “આપણને ત્રાગ્વેદનાં કેટલાંક સ્તોત્ર-કાવ્યો

આનંદ થાય છે. અમારા આનંદનો એ અમૃતકુંભ
 ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ હોત, એ તમારા આયુષ્યની
 મધુપ્રેરણા જેવાં જ્યોત્સ્નાભેન આજે આપણી વચ્ચે
 હોત તો. ઉમાશંકર તમે ઉમાશંકર બન્યા તેમાં તમારી
 પ્રતિભા અને પુરુષાર્થ, તમારા યુગ્મનોત્તમ પુણ્યપ્રસાદ
 અને પરમાત્માની કૃપા તો ખરા જ; પણ જ્યોત્સ્નાભેનની
 તપશ્ચર્યા પણ ઓછી નહિ આજે એમની અનુપરિચયિતે
 લીધે આ આનંદનું નર સહેજ ઊઠી જાય છે એમ
 ધરીક લાગે છે ખરું; પણ બીજી જ ક્ષણે થાય છે કે
 જ્યોત્સ્નાભેનને કુણાવિમુખ મૃત્યુ પણ હરી શકે છે
 ખરું, જ્યાં સુધી ઉમાશંકર છે તે ઉમાશંકરનો અક્ષર-

દેહ છે ત્યાં સુધી ?

ઉમાશંકર, તમારું સ્થાન માત્ર ગાંધીયુગના કવિઓમાં
 છે એવું નથી : યુગશતના સર્વકાલીન કવિઓમાં છે.
 તમારી કવિપ્રતિભા અને સદાસંપન્નતા આ પુરસ્કાર :
 બન્નેનો કેવો વિસ્ત યોગ છે આ, અન્યોન્યની શોભા
 વધારતારા ?

ત્વ ગુર્જરીવામિવમ્બોઽસિ રાત્કવિઃ મહાર્ષમેતત્ત્વલ્લ
 પારિતોષિકમ્ ।

યોગેન પુષ્કર પુવયોદ્ દ્વયોઃ ધિવમ્ ચિરત્સ યાચ્મ
 ત ગતાઃ પ્રજાવતિઃ ॥

ગાંધીયુગની કવિતામાં ગાંધીવાદી વલણો અને ‘નિશીથ’

રતિલાલ દવે

પ્રિય ચંદ્રકાન્તભાઈ,

‘નિશીથ’ ઉપર નિબંધ જેવું લખવાનો પ્રયાસ
 ક્યોં પણ પછી કાબુ નહિ. પણ રાધેશ્યામ શર્મા
 અને હું એવું કંઈક લખવાના પ્રયાસમાં છીએ.
 તમે શ્રી ઉમાશંકર ઉપર મહાનિબંધ તૈયાર કરી રહ્યા
 છો એટલે મારી મુંઝવણ અંગેનો પત્ર તમને લખું છું.

ગાંધીયુગનું સાહિત્ય એ સમ્પ્રદાયના કાળગણનાની
 સગવડ સાથે અમુક લક્ષણોનો વાચક પણ, સામાન્ય રીતે
 બનતો હોય છે. બ કે કો. એ સમ્પ્રદાય લક્ષણવાચક
 અર્થમાં નથી વાપરતા ? અને છેક ૧૯૧૩માં આપણે
 સાંભળ્યું કે ‘આપણા નાગરિક કવિનો ખરો ભાઈ
 ચિંતાઓના ભારથી ટળી ગયો છે. સવારે ઊઠીને મોં
 પર એને ફરજતું પ્રત્યેકન કરવું પડે છે. ગાંધીજીનું શબ્દ
 જાંચવું પડે છે.’ (‘દિનિકા’ : શ્રી લાલશંકર ઠાકર)
 ગાંધીયુગના આવા સાહિત્ય-આવી કવિતા વિશે વિચારવા
 જેવું છે. સુંદરમ-ઉમાશંકર-રનેશ્વરિય-શ્રીધરાણી-શેષ-
 ઉપાસત્રી અને અન્ય આખા ને આખા કવિઓને ગાંધી-
 યુગીન કવિઓ તરીકે ઓળખાવવાના વિચારથી એ
 કવિઓની કવિતા પણ ગાંધીવાદી વલણવાળી કવિતા
 છે એવી જાપ ઊભી થઈ ગઈ છે, પણ પોંડિચેરીનિવાસ
 બાદ સુંદરમ તરફથી મળતી કવિતા જે અર્થમાં અચરિ-
 દવાદી કવિતા છે તે અર્થમાં ગાંધીવાદી કવિતા હોય
 તેવી કવિતા શોધવાની નથી રહેતી ? ગાંધીજીના
 દરિનારાપણનો પાસ છૂટક છૂટક સારી એવી કવિતાઓને

લાગ્યો છે. એવી કવિતાઓનો અલગ સંગ્રહ એક મૂલ્યા-
 કન-પ્રસ્તાવના સાથે તૈયાર થાય તો ગાંધીસાતાપદીના
 આ વર્ષમાં એ કામ વાજબી ગણાશે.

૧૯૩૨માં ‘મને હૃદયને ખૂણે જવસતી એક લાધી
 થિતા !; બસે હૃદય ખાખ હો ! ઉતરી ઉભિ’ સુકાય છે !’
 અને, ‘ભૂખતી પ્રજાનું ખની ઝાળમાં કોમળાં બળીઝળી
 જતાં લસે લલિતભાવ કવિતા કલા’ વગેરે ‘ગંગોત્રી’માં
 ગણ્યું હતું. ૧૯૩૫ માં પ્રકટ થયેલા ‘અર્ધ’માં ‘શ્રમ-
 છવી બન્ધુ ! એ મારા માને તવ જય તારી ! આ !
 પલટે અવનિ સારી !’, ૧૯૩૪ માં ‘કાઠિયા’ માં ‘લૂનાં
 હૂંઝાં કો દીન સિખારી, ભૂખે પીડાતો સમાજ !’, ‘વસુધા’
 માં ‘સ્તાં છે બાળ ને છુટ્ટાં, છવાતો નિઃશીભૂખમાં,
 અધૂરે વજ્ર ને પેટ મંદીની ગમાણમાં’, એમ ગરીબી
 અંગેના સવેદનના કાવ્યો મળે છે.

૧૯૪૧ લગીની કવિતાઓ સમાવતા ‘લણકાર-
 ૧૯૫૧’માં ‘ગાંધીજીની પાકિસ્તાને અદાઈ’, ‘ગાંધીજીની
 શહીદી’ એવાં કાવ્યો છે. ૧૯૩૭ માં ‘શેખનાં કાવ્યો’માં
 ‘ગાંધીયુગ’ નામની કવિતા છે. ૧૯૫૭માં પ્રકટ થયેલા ‘હો-
 લ્ય’માં ‘રેડિયો કાતતાં કાંતતાં’ ‘૩૦-૧-૧૯૪૮’ નામની
 કવિતાઓ અને ‘ભૂખના નિત્ય નિવાસ શાં, ભગ્નખંડેર
 શા કેટલાં દેહમંદિર ઉદ્ધાર માગી રલાં, ને છતાં એકલાં
 દેવનાં મંદિરો, શીદને આજ બસ છણું લાગી રહ્યાં ?’
 જેવી પંક્તિઓ મળે છે. આ પ્રકારની (વિષયો ઉપરથી
 ઓળખાય તેવી) કવિતાને ગાંધીયુગની કવિતા કહેવામાં

બાધ નથી. (ગાંધીજી ન હોત તો, કવિઓને આવું સંવેદન ન થયું હોત ? એવા વિચારો આવે તો આવવા દેવા.)

‘નિરીધ’ ૧૯૩૯ માં પ્રગટ થયો. ત્રીસી પછીની કવિતા સામાજિક જીવનને મુકાબલે સૌંદર્ય પ્રતિ વધારે અભિમુખ બનતી જાય છે તે પ્રક્રિયાનો પ્રારંભ ‘નિરીધ’ માં જોઈ શકાય છે. પણ તમે ‘નિરીધ’ ને ગાંધીયુગીન યુગરાતની સંસ્કારિતા અને સર્જકતાની નીપજ કહો છો તે રીતે, સ્વાભાવિક રીતે જ, એમાં ગાંધીવાદી વચ્ચે એવાની લાક્ષણિકતા. ગાંધીવાદ એ કોઈ ચોક્કસ વિચારસરણી છે કે નહિ તે પ્રશ્નને હમણાં જવા દો. અને કવિતામાં અમુક વિચારધારાનું વચણ વરતાય છે. ત્યારે એ વિચારમાળાનું ‘ભિન્ન પ્રકારનું’ હોય છે. ઉપર ગણાવ્યા તે સંપ્રદાયની કવિતાઓમાં ગાંધીવાદી વચણો છૂટક છૂટક દેખાય છે એટલું જ નહોતું. કોઈ એક કવિની કવિતા લઈને અમુક કવિની કવિતા અને ‘ગાંધી-વિચાર’ એવા નિબંધ કરવાનો વિચાર આવે તો ખૂબ ઓછી સામગ્રીનું ભારે પીંજણ કરવું પડે. (દ્વંદ્વીવાર્તા નાટક, નવસકથા, વગેરેમાં કેવી પરિસ્થિતિ છે ?)

ઉપરના સંપ્રદાયો કવિઓએ અનેક ત્રિપોને રાજ કર્યો છે તેમાં ગાંધીજીના દરિદ્રનારામણ પણ એક નિયમ છે એટલું જ કહેવું જોઈએ. સાંપ્રત જીવનથી સાત અસ્પૃશ્ય રહ્યાના આળખાંથી બચી જવા પૂરતી સામગ્રી આ સંપ્રદાયો છે. એટલે સંપ્રદાયો કાલક્રમવાદની બહારથી જ પ્રગટી નીકળ્યા નથી એમ જરૂર કહી શકાય.

(અને કવિઓ તરફથી થતા એ પ્રદાનનું મૂલ્ય આમ તો ઊંચું ગણાવું જોઈએ. કારણ કે કેટલીકવાર સાચી કવિતા યુગરૂપદાને નયે ઝીવે એવાય એક માત્ર છે. શ્રી રાજેન્દ્ર ચાહ પાદ આવશે. સાંપ્રત જીવનથી રાજેન્દ્ર અસ્પૃશ્ય રહ્યા છે કે નહિ તેનો વિવાદ નહોતો આવશે.)

‘સતરના તાંતણે લીધું સ્વરાજ’ જેવી લોક-કવિતાનું પ્રમાણ તો ઘણું વિપુલ હશે. પણ સર્જનાત્મક કવિતાએ જ્યારે ગાંધીવાદી વચણો પ્રગટ કર્યાં હોય ત્યારે એ કવિતા ખરેખર કવિતા યઈ છે કે નહિ તે પ્રશ્નવાળા તો જાણે. માં જ ઊભા હોય છે અને ‘ગાંધીજીનું રાજ ઊંચકવું પડે છે’, જેવા શબ્દપ્રયોગો એમના પ્રકાશની સાથે નથી પૂરતા ?

કાવ્ય, કાવ્ય હોય ત્યારે તે ક્યારેય અપ્રસ્તુત નથી હોતું એ પરિભાષા તમે ધરીશર બૂલી જતા ત્યારે હો તો એમ કહેવાની અને હિંમત આવે કે, કેટલીક ગાંધીવાદી કવિતા આજે ૧૯૬૮ માં પણ વાંચી માણી શકાય એવી છે. (અને દુષ્કાળના સમયમાં જૂની ગાંધીવાદી કવિતાના આજાપાતળા ૧૩૨-૧૪૫ના ખપમાં લઈએ તો એમાં ખોટું શું ?)

૧૯૩૩ : ‘ગંગોત્રી’ : ‘ધાળી’ કાવ્યમાં પ્રેમધનુષ્યના સૌંદર્યદર્શન અંગે વિચારો અને કવિને ધાળી એવું સંભળાવે છે કે ‘માબાપ ? એવા કડું’ ને કું’ ચાળા, ઘરે બિચારાં મરી જાય છેકરાં’ પણ તો પછી કવિતાનું કરવું શું ? ‘નિરીધ’ મુખીમાં ‘કહો છો મિત્રો કે પતિત દસિતોને કવન શા’ એના જવાબ કવિએ તૈવાર કરી નાખ્યો છે. ‘તમે વાંછો સત્તા સકલ કંઈ ને ભદ્રજનની, અને સંપત્તિ સૌ વિવિધ કંઈ ને આજ હાગીની’ પણ ‘મળે છોડી દેને મહીથી કવિતા એક જ બસે’ ‘પરંતુ આજે ન્યાં છતરસ કંઈ નવ મળે, પડી એ રૂઢેવા દો પતિત દસિતોને કવન તો’. ‘ગંગોત્રી’ માં ‘બળીશ્યાની જતાં ભારે, લક્ષિત ભાવ કવિતા કસા’ જેવી લાગણીની અભિવ્યક્તિ પછી કાવ્યસર્જન માટે કંઈક Justification ની જરૂર ઊભી યઈ હતી અને પતિત દસિતોનું જ કાવ્ય હંમેશાં સર્જના કરે એ કેવી રીતે બને ? તો પછી, જે કાવ્ય સર્જન્ય તે સંપત્તિની અવેશમાં પતિત દસિતો માણે એવી વ્યવસ્થા વિચારી શકાય અને પ્રશ્ન પડે. ‘ગંગોત્રી’ ના ‘નિવેદન’ માં પણ આ મૂંઝવણ પ્રામાણિકપણે બ્યક્ત થઈ જ છે. “વળી જનતાના જીવનમાં તો ખૂણે ખૂણે કવિતા ઊભરાય છે. જ્યારે શબ્દરૂચ કવિતા જનતાના નીચલા ઘરો સુધી પહોંચતાં હજી રતી, અચકાતી હોય એવું જણાય છે. અથવા કહો કે આ સંપ્રદાય તો એવું છે જ. અને એ એવું હોય તો તે લખનારાના સહુલ પ્રયત્નો છતાં અને તેની અસહિતને કારણે જ છે.” વડંચર્યે લોકોમાં મોહાતી ભાષાનો ઉપયોગ કરવાનો પ્રયોગ કરેલો, પરિણામ જરાજર આવી શક્યું નહોતું. ‘ગંગોત્રી’ ના (૧૯૩૩) કવિએ ‘નિરીધ’ (૧૯૩૯) સુધીમાં આ પ્રશ્નને કેવી રીતે હલ કર્યો તેનો માફ તમારા સંશોધન-પુરુષાર્થમાં મળી આવે ત્યારે જરૂર આવશે. ‘નિરીધ’ નું પહેલું કાવ્ય ‘નિરીધ’ “આપણને નગ્નવેશમાં કેટલાંક સ્ત્રોત-કાવ્યો

અથવા પ્રાચીન પ્રીતિસાહિત્યમાંનાં એપોસો આદિ દેવદેવી ઉપરનાં hymn નું સ્મરણ કરાવે છે. " ગંગોત્રી ' અને ' નિરીય ' ના નિવેદનો મંત્રવળ અને ઉકેલના એ હેતુ છે. પદોના, સ્વરસ્ય કવિતા નીચલા ધરે સુધી નથી પહોંચાડી શકાતી તે અસમિત નિવેદન છે અને પછી, "નવી કવિતા શું શબ્દની બાળનખા કે શુ વિષય પરને સુગમગતી રહી નહીં શુદ્ધિને બદલે જડના, પ્રતિધ્વનિ કારણે અસ્પર્શમતા, સોકપ્રિયતાને નામે અક્ષયતા સ્વીકારવા નવા કવિતા સેવાર નથી એ સારું જ છે " એવાં વિધાનો મળે છે. નીચલા ધરે સુધી કવિતાને પદોચ્ચવાના સમૂહ પ્રવળો અને અક્ષયતાને રંગકારનાયું વાળખી વશળ — આ એ વચ્ચે ખૂટતી દેડીઓ, ચંદ્રકાન્ત-ભાર્મ, શુભરાત્ર વિદ્યાપીઠના મંચાસપ્તમ થી સોધાને.

' નિરીય ' સમદના દેટલાં કાવ્યોનું સંવેદન સંધી કે આકતરી રીતે ગાંધીવાદી વચ્ચેના પાસવાળું ગળીશું? (માટે જ તો, કવિતા એ કવિતા છે — ગાંધીવાદી વશળો કે અન્ય વશળો શ્રી મુ બાળન છે એવી લાગણીથી તમે પ્રસન્નતા અનુભવી શકશો.)

' અન્યમતા ' વિશે ટિપ્પણ લુઓ : "...અશ્વત્થ કૃતિનું સિખર સામ્યવાદને જતું રહ્યું છે." (બ.ક.ક.ને માફ કરીશું? ' નવીન કવિતા વિશે બાળ્યનામાં " .. પણ ત્યાં તો એ જ પાઠાત્મ સરકારોની સાથે સામ્યવાદી કે સમાજવાદી વિચારભિન્નાર પણ અહીં આપાત થયો. અને એ વાટે ડંબેલા લેખકો જે સાહિત્ય વાક્યમ, જે પદ અને ગદ્ય ઉપલવે છે તેમા મજૂરવર્ગ અને તેમના જીવનવ્યવસાયને રચતો તે સારું મળે છે પરંતુ એ સાહિત્ય વાક્યમ બીજી રીતે સ્મૃતકાનિરોધક જણાય છે. આવા આપણા નવીન મુશ્કેલી લેખકો મી ધૂમકેતુ જેવા ' સાક્ષરવર્ગ 'ના હો, શ્રી ' ઉપવાસી ' જેવા ગાંધીવાદી સાથે સમબાવી હો, શ્રી મુન્દરમ અને શ્રી રનેદ-રસિમ જેવા વિદ્યાપીઠ-સાક્ષર હો કે સાક્ષરતાની એકે યાગ વિનાના ગાંધીવાદી અને સામ્યવાદી કે નવાં સામ્યવાદી હો... " વગેરે પછી બ.ક.ક. ઉમાશંકરના 'ત્રિત્યા' કાવ્યનો ઉલ્લેખ કરે છે.)

ગાંધીવાદ-સામ્યવાદ-સમાજવાદ-પ્રગતિશીલતા આદિ વિચારો સર્જક કવિતાના રચાપત્રમાં રાસાયણિક રૂપાંતર પામીને પ્રવેશ્યા હતા એવા મુદ્દિત વિના જ આજ વિવેચનો થવાં હશે એમ માનું બરાબર નથી શ્રી

વિંદુપ્રસાદે પણ સાહિત્યમાં ' પ્રગતિશીલતા ' એંગેલી વાતમાં બ.ક.ક. પ્રકાશનું વશળ લીધું છે. અર્થાત્ કવિતા કવિતા છે કે નરિ? અને કવિતા, કવિતા હોય તો પછી મળે તે વશળો હોય — એવો એ વિવેચનોનો ગ્રોક નથી. માટે, એમના મનને સાચો માનીએ તો, ગાંધીયુગની કવિતામાં — જે બરેબર કવિતા દશે તેમાં — ગાંધીવાદી વશળો બ્યક્ત થવાં છે અને ક્યાંક છેડ સામ્યવાદ સુધી પહોંચ્યા છે એવું સ્વીકારવું પડે. પણ બળવંતરાયનો ભવ ખોટો હતો એવું નથી લાગતું? મજૂર વર્ગને રચતો નો સારું મળે છે એમ બળવંતરાયને કેવી રીતે લાગ્યું? દશે? વિવિધ સંમહોના કુદ્ધ કાવ્યોમાં એવાં કાવ્યોની સંખ્યા દેટલી?

ગાંધીયુગમાં દરિદ્રતાસાબળ અંગેની કવિતા લખાઈ. જ્ઞાનગ્રોતર યુગમાં એવી દેટલી કવિતા લખાઈ? જ્ઞાન-તંત્ર બાદ ગાંધીયુગની સમગ્રતામાં પીમગી ચર્ચ હતી કે વધારે તીવ્રરૂપે ઉત્થિત ચર્ચ હતી? ગાંધીવાદી વશળો-વાળી દહીને આપણે જે કવિતાને ઓળખીએ છીએ તે કવિતાનું સંવેદન કા તો ગાંધીજી પ્રત્યેના બ્યક્તિપ્રગમથી ઉદ્ભવ્યું હોય, કાં તો એ ગાળાનો એક રોમેન્ટિક મુદ્દ હોય. પરંતુ ગાંધીવિચાર સાથે કવિઓએ કવિઓ તરીકે કામ પાડ્યા પછી થયેલું એ સર્જન નથી. એમ હોત તો આજ સુધી આપણને એ સંવેદન જેના દેટલાં હોય એવી કવિતા મળ્યા કરતી હોત કારણકે જે ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિમાંથી ગાંધીવિચારનો ઉદ્ભવ થયો હતો તે પરિસ્થિતિની સમસ્યાઓમાંથી આજે આપણે ક્યાં બહાર નીકળ્યા છીએ?

(અગ્રેજ કવિતામાં સિંચાસક્રમ — એવા નિયમે માટે જુમિકા છે; એશિયટ અને ક્રિશ્ચિયનિટી એવા અભ્યાસો માટે જુમિકા છે.)

ગાંધીયુગ પીત્તા પછી ' ગાંધીવિચાર ' અંગે પરિ-સંવાદો આજે ચક્ર છે, પણ કવિતાનો સંબંધ એની સાથે રહ્યો નથી. એવું ન કહેવાય કે ગાંધીવાદી વશળો-વાળી કવિતાઓની જુમિકારૂપે ગાંધીવિચાર નહિ હોય — જરીથી અંગેના સંવેદનની કવિતાની જુમિકા બે મરીચી હતી તો આજે એ સંવેદનની જુમિકા નથી રહી?

' નિરીય 'ના કુલ ૧૧૮ કાવ્યોમાંથી ગાંધીવાદી વશળો તારવ્યાં હશે નો એ તારણો કુસમૃત લાગવાનો ભવ છે.

‘મારા દેશે શાધની શવરી કે, નિદાધેરાં લોચનો લોક
કેરાં, મૂઝાંજામાં બોણાં લોકકેયાં.’ વગેરેમાં ગાંધીજીને
સંડેવવા જરૂરી છે? ‘ગાંધીની ગુજરાત કપરી જીવનની’
(‘મોરી ગુજરાતમાં’); ‘વિરાટ પ્રણય’ લે : કૃષ્ણ,
સિકંદર, તિમ્બર, રીઝર, નેપોલિયન, વિંકનને ન્યાં યાદ
કરવામાં આવ્યા છે ત્યાં ગાંધીજી નથી. ‘કહો છો મિત્રો
કે પતિત દશિતોને કવન શાં’ (‘કવનરસ’); ‘પાંચાલી’
‘લૂના-આંધળાની વાત’, ‘બેંક પાસેનું ગાડ’,
‘સામરનો ગોઠિયો’, ‘દ સદાયનો’, ‘અન્નચર’ : અહીં
મને લાગે છે કે, ગાંધીરાદી વસણો તારવવાની શક્યતા-
વાળી કવિતાઓની યાદી પૂરી થાય છે. પણ ‘નિરીય’
નાં મહત્વનાં કાવ્યોની આપણે જે યાદી કરતા દતા
તેમાં આ યાદીમાંથી એક-બે આવે કે વધારે?

વિષય પરત્વે ગાંધીજીને ખબે રહી જે ગુજરાતી
કવિતાએ ગતિ કરી છે તેમાં ‘નિરીય’નો ફાળો ઉપર
મુજબનો છે. દમણાં શ્રી ઉમાશંકરે એક રચણે કહ્યું કે
પોતે તાંસ દતા અને ગાંધીજીની કૂંકથી વાંસળી થઈ.
‘નિરીય’માં ગાંધીજીની કૂંક ઉપર પ્રભાણ છે.*

અને આ પછી આપણે કવિતાના સ્થાપત્યને અને
ત્રીશી પછી વધેલી કવિતાની સૌદર્શકિમુખતાનો પ્રશ્ન
વિચારવો જોઈએ. બળવાન પ્રતીકરચના વગરની કવિતા,
કે પોતે જ એક પ્રતીક બની જતી ન હોય તેવી કવિતા
એમાંથી ગમે તે જીવનદષ્ટિ તારવી શકાય તેવી એની
ક્ષમતા જણાવી હોય તો પણ ભાષ્યે જ મજબૂત
બાંધાની હોય. અને એમ હોય ત્યારે, જીવનદષ્ટિ
તારવવા માટેની ક્ષમતા પણ આભારી નીકળવા-
નો સંભવ વધારે નહિ હોય? દરિદ્રાસાયણનો
વિષય કેટલી કવિતાઓને કવિતાઓ તરીકે વશ વર્ત્યો
તે જોઈ લેવું જોઈએ.

‘અન્નચર’ ૧૪૩ પંક્તિનું કાવ્ય છે. પણ એમાં
બહુધા વર્ણન છે. અન્ન આવશ્યક છે એટલું કહેવા
માટે લખાયેલી ૧૪૩ પંક્તિઓ ‘સામ્યવાદના સિખર
સુધી’ લઈ જનારી છે પણ કૃતિના કાકામાં ધમેજ-
રચના એવા મળતી નથી. અને અન્નની આવશ્યકતા

ઉપર ભાર મૂકવો એટલે સામ્યવાદ સુધી જતું—એવો
તર્ક અને અંગન રીતે જરાબર લાખતો નથી. (‘શેખર્ન
કાવ્યો’માં ‘જૃષ્ટિ સકત’—‘અધર્મવેદના ૧૨ મા
કાવ્યના ૧લા અનુવાકના ૧લા સૂક્તનો અનુવાદ કરવાનો
પ્રયત્ન છે.’ તે યાદ આવશે. દુલ્લભ અમરતુત છે,
કારણકે આ અનુવાદ છે.)

પણ, ચંદ્રકાન્તભાઈ, ‘નિરીય’ની વિવિધ કવિતાઓ
વિશે લખવાનો પ્રયાસ કરવો છે એટલે ‘અન્નચર’
વિશે પણ લખીશું. અહીં તો તમારી સમજ, મારી
મૂંઝવણ બ્રહ્મા કરી છે ગાંધીરાદી વસણોવાળા કવિઓના
સમૂહમાં ગાંધીજીની વસણોવાળી કવિતાઓ તો ગૌણ
કૃતિઓ છે. અને ગરીબી અંગેના સંવેદનને ગાંધીરાદી
વસણ સાથે સાંકળી લઈએ તો વ્યાસશે? એ સિવાય
પણ જેને ગાંધીરાદી વસણ કહી શકાય એવાં વસણોવાળી
કવિતાઓ તમે શોધી કાઢશો એવી આશા છે. અને
એમ કંવું આવશ્યક નથી? ‘નિરીય’ અને એ સંપ્ર-
દના સમકાલીન સંપ્રદેશોમાંથી ગાંધીરાદી વસણોવાળી જે
કવિતાઓ કવિતાની કસોટીમાંથી પસાર થતી હોય તેની
યાદી જરૂર બનાવજો. વળી ત્રીશી પછીની કવિતા
સૌદર્શકિમુખ બનતી જાય છે તેમ કહેવું છે કે,
સામાજિક સંસ્કારનું સંવેદન ત્યજતી જાય છે તેમ
કહેવું છે—એ પણ નક્કી કરવા જેવું છે. કુશળ હશે.

રતિલાલના

જયમારત

* પત્રમાં કૂદડી? ‘નવીન કવિતાના વિચારતત્વના
પ્રણેતા ગાંધીજી અને સ્વરૂપતત્વના પ્રેરક પ્રો કાકોર
મણાય છે. આ બંને મહાનુભાવોની અસરને ગુજ-
રાતી કવિતામાં પ્રણાસિકામદ કરનાર આ બે
(સંદર્ભ-ઉમાશંકર) તેમજની કવિઓ છે ગાંધીજીએ
પ્રણેષિત વિચારો માનવપ્રેમ અને અહિંસક સ્વતંત્ર-
ભાવના આ બે કવિઓની કલ્પનાછીપમાં સાચાં
ગોતી બનીને બિતરી હતી’ (ગુજરાતી સાહિત્યની
વિકાસરેખા-૫, ૩૦૧) અને નિરીયને શ્રી
ઉમાશંકરની કવિતાનો પ્રતિનિધિ—સંપ્રદ ગણી શકાય.

વિદ્યાર્થીસમાજ : નવો મિળજ

વિદ્યાર્થી-વિદ્યસમાજ એક નવો જ મિળજ દાખવી રહ્યો છે, કેવળ આત્મમાં જીવતા ભારતમાં નહિ, સમૃદ્ધિમાં (અફલુઅન્સ) રાજતા યુરોપ-અમેરિકાના દેશોમાં તથા રશિયા, એકેસ્લોવાકીયા અને પોલાન્ડ જેવા મુખ્ય કમ્યુનિસ્ટ રાષ્ટ્રોમાં પણ એ નવો મિળજ નવતર રૂપે પ્રગટ થઈ રહ્યો છે. મણેની ભૂમિકામાં લિનનતા હોવા છતાં મિળજના મૂળમાં અને પ્રકટ કરવાની જાણતમાં ધણી સમાનતા પણ છે.

યુરોપમાં ફ્રાન્સના વિદ્યાર્થીઓએ મેની ૬ થી ૧૦ માં દરમ્યાન કારવાઈ કરી - હજારો વિદ્યાર્થીઓનાં વ્યાપક નિદાનને, સરજી પોલિસો સાથેની ઝડપી ઝપાઝપી, લાંગરોડા બાળબળ અને મેરાઓ ઉપરાંત ક્રાંતિસમયની 'મેરીકેડઝ' ! અનેક વિવેચકોએ આ અવસરને ફ્રેન્ચ ક્રાંતિની ઐતિહાસિક ચિત્રરમણીમાં ધટનાનું રમણ કરાવનારો લેખ્યો છે. ફ્રાન્સના વિદ્રોહની વિશેષતા એ છે કે એનો આરંભ થયો અઘણત અમેરિકાની પદ્ધતિએ વિદ્યાર્થી રહેલી નાનતેરે યુનિ.થી. તેની ઝાળ બીડી અધ્યયનના પ્રતીકસમી, ચાર સદી પૂર્વે સ્થપાયેલી, ઓક્સફર્ડ અને કેમ્બ્રિજની પૂર્વજ સોભો' યુનિવર્સિટીમાં. પછી તો, એ ચિનગારી દેશકરની યુનિવર્સિટીઓમાં ફેલાઈ ગઈ અને ફ્રાન્સના કામદારો તથા શ્રદ્ધાળુઓના દંડોએ હાથે ધાક બેસાડી દે તેવા દેખાવોને રાષ્ટ્રવ્યાપી આંતરવિપ્રદર્શ પસંદી નાખનારી ધટના બની ગઈ.

ફ્રાન્સ કરતાં અનેક ઘણી વધુ સમૃદ્ધિમાં રાજતા અમેરિકાના વિદ્યાર્થીઓમાં અને પ્રમાણમાં સ્વસ્થ તથા સૌમ્ય ગણાતા સિટનમાં પણ, વિદ્યાર્થીસમાજ પોતાની શિક્ષણ નીતિથી ખાસો ધૂધવાઈ રહ્યો છે. સમૃદ્ધિની માત્રામાં ફેર હોવા છતાં એમનો અજબો લગભગ એક સરખો છે. બાલ કારણે અને નિમિત્તો લગભગ એક સરખા છે : ઉદ્ધર્ષ બારથી પંદર વર્ષમાં જ કૌલેજના વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યામાં બેથી ત્રણ ગણો વધારો થયો છે. ત્યારે પ્રાધ્યાપકો, શિક્ષણની અને વસવાટની

સમસ્યામાં ઘણી અદ્ય વૃદ્ધિ થઈ છે. બેકામ મોટા વર્ગો (ટેટલીકવાર તો ત્રયંડ થીએટરમાં ૩૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓને ગોંધાને લાઉરપીકર ઉપર અપાતાં પ્રોટેસ્ટોનાં વર્ગ-વ્યાખ્યાનો), લજ્જનરના વિવેચો સાથે જીવનની વાસ્તવિકતાનો અભેજ, ખુદ વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે પરસ્પર સંપર્કનો અભાવ, વિદ્યાર્થીઓ પ્રાધ્યાપકો વચ્ચેનો અસહયવ સહયોગ અને એક-બીજાને ધક્કો મારીને બ્યાગળ વધવાની હરીફાઈ તથા યુનિ. પ્રવેશની મુશ્કેલી, શિક્ષણની મોઢવારી, શિક્ષણના સંચાલનમાં વિદ્યાર્થીસમાજની ઉપેક્ષા, ઉપરાંત શિક્ષણ સુધારાને નામે ખધી છેતરપિંડી, મોટી ઉમરે શિક્ષણ પૂરું થતાં બેકારી-અધઃજેકારી, નીચું જીવનધારણ અને અપર્ણત સ્થગડો તથા એથીય ઓછું સામાજિક મહત્ત્વ ! શિક્ષણ અને સામાજિક જીવનમાં આવી રૂઢામણો અનુભવની બિગતી પેઢીની આવી મનોદશામાં જ્યારે પોલિસ અને લસકરના હાથે તેને દંડવું પડે, અપમાનિત થવું પડે ત્યારે એનો મિળજ ફાટી જાય એમાં નવાઈ નથી. એ પોતાની જ નહિ, યુનિવર્સિટીની લાચારી અને અન્ય પ્રતિષ્ઠિત 'એસ્ટાબ્લિશમેન્ટસ' ની દંભી કારવાઈ પણ જુએ છે, અને ત્યારે તેને યુનિવર્સિટી 'એસ્ટાબ્લિશમેન્ટસ' અને રાજ્યસત્તા સામે નફરત જન્મે છે. ચિત્ત ઉપર રાષ્ટ્રીય આંતરિક વિફલતાઓની અસર પણ થયા વિના નથી રહી.

ફ્રાન્સમાં જૂની પેઢીએ નાઝી આક્રમણ વખતે, અલગેરીઆના બાંડ વખતે, અને હિંદીમાંની સમસ્યા વખતે નાલેશીલયુ' વર્તન આપ્યું હતું એવો ડંખ યુવાન પેઢીને ફેરી રહ્યો છે. તો અમેરિકામાં અસહાય ધોરણે વસેથી ધૂધવાતો રહ્યો છે. વિદેશનામના મોરચે હજારો અમેરિકા યુવાનો હોમાઈ ચૂક્યા છે. છતાં કશો ઉગ્ગસ દેખાતો નથી; અમેરિકા વિદેશનાતિ વિશે જ નવી પેઢીને અશ્રદ્ધા જગી છે, હજારો લાખો વિદ્યાર્થીઓ અને પ્રાધ્યાપકોએ (આશરે ૨૨૫૦ શિક્ષણસંસ્થાઓમાંથી ૧૦૦૦ નેટલી સંસ્થાઓએ) સમગ્ર યુદ્ધનીતિને પડકારી તેમાં વળા નિજો પ્રત્યેની ખધી નીતિ બિગતી પેઢીને હાથે આધાત

કરનારી બની છે; છેલ્લે છેલ્લે, જોન અને જોય કેનેડીની તથા માર્ટિન લૂથર કિંગ જેવા બનીશવશ્ચુઓની હિંસા પછી તો, આખો સમાજ - સ્વરેષેપ તરુણ સમાજ હવેમતી ઊઠ્યો છે.

એક ખાશુ, આગલી પેઢીમાંની તેની શ્રદ્ધા જ ડગી મઈ છે, બીજી ખાશુ તે પોતાને લાચાર, faceless અનુભવે છે: નીરસ યાત્રિક જીવન અને હેતુચલ્ય જીવનની અર્થતાથી તે ધૂંધવાઈ રહ્યો છે.

અવખત, યુરોપ કરતાં કમ્યુનિસ્ટ દેશોની પરિસ્થિતિ અને ભૂમિકા લિનન છે. ત્યાં આટલાં વરસો મુખી ideology નું ભારણ (obsession) રહ્યું છે જેનાથી હવે ત્યાંના યુવાન વર્ગ અને યુદ્ધિજીવી મુક્ત થવા ઝંખે છે. એમને હજી પશ્ચિમના જેવી ભૌતિક સિદ્ધિ-સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાની ખાકી છે. આથી એમને મન રાજકીય સિદ્ધાંત-સૂત્રોની કિંમત ઓછી છે હકીકતમાં તેઓ જુએ છે કે માર્ક્સવાદી-લેનિનવાદી સૂત્રો અવાસ્તવિક બની ગયાં છે, છતાં એવું પોપટીઆ પુનરુચ્ચારણ-રટણ ચર્ચ રહ્યું છે. તેમાં તેને દંભ વસ્તુતઃ એમાં નવાઈ નથી. એને માટે વાસ્તવ અને સૂત્રો વચ્ચેની ખાઈ અજાણવાનારી બની છે અને એથીયે વધુ અજાણવે છે પોતાની અમક્ષી પેઢીએ સ્તાયિનપુત્ર દરમ્યાન જાણી કરીને પાપકર્મો પ્રત્યે અપનાવેલી મૂક સંમતિ, તાબેદારી અને દંભી 'હીરાવશિષ'.

ત્યારે ધીમી પ્રગતિ કરી રહેલા ભારત જેવા પછાત દેશોની ભૂમિકા સાવ જુદી છે. એક્સ્યુઅન્ટ (સમૃદ્ધ) સમાજનાં અસતોષ અને અજાણમણી આપણને આશ્ચર્ય પમાડે એટલી દહે સમાન છે. અજાત કક્ષા અને માત્રા-ભેદ જરૂર હશે જ પરંતુ દેશ સમૃદ્ધિના આરે પહોંચે એટલે જ એની શૈક્ષણિક, આર્થિક, રાજકીય, સામાજિક સંસ્કૃતિક જખી આપોઆપ સર્વવા પંક્તદાઈ જાય એવી ધારણાને ખાસો આધાત પહોંચ્યો છે અને સમૃદ્ધિની સાધોસાથ માનવીય મૂલ્યોનું મહત્વ જળવાઈ ન રહે તો પછાત ગણ્યાતા દેશો કરતાંય વધુ હીન જણતા ત્યાંના સમાજદેવને સમાવી દઈ શકે એનો અણસારો અવસ્થ મળી ગયો છે.

પરંતુ આ બધી વાતો સાંપ્રત વિદ્યાર્થી અને તરુણ સમાજને મન ગીગ્ય છે.

● ચોથી પ્રથમ તે માગે છે શૈક્ષણિક દાંયાની

ધરમળ તપદીક્ષી : માત્ર સુધારાનો દેખાવ કે થોડાક ટુકડા નહિ. શિક્ષણની એકે એક કક્ષાએ - અભ્યાસક્રમ, પ્રાધ્યાપક કેળવી નિમણૂક, કોલેજોનું સંચાલન, યુનિ ની કામગીરી-દરેકમાં તે માગે છે થોડા સમય પ્રતિનિધિત્વ, અંતિમ નિષ્કર્ષમાં પ્રભાવ પાડી શકે એવું !

● એવું સ્વપ્ન પણ હવે નાનું સનું નથી. જૂની પેઢીને વહેલી તકે વિદાય આપીને સત્તા પર આરોહ થવાનું છે. એવું સ્વ છે. "Student's power."

આમ સત્તાની વાત આવતાં વિદ્યાર્થીઆગ્રમને કહેવાતી ક્રાંતિને નામે જૂની અધાધૂંધનાં સાધન બનાવનારા રાજકારણી નેતાઓનો અને વ્યવસ્થાથી વિદ્યાર્થી-નેતાઓનો રાહ સરળ બની જાય એમાં નવાઈ નથી.

તાલેતરનાં અદિક્ષનો દરમ્યાન આ પૂરતું સ્પષ્ટ બન્યું છે. મૂળ હેતુ અને ક્ષેત્ર પરિણામો ગૌણ બની ગયાં છે - action જ એક માત્ર મૂલ્ય બની ગયું છે. પરિણામે દેશવિદેશના ઊર્મિસ તરુણોના હૈયામાં 'વીર નાચકો' તરીકેનું સ્થાન પામ્યા છે-મદાન ગરીબા શહીદ એ ગુણવાચ, માઓ અને કાસ્ટ્રો તથા હો ચિ-મિન્હ ! સ્થાનિક ફેનેટિક નેતાઓ તથા પક્ષોનું પ્રચુત્ત વધી રહ્યું છે. ફા-સર્માં એનાકિરેટ કુવાન નેતા રેનિયલ કહોન બેન્ટિ-ટના હાથમાં જુવાનો રમી રહ્યા છે એવું કારણ એ નથી કે એની વિચારધારાનું આકર્ષણ છે પણ જુવાનોને આકર્ષે છે મદાનગી : હિંસક મદાનગીમાં એને ગૌરવ દેખાય છે.

ગેરિસા પદ્ધતિના પુરસ્કર્તા ફેનેટિક નેતા રેગિસ ડેએ અને હર્નટ માકુસ જેવા ઉત્પ્રયથી વિચારક સ્પષ્ટપણે બોધી રહ્યા છે : શાંતિમય અને લોકશાહી માગે કથું જ સિદ્ધ થવાનું નથી - હિંસા જ પરિવર્તનનું એકમાત્ર સાધન છે : "Power in the streets" અને સત્તાના સાચા અમદૂતો આજના જગતનામાં કામદાર-કિસાનો નહિ, બૌદ્ધિકો, વિવાદીઓ અને નિત્રો હોઈ શકે એમ કહી નવી આતચળાણની આબોહવાનું નિર્મોણ કરી રહ્યા છે. માર્ક્સથીય અદકો અને માઓથી સવાચો હર્નટ માકુસ (મૂળ જર્મન - વરસોથી કેલીફોર્નિઆમાં પ્રેડેસર) એ તો નવું તત્ત્વજ્ઞાન-નીતિશાસ્ત્ર રચ્યું જણાય છે. "Violence does not start a new chain of violence but try to break in established

onc." અને "Tolerance and concessions sell death and death and disarray."

માર્ટિન લ્યુથર કિંગની હત્યા પછી અમેરિકામાં નિંદ્રા પ્રબળમાં Black power નું જોર વધી રહ્યું જણાય છે, તેવાજ રાહે 'Student power' નું સંજ્ઞા ગાજતું થયું હોવાનું વરતાય છે.

કાળાઓને ગેરાઓ સામેના ન્યાય ધિક્કાર અને દેશ ઉપર, વિદ્યાર્થી-તુલ્યોને તેમની આગલી પેઢી સામેના દેવળ ધિક્કાર અને દેશ ઉપર દસડી જનારા નેતાઓ દેવળ કાળી પ્રબળ અને તુલ્ય પેઢીનું જ નહિ, વિશ્વ-સમસ્તના ભાવિનું અશુભ કરી રહ્યા છે, સમસ્ત સમાજને સ્વરથતાને ઈખલિલ કરી દઈ સામૂહિક ઇત્તનના પાયામાં જ સુરંગ ચાંપી રહ્યા છે. ધિક્કાર અને દેશ ઉપર ઊભી થયેલી કાઈ પ્રતિ - ગમે તેવું ક્રાંતિનું મહોનું પહેરીને આવે અને ગમે તેવું સામર્થ્ય દેખાતું હોય - કદી કસાબુ-ફેત બની જ ન શકે-એ દેવળ શકાવાક્ય નથી. કુતાત્મા ગાંધીની સર્વશ્રેષ્ઠ વ્યવહારનિષ્ઠા છે. ગાંધીશતાબ્દીના આ વરસમાં દુનિયાભરમાં તેની ઊજવણીના કાર્યક્રમો ચોળાઈ રહ્યા છે ત્યારે આ પાયાની નિષ્ઠા જ ઉપેક્ષા ખામશે? સમસ્ત માનવજાત સામે આ પડકાર છે.

સોગીલાલ ગાંધી

સોવિયેત શસ્ત્રસહાયનો જાગતિક સંદર્ભ

પાકિસ્તાનને આપેલી શસ્ત્રસહાય વાળખી કરાવવા માટે સોવિયેત રાજદ્વારી વતુઓ પશ્ચિમના સામ્રાજ્યવાદ અને ચીનના વિસ્તારવાદને ખાજવાની પોતાની મક્કદ હોવાનો દાવો કરે છે. વળી, આ સહાય આત્મધિક નથી પણ પ્રતીકાત્મક - કહો કે સમ ખાવા પૂરતી - છે એવું કહેવાનું પણ આ વતુઓ ચૂક્યા નથી. આ બંને વિધાનો વચ્ચેનો આંતરવિરોધ એટલો તો બોલકો છે કે એને અંગે કરાયે ન કહીએ તો પણ ચાલે.

તાશકંદ સમજૂતી પછી એશિયાઈ ભૂગતકારણમાં રૂપી પ્રભાવ દરમૂળ થતો આવે છે. તાજેતરમાં જ કંઈ બન્યું એમાં કેટલાક રાજકીય નિરીક્ષકો પાકિસ્તાનના આંતરિક રાજકારણમાં પ્રભાવક નીવડ્યાની રશિયાની ખ્વાદિશ જણાઈ છે એ સંચક છે. જનરલ યાયાખાનની મારણીઓના રશિયાએ સાનુકૂળ પાછો પાડ્યો તે ધટનાને તેઓ 'અયુધ પછી કોણ?' ના રૂપી ઉત્તર લેખે ધટાવે

છે. સંભવ છે કે આ અર્થઘટન તાણીતૂસીને કરાયું હોય. પણ આ પ્રકારના પ્રતિભાવોના એક સંકેત સાવ-સ્પષ્ટ છે. એ એટલે જાગતરાજકારણના વિવિધ ક્ષેત્રમાંમાં દરમ્યાનગીરી કરવાની રહિયાની મહેનજ અને ક્ષમતા.

પેન્ટેગોનના કર્તાહતાઓએ અમેરિકા સેનેટની ઉપ-અગિતિને જે'ક ગહિના પર ખ્યાલ આપેલા પ્રમાણે, 'ભયની સમતુલ્ય'ને લોચેત્રજો છે ત્યાં સુધી, રશિયા અને અમેરિકા હવે સમકક્ષ થવામાં છે. આવો અર્થ એ નથી કે સોવિયેત નેતાઓ અત્યુદ્યુતનું તોળમ વહોરી લેવા તત્પર થશે. પણ એટલું ચોક્કસ કે દુનિયાને કાઈ પણ ખૂણે પોતે દરમ્યાનગીરી કરવાને સમર્થ જ એવો પ્રતીતિને આરે સોવિયેત નેતાઓ આવી ઊભા છે - અને આવી દરમ્યાનગીરી પરત્વે અમેરિકાનો વિરોધ અગાઉને મુકાબલે મોભા દરી.

બદકે, શક્યતા તો એ છે કે, બંને એકબીજા સાથે કેટલીક જાખતોમાં સહકાર પણ કરે. ફરકો બરાબ અંગે જારને સિન્ધુ જલસધિ જેવી જ રૂપ અખત્યાર કરવી જોઈએ એવું તાજેતરમાં રૂપી વડાપ્રધાને સચચું છે. અમેરિકા અને પાકિસ્તાન પણ આ જાખતમાં એ રીતે જ નથી વિચારતાં?

અને આ સંદર્ભમાં સવિશેષ નોંધપાત્ર ધટના એ છે કે પાકિસ્તાન એક સાથે ચીન, રૂસ અને અમેરિકા જોડે સમજૂતીની શૂનિકાએ વર્તી શકે છે. આગ, પરસ્પર-વિરોધી જતાં, મદાસતાઓ એકમેકને સાંખી લેવાની સ્થિતિએ તો આવી જ પહેલ્યી છે. ચૂ એન હાઈએ છેક ૧૯૫૫ના તત્કાલીન શાક વડાપ્રધાન મહમદઅલીની હૈયાપાત્થ આપેલું કે પાકિસ્તાનને અમેરિકા સાથેના જોડાણની મરજ હોવાની દહીકત પોતે સમજે છે! ત્યાર પછી તેર હોઆંગહો અને હાસનબાઈ ઘણાં પાણી વહી ગયાં. જાહેર પ્રશ્નોના અગ્રણી અમેરિકા સર્માક્ષ રોનાદા રડીયે આ નવસદલને આમ સમગમ્યો છે; 'એશિયા જ એવો એક માત્ર મુલક છે કે જ્યાં અન્યનું પ્રભાવક્ષેત્ર હોવાનું આપણું સ્વીકારતા નથી. આપણું એમ માનીને ચાલીએ છીએ કે, આપણું પ્રભાવક્ષેત્ર ચીનની મીમા-ખર્ષત વિસ્તરતું જોઈએ, પણ ચીનને પોતાનું પ્રભાવ-ક્ષેત્ર જ ન હોય! આપણને કાવતો આવે એવો ઘાટ શક્ય છે; કેમ કે ચીન આપણા કરતાં આજે નમૂનું છે. પણ એ એક સર્વાંમસજા અણુસતા બનશે એટલે

આપણે સંભવતઃ એને અગ્નિ એશિયામાં એવી મોકળાશ આપીશું જેવી આજે રશિયાને પૂર્વ યુરોપમાં આપી છે અને કેરેબિયનમાં આપણે માટે વાંછીએ છીએ...

શસ્ત્રાસેા માટે મહાસત્તાઓ પરઆધાર રાખતી ભારત, પાકિસ્તાન, ઇમિત, ઇરાન, મલેશિયા, ઇન્ડોનેશિયા, જેવી નક્કરી રચાનિક સત્તાઓ વચ્ચેના સંઘર્ષની જિંદગી કરતાં અમેરિકા સરકારના અધિકૃત પ્રકારના 'ધ કન્ટ્રોલ ઓફ લોકલ કોન્ફ્લિક્ટ'માં જાણવાણું છે :

'લશ્કરી સમજૂતી માટે વિકાસોન્મુખ દેશો તથા ઉત્પાદનના પથે ન પથે અને બહારની સહાયતા પર નિર્ભર રહે એવી વ્યવસ્થા જારી રહેવી જોઈએ (જેથી મહાસત્તાઓ દ્વારા તેમને નિયંત્રણમાં રાખવાનું શક્ય બને.)

'લશ્કરી તાકાતમાં રહેલી વિપત્તિ-કારખાના કિસ્સામાં જોવા મળે છે તેમ-પારસ્પરિક ઉગ્રતાના સમ-વારણને બદલે યુદ્ધના કારણ સગી પણ બની શકે.

'અરસપરસ લડી પડે એવા પડોશી દેશોની લશ્કરી શક્તિને સમાન કક્ષાએ મૂકી આપવી એ જ આ ચિન્તાનું મારણ હોઈ શકે...'

અમેરિકા અને રશિયાની વિચાર-પરિપાટી આજે આવી હોવાનું સમજાય છે. આવતી કાલે મહાસત્તા બની રહેનારું ચીન પણ એ રીતે વિચારવાનું અને એ સહુ તથાકથિત વૈચારિક મતબેદો કોરે મૂકીને એકબેકનાં પ્રભાવક્ષેત્રોને સ્વીકારીને જ વર્તવાનાં. ભારતની વિદેશ-નિતિનું પુનર્મૂલ્યાંકન અને નવનિર્ધારણ સત્તા-રાજકારણના જે ભગતિક સંદર્ભમાં કરવું જોઈએ તે આ છે.

પ્રકાશ નં. ૨૩૬

પરમ સહૃદયની વિદાય

હૃદય રીડના અવસાન સાથે આપણી સંદીના એક શ્રેષ્ઠ સહૃદય ભાવકે પણ વિદાય લીધી.

માત્ર કલા અને સાહિત્યને ક્ષેત્રે જ નહીં, ચિંતન અને દર્શનના ક્ષેત્રે પણ જે કંઈસુંદર છે, જે કંઈ શુભ છે તેને એમણે જીવનના છેલ્લા શ્વાસ સુધી વધાવ્યું— પોતાની મનોબૂમિતું ખેડણ ક્રી એની પર એને ઝીલ્યું.

એમના જીવનના પહેલા અધ્યાય ચોકડાચર પાસેની ખીણમાં ખેતરને ખોળે થઈ થયો; એની હરિયાળી, એના ઇંચેરા ઝેમ્યાડ, એની લાગણ્યતી ગાયો, એની

મખમલી નીરવ રાતો ને એમાં ઝોગળી જતા ધોડાના ડાખડાઓ અને યુજી રહેતો દેવળોના ઘંટ — આ બધાંએ, એ આત્મકથામાં નેધે જી તેમ, એમના શૈશવને ભણ્યાલાટ્યું બનાવ્યું ને એમની 'કુંવારી મનોબૂમિ' પર પહેલા ચાસ પાયા. આ ચાસ — એટલે કે 'આદિ અનુશ્રુતિઓ'માં જ એમની લાવિકરિતાનાં બીજ પડેલાં છે. પણ એણે માત્ર એટલું જ નથી આપ્યું. એથીયે વિશેષ તો એક એવી 'સવેદના' આપી જે સ્વળ-કાળના સીમાડામાં અટવાયા વગર કલાકૃતિ માનવી અંકૂત ધર્મ ઊઠતી. રીડની આરત પણ એ હતી કે સવેદના સદાય કુંવારી રહે અને એટલે જ તેઓ આદિમ બીંતચિત્ર, ટીક ફૂલદાની, મધ્ય યુગીન દેવળ કે હેનરી મૂરના શિલ્પની સન્નિધિ માણી શકતા હતા — એસ્કોલસ, બ્લેક, વર્ડઝવર્થ કે રીડેની કૃતિ સાથે લાદાત્મ્ય સાધી શકતા હતા.

માત્ર આટલું જ હોત તો એ કવિ હોત, સહસંવેદક હોત પણ કશુંક એવું ઘટ્યું જે એમને સાવ ભિન્ન ક્ષુબ્ધ પર લઈ ગયું. હવે તો માંડ મૌન્ય વડાવ્યું હતું ને માતા-પિતાની ઝીંગી હાંથ ચાલી ગઈ અને એ પહેલા વિશ્વયુદ્ધની થેતરણીને તીરે આવી ઊભા. એ તીરે જ ન જલા રજા પણ સૈનિક લેખે માંડી પણ પડ્યા. ત્યાં એક જિંદગીની નહીં, પણ અનેક જિંદગીઓની વિભિષિકા યુદ્ધના ચાર વર્ષોમાં અનુભવી—વિશેષ તો 'જીવી.'

ગઈ સદીમાં જેણે પહેલ પરથમ યુરોપના શત્રુમુખ વિનિપાતનું—વિશ્વયુદ્ધનું ભવિષ્ય બાપ્યું હતું તે સ્વીસ ઇતિહાસકાર જુલેઝાર્ડે આપ્યું જીવન પોતાના શહેરમાં સમકાલીનોને યુરોપની મરિમાને પરિચય કરાવવામાં જ પીતાવ્યું. યુરોપના વિનિપાતથી હુબ્બ થયેલા એ ઇતિહાસકારને એક જ અંખના હતી—ગ્રીસ ને રેનેસાંનાં ઉપગોષ્ઠ સમજાવે—સિદ્ધિઓને લોકો ધડી-કર પણ ઉપાડી આપે જુલેઝાર્ડે—પુલ્કા કાને સાંભળે. નીદ્રાએ એટલે જ તો એમને 'મહાન યુરુ' કલા. રીડે તો આ વિનિપાતને સગી આપે નેરોયે હતો એટલે સોયની અણી ટેકવવા જેટલીય 'કુંવારી ધરતી' જ્યાં જવી નહોતી એ યુરોપમાં — એની ઊછરતી પેદીના મનોજન્મમાં એમને કુંવારી ધરતી જોવાની અંખના હતી. — એ સમસવેદકમાંથી શિક્ષક બન્યા. માત્ર શૂતકા-

ળના જ નહીં, વર્તમાનનાં કલાસર્જનોના પશુ એ પરિચયકાર બન્યા. એ પ્રશ્ન થાય કે શુભેદાની જેમ એમણે માત્ર જૂતાકળનું જ ગૌરવ કેમ ના કર્યું? કારણ એમને લાવિમાં અખટ શ્રદ્ધા હતી. એ ભાવિ એમને વૈજ્ઞાનિક-આર્થિક સિદ્ધિઓથી જીજ્ઞાસું નહોતું બેવું. એમને તો અજીજિ હતી સૌંદર્યદષ્ટિ—સતેજ સંવેદના, ક્ષણ ક્ષણને અનુલવવાની ક્ષમતા. પોતાના ‘The Forms of things unknown’ નામના સૌંદર્ય-મીમાંસાના ગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાં એ કહે છે ‘મને જો એવી પ્રતીતિ થઈ હોત કે માનવજાતનું કલ્યાણ સૌંદર્ય-સંવેદના (Aesthetic sensibility) નો ભોગ આપવાથી નિશ્ચિત છે તો મેં સહજેય ખચકાયા વગર એ ભોગ આપ્યો હોત. પણ મારી માન્યતા એથી સાવ જુદી છે. હું સર્વત્ર એ જોઉં છું કે વિનિયમિતની ટાળી જાવા એ જ લોકોને ગ્રસી લે છે જેમની પાસે ‘દષ્ટિ’ નથી.

રીડની કેળવણી અને સંસ્કૃતિ વિષેની વિચારણા જે મુખ્યત્વે Education Through Art અને To Hell with Cultureમાં નિર્ધારિત છે તેની આધારભૂમિ પણ સૌંદર્યસંવેદના જ છે. કેળવણીનું કષ્ટ માત્ર તકેશક્તિ ખીણવવાનું જ નથી, સૌંદર્યદષ્ટિ કેળવવાનું પણ છે. વિદ્યાન જ સત્યનું ઉદ્ઘાટન કરે છે એ આપણા યુગે પોષેશે એક ભ્રમ છે. કલાકાર પણ સત્યનું ઉદ્ઘાટન કરે છે. ભેદ માત્ર એટલો જ છે કે એનું પ્રકૃત્ય તાર્કિક નહીં પણ રૂપાંધિત હોય છે.

રીડને મન ‘સંસ્કૃતિ’ એટલે વ્યક્તિના કાર્યકલાપોમાં એકરસ થઈ ગયેલી જીવંત વાસ્તવિકતા. ન તો એને જુદી તારવની શકાય કે ન એનું પ્રદર્શન કરી શકાય કે ન એને લાદી શકાય. એ તો માત્ર માણસને માણસની વચ્ચે પરાક્રમે સંક્રાંત જ થાય. એ સંસ્કૃતિમાં, રીડ એરિક ગીલને ટાંકતાં કહે છે, ‘કલાકાર કોઈ વિશિષ્ટ વ્યક્તિ નથી પણ વ્યક્તિમાત્ર વિશિષ્ટ કલાકાર છે!’

વ્યક્તિની સ્વતંત્રતા અને સર્જકતા તો રીડને હૈયે વસ્યાં હતાં. એને રૂપતા એકે એક પરિચળ—પછી એ રાજકીય હોય, આર્થિક હોય કે સામાજિક હોય—તેનો એમણે આજીવન વિરોધ કર્યો હતો. પોતાને એ અરાજકવાદી ગણતા હતા પણ એ કોઈ દાંવાદાળ અર્થમાં નહીં. એમનો અરાજકવાદ કોઈ વિશેષ આર્થિક-રાજકીય કાર્યક્રમમાં નથી આવી જતો કારણ કે કોઈ પણ પ્રકારનું

પૂર્વનિર્ધારણ વ્યક્તિને એક દાંવામાં સીમિત કરી દે છે તે એની સર્જકતાને અવરોધે છે એવી એમની દૃઢ માન્યતા હતી. એ પોતે જ કહે છે તેમ એમનો અરાજકવાદ waltanschauung કે જીવનદષ્ટિ છે.

સંવેદના અને સર્જકતા રીડના જીવનના ‘અધિષ્ઠાન’ છે. સાન્તાયનની સાથે સાથે એ સ્વીકારતા હતા કે જે ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય નથી એના એમને રસ નથી. અહીં ‘ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય’ ની કોટિમાં કલાકૃતિ પણ આવી જાય છે. પાસે પડેલાં રેગ્યપુસ્ત્રી કે સામે દેખાતા ઝાડ જેટલી જ કલાકૃતિ પણ વાસ્તવિક છે. રીડના આ સ્વીકારમાં જ એ નિહિત છે કે એમને મેટાફિઝિકલમાં રસ નથી—એબ્સ્ટ્રેકશનમાં રસ નથી. એમનો ‘પરમ આનંદ’ તો પ્રકૃતિ અને કલાકૃતિનાં સાન્નિધ્ય અને તેની સાથેની નિરંતરતા જ છે આ સદર્શમાં એ આત્મકથામાં નોંધે છે ‘કીકગાઝ Either/or માં માર્નિક રીતે કહે છે, ‘ગૂંથવા માટે ક્યાંક તો ગાંઠ વાળવી જ પડે—જીવનમાં આવી ગાંઠ ત્યજી જ કેડાણે વાળી શકાય; મરીરિવાસિનજમાં, એસ્થેટિક જીવનમાં કે એથેટિક જીવનમાં, મેં મારી ગાંઠ એસ્થેટિક જીવનમાં વાળી. આ અંગીકાર એટલે જીવનનો સ્વીકાર અને તેનું સ્થાપન, પ્રકૃતિ અને કૃતિનું સમ-વેદન અને રૂપદષ્ટિમાં સૌંદર્યનો યુગ: યુગ: સાક્ષાત્કાર.’ આપણી પરિલાપમાં કહીએ તો ‘કાયાનંદ’ એ જ રીડને મન ‘અધ્યાનંદ’ છે.

પરંતુ એ આટલેથી અટકી ગયા હોત તો સ્વ-લક્ષી જ રહ્યા હોત. એક કાળે એમની એ પ્રતીતિ પણ હતી કે કલા નિબલિવ્યક્તિ છે, પણ જીવનજીવનમાં એમને એ પોતાની જૂલ લાગી અને એમણે સ્વીકાયું કે કલા જીવનની અભિવ્યક્તિ છે. નિજ અને જીવન બંને બહુ સંકુલ ક્ષણે છે. પણ રીડ ‘જીવન’ ક્ષણ પ્રયોજે છે ત્યારે એની જડે યુગની ‘Collective unconscious’ ની અને Arch Type ની વિભાવનાનો સ્વીકાર છે. આ તો થઈ બૌદ્ધિક ભૂમિકા. પણ એમની જીવનદષ્ટિ-તાના મૂળમાં તો મનુકુલના સાતત્યની એમની આસ્થા છે. આત્મકથાના ‘Tree of Life’ નામના અધ્યાયમાં તામો ધર્મના એક રૂપક દ્વારા એ પોતાને વ્યક્ત કરે છે ‘મનુકુલ’ એક વિશાળ વટવૃક્ષ જેવું છે. અને એકે એક વ્યક્તિ વસતે ખીલતાં અને પાનખરે ખરી જતાં પર્ણ જેવી છે.

અ. યાજ્ઞનિક

‘નિશીથ’

યશવંત શુક્લ

‘ગંગાત્રી’ કરતાં આ કાવ્યસંગ્રહ ચંદ્રે કે નહિ એ પ્રશ્નનો જવાબ સહેલાઈથી આપી શકાશે. ‘ગંગાત્રી’નો કવિ મુગ્ધતાની લદાણુ આપતો હતો, ‘નિશીથ’ નો કવિ પ્રમદભાતાની – સારા અર્થમાં – સિદ્ધિઓ દાખવે છે. પણ એટલે ફરક છતાં ઉચ્ચતર કવિપ્રતિભા તો ‘નિશીથ’ના કવિમાં જ પ્રતીત થાય છે.

હું સમજ્યો છું તે પ્રમાણે આ કાવ્યસંગ્રહનાં ચાર મુખ્ય આકર્ષણો છે : ગીતો પ્રણયકાવ્યો, ‘આત્માનાં ખરે’ નામની સોનેટમાળા, ને કાવ્ય વિષયો આલેખતાં થોડાંક સુદીર્ઘ કાવ્યો.....

વાસ્તવજીવનની વિરૂપતા આલેખતાં કાવ્યો એ નવી કવિતાની એક વિકિષ્ટ સિદ્ધિ છે, છતાં હવે તે આકર્ષતા મટી ગયાં છે... પણ આ પ્રકારનાં કાવ્યોની અનાકર્ષક મર્યાદાઓમાંથી છૂટી સર્વોત્તમ કાવ્ય તો ‘પાંચાસી’ છે. કાવ્યવિષય એક ધટનામાં એતપ્રાંત ઘર્ષ ગમે છે, ને એ બીજાકડુણ ધટના જાણે સર્વસાધારણ હકીકત હોય એવું વક્તાવયુક્ત આલેખન આ કાવ્યનું ચિત્ત-વેધન, વાતાવરણ રચી દે છે.....

‘નખી સરોવર ઉપર શરતુણિઆ’ એ કાવ્ય રચાયેલું ૧૯૨૮માં છતાં આ સંગ્રહને માટે જ એ જાણે નિર્માયું હતું. ચિત્ર ને વાણી અહીં સંપૂર્ણતા સાધતાં જણાય છે. ને છેલ્લે ‘સૌંદર્યો પી ઉરઝરણુ ગાશે પછી આપજો’ એ પ્રતિનિધિ અંતરકન દેવામાં જોતરી જાય છે.

પ્રણયકાવ્યો એ આ સંગ્રહની વિશેષ સંપત્તિ છે. કાવ્યરૂપોની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો પ્રણયને અનેક રૂપોમાં કવિએ લીધેલો છે. પણ સોનેટો પ્રત્યે પદાપાત દાખવ્યો છે. ઉમાશંકરના પ્રણયભાવમાં રસિકતા અને સતોષ એ બે મુખ્ય લક્ષણો છે.....

પ્રણયભાવ નિરૂપતાં સોનેટમાં સુંદરમાં સુંદર સોનેટ ‘રૂપદત્તો’ છે, એમ મને સમજાયું છે. સોનેટના અનેક

પ્રયોગ ઉમાશંકરે કર્યા છે, પણ અહીં ને પદ્યકમાં વહેંચાયેલું સોનેટ એમને વધારે પ્રિય છે...

આ સંગ્રહને જેને લીધે નામ મળ્યું છે તે ‘નિશીથ’ કાવ્ય હવે લઈએ. સમુન્નત જીવનસામર્થ્યની તથાગ્રમી અદ્યતન કવિતાને વિરાટની કદબના સાંપડી છે. વિરાટ એમાં વ્યક્તિત્વ જની જાય છે. પણ નિશીથ પણ મધ્યરાત્રનો વૈયક્તિક વિરાટ અવતાર છે. એનાં વિધવિધ માનસ-સ્વરૂપો માનવમાત્રનો આદર્શ જની શકે. એના વર્ણનમાં કવિએ જે સખ્દસમૃદ્ધિ વેરી છે તે તો અપૂર્વ છે.

એ કાવ્યમાં માત્ર બે વસ્તુ ખૂંચે છે : કાવ્યના છેદમા અથવા છૂટા ખંડમાં કવિએ એની પાસે જે યાચના કરી છે તેથી કાવ્યનું ગીરવ સહેજ ખંડિત થયું છે. અદ્યતન, એથી એ સ્તોત્ર બને છે, અથવા હળવી રીતે કહું તો નિશીથને માટે કાવ્ય માનવત્ર જની ગયું છે. એક બીજી પણ મુદ્દિ એમાં છે. છેલ્લે કવિએ નિશીથને ઉદ્દેશોદ્યન કરતાં એને ઉપાનો વૈતાસિક કહ્યો છે. વિદ્યાનયમ્યુએ જોતાં એ સાચું છે, પણ એથી નિશીથને આરોપાયેલું કાવ્ય વ્યક્તિત્વ ખંડિત થાય છે ને નિશીથ તે તો ઉપા જેને અનુસરે તે રાત્રિ જ, સમયનો એક વિકાગ જ, એવું જ્ઞાન પ્રગટે છે.

‘અન્નઘટ્ટા’ ને ‘વિરાટ પ્રણય’ ને સાથે વિચારતાં જરૂર એમ લાગે કે આમલો પંડિતશુભ નવે અવતારે પાછો આવે છે.....

છેલ્લે ‘આત્માનાં ખરે’ નામની સોનેટ-માળા વિશે એટલું જ કહેવાનું કે ચિન્તનને એમાં યથાર્થ દિશા લાખી છે. માનવજીવનની સર્વ વૃત્તિઓ ને પ્રતિ-ઓના મૂળના જેવા કાવ્ય-વિષય બીજને કયો હશે ? આત્મવંચન, આશા, આરજી, વિરક્તિએ મ અનેક ભાવોમાંથી પસાર થઈને કવિહૃદય શોધ કરે છે કે જે જીમિના એને વિગેતા જનવું હતું ત્યાં તો,

‘આત્માત્મા અવલોકન જોએ જ્યાં,
ખડેની જગપટે પથરાઈ લીધા.’
જ્યાં કવિ વાસ્તવથી - ખીરજીવી સ્વીકાર કરે છે.
‘મને અમુખ ના દેએ, વિતથ સૌખ્ય જેવાં કહે,
સુખો ન રુચતાં, મથા સમજ માંહી જીતયાં દુઃખો.’
સોનેટની આ સંગ્રહમાં વિપુલતા છે. એટલું જ નહિ,
સોનેટમાં ઉમાશંકર સિદ્ધસ્ત પછી છે, આ સોનેટમાળા
અને પ્રણયકાવ્યોવાળાં સોનેટો એની સાક્ષી પૂરશે...
છેલ્લે કહેકે અવકાશો ને ધુમાડામાં આયકા ભરવાની
ધૃષ્ટતા કરતાં રા. સ્વૈરવિહારીની કામા માગીને હું કહીશ

કે ઉમાશંકર ‘કથાસિકલ’ કાઠિના કવિ છે. એમનાં
મસ્તીખોર દેવારાવાળાં ગીતો અને પ્રણયસંકે કાવ્યોની
ધૂતંતા મારા વિધાનને યોદ્ધું કરાવવા માટે આગળ કરી
સકાય. પણ સૌક્યનું અછાદી, શુદ્ધિની સિદ્ધિઓને રૂપની
સમન્તા આપતું, નામરતાયુક્ત એમતું વૈભવી કવિત્વ
જે સંગ્રહની પ્રણીતિમાંથી વરતાય છે તેને અનુસક્ષી-
ને જ હું મારા અભિપ્રાય બહાર કરું છું.
[૧૯૪૧ માં ‘રેખા’ માં પ્રગટ થયેલ અવલોકન-
માંથી થોડા અંશ અહીં આપ્યા છે.-સ.]

*

‘નિરીધ’

વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી

સુકુમાર હૃદય, તેજસ્વી શુદ્ધિ, સમર્થ કલ્પના અને ઉંડા ચિંતન વડે સમૃદ્ધ વ્યક્તિત્વનો પરિચય
‘નિરીધ’માં થાય છે.

નવા નવા રમણીય આકાર સર્જવાની શક્તિ, ચકિત, અનુભવ, બહોળા અવલોકન, વિશાળ વાચન
અને ઉંડા ચિંતનથી પ્રતિભા નામને લાયક ઉમાશંકરમાં થઈ છે.....

કવિ અન્યથી સમાજરચના માટે જાળના કાઢે છે, તો ધરીકે ‘ગીત ગોલું’, ‘રખકુતું ગીત’,
‘અખોડલે’ જેવાં ગીતોમાં કુમારકુમારી જેમ કૂદી લે છે; ધરીકે ‘ફરી ફરી કાગળ ના રે’ કે ‘મ્હોયાં
માડવા’ જેવામાં મુલતી પેટે યૌવન અને ઉદ્વેગસના રાસ લે છે. ‘મ્હોયાં માંડવા’માં ‘મંતું સુંદરીનું’ ચિત્ર-
વિધાન મોહક છે અને એવું મનોહર ‘નખી સરોવર ઉપર ચરતપૂર્ણિમા’નું આલેખન છે.

આધુનિક પ્રણયકવિતામાં નિખાલસતા સાથે નવી સંસ્કૃતિ અને શુચિત્વ આવ્યાં છે તે ઉમા-
શંકરના ‘ચૂક મિતન’, ‘સખી મેં કલ્પીતી’, ‘રહમો તારાં’ વગેરે રમણીય કાવ્યોમાં જોઈ શકાશે.

ઉમાશંકરની મહત્તા એ છે કે આ બધાં, બંને રમણીય, કાવ્યોની શેરીઓ તેમને સાક્રી લાગે છે.
અરો કુટુંબની બહાર, અરો ગામ બહાર, અરો સાંકડા સમાજ બહાર, અરો પ્રજાપ્રજાની કિતિજને
પેલે પાર જ્યાં—

ખંડ ખંડ લોકજન દોળે જીવિયાં ને

મળિયો આ માનવીનો મેલો રે.

કોઈ ઉત્તમ શિખરે ચડે, જ્યાંથી સમષ્ટિનો અધ્યક્ષ દેખાય; ચડે કોઈ ન દેખાતા તારક પીઠે,
જ્યાંથી વિશ્વકર્માની ઝાંખી થાય. આ અંખનાની પ્રેરણામાંથી તેનાં સમર્થ ચિંતનમય કાવ્યો કે કલ્પનો
‘આત્માનાં ખડેર’, ‘જ્ઞાનસિદ્ધિ’, ‘વિરાટ પ્રણય’ અને ‘નિરીધ’ ઉત્પન્ન થયાં છે.....

‘નિરીધ’...વંચતાં વાલ્મીકી ને ઉપનિષદોના મંત્રોચ્ચાર જેની વાણી શ્રવણે પડતી હોય એમ
લાગે છે. કાવ્યની પ્રત્યેક રેખામાં ઔચિત્ય અને સૌંદર્ય છે.....પ્રકૃતિના સ્વરૂપ સ્વરૂપ આગળ કવિએ
ઉદ્ઘટ દેશોમનો ધૂપ કર્યો છે. પરિણામે કાવ્ય એ ચિત્ર નહિ, દીક્ષા અને છે.

(૧૯૩૯ ની વાર્ષિક સમીક્ષામાંથી)

વર્તમાન કથાસાહિત્ય અને વિવેચન

દિલાવરસિંહ ભટ્ટ

વર્તમાન કથાસાહિત્યને મૂલ્યવાનમાં વિવેચન નિષ્ફળ ગયું છે?—આ પ્રશ્નનો સીધોસાદો જવાબ આપવો મુશ્કેલ છે. હરેક જગ્યાએ, ખાસ કરીને કેટલાક સમીક્ષકોને લાગતું હોય છે કે સમકાલીન વિવેચન એમની સાહિત્ય કૃતિઓને મૂલ્યવાનમાં નિષ્ફળ ગણે છે. આમેય સમકાલીન ગ્રંથકારો વિશે વિવેચન કરતું એ મુશ્કેલ કારણ તો છે. વળી, સર્જક-વિવેચકની સોસાયટીમાં પહેલેથી ચાલતી આવી છે. વાર્તાવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરેલી પુસ્તિકા (વાર્તાકાર નિહન, નડિયાદ, ફેબ્રુઆરી, ૧૯૬૮) માં છપાયેલી શ્રી ચન્દ્રકાન્ત બક્ષીના લખાણમાં એવી સોસાયટીમાં દેખાય છે. એમને હાથનો અલગ અલગ ગુજરાતી વિવેચક નાપસંદ છે. પોતે જોને પાસ જાહેર કરી શકે એવા વિવેચકની તેઓ રાહ જુએ છે.

અહીં સ્પષ્ટતા કરવી જોઈએ કે સર્જકને પસંદ આવે એ જ વિવેચન સાદું, અન્ય પ્રકારનું વિવેચન નહિ, એવી વિચારસરણિ લાગે જ સ્વીકાર્ય બને. સાહિત્યને મૂલ્યવાનના દૃષ્ટિકોણોમાં ભારે નોખાપણું રહેવાનું. એ શૈવિધ્યને આપણે જીવવાનું આવકારવાનું પણ છે. In the House of criticism, there are many mansions, એ ન વિસરાતું જોઈએ.

વર્તમાન કથાસાહિત્યને મૂલ્યવાનમાં વિવેચન કેમ પાછળ પડતું જાય છે? એનો જવાબ એમ પણ આપી શકાય કે ગુજરાતી વાર્તાસાહિત્ય — શ્રી મણિાનો ચન્દ્ર પ્રયોજીને કહ્યું તો — અત્યારે ‘લીસે દુકાળ’ પ્રવર્તે છે. સર્વ જળજળાકાર થઈ ગયું છે અને વિવેચક આ ધોધમાર વાર્તાપ્રવાહને ઝીલવાને માટે જાણે અસમર્થ બની ગયા છે.

આજનો વિવેચક સમકાલીન વાર્તાસાહિત્ય વિશે ક્યારેક મૌન ધારણ કરી રહેલો દેખાય છે. એ મૌન કેમ છે? એ મૂંગો તો નથી થઈ ગયો ને? એવો પ્રશ્ન પૂછાય છે. મૌન ધારણ કરતું એને પણ વિવેચનનો એક પ્રકાર કેટલાક ગણે છે. સમકાલીન વાર્તાસાહિત્ય જો નિઃસત્ત્વ લાગતું હોય તો વિવેચકોનું મૌન એ વિવેચ-

નનો એક સારો પ્રકાર બની રહે. નિઃસત્ત્વ જણાતા સમકાલીન સર્જનનું વિવેચન કરતા એ થોડો બધાયેલો છે કાંઈ? વિવેચકની સામે એવે જ બનીને જીતી રહે એવી સત્વશીલ કૃતિની શોધમાં વિવેચકને અધ્ય સજ્જતા પ્રાપ્ત થઈ હોય એ કારણે પણ તે મુસ્ત જણાતો હોય. આ સુસ્તીને નિષ્ફળતામાં ન ખપાવાય. વળી, કઈ કૃતિનું વિવેચન કરતું, કયા કાળની કૃતિનું વિવેચન કરતું એ વિવેચકનો સ્વપસંદગીનો પ્રશ્ન ગણાય... આટલું નોંધ્યા પછી સમકાલીન વાર્તાસાહિત્યનું આપણે ત્યાં કયા પ્રકારનું વિવેચન થાય ■ તે સંક્ષેપમાં જોઈએ.

બમડેલો વાર્તાકાર વિવેચક થાય. વાર્તાકાર તરીકે જીતરી ગયા, તો ચાલે વાર્તાવિવેચક થઈએ. આવો વિવેચકોનો એક પ્રકાર છે. વાર્તાકાર તરીકેનાં વળતાં પાણી ચપા, તો આંચળી ચીંધવાનું વરીશશાઈ ધ્રુવ્ય પ્રાપ્ત કરીએ, એવો આ વર્ગનો મનોભાવ અનુભવેય પ્રગટ થઈ આવે છે.

નેતિવાચક વિવેચન, જે કશાથી પ્રસન્ન થતું નથી. આ વિવેચકો ઠેવળ પશ્ચિમમાં છપાયેલી વાર્તાકૃતિઓ ઉપર રીઝવાની ‘હા’ પાડે છે. આવા એક વિવેચકને ગુજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી કેટલીક સારી કૃતિઓની મળક ઉગાળ્યા કરતા જોઈ ‘હું’ ત્યારે મને થાય છે કે ગુજરાતી વાર્તાકૃતિએ એમની પ્રશંસાને પામવા માટે પશ્ચિમી કથાકૃતિના લેખાસમાં આવવું રહ્યું!

કેટલાક વિવેચકો પેલા નીંભરા પ્રાણી જેવા હોય છે, જે દૂધ દેતી વખતે પારમે (પ્રસન્ન) હોડતા નથી. કુશળ એવાળ મમે તેટલી ચતુરાઈ દાખવે પણ એવું પ્રાણી પારસો ન છોડે તે ન જ છોડે. એવી રીતે, ચતુર સર્જક પોતાની કથાકૃતિના અનુનય (વિનય) દ્વારા સમીક્ષકને રીઝવાને મમે તેટલો પુરુષાર્થ કરે, એ સમીક્ષક દિલચેરી કરીને પારસો છોડતો જ નથી. વાર્તાકૃતિની પાચટ પ્રશંસામાં સમીક્ષક સરે એવી અપેક્ષા અહીં સેવવામાં આવી નથી. પણ કૃતિના પ્રશંસાપાત્ર ગુણો માટે તો સમીક્ષકનું માથું ખુશીથી શેલવું જોઈએ ને?

દુર્વાસા મુનિની જેમ હંમેશાં ક્રુદ્ધ મુદ્રા પારણ કરનારા કેટલાક વાર્તાવિવેચકોની સમીક્ષા વાંચતી વેળાએ પ્રશ્ન થાય કે વિવેચક એ તે સૌંદર્યશીલ છે કે શિકારી? કૃતિનાં સૌંદર્યબિંદુઓને બિપ્રસાવવાને બદલે કોઈ ફર શિકારી પોતાના શિકારને ધીમે ધીમે સાણસામાં ભિગવતા જાય અને એમ ભિગાવવામાં જ એક પ્રકારનો પરપીઅનો આનંદ એ અનુભવે. સર્જકને આ રીતે ભિગાવવાની પેરથી ફરતો ખુદ શિકારી વિવેચક જ એક રીતે જોતાં શિકાર ખનતો દેખાય છે. Judge not, least you be judged ! બીજાનો ન્યાય તોળવા જતાં એમનો જ ન્યાય તોળાઈ જાય છે. અહીં અલબત્ત, સર્જકની નબળાઈઓને ધાભડાભાણિક વિવેચન અભિગત નથી. વિવેચન ઉઠા ભલે બને, પણ એ કંદુ બનવું નિષ્ફળ નહિ.

ચન્દ્રકાન્ત બક્ષી ગુજરાતી વિવેચકને તદ્દન શાકાહારી પ્રાણી ગણે છે, તે હશે. પરંતુ ક્યારેક એના દાંત અને નહાર કેવા ખારકણા બને છે, તે ખુદ બક્ષી (એમને વિવેચનબળતમાં આવકારીએ છીએ) નાં ‘અપિ ચ’ અને ‘હિન્ન-પત્ર’ વિશેનાં અવલોકનો વાંચતાં ખાતરી થશે. બક્ષીએ કહેલું આ વિવેચન Expression of emotion બને છે, માટે એ bad criticism છે.

બક્ષી ગણાવે છે એવા વાર્તાના (એકકલોક) ‘અભણવિવેચકો’ પણ મળી આવે છે. જે કે બક્ષીનું ‘ધ્યાન દેવળ’ ‘અભણ વિવેચકો’ ઉપર કેન્દ્રિત થયેલું છે. એમને સાચાંનામ વિવેચક દેખાયે જ નથી વાડુ. આવો અભણ વિવેચક રથૂળ-પરિણામવાદી હોય છે. નવલકથાના મુખ્ય કથાપ્રવાહની પરિણુતિ સંધ્યાતી હોય અને કલા-નિર્મિતિ થતી હોય તેા તે તરફ દેવળ ફુલંદા કરીને ‘ફાણી ગોણુ પાત્રો નવલમાં પછી કેમ હેખાયાં જ નહિ ?’ ‘અમુક્તમુક ગોણુ પ્રસંગબિંદુઓને કેમ વિકસાવ્યાં જ નહિ ?’ એવી ગોણુ-મુખ્યના વિવેકભાન વિનાની ફાંકડી પ્રશ્નાવલિ આ વિવેચક ભીમી કરે છે. એમને હિસાબે, નવલનાં બધાં જ પાત્રો-છોટા યા ગોટા-ની નવલને અતે હાજરી લઈને એમની સમૂહજખી પાઠી લેવી જોઈએ !

આપણા કેટલાક વાર્તાવિવેચકોના વિવેચનમાં ત્રણકા-ભગ્ગા હોય છે, એમાં ફાણુભર રંજન કરવાની તેમ હોય છે, એમાં “કચુકે નવતર પીરસણુ” જરૂર હોય છે, પરંતુ એમાં ‘સાદિસ્ટિક રુચિયુક્ત તત્ત્વ’ ઝાણું હોય છે. વિવેચન

ના ત્રણકાભગ્ગાને અતે વાચકના હાથમાં સત્વરીય સામગ્રી નહિવત્ આવે છે. The drum is beaten, but the procession does not advance, એવી સ્થિતિ આ પ્રકારના પત્રકારી વિવેચનમાં વરતાય છે.

‘અધ્યાપકો’ અને ‘સર્જકો’ની બુદ્ધિ શક્તિઓ સહિત્યચર્ચામાં રચાપવાનો પ્રયાસ કૃત્રિમ જ ગણાય. ગુજરાતીમાં મત તેમજ સાંપ્રત સદી દરમિયાન ધણા અધ્યાપકો ઉત્તમ વિવેચકો અને સર્જકો બની શક્યા છે, એ વિશેનાં દૃષ્ટાંતો શોધવા જ્યુ પડે તેમ નથી. આમ છતાં, કોઈ વાર્તાકારવિવેચકને અધ્યાપકો વિવેચન લખે એ સામે ભારે સ્વગ છે. સાહિત્યના અધ્યાપકોએ કરેલા વિવેચનની એમને એટલી બધી એલછાં જણાય છે કે એમનું ચાલે તો ‘સાહિત્યના અધ્યાપકોએ હવે પછી વિવેચન કરવાનું નથી’ એવો બનાઈદુક્રમ ફરમાવી દે ! આવી આભડછેટ (એ કઈ અશિખાઈ જન્મી હશે ?) ને તંદુરસ્ત વલણ ન ગણી શકાય. ફરકે વિવેચનનું એની સત્વરીયતાને ધોરણે મૂલ્ય અંકલું જોઈએ. અધ્યાપક વિવેચન કરે છે એટલા માનથી એ વિવેચનને ઉચ્ચવાચકતાની કોઈ જાણે તો આપોઆપ નથી લાગી જતીને ?

નવતર વિવેચનનો એક પ્રકાર અવિશદાયક ને ક્લિષ્ટ થવા મથતા કેટલાક અદ્યતન સર્જકોનાં લખાણોમાં જોવા મળશે. વિવેચનનું એક લક્ષણ વિરાદતા છે. રા. વિ. પાઠકનું ‘વિવેચન જુઓ. વિશદ બનવાથી એ વિવેચન કાંઈ ભીતરતી દોરીનું’ બની જતું નથી. પરંતુ અદ્યતન વિવેચકોને એક નાનકડો પ્રવાહ કદાચ અણીપૂડીને કે કદાચ વિરાદતા સિદ્ધ કરવાની અશક્તિને કારણે વિવેચનમાં નિર્મળતાનો છેદ ઉણદો છે. જે પ્રકારે દેવળ અદ્યતનેપરી સ્વરૂપની વાર્તાઓ કે કવિતાઓ રચાય છે, તે પ્રકારે આત્મનેપરી સ્વરૂપનું અને કેટલીકવાર તો ઉદાપ્રાગ જણાવતું વિવેચન હમણાં લખાય છે.

આટલું નોંધ્યા પછી પણ સમકાલીન વાર્તાસાહિત્યના વિવેચન વિશે નિરાશ થવા જ્યું તો નથી. કલાકૃતિના ચહેરા ઉપર કોઈ ‘નવતર અર્થારિભો’ ચમકતા હોય તો એ પ્રત્યે વાચકની નજર દોરવાનું કામ વિવેચકનું છે. વિવેચક કલાકૃતિ અને વાચકને ‘મેદામેદ’ કરાવી દઈને ખસી જાય છે; કહે કે વિવેચક કલાકૃતિ અને વાચકની પરસ્પર ‘શૂભદષ્ટિ’ (set face to face)

ગૌવધની સમસ્યા : એક દષ્ટિપાત*

વી. એમ. દાઉડર

ગિરીશ પટેલ

ગૌવધ પર પ્રતિબંધ મૂકવા માટે અત્યારે ચાલતા આંદોલને એક એવા ગંભીર પ્રશ્ન પર લોકોનું ધ્યાન દોર્યું છે કે જેની સાથે ભારતમાંના ખેતીનો પ્રશ્ન ગાઢ રીતે સંજોગાયે છે. એક બાજુ આ આંદોલનમાં સહ-બુદ્ધિ અને સમ્યાઈથી ભાગ લેનારા ધાર્મિકવૃત્તિવાળા નાગરિકો જેઓ આ પ્રશ્નમાં ભૌતિક પાસાંઓ પર ધ્યાન આપી શકતા નથી અથવા તો તેને સમજતા નથી. ખીજા બાજુ ધાર્મિક અંગણ હેઠળ કાયદા કરતા ધણી રાજકીયશીઓ લોકોના અજાનનો સ્પષ્ટ રીતે ગેરલાભ ઉઠાવે છે. આ સિદ્ધિમાં રાજ્યે વધારે સજાનતા દર્શાવવી જોઈએ, પરંતુ તેણે પોતે જ સમગ્ર પ્રશ્નને રાજકીય દષ્ટિથી જ જોવાનું વશજ લીધું છે. બંધારણના માર્ગ-દર્શની આપે છે. કક્ષામૂલિને આસ્વાદનાં જે આનંદ થયો હોય છે તે ‘આનંદની ઉમણી’ માં ભાગીદારી થવા વાચકને સમીક્ષક નિમંત્રે છે.

સમકાલીન ગુજરાતી કથાસાહિત્યનું આવી શુભદષ્ટિ ધરાવી આપણું, સમજદારીવાળું, સ્વસ્થ અને સમસંવે-નશીલ વિવેચન આપણે ત્યાં યામ છે ખરું. છેલ્લા સ્ત્રામાં કેટલાક નવીન વાર્તાકારો ગુજરાતમાં પ્રતિષ્ઠિત મળ્યા છે. આવી પ્રતિષ્ઠામાં વાર્તાસર્જનની ગુણવત્તા જ મુખ્ય આધારભૂત હોઈ શકે તે કપૂલ, પરંતુ સમકાલીન વિવેચકોનોય એમાં નાનોસનો દિરસો નથી, તે વાદ રાખવાનું છે.

સર્જન અને વિવેચન પરસ્પર તાળી હેતાં હોવાં જોઈએ. એ આદર્શના અનુવર્તમાં ગુજરાતીમાં વાર્તા-સાહિત્યનું સર્જન જે પ્રમાણમાં તથા જે ગુણવત્તાને ધોરણે ધર્મક્રમે છે તેની તુલનાએ ગુજરાતી વિવેચન કંઈક પાછળ પડી ગયેલું લાગે. આ દષ્ટિએ સમકાલીન વાર્તાવિવેચનની સફળતાનો આંક ભલે નમિયા આંકીએ, પરંતુ સમકાલીન વાર્તાસર્જકની સર્જકશક્તિને વખાણ્યાં આપવામાં ગુજરાતી વિવેચન નિષ્ફળ ગયું છે, એમ તો નહિ કહી શકાય.

દર્શક સિદ્ધાંતોનો વારંવાર ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે. અને સરકાર પક્ષ અને વિરોધપક્ષના રાજકીયશીઓ એમ માનતા દેખાય છે કે બંધારણે ગાયને મતાધિકાર આપ્યો છે એટલે બંને વધારે મતો મેળવવાની હોડમાં છે. આવી પરિસ્થિતિમાં સમગ્ર પ્રશ્ન તટસ્થતાથી અને બુદ્ધિપૂર્વક તપાસાય એવી ધણી શક્યતા રહેલી છે.

સૌ પ્રથમ એક વસ્તુ સ્પષ્ટ રીતે ધ્યાનમાં રાખવા જેની છે અને તે એ કે આ પ્રશ્ન ધણી જ ગંભીર પ્રકારનો છે અને તેને માત્ર રાજકીય અથવા ધાર્મિક ગણવાથી આપણે આપણી જાતને અને આપણી ભવિષ્યની પેઢીઓને ભારે હાનિ પહોંચાડી શકા છીએ. ભારતમાંની મનુષ્યો અને દેશની ધણી મોટી વસ્તી આજે દેશ સમક્ષનો એક પ્રાણુપ્રશ્ન છે. હાલમાં, મનુષ્યની વસ્તીની ઘનતા એક ચોરસ માઈલે ૩૭૦ ની છે અને દરેક ૧૦૦ માનવી દીઠ ૫૦ ટોર છે. આપણાં સાધનોની સરખામણીએ આ વસ્તી ધણી વધારે કઠી શકાય. વળી, છેલ્લાં પંદર વર્ષમાં બંનેની વસ્તી ફૂંકે ને બૂસકે વધતી જાય છે. આપણી વિકાસ-યોજનાઓને કારણે તખીબી, જાહેરસ્વાસ્થ્ય અને પ્રાણી-રોગચિકિત્સાક્ષયની સેવાઓમાં સતત સુધારણા ચલી રહી છે. પરિણામે, બળિયા, કેલેરા, પ્લેગ અને ઇન્ફલુએન્ઝા જેવા રોગો જે પહેલાં ધણી ભોમ લેતા તે વધુ ને વધુ અંકુશમાં લેવાયા છે. પરિણામે, મનુષ્યોમાં મૃત્યુદરનો સારો એવો ઘટાડો થયો છે. અને માનવવસ્તી ધણી ઝડપથી વધતી જાય છે. આજે દર વર્ષે ૨૫ ટકા જેટલો છે. આવી જ રીતે દેશના મૃત્યુદરમાં સારો એવો ઘટાડો થયો છે અને તેની વસ્તી પણ વધતી જાય છે. ૧૯૫૧ થી ૧૯૬૧ના આઠામાં દેશની વસ્તી દસ ટકા વધી છે, એટલે કે વાર્ષિક વૃદ્ધિનો દર લગભગ ૨ ટકા જેટલો થયો. કેટલાંક રાજ્યોમાં તો વૃદ્ધિનો દર એનાથી પણ વધારે છે. દા.ત.

* Cow-Slaughter : Ed. by A. B. Shah ગ્રંથમાંથી : થોડાક સંક્ષેપ સાથે.

ઝોરિસામાં ૪-૫, ઉત્તર પ્રદેશમાં ૨-૭, બિહારમાં ૨-૩ અને મદ્રાસમાં ૨-૨ ટકા. કદાચ ઝોરિસામાં દોરોની સંખ્યા થોડા વખતમાં માનવીની વસ્તી કરતાં વધી જાય તો નવાઈ નહિ.

આ ઉપરથી ઠોઠં એવી દલીલ તો નહિ કરે કે વસ્તી, વધારાના કારણે પ તળીખી, જાહેરસ્વાસ્થ્ય વગેરે સેવાઓને લગતી યોજનાઓ છોડી દેવી જોઈએ અને વસ્તીના વધારાને રોકવા માટે મૃત્યુના દરમાં વૃદ્ધિ થાય તેવું કરવું જોઈએ પરંતુ, દોરોની વસ્તીનું શું? એમાં પણ દોરોના સ્વાસ્થ્ય અને સેવાઓમાં ઘટાડો ન થવો જોઈએ. દોરોની વસ્તીનો વધારો અટકાવવા માટે વધુ મૃત્યુદર પર આધાર રાખવો ન જોઈએ એને માટે ઘણા કારણો છે. એક તો રોગો દોરોને પસંદ કરીને અને વીણીવીણીને મારતા નથી. માત્ર નિરુપયોગી અને અનુપાદક દોરો જ રોગથી ખરશે એમ કહી શકાય નહિ. હકીકતમાં તો, જે રોગચાળાને અંકુશિત કરવામાં ન આવે, તો દોરની આખી વસ્તી લગભગ યુકાર્ષ જાય. ખીછું, રોગથી ઠોર મરી જ જશે એવું પણ નથી. ઘણી વખત પશુઓ વધારે અશક્ત અને છે એટલે વધુ દોરો અનુપાદક અને નિરુપયોગી બની જાય છે.

મનુષ્યની વસ્તીની જેમ દોરોની જાળમાં પણ રોગો અને મૃત્યુદરને અંકુશમાં રાખવો જરૂરી છે.

તો શું દેશમાં મનુષ્ય અને દોરોની વસ્તી અમર્યાદિત રીતે વધવા દેવી? તો તો દેશની વિકાસની સમગ્ર પ્રક્રિયા લગભગ આવી પડશે અને કદાચ અટકી જશે! આપણું ભૌતિક સાધનો પર આજની જ વસ્તી વધારે ભોળ રૂપ છે. જે આ ભોળમાં વધારો થશે તો સમગ્ર દેશ ચીંધરેદાસ અને જીખરાની અવદશામાં ધોળાઈ જશે. એટલે બંનેની વસ્તીના નિરંકુશ વધારાને અટકાવવા જ જોઈએ એમાં ઠોઠં શંકા નથી. મનુષ્યની વસ્તીની આબનમાં કુટુંબનિયોજન અને ગર્ભનિરોધની ભારે યોજનાઓ આપણે અમલમાં મૂકી છે.

દોરોની વસ્તી પણ અમર્યાદિત રીતે વધવી ન જ જોઈએ. આપણા દેશમાં જમીન અને પાણી એમ બંનેમાં ખેતીવિપયક સાધનો અર્થાદિત છે અને અમર્યાદિત વસ્તીને નિભાવી શકે એમ નથી. વસ્તી વધી જતાં જીખરાધી અને રોગચી તેમજ મૃત્યુગ્રાણી વધશે. આ વસ્તુનો સ્વીકાર તો એવધ પર પ્રતિજ્ઞ મૂકવાની

માંગણી કરનારાઓ પણ કરશે.

આટલું તો સૌએ વિચારવું પડશે જ કે માનવીની અને દોરોની વસ્તી વધી જતાં માનવીઓ માટે દોરો કરતાં હુદી રીતે રહેવાનું જ અશક્ય થઈ જશે. અને પછી તો જે જ શક્યતાઓ રહેશે. કાં તો માનવીઓ અને દોરો રોગ અને જીખરાનો ભોગ બને; અથવા તો અમર્યાદિત સાધનો માટે જીવનસંધર્મમાં ભિન્ન—પછી તો બેમાંથી એકબીજાને મારીને જ જીવવું પડશે!

હવે તો એ પ્રશ્ન પણ વિચારવો પડશે કે માનવી, દોરો, પશુઓ, પક્ષીઓ, જીવજંતુઓ, મેક્ટેરીયા અને બીજાં જીવસંસ્થા વચ્ચે ઠોઠં બેદ છે? આ બેદ ક્યા પ્રકારનો છે? ધાર્મિક કે રાજકીય?

આ પ્રશ્નોની મર્યાદા જાહેરમાં અને લાગણી કે જાણે-શમાં આવ્યા વગર થવી જોઈએ. કદાચ, આપણે સમત ન પણ થઈએ પરંતુ એકબીજાની વિચારધારા તો રૂપરૂપ રીતે સમજી શકીશું.

બંને વસ્તીને અમર્યાદિત રીતે વધવા ન દેવાય એવું માનવી બાકિતઓ સાથેનો આપણો સંવાદ આજળી વધારીએ.

મનુષ્યની વસ્તીને નિયંત્રિત કરવાની સામાન્ય રીતે અપનાવાયેલી પદ્ધતિ તે ગર્ભનિરોધ છે. તો શું દોરોની વધતી વસ્તીને પણ આ રીતે રોકવી જોઈએ? બંધી-કરણ, ગાયોનાં ગર્ભાશયમાં કડી-લૂપ મૂકવી વગેરે ગર્ભનિરોધનાં સાધનો દ્વારા દોરોમાં કુટુંબનિયોજન થતું જોઈએ એવાં સૂચનો ગંભીર રીતે થયેલાં છે. ગૌસંવર્ધનની કેન્દ્રીય સમિતિએ ગાયો માટે લૂપનો ઉપયોગ કરવાની ભલામણ કરાવતાં અહેવાલ રજૂ છે. આ સૂચનો પાછળ ગાયોને આપણી માતાની જેમ ગણવી જોઈએ એવી ભાવના રહેલી છે. માત્રી લો કે ગાયોને લૂપ મૂકવાનો ઉકેલ સ્વીકારીએ તો તેનાં શાં પરિણામો આવશે? આવી ગાયો ગર્ભધારણ કરશે નહિ અને તેમની વસ્તીને ચોક્કસ અટકાવી શકીશું. પરંતુ, જે ગાયો ગર્ભધારણ ન કરે તો તે દૂધ પણ નહિ આપે! તો પછી તેને પાળશે કે ખવડાવશે કોણ? જે આપણે માથેને માતા સમાન ગણતા હોઈએ તો તે દૂધ ન આપે તો પણ તેને પાળવાની અને પોષણની તૈયારી રાખવી જોઈએ પણ કનકસીએ આમ થતું નથી. જે ગાય દૂધ નથી આપી શકતી તેને આપણે પાળતા નથી એ એક દુઃકીકત છે.

ગાય અને મા વચ્ચે આપણે બેઠે ચોક્કસ રાખીએ છીએ. આ વાતથી આપણે શરમાયું પણ ન જોઈએ. કારણ કે ગાય પણ આપણા તરફ એવા જ પ્રકારનો બેઠે રાખે છે. જો તેને પેતાનું વાહરકું ન હોય તો તે આપણને દૂધ આપવાની ના પાડે છે.

ગમે તેટલા આદર્શો અને લાવનાની વાત કરીએ પણ વાસ્તવમાં ગાય સાથેના આપણા સંબંધોની નક્કર હકીકતો આ છે : (૧) જો ગાય મલિનચરણ ન કરે તો ગાય દૂધ પણ ન આપી શકે. (૨) જો ગાય દૂધ ન આપે તો આપણે તેને પાળાશું પણ નહિ.

આ માત્ર દલીલ નથી તેને માટે પૂરતો પુરાવો પણ છે. આજે આ દેશમાં અસંખ્ય અનુત્પાદક ગાયો છે. આપણે તેમને કેવી રીતે પાળીએ છીએ તેના તરફ દૃષ્ટિપાત કરવો જોઈએ. તેમને ખવડાવવાને બદલે છૂટી રજાની મૂકી દઈએ છીએ. આવી ગાયો બહુકંપા કરે છે અને મંદા કમરા પર જીવવા માટે આધાર રાખે છે. ગ્રામનિસ્તારોમાં આવી ગાયો ભૂખે મરે છે અને થોડા વખતમાં જંગલી બની જઈ પાકેને બારે નુકસાન પહોંચાડે છે. ઘણા નિસ્તારોમાં આવા નુકસાનોના ગંભીર પ્રભુ ઉપસ્થિત થયો છે. ઉત્તરભાષક દોરોમાં ગાયો કરતાં બગદોની સંખ્યા વધારે છે તે આ જ વસ્તુ પુરવાર કરે છે. જ્યાં ગાયોને સૌથી વધુ પૂર્વનીય ગણવામાં આવે છે તે ઉત્તર પ્રદેશની જ વાત કરીએ. ૧૯૬૧ની દોરની વસ્તીગણતરી પ્રમાણે ત્યાં ઉત્તરભાષક દોરોમાં ૧૦૦ ગાયો દીઠ ૧૯૫ બગદો છે, એટલે કે ગાય કરતાં બગદોની સંખ્યા બમણી છે. જન્મ વખતે તો બનેલી સંખ્યા લગભગ સરખી જ હોય છે. તો પછી આમ કેમ થાય છે? જવાબ એક જ છે—અવગણના અને ભૂખમરી. બિદારમાં ૧૦૦ ગાયો દીઠ ૧૬૩ બગદો છે. આ ખાખતમાં બે રાજ્યો અપવાદરૂપ છે. એક તો કેરળ કે જ્યાં ખ્રિસ્તી લોકોની બહુમતી છે; જમ્મુ અને કાશ્મીર જ્યાં મુસલમાનો વધુમતીમાં છે; અને રાજસ્થાન જ્યાં જમીનને લાંડર હજી એટલો જધો મર્યાદિત નથી.

અનુત્પાદક ગાયોને દોરો માટેના ખાસ કેમ્પમાં રાખીને પાળવી જોઈએ તેનું પણ સૂચન કરવામાં આવે છે. ઘરમાં પુરેમાં અને ઊંચા માટે આપણે આવા કેમ્પ રાખના નથી. જો ઘરમાં આખા કરતાં ઘરડી ગાયોને અમના આપવા ઇચ્છતા હોઈએ તો આમ ચોક્કસ

કરવું જોઈએ, થોડાં જાનસંખ્યા છે ખરાં, પરંતુ, અનુભવ એમ બતાવે છે કે આનાં સંદેશો માટે પૂરતા પ્રમાણમાં દાન મળતાં નથી અને દાનમાં મળેલા પૈસોનો ઉપયોગ માત્ર ગાયો પાછળ કરવામાં આવતો નથી. જો કે આ મુદ્દો તો આનુષંગિક છે. મુખ્ય વાત તો એ છે કે ગમે ત્યાંથી દાનના પૈસા મળતા હોય અથવા ગાયોને ઘેર પાળવામાં આવે, છૂટી મૂકી દેવામાં આવે કે પછી ગોસલ્કનમાં રાખવામાં આવે; પરંતુ ગાયોની મોટી વસ્તી દેશમાં મર્યાદિત સાધનો પર ઘણા મોટા ભોગરૂપ છે. તેમની સંખ્યાને અમર્યાદિત રીતે વધવા દઈ શકાય નહિ.

ઘણી વખત એમ માનવામાં આવે છે કે દોરોનો પ્રથમ એટલે ઘરમાં અને અનુત્પાદક દોરોનો પ્રથમ અલગ, આવી ગાયોનો પ્રથમ ગંભીર તો છે જ, અને માની લઈએ કે આવી ગાયો માટે કંઈ કરી શકવા આપણે સફળ થઈએ તો પણ મુખ્ય સવાલ તો રહે છે જ : જરૂર કરતાં વધારે જન્મતાં વાહરકાંડું શું કરવું? જો આ રોકવામાં ન આવે તો દોરોની વસ્તી તો વધતી જ જવાની અને સાધનો પર બોજ વધતો જવાનો. આને પરિણામે, અનુત્પાદક દોરોનો પ્રથમ ઉપસ્થિત થશે. એટલે કે, અનુત્પાદક દોરોનું અસ્તિત્વ એ તો ભૌતિક સાધનોને દોરોની સંખ્યા વટાવી ગઈ છે તે પરિસ્થિતિ માત્ર નિશાની જ છે. મૂળ કારણ એ ઘરમાં અને અનુત્પાદક પ્રાણીઓ નથી; પરંતુ, મોટી સંખ્યામાં અધ્યાઓના જન્મ થાય છે અને તેને વધવા દઈએ છીએ તે છે.

હવે જન્મતાં વાહરકાંડોને રોકી તો ન શકીએ, કારણ કે તેનાથી તો વધારે પ્રમાણમાં ગાયો અનુત્પાદક થશે. એટલે રસ્તો એટલો જ છે કે વાહરકાંડોનો જન્મ મોટા પ્રમાણમાં થાય તો પણ તેમને મોટા થવા દેવા ન જોઈએ.

હકીકતે તો એ આજે પણ આપણે બધાં વાહરકાંડોને મોટા થવા દેતા નથી. એક વર્ષ નીચેનાં વાહરકાંડો અને ત્રણ વર્ષ ઉપરનાં ઉત્તરભાષક દોરોની સંખ્યા સરખાવીએ તો આ સ્પષ્ટ દેખાશે. નાનાં વાહરકાંડોમાં મરણનું પ્રમાણ એટલું જલ્દી વધારે છે કે માત્ર ૩૦ ટકા જ વાહરકાંડો ત્રણ વર્ષની વય સુધી પહોંચી શકે છે. આનું પ્રમાણ જુદાં જુદાં રાજ્યોમાં અલગ અલગ છે. ઉત્તરપ્રદેશમાં માત્ર ૨૦ ટકા જ છે, પંજાબમાં પણ

આમ જ છે. માત્ર ગુજરાત, હિમાચલ પ્રદેશ અને મધ્યપ્રદેશમાં જ આ ૪૦ થી ૫૦ ટકા છે. બીજાં બધાં રાજ્યોમાં આ ૩૦ ટકાથી નીચે છે.

આતું શા માટે બને છે? શા માટે આટલાં બધાં વાહરડાંઓ આટલી નાની વયે મરી જાય છે? કારણુ સ્પષ્ટ છે. જન્મતાની સાથે જ વાહરડાંને માથથી જખમાં કરી દઈએ છીએ અને માના દૂધથી વંચિત રાખીએ છીએ. ગાયને છેતરીને તેનું 'જીવું' દૂધ આપણે લઈ લઈએ છીએ, જ્યારે તેનું વાહરડું જૂએ મરી જાય છે. જો ગાયને પોતાના બાળકની આ દશાનો જરા સરખો પણ ખ્યાલ હોત તો પોતાનાં બચ્ચાંઓને આ રીતે જૂએ મરવા દેવા કરતાં તો પોતે દસતા ખુબે કલકખાના તરફ જાત.

ગાયે પર આપણે જે વહાલ અને હેત ઉભરાવીએ છીએ તેના બે મહત્વનાં સિદ્ધાંત છે. એક તો, દૂધ ન આપી શકે એવી ગાયને આપણે ખવડાવતા નથી. સાથે સાથે તેને મારી પશુ નથી નાંખતા. માત્ર તેને જૂએ મરવા દઈએ છીએ! બીજું, જ્યારે તે વાહરડાંને જન્મ આપે છે ત્યારે તેને છેતરીએ છીએ, તેનું દૂધ લઈ લઈએ છીએ અને તેના બચ્ચાંને એકઠું રહેવા દઈએ છીએ. અહીં પણ તેને મારતાં નથી, માત્ર મરવા દઈએ છીએ! આ કર્તવ્યતા જૂખમરો અને તેની કતલ વચ્ચે શો ભેદ છે? જૂએ મારવામાં 'તેનું' ધાર્મિક અનુભાવન છે! પ્રાણીઓને જૂએ મારવાં તે તેમની કતલ કરતાં કયા અર્થમાં વધારે દયાવાહુ? અને સાંસ્કૃતિક વારસાની સાથે સુસંજત બંદન છે? ધાર્મિક પુરુષોએ આનો જવાબ આપવો પડશે.

જો આર્થિક કારણોસર પસંદગી કરવાની હોય (જે ધર્મ રહી જ છે.) તો જવાબ સ્પષ્ટ છે. કતલ એ ગાયોને જૂએ મારવા કરતાં વધારે ક્ષયકારક છે. એક તો, કતલની બાળતમાં તો આપણને ઈર્ષ માથ મારવી તેની પસંદગી કરવાની તક મળે છે જ્યારે જૂખમરાની બાળતમાં તો બધાં પ્રાણીઓ સમાનતા ભોગવે છે. જે પ્રાણી જૂએ મરે છે તે પ્રાણી થોડું તો ખાતું જ હોય છે, એટલે એટલે ખોરાક તો બીજાં પ્રાણીઓને નહિ જ મળવાનો. પરિણામે બધાં જ પ્રાણીઓ થોડાવતા અશી જૂએ મરે છે. વળી, જે પ્રાણીઓ જીવે છે તે જીવતા લાવક હોય છે તેમ નથી. જીવે છે તેવાં બધાં પ્રાણીઓ ધણી વખત

જીવતા સિવાય બીજા કોઈ કાચ માટે લાવક નથી હોતાં. ત્રીજું, સારી રીતે પાળવામાં આવેલાં પ્રાણીને મારવામાં આવે તો આર્થિક રીતે તે વધારે લાભદાયી છે. જૂએ મરતું અને શેષાણું પ્રાણી પોતાનું જ માંસ ખાય છે અને જ્યારે તે મરી જાય છે ત્યારે માત્ર દારડાં અને નીચી જાતનું ચામડું—એ સિવાય એમના શરીરમાં કંઈ હોતું નથી. પરંતુ આજે તો લાગણી અને આવેશમુક્ત વાતાવરણમાં આ પ્રશ્નની ચર્ચા કરવી અસાધ્ય ધર્મ પશું છે. ગાય અને માતાની વચ્ચેની સરખામણી બ્રામક છે. આપણે પણ જાણીએ છીએ કે આ જૂઠાણું છે અને અપ્રામાણિકતા છે. આપણે એ પણ જાણીએ છીએ કે ગાય સાથેના આપણા સંબંધો આપણી આ સાથેના સંબંધો જેવા નહિ, પરંતુ, માત્ર ભૌતિક ખ્યાલો અને હિત પર જ સ્થાપિત છે. ગાયને માત્ર ગાય તરીકે જ જોઈએ તો જ ગાય અને આપણી વચ્ચે સ્વાભાવિક અને યોગ્ય સંબંધ બંધારો.

જો આટલું સ્વીકાર્ય તો આપણને એ વાત સમજાવી દે ગાય આપણને દૂધ આપે છે એટલે જ નહિ પરંતુ માંસ આપે છે તે માટે તેને ખવડાવતું શક્ય છે. આપણે ઈર્ષ ગાયોને મારવી તે નહીં કરી શકીશું અને તે ગાયોને છેક છેવટ સુધી સારી રીતે ખવડાવીશું—દયાની લાગણીથી નહિ, પરંતુ, તે આપણને વધારે કાંપકારક છે માટે. પરિણામે જ્યાં જ વાહરડાંઓને પોતાની માને ધાવવા દઈશું, કારણ કે એજ કરવા દેવાથી આપણને લાલ ધરો. જેમ જેમ ગાયોની સંખ્યા વધતી જશે તેમ આપણે અમુક ગાયોને ભુકી પાડીશું અને મારી નાખીશું. પરંતુ, બાકીનાં બધાં જ જીવતાં પ્રાણીઓને છેવટ સુધી સારી રીતે ખવડાવીશું. પરિણામે આપણે સારી રીતે ઉછેરવામાં આવેલાં હૃદયુષ્કાંડો આપણી આજીવ્યાજી નિહાળીશું. અલગલગ, વહેંચાં મોમાં મર્યા પછી તો બધાં દોરની કતલ થાય છે જ; પરંતુ, હવે જ્યાં સુધી જીવસી ત્યાં સુધી તેઓ સારી રીતે જીવી શકશે.

દોરોને ઉછેરવા મારેના આ પ્રાથમિક સિદ્ધાંત છે. ભતિ અને હંમર વચ્ચે અને એક પ્રાણી અને બીજા પ્રાણી વચ્ચે યોગ્ય પસંદગી દ્વારા ચૂંટી કાઢવા સિવાય દોરોની જાતને સારી રીતે ઉછેરવાનું અશક્ય છે. બંધારણના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોનો ઉદ્દેશ્ય વારંવાર કરવામાં આવે છે. એક અનુચ્છેદ એવું સૂચવે છે કે ગાય,

નેતા

મુલ્કન આઈનેરકો

અનુ. સુમન શાહ

પાત્રો :
એનાઉન્સર
પ્રેમીજીવાન
મક્ષ-ફેન્ડ
પ્રશંસક
મક્ષ-પ્રશંસક
નેતા

[અપ-સ્ટેજ એકિઝટ તરફ તાકીને, લોકો તરફ પીઠ કરીને સેન્ટર-સ્ટેજમાં બેસેલો એનાઉન્સર નેતાના આગમનની રાહ જુએ છે. ડાબી અને જમણી બાજુએ દીવાલો સાથે જડાઈ ગયા હોય તેમ નેતાના પ્રશંસકો-મીના બેજણી-એક યુરુપ અને એક છાકરી પણ એમના આગમનની રાહ જુએ છે.]

એનાઉન્સર : [આ જ રિયતિમાં થોડી તંગ ફાલો પછી] ત્યાં છે એઓ! ત્યાં છે એઓ! શેરીને છેડે છે એઓ! [‘હુરરરે!’ વગેરે હર્ષનાદો સંભળાય છે] નેતાજી આટલામાં જ છે! આવી રહ્યા છે એઓ, તેઓ નજીક ને નજીક આવતા જાય છે! [બાજુમાંથી અભિવાદન અને ધન્યવાદના હર્ષનાદો સંભળાય છે.] આપણને તેઓ જુએ ના તો સારું... [બે પ્રશંસકો દીવાલો સાથે હજીપણ વધારે દબાઈ જાય છે.] સાવધાન! [એનાઉન્સર લગીર ઉત્સાહનો લાવ વ્યક્ત થઈ જવા દે છે.] હુરરરે! નેતાજી! નેતાજી! ધણું થયો નેતાજી! [પૈશાં બંને પ્રશંસકો, નેતાનાં દર્શન થઈ શકે એટલા માટે, દીવાલથી પોનાનાં શરીર સીધા સોટાની જેમ નમાવી, પાછર્યા અને બીજાં દૂધાળાં દોરના વધ પર પ્રતિબંધ મૂકવા માટે રાત્ન પગલાં લેશે તો બીજાં અનુચ્છેદ એવો આદેશ આપે છે કે ખેતી અને પશુપાલન આધુનિક અને વૈજ્ઞાનિક પાયા પર સુવ્યવસ્થિત કરવા માટે રાત્ન પ્રયત્ન કરશે. આ બે અનુચ્છેદો વચ્ચે સ્પષ્ટ વિરોધ છે, અને આપણે આ બે મૂલ્યોનોમાંથી એકની પસંદગી કરવી પડશે.

લોક ને માથાં એમનાથી બની શકે તેટલાં આગળ લંબાવે છે] નેતાજી! નેતાજી! [બંને પ્રશંસકો એકીસાથે:] હુરરરે! હુરરરે! [બાજુમાંથી ‘સરસ!’ ‘શાબાશ!’ વગેરે અવાજોમાં ભળી ગયેલા ‘હુરરરે!’ સંભળાય છે ને ધીરે ધીરે મંદ પડી જાય છે.] હુરરરે! શાબાશ! [એનાઉન્સર અપસ્ટેજ તરફ એક ઝાંઝું ભરી અટકે છે અને વળી પાછો, પૈશાં બે પ્રશંસકોથી અનુસરતો અપસ્ટેજ તરફ જવો બોલે છે: ‘આહ! ધણું ખરાબ! એઓ તો જઈ રહ્યા છે! જઈ રહ્યા છે! જલદી જલદી મારી પાછળ આવો! આવો, એમની પાછળ!’ એનાઉન્સર અને બંને પ્રશંસકો પોકારો કરતાં જાય છે: ‘નેતાજી! નેએએતાજી! નેતાજીઈઈ!’ (આ છેલ્લું ‘નેતાજીઈઈ!’ બેબેની જેમ બાજુમાં પડાય છે.)]

[સ્તંભિતા. થોડી પછો માટે સ્ટેજ ખાલી. જમણી બાજુએથી પ્રેમીજીવાન અને ડાબી બાજુએથી એની ફેન્ડ પ્રવેશ છે; સેન્ટરસ્ટેજમાં તેઓ બેમાં થાય છે.] પ્રેમીજીવાન : માફ કરજો મેડમ - અરે મેડમ કહું કે મેડમ મોઈઝેશ કહું!

મક્ષ-ફેન્ડ : માફ કરજો - અને ડર છે કે - તમને હું જોળખતી નથી!

પ્રેમીજીવાન : એમ તો મને પણ ડર છે—હું તમને ક્યાં જોળાવું છું!

મક્ષ-ફેન્ડ : તો તો આપણે એટ જણ એકમેકને નથી જોળખતાં.

પ્રેમીજીવાન : તદ્દન સાચું. આપણી વચ્ચે થોડું તો સામ્ય છે. એનો અર્થ એ થયો કે આપણી વચ્ચે સમજની એક એવી ભૂમિકા જેના પર આપણે, આપણા લવિષ્યની છમાસત રચી શકીએ.

મક્ષ-ફેન્ડ : એ વાત મને ઠંડી કરી નાખે છે, મને ડર લાગે છે.

[જાણે જવા કરે છે.]

પ્રેમીજીવાન : એહ માથ ઝાડીંગ, તને હું ‘પૂરું’ છું.

ગર્ભ-ફેન : હું પણ તને પૂછું છું.

[તેઓ બેઠે છે.]

પ્રેમીશ્વપાન : અહિં, આલ તને હું લઈ જઈ; આપણે હમણાં ને હમણાં જ પરણી નાખીએ.

[અમી તરફથી તેઓ જાય છે. સ્ટેજ ધીરે ખાલી રહે છે]

એનાઉન્સર : [બે પ્રશ્નસંકેથી અત્યંત આતુરતાથી પ્રવેશ છે] પરંતુ નેતાજીએ તો સોગંદ આપ્યાંતા કે તેઓ અહીં ચર્મને પસાર થશે !

પ્રશ્નસંક : આતરીપૂર્વક કહે છે ?

એનાઉન્સર : હા હા કેમ વળી !

ગર્ભ-પ્રશ્નસંક : શું ખરેખર અહીંથી જવાનાંતા ?

એનાઉન્સર : હા હા, તેઓ અહીં ચર્મને જવા જ નોઈએ કેમકે એ તો ફિરિટવક પ્રામાણ વળતે જ નહીં થયેલું..

પ્રશ્નસંક : તો શું સાચેજ તમે તમારી જાતે, સગી આખે જોઈ-સાંભળું છે ?

એનાઉન્સર : એમણે કોઈકને કહેલું.

પ્રશ્નસંક : પણ કોણ ? કોઈ કે કોણ ?

ગર્ભ-પ્રશ્નસંક : શું એ વિશ્વાસપાત્ર વ્યક્તિ હતી ? તમારો મિત્ર હતો ?

એનાઉન્સર : મારો બહુ જાણીતો મિત્ર છે. [પાશ્વર્ભૂમાં એકાએક 'હુરરરે !' અને 'નેતાજી ધણું જીવે !' ના વળી પાછા હપ્નાદો સંભળાય છે.] હવે આવી લાગ્યાં ! એઓ જ છે ! હી-પીપ-હુરરરે ! એઓ જ જ છે. સંતર્ષ જવ, સંતર્ષ જવ !

[અભિવાદનના અવાજો આવી રહ્યા છે તે બાજુએ તરફ ડોક લંબાવીને જાને પ્રશ્નસંકો દીવાલો પાસે પૂર્વવત્ત ઝૂકીને જોતાં રહે છે. એનાઉન્સર, લોકો તરફ પીક કરીને અપરેજ ભણી સાવધાનીથી નોઈ રહે છે.]

એનાઉન્સર : નેતાજી આવી રહ્યા છે. આવી પહોંચ્યા. તેઓ ઝૂકે છે. તેઓ ઝૂક્યા નથી. [એનાઉન્સરના શબ્દશબ્દે પ્રશ્નસંકો બોલવાનું શરૂ કર્યાં અભિનય કરે છે અને ડોક દટણ પણ વધારે લંબાવે છે; તેઓ ધંપે છે.] તેઓ ફૂટી રહ્યા છે. તેઓ નહીં પાર કરી ગયા છે. પેલાઓ એમની સાથે હરતપૂનન કરે છે. તેઓ ટિકકો ગતાવે છે. તમને સંભળાય

છે ને ? પેલાઓ હસે છે. [એનાઉન્સર અને બંને પ્રશ્નસંકો પણ હસે છે.] આહ ! પેલાઓ એમને એમનેની પેટી ભેટ આપે છે. પણ એમને એમને શું કામનાં છે ? આહ... ! તેઓથી એટોઆફસ આપી રહ્યા છે. નેતાજી એક શેળા (hedgehog) ને પંપાળી રહ્યા છે. મળના શેળા ! ટોળું ધન્યવાદ પોકારે છે. હાથમાં શેળા રાખીને તેઓથી નાની રહ્યા છે ! તેઓ ડાન્સરને બેઠે છે. હુરરરે ! હુરરરે ! [બાજુમાં અવાજો સંભળાય છે.] એક હાથ તરફ ડાન્સર અને બીજા હાથ તરફ શેળા એમ, એઓથીના ફોટોઆફસ લેવાઈ રહ્યા છે... ટોળાને તેઓ અભિનંદે છે... ભારે મોટા અંતર લગી તેઓ શૂંકે ઉસડે છે.

ગર્ભ-પ્રશ્નસંક : શું તેઓ આ તરફ આવે છે ખરા ? આપણુ ભણી આવે છે ખરા ?

પ્રશ્નસંક : આપણે સાચેજ, એમના નિયત માર્ગે જ છીએ ને !

એનાઉન્સર : [બંને પ્રશ્નસંકો તરફ માથું ફેરવીને] ચૂપ, અને ખસો ના - તમે બહુ જગાડી ઝૂકશો...

ગર્ભ-પ્રશ્નસંક : પણ આટલામાં...

એનાઉન્સર : ચૂપ રહો, કહું છું ! તમને મેં ના કહ્યું કે તેઓએ વચન આપ્યું છે - ના કહ્યું કે તેઓએ પોતે જાને એમને પ્રવક્ત્રમાર્ગ ધરી કાઢ્યો છે... [પાછો અપરેજ તરફ ફરે છે અને હપ્નાદ પોકારે છે] હુરરરે ! હુરરરે ! નેતાજી ધણું જીવે ! સંભળતાં ધણું જીવે, ધણું જીવે, ધણું જીવે, નેતાજીઈ ! [બંને પ્રશ્નસંકો પણ ન રહેવાતાં એકાએક પોકારવા લાગી જાય છે.] હુરરરે ! નેતાજી ધણું જીવે !

એનાઉન્સર : [પ્રશ્નસંકોને] ચૂપ ! તમે બેઠે જ્યાં ચૂપ ખસો ! બહુ જગાડવા બેઠો છો તે ? [પ્રશ્નસંકોને દાર્દ પાડીને વળી પાછો અપરેજ તરફ તાકીને] નેતાજી ધણું જીવે ! [જનરા ઉત્સાહમાં આવી જઈને] હુરરરે ! હુરરરે ! તેઓ પોતાનું ખમીસ બદલી રહ્યા છે. તેઓ લાલ પરદા પાછળ અદ્ય થયા. તેઓ વળી દેખાયા ! [જનનાદ વધુ ધેરા બને છે.] શામાસ ! શામાસ ! [પ્રશ્નસંકો પણ, 'શામાસ' અને ધન્યવાદ ઉચ્ચારવા બોલુંબોલું ચર્મ ગયાં છે, પણ હાથવને રહેાં દબાવી રાખે છે] તેઓથી દાર્દ બાંધી રહ્યા છે ! તેઓ છાપું વાંચી રહ્યા

છે ને પોતાની, સવારની કોરી લઈ રહ્યા છે ! હજી પણ
શોભા તો એમની પાસે જ છે. કરેડી (Paraper)
ની કિનારી પર તેઓ ગૂંચી રહ્યા છે. કરેડી તૂટી
નય છે. તેઓ ઊભા થાય છે... તેઓ કોઈના પલ્લુ
ટેકા વિના ઊભા થાય છે ! [ધન્યવાદ અને દુસ્સરે
ના અવાજો] શામાશ ! ધણું સરસ ક્યું ! તેઓ
પોતાનાં કપડાંને લાગેલી ધૂળ સાફ કરી રહ્યા છે.
બે પ્રશ્નસંકે : [પગ પછાડતાં] યોહ ! યોહ ! યોહ !
યોહ ! યોહ ! યોહ !

એનાઉન્સર : તેઓ સ્ટૂક પર ચડી રહ્યા છે ! તેઓથી
કુછરિયાની પીઠ પર ચડી રહ્યા છે. પેલાઓ એમને
પાતાળી ધારવાળી ફાચર અપે' છે - તેઓ જાણે છે
કે એ તો 'એક' માટે છે; મનમાં નથી લાવતા,
તેઓ હસી રહ્યા છે.

[ધન્યવાદ અને અભિવાદનના અવાજો]

પ્રશ્નસંકે : [મર્ક-પ્રશ્નસંકેને] તમે આ સાંભળો છોને ?
સાંભળો છો ? યોહ ! હું જો રાજા હોતા...

મર્ક-પ્રશ્નસંકે : યોહ... ! નેતાજી !

[આ બહુ ઉદાત્ત બાવે કહેવાય છે.]

એનાઉન્સર : [હજીય લોકો તરફ પીઠ રાખીને] તેઓ
સ્ટૂક પર ચડી રહ્યા છે. ના. તેઓ ઊતરી રહ્યા
છે, એક નાની બાળા તેઓથીને ફૂલોના મુગ્ધો
અપે' છે... એને એઓ શું કરવાના છો ? ફૂલો
તેઓ સ્વીકારી લે છે... નાની બાળાને તેઓ ભેટ
છે... કહે છે કે 'મારી બચ્ચી'...

પ્રશ્નસંકે : નાની બાળાને તેઓ ભેટ છે... કહે છે કે
'મારી બચ્ચી'...

મર્ક-પ્રશ્નસંકે : નાની બાળાને તેઓ ભેટ છે... કહે
કે 'મારી બચ્ચી'...

એનાઉન્સર : બાળાને તેઓ શોભા આપે છે... બાળા
ભાડી જાય છે... ધણું જીવે નેતાજી ! ધણું જીવે
નેતાજી !

પ્રશ્નસંકે : શું આ તરફ વળ્યા ખરા ?

મર્ક-પ્રશ્નસંકે : શું આ તરફ વળ્યા ખરા ?

એનાઉન્સર : [એકાએક દોડીને અપરંતરની બહાર ધસી
જાય છે] તેઓ તો જતા રહે છે ! દુસ્સરે ! આવો !
[તે બે પ્રશ્નસંકેથી અભુસારાતો અદ્દ્યર્થ જાય છે.
બધાં 'દુસ્સરે' ! 'દુસ્સરે'ના પોકારો કરતાં જાય છે.]

[થોડીક ઘણો માટે રંજ ખાલી. બે પ્રેમીઓ એક
મેકની સાથે વીંટળાયેલાં પ્રવેશે છે; સેન્ટર-રંજમાં
તેઓ થોભે છે અને છૂટા પડે છે; પેલીના હાથમાં
એક બારકેટ છે.]

મર્ક-ફેન્ડ : ચાલ જનરમાં જઈને થોડાં ઇર્ડાં લઈ આવીએ !

પ્રેમીજીવાન : યોહ ! મને પલ્લુ ઇર્ડાં તો બહુ જ બાવે છે !

[પેલી એનો હાથ ઝાલે છે. જનમણી બાહ્યમણી
એનાઉન્સર દોડતો પ્રવેશે છે, લોકો તરફ પીઠ રાખી
હડપથી પોતાની જગ્યાએ આવી જાય છે. સાથે-
સાથે, પાછળ બે પ્રશ્નસંકે પલ્લુ—એક ડાબી બાહ્યમણી
અને એક જનમણી બાહ્યમણી—આવી લાગે છે, પરંતુ
જનમણી તરફથી જઈ રહેલા બે પ્રેમીઓ સાથે
બે પ્રશ્નસંકે ભટકાઈ જાય છે.]

પ્રશ્નસંકે : સોરી !

પ્રેમીજીવાન : યોહ ! સોરી !

મર્ક-પ્રશ્નસંકે : સોરી ! યોહ ! સોરી !

મર્ક-ફેન્ડ : યોહ ! સોરી ! સોરી ! સોરી ! સો સોરી !

પ્રેમીજીવાન : યોહ, યોહ, યોહ, યોહ, યોહ, યોહ

એકેએક, સો સોરી !

મર્ક-ફેન્ડ : [એના પ્રેમીને] ચાલ ચાલ એડોલ્ફ !

[બે પ્રશ્નસંકેને] કશો વધિ નહિ ! [પ્રેમીને હાથ
ઝાંઝી તેડીને જાય છે.]

એનાઉન્સર : [અપરંતર તરફ એનો] નેતાજી ધડીમાં
આગળ તો ધડીમાં પાછળ ધકેલાઈ રહ્યા છે, અને
હવે પેલાઓ એમના સરવાળને ધક્કી કરી રહ્યા છે !
[બે પ્રશ્નસંકે એમની જગ્યાએ આવી જાય છે.]
નેતાજી રિખત વેરી રહ્યા છે ! તેમના સરવાળને
ધક્કી થઈ રહી છે તે દરમ્યાન તેઓ આમતેજ
આંટા મારે છે. ઝરૂઆમાં ઊભાં ફળકુનેનો તેઓ
સ્વાદ ચાખે છે. તેઓ વૃક્ષોનાં મૂળિયાં પલ્લુ ચાખે
છે. નાનાં બચ્ચાંઓ એમની પાસમાં આવી જાય
એ તેઓ સહી લે છે. તેઓથીને દરેક જાણમાં વિશ્વાસ
છે. તેઓ પોલિસદળનું ઉદ્ઘાટન કરે છે. ન્યાયને
તેઓ અંજલી અપે' છે. મહાન જમી અને વિજયી
ઓતું તેઓ સલામ લરી માન કરે છે. અંતમાં,
એક કામ્યનું પકન કરે છે. લોકો બહુ અભિભૂત
થયા છે.

બે પ્રશ્નસંકે : શામાશ ! શામાશ ! [પછી નિસાસો

નાખતાં] એએય! એએય! એએય!

એનાઉન્સર : બધા લોકો રહી રહ્યા છે. [બાહુમાંથી રુદ્ધના મોઝા જવાબે સંભળાય છે, એનાઉન્સર અને પ્રશ્નસંકો પણ જવાબ માટે છે.] સાંતિ! [બંને પ્રશ્નસંકો શમી જાય છે. અને બાહુમાં પણ સાંતિ વરતાય છે.] તેઓએ નેતાજીનો સરવાળ પાછો આપી દીધો છે. નેતાજી પહેરે છે. તેઓથી પુનઃમિલન જણાય છે! દુરરે! 'ચામાચ' ના અને અભિવાદનના હર્ષનાદો બાહુમાંથી સંભળાય છે. બંને પ્રશ્નસંકો પણ પોતાના તરફથી જવાબ પોકારે છે, બાહુમાં શું ચામતું હશે તેનો જવાબ લેવાય જાય જણાય એમ ન હોવા છતાં પણ આમતેજ કૂદાડ કરે છે.] નેતાજી પોતાનો અંગૂઠો બાપી રહ્યા છે! [બંને પ્રશ્નસંકોને:] જાણ, તમારી જગ્યાઓએ પાછા જાય, ખસો ના, બરબર રહે, ને બોલો 'નેતાજી ધણું જીવે!'

બે પ્રશ્નસંકો : [દીવાલ પાસે સીધાં ઊભાં રહી પોકારે છે.] ધણું જીવે, નેતાજી ધણું જીવે!

એનાઉન્સર : હું કહું છું બંધ કરો-તમે બધું જમાડી મૂકો! જ્યો નેતાજી આવી રહ્યા છે!

પ્રશ્નસંકો : [એ જ અવસ્થામાં] નેતાજી આવી રહ્યા છે!

ગર્લ-પ્રશ્નસંકો : નેતાજી આવી રહ્યા છે!

એનાઉન્સર : સાવધાન! અને સાંતિ જાગવે! ઓહ! નેતાજી તો જતા રહે છે! એમની પાછળ ચાલો, આવો મારી પાછળ આવો!

[એનાઉન્સર દોડતો અપરેજનની બહાર જાય છે. બે પ્રશ્નસંકો જમણીડાથી તરફ ચાલ્યાં જાય છે, બન્નારે બાહુમાં હર્ષનાદ વધી જાય છે, પછી શમી જાય છે. સ્ટેજ કાજીબર ખાલી છે. પ્રેમીજીવાન, એની ફેનથી અનુસરતો, ડાબી તરફથી દોડતો, સ્ટેજ ઉપરથી જમણી તરફ જતો દેખાય છે.]

પ્રેમીજીવાન : [દોડતો] તારાથી ન'ઈ પકડાઈ! તારાથી ન'ઈ પકડાઈ! [જાય છે.]

ગર્લ-ફેન : [દોડતી] ઊભો રહે! ઊભો રહે!

[જાય છે. સ્ટેજ એકાદ ક્ષણ ખાલી રહે છે. વળી એક વધારે વાર બંને પ્રેમીઓ, દોડ્યાં, સ્ટેજ ઉપરથી જાય છે.]

પ્રેમીજીવાન : તારાથી ન'ઈ પકડાઈ!

ગર્લ-ફેન : ઊભો રહે!

[જમણી તરફ જાય છે. સ્ટેજ ખાલી. એનાઉન્સર અપરેજનનાં ફરીથી, પ્રશ્નસંકો જમણી બાજુએ અને ગર્લ-પ્રશ્નસંકો ડાબી બાજુએ દેખાય છે. મધ્યમાં તેઓ બેમાં મળે છે.]

પ્રશ્નસંકો : આપણે એઓનીને યુમાલ્યા!

ગર્લ-પ્રશ્નસંકો : કમનસીબ!

એનાઉન્સર : તમારે લીધે થયું!

પ્રશ્નસંકો : ખોટી વાત!

ગર્લ-પ્રશ્નસંકો : ખોટી વાત!

એનાઉન્સર : તો શું તમે એમ કહેવા મગિા છો કે મારે લીધે થયું?

પ્રશ્નસંકો : ના, અમારું કહેવું એમ નથી!

ગર્લ-પ્રશ્નસંકો : ના, અમારું કહેવું એમ નથી!

[બાહુમાંથી 'દુરરે!' અને અભિવાદનના હર્ષનાદો.]

એનાઉન્સર : દુરરે!

ગર્લ-પ્રશ્નસંકો : ત્યાંથી અમાજ આવે છે! [અપરેજન જતાવે છે.]

પ્રશ્નસંકો : હા, ત્યાંથી આવે છે! [એ ડાબી તરફ ચાલે છે.]

એનાઉન્સર : ઠીક...આવે, મારી પાછળ આવો! નેતાજી ધણું જીવે! [પોકારો કરતાં બંને પ્રશ્નસંકોથી અનુસરતો જમણી તરફ દોડતો જાય છે.]

બે પ્રશ્નસંકો : નેતાજી ધણું જીવે!

[તેઓ જાય છે. ક્ષણિક સ્ટેજ ખાલી. પ્રેમીજીવાન અને એની ફેન ડાબી તરફ જાય છે; પ્રેમીજીવાન અપરેજનથી ચાલ્યો જાય છે; ગર્લ-ફેન 'હું' તને પકડી પાડીશ' કહીને ડાબી તરફ દોડી જાય છે. એનાઉન્સર અને બંને પ્રશ્નસંકો દેખાય છે, અપરેજનથી એનાઉન્સર પ્રશ્નસંકોને કહે છે:] નેતાજી ધણું જીવે! [પ્રશ્નસંકો આતું પુનરાવર્તન કરે છે. પછી, હજી પ્રશ્નસંકોને કહેતો એ બોલે છે.] આવો મારી પાછળ આવો! નેતાજીને અનુસરો! [અપરેજનથી દોડતો અને પોકારો પાડતો, જાય છે:] એમને અનુસરો!

[પ્રશ્નસંકો જમણી તરફથી જાય છે, ગર્લ-પ્રશ્નસંકો બાહુમાં જવી રહી હોય છે. આ બધું થાય છે તે

દરમ્યાન, દરખાદ મોટા અથવા તો સમી જતો-
રેજ-એકશનના લગ્ન મુજબનો-સંભાવ્ય છે; ક્ષણેક
રેજ ખાલી રહે છે; પછી પ્રેમીઓ જમણે-ડાબે
બૂમો પાડતાં દેખાય છે :]

પ્રેમીજીવાન : હું તને પકડી પાડીશ !

ગર્લફ્રેન્ડ : તારાથી હું નહીં પકડાઉં !

[તેઓ પોકારે કરતાં દોડી જાય છે :] નેતાજી ધણું
જીવે ! [એનાઉન્સર અને પ્રશંસકો અપરેજમાં
પ્રેમીઓથી અનુસરતાં, ફૂટી નીકળે છે, પોકારો
પણ પાડે છે : ' ધણું જીવે નેતાજી ! ' જમણી તરફ
આ બધાં, એકતારમાં, બોલતાં દોડે છે : ' નેતાજી
ધણું જીવે, નેતાજી ! અને એમને શોધી કાઢીશું !
આટલામાં જ એઓ છે ! તારાથી હું નહીં પકડાઉં !]
[તેઓ પ્રવેશે છે અને, બહાર જવાના બધા જ
માર્ગોના ઉપયોગ કરતાં જાય છે; અંતે, ડાબી
તરફથી, જમણી તરફથી અને અપરેજથી પ્રવેશીને
એ બધાં મધ્યમાં ભેગાં બને છે જ્યારે દરમ્યાનમાં
બાજુમાંથી, અભિવાદન અને ધન્યવાદના હર્ષનાદો
ભરેલાં ઘોષાટ બની જાય છે. તેઓ અત્યુત્સાહમાં
એકબીજાને ભેટ છે, એમનાથી પાડી સમાય તેટલા
મોટા અવાજો :] નેતાજી ધણું જીવે ! નેતાજી ધણું
જીવે ! નેતાજી ધણું જીવે !

[પછી એકાએક, સ્તબ્ધતા ધારી જાય છે]

એનાઉન્સર : નેતાજી આવી પહોંચ્યા છે. નેતાજી અરે
તમારે આંગણે પધાર્યા છે ! શાંતિ !

[પ્રશંસક અને ગર્લફ્રેન્ડ જમણી તરફની દીવાલે
અડકા ઊભા રહે છે; ગર્લફ્રેન્ડ અને પ્રેમીજીવાન
ડાબી તરફની દીવાલે અડકા ઊભા રહે છે; બંને
યુગલમાં, દરેક, એકબીજાના હાથમાં હાથ નાખી
ભેટીને ઊભા છે.]

પ્રશંસક અને ગર્લફ્રેન્ડ : માય હિયર, માય ડ્રાઈંગ !

ગર્લફ્રેન્ડ અને પ્રેમીજીવાન : માય હિયર, માય ડ્રાઈંગ !

[દરમ્યાનમાં એનાઉન્સર એની જગ્યાએ, પ્રેક્ષાગારથી
પીઠ કરીને, અપરેજ તરફ તાકીને, બિલો રહી
ગયો છે; અભિવાદનમાં જરાક સ્તબ્ધતા.]

એનાઉન્સર : શાંતિ. નેતાજીએ સુખ આરોગી લીધો છે.
તેઓ આવે છે. નિકટ છે તેઓ. [હર્ષનાદો બજાયા ને
જમણા મોટા ઘવા મારે છે; બંને પ્રશંસકો અને

બંને પ્રેમીઓ પોકારે છે :]

બધાં : દુરરે ! દુરરે ! નેતાજી ધણું જીવે !

[એમના અપમન પહેલાં તેઓ રંગીન કામગની
પતાકાઓ વેરે છે, પછી એનાઉન્સર, નેતાનો માથું
કરવા, એકદમ વેગથી બાહ્ય બેસી જાય છે; બીજાં
ચાર પાત્રો પતાકાઓ પકડીને લખાવેલાં હાથે ઠરી
મથાં છે; છતાં હજીય બોલે છે;] દુરરે ! [નેતા
અપરેજથી પ્રવેશી ડાઉનરેજ તરફ મધ્યમાં આવે
છે, ફૂટવાહુસ તરફ જાય છે, વળી વિચારે છે ને
ડાબી તરફ જ ભરે છે, પછી નક્કી કરે છે, અને
જમણેથી મોટી જગાંએ ભરતા, એનાઉન્સરના
ઉત્સાહભર્યા અને બીજાં ચાર પાત્રોના વિરમયભર્યા
દુખળા ' દુરરે ! ' સાથે જાય છે; આમ વિરમય
પામવાનું, હકીકતમાં તો કારણ હતું-કેમકે નેતામી,
હેટ પહેર્યો હોવા છતાં માથા વિનાના છે. આ
અસર ઊભી કરવાનું ધણું સરળ છે. નેતાનો અભિ-
નય કરનાર નટે માત્ર, કપાળમુધી પહોંચતા જાંઘા
રાખેલા કાંધરવાળો એક આવરકાટ, અને તેની ઉપર
એક હેટ પહેરી લેવાના છે. આવરકાટ સંદિતનો-
હેટસંદિતનો - પણ માથા વિનાનો માણસ એ કંઈક
વિરમયજનક દેખાર તો છે જ અને બેશક, એનાથી
એક ચોક્કસ પ્રકારનું સંવેદન જન્માવી શકાય.
નેતાના અદૃશ થયા પછી ગર્લફ્રેન્ડ અને પ્રેમીઓ પાસે
ગર્લફ્રેન્ડ : પણ... પણ... નેતાજીને માથું હતું
જ નહિ !

એનાઉન્સર : માથાની એમને શી જરૂર - જો એમની પાસે
પ્રતિભા છે તો ?

પ્રેમીજીવાન : એ ખતું ! [ગર્લફ્રેન્ડને] તમારું નામ શું ?

[પ્રેમીજીવાન ગર્લફ્રેન્ડને, ગર્લફ્રેન્ડ એનાઉન્સર-
ને, એનાઉન્સર ગર્લફ્રેન્ડને, ગર્લફ્રેન્ડ પ્રેમીજીવાનને]
તમારું નામ શું ? તમારું શું ? [પછી બધાં ભેગાં,
એક બીજાને :] તમારું નામ શું ?

પરદો *

* DEREK PROUSE ના અંગ્રેજી અનુવાદ
પરથી [૧૨ : ૧૨ : ૧૯૬૭].

નાખતાં] એએય! એએય! એએય!

એનાઉન્સર : બધા લોકો રહી રહ્યા છે. [બાહુમાંથી રુદનના મોટા અવાજો સંભળાય છે, એનાઉન્સર અને પ્રશંસકો પણ જરાડવા મડિ છે.] શાંતિ! [બંને પ્રશંસકો સમી નમ્ય છે. અને બાહુમાંથી પણ શાંતિ વરતાય છે.] તેઓએ નેતાજીનો સુસ્વાળ પાછો આપી દીધો છે. નેતાજી મહેરે છે. તેઓથી પુરુશિલન જણાય છે! દુરરે! 'ચામાચ' ના અને અભિવાદનના હપનાદો બાહુમાંથી સંભળાય છે. બંને પ્રશંસકો પણ પોતાના તરફથી જનનાદ પોકારે છે, બાહુમાં શું ચાલતું દરી તેનો જરા જોડેલો કાજ જણાય એમ ન હોવા છતાં પણ આમતેમ દૂધાદૂદ કરે છે.] નેતાજી પોતાનો અંગૂઠો ધાવી રહ્યા છે! [બંને પ્રશંસકોને:] જાવ, તમારી જગ્યાઓએ પાછા જાવ, ખસો ના, બરાબર રહો, ને બોલો 'નેતાજી ધણું જીવે!'

બે પ્રશંસકો : [દીવાલ પાસે સીમાં બેસાં રહી પોકારે છે.] ધણું જીવે, નેતાજી ધણું જીવે!

એનાઉન્સર : હું કહું છું બધે કરો - તમે બધું બગાડી ચૂકશો! જુઓ નેતાજી આવી રહ્યા છે!

પ્રશંસક : [એ જ અવસ્થામાં] નેતાજી આવી રહ્યા છે!

ગર્લ-પ્રશંસક : નેતાજી આવી રહ્યા છે!

એનાઉન્સર : સાવધાન! અને શાંતિ ભળવો! એહ! નેતાજી તો જતા રહે છે! એમની પાછળ આવો, આવો મારી પાછળ આવો!

[એનાઉન્સર દોડતો અપ-રેન્જની બહાર નમ્ય છે. બે પ્રશંસકો જમણીડાળી તરફ ચાલ્યાં નમ્ય છે, બ્યારે બાહુમાં હપનાદ વધી નમ્ય છે, પછી સમી નમ્ય છે. રેન્જ ક્ષણભર ખાલી છે. પ્રેમીજીવાન, એની ફેન્ડથી અનુસરતો, ડાબી તરફથી દોડતો, રેન્જ છરડીને જમણી તરફ જતો દેખાય છે.]

પ્રેમીજીવાન : [દોડતો] તારાથી નર્થ પકડાઈ! તારાથી નર્થ પકડાઈ! [નમ્ય છે.]

ગર્લ-ફેન્ડ : [દોડતી] બિલો રહે! બિલો રહે!

[નમ્ય છે. રેન્જ એકાદ કાણુ ખાલી રહે છે. વળી એક વધારે વાર બંને પ્રેમીઓ, દોડતાં, રેન્જ છરડી નમ્ય છે.]

પ્રેમીજીવાન : તારાથી નર્થ પકડાઈ!

ગર્લ-ફેન્ડ : બિલો રહે!

[જમણી તરફ નમ્ય છે. રેન્જ ખાલી. એનાઉન્સર અપરેન્જમાં ફરીથી, પ્રશંસક જમણી પાછળે અને ગર્લ-પ્રશંસક ડાબી પાછળે દેખાય છે. મધ્યમાં તેઓ ભેગાં મળે છે]

પ્રશંસક : આપણે એઓથીને ગુમાવ્યા!

ગર્લ-પ્રશંસક : કમનસીબ!

એનાઉન્સર : તમ્મરે લીધે થયું!

પ્રશંસક : ખોટી વાત!

ગર્લ-પ્રશંસક : ખોટી વાત!

એનાઉન્સર : તો શું તમે એમ કહેવા મગિ છો કે મારે લીધે થયું!

પ્રશંસક : ના, અમારું કહેવું એમ નથી!

ગર્લ-પ્રશંસક : ના, અમારું કહેવું એમ નથી!

[બાહુમાંથી 'દુરરે!' અને અભિવાદનના હપનાદો.]

એનાઉન્સર : દુરરે!

ગર્લ-પ્રશંસક : ત્યાંથી અવાજ આવે છે! [અપરેન્જ ખતારે છે]

પ્રશંસક : હા, ત્યાંથી આવે છે! [એ ડાબી તરફ ચીંધે છે.]

એનાઉન્સર : ડીક... આવો, મારી પાછળ આવો! નેતાજી ધણું જીવે! [પોકારો કરતાં બંને પ્રશંસકોથી અનુસરતો જમણી તરફ દોડતો નમ્ય છે.]

બે પ્રશંસકો : નેતાજી ધણું જીવે!

[તેઓ નમ્ય છે. ક્ષણિક રેન્જ ખાલી. પ્રેમીજીવાન અને એની ફેન્ડ ડાબી તરફ જણાય છે; પ્રેમીજીવાન અપરેન્જથી ચાલ્યો નમ્ય છે; ગર્લ-ફેન્ડ 'હું' તને પકડી પાડીશ' કહીને ડાબી તરફ દોડી નમ્ય છે. એનાઉન્સર અને બંને પ્રશંસકો દેખાય છે, અપ-રેન્જથી એનાઉન્સર પ્રશંસકોને કહે છે:] નેતાજી ધણું જીવે! [પ્રશંસકો આતું પુનરાવર્તન કરે છે. પછી, હજીય પ્રશંસકોને કહેતો એ બોલે છે.] આવો મારી પાછળ આવો! નેતાજીને અનુસરો [અપરેન્જથી દોડતો અને પોકારો પાડતો, નમ્ય છે:] એમને અનુસરો!

[પ્રશંસક જમણી તરફથી નમ્ય છે, ગર્લ-પ્રશંસક બાહુમાં જતી રહી હોય છે. આ બધું થાય છે તે

દરમ્યાન, હપનાદ મોટા અથવા તો શખી જતો-
રેજ-એકશનના લક્ષ મુજબનો-સંભળાય છે; કણુક
'રેજ' ખાલી રહે છે; પછી પ્રેમીઓ જમણે-ડાબે
બુટ્ટો પાડતાં દેખાય છે :]

પ્રેમીજીવાન ॥ હું તને પકડી પાડીશ !

મક્ક'હેન્ડ : તારાથી હું ન'ઈ પકડાઉં !

[તેઓ પોકારો કરતાં દોડી જાય છે :] નેતાજી ધણું
હવે ! [એનાઉન્સર અને પ્રશ્નસંકેત અપરેજમાં
પ્રેમીઓથી અનુસસતાં, ફૂટી નીકળે છે, પોકારો
પણ પાડે છે : 'ધણું હવે નેતાજી !' જમણી તરફ
આ બધાં, એકતારમાં, બોલતાં દોડે છે : 'નેતાજી
ધણું હવે, નેતાજી ! અમે એમને શોધી કઢીશું !
આટલામાં જ એઓ છે ! તારાથી હું ન'ઈ પકડાઉં !]
[તેઓ પ્રવેશો છે અને, બહાર જવાના બધા જ
માર્ગોના ઉપયોગ કરતાં જાય છે; અતે, ડાબી
તરફથી, જમણી તરફથી અને અપરેજથી પ્રવેશીને
એ બધાં મધ્યમાં ભેગાં બને છે જ્યારે દરમ્યાનમાં
બાહુબાંધી, અભિવાદન અને ધન્યવાદના હપનાદો
ભયંકર ઘોષાટ બની જાય છે. તેઓ અત્યુત્સાહમાં
એકબીજાને ભેટ છે, એમનાથી પાડી શકાય તેટલા
મોટા અવાજો :] નેતાજી ધણું હવે ! નેતાજી ધણું
હવે ! નેતાજી ધણું હવે !

[પછી એકાએક, સ્તબ્ધતા છવાઈ જાય છે]

એનાઉન્સર : નેતાજી આની પહોંચ્યા છે, નેતાજી અત્રે
તમારે આજણું પધાર્યાં છે ! શાંતિ !

[પ્રશ્નસંકેત અને મક્ક'હેન્ડ જમણી તરફની દીવાલે
આઠઃ ઊભાં રહે છે; મક્ક'પ્રશ્નસંકેત અને પ્રેમીજીવાન
ડાબી તરફની દીવાલે આઠઃ ઊભાં રહે છે; બંને
હુગ્રમમાં, દરેક, એકબીજાના હાથમાં હાથ નાખી
ભેટીને ઊભાં છે.]

પ્રશ્નસંકેત અને મક્ક'હેન્ડ : માય ડિયર, માય ડાર્લિંગ !

મક્ક'પ્રશ્નસંકેત અને પ્રેમીજીવાન : માય ડિયર, માય ડાર્લિંગ !

[દરમ્યાનમાં એનાઉન્સર એની જગ્યાએ, પ્રેક્ષાવારથી
પીક કરીને, અપરેજ તરફ તાકીને, જોતા રહી
થોડો છે; અભિવાદનમાં જવાક સ્તબ્ધતા.]

એનાઉન્સર : શાંતિ. નેતાજીએ ચપ આરામી લીધો છે.
તેઓ આવે છે. નિકટ છે તેઓ. [હપનાદો જમણા ને
જમણા મોટા થવા માટે છે; બંને પ્રશ્નસંકેત અને

બંને પ્રેમીઓ પોકારે છે :]

બધાં : હુરરે ! હુરરે ! નેતાજી ધણું હવે !

[એમના આગમન પહેલાં તેઓ રંગીન કાગળની
પતાકાઓ વેરે છે, પછી એનાઉન્સર, નેતાનો માત્ર
કરવા, એકદમ વેગથી બાહુએ ખસી જાય છે; બીજા
ચાર પાત્રો પતાકાઓ પકડીને લંબાવેલા હાથે ઠરી
ગયાં છે; છતાં હજીય જોલે છે;] હુરરે ! [નેતા
અપરેજથી પ્રવેશી ડાબેતરેજ તરફ મધ્યમાં આવે
છે, ફૂટલાખંડ તરફ જાય છે, વળી વિચારે છે ને
ડાબી તરફ જા લેરે છે, પછી નક્કી કરે છે, અને
જમણેથી મોટી છત્રાંગો ભરતા, એનાઉન્સરના
ઉત્સાહભર્યા અને બીજા ચાર પાત્રોના વિરમયભર્યા
દુબળા 'હુરરે !' સાથે જાય છે; આમ વિરમય
પામવાનું, હકીકતમાં તો કારણ હતું-કેમકે નેતાશ્રી,
હેટ પહેરી હોવા છતાં માથા વિનાના છે. આ
અસર બધી કરવાનું ધણું સરળ છે. નેતાનો અભિ-
નય કરનાર નટ માત્ર, કપાળસુધી પહોંચતા ઊંચા
રાખેલા કોશરવાળો એક ઓવરકોટ, અને તેની ઉપર
એક હેટ પહેરી લેવાનાં છે. ઓવરકોટ સહિતનો-
હેટસહિતનો-પણ માથા વિનાનો માથુસ એ કંઈક
વિરમયજનક દેખાવ તો છે જ અને બેશક, એનાથી
એક ચોક્કસ પ્રકારનું સવેદન જન્માવી શકાય.
નેતાના અદૃશ થયા પછી મક્ક'પ્રશ્નસંકેત જોલે છે :]

મક્ક'પ્રશ્નસંકેત : પણુ.....પણુ.....નેતાજીને માથુ હતું
જ નહિ !

એનાઉન્સર : માથાની એમને શી જરૂર - બે એમની પાસે
પ્રતિભા છે તો ?

પ્રેમીજીવાન : એ ખરું ! [મક્ક'હેન્ડને] તમારું નામ શું !

[પ્રેમીજીવાન મક્ક'પ્રશ્નસંકેતને, મક્ક'પ્રશ્નસંકેત એનાઉન્સર-
ને, એનાઉન્સર મક્ક'હેન્ડને, મક્ક'હેન્ડ પ્રેમીજીવાનને]
તમારું નામ શું ? તમારું શું ! [પછી બધાં ભેગાં,
એક બીજાને :] તમારું નામ શું ?

પરદો *

* DEREK PROUSE ના અંગ્રેજ અનુવાદ
પરથી [૧૨ : ૧૨ : ૧૯૬૭].

ઉદાત્તતત્ત્વ : લોન્ગર્નસ

અનુ. ચંદ્રશંકર લાટ

(ગર્તાકથી માણુ)

૩૯. કાવ્યસામગ્રીનું સંયોજન

ઔદાત્યની સિદ્ધિ માટે જે પાંચ તત્ત્વોને આપણે આરંભમાં નિર્દેશ કયો તે પૈકી પાંચમા વિશે વિચાર કરવો, મારા ઉમદા મિત્ર! હજી જાણી છે; અને તે છે શબ્દોની તેના સમુચિત ક્રમમાં ગોઠવણી. આ વિષય પરમે મેં અત્યાર સુધીમાં જે સંશોધનાત્મક દીર્ઘ નિબંધ પ્રકટ કયો છે, જેમાં હું જે સૈધ્ધાંતિક મતઓ ઉપર આવી છક્યો છું, તેના પૂરતો હિસાબ આપી દીધો છે, આપણા અત્યારના આશયને અનુસરીને અહીં એટલું ઉમેરવું આવશ્યક છે કે શબ્દોની સંવાદી-સંમિત સંયોજના ઠેવળ આનંદ અને પ્રત્યક્ષકારકતાનું જ નૈસર્ગિક માધ્યમ નથી, પરંતુ સહિમાન્યત્વ અને લાવાવેગ માટે પણ અદ્ભુત સાધન છે. વાંચણીના સૂરો શ્રોતાઓના ચિત્તમાં શું અધુક લાવેલો સંચાર કરી, તેમને ઇન્દ્રિયજ્ઞાનથી પર એવી જઈ લાવાવિષ્ટ અને ઇન્દ્રિયાતીત આનંદમય કરતા નથી? શ્રોતા સંગીતથી પૂરો અનભિલ હોય તો પણ તે સ્વરો તેને એક પ્રકારની લયબદ્ધ ગતિ આપી, તેના રાગ સાથે સંવાદી રહેવાની અને રાગમાં એકતાન ધરાવી ફરજ પાડતા નથી? સારંગીના સ્વરોને પોતાનો કોઈ અર્થ નથી તેમ છતાં તે વિવિધ આરોહઅવરોહથી, પરસ્પરના સમન્વયથી, વિકંચન અને પ્વનિની અંતગત સંવાદિતાથી, ટું જાણે છે તેમ, શ્રોતાઓ ઉપર ભદ્ર કરે છે, જે અદ્ભુત હોય છે. પરંતુ શું આ માણુસને પ્રભાવિત કરનારાં જાણ કલ્પને અને હલકી અનુકૃતિઓ માનવરસલાવ પર અસર ન કરનારાં પરિણેા નથી? હવે, સંયોજન એ શબ્દોની સંવાદિતા છે, જે અનુધ્યમાં જન્મજાત છે, અને જે કેવળ તેના શ્રવણને જ નહીં આત્માને પણ અસર કરે છે; અને મારી માન્યતા છે કે તે શબ્દોની અનેકવિધ લાત; વિચારો, ક્રિયા, સૌંદર્ય, સમ્પ્રદાય અને સ્વરસંવાદ પ્રત્યાદિ જે બધાં આપણામાં જન્મ સાથે જ જન્મ્યાં છે અને પોપાયાં છે તેને પ્રકટ કરી આપે છે. તદુપરાંત તે

તેના પોતાના સ્વરોના મિશ્રણ અને બહુલતાથી વક્તાની લાગણીના, ઉપરિચિત શ્રોતાઓના હૃદયમાં તતોતંત સંચાર કરે છે, અને હંમેશાં તેના સહભાગી થવા આગ્રહ કરે છે. છેલ્લે એક વાક્યખંડને બીજા સાથે બરાબર ગોઠવતા જઈ સમગ્ર પરિચ્છેદને મહાનતા પ્રાપ્ત થાય તેવો ઘાટ આપે છે. આપણે એમ માનીશું નહીં કે આ બધી રીતે તે આપણા ઉપર ભદ્ર કરે છે અને જે લોકોત્તર, ગૌરવાન્વિત અને ઉદાત્ત તથા તેનામાં નિહિત બીજી જે કોઈ શક્તિશાળી તરફ ખેંચી જાય છે અને તે રીતે આપણા ચિત્ત ઉપર પૂર્ણ પ્રભુત્વ સ્થાપે છે? જે સર્વસ્વીકૃત વિષય હોય તેને વિશે વિવાદ કરવો - પ્રશ્નો ઉઠાવવા તે કેવળ આડપણ છે; કારણ કે અનુભવ એ પૂરતો પુરાવો છે. અને ખાતરી છે કે રીમોસ્કનીએ આ જે એક વિચાર : 'આ હુકમનામાએ, નગરને ત્યારે ઘેરી વળેલા ભયને વરાળની માફક ઉઘાડી ચૂક્યો.'+ તેના હુકમનામામાં જોડેલો છે તેને ટું ઉદાત્ત ગણશે, અને ખરેખર તે અદ્ભુત છે. પરંતુ આ પંક્તિની સુંદરતા, તેમાંના વિચારના જેટલી જ તેના સંવાદીપણાને લીધે છે. કારણ કે આખી અભિવ્યક્તિ કેટલીક લય પર આધારિત છે, જે શ્રી હંદોમાં સૌથી અધિક ઉમદા અને મહિમાન્વિત તાસાધક છે. તેથી જ વીર હંદ, જે પરિચિત હંદોમાં સુંદર છે તેનું નિર્માણ કેટલીક અંધ પર સંયોજન્ય છે. કોઈ એક શબ્દને તેના સ્થાનથી તમે તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે અન્ય સ્થાને ખસેડો, જેમકે આ હુકમનામાથી બરાબર એક વાદળની માફક તાત્કાલિક આપણે વિખરાઈ મળી, અથવા તમે કેવળ એક શ્રુતિ ખસેડી આમ લખો : 'વાદળની માફક વિખરાઈ જવાનું કારણ બની,' તો તમને સમજશે કે શબ્દોની લવાનિયતા ઉદાત્તાને કેટલી અભિજ્ઞતાથી પ્રકટ કરી આપે છે. કારણ કે, 'બરાબર વાદળની માફક' ચાર તાલગાનત્રાણા એક વિલંબિત લયથી શરૂ થાય છે; અને તમે જે એક શ્રુતિ પણ ફરે

+ 'હી કેરોના' : ૧૮૮.

કરી એમ લખેા કે : 'વાદ્યગની માફક' તો આ સંશ્લેષથી મહિમાન્વિતતાની અસર તરત જ વિશીલ્પી થાય છે. અને વળી જો તમે પંક્તિને આ રીતે લખાવો : 'નજી કે ખરાખર વાદ્યગની માફક, વિખરાઈ જવાનું કારણ બની', તો અર્થ એ જ રહે છે, પરંતુ તેની આપણી શ્રુતિ પર મૂળની અસર પડતી નથી; કારણ કે પંક્તિના અંત ભાગના તાલમાનને લખાવવાથી ઉદ્ભવતા નજી થાય છે અને તેનો વેગ શિથિલ - મંદ થાય છે.

૪૦. વાક્યબંધ

આપા તેના ઉત્કૃષ્ટતમ અંશે એ રીતે મહિમાન્વિત થાય છે, જેવી રીતે માનવસરીરની રચનામાં અવયવો હોય છે, જે એકબીજાથી જો પૃથક્ કરી દેવામાં આવે તો તે નિરર્થક બની જાય છે, જ્યારે તે બધા સદયોગમાં હોય તો એક પૂર્ણ રચના જોવા થાય છે. તેવી રીતે મહત્તમ પરિચ્છેદના છદા છદા ભાગ વિરૂપાલ અને પૃથક્ થાય છે ત્યારે ઔદાત્ય પણ વિશીલ્પી થઈ જાય છે; પરંતુ જો એક અંગમાં હોય તેમ પરસ્પર સહયોગમાં તેમની રચના ઘર્ષ હોય અને સંવાદિતાથી બંધાયેલ હોય છે ત્યારે તે મુડોળ એકત્વ પ્રાપ્ત કરે છે, અને તેનો નવો જ રણકો રપટ અને ઓખો સંલગ્ન થાય છે. અને તે મહિમાન્વિતતા સાધવામાં ઓટો કાળો આપે છે. આમ છતાં, એ રપટ કરવામાં આવ્યું છે કે જેમનામાં નૈસર્ગિક ઔદાત્ય કે મહિમાન્વિતતા પણ નથી, અને જેઓ બહુધા સામાન્ય અને ચક્રણી તથા કોઈ અસામાન્ય સંદર્ભ વિના શબ્દો વાપરે છે તેવા ધણા કવિઓ અને ગદ્યલેખકોએ કેવળ શબ્દની સંરચના અને સમુચિત કમ-બહુતાથી મહત્તા અને વિશેષતા તથા દેખાવની મહિમાન્વિતતા પ્રાપ્ત કરી છે. આમાં અનેક પૌકી ફિલિસ્ટસ^૧, ક્યારેક એસિરોફિનીઝ અને યુરિપિડીઝ* વગેરેને ગણવી શકાય. તેમાં સંતાનોની હત્યા પછી હકયુલીઝ કહે છે :

'મારું જીવન કુખથી ભરાઈ ગયું છે, અને હવે વધુને માટે અવકાશ નથી' *

આ ઉપિત તદ્દન સામાન્ય છે, પરંતુ શબ્દો વિપયને અનુરૂપ બની જતા હોઈ તે ઉદ્ભવ બની જાય છે. જો શબ્દોને તમે કોઈ બીજા સંયોજનમાં ગોઠવો તો તમને સમજશે કે યુરિપિડીઝ તેની વિચારશક્તિને બદલે સંયોજનની તેની શક્તિને કારણે કવિ છે. આખરથી દસ-

ગતા ડિસિં વિશે લખતાં તે કહે છે :

'તે જ્યાં જ્યાં ધૂમતો હતો,

વેગથી ચક્કર મારતો હતો,

ઓ, ખડક, ઓકટશને

ધડીમાં એકને તો ધડીમાં બીજાને

આમથી તેમ ઘસડતો અને ફેંકતો હતો.' ÷

આ કદવના પોતે ઉત્કૃષ્ટ છે, પરંતુ તે એ કારણે વેગવંત બની છે કે આ પંક્તિઓની લખાવિતતા નથી ઉતારણી કે નથી જાણે કે ચોક્કસ ઉપર ગળાની હોય તેવી; પણ શબ્દો એકબીજા સાથે દૃઢબંધથી જોડાયેલા છે, અને અર્વાંતર વિરામને કારણે સહારો પ્રાપ્ત કરે છે, જે સ્થિરતા અને મહિમાન્વિતતામાં પરિણમે છે.

૪૧. ઉદાત્તતાને નડતાં વિધનો.

ઉદાત્ત પરિચ્છેદને તુચ્છતા આપનાર તૂટક અને અસ્તવ્યસ્ત અતિવાળા છંદોથી અધિક કથું નથી. જેવાકે બે લઘુ (— —), ત્ર્યુ-લઘુ (— —), કમવાળા બે શ્રુતિવાળા અનુક્રમે બે અને ત્રણ માત્રાઓવાળા તથા ત્ર્યુ-લઘુના બેલગ કબની (— — —) ચાર માત્રાઓ વાળા પંચરચનામાં આમ બને છે, કે જેમાં તે લગભગ (નૃત્યસંગીતના) સ્તરે જોતરી પડે છે; કેમકે વધુપડતી લયબદ્ધ શૈલી તરત જ કૃત્રિમ અને સામાન્ય લાગે છે. તેમાં લાવલેગને સંદર્ભ અભાવ હોય છે, અને એકવિધ રણકાર તેને કુદ્ધક તથા છીછરી બનાવે છે. આ વિષય પરત્વે સૌથી નિષ્કૃષ્ટ બાબત તો એ છે કે જેવી રીતે નૃત્ય-નાટિકાનું સંચીત ઓતાને તેના વિષયથી વિરુદ્ધ કરી પોતાના તરફ ખેંચે છે; તેવી રીતે વધુ પડતી લય-બદ્ધ શૈલી તેના ઓતાઓને તેના શબ્દોમાંના સવેદનનું પ્રત્યાયન ન કરતાં કેરળ લય (આરોહઅરોહ) તું કરે છે. અને તેથી કેટલીક વખત ઓતાઓ તેના સંલવિન અંતને આગળથી જ પકડી લે છે અને વક્તાની સાથે-સાથ જ તેઓ પણ જેવી રીતે નતક કેટાઓને પકડી લઈ પળના તાલ ગેળથી લે છે તેવી રીતે તાલ આપવા મંડી પડે છે. તેવી રીતે જે પરિચ્છેદોમાં વાક્યો દૂંકા દૂંકા ગળખડોમાં અને શબ્દો વધુ વળેમાં ખડિત થયેલાં હોય છે અને તે દુઃકાઓને એકબીજા સાથે કલેમ્પ વડે

* યુરિપિડીઝનું 'હકયુલીઝ ફ્યુર-સ' : ૧૨૪૫.

÷ યુરિપિડીઝનું અપ્રાપ્ય નાટક 'એન્ટિઓપી' માંથી.

વાક્યને સાથ પાડીને જોવામાં આવે છે તેમ જોવામાં આવે છે ત્યારે તે પરિચ્છેદ મહિમાન્વિતતરહિત હોય છે.

૪૨. સંક્ષિપ્તતા.

ઉદાત્તતાને તુચ્છ કરનાર બીજું સાધન છે અભિવ્યક્તિમાં વધુ પડતી સંક્ષિપ્તતા. અતિશય સંક્ષિપ્તથી વાક્યની ગરિમા બગડે છે. હું અહીં વાક્યપદોમાંની યોગ્ય રીતે યોગ્યપેલી સપનતાની નહીં, પણ અષ્ટિત સંક્ષિપ્તતાની વાત કરું છું તે બરાબર સમજાવું જોઈએ. (અષ્ટિત) સંક્ષિપ્તતા અર્થને ગૂંચળાવે છે, બ્યારે (યોગ્ય) લાઘવથી સીધી સચોટ અને સ્પષ્ટ વેધકતા આવે છે. બીજી બાજુ એ સ્પષ્ટ છે કે દીર્ઘસંપ્રણાલી નિહાંવતા આવે છે કારણ કે પ્રત્યેક વસ્તુના વધુ પડતા વિસ્તારને આ વાત લાગુ પડે છે.

૪૩. અભિવ્યક્તિની તુચ્છતા અને સંવૃદ્ધિ-કરણ.

તુચ્છ શબ્દોના ઉપયોગ મહિમાન્વિત પરિચ્છેદને અત્યંત વિરૂપ અને ક્ષુદ્ર બનાવી દે છે. ઉદાહરણ તરીકે હેરાડોટસે^૧ સામરના તોશાન્તુ^૨ *વર્ણન તેના વિષયવસ્તુ પરંતુ પ્રભાવક રીતે કયું છે, પરંતુ તેમાં કેટલાક શબ્દો એવા પ્રયોગ્ય છે જે વિષયના ગૌરવને મુકાબલે નિઃશંક ક્ષુદ્ર છે, જેવાકે : ‘જ્યારે સાગર ઊઠવા લાગ્યો’ માં ‘ઊઠવા’ શબ્દ તેના તુચ્છ ખ્વનિને કારણે ઉદાત્તતાને ખૂબ જ બગાડે છે. ‘પવન નિર્જાળ થયો’ અને ‘જેઓ નીકાતા બંગારને વળગી રહ્યા હતા’ તેઓ અનાવકાષ^૩ અર્થ પામ્યા. ‘અહીં ‘નિર્જાળ થયો’ એ પદ ગૌરવહીન અને અમદ્ર છે તથા ‘અનાવકાષ’ શબ્દ આવી પ્રચંદ દુષ્ટંટના માટે અપર્યાપ્ત છે. તેથી જ રીતે, પશ્ચિયાના સૈન્યે હર્ષિત પર કરેલા આક્રમણના વિરતવ અને ઝાઝમી વર્ણનને ધિઓષેતપસે^૪ કેટલાક તુચ્છ શબ્દોથી બગાડી નાંખ્યું છે. જોઈએ : ‘એસિયાની કઈ પ્રજાએ અને કયા નગરે જો રાજા પાસે પોતાના રાજદૂત મોકલ્યા ન હતા? આ ધરતી પર નીચજળી કઈ કિમતી અને સુંદર વસ્તુ, અથવા કલાકૃતિ તેને જોટ ધરવામાં આવતી ન હતી? કેટલીક જામથી તો કેટલાક વિવિધ બરતકામવાળા તો કેટલાક સફેદ ગજા અને પડા, સોનેરી જરીના કાપડા, અનેક ઉપયોગી વસ્તુઓથી સભવેલા અનેક તંબુઓ, ઘણા ઝોળાડ અને

ઘણા કિમતી સોફાઓ શું ત્યાં ન હતા? વળી સોના, માંદી મથેલાં વાસણો, પ્યાલા અને શરાબના ઘીરાંજડિત જામ, તથા કેટલાંક કિમતી કલાકારીગીરીવાળાં પાત્ર હતાં. આ ઉપરાંત કેટલાંક ગ્રીક તો કેટલાંક બખર^૫ જાતિનાં અગવ્ય સંખ્યામાં શરવાઓ, લારવાહક તથા વધ માટેનાં અસંખ્ય પશુઓ, શેલાઓ ભરેલાં મર્યા-મસાલા, મોટા કોથળાઓ ભરીને લખવાના કાગળો અને બીજી સાધનસાગમી ત્યાં હતી. વળી ત્યાં બધી જ જાતનાં પશુઓનું ખારવેલું માંસ એટલા મોટા જથ્થામાં એકઠું કરેલું હતું કે, દરેકી જોનારને તે દમશે કુંગર અને ટેકરીઓ પાસપાસના હોય તેમ લાગે’ (આ વર્ણનમાં) લેખક વિષયના ઉચ્ચોચપણથી દૂર ખસી જઈ, વર્ણનમાં જ્યાં તેણે જાણે અદ્યુ^૬ જોઈતું હતું ત્યાં તે તેથી વિરુદ્ધ દિશામાં, સામાન્ય વિગતોમાં ફરી પડે છે. સમગ્ર વસ્તુ-સાધન-સામગ્રીના અદ્યુત વર્ણનની વચ્ચે શેલા કોથળા, ઝાળાં અને મસાલાને જોળવી દેવાથી એવું અનુમાન થાય કે તે જાણે રસોડાનું વર્ણન કરી રહ્યો છે! ધારોકે, જો સોનાચંદીનાં પાત્રા, રત્ન-જડિત પ્યાલાઓ તથા ઘણા જામ, સોનાની જરીના તંબુઓ આદિ આકર્ષક વસ્તુઓની વચ્ચે કોઈ, બંગર તુચ્છ શેલાઓ અને ઝાળાં મૂકી દે તો તેની અચ્છામતી અસર થાય, તેથી રીતે વર્ણનમાં વિસંગત રીતે મૂકેલા તુચ્છ શબ્દો કદરૂપ અને તેથી છે તે રીતે તો કદંકરૂપ લાગે છે. જેવી રીતે તે બધી વસ્તુ-સામગ્રીના દમશે ‘કુંગર’ જેવા જેખાતો હતો એમ કહે છે, તેથી રીતે તેનું વ્યાપક રીતનું વર્ણન તે કરી શક્યો હોત. બીજી બધી સામગ્રી વિશે લખતાં તે કહી શક્યો હોત કે : ‘જોળાના આનંદ અને શ્રેષ્ઠ માટે બધા જ પ્રકારની વસ્તુઓ, અસંખ્ય લારવાહક પશુઓ, જાંટ અને ગાડીઓ ખેતી લાવતાં હતાં.’ અથવા તે જો જાણે તે એક સંપૂર્ણ માદી આપવા માગતો હોત તો તે કહી શક્યો હોત કે, ‘રસોડાના અથવા જોળાનિપ્રયના સ્વાદ માટે જરૂરી દરેક જાતના અન્નનાં દમલા અને નળકત-વાળી ગીજો હાજર હતી.’

ઉદાત્ત પરિચ્છેદમાં, કોઈ પ્રયત્ન જરૂરિયાત સિવાય આપણે નિષ્પ્રેર અને ગૌરવહીન શબ્દ વાપરવા સુધી નીચે ઊતરવું જોઈએ નહીં. આપણે વિષયના ગૌરવને

* હેરાડોટસ : ૭, ૧૮૮;

છાજે તેવા શબ્દો વાપરવા બોધિએ. આ બાબતમાં આપણે, માનવત્વ સંબંધ કરનાર કલાકાર : પ્રકૃતિનું અનુકરણ કરવું બોધિએ; કારણ કે તેણે આપણાં ગુણ અંગેને અથવા મનોભાવને ધ્વનિયોને દૃષ્ટિસંયુત પ્રકટ ન રાખતાં, શક્ય તેટલાં કાળેને રાખ્યાં છે, અને એનોરને કંઈયું છે તેમ, તે ધ્વનિયોને પ્રકૃતિએ દૃષ્ટિથી શક્ય તેટલી દૂર અને સરીરના પ્રકાશમાં રાખી છે કે જેથી સમગ્ર સરીરસૌન્દર્ય નષ્ટ ન થાય. +

પરંતુ, જે વસ્તુઓ પ્રકૃતિ આપે તેની વિસ્તૃત ગણતરી અને વર્ગીકરણ કરવાની અહીં તાત્કાલિક જરૂરિયાત નથી; કારણ કે શૈલીને ઉત્તમ, ગૌરવપૂર્ણ અને ઉદાત્ત બનાવનાર લક્ષણો ક્યાં ને તેનો નિર્દેશ આગળ મેં કર્યો છે. તેથી સ્પષ્ટ છે કે તેનાં વિરુદ્ધનાં લક્ષણો તેને (શૈલીને) નિષ્કૃષ્ટ, હીન અને વિરૂપ બનાવશે.

૪૪. અભિવ્યક્તિનું પતન.

પ્રિય ટેરેન્શનસ, + તારા પ્રાપ્ત કરવાની તારી તત્પરતાને લક્ષમાં રાખતાં એક મુદ્દો અહીં ઊભેરતા હું અન્યકાંઈ નહીં. તે મુદ્દો, કે જેને વિશે આપણા દાર્શનિકોમાં એકે દમણાં પ્રશ્ન કર્યો હતો કે, ‘એ, અને મારી જેમ બીજાઓને પણ એ વાતનું આશ્ચર્ય છે કે, આપણા યુગમાં એવી વ્યક્તિઓ છે જેઓ બીજાઓને સમજાવવામાં પ્રતિભાસંપન્ન છે, જેઓ ચોક્કસ અને અખર-સુધિ છે, ખાસ કરીને સાહિત્યિક ચારતાની બાબતમાં બક્ષિસ પામેલા છે, છતાં ઉચ્ચોચ ઉદાત્તતા અને સાચી મહાનતાવાળી પ્રતિભા જૂજ અપવાદ આદ કરતાં પેદા થઈ નથી. સાહિત્યમાં આ પ્રકારની જે વેરાનતા છે તે જીવન તેમ જ જંગલમાંથી બની છે.’ વધુમાં તે કહે છે, ‘આપણે ખરેખર શું એ બહુજનમાન્ય અભિપ્રાય સ્વીકારવો પડે છે જનતંત્ર એ સર્વપ્રકારની મહાનતાની દયાળુ પરિચારિકા છે અને સાહિત્યના મહાન પુરુષોની પ્રતિભા લોકતંત્રમાં જ પૂરેપૂરી વિકસી, અને તેના પતન સાથે નષ્ટ થઈ? કારણ કે તેઓ કહે છે : સ્વાતંત્ર્ય ઉચ્ચત્તમા-ઓની કલ્પનાશક્તિને પરિપાક્વની અને તેમની આસાને પ્રેરણા આપવાની શક્તિ ધરાવે છે; જ્યાં સ્વતંત્રતા છે ત્યાં પરસ્પર સંઘર્ષની ઉત્સુકતા તથા પ્રથમ સ્થાન પ્રાપ્ત કરવાની સ્પર્ધા સર્વત્ર પ્રકટ થાય છે : ઉપરાંત, લોકશાસનમાં સૌને માટે પુરસ્કારના દસ્તાવેજ હોવાથી,

વક્તાની શક્તિ પરિશીલનને લીધે સતત ધારદાર થતી રહે છે, બધે કે ધસવાથી તે ચમકદાર રહેતી ન હોય. + અને એ હું ચોગ્ય શબ્દ વાપરું તે તે પ્રભવસ્વાતંત્ર્યના તેજથી થવી બોધિએ તેવી પ્રોબ્લેમસિટ થઈ બેઠે છે : તે આગળ ચાલતાં કહે છે, ‘આપણા યુગમાં આપણે બાળપણથી જ દાસત્વના પાઠ ભણ્યા છીએ, કે જેનાથી આપણે ટેવાઈ ગયા છીએ. અને આપણે આપણા વિચારોના બાળપણથી જ દાસત્વની શ્રદ્ધા, રિવાજો તથા આચાર્યવહારમાં રૂબેલા છીએ. સુંદરતમ અને પૂર્ણ ફળદાયી વક્તૃત્વના પ્રેરકસૌત—એટલે હું કહેવા માગું છું—સ્વાતંત્ર્યનો સ્વાદ આપ્યો નથી. જરિયામે આપણે કશો વિશેષ વિકાસ ન સાધતાં મોટા પુરાણમતપોરો બનીએ છીએ.’ તે ભારપૂર્વક કહે છે, કે આ કારણથી ખીછ શક્તિ ગુણમેળે મળી હોય તોયે, કોઈ પણ ગુણામ ક્યારેય વક્તા બની નથી. તેની સાદી હકીકત એ છે કે તેને વાણીસ્વાતંત્ર્ય નથી. અને (દાસત્વની) ટેવને કડો ફેંકારવો રક્ષક તેના હોઠ પર ઊભો હોય છે. હોમર + કહે છે તેમ :

દાસત્વનો એક દિવસ આપણા અંધા પૌરુષને છીનવી લે છે. * x

આગળ તે કહે છે : ‘અને વળી મેં જે સાબિત્યું છે તેને અધ્યયન ગણીએ તો, પીગમીઓ જેમને હીગ્નુઓ પણ કહેવામાં આવે છે, તેમને જે પાંખવાંઓમાં પૂરવામાં આવે છે, તે કેવળ તેમાં પુરાયેશાઓના વિકાસને રૂપતાં નથી, પરંતુ તેમનાં સરીર પર પડેલાં બંધનોને લીધે બીંસ કરીને તેમનાં સરીરને એકદમ હીગ્નુ બનાવી દે છે, તેથી જ રીતે કોઈ પણ પ્રકારનું દાસત્વ, ભણે તે ગમે તેટલું ન્યાય હોય તો પણ તે આત્મલું પીંજરું અને ભરેલ કેદખાનું છે.’ મેં તેને ઉત્તર આપ્યો કે ‘મારા ઉત્તર સાહેબ, સાંપ્રત પરિસ્થિતિના દોષ શોધવા તે સહેલું છે અને માનવ સ્વભાવની તે એક ખાસિયત પણ છે : પરંતુ વિચાર કરો કે, કદાચ એમ તો નથી કે ઉત્તમ પ્રતિભાને જાતની સાંતિ નહીં પણ આપણી વાસનાઓને પોતાની પકડમાં જકડી રાખતો અનંત વિગ્રહ બગાડે છે? અને તેથી પણ વધુ આપણી નિમ્ન વાસનાઓ જે આપણા જીવનને જંદીવાન કરી તેને સંદૃષ્ટા

+ ‘મેમોરેબિલિયા’ : ૧, ૪, ૬.

x ઝોડોસી : ૧૭; ૩૨૨.

બગાડે છે? (જેમકે) કદી સતોપાતો નથી તેવા પૈસાનો લોભ કે જે આપણુ સૌને લાગુ પડેલા રોગ છે તે, અને વિષયસુખની લાલસા અને આપણને તેમના દાસ બનવે છે, અથવા ખીછ રીતે કોઈ કહે તો આપણા દેહ અને આત્માને અતલ ગર્તામાં દુબાડી દે છે. પૈસાનો લોભ એવો એક રોગ છે, જે આપણને ક્રુદ્ધ અને સાંકડા મનના બનાવે છે, અને વિષયસુખની લાલસા તો તદ્દન અધમાધમ લક્ષણ છે. પુનઃ નિત્ય કરતાં મને ખરેખર એ સમજાતું નથી કે અદળક મનને જે આપણે સન્માનતા હોઈએ, ખડું કહીએ તો હેવ તરીકે સ્થાપતા હોઈએ તો એ કઈ રીતે સંભવિત બને કે ધન સાથે અવિચ્છિન્ન રીતે સંકળાયેલા દુર્યોજાને આપણા આત્મામાં પ્રવેશતા આપણે રોડી સમીએ? કારણ કે અનહદ અને અદળક સંપત્તિની પાછળ પગલે પગલે ઉગાઉપણું આવે છે, અને એક વખત તે જ્યારે નગરો અને ભવનોમાં દ્વારા ઉઘાડે છે, તે પછી બીજા (દુર્યોજા) તેની સાથે પ્રવેશે છે અને ત્યાં પોતાનું સ્થાન જમાવે છે, જેમ વધુ સમય પસાર થાય છે તેમ આ દુર્યોજા આપણા જીવનમાં, શુદ્ધિમાન બંધિતઓ કહે છે તેમ માળા બંધે છે, શીઘ્ર પ્રભોતપતિ કરવા માટે છે અને બગાઈ, દુષ્ટ અને વિદાસને જન્મ આપે છે, જે તેમનાં જન્મજન્મ નહીં પણ ઔરસ સંતાન હોય છે. સમ્પત્તિના આ સંતાનોને પુખ્ત વયના થવા દેવામાં આવે તો તે આપણા આત્મામાં, કૃષ્ટતા, કાનૂનહીનતા અને નિર્જનતા જેવા ઘાતકી લક્ષ્મણોને જન્મ આપે છે. અનિવાર્ય પણ આમ જ બને છે, અને પછી મનુષ્ય પોતાની દૃષ્ટિને ન કદાપિ ઉન્નત કરશે અથવા ન તો સારો યશ પ્રાપ્ત કરવાની ખેવના સાખશે. ધીમે ધીમે અંતે તેવા જીવનનો સર્વનાશ થાય છે. આત્માની બંધી મહાનતા કરવાઈને ધ્રુણારૂપ અને ત્યાં સુધી ફિટ્ટી પડી જાય છે. એ વખતે મનુષ્ય પોતાના નશ્વર શુણ્ણની પ્રશંસામાં ખોવાઈ જાય છે અને સાશ્વત શુણ્ણના વિશાસને અવગણે છે. જે કોઈ ન્યાયાધીશ ન્યાય આપવામાં લાયક લેતો હોય તો કદાપિ સાચી અને

સારી બાજતોનો નિષ્પક્ષ અને સાચો ન્યાયાધીશ બની શકતો નથી; કારણ કે લાયખાઉ ન્યાયાધીશને તો, તે જેનો પક્ષ લેવાનો હોય છે તે જ સારો અને ન્યાયી લાગવાનો. તેવી જ રીતે આજે જ્યારે લાયક-સ્થિત આપણા જીવન પર સત્તા ચલાવતી હોય, ખીજા માણસની દલાનો ધખારો હોય, વારસો મેળવવા માટે પક્ષનો સ્વાર્તા હોય, આત્મા વેચીને અને તે રીતે લાલ ખરીદાતો હોય, આપણે પોતાના વિલાસના શુદ્ધામ બનતા હોઈએ, ત્યારે આપણા જીવનના આ સર્વનાશ વચ્ચે કેવી રીતે આશા રાખી શકીએ કે, સાશ્વતતા સુધી પહોંચતી મહાન વસ્તુઓ મારેનો કોઈ નિષ્પક્ષ, સુખ અને ન્યાયી નિર્ણાયક હોય, અને જે લાલ ઉઘાડવાની તેની વૃત્તિનો દાસ ન હોય? આપણા જેવા માણસો માટે ખરેખર સ્વાધીનતા કરતાં કદાચ પ્રાધીનતા જ વધુ સારી છે. નો લોભ અને તૃષ્ણાઓને આપણા પાડોશીઓ સાથે એક સાથે, પાંજરામાંના પશુની જેમ છૂટા મૂકવામાં આવે તો તે જીવંતને અનિદ્રોથી આરાધના, પૂરમાં ઘસડી જશે.

સંક્ષેપમાં મેં એવો એક સર્વસામાન્ય પ્રકાસો કર્યો કે, આપણી આધુનિક પેઢીને આઈ જનાર પ્રમાદ છે, જે થોડા અવવાદે બાદ કરતાં, આપણા સીમાં છે. કારણ કે આપણે સૌ પ્રસન્નિત અથવા આપણા સાધીઓની સેવા કરવાની આતુર અને ઉમદા ઇચ્છાથી નહીં; પણ પોતાના અંગત સુખ ભોગવવાની ઇચ્છા સિવાયના કાય કરવાનો ઉત્સાહ દાખવતા નથી.

‘વરતુ આવી બાજતોને તેમના લાગ્ય પર છોડી દેવી તે જ ઉચિત છે.’* અને આપણે બીજા મુદ્દા ઉપર જઈએ. આ મુદ્દો આવેશો વિશે છે જેને વિશેષ એક સ્વતંત્ર પ્રબંધ લખવામાં મેં પહેલાં વચન આપ્યું છે. તે (આવેશો) સાહિત્યમાં સામાન્ય લાગે અને વિશિષ્ટ રીતે ઉદાત્તાના સંબંધમાં મહત્વનો લાગ લગ્ય છે.

* સુવિધિટી : ‘ઇલેક્ટ્રા’ : ૩૭૯.

વાક્યથી અર્થઘટક

ચોગેન્દ્ર વ્યાસ

ફેખીતું છે કે કૌર્મપણુ ભાષાનું પૃથક્કરણ કરવા માટે તે ભાષાના કૌર્મ વાક્યનું પૃથક્કરણ કરવું નોઈએ. તે આ વાક્ય શું છે? ધણી વ્યાકરણમાં આપણે વાક્યની આ વ્યાખ્યાએ વારંવાર વાંચી છે કે “શબ્દોનો એવો સમૂહ જે સંપૂર્ણ અર્થ ધરાવતો હોય તે વાક્ય.” અથવા તો “કૌર્મ પણુ સંપૂર્ણ અર્થ ધરાવતી ઉક્તિ તે વાક્ય” અથવા તો “સંપૂર્ણ અર્થ ધરાવતો, જે ખાલી જગ્યાઓની વચમાં ઉચ્ચારાયેલા શબ્દસમૂહ તે વાક્ય.” આ “સંપૂર્ણ અર્થ” શોધી શી રીતે શક્ય? “આ ઘોડો છે?” એ વાક્યમાં સંપૂર્ણ અર્થ છે? એ કેનો ઘોડો છે તે જાણવું આવશ્યક છે ખરું? અથવા તો એ પણુ જાણવું શું જરૂરી છે કે તે ઝાઝા, ધોળા, શાક કે ફેસરી રંગનો છે? વળી તેને બળીએ જોડામાં આવે છે, ગાદીએ જોડામાં આવે છે કે ઘોડેસ્વારી માટે જ ઉપયોગમાં લેવાય છે? અને આવા તો અનેક પ્રશ્નો. તો “સંપૂર્ણ અર્થ” જાણવા કે શોધવા કેટલું જરૂરી ગણાય? અર્થની સંપૂર્ણતા કે અપૂર્ણતા એ તો સમગ્ર રીતે ભાલનારના આશય કે વિચાર ઉપર આધારિત છે. “સંપૂર્ણ અર્થ” ધરાવતા વાક્ય માટે જે આદતું જ આવશ્યક હોય કે એમાં જેને વિશે કશું કહેવાયું છે તેવા કર્તા હોય છે અને એ કર્તા વિશે કંઈક કહેવું હોય તેવું એાજામાં એાજું એક ક્રિયાપદ હોય છે તો આપણી આખાઓની ધણી ઉક્તિઓ વાક્ય બને છે.

આ ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ થઈ શકે કે મોટા-ભાગના વ્યાકરણકારોએ એમ માન્યું છે કે વાક્ય અર્થ ધરાવે છે અને એ રીતે વિચારોને પ્રાણ કરે છે અથવા રજૂ કરે છે. પણ વાક્યનું સ્વરૂપ શોધવાના આ બધા પ્રયત્નોએ આપણને કૌર્મ કામંપૂર્ણ કે કામમાળ માનદંડ પૂરા પાડ્યો નથી. આનું કારણ એ છે કે ઉક્તિ સ્વતંત્ર વાક્ય તરીકે બોલાય છે કે એક વાક્યના ભાગ તરીકે બોલાય છે તે, તેના અર્થ નહીં પરંતુ તેનું સ્વરૂપ (form) નક્કી કરે છે. ઇ.ત. “મારી બા છે” એ ઉક્તિ અમુક સંદર્ભમાં વાક્ય છે અને “તમને જ્યેન્દ્રએ

હણું નથી કે આ મારી બા છે?” એ વાક્યમાં “મારી બા છે” એ ઉક્તિ વાક્યનો એક ભાગ છે. દરેક ભાષા-ને તેની ઉક્તિઓની ચોક્કસપણીની સ્વરૂપગત સ્પષ્ટ વ્યવસ્થા હોય છે. અલગતા, એક બાબતમાં બધી ભાષાઓ સરખી છે અને તે સરખાપણું એ છે કે દરેક ભાષાનાં વાક્યો

1. ઉક્તિ [utterance] અને વાક્ય (sentence) વચ્ચે ભેદ એ છે કે કૌર્મપણુ વાક્યને ઉક્તિ કહી શકાય પણ દરેક વાક્યને ઉક્તિ ને કહી શકાય. અલગ બધી જ ઉક્તિઓ અને વાક્યો જે મૌનની વચ્ચે ઉચ્ચારાય છે તે ખરું. ઇ.ત. ‘હિતુભાર્ગ આનરો?’ ‘હા’ આ બંનેમાં પહેલું વાક્ય અને ઉક્તિ બને છે, બીજું માત્ર ઉક્તિ છે. એ કે આ ભેદ સમજવા પડતો જ વર્ણવાયો છે, બાકી તો સાંભળનાર સુધી દરેક ઉક્તિમાંથી વાક્યનો અર્થ પહોંચતો હોય છે. ‘હા’ એ ઉક્તિમાંથી “હા હિતુભાર્ગ આનરો.” એમ વાક્યનો અર્થ નિષ્પન્ન થાય છે અને એટલે જ અવગમન શક્ય છે.

2. વાક્ય વિશે જેવડાન અને (સિલેટ) અવતરણો અનુક્રમે આ પ્રમાણે છે.

“A sentence is [relatively] complete and independent human utterance—the completeness and independence being shown by its standing alone or its capability of standing alone, i.e., of being uttered by itself.”

“....the sentence can be defined [as follows]: a group of words joined together by grammatical agreements [relating devices] and which, not grammatically dependent upon any other group, are complete in themselves.”

બે મૌનની વચ્ચે ઉચ્ચારાય છે.

નિરાળામાં વાક્યનું પૃથક્કરણ કરતી વખતે અમુકને નામ, અમુકને વિશેષણ કલાણાને ક્રિયાપદ અને ટીકણાને ક્રિયાવિશેષણ તરીકે ઓળખાવતા હતા. વાક્યનું પૃથક્કરણ કરવા માટે પરંપરાગત વ્યાકરણ આપણને મોટે ભાગે આઠ ભતના parts of speech આપે છે માનવામાં આવે છે કે કોઈપણ ભાષાના વાક્યનું પૃથક્કરણ આની મદદથી થઈ શકે. પણ દુર્ભાગ્યે આ માન્યતા સાચી નથી કારણ કે કોઈપણ ભાષાના કોઈ પણ વાક્યનું પૃથક્કરણ આની મદદથી થઈ શકતું નથી. ઉદાહરણ તરીકે નામ એટલે શું? "A noun is a name of a person, place or a thing" એવી નામની વ્યાખ્યા કરવામાં આવે છે. 'લાલ' એ રંગ (વસ્તુ)નું નામ છે જેમ ક્ષીરો, પીત્તો, બૂરો, વગેરે છે પણ આ "લાલ" "લાલ શુભાષ"માં વિશેષણ છે. કારણ કે "Adjective is a word that modifies a noun or pronoun," એટલે "લાલ" એ નામ પણ છે અને વિશેષણ પણ છે, પણ યુક્તેલી એ છે કે નામ અને વિશેષણની વ્યાખ્યાઓ સરખી નથી. એટલું જ નહીં પણ નામમાં જે જે વિશેષતા કે અર્થાદ આણે છે તે બધાને વિશેષણ નહીં કહી શકાય. દા.ત. 'કાળો મોટર' અને "મારી મોટર" એ બે ઉક્તિઓ તથાસત્તાં 'મોટર' માં વિશેષતા કે અર્થાદ 'કાળો' અને 'મારી' એ બંને શબ્દો લાવે છે પણ એ બંને વિશેષણ નથી. એક વિશેષણ છે, બીજું સર્વનામ છે.

સર્વનામની વાત કરીએ. નામને બદલે વધારાષ તે સર્વનામ. હવે આ વાક્યો તપાસો. "રેખા નિયમિત આવે છે" આમાં 'રેખા' આવે છે ત્યાં 'તે' 'તું' 'ત્રીએ સહી કરનાર' બધા અધ્યાપકો' બધા કારીગર' 'સરજ' 'કેટલાક' 'ધણુ' એમ ધણા શબ્દો આવી શકે છે. આ બધાને આપણે સર્વનામ કહીશું?

આ કારણે parts of speech બહુ ઉપયોગી નથી. આપણે પ્રશ્ન તો આ છે કે તે ભાષાનો ભાષક માળખાગત અર્થોની આપણે કરતી વખતે જરૂરી form-classes ના વિવિધ ધટકોને ઓળખવા માટે કયો માપદંડ વાપરે છે? આ શોધવા માટે પરંપરાગત parts of speech કામ નહીં લાવે. એ માટે વાક્યના અમુક એક જ સંદર્ભમાં આવતા અને એકબીજાને

બદલે વાપરી શકતા શબ્દોને અવલોકીને તેમને એક જ વર્ગના સમૂહો ગણવા જોઈશે અને એકબીજાના વિરોધમાં એ વર્ગો કઈ રીતે કાપી કરે છે તે શોધવું પડશે. દા.ત. ગુજરાતી ભાષાનાં આ ત્રણ વાક્યો તપાસો:
"મેં પરીક્ષા આપી" "અમદાવાદ મોટું શહેર છે." અને "તેજસ ત્યાં ગયો" આ ત્રણ વાક્યમાં "મેં" "અમદાવાદ" અને "તેજસ" માળખાગત રીતે એકબીજાને બદલે એ જ સંદર્ભમાં વાપરી શકાય છે અને "આપી" "છે" અને "ગયો" પણ માળખાગત રીતે એકબીજાને બદલે આવી શકે છે. એ જ રીતે 'ત્યાં'ને બદલે જે જે આવી શકે તેને એક વર્ગ હોઈ શકે તથા 'મોટું' ના બદલે એક વર્ગ હોઈ શકે. આ ઉપરથી એ સ્પષ્ટ થયું હશે કે જુદી જુદી જગ્યા શકતા શબ્દો તે તે જગ્યા અનુસાર એક વર્ગમાં સમાય છે અને બદલે આધારે વર્ગો નક્કી કરવાનું વધુ એક સાધનમ્ બની શકે.

હવે આપણે એક વાક્ય લઈએ. "આલાના કાકાનો રોહિત વડોદરા સુનિ.ની આર્ટ્સ ફેકલ્ટીમાં સમાજશાસ્ત્ર મુખ્ય વિષય સાથે બી. એ ના ઉદ્દેશ વરસમાં આ વરસે ભણશે" આ વાક્યમાં કુલ સોળ શબ્દો છે. પહેલા અનુગાન તરીકે આપણે એમ માનીએ કે આ બધા શબ્દોને બાકીના બધા શબ્દો સાથે કોઈને કોઈ પ્રકારનો વર્ણવી શકાય એવા ઓછાવતો સંબંધ છે. જે આપણે દરેક શબ્દના આ અંતરસંબંધોને સંપૂર્ણપણે વર્ણવીએ તો વાક્યના અન્યથાને (syntaxને) આપણે સંપૂર્ણપણે વર્ણવીએ ગણાય. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થયું હશે કે વાક્યમાં ગોઠવાયેલા બધા શબ્દોના અંતરસંબંધોને તપાસવાનું કામ વ્યાકરણનો એક અભિપ્રાય ભાગ syntax બને છે.

ઉપરના વાક્યમાં વપરાયેલા શબ્દોના અંતરસંબંધો તપાસતાં તરત જ માલુમ પડશે કે = આલાના કાકાનો રોહિત" માં "આલા અને કાકા" તથા 'કાકા અને રોહિત" એ શબ્દોના સંબંધ સ્પષ્ટરૂપે અને સીધી રીતે વર્ણવી શકાય એવા છે. જ્યારે 'કાકા' અને 'સમાજશાસ્ત્ર' નો સંબંધ સ્પષ્ટરૂપે અને સીધો નથી. કોઈ કહેશે 'કાકા' અને 'રોહિત' એ શબ્દોના વાક્યમાં એકબીજાની નજીક આવેલું છે જ્યારે 'કાકા' અને 'સમાજશાસ્ત્ર' વાક્યમાં સ્થાનની દૃષ્ટિએ એકબીજાથી ખૂબ દૂર છે એ એવું

કારણ છે. કદાચ આ આંશિક સત્ય હોય તો પણ આ આખી વસ્તુ આમ નથી. એમ તો 'ફેક્ટરી' અને 'સમાજશાસ્ત્ર' એ શબ્દો રચાતી દૃષ્ટિએ એકબીજાની 'તદન નજીક છે. 'ફેક્ટરી' પછી તરત જ 'સમાજશાસ્ત્ર' શબ્દ પ્રયોગ્યો છે પણ 'રોહિત' અને 'ભણે' જેટલા સંધિ સંબંધ એ એ વચ્ચે નથી. જો કે શબ્દયુગ્મોના આંતરસંબંધોમાં એટલા બધા ફેરફાર થતો હોય છે કે તે રીતે વાક્યમાંના દરેક શબ્દોના દરેક શબ્દ સાથેના આંતરસંબંધ તપાસવાનું કામ ઘણું મુશ્કેલ અને ગૂંચવણભર્યું બની જાય. ઉપરાંત જ વાક્યમાં સોળ શબ્દોનું એ રીતનું પૃથક્કરણ કરવા માટે એકસોતીસ આંતરસંબંધો વળું પવા પડે ગૂંચવણ અને મુશ્કેલી દૂર કરવા આ આંતરસંબંધોને તેની ધનિષ્ઠતાના ક્રમમાં તપાસી શકાય. આ સાથે આપણે એવો પણ નિયમ તારવી શકીએ કે દરેક શબ્દને ઠાંઈ એક જ શબ્દયુગ્મના સભ્ય તરીકે નોંધી શકાય. આ નિયમને immediate constituent નો સિદ્ધાંત કહે છે.

ફેક્ટરીના શબ્દો કે શબ્દયુગ્મો વચ્ચે યુરુવાકપણું જેનું આકર્ષણ હોય છે તેવા શબ્દોમાં પણ આ નિયમને સમજી શકાય. જ્યારે પૃથક્કરણ કરનાર વ્યક્તિ, ઠાંઈપણુ ભાષાના વાક્યને તપાસી ત્યારે જોઈ શકશે કે એણી-ઓના અનુક્રમ વર્ગો (class of sequences) માં અનુક્રમ જ પસંદ થયેલા વર્ગો સાથે ઉચ્ચારાય છે. આ જોડે જોડે આવનાર વર્ગો તે 'લાલ' અને 'ઘોડા' હશે અથવા 'લાલ' અને 'ચુવાન' હશે પણ 'લાલ' અને 'કઘ્' નહીં હોય કે પછી 'ધણે' અને 'ઝાપી' હશે કે 'ધણે' અને 'દૂર' હશે પણ 'ધણે' અને

'આવી' નહીં હોય. આ IC સિદ્ધાંત ઉક્તિમાંના બધા શબ્દોના સંબંધ ટૂંકાણમાં સમાજવવા માટે જોડે જોડે આવનાર શબ્દોના સંદર્ભો સમાજવી દે છે અને પૃથક્કરણને પ્રત્યેક પગથિયે જો મુદ્દાસર ન હોય તેવા ભાગને બાકત રાખે છે અથવા તો તે તપકડે અસંબંધ હોય તેવા ભાગને બાકત રાખીને ઘણું બચાવે છે.

આ immediate constituent નો સિદ્ધાંત પ્રમાણે આપણે ઉદાહરણરૂપે લીધેલા વાક્યનું પૃથક્કરણ કરતાં આ જાનનું પરિણામ આવે.

આભાના કાકાનો રોહિત વડોદરા યુનિ.ની આર્ટ્સ ફેક્ટરીમાં સમાજશાસ્ત્ર મુખ્ય વિષય સાથે બી.એ. ના છેલ્લા વરસમાં આ વરસે ભણ્યો.

આપણી પ્રક્રિયાના બીજા સોપાન તરીકે આપણે એમ માની લઈએ કે આ દરેક શબ્દયુગ્મ વાક્યમાં એક જ ઘટક તરીકેની કામગીરી બજાવે છે. જો કે આ વિધાન કરવી વખતે આપણે એ તપાસી લેવું જોઈએ કે એ શબ્દયુગ્મોની જગ્યાએ બીજા એવા એક જ શબ્દને મૂકવાથી વાક્યનું માળખું - અર્થમાં ભલે ફેરફાર થાય છતાં - બદલાતું તો નથી તે.

આભાના કાકાનો રોહિત (વડોદરા યુનિ.ની) આર્ટ્સ ફેક્ટરીમાં સમાજશાસ્ત્ર મુખ્ય વિષય સાથે બી. એ.ના છેલ્લા વરસમાં (આ વરસે) ભણ્યો. આભાનો ભાઈ વડોદરાની કોલેજમાં સમાજશાસ્ત્ર વિષયને બી. એ.ના અભ્યાસમાં જરૂર ભણ્યો.

જો આ પ્રક્રિયા ઉપયોગી હોય તો આ જ રીતે શબ્દોના ધનિષ્ઠ સંબંધો તપાસવાનું ક્રમિક રીતે હાથ ધરવું જોઈએ. આમ કરતાં કંઈક નીચેનું પરિણામ આવે.

આભાના (કાકાનો રોહિત) વડોદરા યુનિ.ની | આર્ટ્સ ફેક્ટરીમાં | સમાજશાસ્ત્ર [મુખ્ય વિષય સાથે] બી.એ. ના છેલ્લા વરસમાં (આ વરસે) ભણ્યો.

આ જ સોપાનોને આપણે વાક્યની નીચેની શ્રેણીઓમાં સમાંતર રીતે ગોઠવી શકીશું.			
આભાના	કાકાનો	રોહિત	વડોદરા યુનિ.ની આર્ટ્સ ફેક્ટરીમાં
આભાનો	ભાઈ		વડોદરાની કોલેજમાં
રોહિતભાઈ			વડોદરામાં
સમાજશાસ્ત્ર	મુખ્ય	વિષય સાથે	બી.એ.ના છેલ્લા વરસમાં આ વરસે ભણ્યો
સમાજશાસ્ત્ર		વિષયને	બી.એ.ના અભ્યાસમાં જરૂર ભણ્યો
સમાજશાસ્ત્રને			બી.એ.માં ભણ્યો ભણ્યો
			વડોદરામાં ભણ્યો

3 immediate તો સમજી શકાય પણ આ constituent શું છે તે સમજવું જરૂરી છે. એ તો

ચોક્કસ વ્યાખ્યા શક્ય નથી^૪ કારણ કે અર્થઘટક વિશેનું ચોક્કસ વિધાન તો અભિવ્યક્તિ અને અર્થના સંબંધની પરિભાષામાં થઈ શકે, પણ સમજ પૂરતું અર્થઘટકને આપણે ભાષાના સૌથી નાનામાં નાના અર્થ ધરાવતા ઘટક તરીકે ઓળખીશું. જે ભાષાના અભિવ્યક્તિના પાસાને પાયાને ઘટક ધ્વનિઘટક (phoneme)^૫ તેમ ભાષાના અર્થના પાસાને તે પાયાને ઘટક છે.

આ ઉકિતઓ તપાસો. ‘કાબ્ચની સુંદરતા તપાસો’ ‘નિશ્ચિ એક સુંદરતમ કાબ્ચસંગ્રહ છે’ ‘તે સ્વસ્થતમ માનવ છે.’ ‘તેની સ્વસ્થતા તો જુઓ!’ આ વાકયો-માંથી પહેલી નજરે સુંદરતા, સુંદરતમ, સ્વસ્થતા, સ્વસ્થ-તમ એ ચાર શ્રેણીઓ અલગ તરી આપશે હવે આ ચારેમાંથી ઓછામાં ઓછી બેમાં એના એ અર્થ સાથે પુનરાવર્તિત થતી હોય તેવી શ્રેણીઓ આપણુ ખ્યાન બેયરી ‘સુંદર’ પહેલા-બીજામાં, ‘તા’ પહેલા-ચોથામાં, ‘સ્વસ્થ’ ત્રીજા-ચોથામાં અને ‘તમ’ બીજા-ત્રીજામાં એ જ અર્થ સાથે પુનરાવર્તિત થાય છે આ ઉપરથી ‘સુંદર’, ‘સ્વસ્થ’, ‘તા’ અને ‘તમ’ને આપણે જુદાં જુદાં અર્થઘટકો તરીકે ઓળખીશું. ભાષાની ઉકિતઓ-માંથી આ રીતે અર્થઘટક તારવવાની પદ્ધતિને square test કહે છે.

હવે વાક્યમાંથી અર્થઘટકને તારવવાના બે તબક્કા-ઓને વિચાર કરીએ. એક તો સળંગ ઉકિતમાંથી એક ભાગને છૂટા તારવવા કે જે ભાગ માત્ર એક જ અર્થ-ઘટકને મૂત કરતો હોય અને પછી આવા ભાગોને અર્થઘટકોના વર્ગોમાં ગોઠવવા. આપણે જ્યારે ભાષાની ઉકિતઓને કાળજી ઉપર ઉતારતા હોઈએ છીએ ત્યારે તો તે સીધી જ ધ્વનિસ્વરૂપોની શ્રેણીઓ (sequences of phonemes) હોય છે. એ આખી સળંગ શ્રેણી-માંથી વારંવાર પુનઃઉચ્ચરિત થતી ધ્વનિસ્વરૂપની નાનામાં નાની શ્રેણીઓને આપણે અલગ તારવીશું. આ અલગ તારવેલી ધ્વનિસ્વરૂપની નાનામાં નાની શ્રેણીઓ જુદી જુદી ઉકિતઓના જુદા જુદા સંદર્ભોમાં એ જ અર્થમાં આવે છે કે નહીં તેની તપાસ કરીશું. કેટલીકવાર એ જ અર્થમાં જુદા જુદા સંદર્ભોમાં આવતી શ્રેણીઓનાં ધ્વનિ-સ્વરૂપો જુદાં જુદાં હોય તો તે બધી શ્રેણીઓને અલ-ભાષાશરણે એક જ અર્થઘટકના ઉપઅર્થઘટકો તરીકે ઓળખીશું. આ બધા વિકલ્પોનો અને તે સંદર્ભોમાં

અર્થ એના એ રહે છે ને? કોઈ એક જ સંદર્ભમાં એ વિકલ્પો વૈકલ્પિક રીતે પ્રયોગીય શકે છે ખરા? અને એમાંના કોઈપણ એક વિકલ્પ માટે કશું વિધાન (વિશિષ્ટ વિધાન નહીં, પણ સામાન્ય વિધાન) બધાને માટે સાચું છે? આ બધા પ્રશ્નોના ઉત્તરો અનુક્રમે હા, ના અને હા હોય તો તે બધા વિકલ્પો એક જ અર્થ-ઘટકના ઉપઅર્થઘટકો છે. દા.ત. ગુજરાતી ભાષાની આ ઉકિતઓ જુઓ. ‘જગદ્ગુરુ આપ્યા’ ‘જગત મોડું છે’ ‘જગદ્ધતિની પૂજા કરો’ ‘જગદ્વામાને નમસ્કાર કરો.’ એમાં ‘જગત્’ અને ‘જગદ્’ એ ધ્વનિસ્વરૂપોની શ્રેણીઓ એક જ અર્થમાં પુનરાવર્તિત થાય છે. બંનેનાં ધ્વનિસ્વરૂપો ભિન્ન છે છતાં આ ચાર સંદર્ભોમાં તેમનો ધ્વનિસ્વરૂપ એક જ છે. વળી ‘જગદ્વા’ અને ‘જગદ્ગુરુ’ આવે છે તે સંદર્ભમાં ‘જગદ્ધતિ’ અને ‘જગત’ એ શ્રેણીઓ આવતી નથી. એટલે એક એવું વિધાન થઈ શકે કે ‘ધોય’ ધ્વનિઘટકની પહેલાં ‘જગદ્’ વિકલ્પ આવે છે, ‘અર્થેય’ ધ્વનિઘટક પહેલાં ‘જગત્’ વિકલ્પ આવે છે અને એ વિધાન બંને વિકલ્પો માટે સાચું હોય તે બંને ધ્વનિસ્વરૂપો એક અર્થઘટકને મૂત કરે છે એમ કહી શકારી.

આમ કેટલાંક અર્થઘટકો એકથી વધારે ધ્વનિસ્વરૂપો ધરાવતાં હોય એવું બનવાનું. અને કેટલાંક અર્થઘટકો

૪ અલગત એટલી હેરીસે ‘Structural Linguistics’ માં ‘A sequence of phonemes which has a statable distribution’ એવી વ્યાખ્યા મોડીયતી આપી છે અને ટ્રુબેટ્કોયે (Trubetzkoy) ‘Phoneme is a basic unit of expression aspect and morpheme is a basic aspect of content aspect’ એમ કહ્યું છે પણ તેમ સમજ પૂરતું છે.

૫ Phoneme-ધ્વનિઘટક માટે જુઓ ડો. પ્રબોધભાઈ પંડિતનું પુસ્તક ‘ગુજરાતી ભાષાનું ધ્વનિસ્વરૂપ’, અને ધ્વનિપરિવર્તન-પ્રકરણ-૩.

૬ અહીં સમજણ પૂરતું આ ઉદાહરણ આપ્યું છે. જર્મનિયનતા, જર્મનનની વચેરેમાંનાં ભિન્ન સ્વ-રૂપોની ચર્ચા અને તેમના સંદર્ભ ઉપરનાં નિયમ-નોની ચર્ચા અહીં પ્રસ્તુત નથી.

માત્ર એક જ ખનિસ્વરૂપમાં મૂત્ત થવાનાં. આ ઉપરથી એવું કહી શકાય કે અર્થઘટક પોતે કોઈ દૃષ્ટિકત કે બનાવ નથી પણ તે કોઈ એક વ્યવસ્થાનો અમૂત્ત વિભાવ છે અને તે અમૂત્ત વિભાવ કોઈ એક કે અનેક ખનિસ્વરૂપમાં રજૂ થાય છે. અર્થઘટક જે ખનિસ્વરૂપમાં રજૂ થાય છે તેને મોર્ફ (morph) કહેવામાં આવે છે અને સામાન્ય રીતે સમગ્ર ખાતર આ મોર્ફને જ મોર્ફીમ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. દા.ત. 'સ્વસ્થ' કે 'તા' એ પોતે તો વિશેષણ અને નામ કે વિશેષણને ભાવવાચક નામ કે વિશેષણ બનાવતા એક અમૂત્ત અર્થઘટકનું પ્રતિનિધિત્વ કરતાં ખનિસ્વરૂપ છે—અર્થઘટક પોતે નથી (એ તો ભાષકના ચિત્તામાં હોય છે) પણ સમગ્ર ખાતર એને આપણે અર્થઘટક કહીએ છીએ.

ઉપર જોયું એવા કિસ્સાઓમાં એક કરતાં વધારે ખનિસ્વરૂપો એક જ અર્થઘટકને મૂત્ત કરતાં હોય ત્યારે એ ખનિસ્વરૂપોમાંથી જેનો વપરાશ ભાષામાં વધુ હોય તેને અર્થઘટક માનીને અન્ય ખનિસ્વરૂપોની ઉપ-અર્થઘટક (allomorphs) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. (ખરી રીતે તો તે અર્થઘટકનાં જેટલાં હોય તે બધાં જ ખનિસ્વરૂપો morph ગણાય) આપણે જેવા એવા કિસ્સાઓમાં દેટલીકવાર જ્યાં જ્યાં લઘુતા, મહત્તા વપરાય છે ત્યાં ત્યાં લઘુત્વ કે મહત્વ વપરાઈ શકે છે. 'તા' અને 'ત્' ના વપરાશ ઉપર સામાન્ય રીતે કોઈ નિયમન નથી, આવી પરિસ્થિતિ હોય ત્યારે એ ઉપ-અર્થઘટકો એકબીજાને બદલે અસ્પષ્ટતા સુકત વિકલ્પ તરીકે (free variationમાં) વપરાય છે એમ કહી શકાય. પણ દરેકમાં ઉપઅર્થઘટકો સુકત વિકલ્પ તરીકે વપરાતા નથી. દા.ત. જગતપતિ અને જગદ્ગુરુ; રાત પડી અને રાહ દાડો (જોશવામાં રાહદાડો જ મોડીએ છીએ) વાહ્યાતુષ્ અને વાગ્દાન એ બધામાં જગત્ અને જગદ્, રાત અને રાહ, અને વાહ્ અને વાગ્ એ એક જ અર્થઘટકનાં જુદાં જુદાં ખનિસ્વરૂપો છે. ગુજરાતી ભાષામાં આ ખનિસ્વરૂપો ઉપર નિયમન કરનાર એની પાછળ આવના ધોષ કે અધોષ ખનિ હોય છે. આનો વ્યથા એ ધોષ કે સળંગ જોશવાની ઉક્તિમાં અધોષ પછી તરત જ ધોષ ખનિ આવના હોય તો ગુજરાતી ભાષામાં આગળનો ખનિઘટક પણ ધોષ ધર્ષ જાય છે. આ કારણે દેટલાક અર્થઘટકોનાં જે ખનિસ્વરૂપો મળે છે.

એક જ અર્થઘટકનાં આવાં-લિન્ન લિન્ન ખનિસ્વરૂપોનું કારણ આ રીતે ભાષાની ખનિવ્યવસ્થા હોવાથી આવાં લિન્ન ખનિસ્વરૂપોનું નિષ્પન્ન તે ભાષાની ખનિવ્યવસ્થા કરે છે એટલે આવા વિકલ્પોને ખનિ વ્યવસ્થાગત નિયમનમાં રહેતા (phonologically conditioned) વિકલ્પો તરીકે ઓળખાવી શકીએ.

દેટલીકવાર ખનિસ્વરૂપની લિન્નતાનું કારણ તે ખનિસ્વરૂપ અન્ય અર્થઘટકો સાથે વાક્યની રચનામાં પ્રવેશે છે તે હોય છે. એટલે કે એ વિકલ્પોનું નિષ્પન્ન માળખાગત રીતે થતું હોય છે. દા.ત. ગુજરાતી ભાષામાં passive-કર્મણિ અને causal-પ્રેરણાધર્મના પ્રત્યયો પહેલાં સ્વરાત ધાતુઓને અંતે 'ઙ' ઉમેરાય છે. ધો- to wash, ધોવ્-આમ, ધોવાવાય એટલે કે ધો અને ધોવ્, જો અને જોવ્, રો અને રોવ્, કહે અને કહેવ્, લે અને લેવ્, સૂ અને સૂવ્, મા અને ગવ્ વગેરેમાં એક જ અર્થઘટકનાં જે ખનિસ્વરૂપો મળે છે, આને માટે એમ કહી શકાય કે કર્મણિ અને પ્રેરણાધર્મના પ્રત્યયો પહેલાં ધોવ્, જોવ્, રોવ્, જોવ્, કહેવ્, વગેરે ખનિસ્વરૂપો હોય છે. આ જ અર્થઘટકનાં અન્ય રચણે ધો, જો, જો, રો, કહે વગેરે ખનિસ્વરૂપો મળે છે. આને વ્યાકરણના સંદર્ભને કારણે નિયમનમાં રહેતા વિકલ્પો (allomorphs) તરીકે ઓળખાવી શકાય. આમાંનાં લિન્ન ખનિસ્વરૂપોનું ખનિવ્યવસ્થાગત નિયમનોની પરિભાષામાં જે વર્ણન થાય તે પદ્ધતિને morpho-phonemics કહે છે અને વ્યાકરણના સંદર્ભને આધારે જેનાં નિયમનોનું વર્ણન થાય તે પદ્ધતિને morpho-tactics કહે છે. આમ અર્થઘટકના જે વિકલ્પો લિન્ન લિન્ન ખનિસ્વરૂપોમાં વ્યવસ્થિત રીતે ઝાંઘી અને વર્ણવી શકાય તે પ્રક્રિયાને morpho-phonemics અને morpho-tactics કહે છે.

જે રીતે એક કે તેથી વધુ ખનિસ્વરૂપો એક જ અર્થઘટકને મૂત્ત કરતાં હોય તે જ રીતે કોઈ ભાષામાં કોઈ એક જ ખનિસ્વરૂપ જે અર્થઘટકોને મૂત્ત કરતું હોય એવું પણ બને. દા.ત. 'પ્રસાદકરના કર પકાયા.' અને 'તું આ કામ કર' 'કર' એ એક જ ખનિસ્વરૂપ જે જુદા જુદા અર્થઘટકોને મૂત્ત કરે છે. આવાં યુગ્મોને 'homophonous' (એક જ સરખાં ખનિસ્વરૂપ-

વાળાં રૂપો) ને નામે ઝોળખવામાં આવે છે.

આ અર્થઘટક તાત્પર્યવાની પ્રક્રિયા આમ તો ધણી સરળ દેખાય છે પણ actual work કરવાનું આવે ત્યારે હંમેશાં આમ હોતું નથી. લિન્ન લિન્ન ભાષામાં અર્થઘટક તારવતી વખતે લિન્ન લિન્ન પ્રકારનાં ધ્વનિસ્વરૂપો અર્થઘટકોને મૂત્ કરતાં હોય છે. સામાન્ય રીતે અંજો અને પ્રત્યયો (Stems and suffixes) ધરાવતી ભાષાઓમાં એક જ અર્થઘટકને મૂત્ કરવા છતાં છતાં ઉપઅર્થઘટકોને જુદી જુદી રીતે સમજાવવામાં આવે છે.

કેટલાક ભાષાવિજ્ઞાનીઓ આ સમજણ માટે જુદી જુદી યોજનાઓ રજૂ કરે છે. દા. ત. અંગ્રેજી ભાષામાં man એ એ. વ. સૂચક રૂપ છે અને men એ બ.વ. સૂચક રૂપ છે. આ બંને રૂપોના અર્થમાં ફેરફાર થવાનું કારણ a ને બદલે e વપરાય છે તે છે. કેટલાક આને આ રીતે સમજાવે છે કે 'a' ને બદલે 'e' વપરાતાં અર્થમાં ફેરફાર થતો હોવાથી આ બદલાતું ધ્વનિસ્વરૂપ replacive પ્રકારનું છે. ગુજરાતી ભાષામાં છોકરો, છોકરા, છોકરી, છોકરું, છોકરાં વગેરેમાં 'ઓ'ને બદલે 'આ', 'ઇ', 'ઉ' કે 'આ' વપરાતાં અર્થઘટક બદલાઈ જાય છે. આ કારણે, ઓ, આ, ઉ, ઇ, આ એ બધાં replacive પ્રકારનાં morphs છે.

કેટલીકવાર માનવામાં આવેલા મૂળ ધ્વનિસ્વરૂપમાં કેઈ ધ્વનિસ્વરૂપ ઉમેરાતાં અર્થ ઉમેરાય છે. દા.ત. સુંદર સુંદરતા, અને મધુર, મધુરતા - એમાં મધુરમાં તો ઉમેરાય તો આ 'તા' એ ઉમેરાયેલા પ્રકારનો additive પ્રકારનો morph (ધ્વનિસ્વરૂપ) ગણાય. ગુજરાતી ભાષામાં ક્રિયાપદમાં બધા આખ્યાતિક પ્રત્યયો આ રીતે મૂળ ધ્વનિસ્વરૂપ (માનવામાં આવેલા મૂળ ધ્વનિસ્વરૂપ) માં ઉમેરાય છે. દા. ત. રમ, કર, માં રો, કરે, રમીએ, કરીએ, રમીય, કરીય વગેરે. ગુજરાતી ભાષાનાં નામની morphology replacive પ્રકારના morphsના માપદંડથી અને ક્રિયાપદની morphology additive પ્રકારના morphsના માપદંડથી તપાસવાનો પ્રયત્ન થઈ શકે.

કેટલીકવાર માનવામાં આવેલા મૂળ ધ્વનિસ્વરૂપમાંથી કેઈ ધ્વનિસ્વરૂપ બાદ થતાં અર્થ બદલાય છે. દા. ત. બહુ બહુમિતું એવું ફ્રેંચ ભાષાનું વિદાહરણ (mauv-

aise) એ શીતમિતું સૂચક છે જ્યારે એમાંથી છેલ્લો સ્વર e બદલાતાં બુદ્ધિય સૂચક રૂપ (mauvais) મળે છે. આવા પ્રકારનાં ધ્વનિસ્વરૂપોને Subtractive (ખાટ્યાઈ) પ્રકારનાં morphs કહે છે.

કેટલીકવાર કેટલાંક ધ્વનિસ્વરૂપની વચ્ચેથી કેટલાંક phonemic elements ધ્વનિસ્વરૂપોની અદલાબદલીને કારણે અર્થ બદલાય છે. આમાં વચ્ચેથી જે ધ્વનિસ્વરૂપોની અદલાબદલી થતી હોય તે જતાં મૂળ ધ્વનિસ્વરૂપનું તૂટકતૂટક જે ધ્વનિસ્વરૂપ રહે તેને discontinuous morphs કહે છે. દા. ત. કબીર અને કબરમાં કે કાતિલ અને કતલમાં k.....t..... એવું તૂટક તૂટક ધ્વનિસ્વરૂપ મળે છે આમાંના ઈ અ વગેરેને replacive પ્રકારનાં ધ્વનિસ્વરૂપો તરીકે ઝોળખી શકાય.

આ બધી કરામતો અથવા યોજનાઓ (devices) ચોક્કસપણે ભાષાનાં અર્થઘટકોની બધરથા અને એકબીજા સાથેના તેના સંબંધો વર્ણવવા માટે જ છે. એટલે આનો એ કૃત્રિમ છે એ ખ્યાનમાં રાખવું ધટે.

આ replacive, additive, subtractive, discontinuous ધ્વનિસ્વરૂપોની સમજણ અને યોજનાઓ છતાં આ યોજનાઓ કેઈપણે ભાષાના બધા અર્થઘટકોનાં ધ્વનિસ્વરૂપો અને તેમના પારિસ્પર્શિક સંબંધોને વર્ણવવા માટે પૂર્ણ નથી. એટલે બીજી કેટલીક યોજનાઓ વિચારવામાં આવે છે જેમાં zero, empty, portmanteau, crenberry, cham-eleon વગેરે પ્રકારનાં morphs (ધ્વનિસ્વરૂપો) ની યોજના વિચારવામાં આવે છે.

અંગ્રેજી ભાષામાં put અને cut એ ક્રિયાપદનું જ. કા. નું સ્વરૂપ પણ cut અને put છે, જ્યારે walk નું walked, talk નું talked એમ ed ઉમેરાય છે. ભાષાના બ્યારસ્યુલી બ્યરથાની સમરેખતા બતાવવા અપણે એમ કહી શકીએ કે જ. કા. ના e ને નો એક allomorph જે (zero) છે તે cut અં put સાથે જોડાય છે. અને તે જ. કા. નું રૂપ બને છે આવો જ એક બીજો વિલાવ empty morph. નો છે. હાથાબધરથાની સમરેખતામાં બાધારૂપ થત અને પૃથકકરણ કરતાં વધેલા ધ્વનિસ્વરૂપને empty morph તરીકે ઝોળખવામાં આવે છે.

કેટલીકવાર ભાષામાં જે એ અર્થઘટકોને એ ધ્વનિ

સ્વરૂપો અમુક સંદર્ભમાં રજૂ કરતા હોય તે જ બે અર્થધટકોને અમુક સંદર્ભમાં એક જ ધ્વનિસ્વરૂપ રજૂ કરે છે. આવા composite formને portmanteau morphs કહે છે. કેન્દ્ર ભાષામાં /a le/ એ બે ધ્વનિસ્વરૂપો a=to અને le=the એમ to the નો અર્થ દેટલાક સંદર્ભોમાં રજૂ કરે છે, દેટલાક સંદર્ભોમાં to theના અર્થને /o/ એ એક composite form રજૂ કરે છે.

અર્થધટક તારવવા માટે આપણે બે માપદંડો જોઈ ગયા. એક તો, અમુક ધ્વનિસ્વરૂપ અનેક ઉક્તિઓમાં એ જ અર્થ સાથે પુનરાવર્તિત થતું હોય અને બીજું, એના પછી એવા બે ભાગ ન પાડી શકે જેને પહેલાં માપદંડ લાગુ પડી શકે. દેટથીકવાર આ બે માપદંડોને આધારે અર્થધટક તારવતાં સંતોષકારક ઉત્તર મળતા નથી. છા ત. ગુજરાતી ભાષામાં ‘મમલખ’ એ ઉક્તિમાં ‘લખ’ એ ધ્વનિસ્વરૂપ એના એ જ અર્થ સાથે ‘લખચોર્ણી’ ‘લખેશી’ (લખેશરી) વગેરેમાં પુનરાવર્તિત થાય છે પણ ‘મમ’ એ ધ્વનિસ્વરૂપ ‘મમલખ’ સિવાયની ગુજરાતી ભાષાની અન્ય કોઈ ઉક્તિમાં આવતું નથી. વળી ‘મમ’ એ ધ્વનિસ્વરૂપ ‘લખ’ સાથે જોડાઈને ખાસ પ્રકારનો અર્થ પણ સૂચવે છે. ‘તરખાટ’ માં ‘તરખ’ તું પણ એવું છે. ‘આટ’ તો ‘કલબલાટ’ ‘ખમચાટ’ ‘ધમધમાટ’ વગેરેમાં વપરાય છે પણ ‘તરખ’ આ ઉક્તિ સિવાય અન્ય પ્રયોગનું નથી. આવા પ્રકારનાં ધ્વનિસ્વરૂપને crenberry પ્રકારનાં ધ્વનિસ્વરૂપો કહે છે. અંગ્રેજીમાં crenberry માંના berry તો roseberry, blackberry વગેરેમાં આવે છે પણ cren ક્યાં આવતો નથી એટલે crenberryના નામ ઉપરથી તેનું નામ પડ્યું. ગુજરાતીમાં આપણે તેને ‘તરખાટ’ પ્રકારનાં ધ્વનિસ્વરૂપો કહી શકીએ.

ઉક્તિમાંથી અર્થધટક તારવ્યા પછી, તે અર્થધટક અન્ય ઉક્તિઓમાં પ્રયોગજ ત્યારે તેની આગળ કે પાછળ

તેના ધ્વનિસ્વરૂપનો આગળનો અથવા પાછળનો અમુક અંશ અનુક્રમે આગળ કે પાછળ બેવડો હોય છે. આ ઉમેરાયેલા અંશ તારવેલા અર્થધટકના અર્થમાં ઉમેરો કરતો હોય છે. અર્થની અતિશયતા, ક્રિયાની શીઘ્રતા, સ્વની સૂચકતા કે વગેરે વગેરે એવા કોઈ અર્થ એ સૂચવતો હોય છે. આ પ્રકારનાં ધ્વનિસ્વરૂપો સાદર્ય ઉપરથી અસ્તિત્વમાં આવ્યાં હોઈ કાર્યક પ્રકારનાં (chameleon type) ધ્વનિસ્વરૂપો તરીકે ઓળખાય છે. દા. ત. ગુજરાતી ભાષામાં પંપાળતું, ઢંઢોળતું, ફફડફટ, બજબજાટ, ધમધમ ફાફરી, ટપટપ, ગૂપટપ, જનોમાનો વગેરેમાંના બેવડાવેલા અંશો આ પ્રકારનાં ધ્વનિસ્વરૂપો છે.

ઉપર મુજબનાં તે બધા ધ્વનિસ્વરૂપો (morphs)ના પ્રકારોનું વર્ણન સમજ પૂરતું થયું છે, એનું સંપૂર્ણ પૃથક્કરણ કરવાનો એ પ્રયત્ન નથી. છતાં આટલા ઉપરથી સમજાયું હશે કે જુદી જુદી ભાષામાંના જુદા જુદા અર્થધટકોમાં ધ્વનિસ્વરૂપોને સમજાવવા માટે ધ્વનિસ્વરૂપોના આ બધા પ્રકારો ઉપયોગમાં લઈ શકાય અને તે ભાષાના અર્થધટકોની વ્યવસ્થાને લગભગ નિઃશંકપણે વર્ણવવાનો આ પ્રયત્ન હોય છે. દરેક ભાષામાં આ બધા પ્રકારના ધ્વનિસ્વરૂપો મળે જ અને દરેક ભાષાનાં બધાં ધ્વનિસ્વરૂપોને નિઃશંકપણે વર્ણવી શકાય જ એવું નથી. છતાં અર્થધટક તારવવાના આ માપદંડો અને તે અર્થધટકોનાં ધ્વનિસ્વરૂપોને વર્ણવવાની આ બધી યોજનાઓ (devices) જગતની મોટાભાગની ભાષાઓની વ્યવસ્થાને પૃથક્કર કરવામાં અને વર્ણવવામાં ઉપયોગી થઈ શકે.

સામાન્ય રીતે અત્યારના ભાષાવિજ્ઞાનીઓ પરંપરાગત વાક્યનું પૃથક્કરણ કરીને તેનો અન્ય (syntax) સમજાવવા માટે અને વાક્યના નાનામાં નાના ધટકને વર્ણવવા માટે આપણે વર્ણવી ગયા એ IC પદ્ધતિનો તથા અર્થધટકો તારવવામાં અને તેનાં ધ્વનિસ્વરૂપો વર્ણવવામાં ઉપર જોઈ એ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરે છે.

આવું વસ્તુ સ્વરૂપ જે મને પહેલવહેલું કળીરવાળી
યાત્રા પ્રસંગે લાખુ' ને જેની એક અથવા બીજી રીતે
આજ સુધી પુનરાવૃત્તિ થતી રહે છે તે અંગે રાષ્ટ્ર
તરીકે કદી પણ આપણે સલામ બનીશું ખરા? જેને
આપણે પવિત્ર લેખીએ છીએ તે અંગેની આપણી આવી
સામૂહિક બેદરકારી આપણા પ્રબલજનના મોર્ચાબેદરથી
કેવા શારી રહી છે એવું આપણને કદી પણ ભાન થશે
ખરું? પ્રતાપગદમાં આજે શી સ્થિતિ છે તે હું નથી
જાણતો, મહારાષ્ટ્રમાં જે નવી અસ્થિતા પ્રકટી છે, શિવાજી
માટે જે નવાં સ્પર્ધાને જમી રહ્યાં છે તેમાં આવાં બધાં
કૃતિકાસતીથેનો છણોદાર થયો હોય તે બનવાનું જ
છે, પણ તે આપણી રાષ્ટ્રીય નબળાઈમાંથી બહાર આવી
શક્યા છીએ એના પ્રમાણરૂપ ભાગ્યે જ લેખાય. એ
દૃષ્ટિ બંધાવે આપણા સમગ્ર જીવનવ્યવહારમાં વ્યાપક
અને ત્યારે જ આપણે આપણી એક મોટી નબળાઈમાંથી
બહાર આવ્યા લેખાઈએ. આ કોઈ સંકુચિત આવેશ,
ભ્રમિ' કે દૃષ્ટિથી પ્રેરણા મેળવેલી સિદ્ધિ સાધી નહિ
શકાય. આપણા સામૂહિક જીવન અને વ્યવહારમાં આ-
મૂલ ફેરફાર વિના એ બની નહિ શકે. અને આ ફેરફાર
આપણી રાષ્ટ્રીય ફેળવણી વિના શક્ય નથી એ હજી આપણે
માટે સમજવું બાકી છે.

શુદ્ધતાઈ' પ્રવાસની આ વિચારભરી સ્મૃતિમાં
અંબુભાઈ સાથેનો એ એક બે દિવસનો અલ્પ સહવાસ
તત્ત અંગેનો થાતા આપણી પવનની એક સ્મિત
લહેરખી જેવો છે. અમારી સાથે અમારા નેતા તરીકે
એ આવ્યા હતા. એમની વાતોમાં રાષ્ટ્રપ્રેમનો ખાલી
ભ્રમિ'ઉછાળ ન હતો. કળીરવાળી છાયામાં અમે જે
થોડાક વખત ગાળ્યો ત્યારે એણે માટે થોડીક જગ્યા
અમે સાફ કરી હોત તેમાં કંઈ વિશેષ ન હતું, પણ
ત્યાં અમારા પછી આવનારને પણ થોડો વખત અમને
ધર્ષ' હતી તેના કરતાં કંઈક એાછી જ્વાળા થામ એવું
વાતાવરણ — ભડે થોડા વખતને માટે — સંજય શકાય એ
રીતે અમે ત્યાં થોડીક સફાઈ કરી. આપણી રાષ્ટ્રીય
ક્ષિતિને માંધીજના અપરોક્ષરૂપે એ કાળ હતો. સફાઈની
એમની ઝડપ હજી રાષ્ટ્રીય સંપત્ત બની ન હતી; પરંતુ
ગુજરાતમાં — ખાસ કરીને એના કેટલાક આશ્રમોમાં જે
નવી હવા સળાઈ રહી હતી તેની જે પ્રકૃતિમાં અંબુભાઈ
અમને દોરી ગયા તેમાં કમળીય આવૃત્તા હતી.

મને સો તેજસ્વી જુવાન આપેા ને પછી જુઓ
કે દેશની શિક્ષક કેવી પલટાઈ બાપ છે એ સ્થાની
વિવેકાનંદની પ્રેરણાનો જાણે અંબુભાઈ ને જોડો નહો
અથવા હતો. સાહસ, શૌચ' અને નીડરતાથી, એમની
આંખ તળતી હતી. એમની વાતચીતમાં એ ધેન અને
એ જોગ હતું. વિગતો તો યાદ ક્યાંથી રહી હોય પણ
બંગાળના કાન્તિવાદીઓની એમના મન પર મોટી ભૂરજી
હતી. તે કાન્તિવાદીઓનાં શીલ અને તપનું તેમને ભારે
આકર્ષણ હતું અને ગુજરાતને બાલાગપ્રવૃત્તિથી ચેતન-
વન્તું બનાવી, ઠેર ઠેર અખાડાઓ શરૂ કરી તે સૌને
કાન્તિનાં પ્રાણવાન કેન્દ્રોમાં પલટાવી નાખવાનું તેમનું
સ્વપ્ન હતું. એ વખતના કૃતિકાસતી કહીએ મને સ્પષ્ટ
નથી, પણ વડોદરામાં અખાડાપનકામ' કરતા શ્રી અરવિન્દ-
ની પ્રેરણાથી ગુજરાતમાં જે નવયુવકો નવી જીવનદીક્ષા
પામી રહ્યા હતા તે પૈકીના અંબુભાઈ એક હતા — અને
અંબુભાઈ, છાંડુભાઈ અને ડો. ચંદુલાલ દેસાઈ — ભરૂચની
એ ત્રિપુરી માંધીજના આવમન વખતે ગુજરાતના નાનકડા
જૂગલ' કાન્તિકારી રૂબની જાણે કે મગોત્રી હતી. અંબુ-
ભાઈ સાથેની વાતચીતમાંથી મને સારી એવી પ્રેરણા
મળી અને તેમણે પણ આરામાં ધણો રસ લીધો. મને
તરવાનો શોખ છે એ જાણતાં તેમણે તરવા જવા માટે
એક ટુકડી તૈયાર કરી હતી તેમાં જોડાવા મને તોતર્યો.
એ ટુકડીમાંના બધા કાં તો ભરૂચના અથવા તો શુદ્ધતાઈ'ના
હતા. અને નર્મદાનો પોણા ખૂંડો તે મોટા થયા હતા.
એ સૌના પ્રમાણમાં હું તો તદ્દન શીખાઈ અને કાચો
તારો લેખાઈ. આમ છતાં અમે જ્યારે રેવાજમાં તરવા
પડ્યા ત્યારે એ સૌની સાથે તામેતાલ મિશ્રાવતો હું તરી
શક્યો અને જોનજોતમાં અમે સામા કાંઠાની લગભજ
અડોઅડ પહોંચી ગયા. પરંતુ સામે કાંઈ પહોંચી આરામ
ભર્ષ' પાછા વળવાને બદલે અમે લગભજ પોણા કરતાં
વધુ પટ કાપી પાછા વળ્યા. આ મારી ગણતરી બહારનું
હતું પરંતુ હિંગત હાથો વિના હું મારા સાથીઓ
સાથે પાછો વળ્યો. થોડે સુધી તો પ્રવાહમાં ખેંચાયા
વિના હું એમની સાથે રહી શક્યો પણ ધીરે ધીરે
અમારી વચ્ચે અંતર વધવા માંડ્યું અને સૌ ચેતમેતાના
તાનમાં મચમૂલ હોઈ, હું તણાતો હતો એ કોઈના
ખાનગાં આબુ' નહીં. મેં એ મદદ માગી હોત તો
મને તસ્ત જ અને સહેલાઈથી મળી શકત, પરંતુ એમ

કરવામાં મને જાણે કે નાનમ લાગતી હોય તેમ મેં, ખેંચાતો હોવા છતાં, મદદ માગી નહિ. હું ધણે શાકીયો એટલે ચત્તા પડી મારી જાતને મેં પ્રવાહને સોંપી દીધી. હવે તો અંતર એટલું વધી ગયું હતું કે મારા સાથીઓનું ખ્યાન ખેંચાવતું પણ શક્ય રહ્યું ન હતું. શુક્રવતીમાં પહેલી જ વખત હું તરવા પડ્યો હતો. એટલે અહીંની નદી અને સાથ અપરિચિત હતી અને કોઈ અનુભવી જગ્યાએ નદીમાં આપણે જ્યારે એકસા પડીએ ત્યારે કોઈ અણકંપની ભીતિ આપણા મનમાં ક્વચિત્ ડોકિયું કરી જતી હોય છે તે મેં અનુભવવા માંડ્યું. મને એટલા તો વિશ્વાસ હતો કે પ્રવાહમાં તણાતો તણાતો હું કયાંક કિનારે પહોંચી સકીય પણ ત્યાં સુધી મારી ધીરજ ટકી રહેશે ખરી? એનો મને ડર લાગવા માંડ્યો અને અનેક આશંકાઓથી મારું મન ઘેરાઈ ગયું. હમથાંધી જાગરવા મેં આંગળી દીધી અને હું જાણે કે તંદ્રામાં જઈ રહ્યો હોઉં એવી મારા મનની રિચિતિ બની ત્યાં અચાનક મારા ખજા પર કોઈનો હાથ પડ્યો અને હું ચમકું તે પહેલાં થાકી ગયા છો, ક્રીજુભાઈ? એવો સ્નિગ્ધ બોલ મારે કાને પડ્યો. અંધુ-ભાઈ મારી નિકટ હતા એ ખ્યાલ માથેથી મારો થાક કયાંક સરી પડ્યો અને તરત જ મો મસકાવી મેં કહ્યું, 'ના હવે થાક નથી રહ્યો' અને મેં લામ ભરી તરવા માંડ્યું. અંધુભાઈએ હસીને કહ્યું 'તમારા વાગિયા કેવા સુંદર છે।' અને એ વાત ખેડી ન હતી. હું તરતા થીખ્યો ત્યારથી *graceful overarm strokes* (કલામય વાગિયા) માં નિપુણતા મેળવવી એ મારી મહત્વાકાંક્ષા હતી અને રેવાજમાં મેં જ્યારે મારા સાથીઓ સાથે તરવાનું શરૂ કર્યું ત્યારે શ્રી મારી એ કળાનાં વખાણ કરતાં. આ ઉપરાંત અંધુભાઈએ મારા *breast strokes*માં પણ વખાણ કર્યું. અને એ પણ અપ્રત્યક્ષ મેળવેલી મારી એક નોંધપાત્ર સિદ્ધિ હતી. અંધુભાઈ તરફથી મળેલા આ પ્રોત્સાહને મારા અંગેમાં જાણે કે સ્ફૂર્તિ અને તાજગીનો સંચાર કર્યો. એમણે એમના ખજાનો આશ્રય લઈ તરવા મને સૂચવ્યું પણ એની હવે મારે જરૂર ન રહી હોઈ મેં હસતાં હસતાં કહ્યું 'અનુભવી જગ્યાને કારણે અને હજુ નવોસરવો શીખાઉ હોઈ હું હિંમત હારી ગયો હતો. પણ હવે મારો આત્મવિશ્વાસ ફરી આવી ગયો છે. વળી તમે સાથે છો એવો ખ્યાલ મને

તાકત અને હિંમત આપવા મારે પૂરતો છે.' આ અનુભવ મને જીવનમાં ક્યાં ક્યાં ઉપકારક નીવડ્યો હતો એની તો કોઈ નોંધ મારી ખાસે નથી પરંતુ આપણું એક હેતાળ વચન, વહાલભરી ટપકી કે અણીની પળે આપણા તરફથી મળતી નાની સરખી ઓથ કેવો ઉમદા પરિણામો સર્જી શકે છે એનો ખાસ કરીને મારા વિદ્યાર્થીઓ તેમ જ સાથીઓ સાથેના વ્યવહારમાં મને ખ્યાલ રહ્યો કર્યો છે. શિક્ષક તરીકે જો હું સફળ થઈ શક્યો હોઉં તો એમાં આનો નાનોસૂનો ફાળો નથી. અંધુભાઈ સાથેના મારો પરિચય તે વખત તો આ મેળા પૂરતો જ મર્યાદિત રહ્યો. તે પછી ભરૂચ છોડ્યું ત્યાં સુધી એમની નિકટ આવવાનો બીજો પ્રસંગ મને સાંપડ્યો નહિ.

આમ તો ભરૂચ હું ધણે ઓછો સમય રહ્યો. તે વખતે મેટ્રિકની પરીક્ષા આજની જેમ જ માથે મહિનામાં લેવાતી, એટલે સામાન્ય સંનેગેમાં જૂનથી માથે સુધીના મહિના મેં ભરૂચમાં ગાળ્યો હોત, પણ અણધારેથી ઘટનાઓ બની અને મારો જીવનપ્રવાહ બદલાયો એ ઘટના તે ૧૯૨૦ની પહેલી ઓગસ્ટથી શરૂ થયેલી અસહકારની લડત. આપણા રાષ્ટ્રીય પ્રવાહની માહિતી મારા વર્તમાનપત્રમાંથી જ નહિ પણ અમારા અધ્યાપકો અને સાથીઓ સાથેની વાતચીતમાંથી પણ અમને ઠીક ઠીક મળતી રહેતી. રાજકારણ વર્ગમાં ચર્ચાનું નહિ એવો એ વખતની સરકારનો રજૂઆતેસ હોવા છતાં ટ્યુરિયલ લાઈફ સલાળા, કાયદાને અસાધારણ માન આપતા શ્રી પાવરી જેવા શિક્ષક પણ અમને ચાકુ બનાવેલા વિશ્લેષણમાં લારોભાર રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિ આપતા. એટલે ભરૂચમાં તો છોડુભાઈ જેવા આચાર્યનું નેતૃત્વ હોય, શિક્ષકોનાં મન પર સરકારના વિધિનિયેષોનો કોઈ બોજ હતો નહિ અને મુક્તપણે અમે ચર્ચા કરતા. ૧૯૧૬ના જાનિવાંલાશ બાગના હતાકાંધી દેશના ભિન્ન-જમાં પસંદો આવ્યો હતો લોકો વધુ નિર્ભીકતાથી વર્તવા માંડ્યા હતા. રાષ્ટ્રજીવનમાં નવી ચેતનાનો સંચાર થયો હતો. પ્રજા જાણે કોઈ મોટા અને અણધાર્યા બનાવોની સાહ જોઈ રહી હોય એવી અપેક્ષા સેવવા મંડી હતી. અને રાજની વાતચીતમાં એનાં પ્રમાણે વધારા માંડ્યા હતાં. આ બધી ઘટનાઓથી મારા જીવનમાં જે પસંદો આવ્યો ત્યાંથી મારી આ આત્મકથાનો બીજો તખ્તો શરૂ થાય છે. અને મારા શાળાજીવનની હું વિદાય લઉં છું. એમ કરતાં મારું હૃદય કેટકેટલી સ્મૃતિઓથી કૃતજ-

લાગે સહાર બન્યું છે । મારા મામા, સરોજબેન, ગોઠબાસ
માસ્તર, હેવ મામનતદાર, ધોળકિયા સાહેબ, મલિક સાહેબ,
બનાજી, પાવરી ભગવાણા, ભટ્ટાચાર્ય, છાંદુભાઈ અને
મારા અનેક સાથીઓ—કેટકેટલાં નામો યાદ કરું? એ

સૈના એક અથવા બીજી રીતે આજીવન સુધી સાથે
રહ્યો છે. પરંતુ પ્રત્યક્ષ સાથનો એ મહિમા, આનંદ અને
સૌખ્ય હોય છે તે તબક્કો અહીં મારે માટે આ બધાં સ્વજનો
પૂરતો તો પૂરો થયો અને મેં નવી ભૂમિ પ્રતિ ઝંખી માર્યા.

*

રેખા સહકારી પ્રકાશનનાં પુસ્તકો

સુરેશ ભેશીનો વાર્તાસંગ્રહ

ન તન સૂર્યો ભાતિ

નબીનદાસ પારેખનો વિવેચનસંગ્રહ

પરિચય અને પરીક્ષા

રાધેશ્યામ શર્માની નવલકથા

ફેરો

વિકેતા :

આર. આર. શેઠની કં.

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૨; કુવારા, અમદાવાદ-૨

લોકશાહી મૂલ્યોત્તું સંવર્ધન : વ્યાપક સંદર્ભની શોધ

રેખા સહકારી પ્રકાશન

નિયામક-મંડળ : શ્રી બી. કે. મળમુદાર (પ્રમુખ), શ્રી ઉમાસંકર ભોશી
(ઉપપ્રમુખ), શ્રી નીરુભાઈ દેસાઈ (ઉપપ્રમુખ), શ્રી હિતસુવ પરીખ,
શ્રી યશવંત શુક્લ, શ્રી વિમલ શાહ, શ્રી સુષંકાન્ત પરીખ, શ્રી યશદ મ.
શાહ, શ્રી સુકેતુ શાહ, શ્રી બક્ષ્મ ત્રિપાઠી (ચે. ડિ.)

રેખા સહકારી પ્રકાશન

પ્રજાકીય જાગૃતિ માટે વિચારપોષક પ્રવૃત્તિઓ

With Best Compliments of :

Ask for

NEW SWADESHI FABRICS

ATTRACTIVE DESIGNS & COLOURS

**THE NEW SWADESHI MILLS
OF AHMEDABAD LTD.**

NARODA ROAD, AHMEDABAD.

નાની ખચત

આપણા
સૌના
સંરક્ષણનું
દુન ખની
દેહે છે...

નાની ખચત

નાની ખચતમાં રોકેલાં સમજાનાં આપણી શાળાઓ,

ઉદ્યોગો,

સિંચાઈ શાળાઓ,

દવાખાનાં,

રસ્તા અને

વિદ્યુત કાર્યોમાં

ઉપયોગી બને છે

ગુજરાત સરકારના માલિકી ખની તરફથી પ્રકાશિત

વિશ્વકાવ્ય

૯૨ ઓગસ્ટ ૧૯૬૮

રાજેન્દ્ર પટેલ

(૧૫-૧૧-૩૯ : ૧૦-૮-૬૮)

રેખા કો-ઓપરેટિવ પ્રિન્ટિંગ એન્ડ પબ્લિશિંગ સોસાયટી,
દિગ્વાવન, પાલડી, અમદાવાદ-૭.

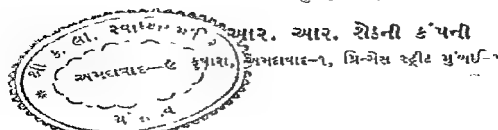
રેખા સહકારી પ્રકાશન

વાર્તાસંગ્રહ
ન. ત.ત્ર. સૂર્યો ભાતિ.
સુરેશ હ. ભેખી

વિવેચન
પરિચય અને પરીક્ષા
નગીનદાસ પારેખ

નવલકથા
ફેરો
રાધેશ્યામ શર્મા

મુખ્ય વિકેતા :

સંપાદકમંડળ

બોગીલાલ ગાંધી (મુખ્ય)

વિમલ શાહ (સહ)

સ્થુવીર ઔધરી (સહ)

પ્રકાશ શાહ (સહ)

વિગ્રહોત્સવ

૯૨

ઓગસ્ટ ૧૯૬૮

વિશ્વમાનવ દર માસની ૨૬મી તારીખે
પ્રસિદ્ધ થાય છે.

એક અંકનો એક રૂપિયો
વાર્ષિક લવાજમ દસ રૂપિયા
પરદેશમાં ૨૦ શિલિંગ

બધા પ્રતિષ્ઠિત પ્રકાશકોને ત્યાં
લવાજમ ભરી શકાય છે.

રૂ. ૧૦૫/ ભરીને વેખાનો
શેર લેનારને વિશ્વમાનવ લેટ
મોકલવામાં આવે છે.

લેખકોને પુરસ્કાર આપવામાં આવે
છે. લેખોમાંના અભિપ્રાયો માટે
લેખક જ જવાબદાર.

સંપાદકીય પત્રવ્યવહાર

બોગીલાલ ગાંધી,

રામજી મંદિર પોળ, વડોદરા

વ્યવસ્થા અંગે પત્રવ્યવહાર
રેખા કોઓપરેટિવ પ્રિન્ટિંગ એન્ડ
પબ્લિકેશન સોસાયટી, હોમાવન,
પાલડી, અમદાવાદ-૭

મુદ્રણ-સ્થાન

ચંદ્રિકા પ્રિન્ટરી, મિરઝાપુર રોડ,

અમદાવાદ-૧

મુદ્રક-પ્રકાશક-માલિક

બકુલ ત્રિપાઠી, મેનેજિંગ ડિરેક્ટર,

રેખા કો. પ્રિ. એન્ડ પ. સોસાયટી,

પાલડી, અમદાવાદ-૭

રાવજી સ્થુવીર ઔધરી ૨

કવિતા

હે મા તને હમે રાવજી પટેલ ૩ | એક કાવ્ય લાભશંકર
દાકર ૪ | રાવજી ચંદ્રકાન્ત શેઠ ૫ | અર્ધ ધર્મને તું સ્વયં
જગદીશ ત્રિવેદી ૫ | અવાજ રાજેન્દ્ર શુક્લ ૬

પરિસ્ત્રવાહ : (ઉત્તરાર્ધ)

વિસ્મયથી સમજ સુધી ('આત્માનાં ખંડેર') સ્થુવીર
ઔધરી ૭ | 'નિશીથ' નાં ગીતો ચંદ્રકાન્ત શેઠ ૧૦ | પુરાણ
કથા અને નવાં પરિભાષુ : થોડીક ચર્ચા બોળાભાઈ પટેલ
૧૨ | શ્રી ઉમાશંકર નથિન રાવળ ૧૩

ચર્ચા

એક યુવકનો પદવી ત્યાગ રમેશ મ. ભટ્ટ ૧૬

લેખ

વાયુપુરાણ દરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી ૧૭ | મૂડીવાદ, સમાજવાદ
અને ઔદ્યોગિક રાજ્ય જી. કે. જેલ્લેય અનુ. ન. ઉ. રાજયુરુ
૨૧ | એકોસ્લોવાકીયા : 'સંક્રાન્તિના વમળ'માંથી 'નવી
ક્રાંતિ'ના આરે? બોગીલાલ ગાંધી ૩૦ | મહારાસાયણ પાણી
અથિન ત્રિવેદી ૪૦ | ઝંઝા સુખન શાહ ૪૪ | અટકી ગયા
લહેરગતો લય દરીન્દ્ર દવે ૪૬ |

વૃત્તવિમર્શ

વેલસાંકટ વિમલ શાહ ૪૮ | 'કાર્ટેસિયા' - વિજ્ઞાનનું ગંગાવતરણ
રમેશ મ. ભટ્ટ ૪૯ | અધ્યક્ષના અધિકાર અંગે સર્વોચ્ચ
અદાલત હસમુખ પંડ્યા ૫૨

રાવજી

દઈ દહથી વધી નય પછી એ પોતે જ દવા બની નય છે, એમ જે ગયા સેકામાં કહેવાયેલું એ રાવજી પરવે પૂરેપૂરું સાચું પડ્યું છે. એને એમ જ લવલું સદી ગયું હતું. આપણને વરા થઈને એ ઉપચાર લેતો પણ એમાં મન પરાવી શકતો ન હતો. જીવવું જ હતું પણ સાબ થવાની જવાબદારી સ્વીકાર્યા વિના જ જીવવું હતું. અને એની જિજ્ઞાસા એવી તો પ્રબળ હતી કે ડોક્ટરોની આગાહી-એને ખોટી પાડતો પાડતો એ જીવ્યે જતો હતો. બપોલે રોગની બીંસમાં હોવા છતાં કોઈકે વાર થોડું વજન વધારી શકતો અને પછી એની ખુશાલીમાં ઉભરારા કરી બેસતો. એની રીતે તો એ હજીય કદાચ જીવત પણ છેલ્લા આઠવાડિયામાં સુરા-મિયા થઈ ગયેલો. બેભાન હતો, જીંધમાં હોય એમ. એ રીતે ચાર દિવસ અને બે રાત રહી. એ પહેલાં થોડા દિવસ અગાઉ કહેલું “હજીય મને લાગે છે કે હું જીવીશ.” જીવવું હતું, લખવા માટે. શરૂ કહેલી ત્રીજી નવલકથા હજાર પાનની ધાય અને એમાં કશુંક અસાધારણ બની આવે એવો એનો મનસૂબો હતો. ત્રણેક વાર માનસિક સંતુલન ગુમાવેલું ત્યારે એ મિત્રોને યાદ કરતો, એની બેબીને યાદ કરતો અને સહુથી વિશેષ સાહિત્ય વિશે બોલતો. સ્વસ્થ ચિત્તે પણ શરૂ કરેલી નવલકથા, ‘વૃત્તિ’ વિશે એ ઉમળકાથી વાત કરતો.

વિખૂટો પડી ગયેલો લાગતો અને એક યવા મથતો કવિ રાવજી નિજી વ્યક્તિત્વ ધરાવે છે. સહુને ગમે એવી પાંચેક વાર્તાઓ પણ નીકળશે. કાવ્યસંગ્રહ ‘અંગત’ અને વાર્તા-નવલકથા ‘વૃત્તિ’ આ વર્ષે જ પ્રગટ થશે.

એને જે સ્નેહ મળ્યો, એતો જે ખ્યાલ રખાયો એ જોતાં આપણા પ્રબળજીવન માટે જીવો અભિપ્રાય બંધાય.

રઘુવીર ચૌધરી

હે મા તને ડસે

રણની વચ્ચે લીલોતરી ને
લીલોતરીમાં નાગ
હે મા તને ડસે.
ખેતર વચ્ચે આકળિયું ને
આકળમાં ઝૂકી આખ,
કેર કાંટાળી, આખલી ને
આંબલિયા પર મોર,
આંબો ઝૂક્યો આખમાં ને
આખ ઝૂકી ચોપાસ,
કાલી કાલી લાપામાં
ભગવાન રહે ભેંકાર,
કાળજાકાળું અંધારું ને
કાલા કાલા રામ,
રણની વચ્ચે લીલોતરી ને
લીલોતરીમાં નાગ
હે મા તને ડસે.
રાવલ પટેલ

તા ૨૯-૫-'૬૮

એક કાવ્ય

જો બની શકે તો
 ધીરજની જિહ્વા પર
 શક્યતાની કરવત મૂકી
 પરિસ્થિતિને બોબડી બનાવી દો.
 સમજું છું કે તમે
 શાંતિના ચાહક છો.
 ભૂરાં અસત્યોની રાતી બીંસથી
 તમે બકગાઈ જાઓ છો
 તમે નિશ્ચયમાં માનો છો
 અને કમંઠ પુરુષ છો;
 અને એથી જ કહું છું કે
 ધીરજની જિહ્વા પર
 શક્યતાની કરવત મૂકી
 પરિસ્થિતિને બોબડી બનાવી દો
 તે સિવાય
 તમે સરસ રીતે હોળેલા વાળને
 અનિચ્છાનો પવન
 ફેંદી નાખશે.
 તમારી ઇચ્છા મુજબનાં દર્યોની ધાર
 કપાઈ જશે.
 અકવલ ચાલતા મનુષ્યના મનોરથોને
 દિગ્ગજો જોડી
 સ્વયં સૂચી
 વિખૂટા પાડવાનો તમારો સંકલ્પ
 જીવું કાગળની જેમ
 તરડાઈ જશે.
 માટે જ કહું છું કે
 જો બની શકે તો
 ધીરજની જિહ્વા પર
 શક્યતાની કરવત મૂકી
 પરિસ્થિતિને બોબડી બનાવી દો.

લાલશંકર ઠાકર

ચાસ ચાસમાં મનતું વાવી રૂપ રાવજી કોળ્યો !
 મારો કેમ રાવજી મરણો !
 આંખ આંખમાં શોધ્યા કરતો સીમ રાવજી બિજો,
 પાછો કેમ નીકળ્યાં કરશે ?
 દરિયાળીનાં મોત્ત પર્થી નક્ક આ લસરક સરકે,
 અને રાવજી કીધે મહીં પશુ મરકે !
 તને રાવજી, દેવ પડી ના જાય,
 નમણી પનિદારીને વાસે નજર જની ભટકાય,
 પનિદારીના બેઠામાં જે બિજીયું,
 કેટકેટલા શબ્દે એ ધૈ તેજ પ્રભાતી નીતયું ? !
 તારી ફિજી આંખોમાં ખેતરના લીલા મોઢ,
 અને એક ધિંગી કન્યાને
 આંખા નીચે મળવાના દીધેલા તાળ કાઢ,
 બધું થ લીધું'છમ તેં જે શમણીના તેજે રાખ્યું
 આજ રાવજી, અધકારના કયા છેડે બાંધ્યું ?
 આટઆટલાં કાજ વચાળે કાજ બનીને સૂતો
 જ્વાળામાં ઘું જ્વાળા ઘેને બિજો
 બધાં કાજ પર કોઈ અજાણે ફરી વળીને
 ફિજા દાથે કરાકને આલિંગન દેવા મળતો
 હારી યાત્રી હાંધી
 પાછો
 શાંત ભરમમાં શાંત બનીને સૂતો.
 તને રાવજી હવે શબ્દની વાટે સરતો જોવો
 અહીંથી તહીં ને
 તહીંથી અહીં, બસ,
 કામ વગરનો,
 પાઉં બટકતો,
 મનના મોજે મોજે સરતો,
 પોતા સાથે વાતો ઝીણી આંખ કરીને કરતો
 મારે ફરી ફરીને જોવો.

અંકકાન્ત ચૈક

ભર્યક ચગી મેદિયમાંથી
 અધવચ કીડીને આમ એકાએક તું ચાલ્યો જશે
 એ કેમ માન્યું જાય ?
 પદ પદ પદટતા આમ-ધરતી-રંગમાં
 પીછી ઝગોળી આંખની—
 તારા હૃદયના ફલક પર તેં કેટકયે ચિત્ર ઉપસાવ્યાં હતાં !
 કારુણ્ય છવ્છવ રંગ એવો તે કયો
 બેઠી સવારે આજ જિજ્ઞાસ મયો—
 કે પાંપણોનાં દારને દમ્ભેશ માટે
 હાય તેં બીડી દીધાં !
 કઈ કેટકયે વાર—
 ચિત્તા ઉપર અલ્પાં અમે જોયો તને !
 પશુ જ્યાં અમારા હોકથી 'ચિન્કાર' સરવા જાય—
 તે મોર તો
 ખડખડ હસી સામે અમારી હોય આવી ઘું બિજો !
 રક ધે તને ઉપાડીને
 ગમગીન કદમે માંડતા મિત્રો હતા—
 ત્યારેય મુજ હવે હવું—
 ફૂદી પડી હમણા જ ઘું હોકારશે :
 “ઓ ખેરફૂર !
 છવતેછવત ફૂંકી મને છે મારવો ! ”
 કિંતુ સ્મરનાં પોચિતાં સુધી
 ઘું ના જરીકે સળવળ્યો !
 જ્યારે કદન અગત્ય કયું તવ અંગથી—
 બિજગાદ તારી કાપના સધળા સમવવા
 સાબરમતીના નીરથી બીની બીની
 ત્યારે હવા ફરતી રહી તુજ કાપ પર !
 ચિતાબૂમિત્રી છત ઉપર
 ફાઈ કયૂતર ધૂજા—
 ઘોઘરા સાટે તને બોલાવતું—
 તેનેય તારા એક આજા સખ્દની
 વાચા મધુરવી આપવા
 સાચો જ 'તુ' અહીંયાં નથી ?
 ટટકી રહો કોકિલ તને,
 શોધી રહ્યા સખ્દો તને,
 હોય ત્યારથી અર્થ થઈને તું સ્વયં
 આવજો બિતરી અમારા સખ્દમાં
 ઓ રાવજી !

જગદીશ ત્રિવેદી

અવાજ

યુગો થકી સધન એકલતા સમું અહીં
 અવાજના નગરમાં વસતો અવાજનાં
 મકાનમાં જરૂં હું શ્વસતો અવાજને.
 અવાજનો સમય તો ગ્રસતો અવાજને.
 રચ્યો, રચ્યો પ્રથમ મેં જ અવાજ, ને પછી
 અવાજનું નગર આ મણુતો ગયો ત્યહીં
 થતાં ગયાં સકલ અગ અરે અવાજનાં
 અવાજને જ બસ તે અડકી શકે હવે...
 અવાજના ગગનચુગિત દુર્ગનો પ્વજ
 અત્યંત નિશ્ચય કરી પ્રસરી રહે તદા
 અવાજની તરડના અવકાશની ક્ષણે
 ક્ષણાધર્માં સ્મરણ એ તવ મૌનનું મને
 અવાજને નિકટથી સરતું લહાય, ને
 જરાકે જ્યાં અડકવા ચહું અંગુલી થકી
 અનંત ત્યાં તડતડાટ થતો અવાજનો.
 અવાજને સભય સ્વેદ વળે અવાજનો.
 અવાજશુકત સ્થળના વસનારને તને
 મળાય તો જ મળવું મુજનેય શક્ય છે,
 અવાજની આચળતા અકળાવતી, તને
 મળાય તો જ અહીંથી ચળવુંય શક્ય છે.
 અવાજના ઉદ્દિષ્ટો તટ તો હશે ક્યહીં.
 ક્યહીંક તો ક્ષિતિજ જેવું હશે અવાજને,
 હશે, હશે મરણ જેવુંય કૈંક તો હશે
 અવાજનું ચુપિત ક્યાંક, હશે હજારમાં
 પતાળમાં ચુપિત ક્યાંક હશે અવાજનું.
 કઠોર આ સમય શા મકરત્વચાળવા
 અવાજના ઉદરને અવ ચીરવા મથે!
 અવાજના પ્રખર હે નખ, તો કદાચ હું
 અવાજશુકત સ્થળના વસનારને મળું,
 કદાચ હું કવચિતના વસનારને મળું,
 કદાચ હું હૃદયશીર્ષુન્નિશીર્ણુતા તણા
 અવાજના ધધખતા સ્પિરિટવાદમાં
 અવાજશુકત સ્થળના વસનાર છે, મળું...

(કૃતિ-૧)

રાજેન્દ્ર શુક્લ

વિસ્મયથી સમજ સુધી

“આત્માનાં ખંડેર”

સ્થુવીર ચૌધરી

‘આગંતુક’ તે કવિ પોતાનાથી જુદો પાડીને એને જ આ કાવ્યનો ઉદ્ધાતા બનાવે છે તેથી તટસ્થતાનો આભાસ સળંગ છે અને કાવ્યમાં યથેચ્છાં કથનની સીધી જવાબદારી કવિને માથે આવતી નથી, છતાં સમગ્ર કાવ્ય-માંથી ફક્ત યતો સ્વર કવિનો છે. તે છે આકર્ષકથી સમજ સુધી પહોંચવાનો ઉપક્રમ, આગંતુકમાંથી જાતા બનવાની તૈયારી. એ માટે કવિ માનસિક શક્તિનો જે આલેખ આપી શક્યા છે તે જ સત્તર સોનેટ માટે એક સંકેતનસૂત્ર બને છે.

‘આ ભૂમિનો બનીશ એક દી હું વિજેતા’

આકાંક્ષાભર્યા અનાજમાં જ આ ભૂમિ સાથે સંબંધ ન રચાવાનો અકસોસ ભળેલો છે. વિશ્વમાં વ્યાપી જવા મળતી આત્માની વ્યથા વિશે આગંતુક તુરત કહે છે. એને યોગેની છે, અગત્ય રહી જવાની. દૈતાના વિશ્વને શક્ય બનાવતી મનઃસ્થિતિ એક મુખ્ય આગંતુક પાસે હોય પણ ક્યાંથી ? આવેશ છે, આવેશમાંથી ભળેલો આત્મવિશ્વાસ છે. પણ એ આત્મપ્રતીતિ નથી, એ તો છેક છેલ્લે થાય છે : જે સૃષ્ટિ પર વિજય મેળવવા મનઃસ્થિતિ કરી તે તો પોતાની જ કોઈ આત્મિક લગ્નતાનું પ્રતિરૂપ છે. આમ, મુખ્ય વિશ્વાસમાંથી વિહિષ્ણા કરી મૂકે એવી પ્રતીતિ સુધી કવિ આગંતુકને લઈ જાય છે, જે આરબે ઉરછકકતા કાઠ મરાવે છે, જેને થાય છે કે જલસથાને પોતાની જ કથા કહેવી. કાઠસ્થાનના વિત્તારા-ને એમનું સૌંદર્ય છે પણ આગંતુકને લાગે છે કે પોતે એમાં ગેરહાજર છે તેથી જે છે એ જાણું નથી. જે સ્વપ્નમાં વ્યાપેલું છે, જે કાઠમાં વ્યાપેલું છે એ જાણું જ એના હોવાના અભાવે નથી. એની ગેર જાણ વ્યાપેલો સમય એ એની જ રચના છે. એના ન જોવાને લીધે જે ન હતું તે હવે એના જોવાથી છે. આ સ્થાન, આ નગર, આ મહેરા પહેલવેલ હતો પણ આરા આવવા

પૂર્વે એમને જોનારી એક આખી નજર ન હતી, એમને એક સંબોધન ન હતું.

સંબોધન જે એ મહેરામણોને માત્ર અવાજ દ્વારા એક કરી શકે છે. એક આ માનવસિંધુ અને ખીજે જેથી કંઈ તાકતથી નતં નારો. વાયકને કદાચ અપેક્ષા ભાગે, જેથી તલના વિશેષ ધવલુની. પણ આગંતુકની કક્ષા ભેટાં એ જેથી તાલ જેવા શબ્દો મોટી ભાષા છે એ જ પશુ લાગે છે. સ્વાભાવિક રીતે જ જેથી તાલ દુશ્મને ચરવા માગતા છવનની આશો રહી જાય છે. આગંતુક પોતાની કામના વિશે સાવધ બનવા લાગે છે. ભણે કે સત્યને પ્રથમ સ્પર્શ એ પામે છે. મહત્વાકાંક્ષાનાં ત્રિવિધ ગી મેધધનુની છટા અમુને તો રીઝવી જાય છે પણ આત્મબળને એ પજવે છે. વિજય માટેના પકાર ઝીંકી લેવાની તૃષ્ણને ઝાળખવા જતાં જ આગંતુક કવિને પરિચિત ઇતિહાસને છેડે મુકાય છે અને કંમર : એ આગળ આવે છે. અનેક કાળોમાં ઉભાશંકર આ પદ્ધતિ સ્વીકારી લે છે. અનુભવને ઇતિહાસની પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓ અને ઘટનાઓના સંદર્ભમાં જોવા, મોટા ભાગે જેમાંથી જૂઠા વિવાની નામાવરી મળી રહે છે. અહીં પછી એ કહ્યું છે કે સૃષ્ટિની પ્રથમ પસંદગી જ એક ચેતનની તણખ ભળેલી જે યુગે યુગે વેગથી મસની વિકસતી રહી અને જે છેલ્લે પ્રજામાં પરિણમી.

પ્રજાની પ્રાપ્તિના કમ ઉતાવળિયો છે બેશક, પણ કવિને અભિપ્રેત આગંતુકની વાણીમાં વળાંક આવે એ. માણસ સંપ્રસ થાય પછી એનામા મહત્વાકાંક્ષા રહે ખરી ! વિજેતા બનવાની અભીષ્ઠા રહે ! પાંચમા સોનેટમાં આવતાં તો આગતુક જુદી જ વાત કરે છે. હવે એ શિશુહક માગે છે. હવે એને તૃપ્ત છે શેષવની હવે એ મૈયાનો શિશુ બનશે અને એમાંથી માનવ યશે. એ માટે વિકાસધારા માગે છે, પોતાના શિશુહકથી

‘ચાને લગાદી બસ દે પચ્છું, મૈયા !’ માત્ર પૃથ્વી જ નહિ, સમગ્ર સૃષ્ટિ આગંતુક માટે મૈયારૂપ છે,—

રાતે ચસે ધડક ચાનની તેજગૂંચા
કમખા પૂઠે,

એકાદ પંક્તિમાં કવિને વિરાટ પ્રતિમા મળી જાય છે. ધરા-ગગનનો આખો અંતરાસ એક રૂપથી સભર બની જાય છે. ‘નિશીથ’ નામના કાવ્યમાં કવિ આવી વિરાટ રૂપલીલા આલેખે છે— ‘પ્રતિક્ષણે જે અકરાતી પૃથ્વી, પીઠે તેની પાપ ઝાંડી છટાથી, તાથી દેતો દૂરના નારકાથી.’ ગતિશીલ કલ્પન વાચકની અદ્ભુતશક્તિને સહાયક થાય છે અને વિરાટની અનુભૂતિ કવિ સરળતાથી કરાવી જાય છે. વ્યાપકને એકાદ પંક્તિમાં આવરી લેતાં કે વિરાટને થોડા શબ્દોમાં સમેટી લેતાં કલ્પનો ઉગાશકરની કવિતામાં અન્યત્ર પણ જોવા મળ્યાં છે. [‘દૂધસાગર ગોવા’માં અવકાશધનુષ ‘ચિત્ર જુઓ. ધોધ એના દુધની ધાર જેવો (અગ્રિહા). ‘વસંતવર્ષા’ માં કર્ણક પાનના નીચેના ભાગમાં આવે છે—અંધકારના ઢગ ગળાઈ રહ્યા છે, ને ધીરે ધીરે આકાર ધારણ કરે છે. પછી ક્ષિતિને જળમાંથી ઉપસી આવે છે અજણ્યા દીપ-કુંગરા ! આવું કંઈ જ થતું હોતું નથી. પણ દહિના આભાસની જે લીલા છે, તે જ આપણી સામે રચના બનીને આવે છે. અંધકારના ઢગ ગળતા જાય છે, આકૃતિ બદલતા જાય છે, સમી જાય છે અને એ જ પાછા ક્ષિતિને જળમાંથી કેવાં અજણ્યા રૂપ લઈને બહાર ઉપસી આવે છે ! ચિત્ર આપી દેતું એમ નહિ, રચાતું ચિત્ર આપી રહેતું. ઉગાશકરમાં આ શકિત પ્રસ્તુત કાવ્ય ‘આત્માનાં ખંડે’ માં છે તેમ અન્યત્ર છે પણ આ તત્ત્વ એમનામાં આકરિષ્ટ છે, કલ્પનો એમની કવિતામાંથી શોધી કાઢવાં પડે. અને એમ જ હોય, એ કંઈ કલ્પનનિષ્ઠ કવિ નથી. એમનું ખ્યાન મોટેભાગે ક્ષનમાં ઉન્નત હોય છે.] ઉપર જે સૃષ્ટિનું ચિત્ર જોયું— નારીરૂપે— એ ક્ષનને ઉપકારક અને છે તેથી એમની કવિતામાં છે. આ માતૃરૂપ—સૃષ્ટિરૂપ નારીના ચાનની ધડક રાતે તેજગૂંચા કમખા પૂઠે ચસતી લાગે છે. આ સૃષ્ટિ પાસેથી જ આદિ કવિતાની ચેતના પામવાની છે, સમગ્ર વિશ્વકુળનો પ્રણય પામવાનો છે. ‘પચ્છું’નું રચાન રૂપ લે છે. મૈયાને રચાને રમણી આવે છે. તો—(કવિનો યુગ એના અવાજમાં ભળી જાય

છે) —તો પ્રકૃતિ રમણીનાં નવાં નવાં રૂપોમાં નથી ફસાતું—
પ્રણય જનને અર્પણ કરે.

પ્રકૃતિપ્રણયથી અટકો છે મનુજપ્રણય. લોકો કહે અવગણે કે ચાહે, એમની પાસેથી જે કંઈ પ્રતિભાવ મળે એ સ્વીકાર્ય. કુદરત પ્રિય છે આગંતુકને પરંતુ એથી વિશેષ પ્રિય છે અમૃતને જાણેથી—મનુષ્યે જાણેથી ઉરની કુંજ.

આગંતુકનો આ ઉદ્ગાર એ ઉગાશકરનું કુવપદ છે, પ્રપન્ન વિના પ્રાપ્ત થયેલું ? માત્ર સ્વીકાર કરી લેવાથી ? ના, એ પ્રશ્નનો ‘આત્માનાં ખંડે’ માં ઉત્તર છે— સમજપૂર્વક. ‘મનુષ્યે જાણેથી પ્રિયતર મને કુંજ ઉરની’ એ રચાવના ‘વસંતવર્ષા’ સુધીમાં પ્રતિભા અને છે. કહે છે—(રહ્યાં વર્ષો તેમાં) અમૃત લઈ આવ્યો અવનિનું. અમૃત તે વળી અહીંથી લઈ જવાનું હોય કે અહીં મૂકી જવાનું હોય ? જીવન પછીનું જીવન— મોક્ષની વાસના— ના, આવું બધું અહીં નથી. અમૃતલોકમાં જ અમૃત લઈ જવું છે, અવનિનું અમૃત. અહીં ક્યાર અવનિ પર છે. અને અવનિ જે સતત છે, જે સૃષ્ટિ છે.

આદર આકાશનો પણ પક્ષપાત પૃથ્વી માટે. પૃથ્વી એટલે વસ્તુતઃ જે છે, અમૃત એટલે ને હોઈ શકે.

આગંતુક નવાં જીવો છે ત્યાં નીરખે છે, જે તેની નજીક છે તેને નીરખે છે. અનુભવે છે. થયેલા અનુભવોને અનુભવવામાં ઉમેરે છે.

પણ સકળ આજની મતપ્રભોથી પોતાપ, તે જિવાય મત એ પણ સકળ આજનીમાં; અને ભવિષ્ય તણી સી રાણો ઊતરી આજ આશરે સમૃદ્ધ ફણ વર્તમાન દરતી ધતી, ને રચ્યાં.

સમયની અપ્રગિતતા એટલે કે સૃષ્ટિનું સાતત્ય એ ઉગાશકરની પ્રથમ શ્રદ્ધા છે. વર્તમાનની સીમામાં એ જંધાઈ રહેવા માગતા નથી. ફણ જે વર્તમાનનો ખ્યાલ આપે છે, તેને સમયની સમગ્રતા સમૃદ્ધ કરે છે. (નિઘીય પછી પ્રગટ થયેલા) એલિયટના ફૅર ક્વાર્ટેસના આરંભે સમય વિશે કહેવાયેલું ‘અહીં’ વાદ આવે છે—

Time present and time past
Are both perhaps present in time future,
And time future contained in time past.

If all time is eternally present
All time is unredeemable.

કોણે કાલ્યુ અનંત છે એ નવમા મોન્ટેમાં પ્રાપ્ત થતી સમજ છે.

વળી, આગંતુકને માદ આવે છે જે પીતી ગયું છે. મધ્યાહ્ને, મધરાત્રિએ—એ સહુ એને હૈયે અનલુ યાત્રીઓ બની રહે છે. સમયની તૃષા પણ સંવિતિ સુધી લઈ જઈ શકે.

આજ સુધી યથેચ્છા અવગોષ્ઠને પરિણામે જાગેલું સંવેદન સમયની બીંસ અનુભવી શકે એમ છે. સાથે અસિદ્ધિના ડંખ અને અણુમાપના પ્રણય દર્શી રહે છે. (અણુમાપના પ્રણય જેવાં પદ ઉમાશંકરની કવિતામાં હોતા નથી) આ સ્થિતિમાં—આવા દમનમાં પણ ગિજીવિયા?

અસંકિત આત્મહત્યાની એને આશા કહે જોને

આ વૈચારિક અનુભૂતિમાં જ આખું કંઈ જાળી નય છે, અઠગામણી સ્થિતિમાં જ પ્રશ્ન જાગે છે. પ્રાપ્તિ જેવું કશું ખરું? જન્મ અને મૃત્યુ વચ્ચેની અવધિમાં સુખી થવાના પ્રયત્નોનું રેતી નિચોવ્યા સાથેનું સામ્ય—

વૃક્ષા યત્ને ખુએ મુજબળનીયે રમ્ય જમણા.

મુજબળને મુજબળ તરીકે જોવાની—માણવાની તૈયારીમાં યથાચ્છાને ઝોળખવાની તૈયારી શરૂ થઈ ગઈ છે. અસત્ આનંદોની પરખ ન રચાય. મેહતર કે શોકપ્રેમાં દમજલ યથાચ્છાને સેવે.

આશાનું આકરિયક પૂર ઓસરી ગયું છે, અનુભવ ધયો છે; સમજ મળી છે, બહાર સમજનો અનુભવ ધયો છે — નમ્રત ધર્મ જવા જેવું કંઈક ધર્મ ગયું છે. હવે તો જાણે અનન્યયે જોખમ પેદાઈ ગયું — નિર્માન્ત થતા માટેનું.

આગંતુકની પાંપણ પરથી રંગભરી જ્વનિકા સરી ગઈ અને ધુમસ મેલું ચિત્ત ક્ષિતિજે વેરાઈ ગયું. અંત લાગમમાં કાવ્ય એની આરંભની કાવ્યાત્મક કક્ષાએ પહોંચી નય ■ અને વધુમાં એમાં તીવ્રતા ઉમેરાઈ છે. આ માનસિક ગતિ કયાં જઈને અટકે છે? નિર્ધાનિત પાસે. ધુમસની જોમ વેરાવાની સ્થિતિએ પહોંચનાર હવે પેશા મહેરામણને, પેલી વિરાટ જનતાને જોઈ શકતો નથી. એની નજર બદલાઈ ગઈ છે. હવે તો—

આત્માત્મા અરંધભન જોમેત અર્ધ
ખડેલી જગપટે પથરાઈ લીલા.

કોના વિજેતા થવાનું હતું? આ ખડેરોના? કેયાં વિસ્તારવાનો હતો આત્માને? આ ખડેરોમાં? ખડેરોની કચ્છભીપણ ગાયમાં? હા, આરંભે શરી ભૂમિકાએ વિસ્તરવા ધાણું હતું—વિજયની શ્રુતિ દ્વારા. અતે ભૂમિકા બદલાઈ છે. જેમાં એ જાણે છે કે આ બાજુ લગતા એ એની અંતરતમ સંક્રિતિ પ્રતિષ્ઠા છે, આ તીખી પ્રતિભિતિ એ જ વાસ્તવિકતા છે. હવે દોષ સત્ત પાસે સંક્રિતની ચાચના નથી કરવી. ફરિતકોષ કરીને પોતાની અપેક્ષાનું જગત જોવાની ઇચ્છા નથી ટકાવી રાખવી. કાળની વળનરૂપમ્મા જ હવે એક પછી એક ઝમ મુકાવે છે. આમ છે તો પછી આમ જ હજી છે. જે છે તેનાથી વાકેફ થવું—એનો અનાવરણ સાક્ષાત્કાર કરવો—મૌઘ્ય દ્વારાં હેવું; કેમ કે યથાર્થ જ સુપથ એક. પારકી અદ્યાથી ચઢાવી લેવું નથી તેણે રિયાવાની તૈયારી સાથે સમજવું શરૂ કરવું પડે. અનલુ રમવું કશું!

યથાર્થ જ સુપથ એક, સમજમાં જવું શક્ય જે, અનલુ રમવું કશું! સમજવું રિયાઈયે તે.

Poetry is understanding

—પાસ્તરનાક

આમ, ભવવા પછી પણ, બહાર જાણીને જ ચાહવાનું રહે છે. સહુની આખમાં મારાં હાં હાં પ્રતિબિંબ છે એ જાણીને પણ એ સહુને ચાહવામાં જે રચાણિક નથી તે કરવાનું, સંકલ્પથી. અમૃત સિવાય તો આ અવનિર્મા ધણુંબધું છે, એ બધું તો છે જ, અસમત એને નકરવાનું તો નથી જ પણ એમાં પામવા જેવું પણ શું છે? જે કુર્લલ હોય તેને પામવાનું હોય. અને એ પણ પૂણપણે પ્રાપ્ત થઈ જાય એવું શા માટે? 'અભિશા' માં છેલ્લે મૂકેલી કવિતામાં એક પંક્તિ કૌંસમાં કહી છે—'સ્વપ્ન યાને ના સરળ બધાં અર્થીમાં જ.'

વિસ્મયથી જાગવું સંવેદન સમજનાં—understanding માં પરિણમે છે. કેટેડટરી કૃતિઓમાં ઉમાશંકર સમજના જિન્દુને આખરી જિન્દુ બનાવે છે! 'આત્માનાં ખડેર' માં એ પ્રક્રિયાનો આલેખ દૃશ્ય બન્યો છે, અને આ એક કાવ્ય પણ ઉમાશંકરની કવિતાનો ધણીબધો પરિચય કરાવી રહે છે. કવિઓ પૃથ્વી અને અપાર્થિયને

સાંકળવા મથતા હોય છે. કોઈ સહજ વેગે, વિસ્મયના લવમાં એ સિદ્ધ કરતા હોય છે, ઉમાશંકર સમજ દ્વારા એ સિદ્ધ કરતા જણાય છે. કવિતાને અતે તારણ નથી આવવાની પ્રવૃત્તિનું મૂળ પણ એમાં જ છે. આજકાલ કવિતા લખનારાઓમાંથી ગોટા લાગનાનો શબ્દ સમજકેન્દ્રિત નથી અને વિસ્મયકેન્દ્રિત પણ લાગ્યે

જ હોય છે કશોક ખટકો છે, તેથી એમની રચનાઓમાં આરંભ અને અંત વચ્ચેનો સંબંધ જુદો જ રીતે રચાય છે. ઉમાશંકર કેટલા જુદા પડે છે !—જૂના પડે છે એમ ન કહેવું. એનો મખલાગ શિથિલ હોવા છતાં 'આત્માનાં ખડેર' જેવાં કાવ્યો—મનોગતિથી સંકલિત ધ્યેયોં સુદીર્ઘ કાવ્યો—આપણે ત્યાં હજી યહુ સુદસ્ય નથી મળ્યાં.

‘નિશીથ’ નાં ગીતો

ચંદ્રકાન્ત ચૌહાણ

‘નિશીથ’ નાં ગીતોની વાત કરતાં ‘ગીતો’ શબ્દ દ્વારા મને શું અભિપ્રેત છે તે સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ. ગીતની વ્યાખ્યા એ. ડિ. આ. પ્રમાણે છે : “Song is the joint art of words and music, two arts under emotional pressure coalescing into a third. The relation and balance of the two arts is a problem that has to be resolved anew in every song that is composed. આપણે ગીતની ઉચ્ચાવચ્ચતાનું મૂલ્ય આ ધોરણે આંકવા પ્રયત્ન કરીશું. ‘નિશીથ’ માં લગભગ પચીસેક એવી રચનાઓ છે જેને ગીતોના કળામાં મૂકી શકાય. ગીત સિરિકેનો પ્રકારે હોઈ એમાં શબ્દગત સંગીતતત્ત્વ, લઘાન્વિતતા અને ભાવોત્કટતા અનિવાર્ય છે. ઉમાશંકરનાં ગીતોની આ દૃષ્ટિએ તપાસ કરવાનો અહીં આશય છે.

ઉમાશંકર પ્રાતઃ કવિ છે. એમની કવિતામાં સામાન્ય રીતે શબ્દ અર્થને અનુસરે છે. કાવ્યસરજનવેશ્યાએ શબ્દને હૃદયગત અર્થની જોડાતો રચાત આપવા તેઓ સતત સજાન અને સક્રિય હોય છે. ઉમાશંકર કાળેશ કસબી હોઈ પોતાની આ સક્રિયતા ભાવકપ્રત્યક્ષ ન થાય એ રીતે નેપથ્યે રાખી શકે છે; પરંતુ ગીત જેવા લાવણ્ય કાવ્યપ્રકારમાં આ સક્રિયતા ભાવકને વખતોવખત પ્રત્યક્ષ થઈ જાય છે. એમનું ગીત પ્રેરણાની પળમાંથી ઉદ્ભવે છે પણ એ જ પળમાં કદાચ એના સંપૂર્ણ વિકાસ સાધી લેતું નથી. એમનું પ્રજાગ્ન ગીતને પૂર્ણ દેહ સમર્પણમાં સહાયજૂત થાય છે. આથી ગીતમાં જે white heat નો અનુભવ થવો જોઈએ તે હમેશાં

એમનાં ગીતોમાં થતો નથી. એમનાં ગીતો તેથી કેટલીક વાર સાંભળ્યા પછી હૃદયમાં વલોગતાં જ વધુ રસપ્રદ હોય છે. એમનાં ગીતોમાં શબ્દનું સંગીત હોય છે, પરંતુ એમાં રસમયતાને મુકાળવે રસજતાનું તત્ત્વ વધારે પ્રગટ થાય છે. એમનાં ગીતોમાં નાદસૌન્દર્ય અને ધ્વનિસૌન્દર્ય અજન્મસૌન્દર્ય સર્વત્ર ને સર્વથા એકરસ-એકરૂપ ધ્યેયોં લાગતાં નથી. એ વચ્ચે રહી જતો આતરો ગીતને જામતું અટકાવે છે. તેઓ નાદસૌન્દર્ય અને ધ્વનિસૌન્દર્યનું અદ્વૈત સિદ્ધ કરવા સાવધાન જરૂર હોય છે; પરંતુ એ સાવધાની જ ક્યારેક ગીતને અનુભવ બનાવી દે છે. ગીતનો મત પ્રાણ શિષ્ટતાના ભાર તથે કથુંક અંદેશાપણું અનુભવે છે. ભાવક એમના ગીતોના શિષ્ટમાન્ય વેશ — ભદ્રવેશ નીકળે, એને આદર આપવા પ્રેરાય છે, ને છતાં પૂરા મનથી એને ચાહી ન શક્યાનો કોઈ વચ્ચેસો એના મનમાં રહી જાય છે. એમનાં ગીતોમાં Divine lines અવારનવાર મળે છે; પણ પછી એ Divine lines—નું ગીતમાં કેટલીક રીતે ‘ફેમરક’ થાય છે. એમાં પણ એમની સમર્થ કવિત્વશક્તિ તો કામ કરતી જ હોય છે; પરંતુ ગીતનું બીજાનું ઝગજગતું જગતું નહરેના માર્ગે વહેતું ન હોય એવો ભાવ અનુભવાય છે. એમની સજાન કલાકાર—conscious artist—તરીકેની પ્રકૃતિશક્તિ ગીતને ઉત્તમ કક્ષાએ પહોંચાડવામાં મદદરૂપ થતી લાગતી નથી. હૃદયમાં પ્રેમ બીજાનો હોય, અને છતાં ગમે તે કારણે ‘હું’ પ્રેમ કરું છું’ એવી સજાનતા એ મનમાં રહે તો પ્રેમની અનુભૂતિમાં તેથી વિશેષ થાય છે, તેમ એમના હૃદયમાં ગીતનો પ્રાણ બીજાનો હોવા છતાં, એ બીજા વધુમાં વધુ સાર્થક રીતે, સુરેષ રીતે ગીતના લવની

સરળતા, પ્રવાહિતા આદિ જાણવીને રજૂ કરવાની એમની વૃત્તિ સરવાળે ગીતની સ્વાભાવિક ગતિવીણમાં વિશેષરૂપ યાવ છે. જે ગેનોવ્યાપારને બધે એમનાં ગીતોમાં વિયવ, લય, પદાવધિ આદિનું વૈવિધ્ય જોવા મળે છે, જેને કારણે એમની ગીતરચના પરંપરા સાથેનું સફળ અનુ-સંધાન ઉપરાંત નિજ પ્રયોગશીલતા બતાવે છે, એ જ વ્યાપાર એમને ગીતોમાં ખોવાઈ જતાં અટકાવે છે, અને જ્યારે તેઓ ગીતમાં ખોવાઈ જાય છે ત્યારે તે ભોમિયો પણ બૂલે એવી કંદરાઓ સુધી લીધ્યા પહોંચી પણ જાય છે. એમના બધા કાવ્યસંગ્રહો જોતાં, એમાંથી થોડાંક એવાં ગીતો જરૂર મળે છે જે સદ્ય સમાનંદ બક્ષે છે અને એમના સમય કવિત્વની પ્રતીતિ કરાવે છે. ઉમાસંકરની ગીતસંક્રિતિનો મધ્યાતમ પરિચય “નિરીચ” નાં ગીતો પણ આપે છે. આ સંદર્ભમાં ‘ગુજરાત મેરી મેરી રે’, ‘દૂર શું ? નજીક શું ?’, ‘ગીત ગોતું ગોતું’, ‘પૂનમ મારી એજે જાગી’, ‘નવા નવાજુ’, ‘માનવીનું દેય’, ‘સાજરનો ગોદિયો’, ‘મેરસો’, ‘મનમમતી’ અને ‘ગાણું અધૂરું મેલ્યું’ જેવાં ગીતો આ સંદર્ભમાં જોવા જેવાં છે.

‘ગુજરાત મેરી મેરી રે’ માં ‘મેરી મેરી’ એ શબ્દનો પ્રયોગ, એનો ઉપાડ, અને એમાં ગુજરાતની સંસ્કૃતિ અને શ્રીને વ્યક્ત કરતાં નકશીદાર ચિત્રો તરત જ મળી જાય છે.

‘મિરનારી દૂકો ને ગઢ રે ઇંદરિયા
પાવાને ટોડને માં કાળી મૈયા’

કે ‘નમણી પનિહારિને બીને અંબોહડે’ જેવી પંક્તિઓ સહેજે હોઠે ચડી જાય છે. બાવસોન્દ્ય’ અને નાદસોન્દ્ય’ ની એકરૂપતા અહીં કેટલેક અંશે અનુભવાય છે; પરંતુ નમદ અને ગાંધીના ઉદ્દેશ અર્થદૃષ્ટિએ મૂલ્યવાન છતાં ગીતને તો વજીસાગ્રાર લાગે છે. એમાં કવિનો અર્થવ્યાપાર શબ્દની કે નાદની અપેક્ષાએ બળ-વત્તર બને છે.

‘દૂર શું ? નજીક શું ?’ માં પણ ગીતનો ઉપાડ બને છે. પરંતુ

‘દી દી દે તારવાને તાલી હસત મતવાલી’

પંક્તિઓમાં આવે છે ત્યાં ચિત્ર દરપનાપૂર્ણ છતાં હોડીના સંદર્ભમાં રાચક લાગતું નથી. જ્યારે અહીં ‘દી દી દે તારવાને તાલી હસત મતવાલી’ આવે છે, અને એક માર્મિક અનુભવથી

ગોઠવાઈને આવ્યા છે. એક શબ્દબીજ શબ્દને, પાણીનું એક દીધું બીજ દીધાને મળી જાય એમ, મળી જતો નથી. આમ છતાં આ ગીતમાં દે ‘હોડીને દૂર શું ? નજીક શું ?’ એ પંક્તિઓમાં વ્યક્ત થતી ભાવની તીવ્રતા ફરી ફરીને આસ્વાદ્યી બને છે. એ ધ્રુવપંક્તિ જ સમય ગીતના મોતીરૂપ છે અને એ ન હોય તો આપું ગીત કડબુસ તરી પડે. અને તે કારણે પણ કવિએ જે કવિતાવિષયક ગીતો લખ્યાં છે તે એકંદરે સારાં થયાં છે. ‘ગીત ગોતું ગોતું’ માં શરૂઆત રાખે :

‘અમે સતા ઝરણાને જગાડ્યું,

ઉછીનું ગીત માચ્યું,

કે ગીત અમે ગોતું ગોતું ને કંપાય ના જાડ્યું.’

આ પંક્તિઓ ગીતની આકાશમાં આકરી કમોટીએ ચલવતાં પણ સુંદર પ્રતીતિ યશે. પણ અહીં ગીત જડ્યા પછીથી ગીત ગોતવાંની કવિની યાત્રા જે રીતે ચાલે છે તે આપણને રમતી નથી—બલે એમની યાત્રા સમૃદ્ધ કાવ્યાથને અનુસરીને હોય.

‘પૂનમ મારી એજે જાગી’ માં ગીતમાં આરંભમાં જે બળ છે તે અંતઃકાગમાં પણ ટકી રહ્યું છે. સમય રચનામાં ભાવની ઉખા અને નિમ્નતા અનુભવાય છે; અને છેલ્લે એ અનુભૂતિ વધુ તીવ્ર ને ઊંડી પણ બને છે.

‘નવા નવાજુ’ માં અનુભૂતિની સમ્યક્ સાથે કદપનાની ચમત્કૃતિ અનુભવાય છે. આ ગીતમાં પણ કવિકર્મની સભાનતા વચ્ચે વચ્ચે વરતાય છતાં ભાવ અને દરપનાનું બળ સર્વેપરી લાગે છે.

‘માનવીનું હૈયું’ માં પણ ‘રિમતની જ્યાં વીજળી જરી થી ફરી વળી’ માં વ્યક્ત થતો કવિનો આકર્ષક છતાં સભાન પ્રયત્ન બાદ કરતાં આપું ગીત ચોટદાર બાવાભિવ્યક્તિ સાંધી શક્યું છે. વાત સાદી છે, પણ ગોંટરૂપે એનાં અભિવ્યક્તિ સુંદર હોઈ અસરકારક લાગે છે.

એમનું ‘સાજરનો ગોદિયો’ આગવી નોંધ મારી લે તેવું વિશિષ્ટ અને ઉત્તમ ગીત છે. એમાં જે ભાવ-ભૂમિકાએ રહીને કવિ ગીતને સાઘંત સિદ્ધ કરી શક્યા છે તે ખાસ તો બ્હાન ખેચે છે. લોકગીતના આત્માને વસ્તુ, લય, ભાષા, અવકાર વગેરેમાં એમને ધન્યક્રતો ફરી આપે છે. કથન પોતે જ સહજ ભાવે જાણે ગીતરૂપ ધારી લે છે.

કવિની કદપનાસકિત પણ ગીતના સ્વાભાવિક ગતિપ્રવાહને

ભાવક હૃદયને સભર કરી રહે છે. કવિ 'ગોસ્વો' ગીતમાં લોકગીત સાથેની સ્પૃગતા જાણવે છે. લોકગીતનું વાતાવરણ કવિ એમાં સાકાર કરી શક્યા છે; અલગત આખું ગીત એક સરખી ઉચ્ચ ભૂમિકાએ ટકતું નથી. 'મનગમતી' માં પણ ગીતનો આત્મા વરતી શકાય છે. એમાં ભાવસૌન્દર્ય સમુચિત પદાવલિમાં, લયમાં, કાવ્યકાવ્ય પ્રગટ થાય છે. 'આણું' અધૂરું 'એમનું' એક અનવદ્ય સફળ ગીત છે. એમાં ભાષા, લય અને ભાવ ત્રણેય સમરસ - એકરસ બની એને સફળ ગીતરચના બનાવે છે. કવિની કલાસૂત્ર પદાવલિની પસંદગીમાં, કવિ નિર્બંધ ભાવેકસક્તિ ગતિલીલામાં અને સરસ-મધુર વ્યવનામાં વરતાય છે. આમ ઉમાશંકરની

ઉપર નિદેશી એ રચનાઓ એમને ગોધપાત્ર ગીતકાર તરીકે સ્થાપિત કરે છે. ઉમાશંકરે એમનાં ગીતોમાં પરવશી તેમ જ આત્મવશી ઉભય પ્રકારનાં અનુભવોને ગાયા છે. એમની સમષ્ટિનિષ્ઠા આત્મવશી અનુભવના ગાન વખતે પણ હાજર હોય છે અને તેથી જ આત્મવશી અનુભવની અભિવ્યક્તિમાં એમની ભાવોદ્ભૂતા વ્યક્તિત્વના વિસ્તારમાં રૂપાંતર પામે છે એમ કદાચ કહી શકાય. એમની સમષ્ટિ પ્રત્યેની ઉલ્લેખ અભિસક્તિને કારણે એમને માટે વ્યક્તિત્વલેખ અધરો બન્યો છે તેથી જ ઉમાશંકર એમનાં ગીતોમાં ખોવાઈ જાય એવું આણું બને છે, પણ રહી જાય, છવાઈ જાય એવું ત્રિશેષ બને છે; અલગત, કવિતામાં એનો પણ એક સ્વાદ હોય છે.

*

પુરાણકથા અને નવાં પરિભાણ : થોડીક ચર્ચા

લેખાભાઈ પરેલ

કવિ માત્ર અભિવ્યક્તિની દિશાનાં નવાં દાર ખોદવા પોતાના પ્રાચીન કાવ્યવારસને તપાસી જોતો હોય છે. આપણા દેશના કવિઓ માટે આપણી પુરાણકથાઓ અક્ષય અંડાર સમી છે. કવિ જ્યારે આ પુરાણકથાઓના સાહિત્યમાં જાય છે અને પોતાના સર્જન માટે એને પ્રયોગે છે ત્યારે એ પ્રાચીન કથાને માત્ર નવાં લેખાસમાં રજૂ કરે છે એમ નથી, પણ એને એક નવો યુગસદ્ભાવ નવો અર્થસદ્ભાવ આપતો હોય છે. નવાં સદ્ભાવો યોજતી આવી પુરાણકથાઓ કાવ્યના પરિભાણને વિસ્તારે છે. 'કાન્ત' આવા વિષયો લઈ એને આગવો સદ્ભાવ આપે છે. ઉમાશંકર 'પ્રાચીના' અને 'મહાપરધાન' માં પુરાણકથાના વિષયો લે છે.

વાત આવે છે, જે આજનો એક સજાગો પ્રશ્ન છે. આ રીતે આ પુરાણકથાઓ કવિના પોતાના યુગનાં સંદેશોની વાહક બને છે.

પરંતુ આ સાથે એક બીજો પ્રશ્ન ઊભો થાય છે. પોતાના યુગનો સંદેશ આવી પુરાણકથાઓ દ્વારા યોજવા જતાં કવિનો અવાજ મુખરિત થઈ જાય તો?

સ્વીન્ડનાયનાં સંવાદકથાઓમાં એવો અનુભવ થતો હોય છે કે કવિએ જાણ્યું ને તે પાત્રના વ્યક્તિત્વમાં પોતાને ઓગાળી નાખ્યા છે. 'ગાંધારી આવેદન' વાંચતા હોઈએ ત્યારે ગાંધારીની, ધૃતરાષ્ટ્રની કે દુર્યોધનની ઉક્તિમાં કંઈય કવિનો પોતાનો અવાજ મુખરિત લાગતો નથી. ત્યારે કણ્વીવાર 'પ્રાચીના' માં પાત્રદ્વારા જાણ્યું કવિની ઉક્તિ સાંભળતા હોઈએ એવું કેમ લાગે છે? 'પ્રાચીના' નાં જુદાં જુદાં પાત્રોના અવાજનો સ્તર એકરૂપ વધારે રહ્યા કરે છે.

'પ્રાચીના'નાં છટોને આ માટે ઉત્તરદાયી ગણી શકાય? સંસ્કૃત વૃત્તોના વપરાશો મુજરાતી કવિતામાં 'નેવેટિવ' ભાગ પણ જાણ્યો છે. ડૉ. હરિવંશજી ભાવાણી કે શ્રી નમીનદાસ પારેખ જેના વિદ્યાર્થી આ દિશામાં વિચારે છે. સર્જની કવિતાએ તો સંસ્કૃત વૃત્તોનો વપરાશ નહિવત્ કરી, એક રીતે તેની સમીક્ષા કરી લીધી છે.

૧૯૪૪માં 'નિશીથ'નો અનુગામી સંગ્રહ 'પ્રાચીના' પ્રગટ થાય છે. 'કાન્ત' પુરાણકથાને આધારે 'વસંત-વિજય' જેવાં 'ખંડકાવ્યો'નું સ્વરૂપ રચે છે, ઉમાશંકર 'પ્રાચીના' માં સંવાદકથાઓનું નવું સ્વરૂપ અપનાવે છે. મુજરાતી કવિતાની અભિવ્યક્તિની આ નવી દિશા છે. 'પ્રાચીના'ની રચનાઓમાં કવિ આધુનિક યુગના સંદેશને યોજવાનો પ્રયત્ન કરે છે. 'કૃત્યકણ્ઠ' ના કાવ્યદ્વારા કવિ 'વ્યુત્કિસમષ્ટિ'નો પ્રશ્ન ઉઠે છે, 'ઓગણીસમા દિવસનું' પ્રજ્ઞાત અને 'ગાંધારી' માં યુદ્ધના ઓગણીસમા

‘પ્રાણીના’ પછીના થોડા સમયમાં પ્રગટ થયેલા ‘યુધિષ્ઠિર’ કાવ્યમાં ઉમાશંકર વનવેલીનો પ્રયોગ કરે છે. ‘મદાપ્રસ્થાન’માં એ રચનાઓને બાદ કરતાં વનવેલીનો પ્રયોગ છે. કવિ ગુજરાતી ભાષાને અભિવ્યક્તિના લુહા લુહા સ્તર પર ચોખ્ખામાં પ્રગટ થાય છે. ‘પ્રાણીના’ માં ખરડ લાગતી ગુજરાતી ભાષા અહીં નમનીય (Flexible) અને પારદર્શી (transparent) બનતી જણાય છે. આ એક સિદ્ધિ છે. ‘મંથરા’ જેવી રચનામાં તો વિશેષ રૂપે માત્ર ‘કાઠ’ એ દ્વારા પણ ભાષા પાસેથી ડેટલું કાઢી શકાય, તે આ રચનાઓ જોતા સમજી શકે. સંસ્કૃત જૂતોને લીધે સહજ આવી જતી કૃત્રિમતાનો અહીં અભાવ જોવા મળશે. બોદાતી ગુજરાતી ભાષાનો સહજ રહ્યો છે. ધણે બધે રચયે સંભળાયા કરે છે. પદનાટકની આ દિશા છે. શ્રી નિરંજન ભગત કહે છે તેમ ‘મદાપ્રસ્થાન’ પછી પદનાટકની શક્યતા કંઈક વધુ આત્મપ્રકાશી વિચારી અને ખીસતી શકાય. ‘પણુ’ તે સાથે અહીં એક બીજો પ્રશ્ન મનમાં જાગે છે, અને તે છે પુરાણકથાને એક અભિનવ સંદર્ભ આપવાની યાત્રામાં. પુરાણપ્રસંગોને ‘મદાપ્રસ્થાન’ના કવિએ ભીષ્મવિચ્છિન્ના સ્તર પર ખીસવવાનો જેટલો પ્રયાસ કર્યો છે, અથવા તે સાથે ડેટલીક રચનાઓમાં નાટ્યોચિત્ર બનાવવાનો જેટલો પ્રયાસ કર્યો છે, તે સાથે એવો કશો અભિનવ સંદર્ભ કવિ રચી શકે છે ખરા? મીઠું કવિ સેક્રેસ પોતાની કવિતા માટે ઓડિસિયસની કથા લે છે સારે હોમરની ‘ઓડિસી’ ના પ્રસંગોથી એના કવિતામાં આવતા પ્રસંગો દેખી જુદી અર્થવત્તા ધારણ કરે છે!

હોમરની ‘ઓડિસી’ની કથા સમગ્ર માતવ્યનિતી અભણાયા બની જાય છે!

‘મદાપ્રસ્થાન’ની રચનાઓમાંથી આવું કોઈ પરિભાણ, કોઈ નવીન સંદર્ભ નથી વિસ્તરતાં. પ્રસંગનિરૂપણમાં કવિ ઓટલાગે વ્યાસ કે વાલ્મીકિને અનુસરે છે. દરેક રચનાના અંતમાં એક નવીન વર્ગીક આવે છે, જે કવિનો પોતાનો છે જેમકે:

યુધિષ્ઠર: સ્વર્ગ, તો આ સ્વર્ગ નથી.

અવાજ: એ એ નહિ હોય સ્વર્ગ, તોય પુણ્યપગમાં આ તમારાં પડેથી ઘસો અવસ્યે દરી સ્વર્ગ.

અહીં સ્વર્ગની પરિભાષા જાણે બદલાઈ જાય છે. તેની જ રીતે ‘કય’ માં—

‘મદાસંજીવની, વત્સ, તારું’ આ આમ આવડું’ અહીં ‘સંજીવની’ શબ્દને નવો અર્થ લાધે છે ‘અણુ’નું ઉદ્દેશી માં એક નૈતિક પ્રશ્ન પર કવિ આસે છે. ઇન્દ્ર અણુ’ને કહે છે કે પાશુપતાસ્ત્રથી તુ વિજયી થવાનો નથી, પણ શિવને હંશવત્તાર મનાયને પણ તે પરાજિત કર્યો માટે તારું નાથ ‘વિજય’ હો. એવું લાગે છે કે કવિના ચિત્તમાં કશીક પ્રતિબદ્ધતા (કમીટમેન્ટ) છે અને કવિ સમગ્ર કાવ્યને એ દિશામાં વારે છે—પરિણામે પાત્ર દ્વારા કવિનો અવાજ સંભળાવા લાગે છે. આ રચનાઓમાં આવના આ નવીન વર્ગીક સમગ્ર રચનામાં હવરાઈ જતા નથી, પરિણામે એ પુરાણકથાઓમાંથી કોઈ નવું પરિભાણ સિદ્ધ કરવાની યાત્રામાં આ રચનાઓ જીજ્ઞાસુ બને છે.

શ્રી. ઉમાશંકર

નલિન રાવળ

મસ્તક તારકોમાં અને ચરણ ધરાના મૂળમાં હોય એવા સર્ગકોમાંના એક શ્રી. ઉમાશંકર છે. ‘ક્રીડાકરુ’ એ નભનારસીની, ને મીટમાં ગાપું દિગંતરાજને’ ‘વ્યક્તિ મટીને બનું વિશ્વમાનવી, માથે ધરું ધૂળ વસુન્ધરાની.’

‘વિશ્વમાનવી’ કાવ્યમાંની આરંભની અને અંતની

ઉક્ત એ પંક્તિઓ એમની કાવ્યભાવનાના એક મહત્વના પરિભાણ પ્રત્યે નિદેશ કરે છે. કવિદેહિતો વ્યાપ અને એવું લક્ષ્ય પ્રગટ કરતી પ્રસ્તુત કાવ્યની આ અર્ધ પંક્તિ ‘માત્રી બનું જીવંતુખી અનંતનો’ એમની આ પ્રકારની રચનાઓમાં ઉપાંતરિત થતી રહી છે. આ અર્ધ પંક્તિની અંતિમે, ‘એના લખનો, એના અથનો કિયાતમક એવો

ધ્વનિ 'આત્માનાં ખરે' માં સંભળાય છે.—સુદીર્ઘ લયવ્રણોમાં સંતત વહી રહેલો. એ જેટલા બાણ સહિ સાથે સંલગ્ન છે તેટલા બાણે તેથી વધુ આંતરસહિ સાથે સંલગ્ન છે. આ શ્રવ્ય ત્યારે જાને જ્યારે વ્યક્તિત્વ હૃદય પૃથ્વીના પ્રત્યેક પદાર્થમાં આનંદ આનંદ બની પમરી રહે. આનંદ સર્વજનસુલભ છે પણ બહુશઃ તે વ્યક્તિત્વની કક્ષાએ જ આગ્રહ રહે છે. વ્યક્તિ ભવતથી અને જગતથી વિખૂટી પડી શકતી નથી. સર્જનાત્મક એવા એકાંતમાં તે ભાગ્યે જ પોતાને પામી શકે છે, જ્યારે કવિનો—સર્જકનો આનંદ માત્ર વ્યક્તિત્વની કક્ષાએ ન રહેતાં સારીય સૃષ્ટિમાં વ્યાપી વળે છે. વ્યક્તિત્વના લોપ દ્વારા કવિ ચિરંતન આનંદની પ્રતિષ્ઠા કરે છે—

શબ્દમા, લયમા, ભાષામાં, બીજા અર્થમાં એ આનંદ દ્વારા કક્ષાતીત એવા અવકાશમાં પોતાના આત્માને પાયરે છે—શબ્દ દ્વારા, કેમકે આરંભમાં શબ્દ હતો. In the beginning was the word. અહીં શબ્દ એ જ બ્રહ્મનો વિચારસાર, એજ જગત વ્યાપ્ત એવું પરમ આદિ તત્ત્વ, એ જ આદિશક્તિ-શુદ્ધ દ્રવ્યવિષયકારણપરમમાર્ગ અદ્વૈતાર્થિ. ઉભાશંકરના શબ્દમાં, લયમાં, ભાષામાં આ આદિતત્ત્વની, આ ચિરંતન આનંદની શુદ્ધિશકીર ફરદી નય છે.

જે શબ્દમાં, જે લયમાં એમનામાં રહેલી આંતર ઓજાની તીવ્ર વૃત્તિ એની પરાક્રામ્યે રમી રહેલ છે તે શબ્દ જ્યોતિર્મય શબ્દ બની આપણને ઉજાગી રહે છે, તે લય જ્યોતિર્મય લય બની આપણા ધુમિરમાં વહી રહે છે. પણ જે આપણા આત્માનું એક અનુભવવશ્ય બની નય છે તે તો છે સગમ કાવ્યાનુભવ. અહીં કાવ્ય આ શબ્દ કે તે શબ્દ, આ લય કે તે લય, આ પ્રાસ કે તે પ્રાસ, આ પંક્તિ કે તે પંક્તિ, આ છંદ કે તે છંદ પરતું અર્થાદિત ન રહેતાં આકાશની જેમ આપણા પર પથરાઈ રહે છે. કાવ્ય અહીં કાળના આદિ, મધ્ય કે અંતના કોઈ બિંદુએ ન રહેતાં, સ્થૂળના સ્પર્શ કે દર્શ્ય કોઈ ભાગ પર ન રહેતાં નાદમય અવકાશમાં રસજે છે. આ એ અવકાશ છે જ્યાં કવિએ પેલા આદિ તત્ત્વને સાક્ષાત્કાર કરેલો.

'ત્યાં સુતેલો લવુ' નવલ અર્ધાં અનાયાસ છંદ'

અહીં 'ત્યાં' એ શબ્દ દ્વારા કવિએ રહસ્યમય અવકાશનું સૂચન કર્યું છે. 'આત્માનાં ખરે' જે

આગંતુક પણ પોતાનો સમય રમે છે જે સૂચની ગતિએ આંકણ સમયથી લિપ્ત છે એટલે કે જે ભૌતિક નથી.

'અહીં' જીબીને મેં કરી જ રચના ભાવિ-ભૂતની.' 'અહીં' એ શબ્દ પણ રહસ્યમય અવકાશનું સૂચન કરે છે. એક રીતે જોઈએ તો આ પણ એક પ્રકારની સૂક્ષ્મ સંપ્રજ્ઞતા છે જે કાવ્યની અંતિમ ભૂમિકાએ અનિવાર્ય પણ અહીં કવિ ન વિરમતાં એ આ સૂક્ષ્મ ભૂમિકાને પણ વળુંબી નય છે કાવ્યાનુભવ કોઈ પરમ હણે સામેલ કક્ષાઓમાંથી ત્વરિત પસાર થઈ જઈકાવ્ય નિરપેક્ષ એવી લયસૃષ્ટિમાં વિરમે છે. ઉભાશંકરની કવિતામાં એવી અદ્ભુત હણો આવી છે જ્યારે એમનો કાવ્યાનુભવ વ્યક્તિ-સમાજ-ઇતિહાસ-સંસ્કૃતિ-કલા-ધર્મ અને છુદ્ધ કવિતાનાં પણ સઘળાં પરિમાણોને અતિક્રમી જઈ એક માત્ર આત્મરૂપ બની ઈર્ષી છે.—'આત્માનાં ખરે' એ સોનેટસુબ્જેક્ટો આ એક ધ્વનિ છે.

આ સર્વનિરપેક્ષ એવા કાવ્યધ્વનિ 'આત્માનાં ખરે' માં સંભળાય છે એમ માત્ર નહીં, આ ધ્વનિ 'એક બાળકોને રમવાને લઈ જતાં' માં સંભળાય છે, 'લોકલ' માં સંભળાય છે અને—'પ્રસીદ્ધ રુઘતે' જેવી રચનાઓમાં પણ સંભળાય છે. મૂત બાળકોની બાળસખીએ ઘિચુઆંબે ધ્રુસુને નેઈ વિરમવતું અને વિરતિતું જે તત્ત્વ અનુભવેલું તે તત્ત્વ 'લોકલ' માંનો પેલો સ્થિર-ચિત્ર યુવક વૃદ્ધની આંખોમાં નતી રહેલી પેલી કામ્ય સુંદરીની પ્રતિબિંબિત નીરખી અનુભવે છે. વૃદ્ધત્વની કરુણતાના, એ જરૂર સ્થિતિની અસહાયતાના ઓધાર નીચે રહેલા રાગયુગ્મ વૃદ્ધ અને રાગયુગ્મ યુવક અને આ બન્નેના નેત્રપથ ઉપર પ્રત્યક્ષ અને પરાક્ષ રીતે રમતી સુંદરી એમ આ ત્રણેય ચિત્રોમાંથી જીવંતનું એક ચિત્ર—કાવ્ય—એની અનેક સંકુલ રેખાઓ અને રંગથી મનને કાઠી દે છે. સુંદરીના હેઠની મહોલ ગતિને પ્રસવા ધસતી વૃદ્ધના આસકત મનની ગતિ અને આ બે ગતિની વચ્ચે સંકેતાત્મક એવી લોકલ દ્રેનની ગતિ અને આ ત્રણેય ગતિને વિરમણપૂર્વક નિહાળતા યુવકના ચિત્તની ઉર્ધ્વ-ગતિનું અત્યંત હૃદયગમ ચિત્ર આ નાટ્યોર્મિકાવ્યમાં કવિની વાણીનું ચત્રાત્મક થવા છુટ્યો પ્રયત્ન કરતું એવું ઉદ્ઘોષણાત્મક નાદતત્ત્વ—એમની કવિતાની એક મોટી મર્મદા—સંપૂર્ણ વિશ્લેષ પામ્યું છે. છે એમાં કવિના સૂક્ષ્મ સંકુલ અવાજના સર્વ સમુદાહત. —'પ્રસીદ્ધ

રુઘતે' માં વિરમયતું' પણ તત્ત્વ લેખ પામ્યું' છે અને વિરતિની ભાવના પણ દર્શનની વીવ ઝાંખીમાં મળી ગઈ છે. જેની સાથે જીવન જઝઝિ મએલું, જે વહેણની સાથે વહેણ મળી ગએલું તે બાહ્ય દષ્ટિએ મૃત્યુને કારણે છૂટું પડે છે તદ્દપિ તેનો શોક નથી. કસ્તૂરમાના મૃત્યુને ગાંધીજી જીવનના એક દર્શન તરીકે સ્વીકારી લે છે. 'ખનીતું' સદૃશ આત્મસ્વરૂપ પોતાના અણુએ અણુમાં લીન પામ્યું' છે એવી આત્મપ્રતીતિ ગાંધીજીની છે. એટલે સત્યનો સ્વીકાર નવા આદર્ હૃદયે કરે છે.

દિન વિરતિનો છે! આખો, જે હતો કદી આવે! મુજ હૃદય આ વાળી ઝાડી ક્યું' કંઈ તો નયું'! નયન ભરીને કચાથી તોમે જરી ઉર નીતયું'!

સંતના નીતયાં ઉર સમું' આ દર્શન કવિએ આત્મ-સાત્ત કયું' અપૂર્વ એવા આત્મહંદ દ્વારા. અહીં કાવ્યા-નુભવ એ સૌંદર્યનુભવનો પર્વાય છે અને સૌંદર્યનુભવ એ આધ્યાત્મિક અનુભવનો પર્વાય છે. કવિતા માત્ર આધ્યા-ત્મિક અનુભવે છે,

આ પરિસંવાદનું સંચાલન કવિશ્રી રાજેન્દ્ર શાહે કયું' હતું. એમણે ઉમાશંકરની કવિ તરીકેની સન્નિધિને મિલદાવી હતી. ગીતોમાં વિવિધ લવપ્રયોગો તરફ ધ્યાન ખેંચ્યું' હતું. 'આત્માનાં ખંડેર'માં કવિએ આત્મંતુક દ્વારા કહ્યું' છે છતાં કવિનો અહં અંછનો રહેતો નથી એમ કહીને એ વિધાનને ચર્ચાનો મુદ્દો બનાવ્યો હતો. 'મુક્ત કરો સાખાર સગ' એમ કહેતા રવીન્દ્રનાથનો અભિગમ ઉમાશંકરમાં નથી એ જાણે એમને મન ટોઈ ઊણપ હોય એમ સમજાતું' હતું. પદ્યરૂપકોના પ્રયોગોમાં ઉમાશંકર 'મંથરા' જેવા કાવ્યમાં સફળ થતા જણાય છે, પણ કાવ્યના ઉત્તરાર્ધમાં એ વરવૃત્ત પૂર્વપરિચિત પાણું રજૂ કરે છે. એમણે ભારપૂર્વક કહેલું' કે ઉમાશંકરનો વનવેલી કચાંક કચાંક કાચો રહી જતો જણાય છે. એમણે ભરપૂર અભિનંદન આપેલાં. કવિ ઉમાશંકરમાં, એમના સમકાલીનોમાં નથી એવી મતિસીલતા છે અને કાવ્યસિદ્ધિ માટે એમની સન્નિધિ અને સમાનતા ઉત્તરોત્તર વિકસતી ગઈ છે એમાં ઉમાશંકરની સહુથી મોટી વિશેષતા જોઈ હતી. રાજેન્દ્રભાઈનું વક્તવ્ય લેખરૂપે મળશે તો ત્યારે પ્રગટ કરતાં આનંદ થશે. આ પરિસંવાદમાં શ્રી સિનાંશુ' મહેતા પણ બોલેલા.

—સં.

એક યુવકનો પદવીત્યાગ

રમેશ મ. ભટ્ટ

એક અત્યંત આધ્યાત્મિક ધર્મના અપમાનને અને વિશિષ્ટ કટારલેખકોની નજરમાં આવ્યા વિના વિસ્મૃતિની ગતિમાં ધકેલાઈ ગઈ અમદાવાદના પત્રીસપ્તમી, બી. કોમ થયેલા એક યુવકે પોતાની પદવી યુનિવર્સિટીના કુલાધિપતિને એમ કહીને પાછી લાખી કે આ પદવીનું કશું વ્યવહારુ મૂલ્ય નથી. નોકરી મેળવવામાં લાયકાત કે પદવી નહીં પણ લાભવશું નેરે આવે છે.

એ યુવકના આ કાર્યની પાછળ કઈ ચાલના હશે તે તો કળવુ મ કહ્યું છે. ઉચ્ચેરત અનુભવવાની કે અનુભવાવવાની જિજ્ઞાસા કે ભગવાદની અસહ્યતા? સમાજ પ્રત્યે નરી વેરજિજ્ઞાસા કે તિરસ્કારની લાગણીનો પરિપાક? પ્રસિદ્ધિની ઝંખના? નરી નાટ્યાત્મકતા? આદિસંવાદ કે સ્વનિલતાના સ્તર પરથી વ્યસ્તવિકતાની તળભૂમિ પર આવતાં અત્યંત માનસિક કચવાટ?

યુવકની ચાલના અને તે હોય પણ અહીં આઝાદીના આદિભૂતમાં ગાંધીયુગ મેઠો ત્યારે યુવાનોએ જે ભણતર અને પદવીઓનો ત્યાગ કર્યો તેનું સ્મરણ થયા વિના રહેતું નથી. ક્યાં એ ન્યોહાવરી અને કુર્યાલીની ભાવનાથી પ્રેરાયેલો યુવાન ભારતના યુવકોનો પદવીત્યાગ અને ક્યાં આ સ્વતંત્ર ભારત દેશના યુવાઓ સાથેના સંબંધોથી શિક્ષિત એવા એક યુવકનો પદવીત્યાગ? ક્યાં પેસા બનાવતી પદવીત્યાગ અને ક્યાં આ કરુણ અસહ્યતાનો સ્વીકાર કરતો પદવીત્યાગ?

યુવકનું શું થયું કે ધરો તે તો રામ બલ્યે, પણ સમાજે અને સમાજના હિતચિંતકોએ આ સદેહની ગંભીરતાપૂર્વક નોંધ લેવી રહી. આપણે શિક્ષણના પ્રચાર ને વિસ્તારને એક સમાનતાકારી પરિબળ લેખ્યું છે, સમાજવાદ તરફનું સૌપાન ગરબું છે. અને આ વિચાર દેશમાત્ર પોટો નથી અસ્થવિકસિત દેશમાં જ્યારે કેળવણી એકા અથવા તાલીમજનક માનવશક્તિની તગી કે લારે અછત હોય ત્યારે શિક્ષણપ્રચાર આર્થિકવિકાસ અને ઉત્પાદનવૃદ્ધિ માટેની એક શરત પશુબની બન્ય છે. આથી જ તો આર્થિક વિકાસના સિદ્ધાંતકારોએ વિકાસ માટેના ઈન્દ્ર સૂક્તરમાં શિક્ષણનો સમાવેશ કર્યો છે. આજ શિક્ષણ એક સાથે વિકાસપ્રેરક તેમજ સમાનતાકારી પરિબળ બનવાની ક્ષમતા ધરાવે છે. આથી તેની ઉપર

પ્રભુ અને સરકારનું આન કેન્દ્રિત થાય એ સર્વાથ સ્વાભાવિક અને ઈચ્છનીય છે.

પરંતુ શિક્ષણ નામક એ પદ્યના સત્ત્વ વિષે આપણે સાવ બેદરકાર રહ્યા છીએ. લોકશાહી સમાજમાં પ્રજાની શિક્ષણ પામવાની ઇચ્છા પોષી પડે એ તો સમજી શકાય તેવું છે. એનો વિરોધ તો હોય જ શાનો? પણ શિક્ષણનું સત્ત્વ, શિક્ષણની ગુણવત્તા પ્રત્યે જે સરિયાત લાપરવાહી દાખવી છે તે અશ્વભ્ય છે. શિક્ષણ મેળવવા આવતાં યુવકયુવતીઓને જે પુરુષાશ્રમો, સખત શારીરિક માનસિક પરિશ્રમનો પડકાર આપેલા જોઈએ તે મોળા કરી નાંખવામાં આવ્યો છે - એ કંઈ જોવી તેવી યુના-દિત બાબત નથી. શિક્ષણ માટે જરૂરી સાધનો અને સવલતો પૂરાં પાડ્યા વિના શિક્ષણ આપવાની જે એજા કરી છે તેથી શિક્ષણ જ નિસ્તેજ બન્યું છે તેવું નથી, વિદ્યાર્થી પણ પદવી પામવા છતાં નિસ્તેજ અને દૈવત-વિહોણા બની ગયો છે. ન તો એ નોકરીએ રાખનારને ઉપયોગી થઈ શકે તેવા રહ્યો છે, કે ન તો તે પોતાના પગ ઉપર ઊભા રહેવાની આવડત અને શક્તિ ધરાવે છે. પદવીએ વિદ્યાર્થીના ધારણ તરીકેનું સ્થાન લગભગ ગ્રામવા માંડ્યું છે. પદવીના પોલાપણાથી ઊંચા થયેલા યુના-વકાશમાં બીજા અનેક યુવાઓ કે પેરણે મલકી થયાં છે લાગવગ એમાંની એક હોઈ શકે છે.

અને આવું સત્ત્વહીન કે બેળસેળીયુ શિક્ષણ ન તો સમાજવાદ લાવી શકે, ન તો દેશનો વિકાસ કરી આપી શકે. આ રાષ્ટ્રીય વંચના આટલી લાંબી ચાલી શકી છે તેનું કારણ એ છે કે જે પેઢીને નુકસાન થઈ રહ્યું છે તેને પોતાના કિતની ખબર નથી. પોતાના કિતને થયેલું નુકસાન તો ખૂબ લાભે માલે ખબર પડવાનું છે. પણ જે પેઢીને આપણે હેતરી છે, બેળસેળવાળી દવા વચી છે તેને દબે રહેજ કંઈ વહેમ પડવા લાગ્યો છે ખરો. રામ આવવા લાગી છે અને એ આખી પેઢીના સાથે કરવામાં આવેલી વંચનાની તેને બરાબર ખબર પડી જશે ત્યારે? તેને ખાતરી થઈ જશે ત્યારે? પેલા યુવકના પદવીત્યાગને, સમાજે ધરેલા શિક્ષણપ્રચારના મોનેરી પડદા પાછળ રહેલી જિદામણી દુનિયાના દરેકને પરિણામે થયેલો વિશ્રમભંગ લેખીશું? હવે ચેતીશું?

વાયુપુરાણ

હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પુરાણો મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. ભારતની પ્રાચીન સંસ્કૃતિનું પ્રતિબિંબ રામાયણ, મહાભારત અને પુરાણોમાં વિષદ રીતે જોવા મળે છે. હિંદુઓના ધાર્મિક સાહિત્યમાં એ ત્રણેય ધણુ લોકપ્રિય છે. પ્રાચીન વિદ્યાઓમાં રામાયણ-મહાભારતની ગણના ઇતિહાસ તરીકે થતી, કેમકે એમાં રામ અને પરિવરોના જીવનનું ચિત્રિત આવે છે. પરંતુ પુરાણોમાં તો સમસ્ત પ્રજાને હાથે પુરાણી અનુશ્રુતિઓ સંકેસિત કરવામાં આવી છે.

પુરાણોનો આરંભ વંશાવળીઓ અને વંશ્યાનુચરિ-તોથી થયો. એમાં અગાઉના મન્વન્તરોનો પણ સમાવેશ થતો. સમવાવધિની વ્યક્તિમાં એમાં છેક સર્ગની માંડીને પ્રલય અને પુનઃસર્જન સુધીનો સમયપટ વિસ્તારાયો. આથી સર્ગ, પ્રતિસર્ગ, વંશ, મન્વન્તર અને વંશ્યાનુ-ચરિત એ પુરાણનાં પંચ લક્ષણ ગણાયાં. આગળ જતાં એમાં વણધર્મ, આશ્રમધર્મ, યુગધર્મ, આચાર, પ્રાયશ્ચિત્ત, મનો, તીર્થો, દેવો દ્વ્યાદિ ધાર્મિક વિષયો ઉમેરાયા. કેટલાંક પુરાણોમાં શિવ, વિષ્ણુ કે શકિતનો મહિમા મનાયો.

સમય જતાં અનેક મોટાનાનાં પુરાણ રચાયાં. એમાં મુખ્ય પુરાણો અઢાર ગણાય છે. એ અઢાર પુરાણોની અનુક્રમણિકા ધણાં પુરાણોમાં આપવામાં આવી છે. બંધી અનુક્રમણિકાઓમાં અઢાર પુરાણ ગણાવવામાં આવ્યા છે, પરંતુ એનાં નામો અને ક્રમમાં ફેર પડે છે. આ ક્રમ સ્વતંત્ર પ્રમાણેનો નથી એ તો સ્પષ્ટ છે.

વળી પુરાણોની પરંપરા ધણી પ્રાચીન છે. પરંતુ હાલ જે પુરાણો ઉપલબ્ધ છે, તે બધાં મૂળ સ્વરૂપે જળવાયાં નથી. કેટલાંક પ્રાચીન પુરાણો લુપ્ત થયાં હાલે છે; કેટલાંક રૂપાંતર પામ્યાં છે; તો કેટલાંક પુરાણોમાં આગળ જતાં ધણુ ઉમેરા થયા છે.

હાલ જે પુરાણો જે સ્વરૂપે ઉપલબ્ધ છે, તેમાં વાયુપુરાણ ધણું પ્રાચીન છે, કેટલાકના મત મુજબ સદૃશી પ્રાચીન છે.

જતાં નવાઈની વાત એ છે કે વિષ્ણુપુરાણ જેવાં કેટલાંક પુરાણોમાં પુરાણોની જે અનુક્રમણિકા આપી છે, તેમાં 'વાયુપુરાણ' નામ આવતું નથી. એમાં યોગ્ય પુરાણ 'શિવપુરાણ' જણાવ્યું છે, તેની જગ્યાએ મત્સ્ય પુરાણ તથા અગ્નિપુરાણ 'વાયુપુરાણ' નામ ગણાવે છે, કૃમ્પુરાણ 'અગ્નિપુરાણ' ને બદલે 'વાયુપુરાણ' ગણાવે છે. વરાહપુરાણ 'મરુપુરાણ' ની જગ્યાએ 'વાયુપુરાણ' નું નામ આપે છે. વાયુપુરાણમાં આપેલી પુરાણોની અનુક્રમણિકામાં તેનું પોતાનું નામ હોય જ એ સ્વાભાવિક છે. તો પછી વિષ્ણુપુરાણ વગેરેમાં આપેલી અનુક્રમણિકામાં 'વાયુપુરાણ'નું નામ કેમ લુપ્ત થયું હશે? કેટલાંક એમાં જણાવેલ 'શિવપુરાણ' તે વાયુપુરાણના અર્થમાં હોવાનું માને છે, કેમકે વાયુપુરાણ વસ્તુતઃ વાયુ-પ્રેક્ષિત શિવપુરાણ જેવું છે, બ્યારે હાલનું શિવપુરાણ તો ખરી રીતે ઉપ-પુરાણ છે. વધારે સંભવિત એ છે કે હાલના શિવપુરાણમાં અતે 'વાયવીય સંહિતા' નામે ખંડ ઉમેરાયો છે, તેને 'વાયુપુરાણ' માની લઈ પુરાણોની કેટલીક અનુક્રમણિકા-ઓમાં વાયુપુરાણની જગ્યાએ શિવપુરાણનું નામ મૂકી દેવામાં આવ્યું હોય. એ મને તેમ હોય, શિવપુરાણની અપેક્ષાએ વાયુપુરાણ વધારે પ્રાચીન છે.

પુરાણોની કેટલીક અનુક્રમણિકાઓમાં તે તે પુરાણની શ્લોકસંખ્યા પણ જણાવી છે. વાયુપુરાણમાં આપેલી અનુક્રમણિકામાં તે પુરાણ ૨૩ હજાર શ્લોકનું હોવાનું જણાવ્યું છે, તો મત્સ્યપુરાણમાં આપેલી અનુક્રમણિકામાં વાયુપુરાણને ૨૪ હજાર શ્લોકનું જણાવ્યું છે. આ પરથી મત્સ્યપુરાણની અનુક્રમણિકાના સમયમાં વાયુપુરાણની શ્લોકસંખ્યામાં એક હજાર શ્લોકનો ઉમેરા થયો હોવાનું ક્ષિતિ થાય છે. પરંતુ હાલ વાયુપુરાણની જે આદિતિઓ મળે છે, તેમાં તો માંડ ૧૧ કે ૧૨ હજાર શ્લોક હોય છે. આજળ જતાં નર્મદા, કારવણ, પાપની, ગેરધાન ઇત્યાદિ તીર્થોનાં સ્થાનિક માહત્તઓ તેમજ માય-માહાત્મ્ય જેવાં વ્રત-માહાત્મ્ય વાયુપુરાણને નામે ચડાવવામાં આવતાં, વાયુપુરાણનો વિસ્તાર વધ્યો જણાય છે. મત્સ્યપુરાણ તથા

નારદપુરાણમાં આપેલા વાયુપુરાણના વિષય-પરિચય પરથી આ તકને સમર્થન મળે છે. બાકી તે વચરના વાયુ-પુરાણમાય કેટલાક ભાગ સ્પષ્ટતઃ પાછળથી ઉમેરાયા છે, ખાસ કરીને ગયા-માહાત્મ્યને લગતા અતિગ ખંડ. વાયુપુરાણમાં રહેલા પ્રાચીન ભાગ તો તે પુરાણ દ્વારા છે તેના કરતાં ઘણા નાના હોવાનું માલુમ પડે છે.

પુરાણોની અનુશ્રુતિઓ બળવવાનું કામ સૂતો અણ કરતા. વાયુપુરાણના નિરૂપેલી અનુશ્રુતિઓ ક્ષત રામભક્ષણે કુરુક્ષેત્રના દપદ્વતી નદીને તીરે યજ્ઞના દીર્ઘ સત્રમાં રાક્ષ-યેશા ઋષિઓને કહી બતાવી તે રીતે રજ કરવામાં આવી છે. સૂત લોમહર્ષણ કૃષ્ણ દૈવાયન વ્યાસના શિષ્ય હતા. સૂતે આ પુરાણની કથા કહી ત્યારે પાંડવોના વંશજ અસીમ કૃષ્ણ રાજ્ય કરતા હતા એવું વિધાન છે. ઋષિઓએ સૂતને પુરાણ સંભળાવવા જિનતી કરી ત્યારે સૂત તે દરજ મહત્ત્વ કરતાં આનંદ અનુભવે છે, કેમકે તે કહે છે તેમ દેવા, ઋષિઓ અને રાજાઓના વંશોને લગતી અનુશ્રુતિઓ જાળવવી અને સંભળાવવી એ સતોનું પરમ કર્તવ્ય હતું. સૂત પોતાને આ પુરાણને વારસો વ્યાસ પસંદથી મળ્યો હોવાનું જણાવે છે. પણ વ્યાસને એ કયાંથી પ્રાપ્ત થયું? તો કહે છે કે જ્યારે પ્રબળપતિઓએ સત્ર સમાપ્ત થતાં વાયુદેવને વિનંતી કરેલી ત્યારે વાયુદેવે તેઓને આ પુરાણ કહેવું. આ કારણે આ પુરાણને 'વાયુપુરાણ' કહેવામાં આવે છે. 'વાયુપુરાણ' નામની આ પૌરાણિક ઉત્પત્તિ છે; એની પાછળ કંઈ ઐતહાસિક તથ્ય રહેલું હોમ, તો તે વિરભૂતિમાં હુત થઈ ગયું છે.

સૂત પહેલાં પુરાણની પરંપરા કહી વાયુપુરાણમાં કહેવાના વિષયોની અનુક્રમણિકા કહે છે, એ પરથી આ વાયુપુરાણનો મુખ્ય ભાગ રચાયો ત્યારે તેના ઉદ્દિષ્ટ વિષયો કથા હતા ને કથા નહિ તે નક્કી કરવાની ચાવી મળે છે.

વાયુપુરાણનો મુખ્ય ભાગ યોગા અધ્યાયથી શરૂ થાય છે. આરંભમાં એના ચાર પાદ હોવાનું જણાવ્યું છેઃ પ્રક્રિયા, ઉપોદ્ધાત, અનુપંગ અને ઉપસંહાર. ખરજ પુરાણમાં તથા નારદપુરાણમાં વાયુપુરાણના બે ભાગ હોવાનું જણાવ્યું છે ને કોઈ આદ્યતિમાં પહેલા ૪૧ અધ્યાયોને પૂર્વાર્ધમાં અને પછીના અધ્યાયોને ઉત્તરાર્ધમાં અલગ પાડવામાં આવ્યા છે, પરંતુ નારદપુરાણમાં બે

વિગત આપી છે તેમાં તો ગયામાહાત્મ્ય પૂર્વાર્ધમાં અને રેવામાહાત્મ્ય ઉત્તરાર્ધમાં હોવાનું જણાવ્યું છે. જ્યારે ઉપલબ્ધ વાયુપુરાણમાં ગયામાહાત્મ્યને ઉત્તરાર્ધમાં મૂકેલું છે ને રેવામાહાત્મ્યનો સમાવેશ કરેલો નથી.

યોગા, પાંચમ અને છઠા અધ્યાયમાં સર્ગ (યુદ્ધ-સન્ન)ની પ્રક્રિયા નિરૂપી છે. એમાં હાથ વારાહ કંઈ ચાત્રતા હોવાનું જણાવ્યું છે. છઠા અધ્યાયમાં વરાહ-સ્વરૂપનું વર્ણન તથા વરાહે કરેલા પૃથ્વીના ઉદ્ધારનો વૃતાંત આવે છે. આ વાયુપુરાણનો પ્રક્રિયાપાદ થયો.

હવે અનુપંગ-પાદ શરૂ થાય છે. એમાં પહેલાં અતીત કંઈ અને વર્તમાન કંઈની વચ્ચે રહેલ પ્રતિ-સંધિનું નિરૂપણ આવે છે. સાતમા અધ્યાયમાં હિરન્યગર્ભનું સ્વરૂપ તથા કંઈનું લક્ષણ દર્શાવ્યું છે. પછી યુગમર્મ, વર્ણધર્મ અને આશ્રમધર્મ બતાવ્યા છે. નવમા અધ્યાયમાં દેવો, પિતૃઓ, પદ્મીઓ હતાદિની ઉત્પત્તિ તથા બ્રહ્માના લૂચુ આદિ માનસપુત્રો, રુદ્ર અને બ્રાહ્મણાદિ વર્ણોની ઉત્પત્તિ નિરૂપી છે. ખરી રીતે આ સર્વ વિષય સર્ગને લગતા ગણાય.

દસમા અધ્યાયમાં સ્વાયંભુવ ખનુની ઉત્પત્તિ જણાવી તેમના વંશનું વર્ણન શરૂ કર્યું છે. સ્વાયંભુવની પુત્રી પ્રસૂતિની વંશવિસ્તાર વર્ણવી, રુદ્રે ઉત્પન્ન કરેલા પોતાના બેવા રુદ્રોની ઉત્પત્તિ નિરૂપી છેઃ અહીંથી વંશવર્ણનમાં વિષયોત્તર થાય છે ને શિવનું માહાત્મ્ય દર્શાવતા અનેક અધ્યાયો આવે છે, જે સ્પષ્ટતઃ આગળ જતાં ઉમેરાયા લાગે છે. આ અધ્યાયોમાં ચેત્, પાશુપત યોગ, શૈલાચાર, ભિશ્મચર્મ, પ્રાચિત્ત, ઝોંકાર, કંઈ, માહેશ્વર-અવતાર, બ્રહ્મા અને વિષ્ણુને સમજાવેલો શિવ-મહિમા, એકાદશ રુદ્ર-ઉત્પત્તિ વગેરે વિષયોનું નિરૂપણ આવે છે. અધ્યાય ૨૧-૨૩માં ભવાદિ કંઈઓની વિગત આપી છે. એમાં છેલ્લે શ્વેત કંઈ વર્ણવ્યો છે ને તે પછી વારાહ કંઈ થશે એમ જણાવ્યું છે પુરાણાનુક્રમણિકાઓમાં વાયુપુરાણ શ્વેતકંઈની વાત કરે છે એમ કહ્યું છે તે અહીં બંધ બેસે છે. મહેશ્વરના ૨૮ અવતારોમાં ૨૭ મો અવતાર પ્રભાસમાં સોમશર્મા રૂપે અને ૨૮મો કામરોહણમાં લકુટી રૂપે થશે એમ જણાવ્યું છે એ યુગનાતમાં પ્રખર બનેલા શેવધર્મની દૃષ્ટિએ નોંધપાત્ર છે. ૨૬ મા અધ્યાયમાં વેદોની તથા સ્વર્ગોની ઉત્પત્તિ કહી છે; ૨૭માં 'નીલ-વોદિત' નામની ઉત્પત્તિ અને મહાદેવના તનુનું નિરૂપણ છે.

પછીના ચાર અધ્યાયોમાં ઋષિઓ, ઋષિવંશ, પિતૃવંશ અને દેવવંશનું નિરૂપણ આવે છે. ૩૧મા અધ્યાયમાં કાસ અને સંવત્સરાદિનું નિરૂપણ કરી ૩૨-મામાં યુગનો વિષય નિરૂપે છે તેમજ પુરાણોનાં નામ તથા તે દરેકની શ્લોકસંખ્યા આવે છે. આ અધ્યાયો પણ પાઞ્ચમી ઉમેરાયા હાશે છે.

તેત્રીસમા અધ્યાયમાં સ્વાયંભુવના વંશનું વર્ણન આગળ ચાલે છે, જેનું અનુસંધાન દસમા અધ્યાય સાથે છે. સ્વાયંભુવ મનુના પુત્ર પ્રિયવ્રતે પોતાના સાત પુત્રોને સાત દ્વીપોનાં રાજ્ય વહેલી આપ્યાં એની સમજૂતીરૂપે જમ્બૂદ્વીપ આદિ દ્વીપોનું વર્ણન આવે છે, જે ૧૬ અધ્યાય (૩૪ થી ૪૯) રોકે છે. એમાં ભારત-વંશનું વર્ણન ૪૫મા અધ્યાયમાં છે. ભૂગોળના વર્ણનમાંથી ખગોળનું વર્ણન શરૂ થાય છે, જે ચાર અધ્યાય (૫૦ થી ૫૩) રોકે છે. આ બંને વિષયોનું નિરૂપણ બીજાં કેટલાંક પુરાણોમાં પણ આવે છે. પરંતુ અહીં વસ-વર્ણનનો વિષય એકવાર છૂટી ગયો, તે હજી બીજા વિષયો ઉમેરાયા કરે છે. હવે જે અધ્યાય પાછા શિવનો મદિમા દર્શાવે છે; પછી વળી કાશ્યપનાનો વિષય આવે છે. ત્રણ અધ્યાય (૫૬-૫૮)માં સવત્સર, યુગ આદિની સમજૂતી છે. યુગધર્મમાંથી યજ્ઞધર્મનો વિષય આવે છે તે એમાંથી વેદના વિભાગ અને એના શાખા-બેદનું નિરૂપણ આવે છે.

કેટલાક અહીં વાયુપુરાણનો પૂર્વાભાગ પૂરો કરે છે. આત્મીય અધ્યાયના વિષયોત્તર પછી હવે મન્વન્તરોનું નિરૂપણ આવે છે (અધ્યાય ૬૨-૬૩). ૬૪મા અધ્યાયમાં વૈવસ્વત મનુના વંશનું વર્ણન શરૂ થાય છે. વાયુ પુરાણનો આનુપંગપાદ અહીં પૂરો થાય છે તે ઉપોદ્ધાતપાદ શરૂ થાય છે.

૬૫મા અધ્યાયમાં ભુપ આદિ ઋષિઓના વંશનું વર્ણન છે. ૬૫માંથી દેવો, દૈત્યો, દાનવો, ગદધર્વો, અસુરઓ ઇત્યાદિની ઉત્પત્તિ વર્ણવી છે. ૭૦મા અધ્યાયમાં વળી ઋષિઓના વંશનું નિરૂપણ કરેલ છે.

પિતૃઓના વંશવર્ણનમાં શાહના વિષયનું સંસ્કરત વર્ણન ઉમેરાય છે, જે તેર અધ્યાય (૭૧-૮૨) રોકે છે. પછી વરુણ અને માતૃઓના વંશનું નિરૂપણ આવે છે.

૮૫મા અધ્યાયમાં વૈવસ્વત મનુના વંશનું વર્ણન શરૂ થાય છે. ૮૬મા અધ્યાયમાં આનતંત્રો રાજ્ય દેવો

કન્યાને લઈ પ્રલયલોકમાં ગયા ત્યારે ત્યાં સંગીત યાત્રાનું હતું એ વાતના સંદર્ભમાં સંગીતનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે, જે ૮૭મા અધ્યાયમાં પૂરું થાય છે.

૮૮-૮૯મા અધ્યાયમાં ઇન્દ્રવાકુ વંશનું વર્ણન આવે છે; ૯૦મા અધ્યાયથી સોમ (ચંદ્ર) વંશનું નિરૂપણ આવે છે, જેમાંના યદુ વંશના વર્ણનમાં કૃષ્ણનું ચરિત આવે છે. ૯૯મા અધ્યાયમાં પુરુ વંશનું વર્ણન પૂરું કરી હવિષ્યના રાજ્યોના વંશ જણાવવામાં આવે છે. એમાં મગધના રાજવંશોમાં બાહ્લ્લ્ય, શૈશુનાગ, નંદ, મૌર્ય, શુંગ, કાપ્ય ઇત્યાદિ ગણાવ્યા છે તે ગુપ્તવંશના આરંભ સુધીનો ઉલ્લેખ કર્યો છે એ ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ નોંધપાત્ર છે. અહીં વંશ અને વંશવાચચરિતનો વિષય સમાપ્ત થાય છે. ઉપોદ્ધાતપાદ પૂરો થતાં હવે ઉપ-સંહાર-પાદ આવે છે.

હવે આગામી મન્વન્તરોની વાત આવે છે. પછી ભૂલોકાદિના વર્ણનમાં પરાધર્મિ સંખ્યાની સમજૂતી નિમિત્તે પરમાણુ આદિ માપ ગણાવ્યાં છે. ૧૦૨મા અધ્યાયમાં સ્તિસર્ગનું નિરૂપણ છે. સર્ગથી પ્રતિસર્ગ સુધીના પુરાણ-વિષય અહીં પૂરા થાય છે. ૧૦૩મા અધ્યાયમાં ઉપસંહાર કરી વાયુપુરાણનું માહાત્મ્ય પણ આપી દે છે. ખરી રીતે વાયુપુરાણ અહીં સમાપ્ત થાય છે.

પરંતુ કેટલીક પ્રતોમાં વળી બીજા અધ્યાય ઉમેરાય છે. એમાં એક બ્રાહ્મ-સંશય-નિવારણનો લગતો છે તે પછીના આઠ અધ્યાય ગયામાહાત્મ્યને લગતા છે.

બત્રીસમા અધ્યાયમાં વાયુપુરાણનો વિસ્તાર બાર દબાર શ્લોકોનો જણાવ્યો છે તે આ બધા ૧૧૨ અધ્યાય ત્રણનાં લગભગ મળી રહે છે. પરંતુ અગાઉ જોયું તેમ આગળ જતા નર્મદા-માહાત્મ્ય, ગાંધ-માહાત્મ્ય, ગોસ્થાન-માહાત્મ્ય, રાજગૃહ-માહાત્મ્ય અને કારવણુ-માહાત્મ્ય જેવા માહાત્મ્યથી વાયુપુરાણના ખંડરૂપે ગણાતાં આ પુરાણનો વિસ્તાર આશીર્ષે લગભગ અમણો મનાયો. બાકી વર્તમાન વાયુપુરાણના મૂળ વિષયોને લગતા અંશ લગભગ ૩૮ અધ્યાય રોકે, જેની શ્લોકસંખ્યા ૫૨૦૦ જેટલી થાય. એમાં ભૂગોળ અને ખગોળનું વર્ણન સમાવીએ, તો કુલ ૬૧ અધ્યાય અને લગભગ સાત દબાર શ્લોક થાય.

પુરાણોની અનુક્રમણિકાઓમાં વાયુપુરાણને બહે

કેટલોકવાર શિવપુરાણનું નામ આવે છે તે ત્યાં વાયુ-પુરાણના જ અર્થમાં આવે છે એવું રેવામાહાત્મ્યમાં સ્પષ્ટ કયું છે. વાયુપુરાણમાં શિવનો મહિમા ખાસ સ્થાન ધરાવતો હોઈ, એને શિવપુરાણ તરીકે ઓળખવામાં આવે એ અસંભવિત નથી.

હાલ જે શિવપુરાણ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે તે આનાથી લિન છે. એ શિવપુરાણમાં સાત સંહિતાઓ છે ને તેમાંની સાતમી સંહિતા વાયુના નામે ઓળખાય છે. એના પૂર્વભાગ અને ઉત્તરભાગ એવા બે ભાગ છે. ૩૫ અને ૪૧ મળી કુલ ૭૬ અધ્યાય છે ને એમાં એકંદરે ૪ હજાર જેટલા શ્લોક છે. એ વાયુરૂપે કહેલી છે ને એમાં પણ શિવનો મહિમા ગાયો છે. છતાં શિવ-પુરાણની વાચનીય સંહિતા અને વાયુપુરાણોના વિષયો તથા અધ્યાયોની વૃત્તા પરથી માલુમ પડે છે કે તે બે રચનાઓ તદ્દન છદી છે. વાયુપુરાણનો જે પરિચય મત્સ્યપુરાણ તથા નારદપુરાણમાં આપ્યો છે, તેમાં જીજ્ઞાસેશ્વર વાયુ-પ્રોક્ત અને રુદ્રમાહાત્મ્યના મુદ્દા એ બંનેને લાગુ પડે છે, પરંતુ સ્વેતકેશ્વરનો પ્રસંગ તથા સર્ગાર્થિ લક્ષણો અને ગયા-માહાત્મ્યના મુદ્દા વાયુપુરાણને જ લાગુ પડે છે. પૂર્વ ભાગ અને ઉત્તર ભાગનો મુદ્દો શિવપુરાણની વાચનીય સંહિતાને લાગુ પડે છે, પરંતુ ગયાનુસ્થપ, ગાયમાહાત્મ્ય, નર્મદા તીર્થવર્ણન વગેરે વાયુપુરાણ સાથે બંધ બેસે છે, શિવપુરાણની વાચનીય સંહિતા સાથે નહિ. આથી પુરાણોની અનુક્રમણિકાઓમાં જણાવેલ વાયુપુરાણ એ શિવ-મહિમાને લગતું આ વાયુ-પુરાણ જ હોવાનું નિશ્ચિત થાય છે.

રાજવંશોની બાળપણમાં વાયુ પુરાણનો પાઠ ધણે સારો છે ને બ્રહ્માંડ પુરાણનો પાઠ ધણે અંશે એને મળતો આવે છે. વાયુપુરાણ અને બ્રહ્માંડ પુરાણ વચ્ચે બીજું પણ ઘણું સામ્ય રહેલું છે. બંને પુરાણ વાયુ-પ્રોક્ત છે ને બંનેમાં પ્રક્રિયા, અનુપંગ, ઉપોદ્ધાત અને ઉપ-સંહાર એવા ચાર ભાગ પાડેલા છે. બંનેના વિષયો અને એના ક્રમ પણ લગભગ સરખો છે. આ પરથી હાલનું વાયુપુરાણ એ બ્રહ્માંડ પુરાણ જ છે એવું કેટલાક માને છે. પરંતુ વસ્તુતઃ એ બે વચ્ચે કેટલોક ફરક રહેલો છે. વંશાવળીઓ સિવાયના વિષયોના નિરૂપણમાં શ્લોકો છે ને એ સંખ્યામાં પણ ઓછાવર્તા છે. બીજું, પુરાણના જે અધ્યાયો શિવનો મહિમા દર્શાવે છે તે

બ્રહ્માંડપુરાણમાં નથી, ન્યારે બ્રહ્માંડપુરાણના ઉત્તર ભાગમાં સદસ્યાર્જુન અને પરશુરામના આખ્યાન વિશે જે ૩૮ અધ્યાય આપ્યા છે તે વાયુપુરાણમાં નથી. વળી બ્રહ્માંડપુરાણના એ ભાગમાં ગોપીઓની તથા ઉદ્ધવની કૃષ્ણ-ભક્તિ નિરૂપી છે ને એની અંદર રાધાનું નામ પણ આવે છે. આમ વાયુપુરાણનો એક શિવભક્તિ છે ન્યારે બ્રહ્માંડપુરાણનું વચ્ચે વિષ્ણુભક્તિ તરફ છે. વાયુ પુરાણમાં આપેલ ગયા-માહાત્મ્યના અધ્યાયો પણ બ્રહ્માંડ પુરાણમાં નથી. આમ એ બે પુરાણો વચ્ચે ઘણું સામ્ય હોવા છતાં કેટલોક નોંધપાત્ર ફરક પણ છે.

વાયુના રાતિનું એક નાનું સરખું ઉપપુરાણ છે એ પણ ‘વાયુપુરાણ’ કહેવાય છે. એમાં ચૌદ અધ્યાય છે ને એ પછી એ અધ્યૂર રહેલું છે. એમાં વાયુનગરનું માહાત્મ્ય તથા વાયુના રાતિની ઉત્પત્તિ વાયુદેવ તથા હનુમાનની ઉત્પત્તિની પૌરાણિક કથાઓના સંદર્ભમાં સમજાવેલ છે. આ વાયુપુરાણ વાયુ-પ્રોક્ત પુરાણ નહિ પણ વાયુ વિશેનું પુરાણ છે એ અર્થમાં ‘વાયુ-પુરાણ’ કહેવાય છે, ન્યારે મહાપુરાણોમાંનું વાયુપુરાણ તો વાયુ-પ્રોક્ત શિવ-પુરાણ છે.

વર્તમાન વાયુ-પુરાણમાં આપેલી મૂળ વંશાવળીઓ પાંચેના વંશજ અસીમ કૃષ્ણના સમયની છે, ન્યારે એની પ્રવૃત્તિ શુભકાલના આરંભની છે. એમાંના પ્રાચીન અંશ ઈ. પૂ. પાંચમા શતક જેટલા પ્રાચીન ન હોય, તો પહેલા-બીજા શતક જેટલા પ્રાચીન તો ખરા જ. કલિયુગના રાજવંશે તથા શિવ-મહિમાને લગતા ખંડ યોગ્ય શતક સુધીમાં ઉમેરાયા લાગે છે. સમ્રાટ હર્ષના સમયમાં અર્ચાત સાતમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં તો વાયુપુરાણ લોકપ્રિય થઈ ચૂક્યું હતું. ગયામાહાત્મ્ય જેવા પ્રક્ષિપ્ત ખંડ એમાં ૧૦મા-૧૧મા શતકમાં કે તે પછી ઉમેરાયા જણાય.

આમ વાયુપુરાણ એ અદાર મહાપુરાણોમાંનું એક મહાપુરાણ છે. એમાં પુરાણ-અપેક્ષિત ઐતિહાસિક અનુ-શ્રુતિઓના પ્રાચીન અંશ રહેલા છે તેમ જ શિવ-ભક્તિનું પ્રાધાન્ય રહેલું છે. એ વાયુ-પ્રોક્ત શિવપુરાણ જેવું હોવાથી, સામાન્યતઃ ‘વાયુપુરાણ’ના નામે પણ ઓળખાતું. ઉપરલખે પુરાણોમાં અર્ચાત પુરાણોના વર્ત-માન ત્રયોમાં વાયુપુરાણ એ સદુપી પ્રાચીન પુરાણોમાંનું એક હોઈ મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે.

મૂડીવાદ, સમાજવાદ અને ઔદ્યોગિક રાજ્ય

બે. કે. ગેલ્થ્રેથ

અનુ. ન. ઉ. રાજગુરુ

સ્વાભાવિક રીતે જ આજની વિશાળ કદની પેઢીઓનું સંચાલનકામ વ્યક્તિગત ન રહેતાં સામૂહિક બન્યું છે. નિષ્કૃષ્ટ વ્યક્તિઓ દ્વારા નહિ પણ સમૂહો દ્વારા લેવાય છે. કારણ કે, મોટી પેઢીઓમાં યંત્રવિદ્યા, આયોજન અને વ્યવસ્થા — સર્વેમાં નિષ્ણાતી જ્ઞાનની જરૂર પડે છે. નિષ્ણાતોની આવડતને વ્યવસ્થિત રીતે એકઠી કરવામાં આવે છે અને પરિણામે સામૂહિક સત્તા ઉદ્ભવે છે. એટલે અનિશ્ચિત અને પક્ષપાતી આકારની એવી આજની વિશાળ કદની પેઢી તજ્જ્ઞોની સામૂહિક શક્તિનો નમૂનો બની છે.

આ સમૂહસત્તા મૂડીવાદી પ્રજ્ઞાસિકાવાળા પેઢીઓમાં નહિ પણ સમાજવાદી વ્યવસ્થાની પેઢીઓમાં ઠઈ રીતે વ્યક્ત થાય છે તે જરા વ્યાપક દૃષ્ટિએ તપાસવાનો હેતુ આ લેખમાં હું રાખું છું. પ્રથમ એવો ઊભો થાય છે કે, આવી સમૂહસત્તા સમાજવાદી સમાજવ્યવસ્થાની પેઢીઓમાં પણ અનિવાર્ય છે? યુ. એસ. એ. કે પશ્ચિમ યુરોપની વ્યવસ્થામાં સમૂહસત્તા જેમ વિકાસ પામી છે તેવું જ સમાજવાદ કે સામ્યવાદમાં પણ થાય છે? તો પછી ઔદ્યોગિક વિકાસ આપણને બાંધેને ક્યાં લઈ જાય છે?

યંત્રવિદ્યા, આયોજન અને વ્યવસ્થા પેઢીના સંચાલનમાં વ્યક્તિને બદલે સમૂહના હાથમાં સત્તા સોંપવાનું જરૂરી બનાવે છે. તેથી પ્રથમ તો આપણે એક વાતનો સ્વીકાર કરવો પડશે કે ઉત્પાદન-પ્રક્રિયામાં ભ્રામ્ય ભ્રામ્ય યંત્રોદ્યમ, આયોજન અને વ્યવસ્થા સમાવિષ્ટ થયાં છે ત્યાં ત્યાં નિર્ણાયક શક્તિ તો સમૂહમાં જ કેન્દ્રિત થયેલી માલૂમ પડે છે. આ તો માત્ર ટેકનિકલ બાબત છે જેમાં કોઈ વિચારસ્પર્ધાના પ્રશ્ન જ નથી. નિષ્કૃષ્ટ લેવામાં નો બહુસંખ્ય લોકોની જરૂર પડતી હોય તો મને તેવી આર્થિક પદ્ધતિમાં, સત્તા તો સમૂહ તરફ જ વળશે.

ખિન-સમાજવાદી અર્થવ્યવસ્થામાં જેમ જેમ પેઢીનો વિકાસ થતો જાય છે તેમ તેમ ખિન-જરૂરી લોકોના હાથમાંથી સત્તા ચાલી જાય છે, જેમાં માલિકોનોયે સમાવેશ થઈ જાય છે. ઈ. સ. ૧૬૨૦ થી લગભગ ઈ. સ. ૧૬૪૫ મુઘીના અરસામાં પ્રથમ હેત્રી ફોર્ડ, ફોર્ડ મોટર કંપનીના માલિક તરીકેની તમામ સત્તા પોતે જ વાપરવાનો આગ્રહ રાખેલો. પણ તેનું વિનાસકારી પરિણામ જ આવ્યું. એટલી બધી જગી ખોટ આવી પડી કે પેઢી ફડચામાં જવા ભેડી. યુદ્ધના સમય દરમિયાન આથી, સરકારે, ફોર્ડની આ પેઢી વ્યવસ્થા માટે સ્ટુડ-બેકરને સોંપી દેવાનું વિચારેલું.

તે જ સમય દરમિયાન મોન્ટગોમરી વોડ નામની પેઢીના પ્રમુખ સેવેલ એવરીના તો જ પ્રકારના હઠાપ્રહથી, પેઢીને લગભગ તેવો જ દુઃખદ અનુભવ થયેલો. TWA નામની હવાઈ વાહનવ્યવહારની વિશાળ પેઢીને નાણાં ભંડોળમાં આપનાર લોકોએ પણ એવી જ શરત મૂકેલી કે TWAના માલિક હોવડાં હમુજાક જે માલિક તરીકેના અધિકારો દીકરા કરે તો જ તેઓ લોનની ખરીદી કરશે.

ફોર્ડ, એવરી કે હમુજાક મૂખ તો નહોતા જ; પણ હકીકત એ હતી કે પેઢીઓનાં કદ વિશાળ બનવાથી સંચાલન-વ્યવસ્થા એટલી બધી અટપટી બનેલી કે સફળ સંચાલન માટે એક વ્યક્તિનો નહિ પણ અનેક નિષ્ણાતોનો અભિપ્રાય અનિવાર્ય બનેલો. તો પછી એમ જ કહેવું પડે ને કે મૂડીવાદના વિકાસની શ્રેષ્ઠતમ દશાએ મૂડીવાદી દબાવ ન જોઈએ!

બાહેર સાહસોમાં બાહેર હસ્તક્ષેપ

ખાનગી સાહસની વાત ક્યો પછી બાહેર સાહસની ઓટા કળી અને ટેકનિકલ ગૂંચવણવાળી પેઢી વિશે આપણે થું કહી શકીએ? સ્વાભાવિક જ એમ કહેવું પડે છે કે બાહેર સાહસોની તેવી પેઢીઓમાં પ્રધાનમંડળના

સભ્યો તરફથી, રાજપુરુષો કે સનંદી અમલદારો તરફથી દબલ થવી ભેદભર્યું નહિ. જો ખરેખર આમ બને તો પછી એમ પણ કહેવું પડે કે સમાજવાદમાં સામાજિક નિયમનની દબલ ન ભેદભર્યું. અનુભવ આ વિધાનને સાબિત કરે છે.

વહીવટી બાબતો પરત્વે સવિશેષ જનજન એવા અંગ્રેજોએ પણ એક વાત સ્વીકારી છે કે રાષ્ટ્રીયકરણ પામી ચૂક્યા ઉદ્યોગોને સ્વાયત્ત રાખવા ભેદભર્યું. બીજા વિશ્વયુદ્ધ વખતે એટલી સરકારે આવા કાયદા ઉદ્યોગોને સ્વાયત્ત બનાવ્યા હતા. પરંતુ, સંસદીય દીકાને પ્રથમ મહત્વનો હતો. રાષ્ટ્રીય-ફૂટ ઉદ્યોગોમાં અગ્રણ્યમાં મુકાતી નીતિ ઉપર જે પ્રશ્નો પૂછવાની સત્તા સંસદ-સભ્યોને આપાય તો આવી નીતિની માહિતી પ્રધાનો પાસે અગાઉથી હોવી જ ભેદભર્યું, નહિ તો અચાનક કબૂલવું પડે અને તે ફરજ પ્રત્યેનો અનાદર થયો કહેવાય.

સંસદ-સભ્યો ગૃહવલ્લભી અને ટેકનિકલ બાબતોને જ મહત્વની માનીને ઉદ્યોગોને તે જ બાબતો વિષે પ્રશ્નો પૂછવાનો આશય રાખે છે. ત્યારે તે ખાતાને લગતા પ્રશ્નોના થોડા જવાબ આપવા પ્રધાને ટેકનિકલ બાબતોના નિષ્ણદોની સલાહ લેવી જ ભેદભર્યું. આથી, નિષ્ણદો લેવાની જવાબદારી ઉદ્યોગમાંથી પ્રધાન પાસે જ જાય, અને તેથી નિષ્ણદો લેવામાં દીલ થાય અને ભારે નુકસાન સહન કરવું પડે.

આથી, જે સંસદીય અધીક્ષણ દ્વારા થાય તો પેટી અને તેના નિષ્ણદો લેનારા નિષ્ણદો જવાબદારીપૂર્વક કામ કરી શકે. બધી જ મહત્વની બાબતોમાં આવું બને છે. આથી જ કોલસો, વીજળી, ગેસ, રસ્તાનો વાહન વ્યવહાર અને દુર્ઘટક વાહનવ્યવહારને આવી સ્વાયત્તતા આપવામાં આવી હતી.

પેટીની આર્થિક નીતિ નક્કી કરનારા મહત્વના ગણી શકાય તેવા નિષ્ણદોમાં આવી સ્વાયત્તતાની ખૂબ જરૂર પડે છે. દા. ત. વીજળીશક્તિના ઉત્પાદનમાં અત્યુત્પાદકતાની પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવા કે પરમાણુઓનો તે નીતિવિષયક પ્રશ્ન છે. આના નિષ્ણદો ધૈર્યવાન, ટેકનિકલ, આર્થિક અને નિયંત્રણ વિષેની બાબતો ઉપર આધારિત છે. આવા નિષ્ણદોમાં જે પ્રકારના જ્ઞાન, તાલીમ અને અનુભવની જરૂર પડે છે તે માત્ર સમિતિમાં કે સમિતિઓના કાફલામાં જ મળી શકે. આવું જ અન્ય વિષયોમાં

પણ બની શકે. ઉત્તર આટલાંટિક દુર્ઘટક વાહનવ્યવહારે બ્રિટિશ પેટી દ્વારા ચાલે કે અમેરિકન પેટી દ્વારા ચાલે, વેતન વધારવું કે ન વધારવું, રેલવેનું રાષ્ટ્રીયકરણ કરવું કે ન કરવું વગેરે નિષ્ણદો વિષે સંસદ પોતાને પુરુષ એવી અપેક્ષા જરૂર રાખે, ભારે નવાઈ તો એ છે કે આ જ બાબતો સંસદની નજીક ગહાર રાખવામાં આવે છે.

થોડા વખત પહેલાં, ઇંગ્લેન્ડની વિલ્સન સરકારની કેળવણીપ્રધાન અને અર્થનીતિવિચારક સી. એ. આર્. કોસવેડે કહેલું "બ્રિટનમાં જાહેર સાદસ વિકાસની પેટીઓ આજ મુખી સંસદને ખરા અર્થમાં જવાબદાર રહી જ નથી. સંસદમાં જે દીકાઓ ધર્ષ છે તે નિષ્ણદો લેવાઈ ગયા પછીની, મહદ્દ અંશે બિન-અસરકારક છૂટક છૂટક અને માત્ર પ્રાસંગિક જ રહી છે." આ કેટલું સ્વાભાવિક છે !

અત્યક્ષ પ્રબળકીય અંકુશથી પર એવી સંસ્થાઓ :

ઉત્પાદક સંસ્થાઓ ઉપર સમાજનો અંકુશ મુકાય તે સમાજવાદનો હેતુ છે એમ આગે મોટાભાગના સમાજવાદીઓ માને છે. લોકશાહી સમાજવાદીઓ સંસદને અંકુશ-સંસ્થા માને છે. સ્વાયત્ત અને મુક્ત પેટી જ આર્થિક સત્તા ભોગવે એવું તો ભાગ્યે જ કોઈ સમાજવાદી માને. છતાં, હકીકત એવી જ છે સમાજવાદીઓ જેના ઉપર પહેલેથી પ્રદારો કરતા આવ્યા છે તે મૂલીવાદીઓ પણ આધુનિક પેટીઓમાં આર્થિક સત્તા ભોગવી શકતા નથી. આથી જ તો રોકફેલર, કેનેડી કે હેરીમાન જેવા મૂલીવાદીઓ સત્તા ભોગવવા રાજકારણમાં અંપલાય છે.

મૂલીવાદમાં આવું પરિવર્તન થવાનું બધા સ્વીકારતા નથી. પરંતુ, ઉદ્યોગનું રાષ્ટ્રીયકરણ દ્વારા અર્થ-ઉપયોગી રહ્યું છે એવું તો સ્વીકારાય છે. ઇંગ્લેન્ડને અનુમત્તિને એ. એમ. એક્. પામર નામના એક સમાજવાદી વિવેચકે થોડા સમય પહેલાં રમૂરમાં એકવાર કહેલું, "જે કોઈ શુદ્ધિયાળી નિરીક્ષક મંગળના કે શુક્રના પ્રકાશ બિનરી આવે અને જાહેર અને ખાનગી સાદસ વિકાસોની આજની વિચાળ કદની પેટીઓની કામગીરી તપાસે તો તેનું સામ્ય જ તેના આન પર પ્રથમ આવશે." આને પરિણામે તેમાંના કેટલાકે તો જાહેર માલિકી નીચે પેટીઓને લાવવાની વાતો છોડી જ દીધી છે. તેઓ સ્વીકારે છે કે આધુનિક મંત્રવિદ્યા, સંકલિત વ્યવસ્થા

અને આયોજને મૂડીવાદની માફક લોકશાહી સમાજવાદને પણ પોતાનો શિકાર બનાવી દીધો છે.

અસહકારક જાહેર અંકુશ

વિશાળ કદની પેટીઓ ઉપર જાહેર અંકુશ મૂકવાના ભારે પ્રયાસો પણ થયા છે. પરંતુ એ પ્રયોગોએ તેમના વિકલ્પ તરીકેના સ્થાનને ભાંગી નાંખ્યું છે. ભારત લંકા અને પૂર્વ આફ્રિકાના કેટલાક પ્રદેશોમાં ધિતનની પદ્ધતિથી વિરુદ્ધ રીતે જાહેર માલિકીની પેટીઓને સ્વાયત્ત બનાવવામાં આવી નથી. અને લોકશાહી સમાજવાદનો અધિકાર અબાધિત રાખવા પ્રયાસ થયો છે. અંદાજપત્ર અને ખર્ચનું પરિક્ષણ, નીતિનું મૂલ્યાંકન અને જવાબદાર પ્રધાન દ્વારા પેટીની વ્યવસ્થાની સમાયોચનાનો અધિકાર ધારાસભા પાસે છે.

હવે, જે પ્રધાનને પ્રશ્નો પૂછી શકાતા હોય, તો પછી પ્રધાને માહિતી સાથે તૈયાર રહેવું જોઈએ. પોતાની પાસે માહિતી નથી એવું જો કહે તો રાજકારણમાં તેનું કંઈ જીવજતું જ નથી એવું સાબિત થાય અને તે કોઈપણ પ્રધાનને રૂએ જ કેમ? જેમણે ઉલ્લેખીકરણ સાધી લીધું છે તેવા દેશો કરતાં પછાત પ્રદેશોમાં યંત્ર-વિશારદોને અનુભવ ઓછો છે. વ્યવસ્થાત્મક પણ પૂરતું પીઠ નથી. આમાં ભૂલો થાય છે અને અતે સંસદ અને સંસદી અધિકારીઓ સુરતપણે માનતા થાય છે કે મહત્ત્વના નિર્ણયો લેવાતા પહેલાં ઉચ્ચ ધોરણે તેની પુનઃસમીક્ષા થવી ધટે.

ભારત જેવા દેશમાં, ખાસ કરીને, એક એવા શ્રામક ખ્યાલ પ્રવર્તમાન છે કે સંસ્થાનિક સમયથી માલી આવની વહીવટી કાર્યદક્ષતા ગમે તે પ્રકારના ટેકનિકલ નિર્ણયો સેવા માટે પણ પૂરતી છે. વળી, ગરીબોને કારણે સર્વાંગ અને પક્ષપક્ષી દુર્લેશો છે. જ્યારે ધનાઢ્ય પ્રદેશોમાં નોકરી-ધંધા સહેલાઈથી મળી જાય છે. આવા પક્ષપાતના અને સર્વાંગવાદના ખનાવોથી નીતિની પુનઃસમીક્ષા જરૂરી બનાવા લાગે છે. સનદી સેવાનું અને વહીવટનું માળખું એટલું બધું જડ છે કે ઝડપથી બદલાતી જતી પરિસ્થિતિને અનુરૂપ થાય તેવી વ્યવસ્થા ઉપગમવાનું મુશ્કેલ બને છે. પછાત પ્રદેશોમાં જાહેર સાહસની પેટીઓને સ્વાયત્તા ન આપવાને કારણે કાર્યવાહી ખૂબ બિન-કાર્યદક્ષ બની છે. વળી નીતિની જાની ફરિયાદોથી કાર્ય-

કાર્યમાં જે ટીક થાય છે તેથી ખર્ચમાં વૃદ્ધિ થાય છે. આપારહેને થોડીક ખરાબી પછી જૂઠા જડતાં અયોગ્ય નિર્ણય નિવારી શકાય છે. પણ નિર્ણયની ટીકને લીધે માણ્યોની અને મૂડીની ઉત્પાદનશક્તિ વધુપરાયેલી રહી હોય તે તો ક્યાંથી લરખાઈ થાય?

વેતન અને ભાવો ઉપર સામાજિક અંકુશની અસર

સામાન્ય પ્રજાનાં હિતને અસર કરે તેવી બે મહત્ત્વની બાબતો ઉપર સામાજિક અંકુશની નિર્ણયક અસરો પડે છે—લોકો પામેથી ક્યા ભાવો વસૂલ કરવા તે અને કમરોરોને કેવાં વેતનો આપવા તે. સામાજિક અંકુશ ભાવોને નીચા રાખવા પ્રયાસ કરે છે અને વેતનોને જોયા રાખવા પ્રયાસ કરે છે. વિકસિત પ્રદેશની વિશાળ કદની પેટીઓ આતુ તો ન જ થયા દે. નીચા ભાવો અને જોયાં વેતનો કમાણીને સાફ કરી નાંખે છે અને તેથી બચતના ઉદ્ભવસ્થાનનો જ નાશ કરે છે. મૂડી જીમી કરવા માટે પછાત પ્રદેશોમાં બચત એ જ ઉત્તમ સાધન છે. ધનાઢ્ય પ્રદેશો આતુ ઉપર જ ખાસ આધાર ગણે છે; ભારે ભ્યાં તેની ખૂબ જરૂર છે તેવા પછાત પ્રદેશોમાં તેનો નાશ થાય છે.

ભારત અને લંકામાં જાહેર સાહસની લગભગ બધી જ પેટીઓ ખોટા કરે છે. નવાહિત રાષ્ટ્રોમાં લગભગ આ પરિસ્થિતિ જ જાણવા મળે છે (આમાં હવાઈ વાહનવ્યવહાર એ એક રસપ્રદ અપવાદ છે. અન્ય પેટીઓને જે સ્વાયત્તા નથી મળતી તે તેને મળી જાય છે. સરકારી અમલદારો અને પ્રધાનો જ ખાસ તો વિખાનોના ઉપયોગ કરે છે. પોતાના જાનની સલામતી જોખમતી દશે તેથી વિખાન વાહનવ્યવહારને સ્વાયત્તા મળતી દશે?) ઔદ્યોગિક વિકાસની ન્યાં ખાસ લગતી છે તેવા પછાત દેશોમાં લોકશાહી સમાજવ્યવસ્થાનો ધનડો ભારે નિરાશાજનક છે. આતું કારણ સમાજવાદ નથી, પણ લોકશાહી માળખામાં સમાજવાદી ઔદ્યોગિક વ્યવસ્થા સ્થાપવાનો પ્રયાસ છે.

આજના યુગમાં એક એવી શ્રદ્ધા છે કે લોકશાહી સારી છે અને સર્વશક્તિમાન છે—કુટુંબ, સત્ત કે નિરામલતાની જેમ લોકશાહી સમાજવ્યવસ્થા પણ અચારે શંકાથી પર છે. પણ આની લોકશાહી આધુનિક વિશાળ કદની ઔદ્યોગિક પેટીઓ ઉપર લાગુ

પાટી શકાતી નથી. વ્યવસ્થાપકો અને ચંત્રવિદોની આપ-
ખુદી એ આવી પેટીઓની પ્રકૃતિગત અનિવાર્યતા છે.
સોવિયેત રશિયામાં પેટીને સ્વાયત્તતા

કાર્પદક્ષ વહીવટ માટે મોટી પેટીને બે ચૂડીવાદમાં
સ્વાયત્તતાની જરૂર પાતી હોય તો રશિયા જેવા સમાજ-
વાદી અર્થતંત્રોમાં પણ તે એટલી જ જરૂરી છે. જુદી
જુદી વ્યક્તિઓના નિષ્ણાતી અભિપ્રાયને એકત્ર કરવા-
માંથી જ આવી સ્વાયત્તતાની જરૂર ઉદ્ભવે છે. ગમે
તે વિચારસરણી હોય, આ સ્વાયત્તતાની જરૂર નિવારી
ન જ શકાય. અમેરિકાની અને સોવિયેત રશિયાની
વિશાળ કદની પેટીઓની સરખામણી કરતાં એવું જણાય
છે કે સોવિયેત રશિયામાં પેટીને સ્વાયત્તતાની એટલી
જરૂર છે. આનું કારણ એ છે કે અમેરિકા કે યુરોપની
પેટીને આયોજન વિષેનાં બે કાર્યો કરવા પડે છે તે
સોવિયેત રશિયા જેવાં અર્થતંત્રોમાં પેટીઓને કરવાની
જરૂર પડતી નથી, આમાં કાર્યો રાખ્યા જ કરી આપે છે.

અમેરિકન પેટી તેના ભાવો નક્કી કરે છે, ઉત્પા-
દનની માંજ ભાગી કરે છે કાચા માલના અને અન્ય-
વસ્તુઓના ખરીદ-ભાવો નક્કી કરે છે, પુરવઠો પૂરો પાડવા
પગલાં લે છે. અને ફેળવણી અને નિષ્ણાત કામદારો
માટે વળતરના દર નક્કી કરે છે. યુ. એસ. એસ. આર.
માં આ બધી કામગીરી રાખ્યું આયોજનખાતું કરે
છે. ઉત્પાદન અને શેડાજીના લક્ષ્યકો અમેરિકામાં પેટીએ
ગમે નક્કી કરવા પડે છે. જ્યારે રશિયન પેટીને આ
લક્ષ્યકો તૈયાર કરીને જ સોંપવામાં આવે છે. પરિણામે,
અમેરિકન કે બ્રિટિશ પેટી કરતાં સોવિયેત રશિયાની
પેટીનું વ્યવસ્થાતંત્ર ઘણું સરળ છે. રશિયન પેટીમાં
ખરીદ-વેચાણ, વ્યાપારિઓ અને દલાલો સાથેની
કમ્પ્યુટ, ઉત્પાદન કે પુરવઠાનું આયોજન કે મજૂર
સંબંધોની વ્યવસ્થાની કોઈ જરૂર નથી. મોટા ભાગની
ઉચ્ચશક્તિની જવાબદારી ક્રમરેશને સિરે જ રહે છે.
આથી જ સોવિયેત સંઘ આયોજનને બદલે ટેકનિકલ
વિકાસ ઉપર વધુ ધ્યાન આપી શકે છે.

આમ છતાં, સોવિયેત રશિયામાં પેટીની વ્યવસ્થામાં
સ્વાયત્તતાને ઠીક ઠીક મહત્વ અપાય છે. સોવિયેત
પેટીમાં દસ્તલેખ બે દિશાએથી થાય છે—
આયોજન ખાતું અને સામ્યવાદી પક્ષ પોતે. પેટી
આજના યતી દખલગીરી સામે રશિયામાં

થયેલ અર્થનીતિવિષયક સાહિત્યમાં વારંવાર લાગુ પડતી
ધરવામાં આવી છે. આ વિષય જેવું જ કોઈક વિધાન
વિદ્વાન બ્રિટિશ પ્રાધ્યાપક એવી ડેવિસે ૧૯૫૭ માં “વિસ્ત-
નર”માં પ્રકાશિત થયેલા પોતાના લેખમાં કહ્યું છે :

“રશિયન લોકોને અતુલ્ય પરથી એટલું
તો સમજતું છે કે જો બહારથી સતત સૂચનો
અને દખલગીરી આવ્યાં જ કરે તો કોઈ પેટી
કાર્યદક્ષ રહી શકે નહિ. વિરોધી સૂચનોને અપાવાં
જ કરે તો વ્યવસ્થાપક પોતાની નિષ્ણાતતાને દેવ
આવાં સૂચનો ઉપર જ ટોળી દેશે. બહારથી પેટી
ચલાવવાનો ગંભીર પ્રયાસ પણ બગાડ અને બિન-
કાર્યદક્ષતાની જ વૃદ્ધિ કરશે. પશ્ચિમમાં આપણે
રિફ્લેક્ટીવ, વિભાજન વગેરેની જે વાતો કરીએ
છીએ તે બધું જ રશિયામાં પણ, ભલે, જુદા
શબ્દોમાં, અમલમાં મુકાય છે. અને જેમ જેમ
રશિયાના ઉદ્યોગો વધુ જટિલ અને વિકાસશીલ
બનતા જાય છે તેમ તેમ વ્યવસ્થાની જવાબદારીની
વહેંચણી ઉપર વધુ ને વધુ ભાર મુકાતો જાય છે.”

મારો પોતાનો પણ એવો અતુલ્ય છે કે સોવિયેત
રશિયાના વ્યવસ્થાપકો સ્વાયત્તતાને મહત્વ આપવામાં
અચકાતા નથી. જ્યારે બીજા બાજુ એવું પણ બને છે
કે ખૂબ વિશાળ કદની પેટીએ જ્યારે વધુ પડતું સ્વા-
તંત્ર્ય ભોગવે છે ત્યારે કાપકાથી પર એવા “સામંત-
શાહી ઉત્તરાવો” તરીકે નિંદાપાત્ર કરે છે.
બાહ્ય દખલગીરી

સોવિયેત સઘમાં સામાજિક ટીકાના સાધન તરીકે
કાવ્યો ઉપરાંત નવલકથાઓનો પણ ખૂબ ઉપયોગ થયો છે.
શ્રી બ્રાહ્મિરે કુલિન્સેવ નામના વિખ્યાત લેખકે “નોંદ
બાય એસ એલોન” નામના પુસ્તકમાં વિશાળ કદની
પેટીઓના નોકરશાહી માનસ ધરાવતા વ્યવસ્થાપકોને
હાલિ વચ્ચેના કહીને ઠીક ઠીક ઝાડ્યા છે. જ્યારે નાના
કદની પેટીઓના ઉત્પાદકોને શોધક ગણવાની તેમની
પ્રશંસા કરી છે. ઈ. સ. ૧૯૪૫ પછીનાં બે પાંચ-૭
પુસ્તકો મહત્વનાં મનાય છે તેમાંનું આ એક છે. મોટી
પેટીઓના જડ અને ગૂંચવેલ પદ્ધતિવાળા વ્યવસ્થાપકોની
મણીમાં નાના ઉત્પાદકો પ્રત્યે તેમાં જે પ્રેમ
છે તેવો જ એ દેશકાં અમેરિકનોએ પણ
તાના નાના પ્રત્યે દર્શાવ્યો છે. આવા

રશિયન અને અમેરિકન લોકો જે પ્રેમ દર્શાવે છે તે માનવીય દૃષ્ટિબિંદુથી દર્શાવતો હોય છે. બન્ને વાસ્તવિકતા ચૂકી જાય છે. આધુનિક યંત્રવિદ્યામાં નિષ્ણાતી જ્ઞાનને ભ્રમવત્તા માટેનું તંત્રવિધાન અનિવાર્ય બની ગયું છે. તે સાથે એ પણ હિમ્મતી શક્ય કે દુરિન્દ્રિયને બેના પક્ષે એટલે છે તે નાનો ઉત્પાદક-સાધક રશિયન અવકાશયાત્રીઓને અવકાશમાં ચોકસી શકત નહિ.

હસ્તક્ષેપની ખીજ સંલવના છે સામ્યવાદી પ્રશ્નના મંત્રી તરફથી. પરંતુ તેને માટેય તે સરળ નથી. કારણ કે એક તો તે કોઈ કામદાર દ્વારા હસ્તક્ષેપ કરી શકે, અથવા નિર્ણય લેવાવાના સમયે નિર્ણય લેનારી સમિતિના સભ્ય તરીકે જો તે હસ્તક્ષેપ કરે તો નિર્ણયની જવાબદારી તેને સિરે રહે. આમ એક બાજુ, જો પોને નિર્ણય લેવામાં સક્રિય ન રહે તો યુદ્ધ ચાલી રહ્યું છે તેની ગમ જ ન પડે. ખીજ બાજુ, જો તેનો નિર્ણય વજનદાર બનતો જાય તો, પ્રાધ્વા. જો સેક બલીનર કહે છે તેમ, તેને પક્ષમાં બઝતી મળે; પણ પેટીની રાજબરોજની કાયવાહીમાં તો તે સક્રિય ધર્મી શકે નહિ અને પેટીમાં તેમના ઉપર કોઈ વિશ્વાસ પણ મૂકશે નહિ. જાણીતા વિદ્વાન પ્રાધ્વા. ડેવિડ ક્રોનિક પણ કહે છે કે પ્રશ્નના અભિપ્રાય અને પેટીઓના અન્ય અભિપ્રાયો વચ્ચે કાચા-પાકા મરિયાજના સંબંધો રચા કરે છે. નિષ્ણાતોના સમૂહ બહારની દબલગીરીથી પોતાને મુક્ત રાખવા પ્રયાસ કરતો હોવાથી આમ બને છે.

આથી એમ લાગે છે કે ઔદ્યોગિક પેટીઓમાં સત્તાના રચાન વિષેનો રશિયાનો ઉપાય પશ્ચિમના ઉપાયથી ખાસ છુટો નથી. અમેરિકા કે બ્રિટનમાં જે દસા સેર-હોલ્ડરોની છે લગભગ તે જ દસા રશિયામાં લોકોની અને પક્ષની છે. આ બન્નેને સર્વસત્તાધીશ લેખે વધુવાયા છે એટલું જ, પરંતુ વાસ્તવમાં આપણી માફક જ અંતિમ નિર્ણયનો તમામ અધિકાર તો પેટીના નિષ્ણાતોના હાથમાં જ છે.

સ્વાયત્તતા તે બજાર નથી

સોવિયત રશિયા અને પૂર્વયુરોપના દેશોમાં વિકેન્દ્રીકરણને નામે જે પતન શરૂ થયેલો મનાય છે તે વધતી સ્વાયત્તતાનું પ્રતિબિંબ છે. આ સ્વાયત્તતા લાવો, વેતન દર, ઉપાદન-લાર્સપેકો, રોકાણ અને અન્ય કમ્પ્લેક્ષ ઉપરની પેટીની પકડને વધુ મજબૂત બનાવે છે. મજબૂત ભાવ-પ્રશ્નના રશિયા મિત્રો માને છે કે સામ્યવાદી વિષ્ય બજાર

વ્યવસ્થા તરફ ફરીવાર આવી રહ્યું છે. આ માત્ર આશિશ વિચાર છે.

એક બાજત આપણે ખ્યાત્રમાં રાખવી જોઈએ કે સોવિયેત રશિયાની મોટા કદની પેટીને અનિયંત્રિત લાવો, અન્યવસ્થિત માંગ, કાગો માથ કે મજૂરો માટે બજાર લાવો ઉપર આધાર રાખવો પડતો નથી. જે યંત્રવિદ્યા, સમય અને મૂડીથી તેઓ કામ કરી રહ્યા છે તેવી સ્થિતિમાં - પછી તે રશિયા હોય કે અમેરિકા હોય અનિયંત્રિતમાંથી પ્રાપ્તિ સાધી શકાય નહિ. વિકેન્દ્રીકરણથી સોવિયેત પેટીને આયોજનનું જે કામ બન્યારે અપાર્થ રહ્યું છે તે પશ્ચિમની પેટીઓ ક્યારની કરતી આવી છે. આ દર્શાવે છે કે જે પેટીનું સફળ સંચાલન કરતું હોય તો સોવિયેત પેટીને વધુ સત્તા મળવી જ જોઈએ. પરંતુ આ ઉપરથી બજારની વ્યવસ્થાના મુદ્દા પર એક થવાનું વશણ રશિયાની કે પશ્ચિમની પેટીઓમાં ઉત્પન્ન થયું છે એમ માનવું ચોખ્ખું નથી. એમ એક રીતે કહીએ તો એવું લાગે છે કે બન્ને પ્રકારની પેટીઓ બજારની વ્યવસ્થાથી આગળ નીકળી ચૂકી છે. એક જ વશણ નિમિત્ત જણાય છે અને તે એ છે કે વેપારી પેટીઓ આયોજનને વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં પોતાને હસ્તક રાખતી થઈ છે. અહીં હું આ મહત્વના ફેરફાર ઉપર જ ખ્યાન કેન્દ્રિત કરવા ધારું છું.

સરકારની વર્તમાન કામગીરી

મઈ સદીના ઉત્તરાર્ધ અને આશુ સદીના શરૂના વર્ષોમાં મૂડીવાદના ભવિષ્ય ઉપર ખૂબ ચર્ચા વિચારણા થઈ છે. અર્થશાસ્ત્રીઓ, રાજ્યશાસ્ત્રીઓ અને બન્યાં શો જવા અનેક લોકોએ વિદ્વાતગર્ભ કાગો આપ્યો છે. સરની એવી માન્યતા હતી કે પશ્ચિમની આર્થિક પદ્ધતિ કોઈક પ્રકારના એવા વિકાસના તખ્તમાં છે કે જે અતે આજનાથી હજી પરંતુ વધુ સરસ બનશે સમાજવાદીઓએ એવી દેવાધારણ રાખી કે વિકાસની કુદરતી પ્રક્રિયાનો નવો તખ્તો સમાજવાદ જ છે. અત્યારે આધુનિક ઔદ્યોગિક અર્થવ્યવસ્થાના ભાવિની ચર્ચા લાગેજ થાય છે; ત્યારે કૃષિવ્યવસ્થાના ભવિષ્ય વિષે ચંકાઓ છે; અને મનાય છે કે કૃષિવિસ્થાન સંક્રાંતિકાળમાંથી પસાર થઈ રહ્યો છે. નાના વેપારીઓ અને ઉદ્યોગપતિઓની પણ એ જ દસા છે. ત્યારે, વિશાળ કદની પેટીઓ તો સિદ્ધિ જ મળાય છે.

પરંતુ, આજની જે વ્યવસ્થા પરિવર્તનોથી ઉપરિચિત થઈ છે તે સ્થાપી છે એમ માની લેવું જોઈએ. આધુનિક ઔદ્યોગિક વ્યવસ્થાએ આપણા ઉપર ઝેરી ભરણી નાંખી છે કે તેના ભવિષ્ય વિશે ક્યાંય દશી ચર્ચા સંભળવા મળતી નથી. આજનાં મજૂરમંડળો, દેવાલયો, દવાઈ જહાઝને અને આપણી કોન્ટ્રોલમાં ઊંચપેા છે એ વાત જટ માનીએ છીએ; પણ આધુનિક ઔદ્યોગિક કારપોરેશન સર્વાંગસંપૂર્ણ છે એમ માની લીધું છે. આથી જ તેના વિશે તકનિકક સંભળાતો નથી. વળી, તેના ભવિષ્ય વિશે વિચાર કરવો તેના અર્થ જ એ છે કે તેની વર્તમાન વ્યવસ્થા પર ખ્યાન કેન્દ્રિત કરવું. અમેરિકન વ્યાપારવતુંજમાં આયોજન, સરકારી અંકુશ અને સમાજવાદ જેવા શબ્દો પ્રત્યે કોઈને શ્રેમ નથી. પરંતુ, દક્ષીણમાં પ્રચલિત રીતે એ જ તો થઈ રહ્યું છે. સરકાર ઔદ્યોગિક ભાવેને અને વેતનોને અસર પાડે છે, માંમ અને ઉપાદાનનાં સાધનોના પુરવઠાને નિયંત્રિત કરે છે, ચંત્રવિદ્યાને આગળ ધપાવે છે અને જટિલતાવાળી વસ્તુઓને બજાર પૂરું પાડે છે. પુરવઠાશુદ્ધિ આયોજન અપનાવતા પૂર્વપુરોષ પ્રદેશમાં રાજ્યની કામગીરી આપણાથી તરી આવે એવી નથી.

બદલાતાં વલણો

મુડીવાદ કે સમાજવાદને નામે ઓળખાવું, આજની ઔદ્યોગિક વ્યવસ્થાનું બદલાવું વલણ આપણે સ્વીકારવું રહ્યું. એ આગકારદાયક પણ મનાવું જોઈએ. તે પરસ્પર વિરોધી પરિણામોના અનિવાર્ય ધર્મજુના ખમારને દૂક સમયમાં દૂર પણ કરશે. — જે કે આ વિરોધ બંને બાજુના ચિંતકોને તો પસંદ છે.

માર્ક્સવાદીઓ ઉપર જણાવેલાં પરિવર્તનોના સ્વીકાર કરતા નથી. મુડીવાદી બળતું સ્થાન ટેકનિકલ વ્યવસ્થાએ લીધું છે તેના તરફ સ્વીકાર કરતા નથી. માર્ક્સે આ કલ્પવૃક્ષ જ નહોતું; જો કે માર્ક્સના અનુવાચીઓ માર્ક્સ પાસે ગમે તેવી કલ્પના અભાવે તો કરાવે છે અને કલ્પિત જરૂર પડ્યે માર્ક્સના કથનમાં ફેરફારો પણ કરાવે છે. પરિભ્રમણ પણ કેટલાક ચિંતકો એવા છે કે જેઓ એમ માને છે કે મુક્ત સમાજ અને સામ્યવાદી વિશ્વ વચ્ચે પૂરી ન સકાય તેવા ગાથો છે. આ ચિંતકો બહારનાં તાકીક બળોને નજદીક આવવા દેતા નથી. જોકે લાંબા સમય આવું ન જ ચાલી શકે. કારણ કે

મનુષ્યને જ્યારે એમ લાગે કે પોતે જૂનવાણી દેખાય છે ત્યારે તે દીકો ચર્ધ જાય છે અને પોતાની અકાઈ છોડી દે છે. બૌદ્ધિક આધુનીકરણ આડે મિથ્યામિમાન એક જગતું પરિણામ છે.

આજની આયોજિત અર્થવ્યવસ્થામાં જટિલ અને જોખમી ચંત્રવિદ્યા રાજ્ય દ્વારા જ વિકાસ પામે તે જરૂરી મનાય છે. આજે આ પ્રક્રિયા શસ્ત્ર-રૂપધારી ક્ષેત્રે અમલમાં મુકાયેલી દેખાય છે. અને એ અર્થવ્યવસ્થા વચ્ચેના અનિવાર્ય બેદર્માંથી નિષ્પન્ન થયેલી અનિવાર્ય મનાતી દુરમનાવટ પર આ શસ્ત્ર-રૂપમાં આધારિત છે. પરંતુ દક્ષીણત જુદી જ છે. વધુ તકનિકક વિના પણ સમજ શકાય એવી સરળ વાત એ છે કે જેટલું અર્થવ્યવસ્થાઓ વચ્ચેના દુરમનાવટ અને સંપર્કની ધારણાવાળો તકાવત અસ્તિત્વમાં જ નથી.

શસ્ત્ર-રૂપધારી અંત લાવવા સરળ નથી. પરંતુ એક વાત નિશ્ચિત છે કે આર્થિક ધારણાઓ ઉપર શસ્ત્ર-રૂપધારી છે. તે અવાસ્તવિક છે એટલું જરૂર સમજ શકાય. આ બાજુમાં ખૂબ જ આસાવાદી છું; કારણ કે માત્ર આર્થિક વ્યવસ્થાના તકાવતમાંથી જ આ રૂપધારી નિષ્પન્ન થયેલી મનાય છે.

ખાનગી સાહસ : આલ્લાસ અને વાસ્તવિકતા

ધણા સમયથી ખાનગી સાહસ બજારને આધીન રહ્યું છે. અને ખાનગી સંપત્તિ ઉપરના અધિકારથી તેણે પોષણ મેળવ્યું છે. આજની પેઢીએ બજારને આધીન રહી નથી, અને જે લોકો એ પેઢીઓનું સંચાલન કરે છે તે લોકોને સંચાલન-સત્તા સાડા આ પેઢીઓ ઉપર મલિકીદાહક ધરાવતીની જરૂર નથી. આ પેઢીઓ અમુક હેતુઓ સિદ્ધ કરવા માટે સ્વાયત્તતા માગે છે. આથી તેઓ સરકારી અમલદારોના સંપર્કમાં આવે છે. સરકારી અમલદારો જે કામે કરી શકતા નથી તે કામે પેઢીઓના વ્યવસ્થાપકો કરી નાંખે છે. પરિણામે જે જે કામોમાં જટિલ ચંત્રવિદ્યાની જરૂર પડે છે ત્યાં આજની ઔદ્યોગિક વ્યવસ્થા રાજ્ય સાથે ગાઢ સંપર્કમાં રહીને કામ કરે છે.

લરકરી સાધનો ઉપલબ્ધ કરવામાં, અવકાશી સંચોદનમાં કે અણુશક્તિના વિકાસમાં ખાનગી અને જાહેર વિભાગોને જુદો પાડતી ભેદરેખા એટલી બધી સૂક્ષ્મ છે કે તે દેખી શકાય તેવી રહી જ નથી. એ વિભાગો વચ્ચેની અવરજવર સામાન્ય બની છે. સરકારના અને ખાનગી

પેદીઓના યંત્રવિશારદો ધણીવાર સતતપણે સાથે જ કામ કરે છે, નિરૂત્તિ પછી લરકરી અગવધારો પણ જાહેર સાહસ વિભાગોના એકમોમાં વ્યવસ્થાપકો તરીકે જાય છે. ખોઈગ દુર્ધાર જહાજ પેદીના એક વખતના કમ્પેન્સેટરી અને અનુભવી નિરીક્ષક પ્રા. મરે વેઈનબ્રોમ અધ્યક્ષરણના આવા વિભાગને અર્ધ સંપૂર્ણકરણ હેઠળના વિભાગ " તરીકે જાણખાવે છે. પ્રા. વેઈનબ્રોમ એવી પેદીઓનો નિર્દેશ કરે છે કે જે પોતાનો મોટા ભાગનો વ્યાપાર સરકાર સાથે ચલાવે છે. મોટા ભાગની વિશાળ કાની પેદીઓ ધણી વ્યાપાર રાજ્ય સાથે કરે છે. રાજ્ય સરંજામ ઉત્પન્ન કરતી પેદીઓની માફક આવી પેદીઓ પણ રાજ્ય ઉપર આધારિત બની જાય છે. ચિકસિન પેદી જેમ આગળ વધે છે તેમ, અતે રાજ્યની જટિલ વહીવટી વ્યવસ્થાનો એક ભાગ જ બની જાય છે. સમય જતાં બને વચ્ચેની ભેદરેખા યાદી જશે. ખાનગી સાહસ તરીકે અત્યારે જાણખાતી પેદીઓને રાજ્યથી છૂટી પાડનારી આ વાતની ભેદરેખા જ્યારે યાદી જશે ત્યારે લોકોને તેના એક વખતના અસ્તિત્વ અંગે અચરજ જ થશે.

રાજ્યનો આભાર

ઉપર મુજબની પ્રતિબિંબ બધાને ભડે આવકાર્ય ન જણાય, પણ તે તંતુરસ્ત પ્રણાલીની જરૂર શરૂઆત કરશે. જે કોઈ ખાનગી ચિકસિત પેદી રાજ્યપત્રના એક ભાગ સમાન બની જાય, તે પછી પોતે ખાનગી હોવાનું તેનું બહાનું યાદી રાકશે નહીં અને જાહેર પ્રવળના કલ્યાણ માટે સ્વસ્થ સમાજરચનાના ખેત્રોનો તેણે સ્વીકાર કરે. જ પડશે. અન્ય પરિવર્તનો પણ કંઈક સકાય તેવાં છે. ચિકસિન કે પીડ પેદીનું જાહેર સ્વસ્થ સ્વીકારાય ત્યારે શેરહોલ્ડરોની સ્થિતિ પર પ્લાન જાય જ શેરહોલ્ડર તે નિર્ણય બ્રિજિન છે. અન્યથા વાત તો એ છે કે કોઈ પણ પ્રકારના પ્રયત્નો કે જોખમો વિના જ પેદીના વિકાસમાંથી તે કાલ લે છે. આધુનિક પેદીની સફળતાનો આધાર પણ લાભરદ્વિધી જ ખાખ છે ને ?

કોઈ બ્રિજિને તેના જાપણદા તરફથી વારસામાં કોઈ મોટી પેદીના શેર મળે તો તે ક્રિતદાસમાં યર્ધ એવેશ ઉભરવોને મળેલા અધિકારો કરતાં પણ વિશેષ છે. આ યર્ધ આગળ ચલાવવાની એકે જરૂર જ નથી જતાં પણ અકસ્માત મનાય બનતા લોકો વચ્ચે પણ સમાનતાનો

કોઈ સિદ્ધાંત હોય છે ખરો.

અન્ય ચિકસિત દેશો માફક યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં પણ નિર્ધન લોકો તો છે જ, પરંતુ જે આર્થિક પ્રભાવની આપણે અહીં યર્ધ કરીએ છીએ તેમાં તેઓ સંભાવેશ થતા નથી. આનો અર્થ એવો નથી કે હું નિર્ધનતા પ્રત્યે દુર્લ્લેસ સેવું છું.

સ્વાતંત્ર્યનું ભવિષ્ય

સ્વાતંત્ર્યનું ભવિષ્ય ખૂબ સસાયક છે. શ્વિસરો દેશમાં જેમ માનતા આવ્યા છે કે રાજ્ય જે મોટા પાયા પર આર્થિક પ્રવૃત્તિ આદરે તે સ્વાતંત્રતા જોખમમાં મુકાઈ જાય કારણકે પછી, આર્થિક કે રાજકીય સમવડો જોખી કરવા બ્રિજિનો ભોગ આપવો પડે જ. એટલે કે આધુનિક ઔદ્યોગિક પ્રથા રાજ્યનો એક ભાગ બની જશે ત્યારે સ્વાતંત્ર્યનો પ્રશ્ન વધુ મંદીર બનશે.

તાજેતરમાં સોવિયેત રશિયા અને એવા સામ્યવાદી અર્થવ્યવસ્થાવાળા દેશોમાં રાજ્ય અને છુદ્ધિવાદીઓ વચ્ચેનું ધર્ષણ પ્રવચ્ન રહી રાક્યું નથી. આ ધર્ષણમાં એક બાજુ છે રાજ્યની જરૂરિયાતો ઉપર ભાર મૂકનારાઓ, નિયોજકો અને ઉત્પાદકો ત્યારે બીજી બાજુ છે બૌદ્ધિક અને કલાત્મક વિકાસ જેવા ઉચ્ચતર ખેત્રો સ્વીકારનારાઓ. આપણે માટે આ મેનવર્ણીરૂપ ન ગણાય ?

આર્થિક અને રાજકીય સત્તાના સમાગમથી ઉત્પન્ન થયેલા જોખમ પ્રત્યે સમગ્ર રહેવાની વૃત્તિ ખોટી નથી. પણ કમનસોજે જે લોકો મેનવર્ણી આપે છે તે ખોટું સમજીને આગ કરે છે. એમને ડર છે કે રાજ્ય પોતાનો અતિવિસ્તાર કરીને નાણાં કમાતા યોજકોના વિનાશ નોતરશે. પરંતુ તેઓ જોઈ સકતા નથી કે યોજકોના વારસો જ રાજ્ય સાથે બનિષ્ઠ સંબંધ બાંધી રહ્યા છે. આ સંબંધનાં પરિણામોનો તેમને દરખ છે. વળી, પૂર્ણ ઉત્સાહથી તેઓ પોતાના જ સ્વાતંત્ર્યમાં મુકાતો કાપ સ્વીકારી રહ્યા છે. સંકલિત કાર્યની આપવી પડતી આ કિંમત છે.

પ્રશિષ્ટ વિચારસરણી અનુસાર પણ તેઓ પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય ગુમાવી રહ્યા છે. જેમ સોવિયેત રશિયાની કોઈ મોટી પેદીનો વ્યવસ્થાપક પોતાના ખાતાની ટીકા કરી રાકતો નથી તે જ રીતે દુર્ધાર ઉડ્ડયન ખાતાનો અમલદાર યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ સરકાર સાથે પૂર્ણ સહકારમાં હોવાથી અમેરિકન દુર્ધારજનીન કેટલીક અર્થદીન કામગીરીની ટીકા કરી રાકતો

નથી. જે રીતે અગાઉ આદિ ફ્રાન્સ અમેરિકન સરકાર સાથે લડ્યા હતા તે રીતે હવેના ફ્રાન્સ સરકાર સાથે થઈ શકશે નહિ. રુમ્બેલ્ટના સમયમાં જેમ એવરીએ પ્રમુખને આનાદર કરેલો તેમ હવે મોન્ટ્યોગેરી વોડેનો ફ્રાન્સ પણ વ્યવસ્થાપક કરી શકશે નહિ. આ માત્ર રીત-ભાતનો કે વિષયનો પ્રશ્ન નથી. મોટા ભાગના લોકો કહેશે “અત્યારે વિરોધ કરવામાં જેખમ થયું છે.”

પરંતુ વ્યાપારીના સ્વાતંત્ર્યનો પ્રશ્ન નથી. એક રીતે આપણે એમ કહી શકીએ ખસ કે જે લોકો સ્વાતંત્રતાની જોરજોરથી વાતો કરે છે તેઓ પોતાની પાસે રહેલા સ્વાતંત્ર્યનો પણ ઉપયોગ કરી શકતા નથી. સ્વાતંત્ર્યના ખૂબ જ વખાણ કરનારો વ્યાપારી શિસ્તબદ્ધ વ્યવસ્થા જાળવનાર વ્યક્તિ છે. નિટન લશ્કરી અગ્રણ્ય સામ્રાજી જડ શિસ્તની વાતો કરે છે, પણ તેને લશ્કરી શિસ્તનું જીવન નાપસદ નહોતું. આપણા વિદેશ ખાતાના પ્રધાન મુક્ત વિજયી વાતો ખૂબ લાગણીપૂર્વક કરે છે, પણ ખરેખર આહે છે તો પોતાના વિચાર સાથે લોલે લોલ કરનારને જ. સમાજજન્યવસ્થાનો ઉદ્દેશ

આધુનિક ઔદ્યોગિક વ્યવસ્થાની જરૂરિયાત માટે માન્યતાઓનું જે પ્રશિક્ષણ દેવાય છે તે જ સૌથી મોટું જોખમ છે. આ જોખમ આપણને વસ્તુઓ ખરીદવા પ્રેરે છે. તે વસ્તુઓના ઉત્પાદન માટે જરૂરી નીતિ રચવા પ્રેરે છે. તે જ રીતે આ જોખમ આપણા ઉદ્દેશો અને મૂલ્યોને પણ અસર કરે છે. આપણે સ્વીકારીએ હીએ કે યંત્રવિદ્યા હમેશાં સારી જ છે, આર્થિક વિકાસ પણ સારો જ છે, પૈદીઓ હમેશાં વિસ્તૃત થવી જોઈએ, ધીજવસ્તુઓનો ઉપયોગ તે જ મુખ્યત્વે મુખ્ય સાધન છે, આજસ એ દુષ્ટતા છે,— અને આથી યંત્રવિદ્યા અને વિકાસને અપાતી અચતામાં કયાંયે દબાય થવી જોઈએ નહિ.

જે આપણે એમ માનતા રહીએ કે આધુનિક ઔદ્યોગિક વ્યવસ્થાના ઉદ્દેશો અને તે માટે જરૂરી જોરજોરથી જીવન સાથે સુસંગત છે તો આ ઉદ્દેશોને હાંસલ કરવા પાછળ આપણું સમગ્ર જીવન ખચાશે. આ ઉદ્દેશોને અનુરૂપ હશે તે જ આપણે સ્વીકારીશું અને ખીણું બંધું ફેંકી દઈશું.

આપણી જરૂરિયાતોની વ્યવસ્થાઓ ઔદ્યોગિક વ્યવસ્થાના સંદર્ભમાં થશે. મુલકો અને લશ્કરી બાજોમાં

પણ ઔદ્યોગિક વિકાસની ભારે અસર રાજ્ય ઉપર પડશે. ટેંગવણીનો પણ એ જ સંદર્ભમાં વિચાર થશે અને ઔદ્યોગિક વ્યવસ્થાના સંદર્ભમાં જે શિસ્ત જીવનમાં સ્વીકારાયે તે સમાજમાં પ્રચાલન નૈતિકતાનું સ્થાન લેશે.

અન્ય ઉદ્દેશો આપણને મોંઘા, ઓછા ઉપયોગી અથવા સમાજવિરોધી લાગશે. ઔદ્યોગિક વ્યવસ્થાના આપણે મુશ્કેલી જ બની જતી. ધરની તોફાર વ્યાજજેમ પોતાના માલિક-માલિકના દિલને પોતાનું સમજે એવું આપણું બનશે. આ ફ્રાન્સ સ્વાતંત્ર્ય નથી.

પણ, એથી બચવું, જેમ જેમ આપણે સંપત્તિ ધતા જઈએ તેમ તેમ આપણે જે માનતા થઈએ કે ઔદ્યોગિક વ્યવસ્થા એ આપણા જીવનનો એક ભાગ માત્ર છે તો ચિંતાનું કંઈ કારણ નથી. સૌંદર્ય અને સુરચિના ઉદ્દેશોને મદત્તવું સ્થાન મળશે. જેઓ આવા ઉદ્દેશો માટે કામ કરશે તેઓને ઔદ્યોગિક વ્યવસ્થાના ઉદ્દેશથી દુખાવું નહિ પડે. જીવનના ઉચ્ચતર ધોયેને ઔદ્યોગિક વ્યવસ્થાના ધોયે કરતાં વધુ મદત્ત આપવું પડશે. બૌદ્ધિક વિકાસ કેવળ ઔદ્યોગિક વ્યવસ્થાની મુદ્દાસર માટે જ નહીં પરંતુ એના આગળ આનંદ ખાતર થશે. ઉત્તરોત્તર વિકાસની જતી યંત્રવિદ્યા દ્વારા થતી ઉત્પાદન અને વ્યાવસ્થી વૃદ્ધિ સિવાય, જીવનમાં ખાસ કશું જ નથી એવી માન્યતાના સકળમાં આપણે પછી સપડાવું નહિ પડે.

પછી ક્યારેક આપણે સમજીશું કે આગળની ઔદ્યોગિક વ્યવસ્થા જરૂરી વસ્તુઓ અને સેવાઓ પૂરતા પ્રમાણમાં પૂરી પાડવાની માત્ર ટેકનિકલ વ્યવસ્થા જ છે. આવી ઔદ્યોગિક વ્યવસ્થામાં જે લોકો પાસે સત્તા આવશે તેઓ પણ એમ જ સમજશે. લોકો પણ તેને જ સ્વીકાર કરશે. જે માત્ર આર્થિક ધોયેના સમાજ જીવનનાં ધોયે હોય તો ઔદ્યોગિક વ્યવસ્થાના રાજ્ય ઉપર વચરવ ભોગવે જ. પણ તે ઉપરાંત પણ ઔદ્યોગિક વિકાસમાં જ આપણા ઉદ્દેશોની ઇતિશ્રી નહીં થતી હોય તો અન્ય હેતુઓ માટેનો પુરુષાર્થ જતી રહેશે. નવીન ઉદ્દેશો

આવા અન્ય ઉદ્દેશોમાં જીવનના સૌંદર્યલક્ષી ખ્યાલો મુખ્ય છે, જે આપણી ઔદ્યોગિક વ્યવસ્થાથી પર છે. આથી જ ઔદ્યોગિક વ્યવસ્થા સૌંદર્યલક્ષી બાબતોને તદ્દન અન્યથા ગણીને ફેંકી દે છે અને સૌંદર્યલક્ષી

ખ્યાલોને મહત્વ આપનારા લોકોની હારી ઉગ્રવે છે.

આ સંધર્ષ ત્રણ સ્વરૂપે દેખા દે છે. પ્રથમ તો સાદી વાત જ છે કે સૌંદર્ય અને ઔદ્યોગિક કાર્યદક્ષતા વચ્ચે જ સંધર્ષ છે. ખેતરોની આરવાર વીજળીસંચાર કરવો સહેલો છે, ગામડાં, કસબા કે સહેરા જોડતા રીંધા રસ્તાઓ બાંધવા પણ અઘરા નથી, લોકોની શાંતિનો ભંગ કરતાં જેટ વિખાનો ઉડાડવાં પણ સરળ છે અને ઉઘોડોનો ખગાર હવા તથા પાણીમાં ભેળવવો પણ સહેલો છે.

બીજી ખાખત છે કલાકાર ને વ્યવસ્થાતંત્ર વચ્ચેના સંધર્ષની — કેમ જનશ્રેણી, વિજ્ઞાનીઓ અને ઇજનેરો પોતા પોતાનાં ક્ષેત્રમાં વિશેષીકરણ કરી શકે, પણ કલાકારો નહિ ! આથી જ વ્યવસ્થાતંત્ર નિષ્ણાતો અપનાવી શકે તે ઇજનેર કે વિજ્ઞાનીને માટે લાભદાયી છે પણ કલાકારને માટે નહિ. વ્યવસ્થાપક તરીકે કલાકાર નકામો છે, અને વ્યવસ્થાતંત્ર કલાકારને બગાડે છે. આથી કલાકારનું સ્થાન આધુનિક ઔદ્યોગિક વ્યવસ્થાતંત્રમાં ક્યાંયે નથી.

છતાં કેાઈક મહત્વના સ્વરૂપની કલાત્મક અભિવ્યક્તિ કાઈક વ્યવસ્થાની આપણે રાખે છે બાંધકામના તથા લેન્ડસ્કેપના અને વસવાટના મકાનોની ડીઝાઈનના ક્ષેત્રે આવું વિશેષ છે. અમેરિકાનાં વિખ્યાત મહાકવો તેમના આંતરિક મૂલ્યથી નહીં પણ સ્વરૂપથી શોભીતાં બન્યાં છે. બે ગેસોલ્ડીન રોસેનો અને નિયોન સાઈ નોથી પીટિંગમેથા હોય તો તાજમહાલ આપડો આકર્ષક ન લાગે. છતાં, તાજની નજીકમાં પેટ્રોલપંથ ગેઝવીને બાજિગત આર્થિક હિત સાધી શકાય ખરું !

● આર્થિક બાબતોને ગૌરવ બનાવીને જીવનને સૌંદર્ય આપનારી બાબતોને અગ્રતા આપનારો સમય આવી પહોંચ્યો છે. વ્યવસ્થાની કાર્યદક્ષતા અને સૌંદર્ય વચ્ચે પણ સૌંદર્યને જ પસંદગી આપવાની રહી. વળી, એટલું જ નહિ, પણ સૌંદર્ય લાગે માગે હાથકારક છે તેથી તે અપનાવીએ એવી ભુદ્ધિદાન વાતો કલાની પણ જરૂર નથી. જે કંઈ સુંદર હોય તે આર્થિક વળતર આપના બંધાયેલું નથી.

આવી જરૂરી વ્યવસ્થા સ્થાપવામાં રાજ્ય તરફથી

મજબૂત પગલાંની જરૂર પડશે. ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ પછીના સમયથી આગદિન સુધીમાં આર્થિક બાબતોને જ લક્ષ્યમાં રાખી હોવાથી, કેાઈ સહેર સુંદર બંધાવાનું જાણ્યું નથી. આમાં કેાઈક રાજધાની અપવાદરૂપ હોઈ શકે. બન્યાં સુરુચિપુર્ણ નગરઆયોજન થયેલું હતું તેવા પ્રાચીન અને મધ્યયુગી સહેરા જોવા લાગેલાં સંખ્યામાં લોકો જાગે છે.

પશ્ચિમના ઉદારમતવાદે દરેક વ્યવક્તિને કે દરેક નિયોજકને રચના માટે જે સ્વાતંત્ર્ય આપ્યું તેને લીધે વિદ્વાસ ઝડપી, કાર્યદક્ષ અને વિવિધતાભર્યો થયો છે. જ્યારે ‘નિયંત્રણ’ વાળા દેશમાં આવું બની શક્યું નથી. પરંતુ સૌંદર્યદૃષ્ટિનો ખ્યાલ નથી રહ્યો અહીં, નથી રહ્યો તહીં.

જીવનમુદ્યો અને ઉદ્દેશમાં જે પરિવર્તન આવી રહ્યું છે તેને આજની ઔદ્યોગિક પ્રથાથી પણ વેગ મળતો જાય છે. ટેકનિકલ, વૈજ્ઞાનિક અને બૌદ્ધિક જરૂરિયાતોને સંતોષવા માટે આજની ઔદ્યોગિક વ્યવસ્થા પોતા કેળવણી પામેલાં સ્ત્રીપુરુષો પેદા કરે છે. અને આ કેળવાયેલા સ્ત્રીપુરુષો જ લાગે માગે માનવજીવનના સામાજિક હેતુઓ ઉપરનો ઔદ્યોગિક પ્રથાનો ઇજારો ફાટી દેશે એવી અપેક્ષા રહે છે.

સમયે જોને શક્ય બનાવ્યું છે અને આપણી વિવેકબુદ્ધિ જે સૂચવે છે તે તે ખોયોને સગીન રાજકીય કાર્ય દ્વારા ત્વરિતગતિ બનાવી શકાય. રાજ્ય દ્વારા સમાજે સૌંદર્યલક્ષી હેતુઓનું આર્થિક હેતુઓ ઉપરનું વચસ્ત્ર સ્થાપિત કરવું જોઈએ. રાજ્ય તરફથી જ વ્યક્તિને પુરુષાર્થનું સ્વાતંત્ર્ય મળી શકે, ઔદ્યોગિક વ્યવસ્થા તરફથી નહિ. વ્યાપક કેળવણી અને ટેકનિકલ તાલીમ વચ્ચે સમતુલાની સ્થાપના પણ રાજ્ય જ કરી શકે.

રાજ્ય પાસેથી આ ઉદ્દેશોની પ્રતિ અપેક્ષિત હોય તો વૈજ્ઞાનિક અને રોશ્નિજીવગત તથા વિશાળ બૌદ્ધિક સમાજ પોતાની શક્તિ અને આ તક અંગે સવેળા બનત સર્ચને તેમનો જરાજર ઉપયોગ કર્યો જ છૂટકો. એમના વિના બીજી કોના પર મદાર રાખી શકાય ?

ઝેકોસ્લોવાકીયા : 'સંક્રાન્તિના વમળ'માંથી 'નવી ક્રાંતિ'ના આરે?

ભોગીલાલ ગાંધી

૧.

ઝેકોસ્લોવાકીયા 'સંક્રાન્તિના વમળ'ની * કક્ષા વટાવી જઈને 'નવી ક્રાંતિ'ના આરે પહોંચી ગયું છે એવા ભાસ થઈ રહી છે. પરંતુ જેમ જેમ તેની પ્રગતિ થઈ રહી છે તેમ તેમ તેની તાવણી પણ વધારી જતી રહી છે, એમ સ્પષ્ટ છે. ભવિષ્યકથન આજની કક્ષાએ મુસ્કેલ હોવા છતાં દિશા-સૂચન તો અવશ્ય મળી રહ્યું છે.

ઝેકોસ્લોવાકીયાની ભૂ-રાજકીય પરિસ્થિતિ જ એવી છે કે એ ગમે તેટલું હચ્છો તે ય પૂર્વજર્મની, હંગેરી, રુમાનિયા, પોલાન્ડ અને રશિયા-પાંચ પાંચ કમ્યુનિસ્ટ રાજ્યોની ભીંસમાં ઘેરાયેલા એકલવાયા નાનકડા રાષ્ટ્ર માટે એ સૌની હેઠાગાઠ કાપી નાખવાનું શક્ય નથી. જો કે, તે એવું કશું હજી છે યા એ માટે મથે છે એમ માનવાને કાર્થ જ કારણ નથી. એ જે માટે મરે-મથે છે તે બેઉ પાયાની આગત છે : એક તો, દરેક કમ્યુ.રાષ્ટ્રનું અખંડ સાર્વભૌમિક. અને બીજું : સમાજવાદ + લોકશાહીના શહે સામ્યવાદ + સ્વતંત્રતા આવી સિદ્ધિ, જ્યાં લગી તે સામ્યવાદના મૂળભૂત માળખાને ફગાવી ન દે ત્યાં લગી શક્ય છે ખરી ? - આ સવાલ મૂળગત અને તાર્કિક છે. પરંતુ જ્યાં લગી આવું કોઈ model સિદ્ધ થાય નહિ ત્યાં લગી એનો જવાબ અધૂરો જ રહેવાનો.

જો કે, સાર્વભૌમવાનો અધિકાર હાંસ્ય કરવા માટે આજ પૂર્વે અનેક કમ્યુનિસ્ટ રાષ્ટ્રોએ માથું ઝેડ્યું ક્યું છે. ૨૦ વર્ષ પૂર્વે યુગેસ્લાવીઆએ આંતરરાષ્ટ્રીય સામ્યવાદના મંડપતિ સ્તાલિન સામે બાથ બીડી હતી. રાજ્યહસ્તકર્તા સમૂહ ખેતરો અને અતિકેન્દ્રિત અર્થ-તંત્રના પ્રયોગો બાદ એને પોતાના દેશ પૂરતો એ અખતરો ખતરનાક લાગ્યો હતો, અને એણે પોતાનો આગવો

સહ બહાદુરીપૂર્વક અપનાવ્યો હતો. રાજદ્વારી તંત્રમાંય તેણે વિકેન્દ્રિતતાનો પ્રયોગ કરવા માંડ્યો હતો; તથા વિદેશ-નીતિમાં તેણે 'વોર્સો કારાર'ને તિરાંજલિ આપીને પશ્ચિમના દેશો સાથે સ્વતંત્ર સંબંધો બાંધ્યા હતા; સાથોસાથ, રૂસી નેતાગીરી વિના તેણે શાહીવાદ સામેની લડાઈની નીતિ જારી રાખી હતી. ટિટોની આ એકલપડે દિગ્ભ્રમ અને હક્કતા કમ્યુ. ઇતિહાસમાં અપૂર્વ હતી. કમ્યુ. રાષ્ટ્રો માટે અશક્ય મનાતી શક્યતાના ઇન્કિત સમી હતી.

આ પછી, ૧૯૫૬માં પુદ રશિયાના સર્વસર્વ કુશોવે, સ્તાલિનના મૃત્યુ બાદ, નિઃસ્તાલિનીકરણની હાકલ કરીને આખી દુનિયામાં અપૂર્વ ઊઠાપોહ જગાવી હતી. એણે monolithic-એકકેન્દ્રી કમ્યુનિઝમની હમ્મસત હમમથાવી દીધી અને ટિટોએ બહુકેન્દ્રી (polycentric) કમ્યુનિઝમનો પંથ ચીંધો. દરેક રાષ્ટ્રને માટે પોતાની પાર્થલૂખિકા તથા પરિસ્થિતિ અનુસાર સામ્યવાદની સિદ્ધિ માટે અબજ સહ હોવાનો સિદ્ધાંત સ્વીકૃત જન્મે.

સિદ્ધાંત સ્વીકારવા એક વાત છે; બીજો કાર્થ દેશ એનો અમલ કરે એ, પોતાના તાત્કાલિક દિવિવિરુદ્ધ હોય ત્યારે, તેને વધાવી લેવો બીજી વાત છે. પુદ કુશોવ પણ એક જોડે એવો થઈ જોડ્યો પોલાન્ડ અને હંગેરીમાં. એમણે આંતરિક સ્વાધીનતા અથો રશિયાર્થ જોહાકી સામે બગાવત પુકારી. રશિયાએ લાયસેન્સ દ્વારા અને આંતરિક શાક્ટ પાડીને બળવો કચડી નાખ્યો. આ પછી, સાવધ બનેલા રુમાનિયાએ કશા બંડખેગ વિના, બેડી લડત દ્વારા, રશિયાર્થ પકડમાંથી ઠીક ઠીક મુક્તિ મેળવીને, વોર્સો જૂથને ૪ બાજુ પર રાખીને, પોતાનું ઘર નવેસરથી ગોઠવવાનો આરંભ કરી દીધો છે. તો વળી, માઓનું ચીન કુશોવના અંતિમ 'લોનિક' સમુ' તેની જ હાંસી ઉઠાવી રહ્યું છે - સંપૂર્ણપણે, રશિયાથી સ્વતંત્ર આગવું વિશ્વસામ્યવાદનું નવું કેન્દ્ર બની બેડું

* જુઓ 'વિશ્વમાનવ' રૂઠવિમલ (એપ્રિલ-૧૯૬૮)

છે. સૈદ્ધાન્તિક તથા વ્યવહારિક બંને ક્ષેત્રે તેણે રસિયાર્થ જૂનને કાંતિના દયાબોર તરીકે પસંકાર ફેંક્યો છે.

ઝેકાર્સલોવાકીઆનું 'ગોડેચ' આ બધા કરતાં બિન્ન છે, વિશિષ્ટ છે. તે માત્ર આંતરિક સ્વાયત્તા નહિ, સંપૂર્ણ સાર્વભૌમત્વ પ્રાપ્ત કરવા ઉપરાંત નવું અપૂર્વ સિદ્ધ કરવા માગે છે તે છે સમાનતાવાદી સામાજિક આર્થિક ન્યાય સાથે સ્વાતંત્ર્ય. તેના યુરુપાયર્ સમાજવાદ સાથે લોકશાહીને સમસ્ત વ્યવહારમાં મેળ ખવાવવાનો છે.

માઓએ અને ટિટોએ સાર્વભૌમત્વ સિદ્ધ કર્યું છે પરંતુ યુગોસ્લાવીઆના આંતરિક વ્યવહારમાં હજી વહેલું અંશે કમ્પ્યુ. પાર્ટીની સરખુબતારી પ્રવર્તે છે. પોતાના જ સાથી નિલાસને સૈદ્ધાન્તિક મનબેદે જાહેર કરવા માટે વર્ષો થયાં કારાવાસમાં ગોંધી રાખીને તે આંતરિક કુધારાના અખતરા કરી રહ્યો છે. માઓ પણ, પૂર્ણ સાર્વભૌમત્વની સ્થાપના કરી ચૂક્યો હોવા છતાં, કમ્પ્યુ. પાર્ટી જ પોતાના હાથમાંથી સરકી રહી છે એવું જણાતાં, પાર્ટીને જ છિન્નબિન્ન કરીને, ક્ષેત્ર અને 'રેગ્યોન'ના જોડે સ્તાસિનથીય સર્વાર્થ વૈષદિક સત્તા પકડી રાખવા ભયંકર જરૂરથી રાહ અપનાવી એકે છે. અલગત, પોલાંડ અને હંગેરીમાં આંતરિક સ્વાતંત્ર્ય અને લોકશાહીની જોડાદ જગી દત્તી. પોલાંડમાં તે આકાર ધારણ કરે તે પૂર્વે જ ફેર્ધાર્થ ગઈ હતી, ત્યારે હંગેરીમાં રૂમી સેનાનો અભ્યાસાર અને આંતરિક વિપ્લવ મિશિતને કારણે તે યુગગાઈ મરી. રસિયામાં કુશોબના અમત્ત દરમ્યાન આંતરિક સ્વતંત્રતાને નામે ટોણ પીટયા પછી જે ધોડીક છૂટછાટો મુકાર્થ તેવ એકધારી રહી નથી. ત્યાં તે આંતરિક જૂથો વચ્ચેના સંઘર્ષના સંઘર્ષમાં ક્યારે-કેને-કેટલી સ્વતંત્રતા આપવી કે આપેલી છીની ભેતી નેના નિશ્ચયો લેવાતા રહ્યા છે.

ઝેકાર્સલોવાકીઆની એક વિશેષતા એ છે કે કમ્પ્યુ. પાર્ટીની નવી નેતાગીરીએ પાંખાના પરિવર્તનનું બીડું અડ્યું છે. ઝેકાર્સલોવાકીઆને માથે આશંત છતરી હોમ તો તેના આ 'શુન' માટે જ.

રોક કમ્પ્યુ. દેવ પોતાની પરિરિચિત અનુસાર પોતાને સમાજવાદી રાહ નહીં કરે એ સિદ્ધાન્તના પુરસ્કર્તા કુશીને હંગેરીને એ માગે વળતાં જ કચડી નાખ્યું હતું. આજે એમના જ વારસદારો ઝેકાર્સલોવાકીઆને છૂંદી નાખી શક્યા નથી તે એટલા માટે નહિ કે રસિયાનું

હથપરિવર્તન થયું છે. તેણે તો એકબીમમાં ૧૦,૦૦૦ થી ૧૫,૦૦૦નું -ટોકો, રોકેટવાદકો, અખતરિયા રજૂ-મારીઓ સંદેહનું -સૈન્ય ગોઠવી દીધું જ હતું. વળી, બીજી ખૂખીની વાત એ છે કે પોતાના ધરમાં સ્તાસિનવાદ સામે જોડાદ કરીને સત્તામાં આવેલા રૂમી રાજ્યકર્તાઓએ ઝેકાર્સલોવાકીઆમાં પદમજ કરવામાં આવેલા કદર સ્તાસિનવાદી નોવેલ્ની અથવા તેના સાગરીતોને પાછા સત્તારૂ કરવા યોર્જ વજખાં નથી માયો. જો કે, નૂતન કમ્યુનિસ્ટ નેતા કુબચેકની પાછળ ત્યાંની પ્રજાનું ભારે પીડાળ હોઈને રૂમી રાજ્યકર્તાઓના હાથ હેઠાં પડ્યા છે. એટલે જ તો, તેમણે રાજ્યદારી વાટાધારોનો રાહ યાણો લેખ્યો છે એ રખે બુધાય.

સૌથી પ્રથમ તો તેમણે એક નેતાઓને વોર્સો ખાતેની બેઠકમાં આમંત્રીને આંતરીને દખાવવાની પેરવી કરી. તેમાં હાજર રહેવાનો એક-નેતાઓએ ધનકાર ક્યો પછી, રૂમે પોતાની પકડમાં રહેણી ચાર કમ્પ્યુ. સત્તાઓ (બરજે-રીઆ, પોલાંડ, હંગેરી અને પૂ. જર્મની)ના ટેકામાં ઝેકાર્સલોવાકીઆની પાર્ટી ઉપર ગભિંત ધમકીપત્ર પાઠવ્યો, અને આ પાંચે સત્તાઓએ દેડિયો, વર્તમાનપત્રો અને રેસિરિચન દ્વારા બેકમ હલ્લો કરવામાં કશી બાધી ન રાખી

૨.

તકરારી મુદ્દાઓ જોઈ લઈએ. (એ વિચેત સમીક્ષા : 'પ્રાવદ'ના લેખોના આધારે)

રસિયા અને લેના સાગરીતોનો એક-કમ્પ્યુ. પાર્ટીની નેતાગીરી ઉપર એવો આક્ષેપ છે કે તે સમાજવાદના કુશનોના પ્રપચ-કળણમાં રસગઈ રહી છે. તેણે પોતે જ ગયા મે માસમાં મળેલી મધ્યસ્થ સમિતિની બેઠકમાં આ મંબીર ભયનો સ્વીકાર કર્યો હતો જેમકે, "સંકુચિત બળો તેમની પ્રવૃત્તિઓ વધારી રહ્યાં છે;" "પક્ષની અંદર પણ માલબેદો નિવારી ન શકાય એવા છે," તથા "અયોગ્ય ઉત્કરણીઓ થઈ રહી છે," વગેરે. આ પછી તેમનું વજણ બદલાયું છે. હવે તેઓ "દેશ સમાજવાદી જાનજીમાંથી વિષ્ણુ પકી જરો એવા ભય"ને અધારણ લેખે છે. "ભય જોડો છે એ સમજવાનો કે સમજવાની એકદેતાઓની વૃત્તિનો અજાવ વસતાય છે," એમ કહીને રસિયા અકળાઈને સવાથ પૂછે છે : "પ્રતિકાંક્ષિકારી બળો પરિરિચિત ઉપર કાબૂ જમાવેલાં સુધી રાહ જોવી

ખરેખર જરૂરી છે ?” આ સવાલનો જવાબ પોતે જ આપે છે : “આપણું રાજ્યોની પ્રબળતા આના બધા સામે ઉદાસીન તથા હળવા વલણ બદલ આપણને કદી માફ નહિ કરે...” અંતે, સ્પષ્ટ વાત કહી નાખે છે : “સામ્યવાદ વિરોધી બળોનો નિર્ણાયક પ્રતિકાર કરવો એ તમારું જ નહિ, પણ અમારું કાર્ય છે.”

રશિયા અને તેના સાગરીતો જે ભયથી આટલા ઝળી ઊઠ્યા છે તે વારંવાર તેનો ઉલ્લેખ કરીને કઠોર આધારો કરે છે તે છે એક નિવેદન - ઝેકારલોવાકીઆના ૭૦ જેટલા લેખકો તથા બુદ્ધિજીવીઓએ લાંબા કમ્યુ. પાર્ટીને ઉદ્દેશીને લખેલા પ્રકટ કરેલા “૨૦૦૦ શબ્દો !” આ નિવેદનના જ સ્પષ્ટ જણાવવામાં આવ્યું છે કે “અને સમાજવાદી પદ્ધતિને ઉચ્ચત્તી પાડ્યા નથી માગતા; સામ્યવાદીઓને બાકાત કરવા કે સમાજવાદી દેશો સાથેનાં જોડાણો તોડી નાખવા નથી માગતા. “સમાજવાદના પાયાઓને હાનિ પહોંચાડવાનો અમારો કોઈ ઉદ્દેશ નથી.” આ છતાં જરૂરી નેતાઓ આ “૨૦૦૦ શબ્દો”માં કમ્યુ. પાર્ટીની ૨૦ વરસની કાર્યાર્થી સામે પ્રગટ થયેલા શેષથી ઓછા ઊઠ્યા છે. એને એક નિમિત્ત બનાવીને તેમણે શાહીવાદી કાવતરોના હાથે ઊભો કરવા કોશિશ કરી છે : નિવેદનમાંની બધી ખાતરીઓને તે ‘દાવપેચ’ ગણાવે છે. અને એક નેતાઓને ભાંડે છે : તમારાં અખબારો, રેડિયો, અને ટેલિવિઝન ઉપરથી જે લંગાણ-ખોર પ્રવૃત્તિઓ ખુશ્ખુશ્કા કરવામાં આવે છે તેના તરફ જણીને આંખમાં આંધળાં કરી રહ્યા છો. “તમારાં માંના કેટલાક નેતાઓ આ બાબત ગોળ ગોળ નિવેદનો કરીને મૂળા રહ્યા છે;” એટલું જ નહિ, “પક્ષના સભ્યો તથા નેતાઓમાં પણ તેની ખુલ્લી દિશાપત કરનારોઓ મળી આવ્યા છે...આ દિશાપતીઓ સમાજ-વાદ વિરોધી હાકલને અનુમતિ આપે છે...”

અંતે રશિયા અને તેના સાગરીતોએ આ તમામ પ્રવૃત્તિને તકદાસ સખત હાથે કાપી દેવા જણાવ્યું છે. એક-નેતાઓ માટે તો કીક, પણ આપણા સૌને માટે રશિયાર્થી જૂથનું આ વલણ આશ્ચર્ય પમાડે એવું નથી. ૧૯૫૬માં હંગેરીના બંડને કચડી નાખવા માટે ધરના પ્રત્યાધારીઓ અને બહારના શાહીવાદીઓના હાથમાં લાગત સરખી ગઈ હોવાનું જાહેર કરીને જ, તેણે હંગેરી સહિતના સમસ્ત સામ્યવાદી આંદોલનના દિતમાં, લાચ

લરકર દ્વારા ‘ધર્મકૃત્ય’ બળવનું હતું.

એક-ધટનાના સંબંધમાં આવું બહાનું કામ લાગ્યું નથી. એક કમ્યુ. નેતા દુનયેકે પોતે જ ફરી ફરી સ્પષ્ટ કયું છે કે ઝેકારલોવાકીઆમાં સમાજવાદ વિરોધી તત્ત્વો છે પણ તેમનું કશું પ્રભુત્વ નથી. તેમની સામેની લાગત ગાણ છે, પરંતુ દમન અને સળગોને બદલે રાજકીય સાધન વધુ હકાપણબધું છે અને એ પર્યાપ્ત છે. એક-નેતાઓ ખાતરી આપી છે કે “સમાજવાદી પદ્ધતિ તૂટી પડે—શાંતિમય ગાળે” વા યુરોપમાં સવાની સમ-તુલા પક્ષાર્થી બધા તે રીતે શાહીવાદીઓનાં લાભમાં તૂટી પડે—એવું કશું અમે થવા દઈશું નહિ.” ઉપરાંત, સમાજવાદી દેશો સાથેની મૃતીને સુદઢ કરવાની તેમ પણ ફરી ફરી જાહેર કરી છે.

આમ, ટીકાકારોના હાથ હેઠાં પડ્યા છે.

૩.

એક-નેતાગીરી ફરી જૂથના દબાણથી બિલકુલ જ પર છે એવું કહેવું મુશ્કેલ છે. હા. ત. નવા સુધારાના એક અગ્રણી નેતા જનરલ ત્રિયેકે વોસો ક્રારનાથી જ નીકળી જવાની દિશાપત કરનારા ગણાય છે. આ કારણે જ વાટાઘાટ પૂર્વે એને નેતાગીરીમાંથી દૂર કરવા રશિયાએ દબાણ કર્યાનું મનાય છે. હકારાત્ત એટલી તો જ કે, સિએનની વાટાઘાટો શરૂ કરવા પૂર્વે જનરલ ત્રિયેકેને “રેડ એક્ઝિનિસ્ટ્રેલન ડિપાર્ટમેન્ટ”ની ખાસ મહત્ત્વની કામગીરીમાંથી કારતલ કરીને પાછા લરકરી ક્ષેત્રે વિદાય કરી દેવામાં આવ્યા છે. તે જ રીતે, વોસો ક્રારના દેશો સાથે મળીને વાટાઘાટો કરવાને ઇનકાર કરી ચૂકેલા એક-નેતાઓએ સિએનની સંતલસ પછી ખાતિ-સ્લાવા ખાતે બેગા મળવાનું સ્વીકાયું; અને ખાતિ-સ્લાવામાં ૭ પક્ષો વચ્ચે થયેલી વાટાઘાટોને અંતે એક-નેતાઓએ બે એક બાબતમાં નમતું નેત્ર્યવાનું જણાય છે. એક તો, ગ્રેસ, રેડિયો તથા ટી. વી. દ્વારા વોસો જૂથના સભ્યો સામે (માત્ર વિદેશનીતિ અંગે ?) ખુલ્લી ટીકા નહિ કરવાનું સ્વીકાયું છે. (આ પગલું તેમણે પોતા પરના સાબિદક હલકા સામેના વળતા ઉત્તર રૂપે જ લીધેલું હોઈ તે હવે બંને ધરે બંધ થશે તો થશે !)

બીજી વાત એ છે કે, પૂર્વ-મંત્રણા વિના પશ્ચિમનાં રાષ્ટ્રો સાથે નવા રાજદ્વારી આર્થિક (?) સંબંધો બાંધવા નહિ. આ બીજી વાત સસ હોય તો એનું લોનિક

ભેખમકારક નીવડે. પરંતુ આર્થિક ક્ષેત્રે વોર્સો જૂથના બધા જ દેશો વ્યક્તિગત રીતે મૂઢીવાદી દેશો સાથે આપારી સંબંધોથી ભેગાયેલા છે. રૂમાનિયા જવાબે તો 'કોમ-કોકોન' (કમ્યુ. સહિયારું અર્થસંગઠન)ના બંધનને બાજુ પર રાખીને પોતાના આત્મા સંબંધો બાંધી દીધા છે ને વધારી રહ્યું છે. ઝેકોસ્લોવાકીયા પણ આ દિશામાં આગળ વધ્યું છે. તાજેતરમાં લંડન ચેમ્બર ઓફ ટોમસ સાથે તેણે નવા સંબંધ જોડ્યો છે. આ સ્થિતિમાં ઉપરના પ્રકારની બાહેધરીને ટેટસો અર્થ સરસો વળી, આર્થિક હિતોની દૃષ્ટિએ કમ્યુ. રાજ્યોની શિખર મંત્રણાનો નિર્ણય પણ લેવાયો છે અને વોર્સો કારારમાં પણ ફેરફાર કરવાનો મુકો માન્ય થયો છે. આ ખજી લો, ઉપરની બાહેધરી કેવળ ઔપચારિક બની ભય છે.

જનરલ પ્રિચેકની બાબતમાં 'પીછે હઠ' કર્યાં કહી શકીએ; પરંતુ 'પીઠે ફેલી લીધા'ની નહિ, કાર રીવલ્સમાં લીધા જેવી ઘટના ગણી શકીએ. ઝેકોસ્લોવાકીયાની જૂનાનજામ પરિસ્થિતિ બદલા ખજી અને એક-કમ્યુ. પાર્ટીની મધ્યસ્થ સમિતિમાં હજી નોવોનીના સાચ-રીતો (જો ટકા નેટલાઈ) અફો નાખી બેઠા હોય ત્યારે જો નરી નકરે હજીકત તરફ ફુલકે અર્ધ ચક્રે એમ નથી. હજી તો, સાચા બક્ષાબક્ષી ખાતરી પણ સપ્ટેમ્બરમાં પાર્ટી કોંગ્રેસ, મળશે ત્યારે થશે. ત્યાં મુઠી વધુ ખામેસી અને કુરદેશીધી કામ પાર પાડવામાં કમ્યુ. અલગ પડી નથી. કુબ-એક આવી કુરદેશીધી વર્તી રહી છે : યુગોસ્લાવીયા તથા રૂમાનીયા પોતાને પકડે હોવા છતાં તેમણે તેમની સાથે બળી જઈને વોર્સો જૂથની બહાર નવા ચોકો (એતિહાસિક 'સિટલ એન્ટી-ટી') ભેગો કરવાની ઉતાવળ કરી નથી એટલું જ નહિ પણ વોર્સો કારારમાં જ ફેરફાર કરવાનું સચન ઝીકારની શક્યો છે તે તેની બાહોશીનું જ પ્રમાણુપત્ર છે.

એકદરે, એક-નેતાગીરીનો હાથ ઉપર રજાનું કહી શકાય એમ છે. સમાનતા, સાવજીભવ, રાષ્ટ્રીય સ્વાધીનતા અને પ્રાદેશિક અખંડિતતાના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોની બાબતમાં એકનો વિચાર સ્પષ્ટ છે. કુબ-એક પોતે સિએના તથા ખાતિરકાવ પરિવર્તને અંતે પોતાની પ્રજા સમક્ષ રેશિયો પ્રવચન કરતાં જોખારીને બાહરે કમ્યુ. છે : "ભન્યુઆરીમાં આપણે અપનાવેલા મુદ્દાસાના રાહે બિનરોકટોકો આગળ વધવાનો આપણો માર્ગ સરળ

બન્યો છે - આપણે માટે ખીજો કોઈ રાહ છે પણ નહિ. આપણે કરી ભીતિ સેવવાની જરૂર નથી." આ ઉપરાંત એણે હિંમત બંધાવતાં કહ્યું છે : "દરેક દેશ અને પ્રજા સાવજીભવ છે. દરેકને પોતાની નીતિ છે. કોઈ બહારનું બળ જોની સમસ્યા ઉઠેલી શકતું નથી." એટલું જ નહિ પણ સૌને સંભળાવી દીધું છે :

"અમને અમારો સ્વતંત્ર મોટેલ હશે... સુધારાના પથે અને એક તમ્મ પણ બીજા કોઈને તામે ધમક્યું નહિ..." બે કે "નવા સુધારા મૂળભૂત સમાજવાદના લક્ષણને બદલશે નહિ કમ્યુ. પાર્ટી તેનો પ્રમાણક ભાગ બન્યો." એવી સ્પષ્ટતા કરી છે.

આમ, એક નેતાગીરી બારે બાહોશીધી વર્તી રહી છે. ત્યારે, અગાઉ પોતે જ સિદ્ધાંતમાં સ્વીકારેલી નીતિનો અમલ ઝેકોસ્લોવાકીયા કરતું થયું ત્યારે વ્યવહારુ છુદ્ધિએ પણ તે નલાવી લેવાને બદલે રશિયાએ આરંભમાં લરકર દ્વારા લયના જોરે હાથવગા કે ઠેકણિય કરી તેથી, એલ્બર્ટ કેન્ક્રોના શબ્દોમાં, "રશિયન નેતાઓ કેવળ પાચની નહિ, મૂખ પાચરી" સાબિત થયા છે !

જો કે આનો અર્થ બિલકુલ જ એવો નથી કે હવે બધું સેમકુલજ આગળ ચાલશે.

ના; રે ના.

અકેરીઆએ કમ્યુ. નામ દીધા વિના ગભિંત ધમકી આપી છે : "જેઓ મારકસ" અને એંગેલ્સથી આગળ વધવા મથી રહ્યા છે તેમને જો વાત સમભઈ મયા વિના નહિ રહે કે સિદ્ધાંતની બાબતમાં અસ કે મસ કરવાનો અવકાશ જ રહેશે નહિ." હંગેરીના કમ્યુ. નેતા કાદરે "હજી કેટલાક મતભેદો" રહ્યા હોવાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે જેટલા સમાચાર (તા. ૧૭-૮-૬૮) સાચા હોય તો ચિંતા ઉપભવે એવા છે. એક તો એક-રહી સરહદે રહી સૈન્યની નવી હલચલ શરૂ થઈ છે. બીજું એ કે ઝેકોસ્લોવાકીયાના નવા નેતાઓએ પોતે આપેલી અખબારી સ્વાધીનતા ઉપર તાજેતરમાં કાપ મુકાયો છે ! આ સમાચારોને તે સાથેના સમાચારો સાથે મેળ ખાતો નથી. આગામી કોંગ્રેસમાં રજૂ કરવા માટેના મૂળ-ભૂત બંધારણી સુધારાનો ખરડો જેવો ને તેવો અર્થ વિચારણા માટે છુદ્ધો મુકાયો છે. આ ખરડામાં અખબારી સ્વાતંત્ર્ય ઉપર જાર મુકાયો છે. ઉપરાંત, પાર્ટીની અંદર લઘુમતી વિરોધ જૂથોને સ્થાન હશે

ખરેખર જરૂરી છે?" આ સવાલનો જવાબ પોતે જ આપે છે : "આપણાં રાજ્યોની પ્રભુઓ આના ભય સામે ઉદારીન તથા હમવા વલણ પાલ આપણને કદી માફ નહિ કરે..." અતે, સ્પષ્ટ વાત કહી નાખે છે : "સામ્યવાદ વિરોધી બળોનો નિર્ણાયક પ્રતિકાર કરવો એ તમારું જ નહિ, પણ અમારું કાર્ય છે."

રશિયા અને તેના સાગરીતો જે ભયથી આટલા ડાંચા ઊઠ્યા છે તે વારંવાર તેનો ઉલ્લેખ કરીને કઠોર આધારો કરે છે તે એક નિવેદન - એકરસોવાકીયાના ૭૦ જેટલા લેખકો તથા શુદ્ધિચીઓએ સાંના કમ્યુ. પાર્ટીને ઉદ્દેશીને લખેલા પ્રકટ કરેલા "૨૦૦૦ શબ્દો!" આ નિવેદનમાં જ સ્પષ્ટ જણાવવામાં આવ્યું છે કે "અમે સમાજવાદી પદ્ધતિને ઉચ્ચતરી પાકવા નથી માગતા; સામ્યવાદીઓને આકાત કરવા કે સમાજવાદી દેશો સાથેનાં જોડાણો તોડી નાખવા નથી માગતા. "સમાજવાદના પાયાઓને હાનિ પહોંચાડવાનો અમારો કોઈ ઉદ્દેશ નથી." આ છતાં રસી નેતાઓ આ "૨૦૦૦ શબ્દો!"માં કમ્યુ. પાર્ટીની ૨૦ વરસની કારવાઈ સામે પ્રગટ થયેલા શાયથી ચોક્કસ ઊઠ્યા છે. એને એક નિમિત્ત બનાવીને તેમણે શાહીવાદી કાવતરાંને હાઉ ઉભો કરવા કોશિસ કરી છે : નિવેદનમાંની બધી ખાતરીઓને તે 'દાવપેચ' ગણાવે છે. અને એક નેતાઓને ભાડે છે : તમારાં અખ્યાસો, રેડિયો, અને ટેલિવિઝન ઉપરથી જે લાગણ્ય-ખોર પ્રવૃત્તિઓ પુસ્તકપુસ્તક કરવામાં આવે છે તેના તરફ જાણીને આંખમાં ચામણાં કરી રહ્યા છો. "તમારા માંના કેટલાક નેતાઓ આ બાબત ગોળ ગોળ નિવેદનો કરીને ખૂબ રહ્યા છે;" એટલું જ નહિ, "પક્ષના સભ્યો તથા નેતાઓમાં પણ તેની પુરતી હિમ્મત કરનારાઓ મળી આવ્યા છે...આ દિશાસૂચીઓ સમાજવાદ વિરોધી દાક્ષને અનુમતિ આપે છે..."

અતે રશિયા અને તેના સાગરીતોએ આ તમામ પ્રવૃત્તિને તત્કાલ સખત હાથે કાપી દેવા જણાવ્યું છે. એક-નેતાઓ માટે તો કીક, પણ આપણા સૌને માટે રહિયાર્થ જૂયતું આ વલણ આશ્ચર્ય પમાડે એવું નથી. ૧૯૫૧માં હંગેરીના જાંને કચડી નાખવા માટે ધરના પ્રસાપાતીઓ અને બહારના શાહીવાદીઓના હાથમાં હાલ સરકી ગઈ હોવાનું જાહેર કરીને જ, તેણે હંગેરી સહિતના સમસ્ત સામ્યવાદી આદિવાસનના કિતમાં, લાખ

લશ્કર દ્વારા 'ધર્મકૃત' જળાવ્યું હતું. એક-વતનાના સંબંધમાં આવું બહાનું કામ લાગતું નથી. એક કમ્યુ. નેતા કુચ્વેકે પોતે જ ફરી ફરી સ્પષ્ટ કમ્યુ' છે કે એકરસોવાકીયામાં સમાજવાદ વિરોધી તત્વો હિં પણ તેમનું કમ્યુ' પ્રણુત્વ નથી. તેમની સામેની હાલ ચાલુ છે, પરંતુ દમન અને સખાઓને બદલે રાજકીય સાધન વધુ ઝડપણુકમ્યુ' છે અને એ પચાપિ છે. એક-નેતાઓ ખાતરી આપી છે કે "સમાજવાદી પદ્ધતિ વૃદ્ધી પડે-શાંતિમય માર્ગે વા યુરોપમાં સત્તાની સમ-ગુલા પદ્ધતિ જય તે રીતે શાહીવાદીઓના લાભમાં વૃદ્ધી પડે-એવું કમ્યુ' અમે યવા દઈશું નહિ." ઉપરાંત, સમાજવાદી દેશો સાથેની મૈત્રીને મુદ્દા કરવાની નેમ પણ ફરી ફરી જાહેર કરી છે.

આમ, ટીકાકારોના હાથ હેલા પડ્યા છે. ૩.

એક-નેતાગીરી રસી જૂથના દબાણથી બિચકુલ જ પર છે એવું કહેવું મુશ્કેલ છે. દા. ત. નવા મુધારાનાં એક અગ્રણી નેતા જનરલ પ્રિયેકે વોરો કારારમાંથી જ નીકળી જવાની હિમ્મત કરનારા ગણાય છે. આ કારણે જ વારાધાટ પૂર્વે એને નેતાગીરીમાંથી કૂદ કરવા રશિયાએ દબાણ કરાવતું મનાય છે. હકીકત એટલી તો છે જ કે, સિએર્નાની વારાધાટો શરૂ કરવા પૂર્વે જનરલ પ્રિયેકેને "સ્ટેટ એમિનિસ્ટ્રેશન ડિપાર્ટમેન્ટ"ની ખાસ મહત્વની કામગીરીમાંથી કારગત કરીને પાછા લશ્કરી ક્ષેત્રે વિદાય કરી દેવામાં આવ્યા છે. તે જ રીતે, વોસો કચારના દેશો સાથે મળીને વારાધાટો કરવાનો ઇનકાર કરી ચૂકેલા એક-નેતાઓએ સિએર્નાની સંતકસ પછી પ્રાપ્તિ રક્ષાવા ખાતે બેચા મળવાનું સ્વીકાર્યું; અને જાનિ-સ્લાવામાં ૭ પક્ષો વચ્ચે થયેલી વારાધાટોને અતે એક-નેતાઓએ બે એક બાબતમાં નમતું જોખ્યાનું જણાય છે. એક તો, પ્રેસ, રેડિયો તથા ટી. વી. -દ્વારા વોસો જૂથના સભ્યો સામે (ખાસ વિદેશનીતિ અંગે?) પુરતી ટીકા નહિ કરવાનું સ્વીકાર્યું છે. (આ પગલું તેમણે પોતા પત્રના શાબ્દિક દક્ષા સામેના વળતા ઉત્તર રૂપે જ લીધેલું હોઈ તે હવે જાને પક્ષે બંધ યસો તો યસો) બીજી વાત એ છે કે, પૂર્વ-મંત્રણા વિના પશ્ચિમનાં રાષ્ટ્રો સાથે નના રાજદ્વારી આર્થિક (ઈ) સમયો બાંધવા નહિ. આ બીજી વાત સહ દોષ તો એવું લેનિનકે

જોખમકર નીવડે. પરંતુ આર્થિક ક્ષેત્રે વોર્સો જૂથના બધા જ દેશો વ્યક્તિગત રીતે મૂદીવાદી દેશો સાથે બાપારી સંબંધોથી નોગોમેષ છે. રૂબાનિયા જેવાએ તો 'કામ-કાન' (કમ્યુ. સહિયારું અર્થસંગઠન)ના બંધનને બાજુ પર રાખીને પોતાના અગ્રવા સંબંધો બાધી દીધા છે ને વધારી રહ્યું છે. એકોરસોવાણીઆ પણ આ દિશામાં આગળ વધ્યું છે. તાજેતરમાં લંડન ચેમ્બર ઓફ કોમર્સ સાથે તેણે નવો સંબંધ નોંધ્યો છે. આ રિશિતિમાં ઉપરના પ્રકારની બાહેધરીનો કેટલો અર્થ સરશે? વળી, આર્થિક દિશાની દૃષ્ટિએ કમ્યુ. રાજ્યોની શિખર મંત્રજીવો નિર્ણય પણ લેવાયો છે અને વોર્સો કસરમાં પણ ફેરફાર કરવાનો સુદો માન્ય થયો છે. આ પછી તો, ઉપરની બાહેધરી કેવળ ઔપચારિક બની ગય છે.

જનરલ પ્રિવેકની બાબતમાં 'પીછે હઠ' કર્યાનું કહી શકાય; પરંતુ 'પીઠ ફેરવી લીધા'ની નહિ, કાર રીવર્સમાં લીધા જેવી ઘટના ગણી શકાય. એકેરસોવાણીઆની 'ભૂ-નાજીય પરિસ્થિતિ બધા પછી અને એક-કમ્યુ. પાર્ટીની મધ્યસ્થ સમિતિમાં હજી નોંધાતીના સામ-રીનો (૪૦ ટકા નોટકા) અગ્રો નાખી મેકા હોય ત્યારે એ નરી નક્કર હકાકત તરફ ફેરવે ધર્મ રાકે એમ નથી. હજી તો, સાચા બકાબકની ખાતરી પણ સપ્ટેમ્બરમાં પાર્ટી કેન્સિસ મળશે ત્યારે થશે. ત્યાં સુધી વધુ ખામોશી અને કુરેદેશીયી કામ પાર પાડવામાં કમ્યુ. અટકાવું નથી. કુખ-ચેક આવી કુરેદેશીયી વર્તી રહી છે : યુગોરવાણીઆ તથા રૂબાનીઆ પોતાને પડેણે હોવા છતાં તેમણે તેમની સાથે બાળી જઈને વોર્સો જૂથની બહાર નવો ચોક્કા (ઐતિહાસિક 'સિટક એન્ટેડી') બોલો કરવાની ઉતાવળ કરી નથી એટલું, જ નહિ પણ વોર્સો કસરમાં જ ફેરફાર કરવાનું સ્વયં સ્વીકારવા શક્ય છે તે તેની બાહોશીનું જ પ્રમાણપત્ર છે.

એકંદરે, એક-નેતાગીરીનો હાથ ઉપર રહ્યો કહી શકાય એમ છે. સમાનતા, સાર્વભૌમત્વ, રાષ્ટ્રીય સ્વા-ધીનતા અને પ્રાદેશિક અખંડિતતાના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોની બાબતમાં એકતો વિજય રૂપ છે. કુખચેકે પોતે સિએના તથા બ્રાતિસ્લાવ પરિષદને અંતે પોતાની પ્રજા સંગ્રહ રેડિયો પ્રવચન કરતાં બોખારીને બહાર કમ્યુ છે : "ભ-યુઆરીમાં આપણે અપનાવેલા સુધારાના રાહે બિનરોકડાકે આમળ વધવાનો આપણે માર્ગ સરળ

બન્યો છે - આપણે માટે બીજો કોઈ રાહ છે પણ નહિ. આપણે કશી ભીતિ સેવવાની જરૂર નથી." આ ઉપરાંત એણે હિંમત બધાવતાં કહ્યું છે : "દરેક દેશ અને પક્ષ સાર્વભૌમ છે. દરેકને પોતાની નીતિ છે. કોઈ બહારનું બળ એની સમસ્યા ઉઠેલી શકતું નથી." એટલું જ નહિ પણ સોને સંભળાવી દીધું છે :

"અમને અમારો સ્વતંત્ર મોઢલ હશે... સુધારાના પંથે અમે એક તમ્મ પણ બીજા કોઈને તાણે ધર્મશું નહિ..." જો કે "નવા સુધારા મૂળભૂત સમાજવાદના લક્ષણને બદલશે નહિ કમ્યુ. પાર્ટી તેના પ્રભાવક ભાગ બન્યોશે." એવી સ્પષ્ટતા કરી છે.

આમ, એક નેતાગીરી બારે બાહોશીયી વર્તી રહી છે. સારે, અગાઉ પોને જ સિદ્ધાંતમાં સ્વીકારેલી નીતિનો અમલ એકોરસોવાણીઆ કરતું થયું ત્યારે બ્યવહારુ છુદ્ધિએ પણ તે નબાવી લેવાને બહારે રશિયાએ આરંભમાં લસકર દ્વારા બાધના નેરે જમાવવા જે કેશિય કરી તેથી, એકંદરે કેન્સિસના શબ્દોમાં, "રશિયન નેતાઓ કેવળ પાશવી નહિ, મૂખ પાશવી" સાબિત થયા છે !

જો કે આનો અર્થ બિનકુલ જ એવો નથી કે હવે બધું સેમકુસળ આગળ ચાલશે.

ના; રે ના.

બલ્ગેરીઆએ કમ્યુ નામ દીધા વિના ગર્ભિત ધમકી આપી છે : "જેઓ માર્ક્સ અને એંગ્લસથી આમળ વધવા મર્યા રહ્યા છે તેમને એ વાત સમજાઈ ગયા વિના નહિ રહે કે સિદ્ધાંતની બાબતમાં ચસ કે મસ કરવાનો અવકાશ જ રહેશે નહિ." હંગેરીના કમ્યુ. નેતા કાદરે "હજી કેટલાક મતભેદો" રહ્યા હોવાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે છેલ્લા સમાચાર (તા. ૧૭-૮-૬૮) સાચા હોય તો ચિંતા ઉપભવે એવા છે. એક તો એક-રસી સરહદે રસી સૈન્યની નેત્રી હસચક્ક શરૂ થઈ છે. બીજું એ કે એકોરસોવાણીઆના નવા નેતાઓએ પોતે આપેલી અખબારી સ્વાધીનતા ઉપર તાજેતરમાં કાપ મુકાયો છે ! આ સમાચારના તે સાથેના સમાચારો સાથે મેળ ખાતો નથી. આખામી કેન્સિસમાં રજૂ કરવા માટેનો મૂળ-ભૂત બધારણી સુધારાનો ખરડો જોવા ને તેવા ચર્ચા વિચારણા માટે ખુલ્લો મુકાયો છે. આ ખરડામાં અખબારી સ્વાતંત્ર્ય ઉપર ભાર મુકાયો છે. ઉપરાંત, પાર્ટીની અંદર લઘુમતી વિરોધ જૂથોને સ્થાન હશે

એટલું જ નહિ પણ આ લઘુમતી જૂથો પોતાના વિચાર બહારમાં રજૂ કરી શકશે અને પ્રજા બહાર રીતે ચર્ચા શકશે એવી બંધારણી બાહેધરી પણ તેમાં સમાયેલી છે.

દૂકમાં, એકંદરે, ૧૯૬૮ના બન-સુઆરીથી અપનાવાયેલી ચૂંટણી મુદ્દાઓની ખંડિત કારણે તાવણીમાં મર્દને, આગળ વધી રહી છે એ નિશ્ચિત છે.

સંવિશેષ નોંધપાત્ર બીના તો એ છે કે રશિયા અને તેનાં સાગરીત કમ્યુ. સત્તાઓ તથા પક્ષો તરફથી લશ્કર, પ્રચાર અને આંતરિક કાવતરાંના એકધારા પ્રયાસો આજ હોવા છતાં એકોસ્લોવાકી નેતાગીરી, જાણે કરી જ આશ્ચર્ય ન હોય એટલી સ્વસ્થતાથી અને ગૌરવથી, બૂમખરાડ વિના પોતાનું કાર્ય આગળ ધપાવી રહી છે. ત્યાંની પ્રજા પણ કારે રિસ્ટ અને રાષ્ટ્રપણથી રોજિંદો વ્યવહાર જેમનાં તેમ ચલાવતી રહીને 'શાંતિ-હરણ'માં બેસી રહી જઈને પોતાના દરતખત કરી કુખચેકની પીઠ મજબૂત બનાવી રહી છે.

૪.

સૌથી મહત્વનો મુદ્દો વિશેષ વિચારણા માગી લે છે. એકોસ્લોવાકીઆએ પોતાનો Action Programme બહાર કરીને સમાજવાદી સમાજમાં આંતરિક સ્વતંત્રતા અને લોકશાહીની તેની વિભાવના પ્રગટ કરી છે. આ બહારના ઉપર ધણી બાહુથી ચર્ચાઓ શરૂ થઈ છે - પાંચ કમ્યુ. પક્ષોના એક-મધ્યસ્થ સમિતિ ઉપરના પત્રમાં તથા તેના અધિકૃત જવાબમાં, અને અન્ય કમ્યુ. પક્ષોના પ્રત્યાષાઓમાં મહત્વના મુદ્દાઓ બેપસી આવ્યા છે. ભારતના કમ્યુ. પક્ષોના પરસ્પર વિરોધી પ્રત્યાષાઓ પણ રસિક છે. ખુદ એકોસ્લોવાકીઆમાં પણ હળવે પ્રાગ-નાગરિકો તરફથી તૈયાર થયેલું 'પ્રજાનું હુકમનાય' ત્યાંની કમ્યુ. પાર્ટીની સર્વોચ્ચ સમિતિ ઉપર ચોકલી આપવામાં આવ્યું છે. તે જ રીતે, એકોસ્લોવાકીઆના ૫૦૦ જેટલા અગ્રણી સાહિત્યકારો અને શુદ્ધિજીવોએ લખેલું '૨૦૦૦ શબ્દોનું' નિવેદન પણ બીહાવાઈ જવાડી ગયું છે.

સમાજવાદી સમાજમાં સ્વતંત્રતા અને લોકશાહીના પ્રાણપ્રશ્નનું સૈદ્ધાંતિક ધારણે તથા વ્યાવહારિક સ્તરે મૂલ્યાંકન કરવાનું અત્યંત મહત્વનું છે, એના ઉપર જ એકોસ્લોવાકીઆના પ્રયોગની ઇષ્ટાનિષ્ટતાનો નિર્ણય આધારિત છે. એના ઉપર જ લામિ કમ્યુનિસ્ટ વાદોચ્ચ

તથા સમાજનું ચિત્ર સમજવાનું શક્ય છે.

આપણે 'એક્શન પ્રોગ્રામ'માં તથા એકોસ્લોવાકીઆની નવી નેતાગીરીના અધિકૃત દસ્તાવેજોમાં પ્રગટ થયેલા મુદ્દાઓ જોઈએ તે પૂર્વે, આ નવી નેતાગીરીનો દૃષ્ટિએ સમાજવાદી સત્તાના વીસ વર્ષ (૧૯૪૮ થી ૧૯૬૮) દરમ્યાન કેવા પ્રકારની સિદ્ધિ હાંસલ કરવામાં આવી છે તે જાણે તેમનું સારથિયું જોઈ લઈએ. (૧૯૬૮ માં સિદ્ધિ રિવ્યુ, જૂન, ૬૮ : કુખચેકની મુદ્દાકાંતો).

તેમનાં એવો દાવો છે કે (૧) આ ૨૦ વર્ષ દરમ્યાન દેશમાં સમાજવાદી સમાજરચનાની સ્થાપના થઈ ચૂકી છે. (૨) સમાજવાદી ઉત્પાદન-સંબંધો દૃઢ રીતે સ્થપાઈ ચૂક્યા છે. (૩) માનવી-માનવી વચ્ચેનું શોષણ નાબૂદ થયું છે. (૪) નવી આર્થિક અને રાજકીય ધખારત બેઠી થઈ ગઈ છે. (૫) વર્ગ-વિરોધનું સ્થાન વર્ગ-સહયોગે લીધું છે. (૬) સમાજવાદ ભાવિને નિશ્ચિત રાહ બની ગયો છે. (૭) કામદારવર્ગના વિજયને પરિણામે કામદારવર્ગની સરમુખસારી (dictatorship of the proletariat), સ્થપાઈ હતી, અને ૧૯૬૦માં પોતાનું સમાજવાદી બંધારણ અપનાવ્યું ત્યાં સુધી 'પીપલ્સ ડેમોક્રસી' રૂપે તે હયાત હતી.

આ પછી, કામદારો, કિસાનો તથા સમાજવાદી શુદ્ધિજીવો - આ ત્રણે વર્ગો રહેલા પાંચા છે. અલગ-અલગ વિભાજનમાંથી જન્મતી સંકુચિતતા એમનામાં જોવા મળે છે. આ વિવિધ સામાજિક સમૂહોનાં હિતો વચ્ચે જિનતા પણ છે. પરંતુ આ સંકુચિતતા અને હિત-જિનતા દૂર કરવા માટે એ ત્રણે વર્ગોએ એકરાશ (concert) બનીને વતવું નેઈએ. આ શક્ય છે કેમકે હવે તેમની વચ્ચે વર્ગ-સંબંધ રહી નથી. જે કંઈ બેદ છે તે સહકારદાર દૂર કરી શકાય એમ છે.

(૨) આ સિદ્ધિ હાંસલ કરવા માટે, એને નક્કી આપવા માટે, નવા પ્રકારનું રાજ્યતંત્ર જરૂરી નૂતન રાજ્યતંત્રમાં સત્તાનો પાયો 'રાષ્ટ્ર' (National front) હશે. તે દેશની બે જ રાજદારી પક્ષો અને ધાર સંગઠનોના હશે. શત્રુ એટલી કે (જ) તેમાંનાં બધા સંગઠનો સમાજવાદને વરદા હશે. વિરોધી નહિ હોય. (ક, લેઓ સોવિ) અન્ય સમાજવાદી રાષ્ટ્રો સાથેની

પાઠનાર નહિ હોય.

(૩) હાલને સમયે 'રાષ્ટ્રીય મંચ'ની બહાર કોઈ વિરોધ પક્ષનું અસ્તિત્વ નહિ હોય; વિરોધ કરવાનો અધિકાર ફ્રંટ (મંચ)ની અંદર રહેશે અને તે બહારમાં પ્રગટ કરી શકાશે. આ વિરોધો વર્ગ-રૂપના ધોરણે નહિ હોય; પરંતુ કુદરતી રીતે લિનન વિચારો અને બહુવિધ સામાજિક હિતોને કારણે જન્મતા હોઈને તેમનું સમાધાન રાષ્ટ્રીય મંચમાં શક્ય બનશે.

(૪) કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીનું પ્રભાવક સ્થાન (dominant role) હજી થોડોક સમય ચાલુ રહેશે. પરંતુ "અમારે એ પદ્ધતિનો અંત લાવવો જ રહ્યો કે જેમાં પાર્ટી રાજ્યવહીવટ તથા આર્થિક વ્યવસ્થા અને સામાજિક સંગઠનોનું સ્થાન પદ્ધતી લઈ શકતી હોય." એટલે કે, કમ્યુ. પાર્ટી પોતે જ પાયાનું પરિવર્તન પામશે. તે વિરોધોને કેવળ સહી લેશે એમ નહિ, રાજકારણ, તત્વચિંતન, કલા આદિ ક્ષેત્રોનાં વિભિન્ન દૃષ્ટિબિંદુઓને એકરૂપતા આપી શકે એવું તેનું પોતાનું વિચારણ અને પરિવર્તનશીલ રૂપ દર્શો.

ફ્રંટમાં, હાથ સત્તા સ્થાને બેઠેલી એક-કમ્યુ. પાર્ટીની નેતાગીરી પોતે જ 'રાષ્ટ્રીય મંચ'ની સહકારી સરકારની સિદ્ધારસ કરી રહી છે.

સવાય ધૂણે પેચીટો છે. ઉકેલ દેખાય છે તેટલો સારો નથી. નવી નેતાગીરી એનાથી અનુષ્ઠુ દર્શો? પોતાને યુદ્ધ માર્કસવાદી ગણાવનારા દીકાકારો તો આ આખી વિચારધારાની ધરતીને જ પોકળ કઢી આપ્યા પ્રયોગને ઉતારી પાડે છે.

સમાજવાદી વિકાસ દરમ્યાન, પરિસ્થિતિચલાત બળેલા કેટલાક દેશોને દૂર કરવાને નામે એકનેતાગીરી કમ્યુ. પાર્ટીને જ ખતમ કરી રહી છે, એમ તેઓ કહી નાખે છે. તેમના મતે, કોઈ ખબર સમાજવાદી દેશ માટે હયાતી અને પ્રગતિ બને માટે, સમાજવાદી સામ્યવાદ સુધીની તેની સમગ્ર મંત્રિય દરમ્યાન, માર્કસકથિત 'પ્રોલેતારિયન ડિક્ટેટરશિપ' અનિવાર્ય છે. પાર્ટીની hegemony (નેતાગીરી) અનિવાર્ય છે. આ આખા ગાળા દરમ્યાન, સાચા અર્થમાં, બીજા કોઈ ખબર પડે શકે કમ્યુ. પાર્ટી સત્તાની ભાગીદારી કરી જ ન શકે. આ કસોટીએ નેતા, સૌ વર્ગોની સમાન ભાગીદારીવાળો 'રાષ્ટ્રીય મંચ' રૂપી પાંચો જ કાંતિને છેલ્લે દેનારો છે.

માર્કસ-એન્ગલ્સ અને લેનિનના અવિચળ સિદ્ધાન્ત પ્રોલેતારિયન (શહેરી કામદારવર્ગ)ની ડિક્ટેટરશિપ ભલે કમ્યુ. પાર્ટીની ડિક્ટેટરશિપ નથી; પરંતુ એનો અર્થ એવો નથી કે પાર્ટીનો પ્રભાવક રોલ (Vanguard role) વર્ગવિહીન, રાજ્યવિહીન સામ્યવાદની સિદ્ધિ પર્વતના વચગાળાના સમસ્ત ઐતિહાસિક કાળ-ખડમાં કપારેય ઓછો આંધ્રી શકાય. આ વચગાળા દરમ્યાનનાં તેનાં રાજકીય રૂપો ભંડે એ તે પ્રકારનાં હોય પરંતુ તેનું સત્ત્વ તો "પ્રોલેતારિયન ડિક્ટેટરશિપ"નું જ હોઈ શકે, જે અખંડ વર્ગયુદ્ધનું કાચું નિપુણતાથી બળવી શકે. કમ્યુ. પાર્ટીને રાષ્ટ્રીય મંચમાં કુબાડી દેવાનો એકાંતરોવાકીઆનો રાહ કાંતિનાં મૂળ તત્ત્વોને જ છેલ્લે દેનારો છે. કાંતિના નામે, સ્વતંત્રતાના સૂત્રની ઓઠે, એ રાહ સાકીવાદીઓને જ લાલકર્તા છે.

સૌ પહેલી સમાનતાવાળો રાષ્ટ્રીય મોરચો દુશ્મનોને ઉત્તેજન આપશે, તેમની સ્વતંત્રતાનાં - એટલે કે મૂડીવાદી સ્વતંત્રતાનાં - રાહ ખુલ્લો કરશે. આ પંથ જૂનો અને બળીતો છે—દયાબેાર સોશિયલ ડેમોક્રેટ-ટોળાંઓનો તે નામચીન પથ રહ્યો છે. આ પ્રતિકાંતિકારી નીતિ ધરાવનારી નેતાગીરી બળીબૂચીને મૂડીવાદના એજન્ટનું કામ કરી રહી છે.

એકનીતિ સામે આવા પ્રકારની કાંતિલ દીકાની ઝડી વરસાવીને દીકાકારો આ અશક્ય ધનાહિત નીતિ માટે કુશીલવાદી રૂપી સુધારણવાદને જવાબદાર લેખે છે અને તેના પર ભ્યાનત વરસાવે છે.

૫.

કેવળ રૂઢી ભાવનાઓ નક્કર જૂનિકાની મરજ ન સારી શકે એ વિષે એમત ન હોઈ શકે. એક મુદ્દો સૌથી પ્રથમ વિચારવા જેવો છે. તે એ કે એકાંતરોવાકીઆની નવી નેતાગીરી ૧૯૪૮ થી ૧૯૬૮ સુધીની જે સિદ્ધિઓનું આલેખન કરે છે (આમસા ૪ થા ખંડમાં જોઈ મયા) તે જ ફેરવપાસ માગી લે છે. બીજું કંઈ નહિ તોય, કટ્ટર સ્તાલિનવાદી નેતાઓ હસ્તકના એકધારા (નોવોલ્ની જેવાનાય છેલ્લા ૧૦ વર્ષના!) રાજ્યઅમલના સંદર્ભમાં જ 'સિદ્ધિઓ'નું મૂલ્યાંકન થયું જોઈએ.

કુશીલે સ્તાલિનયુગી રશિયા માટે ગણવેકી ભયંકર અમાનુષી અત્યાચારી ધટનાઓનું રશિયાના અથા જ ઉપમહોળાં પુનરાવર્તન થયું છે એ હકીકત

સર્વવિદિત છે. એકોસ્થોવાડીઆની વિપ્લવિઓ ઓછી ગમખવાર કે બર્ષર નથી. ખુદ એકોસ્થોવાડીઆના ૭૦ જેટલા ચિંતકો અને લેખકોના નિવેદનમાં એનો ચથેટ પડ્યો બહો ઇ: (૧) સમાજવાદનો કાર્યક્રમ ખોટા લોકોના હાથમાં વર્ષ પડ્યો હતો (૨) તેમણે કમ્યુનિસ્ટને વૈમાનિક નેતૃત્વમાંથી કેવળ સત્તાના સાધનરૂપ બનાવી દીધું હતું. પાર્ટી પોતે જ રાજ્ય બની ગઈ હતી. પાર્લામેન્ટ અને ચૂંટણીઓ, જાંધારણ અને કારનુંમું કથું મદત્તર રહ્યું ન હતું. સૌથી મોટી ઉત્તરપિંડી એ હતી કે કામદારોને નામે મુદ્દીબર આપખુદો સત્તા પકડી બેઠા હતા, (૩) ભય અને અધ્યાચારનો, ચંકા અને અનિશ્ચિતતાનો આચાર માનવ - માનવ વચ્ચેના સંબંધોને ખતમ કરી ગયો હતો. ઇંભ અને વિપ્લવને પોષી રહ્યો હતો. સ્વાનંત્ર્યનો અવકાશ જ અદૃશ્ય થયો હતો (૪) આ દમનયુગમાં દબરેલા લોકો મોલને શરણ થયા હતા અને હાજરો ને છવતા દોઝમ સમી શ્રમજીવણીઓમાં ગોધી દેવામાં આવ્યા હતા-આટલી દહીકત જ તે યુગની રંધામણ દર્શાવવા પૂતી ગણાય. (૫) આર્થિક, સામાજિક, રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક જીવન બતલાઈ બન્યું હતું. પરિણામે દેશમાં કેવળ આર્થિક નાદિ, બૌદ્ધિક અને નૈતિક કટોકટી જન્મી હતી. સત્તાધારી પક્ષ પ્રજાને માથે ચઢી બેઠેલી સરકારી સત્તા જેવા નિદંધ અને નિષ્પ્રાણ બની બેઠો હતો.

એ તો સમન્વય એવી વાત છે કે રશી નેતાઓ એકોસ્થોવાડીઆ વિશેના આ વાતમીઓને 'શૂદ્ધ બદનામી' તરીકે આગળ ધરીને આવા આરોપો કરનારાઓને શાહીવાદના એજન્ડા મજબૂતીને, તેમની સામે નવી નેતામીરી આપતા છઠ્ઠાએ લેવાતાં નિષ્ફળ અર્થેલી જાણીને, હાથ સેનાના જોરે સીધા કમચે લેવાની તક શોધતા રહે. નવાઈની વાત એ છે કે એકની નવી નેતામીરીએ પણ મે મહિના સુધી "૨૦૦૦ શબ્દ"ના મશહૂર નિવેદનને ઉતારી પાડ્યા પ્રવાસ કર્યો; અને હવે એ વિશે ચૂપકોહી સેવતા હોય એવું લાગે છે; એ બધા દુષ્કૃતિઓ ખુલ્લી એકરાર કરતાં જમકાય છે. કારણ મને તે હો. પરંતુ એટલી વાત તો સ્પષ્ટ છે કે આ સંદર્ભમાં શું તેમના એવા દાવાઓ સ્વીકારી શકાય એમ છે કે હર સ્તાલિનપંથીઓના અમલ દરમ્યાન દેશમાં સમાજવાદી સમાજવ્યવસ્થા સ્થપાઈ ચૂકી હતી?

સમાજવાદી ઉપાદાનસંગ્રહો દૃઢ રીતે સ્થપાઈ ગયા હતા? માનવી-માનવી વચ્ચેનું શોષણ નાશૂદ થયું હતું? વર્ગવિરોધનું સ્થાન વર્ગસહયોગે લીધું હતું?

લાંબા વર્ષોના દમનખોર વહીવટ સાથે પ્રગતિના આવા દાવાઓનો કસો મેળ આવ એમ નથી. જ્યાં માનવીની માનવતાનું જ વિલોપન થતું હોય ત્યાં જ્યાં પ્રકારના સમાજવાદની અને શોષણરૂઢિત સમાજની શક્યતા સ્વીકારી શકાય? નવા સુનંદા માટેનો પરિપક્વ પાયો તૈયાર હોવાનું લેખી શકાય?

હજી તો, કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીના સર્વોચ્ચ પદેથી જ નોંધાતી અને તેના સામગ્રીનો ફર થયા છે; હજી તો જૂની મમ્મસ્ય સમિતિ હયાત છે જેમાં સ્તાલિનવાદીઓની ઉપરિધતિ રહેલી છે. આવી સ્થિતિમાં નવા સુધારાને માટે કસો ભય નથી એવી નિશ્ચિતતા રોચી શકાય ખરી?

રશી સત્તાધારીઓ જે પ્રકારનો ભય આંધે છે એના કરતાં સ્વાત્તર દરેક જ ભય ઝગુળી રહ્યો નથી શું? ભય 'સુધારાના નામે શાહીવાદી દમ્પાઓરોની રમત'નો નથી; ભય છે પાર્ટીની મધ્યમ સમિતિથી માંડી અન્ય સ્થાને આટ્ટકીને બેઠેલા સ્તાલિનવાદી આપખુદ સત્તા-ખોરાનો.

એ વાત સાચી છે કે કમ્યુનિસ્ટને, હાથ તરત તો, કમ્યુ. પાર્ટીની જહુમતીનો (બાલા રીતે સર્વાનુમતિનો), અન્ય પક્ષોને તથા પ્રજાના જાગ્રમ સમૂહનો ધરખમ ટેકો મળી રહ્યો છે. પરંતુ, આના પરથી એમ માની લેવું કે નવી નેતામીરીનો પંથ નિષ્ફળ છે તો તેય ધોખામાં પડ્યા બરાબર નથી શું?

એક-નેતાઓ જે પરિવર્તન કરવા કટિબંધ બન્યા છે તે પામણું પરિવર્તન છે. લગભગ અરી લાખ એક-હથ્થુ ગોકરચાહોના હાથમાંથી આખા દેશને યુક્ત કરવાનું કાર્ય લાગીરય છે. કામદાર સત્તાનું લોકસત્તામાં રૂપાંતર કરવાનું કાર્ય સતત લોક-અધિકંગ અને લોક-હૃદયને આત્મસાહિત કરીને જ સિદ્ધ થઈ શકે એવું છે.

પરંતુ ૨૦ વર્ષના ક્રુટિલ કરલારની જે બેંચ ઉપર આ નેતાઓ ગુસ્તાક બની બેઠા છે તેની સદસ્તા વિશે ચંકાને અવકાશ તો છે જ. તો પછી, એવું તે શું છે જે કમ્યુનિસ્ટ એવા અનિષ્ઠ નેતાઓને નિશ્ચિતતા બાદી રહ્યું છે?

યું 'ઝેકાર્સોવાકીઆનો વિશિષ્ટ ઐતિહાસવિકાસ આના મૂળમાં દર્શો? ઝેકાર્સોવાકીઆનો ઉલ્લેખવિકાસ પૂર્વ યુરોપના ખેતીપ્રધાન કમ્યુ. દેશોની સરખામણીએ ધણું વધુ છે. તે જ રીતે તેની રાજકીય પૃષ્ઠભૂમિ પણ અન્ય સાથી દેશો કરતાં લોકશાહીની દિશામાં વધુ વિકાસમાન રહી છે. પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધથી ડૉ. મેગેરિકે અને ડૉ. બેનિસ જેવા લોકશાહી પુરધારોને હાથે તેનું ધક્કર થતું રહ્યું છે. નાઝી-યુદ્ધ દમ્યાન પણ ડૉ. બેનિસના નેતૃત્વ નીચે લ'ગમાં 'નિર્નાસિન સરકાર'ની સ્થાપના થઈ હતી તે ધણું સ્પષ્ટ છે. એટલું જ નહિ પણ, ૧૯૪૫માં નાઝીની યુગાન્ધમાંથી તેની મુક્તિ પાછળ રશિયા અને અમેરિકા બંનેનાં સંન્યોનો, ઉપરાંત, દેશના પોતાના મુક્તિવીરોના હાથો દ્વારા તે મોંઘપાત્ર ધરના છે. યુદ્ધ બાદ, ડૉ. બેનિસના પ્રમુખપદે નવા રાજ્યપત્રનો પ્રારંભ થયો ત્યારે રશિયા ઉપરાંત સ્વિટ્ઝર અને અમેરિકાનો સહકાર તેને સાંપડ્યો હતો.

આ ઉપરાંત પણ ૧૯૮૬માં રહી પગે વધુ ક્રાંતિય બન્યો. ટેબાગો ત્યારે ઝેકાર્સોવાકીઆના વડાપ્રધાન ગોટ્તાર્કે "ફિરક્ટશિય ઓફ ધ પ્રોસેસિંગ" વિરુદ્ધ "લોકશાહી પ્રક્રિયા"નો વિકલ્પ બી બો. હતો. અતે, ઝેકાર્સોવાકીઆ રશિયાર્થ કાવતરોનો બેખ બનીને તેની પૂરી પકડમાં ઝાપાઈ ગયું ત્યારેય રાષ્ટ્રપિતા માસા-રિકના પુત્ર જન માસારિકે (તેઓ ત્યારે વિદેશપ્રધાન હતા) આત્મહત્યા કરીને (વા કાવતરાખોરોના સિકાર બનીને?), તથા ડૉ. બેનિમે પ્રમુખ તરીકે નવા ગંધારણ પર સહી કરવાનો ઇનકાર કરી રાષ્ટ્રનાયું આગી દઈને, જાગ્રન પ્રજાની અંતિમ ખુમારી પ્રગટ કરી હતી.

સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ પણ ઝેકાર્સોવાકીઆના વિકાસમાં પશ્ચિમ યુરોપની સંસ્કારિતાનો પ્રભાવ ધણું બિડો છે. પૂર્વ યુરોપનું આ નાનકડું રાષ્ટ્ર પશ્ચિમ યુરોપના ફર્જન્ટસનું રહ્યું છે. સિંગલ આદર્શો અને લોકશાહી વ્યવહારનું આકર્ષણ — માસારિકે અને ડૉ. બેનિસનું અર્પણ—હજી ખુદ કમ્યુ. પાર્ટીની અંદર પણ અસર પડેલાંથી રહ્યું છે.

એકંદરે બંને પ્રકારના સ્વાનુભવને અંતે, ઝેકાર્સોવાકીઆ પૂર્વ અને પશ્ચિમ વચ્ચેના સેતુ તરીકે ઉત્તમ ભાગ ભજવવાની યોગ્યતા ધરાવે છે. કદરે સામ્યવાદ વા નકરો મૂલીવાદ એકેને અવગૂઢા ધરાવું તેને જયે

એમ નથી. બદલે, એક આદર્શ — નવા મોરેલ તરીકે તે વધુ લાયક છે.

૨૦ વર્ષની રૂઢામણને અંતે, પોતાના આર્થિક, સાંસ્કૃતિક વિકાસ માટે તેને રાજકીય માળખામાં ધર-મૂળથી તબદીલી કરવાની તાલાવેલી બગી હોય તો તે સદ્ય છે.

આ દૃષ્ટિએ, ઝેકની તૂતન નેતાગીરીને હેમે ભૂમિકા વધુ સદર જણાવી હોય એ સ્પષ્ટતા નકારી શકાય એવી તો નથી

બીજું ગમે તે હો. એક વાત દીરા જેવી બીજી છે. સમાજવાદ + લોકશાહી દ્વારા સામ્યવાદ + સ્વાતંત્ર્યના અંતિમ સે.પાને પહેંચવાની તેની મધામણ સંનિષ્ઠ છે. બંને કે હજી તે સ્પષ્ટ, તરંગ, વા યુટોપીઆ (utopia) જ રહી જાય! પરંતુ 'હાથની નરી સત્તાખોરીને દંકવા માટેની દબી સ્વસ્થમથતા' કરતાં તો ન્યાય અને સ્વાતંત્ર્યના આ રાહ, સંપૂર્ણ સિદ્ધિને તત્કાલ ન વરે તોય બહેનર છે આ રાહ જનારાઓ માટે લેનિનવાદ અને માર્ક્સવાદથી વાહોનાં જગાં છેલ્લાની પ્રામાણિકતા અને હિંમત દાખવ્યા વિના છૂટકો ન થાય; પરંતુ, એ વાહોનો કેવળ જન્ય જપતા રહીને, સર્વથા વિરુદ્ધ આચરણ કરવાની દંબી પરિસ્થિતિમાં સુરક્ષિતતા લેખનારા કરતાં તો તેઓ (જળાં છેલ્લાનાઓ) વધુ શ્રેષ્ઠતર છે.

અતે તો, આજે નહિ તો કાલે, ઝેકાર્સોવાકીઆ નહિ તો બીજા કોઈ દેશે સમાજવાદી સામ્યવાદી સમાજનું નવું 'મોરેલ' તૈયાર કરવાનું જોખમ ખેડવું જ રહે છે "absolute power corrupts absolutely" એ સૂત્ર સામ્યવાદી દેશોમાં બીજા કરતાં વધુ કઠોર રીતે સાચું હું છે. વળી એ વાત પણ સાચી ઠરી છે કે સ્તાલિનવાદી સર્વસત્તાવાદી મૂળમૂત ઇમારતને પાયામાંથી બદલી નાખ્યા વિના જ, જૂતા માળખામાં ચોક્ક ફેરફાર કરવાથી કશું વળગું નથી. ખુદ કુશોર અને ટિટો જેવા પુરંધર મુખારકો પણ ક્રાંતિની સ્પેરીએ વામણાં હયાં છે. એક ટોંગશીઆડીના અપવાદ સિવાય બાકે જ કોઈએ મૂળમાં સમર્યાને શૈક્ષણિક દૃષ્ટિએ તપાસી હતી.

આજે ઝેકાર્સોવાકીઆના સત્તાધારીઓ પોતે એક-જની સર્વસત્તાવાદી ઇમારત (monolithic totalitarian structure) ના મૂળમાં રહેલો સડો દર

કરવા કટિબદ્ધ બન્યા હોવાનું જણાય છે. એક નવા મોડેલ બ્રેસો કરવા તેઓ અધી રહ્યા છે. છતાં એક સૈદ્ધાંતિક વિશ્લાવનાને જીવંત વાસ્તવતામાં પડવી નાખવાનું સાહસ કેટલે અંશે સિદ્ધ થશે એ તો કોણ બોલે! પરંતુ, જેટલે અંશે થશે તેટલે અંશે સમસ્ત માનવજાતની બાંધે મજિદ્દ માટે ઉપકારક બનશે, એટલું તો નિશ્ચિત છે. ૧૭-૮-૬૮]

તા. ૬.

તા. ૧૭મી એ લખેલું લખાણ ત્રેસર્માં પહોંચ્યું—૧-પહોંચ્યું ત્યાં તો તા. ૨૦-૨૧ની મધરાતે, ઉપરના લખાણમાં આ શુંકા કરી હતી તે ધટના બતી જ બતી. ખંડ ૧ ને અંતે લખ્યું હતું કે—કમ્યુનિસ્ટ નેતા કુમ્પેકની પાછળ ત્યાંની પાર્ટી અને પ્રજાનું કારે પીઠગળા હોઈને રૂસી રાજકર્તાઓના કામ હેઠા પડ્યા છે—પાર્ટીની અંદર કૂટ પડાવવાના, પુરાણો સ્તાલિનવાદીઓને પાછા સત્તાધારને આશ્રય કરવાના અનેકો નિષ્કળ ગયા છે એથી જ તો, ના છૂટકે, તેમણે રાજદારી વાટાઘાટોના રાહ શાળો ગળ્યો છે એ રખે જુલાય; રશિયાનું હૃદયપરિવર્તન થયું છે એવું રખે માની બેસીએ. એકાસ્ત્રવાદીઓ આકરી તાવણીમાંથી પસાર થઈ રહ્યું છે.

આ પછી, તા. ૨૧મીથી શરૂ કરીને તા. ૨૪મી સુધીના જે સમાચારો ઉપલબ્ધ થયા છે તે અધીને અંતે ઉપરની જ વાત કરી શકે દેવરાવવાની સ્થિતિ આવી ગઈ છે. બાણે, એક આપું વર્તુળ પૂરું થયું છે. અસંગત, એનો અર્થ એવો નથી કે બીજા વધુ બૃહદ્ વર્તુળની આભાવના જ નથી.

૭.

તા. ૨૦ મીની મધરાતે રશિયાએ તેના આરે સામ-શીતોનાં સૈન્યો રાખે એકાએક એકાસ્ત્રવાદીઓ ઉપર આક્રમણ ક્યું. હેઠલા આક્રમક મુઝળ ૧,૮૦,૦૦૦ રૂસી સૈનિકો, અને આરે સામશીતોના ગળાને તેમની કુલ તાકાત ૫ થી ૬ લાખની, તેમાંથી માત્ર ૨૦,૦૦૦ માત્ર 'ટાકન' કુલ બે લાખની આ સેના સામે એકાસ્ત્રવાદીઓની તાકાત છે ૭૫૦૦૦ની આ મરજિયા વધાર સૈનિકો, ધાતું' હોત તો, અરજો સામનો તો જરૂર

કરી શકત. અઘરાત, એક-રૂસી સરહદ ઉપર સોવિયેતની અક્ષોષી સેના, ગમે તેવા દુરમન કે દોસ્તને પીપી નાખવા, બિગી જ હતી. એકનો સચાજ સામનો જાતના એક મદાન અન્ય ચલાવતી ગાથા બની ગયો હોત.

એકાસ્ત્રવાદીઓની નેતાગીરીએ એવી કાલિતિને મોહ જતો કર્યો. કુમ્પેકની નાડમાં બાણે ગાંધીજીનું લોખી ધગકતું હતું! ગાંધીજીએ બીજા વિશ્વયુદ્ધ દરમ્યાન ક્રાસિવાદ નાગીવાદનું આક્રમણ ભારત ઉપર ધાલ્ય તો શું કરવું તેના જવાબ મોરોગેને પૂરી વિગતે પાઠવ્યો હતો. ત્યારે ભારતને જ એ અસકય અને તરંગી લાગ્યો હતો! હેઠલા આર દિવસના સમાચાર વાંચનાં એકાસ્ત્રવાદીઓએ ક્રાસિસ્ટ-નાગી જુદમગરોની હરીકાઈ કરી ચકે તેવી રૂસી સત્તા સામે લખવેલા પ્રતિકારની જે થોડી મુખ્ય માદિતી મળે છે તેમાં ગાંધી-નિતિનો બાણે પડ્યો પડ્યો છે :

—એક સરકાર પોતાના લોકોને કરમાવ્યું કે હથિયાર ઉપાડો નહિ. પરંતુ હથિયાર આક્રમણોપરોને સોંપી દેવાં એ રાષ્ટ્રદોષને ગુનેા કરશે. તમે તમારા રાષ્ટ્રના સરસેનાપતિ પ્રેસિડન્ટ જનરલ સ્વેચ્છાદાની આજ્ઞા મુજબ અનુસરો.

—એક પ્રજાને જાતિમય પ્રતિકાર અને બેડી હડતાલોના રાહ મીંધ્યા. આક્રમણોપરો સાથે સહકાર કરવો એ રાષ્ટ્રદોષ છે એમ કરમાવ્યું. કાયદેસર સરકારની આજ્ઞા અનુસાર વર્તવા કરમાવ્યું.

સૈન્ય અને પ્રજાએ આ કરમાનો શિસ્ત અને સંયમપૂર્વક માથે ચકાવ્યાં. શાંત પ્રતિકાર, બેડી હડતાલ, પૂર્ણ અસહકાર અને સૈન્ય શાંત છતાં નવા હુકમ માટે તત્પર!

રશિયાની પેલી મુરાદના કુરચા બોલ્યા, બ્યારે 'કં પૂતળી સરકાર' સ્થાપવાના તેના ઉપમાનો મુખરેગની જેમ તેની જ સામે બોંકાયા. રશિયાની અદા હતી કે, પાર્ટીનિવા કુમ્પેક અને વાગ્રપ્રધાન ચેરનિકને ઉઠાવી લઈ ગયા પછી એક પ્રેસિડન્ટ સ્વેચ્છાદાને જ ફાંટી શકાયો. બીજા વિશ્વયુદ્ધ દરમ્યાન તેણે રૂસી સેના સાથે અન્ય કામ-ગીરી બળવેલી—લેનિન પારિતોષિકના તે 'હીરો' હતો. પરંતુ, સ્વેચ્છાદોએ ધનકાર કર્યો. ધરપકડ લહોરી લીધી. નાવળ વાગ્રપ્રધાન બોલ્યા સિક (એકાસ્ત્રવાદીઓનો અણીતો અર્થ)શાંતી અને સુધારાને પ્રમુખ પુરસ્કાર-

માનો એક) અને વિદેશપ્રધાન જિરી હાજેક બને
પ્રખર સુધારાવાદી હતા: તેમણે તો યુગોસ્લાવીઆ
પહેલી જઈને સ્વેબોદો, દુબયેક અને ચેરનિકની ધર-
પકડ થતાં, યુગોસ્લાવીઆમાં 'આરત્રી હકુમત'ની તૈયારી
કરી લીધી હતી. (હાજેક યુગોસ્લાવી બેઠકમાં જઈ પશુ
પહેંચ્યા છે). જનરલ માર્ટિન દુર-સંદેશ પ્રધાન તો
દુબયેકનાં પુરાણો 'સાથી, વફાદાર મિત્ર ગણાય છે તે
જ રીતે, ચુસ્તાવ દુસાક (બીજો નાથન વડોપ્રધાન)
પશુ દુબયેકની જેમ 'સ્વેબોદો' છે. એ તો સ્વેબોદો
પ્રબળો 'સ્પિરિટ્યુઅલ' નેતા ગણાય છે. હકીકતે, એક
અને સ્વેબોદો બે પ્રબળોમાં સ્વેબોદો પ્રબળ આ નવી
કીર્તિમાં અગ્રિમ પુરસ્કર્તા રહી છે.

આમ, એકની મુખ્ય નેતાગીરીને લઈ કરવા સાડુ
આવા જતાં રશિયાર્થ કાવતરાંબોદોના હાથ દાખવા છે.
પાટી'માંથી અને રાજ્યસત્તામાંથી હાજેક નેતાઓ (મુખ્ય:
આલોઈસ ઇન્દ્ર, જન પિલર અને વાસિલ મિસાક વગેરે)
ને ફેડી શક્યાની નિરાંત પશુ તેઓ લઈ શક્યા નથી.
દુબયેક અને સ્વેબોદોની ધરખમ એકતા અને પાટી
તથા પ્રબળ નક્કર નિષ્ઠા આજળ 'શક્ય અમીયદો'
પશુ 'પ્રુસી' હિંમત કરી શક્યા નથી એમ જણાય છે.

સૌથી મોટી વાત તો એ છે કે 'લશ્કરી ધેરા'ના
આ દિવસો દરમિયાન પાટી'કેન્દ્રના મુખ્ય મથકમાં પાટી'ની
ઈમજન-સી-કેમિસ મળી ચૂકી છે, અને તેણે ૬૫૦
પ્રતિનિધિઓની સર્વાનુમતિથી (અથવા બીજા એક હેવાલ
મુજબ ૧૦૫૦ પ્રતિનિધિઓમાંથી માત્ર ૧ના વિરોધથી)
દુબયેક તથા સ્વેબોદોને હસ્તક પકડ અને રાજ્યની
પૂરા હેમખેમ હોવાનો વિશ્વાસ બહેર કરીને નવી પાટી
કમિટીની ચૂંટણી પશુ, કરી લીધી છે (આ પરિવદ
આખેય સપ્ટેમ્બરમાં મળવાની હતી જ - જેમાં તેઓ
બંધારણી સુધારા કરનાર હતા).

સૌથી મહત્તાની વાત એ છે કે, પોતાના હાથ
હેઠા પડતાં રહી આક્રમ્યુબોદોએ પોતાનું નાક બેચું
રાખવા, 'સમાધાન'નો રાહ અપનાવ્યો છે. શિરકત્તાર
કરેલા જનરલ સ્વેબોદોને રશિયામાં બોલતીને, 'પ્રમુખ'ને
શોકે તેવું તોપોડું ભય સન્માન આપીને, વાટાઘાટો
માટે આંતર્યા છે. પરંતુ, પ્રેસિડન્ટ સ્વેબોદોએ એક
કમ્બુ. પાટી'ના પ્રખર સુધારક નેતાઓના પ્રતિનિધિત્વ
નિનાની ડોઈ વાટાઘાટો કરવાનો ઇનકાર કર્યો છે. અને

રહી માંધાતાઓનેય તેમાં નમતું મકબુ' પશુ' છે.
મોસ્કોમાં આથી રહેલી મંત્રણામાં પાટી'માંના ઠાનરવેટિવ
પાંખના ચુસેરા (ન્યાયપ્રધાન), આલોઈસ ઇન્દ્ર (મધ્યમ
સમિતિના એક મંત્રી), તથા જન-પિલર (પ્રેસિડિયમના
સભ્ય)ની સાથે સાથે દુબયેકના વિશ્વાસુ સાથીદાર
જનરલ માર્ટિન દુર જોવાનો સમાવેશ કરવો પડ્યો છે.
હેલા સમાચાર મુજબ તો, 'પુરુ દુબયેક અને વડોપ્રધાન
ચેરનિક સહનિ તેમાં સામેલ કરવામાં આવ્યાનું જણાય
છે. ઉપરાંત, રશિયાની પકડથી બહાર સ્વેબોદો તથા
દુબયેકના વિશ્વાસુ સાથીઓ પાટી' અને સરકારની લગામ
સંભાળી રહ્યા છે.

તાજા આવી રહેલા સમાચારો એવું સચવી જાય
છે કે 'સ્વમાનભયુ' સમાધાન' હાથવેતમાં છે—ક્યાંક
ગૂંચ જોળી છે તેથી વાટાઘાટો લખાઈ છે. દરમિયાન એટલું
સ્પષ્ટ બન્યું છે કે—

મંત્રણાની સફળતાની પૂર્વ શરતરૂપે તેમણે પકડેલા
નેતાઓની મુક્તિ તથા ચૂંટાયેલા પાટી'ના નેતાઓની
જે-તે રચાને પુનઃપ્રતિધાનો પશુ આગ્રવ સેવ્યો જણાય
છે. 'માનભેર સમાધાન' માટે તેને કેટલીક બાંધછોડ
નહિ જ કરવી પડે એમ પશુ નથી.

વાટાઘાટોનું અંતિમ પરિણામ ગમે તે આવે,
એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે છેક આરંભથી (૧૯૧૮ના
ભન્યુઆરીમાં નવો સુધારાપંથ અપભાર કર્યો ત્યારથી)
આજ મુધી એક કમ્બુ. નેતાગીરી ખૂબ જ શાશ્વી,
સ્વસ્થ અને પકવ પુરવાર થઈ છે. તેણે કયાંય પશુ
જરાકે ઉરેરેણી અને કાટકૂટ, અંધાધૂંધી તથા કતકને
માટે તક જ જોળી થવા નથી દીધી. ખીજી બાજુ,
પ્રશંસનીય નિષ્ઠા, એકતા અને વીરતાભર્યાં પ્રતિકારમાં
તે પાછી નથી હકી. તેણે ઓછામાં ઓછી માગણીઓના
બેરે તેના ઉપર દંડ રહીને, એક પ્રબળની સાચી મુક્તિ
(સાર્વભૌમત્વ) તથા આંતરિક સ્વતંત્રતાનો અત્યંત
દુરક પંથ સમજાવાદી-સામ્યવાદી માગણામાં રહીને
જ ચેડવો છે.

એક જાણ, રશિયાની મિસાલ-સામ્યવાદના છત્ર
નીચે સમાનતા, સાર્વભૌમત્વ અને સ્વતંત્રતા શક્ય જ
નથી એવું સ્પષ્ટ કરી રહી છે; એની સામે એકાસ્ત્રી-
વાકીઆ 'એ શક્ય છે અને થશે'નો દાવો પુસ્તાર

મહારસાયણ પાણી

અગ્નિ ત્રિવેદી

પાણી રસાયણોમાં આપણું સ્થાન ધરાવે છે. પૃથ્વીના પાત્રો ફેલાયેલા પાણીથી ઢંકાયેલા છે. દરેક જીવિત વસ્તુમાં પાણીનો બહુ મોટો ભાગ રહેલો છે. માછલીમાં લગભગ ૮૦ ટકા, મનુષ્યમાં ૭૦-૮૦ ટકા, દરિયાઈ વનસ્પતિમાં ૯૦ ટકા, અને કેટલીક સામાન્ય વનસ્પતિમાં ઓછામાં ઓછું એટલે કે ૫૦ ટકા પાણી રહેલું છે. કદાચ પૃથ્વી ઉપર જીવનની શરૂઆત જ પાણીથી શરૂ થઈ હશે. શ્વાસોચ્છવાસની પ્રક્રિયાથી પાણી અને કાર્બન ડાયોક્સાઈડ બને છે.

કુદરતમાં પાણી ત્રણે સ્વરૂપે મળી આવે છે. ધન સ્વરૂપે બરફ કે હિમ, પ્રવહી સ્વરૂપે પાણી અને વાયુ સ્વરૂપે વરાળ. પાણીનું યન્ય સેન્ટ્રિગ્રેડ ઉષ્ણતામાને બરફ,

કરતું જીવનમરણના જગમાં જીતને પાંચે આગળ વધી રહ્યું છે.

એમ પણ જરૂર પડી શકાય કે એકસરોવાળીઆએ શિયાનેય, તેના ખૂની નહોર કાપી નાખીને સુધરેલી રીતે વર્તવાની ફરજ પાડીને, એક નવી શક્યતા પ્રકટ કરી છે.

ઇતિહાસ એના ફેસલો જાહેર કરશે સારે...પરંતુ, જાગ્રત, નિષ્કાવાન, સ્વચ્છ, શિસ્તઘ્ન એક નેતાગીરી અને પ્રજાના પુરુષાર્થ એજે નહિ જાય એ નિશ્ચિત છે. ઇંગ્લીએ કે, એજ-પથ આજના કરતાં તદ્દન ભિન્ન એવા નહિ મૂંઝવણી નહિ દ્વંદ્વ સામ્યવાદી એવા-નવતર ન્યાયી સમાજની રચનાના પુરસ્કર્તા તરીકેનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી ગાંધીની શતાબ્દીના આગમન ટાણે, વિશ્વભરમાં શ્રદ્ધાનુ નિર્માણ કરી જશે; અને દુનિયાને જકડી એકેલું વિષવ-તુલ (જેના એક લાગ રૂપે એકસરોવાળીઆ અને વિગેતનામ તવાઈ રહ્યાં છે તે વિષવતુળ) સદાને માટે લાયક પામશે.

૨૫-૮-૬૮]

અને સામાન્ય દળાણ નીચે અને ૧૦૦ સેન્ટિગ્રેડ ઉષ્ણ-તામાને વરાળ થાય છે. પાણીની વધુમાં વધુ ઘનતા ૪° સેન્ટિગ્રેડ હોય છે. આમ બરફ પાણીથી હલકો હોવાથી પાણીની ઉપર તરે છે. બરફ મંદ ઉષ્માવાહક છે એટલે કે જેમ ધાતુ જલ્દી તપી કે ઠંડી થઈ જાય છે, પરંતુ લાકડાને ઠંડું કે ગરમ થતાં વધારે વાર લાગે છે એમ વાતાવરણમાં ઉષ્ણતામાન નીચું આવી ઠંડા ઉત્પન્ન થાય તો તેની અસર બરફથી ફેલાતાં વાર લાગે છે. આ સામાન્ય ઘટના કુદરતમાં બહુ મોટો ભાગ ભજવે છે. ઉત્તર ધ્રુવ જેવા ઠંડા પ્રદેશમાં પાણીની સપાટી ઉપર બરફ બાકી જાય છે. પરંતુ બરફ મંદ ઉષ્માવાહક હોવાથી નીચેનાં ૫૫ પાણીનાં જનેલાં રહે છે, અને આ પ્રમાણે અનેક દરિયાઈ જીવોજીવિત વસ્તુઓ શિયાળામાં પણ સજીવ રહી શકે છે. દરેક પદાર્થને કોઈ પણ ઉષ્ણતામાને વાયુરૂપમાં જવાની શક્તિ હોય છે. આને આપણે વરાળ-દળાણ કહીએ છીએ. વરાળદળાણ ઉષ્ણતામાન ઉપર આધાર રાખે છે. જેમ જેમ ઉષ્ણતામાન જોડું જાય, તેમ તેમ વરાળદળાણ વધતું જાય છે. જ્યારે વરાળ-દળાણ વાતાવરણના દબાદળાણ જેટલું થાય છે ત્યારે પાણીની મુક્તપણે વરાળ થાય છે, અથવા તો પાણી ઊકળે છે. પર્વત ઉપર વાતાવરણનું દળાણ ઓછું થઈ જવાથી પાણીનું ઉત્કલનબિન્દુ ઓછું હોય છે, એટલે એથી જ પર્વત ઉપર દાળ સારી પેટે ચઢતી નથી. જે પ્રેક્ષક કુદરતે ઉપયોગ કરવામાં આવે તો, એમાં વરાળ-દળાણ વધારે હોવાથી ઉત્કલનબિન્દુ ઊંચું જાય છે અને રસોઈ ઝડપથી થાય છે. દળાણની અસર પિગલનબિન્દુ (Melting point) ઉપર ઝાઝી થતી નથી પરંતુ પાણીમાં કોઈ દ્રાવ્ય પદાર્થ નાખવાથી તેનું પિગલનબિન્દુ બહુ સારી પેટે નીચું જાય છે. એટલા જ માટે આપણે આઈસક્રીમ બનાવવા ઘેર સંચામાં બરફ નેડે મીઠું નાખીએ છીએ.

સૂર્યની ગરમીથી પૃથ્વી ઉપરના પાણીની વરાળ થાય

એ, આ વરાળ જેમ જેમ ઊંચી નીચ છે તેમ તેમ તેનું ઉષ્ણતામાન નીચું ને નીચું થતું નથી છે. જવનથી આમ તેમ અથગતાં વાદળોના સ્વરૂપની આ વરાળ, સળેગો અનુકૂળ થતાં ફરી પાછી વરસાદમાં પરિણમે છે. બે અતિશય ઠંડી હવા હોય તો વરસાદ બરફના રૂપમાં ફેરવાય છે. વૈજ્ઞાનિકો ધમધમુઓ કે સમાજશાસ્ત્રીઓ કદાં પણ વધુ ચોખ્ખાં હોય છે. શુદ્ધ પાણી કુદરતમાં મળતું અશક્ય છે. ઈ. સ. ૧૮૯૫માં જર્મન રાસાયણિક કોલકરોએ નીચા દબાણે પાણીને ૪૮ વાર નિર્યદિત કરી ચોખ્ખું પાણી બનાવ્યું હતું ફોર્સ હવામાં મુસાફરી કરી પૃથ્વી ઉપર પડતાં પહેલાં હવામાંના ઓક્સિજન ઉત્તર કાર્બન ડાયોક્સાઇડ, મીથાન કણો ઇત્યાદિને ઓગાળે છે. ચોખ્ખાં હવામાં માત્ર કાર્બન ડાયોક્સાઇડ જ હોય છે, પરંતુ ઔદ્યોગિક વાતાવરણમાં અથવા દરિયાઈ વાતાવરણમાં ઉપરની અશુદ્ધિઓ રહેલી હોય છે. વરસાદનાં પાણીના એક લાખ લાગમાં ૬-૪ લાખ ઓક્સિજન અને ૧-૩ લાખ કાર્બન ડાયોક્સાઇડ રહેલો હોય છે. સરઆતના વરસાદથી વાતાવરણની અશુદ્ધિઓ દૂર થાય છે. અને વરસાદથી વાતાવરણ કંઈક જલ્દી થાય છે. એટલે જ આપણને વરસાદ પડી હવા આહલા-દશરક લાગે છે, અને આપણે તાજગી અનુભવીએ છીએ. કાર્બન ડાયોક્સાઇડવાળા પાણીની દ્રાવ્ય શક્તિ વધુ હોય છે. પૃથ્વીના ખાદ્યો કેરિયમ કાર્બોનેટ આ પાણી ભેડે ચયોજિત થઈ દ્રાવ્ય કેરિયમ બાય-કાર્બોનેટ બનાવે છે. આ ઉપરાંત ખાદ્યો અનેક દ્રવ્યો પાણીમાં થોડેથણે અંશે ઓગળેલાં હોય છે. વરસાદનું પાણી જરૂર વાટે પૃથ્વીના બિન્ન બિન્ન પટ ઉપર વહેતું વહેતું, આખરે દરિયામાં પડે છે. આ પાણીમાં દ્રાવ્ય પદાર્થો તરીકે તેમ જ તરતા કણો તરીકે ધનુષારા તત્ત્વો સંચોજનો રૂપે રહેલાં હોય છે. દા. ત. આ પાણીમાં સુવર્ણ પણ હોય છે. આનું પ્રમાણ અત્યંત અલ્પ હોવા છતાં અનુકૂળ રાસાયણિક પ્રક્રિયાઓથી તેમાંથી સુવર્ણ પ્રાપ્ત કરવું શક્ય છે. પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન જ્યારે જર્મનીને સુવર્ણની જોટ પડી ત્યારે પ્રખ્યાત જર્મન વૈજ્ઞાનિક હેબરે દરિયાના પાણીમાંથી સુવર્ણ મેળવવાની યોજના ધડી હતી. એથી ગળતરી પ્રમાણે આ સુવર્ણ, સુવર્ણની તે સમયની કિંમત જોતાં આર્થિક રીતે સરખું જરવરું બોધ્યું હતું, પરંતુ, એની ગળતરીમાં એક જગ્યાએ

હસે ગુણવાને બદલે હસે લાગતાથી બચવામાં સુવર્ણની કિંમત એની ગળતરી કરતાં સો ગણી થઈ.

જ્યારે આપણી પૃથ્વી સૂર્યથી વિખૂટી પડી, ધીરેધીરે ઠંડી થતી ગઈ ત્યારે અનુકૂળ ઉષ્ણતામાને પાણીની વરાળ પૃથ્વીના નીચેના લાગોભા વરસાદરૂપે એકઠી થઈ. આમ પૃથ્વીની સરઆતમા વરસાદનું પાણી નિર્યદિત હતું. આ પાણીની ગરમીથી વરસાદરૂપે પૃથ્વી ઉપર નહીનાળાં વાટે દરિયામાં પાણું આવ્યું ત્યારે તેમા થોડેથણે અંશે દ્રાવ્ય અશુદ્ધિઓ ઉપચિયત થઈ. દર વર્ષે ઉનાળામાં વરાળ થતાં માત્ર શુદ્ધ પાણી જ એવું થાય છે, પરંતુ ચોખ્ખાંમા નહીનાળા બરાતા વરસાદ વાટે અશુદ્ધ પાણી પાણું દરિયામા આવે છે. આ પ્રમાણે દરિયાના પાણીમાં દ્રાવ્ય અશુદ્ધિનું પ્રમાણ વધતું જ નથી છે. પ્રતિવર્ષ દરિયામાં આ પ્રમાણે વરસાદથી થતી અશુદ્ધિનું પ્રમાણ અને અત્યારે અશુદ્ધિનું પ્રમાણ માપીએ તો પૃથ્વીની ઉંમરને અડસટ્ટો મેળવી શકીએ અત્યારે દરિયાના પાણીમાં મુખ્ય અશુદ્ધિ સામાન્ય મીઠું હોય છે, અને તેનું પ્રમાણ ૩-૧ ટકા જેટલું હોય છે.

વધતી જતી વસ્તી અને અત્યંત ઊંડાં ઔદ્યોગી-કરણના જમાનામાં આપણને ચોખ્ખા પાણીના વિશાળ જમ્યાની જરૂર પડે છે. પાણી ખેતી માટે, સામાન્ય વપરાશમાં, તેમ જ ઉદ્યોગમાં ધણાં મોટા પ્રમાણમાં વપરાય છે. અત્યારના જમાનાની એક વિકટ સમસ્યા પૂરતા પ્રમાણમાં ચોખ્ખા પાણીના પુરવાની છે. પૃથ્વી ઉપર જે લાગમાં પાણી હોવા છતાં આ પાણી ખાડું હોવાથી તેમ જ અનુકૂળ સમયે ઉપયુક્ત નહીં હોવાથી આ મુશ્કેલી જોખી થઈ છે. સેંકડો વર્ષથી વૈજ્ઞાનિક હવામાનનો અભ્યાસ કરતો હોવા છતાં, આવતા ચોખ્ખામાં વરસાદ કેટલો અને કયારે આવશે તે કહી શકતો નથી. વળી વરસાદ બે બહુ ઊંડાંમા આવે તો તેમાંનું ધણું પાણી વહી નથી. સામાન્ય વરસાદમાં ફક્ત વરસાદના ૩૦-૪૦ ટકા પાણી પૃથ્વીમાં સમાઈ જાય છે, અને બાકિયા ઉપયોગમાં લઈ શકાય તેવા બૂ-જળ તરીકે તે ઝોળખાય છે. વાદળોમા જળનાં ફોર્સ અત્યંત અલ્પ કદનાં હોવાથી તે હવામા તરતાં જ રહે છે. હવે આપણે ઓરોલેન્ડાસ આવાં વાદળાં ઉપર સિંદર આયોગ્રાઇડ કે કાર્બન ડાયોક્સાઇડ - બરફ - ધન કાર્બન ડાયોક્સાઇડના કણો વેરીએ તો પાણીના કણો આ

કણીની આસપાસ ખાત્રી નળ છે અને વરસાદરૂપે પડે છે. બનાવટી વરસાદના પ્રયોગો અમેરિકા, ઓસ્ટ્રેલિયા, ઇન્ડિયા દેશોમાં થયા છે, અને તેમની સફળતા માટે થોડે-ધણે અંશે સાચા દાવા પણ કરવામાં આવ્યા છે. પણ વ્યવહારમાં આ પદ્ધતિ હજી ઉપયોગમાં નથી આવી. આમાં વૈજ્ઞાનિક સફળતા ઉપરાંત રાજકીય સમસ્યાઓ પણ રહેલી છે. આકાશમાં વાદળો બંધે ધૂમે છે અને એક દેશ બે પોતાના વિભાગ ઉપર તરતા વાદળો ઉપર આવા કણો વેરી વરસાદ લાવે તો ખીન્ન દેશોમાં ઝાંછા વરસાદ ન થાય? અત્યારે નર્મદાના પાણીની વહેંચણી માટે જે મુશ્કેલી ઊભી થઈ છે એથી અનેક ગણી મુશ્કેલી આવા સંજોગોમાં ઊભી થવાનો સંભવ છે.

વરસાદની અનિયમિતતાને લીધે આપણે સંધરેલા પાણી ઉપર આધાર રાખવો પડે છે. પાતાળકૂવા, નદી ઇત્યાદિમાં રહેલ પાણી કુદરતી બક્ષિસ છે, અને તેનો યોગ્ય ઉપયોગ સમસ્ત દેશને ખાનગી રાખીને યોગ્યો નોંધવો. વરસાદને બદલે આવા બૂ-બૂન-નો ખેતીના ઉપયોગમાં ખીન્ને પણ એક ભય રહેલો છે. કેટલાક ભૂગર્ભમાં સામાન્ય મીઠાનું પ્રમાણ વધારે હોય છે, અને આવા પાણીને ખેતીમાં હદ ઉપરાંત ઉપયોગ કરવાથી જમીન ખારી થઈ જાય છે, અને જમીનમાં પાણીયતા water logging પણ થાય છે. ભારત અને પાકિસ્તાનમાં દર વર્ષે લાખો એકર જમીન આ પ્રમાણે બૂ-બૂનના અશાકીય ઉપયોગ કરવાથી નકામી બનતી આવી છે.

ચોખ્ખા પાણીમાં મીઠાની ચપટી નાખવી સહેલી છે, પરંતુ આવા પાણીમાંથી ચોખ્ખું પાણી મેળવવું તે વૈજ્ઞાનિકો માટે પણ એક કૂટ સમસ્યા છે. કુદરતમાં આ ક્રિયા દરિયાના પાણીની વરાળ થઈ, વરાળમાંથી વાદળો થઈ તેમાંથી વરસાદ રૂપે ચાત્રતી આવી છે. પ્રયોગશાળામાં પણ પાણીનું નિસ્કંદન સહેલાઈથી થઈ શકે છે, પરંતુ મોટા પાયા ઉપર પાણીમાંના બધા દ્રાવ્ય પદાર્થ દૂર કરવાની સહેલી અને સસ્તી પદ્ધતિ શોધવામાં વૈજ્ઞાનિકો હજી સુધી ક્ષેત્રકંઈ થયા નથી. આ માટે સૂર્યની ગરમીથી પાણીની વરાળ કરી, અથવા પાણીને અત્યંત ઉચ્ચ ઊંચતામાં વરાળ (Flesh point evaporation) કરી, આ વરાળને ધારીને, અથવા અવનિર્નિયમ (Iron exchange) પદ્ધતિ જેવી અનેક રીતો વિશે

અમેરિકા, ઇંગ્લેન્ડ વગેરે દેશોમાં વૈજ્ઞાનિકો પ્રયોગો કરે છે, અને આવી પદ્ધતિથી બનાવેલ મીઠાં પાણીમાં રેસોનો પણ દુનિયામાં કામ કરતાં થઈ ગયાં છે. હજી હજી કોઈ પદ્ધતિ ખરેખર સુવચન અને સસ્તી માલૂમ પડી નથી. આપું એક ખારા પાણીમાંથી મીઠું પાણી બનાવવાનું નાનું પ્રયોગાત્મક મથક સ્વનિર્મિતની Solar still લાવનગરના સોલ્ટ રીસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યુટમાં પણ છે.

પાણીના ભૌતિક ગુણો બણીતા છે. ચોખ્ખું પાણી સ્વાદવિહીન અને લગભગ રંગવિહીન હોય છે. આધુનિક રસાયણના પાયામાં પાણીના સાચા સ્વાદાવની શોધે અગત્યનો લાગ લાગ્યો છે કેવેન્ડીશ, પ્રિસ્ટલી અને લેવેન્ઝીયરે પાણીના સ્વભાવ સમજાવવા માટે પ્રયોગો કર્યા હતા. પાણી એક ભાગ હાઈડ્રોજન અને બે ભાગ ઓક્સિજનનું રાસાયણિક મિશ્રણનથી ઉત્પન્ન થાય છે, એ શોધ ૧૭૮૧ માં થઈ. હાઈડ્રોજન, પાણીમાંથી વિદ્યુત વિભાજન દ્વારા, કે જ્યાં ઉષ્મતામાંને લોહ જેવી ધાતુ જોડે રાસાયણિક પ્રક્રિયાથી મેળવી શકાય છે. તત્ત્વોની સારણીમાં હાઈડ્રોજન પ્રથમ છે, અને તેના કેન્દ્રમાં એક પ્રોટોન અને કેન્દ્ર બહાર એક માત્ર ઇલેક્ટ્રોન રહેલા છે. ઇલેક્ટ્રોન બતાવે છે અત્યંત નાનો કેન્દ્ર H^{+} સ્વીકૃત્ય છે, અને આથી સામાન્ય રાસાયણિક સંયોજનતા ઉપરાંત બીજી તત્ત્વોને હાઈડ્રોજન આકર્ષી શકે છે. આવી પ્રક્રિયાને લીધે પાણીના કણો H_2O નો સમૂહ $(H_2O)_n$ બનાવે છે. આને વૈજ્ઞાનિકો હાઈડ્રોજન બંધ કહે છે. હાઈડ્રોજન બંધની પદ્ધતિથી હાઈડ્રોજનયુક્ત રસાયણો કે જેમાં સમસ્ત જીવિત સૃષ્ટિનો સમાવેશ થાય છે, તેમને વૈજ્ઞાનિક રીતે સમજી શકાય છે.

વૈજ્ઞાનિક સમસ્યા પ્રમાણે તેની એકસાઈની ખાસિયત રહેલી છે. ૧૭૮૧માં હાઈડ્રોજન તત્ત્વના ગુણધર્મો શોધવા પછી લગભગ દોઢસો વર્ષો પુરે અને સદકામકર્તાઓએ જાહેર કર્યું કે હાઈડ્રોજનના રાસાયણિક ગુણધર્મોના પણ શિન્ન-શિન્ન ભૌતિક ગુણધર્મો અને પરમાણુભારવાળા બે કણો, ટ્યુટિરિયમ અને ત્રિટિયમ સામાન્ય હાઈડ્રોજનમાં રહેલા છે. ટ્યુટિરિયમનો હાઈડ્રોજન કરતાં બમણો પરમાણુભાર હોવાથી, પાણીના નિયુત વિભાજનમાં હલકો હાઈડ્રોજન વધુ ઝડપથી ઊડી જાય છે, અને પાછલા પાણીમાં ટ્યુટિરિયમનું પ્રમાણ વધતું જાય છે, માટે તેને ભારે પાણી કહેવામાં આવે છે. ભારે પાણી કેન્દ્રીય

પ્રક્રિયામાં અત્યંત ઉપયોગી છે. કેન્દ્રીય પ્રક્રિયાના એક પ્રકારના જીદીજીદી સક્રિયતાના કણોને બારે તરફના કણો ને એકસાથે દેવામાં આવે છે. આના અસ્ત તરીકે વપરાતા કણોમાં ન્યુટ્રોન સૌથી અગત્યનો છે. પરંતુ ન્યુટ્રોનને વેગ બહુ વધુ પ્રમાણમાં હોય તો તે બારે કણના કેન્દ્ર ને એક અત્યંત અલ્પ સમય માટે સંપર્કમાં રહે છે. માટે આવા કણોની આસપાસ બારે પાણી સંખ્યાથી ન્યુટ્રોનની ગતિ ધીમી પડે છે, અને કેન્દ્રીય પ્રક્રિયા વધુ પ્રમાણમાં થાય છે. બારે પાણીને નિયામક Moderators કહેવામાં આવે છે. ડ્યુટેરિયમનું પ્રમાણ લગભગ ૧:૫૦૦૦ જેટલું છે. ત્રીજા સમસ્થાનિક ત્રિતીયમનું પ્રમાણ તો એથી પણ અલ્પ ૧:૧૦૧૧ જેટલું છે. હવામાં રહેલા નાઇટ્રોજન ઉપર કેરમિક ફિસિયોની અસરથી તે ઉત્પન્ન થાય છે. તે ફિસિયોસગી છે, અને તેનું અર્થ આપુલ્ય ૧૨.૪ વર્ષ છે. જ્યાં સુધી હાઇડ્રોજનયુક્ત પદાર્થ, જેવો કે પાણીની વરાળ કુદરતમાં મુક્ત સ્વરૂપમાં રહે અને હવામાં બધે ફરી શકે ત્યાં સુધી તેમાં ત્રિતીયમનું પ્રમાણ ઉપર લગભગ પ્રમાણે નિશ્ચિત હોય છે. વરસાદ ખારડે તે

આવેલું પાણી પૃથ્વીના પર્વત સમાર્પિત જળ ત્યારે તેમાંથી ત્રિતીયમનું પ્રમાણ ધીરેધીરે ઓછું થતું જાય છે. આપણે જ્યારે કોઈ પ્રદેશમાં પાતાળકૂવાના પાણીનો ઉપયોગ વધુ અને વધુ કરતા જઈએ તો પૃથ્વીના ભૂખર્ષમાં રહેલ પાણી વાપરવું પડે અને આ પાણીનો જથ્થો ઓછો ને ઓછો થતો જાય. આ પ્રક્રિયાને કોઈપણ પાણીના જથ્થામાં ત્રિતીયમનો જથ્થો થાપીને જાળવી રાખાય છે. ભૂખર્ષ પાણીની આવી મોજણી ટાટા ઈન્ડી-ટ્યુટ એન્ડ ફેન્ડમેન્ટલ રીસર્ચ યુનિવર્સિટીમાં શરૂ કરી છે. તાજા વરસાદ અને નદીના પાણીમાં ફેરિસિયમ, આય ક્રોએનેટ પ્રત્યાદિનું પ્રમાણ વધુ હોય છે. જ્યારે જૂના પાણીમાં સોડિયમ ક્લોરાઈડનું પ્રમાણ વધુ હોય છે. આમ પાણીનો પ્રકાર રાસાયણિક મોજણી વડે પણ જાણી શકાય છે.

આ પ્રમાણે પાણીના અભ્યાસ ઉપરથી રસાયણ, ભૌતિકશાસ્ત્ર પ્રત્યાદિ વિજ્ઞાનની અનેક શાખાઓના આધુનિક વિકાસ સુધી આપણે આવી મળ્યા.

*

અહુમતીની કાંતિ

માનસની વિચારણામાં આવેલું કે કાંતિ કરવાની તો એક લઘુમતી જ હોય છે. લેનિનમાં પણ આ તત્ત્વ ઘણું ધૂંટાયું છે. એ શુદ્ધવાસીએ તો વળી તદ્દન નાનકડી લઘુમતી જ કાંતિ કરશે એવી વાતને રંગીસો મરોડ આપ્યો. આ વસ્તુ સામ્યવાદનું એક મૂલ્ય છે. સમજના જેવું એ છે કે એકેસ્ત્રોવાકિયાની પદ્ધતિઓ એક પ્રભાવી જુલાઈ છે, કોઈ લઘુમતીનો જાળવો નથી. આમ ‘લઘુમતી કાંતિ’ના સામ્યવાદી મૂલ્ય સામે એકોની ‘અહુમતીની કાંતિ’નું આદિસન પોતાની પાયાની લગત લડી રહ્યું છે. સાપ્તાહિક ‘નિરીક્ષક’માંથી]

જયંતિ દહાસ

નિરીક્ષક

શુભચિંતન સાપ્તાહિક વિચારપત્ર

તંત્રી: પ્રબોધ ચોક્સી

પરામર્શ સમિતિ:

ઉમાશંકર જોશી, યશવંત શુક્લ, ઇશ્વર પેટશીર,

પુરુષોત્તમ ગણેશ માવડંકર

વાણિક લલાજીમ: પંદર રૂપિયા

પ્રકાશક પબ્લિકેશન્સ લિ., મંત્રી સદન, ખીજો માળે,

મિરજાપુર રોડ, અમદાવાદ-૧

અટકી ગયો લહેરાતો લય

હરીન્દ્ર દવે

રાવજી પટેલના અવસાનના સમાચારે થોડા સ્તબ્ધ બની જવાયું : આમ જુઓ તો એની તળિયત ચિંતા-જનક છે અને મને સારે કંઈ પણ થાય એમ સાંભળ્યું હતું : એમ તો એ કવિએ પોતે જ કવિતામાં ગાયું છે.

હું આખ્યે છું હવે
અતલીન નિદા ધડવા.

વાતાવરણ અળખાઈ જાય છે. ‘દુઃખ’ વિશેનો એ સાવ સામાન્ય ખ્યાલ બની જાય છે - સેકસ અને ધનને કારણે જન્મેલી વિપત્તિમાં ભળેલા, અતુલ્યાર્થી સરસ્વતીચન્દ્ર જેવો, પૃથ્વી બહુ મળતો નથી. દુઃખની આસપાસનો પોએટિક પરિવેશ ખૂબસૂરિ મળે છે; હવે એ, સર્જકની અભીપ્સા રહી નથી. પૃથ્વ પચાસ-જાવનમાં સ્તનદર્શનની અતુલ્યતામાં ‘દુઃખ’નો જે વિચાર ભેળવાયો હતો તે ત્રિશીટ દુઃખ હવે ક્યાં ભઠ્ઠા ?... પણ રાવજી આપણી વચ્ચે નથી.. છે માત્ર ‘ઝંઝા’ અને ખાલી પાંખડું... મુજરાતે એક સર્જક શુભાગ્યો છે.

પત્નીની ગેરહાજરીમાં પહેલીવાર ‘ઝંઝા’ વાંચેલી, ને ત્યારે આ ફકરા લેખને અંતે મૂકવાનું પસંદ કરી રાખ્યું હતું. “કશી પણ લપાછપ ક્યાં વગર ઢીંચે. આખો ધીસો પી ગયો. મારાં ડુવાંટાંની પણ મને ખગર નહોતી પડી. વચ્ચે વચ્ચે આંખ જાંચી કરીને નોઈ લેતો ત્યારે પદ્માઓ કપાળે ભેંકેલાં હતાં. ચલો સાડું થઈ, ચિંતા તો નહીં મુંઝવણ ટહુકા ભરેલો હાથ નહીં તો શું ! અંતે આમેય આંખ ખોલીને બે હાથ-બે પગ અને કાળી પહેાળી જમીન જ ભેવાની ને ?” કથાકૃતિઓ દ્વારા ગદ્યકવિતા ઢીચાવનાર કવિ રાવજી હવે આપણી પાસે નથી.

-સાચે જ આંખ ખોલીને બે હાથ - બે પગ અને કાળી પહેાળી જમીન જ ભેવાની ને ? રાવજી પૃથ્વીનું આ વેદનાશુખ લખીને એક સર્જકની હેતિપતથી મરતા-મરતાં પણ તું જુઓ હતો...

(૧૨ ઓગસ્ટ '૬૮)

પણ આ ઘાટ એ આટલો વહેલો ધડી નાખશે એમ નહોતું લાગતું...

થોડાક ઉદાસ અને રાવજીની ‘અધુર’ હાથમાં લીધી; તેના આરંભમાં એક નાનકડી કવિતા સુકાઈ છે એના તરફ પહેલી જ વાર ધ્યાન મળ્યું; આજે બદલાયેલા સદર્શમાં આ કવિતામાંનો સવાસ આપણા સૌ માટે પુછાયો હોય એવું લાગ્યું.

અમે અનુભવા ક્યાં લમ રેશું

કહો તમારા ધરમાં ?

દરેક નવા કવિનો આ પ્રશ્ન હોય છે : એ કવિતાના, સર્જનના ક્ષેત્રે આવીને વસે છતાં તેની હાજરીની નોંધ ધણીવાર ન લેવાતી હોય એવું બને છે; અહીં કવિ જે ધરની વાત કરે છે એ ધર એટલે કોઈ ચાર દીવાલોની બનેલી ઇમારત જ નહીં...આ કોઈ ખીન્ન જ ધરની કવિ વાત કરે છે...અને એની પ્રતીતિ છેલ્લી તથા પકિતઓમાં આપણને મળે છે :

અમને ધડીવાર તો ગંધ જાંઘની આસે

આસે શ્વાસ તમારો યોડું,

આ કવિ અતલીન નિદાનું નિર્માણ કરી સાચે જ જ પી ગયો છે ત્યારે એની ધણી બધી કવિતાઓનું રચરણ થાય છે. ‘કૃતિ’ના એક અંકમાં ‘સંબંધ’ નામનું દીર્ઘ કાવ્ય પ્રગટ થયું હતું, એમાં સર્વત્ર સંબંધ અને એક સરખા સ્તરની અભિવ્યક્તિ ન હતી, છતાં ક્યાંક ક્યાંક કવિની પ્રતિભાના ચમકારા દેખાતા હતા :

રાજ સવારે

ત્રિવેણીમાંથી ઊઠેલા પદ્મર શો

આવું તેજ વિશ્વમાં.

રાજ સવારે.

જલ વગરનું મોલુ ઘઈને

કાળા ભગ્નર કેસ ઉપર જઈ રેલું.

રાજ સવારે

સ્તના પરનાં પગલાં

લાવી પાંખણ વચ્ચે મેલું.

સત્તા પરનાં પગલાંને ચોતાની પાંપણ પર વસાવ-
નાર આ કવિ હોસ્પિટલના ટી. બી. ના વોર્ડનું ચિત્ર
આ રીતે રજૂ કરે છે.

દરેકની મુઠ્ઠીમાં પડ્યો પડ્યો
ગંધાચ અનાગત.
દરેક મુઠ્ઠીમાં ઉકડે

અમરત જૂની વાવ,
દરેક મુઠ્ઠીમાં સળગે અસાચુ જૂનાં
-કાળ પાથર્યો ચંદન ચંદન,
દરેકની મુઠ્ઠીમાં.

આ કવિનો ‘હરોરાતો લય’ એકાએક અટકી ગયો
છે; એની કવિતાઓ હજી તો છૂટીછાઈ પડી છે, પણ
એના કવિહૃદયમાંથી જ આકાર પામેથી બે નવલકથાઓ
‘અશ્રુધર’ અને ‘ઝંઝા’ આપણને સાંપડી છે.

‘અશ્રુધર’ અને ‘ઝંઝા’ ના પ્રકાશન વચ્ચે બે
વરસનું અંતર છે: આ વરસનો વિકાસ પણ અને નવલ-
કથા વચ્ચે દેખાય છે. આ અને નવલકથા વિશે ફરિયાદ
પણ કરી શકાય; અનેમાં ક્ષાણભૂષીશીલ નાપક, પરંપરાગત
પ્રેમકથા, શરદાભાણનાં સ્ત્રીપાત્રોનાં લણકારા, આ બધું
મળી શકે; પણ આ બંને કૃતિઓમાંથી અને સૌથી વધુ
તો ‘ઝંઝા’ માંથી એક વિકાસશીલ નવલકથાકારનું દેવન
પણ દેખાય છે.

‘ઝંઝા’માં એનું ગદ્ય સૌથી વધુ આકર્ષક છે. એનો
પ્રવાહ સરળ અને અનાયાસ છે. એમાં તાઝગી છે.

પૃથ્વીની ડાયરી રૂપે અને કેવમિત્ હાથાએ એમાં
ટપકાવેલી નોંધારૂપે આ આખીને કૃતિ આકારમાં છે.
ડાયરી વિશે અહીં પૃથ્વી નોંધે છે.

“ડાયરી લખું ને પાના પર સુખદુઃખની ઝીણી-
લાતીલી પગલીઓ પડે, પગલીઓમાં સુગંધના પારાવાર
છલકે. ડાયરી અલારે અને સ્વગ્નનેા પર્ણા લાગી. ચૂપ
મેઢેલા નહીં મનુષ્ય જેવી આ ડાયરી ઉઘાડીએ તો
ભિષકે પાને પાને મનુષ્યની જીભ. મારું કુવપદ મનુષ્ય
તો નહીં હોય? બધાને મનુષ્ય જ ભેઈએ છે.”

આ મનુષ્યની વાત સાચી છે. આપણને પણ એ
નવલકથા ગમે છે, કારણ કે એમાં મનુષ્યનો કોઈક ચહેરો
ઉઠાવ પામે છે. એ ખરું કે એમાં ઝાઝું રેવિધ્ય નથી.
તત્ત્વની અને રૂપી...લલિતા અને હાથા (અને બંનેના
વૈધ્યથી ભરેલા ચહેરા નોંધો સત્ત્વ અને પૃથ્વી.) ‘અશ્રુ-
ધર’ અને ‘ઝંઝા’ બંને આમ એક જ Theme પર

લખાયેલી કૃતિઓ છે. પણ બંનેમાં નોંધપાત્ર વિકાસ જે
રહી છે તેનું જ મહત્ત્વ છે.

‘ઝંઝા’માં આપણને રાવજી પટેલની સંપ્તિનું કથક
વિસ્તરણ જાણ્યું છે. એમાં મિ ભટ્ટ અને પુગલિત જેવાં
પાત્રો પણ મળે છે. આ વૈવિધ્ય જ નવલકથાકારની
સંપ્તિને જીવનનું પરિભાણ આપે છે.

પૃથ્વી એના પોપટ ખુશીરામ માથે એક વાર સ્વગત
વાર્તાવાચ કરે છે ત્યારે આપણને નવલકથાકાર પાસે રહેલ
કવિનું હૃદય પરખાઈ આવે છે આ ગદ્યમાં આપણે
આસ્વાદ્યો:

“મને સ્વપ્ન આવે છે. કું જાણે તારી જેમ પક્ષી
ચર્ચે ગયો શાક્યાપાક્યા વગર સુખાવનમાં આમતેમ જીવ્યા
કરું. મને નગરનાં સુંદર મકાનો લાગી ન ગમે. સુંદર
મકાનો. મને હસવું આવે છે. સપ્ન માટે આરસપાદાણનું
દર હોય એવું લાગે છે. સુંદર મકાનોને બદલે માણસો
આસોપાસનાં વૃક્ષ ઉછેરતા હોય તો! માણસ માટે
નિખાલસ થવાનું એકેય માધ્યમ રહ્યું નથી. વૃક્ષ ઉછેર-
વાની પ્રવૃત્તિ જ એક એવી છે જેનાથી મનુષ્ય પોતાની
નિખાલસતાને અભિવ્યક્ત કરી શકે બાકી બાવાબાશા
તો ઠીક, હરજવડી વાતોથી માણસ બધું જ કંઈ કહી
શકતો નથી અને કહે પણ કેટલું? એક શબ્દ દસ
ચીજોને જીવંત હોય એવું જ્યાં લાગે પછી દળનર
શબ્દોની ધમાકતી તો વાત જ શી?”

આ રાવજી પટેલની કૃતિઓ વાંચીએ છીએ ત્યારે
એ આપણી વચ્ચે નથી એ વેત મ્હાની શકાતી નથી.
જે રાવજી પટેલ મૃત્યુ પામ્યા તો આ ‘ઝંઝા’ કે
‘અશ્રુધર’ કે છૂટીછાઈ કવિતાઓમાંથી આપણને જે
અવાજ સંભળાયા કરે છે એ કોનો અવાજ છે? એ કોણ
આપણને રહી રહીને પૂછે છે -

‘અને અભવશ કયાં લગ રે’ શું
કહે તમારા ઘરમાં?

રાવજી પટેલ એમની કૃતિઓ રૂપે આપણી વચ્ચે
છે. આ કૃતિઓમાં જે વિકાસશીલતા રહી છે એમાંથી
એક આકાર પામ્યા વિના રહી ગયેલાં લાગે નકશો
પણ દેખાય છે. પણ જે થયું છે એની જ વાત કરીએ
તો પણ રાવજી પટેલે આપણને થોડીક સરસ કવિતાઓ
આપી છે અને ‘અશ્રુધર’ અને ‘ઝંઝા’ માં બે નવલકથાઓ
આપી છે, જે ઘણા સમય સુધી વંચાશે.

(પ્રો. સ. તા. ૧૯-૮-૧૯૮૦)

સત્તાક્ષેત્ર અંગે સર્વોપરી અદાલત દ્વારા કરનાર્થાં;આનેલી રૂપરૂપતાને ધ્યાનમાં લઈને બંધારણમાં ફેરફાર કરવો જોઈએ તેથી કરીને કરીથી અદાલતી અધ્યક્ષતા કરવાનો પ્રસંગ ઉપરિચિત થાય નહીં. એમિલ ૧૯૬૮ના રોજ ધારાસભાઓના અધ્યક્ષોની જે પરિષદ બોલાવવામાં આવી તેમાં પણ લોકસભાના અધ્યક્ષ શ્રી સંજય રેડ્ડીએ એવું વિધાન કર્યું કે જે આ સંબંધમાં જરૂર જણાય તો બંધારણમાં જરૂરી ફેરફાર કરવો જોઈએ.

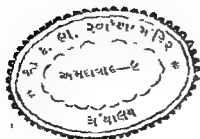
ધારાગૃહોના અધ્યક્ષો પક્ષપક્ષીયી પર હોય છે પરંતુ એથી સામાન્ય ચૂંટણી પછી રાજકીય અસ્થિરતા જન્મી છે તેના લીધે અધ્યક્ષો પણ પક્ષપાતી વલણ દાખવતા થયા છે. મયા વર્ષના નવેમ્બર મહિનામાં પશ્ચિમ બંગાળની વિધાનસભાના અધ્યક્ષનું વલણ અને ચાલુ વર્ષના માર્ચ મહિનામાં પંજાબની વિધાનસભાના અધ્યક્ષનું પગલું આની સાહેદી પૂરે છે. ભારતીય લોકશાહી

માટે આ ખાતરનાક વલણ છે જેને સર્વોપરી અદાલતે આ ચુકાદા દ્વારા નાશવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. પરંતુ ત્યાં અટક્યા સિવાય બંધારણમાં ફેરફાર કરીને આના વલણનો અંત લાવવો એ જ દિતાવદ્ છે.

આ ચુકાદા દ્વારા એક બીજી પણ અગત્યની બાબત આપણું ધ્યાન ખેંચે છે અને તે છે રાજ્યપાલનાં સત્તાક્ષેત્રમાં થતો વધારો. પંજાબના સંદર્ભમાં રાજ્યપાલના વર્તનને કાયદેસર કરાવવામાં આવ્યું છે, પરંતુ આપા સંજોગો ન હોય તોપણ રાજ્યપાલ આ સત્તાને બાધારે વિધાનસભાના ચાલુ સત્રનો અંત આણી શકે તથા નવા સત્રના આરંભની જાહેરાત કરી શકે. આ બાબત રાજ્યપાલને પણ સત્તાનો દુરુપયોગ કરવા લક્ષ્યાંકે તેવી છે. તેથી બંધારણમાં મટતો ફેરફાર કરીને આ બાબતમાં રૂપરૂપતા કરવી આવશ્યક છે.

હસમુખ પંડ્યા

૨

અતુલ

• રંગો

• રસાયણો

• દવાઓ

ચીફ અટુલ એસ.પી.સી. (W. Rly.)

શ્રી. સુ. સિંઘે, અમદાવાદ-૧.
અમદાવાદ-૬

Feeling

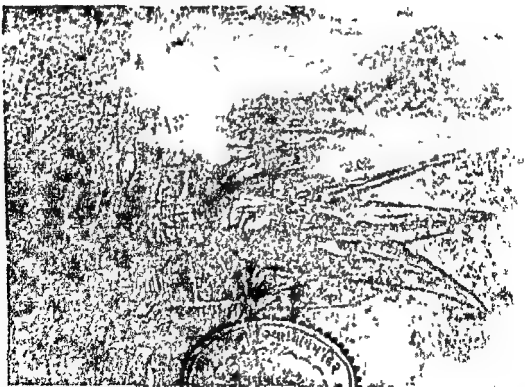
०२००

ଉତ୍କଳ-ସିଂହ

ସମ୍ପାଦକ, ୧୯୧୮

୯୩

ଉତ୍କଳ-ସିଂହ

સંપાદકમંડળ

ભોગીલાલ ગાંધી (મુખ્ય)

વિમલ શાહ (સહ)

ચુવીર ચૌધરી (સહ)

પ્રકાશ શાહ (સહ)

વિગ્નજાળ

૯૩

સપ્ટેમ્બર ૧૯૬૮

વિશ્વમાનવ દર માસની ૨૬મી તારીખે
પ્રસિદ્ધ થાય છે.

એક અંકનો એક રૂપિયો ;
વાર્ષિક લવાજમ હસ રૂપિયા
પરદેશમાં ૨૦ શિલિંગ

બધા પ્રતિષ્ઠિત પ્રકાશકોને ત્યાં
લવાજમ કરી શકાય છે.
રૂ. ૧૦૫/ લરીને રેખાનો
શેર લેનારને વિશ્વમાનવ બોટ
મોકલવામાં આવે છે.

લેખકોને પુસ્તકો આપવામાં આવે
છે. લેખોમાંના અભિપ્રાયો માટે
લેખકો જ જવાબદાર.

સંપાદકીય પત્રવ્યવહાર
ભોગીલાલ ગાંધી,
રામજી મંદિર પોળ, વડોદરા

વ્યવસ્થા અંગે પત્રવ્યવહાર
રેખા કોઓપરેટિવ પ્રિન્ટિંગ એન્ડ
પબ્લિશિંગ સોસાયટી, હીમાલય,
પાલડી, અમદાવાદ-૭

મુદ્રણ-સ્થાન
ચંદ્રિકા પ્રિન્ટરી, ગિરઝાપુર રોડ,
અમદાવાદ-૧

મુદ્રક-પ્રકાશક-માલિક
બકુલ ત્રિપાઠી, મેનેજિંગ ડિરેક્ટર,
રેખા કો. પ્રિ. એન્ડ પ. સોસાયટી,
પાલડી, અમદાવાદ-૭

કવિતા

મીઠા જળના માછલાનું પદ્મ સિત ખૂંચ ૨ | નજી કાંચો
માધવ રામાનુજ ૩ | ચાર કાંચો પ્રાણજીવન મહેતા ૪

પરિસ્વાદ

હર્ષદેરીઃ કાવ્યસાવના અને કવિતા નમિન રાવળ ૫ |
એ સંસ્કૃતિ જાય જહનમમાં મહેન્દ્ર લની ૧૨ | મરમી
અરાજકતાવાદી પ્રકાશ ન. શાહ ૧૪ | સંચાલકનો ઉપસંહાર
ભોગીલાલ ગાંધી ૧૭

વૃત્તવિમર્શ

એન્ડ્રુના : મધ્યાંતરી સમસ્યાઓ ભોગીલાલ ગાંધી ૧૯ |
'નિરીક્ષક' : આપકાર અને અપેક્ષા ભોગીલાલ ગાંધી ૨૩

પુનર્સંદ્રણ

ગાંધીશતાબ્દી કેવી રીતે ઊજવીશું ? ઉમાશંકર જોશી ૨૪

વાર્તા

હું એટલે તમે એટલે આપણે પ્રાણજીવન મહેતા ૨૯

લેખ

સમય મહેન્દ્ર લની ૨૫ | Der Panther 'સ્પુષ્ટિપ્રમમાં'
અને 'જૂમાં' રાધેશ્યામ રામાં ૩૧ | શુદ્ધ અને પ્રયોજિત
વિજ્ઞાન પી. સી. પટેલ ૩૭ | શુદ્ધર આસ સતીયકુમાર, અનુઃ
મોહન દાડીકર ૪૦ | માનવઉત્કર્ષનાં સોપાન ઈન્દ્રસ ૪૪

મતાંકસચ્ચા અને સચ્ચા

'વિદ્યાર્થીસમાજ' : નવો મિળન 'કુ. નિર્ઝરી ૬. ખૂંચ ૪૮
એક પત્ર જ્યતિ કે. પટેલ ૪૯

સુખપૃષ્ઠ કે. વાળ કે. શુદ્ધ

મીઠા જળના માંછલાનું પદ

મીઠા જળનું માંછલું
ના મીઠા જળમાં મરે; અરે, ના મરે!
હવે નાં જીને તરવું,
તોયે ટેવ પડી તે તરે; અવશ રે, તરે!
જનમવેળથી આજ લગી
એ મીઠા જળમાં રમ્યું; હમેશાં રમ્યું!
ફારસિંદુનું પૂર આજ
રે, રગ રગ એની લમ્યું; અકારણ લમ્યું!
મીઠા જળમાં રહ્યો જીવ
કાં તટની મહોળત કરે? સુખે ના કરે!
તટ આધો જ રહ્યો; ને મન
કાં જળથી આકું થયું? ઉદાસી રહ્યું!
અમી ફેરવું જળ મીઠું, કયમ
અંગ અંગ પર ફેરું? લાડથી લગ્યું!
મથે માંછલું મથે ધણું, પણ
જળ ના આણું સરે! સાંકડું લારે!
હસિત વૃથ

ત્રણ કાવ્યો

માધવ રામાનુજ

૧

સાંતીડે બપોર ચડે ને
બૂખ્યો સૂરજ
બગદ તણી કવિથી જીતરી
બાવળના કંજૂસ છંધડે ટીમણ કરવા ભય.

સીમને આમે કાઠિ,
મૃગજળના દિલ્લોળાતા બેળામાં
ફળ્યા આમ તણે!
હોળાઈ જતો આભાસ તરફડે.

અમીની તીણી ચીસે
તરડાઈ અપેશુ આમ
ફવાના જોડા જળમાં પેસી
દશ્ય કંપે.

વાગોળે વટોળા ધૂળિયું ધાસ.

જીમ સખકતી રાખી એકાં
શ્યામ સરીખાં નળિયાં,
તટકાના દુકમાને દાંપી રહે.

ધૂમનો શેરી વચ્ચે
તરસ્યો થઈ હિટગાદ,
ટપકના પરસેવાનું
પાણી પીત્રા તામસે.

૨

તું આવે તે પહેલાં—
સમય આસમાં બગી બગીને
નિઃશ્વાસોને ટેકે ટેકે
માંઠ નીકળે બદાદ.

મૌન પવનની પાછળ માથે
જીભા બળરે,
કોઈ અભાસ્યા ચહેરે
તારા પરિચયની
એકાદ પાતળી રેખા માટે
ફાંફાં મારે.
નજર જોઈને અથડાતી ને
અટકી ભલી.
તું આવે તે પહેલાં—
પાછું આવે મૌન સંધતું
પગલાં તારાં,
નથી હજી જે પડ્યાં આંશુ મારે!
તું આવે તે પહેલાં
તું જ આવે!

૩

બગી ચૂકેલા રાખનો અગ્નિ
મિત્રા થઈ ખડકાવ;
ભીતરમાં ગમગીન સ્મશાનો
ફરી પ્રજન્નવસિત થાય.

ફરી ગએલી રાખ જોડીને
આંખોમાં અંબળ,
અસિદ્ધિએ જન્મેશાનાં
સ્મરણ સજ્જન થાય.

ભીતી શૂરે ભીંત,
ખોરડું રહી રહી દિગ્ધાવ.
બારીને વળગેયું ભણું
પવન બનીને વાય.

તળાવ પાળે તોડેયું
સૌભાગ્ય ફરી સંધાય!
—તોય ભણ આ બાધ બા
કોણ ગમસિયા ગાય!

ચાર કાવ્યો

પ્રાણજીવન મહેતા

અક્ષાત

સાજ સમયનું
મેરપિટ્ઠના હમલા જેવું આકાશ
યાદ આવતાં
ખૂંદવાની ઇચ્છા થાય.
રહી રહીને
પછી પડખું ધસતી રાત.
ગર્ભ કાઢ
આકળમાં ધૂંટી
તારી વિસ્મૃત વાતોને હું પી ગયેલ
તે યાદ કરું ને
પાંપણુ ઘેરાવા છાએ.
દિશા ચીંધતો લજમણીનો છાઝ નેઈ
થંભી ગયેલી દૃષ્ટિ
હરી પાછી અધકારને હજોળતી થાય.
તું અધકારતા ગર્ભમાં
મૌન ઘર્ષને જાણે વિસ્તરતી જ હમણું.
મારા આંગણમાં
ફેરતા પારિજાતની પાંખડીઓ હેઠ
કાણુનો વિસ્તાર ઓઢી સુતેલી સ્વપ્ન
મારો શબ્દ થવા મથતો
તે તું જાણુ છે ?

ગુલાલ જેવું ગામ

તને રમડું ને
મારી પજવાળે ઊભા બાવળની બધીય થળ
પરીકમાં ઓગળી જાય.
ગોફણુ મેલ્યો પથ્થર
હવામાં અદર પદર ઝૂલે;
—ને કૂડે બેઠાં બેઠેર ટોળાં
ફરર.....ઊડી જાય.

ચરજશુષ્કીનાં સ્વપ્નાં જેવો સ્વપ્ન
હજુ તો નલમાં આબોડે.
પણે સેટે સુતેલી સવાર,
હવે તડકે ખેસી ઝોલાં ખાય.
પરોઢિયે પડખેથી અલગ કાઢું તે
ગુલાલ જેવું ગામ
ધુમ્મસમાં વીંટાય.
હવે આંખમાં ધુમ્મસ ધુમ્મસ ગામ.
હવે આલમાં ધુમ્મસ ધુમ્મસ ઘર્ષ ને તરતું તારું નામ.

ભ્રાન્તિ

તું બંધ નારણુની તરંગમાંથી
તાક્યા કરે છે મને.
પવનમાં ચરચરતી જ્યોતની જેમ
તારો ચહેરો હલે છે
અને ધીમેકથી
દીવાના ચોખમાં પ્રગટે છે તું.
દોલિયાના ચાર પાયા હેઠ
મારું અર્ધજીવન વિશ્વ પડખાં ફેરવે છે;
અને તૂટેલી જીતમાંથી
મારી આંખમાં વિસ્તરવા મથતા આકાશને
હું જોયા કરું છું.
મને થાય છે કે
શવનખંડની દીવાલોને હસેલી
મારા સમગ્રને તારી હથેળીઓમાં મૂકી
ક્યારનીય તું સૂંધ્યા કરે છે.

રાવણ

હવે અવાજ ચોતરફ ઓગળી ગયો.
શબ્દ પણ બાજરીને ફડવે ચૂલી રહ્યો એકનો હ
ખેતર જ મોલની મીઠાશને મળી ગયું.
રાવણ,
તેં ચીતરેલ શબ્દોને
મોર-ઢેઢોને ટુકડાં ગણી પીણુવો રહ્યો હવે.
હવે તારા અધૂરા શબ્દને વિસ્તારવો રહ્યો, રાવણ

હર્ષદ્ રીડઃ કાવ્યભાવના અને કવિતા

નલિન રાવળ

સંઘર્ષ અને ક્રોડાક્રીમાં પણ ઇંગ્લેંડે જે મૂલ્યોની સતત ખેવના કર્યે રાખી છે તેમાં ઇંગ્લેંડુ સાહિત્યજન્ય અને સંસ્કારજન્ય સ્વરૂપ સચવાએલું છે. વ્યક્તિ તરીકે તીવ્ર ક્રાંતિમૂલક વિચારને પ્રભોધતી પણ સમજમાં એક આખીય પ્રભ તરીકે વિચારતી એવી એક વિરોધ-મૂલક તાસીર અંગ્રેજ પ્રજામાં છે કદાચ આ કારણને લઈ ઇંગ્લેંડનો સમાજ કંઈ વિશેષ સુખચિત લાગે છે. મૂળ સાહિત્યિક અને સંસ્કારિક પ્રણાલિકાઓ અને પરંપરાઓમાં ઇંગ્લેંડની એક અને અખંડ મૂર્તિને જળવતા જઈ વિશેષ અર્થપ્રદ સાંપ્રતનું મૂલ્ય ચિટિય પ્રભાએ એવા નૂતન પ્રયોગો દ્વારા કર્યે રાખ્યું છે, જેનાં મૂળ ગ્રામીન પ્રણાલિકા અને પરંપરામાં જોવા મળે. યુરોપના સંસ્કૃતિક તેમ સાહિત્યિક ઇતિહાસના પ્રબળ સંસ્કારોને આત્મસાત્ કરી ઇંગ્લેંડના આત્માને પ્રાજ્ઞવલ્લ કરતી સંસ્કારસ્વામિઓની અખંડ પરંપરાનું અનુસંધાન આજના સમયની જે કેટલીક વ્યક્તિઓમાં મળે છે તેમાં હર્ષદ્ રીડ એમની અનેકવિધ સંસ્કારપ્રકૃતિને લઈ મોખાનું સ્થાન ધરાવે છે. માત્ર ઇંગ્લેંડનાં જ નહીં પણ યુરોપનાં ગ્રામીન-અર્વાચીન કલા-સાહિત્યનાં સપળાં વહેંચેને એમણે લેખનમાં સારવી લઈ આજના મનુષ્યની સંખ્યા મનુષ્યની સદીઓથી ચાલી આવતી એક ભવ્ય કલાધારાનું ચિત્ર મૂક્યું છે. કલા માત્ર એમની સાધના અને સિદ્ધશાનો વિષય, પણ મુખ્યત્વે એમણે ચિત્ર અને શિલ્પ વિશે જે વિચાર્યું છે તેને એમણે એકથી વધુ અર્થ અને અસંખ્ય લેખોમાં સ્વચ્છ અને વિશદ ભાષામાં સુગદ્ કર્યું છે. લખાણુ કમળી વેળાએ એમની સામે ગચ્છ મુખ્ય ભૂમિકાએ હોય છેઃ જ રવ્ય સર્જન, ધ સર્જક અને ક સમાજ. શિક્ષક અને કેળવણીકાર હોવાને લઈ એમનામાં જે એક ઇતિહાસજનકતા જોવા મળે છે. તેનો વિનિયોગ

તેમણે કૃતિને અત્તરતત્ત્વની ભૂમિકાએ તપાસતાં પહેલાં ઇતિહાસદૃષ્ટિએ તપાસવામાં કર્યો. સર્જકનું માનસજન-ધારણુ સમજવામાં પણ એમણે આ ઇતિહાસદૃષ્ટિ પાસેથી સારું કાઢ લીધું છે. સમાજ વિશે તેમ જ કલા પ્રત્યેના સામાજિક પ્રવાધાનો વિશે રીડ અત્યંત સમાન છે. તીવ્ર સામાજિક સંપ્રતતા ધરાવતા સર્જક હોવાને કારણે રીડ કેટલાક સામાજિક પ્રશ્નોનું વિશ્લેષણ કર્યું છે જે એમના કેટલાક અર્થો અને લેખોમાં જોવા મળે છે.

આમ હર્ષદ્ રીડમાં એક એવા કલાસાધકનાં દર્શન ધાય છે જેની દૃષ્ટિ કલા, કલાકાર અને સમાજને મૂલવતી મૂલવતી આ ત્રણેનું સંવાહક બળ એવી કોઈ જાડી માનવીય સૂત્ર પર ઠરે છે. કવિવિવેચક તરીકે હર્ષદ્ રીડનું સ્થાન આગળ પડ્યું છે. એમની કલામી-માસા અને કાવ્યમીમાંસા તેમ જ એમના સામાજિક પ્રતિભાવો પ્રગટ કરતી વિચારધારા હેઠળ હેનરી ટ્રીસ, ડીસન ટોમસ આદિ 'ન્યૂ એપોકેલીપ્સ' સૂક્ષ્મતા કવિજનો પણ આવેલા જે હર્ષદ્ રીડના લખાણમાં રહેલ સમોહક અને સર્વશીલ વિચારતત્ત્વનો પ્રભાવ સૂચવે છે.

એમની કાવ્યવિભાવના જેટલી એમનામાંથી જગી છે તેટલી જ એમના અભ્યાસમાંથી જગી છે. ચોક્કશાયરતા ખેડતનું રીડ સતાન, એટલે સ્વાભાવિકપણે જ એમના લોહીમાં ખેતરોનો અને રમ્મ આમ્મજીવન ઉપર કૂટતી સવાર અને સંધ્યાનો, પખીઓનો ગુંજનભર્યો લય. હર્ષદ્ રીડ એ અંગ્રેજ કવિઓમાંના એક છે જેમનો હૃદયભાવ પ્રકૃતિના કોઈ ને કોઈ તંતુ સાથે જોડાયેલો હોય છે. પ્રકૃતિ અને તેનાં કેટલાંક પરિણામો આંતર-વ્યક્તિત્વના ઘડતર પર થતી અસરનો સ્પષ્ટ સ્વીકાર રીડે કર્યો છે. એમની કાવ્યવિભાવનાનું એક અનુસંધાન પ્રકૃતિમાં રહેલું છે તો ખીલુ અને મહરવનું અનુસંધાન

એમના પોતાનામાં રહેલું છે. ત્રીજું અને ઉકત બંને અનુસંધાનોનું પૂરક એવું અનુસંધાન એક પક્ષે યુરોપના સમગ્ર વિવેચનસાહિત્યના એમના અભ્યાસમાં રહેલું છે તો બીજે પક્ષે ફોર્મિ, યુંગ આદિ માનસશાસ્ત્રીઓના સાહિત્યના અભ્યાસમાં રહેલું છે. એમની કાવ્યવિલાસનાનો એક મહત્ત્વનો પૂરક અંશ એમની સામાજિક અને રાજકીય સંપ્રજ્ઞતામાંથી ઊભો છે. લીડર યુનિવર્સિટીમાંથી એ સંધા જુદાના મેદાન ઉપર એકલા અને પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધના હાડોહાડોનો અનુભવ એમણે લીધેલો. આ અનુભવમાંથી એમનાં યુદ્ધકાળે ઉદ્ભવ્યાં છે એ જેટલું મહત્ત્વનું છે તેટલું જ નોંધપાત્ર આ અનુભવમાંથી એનાં કેન્દ્રિય વિશે એમણે અંશત વિચારસરણી ઊભી કરી તે છે. સમાજવ્યવસ્થા અને રાજ્યવ્યવસ્થા એમની વિચારસરણીઓની ધેરી અસર એમની કાવ્યવિલાસના પર પણ પડી જેના સ્પષ્ટ અણસાર રીડ જ્યારે કલા અને સમાજ વિશે તેમ જ કલાકાર અને પ્રભા વિશે પોતાનું વિશ્લેષણ મૂકે છે ત્યારે જાણ્ય છે.

કાવ્યસ્વરૂપ વિશે વાત કરતાં રીડ બે ભૂમિકામાં કાવ્યને વહેચી નાખે છે. પૃથક્કરણ અને સંયોજીકરણ એમની વિવેચનાનું મુખ્ય લક્ષણ હોય છે. પૃથક્કરણ - વિભાજન પ્રાથમિક પણ મહત્ત્વના સ્તરનો નિર્દેશ કરે છે, ત્યારે કૃતિના અંતરતત્ત્વના સાક્ષાત્કારની વેળાએ રીડ અન્ય સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ ધટકોને સાંકળતા જઈ; સંયોજનની એક સુબદ્ધ ક્રિયા સિદ્ધ કરી લઈ, કવિતાનો પ્રવેશ અગમ્ય પણ અનુભવગમ્ય એવા પ્રદેશમાં કરાવે છે જેના સીમાડા મનુષ્યના મન અને હૃદયને ઘસીને ઊભા છે. કવિતામાં સ્વરૂપશોધ એ એમની નેમ છે અને આ માટે એક સાહસપ્રિય શોધકની શ્રદ્ધાથી એ મથે છે, અંગ્રેજી કવિતામાં એ જોવા કે અહીં કયા કયા તળકામાં એવા કયા આવિષ્કારોએ ઉત્ક્રાંતિની આગોહવા તૈયાર કરી આપેલી જેમાં 'એસ્ટેથિક ફોર્મ' તું એક સત્ત્વરીય પરિભાષણ કવિતામાં બધાનું. કાવ્યસ્વરૂપ કવિના સમગ્ર અસ્તિત્વમાંથી, એના સવિત્ત્વમાંથી, એના સુઘ્રચિત મનોતંત્રમાંથી અને વિશેષ તો એની આત્મનિષ્ઠામાંથી ઉદ્ભવે છે એવી દૃઢ પ્રતીતિ રીડની છે અને તે કાવ્યસ્વરૂપને કવિના આત્મસ્વરૂપથી નોખું નથી જોતા. એમનો મુખ્ય રસ સ્વરૂપનાં ધટકતત્ત્વો સમજવા ઉપરાંત જીવનના સ્વરૂપને

સમજવામાં રહ્યો છે. કૃતિનું રૂપ તેની આકૃતિ એ એક વસ્તુ છે અને જીવનનું રૂપ તેની આકૃતિ તે બીજી વસ્તુ છે. રીડ ભાર મૂકે છે બીજી વસ્તુ પર; જેનામાં શાશ્વત ગતિનું એક સંચયન તે અનુભવે છે. સર્જકની પ્રામાણિકતા, એની સચ્ચાર જેટલી તીવ્ર તેટલું તેના સર્જનનું આંતરતંત્ર સુઘ્રચિત. શેક્સપિયરની કાવ્યપદ્ધતિ ઉદ્ભવી છે અનન્ય એવી એની પ્રામાણિકતામાંથી, એની સચ્ચારમાંથી, એની સુઘ્રચિત એવી સર્જનાત્મક પ્રક્રિયામાંથી એમ રીડ માને છે. સર્જકની આત્મનિષ્ઠાનું બહુ મૂલ્ય કરી રીડ એવા સર્જકની પણ વાત કરે છે જે પ્રામાણિકતા કે સચ્ચારની દૃષ્ટિએ ઊભો ઊતરે, જેના સર્જનમાં 'આર્થેનિક ફોર્મ' નો સદંતર અભાવ અને તેમ છતાં આવા સર્જકનું પણ એક મહત્ત્વ હોય, એના સર્જનનું પણ એક મૂલ્ય હોય. જીવન અને સાહિત્ય પ્રત્યેના આવા અલિંગમને રીડ 'સોફિસ્ટ્રી' કહે છે. હાથ એવુંજમાં ખપવો સખ્ત 'સોફિસ્ટ' એક કાળે વપરાતો એક વિસિષ્ટ મતનું પ્રતિપાદન કરતા શિક્ષકનું માટે. એની શિક્ષકીમાં સત્ત્વનું સ્થાન જ ન હતું કારણ કે સત્ત્વને તો જાણી જ ન શકાય એમ એ માનતો. એનો રસ છુદ્ધિજન્ય ક્રિયામાં, એનો રસ સ્વરૂપજન્ય જ્ઞાન અંગેની પદ્ધતિ તૈયાર કરવામાં, એનો રસ સ્વરૂપપ્રાપ્ત અને અને તકજન્ય સ્વરૂપ પર નિર્ધારિત એવી કૃતિનું નિર્માણ કરવામાં. વાગ્મિતા પર નિર્ભર એવું સાહિત્ય યુરોપમાં યુન.ઉત્થાન સમયે વિકસેલું જેનો સંબંધ 'સોફિસ્ટ્રી' સાથે જોડાયેલો. કાવ્ય એટલે ખેડ એવો એક મત 'સોફિસ્ટ્રી' અને 'રહેડ્રીક' સાથે જોડાયેલો છે જે માત્ર બાહ્ય રૂપગત તત્ત્વની ખેવના કરે છે અને જે ઊર્મિ-વત્ત્વ કે આત્મતત્ત્વ સાથે જોડાયેલ નથી. રીડ અહીં સ્પષ્ટ બે પ્રબંધો પાડે છે: 'રહેડ્રીક ફોર્મસ' અને 'એર્થેનિક ફોર્મસ' રીડ આ બંને પ્રકારનો સ્વીકાર કરે છે, આદર કરે છે પણ કવિ તરીકે એમને વિશેષ રસ છે બીજા પ્રકારમાં એટલે કે 'એર્થેનિક ફોર્મસ' એક પોએટ્રીમાં. એમની કાવ્યલાવનને એમણે સમજાવી છે આ બીજા પ્રકારના સંદર્ભમાં આ રીતે: જે કવિતાના આંતર ધટકો પરસ્પર એકસત્તાથી બધાયેલા હોય, જે આંતરજાલ સ્વરૂપ કવિના અનામાંથી સ્ફુટું હોય અને જે કવિતા કવિની અનુભૂતિનો પ્રામાણ્ય એવો

અવાજ - The true voice of feeling —
 હોય તે કવિતા નિહાર છે અસંત સુમધિત એવા
 આંતરતંત્ર ઉપર. અહીં રીડ આ પ્રકારના કાવ્યસ્વરૂપનું
 વિશ્લેષણ કરતા કોલરિજ અને કીટ્સની કાવ્યભાવનાનો
 રિપ્રેઝેન્ટ તરીકે ઉપયોગ કરે છે. (કથિત વિવેચન-
 મૂલ્યોના અનુસંધાનમાં રીડ પોતાનું આગતું એવું
 વિવેચનમૂલ્ય મૂકે છે જે એમની વિશેષતા છે અને મર્યાદા
 પણ.)

કોલરિજની કાવ્યમીમાંસાના સંદર્ભમાં રીડ ઓરગેનિક
 ફોર્મ વિશેની પીઝિકા બાંધી, કોલરિજના પેશા વિખ્યાત
 વાક્ય - So he is : So he writes — થી પોતાની
 કાવ્યવિભાવનાની બુધ્ધિ તૈયાર કરી, જર્મન તત્ત્વવિદોના
 જાપાણોના પ્રકાશમાં પોતાનો થીસિસ બાંધે છે. રીડની
 આ એક લાક્ષણિકતા છે પણ એ જ એમની મર્યાદા છે.
 દિસોસોફીના ક્ષેત્રમાં અત્યંત પરિચિત એવા બે મુખ્ય
 વિશિષ્ટ પ્રબોધો : સત્ત્વ Essence અને અસ્તિત્વ
 existence ઉપર ઓર્ગેનિક ફોર્મનું અવલંબન રહ્યું
 છે એમ રીડનું માનવું છે. Schellingનું વિધાન
 ટાંકી રીડ કલાકારના આત્મરૂપ અને એના સર્જનના
 કલારૂપ વચ્ચે દૈત નથી પણ અદૈત છે એવા પોતાના
 મતને પુષ્ટિ આપે છે Schelling કહે છે, 'art
 is the active bond between the soul
 and nature, between essence and
 existence.' કલા દ્વારા આત્મા અને પ્રકૃતિ, સત્ત્વ
 અને અસ્તિત્વ પરસ્પર સંયુક્ત બને છે. આમ સ્વરૂપ
 એ રીડને મન સુનિયંત્રિત એવી ગત્યાત્મક ઘટના છે.
 આંતઃચેતનાના સંપર્કમાં મુકાએલા કલાકારના સમગ્ર
 અસ્તિત્વમાંથી કલાસ્વરૂપ ઉદ્ભવે છે એમ કહી રીડ
 'કલાસ્વરૂપ એટલે જ આંતઃચેતનાનો સાક્ષાત્કાર' એવી
 નિષેધાત્મક વ્યાખ્યા બાંધે છે. કાવ્યમાં સ્વરૂપદષ્ટિએ
 નિરતમિ શક્યતાઓ રહેલી છે. કારણ કે કોષ્ટિય
 સ્વરૂપ તે પૂર્ણ સ્વરૂપ નથી. પૂર્ણ સત્ત્વ છે. સત્ત્વ
 સ્વરૂપમાં વ્યક્ત ઘટ્ટને પણ સ્વરૂપની મર્યાદા છતી કરી
 આપે છે. આ કારણને લઈ રીડ કાવ્યતત્ત્વનું મૂલ્ય
 કાવ્યસ્વરૂપના મૂલ્ય કરતાં અદુરુ' આંકે છે. કોલરિજ કહે
 છે પ્રત્યેક કલાસ્વરૂપમાં આંતર્યાલનું પુનર્નિર્માણ થતું

હોય છે. 'In every work of art there is
 reconciliation of the external with
 the internal' કોલરિજ અહીં આગળ ચાલતા
 પ્રતિભાવત સર્જકનાં લક્ષણો સ્ફુટ કરી અતિપ્રતિભાવત
 સર્જકમાં જ આંતરચેતના અને ચેતનાનું સંયોજન થતું
 હોય છે, આવા પ્રાણ સર્જકમાં જ આંતરચેતના ક્રિયાવત
 રહેલી હોય છે એમ ભારપૂર્વક કહે છે : He who
 Combines the two (The conscious and
 the unconscious) is the man of genius;
 and for that reason he must partake
 of both. Hence there is in genius itself
 an unconscious activity; nay, that is
 the genius of the man of genius.' રીડે
 પ્રયોગેલી સંજ્ઞા : 'ઓર્ગેનિક ફોર્મ' અને કોલરિજને
 કવિતાના આંતરતંત્ર અને કવિના કાવ્ય રચાતી વેળાએ
 પ્રદેશ એવા આંતરતંત્રના અનુદક્ષમાં પ્રયોગેલી સંજ્ઞા :
 'ઓર્ગેનિક સેન્સિબિલિટી' વચ્ચે તત્ત્વનઃ બહુ ફેર નથી.
 સંપ્રેરણા અને અસંપ્રેરણા મનની સમગ્રીય લીલા
 પરસ્પરમાં એકાકાર થઈ એક અભિન ચૈતસિક સ્રોતમાં
 જે ફાણે મળી જાય છે તે ફાણે સર્જકની આંતઃચેતનામાંથી
 જે સ્વરૂપ ઉદ્ભવે છે તેમાં આદિ સત્ત્વની સંગતિ થાય
 છે. આ કલારૂપમાં રહેલું સત્ત્વ 'ઓર્ગેનિક ફોર્મ' અને
 'ઓર્ગેનિક સેન્સિબિલિટી'નું કુલબિંદુ Still Centre
 છે. કલારૂપને અનુદક્ષી રીડ 'યુનિવર્સલ' એવું પણ
 યોગે છે. કલારૂપ અને નિસર્ગમાં રીડ સર્વત્ર મૂળ
 સત્ત્વનું અસ્તિત્વ જુએ છે. જે ફાણે કલાકાર પોતાના
 આંતરતત્ત્વનો કલાદ્વારા સાક્ષાત્કાર કરે છે તે જ ફાણે તે
 વિશ્વરૂપમાં વિશ્વથી રહેલા તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. —
 આ એક એવી સર્જનાત્મક દૃષ્ટિ હોય છે બ્યારે
 આંતર-આશ એવા પ્રબોધે એકમેકમાં પલટાઈ જાય છે.
 વિચાર વિશ્વમાં અને વિશ્વ વિચારમાં પલટાય છે. કોલરિજ
 આ ફાણે ઉદ્ભવતી પ્રક્રિયામાં કલારૂપને વળાંકેલું
 જુએ છે. "... to make the external inter-
 nal, the internal external, to make
 nature thought, and thought nature —
 this is the mystery of genius in the

Fine Arts.' કલાર્પના આંતરતંત્રનું અને જુદા વિશ્વના આંતરતંત્રનું સંયજન જિન્ન નથી એમ રીડ માને છે. અહીં રીડની કલાર્પ વિશેની વિભાવનાને પહેલા અને મહત્વનો તબક્કો પૂરો થાય છે. બીજા તબક્કામાં રીડ કાવ્યબંધારણના શબ્દની - ભાષાની ભૂમિકાએ આવિર્ભાવ પામતા તે ઘટકોની વાત કરે છે જેનો સંબંધ કાવ્યના જાણ દેહની સાથે વિશેષ છે, વળી અહીં અંગત કાવ્યપ્રક્રિયાની વાતનો આરંભ પણ રીડ સાર્ત્તની કવિતા શબ્દ વિશેની વિચારણાને ઉદ્દેશ્ય કરીને, કવિ અને જગત વચ્ચે રહેલા પદાર્થોના અર્થનું પ્રથમ અવરોધક બળ શબ્દ સ્વયં છે. કવિને શબ્દના સીમાકા ઓળંગી જવા પડે છે. મૌનદ્વારા પદાર્થોના અર્થનો અનુબંધ કવિ સાથે છે અને પછી સિદ્ધ થયેલા શબ્દદ્વારા કવિ શોધી કાઢે છે કથા પદાર્થોની પ્રાગ્વસ્તતા અને પૃથ્વી - આકાશ - જલ તેમજ સર્જન માત્ર સાથેના આ પદાર્થોના વિશિષ્ટ એવા સંબંધ...he discovers in them a slight luminosity of their own and particular affinities with the earth, the sky, the water, and all created things.

રીડ કાવ્યમાં પ્રયોગયેલા શબ્દ વિશે તેમજ કવિની વાણી વિશે 'આદિમ કાવ્ય'ના અનુસંધાનમાં ચર્ચા કરે છે અને વીકેની 'શબ્દશય' તેમજ 'કાવ્યશય' વિશેની વિચારણા દીકી પોતાનો ખત પુષ્ટ કરે છે. (જેનેડેહો કવિતા ગ્રુ Giambattista Vicoની નેપિ કોલરિને સુચનાપદક લીધી છે.) વીકે ભાષણનું તૈયાર બંધારણ કવિના ખપનું નથી એમ કહી કવિએ ભાષાને ભૂલી જઈ ભાષાને શોધવા નીકળવાનું હોય છે એમ કહે છે. શબ્દના અસંખ્ય સ્તરો ભેદીને કવિએ શબ્દના મૂળમાં ઊતરી જઈ ત્યાં રહેલા અતીતના ઉદ્ભવ-પહેલા આદિમ સંસ્કારોને લઈ બહાર આવવાનું છે. શબ્દાંતર્ગત વહેતા અર્થવસયોને શબ્દના અંતર્ગતમાં વહેતા આદિમ કાવ્ય દ્વારા પ્રકટ કરવાનું કર્મ તે કવિર્કર્મ છે એમ વિકે માને છે. શિશુસહજ રિધિત પ્રાપ્ત કરી, ભૌદિક પૂર્વ-મહોને અતિક્રમી, વિચાર અને લાગણી જે ક્ષણે પ્રતિરૂપ કે પ્રતીકમાં પરિણમે તે ક્ષણે સહજ સાધ્ય કરી કવિએ

તે શબ્દને મૂર્ત કરવાનો છે જેમાં હવે કવિની એક અદ્ભુત આભામાં અર્થની એક નવીન ક્રિયાત્મક એવી ઘટના જન્મી છે. રીડ ચિંતના સજીવ સંસ્કારોને શિશુવંશની સ્મૃતિઓ સાથે જોડે છે. મનુષ્યના ભાવિ અસંખ્ય ભાવસંસ્કરણોનું મૂળ રીડે શિશુવંશની સ્મૃતિ સાથે સાંકળ્યું છે. એમનાં પોતાનાં કાવ્યોમાં શિશુવંશની સ્મૃતિઓમાંથી બિધનું એક રૂપ બેઈ શકાય છે.

રીડ અહીં શિશુવંશની સ્મૃતિઓને સાંકળે છે આદિ સ્મૃતિ સાથે. આદિસ્મૃતિ સંલગ્ન છે મનુષ્યની સ્વપ્ન-સૃષ્ટિ સાથે અને મનુષ્યની સ્વપ્નસૃષ્ટિ જોડાયેલી છે વિચાર અને ઊર્મિઓની સંકુલ ભાત સાથે અને નિચાર અને ઊર્મિઓ મૂર્ત થાય છે શ્રવ્ય અને દૃશ્ય પ્રતીકો દ્વારા અને આ પ્રતીકો જેને રીડ objective equivalents કહે છે તે દ્વારા 'કવિ પ્રતેક સંવેદનશીલ મનુષ્યને મૂકે છે વિશ્વના પ્રગાઠ સંપર્કમાં. રીડ કાવ્યબંધારણને સ્વપ્નબંધારણ સાથે સરખાવે છે. સ્વપ્નસ્ફુરણને કવિપ્રેરણાના સ્ફુરણ સાથે સરખાવે છે અને વિચાર તેમજ ઊર્મિનું જે દૃશ્યરૂપ સ્વપ્નમાં બંધાય છે તેને રીડ સ્ફુટ થતું જુએ છે ઇન્દ્રિય-ગમ્ય તેમજ જુદિગમ્ય એવાં પ્રતીકો કે પ્રતીકો કે કથારેક વિરલ ક્ષણે આવિર્ભાવ પામતાં રૂપકોમાં. કવિતા-સ્વરૂપના સંદર્ભમાં રીડ અહીં ફોઈડની સ્વપ્નબંધીમાંસોને છૂટથી ઉપયોગ કરે છે. 'પોતાના એક કાવ્યનું' બંધારણ પોતાના એક સ્વપ્ન ઉપર ઠેકું અવસરે તેનું ઉદાહરણ આપી બંનેનું કિંનાસમ્પ પુરતાર કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

નાતાલના પર્વ ઉપર ચોક્કસ આગેશ રીડ મિજબાની પૂરી થયે કુટુંબીજનોની વિદાય લઈ સલા ચાલ્યા ગયા તે રાત્રે જે સ્વપ્ન એમણે જોયું તેની અસર ઉકે સવાર લગી તાજી રહી. વળતી વખતે ટ્રેનની ગતિના લયે પેલું સ્વપ્ન એમણે કાવ્યરૂપે અંતની એક પક્ષિત બાદ કરતાં યથાતથ ઉતાયું. કાવ્યનું વસ્તુ આ પ્રમાણે છે :

એક જટિલ માર્ગની બંને બાજુઓ પર આવેલી દીવાલો...પ્રકાશ...પ્રકાશને લઈ દીવાલ ઉપર પડતા અમારા પડખા...જેનો ચહેરો ક્યારેય જોયો નથી

એવા એકની પાછળ ત્વરાથી ધસતો હું... દીવાલો ઉપર ધસતો અમારા પડછાયા ચડે અને પડે સફેદ ખડક ટેવ પર અજોર્ણ ચડતા અને પછડાતા સમુદ્રનાં જલ-મોજાઓની જેમ. આગળ ધસતા ચહેરાને... મારા નાથકને એ પાછું વળી જુએ એ ખાતર મેં મારા હાથ ઊંચા કર્યાં જેથી તે હાથનો ઊંડતા - ધૂમરી લેતા અને તડકતા પંખીના જેવો પડછાયો દીવાલ પર પડ્યો. પણ તે તો દોરી ગયો અને દૂર... ધણે દૂર... રસ્તા ગાયબ અને હું 'એકલો... નિયે... નિયે' યોગાતમાં ઊભેલાં કંકરી ઇંદિયાળાં તાન્ન' બધિશાં મકાનો નહાતાં હતાં દેદીપમાન 'તેડકામાં. રમતાં હતાં થોડાં બાળકો ખુલ્લામાં. આ કોઈ અણબધાં મોમ એમ મોલી આવુર આંખે તાકવા કહું 'ચોમેર, સાં એકાએક જલધુ' આ તો સ્વર્ગ. અને મૃત્યુ અહીં છૂપા વેશે દોરી લાવ્યું.

કાવ્યમાં ચાર મુખ્ય ઇમેજ્ઝ છે. Labyrinth, Light, Square અને Children. આ ચાર ઇમેજ્ઝના કાઉન્ટરપાર્ટ્સ ક્યાંય ન હોવાને લઈ ચારેય પ્રતીકમાં પરિણમે છે. ચારેયને રીડે સ્વપ્નમાં એવેશ - અનુભવેશ. કાવ્યમાં સ્વપ્નપ્રકાશ છે? ના. કવિને સ્વેર્નના તીક્ષ્ણ તડકાનો અનુભવ છે અને તે અર્થો છે. દીવાલો પર પડતા પડછાયાઓની ગતિને કવિએ સમુદ્રના જલતરંગોની ગતિ સાથે સળંગ સંકળાવી છે. આ જલતરંગો - જલમોજાઓને રીડે શ્વેત કહે છે કારણકે તેનો ઉદ્ભવ - વિકાસ અને વિવશ સ્વપ્નસ્ફુરણ - વિકાસ અને વિવશની સમાંતર ચાલે છે. - કાવ્ય રચતી વેળાએ પણ આ બે સમાંતર ક્રિયાઓનું સાતત્ય રહેલું એટલે શ્વેત કાવ્યમાં કહું છે એમ રીડે માને છે. બેફાસ યાદની ઇમેજ્ઝ બાળકોની ઇમેજ્ઝ દોરી આપે છે. સ્વપ્નમાં દોડતી વ્યક્તિ દેખાવે વિદ્વેષ જેવી લાગતી પણ કાવ્યમાં તેનું વર્ણન બિનપુનઃ નથી. રીડે આ કાવ્યના વિશ્લેષણના અંતમાં કહે છે કે સ્વપ્નમાં છેલ્લે એ અત્યંત વ્યક્તિને ઓળખે ન ઓળખે ત્યાં તો સ્વપ્ન બંધી નરતાં એ વ્યક્તિ વિરોધી એક ધૂંધળી આકૃતિને ચિત્રમાં લઈ સૂએ છે... નગે છે અને બ્યારે કાવ્ય રચવા ગમે છે ત્યારે પેટી આકૃતિનું તાદાત્મ્ય એ યત્ન સાથે સાધી દે છે જે સચેતન ચિત્રની ક્રિયા હોવાને લઈ યજ્ઞ

સ્વપ્નની વિરુદ્ધ ભય છે અને તેટલે અશે કાવ્ય અંતમાં એટલું ઊંચું બિતરે છે તે એ ખુદ કહે છે. આ તો આપણે રીડીને જેમ કાવ્ય અનુભવ્યું. બીજા અર્થમાં રીડીને પાછળ ચાલવામાં આપણે કાવ્યને એક વાણીએ મૂકીને ચાલ્યા. સંભવ છે કાવ્ય વાંચતી વેળાએ - સમજતી વેળાએ આપણે રીડીને સ્વપ્નને આપણા કોઈ સ્વપ્ન સાથે સંકળી કોઈ જુદી જ રીતે જોઈએ - અનુભવીએ અને ત્યારે રીડે આપણે કાવ્યમાં આપણે યોગેશ્વર કાવ્યાર્થથી જુદો જ નીકળે, કદાચ સામી દિશાનો પણ નીકળે. એટલે કાવ્યને સ્વપ્નની સામે રાખી ચર્ચવામાં નાણેઅનાણે પણ બુદ્ધિને સંડોવવી પડે છે જે ક્યાં લગી સલામતીય તે એક પ્રશ્ન રહે છે. આ એક કારણને લઈ સ્વપ્ન બંધારણ અને કાવ્યબંધારણમાં તત્તોતત સામ્ય જેવું એ એક એવું સાદસ લાગે છે જે ક્યારેક ભગતી દિશામાં લઈ ભય.

એમનું ખીણું કાવ્ય - Childhood - ઉદાહરણ છે વર્ણનમાંથી કથનમાં અને કથનમાંથી નાટ્યાત્મક એવી ક્રિયા દ્વારા સ્વસ્થભવ એવી આમોદવામાં કાવ્ય કેવું એકરસ થઈ શકે છે તેનું. એમની આત્મકથા: 'Annals of Innocence and experience' નો આરંભનો વિલાસ: 'The Innocent Eye' કાવ્યરૂપે 'Childhood' માં પરિણમે છે. બ્લેકકે અને વર્ડ્ઝવર્થ તેમજ ચેલ્સમાં સિયુબાતનું જે માધુર્ય તેમજ સૌંદર્ય-વેશિત સ્વસ્થ ભવે છે તેનો પરિચય રીડીને 'Childhood' જેવી રચનાઓમાં ધાપ છે. રીડીને આ ત્રણેય પ્રિય કવિઓનો છે. બ્લેકકેના તો તે પરમ ચાહક. 'Innocence' અને 'experience' આ બે શબ્દો એમણે બ્લેકકે પામેથી લીધા છે એટલું જ નહીં તે શબ્દોના ઊંડા સંસ્કારો એમનામાં વણાઈ ગયેલાં ભેવા થઈ છે.

કાવ્યનો આરંભ પવનમાં નર્તતાં રમતગણતું પછોંથી સોલી રહેલાં જ્યોત્ષી ધાપ છે. સરોવર છે. વસંત અને સિસિરમાં ચહેરા પલટાડી સરોવર જેમાં બતકો રહેલે છે અને કાંઠે આવી પાંખ ધસે છે. પ્રીતમાં આ સરોવર મુકતાં એની ત્વચા પેાચી મૂંઝકાની ત્વચા જેવી લાગે છે. ધાસ ઉપર ખેડતાં પંખીઓ અને એમનું ક્રીડાભણું

તોદરા ચિત્ર પૂરું થતાં નવાં ચિત્રોની હારમાળા શરૂ થાય છે પણ હવે વર્ણન વનને વડી ત્યાં આવીને બિંદુ રહે છે ત્યાં બિંદુ છે ખેતર અને ખેતરથી દૂર બિંદો છે રસ્તા અને...રસ્તા ઉપર બિંદો છે નાનો હોકરો જે વન વળોડી, વાડી વળોડી, ખેતર વળોડી આવી બિંદો છે આ અનલગુ રસ્તા ઉપર અને અગ્નિની લપટો અને ધૂમાડાના ગોટા કાદવું ટેકશન એન્જિન એની નજરને બેઠવું એના આત્માને ડારવું ધસી આવે છે અને એ પૂંઠ વાળી નાસે છે...નીકળ્યા છે શોધમાં શિકારીઓ... અથો દુઃખવતા...ખેતરો ખુંટા... નીકળ્યા છે શોધમાં એ ક્યાંય ગાયત્ર થઈ ગયેલા હોકરાની પાછળ...ધસે છે શિકારીઓ અને કુત્રાઓ.

A traction engine crashes into his Vision

With flame and Smoke,
and makes his Soul retreat.

He turns away :

The huntsmen are galloping over
the fields,

Their red coats and the swift whi-
mpering hounds.

યાત્રિક સંસ્કૃતિના સ્વચ્છતા, સત્તાજટ્યવનના પહેલા પરિવર્તનની જ વસ્તુ એવા એ નાસે છે પણ રહી જાય છે ખાળપણ ક્યાંક, એ હવે નથી આવતું હાથ અને પાછળ પડ્યા છે શિકારી કુત્રાઓ...શિકારીઓ. કાલ્યાના અંતમાં વિદ્યુત્ત કિરણવર્ણ સ્વચ્છ આદર નથી. એની સાથે જન્મ્ય એવી યાત્રિક સંસ્કૃતિને સાકળી દઈ કવિએ કાલ્યને એવકા દોરે ચાંદ્યું છે.

જે વચ વિચાર થઈ છે તેની સાથે જન્મ્યેલી સૃષ્ટિમાં કવિ પુનઃ પાછો આવે છે પણ હવે તે સરોવર અને સરોવરજલની સાથે સંકળાએલી સ્મૃતિઓ ભળતાં એક જાડા વિપાદ, એક વિશુદ્ધતા એના આત્માને દમી નાખે છે ધીર જન્મમાં માછલીના બિંદુવાળી જે હલર જન્મી એણે માત્ર સરોવરજલને વિશુદ્ધ્ય કહ્યું એમ નહીં, કવિચિંતાના સ્મૃતિજલને પણ વિશુદ્ધ્ય કહ્યું. - આ ભાવ

'The Pond' નામની લઘુ કૃતિમાં અલંકૃત લાંબવર્ણી બાનીમાં મુકાયે છે :

Shrill green weeds
Float on the black pond.

A rising Fish
ripples the still water

And disturbs my Soul..

રીડે જે દેહલાક કાલ્યપ્રકારો ખેડ્યા છે તેમાં 'સુદ-કાલ્યો' વિશે આજો ઉત્તેજ જરૂરી છે. વીસમી સદીની અંગ્રેજી કવિતાનું ઉત્તમ પ્રકરણ તે કવિજનોનાં કાલ્યોથી છવાયેલું છે જેઓએ સુદ અજેદા રોમાન્ટિક, ભાષક અને ખ્યાત્યર્થા ખ્યાલો ચીરી સુદની નાસકી ભૂતાવણ અને યાતનામાં સળગતા અસંખ્ય માનવીઓની આત્મ-વિદ્યારક વેદનાને વાચ્યા આપી. સમાચારપત્રો અને બી. બી. સી પરથી સુદના સમાચારો કોઈટિયસ પર લેતી ક્રિટનની પ્રબળે જ્યારે Siegfried Sassoon અને wilfred owen નાં સુદકાલ્યો પહેલીવાર વાંચ્યાં ત્યારે તે ચોક્કસ બી. a 'Life of flesh' turning into a 'life of dust' અને 'How easy it is to make a ghost' જેવી પંક્તિઓએ સુદના જે પર્યાય આપ્યા. - ભીષણ ચતુ - તેને અનેક કવિજનોએ કાલ્યમાં નર્મ લોહીઆળ પણ કારુણ્યથી ધબકતા વાસ્તવમાં બદ્ધ કર્યો. રીડે પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ વખતે ફ્રાન્સ અને બેલ્જી-આમમાં કેપ્ટન તરીકે ઇન્ડિયન હાઇમાં કામ કરેલું. ટ્રેન્ટ, ટ્રેન્ટ અને બેરેકમાં એમણે લખ્યાં સુદકાલ્યો સ્વેદનાં તેમાં આ ચાર જાણીતાં છે : 'The happy warrior', 'Kneeshaw goes to war', 'To a conscript of 1940' અને 'A world within a war.' સુદમાં જતા એક યુવાન સૈનિકને જોઈ રીડે પચીસ વર્ષ પહેલાંના પોતાનો ચહેરો તાલે ધઈ જાય છે પણ પોતે જે હતા તે અત્યારે તો નથી એટલે પેઢા સૈનિકમાં એ હુએ છે પોતાનું પચીસ વર્ષ પહેલાંનું ઝેલ.

And my heart gave a sudden leap
As I gazed on a ghost of five - and
-twenty years ago.

આખીય કૃતિ - To a conscript of 1940 -

માં યુદ્ધન્ય વિવાદ એની પરાકાષ્ઠાએ ત્યારે પહોંચે છે જ્યારે યુદ્ધની નિરપેક્ષતા સાંભળ્યા પછી પેલો સૈનિક તે 'યુદ્ધભૂમિ પર ન્યાય છે—જનુ' પડે છે. 'A world within a war' માં યુદ્ધની સર્વબક્ષી વિનાશકતામાંથી આત્મપ્રદેશનું વનવૃક્ષોથી વીંટળાએલું એક ઘર—પોતાનું ઘર બની જાય છે તેના સૂચનદ્વારા કવિએ ગદ્યા પ્રકેટ કરી છે મનુષ્યજીવનના સાતત્યની, પુનઃ રીડે આ કાવ્યમાં પ્રકૃતિ સાથે સંકળાએલા અનેક અંશુર પદાર્થોનું સ્મરણ કરી પોતાના અંતરના અવાજને પ્રકૃતિમાં લીન કર્યો છે—યુદ્ધના યોજાયામાં પણ.

સૌંદર્યવિદ્ aesthetec તરીકે એલાખાતું રીડ પસંદ કરે છે. જીવનમાં અને કલામાં એમણે હંમેશા આદર કર્યો છે સૌંદર્યનો. પ્રજામતની, રૂઢિગત માનતાઓની અને સાપ્રત પ્રજાશક્તિઓની વિરુદ્ધ જઈને પણ જ્યાં જ્યાં જે જે સ્વરૂપમાં અને જે જે કલાકારમાં એમણે સર્જનાત્મક એવા સૌંદર્યને પ્રમાણ્યું છે તેનું હાર્દિક સ્થાવર એમણે ક્યું એટલું જ નહીં તે તે કલાસ્વરૂપનું સ્વસ્થ તેમણે સમજાવ્યું પણ. આ કારણને લઈ રીડ સમકા-

લીનોમાં આદરપાત્ર અને નવીનોમાં પૂજ્યપાત્ર બનેલા, જીવનસૌંદર્યને સ્ફુટ કરતું એમનું પ્રિય પ્રતીક છે વૃક્ષઃ સમગ્ર માનવજીવનને એમણે વિશાલ વૃક્ષના પ્રતીકદ્વારા સમજાવ્યું છે. પ્રત્યેક મનુષ્ય જીવનવૃક્ષનું પર્ણ છે. વસંતમાં મોહરી આ પર્ણ યથાસમયે ખરી માટીમાં મળી પુનઃ વૃક્ષના મૂળમાં સ્સરપે શાષત વહે છે. આ જીવનવૃક્ષના સરસકો કલાકારો છે. કલાને એમણે બે વ્યક્તિઓ વચ્ચેના અર્થપૂર્ણ સંવાદ કહ્યો છે. The meaningful dialogue between two. આ અર્થપૂર્ણ સંવાદ કમરાઃ વ્યક્તિઓમાં પ્રસારતા એક અર્થપૂર્ણ સુઘણિત સમાજનું નિર્માણ શક્ય બને છે. સર્જક માનવો ધર્મ પ્રબળને કલાશિખુબ કરવાનો છે કારણ કે કલા અને પ્રબળતા પરસ્પર સંબંધથી જ શાતામય એવી ભવ્ય સંસ્કૃતિ વિકસે છે એમ રીડ માને છે. આ મહાન સંસ્કારસ્વામીએ જાતને એ પ્રબોધ્યું કે કલામાત્રનું સૌંદર્ય વસ્તુ છે કલાકાર અને સમાજ વચ્ચે વિલસી રહેલી એક સૂક્ષ્મ સમજા.

એ સંસ્કૃતિ જાય જહનમમાં મહેન્દ્ર બની

સર હમીદ રીડનું વ્યક્તિત્વ વિવિધ રંગોથી ભરપૂર છે. તેઓ કવિ છે, કલાવિવેચક છે. કલાના સંવાદક છે. ચિત્રોની ભાષાનો તેમણે આપણને પશ્ચિય કશબો છે. અને આ બધાના ખાખામાં છે તેમનું હાર્દનિક મન. કલાવિવેચક અભ્યાસ કર્યો; જુદા જુદા શ્રેષ્ઠ ચિત્રકારોના પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ પરિચયમાં આવ્યા છતાં કલાના સૌંદર્યશાસ્ત્રની સાથે મન તો પહોંચી ગયું તેના વિશ્લેષણમાં. આપણને પુસ્તક મળ્યું “આધુનિક ચિત્રકળાનું દર્શન.” ચિંતક મન વિચારવા લાગ્યું કલાકાર અને સમાજ વચ્ચેના સંબંધ વિશે; સમાજજીવવસ્થા અને રાજ્યશાસન વિશે; સંસ્કૃતિ વિશે. વળી, તેમના જીવનકાળે જેટલા

અર્થો જોવા હતા તે બધાનું નિયંત્રણ કરવાનું અને સાથેસાથે આગળ વધવાનું. તેમનું કોઈપણ પુસ્તક લખીને વાંચવા મિડા તો તેમના વ્યક્તિત્વના દરેક પાસાનો તમે સ્પર્શ કરી શકશો. જેટલું લાગ્યું છે તે ખૂબ સાથે રાખીને જ વિચારવાના. તેથી તેમના એક વિષય પરત્વેના વિચારો વિશે જ વાત કરવી અશક્ય છે. તેમના બીજા વિષયોના વિચારોને તમારે સાથે લેવા જ પડે.

સંસ્કૃતિ વિશેના તેમના લેખ ધ્યાન ખેંચે તેવા છે. લેખનું શીર્ષક છે ‘સંસ્કૃતિ જાય જહનમમાં.’ શીર્ષક વાંચીને ‘ખરખરા’ અથવા ‘સંસ્કૃતિ’ને મુઠ્ઠાભાવે સ્વીકારનારા લોકોને આઘાત લાગે. મનમાં થાય કે રીડ જેવા પ્રગલ્ભ

અમ્માસીએ ‘સંસ્કૃતિ’ પ્રત્યે યશ્ન ધરાવે છે ! બે આખો લેખ તપાસીએ તો તેમના આ શેષ માટે સીધાં અને તિયેશ્ન એવાં ધણાં કારણો મળી રહે છે. ‘સંસ્કૃતિ’ માટેના આદર પણ એક કારણ છે.

લેખના પ્રારંભમાં એરીક ગીલનું વાક્ય છે બે લેખનું કેન્દ્ર છે. એરીક ગીલની તેમના પર ઘણી બધી અસર છે. પુસ્તક તેમને જ અર્પણ કયું છે. એરીક ગીલ કહે છે કે, ‘આપણા ક્રાંતિકારી વિચારકોને ક્યારે સમજાશે કે ‘સંસ્કૃતિ’ એક ‘ડોપ’ (તાંત્રામાં રહેવાની ગોળા) છે; ધર્મ કરતાંય તે તુકસાનકારક ડોપ છે. ધર્મ લોકો માટે બધીથી જોવા છે. પરંતુ, દોષકે એર આપે તેના કરતાં સ્વેચ્છાએ એર લેવું અસાધ્ય છે, ખૂન થાય તેના કરતાં આપઘાત નિંદ્ય છે. વાસી અને ગંધાતી માછલી-ઓની સાથે આપેલા સોસ જેવી આ સંસ્કૃતિ જહનન-ખંમાં નાખ.”

હર્બર્ટ રીડને વાસી અને ગંધાતી માછલીઓ ખતાવવી છે. આ યુગની પરિસ્થિતિમાં સંસ્કૃતિનો વિચાર કરવો છે. પ્રારંભમાં જ તેઓ કહે છે કે સંસ્કૃત ગ્રીકો પાસે સંસ્કૃતિ શબ્દ હોય તેમ લાગતું નથી. તેમની પાસે સારાં સ્થાપત્યો હતાં, સારાં શિલ્પો હતાં, કવિઓ હતા, વગેરે ધણું હતું. તેઓ બૃહત્, હતા, કે તેમનું જીવન જીવવા યોગ્ય હતું અને તે પદ્ધતિને બદલનારાં બધાં પરિબળોનો વિરોધ કરવા તૈયાર હતા. છતાં તેમને ક્યારેય લાગ્યું નથી કે સંસ્કૃતિ, તેમના જીવનથી અલગ એવી વસ્તુ હોય; સંસ્કૃતિ; પૈસા અને સમય હોય તેવા જોયા માણસોથી પ્રાપ્ત કરી શકાતી વસ્તુ હોય અથવા પરદેશ નિકાસ કરી શકાય કે પરદેશથી આયાત કરી શકાય તેવી વસ્તુ હોય. બે ‘સંસ્કૃતિ’ હોય તો તે તેમને મન સ્વાભાવિક વસ્તુ હતી. સંસ્કૃતિ, તેમના જીવનની આડ-પેદાશ નહોતી; તે તો તેમનું જીવન જ હતું.

સ્વાસ્થ્યદ આનંદા રોમનો. સૌ પ્રથમ યુરોપમાં મૂડીપતિઓની આટલી મોટી સંખ્યા હતી. તેમણે સંસ્કૃતિને ‘ધરણું’ બનાવી દીધું. ‘ગ્રીક સંસ્કૃતિ’ની આયાત કરવા માંડી. પછી જીનેઝા પ્રદેશમાં પોતાની સંસ્કૃતિને લાવવા માંડ્યા. રોમન સ્થાપત્ય, રોમન સાહિત્ય, રોમન

રીતભાત વગેરે સમ્બંધાનાં પ્રતીક જેવાં થઈ ગયાં. નવો ‘સમય’ થતા લોકો તેને અનુસરવા માંડ્યા.

આ બંને ‘સંસ્કૃતિ’ના તફાવતથી જ રીડનો ‘સંસ્કૃતિ’ વિષેનો ખ્યાલ સ્પષ્ટ થાય છે. તેઓ માને છે સંસ્કૃતિ તો જીવન જીવવાની પદ્ધતિ છે. તેને અને પૈસાને લેવા દેવા નથી. સ્વાભાવિક રીતે જીવન જીવાતું હોય તો સંસ્કૃતિનો વિકાસ થાય છે. કુદરતમાં ‘વ્યવસ્થા’ હોય છે. તેમાંની કેટલીક ગોઠવણી ખૂબ પ્રમાણસર હોય છે. આ ગોઠવણીમાં આપણી ઈન્દ્રિયા યેવાય છે અને આપણે સ્ફુરણથી ‘પ્રમાણ’ વિષે કહી શકાએ છીએ. આમ કુદરતની વ્યવસ્થાને આપણે સમાજમાં પ્રતિબિંબિત કરવાની છે. ને ફક્ત આપણા જીવનની રીતિમાં જ નહીં, પણ આપણાં કાર્યોની રીતિમાં અને વસ્તુઓની બનાવટમાં આવો ખ્યાલ રાખવો તે ‘લોકશાહી સંસ્કૃતિ’ છે. લોકશાહીનું સંસ્કૃતિ નહીં. ‘લોકશાહી સંસ્કૃતિ’ એ જ સાચી સંસ્કૃતિ છે. પરંતુ, તમારે એ પ્રાપ્ત કરવા માટે ઘાતવરણ તો જોઈશે જ ને ! લોકશાહી જે ન હોય તો તેની સંસ્કૃતિ કેવી રીતે આવશે ? લોકો કહે છે કે ‘આપણે લોકશાહીના પ્રયોગ કરી જોયો છે અને તે નિષ્ફળ ગયો છે.’ તે વાહિયાત છે. આપણને સાચી લોકશાહીના અનુભવ જ નથી. વોલ્ટ વ્હીટમેને કયું છે કે, “આપણે ‘સંસ્કૃતિ’ શબ્દને વારંવાર ઊપ્યા કર્યો છે. છતાં તેનો થોડો અર્થ તો બિંદાયેલો જ છે. હું માનું છું કે તે એવો મોટો શબ્દ છે જેનો ઇતિહાસ હજુ લખાવાનો છે.”

હર્બર્ટ રીડના મતે તો અત્યારે કયાંય લોકશાહી નથી ધારણ કે નીચેની ત્રણ ધરતો કયાંય નથી.

(૧) જિપ્સાદન માત્ર ઉપયોગ માટે હોયું જોઈએ, નહીં માટે નહીં.

(૨) દરેક મનુષ્યે તેની શક્તિ પ્રમાણે આપણું જોઈએ અને દરેકને તેની જરૂરિયાત પ્રમાણે મળવું જોઈએ.

(૩) દરેક ઉદ્યોગ કામદારોનો હોવો જોઈએ અને તેઓ સમૂહમાં તેનું નિયંત્રણ કરતા હોવા જોઈએ.

‘લોકશાહી’નો આ ખ્યાલ પરાપૂર્વથી ઘણું દાસનિકો દ્વારા વિકસેલો આવ્યો છે. ફ્રેન્સ, નેદરલેન્ડ, સ્વિડન, પ્રુશિયા, ઓવેન, રશિયન, માક્સ, મોરિસ, કોપોલડિન વગેરે દાર્શનિકો, જોમ્સે હંલેની, સાથે લુદ્ધિયા લોકશાહી વિશે

વિચાર્યું છે.’

પહેલો મુદ્દો છે કે ઉત્પાદન ઉપયોગ માટે હોવું નોર્મલ છે. પ્રશ્ન થશે કે આજે જે ઉત્પાદન થાય છે તે ઉપયોગ માટે નથી? રીડ કહે છે ના. દા. ત. ખુરશીનું ઉત્પાદન. ખાસ કરીને મૂડીવાદી દેશોમાં આજે કેટલાય પ્રકારની ખુરશીઓ જોવા મળે. તે બધી ખુરશીઓ ઉપયોગને ધ્યાનમાં રાખીને બનાવવામાં નથી આવી. પરંતુ દરેક પ્રકારમાંથી કેટલો નફો મળશે તે ધ્યાનમાં રાખીને બનાવવામાં આવી છે. તમારા પાડોશમાંના પૈસા પ્રમાણે તમને ખુરશીઓ મળે. તે ખુરશીમાં સારી રીતે ન પણ બેસી શકાય, જો ઉત્પાદન ઉપયોગ માટે જ હોય તો ધ્યાન રાખવું નોર્મલ છે કે ખુરશી બેસવા માટે યોગ્ય છે કે નહીં અને ટકવામાં કેવી છે. તમારે આરામથી બેસાય તેવી ખુરશી નોર્મલ છે. સારું, તો અમે એવો ખૂલો શોધી કાઢીશું જેથી ખુરશીમાં આરામથી બેસી શકાય. પછી સસ્તું અને ટકાઉ લાકડું શોધી કાઢીએ જેથી બહુ મોંઘું પણ ન પડે. આ બધા સમય દરમિયાન તમે તમારે યોગ્ય જે હોય તે અમને આપો. આમ ઉત્પાદન ઉપયોગ માટે થશે. બીજી બીજા મુદ્દાનું પણ અનુસંધાન છે. દરેક મનુષ્ય પોતાની શક્તિ પ્રમાણે, આવડત પ્રમાણે સમાજને પ્રદાન કરે. આ સ્વાભાવિક સમાજમાં દરેક મનુષ્યને તેની આવડત પ્રમાણે કામ સોંપવું નોર્મલ છે. આજે મૂડીવાદમાં યંત્રો પાસે મનુષ્યની આવડતની અવગણના થઈ છે. તેની શારીરિક શક્તિને ઉપયોગ યંત્રોના બળતણ જેવો થાય છે. તે ક્ષીણ થઈ જાય તો નિરુપયોગી બની જાય છે. તેની અન્ય આવડતોના લાભ લેવાતો નથી. અથવા તેને તક મળતી નથી. જ્યારે આ સમાજમાં તેને દરેક તક મળવી નોર્મલ છે. વળી કામ કરવાની તક ત્યારે મળે જ્યારે તેના યોગ્યક્ષેત્રની વ્યવસ્થા હોય અને કામ કરવામાં તમામ સાધનો તેને મળી શકતા હોય. હર્બર્ટ રીડ આને સ્વતંત્રતા કહે છે. મનુષ્ય સ્વતંત્ર હોય એટલે તે એકલો રહી શકતો હોય. એટલે તેની પામે જરૂરી બધી ચીજો હોય. કદાચ કેઈને આમાં માહસૂની સીધી અસર દેખાય.

કેઈ દરેકે કે ખુરશી બનાવવાની વાતમાં કલા ક્યાં આવી? રીડ કહે છે કે ‘બેસવા યોગ્ય અને ટકાઉ

ખુરશી બની એ જ કલા છે. તે તેની સુંદરતા છે.’ આ બાબ્બા પ્રમાણે સમાજમાં કારીગરો જ હોય છે, કલાકારો નહીં. એરિક ગીલ જીવંત જ કહે છે “સમાજમાં કલાકારો જ હોય છે કારીગરો નહીં. કારણકે દરેક મનુષ્ય વિશિષ્ટ પ્રકારનો કલાકાર છે.” આ મુદ્દો ચર્ચાર્થ છે. રીડનાં લખાણોમાં પણ આ વિશે વિરોધી મતલબો દેખાય છે. છતાં આ લેખમાં તેમણે કવિ સિવાય કલાકારોને એટલું મહત્ત્વ આપ્યું નથી. હા, એમ કહે છે કે કારીગરોને ચિત્રોના પરિચય કરાવી શકાય અને પુસ્તકો, બાબ્બાનો દારા તેમને ચિત્રકળા વગેરે કલાઓમાં રસ લેતા કરાવી શકાય. આ મત પણ એકતરફી છે. સમાજ અને કલાકાર વચ્ચેના સંવાદનો પ્રશ્ન આટલી સરળતાથી ન ઉઠેલી શકાય

નીચે પ્રશ્ન છે ઉદાહરણો નિયંત્રણો. કારીગરોએ પસંદ કરેલ વ્યક્તિઓ ઉલોગોનું નિયંત્રણ કરતી હોવી નોર્મલ છે. એ રીતે ઉલોગો આમજનતાના અને અને નફો ખાવા માટેનાં સાધનો ના બને.

આવી લોકશાહીમાં જીવન જીવતાં જીવતાં સંસ્કૃતિનો વિકાસ થાય. તે જીવન જ સંસ્કૃતિ બની જાય. ડી. એસ. એક્વિપે ‘The Definition of culture’ માં કહ્યું છે કે સાદી લાખામાં કહેવું હોય તો સંસ્કૃતિ તે સુગમ કહેવાય જે સુગમ જીવવાની ઇચ્છા થાય. હર્બર્ટ રીડ બતાવેલ સમાજમાં દરેકને પોતાનો વિકાસ કરવાની પૂરતી તક મળી રહે છે. વળી, રીડ કહે છે કે એક વાર આવો સ્વાભાવિક સમાજ તૈયાર થયા પછી તેને કૃત્રિમ શક્તિ રાખવા માટે બાળકોને તેને અનુકૂળ શિક્ષણ આપવું નોર્મલ છે. રીડ માને છે કે શિક્ષણ આપીને આપણે ધારણા પ્રમાણે બાળકોને ઘડી શકીએ છીએ. રીડના મતે બાળકોને બૌદ્ધિક ઉપરાંત સંવેદનશીલ એવું શિક્ષણ આપવું નોર્મલ છે. ફોલો માત્ર પ્રમાણે બાળકો ઇન્દ્રિયોથી વધુ ગ્રહણ કરતાં હોય છે. તેથી તેમને સંવેદનશીલ શિક્ષણ આપવું નોર્મલ છે. શિક્ષણથી એવો સમાજ તૈયાર કરવો નોર્મલ છે જે સમાજ એસિયલસ, ડાન્ડે અને શેક્સપિયરને આવકારે. એસિયલસ, ડાન્ડે અને શેક્સપિયર અમર છે પણ તેમણે અપૂર્ણ સમાજને સંબોધન કર્યું હતું. પૂર્ણ સમાજ પૂર્ણ કલા રજૂ કરશે એમ કહી શકાય નહીં.

અભ્યાસીઓ ‘સંસ્કૃતિ’ પ્રત્યે યશ ધરાવે છે ! જો આઓ લેખ તપાસીએ તો તેમના આ રોષ માટે સીધાં અને તિયક્ષ્ણ એવાં ધણાં કારણો મળી રહે છે. ‘સંસ્કૃતિ’ માટેના આદર પણ એક કારણ છે.

લેખના પ્રારંભમાં એરીક ગીલ્ડનું વાક્ય છે જે લેખનું કેન્દ્ર છે. એરીક ગીલ્ડની તેમના પર ધણી બધી અસર છે. પુસ્તક તેમને જ અપાઈ ક્યુ છે. એરીક ગીલ્ડ કહે છે કે, “આપણા ક્રાંતિકારી વિચારકોને ક્યારે સમજાશે કે ‘સંસ્કૃતિ’ એક ‘ઝોપ’ (તંદ્રામાં રહેવાની જોળી) છે; ધર્મ કરતાં તે નુકસાનકારક ઝોપ છે. ધર્મ લોકો માટે અશીલ્પ જેવો છે. પરંતુ, કોઈક એ આપે તેના કરતાં સ્વેચ્છાએ એર લેવું ખરાબ છે, ખૂન થાય તેના કરતાં આપઘાત નિંદ્ય છે. વાસી અને ગંધાતી માછલીઓની સાથે આપેલા સોસ જેવી આ સંસ્કૃતિ જહનનમાં જાય.”

હર્બર્ટ રીડને વાસી અને ગંધાતી માછલીઓ ખતાવવી છે. આ યુગની પરિસ્થિતિમાં સંસ્કૃતિનો વિચાર કરવો છે. પ્રારંભમાં જ તેઓ કહે છે કે સંસ્કૃતિ ઓકો પાસે સંસ્કૃતિ શબ્દ હોય તેમ લાગતું નથી. તેમની પાસે સારાં સ્થાપત્યો હતાં, સારાં શિલ્પો હતાં, કવિઓ હતા, વગેરે ધણું હતું. તેઓ બાણના, હતા, કે તેમનું જીવન જીવવા ચોખ્ખું હતું અને તે પદ્ધતિને બદલનારાં બધાં પરિબળોનો વિરોધ કરવા તૈયાર હતા. છતાં તેમને ક્યારેય લાગ્યું નથી કે સંસ્કૃતિ, તેમના જીવનથી અલગ એવી વસ્તુ હોય; સંસ્કૃતિ, પૈસા અને સમય હોય તેવા બેંચા માણસોથી પ્રાપ્ત કરી શકાતી વસ્તુ હોય અથવા પરદેશ નિકાસ કરી શકાય કે પરદેશથી આયાત કરી શકાય તેવી વસ્તુ હોય. જો ‘સંસ્કૃતિ’ હોય તો તે તેમને મન સ્વાભાવિક વસ્તુ હતી. સંસ્કૃતિ, તેમના જીવનની આડ-પેદાશ નહોતી; તે તો તેમનું જીવન જ હતું.

ત્યારબાદ આવ્યા રોમનો. સૌ પ્રથમ યુરોપમાં મૂડીપતિઓની આટલી મોટી સંખ્યા હતી. તેમણે સંસ્કૃતિને ધૂણું બનાવી દીધું. ‘ગ્રીક સંસ્કૃતિ’ની આયાત કરવા માંડી. પછી જોવા પ્રદેશોમાં પોતાની સંસ્કૃતિને લાદવા માંડ્યા. રોમન સ્થાપત્ય, રોમન સાહિત્ય, રોમન

રીતભાત વગેરે સમ્પત્તિનાં પ્રતીક જેવાં ધર્ષ ગયાં. ‘નવાં સ્વયં’ થતા લોકો તેને અનુસરવા માંડ્યા.

આ બંને ‘સંસ્કૃતિ’ના તદ્દાવતથી જ રીડને ‘સંસ્કૃતિ’ વિશેનો ખ્યાલ સ્પષ્ટ થાય છે. તેઓ માને છે ‘સંસ્કૃતિ’ તો જીવન જીવવાની પદ્ધતિ છે. તેને અને પૈસાને લેવા દેવા નથી. સ્વાભાવિક રીતે જીવન જીવાતું હોય તો સંસ્કૃતિનો વિકાસ થાય છે. કુદરતમાં ‘વ્યવસ્થા’ હોય છે. તેમાંની કેટલીક ગોઠવણી ધૂળ પ્રમાણસર હોય છે. આ ગોઠવણીમાં આપણી ઇન્દ્રિયો ટેવાય છે અને આપણે સ્કુરણથી ‘પ્રમાણ’ વિષે ઠીકી ઠીકી જાણે છીએ. આમ કુદરતની વ્યવસ્થાને આપણે સમાજમાં પ્રતિબિંબિત કરવાની છે. ને કદત આપણા જીવનની રીતિમાં જ નહીં, પણ આપણાં કાર્યોની રીતિમાં અને વસ્તુઓની બનાવટમાં. આવે! ખ્યાલ રાખવો તે ‘લોકશાહી સંસ્કૃતિ’ છે. લોકશાહીનું સંસ્કૃતિ નહીં. ‘લોકશાહી સંસ્કૃતિ’ એ જ સાચી સંસ્કૃતિ છે. પરંતુ, તમારે એ પ્રાપ્ત કરવાં માટે વાતાવરણ તો જોઈશે જ ને? લોકશાહી જ ન હોય તો તેની સંસ્કૃતિ કેવી રીતે આવશે? લોકો કહે છે કે ‘આપણે લોકશાહીનો પ્રયોગ કરી જોયો છે અને તે નિષ્ફળ ગયો છે.’ તે વાહિયાત છે. આપણને સાચી લોકશાહીનો અનુભવ જ નથી. વોલ્ટ વ્હીટમેને કહ્યું છે કે, “આપણે ‘સંસ્કૃતિ’ શબ્દને વારંવાર જાપ્યા કર્યો છે. છતાં તેનો યોગ્ય અર્થ તો મિલકેલો જ છે. હું માનું છું કે તે એવો મોટો શબ્દ છે જેનો ઇતિહાસ હજુ લખાવાનો છે.”

હર્બર્ટ રીડના મતે તો અત્યારે કયાંય લોકશાહી નથી કારણ કે નીચેની ત્રણ શરતો ક્યાંય નથી.

(૧) ઉત્પાદન માત્ર ઉપયોગ માટે હોવું જોઈએ, નફા માટે નહીં.

(૨) દરેક મનુષ્યે તેની શક્તિ પ્રમાણે આપતું જોઈએ અને દરેકને તેની જરૂરિયાત પ્રમાણે મળવું જોઈએ.

(૩) દરેક ઉદ્યોગ કામદારોનો હોવા જોઈએ અને તેઓ સમૂહમાં તેનું નિયંત્રણ કરતા હોવા જોઈએ.

‘લોકશાહીનો આ ખ્યાલ પરાપૂર્વથી ધણા દારૂનિકો દ્વારા વિકસેલો આવ્યો છે. રૂસો, જોર્જસન, મિન્કન, યુવો, ઓબેન, રરિકન, માક્સ, મોરિસ, કેપિટલિઝમ વગેરે દારૂનિકો જેમણે હંદયની સાથે જુદીથી લોકશાહી વિશે

વિચાર્યું છે.' .

પહેલો મુદ્દો છે કે ઉત્પાદન ઉપયોગ માટે હોવું નોર્મલ છે. પ્રથમ થશે કે આજે જે ઉત્પાદન થાય છે તે ઉપયોગ માટે નથી ? રીડ કહે છે ના. દા. ત. ખુરશીનું ઉત્પાદન. ખાસ કરીને મૂડીવાદી દેશોમાં આજે કેટલાય પ્રકારની ખુરશીઓ બનેવા મળે. તે બધી ખુરશીઓ ઉપયોગને ધ્યાનમાં રાખીને બનાવવામાં નથી આવી. પરંતુ દરેક પ્રકારમાંથી કેટલો નફો મળશે તે ધ્યાનમાં રાખીને બનાવવામાં આવી છે. તમારા પાકીટમાંના પૈસા પ્રમાણે તમને ખુરશીઓ મળે. તે ખુરશીમાં સારી રીતે ન પણ બેસી શકાય. જે ઉત્પાદન ઉપયોગ માટે જ હોય તો ધ્યાન રાખવું નોર્મલ છે કે ખુરશી બેસવા માટે યોગ્ય છે કે નહીં અને ટકવામાં ઠેવા છે. તમારે આરામથી બેસાય તેવી ખુરશી નોર્મલ છે. સારું, તો અમે એવો ખૂલો શોધી કાઢીશું જેથી ખુરશીમાં આરામથી બેસી શકાય. પછી સસ્ટીન અને ટકાઉ લાકડું શોધી કાઢીએ જેથી બહુ મેંદુ પણ ન પડે. આ બધા સમય દરમ્યાન તમે તમારે યોગ્ય જે હોય તે અમને આપો. આમ ઉત્પાદન ઉપયોગ માટે થશે. અહીં બીજા મુદ્દાનું પણ અનુસંધાન છે. દરેક મનુષ્ય પોતાની શક્તિ પ્રમાણે, આવડત પ્રમાણે સમાજને પ્રદાન કરે. આ સ્વાભાવિક સમાજમાં દરેક મનુષ્યને તેની આવડત પ્રમાણે કામ સોંપવું નોર્મલ છે. આજે મૂડીવાદમાં યંત્રો પાસે મનુષ્યની આવડતની અવગણના થઈ છે. તેની સારીરિક શક્તિનો ઉપયોગ યંત્રોના જાળતણ જેવો થાય છે. તે ફીક્ષ થઈ જાય તો નિરુપયોગી બની જાય છે. તેની અન્ય આવડતોના લાભ લેવાનો નથી. અથવા તેને તક મળતી નથી. જ્યારે આ સમાજમાં તેને દરેક તક મળવી નોર્મલ છે. વળી કામ કરવાની તક ત્યારે મળે જ્યારે તેના યોગ્યતાની વ્યવસ્થા હોય અને કામ કરવામાં તમામ સાધનો તેને મળી શકતા હોય. હર્બર્ટ રીડ આને સ્વતંત્રતા કહે છે. મનુષ્ય સ્વતંત્ર હોય એટલે તે એકલો રહી શકતો હોય. એટલે તેની પાસે જરૂરી બધી ચીજો હોય. કદાચ કોઈને આમાં માફકની સીધી અસર દેખાય.

કોઈ દહેશે કે ખુરશી બનાવવાની વાતમાં કદા ક્યાં આવી ? રીડ કહે છે કે 'બેસવા યોગ્ય અને ટકાઉ

ખુરશી બની એ જ કદા છે. તે તેની સુવસ્થા છે.' આ વ્યાખ્યા પ્રમાણે સમાજમાં કારીગરો જ હોય છે, કલાકારો નહીં. એરિક ગીલ જીવદું જ કહે છે "સમાજમાં કલાકારો જ હોય છે કારીગરો નહીં. કારણકે દરેક મનુષ્ય વિશિષ્ટ પ્રકારનો કલાકાર છે." આ મુદ્દો ચર્ચાસ્પદ છે. રીડમાં લખાણોમાં પણ આ વિષે વિરોધી મતનો દેખાય છે. છતાં આ લેખમાં તેમણે કવિ સિરાય કલાકારોને એટલું મહત્ત્વ આપ્યું નથી. હા, એમ કહે છે કે કારીગરોને ચિત્રોનો પરિચય કરાવી શકાય અને પુસ્તકો, વ્યાખ્યાનો દ્વારા તેમને ચિત્રકળા વગેરે કલાઓમાં રસ લેતા કરાવી શકાય. આ મત પણ એટલરડી છે. સમાજ અને કલાકાર વચ્ચેના સંવાદનો પ્રથમ આટલી સરળતાથી ન ઉઠેલી શકાય

ત્રીજો પ્રશ્ન છે ઉદાગોના નિયંત્રણનો. કારીગરોએ પસંદ કરેલ વ્યક્તિઓ ઉદોગોનું નિયંત્રણ કરતી હોવી નોર્મલ છે. એ રીતે ઉદોગો આમજનતાના બને અને નફો ખાવા માટેનાં સાધનો ના બને.

આવી લોકશાહીમાં જીવન જીવતાં જીવતાં સંસ્કૃતિના વિકાસ થાય. તે જીવન જ સંસ્કૃતિ બની જાય. ડી. એસ. એસિપટે 'The Definition of culture' માં કહ્યું છે કે સાદી ભાષામાં કહેવું હોય તો સંસ્કૃતિ તે યુગમાં કહેવાય જે યુગમાં જીવવાની ઇચ્છા થાય. હર્બર્ટ રીડ બતાવેલ સમાજમાં દરેકને પોતાનો વિકાસ કરવાની પૂરતી તક મળી રહે છે. વળી, રીડ કહે છે કે એક વાર આવો સ્વાભાવિક સમાજ તૈયાર થયો પછી તેને કૃત્રિમ શક્તિ રાખવા માટે બાળકોને તેને અનુકૂળ શિક્ષણ આપવું નોર્મલ છે. રીડ માને છે કે શિક્ષણ આપીને આપણે ધારણા પ્રમાણે બાળકોને ધરી સહાયો છીએ. રીડના મતે બાળકોને બૌદ્ધિક ઉપરાંત જીવનશૈલી એવું શિક્ષણ આપવું નોર્મલ છે. રસોડા મત પ્રમાણે બાળકો ઇન્દ્રિયોથી વધુ મદલ કરતાં હોય છે. તેથી તેમને સંવેદનશીલ શિક્ષણ આપવું નોર્મલ છે. શિક્ષણથી એવો સમાજ તૈયાર કરવો નોર્મલ છે જે સમાજ એસિયલસ, ડાન્ટે અને શેક્સપિયરને આપકારે. એસિયલસ, ડાન્ટે અને શેક્સપિયર અમર છે પણ તેમણે અપૂર્ણ સમાજને સંબોધન કર્યું હતું. પૂર્ણ સમાજ પૂર્ણ કદા રજૂ કરશે એમ કહી શકાય નહીં.

પરંતુ, જે કલાકાર સોજે કળાએ ખીલેલા સમાજને સંબોધે અને તેની કલા અસરકારક અને તેની કલામાં પૂર્ણતાની માત્રા વધુ હોય. કલાકાર પોતાની બધી યોગ્યતા પ્રદર્શિત કરી શકે એવું તેને પૂર્ણ વાનિત્ય મળી રહે.

જે ઉપર જણાવ્યો તેવો સ્વાભાવિક સમાજ ન હોય તો સંસ્કૃતિ સપ્તનો કંઈ અર્થ નથી. પૈસાથી

ધરમાં કે દેશમાં સામાન ભરવાથી સંસ્કૃતિનો વિકાસ થતો નથી કે સંસ્કૃતિ ટપી રહેતી નથી. એવી સંસ્કૃતિ જ્યાં જહનનમાં. તે તો આપણને જોંધા રસ્તે દોરવ્યા કરશે. સંસ્કૃતિ માટે સાચું અને સ્વાભાવિક જીવન જીવવો સમાજ જોઈએ. (રીડે 'સંસ્કૃતિ'ની વિચારણામાં ધર્મની બાબત મૌન જ રાખ્યું છે.)

મરમી અરાજકતાવાદી

પ્રકાશ ન. શાહ

૧૯૧૧-૧૨ના અરસામાં એડવર્ડ કાર્પેન્ટરનું 'નોન-ગવર્નમેન્ટલ સોસાયટી' વાંચીને રીડ અરાજકતાવાદી વિચારસરણીમાં દીક્ષિત થયા ત્યારે તો એ માંડ અધારેક વરસના હશે, પણ ત્યાર પછીયે પૂર્ણ પંચોત્તર વરસના અવિરત વિદ્યાભ્યાસગી જીવનકાળ દરમ્યાન એમની આ આસ્થા સહેજે ક્ષીણ ન થઈ—બદ્ધે દહતર બની રહી.

શી હતી રાજ્ય સામેની રીડની કુરિયાદ? એકસ સ્ટર્નરની જેમ એમની પણ એ પ્રતીતિ હતી કે રાજ્યની મહત્ત્વ માણસમાંથી કશોક ધાટ નીપળવવાની હેતુ છે એટલે સારતઃ આપણને વ્યક્તિની નહીં પણ કૃતિની કબ્જિયા થાય છે. એરિસ્ટોટલથી માંડીને રૂમો પર્થતમ રાજકીય ચિંતકો બુદ્ધિ પડ્યા છે તે માણસને લગતી એમની અમૂર્ત વિલાવનાને કારણે. એમણે સૂચવેલ યોજના અને તત્ત્વવિધાનમાં એમની કદવનમાં રહેલા પેલા એકવિધ માણસને સ્વીકારીને ચાલવાનું વલણ વર્તાય છે. પરિણામે, વ્યક્તિમાત્રની અનન્યતાને વિસારે પાડીને તેઓ માણસ પર પરાખે ને બળબેરીથી એકવિધતા લાદવા માટેનાં તાનાવિધ સત્તાસ્વરૂપોના હિમાયતી બની રહે છે.

ખીન વિશ્વયુદ્ધથી ત્રાસેલા રીડે એ વર્ષોમાં 'પેરેડા-ક્સ એન્ડ એનાકિઝમ' નામે નિબંધ લખ્યો. એમાં એમણે જર્મનીની આકરી આલોચના કરી છે. 'જુદસ, તું પણ?' એવું કહેવાનું અન આપણને ઘઈ આવે; પણ પછી સમન્વય કે રીડમાં રહેલો અંગ્રેજ આવું બોલતો નથી—આલોચના કરે છે એ તો એનામાં રહેલો અરાજકતાવાદી હેગલની પયમંજરી છાયા તથા જર્મનીમાં સાવંભૌમ રાષ્ટ્રીય સત્તાનો ખ્યાલ મજબૂત સમો બની

ચૂક્યો હતો અને રાજ્યની અધપૂર્ણ વ્યક્તિને ગ્રસ્તી ગઈ હતી. આમાં આતંક ને ગાંડપણનો પુરસ્કાર માનવ્યનો ઉપાસક ન જ કરી શકે.

આ પરિસ્થિતિના વિકલ્પ વિષે પૂછશો તો રીડને પ્રથમ અને પ્રધાન પ્રતિભાવ એ હશે કે ચોમેર વ્યાપક વિધાને અને જીવનને પામવાની દષ્ટિ-weltanschauungની જરૂર છે. અરાજકતાવાદ આવી એક દષ્ટિ છે, નહીં કે વહેવાર કાર્યક્રમ. મોટા ભાગના લોકો વહેવાર કાર્યક્રમ માત્રથી રાજ્યના રેડ ઘઈ જાય છે. એમને લાગે છે કે જેમની વચ્ચે સંઘર્ષ થવાની શક્યતા હોય તેવાં હિતોને સાંકળતી અવસ્થા જોવી કરીએ, રાજ્યના અર્થતંત્રને એ રીતે નિયંત્રણે, પેલાં હિતોને જાહેર કિતના ચુકાબે જોણ બનાવી દેતું તત્ત્વ ઉપભવીએ એટલે બસ. આ રીતના આત્મસંતુષ્ટ લોકોને ઉદ્દેશીને રીડ કહેશે કે એક્સ દિશનિદેશ ચિંતા ઝગ માંડવાને અર્થ નથી, ક્ષિતિએ ધ્રુવતારક પર નજર નહીં ખોડો તો ઠેરના ઠેર લખચોરાસીના ચક્કરમાં ફર્સ કરશો. અરાજકતાવાદ આલો એક ધ્રુવતારક છે. આવતી દાસે કે પરમ ક્લિસે અમલી બનાવવા માટેની કોઈ પૂર્વનિર્ધારિત યોજના એની પામે નથી. છેવટે તો કોઈ પણ યોજના એક એવી બૌદ્ધિક સરળતા હોવાની જેમાં માણસની અકળ વૃત્તિઓ અને લાગણીઓ લેખામાં જ ન લેવાઈ હોય !

—અને યોજના હોઈ શકે તો તે કેવળ નિર્મળના નિર્મળોને વશ વર્તી. ભૌતિક જગતના ધટનાચક્રનું સમ્યક્ આકલન કરીને તારવેલા નિયમો અનુસારનું વ્યક્તિજીવન અરાજકતાવાદ વાંછે છે. એનાં બધાં સંકેતો ને કિસિતો લક્ષ્યાં લઈને કુસ્તતા કાવત અનુસાર જીવવા

માંડીએ એટલે માનવસન્મર્ત કામદાની કે તેની અમરજન-
નવણી કરતી સરકારની જરૂર ન રહે: સામ્રાટ સમયમાં
આપણું કમ્પ્યુટર રાજકીય કર્તવ્ય હોય તો તે, રીડને મતે,
આ રીતની પરિસ્થિતિ સર્જવાનું.

પરંપરા, પણ આપણા તાત્કાલિક પ્રશ્નોનું શું? જરીખી,
બેકારી, અ-પોપણ, આક્રમણ - આ બધાને બદલે તો
ન જ કરી શકાય. દહી વીસેયે વટારી નહોતી હારે
પણ રીડ આ વાસ્તવિકતાને ગ્રીષ્મી ચૂક્યા હતા. કાપે-
ન્ટરનું પેણું પુસ્તક વાંચતી વેળાએ જ એમણે ટપકાવેલું
કે લેખક ઇચ્છે છે તેવો સમાજ શક્ય બને એ માટે
સંઘવાદ, સમાજવાદ આદિનો ખપ ખચિત છે સપ્ટેમ્બર
૧૯૪૦માં લખેલ 'ફિલોસોફી ઓફ એનાલિસિસ'માં પણ
એમણે આ અંગે થોડીક ચર્ચા કરી છે: ફરેક ઉલ્લેખ
એક સ્વયંસંચાલિત સ્વાયત્ત એકમમાં ફેરવાઈ જાય, એનો
દોર કામદારોના જ હાથમાં હોય, અને આમાં એકમો
જ દેશના સમગ્ર અર્થકારણનું સંચાલન કરે. એ ઉમેર-
વાની જરૂર નથી કે વિવિધ એકમો વચ્ચે સંબંધોના
સમાયોજન માટે સંસદ જેવી કોઈક જોગવાઈ અસંભવ,
હોય જ. પણ આ સંસદ વહીવટી કે કાગજપટી સંસ્થા
નહીં હોય. એ નીતિવિષયક પ્રશ્નો વિશે યથોચિત
નિષ્ણેષી લેશે એટલું જ; પણ ધારા ધખાની સત્તા કે
કથા વિશિષ્ટાધિકારો એની પામે નહીં હોય. સ્વાયત્ત
સ્વયંસંચાલિત એકમો નિર્માતાં મૂડીવાદની લાક્ષણિકતા
અમે ઉપભોક્તા અને ઉત્પાદક વચ્ચેનો વિરોધ લોખાઈ
જશે, પરંપરા સહાય ને સહકારનું વાતાવરણ સ્પર્ધાત્મક
અર્થકારણને કાગજપટ ગનાવી દેશે. કમ્પ્યુટર જૂર કે નવા
રિથિતિસંસ્થાઓ તરફવાર વહેવારુ મુરકેલીઓ દહ
કરવાની રહેશે. પણ આખજનતા અને વહીવટકર્તા
વચ્ચે એક અમાનવીય ભૂમિકા સર્જનાર કેન્દ્રીભૂત રાજ્ય-
સલાના ફેરની તુલનામાં તો એ મુરકેલીઓ તણતણ
છે. નળે શ્રુતિમંત સરવતા. વિશેષ વિગતોમા ભીતરનું
રીડે મુતાસિખ માન્યું નથી; કેમ કે, એક તો, કોપોલ્ટિકને
રાજ્યવિહીન સમાજને હજતા કાર્યક્રમોના સ્પષ્ટસુરેખ
આલેખ આપેલો જ છે; અને ખીલું, ખરો સવાલ
વિગતે યોજના ધખાનો નહીં પણ દિશાસૂચનો છે. સમા-
જવાદી ઉપાયો અખત્યાર કરતા ધ્રુવતારક ચૂક્યા તો

જુદમશાહીના ખીજ અવતાર જેવી આપણું નોકરદાદી
હમણે લખાયેલી જ જાણ્યો.

અરાજકતાવાદનો રાજકીય તકાળે એટલે વિકેન્દ્રિત
સત્તા. આર્થિક ક્ષેત્રે પણ એમ જ બહેક રીડ કહેશે કે
અરાજકતાવાદી નહીં તેવાં કારણોસર પણ એ જરૂરી
છે. વિષુત્પ્રસારણ સક્રમ બનતાં કેન્દ્રીભૂત અર્થતંત્રની
અનિવાર્યતાનો મારકસનો ખ્યાલ ઠેવા જરીપુરાણો બની
ગયો છે! અહીં નોંધવું જોઈએ કે લોપ્ટ રાષ્ટ્ર જેવા
સ્થપતિ ને મચ્છડની ક્ષણના જનરલિસ્ટ સમાજશાસ્ત્રી
પણ આજે આવાં જ તારણો પર આવ્યા છે. રીડની
ઝખનાનો ભાવિ સમાજ આધાર છે તેવાં મહાનગરોને -
તેમની અમાનવીયતા બેતાં - ન જ સાંખી શકે, પણ એથી
કરી ને અરાજકતાવાદ અનિવાર્યપણે હસ્તઉલ્લીગપ્રધાન
સમાજના દિવસોમાં પાછા ફરવાનું ઇચ્છે છે એવું નહીં
કહી શકાય. યાત્રિકી સમ્યતાને અમે રીડનો નય મર્ષ
સદીના ભાગદોડિયા લુહકપટોને નથી. વિશિષ્ટ મોરિસની
જેમ મધ્યયુગીન સંસ્થાઓની પુનઃપ્રતિષ્ઠાનો મહિમા
પણ એ નહીં કરે. ઠેકથિક મુદ્રાવાળા કોઈ રોમેન્ટિક
ચિતરણવાનું જે એમને સ્વખ નથી, ન બૂલીએ કે
એમના શુરજનોમાં કોપોલ્ટિકન અપ્રસ્થાને છે, અને એમનો
અભિમય એકદમ આતુલવિક અને શાસ્ત્રીય હેલતાં
સાપન્ટિક હવો. વૈજ્ઞાનિક વિકાસને પરિણામે કાર્યક્ષ-
મતાના જે નવા ઉન્મેષો પ્રગટ્યા એને નકારવાનું કોઈ
કારણ નથી. ખરો સવાલ આ વિજ્ઞાનપ્રાપ્ત સામગ્રીને
વ્યક્તિનો દ્વાસ ન ધાય એ રીતે નેગવવાનો છે.

કોપોલ્ટિકને સામ્રાટ કલે રખેલું' કે અરાજકતાને પ'થે
માનવસમાજની સહજ ઉત્કાન્તિ થવાની છે એ એમને
મન કેવળ અદા નથી, પણ જીવશાસ્ત્ર, નૃવંશવિદ્યા,
ઈતિહાસ ઇત્યાદિએ પૂરાં પાડેલ તથ્યોના પ્રકાશમાં સ્વી-
કારવી પડે તેવી હકીકત છે. અવસાનના ગણતર મહિનાઓ
પૂર્વે જ (એન્કાઉન્ટર; જાન્યુ ૧૯૮) રીડે આ સિદ્ધસિ-
દ્ધામાં કોનરેડ લોરેન્ઝના તાજેતરમાં પ્રકાશિત ધયેલ
પુસ્તક 'જોન એન્ડ્રિયન'નો ઉલ્લેખ કર્યો હતો. લોરેન્ઝનું
એ પ્રતિપાદન છે કે કલ્કાસર્જન, ગ્રેમ, મેની, પ્રણુદતા
આદેની સદામખત બોજ, સૌન્દર્યની સૂઝમૂઝ વગેરે
માનવમનમાં છે જ - phylogenetically એવું

સિદ્ધ થઈ શકે. પરંપરા સહાયની વૃત્તિ, આત્મ, વિજ્ઞાન-સિદ્ધ તથા છે.

વિજ્ઞાનનો સમાવે કરવા છતાં રીડ વિજ્ઞાનવાદી નથી. વર્ષો પર આકૃતિને વિજ્ઞાન અને કલા વચ્ચે સૂક્ષ્મ વિવેક કરી બનાવેલો તેની યાદ આપીને રીડે કહ્યું છે કે કલાકારને આત્મ તો સર્વસાધારણ સાથે નિસ્ખત હોય છે, છતાં તેની કૃતિમાં કયુંકે individualize થતું હોય છે. અને એ રીતે કલાકૃતિ આપણને જીવનના પ્રત્યક્ષ સંપર્કમાં મૂકી આપે છે. એથી ઉલટું, કેમ જાણે, વિજ્ઞાન આપણે માટે અમૂર્ત અને અગમ્ય બની રહે છે. ભય તો એ છે કે અગમ્યની આ વેદી પર વિજ્ઞાનવાદના વધવા સાથે વ્યક્તિભવન હોખાતું જાય. રાજ્યના ગૂંચીકરણનાં વિ-પરિણામો હેગલ પછીની ડુનિયાને સમજાવવાના ન હોય. એમાં વળી વિજ્ઞાનવાદ પણ ભળે. એનો અન્તમ શો હોય? આ ભયનો ઉગાર આકૃતિને વ્યાપક શિક્ષણપ્રસારમાં જોડેલો, પણ એ તો ૧૮૭૧માં. ત્યાર પછી વિજ્ઞાન હિંદુસ્થાન બન્યું છે અને faceless expertsનો જમાનો આવ્યો છે. એને પહોંચી વળાય એટલું વ્યાપક ને સઘન શિક્ષણ જનસાધારણને આપવાનો ખ્યાલ દિવા-સ્વપ્નવત જ. સેવિયેત રશિયાના કિરસામાં તો રાજ્યવાદ અને વિજ્ઞાનવાદ બંને સંલગ્ન થતાં સમસ્ત્યા વિશેષ ઉગ્ર બને છે.

રીડની કલાપૂજને આ સંદર્ભમાં યથોચિત પ્રમાણી શકાય. કલાનુરાગી અને અરાજકતાવાદી રીડ જુદા નથી. સી. પી. રોનાના જે સંસ્કૃતિઓના ખ્યાલની ચર્ચા કરતાં, સમર્થ યૌગિક રસેલ પ્રેરિંગને ટાકીને એમણે લખેલું છે વિજ્ઞાન વડે ઔદીક જન્મત જેટલું વરતાય છે તેનાથી અધિક તેને કલામાં નિષાંખતા પ્રતીક ને કંઈપન દ્વારા પામી શકાય. એટલે રાજ્યવાદ અને વિજ્ઞાનવાદ ઉભય દ્વારા ક્ષીયમાન વ્યક્તિભતાને સ્વખયાવર્માં સહારો હોય તો કહાતો.

સમજિવાદના સમગ્રાલીન સંદર્ભમાં પ્રાણુપ્રથમ છે વ્યક્તિભવન-individuationની પ્રક્રિયાને વેગવંત બનાવવાનો; બરફે, એથીયે આગળ વર્ધિને પૌરસ્ત્ય પરિણાયામાં કહીએ તો— અને રીડને એનો વાંધો નથી—નારાયણ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવાનો છે. એ માટે સમૂહ

માનસથી સલાનપણે નોખાય થવું પડે. જુવના શબ્દોમાં કહીએ તો જરૂર છે deliberate dissociation from collective psyche.

ખુદ હોબ્સના લેવિયેથનનેય ટપી જાય એવી પરિ-સ્થિતિમાં અરાજકતાવાદીઓ વ્યક્તિભવનની નિતાન્ત આવશ્યકતા પર ભાર મૂકે એ સહેજે અસાધ્યિક નથી. પણ એથી રીડની રજૂઆતમાં ઠાઈને વહેરેલા વ્યક્તિવાદની ધૂ આપે તો તે અપ્રસ્તુત છે—જુગે પોતેય વિસ્મય પ્રગટ કર્યું છે કે વ્યક્તિ-મનોવિજ્ઞાનમાં પણ સમૂહગ-તતાના ઠેકંટલા અંશે રહેલા છે! હકીકતે તો વ્યક્તિનું સ્વભાવ એને તીવ્રતર ને વ્યાપક વૈશ્વિક સંખ્યની મના-રિયનિમાં મૂકી આપે. કેપોલ્ટ્રીને ‘મ્યુઝ્યુઅલ એઈડ’ની વાત કરે છે, માર્ટિન બર્બર ‘ડાયલોગ’ની. વ્યક્તિને દ્વીપવત કરવાનો અરાજકતાવાદીઓનો ધરોહો સુદૃઢ નથી.

પરંપરીય અર્થમાં રીડે ધર્મને કહી સ્વીકાર્યો નથી, છતાં સમાજને એકસૂત્ર કરનાર પરિણામ લેખે એને પ્રમાણવાનો વિવેક એ ચૂક્યા નથી. આ ઉલ્લેખ કરવાનો હેતુ એ દર્શાવવાનો છે કે સમાજનો સમૂહો છેડ ઉઠાવવાની હલે વ્યક્તિની સ્થાપના રીડને અભિમત નથી: મામલો અસ્વીકારનો નહીં પણ અગ્રતા આપવાનો છે.

‘કુ હેલ રિથ કલ્ચર’ ના એક નિબંધમાં રીડે કહ્યું છે કે કલાકારની કલાપ્રકૃતિ પોતે અવસ્થી નિરાળો છે એટલું જ વ્યક્ત કરવાને હોય તો તે ખંડશન થયું. કલાને કેવળ નિબલિન્ધ્યક્તિ તરીકે ઓળખવાની જૂલ પોતે આ પૂર્વે કરી હોવાની કબૂલાત પણ એમણે કરી છે. કલાકારની એમની વિલાપના એવી છે કે એ વેગળો રહેરહે સમાજ લગી એવું કહ્યું પહોંચાડે છે જે સમાજને માટે અનન્યની અપેક્ષાએ ઓણું અનિવાર્ય નથી. અસ્વીકાર ને ઉપેક્ષા વચ્ચે કલાકારે સમાજને ચાહવો ને સમજવો રહ્યો—તેમ કરતા સોફીસ્ટીસની જેમ વિવિધાન કરવું પડે તો પણ ભડે. ‘એન્થ્રોપોલોજી યુ આર્ટ’ ના પહેલા જ પ્રકરણમાં એમણે વૈયક્તિક વિશિષ્ટતા અને સામાજિક એકતાની સંગતિને શિક્ષણના હેતુ તરીકે ઓળખાવી હતી.

અરાજકતાવાદી સમાજ એટલે કેવળ રાજ્યનો અનિ-યંત્રણવાદ જ નહીં, એથીયે અધિક કંઈક—એવાં રિથ-

તિસંજોગ જેમાં વ્યક્તિનો પૂર્ણ વિકાસ સંભવે. વ્યક્તિએ દીપવત્ત તે એકાદી થવાનું નથી, પણ મટાપ થવાનું છે. રીડ કહેશે કે સંસ્કૃતિ એટલે અતીતપરસ્તી નહીં પણ અહીં ને અગાધરી જે કંઈ કહેવા - કરવાપણું હાજર છે તે. એટલે જ તો દુર્દૈવ વાસ્તવને સ્વીકારવા છતાં રીડ અ-પુરુષાર્થ અને હતાશાના ઉદ્દેશાતા ન બન્યા બિલકલાનું, માનવજાતના મૂળ પાપનો ખ્રિસ્તી સિદ્ધાંત એમણે પડેના મૂક્યો તે માનવના બાવિ અંગેની બીડી શ્રદ્ધા સાથેની તેની એમની

સંચાલકનો ઉપસંહાર

લોગીલાલ ગાંધી

દુર્બંદ રીડ (૧૮૯૩-૧૯૧૮) 'મેજર પોએટ' ન હતો, અંધપ્રખ્યાત નવલકથાકાર હતો; ઔદિક તત્ત્વવેત્તા ન હતો, કલાની બીડી સૂઝ હોવા છતાં જાતે કલાસર્જક ન હતો; એના ચિંતનમાં માકસવાદ, અસ્તિત્વવાદ, સરરીઆલિઝમ (એનો પોતાનો શબ્દ વાપરું તો 'સુપરરી-આલિઝમ') ના અનેક લક્ષણો હતા; પરંતુ એ બધામાંથી તે એકેને નિતાન્ત પુરસ્કર્તા ન હતો. તે મૂડીવાદી લોકશાહી અને સર્વસત્તાવાદનો એકસરખો દીકાકાર હતો; અને કેટલીકવાર તો જીવંચેથી લોકશાહી નેતા ચર્ચિત્ત કરતાં ખુલ્લા નાઝી નેતા હિટલરને તે એકા બંધપ લેખતો હતો; અથવા હિટલર તથા મુસોલિનીના 'શબ્દીય સમાજવાદ' (નાઝીવાદ અને ફાસિવાદ) નાંય કેટલાંક લક્ષણોનો તે પ્રશંસક પણ હતો! એ કસાં સામ્યવાદનો કઠોર દીકાકાર હતો છતાં એક ઐતિહાસિક પ્રયોગ તરીકે તેને આવકારતો હતો.

એક બાજુ તે સુદિવાદ ઉપર મૂળ જ ભાર મૂકતો હતો, તે બીજી બાજુ, સુદિવાદથી પર એવાં આધ્યાત્મિક તત્ત્વોનો એ ભાર પુરસ્કર્તા હતો; એક બાજુ, (૨૬) ધર્મને તે માકસંકચિત ભાષામાં ઉતારી પાડતો દેખાતો હતો. અને બીજી બાજુ, માનવસમાજમાં ધર્મનું ઐતિહાસિક અર્પણ નહિ સ્વીકારનારા માકસની દીકા કરતો હતો. એક બાજુ તે કલાને સામાજિક પરિજળ તરીકે યથાર્થ સ્થાન આપતો હતો તે બીજી બાજુ, તે કલા અને કાવ્યસર્જનની પ્રક્રિયાને વિશ્લેષણ 'મિસ્ટિક' કહીને સર્જકની આગવી સૃષ્ટિ અને પ્રક્રિયાને ગિરદાવતો

વિસંગતિને લીધે! ૧૯૬૨માં પોતાની આત્મકથા 'કાન્ટેરી એકરપીરિયન્સ'ની પ્રસ્તાવનામાં એમણે લખેલું: એક કવિ કેવળ બૌદ્ધિક કલ્પનાવ્યાપાર સમી જાણી મૂખમાં આપે ત્રાસદાયી વાસ્તવિકતા બની છે અને માનવજાત કલ્પિતે ગમ વગર આત્માનાચને રસતે ઘસડાઈ રહી છે. એને રાક્ષસનું આપણા મળ બદારનું છે - નિહ વ્યક્તિતાની પ્રસ્થાપના એ જ દ્વાય એની સાથેનો એક માત્ર શક્ય વિરોધ દોષ શકે.

હનો. એક બાજુ, તે આમૂલ પરિવર્તનો - પાયાની કલિતો - એકધારે પુરસ્કાર કરતો રહ્યો હતો, બીજી બાજુ, 'રેવોલ્યુશન' અને 'રીવોલ્ટ' અથવા 'ઇન્સેરેશન' વચ્ચેનો ભેદ પાડી, 'રેવોલ્યુશન'નાં અનિવાર્ય કુપ્પ-રિણુઓથી વારવાર ચેતાવતો હતો. એક બાજુ, અસ્તિત્વવાદના મૂળભૂત 'ફીડમ'ના મંત્રનો તે પ્રશંસક હતો, બીજી બાજુ, તેમાંથી કમિત થતા હતાશાવાદનો તે પ્રખર દીકાકાર હતો. રિમો અને માયમેની જેમ તે શુદ્ધ શૈશાનિક અને ભૌતિકવાદી વિષદષ્ટિ સાથેનો ધરખમ બળવાખોર બૌદ્ધિક રોમાન્ટિક હતો!

કેઈ પણ અભ્યાસીને પહેલી દષ્ટિએ રીડમાં અનેક વિરોધાભાસો દેખાય તો તેમાં આશ્ચર્ય નથી. પરંતુ વધુ બિડા અભવાસ પછી તેના મોટા ભાગના - કેટલાક તે સુખની મર્ષાદાઓના ભાગરૂપે તેની પોતાની અર્પણાઓ બની ગયા હતા - વિરોધાભાસો તેની સમન્વયદષ્ટિને ન સમજવાને કારણે આજ્ઞાસ પેદા કરનારા હતા એવું સ્પષ્ટ થયા વિના નહિ રહે. એ વાત નક્કી છે કે રીડને આપણે કોઈ બંધિયાર ચોક્કામાં જકડી દઈ શકીએ એમ નથી.

રીડ કેવળ વિરોધાભાસોનું મ્યુઝિકમ નથી. એ વિરોધાત્મક તત્ત્વો અને પરિજળામાંથી એકરાખતા સર્જના અને જાને અનુભવવા મથતો ૨૦મી સદીનો એક સન્નિષ્ઠ સમન્વ-યક છે. રીડ કેવળ બહુશ્રુત નથી; કેવળ ઉત્સાહી, જેના-તેના ઉપર વારી જનારો, ભાવુક અભ્યાસી નથી; ઝીણી દષ્ટિએ વિવેક કરી જાણનારો કસબી છે. તે જ રીતે તે

ઝેક-ઘટના: મધ્યાંતરી સમસ્યાઓ

૧

રશિયા અને તેના વોર્મો-કરારી ચાર સાગરીતલું ઝેકોસ્લોવાકીઆ ઉપરનું આક્રમણ વર્તમાન ઇતિહાસ અને ભાવિ ઇતિહાસના વ્યાપક સદર્શમાં અનેક રીતે ચિંત્ય ઘટના બની રહેશે. ઝેક સમાજવાદી મદાસત્તા બીજી સમાજવાદી સાથી-સત્તા ઉપર સમાજવાદના જ રક્ષણનું નિમિત્ત આગળ ધરીને ૬ લાખની સેના સાથે અર્ધ ઢરે એ અશક્યવત્ ઘટનાને ગાંડપણનું કૃત્ય લેખી-શું? બીજી કાંઈ ઉપાય ન રહેતાં સમજપૂર્વક લીધેલું લાયારીતું પગલું ભાનીશું? કે ગણતરીની આગતમાં જ રશિયાએ થાપ ખાધી ગણીશું?

આ સવાલોના પૂર્ણ સંતોષકારક જવાબ શોધવો મુશ્કેલ છે-એમાં જ્યારે કમ્યુનિસ્ટ સત્તાના સંગ્રામે હેતુઓની પૂરી બાજુકારી દુષ્કર હોય ત્યારે તો ખસલ-છર્ત, રશિયાએ જે મુખ્ય મખસદ મેરી હતી તે તો સ્પષ્ટ હતી: ઝેક-કમ્યુ. પાર્ટી અને ઝેક-સરકારે અપનાવેલી સૈધાન્તિક, આર્થિક, રાજકીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય નવી નીતિ રશિયાને સમાજવાદના દિલની દૃષ્ટિએ તથા વોર્સો-કરારી જૂથના દિલની દૃષ્ટિએ ભયરૂપ લાગી હતી. તેથી તેને ચેનકેન પ્રકારે ઝાંખી દઈને, ફરી પરિપાટીને સ્વીકાર્ય હોય તેવી કમ્યુ. સત્તા ત્યાં બીજી કરવા સાડુ, જરૂર પડે તો, સશસ્ત્ર દખલ (intervention) કરવાની અંશુગમતી ફરજ તેને બળવવી જરૂરી લાગી; અને તેણે એ ફરજ બજાવી, આ માટેની ટેકનિક તો નીવડેલી હતી: ઝેકાઝેક પ્રચંડ લશ્કર સાથે દેશને કબજે લીધા તો ખરો પરંતુ નેતાગીરીના હાથમીધી સત્તા જૂંટવી લઈ શકાઈ નહિ; અને પાલતુ-પેપેટ સરકારની સ્થાપના થઈ શકી નહિ. આમ, ફરી સામાજ્યવાદને સર્વપ્રથમ માધવાદ નિષ્ફળતા મળી ગયા. જો કે, તેણે હાર સ્વીકારી નથી. બળજબરી મોસ્કો કરાર પર ઝેકોસ્લાવોના અંગૂઠા પડાવી

લેવામાં સફળતા મળ્યાનું આશ્વાસન પણ તેને હશે. આ કરાર અનુસાર, 'રબેતા' મુજબની પરિસ્થિતિ પેદા થતાં સૈન્ય પાછા ખેંચાઈ જશે. પરંતુ, પરિસ્થિતિ રબેતા મુજબની ક્યારે ગણાશે એની કાંઈ વ્યાખ્યા નથી, કાંઈ પૂર્વજો નથી-રશિયાને સંતોષ થાય ત્યારે, એટલે અમર સમજવાનો! પરંતુ, આ બધા છર્તા, ઝેક-નેતાઓ જે કુનેદ અને ઘટનાથી કામ ઉકેલી રહ્યા - પ્રગ્મને પોતાના વિશ્વાસમાં લઈને, 'એ દમ પીછે, એક દમ આગે'ની રણનીતિ અખચાર કરી રહ્યા છે તે જોતાં કોણ ત્યારે શું કરી બેસશે અને શું પરિણામ આવશે એ કહેવું આજે તો અશક્ય છે. પરંતુ, બધું જોતાં, પરિણામ રસનું ધાણું જ આવશે એમ માનવું ઉતાવળનું તો છે જ. દરમ્યાનની બીજી અનેક ગંભીર સમસ્યાઓના ખ્યાલ રશે નહિ ક્યોં હોય તે કરવો પડશે.

૨

સૌથી પહેલી વાત તો એ તપાસવી રહે છે કે પૂર્વ-યુરોપના કમ્યુ. દેશોમાં આનો કેવો પ્રત્યાઘાત પડ્યો છે? ઝેક ઉપર આક્રમણ થતાં જ ટુમાનીઆ પોતાની સ્થિતિ સમજી ગયું હતું. તે રસની નજરે ઝેક કરતાં ઓછું શૂન-ઝાર ન હતું. આર્થિક વ્યવહારમાં તેણે 'કેમકોન' તું બંધન લીધું કરીને, બિનકમ્યુનિસ્ટ દેશો સાથે સહકારના સંબંધો વધારીને વર્ષો પૂર્વે રશિયાનો રાષ વહોરી લીધા હતા. જમતના કમ્યુ. ખસોની વિથપરિપા કરીને ચીનને અદ્ભુત પાસવાની રશિયાની નેમ સામે આંગળી બંધી કરવારાઓમાં ટુમાનીઆ આગળ પડતું રહ્યું હતું. આતિ-સ્વાધાની પરિપદ પછી કોસેરકુએ જાતે ઝેકોસ્લાવોના જઈને ઝેક નેતાગીરીને હિંમત બંધાવી હતી. બાદ વોર્સો-કરારી દેશનું આક્રમણ થતાં જ, પોતે વોર્સો કરારનું સમ્ય હોવા છર્તા-બહુ જ કઠોર રીતે નેને વખોડી કાઢ્યું હતું; અને પોતાની પાલમિન્ટના આ દસવ દુનિ-બાહરના (યુનોના સમ્ય) રાષ્ટ્રો ઉપર તત્કાલ ચોકલી આપ્યા હતા. બીજી બાજુ, ચિટનના વિદેશપ્રધાન

પોતાને ત્યાંના પ્રવાસ દરમિયાન રાખેતા મુજબ વધુ ધનિક આર્થિક સંબંધો વધારવાની વાતાધારો પણ કરી હતી.

રશિયાને છોડવા માટે આ ઓર્ડર કારણ ન હતો, એ વાત સમજીને જ તેણે પોતાના સૈન્યને સાબર રહેવાનું ફરમાન કરી દીધું હતું. જો કે, રશ્યું રીજી લોગન ખૂબે એ પહેલાં તેણે નમતું જતાકીને પોતાની જાતને, તત્કાલ પૂરતી તો ઉગારી લીધી છે. હા, તત્કાલ પૂરતી જ; એથી વિશેષ કહેવું મુશ્કેલ છે.

— યુગોસ્લાવીઆના પ્રવાધાનો તો રશિયાને ખુદશ્ર. ખુદશ્ર પકાર જેવા છે. રશિયાને આક્રમણખોર કહીને, યુનોમાં ધા નાખીને, દુનિયાભરમાં તેની પવરાજ કરવામાં તેણે આગેવાની લીધી છે. એક વાત તો સ્પષ્ટ છે કે યુગોસ્લાવીઆની કિંમત અને હંફ રુમાનિયા તથા ઝેકોસ્લોવાકીઆને મળતી રહી છે. યુગોસ્લાવીઆએ ઝેકોસ્લોવાકીઆને તેના ત્રિકાસ માટે વ્યાપારી સંબંધો ઉપરાંત તેકની પાર્ષ્વ ક્ષમિ નાખી આપવાનું માથે લીધું હતું. સામેથી યુગોસ્લાવીઆના ૨૦,૦૦૦ કામદારોને એમાં કામ આપવાનું ગોઠવાયું હતું. યુગોસ્લોવીઆ પૂર્વયુરોપનું કમ્યુ. રાષ્ટ્ર હોવા છતાં તે ‘નોન-એક્ષાન્ડ’ (બિન-એક્ષાન્ડ) હોઈને રશિયાને માટે ઝેકોસ્લોવાકીઆ અને રુમાનિયા સાથેના તેના ધનિક સંબંધો બચાવ રહ્યા છે. એક ઉપરના આક્રમણ પછી આ સંબંધોમાં ઘણી મોટી ઓટ આવવાનો પૂરો સંભવ છે. પરિસ્થિતિ અનુકૂળ દેખાતાં રશિયા એનોય ધડાકાડો કરે એવા બંધે તો યુગોસ્લાવીઆએ મરણીઆ જાનીય પોતાની સ્વાધીનતા દઢાવી રાખવાની નેમ નજરે કરી લીધી છે.

— આઝર્બેઈજાનને કહ્યું કમણું (આક્રમણ. પછી) વોર્સો કરારના સભ્ય પદનો ત્યાગ કર્યો છે — જો કે, બવ-હારમાં તેણે ચીન સાથેના સંબંધ પાકો કરી લીધો હોઈને તેને બીજા પૂર્વયુરોપી કમ્યુ. દેશો જેવો ભય નથી.

૧. વળી, રસના હાથા બનેલા બલ્ગેરીઆ, રોમાનિયા, હંગેરી અને પૂર્વ જર્મની પ્રજાનીની અંદર રશિયા તરફનો ભય અને સામેનો ધિક્કાર ધુધવાઈ રહેલો નથી એમ માનવાને કારણ નથી. છૂટાછવાયા પોરટો અને સરપાટીઓ સાથેના વિરોધો માથું ઊંચકતા રહ્યા જ છે.

આનો અર્થ એ કે રશિયા માટે સહેલાઈથી અને

ચાલુ સિરતા મુજબ આ દેશોને પોતાના સકંજમાં પકડી રાખવાનું અધિક મુશ્કેલ બન્યું છે. એક ઉપરનો દલો યુગોસ્લાવીઆ, રુમાનીઆ અને ઝેકોસ્લોવાકીઆની બનેલી પહેલા વિશ્વયુદ્ધ વેળાની, ‘સિટલ એન્ટેટી’ ને ફરી આગ આપવા, અને રશિયાને પોતાના જ સાગરીતોથી અગ્રાં પાડવા, કારણભૂત બને તો નવાઈ નહિ.

૩

આટલું જ ચા માટે ? ફરી સિનિટોને પશ્ચિમ જર્મનીના નાત્રી વારસો સાથે લડાઈ મેરડે બનાવું છે એમ કહીને ઝેકોસ્લોવાકીઆમાં ઉતારવામાં આવ્યા તેનો તેમને જેવો તેવો આપાત નહિ લાગ્યો હોય. તેમાંય એક-પ્રજાની અસ-દકારમુક્ત, સિરતાજદ, શાંતિમય પ્રતિકારની અદ્યુત નૈતિક તાકાતનો અનુભવ કરનારા આ સિનિકો ધરેપાછા ફર્યા બાદ એનો ચેપ ફરી લશ્કરમાં નહિ જ ફેલાવે ?

વળી, ખુદ રશિયામાં કશા મોટા પ્રકારના વિરોધ-દેખાવો થયા નથી — ત્યાંની પ્રજા પાસે પોતાની સામુદાયિક અભિવ્યક્તિ કરવાની કોઈ જોગવાઈ જ ન હોઈને — પ્રજા ભડે મૂંગી દેખાતી હોય, પરંતુ, એથી કંઈ પુરિસ્કને પાસવરનાકની પ્રજાને દેવે એનો આતશ આલવાઈ ગયો છે એમ માનવાની જરૂર નથી. ઓગષ્ટની ૨૫મી એ મોસ્કોના રેડ સ્કેવરમાં એક નાનકડો પ્રતિકાર ઝખકી ગયો. આંચળીના વેરે જણી સકાય એટલા ૭ નાગરિકો — તેમાં એક તો જૂનપૂર્વ વિદેશપ્રધાન સિરવિનોવના વિશાળ પૌત્ર પાવેલ, બીજા વ્યક્તિ તે કારાવાસમાં સખડવા વિખ્યાત લેખક ડેનિસલની પત્ની લારિસા, તથા એક કવયિત્રી અને કવિ, એક કલાવિવેચક, એક લાયા-શાસ્ત્રી અને એક કામદાર — સાતે જણા હાથમાં એક જ્વજ તથા સરપાટીઓ સાથે “એક સમાજવાદી પ્રજાસત્તાક-આંધી હડી બવ,” “મુક્ત અને સ્વાધીન એકરાષ્ટ્ર ઝિંઘાબા” પોકારતા ધૂમી વગ્યા અને ચિરંતારી વહોરી લીધી. આ નાનકડી ઘટના પણ રશિયામાં સતી પડેલી ઝિંઘાઈલીની યાદ અપાવી બય છે.

* પુરિસ્કને પણ, ગરતી નજર નીચે નોકરી બળવતાં છતાં, તેની વાર્તામાં જંઝોર મુઆયેવના પાત્ર દ્વારા પ્રતિકારની ઝિંઘાઈલીની મશાહ જલતી રાખી હતી.

સૌથી વધુ શક્યતા તો એ છે કે પ્રજાનો 'મૂઝ ભાંડો' બની બદાર પડે એ દરમ્યાન રશિયાના સ્થૂળ-ધણીઓ જ અંદર અંદર બાબડી પડે તોય નવાઈ નહિ. ઝેકોસ્લોવાકીઆ ઉપર આક્રમણ કરવાની નીતિમાં કહેવાય છે કે, 'કોસિગિન દીવો દનો; પ્રેરૂનેવ અને પ્રમુખ પોલ્ગોર્ની' દમુપયુ હતા. એ ત્રણે ભારે મોઝા બહાર હતા તે દરમ્યાન પ્રથમ મંત્રી શેવરતે, બરકરી વડા માર્શલ ઝેસ્કો અને ગયે વરસે જ સીકમુરિટી ફોર્સના વડા તરીકેના પદથી છૂટા કરવામાં આવેલા શેવેપીન-ત્રણેએ આક્રમણને નિયંત્રિત લાદવાનું નક્કી કરી લીધું. અંતે, પૂર્વ જર્મનીના ઉશ્કેરણે પશ્ચિમ જર્મનીના કાવતરાનો ભય ચીતરતીને સૌને આક્રમણના માર્ગે પકેમ્યા।

—આથી ખોખડો મોરચો તવા આધાતો આગળ ક્યાં સુધી ટકશે? બને કે, ઝેકોસ્લોવાકીઆમાં ઝેક અને સ્લોવાક પ્રજાઓની એ જિન્ન સ્વાયત્ત કમ્યુ. પાર્ટીઓનો નિયંત્રિત દૂકમાં લેવાતાં યુકેનવાસી શેવેપીનને એવી સ્વતંત્રતાનું શૂળ ભાગે પણ 'ખડુ'. અને કોસિગિન તો એ ત્યારે જાખડી પડે એમા બહુધારા સંભળાઈ પણ રહ્યા છે।

૪
આનાથીય અદકરા આધાનો રશિયાએ સહેલાના આવે તો નવાઈ નહિ. રશિયાનું આખું સામ્રાજ્ય એ 'આપડીઓલોજી'ના અચળા પાછળ ટકવું છે તે વિશ્વના કમ્યુ. પક્ષો જ એક ઉપરના રૂસી આક્રમણથી ભારે છંછેડાઈ જાય છે. જગતના ૬૦ કમ્યુ. પક્ષોમાંથી, વોસેઈ કરારના બાદ કરતાં, માત્ર ૬ જ પક્ષોએ રૂસને ટેકો આપ્યો છે એ હકીકત પોતે જ ધણી સત્તક અને જાંબીર છે. સીધા રૂસજૂથની બહારના કમ્યુ. સત્તાધારી કેવળ હોય મિન અને કામ્રોએ જ તે-પણ અચકાતા અચાજે ટેકો આપ્યો છે. ત્યારે બીજા બાજુ, જગતના મિન, કમ્યુ. દેશોના એ સૌથી મોટા કમ્યુ. પક્ષો—ફ્રાન્સ અને ઇટલીએ-તો ભારે રાપ પ્રગટ કર્યો છે. ઓસ્ટ્રીઆના કમ્યુ. નેતા રિથરે રૂસી નીતિથી પ્રત્યાધાતીઓને જ લાવી 'બર્થ રવાના' જણાવ્યું છે... અને ઇટાલીઅન કમ્યુ. નેતા વાન્-એટલી હટે ક્યું છે કે આવાના તમામ સાહીવાદ-

સોવિયેત રૂસની સામ્રાજ્યવાદી વિદ્વતિ સામે જગતના અનેક આદ્યવાદી કમ્યુનિસ્ટો મોરચે તો નવાઈ નથી. ફ્રેન્સ કમ્યુ. પક્ષનો પુરુષાર અને સાહિત્યકાર કવિ આરોગિ(ન) પણ આ આક્રમણની અકળાઈ જાય છે; કમ્યુ.ના સહર ટેકેદાર ગણતા તત્ત્વચિંતક જન પોલ સાન્સેએ તો એટલે મુધી બહેરાત કરી દીધી છે કે રશિયા એ એનો માર્ગ ફેરવશે નહિ તો, વીએતનામના કિસ્સામાં ક્યું હતું તેમ, વિશ્વની તટસ્થ અદાલત (યુએપ પ્રણેતા બર્ડ્રાન્ડ રસેલ) સમગ્ર કેસ યજ્ઞવીને રૂસી નેતાઓને યુનેગાર ફેરવીને ખુદશા પાકવામાં આવશે. વધુમાં

—જગતના કમ્યુ. તરફ ફેર યુનિયનો અને ઇતરે આંતરરાષ્ટ્રીય કમ્યુ. આદિવાનો તથા સંગઠનોમાં પણ જાગ્રદા પશા વિના નહિ રહે.

—જગતના અનેક પ્રગતિશીલો અને લોકશાહી સમાજવાદીઓ (અશોક મહેતાઓ) કૃશીવપુત્રી રશિયાની તરફ ખેચાતા આવેલા અનેક છુદ્દિજીવીઓ રશિયાના આ કૃત્યને કિલકરી ફાસિસ્ટ કૃત્ય તરીકે નિંદી રહ્યા છે.

—જગતના સર્વસાધારણ તટસ્થ નાગરિકોનેય ઓછા ધણે નથી પહોંચ્યો. રશિયાએ અને વોસેઈ કરારના દેશોએ યુનોના આદરેના જ નહિ, વોસેઈ કરારની જ પ્રાથમિક પાયાની ચર્ચાના પણ ભંગ કર્યો છે; તેણે સાથી ગણ્ટો વચ્ચેના તમામ અતભેદો શાંતિમય સમ-જૂતીના માર્ગે ઉકેલવાનું બિરાદરીનું બંધન ફગાવી દીધું છે; વોસેઈ કરારના દિલને નામે એ કરારના આત્માને ગૂંગળાવી દીધો છે।

આમ એક બાજુ પ્રસિદ્ધ (classical) સામ્રાજ્ય-વાદીઓ દારી ઘણને સીધાં આક્રમણ અને સીધો કબજાનો પંથ છોડી, એ રાહ લાંબે ગાળે વધારે મોંઘાં હોવાનું સમજીને, બહુ બહુ તો, આર્થિક તથા ઇતરે દબાણ—પ્રયોજનો દ્વારા શક્ય એટલું વર્ચસ્વ ભોગવવાનો 'નૂતન' (new) સામ્રાજ્યવાદનો રાહ અપ-નાવતા થયા છે, ત્યારે રૂસે બજાર સામ્રાજ્યવાદને જીવંત કરીને પોતાની નવી કમાયેલી 'અઘવીલ' યુમાવી દીધી છે।

કદાચ રશિયાએ બીજો મોટો કુદાડો પોતાના પગ ઉપર માર્યો હોય તો તે આફ્રો-એશિયા તથા લેટિન અમેરિકાના દેશોમાંની પોતાની 'ગુબીલ' ગુમાવવાનું વાતાવરણ ઊભું કરીને. રશિયાએ એક બાજુ ચીન અને બીજી બાજુ પશ્ચિમ દેશોની લાગવગને તોડીને આ નવોદિત રાષ્ટ્રોમાં પોતાનો પગપેસારો કરવા માંડ્યો હતો : 'આફ્રો-એશિયન-લેટિન અમેરિકા પોલિટિકલ સોલિડેરિટી એર્ગેનિઝેશન' (A - ALASO)ની સ્થાપના કરીને '૩૦૯ વિશ્વના ઉદ્દામોને છતી લેવાનો તેનો મનસુબો હવે 'ડાહતો મિનારો' બની ગયો તો તે માટે રશિયાએ જ પોતાનો હોય જેવો રહ્યો. કદાચ, કાસ્ટ્રોને અને હો ચિ-મિન્હને પણ આથી સહેલું પડે તો નવાઈ નહિ.

જગતનાં સર્વ સામાન્ય અને નાનાં રાષ્ટ્રોને તો એક નવો જ મોટો લય તત્ત્વલતો દેખાય છે : દુનિયાની એક મહાસત્તા રશિયા એકાસ્ત્રોવાણીયા ઉપર આક્રમણ કરે છે, ત્યારે બીજી મહાસત્તા અમેરિકા (યાલ્ટાના ગુપ્ત મૌખિક કરારને કારણે વા બીજા ગમે તે એતમ્મો) ક્ષમભગ મુશું ખેંસી જાય છે; અને યુનો પોતાની નિષ્ક્રિયતાની જ વધુ ખાતરી કરાવે છે. આ રિયલિટીમાં નાનાં રાષ્ટ્રોની સ્વતંત્રતાની ખોળાધરી શી? શું હવેની દુનિયાએ એ મહારથીઓની મુરાદો અનુસાર જીવવાનું રહેશે?

અને કે આ ભયમાંથી બહાર આવવાના એક માત્ર વિચારે, લાચારીથી હોસ્વાઈનને, સૌ પોતાનાં આગર્થ પરમાણુશસ્ત્રોની દિશામાં હોટ મૂકવા ઇચ્છે! (એટલી ગુન્ગયેશ પણ કેટલાની?) તો છેલ્લાં ૨૦ વર્ષ દરમિયાન મહામહેનતે પરમાણુ-સત્ત્વબંધીની દિશામાં આંશિક રીતે મજેલી સફળતા પણ વ્યર્થ નીવડે! 'આણુપ્રસાર-બંધી' (પ્રોલિફરેશન)નું આણુ-આલેશન આપા વાતાવરણમાં અટવાઈ પડે! 'સ્વતંત્ર વિશ્વ'ની વાર્તા પોકળ બની જતાં એના પ્રત્યાઘાતો કેવા જોડે?—આ બધા મૂંઝવનારા અને ચિંતાજનક સવાલો છે.

૬

વધુ ગંભીર સમસ્યા તો એ છે કે રશિયાએ અમેરિકા સાથેનો સંબંધ પણ નવેસરથી વિચારવો રહેશે એક

બાજુ, બંને વચ્ચે સહકાર—detenteના સંબંધો વધ્યા છે; સહઅસ્તિત્વના ધોરણે સહકાર પણ વધતો રહ્યો છે... બીજી બાજુ, ૧૯૪૫માં માલ્ટા પરિષદમાં રૂ-વેલ્ટ, ચર્ચિલ અને સ્ટાલિન વચ્ચે ગુપ્ત કરારો થયા હોય કે નહિ, પરંતુ રશિયાએ ૧૯૫૬માં હંગેરી ઉપર આક્રમણ કરીને, તથા ત્યાર બાદ બાર વરસે એકાસ્ત્રો-વણીયા ઉપર આક્રમણ કરીને, 'લાગવગના પ્રદેશો' (area of influence)નો ધ્વજોરો પુરવાર કર્યો છે.

એકાસ્ત્રોવાણીયાની ધટના પછી અમેરિકા-રશિયા વચ્ચેના સંબંધો જેમના તેમ આગળ વધશે? પૂર્વ યુરોપના ખોડીયારા જેવા એકાસ્ત્રોવાણીયા ઉપરનો હુમલો; અને હવે તો, એક-પ.જર્મનીની સરહદ ઉપર રશિયાનું તરફથી અગ્રાહિતા કરતાં એવા સૈન્યો—(૧૦ લાખ સૈન્ય, ૭૦૦૦ ટેન્કો, ૧૦૦૦ બોમ્બરો સહિતનો) ખડકલો :—આ બે ધટનાઓ પોતે જ પ.જર્મનીનો છલ જીંચે કરવા બસ છે.

ચેલા સમયપૂર્વે, બીજી બંધી રીતે સહકારિતા સંબંધ વધતો હોઈને, બંને પક્ષ તરફથી સૈન્ય ધટાડાની શક્યતા પણ વિચારાતી હતી. હવે? રશિયાએ એવું સૈન્ય ખડક્યું છે તેની સામે નાટો અને ફાન્સનાં સૈન્યોના એવા જ જંગી ખડકલો એ જ સરહદે—સામી દિશામાં—ખડકવા વિના રહેશે? પૂર્વ જર્મનીના દેખાણને વશ થઈને રશિયાએ જે પચાઈ લયું તેવું જ કોઈ પચાઈ પશ્ચિમ જર્મનીના દેખાણને વશ થઈને ભરવામાં આવે તો?

જાગ્રમે યુદ્ધનું કારણ જનનારું—હવેનું વિભાજિત—જર્મની! આજે તો બે મહાસત્તાઓના ઇશારા ઉપર બે અધિયાં સામસામાં ભટકાઈ પડે એટલી જ વાર છે. ત્યારે, રશિયા સાથેના અમેરિકાના સંબંધમાં પક્ષટો આવવાની વધી નકારી શકાય એમ નથી. આનો અર્થ એ થાય કે સહઅસ્તિત્વ અને શાંતિમય વિકાસના તત્ત્વો પરથી, વિશ્વ વળી પાછું ૧૦ વર્ષ પૂર્વેના સ્વર્નાશાના ભયમાં સરકી પડશે! અને વચગાળાનો સમય ધીમા પડેલા શીતયુદ્ધના અરમ તખતપતા વાતાવરણમાં પાછું ફેંકાઈ જશે!

૭

રશિયાના એક ઉપરના આક્રમણથી ઉપરિથત થયેલા અને હજી હવે ઘવાની શક્યતા ધરાવતા મુદ્દાઓ અહીં

જૂઠું આં છે એનો અર્થ એવો નથી કે લૌકિક અનુ-
સાર જ બધું થશે. પરંતુ, એટલું તો જરૂર સ્પષ્ટ
છે કે રૂઝ એ કોઈ 'એક' દેશ નથી. એકરસોવાડીઆ
ઉપરનું એવું વ્યાકરણ કોઈ અકસ્માત નથી. જગતની
બે મહાસત્તાઓમાંની એક મહાસત્તા તેની બીજી હરીફ
મહાસત્તાને અને જગત આખાને માથે લથ ઉપબલે
એ હદે પરિસ્થિતિને નેવે વળાંક આપવાનું કરે —
બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછીની સમુદાયને મનસ્વી રીતે બદલી
નાખવાનું પગલું ભરે તેમાં કેવળ રચિયા — એકરસો-
વાડીઆની આંતરિક લગાઈની જૂઠિયા રહેતી નથી. વિશ્વની
શાંતિ અને સહાનુભૂતિની સમસ્યા બની જાય છે.

અશ્વપત, રચિયાનું પગલું અનેક રીતે એની પોતાની
જ છાતીમાં બુમરંગની જેમ પાછું વળીને બોકાય એવું
હોઈને, અને કે થોડા લાંબા કે દૂંધા સમયમાં ઊંડેનું
તીર સાવધાનીપૂર્વક પાછું વાળી લેવા પછી તે મથશે.
પરંતુ, હરમાન તેણે પોતાનું અને અન્યનું ધણું બધું
છૂટી નાંખ્યું હશે એટલું તો નક્કી જ...

તા. ૧૮-૬-૬૮

ભોગીલાલ ગાંધી

‘નિરીક્ષક’ : આવકાર અને અપેક્ષા

શુદ્ધતામાં વર્તમાનપત્રોની પરંપરા ઉજ્જવળ છે.
છેક ૧૮૨૨માં ‘સુંમર્ષ સમાચાર’ શરૂ થયું ત્યારથી કેવળ
‘સમાચાર’ (ન્યૂઝ) આપીને સતોપ માનવાનું એ યુગના
સંપાદકોનેય ગોઠ્યું નથી હમખમ આરબથી જ
વિચાર (ન્યૂઝ)નું એ વાહન બન્યું હતું. આ પછી
તો સાક્ષરશક્તિ અને ગાંધીયુગ હરમાન વર્તમાનપત્રોએ
ધણે બધા વિકાસ સાધ્યો છે.

એકે, સાપ્તાહિકો મોટે ભાગે કોઈ એક પક્ષ, પંથ,
થા આદિશન (વૈચારિક સંહિતા)ની વધુ પેદાશ હોય છે.
પરંતુ શુદ્ધતામાં વધુ વ્યાપક સ્વરૂપનાં સાપ્તાહિકોનો
ફાયોડા પછી ખાસો રહ્યો છે. ‘પ્રજાજીવન’માં તદ્દયુગીન
વિવિધ પ્રવાહોનો સંગમ એવા મન્યો અને સ્વરથ
સાપ્તાહિકોનો પિંડ પ્રાપ્ત થયો. એ પછી ધણાં વરગોથી
આવા સાપ્તાહિકોની ખોટ વરતાવા કરી છે.

‘નિરીક્ષક’ આ પરંપરાને વધુ યુદ્ધ કરે એવી
અમારી અભિલાષા છે.

એકે, ધણાં વરગોથી શુદ્ધતાની દૈનિકપત્રોએ,
ધીમે ધીમે કરતાં, એટલી મોટી બાથ ભરી છે — ખાસ

કરીને તેમની સાપ્તાહિક આકૃતિઓ તથા સાપ્તાહિક
વિભાગો લક્ષમાં લેતાં — કે શુદ્ધ સાપ્તાહિક કે શુદ્ધ
માસિક માટેની શુભચિત્ત યોજી કરી નાખી છે. છતાં,
દૈનિકના વધતા જતા વ્યાપક વાચકવર્ગમાં જ શુદ્ધ
સાપ્તાહિકોનો એક બહોળો વાચકવર્ગ પડેલો છે. એને
આંતરરાષ્ટ્રીય, રાષ્ટ્રીય અને શુદ્ધતાની મહત્ત્વની
ઘટનાઓ પરત્વે, તથા નાની દેખાતી ઘટનાઓ રહેલી
રહસ્યમયતા પરત્વે વિવિધ રીતે જાગ્રત કરવાનું અને
વિચારતા કરવાનું કાર્ય આજના સાપ્તાહિકે બજાવવું રહે છે.

નિરીક્ષકે (પહેલા અંકમાં) બે નાનકડાં ધ્યેય સેવ્યાં
છે — એક તો, તેની દ્વારા વિશિષ્ટ અભિપ્રાય પ્રજાને
જણાવા મળે; અને બીજું પ્રજાને સહચિંતનની ટેવ પડે.
આ જ તો, લોકચાલીનું પહેલું સોપાન છે. અપેક્ષા
તો એ છે કે, નિરીક્ષકનો વાચક વર્ગ, બે પાંચ વર્સે
થ કોઈ પછી ક્ષેત્રે અતઃ આંધળો બનીને ધસડાઈ નહિ
જાય એવી ખુમારી કેળવી શકે? આગળ જતાં તેણે
શુદ્ધતાના ‘હાંડીઓ’નું અને આજના યુગના ‘ન્યૂ-
સ્ટેટ્સમેન’નું સૌ લાચતા વળગતાઓને સામના કરવાનું
કાર્ય કરવું રહે છે.

આનો સૌથી પ્રથમ કામિયો એ છે કે શુદ્ધ
એટલી વધુ સંપાદકીય નોંધો દ્વારા વિશિષ્ટ અભિપ્રાયો
પ્રગટ થતા રહે અને વાચકોને સહચિંતનની ટેવ પાડ્યા
કરે. બીજો કામિયો એ છે કે આશુ રુચિને પંપાગણને
બદલે તેને નવી દિશામાં વિચારવા અને અનુભવવા
પડેલે એવા જરૂર લખાણ જૂઠું થયા કરે.

શુદ્ધતાના અગ્રણી વિચારકો, સાહિત્યકારો, તથા
શિક્ષણકારોએ આ સાહસ ખેડવું છે અને શ્રી પ્રબોધ
ચોક્કસ જેવા અનુભવી સંપાદકને હાથ સુકાન સોંપાવું
છે એ જોતાં તે તેના ધ્યેયને પહોંચી વળવા સક્તિમાન
થશે એવી આશા વધારે પડતી નથી.

શરૂના પાંચ અંક જોતાં આ આશા બર થાય તેવી
શુભચિંત તેમાં રહેલી પ્રતીત થાય છે. પરંતુ આ કામ
ભગીરથ છે. દુનિયા, દેશ અને શુદ્ધતાની ઘટનાઓ તથા
જીવનનાં વિવિધ પાસાંઓને સ્વરથ દષ્ટિપૂર્વક અને ચોક્કસ
કક્ષાએથી દર અંકમાં આસોચવારું કાર્ય એક આખી
‘દીમ’ માગી લે એવું છે. પરંતુ, નિરીક્ષકે ‘જો ખરે-
ખર કશુંક વિશિષ્ટ સિદ્ધ કરવું હશે તો આ રીતનું’
આયોજન તેણે કરવું રહે છે.

૧૭-૬-૬૮]

ભોગીલાલ ગાંધી

ગાંધીશતાબ્દી કેવી રીતે ઊજવીયું?

ઉમાશંકર જોશી

એક વખત તો મનમાં એમ થઈ આવે છે કે આ આખું વરસ એ નામ ઉચ્ચાર્યું નહીં. કવિ શેલીએ કહ્યું છે: One word is too often profaned For me to profane it. ~ 'એક શબ્દ એટલી બધી વાર બ્રુ કરવામાં આવે છે કે મારે તો એ બ્રુ ન કરવો જોઈએ.'

એ નામ જીવંતી રહેવાને બદલે હલ્કામાં રાખીને એનો પ્રકાશ ફાંછેફાંછે બિચારા જીવન દ્વારા પ્રગટ થવા દેવો એ જ શતાબ્દીઉજવણીનો ઉત્તમ પ્રકાર નીવડે.

શો છે એ પ્રકાર? આમ તો એ સદાનો પ્રકાશ છે. એમણે કહ્યું છે: મારે કશું જ નવું કહેવાનું નથી. સત્ય અને અહિંસા પવિત્રા જેટલાં પુરાણાં છે.

સત્યનો અને અહિંસાનો પ્રકાશ એમના સત્યાગ્રહ અને સર્વોદયના કાર્યક્રમો દ્વારા પ્રગટ થયો. એમણે કહ્યું, પરમેશ્વર સત્ય છે એમ નહીં, સત્ય જ પરમેશ્વર છે, એમણે જીવનભર બતાવ્યું કે સત્યને વળગવા જઈએ એટલે અહિંસા આસોમ્યવાસ જેવી બની જાય છે. અહિંસાને છોડીને 'સત્ય'નો આગ્રહ સેવવા જતાં એનાથી આપણે દૂર પડી જઈએ છીએ. અહિંસા એ સત્યની પાસાશીયી છે.

સામાજિક અન્યાયો દૂર કરવા માટેનું રાજકીય શસ્ત્ર, સત્યાગ્રહ, એમણે જગતને શોધી આપ્યું, પણ એના ક્ષય તરીકે એમણે સામાજિક આદર્શ સ્થાપ્યો સર્વોદય, - સૌ કોઈનો ઉદય, કહેવાતા વિરોધીનો પણ ઉદય, અને સમાજની છેલ્લામાં છેલ્લી વ્યક્તિનો ઉદય.

સત્ય, અહિંસા, - જગજૂના શબ્દો, સત્યાગ્રહ અને સર્વોદયના કાર્યક્રમ દ્વારા આધુનિક ભારતની જન્મદી

જગત આખાની જનતાને માટે અશ્વત્થાસજીવનશૈલી બની રહી.

વીરની અહિંસા એ માગતા, જીવનના છેલ્લા વરસમાં એમને લાગ્યું કે આપણે તો રાજકીય સંગ્રામખાતર અહિંસાને વળગ્યા હતા, શ્રદ્ધાપૂર્વક નહીં. ૧૯૩૬ના એલ્ગરમાં લોશિંગ્ટનમાં બે લાખ હિંસાચીની શાંતિદૂતને દોરણી આપનાર અને અનેક અહિંસક કાર્યક્રમો દ્વારા પોતાની કોમને અન્યાયો સામે ઝૂંઝવા પ્રેરનાર અને એમાં પ્રાણની આદુતિ આપનાર ગાંધિનું દયુષ્કર કિર્મમાં એ અહિંસાનો પ્રકાશ મોજે કળાએ પ્રગટ થયેનો જગતે જોયો. હિંદુમત્તનાં ધાર્મિક એકાદરોવાક્રિયા પર તૂટી પડવા ત્યારે એમણે એક પ્રબળ અહિંસક પ્રતિકાર કરવા અનુરોધ કર્યો હતો. ત્રીસે વરસે ગયા જુદાઈ માસમાં વીર એક પ્રબળ રસિયાની મહાન ઘસઘસી સત્તા સામે એ અહિંસક પ્રતિકારને દાખલો જગત આગળ ધર્ષો.

છેલ્લા કેટલાક મહિનાઓમાં એક હરિજનને આશ્રિમાં સગમ્યાની દીધાના, બીજાને વડોદરા જિલ્લામાં સીમમાં ધસડી જઈ મારી નાખ્યાના, રાજસ્થાનમાં તળાવ ખોદતાં નરમણિ આખાના પ્રસંગો અન્યા છે. એ જોઈ આપણો હિંદોશ હજી કંઈ રિયલિટી છે તેનો કારમો ખ્યાલ આવે છે. અને હરિજનોની દત્તા પાછળ આર્થિક કારણ પણ છે.

શતાબ્દીવરસમાં આર્થિક-સામાજિક ન્યાય માટેની સક્રિયતાને પ્રાધાન્ય મળવું જોઈએ. દેશના વિશાળ જનસમુદાયની રિયલિટી જરીકે પણ સુધરી કે કેમ એ શતાબ્દીઉજવણીના બધા કાર્યક્રમોની કસોટી રહેવાની. પાંચજનસમાજ માટે કંઈ ન થઈ શક્યું તો એમનો માનવતા માટેની અપાર કનુભાષી છલકાતો મહેરો આપણી સામે મીન પ્રશ્ન પૂછાનો: અરે, તમે મારું પણ આ કશું?

દિવાળી ઉત્તમ રીતે ઊજવાય દિવમાં દીવો કરીને, મહાત્માની જન્મશતાબ્દી ઉત્તમ રીતે ઊજવી શકાય. દિવ જરીકે વધારે, હજી વધારે, મોકળું કરતા રહીને.

[તા. ૨૨-૯-૬૮ના 'નિરીક્ષક'માં]

સમય

મહેન્દ્ર જાની

દોષકે કહ્યું છે કે, 'સમય એટલે શું ? જો તમે મને પૂછો નહીં તો હું જાણુ છું. પણ, જો તમે મને પૂછો તો મને ખબર નથી.'

આપણને દરેકને સમય વિશે આવો અનુભવ થાય છે. આપણને લાગે છે કે જાણે સમય અને આપણી વચ્ચે દોડવાની સ્પર્ધા ચાલતી છે. ક્યારેક આપણે આગળ દોડીએ છીએ તો ક્યારેક સમય આપણી આગળ નીકળી જાય છે. જો કે રોજગરોજની દોડધામમાં વખતો-વખત ધડિયાળ જેવા જેટલો જ આપણને સમયનો પરિચય હોય છે. પરંતુ, તે વિશે જેમ જેમ વિચારતા જઈશું તેમ તેમ અસંખ્ય પ્રશ્નો ઊભા થતા જશે.

સામાન્ય વાતચીતમાં આપણે કહીએ છીએ કે, 'એક કલાક ભાપણુ ચાલ્યું.' તો આ એક કલાક એટલે શું ? એક કલાકની માહિતી આપણને ધડિયાળ પરથી મળી. એ તો નિશ્ચિત કે ધડિયાળ એ સમય નથી. ધડિયાળ એક મશીન છે જે એકધારું ચાલ્યા કરે છે. તેમાં એક કલાક થાય છે એટલે કે નાનો કાટો ૩૦° નો ખૂણો ફરે છે. આપણે એક મિનિટ આગળના ૩૬૦° ખૂણાના ૧૨ ભાગ પાડ્યા અને આમ એક કાટો ૩૦° નો ખૂણો ફરે તો એક કલાક થયો એમ માન્યું. બીજી રીતે કહીએ તો આખા દિવસના સમયને અમુક એકમના કુદરતીયો વહેવા દીધો અને આપણે તેના ભાગો ધડિયાળ દ્વારા જેવા માંડ્યા. આમ, સમય દિવસોમાં પથરાયો હોય એમ લાગે છે. પણ, દિવસ અને રાત તો પૃથ્વીના ઘમણુથી થાય છે એટલે સમય દિવસ અને રાતથી પર છે. તે કશીક સળંગ વસ્તુ છે. વ્યવહારમાં આપણે કહીએ છીએ કે, 'સમય વહી જાય છે.' તે કહેવા પાછળનો ખ્યાલ એવો છે કે સમય એક સળંગ વહેતો સ્રોત છે. હેગલસીટસે કહ્યું કે, 'એક નદીમાં જો વાર પગ મૂકી શકાતો નથી.' સમય માટેય આ સાચું હોઈને આપણે સમયને એકધારા વહેતા પ્રવાહ

જેવો કલ્પ્યો છે જે એક જ દિશા તરફ વહે છે. સામાન્ય વ્યવહારમાં, દર્શનશાસ્ત્રોમાં અને ગણિતશાસ્ત્રમાં છેક આઈન્સ્ટાઈન સુધી સમયનો આ ખ્યાલ સર્વામાન્ય હતો. ત્યાં સુધી સમય નિરુપદ્રવી હતો. પદાર્થોની ગતિમાં, બે પદાર્થો વચ્ચેના આકર્ષણ બળમાં, ગુરુત્વાકર્ષણ બળ, વગેરેમાં સમયને ધ્યાનમાં લેવામાં આવતો નહીં અને ગણિત આ બધામાંથી કોઈની અસર સમયને થતી નહીં. પરંતુ, આઈન્સ્ટાઈને 'સાપેક્ષવાદ' આપીને સમયની આખી વિભાવના બદલી નાંખી છે. આઈન્સ્ટાઈને જ્યારે સાબિત કર્યું કે, 'બે એકસરખાં અને એકસરખો સમય દર્શાવતાં ધડિયાળોમાંથી એક ધડિયાળને અવકાશીય મુસાફરીએ મોકલવામાં આવે તો તે પ્રવાસી ધડિયાળ પૃથ્વી પરના સ્થિર ધડિયાળ કરતાં ધીમું પડે છે.' જો ગતિની અસર ધડિયાળ પર થતી હોય તો 'સમય સમય' અને 'નિરપેક્ષ સમય' નો અર્થ જ નથી રહેતો. વળી, ગુરુત્વાકર્ષણની અસર ધડિયાળ પર પડે છે. પૃથ્વી કરતાં સૂર્ય પર ધડિયાળ ધીમું પડે છે. આમ આપણે 'સાપેક્ષ સમય' સ્વીકારવો રહ્યો.

વધુ આગળ જઈએ તો અત્યારસુધી આપણે સમય અર્થમાંને ત્રણ પરિમાણુથી માપતા હતા. પદાર્થોની ગતિના માગે ત્રણ પરિમાણુવાળી ભૂમિતિથી નક્કી કરતા હતા. આઈન્સ્ટાઈને કહ્યું કે આ બધી ગણતરીઓ અધૂરી છે. ગર્હકાલે થયેલી પદાર્થની ગતિ અને આગળે એ જ પદાર્થની એવી જ ગતિમાં સમયનો તફાવત છે. આમ, આઈન્સ્ટાઈને સમયને ચોથા પરિમાણુ તરીકે દાખલ કર્યો. ફરીથી મુશ્કેલીઓ ઊભી થઈ. એક વસ્તુનાં ત્રણ પરિમાણુ એટલે તેની લંબાઈ, પહોળાઈ અને જાડાઈ. તો આ ચોથું પરિમાણુ કયાં આવ્યું ? તેની કલ્પના કેવી રીતે કરી ? જો આપણે તેને અદલ્ય ન કરી શકતા હોઈએ તો ચોથું પરિમાણુ માત્ર કલ્પના નથી ? આઈન્સ્ટાઈને કહે છે કે 'આપણે ચોથું પરિમાણુ અદલ્ય કરી

બની. થોડાક સમય પછી પહેલી ઘટના બનવાનાં જે કારણો હતાં તે જ કારણો ઉપસ્થિત થયાં. તો શું ફરીથી એ જ ઘટના બનશે? આમ બનતું નથી કારણકે બર્જિસ કહે છે તેમ મનુષ્યના જીવનમાં એક ઘટના બે વાર બનતી નથી. બે એકસરખી લાગતી ઘટનાઓ પણ તેની જીવનચાર્યાની બે અલગ ક્ષણો છે. ઉપરાંત, મનુષ્યના જીવનમાં સમયની ક્ષણો કૂટપટ્ટી પરના ઈંચની માફક અનુક્રમમાં આવતી નથી. તે સમયની ક્ષણો સંગીત જેવી છે. સંગીતમાં એક પછી એક સ્વર આવે છે. પરંતુ, પહેલો સ્વર ખીબ સ્વરમાં લળી જાય છે અને ખીબ સ્વર ત્રીજા સ્વરમાં લળી જાય છે. આમ એક સમય અસર બીજી કરે છે. વેમ મનુષ્યમાં સમયની ક્ષણો એકબેકમાં લળી જતી હોય છે. અત્યારની વર્તમાનની ક્ષણમાં ભૂતકાળની જમી જ ક્ષણો સમાયેલી છે. ધર્મિયાળના એકધારા 'ટક ટક' અવાજથી આપણે બંધી જઈએ તો હેરાન 'ટક' અવાજથી આપણે બંધી ગયા હતા એમ નથી. પણ પહેલેથી માંડીને હૃદયે સૂધીના અવાજની એ અસર છે. વળી, આ જવાબ આપતો એક સાથે સાંભળવાથી કિંમત આવતી નથી બદલે તે અવાજની સુશુદ્ધતા બેંધતુ કારણ છે. આમ, ભૂતકાળ વર્તમાનમાં છે એમ દર્શાવ્યું તો ભવિષ્યકાળ વર્તમાનમાં નથી? બર્જિસ કહે છે કે ભવિષ્યકાળ વર્તમાન કાળમાં એક 'idea' તરીકે હોય છે. તે કહે છે કે, 'The idea of the future pregnant with an infinity of possibilities, is thus more fruitful than the future itself, and this is why we find more charm in hope than in possession, in dreames than in reality.' ભવિષ્યકાળ અનંત શક્યતાઓનો હોવાથી નિશ્ચિત થઈ જતો નથી અને મનુષ્યનું વર્તન કામ-કારણના નિયમને અનુસરતું નથી.

કાન્ટે સમયને સમગ્ર પામ્યો અને તેના એકસરખા ભાગને 'સમયના માળા' કહ્યા જ્યારે બર્જિસના મતે એકબેકમાં સમાવી ક્ષણો 'સમયનો માળા' (duration) છે. અને આપણને સમય સમગ્ર દેખાય છે. કારણ કે આપણે સ્થળમાં પ્રતિષ્ઠિત કહેલા સમયને જોવા દેવાઈ

અથવા છીએ.

આમ, 'માનસિક સમય' વિશે વાત કરવાના કિલ્લ-ન્સકો પણ સમયના સ્થળીકરણનો વિરોધ કરે છે. વળી એ આપણે સમયને એક રેખાથી દર્શાવીએ તો તેની ક્ષણો 'આદર્શ' હશે' બની જાય. ધારો કે સમયની રેખામાં કલાકના ભાગ પાડ્યા. દરે, કલાકના બે ભાગ કરો. પછી, અડધા કલાકના બે ભાગ કરો. આમ, ભાગ કરતાં કરતાં વર્તમાનની ક્ષણ આવશે જ નહીં. વર્તમાનની ક્ષણ એક લક્ષ્ય બની જશે. જાણે કે ભૂતકાળ અને ભવિષ્યકાળને જેવીને નજીક લાવ્યા હોય અને વચ્ચે સહેજ તૂટ હોય તેવી વર્તમાનની ક્ષણ લાગશે.

'ગાણિતિક સમય' માં આ સ્થળ અને સમય માટે ચારેકે એક નવી વાત કરી છે. તે કહે છે કે સ્થળના પરિમાણને સમયના પરિમાણથી ગણો. તમે સમયને ઈચ્છી માપી શકશો નહીં. પરંતુ, બે સ્થળ વચ્ચેના અંતરને સમયથી માપી શકશો. આપણને પ્રકાશનો વેગ ખબર છે. દરે, એક વસ્તુ પરથી પ્રકાશના કિરણને ખીજ વસ્તુ સુધી પહોંચતાં જે સમય લાગે તે બે વસ્તુઓ વચ્ચેના અંતર ગણાય. આમ, સ્થળનું સમયીકરણ કરી શકાય. જો કે આ પૃથ્વી પરનાં અંતરો માટે શક્ય નથી. દૂર દૂરના પ્રદો અને તારાઓ વચ્ચેના અંતરમાં આ રીતનો ઉપયોગ થઈ શકે. જેમ કે સૂર્યના કિરણને પૃથ્વી પર આવતાં ૮ મિનિટ થાય છે તેથી પૃથ્વી અને સૂર્યનું અંતર ૮ મિનિટ કહેવાય.

આ 'ગાણિતિક સમય' ની ખીજ એ વાતો અમ-લની છે. સમયનો ક્રમ અને સમસામયિકતા. સમયનો ક્રમ નક્કી કરવા માટે તો આપણે આમળ કાન્ટનો કામ-કારણનો સંબંધ જોયો આ સંબંધની એક વિશેષતા એ છે કે તે એક જ દિશામાં ગતિ કરે છે. અને પ્રતિવર્તિત થતો નથી. કદી કામ-કારણ પહેલાં બનતું નથી. તેથી સમય કદી બિલ્લેટો જતો નથી. સમય કદાચ બિલ્લેટો જાય તો આપણને અબલય દરે જોવા મળે. તેની દૃષ્ટતા કરવા માટે ચર્ચિત્રને બિલ્લેટ' બતાવવું જોઈએ. તેમાં જેમ જેમ સિમરેટ સળગતી જશે તેમ તેમ મોટી થતી જશે. અને જો એક કપમાં કોફી પડી હશે તે કોફીમાંથી દૂધ, ખાંડ અને કોફી અલગ થઈ જશે. આમ બનતું અશક્ય

હોવાથી સમયના ક્રમને નક્કી કરવા કાર્ય-કારણનો સંબંધ યોગ્ય છે. બહીં અનર્થ માથે બહુ સૂક્ષ્મ ઉદાહરણ આપું છે જેમાં કાર્ય-કારણનો સંબંધ રહેતો નથી. તે કહે છે કે આપણું ધ્યાન જેમાં હોય તે ક્ષણ આપણને પહેલી લાગે છે. ઓપરેશન વખતે ઘણા સર્જનોના આ અનુભવ છે કે લોહી ઉછાળા મારતું પહેલું બહાર આવતું લાગે છે અને પછી છરી અદર ધૂસતી હોય એમ અનુભવાય છે. આમ પરોક્ષધ્યાન વાળી ક્ષણ પહેલી હોવા છતાં અનુક્રમ લાગે છે, સામાન્ય રીતે આપણે સમયને બુદ્ધિથી ગોઠવતા હોઈએ છીએ. રાત્રે શુભાવેલા સમય આપણે બુદ્ધિથી મેળવી લઈએ છીએ. તેમાં કાર્ય-કારણનો સંબંધ ઉત્તમ છે. ઇતિહાસ એ રીતે જ ગોઠવાય છે.

બીજી વાત છે સમસામયિકતાની. આર્થન્ટરાર્થનના 'સાપેક્ષતા' થી સમસામયિકતા સાબિત કરવી એ ચોરસને વર્તુળ બનાવવા જેવું કાર્ય છે. ધારો કે આ સ્થળની એક ક્ષણ અને બીજા દૂરના સ્થળની ક્ષણ સમસામયિકતા છે કે નહીં તે જાણું છે. આપણે બંને સ્થળોએ ઘડિયાળ મૂકીએ અને એક જ સમયની બે ક્ષણોને સમસામયિક કહીએ, પણ, બીજા સ્થળના ઘડિયાળથી નીકળીને પ્રકાશનું ફેરણ આપણી આંખ સુધી આવે એટલો સમય તો આપણે ગણે જ નહીં! બે આપણે બે ઘડિયાળો એક જગ્યાએ રાખીને મેળવીએ અને પછી બીજું ઘડિયાળ બીજે સ્થળે મૂકીએ તો કદાચ શક્ય બને. પરંતુ, આર્થન્ટરાર્થનના મતે હેરફેરથી ઘડિયાળ પર અસર થાય છે. યુસાફરી કરતું ઘડિયાળ સ્થિર ઘડિયાળ કરતાં મંદ પડે છે. આમ સમસામયિકતાનો પ્રશ્ન ચૂંચવણભર્યો છે. હવે, મનુષ્યના પરમાણુઓ ગતિ કરે છે. તેથી મનુષ્યને અવકાશીય યાત્રાએ એકસલામાં આવે તો તેના પરમાણુની ગતિ મંદ પડશે. ગતિ મંદ પડવાથી ઘસારો ઓછો પહેામે અને તેની ઉંમર વધવાની પ્રક્રિયા ધીમી પડી જાય. કદાચ એવું દસ્ય જોવા મળે કે લગ્ન કર્યા પછી નવવધૂએ પતિને અવકાશીય યાત્રાએ જવા વિદાય આપી હોય તો થોડાક વર્ષો પછી સુવાન પતિની પત્ની વૃદ્ધા થઈ ગઈ હોય. આમ, દરેક વ્યક્તિનો પોતાનો સમય ચર્મ જશે, અને 'નિરપેક્ષ સમય'નો ખ્યાલ નાથૂદ ચર્મ જશે. અસંખ્ય, અત્યારે જેમ જુદા જુદા દેશોના અલગ અલગ

માટે 'સ્ટાન્ડર્ડ ટાઈમ' છે તેવી વ્યક્તિઓના સમયની વ્યવસ્થા કરવી પડશે. બે કે ઘણા બધા આ સમય બદલાવવાની વાતને માનતા નથી. તેઓ 'World line' દોરે છે અને કહે છે કે ભલે અવકાશયાત્રીના સમયનું એકમ બદલાય પણ, પૃથ્વી પરના મનુષ્યનો અને અવકાશયાત્રીના સમય બદલાતો નથી. આ 'World line' માટે તેઓ એકસરખા જ છે. નિરપેક્ષ સમયની આમાં અસર છે.

અતે, સમયના એક ચર્ચાસ્પદ મુદ્દાનો ઉદ્દેશ કરવો આવશ્યક લાગે છે. ન્યૂટન માનતા હતો કે સમય બધાથી નિરપેક્ષ છે. તે એક પાત્ર છે જે તેમાંની વસ્તુઓથી અલિપ્ત છે. તે કહે છે કે, "બે ક્ષણોમાં એકસરખી ભૌતિક પ્રક્રિયાઓ થતી હોય છતાં તે બંને ક્ષણો જુદા છે" બહીં એક કંવેના કરવાનું મન થાય છે. ચક્રચિત્રમાં જેમ ધણીવાર પાત્રોનું હલનચલન અટકાવીને એક જ ફોટો થોડાક સમય સ્થિર રાખે છે તેમ વિશ્વમાં બધું જ અટકી જાય અને દરેક વર્ષો પસાર થઈ જાય; દસ વર્ષ પછી જ્યારે બધું ફરી ચલવન થાય તો વચ્ચેનાં દસ વર્ષોના અર્થ ખરા? કોઈનેય એ દસ વર્ષની અનુભૂતિ થાય ખરી? ન્યૂટનના મતે તો દસ વર્ષ પસાર થઈ ગયાં જ છે. પણ, ક્યાં ગયાં? કોઈ કહે કે પથ્થરો પર સ્તર જામે છે તેથી વર્ષો પસાર થયાં છે. હા, પણ તો પછી આપણે માનવું જોઈએ કે પથ્થર પરના સ્તરો એ આપણાં વર્ષો છે. વર્ષોનું અલગ અસ્તિત્વ જ નથી. તે પૃથ્વીની વસ્તુઓ પર આધારિત છે. બીજી રીતે organic consumption સમય છે એમ કહેવાય. ધીક વિમારક એપીક્યુરસના શિષ્ય ઇયુક્રિડેસે લખ્યું છે :

Then, too, thou must perforce confess that none

Can e'ver perceive time by itself, apart.

From things which move or stand in quiet rest.

એક મન આ જ શબ્દોનું પુનરુચ્ચારણ કરે છે જ્યારે બીજી બાજુ નિરપેક્ષવાદીમાં બુદ્ધાન્ડ રસેસ જણાવે છે કે સમય તેમાંની વસ્તુઓથી નિરપેક્ષ છે.

હું એટલે તમે એટલે આપણે

પ્રાણજીવન મહેતા

હું એટલે તમે એટલે આપણે સહુ અહીં લગભગ એવી નાનકડી જગ્યામાં બેઠાં મળ્યાં છીએ. બેઠાં મળ્યાં છીએ એટલે એકબીજાને એળખાવીએ છીએ. અને એળખાવીએ છીએ તેની તો આ વાત છે. વાત કહેવી છે એટલે તો એળખાણ કાઢી. એળખાણ કાઢી એટલે કહું કે આ નાનકડી દુનિયામાં (લગભગ કહેશું ?) આપણે એટલે તમે એટલે હું એકસો એકસો બેઠાં છું અને બેઠાં બેઠાં બધું જાહેર કરું છું.

હું બેઠો કરું છું તે દરેકો છે. દરેકો એટલે મકાન; મકાન એટલે ધર; ધર એટલે બીતો; બીતો એટલે સિમેન્ટ કેંક્રીટી રેતી માટી ચૂનો વગેરે વગેરે. આ બધાં એકબીજાના ભાગી ગયાં છે, પણ દરેકો એટલે દરેકો. અને આ બધું દેખાય છે અને દેખાય છે એટલે આ ખાસી ખાસી ખુરશીમાં બેઠો બેઠો બેઠો કરું છું. બસ બેઠો કરું છું.

લગભગ સળવાયો છે. બધું જ બધું જ સળવાયું છે. આ મંડપના થાંભલા ઉપર રંગરેખે ચઢાપદા. બીતર શું દરી તે નળવાની ઇચ્છા પણ ન થાય. ઇચ્છા એટલે મૃત્યુનું ઉગમસ્થાન. બધી ઇચ્છાઓ પૂરી થાય એટલે મૃત્યુ મૃત્યુ. એ પણ ઇચ્છવા જેવી ઇચ્છા. ઇચ્છા એટલે આંધળા ઘઈ હોવાનું. દોડતાં દોડતાં જીવવાનું. જીવતાં જીવતાં મરવાનું - મરતાં મરતાં... થાકી જવાય એટલી રહે વિચારો હોડે છે. અટકતા જ નથી. અને આ વરરાત્રી ને વહુરાણી - વહુરાણી તે સ્મિતા નહીં, સ્મિતા તે વહુરાણી નહીં - ચોરી ફેરા ફરતાં ચાર તે જરૂર થાકતાં નથી ને હું ચાકાં બેઠો બેઠો ખાલી ખાલી ખુરશીમાં બેઠો બેઠો થાકી ગયો છું. વિચારો હોડે છે. અટકતા નથી, ઉપર આકાશ જેવું નથી. ઉપર મંડપમાં આજના જેવું ટાંકણું નથી કે હું મારું કે તમારું કે આપણું પ્રતિબિંબ ભઈ આપણે તમે કે હું હરખાઉં. નથી એટલે એના હોવા વિશે વિચારું છું અને છે એના

હોવા વિશે હું જૂલી જઈ છું. હોવા એ પણ કુઝ. ન હોવા એ પણ કુઝ. હું ખ એટલે કુ ખ. સુખ એટલે કુઝ. કુઝ એટલે સુખ ?

હવે આપણે એટલે તમે એટલે હું - સહુ દરવાનમથી લગભગમાં પ્રવેશાએ છીએ. અને હવે તો લગભગ એટલે આ વરરાત્રી ને આ વહુરાણી... વહુરાણી તે સ્મિતા નહીં અને હું એટલે તમે એટલે આપણે સહુ એટલે જ લગભગમાં. વરરાત્રી તે રાત્રી નહીં ને વહુરાણી તે રાણી નહીં નહીં જ. વહુરાણી તે સ્મિતા તો નહીં જ. સ્મિતા એટલે વહુરાણી તો નહીં જ, તો સ્મિતા એટલે કોણ ? સ્મિતા એટલે... ?

.. અને પછી તો કેમ આવે ભાઈ પધારો ભાઈ કેમ એ ભાઈ અહોહો તમે કંચાળી આવો આવો આવો ભણે પધાર્યાં આનંદ - ખૂબ ખૂબ આનંદ થયો - હા, ભાઈ આવડું તો ભઈએ. ના આવીએ તે કંઈ ચાહે તમારે ત્યાં આ પ્રસંગ અને અમે ના આવીએ તે કંઈ... હા ભાઈ તે કંઈ ચાહે. એ બેસ શરગત લાવ. એપ બેપ સામ કો શરગત દો અરે લોને ભાઈ - ના ભાઈ સરકી થઈ છે હવે સાથશે આજે બધું. ફીક લો ત્યારે પીશું.

અને પછી તો રણપ્રદેશનાં તારસ્યાં બાંટ ફરતાં અહીં. પાણી જેવું શરગત પીને પછી તો વણગાર બેપડવાની હારી. વણગારને બેપડવા દો. વણગાર બેપડી નરી પછી અહીં સહુ તળાવ પડ્યું રહેશે, તળાવ પડ્યું રહેશે ખાલી ખાલી, પછી માટી મુકારો ને માટી મુકાઈ ખરખચડી પોપડીઓ બેચકારો - બેપસરો. ખરખચડી પોપડીઓ પેટે બીનાસ સળવળરી ને સરજ બેડે બેડે બેતરસે. સરજ બેડે બેડે બેતરસે એટલે અંધારું. પછી અંધારું એટલે સ્મિતા. પછી અંધારું એટલે સ્મિતા વગા કોઈક. કોઈક વગા સ્મિતા એટલે હું તો નહીં જ. હું તો નહીં જ. ના ના હું તો નહીં જ. અરેખર હું તો નહીં જ.

આ વરરાજાને આ વહુરાણી, આ મંડપના સહુ લોકો ને આ સહુ લોકોમાં હું. હું આ સહુ લોકોમાં ને મંડપમાં ને વહુરાણી ને વરરાજાની વચ્ચે, વરરાજા તે રાજા નહીં ને વહુરાણી તે રાણી નહીં ને રાણી તે સ્થિતા નહીં. સ્થિતા તો નહીં જ, સ્થિતા એટલે રાણી નહીં. વહુરાણી તો નહીં જ નહીં જ, તો સ્થિતા એટલે શું? સ્થિતા એટલે શું? કોણ સ્થિતા?...

આ પ્રશ્નો આગળ પાછળ ને હું વચ્ચે વચ્ચે ખાલી ખાલી ખુરશીમાં ખાલી ખાલી જોયા કરતો ને વિચાર્યો કરતો કે આ વહુરાણી તે સ્થિતા નહીં તો સ્થિતા એટલે શું? કોણ?...

મારા પ્રશ્નો આગળ પાછળ અને હું વચ્ચે અને અચાનક મને હસવાના અવાજો સંભળાયા. મારા પ્રશ્નો ખુરશીના ચાર પાયા પકડી હેઠ સંતાયા ને હું આમ તેમ જોતો કે આ હસતું કોણ? આ સામે નાની નાની ખુરશીઓમાં મોટા મોટા ઘર્ષ ને ખેંચો જો જણ દસી પડ્યા ને પાછળ ઉગાડેલી વેશ, વેશમાં ચૂંચાં ફૂલ, ફૂલમાં છાંટુ સેન્ટ ને સેન્ટને શ્વસતા વરરાજા ને વહુરાણી ને વરરાજાની જોરા જોરા સેન્ટને શ્વસતા કે ઉચ્છ્વસતા સહુ લોકો દસી પડ્યા.

સહુ દસ્યાં એટલે મારે કેમ હસવું એ હું વિચાર્યા લાગ્યો. હા, કેમ હસવું એ વિચાર્યા લાગ્યો. હસવું એટલે હીહીહી કે હાહાહા કે હંહંહં એટલે એવું એવું હસવું હોય તો ચોનીસ કલાક કે અઝાલીસ કલાક કે દિવસઃકલાક કે અઢવાડિયાઃદિવસઃકલાક કે મહિનાઃઅઢવાડિયાઃદિવસઃકલાક, બસ બસ બસ દસ્યા કરવું હીહીહી દસ્યા કરવું. પણ હસવું એટલે હસવું નહીં હીહીહી નહીં, એટલે હું વિચાર્યા લાગ્યો મારે કેમ હસવું...

ત્યાં તો પવન ફૂંકાયો ને મંડપમાંથી એ ચાર જ આઠ દસ ફૂલ પાંદડાંને વેધ હેઠ પડ્યાં ને વરરાજા ને વહુરાણી - વહુરાણી તે સ્થિતા નહીં - હસતાં બંધ થયાં ને હસતાં બંધ થયા ને મિત્રો ને લગ્નમંડપના સહુ લોકો હસતા બંધ થયા એ જોઈને એટલે એ જોઈને હું પણ કેમ હસવું એ વિચારતો બંધ થયો. વિચારણા બંધ થયો એટલે હું દસ્યા કે હસવા ઉપર વિચારવું એટલે શું અને વિચારવા ઉપર હસવું એટલે શું? એ

વિચાર ઉપર હસવું આવે તે કેવું? હા, હસવું આવે તે કેવું?

હા, આ હસવું આવે તે કેવું? હું સમજ થઈ ગયો. કચાર ન હતો એટલો સમજ થઈ ગયો. મારી આસપાસ આમતેમ અને આગળપાછળ કોસ્મેટીક્સ ચહેરા ફરતા હતા. કોસ્મેટીક્સ ચહેરા એટલે - આંખો કોસ્મેટીક્સ, હોઠ કોસ્મેટીક્સ, ગાંઠ કોસ્મેટીક્સ. કોસ્મેટીક્સ ચહેરાઓ એટલે એમનું હાસ્ય કોસ્મેટીક્સ, અવાજ પણ અને આવકાર પણ અને વિદાય પણ અને બસ બધું જ બધું જ કોસ્મેટીક્સ કોસ્મેટીક્સ, હું કોસ્મેટીક્સની મંથથી અકળાવા લાગ્યો.

હું અચાનક લાગ્યો. પણ વરરાજા ને વહુરાણી - હા વહુરાણી તે સ્થિતા નહીં - એકબીજાની સામું જોઈ એકબીજાની સામું જાનું જાનું જોઈ ધીમું ધીમું હસવા લાગે. ધીમું ધીમું હસવા લાગે અને એ હસવાનું એર ધીમે ધીમે સહુને સમજ લાગે. હે હસવાનું તે અંર હોય? હોય નહીં, પણ... પણ... હસવું એટલે હસવું... એટલે... પણ તો મને હસવું એટલે આમ અને હસવું એટલે તેમ એ કેમ લાગવું? હું પાછો...

હો આ સાગ આઠ કે સાગ નવ કે એવો તેવો સમય પૂરો થયો. અને પેલા કોસ્મેટીક્સ ચહેરાઓનું ધીમે ધીમે કોસ્મેટીક્સ બાબ્બીભવન થવા લાગ્યું. અને બાબ્બીભવનની એ વરાળને જોવા લાગ્યો ને જોઈ જોઈને ને જોઈ જોઈને હું પણ લગ્નમંડપની ખાલી ખાલી ખુરશીઓ જેવો ખાલી ખાલી હસવા લાગ્યો.

હવે આ ખાલી ખાલી ખુરશીઓને ખાલી સોશ-સેન્ટને ખાલી લગ્નમંડપના શાલસાઓ એકબીજાને જોયા કરતા ને ખાલી ખાલી પડ્યા રહેતા. દિશ્વોગીતોની આ રેકોર્ડિંગ એકપાડું ફરી ફરી ને ચાકી ગઈ હવે તો. આ જાગ્રોનું અજગ્રાનું - આ અજગ્રાજાનો ધોષ. હથ - વહેનો વહેતો ચારે કોર - ને બસ.

ને બસ આ વિદાય લેતા વરરાજા ને વહુરાણી - વહુરાણી તે સ્થિતા નહીં - હું જોઈ રહું. હું જોઈ રહું કે આ વિદાય લેતા વરરાજાને વહુરાણીને વરરાજાને વહુરાણીને હું જોઈ રહું ને વરરાજા ને વહુરાણી...

Der Panther, 'મ્યુઝિયમમાં' અને 'ઝૂમાં'

રાધેશ્યામ રામી

એક કૃતિના સંદર્ભમાં બીજી કૃતિની નિરીક્ષા કરવાનો હી એક પ્રયત્ન છે. પ્રારંભમાં, યોગ્યક અનિવાર્ય રીતે ઉલ્લેખ હામ્ય મનાશે.

ફરી પાછો રિલેકે મારા હાથમાં જેવીન પોએટસની રીડમાં આવી પડ્યો. ફરી એ મુશ્કેલી રીતે હાથપેલી New poems અને... ને Der Panther. રિલેકેના હોર્ષ પદ્ય પ્રતિનિધિ કવિતાસંગ્રહમાં, Duino Elegies

આ ખાલી ખાલી પુરસ્કૃતિઓ વચ્ચે હવે કોઈ નથી ને હું ખાલી ખાલી એકો છું. એકાએક યાદ આવતાં મનમાંથી કુમકુમપત્રિકા કાઢી વાંચવા માંડું. આ કુમકુમપત્રિકા તે રિમતા નહીં. આ લાસ અફરોનો સાથુ પહેરી મારી સાથું હસતી તે રિમતા નહીં. માડું નામ ફક્ત રિમનમાં ગોપની અને બોધાવતી તે તે આ વકુલપત્રી ને કુમકુમપત્રિકાની લાસ અફરોનો સાથુ પહેરી જાતી જાતી હસતી હસતી મારા સાથું જોતી જોતી તે રિમતા નહીં. ને હું ખાલી ખાલી મૂંઝવણ વાળી કુમકુમપત્રિકાને મળવે નાખી ખાલી ખાલી પુરસ્કૃતિમાં એકો એકો જોયા હડું છું. અર્જાહર્જા અર્જાહર્જા જગતા જગજગતા ધખધખતા બદલો - જગતા બદલો - વચ્ચે ફરી ગયેલા - જાડી ગયેલા - અંધ પડેલા અંધ થયેલા બદલો ગયુનો - બૂઝનો - ગયુનો ગયુનો ને બૂઝનો બેઠો છું. બધ થયેલા અંધ થયેલા બદલો ગયુનો ને અંધ અંધ અંધ અંધ જોઈ મુલતો ગયુનો બૂઝનો બધું જ હું બેઠો છું ખાલી ખાલી, મારી આસપાસ ખાલી ખાલી પુરસ્કૃતિઓનો મંજ બદલેનો ને વચ્ચે હું ખાલી ખાલી પુરસ્કૃતિમાં ફસકાર્થ બેઠો છું. ને મારી આસપાસ બધું વિખેરાર્થ રત્નુ છે હું અને વિખેરાર્થ બેઠો છું ને વીજુતો બેઠો છું ને મારી આસપાસ ને મારી આસપાસ હું નહીં કે તમે નહીં કે આપણું નહીં કે... ને બસ હું અહીં ખાલી ખાલી બેઠો છું.

ઉપરાંત આ Der Panther લેવાનું રહી જાય તો શું થાય? મારા માટે તો શું-તું-શું. ચિત્તામાં, જંગલના જંગલના જાગતા ચિત્તા કરતાં આ ચિત્તાનું કાવ્ય - અને તેથી જ કાવ્યનો ચિત્તો કપારનાથે જગાઈ ગયા છે, પરંતુ તમે આ વાંચીને આશ્ચર્ય પામશો કે મારા ચિત્તામાં, આ ચિત્તા સાથે જરા જરા પરિવેશમાં, એક સિંહ પણ જામ્યો છે. (આ સિંહ કોનો? અશ્વત્થ, કવિ નિરંજન ભગતનો. જુઓ, "હોદાય." પૃ. ૧૪૩-૧૪૪. 'પ્રવાસ-હોદાય' માંના મ્યુઝિયમમાં' અને 'ઝૂમાં' એ રહી એ સિંહ.) જાણું, ખરી રીતે મારે એમ કહેવું જોઈએ કે રિલેકેના pantherને જોઈ નિરંજનનો સિંહ, અને એ સિંહને જોઈ પેલો ચિત્તો.....એમ યાદ આવ્યા વિના રહેવું નથી.

બધારે 'પ્રવાસ-હોદાય' એક અગ્રંથ કવિતા તરીકે, નવા "હોદાય" માં પ્રગટ પણ નહિ થયેલી (કદાચ રચાતી જતી હોય કેમ કે એ રચાવાનો માસ ૧૯૪૬-૧૯૫૬ જેટલો લાગે છે) એ સમયમાં 'યુવક' માસિક મારે પડેલાની એકાદ ઉત્તમ દર્શિના અને તેનો આસ્વાદ કરાવતા એક કલુષોપની ભાગણી કરવા હું થી નિરંજન ભગતને અગત્ય જતો હતો. યોગ્યક ધક્કા પછી તે મન્યા ત્યારે કોઈ એક તારીખનો વાપરો કરેલો. કવિના જેવા અંધેક વાપર વાંચિયા નીવડ્યા. (હવે એ લેખ વલુક્ષાપાયેલો રહ્યો હશે.) પણ મારા એક પ્રસંગ એકાએક જાણ્યો. કદાચ?

એક સવારે કયા કાવ્યનો આસ્વાદ કરાવવા કવિ અંધારા હતા તેનું નામ અને કવ્યું; એટલું જ નહિ ઉત્સાહથી, અને જોખના જ સપ્તર્ષીમાં કહેવું હોય તો "ગ્રેમપૂર્વક," સલામગમ્ય. એ કાવ્ય તે જમન કવિ રેઈનર મારિયા રિલેકેનું આ Der Panther. રિલેકેના અને તેની કવિતાના આપણા આ કવિ હેટલા ગ્રેમી (કદાચ, સ્વ. હરિ

અંદ ભટ અને ઉમાશંકર - સુરેશ પછી ત્રીજા) તેની મુખ્ય થો સાહિત્યચર્ચાઓને 'સંદેશ' ના તેમના સંપાદનવાળા સાહિત્યવિભાગમાં તેમણે લખેલા રિલ્કે ઉપરના લેખમાંથી આવી દસે. વળી રિલ્કે ઉપર જેની સવિશેષ અસર આરંભી હતી તે પ્રસિદ્ધ સિલ્વી રોડે (Rodin) નો ફોટો પ્રો. બળવંતરાય દાકારને લાં પોતે જોવાનો કાર્ષ પ્રસંગ નિરંજને નોંધાવતું આવું સ્મરણ છે. "મગ્ગ-વેશ" જેવા શબ્દના સિલ્વી 'બલ્લુકાકા' સાથેની કવિ-ભગતની મૈત્રીના અનુપદામાં રચુળા રીતે એમ કહેવાની લાક્ષ્ય શોધી શકતો નથી કે what Rodin was to Rilke, Balwantrao was to Niranjan. છતાં બંનેના ભિન્નજનને કારણે રિલ્કે રિલ્કે રહે છે અને નિરંજન નિરંજન જ રહે છે એ શુધાવું જોઈએ નહિ. પછી 'પ્રવાસદ્વીપ' પ્રગટ થયું. તેમાં 'અનુભવમગા' અને 'જૂમાં' ('સિંદને જોઈને') - એ બે રચના જોઈ અને રિલ્કેની ભગને સંભળાવેલી પેલી કવિતા Der panther પાછી સાંભરી. પણ તો આ લેખ રિલ્કેનું ભગતે ઠેકઠેકનું અનુકરણ કયું? (જે બહુધા શક્ય નથી) તેની તુલના-નિષ્ણાસનો નક્કરો અહેવાલ આપવા માગ નથી લખાવો. રિલ્કેની કવિતાનો અનુવાદ કે અનુકરણ પણ કેટલું અપર્યાપ્ત અને જોખમી બની જાય. ઉલ્કે-ડ અને અમેરિકાના કવિતાપ્રેમીઓને પોતાના અંગ્રેજ અનુ-વાદોથી રિલ્કેની કાવ્યસૃષ્ટિનો પ્રથમ પરિચય હાસ્યનાર J. B. Leishman (એવા બીજા અનુવાદકો છે રે-ગ્રાસ જેલસ, સ્વીકન રપેન્ડર વગેરે) યથાર્થ જ માને છે : Attempts at anything like the direct imitation of a poet so intensely individual and original can never succeed. જોકે, અનુકરણ હરનાશ્યોના એક રીતે આભાર પણ માનવી જોઈએ ઠેમકે તેવાઓ પોતાના ભંગેય થણી વાર મોટા કવિઓનું અનુકરણ કરતા હોય છે. છતાં એંગ્લો-અમેરિકન કવિઓ ઓડેન, એડીથ સિલ્વેલ, એલ્વિન મૂર, સિડની કપ્પસ વગેરેએ રિલ્કેની અસરો જેમ ઝીંટી છે, તેમ ભગત પણ રિલ્કેની અને આ જગ્યાની કવિતાના વાચનથી એવી કાર્ષ અસર તથે એક કાળે આપ્યા તેમ માનવું સાદા અનુક્રિતક નથી.

'પ્રવાસદ્વીપ'ની પૂર્વેક્રા બે રચના અને Der Panther ની સર્ગનપ્રક્રિયા તેમ જ તેની રચના-રીતિ ઉપર એક ઊંડી નજર નાખવાથી તે તે કૃતિઓના સૌંદર્યનો, સામ્ય-મૈત્ર્યનો, તેમ જ વ્યાપનો સ્વપ્ન આલેખ દાઘ આપવા સંભવ છે.

રિલ્કેની કવિતાપ્રકૃતિ મુખ્યત્વે ત્રણ તત્ત્વકામાંથી પસાર થયેલી જોઈ શકાય. રોમાંસિઝમ (Romanticism), પ્રતીકવાદ (Symbolism) અને રહસ્યવાદ (Mysticism). સ્વયં રિલ્કે ઉપર પણ જુદા જુદા સમયે રોડેના વ્યક્તિત્વ ઉપરાંત દલાકાર મેત્રાનાં ચિત્રોની તત્ત્વ નિરોની વિચારણાની અને બોદલેરની કવિત (તેમણે ખાસ તો Une charogne) ની કથ અસર નહોતી? રિલ્કે પ્રેરણા અને સૌંદર્યની સહોપ સ્થિતિમાં કે એકોપસ્થિતિમાં દર્શનપ્રકર અનુભવનાર એક કવિ દનો. શરૂઆતમાં એ જ્યારે કાવ્યમય વિષયો અને મનોદયાને (poetic treatment) અપવાની રીતિનું આત્મર્તન કરી કરી કંટાળ્યો ત્યારે એને એવું લાગ થયું કે પોને પ્રેરણાને અસંત અધીન છે! આમાંથી એક

૧. કવિ કોઈ એક કે બીજી વિચારણામાં માનતો હોય કે ના માનતો હોય પણ તે સર્વનું કવિતામાં એકિષ્ટવતો સ્વપ્ન વાપરીને કહીએ તો Transmutation - આમુલ્ય પરિવર્તન પ્રથમ અપેક્ષિત છે. અનુકરણ જેમ રિપનોગ્રામાંથી તેમ રિલ્કેએ એક કાળે નિરોના એક યા બીજા વિચારોના તેની કવિતામાં પ્રસંગોપાત વિનિયોગ કર્યો જ છે. વિચારોને આમ આમસાત કરતાં રિલ્કેના વિસિષ્ટ વજ્રણ અંગેના આ વિષયના અભ્યાસી Eric Hellarn ઉદ્ઘારો મહત્વના છે "...for on the whole Rilke was in the habit of supressing any more elaborate acknowledgement of his intellectual debts because he too believed that their assimilation and transformation in the unique medium of his art was the only thing that mattered."

એવો વિચારતું ચાલ્યો કે પ્રેરણા (inspiration) ની
 આત્રી રચના રાખ્યા ચિત્તાય, ચિત્રકાર જેમ પોતાની
 'મોડેલ' ને સામે રાખીને કામ કરે? નામ છે એને મળતું
 કવિથી શું કંઈ ન થઈ શકે? પેરિસમાં એક વાર
 પોતાની આવી આવી ચુકેલીઓ જઈને વણથી તારે
 શેઠેએ તુરત કહ્યું: "Why don't you just
 go and look at something—for example,
 at an animal in the Jardin des plantes,
 and keep on looking at it till you're
 able to make a poem of it?" રિલ્કેએ
 શેઠેની આ સલાહ શાસ્ત્રવચનની માફક તુરત માન્ય
 રાખી ઉપાડી લીધી અને પરિણામ? New Poems ની
 ક્ષમશ્રમ પ્રારંભિક કૃતિ આ Der Panther. મળ
 કરિતાના અગ્રેષ્ઠ અનુવાદથી જ આપણે સંતોષ માનવો
 પડશે. ઉપરાંત, અહીં કહેલા કૃતિના તાત્પર્યદર્શનને પણ
 આ અનુવાદની જ મર્યાદામાં રહેવું પડ્યાતું.

The Panther

Jardin des Plantes Paris

His gaze, going past those bars,
 has got so misted
 with tiredness, it can take in
 nothing more.

He feels as though a thousand
 bars existed,
 and no more world beyond them
 than before.

Those supply powerful paddings,
 turning there
 in tiniest of circles, well might be
 the dance of forces round a
 centre where

some mighty will stands paralytically.
 Just now and then the pupil's
 noiseless shutter
 is lifted—Then an image will indart,

down through the limbs' intensive
 stillness flutter,
 and end its being in the heart.

પ્રસ્તુત કૃતિ એટલી સરળ અને સંદિગ્ધ છે કે માણ
 બધા કવિતાશિક્ષકોની જેમ, 'ઓમાં આ જ છે અને
 તે નથી' જેવું કોઈથી પણ બારપૂર્વક બાંધે જ શકી
 શકાયો. પ્રથમ વાચને જ સમજાય છે કે રિલ્કે પોતાના
 વિષયને—The Panther ને અનિશ્ચીત મળા છે। અને
 જતાં ચિત્તાના ચિત્તાપણાનો સાર લોપ નથી થયો એ
 નોંધવા સરખું છે. આ કે આ પ્રકારની કાવ્યોમાં રિલ્કે
 શું કરવા માગતો હતો? New Poems વિશે તેણે
 એક મિત્રને લખેલું: "...had tried to give
 shape and form not to feelings, but
 to things I had felt." મેક્ઝીની ચિત્રકૃતિઓ
 જેવી Sachlichkeit (= "new kind of objec-
 tivity") રિલ્કેને સિદ્ધ કરી હતી. કૃતિમાં તત્કાલિન
 પૂર્વકથી તાત્પર્ય જણાયું લાગે છે.

પ્રથમ ચાર પંક્તિમાં સમિપા પાછળ પુરાઈ રહેલા
 Panther—ચિત્તાની આંખ misted with tired-
 ness વડે નિર્વેદ અને thousand bars...તો
 more world beyondમાં એકચુરીસાપણું,
 દનાશ, ભય અને વિજ્ઞાનની મિથ લાગણીઓ
 મુલતાય છે.

પછીની ચાર પંક્તિઓના dance of forces
 જેવા પ્રયોગોમાં ચિત્ત-ચની પ્રથમ જાઈ અજ્ઞા લીલા અને
 some mighty will જેનાં ઈશિન—પ્રથમ ચાર
 પંક્તિના વિરોધમાં—almighty willના ભાવે
 અનિર્ણિત દશાને ન કળતો દેખા। પણ રસપ્રસન્નિક એવા
 આ ઈશિ, આપણા જેવા મધુની માત્ર દેખ નામે, પેલું
 બેદી centre ક્યું કે some mighty will ને
 શું? તેનો પુત્રો સનેપાકરક ઉતર કે કોઈક નહીં
 આપવાના

હૈલી ચાર પંક્તિમાં pupil's noiseless shu-
 tter આવે છે એ રસપ્રેરના પદોનો તે નહીં દેખા
 કરતું રસપ્રેરની કૃષ્ણચિત્તિય નોઈને ક્ષમશ્રમ અભાવ
 દેખ છે. પણ એ પદ્યમ મુલતો તે એક image

(શાતીર ?) પ્રવેશ છે... ક્યાં ક્યાં ચર્ચાને એ જાણ છે ?
down through the limbs' intensive
stillness. Image, આ ઉદ્દેશ પ્રશાન્તિમાં ચર્ચા
(end its being in the heart) દુઃખમાં
નાશરોગ થાય છે. આ ચિત્તાને આપણે અ-અનુ, સ્વસ્થતા
પ્રતીક કહી શકીએ પણ જો કોઈ પૂછે કે ક્યા સ્વસ્થતા
અને કેવી રીતે એ પ્રતીક બને છે તે એ દાણ, કવિની
જેમ મૌનમેયન કરવું ૧૦૨ ચર્ચા પડે.

એમ આ કૃતિ કવિતા દોરાની સાથે સાથે
Objective form of impressionismનો એક
નોંધપાત્ર નમૂનો બને છે. તેથી અર્થોત્તુ વિશ્લેષણ કરી
અહીં કશું નિર્ધારિત નહીં, પાછી નહીં શકાય.

હવે આપણે 'પ્રવાસદીપ'માંની જો સ્થનાઓ,
રિલેની કવિતાના બાપના સંદર્ભમાં જોઈશું. અહીં
પ્રથમથી જ કહેવું જોઈએ કે આ કૃતિઓની પરસ્પર
ગુણના બહુ શક્ય નથી. બંને કવિઓ દેખીતી તરીકે
એક વિષયને કેવી રીતે સ્પર્શે છે એ અભિગમ તપા-
સવાનો અર્થ તે દ્વારા શું નીપજે છે તે જોવાનો આ
એક પ્રયત્ન છે. ઉપર કહ્યું તેમ બંનેનો વિષય એક
દેખાય છે : સળિયા પાછળનું પ્રાણી. પણ બુદ્ધિ રીતે
એટલું જરૂર કહી શકીએ કે પ્રાણીના રિલેનો તો
'પેન્થર' છે, ત્યારે ભગતનો 'સિંહ' છે.

પ્રસ્તુત બે સ્થનાઓ વિશે કંઈ પણ ઉચ્ચારણ
પૂર્વે "છદોક્ષ્ય"ના પ્રથમ પૃષ્ઠ પાછળનું એક
સૂચન—પ્રવાસદીપનાં સોળ કાવ્યો એ સંગ્રહ એક જ
કાવ્ય છે. 'પ્રવાસદીપ'માં આ સંગ્રહની પચાસ!

૨. કોઈ પણ સાચા કવિની જેમ સ્થનાનાં
અનિવાર્ય અંશ તરીકે image ઉપર રિલેની
મમતા છે. તેના એક પુસ્તકનું નામ પણ ■ યોગ-
વશાત The Book of Images છે. વળી
New Poemsના બીજા ભાગમાં "The
Dog" કવિતાનો તો આરંભ જ તે imageથી
કરે છે : "Up there's the Image of
a world which glances are always
reestablishing as true."

૩—એક સંગ્રહ કાવ્યને અન્યાય ન થાય તે માટે
જુલુ નોર્થએ નંદિ.

બોલ્ડેરની કવિતા Tableaux Parisiensનાં
થયેલી આધુનિક નગરજીવનની અભિવ્યક્તિ તેમ
Apocalyptic visionની સાથે પૂરે છે ત્યારે
ભગતનાં સામાજિક સવાલના પ્રધાન દોરાથી એ
અહીંતરી, કોઈ કોઈ વાર તો અતિશય ભાષામાં,
જોઈ શકાશે

અહીં સમગ્ર 'પ્રવાસદીપ'ની ભારગ્રહિતા અનુ-
સંધાનમાં હવે 'અધ્યયનમાં' અને 'ટૂંકાં' એ બે
સ્થનાને દૂકમાં તપાસીશું.

'પ્રવાસદીપ'માં કેટલુંક કરતાં વેંત આપણે કોઈ પ્રશ્ન
સ્વપ્નનાં (સિંદરેલાનાં કુસ્વપ્નનાં) સીદ્ધાંતો પ્રેરણાભર્યા
છીએ કેમ કે અહીં એક વાર = સિદ્ધાંતમેન્દોદકાય
કંકરી "ના સમુદાયનો" અર્થ, 'જાળનો જોઈએ છીએ
તો બીજા વાર ધરાતલ પર લાગેલું' 'હૃદયનું' તો વળી
'અરણ્ય' પણ નિદાણીએ છીએ. (અને અરણ્ય 'આ-
ધુનિક' છે. એટલે સિંદ જોવા પ્રાણીઓ પ્રાણીભાગમાં
અને કદાચ "પાછલી" ગિંદાની સમગી "માછલી" "
'અંકેરેરિયમાં' જોવા મળે એ કુદરતી મનાય.)

વળી કાઉન્ટનના બસ-રોપ પરની આ પંક્તિઓ—

"અહીં જનપદો કરે ન આવનવ એમ સ્પષ્ટ
છે નિયમ

અપાર એમની ભણી સદાનુભૂતિ રોહ, ટૂંક સૂચ્ય,
સ્વ્યં ૭ અધ્યયન"

૩. 'અંકેરેરિયમાં' માછલી જોઈને કવિ
ઉપર થયેલી પ્રતિક્રિયા જોવા જેવી છે. તેમ "રોકડી
છતાય પુરૂષ વાંકડી" એવી માછલી જોઈને કવિ કહે
છે; "અહીં દોહર, કંકરેટ કાચની તકોર, જૂઠું, સર્પિટ
આ ન સાચની." આ સર્પિટ તે ગિંદા સર્પિટ છે એમ
કવિ ઘરેઘારે કહે છે ત્યારે તેમનું વેદાન્તી વક્તવ્ય પણ
સ્પષ્ટ ચર્ચાજન્ય છે. કહેર વાસ્તવિકતા સાથેના કવિતા
Encounterમાં, અને નિર્માણપૂર્વક અભિવ્યક્તિ
અર્પવાની ઉભય પ્રક્રિયામાં કવિ જાણે વાસ્તવનો
સ્વીકાર કરતાં ક્યારેક ગયા દોષ તેની કંઈકે અનિષ્ટ
અસર સમગ્ર 'પ્રવાસદીપ' ઉપર પડેલી જણાયો.

મનુષ્યમાં રહેલા પશુત્વનો ઉદ્દેશ 'સ્નેહસહાનુભૂતિ' નો નામે પશુને પાંજરે પૂરવાના ઉપક્રમમાં કવિએ કર્યો છે. (પણ કડુણ વિરોધાભાસ તો એ છે કે દેખીતા પશુને તો જીવતાં જૂમાં અને મરતાં કદાચ મૃત્યુચ્ચમમપિ પૂરી થકાય પણ મનુષ્યમાં સંતાઈ ગેરેલા પશુને મનુષ્ય સિવાયના કયા પાંજરે પૂરીશું ?)

પશુઓ તરફ સહાનુભૂતિ ક્યાં નથી ? સ્નેહ ક્યાં નથી ? અપાર છે તેથી તો જૂ અને મૃત્યુચ્ચમમની રચના - પશુથી ધણીવાર જરાય ઊંચા બિતરે નહિ તેવા મનુષ્યોએ કરી જ છે ને, એવું વ્યંગપૂર્વક કવિ કહે છે. આએય આપણામાં રહેલા પશુઅંશ તરફ ક્યાં સાવ અભાવો છે ? કવિની સહાનુભૂતિ પશુપરતે અષ્ટ છે. જ્યો 'જૂમાં' (સિંહ-ને જોઈને) નો આરોહ :

એ છતંગ, એ જ નહેર,
નેત્રમાં એ જ તેજ, એ જ તોર,
એ અનૂત,
એ જ તીક્ષ્ણ હંત છે ચઢત એ જ ખૂન,
પૌરમે પ્રપૂર્ણ એ જ રોગરોમ,

અને પછીનો નિઃશ્વાસમિશ્રિત ઉદ્ગાર :

રે પરતુ યોગમે નથી વિશાલ વન્ય ભોગ

વિશાળ વન્યભોગમાંથી પશુને બિતરડી લઈ પિંજરે પશુને કેમ પસું ? તો કે 'સમાજની સંરંગી કલા અને સભ્યતા લાજીવવા.

પિંજરે પૂરી તને જણાવશું
સમાજની કલા બધીય, સભ્યતા લાજીવશું

'આધુનિક અરણ્ય' માંના અરણ્ય મનુષ્યો દિવસ પશુઓ કેવી રીતે બનતા હશે ? કવિએ આનો એક બિતર તો આમ આપ્યો છે :

અને બધાંય માનવી અને ચશું
તને જ નેઈ નેઈ સભ્યતા થકી પશું

અહીં પણ સિંહને - પશુને પિંજરામાં ('પેન્થર 'ની જેમ behind the bars ?) સમાજકળા લાજીવવા સતત identification કરી પશુ બનવા માટે મનુષ્યોએ પ્રયત્ન હોય એમ કદાચ દારા કરી વંકેતાપૂર્વક કહેવાયું છે.

"નેત્રમાં એ જ તેજ" એ પંક્તિમાં "એ જ" તે કયું તેજ ? એ જ = અરણ્યમાં હતું "તે જ" તેજ. જૂમાં પિંજરે પુરાવા પછી પણ તેજ, નિરતેજ તો થયું જ નથી; બિચરું એવું ને એવું અટકાવ એ જ (તેજ) રહેલું કવિને લાગે છે. આ રચનામાં એકાદારી સપ્ત 'જ' એ સારો લાગ બદલ્યો છે. 'મૃત્યુચ્ચમમ'ની આ પંક્તિમાં આવતો 'જ' જુઓ તો,

તને હું નેઈ છું
અને અરણ્ય અધકારથી ભયું
તહીં શું તેજ માત્ર એ જ નેત્રથી સયું

૨૫૯૮ થશે કે અધકારયેથી આખા અરણ્યમાં તેજ તો માત્ર સિંહના બેજ નેત્રથી સયું ! પણ 'મૃત્યુચ્ચમમ' એ રચનાના પરિવેશના સંદર્ભમાં આવતું અરણ્ય પેલું નિર્જન અરણ્ય એકલું નયે હોય, અને અરણ્ય અધકારથી ભયું "માં અરણ્ય શબ્દની આગળ કે પાછળ 'પેલું' કે 'આ' લેવા સંકેતો નહિ મૂકવાથી કવિને કદાચ અરણ્યદ્વારા 'આધુનિક અરણ્ય' પણ અભિપ્રેય હોય. કારણ કે આધુનિક અરણ્યમાં આ મૃત્યુચ્ચમ આવેલું છે. ઉપરાંત કોઈ માત્ર મૃત્યુચ્ચમને - જ્યાં પેલા અરણ્યનાં જીવત પશુઓનાં નિર્જીવ શરીરો પારદર્શક કાચનાં તોતિંગ કબાટોમાં પ્રદર્શિત કરવામાં આવે છે તેવો આધુનિક અરણ્ય કહી શકે, આના વિરોધમાં Der Pantherના પ્રારંભની પ્રથમ ચાર પંક્તિમાં કવિ રિસ્કે Pantherમા નાજી પરકાયા-પ્રવેશનો કામિયો સિદ્ધ કર્યો છે. સળિયા પાછળના ચિત્તાની દૃષ્ટિનો થાક, એ દૃષ્ટિમાં કશું પણ મઠી શકવાની અશક્તિ અને અશક્યતા, હળવે સળિયાની ધનુર્બળ અને તેની પાર બીજી કોઈ સૃષ્ટિ જ નહિ હોવાની ભ્રાન્તિ - આ સંનિવેશ ચિત્તાની સાંપ્રત સ્થિતિ અને વળતો આપણી મનુષ્યદૃષ્ટિનો કેવો કડુણ ચિતાર રજૂ કરે છે !

'જૂમાં' કરતાં આ 'મૃત્યુચ્ચમમ' એકંદરે સારી રચના છે. પ્રથમ પંક્તિ કવિતાની વાંચતા હોઈએ એવું લાગે છે. કવિ ભાવને transport કરે છે :

તને હું નેઈ છું
અને નહીં, અહીં નહીં
જણાય કે બિતો છું હું વનોમહી

મૂર્ચ્ચિયમમાં નિહંવ સિંહને જોઈને પ્રદર્શ આ ઉદ્ગાર આપજીને યનોમાં ઉપાડીને મૂકી દે છે. કવિની કલ્પકતા જ્યારી છે તેથી ત્યાં જિજ્ઞાસા જિજ્ઞાસા “પ્રચ્ચ ગર્જના” સાંભળી શકે છે. પણ એ પછીની પદ્ધિ, “સુખાપ, શાપ યાન્તિનાં વિસર્જનો” વાંચીને કલ્પનાથી આપણા દાન પ્રચ્ચ ગર્જના સાંભળતા દના તે એકદમ અટકી જાય છે. ‘યાન્તિ’ શબ્દની મુગ ન હોય, ન હોયી જોઈએ, પણ એ અહીં બહુ દાવસાચક નથી નીવડેના કાગળો. આગળ—

તને હું જોઈ છું

અને સ્વયં કરાધ મુગુકાળ

શ્વ સિંહનું ધરી ભરી જ્યો હસમકાળ

એ પદ્ધિમાં સિંહને મુગુ સાથે એકરૂપ કલ્પો છે તે તે આપણા રાજિંદા અનુભવની જ વાત ઘર્ષ સામાન્ય વ્યક્તિ સિંહને જોઈને મુગુ સાથે કહે-કહે ભારે એવા વર્ણનને કવિના કહેવાશે? મુગુને કરાધ કહેવાની એટલી બધી જરૂર ખરી? વળી ‘મુગુકાળ’ અને ‘હસમકાળ’ માં લગભગ સમાનાર્થ એ શબ્દો સાથે મુકવાથી કવિતાનું લાભવ (economy) પવાય છે. ‘મુગુકાળ’ પછી તરત ‘હસમકાળ’, ખાસ ખજા ન હોય તેમજ ત્રાસ માટે મોહવેના પદ્ધતો છે. આ રચનામાં ‘પ્રવાહદીપ’ ની ભાવપદ્ધિ સાથે મુસંજત અને સંવાદી દોષ પદ્ધિઓ હોય તે તે આ :

તને હું જોઈ છું

અને.. નહીં, નહીં, હું જોઈ માત્ર તાહરી પ્રતિમૂતિ:

તને હું જોઈ છું ન જોઈ માત્ર સ્વખની જ વિમૂતિ

ઉપર મુસંજત તેમ ‘પ્રવાહદીપ’ ના એક પ્રવંળ સ્વખમાં, કવિ સિંહને “જોઈ છું” કહી છતાં નથી પણ જોતા કરીને (જેમ કવિ આધુનિક નગરને ‘અરુણ’ કહી વેદાન્તી કમે “અરુણ? હસ આ! સ્વસ્થ?” કહી નગરના અરુણને પાશુ નિષેધવાનું આરંભે છે તેમ) કહે છે : “જોઈ માત્ર સ્વખની જ વિમૂતિ” મુગુની હસમકાળને બાંધે કે કવિને બામત ક્યાં કે પોતે સિંહને નહિ પણ તેની પ્રતિમૂતિને—એક સ્વખની ‘વિમૂતિ’ ને જોઈ રહ્યા છે. ‘પ્રવાહદીપ’ માં જ્યાં સ્મૃતિ અશક્ય હોય ત્યાં કવિને નરી વિમૂતિ લખાય છે ‘વિમૂતિ’ શબ્દ

સાથે કવિનો એવો અધ્યાસ જોડાયો હોવાનું ‘પૈકું’ ‘શકિતનના ગસસ્ટોપ પર’ ની આ પદ્ધિમાં બોલે છે:

અશક્ય લાં સ્મૃતિ

અહીં નરી જ વિમૂતિ

પરંતુ જેમ સ્વખની વિમૂતિ તેમ વિમૂતિનું સ્વખ અથવા વિમૂતિની સ્મૃતિ પણ દોષકરકે !

જાનને રચનાઓનો હદ સ્વસ્થ છે. ‘મૂર્ચ્ચિયમમાં’ એ રચનાના અંતે આવતી ‘અને...નહીં, નહીં, હું જોઈ’ માત્ર તાહરી પ્રતિમૂતિ’ એ પદ્ધિમાં ‘નહીં, નહીં’ જે રીતે દોહરામ્યું છે તે પ્રસ્તુત ભાવને પોષક નીવડે છે. તે ‘જૂમાં’ નો લય બાળકનો કાન પહોં છે છતાં કામ્યકૃતિના નામને પાત્ર તે નથી. ક્યું એવ કવિનાકલાના સ્વસ્થની જ બલિદારી નહીં તે શું ?

‘એન્નેદ્રમ પોએટ્રી’માં સી. કે. કુરુસ Rhytm, Rhythmની સાથે Repeationsનું પણ કવિતામાં મદસ્ત સ્વીકાર છે પણ અહીં ‘તને હું જોઈ છું’ જેવી પદ્ધિનાં પુનરાવર્તન, successive images એટલી બધી સમર્થ નહીં હોવાને કારણે કવિતાના Hypnotic spellજાની શકવામાં બહુ સફળ ધનાં નથી. રિલ્કેનું Impersonal vision અને Der panther માં તેને બોલેલી અભિવ્યક્તિ અરુણ સૌંદર્ય સિદ્ધ કરવામાં કેટલી તે સફળ નીવડે છે !

‘મૂર્ચ્ચિયમમાં’ એ રચનામાં કવિનો “હું” બન્યો છે, બ્યારે ‘જૂમાં’ કવિ “હું” માંથી “અમે” (કે આપણે) સુધી આરી પહોંચે છે. ‘મૂર્ચ્ચિયમમાં’, “હું” દ્વારા વ્યક્ત થએલો કવિનો અવાજ આસ્વાદ્ય બન્યો છે. ‘જૂમાં’ કવિ “હું” ને રચાને “અમે” મૂકે છે. તે મે અપેક્ષિત તાદરશ્ય જળવાવું નથી. જાણકું, એને બદલે કદાશ અને “પોરુને પ્રમૂખ” એ જ રોમરોમ, રે પરંતુ યોગમે નથી વિશાળ વન્ય જોમ”, જેવી પદ્ધિમાં કંઈક સરતા વિરોધમાં સરકી પડાયું છે. ‘પેન-પર’માં તે આંતરવિશ્વની બૃહત્તરતા અને બાહ્ય પરિસ્થિતિની સંકુચિતતાના સંઘર્ષમાંથી પણ સિંચ બેદા નક્કર સધન તાદરશ્યને કૃતિમાંથી પ્રગટવું અનુભવી શકાય છે. એક વિવેચકે ચિવાને રિલ્કેનું ‘પોતાનું’ પ્રતીક પણ કલાત્મક સ્મરણ છે, છતાં એવું તાદરશ્ય, તાદરશ્યને ગેરસાધ કરતાડું

શુદ્ધ અને પ્રયોજિત વિજ્ઞાન

પી. સી. પટેલ

આધુનિક ભૌતિકશાસ્ત્ર, રસાયણશાસ્ત્ર, જીવશાસ્ત્ર અને ખીન' કુદરતી વિજ્ઞાનોમાં રહેલી ખરી સક્રિય તેવા નવા વિચારતંતુઓમાં હોય છે. આધુનિક વિજ્ઞાને પ્રસિદ્ધ પ્રણાલી (classical discipline) માં કોઈ મૂળભૂત ફેરફારો ક્યાં નથી કરેલ છે તેની પ્રક્રિયાઓમાં કંઈ ફેર પડ્યો નથી. પ્રક્રિયાની યોજિતતાનો ખ્યાલ અધુનિક વિજ્ઞાને આપ્યો છે. આજ સુધી કુદરતી વિજ્ઞાનની પદ્ધતિમાં આ વલુએક્રયેલી પડી હતી, તેને કારણે વિજ્ઞાનના નિર્ણયો અને નિયમો અસંગત સત્ય હતા; પરિણામે વિજ્ઞાનજન્ય સિદ્ધાન્તો ટંકક અપેક્ષવ હતા. પરંતુ આધુનિક વિજ્ઞાને તેનાં વિવિધ પરિણામોની જાળકારી અને ઉપકરણોની મુવિધાઓને લીધે સિદ્ધાન્તોને આખરી સ્વરૂપ આપવાનો સફળ પ્રયત્ન કર્યો છે. સાચને વધારે સમજા બતાવે છે. હવે પણ ભવિષ્યનું વિજ્ઞાન સંશોધનના બળથી આ ક્ષેત્રમાં વધારે મોટાસાઈ પ્રાપ્ત કરી શકશે.

વિજ્ઞાન માનવજીવનમાં જે રીતે લાગ બજાવે છે, એક તો તે કુદરતને સમજવામાં અને તે સમજ્યા પછી તેની સક્રિયતાને જીવનવ્યવહારમાં ઉપયોગ કેગ કરવા તે સંબંધી સદાય ફરે છે ખીન', વિજ્ઞાન આ સમગ્ર વિશ્વમાં માણસનું સ્થાન ક્યાં છે તેનું જ્ઞાન કરાવે છે. તદુપરાંત વિજ્ઞાન દેશ દેશ વચ્ચે અને માનવ માનવ નથી નીવડ્યું એ નોંધવા સરખું છે.

કેવિ નિરંજને સિદ્ધાન્ત એક સાવન તરીકે ઉપયોગમાન કર્યો છે—સમાજને કટાક્ષ કરવાના આખસિદ્ધ કવિની આમાનિક સમાનતાનું પ્રતીક બન્યો છે, બ્યારે 'વેનચર' માનો યિત્તો હોઈ અગ્નિ પ્રાપ્તિયાથી અનર્જન કાટુવ્યનો અને અન્યનો પ્રતીક બન્યો છે. રિક્કેની અને નિરંજની કવિતા વચ્ચે આ જ મુખ્ય બેદ છે અને એક જ કિલ્લને સ્વર્ગવાની સર્ગ-પ્રક્રિયામાં અને અભિજનમાં બને કવિતા વચ્ચેનો નાનિક બેદ પણ પ્રત્યક્ષ થવા વિના રહેતો નથી.

વચ્ચેના નવા પ્રકારના સંજોગો સ્થાપિત કરે છે; એટલે જ નહીં, માનવસંસ્કૃતિના વિકાસમાં મહત્વનું પરિણામ પણ જની રહે છે. કુદરતની સમજ અને તેના ઉપયોગથી શુદ્ધ અને પ્રયોજિત વિજ્ઞાન (applied science) સર્જન અને વ્યવહાર મળ્યું છે. કુદરતી વિજ્ઞાનનો કેદયોક લાગ પ્રત્યક્ષ રીતે સામજી અને ઉપયોગ કરી શકાય છે. બ્યારે તેનો કેદયોક લાગ એવો છે જે અપ્રત્યક્ષ રીતે માનવજીવનમાં વળુ મેલો છે બજાવતા તેની જરૂરિયાત દરમ્યાની કે પાયા તરીકેની હોય છે. ક્રીડાશાસ્ત્રી પાપો દર્શમાન નથી' હોવા છતાં તેની ઉપયોગિતાને જરૂરમાં એકી આંકી શકાય નહીં. વિજ્ઞાનના જે લાગ જીવનમાં અપ્રત્યક્ષ રીતે કામ કરે છે અને જેનો ઉપયોગ અને વ્યવહાર બ્યવહારમાં સીધીસીધા જતામાં નથી તેને શુદ્ધ વિજ્ઞાન તરીકે જોવાબજાવા આવે છે. વ્યવહારમાં વિજ્ઞાનના પ્રયોગ સિદ્ધાન્તનો ઉપયોગ બ્યવહારમાં મેળો જ હોય છે, જતી સહેકે જે વિજ્ઞાન બ્યારે પાયા સિદ્ધાન્તિક મહત્તાવાળું હોવાનું હોય અને જેની આપદારિક ઉપયોગિતા ન હોવાની હોય તે કાળાન્તરે પ્રત્યક્ષ રીતે ઉપયોગમાં જતમ્બ છે. શુદ્ધ વિજ્ઞાનનો મોરો લાગ જમાકે કેદામાં પ્રયોજિત વિજ્ઞાનમાં ફેરવાઈ જતલ છે, તેનાં બજમાં એવો હોઈ શકે જેને પ્રયોગકતા પ્રાપ્ત કરવા બારે વધુ સમય સાને તે જતાં વિજ્ઞાનની ક્રમારતને લધુ મજબૂત અને સમૃદ્ધ બજાવવામાં આ અપ્રત્યક્ષનો ઉપયોગ એક વા ખીજ રીતે થતો જ હોય છે, તેથી શુદ્ધ અને પ્રયોજિત વિજ્ઞાન વચ્ચે વિભાજકરેખા હોવામાં કાવ' થયું જ અવડું છે.

સિદ્ધાન્તિક બીનિદશાઓના કેદાંક પરિણામો શુદ્ધ મહત્તામાં સાને છે જૂઠા-કિદાન્ત (Quantum theory) અને આપેલ્સિટ (theory of Relativity) આમાન્ય રીતે યોજિક પ્રક્રિયામાં મોંઘા લાગ જતવતાં નથી. પણ યોજિક જાનના વિજ્ઞાનમાં આ

સિદ્ધાન્તોએ અદસ્ય રીતે લાંબા સમય પછી અગ્રણ્ય કાળો આપ્યો છે. આ સિદ્ધાન્તોને સમજ્યા અને તેમનો ઉપયોગ કરવા માટે કેટલીક મર્યાદાઓ આડે આવતી હતી. અને આ સ્થિતિ કુદરતના નિયમોના અવેગ્ગ્રસ્ટ રાજને કારણે ઉપરિચિત થઈ હતી. ચોક્કસ અને પૂરતા જ્ઞાન સિવાય ચકાસણી અને ઉપયોગ માટે પ્રાંત ઉપકરણો પણ અધૂરાં હોય છે. મેક્ષવેલે વીજન્યુનકીય સમકરણો શોધ્યાં ત્યારે તેમનું મૂલ્ય શુદ્ધ સંશોધન તરીકેનું જ હતું. આ શુદ્ધ સંશોધનનો ઉપયોગ ભૌતિકશાસ્ત્રીએ રેડિયોમાં અને ઇલેક્ટ્રોનમાં ઇમ્પનિંગમાં કર્યો આ રીતે મેક્ષવેલના વીજન્યુનકીય સિદ્ધાન્તે વ્યવહારમાં પ્રવેશ કર્યો. તેવી રીતે પરમાણુની (atomic) પ્રક્રિયાઓ અને ગુણધર્મો ઉપર સ્થિત સાધનો ઉપન કરવા માટે ન્યૂક્લીયર ભૌતિકશાસ્ત્રના નિયમો ને જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરવા પડ્યો. ન્યૂક્લીયસમાં રહેલી સક્રિયતા પરચો થવા માડ્યો છે. પણ ન્યૂક્લીયસના બધારણ અને ગળેનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ થયો નથી એટલે ન્યૂક્લીયસનું જ્ઞાન આ તબક્કે પરિમિત છે. તેના સંપૂર્ણ જ્ઞાન માટે હજુ વધારે સમય અને સાધનોની આવશ્યકતા જિવી જ છે. આ કારણથી પરમાણુવિષયક અને ન્યૂક્લીયર વિજ્ઞાને વ્યાવહારિક બધારણ પ્રાંત કહ્યું નથી. આત્મારે પરમાણુ-વિષયક અને ન્યૂક્લીયર વિજ્ઞાન વ્યવહારથી દૂર લાગે છે ત્યારે વીજન્યુનકીયતા છત્રનમાં અનુભવાય છે. સૈદ્ધાન્તિક વિજ્ઞાનના વિકાસથી ભૌતિક સંશોધનનો માર્ગ સરળ અને અનુકૂળ થાય છે. તેની અસર યાત્રિક વિકાસ ઉપર એક યા બીજી રીતે થાય છે. ચોક્કસ વિજ્ઞાન (exact science) પ્રાયોગિક ચકાસણી બાદ ક્રમશઃ આધુનિક બનતું જાય છે. સમય જાય છે તેમ ઉચ્ચ પ્રયોગશાળાઓ આધુનિક સૈદ્ધાન્તિક વિજ્ઞાનને તેમના કાર્યક્ષેત્રમાં વણી નવા જ દૃષ્ટિકોણથી સંશોધનને વધુ આધુનિક અને વ્યાવહારિક બનાવવા મગે છે. પ્રત્યેક સુધારા કે સંશોધન વિવિધ વિજ્ઞાનની પ્રાયોગિક બાહુને અસર પહોંચાડે છે, પરિણામે તે યાત્રિક ઉપયોગિતામાં પગપેસારા કરે છે. માણસને વિજ્ઞાનની સિદ્ધિઓનું પ્રત્યક્ષ લાભ ઇન્જેરી, વૈદકીય, ઔદ્યોગિક અને શુદ્ધ-સામગ્રીના ઉત્પાદનના ક્ષેત્રોમાં થાય છે. અને એજ પણ નવાના લાગ્યું છે કે આ જ શાખાઓના ઉપયોગી જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન છે,

એટલા જ જ્ઞાનની જરૂર છે. ઉચ્ચ રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ અને પ્રયોગશાળાઓમાં શુદ્ધ વિજ્ઞાનના અભ્યાસને કંઈક ઓછું મહત્ત્વ આપવા માંડ્યું છે. છતાં વ્યવહારમાં કોઈ પણ રીતે ઉત્પાદકીય મરજ સારે તેવા જ સંશોધનનો આગ્રહ વધતો જાય છે. શુદ્ધ વિજ્ઞાનની કે જે લાંબા માળે પ્રયોગિત બનનાર છે, તેની ઉપેક્ષા થવા માડી છે. પણ વાસ્તવમાં શુદ્ધ અને પ્રયોગિત વિજ્ઞાન એકબીજાના પૂરક છે. શુદ્ધ વિજ્ઞાન બીજું છે. અને પ્રયોગિત વિજ્ઞાન તે જ બીજામાંથી ઉદ્ભવેલું કળ છે. શુદ્ધ વિજ્ઞાન એ જ યાત્રિક વિકાસનું ઉગમસ્થાન છે. આથી શુદ્ધ વિજ્ઞાનની ઉપેક્ષાથી વિજ્ઞાનની પ્રગતિ તરફ અને યાત્રિક પ્રગતિને આગળ વધવા માટે અંતગરૂપ સિદ્ધ થયો.

હેન્ડ્રા કેટલાક દસકાઓના ચિટન, અમેરિકા, જર્મની, રશિયા અને જાપાનમાં શુદ્ધ વિજ્ઞાનનું સંશોધન ખૂબ જોરદાર રીતે ચાલ્યું. તેની ઉપયોગિતા એક યા બીજી રીતે સાથક થઈ. બંને શુદ્ધોમાં સંશોધનનો સંપૂર્ણ ઉપયોગ થયો. વિજ્ઞાનના વિકાસથી પર્વાત સર્જનાત્મક કે સંહારાત્મક સાધનોએ વિજ્ઞાનના જળનો ખ્યાલ માણસને કરાવ્યો છે. તેથી જ બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી શુદ્ધ વિજ્ઞાન તરફ એક વધ્યો, પણ હેન્ડ્રા ગોડાક વર્ષથી પશ્ચિમના અને સામ્યવાદી દેશોમાં શુદ્ધ વિજ્ઞાન અતિ ખર્ચાળ છે એવી લવના પેદા થઈ છે. સામાન્ય રીતે જાપાનમાં શુદ્ધ વિજ્ઞાનના સંશોધનમાં કોઈ એટ આવી નથી. રશિયા અને બીજા સામ્યવાદી દેશોના મુદ્દ-સામગ્રીના ઉત્પાદન ઉપરથી લાગે છે કે આ દેશોનું વલણ વધારે ને વધારે ઉત્પાદન તરફ ઢળતું જાય છે. તેમના શુદ્ધ વિજ્ઞાનના સંશોધનના હેવાલો ધણા જ ઓછા મળતા હોવાથી તેમનું શુદ્ધ વિજ્ઞાન પ્રત્યેનું વલણ કળી શકાતું નથી. જિટનમાં થયોવત્ત ચાલે છે. અમેરિકામાં દર વર્ષે ૩૪૧૦૦ ડોલર (૩૫૧૧૧૧ ડોલર) શુદ્ધ સંશોધન પાછળ ખર્ચવામાં આવે છે. આથી કરવેરા ભરનાર વિજ્ઞાન જનસમુદાયને શુદ્ધ વિજ્ઞાનનું સંશોધન ભારરૂપ લાગ્યાની લાગણી પ્રવર્તવા માડી છે. શુદ્ધ વિજ્ઞાનના સંશોધનની ચોખ્ખાનું મૂલ્ય અને મહત્તા વૈજ્ઞાનિકો જ સમજી શકે છે. એટલે પ્રજાનો અમુક વર્ગ સત્કારણથી પ્રબાવિત

બતી શુદ્ધ સંશોધન પ્રત્યે નિષ્ક્રિયતા કેળવે છે. અમેરિકામાં રાષ્ટ્રીય આરોગ્યસંરચાઓએ અને 'નાસા'એ (National aeronautical & space administration) રચનાત્મક પ્રગતિ કરી છે. તેને વધારે સક્રિય અને જીવંત બનાવવા માટે તેને કાળજીવાળા આવેલા ખર્ચે ઉપર ધણી જ કડક ટીકાઓ થઈ હતી. આવા સંસ્થાઓમાં શુદ્ધ વિજ્ઞાનના મહત્ત્વને સમજાવવા માટે વૈજ્ઞાનિકોએ આગળ આવવું જોઈએ. વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિવાળા સમાજ તૈયાર કરવો જોઈએ. શુદ્ધ વિજ્ઞાનની સત્ર, સમજ અને દૃષ્ટિ કેળવાય તો જ તેના ઉપયોગથી ઉપસી આવતા પ્રતિભાવને નિકાળી શકાય. સમાજને એવો ખ્યાલ આવવો જોઈએ કે જે સુખ-સુવિધાનો ઉપયોગ લોકો કરી રહ્યા છે તે પ્રાથમિક રીતે શુદ્ધ-વિજ્ઞાનને આભારી છે. અન્ય ક્ષેત્રે લોકો જવાબદારી સારી રીતે સમજી શકે છે. સમગ્ર પછી લોકો જવાબદારી કેવી રીતે ઉપાદી લે છે તે તાદૃન જુદી હકીકત છે. પણ વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રે જવાબદારીઓ નિર્ણય લઈ શકે તેટલા પુરતું વિજ્ઞાન સમજવા માટે લોકો અસક્ત છે. વિજ્ઞાનના નવોદિત વિકાસનું મૂલ્યાંકન કરવાની તેમનામાં તાકાત હોતી નથી. અમેરિકામાં દર વર્ષે 13×10^6 ડોલર માફક પીણું પાછળ ખર્ચાય છે; દર વર્ષે 64×10^6 ડોલર બીડી અને તમાકુ પાછળ ખર્ચાય છે; અને દર વર્ષે 30×10^6 ડોલર માત્ર વિયેટનામ શુદ્ધમાં ભોગ બનેલાઓને વળતરૂપ અપાય છે. આ ખર્ચાઓની સરખામણીમાં શુદ્ધ વિજ્ઞાનના સંશોધન પાછળ દર વર્ષે 3×10^6 ડોલર ખર્ચાય તે મોટી રકમ કદાચ ન ગણાય. અમેરિકા અને બીજા દેશો શુદ્ધ પાછળ જે ખર્ચ કરે તેની સરખામણીમાં આ રકમનો કોઈ દિસાજ નથી. શુદ્ધ પાછળનું લાભલૂપ ખર્ચ નજરે ન પડે અને શુદ્ધ વિજ્ઞાનના સંશોધનનું નહિવત્ ખર્ચ એ રાજ-પુરોગ અને આરજનતાને ભારરૂપ લાગતું હોય તો તેમાં મૂળભૂત સમજ જવાબદાર છે.

વૈજ્ઞાનિકોનું એક જૂથ molecular biology, Solidstate physics, plasma physics, Electronics, Corrosion, Chemical technology અને Engineering ક્ષેત્રે સંશોધનકાર્ય

કરે છે તેમના સંશોધનનો ઉપયોગ પ્રજાની સુવિધાઓમાં જોઈ શકાય છે. બ્યારે...બીજું જૂથ ભૌતિકશાસ્ત્રના મૂળભૂત પદાર્થકણો, ખગોળશાસ્ત્રમાં નિદારિકાઓ અને બ્યોતિમીયાઓનું અધ્યયન કરે છે. સૂક્ષ્મ જગત (microscopic) અને વ્યાપક જગત (macroscopic) ના સંશોધન કાર્યનો જીવન-અવધારમાં સીધો ઉપયોગ દેખાતો નથી. આ સંશોધનની પ્રત્યક્ષતાના અભાવને લીધે વૈજ્ઞાનિકો સિવાય બીજા લોકોને તેની કિંમત સમજાતી નથી. કોઈ રોગને સમજવા માટે શરીરવિજ્ઞાનનો અભ્યાસ જરૂરી છે; તેના છતાંજ માટે વાદ-કાષ કે ઔષધોનો ઉપયોગ પ્રાયોગિક રીતે કરવો જ પડે છે. તે જ રીતે કુદરતી સંપત્તિનો - દગિયાનું પાણી, પવન કે ખનિજોનો - જીવનમાં ઉપયોગ કરી સાંસ્કૃતિક (civilisation) ઉન્નતિ માટે તેનું શુદ્ધ સંશોધન અનિવાર્ય છે. આ બધા ક્ષેત્રે સંશોધન સમયે તે વિજ્ઞાન શુદ્ધ હોવા છતાં સુવિધાઓ મળતાં યોગ્ય સમયે તે પ્રયોજિત બને છે. પરમાણુવિપયક અને ન્યુક્લીયર શક્તિ સમજવા અને તેનો ઉપયોગ કરવા માટે મૂળભૂત પદાર્થકણોનો અભ્યાસ જરૂરી છે; તે જ રીતે વિજ્ઞાન વિશ્વની શક્તિઓનો ઉપયોગ કરવા માટે સ્પર્શન અને નિદારિકાઓનો અભ્યાસ જરૂરી છે.

પ્રયોજિત વિજ્ઞાન માણસની પરિસ્થિતિઓ અને પ્રવૃત્તિઓમાં અવિભાજ્ય રીતે સંકળાયેલું છે. બ્યારે શુદ્ધ વિજ્ઞાન અને જીવનઅવધાર વચ્ચે એક એવું અવશ્ય માધ્યમ આવી જાય છે જે શુદ્ધ વિજ્ઞાનનું સીધું સામાજિક મદત્ત્વ ઓછું કરતું જણાય છે. આદિકાળમાં માણસને માત્ર ખોરાક અને રક્ષાણુની જરૂરિયાત હતી. તે વખતે મધ્ય-કાલીન પ્રવૃત્તિઓ અને પરિસ્થિતિઓ નહોતી. માણસના જીવનમાં ધાતુઓનો ઉપયોગ થતા માનવ-ચિત્ર બદલાયું. વિદ્યુતનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતા તો માનવ-ચિત્ર સમગ્ર રીતે બદલાઈ ગયું. ન્યુક્લીયસનું જ્ઞાન જે આજે માત્ર શૈક્ષણિક કે સંશોધનનું મદત્ત્વ ધરાવે છે તે એકાદ દશકામાં માણસની જીવન-પ્રવૃત્તિઓનું કેવું ઘડતર કરશે તે કલ્પના કરી શકાય છે.

વિશ્વની ઉત્પત્તિ, વિસ્તરણ, આકાર અને કદ; ન્યુ-કલીયસનો ખ્યાલ અને તેમાં જટિલપેદી શક્તિ, વીજ-

ગુન્ટર ગ્રાસ (એક મુલાકાત)

સતીશકુમાર

અનુ: મોહન દાંડીકર

વિશ્વવિખ્યાત જર્મન કવિ એન્ડ્રેસગરિ લખ્યું છે કે “ગુન્ટર ગ્રાસની અવરનાક તાકાત અરબનંવાદી ફેન્ટેસી અને કલાત્મક પ્રતિભાની વચ્ચે રહસ્યપૂર્ણ સંતુલન સાધવામાં ધૂપાયેલી છે.”

ભારતીય મૂળ અને કાય; બેરિયોન, દારૂપર આજ્ઞ અને લેપ્તોનના સંયુક્ત સિદ્ધાંતો, પ્રજ્ઞ અને નિર્જ્ઞ ન્યૂ-કેમીસ્ટ્રી આંતરપ્રક્રિયાઓ અને ગુરુત્વાકર્ષણનો અભ્યાસ અત્યારે વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ જ થાય છે. વિજ્ઞાન આ શુદ્ધિઓને છોડી શકે નહીં કારણ કે પ્રત્યેક વસ્તુનો તાત્ત્વિક અભ્યાસ આ વિજ્ઞાનની પાશ્વેશ્વરિક વિના અસંભવિત છે. નવી ઘટનાઓની શુદ્ધ વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ અવગણના કરવાથી જ્ઞાનો યથાવત્તાસર ન થાય તે માટે સંશોધનની સાંકળ અત્યંત રહેલી જરૂરી છે. વિજ્ઞાનના નિયમોની સ્વીકૃતિ કરતાં સાત્ત્વિક સમજ મહત્ત્વની છે. તાત્ત્વિક વિજ્ઞાનમાં રહેલું જળ વિજ્ઞાન-યુક્ત અને તંત્રયુક્ત (Scientific and technological) જીવનને યોગ્ય માર્ગ ચીધે છે. આ બળ સમજ પૂરી પાડે છે. જેનું કાર્ષ ભૌતિક મહત્ત્વ નથી તેવી સુંદર સાહિત્યિક કૃતિ માણસના જીવનમાં ઘણી-વખત ટ્રેસજાણક કે બળદાપક બની રહે છે. ઉચ્ચ કોલેજીનું સાહિત્યિક સર્જન આખરે એકાંત કરે છે. જ્યારે ઉચ્ચ કોલેજીનું વૈજ્ઞાનિક સંશોધન ભૌતિક અને વ્યાવહારિક જોડાયેલું કરે છે. કોલેજીય જાતના અપૂર્વ સર્જનમાં જોડાયેલા અંશ પડેલા હોય જ છે. જેમ સાત્ત્વિક સાહિત્યિક સર્જન માણસને ત્રહા, બળ અને ઉદારતાનો આદેશ પૂરો પાડે છે તેમ વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ - પછી તે શુદ્ધ હોય કે પ્રયોજિત - માણસને કુદરત અને વિશ્વમાં તેનું સ્થાન નક્કી કરી આપે છે; આંતર-રાષ્ટ્રીય વ્યવહાર સરળ કરી આપે છે; જીવનમાં સુવિધાઓ વધારી આપે છે.

યુદ્ધોત્તર જર્મન સાહિત્યને જે બે વિદ્યોતોએ વધારેમાં વધારે આકર્ષ્યું છે તેમાંના એક છે ગુન્ટર ગ્રાસ અને બીજા છે હાર્દનરિય બ્યૂલ્લ. જીવન ભાષાના ચમત્કારપૂર્ણ કારનામાઓને કારણે ગુન્ટર ગ્રાસને જર્મનીના રોમેન્સ (ફ્રેંચ કલાસિક લેખક) કહેવામાં આવે છે.

મેં એમને ફ્રાંસ કર્યો. તો કહે “કામ નો ધણું છે. પણ ભારતથી તમે કંઈ વારંવાર તો આવવાના નથી. એટલે બીજા કાર્ષ કામને પાછા ફેરીને તમને મળીશ.” એમાં સ્ત્રીસપ્તની શ્રીમતી અન્ના સ્વાસ્ત્રે માડું ઉખાલ્યું સ્વામત કહ્યું. શાળાના કાર્ષ સામાન્ય શિક્ષકને માટે હોય છે તેવું બેથુ, ખાના વિનાનું જૂતું ટેબલ. ગુન્ટર ગ્રાસ એ પર બેઠા બેઠા કલાકમાં ઉકળાક કરી રહ્યા હતા. એ એમનું નવું પુસ્તક હતું, જે એક નાટક છે. તેની પ્રત ટાઈપ કરેલી હતી. લીલા રંગના જાડા હોદ્દાથી (ફાઈન્ટરપેન નાદિ) તેઓ એમાં સુધારાવધાર કરી રહ્યા હતા. મારા ચાલીસ મિનિટ જ બંને વાત કરી. મુખ્યત્વે રાજકારણ અંગે. અવાજ મંબીર અને ધીમવાન કણમાં બહુ જ સાદાં. ઝોકોટોબર ૧૯૨૭માં જન્મ્યા. ૧૯૪૪-૪૫ના યુદ્ધમાં સૈનિક હતા. ધાવસ થઈ યુદ્ધકેદી તરીકે પણ પકડાયેલા. ૧૯૪૭માં કેટલાક નામાંકિત સાહિત્યકારોએ ‘ગુપ્ત-જી’ની સ્થાપના કરી. જેમાં ગ્રાસ વધારેમાં વધારે સક્રિય હતા. નામ બહુ વિચિત્ર છે. પણ આધુનિક જર્મન સાહિત્યકારોની આ સર્વશ્રેષ્ઠ સંસ્થા છે. જર્મન સાહિત્યકારોનો એક પ્રકારનો આ લેખકસંઘ જ છે.

૪

જર્મનપિતા, પોલિસ માતા અને સ્ત્રીસ પત્ની! ગુન્ટર ગ્રાસ આંતરરાષ્ટ્રીય! ફૂલસોફી અને બર્લિનની કલા અકાદમીમાં મૂર્તિ ધરાતા શીખ્યા તેમ જ પેરિસમાં એક ચિત્રકાર, શિલ્પકાર અને શબ્દકાર એમ ત્રિવિધ

જીવનની શરૂઆત કરીને ગુન્ટર આસે પોતાની જાતને પેરિસની સંઘર્ષભૂમિ સાહિત્યિક પ્રયોગશાળામાં પરાવી દીધી. શબ્દકાર તરીકે ૧૯૫૬માં પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ પ્રગટ કર્યો. પોતાનાં ચિત્રો અને મૂર્તિઓનાં પેરિસ, મ્યુનિખ, બર્લિન વગેરે શહેરોમાં પ્રદર્શનો ભર્યાં. “બ્રુટ રસોઈઓ,” “બનીસ દાંત,” “મરીબોના વિદ્રોહ” અને “ભરતી ઓટ” આદિઓને નાટકો પણ લખ્યાં. પણ સાહિત્યિક જગતે એમને આવકામાં ૧૯૫૯માં. “ટિન ડ્રમ” નામની એમની નવલકથા બહાર પડી ત્યારે આ નવલકથાએ અચાનક આખી દુનિયાનું ધ્યાન એમના તરફ ખેંચ્યું. રાતોરાત તેઓ અર્થાનો વિષય બની ગયા. જર્મની અને ફ્રાન્સના મુખ્ય પુરસ્કારોથી એમને નવા-જવામાં આવ્યા. એમને મેં કહ્યું કે ભારતમાં તમારી આ “ટિન ડ્રમ” નવલકથા ખૂબ લોકપ્રિય થઈ છે, ને અર્થાં પણ એટલી જ આવે છે.

ત્યારે એમણે હસતાં હસતાં કહ્યું કે મને નવાઈની નવાઈ તો એ લાગે છે કે ભારતીય વાચકો યુરોપિયન પૃથ્વીમાં લખાયેલ નવલકથાઓ વાંચવાનું વધારે પસંદ કરે છે.

“ટિન ડ્રમ” વિશે તમે કંઈ કહેશો ?”

મારો આ પ્રશ્ન સાંભળીને એ કહે “એ મારી પ્રથમ નવલકથા છે. આમ તો મેં મારી લેખન પ્રવૃત્તિનો આરંભ કાવ્યથી કરેલો. અને હજુ પણ મને એમાં રસ એટલો જ.

“ટિન ડ્રમ”માં મેં મારા બૌદ્ધિકજાગૃતે જીવનનો પ્રવલ્ન કર્યો છે. નાઝીવાદના આગમન પહેલાંની અને પછીની અનુભૂતિઓને મેં એમાં વ્યક્ત કરી છે. યુદ્ધ પૂરું થયું ત્યારે મારી ઉંમર સત્તર વર્ષની હતી એ વખતનો નીચલા મધ્યમવર્ગના દરિદ્રકોણનું મેં એમાં ચિત્રણ કર્યું છે. આ જ વર્ગે નાઝીવાદને જન્મ આપ્યો છે. આજે આ જ નીચલો મધ્યમવર્ગ પ્રતિક્રિયાવાદને જન્મ આપી રહ્યો છે. ધૈર્યહિનક દષ્ટિકોણથી જોતાં આ જન્મ બહુ સીધો સરળ લાગશે. પણ એક સંઘર્ષિત સ્વરૂપે આ વર્ગ અત્યંત રૂઝિવાદી અને અનુદાર હોય છે. મારી દષ્ટિએ દુનિયામાં આ જ વર્ગ સૌથી વધારેમાં વધારે ખરાબ છે. નવલકથામાં મેં આ વર્ગનાં લોકોને પોતાની

વાત પોતાની જાતે જ કહેવાની તક આપી છે. કથા-વચકની જેમ મારી નવલકથામાં મેં કંઈ એવું પાત્ર નથી મૂક્યું કે જે બધું જ બતાવતું હોય ને વર્ણન કરતું હોય. માટે જ મારાં મુખ્ય પાત્રો વ્યવહારમાં નિર્દોષ બાળકો જેવાં લાગતાં હોય છે. પણ એમનું મનજી અત્યંત પ્રચુદ્ધ હોય છે. આ પાત્રો નીચલા મધ્યમવર્ગની પ્રત્યેક ગતિવિધિ અને રિશતિ વચ્ચે જીવતાં હોય છે. બાપાના પ્રયોગોની પ્રત્યેક શક્યતાઓનો એમાં મેં પૂરેપૂરો ઉપયોગ કર્યો છે. અને અનુભવની પ્રત્યેક પરિણતિનું એમાં મેં ચિત્રણ કર્યું છે. એ નવલકથા છપાતાં જ જર્મન વાચકો અને વિવેચકોના મનમાં ભારે ગમમથક થવા લાગી. એક વર્ગે તો કહ્યું કે “અત્યંત વાહિયાત નવલકથા છે,” ત્યારે બીજા વર્ગે કહ્યું કે “યુદ્ધ પછીની આ સર્વોત્તમ નવલકથા છે.” પણ જર્મનીમાં અને બહાર પણ આ નવલકથાને સારો એવો આવકાર મળ્યો. મારે માટે આ નવલકથા એક અદ્ભુત અનુભવ હતો. વાસ્તવમાંથી અવધાઈ વિચિત્રતાઓમાં પહોંચ્યું અને પાછા યથા-થર્મની લગોશ્ચ આવી જવું એવી રીતે વાર્તા કહેવાનો મારે માટે આ પહેલો જ પ્રયાસ હતો. કાવ્યો દ્વારા હું આમજનતા સુધી નહોતો પહોંચ્યો, જે આ નવલકથા દ્વારા શક્ય બન્યું. એ પછી તો મેં “કેટ એન્ડ માઉસ” અને “ડોય ઈવિંગ” એમ બીજી પણ બે નવલકથાઓ લખી. મારી આ ત્રણ નવલકથાઓની કથાભૂમિ દાનિગ નગર છે, જે એક મુક્ત શહેર હતું. ન્યાયી, યુદ્ધની શરૂઆત થઈ હતી. આ શહેર આજે પોલેન્ડમાં છે. દાનિગ મારી જન્મભૂમિ છે. માટે જ નવલકથામાં હું વધારેમાં વધારે વાસ્તવિકતા લાવી શક્યો છું. હું સમગ્ર દુનિયા વિશે નથી કહેતો. હું તો મારા એક નાનકડા દાનિગ વિશે કહું છું.”

*

“રાજકારણમાં જે રીતે તમે એટાપ્રોત થતા જાવ છો તે જોતાં તો હવે ગોળી નવલકથાની આશા બહુ જલ્દી તો શેની રહે ?”

“ના, ના. અત્યારે હું લખું છું. અત્યારે હું એક નાટક લખું છું, જેને બર્લિનમાં છેલ્લાં બે વરસ જોડે સંબંધ છે. બર્લિનમાં ન્યારે લખવાનું અસંભવિત

ગતી નળ છે ત્યારે એ ત્રણ મટિના માટે હું કયાક અલોપ ધર્મ જાઉં છું. એક નાગરિક તરીકે પોતાની રાજનૈતિક જવાબદારીઓમાંથી તેમ જ વૈચારિક પ્રતિબદ્ધતાઓમાંથી હું છટકી શકું નહિ. લેખન એ મારો એક અવસાય છે અને રાજકારણ એ મારી એક જવાબદારી છે. માટે જ દિનપ્રતિદિન હું આટલો સક્રિય બનતો જાઉં છું. મારા દેશ માટે હું જાણના ચિદનો જોઈ જાઉં છું. અને એટલા માટે જ હું ઉદ્વિગ્ન છું. યોગસ માને દિટકરના વિરોધમાં વરોળ જગાએ હતો પણ ત્યાં સુધીમાં તો બહુ મોડું ધર્મ ગયું હતું એટલા માટે જ આ દિવસોમાં સાદિય વિરો હું ઓછું વિચારું છું ને ઓછું બોલું છું.”

*

— કયા પ્રકારના રાજકારણમાં તમે વ્યસ્ત છો ?

“આ દેશમાં એક બાજુથી નવનાગ્રી પાર્ટીનું (એન. પી. ડી.) જોર વધતું જાય છે. ને બીજી બાજુ આન્સેલર કોર્સિજર, જેઓ પહેલાં નાગ્રી પાર્ટીમાં જ હતા, તેઓ અત્યારે સત્તા પર છે. અમારી ફરજ અત્યારે એ છે કે એક બાજુથી કોર્સિજરની પાસેથી સત્તા લઈ લેવી અને બીજી બાજુથી નવનાગ્રી પાર્ટીને પણ કોડું ન આપવું. હું સમાજવાદી છું. અને આ જ મારી રાજનૈતિક છે. જર્મન વિધાયીઓ અને યુવાનો આજ-કાલ આ નાગ્રીપાર્ટીવાળાઓની સામે સંઘર્ષ કરી રહ્યા છે. આ સંઘર્ષ ઉપલક્ષિયા દૃષ્ટિએ જ ચાલી રહ્યો છે એવો મને લગ છે. એટલે પ્રતિક્રિયાવાદ વધારે જોર પકડતો જાય છે. આવું અહીં પહેલી જ વાર મને છે તેવું પણ નથી ઇતિહાસનું જ આ યુનારાવર્તન છે. વિધાયીઓને હું હમેંશા કહું છું કે ખરેખર જ જો તમારે કશુંકે કરવું હોય તો પહેલાં પરિસ્થિતિનો સાચો અભ્યાસ હોવો જોઈએ, સમાજવાદીઓનો વિરોધ કરવાની અત્યારે જરૂર નથી. કારણ કે લગ ક્યાંક જીએ જ છે. એટલે સાચા શત્રુને યોગ્યપણા વિના સંઘર્ષ નિષ્ફળ જશે. સમાજવાદીઓ એક પછી એક ચૂંટણી હારતા જાય છે. ને પ્રતિક્રિયાવાદીઓ છૂતતા જાય છે. હવે પછીની ચૂંટણીનું પરિણામ શું આવશે તે કહી શકાય તેવું નથી. સમાજવાદીઓએ સંયુક્ત સરકારમાં જોડાયા પછી અનેક ભૂલો કરી છે.

પણ એમના સંયુક્ત સરકારમાં-જોડાવાનાં પગલાને હું બૂલ નથી માનતો. આ વખતે આ દેશની જે પરિસ્થિતિ છે તેમાં સમાજવાદી તરફનાં વિજય માટે સરકારમાં જવું જ ઉચિત હતું. પણ સરકારમાં ગયા પછીથી એમણે યુવાનોનો સદકાર જોઈ દીધો. વામપંથી યુવાનોની સંખ્યા નુબૂતિ પણ જોઈ દીધી. હું મારા આ રાજકીય વિચારો એક નાગરિકની દેશિયતથી યુવાનો સમક્ષ રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન કરું છું. એક અદિન્યકાર પર્વતના શિખર પર જીભો જીભો પોતાને ઈધિગેનો અવનાર માનીને માત્ર ઉપ-દેશ જ આપ્યા કરે એ વસ્તુ મને પચંદ નથી. કયા પ્રકારના સમાજમાં, સપ્રદાયમાં, મારાં યુસ્તકો, જન છે એ વાતમાં મને રસ છે. અને એટલા માટે જ પરિસ્થિતિને બદલવામાં પણ મને રસ છે. હું માત્ર કામ્યા જ કરું ને મારા વાયકવર્મને જોઈ જ નહિ એ દેખે ચામે. તો મારા લેખકધર્મને હું વફાદાર નથી. એટલા માટે જ આન્સેલર કોર્સિજરને, એક ભૂતપૂર્વ નાગ્રીને, સત્તા પરથી ફેંકી દેવાના કાર્યમાં હું તદ્દની છું. બાપજીબોરીમાં મને મદદ નથી ગંભીર વિચારવિમર્શથી જ આપણે સફળ થઈ શકશું. પણ વિધાયીઓ હજુ મારી વાતમાં રસ નથી લેતા. તેઓ હો ચિ મિન્ક, કાર્ટ્રા, એ ઝુવેરા તરફ જોઈ રહ્યા છે. એ ઝુવેરાએ કયૂઆમાંથી ખોદી-વિધાને કાનિતવું નિશાન બનાવવા કાપ્યું. પણ ત્યાં જોને સફળતા ન મળી, હવે તેઓ જર્મનીને માટે તેવો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. અમારો યુવાનવર્ગ પાડોશના ચેકોસ્લોવેકિયા તરફ નથી જોતો. માધી તરફ નથી જોતો, માટિન લ્યુથર કિંગ તરફ નથી જોતો. આવી રીતે અમે આત્મ-વિશ્વાસ પણ જોઈ રહ્યા છીએ. મુદ્દ પછીથી થિશી ગ્રાન્ટ જેવાઓએ જે કંઈ કહ્યું છે તેથી દેશનો આત્મવિશ્વાસ પુનઃ જાગ્રત થયો હતો. પણ આ વખતે આલૈતિક દક્ષિણપંથી અને પ્રતિક્રિયાવાદને જોઈને પેલો આત્મ-વિશ્વાસ ફરીથી ઝગવા લાગ્યો છે.

*

— આખરે આ વિધાયીઓએ શું કર્યું ?

મુદ્દ પછીથી પહેલી જ વાર દેશના યુવાનો જાગૃતિક પ્રશ્નો વિશે આટલી ગંભીરતાથી રસ લઈ રહ્યા છે. મારી દૃષ્ટિએ આ એક શુભચિદન છે. યુનિવર્સિટીસિક્ષણનું

'આપું' માગણું' જ અદારથી સદીનું છે એટલે વિદ્યાર્થીઓ પ્રથમ તો આ જરીપુરાણમાં માગણીના સખત વિરોધ કરે છે. પણ આ વિરોધ કરતાં કરતાં તેઓ સીધા વિગે-ટવાગ, ચીન અને કપૂળાની ક્રાંતિ પર પહોંચી જાય છે. તેઓ બૂઝી વન્ય છે કે જરીપુરાણી શિક્ષણપદ્ધતિ અને વિગેટવાગ વચ્ચે એક જોડી ખાઈ છે, જેને અવગણી ન શકાય. વિદ્યાર્થીઓ કહે છે કે મૂડીવાદ કારણવાદને જન્મ આપે છે. પણ આ સાચું નથી. ઈંગ્લેન્ડ, હોલેન્ડ, સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ અને રકેન્ડેનેવિયા વગેરેએ મૂડીવાદ તરફથી લોકશાહી સમાજવાદ તરફ પ્રવાણ કર્યું છે. જ્યારે વામખેથી, અરાજકવાદી મુસોલિની ફાસિસ્ટબની ગયા એટલે કારણવાદની સાથે નથી તો મૂડીવાદને સંબંધ કે નથી તો સમાજવાદી અરાજકવાદને સંબંધ તેથી જર્મની માટે અને અહિંસક પ્રતિકારનો આગ વધારે વ્યવહારુ હાથે છે. ભારતમાં ગાંધીને ને અમેરિકામાં માર્ટિન લૂથર કિંગને સફળતા મળી. શરૂઆતમાં વિદ્યાર્થીનેતા ક્રૂરકેની એવી યોજના હતી કે પોલિસોની સામે ન થયું. અહિંસક પ્રતિકારની યોગ્યતા આ યોજના પ્રણી સફળ થઈ. હિંસા ક્યાં વિના પણ પ્રખર સંઘર્ષ સંભવિત છે. આટલાક પેરિસમાં જે વિદ્યાર્થીઓદોષનો આસે છે. તેની નકલ કરવાનો અહીં પ્રયત્ન થાય છે. કાં-સવારીઓ ક્રાંતિનો અર્થ જાણે છે. અંમને એનો અનુભવ નથી. અમારે તમા ક્રાંતિ કદી થઈ જ નથી. એટલે અમે એનો અનુભવ કરવા માગીએ છીએ.

૧. પૂર્વપશ્ચિમના સંબંધોનું ભાવિ તમને કેવું લાગે છે ?

નાટો અને વોર્મોસિટિ હવે છુટી થઈ ગઈ છે. એટલે અમે હવે કોઈ નવી "યુરોપિયન સંરક્ષણ" પદ્ધતિ શોધીએ છીએ. પૂર્વજર્મનીની સરકારને માન્યતા આપવા, રશિયા, ચેકોસ્લોવેકિયા, આદિ દેશો જોડે એ અજેવાતવાત કરવાનું આ પ્રથમ સોપાન હશે. અત્યારે ચેકોસ્લોવેકિયા અને સુમત્ર પૂર્વયુરોપમાં એક નવી જ વેપારિક ક્રાંતિ ચાલે છે. દુબચેકે સમાજવાદ અને લોકશાહીના સમાજવાદી દિશામાં યુક્તિપૂર્વક જે કાંઈ માગ્યાં છે તે જોઈને અમારી ચકા પ્રધારે હૃદયની છે પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ પછતના ચકોર સૈનિકે ત્રવાઈગ જેવા જ દુબચેકે પોતાની વિશ્વશક્તિ

શુદ્ધિપ્રતિભાનાં અને કુશળતાનાં દર્શન કરાવી રહ્યા છે. પોલેન્ડના કોષાકાન્સકો જેમને કોમ્યુનિસ્ટ પાર્ટી અને યુનિવર્સિટીમાંથી કાંઈ મુકવામાં આવ્યા, કંગેરીના કુદાસ જ્યોર્જ, જેઓ પોતાના સ્વતંત્ર ચિંતનને કારણે સત્તારૂ નેતાઓની નારાજગીના ભાગ બન્યા છે, રશિયાના તરુણ શુદ્ધિશીલો જેમને જેલમાં દેખી દેવામાં આવ્યા છે, હર્લાચિયન કોમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીના તોમ્સિસવાતી જેમણે લોક-શાહી સામ્યવાદનું નવું "ટેસ્ટામેન્ટ" આપ્યું છે, અને ચેકોસ્લોવેકિયાના દુબચેકનાં સક્રિય પગલાં — આ તમામ ગ્રંથસપાષવ દ્વિગામી પરિણામે લાપરો લોકશાહી સમાજવાદીઓ અને સામ્યવાદીઓ અત્યાર સુધી જે રીતે લગ્ના કરતા તે લગ્નનો અન્ત હવે આવી શકે ખરો. પશ્ચિમના સમાજવાદીઓ સદેજ વધારે 'રેડિકલ' અને અને પૂર્વના સામ્યવાદીઓ સહેજ વધારે લોકશાહીવાદી અને તો એક નવું જ વાતાવરણ સર્જશે. અમે એ વાતાવરણની પ્રતીક્ષા કરીએ છીએ.

— તમે પૂર્વજર્મનીની સરકારને માન્યતા આપવાની વાત કરી. તો પશ્ચિમ બર્લિન પણ પૂર્વ જર્મનીમાં આવ્યું જશેને ?

હું કોઈ એવી જગ્યાએ રહેવાનું પસંદ ન કરું કે જ્યાંથી સરકાર અને માર્ગદર્શન આપે કે માટે શું લખવું ને શું ન લખવું. આ એક એવો પ્રશ્ન છે કે જેમાં કશી જ ખાંધછોડ ન થઈ શકે. એટલા માટે પશ્ચિમ બર્લિનનો પૂર્વજર્મનીમાં સમાવેશ કરવા પહેલાં પૂર્વજર્મનીમાં ચેકોસ્લોવેકિયા જેવું લોકશાહીકરણ વધારે જરૂરી છે.

અને સુન્ડર ગ્રાસે ભારત આવવા માટે હથું કે ભારત મારે માટે હમેશાં આકર્ષક રહ્યું છે ત્યાંના શોધો, ત્યાંની પ્રકૃતિ, ત્યાંનું દર્શન વગેરે. અત્યાર સુધી તો ત્યાં આવવાની તક નહોતી મળી પણ હવે કદાચ જલદી મળશે તેવું લાગે છે.

આવી રીતે જર્મનીના આ પુરપૂર સાહિત્યકાર જોડે કાજગાથી તે પુસ્તકોમાં ખીચોખીચ ભરેલા શાન્તવાતાવરણમાં મારી ૪૦ મિનિટ પૂરી થઈ.

* જે સુવેરાન અવસાન તથા ચેકોસ્લોવાકિયા ઉપરનું આક્રમણ થવા પૂર્વે લખાયેલ નોંધ.

માનવઉત્કર્ષનાં સોપાન

કન્દુરૂ

મૃત્યુની ધટના બતાવી આપે છે કે પ્રત્યેક જીવ અને તેવા મનુષ્યમાં બે વ્યક્તિત્વો હોય છે. એક બહિર્ભાનવ-વ્યક્તિત્વ એટલે ભૌતિક શરીર અને બીજું આંતર્ભાનવ-વ્યક્તિત્વ એટલે સૂક્ષ્મ મન જે અગ્રાધ અચેતન આત્માનો થોડોક ચેતન અંશમાત્ર છે. મૃત્યુ ધટાં આંતર્ભાનવ-વ્યક્તિત્વ અદૃશ્ય ધાય છે એટલે બહિર્ભાનવવ્યક્તિત્વ નિષ્ક્રિય બનીને નાશ પામે છે આ હકીકત હંફક એવું સ્મરન કરે છે કે આંતર્ભાનવવ્યક્તિત્વ જીવનનું મુખ્ય તત્ત્વ છે અને બહિર્ભાનવવ્યક્તિત્વ ગૌણ છે, જેને એનો હેતુ સર્વે આંતર્ભાનવવ્યક્તિત્વ એકાએક મૂકીને જાતું રહે છે. એટલે જણાય છે કે આંતર્ભાનવવ્યક્તિત્વ એ કશાક હેતુ માટે 'સાધક' છે અને બહિર્ભાનવવ્યક્તિત્વ એ 'સાધન' છે. ત્યારે 'સાધ્ય' શું છે, અને શરીર 'સાધન' દ્વારા કર્મ 'સાધના' વડે આ 'સાધક' પોતાના 'સાધ્ય'ને પ્રાપ્ત કરવા માગે છે? આ સવાલોના જવાબોમાં જ માનવજીવનનું રહસ્ય છુપાયેલું છે.

આપણી સમક્ષ ભૂખ, તરસ અને અંતરક્ષા માટેની નેગરવાર્ધના સવાલો સતત બીજા હોય છે. આ બધા બહિર્ભાનવવ્યક્તિત્વના વિકાસચક્રને આગકશકિત જોઈતી હોય છે, જે ભોજન તથા અંગરક્ષાની સામગ્રી વડે અનુક્રમે પ્રત્યક્ષ તથા પરોક્ષરૂપે આપણા બહિર્ભાનવ-વ્યક્તિત્વને 'સાધન' તરીકે પોતાની ફરજ બજાવવા માટે નોંધતી હોય છે. આ સામગ્રી સંપાદન કરવાની પ્રવૃત્તિ તે 'આર્થિક પ્રવૃત્તિ' કહેવાય છે. ખાદ્યોપાજન, ખાદ્યવિતરણ, પાચનચક્ર ચલાવું કરી શકે તેવી વાનીઓ ખાદ્યપદાર્થોમાંથી બનાવવાની પ્રક્રિયાઓ જેવી કે લોટ ફળેલા, રસોઈ બનાવવી અને જમવું; તથા અંગરક્ષણ માટે ગરમીની સામગ્રી એકઠી કરવી અને તે બાંધવું; વસ્ત્રો માટે ચામડું, બિન, સુતર, વગેરે ઉપાજન કરવાં, વસ્ત્રો બનાવવાં; દવાઓ તૈયાર કરવી; ઇ. એ બધું આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ કે ક્રિયાઓમાં આવે. આ રીતે આપણી

આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ બહિર્ભાનવવ્યક્તિત્વના વિકાસચક્રને આગકશકિત પૂરી પાડતી હોય છે.

આ પ્રમાણે 'સાધન'ની જરૂરીઆતો સતોપાતાં એની અંદર બેઠેલા સાધક એટલે કે આંતર્ભાનવ વ્યક્તિત્વની કેટલીક વૃત્તિઓ વડે પોતાના વિકાસચક્ર માટેની જરૂરી-આતો રજૂ કરે છે. આપણે જોઈએ છીએ કે ખાદ્ય પછી ફૂતર-ખિચકાં એક કરવા લાગે છે. વનવાસીઓ ('આદિવાસી' શબ્દ ખોટો છે, કારણ કે પૃથ્વીના પદે પર ઇતિહાસના ગાળામાં બધી પ્રજાઓ આમથી તેમ ફરતી રહી છે, એટલે એક પણ પ્રજા અમુક વિસ્તારની તે આદિવાસી છે એ કહેવું કે માનવું ખોટું છે)નું મુખ્ય ભોજન સાંજનું હોય છે. એ લીધા પછી તેઓ નૃત્ય અને સંગીત માટે બહાર નીકળી પડે છે. ભોજન પછી આપણામાંના કેટલાક વાનિજ ઉપાડે છે. કોઈ ચિત્રકર્મ માટે બેસી જાય છે. કેટલાક નૃત્ય કરવા લાગી જાય છે, અગર તો બુચે છે. કોઈને ફિટ્ન જોવી ગમે છે ધણી સિકાર માટે, તોફાન કરવા કે બિનબોની પગવણીમાંથી આનંદ મેળવવા નીકળી પડે છે. કેટલાક લગ્ન અને પૂજાપાઠમાં પરોવાય છે. બધી પ્રવૃત્તિઓ બીન-આર્થિક છે, એટલે કે એમના વડે ભૂખ-તરસ કે અંગરક્ષણની જરૂરીઆતો પૂરી થતી નથી. ગાવાથી પેટ ભરાતું નથી તેમ નૃત્યથી તરસ છીપતી નથી, પણ આંતર્ભાનવ-વ્યક્તિત્વ એમનાથી સંતોષ મેળવે છે. આ બિન-આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ એટલે જ સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ. અહીં આપણને 'સંસ્કૃતિ'ની રૂપરૂપે વ્યાખ્યા પ્રાપ્ત થાય છે (જેટલા સંસ્કૃતિના તજજ્ઞો તથા સમાજશાસ્ત્રીઓ છે તેટલી જ 'સંસ્કૃતિ'ની વ્યાખ્યાઓ પણ છે). આ પ્રમાણે 'સાધક' આંતર્ભાનવવ્યક્તિત્વ તે બહિર્ભાનવવ્યક્તિત્વના 'સાધન' વડે સાંસ્કૃતિક 'સાધના' માટે પ્રવૃત્ત થાય છે. આ સાધનાનું 'સાધ્ય' શું છે એ આપણે પછીથી જોઈશું. અહીં વધુમાં એટલી જ હકીકતની આપણે નોંધ

દેવાની રહે છે કે સાંસ્કૃતિક સાધના એ વ્યક્તિગત રૂપે સાધવાની હોય છે. આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ સામુદાયિક રૂપે થઈ શકે. રોટલો અને હાથ આખા ગામને સરખા પ્રકારનાં ભેરતાં હોય છે. ભોજનસમારંભોમાં બધાં માટે સરખા પ્રકારનું ભોજન તૈયાર થાય છે. ત્યાં કોઈને વધી આવતો નથી. પણ સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓને લગતો રસ વ્યક્તિએ વ્યક્તિએ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનો હોય છે, માટે સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ સારુ સમાજવાદનો સિદ્ધાંત કે વહીવટી સમાનતાનું ધોરણ હાથ ધરે શકે નહિ. વસ્તુતઃ સમાજ અને તેની વહીવટી પાંખોનું કર્તવ્ય વ્યક્તિને અધ્યવસયા તથા સંસ્કૃતિની બાબતમાં સહાયજૂત થવાનું છે; સાંસ્કૃતિક વિષયોમાં તેની દરમ્યાનગીરી અનુચિત છે. એ વ્યક્તિએ વ્યક્તિનો સલાહ એના સંસ્કારો પ્રમાણે એણે પોતાની સાધના વડે પોતાની મેંને સમાનધર્મીઓના સહકાર સંપાદન કરીને ઉઠેલાનો છે. સમાજની દબાવ દરીથી સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ અને કેળવણી વિપ્લવિત પામતી હોઈ એના ખ્યેયમાંથી ચ્યુત થાય છે. એ જ કારણે રથીઆમાંથી લોખંડી દીવાલ ઓળંગી ઓળંગીને કળા-સાહિત્યકારો તથા વિજ્ઞાનવિદો બહાર નીકળી નીકળીને છુટકારાનો દમ મેળવે છે.

વ્યક્તિ અંગતરૂપે, બેઝાદરૂપે, ને સમાજના મૌલિક ધરકરૂપે જે સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓમાં પ્રવૃત્ત થાય છે એ પ્રવૃત્તિઓ અત્યાર સુધીના માનવપ્રતિષ્ઠાસના ચિત્ર-પટ પરથી જે રીતે પ્રતિબિંબિત થાય છે તેનો અભ્યાસ આપણને એમના એવજ વર્ગીકરણ પ્રત્યે દોરી ન્યય છે; ધન (સંસ્કારી) સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ તથા નયણ (વિકારી) સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓની બે પરસ્પર વિરોધી શૃંખલાઓ. ધન સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓની શૃંખલામાં નિસ્વાર્થ પંચોપકાર; આત્મસમર્પણ (ધાર્મિક કાર્યોની પાછળ તથા કળાસાધનાની પાછળ આ-વૃત્તિ કામ કરે છે)ની ભાવના; ઉત્સવો અને રમતો; કળાઓ, સાહિત્ય અને વિજ્ઞાનનું સર્જનાત્મક તથા આશાવાદી ખેડાણ; ઇન્. આ શૃંખલાની સમાનાંતરે આ પ્રવૃત્તિઓની વિરોધાભાસી એવી ઋણ સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓની શૃંખલા ચાલે છે, જેમાં અનુભવે દિંસા-શોષણ; અભિમાન-ચૂંકા; યુદ્ધખેરી અને દિંસામરઘ રમતો; કળા, સાહિત્ય અને

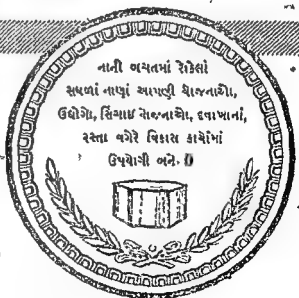
અને વિજ્ઞાનનું વિષ્વસાત્મક તથા નિરાશાવાદી ખેડાણ; ઇન્. ને લગતી વૃત્તિઓ હોય છે. બંને શૃંખલાઓની વચ્ચે આંતર્માનવવ્યક્તિ પોતાની રિથિત ધરાવે છે. આ બેમાંથી કઈ શૃંખલા તરફ આંતરવ્યક્તિત્વ પોતાની સાધના માટે વળે એનો આધાર તેના વિકાસચંત્ર માટે મળતી ચાલકશક્તિની પ્રાપ્તિ કે અપ્રાપ્તિ પર હોય છે. બંને માનવવ્યક્તિત્વોનાં વિકાસચંત્રો ભોજન તથા વર્તન વડે આગળ વધવા માટેની ચાલકશક્તિ મેળવે છે. પ્રત્યેક જીવ આ વિષયના મહાવંત્રનો અકર્ષકો અનિવાર્ય ચાલક પુરુષો છે. આ પુરુષઓ પરસ્પર ટકરાઈને એકબીજાનો નાશ કરે કે એકબીજાને ઈર્ષ્ય પહોંચાડે તો એથી તેના પોતાનાં અસ્તિત્વનાં દિતો પણ ધવાય છે. આ રીતે અહિંસા (અમારિ) અને અશોષણની પરસ્પર વર્તણૂક આ પ્રત્યેક જીવની બીજા સમાનધર્મી જીવ પ્રત્યેની મૂળમૂત કૃત્ર્ય હોય છે. આ સિદ્ધાંતને જીવાનુ-શાસન (ખાગેઈધીકસ) કહી સહાય છે. બંને માનવ-વ્યક્તિત્વોનાં વિકાસચંત્રો તેમની ગતિ માટે ચાલકશક્તિ ભોજનમાંથી મેળવે છે. હવે જો આ ભોજનની સામગ્રી જીવનુશાસનનો લગ કરીને એટલે કે દિંસા અને શોષણની રહે મુખ્ય મેળવે તો તે માનવ માટે બિન-કુદરતી હોવાથી તે બદિર્માનવવ્યક્તિત્વના વિકાસચંત્રને ચાલકશક્તિ આપી શકે છે, પણ આંતર્માનવવ્યક્તિત્વના વિકાસચંત્ર સુધી પહોંચવાની તેનામાં ક્ષમતા હોતી નથી ને વળી આંતર્માનવવ્યક્તિત્વ માટે તે કુદરતી રીતે અપ્રાલ્પ પણ હોય છે. એટલે જ મુખ્ય અહિંસા તથા અશોષણ વડે ખાવસામગ્રી મેળવે તો તે બદિર્માનવવ્યક્તિત્વના વિકાસચંત્રને ચાલકશક્તિ પૂરી પાડ્યા પછી આંતર્માનવ-વ્યક્તિત્વના વિકાસચંત્રને પણ પૂરી પાડે છે ને તેમ થતાં આંતર્માનવવ્યક્તિત્વ ધન સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓની શૃંખલાને માર્ગે આગળ વધે છે અને તેની આગેકૂચને તેનો અહિંસા અને અશોષણમય જીવનવ્યવહાર એને ખરી દિશામાં શેષી માનવતાને જિંચે ને જિંચે લઈ ન્યય છે. આ પરિસ્થિતિમાં માનવપ્રતિષ્ઠાસમાં પંચોપકારવૃત્તિ, આત્મસમર્પણની ભાવના, કળા, સાહિત્ય અને વિજ્ઞાનનું સર્જનાત્મક તથા આશાવાદી ખેડાણ, ઇન્. નું પ્રાધાન્ય હોય છે. પરંતુ જો મુખ્ય જીવાનુશાસનની વિરુદ્ધ જઈ દિંસા તથા શોષણની કૃત્યો દ્વારા પોતાનો ખોરાક મેળવે

નાની ખચત

આપણા
સૌના
સંરક્ષણનું
છત્ર બની
રહે છે...

નાની ખચત
નાનેરા પ્રયાસોનું મોટેરું પરિણામ

ગુજરાત સરકારના માહિતી ખાતા તરફથી પ્રકાશિત

રેખા ટ્રા-ઓપરેટિવ પ્રિન્ટિંગ એન્ડ પબ્લિશિંગ સોસાયટી,
હિમાવન, પાણડી, અમદાવાદ-૭

રેખા સહકારી પ્રકાશન

વાર્તાસંગ્રહ
ન તત્ત્વ સૂર્યો ભાતિ.
સુરેશ હ. જોષી

વિવેચન
પરિચય અને પરીક્ષા
નગીનદાસ પારેખ

નવલકથા
ફેરો
રાધેશ્યામ શર્મા

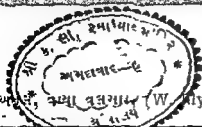
મુખ્ય વિકેતા :
આર. આર. શેઠની કંપની
કુવારા, અમદાવાદ-૧, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૧

• રંગો

• રસાયણો

• દવાઓ

વોલ્ટ એજન્સી, અમદાવાદ (W. A. J.)

કવર : આર્ટિસ્ટ પ્રિન્ટિંગ, અમદાવાદ-૬.

૯૪

પરિસંવાદ :

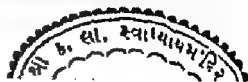
બૌદ્ધિકોનું દાયિત્વ

મસો

કાવાખાના યામુનારીની પાતા

વિજયવંશ

ઓક્ટોબર ૧૯૧૮

રૂબા કો-ઓપરેટિવ પ્રિન્ટિંગ એન્ડ પબ્લિકશિંગ સોસાયટી,
દિમાવન, પાલડી, અમદાવાદ-૭.

સંસ્થા પ્રકાશન

વાર્તાસંગ્રહ

ન તત્ર સૂર્યો ભાતિ

સુરેશ હ. બેધી

વિવેચન

પરિચય અને પરીક્ષા

નગીનદાસ પારેખ

નવલકથા

ફેરો

રાધેશ્યામ શર્મા

મુખ્ય ચિત્રતા :

આર. આર. શેઠની કંપની

કુવારા, અમદાવાદ-૧, પ્રિન્સેગ રફીટ, મુ'બઈ-૧.

સંસ્થા સમાચાર

૧૯૬૮-૬૯નું બોર્ડ ઓફ ડિરેક્ટર્સ

બી. કે. મજમુદાર (પ્રમુખ)

ઉમાશંકર ભેશી (ઉપપ્રમુખ)

નીરુભાઈ દેસાઈ (ઉપપ્રમુખ)

ચશવંત શુક્લ

ઉત્સવ પરીખ

વિમલ શાહ

કે.સુ. પંડિત

બકુલ ત્રિપાઠી

ધનપાલ શાહ

રઘુવીર ચૌધરી (મેનેજિંગ એડિટર)

સુધાકાન્ત પરીખ (મેનેજિંગ ડિરેક્ટર)

સંસ્થાનું પ્રેસ નવેમ્બર આખર સુધીમાં છાપકામ શરૂ કરશે.

સંપાદકમંડળ

દોગીલાલ ગાંધી (મુખ્ય)

વિમલ શાહ (સહ)

સ્થુવીર ચૌધરી (સહ)

પ્રકાશ શાહ (સહ)

વિશ્વમાનવ દર માસની ૨૬મી તારીખે
પ્રસિદ્ધ થાય છે.

એક અંકનો એક રૂપિયો
વાર્ષિક લવાજમ દસ રૂપિયા
પરદેશમાં ૨૦ શિલિંગ

બધા પ્રતિષ્ઠિત પ્રકાશકોને ત્યાં
જવાબ ભરી શકાય છે.
શ. ૧૦૫/ ભરીને રેખાનો
શેર લેનારને વિશ્વમાનવ બેટ
મોકલવામાં આવે છે,

લેખકોને પુસ્તકાર આપવામાં આવે
છે. લેખોમાંના અભિપ્રાયો માટે
લેખકો જ જવાબદાર.

સંપાદકીય પત્રવ્યવહાર
દોગીલાલ ગાંધી,
રામજી મંદિર પોળ, ઘડોદરા

વ્યવસ્થા અંગે પત્રવ્યવહાર
રેખા કોઓપરેટિવ પ્રિન્ટિંગ એન્ડ
પબ્લિકિંગ સોસાયટી, હોમાવન,
પાલડી, અમદાવાદ-૭

મુદ્રણ-સ્થાન
ચંદ્રિકા પ્રિન્ટરી, મિરઝાપુર રોડ,
અમદાવાદ-૧
મુદ્રક-પ્રકાશક-માલિક
બકુલ ત્રિપાઠી, મેનેજિંગ ડિરેક્ટર,
રેખા કો. પ્રિ. એન્ડ પ. સોસાયટી,
પાલડી, અમદાવાદ-૭

વિશ્વમાનવ

૯૪

ઓક્ટોબર ૧૯૬૮

૨૫. રાવજી પટેલ સ્થુવીર ચૌધરી ૨

પરિસ્ત્રાવ : બૌદ્ધિકોનું દાયિત્વ

બૌદ્ધિકોનું દાયિત્વ : ભારતીય સંદર્ભમાં જન્યિત દલાલ
પ / ભારતીય બુદ્ધિજીવી : શિદ્ધસનું દષ્ટિબિંદુ અ. યાજ્ઞનિક
૭ / ભારતીય બુદ્ધિજીવી - નીરહ ચૌધરીની નજરે જન્યિત
કે. પટેલ ૧૧ / ભારતીય રાજકારણ અને બુદ્ધિજીવી રજની
કોઠારી ૧૬

વાર્તા

ગેસચેમ્બર સરોજ પાઠક ૧૯ / મરેણ કાવાખાતા યાસુનારી;
અનુ. સુભદ્રા ગાંધી ૩૯

કવિતા

અંશુ, મારો છિન્ન અંશ ચિત્ર મોહી ૨૫ / સોનપરી : ત્રણ
સ્વપ્ન-કાવ્યો યોસેફ મેકવાન ૩૫

લેખ

મંદાકાન્તામાં કાન્તની એક લાક્ષણિકતા ચંદ્રચંદર ભટ્ટ ૩૬

વૃત્તવિમર્શ

કાશ્મીરનો ઉકેલ વિમલ શાહ ૪૬ / આપણી વર્તમાન
'જેતકાંતિ' દાકર મિશ્રી ૪૭ / કાવાખાતા યાસુનારી અનિ-
રુદ્ધ યાજ્ઞનિક ૪૮ / ડૉ. ખેરાના : એઈન ડ્રેઈન નહિ, વિશ્વ-
નાગરિકતા દોગીલાલ ગાંધી ૫૦

૨૧. રાવજી પટેલ

સ્વૈર ઔધરી

ગાકારથી એક કાચી સડક નજીક છે પહેલાં સુધી ગામ આવે અને પછી રાવજીનું વતન - વલ્લભપુરા. નાનું સરખું ગામ છે, એક નજરે જોઈ લેવાય એવું. દર રહીને પણ રાવજી વલ્લભપુરાને જોતો રહેલો, પોતાના બદલાતા ચિત્તમાં એની એક જગી સતત સાચી રહેલો. ગાકારની શુજ્જાલી નિશાળમાં એને ભણવા મોકલ્યો. દર ચોમાસે પડખું બદલતા રસ્તે ચાલતાં ચાલતાં ગાકાર પહોંચવાનું. વળતાં સુધી માનનાં એક ડોશીનાં મણીવાર સંગ્રાહ થતો. એમની પોટલી નાનો રાવજી ઉપાડી લે અને એનું દારૂ, ડોશીને આપે ત્યારે એ કોઈક જાળ કાઢે, પણ જોળાખતો, જેની યાદ છેક જ્યાં મે માસની રજી, તારીખ સુધી ગાકારની સંગીતશાળા ભેગી છે, એ સાચી રહેલો. થોડી વાર પહેલાં એણે એનું છેલ્લું ગીત ગાઈ ગાઈને લખાવ્યું હતું. દૂંકા દૂંકા થાસથી જીવવાનું હતું એવી ક્ષણોમાં પણ એ ગાઈ શકેલો. પછી બાળપણની યાદમાં રહી પડેલો.

આધુનિક શિક્ષણ અમદાવાદમાં લીધું. કાકાને ધેર રહેતો. મિલમાં કારકુનની નોકરી મળી. કોલેજમાં પણ કંઈક જતો અને આદેશની પહેલાં અને બીજી વર્ષની પરીક્ષાઓ પાસ કરેલી. એવામાં જ પોતાનાથી જ છુપાવી રહી હતો એ તબિયતની વાત જાહેર થઈ ગઈ. પહેલાં મળ્યાં એ ડોક્ટરે તપાસ કરીને સહેજે સંકેત રાખ્યા વિના કહી દીધું - ‘હા માસ જીવશે.’ રાવજીએ એ માની શકાય એમ ન હતું. ખચીસ રૂપિયાના લાગણી એક ચોરડીમાં ધરસંસાર શરૂ કરી દીધો હતો. મહા-ભક્ષીએ પુત્રાને જન્મ આપ્યો હતો અને રાવજીએ એનું નામ પાડ્યું હતું - ‘અપેક્ષા.’ હજી બી. એ. થયું હતું અને કોલેજમાં ગ્રેડેસર થયું હતું. રમણ અને બીજા બે ભાઈએને ભણાવવાના હતા. પીસ વીધુંમાંથી ગીરો મુકાઈ ગયેલી દસ વીધાં જમીન છોડાવવાની હતી, એવી કરતા પિતાજી (છોટાલાલ) નો ભાર ઓછો કરેલો હતો. રાવજીએ એ ડોક્ટરની વાત છેક સુધી સાંભળી ન જ માની અને એ પછી તો ચાર વર્ષ

જીવ્યો. જોકે એવામાં થોડા દિવસ ભારે બેઝેન રહેલો. પણ પછી મુંબઈના ડોક્ટરે કિડની તપાસીને આપાસન આપ્યું. એક ફેફસું આપ્યું. સાચું હતું, ઓપરેશન કરાવીને જોખમમાંથી બીચારી શકાય એમ હતું. આજીવના ક્ષય-વિકૃતિસાધકમાં દાખલ થયો અને જિંદગીમાં પહેલી વાર તાબો ધર્મને બહાર આવ્યો. આ પહેલાં ત્રણ નોકરીઓ છોડેલી. મિલમાં સાહેબ બીજા કોઈને રાખવા માટે એને છૂટો કરવા માગે છે એનું માની લઈને એણે જાતે જ જવાનું, બંધ કરેલું. પછી વિદ્યાપીઠના પુસ્તકાલયમાં થોડો સમય અને થોડો સમય ‘કુમાર’ કાર્યાલયમાં કામ કરેલું. જેટલા ઉત્સાહથી એ નવી નોકરી સ્વીકારી લેતો એટલા જ ધૈર્યથી, છોડી, પણ દેતો અને જૂસી જતો.

આજીવની આખા પછી એણે ‘અનુધર’ લખી, બે વાર લખી. પહેલી વાર લખી તેમાં કથા અર્ધમાં પૂરી કરી હતી અને લલિતા સાથે સત્યને પરજીવી દઈને બેઠેને સુખી કર્યાં હતાં. ફરીથી લખી અને પછી સત્યને છેક અંત સુધી લઈ ગયો. ‘અનુધર’ને આવકાર મળ્યો. રાધેશ્યામે, ચંદ્રકાંતે રાવજીમાં પત્રાલાલ-પ્રકારની શક્તિ જોઈ. રાવજીએ શરદ્યાજી બરોબર વાંચેલા અને લાગણીના નિરંજનમાં વાચકને આગામી ક્ષણથી અનુરોધે રાખવાની શરદ્યાજીને જે શક્તિ છે એ રાવજીમાં પણ હતી. પણ વિશેષ તો એ કે ‘અનુધર’માં વાસનાઓની સરળ સંધિ નથી. ઇન્દ્રિયાનુભવોની ખેંચતાણ છે, સમાધાન કોને કહે એ ન જાણતાં આશા અને બરડા સંવેદનોની વિષમ સંધિથી અનુભવાતી સંકુલતા છે. હજી એને પોતાની આગવી રીતિ મળી નથી અને કંપાંક કંપાંક શબ્દો એની ભાષામાંથી છૂટા પડી નજીક છે પણ સમગ્રપણે કૃતિ રાચક બનેલી છે. ચેરસમજ કે વિરોધ ન હોય તોપણ બે માથુસ બે હોય છીં એટલા જ કારણે અનુભવવાનો સંધર્મ અહીં ચારવાદ બને છે. પાત્ર સ્વચાની અને ગૌણ પાત્રોને ઉઘાડ આપવાની રાવજીમાં શક્તિ છે એ વાત આ પહેલી કૃતિથી બહાર આવી.

‘જંઝા’ સપ્તમી, તે પહેલાં બારેક વાર્તાઓ થયેલી, પણ બધી, અચ્ચત્ યર્ધ શકે, એવી નહિ, છેલ્લા વર્ષમાં લખાયેલી વાર્તાઓએ ખ્યાન ‘જેઝુ’ નાનાં નાનાં, અને વ્યક્તિત્વવાળાં, પાત્રોનાં, સંબંધની વાત, ચર ધાવ છે અને એમાંથી છેક સુધી ટપી રહેતું સંવેદન જાગે છે. લુદી લુદી વધ સાથે એ એકસાથે કામ પાડી શકે, છે. રાવજીની વાર્તાઓમાં ઉત્તરોત્તર નિરૂપણની સ્વસ્થતા વધી છે, એનો નર્મ પણ ખ્યાન ખેંચે છે.

શરીર, અવારનવાર દીકું, ધર્મ જવું, પણ લખવાનું સૂઝે, પછી, છોડતો નહિ, કામનેકરી જે કંઈ મળે એ પણ તૈયાર. પરિચય દૂરે આરામથી ધર્મ શકે એવું કાંઈ બનાવવાનું કામ સોંપેલું. તે પછી સંદેશમાં કામ ખચ્ચ, પછી ગુજરાત સમાચારમાં. એવામાં જ ઘેર યુસ્તો કર્યો તેમાં હાથ બાગ્યો. દોટક મંદિનો એમાં ગયો. તે પછી થોડા દિવસ કામે ગયો હશે અને ગુજરાત સમાચારે એને છૂટો કર્યો. ‘જંઝા’ પ્રેસમાં પહેલી ગઈ હતી અને ત્રીજી નવલકથાનું નામ પાડી રાખ્યું હતું. — ‘શ્વતિ’ શ્વતિનાં થોડાંક પાનાં લખ્યાં હશે ત્યાં એક સાંજે વળી મગફળાં ભેંસી દેખાયું. સોનગઢ પાસે અમરગઢના ક્ષત્રિ-ચિકિત્સાલયમાં દાખલ થવા તૈયાર થયો અને જ્યા મળતાં ઓકટાખર ‘હાહા’ ગયો તે ‘ફટના મેની રપથી તારીખ સુધી ત્યાં રહ્યો.

કામ તો, પછે જુનો હતો, ચારેક વર્ષથી અવા-ગિટીસ પણ હતો. સુગરનું પ્રમાણ નજરું હતું પણ કહે, છે, કે, નાની ઉંમરે થતો અવાગિટીસ કિડનીને કારી ખાય છે. વગન વધે અને પાણું, ધટી નવ. ઓપરેશન શક્ય ન બન્યું. બીજા દૈક્ષાને પણ થોડી અસર ધર્મ. એ આગ સૂકી શકાયો હતો પણ એક ખતરનાક વસ્તુ ઉમેરાઈ ચૂકી હતી — માનસિક અસ્થિરતા. ચિકિત્સાલયમાં ત્રણેક વાર, યાત્રાન ગુમાવેલું. છેલ્લે છેલ્લે તો કપડાં વિના નોડીમાં દોડ્યા લાગ્યો. દર્દીઓ એનો ખ્યાલ રાખતા, એને પાણી, આપતા પણ એ કોચમાં ફરતો, એમના ઉપર ધૂકતો. નસ વગેરેને તો પહેલેથી જ એ પોતાનાં ચર્ચાદામાં માનતો અને એ નાને એમની સમજદારી અવગણના કરી કરતો. છેલ્લી, વારના, ગાંઠ પછુનું દેખીતું, કારણ કદાચ એણે આખી રાત્રી નવરતો. મૃત્યુ વિશે લખ્યા ક્યું એ હોય, એના અદ્ધર ઘણા,

જેવો હોય, પણ તે રાતે લખ્યું છે એમાં અક્ષર હોવામાં ગયા છે. ગાંઠ વાંચી શકાય છે. —

“મને એમ થયું કે હું મરી ગયો છું અને મને બાળી નાખે છે, બળી ગયા પછી તો જગત સાથેતા બધા જ દો-ટોકદૂસ કપાઈ જાય છે. હું હું નથી રહેતો, તમે તમે નથી રહેતા. તમે મને ગાંઠો કહેશો, હું તમને ગાંઠો સમજાવ. પણ, ગાંઠ-ગાંઠમાં માત્ર એક જ ફરક પડ્યાનો છે. હું સમજું છું એ, (તમે) નથી સમજતા અને હું તમે સમજો છો એ નથી સમજતો.”

અખા ગાંઠ રાવજીને સોનગઢથી પ્રેસને બાણસ અમદાવાદ મૂકી ગયો. બેઠો રહેવાનીય શક્તિ ન હતી; પણ રસ્તામાં એક રેશને ઊતરીને ચાલવા લાગેલો. અંદા વર્ષ પહેલાં સિયારેટ છોડેલી પણ તે દિવસ ગાંઠમાં ભાગીને બે બીડીઓ પીધી. આવ્યો તે રસ્તે; પણ બીધો નહિ. બોલ્યા ક્યું — “આવતી સાલ કાર લાવું, નોબેલ પ્રાઈઝ મેળવું છે, શ્વતિનાં હમ્મર પાનાં કરવાં છે, હવે તો જીવવાનો.”

બીજો દિવસ એને વલ્લભવપુરા પહોંચાડ્યો. એને આવેલો જલ્દીને આખું ચામ બેઝું થયું હતું. એ તો છૂટથી બેઝે જતો હતો. તે રાતે પણ ન બીધો, પણ વળી કળ વળી અને એક મંદિનો ત્યાં રહ્યો એમાં ચાલતો પણ થયેલો. વળી, હાડીને લાકુ ખાધા અને અવાગિટીસનો દુનવો થયો. અમદાવાદ વાડીલાલમાં દસેક દિવસ રાખીને તબ આપી. તે પછી થોડા દિવસે સુરમિયા ધર્મ ગયો. સુરિયાનું પ્રમાણ વધુમાં વધુ વ્યાપીત. હોય એને બદલે ગયો હતું. પાંચ દિવસ બેભાન રહ્યો. ૧૦ થી ઓગસ્ટના સવારના સવા ચાર સુધી એ હતો, પછી બળી ગયો જુલો ન રહ્યો.

એને સદુની સાથે ફાવતું. લખતો હતો તેથી ગમા-અજુગમા તો હોય, પણ એનો અઢ ઊપરો ન આવતો, નગરજીવનની ઔપચારિકતાઓ વચ્ચે એનું વર્તન શુદ્ધ જનવધી હતું. જરા અગત્યતરો પણ ખરો. સારી દોટકમાં બેસવાનું પસંદ કરે અને બીજાની રાહ જોવા કોઈ ત્રીજાના ટેમ્પલ પર જઈને બેસે અભવવાનાય, ઓશિંગલ, થવામાં એને નાનમ ન હતી. રનેહનો સહેજ, અજુસાર બેઠેનેય મૂકી નવ. ન્યાં હોય ત્યાં ફરતો, બેઠો હોય એમ લાગે. જાય લારે રમણમાં, કંઈ ને કંઈ,

સંતાડી ગય. મોરડીમાં એકલા રહેતું જોઈએ એવી સલાહ માને પણ રહી ન શકે. ક્યારેક લાભસંકરની દવા લઈ આવે પણ ચરી ન પાળે. ખુટલામાં ફરવાને બદલે શહેરની ધૂસર સંકેતશામાં આવી ચડે. મારાતમારા જેવા જોડે જોડે સુધી ભેસી રહે. રાત વીતતી હોય, એ શાકચો હોય, ઉધરસ ખાધા કરતો હોય તોય જવાનું કહીએ તો જોડું લગાડે. એને મૂળી આવીએ તોય સાવ એકસો પડીને રૂમમાં જાય. એને જે સાથ અને રનેહની જરૂર હતી એ કોણ કેમ કરીને આપી શકે એની એનેય ખબર ન હતી. એ ચાહતો, આપતો. અગરમદમાં પોતાને માટેની રકમમાંથી લાગ કાઢીને એક દહીંને સાગને ઠરવામાં એનો થોડો ફાયો હતો.

હસતો, ક્યારેક હસાવતો. સાચું-ખોટું જાણું જ બોલતો. અમદાવાદમાં ઓળખાયો ત્યારથી તો દુઃખ એ જ એની કથા છે. 'ફરમાં ભુખસલાનું પ્રથમ કાવ્યસન થયેલું' એમાં એ આવેલો. પટાવાળો લેયો પહેરીને તીર્થીયાડાની જેમ ભિડ્યા કરતો. અવાજ વિનાનું હસ્યા કરતો. હાઈરૂલમાં જ એક શિક્ષક મળેલા, એમની પાસે કવિતા સમજતો. 'કુમાર'માં આવતો થયો અને એક વર્ષમાં તો એ સહુથી જુદો તરી આવતો કવિ હતો.

જે વર્ષ પછી મુકુન્દ પરીખ સાથે 'શબ્દ' નામનું કવિતા-સામયિક ચલાવ્યું. જેટલું ચાલ્યું, ઠીક ચાલ્યું. ત્યારે તો માત્ર પ્રકૃતિ હતી. જુદાઈ નો ભાવ પછી ભળ્યો. પ્રેમ, વાસના, મૃત્યુ અને સહુની વચ્ચે અજ્ઞાપ્યા રહી જવાનો વસવનો. -એની કવિતામાં જે કોઈ ભાવ આવ્યો, તીવ્રતાથી આવ્યો. રોમાન્ટિક મૂડ કવિતાને ઉપકારક નથી એવી માન્યતા રૂઢ થઈ રહી હતી એ સમયમાં રાવજી રોમાન્ટિક મૂડ લઈને બહાર આવ્યો અને એણે પૂરતું પ્ખાન બેસ્યું. એની રચનાઓમાં ધાસ, મંથ અને ધરતી એક થતાં હતાં અને જાણ્યે-અજાણ્યે કલ્પન દ્વારા કોઈક કહેવા જેવી વાત બીતરી આવતી હતી. કુતૂહલ તો બાળકમાં હોય એવું, જે જુએ એને વળગી પડે. પ્રતિષ્ઠા વિખૂટા પડ્યું ન હતું, પડખાઓનો દેશ છોડીને પરીઓ પામે પહોંચવાની માયા હતી, ગામ અને નગર વચ્ચે વહેંચાયેલું ઘર એક કરવું હતું, અને એ બધાંને જોડતું એકાન્ત તોડું

હતું. એની કવિતામાં કિવાનો અનુભવ છે. મુખ્ય રીતે વર્ણનની લાગશે પણ વર્ણનમાં ઇન્દ્રિય-વ્યત્કય સધાતાં કલ્પનો રચાતાં જાય છે અને પૂર્વપરિચિત રાષ્ટ્ર જ તાજગીનો અનુભવ કરાવે છે. કાવ્યના આરંભથી અંત વચ્ચેનો અરક સંબંધ પણ એની રચનાઓને વ્યક્તિત્વ આપે છે.

કર્ષક આક્રોશ, કર્ષક કટાક્ષ પણ કર્યો છે, એ એનામાં પારકાં તત્ત્વોનો પ્રવેશ છે. લવારી જેવી લાગતી પદ્ધતિઓ લખીને કાવ્ય કરવામાં એ એટલો નિષ્ફળ નથી ગયો. કોઈ પણ પ્રકારની રચનામાં ઉપમાએ એનો સાથ નથી છોડ્યો. સ્પર્શ કર્યા વિના સરકી જાય એ ઉપમા રાવજીની નહિ. એની ઉપમાઓ મોટેભાગે કલ્પન બની જાય છે.

રાવજી પ્રવેશ્યો ત્યારે અદ્યતન કવિતાનો ખીન્નો વળગો શરૂ થઈ રહ્યો હતો. સુદ કવિતાની વિશાલતા ફરીફરી વાતાવરણમાં પ્રસારિત થવા લાગી હતી. કલ્પન, પ્રતીક, લય, ઇમારત આદિની અવારનવાર ચર્ચાઓ ઉપડતી; અને રાવજીને જીવવાનું તો એવું મળ્યું કે સંકેતશ, અસંતોષ, એકલતા અને વિપાદ પશ્ચિમનું કચુંક વાંચીને મેળવવા પડે એમ ન હતાં. એવા વાચનની એને સમજ પણ જાગી ન હતી. એની રચનાઓમાં વસ્તાતી આધુનિક સંવેદના મુખ વિશેની એની સંપ્રત-તામાંથી જન્મી દુરો એમ કહેવાતું રહેતું નથી. છતાં એના અવાજમાં વર્તમાનની બધી મૂર્તિઓ અને રૂંધામણો ભળેલી છે. લાગે છે કે વેદના જ એક અનોખો અવાજ ધડતી રહી. મુદતી ભવિષ્ય સાથે જોડાઈ ગયેલું દહું અને જની-આવતી આર્થિક-મુશ્કેલીઓ વચ્ચેય એ આનંદની ઢોળો વીણતો રહ્યો, સહન કરવા મળ્યું એને સમૃદ્ધિ માનીને વાપરતો રહ્યો. કવચિત્ અસ્વચ્છતા અને આવેશ આવ્યાં તે પણ બળ બનીને. એના વ્યક્તિત્વનો સ્પર્શ વસ્તાય છે કલ્પન અને લયને એકરૂપ કરતી એની જનનપદી પદરચનામાં, જ્યાં વિષય અને ભાષાનું સાધુજ્ય થાય છે અને એવું એ લાગતું સંવેદન રચનાએ રચનાએ અવનવા રતરે બિઘડતું જાય છે. પાંચસાત કલ્પન, મેનજી ક્ષય અને મહદ અંશે એક જ પરિભ્રમણમાં રહીને કવિ રાવજીએ જે પરિણામ પ્રાપ્ત કર્યું છે એ એના સમ-કાલીનો માટે એક આશ્ચર્ય છે.

બૌદ્ધિકેતુનું દાયિત્વ : ભારતીય સંદર્ભમાં

જયન્તિ દલાલ

વિવિધ મત્રાનો. બીજાએ શું કર્યું તેમજ એવી શિખામણ આપવાનું પણ સરળ છે. સાચે કથી જ મહેનત વિના બૌદ્ધિકમાં ખપીએ. પેલી કહેવતમાં તો સત્ય કે નામતુંબ ભાડું સિદ્ધપુરની નંત્રા કરવા ખરચવું પડે છે. અહીં તો એમાંથી પણ મુક્તિ. આત્મ કામ સોંપવા બદલ ખરેખર આભાર.

પણ એકલો આભાર માને પતે એવું નથી. હવે તમે બૌદ્ધિકમાં ખપ્યા ! દાયિત્વની શરૂઆત પણ પોતાથી જ કરવી પડે. ભારતીય સંદર્ભમાં એવું ન થતું હોય તોય કરવી પડે.

એટલે જ પહેલો પ્રશ્ન ઊઠે છે કે બૌદ્ધિક દાયિત્વમાં કથી બૌદ્ધિક મર્યાદા કે વૈશિષ્ટ્ય હોય ખરું ? આ દેશનો માણસ બીજા દેશના માણસ કરતાં કાંઈ જુદો, નોંધો, ભિન્ન શુલ્કધર્મ, ઠાકું મન ધરાવતો હોય છે ? નથી હોતો. અને છતાંય ભારતીય સંદર્ભ એ માત્ર બૌદ્ધિક પદાર્થ કે મર્યાદા કે અનુકૂલનનું સાધન નથી. ભારતીય સંદર્ભ એ પરિસ્થિતિનો સ્વરૂપ છે. અને પરિસ્થિતિ રથને રથને વિભિન્ન હોઈ દાયિત્વને સમજવા સમજાવવા, માટે એ મર્યાદાનિર્દેશ મુકાય તે દરહાસતમાં વાનખી ગણાય.

‘શું છે આ ભારતીય સંદર્ભ ? અને એમાં વસીને, રહીને, બૌદ્ધિકે શું કરવાનું છે ? આ સંદર્ભ બૌદ્ધિકને એની રીતે મુક્ત મને કામ કરવાની કથી સવગ આપે છે ? બૌદ્ધિક પોતાની સક્તિશક્તિને લાલ સમાજને આપી શકે એવું છે ખરું ?

આ સવાલોનો જવાબ જો તો જ પેલા મૂળ સવાલના જવાબ આપી શકાય. અત્યંત આ બ્યાખામ વખતે એક વાત સ્વીકારીને આપણે ચાલીએ છીએ.

એ વાત એ કે બૌદ્ધિક પાસે સમાજને કશું આપવા જેવું છે, અને એ એવો વિનિયોગ કરવા ઉત્સુક છે. બૌદ્ધિક અધિષ્ઠ નથી, એકી નથી, ક્લિચોર નથી. એ માંદગી પર જ ઉમારત રચી શકાય.

ભારતીય સંદર્ભનું એક વિશિષ્ટ લક્ષણ એ ઊપસતું આવ્યું છે કે જે પણ પરિસ્થિતિ હોય એને માટે બોલનાર સિવાયનું બીજું કોઈ જવાબદાર છે. બોલે છે એટલા પરથી જ એના શિર પરથી સર્વ જવાબદારી નીકળી જાય છે. આ વિશિષ્ટ લક્ષણ માટે કદાચ બૌદ્ધિક જવાબદાર ન હોય તોય એવી હાલત ચાલુ રાખવામાં તો એનો ફાળો છે.

આખું એક ટોડું વિષયક છે. એમાં સાચેસાચ પરિસ્થિતિ શું કે કેવી છે ત્યાં લગી પહોંચવાનું મુશ્કેલ બની ચુકું છે, તો પછી એનો ઉકેલ શોધવા કે ઉકેલ અંગે કામ કરવાની પરિસ્થિતિએ તો કેમ પહોંચાય ? માત્ર અવિધાસની જ નહીં પણ ક્યારેક તો ધાપધાપતા દૂપની ખાઈ એકએકને બીજાથી અલગ પાડતી અડાબીડ રચાઈ છે. સહુ કોઈને એ વાતે મામાનો ધા લાગે છે. એક તો આપણામાંથી બહુ જ થોડા, બીજા કોઈનેય બૌદ્ધિક ગણવા તૈયાર થઈએ. થશિષ્ઠ જેમ વિધામિત્રને અહાંય કહેવા તૈયાર ન હતા તેમ. અને કદાચ માંખાંડ બૌદ્ધિક કહેવા સ્વભાવે થઈએ તો પણ પ્રમાણિક ગણવા તો તૈયાર નાથ થઈએ. બૌદ્ધિક હોય એ પ્રમાણિક હોય જ એવું તો કોઈ સ્વીકારતું નથી. પણ એક જ માણસ બૌદ્ધિક હોવા સાથે પ્રમાણિક પણ હોઈ શકે એવો વિકલ્પ સ્વીકારવા આડે પણ હળાર બાતની દરકતો હોય છે.

બીજી દરકત એવી હોય કે ચીસો છોડીને નવી કેડી

પડવામાં જે માનસિક શ્રમ લેવાનો હોય છે એને માટે સમાજનો મોટો ભાગ તૈયાર નથી હોતો. જુનું એટલું સાદું એવી માન્યતા સાથે નવું એટલે હાનિકારક, ધર્મશાસ્ત્ર, વટકાવનારું એવું પણ માનવામાં આવે છે. આમાંથી માત્ર અવિશ્વાસ નહીં પણ સ્પષ્ટ ભય નીપજે છે.

સામે પક્ષે બૌદ્ધિક પણ પોતાને માટે અને સમાજને માટે, પરસ્પરના મનમેળ અને વહેવાર અંગે, ઘણી મુશ્કેલીઓ ઊભી કરે છે. પોતાના વિચાર તો આ શંકુમેળાને નથી જ સમજતા, પણ બંને સાવ જુદી ભાષા બોલીએ છીએ એમ પણ કહેવાય છે એમાં પોતાના સિવાય અન્યની સૂઝ સમજને માટે અવ્યક્ત તિરસ્કાર ન હોય તોય પોતાની ચર્ચિયાતી ભુદ્ધિ માટેનું ગૌરવ તો છે જ અને આનો પાશ એની પોતાને આગવી લાગતી એવી સંપત્તિ - ભુદ્ધિ - પર પડે છે તો એવું પોતાનું આચરણ પણ આ રંગથી બહુ દૂર નથી લાગતું. અને એમાં બૌદ્ધિક પોતે પોતાના આચાર અને વિચાર વચ્ચે ધણીવાર વરતાઈ આવે એવું અંતર રાખીને ધણી ઉમેરા કરે છે.

બૌદ્ધિક સમાજને અને સામાજિકને સૂઝ અને સમજ બંને નથી એમ કહે અને સમાજ બૌદ્ધિકને માત્ર વહેવાર નથી એમ કહેવા સાથે હેતુબોધપણ કરે. હોયન મનના ઝખા કરતાં ઊંડો અને વિષમ આ ઝખા છે.

આમાં એક વિશેષ ઉમેરણ તો નહીં પણ જિનંતાની ખાઈને વિશેષ જીંદી બનાવે એવી વાત બની છે. આગે એક બેઠ - પ્રદા વિ. બૌદ્ધિક પ્રતીતિનો બેઠ - આપણે ત્યાં એટલે કે ભારતીય સંદર્ભમાં ધણી જ જૂનો અને જડ પ્રાકીને બેઠેલો બેઠ છે. ગાંધીજીનો અભિમત એક રીતે Instinctive (આને કોઈસૂઝ કહીશું?) રહ્યો. એમણે પોતે જ નસ્રત અને સ્વચ્છાઈની વિરલ અભિ-વ્યક્તિ રૂપે આને અંતરઆત્માના અવાજ તરીકે ઝાળખાવ્યો. પણ આ હતું શ્રદ્ધાને આહવાન. અને શ્રદ્ધાને આહવાન હોવાથી એવું સામાજિક રૂપ confirm-ismનું, માની લ્યો, ઝૂકી જાવનું બન્યું. નહેરુનો અભિમત Impulsive સંવેગી. એમાં બીજાં ધણાં કારણ જળતાં નહેરુ અને બૌદ્ધિક વચ્ચેનું અંતર વધ્યું

ઉભય પક્ષે અસહિષ્ણુતા પણ આવી ચૂકી હતી એમ કહીએ તો એમાં અતિસૂચકિતા નહીં કહી શકાય.

એ તોના દર્શન મુજબ તો ધણુંય કહી શકાય. પણ જેની અનુપરિચિતિ એ તોની અસંભવનીયતામાં પ્રગટી છે, એટલી દહીંકનને ખ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. મૂળ ખાઈ હતી, કદાચ સ્વં સંદર્ભમાં હોતી પણ હોય - પણ એમાં અન્યવયે પણ જે ઉમેરણ થયાં છે તેની સમજ અસર અને સમજ પાસાંની અસરનો વિચાર કરવો જ પડશે. બૌદ્ધિક અને સમાજનું પૃથક્ત્વ Alienation અપરિહાય છે? એટલી પ્રદાથી અપા-યેલો જવાબ કામનો નથી. એકલી પ્રતીતિ - માત્ર બૌદ્ધિક પ્રતીતિ - પણ કામ લાગે એમ નથી.

આટલી જલજારી પછી, બૌદ્ધિક પોતાનું દાખિલ અદા કરવા શું કરે? જેને માટે કશું કરવાનું છે, જેને માટે ધણું બધું કરવું જોઈએ એ સમાજ તો એક રીતે સાવ જડ, પ્રતિભાવની કથી જ લગતા ન ધરાવતો લાગે છે તો બીજી રીતે કશું કશુંમાં વેરાઈ જવાનો મુશ્કેલ ધરાવતો મારીનો પિડા છે. અને છતાંય એને માટે જ જે કરવાનું છે તે કરવાનું છે. કોઈ આવ કહેવાનું નથી. કોઈનો આદર મળશે એવું માનવાનું કોઈએ કાણુ અપ્યું નથી. આવકાર નથી મળવાનો. ઉપેક્ષા, ઉદારીનતા, ઝલેને પમડે ગૌરવલગ્ન, ઉત્તરિશોધ અને તિરસ્કાર મળવાનાં છે. અપ્રમાણિક છો, કામર છો, સ્વાથી છો એમ પણ કહેવાશે.

આવા 'આવકાર' માટે બૌદ્ધિક તૈયાર થાય ખરો? એનો ચંદનમિત્રારા છોડીને એ, દાઝવાનું જ છે એવા સ્થાનમાં અને કાળમાં આવે ખરો? બૌદ્ધિકથી ના નહીં પાડી શકાય.

પણ એ આ confrontation માટેની યોગ્ય તૈયારી કરે તો પોતે યોગ્ય માનેલો માગે છોડ્યા વિના એને ટકી રહેવાનો તાકદ મળી રહે. એ તૈયારી એટલે જાતને કસવાની. વિચાર મુજબ આચારવાની સર્વકાળની તત્પરતા. ભય કે આગસને વશ ન થવાની તૈયારી. એકલવીર જનવાની તૈયારી. સ્તુતિની અપેક્ષા રાખવા કદાચ હોય તો પણ તે સાથે ભયંકર નિંદાથી જરાકે ચલિત ન થવાની તૈયારી.

આ બધું એટલે પોતાની નિષ્ઠાનો પ્રાણપાત્રે પણ સમાજને સ્વીકાર કરવો પડે તેવું બધું કરવાની તૈયારી. જો સમાજ નિષ્ઠાનો સ્વીકાર કરે તો પછી ધામ હળવું બને છે, હળવું એટલે પ્રમાદી બનવાનું પાકવે એવું નહીં. અને નિષ્ઠા પણ એવો પદાર્થ નથી કે એકવાર અન્ય કોઈએ પણ સ્વીકાર કર્યો એટલે એ વિશે ઝોકું ખાવાનું પાકવે.

સમાજ અને સામાજિકનો સતત દોષ કાઢવા ક્યો બૌદ્ધિકત્વ દાખવે પડે છે નથી. એમ કહી શકાય કે એવી હાલતમાં તો દાખવે જરાકે અદા થતું નથી, અદા કરવાની દિશામાં તમારું જોઈતું પણ ગતિ થતી નથી. એકલા, સાથ એકલા જ નહીં પણ અનેકાની સાથે એકલા જવાની ધવાની તૈયારી હોતી જ નેઈરી. *plague on both your houses* જેવી વૃત્તિ એ

માત્ર અસહાયતાનો જ એકરાર નથી. અશક્તિનો અને માનસિક પંચનાનો પુરાવો છે.

જેમ દેરી, નદરી, દવાને એક રીતે તો દૂરના અને નિહોંતુક, વચ્ચે ધાનકૃષ્ણાધી અલગ પાડી શકાય એમ નથી હોતું તેવી જ રીતે દોષધુનાનો કાર વેંટાળ્યા કરવામાં પણ સાચો કાર નથી હોતો. કૃત્યમુદ્ધ કરે એવી દવા કે સદાનુભૂતિ ઉપરથી કારણ છે; હમદર્દી દાખવવા માટે દોષનો દોષવો માથે યોગદાશી પણ કોઈ સાદું પરિણામ નથી આવતું.

પણ આ બધું તો નિષ્ઠાનો સ્વીકાર ધાપ ત્યારે જ થઈ શકે. અને એટલે ભારતીય સંદર્ભમાં બૌદ્ધિકત્વ પહેલું દાખવે તો જેવી છે એવી પરિસ્થિતિનો સ્વીકાર કરીને સમજાવે પોતાની નિષ્ઠાનો સ્વીકાર કરાવવાનું છે. અને અહીં તો આંતરના તો પરજત બધા જેવી રજા છે.

ભારતીય બુદ્ધિજીવી : શિલ્સનું દલિખન-દુ

‘ભારતીય બૌદ્ધિક’ એ પ્રયોગ પછી અનેક પ્રશ્ન વિરામો અને ઉદ્ગારચિહ્નો મૂકી શકાય. એટલું જ નહીં એનાં બંને ઘટકોની પણ એ જ ગતિ થઈ શકે. પરંતુ આટલેથી અટકી જવાથી (ને એવું બનતું આવ્યું છે) એની સીમા કે સાર્થકતાને પારખી શકાય નહીં. અને એટલે જ એ માટેનો કોઈ પણ પ્રયત્ન કે મનોમત્ત પોતે કરીને જ નોંધપાત્ર છે. પ્રા. શિલ્સનું શિલ્સનો આ અભ્યાસ * એક સમર્થ સમાજશાસ્ત્રીની ભારોભાર બૌદ્ધિક સદાનુભૂતિનું પરિણામ છે.

પુસ્તકનું શીર્ષક અને આમુખ બંને સૂચવે છે કે પ્રા. શિલ્સનું અભ્યાસવસ્તુ સુદીર્ઘ પરંપરા ધરાવતા યુરોપેતર દેશોની રૂપાંતરણની પ્રક્રિયા છે. એ પ્રક્રિયાનો આરંભ તો યુરોપીય વચસ્વની સાથે જ શરૂ થઈ ચૂક્યો હતો. પરંતુ એતદ્દેથીયે સમાજને રાજકીય પ્રભુત્વ પ્રાપ્ત થવા પછી એનું સ્વરૂપ બદલાયું. તે બધા સમાજો પોતે જ પોતાના કર્તાકર્તા બન્યા. હવે એમણે જ પોતાનું

ગતવ્ય નક્કી કરવાનું રહ્યું. આ ગતવ્ય કયું?—એ જ તો વિષમ છે.

પ્રા. શિલ્સ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં આ યુરોપેતર સમાજોના ‘બૌદ્ધિક-વર્ગ’નું વિવેચન કરતાં તેનાં કેટલાંક લક્ષણો સૂચે છે. યુરોપની તુલનામાં આ સમાજોમાં બહુજનસમાજ અને ‘બૌદ્ધિકવર્ગ’ વચ્ચેની ભેદરેખા સ્પષ્ટ છે. આ ભેદરેખા પાશ્ચાત્ય શિક્ષણની છે. વિદેશમાં કે સ્વદેશમાં લીધેલું પાશ્ચાત્ય શિક્ષણ બૌદ્ધિકવર્ગને ઈતરજનોથી અલગ તારવે છે. આવો બૌદ્ધિકવર્ગ આ પાર્થક્યથી સજાન છે—કદાચ અતિસજાન છે. એટલું સમાજોમાં ‘બૌદ્ધિક’ પ્રતિષ્ઠિત છે અને એ પોતે પણ પોતાના સ્થાન અંગે સજાન છે.

* The Intellectual Between Tradition and Modernity : The Indian Situation, Edward Shils Moutton & Co. Netherland.

‘બૌદ્ધિક’નું ઓળખપત્ર પાઠ્યાત્મ શિક્ષણને મળી પ્રા. શિલ્સે આરભમાં જ પોતાને સીમિત કરી દીધા છે. પણ એની ચર્ચા આપણે પછી કરીશું. એક દૃષ્ટિએ જોતાં ‘બૌદ્ધિક’ની વ્યાખ્યા એમણે ખૂબ વ્યાપક કરી દીધી છે. ભારત જેવા દેશમાં (જ્યાં પાઠ્યાત્મ શિક્ષણની પરંપરા એક સદીથી પણ પુરાણી છે) શિક્ષિત અને બૌદ્ધિકનું સમીકરણ ભાગ્યે જ ઉચિત ગણાય. પ્રા. શિલ્સ ખૂબ સદગતાર્થી પ્રસ્તાવનામાં જ કહી જોડે છે કે બૌદ્ધિકેતર સમાજ ‘ઈક્રમ્સ’ છે! આ વિરોધણ કેટલાક પાયાના પ્રશ્નો જોડા કરે છે. પરંતુ જે ‘ઈક્રમ્સ’ નથી તે બૌદ્ધિકવર્ગ ‘દ્વિધા-મ્સ’ છે એ વિધાન વિચારણીય છે.

કયો છે આ દ્વિધા? — એક તરફ પશ્ચિમનાં પ્રભાવક સંસ્કૃતિકેન્દ્રી છે અને બીજી તરફ પ્રભાવ ઝીલતા પશ્ચિમેતર દેશો છે. આ સંબંધ ‘Metropolis’ અને ‘Province’નો છે. એમાં ‘પ્રાંત’ના નિવસીઓ એક પ્રકારની ‘સાંસ્કૃતિક પ્રાંતીયતા’નો અનુભવ કરે છે. આમ એકબાજુ Metropolis (પછી એ કેમ્બ્રીજ હોય, હાવર્ડ હોય, કે પેરિસ હોય) તેમને આકર્ષે ॥ ને બીજી બાજુ પોતાના પગ પોતાની ધરતી પર જ ઝગમે ॥ એ ભાન એમને સતાવે છે. પ્રા. શિલ્સ તો એમ પણ કહે છે કે વૈજ્ઞાનિક સંશોધન જેવા શુદ્ધ બૌદ્ધિક ક્ષેત્રમાં પણ આ ભૂમિકા ભૂસાતી નથી. ભારત જેવા સુદીર્ઘ પરંપરા ધરાવતા દેશમાં આ ‘સંબંધ’ વધારે ‘તંગ’ બન્યો છે.

પશ્ચિમેતર દેશો પરંતુ ‘પશ્ચિમનું’ રાજકીય પ્રભુત્વ અને સાંસ્કૃતિક પ્રભાવ એ તો ઐતિહાસિક સત્ય છે. પરંતુ મહત્ત્વની વાત છે પશ્ચિમેતર દેશોનો પ્રતિકાર અને પ્રતિભાવ. પશ્ચિમનું રાજકીય પ્રભુત્વ ઇતિહાસની ઘટના બની ગઈ છે, પણ સાંસ્કૃતિક પ્રભાવ આજ પણ પ્રતિહાણ અનુભવાતો હોય છે. આ પ્રભાવનો પ્રતિભાવ ભારતમાં તો ગઈ સદીમાં જ મૂર્તરૂપ પામી ચૂક્યો હતો. સંરક્ષક, સુધારક અને સમન્વયકારીઓ આ પ્રતિભાવનું જ મૂર્તરૂપ હતા. અન્ય પશ્ચિમેતર દેશો — રશિયા, ચીન, જાપાન — પણ ઇતિહાસના આ પાકારનો પોતપોતાની રીતે ઉત્તર વાળતા હતા. પ્રા. શિલ્સ રશિયા અને

જાપાનનો ખાસ ઉલ્લેખ કરે છે. ગઈ સદીમાં રશિયાનો પ્રતિભાવ દેસ્તોવસ્કીની ઝયરીમાં શબ્દમદ્ બન્યો છે અને એના જ સમકાલીન કેનીઝાવસ્કીના ‘રશિયા અને યુરોપ’ નામના પુસ્તકમાં ઇતિહાસની ફિલસફીનું સ્વરૂપ પામ્યો છે. બંને ગરીબસી રૂસ ભૂમિને પ્રણિપાત કરે છે અને યુરોપીય પ્રભાવનો ભારોભાર વિરોધ કરે છે.

પ્રા. શિલ્સના અર્થઘટન અનુસાર રશિયાનાં દેસ્તોવસ્કી કે ભારતના ટાગોર પશ્ચિમની મોહિનીથી પોતાને મુક્ત રાખી શક્યા નથી અને ‘સાંસ્કૃતિક પ્રાંતીયતા’થી પ્રસિત થયા છે. [1] પ્રા. શિલ્સ દ્વિધામુક્તિનો કોઈ ઉપાય સૂચવતા નથી પણ જાપાન બંને કહે છે કે તે પોતાની ‘સાંસ્કૃતિક સ્વાયત્તા’ સાચવી શક્યું છે. જાપાન કેવી રીતે ‘સ્વાયત્ત’ રહી શક્યું તે અભ્યાસનું ખૂબ જરૂરી છે. જાપાન, રૂસ અને ભારતના પ્રતિભાવોનો તુલનાત્મક અભ્યાસ ઉપકારક નીવડે ખરો. અહીં રૂસ અંગેનું ઇતિહાસકાર ટોપ્સ્કીનું મતવ્ય નોંધપાત્ર છે : ‘રૂસમાં સામ્બાદનો પ્રસાર અને વર્ચસ્વ ‘યુરોપીકરણ’નું જ બીજું નામ છે.’

પ્રા. શિલ્સની ‘Metropolis’ અને ‘Province’ની વિભાવનાને પૂર્ણરૂપે નકારી શકાય તેમ નથી. પરંતુ એ અંગેની તેમની વિવેચના પર સમાજ-શાસ્ત્રીના તાટસ્થની નહીં પણ ‘પશ્ચિમની વ્યક્તિ’ની મુદ્રા પડેલી છે.

+

પ્રા. શિલ્સનો અભ્યાસ કુલ છ અધ્યાયમાં વહેંચાયેલો છે. જિન્ન જિન્ન ક્ષેત્રોની લગભગ પાંચસો વ્યક્તિની મુલાકાતો લઈ ‘ભારતીય બૌદ્ધિક’ની તારીર સમજવાનો પ્રયત્ન થયો છે. એ વ્યક્તિઓની પસંદગી કયા ધોરણે થઈ દશે એ તો આ વિષય પર એમને લખતા ધારેલો સંપૂર્ણ અંધ પ્રગટ થાય ત્યારે ખબર પડે. પરંતુ લોહિયા જેવા બૌદ્ધિક વિચારક કે ગોપીનાથ કવિરાજ જેવા પ્રાથમિકરૂપનો ઉલ્લેખ સરખો નથી તેથી આશ્ચર્ય અસ્થય થાય છે.

પુસ્તકના અધ્યાયો ‘ભારતીય બૌદ્ધિક’નાં જુદાં જુદાં પાસાંઓ અંગે અલગ અલગ રૂપે લખાયેલા છે. એ જવાની વિગતવાર ચર્ચા તો આ નાની જગ્યામાં શક્ય

નંદી પણ એમના વેદક નિરીક્ષણનો પરિચય આપતાં કેટલાંક વિધાનો અને ઊણુપો દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કરીશ. 'The Vocation of Indian Intellectual' નામના બીજા અધ્યાયમાં ભારતીય બૌદ્ધિક જીવનમાં મૌલિકતાનો, વિચારગ્રીક્ષતાનો અને વ્યાસંગનો જે અભાવ વરતાય છે તેને તેઓ સ્પષ્ટ રીતે વ્યક્ત કરે છે. સાચી વિદ્યાપ્રીતિ ધરાવતી વ્યક્તિઓ ભારતમાં ભાગ્યે જ જડે. બૌદ્ધિક ક્ષેત્રમાં કાચ' કરતી વ્યક્તિઓ મોટે ભાગે તો કોઈ રસ વગર લાંચાકાળ કાચ કંઈ ચાખે છે. પોતે 'ઘેતુ' કરે છે એવા ભાવ સિવાય બીજો કોઈ પ્રતિભાવ એમની પામે હોતો નથી.

ભારતીય બૌદ્ધિકની આર્થિક સ્થિતિ વિશેના અધ્યાયમાં તેઓ પોતાની વેદક દષ્ટિનો સુપેરે પરિચય આપે છે. અધ્યાપકો અને પ્રાધ્યાપકોને જીવનવાપન માટે જે પાર વગરનાં ટપુચનો અને પરીક્ષાપનોની તપાસણી કરવાની ફરજ પડે છે, માર્ગદર્શિકાઓ લખતી પડે છે તેની પણ તેઓ નોંધ લે છે કેટલીક આફ વ્યક્તિઓ સિવાય સર્જનાત્મક ક્ષેત્રના બૌદ્ધિકો 'બારે માસ ફુકાળ' ની પરિસ્થિતિમાં જીવે છે એ વિધાન સાથે ભાગ્યે જ કોઈ અસમ્મત થાય. અગ્રેજી ભાષામાં (કદાચ જગતની કોઈ પણ ભાષામાં) અભાવસ્યક જેટલા શબ્દો છે તે બધા પ્રા. શિસ્સ 'આર્થિક સ્થિતિ' વાળા અધ્યાયમાં પ્રયોજે છે !

'ભારતીય બૌદ્ધિક જીવનનું સંસ્થાકીય માળખું' નામનો અધ્યાય બૌદ્ધિક પરંપરાનું વહન કરતી સંસ્થાઓનું સર્વેક્ષણ છે. બહુ આગાદ રીતે તેઓ કહે છે 'ભારતનાં મહાવિદ્યાલયો ચેતનાનો ક્ષોભ કરતી સંસ્થાઓ છે' - 'ભારતના પુસ્તક-પ્રકાશન ક્ષેત્રમાં આસાધારણ અજાણકતા પ્રવર્તે છે' - 'ભારત સરકારે તોતિજ ઇમારતો-વાળી બૌદ્ધિક સંસ્થાઓ ખરી કરી છે પણ એ જેમાંથી શક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે તે એકિન જ નાનું છે' -

પ્રા. શિસ્સના સર્વેક્ષણની સાંખ્યો ઘણી છે અને ઊણુપો પણ ઓછી નથી. સૌ પ્રથમ તો તેમણે સાહિત્ય અને લલિતાક્રદાઓને લક્ષમાં જ લીધાં નથી. સાંખ્ય સંગીનના ક્ષેત્રે જે સિદ્ધિઓ ગયા થોડા દશકામાં પ્રાપ્ત

થઈ છે એનો ઉલ્લેખ સરખો નથી. ભારતીય ચિત્ર-કલામાં જે ઉન્નયો પ્રગટ્યા છે અને નૃત્યપરંપરાની જે પ્રાણપ્રતિક્ષા થઈ છે તેની પ્રા. શિસ્સને કદાચ ખબર જ નથી. ભારતીય સાહિત્ય વિશેનું તેમનું જ્ઞાન અતિ અદ્ય છે. 'આધુનિક સાહિત્યની પરંપરા માત્ર બંગાળમાં જ એક સદીની છે... ભારતીય ભાષાઓમાં બંગાળી જ અભિવ્યક્તિનું એકમાત્ર સમગ્ર વાહન છે' વગેરે વિધાનો તેમનો ભારતીય સાહિત્યનો પરિચય દેટલો એકાંગી છે એ બતાવવા પૂરતાં છે. આટલું જ હોત તો એ અસ્થા-સની અધૂરપ ગણાત પણ સમાજવિજ્ઞાનની શાખા-પ્રશાખાઓ પર ખૂબ ભાર મૂકી તેમણે અભ્યાસને પશ્ચિમ બનાવી દીધો છે.

ભારતીય બૌદ્ધિક જીવનની સમગ્ર ચર્ચામાં પ્રા. શિસ્સ અનેક રૂપે ભારતીય બૌદ્ધિકના જીવનાભિગમની પણ વિવેચના કરે છે. આ વિવેચના કેટલાંક મૂળભૂત પ્રશ્નો ઊભા કરે છે. આધુનિક બૌદ્ધિક પરંપરા અને ભારતીય બૌદ્ધિક પરંપરાની તુલના કરતાં તેઓ લખે છે "આધુનિક પરંપરા open, empirical અને experimental છે, તે આજ સુધી અગમ્ય રહેલા વિશ્વનિયમની ખોજ કરે છે, જ્યારે ભારતીય પરંપરા આદિકાળથી સર્વગમ્ય છે તે વિશ્વનિયામક ('અક્ષ' જ ને ?) સાથે તાદાત્મ્ય સાધવા માગે છે. આધુનિક પરંપરા concrete individual કે ego ને પ્રસ્થાપિત કરે છે જ્યારે ભારતીય પરંપરા oneness (સર્વભૂત એકાત્મ) ને સ્વીકારે છે"

પ્રા. શિસ્સ 'આધુનિક પરંપરા' નું લક્ષણ 'વિશ્વનિયમની ખોજ' ને માને છે ત્યારે તેમાં વિશ્વનિયમનો સ્વીકાર ગૃહીત છે. પાશ્ચાત્ય પરંપરાનું આ જ એક સર્વમાન્ય લક્ષણ છે ખરું ? ત્યાં પણ ગ્રીક સંસ્કૃતિના ઉપકાળથી માંડી આજ સુધી વિશ્વનિયમને અગમ્ય જ્ઞાનનારો અને એનો પૂર્ણ અસ્વીકાર કરનારો વગેરે કંઈ નાનો નથી. એમ કહું તો અતિશયોક્તિ નહીં ગણાય કે પ્રા. શિસ્સ ની ઊક્તિ એકાંગી છે. તેઓ જે વર્ગનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે તે સમાજવિજ્ઞાનીઓ અને ધૈત્તાનિકો જ વિશ્વનિયમની ખોજને અને એટલે વિશ્વનિયમને સ્વીકારે છે. પાશ્ચાત્ય

બૌદ્ધિક પરંપરાની વધુ ચર્ચા અપ્રસ્તુત લેખારો પણ પાશ્ચાત્ય પરંપરામાં 'Ego' કે 'Concrete Individual' ની પ્રસ્થાપના વિશેની ચર્ચા વગર મારા વિવેચનનું મનસ્થાન અપ્રગટ રહેશે.

યુરોપમાં પુનરુત્થાનરણ પછી 'વ્યક્તિ' ની અમૂલ્યતા પ્રતિષ્ઠા થઈ. આ વ્યક્તિપ્રતિષ્ઠાની સાથે વ્યક્તિમત્તાનો ઐકાત્મિક સ્વીકાર થયો. વ્યક્તિ અને જગત, વ્યક્તિ અને વિશ્વ, વ્યક્તિ અને સમાજ એવા બે ભિન્ન ધ્રુવો વિચારણીતિનું અંગ બની ગયા. પાશ્ચાત્ય પરંપરામાં ઊછરેલી કેટલીક વ્યક્તિની ગળથૂંથીમાં જ આ સંસ્કારો રહેલા છે. પરિણામે પૂર્વની કેટલીક વ્યક્તિ સંસ્કૃતિનો જીવનાભિગમ પાશ્ચાત્ય વ્યક્તિ માટે અદુષ્ઠા અગમ્ય બની રહે છે. એ એની ટીકા કરે છે. આગળ ઉપર મેં લખ્યું છે તેમ પ્રા. શિલ્કની વિવેચના પર આ 'પશ્ચિમની વ્યક્તિ' ની મુદ્રા પડેલી છે. તેઓ 'ભારતીય બૌદ્ધિક' ની 'cosmic sensitivity' ને 'આધુનિક બૌદ્ધિક પરંપરા' ના વિહાસનું અવરોધક પરિણામ લેખે છે. આ ભારતીય જીવન દષ્ટિ પાંચિં વ સિદ્ધિ કે મહત્ત્વાકાંક્ષાથી પરાક્રમ્ય રહે છે અને આ પરાક્રમ્યતાને પશ્ચિમી ભારતમાં 'આધુનિક બૌદ્ધિક પરંપરા' નાં મૂળ જાડાં નથી ગયા એવું પ્રા. શિલ્કનું મતલબ છે. પ્રા. શિલ્કનો પ્રતિવાદ કરું એ પહેલાં પાયાનો પ્રશ્ન એ થાય છે કે શું ભારતની બૌદ્ધિક પરંપરા અને પશ્ચિમની બૌદ્ધિક પરંપરાનો માગ એક જ હોવાનો નોર્મલ છે? બીજી રીતે (અને કદાચ એ જ સાચી છે) કહું તો ભારતીય પરંપરા ભારે જ મુશ્કેલી ધર્મ કહેતા જવારે તે પ્રા. શિલ્કની 'બૌદ્ધિક પરંપરા' બની રહે?—એની ગતિ અને દિશા આગલી ન હોઈ શકે?

પ્રા. શિલ્કના અભ્યાસ પર એમના બીજા એક સંસ્કારની પણ જાણ પડેલી છે. એમને મન 'બૌદ્ધિક' એટલે એવું સુદૃઢ મગન—એનો અભ્યાસ, એવું સંશોધન, એવું સર્જન. બહુ સારી વાત છે. પરંતુ વ્યક્તિ—સમય વ્યક્તિ 'બૌદ્ધિક' થી દૂર કે વિશેષ પણ છે. એના વિચાર એટલું જ એના આચારનું મહત્ત્વ છે. આમ કહું છું ત્યારે હું કેટલીક મારી માન્યતા પ્રક્ષેપિત નથી કરતો.

ભારત જેવા દેશમાં પ્રા. શિલ્કના 'બૌદ્ધિક' ના માપદંડથી એના 'સ્પોર્ટ્સ' ની પ્રતિષ્ઠાને પાખી શકાય નહીં. બીજા શબ્દોમાં પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના અંગરૂપ 'બૌદ્ધિક' ના માપદંડથી ભારતના સામાજિક-સંસ્કૃતિક પરિવર્તનની દિશા પારખી શકાય નહીં.

પ્રા. શિલ્ક જેવા ઇતિહાસના અભ્યાસી અને સંસ્કૃતિગણિ ભિન્ન ભિન્ન સંસ્કૃતિની ભિન્ન ભિન્ન waltenschung (જીવનદષ્ટિ) ને કેમ વીસરી ગયા હશે? અહીં 'રશિયન ઇતિહાસ-દિલ્લસ' ડેનીસ્લોવસ્કીનું 'રશિયા અને યુરોપ' પુસ્તક ફરી યાદ આવે છે. "દરેક સંસ્કૃતિની કેટલીક મૂળ, જાત પૂર્વધારણાઓ હોય છે એની પરિધિમાં જ તેની ચેતના મુખરિત થાય છે.....રશિયા અને યુરોપની અને જુમિ જ છુટી છે" પ્રા. શિલ્ક ને કંઈક એવો ખ્યાલ છે કે જે યુરોપીય સંસ્કૃતિની પેદાશ છે તે 'બૌદ્ધિક' નામનો રોપો ભારતીય મનોબુમિ પર પણ પાંગરે.

ભારત વિષેનો કેટલો પણ અભ્યાસ ભારતીય જીવનાભિગમમાં આચારના રચાને અને 'સમગ્ર જીવનની ઉપાસના' ની આર્યાને વીસરી પૂકું બની શકે નહીં. આચાર અને વિચારને 'આજ ભરતીયું છેડું' એ ખ્યાલ પાશ્ચાત્ય બેદદલિનું પરિણામ છે. એ બેદદલિ 'Reason' અને 'Faith', Religion અને 'Science' નું જે દૈત યુરોપીય વિચારજગતમાં છે તેમાં પણ વસ્તાય છે. અહીં પાશ્ચાત્ય વિચારજગતનું વિવેચન કરવું અપ્રસ્તુત છે પણ વાલેરીનું એક કથન યાદ આવ્યા વિના રહેતું નથી. 'યુરોપના બૌદ્ધિક જીવનમાં 'Idea' અને 'work' વચ્ચે જે અંતર છે તે દૂર કરવું જ રહ્યું. (History and politics, Complete Works of Valery.)

સંધ્યાપન કરું એ પહેલાં એટલું કહીશ કે પ્રા. શિલ્કની અભ્યાસકોટિ (કેટેગરી) 'બૌદ્ધિક' નો અસ્વીકાર ક્યાં પછી પણ ભારતની વર્તમાન પેઢી નિઃસન્ન છે એ તો આપણે સ્વીકારવું જ રહ્યું. ભારતમાં સર્જક ચેતનાનું જે જાળીલાન થયું છે તેને આપણે વિચારવું જ રહ્યું.

ભારતીય બુદ્ધિજીવી - નીરદ ચૌધરીની નજરે

જયંતિ કે. પટેલ

બુદ્ધિજીવી માટે દરેક યુગ કપરો હોય છે. નિશ્ચય તરીકે બુદ્ધિને સ્વીકારવી એટલે જ સંઘર્ષ નોતરવો. બુદ્ધિજીવીનો આંતરિક અને બાહ્ય સંઘર્ષ સદા ચાલુ જ હોય છે. હિંદમાં તો તેને વર્તમાનભૂતકાળ સાથે પણ લડવાનું છે; બુદ્ધિજીવી રહેવા માટે પણ લડવાનું છે.

આ બુદ્ધિજીવીઓ ધણું લાંબે છે; પરંતુ તેમના વિષે, તેમની ભૂમિકા, સ્વરૂપસંઘર્ષ અને સમસ્યાઓ વિષે ભાગ્યે જ કંઈ લખાયું છે. આ દૃષ્ટિએ શ્રી ચૌધરીનું પુસ્તક નોંધપાત્ર છે. સાત પ્રકરણમાં વહેંચાયેલાં એરેથી પાનાંમાં લેખકે હિંદની હિંદુ, મુસ્લિમ અને આધુનિક બુદ્ધિજીવી પ્રજ્ઞાસિક્ષાઓ, હિંદના પુનરુત્થાન યુગની વિચારસરણીઓનું સર્વેક્ષણ, તેમની પ્રવૃત્તિઓ અને અસર તેમજ છેલ્લી અડધી સદીમાં બુદ્ધિજીવી આવાસોમાં આવેલી એટ અને તેનાં કારણોનું વિશ્લેષણ કરવા ઉપરાંત છેલ્લાં ત્રણ પ્રકરણોમાં હિંદની આયોજવામાં બુદ્ધિજીવીએ કેમ ટકી રહેનું, તેને સહાય અને અવરોધરૂપ કોણ છે તેનો નિર્દેશ કરીને અંગ્રેજને પણ શરમાવે તેવા અંગ્રેજીમાં જ લખવાનો તથા ઈંગ્લેન્ડ-અમેરિકાના પ્રથમ કક્ષાના પ્રકાશક પાસે જ પ્રકાશન કબજાની સહાય પણ આપી છે ! આ રીતે થોડા શબ્દોમાં સમગ્ર પરિસ્થિતિનો ચિતાર, પૃથક્કરણ અને ટીકા ત્રણેમને સમાવી દેવાની લેખકની શક્તિ દાદ માંગી લે છે. અલગત, તેમ કરતાં ક્યાંક અતિશય વ્યાપક વિધાનો સર્ધ ગયાં છે, કેટલીકવાર નિનજરવી વિરોધભૂત વપરાયા હોવાનું પણ લાગે. (દા. ત અંગ્રાણી બુદ્ધિજીવીઓ માટે 'પ્રવર્તક', 'સર્વગ્રેહ', 'ઉત્તમોત્તમ' જેવાં વિરોધભૂત.)

પ્રાચીન હિંદુ અને મુસ્લિમ પ્રજ્ઞાવીઓ નિર્દેશ કરતાં શ્રી ચૌધરી નોંધે છે કે હિંદુઓની વૈચારિક તત્પરતા અને પ્રદલ્લશક્તિ ધીરેધીરે કુદિત થઈને અસ્મિદ્ધ થઈ ગઈ હતી સંકુચિતતા અને વિરેદીઓ પ્રત્યેની ધૂણી અને ડર ધર ટરી ગેલાં. અદારગી સદીમાં તો જંદુ દાંચાદાળ બની ગયું હતું. તે સંપૂર્ણપણે સ્થગિત અને

સંતીવાદી (authoritarian) લક્ષ્ય ધરાવતી બની, સ્ત્રી હતી દર્શનોના અભ્યાસ સ્વાન્તઃસ્પૃષ્ઠા, સાધીઓ કે યજ્ઞભાનવર્ગમાં ઔરત મેળવતા માત્ર ધનો, બ્વત્કાર જગતમાં તેનો કોઈ ઉપયોગ ન હતો અને લોકો વેદાંતીયી અંબવાને જલ્દયે તેની ઠેકડી ઉઘાડતા. વર્ણવ્યવસ્થાને કારણે બૌદ્ધિક પુરુષાર્થ મર્યાદિત અને વારસાગત બની ચૂક્યો હતો. તાન યુક્તિ સાથે સંલગ્ન હતું અને સામાજિક, આધ્યાત્મિક અને પ્રૈતરિક વિષયોમાં બુદ્ધિજીવીઓની સહાય લેવાતી અને તે બાજોમાં તેમની સહાયના નદવામાં દલિલા અપાતી. પરિણામે આના વહેમો તથા સમાજનું સ્વરૂપ વગેરે થયા તથા જાળવી રાખવું તે બુદ્ધિજીવી વર્ગના સ્થાપિત હિતનો સ્વાદ બની ગયો. બ્રિટિશ અમથમાં પણ કોમી કાપદા, સાહિત્ય અને શિક્ષણ પદ્ધતિ ચાલુ રહ્યાં.

વળી આ બુદ્ધિજીવીઓની ચિંતન અને વિવાદની પદ્ધતિ પણ વિચિત્ર હતી. દરેક તારણ માટે પ્રાચીન ગ્રંથોનાં પ્રમાણ ટાંકવા પડતાં. પરિણામે તેમનો બૌદ્ધિક આવાસ ખીશ સાથે બંધાયેલા વાહજાના લખપણા જેવો રહ્યો ! અલગત, આ લોકોએ બાપા, દર્શન જાળવી રાખ્યાં અને વિદ્યાસાગર તથા દયાનંદ સરસ્વતી જેવા નેતાઓ આપ્યા, પણ એ તો અપવાદો.

છત્રાગમ બાબત એક ફેર પડ્યો. નવાં પરિવર્તનો છતાં તેણે જૂનું માગણું જાળવી રાખ્યું. આનો રાજકીય પ્રસાધાત એ પર્યો કે મુસ્લિમ બુદ્ધિજીવીઓ જૂની વ્યવસ્થા મજબૂત બનાવતા રહ્યા અને એમણે હિંદુઓ કરતાં જુદી સમ્પૂર્ણતા નિકસાવી જેના પરિણામરૂપે પાકિસ્તાન સર્જાયું. (મને ખાતરી છે, શ્રી ચૌધરી આ ઉપરાંત આર્થિક કારણો, લઘુમતીનો ડર, હિંદુ નેતાઓનું અક્કડ વગણ જેવાં પરિણામો બાકાત રાખે છે તેનું નથી. પરંતુ એક મથુનાપાત્ર પરિચયને આમ પ્રકાશમાં આણે છે એટલુ જ.)

બ્રિટિશ અમલ આવતા, રાજકર્તાઓની અનિચ્છા છતાં, રાજા રામમોહનરાય જેવા નેતાઓની આગેવાની નીચે હિંદમાં પાશ્ચાત્ય અસર હેઠળની આધુનિક બુદ્ધિજીવી પ્રભુશ્રીની પ્રાદુર્ભાવ થયો. આ હિંદુ રેનેશાંમાં તદ્દન નવાં સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો આવ્યાં. એક ધડાકે બધા દેશોના અનુયાયીઓ બની બેઠા. જૂના અને નવા બુદ્ધિજીવીઓ વચ્ચે ખાઈ પડી અને તેમની વચ્ચેનો સેતુ ભાંગી પડ્યો. ભાષા-સાહિત્યની સાધના ચાલુ હતી પણ હવે તેમાં ખરેખર આધારી માત્ર હતો. ધાર્મિક સામાજિક સુધારણા, એકેશ્વરવાદ અને રાજકારણ મોખરે આવ્યાં જેમાં માનવતાવાદી વહેણો પણ ભળ્યાં. શ્રી ચૌધરી આ માટે બંગાળને યશ આપે છે તે યોગ્ય છે પરંતુ પશ્ચિમ કાંઠે પણ અસરો પહોંચી હતી ખરી. નવી પ્રભુશ્રીની રક્ષાને રજૂને કિનારે લીક્ષાતરીની ભળવણીની સાથે સરખાવતા શ્રી ચૌધરી નોંધે છે કે નવા બુદ્ધિજીવીઓની મોટા ભાગની શક્તિ યુરોપીય પદ્ધતિને લોકો મુઠી લઈ જવામાં ખર્ચાઈ જતી; કારણ કે, તેનો પ્રપાસ માત્ર શુદ્ધ જ્ઞાનની ઉપાસના પૂરતો અર્પિત ન હતો પરંતુ રાષ્ટ્ર સમક્ષના પડકારને પહોંચી વળવા માટેનોય હતો. અને સાચા "બુદ્ધિજીવી" માપ પણ શુદ્ધ જ્ઞાનની ઉપાસના કરતાં ઠેકઠા અંશે તેની આકાંક્ષાઓ, વિચારો અને ખ્યાલોનું, આ બુદ્ધિજીવી લોકોદ્વારા નિયંત્રણ અને નિર્દેશન થાય તેવી તત્વરતા સમાજ સ્થાપે છે તેના ઉપરથી કાઢી શકાય." એળખીસમી સદીનો બુદ્ધિજીવી આ બાબત ખૂબ સચિત્ત બન્યા છે.

વિદેશી શાસન અને પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના ધસમસતા પ્રવાહમાં બુદ્ધિજીવીને પોતાની પ્રતિષ્ઠા તેજ કરવાની ફરજ પડી. તેણે આત્મખેજ આરંભી. પોતાની પદ્ધતિ અને દૃષ્ટિકોણની ખામી, તેને નિવારવાના ઉપાયો, રાષ્ટ્ર-સમાનની પુનરુદ્ધાપના, પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનાં કષાં તત્ત્વો આત્મસાત્ કરવાં, કષાં તત્ત્વોનો આપણી પ્રજા-શિક્ષા સાથે મેળ મેસાડવો, બ્રિટિશ શાસન પ્રત્યે કેવું વલણ રાખવું - આ તેની સમસ્યાઓ હતી. કયાંક વિદેશી શાસનના વિરોધે પાશ્ચાત્યો-પ્રત્યેની નકરતનું સ્વરૂપ લીધું 'પણ' બુદ્ધિજીવી એટલે વિવેકી જરૂર બની ચૂક્યો હતો કે હવે તે લાગણીવશ થઈ જઈને કે આવેશમાં અત-

ક્રિંક થતોઓ રજૂ ના કરે.

આ વખતે રૂઢિવાદી અને ઉદારમતવાદી વલણો હતાં. રૂઢિવાદી સદૃષ્ટિ નેટલું બળવવા માંગે, તે ઉદાર-મતવાદી હિંદના સંજોગોમાં પાશ્ચાત્ય વિચારોને ગોઠવવાની કોશિશ કરે. પરિણામે તતમેટલું ક્ષેત્ર નાનું છે. સામાજિક સુધારણા, સ્ત્રીકેળવણીમાં બને સદમત છે. છતાં રૂઢિવાદીને હિંદના આધ્યાત્મિક અવતારકૃત્યમાં શંકા છે. ભૌતિક પ્રવૃત્તિને રાજકીય તથા આર્થિક ઉન્નતિ માટે આવકારવા છતાં તે ગૌણ માને છે. ઉદારમતવાદી ધાર્મિક કરતાં સાંસ્કૃતિક બાજુ ઉપર ભાર મૂકે છે અને માનવતાવાદી વલણોને આવકારે છે. છતાં બંને યુરોપીય અનુકરણ કે સંપૂર્ણ ઉઘોગીકરણના વિરોધી છે. બંને એકેશ્વરવાદને સ્વીકારે છે. રૂઢિવાદીઓને, ઉપરાંત, આર્થિક અને હિંદમાં ગાંધીના સંસ્કૃતિક ફાળા બાબત ગૌરવ છે ન્યારે ઉદારમતવાદીઓ આર્થિક હિંદમાં બહારથી આવેલા મણે છે અને કોઈક તેમને અસંસ્કૃત પણ કહી દે છે. શિક્ષણ, કેળવણી, સંસ્કૃતિ વગેરે ક્ષેત્રે યુરોપીય અનેક વિચારો આવ્યા પણ હજી મધ્યમવર્ગ સંપૂર્ણ બુદ્ધિવાદી બન્યો નથી. જ્ઞાતિપ્રથા જૂના સ્વરૂપ અને બેથમાં નથી, પણ વ્યવહાર અને સામાજિક ક્ષેત્રે તેનું અસ્તિત્વ આજેય છે. પરંતુ સ્વતંત્રતાનું મૂલ્ય સહુને સમજાયું. બિટનદ્વારા થતા આર્થિક શોષણ સામે ત્રણે લખાયા અને ઔદ્યોગીકરણના પરિબલે અનેકને ટેકનિકલ જ્ઞાન લેવા પ્રેર્યાં. આમાંથી યુરોપીય સિદ્ધાંતોને હિંદના સંદર્ભને સમજના વિના લાગુ પાડવાની, અનુકરણ કરવાની ટેવ પડી. છતાં હિંદ એક મહાન રાષ્ટ્ર છે અને વિશ્વમાં તેણે મહત્વપૂર્ણ કરવાનું છે તેવી શ્રદ્ધા તો ખરી જ! રૂઢિવાદીઓ આથી માનતા કે હિંદે માત્ર ભૌતિક બાબતોમાં જ શીખવવું છે, ન્યારે યુરોપે હિંદે પાસેથી આધ્યાત્મિક જ્ઞાન લેવાનું છે. ઉદારમતવાદીઓ બંને ક્ષેત્રે શીખવા તૈયાર હતા.

પરંતુ આ બુદ્ધિજીવી વર્ગ એક પ્રભાવશાળી પણ લઘુમતી જૂથ હતું. બધે જ આવો કમબેદ હોય છે પરંતુ અહીં તો બુદ્ધિજીવી અને સામાન્ય વર્ગ વચ્ચે ગુણભેદ પણ છે. હિંદની બંધી સંસ્કૃતિઓ ઉપરના વર્ગો પૂરતી રહી છે. સામાન્ય કરીબરવર્ગ તો નૂતન પાપાણ્ય-

‘યુગની કક્ષાએ જીવવો રહ્યો છે. તે શુદ્ધ હતો. સ્ત્રીઓ પણ બાકત હતી. આથી હિંદી ‘હુદિહીની’ પ્રભાવ આ વર્ગો મુધી નથી પહોંચ્યો. જ્યારે ગુણની દૃષ્ટિએ હુદિહીની વર્ગ દાકતર, વકીલ, શિક્ષક જેવા નવા વ્યવસાયની શોધમાંથી અથવા કયાંક વ્યક્તિગત શોખમાંથી અને કયાંક મેલા ખાતેની જુતિમાંથી નીપજ્યો હતો. અને તે વર્ગ પોતાની બૌદ્ધિક લધ્ધિઓને સામાન્ય જીવનની જરૂરિયાતો અને પદ્ધતિ મુધી લઈ જવામાં પણ નિષ્ફળ ગયો. દાખલા તરીકે, સમજવા છતાં આપણે ખાવાની આદત બદલતા નથી અને ઓછા સત્ત્વ અને પોષણવાળો ખોરાક લઈએ છીએ; મહેા, બદ્ધ વગેરે સ્વીકારીએ છીએ; સંશોધન કરનાર વિદ્યાર્થીઓ પણ ઉપાધિ મેળવ્યા પછી કામ અટકાવી દે છે, હિંદી લેખકોના પ્રયોગમાં અનેક ક્ષતિઓ નહાવી લેવાય છે અને આખરે “To scratch an elderly Indian intellectual was to discover the Hindu.”

આમ છતાં, કેટલીક નોંધપાત્ર સિદ્ધિઓ પણ હાંસલ થઈ છે : હુદિહીની પ્રવૃત્તિઓની સંપૂર્ણ જળવણી, અનેક નવી શૈક્ષણિક, સામાજિક સંસ્થાઓનો વિકાસ અને તેમાં હુદિહીનીઓનું નિશ્ચિત સ્થાન, શૈક્ષણિક, કાનૂની, તબીબી આદિ વ્યવસાયોનું સન્માન. પરંતુ એક નવો વર્ગ સર્જાયો જેનાં વિચારો વર્તન અને સામાજિક કામગીરી શોધ સમાજથી સાવ ભિન્ન છે. એક નવી લઘુમતી સર્જાઈ જેણે સંસ્કૃતિક સમન્વયને બદલે વિભેદ વધાર્યો. સ્વાતંત્ર્ય મળ્યું ત્યારે આ વર્ગના હાથમાં લગામ હતી પરંતુ રૂઢિવાદી અને પ્રજાસાધક સમાજ સાંસ્કૃતિક મતાધિકારને કાણે સત્તાશીલ બની રહ્યો છે. સંભવ છે કે દુકાં માળામાં તે હિંદમાં વર્ચસ્વ લેવાવતો થાય પરંતુ હુદિહીનીઓ તે સાંપડશે? અને તો હુદિહીનીઓનું શું યશો? મધ્યમવર્ગ પણ સંપૂર્ણ હુદિહીની નથી. (સામ્યવાદીઓ પણ આમ તો હુદિહીનીઓ સાથે ધૂણા દર્શાવે છે પરંતુ આખરે સામ્યવાદ જ સ્થાપિત હુદિહીની હિંદોનું દલિયાર બની જાય છે. આમ સમાજની સાચી નેતાગીરી અને manipulation કરવાની લગામ હુદિહીની વર્ગના હાથમાં જ રહે છે—ને તે

સચેત, સંભળ અને નેતાગીરી લેવા તૈયાર હોય તો!).

શ્રી ચૌધરીની માન્યતા છે કે છેલ્લાં પચાસ વર્ષમાં હુદિહીની પ્રવૃત્તિનો હાસ થયો છે. બૌદ્ધિક પ્રવૃત્તિમાં પડતી આવ્યાનું ન સ્વીકારવું (1) શિક્ષણક્ષેત્રે નીચે જતાં ધોરણો, કોઈ નોંધપાત્ર હુદિહીની નહિ (પચાસથી નીચેની વયનો) જેનું રાષ્ટ્રભરમાં નામ અને મેાબો હોય વગેરે બાજોતો આ સંદર્ભમાં તેઓ આગળ ધરે છે. (પરંતુ દેશભરમાં બણીતા હોય તો જ હુદિહીની કહેવાય એમ શ્રી ચૌધરી શાથી માનતા હશે? બણીતા ન હોવાને કારણે એકબીજા વચ્ચેના વ્યવહારનો અભાવ પણ હોઈ શકે! કદાચ શ્રી ચૌધરી અહીંયાં હુદિહીની વિદ્યાપુરુષ અને પ્રબળ દોરતા નેતા, મધ્યમ વર્ગ અને રાષ્ટ્રમાં માન મુકાવતા નેતાને એક નથી કરી દેતા?) અનેક મહાનિયમો લખાય છે પરંતુ કયાંક મૌલિક કાળો જણાવે તો નથી એવું પણ તેઓ કહે છે. અહીં શ્રી ચૌધરીએ લક્ષમાં રાખવું જોઈએ કે આજે વિવિધ ક્ષેત્રોમાં વિશેષીકરણો ખૂબ વધી ગયાં છે અને જે દુર્ઘ કાળો હોય છે તે એકાદ ખૂણા કે પાસાને લગતો હોય છે. આજનો યુગ નવા સિદ્ધાંતો અને પદ્ધતિઓ રચવાનો નહિ પણ વ્યવહારવાદી સુધારણા અને ‘મેનીપ્યુલેશન’નો છે. આમ છતાં શ્રી ચૌધરીના મત મુજબ એ જરૂર કહી શકાય કે આ ક્ષેત્રે નોંધપાત્ર સિદ્ધિઓ જણાતી નથી. હજી આપણે પરિભ્રમી આંતરણી પકડીને જ ચાલીએ છીએ. સાહિત્ય, દર્શન વગેરે ક્ષેત્રે તેમના મૂલ્યો અને તકરારોનું અનુસરણ કરીએ છીએ. વિચારને સ્વીકાર્યા બનવા માટે પાશ્ચાત્ય દેશનની છાપ વાગે તે જરૂરી ગણાય છે. અને સામાન્ય જીવનને સ્પર્શતી કોઈ બૌદ્ધિક સિદ્ધિ હાંસલ કરી નથી (અસંજત, ગોંધીવાદે અરાજકતાવાદને તેમજ યુરોપીય લોદશાહીને હિંદના વાતાવરણમાં રાપવા માટે કરેલો પ્રયોગ નોંધપાત્ર ગણવો જોઈએ.) એ હકારત છે કે ડ્રાળી રોપીને તત્કાલ જાડ ઉગાદી કરી તોડવાની હિંદી બહુગરની પદ્ધતિ મુજબ આપણે સંધિસીધાં યુરોપીય તારણોને કશા જ સંશોધન કે અધ્યયન વિના અપનાવી લીધાં. પરિણામે પેલા ઝાડની જેમ આ બૌદ્ધિક ખાસ પણ અસ્પષ્ટી રહ્યો, પરંતુ અઢારમી સદીની હિંદી-સંસ્કૃતિને પ્રાથમિક અવસ્થાની સંસ્કૃતિ કહી

ચક્રમ ખરી? ખોરાકની આદત (શ્રી ચૌધરી આમિષ બોગનની હિમાયત કરે છે.), ગીચ ધર-શાંત ખૂણોનો અભાવ, અનેક કૌટુંબિક જવાબદારીઓ, અને ત્યારે ટપકી પડતા મિત્રો, ઘોંઘાટ, ચકલી નાંખે તેવી અખોલવા અને લુહિછવી માટે અનુકૂળ આર્થિક-સામાજિક સ્થિતિનો અભાવ (જેમ કે એલા આર્થિક વળતરને કારણે ટપકાનની અનિવાર્યતા) આદિનો ઉલ્લેખ કરવા ઉપરાંત શ્રી ચૌધરી જણાવે છે કે આપણે સ્વભાવ મૂળે સત્તાવાદી અને અંતઃપ્રેરણાવાદી છે. વળી આપણે “*unc-risized life is not worth living*” જેવા પ્રોટોનિક સૂત્રોમાં નથી માનતા (ટીકા કરવી અગતી હશે, સાંભળવી નથી અગતી!); શંકાઓ નથી કરતા કારણ કે સંશયાત્માનો વિનાશ થાય છે. સ્વછંદ જ્ઞાન પ્રાચીન ગ્રંથો અને યુગ પાસેથી જ મેળવવા માંગીએ છીએ. જ્ઞાનને પદ્યબંધી સ્વરૂપમાં જ ભેદીએ છીએ. પશ્ચિમમાંથી ટેકનોલોજી અને વિજ્ઞાન હાઈ આન્મા છીએ પરંતુ ધધાદારી આવડતો તરીકે, બૌદ્ધિક પ્રવૃત્તિના પરિપાક રૂપે નહિ. આપણે વિજ્ઞાનનો વિદ્યાર્થી વહેમ અને શ્રદ્ધામાં માને છે, વિજ્ઞાનના પાવારૂપ બૌદ્ધિક અને માનવીય અહત્તામાં નહિ. વળી હેલ્દે આપણે વાચનને ‘અદેશ ચરચિત્રો અને રમતોમાંથી નોતરેલ મેળવીએ છીએ.

અને તેમાં રાષ્ટ્રીય સ્વતંત્રતા માટે ગાંધીવાદી અજાગ્ર પણુ દોષિત છે. ગાંધીજીએ અંતઃપ્રેરણા, કાલાતીત અને નમ્ર નૈતિકતાને કારણે લુહિ અને બૌદ્ધિક પ્રવૃત્તિ ઉપર હાર ઓછા મૂક્યો. (માગીશુ-બોળા અને ભક્તિ પ્રધાન મનુષ્યની ફરીથી રચાવવા થતી હતી!) આમાં હોઈ ઐતિહાસિક ચેતના, બૌદ્ધિક દલીલોને સ્થાન ન હતું.

સ્વ. માનવેદનાથ દોષે પણ ગાંધીવાદની આવી વિધાતક અસરનો નિદેશ કર્યો છે: એ હકીકત છે કે ગાંધીવાદે બૌદ્ધિક આપાસને ગીણુ સ્થાન આપ્યું અને લુહિછવીઓને રાજકીય પ્રવૃત્તિના ક્ષેત્રથી હાસેથી દીધા. સાહિત્યમાં પણ તેમણે આત્મા જ વણજોને પ્રોત્સાહન આપ્યું હતું.

લુહિછવીની વ્યાખ્યા માંગવા પાછળ પડેલાઓને

શ્રી ચૌધરી અહીં સંતોષે છે. લુહિછવીએ આગતા સંભોજોમાં કેવી રીતે ટકી રહેવું તેની સલાહ આપતાં તેઓ કહે છે કે લુહિછવી એવો માણસ છે જે આ પ્રમાણે વર્તે છે કે વર્તવાની કોશિશ કરે છે: (૧) પોતાની આસ્થાપત્તના વિશ્વને સમજવા અને સમજવવા માટે જે તેની લુહિસંપત્તિના પ્રયોગ કરે છે. (૨) પોતાનાં અભ્યાસ, નિરીક્ષણ અને અનુભવોમાંથી તે તારણો તારવે છે જેને તે સાચા, ઓછામાં ઓછું પહેલાનાં કરતાં વધુ સાચાં, માને છે. (૩) પોતાનાં સહવાસીઓનાં જીવન, મન અને આચરણ ઉપર અસર પાડવાના હેતુથી તે પોતાના વિચારોનો પ્રચાર કરે છે. આમાં પ્રયોગિત શુદ્ધ અને પ્રયોગિત લુહિછવી પ્રવૃત્તિનો સમાવેશ થાય છે અને શ્રી ચૌધરી રાજકીય, આર્થિક અને સામાજિક ક્ષેત્રે કમરેત રહેવા માંગતા લુહિછવી-ઓએ કેમ ટકી રહેવું તેનો પ્રશ્ન ચર્ચે છે. પોતાના એકદરિયા મહેલમાં વસતા નિલેપ લુહિછવીઓ માટે તો પ્રશ્ન જ નથી.

હિંદમાં બૌદ્ધિક પ્રવૃત્તિના ક્ષાસ ઘર્ષ રહ્યો છે, દાર્શનિક ભૂમિકા નિર્ણય છે અને ભૌગોલિક, સામાજિક અને આર્થિક મુશ્કેલીઓ છે, નવા વિચારો સામે શંકાની નજરે ભેવાય છે અને હાથ નીચે કામ કરતો માણસ પોતાનાથી લુહિમાન હોઈ શકે—તે સ્વીકારવા હોઈ શિક્ષક કે અધિકારી તૈયાર નથી, ઈર્ષ્યા કરવા માટે ભાં ઈર્ષ્યા થાય છે, પત્ની મોટે ભાગે તમને સમજે જ નહીં અથવા ધન-બોલા પાછળ પડેલી હોય કે રચના-પાટની શોખીન હોય અને આ સૌથી મોટા શાપરૂપ બની શકે. સરકારી નોકરીના નિયતો પણ અવ્યથકર્તા છે.

શ્રી ચૌધરી માને છે કે શિક્ષણ, (ફુનિ. કક્ષાએ), પત્રકારત્વ, આકાશવાણી જેવા વ્યવસાયમાં લુહિછવીને તક છે. પરંતુ લુહિછવી લેખક તરીકે લેખન ઉપર જીવવાની ખ્વાહિશ ના સપ્તશો. અને સમાજ તમને પોષવા બોઈએ તેવો હક્ક અને ખ્યાલ પણ ના રાખશે. માનની પરવા વિના અને લોકો મારા જેટલા ઉમદા શુભો ધરાવનારને અનુસરતા નથી તેવા અક્ષોસ વિના ખંતથી કાર્યરત રહો. કાર્યરત વ્યવસાયી જીવન દરિયાન હચેક પુસ્તકો લખી રાખો—અલગત, શ્રી

ચૌધરી પોતે આ શરત પૂર્ણ કરી શક્યા ન હતા— અને વાનપ્રસ્થ વખતે (૫૦ વર્ષ પછી) બૌદ્ધિક કામ દારા હોવા.

(આ પુસ્તકો દિંદમાં કોઈ પ્રગટ કરે તોપણ તેની નોંધ લેવાશે નહિ માટે અંગ્રેજીમાં અને વિદેશમાં પ્રગટ કરવાનાં!) વ્યવસાયી જીવન દરમિયાન નિયમિત, ચોક્કસ દિશામાં રોજ બે કલાક સંકલ્પપૂર્વક મહેનત કરવાથી દર ત્રણેક વર્ષે એક પુસ્તક તૈયાર થઈ શકે તેટલો મસાલો વ્યક્તિ એકઠો કરી શકે. અવારનવાર પ્રકાશકો પાસે પુસ્તક મોકલવું, બારેક સ્થળેથી ના આવે તો છ એક માસ થોભી જવું. દૂકામાં પુસ્તક લખવાં અને તમારા જેવાં પુસ્તકો પ્રગટ કરતા પ્રકાશકને તે મોકલવું. પ્રકાશક પ્રથમ દેશનો પસંદ કરવો અને જેમ તેના જવાબ આવવામાં મોકું થાય તેમ માનવું કે સ્તીકૃતિની આશા વધે છે. દરમિયાન સારો ખોરાક, શારીરિક વ્યાયામ, પ્રાણીજ પ્રોટિન અને વિદ્યામીન હોય તેવો ખોરાક વધારવો, બગીચો, ચિત્રકામ, સંગીત જેવા સર્જનાત્મક મનોરંજનને અપનાવવું, ખુલ્લી હવા અને કુદરતની નજીક જવું, ધરમાં અને આસપાસ આનંદદાયક અને કલાત્મક વસ્તુઓ રાખવી, સામાજિક મુલાકાતો અને મંપતિ બદલે અન્ય પ્રકારના સામાજિક જીવનને અપનાવવું અને ધનથી બહુ અંગાર્હ જવું નહિ અને જૂલવું નહિ કે “Great thoughts come from the heart” (Vauvenargues). માટે સમગ્ર પ્રત્યે એક ઊંડો ઊંડો પ્રેમ હોવો જોઈએ. અને સારી પત્ની પણ દરઆરમાંથી ખાલી હાથે, માત્ર દાર લઈને આવેલા પતિને ચૂપે તેવી ટાંગોરની કવિહૃદયના સમી પ્રેમસીની અપેક્ષા ના રાખવી.

જુદિજીવી, તેની પદ્માદ્યુમિકા, પ્રશ્નો, વર્તમાન સ્થિતિ અને તેમાંથી જીવના નીકળવા માટેનું પ્રિસ્કીપ્શન આપણે જોઈએ. શ્રી ચૌધરી આપણા સામાજિક-રાજકીય

જીવનના અગ્રવર્ગને તેના સાચા સ્વરૂપમાં સમજ તેની મુશ્કેલીઓ અને ઉપાય વિચારી લાવ્યા છે. આધુનિક દિંદમાં જુદિજીવી મુશ્કેલી અને સક્રિયતા પાછો પડે તો જાય છે એ સત્યને (કડવું છે માટે જ નહિ) સ્વીકારતાં મન જરા પાછું પડે છે. અતિ બહોળા પાયા ઉપરના જુદિજીવી ઉત્પાદને, ગાંધીવાદના પૂરે, આર્થિક પરિસ્થિતિએ જુદિજીવીને ગૂંચળાવ્યો ખરો પરંતુ બૌદ્ધિક આપણો અને તેને સમજવા માટે મોટો વર્ગ તૈયાર થયો છે. સંખ્યા વધ્યા પછી ગુણવત્તા વધારવાની પ્રક્રિયા આવી રહી છે. સ્ત્રી પણ સાથી બની રહી છે. મંબીર વાચનની બૂખવાયો નાનો પણ ગણનાપાત્ર વર્ગ સર્જાયો છે. તેઓ લખે છે, ચર્ચે છે. પત્રકારત્વનાં જીવ ગયેલાં ધારણો અને શિક્ષણમાં વધી રહેલું વિશ્લેષકશ્વ પણ નોંધપાત્ર છે. આજનો મુગ કોઈ વાદ-પદ્ધતિ ધડવાનો નહિ, પરંતુ સંજોગો અને સંદર્ભને સ્વીકાર્યે વ્યવહાર ઉકેલનો છે. વૈજ્ઞાનિક સમાજ માટે હવે માત્ર યુરોપ કે અમેરિકા ઉપર આધાર રાખવાની જરૂર નથી. દરેક પરિસ્થિતિ અને સ્થાન પ્રયોગશાળા છે. તેમાં ધર્તા સંશોધનો સાંસ્કૃતિક સમજ જીમી ના કરે છતાં આ પ્રયોગો પાશ્ચાત્ય કે પૌરસ્ત્ર નથી; છે માત્ર બૌદ્ધિક; આથી પશિમવું અનુકરણ એવી ટીકા કરવાનું જરૂરી નથી. પરંતુ એ તદ્દન સાચી હકીકત છે કે આજે પણ આપણે જુદિજીવ અને બૌદ્ધિક પ્રવૃત્તિ તરફ જોઈએ તેટલા અભિયુગ્મ થયેલા નથી. મૂઠવાદ આપણને સદા સ્તાવતો રહ્યો છે. તેમાંથી જહાર નીકળી બૌદ્ધિક પ્રવૃત્તિ માટેનો કાચમી પાવો નાંખવાનો એક મોટો પડકાર આપણા શિક્ષિત જુદિજીવી સમાજ સમક્ષ છે. *

* The Intellectual in India, Nirad C. chaudhari, vic publishing House. New Delhi-5 (1967)

ભારતીય રાજકારણ અને બુદ્ધિજીવી

રજની કોઠારી

આ વિષયને અંગે હું જે વલણ કે પૂરતિએ ધરાવું છું તે આરંભમાં જ સ્પષ્ટ કરી દઉં તો સારું.

એક તો, બૌદ્ધિક પ્રવૃત્તિ એક વિશેષ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ હોઈ એને સ્વીકારનાર પોતાના જ આ કાર્યમાં વિશેષ ધ્યાન આપે અને પોતાની વિશિષ્ટ ક્ષમતાઓ વિકસાવે તે ઉચિત છે.

બીજું, વૈયક્તિક તીવ્રજ અને સંયુક્ત પુરુષાર્થ બંનેની રીતે, વિવિધ ઐતિહાસિક ને સમસાધિક કારણો-સર, આપણા બૌદ્ધિક જીવનની ગુણવત્તામાં ધક્કુંબધું ખૂટે છે.

ત્રીજું, આપણી એટલે કે બુદ્ધિજીવીઓની વ્યાપક કામગીરી આપણી જીવનરીતિ, પરંપરાઓ અને સંસ્કૃતિય લાક્ષણિકતાઓને લગતા સામાજિક સમીક્ષક તથા સંવેદનશીલ દીકાકાર તરીકેની છે. હું તેવું મહત્ત્વ લગાવે છું એટલે નથી; કેમ કે, તેના પર જ તો આપણા રાષ્ટ્રજીવનની ગુણવત્તા અવલંબે છે. રાષ્ટ્રીય આવશ્યકતા ટાંકણે સામાજિક ને બૌદ્ધિક ઉચ્ચકીકરણના વ્યાપક કાર્યને રજ જેવું કરીને જોવાનીયે મારી મરજી નથી. આટલું ક્યાં પછી પણ હું એ વાતને વળગી રહેવા છું કે આપણી વિશિષ્ટ ક્ષમતાઓનું ધોરણ ઉચ્ચેરોત્તર સુધારતા જવાનું આપણું મૂળ કામ રહી પેરે પાર નહીં પાડીએ ત્યાં સુધી આપણે કાર્યક્ષમતાનું મોક્ષસ સ્તર હાંસલ નહીં કરી શકીએ અને એ સિદ્ધ ક્યાંથી મળતો આત્મવિશ્વાસ પણ નહીં પામી શકીએ. ત્યાર પછી જ વિવેચક અને મૂલ્યાંકનકાર તરીકેની આપણી સર્વસાધારણ કામગીરીમાં આજને મુકાબલે વિશેષ પકવતા, સમગ્રતા અને વસ્તુચક્ષિતા આવશે. આત્મચતિ આપણે માટે જાણે કે વ્યવસાયગત રોગસમી બની ગઈ છે. એટલે રાષ્ટ્રીય ચતિવિધિમાં આપણે હિરસો વસ્તુતઃ છે તેનાથી વધુ અગત્યનો હોવાનું આપણે માની બેસીએ છીએ. અને આમ ચકરાવે ચઢી જઈને જ્યાં આપણે સાચે જ

મહત્ત્વની ભૂમિકા અદા કરવાની છે તે ક્ષેત્રને ઉવેખીએ છીએ.

વર્તમાન પરિસ્થિતિ માટે કોઈ એક કે વધુ પરિણામોને જવાબદાર ઠરાવ્યાથી આપણે હેતુ નહીં સરેઃ કેટલીકવાર ખુદ બુદ્ધિજીવીને જ તેની દુઃખકરી સ્થિતિ માટે જવાબદાર ઠરાવવાનો રાખેતો જોવા મળે છે, તો કેટલાકે વળી ખાસ કરીને સરકાર ને રાજકારણ આદિ અન્ય પરિણામો દોષિત હોવાનું જણાવે છે. હું આ મામલો નહીં છું. હા, એટલું જરૂર કહીશ કે આ પરિસ્થિતિ ઇચ્છામયે જ તો નથી જ અને એ મંબોર વિચારણા તથા સહિષારી ઠોસિય ખસસ માગી લે છે.

આ પરિસ્થિતિના બે સ્તર છે : એક, એ વ્યાપક સંદર્ભ જેમાં બૌદ્ધિક પ્રવૃત્તિ ઉદ્ભવી છે અને વિકસી રહી છે કે પછી ધર્મી પ્રગતિ નથી કરી શકતી. બીજું, બૌદ્ધિક પ્રવૃત્તિ પેસે જે સ્તર પર ચાલી રહી છે ત્યાંની સ્થિતિ. બીજા સપ્ષેઠમાં કહું તો વીતેલા સંખ્યાબંધ દાયકાઓ દરમ્યાન જે ઘટનાઓ અને વિચારોએ બૌદ્ધિક જીવનને ધક્કું, તેને લગતી સમસ્યાઓય જીમી-કરી-તે અને બુદ્ધિજીવી આજે પોતાને જેમાં મુકાયેલા માને છે તે તાત્કાલિક પરિસ્થિતિ—આ બંનેનો તાજ મેળવવો રહ્યો.

અને લાગે છે કે આધુનિક ભારતના વિકાસ પર એ મોટી અસર પડેલી છે : એક બુદ્ધિજીવીઓની અને બીજી જલ્દર જીવનમાં પહેલા ચાલુસોની. આસોચત્સ, અસહ્યોતે પ્રમુખ સામાજિક પરંપરાઓનો નકાર અને વધુ સારા સમાજના નિર્દેશન ને દર્શન એ પહેલાની લાક્ષણિકતા બીજાનું વલણ વાસ્તવશઃ, વ્યાપક સર્વસંમતિ માટે જરૂર પ્રમાણે માંજાળ ને સોદાયાજી કરવાનું—કહેા કે રાજકીય—રહ્યું છે. સામાજિક આદર્શોમાં તાજગી આણવાની દિશામાં બુદ્ધિજીવીઓનું અપેક્ષા મહત્ત્વનું હતું. એમાંથી જલ્દર જીવનના અમૂલ્યોએ દીકરીક શક્તિ ને સંમાર્જન પણ મેળવ્યાં. પણ બુદ્ધિજીવી વર્ગ જેમાંથી

કદીયે ન જોગી' શક્યો એવી એક દ્વિધા એના એકંદર અભિગમમાં, અંગ્રહૂત હતી.એ દ્વિધા હતી 'જીજ્ઞાની શુદ્ધિ'ની. એભણીસમી સદી દરમ્યાન અને વીસમી સદીનાં આરંભનાં વર્ષોમાં ચાલેલા બૌદ્ધિક પ્રવાહો આપણને છેવટે પરદેશી હકૂમતની નાબૂદી તરફ દોરી ગયા. પણ વિદેશી સત્તા દૂર થતાં શુદ્ધિજીવીઓના ચોખી બિચારા ધણીધોરી વગરના ધર્ષ ગયા. 'પ્રાન્ત' અને 'રાજનગર' (જેનું કેન્દ્ર દેશખાજા હતું) વચ્ચે સદા ખેંચાતા રહેતા શુદ્ધિજીવી વર્ગે હવે એકનો ઉભારને બીજાની સ્વાનગી અનુભવી. મામલો આ હદે પહોંચેલો એઈને એ વર્ગ પોતાના કાચલામાં ભરાઈ ગયો, એણે જોડી આંતરિક કંટાળી અનુભવી, એનાં વલણો નિષેધાત્મક ધર્ષ ગયાં, અને મહત્વના રાષ્ટ્રીય પ્રશ્નો પરત્વે એ નિરાશાવાદી ધર્ષ ગયો તે નવાઈ પમાડે તેવું નથી. ન તો શુદ્ધિજીવીઓ રાજકીય જીવનમાં કાળો આપી શકે છે, ન તો રાજકારણીઓ તેમને અગત્યનાં નિર્ણયો લેવાની પ્રક્રિયામાં સાથીદાર બનાવી શક્યા છે. જેને અંગે અસ્પેશ કરવામાં આવે છે એવી આ પરિસ્થિતિનાં મૂળમાં અંગ્રેજ શિક્ષણ પામેલ અમર્યા જે દ્વિધામય અનિશ્ચિતિમાં પરાણે મુકાયો તેમાં છે.

રાષ્ટ્રીય નમૂનાના કાળમાં અને ત્યાર પછીના રાજકીય વિકાસનાં વર્ષોમાં શુદ્ધિજીવી વર્ગે જે તદ્દન વિરોધી દેખાવ કર્યો તેની ઐતિહાસિક પીઠિકાનો પૂરા અંદાજ મેળવવો જરૂરી છે. ભારતમાં શુદ્ધિજીવીઓની પરંપરા રાજ્યોને માન્યતા બહાનાર તથા ઐદિક ને પારસૌકિક જીવનને અનુલક્ષીને શુભાશુભ વિષયક શાસ્ત્રાર્થ કરનાર 'બ્રાહ્મણ'ની છે. આ પરંપરા મુજબત રીતે પ્રવેશદેહ્યુત હતી અને એમાં અગ્રિમ અગ્રય શુદ્ધિજીવીને અપાઈ હતી. એની કામગીરી સંસ્કૃતિની હોવા ઉપરાંત વહેવાર કારણોસર જરૂરી બનતાં પરિવર્તનોને લોકસ્વીકૃત કરાવનારનીયે હતી. આમ, મુખ્યત્વે વિચાર અને અર્થ-ધટન સંબંધી મતભેદો સાથે કામ પાડતી આ પરંપરાનો પ્રત્યક્ષ કાર્ય અને તેની સાથે સંકળાયેલી અતિશીલ બાબતો સાથે પાતું પાડવા મથતા આધુનિક સમૂહ સમાજને ઝાંઝો ખપ ન જ હોય. બિચારમરિયા શુદ્ધિજીવીઓનું પ્રખુલ પટાડીને તેમને જાદી જ તરેહની સામાજિક પ્રવૃત્તિનાં કરણ બનાવવાની સમસ્યા પોતાની

કારકિર્દીની શરૂઆતમાં જ ગાંધીજી સમક્ષ આવી હતી. ગાંધીજીએ ભારતીય રાજકારણના નિર્ગૌદિરકરણ અને નિઃસિદ્ધાંતીકરણનો જે મહાપ્રયાસ કર્યો તેનો પૂરો તાગ કો-ગ્રેસ-આદિવનમાં સક્રિય શુદ્ધિજીવીઓ કદીયે ન પામી શક્યા. નેહરુ પણ એમાં અપવાદ નહોતા. ટાગોર, અરવિંદ અને એમ. એન. રાય આદિ આદિવનમાં નહીં બ્રોડવેડાએને એનો વ્યાજો અહેસાસ આવ્યો અને તેઓ વિરોધી પણ બન્યા. આવો ફેરફાર થતાં રાજકારણની ધરેકમાં પોપણ પામેલા નવા પ્રવરોનો ઉદ્ભવ થયો. વિદુત્સલાઓ અને સૈનિક મંજીનું સ્થાન ગિદ્દા કો-ગ્રેસ સમિતિએ લીધું. શુદ્ધિજીવી, આમ, રાષ્ટ્રીય બાજોમાં લગભગ સીમાવતી દશામાં મુકાઈ ગયા. આ બધું, અલગત, આજે જ બરાબર સમજાય છે.

ભારતીય શુદ્ધિજીવી અને બૌદ્ધિક પરંપરા બંનેને બળ મળ્યું તે બે સ્રોતોમાંથી. એક તો, બ્રાહ્મણનો પરંપરાગત દરજ્જો; અને બીજું, આમણીસમી સદીના સમાજમુદ્ધારા આદિવન ને વોસમી સદીના સ્વાધીનતા આદિવનમાંનું શુદ્ધિજીવીનું સ્થાન. રાષ્ટ્રવાદથી રંગાયેલ વાતાવરણમાં શુદ્ધિજીવીનો દરજ્જો લગભગ સર્વાંશ રાજકીયકરણ પામેલો હતો. રાજકીય માગણ્ય વિસ્તીર્ણ બન્યું અને અગાઉ જેવું તેમ નવા અમર્યાનો ઉદય થયો એટલે હિન્દુસમાજમાંના બ્રાહ્મણને અને ભારતીય રાજકારણમાંના શુદ્ધિજીવીને ઉચાળા ભરવાની ફરજ પડી. સાર બાદ શુદ્ધિજીવી દીન, સંકુચિત અને નિરાશાપૂર્ણ અનિશ્ચિતિમાં ધસારાઈ રહ્યા છે રાષ્ટ્રીય આદિવન દરમ્યાન એ જે વિચારોથી સુપરિચિત થયો હતો તે લક્ષમાં લેતાં તેને રાજકારણીઓ છેલ્લે હેતા લાગ્યા. રાષ્ટ્રીય પ્રશ્નોમાં ધર્મશુદ્ધિ જોડાનાર એને આજે 'પ્રવેશ નહીં'ને અનુભવ થયો.

અરે, એની સલાહ લેવાનીયે કોઈને પડી નહોતી! જે લોકોમાં તેને પોતાના આદર્શો મૂલ્ય થતા લાગ્યા હતા તેઓ પોતે જ ક્યાં તો આદર્શોદોષી બની ગયા કે પછી રાજકારણીઓની નવી નસવે એમને ચિત્તરા-પોટલાં બધાવી દીધાં. દરમ્યાનમાં, નવા રાજ્યકર્તાઓને અંગ્રેજ કેળવણી પામેલા શુદ્ધિજીવી વર્ગની સંસ્કારિતાની ખાસ જોડી જણાતી નથી. હા, એક વાતની એમને તથા છે : આ વર્ગના કેટલાક સમયોનું તકનીકી કૌશલ્ય જેને

રમાં રાખી આરામ આપવાનો એકેએક ચાંપતો બદો-
બસ્ત કર્યો છે.

ધરમાં ટેલિફોન છે. પણ નેના ઉપયોગ થતો મળે.
ધરમાં પલંગ છે, બારી છે, તેના પર શટર છે, ટીપાય
છે. તેના પર કાચ જરેલો છે. કાચના ગ્લાસ-દવાનો
કે ફ્રિજનો અવાજ ત્યાં થાય છે, ત્યારે જાયું છું. મારા
માટે ખૂબ મીઠવટી તૈયાર કરેલા રૂમમાં વિચિત્ર સખત
છે. એક કપાટ છે, તેમાં રંગીન શીસા છે. ઇનડોર
ગેમનાં ઘણાં સાધનો છે. હું બોલાવું - મને ગમે તે તે
બ્યક્તિ ત્યાં આરામથી આવી શકે છે - અને પછી
બંગલાના આઉટડોર, અપરેક્ટ ડોરથી પાછી જઈ શકે
છે. એવું એક બારણું, બંગલાનો કોમન ડોર પણ છે.
હું બંગલામાં કમ્પી વાર મગજને શૂન્યતાની ચાવી ભરીને
ટહેલવા નીકળું છું. યંત્રવત રિગત આપું ને લઉં છું.
તે વખતે બંગલામાં રહેનારા ઇન્સ્પેક્ટરને જોઈ આશ્ચ-
ર્યાળા ડરથી ધર્ષ જાય, કોઈ લાક્ષણ્યે તે રાખી નમસ્કાર
કરે, કોઈ બારી કે બારણામાંથી છુપાઈને ડોકાય. એકદમ
હુમ્મો આવતાં ભુગારીઓનો બહો વેરવિખેર ધર્ષ જાય,
દાર ગળવાની બહુનાં સાધનો આધાંધાળાં કરી દેવામાં
આવે, કાવતરાખોરી પર એકદમ કોઈ કંજોય પડેો પાડ-
વાની બધાને વિહવળતા થેરી વળે એવું વાતાવરણ બિંધું
ધર્ષ જાય છે.

એક પ્રકારનો ફૂર આનંદ મારા મનમાં જવાઈ જાય
છે. કશુંક કયા દર્શને જીવતું પ્રાણી દાંત વડે તોડીને
કાચું ખાઈ નાંખ્યું હોય મનમાં - પણ સ્વાદ મળે
નહીં, જળે ઉતારતાં કષ્ટ લાગે - એમ ત્યાં ટહેલી
લીધા પછી, ફૂર આનંદ મેળવી લીધા પછી નોશીએટિક
શિલિંચ્ચ ધર્ષ આવે છે.

કોઈ એક જમાનામાં યાદાસ્ત પહેાંચી જાય. કોઈ
એક પીણું પડી મળેલું. પાનું - તેના અક્ષરોમાં એવું
લખ્યું હોય... હાઉ હુ મેક ફ્રેન્ડ... હાઉ હુ વિન ધ
પીપ્પ... એટલે કે હાઉ હુ બીહેવ! આખો નીચેથી એ
બધા અક્ષરો એના અર્થ સાથે પસાર ધર્ષ જાય, પણ
આચરણનો ઉદ્ગેહ ન આવી શકે. એક પિક્ચરગેલેરીમાંથી
સંકેતો કે શસ્ત્ર, જાણ્યા વગર શૂન્ય આંખોથી એકએક
ચિત્રને જોઈને ચપ્પર વગર એક જ જાણથી કરી વધવટ

વગર પસાર ધર્ષ જવા જેવું. અંદાજ આવી શકે.
અમુક રંગો - અમુક રેખાઓ, અમુક ખાલી જગ્યાઓ
બીડી બીડીને કરીક સમજ પાંખ ફરવાને ત્યારે પાંખમાંની
હવાની ફરકર થોડીક અનુભવાય તેટલી જ વારની
સમજ - આમ હશે - આમ હોવું જોઈએ - 1 પછી
કરો જ વિચારનો વિસ્તાર નહીં, કરો પ્રત્યધાત નહીં,
કરી તકલીફ નહીં.

ઉદાસીનતા.

મારા સ્નેહાળ સમર્થ સાથી હૃદયી. અત્યંત વિશ્વા-
સથી સખતવે છે, મારી સાથે deal કરે છે, ને કહે
છે કે મને વિસ્મૃતિનો એટલેક આગ્યો છે, હું શૂન્યતામાં
બૂલી ગઈ છું. એ ખુદ કંઈ ઠોકર નથી. અને મારો
ચેત્ત અથવા તો મારી માનસિક અવસ્થા એવી કંઈ
ઉપદ્રવી નથી કે સમાજમાં ચર્ચાસ્પદ બનવાને કારણે
મને કોઈ મેન્ટલ હોસ્પિટલમાં ખસેડવામાં આવે. ટી-
ટેબલ પર, મનોરંજન સ્થળોએ, પાનાં - એટલી રમતમાં,
ચિકનિક કે પાટીમાં હું ખૂબ જ વેલ-બીહેવ લેડી છું.
જોકે ત્યાં જતાં પહેલાં મારે ચોક્કસ પ્રકારની તૈયારી
કરવી પડે છે. કેટલીક વાર ઘેર જ એવી પાટી અથવા
તો મુલાકાતીઓ આવે છે ત્યારે વિચિત્ર પ્રશ્નો કાન પર
આવે તે ચોંકાવી દે છે :

‘આ ચિરટર... ચાવલા છે, સંસ્કૃતના ગ્રાફિસર
દમણી તો યુનિવર્સિટી કોલેજમાં છે, પણ પહેલાં તમારી
કોલેજમાં દતા - ઝોળખાણ પડી?’

જણે પૂછ્યા કરનારની અપેક્ષાને હું જાડી પાડું છું.
‘હા ઝોળખું છું.’

આ જવાબ સદંતર જૂઠો લાગે છે. પણ કોલેજ,
એ વખતના વિદ્યાર્થીઓ, એ વખતનું વાતાવરણ,
સંસ્કૃત, અર્થશાસ્ત્ર, અંગ્રેજી, ઇતિહાસ... વિષયો... આ
બધું પાંખો ફરવાની બીડી જાય છે. સંસ્કૃત સરોધન
વિદ્યાળની જૂની હસ્તપ્રતોની કાંઈ લેવા દગ નીચે દટા-
વવા ચિરટર આવવાનું મોં ડિયું થાય છે. ‘હા એ
ચાવલા છે. એમને ઝોળખું છું.’ - એવી આગળ કોઈ
સંકેત વધતો નથી. પૂછ્યા કરનારનો દયામયો અવાજ
સંભળાય છે.

‘તે’ ઝોળખ્યા નથી લાખતા. એમણે તારી ખૂબ - પણ

મને ધયુ' કે તને એમને મળીને આનંદ થશે. મેં એમને નજીવા કામ માટે બહાનું કાઢીને બોલાવ્યા હતા. જો હવે સાચવી લે આ બધું. એમનું આપણે સ્વાગત કરવાનું છે.' અને હું પંછીના બધા જ સંકેતો સમજું છું, એની સુદૃશનને પક્ષી ખાતી છે. મારા આ સંકેત પૂરા પાડ્યા મેં એક મારી અંગત ગોઠવણી કરી છે. 'કરી છે' ક્યારેય કશું નથી, 'ચર્ચ મર્ચ છે' કોઈ રીતે.

બંગલાના અનેક આશિરોમાં એક કલાગરે જોછા-બોલો અને મેં જેને માનીતો ગયો છે તેવો સેવાતત્ત્વ આલ્પન છે. મારી મરજી અને મારી અપેક્ષાઓ જાણવાની જાણે એના મગજમાં કોઈ મેટરી હોય એવું બની ગયું છે. એ મારું અધુરું મગજ છે. કોઈ મેટ્રીન પોઈન્ટમાં પ્લગ-પોઈન્ટથી કરન્ટ પસાર થાય અને ચંત્ર-મશીન ઓટોમેટિક કામ કરવા લાગે એમ આલ્પન હંમેશા મારો પી. એ. અથવા કેટલીક વાર મારું મગજ હોય એમ મારી આસપાસ રહે છે. સુદૃશનને એ સ્વભાવથી પહેલાં કરતાં ઘણી રાહત થઈ ગઈ છે. આલ્પનને 'જી હા' કહી બધું પાર પાડવાની જ ટેવ છે. એને પ્રશ્ન કે વિશ્ન નથી, નથી કોઈ સમસ્યા કે નથી કોઈ વિશ્વગતીય શક્તિ મારે માટે. એ એક યંત્રમાનવ જેવો છે. મેં નક્કી કરી દીધું એનું સંબોધન. સુદૃશનને એને રોમો તરીકે ઓળખાવ્યો, હું પણ એને રોમો કહેવા માંડી છું. સુદૃશન આ રોમો વિશે પાનાનાં પાનાં બોલ્યા હતા—પણ સમજની પાંખમાંથી જે હવા ફરેરી તે આટલી હતી—

'પંક્તિમાં યંત્રમાનવ તૈયાર કરવા વિશે વાંચ્યું હતું. આ આલ્પન' એવો જ નિમકલલાસ ને વફાદાર લાગે છે. જાણે કાલકાળો બોખાનો—ના, લોખંડો બનેલો—જરાક વધારે નોડો હોત તો—પણ આ વેલ-ગિલ્ટ કહેવાય. એક-રોમોનું વર્ણન વાંચ્યું હતું: તેના હાથ અને પગમાં સુંદર સ્પ્રિંગની યોજના હોય છે. તેથી કામ અવાજ વગર અને ઝડપથી થઈ શકે છે. કારખાનાં ફેક્ટરી કે કેટલેક ઠેકાણે તો ધરમાં કામ કરનારો નોકર પણ બનનારો મળી શકે એવી શક્યતાઓ પણ આપણે ત્યાં એ શોધના જ નખોનો હોય એવો આ આલ્પન છે. એનું ચરીર ને દેખાવ નોટ બેડ, હુકમ સમજવાની અને

ઉકાવવાની તાકાત સંપૂર્ણ, ફરજ પર ગેરહાજર રહેવાની તે હોં ના કરવાની વૃત્તિ શૂન્ય. મેં પરની બાવશૂન્યતા એને યંત્રમાનવ જેવો જ સમજાવ્યો અને નિરુપદ્રવી સાબિત કરે છે. એ હુકમ ઉકાવવા જ જન્મ્યો હોય, બીજાની મરજી પર જ જીવવા તત્ત્વર હોય એમ હરેફરે છે.

સુદૃશન તે દિવસે જાણે ઓફિસિયલ એપોઈન્ટમેન્ટ કરી હોય તેમ, કોઈ બોક્સ બોલીને મારે માટે ઉપયોગી વસ્તુ બેટ આપતા હોય તેમ આલ્પનને મારી સામે હાજર કર્યો હતો. જ્યેક માસ સુધી તો આલ્પનના સતત મારા હુકમો ઉકાવતા ને મારી ધમ્મા પ્રમાણે મારી આસપાસ ફર્યા કરતા અસ્તિત્વને મેં નોંધ્યું કે વિચારું પણ નહોતું. નાના નાના હુકમો, ને નાની જ જરૂરિયાતો હતી. કારતો ફાઇવર માણસ નથી, માત્ર હાંકનાર યંત્ર છે એમ પાછલી સીટ પર તલ્લીન યુગલ માને તેમ આ 'રોમો 'ને મેં ગવ્યો હતો.

'રોમો, બારણું અંદરથી બંધ કરી દે, મને બંધ બારણું અને ખુલ્લું બારણું બન્નેની બીક અને ચીડ છે, બન્ને સહન નથી થતાં. તું અંદર બેસ, હું ડરી જઈ તો બારણું ખોલી નાંખજે.'

હું નિર્બંધતાથી સ્મરૂ જતી. મારી બંધ પૂરી થયા પછી એ પાણી આપતો પીવા. ખુરશી પાસે બેસીને ટ્રેમાં આવેલી આ જનાવતો, નેપડીન મારી તરફ સર-કાવતો, કોઈ એમેઝિનનો કોઈ સરસ લેખ કે ચિત્રનું પાતું ખોલીને ચીંધતો, નાસ્તાની ડીશમાંથી બે પીસીસ હું ખાઉં નહીં ત્યાં સુધી ટ્રેમાં કાટલી, ફૂધનો પોટ, ચમચી, ખાંડનો પોટ આથોપાછો કરવાનો વિધિ કર્યા કરતો. બીડીને બહાર જતાં પહેલાં મારીના કાચ પર અડધી બીક લાગતો કે એર ન આવે! પછી જવાને તત્ત્વર બની પીડ વાળીને પૂછતો, છેક ખુરશી સુધી જઈને બિજો રહેતો. વાતાવરણની શાંતિ ભારે ભારે થઈ ચૂંચળાવતી સારે ચાદ આવતું કે આલ્પન ક્યાં છે? ત્યારે હું મારામાંથી જાણે મારું બોયું કરી તેને જવાબ આપવા કુરસદ મેળવતી.

'જનું છે?'

એના બિંને કદી જાણવાની પરવા કરી નહોતી. એ ક્યારે આવતો ને ક્યારે જતો, ક્યારે એના વગર

કેટલો સમય હું ઘરમાં ને બહાર સુદર્શન સાથે રહેતી, મને કશી ખચર પડતી નહીં. ધીમે ધીમે ઘરમાં રેઝિયોની સ્વીચ ચલાવવાની કે બતીની કે પંખાની સ્વીચ ચલાવવાની બિઘમાં પણ ફાવટ હોય એમ આલ્મટની ફાવટ સમજ વગર મનમાં ગોઠવાઈ ગઈ હતી. આલ્મટનો અવાજ એ મને ગમતું કોઈ પુસ્તક કે નૂઝ વાંચી સંભળાવતો એ જ લહેબમાં માદ આવતો. એક દિવસ એનો જવાબ જરા જલ્દી બનીને મારા કાને અચકચો હતો :

‘તમે ખૂબ જીંધાં છો !’

‘આલ્મટ, અત્યારે સવાર છે કે રાત ?’

‘હા, આ સાંજ છે !’

‘મારે કોઈ પીવાનો સમય—મેં કોઈ પી લીધી છે ? મારાથી ઉઠાતું કેમ નથી ?’

‘તમે માંદા છો મેમ સાય, સ્પષ્ટ રહેા. તમને ગઈ કાલથી—તમે યેનની અસરમાં જીંધાં છો. વાંતો કરવાની મનાઈ છે. સાહેબ આઠ વાગ્યે આવશે.’

પડતું ફરતાં હું જમીનમાં બિતરી પડી હોઈ એવું લાગ્યું. દરિયાનાં ઊછળતાં મેળાંઓમાં માડું સરીર સપાઈ ગયું મને લાગ્યું. કોઈ સંકેત વગર મેં આંખ ખોલી ત્યારે હું આલ્મટના હાથમાં હતી. તેણે મારા કપાળ પરના વાળ ઠીક કર્યાં ને પલગ પર સરખી રીતે સુવ્યવસ્થા કરી કે અસાવધતામાં હું પલગ પરથી નીચે ગઈને આલ્મટને મને જીંચકી હતી. મારા ગાલ ચચલતાં કશુંક વાગ્યું હતું. હોઠ પણ સૂચી ગયા હતા. આંખ, પણ ભીની વજનદાર હતી. આલ્મટ ટ્રીટમેન્ટ કરતો હતો. કદાચ પર પાટો બાંધવા જેવો જખમ નથી. હાથ પર પણ કોકરીવાળા પાવડના જેવો અનુભવ થયો. બસ વધુ કશું નહીં. હાથપગ અને માથું બધાં હોવાં જોઈએ ત્યાં આલ્મટે ગોઠવી દીધાં છે. માલ, હોઠ અને આંખ પર મેં હાથ ફેરવી લીધાં હતા. કંઈ અથડાઈમાં મેં સુદર્શનનો અવાજ દૂર દૂરથી સાંભળ્યો.

‘આલ્મટ, મેમસાય જેટલી વાર માગે એટલી વાર કેટલી પીણું હવેથી ન આપતો, લાવ કપ્પાટની ચાવી

મારી પાસે. તું એને બીજી રીતે. એન્જેલ રાખતો. આનાથી નવનું વધુ સિધ્ધ થાય છે. દવા અને આ—બહુ ઇન્ટોક્સિકેશન સાડું નહીં. એની બેહોશીમાં એ કંઈ ગોલે છે ?’

‘હા, સાહેબ.’

‘શું ?’

‘તમે ઇચ્છો છો માગો છો તેવું જ, પણ વૃદ્ધ—બેહોશીમાં. જાગે તો કશું નહીં.’

‘ઓ...ઓ...બસ થેંદપુ. થેંક્યુ, કેરી ઓન’ સુદર્શન આલ્મટનો ખબો ધાગડો અને હસતો દાર બિતરી જતો મનમાં દેખાય છે. ચોંકવાતું બનતું નથી. આલ્મટને પૂછવાનો કંટાળો આવે છે. માડું એ નોંધ જલદીયર છે—તે ઉઘસીનતા.

‘રોબો—હું સત્તાં સત્તાં બડી ઘઈ ગઈ છું ?’

રોબો—હું કેટલા દિવસ પથારીમાં જ સૂતી છું ?

રોબો—મારા વજનમાં તને ફેર લાગે છે કંઈ ?

રોબો—મારા વાળ પહેલાં કરતાં ખૂબ આછા ઘઈ ગયા છે. નહીં !

રોબો—પગ કુખે છે...મેન્ડલી એડી પર બિલા રહેવાતું મન થાય છે—તું મદદ કર...બસ થોડી વાર પેલા, આદમકદ આપના પાસે મને ઝાસીને બોલો રહે.’

‘રોબો તારી ને મારી ઉંચાઈ સાવ સરખી છે. તું એકલો અહીં ફરતો હોતો ત્યારે લાગતું કે તું ખૂબ જીંધો હતો. આલ્મટ તારા હાથ ખૂબ રકે છે. જીંધો જઈ તે પહેલાં તારે માન બેસી જ રહેવાતું. નહીં તો મને બીક લાગશે આ બધું ઓરડામાં. અહીં ખૂબ નજીક—ના, ખુરશી પર નહીં. મારા ઓશિકા પાસે તારાં કપડાં મને ફીલ થાય એમ બેસી રહેજે.’

‘તારા હાથ સુદર્શનની દારી જેવા બરછટ છે. કોઈ વેરનું ટ્યુન પર તારી સાથે નૃત્ય કરું તો... થાકી જઈ તો મને જીંચકી લેજે...ના નહીં પાડવાની. ડોક્ટરની ને દવાની રોજરોજની મોનોટોનસ વાતથી વધુ થાક લાગે છે. નૃત્ય કરતાં મને આછો થાક લાગશે.’

‘આજે સરસ લાગે છે. આલ્મટ...સાંજમાંથી

રાત પડી ગઈ છે. જીંધ નથી આવતી. સુદર્શનની કીસમાં પીણીની સ્પેશ ન હોય તો એટલું પણ સદન હું ન કરી શકું રોખો. અને એક કિસ્સો, જેની તોતિંગ દીવાલો રક્ષણ કરતી હોય તેમાં જુસ્મનના હુમલાનો ભય ન હોય એવી સીક્યુરિટીનું જિજ્ઞાસુ છે. તારી છાતીની પહોળાઈ શું હશે? સુદર્શન રાતે અધારા થતાં સુધી બહાર ફરે છે. બંગલાના દરવાજા પાસે ચોક્કસ છે ને! મારા ધરનાં બારણું પાસે તું છે. છતાં...રોખો મારી જીંધની શરત પૂરી પડતી નથી. જાગવાનું વ્યર્થ લાગે છે. બહુ જ ઓછી ડીમાન્ડ છે. જીંધ પણ જોઈએ ને તેની અંદર હું કહું તેવું સ્વપ્નું પણ જોઈએ તેવું નથી માગતી. બસ સીક્યોર જીંધ... જીંધમાંથી આંખ ઉઘાડું ત્યારે સામે તું અથવા તારી બા ડેટલી પહોળાઈ છે તારી છાતીની!—બસ એ કિસ્સો જોઈએ.

‘મને ડર લાગે છે રોખો!’

‘મને સ્વપ્નું નથી જોઈતું રોખો!’

‘આશ્વટ’ મને જાંઘડી દે—

‘આશ્વટ’ જરાય હાસ્ય-આસવાસી અને મજાજમાં સખત પીઝ થાય છે. હું જાણું ત્યાં સુધી તું જરાય હાલીશ નહીં...સાઉન્ડ સ્લીપ...આ સ્લીપીંગ પિંક્સ જેટલી સાઉન્ડ—તારી છાતી પર પથારી છે—તેમાં મારી જાંઘ છે.”

‘આશ્વટ’ એ દિવસથી કેમ દેખાતો નથી?’ મેં સુદર્શનને ફરિયાદ કરી. સુદર્શનને બીજા ‘રોખો’ની વાત કરી. મારા મોં સામે તારી રજા પછી કહ્યું: “આપણે બીજો કોઈ નોકર રાખી લઈશું. આશ્વટ કરતાં વધારે સારો. તેના કામમાં પૂરતો સમય નથી નીવડ્યો. વળી કહે છે કે તેને દેરામાં જવું છે. કદાચ પરણ્યો હશે. તો.....નોકર ખાણસ સાથે આમી વાટચીત થી? વી વિક એરેન્જ.....”

આશ્વટને દેશ હોય, મા હોય, તે પરણ્યો હોય, તેને બાળખર્યા...તે મારા ખંડ સિવાય બીજો કંઈ કામ કરતો હોય, કમાતો હોય, બોલતો હોય.. હું વિચારી જ નથી શકતી. અને ખૂબ ચાક લાગ્યો હતો. જાંઘ એ દિવસથી આવી નહોતી, કોઈ સમજ પડતી નહોતી.

આશ્વટ મારી ને સુદર્શનની સગવડ હતો, એક રાહતનું સાધન હતો. બહેરા ખાણસના કાન પરથી સાંભળવાનું મશીન ખસેડી લો પછી તેને માત્ર દોઢ ફક્કતા દેખાય ~ ઘણા વખતની આદત હોવાને લીધે ફક્કતા દોઢ પરથી તે અવાજનો ને તેના અર્થનો અંદાજ લગાવતા બેસે. પણ એક અર્થ તારવે ત્યાં બીજો સેળસેળ થઈ જાય ને ત્રીજો ભૂલી જવાય. વિચારપર પરા, અર્થની સાંજ સળંગ ન રહે અને ચાકી ચાકી જવાય એવું જ કંઈ મને થતું હતું; કોઈ અવાજ સંભળતો નહોતો, માત્ર આશ્વટના દોઢ ફક્કતા હોય એવું જ મને બે દિવસ લાગ્યું.

‘આશ્વટ’ને હમણાં તો કોઈ પણ રીતે રોખી લેવો જોઈએ.’

સુદર્શન ચિંતાથી બોલતો હતો. આવો ટ્રેકન્ડ ખાણસ એકદમ ચાલ્યો જશે ને બીજો મળી ન જાય તો મારે તો મુસ્કેલી પડશે. “તને—આઈ મીન ડાસિંગ તને શું લાગે છે? આશ્વટ’ જાય તો તને કુખ લાગે?”

મને વાદ આપ્યું, એક વાર હું પક્ષ પડતી પડી મઈ હતી સારે આશ્વટ’ પૂછેલાં: ‘કુખે છે?’ અને ગાંધના અને હોહના અચ્છાદ વાદ આપ્યો. શારીરિક દર્દ ત્યાં કંઈક થતું હતું. ક્યારેક માથામાં સણકા થતા હતા ને હું આશ્વટ’ને કહેતી બરાબર સમજીને,

‘ડીઅર રોખો, માથું કુખે છે.’

તે પૂછતો, ‘કુખે છે કે બારે લાગે છે?’

પછી હું તેની સામે તારી રહેતી તેની વાત ન સમજવાને લીધે, એટલે તે મને સમજાવતો કે દુખાવવાની જરૂર છે કે હાથ ફેરવી જાંઘડી દેવાની?...મારી જાંઘની શરત એમાં હંમેશ રહેતી. હા, જન્યા પછી પાછી જાંઘી જાઉં ત્યાં સુધીની સગવડ અને વ્યવસ્થા એટલે આશ્વટ’! એવી મારી સમજ હતી.

એ દિવસથી હું જાંઘી નહોતી. મારા જાંઘવાની શરત, સગવડ અને વ્યવસ્થામાં આશ્વટ’ની ગેરહાજરી કાયમી બનશે એ વિચારથી મને બેચેની થઈ હતી. બેચેની માથામાં લાગતી હતી, સ્લીપિંગ પિંક્સની જરા વધુ જરૂર પડ્યો હવે. આશ્વટ’ કહેતો હતો.

‘તમારે જાતે કદી સ્લીપિંગ પિંક્સ ખાવાની નહીં. તમારા ડોઝ અને ખજાર છે. હું આપું તેટલો જ લેવાનો.’

મને તો ખબર પણ નહોતી કે મારી દવાઓ શી છે, ક્યાં છે તે કેટલી લેવાની છે. આલ્બર્ટ આજ સોંપી જતાં પહેલાં એ બધું સમજાવવા આવવાનો છે એમ સુદર્શન મને કહી ગયા. એમ પણ કહ્યું કે મારે આલ્બર્ટને એમ કહેવું કે મને 'દુઃખ થશે' એમ કહેવાથી કદાચ આલ્બર્ટ ન જાય.

આલ્બર્ટ જાય તો મારી બિંધવું શું? બસ, બીજી કશી સમજની — આલ્બર્ટ જે સમજાવે તે સમજની શક્તિ કે વૃત્તિ પણ ક્યાં હતી? હું તેની પાસેથી પિલ્સ માગી લઈને મારા ઓશિકા નીચે ચોઢવી રાખીશ. કેટલી વધારે લેવાથી શું તુકસાન થાય તેની સમજ પણ મેળવી લઈશ, ને બસ પછી નિરાંત થઈ જશે.

'આલ્બર્ટ' ક્યારે જવાનો છે?'

ત્રીજો દિવસ હતો એમ મને સુદર્શને કહ્યું હતું. ફિઝીકની અસર નીચે હું સિધિલ પડી હતી. ગ્લાસ સુદર્શને ગોઠવી આપ્યો હતો. 'સહેજ વધુ' — સુદર્શને આપ્યું હતું. એ મને ટંકોળીને કહેતા હતા, 'જો હું જાઉં છું હોં. ને હવે આ ગ્લાસ ખાલી છે. તું બિંધી જાજે. ઓશિકાથી વહેલો છૂટીને આલ્બર્ટ તને મળવા આવશે અને પછી દેશમાં ચાલી જવાનો છે. મેં કહ્યું તે માફ રાખજે. અને છતાં ચાલી જાય તો ઠંઈ વધી નહીં. આપણે બીજો બંદોબસ્ત કરી લઈશું. ડાલિંગ —'

મને લાગ્યું કે — ...આખો ખુલ્લી છે. બધા ખાલી બાટલાઓ બાટલામાંથી કાઢીકાઢીને આલ્બર્ટ સાફ કરતો હતો. કાચના ગ્લાસનો ફૂટવાનો અવાજ... કોઈ બધી ગયેલાં ફોન્સ ફરશ પર પડ્યાં હતાં. મારે પડખું ફરવું હતું... આલ્બર્ટ નથી... કદાચ જમીન પર પડી જઈ... તો રાત સુધી જમીન પર જ રહેવું પડ્યો. ના, આલ્બર્ટ સામે બેસો હતા. વળી માફ આવ્યું. બહાર ચાલુસના કાન પરથી મશીન કાઢી લેવામાં આવ્યું હેમ તેજ — આલ્બર્ટના હોંડ ફેડાતા હતા. અવાજ આપ્યો તે ગણગણ જેવો આવતો હતો. સમજ ફરી ફરી ફર ફર લાગતી હતી. હું ખુલ્લી આંખે તેને તાકી રહી હતી. તે આજ સોંપવા આવ્યો હતો એટલે ખાલી બાટલા, બારી,

ગ્લાસ, દવાઓ, દરવાજો, ઓશિકું... ગાસહોંડના જામ, કપાળ પરની વાળની લટકે અને હાથ પર બરછે રમશે — આ બધો વિધિ થતો હતો. મને બિંધની ચાંદ આવી ગઈ હતી. સ્વપ્નાં વગરની બિંધની-ચરાત.

'સ્વીપિંગ પિલ્સ ઓશિકા નીચે ન રાખશો!'

આલ્બર્ટ કંઈ જોડાતો હતો. મારે હોં ના શું કહેવું તે સમજાવું નહોતું...

એક પરીકું એના હાથમાં હતું... તેણે મને કહ્યું: કંઈક આવે અર્થ હતો:

'હું જાઉં' તે પહેલાં તમારા હાથે તમે મને આ આપો.' મેં પરીકું હાથમાં લીધું, મને બિંધના થંકર આવતા હતા. તેણે મારા હાથમાં ગ્લાસ આપ્યો.

'આ જે છે.'

મને કશી અવાજની અને અર્થની ખબર પડી નહોતી.

'મારે એ ખર્ચ જવાવું છે, તમારા હાથે.'

મેં એને પાણીના ગ્લાસ આપ્યો. અને લથડા હાથે પરીકું ગ્લાસમાં છોડી આપ્યું. એમ જ બરાબર એ હંમેશ ડોક્ટરોએ આપેલી દવાના ડોઝ પિવડાવતો. એવી જ એક સાદી એની માગણી લાગી:

'તમારા હાથે એ ગ્લાસ મારા મોં સુધી —'

મેં આંખોમાં બિંધની આસાએ કહ્યું... 'આલ્બર્ટ, પછી મને એક વાર બિંધવું છે, તું અહીં બેસજે. હું થાકી ગઈ છું.'

'આ મને આપો, પછી તમે મારી છાતી પર મન રાવે લાં સુધી બિંધી રહેજો.'

'હાલિ નાઇસ!'

મને ખૂબ ઊતાવળ હતી — બિંધવાની. હું પ્રયત્નશીલ થાક ખંખેરી બોલી થઈ, પેલો ગ્લાસ એને આપ્યો. એ મારા પગ પર બેઠો — અને ચટાટાવી ગયો.

મને ખબર નથી હું આલ્બર્ટની છાતી પર કેટલી વાર બિંધી લઈશ.

*

અંશુ, મારો છિન્ન અંશ

ચિત્ર મોદી

સાંજ થતાં હું, ધરની રસ્તે પડતી બારી ખોલીને, બેસું છું.
જતાં-આવતાં લોક, અખડતાં વાહન પેઢે, કંટાળો આપે છે.
અંતર રાખી દૂર દૂર દોડે છે એકી સાથે રેલના પાટા
પુશ્પી ફાટકમાંથી પસાર મ્હેરા સપાટ, ચપટાં વાહન.
વીજળીતારે બેઠો, એક કાગડો, બારી પાસે આવી બોલે :
'કા'...'કા' એક આંખથી અને તાકતો, બોલે :
'કા'...'કા'
હું હાથ હલાવી ઊઠાડતો; તો
બારીમાંથી ધરમાં આવી, ધર આખામાં ઊડી
અધપુલ્કાં ફારીથી નીકળે જ્હાર.
પણ, ધર આખામાં ઊડાડી કરતો એક અવાજ
'કા'...'કા'
'નાસ્ત.

આ 'કા'...'કા'થી તો ત્રાસ વધૂતે.
હું અકળાઉં
હું અકળાઉં એવો...
બાળપણથી 'કા' 'કા' સાથે ભારે મુગ.
'કા' 'કા' કરતો કાગ નજરમાં અદર્શિત જ
હું મુરસે ઘર્ષ, લઉં કાંકરો હાથે.
શેરીમાંની ચાટ, વધીઘટેલી એક ચાટતા કાગ ઉડાડ્યા
મરી ગયેલી બેસ, તળાવપાળે કાદવમાં ખરડાઈ લથળથ
એની અખિના ફાટેલા ડોળે ચાંચ મારતા કાગ ઉડાડ્યા.
ભદ્રના કિસ્સા પાછળ સતેલી મીઠીના નમ્મણરીરેથી ઝમતા
રકતસાવમાં ચાંચ બોળતા 'કાગ ઉડાડ્યા.
નાક છીંકતાં પડ્યા લીંટને ચાટી ખાતા કાગ ઊડાડ્યા.
શ્વાસોથી સંભોગી લેતા કાગ ઊડાડ્યા..
પણ, ધરને દરવાજો બેસી 'કા' 'કા' કરતો કાગ
હજી મધું છું ઊડાડ્યા હું
પણ...
ખોડું, નધું જાણું.

આજ સવારે દરવાજો બેસીને બોલ્યો કાગ 'કા' 'કા'
તોય હજીયે રાત ઘર્ષ છે કિંતુ ક્યાં છે કોઈ?
ધરની ચાર દીવાલો સુનમુન
ધરની બે બારીઓ મુખમુખ
ધરનો આ દરવાજો મૂગો.
ચાલ્યા કરતું સતત
અખડતુ ઠેવળ આ ધડિયાળ
સમય પળેપળ લરતો લાંબી ફાળ.
તારા ને મારા વચ્ચેની ખાઈ વધે છે
ખાઈ થાય છે પ્હોળી,
ખાઈ થાય છે લાંબી,
ખાઈ...
અંશુ, એક દિવસ આ લાંબી ખાઈ
એક દિવસ આ પ્હોળી ખાઈ
એક દિવસ લંબાતી ખાઈ
એક દિવસ પ્હોળાતી ખાઈ
તને, મને
મને, તને,
તમને...
ફરી સર ક્યાંથી આ 'કા' 'કા' ?
વિપ્રલંબાશુ મારે, અધઃકાળની નાવિકાના મનમથનાર
અવાજ
'કા'...'કા'...
હું રહેજ જૂઠું અંશુને ત્યાં હું...
ત્યાં હું કેમ અચાનક ટપકે મારા સૂતા ધરમાં ?
સાંજ હવે તો વીતી ચાલી
રાત બેતરતી ધીમે
હું અંધારે અડગિયાં ખાતો,
સ્વીચ કરું છું બોન.
પણ, આજ
સતત આ રહેરહેરતો

તાએ મારી કાપીઓની કાળાશ જૂંસી નાંખી ને હું તો અંધ. હવે હું અંધ. ઉંઘરના કાંટાળા વનમાં એક એક તરુની તિયજ વેધક શૂળેથી વીંધાતો. આ ઉંઘરના વનથી હું કેમ કરીને નીકળું બહાર? મારી આંખોની સામે ભોમો છે સાવ અનર્ગળ કોરોમોરો કાંટીલો અંધાર.

વૃક્ષોની ઝાળીની પેઠે લાંબાવીને હાથ, કહું છું: કોઈ મને આ વનમાંથી તો બહાર કાઢો, બહાર કાઢો. વૃક્ષોનાં થોરીકાં પહોંચે રહેજ કરી સંચાર પછીથી મૂંઝાં બનતાં. મૂંઝા-મઝ છે. વૃક્ષોના પડછાયા ઉંઘરને આકાશ હરો કે? ઉંઘરના આકાશ, હવે તું દયા કરીને વરસી પડ આ ઉંઘરની કાંટાળા ધરતીમાં જેથી ભોગે લીધું ધાસ, લીધું, ફૂલું કોમળ ધાસ. હાસ, પડ્યાં ખૂંદ. આ ખૂંદ હશે અમૃતના જેવાં.

છાલ કડું હું લાંબી.

મારી છાલ ઉપર પડતું એકાદું ખૂંદ અને હું સ્વાહું છું ન્યાં ખૂંદ ખાતું ખૂંદ? અસુ કે? આ તો લોહી. ખરેખર આ લોહી.

હજાતા હિરણ્યકશપના લોહી દીપાંબો ઝીલે મારી નિઃશ્વા? ઠીક થયું કે મારી નિઃશ્વા પર ઝીંઝાયાં આ દીપાં નહિતર દીપે દીપે એક એક રાક્ષસ જન્મત આ ઉંઘરની ધરતીમાં.

મને યતું અચરજ કે ક્યાંથી ફૂટી મહાકાળિની નિઃશ્વા? કાળસખાણી કાળિકાની નિઃશ્વા પર અધમચતુર્ લોહીદીપું ઝિંઝાય હવે આ નિઃશ્વા પર ખળભળતો દરિયો—દરિયો લોહીનો. એક ધૂંટડે દરિયો પીવું? એ પછી છુપું તો છુપું—નક્કી કંઈ નહીં. પણ, આ ઉંઘરના કાંટાળા વનમાં અધરયામા પેઠે રજખા કરતાં દરિયો પીને મરી જવું શું ખોડું?

નિઃશ્વા પર દરિયો ખળભળતો, આંખોમાં અંધારું અને આ ઉંઘરનાં વૃક્ષોના કાંટીલા પડછાયા, પરસાળે ઝોડળીઓ—આંગળીઓ, દરવાજે સાંકળ સાંકળ પર વર્તિમક અને વર્તિમકે લીલા નાચ બહાર સળગતું રહેર, પીગળતી સડકો.

સડકો પર ગલીઓ, વાંકીચૂંકી ગલીઓ, ગલીઓમાં લોકોનાં ટોળાં—ટોળાં અલોપ.

ગટરનાં અખતરિયાં દાંકણ ખોલો તો ગંધ—નરી-દુર્ગી અને એ એક જ એવો માર્ગ કે ન્યાંથી લારડો લેતા રહે વિરોથી છટપટી જાવું શક્ય.

શક્ય. જાવું શક્ય. પરંતુ એક પરિચિત પડછાયા

હર જવું ના શક્ય.

અંશ, મારા અંશ

તારે કારણ આગળ મંધરો વંશ

મારો વંશ. વંશ ગણાયે વેલો, વંશ વિનાનો વેલો

જાણે જળવિષ્ણુ આલી રેલો

અંશ, તું દૂર રહે એ

કેમ કરીને આવે? તું તો મારો અંશ—એક મા

છે અલગ પડેલો અંશ—તારા પર નિર્ભર છે મારે

વંશ, મારા અંશ.

મારી અંશ

તું મારામાંથી અલગ પડીને દૂર દૂર ઠેકાપ કે હું. જ ખરેખર ઠેકું?

: ગામ અડીને બેઠી સરિતામાં કોઈ મુગ્ધ કિશોરી લઈને બેડું પાણી લાવવા જાય. કિશોરી રમત રમતમાં બેઠાં જળમાં તરતું મૂકે બેડું, બેડું બેઠાં જળમાં આગળ વધતું. જાય; કિશોરી બેડું લેવા તરવા મડિ, પણ જળહિંસારે બેડું આગળ આગળ જાય, કિશોરી રામસ રામસ ગાય :

મેં તો ખેલખેલમાં ખાલી ખાલી ખોડું

માડું બેડું રે લોલ

અંશ, એમ જ, એમ બરાબર એમ જ મેં. પંથુ ખેલખેલમાં ખોઈ દીધી છે તને, મારા બધા પ્રયત્નો તારી સમીપ થવાના, તને દૂરને દૂર ઠેકતા. અંશ, મારા અંશ. હું નહિ કોઈ મુગ્ધ કિશોરી, નહિ તું મારું બેડું. કોઈ કિશોરીને બેડું ખોવાતો હોય ન ઝાઝો રંજ, પણ તને ખોઈને ખડકાયા છે ખરેખરમાં જન્મેલા શૂન્ય કરી મૂકનારી કાળના મંજરેજન.

શૂન્ય કાળોના સળગી જાહે એવો ગંજ ગંજ નહીં પણ ગંજ.

સડા ધાસની ગંજ. સઘ સળગવા માટે એવી ગંજ.

જીકરાકે હેઠળ હજી વિકસતા સ્ફોટક સ્તનની દાહબરી ગરમી જેવી આ ગંજ.

તાએ મારી કાઠાઓની કાળાશ બૂંટી નાંખી ને હું તો અંધ. હવે હું અંધ. ઉંખરના કાંઠાળા વનમાં એક એક તરુની તિપક વેધક શૂંભાથી વીંધાતો. આ ઉંખરના વનથી હું કેમ કરીને નીકળું બહાર? મારી આંખોની સામે ઊભો છે સાવ અનર્થ જોરોભોરો કાંઠીવો અંધાર.

જ્યોતી ગાળીની પેઠે લંબાઈને હાથ, કડું છુંઃ કોઈ મને આ વનમાંથી તો બહાર કાઢો, બહાર કાઢો. જ્યોતી થોરીલાં પળો રહેજ કરી સંચાર પછીથી મૂકાં બનતાં. મૂકા-મસ છે. જ્યોતના પગાળા ઉંખરને આકાશ દરો કે? ઉંખરના આકાશ, હવે તું દયા કરીને વરસી પણ આ ઉંખરની કાંઠાળા ધરતીમાં જેથી ઊગે લીલું ધાસ, લીલું, ફૂલું કામળ ધાસ. હાથ. પગાં ખૂંદ. આ ખૂંદ દરો અમૃતના જેવાં.

જીભ કડું હું લાંબી.

મારી જીભ ઉપર પડતું એકાડું ખૂંદ

અને હું સ્વાડું છું ન્હાં ખૂંદ

ખાડું ખૂંદ? આંસુ કે? આ તો લોહી. ખરેખરું આ લોહી.

હજીતા દિરખકથપતા લોહી દીપાંઓ ઝીંચે મારી નિર્દોષ? ઠીક થયું કે મારી નિર્દોષ પર ઝીંચાયાં આ દીપાં નહિતર દીપે દીપે એક એક રાક્ષસ જન્મત આ ઉંખરની ધરતીમાં.

મને ઘડું અચરજ કે ક્યાંથી ફરી મહાકાળિની નિર્દોષ? કાળસમાધી કાળિકાની નિર્દોષ પર અધમણી લોહીદીપું નિસાય હવે આ નિર્દોષ પર ખગભગતો દરિયો—દરિયો લોહીનો. એક ઘૂંટડે દરિયો પીતું? એ પછી જીવું તો જીવું—નહી કાંઈ નહીં. પણ, આ ઉંખરના કાંઠાળા વનમાં અચંચામાં પેઠે રહ્યા કરતાં દરિયો પીતે મરી જતું શું ખોડું?

નિર્દોષ પર દરિયો ખગભગતો, આંખોમાં અંધારા અને આ ઉંખરનાં જ્યોતના કાંઠીલા પગાળા, પરસાળે ઓઠળાઓ—આંગળાઓ, દરવાજે સાંકળ સાંકળ પર વહિમક અને વહિમકે લીલા નાગ બહાર સળગતું રહેર, પીંગળતી સડો.

સડો પર ગલીઓ, વાંકીચૂંકી ગલીઓ, બડીઓમાં લોકોનાં ટોળાં—ટોળાં અથોષ.

ઝટનાં બખ્તરિયાં ઠાંકણ બોલો તો ગંધ—નરી દુખને અને એ એક જ એવો મારું કે ન્હાંથી ભરડો લેતા રહે; નિશેથી છટ્ટી નવું ચક્ર.

ચક્ર. બધું ચક્ર. પરંતુ એક પરિચિત પગાળાથી

દૂર જતું ના ચક્ર.

અંશુ, મારા અંશ

તારે કારણ આમળ વધશે વંશ

મારો વંશ. વંશ જણાયે વેશે, વંશ વિનાનો વેશે

નભે જળવિજ્ઞ ચાલો રેશે

અંશુ, તું દૂર રહે એ

કેમ કરીને ચાલે? તું તો મારો અંશ—એક માન

છે અશ્વ પડેલો અંશ—તારા પર નિભર છે મારો

વંશ, મારા અંશ.

મારી અંશુ

તું મારામાંથી અશ્વ પડીને દૂર દૂર ઠેકાણે કે હું જ ખરેખર ઠેકું?

: ગામ અડીને બેઠી સરિતામાં કોઈ મુચ્ચ કિશોરી લઈને બેડું પાણી ભરવા નય. કિશોરી રમત રમતમાં બેઠાં જળમાં તરણ મૂકે બેડું, બેડું બેઠા જળમાં આમળ વધતું. નય; કિશોરી બેડું લેવા તરવા માંડે, પણ જળદિલ્સેરે બેડું આમળ આમળ નય, કિશોરી રમસ રમસ ગાય :

મેં તો ખેલખેલમાં ખાલી ખાલી ખોડું

ખાડું બેડું રે લોલ

અંશુ, એમ જ, એમ ખરાખર એમ જ મેં પણ ખેલખેલમાં ખોઈ દીધી છે તને, મારા બધા પ્રયત્નો તારી સમીપ થવાના, તને દૂરને દૂર ઠેકતા. અંશુ, મારો અંશ. હું નહિ કોઈ મુચ્ચ કિશોરી, નહિ હું ખાડું બેડું. કોઈ કિશોરીને બેડું ખેલવાનો હોય ન ઝાઝો રંજ, પણ તને ખોઈને ખાડાવા છે ખરેખર જન્મેલા શૂન્ય કરી મૂકનારી કાલના ગંભીર.

શૂન્ય કાલનો સળગી બેઠે એવો ગંજ ગંજ નહીં પણ ગંજ.

સડા ધાસની ગંજ. સઘ સળગતા માંડે એવી ગંજ.

ગજકાક હેળ હજ વિકસતા રહેલક સ્તનની દાહબરી ગરમી જેવી આ ગંજ.

મંછ...મંછકરાક.

શિશુરત્વમાં અંશુ, તેં ઠેકઠેકલાં ગંછકરાકે કાઢ્યાં ?

વિકસતા ઊનત સ્તનની આણીઓથી ફાટ્યાં ઠેકઠેકલાં
ગંછ-ગંછકરાક ?

અંશુ, તું મુઝકિશોરીથી આગળ ના વધી હોત તો

આજ તને કું 'ગોઈ' ન બેઠો હોત,

સ્પર્શથી કું-ના હેઠો હોત.

આદમ-ઈવને સેતાને આપેલું 'ગાનનું' ફળ

તે આદમ-ઈવ ઈશ્વરથી દૂર દૂર ઠેલાય

તને અને પશુ મળ્યું કાળનું ફળ

ને એથી તું મારાથી, કું તારાથી ઠેલાતાં દૂર દૂર.

કાળનું ફળ

રોજ વિકસતું

ફળના આ છે છે તું

ફળના પેસે છે કું

વિકસતા ફળના વધતા આ ધેરાયા

ધેરાવાથી વધતાં તારા ને મારા વચ્ચેનાં અંતર,

કાળનું ફળ વચ્ચેથી કેમ કરીને અળગું થાય ?

કાળનું ફળ ખાઉં તો મારાથી દૂર દૂર ઠેલાય.

અંશુ, મારા અંશ.

હવે આપણી વચ્ચેથી આ કોણ કરી દે દૂર

કાળનું વિકસી રહેતું ફળ ?

ફળ...પળ...બ્લેતું જળ.

મીઠું જળ.

મીઠું જળ નહીંઓતું, ખાતું ઊસ દરિયાતું જળ.

જળ દરિયાતું ખાતું,

મરી નિર્જી પર લોહીને દરિયો, એક ધૂંટડે પીતું દરિયો ?

અસરજન્ય લોહીથી ભરિયો, દરિયો કેમ કરીને પીવું ?

પીવું તો કેમ કરી નિવાય ?

હૈ-નમઃ શિવાય

હૈ-નમઃ શિવાય

ઓમ નમઃ

મમ

આત્મનામ

મમ આત્મનામ

આત્મનામ મમ કિ ?

શિવ ? હવે ? શિવા શિ હવે ?

હવે.

નેરુનાં અપકાટલાં વચસમાણી ફણને ભઈત્રા સીવ.

ફણનું ફણથી કર સંધાન.

- અનુસંધાન.

એક વીતેલી ફણને બીજ ફણ સાથે શેનાથી બેઠીય તું ?

ધાગો છે ? સોય છે ? શુ છે ? સોય છે ? હોય છે ? હોય જ છે

પણ તેં બેઈ છે, ભાઈ ?

સોયને કાણું પણ હોય છે

એ કાણેથી ધાગો કરી પસાર

પછીથી સીવા

પછીથી હવે.

સોયનું કાણું - ધાગો - સીવા - હવે.

હવે, સીવા - ધાગોસોય.

સોયનું કાણું

અંશુ, તેં સોય પરોવી દોરાથી કપારેય ?

કપારેક

ભરતમૂંઘણ કરતાં કરતાં તેં

આંગળીએ સોય ધોંચવી શ્રેય ?

ને નાનકડું અમથું શુદ્ધ રક્તનું આંગળીએ દેખાય

એવું કોઈ રક્તશુદ્ધ બો આ નિર્જી પર હોત

તરત પી ગયો હોત.

પણ, આ તો રાક્ષસથી નીકળેલું, રાક્ષસ જન્માવે

એવું છે

આ લોહી, લોહી પણ એણું ના,

સાતસમંદર લોહીભરિયા નિર્જી પર.

મારા મારા ઊસ સમાણા દરિયાઓને કેમ કરીને પીવા ?

જેમ કડું છું વાર એમ આ દરિયા વધતા જાય

આ સાત સમંદર નિર્જી પરથી નીચે મૂકું

મકાન, ગલીઓ, રહેર,

જલ્દયા અણુજલ્દયા દેશ

ધરાતલ રૂઝાં ખાવા માટે

કું ઠાને આપું સદેશ

કે

એક નાવ એવું બાધા/કે જેમાં

પશુપત્ની ને માનવનાં યુગો આવે.

માનવમાંથી નર ને નારી ફેણી ?
 હું ને તું, અંશુ ?
 તો ભલે પ્રલે થઈ જાય,
 જળપજ જળ બંબા અંબા આકાર થઈ છે જાય
 અંશુ, તું ને હું બે પુનઃ, પ્રલયના પછી
 સ્ત્રીશું માનવભાત.
 નહીં એ માનવ રૂહેશે ક્યારે ચાર દીવાલે
 ચાર દીવાલો ઊભી કરવા કદી ન એ વિચારે.
 ચાર બીંતો નહિ, પર નહિ, રહેર નહિ, નહિ સડકો
 નહિ ગલીઓ, ગલીઓમાં જૂગલો બહેતાં ગંધાનાં જળ નહિ
 ગટર નહિ, નહિ જાખવિયો ઢાંઢણ પથુ નહિ, દુર્ગંધ
 તો ભલે
 પ્રલે
 હાં, ભલે પ્રલે થઈ જાય
 મને જ તે હું કહી દઈ
 'હૃદયનો આરેહ, તૈયાર કરી દે નાવ, વારી દે યુગ્મ
 રૂપે પશુઓ
 ને પંખી, માનવમાંથી તું ને અંશુ.'
 તું ને અંશુ - માનવમાંથી.
 માનવમાંથી અંશુ આપણુ બે.
 પથુ, તું ક્યાં છે અસારે ?
 એકલો હું, એ પ તે અધ - અહીં ઉંખરના વનમાં.
 વનમાં કાંઠા, કેમ કરી હું બાંધું નાવ ?
 ઉંખરના આ વનમાં
 તરુઓના ના તોટો
 પથુ કોણ મને બતમાવે : તરુવર કેમ કરીને કાંપ્યાં જાય ?
 તરુવર કાપી નાવ બનાવું, નાવ બનાવી
 પશુઓ ને પંખીઓ લાવું.
 કોઠ દેશમાં, કોઠ વેશમાં તું
 તેને પથુ લાવું અંશુ.
 આપણે નાવ વિશે બેઠાં ના બેઠાં કે
 પ્રલયવારિઓ ઊભડી બેઠો જિંદગીના...
 એક છુટે...
 લોહીના દરિયાઓ ઊજાગરો કરવા પ્રલય
 પ્રલયનું કમરુ ધૂણું વગાડવાના શિવ
 હૈં નમઃ શિવાય,

હૈં નમઃ શિવાય
 પથરનું પારેવું માય
 હૈં નમઃ શિવાય
 અંબા.
 મ ઓ.
 મનુ ઓ.
 મનુ, નાવ ક્યાં તારી ? તારી નાવ, આ કિનારે લાવ -
 પછી હું જિંદગી પરથી છુંદ મૂકું હું હેડું
 છુંદ નહિ, દરિયાઓ
 પ્રલયનાં વારિ
 વાતવિપદની બારી
 પ્રલયનાં ચારેકોરે ફરી વળે જો વારિ
 હું આ ઉંખરના કાંઠાના વનને જોઈ રૂંધનું
 ભલે, ભલે તો પ્રલે. પરંતુ, પરસાળ રૂંધશે ?
 રૂંધશે આંગળીઓ ? વ્હાલ્યમરી આંગળીઓ ?
 પરસાળ ભરીને મા સદુ રૂંધી જાય
 જનમજનમની મા જો રૂંધી જાય
 નહિ, નહિ.
 હું ખારો દરિયો પીય
 ભલે મરીય, ભલે છવીય
 હું ખારો દરિયો પીય.
 ને હું અધઆંખનો, દરિયો - ખારો દરિયો - પી જાઉં
 છું પગમાં
 દરિયાના જગમાં
 ઉછળનાં અરણી અધોનાં મોળાંઓ પર એક બેઠું
 અસવાર.
 - જેને કોઈ નહીં છે રહેશે,
 રહેરા વણુ મોળાં પર ફરનારા અસવારોને જોઈ
 એક એક મોહનું તે અરણી અધ -
 - ખરી પગાડી, કેસ ઉછળી, ધસતો વેગવેગીસો -
 કંપૂતળી યા, રહેરાલીન અસવાર લઈને, અરણી અધો
 વેગવેગીસા દોડે
 કોઈ નહિ પરખાય, દવે આ કોણ ?
 નામ વગરના
 દામ વગરના
 કેવળ આ અસવારો દોડે

કઈ તરફ ? એ ખુદ ના જાણે. દોડે. દરિયાનાં મોભાં,
સાથે દોડે.

મોભાં કઈ તરફ કઈ જાય, કોઈ કશું ના જાણે—
આણે મોભાંની અસવારી.

મોભાંના ફીણાળા અસવાર

અસવારનાં મોભાંમોભાં અણુતાપ્યા દરિયામાં નાહક
શિછાને

ધસતા વેગે.

ફિણે કારણે વેગ !

ભાઈ કઈ મેર ?

નિશાળ દરિયાની કરકરતી કિતિજ સમાણી પાળા નહિ
દેખાય એથી એમ જ સાચે કે દોડ્યા કરશું તો

ક્યાંક અગેચર સ્થાને પહોંચીશું,

પણ મોળ મોળ વેગભર્યા ફરતાં રહેવાણું

નામ વગર

ઢોરાવિણ.

મોભાં સાથે મોળમોળ બસ ફરતા રહેવાણું.

આ ઢોરાવિણ અસવારનાં હું કેમ કરીને ગાણું

કેમ કરીને પાણું કે આ તે છે અંશુ ?

મોળ મોળ ફરતા અસવારો એવા વેગે

કે કદી નહિ પામ્યા એ જાય ને પાછા ઢોરાલીન.

આ અસવારોના ઢોરા કેણે બૂંટ્યા ? જેણે દોર્ધા ?

ના. ના. એમ. બને. ના.

મેં બૂંટી મારી આંખોની ઉંઘસલિણિ

એમ જ આ સુદુએ આખા ઢોરાને બૂંટ્યો

બૂંસલિણ ઢોરા પર ઢોરાં મૂકી રાચો, નાચો

મોળમોળ ફરતા ફરતા નાચો

ઢોરાલીન અસવારો, ઢોરાંના હકદારો

આ દરિયાનાં જાંઘ વિસ્તરતાં ખારાં જળમાં કંઈ કેટલાં
જગચર છવ.

એ જગચર છવને જેમ ન દોણે અંગન અંગન નામ

એમ તમને પણ કેવળ જનન, નામ નહિ, નહિ દામ.

મોળ મોળ ફરતામાં ફરજો છો તો અટકપાંચગી, દરખા.

એક દિવસ આ ઢોરા પેડે બંધુચ તે બૂંસાશે

અંગેઅંગ લજારો - છેકારો - બૂંસારો.

ને તમે થયો મોભાંઓ, કેવળ મોભાંઓ.

ઓમળણું અસ્તિત્વ અંતમાં પીગળતાં પાણી બનરો
માટે ઓ અસવારો

ઊતરો આ મોભાં પરથી, ઊતરો, વહેણ વહેણ ઊતરો.

નહિતર નામશેષ ઘઈ જશે—ગયા છો ઢોરાંથી ને

ધારી જશે.

ઊતરો ઓ અસવારો, ઊતરો.

મને અંધને આંખોથી તો કશું ના દેખાય છતાં પણ

પાણું છું.

કોઈ, અગેચર ઇન્દ્રિયથી કે

તમે ગતિના ભક્તો, મોળ મોળ ધૂમવાને સમજો બેઠા

ગતિ

અને ગતિને કારણે ઢોરાની એકએક રેખાઓ બોઈ

હવે સમજા ધસાઈ જશે, બૂંસાઈ જશે. ઊતરો

મોભાંથી અસવારો.

ઊતરો બાજારાળ કે ઊતરો બોજારાળ કે જનરો

ઢોરાના હકદાર

કે ઊતરો મોભાંના અસવાર.

મોભાંથી ઊતરો તો આણું જમા રહેવા બેઠા.

એ પાપ રાખવા - કેકવા ધરને - હું આણું છું બંધુ.

ઊતરો ઓ અસવારો બોળા, તમ સદુના ટેમણમાં ચડી

અંશુ છે—

ઓ બાજારાળ, ઊતરો તો આણું બંધુ.

બોધ. બોધ કહેતાં બુધિ. બુધિના કુકરે હું કંઈથી

આપીશ ?

આ લખઢોરાળા અસવારો બે મોભાં પરથી જનરી મંદિ

બોધ, બોધ હું ક્યાંથી આપીશ ?

મારી જિંદગી પર દરિયો, પણ મારા પમ નહિ છે

ઉંઘરના વનની કોટાળી આ ધરની

ને એ પણ આપીઅમથી.

ઉંઘરનો વિસ્તાર કેટલો ? ઉંઘરની ધરની પર પાંડો

દિરખપદશપનાં સોલીનાં છુદેનાં વરમાન

મારી જિંદગી પર ક્યાં લગ જીવ ? આ મહિમા વરમાન

ઉંઘરની ધરનીને લયળળ કરી આ વરમાન

કોટાળાં જમીને હજારો છે લોલી.

લોલીનાં મળતાં માલપર.

હું અંધ - આંખોના - નેત્રીના આ પૂર નિર્મલપત્ર,

ઉપરથી વરસાદ.

આજ્યાજી થોરીશા કાંટાઓ

નીચે રાક્ષસના

વંપુવિશેથી બહેતાં રક્તિતમ શુંદ.

મને ટસડું ચાલે છે આ પૂર.

હું ઉંબરની કાંટાળી ભોમેથી પરસાળે ફેંકાઈ જાઉં તો
સારું.

પરસાળે ઝાલભરી આંગળીઓ મારા કંઠે ફરશે—

રેશમવસ્ત્રાં રૂપશે.

પણ, આ વરસાદી પાણી

ક્યાંક મને આ મકાનની ભીતરમાં જાશે તાણી, તો ?

હું આ મકાનની પરસાળે ધર્ધને, દૂર ઉઘાડી બહાર
ચાલ્યો જાઉં

અને સડકો પર ફરી ફરું,

પણ, આ વરસાદી પાણી

મને જાય છે તાણી મકાનની ભીતરમાં.

હું ઉંબરથી

ધકેલાઈને

હળતો હળતો દીવાનખડે રહેંચું.

અચરજ.

કેવળ અચરજ.

ફરી આંખને મળતું તેજ

અરે આ તે શું ?

ઉઘડી આંખે હું જોઉં છું તેજવેરતા ભવ્યખંડમાં

કતારમાં બેઠેલી એસ

ભીંત ઉપર બંદૂક લટકતી

બંદૂકને અડકીને લટકે વાધચર્મ

વાધચર્મની પાસે સિંહાસન

સિંહાસન પર બેઠેલો પીઠ ફેરતી

એક ચહેરો.

હું રહેજ હખાતાં પગલે સિંહાસન પાસે જઈ બેઠો

કોઈ હલે ના ચાલે.

ખત પર લટક્યા નખ ચરીસા

બિંબ પ્રતિબિંબોને મારાં ઝીલે.

હું તો દિશ્મદ જેવો સિંહાસન પાસે જઈને બેઠો રહું

સિંહાસન પર પીઠ તાળીને બેઠેલો જણ ના પાછું

વાળી શૂંએ

હું જાણે મુગાથી બેઠો હોઉં

એમ રિચર ધર્ધ જાઉં.

રિચર. કોઈ શિલ્પની જેમ.

એક જ મુદ્રામાં

પડ્યા પવનની જેમ,

અને પછી

સિંહાસનઆશ્ન ફેરવે પીઠ

અને હું અચરજ અચરજ પામું

આ તો એ જ.

અરે છે એ જ

એ જ એ જ આ વૃદ્ધ બિખારી

વૃદ્ધ બિખારી અંધ.

મારું અચરજ પામી, પૂછે :

‘સળગતા રહેર વિશે વસનારા

પીંખેલી સડકો પર ચાલેલા

ઉંબરનું વન કેવું લાચું ? ગમ્યું ?’

‘મટરના ગંધલધાં મારગથી ઠીક જ’

ખડખડ હાસ્ય. પડપડયાઓ,

હું એક આવરણવાળી છખીની પાસે જઈને

કુતૂહલથી થોભું છું

ને જોઉં છું એકીટશ

એકીટશ જોઉં છું હું

આ છખી ઉપર હાંકેલું વસ્ત્ર

વસ્ત્ર આ અળચું ચાય

છખીની આગળપાછળ લટકે

પંખીનાં લાવેલાં તણ-તણ તો સહાં —

સહાં તણને ખેંચું તો...

કદાચ...

કદાચ દહો ઈર્ગાં.

વૃદ્ધ બિખારી અંધ

કરે અનાવરિત છખી

ને અને ને અને ને અને

અને અને અને અને અને અને

હું પાછું છું ચીસ.

બિહામણી

ઓહ
ભયકર
ભય કરે
ને અંશુને-ના, આ અંશુ હોય? હોય શું છે જ?
છે જ આ

અંશુ! મારો અંશુ! આ —
વેરણ હેરણ અંગો આમતેજ તે ફેમ વિશે એકચિત
એક હાથ પર ઊઠો પા
ખીન્ને હાથ
યોનિગત છિદ્રને ઢાંકી દેવા મથે
મસ્તક
મહાકાળીના પાપ નીચે અગાતા કોઈ અસુરની પેઠે છે
પગની પાસે.

લોહીભીના ગંદાતા કાળા કેશ
ધડ પરથી ઉખેડા બે સ્તન આમનેમ...

ઓ અંશુ,
હું કેમ કરીને નિર્મમ થાઉં?
આ ધુણાજન્ય જે દસ્ય...
ના, ના.

હવું એમ ઢાંકી દો વચ.
આ દસ્ય નેઈ નદિ ચકું.
કોઈ રીતે ઢાંકી દો છબી પર વચ.

કોઈ ઢાંકને વચ. ઢાંકને જાડું
પારદૃષ્ટિ ના થાય એટલું જાડું જાડું વચ
આરપાર દેખાય નહીં એવું કોઈ જાડું વચ વણીને
ઓઢાડો આ છબી પર.
અંશુ, તારી અનાવરિત છબીની પાસે હું રહોળાતો
સ્મરણોદી ટોળાતો - રહોળાતો - ટોળાતો.

ટોળાતો સ્મરણોદી :

અંશુ શ્રેવયાડમાં ડગલો લઈને ફૂલ આવી'તી તું.
કબર ઉપર મૂડી ધોળાં ફૂલ, આંખ ઝરમરે તારી. હું
હટાર મારવા નીકળેલો તે તને જોઈને ચોખ્ખો. તારી
ઝરમરતી આંખોના ભીના પ્રથમ પરિચય કુણો. તું
મુપચાપ ગર્ભ ચાલી ને હું પડછાપને આંખ વલી શખું
છું ઝાલી. પડછાપને ઈંડ પેઠે રેવું... શેઝ સવારે શ્રેવ-
યાડમાં તને જોઈને એક દિવસ પણ વાત કર્યાની તકની

જોતો-રાહ. ઓહ, અંશુ. શ્રેવ શુભ વસ્ત્રોમાં તું-તો...
ગને ઘાય કે કોઈ દેવની હંસી જેવી દ્વિતકાનો
સ્વર્ગોદ્દેશ આત્મા તે તું. અંશુ. એક સવારે ઝાડળી
પુણે જોઈ'તાં
આણું આણું હંસતાં'તાં

સ્વર્ણકિરણની પગલીઓ કોમળ શ્રેવયાડની ધોળી
કબરો પર પડતી'તી ત્યાં જ

ઝાડ ઝાંખરે છૂપાયલા એક કાળા નાગે ચિસ્તી ગતિએ
ધસવા માંડ્યું તારી તરફ

ને તું તો ફૂલ મૂકવામાં એવી તે મશયુર.

મે એક લાડકે નામ ઉડાડ્યો. નાગનાં વેરણછેરણ
અંગ... (ઓહ, અંશુ. તારા છબી વિશે આ વેરણછેરણ
અંગ!)

તું ચમકીને રહેજ, જાડું પામે ના પામે એ મહેલા,
ગજગુ રી મારી કને લપાઈ. હાંનના શ્વાસો ડરી મથેલી
બે આંખોમાં કરે આવ-જન ને હું શ્વાસેશ્વાસે સમીપ
આવ્યો, આવ્યો પાસે પાસે, શ્વાસે શ્વાસે. એ પછી

શેઝ તું ફૂલ લઈને આવે - કબર ઉપર થોડાંક
ફૂલ તું મૂકે. પથ્થુ મારા ગજવે તું મુલાખતું ફૂલ
મૂકવાનું કદી ન મૂકે.

ઝૂકે શેઝ ઝાળીની જેમ - ખેરવી ફૂલ પ્રકુલિત
ખતલી. આપણે કંઈ કેટલીવાર વાડમાં દાદાની જ કબરની
પાસે બેસી કરતાં વાત.

હવે કાણોને અરણી અધોની ગતિ મળી'તી. કાણો
સરકતી ભય મુકુ પગલે પથ્થુ - ફૂલમાં. ને હું - તું
તાડું માડું અલગ સ્થાને વિષ, બસ બેસી રહીએ -
સમુદ્રજળની તળિયે જાણે પેસી રહીએ.

સમુદ્ર જળની તળિયે પેસી એક મહેલ ખનાવી એમાં
રહીએ. મહેલ તો સોનાનો. અટળક સોનું લંકાથી
આવ્યું કે આવ્યું કુવેતથી? એની તો થી જાણી
આપણી ઇચ્છાના અરણી અધો આ લઈ આવ્યા ખંડાર
અને મથદાનવ વાતવાતમાં સોનાનો એક મહેલ ખનાવી
આવે. ચારેગણ, ઉપર નીચે લહેરાતાં જળ હોય અને
જળનો ઝીણો પલ્લ સ્પર્શ નદિ આપણને. સોનાના આ
મહેલે એક જ બસ દસ્યો - દસ્યો સંદ ઉડાડતા ઝૂલે
હાથી. ગોળે ગોળે પોષટ બેઠા, પોષટ બેઠા બેઠા થાયું

ધૂણતી ગોખે. ખારસાખમાં ક્યાં જૂઠાં, કડે જૂલે દિડોળા ખાટ. ખાટ પર બેસી જૂલાં કરીએ છું ને તું. હવા જૂઠાની નવ દિડોળાખાટ. કિચ્ડ કટ કટ કટ કિચ્ડ કટ કટ.

ઉપર જળમાં તરંગ, નીચે જળમાં તરંગ ફાણ ફાણની ખરતી કાંકરીએ તરંગ ઊંડતા જળમાં. ખરતી કાંકરીઓ. કહીકે તે આ સમયકોટ પશુ ખરી પડી, રહેજ કરીને છુપ્પ આસપાસના જળને, વિરમી નથી. સમયકોટ ભે તૂટી નવ... પશુ વજ્જરમદ્યોહકોટ કેમ કરીને તૂટે? ખરતી ફાણ ફાણ પશુ એક નવો ગઢ રચશે અને થયું પશુ એવું... આપણે સોનાના - જળતળિયાના મહેલે અલગ રચીને વિશ્વ હવા ઝુલ્લારી ખાટે ન્યારે જૂઠાંતાં, આસપાસ ઉપર નીચેનાં જળમાં ખરતી ફાણથી ફરી રચાતો થયો એક બે વજ્જરકોટ, આપ-આપણે સાવ રવાં રે ભોટ. અને મહેલને ધેરી ઊંચો ઊંચો ઊંચો કોટ. આપણાં જળતળિયાના મહેલે ફરી સમયવિજયનાં વામનાં ચોખ્ખાં અને આ નવો રચાયો કોટ...

કોટની કાંકરીઓ ફાણે. ઘર્ષને ખરવા માટે તે રહેલે આ મહેલ થાય ને - આ જળતળિયાનો મહેલ છોડીને થાયો પાછા ઉપર, સમુદ્ર જળની સપાટીઓ પર ચાલો, ચાલો...

ને ફરી આપણે શ્રેવશાઈમાં દાદાની જૂની, સૂની કજર કેને બેસીને સવાર સાંજ રાત્રિની વીતતી ફાણને ગણીએ

વપની કાંચી બીંતો ચણીએ.

બીંતો પર પોપડીએ બાંજે

જળમાં બાંજે

પડું પડું ઘર્ષ જાય બીંતો

તો પશુ ઈંટો પર ઈંટો ચોંટવતાં જઈએ જઈએ. જઈએ. ક્યાં જઈએ? હે?

હા, જવું તો છે જ, પશુ ક્યાં જઈએ?

જઈએ છીએ એ કઈ ચોખ્ખું છે?

ચોખ્ખું તો શું છે?

આપણે છીએ એ જ ક્યાં ચોખ્ખું છે?

પણ, પણ, પણ, પણ, આપણે હવે છીએ જ ક્યાં?

કદાચ હું છું, તું તો અંશુ, ક્યાં છે? છે? છે?

છે તો કેવળ આ છબીમાં, વેરલુછેરણ ઊડી રહેલાં

અંગોની આ છબી. ને હું પણ ક્યાં ચોંટા છું,

વેરલુછેરણ?

વેરલુછેરણ પડછાયાને કડું એકકા,

એકકા પડછાયા કરવાથી

છિન્નછિન્ન છું તે ચોંટા મટવાનો?

અંશુ, છતી આંખથી બેઠે છું હું તને -

અતુલવું છું મને

- વેરલુછેરણ.

તારાં તો અંગે કેવળ વેરલુછેરણ થયાં

અને હું તો આ આખો સાવ છિન્ન ને લિન્ન.

અંશુ, તુ મારા મનમાં તો મૂત -

હજી મૂર્તિ થી મૂર્ત

પણ, હું તો ધડાયાનો

બરોખર ચોંટાડવાયેલો માણસ

તો મેં છિન્ન વિચિન્ન

માણસ નહિ પણ પડછાયો.

હું પડછાયોથી માણસ ક્યાંથી બનું?

મારી અંશુ, મારો છિન્ન થયેલો અંશ...

માણસ ક્યાંથી બનું?

કદાચ છે ને વીજળીનો આ પ્રવાહ ફરીથી બંધ થાય

ને ફરી રહેર આ બેસે નિજ આંખોથી રહેર.

ઉજલ જાતાં મને ફરીથી પાછાં મગશે

મારા રે પડછાયો!

સ્વીચ બાંધે હું કડું

પણ, ક્યાં છું રેલો અનર્જન અંધાર?

ક્યાં છે?

સોનપરી : ત્રણ સ્વપ્નકાવ્યો

યોસેફ મેકવાન

૧

મેહ આંખની પાંપણ વચ્ચે નગર ભીડું નાવ...
રહી જાઉં છું એકસવાયો, એનો પડછાયો પકડાય.
પડછાયાનું પાણી થાય,
પાણીમાંથી મગર નીકળી
ઠાંઠે એકી નાનુક આરી સોનપરીને જાગ્રણમાં
તાણી નાવ.

રહી જાઉં છું એકસવાયો - એની ચિચિવારી પકડાય;
ચિચિવારીને હાથમઠી કુખાડી દઈં તો
આંખોમાંથી ફૂટી નીકળે ઝાઝ બનીને...
ઝાઝ લઈને ક્યો કરું છું
ઝાઝ ઉપર તો વિવિધ રંગી ફૂલો ખીસતાં,
જિલ્ન જિલ્ન રસવાળાં - સૂકાં ફૂલો પાકતાં,
ફૂલો આખતાં લોહો.
જેવી વૃત્તિઓ - અંગ આખામાં આંટા ફેરા ખાય,
સોનપરીની રાહ જોઈને
મંખાકાંશે સૂરજ મારો આંખો-પાંખો થાય
સોનપરી...ઓ સોનપરી...

૨ :

તમે મળવાનો ખ્યાલો,
ખેતરની દરિયાળી ઉપર
છાનામાનાં પત્રાં પાછી
ધુમ્મસ એટી પરોડ ચાલે...
ઉપર આભે
સોનપરીના વ્હાલે
વાદળ વાદળ પતંગિયાં ચર્મી જાડે...

વચ્ચે વચ્ચે

પંખીના કલરવનું ગ્રીણું સરી પડે કુદ્દ...
- છોડ ગ્રીણે તો પ્રગટે ફૂલ !
ફૂલ ઉપર મુગ્ર આંખો જઈને
રોજ સવારે શૂલે
સોનપરી ઓ સોનપરી...તને મળવાના ખ્યાલો...

૩

દીવાલે દર્પણનું સરોવર
નિજ પ્રતિબિમ્બ જોઈ રહે ચક્રી
ઠક...ઠક... ઠક...ઠક
તારી યાદના દીવા
થાય થાય ને છુટાય !
થાય ત્યારે :

તારી આંખમાંના વગામાં ફરતો હેખાઈ,
તારા હોઠના પલાય પર સૂરજ થઈ જાઉં,
તારી આંખમાંના ટેરવે કવિતા છું ગાઉં;

છુટાય ત્યારે :

દર્પણ કાંટા કાંટા કાંટા સાગે
કાંટામાં સમયનું ભરાયેલું વચ
શ્રદ્ધા આ દામ્ય કોણ્ય લાભો કરે
હાથમાં પ્રસંગોનાં કેંદ્ર રણગણી નાવ
સોનપરી કે ?

દવા જરા સળવળી ખોલી નાવ પારી
જોઈ રહું દૂર...
ધરભણી જઈ રહો સૂરજ
માથે મૂકી કિરણોની ભારી !

મન્દાકાન્તામાં કાન્તની

એક લાક્ષણિકતા

ચન્દ્રશેખર લાટ

સાચી - genuine - પ્રતિભા જ્યારે સર્જનપ્રવૃત્તિ થાય છે ત્યારે કાવ્યરૂપિ પૂર્ણતાની વધુમાં વધુ નિકટ પહોંચે છે. પૃથક્કરણની પરિભાષામાં તેમાં હંદ, લય, અલંકાર, પ્રતીક, કદપન, રસ, સવેદન, ભાષા, અભિવ્યક્તિ ઇત્યાદિ તત્ત્વોનું અદ્ભુત સામંજસ્ય તેમાં આવે છે. તેમનાં ઉત્તમ કાવ્યોમાં કાવ્યની સર્જનશક્તિ આતું સ્વરૂપ દેખાય છે. સંસ્કૃત કૃતોને કાન્તે પ્રભુત્વથી અને છબંત, પ્રવાહી બનાવીને પ્રયોજ્યા છે, તેમનાં કાવ્યોમાં અનુપ્રુપ, સિખરિણી, અગ્ધરા, તોટક, બૂલણા, મંદાકાન્તા જેવા સુપરિચિત હંદો વપરાયા છે, તો ગુણિનામાં, રથોદ્ધતા, સ્વાગતા જેવા કવચિત્ વપરાતા હંદો પણ છે. અંજનિ ગીત જેવો મરાઠી હંદ પણ તેઓ ગુજરાતીમાં લઈ આવ્યા છે. આ બધામાં મંદાકાન્તા હંદ કાન્તની કવિતામાં એક વિશિષ્ટ લાક્ષણિકતાથી પ્રયોજાયો છે, અને ખ્યાનપાત્ર બને છે. 'પૂર્વજાપ'નાં એસો ચાર કાવ્યોમાં મંદાકાન્તા ચાળીસ વખત પ્રયોજાયો છે. તે પૈકી બીસ વખત કાન્તે હંદની પ્રથમ ચાર ગુરુ શ્રુતિમાં સ્પષ્ટપુનરાવર્તન કર્યું છે. કાન્ત જેવા પ્રતિભાશાળી, ભાષા અને હંદપ્રભુત્વવાળા કવિ આપું પુનરાવર્તન વારંવાર; ક્યારેક તો કહીની ચારમાંની બે પંક્તિઓમાં ફેર ત્યારે તે વિચારણીય બને. સામાન્ય રીતે ભાવસંસ્કારને સ્થન કરવાના આશયથી 'સ્પષ્ટપુનરાવર્તન' થતું હોય છે. ભારસંક્રાન્તિની આવશ્યકતાને જરાજર પારખીને અનિવાર્ય લાગે ત્યારે જ ને આતું પુનરાવર્તન થતું હોય તો તે રમણીય લાગે છે. મંદાકાન્તાની પ્રથમની ચાર ગુરુ શ્રુતિ, કવિને કાવ્યરચનાની સરળતા કરી આપતી હશે. નિર્જાળ કવિ આ ચાર ગુરુ રચનાએ સરળતાથી સ્પષ્ટેની પુનરુક્તિ કરી દર્શ શકે તેવી તેમાં અનુકૂળતા છે. એમ બને છે ત્યારે તે કેવળ હંદપૂરક અને વારંવાર બને છે ત્યારે તે

કવિનું પ્રયોજાસત્ત્વ - mannerism - બની બપ છે; જે તેનાં ભાષા, હંદ અને ભાવાભિવ્યક્તિ ઉપરના પ્રભુત્વનો અભાવ કે અધુરપદાર્થ બને છે. આવે વંખતે રચના કંટાળાજનક બને છે. સામે પક્ષે જે કાવ્યની કોઈ આવશ્યકતાને કારણે, અથવા વિશિષ્ટ હેતુથી તેની પુનરુક્તિ થતી હોય છે ત્યારે તે કાવ્યને - પંક્તિને વિશિષ્ટ શક્તિ અર્પે છે. કોઈ વિશિષ્ટ સંસ્કાર તેથી દઢ બને છે અને ભાવરૂપે કાવ્યની અનુભૂતિ કરાવવામાં તે ઉપકારક બને છે.

કાન્ત એક પ્રતિભાસંપન્ન કવિ છે. હંદ, ભાષા અને સ્વરૂપ-સુરેખ ભાવાભિવ્યક્તિ ઉપર તેમનું પ્રભુત્વ સ્પષ્ટભૂષિત છે, તેમ છતાં તેમણે મંદાકાન્તામાં અન્ય હંદો કરતાં સૌથી વધુ આશયથી, ક્યારેક સ્થળની અનેકતા અને બાપકતા દર્શાવવા, ક્યારેક કિયાની તીવ્રતા સાધવા, તો ક્યારેક ગતિના પ્રવેશ અથવા મંદતા માટે, એમ વિવિધ હેતુથી આ પ્રકારનું સ્પષ્ટપુનરાવર્તન થયેલું છે. જે કે દરેક વખતે તે ઉત્કૃષ્ટ જ છે એમ કહી શકાય તેમ નથી. ક્યારેક તો આ ચાર ગુરુ રચનાો જે મોઠગાશ - સરળતા આપે છે તેનો કેવળ સહેલો લાભ તેઓ લેતા હોય તેમ પણ લાગે છે. પરિણામે એવે રચાને તે તેમની એક ખાસિયત - mannerism - હોવાનું પણ દેખાઈ આવે છે. આપણે વિચિત સહિત આ નેહરું.

'રમા' કાવ્યમાં કુલ ચાર વખત વપરાયેલા મંદાકાન્તામાંથી એક જ કોડીમાં બે વખત પુનરાવર્તન થયું છે.

'વારે વારે પ્રથમ દિવસો લમના માદ લાવે,'
સાથે સાથે અનુભવ તણું ખ્યાનમાં ચિત્ર આવે;'

(રમા : પ. ૮.)

અહીં પ્રથમ પંક્તિનું પુનરાવર્તન, યાદની સહજતાને

પોષક તથા રમાનાં ચંનમાં પૂરું જીવનની રિચતિના વારંવાર થતા સ્મરણ સાથે સંવાદ ધરાવે છે, અને તેને ઉપકારક બને છે. ખીજી પંક્તિયું પુનરાવર્તન યાદની માનસિક્કિયા સાથે અનુભવપ્રસંગોત્તર સાહચર્યસાધક છે. બોલચાલની ભરણ પશુ આ પુનરાવર્તનમાં પકડાય છે, જે અહીં કિયાની અતિશીલતાને સહાયક બને છે. પુનરાવર્તન કેવળ વિશ્લેષણ લાગે તેવાં દૃષ્ટાંત પશુ મળે છે :

‘શોરે શોરે પરવથ ચયુ’, સર્વે આરં સરીર,
દૃષ્ટિ કાંખી, જગ બની જતાં દૂર દેખાય તીર :’
(સ્વર્ગગંગાને તીર : ૧૨૮)

માં ‘શોરે શોરે’નું કોઈ વિશિષ્ટ કર્તવ્ય જણાતું નથી. ‘કલ્પના અને કરતુરીમૃગ’માં ત્રણ વખત વપરાયેલા મંદાકાન્તામાંથી બે વખત રિચતિફલ - Conditioned - પુનરાવર્તન છે.

‘અગે અગે ખૂબી નિરખીને આખિ તે બળ ચોરી,’
(કલ્પના અને કરતુરીમૃગ : ૧૧)

માં સર્વ અંગો સૂચવાય છે તે સ્પષ્ટ છે, જે કાબલની અનિવાર્યતા રૂપ નથી, જે નિવાર્ય છે, ન્યારે આ જ પ્રકારનું પુનરાવર્તન અન્યત્ર સમુચિત અને તીવ્રતા-સાધક છે. તુલ્યો :

‘શૈમે શૈમે વિરહબળની વેદનાથી બળે છે,
છૂટી છૂટી, સહન ન થતાં, મત પાછાં મળે છે;’
(ચક્રવાક મિથુન : ૩૪)

અહીં ચક્રવાકયુગમની સંવેદનની તીવ્રતાને કારણે પુનરાવર્તન સહજ અને અસરકારક બને છે. ભાવાવેશનો ધક્કો પુનરાવર્તનને સાચું કરે છે; કારણ કે તે તેમાંથી જન્મ્યું છે. ‘છૂટી છૂટી’ દ્વારા ચક્રવાકયુગમની પ્રજુખતા અનરિચતિ કિયાથી ચિત્રિત કરવામાં પુનરાવર્તન સહાયક બને છે.

‘ધોળાં ધોળાં ઝરણ ટપકે, વાદળાં ધસાય :’
(કલ્પના અને કરતુરીમૃગ : ૧૨)

માં ઝરણની ધવલતાનું આધિક્ય દર્શાવી તેના સૌન્દર્યને દસ્ય બનાવવા કવિ પુનરાવર્તન કરે છે. બરાબર આવું જ એક દૃષ્ટાંત છે :

‘ધોળાં ધોળાં શશિકરણ જે તોય સાથે મળે છે,’
(સ્વર્ગગંગાને તીર : ૧૨૮)

અહીં વર્ણનમાં આ પુનરુક્તિથી કશી વિશિષ્ટ અસર નીપજતી નથી કે ચારુત્વ પશુ આવતું નથી. બે લગ્યાલની ભરણ છે પણ તેના વારંવારના પ્રયોગથી તે અસરકારક રહેતી નથી. એકની એક રીતિનું બળે કાન્ત અનુકરણ કરી રહ્યા છે! ‘ચક્રવાક મિથુન’માં બાર વખત પ્રયોગેલા મંદાકાન્તામાં નવ વખત આ પ્રયોગ થયો છે, જે કેટલીક વખત કાન્તની અપ્રાદ્યસ્યક પશુ છે.

‘ન્દાનાં ન્દાનાં ક્યહિં શુભિ સરો, કચ્છ ઉતાન રમ્ય,
રનેહે જોવા ચક્રા ઉપજતી ભાવના કે’ અગર્ય !
આધું આધું મુદિત રવનું ચિત્ર સંગીત થાય,
શાનો ક્યાંથી કંઈ નિસરતો મિત્ર આમોદ વાય !’
(ચક્રવાક મિથુન : ૩૨)

એક જ કરીમાં અહીં બે વખત આ વક્ષણ છે. અહીં સરોવરો દ્વારા કવિને પલ્લવો (Ponds), બંગાળીમાં જેને પુકર કહે છે તે અભિપ્રેત છે. એવાં સરણું નાના-પણું રેમણીય હોય છે જે અહીં નિહિષ્ટ છે. અને તેના વિગતપૂર્ણ વર્ણન કરતાં પુનરુક્તિથી વિશેષ આસ્વાદ્ય બને છે. ‘આધું આધું’માં દ્વરથી આવતા સ્વરોની મધુરતા દર્શાવતા પુનરુક્તિ થઈ છે. બોલચાલની ભરણનો લાભ કવિતાને મળે તેવા પ્રયાસ અહીં તેમ અન્યત્ર થયો છે.

‘ધીમે ધીમે ગતિ કરી જતો પશ્ચિમે સૂર્ય જેમ,’
(ચક્રવાક મિથુન : ૩૪)

અહીં આશમના સૂર્યનું વર્ણન છે, પરંતુ પુનરુક્તિથી તેનું ચિત્ર ગતિશીલ અને સરસ રીતે તાદરશ બને છે. ન્યારે

‘ધીમે ધીમે મધુર વચનો આ પ્રમાણે કહે છે.’
(સ્વર્ગગંગાને તીર : ૧૨૬)

માં કેવળ એક વિધાન - Statement - કોઈ તે ભાવસંપૂર્ણ નથી, તેથી પુનરાવર્તન મોશું, નિરર્થક લાગે છે. અને

‘ધીમું ધીમું મુતિ પર પડ્યું દરથી કોઈ ગીત,’
(સ્વર્ગગંગાને તીર : ૧૨૭)

માં કાન્તનું પ્રયોગદાસ્ય સ્પષ્ટ રીતે પ્રકટ થાય છે.

‘આછી આછી રસ રહિત લાં વાદળીઓ તણાય.’
(ચક્રવાક મિથુન : ૩૪)

માંનું પુનરાવર્તન વાદળીઓના આછાપછીને પ્રકટ કરી
આપે છે તે રીતે કંઈક સૌન્દર્યપ્રાપક બને છે. વળી

‘આહા! આહા! અવર દુનિયા! ધન્ય એ ગોઝતામાં,
નીચે નીચે ઉતરી પડતું વેગથી દંપતી ત્યાં!’

(ચક્રવાક મિથુન : ૩૬)

પૈકી પ્રથમનું પુનરાવર્તન ચક્રવાક દૃષ્ટીના કોઈ અવર
જગતના દર્શનની ધન્યતાને ઉદ્ધાર ચોચ રીતે ખનિત
કરે છે, અને તે ભાવાવેશનું હોઈ અસર નિખળવી
શકે છે. બીજી પંક્તિના પુનરાવર્તનથી નીચે પડતું
મૂકતાં ચક્રવાકપુગ્ધની ગતિને ત્વરિતતા - વેગ - (force)
મળે છે. આ દૃષ્ટિએ આ બંને પંક્તિમાંનાં પુનરાવર્તન
સહેતુક, સમુદ્ધતા અને સદૃશ બને છે. પરિણામે તે ધારી
અસર સાધી શકે છે.

આ લાક્ષણિકતાનો ઔચિત્યપૂર્વકનો પ્રયોગ દર્શાવતું
એક સુંદર દર્શાવતું નેર્ધેએ.

‘લંબાવેલા સ્વર મધુર આ બોમ માંહે ફરે છે,
પુષ્પે પુષ્પે વિટપ વિટપે નૃતન શ્રી ભરે છે;
ન્હાનાં ન્હાનાં વપુ ધરી શકે શોખતાં એ દિશામાં,
રેશ્મતાં એ રતિ વિવિધ શી કે’ સ્થિતીની નિશામાં!’

(દેવવાની : ૩૭)

અહીં પુનરુક્તિનું વિશિષ્ટ સામર્થ્ય અને સામર્થ્ય
ઉદ્દેશ્યતાથી સિદ્ધ થયું છે. દેવવાનીના વનમાં પ્રસરતા
મધુર સ્વરોનો ગતિ-વ્યાપ ‘પુષ્પે પુષ્પે’ની દ્વિરુક્તિથી
તે રીતે નિદેશાય છે તે અન્યથા બની શકત નહીં.
પુષ્પની પુનરુક્તિ વ્યાપ માટે નું જ પરિભાષ્ય બિંબુ
કરે છે, જે ખરે જ નવીન અને સજ્જતાના સ્પર્શવાળું
છે. તેથી તે રુચિર છે. તો ‘ન્હાનાં ન્હાનાં’ દેવવાનીના
સ્વરોની નાજુકતા અને મૃદુતાને મૂર્તતા આપે છે, અને
વર્ણવે વિષયની સ્પર્શક્રમતા વધી જાય છે. આ પુન-
રુક્તિઓ સૌન્દર્યરસિત હોઈ વર્ણવે વિષયના ચારુત્વની
મોહક છાલક ભાવકચિત્ત પર વાગે છે. આવી મૂર્ચ્
સામર્થ્યવાળી પુનરુક્તિઓ છંદને પણ લયાન્વિત કરી

નવું અને અધિક સૌન્દર્ય અર્પે છે.

એક બાજુ આવી વિરલ દર્શાવે છે તો બીજી બાજુ
પુનરાવર્તન કેવળ છંદપૂરક કે પ્રયોગદાસ્યરમાંથી આવેલ
હોય તેવાં દર્શાવે પણ મળે છે. ઉપર કેટલીક નેર્ધે,
એક વધુ :

‘જ્યોત્સ્નાથી પરિમલ લઈ વાયુ જે સંચરે છે,
સ્થાને સ્થાને હલકમલો હૃદયથી તે ભરે છે,
મીઠા મીઠા રવ કરી દરે પક્ષીઓ સર્વ ગાન,
કીડા કેરાં સદા નિરખી છેક મૂલાખ બાન.’

(સ્વર્ગગંગાને તીર : ૧૨૭)

અહીં વર્ણન છે. પરંતુ એ વખત યથેચ્છા
પુનરાવર્તન વર્ણનને અનિવાર્ય રીતે આવરણક નથી, કોઈ
સુંદર અસર થતી નથી. છંદસ્થાનાની એક ખાસિયતના
દાસ્યવતું પરિણામ લાગે છે! વન, પવન અને સુગંધનું
અધિક રમ્બ વર્ણન કાન્તે આપ્યું છે.

‘પૂર્વાશાપ’માં વપરાયેલા છંદોને દુઃસ્વાભાવિક રીતે
નેર્ધે, મંદાક્રાન્તામાં થયું છે એટલા પ્રમાણમાં અન્ય
છંદોમાં આવું પુનરાવર્તન થયું નથી તે પણ, આ
છંદની પ્રયોજના પરતે કાન્તની એક લાક્ષણિકતા સિદ્ધ
કરે છે. આ પુનરુક્તિમાં વપરાયેલા ક્ષંદોને તપાસીશું
તો તેમાં નાખ, વિશેષણ, અવ્યય, ક્રિયાવિશેષણ
અવ્યય, જેવાં વપરાયાં છે. દરેક વખતે આ પ્રયોગ
એક સરખો ઉચિત, રુચિર અને અનિવાર્ય નથી તે
આપણે નેર્ધે. કેટલીક વખત તો ટેવરૂપ - habitual
લાગે છે, કેટલીક વાર કાન્તની સ્થિતિશક્તિ - con-
ditioned state - ના પરિણામરૂપ લાગે છે. પરંતુ
ભાવાવેશની નીપજરૂપ હોય છે ત્યારે તે પ્રયોગ
પ્રતીનિકર અને આસ્વાદ્ય બનેલ છે. ક્યારેક અભિ-
વ્યક્તિના વિશિષ્ટ લયને ઉપકારક અને લપસોદ્યની
અસર પણ નિખળવે છે.

કાન્ત જેવા કવિમાં પણ પુનરાવર્તન ક્યારેક
સ્વાભાવી એક લક્ષ્યરૂપ બની જાય છે તે હકીકત,
મંદાક્રાન્તામાં આ ચાર ગુરુ સ્થાનો વિશે કવિઓને
સજ્જ રહેવા પ્રેરે તેવી બાબત છે.

મસો

કાવાખાતા ચાસુનારી
અનુ. સુભદ્રા ગાંધી

ગઈ કાલે રાતે મને એ મસાનું જ સ્વપ્ન આવ્યું.
હું જે કહેવા માયું છું, તે તમને કળાવા માટે
તો એ જે અદાર જ પૂરતા છે. એ મસો! એને ખાતર
તો તમારે એજે કંઈ કેટલો કપડો ખાઈ ચૂકી છું.

મારા જમણા ખલા પર, યા તો એમ કહેાને કે
એવી આગળ મને એ મસો છે.

‘એને છેડ છેડ કરીને મોટો વટાણા જેવડો તો
કરી મૂક્યો છે, ને હજી હાથ ત્યાનો ત્યા રમાડ્યા કરે
છે, તે એક દહાડો એ ફણગી ઊઠવાનો છે, ભોજે.’ તમે
મને ચીડવતા. ખરે જ, તમે કહેતા તેમ એ સાધારણ
મસા કરતાં કંઈક મોટો તો હતો જ.....ખાસ્સો ઘણો
...મળતો ગોળમોળેળ ને ઊપસેલો.

નાનપણમાં પધારીમાં પડી પડી હું એની ભેડે
રમ્યા કરતી. પણ બ્યારે પહેલવહેલી, તમારી નજર
એના પર પડી, ત્યારે હું ખૂન શરમાઈ ગયેલી. મારાથી
રહી દેવાયેલું. ને મને બરાબર યાદ છે, તમે પોતે પણ
એને ભેઈ ખૂન અચંબો પામેલા.

‘બસ કર, સારોડો! હું બસ બસ કરશે, તેમ
એ મોઢો ઘતો જવાનો છે, હોં?’ મારી આ પણ મને
વહતી. તે વખતે હું હજી છોકરું હતી. માંડ તેરેક વરસની
હોઈશ. તે દિવસથી મેં કોઈની નજરે ન ચડું
એ રીતે એને પસવાડવા માગ્યો. તે પછીની તો મારા
ખ્યાલ બહાર જ એ દેવ ચાલુ થઈ ગયેલી.

ને પહેલવહેલો એ તમારી નજરે ચડ્યો, ત્યારે
પત્ની કરતાં હું કંઈક બાળક જ વિશેષ હતી.
શરમની મારી હું કેવી ડમાઈ ગઈ હતી..! મારી એ
દશાની તો ભે તમને - તમારા જેવા એક પુરુષને - કંપના
સરખી આવે, તો મને આશ્ચર્ય થશે. કારણ નથી શરમ
કરતાં પણ એમાં કંઈક વિશેષ હતું. મનને કંઈક એવું

ઘઈ ગયેલું કે, આ તો બહુ ભયંકર કહેવાય.. ને તે ધડીથી
લગ્ન એ કોક ભારે ખતરનાક વસ્તુ છે, એમ મને લાગેલું.

કારણ, એને લીધે જ મારાં આજ લગી જાનાં
રહેલાં તમામ રહસ્યો એકેએકે છતાં ઘઈ ગયાં હતાં.
હું પોતે જેની હયાતી વિષે બળણ હતી, એવાં બંનેક
રહસ્યોને એકેએકે શોધી કાઢીને તમે ઉધાડાં કરવા
માંડ્યાં હતાં ને હવે તો ઝોથ લેવા તરણું સરખું જ
મારી પાસે સ્થૂં નહોતું બલે.

તમે તો આ પછી મુખે ધીરી જતા. મને એથી
કંઈક રાહત મળતી. કંઈક એકલવાયું પણ લાગતું ને
એકાએક મસા તરફ જતા મારા હાથને ખમચાઈને હું
રાકી લેતી.

અન યતું, બલે માને લયું કે, ‘મારાથી મસા
ભણી તો હવે હાથ લાંબાવાતો નથી!’ પણ એ વિચાર
આવતાં જ શરમથી માડું મોં બાકચોળ બની જતું.

‘એક મસાની તે કોઈ એવી તમા કરતું હશે,
મરખ!’ તમે એકવાર બોલેલા ને તેથી હું કેટલી ખુશ
થયેલી! મેં પણ માયું હુણવેલું. આજે હવે એ વાતનો
વિચાર કરું છું, ત્યારે મને થાય છે કે, મસો રમાડવાની
મારી કુટેવને ભે તમે સહેજ નજાવી લઈ ચકવા હોત તો
કેવું ચાડું?

એ મસાની તો મને એવી કંઈ પડીય નહોતી.
લોકોની નજર કંઈ આવા મસાઓની શોધમાં, અંતરની
ગોળીઓ ઝોછી જ ફેંકાસતી ફરે છે? કોઈ એકાદી
કુખડી છોકરીનો ખ્યાલ આપતાં લોકો કહેતા હોય છે:
‘તાણું લગાવેલી ઝોરડી જેવી ચોખ્ખા ને ચટ!’ પણ
એક મસો...મેં તેટલો મોટો હોય તો ય-એને કુખ્યા-
પણાનું નિશાન તો લાગ્યે જ મણાતી રાકાસ.

કોણ બલે શાથી, પણ તમને એમ લાગી ગયું કે

મને એની નેડે રમવાની આદત પડી ચર્ધ છે.

તે કાણુ જાણે શાયીય, પછી તે મારી એ ટેવ તમને ખૂબજ ખટકવા લાગી.

‘બસ કર, બહુ થયું હવે.’ તમે ચીદવાઈને બોલી બેઠા : ‘આવું આવું તો કંઈ કેટલીય વાર તમે મને વદવા દરી.’

‘પણ તારે એને માટે ડાબો હાથ જ શું કામ વાપરવો પડે છે ?’ એકવાર કંઈક વધારે આકરા ચર્ધને તમે મને સવાલ કરેલો.

‘ડાબો હાથ ?’ એકાએક તમારા બાવા સવાલથી ચમકીને હું બોલી બેઠી.

‘ખરે જ, એ પહેલાં આ વસ્તુ તરફ માનું કદી ધ્યાન જ દોરવાપેલું નહિ...હું હંમેશાં મારો ડાબો હાથ જ વાપરતી.

‘એ મસો તારા જમણા ખભા પર તો છે, એ કામ જમણા હાથને વધારે ફાવશે.’

‘ઓહ !’ મેં મારો જમણો હાથ ઊંચો કરી બોલ્યો, ને બોલી, ‘...પણ આ તો અચ્ચું લાગે છે.’

‘અચ્ચું શું વળી ?’

‘પણ મને તો મારા ડાબો હાથે જ વધારે ફાવે છે.’

‘તારો જમણો હાથ એની વધારે નજીક છે, તે ?’

‘પણ એને આમ પાછળ વાળવો મુશ્કેલ તો.’

‘વાળવો મુશ્કેલ... !’

‘હારતો વળી. કાં તો આ હાથને આગળ ચર્ધને આમ બોલી સુધી લઈ જવો પડે, કાં આ હાથને આમ પાછળ વાળીને ત્યાં અડાડવો પડે...’ હા, પાછળથી તો હું કાંઈ રાંક બનીને તમે મેં કહ્યો તે બધું માની લેતી નહિ. તમને આવો જવાળ આવતી વેળાએ મને મનમાં થયેલું પણ ખરું કે, મારી બનને જ આશ્ચર્યમાં લેતી, કેમ જાણે મારા વાળેલા હાથની ઠોણી વડે હું તમને જ મારાથી આવો ધડેલી રહી હોઉં ! મને એજ પણ લાગેલું, જાણે હું તમારા પ્રત્યે કંઈક વધારે પડતી કોરબ બનતી જાઉં છું.

મેં ઠંડે કવેને તમને સામે સવાલ પણ કરેલો કે, ‘હું મારો ડાબો હાથ વાપરું છું, એમાં એવું ખોટુંય શું છે તે ?’

‘ડાબો કે જમણો, એ ટેવજ, બોટી છે ત્યાં.’

‘તે એની હું ક્યાં ના કહું છું ?’

‘મેં તને સત્તરવાર કહ્યું કે, તું એકવાર દાકતર પાસે જા, ને એને ત્યાંથી દવાથી જ નાખ એટલે પાલું.’

‘ના, એ મારાથી નહિ બને, મને ટરમ આવે છે.’

‘એમાં એવું છે શું તે ?’

‘મસો દવાવા તે કોઈ દાકતર પાસે જતું દશે, વળી ?’

‘અરે કંઈ કેટલાંય.’

‘હા, પણ તે ચહેરા પર ક્યાંક હોય તો સમજ્યા. પણ બોલી પરતો મસો કદાવવા તે જવાતું દશે કંઈ ? પેલો દાકતરજ બેઠો બેઠો હશે. ને મનમાં સમજી જાય કે, જરૂર, એના વરને જ એ ખૂંચ્યો હોવો જોઈએ.’

‘પણ તારે એને ચોખ્ખું કદી દેવું કે, મને એની નેડે રમવાની કુટેવ પડી ચર્ધ છે, માટે કદાવવાની જરૂર બની ચર્ધ છે.’

‘ખરેખર ? પણ એ ગિચારો મસો, એરી જગાએ પડેલો છે કે જ્યાંથી લાગ્યે જ ઠોઈની નજરે ચડે...તે છતાં તમને...’ હું તો કહું છું, એના કરતાં તમે જ જો એને જરા સહી લેતા હો તો દેવું !’

‘એ મસો તો મને જરાય ખટકતો નથી. માત્ર હું એને આખો વખત પસવાયાં કરે છે તે ન કરતી હોત તો બસ હતું.’

‘પણ મને એનો ખ્યાલ જ રહેતો નથી.’

‘ના, પણ હું જરૂરી છે. હું બનેને મને તેટલું બધું બધું ક્યાં કરું, તું તારી એ ટેવ હોડવા જરા સરખી મથામણ કરવાની નહિ.’

‘અચ્ચું છું તો ખરી. ત્યાં હાથ જ ન જાય, એટલા ખાતર તો મેં જોયા કંઈકાવાળાં ગવન (રાતનો પોપાક) પહેરવા માંડ્યાં.’

‘તો ય આ કેટલા દહાડાથી ?’

‘પણ હું એને અડું, એમાં એવું બધું શું બગાડી જાય છે ? ને મને લાગે છે કે તે ધરીથી મેં તમારી સામે મોરચો માંડી દીધો હતો.

‘એમાં બગડવાનું તો શું હતું ! પણ મારી આંખોને તારી એ ટેવ બિલકુલ રુચતી નથી. માટે તને બધું કરવાનું કલા કરું છું.’

વાડું, પથુ હું પૂછું છું કે, એમાં તમને ન રુચવા જેવું એટલું બધું શું છે તે ?

‘એના કારણમાં જીતરવાની કંઈ જરૂર નથી. બસ મને નથી ગમતું, માટે તારે એની જોડે રમવાનું મૂકી દેવું જોઈએ. તારી એ ટેવ બહુ નફારી છે, હું ઇચ્છું છું કે તું એ બંધ કરી દે.’

‘પથુ મેં ક્યારે કહ્યું કે, હું બંધ નહિ કરું ?’

‘ને છતાં હું તો જોઈ છું કે, તારા હાથ વળાવવાને ત્યાં જ જતો હોય છે. ને એ વખતે તારા મોં પરનો ભાવ જોયો હોય તો... જાણે સાવ અજાણી ને બેખબર! મને વધારે ચીઢ તો એની ચટે છે.’

કદાચ તમે કહ્યું તે સાવ સાચું હતું. ઠાણ જાણે સાચી પથુ તમારા એ શબ્દો માનું હેમું વીંધીને સોસરા તીકળી ગયા. મને પથુ તમારી વાતમાં હાથગો પુરાવવા ડોકું ધુણાવવાનું મન થયું.

મેં કહ્યું, ‘વાડું, તો હવે ફરી વાર તમે મને એમ કંરતી જુઓ, તો ધડ દર્દને મારા હાથ પર મારજો. મારા મોં પર પથુ એક તમારો લગાવી દેજો.’

‘પથુ તને પોતાને એમ કેમ નથી થતું કે હેઠનાં બેત્રણ વરસ થયાં આની આ વાત મારા કાને સાંભળ્યા કરું છું, તોય આ નહિ જોવી ટેવ મારાથી છોડાતી કેમ નથી ?’

હું કંઈ બોલી નહિ. પથુ તે વખતે હું તમારા પેલા જ શબ્દોને વાગોળી રહી હતી : ‘મને વધારે ચીઢ તો એની ચટે છે...’

મારો ગમેા હાથ મરદને વીંટાળીને ઊભો હોઈ, તે વખતની મારી છપી કેડી ઉદાસ ને દયામયી લાગતી. મારી આ સ્થિતિને માટે ‘એકલતા’ જેવો ભારે શબ્દ વાપરતાં મને જતા સહાય થાય છે. એક જી, જે કેવળ પોતાની જાતની જ આગળ પાળ કરવા મથતી હોય, એના જેવી કંભાળ ને હીન હું દેખાતી હતી. ને મારા મુખ પરનો ભાવ તમે કહો તેવો જ ‘અજુબાણ ને બેખબર શો.’

તો શું એનો અર્થ એવો કરશો કે, મેં ખરેખર મારી જાત તમને સોંપી દેતાં કંઈ મન-ચોરી રાખી હતી, ને મને પડેલી ટેવને કારણે એ મસાને અડતી ત્યારે હું

કોઈ દિવાસ્વપ્નામાં ફૂલી જતી ને મારા અંતરનાં બિંદાણમાં પડેલી સાચી લાગણીઓ જે ઉપર તરી આવી મારા મુખ પર છવાઈ જતી !

પરંતુ એવું બનવાનું કારણ શું એ ન હોઈ શકે કે, તમે મારાથી ખૂબ અસંતુષ્ટ રહેતા, ને તેને લીધે જ મારી એક નાનકડી ટેવને પથુ તમે આવડું મોટું સ્વરૂપ આપી દીધું હતું ? મને લાગે છે કે, તમે જો મારા પર પ્રસન્ન હોત તો મારા હાથને એ તરફ વળતો જોઈ તમે કદાચ મારી સામે જોઈ દરોડી દીધું હોત, ને એથી આગળ એ વિશે કહી વિચાર સરખો ન કર્યો હોત ?

આ દુનિયામાં એવો પથુ કોઈ પુરુષ હોઈ શકે કે જેને મન મારી આ ટેવ પથુ મનોરમ બની રહે.. ! મારા મનમાં જંગલો આ વિચાર ફેટલો ભયંદર હતો !

પ્રથમ પ્રથમ એ તમારી જગરે ચડેલો, એનું કારણ તમારો પ્રેમ જ હતો... એ વિશે તો આજેય મારા મનમાં લેસમાંય શંકા નથી.

પરંતુ આવા પ્રકારના ઝીણા મોઢા અણગમા જ શું એક એવી વસ્તુ નથી, જે લગનજીવનના મૂળિયાં વચ્ચે ફૂટી નીકળતા હોય છે ને જતે દહાડે એને વિકૃત બનાવી મૂકે છે ? પરાં પતિપત્નીને એકબીજાની આવી ખાસિયતો આંખે ચકતી મટી ભય છે, બધારે ખીલ્લું કેટલાંક એવાં પથુ હોય છે, જેમને પરસ્પરની એકેએક બાબતમાં કંઈક ને કંઈક વખોડાલાયક જડી આવે છે. જોકે મારા કહેવાની મતલબ એ નથી કે, ધણીધણિયાણી એકબીજાને વિશે અનુકૂળ વર્તીને સાધનારાં હોય છે, તેઓ એક બીજાને ખૂબ ચાહનારાં હોય છે. ને જેમની વચ્ચે અણગનાવ સાથ્યા કરે છે, તેઓ એક બીજાને પિંચારનારાં જ હોય છે. છતાં હું એટલું તો માનું જ છું—ને માન્યા વિના રહી શકું એમ પથુ નથી—કે તમે જો મસા જોડે રમવાની મારી ટેવ તરફ આંખમાડા કાન કર્યાં હોત તો ધણું સાડું ચાત.

આખરે પાળી ત્યાં લગી આવી પહોંચી કે, તમે મારા પર હાથ ઉગામી બેઠા, મને લાત લગાવી દીધી ! હું કંકળી બેઠી ને તમને કહી બેઠી : ‘તમે તમારા મિજબજ પર જરા કાપૂ રાખતા હો તો હેમું ? એક

મંસાને હાથ લગાવ્યા બદલ મારે આટલું બધું સહન કરવાની જરૂર છે શું ?'

પણ આ તો ઉપર ઉપરની, સપાટીની વસ્તુ હતી. 'આને તો હવે કરવું શું ?' તમે કૃત્વતા સ્વરે બોલી જોડેલા. તે વખતે તમારા મનમાં કેમ કેમ ચલું ફરે તેની અને કંઈક રૂપના આવી ગઈને તેથી જ તમારા એ કૃત્ય બદલ મારા મનમાં જરા સરખો રોષ આવ્યો નહિ. પણ તમારી આ વાત જો મેં કોઈ બીજાના મેઠા આગળ કહી હોત તો એને જરૂર એમ લાગત કે, તમે બહુ ગરમ મિત્રજના માણસ હોવા જોઈએ.

પરંતુ ખરી વાત એ હતી કે, આપણે સંબંધ એક એવી કદાચે પહોંચી ગયો હતો કે જ્યાં સાવ તુચ્છ ને નજીવી લાગતી બાજત પણ આપણી લાગણીઓને તંગ બનાવી મૂકવા પૂરતી થતી. એ રિયલિટી તમારો હાથ જિપડી ગયો, તમે મને મારી, ને તમારા આ પગલાથી આપણી વચ્ચેની તંગદિલીમાં એમિંતી રાહત આવી ગઈ.

મેં આવેશમાં આવી જઈ કહ્યું, 'ના, મારાથી એ ટેવ કદી લુલાવાની નથી, કોઈ કાળે લુલાવાની નથી લે, જોઈએ તો તમે મારા આ હાથ ખાધો દો.' ને મેં મારા ખતે હાથ ભેગા કરીને તમારી છાતી સામું ધર્મ-કેમ જાણે તમારી આગળ આત્મસમાર્પણને સંકલ્પ કરતી હોઈ, તમારું કચણું માગતી હોઈ.

તમે પણ મુંઝાઈ ગયા. તમારા ગુસ્સાના ઘોડાપર ઊતરી ગયા, પણ સાથે તમારી લાગણીનેય વહેવણી લઈ ગયા. તમે જાણે સાવ શિથિલ થઈ પડ્યા. મારી કંઠે ભટકતી કંઠારાની દોરી ખેંચી લઈ તમે મારા હાથ ખાંધ્યા. બંધાયેલા હાથ વડે મારા વાળની ખસી પડેલ લટને સમારતી તમે મને જોઈ રહ્યા, તે વખતનો તમારી આંખોમાં રમતો ભાવ જોઈ હું કંઈક રાશ્ટ્ર પણ થઈ મને થયું, 'હવે મારી આ પુરાણી કુટેવ ટળશે ખરી !'

તે પછીથી તો મસાનું નામ પણ જો કોઈને મોટાથી નીકળી જાય તો અતરનાક લાગતું. પણ વળી થોડો વખત ગયો ન ગયો ત્યાં મારી એ કુટેવ પાછી ફરી નીકળી. એને કારણે જ શું તમારા પ્રેમનો રહ્યો રહ્યો અંશ પણ હું ગુમાવી બેઠી હતી ? તમે જાણે એમ કહેવા માગતા હતા કે, 'મેં તો, તારાથી હાથ ધોઈ નાખ્યા, તું

તારે મન કાવે તે કરને !'

કારણ, તે પછી જ્યારે તમે મારા હાથને મસા સાથે રમતો બેતા, ત્યારે કેમ જાણે કશું જોયું જ ન હોય, એવો ભાવ મોં પર દેખાડતા. ને એ વિષે મોંમાંથી એક દરદર સરખો તમે કદી કાઢતા નહિ.

તે પછી વળી એક નવાઈની વસ્તુ બની. અત્યાર લગી લાખ વાનાં કચેંચ જે ટેવ નીકળતી નહોતી, તે એકાએક ક્યાંય અલોપ થઈ ! જે એકેય પ્રકારની સખ્તાઈ ને બિલકુલ માંડી નહોતી, તે જ કુટેવ, એકાએક, કશું જ કારણ આપ્યા વિના કેણું જાણે ક્યાંય ચાલી ગઈ !

'કંઈ જોયું તમે ? હમણું મસા સાથે રમવાનું મારું એકદમ ભુલાઈ ગયું છે !' કેમ જાણે એ ધડીએ જ આ વાત મારા ખ્યાનમાં આવી હોય તેમ હું બોલી બેઠી.

તમે 'હંઅઅ' કરી ચૂપ રહ્યા. ને મારી સામે એવી રીતે જોયું, જાણે તમને એ વાતની કંઈ તમા જ ન હોય.

'ખરેખર જ તમારે મન જો આ વાત આટલી બધી નજીવી હતી. તો પછી મારા પર આટલી વીતાડી શું કામ ?' તમને એમ પૂછવાનું મને મન થઈ આવ્યું, ને મને લાગ્યું કે, તમારે પહેલેથી તમે પણ મને એવો જ કંઈક સરાસ પૂછવા માગતા હતા કે, 'જં તારી એ કુટેવ કશા જ પ્રયત્ન વિના, આમ સહેજે ચાલી જાય એવી હતી, તો તેં આટલો વખત થતાં એને પકડી શું કામ રાખેલી ?' પણ તમે તો જાણે મારી જોડે અજોક્ષા લઈ બેઠા હતા : કશું બોલ્યા જ નહિ !

'એક એવી ટેવ, કે જે નથી ઔપચ કે નથી વિષ-તે રહી તોય શું ને ગઈ વેલ શું ! મારે એની શું પડી હોય ભસા ?' આંહો તો આખો દિવસ એની પાછળ મઢી રહેને, એથી મારે શું ?' તમારા મોં પરના ભાવ જાણે આખું કંઈક કહેતા હતા.

મારું મન એકદમ ઉદાસ થઈ ગયું. ને કેવળ તમને મીઠવવાની વૃત્તિથી તમારી સામે બિલાં બિલાં મને એકવાર મારા મસાને ઝડી લેવા મન થયું. પણ અચંગો તો એ છે કે મારો હાથ જ જિપડ્યો નહિ !

મને ખૂબ એકલવાયું લાગતા માંધું. મન મારું ધુંવાંકું વાં થઈ ગયું.

તમે મોં આગળ નહોતા ત્યારે પણ મને થયું કે એકવાર મસાને અડી જોઈ તો ખરી પણ હાથ મારો ચરશે જ નહિ. કોણ જાણે કેમ પણ એને અડવાનો વિચાર જ મને શરમજનક...કંઈક ધ્રુજાજનક લાગ્યો.

મોં નીચું નાખી દઈ, મેં મારા હોઠ કરડ્યા.

‘પેલા તારા મસાનું શું થયું પછી ?’ તમારા મોંચિથી આવો સવાલ સાંભળવા મારા કાન તકપતા જ રહ્યા, પણ હવે તો મસો શબ્દ જ આપણી વાતચીતમાંથી બાકાત થઈ ગયો હતો. ને એ શબ્દની સાથે સાથે બીજી પણ અનેક વસ્તુઓ અલેખ થઈ ચૂકી હતી.

તમે મને એ બાબત વહેતા, એ દિસ્સોમાં જ કેમ મારાથી એને વિષે કશું બની શક્યું નહિ ? હું તે એવી સાવ નહોર ને નકામી લી છું શું ?

હું પિયર ઘર પાછી આવી ગઈ. તે પછીના એક દિવસે મા સાથે નાવણિયામાં નાહવા બેસી હતી.

‘પહેલાં જેવું રૂપ તારું રહ્યું નહિ, હોં સાયોકો !’ માએ ટકોર કરી; ‘ઉમ્મરના ધસારાને લીધે રીતે પહેંચી વળવાની છે !’

મેં ચમકીને એના મોં સામે જોયું. ખરે જ. એ તો હજી પહેલાંના જેવી જ દેખાતી હતી...એ જ બાધી દડીનું ધીરું શરીર ને તાજગીભર્યો ચહેરો !

‘ને તારો પેપો મમો તો કેવો રૂપાળો લાગતો !’

‘ખડું ઝુઝાવે તો એ મસાને કારણે જ મારા પર ઠેકઠેકી વીતી ગઈ !’ મને ઠેકઠેકાનું મન થઈ ગયું. પણ મા આગળ એ બાબત એક અદ્ભુત બોધાયો નહિ મારાથી. એને બહારે જે બોધો તે કંઈક આનું: ‘એ લોકો તો કહે છે કે દાકતર પામે જઈ એને કદાવી નાખ્યો હોય તો સારું.’

‘ઓહ ! દાકતર પાસે ? પણ પછી ત્યાં જન્મનનો ઝાથ રહી નય તે !’ મા ઠેકઠેકી બેળાં ને જીતોઈ હતી ! બોલી, ‘અમે બધાં તને ઠેકઠેકી ચીકતા ! તને હસતાં કે સાયોકો તો સાસરે જશે તોય એની જોડે રમતી રહેવાની’

‘હા, હું રમતી હતી..’

‘એ તો અમે જાણતાં જા.’

‘પણ મા, એ આદત જલુ બોલી હતી...મેં ક્યારથી એમ રમવા માંડ્યું તે ?’

‘ક્યારથી એ તો કોણ જાણે ? છોકરાંને તક મસા ક્યારથી નીકળવા માંડતા હશે, એનો મને કંઈ ખ્યાલ નથી. પણ ધાવણાં હોય છે, ત્યારે તો એમના અંગ પર એવું કશું હોતું નથી.’

‘મારાં બાળકોમાંથી તો એકેયને કશું નથી’

‘એમ કે ? તો તો એ મોટી થતાં હશે તેમ, ગમે ત્યારે નીકળી આવતાં હશે ને એકવાર દેખા દીધા પછી દમચેને માટે એમને ચીટકી રહેતાં હશે. પણ આ તારા જેવો મસો તો મેં ક્યાંય દેખ્યો નથી હોં ? તું’ નાની હતી ત્યારની દેખતી આવી છું એને. ‘એમ બોલીને મારા ખભા ભણી નજર કરી મા હસવા લાગી.

મને વાદ છે, હું નાની હતી, ત્યારે બધી વાર મા ને મારી બધી એનો મારા આ મસાની છેક કરતાં. પણ તે વખતે તો એ સુંદર મજાનું એક ટપકું હતું ! એમની વારંવારની છેડને લીધે જ માનું ધ્યાન એ તરફ દોરવાયેલું ને આગળ જતાં મને એની સાથે રમવાની આદત પડી ગયેલી.

આજે પચામાં પડી પડી, મારાં આંગળાં બચ્ચે મસાને રમાડી, હું મારા બાળપણ ને જુવાનીની રમતિને તાજ કરવા મથી રહી છું. હું છેડી વારથી એની સાથે રમેલી, એ વાતને તો આજે ધણાં વરસ થઈ ગયાં...કોણ જાણે કેટલાં વરસ !

તમારાથી દૂર - મારે મહિયર...જ્યાં મેં જન્મ લીધેલો તે ઘરમાં પાછી આવી ગઈ છું. ને મન ફાવે તેટલા વખત એની સાથે રમ્યા કરું, તોય આજે કોઈ મને રોકનાર નથી.

પણ એમાં હવે કંઈ સાર રહ્યો નથી

કારણ જેવાં મારા આંગળાં મસાને અડે છે કે, મારી આંગળાંમાં ટપ ટપ કરતાં દાઢાંબોળ આસુ સરી પડે છે.

હું મારા બાળપણનો એ જૂનો પુરાણો કાળ સંભારવા મથ્યા કરું છું, પણ મસાને હાથ અડાવે તમે જ નજર સામા ખ્યા થઈ જાઓ છો.

નકારી પત્ની તરીકે હું મોવાઈ ગઈ છું. ને કદાચ મને છૂટાછેડા પણ અપાઈ જશે. પરંતુ મેં કદી એમ ધારેલું નહીં કે, અહીંયા પચારીમાં પચાં પડ્યાં મને તમારે વિષે આવા જ વિચારો આવ્યા કરશે.

મારા બીના બોલીકા પર પાસું ફેરવ્યું કે, એ મસો

મારા સ્વપ્નામાં આવીને ઊભો રહ્યો.

ઊંધ તૂટ્યા પછી, એ ઓરડો ક્યાં આવ્યો એ કંઈ હું યાદ કરી શકી નહિ, પણ એ ઓરડામાં હું, તમે ને આપણી સાથે બીજી કોઈ એક સ્ત્રી, એમ ત્રણ જણ દતાં. હું પીતીતી, ખૂબ પીધેલી હતી, ને તમારી આગળ કરીક બાજતમાં કચરી રહી હતી.

મારી કુટેવ પાછી ચાલુ થઈ ગઈ હતી. હમેશની ટેવ મુજબ, હાથને છાતી આડો ધરી, છેક બોચીએ લઈ જઈ હું એને અડી, ત્યાં તો મસો ઊખડનો-કને મારાં આંગળાંમાં આવી ગયો. જરા સરખી વેદના નહિ, સાવ સહેલાઈથી, કેમ જાણે દુનિયામાં એમ જ બનતું હોય. મારાં આંગળાં વચ્ચે, જરાજરા જાણે જુનું સાવડાણુનો દાણો ન હોય, એવો એ લાગતો હતો.

બહુ મોઢે ચઢાવેલા બાળકની જેમ, મારા મસાને તમારા નાકની બાલુના મસાવાળા આડામાં મુકાવવા મેં છદ પકડી હતી.

મારા મસો લઈને હું તમારા મોં પર જોડવા બંધતી હતી, એ માટે, મેં ખૂબ, રજાસ ને, ધમપછાડ મચાવી મૂકી. તમારી બાંધો ખેંચી, તમારે મથે લટકી પડી.....

હું જાગી તમારે મારું ઓસીકું બીંબઈ ગયેલું હતું ને હું હજી રડ્યા કરતી હતી.

હું ઘાકથી લોથપોથ થઈ ગઈ હતી ને છતાં મન કંઈક હળવું પણ થયું હોય એમ લાગતું હતું.....કેમ જાણે મન પરથી કોઈ મોટો બોલો મેં ઉતારી ન નાખ્યો હોય!

ધડીક હોઠ મારા મરડી ગયા. હું એમ ને એમ પડી રહી, અને થઈ ગયું, ખરેખર મારા મસો અલોપ તો નહિ થઈ ગયો હોય? એની ખાતરી માટે મસાને અડવા જતાં મને કંઈ કંઈ થઈ ગયું.

મારા મસાની કહાણીમાં ને કંઈ કહેવાતું હોય તો તે આટલું જ.

હજી એ એવો ને એવો, કાળા વડાણના દાણુ જેવો સાબૂત હું એને મારી આંગળીઓ વચ્ચે અનુભવી રહું છું.

તમારા નાકની બાલુમાં પણ એક મસો છે. એના વિષે મારા મનમાં કદી કશો ખ્યાલ આવેલો નહિ.

એના વિશે મારા મુખેથી શબ્દ સરખો મેં કદી કહ્યો ન હતો, ને છતાં મને લાગે છે કે હમેશાં મારા મન પર એનો બાર રહ્યો હોયો જોઈએ.

ખરેખર, મારો મસો તમારા નાક આગળના મસામાં મૂકતાં, એ જો લૂલીને મોટો થઈ જતો હોત તો એમાંથી કેવી મુદ્દર એક પરીકથા બની જાત!

ને મારે જાહેર તમે, મારા મસાનું સ્વપ્ન જોતા હશે, એવો ખ્યાલ આવતાં, હું કેટલી રાજી થઈ જાત!

ને એક વાત તો હું જૂલી જ ગઈ.

તમે તે દહોડે બોલેલા; ‘વધારે યીઠ તો મને એની જ ચરે છે?’ તમારાં એ વેણનો મમ્ હું બરાબર કહી ગઈ હતી. તમારા એ શબ્દોમાં હજી લાગણીનો કંઈક અંશ રહી ગયો છે, એમ મને લાગતું. અને થયું કે, શું ખરેખર, મસાને હું અડતી તે વખતે મારામાં રહેલી હલકી લાગણીઓ જ મારા મોં પર તરી આવતી હશે?

ને છતાં મન એમ પણ પૂછે છે કે, મેં જે બધી વાતો કરી, તેમાંની એક જ હડીકત શું મને આ હીનતાના દોષમાંથી મુક્ત કરી દેવા પૂરતી નથી? મેં તમને કહેલું: મારી માએ ને બેનોએ નાનપણમાં એની ખૂબ ધ્યાનપ્રાપ્ત કરેલી, ને એને જ લીધે પાછળથી મને આની ટેવ પડી ગયેલી.

મેં એક દિવસ માને કહ્યું, ‘મા! તેં એક વાર મસા જોડે રચવા બદલ મને ખૂબ ધનકાવેલી નહિ વારુ? પણ એ તો બહુ વખત પહેલાંની વાત.....નહિ?’

‘હા, ધનકાવેલી તો ખરી...પણ એને વળી બહુ વખત શોનો કયો?’

‘હેં પણ, કહે તો ખરી, તેં મને શું કામ ધનકાવેલી?’

‘શું કામ વળી કેમ? તારી એ આદત બહુ ખોટી હતી.....એટલે સ્તો.

‘પણ એ તો કહે, મને એની સાથે રમતી જાએ, ત્યારે તને મનમાં શું થતું?’

‘લે વળી...! માએ તારી ડોકે મારી સામે જોતાં કહ્યું, ‘બીજું તો કંઈ નહિ, એ બહુ સાડું ન દેખાય.’

‘વારુ પણ એ તો કહે, તને એ વખતે લાગતું કેવુંકે? મારી એ કુટેવ જોઈ તને મનમાં રંબ થતો કે

પછી હું જ તને રેડિયોના ને આખના પાટા જેવી અળખામણી લાગતી. ?

‘એનું તેવું-તો નહિ-પણ મનમાં એમ થતું કે, જીંધરાટાયેલા ચહેરે તું હાથને ત્યાં ત્યાં રમાડ્યા કરે છે, તેવું ન કરતી હો તો સારું.’

‘પણ મને એમ કરતી જુએ ત્યારે તને મારા પર કાળ ચંદનો ખરે ?’

‘કાકરાર ચીઃ તો ધણી ચઢી જતી.’

‘તે તોય તું ને ખીન્ન બધાં ભેગાં મળીને મને એ મસા બદલ ચીકાવવાનું ચ છોડતાં નહિ ખરું ?’

‘હા, વળી, એવુંય કરતાં તાં સ્તો.’

આ વસ્તુ સાચી હોય તો શું એમ ન બને કે બાળપણના વખતનો મારા માવતરનો પ્રેમ સાંભરતો જ અન્યમનરક બની હું મારા મસાને આંખમાં વચ્ચે રમાડ્યા કરતી હોઈશ ? મને આહનારાં માણસોની યાદ જ શું મને એમ કરવા પ્રેરતી નહિ હોય ?

મારે તમને કંઈ કહેવાનું હોય તો તે એટલું જ કે; મારા મસા વિશે આદિથી અંત સુધી તમે કંઈક જુલાવામાં જ રહ્યા છો એમ નથી લાગતું ? તમે શું એમ માની લીધું કે તમારે ત્યાં હતી, તે દરમિયાન પણ, હું કોઈ પરપુરુષના ખ્યાનમાં રમ્યા કરતી હતી ? જ્યો

મને પોતાને પણ એમ ઘઈ ગયું છે કે, મારાં અંગોની દિલ્લવાશ, જે તમારી આંખોને માટે આટલી અકારી ઘઈ પડેલી, તે ખરેખર જ મારી કોઈ વધુકથી પ્રેમ કહાણીની કબૂલાત તો નહિ હોય ?

મસા જોડે આંગળાં રમાડવાની આદત, એ તો સાવ વિસાત વમરની વસ્તુ ગણાય. એને માટે વળી મારે આ કે તે બહાનાં બતાડવાની જરૂર થી હોઈ શકે ? મારે મન સવાલ એક જ છે, ને તે એ કે, મને પત્ની તરીકે નાલાયક કરાવનારાં જે જે કારણો ઊભાં થયાં, તે બધાંની શરૂઆત આ રીતે જ થયેલી, એમ તમને નથી લાગતું ?

ચર ચરમાં જે વસ્તુઓ મારા તમારા પ્રત્યેના પ્રેમનું લક્ષણ ગણાતી, એની સામે તમારી આંખો બિગાઈ ગઈ, તે પછીથી એ જ બધી વસ્તુઓ, પત્નીની નહોરતાની સામિતીરૂપ લાગેલી, એમ નથી લાગતું તમને ?

હું આ લખું છું, તે વખતેય મને કશું તો રહ્યા જ કરે છે, કદાચ કેઈએમ તો નહિ કહે કે, રૂઝી કુભારના હવે ધણીને બોટો દેખાડ્યા અથી રહી છે ? ખેર, એ ગમે તેમ હો પણ આ બધી વાતો તમને કહ્યા વિના હું રહી શકું એમ નથી, એટલી વાત સાવ સાચી.

[નોબેલ પારિતોષિક આ વર્ષે કાવાળાતા યાસુનારીને મળ્યું. એમની વાતોના આ અનુવાદ આઠ વર્ષ પૂર્વે ‘વિશ્વમાનવ’ ના ઓક્ટોબર ’૬૦ ના અંકમાં પ્રગટ થયો હતો.]

કાશ્મીરનો ઉકેલ

વિમલ શાહ

કાશ્મીરના પ્રશ્ન અંગે અમુક અમુક દષ્ટિબિંદુઓ ધરાવતા લોકોને એક મત પર લાગવાના હોતુસર શેખ અબ્દુલ્લાએ પ્રોધાવેલ સંમેલન હમણાં કાશ્મીરમાં ગળી ગયું. આ સંમેલનનો કેન્દ્રિય તેમ જ બીજા યોગ્ય લોકોએ બહિષ્કાર કર્યો હોવા છતાં તેણે સૌનું ધ્યાન ખેંચ્યું અને કાશ્મીર-પ્રશ્ન અંગે ફરી પાછી ચર્ચા-વિચારણા ચર્ધ. કાશ્મીરની સ્થિતિ વિશે કશું વિચારવા જેવું હવે રહ્યું નથી અને એ પ્રશ્ન કામચલાઉ માટે પતી ગયો છે એવું કહેવું જેટલું અવાસ્તવિક છે તેટલું જ અવાસ્તવિક કાશ્મીરના ભારત સાથેના જોડાણને વિશે પણ શંકાઓ ઉઠાવ્યા કરવી અને તે પ્રશ્નને પણ ચર્ચાના મેદાનમાં લઈ આવવાનો આમદે રાખવો તે છે. તેથી જ શ્રી જયપ્રકાશ નારાયણે આ સંમેલનને તેમના ઉદ્દેશાટન-પ્રવચનમાં યોગ્ય માર્ગદર્શન આપી જણાવ્યું કે ભારત સાથેના જોડાણને સ્વીકારીને તેની મર્યાદામાં કાશ્મીરની પ્રબળ પ્રશ્નો વિશે વિચારવું વધારે ઉપયુક્ત થશે. ભારત સાથેના કાશ્મીરના જોડાણની વાત ઇતિહાસની એક ઘટના બની ગઈ છે. તેમાં કાશ્મીરની પ્રબળ જ હિત-અહિતની વાત હવે રહી નથી, પણ ભારત આખાના સંરક્ષણની અને સમાજતીની વાત તેની સાથે સંદર્ભિત ગઈ છે. એટલે એ પ્રશ્નના ઉકેલ કાશ્મીરની પ્રબળ જ હિતની દૃષ્ટિએ વિચારીને લાવવાનું શક્ય નથી, જેને માટે શેખસાહેબ હજી આગ્રહ રાખી રહ્યા છે, આટલી વાત બે તેઓ સમજી જાય, જે શ્રી જયપ્રકાશ નારાયણે પણ ૧૯૬૫ના પાકિસ્તાન સાથેના યુદ્ધ પછી જ સ્વીકારી લીધી છે, તો પછી કાશ્મીરના આંતરિક પ્રશ્નોના ઉકેલની દૃષ્ટિએ યોગ્ય માર્ગો વિચારવાનું મુશ્કેલ ન બનતું બોધ્યું. તેમાં શેખસાહેબની લોકપ્રિયતા ઘણી મદદમાં આવી શકે.

ભારતનું બંધારણ સમગ્રાપી બંધારણ છે, અને તેમાં જોડાણનાં રાજ્યોને ભારતની રાષ્ટ્રીય એકતાને આગ ન

આવે તે રીતે પોતપોતાના સ્થાનિક સંજોગોનુસાર પોતાના રાજ્ય પૂરતી વ્યવસ્થામાં જરૂરી ફેરફારો કરવાની છૂટ મળતી જોઈએ. આસામમાં, નેપાળમાં, નાગાલેન્ડમાં સ્થાનિક સંજોગોનુસાર જે રીતે વહીવટી ફેરફારો કરવામાં આવ્યા છે તે જ રીતે કાશ્મીરમાં પણ ત્યાંના સંજોગોનુસાર વહીવટી વ્યવસ્થા નવેસરથી વિચારી શકાય. કાશ્મીર અને જમ્મુ, કાશ્મીરના એ બે વિભાગો વચ્ચે અવારનવાર ઊભો ઘટો ખટરાગ નિવારવાની એમાં પૂરી જોગવાઈ થવી જોઈએ, કાશ્મીરની પ્રશ્ન પોતાનો અભિપ્રાય મુકતપણે આપી પોતાના ઉમેદવારો ધારાસભામાં મોકલી શકે તેવી કાયદેસરની જોગવાઈ તો આજે મળી છે, પણ તેનો વ્યવહારમાં અમલ કરવાની દૃષ્ટિએ તેના આર્થમાં જે જે મુશ્કેલીઓ હોય તે સ્પષ્ટી કરવા અંગે પણ યોગ્ય વિચારણા કરી શકાય. ચૂંટણીપંચે દેશભરમાં મુક્ત ચૂંટણીઓ. ચોળવા અંગે-સારી સ્ત્રી પ્રતિષ્ઠા એક જ કરી છે. તે પણ કાશ્મીરમાં પણ આ જવાબદારી સારી રીતે ઉઠાવી શકશે એ વિશે ચંદ્રા રાખવાનું કોઈ કારણ નથી. કાશ્મીરમાં ભારતના બધા જ કાયદાઓનો એકી સાથે અમલ કરી દેવાની માગણી કે કાશ્મીર અંગે કરો આસ વિચાર ન કરવાની માગણી, કાશ્મીરનું અમલ રાજ્ય બનાવવાની માગણી જેટલી જ અંતિમવાદી છે, ભારતના જોડાણની મર્યાદામાં જેટલી છૂટછોટો સ્થાનિક સંજોગોનુસાર આપવી ઘટે તેટલી આપીને કાશ્મીરની પ્રબળ ભારત સાથેનું માનસિક જોડાણ શક્ય બનાવવા વિશે જેટલો સક્રિય વિચાર થાય તેટલો ઉપયોગી છે. તે દૃષ્ટિએ શ્રી જયપ્રકાશ નારાયણ શેખ અબ્દુલ્લાને આ ભૂમિકા પર આવવાનું હવે બે સમજાવી શકે તો કાશ્મીર-સંમેલન મત્તાનું સાર્થક ગણાય. વડાપ્રધાન તેમ જ પ્રધાનમંડળના અન્ય સભ્યો સાથેની શ્રી જયપ્રકાશની તાત્કાલિક મુલાકાત પણ આ સંદર્ભમાં જ યોગ્ય છે. આપણે ઇચ્છીએ કે શ્રી જયપ્રકાશ શેખ અબ્દુલ્લા તેમ જ ભારત સરકારને નજીક લાવવામાં સફળ નીવડે, અને એ રીતે કાશ્મીરનો પ્રશ્ન

ઉકેલનામાં પશુ સંસ્કૃતિ મેળવે. જે ધીરજથી નાગાયેન્ડોનાં અને આસામનો પ્રશ્ન ઉકેલવામાં આવ્યો છે તે જ ધીરજ અને ઉદારતાથી કારમીરનો પ્રશ્ન પણ ઉકેલવામાં આવશે એવી આપણે ખાત્રી રાખી શકીએ. શરત માત્ર એટલી કે ભારતના જોડાણની મર્યાદામાં રહી બધી વિચારણા થવી જોઈએ. આ શરત આસામ અને નાગાયેન્ડોના પ્રશ્નો વિચારતી વખતે પણ રાખવામાં આવી હતી. આ પ્રશ્નોના વાસ્તવિક ઉકેલ આ ભૂમિકા પર જ લાગી શકાય.

‘આપણી વર્તમાન ‘ખેતકાંતિ’

હાકોર મિસ્ત્રી

મયા વર્ષના મધ્યમ પાકે આપણા દેશમાં ગંભીર સુખી આશાઓ જન્મી છે. એનાં આગ્રામાં વર્ષ કરતાં મધે વર્ષે બે કરોડ ટનથીય થોડું વિશેષ અનાજ વધારે પાક્યું છે. કોઈ એક વર્ષ માટે આવેા જળરહસ્ત વધારે અસાધારણુ તો છે જ, પરંતુ અનાજના ઉત્પાદનનાં આંકડા આપણા ઇતિહાસમાં અશૂદ્ધ પૂર્વ છે. આ અનાજના બબર માટે અને અનાજની હેરફેરી માટે એક અદ્ય પદ્ધતિથી સજ્ છે. આપણા આયોજકો અખતને બદલે પુરાંતની પદ્ધતિઓમાં વાવો કરતાં થયા છે. એમને એવી ‘શ્રદ્ધા’ છે કે આપણી ખેતીવાડી વૃદ્ધિગત પાયા પર જોડવાઈ ગઈ છે. ખેતીવાડીની આ વૃદ્ધિશક્તિ માટે મહેતર ટેકનોલોજી કારણુ જૂંત છે એમ વારંવાર કહેવાય છે.

કેવળ એક વર્ષની ગમે એવી અસાધારણુ ઉત્પાદન વૃદ્ધિને ખેતકાંતિની ઘોતક ગણી આપણા દેશ માટે સુધાહમણું નથી. હેલ્લા અઢાર વર્ષના અનાજના ઉત્પાદનના પ્રવાહોના સંદર્ભમાં મયા વર્ષના વધારો કેવળ એટલું જ સૂચવે છે કે અનાજના ઉત્પાદનની વૃદ્ધિ વધુ અસ્થિર બની છે. કુદરતી કારણોસર ખેત ઉત્પાદન લાગે જ દર વર્ષે એકધારી ગતિએ વધે છે. પરંતુ આપણે ત્યાં ‘આવી સાહજિક વાર્ષિક વધઘટ અતિશય તીવ્ર છે. ૧૯૫૨-૫૩ અને ૧૯૫૩-૫૪ વચ્ચે અનાજનું ઉત્પાદન ૧૮ ટકા વધ્યું હતું. ૧૯૫૭-૫૮ અને ૧૯૫૮-૫૯ વચ્ચે એમાં ૨૦ ટકાનો વધારો થયો હતો. ત્રીજી યોજનાનાં વર્ષોમાં સૌથી મોટા વાર્ષિક ઉછાળા આશરે ૩૧ ટકાનો રહ્યો હતો. પ્રરંતુ મયા

વર્ષે અનાજના ઉત્પાદનમાં આશરે ૨૮ ટકાનો વધારો નોંધાયો છે. એકંદરે કહીએ તો ૧૮ વર્ષના ગાળામાં વાર્ષિક ઉછાળાઓ જળવત્તર થતા ગયા છે. સારી વાજુએ ઉત્પાદનમાં થતા વાર્ષિક ધટાડાઓ પણ ઉત્તરોત્તર મોટા થતા ગયા છે; ૧૯૫૩-૫૪ અને ૧૯૫૪-૫૫ વચ્ચે અનાજનું ઉત્પાદન ૩૪ ટકા ધટ્યું. ૧૯૫૬-૫૭ અને ૧૯૫૭-૫૮ વચ્ચે, અને ૧૯૬૪-૬૫ અને ૧૯૬૫-૬૬ વચ્ચે અનાજના ઉત્પાદનમાં અનુક્રમે ૯૫ ટકા અને ૧૯૨ ટકા ધટાડો થયો છે. ૧૯૨ ટકાનો એટલે કે ૧૭૩ લાખ ટનનો એક વર્ષમાં થયેલો ગંભીર ધટાડો મયા વર્ષના ઉછાળા માફક એક અસાધારણુ ધટના છે. પરંતુ એ અશૂદ્ધ પૂર્વ ધટાડો નથી. ૧૯૧૯-૨૦ અને ૧૯૨૦-૨૧ વચ્ચે અનાજનું ઉત્પાદન ૨૪ ટકા જેટલું ધટ્યું હતું. પરંતુ હેલ્લા ૪૫ વર્ષમાં આવેા ધટાડો અદ્વિતીય છે. અનાજના વાર્ષિક ઉત્પાદનના આવા તીવ્ર ઉચ્ચાઓ આંકડાસાબની દૃષ્ટિએ લાંબા ગાળાનો વૃદ્ધિ દર તારવવામાં વિનરૂપ નથી. પરંતુ આવી અસ્થિર પ્રગતિ વિકાસના જોવા દરની રાષ્ટ્રીય ઉપયોગિતા હતી ન હતી કરી દે છે.

ખેતીવાડીની અંતર્ગત વિકાસશક્તિ દર્શાવવા માટે નજીમાં વર્ષોને દૂર રાખવાનો આશ છે. ટોચનું ઉત્પાદન દર્શાવનારાં વર્ષો ઉત્પાદનની કેટલી જોડી સપાટી ઉત્તરોત્તર દર્શાવે છે, એના પરથી ખેતીવાડીની ઉત્પાદન ક્ષમતાનો ક્યાસ નીકળી શકે છે. સમગ્ર ગાળા સર્ધએ તો ટોચનાં વર્ષોના ઉત્પાદનમાં આશરે ૨૭૬ ટકાનો વધારો થયો રહ્યો છે. પરંતુ આ વધારો પણ વધતો-ઘટતો રહ્યો છે. ૧૯૫૩-૫૪ અને ૧૯૫૮-૫૯ નાં બે ટોચ વર્ષો વચ્ચે ઉત્પાદન ૧૯૪ ટકાએ વધતું રહ્યું હતું. ૧૯૫૮-૫૯ અને ૧૯૬૧-૬૨ નાં ટોચ વર્ષો દરમ્યાન સૌથી મોટો ૨૪૭ ટકાનો વધારો નોંધાયો છે. ત્યારબાદનાં ટોચ વર્ષો પામવાની વાર્ષિક ગતિમાં ધટાડો થતો રહ્યો છે. ૧૯૬૧-૬૨ અને ૧૯૬૪-૬૫ વચ્ચે ઉત્પાદનવૃદ્ધિનો વાર્ષિક દર ૨૩૮ ટકા હતો. અને ટોચનાં હેલ્લાં બે વર્ષો વચ્ચે એ વાર્ષિક દર ધટીને ૨૧૧ ટકા થયો છે. ૧૯૬૧-૬૨નું ટોચ વર્ષ ‘બોટરોડ’ છે. એના આગલાં વર્ષોમાં અનાજના ઉત્પાદ-

નનો શુદ્ધિર વધતો ગયો છે. અને પાછલાં વર્ષોમાં એ ઘટતો રહ્યો છે. આ જગ્યાએ મુદ્દાની વાત એ છે કે ૧૯૬૧-૬૨ પછી ખેતીવાડીના ક્ષેત્રે બહુતર ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ શરૂ થયો છે. સાધનોની નેચર કરવા માટે સાધનોનું યોગ્ય સંયોજન સિદ્ધ કરવા માટે 'પેકેજ પ્રોગ્રામ' આ ગાળામાં શરૂ થયો છે. જે ખેતકાંતિના પાયામાં આ જનને ઘટનાઓ ગણવામાં આવતી હોય તો ઉત્પાદનમાં વધણું. ખરેખાર ચિંતા-પ્રેરક છે.

ગાંધીની ખેતીમાં નવી ટેકનોલોજીનો અમલ ૧૯૬૨ થી શરૂ થયો છે. ૧૯૬૧-૬૨ અને ૧૯૬૪-૬૫ વચ્ચે એખાના ઉત્પાદનમાં આશરે ૩૩ લાખ ટનનો ઉમેરો થયો હતો. આ નવી ટેકનોલોજીનો અમલ હજી એ ક્ષેત્રે વર્તાય છે. તેમ છતાં ૧૯૬૭-૬૮ ના મળસાખ પાકના વર્ષમાં એખાનું ઉત્પાદન ૧૯૬૪-૬૫ની સપાટીએ પહોંચ્યું નથી. ધઉના ઉત્પાદનને ક્ષેત્રે ટેકનોલોજીનો અમલ છેલ્લાં બે વર્ષથી થયો છે. અને ૧૯૬૭-૬૮માં ધઉનું ઉત્પાદન ૧૯૬૪-૬૫ની સરખામણીમાં ૪૩ લાખ ટન જેટલું વધારે છે. ૧૯૬૧-૬૨ અને ૧૯૬૪-૬૫ વચ્ચે ધઉના ઉત્પાદનમાં માત્ર ૩ લાખ ટનનો ઉમેરો થયો હતો. આ માહિતી એમ દર્શાવે છે કે બહુતર ટેકનોલોજી અપનાવવાથી ઉત્પાદનને ઊંચી સપાટીએ લઈ જઈ શકાય છે. પરંતુ ક્યાંક કોઈ મજા રહી જવાથી એ ઉચ્ચતર સપાટીએ ઉત્પાદન સ્થિર થતું હોય છે. જો એમ પણ છેલ્લાં સાત વર્ષનો ઇતિહાસ એમ સૂચવે છે કે ટેકનોલોજીએ આપણા ખેતીવાડીના ક્ષેત્રને શુદ્ધિ ગત પામી પર ચૂક્યું નથી.

ખેતકાંતિની વાતોને સાધક કરવા માટે એ પુરવાર કરવું જરૂરી છે કે હવે પછી ઉત્પાદનનો શુદ્ધિ લાંબા-ગાળાની વલણરૂપે વધતો જશે અને એ દરની અસાધારણ અરિથરતા દૂર થશે.

કાવાખાતા યાસુનારી

અનિરુદ્ધ બ્રહ્મણ

આ વર્ષનું સાહિત્ય માટેનું નોબેલ પારિતોષક જાપાનના વ્યોશ્વ સન્નૈક કાવાખાતા યાસુનારીને એનાયત કરવાની બહેરાત થઈ છે. કાવાખાતા યાસુનારી જાપાનના

લોકપ્રિય અને સંભાનિત સન્નૈક છે. શુદ્ધિઓ મીઠીમાની જેમ, જાપાનની બહાર પણ કાવાખાતાને ઘણી ખ્યાતિ મળેલી છે. એમની વાર્તાઓ અને નવલકથાઓ અંગ્રેજી, ફ્રેન્ચ, જર્મન, ઇટાલિયન વગેરે ભાષાઓમાં ઊતરી ચૂકેલી છે.

નાનપણમાં કાવાખાતાની ઇચ્છા ચિત્રકાર થવાની હતી, પણ લાગ્યવશાત લેખન એમનો પ્રિય વ્યવસાય બની ગયો. લેખનમાં એમની આંખ ચિત્રકારની રહી છે. એમની વાર્તાઓમાં અને નવલકથાઓમાં આવતાં વર્ણનો, એ વર્ણનોની ઇન્દ્રિયસંતર્પકતા અને જીવંતતા સ્મૃતિપટ પર હમેશને માટે અંકારી રહે છે. એમનાં વર્ણનોમાં રંગ અને રેખા મહત્વનો ભાગ ભજવે છે તે એમની ચિત્રકારની આંખને આભારી હશે. એમની નવલકથા 'ધ રોડ ક્રૂડી'માં કે 'ધ યાઉઝન્ડ ફ્રેન્ચ'માં આવતાં વર્ણનોમાં જાપાનની ભૂમિને કંઈકેટલાયે રૂપોમાં આપણે જોઈએ છીએ - યામીએ છીએ.

કાવાખાતાની સંવેદના કવિની છે અને નવલકથા એમનો પ્રિય સાહિત્યપ્રકાર છે. ૧૫ વર્ષની વયે એમણે નવલકથા લખવાનો મનસૂબો સેન્યો હતો અને એના પરિણામે '૧૬ વર્ષના કિશોરની રાજનીતી' એ એમની પ્રથમ રચના બની રહી. પછી તો જે જે રૂપ સ્થાપ્યા તે સ્થાપ્યા. કાવાખાતાએ જાપાનની સાહિત્યિક અને સાર્વજનિક પરંપરાને આત્મસાત કરેલી છે. સ્ફૂર્ણશિશુ દરમિયાન એમણે જાપાનની શિરાકાબા નામની શાખાના સાહિત્યનું અને રેક્યોનેવિયન સાહિત્યનું અધ્યયન કર્યું હતું. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે ઇન્દિયોગી વસ્ત્રવવાદમાં જ પુરાઈ રહેવાને બદલે સમૃદ્ધ કંદર્પનાં લોક અને ઇન્દ્રિયસંતર્પકતાનું નવું જ વિદ્યાર્જન એમની સમક્ષ પ્રવૃત્ત થયું. એમની લેખનશૈલી ઉપર એની ઘેરી અસર પડેલી છે.

૧૯૨૦માં કાવાખાતાએ ટોકિયો ઇન્ડેપેન્ડન્ટ યુનિવર્સિટીના અંગ્રેજી વિભાગમાં પ્રવેશ મેળવ્યો અને બીજે જ વર્ષે કેટલાક વિદ્યાર્થીઓના સહયોગમાં સાહિત્યિક સામયિક શરૂ કર્યું. એમની વાર્તા 'એ મેમોરિયલ ડે રીન' સામયિકના બીજા અંકમાં પ્રગટ થઈ અને તેણે કીકુચી કાનતું તરત ધ્યાન ખેંચ્યું. એ જ અર-

સામા યોગેભિત્સુ રીઈમીના સંપર્કમાં તેઓ આવ્યા અને મૈત્રી બાંધી. ૧૯૨૩ માં જાપાનના ખ્યાતનામ સામયિક ‘જુન્ઝેઈ યુન્ફ’ના સંપાદનવિભાગમાં કાવા-બાતા નેશન અને મંથાવલોકનો લખવાની શરૂઆત કરી.

૧૯૨૪ માં ટોકિયો યુનિવર્સિટીમાંથી એમણે સ્નાતકની પદવી મેળવી અને તે જ વર્ષે એમણે ‘જુન્ઝેઈ જિન્દાઈ’ નામના સાહિત્યિક સામયિકનું સંપાદન સંભાળ્યું. આ સામયિકના પ્રભાવથી ‘શિકા-કાકુ-હા’ નામથી ઓળખાતી સાહિત્યિક દલચલ અસ્તિત્વમાં આવી હતી. આ દલચલમાં યોકોમિત્સુ રીઈમીનો પણ મહત્વનો ફાળો હતો.

જાપાનમાં તે કાળે પણ એટલા બધાં સાહિત્યનાં સામયિકો ન હતાં કે એ બધામાં પોતાનું વ્યક્તિત્વ ઉપસાવીને બહાર આવવું ને સાહિત્યમાં ‘નવી દલા’ નો સંચાર કરવો એ ખરેખર મુશ્કેલ કામ હતું. આ સામયિકમાં જ એમની પ્રથમ કૌતિકી લઘુકથા “ધ ડાન્સર્સ” બોધે ઈસુ” પ્રગટ થઈ હતી.

“ઈસુનાં નતકો” પ્રગટ થતાંની સાથે જ કાવા-બાતાની સર્જક તરીકેની પ્રતિષ્ઠા બંધાઈ ગઈ. સમાજના લક્ષ્યોકમાં એમની પ્રતિષ્ઠા નથી, પણ જેઓ ખૂબ સાત્તસ અને પ્રેમાળ છે એવા ઈસુ પ્રેમના નતકો સાથેના એક વિદ્યાર્થીના પરિચયની આ કથા છે. પ્રતિનિધિ વિવિધરંગી લીલાઓ વચ્ચે પ્રેમકથા નિરૂપાઈ છે. વિદ્યાર્થી અને નાનકડી નતિકા કાઓરુ વચ્ચે પ્રેમનો પ્રથમ આંકુર ફૂટ્યો અહીં વર્ણવાયો છે. પણ પ્રેમ પોતાનું નામ પાડે એ પહેલાં જ બને હજાર પડે છે! કાઓરુના જીવનઉત્થાસ પાછળ ઘેરી કુચુતા રહેલાં છે. એના દોલકના અવાજની પડછે જ શૂન્યતાના પડમાં સંભળાયા કરે છે. ઘેરી કુચુતા અને જીવનનો આદિમ ઉત્થાસ બંને લગોલગ કાવા-બાતાની સ્પર્શમાં રહેલાં છે. જેઓ આ જોઈ ચક્રતા નથી તેઓ કાવાબાતાનાં પાત્રોને “મુદાના ચહેરા”વાળાં કહીને ઓળખાવે છે.

એમની નવલકથા “ધ રનોકન્દ્રી”માં પણ પાત્રોની રેખાઓ કુચુતા અને જીવન માટેની જૂથથી દોરાયેલી છે. ગેરશાઓની એક જુદી જ દુનિયા છે, જ્યાં જીવન

દિગ્ગમદેશ છે પણ આત્માનો પુકાર તો વચ્ચે ભાઈ છે. આ નવલકથામાં પ્રકૃતિ અને માનવજીવનના તાજાવાણા ખૂબ ઘટ્ટ રીતે ચૂંધાય છે. હૃદયની સવેદનાના—લાગ-ણીના પ્રત્યેક તરંગ કે શુદ્ધિદુની પડછે પ્રકૃતિનો દિસ્સો રહેલો છે, બધે પછી એની કારવાઈ માનવજીવનમાં સંપ્રજાત હોય કે અસંપ્રજાત—એની પ્રતીતિ આ નવલકથામાં થાય છે. વર્ણુનોની બાળનમાં તો કાવાબાતા એક કુશળ કસબી છે. નોબેલ ઇનામ એનાયત કરતાં કાવાબાતાની વર્ણુનશક્તિનો ખાસ ઉલ્લેખ કરાયો છે, પ્રકૃતિ આપણી બધી જ હિન્દ્રિયો દ્વારા જાણે આપણી પાસે આવે છે. સૂર્યાં, નીચે પડેલાં, પાંદડાં પર બરફ પડેલો હોય તે વખતનો અવાજ. બરફ ટૂંકેમાં પાન પર ઝિંકાવો હોય તે વખતની શ્વેત આભા, સરોવરમાં ઠંડી રાતે ઝંઘમઘતાં ચંદ્રકિરણો અને એ કિરણોનું પ્રતિબિંબ દર્પણમાં ઝીલીને જોતો કેઈ પ્રેમી! કાવાબાતા જાણે દર્પણ ધરી રાખીને પ્રકૃતિની વાસ્તવિકતાને એક પ્રેમીની નજરે નીરખ્યા કરે છે.

પ્રકૃતિનું જીવનમાં વર્ણુઈ જવું એ જાપાની પ્રજાને માટે જાણે જીવનનો લપ છે. જાપાની સાહિત્યની સમૃદ્ધ પરંપરા એને ઝીલે છે. કહે છે કે એક દળર વર્ષ પૂર્વે થઈ ગયેલા જાપાની સર્જક મુરાસાકીની વર્ણુનપરંપરા કાવાબાતાના સર્જનમાં ધમકતી રહી છે. પોતાની સાહિત્યિક પરંપરા માટે કાવાબાતાને ગૌરવ છે. એમને પૂછવામાં આવ્યું કે તમારા સાહિત્યના કયા શુભને લક્ષમાં લઈને આ પારિતોષિક અપાયું હતું? કાવાબાતાએ કહ્યું કે, “આરા સાહિત્ય દ્વારા જાપાની સાહિત્યની પરંપરાનો એમણે પુરસ્કાર કર્યો હતો.”

કાવાબાતાના સમકાલીન જાપાની સર્જકો તાનિગાકી જુનિશેરો, યામુશી, મીશીમા, ચિગા નાગેચા, સાતુ-હારુઓ—એકબીજાથી દુરદા પડે છે પણ છતાંયે એક પરંપરાનો તાર એમને સાંકળી રહેલો દેખાય છે. પરંપરા આટલી જીવંત હોવાનો અનુભવ કરાવેલો એ જાપાની સાહિત્યની બીટીને આંખે વળગે એવી વિશેષતા છે. લાગણીનું ઘેરું નિરૂપણ અને પ્રકૃતિની અવિયોગ્ય ઉપરિચયિત એ આ પરંપરાનાં મહત્વનાં લક્ષણો છે. કાવાબાતામાં લાગણીનું નિરૂપણ એટલું બહુ ઘેરું

બન્યા નય છે, કે કોઈને લાગણીપરવશતા પણ એમાં દેખાય. કાવાખાતાનાં પાત્રો સેન્ટિમેન્ટલ છે એવી ટીકાઓ પણ થઈ છે; પણ કાવાખાતાની એ સિદ્ધિ છે કે લાગણીવશ અનુનાં પાત્રો પણ આપણે સગલાવ છતી લે છે. “Moon on the water” જેવી વાર્તામાં બન્યું છે તેમ, કોઈ કોઈ વાર તો કાવાખાતા કલાકારનું તાદરશ્ય ગંભીરપણે જાણવી શક્યા છે. કમોકાના પતિન્ય ચરિત્રમાં પ્રતિરોધ અને ક્યોકા માટેનો એનો અમુખરિત પ્રેમ એવી કલામયતાથી આલેખાયાં છે કે વાર્તા એક સુંદર કલાકૃતિ બની શકી છે.

‘ધ પાઉન્ડ્સ કેન્સ’માં લાલનું આલેખન કલામય નથી એમ તો કોણ કહી શકશે? પ્રતિરોધો સર્જવાની લેખકની શક્તિનો આ કૃતિમાં પરિચય થાય છે. કાવાખાતાની કલામય હજી ગતિશીલ છે. થોડા સમય પહેલાં જ એમની નવલકથા “નેયુરેન બિન્ને” (નિર્દાષીન સૌંદર્ય) પ્રગટ થઈ છે.

ડૉ. ખોરાના : એલ્ફિન ડ્રૂઈન નહિ,
વિશ્વનાગરિકતા !

સોશીલાસ માંથી

ડૉ. હરેચંદ્ર ખોરાનાને અમેરિકા વિદ્યાનીઓ રોબર્ટ હોલી તથા માર્શલ નીરનબર્ગ સાથે ‘આનુ-વંશિક સંક્રિતા’ના સંશોધન માટે નોબેલ પારિતોષિક પ્રાપ્ત થયું છે તેના આનંદ કરતાં આપણે ત્યાં અફસોસ વિશેષ પ્રગટ થયો છે.

અફસોસ એ વ્રાતનો થયો છે કે ડૉ. ખોરાના ભારતીય હતા. લગભગ ૨૮ વર્ષની વયે તેઓ વિદેશોમાં અભ્યાસ કરી ભારતમાં પાછા ફર્યા હતા. પરંતુ, ભારતમાં તેમને યોગ્ય દેશાની કામગીરી તથા સંશોધન માટે પર્થવ્ય સંશોધન ન મળ્યાથી પાછા પરદેશ જઈ વસ્યા હતા; અને એ વર્ષ પૂર્વે જ, તેમણે અમેરિકા નાગરિકપદ સ્વીકારી લીધું હતું.

અફસોસ એ વ્રાતનો છે કે ડૉ. ખોરાનાને આપણે શુદ્ધ ભારતીય નાગરિક તરીકે અભિનંદી નથી શકતા; અફસોસ એ વ્રાતનો છે કે આવા તેજસ્વી સંશોધકને ભારતમાં સંઘરી રાખી નથી શકતા.

આ બધા અફસોસના મૂળમાં એ વાત છે કે દર વરસે અભ્યાસ અર્થે મોટી સંખ્યામાં ભારતીય વિદ્યાર્થીઓ વિદેશ જાય છે — મોટે ભાગે અમેરિકા, કેનેડા, બ્રિટન; વિદેશ ગૃહેશ્વરોમાંથી લગભગ ૩૦ ટકા ત્યાં જ રહી જાય છે; અથવા ભારત આવીને અહીં અનુકૂળતા ન દેખાતાં વળી પાછા વિદેશ જઈને, ત્યાંના ત્યાં નાગરિક બની રહી જાય છે.

— આમ, ભારતનું બૌદ્ધિક ધન વિદેશ ખેંચાઈ જાય છે.

હકીકતે, એકદમ ભારતમાં આનું બને છે એમ નથી. એશિયાના ઘણા દેશોની આવી કથની છે. અરે, બ્રિટન પણ પોતાનું બુદ્ધિધન અમેરિકા ખેંચાઈ રહ્યું છે કહીને અફસોસ કરે છે.

‘એલ્ફિન ડ્રૂઈન’નો આ કલગાદ બધી બાબતમાં અને બધી ઘટનામાં કરવાને કારણ નથી. બે વાત સ્પષ્ટ સમજવી એક એ કે ભારતની બહાર વસવાટ ફરી લેનારા ભારતીયોમાં બે સ્પષ્ટ પ્રકાર છે. એક તો, અને ઘણા મોટા પ્રમાણમાં, જે વિદ્યાર્થીઓ પરદેશ ભણવા સાડુ જાય છે તેમાં થોડાક જ, એવા હોય છે કે તેમને એક એ એ પ્રકારનું શિક્ષણ ભારતમાં લખ્ય જ ન હોય; પરદેશ ગયા વિના છૂટકો ન હોય. હકીકતે તો, એ બિનીઅરિંગ, તખીબી અને વિજ્ઞાનની અનેક શાખાઓનું ભારતમાં અપ્રાપ્ય એવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતા વિદેશ ખેડનારા બહુ ઓછા છે. પરંતુ, દેશની ડીમી જેમ નોકરી અને લમના બજારમાં સારો લાવ ઉપજાવવા જરૂરી છે, તે રીતે, પરદેશનો સિક્કો વધુ લાવ ઉપજાવવામાં કારણ રૂપ છે.

આ બળતુ મૂલ્ય પર નજર તાકનારાઓ ભારતમાં પાછા આવવા કરતાં ત્યાં ધણે લાંબો સમય (અભ્યાસ દરમ્યાન અને અભ્યાસ બાદ નોકરીઓ કરીને) પૈસા કમાઈ લેવામાં ગમે છે; ભારત આવીને લમ કરીને પાછા જાય છે, અને ઘણીવાર ત્યાં જ રહી પાઠવતું પસંદ કરે છે.

સાચી વાત તો એ છે કે અમેરિકા અને યંત્રો-ઘોગમાં ફૂટે ને બૂસકે પ્રગતિ કરી રહેલા દેશોમાં, ભાતનાં ધોરણે ‘સસ્તા’ એશિયાઈ દાકારો — ટેકનિશિયનોની

ગરજ છે. બીજા બાજુ, આપણા દેશમાં હજી ઉત્પાદન ધણું નીચું છે. ઝડપી પ્રગતિ માટે take off ની કક્ષાથી આપણે ધણા દૂર છીએ. આ ક્ષણનામાં 'પગાર'નું ધોરણ અને પતર સુખસગવડો, અમેરિકા વગેરે દેશોની સરખામણીએ, ધણી નીચી કક્ષાની છે; હજી ધણાં વસ્તુ લાગી રહેવાની. સમૃદ્ધ દેશો તેમને લઘુચાવી શકે એવી સ્થિતિમાં છે અને હોવાના; demand and supply ના નિયમે છત-અંછતનો, ગરજ-બિનગરજનો બજારુ નિયમ લાગુ પડવાનો જ.

ભારતના યુવાનોમાં રાષ્ટ્રીય ભાવનાનો આ અભાવ કેર વર્તાવી રહ્યો છે. અહીંનાં ઉલ્લેખ-ધંધા અને સમાજજીવન વિકસાવવા માટે જેમની સતત જરૂર છે એવા ટેકનિશિયનો, એન્જિનીયરો, ડાકતરો વગેરે મુખ્યતઃ પૈસા અને સુખસગવડોની ખાતર ભારતના ભાવિ પ્રાચ્ય ઉપેક્ષા સેવે એ આપણું કમનસીબ છે.

એક બાજુ, આપણે જેઈએ છીએ કે ચીનમાં સામ્યવાદ આજુ ત્યારે ત્યાંના બંધિયાર વાતાવરણમાં સંશોધકો-બૌદ્ધિકો માટે જીવનું બચકર ત્રાસરૂપ બનવાના બધે અનેક વિજ્ઞાનીઓ અમેરિકા, જર્મની, બ્રિટન લાગી ગયા હતા. તેઓ જ પાછા ચીનના ભાવિ ઉદ્યોગની ભાવનાએ, શોધક વસ્તો થયાં વતન પાછા ફર્યા છે. આજે ચીન આણ્વેશ્ત્રે જે ત્વરિત અને પ્રચંડ સિદ્ધિ હાંસલ કરી રહ્યું છે તેમાં આ વિજ્ઞાનીઓનો મોટો ફાળો છે... (જે કે, તાજેતરમાં એવા સમાચાર છે કે હવે આ સંશોધકોની ગરજ ચીની સત્તાને ઝોછી થતાં, જરૂરી જ્ઞાન જાણી લીધા પછી, એમની હકાલ પટ્ટી ફારાઈ રહી છે.)—મુખ્ય વાત એ છે કે આવડી બચકર આદત વહોરીનેય તેઓ વતનની ખાતર ચીન પાછા ફર્યા હતા...

ત્યારે, ભારતના અનેક યુવાનો રાષ્ટ્રીય હિતની સાથે અંગત હિત—સ્વાયત્તિ જ વિચાર કરે ■ એ દહીઠત જેવી તેવી શરમજનક નથી.

ભારત સરકારે આ બાબતમાં સખગ રહેતું જેઈએ. આવા નામરિકોને વિદેશમાં અભ્યાસ અર્થે જવા દેવાની બાબતમાં જ કડક નિયમો લેવા જેઈએ; આજે જે નિયમો છે તેમાં રહેલા દોષો દૂર કરીને ધણું સરકારે એ

જેતું જેઈએ કે અભ્યાસને બહાને અને તોફારીને નામે, ભારતીઓ વિદેશમાં ભાગી ન પડે.

હવે, બીજો પ્રકાર જેઈએ.

ડૉ. ખોરાના, ચંદ્રશેખર કે નારસીકર જેવાના કિસ્સા સાથે ઉપરના કિસ્સાઓને કશું લાગતું વળગતું નથી. ભારતમાં એમને અનુકૂળ સાધન-સગવડો ન હોય, અને દેશની આબની પરિસ્થિતિમાં, થોડું કે વધુ ધન ખર્ચાથી ય એવી સ્થિતિ જાળી કરી શકાય એમ ન હોય ત્યારે, એમને અહીં ગોંધી રાખવાનું વલણ બિનકુતું નિંદ્ય છે; એવાઓને તો આપણી સરકારે જાતે ધર્ષને, જરૂરી જવાબદારી અને ખર્ચસહિત, પાછા ફર્યા પછી ફરજિયાત તોફારીની વાલિયાત શરોઈ દર્ખી બિના, જગતની શ્રેષ્ઠ સંશોધન-પીઠેભા મોકલી આપવા તત્પર રહેતું જેઈએ.

એમ કરતાં, કેઈ વિજ્ઞાની વિદેશી નાગરિકત્વ સ્વીકારી લે તો એથી કશો અફસોસ કરવા જેવો નહિ રહે. સાચા સંશોધકો ધન અને પદને ખાતર પરદેશ ભાગી જતા નથી; અને પરદેશ રહી પરતા પણ નથી.

જે. બી. એસ. હાલ્ડેન (બ્રિટિશ મહાન વિજ્ઞાની) ભારતમાં આવી ભારતીય નાગરિક બની વસ્યા હતા. અહીંની તોફારશાહીને કાંચે સતામણીઓ સુકાં સર્પાને સંશોધનમાં લાગ્યા રહ્યા હતા—ભારતને એમણે જ્ઞાન આપ્યું; ભારતે એમને કેન્સર આપ્યો; પરંતુ જીવનગી ઉલ્લી ફાણ સુધી ભારત આરોનો પ્રેમ એવા ને એવા જલ્લો હતા.

ભારતની એક વિદુષી ગણિતશાસ્ત્રી ડૉ. ધધાવલીએ અપરંપાર સગવડો અને સતામણીઓ અગ્રે પં. નેહરુનું ખ્યાન ખેંચવો પત્ર લખેલો; તેમાં તેમણે ઉમેરેલું :

“આ બધા પછી, હું તમને એટલી ખાતી આપું છું કે, હવે, કદીય પરદેશ જઈયા તો તે પૈસા માટે નહિ જ. મારે માટે એ એક કુરુળ દેશનિકાલની સખ હશે. છતાં, વિજ્ઞાન માટેનો મારા મનનો તાલકાઠ, અતુત જિજ્ઞાસા અને અદ્ય અખના અને ના—પૂટકે ત્યાં ધસી ગયાં હશે...”

કેટલી જખી ગૌરવવંતી વાણી છે! આ કશાએ દેશ-પરદેશના સીમાકા તૂટી બચ છે; તેઓ સાચા અર્થમાં વિશ્વનાગરિકો છે.

નાની બચત

આપણા
સૌના
સંરક્ષણનું
દુન બની
રહે છે...

નાની બચત

નાનેરા પ્રયાસોનું મોટેરું પરિણામ

ગુજરાત સરકારના માહિતી ખાતા તરફથી પ્રકાશિત

ઇન્ડિયન નેશનલ થિયેટર

લીમ્બડ, પાવડી,

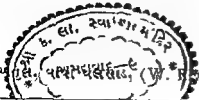
અ મ ર વા દ - ૭,

ના

સૌજન્યથી

• રંગો
• રસાદિઓ
• દવાઓ

૧૧૨૨ ૨૧
પ્રેમી બ. લા. રવાણા મંદિર
પ્રેમી. વપશમધલસાલ, (વે. મ. મ.)

સીમ પછીતે

વ્યોમ;

પછી,

તે.

ઉશનમ્

૯૫

અમંગલબોધ

અને આધુનિક કવિતા

વિશ્વકોશ

નવેમ્બર ૧૯૬૮

રેખા સહકારી મુદ્રણાલય

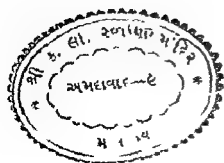
રેખા કો-ઓપરેટિવ પ્રિન્ટિંગ એન્ડ પબ્લિશિંગ સોસાયટી લિમિટેડનું મુદ્રણાલય શરૂ થઈ ગયું છે. ગુજરાતી, હિન્દી અને અંગ્રેજી ત્રણેય ભાષાઓનું કાપકામ થઈ શકશે.

વિશ્વમાનવ : હિસેમ્બર, જાન્યુઆરી

વિશ્વમાનવનો હિસેમ્બરનો અંક જાન્યુઆરીના અંકમાં સમાવી લેવામાં આવશે.
અંકનું કદ ૧૦૦ પાન બેટલું હશે.

મુખ્યત્વે સાહિત્યકૃતિઓ અને અભ્યાસ-લેખો આ વિશેષાંકમાં આપવામાં આવશે.
આ અંક દેશજ્ઞાનીની ૭ મીઠો પ્રગટ થશે.

વિલંબ માટે ક્ષમાચામના

સંપાદક મંડળ
ભોળીલાલ ગાંધી (મુખ્ય)
વિમલ શાહ (સહ)
રઘુવીર ચૌધરી (સહ)
પ્રકાશ શાહ (સહ)

વિજ્ઞાન

૯૫

નવેમ્બર ૧૯૬૮

વિશ્વમાનવ દર માસની ૨૬ તારીખે
પ્રસિદ્ધ થાય છે.

એક અંકનો એક રૂપિયા
વાર્ષિક લવાજમ હસ રૂપિયા
પરદેશમાં ૨૦ શિલિંગ

બધા પ્રતિષ્ઠિત પ્રકાશકોને ત્યાં
લવાજમ ભરી શકાય છે.

રૂ. ૧૦૫/ ભરીને જેખાનો
શેર લેનારને વિશ્વમાનવ સેટ
મોકલવામાં આવે છે.

જેખાનો પુરસ્કાર આપવામાં આવે
છે. જેખામાંના અભિપ્રાયો માટે
લેખકો જ જવાબદાર.

સંપાદકીય પત્રવ્યવહાર
ભોળીલાલ ગાંધી

રામજી મંદિર પોળ, વડોદરા
વ્યવસ્થા અંગે પત્રવ્યવહાર

જેખા કોઓપરેટિવ પ્રિન્ટિંગ એન્ડ
પબ્લિશિંગ સોસાયટી, લિ.

સિટી મિલ્સ કંપાઉન્ડ

અમદાવાદ-૨૨

મુદત-સ્થાન

જેખા સહકારી મુદ્રણાલય

સિટી મિલ્સ કંપાઉન્ડ

અમદાવાદ-૨૨

મુદ્ર-પ્રકાશક-માસિક

સૂચકાન્ત પરીખ મે. ડિસેમ્બર,

જેખા કો. પ્રિ. એન્ડ પ. સોસાયટી લિ.

સિટી મિલ્સ કંપાઉન્ડ

અમદાવાદ-૨૨

ગતિમા: સર્વભૂતાનામ્ વિશ્વપ્રસાદ ત્રિવેદી ૨

પરિસંવાદ-લેખ

અમંગલબોધ અને આધુનિક કવિતા અથ્ સર્પિદ અમય્ય;
અનુવાદ : નગીનદાસ પારેખ ૫

લેખ

કુશરાચેલ અને ભારતીય નીતિ જે. એમ. પટેલ ૧૨
બેરોજગારીની સમસ્યા હસમુખ પટેલ ૨૬
ગાંધીની કેટલીક વાર્તાઓ રઘુવીર ચૌધરી ૩૩

વાર્તા

આંધી ઉપેન ભટ્ટાચાર્ય ૨૯

અંધદર્શન

શોધી ચૂંટણી ધનસ્મામ શાહ ૩૭

કૃતવિમર્શ

ગાંધીશતાબ્દી પ્રસંગે ભોળીલાલ ગાંધી ૪૨

પંચાયતીરાજ અને લોકશાહી વિમલ શાહ ૪૩

ગતિજ્ઞઃ સર્વભૂતાનામ્

વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી

ભાઈ ઉમાશંકરભાઈ,

અહીં પધારેલા સાહિત્યરસિક જન્યુઓ તરફથી હું તમારો સત્કાર કરું છું. અમે સૌ તમારા ઉત્કર્ષને વધાવીએ છીએ. તમારા સર્જનને દેશવ્યાપી પ્રતિષ્ઠાની જે ભુદ્રા મળી છે તેથી અમને પરિતોષ અને હરખ થયો છે. અમે તમને કવિ-સાક્ષર તરીકે, હૃદય અને બુદ્ધિના ઉદાર ગુણોના સમન્વિત પ્રતિનિધિ તરીકે અભિનન્દીએ છીએ, અને તમને નમસ્કાર કરીએ છીએ. પરમાત્માને અમારી પ્રાર્થના છે કે આ વિલક્ષણ સંકટશ્રસ્ત અને વિહ્વળ યુગમાં તમારી ઉદાર દર્ષિને, તમારા રમણીય ઉદ્દગારનો, તમારા સર્વોન્નતિસાધક પુરુષાર્થનો લાભ સમાજને મળ્યા કરે, અને તે સારુ પરમાત્મા તમને સુદીર્ઘ આયુષ્ય, પૂર્ણ સ્વાસ્થ્ય અને સકળ અનુકૂળતા આપે !

સન્મનો અને સન્મારીઓ,

આપણે ઉમાશંકરભાઈને કેમ સન્માનીએ છીએ ? આપણું પ્રાદેશિક કે ભાષાકીય અભિમાન સન્તુષ્ટ થયું છે તેથી ? હા, કંઈક અંશે એ ખરું છે. પરંતુ એ પણ કેઈ સૂક્ષ્મ વૃત્તિનું બાહ્ય આધરણ છે. ભાષાકીય અભિમાન ચોપાવા પાછળ પણ કેઈ રહસ્ય છે. શરીર પછીનું આપણું નિકટતમ સગું ભાષા છે. એની દ્વારા આપણે જે છીએ તે છીએ. એણે પ્રકાશ આપ્યો છે, વૃત્તિઓ સંસ્કારી છે, સૌન્દર્યભાન કરાવ્યું છે, અભિલાષા પ્રગટાવી છે, પુરુષાર્થ ચોપ્યો છે. એ શુરુઓનો શુરુ છે કેમ કે વાણી વિના શુરુ અને વિધાર્થી જેઉ મૂઠ છે, પણ એ વાણીને સર્જનાર અને કેળવનાર કોણ ? એક રીતે, આપણે સૌ, વાસના કે વાતને પ્રગટ કરવા મથતાં ઐતિહાસિક પ્રવાહનો માનવસમાજ, પણ વિશિષ્ટ રીતે, નૈસર્ગિક પ્રતિભાના બળથી જે ભાષાને સંસ્કારે છે, વળાંક આપે છે, રૂપાળી કરે છે તે કવિ છે. ઉમાશંકરમાં કવિ ભેદીએ છીએ; આવા કવિની ભાવના ભેદીએ છીએ, આપણી જ

મુતી ભેતાં, એમનું સન્માન કરવામાં આપણું જ ભદ્ર અભિમાન સંતોષાય છે એટલું જ નહિ, ઉત્કર્ષ અનુભવે છે.

ઉમાશંકરે પોતાનો સુક્ષ્મચિંત બાંધીને શુજરાતના સૂક્ષ્મ દેહને પોષ્યો છે. આનું રહસ્ય એમની ભાષા, એમની ગદ્યપદની રચના—રીતિ, એમની ભિન્નિઓ અને અભિલાષાઓ, એમની વૃત્તિઓ અને વિચારો, એમના રસપ્રદેશો ને અભ્યાસ-પ્રદેશો તથા કાવ્યવિષયો ને નિરીક્ષા-વિષયોમાં મળી રહે છે. એ ચિંતનું મુખ્ય લક્ષણ છે: ઉત્તમ અર્થમાં સર્વશ્રાહિતા. સ્વકીય બનાવી શકાય એવા સર્વ ભદ્રને એનોતરે છે. એ અર્થમાં તેઓ જેટલા શુજરાતી છે તેટલા ભારતીય છે, જેટલા ભારતીય છે તેટલા જગત-માનવ છે. જનપદમાં કૌક અભાવ્યા ખૂણે પડેલા હીરાકણી સમેા શબ્દ કાવ્ય કે વાતોની રચનામાં, અરે, કયાંક વિવેચન અને વ્યાખ્યાનમાં પણ તે જડી દે છે, અને તેના ઔચિત્ય અને સોહામણાપણાથી ચલણી બનાવે છે; તો પંડિતોને પણ અચરજ થાય એવું વેદગ્ધ દાખવતી સંસ્કૃત-પદાવલિ પણ તેમને સિદ્ધ છે. આત્મગીતમાં લોકગીતની લહરી ને ગોષ્ઠીનેા લહેકેા તે આવકારે છે, તો અવન્તરાયની સોનેટોનો વિચારપ્રધાન નક્કર પથરાટ પણ તેમને સાખ્ય છે. નાનાલાલ કે કાકેર, કાન્ત કે મેઘાણી, સૌનું જ આગવું ને ઉત્તમ-શું શબ્દમાં કે શબ્દવિન્યાસમાં તે ઉમાશંકર પોતાના આગવામાં સમાવી દે છે. શૈલીશુભોમાં વિચલતા અને ઉક્તિલલલ્લોમાં ગોષ્ઠિ-કલ્પતા તેમને પ્રિય છે એમ મને લાગે છે. પણ તેમનેા અન્ય અન્ય મુકુમાર કે વિચિત્ર શબ્દલીલાનેા આદર અને અભ્યાસ ભણેા નથી. એમની પ્રીતિ કાલિદાસ અને ભવભૂતિ તરફ, અષો, કાકેર અને કાન્ત તરફ, ગોવર્ધનરામ અને ટાગોર તરફ, ક્રીટ્સ અને એલિયેટ તરફ એકસરખી વહે છે. ઉમાશંકર વ્યાસ અને વાલ્મીકિના તેમ શેક્સ્પિયરના ભક્ત છે, અને જેને શેક્સ્પિયર અરેખર પ્રિય છે તે મનુજચિત્ત-સારંગીના બધા સૂર બધી છટાઓમાં ઔચિત્ય અનુસાર—વહાવવા કે મ્હાલવા આતુર છે;—અરે, પંથ કે પગથી છોડી ધરાવ અભાણી લોમમાં તે જઈ શકે છે. અતિમાનસની સહનૈપલ-ખિને જેમ એ અવગણતા નથી, તેમ સુપ્તમાનસની આકુલ ધૂંધળી ને કલેશકર અભિવ્યક્તિથી એ ઝાઝ થઈ જતા નથી. ઉમાશંકર કવિ તો છે જ, પણ એ કવિ પાછળનો કવિ તેમને વાતાકાર ને નાટ્યકાર બનાવે છે. અને એમનું આ વિવિધ સાહિત્ય સ્વરૂપોનું કાર્ય, વિશેષ કરીને અભિક્રમનું મહત્ત્વ પામ્યું છે. ભિન્નિઓના વૈયક્ત અનુભવમાં, આમ તો, ઉમાશંકર યથાપ્રસંગ આર્દ્ર કે તિગ્મતેજસ થઈ શકે છે, પણ કલા-સર્જનમાં, સમુપલબ્ધિ પછી, પોતાની સર્વ ઐતસિક શક્તિને બલકે પ્રતિબાને, પેલા સંવેદનના ચમત્કારક કેન્દ્ર તરફ વાળે છે. સત્યાનુપ્રવિષ્ટ સૌન્દર્યની શોધ અને સાધના માટેનું આમાં વૃત્તિનું તાટસ્થ્ય છે, રમણીય જ્ઞાનને ફરી સૌન્દર્યરૂપ જોય બનાવનારો કલાકારનો આ ક્રીમિયો છે. કલાકારનું આ શક્ય તેટલું તાટસ્થ્ય, કેમ કે સમગ્ર ઉપાદાનની ત્રેવડ કરવામાં, તેને ગતિ, દિશા અને ધ્યેય આપવામાં કલાકારનું વ્યક્તિત્વ જ નિષ્ણાયક છે અને તેથી તે તેમાં અનુપ્રવિષ્ટ હોય છે જ.

સાહિત્યસર્જકનું આ મર્યાદિત તાટસ્થ અંગત ભિન્ન નિબંધન કરતાં પરલક્ષી કે વસ્તુલક્ષી સર્જનમાં - કાવ્ય કરતાં વાતોનાટકમાં - વિશેષ આવશ્યક છે. જગત અને સંસારમાં બૌદ્ધિગ્ર્ય છે, સંઘર્ષ છે, વિકૃતિ છે, અનૃત છે. સુખદુઃખ, આનંદશેષ પરસ્પર પૃથાઈ ગયેલાં છે. વિષમતા, ફરતા, અસાન, દુઃખ, દુરિત, વિરૂપતા કૂંઠ માર્યેં જોડી જવાનાં નથી. એમની વચ્ચે જ એમની જોડાજોડ સુખ સંતોષ આનંદ સૌન્દર્ય કૃતાર્થતા પુરુષાર્થ વગેરે જે છે તે છે. ઉમાશંકર પોતાના સર્જનમાં અનૃત, પાપ અને દુઃખને તેની કશીય માત્રા ઓછી કર્યા વિના નિરૂપે છે. એમનાં નાટકો, વાતોઓ અને પદ્યરૂપકોમાં આ સત્યનું ચચેચ્છ દર્શન થાય છે. “ગતિઃ સર્વભૂતાનામ્” એ સાહિત્યસર્જકનો પરમ આદર્શ છે.

સાહિત્યપરામર્શક અને સંસારવિમર્શક તરીકે ઉમાશંકર જોવાઈ નરામના અર્થમાં સાક્ષર છે. એલિયટની કોટિના આપણા સાક્ષર છે. પ્રાચીન અને અર્વાચીન વચ્ચે, પૂર્વ અને પશ્ચિમ વચ્ચે, નવીન વિચારધારાઓ અને રીઠી પ્રતીતિઓ ને કાયંપદતિઓ વચ્ચે, જ્યાં જ્યાં દુર્ગમ ખાઇઓ છે ત્યાં સેતુ બનવાનો તેમનો પુરુષાર્થ છે. સત્યસંગ્રહ નહિ પણ સત્યસમન્વય એ એમની ગ્રેરણ છે. ભારતની આ સનાતન ભાવના છે. એલિયટના કવિની જેમ ઉમાશંકરભાઈ સાંસ્કૃતિક મંથનો અને પરિબળોના કેન્દ્રમાં પોતાના ચિત્તને રોપે છે. સમયનું રહસ્ય જોખમે છે. અને પોતાની આંતર સમૃદ્ધિથી તેને ઉચિત અને ઉચ્ચ દ્રષ્ટાએ લઈ જવાનો દૃઢ સંકલ્પ અને સતત પ્રયાસ કરે છે. કવિ તરીકેના લગભગ ભીમ પ્રસંગે એમણે ગાયેલું;

ભૂતના સંસ્મૃતિતારે વર્તમાન ચૂંધી રહું
વર્તમાન મધુસ્વપ્ને ભાવિની ઝંખના કરું.

આપણે કહીએ :

ઝંખના આ સદા હોય.

અમંગલબોધ અને આધુનિક કવિતા

લેખક : અમૃત સર્કદ અમૃત્યુ
અનુ : નગીનદાસ પારેખ

કવિતાના ઇતિહાસમાં પ્રગતિનાં લક્ષણો સ્પષ્ટ નોંધમાં આવે છે કે કેમ, એ વિશે મતભેદ હોઈ શકે. જેઓ એમ કહે છે કે, મઝાવેદ-સ હિતા, કઠો-પનિપદ અથવા સોંગ ઓફ સોલોમનની હારમાં બેસી શકે એવી કવિતા પછીના સમયમાં ખીજ રચાઈ નથી, તેમના કાવ્યરસના આસ્વાદનમાં ભક્તિનો અંશ ભળેલો છે એવા સંસયને અવકાશ રહે છે, તેમ છતાં વિશુદ્ધ કાવ્યરસવિચાર ઉપર જ આધાર રાખીને અનેક જવાબદારીના જ્ઞાન-વાળા વિવેચકો એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યા છે કે, વ્યાસ, વાલ્મીકિ, હોમર, સોફોકલિસ વગેરેએ અઢી ત્રણ હજાર વર્ષ પહેલાં કવિકર્મને સફળતાના જે સ્તરે પહોંચાડેલું હતું, તેના કરતાં વધુ ઊંચા શિખર ઉપર આરોહણ કરવામાં ત્યાર પછીનો કોઈ પણ કવિ આજ સુધી સફળ થયો નથી. પણ કવિતાની પ્રગતિને વિશે મતભેદ હોય તોયે એની ગતિનો સ્વીકાર કર્યા વગર છૂટકો નથી. નહીની પેટે કવિતા પણ ચાલે છે, અને સીધી ચાલતી નથી, કોઈવાર એકાએક તો મોઈવાર ધીમે ધીમે વળાંક લે છે, તો કોઈવાર વળી પોતાના આધારમાં અને આધિયમાં બંનેમાં એવાં મૂલ્યગત પરિવર્તન લાવે છે, જેને ઇતિહાસમાં યુગાન્તર કહેવું પડે.

બંગાળી કવિતાના ઇતિહાસમાં રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરનો આવિર્ભાવ એવું જ એક યુગાન્તર છે. એ વાતને કંઈ ઝાઝો સમય થયો નથી. ‘માનસી’ની કવિતાઓ (જેમાં સૌ પ્રથમ નવી યુગપ્રતિભાની જાણ લેવા મળે છે) ૧૮૮૭-૧૮૮૮માં રચાઈ હતી, આજથી ફક્ત એંસી વર્ષ પહેલાં. પણ ઇતિહાસ દેવતા એટલામાં જ અધીરા થઈ ગયા. ‘માનસી’ પ્રગટ થયા પછી અર્ધી શતાબ્દી ગઈ, ન ગઈ ત્યાં તો રવીન્દ્રકાવ્યના વિચારમાં હારે પરિવર્તન આવ્યું; કાવ્યનો માનદંડ જ પલટાઈ ગયો. જોકે

રોમાન્ટિસિઝમનાં ગદ્યાં લક્ષણ અને સન તારીખ મેળનીને લેવા જઈ એ તો જરા સંશય જાગે છે. તેમ છતાં રવીન્દ્રનાથને રોમાન્ટિક કવિ કહેવા જ પડે. રોમાન્ટિકતાની પરાકાષ્ઠા કદીએ તોયે ખોડું નહિ. જોકે અંગ્રેજ સાહિત્યમાં પ્રથમ વિશ્વવુદ્ધ પછીથી રોમાન્ટિક મનન અને સંવેદના, વિચાર અને રચનારીતી બહુ ઝડપથી અશ્રદેય બની ગયાં. પરિણામે જે ચેટ્સે ૧૮૧૨માં ‘ગીતાંગલી’ની પ્રતાવનામાં લખ્યું હતું કે, ‘These lyrics display in their thought a world I have dreamed of all my life’, તે જ ચેટ્સે જીવનનાં છેલ્લાં દસપંદર વરસ પોતાના કવિકર્મને રવીન્દ્રનાથના કવિમાનસથી (અર્થાત્ તેઓ જે રવીન્દ્રમાનસથી પરિચિત હતા તેનાથી) બને એટલું દૂર અને શક્ય એટલું વિપરીત દિશામાં લઈ જવાના પ્રયત્નમાં ગાળ્યાં હતા. આ શતાબ્દીના ત્રીજા દશકાના મધ્ય ભાગમાં જે મિજબજ અને ફરિય અંગ્રેજ સાહિત્યમાં પ્રતિષ્ઠિત થયાં (ફ્રાંસમાં તો એની પણ પહેલાં થયા હતાં) તેની આગળ રવીન્દ્રનાથ એકાએક અત્યંત નાના ચર્ચગયા, ખીજા રોમાન્ટિક કવિઓ જેટલા નાના ચર્ચગયા હતા તેના કરતાં પણ કંઈક વધારે.

આ નવા મૂલ્યાંકનની અસર બંગાળમાં ખીજા વિશ્વવુદ્ધ પછી પહોંચી. ‘કદ્યોલ’ અને ‘પરિચય’ સાથે સંકળાયેલા કવિઓ પણ, એક રીતે જોતાં રવીન્દ્ર-વિદોહી (રવીન્દ્ર તામે બળવો પુઠારનારા) હતા, પરંતુ તે બળવો જુદો જાતનો હતો. તેમાં રવીન્દ્રનાથની ગમનન્યુખી પ્રતિભા પ્રત્યે અધ્યા વ્યક્ત કરવામાં સંકોચ નહોતો બલકે તેના મર્મસ્થાનમાં એ જ વસ્તુ રહેલી હતી કે, બંગાળી કવિતામાં એક નવામિલન અને આંતિક ટિકિનકનના પ્રવર્તક હોવા છતાં રવીન્દ્રનાથ બંગાળી કવિતાને પોતાની એકલાની સાધના વડે એવા પરમ ઉત્કર્ષે પહોંચાડી ગયા છે કે ત્યાં

સુધી પહોંચવાની પછીના કવિઓ કંઈપણ પશુ
કરી શકતા નથી. પછી આવનાર કવિઓ એ રાજ-
માર્ગ ઉપર થોડે સુધી જતાં જ સમજી ગયા કે, એ
માર્ગ તેઓ ખીણું અને તે પામે, તેમના પોતાના જ
કંઠેના સ્વર પામવાના નથી. ‘કલ્પલ’ અને ‘પરિ-
ચય’ યુગના કવિઓ એ કવિચરુની પાકાણામાં જ
શિક્ષણ પામ્યા હતા, તેમનાં આંખ, કાન, કંઠ
અને મન તેમના જ મુરના ઝરણાં નીચે
તૈયાર થયાં હતાં. સ્નાતક થયા પછી ભેશક
તેમનામાં રવિત્રમાંથી મુક્તિ મેળવવાની પ્રવળ
ધ્રુવ, એકી સાથે સ્વતંત્રની ઘેરણા અને (આ વાત
વિશેષ ભાવે ‘પરિચય’ સાથે સંકળાયેલા કવિઓને
લાગુ પડે છે) ‘આધુનિક’ અર્થાત પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ
પછીના પાશ્ચાત્ય સાહિત્યનું આકર્ષણ જાગ્યાં.
પરંતુ ચાલુ શતાબ્દીના ઉત્તરાર્ધમાં જેમના કવિ-
જન્મ થયો છે, તેમને સાચા અર્થમાં રવીન્દ્ર-વિદોહી
કહી ન શકાય, કારણ, તેઓ મૂળથી જ એ કાવ્ય-
સામ્રાજ્યના રાજવક્ત્ર નામરિશે હતા જ નહિ.
તેઓ સાહિત્યના જુદા જ જગતમાં જન્મ્યા છે,
અને જુદી જ લાવધારાએ પોષાયા છે; જે કાવ્ય-
શીલનથી તેમની ડુમ્મિ અથવા રચનારીલી ઘડાઈ
છે અથવા ઘડાઈ રહી છે, તે રવીન્દ્રકાવ્યનું અનુ-
શીલન નથી. મોહનેપર, રંબો, માહર્ગે, વાનેરી,
ગોટફ્રિડ બેન, આદ્રે બ્રેતો, સમ્યુઅલ જેકેટ, ઝાં
જેને, એલેન ગિન્સબર્ગ—કવિતાનું આ જગત
રવીન્દ્રનાથના જગતથી બહુ દૂર છે. ભેશક, એ
લોકો વિદેશી સાહિત્યની મોઢમાં ઊભાં છે, એમ
માફ કહેવું નથી. બંગાળી કવિતાની પરંપરાએ
પશુ એમના લખાણને સ્પષ્ટપણે પ્રભાવિત કર્યું
છે. પરંતુ એ પરંપરા રવીન્દ્રકાવ્ય વાટે આવેલી
નથી. સુધીન્દ્રનાથ દત્ત, છવનાનંદ દાસ અને મોહને-
પર અનુવાદક અથવા ‘જે ઝોધાર ઝોસોર અધિક’
નામના કાવ્ય ક્રયાના રચનાર બુદ્ધેવં, બસુના
એઓ ઉત્તરાધિકારી છે. એઓ જેમના કાણી
તેઓમાં જે લક્ષણો પ્રમાણ અને સચમ સાચીને
પ્રગટ થયાં હતાં, તે જ લક્ષણોને આ નવીન કવિ-
ઓએ પોતાના ગદ્ય અને પદ્યમાં ઉત્તમ અને ભે-
લગામ બનાવી દીધાં છે. અંગ્રીય ચક્રવર્તી અથવા

વિષ્ણુ દેવો પ્રભાવે પંથ પચાસે પછીના કવિઓ
ઉપર સારી પેઢે પડેલા છે, પરંતુ જેમણે એ
પ્રભાવ ઝીંચ્યો છે, તેઓ મારી આ વિચારણાની
બહાર છે. તેમની સાહિત્યચેતનામાં અમંગલબોધ
અને આ અમંગલ જગત પ્રત્યે બૂણાનો લાવ
ઝેટલો સર્વવ્યાપી નથી.

એમાં વાંધો લેવા જેવું કશું નથી, જેમ બધે
તેમ સાહિત્યમાં પણ લાવ અને લાગિ મુરે મુરે
બદલાય છે, એ જ સ્વાભાવિક છે, એ જ પ્રાણનું
લક્ષણ છે. પણ બધાં જ પરિવર્તનને એક મર્પાદા
હોય છે; એ મર્પાદા વટાવી જાય એટલે, મૂળ
વસ્તુ પછી તે વસ્તુ જ રહેતી નથી, કાવ્યસર્જન
અને કાવ્યવિચારના ઇતિહાસ પરિવર્તનની શ્રમે
તેટલી સાખ પૂરતો હોય તોયે સર્વદેહકાળના
કવિમાનસના પરિચયમાં શું આજે પણ એવાં
કેટલાંક મૂળ સૂત્રો સ્પષ્ટ થયાં નથી. જેવું
ગાન આપણા સાહિત્ય-પરિશીલનને વિવેકગાન-
સંપન્ન બનાવી શકે, અર્થાત કવિ અને અલકવિનો,
સસંપ્ટા અને કારીગરનો બેદ સમજવાની શક્તિને
જગારી ચર્કે કારણ, મારો સંદેહ ઉત્તરોત્તર
વિશ્વત્સમાં પહોંચતો જાય છે કે, રોમાન્ટિકતાના
મોહમાંથી મુક્તિ મેળવવાની એકાન્તિક સાધના
કરવા જતા આધુનિક કવિઓએ એવા, કંઈકથી
પોતાના મનને મુક્ત કર્યું છે, જેમાં કવિનો મિર-
તન અને અમોઘ પરિચય રહેલો છે. બધા આધુ-
નિક કવિઓને આ વાત લાગુ પડતી નથી,
આદરણીય અપવાદો ભેશક છે જ—વિદેશીમાં તેમ જ
આપણા દેશમાં પણ. હું આધુનિકતાના સામાન્ય
લક્ષણની વાંત કરું છું.

એ સામાન્ય લક્ષણોમાં એક મોહું લક્ષણ છે
કવિચિત્તની વિરમમાનુભવની જગતા. મીઠા લોકો
કહેતા કે—દર્શનનું મૂળ વિરમયમાં છે; કવિતાનું
મૂળ પંથુ દયાં જ છે. પણ વિરમય એટલે ગભરા
નહિ, અને કવિતા બધાંથી માર થતી હોય, ત્યાં જ
વેનું વિકસિત રૂપ પણ જેવાંમાં આવે એવું કહે
છે જ નહિ—વિકસિત કાવ્યનું સર્વ કંઠ્ય-શેક્સ-
પિયરે કહેલો પેલી નિર્વર્તિત (મિનિંગ) પ્રશાન્તિ
જે છવનમરણનું મારસરવે છે તે હોય; અથવા એવી

એક ટ્રેનિક એતના હોય, જેને લીધે બોતેર વર્ષના શુદ્ધનું મૃત્યુ પશુ મહાન બની જાય, અને કોર્ડ-લિવાના મૃત દેહ આગળ જીભ રહ્યા છતાં મનને એમ ન લાગે કે બધી શુભશક્તિનો વિનાશ થઈ ગયો છે; અથવા કોઈ એવો શ્રેયોભાષ હોય જેની આગળ સ્વામાનો સત્યારો કામ ક્ષમાપાત્ર લાગે અને વજ્રસેનની નીતિવિશુદ્ધ ક્ષમાહીનતા અશ્વમ્ય લાગે, અથવા કંઈક ખીલું હોય. બેસક, ચમેલીની સુગંધ, ઝરણાનું ગીત, મધરુનું નૃત્ય અથવા યુવતીનું લાસ્ય-એ બધા વિશે હળવર હળવર વર્ષો છુટી વિસ્મય અનુભવનું કવિને માટે સંભવિત ન પણ હોય; પરંતુ પૃથ્વી કંઈ છેક નાની નથી, અને વિશ્વ તો તેના કરતાં પણ થોડું મોડું છે. અને આખનસ્તાઈન જોકે એમ કહે છે કે, જડ જગતને સીમા છે, પણ કોઈ ફોર્સ કે પાવલોવની પણ મનોભાવને સીમા છે એવું કહેવાની હિમત ચાલી નથી. માણસ કેવળ જીવજગતનો વસનારો નથી, અધ્યાત્મલોકનો પણ તે પરિગ્રાજક રહેલો છે. છે, એની જ એંધાણી આ સાંવત વિસ્મયભોધમાં એટલે જ હું વિસ્મયભોધના લોપને કાવ્યની પ્રગતિ તરીકે સ્વીકારી લેતા અચકાઈ છું.

સ્વીડનાથે લખ્યું હતું, “જગતેર માટે કત વિચિત્ર તુમિ હે/તુમિ ત્રિચિત્રરૂપિણી.” આધુનિકો સંક્ષેપના પક્ષપાતી છે, એટલે તેમની ઉપલબ્ધિ પણજરા સંક્ષિપ્ત હોય છે—જગતેર માટે દ્વિચિત્ર તુમિ હે/તુમિ દ્વિચિત્રરૂપિણી. એ બે ચિત્રમાંનું એક ચિત્ર દુઃખનું છે, ખીલું પાપનું, દુઃખ અને પાપની સુગલ સત્તાને અંશેશમાં ત્રણ કહે છે. એને માટે જ મેં અમંગલ શબ્દ વાપર્યો છે. દર્શનશાસ્ત્રમાં અને ધર્મશાસ્ત્રમાં પ્રેમલેખ બોધે વિલ એક ખૂબ જૂની અને આજ સુધી અણબકા સમસ્યા છે. આજના જમાનામાં એ સાહિત્યને પણ વળગી છે—અહીં એ દાર્શનિક સમસ્યારૂપે નથી. આવી પણ જગતમાં અમંગલના એકજ આધિપત્યરૂપે આવી છે. દુઃખ અને પાપની માત્રા આજના જમાનામાં પહેલાંના કરતાં વધી ગઈ છે કે કેમ, એ વિશે સંશયને અવકાશ છે; પરંતુ આધુનિક સહિત્યની ઉપર તેની છાયાએ અત્યંત વિરાટરૂપે

ધારણ કર્યું છે એ વિશે સંશયને કોઈ અવકાશ જ નથી. પ્રતિજિજ્ઞા બિંબ કરતાં કદ અને વર્ણની ક્ષણાશની બાજતમાં અનેકગણું આગળ નીકળી ગયું છે, એ વિશે મારા મનમાં શંકા નથી.

ફ્રાન્સમાં વિકતર યુગોની આગેવાની સ્વીકારનાર કવિઓમાં અને ઉગ્રક્રમ લોક સ્ફુલ્ભના કવિઓમાં રોમાન્ટિકતા સૌથી કળાએ ખીલી હતી, તેનું અવસાન થયું અમંગલના પ્રબળ આધાતથી, એમાં કર્તૃત્વ બોદલેયરનું હતું. બોદલેયરને પ્રથમ કાઉન્ટર-રોમાન્ટિક અને કાવ્યમાં આધુનિકતાની ફેડી પાડનાર કહેવામાં આવે છે. એ સમયે અને ત્યારપછીના સમયમાં કાવ્યના આંગિક (ટેકનિક)માં પણ એક વિરાટ પરિવર્તન દેખા દીધી હતી. ઘણા કહેવા લાગ્યા કે, કવિતામાં પ્રગટ થતો ભાવ ગમે તેટલો તુચ્છ, ઉદ્ભ્રાત કે વિચિત્ર હોય, તેથી કંઈ તુકસાન નથી, એટલું જ નહિ ભાવનો અંશ લાગતા લાગતા ધૂમ થઈ જાય, ચકચર થઈ જાય, ટું થઈ જાય, એટલે કે મટી જાય’ તોયે તુકસાન નથી, કારણ, કવિતાની ભાંગિ જ મુખ્ય છે, ભાંગિ જ માર્ગ અને લક્ષ્ય છે, સાધના અને સિદ્ધિ છે. આની વિસ્તૃત ચર્ચા છેવટનાં બે પ્રકરણોમાં કરેલી છે. અત્યારે તો ભાવની દૃષ્ટિએ બોદલેયર જે વિશ્લેષજગતરૂપે તેને વિશે જ થોડી વાત કરવી છે. પોલ વાલેરીને મતે બોદલેયર ફ્રેંચ સાહિત્ય ઉપર સૌથી વધુ પ્રભાવ પાડનાર કવિ છે, તેમની કવિતા આધુનિકતાની પ્રતિનિધિ છે. આપણા બંગાળમાં પણ એક સફળ અને લબ્ધપ્રતિષ્ઠ વયોરૂઢ અને પ્રયોગમાં મયેલા અનેક તંત્રી કવિઓને માટે “એ વાત (રેંબોએ કહેલી) માની લેવાનું ખૂબ જ સહેલું બની ગયું છે કે, તેઓ (અર્થાત બોદલેયર) “પ્રથમ દૃષ્ટા, કવિઓના રાજા અને સત્ય દેવતા” છે.”

સ્વીડનાથે દુઃખપૂર્વક નોંધ્યું છે કે, “કોઈ કોઈ જડ પ્રકૃતિના માણસો હોય છે, જેમના હૃદયમાં જગતની બધી જ ઝાંખી વસ્તુઓ વિશે ઉત્તુકતા હોય છે, તેઓ જગતમાં જન્મ લેવા છતાં મોટા ભાગના જમતથી વંચિત રહે છે. તેમના હૃદયની બારીઓ સંખ્યામાં અલ્પ અને કદમાં સાંકડી હોય

છે એટલે વિશ્વની, વચ્ચે તેઓ પ્રવેશી પ્રવાસી જેવા હોય છે. એવા જ એક પ્રવાસી—આજની લાપામાં alienated—કવિ બોદેવેયર હતા. બોદેવેયરે પોતાના હૃદયની જાસીઓ પૂરેપૂરી ખંધ કરી દઈને મોટા ભાગના નહિ પણ આખા જ જગતથી પોતાને વંચિત રાખવા ઇચ્છ્યું હતું. વર્ષાની ધારા તેમને જેલના સળિયા જેવી લાગતી રતી.

When the rain spreading its immense trails

Imitates a prison of bars.

અને આકાશ એમના જગતમાં નીલ નથી હોતું પશુ ચીકણું અને કાળું હોય છે.

Can you illuminate, a grimy, black sky? Can we pierce shadows denser than pitch, with no morning or evening, with no stars, without even gloomy flashes of lightning? Can you illuminate a grimy black sky?..The devil has snuffed the light at the windows of the Inn.

એ કાળાધોર અધકારભર્યા જેલખાનામાં એમની કવિસત્તા વાસ કરતી, આજીવન ડેદની સળ ભોગવતી. એલિથટ કહે છે, ‘નેકે બોદેવેયરની પછરીતિ અને શબ્દવિન્યાસ વિષયક મત્યાએ એવાં નવાં હતાં, તેમ છતાં જીવન પ્રત્યે જેવાની દષ્ટિમાં તેમણે જે નવીનતા આણી હતી તે એથી પણ વધારે મૂલગત અને મહત્વની હતી.’ એ યુગપ્રવર્તક જીવનદષ્ટિની પાયાની વાત એ છે કે, પ્રત્યક્ષ જગત પ્રત્યે રોમાન્ટિક વિસ્મય અને ઉત્સાહને બદલે એક સર્વત્રાસી વિતૃષ્ણા (અરુચિ) અને નિવેદનવસાધવો. બોદેવેયરની અરુચિના ચાર કારણ પતાવી શકાય, કમમાં કમ, હું આ ચાર કારણોની અહીં ચર્ચા કરવા માગું છું:

૧. પહેલું કારણ એકંદરે જોતાં ઐતિહાસિક છે. બોદેવેયરે ત્યારે કવિતા લખવાનું શરૂ કર્યું ત્યારે ફ્રાન્સમાં સર્વત્ર રોમાન્ટિકતાનો જ્યજ્યકાર વર્તીતો હતો અને રોમાન્ટિકોના રાજ વિકાર યુગો ગૌરવના સર્વોચ્ચ આસને વિરાજતા હતા. રોમાન્ટિકસિદ્ધાંતની વ્યાખ્યા આપતાં બોદેવેયરે પોતે કહે છે કે, એ મૂળે ‘એક પ્રકારની અવ્યૂતિ છે’ અને

વિશેષે કરીને ‘અંતરંગતા, આધ્યાત્મિકતા, વર્ણ-વૈલવ, અસીમની ઉત્કાંક્ષા’ છે. આ બધી બાબતમાં રોમાન્ટિકોની સફળતાનો અસ્વીકાર કરવાની તેમની લગારે ઇચ્છા નહોતી, બલકે સર્જક હૃદયનાના ક્ષેત્રમાં મહાન પૂર્વચરિઓના પોતે સમકક્ષ થઈ શકશે કે કેમ એ વિશે તેમના પોતાના મનમાં સારી પેટે શંકા હતી—એમ એંરી પેર લખે છે. ‘ફ્યોર ઘુ માલ’ની ભૂમિકાના ખરડામાં બોદેવેયરે પોતે બહેર કહ્યું છે: ‘લખ્યપ્રતિષ્ઠ કવિઓએ કાવ્ય-રાજ્યના સૌથી સમૃદ્ધ પ્રદેશો પોતાની વચ્ચે ક્યારનાય વહેંચી લીધેલા છે; અને મારે કંઈ, ખીનું જ થવું પડશે.’ તેમની એ એક મહાગત માન્યતા હતી કે માણસના, એટલું જ નહિ સિંથુના કુખમાં હૃદયવાગો બે તદ્દન જુદાં જ ખાનાઓમાં વહેંચા-યેલા છે—એકસ્ટેસી બોદે લાઈફ અને હોરર બોદે લાઈફ. રોમાન્ટિકો માધુર્ય અને પ્રેમના કવિ હતા એટલે બોદેવેયરે કહ્યું અને ધૂંધાના કવિ થવું જ રહ્યું. દુઃખમાં તેમની વિશ્વ-વિતૃષ્ણા, તેમના કાઉન્ટર-રોમાન્ટિકસિદ્ધાંત અંગ હતું. સાધારણ રીતે એમ કહેવામાં આવે છે કે, આ કવિની રચનામાં રોમાન્ટિક અને ક્લાસિકનો સમન્વય થયો છે, પણ મને ચોક્કસ લાગે છે કે, એલિથટનું કહેવું જ વધારે સાચું છે. નેકે પરિવેશને કારણે તેઓ રોમાન્ટિકસિદ્ધાંતના સંતાન હતા, પરંતુ સ્વભાવને કારણે તેમણે રોમાન્ટિકસિદ્ધાંતના દુરમન થવું પડ્યું.

૨. ખીન કારણને આપણે વિષયીગત (સબ્જેક્ટિવ) કહી શકીએ. એનો અર્થ એ કે કવિના દેવ પ્રભમાં જ તેની જગતિક વિતૃષ્ણાનાં ઉપાદાનો રહેલાં હતાં. બોદેવેયર તરુણ વયથી જ, કદાચ જન્મ્યા ત્યારથી જ, એક અત્યંત પીડાકાયક, બ્લાનિકર અને મુસ્કેલીથી મટે એવા રોગથી પીડાતા હતા-સિફિલિસના રોગથી ઉપરાંત તેમનાં માનસિક કષ્ટોનો પણ કંઈ પાર નહોતો... જાળ-પણ વીત્યું હતું માતા અને માતાના ખીજ વારના પતિ સાથે જાતજાતના સંઘર્ષોમાં. શાળાજીવન વિશે તેમણે લખ્યું છે: ‘મારામારી, શિક્ષક અને સહા-ધ્યાયીઓ સાથે સતત વિરોધ અને સંગ્રામ; અવાર નવાર અવસાદભર્યા વિપાદની હાયા પડતી મન ઉપર-

જોકે લઘુવાગચવામાં તેઓ આગળ જ રહેતા હતા છતાં ઉચ્છૃંખિતતા અને સ્વૈરાચારને કારણે તેમને નિશાળમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવ્યા હતા. પ્રયુગપર્વનો ઇતિહાસ-એકથી વધુ યુવતીઓ પ્રત્યે પ્રત્યગ પશુ તે સમય પૂરતી આસક્તિ અને એક નીચ સ્વભાવની ગણિકાનું અનૃત મોહળાંધન, વગેરે -વાંચીને લગારે મુખ થાય એવું નથી. તેમના ચારિત્ર્ય વિશે એલિયટે લખ્યું છે: 'સમાજની નજરમાં અને વ્યક્તિગત બંધી બાળતોમા બોદલે-યર અત્યંત વિકૃત સ્વભાવ, અસામાજિકતા અને અકૃતજ્ઞતાની અસાધારણ શક્તિ લઈને જ જન્મ્યા હતા; તેમનો મિત્રજ નેમ કોપી હતો તેમ ગમે તેવી પરિસ્થિતિને પોતાને માટે અસહ્ય બનાવી મૂકવાની છદ્મ પશુ અપાર હતી.'

આવા માથુસનું મન તંદુરસ્ત હોય જ નહિ. બોદલેયરના એકથી વધુ શુણ્ણમણી વિવેચકો જે વિશેષણનો તેમને વિશે વારંવાર ઉપયોગ કર્યા વગર રહી શક્યા નથી તે છે 'આધિમસ્ત.' એલિ-યટે તો તેમને સિએલ એફ મોર્બિડિટી' કહ્યા છે; અને પૂર્ણસ્વાસ્થ્યના પ્રતીક ગેટ સાથે તેમની પ્રતિવલ્લભતા કરી છે. રવીન્દ્રનાથની સાથે પશુ કરી શક્યા હોત, કારણ, એ બંગાળી કવિ પશુ અસા-ધારણ શારીરિક અને માનસિક સ્વાસ્થ્યના અધિ-કારી હતા, ખાસ તો એઓ એ સ્વાસ્થ્યના અધિકારી હતા જેને ખુદ બોદલેયરે 'પોએટિક હેલ્થ' નામ આપ્યું છે. અત્યંત કઠિન શારીરિક પીડામાં પશુતેમનું કાવ્યિક સ્વાસ્થ્ય તો અનૃત હતું. રવીન્દ્રનાથનો વિશ્વપ્રેમ નેમ તેમના સંપૂર્ણ માન-સિક અને કાવ્યિક સ્વાસ્થ્યનો આવિર્ભાવવિશેષ હતો, તેમ બોદલેયરની વિશ્વવિતૃષ્ણતા તેમના બાધિમસ્ત મનની અભિવ્યક્તિ માના સકાય. હુઝની વાત એટલી કે, બોદલેયરનું મન વ્યાધિ-મસ્ત હતું કે નહિ એ વિશે મતભેદ જ નહિ, શુણ્ણમુગ્ધ સમાલોચકો અસહાયે સ્વીકારી લે છે. કે, તેમના પ્રિય કવિ રીતસરનો મેન્ટલ કેસ છે. આજકાલ માનસિક સ્વાસ્થ્ય કરતાં માનસિક વ્યાધિને જ વધારે મૂલ્યવાન માનવામાં આવે છે— એનું કારણ શું એ હશે કે આધુનિકો એમ માને

છે કે, લૌકિક બાળનોમાં ચેતના અને ચારિત્ર્ય બિલટપાલટ થઈ જાય એટલે ભોક્ષતર ધાનનું ત્રીજું લોચન ખુલી જાય છે? એની ચર્ચા ઘોડી વારમાં જ થશે.

જીવન અને જગત સંબંધી બોદલેયરની આ નવી નેતિવાચક દષ્ટિકાંક્ષિને તેમના શારીરિક અને માનસિક અસ્વાસ્થ્યમાંથી જન્મેલી માનીએ તોયે તેમની સજ્જક પ્રતિભાનું મૂલ્ય અને ગાદિત્વના ઇતિહાસમાં તેમનું સર્વસમન મહત્ત્વ લગાડે જોઈએ થતાં નથી. એ કવિની વિરાટકીર્તિ કેવળ 'આંગિક (સિદ્ધ, ટેકનિક)નું અપૂર્વ સૌંદર્ય અને શબ્દ પસંદગી ની અનવલગતા' ઉપર જ નિર્ધાર પશુ એના કરતાં ઘણી વધારે દૃઢ ભૂમિ ઉપર બોડલેયરની છે. માથુસ સ્વાસ્થ્ય સાચવામાં ભુલિતીન અને પારકાનું ધન હરી લેવામાં નિર્દય છે, જાતિ વર્ણ અને ધર્મના દૂષથી મૂઢ થઈ ગયેલો છે, માનસશાસ્ત્ર અને શરીરવિજ્ઞાનનો કક્ષો પશુ તે દહજ શીખે નથી, એટલે જનજીવનના આધિભ્યાધિનો તે દાસ છે—આવાં આવાં અનેક કારણો બધાં સુધી મોજુદ છે, ત્યાં સુધી જીવનની ક'યાલિયત આપણને શોને અવાર-નવાર દુઃખદાયક થઈ જ પડવાની ખાસ કરીને જેમનું મન સૂક્ષ્મ અને સંવેદનશીલ છે તેઓ બધારે માથુસની આ અમહાત્મ્ય અવસ્થાનું કલ્પ-નાની આંખે દર્શન કરે છે, ત્યારે તેમના મનના ઊંડાણમાં એક અપાર નિરાશા અને વિપાદની ડાયા પડે છે. બોદલેયરે એ ડાયાને કાપા આપી મૂર્તિમંત બનાવી છે, એની અભિવ્યક્તિ અશ્રૂતપૂર્વ છે, એમની કવિતામાં અભિવ્યક્તિનો પરમોદકર્ષ સધાયો છે. એ બધું કળસ. તેમ છતાં કહેવું પડશે કે, બોદલેયર એક વિશેષ મૂડના, એક વિશેષ રસના અનન્ય અને અનવલગ કવિ છે—એકથી વિશેષ કશું નથી.

બેશક, આટલું પશુ કંઈ જોણું નથી. પરંતુ એના કરતાં ઘણા વધારેનો દાવો કરવામાં આવે છે અને તે દાવો સાહિત્યની ગળધાનીઓમાંથી બીકીને દૂર દૂર સુદૂર આવેલા કલકત્તા નગરમાં પશુ આજકાલ વ્યાપક, કમમાં કમ પ્રત્યગ સ્વીકાર પામે છે, નહિ તો રવીન્દ્રનાથ વિશે લખતાં બોદલેયર વિશે આટલું બધું કહેવાની જરૂર નહોતી. દાવો

એવો કરવામાં આવે છે કે, એ વિશિષ્ટ બોદલેયરીય રસ કોઈ તાર્કિક મનોદૌર્બલ્યની અથવા રચાથી એક જ પ્રકારના અસ્વાભાવિક હૃદયાવેગની અભિ- વ્યક્તિ માન નથી, એમાં પોલો સાચત ગુણ રહેલો છે, જેને વાસ્તવિક, ચાર્ય, સત્ય વગેરે નામે ઓળખવામાં આવે છે. કોઈ પણ હૃદયવાનુભૂતિને 'સત્ય' કહેવી ત્યારે જ યોગ્ય ગણાય, ન્યારે તે અનુભવમાત્ર નથી હોતી, ન્યારે આપણે તેને એક પૂર્ણ અભિનુતા અથવા સમગ્રતાવાળી ઉપવ્યવસ્થિતરીકે એખટક સ્વીકારી શકતા હોઈએ. એનો અર્થ એ થયો કે, દાવો એવો કરવામાં આવે છે કે, બોદ- લેયર ફક્ત આલેકાવિક અર્થમાં નહિ પણ વૈદિક અર્થમાં કવિ છે, અર્થાત્ સત્યદ્રષ્ટા છે; રોમાંટિક કલ્પનાનું રંગીન આવરણ ચીરી નાખીને નિર્ણય નજરે તેમણે વાસ્તવનું નગ્ન સ્વરૂપ નિહાળ્યું છે— તેનો એ ખરેખરો અહેસા કેવો ખીલાત્સ છે એ તેમણે જોયું છે.

૩. ટૂંકમાં, દાવો એવો કરવામાં આવે છે કે બોદલેયરની વિશ્વવિદ્યુત્ત્વ કેવળ સંજ્ઞાકિટવ (વિષયગત) નથી, ઓખ્લેકિટવ (વિષયગત) પણ છે. કવિએ પોતે એવો દાવો કર્યો છે—એસક, કોઈ કોઈ વાર કવિમુલક આત્મખંડનની વૃત્તિને કારણે વળી એથી બલકે પણ કહ્યું છે. ગુણી સમાલોચકોની કલમે જ એવો દાવો સુસંગત ભાષામાં વ્યક્ત થયો છે. બોદલેયરે કહ્યું છે, 'પ્રોઠ જીમરે પણ કૌશલના એવા દિવસો કોઈ કોઈ વાર પાછા આવે છે, જ્યારે પ્રકૃતિ રંગ અને રેખાથી ઓળખાઈ જતી નથી છે અને જાતજાતની પ્રતિકૂળ શક્તિઓના આઘાતસંઘાતભર્યા મનુષ્યલોકમાં નિત્યનવીન મહિ- માથી ઝળહળતી દિગંતોની પાર દિગંતો વિસ્તરતી નજરે પડે છે.' પરંતુ એ વિરલ દિવસો અને ક્ષણો, બોદલેયરને મતે, કવિને માટે શુભ દિવસ કે શુભ ક્ષણ નથી, કારણ, એ ગ્રિયાશ્રમી છે. કવિએ તો નિર્ધુર સત્યની ર-ગ-ર ભેળા રહેવાનું છે, 'સાધારણ દૈનંદિન જીવનની ધોર કાલિમામાં વસવાનું છે.'

૪. પરંતુ બોદલેયર શું સાચે જ વાસ્તવ જગતને મોહમુકત નજરે જોઈ શક્યા હતા,

અથવા તેમણે જોવા ઈચ્છ્યું હતું ખરું? છેક બાળ- પણથી તેઓ ખ્રિસ્તી ધર્મના એ પ્રાચીન સંસ્કારને સ્વીકારતા આવ્યા હતા કે માણસની આગળ માત્ર એ જ રસ્તા ખુલ્લા છે, તેમાંનો એક ભગવાન ભણી. જાવ છે, અને બીજો સેતાન ભણી. મનમાં મનમાં તેમણે પહેલો રસ્તો પસંદ કર્યો, પણ પગલાં માંડ્યાં બીજો રસ્તો, રીતસર સાધના કરી પાપની, પંકની. કારણ, તેમની બીજી એક મૂલગત માન્યતા એ હતી કે પાપને રસ્તે જ પોતે જગત કેટકું ધુસાળનક છે, એ સમજી શકશે, અને એ ધુસાળને ભાવ જેમ જેમ દડ અને વ્યાપક બનતો જશે તેમ તેમ પોતે ભગવાનની વધુ ને વધુ નજીક પહોંચશે. પંકની સાધના દ્વારા બોદલેયરને ભગવાન ગળ્યા કે કેમ એ એ તો ભગવાન જ જાણે, પણ આપણને તો જરૂર પંકમાંથી જ-મેલાં કેટલાંક અપૂર્વ સુંદર પુષ્પો—'ફ્લોર લુ માલ' મળ્યાં. એ ગમે તેમ હો, મારું કહેવાનું એ છે કે, જગતની કાલિમા તેમના સંકલ્પ અને સાધનાથી પ્રાપ્ત થયેલી છે, પ્રત્યક્ષ અનુભવથી પ્રાપ્ત થયેલી નથી. અર્થાત્, તેમને વિષ્ણુવાત ગાય 'રક્ષીન' સંજ્ઞાકિટવ અનુભૂતિરૂપે ગમે એટલો સત્ય હોય, પણ ઓખ્લેકિટવ ઉપલબ્ધિરૂપે સત્ય હોવાનો કોઈ પણ ભતનો દાવો કરી શકે એમ નથી. બોદલેયરે જગતની કાલિમા જ જોઈ, કારણ ફક્ત એ જ જોયું એવું એમણે નક્કી કર્યું હતું. એ કંઈ શુભ, સમુજ્જવલ, શુભ અને આનંદમય હતું તે તેમની દૈશ્વિક માન્યતા અનુસાર, તેમને પથબ્રહ્મ કરશે એ બીકે તે તરફથી તેમણે જીવનભર મોં જ ફેરવી લીધું, જલણે પોતાને હાથે જ જમાણી આંખ ફેડી નાખી. આ કુચ્છસાધના આપણને આશ્ચર્યમાં મરકાવ કરી દે છે, પણ એનું ફળ આવવું જોઈએ તે જ આવ્યું. કબી આંખે બોદલેયર પ્રકૃતિ અને નારીને જોયા. કાવ્યનાં એ જાને ચિરંતન અને અખૂટ વિરમ્ય અને રહસ્ય છે—એ જ એમને ધૃણાપાત્ર (abominable) લાગ્યાં, માણસો, મોટા ભાગના માણસો એમને યાજુકે ફટકારવાને યોગ્ય ('Most of humanity was created for the whip.') લાગ્યા. વર્જનવર્થ, રીન્દ્રનાથ, તોલ્સ્ટોય—એમણે જે બધાં સ્ત્રી પુરુષની વાત

લખી છે, તેઓમાંનું 'મોર્ડ' કદી બોદલેયરની નજરે જ પડ્યું નહિ. દેશ વિદેશ ફરીને એ કવિએ સર્વત્ર માત્ર આ જ જોયું કે,

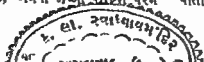
Everywhere, without even looking for it, from top to bottom of the deadly scale, we saw the tedious sight of immortal sin; woman, that vile slave, proud and stupid, seriously adorning herself and loving herself without disgust; and man, that greedy tyrant, merciless, and grasping, the slave of a slave, the tributary of a sewer, the torturer enjoying himself, the martyr sobbing the banquet seasoned and perfumed with blood, the poison of power exasperating the despot; the people enamoured of the stupefying lash; several religions like our own, so many ladders to heaven, saintliness finding a thrill in nails and hair-shirts, like an invalid sough in his feather-bed; chattering mankind drunk with its own wit, as crazy today as it was in the past, shrieking to God in its insane agony, "O Thou, my likeness, my master, I curse Thee!"—and, least stupid of all, the dauntless lovers of madness fleeing the fate-guarded herd and taking refuge in the infinity of opium... Such is the eternal balance-sheet of the entire globe? *Le Voyage*.

સ્ત્રી-હંનાયે સાચું જ કહ્યું છે, 'વિશ્વ પ્રત્યે આ હૃદય અવિશ્વાસ અને કૃત્સા (નિંદા)...એ પણ એક પ્રકારનો મોહ છે, એમાં શાંત નિરાસક્ત ચિત્તે વાસ્તવને સહજનાવે પ્રદબ્ધ કરવાની ગભીરતા નથી' મોહનો પાયો ચારિત્ર્યનીતિ ઉપર નાખવામાં આવે ('શુભાશુભની અત્યંત કઠિન વાસ્તવ સમસ્યાની વિચારણામાં બોદલેયર સર્વદા રોકાયેલા હતા'—એલિયટે કહ્યું છે), કે દૈયલિક ધર્મશાસ્ત્ર ઉપર નાખવામાં આવે, મોહ એ મોહ જ રહે છે.

આ વિશ્વનો રંગ ફૂલશુભાળી પણ નથી, તેમ ચીકણો કાળો પણ નથી. જેઓની નજરે 'પથુ' જ શુભાળના ફૂલ જેવું રૂપવર્ણન થના સૌંદર્યભયુ' લાગે છે, અથવા જેઓ સંસ્થિતે પુરુષ

કરુણામય ભગવાનની અપાર અમિત્ર કલ્યાણશક્તિના આવિભાવરૂપે જુએ છે, તેઓ પોતાને ભોળવે છે; તેમને આપણે ભાવવિવાસી (ભાવધેલા) તરીકે ઓળખીએ છીએ. પરંતુ જેઓ આખા જગતને વરૂં કે ગંધાતી ગટરરૂપે જુએ છે, તેઓ પણ ભાવધેલા જ છે; 'સડેલા માંસનો વિલાસ પણ વિલાસ જ કહેવાય.' વિવાસની દેશન બદલાઈ છે, એટલું જ. પહેલાના યુગના ભાનવિલ સીઓ પોતાના લખાણમાં સવન સાચીને ચાલતા હતા, ક્રીડેસ, વર્ડ્સવર્થ, રવીન્ડ્રનાથ, રિલ્કે, ડિકન્સ, બ્યોર્ન એલિયટ, તે સ્ત્રોત—એમાંના મોર્ડ પણ સંસ્થિતી કાળી બાજુ વિશે અજણ કે મૂંઝા નહોતા. નવીન ભાવવિવાસીઓ—બોદલેયર, કાફકા, કૅકનર, નોર્મન મેલર, આ જેને (ચાર્લે જેને Saint Genetની ઉપાધિયા વિશ્રુપિત કર્યા છે) અને સ્વયં સાર્ત્ર—એ લોકો વિતૃખ્ણ અને વિવચિયા (ઓકારી બકારી)ને પ્રગટ કરવામાં સંપન્નની પરવા જ કરતા નથી. એ લોકો પોતાના સાહિત્યમાં કાળને જેટલું વધારે કાળું અને ધોળાને જેટલું વધારે અદૃશ્ય બનાવી દઈ શકે તેટલી સત્યદષ્ટા તરીકે વધારે ખ્યાતિ પામે છે.

પ્રાચીન ઇરાનીઓને મતે આ જગત શુભાશુભ એ શક્તિઓનું દ્વન્દ્વસ્ત્ર છે, માથુસને તેમજે શુભ દેવતાને પહેલે સંસ્થિયુદ્ધમાં જોડાવા માટે બોલાવ્યો હતો. સ્ત્રી-હંનાથ એમ માનતા કે, અહની કંદાર તપસ્વી આ વિશ્વ અહાહને જડમાથી પ્રાણ અને મન તરફ, અશુભમાંથી શુભ તરફ, અપૂર્ણમાંથી પૂર્ણ તરફ લઈ જાય છે. અનાદ્યન કાલ થયાં આ કઠિન વેદનામય સંસ્થિધર્મ ચાલતું આવ્યું છે અને ચાલતું રહેશે, એના તરફ પીઠ ફેરવ્યા વગર સ્ત્રી-હંનાથ કહે છે, 'હે રહ, તમારું જ દુઃખરૂપ તમારું જ શ્રુત્યુરૂપ જોઈને અમે દુઃખ અને મૃત્યુના મોહમાંથી છુટકારો પામી તમને જ પ્રાપ્ત કરીએ એમ કરો. નહિ તો લયના માર્યા તમારા વિશ્વજગતમાં કાપુરુષની પેઠે સંક્રાંતિમાં સંક્રાંતિમાં ફરતું પડે છે—સત્ય આગળ પોતાને નિઃસંશયે સમર્પણ કરી શકતા નથી. ...હે દારુણ, તમે જ મારા પ્રિય છો, ... કંપિત હૃદયે અશુભની આંખે તમને દયામય કહીને પોતાને બોળતીશું નહિ, તમેજે અન્યત્ર કહ્યું છે :

રક્તરે અક્ષરે દેખિલામ
આપનાર રૂપ,
ચિનિલામ આપનારે
આધારે આધારે
વેદનાય વેદનાય,
મૃત્યુ એ કહિન
કહિનેરે બાહ્યાભાસિલામ.

(રક્તના અક્ષરમાં મેં પોતાનું રૂપ જોયું, પોતાને પ્રત્યેક
આધારમાં અને પ્રત્યેક વેદનામાં ઓળખ્યો; ક્ષરણ, સત્ય
કહિન છે. કહિન હોય મેં પ્રેમ કર્યો.)

આ યશમાં વધારે પડતા રંગીન લાગે છે? જે
યશમાંથી બોદાયેયરે મનુષ્યલોકને અને વિશ્વપ્રકૃ-
તિને 'an oasis of horror in a desert of
ennui' રૂપે જોયાં છે, તે આના કરતાં અનેક-
ગણુ વધારે રંગીન નથી શું?

જોએ એમ કહે છે કે, બોદાયેયરના મનમાં
લોકાત્તર પરમોત્કર્ષ અથવા પરમોત્કૃષ્ટ સત્તા અથવા
ભગવાન પ્રત્યે ગાઢ ભક્તિ અને પ્રેમ અત્યંત
હૃદયગ્રાહી હતાં એટલે તેઓ આ દોષપાપપૂર્ણ વિશ્વ
જગતને સહી શક્તા નહોતા, તેમની સાથે હું એક-
મત થતો નથી. બોદાયેયરની કવિતામાં કોઈ સમર્થક
લાવ અથવા ઇંગિત શોધી કાઢવા માટે કષ્ટકલ્પ-
નાનો આશ્રય લેવો પડે છે. નકારવાળી ભાવથી
તેમની આખી કાવ્યસૃષ્ટિ એવી ભરપૂર ભરેલી છે
કે ત્યાં બીજા કશાને સ્થાન હોય એમ લાગતું
નથી, હોસ્પિટલ વિશેની ગદ્ય કવિતામાં (અહીં
હોસ્પિટલ આખી પૃથ્વીનું પ્રતીક છે, એ સ્પષ્ટ
છે) કવિ પોતાના આત્માને પૂછે છે, આ
હોસ્પિટલની યત્રણામાંથી છૂટવાનું ક્યાં જવા
માગે છે? અનેક લોકાલે એવા સ્થાનો અને અવ-
સ્થાઓનાં વર્ણન કર્યા પછી કવિ પૂછે છે, ત્યાં જવું
છે? આત્મા મૃત્યુ રહે છે. આખરે કંટાળીને આત્મા
રાડ પાઠી ઊઠે છે, 'Anywhere! Anywhere!
As long as it be out of the world. The
Voyage ની છેલ્લીની પહેલાંની કડીમાં બોદાયેયર
મૃત્યુને સંબોધીને કહે છે, 'This country
bores, Death! Let us sail.' પરંતુ જીવનનું
પ્રત્યાખ્યાન કરીને તેઓ ક્યાં જશે? કોઈ પરલોક-
માંના પરમ શુભ અથવા સુ-દર ભૂગિપ્રદેશ તેમને

બોલાવે છે ખરો? ના, એવું તો ક'ઈ છે જ નહિ
આ સંસારમાં કે સંસારની પેલે પાર; તેમાં શું ધર્મ
ગણુ? અત્યંત રચાન નહિ, ગતિ અર્થાત પલાયન
એ જ અતિમ વસ્તુ છે—જે નવે સ્થાને પોતે
પહોંચશે તે પહેલાના જેવું જ ધૃણુજનક હશે
એમ જાણીને જ તેઓ નવાની શોધમાં નીકળે છે :

To drive into the gulf, Hell or Heaven—
What matter? Into the Unknown in

search of the New!

પારલૌકિક કોઈ વસ્તુની તૃષ્ણા નહિ, પણ જગતના
બધા જ વિષયો પ્રત્યેની વિતૃષ્ણા જ બોદાયેયરના
કાવ્યનું મૂળ અને વ્યાપક અનુભૂતિ છે.^૧

બોદાયેયરની વિરદ મારી સૌથી મોટી ફરિયાદ
એ છે કે, તેઓ પ્રતિભાવાન કવિ હોવા છતાં
તેમણે પોતાની એ આશ્ચર્યજનક પ્રતિભાને પોતાનો
અને આપણા બધાનો સર્વનાશ કરવામાં વેડફી
નાખી. વૈજ્ઞાનિક, રાજનીતિના, એટલું જ નહિ
ધર્મપ્રચારકના કરતાં સુધ્ધા કલાકારની લાવના
અને વેદના વધુ એણે હોય છે. રોમાન્ટિકોને
યૌવનના કવિ કહેવામાં આવે છે; બોદાયેયર જરાના
કવિ છે. આપણા મનનું યૌવન ત્યાં સુધી જ ટકે
છે, બ્યાં સુધી 'મનોરથલૂનાં ફેલાયેલાં રસભોજુષ
પાંદડાં' જીવતાં હોય છે. સિતર અથવા કોઈને વળી
એસી વરસ પૂરાં થતાં જ એ પાંદડાં ખરી પડ-
વાનો સગમ આવે છે; તે વખતે મન ચીમળાઈ
ગયું હોય છે, સંવેદનશક્તિ ખોઈ બેઠું હોય છે,
તે કોઈના હોય, કશા હોય પ્રેમ કરી શકતું નથી.
કશું જ તેને ગમતું નથી, કશાને જ જોવા જણ-
વાની કે અડવાની તેને ઇચ્છા થતી નથી, માનવને
લગતી કે પ્રકૃતિને લગતી કોઈ પાણુ બાજત તેને
આશ્ચર્યમય લાગતી નથી, બધું જ એ વખતે જવું
પુરાણ, ફિક્કું, બેસ્વાદ અને કટાળાજનક લાગે
છે. કોઈ માણસના મનનાં પાંદડાં તે અદાર વરસનો
થતાં જ ખરી પડે તો એને તેના સર્વનાશ ન
કહીશું તો શું કહીશું? અને એ દશા થયા વગર
રહે ખરી, જે આપણા નિત્યસાથી પેલા શક્તિમાન
કવિ હોય, જેમને આખા વિશ્વમાં ફરી વળ્યાં
છતાં એવું કશું જ નજરે ન પડતું જે જોઈને

તેમનું મન કળી ઊઠે, સ્પંદન અનુભવે, વિસ્મય ઉત્સુકતા કે કુતૂહલ જાગે; જેમણે આખા જગતને એક ખીલાસ, મર્યાદાનગી ચારે કાર વિસ્તરેલા વૈવિધ્યસ્થ કંટાળાજનક અનન્ત પણ તરીકે જ જોયું છે. જગતમા નિર્ભેજ મારું કદાચ કંઈ હશે, નિર્ભેજ નરસું પણ કદાચ હશે, પણ સેંકડે નવવાણું ટકા વસ્તુઓ તો સારાનર-સાના, સુંદર-કુતિમતના, સત્ય-અસત્યના મિશ્રચરણ જ હોય છે. પરંતુ જેનું મન જીવંત અને સંવેદનશીલ હોય છે તેને ધાસના તરણાર્થી માડીને નીકારિકાપુજ મુધીની બધી જ વસ્તુઓ અને ઘટનાઓ ખૂબ મારીને કહે છે મારા તરફ નજર કરીને જો, મને સ્પર્શ કર, શુદ્ધિ વડે સમજ, હૃદય વડે અનુભવ—તો તને માલુમ પડશે કે, મને કયાય અત નથી, કયાય તળિયું નથી, રિશ્વલ્લહિતના અને તેની પાર પણ કંઈ હોય તો તેના પણ અનંત રહસ્યનો આભાસ મારામાં રહેલો છે. આ પરમ આશ્ચર્યપૂર્ણ જગતને બોદલેવરે શી રીતે ‘મેનેતોતોન એ પેતી’ (કંટાળાજનક અને તુચ્છ) કહ્યું ! આપુ મોઢું જઠાણું સાહિત્યમાં બીજે કયાય ઉચ્ચારાયું ને ખરું ? જેને કાંઈ એમ કહે કે, આ કંઈ વ્યક્તિનિરપેક્ષ સત્ય કે મિથ્યાનો પ્રશ્ન નથી, કંટાળા-જનક અને તુચ્છ જગત એ તો કાંઈના મનનું પ્રતિબિંબ છે, તો હું એ સ્વીકારી લઉં અને સાથે સાથે એટલો એક પ્રશ્ન પૂછીશ કે, જે રસનાને બધું જ ભેસ્વાદ લાગે તે રસનાની આસ્વાદનશક્તિ બાકી રહી છે ખરી ? જે મનને બધું જ કંટાળાજનક લાગે તે મન ધરડું ઘર્ષિયું ન હોવાય ? ખીલાસતા જોવાની નિર્ભેજ નજર બોદલેવરને હતી, પરંતુ જગત અને જીવનનું પરમ વિસ્મય અનુભવવાની મનની સજ્જતા કયા વ્યાપક અનુભવ અથવા આપ્ત વાક્યની અસર નીચે આવી તેઓ બોઈ જોશ ? સૌથી વધુ ઉદ્વેગનું કારણ એ છે કે, બોદલેવરના ‘આનુષ્ઠ’ (નિર્વેદ)ની એકનિષ્ઠ ઉપાસના આપણા યુવકોના મનને અને યૌવનને શરૂઆતથી જ જરા-મસ્ત બનાવી દે છે.

બોદલેવરનો સાક્ષાત અથવા પરોક્ષ પ્રભાવ પાશ્ચાત્ય સાહિત્યકર્મ ઉપર અને સાહિત્યકારોની

જીવનદૃષ્ટિ ઉપર વધુ ને વધુ ગાઢ થતો ચાલ્યો. એ પ્રભાવ જેંય કાવ્યમાં તો તેમના મૃત્યુ પછી તરત જ જોવા માં આવ્યો હતો, જોકે એનય (ખાડી) યદાવતા તેને બેચાર દશમ લાગ્યા હતા. કાંમમાં બોદલેવર પછી જે કાવ્ય સૈલીને મૌઘી વધુ શક્તિ-શાળી કવિઓ અનુસર્યા તેને ‘પ્રતીકવાદ’ નામે જોળખવામાં આવે છે. પ્રતીકી કવિઓને એ વારમામાં મળ્યું હતું એટલે તેમને મન એ નિશ્ચિત સત્ય હતું કે, જગત અત્યંત કુતિમત છે અને એના પ્રત્યે એકમાત્ર ઉચિત ભાવ વિનમ્રતા છે અને એકમાત્ર ઉચિત કર્તવ્ય થો ફેની લેવું એ છે. રે જોએ ઇન્દ્રિયગાનની શક્તિનો સુધ્ધાં વિનાશ કરી નાખનાનો ઉપદેશ આપ્યો, કારણ, ઇન્દ્રિયમાળા વસ્તુમાત્ર તેમને મન અચ્છાપાત્ર હતી; કવિતાની ભાષામાં જે સ્વાભાવિક પાર્થિવ સમાજ સમજી શકે એવી અર્થવ્યવસ્થા હોય છે તેના લગભગ ભોષ કરવાને તેઓ તત્પર થવા દતા એ આશાએ કે, એમ કરવાથી કવિતાની અપાર્થિવ અર્થનો બોધ કરાવવાની શક્તિ લજ્જા ગ્રહશે. તેમણે એટી એક અનનવી ભાષા શોધી કાઢનાને પ્રયત્ન કર્યો જે ‘પરબ્રહ્મને રૂપ આપવાને સમર્થ’ હોય.

આ પરબ્રહ્મ વિશે યોગી, મુનિ, ઋષિ વગેરે નામે જોળખાતા સિદ્ધપુરુષો ખૂબ લાંબી ગૂઢ તપસ્યાને અંતે કદાચ કોઈ અતીન્દ્રિય અનિર્વચનીય પ્રત્યક્ષગાન પામવા શક્તિમાન થતા હોય છે, પણ કવિ તો એ લોકોત્તર રહસ્ય આ વિશ્વલોકની અદર જ પામે છે, દસ્યરૂપમાં જ તેઓ અપર-પને, દર્શનાતીતને પ્રત્યક્ષ કરે છે. આ વસ્તુ, આધુનિક કાવ્ય અને કલાના કદાચ સૌથી ગાન-સંપન્ન અને સહૃદય વિવેચક ઝાક મારિનેએ ખૂબ સુંદર રીતે કહી છે: “કવિની ઉપલબ્ધિ ઉપ-લબ્ધ વસ્તુને પ્રાણથી ધણકરી અને સ્વચ્છ બનાવી દે છે; તે સ્વચ્છ આવરણની પેલી પાર આપણે દિગ્ધ તો પર દિગ્ધોતોના વિસ્તાર ભેઈ શકીએ છીએ... કવિ વાસ્તવ જગતના રહસ્યની અદર જ એક અસીમ રહસ્યનો અનુભવ કરે છે.” આની સાથેજ તેમણે બીજો પણ એક મત પ્રગટ કર્યો છે, જે હું કોઈ પણ રીતે માની લઈ શકતો નથી.

રક્તોર અશ્વરે દેખિલામ
આપનાર રૂપ,
ચિનિલામ આપનારે
આધાતે આધાતે
વેદનાય વેદનાય,
મૃત્યુ પે કઠિન
કઠિનરે બાહ્યાણસિલામ.

(રક્તના અશ્વરમા મેં પોતાનુ રૂપ જોયું, પોતાને પ્રત્યેક
આધાતમાં અને પ્રત્યેક વેદનામાં એજળ્યો; કારણ, સત્ય
કઠિન છે. કઠિન ઉપર મેં પ્રેમ કર્યો.)

આ અશ્વમાં વધારે પડતા રંગીન લાંબે છે? જે
અશ્વમાંથી બોદલેયરે મનુષ્યલોકને અને વિશ્વપ્રકૃ-
તિને 'an oasis of horror in a desert of
ennui' રૂપે જોયાં છે, તે આના કરતાં અનેક-
ગણા વધારે રંગીન નથી શું?

જોએ એમ કહે છે કે, બોદલેયરના મનમાં
લોકાત્તર પરમોત્કર્ષ અથવા પરમોત્કૃષ્ટ સત્તા અથવા
ભગવાન પ્રત્યે ગાઢ લલિત અને પ્રેમ અત્યંત
ઉજ્જ્વળ હતાં એટલે તેઓ આ લેખપાપપૂર્ણ વિશ્વ
જગતને સહી શકતા નહોતા, તેમની સાથે કું એક-
મત થતો નથી. બોદલેયરની કવિતામાં કોઈ સમ્બંધક
લાવ અથવા હાગિત શોધી કાઢવા માટે કષ્ટકલ્પ-
નાનો આશ્રય લેવો પડે છે. નકારવાચી ભાવથી
તેમની આખી કાવ્યસૃષ્ટિ એવી ભરચુર ભરેલી છે
કે ત્યાં બીજા કશાને સ્થાન હોય એમ લાગતું
નથી, હોસ્પિટલ વિશેની ગદ્ય કવિતામાં (અહીં
હોસ્પિટલ આખી પૃથ્વીનું પ્રતીક છે, એ સ્પષ્ટ
છે) કવિ પોતાના આત્માને પૂછે છે, આ
હોસ્પિટલની યત્રણામાંથી છૂટવાનું ક્યાં જવા
માગે છે? અનેક લોલાવે એવા સ્થાનો અને અવ-
સ્થાઓનાં વર્ણન ક્યાં પછી કવિ પૂછે છે, ત્યાં જવું
છે? આત્મા મૃગો રહે છે. આખરે કંટાળીને આત્મા
રાડ પાડી બેઠે છે, 'Anywhere! Anywhere!
As long as it be out of the world. The
Voyage ની છેલ્લીની પહેલાંની કડીમાં બોદલેયર
મૃત્યુને સંબોધીને કહે છે, 'This country
bores. Death! Let us sail.' પરંતુ જીવનનું
પ્રત્યાખ્યાન કરીને તેઓ ક્યાં જશે? કોઇ પરલોક-
માંનો પરમ શુભ અથવા સુન્દર ભૂમિપ્રદેશ તેમને

જોલાવે છે ખરો? ના, એવું તો કંઈ છે જ નહિ
આ સંસારમાં કે સંસારની પેલે પાર; તેમાં શું થઈ
ગયું? મનુષ્ય સ્થાન નહિ, ગતિ અર્થાત્ પલાયન
એ જ અતિથ વસ્તુ છે—જે નવે સ્થાને પોતે
પહોંચ્યો તે પહેલાના જેવું જ મૃત્યુજનક હશે
એમ બધીને જ તેઓ નવાની શોધમાં નીકળે છે:
'To drive into the gulf, Hell or Heaven—'
What matter? Into the Unknown in

search of the New!

પારલૌકિક કોઈ વસ્તુની તૃષ્ણા નહિ, પણ જગતના
બધા જ વિષયો પ્રત્યેની વિતૃષ્ણા જ બોદલેયરના
કાવ્યનું મૂળ અને વ્યાપક અનુભૂતિ છે.

બોદલેયરની વિરદ મારી સૌથી મોટી ફરિયાદ
એ છે કે, તેઓ પ્રતિભાવાન કવિ હોવા છતાં
તેમણે પોતાની એ આશ્ચર્યજનક પ્રતિભાને પોતાનો
અને આપણા બધાનો સર્વનાશ કરવામાં વેડફી
નાખી. વૈજ્ઞાનિક, રાજનીતિના, એટલું જ નહિ
ધર્મપ્રચારકના કરતાં સુધ્ધા કલાકારની ભાવના
અને વેદના વધુ એવી હોય છે. રોમાન્ટિકોને
યૌવનના કવિ કહેવામાં આવે છે: બોદલેયર જરાના
કવિ છે. આપણા મનનું યૌવન ત્યાં સુધી જ ટકે
છે, ત્યાં સુધી 'મનોરક્ષાનાં ફેલાવેલાં રસભોજન
પાંદાં' જીવતાં હોય છે. સિતોર અથવા કોઈને વળી
એસી વરસ પૂરાં થતાં જ એ પાંદાં ખરી પડ-
વાનો સમય આવે છે; તે વખતે મન ચીમળાઈ
ગયું હોય છે, સંવેદનશક્તિ ખોઈ બેઠું હોય છે,
તે કોઈના ઉપર, કશા ઉપર પ્રેમ કરી શકતું નથી.
કશું જ તેને ગમતું નથી, કશાને જ જોવા જણ-
વાની કે અડવાની તેને ઇચ્છા થતી નથી, માનવને
લગતી કે પ્રવૃત્તિને લગતી કોઈ પણ બાબત 'તેને
આશ્ચર્યમય લાગતી નથી, બધું જ એ વખતે જતું
પુરાણ', ફિક્કું, બેસ્વાદ અને કંટાળાજનક લાગે
છે. કોઈ માણસના મનનાં પાંદાં તે અદાર વરસાનો
થતાં જ ખરી પડે તો એને તેનો સર્વનાશ ન
કળીશું તો શું કળીશું? અને એ દશા થયા વગર
રહે ખરી, જો આપણા નિત્યસાથી પેલા શક્તિમાન
કવિ હોય, જેમને આખા વિશ્વમાં ફરી વળ્યાં
છતાં એવું કશું જ નજરે ન પડ્યું જે જોઈને

તેમનું મન કળી જોડે, સ્પંદન અનુભવે, વિસ્મય ઉત્સુકતા કે કુતુહલ જાગે; જેમણે આખા જગતને એક ખીસત, મરદાનની ચારે કાર વિસ્તરેલા વૈવિધ્યસ્થ કંટાળાજનક અનન્ત રણુ તરીકે જ જોયું છે. જગતમાં નિર્બોળ સારું કદાચ કંઈ હશે, નિર્બોળ નરમું પણ કદાચ હશે, પણ સંકેતે નવનાણું ટકા વસ્તુઓ તો સારાનર-સાના, સુંદર-કૃતિસત્તા, સત્ય-અસત્યના મિશ્રણરૂપ જ હોય છે. પરંતુ જેનું મન જીવનું અને સંવેદનશીલ હોય છે તેને ધાસના તરણાર્થી માડીને નીકારિકાપુજા સુધીની બધી જ વસ્તુઓ અને ઘટનાઓ ખૂસ મારીને કહે છે મારા તરફ નજર કરીને જો, મને સ્પર્શ કર, શુદ્ધિ વડે સમજ, હૃદય વડે અનુભવ—તો તને માલુમ પડશે કે, મને કયાંય અત નથી, કયાંય તળિયું નથી, ત્રિષ્વલ્લકિના અને તેની પાર પણ કંઈ હોય તો તેના પણ અનન્ત રહસ્યનો આભાસ મારામાં રહેલો છે. આ પરમ આશ્ચર્યપૂર્ણ જગતને બોદાવેયર શી રીતે “મેનેનોતોન એ પેતી” (કંટાળાજનક અને તુચ્છ) કહ્યું ! આપુ મોડું જુઠાણું સાહિત્યમાં બીજે કયાંય ઉચ્ચારાયું છે ખરું ? નેને કાઈ એમ કહે કે, આ કંઈ વ્યક્તિનિરપેક્ષ મત્ય કે મિથ્યાનો પ્રશ્ન નથી, કંટાળા-જનક અને તુચ્છ જગત એ તો કાવના મનનું પ્રતિબિંબ છે, તો હું એ સ્વીકારી લઈશ અને સાથે સાથે એટલે એક પ્રશ્ન પૂછીશ કે, જે રસનાને બધું જ એસ્વાદ લાગે તે રસનાની આસ્વાદનશક્તિ બાકી રહી છે ખરી ? જે મનને બધું જ કંટાળાજનક લાગે તે મન ધરતું ઘર્ષમયું ન કહેવાય ? ખીલતસતા જોવાની નિર્બોધ નજર બોદાવેયરને હતી, પરંતુ જગત અને જીવનનું પરમ વિસ્મય અનુભવવાની મનની સજીવતા કયા વ્યાપક અનુભવ અથવા આપ્ત વાક્યની અસર નીચે આવી તેઓ બોર્ડ બોર્ડ ? સૌથી વધુ ઉદવગનું કારણ એ છે કે, બોદાવેયરના ‘આનુર્ત્ર’ (નિર્વેદ)ની એકનિઃક ઉપાસના આપણા કુવડોના મનને અને યૌવનને શરઆતથી જ જરા-મસ્ત બનાવી દે છે.

બોદાવેયરનો સાક્ષાત અથવા પરોક્ષ પ્રભાવ પાશ્ચાલ સાહિત્યકર્મ ઉપર અને સાહિત્યકારોની

જીવનદૃષ્ટિ ઉપર વધુ ને વધુ માઠ થતો ચાલ્યો. એ પ્રભાવ કેવું કાવ્યમાં તો તેમના મૃત્યુ પછી તરત જ જોવામાં આવ્યો હતો, જોકે ચેનલ (ખાડી) વડાના તેને બેચાર દશમ લાગ્યા હતા. ક્રાંસમાં બોદાવેયર પછી જે કાવ્ય શૈલીને મૌઘી વધુ શક્તિ-શાળી કવિઓ અનુસર્યા તેમે ‘પ્રતીકવાદ’ નામે જાણખવામાં આવે છે. પ્રતીકી કવિઓને એ વારમાર્ગ મળ્યું હતું એટલે તેમને મન એ નિશ્ચિત સત્ય હતું કે, જગત અત્યંત કૃત્રિમત છે અને એના પ્રત્યે અકમાત્ર ઉચિત ભાવ નિવૃત્તિ છે અને એકમાત્ર ઉચિત કત્તવ્ય મોં ફેંવી લેવું એ છે. રેજોએ ઇન્દ્રિયગાનની શક્તિનો સુધ્ધાં વિનાશ કરી નાખવાનો ઉપદેશ આપ્યો, કારણ, ઇન્દ્રિયમાલ વસ્તુમાત્ર તેમને મન આગ્રાપાત્ર હતી; કવિતાની લાપામાં જે સ્વાભાવિક પાર્થિવ સમાજ મમજી શકે એવી અર્થવ્યંજના હોય છે તેના લગભગ લોપ કરવાને તેઓ તત્પર થવા દતા. એ આશાએ કે, એમ કરવાથી કવિતાની અપાર્થિવ અર્થને બોધ કરાવવાની શક્તિ લાજીરી બેશે. તેમણે એવા એક અવનવી લાપા શોધી કાઢવાનો પ્રયત્ન કર્યો જે ‘પરશ્વલને રૂપ આપવાને સમર્થ’ હોય.

આ પરશ્વલ વિશે ચોગી, મુનિ, ઋષિ વગેરે નામે જાણખાતા સિદ્ધપુરુષો ખૂબ લાંબી ગૂઢ તપસ્યાને અંતે કદાચ કોઈ અતીન્દ્રિય અનિર્વચનીય પ્રત્યક્ષગાન પામવા શક્તિમાન થતા હોય છે, પણ કવિ તો એ લોકોત્તર રહસ્ય આ વિશ્વલોકની અદર જ પામે છે, દર્શકરૂપમાં જ તેઓ અપર-પને, દર્શનાતીતને પ્રત્યક્ષ કરે છે. આ વસ્તુ, આધુનિક કાવ્ય અને કલાના કદાચ સૌથી ગાન-સંપન્ન અને મહદવ વિવેચક ઝાક મારિતેંએ ખૂબ ઝુંદર રીતે કહી છે: ‘કવિની ઉપસાધિ ઉપ-લબ્ધ વસ્તુને માણવી ધળકતી અને સ્વચ્છ બનાવી દે છે, તે સ્વચ્છ આવરણની પેલી પાર આપણે દિગ તો પર દિગતોનો વિસ્તાર જોઈ શકીએ છીએ... કવિ વાસ્તવ જગતના રહસ્યની અદર જ એક અસીમ રહસ્યનો અનુભવ કરે છે.’ આની સાથેજ તેમણે બીજો પણ એક મત પ્રગટ કર્યો છે, જે હું કોઈ પણ રીતે માની લઈ શકતો નથી.

મારિતે એમ માને છે કે, કવિતાની ભાષાને એ તદ્દન લિન્ન સ્તરના અર્થો હોય છે. કલાસિકલ કાવ્ય (એટલે એમનાં લખાણમાં) મોદલેવર પહેલાંનાં કાવ્ય) વાયક સમક્ષ એક પછી એક શબ્દ સંબંધીને એ ક્ષાદ્ય સંધાયું હોય તે ખડું કરે છે; બેશક એમાંથી પહેલાં ને અર્થની ભાષા થાય છે તે ટેલીક સુનિર્દિષ્ટ ચિત્રાશ્રય વસ્તુઓને લગતો હોય છે. પણ એ તો સાધન માત્ર હોય છે. શૂળ લક્ષ્ય તો પરમ સત્તાની તે ઝગ્ગ ખતાવવાનું હોય છે, ને ચિત્રને અગમ્ય છે, કોન્સેપ્ટની સાથે કોન્સેપ્ટ જોડીને જોને પહોંચી શકાતું નથી, અર્થાત્ જ્યાં ભાષાનો સાધારણ અને વ્યાખ્યાનમોદિત ઉપયોગ નિષ્ફળ જાય છે. આટલે સુધી કદાચ માની લઈ શકાય, પણ મુશ્કેલી ત્યારે ઊભી થાય છે, જ્યારે મારિતે એમ કહે છે કે, કવિતાની ભાષાના આ બે પ્રકારના અર્થો કેવળ લિન્ન છે, એટલું જ નહિ, તેઓ બિલકુલ પરસ્પરનિરપેક્ષ હોય છે—એટલા નિરપેક્ષ હોય છે કે, પહેલો અર્થ (પ્રત્યક્ષ પાર્થિવ વસ્તુઓના નિર્દેશ) છોડી દઈને પણ કવિતા ખીબા અર્થ (અતીન્દ્રિય પરમ રહસ્યમય સત્તાનું સૂચન)નો ભાષ કરાવી શકે છે. ઉપરાંત, મારિતે એમ કહેવા માગે છે કે, પ્રતીકી કવિઓ આલે પૂર્ણ વિરગેદ સાધવાને કટિબદ્ધ થયેલા છે કવિદ્વૃત્ત શબ્દપરંપરાનો આ ને વચલો અર્થ, ને આપણા મનને પ્રાકૃતિક કે માનવોના વાસ્તવ જગતમાં લઈ જાય છે, અકાનોની પેલી જટિલ, મૂંઝી રેખાઓ, જાનુના પુંજથી લગી પહેલું કાળું વન, પેલી વહેમમાં ફસાયેલી સ્ત્રીનું વ્યકિતરૂપ, ને સ્ત્રીએ ભય અને ઉદ્વેગના માર્ગો ધાગા અને તાલીજથી પોતાને અને પોતાનાં માથુસોને ખાંધી રાખ્યાં છે—આધુનિક કવિતા એ વાસ્તવ અભિવ્યક્તિને જાંખું બતાવી દેવા ભક્ષે છે, શક્ય હોય તો ગિલ-કુલ જૂંસી નાખવા માટે છે, એનું કારણ એ છે કે, આધુનિક કવિઓ એમ માને છે (અને મારિતે એ માન્યતાનું સમર્થન કરે છે) કે, ભાષાની સ્વાભાવિક અભિધા વાસ્તવ જગતનો કોઈ વિશેષ અંશ છે, તેમ છતાં તે પરમ સત્તાને દાંડી રાખે છે, જેની આસાને પ્રતિબિંબિત કરવાનું કવિતાનું

અમલલક્ષ્ય છે. એટલે ચાલુ કાવ્યના બે અર્થોમાંથી પહેલાને છાંટી નાખવાનો આધુનિક કવિઓએ સંકલ્પ કર્યો છે.

પરંતુ કવિ આ અસાધ્ય વસ્તુ શી રીતે સિદ્ધ કરશે એ હું કદાચ શકતો નથી. કવિ પોતે જો એ પરમ રહસ્યધન સત્તાનો આભાસ પ્રત્યક્ષ જગતના અંતરંગમાંથી જ પામ્યો હોય તો તે કઈ બદ્ધર્થ લકડીના રૂપરૂપથી વાયકને એકે દેદેકે આ દશ્ય પ્રપંચને પૂરેપૂરો વટાવી જઈને પરમની બિલકુલ રૂઝ—રૂઝ—રૂઝ ખડો કરી દેશે? ને માર્ગે અર્થને તે પોતે દશ્ય લોકમાંથી દરખાતીમાં પહોંચ્યો છે, મર્ત્ય અને અમર્ત્ય વચ્ચે તેણે સેતુ બાંધ્યો છે, તે જ માર્ગે વાયક પણ તેની પાછળ પાછળ જઈ શકે, તેના સહવાસી બની શકે, પરંતુ જેણે રસ્તો પાડ્યો છે તેને જ તે કયા બદ્ધર્થ ટપી બઈ શકે? આવી એક માની ન શકાય એવી વસ્તુ સિદ્ધ કરવા જતાં રેખો નિષ્ફળ ગયા, તેમને સમજાયું કે પોતે ને કરવા માગતા હતા તે કવિ-માત્રને માટે અસાધ્ય છે. પોતાની નજર સામે તેમણે જોયું કે, પોતે ને રસ્તે કવિતાને અલાવવા માગતા હતા તે કોઈ રાજમાર્ગ નહોતો, આંધળી ગલી હતી. એ પુરાણી હપલબિધની તરફ વેદના તેઓ પોતાના *A Season in Hell* કાવ્યપ્રયત્નમાં વ્યક્ત કરી ગયા છે. આપણે વાયકોએ તો કદાં જુમાબુ નહિ, પણ એનું માનીને આપણે આપણી જાતને છોતરવી નહિ કે, રેખો કવિતા સમક્ષ કોઈ નવો માર્ગ ખુલ્લો કરી ગયા છે. કોઈ રસ્તો ખુલ્લો નથી. એમ સમજતા જ, વીસમા વર્ષમાં પગ મૂક્યો ન મૂક્યો ત્યાં જ, એ વ્યર્થકામ કવિએ કવિતા લખવાનું બિલકુલ બંધ કરી દીધું; તેમનું બાકીનું જીવન કેવળ વંચ જ નહિ, રખડેલ, કિખડેલ અને શોચનીય બની ગયું.

ઈશ્વરદત્ત શક્તિની બાબતમાં માલામે કદાચ રેખોના જરોબરિયા નહિ હોય, પણ તેમની સાધના અજેડ હતી—કંઈ નહિ તોયે કાવ્યના બાહિરંગની બાબતમાં. મોદલેવરની પેઠે તેમણે પણ પાકી ખાતરીપૂર્વક માની લીધું હતું કે કવિને માટે બાહ્ય જગત પરિહાર્ય છે. જલકે, તેમનો પરિહાર મોદ-

લેવર કરતાં પણ અતિમ કક્ષાએ પહોંચે હતા. જગત પ્રત્યે કોઈ પ્રકારનો વિશ્લેષ કે વિતુષ્ટા પણ તેમના મનમાં, કંઈ નહિ તોય તેમના મનની અભિવ્યક્તિમાં, સ્થાન પામ્યાં નહોતા. તેમની કવિતા મૂળે જ બહિર્મુખી નહોતી એટલે ગોદલે-યરની પેઠે તે અંતર્મુખી બને એવી આશા પણ યોદી છે. માલામેની કવિતા ગાનપૂર્વક, ઇન્ડિ-પૂર્વક, સંકેતપૂર્વક ચ-યમુખી છે. શરૂઆતથી જ એવું નહોતું; જીવનની શરૂઆતમાં તેઓ પરમે-તકર્ષતું, સુંદરતું, શુભતું-અથવા એ બધાના પ્રતીક નીલાકાશનું-પ્રબળ આકર્ષણ અનુભવતા હતા. પરંતુ પરમ સુંદરના આકર્ષણે તેમને ઠેરણ વિશુષ્ઠ જ કર્યાં. એ આકર્ષણ સમૂળગો નાશ કરવાની ઇચ્છા તેમણે એક સ્મરણીય કવિતામાં વ્યક્ત કરી છે. જેનો સુધી-દનાથ દરો 'નીલિમા' નામે અનુવાદ કરેલો છે. તેમણે નીલાકાશને પલા-તના કુચ્છસથી પારીસના જંગળના કુચ્છામયી દોષ્ટ દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો; ઉલ્લાસપૂર્વક જાહેર કર્યું, —'મહાકાશ મરી ગયું.' પણ નીલિમાના પંજમાંથી છૂટણુ એટલું સહેલું નથી, એને માટે લાખી તપસ્યાની જરૂર હોય છે. એટલે 'છૂટકારો માગવો નકામો છે. નીલિમાનો જ ફરી વિજય થયો.' પરંતુ આખરે નીલિમાએ પણ એ કવિની સાધના આગળ હાર કબૂલી, 'સમુદ્રસમીર' પણ શાત થઈ ગયા; નાવિકનાં ગીત હવે મધુર લાગતાં મટી ગયાં, -કોઈ પણ ગીતમાં માધુર્યનું નામે રહ્યું નહિ. 'કારા કાગળનો શુક્લ સ્વગત સંવમ' જ રહ્યો તેમની સામે મોં ફાડીને. કારણ, તેઓ સંકેતપથી બંધાયેલા હતા કે, કોઈ પણ વાસ્તવ વસ્તુનો ઉલ્લેખ કરીને પોતાની કવિતાની નોટનાં શુભ પાનાંને કલંકિત કર્યાં નહિ. લખી ન શકવાના વિશ્લેષ વિશે, બેશક, તેમણે કેટલીક સુંદર કવિતા લખી. ખરું જોતાં, તેમની અર્ધી રચનાઓનો (પહેલા પર્વની બધી જ કવિતાઓનો) એકમાત્ર વિષય તેમની જીવનતાની વેદના છે.

એ વેદના ઈર્ષક શાત ચર્ષ જીવનના પાછલા ભાગમાં. માલામેને બીજા એક કાવ્યવિષય જડી ગયો, ખરું કહીએ તો, નવું કાવ્ય કોશલ જડી

ગયું, જેની પરાકાષ્ઠા તેમની સૌથી વધુ પરિચિત જરા લાખી કૃતિ—'ફેનનું દિવાસ્વપ્ન'માં જોવા મળે છે. કવિતાની શરૂઆત જ વાસ્તવની અત્યંત ક્ષીણ પટશૂમિ ઉપર, એક પૌરાણિક કથાથી, કથામાં વર્ણવેલા સ્વપ્નથી થાય છે. ચાર જ લીટી પછી વાસ્તવનો એટલો સ્પર્શ પણ રહેતો નથી, સ્વપ્ન વારે વારે વૃદ્ધી જાય છે, સ્વપ્નમાંની વસ્તુઓ અડી પકડી શકાય એવી રહેતી નથી, કેમ જાણે તેઓનું અસ્તિત્વ જ નથી. શાર્લ મેરે'એ પોતાની પ્રસ્તા-વનામાં કહ્યું છે, માલામે મદમાં અને પદમાં એ સમજાવી ગયા છે, કે કવિકર્મ એટલે કોઈ પણ વસ્તુમાંથી એકદમ અવસ્તુ તરફ પાંખ ફેલાવીને જોડી જવાનું કોશલ મારિતેનો એવો અભિપ્રાય છે કે, માલામેની કવિતા એટલે 'an elaboration of pure artefact mirroring only the void.' પણ આ અત્યંત આશ્ચર્યકારક કર્મ કેવળ કવિતા દ્વારા સધાતું નથી; માલામે પણ એ સિદ્ધ કરી શક્યા નથી. દીકા લાખ્ય મલ્લીનાથી વજેરે જોડ્યા વગર તો આ અસાધારણ પ્રતિભા-શાળી કવિની બે ચાર સિવાયની લગભગ બધી જ રચનાઓ પ્રદેશિકા જ રહે છે—સંશોધનાત્મક મહાનિબંધ લખવા માટે એ જેટલી લાલક છે તેનાથી પા લાગે પણ રસાસ્વાદ માટે એ લાલક નથી. સાંલણુ છે કે, માલામેની કોઈ કોઈ કૃપકાય કવિતા ઉપર જડી જડી થીસિસ લખીને અમેરિકાની યુનિવર્સિટીના સ્નાતકોત્તર વિદ્યાર્થીઓ ડોક્ટરેટની ઉપાધિ મેળવતા હોય છે. 'ફેન હોટે તુષ બિંકોતે ચાસ, ઓરે આમાર ગાન?'—ઓ મારા ગીત, તારે કયા હાટમાં વેચાણુ છે?

એલિયટે કહ્યું હતું કે. આધુનિક કવિઓ પોતાની કવિતામાં મામૂલી અર્થનો ઉપયોગ કરે છે, વાચકની શુદ્ધિને બિધારી દેવા માટે, જેથી શુદ્ધિની ચોક્કસ વટાવીને કવિતા સીધી હૃદયના અંતઃ-પુરમાં પ્રવેશ કરી શકે. બિંધારી દેવાની શક્તિ વેર-લેનની, ચેર્સની, પાસ્તરનાકની કવિતામાં હતી ખરી. પરંતુ ખુદ એલિયટ, માલામે અથવા વાલે-રીની કવિતા શુદ્ધિ સામે એક પડકારરૂપે આવીને ઊભી રહે છે, અત્યંત જાગ્રત શુદ્ધિને દુરુદ અને

આપણા ચિત્તને જડ બનાવી દે છે. એ યુગ જો રૂના ભૂતકાળનો હોય તો મુશ્કેલી એટલી દુસ્તર સાગતી નથી, બલકે દરના કુચર રણિયામણા સાગે છે. દુસ્તરી ટોલ કાનને જરા મીઠાં લાગે છે. આપણે કદ્યનાશકિતની મદદ લઈને મનના વ્યવધાનને વટાવી જવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ, એવી રચિતુ પરિશીલન કરીએ છીએ જેની મદદથી એક બે શતાબ્દી તો શું, એક બે સદ્શાબ્દી પહેલાંના હાવ અને રસ માણવામાં મુશ્કેલી રહેતી નથી. રવીન્દ્રનાથનો જમાનો તો વીતી ગયો, પણ ફક્ત ત્રણ આર દશકા પહેલાં તે ખૂબ જીવંત હતો. એ નજીકનો ભૂતકાળ સાહિત્યમાં મુશ્કેલી પેદા કરે છે. સાહિત્ય માણનારાએ આધુનિકમાં આધુનિક શૈલી અને મિત્તજ શોધતા હોય છે, સાહિત્યકારો પણ કશુંક તફાન નહીં કરી બતાવવા હઠ્ઠતા હોય છે, નહિ તો તેમની શક્તિ અને સ્વાતંત્ર્યનો કેઈ પ્રત્યક્ષ પુરાવો આપી શકાતો નથી. અને તદ્દન નવાને ચાતુ કરવા જતાં જે આદ્યુ આચ્યું હોય છે, જેણે આજ સુધી હૃદય મન અને નવનને કરી લીધાં હોય છે, તેને હઠાવી દેવાની, કંઈ નહિ તોયે તેના સન્માનના ઉચ્ચાસને નીચું પાડવાની (અંગ્રેજીમાં જેને 'ડિગ્રીંગ' કહે છે તેની) જરૂર પડે છે. એને આપણે યુગનો ધર્મ માની લેત, ખાસ કરીને એ વિશ્વાસે કે રવીન્દ્રકાવ્યનું સાચું મૂલ્ય ઝાઝા દિવસ ઢાંક્યું રહેવાનું નથી. પરંતુ મારું મન આ વાત માનવા રાજ નથી, કારણ, હું માનું છું કે, રાઈ' લાઈન' લાઈન' એ વાત સાચી, તેમ છતાં સાહિત્યનું મૂલ્યાંકન અને જડાવ ધરણીની ફેશનની ક્ષણિકતા વચ્ચે જે ભેદ છે, તે સાચવી રાખવો સારો. બજાર સાહિત્ય હોય છે, તેનું મૂલ્ય ભલે બદલાય, વરસો વરસ તેનું મૂલ્ય ભલે વધતું ઘટતું રહે પરંતુ મહાન સાહિત્યનું મૂલ્યાંકન વધુ સાહિત્યનીજ અને વિશાળ અને સ્થિર દૃષ્ટિસંપન્ન હોય એ જરૂરનું છે.

૧. બાદેયરની કવિતાના આથી સારા અનુવાદો છે. બંગાળી ભાષામાં જ બુદ્ધદેવ બસુનો અતિ સુંદર અનુવાદ હાથવગે હતો. પરંતુ અનુવાદ સુંદર હોય ત્યારે કેવળ અનુવાદ રહેતો નથી, અનુસર્જન (transcreation)

બની બય છે. અને આ નિબંધમાં ઉતારાનો હેતુ કેવળ એકાંતપણે બાદેયરની હૃદયની અને મનની વિશિષ્ટતાનો પરિચય કરાવવાનો છે. એટલે મૂળની વધુમાં વધુ નિકટ હોય એવો અનુવાદ શોધવો પડ્યો છે. ઉપર ઉતારેલા ખંડના અનુવાદક ક્રૅસિસ સ્કૅર્ડ છે.

૨. સાહિત્યરે પથે—આધુનિક કાવ્ય'૫. ૧૪૪.

૩. 'In effect, Hipster as Mailer describes him in *The white Negro* is a man who follows out the logic of the situation in which we are all presumably caught; a man who, faced with the threat of imminent extinction and unwilling to be a party to the forces pushing toward collective death, has the courage to make a life for himself in the only way that conditions permit —by pursuing the immediate gratification of his strongest desires at every moment and by any means.' (Norman Podhoretz in *Partisan Review*, Summer 1959.) આશ્ચર્ય કારક મત છે! સંલગ્ન સર્વનાશની સામે બેસા રહીને લેનિન, માંધી, રવાઈલર ખીલ એક જીવનના સમાચાર આપી ગયા છે. મેલરના ગુણગુણ સમાલોચકની દૃષ્ટિએ એ બધા જીવન માટે વિવેચનને અયોગ્ય કેમ ક્યાં એ નવા ચીસા પડનારાએ વારંવાર જાણ કરાવતા નહોતા, અથવા તેમના ચારિત્ર્યમાં સાચા સાદસને અમાવ હતો! મેલરનાં ત્રિપથત્રો હિપ્પેટર શું આમની સરખામણીમાં વધારે સત્યદર્શી અને વીર છે!

૪. રવીન્દ્ર-રચનાવલી, ખંડ ૧૨, ૫. ૧૪

૫. 'Baudelaire invokes forces of transcendence only in so far as they could be used as weapons against life or as symbols of escape.' (Auerbach—*The Aesthetic dignity of *Fleurs du Mal**)

૬. કવિતામાં સત્યાસત્યના રચાન અને અર્થ વિશે

આ પંક્તિમાં પ્રકરણમાં ('ગીતાંજલિ સંબંધે એક વ્યક્તિગત સમસ્યા' અને 'સાહિત્યનીવિ અને બ્રેવોનાતિમાં' થોડી ચર્ચા એવા મળે છે.

૭. Modern poetry has undertaken completely to set free the poetic sense. In the double signification of the poem, it endeavours to extenuate, if possible, to

ઇઝરાયેલ અને ભારતીય નીતિ

અમ. પટેલ

ઇઝરાયેલ પશ્ચિમ એશિયામાં, જમ્મધ્યસમુદ્રના પૂર્વ કિનારા પર આવેલો એક નુવેદિત નાનકડો દેશ છે.

એનો કુલ ક્ષેત્રફળ ૧૨,૦૦૦ ચો. મી. જેટલો છે. નકશામાં એનો સ્થાન પૂર્વ જલ્લા એશિયાના પશ્ચિમ ભાગે દર્શાવેલ છે. એનો ભૂગર્ભ અણી દક્ષિણમાં રાતા સમુદ્રનો એક કાંઠો છે. એના અકાબાના સાકમ અખાતને અડે છે, જ્યારે એનો મુઠવાનો ભાગ ઉત્તરમાં લેબેનોન, સીરિયા, જોર્ડન દ્વારા ઘેરાયેલો છે. જમ્મધ્યસમુદ્રને પૂર્વ કિનારા ઉત્તર-દક્ષિણ લંબાયેલી, એક સાકડી પટ્ટી રૂપે દેશ આવેલો છે. એની વધુમાં વધુ લંબાઈ (ઉત્તર-દક્ષિણ) ૨૬૫ માઈલ છે, એની વધુમાં વધુ પહોળાઈ (પૂર્વ-પશ્ચિમ) ૭૦ માઈલ છે. એની આઠામાં આઠી પહોળાઈ જતો માછલો છે. ઇઝરાયેલના સૌથી મોટા નગર તેલઅવીવથી આરબ દેશ જોર્ડનની સરહદ જઈપર આવેલ વીસ માઈલ જેટલો દૂર છે. ઇઝરાયેલનું પાટનગર (પશ્ચિમ જોરુસલેમ) તેનારાગર જોર્ડનની સરહદ ઉપર જ આવેલું છે.

દેશની ૧૧૭ માઈલ લાંબી પશ્ચિમ સરહદે જમ્મધ્યસમુદ્ર આવેલો છે. તેલઅવીવ-ગદ્દા, હેફા, આરાદાદ વગેરે મોટાં બંદરો આ કિનારા પર છે. યુરોપ અને અમેરિકા સાથેના ઇઝરાયેલનો વહેવાર

જમ્મધ્યસમુદ્રપરના બંદરો મારસ્તે ચાલે છે. દેશની સરહદોના છ-સાત માઈલ જેટલો છેડો રાતા સમુદ્રના અકાબાના અખાત પર પડે છે. ઇઝરાયેલનું ક્ષેત્ર જઈર અને અકાબાના અખાત પર આવેલું છે. પૂર્વ આફ્રિકો, દક્ષિણ અને અગ્નિ એશિયા તેમજ ઓસ્ટ્રેલિયા અને ન્યૂઝીલેન્ડ સાથેના ઇઝરાયેલી ન્યાયાર ક્ષેત્રો બંદરેથી અકાબાના અખાત મારસ્તે ચાલે છે. અકાબાના અખાત ઇઝરાયેલની એક છત્રાદોરી સમાન છે.

જમ્મધ્યસમુદ્ર અને અકાબાના અખાતના કિનારો બાદ કરતા, ઇઝરાયેલની બધી બાજુની સરહદો આરબ દેશોથી ઘેરાયેલી છે. એની ઉત્તરે લેબેનોન, ઉત્તર-પૂર્વે સીરિયા, પૂર્વમાં જોર્ડન અને દક્ષિણે તથા દક્ષિણ-પશ્ચિમે ઇજિપ્ત (સિનાઈ દ્વિપકલ્પ તથા ગાઝા પટ્ટી) આવેલા છે. ઇઝરાયેલ અને લેબેનોન વચ્ચે ૪૬ માઈલ, ઇઝરાયેલ અને સીરિયા વચ્ચે ૪૭ માઈલ, ઇઝરાયેલ અને જોર્ડન વચ્ચે ૩૬૧ માઈલ તથા ઇઝરાયેલ અને ઇજિપ્ત વચ્ચે (ગાઝા પટ્ટી ગણતા) ૧૬૫ માઈલ જેટલી સમાન સરહદ છે. ઇઝરાયેલ અને જોર્ડનની સરહદ પર પ્રિસધ્યમુત સરેવર (કુલ ક્ષેત્રફળ ૩૯૪ ચો. મા.) આવેલું છે. એનું

અનુસંધાન પાન ૧૭૭ માં ચાલુ

abolish the intermediary signification, the definite set of things whose presence is due to the sovereignty of the logical requirements, of the social signs of language, and which is, as it were, a kind of wall of separation between the poetic intuition and the unconceptualizable flash of reality to which it points. The poem is intended to have, not a double, but a single signification-only this flash of reality captured in things.' (Jacques Maritain, *Creative Intuition in Art and Poetry*, Meridian paperback, p. 214)

B. Stephane Mallarmé was without the

personal mysticism of Baudelaire and Rimbaud and concentrated on the word as something which has symbolic value and evocative power in itself. Whatever assessment the critics accord to his poetic creation, it was undoubtedly responsible for an important development in poetic theory. For the poem came to be regarded no longer simply as an instrument by which the poet communicated to other men an experience of mystical revelation, but was itself the source of the mystical experience and the revelation to the poet and reader alike.' (H. Osborne, *Aesthetics and criticism*, Kegan Paul, p. 195)

પશ્ચિમ અને દક્ષિણ કિનારાના ઇઝરાયેલના તથા પૂર્વ અને ઉત્તર કિનારા ભેદનના કળમ તળે છે, દેશની ઉત્તર-પૂર્વ સરહદે આવેલું જેલીલી (કન્નેરેત) સરેવર (કુલ દેગદેગ ૬૪ ચો. મા.) ઇઝરાયેલના કળમમાં છે. ભૂમધ્ય સમુદ્રના તટ પરનો તથા ઉત્તરનો ભેદનની ખીણની આસપાસનો ઇઝરાયેલી પ્રદેશ ફળદ્રુપ અને ગીચ વસ્તી વાળો છે, જ્યારે દક્ષિણમાં આવેલો નેગવનો રણપ્રદેશ સૂકો, રેતાળ અને પાંખી વસ્તીવાળો છે. સાવ નિર્જળ યા અર્ધ સૂકાં રણ, કુંગર અને ખારા સરેવરો ઇઝરાયેલની તળભૂમિનો લગભગ અર્ધ વિસ્તાર રોકી લે છે.

ઇઝરાયેલની કુલ વસ્તી અઠાવીસ લાખની આસપાસ છે. એમાં યોનીસ લાખ વહ્દીઓ છે. તે સિવાય ત્રણેક લાખ આરબ-મુસ્લિમો અને એકાદ લાખ ખ્રિસ્તીઓ તથા કુલ જાતિના લોકો છે. દેશમાં સાક્ષરતાનું પ્રમાણ ૫૪% જેતેરેટકા ઉપર છે. (વહ્દી અને ખ્રિસ્તીઓમાં આ પ્રમાણ લગભગ નેવું ટકા જેટલું છે.) હિબ્રુ દેશની રાષ્ટ્રભાષા છે; પરંતુ તેની સાથે અરબી અને અંગ્રેજી ભાષાઓને પણ શાસન, શિક્ષણ, રેડિયો-પ્રસારણમાં સત્તાવાર સ્થાન અપાયું છે. નાણાં-નોંદો તથા પોસ્ટલ દીર્ઘોટા પર હિબ્રુ, અરબી, અંગ્રેજી ત્રણે ભાષાઓની લિપિ-ઓમાં લખાણ હોય છે. ઇઝરાયેલના તમામ પ્રજા-જનોને પોતાની ઈચ્છા અનુસાર કોષ્ઠપણું ધર્મ પાળવાની પૂરેપૂરી સ્વતંત્રતા છે. તમામ સરકારી તથા બહાર સંસ્થાઓ તમામ ઇઝરાયેલી નાગરીકો માટે વિના ભેદભાવે ખુલ્લી હોય છે. દેશના પ્રખતવધના લોકોનો બહુ મોટો ભાગ નાના મોટા જીવોગમાં રોઝાયેલા કામદારોનો બનેલો છે. તે સિવાય ખેતી, વ્યાપાર, વહીવટીતંત્ર, સૈન્ય અને પશુપાલન ધણી લોકોને રોજગારી પૂરી પાડે છે. ક્ષીય-ખેતી-વ્યાપારને લગતી ધણી પ્રવૃત્તિ સહકારી ધોરણે ચાલે છે. વિરાટ ઔદ્યોગિક સાહસો રાજ્ય પોતે સ્થાપે છે અને ચલાવે છે. અતિ મોટા મૂડીપતિઓ, જમીનદારો અને સામંતોનો દેશમાં લગભગ અભાવ છે. એકરે તેમજ નિરાધાર હિજ-રતી કવચિત જ નોવા મળે છે. [આઝાદી પછી-આરબ દેશોમાંથી લાંબી કાંઠામાં આવેલા લગભગ

પાંચ-છલાખ વહ્દી નિર્વાસિતોને, તથા યુરોપ-એશિયા અમેરિકા-આફ્રિકામાંથી સ્વેચ્છાએ આવેલા લગ-ભગ દસ લાખ વહ્દી વસાહતીઓને, ઇઝરાયેલની સરકારે તથા પ્રજાએ દેશમાં મુલ્યવસ્થિત રૂપે વસાવી દીધા છે.] લોકોમાં વિવિધ વર્ગો છે; પણ તેમની સખ્યા નાની છે અને તેમની વચ્ચે તીવ્ર સંઘર્ષ પેદા કરે તેવો યા એકદમ જરૂરે તરી આવે તેવો મોટો તફાવત નથી, સરકારના સોથી મોટા તથા સૌથી નાના મોકરિયાતોના વેતનદરો વચ્ચેનો તફાવત પણ (કુનિયાના ખીજા લોકશાહી દેશોમાં પ્રવર્તતા એવા વેતનદરોની રૂપામણીમાં) ધણો ઓછો છે. દેશમાંથી ગુલામી અને વેશ્યાવૃત્તિ નાબૂદ કરવામાં આવી છે.

દેશમાં વસ્તીના વહેંચણી તમામ પ્રદેશોમાં સરખી નથી. નેતું ટકા વસ્તી ભૂમધ્ય સમુદ્રના કિનારા પરની સાંકડી ભૂગિપટીમાં અને ઉત્તરમાં વસે છે. દેશના સમગ્ર વિસ્તારનો લગભગ અર્ધો ભાગ રોકી લેતા દક્ષિણના રણ યા અર્ધરણ પ્રદેશમાં કુલ વસ્તીનો દસ ટકા ભાગ રહે છે. દેશની વસ્તીની પોણો ભાગ મોટાં શહેરો, નગરો અને કસબાઓમાં વસે છે. આટલા નાનકડા દેશમાં એક લાખ કરતાં વધુ વસ્તી ધરાવતાં ચાર શહેરો છે. તેથી અતીવ-જાદા દેશનું સૌથી મોટું શહેર છે, જેની વસ્તી લગભગ ચાર લાખ છે. હેફા અને જેરુસલેમ (પશ્ચિમ)ની વસ્તી એ-એ લાખ છે. (દેશનું સત્તાવાર પાટનગર જેરુસલેમ છે, પરંતુ ઔદ્યોગિક તેલ અતીવમાં પણ છે.) રમતગમન શહેરની વસ્તી એક લાખ જેટલી છે, પેતશ તકિવ, હોસેન, ખીરશેખા અને કબ્રી, નેતન્ય-આ પ્રત્યેક શહેરની વસ્તી પચાસ હજાર ઉપર છે.

ઇઝરાયેલીઓ વિદ્યાન, કળા આદિ વિદ્યાઓમાં તેમજ ઉદ્યોગ, વ્યાપાર, ખેતીનાં ક્ષેત્રમાં બહુ આગળ વધેલા લોકો છે. તેઓ અત્યંત ખડતલ, પરિશ્રમી સાહસીક લોકો છે. સખત-સતત પરિશ્રમ અને વૈદ્યાનીક ઉપકરણોની સંકલ્પ દ્વારા એમણે એકવેળાના રણપ્રદેશને હરીયાળા ફળદ્રુપ ઉપગનિ ખેતી પ્રદેશમાં તેમજ સુવિકસિત ઔદ્યોગિક વીસ્તારમાં પલટી નાખ્યો છે. રણપ્રદેશને ખેતીલાયક બનાવવાની

વિદ્યામાં, અણુશક્તિમાં તેમજ સૈન્ય અને સંરક્ષણ વ્યવસ્થામાં ઈઝરાયેલવાસીઓએ જાળવી પ્રગતિ સાધી છે. પશ્ચિમી લોકશાહી, સમાજવાદી અને મૂડીવાદી પદ્ધતિઓનાં સૌથી સારાં તત્ત્વોને અપનાવી લઈ, એમાં સ્થાનિક પરિસ્થિતિને અનુરૂપ પારિવર્તનો કરી, એમાં પોતાની નવા ઉમેરણ કરી, તેમણે એશિયામાં એક નવુંનેદાર લોકશાહીની સ્થાપના કરી છે વસ્તી અને વિસ્તારમાં ઘણા નાના કહેવાય તેવા આ દેશે, તેના વીસ વરસના ટૂંકા આયુષ્યમાં જ, અનેક વિકટ-વિષમ પરિસ્થિતિ સામે ઝુઝતાં રહી, પોતાને પશ્ચિમ એશિયાનો એક શક્તિશાળી દેશ પુરવાર કર્યો છે.

ઈઝરાયેલ પશ્ચિમ એશિયામાં આવેલો એક નાનકડો નવોદિત દેવ છે. ભારતની તળભૂમિ ઉપર જેમ પાકિસ્તાનનું સ્વતંત્ર, સાર્વભૌમ, ‘ઈસ્લામી’ રાજ્ય અસ્તિત્વમાં આવ્યું છે, તેમ પેલેસ્ટાઈનની તળભૂમિ પર ઈઝરાયેલનું સ્વતંત્ર, સાર્વભૌમ, ‘યહૂદી’ રાજ્ય અસ્તિત્વમાં આવ્યું છે. સ્વતંત્ર દેશ તરીકે પાકિસ્તાનને ૧૪મી ઓગસ્ટ—૧૯૪૭ના રોજ ઉદય થયો હતો; તે ઈઝરાયેલનો ૧૪મી મે—૧૯૪૮ના રોજ ઉદય થયો હતો.

ભારતે પોતાની ધરતી પર અસ્તિત્વમાં આવેલા પાકિસ્તાનને ‘સ્વીકાર’ કર્યો છે; તેની સાથે રાજકીય—સાંસ્કૃતિક—વ્યાપારી સંબંધો બાંધ્યા છે. પણ આર્ય ધરતી પર અસ્તિત્વમાં આવેલા ઈઝરાયેલનો આર્ય દેશોએ સ્વીકાર કર્યો નથી. ઈઝરાયેલ તરફની આર્ય દેશોની સત્તાવાર નીતિ છે: ઈઝરાયેલનો “સ્વીકાર નહિ,” તેની સાથે “વાટાઘાટો નહિ”, તેની સાથે “શાંતિ નહિ”. એટલું જ નહિ, આર્ય દેશોની એવી પણ નીતિ રહી છે કે—આર્યોની મૈત્રી માહત્તા બીજા દેશોએ પણ ઈઝરાયેલને સ્વીકાર કરવો જોઈએ નહિ; તેની સાથે રાજકીય—વ્યાપારી—સાંસ્કૃતિક સંબંધો બાંધવા જોઈએ નહિ. કોઈ દેશ એકીસાથે આર્ય દેશો અને ઈઝરાયેલ બંને સાથે મૈત્રીસંબંધ રાખી શકે નહિ!

ભારત સરકાર પર આર્ય દેશોની આવી નીતિનો પ્રભાવ પડ્યો છે. આર્ય દેશો સાથે તે ભારતના મૈત્રી સંબંધો બાંધવા, વિકસાવવાં, દં

કરવા માગે છે. પરંતુ તેમ કરવા માટે તે ઈઝરાયેલ સાથેના મૈત્રીસંબંધોની દૂર ભાગે છે! ઈઝરાયેલને સ્વતંત્ર રાજ્ય તરીકે અસ્તિત્વમાં આવે પૂરાં વીસ વરસ થયાં; છતાં ભારત સરકારે તેની સાથે કશું જ રાજકીય—વ્યાપારી—સાંસ્કૃતિક સંબંધો બાંધ્યા નથી, તત્કાલ ભારત સરકારનો નજીકના ભવિષ્યમાં તેની સાથે સંબંધો બાંધવાનો કોઈ ઇરાદો પણ દેખાતો નથી.

ભારત સરકારની આ નીતિ ઉચિત યા ન્યાય યુક્ત છે? વાસ્તવિક આ વ્યવહાર છે? રાષ્ટ્રના પોતાના હિતમાં છે? વિચ્છિન્ન માટે ઉપકારક છે?.....આ પ્રશ્નો વિચારણીય છે.

પ્રથમ ન્યાય—નીતિ—ઓમિલની દૃષ્ટિએ આ મુદ્દો તપાસીએ.

ભારત સરકાર આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધોના સંદર્ભમાં ન્યાય, નીતિ, સમ્માર્થ, શાંતિમય સહઅસ્તિત્વ, સર્વદેશો સાથે મિત્રતા, અન્વેર આદિ ઉચ્ચ આદર્શો અંગે સતત દાવો કરતી રહે છે. એવા આ આ આદર્શો સાથે ઈઝરાયેલનો અસ્વીકાર સુસંગત છે? ઈઝરાયેલ એક સ્વતંત્ર પ્રગતિશીલ લોકશાહી દેશ છે. ભારત વિરુદ્ધ એણે કદી શત્રુતાવ પ્રગટ કર્યો નથી. ભારત સાથે મૈત્રીસંબંધ બાંધવા—રાજકીય, વ્યાપારી સાંસ્કૃતિક સંબંધો ખીલવવા—તે સતત પ્રયત્નો કર્યો કરે છે. ભારતને પોતાનાથી શક્ય હોય તેવી—તેટલી મદદ કરવા માટે પણ તે તૈયાર છે. પડોશી આર્ય દેશો સાથે પણ ઈઝરાયેલ સ્વતંત્ર સાર્વભૌમ સમાન પડોશી દેશને નાતે, તમામ પ્રકારના રાજકીય વ્યાપારી સાંસ્કૃતિક સંબંધો બાંધવા માટે હરઘડી તૈયાર છે, તે પછી—ન્યાય, શાંતિમય સહઅસ્તિત્વ, સર્વ સાથે મિત્રતા સમાનતા, પરસ્પર સહકાર વગેરે ઉચ્ચ આદર્શોને વરેલી ભારત સરકાર શા માટે ઈઝરાયેલ સાથે અનેકવિધ સંબંધ બાંધતી નથી?

ભારત સરકાર લોકશાહી, પ્રગતિશીલ તંત્ર, સમાજવાદી સમાજની સ્થાપના વગેરે માટે ખાસ આદર અને અહોભાવ પ્રગટ કરે છે. એ દૃષ્ટિએ જોતાં તે ભારતે ઈઝરાયેલ સાથે ખાસ નિકટના મૈત્રીસંબંધ ડેળવવા જોઈએ. લોકશાહી અને સમાજ

વાદો પદ્ધતિને જેવા મુજબ સમન્વય ઇઝરાયેલમાં
જેવા મળે છે. આખા એશિયામાં ભારત અને
જનપાનને બાદ કરતાં એક ઇઝરાયેલમાં જ અત્યારે
મુક્ત લોકશાહીનું વલતે નિરીક્ષણ કર્યા પછી શ્રી.
જયપ્રકાશ નારાયણ જેવા નેતાએ પણ કહેલું કે,
મહાત્મા ગાંધી કદાપી 'સર્વોદય સમાજ' ભારતમાં
નહિ પણ ઇઝરાયેલમાં અસ્તિત્વમાં આવ્યો છે.
આના લોકશાહી દેશને, લોકશાહી તેમજ સમાજવાદી
સમાજ-સંચાલના પુરસ્કૃતો ભારત સરકાર અવગણવા
કરે તે ઉચિત છે ?

પ્રીતિ બાબુ, લોકશાહી ભારત સરકાર વિવિધ
પ્રકારના તાનાશાહો દ્વારા શાસિત આરબ રાજ્યો
સાથે નિકટનો મૈત્રી-સંબંધ નિભાવે છે. ઇજિપ્ત,
અફઝિયા, સુદાન, ઈરાક જેમનમાં લશ્કરી સર-
મુખત્યારશાહી તંત્રો છે; મોરોક્કો, સાઉદી અરે-
બિયા, કુવૈત, મસ્કતમાં નિરંકુશ-મધ્યયુગીન-ધર્મ
અતી રાજશાહીનો દોરદમામ ચાલે છે; સીરિયા,
એઝનમાં એકપક્ષીની એકઠધ્વ યુધ્ધભર સરકારો છે.
જતાં ભારતને આ તમામ દેશો સાથે મૈત્રીસંબંધો
બાંધવામાં કદી કરો જ સંકેત ચયો નથી...ત્યારે
ઈઝરાયેલ સાથે મૈત્રીસંબંધ બાંધવામા શું આવે આવે
છે!

વાસ્તવિકતા ચા બ્યવહારની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો
મૈત્રી-પછી એ બે વ્યક્તિઓ વચ્ચે હોય કે બે દેશો
વચ્ચે હોય પરસ્પરના આદરભાવમાંથી, પરસ્પર સહાય
કરવાની વૃત્તિમાંથી પરસ્પરના શત્રુતાના અભાવમાંથી,
સમાનભવને, સામનો કરવાની પ્રવૃત્તિમાંથી
જન્મે છે. મૈત્રી કદી એકપક્ષી હોતી નથી,
હોઈ શકે નહિ. પરંતુ ઇઝરાયેલની ઉપેક્ષા દ્વારા
ભારતે પ્રાપ્ત કરેલી ભારત-આરબ મૈત્રી એક પક્ષી
જણાય છે. ભારત આરબ મૈત્રી માટે આરબોના રાજ્યની
શત્રુ ઇઝરાયેલને પોતાનો શત્રુ ગણી વર્તે છે! પણ
ભારત સાથે શત્રુતા રાખતા પાકિસ્તાન કે સામ્ય-
વાદી ચીનને પોતાના શત્રુ ગણવા આરબ રાજ્યો
તૈયાર નથી. આરબ રાજ્યો ભારત અને પાકિસ્તાન
તથા ભારત અને સામ્યવાદી ચીન-એઉ સાથે
એકાવચ્ચે મૈત્રી સંબંધો રાખી શકે, પણ ભારત
એકાવચ્ચે આરબ રાજ્યો અને ઇઝરાયેલ સાથે

મૈત્રીસંબંધ રાખી શકે નહિ! ભારત આરબ-ઈઝરા-
યેલ વચ્ચેની લડાઈમાં ઇઝરાયેલને તુરંત જ 'આક-
મણખાર' બહેર કરે, ઇઝરાયેલને છોડતા આરબ
પ્રદેશો ખાલી કરી જવા કહે; પણ આરબ દેશો ભારત
પર આક્રમણ કરી આનહાર પાકિસ્તાન કે ચીનને
'આક્રમણખાર' કહે નહિ, 'આઝાદ કાશ્મીર' અને
લડાખતા પાકિસ્તાન તથા ચીને કળજે કરેલા
ભાગતીય પ્રદેશોને ખાલી કરી જવા અંગે પણ બે.લે
નહિ! ઇઝરાયેલમાંથી હઠાલપટ્ટી પામેલા છ લાખ
આરબ નવાસિયોને પોતાને ત્વાં પાછા વસાવવા
માટે, તેમજ વચેલ તુકશાનનું પરંતુ વળતર આપવા
માટે, ભારત સરકાર રાત દિવસ ત્યાં ત્યાં ઇઝરા-
યેલ વિરુદ્ધ ખૂમરાણ કર્યાં કરે; પણ પાકિસ્તાનમાંથી
ભારતમાં ધકકેલી દેવાયેલા એક કરોડ (ઝર્મેન,
લેબેનોન, સીરિયા, કુવૈતની કુલ વસ્તી કરતા વ
વધારે) બિનમુસ્લીમ (હિન્દુ, બૌદ્ધ, ખ્રિસ્તી)
નિવાસિતો અંગે કોઈ આરબ દેશને કોઈ 'નેતી'
કદી એક શબ્દ સુધાં બોલે નહિ! ભારત ઇઝરાયે-
લના કળજ તથેના સિનાઈ દ્વીપકલ્પને ઇજિપ્તનું
અને જેર્ડન નહીના પશ્ચિમ ફિનાસના પ્રદેશોને
(તથા પૂર્વ-જેરુસલેમ શહેરને) જેર્ડન દેશનું અતૂટ
અંગ ગણે; પણ આરબ દેશો કાશ્મીરને ભારતનું
અતૂટ અંગ માનવા કે કહેવા માટે સદાય ગદ્દા-
તલ્લા જ કર્યાં કરે! ઇજિપ્ત પરના ઇંગ્લેન્ડ, ફ્રાન્સ,
ઈઝરાયેલના આક્રમણને ભારત અતિ ઉમ્મ વિરોધ
કરી, પશ્ચિમના દેશોની ખર્ચી વહેારી લઈ, આરબ
દેશો પ્રત્યેની પોતાની મૈત્રી પુરવાર કરે; ન્યારે
ભારત-પાકિસ્તાન વચ્ચે વિગ્રહ થતાં સાઉદી
અરેબિયા, સીરિયા જેર્ડન, અફઝિયા જેવા
આરબ દેશો (ભારતની વિરુદ્ધ) પાકિસ્તાનને નૈતિક-
ભૌતિક ટ્રેકો આપવા માટે દોડી આવે! ભારત
સરકાર ભારતની ધરતી પરથી આરબ દેશો કે
ઈસ્લામ વિરુદ્ધ પ્રચાર ન થાય તેની કાળજી રાખે;
ન્યારે આરબ દેશોમાં પાકિસ્તાનનો ભારત તથા
હિન્દુઓ વિરોધી જુઠો-તોફાની-મદદ પ્રચાર વિના
ચેકરોક ચાલતો રહે. ભારત સરકાર અને ભારત
દેશ સાથે ખુલ્લી 'જેહાદ' માંડી બેઠેલા શેખ અબ્દુ-
લ્લાને, ખુદ ભારતના પાટનગર દિલ્હીમાં, કેટલાક

આરબ દેશોનાં એલચીખાતાં લગ્ન સમારંભો ચોજ સત્કારતાં રહે છે... આ બધું જોતાં લાગે છે કે, ઈઝરાયેલની અવગણના કરી ભારત સરકાર ને આરબ-ઐત્રી પ્રાપ્ત કરી છે તે એકપક્ષી અને સંદિગ્ધ છે. આવી આરબ-ઐત્રી માટે ભારત સરકાર ઇઝરાયેલની ઉપેક્ષા કર્યા કરે તે આદર્શ કે વ્યવહાર-કોષ્ટ રીતે વાજબી નથી.

ઇઝરાયેલનો સ્વીકાર કરવાથી તેમજ તેની સાથે રાજકીય-વ્યાપારી-સાંસ્કૃતિક સંબંધો બાંધવાથી આરબ દેશો સાથેની આપણી ઐત્રી વૃદ્ધિ જરોરે આરબ રાજ્યો ભારતના શત્રુ બની જશે, એમ માનવું ઉચિત નથી. આરબ દેશો, પાકિસ્તાન, સામ્મવાદી ચીન અને ભારત સિવાયના દુનિયાના લગભગ બધા જ દેશોએ ઇઝરાયેલને 'માન્યતા' આપી છે. એમાં અમેરિકા, રશિયા, કાન્સ, બ્રિટનનો પણ સમાવેશ થાય છે. આ દેશો સાથેના આરબ દેશોના અતેકવિધ સંબંધ ચાલુ જ રહ્યા છે. તે સિવાય-ઈથિયોપિયા, યુગાન્ડા, કેનિયા, ટાન્ઝાનિયા, ધાના, લાયબેરિયા, કોન્ગો, સીયેરાલીઓન, કેમેરુન, આઇ-વરીકોસ્ટ, નાઈજીર, સ્વીડન, ફ્રાન્સ, ડેન્માર્ક, બેલ્જિયમ, નેધરલેન્ડ, સ્પેન, ઇટાલી, ગ્રીસ, ગ્રાસ્ટ્રીયા, નેપાલ, સીમોન, બર્મા, થાઈલેન્ડ, ફિલિપાઈન્સ, ઑસ્ટ્રેલિયા, ન્યુઝીલેન્ડ, કેનેડા, અને લેટીન અમેરિકાના તમામ-વીસેક-દેશોએ ઇઝરાયેલનો સ્વીકાર કર્યો છે. આ દેશો ઇઝરાયેલ સાથે અનેક પ્રકારનો વ્યાપાર ચલાવે છે. આફ્રિકા અને લેટીન અમેરિકાના દેશો ઉપરાંત સિલોન, બર્મા, નેપાલમાં સેંકડો ઇઝરાયેલીઓ વિવિધ પ્રકારના વ્યવસાય તરીકે સેવા આપી રહ્યા છે. છતાં આ બધા દેશો સાથે આરબ દેશોના સંબંધ પુનઃવત ચાલુ રહ્યા છે.

તુર્કી, ઈરાન, અફઘાનિસ્તાન જેવા બિનઆરબ મોટા મુસ્લિમ દેશોએ પણ ઇઝરાયેલનો સત્કાર સ્વીકાર કર્યો છે. એટલું જ નહિ, ઈરાન અને તુર્કી તો ઇઝરાયેલ સાથે સારો એવો વ્યાપાર પણ ચલાવે છે. તાંજેતરની આરબ ઇઝરાયેલી લગાઇ (જૂન-૧૯૬૭) વખતે ઇઝરાયેલના યુરોપીય સાધોદાર-દેશો પર ગ્રસ્તે હુમલો, આરબ દેશોએ તેમને પેટ્રોલિયમ અને તેની પેદાશો વેચવાનું બંધ કર્યું ત્યારે ઈરાન

એ યુરોપીય દેશોને પેટ્રોલિયમ વેચી આરબ રાજ્યોના બંધિયારને નાકામિયાણ બનાવેલો, ઉપરાંત સારો નફો પ્રાપ્ત કરેલો. તેમ છતાં, આરબ દેશોએ આ મુસ્લિમ દેશો સાથે પૂર્વવત સંબંધો બળવી રાખ્યા છે. તુર્કી, ઈરાન, અફઘાન શાસકો કે લોકોને આરબોએ હજી સુધી પોતાના 'શત્રુ' કે 'ઈસ્લામના દુસ્મનો' તરીકે જાહેર કર્યા નથી! જે પરિસ્થિતિ આવી હોય, તો ભારત આરબ દેશો તેમજ ઇઝરાયેલ બેઉની સાથે ઐત્રિસંબંધ શું કામ રાખી શકે નહિ? આ બાબતમાં સિલોન, બર્મા, નેપાલ બેટલી પણ હિંમત કે સહ-સમજ ભારત કેમ દાખવી શકતું નથી?

ઇઝરાયેલ આરબ પ્રદેશ પર અસ્તિત્વમાં આવ્યું છે, તે 'મઝહબી' રાજ્ય છે, તેણે પોતાને ત્યાંથી આરબ લઘુમતિને હાંકી કાઢી છે, તે યુદ્ધખોર છે-આ કારણોને લઈ જો ભારત સરકાર ઇઝરાયેલનો અસ્વીકાર કરતી હોય; તો તેણે પાકિસ્તાનનો અસ્વીકાર કરી (આરબ દેશો ઇઝરાયેલને નષ્ટ કરી દેવા મથે છે તેમ), તેને નષ્ટ કરી દેવાના પ્રયત્ન કરી દેવા જોઈએ; કારણ કે પાકિસ્તાન ભારતીય પ્રદેશ પર અસ્તિત્વમાં આવ્યું છે, તે 'મઝહબી' રાજ્ય છે, તેણે પોતાને ત્યાંથી બિનમુસ્લિમ લઘુમતિને હાંકી કાઢી છે, તે યુદ્ધખોર છે!...આમ છતાં, જો ભારત સરકાર દેશ અને દુનિયામાં શાંતિ બળવી રાખવા માટે પાકિસ્તાનનો-એક હકીકતના સ્વપ્નમાં-સ્વીકાર કરતી હોય, તેની સાથે રાજકીય-વ્યાપારી-સાંસ્કૃતિક સંબંધો બાંધતી હોય; તો તેણે ઇઝરાયેલનો પણ સંપૂર્ણ સ્વીકાર કરવો જોઈએ, તેમજ તેની સાથે તમામ પ્રકારના ઐત્રિસંબંધો સ્થાપવા માટે પોતાના મિત્ર એવા આરબ દેશોને સલાહ આપવી જોઈએ.

ઉચ્ચ આદર્શની ચા ન્યાય-નીતિની વાત જતી કરીએ, અને માત્ર દેશના હિતનો વિચાર કરીએ, તો પણ ઇઝરાયેલ પ્રતિની ભારત સરકારની વર્તમાન નીતિનો બચાવ થઈ શકે તેમ નથી.

ઇઝરાયેલ પશ્ચિમ એશિયાનો નાનકડો છતાં અત્યંત મહત્વના વ્યક્તમક રાજ્યો આપેલો એક શક્તિશાળી દેશ છે. દુનિયાભરના-ખાસ કરીને

અમેરિકાના ધનિક અને પ્રચંડ લાગવળ ધરાવતા મહદીઓનું એને પીઠબળ છે. વિજ્ઞાન, યંત્રોદ્યોગ ખેતીવાડી, સેન્ય અને સંરક્ષણ વ્યવસ્થા-આદિ ક્ષેત્રોમાં એણે થોડાં વર્ષોમાં પણ આશ્ચર્યજનક પ્રગતિ સાધી છે. તૂર્કી, આરબોના હઠિરો વર્ષના વસવાટ યા શાસનકાળ દરમિયાન સૂકા રણ સમા રહેલા, પાંખી વરતી ધરાવતા, પછત પ્રદેશને ઈઝરાયેલીઓએ સખત પરિશ્રમ કરી, વૈજ્ઞાનિક સાધનોના ઉપયોગ કરી-એ દાયકામાં જ હરિયાળા બગીચામાં, ગીચ વસ્તીવાળા સુવિકસિત ઔદ્યોગિક દેશમાં ફેરવી નાખ્યો છે. ઈઝરાયેલ આધુનિક શસ્ત્રોને તૈયાર કરવાના છેલ્લા તબક્કા સુધી આવી પહોંચ્યું છે. એણે પોતાના કરતાં પાંત્રીસ ગણી વરતી ધરાવતા અને ત્રણસો પચાસ ગણે પ્રદેશ ધરાવતા આરબ દેશોને વીસ વરસમાં ત્રણ ત્રણ વાર સખત પરાજ્ય આપ્યો છે. યંત્રો, રસાયણિક ખાતરો, તમામ પ્રકારનું કાપડ, શરાબ, ફોનોની તે મુરોપમાં ધૂમ નિકાસ કરે છે. ઈઝરાયેલના સોંઠડો ઇબ્રનેશ ડોક્ટરો, વૈજ્ઞાનિકો, અધ્યાપકો, ખેતીવાડી વિશારદો, લશ્કરીતજ્ઞો એશિયા, આફ્રિકા અને લેટિન અમેરિકાના કુદીબંધ દેશોમાં પોતાની સેવાઓ આપી રહ્યા છે. આ ઈઝરાયેલીઓ પાસેથી ભારત સેન્ય-સંરક્ષણ-વ્યવસ્થાની વાખતમાં, રણવિસ્તારોને ખેતી નીચે લાવવાની યોજનાઓમાં, સૂકા પ્રદેશોમાં અતિ ઉપયોગી ધર્મ પડે તેવી નહેરો ટૂંકી મુદતમાં તૈયાર કરવા અંગે, અછતન શસ્ત્રો-યંત્રો બનાવતા ઉદ્યોગોની સ્થાપનામાં, ખાસ કરીને અણુશક્તિના સર્વતોમુખી વિકાસની પ્રવૃત્તિમાં ધણું શીખી શકે તેમ છે. ઈઝરાયેલીઓ એ દિશામાં ભારતને શક્ય એકથી મદદ કરવા તૈયાર છે. પણ કમનસીબે ભારત એના લાલ લર્ધ શક્ય નથી.

શક્તિશાળી ઈઝરાયેલ પરાક્ષ રૂપમાં ભારતની સંરક્ષણ યોજનામાં પણ સહાયરૂપ નીવડી શકે તેમ છે. જો તે શક્તિશાળી હોય, તો આરબરાજ્યો એનાથી ડરતાં રહે. અને પોતાના રક્ષણની ચિંતામાં સદાય એની આસપાસ બીંટળાયેલાં રહે. એવી પરિસ્થિતિમાં તેઓ ભારત-પાકિસ્તાન વચ્ચેની કાષ્ઠ લડાઈમાં [આવી લડાઈ લવિષ્યમાં પણ શક્ય છે.],

એમના 'ઇસ્લામી બંધુ' પાકિસ્તાનની મદદે, ભારતના શત્રુપક્ષે, આવી શકે નહીં. જો ઈઝરાયેલ ન હોત, તો ભારત-પાકિસ્તાનની લડાઈ વખતે મોટાભાગના આરબ રાજ્યો પાકિસ્તાનની પડખે આવી બિલાં તલાં હોત; અને તો ભારત માટે બહુ વિષમ-વિઠટ સ્થિતી સર્જાઈ હોત. આ કેવળ કલ્પના નથી, વાસ્તવીક શક્યતા છે. ભારતે આરબ રાજ્યોમાં 'પાન ઇસ્લામીઝમ'નું જે પ્રત્યક્ષ તેમજ પ્રત્યક્ષ જોર છે તેનું મહત્ત્વ જરાય ઓછું આંકવું જોઈએ નહીં. ખુદ પ્રમુખ નાસર જેવા, 'પ્રગતિશીલ' અને 'ધર્મ-નિરપેક્ષતા' તકર દળતે ગણાતા, આરબ રાજ-કારણીની વ્યાત્મકથા વાંચનાં જણાય છે કે, એ પોતે સાઉદી અરબીયન કે પાકિસ્તાની નેતાઓ કરતાં જરાય ઓછી ધર્મજનની વ્યક્તિ નથી.

આરબ મુલકોની પરિસ્થિતિ જ એવી છે, વૃત્તી યા વિવેકને લઈ 'ધર્મનિરપેક્ષ-પ્રગતિશીલ' હોવાનો દાવો કરનાર આરબ રાજપુરુષને પણ, રાજનીતિની આવશ્યતા અનુસાર, પાક (એટલે જવની !) મુસ્લિમ થવું પડે છે, ઇસ્લામના સંરક્ષક અને પ્રચારક તરીકે બહાર પડવું પડે છે, અન્ય મુસ્લિમ દેશોની મદદે દોડવા યા દોડવાનો દેખાવ કરવા હમેશ તૈયાર રહેવું પડે છે. આવી સ્થિતિમાં આરબ રાજ્યોની વચ્ચે જો ઈઝરાયેલ એક મજબુત સત્તા હોય અને બાગત સાથે તે નિકટના ધૈત્રી સબંધો ધરાવતું હોય, તો પાકિસ્તાન સાથેની લડાઈમાં તે ભારતને પરાક્ષ રૂપમાં અચૂક મદદ રૂપ નીવડી શકે આ વસ્તુ શક્ય છે. સામ્યવાદી ચીનના ભારત પરના આક્રમણ વખતે જ્યારે ભારતના પરમ મિત્ર ગણાતા પ્રમુખ નાસર પણ તટસ્થતાનો અમલો ઓઢી મુંગા બેઠા હતા ત્યારે ઈઝરાયેલે ચીનને 'આક્રમણખોર' તરીકે ખુલ્લે આમ વખોડી કાઢ્યું હતું. ભારત પરના પાકિસ્તાની આક્રમણ વખતે પણ ઈઝરાયેલ-સાઉદી અરેબીયા, એઈઝરિયા, સીરિયા, જોર્ડાનની જેમ-પાકિસ્તાનને નૈતિક તેમજ ભૌતિક ટેકા આપવા માટે દોડી આવ્યું ન હતું !

ભારતે આ બધી ઉપરાંત બીજી ઘણી નવી હકીકતો પર જબીરતાથી વિચાર કરવો જોઈએ ; જોર્ડાનના સાહનો એક પાકિસ્તાની ભારત સાથે

વિરાટ ધર્મે છે. (એમનું લગ્નચાલુ માસમાં થવલું છે.) સાહિદી અરેબીયાની સરકારે એના સૈન્યની સંનવટ માટે પાકિસ્તાની લશ્કરી નિષ્ણદોની નિમણુક કરી છે. કુતૈત, દક્ષિણ ચેમેન (એડન), નોંડન અને સાહિદી અરેબીયામાં પાકિસ્તાની રાજપુત્રો સૈન્ય વિદ્યાર્થી, ડૉક્ટરો, ઇજનેરો, અધ્યાપકો, ધર્મ પ્રચારકો, વડેપારીઓની અસરજનક અસાધારણ પ્રમાણમાં વધી છે. ઈઝરાયેલને સંપૂર્ણ તાણ કરવાની તેમજ ઘટ્ટીઓને સમજાયા સાફ કંવાની આદય થોળાને ધર્મજનની તથા 'ધાર્મિકલામીઝમ'નું પુરસ્કાર પાકિસ્તાન જેવા-જેટલે દેશો દેશો આપી શકે છે, તેથી-તેટલે દેશો ધર્મનિરુપેક્ષ 'ઉપરાંત આદિસક ભારત આપી શકતું નથી; એ વસ્તુ આરણ દેશો સ્પષ્ટ જોઈ શકવા છે. એટલે બ્વાલા-વિક રીતે જ તેઓ ભારત કરતાં પાકિસ્તાન તરફ વધુ ધન્યા સાચા છે. ખુદ સોવિયેટ સંઘ અને અમેરિકા પણ પોતપોતાના કારણસર રશિયન સરહદે એક વિશાળ 'ઈસ્લામિક સંઘ' રચાય (અને તેની આગેવાની પાકિસ્તાન છે) તેમાં રસ લેવા લાગ્યા છે. આ બધું જોતાં ભારત સરકારે આરણ દેશોની મિત્રી પર (અગાઉ સામ્યવાદી ઝીન અને સોવિયેટ રશિયાની મિત્રી પર મુઠ્ઠા હોતો તેથી) આદ્યો વિશ્વાસ મૂકતાં પૂરેપૂરો વિચાર કરવો જોઈએ.

શક્તિશાળી ઈઝરાયેલ સુએઝની નહેરને, સર્વ દેશો માટેના ખુલ્લા, 'આંતર રાષ્ટ્રીય જળમાર્ગ' તરીકે જળબી રાખવામાં પણ અસરકારક નીવડી શકે તેમ છે. અને આ વસ્તુ, સુએઝ નહેર મારફતે યુરોપ સાથે બંધે. વહેપાર ચલાવતા ભારત માટે અત્યંત મહત્વની છે. ભારતનો યુરોપ-પૂર્વ અમેરિકા સાથેનો ધણો વ્યાપાર સુએઝ-નહેરને માર્ગે ચાલે છે. અત્યારે સુએઝ નહેર ઈજિપ્તની સુવાંગ માલિકીની 'ખાનગી' મિલકત છે. ઈજિપ્ત પોતે ઇચ્છે તે જ દેશનાં જલધાનો એમાં જઈ શકે છે. ઈજિપ્ત પોતાના ચતુર એવા ઈઝરાયેલનાં વહાણોને સુએઝ નહેરમાં ચર્મ પસાર થવા દેતું નથી. એટલે તે ઈઝરાયેલ માટે સુએઝ નહેર વીસ વરસથી બીલકુલ બંધ છે. તેથી, રાતા સમુદ્રમાંના અકા-

ળાના અખાત પર આવેલાં પોતાના હાલત બદલે ધર્મ પૂર્વ આફ્રિકા તથા દક્ષિણ અને અગ્નિ એશિયાના દેશો સાથે વ્યાપાર ચલાવે છે. યુરોપ અને અમેરિકાના દેશો સાથેના ઈઝરાયેલ વ્યાપાર મુશ્કેલ સમુદના દિનારા પરના તેનાં બંદરો મારફતે ચાલે છે. આમ, સુએઝનહેરનો વિલંબ એણે શોધી કાઢ્યો છે. એટલે જ ઈઝરાયેલના વહાણોને સુએઝ નહેરમાંથી પસાર ન થવા દઈ, એનાં વ્યાપાર-વ્યવહારને ગૂંચળાની માર તે ઈજિપ્તને પ્રયાસ નિષ્ફળ ગયો છે. અને એટલે તે જાહેરાતોમાં ઈજિપ્તે અકાળના અખાતની નાકાળખી કરી (એ અખાત આરણ રાજ્યોની માલિકીનો છે, એમાં ચર્મ ઈજરાયેલનાં વહાણોને પસાર થવાનો અધિકાર નથી-એવો અધારો ઊભો કરી ત્રીજા આરણ-ઈઝરાયેલી વિમલનું જૂન ૧૯૬૭માં મંડાણ કરેલું. ઈઝરાયેલે પોતાની એક જીવનદારી સમા અકાળાના અખાતને મુશ્કેલી કરીને પણ પોતાના વહાણો માટે ખુલ્લા કરેલો. ઈજરાયેલ, તેથી તે આરણ દેશો સાથેના અધ્યાત્મ કામથી જોડેલ માટે જે સરવો શ્રેષ્ઠ છે તેમાં ઈઝરાયેલના સ્વતંત્ર સાર્વભૌમ રાજ્ય તરીકેના સ્વીકાર ઉપરાંત સુએઝનહેર તથા અકાળાના અખાતમાં ચર્મ મુકત રીતે પસાર થવાના ઈઝરાયેલી વહાણોના અધિકારને અચૂક સામેલ કરે છે. ભારત સુએઝનહેર અને અકાળાના અખાતની માલિકીની ખાતમમા ઈજિપ્તને દેશો આપી બવિધ્ય માટે એક મોટું ભેષમ ઊભું કરી રહ્યું છે. ભારત સરકારે સમજી લેવું જોઈએ કે, કેમ દેશો કાયમના મિત્રો કે શત્રુઓ રહેતા નથી (ભારતનું) ગાઢ મિત્ર એવું સામ્યવાદી ઝીન અને સુકર્ણવું ઇન્ડોનેશિયા એક દાયકામાં જ ભારતના કઠાર શત્રુ બની ગયાં. એક વેળાની અકલ્પ્ય વસ્તુ જ વર્ષોમાં નહકર હકીકત બનીને ઊભી રહી!) આજનું મિત્ર ઈજિપ્ત ગમે તે કારણે, ભવિષ્યમાં (જો ભારતનું દુસ્મન બને, તે તે સુએઝનહેરમાં ચર્મ ભારતના વહાણોને પસાર ન થવા દે. પરિણામે ભારતનો યુરોપ સાથેનો સઘળો વ્યાપાર આફ્રિકા ખંડની પરિક્રમા કરી ચલાવવો પડે તેથી સમજવો અને નાણાનો ભારે દુર્બંધ થાય અને તેની માફી અસર ભારતના વ્યાપાર તથા અર્થતંત્ર પર પડવા વિના રહે નહિ. આવી સ્થિતિમાં

બેરોજગારીની સમસ્યા

હસમુખ પટેલ

પરિશિષ્ટ-૧

ચોજના	બેરોજગારોનો પાછલો વધારો	નવાગંતુકો	વધારાની રોજગારી	(લાખમાં) બેરોજગારી
પ્રથમ	૩૩	૯૦	૭૦	૫૩
દ્વિતીય	૫૩	૧૧૮	૧૦૦	૭૧
તૃતીય	૭૧	૧૭૦	૧૪૫	૯૬
ચતુર્થ	૧૩૬ *	૨૭૩	૧૮૦	૨૨૬

* છેલ્લાં બે વર્ષનાં બેરોજગારોનો પાછલો વધારો (૪૦ લાખ) આ આંકડામાં સમાવી લેવાયા છે.

ભારતને મૂંઝવેલો પ્રશ્ન છે: વસ્તી અંગેનો. આ પ્રશ્નની ઉપપેદાશ છે, બેરોજગારીની સમસ્યા. આપણા આયોજનની ગંભીર નિષ્કળતા એ છે કે દરેક ચોજના પછી બેરોજગારોની સંખ્યા વધતી ચાલી છે. આપણા આયોજન-કામમાં Secular કહે છે તેવા Upward Trend બેરોજગારીમાં દેખાય છે.

પ્રથમ ચોજનાની શરૂઆતમાં બેરોજગારો પાછલો વધારો ૩૩ લાખ હતો, તે ત્રીજી ચોજનાને અંતે ૯૬ લાખ નેટલે થયો હતો. ચોથી ચોજનાને અંતે બેરોજગારોની કુલ સંખ્યા ૨૨૬ લાખ થશે એવો અંદાજ છે. છેલ્લામાં છેલ્લો અંદાજ તો ૨૭૩ લાખ બેરોજગારોનો આંકડો મૂકે છે, પરિશિષ્ટ ૧ માં દર્શાવેલા આંકડા આ સમસ્યાની ગંભીરતા દર્શાવવા પૂરતા છે. આ વિષમતાનું કારણ મૂડીરોકાણ અને રોજગારીના પ્રમાણમાં થયેલો ઘટાડો છે. પહેલી બે ચોજનામાં રા. ૧૦,૧૯૧ કરોડના મૂડીરોકાણ સામે ૧૭૦ લાખ રોજગારીની તકો ઊભી કરી શકાઈ હતી. જેમાંની ૧૨૦ લાખ તકો જિનખેતી ક્ષેત્રે ઊભી કરાઈ હતી. પણ ત્રીજી ચોજનાના રા. ૧૦,૪૦૦ કરોડના મૂડીરોકાણ છતાં ૧૪૫ લાખ

નવી તકો ઊભી થઈ શકી હતી. આમાંની ૧૦૫ લાખ જિનખેતી ક્ષેત્રે અને ૪૦ લાખ ખેતીક્ષેત્રે હતી.

મૂડીપ્રધાન આધુનિક ઉદ્યોગોમાં મૂડીરોકાણના પરિણામે આવી સ્થિતિ પેદા થઈ છે. એ પણ આ સમસ્યાના સંદર્ભમાં વિચારણીય મુદ્દો છે. આપણા ઉત્પાદનની ગુણવત્તા સુધારવા માટે શક્ય તેટલી આયાતી ઓજવસ્તુઓ, મશીનરી, સેવાઓ અને સામગ્રી વાપરવા તરફની આંધળી દોટને કારણે પણ વિકલ્પી ભોજવાધો પ્રત્યે આપણે ભ્રમ્યાન ખન્યા હતા એ પણ આ સમસ્યાનું કારણ ગણી શકાય.

આપણા પ્રધાનીગત ઉદ્યોગો શણ અને કાપડ-પણ હવે નવિનીકરણ (રેશનલાઇઝેશન)ની પ્રક્રિયા તરફ વેગપર્વક આગળ વધી રહ્યા છે. પરિણામે ઉત્પાદન વધતું હોવા છતાં, આ ઉદ્યોગોમાં રોજગારી સ્થિર રહી છે અથવા ઘટી છે. ત્રીજી ચોજના દરમ્યાન મેજસ્ટ્રોપની અને આરામદાયક ઓજ વસ્તુઓના ઉદ્યોગોમાં થયેલા નોંવપાત્ર મૂડીરોકાણને કારણે પણ રોજગારીમાં ખાસ વધારો થયો નથી. વાહનવ્યવહાર ક્ષેત્રે થયેલા ટકનોલોજીકલ

પરિવર્તનોના પરીણામે ત્યાં પણ આ જ વલણ પ્રસૂત થાય છે. આપણા આયોજકોએ મૂડીરોકાણ અને રોજગારીની તકેલું પ્રમાણ નક્કી કરવાને બદલે રોજગારીની નવી તકેલને મૂડીરોકાણની ઉપ-પેદાશ તરીકે ગણી કાઢવાના પરિણામે આમ બન્યું છે. રોજગારીના કાર્યક્રમો જે નિગતપૂર્ણ દરદેશી આયોજન માટે છે તે તરફ, આયોજકોએ ખાસ સંદેશ આપ્યું નથી, એ એક કમનસીબ જૂલ ગણાવી શકાય.

આયોજન કાળના આ વલણને તાજેતરના મંદી તરફના એકને કારણે ટોડા મળ્યો છે અને અર્થતંત્રમાં રોજગારીની સ્થિતિ હતી તે કરતાં વધુ કંડગી બની છે. મંદીર આર્થિક કચેરીમાં પરિણમી શકે તેવી સંકેપતાઓ આપણે જોઈ રહ્યા છે ત્યારે ટૂંકા ગાળાના ઉપાયો કરતાં વધુ દૂર દેશી ઉપાયો અપનાવવા પડશે એ વસ્તુ ખ્યાન બહાર નહીં જાય. 'પ્લાનીંગ હોલીડે'ના નામે વિકાસની ગતિ અને ઉત્સાહને છેલ્લાં ત્રણ વર્ષમાં ધીમાં પાડી દેવામાં આવ્યાં છે તે આ સ્થગિતતા (Stagnation) માટે જવાબદાર છે જેને પરિણામે રોજગારીનો એક મોટી ફોજ ખડી થઈ ગઈ છે.

નેશનલ એમ્પ્લોયમેન્ટ સર્વિસના સર્વે આ ક્ષેત્રની આંકડાશાસ્ત્રીય માહિતી આપતા મહત્વના સાધનરૂપ છે. ડાયરેક્ટોરેટ જનરલ ઓફ એમ્પ્લોયમેન્ટ એન્ડ ટ્રેડિંગ તરફથી બહાર પડતા અહેવાલો દ્વારા પણ રોજગારીનાં વલણો જણાઈ શકાય છે. એ કે, તે સમગ્ર અર્થતંત્રને આવરી લેતી, માહિતી આપતી નથી દા. ત. આંધ્રપ્રદેશ, ખેતી વગેરેની માહિતી ડાયરેક્ટોરેટ દ્વારા મળતી નથી. આ અભ્યાસો દર્શાવે છે કે, (Organised) વ્યવસ્થિત ક્ષેત્રમાં ત્રીજી ચોખ્ખા દરમ્યાન રોજગારી ૧૨૦૯ લાખથી વધીને ૧૫૪.૬ લાખ થઈ હતી. ખીજા ક્ષેત્રોમાં, ૨૦૯૯ ટકા જેટલો વધારો પ્રાપ્ત થયો હતો. સરેરાશ રોજગારી વૃદ્ધિદર પ્રતિવર્ષ ૫.૬ ટકા જેટલો હતો. રોજગારીનો આ વધારો ખાનગી ક્ષેત્ર કરતાં બહાર ક્ષેત્રમાં વધુ નોંધપાત્ર હતો. બહાર ક્ષેત્રે સરેરાશ રોજગારી વૃદ્ધિદર ૬.૬ ટકા અને ખાનગી ક્ષેત્રે ૪.૨ ટકા જેટલો હતો. એ કે

આ બંને ક્ષેત્રોમાં છેલ્લાં ત્રણ વર્ષ દરમ્યાન વૃદ્ધિ-દરમાં ઘટાડો નોંધાયો છે. ખાનગી ક્ષેત્રે ૧૯૬૪માં ૫.૯ ટકા, ૧૯૬૫માં ૪.૫ ટકા હતો તે ધડીને વૃદ્ધિદર ૧૯૬૬માં માત્ર ૧ ટકા જેટલો થયો હતો.

મજૂર અને રોજગારી ખાતાના છેલ્લા અહેવાલ (૧૯૬૮) મુજબ ૧૯૬૬-૬૭નો વૃદ્ધિદર બહાર ક્ષેત્રે ૨.૦૭ ટકા જેટલો જ હતો. ત્યારે ખાનગી ક્ષેત્રે આશરે ૩.૦૦ ટકા જેટલો ઘટાડો નોંધાયો હતો.

નેશનલ એમ્પ્લોયમેન્ટ સર્વિસના પ્રયક્ષરણ મુજબ ૧૯૬૧ અને ૧૯૬૬ વચ્ચે ઉદ્યોગોમાં રોજગારીનો વધારો ૨૧.૨ ટકા જેટલો હતો. આ વૃદ્ધિનું મહત્વનું પાસું એ હતું કે, બહાર ક્ષેત્રમાં ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે ૫૮.૩ ટકા વૃદ્ધિ દર હતો ત્યારે ખાનગી ક્ષેત્રે માત્ર ૧૩.૯ ટકા જેટલો જ હતો. ખાણ ઉદ્યોગને બાદ કરતાં તમામ ઉદ્યોગોમાં રોજગારીમાં ૨.૯ ટકા જેટલો ઘટાડો નોંધાયો હતો.

ત્રીજી ચોખ્ખાને સમગ્રપણે લઈએ તો, રોજગારી સમગ્ર ભારતને વૃદ્ધિનો દર ૨૦.૯ ટકા છે તે કરતાં કેટલાંક રાજ્યોમાં ઘણા પ્રગતિશીલ દર નોંધાયા છે:— પંજાબમાં ૪૭.૭ ટકા, મહારાષ્ટ્ર ૪૦.૧ ટકા કેરાલા ૩૫.૯ ટકા કેટલાંક રાજ્યોમાં અખીલ ભારતીય સરેરાશ દર કરતાં બિહારમાં ૧૨.૭ ટકા, ઝોરિસ્સા ૧૪.૭ ટકા, ગુજરાત ૧૬.૦૭ ટકા, રાજસ્થાન ૧૮.૬ ટકા, મધ્યપ્રદેશ ૧૯ ટકા મરાઠા ૧૯.૬ ટકા, આંધ્રપ્રદેશ ૨૫.૩ અને ઉત્તર પ્રદેશ ૨૫.૬ ટકા હોતા આસામમાં રોજગારીની સ્થિતિ 'જેસે થે' જેવી હતી

૧૯૬૬-૬૭ રોજગારીના વૃદ્ધિદરના ઘટાડાની અસર જુદાં જુદાં રાજ્યો પર અસમાન રીતે પડે-ચાઈ ગયેલી જોવામાં આવે છે. કેટલાક વધુ પછાત રાજ્યો કેરાલા, બિહાર, આંધ્રપ્રદેશ અને આસામ મુસ્લિમોમાં મુશ્કાઈ હતાં. જ્યારે મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાતે ઝાઝા વૃદ્ધિદર જળબી રાખ્યો હતો. પશ્ચિમ બંગાળની રોજગારી અખીલ ભારતીય ટકાવારી કરતાં ઓછી હતી. ત્યારે મરાઠા, માલસેર ઝોરિસ્સા અને રાજસ્થાન અખીલ સરેરાશને આંખી શકાયાં હતાં

મેરોજગારના પ્રશ્નની કચેરી શિક્ષિત મેરોજગ-

ગારના પાસાંની વધતી ગંભીરતામા પણ વસે છે. આનો નિર્દેશ એમ્પ્લોયમેન્ટ એક્સચેન્જના આંકડા દ્વારા મળે છે આ આંકડા મુજબ ૧૯૬૧ ના માર્ચ માસમા ૧૫.૬ લાખ નોંધાવા હતા, તે વધીને ડિસેમ્બર ૧૯૬૭ માં ૨૭.૪ લાખ થયા હતા. બીજી મહત્વની ઘટના એ છે કે, રોજગારી શોધતા શિક્ષિતોની સંખ્યા ૧૯૬૩ થી વધ્યા મઠી હતી જ્યારે રોજગારીની તકની નોંધણીમાં ઘટાડો થવા લાગ્યો હતો.

એન્જીનીયર્સ અને ટેકનોલોજીસ્ટ્સ ની બાબતમાં પરિસ્થિતિ છેલ્લા વર્ષોમાં અત્યંત સ્ફોટક બની છે. ગંભીર બીના તો એ છે કે, આવા કેટલા બેરોજગારો છે તે અંગે કશી આધારભૂત માહિતી મળી નથી એમ્પ્લોયમેન્ટ એક્સચેન્જના આંકડા લાગ્યેજ આ સમસ્યાનો ૧૦ ટકા નિર્દેશન કરે છે. એક રીતિનિયમ રોજગારી સવાહકારની માન્યતા મુજબ બેરોજગાર એન્જીનિયરોનો આંકડો ૨૦ થી ૪૦ હજારની વચ્ચે ક્યાંક હોવાની સાલાવના છે.

હિંદી મૂળ નાખી વિસ્તરેલી આ સમસ્યાનાં સૌ પાસાં સમજવાને બદલે આયોજકો આ સમસ્યાની વિચિત્ર રજુઆત કરીને પ્રશ્નને સાવ હાસ્યાસ્પદ રિથિતિમાં લાવી મૂકે છે. આયોજન પંચના એગ્રેય કુ હોર્થ પ્લાન નામના દસ્તાવેજમાં બેરોજગારોની સમસ્યાના હવ માટે કશા ઉપાયો સૂચવાયા નથી ચોજનાનું કુલ ખર્ચ શરૂ ૨૦૦૦ કરોડ જેટલું હતું. મોટા ભાગના ખર્ચ ચાલે ચોજનાઓ માટે જ થયે. આ રીતે આ મૂડીરોકાણ રોજગારીની નવી તોડી જોડી કરવામા મોઢ રીતે ઉપયોગી નીવડશે નહિ.

સ્વયંનિર્ભરતાના જ્ઞામને કારણે આયોજન પંચ મૂડીપ્રધાન પ્રોજેક્ટમાં મોઢ પણ પ્રકારનો કાપ સ્વીકારવા તૈયાર નથી. રોજગારી અંગેની સંવિધાનની અંતિ અંગે આ દસ્તાવેજમાં કશા જ નોંધપાત્ર

ઉલ્લેખ નથી. આ 'એગ્રેય' સ્થિરતા સાધેના વિકાસ સિવાયની કશી વાત રજૂ કરતો નથી. આ જનતંત્ર વલણ હાલ રોજગારીમા જે લોપ છે તેમની આવકોને સંરક્ષણ આપવા ઉપરાંત કટુ કરશે નહિ પ્રચ્છન્ન બેરોજગારો (Disguised Unemployed persons) કે Underemployed વિશે-જેમની સંખ્યા આશરે ૧૭૦ લાખથી ૨૦૦ લાખ જેટલી છે-આ દસ્તાવેજ મીન સેવે છે.

રોજગારીના ગંભીર પ્રશ્નનાં કેટલાક અગત્યનાં પાસાં વિશે આપણે ચર્ચા કરી છે. સમગ્ર રોજગારી કુટુંબનિયોજન, અમુક ભૂમિમાં વિદ્યાર્થીઓના પ્રવેશ પર અકુશ જેવા ઉપાયો સિવાયના કશાવ ચોક્કસ ઉપાયો આયોજકો દર્શાવી શક્યા નથી. છેલ્લાં સત્તર વર્ષના અનુભવથી ભારપૂર્વક કતી શકાય એમ છે કે, બેરોજગારીના પ્રશ્નને ઉકેલ મૂડીરોકાણને દરમાં વ્યવસ્થિત વધારો કરીને અર્થતંત્રને સમતોલ વિકાસ કરવામાં જ રહેવો છે. એ માટે 'સાહસિક આયોજન'ની જરૂર છે. આયોજન પંચે જે દસ્તાવેજ રજૂ કર્યો છે તે 'માદલી વૃત્તિ' ના પ્રતીક જેવો છે, એનાથી કશો ફાડો વળવાનો નથી. હિમતભર્યા આયોજન દ્વારા આપણા વલ્લવપરાએલાં સાધનોનો મોટા પાયા પર ઉપયોગ કરવો જોઈએ, આ માટે આપણી ઔદ્યોગિક નીતિમાં પણ પરિવર્તન લાવવું પડશે. એ માટે મૂડીરોકાણના કાર્યક્રમોમાં વિકેન્દ્રીકરણનો અમલ કરવો પડશે અને પુરતી તાલીમ સગવડોને વિકાસ કરવો પડશે.

જો આયોજન પંચ હજી પણ સમસ્યાનાં મૂળ સુધી જઈ વિચાર નહિ કરે તો, બેરોજગારીની સેન આપણી સામે પ્રશ્ન પૂછવા કરશે - અમારા પ્રશ્નોનો ઉકેલ આજે નહિ લાવો તો ક્યારે લાવશો? *

* (શ્રીકમલા સુરિના લેખના આધારે)

આંધી

ઉપેન લાટ્યાયર્.

ઉકળાટભરી બપોરનો સમય..... આકાશ જરાપણ ઘેરાયેલું નહોતું..... તે છતાં ઉકળાટ ભર્યા તે શબ્દોથી લાગ્યું કે આ કદાચ આંધીનું જ સ્વરૂપ હશે.....

એ ભરપર તીખાશથી મને કહેતો હતો.

"તને આટલો નીચ, વિશ્વાસઘાતી નહોતો ધાર્યો....."

સ્વસ્થ થઈને હું તેને કંઈ પૂછું એ પહેલાં જ તેણે ઝબકાના ગળવામાંથી એક લાંબું કવર કાઢ્યું અને મારા મોં પર ફેંકીને પછી લપડતા પગલે બહાર નીકળી ગયો.....ત્યાર પછી ફરી કદી એ ન આવ્યો.

— અને એ કવર મારી પાસે છે. હા. માત્ર કવર જ; બીજું કંઈ કહેતાં કંઈ જ નહીં.....! સમય અને સંતોગોએ મને સાવ અડૂંસો બનાવી દીધો. હવે મને ખાતરી થઈ છે કે જીવનની વ્યાખ્યા કરવી હોય તો ઘણી સહેલી છે; પરંતુ જો પરિચય, પરિચિતો સાથે ગાંઠ રતેહ, અને પછી..... વિચ્છેદ. પહેલાં બંધન અને પછી વિશેષ.....બસ.

— એ સમયે હું અને નમન અમદાવાદમાં હતા. જે કોમેન્સમાં હું લોકચરર હતો, ત્યાં જ આલોક પણ પ્રોફેસર હતો, અને નમન ડોપ્લ એક અખબારમાં સબ-એડિટર હતો. સ્વભાવે પણ કવિ કરતાં વાતાવેશ વધારે હતો.—હજી પણ છે. લોકો તેના માટે કહેતાં : 'નમનની ભાષા વેદનાસભર હોય છે. કશ્મને કદાચ લોહી અને આંસુમાં ભીજીને લખતો હશે !'

— આનું સાચું કારણ હું જાણું છું. નમનને બચપણથી જ માતાની મમતા અને પિતાના વાત્સલ્યનો અભાવ રજા કર્યો છે. એનો ઉછેર લગભગ ખીજીઓ દ્વારા જ થતો રહ્યો. સગાંઓની અનુકંપા પર તેનું પાલન થયું—નસીબની આ પ્રતારણાએ અને રવજનોની હદય ચન્પતાએ તેને સજીવ જનાવી દીધો—પોતાના દર્દને શબ્દમાં બાંધીને પ્રગટાવનાર 'સજીવ'.....!

આલોકના મકાનનું એક ઓરડી જેવું આઉટ-હાઉસ નમનનું રહેઠાણ હતું. દોડસોના પગાર-માંથી પચ્ચીસ રૂપિયા એ ઓરડીનાલાડા પેટે જતા રહેતા, બાકી રહેલો પગાર હોટલ અને મિત્રો વચ્ચે ચલાઈ જતો. ધીરે ધીરે સામાન્ય ભાડુ આતમાંથી પરિચિત મિત્ર અને તેમાંથી આગળ વધીને નમનનું સ્થાન, આલોકની ગૃહસ્થીના એક અલિન અંગ જેવું બની ગયું. આલોકની પત્નીને નમન પૂરવી-ભાલી કહેતો. અને ભાભીની હાયાતીમાં હવે નમન હોટલમાં જમે એ કેમ સહેવાય ! આલોક અને પૂરવીની સાથોસાથ નમન માટે પણ હવે સ્પોર્ડ બનવા લાગી.

પૂરવીભાભી સ્ત્રી તરીકે બેહદ મારા હતાં. જીવ્વીસ—સત્તાવીસની આસપાસની વય, સાધારણ સાર સ્વાસ્થ્ય, ઊંચડો વાન અને પ્રથમ નજરે મન મુકાવે તેવું પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વ.....તેની બોલવાની છટા મધુર-મંજુલ હતી અને વ્યવહાર-માંથી, દરેક સ્થળનયનમાંથી સ્નેહસભર મમતા ટપકતી રહેતી.....સાધારણ ઢગે રહેતાં ભાભી મુજબસતી લઈને બી.એ. થયાં છે, એના મને પચાસ પણ નહોતો, પરંતુ એક દિવસ આલોક વાત-વાતમાં બોલી ગયેલો :

"She was first in her college.. ..."

"Is it ?"—મારા અને નમનના મોમાંથી એકી સાથે આશ્ચર્યસભર શબ્દો સરી પડ્યા.

પૂરવીભાભીની પ્રશંસા નમન આખો વખત કરતો રહેતો. ભાભીને પણ નમન પ્રત્યે મમતા જરૂર હતી. તેને નમનની કવિતા સાંભળવી ખૂબ ગમતી. જ્યારે પણ અમે બેગાં મળતાં ત્યારે પૂરવી ભાભી નમનને અચૂક આમહ કરતા.

"નમન, પેલું ગીત સંજાળાવોને !—તો નગરનાં દાર ખૂલ્લાને નગર ખાલી બધું.. ...—જુઓ જરા સરખી રીતે...વેઠ ન ઉતારશો !"

—અને નમન પૂરવીભાભીના આમહને અનાદર ન કરી શકતો. ગણું જોખારીને ગંભીર લાવે એ ગાવાનું શરૂ કરતો...એ હીન બની જતો અને

અમે મુગ્ધ, અરે આલોક જેવો શુષ્ક માણસ પણ પ્રશંસાથી ઝૂમી જિતેતો.

આલોક અને પૂરવીલાલીના આવા સુખી જીવન માં એક સતાનની જ યોદ્ધા અમને બધાને ખૂબ સાલતી, અને ક્યારેક તો એ પૂરવીલાલીને શળ બનીને ભોકાયા કરતી...જતા પણ હસતી-રમતી અને ક્યારેક મૂંગળામણ અનુભવતી બિન્દગી સરતી જતી હતી.

એક દિવસ કોલેજમાં આલોક ઉદાસ દેખાવેો. મેં તેને સ્વાભાવિકતાથી કારણ પૂછ્યું :

“કેમ, ઉદાસ કેમ છે, આલોક ?”

“નારે... કશું જ નથી. એ તો અમરતો તારા મનને પહેમ...”

—પોતે જીકું બોલે છે એ બાબત કદાચ આલોક સમજે હતો અને હું જીકું સાંભળું છું તેની મને ખાતરી હતી. “કશું જ નથી.” શબ્દની પાછળ જરૂર કંઈક છે. —પણ એ દિવસે મેં બહુ આશ્ચર્ય ન કર્યો.

...પછી તો આલોકની ઉદાસી રોજિન્દી બની ગઈ. હંમેસા એ ખોવાયેલો હોય તેમ રહેવા લાગ્યો. પરંતુ તેનું કારણ પૂછવાની મારી હિંમત ન આપી. મેં પૂરવીલાલીને પુછ્યું તો તેણે જવાબ આપ્યો : “મને કશી ખબર નથી. ઉત્પલ. હું ‘પૂછું’ તો પણ નથી કહેતા...”

—મેં નમનને પૂછ્યું તો તે પણ આલોકની ઉદાસીનતાનું કારણ ન બતાવી શક્યો.

આલોક ગુમસ્ત્રે બની બેઠો. કોઈ પરેશાનીના દળાણને લીધે જ કદાચ મારાથી દૂર ને દૂર થતો ગયો. પૂરવીલાલીની અંચળતા આસરી ગઈ, મોં કરમાઈ ગયું,—અરીસા પર વળની અપારદર્શી સપાટી બંધાઈ ગઈ હોય, તેમ !

નમન પણ આ દરમિયાન કંઈક વિશુદ્ધ બની ગયેલો લાગ્યો. મોટે ભાગે એ ઘરમાં મળતો જ નહીં, અને કદાચ મળી જાય તો ખૂબ એવેન અને અસ્વચ્છ થયેલો લાગતો. કાળસળા કે વાર્તા-વર્ણનમાં જવાનું પણ તેણે ગંધ કરી દીધું હતું. તેની આ બધી માનસિક અસ્વસ્થતાનું કારણ પૂરવીલાલી અને પૂજાં;

“નમનને આ શું થઈ ગયું છે ?”

—આ જ પ્રશ્ન હું નમન પાસે મૂકતો, ત્યારે એ એક મ્હાન સ્મિત કરીને એક મગ્ન ગણગણતો —“વાતો રહી ગઈ એ કસુંબલ મિત્તબની...” અને વાત ઉઠાવી દેતો.***

દસ-બાર દિવસ પછીની એક સાંજે હું આલોકને ઘેર ગયો. પૂરવીલાલી એકલા જ હતી. મેં અવાજ કર્યો તો એ ગાદ નિંદરમાં હોય અને સફાળા બગી જઈ તેમ ચમકી ગયાં અને મારી સામે ભેંસને કંઈક સ્વચ્છ થતા બોલ્યા : “કેટલા દિવસો પસાર થઈ ગયા તેનો કંઈ ખ્યાલ છે ?

“શું વિચારતાં હતાં ?” — મેં જવાબ ટાળીને પ્રતિપ્રશ્ન કર્યો.

“કશું જ નહી, મારે વળી વિચારવાનું શું હોય !” —તેના અવાજમાં બહારાતનો સ્પષ્ટ સ્પર્શ હતું અનુભવી શક્યો.

“સાચું બોલો, લાલી. તમે આટલાં પરેશાન કેમ લાગો છો ?” — મારો અવાજ કંઈક તીખો બની ગયો.

“તમને તો કાઠને વિશ્વાસ જ નથી....! “તેમણે હસવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ સફળ ન થયાં —આંખે ભરાઈ આવી.

“લાલી...” — મારા સ્વરમાં હવે નરમાશ પ્રવેશી ગઈ. તેમની આંખમાંથી આંસ ટપકવાં લાગ્યાં. “આખરે તમને શું મુઝવે છે, એ કેમ કહેતાં નથી, લાલી ?”

પૂરવીલાલી એ બંને હથેળીઓ વડે પોતાનું મોં ઢાંકી દીધું અને કુચ્છમાં ભરવાં લાગ્યાં.

“સાંભળો, લાલી, તમારાં આંસુ જીરવી શકવાની મારી તાકત નથી, તમે ને આમ રડતાં જ રહેશો તો હું આલોકો જમીન...” —થોડી વાર તેમના ચૂપ થવાની પ્રતીક્ષા કરીને પછી હું જવા માટે પાછો ફર્યો.

“ઉત્પલ...” —હસકાંતી વચ્ચેથી લાલીને રડતો અવાજ મારા કાને પડ્યો. મારા પગ અટકી ગયા. “તમે નારાજ ન થશો. ઉત્પલહું ખૂબ અકમાઈ ગઈ છું. મારો જીવ મૂંગળાઈ જાય છે... કદા જ અપરાધ સિવાય શા માટે સજા દેવાતી

હશે? મારી બહુ થઈ હોય તો મને કહેવું ન જોઈએ?—આમ મોનનો સહારો લઈને શા માટે મને દલગતી હશે...?”

હું વિમુક્ત થઈને પૂરવી લાલીનું મોં જોઈ રહ્યો હતો. તે બોલ્યે જતા હતા. “આલોક તો હવે રાતના અગિયાર—બાર વાગ્યે પાછા ફરતાં શિખ્યા છે.... આ બાબુ નમન તો બે—બે દિવસ સુધી ઢાણ જલે ક્યાં રખડ્યા કરે છે.... કોઈ મારી સાથે છૂટી વાત નથી કરતુ, કોઈ પોતાની મુંઝવણ નથી કહેવું. જલકું મારાથો ફર ને ફર નાસતાં ફરે છે, આ બધાનું કારણ શું હશે, ઉત્પલ? હું” આમ ક્યાં સુધી સહન કર્યો હતું આખરે મારી સહનશક્તિની પણ મર્યાદા તો હોય જ ને?”

લાલી એકામ્રાસે બાંધે બોલી ગયા. મારી ઉપર દિવસો થઈ હોય તેમ હું ચેતનાશૂન્ય બની ગયો અને મહામહેનતે માત્ર એટલું જ કહી શક્યો, “લાલી, આલોકને તમે એ બધું શાંતિથી પૂછી જુઓ... એ જરૂર કહેશે”

“એ જ તો મુશ્કેલી છે ઉત્પલ, મને એમની અકામ્રામણ જણાવવા જેટલું પણ મહત્ત્વ નથી આવતા એવું જ મોઢું દુઃખ છે.....”

હું તેમના સરતાં જતાં આંસુઓનાં મોતીને ન ઝીલી શક્યો કે ન તેમની વેદના ઘિટાવી શક્યો. કશું જ ન કરી શક્યો. મારી પાસેના સબ્બ-ભડાળ જલે ખૂટી પડ્યો હોય તેમ કશું બોલી પણ ન શક્યો. મારી સલાહના જવાબમાં ‘એ જો બોલ્યા એમથી સમસ્ત નારીસમાજની ધોર વિષ-મતાની પરાકાષ્ઠા ડોકાતી હતી. તેમની એકલતાના કોઈ કિનારા નહોતા... મને લાગ્યું કે લાલીના અંતરતલમાં કંઈક સળગી રહ્યું છે, કશુંક ધૂંધવાઈ રહ્યું છે! અને એ ધૂંધવાયેલા વાતાવરણમાં શ્વાસ લેવાનું પણ મુશ્કેલ બને. એવી રીતે એ ઘેરાઈ ગયા છે.

x x x x ચારેક દિવસ પછીની એક સાંજે લાઈબ્રેરીમાંથી પાછા ફરીને મારા ઘરનું તાણું મોલતો હતો ત્યાં જ નાંધની મારો ફેન આ-થો

■ એમ દહી ગઈ. આવા સમયે કોઈનો ફેન મારી ઉપર આવે એવી કોઈ જ શક્યતા નહોતી. ધડો-લાર મને લાગ્યું કે જેને માટે સતત તાણું અનુભવ્યા

કરી છે જેને એક પણ માટે પણ બૂલી જવાનું મારે માટે દુષ્કર છે એ મારી પ્રિય તો ક્યાંક નહીં બોલાવતી હોય...? અને આશા-પ્રત્યાશાનો ખેંચ-તાણ અનુભવતા હું નાંધનીને ઘેર પહોંચ્યો, ફેન નમનનો હતો.....

“મસ ઉત્પલ સ્પીકિંગ...”

‘હેવો ઉત્પલ! હું નમન. આજે રાત્રે કું’ અમદવાદ છોડી રહ્યો છું. તેથી થયું કે જતાં જતાં તને ખબર કરી દઉં ...”

“કેમ આમ બધું અચાનક...! શું વાત છે નમન!”

“ઉત્પલ, પરિસ્થિતિ જ કંઈક એવી સર્જાઈ ગઈ છે કે આ સિવાય બીજો કોઈ વિકલ્પ નથી... મારી અને પૂરવીલાલી વચ્ચે આડો વ્યવહાર હોવાનો આલોકને શંકા જમગી છે, જો કે આધારહીન શંકા છે. પરંતુ એની ખાતરી મારે આલોકને કંઈ નીતે કરાવવી એ સમજાતું નથી. હા ક્યારેક એવો વિચાર જરૂર કરી લીધો છે કે આલોકને બદલે મારી સાથે પૂરવીલાલીનું જીવન જોડાયું હોત તો, પણ એ માત્ર વિચાર જ વધારે કશું નહીં.”

“પણ નમન આ બધું બન્યું ક્યારે...? મને જણાવવું તો હતું! આપણે શાંતિથી સમજૂતી કરી લેત...”

“હા, શાંતિ જળવાઈ રહે એટલે તો હું આલોકે જાઉં છું.—આખરે મારા સિવાય મારું હતું પણ કોણ? કે હવે કોઈ ન હોવાનો અસોસ રહે! અને અટૂલી જિન્દગી જ કદય મારા નસીબનું બીજું નામ હશે... વળી એક જ શહેરમાં પૂરવી-લાલીથી દૂર રહેવાનું શક્ય મારાથી નહીં? જાને, એ મારી મર્યાદા હું જાણું છું. એટલે જ ન છૂટે અમદવાદ છોડવું પડે છે.”

“નમન, એક દિવસ વધારે રોકાઈ જા. મને કંઈક પ્રયત્ન કરવાની તક તો આપ! આવતી કાલે તારે જવું હોય તો તને નહીં રોકું...” કું વધારે કંઈ બોલું તે પહેલાં સામેથી રિસીવર મૂકાઈ ગયું.....

આ જનાવના બીજા દિવસે આલોકને, નમને અમદવાદ છોડવાની વાત કહેવા માટે મેં મોલેજના

રુદાદ-રમમાં જોઈયો. તે કોલેજે આવ્યો જ નહોતો, મારે આશ્ચર્ય વધી ગયું, કોલેજ છૂટતાં જ હું આવોકના ઘેર પહોંચ્યો, ત્યારે એક ઈંગ્રી-ચેર પર એ સ્વયમનસ્કતાથી બેઠો હતો.

“આ બધું શું છે, આવોક ? મેં જરા ચિડચેલા સ્વરે પૂછ્યું. તેની આંખોમાં આંસુ આવી ગયા. બાલુની ટિપેય પર પડેલો એક પત્ર તેણે મને આપ્યો-પત્ર પૂરતીલાભીના અક્ષરોથી લખાયેલ હતો. પરમપ્રિય આવોક,

આખરે ગઈ કાલે તારી મુંઝવણનો તાગ મળ્યો. તે કહેણું ‘તારે નમન સાથે...’ રહેવા દે, હું તો લખી પણ નથી શકતી, ત્યારે તું જોલી કમ રીતે શક્યો હોઈશ એનું મને કુતૂહલ છે... ત્યારે તને વહેમ ઉપર વિશ્વાસ બેસી જ મયો છે તો એનું ખંડન મારાથી તો શક્ય નથી. તે બધું જ વિચારું’ હતી, પણ એક વાત તારી વિચાર-મર્યાદા બહાર રહી ગઈ છે કે હું એક તૃપ્ત પત્ની હોવાથી અતૃપ્ત માતા બની ગઈ છું. દરેક સ્ત્રીને માતૃસ્વના કોડ જાગે છે આવોક, અને ત્યારે મમતાના વહી ચૂકેલા એ વહેણને ઉંમરનો અવરોધ નથી નડતો. આતરિક લાવનાઓના સંબંધમાં ઉંમરનો તે વળી બાધ હોય ! નમન મારો સમવયસ્ક હોય તેથી શું ? અગર એક વખત અપરિચિત હતો તેથી શું ? તેણે મને નિર્બ્યાજ સ્નેહ આપ્યો. તેના બદલામાં મારી મમતા, તથા તૃપ્તિ માતૃસ્વ તેના પર ઢલ્યું તેમાં આટલો બધો આક્રોશ કેમ અમ બેઠ્યો ? પરંતુ હું માત્ર પ્રશ્ન છે, પિતા નહીં.

અને તેથી વાત અહીં જ સમાપ્ત થઈ જાય છે... ક્યારેક પણ અવિશ્વાસનાં પડળ બેદાય અને મને જોલાનીશ તો વિના વિનંતે દોરી આવીશ-મને ફરી અપનાવીશ તો હું તારી જ છું... અને વિશ્વાસ ન જ બેસે તો બૂધી જાગે.-માની લેજે પૂરતી મરી ગઈ છે...

-દમશની તારી જ પૂરતી...

...આવોક રડતો હતો. હું જાણે સાવ સ્પંદન-હીન બનીને, જડ માફક બિભો હતો. આ બધું કેમ અને કઈ રીતે બની ગયું, એની કશી જ સમજ નહોતી ચકલી.....આ આંધી ક્યાંથી, કઈ રીતે આવી અને બધું ખેદાન-ખેદાન કરી ગઈ એ સમજમાં નહોતું આવતું.....માત્ર એટલું સમજાયું કે આંધીએ આખરે માલો છિન્નલિન્ન કરી જ નાખ્યો.....

મારા મનમાં વલોવાતો ઉકળાટ શબ્દદેહ ધરીને વાર્તારૂપે પ્રગટવા સિવાય ન રહી શક્યો-પૂરતીલાભી આવોક, નમન...સહુને શબ્દોમાં કંડાર્યા...અને... એક દિવસ અચાનક નમન ફરતો ફરતો હું છું એ શહેરમાં આવી ચડ્યો. મારી વાર્તા મેં કવરમાં મૂકીને ટબલ પર રાખેલી તે એના વાંચવામાં આવી. એ વાંચીને જ મને બરપૂર તીખાશથી ‘નીચ, વિશ્વાસઘાતી’ કહીને, કવર ફેંકીને ચાલ્યો ગયો હતો.

આજે હજી પણ એ વાર્તા મારી છે-માત્ર વાર્તા જ ખીલું કોઈ નહીં-ન તો આવોક, પૂરતી-લાભી કે નમન-કોઈ કરતા કોઈ જ નહીં. અટૂલી જિન્દગી જ કદાચ બધા પુરોનાં નસીબનું ખીલું બાંધે હતો.....

ગોડીની કેટલીક વાર્તાઓ

રઘુવીર ચોધરી

પહેલી વાર્તા 'મકર છુદા' આઝાદીની ખુશીવાણી એ પાત્રો-રાધા અને ઝોખારને મૃત્યુ દ્વારા પ્રતીત થતા પ્રેમનું આવેખન કરે છે. સમ-પંક્તિને રમાને પોતાની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા સામવવા માગતી વ્યક્તિનો પ્રેમ અહીં પૂર્ણપણે તો મૃત્યુની ક્ષણે—હૃદયની ક્ષણે વ્યક્ત થઈ શકે છે. પ્રેમીને પામવાનો પ્રયત્ન અસ થત આવેગ બેક પાત્રો દ્વારા વ્યક્ત થયો છે. આવી ઘટનાને વિરોધાવીને જોવાની ટેવ હોય તો તમને વિરહિણી કાદંબરીએ ચંદ્રાપીડને લખેલા પત્રની ઉવટની પંક્તિ યાદ આવે—

શસ્ત્રવિ નરણે પ્રીતિમ્ દિતિ અસ માવ્યમ્ એવ દિતિ [નજીશી મૃત્યુથી પ્રીતિ]—એ તો કિન્તુ અસંભવ' શ્રી ઉમાશંકર જ્ઞેશીએ કાવ્યમાં કહ્યું છે કે કાદંબરીને જે અસંભવ લાગ્યું તે બાણ, છત્રી ગયા, એ પંક્તિ પછી 'કાદંબરી' અધૂરી ગઈ. તદ્દન જુદા જ સંદર્ભમાં મૃત્યુથી પ્રેમને નજીવાનો ખ્યાલ અહીં કાવ્યબદ્ધ થયો છે.] ગોડીની વાર્તામાં નાધિકા રાધા નજી છે કે ઝોખાર મારી માગણીને અવગણીને—નહરમાં મારે ઘૂંટણીએ પડીને મને રતીદારવાને બદલે—મારી છાતી પર છરી ચલાવશે. ઝોખાર અટકીને, શી ઉતાવળ છે એમ કહીને છરી ઉપાડે છે અને બીજી ક્ષણે ચત્રી પહેલી રાધાના પગ ચૂમે છે. પછી રાધાનો બાપ ઝોખારને છરી મારે છે, જે માટે ઝોખાર કૃતઘત્તા અનુભવે છે. એ વિના એ પ્રેમને પામી શકવાનો ન હતો. કેવો તદ્દન અમાનવીય અને સાથે સાથે પ્રતીતિજનક ખ્યાલ આ વાર્તામાં જોવા-અનુભવવા મળે છે!

જુદા જિપ્સી મકર છુદા આ ઘટના વર્ણવે છે. એ વાર્તા કહેતી રાટ કરે એ પહેલાં લેખક એનું ચિત્ર આપે છે: 'એકધારે ગોઠ્યે જતો મકર

• મુજરાતમાં 'અનોખી પ્રીત' નામે આ વાર્તાનો અનુ-વાદ થયો છે: 'ગોડીની એક નવલિકાઓ' (અનુ-ભાવનાઈ વ્યાસ-સ્વપનરથ અને સુરેશ જોષી) અહીં આ પુસ્તક અને 'મ. ગોડી' અને 'હુદ કદાચિયા' (અટ. નરોત્તમ નાયર)ની મદદ લીધી છે.

પવનના કુર આધાતોથી પોતાની જાતને બચાવવા અંગ સરખું' પણ હલાવતો નહોતો,

બીજા લોકોના સંદર્ભમાં એ કહે છે: 'તમારાં એ બધાં માણસોને જોઈ મને નવાઈ લાગે છે. દુનિયામાં આટલી બધી જગ્યા પડી છે, ત્યારે એ બધા એકબીજાને ભીંસતા ને કચાડતા, ગીરદી જમાવીને રહે છે... મને જુઓ, આ અકુ વન વરસમા મેં 'ઝોખુ' બધું 'જોખુ' છે કે જો નમે લખવા મેસો તો તમારી પાસે પેનો થેસો છે એવા હજાર થેલા કાગળથી ભરાઈ જાય. તમે પૂછો તો ખરા, એવી કાઈ જગ્યા છે જે મેં જોઈ ન હોય!'

(આ પ્રશ્ન તમે ખુદ ગોડીને પણ પૂછી શકો. રજની ઉંમર પહેલા કેટલા ભોંયતળિયાં, કેટલાં અને કેવાં મોટા મેદાનો, કેટલા દરિયાકાંઠા એમજી જોયા હશે? ગોડી સ્વજનવિશેષને પૂરી સહજતાથી પ્રત્યક્ષ કરાવી શકે છે.)

વિશાળ મેદાનો માટેના પક્ષપાત આ વાર્તામાં ગોડીએ જિપ્સી મકર છુદા દ્વારા જાહેર કર્યો છે. અસં-કરખ્યામાં એ વ્યાપક અને ચક્રમને સાથે સાકળી શકે છે. જુદા જિપ્સી રાધાના રૂપને આ રીતે ઝોખાવા છે—એનું રૂપ તો વાયોલીન પર વગાડીને જ સમજાવી શકાય એવું હતું—હા, વગાડનાર સાજોને અને પોતાના દિલનોય નજીકાર હોય તો જ.' રૂપને ઝોખાવાવવા લેખક સંગીતની ઉપમા ચોનો છે. દરમિયાને કદપવાને રુધાને તમે રીધું' અનુભવી શકો. (ગોડી સંગીત નજીકતા. બાળપણમાં વૃદ્ધ અંધ લિખારીઓને બીજા માગવા દેતી જતા એમની પાસેથી ગાવાનું શીખેલા.) સંગીતને વળી એ દરમિયાન ઉપમાથી આવેળે છે. ઝોખારના શીડય-વાદન માટે કહે છે—'તમે એને અજવતો સાંભળતા હો ત્યારે તમને એકસાથે હરખું' ને રડવું' આવે. ધડીભર લાગે કે કોઈ થોર આકંદ કરી રહ્યું છે, તમારી મદદની કાકડુદી કરતું. જાણે હૃદય પર છરી ચલાવી રહ્યું છે. ધડીમાં તો ઘાસનું મેદાન તમને કોઈ પરીની વાર્તા કરતું હોય, કુણુ વાર્તા કરતું હોય

એમ લાગે...

ધાસનું મેદાન કોઈ પરીની વાર્તા કરતું હોય—
ઉપમા (હિપ્પેશા) માર્કિક છે. હિન્દી અનુવાદને અનુ-
વાદ વળી આવે થાય—‘કોઈકવાર લાગતું’ કે ધાસનું
વિસ્તૃત મેદાન આકાશને પોતાના જીવનની કથા
સંભળાવી રહ્યું છે—એવી કથા જે ઉદારીમાં ડૂબી
છે.’ બેઠે અનુવાદો કરતાં મૂળમાં હશે તે વધુ મર્મ-
સ્પર્શી હશે એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી.

ગોડા પોતાની આ પ્રથમ વાર્તાની અંત પણ
‘સાહિત્યિક’ કરે છે. તેમને રાક્ષ અને એવારની
તરતી આકૃતિઓ દેખાશે. ‘જુદા ઈઝરગિલ’ (અજરાતી-
માં એ વાર્તાના એક ખંડનો જ અનુવાદ છે, ‘અહંકાર’
નામે.)માં ડાનો બાંધિયાર સ્થિતિમાં રહેવા ટવા-
યેલા પંથુ લોકોને ખુલ્લા મેદાનોમાં લાવે છે.
પોતાનું હૃદય બહાર કાઢીને માથા પર ધરીને
ખતાવે છે અને પછી એની મશાલ જનાવીને સહુને
દોરી લાવે છે. આનો મર્મ પ્રતીકાર્થ ન લો તો
પણ અદ્વિતનું નિરૂપણ પ્રતીતિજનક લાગે. વાર્તાના
પ્રથમ ખંડમાં અહંકારને પોષતા બળની વાત છે,
ત્રીજા ખંડમાં બળ કદવાળું માટે વિસર્જન પામે
છે, લૌગીલક વ્યાસનો ગોડા સાહિત્યિક વિનિયોગ
કરે છે એમાં એમની ખૂબી છે. બાંધિયાર સ્થિતિ-
માંથી સીમાહીન અવકાશમાં—મનુષ્યને પુરુષાર્થ
જાગૃત થાય એવા અવકાશમાં મૂકીને ગોડા જીવ-
વાની વાત કરે છે. ઈઝરગિલ ઘડપણને લીધે આંખો
નળળી પડવા છતાં ‘પથુ’ નેઈ શકે છે. વિભિન્ન
અને વિચિત્ર પરિસ્થિતિઓમાં જુદા જુદા પુરુષો સાથે
જીવવાનો અનુભવ કહ્યા પછી એ કહે છે—‘અને
મેં નેપ્થુ’ કે જીવવાને બદલે લોભા પોતાનું આજીવન
જીવન જીવવાની તૈયારી કરવામાં શુભાવી દે છે.’
ઈઝરગિલની વાર્તાના ત્રણ ખંડ પડી જાય છે, એ
એટલી સંકલિત નથી; પણ એના સ્પર્શિત પરત્વે
વિચારતાં ‘મકર છુદા’ સાથે એ વાંચવા જેવી છે
એમ કહેવું નેઈએ. શરૂઆતમાં વાછટાલિટીનો જે
નિર્દેશ કર્યો એ આ બંને વાર્તાઓમાં એવા મળશે.

‘માનવીનો જન્મ’માં પ્રસૂતિનું વર્ણન છે.
સગર્ભાનું શરીર, એ ા અશક્તિ, પ્રસૂતિની કષ્ટની
વેદના અને સાથે સાથે અન્યની હાજરીથી જાગતી

લગ્ન—સંમિશ્ર લાગણીઓનું ઝીણવટભર્યું વર્ણન
છે. પ્રસૂતિ પ્રવાસ દરમિયાન થાય છે. જુથપ્સા
જાગી શકે પણ જુથપ્સા શાન્તમાં પરિણામે છે
અને શાન્ત આનંદમાં જાળકના જન્મ પછી થોડા
કલાકમાં સ્નાનાદિ પછી મા આગળ ચાલે છે, સાથે
જે એક યુવક, હોકરા જેવા. મા એને છાંકરા કહે
છે. આપણને એ ગોડાએ મૂકેલા સાક્ષી જેવા
લાગે છે. કહે છે: ‘અમે ધીરે ધીરે રાક્ષાં જતાં
હતાં. થોડી થોડી વારે મા ઊભી રહી જતી હતી.
બેડા નિસાસો મૂકતી હતી અને ફરી માથું બેંચું
કરી, દરિયા તરફ, જંગલ તરફ, પર્વત તરફ અને
તેના દીકરાના મોં સામે જોતી હતી. વેદનાનાં
આશુથી પૂરેપૂરી ધોવાઈ ગયેલી એની આંખો અજબ
રીતે ફરીવાર સ્વચ્છ જાની ગર્ધ હતી અને અખૂટ
પ્રેમના વાદળી પ્રકાશથી એ ફરી અમકી રહી હતી.’

વાર્તાને અંતે આ માના હૃદયની લાગણી કેવી
છે? તરંગ નથી, સમ્યાર્થ છે એમાં: ‘ને કું આમ
બધો વખત કુનિયાના છેડા સુધી જઈ શકતી હોત
તો! અને મારો નાનકો મોટો થતો જાય, આઝાદ
રહી એની માની જાતી આગળ મોટા થયા કરતો
હોય તો કેવું સારું!’

સમકાલીન રશિયાની આઝાદીની તીવ્ર ઝંખનાના
પ્રાગટ્ય માટે માતૃવનો આધાર સગળ છે. સાથે
છે. જાળકના જન્મની ક્ષણોનું વર્ણન પવન, ધૂળ,
ધાસ, એ દઈ, એ લગ્ન—બધું એકસાથે વાદ
આવે છે.

‘જગીસ પુરુષ અને એક હોકરી’ (પોયણું)
એની કથનરીતિ, સંકલ મનોવેગ અને ભોંયનળિયાના
એ સમગ્ર સિન્ધુ એશનથી ધ્યાન ખેંચે છે. લાગણી-
ઓના દેખીતા સ્તર નીચે એક બીજી પ્રવાહ છે.
જે હૃદયે પ્રગટ થાય છે, કહેા કે વિસ્ફોટ પામે છે.
મમતામાં ઢંકાયેલી વાસના નાણુક અને બરછટ
બેઠે રૂપે પ્રકટ થાય છે. બેકરીમાં કામ કરતા જગીસ
પુરુષ સોળ વરસની તાન્યાના મોઢા રણકતા ટક-
કાના આશ્વાસનથી જાગે છે—એ...જેલનાં પંખી!
મને થોડીક વાનીઓ દેજો!’

આ તાન્યા તરફનો સહુનો નિર્દોષ લાગતો
શાવ, એકસરખો પક્ષપાત વાર્તાને અંતે ઊલટું

રૂપ ધારણ કરે છે. આ જીવીસ જાણની મુલાકાતે એક દિવસ એક સૈનિક આવે છે. સૌએને આકર્ષ-વાની પોતાની શક્તિનું એને સુમાન છે જીવીસમાંનો એક બોલી બેસે છે :

‘તું તાન્યાને ચલાવી ન શકે.’ સૈનિક પંદર દિવસની મુદત માગે છે. અને એ સફળ થાય છે, એની સૂચના પ્રમાણે બધા પરસાળમાં લસાય છે અને વાડામાં પડતી તોડામાં જીએ છે. ભંડકની ઝારડીમાંથી સોલ્જર પહેલો બહાર નીકળ્યો. પછી તાન્યા નીકળી. એની આંખો...એની આંખો મુખથી ચમકતી હતી અને એના હોઠ હસતા હતા. બહુ રવનમાં હોય એમ એ અચિર જતાં સચ-કતી સાથે ચાલતી હતી.....

જીવીસ જાણી સડનશક્તિ વધુ લંબાતી નથી. એ બધા વાડામાં ફરી પડે છે. તાન્યાને ઘેરી લે છે. તાન્યાનું આખું શરીર કપે છે.

‘એણે શું અમારું સર્વસ્વ નહોતું લૂંટી લીધું?’ તાન્યાનું કૌમાર્ય એ આ લોકોની મૂઠી છે. મમતા અને નિર્દોષ લાગતા આકર્ષણ પાછળ છુપાયેલી એમની અવરુદ્ધ વૃત્તિઓ એમણી બહુ બહાર જ પેલા સૈનિક માટે પ્રેરક બને છે એ સ્પષ્ટ કહેવાયું નથી, ખૂબીથી વ્યક્ત થયું છે... પછી તો ધીરજે એમની બારીમાંથી કદી ડોકિયું કયું નહીં અને તાન્યા તે પછી ‘કદી આવી નહીં’! વાર્તા ‘અમે’ની ત્રાપામાં—પ્રથમ પુરુષ બહુવચનમાં કહેવાઈ છે. લેખક સમૂહને બોલતો! બતાવે છે—અમૂહમાં પ્રગટ થતા માણસની વૃત્તિઓની અકૃલતા આંતરેણે છે. માર્દિયાની કન્યા, ચેલ્કાશ અને માલ્વા એ ત્રણ લાંબી વાર્તાઓ છે.

રાજકારણમાં રસ લેતો કારીગર માકેવ એની પત્ની પાસેથી ધાર્મો પ્રેમ મેળવી શકતો નથી અને એ એક અબાણી સ્ત્રીને અધારામાં પામે છે—માર્દિયાની કન્યા લિઝાને. પણ એને પૂછું પૂછું મેળવી શકે એ પહેલાં એ આવી જાય છે. માકેવ માટે મૂલ્ય પત્નમાં એણે લખેલું—‘અને તમારી પત્નીની અંદરના યવ પાણી છે, હું એને તિરસ્કાર છું’, એટલે તમારે માટે તો એકની એક વાત થઈને જીભ રહી, તેથી હું જાણું છું’, કંઈ તો તો નથી

બાજીતી. ‘માકેવ માટે પ્રેમ દુર્લભ જ રહે છે. આ વાર્તામાં લેખક અસત્તર ગૃહજીવનનું ચિત્ર આપીને જ અટકે છે; કાઝી ભાવના કે વિચારની સ્થાપના નથી કરતા. આપણે એ દેશ, એ જમાનો જોયો ન હોય તોપણ લાગે તો એમ જ કે ગોઝી’ પોતાના જમાનાના રસિયાના મધ્યમવર્ગના એક કુટુંબની વાત કરે છે.

‘ચેલ્કાશ’ અને ‘માલ્વા’ માં દરિયો છે. ગોઝીની વાર્તા વાંચતાં કયું તત્ત્વ તમારા મન પર વિશેષ છાપ મૂકી ગયું? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં હું કહું કે દરિયો. હા દરિયો.

દરિયા કિનારેનાં મેદાનો, એ મેદાનો અને દરિયાનાં મોઝા સાથે સંપર્ક રાખતો પવન, પાણીની સપાટી અને આકાશ—આ બધાની રંગભરી ચિત્રણા એ ગોઝીનો શોખનો વિષય લાગે છે. વાર્તાશરૂ કરવાની ઉતાવળ કર્યા વિના, દરિયો હશે તો એ ધરી વર્ણન કરશે. ‘ચેલ્કાશ’ માં અધારી રાતે દરિયામાં બીજાં વહાણોથી અને ગોઝીદારથી બચતી ચાલતી હોડીની ગતિને તમે જોઈ જ રહો. વાર્તામાં ચેલ્કાશને પ્રવેશ જ એના વ્યક્તિત્વની એક છાપ રચી દે છે. તોજડાઈથી વર્તતા ચોક્કસ—ગોઝીદાર સામે એ અગ્નિચક્ર સ્વસ્થતાથી વાત કરે છે. આપણને લાગે કે ગોઝીદારને ચેલ્કાશની અસરમાં આવી જવાની બીક છે. ચેલ્કાશ સમર્થ હાણ્યોગ છે. એક માથીદાર સુભાવતાં એ ગાજીલા નામના નવયુવકને સાથે લે છે. એની માનવસ્વભાવને ઝાળખવાની શક્તિ, એની અધાર્મ, એની કૂરતા, કામ પાર પાડવાની કુશળતા ઝીણવટથી આલેખન પામે છે. ગાજીલા ગોરીના ધધામા નવો, ભથ્થો માર્યો, ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરતો અબોધ છે. વાર્તાને અંતે પહેલાં જેને પાપ માનતો એમાંથી થયેલી કમણી માટે ગાજીલાના મનમાં લોભ જાગે છે, એ રકમ સર્ઈને ઘેર જઈ શકે તો પોતે ધરસંસાર રચી શકે. ચેલ્કાશને ઘૂંટણીએ પડીને એ કચરે છે, બધું આપી દેવા સામે કદાચ વાંધા નહીં હોય, એની કાયરતા જોઈને ચેલ્કાશ ઠેકર મારે છે. દુઃસ્વિદ્ય વાળીને પડેલો ગાજીલા પછી જિભો ચર્ચ જાય છે, ચેલ્કાશને મોટા પથ્થર મારે છે’ હવે વાગ્યા પછી ચેલ્કાશ

પેલાને મોટી રકમ આપે છે. ગામીલા માફી માગે છે, જે ચેલકાશને ખપતી નથી.

આ ખંધો માનસ પોતાનામાં જાગતા રહેતા ઉદ્ધાનના મુખને છુપાવી રાખીને હસી નાખતો રહે છે એક હાથે માથું પકડીને એ લચરિયા ખાતો જાય છે, નાથોલા બીજી દિશામાં જાય છે. અહીં વર્તીને આવે છે—‘વરસદ બને દાગ્યાનાં બિડતા શીકગેએ એ કાશ બના પડયો હતો ત્યાંના લાન ઝાઘને ઘાઈ નાખ્યા અને રેતીમાં પડેલાં એ કાશના અને પેલા હોળનાના પગલાંને પથ્થુ જૂસી નાખ્યા...એ ભજરાઈ ગયેલા નાનકડા નાટકમાં ભાગ લેનાર જે પાત્રોને વિશે જે બંધુ તેની કશી પણ એધાણી, નિર્જન દરિયાકાંઠા પર રહી નહીં’

આ નકામે, અમામાજિક અને નિર્દેશ લાગતો માણસ ગામીલા પાસે એના ગામની અને ત્યાં પોતાનું ઘર બનાવવાની વાત સાંભળે છે. પહેલાં મજાકમાં ચેલકાશ જ વાત શરૂ કરી આપે છે ‘પણ પછી કંઈક અનુભવે છે અને કાંઈ કાંઈ ફાળે અનુભવતો રહે છે. એની આ જાગેલી સંવેદનાને મુખ પર બનવા ન દેવામાં લેખકે સફળતા છે. વાર્તા ને અતે સક્રિય થતી આ ચોરની સંવેદનાનાં મૂળ લેખકે એના દરિયા તરફના પ્રેમમાં સુચવ્યા છે—‘દરિયા બેતા એને દુઃખેશ એક ઉખાલરી વ્યાપ્તિને અનુભવ થતો. આ વિસ્તૃતિનો લાવ એના અણુએ અણુમાં વ્યાપી જતો’ ને શંભરશંભરના રેલિયાળ છવનનું એક કું થયેલું કચડું—કસ્તર એનાથી ધોવાઈ જતું. એને આ ગમતું.’ ગોર્કીનું માનવું છે કે દરિયા આ માણસમાં, આવા માણસોમાં સ્તેશ સપનાંને જગાડતો.

માલવામાં પણ દરિયા માટેનો આ પ્રેમ—વિશેષ તો તીવ્ર અને મુગ્ધ પ્રેમ છે. એ વાસિલીની રખાવ છે. વાસિલીને જવાનીમાં પ્રવેશ કરતો પુત્ર ચાકાવ આપે છે તેવા માલવાથી આકર્ષાય છે. એને આકર્ષવાનું, વાસિલીને ખીજવવાનું તોફાન માલવાને ગમે છે. વાર્તા આદિથી અંત સુધી નાટ્યાત્મક પરિસ્થિતિ દ્વારા તંબુલિ જળથી રાખે છે. ચુસ્ત થયેલા વાસિલીને એ કહે છે. હું તારા માટે

અહીં નથી દોડી આવતી. અને તો આ જગા પેલી કહે છે, માનવી વચરની આ જગા... સાથે સાથે એક બીજી આખવટ પણ કરી લે છે—‘સર્થોઝકા અહીં હોવ તો એની પાસે આવત, તારો જેટલો હોવ તો એની પાસે આવત...’ પણ ના, માલવા વાસિલીના જેટા ને થોડા તોફાનથી વધુ છે. આપની નથી. સર્થોઝકાને સુઝેલી યોજના પ્રમાણે એ બાપજેટાને લગાવવાનું સ્વીકારે છે. પરિણામે વાસિલી પસ્તાવા અનુભવીને વાન જાય છે. તે ફાળે માલવાના હલવામાં જીડે જીડે કેવા પ્રકરની લાગણી જગી દર્શાવે. સર્થોઝકા હલે વાસિલીની જગાએ—દરિયા કિનારાની ખુલ્લી જગાએ રહેવાનો છે. માલવા એના સાથ સ્વીકારે છે. એના જેવા પગપીડક અને શરાશમાં જ છૂવી સકતા માણસનો સાથ સ્વીકારે એ જ શું માલવાનું લવિધ્ય છે? વાર્તાને અતે યાકાવ માલવાને સાંભળે છે ‘મારી હરી કાણે લીધી?’ માલવા શા માટે હરી રાધે છે? યાકાવ તો એ હરી લઈ ગયો નથી ને! ‘જાને જાણ એ હરીનો એક જ કામ મારે ઉપયોગ કરી શકે. આપણે શું અનુભવીએ છીએ? વાસિલી અને યાકાવે જે બાપુ’ છે અને સર્થોઝકાએ જે મેળવ્યું નથી એ માલવાએ પણ બાપુ છે. અલ્પ-તોફાની, લવિધ્યની ચિંતાથી મુક્ત માલવાને એવાનો અનુભવ વાર્તા વાચ્યા પછી આપણા સંવેદનમાં વિસ્તરે છે

અનેક જાણ કર્યો. આંતરિક વ્યથાઓ અને પરિસ્થિતિની સંકળાશમાં ગોર્કીએ આલેખ્યું ‘છવન’ રૂપામણ અનુભવવાને સ્થાને પ્રાણવાન લાગે છે.

નજરે ન પડે તેવી નાનામાં નાની વિગતોનાં લેખક સાથે ગોર્કીના વિશાળ ને વ્યાપક માટેનું આકર્ષણ છે.

અસામાજિક કામ કરતા વગોવાયેલાં પાત્રોમાં માનવતા છે એ જતાવી આપવાનો સારો રીધો રસ્તો ગોર્કીનો નથી. ચેલકાશ કે માલવામાં પણ આ સારું છે એ જતાવવું એમ નહિ—ચેલકાશમાં પૂરો આદમી છે માલવામાં પૂરી સ્ત્રી છે. એ અનુભવ કરાવવામાં ગોર્કીની સફળતા છે. સરેરાશ પ્રચારક લેખક કરતાં ગોર્કીની શક્તિ ઘણી વધુ. અહીં સર્થોઝકી

ચોથી ચૂંટણી

ઘનશ્યામ

શાહ

ચોથી ચૂંટણી-ભારતમાં ને ગુજરાતમાં
દેવવ્રત પાઠક, મથુરાદાસ પારેખ, કીર્તિદેવ દેસાઈ
અને પ્રતીપ્ત રહે

(અમદાવાદ, ૧૯ અનંત પ્રકાશન, ૧૯૬૭) પા. ૨૭૯

ગુજરાતી કે અંગ્રેજી ભાષામાં ચોથી ચૂંટણીનું
પૃથક્કરણ કરતું આ પ્રથમ પુસ્તક છે. ચૂંટણી પહેલાં
અને પછી, 'જનસત્તા' દૈનિકમાં ગુજરાત યુનિવર્સિટીના રાજ્યશાસ્ત્રીઓએ જે વીસ લેખો લખ્યા હતા તેનું આ સંકલન છે. પ્રથમ વિભાગમાં દેશના જુદા જુદા ભાગો ચોથી ચૂંટણી ટાંકણે પ્રવર્તતાં પરિણામો અને છેલ્લી ત્રણ ચૂંટણીઓનું વિવરણ છે. બીજા વિભાગમાં ગત ચૂંટણીનાં પરિણામોની સમીક્ષા અને તત્કાલિન પ્રવાહો ને પ્રત્યેની તત્વરૂપથી ચર્ચા છે. તે રીતે, ગુજરાતની ચૂંટણીનું વિશ્લેષણ વિભાગ ત્રણ અને ચારમાં. રાજ્યશાસ્ત્રીની પરિભાષાથી લખાયેલ આ ગ્રંથની દૃષ્ટિ સામાન્ય વાચકને દેશના રાજકીય પ્રવાહોને પદ્ધતિસર અને તર્કયુક્ત રીતે સમજાવવાની છે.

૧૯૬૭ની ચૂંટણીના મુખ્ય મતદાનીય તલણો આ પ્રમાણેનાં છઠી શ્રેણી : (૧) ૧૯૬૨ કરતાં લોકસભા અને વિધાનસભાના મતમાં પાંચ અને ૬ ટકા વધારો થયો. (૨) વધારાના મતદાનને લાભ વિરોધી પક્ષોને - તેમાં આસ કરીને જમણેરી પક્ષોને વધુ મળ્યો છે.

(૩) કોંગ્રેસ-વિરોધી મોરચાઓને સારી

(અનુસંધાન પાન ૩૬૫) ચાહ

વાર્તાઓ વાંચતાં ગોઈની સર્જકતાની પ્રતીતિ થાય. ભવિષ્ય આપણા વ્યવહારમાં અંગ્રજી અને એ એમનું સ્વેચ્છા રસાયણો કે અન્યત્ર કયે રૂપે સિદ્ધ થયું એ અભિપ્રાયને વિષય લેશે રહે. એમની કેટલીક વાર્તાઓમાં જે વાસ્તવમાં નથી એ પણ નથી ખૂટતું.

જન્મ રાજ્યની નિમિત્તે
૨૮ માર્ચ ૧૯૬૮

સફળતા મળી છે.

(૪) લઘુમતીઓના મતો વિરોધ પક્ષો તરફ વધુ હળ્યા છે (૫) યુવાન, અપશિક્ષિત અને ઓછો અવકાશ વર્ગો કોંગ્રેસની વધુ ને વધુ વિરોધ જઈ રહ્યા છે, (૧૨૮-૩૦)

પૃથક્કરણનું મુખ્ય કેન્દ્ર 'એક-પક્ષ-પ્રથા' માં ચૂંટણી દ્વારા થતા ફેરફારો તપાસવાનું છે ચૂંટણીનાં પરિણામો, લેખોના મતો, કોંગ્રેસ પ્રથા ને આંશિક લાગ્યો છે. અને એની લાંબવાની શરૂઆત થઈ છે (૧૨૫) ચૂંટણીમાં કોંગ્રેસ આઠ રાજ્યોમાં બહુમતી ગુમાવી એટલું જ નહીં પચીસ કેરળ, મદ્રાસ અને, ઓરિસ્સામાં તે કોંગ્રેસ તદ્દન નાની બહુમતીમાં યુકાર્પ થઈ. સમગ્ર દેશની વિધાન સભાઓની કુલ ૩૪૫૦ બેઠકોમાંથી કોંગ્રેસે કેવળ ૧૬૪૩ બેઠકો એટલે ૪૮ ટકા જેટલી બેઠકો પ્રાપ્ત કરી. અને લોકસભામાં ૭૨ થી ૭૪ ટકામાંથી તેનું સંખ્યાબળ ૫૬ ટકા થઈ ગયું છે (૧૦૪) પરિણામે 'અપ બહુમતી રાજકારણ' વિકસ્યું છે જેનાથી 'રાજકારણમાં સત્તાધારી જય વધુ જાળવનાર, અસંતુષ્ટ જુથો વધુ બળવાબોર અને વિરોધી પક્ષો સરકાર બદલવા અંગે વધુ મહત્વાકાંક્ષી બને છે. આમ સ્વર્ગાત્મકતાની તીવ્ર માત્રા અને તેમાંથી સર્જાતી અચોક્કસ પક્ષીય સમતુલા રાજકારણને નૂતન પરિણામો આપે છે. ચૂંટણી પછીના રાજકીય પ્રવાહો અને બનાવો આપણને ડગલે ને પગલે અપ બહુમતી રાજકારણની વિશિષ્ટતાઓ અને મર્યાદાઓનો ખ્યાલ આપ્યા કરશે (૧૨૮) લેખકોએ નિર્દેશ કરેલ સ્થિતિ આપણે ફેણબારી ૧૯૬૭થી અનુભવીએ છીએ.

પુસ્તકનું બીજું એક અગત્યનું તારણ એ છે કે આ ચૂંટણીથી અપક્ષ હિમેદવારોએ પુનર્જન્મ મેળવ્યું છે અને રાજસ્થાન, આંધ્ર, આસામ, ઉરિયાણામાં તેમનું બળ વધ્યું છે (૧૧૬) ગુજરાત આમાં અપવાદ છે. વળી, ચૂંટણીમાં સીધી લડાઈ કોંગ્રેસની વિરોધમાં જ જાય એવી જે માન્યતા છે તેની સામે લેખકો લાલબત્તી ધરે છે. ગુજરાતની ૧૯૬૨ની

સામાન્ય ચૂંટણીમાં ૩૭ સીધી લડાઈમાં કેંગ્રેસ ૨૪-
બેઠકો જીતી ગઈ હતી, ત્યારે સ્વતંત્ર પક્ષ ૧૩
બેઠકો જીતી ગયો હતો. લોકસભાની પાંચ સીધી
લડાઈમાં કેંગ્રેસે ચાર અને સ્વતંત્ર પક્ષે એક બેઠક
મેળવી હતી. આ વખતે સ્વતંત્ર પક્ષ સામેની ૩૪
સીધી લડાઈમાં કેંગ્રેસને ૧૬ બેઠકો મળી છે, ત્યારે
સ્વતંત્ર પક્ષને ૧૮ બેઠકો મળી છે. બીજી બાજુ
લોકસભાની બેઠકો માટે થયેલી ૬ સીધી લડાઈ
માથી ચારમાં કેંગ્રેસે વિજય મેળવ્યો છે, તો બેમાં
સ્વતંત્ર પક્ષે' (૨૬૬)

ગુજરાતની ચૂંટણીનું પૃથક્કરણ કરતાં લેખક તારવે
છે કે અહીં 'શાંત ક્રમીક પરિવર્તન' થયું છે. કેંગ્રેસ
વિલયના સંક્રાંતીકાળનો ચોક્કસ પ્રારંભ થઈ ચૂક્યો
છે, કેંગ્રેસ સામે માત્ર વિરોધ નહીં, પણ વિકલ્પ
પણ જોવા યથા શક્ય છે. પ્રણાલીગત સમાજનું રાજ-
કીયકરણ યથા ચૂક્યું છે. સમાજના શંકિત અવવર્ગોનું
લોકસહાયકરણ થવા માંડ્યું છે, બિનસાંપ્રદાયીકરણ
પ્રકીયારને, કદાચ, વેગ મળવા માંડ્યો છે. ધુરીકરણ
દ્વારા દ્વિપક્ષી પ્રધાનો જન્મ મળી ચૂક્યો છે તથા
સ્વસ્થ સંસદીય પ્રધાને આકાર અપાશે છે. પણ સાથે
અહીં જાડુમતીના રાજકારણે છેક ઉપરની કક્ષાએ
(સરકાર કક્ષાએ) રમાનાર રાજકારણમાં નાનાં જુદાં,
અસંતુષ્ટ કેંગ્રેસીઓ અને પક્ષોને પણ કેટલીક વાર
અકસ્માતે જાન્યવાની શક્યતા જોવા દીધી કે''
(૨૭૭)

આ પ્રસંગના એક-એ અનુગાનેને આપણે
ચર્ચાની ઝેરણ પર મૂકીએ. સૌથી મહત્વની વાત
તે ધુવીકરણની છે. ગુજરાતમાં અપક્ષોએ અનામત
શ્રમાવી, નાના પક્ષો સાથે થઈ ગયા. તે સાથે
તેમના સામાજિક-આર્થિક નિઃસ્વતંત્ર ધરાવવાને
કારણે અને વ્યવસ્થાતંત્રની વ્યાપકતા તથા બળની
દૃષ્ટિએ' અને બેઠકોની કસોટીએ પણ ગુજરાતમાં
'સ્થિરદ્વિ પક્ષ-પ્રથા' જન્મી ચક્ર છે. (૨૭૬)ની' અત્યાર,
ઘડીએ પ્રશિષ્ટ દ્વિપક્ષ પ્રથા ભારતમાં પ્રગટે એવાં
એવાં જોવા દેખાતાં નથી. આવતાં દસ વર્ષ પછી
ભારતમાં ત્રણ કે ચાર પક્ષો વચ્ચે રાજકીય ધુરીકરણ
થયેલું હશે એમ લાગે છે. કેંગ્રેસ, જમજેરી પક્ષ
અને કામેરીપક્ષ એ રાજકીય ધુરીકરણનું મુખ્ય

કેન્દ્રો થશે. આમ થાય તો ભારતના રાજકારણમાં
ત્રણ મુખ્ય પક્ષો રહેશે. પરંતુ સ્વતંત્ર પક્ષ અને
જનસંઘ વચ્ચે બેઠકો ન થાય તો ભારતમાં ત્રણને
બદલે ચાર મુખ્ય પક્ષો રહેશે. આવતા દાયકામાં
અત્યારના અનેક નાના પક્ષો આ ત્રણ કે ચાર પક્ષોમાં
લળી જશે અથવા તો રાજકીય જીવન-સંઘર્ષમાં
નાશ પામશે. '' (૧૨૪)

આ અનુગાનેની ચર્ચા કરતાં પહેલાં બે મહત્વના
મુદ્દા નોંધી લઈએ.

(૧) આ અભ્યાસના સંઘર્ષમાં ચૂંટણીનાં
પરિણામો અને પરિણામોને બે રીતે મૂલ્યવા
નું છે: (અ) દૂંકા ગાળાની દૃષ્ટિએ (બ) લાંબાગા-
ળાની દૃષ્ટિએ, કેટલાક એવા પરિણામો હોય છે
કે જે કાંઈ જુવાળ કે કાંઈ સ્થાનિક પ્રતિભાઓ
જોવા થતા હોય છે જેમની અસર કાલમાં હોતી
નથી. બ્યારે બીજાં કેટલાંક એવાં પરિણામો હોય છે કે
જે સમાજમાં ધીરે ધીરે ઘડાતા બળ, પોતાનાં મૂળ
વિસ્તૃત અને સ્થાયી કરતાં બળ; જેમની અસર
કદાચ તરત ન દેખાય તો પણ પ્રમાણમાં સ્થાયી હોય.
(૨) પક્ષોના કાલમાં-અકાલમાં પણ બે માપદંડ દ્વારા
મૂલ્યાંકન ન થઈ શકે. પરંતુ પક્ષોનું માળખું
કેટલું વિશાળ અને સ્થાયી છે, તેમાં લાગ લેતી
વ્યક્તિઓ અને સમૂહો કેટલે અંશે સંસ્થાગત
સ્વરૂપ ધારણ કરે છે અને પક્ષનું ભાવિ એકાદ કે
પાંચદશ નેતાઓનાં જીવન અને કાર્ય સાથે નહીં
પરંતુ સમાજના જુદા જુદા સ્તરે ગોઠવાયેલા એના
માળખા પર આધારિત છે... વગેરે બાબતો લક્ષમાં
લેવી જરૂરી છે.

આ બે મુદ્દાઓને ધ્યાનમાં રાખી આપણે
ગુજરાત અને દેશનું ચિત્ર તપાસીએ :

લેખકે કહે છે તે પ્રમાણે કદાચ આપણે સિવદારીએ
કે ગુજરાતમાં 'જમજેરી' નિશ્ચયસરણીના પિકાસ
૧૯૫૨ થી થયો છે તો પણ એટલું સ્પષ્ટ છે કે
અહીં સ્વતંત્ર પક્ષનું સંસ્થાગત સ્વરૂપ હજી જન્મ-
જ નથી. એ આને તો સમાજના જુદા જુદા
સત્તાના એકત્રીય એક સમાવૃત્તિ છે. વાડીલાઈ
ગયા ને પક્ષને ધન્યો પડ્યો; પ્રભુદાસ ગયા કે
જશે એટલે વડોદરા જિલ્લામાં એને દુટ્ટો પડશે;

અને જો ક્ષત્રિયસલાના આગેવાનો (નટવરસિંહ-સેલ્ફી) કે નરેન્દ્રસિંહ (જાવા) પક્ષમાંથી જતા પક્ષ જમીનદોસ્ત ચર્મળય તો નવાઈ નહીં. ભાષકાકાએ પક્ષને સંસ્થાકીય સ્વરૂપ આપવાને બદલે, પક્ષનું પોતાનું dynamism જીવું કરવાને બદલે, એને એક સમવાયત્ર તરીકે જ જીવું કહ્યું, વિચાર્યું અને ચલાવ્યું. પક્ષમાં સત્તાની વહેંચણી કે બીજા કોર્પોરેશનમાં ક્ષત્રિય કે પાટીદાર કે એવા બીજા કોઈ જૂથનાં નામ લક્ષમાં રાખીને વાત ચાલે છે. ૧-પક્ષ તરીકે નહીં. વધુમાં કહીએ તો, જેમને હું એક સંસ્થા મા તો હતો તે ભાષકાકા પોતેય એક એકમ જ નીવડ્યા-તેમને અચૂક જૂથ સાથે નફાવ્યું એટલે તેઓએ હવે જેઠાસંઘની રચના કરી. વળી આ પક્ષ કેટલી તાકાત જિંબો કરી શક્યો છે તે ચૂંટણી પછી તરત જ જણાઈ આવ્યું-પંચાયતોમાં પીછેહઠ કરી, અને પક્ષના ૬ જેટલા ધારાસભ્યો કોંગ્રેસમાં જતા રહ્યાં. એટલે સત્તાનાં સ્થાનિક એકમો જે સત્તાત્ર પક્ષે એળા ક્યાં છે તે મોટે ભાગે કોંગ્રેસ નહીં નાં છે, તેમાંના કેટલાક ગઈકાલે મહાગુજરાત જનતા પરિષદમાં હતા, આવતીકાલે જનસંઘમાં જાય તો નવાઈ નહીં. અત્યારે તો પક્ષના આધાર સ્થંભો મનદાર વિસ્તારગી કક્ષાએ સ્થાનિક આગેવાનો અને તેમનાં સત્તાનાં એકમો છે. આ એકમો જનાં સુધી એક ચૂંટણીમાં એક પક્ષમાં અને બીજી ચૂંટણીમાં બીજા પક્ષમાં ફરતા રહે અને પક્ષમાં સંસ્થાગત સ્વરૂપ ન પકડે અને જ્યાં સુધી પક્ષ પોતાનું આગવું સંગઠન ધડે નહિ અને તેના સભ્યોમાં પક્ષીય વફાદારી કેળવાય નહીં ત્યાં સુધી પરિસ્થિતિ બદલાતી જ રહેવાની અને પક્ષોનું કુચીકરણ ક્ષત્રિયગુરુ બનવાનું.

બીજા બાજુએ દેશમાં, છેલ્લા વીસ વર્ષના રાજકીય પ્રવાહો બતાવે છે કે રાજકીય પક્ષોની સંખ્યા વધી છે, ઘટી નથી. એક સામ્યવાદી પક્ષના બે અને હવે કદાચ ત્રણ પક્ષો ચડે, આ ઉપરાંત દ્વૈત-સ્ત્રી જૂથ જેવાં નાનાં નાનાં કેટલાંય જૂથ, એક કોંગ્રેસમાંથી હવે સંખ્યાગત 'જળવાયાર' કોંગ્રેસ પક્ષો, દ્રાવિડ કઝગમમાં પણ બે પક્ષ-દ્રાવિડ કઝગમ અને દ્રાવિડ મુનીયેત્તમ કઝગમ; અને સમાજ-

વાદી પક્ષનું પણ એમ જ થયું ને ? આ પ્રવાહ આવતાં દસ વર્ષમાં જદલાઈ જાય એમ માનવાને કોઈ કારણ નથી. વળી લેખકો પોતે જ નોંધે છે કે આ ચૂંટણીમાં અપક્ષો અને નાના પક્ષોને 'જીવંત-દાન' મળ્યું છે. એટલે આ ચૂંટણી તો લેખકો માને છે એના કરતા ઉંડી પ્રક્રિયા બતાવે છે, તદ્દઉપરાંત, દેશની સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક વિભિન્નતા એવી છે કે દ્વિપક્ષી કે ત્રિપક્ષી કુચીકરણનું રાજકારણ શક્ય નથી; (અનિવાર્યપણે તેમ હોય જ કોઈએ એ મુદ્દો પણ ચર્ચાર્પદ છે). આપણો સમાજ અનેક પેટા-પેટા ગાંતિઓ અને જુદાજુદા એકકાઓમાં વહેંચાયેલો છે. બાપાનાં વિશ્વાજનો, સાંસ્કૃતિક એકતાના પ્રાદેશિક પેટાં એકમો, અને અનેક પ્રતિસ્પર્ધા વિગ્રેધાલાસી હિતો એટલા બધા છે કે તે બધાં આપણે મંદળીએ તેટલી ઝડપથી જે-તેણે કે ચાર માગખામાં વિલા-જીત ચર્મળય નહીં. આખરે ને રાજકારણ લૌ-ગૌલિક-સામાજિક-આર્થિક જીવન સાથે ધનિષ્ઠ રીતે સંકળાયેલું છે ને ?

ચૂંટણીનાં પરિબળોનું પૃથક્કરણ કરતા લેખકો નોંધે છે, પ્રજાએ રાજકીય વડીલશાહીને જાકાગે આપ્યો છે. સત્તાના ઉપયોગને લાભોની વહેંચણીના પાયા પર રચાતા સત્તાત્રની પોકળતા એથી ચૂંટણીએ પુરવાર કરી છે.. બીજી, ગાંતિવાદી, ધાર્મિક અને સામંતશાહી પરિબળોની મર્યાદા પણ એથી ચૂંટણીમાં છતી ચઢે છે... ત્રીજું, માત્ર પૈસાના જોર પર ચૂંટણી જીતી શકાય એ માન્યતા, પણ એથી ચૂંટણીએ જોડી પાડી છે તેઓના મત મુજબ, 'ચોથી ચૂંટણીમાં જો કોઈ બે તત્વો સીધા વધુ સફળ રહ્યાં હોય તો તે છે, અવસ્થા-તંત્ર અને જનગૃત પ્રજામત'(૧૩૧)

પ્રજામત કેટલો 'જનગૃત' થયો છે તે કેવી રીતે કહી શકાય ? કેંગ્રેસ હારી એટલે ? બે ચાર નેતાઓ જેને આપણે political boss કહીએ તે હાર્યાં એટલે ? - કે ચૂંટણીનાં આંકે વધ્યાં એટલે ? પ્રજા-મતને માપવાના કોઈ માપકંડ વગર આ ગા-નતા અધૂરી ગણાય. પ્રજામત 'જનગૃત' થયો છે કે નહીં તે એક અનુમાનની વાત છે, વાસ્તવિકતા હજી

ગાંધીશતાબ્દી-અસંગે

ગાંધીજીના અવસાનના એ દાયકા દરમિયાન આપણે ગાંધીજીના વિચારો અને આદર્શોથી કેટલા બધા યોજન દૂર આદેવા ગયા છીએ? એ એક જળસ્તંભ 'ચેરેટાકસ' છે કે ગાંધીજીએ એમના જીવનની અત્યંત કમંઠ અધીં સદી દરમિયાન કેવળ મહાન આદર્શોનું ઉત્તરારણ્ય કરવાને બદલે તેનું આચરણ કેવી રીતે થઈ શકે, એનું ઉત્તમ દર્શાવત પોતાના વ્યવહારથી રજૂ કર્યું હતું. ને તે કેવળ ધાર્મિક-આધ્યાત્મિક તથા શાશ્વત રી શેત્રે જ નહિ, પરંતુ સામાન્ય નાગરિકના રોજિંદા જીવનની નકકર સમસ્યાના સંકર્ષમાં.

ખૂબીની વાત એ છે કે, જે નેતા ભારતની સ્વાતંત્ર્ય-સાધનામાં અત્યંત કઠોર વર્ષો દરમિયાન રાષ્ટ્રીય-આંતરરાષ્ટ્રીય સમસ્યાઓ અને ઘટનાઓ સાથે રાતદિવસ વ્યસ્ત રહેતા હતા, તે જ, તેમના આશ્રમના જ નહિ, સમસ્ત ભારત અને અનેકવાર પરદેશોના અસંખ્ય સાધારણ નાગરિકો સાથેના વાર્તાલાપો ને પત્રવ્યવહારમાં વ્યસ્ત હતા અને તે હંમેશાં મહાન સૈદ્ધાન્તિક તત્ત્વચર્ચાના વાદવિવાદમાં જ નહી, જે તે વ્યક્તિના અંગત જીવનની વ્યવહારુ સુરહેલીઓના નક્કર ઉકેલની બાબતમાં. ઠા. ત. લખન, વેધવ્ય, છુટાછેડાની સમસ્યા, પિતાપુત્ર વા પતિપત્નીના કૌટુંબિક સંબંધોની ચૂંચવણો અંગે, નાના બાળકની અને ગર્ભવતી સ્ત્રીની સુઝવણો અંગે, સાધારણ કારકુન કે શિક્ષકની નોકરી વા સામાન્ય વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થીનીના શિક્ષણ અંગે સર્વસામાન્ય શારીરિક, માનસિક વ્યાધિઓ અંગે, ને રોજિંદા જીવનનાં રસોઈ, ખોરાક સ્વચ્છતા ને તંદુરસ્તીના ક્ષીમિયા અંગે, અરે કરકસરની ઝીણામાં ઝીણી વિગતોથી માંડી નાની સંસ્યાઓના સંચાલનની સમસ્યાઓ અંગેય.

સમાજના દરેક સ્તરના, વિવિધ કેશના હજારો સામાન્ય માનવીઓ સાથે ગાંધીજીના સીધા અનુબંધ, તેમના આક્રિડામાંના જીવનથી શરૂ થયેા હોય અને જીવનના અંત સુધી એકધારે ટક્યો હોય. તેમના સેંકડો પત્રોએ હજારો સુઝાયેલાં માનવીઓને વ્યવહાર સુઝવણીમાં નક્કર માર્ગદર્શન અને આશ્વાસન બંધ્યું હતું.

આને આ બધું સાહિત્ય - વાર્તાલાપો ને પત્રોરૂપે સંકલિત થયેલું 'લગભગ' સાહિત્ય-આજના સાધારણ નાગરિકની, લગભગ એવા જ પ્રકારની સુઝવણો ને વિટંબણાઓમાં આશ્વાસક ને માર્ગદર્શક નથી બનતું એ હકીકત છે.

આને આપણે-ગાંધીજીની મહાનતાના એક લક્ષણ તરીકે એ વાત યાદ કરીએ છીએ. ખરા, કે ગાંધીજી જમણની ગંભીર કટોકટીની ક્ષણોએ તથા ભારતના પેચીદા સ્વાતંત્ર્ય-સંગ્રામની આંતરિક્ષીઓને 'જેટલું મહત્ત્વ આપતા હતા, તેટલી જ ગંભીરતા-પૂરક ને ધીરજથી, તેટલી જ જવાબદારીપૂર્વક ને-મમતાથી તેઓ કુદ્વલ દેખાય તેવી બાબતોમાં પોતાનાં સમય અને શક્તિ અર્ચવામાં ગૌરવ લેખતા હતા. ગાંધીજીને

માટે તો વાઈસરોય સાથેની 'પેચીદા' વાટાઘાટોથી માંડીને નાના બાળકની સાધારણ મુશ્કેલી એક સરખી મમતાની અધિકારી હતી.

આમ છતાં, આજે ગાંધીજીનાં એ વ્યવહાર સૂચનો ને માર્ગદર્શનો સાથેનો અનુબંધ વિશાળ માનવ સમુદાય અનુભવી શકતો નથી.

આજની આપણી યુવાનપેઢીએ - કહોને કે આપણી બહુ - સંખ્ય પ્રજાએ-ગાંધીજીને જોયા નથી; સાંભળ્યા નથી, કામ કરતા નિહાળ્યા નથી, એમના વિષે ભારત અને જગતના નાગરિકો, વિચારકો અને મહાનુભાવોએ જે ઉમંગનો અનુભવ કર્યો હતો, તેવો કર્યો અનુભવ ભારતની બહુસંખ્ય પ્રજાને થયો નથી. એટલે જનવાલ્મીકે જે કે ભારતની નવી પેઢીને મન ગાંધીજી સાથે અપરિચિત રહી ગયા હોય !

પરંતુ જેમણે ગાંધીજીને જોયા હતા, સાંભળ્યાં હતા, કામ કરતા નિહાળ્યાં હતા અને કોઈ ને કોઈ કાર્યપ્રસંગ ઉપસ્થિત થતાં આદર અને મમતાનો અનુભવ કર્યો હતો; એટલું જ નહિ, પણ ગાંધી-માર્ગે જેલો ને ચાલનારો સુધ્ધાં સહીને જેઓ 'માટીમાંથી માનવ' બનવા ભાગ્યશાળી થયા હતા, વા ગાંધીજીની છત્રછાયામાં અને સાન્નિધ્યમાં જીવવાનું સૌભાગ્ય જેમને પ્રાપ્ત થયું હતું-એમાંના ચોટાભાગના ગાંધીજી પછી પોતાના વિચાર અને આચાર દ્વારા ગાંધી-આદર્શ અને ગાંધી-વ્યવહારની 'એ' 'ઇમેજ' ઊભી કરવામાં નિષ્ફળ નીવડ્યા છે. આ એક જેવી તેવી કહુણતા નથી.

ગાંધીજીએ સત્ય, અહિંસા, પ્રેમ અને ત્યાગના આદર્શોનો, કોઈ ને કોઈ રૂપે વ્યવહારમાં નાનામાં નાનાં રોજિંદા કાર્યો સાથે અનુબંધ સિદ્ધ કરી બતાવ્યો હતો. આજે આપણે માટે જાણે એમાંનું કશું જ શક્ય ન હોય, એવી લાચારી આપણે અનુભવીએ છીએ.—ગાંધીજીના ઉપદેશો આજે શબ્દોમાં ગુંગામર્ધ રહ્યા છે.

ગાંધીજીના આદર્શો અથોમાં દટાઈ ગયા છે.—ગાંધીજીના આચારો સ્મૃતિઓમાં પોદી ગયા છે—ત્યાં નવી પેઢીના હેથે ગાંધીનું પુનઃપ્રતિષ્ઠાન શી રીતે કરાવી શકવાના હતાં?

કેમ જાણે આપણી આ લાચારીમાંથી છુટવાના એક કોમિયા તરીકે ગાંધી શતાબ્દીમાં આરંભથી જ આપણે ગાંધીજીનાં સ્તવન-ભક્તિ-પૂજનાં એવા 'તો' કંઠારમાં 'શશ્વો' માંડ્યું છે કે જાણે ગાંધીજી કોઈ આદિ યુગના / સંત મહાત્મા થઈ ગયા હોય, કેમ જાણે, તેઓ સત્યુગના કોઈ દેવી અવતારી પુરુષ હોય, કેમ જાણે એમના સત્યુગને આપણા કળીયુગ સાથે કર્યો જ સંગ્રંથ ન હોય, એમના વિચારો, ભાષા ને વાણીનો આપણા વિચારો, ભાષા ને વાણી સાથે કર્યો જ મેળ ન હોય ! આપણે વાતાવરણ ઊભું કરીને તો એક બાજુ સાધારણ માનવીમાંથી મહાત્મા બનનારા એક પ્રયોગવીરના જીવનનું સાચું રહસ્ય જ આપણે ઉપેક્ષી રહ્યા છીએ, તો બીજી બાજુ આપણા જેવા સાધારણ નાગરિક માટે મહાત્માના માર્ગે જવું અશક્ય જ છે, એવું આશ્વાસનનું બપોર ઊભું કરી રહ્યા છીએ.

‘દોઈ’ પણ યુગમાં મહાપુરુષે જોધેલો કંપદેશ દ્વંદ્વા સમયમાં જુલાઈ બપોર છે, નવા યુગને અનુરૂપ ન જણાતાં એ હંડસેલાઈ બપોર છે, ઈશુ અને બુદ્ધનું એવું જ થયું છે. ગાંધીજી પછીય એવું જ થાય અને થઈ રહ્યું છે. એ ઐતિહાસિક સત્યને અકસોસ થો ?’ એવી ક્લીલ પણ આપણે કરી લઈએ છીએ.

પરંતુ, બુદ્ધ ને ઈશુ આટલા યુગો પછી પણ મનુષ્ય જાતિને માટે દીવાદાંડી સમા બિન્ના છે, એની પાછગનું રહસ્ય શું એ નથી કે, વધસ્થંભ પર ચઢેલા ઈશુને અનુબંધ ઇશુના શિષ્યોએ, યુગે યુગે; વધસ્થંભો સમી વાતનાઓ, પ્રખર લપચપી અને કુરળાની કાશ ક્ષિસ્તીઓને હેયે જીવતો રાખ્યો હતો—સેકાઓ સુધી અખંડ જલતો રાખ્યો હતો એ જ રીતે બુદ્ધના શિષ્યોએ પણ તલવારો હેઠળ માયાં ધરી, ઈર્ષ બુદ્ધના ધર્મપ્રચારને દીપ જલતો રાખ્યો હતો ?

ત્યારે, ભારતમાં ગાંધી જતાં દોઢજે દાયકામાં તો ગાંધીનો વારસો શૂન્ય બની રહ્યો ? ગાંધીજીએ પોતાના સાથીઓના હાથમાં સુપરત કરેલું સ્વરાજ્ય (‘પૂર્ણ’ ગાંધી માર્ગની અપેક્ષા કોઈ કરતું નથી)—ગાંધીસ્તવથી કલ્પે દિશા એ ધસડાઈ રહ્યું છૌં છેવટે, સાચા દિલથી હકીકતનો સ્વીકાર કરીએ તો આજના સંઘર્ષમાં ગાંધીમાર્ગની ઇશ્ટાનિષ્ટતા તથા શક્યાશક્યતાનો વિચાર કરવાનું શક્ય બને, અરે, ‘ગાંધીજીએ બંધિલું ને ચીંધેલું’ કશું જ હવે ઉપયોગનું નથી રહ્યું,’ એવા સ્પષ્ટ એકરાર સાથે બીજે પંથ કઠતાઈ અને પ્રામાણિકતાથી ખેડીએ, તોય કશું જોડું નથી.

ગાંધી શતાબ્દી વર્ષ દરમિયાન આ મૂળભૂત સમસ્યાને નિખાલસપણે સ્પષ્ટ જવાબ શોધવો રહેા, જેથી ગાંધીજીનાં સ્તવન-પૂજનના મિથ્યાચારમાં રાચવાટું તો ટાળીએ જ.

—લોગીલાલ ગાંધી

પંચાયતરાજ અને લોકશાહી

દેલનગારાં વગાડી દેશમાં દાખલ કરેલું ‘પંચાયતીરાજ’ રાજકારણની ખટપટમાં કયા ખૂણે બરાઈ જોડું છે તેની પશ્ચ હવે દીવો લઈને શોધ કરવા નીકળવું પડે તેમ છે એવા અર્થનું થી. જયપ્રકાશ હમણાં કહ્યું. સારે નસીએ યુજરાતની સ્થિતિ એવી, નથી, પણ યુજરાતની સ્થિતિ પણ ગઢ રાજ થઈ જઈ એ તેની તો નથી જ. યુજરાતમાં અત્યારે દિમુખી રાજવહીવટ ચાલે છે: એક મહેસુલી વહીવટ અને બીજે પંચાયતી વહીવટ. આ દિમુખી પ્રથા છેક રાજધાનીથી મારી તે ગામસ્તર સુધી પ્રચલિત છે, અને તેમાં મહેસુલી વહીવટને ચરિયાતુ, રૂચાન આપવામાં આવ્યું. દોઈ પંચાયતી વહીવટ મહેસુલી વહીવટની દયા-આયા પર જીવતાં હોય એવો દેખાવ થાય છે. પંચાયતી વ્યવસ્થાને બધા અધિકાર અને બધી જવાબદારીઓ સોંપતાં હવુ ડર લાગ્યા કરે છે એ કારણે જ આ દિમુખી પ્રથા ચાલુ રાખવામાં આવી છે. દિમુખી પ્રથાને લીધે લોકોને તો મોઈ કામદો નથી જ થતો, બિલકુલ જવાબદારીમાંથી છટકવા માટે એક સાડું પાછાનું તે પૂરું પાડે છે. મહેસુલી ખાતાવણી પંચાયતી ખાતાનો વાંક કાઢે અને પંચાયતી ખાતાવાળા મહેસુલી ખાતાનો વાંક કાઢે, અને એમાં લોકોનું કામ અટકવાય કરે. રાજ્યને પણ તેનાથી મોઝ કાપેલો નથી, બિલકુલ તુકસાન છે, કારણ વહીવટી ખર્ચ વધે છે.

નાની ખચત

આપણા
સૌના
સંરક્ષણનું
દુન ખની
રહે છે...

નાની ખચત

નાનેરા પ્રયાસોનું મોટેરું પરિણામ

ગુજરાત સરકારના માહિતી ખાતા તરફથી પ્રસિદ્ધિત

રેખા સહકારી પ્રકાશન

નગીનદાસ પારેખનો વિવેચન-સંગ્રહ
પરિચય અને પરીક્ષા

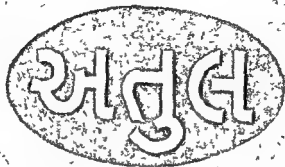
કિ. ૬-૫૦

રાધેશ્યામ શર્માની નવલકથા
(શ્રી ઉમાશંકર જોશીના આમુખ સાથે)

ફેરે।

કિ. ૩-૫૦

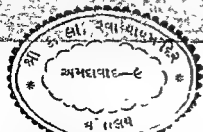
મુખ્ય વિક્રેતા
આર. આર. શેકની કંપની
કુમારા, અમદાવાદ-૨; પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ મુંબઈ-૨

રંગો

રસાયણો

દવાઓ

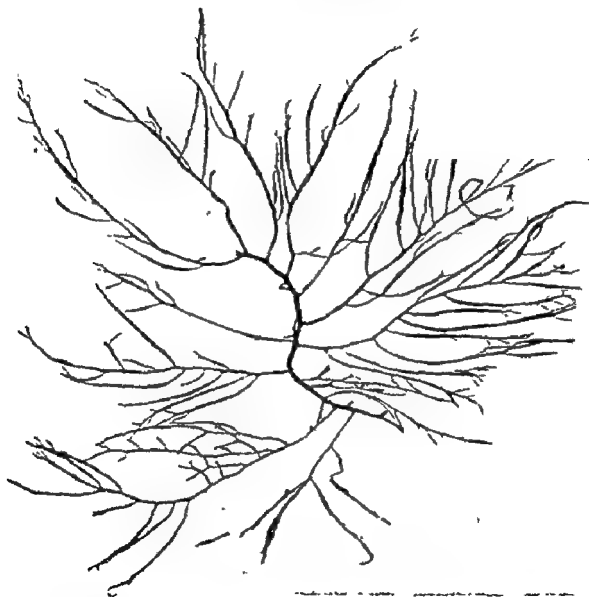

પોસ્ટ અતુલ, વાલ્મીકીનગર, (W. Rly.)

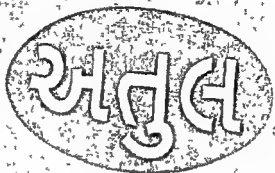
८६-८७

डिसेम्बर जन्मुंयारी

साहित्य-विशेषांक

विश्वविद्यालय

• રંગો

• રસાટાણો

• દવાઓ

ચોરસ અતુલ, વાયા વસમન (W-Bly.)

સંપાદક મંડળ

ભોગીલાલ ગાંધી (પુખ્ત)

વિમલ શાહ (સહ)

રઘુવીર ચૌધરી (સહ)

પ્રકાશ શાહ (સહ)

વિશ્વમાનવ દર ભાસની રક તારીખે
પ્રસિદ્ધ થાય છે.

એક અંકને એક રૂપિયા
વાર્ષિક લવાજમ દસ રૂપિયા
પરંદેશમાં ૨૦ શિલિંગ

બધા અતિથિત પ્રકાશકોને ત્યાં
લવાજમ ભરી રાખાય છે.

શા. ૨૦૫/ ભરીને રેખાબે
શેર લેનારને વિશ્વમાનવ બેર
મોકલવામાં આવે છે.

રેખાબેને પ્રસ્તુત આવવામાં આવે
છે. રેખાબેના અભિપ્રાયો મોટ
રેખાબે જ જવાબદાર.

સંપાદકીય પત્રવ્યવહાર

ભોગીલાલ ગાંધી

રામજી મંદિર મોળ, વડોદરા

વ્યવસ્થા અંગે પત્રવ્યવહાર

રેખા મોઝાપરેટિવ પ્રિન્ટિંગ એન્ડ

પબ્લિકિંગ સોસાયટી, લિ.

સિટી મિલ્સ કંપાઉન્ડ

અમદાવાદ-૨૨

સુરક્ષ-સ્થાન

રેખા સહકારી મુદ્રણાલય

સિટી મિલ્સ કંપાઉન્ડ

અમદાવાદ-૨૨

મુદ્રક-પ્રકાશક-માલિક

સુરક્ષાન્ત પરીખ મે. ડિરેક્ટર,

રેખા મો. પ્રિ. એન્ડ પ. સોસાયટી લિ.

સિટી મિલ્સ કંપાઉન્ડ

અમદાવાદ-૨૨

વિશ્વમાનવ

૯૬-૯૭

દિસેમ્બર-અન્યુઆરી ૧૯૬૯

‘મરુત્’ નસિન રાવળ ૨

કવિતા

પ્રિયકાન્ત મણિવાર, રઘુવીર ચૌધરી, ગીતા પરીખ ૪ રમેશ ખારેખ,
રાન્નેન્દ શુક્લ ૫ ઇન્દુ પુવાર ૬ નીતિન મહેતા ૭ કેશુભાઈ પટેલ,
‘આહિદ’ શિનોરવાળા, ન્યતિ ૮ પટેલ ૯ ભરત દક્કર, મધુ
મોહારી ૯ હસિત જૂથ, ઈશ્વરભાઈ જી. પટેલ ૧૦ ક્યામ. સાધુ,
મનહર મોદી, મનોજ ખડેરિયા, હરિકુમ્ભ પાઠક ૧૧ મનહર ચરાવડા,
પ્રવીણ દરજી ૧૨ સુભાષ શાહ ૧૩ માધવ રામાનુજ ૧૪

લેખ

સરોજિની પ્રણય: રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર; અનુ. રત્નનીકાન્ત રાવળ ૧૫
પોદી બધેલા અવાજો: શુભાષલાલ જોશી ૨૩ નવલકથા-એક હાલિ-
ગિન્દુ: ભારતી દલાલ ૨૯

વાર્તા

રીંગ: સુમન શાહ ૨૫ આકાશ: નસિન રાવળ ૩૫ સવેદન:
ભરત દક્કર ૮૦.

ફિલ્મ-અર્થા

‘સરસ્વતીચંદ્ર’ ડુ ફિલ્મીકરણ: વિનેશ અબ્ધુ ૩૮

અંધદર્શન

‘કે કિલ એ મોહિંગ બર્ડ’: નિપિન ઝવેરી ૪૧

નાટક

મૂલતા-મિનારા: રઘુવીર ચૌધરી ૪૫

ગદ્ય-અંક

જગન્નાથની કાવરીનાં પાનાં: લાલચંદ્ર ઠાકર ૮૧

કાવ્ય-અર્થા

‘અશુ મારો જિન અંશ’ રાધેશ્યામ શર્મા ૯૦

કૃતપિમર

કોશરવોષોઈઆ-આહરી કસોટી: ભોગીલાલ ગાંધી ૯૪

વિશ્વનાથ ભટ્ટ: વિ. ૯૭

અનંલિ: ભોગીલાલ ગાંધી ૯૬

રૂઝિયા: ૨, ૧૦૦

મુખપૃષ્ઠ

દરિયાઈ લીસ: વંદના ભની

મને ન મરણ ગમે કહ્યું હું હક વડે.
મળે મરણ ગાય-ગોકળ સમું, ધીમું,—વાવરે
યથા કૃપા સંપદા અસદ્ય દોહણી—ના ગમે.
ધણાય જન જીવતાં મરણ-આર માથે વહી
બધે હલચલે જણામ જીવતાં, જતાં દીસતાં
મરેલા, રાખ શાં અપંગ, જડ, પ્રેત દીવારમાં
અને મનસમાય—ઓઢત બાલે ન કે ખાણુ,
'મરણ' તરફે જતાં રમગમતે જંતુ સંમાં.
ગાથું મરણ માહરું જનમસિદ્ધ શું મગણું,
અબાધિત લખેલ તામ્રપતરે જીવાઈ સમું,
નર્મ વસુલ એ કડું મનમ્રમત રીતે જ હું—
કરે, કરવે યેણુદાર મૂર્ત તણા વડે
ચાલું જ ઉપરાવવા, મરણ એક હક વડે;
બિદાય ભવ-ચોપડો, કરજમાં ન કાંખાં ખવે

સુનીલાલ મડિયા

કલા, માનવી એક અર્થમાં કાલાનુભવનું સ્વરૂપ
સ્વરૂપ છે. — કવિતા સવિશેષ કેમ કે તેનો તો વ્યાપ
જ સમયમાં સંદેશ થતો રહે છે. સમયના અનંત
રૂપમાંથી મનુષ્ય જીવન અને મૃત્યુ એ બે રૂપો સાથે
મગાઈ પડે જડાયો છે. પ્રકૃતિમાં પણ જીવન અને
મૃત્યુની એક અવિરત વહેતી કિયામાં કાઈ નિગૂઢ
રહસ્યની અવિદ્યમ દીલા—આવી, રહી છે. મનુષ્ય
મન અને હૃદય વડે જીવન અને મૃત્યુના સંબંધમાં
પ્રવૃત્ત એવા આ રહસ્યમય આદિતત્ત્વને સમજવાનો
યત્ન કર્યા જ કરે છે જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન દ્વારા, કલા
અને ધર્મ દ્વારા જીવન અને મૃત્યુ બંને પ્રેવિષ્ટ—
સકાર છે અને જતાં જીવન એ જીવન અને મૃત્યુ
એ મૃત્યુ છે એટલે કે જીવનમાત્ર્ય : અર્થમાં જીવન
એ નહર વાસ્તવિકતાઓ અને તેમાં મૃત્યુ એ
કદાચ બીજા વાસ્તવિકતા છે. કેમ કે મૃત્યુ જીવ-
નમાં બીસી નાંખે તેવા અવકાશ, મથા નાંખે તેવી
અસલ પરિસ્થિતિ. બીજીકરી અવ છે. એ અહરપતીક
છે. સ્વીકારની સૂક્ષ્મ સમજ ડેળવી ચૂકેલી દબ્યકિત
જ જીવન અને મૃત્યુનો સમાન ઓઢર કિંઈ કેમ નહીં
એને મન આ બંને એકમેકના પર્થાવ આ સમજ
હકિત સાધ્ય કાં યોગીને કાં સતને અને કૈંક અસ્ત્ર

કવિને પશ્ય કેમ કે આ તણે જગતમાં સરસા રહીને
તેથી બહાર પડ્યું, રહે છે—રહી શકે છે. અસમય
માનવીઓ, આરો મૃત્યુ એટલે સર્વસ્વનો, લોપ, મૃત્યુ
વિશે એકથી વધુ ઉત્તમ કાવ્યો આપનાર પ્રો. કોર્પો
એક માનવી નથી સમજાઈ શકે છે. ઉમા રણી આ
કિશોરમાં મુકેલો છે :—

‘કોમો? વળી મોત કાઈ કદિ ક્યાંપ સંમોત પુ?’
આ મહાન કવિની અન્ય રચના—મૃત્યુને નિષ-
ત્રણ—મા નરી માદલંબીની બાનીમાં મૃત્યુની ગહન-
સંકર માણકે હવે ‘કુસુમ’ના હૃદયન દ્વારા અદ્યતન
રીતે બિપરી આવી છે.

જીવન એ મૃત્યુમાં મધુર અને સ્વચ્છ છે. કે
મૃત્યુ એ જીવનમાં મધુર અને સ્વચ્છ છે. એવા એક
રમ્ય વિચારોવાસ રચી કવિ અજો નિહાળન.

એવું ઉદ્દેશોપન મૃત્યુને કરી કાવ્યમાં રહસ્યમયતાની મારીક રેખા ફરકાવી દે છે.

શ્રી. મહિમાના મિશ્રણ કાંઈક નોંધવું જોઈએ જ રહેલું છે. હાં લાંબે પૃથ્વી રણો, અહીં મૂળ હાં મહિમાનો નિર્ગતો છે. કરજમાં ન કાંઈ ખમો— આ ઉક્તિમાં રહેલી બળકટતા, તીવ્રતા અને વિશેષ તો મોકળા જીવે કહી છૂટવાની વૃત્તિમાં કવિમિત્રજની ગરવી છબી પ્રકાશી લીધી છે. આ કાવ્યમાં તેમ જ 'સોનેટ'ની અન્ય રચનાઓમાં ફક્ત એવા શબ્દો છે જે આજના કેઈ પણ કાવ્યસંગ્રહોમાં ભાગ્યે જ જોવા મળે. કાવ્ય થાય છે કે નથી, ચર્ચુ તે પ્રમ બાજુ રાખીએ અને જોઈએ તો મહિમાની આ નાની વીસ રચનાઓવાળી કાવ્ય પુસ્તિકા—સોનેટ—માં કવિનું પોતીકાપણ તરત વર્તાઈ જાય છે. 'મરણ'માં કવિઓલીનો જાદુ તરત નજરે ચડે છે. શબ્દોનાં ઝૂમખાં આખી સંસ્કૃતિઓ, ભાવ-ભાષા-સંજાર ઉક્તિવૈચિત્ર્યો અને કેટલાંક સીધા ચોટદાર શબ્દપ્રયોગો તે કેટલાંક કાવ્યો વાંચતાં વેત મનમાં ગોઠવાઈ જાય છે. 'મરણ'—આ પ્રકારનું કાવ્ય છે—વાંચતાં વેત મોટે ચડી જાય એવું. કાવ્ય છે, અર્થ સમજાય એ પહેલાં શબ્દ અહીં તરત સમજાઈ જાય છે અને આ તો એક ખૂબી છે આ પ્રકારના કાવ્યોની. આ કાવ્યની મૂલ્યે પૃથિવિ અર્થની દૃષ્ટિએ સ્વયંપ્રાપ્ત છે. પૃથિવિ પૂરી થતાં અર્થ પૂરો થાય છે. આને તે પણ કદાચ એક કારણ હોય વાચકના મનમાં તરત વસી-બસીની આ પ્રકારના કાવ્યોની પૃથિવિ. સોનેટને જોઈને જોઈને, આ સ્વરૂપની જે એક મહત્ત્વ કલામયતા અને સંકલ્પતા જે ઉત્તમોત્તમ સ્વરૂપમાં શ્રી. કોહરમાં જણાય છે તે અહીં નથી હોતો. કાવ્યમાં અલ્ટરમાં આવતી આ જે પૃથિવિઓ : મને મરણ ગમ-ગોઠણ સમું, થીમું-વાવરે થયા કુપણ સંપત્તિ અસહ-લોભણી નજાતને તેમ જ પટકમાં આ બે પૃથિવિઓ : મણું મરણ માહડે જનમસિદ્ધિ શું અવેણું અભાવિત લખેલ તાત્પર્યને જવાબે સમું તરત ચિત્તમાં એકથી વધુ સંસ્કારો જમાવે છે

જે જડાય છે કીટ સાથે, માનવી સાથે, ઇતિહાસ સાથે અને વિશેષ તો જડાય છે માનવની મૃત્યુને પોતાની ચાલે ચલાવવાની મહેત્તા સાથે, જીવન ભારરૂપ બને, એ પથ બને, એને વેંદારવું પડે, એ 'દીદાર'માં અને 'મનસમાં' પ્રેત' સમ બને તેથી તો અંતર છે. મૃત્યુને સામે ચાલી દૃઢતાવાંથી સ્વામીત્વની ભાવનાથી લઈ એવું—કાવ્યનો આ સ્પષ્ટ વાગ્યાથ' એમાંની લયલુલ્લહીને કારણે મનમાં પડાપોતો રહે છે. જીનનો કે જે બંધિત એ માપ્યો હોય એ મૃત્યુને પોતાનું 'જનમસિદ્ધિ શું માગણું' કે તાત્પર્ય લખેલ 'જવાબે સમું'—એણે તો એમાં સ્વાભાવિક ઉદ્દેશોની જ રેખા તરી આવતી દેખાય પહેલાં.

શ્રી. કોહરની કાવ્યબાની, સંસ્કૃત વૃત્તોની છંદા અને 'મૃત્યુ'માં મેળેલી પૃથ્વી બળુકી તળપદી ભાષા એમ ત્રણે સંસ્કારો અહીં સંજ્ઞાપા છે. શબ્દ-વિન્યાસની દૃષ્ટિએ આને અર્થને ત્રેવડે દોરે કાવ્યમાં ગૂંથવો તે છેક સહેલું તો નથી જ. ને વળી સોનેટ નવા શોર્સ સાથે પહેલી જ વાર કામ પાડતો કવિ ઉક્ત એ અસરો—કોહરની કાવ્યબાની, સંસ્કૃત વૃત્તોની છંદા—ને સમુચિત રીતે કવ્યમાં પ્રયોજી તેમાં સ્વભાષાની અસર મેળવે તે પણ સહજ સાધ્ય તો ન જ ગણાય.

'અહુ જનઉધરાવવા મરણ એક હડતાં વડે' જેવી છેક અંતની પૃથિવિ લગી—કાવ્યકે ભગિર્મતા જઈ કવિ કાવ્યમાં 'કેલું ભાવસાતત્ય' જનવેળ છે। ખીજ બાજુએ વિચારવણુજની ભાષાને એના આસ શબ્દોને ખપમાં લઈ એ વડે કવિતા કેવી સરસ રીતે તાકી શકાય છે એનું પણ આ કાવ્ય એક ઉદાહરણ છે.

'મિડાય ભવચોપડો... શ્રી. એ અંતની અર્થ પૃથિવિમાં ખાસ કરીને 'મિડાય' એ શબ્દ દ્વારા અંતિમે વિદાયમાં રહેલું કારુણ્યની આછી સાવરેખા પણ અલપઅલપ દેખાઈ જાય છે પણ કાવ્ય સમગ્રનો ધ્વનિ તો ત્યો ઝુમરીથી ભરેલો છે જે રૂપશે છે વિશેષ, કેમ કે કવિની આ એક નિર્દોષ ઝુમરી છે. નલિન રાવળ

ચાહિયો

દમે હર દમે....

ચાખાનો દાણો ચાખવો છે,
 ઘડતા પંખીને પંખાવું છે,
 મારે હવે તો ચાલવું છે મારા પગ ચાલીને,
 સળગી ડાળને ડોલાવી ચીતને લાડેરાવડું છે
 પપ્પુ અહીં કયાં શીલું લાડેરાય ?
 અહીં સદરાની રેત ચારેકોર,
 એકલાં-મારી મૃત ફાણનાં રાજ,
 એમાંથી એકેય ચાલવા માંડે નહીં
 બિની ચાણી ઠડું છું.
 મારે હવે તો, ચાલવું છે, મારા પગ ચાલીને,
 મારે હવે તો...
 મારે હવે તો...

પ્રિયકાન્ત મહિયાર

એ જ કહાની

સાથે સાથે આવ્યા એની
 એ પગ અમને અહીં મૂકીને
 આગળ ચાલ્યો.
 અપવચ્ચે અટકેલા અમને
 બોળખરો ના,
 અટપાપટપા ચાલ્યા; નહું સપનામાં
 ને વંધાપટપા અંદવાઈ જશું બિલાયામાં.
 ને તોય બચ્યા તો
 ચાંદાને, મોઢે સ્વરજ હઈ દઈય તમને.
 અમને કેવળ મારા છે મારાના લખની,
 આગળપાછળ આમ તેમ ફેલાઈ જવાની,
 નથી બેઝડું ફરી અમારે કોઈ સમરસમાં,
 અમને ફાવટ આજકાલના અંતર વચ્ચે
 હળો જવાની,
 ફરે દરના અંધકારમાં બળી જવાની.
 હવે પછીના અજવાળામાં રહી નય ના
 કોઈ નિરાની;
 અમને અમરો
 પૂરી થાય ત્યાં પૂરી થાય એ
 એ જ કહાની.

૧૯૪૮

શુવીર ચૌધરી

મારા ચાસના

ક
 ૮
 II
 થઈને
 મારા માણની અસ્ખલિત ખાસ
 નૂ...ટ...ક—નૂ...ટ...ક...
 વહી રહી છે,
 હવાને એક એક પૂંદડો
 મારા શરીરને
 ઈશરની મહાકૃપા એમ
 ખૂળ મટેનતે મળે છે.
 મારા સમગ્ર અસ્તિત્વને
 માણવાયું હીણે હીણું પામવા
 એ—કા—મ
 થઈ પડે છે.

(માણવાયું—કે એને પામતાં
 માણસને ખવર પણ નથી પડતી તેને ?)
 એક—એક—ચાસોઅજવાસ
 મારા મારે
 જીવન જીવવાનો મૂળજ પ્રયાસ
 બની રહે છે;
 અમને તોયે એમાં કંઈ
 જીવનનો અંત આવી નય.
 એવી આસા નથી !
 (નંત—ઓહ એ પણ સદ્વાચ...)
 (અહીં તો મચી મચીને
 હું જાસ જાસ છું,
 હું જાસ...
 હું કોણ ?
 દમનો કોઈ મહારોગી
 કે પછી

—અનેકવિધ શાંસ વચ્ચે
 દમે હર દમે મુરખતો
 (ના મરતો)
 આજનો અંતની ?

ગીતા પરીખ

વિવેચન

ગીત

હર બપોરે કાંઈ અચાનક મારકું મૂઠાળખાર આવીને તારકાંચા બોળવી મધું,
સાવ ભૂંસીને સાંકળાં ઝાંખી બૂખરી રોરી, ઊજળી ઝાકમઝોળ રોરીને ચીતરી મધું.
ઘંબરે વાછટ આવતાં રેયો ધઈને ચાલી રજ

ને નેવાં ક્યાંય સુધી કલબલતાં રહ્યાં,

નળિયામાંથી જળની સાથે આભ ચૂંચું તે

ઘોરડે મારે કેટલા સૂરજ તરતા રહ્યા,

તકકાથી તરંગોળ બોનીછમ વાસની પવનપાતળી ભજમ

ફળિયે મારે પાથરી મધું.

વરસી મારી આંખમાં એની હાંચ ને સ્વામે બળતાં

પીળાં હુંગરાઝાડી ઝડવાં ક્યાં,

લીંબડો સૂકો ખખડે ને તોય ધરને મોભે કેમ

લીલાંછમ આટલાં બધાં પાદડાં બધાં ?

આંખ મળીને ઊમડી ત્યાં તે વાદળામાં ધનંતાર

ગહેડીને વન આશુએ વરસી મધું.

વમિશ પારેખ

ટુંકે

અંગપ્રેમખ ઊભા ટેકરીઓ,
મારાં વીતેલાં લીલાંછમ વરસોની
એકેય ટુંક ના ખાલી.

કરોક પાળિયા સિંદુરસીંધા પૂળ્યા,
કંઈ નહીં તે હોશખાયા
કોક, વરખડે લીલાસુખ બાંધ્યા,
ક્યાંક દેરડી બલુ કોક વેળાને દફનાવી.

અંખ અંખનાં ચાંચરો ફીડીફીડીને
ફરકાવી કેકે પૂંખ શબ્દોની
કાંધી કેમળપૂંખો ને પ્રારા શબ્દોની ખારે.

અને આજસુખ કોક ફૂંકની
સાંતુકલી ઝાલરના આલીખમ
સોપાતા પાપાની ઝાંખી ખીણમાં

!

રાજેન્દ્ર સુક્ત

(૨)

ચતરાતમાં પહોંચી ભડ
મને છેડીને
કોઈ જગ્યાએ સંજમ ભેડવા
કોઈ જગ્યાએ સંજમ છેડવા,
હીલી ટેકરી પરથી
ગળકું
સંજમનેા હું દાણો
મત મથૂરની કેડા સૂણવા
કાન વગરનો
નામ વગરનો
ધાન વગરનો
સંજમનેા હું દાણો.
રેત ઝાકતા રણમાં પહોંચું
કોઈ ઊંટના મોંઢામાંથી
નીકળેલા હું દાણો.
કોઈ ઊંટના પાડયા પગથી
રાહ ફેળવે દાણો
મને ઘને વાગેાળું—
—મને ઘને ત્યાં આપણુ સીને.

ત્રણ કાળો

(૧)

ચિતરામણ ચીતરવાની
ટેવ મને પડી ગઈ—
વરસેલી વેદનાઓ
ચીન્નેલી કે દાગણીઓ
સંજમની રેખાઓને
એગી કરી
ચિતરામણ ચીતરું છું.
ચિતરામણ સાથે ઊસી
નિરાંતનેા
એકમ વાતોમાં ખૂંધું,
ચાંદરણાની સાથે ફળું
ધીમે ધીમે હું મ બનું
ચીતરેલું વન
વન અને વાંસ
વાંસની હું ખવાયેલી જૂંગળીમાં
આસ કરી
ગાવા મધું,
મોહનની હીલાઓને
કઠાયેલી ગાથાઓને
વીતાવેલી વ્યથાઓને.

(૩)

હું તો મારા ધરની છું
કેરાયેલી બારસાખ.
રોજ નવું બંધાયેલું સમરીનું ધર.
ધર ધર રમવાનું
વર વર રમવાનું.
હું તો નવોં હવનનેા ફુંડ
રોજ રોજ હોમાતો
હું જવનેા જ કણ.
• હોમાયેલા કણ કરી
વરસાદી માટી મલીં ઊગતા નથી,
હોમાયેલા કણ કરી ધમ્મતા નથી,
હોમાયેલા કણ કરી મરતા નથી,
—કેરાયેલી બારસાખ
—સમરીનું ધર
—હવનનેા ફુંડ
આ બધું તો એમનું જી
સાચકહું બન.

ઈન્દુ પુવાર

હું કુઝો

કેંક કેટલાં વર્ષો બીતાં હંસાઓ
ગણી ગણીને થાક્યો હું તો હંસાઓ
પરબવની પ્રીતિમાં રાધો હંસાઓ !
જનમ જનમનાં જાળો બીટો હંસાઓ !

તમે દે હંસા હજુ કેં દીધાં
તેની કરવી થી વાતછ,
તમે દે બન્યાં લીલી ટેકરી
એમે તો મારીનું ટેકુછ,
તમે દે નવીઓ બેઠા બેઠાની
અમે તો વટેલો કાઢેછ,
તમે દે હંસા જલની દીવડી
અમે તો બજારી બેસેછ,
તમે ને અમે કેં જુદાં નથી
તેની વેરામી શી વાતછ !

મને તમારી પ્રીતિ વિશે પ્રેમ નહીં
ને મને તમારાં
જાળો વિશે પ્રેમ નહીં એ કુઝાઓ
સિરસીલક સડકોના સાથી કુઝાઓ
જરા સાંભળો હવા વગરના કુઝાઓ
હવા ભરી ત્યાં કૂટી જવાના કુઝાઓ !
કુઝો મારા અંજ અંજથી આજસ મરે
આસ ભર્યાં શિખરથી ગળડે કુઝા
હું કુઝો.

હું અલકમલકને એલકબીલો કુઝો
હું અંખકારમાં ખીલી
જાહેલો કુઝો.

કલકલાટ બેઠા ખાણીથી,
અર્થો ભર્યો હું કુઝો.
હું જનમ વગરનો દીલી ભણું હંસાઓ
હું વતમાનને સલામ વેરું હંસાઓ
હું રંગવિરંગી સણે મહી
લછળતે અખિં હંસાઓ !

હું અલકમલકને
એલકબીલો કુઝો
હું કુઝો..

એક કાવ્ય

મારી કાથો નિદ્રાના કળને
કેણુ મરું છે ચાવી ?

આ ત્વચા પર રે છે
પહિનો ચંદ્ર ન્યારે

ત્યારે વૃક્ષ બની કેણુ
ખડખડ હસે મારામાં ?

સપ્તમાની કાલી દુનિયામાં
હું મિતાદશરિયો બનીને ભટકું,
બચું ત્યાં તો વિશેષભિયો બની
દરેક દીએ ભટકું.

દિવસ આખો દરિયો અગમગતો
મારી પાંખણુ કિનારી પર.

મધરાતે સર્પ બની સરકતો
મારામાં હસતા વૃક્ષની શાખે.

રતની ભૂરી જંજીરે આખી રાત
કેલી બનાવી મૂકે છે મને,

ને મારા કાણવાળા આસ આખી રાત
વીરવા કરે છે નિદ્રાકળને.

તેના હાથમાંથી કૂંટવીને
ત્યાવી કેણુ મરું છે મારા નિદ્રાકળને ?

બેજન નિદ્રાનો ભાર
હું વલી ન શકે આ આંખે ?

કે હું મરણને જન્મવતો
કેં કેટલી રતો મરું ?

મારી વંદના કળને
કેણુ મરું છે ચાવી કાચું ?

ધનુ પુવાર

નીતિન મહેતા

અંધાર-જળી

અહીં અંધાર સૂઈ
 આરાધના વાતાવરણમાં
 જરૂર પડેલી જરૂરો ઊભી કરી
 આંખ મિચી કેમકે ડૂબકી ખાતું
 ને અજાણમાં
 સદેજ સદેજ અંધારની રિશ્તતા ઊભી થતાં,
 ચારે બાજુથી નાની નાની
 કોનેરી માછલીઓ સરી આવતી.
 અંધારતળે કળાયલી પાંપણે પર
 અંધાર-ચરતી ખૂણે ખૂણેથી
 નીકળી આવી
 આ નવા સિંહાસને સૂંધવા લાગી.
 મારા ચિત્તમાં
 અનેક પરિચિત મહેશ્વરોની અવરજવર
 જાન કાળ, આસ કાળ
 અંધાર વિશે સરવા લાગી.
 ને હવે તો મસ્તક ઘોટા આવી પડેડ્યા છે.
 મારા પરિચિત મહેશ્વરોની નાચબાજ
 ખોલમાં તો શમી ગઈ.
 જ્યારે મારા ચિત્તમાં હું સંતાઈ ગઈ છે,
 એ જાણનાં જ
 અંધારાને રાજ મારા ઉપર વડી પડ્યા.
 પાંપણે ખૂણતાં જ પડી ગયેલાં અંધાર-જળ
 મારા અસ્તિત્વને ધારે ધારે બોલાણા દિધે-

સફેદ અંધારાં

અહીં વિસ્તરેલી વનરાજિમાં
 હું બિનાશ જની-મારા ઉજ્જવાસીને રોળી લે.
 મારી સનાતન આંખવા બનેલી આંખને
 ખડકો તરફ દોરી લઈ જા-
 મને કોઈ સ્પર્શી રહ્યું છે,
 મને કોઈ ચર્ચી રહ્યું છે,
 મારી ગરદન પર કોઈકના છવાયા છે યુગલ કેસ !
 પવન આને કોતું રૂપ લઈ
 મારા આંખલામાં રામ યોડી છવાઈ રહ્યા છે !
 પવન આને મારી બારીબોલા મહેલોમાં બસાઈ જઈ
 આખરા સરથે આંખમિચાખણું કરતો
 તારી-જેમ-મારથી-ફર ફર સરતો રહ્યો છે.

મારી ઉખાડે રોળી લઈ
 જવતી હતી એક દિવસ તારી કાપા,
 મારી વાતો સંભળી સંભળી
 જવતો હતો, થળતો હતો તારો જવ-
 હું તો અવાજમાંથી ઊંચું કરતો તારું રૂપ
 અહીં વિસ્તરેલા સમુદ્રમાં
 જેવા મધ્ય તારી કાપ-
 મારી આંખો આમળનાં સફેદ અંધારાં
 હું હવે રોળી લે.

બરત ઠક્કર

તારા શબ્દો

તારા શબ્દો
 મારી આંખે જની
 ફૂનિયા જોવાનો પ્રયત્ન કરે છે
 ત્યારે બહુ મજા આવે છે.
 અંધારમાં ખીસેલું ફૂલ ચોપટની
 વાસ લઈને આવે છે
 ત્યારે મન હું
 અને ખીલું કોઈ નહીં
 હું જ માફ આવે છે.
 ટાઈપરાઈટરના અવાજના કૈનવાસ
 પર આવે તારો જ
 ચહેરો દોશઈ જતો જોડેલું
 ધડી ધડી જુલાઈ જાતું તારું
 નામ તારા વાળને
 જાણીને રંગ માફ
 રાખવામાં વધુ મદદ કરે છે.
 તારા વાળને
 બૂખરો રંગ એટલે અનુભવા ઉપમદની સુવર્ણ.
 તેથી હું અને આવે હું જ-
 કેટલીકવાર
 ઇશ્વરનો અવાજ થઈ
 અને કનડે છે.

મધુ દોહારી

પ્રવાહો, મનુષ્યોના.
અહો અથે, ટાળે, કલિક રથ માથે,
અહીં બ્રહ્માવતે મુકલ રથલ પે આંખ કરતાં
વનથી વેરેલા, મધુર સ્વાદ કોકિલસુરે અને
પણે પળે ઘુતિ લસત એ સૂર્યકિરણો
અહો! નાખે ધામા.

ને આ જલને કિનારે—

માંડી ત્યહી ખર્ચકરી;

સુરભ્ય તેજનાં, પ્રકાશનાં કિરણથી

એ દ્રવ્ય આ સર્વ—

આ ભૂમિ, આ જ્ઞાન ખરત, ડાળ આ,

ને પિપિલિકની અહીં છાર ચાલતી—

એ સર્વની સંભવના વિચારે

—ઋષિ અહીં હો,

ને કેમ કે કયાંથી? છે સર્વ શું આ? કિરણોત્પત્તે તે,

ઋતનો ઋતિથી, રત જ્ઞાનપીઠે.

ને ત્યાં વિશાળ આ સ્વામલ ભૂમિભાગે

કૃષિવલોથી ભિલસાય ચાસતી સુગંધ!

ને આનંદથી ડગલત ખેતરોની સપ્તર્ષી અરણી હો

શામિરનાં રક્ષકલોથી ભણે! ને ત્યાં વિરામો

ત્યહી ભાત ટાણે તે સૂર્ય

એ કષ્ટકે ભેડ સારથે પ્રવચન છાવે,

શમસિકલ ગાયે.

ને ફારતી શુભ સુગંધ કર્મની!

સંધ્યા-ઉપાની નવરક્તિમા, ને

મેયો તણે સુદર દેવ હન્દ અભિષેક.

વરુણે એ સર્વસ્થળે જલોતો અધિષ્ઠિત

ને મનુવંશ કરી આ વેલનો રક્ષક, અગ્નિ

મિત્ર વાતનો પ્રભાવતો અન્ન ચહે અને

એ વ્યાપી રતે ધી-પૃથિવી

ભરી ભરી અને વહે આદૃતિ દેવમાર્ગે

શો શોભન!

એ સર્વને આ

સ્વામી રહ્યું હો મનુચિત ગદ્યગદ્ય.

અગનકણી

સત શીતલ નીરવ, એકલી
સંગાર સ્વપ્નનો ઠહોણું;
જળકે જળકે પે હરે સતત,
એ અગનકણી હું બોણું.

અગન કાર્તિકી સ્વપ્નન, ચકાભું
અનલણ એણે ગહોડું;
મને જોઈ ને આર્દ્ર ઘણુંઘણું;
શિતિજનમન કાં કોરું!
બહે વીકર્યો વખત
હવે હું
નમસ્ત તો નહીં તોણું!

અગર કોઈ એ મને હથેલી,
હૃદય છીં હું રોઈ;
અહીં, અધે પશુ કેમ થયેલી
અધિર ચામડી જોઈ!
ફરે ભયે સહુ અવળ,
હવે હું
અરજગરજ નહીં બોણું!

હસિત બૂથ

દ્વિચરભાર્ગી છ. પટલ

ચાર ગઝલ

પત્ર આપે પણ તલો પાંચા પળ,
બંધ મુઠીમાં સમયે રાખ્યો હશે.

રાત અમરાતે હજી દલકયા કરે,
મોર મનના કેટલું નાચ્યો હશે.

અંધનો દરિયા છેલે છે શ્વાસમાં,
ફૂલ થોડો ઉતાર મને આપ્યો હશે.

આપને આપ્યો અભંગો શી મળે,
પાંસળાને સૂર થઈ પાડ્યો હશે.

સાચની કામળ પલોની અંખના,
સાંભળ્યું છે: માણુ પણ ધાક્યો હશે.

વીરનાથુ બોમ રૂઢાની હર એક કાળોએ
પલેના ફરફરિતે બીડી નાનું બાળોએ!

તળિયેથી ક્યારે ફૂટ્યો સરવાણી પાણીની
બીડી વૃષાઓ ક્યારની સરવરની પાળોએ.

બોવાઈ શું મધું બધા રસ્તાની બીડમાં
પરદા સમી રહે છે સદા દિવિ બળોએ

બન્ધોબતમનમાં રૂપ હું બાળું છું પાદરે
ગુજ અમના ન રાળણ સંભળાય પાળોએ.

મનોજ ખંડેશિયા

શ્યામ સાધુ

હવે જીવમાં જીવ મેલું બપાહું,
કરે છે હજી કેમ 'હોવા' ગપાહું?

પવનની ગતિ એમ લાગે છે ભણે
દિશાઓ જવાનીને ચાલે છે ગાહું.

વીતેલી ફાણે કાચ જેવી જરડ છે,
કહો તો તમારો ઉપર હું ગાહું.

રૂપરણના ખાસ એક પાણી ગયા છે,
તને કદલી વાર, ક્યાંથી ઉપાહું?

દીવાલોને બાંધી જઈ એક પાણી
પાણું છે કાલ હું વર્ષોથી ગાહું.

મેં નોંધ્યું છે એ આંખ ને બંધ મુઠી,
જગત એક આણું પાણું છે બપાહું.

કરે છે હજી કેમ 'હોવા' ગપાહું?
મેં અક્ષર લખ્યા છે, હું ખેંચું છું ગાહું.

ધેધૂર ધેન મહુડો કંઈ રોમ રોમ ચૂલે,
ભળનાં ખણું મધું છે; મરજ કદાચ બીડે.

હળવેકથી હવામાં સંચાર ક્યાંક થાતો,
ખાહું પડી ગયું છે; રસ્તો કદાચ સૂઝે.

પાંખો ફૂટી રહી છે રૂઢાની કાળકાળે,
તરણું બીડી રહ્યું છે; નંગલ કદાચ બીડે.

ખળખળ થતી હવામાં ફળી ગયું ચરાચર;
હેયું છલી ગયું છે; દરિયા કદાચ ફૂલે.

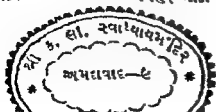
અણભણુ વાળળો મેં વરસી ગઈ છે બેઠાણું;
તરોરિયું ખણું છે; તરડો કદાચ લહે.

૧૯૬૬ : ૧૧

મનહર મોદી

૧૯૬૬ : ૧૧

હરિદ્રુષ્ટ પાઠક

ગાન્યુઆરી ૧૯૬૬ : ૧૧

સુવર્ણમૃગ

ગુંજ્યા કરે !

મારી નજરના પાતાળ-હોડા જળમાં
 ઢુકડાતું ઢુકડાતું આકાશ તર્યા કરે,
 લીલી વનશર્ષિએ અહીં પાંપણોના દોરે દોરે
 બંધાઈને ઝૂંધ્યા કરે—હાની તરખાળ થઈ ઝૂંધ્યા કરે.
 પાણિયાશનો ચોખ્ખો ચળકતો નિરતાર
 ઢોધ નાતકા શિશુની જોમ ઢરયા કરે—
 હંદને લીસો ને લીસો કર્યા કરે,
 વિચારોનાં વિહંગો અહીં
 આસપાસના પ્રયત્નતા આલમમાં
 મારો તાજ-બ-તાજ ખીતોને
 ગળા મહીં પૂંદી પૂંદીને ગાયા કરે, બડયા કરે.
 નાણે કે :
 લીલમ લીલું વન,
 આ વ્યોમ,
 આ ભર્યો ભર્યો ભિરતો જલવિરતાર
 અને વિહંગો.....
 એ...ટ...લે...;
 મારી પાંપણના હીંચકે
 જાંનતો અલમલતો ઝૂલતો નિરાકાર આકાર,
 ગુંજ્યા કરે—મટેક્યા કરી ગુંજ્યા કરે !

મનહર અરાવડા

સ્વપ્નાની મરુભૂમિમાં
 દોડી દોડીને કલ્પાન્ત ધયેલા
 મારા સુવર્ણમૃગને
 આખરે આદિમતાનો કિનારો લાધ્યો !
 ધરતીપર સૌ મધમ
 ભોગેલા ફૂણ ફૂણ પીન્ડકુરની પેઠે
 એણે ફૂણ ફૂણ રિમત કરી
 મોં પરની નસોમાં વિજયને બરી લીધો,
 લાળસતાથી
 અવનત શિરે
 એણે પોતાના પગથી
 પૃથ્વીને સ્પર્શે જલુ
 ત્યાં તો—
 એક એક રજકણ
 એક એક સોનખરી બની
 એને ચૂમવા લાગ્યો !
 એ એના સુવર્ણકંપચને કાઢી
 નિરાવરણ થઈ
 સોનખરીએની લટામાં ખિવાઈ ગયા.
 ધસાતી તરુશાખાએમાંથી પ્રગટતા અગ્નિને
 અને—
 જેમાંથી હજીયે કાચા માંસની વાસ આવે છે
 એવા પાવાણાનાં શલ્લોને નિહાળતાં ચેત
 એ ગમી બેઠયો !
 અને આમ જ—
 અનીતના કવલને વાગોળતાં વાગોળતાં
 એણે સુવર્ણકંપચ પહેરી લઈ
 કોઈક સીતાને પરિભ્રૂ કરવા
 ફરીથી દોડવા માંડ્યું....

પ્રવીણ ડરલ

સ્વગત

(૧)

હા, હવે શ્રદ્ધાની નિસરણી પર ચઢી સ્વર્ગે જઈ શકશે.
 હે ધર્મ મન, 'હજી તે' તારો ધર્મ નક્કી નથી કર્યો ? ચાલ,
 તારી આંગળીઓ વચ્ચે લટકતા ચીથરાને દૂર કર.
 બે હોઠ વચ્ચે ફસાવલા મૃત્યુને. બોલીને બહાર ફેંકી દે.
 કાનમાં બિજાનું પાથરી સૂતેલા સમય માટે સવાર પાડ.
 બે પગ વચ્ચે બાઝવે જતાં જળાંમાં તું ખડેર થઈ ઢળી
 પડે તે પહેલાં તારો ધર્મ નક્કી કરી નાખ.
 કેમ કે શ્રદ્ધાની નિસરણી પર ચઢી સ્વર્ગે જઈ શકાય છે.....

(૨)

બરે, આ તો મેં મારા જ મોહન-જો-દેરાને બોલી કાઢ્યા !
 હવે ? ના; તેમને દાઢી દેવા તો શક્ય નથી. ચાલ,
 એમાં જ મારી સફર શરૂ કરું. કાણ ?
 કાટમાળમાં પડેલી વૃદ્ધાનો ચહેરો બિચકાયો.
 'જો' તેણે બાંધ સુકીમાં અને સમય બતાવ્યો.

(૩)

પાનખરમાં જેનાં પાન ખરતાં નથી એવા વૃક્ષની આ વાત છે.
 પ્રગાઠ ધુમ્મસ અને અધકારભર્યા આકાશમાં ગગડતા
 સમયના સભર વાદળમાંથી ઝરેલા તણુપાથી
 આંખે ઘેરેલા મનુષ્યની આ વાત છે. 'એ' આઝ નીચે એઠેલાં
 'એ' મનુષ્ય રોક સ્થેજ બિંબી કરી વાટ જુએ છે, પણ
 એ વાટ જોઈ શકતો નથી.
 'એ'ની પગ પાંચે બિગેલા લીલા ઘાસમાં તડકાને પીટ પર
 ફેરવતી કીંડી સાથે એ જઈ શકતો નથી.
 'એ'ને ચીંતે ચીંતે સમયના રથમાં બેસીને જતા પોતાના
 વિપરીતે એ આંસુ કહી શકતો નથી.
 હવે એ ત્યાંથી જઈ શકતો નથી.
 હા, આ એની જ વાત છે.

ગાનક કાવ્યકાર

સુભાષ શાહ

કેક પર લાખો ડાબ મારવા મથતાં હતાં. મોજાં
ગજાંને કરતાં હતાં, પાછળના સાચોદારને ઠોક લેવા
કરી મોલાવતાં હતાં. અભિમાનપૂર્વક કુલાઈ કુલાઈને
આલતાં હતાં. તેમના માર્યા પર સૂઈ કિરણ તેજપૂર્ણ
મુમુની જેમ ચમકતાં હતાં. નોકીઓમાં શું છે તે
જેવા મોટે જિવાં થઈ જતાં હતાં. કાણુનારમાં કુત્ર-
હલ શાન્ત થતાં નોકીને ધક્કો મારી ફરીથી કંઠાંક
આપ્યાં જતાં. ઓઢિસની નાની હોડીઓ સદ કુલાવી
પોતાની મધુર ગતિને આનંદ માણતી જતી હતી.
એ મોટા મસ્તૂલ-મુકટધારી જહાજના ગાંધીની
ઉપેક્ષા કરતી હતી. સ્વીમરની પિનાકચાનિ (વિહસલ)
મી પરવા નહોતી કરતી. એ હોડીઓ મોટાં મોટાં
જહાજોના મોં પર શૂંક કુલાવી હસી મજાક કરતી
જતી હતી. જહાજને પશુ આમાં પોતાનું અપમાન
થતું નહોતું લાગતું. પરન્તુ ગાધામોટલું [માલ
ભરેલી મોટી નોકીઓ] વર્તન જુદું હતું.
તેમને થોડુંક આલતાં ત્રણ કલાક થતાં તેઓ સ્થૂલ
શુદ્ધિ જેવી દેખાતી હતી. કાલપાને અસંમર્થ થતાં
છિવટે જહાજને આગળ જવા દે. તેઓ જ્યારે
આપણી પાસે આવી પડે છે ત્યારે તેમના અવિનય
આપણને અસહ્ય થઈ પડે છે.

સાંલિનવામાં આવ્યું કે જહાજમાં કેપ્ટન નહોતા.
જહાજ ઊપડવાની આગલી રાતે તેઓ અદરશ થઈ
ગયા હતા. આ સાંભળી અમારાં લાલોસાહેબની બિંધ
ફીડી ગઈ. તેમને લાગ્યું કે જે કેપ્ટન ન હોય તો
લગરનું અચલ શરણુ સ્વીકારવાનાં જ કોય છે.
મોટાભાઈએ કહ્યું તેમ કરવાની જરૂર નથી. કેપ્ટનની
હાંધ નીચેનાં માથુંસા કેપ્ટન કરતાં ઠાંઈ રીતે ઊતરે
તેવા નથી. જહાજના માલિકોના પશુ એવું મત
હતો. બાકીના બધા ટ્રગા જેસી રજા હતા. પરન્તુ
તેમના મનમાં પ્રસન્નતા નહોતી. પછી મેં જોયું
તો, પરંપર જહાજ આવતું હતું. ખુલાસીઓના
બુમબુરાડને સીધે કેપ્ટનને અલાવ વરતાતો નહોતો
એટલે એમ બધાં સુપ રજાં. અમાનક, જહાજના
હૃદયને 'ધુક' ધુક' ખનિ બંધ થઈ ગયો. યજ્ઞ
આલતું નહોતું. લગર નાખો લગર નાખોની બૂમો

પડી લગર નાખ્યું. મશીનમાં એક જગાએથી ઠોક
લાગે ખુલી ગયો હતો. તેને દુરસ્ત કરે તો જ
જહાજ આગળ ચાલે તેમ હતું. દુરસ્તી શરૂ થઈ
એ વખતે સોડા દસ વાગ્યા હતા. દોઢ વાગ્યા પહેલાં
મશીન સચું ચાલ્યું એમ નહોતું.

મેઠા મેઠા ગંગા કિનારાની શોભા જોવા લાગ્યો.
શાન્તિપુરની દક્ષિણ બાજુએથી આરંભ કરી ગંગા
કિનારાની જે શોભા છે એવી બીજી ક્યાં છે?
આંખોને અવિરત આનંદ આપે એવી ઝાડપાનની
છાયા અને કુટીરાની હારની હાર બને બાજુએ
આલતી હોય છે, કયાય તિરામ નહીં. ઠોક ઠોકણે
લીલાં ઘાસ વડે આનંદિત તટશ્રમિ ગગાના
બોળામાં આવી, મૂઈ ગઈ છે. વેલોની જગ્યામાં
જકડાયેલાં ઝાડપાન નદીના પાણી સુધી મૂકી પડ્યાં
હોય છે. પાની ઉપર તેમની છાયા સતત ચૂસતી
હોય છે. આ છાયામાં વચ્ચે વચ્ચે સૂર્યનાં કેટલાંક
કિરણો ઝળહળે છે; બાકીનાં કેટલાંક ઝાડખુંડનાં
નાનાં નાનાં, મધુણ લીલાં, કપાપમાન પાંદડાં ઉપર
એક ચક્ર થતાં દેખાય છે. તેની નજીક ઝાડના ચડની
સાથે એક નાવ બાધિલી છે, બાધાની નીચે નિરંતર
પાણીના કલ કલ ચઘઈયો તે મંદ નંદ જોવા પાતી
આરામથી બિથે છે; તેની બીજી બાજુએ મોટા મોટા
ઝાડની ગીચ ઝાડીની વચમાંથી વાંકીચૂકી, તટલી
પગડી પાણી સુધી ઊતરી આવી છે. એ રસ્તેથી
મામનારીઓ કેડ પર બેઠાં મૂકી પાણી ભરવા આવે
છે. છોકરાંઓ કાદવ પર પડી પાણી ઉછાળતા
ઉછાળતા તરતાં તરતાં ભારે તોફાન-મસ્તી કરે છે.

પ્રાચીન ભગ્ન ઘાટ કેવા શોભે છે! એ ઘાટ
માણસોએ બાંધ્યા છે એ વાત જાણી જવાય છે. એ
ઘાટ ઝાડપાનની જેમ ગંગાકિનારનું પોતાનું ધન
બની જાય છે. ઘાટની મોટી મોટી કાટોમાંથી પીપ-
ળાનું ઝાડ બેસ્યું છે. પગથિયાંની છાંટાની બળોલોમાંથી
ઘાસ ફૂટી નીકળ્યું છે. ઘણાં વર્ષોથી ધરોની જલ-
ધારને સીધે તેના સરીર પર શેવાળ બાકી છે અને
તેના રંગ આરેકરના સ્વામલ રંગમાં સહજ રીતે
બળી ગયો છે. માણસોનું કાપ પૂડ થતાં પ્રતિએ

સેં શોધન 'કુચુ' છે. પીંછી વડે અહીં તહીં પોતાને રંગ લગાડી દીધો છે. કઠિન, ગર્વીલી લાલકદાર વ્યવસ્થા નબે કરી, તેમાં ખંડિત વિઘ્નખલ માધુ-યની સ્થાપના કરી છે. ગામના જે ઊકરાકરી નહાવા કે પાણી ભરવા આવે છે તે બધાંની સહો એ ઘાટનો કોઈ સંબંધ બંધાયેલો હોય છે. કોઈ આની પૌત્રી તો કોક આની મા-માસી તેમના દાદા કે દાદી ન્યારે આવડાં હતાં ત્યારે આ જ પગથિયાં પર બેસી રમ્યાં હતાં. ચોમાસામાં લપસી પડ્યાં હતાં. પેલો 'ભ્રજા'વાળો ભણીતો ગાયક અંધ શ્રીનિવાસ સાંજ ટાલે આ પગથિયાં પર બેસી સારંગી વગાડતો 'ગેસો ગેસો દિન' ગાતો અને ગામના બેચાર માણસો તેની આસપાસ બેસી સાંભળતા. આ આને કોઈ યાદ કરતું નથી. ગંગાકિનારાનો ભગ્ન દેવાસથોતું પથ્થુ બેલે કોઈ વિશેષ માહાત્મ્ય છે. તેમાં દેવ-પ્રતિમાઓ નથી પરન્તુ તે પોતે જે જટોજૂટ વિદ્યમિત પ્રાચીન ક્ષત્રિની જેમ આદરણીય અને પવિત્ર બની ગયાં છે. કોક કોક ટેકાણે લોકોની વસ્તી છે. ત્યાં માછીમારોની યોડીઓ હારખંધ બિધેલી છે. ટેકલીક પાણીમાં છે તો ટેકલીકને જમીન પર ચડાવી દીધી છે. ટેકલીક કઠિા પર જીંધી પાડવામાં આવી છે અને તેનાં કબીં (ફેમ) સમારવામાં આવે છે.

જૂ પંડીઓ પાસે પાસે આવેલી છે. ટેકલાકની આસપાસે વાંકીચૂંકી વાડો બનાવેલી છે. તેમાં જે ચાર દોર ચરે છે. ગામનાં એક બે દુબળાં કૂતરાં નવરાનાં પેટે ગંગાકિનારે રમણતાં દેખાય છે. એક જીવાડો છોકરાં મેંમાં આંગળું ગાંધી રીંગણના ભિતરની સામે જોડો રહી, અંધાક બની અંધારાં જહાજ તરે ભેટ રહી છે. હોડીઓ તરતી કૂટા લાકડી સાથે બાધેલી નીમી ભંગો વડે માછીમારોને છોકરાં કિનારે કિનારે ચિંગડી માછલી પકડી દરે છે. સામે જ કાંઠા પર વડનાં ઝાંડનાં ભંજાં ભંજાં જૂળિયાંની નીચેથી વહેતા મંદોની પ્રવાહને ધાધિ દેવાંની નંગા ધોવાઈ ગઈ છે. આથી એ જૂળિયાંની સ્વચ્છે એક એકાંત, આશ્વસ્થાન બની ગયું છે.

એક હોશી પોતાનાં બે ચાર હાંલ્યાં, એકાદ કાંચળો લઈ તેમાં રહે છે, વળી બીજી બાજુએ ધંભે દર લાકામાં કંસનું જંગલ છે. શરદાકાળમાં ન્યારે ફૂલો બીલી જો છે ત્યારે ત્યાં હવાની પ્રત્યેક દિલોજી હાસ્યના સમુદ-તરંગ જીજ્ઞાસા હોય છે. ગમે તે કારણ હોય, ગંગાકિનારાના ઈટોના નિલાડાઓ જેવા મને ગમે છે તેમની આસપાસ આડપાન નથી હોતાં. ચારે કાર ખાડોટકરાવાળી, અવડ જગામાં, આમતેમ ટેકલીક ઈટો ખસી પડી હોય છે. ઘણી બધી બજેલી ઈટો વેર-વિખેર પડી હોય છે. ડેકડેકાણે માટીના ખાડાઓ ખોવા હોય છે. આ ઉજ્જડ, ખાડોટકરાવાળી જમીન પર, નિલાડાઓ બલે બલાગિયાની જેમ જીલા રહે છે.

ઝાડની હારોમાથી શિવનાં બાર મંદિરો દેખાય છે, સામે ઘાટ છે. નોખતખાનામા નોખત વાગે છે. તેની બરાબર પાસે જ ખેયાઘાટ (હોડી મારફતે નદી ઝોળજવાનો ઘાટ) છે. ઘાટ કાચો છે. ઝાંનાં પગથિયાં, તાડના ચડિયાં વડે બનાવવામાં આવ્યાં છે, દક્ષિણમાં કુલારનાં ઘર છે. જાગ પડી કાળાના વેલા લટકે છે. એક પ્રૌઢ સ્ત્રી જૂ પડાની બીંતને હાણુ વડે લીંપે છે. આંગણું ચોખ્ખું ચણુક છે. એક ખૂણમાં, માંડવા પર ફૂંધાને વેસો છવા-યેલો છે. બીજી એક બાજુએ તુલસીકપારો છે. સુધાસ્તના સમયે તરંગહીન ગંગામાં હોડીમાં બેસી તેના પશ્ચિમ કિનારાની શાલા બેલે ભેઈ નથી મેલે બંગાળનું સો-દર્ધ બેલું નથી એમ કહીએ તો ચાલે. આ પવિત્ર, શાન્તિપૂર્ણ, અંબુપ્રમ શાલાનું પર્ણન કરવાનું શંકય મથી. આ કોનેવો ઊંચાંમો, મલિન સંખ્યાવેકમાં નોજિરેમોઊંચાં ઝાંડ, મંદિરનાં શિખરો, ઓકોશનો ફલક પર અંકિત નિરતમ્બ ઝાંડની ટાપી, સ્વિચ પેલ્લી પર ફેલાયેલી લીંબપંખે-મળી સંધ્યાની આલા, સુમધુર વિરામ; કાંલાહલ સંમી ભર્તા વ્યાપેલી અગ્રંથ શાન્તિ, આ બધું બેઠું મળી નેદનવનની એકાદ મશયિકામી જેમ, ઓકો-શંગ જાની પેલી પારે સુદર શાન્તિનિહતનની એકાદી હંબીની જેમ, પશ્ચિમ દિગતના કિનારે અંકિત

યથેચું દેખાય છે.

ધીમે ધીમે સંધ્યાનો પ્રકાશ, ઝાસરી, નમ છે. વનની વચ્ચે આ તરફ, પેલી તરફ એમ એક પછી એક દીવાઓ-સળગી બેઠે છે. અચાનક દક્ષિણ બાજુથી હવા વહેવા મંડે છે. પાંદડાં સરે સરે કરતાં કાંપી બેઠે છે. અંધકારમાં વેગવંતી નદી વહી નમ છે. કાંઠા પર સતત મોળાંઓના પ્રહારથી 'છલ છલ' અવાજ થયા કરે છે. ખીલું, કંઈ સ્પષ્ટ દેખાતું નથી, કે સંભળાતું નથી. કેવળ તમરાંના અવાજ સંભળાય છે, અંધકારમાં આગિયા ગળાટી, છુગાઈ જતા દેખાય છે. રાત વધે છે. કુબ્જપક્ષની સપ્ત-મીનો ચંદ્રમા ધોર અંધારા પીપળાની રાચ પરથી ધીરે ધીરે આકાશમાં ઊંચે ચડતો નમ છે. નીચે વનનો શ્રેણીબદ્ધ અંધકાર અને ઉપર સ્થાન ચંદ્રનો પ્રકાશ. થોડા પ્રકાશ અને અંધકારથી જવાયેલી ગંગામાં ઠોક જગા મોળાં પડે અડિત થતી, વારે વારે લંગાતી લાગે છે. પણ પેલી પારની ઝાંખી વનરેખા પર ખીન્ને થોડા પ્રકાશ ફેલાય છે. પણ એટલા પ્રકાશમાં ભરાયર કંઈ દેખાતું નથી. માત્ર એ તરફના કાંઠાની સુરેતા અને અસ્ફુટતાને મધુર અને રહસ્યમય બનાવે છે. પેલી પારે નિદ્રાતું રાજ્ય અને આ પારે સ્વપ્નનો દેશ - એવું લાગ્યા કરે છે. આ ને બધાં ગંગાનાં ચિત્રો મોરાં મનમાં ઊંપીસી આવે છે તે શું સમસ્ત આ વખતની સ્કીમર-મુસાફરીનું પરિણામ છે? એમ નથી. આ બધાં દેહાવ દિવસોથી મનમાં અંકિત થયેલાં ચિત્રો છે. આ બધાં ખૂબ સુખદ ચિત્રો છે. આજે એ તેમને ચારેકોરથી અચ્ચળના સ્ફટિક વડે મઠી દીધાં છે. આ પ્રકારની શોભા, આ જન્મમાં ફરીથી પામીશ નહીં.

સમારકામ પૂરું થયું છે. મુસાફરોએ સ્નાનાહાર કરી લીધાં, મોટાં એવાજ સાથે લગરે હેપાડાઓ આવ્યું. જહાજ ચાલવા માંડ્યું. ઝાંખી તરફ મુચિ-ખોલાનાં નવાબનાં પક્ષીઓનું મોડું પાંજરું દેખાય છે. જમણી બાજુએ સિવપુરનો જોટાનિકલ ઝાડન આવેલો છે, જેમ જેમ દક્ષિણ તરફ જઈએ છીએ

તેમ તેમ ગંગા પહોળી થતી નમ છે. બેત્રણ વાગતાં ફળાહાર કરી સાંજે ક્યાં જઈને રોકાઈશું તેની ચર્ચા કરવા લાગ્યો. અમારી જમણી તથા ઝાંખી બાજુએ ધળઓ ઉડાવતાં અનેક જહાજો આવ્યાં અને ગયાં. તેમની ગવીંલી ગતિ જોઈ અમારા હિત્સાહ જોર વધી ગયો. પવન પ્રતિકૂળ પાતો હતો છતાં પ્રવાહ અતુકૂળ હતો. અમારા હિત્સાહની સાથે સાથે જહાજનો વેગ પણ ખૂબ વધી ગયો. જહાજ ખાસું ડોલવા લાગ્યું. દરથી મોટાં મોટાં જહાજો માધાં ઊંચા કરી આવતાં દેખાયાં, અમે આનંદપૂર્વક તેમની રાહ જોવા લાગ્યા. મોળાં જહાજની પાસે આવી નિષ્કળ રાખધી ફીણ ફીણ થઈ જઈ, ગળાંની કરી, જહાજના લોખંડના પંજર પર જોરથી માયાં પછાડે છે. હતાશ થઈ જે ડગલાં પાછળ જઈ, ફરીથી આવી આઘાત કરે છે. અમે બધા બેગા મળી આ જોઈએ છીએ.

અચાનક જોઈ છું તે મલિકબાહુનાં મેનિ-રંગ બિડી ગયો છે. તેઓ જહાજ ચલાવનારની પાસે દોડે છે. એકાએક પેદારો થાય છે— અરે, અરે, રોકો, રોકો. જહાજ બિલું રાખો. ગંગાનાં મોળાં કરતાં પ્રચંડ વેગે અમારાં સૌના હૃદય ખળભળી બિલ્યાં. ધારીને જોઈ છું તે અમારા જહાજ પર સામેથી એક લોખંડનું બોય (buoy) ધસી આવતું હતું. એડે કે અમે એ બોયા તરફ ધસી જતા હતા. કોઈ પણ પ્રકારે સંભાળી શકતા નહોતા. બધાં મંત્રમુગ્ધ બની પેલા બોયાને જોઈ રહ્યાં છીએ. એ વરતું પોડાંની જેમ શીંગડાં ઉઘાંમીને અમારા જહાજ તરફ આવતી હતી. એ તે તેણે પ્રહાર કર્યો.

ક્યાં પેલી અવિશ્રામ જલ-કલ્પલ - લાંબો ફરોડો-તરે જોતાં અંહારાન ઉત્સવ! ક્યાં પેલી અવિરલ વનગ્રણી, આકાશની એ મુક્ત નીલિમા, ફરલંગીની નવચોવનયા પરિપૂર્ણ હૃદયોગ્રહાસ નવા પેલા અંનંતની તરફ સદા બેઠે ચડતા વિવિધ તરુતરેજા! ક્યાં એ પ્રકૃતિના સ્વામી સ્નેહ વચ્ચે ઢાંચેલાં શિશુ નવાં લોકોનાં રહેણાં! ઉપરના

ચિરસ્થિતર આદાશની નીચે પેલી ચિરચંચલા સોત-
રિવની ! ચિર-સ્તબ્ધ સાથે ચિર-કોલાહલમયનું
સર્વત્ર સમાનની સાથે ચિર વિચિત્રનું, નિર્વિકાર
સહિત ચિર-પરિવર્તનશીલનું અવિચ્છેદ કયા એ
પ્રેમ-મિલન ! અહીં ઈટોની ત્રીણી ત્રીણી જૂથો
અને ધૂળનો નાક સાથે, ગાડી સાથે ધોડાનો હક-
મોગ આપે છે. અહીં ચારેકોર દીવાલ સાથે દીવા-
લનું, દરવાજા સાથે આગળનું, પીઠિયા સાથે
મોલનું, ડગલા સાથે ખટનનું દંઠ મિલન છે.

હું ધાતું છું કે પાઠમાં સમજી ગયા હશે કે
અત્યાર સુધીનું લખાણ ઘટનાચળે જ ચાલતું
હતું. રથળ નહીં તો જળ કહે. જૂમિના ધનની
જેમ અમે પાછા જૂમિ પર આવી ગયા છીએ. હવે
ત્યાંની વાત અહીં, પહેલાંની વાત પછી આગળ
લખવામાં આવે છે. એટલે અહીં જે લખીશ તેની
જૂલચૂકની હું જવાબદારી નહીં લઈ શકું.

અત્યારે મધ્યાહ્ન છે. મારી સામે ડેસ્ક પડી
છે. પગલૂકણિયા પર એક કાળો મોટા ફૂતરો ઊંધે
છે. વરડામાં સાંકળથી બાંધેલા એક વાનર પૂંછડા-
માંથી જ લીણે ત્રણચાર કાગડા પાળી પર
બેસી અકારણ 'કા' 'કા' કરે છે. અને વારે વારે
ખૂં કરીને વાનરના ખાતાં વધેલા ભાતના દાણા
ચાંચમાં લઈ, ઊડીને છાપરા પર બેસે છે. ઘરના
ખૂણામાં એક જૂના હારમોનિયમાં ફેટલાક જિંદગી
ખટ ખટ કરે છે. કલકત્તા શહેરની કમારતના એક
શુષ્ક, કઠિન ઝોરડામાં, આ બધાંની વચ્ચે ગંગાનું
આહવાન કરું છું. તપશ્વીષ્ઠ જહનું યુનિના શુષ્ક
પેટ કરતા અહીં વધારે જમા છે.

વળી સંકડાશ નામની કોઈ વસ્તુ પ્રકૃતિમાં નથી
એ આપણા મનમાં છે. જુઓ બીજામાં અરણ્ય
રહેલું છે. એક જાતમાં તેની અનંત વશપરંપરા
રહેલી છે. હું સ્ટીફન સાહેબની બહુ-બલેક શાહીનો
એક શીશો ખરીદી લાગ્યો છું. તેના પ્રત્યેક દીપામાં
ફેટલાય વાસકોની સુપુષ્ટ મધુર-ટીંચરના સ્વરૂપે
વિરાજમાન છે ! આ શાહીનો શીશો દૈવજોગે જે
સુયોગ્ય વ્યક્તિના હાથમાં આવે તો... સંજિના જન્મ

પહેલાંના અધિકારમાં આ અદ્દભુત પ્રકાશમય જગત
જેમ છુપાયેલું હતું એમ એક શીશો ભરેલા અંધ-
કારમાં ફેટલીય પ્રકાશમય નૂતન સંજિ છુપાયેલી છે. એક
શીશાને જોઈને આટ-આટલા વિચારો મનમાં જાગે
છે તો જ્યાં સ્ટીફન સાહેબનું શાહી ખનાવવાનું
કારખાનું હશે ત્યાં ઊભા રહી એકવાર વિચાર કરું
તો કદાચ મગજ જ ઠેકાણે ન રહે. ફેટલાં પુસ્તકો,
ફેટલા પત્રો, ફેટલો યશ, ફેટલું કલંક, ફેટલું માન,
ફેટલું ગાંડપણ, ફેટલા ફાંસીના ટુકડો, યુદ્ધની ધોપણાઓ,
પ્રેમ-પત્રો બધું કાળું કાળું ચર્ચ એક સોતરૂપે
બહાર વહી આવે છે. આ સોત જ્યારે સમસ્ત
જગત ઉપર ચર્ચને વહી જતો હોય છે ત્યારે...
જવાદો... શાહી તો આગળને આગળ ચાલવા લાગી.
સ્ટીફન સાહેબનું આખું કારખાનું દૈવજોગે જાણે
કે જીવું વળી ગયું.

આ વખતે બ્લોટિંગ પેપરની વાત યાદ આવે
છે. પણ પ્રવાહને પાછો વાળીએ... હવે ગંગાના
પ્રવાહમાં આવો.

સત્યઘટનામાં અને નવલકથામાં તફાવત હોય
છે. તેનું પ્રમાણ જુઓ, અમારું જહાજ બોયા સાથે
અચડાયું. છતાં ફૂંચું નહીં. પરમ વીરતાપૂર્વક
કોઈનો ઉદ્ધાર કરવો ન પડે. પ્રથમ પ્રકરણમાં
પાણીમાં ડૂબી જઈને જીવીસમા પ્રકરણમાં કોઈ
ખતીને જમીન પર આગ્યું નહીં. ફૂંચ્યો નથી એટલે
સુખી છું એ વિશે શક નથી, પરંતુ લખતાં સુખ
યતું નથી. વાચકો જરૂર અત્યંત નિરાશ થશે. હું
ફૂંચ્યો નથી એમાં મારો દોષ નથી, કેવળ ભાગ્યનું
ઝરસ્તાન છે.

મર્યો તો નહીં પણ પ્રમરાજના પાડાનું રીત-
સરનું ગોથું ખાઈ પાછો આવ્યો. એટલે એ આધાતતરી
વાત સ્મૃતિપટ પર કોતરાઈ ગઈ. થોડીક સણો અવાક
બની, એકબીજાના મોં સામે જોઈ રહ્યાં. બધાનાં
મોં પર એક જ ભાવ હતો. સૌને કંઈ ભોલપું
નહોતું લાગતું હતું. ભાણી સાહેબ એક મોટી
ખુરશીમાં સ્વન્યૂન બેસી રહ્યાં હતા. તેમનાં બે નાનાં
વળગણો અને એક બાજુએથી ખાત્રી ઊભા રહ્યાં.

મોટાભાઈએ થોડીક વાર સુધી વારે વારે ચૂંછા પર તાવ દીધા ક્યોં પશુ કંઈ નક્કી ન કરી શક્યા. માસિકબાણુ નારાજ થઈ, બોલ્યા ‘અધો વાંક માછીનો છે.’ માછીએ કહ્યું: ‘પોતાની નીચે ને માણસ સુકાન ચલાવે છે તેનો દોષ છે, પેલાએ કહ્યું સુકાનનો દોષ છે. સુકાન કંઈ બોલ્યા વગર નીચા મોંએ પાણીમાં ડૂબી રહ્યું. ગંગાએ જે લાગમા વેચાઈ જઈને તેની આખર સાચી લીધી.

અહીંના સંગર નાખવામાં આવ્યું. મુસાદરોનો ઉત્સાહ ભેત-ભેતમાં ઝાસરી ગયો. સવારના પહોરમાં ને પ્રકારનો મેનિા ભાવ, એ બિનને હરાવે એવી કલ્પનાની ગતિ અને અવાજની ભાંચાઈ વગેરે દેખાતાં હતાં તે પાછલા પહોરમાં નહોતાં. અમારા ઉત્સાહનો પારો સંગરની સાથે સાથે સાત હાથ પાણીમા નીચે ભીતરી ગયો. આનંદની વાત એ હતી કે અમારે એટલે દૂર ભીતરલું ન પડ્યું. પરંતુ એકાએક એની શકપતા વિશે ભાન જાણ્યું. એ વિશે જેમ જેમ તળિયે ભીતરી વિચાર કરવા લાગ્યા તેમ તેમ નહીંના ભયાનક તળિયે પહોંચી જવાની સંભાવનાનો ઉદય થવા લાગ્યો.

આ જ વખતે સૂર્યે અસ્તાચલનો આશ્રય લીધો. અરિયાલ પહોંચવાના રસ્તા કરતાં ન પહોંચવાનો રસ્તો સહેલો અને ટૂંકો હતો. આ વિશે વિચાર કરતા કરતા મોટાભાઈ જહાજની છત પર આંટા મારવા લાગ્યા.

એક મોટા દોશના પીઠા ઉપર બેસી આમાદા અધારમાં હાસ્ય-વિનંદનો દીવો સળગાવવા મેં પ્રયત્ન કરી મેલો. પશુ, ચોમાસાની દીવાસળીની જેમ એ બરાબર સળગ્યો નહીં, બહુ ઘસૂં ત્યારે ઠાક વાર જરા જરા ચમકારા થતા. ‘સરોજિની’ જહાજને પોતાના મુસાદરો સહિત ગંગા-ગલમાં પંકમય વિશ્રામસ્થામાં સ્વર્ગપ્રાપ્તિ થઈ હોત તો છાંપામાં ‘Sad accident’ની કોલમમાં, એક જ પેરેબ્રાફની માત્ર ચાર લીટીમાં, ટૂંકાણમાં જ કેવી રીતે અમારો છૂટકારો થઈ ગયો હોત એ વિશે અનુમાનો થવા લાગ્યાં. (આ સમાચાર-આના એક

અગ્રા સાથે, નાનકડી ગોળીની જેમ કેવો સહેલાઈથી વાયકોના ગળામાં ભીતરી ગયા હોત તેની કલ્પના કરી મિત્રો વર્તમાન લેખકનો સંબંધમાં કહેત—‘અરે કેવો સારો માણસ ચાલ્યો ગયો! એના જેવો બીજો યશ નહીં.’ અને લેખકનાં પૂજ્ય ભાણી વિશે લોકો કહેત—‘અહા, બાઈમા ગુણો હતા અને દોષોય હતા. ગમે તેમ પશુ ઘર તો ભરેલું ધાગતું હતું.’ વગેરે વગેરે ધંટીમાંથી જેમ ચોખ્ખો સફેદ મેદો પિસાઈને બહાર નીકળે છે તેમ ભાણી સહેજના બીડેલા હોઠમાંથી કાન્ય, તૂટક તૂટક રીતે છલકાઈ બહાર આવવા લાગ્યું.

આકાશમા તારા ભિગ્યા. દક્ષિણ દિશામાથી પવન વહેવા લાગ્યો. ખસારીઓની નમાજ પૂરી થઈ. એક ધૂની ખસારી પોતાનું વાજિજ વગાડવા લાગ્યો, માયાના લાંબા-વાંકડિયા વાળ બુલાવતો એ પરમ ઉત્સાહથી ગાયન ગાતો હતો. અમે છત પર ન્યા બિજાનાં મળ્યાં ત્યા સુધી ગયાં. વચ્ચે આછા બેકારા અને મોટાં નસકોરાંના અવાજો સંભળાતા હતા. ‘બોલવાનું’ બંધ હતું. જાણે એક મોઢું દુરવખરપી પક્ષી અમારા ઉપર રિયર બેસી; અમારામાંના કેટલાકને ધંડાની જેમ સેવી રહ્યું હતું. આરાધી વધુ રહી શકાયું નહીં. મારા મનમાં થવા લાગ્યું—મધુરેણુ સમાપયેત્! ઠાક સુમેગે જે જન્મ-કુંડળીના છેક છેલ્લા ઠાકામાં પહોંચી જઈએ અને જે જહાજ ખરેખરની વેતરણીની પેલી પારના ઘાટે જઈને ભિન્ન રહે તો વાજ વગડાવે. ચિત્રગુપ્તની મજલિસમાં સોગિયું મોં લઈ, અરસિક જેવા ન દેખાઈએ—એવું કરો. વળી એ જગ્યાએ અંધારું હોય છે, તો અંધીરી અંધારું સાથે લઈ જઈને રાણી-ગંજમાં કાપલા લઈ જવા જેવી હાસ્યાસ્પદ ચેષ્ટા શા મરિ કરીએ? મારે વાજિજો વગાડો. મારા લગ્નગંગાએ સિતાર વગાડવા માંડી, ઝિન ઝિન ઝિમ—યમન કલ્યાણ વાગવા માંડ્યો.

બીજે દિવસ તપાસ કરતાં જણવા મળ્યું કે જહાજની ફલાણી-ટીંકણી એમ અનેક ચીજો નથી. એ ચીજો વગર જહાજ ચાલે ખરું પણ એ મુસા-

ફેરાની જરૂર મુજબ ન ચાલે, પોતાની ધન્યતા મુજબ ચાલે. કલકત્તાથી સરન્ગમ લાવવા માણસો મોકલવામાં આવ્યા. હવે થોડાક દિવસ અહીંજ મુકામ રહેશે.

ગંગાની વચ્ચે ઠેક ઠેક વાર ને રોકાઈએ નહીં તો ગંગાની સુદરતાને સારી પેઠે માણી શકાય નહીં. કારણ કે નદીનું એક મુખ્ય સૌંદર્ય છે તે ગતિનું સૌંદર્ય. ચારેકોર મધુર અચળતા, ભરતી-ઝોટના અવાજો, મોજાઓની ચડ-ઝીતર, પાણી ઉપર પ્રકાશ અને છાયાનો ઉત્સવ. ગંગાની વચ્ચે એકાદ વાર સ્થિર થઈ રોકાઈએ નહીં તો એ બધું સારી રીતે નોંધ ન શકાય. વળી જહાજનું હાલનું, અગ્નિનો તાપ, ખલાસીઓની ધમાલ, માયામદ દાનવ જેવા દીપ્તનેત્ર ઝોજનના ઉંકારાવાળા નિઃવાસ ભરેલો પરિચય, બંને બાજુ સતત ફરતા સહસ્રબાહુ બે ચક્રોનો ચેપમુક્ત રીચ-ઉદ્ગાર—એ બધું ગંગા પર ખૂબ અત્યાચાર જેવું લાગે છે. ઉપરાત ગંગાના સૌંદર્યની ઉપેક્ષા કરી દોડી જવું એ કાર્યતત્પર, અતિસભ્ય ઝાગણી-સમી સદીને જ શોભે. પરંતુ રસશે આ સહન કરી શકે નહીં. આ તો જાણે ઓફિસે જતી વખતે મેનિ કોળિયો નાકમાં ખોસી દેવા જેવું છે. અન્નનું અપમાન કહેવાય. જાણે ‘ગંગાયાત્રા’ની સંક્ષિપ્ત આવૃત્તિ. આ તો જાણે મહાશ્વરતનું મુખિપત્ર ગોખી

મારવા જેવું કહેવાય.

અમારું જહાજ ગળામાં લોખંડની સાંકળ બાધી બિજું રહ્યું. નદી ભેરદાર પ્રવાહથી વહેતો જાય છે. ક્યાંક મોજાઓ ઉછાળતી તો ક્યાંક શાન્ત રીતે, કોઈ ઠેકાણે સાંકડી થઈને તો કોઈક ઠેકાણે ફેલાઈને. ક્યાંક ગેટ પડી ગયા છે. ઠેક ઠેક ઠેકાણે કઠિા કે કિનારો દેખાતો નથી. અમારી સામેનો પેલો કઠિા વાદળની રેખા જેવો દેખાય છે. ચારેકોર મહવાઓ અને સરવાળી નૌકાઓ વહે છે. મોટાં મોટાં જહાજો પ્રાચીન પૃથ્વીના જહાદાકાર, સદીસપ પ્રાણીઓ જેવાં તરતાં જાય છે.

સાંજ પડવા આવી છે. ઓઝો ગંગામાં નહાવા આવે છે. પ્રકાશ ટળતો આવે છે. વાંસ અને ખજૂરીનાં જંગલ, અમરાઈ અને ઝાડીઓમાંથી ઠેક ઠેક ગામ દેખાય છે. જમીન પર એક વાજ-રડું જુલસાથી ડોકું અને પૂછડું જિયાં કરી ગર્વ-પૂર્વક એક મોટી સ્ટીમરની સાથે સાથે દોડે છે. કેટલાંક બાળકો જમીન ઉપર બેઠાં રહી તાળીઓ પાડે છે. જે ચામડી પહેરી તે પૃથ્વી પર અવતર્યાં તેનાથી વધુ પોશાક પહેરાવવાની એમને જરૂર લાગતી નથી. ધીમે ધીમે અંધારું થવા આવ્યું. કાંકાની મૂંપડીઓમાં દીવા સળગ્યા. આખા દિવસની જમત આજસ પૂરી કરી રાત્રિની નિદ્રાને શરીર-મન સમર્પણ કરી દીધાં.

આ જાન્યુઆરીના પહેલા અઢવાડિયામાં, વર્ષોમા મળેલ ૪૬ મા મરાઠી સાહિત્ય સંમેલનના પ્રમુખ શ્રી. પુ. શિ. રેગેએ સાહિત્ય વિશે કેટલોક વ્યાપકારિક વાતો પણ મૂકી. એમણે કહ્યું કે લેખ-કોને પુરસ્કાર અપાય છે એટલું પૂરતું નથી, સાહિત્યનાં ફેલાવા માટે પ્રયત્ન થવો જોઈએ. પુરસ્કાર આપીને તમે લેખકની આગામી કૃતિની શુભવત્તા વધારી શકવાનાં નથી. અને પુરસ્કારો વહેંચીને કુલ લેખકોના કેટલા ટકાને ઉપયોગી થવાશે? એથી તો જલેતર છે કે સરકારે સારાં પુસ્તકો ખેંસદ કરીને ખરીદે અને પુસ્તકાલયોને વહેંચે. એમં થતાં લેખકોને વધુ વાચકો મળશે અને રોયલ્ટી પણ વધુ મળશે, એક સારો વાચકવર્ગ બીજો થશે. થોડા સમયે કૃતિ પ્રગટ ન થતાં કેટલાક લેખકો લખવાનું છોડી દે છે. સાહિત્ય માટે આ એક મોટી હાનિ છે. સાહિત્ય-સંસ્થાઓ અનુવાદો કરાવી કરાવીને જોદામે ભરે છે. સાહિત્ય અકાદમીમાં લગ્નોને માલ એમ જ પડી રહ્યો છે. આ તો રાષ્ટ્રીય મૂંઠા. અટકાવી રાખવા જેવો અપરાધ છે. આને જલ્લે સબંધ લેખકોને પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ. પ્રતિ-ષ્ઠિતાની પૂજા કરવાને બદલે પ્રયોગશીલો તરફ ધ્યાન આપવું જોઈએ, ઓરમાયો વ્યવહાર છોડીને.

પોલી ગયેલા અવાજો

શુલાબદાસ શ્રીધર

હું એને મળ્યો હતો. હા. અમદાવાદમાં એક લગ્ન-પ્રસંગે, ઘણા જુવાન લેખકો ત્યાં એકત્રિત હતા. કોઈકે તેનો પરિચય કરાવ્યો. 'રાવજીને મળ્યાં છે, શુલાબદાસ !' 'ના, પણ એનાં લખાણો માર્યાં છે.' મેં કહ્યું, 'મારી સામે એક હાથ લખાણો- પાર્તળો, સુકાઈ ગયેલો, લગભગ લોહી વિહોણો. તે હર્યો અને બોલ્યો : 'હમણાં જ ટી. પી. સેનેટારિયમમાંથી પાછો આવ્યો છું.' 'તમારે પૂરો આરામ કરવો જોઈએ. 'મેં કહ્યું, એની આંખો ચમકી ઊઠી. 'ત્યાંની જિંદગી વિશે મેં એક નવલકથા લખી છે.' 'શીર્ષક ?' 'અશ્રુધર'

એ નવલકથા પ્રસિદ્ધ થઈ ત્યારે એણે સારી એવી હલચલ મચાવી મૂકી. જીવનની કૂરતાને વર્જિત કરી એ એક કવિતા હતી. દયાહીન અસ્તિત્વનું એ એક પ્રતીક હતી, એ કવિતા અને એ પ્રતીક સાચાં હર્ના-અશ્રુશુદ્ધ સાચાં છતાં સમય કૃતિ તરીકે એ નવલકથામાં કલાસિદ્ધપની-કલાસ વર્તાઈ આવતી હતી. અશ્રુનાં એ ધરની બહાર જેવા એણે પણ મૂક્યો તેવી જ તે પૂરેપૂરી ચઢા પ્રેરતી બધ થઈ ઈઈ અને ગોઠવી કાઢેલી, લગભગ ખાલી અને આમતેમ સરળ જતી લાગતી હતી. તે તોયે એના સમર્થ અને એની કવિતા વડે જેમ તેણે બીજા ઘણાઓને આકર્ષ્યાં હતા તેમ મને પણ આકર્ષ્યો. "આ જુવાન લેખક ખૂબ ખૂબ આગળ જશે." મેં મારી જાતને કહ્યું.

પણ એ આગળ એટલે બીજા ટી. પી. સેનેટારિ-

યિયમમાં બીજો ઘણો સમય કાઢવાનો પ્રમંગ. કોઈકે મને કહ્યું કે રાવજી પટેલના દર્દે ઉથલો માર્યો હતો અને સોરાષ્ટ્રમાંની જિંદગીની હોસ્પિટલમાં તેને ખસેડવામાં આવ્યો હતો. મને ખરેખર આઘાત થયો કેમ કે સમયના એ ગાળામાં એની બીજી નવલકથા "જંઝા" પ્રગટ થઈ ચૂકી હતી. એ એક અત્યંત સમર્થ કૃતિ હતી, અને મુજરાતની અતિસમૃદ્ધ નદી એવી નવલકથાની દુનિયામાં એનું અપર્યાપ્ત મૂલ્યવાન હતું. સર્જનાત્મક સાહિત્યનાં સૌન્દર્ય અને માર્દવ લાધી જે કોઈ હૃદય ઉત્સાહથી ઠળી શકે તે હૃદયમાંથી પ્રસંગોના પ્રતિભાવ પ્રગટાવે એવો સાચકનાઈ લયો ઉદ્દગાર એમાંથી નીકળતો હતો. આયોજનની દૃષ્ટિએ પણ કવિની રૂપમાં એની કથા આલેખવાનો પ્રયોગ બીડીને આંખે વળગે એવા બધા પ્રમાણમાં સફળ થયો હતો. તેમાંની ભાષા કોશલ, એમ અને સંજ્ઞાપૂર્વક વપરાઈ હતી, તેમાંના એક પાત્રે એ કથામાં લખેલા એક પત્રમાં, મને લાગે છે કે સાહિત્યના જગતમાં અપૂર્વ બની રહે તેવી હશે. લેખકનાં આત્મવિશ્વાસ એ પુસ્તકમાંથી શ્વસી રહેલો લાગતો હતો. પાત્રો બેઠેલી વાતો કરતાં હતાં અને ઘણી બધી એન્નોતેમો લિટી બતાવતાં હતાં છતાં પ્રતીતિકર રહેતાં હતાં. એમાં ખામીઓ તો અવશ્ય હતી જ, અને અંતભાગમાં એ વધારે રૂપરૂપે દેખાઈ આવતી હતી, પણ તે છતાંય તે એવી કથા હતી જે પોતે લખી હોય તો કોઈ પણ લેખક ખુશ થાય. અને તેની અંદર અગતી બેઠતા કાવ્યના જમકારા !

રાવજી અનેરી ભાતનો કવિ હતો. જુદા જુદા સામયિકોમાં તેની ઘણી બધી કવિતાઓ પ્રસિદ્ધ થઈ છે, અને એ બધીયે કવિનાં કદપનો અને પ્રતીકોનું સામર્થ્ય હતું કરે છે. કોઈ કોઈ વાર તેને સમજવો સુરક્ષે પડી જાય છે, પણ જતા હરેક વખતે તે કાવ તો રહે જ છે. એનામોનો એ કવિ એની નવલકથાઓમા પણ વારંવાર વિહરતો દેખાઈ આવે છે. પરંતુ ત્યાં એની કવિતા નવલકથાની જરૂરિયાત પ્રમાણે વસ્તુપરિધાન કરે છે અને એટલે એ સ્થળે એ ખૂંચતી નથી.

મિત્રોએ કહ્યું કે એ ફરી માંદો પડ્યો હતો અને હોસ્પિટલમા ગયો હતો. એણે સર્જનાત્મક લેખનની દિશામાં ને બીજાં ચત્ન કર્યાં હતાં તે આ ઉચ્ચતા માટે જવાબદાર હશે ? કહ્યું જાય છે !

સૌરાષ્ટ્રમાંની એની હોસ્પિટલમાં હું એને મળ્યો. ત્યાંયે રાવજી આનંદમાં હતો. રઘુવીર ચૌધરી અને અંદ્રકાંત શેઠ એને મળવાને જ માટે ત્યાં આવ્યા હતા. મોહનમદ માંડડ અને હું એ પ્રદેશમાં આકસ્મિક પહોંચી ગયા હતા. હોસ્પિટલમા અમે બધા સાથે જ ગયા હતા. અમને જોતાં વેંત તેના ચહેરા ઉપર ને આનંદ પથરાઈ રહ્યો તે સ્પર્શી જાય તેવો હતો. જતાં એ તો સ્પષ્ટ રીતે કળાઈ આવતું હતું કે હવે લાંબું નહિ જીવે. પણ તેને પોતે સાંભળે યઈ જ નથી એવી પાકી શ્રદ્ધા હતી. ક્યના ધણા બધા દર્દીઓ કમ ભાગ્યે, એવા શ્રદ્ધાવંત હોય છે, જીવન વિશે અને પોતાના દર્દ વિશે વાત કરતાં કરતાં તેણે મને કહ્યું : ‘ બ્રોહર સાહેબ, મારે જીવવું છે. મારામોનો અંશે અંશે જીવવા માગે છે, મારી આંગળીના નખ સુધી મારે જીવવું છે. ’ એણે એ આંગળીઓ અને એ નખ બતાવ્યાં, બન્ને ધીમે ધીમે મૃત્યુ પામી રહ્યાં હતાં. સામાન્ય ગિનધંધાદારી માણસ પણ એ જોઈ શકે તેમ હતું. અમારી આંખોમાંથી બહાર ધસી આવવા મગતાં આંસુને અમે માંડ માંડ રોકી ચક્યા.

તે હવે એ છે નહિ. એ મૃત્યુ પામ્યો ત્યારે માત્ર અઘણીસ જ વર્ષનો હતો. જીવન વિશેની એની મહત્તમ અંખના દયાહીન મૃત્યુના પંજમાં લીંસા-

ઈને શાંત પડી ગઈ છે.

પરંતુ તેની બે સરસ નવલકથાઓ, ટેટલીક આહલાદક કવિતાઓ અને થોડી ધ્યાન ખેંચે એવી નવલિકાઓ તો આપણી પાસે રહે જ છે, અને એ ‘મૃત’ લાંબા સમય સુધી તેને જીવતો રાખે એવું છે. ગુજરાતના મૂળે પ્રજ્ઞામાંથી તેને ને અંબલિઓ અપાઈ છે તે એ એક વાત તો સિદ્ધ કરે છે જ. તેનો અવાજ સાચો અર્વાચીન અવાજ હતો. અર્વાચીન સંવેદનાથી ભર્યા ભર્યા આવા અવાજો મરી જતા નથી.

આ સૂત્ર બીજા એક અવાજની બાબતમાં પણ સાચું પડ્યું છે કૂર મૃત્યુના આધાતથી એ અવાજ પણ એના યૌવનકાળમાં જ મૂક બની ગયો છે. મૃત્યુનો શિકાર બનેલો એ બીજો જીવાન એટલે સાહિત્યિક સૂચવનાનો ધણા અંશે ધરાવતો કવિ-મણિલાલ દેસાઈ, એ જીવીસમે વર્ષ મૃત્યુ પામ્યો, ધતુર્વાથી. કદાચ તે પોતાની પાછળ ધણાં સુંદર કાવ્યો, અને એક અધૂરી નવલકથા મૂકી ગયો છે. થોડા સમય પહેલા જ એના મિત્રોએ એનાં કાવ્યોને પુસ્તકરૂપે પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે- ‘રાનેરી’ શીર્ષક હેઠળ.

શુદ્ધ કવિતાનો એ સુંદર સંપ્રદ છે. એમાંનું સંવેદનાતંત્ર અર્વાચીન છે, અને તેનાં આયોજન અને અભિવ્યક્તિ રસિક જનને જકડી રાખે તેવાં આકર્ષક છે. અત્યારના લખાતા કાવ્યના અનેક સ્વરૂપોમાં તેમાંની કવિતાઓ લખાઈ છે. નવીન પ્રકારે લખાતી ગૂઝયો પણ તેમા છે. ગૂઝલનો આ પ્રકાર હવે ફરી પાછું પોતાનું આગવું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી રહ્યો છે, અને આદિલ મન્સૂરી, મનોજ ખંડેરિયા, રમેશ પારખ વગેરે કવિઓ તેને જીર્ણોની અનુશ્રુતિના એક સળંગ બાહન તરીકે નવો વળાંક આપી રહ્યા છે. એ સારું પણ છે. કેમ કે નહિ તો નવી કવિતાના ઉપાસકો યાત્રુરી ભર્યાં નવાં રૂપનિધાનો ફરી ફરીને અસુંદર વસ્તુઓનું ને જંગલ ઊંચું ફરી રહ્યા હતા તેમાં આપણી કવિતા અટવાઈ રહી હોત. આમ કહેવાનો એ અર્થ નથી કે એ જાતની કવિતાને એવું સામર્થ્ય કે એની સૂચવના નથી. આપણા સાહિત્યના બધાએ સ્વરૂપોમાં અત્યાર

રીંછ

સુમન શાહ

મેટા મેદાન જેવી દીવાલ આખોની સામે પથ-
રાઈ છે. ટેબલસેમ્પ બેઠે છે પીળા ખેતર જેવી
દીવાલને આ છેડે સુકેતુની બે સુકી આખોનાં
પ'ખી લટકી રહ્યાં છે. પીળા ખેતર જેવી દીવાલને
પેલે છેડે રંગનની, જળાકુસુમના, રંગની, લાલ
આંખો અનિમેષ ખુલ્લી છે. નિર્મિયાદ મેદાનના આ
પટમાં કાચા ધુમાડાના રંગના પડછાયા બેઠે છે.
ભાભીની આંખે સુકેતુ આ અંતરને એક મર્મથી
તાકી રહ્યો છે, એ જોઈ રહ્યો છે રીંછ : કુખખા

કાળા બરછટ વાળવાળું રીંછ, - ચળકાટ વિનાનું
રીંછ...

સુકેતુએ આંખો ખોલી નાખી. આંખોમાંથી
કેટલીક જોળ જોળ ઘણો બેઠેલો પડી.

મદારીનો ખેલ ચાલે છે. કુડાળું કરી છોકરાં
બેસી ગયાં છે. બરાબરનો તમારો જમ્યો છે. સુકે-
તુએ વાળમાંથી રીંછની આંખો શોધી કાઢી. એને
લાગ્યું કે સાંકળે બાધેલું રીંછ મઈનેય જોતું નથી.
'લાલુ બેટા, બાલુ બેટા' - ખેલ આગળ ચાલ્યો.
'જમ્યો લોગ તાર્લિયાં બનવ' ટપાટપ તાળીઓ
પડી. સુકેતુએ જોશથી તાળીઓ પાડી. કમાડમ
નાચતું રીંછ ધીરે ધીરે રોકેનરોલ કરવા લાગ્યું.
બગલમાં દફતર દબાવી બેઠેલો સુકેતુ ઘણો ખુશ
થયો પણ, પછી એને એકાએક પાદ આગ્યું કે
નિશાળમાં મહેશે એની સ્લેટ ભાગી નાખી છે,
ને તેથી બા લડશે - જરૂર લડશે, પોતે એકલો છે
એવી એને બીજા લાગી. કુડાળામાંથી એ જાઓ
થઈ ગયો. ઘેર ગયો. બાથી લગી અચીને થોડી
વારમાં ધાળજો ઓડી સુકેતુ યપસુપ જાગી ગયો છે.

રાત્રે સુકેતુને સ્વપ્ન આગ્યું છે :

રીંછ એની સ્લેટ ભાંગી નાખી છે. સાંકળને
લીધે લંગડાતું હોય એમ દોડ્યું જાય છે. સુકેતુ
રીંછની પાછળ દૂર દૂર દોડ્યો જાય છે. ઘરમાંથી
ખોળમાં, પોળમાંથી રસ્તા પર ને ત્યાંથી સોમંમો
ને પછી નદીકાંઠે, ને પછી કિનારે કિનારે દોડતાં
દોડતાં બને એક-ખિલામણા વિજન લીલો નંગ-
ડામાં આવી ગયા છે. બપોર હોય તેની બેઠેલી
મંદવામાં વડનીચે રીંછ હાલ્યું બેઠું છે. એના
મીમાંથી લાંબાં નેત્રો સૂકાં વળે છે. સુકેતુએ પ'ખાં
છે. ચૂરજ આંખો-જોગળી ગયો હોય તેવા આંખો-

સુધી આકર્ષક વિકાસ પામેલું સ્વરૂપ તો કવિતાનું
જ રહ્યું છે. પરંતુ રસમો બદલાતી જાય છે. ને
છતાં પણ કવિતા હંમેશાં 'કાવ્યમય' અને રોમે-
ન્ટિક ઉદ્દગાર માટે જામી રહેતી હોય છે અને આ
નવી ગઝલ એ ઉદ્દગાર પૂરો પાડે છે. મણિલાસે
નવી કવિતાના સર્વે પ્રકારોને પોતાનું મૂલ્યવંતું
અર્પણ કર્યું છે.

એક વખત સુઅર્ધની સ્ટ્રોન્ડ બૂક શોપમાં એ
મને મળી ગયો હતો તે મને યાદ છે. હું એને
જોળખતો તો હતો જ, પણ મને ખબર નહોતી કે
આખમાં ચમકવાળા અને સ્થિતમાં ઉભાવાળો આ
લુગ્ધાન માણસને હું આજે છેલ્લી જ વારને માટે
મળી રહ્યો છું, એણે મને કહ્યું કે સુઅર્ધની મેલે-
જના અધ્યાપકપદને છોડીને એ વિશેષ અબ્સોર્સ,
'સેશીયન' અને પોતાનો કવિહૃદયનો સવિશેષ સમૃદ્ધિ
માટે અમદાવાદ જઈ રહ્યો છે. મેં એને એ દિશામાં
સફળ થવાની શુભેચ્છાઓ આપી. ફરી ફેરીયે ન
રહેવાવા માટે, અને છતાં એણે સર્વેથી કવિતાના
બંધુ દોરો અંતરનો જોડાં જોડાં ખૂંટીમાં હંમેશા
ઓટે ભરાઈ રહેવા માટે એ ચાલ્યો ગયો.

ચિયાની ચોપાસ, કાચુ* ખાવાનું મન થઈ જાય તેવું ધાસ ફૂટી આવ્યું છે. સુકેતુ ખોખો ભરી પાણી લાવે છે, રીંછ પીવે છે. સુકેતુએ વાળમાંથી રીંછની આખો શોધી કાઢી—એને લાગ્યું કે રીંછ એને જ જુએ છે. સુકેતુ અને રીંછ એકમેકને નેઈ રહ્યા છે ત્યાં રીંછ ખાખોચિયાનું ધાસ ચરતું ચરતું નજીકની વનરાજીમાં એક અંધકારની બજોલ જેવા ધાખામાં સમાઈ જાય છે.

પછી સુકેતુ જંગલ નેઈ રહ્યો.

વનવગ્ડાની લીલી અંધારભરી કુંવારી એકલતા આંખમાં સમાવીને એ જંગલ ત્યારે બધે સોનેરી રંગનો તડો પથરાઈ ગયો હતો. અને સુકેતુ દસ વર્ષ મોટો થઈ ગયો હતો, કદાચ વીસનો.

આજે દસ વર્ષે ઘડીક એને યાદ આવી ગયું છે પેલું રીંછ. લુખ્યા કાળા બરછટ વાળવાળું રીંછ. રીંછની કાળી આંખોમાં એણે એક દ્રશ્ય જોયું. એણે જોયું કે એ સાથે જ રંજનના પ્રેમમાં પડી ચૂક્યો છે. રંજનના કોરા સોનેરી શોખડ હેરમાંથી એક અનામી સુગંધ જળ્યા કરે છે. સુકેતુને ઘણીવાર, ખાખોચિયાના પેલા લીલા ધાસની જેમ આ વાળ ચાલી ખાવાની ઝંખના થાય છે. રંજનના મીનમાં આંખો પરીવી સાંજે સરોવર કિનારે રેસિંગ પાસે રંજનને સુકેતુ મળે છે અને ત્યારે આમ એને અદેલીને એ કલાકો લગી ઊભો રહે છે, સરોવરના પાણીમાં ઓગળતા એમના મીનને નાની નાની માછલીઓ ચણી જાય છે, એમની વચ્ચે કુંવારાપણાનું પાતળું અંતર છે. રંજનના વાળમાંની પેલી ગંધ સુકેતુને પાગલ બનાવી ચૂકે છે એક વાસના રોજરોજ પુષ્ટ થતી જાય છે—કે પેલું અંતર છેદી નાખીને સુકેતુ રંજનના આખા દેહને લયડી નાખે...પણ સુકેતુને કશાકને ભય લાગે છે. એ નક્કા કરે છે કે એને સાથે જ પેલા રીંછનો ભય લાગે છે.

બંને એકમેકને નેઈ રહ્યાં છે. પરંતુ સુકેતુ આજે ગમગીન છે. રંજનના કથારેક બોલાયેલા ચોડાક શબ્દો રોજરોજ સુકેતુની આંખ સામે પેલું લીધું ધાસ બનીને ઝૂલે છે. રોજ રાતે દીવાલ

પરના પડછાયામાં રીંછ સમાઈ જાય અને ત્યારે સુકેતુ ટેબલલેમ્પના પ્રકાશમાં પુસ્તક વાંચે છે. એના રમ લાભીના રમની બાજુમાં છે. લાભી કહેતાં હતા કે રંજન એમને ગમે છે. સુકેતુ રંજનને ગમે છે કેમ કે એ સારો છોકરો છે. લાભીને સારો છોકરો ગમે છે, કેમ કે એમને સારો છોકરો ગમે તો સુકેતુના ટેબલ પાસે દસ વાગ્યે લાભી દધના ગ્લાસ સાથે ફસી રહે છે— આ એમનો રિવાજ છે, લેમ્પની આભામાં સેકેતુને સુંદર ભાભી વધારે સુંદર લાગે છે, કેમ કે ટળતી સાંજે સુકેતુને સુંદર રંજન વધારે સુંદર લાગે છે. કોઈકવાર લાભી ગાલે ચીમટા ભરી જતાંતાં, કોકબાર વાળ વિખેરી જતાંતાં. રંજનના પ્રેમને સંભારી સુકેતુનું મન નિધતું કે આ હેત નિઃસંતાન લાભીનું છે, ખરેખર તો સુકેતુ મનને મનાવતો, બાકી ભાભીમાં હેતથી વધારે કંઈક હતું—એવું કંઈક વધારે કે જેની સુકેતુને ખીક લાગતી હતી. ભાઈ કશું કરતા નહોતા. ભાઈ મોડા આવતા હતા અને તે સિવાય ભાઈ કશું કરતા નહોતા. સુકેતુને ઘણીવાર થતું કે ભાઈ મહેશ છે—જેણે બચપનમાં એની સ્કેટ લાગી નાખી હતી અને જે માટે બા ઝગડવાતું જૂઠું ગઈ હતી...

સુકેતુ બે વર્ષ મોટો થઈ ગયો છે, કદાચ બાવીસ વર્ષનો થઈ ગયો છે.

સાંજે સરોવરકિનારે રેસિંગ પાસે રંજનનું મીન સધન બનતું જાય છે. પછી ધૂંધળી સાંજ કિતરી આવે છે. રંજનના અચંચલ પ્રેમમાંથી જંગલદેહ વિનાના શબ્દોની હવાને ભાભીનો ખાલી ખોખો ભરખી જાય છે. સુકેતુએ સ્વપ્નમાં જોયું હતું કે અંધકારની બજોલ જેવા ધાખામાં રીંછ સમાઈ જાય છે: ભાભીના ખોખાનું ખાલીપણ, એમાં ભરખાઈ જતા દેહ વિનાના શબ્દો, ટેબલ-લેમ્પના પ્રકાશમાં ભરખાઈ જતા પડછાયા અને આ સૌને જોતી રીંછની નિસ્તેજ આંખો. રીંછના આંખોમાં સુકેતુએ એક રાતે જોયું કે એ ફૂટી ગયો છે—પેલી સ્કેટની જેમ; એણે જોયું કે પોતાના ભાઈ જેવા મહેશે ફેડેલી સ્કેટની જેમ ફૂટી ગયેલો સુકેતુ

લાભી અને રંજનની વચ્ચે સમાપ્ત થઈ ચૂક્યો છે. એના અસ્તિત્વ પર લાભી અને રંજન સિવાય ખીન્ન ઠાઈતું આવરણ નથી. તે દિવસે લાભી દૂધના ઝાસ સાથે આવ્યાં હતાં, રિવાજ મુજબ લાઈ મોઝા આવવાના હતા. ટેબલસેપના પ્રકાશમાં સુકેતુને લાભીએ ચુંબન કરવાની કૌશિય કરી હતી, ને ત્યારે દીવાલ પરના પડછાયા સુકેતુની અખમાં ચક્ર-વક્ર કરી ગયા હતા; અને પછી સુકેતુ 'રી'છની નેમ હાંક્યો હતો, ઠાઈ એને પંખાનું હતું, જોગો ભરીને પાણી પાતું. લાભીનું સફેદ સ્વપ્ન આખી શત સુકેતુના રમમાં ધ્રુમરાણું. સવારે સુકેતુ અનુભવે છે કે રંજન ખરેખર કુંવારી છે. લાભીની પુષ્ટ કાયાની સરખામણીમાં રંજનનું પાતળું કુંવારાપણું સુકેતુ કશીક ચમચમાટી સાથે અનુભવી રહ્યો છે. રંજનના વાળની કાચી ગંધ, પેલા સ્વપ્નના આગે-ચિવાની ધારેધારે બગી નીકળેલા ધાસની આવી ખાવા જેવી લીલાસ વગેરે સ્મૃતિથી સુકેતુ એકાદ વર્ષ નાનો બની ગયો છે. રંજન અને પોતાની વચ્ચેનું પેશુ મીનભીનું અંતર, એને ચણી જતી સરોવરની નાની નાની માછલીઓ વગેરે પરિવેશમાં મુકાઈ જવા સુકેતુ તલસતો હતો, રંજનના પ્રેમની અપ્રાપ્તતાની પાછળ નજીક એ દોડતો હતો. પણ લાભીએ એને જઈડી લીધા હતા. અને એ પાસમાંથી ધૂધળા પડછાયાઓની ભૂતાવળ જતી હતી. સુકેતુના રમની પીળી દીવાલોં ભરચક બની ગઈ હતી. પીળા અંધકાર જેવા આ પડછાયાઓ એકમેકની પાછળ દોડતા હતા છતાં જાણે એને ગતિ નહોતી. એમાં એક રીંછ હતું, એમાં એક સુકેતુ હતો, એમાં એક રંજન.....એમાં એક લાભી—સુકેતુએ આંખો મીચી દીધી.

સુકેતુએ આંખો ખોલી તે દિવસે રવિવાર હતો. લાભીએ આજે વાળ ચોળ્યા છે ને વર-ડામાં તડકે ચોંડાં છે, શિવાળો આવવાનો છે અને સુકેતુ પચીસ વર્ષનો મુવાન છે. રંજન હવે વધુ ને વધુ મૂક બનતી જાય છે. એ મીનમાંથી એક ખાલીપણાએ આકાર લેવા માંડ્યો છે. એમની વચ્ચેનું આ સ્વ-આગકાસ અભેદ બની ગયું છે. સુકેતુને લાગે છે

કે ચૈત્રમાં ખરી પડેલાં પાંદડાં પરથી એક કરુણ અવાજ સાથે એ પેસારે થઈ રહ્યો છે. સાંજે સરોવર-કિનારે રેલિંગ પાસે રંજન હવે ઝાજ મળતી નથી. એને આમ અટલીને બેલા રહેવાની કે એના સોનેરી વાળની અનાગી ગંધ લીધા કરવાની ટેવમાંથી સુકેતુ મુક્ત બની ગયો છે. લાભી સાથેના એના સંબંધો ટેવ બની ગયા છે; જટલી આસાનીથી રીંછ મદારી પાસે રેલેનરોલ કરતું હતું એટલી જ આસાનીથી સુકેતુ લાભી સાથે હસી શકે છે. ખૂબ ખુશ રહે છે. અત્યારે જોખા વીણી રહ્યાં છે, એમની ગૌર પીઠ પર પથરાયેલા વાળ અને એમાં જોવાઈ ગયેલાં સ્વર્ગકરણોમાં સુકેતુને હવે પરિચિત એવી મધુર હ્રૈંલ હરોયા કરે છે. એક સમય એવો હતો જ્યારે પેલા વગડાના ખાગોચિયાને કિનારે બેગેશુ ધાસ અને રંજનના હુખખા વાળમાંથી જંગતી મુગધ સુકેતુને તરખતર કરી દેતાં હતાં.

લાભી આ રીતે કશાક કામમાં હોય, બા દેવ-પૂજમાં લાગેલાં હોય, લાઈ રિવાજ મુજબ ગેરહાજર હોય અને ત્યારે સુકેતુ પેલી સ્વપ્નિલ આગેહવામાં જોવાઈ જાય; પેલા વડ નીચે હાંકતા રીંછને પંખાજે. જોગો ભરી પાણી પાય અને વગડાના નિર્જન સૂતકારને માવજા કરે—

સુકેતુ સ્વપ્નમનસ્ક આંખોમાંથી ટેટલીક ક્ષણેને ખેરવી રહ્યો. એ ક્ષણેથી બપોરના સૂતકાર ભારે બની ગયો.

સુકેતુની આ અંગતતામાં રંજન અગર લાભીને પ્રવેશ નહોતો. પણ કદાચ રંજન પોતે જ એકલતાના પારદર્શક કાચની ડેબીન જેવા વેદનમાં લપાઈ ગઈ છે. ત્યાંથી એના હોઠ કશુંક ફફડે છે. આ પારદર્શક કાચની સ્પર્શથી જ સુકેતુના પ્રેમની સુદરતા છે. ડેબીનમાં મુક્ત રંજનને જોતાં જોતાં એના પ્રેમની પારદર્શક સ્ટેટ ઉપર, વડ નીચે ખેસીને સુકેતુએ જીવનભરના મુખની લિપિ ધૂંટી હોત—

પણ એ સીન્દર્શને એક પડછાયા હતો. એ પરિશુદ્ધ આકાશ જેવી વેદનામાં લાભીનો વજનદાર પ્રભુ મદદ બનીને ઉમેરાઈ ગયો હતો. સુકેતુ પડ-ખાં છતાં પાડી શકતો નતો. એણે રીંછને વડ

નીચે સાંકળ વતી બાંધી દીધું નથી; અને તેથી જ કદાચ સુકેતુ પડખા પછા પાડી શકતો નથી.

એખા વીણી રહેલા લાભીને એખા કરવાનો સુકેતુનો રિવાજ છે. રવિવાર ગણતો ગણતો એ હવે છબીસ વર્ષનો યુવાન બની ગયો છે. તે દિવસ જેવો જ ઠંડો વાર છે. આજે પણ લાભીએ વાળ ચોળ્યા છે તે વર-ડામાં તડકે એવું છે, આજે પણ શિયાળો હજી આવવાનો છે. અને બા દેવ-પૂજામાં લાગેલા છે. સાંજે રંજન મળવાની છે. સુકેતુ પસાર થતા સમયને સાંલગવાની મિથ્યા કોશિશ કરતો હતો, બાએ તુલસીપાન અને સાકરનો પ્રસાદ આપ્યો. આપતાં આપતાં કશુંક બોધ્યાં, હસતા હસતાં કશુંક બોલ્યા. સુકેતુને બરાબર યાદ નથી પણ બાએ એવું કહ્યું હતું કે સુકેતુની લાભી મરમી બનવાની છે. સુકેતુએ સાંલગ્યું હતું અને બરાબર સાંલગ્યું હતું. મોંમાં ચવાતા સાકર ચાવતા એને લાગ્યું હતું કે એ એક દીવાલ ચાવી રહ્યો છે; મોંમાં ચવાતા તુલસીપાન ચાવતાં એને લાગ્યું હતું એ પેલા 'બાગોચિયાણું' લીધું ઘાસ ચાવી રહ્યો છે અથવા રંજનના ઠોરા સોનેરી વાળની ગંધ ચાવી રહ્યો છે.

સુકેતુએ પ્રસાદ ચાવી લીધો હતો. બાના શબ્દોથી લાભી મરમી બનવાના છે એ સમાચારથી સુકેતુ બધિર નહોતો બની ગયો, એ શબ્દો સુકેતુએ બરાબર સાંલગ્યા હતા ત્યારે, પસાર થતા સમયને સાંલગવાની મિથ્યા કોશિશ કરી હતી—એને એક ખખડાટ સંલગાયો હતો સુકા પાદડાં પર ચાલવાથી બેઠો કરુણ ખખડાટ. સુકેતુ હવે બા વિશે, લાભી વિશે કે ખુદ પોતાને વિશે બધિર રહી શકે એમ નથી.

અને તે દિવસથી જ એ વગડો જૂલી ગયો છે. અને તે દિવસથી જ સુકેતુ મોટા મેદાન જેવી, પીળા ખેતર જેવી દીવાલને આ છે પોતાની સુકી આંખોનાં પંખી લટકાવીને બેઠો છે.

એ છેલ્લી સાંજે સરોવર કિનારે રેલિંગ પાસે સુકેતુને મળવા આવેલી રંજનની આંખો જમા-કુસુમ જેવી લાલ હતી, ચૈત્રમાં ખરી પડેલાં પાદડાં

પર ચાલ્યા કરવાથી બેઠો કરુણ ખખડાટ સુકેતુની આંખો સામે વટાળાયો હતો. પણ સુકેતુ—રંજનનું શ્વ આજે સરોવરના જળમાં ફગાવી દેવાનો એના ચિર મૌનમાં સુકેતુ એક 'ના' ઉમેરીને એનો એક વિસ્ફોટ કરી દેવાનો હતો. પણ રંજન પોતે જ એક 'ના' લઈ આવી હતી; કડતું હસી હતી; થોડું બોલી હતી. વધારે એસવા કહેતી હતી. સાંજ ધૂધળી અને ગમગીન બની જાય એ પહેલા આ વજનદાર શ્વને છતી લેવાનો સુકેતુએ એક ગંભીર પ્રયાસ કર્યો. રંજને એમાં મદદ કરી. ઠેલકાંક પંખીઓ પોતાની પાખોમાં આખો દિવસ સમાવીને ઘેર જતાં હતા. રંજન અને સુકેતુએ એમનું સંચિત મૌન તથા શબ્દદેહ ધરાવતી 'ના' તે સાંજે એ પંખી-એને લુટારી દીધી. અને પછી એક અવકાશ સરળને તેઓ છૂટા પડ્યાં હતા, ખરેખર હંમેશને માટે છૂટાં પડ્યાં હતા.

તે રાત્રે સુકેતુએ ફરીથી માંડીને છત સુધીનું વિશાળ રીંછ એને પંખાળતું હતું, લેમ્પ બળતો હતો અને ધીરે ધીરે સુકેતુને લાગ્યું છે કે એ પોતે જ એક રીંછ છે. ઘણીવાર હવે અને ઘડીલર ત્યારે સુકેતુને લાગ્યું છે કે એ પોતે જ એક રીંછ છે. ઘણીવાર હવે અને ઘડીલર ત્યારે સુકેતુને લાગ્યું કે પ્રેમનો રંગ લાલ હોય છે અને તે માણસની આંખોમાં વસે છે, પ્રેમની આખો રંજનની આંખો જેવી, જળાકુસુમ જેવી લાલ હોય છે. ત્યારે સુકેતુ બેઠો હતો. રંજન એને મુખ-રિત કરી ગઈ હતી; લાભીએ એને ગંભીર બાળ-કથી ડાહ્યો પ્રુપ બનાવી દીધો હતો. પણ એ નથી બેઠો ત્યારથી—

મોટા મેદાન જેવી દીવાલ આંખોની સામે પથ-સઈ છે. ટેવલેમ્પ સળગે છે. પીળા ખેતર જેવી દીવાલને આ છે સુકેતુની બે સુકી આંખોનાં પંખી લટકી રહ્યાં છે. અને પીળા ખેતર જેવી દીવાલને પેલે છેડે રંજનની જળાકુસુમના રંગની લાલ આંખો અનિમેષ ખુલ્લી છે. નિર્ભયાદ મેદાનના આ પટમાં એક વડ છે, વડ નીચે સાંકળ વતી બાંધ્યું છે એક રીંછ; જુખા કાંઠા બેરહાં વાળવાળું રીંછ.

નવલકથા - એક દષ્ટિબિન્દુ

ભારતી દલાલ

આપણે નવલકથા શા માટે વાંચીએ છીએ ? આપણને નવલકથા ગમે છે એટલે વાંચીએ છીએ કારણ કે જીવનને મૂર્ત કરે છે, જીવનના રસને ઉદ્દીપ્ત કરે છે અને તુષ્ટ કરે છે. એમાં રસ પડવાનાં ખીજાં ગમે તે કારણો હોય આમ, છતાં સુખ્ય રસ પડવાનું કારણ છે તે એમાંની વાર્તા. વાર્તા માત્ર જીવનની છબિ નહીં પણ જીવાત્તા જીવનની છબિ છે-ખાસ કરીને વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ ધરાવનારાં પાત્રોની રજૂઆત કરે છે. આ પાત્રો વિશિષ્ટ અનુભવોમાંથી પસાર થઈને અસૂક લક્ષ્ય સિદ્ધ કરવા મથતાં હોય છે. જે અનુભવોની લાક્ષણિક રીતે વાર્તામાં રજૂઆત થાય છે એ અનુભવો, પાત્ર સમસ્યાનો સામનો કરે છે કે સંઘર્ષમાંથી પસાર થાય છે, એવા હોય છે-ટૂંકમાં કહીએ તો : જો સંઘર્ષ નહીં તો વાર્તા નહીં.

જીવનના કેન્દ્રમાં સંઘર્ષ છે એટલે વાર્તાના કેન્દ્રમાં પણ સંઘર્ષ આવે એમાં નવાઈ જેવું નથી. આપણે પોતે પણ જીવનમાં દુઃખદાયક સંઘર્ષ અનુભવતા હોઈએ છીએ, અંતરની શાંતિને ઝંખીએ છીએ અને બહારના વિશ્વની સાથેના સંબંધો સંવાદી બને એ માટે મથીએ છીએ તો પછી આ સંઘર્ષને જ મૂર્તિમંત કરતી નવલકથા તરફ આપણે શા માટે વળીએ છીએ ? હકીકત એ છે કે સંઘર્ષ મત્તેવું આપણું વલણ બહુ સુખી હોય છે. જીવનમાં બહુ જ જો સુખદાયક રીતે ઝોઠવાઈ ગયું હોય છે તો, ધીમે, ધીમે એ સુખની પરિચિતતાનાં ધેનમાં આપણે સરી પડીએ છીએ. જ્યારે આપણા પરિવેશમાં કે આપણામાં કશીક ચૂંચ ઊભી થાય છે ત્યારે આપણે સરાળા જંગી લોકો છીએ ને ફરીથી

જીવનના ધસમસતા વેગનો અનુભવ કરીએ છીએ અને વધુ સમૃદ્ધ રીતે જીવી શકાય એવું જીવન જ આપણે શોધતા હોઈએ છીએ.

આમ આપણે શાંતિને ઝંખતા હોવા છતાં સાથે સાથે સમસ્યાને પણ ઝંખતા હોઈએ છીએ. આવી પરિસ્થિતિઓ જીવન વિષેની આપણી અભિગ્રાતાને ઉત્કટ બનાવે છે. શક્તિના ઉત્કર્ષની પ્રતીતિ કરાવે છે. નવલકથામાં જીવન વિશેની ઉત્કટ અભિગ્રાતા પ્રાપ્ત થાય છે કારણ કે એમાં આપણાં હાસ્ય, રુદ્ધ, રાગ, દેવ, સહાનુભૂતિ અને વ્યંગ અનિરુદ્ધ રૂપે એનો આકાર પામીને આવિષ્કૃત થાય છે. જ્યારે જીવનમાં પરિચિતતાને કારણે આ ઉત્કટતાની ધાર છુટી થઈ જાય છે. આ ઉત્કટ અભિગ્રાતાને આપણે નવલકથામાં વધુ સંપૂર્ણ રીતે માણી શકીએ છીએ કારણ કે વાસ્તવિક જીવનમાં સમસ્યા લમનું કારણ બને તે અહીં કેવળ કલ્પનાજન્ય પરિસ્થિતિને રૂપે રજૂ થાય છે અને આ નવલકથા હોવાને કારણે એ સમસ્યાના ઉકેલનો અણસાર પણ એમાંથી મળી રહે છે.

વાર્તામાં સમસ્યાનું કશુંક નિરાકરણ આવતું હોય છે અને આપણે કુતુહલથી વાર્તાનો પ્રવાહ કંઈ દિશા બેસે તે જાણવાને ઉત્સુક રહીએ છીએ. આપણે શું બનશે તે વિશે જ કુતુહલ ધરાવીએ છીએ. એવું નથી પણ જો બનશે તેનો માર્ગ શોધશે એ વિશે વિશેષ કુતુહલ હોય છે. નવલકથામાંથી વાર્તા વિશે આપણને કુતુહલ હોય છે કારણ કે એથી વિશેષ નિકટની અને મહત્વની એવી ખીજ કયા-આપણા જીવનનાં કયા વિશે આપણને કુતુ-

હલ હોય છે. એનો અર્થ શો થશે તેની પણ આપણને ખબર નથી. જીવન વિશેનું આ લોકે કુતહલ સમજવાને આપણે વાર્તામાના કુતહલ તરફ વળીએ છીએ. આમ આપણા જીવનના નવલકથામાં નિર-પાતા જીવન સાથેના સંબંધને કારણે આપણને નવલકથા વાંચતી મળે છે.

આપણે જ્યારે લાગેકુ વૃત્તિથી વાંચીએ છીએ એમ કહીએ છીએ ત્યારે જિન્દગીથી લાગી છૂટવા માટે નહીં પણ આપણી ચૈતિયાળ જિન્દગીને સ્થાને વધુ સમૃદ્ધ ને સંતોષકારક જિન્દગીમાં લાગી છૂટવાને નવલકથા વાચતા હોઈએ છીએ. નવલકથા આપણને જીવનની એક છબી આપે છે. કેટલીકવાર વાસ્તવિક જીવનની અને જેને મનમાં રચાડવાનું મન થાય એવી, તો કેટલીકવાર વેધક રીતે જ જિન્દગી આપણી હતી પણ હવે નથી અને જે કદી આપણી હતી પણ હવે નથી અને જે કદી આપણી જતી શકવાની નથી તેની છબિ આપે છે.

આપણા સૌને મન નવલકથા એક દિવાસ્વપ્ન છે. ખીજી રીતે કહીએ તો એમાં કદપનાથી જિન્દગી જીવવાની પ્રવૃત્તિ આલેખાતી હોય છે. આપણને પરિચિત એવી દુનિયાને ઝોળખવાનો અને ફરીથી જીવવાનો જ નહીં પણ આપણને અપરિચિત એવી દુનિયામાં પ્રવેશવાનો અને જે અનુભવોને આપણે અખતા હોઈએ છીએ પણ આપણી જિન્દગીની મર્યાદા, પરિણામોના ભય કે આપણા સિદ્ધાંતોની સખતાઈ આપણને પામવા દેતા નથી તેને પામવાનો આનંદ પણ એમાં રહેલો છે. કથાં દુઃખજનક પરિણામો લાવ્યા વિના નવલકથા આ આનંદ આપણને આપે છે. કદપનાથી ધકાયેલી એ સૃષ્ટિમાં બધું જનકુથી જનતું હોય છે. આપણે કથાનું મૂલ્ય ચૂકવવાનું રહેતું નથી. વધારે મહત્ત્વની વાત એ છે કે જેની જરૂર છે એવું આપણે જનકુ સુધ્ધાં ન હતું તે પણ એ આપણને આપે છે.

આ અર્થમાં નવલકથા કદા કદા વિના વાસ્તવિકતાની ક્ષતિએ, પૂર્ણ કરે છે. ક્ષાન્તિસસ એકને કહ્યું હતું કે કવિતા માનવ આત્માને અનુ-કૂળ છે કારણ કે એ તરતુએને ભાવતા, વ્યવસ્થા

અને સુંદરતા, પ્રકૃતિમાં ક્યાંય ખીજે પ્રાપ્ત થાય એના કરતાં પૂર્ણરૂપે આપે છે. આપણા જમાનામાં ફોઈડે એમ કહ્યું છે કે વાસ્તવિક જીવનમાંથી મળતો દુઃખ સંતોષ માનવીને બૂખ્યો રાખે છે. જ્ઞેન કુપ્રેર્યે પણ કહ્યું છે કે કળા, આવશ્યકતા, અભાવ, દરિદ્રતા, અસંપૂર્ણતામાંથી જન્મે છે. દિલસરોની વાત બાલુએ મૂકીએ તોય આપણને ખબર છે કે આપણે વોલ્ટર મીડીને કેટલા મળતા આવીએ છીએ.

આપણી વ્યક્તિગત નિર્માતમાં રહેલી અધૂરપ-માંથી યુક્ત થવા માટેની રચેલી કપોલકલ્પિત સૃષ્ટિ એટલું જ ને નવલકથા હોય તો આમાં તો વાસ્તવિકતામાંથી લાગી છૂટવાનું છે એ કારણે જીવનના વિક્ષેપ તથા જીવન જીવવાની પ્રક્રિયા વિરોધી તરફ છે પણ અનિવાર્યતા આણું ન હોયું 'પટે ? આનો આપણે ખીજી દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ. નવલકથામાં જે દિવાસ્વપ્ન હોય છે એ વ્યક્તિના દિવાસ્વપ્નની જેમ કોઈની અંગત બાબત નથી. એ સર્વભોગ્ય હોય છે. આમાંથી ખીજી ઉપપત્તિ તારવી શકાય. અંગત સ્વરૂપના દિવાસ્વપ્નમાં તમે વ્યવહારમાં જે હો છો તેના તે રહો છો. અલબત્ત વાસ્તવિક જીવનમાં છો તેનાથી વિશેષ સમર્થ, ઉદાર, લાગુશાળી અને સુંદર, પણ નવલકથા વાંચતી વેળાએ એના નાચકને સ્થાને આપણને કદપવાનું એટલું સરળ હોયું નથી.

ખીજી રીતે કહીએ તો સર્વભોગ્ય એવા દિવાસ્વપ્નને માણવા માટે સકુળ પ્રથમ એ સ્વીકારી લેવાનું હોય છે કે નવલકથાના નાચકનું નામ એ કદી તમારું નામ હોવાનું નથી. તમારે તમારા વ્યક્તિત્વનો થોડો ભાગ એને સોંપી દેવાનો રહે છે, પણ આ જનતું દિવાસ્વપ્ન તમારી અંગત ક્ષેત્રના આપનું વેતરેલું નહીં હોવાથી નવલકથાના નાચક સાથેની અભિનંતા કદી પૂરેપૂરી સિદ્ધ થતી નથી. સાવ ભોળા વાચક જ આ જનતી અભિનંતા માની લઈ શકતા હોય છે. વધારે વિદ્યુદ વાચક મોટાની જન્ને પ્રકારની રમત રમતા હોય. એને એક ભાગ નવલકથાના પાત્ર એડે અથવા તો વારા રૂપી જુદાજુદા એડે એકરૂપ ધાગતો હોય છે.

ત્યારે ખીજે એના ભાગ એનાથી અળગો રહીને એ પાત્રની પ્રત્યેના પ્રતિભાવો અનુભવે છે. એ પાત્રનું અર્થઘટન કરે છે, અને એના વર્તન વિષેનો ન્યાય ચૂકવે છે. ઘણીવાર આપણે કેઈ લાગણી-ધેવી વૃદ્ધને કહેતી સાલળીએ છીએ, ‘મને આ નાવિકા ગમે છે. એટલે કે એની સાથે હું’ પણ એના મધ્ય અનુભવોમાંથી પસાર થાડું છું’ ને એને શી લાગણી થતી હશે તે બરાબર જાણું છું. એનું મરણ થયું ત્યારે મારી આંખમાંથી આંસુ આવી ગયાં. ‘આ ભોળી સ્ત્રી જહુ વિદગ્ધ નહિ હોય તેમ છતાં એક બાબુથી એ પોતાને નાચિ-કાથી અભિન્ન ગણે છે તો ખીજી બાબુથી એનું મરણ થવા છતાં એ જિગરી નબ છે અને આનંદ પૂર્વક આંસુ સારે છે. આ જાતના પોતાના વ્યક્તિત્વના બે ભાગ પાડવા એ પાત્ર સાથે તાદાત્મ્ય અનુભવવા માટે જરૂરી બની રહે છે. જેનો પાઠ લજ્જવાનો હોય છે તે અને જે પાઠ લજ્જવાનો હોય છે તે — આ બે આ અનુભવમાં અનિવાર્ય હોય છે. કેટલાંક લોકો જે પોતાને વારતવવાદી અને કંઈ સ્વભાવનાં માને છે તેમને મન આ રીતે ઠાંઈના પાઠ લજ્જવા તે દિવાલપોતોમાં રાચવા જેવું મૂંઝાસપદ લાગે છે પણ નવલકથાના વાંચન માટેની આપણી જૂન શા કારણે છે તે સમજવા પ્રયત્ન કરીશું તો જાણશે કે આ ખીજનો પાઠ લેવાની પ્રક્રિયામાંથી જ ઉદ્ભવતી હોય છે. આપણા વિકાસનું એ મહત્ત્વનું અંગ છે.

ખાળકોની ક્રીડામાંથી આ પાઠ લજ્જવાની વૃત્તિ કેન્દ્રમાં રહેલી હોય છે. ખીજા જોડે પોતાનો મેળ મેસીકવા માટે બાળક જેનો પ્રયત્ન કરવું હોય એને આરંભ આ વૃત્તિથી થાય છે મરણ કે ખીજને સ્થાને પોતાને ચૂકનાથી શું અને તે વિષે બાળક ખવાલ મેળતી રહે છે, આ રમતમાં ભ્રમ પણ ધણું મોટું હોય છે કારણ કે ઠાંઈ કાન આપણને કે વહાલ દરશે એનો આધાર એના ઉપર રહેલો હોય છે. ઠાંઈના પાઠ લજ્જવાની આ વૃત્તિમાં પાછળથી જે જાગી બૌદ્ધિક ક્રમરેતો આપણે ખડી કરીએ છીએ એના પાયો રહેલો હોય છે.

આ પાઠ લજ્જવાની વૃત્તિથી જ બાળકો અંદરથી સમજે છે (ને જે અંદરથી સમજાય છે એનું જ આખરે તો મહત્ત્વ છે) કે ખીજ લોકોનું અસ્તિત્વ હોય છે. અને એમની ઇચ્છાઓ, આશાઓ, ભય અને ખીજ આગવા અધિકારો પણ હોય છે. આથી નવલકથામાં ખીજનો પાઠ લજ્જવામાં થતો આનંદ આપણી અનુભવને વિસ્તારીને સમૃદ્ધ કરવાની જોડે જોડે રહેલી ઇચ્છાને સંતોષે છે. એટલું જ નહીં પણ માનનીઓ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ કેળવવા માટેની આ સાધના કલ્પનાથી ખીજનું જીવન જીવવાની આપણામાં રહેલી વૃત્તિને સંતોષે છે. આપણે માનવસમુદાયમાં પ્રવેશ પામીને નિશ્ચિંત બનીને જીવવા ઇચ્છીએ છીએ.

બાળક હોઈએ છીએ ત્યારે ક્રીડા અને મોઢા થઈએ છીએ ત્યારે કથા — આ ખીજનો પાઠ લજ્જવાની વૃત્તિ દ્વારા આપણાથી ઇતર વિષય માટે આપણને સંજ્ઞાન બનાવે છે. પણ સાથે સાથે આપણે આપણા પોતાને વિષેની અભિમતતા પણ કેળવતા જઈએ છીએ. એથી ખરું જોતાં આપણો સ્વત્ત્વનું સર્જન થાય છે કારણ કે વ્યક્તિ આનું સ્વત્ત્વ સર્જને જ જન્મતી હોતી નથી. એ જન્મે છે તો શક્યતાઓના રહસ્યભર્યા પુદ્ગલરૂપે. પછીથી ધીમે ધીમે ઠોકર ખાઈને એ પોતાના આત્માની રેખાઓ દૃઢપણે આકે છે.

સમાજને પરિચિત એવું એનું અધિકૃત વ્યક્તિત્વ તો ઉત્કંઠિત થતું જાય છે પણ પેટોએ ઘણું વખત પહેલાં કશું હતું એમ આપણે આત્મા એક જ ક્ષણે બુદ્ધાં બુદ્ધાં પરસ્પર વિરોધી દશકળર બળની બીસમાં દબાવેલો હોય છે. અર્વાચીન મનોવિજ્ઞાને આના વિરોધમાં કશું કહ્યું નથી. આપણા દુખી ગમેલા આત્માઓ, પ્રાકૃત વાસનાઓ અને સંલ-વિતતાઓ આપણામાં ઉડે ઉડે ઠોકરો કરતાં હોય છે. એ સદા જાગૃત હોય છે અને એ નવી રીતે પ્રગટ થવાની રીત શોધતા હોય છે. ચિંતના નેપથ્યમાં એ બધાંની વચ્ચે હમેશા દ્વંદ્વલક્ષ્યા આપણે કરવું હોય છે. આપણે ઘણું ખરું આ મધ્ય ઉધા-આથી અણબધા હોઈએ છીએ એથી એ છે જ

નહીં કે એનું કશું મહત્વ નથી એવું નથી અને નવલકથા ઘણું ખરું સદ્ભક્તીથી પ્રચ્છન્નરૂપે આ બધાનું વિમોચન કરે છે અને આંતરિક સંઘર્ષને બહાર લાજવી બતાવે છે. આ વિમોચનનો આનંદ આપણે અનુભવીએ છીએ. જોકે ઘણી વાર એના ઉદ્ગમને આપણે જાણતા નથી.

નવલકથા આપણા ચિત્તની વિસ્ફુટ કાળજી-કોટડીમાંથી આપણા હાથાર્પ અને તિરસ્કૃત આત્મા-એને બહાર લાવે છે. ખુલ્લી હવામાં ખૂબ છે. એ આત્માઓ પોતપોતાના સ્વભાવ અનુસાર નવલકથા જે જીવનની રજા કરે છે તેમાં ભાગ લેવાની તક મેળવે છે. શેક્સપીયરની નવલકથા 'વેનીટી ફેર'માં જેકી-શાર્પ નિશાળ હંમેશાને માટે છોડી જાય છે ત્યારે ડો. જોનસનની ડીકશનરી પોતાની બગીમાંથી બહાર ફેંકી દે છે. ત્યારે આપણું હૃદય પણ આનંદથી નાચી જાય છે. પાછળથી વિકટોરિયન સમાજમાં એ જાતીય સમ્બન્ધ માણવાને અને પૈસા કમાવાને જે સાહસ કરે છે અને દુઃખ સહન કરે છે ત્યારે આપણી નૈતિક ન્યાયની દૃષ્ટિને ઉલ્લસીને પણ એમાં આપણે આનંદ લઈએ છીએ. સેલીન્જરની નવલકથા 'કેથર ઈન ધ રા'ને હોલ્ડન ડોલરીફ સમાજમાં જે નક્કી ને બનાવટી છે તેની સામે બહાદુરીથી જોઈને જેઠાદ માંડે છે ત્યારે ત્યારે આપણામાં રહેલો આદર્શવાદી જીવ સળવળી જાય છે. ફોક્સરની નવલકથા 'લાઈટ ઈન ઓગસ્ટ'માં પરસી મીમ પિસ્તોલનો થોડો દુઆવે છે અને જાંઘા વળી ગયેલા ટેબલની પાછળ સંતાઈ ગયેલા જો ફિસ્ટબસની ઉપર તારે છે ત્યારે આપણી આંખોની પકડ પણ સખત બને છે. જોકે તે જ ક્ષણે એક વિલક્ષણ પુકારના આનંદથી એ ગોળી આપણા હૃદયને ભેદતી હોય એવો આપણને અનુભવ થાય છે. 'દોસ્તોવસ્કીયું' 'કાર્થમ એન્ડ પનીશમેન્ટ' વાંચીએ છીએ ત્યારે આપણા સ્વભાવનું કશુંકે એ સોહીઆળ કૃત્યમાં ભાગ લે છે. અને પછીથી આપણામાંનું મૂર્ખીકું કશુંકે રાગદાસનીકાવની સામે પથ્થાત્પ અને સમાધાનનો આનંદ મેળવે છે. આપણા આ તરછોડાયેલા આત્માઓ મુક્ત તેમ જ તિરસ્કૃત, સંતા તેમ જ સેતાન બનેને.

સામનો કરે છે અને તે બંનેમાં અને સળળ બનાવવાનું તેમ જ નાશ બનાવવાનું તરવ રહ્યું હોય છે. આત્માના સંકલ્પતા વિષેની આપણને કશીક જાણકારી હોય તો એની જોડેનો આપણો વ્યવહાર ઠીક રીતે જાણી શકે. ખરું જોતા નવલકથાની રચના-પ્રક્રિયામાં પ્રવેશવાથી આ શાસન ચલાવનાર આત્માનું ફરીથી જોળખી લેવાનું શક્ય બને છે. એટલું જ નહીં એક વધુ સંગીન (કારણ કે વધુ સારી રીતે સમજાયેલી) જામિકા ઉપર આપણે એનું પુનર્નિર્માણ કરીએ છીએ. બર્ગ્સોએ કહ્યું છે તેમ નવલકથા આપણને ફરીથી આપણી ઉપસ્થિતિમાં મૂકી આપે છે. આ ઉપસ્થિતિમાં જ આપણે આપણા જીવન અને મરણને જોળખવાનાં રહે છે.

આ પરિસ્થિતિમાં પ્રાપ્ત થતું જ્ઞાન તે બૌદ્ધિક સંગ્રાઓથી ચિહ્નિત જ્ઞાન હોતું નથી. આપણે એમ નથી કહેતા કે મારામાં પંદર ટકા પરબોડનની વૃત્તિ છે અથવા તો તેર ટકા જ્ઞાનની પ્રત્યેની ઉદારતાની વૃત્તિ છે. આ જ્ઞાન આપણી સમક્ષ ભજવાતા કાર્યમાંથી નિષ્પન્ન થાય છે. અને એ કાર્યનિક પ્રવૃત્તિ છે. એને બોધ આપણને થતો હોય છે. એથી આપણા અસ્તિત્વનું આપણને ઉત્કટપણે જ્ઞાન થાય છે. નવલકથામાં નિરૂપાયેલો સંઘર્ષ આપણામાં સંઘર્ષને ઉદ્દીપ્ત કરે છે અને સાથે સાથે એને અર્થપૂર્ણ રીતે ઉઠેલવાની આશાભરી વૃત્તિ અને એને પરિણામે મુક્તિનો રોમાંચક અનુભવ પણ એ આપણને કરાવે છે.

અમુક અંશે મુક્તિની આ લાગણી કદપનામાં જે બને છે તેમાં આપણે વ્યવહારમાં જે રીતે સંડોવાયા હોઈએ છીએ તે રીત, સંડોવાયાં નહોતાં એમાંથી જન્મે છે. સમાજમાં વાસ્તવિક જીવનમાં જે કદી માન્ય ન ગણાય તેના એમાં આપણો અનુભવ લઈ શકીએ. છીએ અનુભવ સાથેનો આપણો વિચારાત્મક સમ્બન્ધ (એકીસાથે સંડોવાણું અને ન સંડોવાણું) નવલકથામાં જે પ્રગટ થાય તેથી જીવનની રમત ઉપર પ્રભુત્વ મેળવવાનો આપણને અદ્ભુત અનુભવ થાય છે. પણ મુક્તિની આ લાગણીનું ખીલું પણ એક મહત્વનું કારણ છે અને

તે છે જ્ઞાનમાત્ર સાથે સંકળાયેલી વિશાળતાની અને મોઠાગાથની લાગણીઓ. નવલકથામાં આપણને બધું જોડામાં જોડી રીતે જોવાની છૂટ હોય છે. એ નવજવાનું કાદપનિક સહકારથી શક્ય બને છે એ રીતે આપણે આપણને પોતાને પણ જાણી શકીએ છીએ ત્યારે આદમને મળેલા શાપમાંથી આપણે મુક્ત થઈએ છીએ. આપણે જ્ઞાનના વૃક્ષનું ફળ ખાઈએ છીએ ત્યારે કોઈ દેવદૂત તગતગતી ઉઘાડી તલવાર લઈને આપણી સામે જોતો રહેતો નથી.

પણ કાદપનિક કાર્યથોજનાની પ્રક્રિયામાં જ્ઞાનથી થતી મુક્તિની લાગણી આપણે ખીજી રીતે પણ અનુભવીએ છીએ. નવલકથા જીવનની ઇબ્બી ને રીતે રજૂ કરે છે તેમાંથી વાસ્તવિક જીવનનાં અશુદ્ધિઓ, વિષવાંતરો, ગૂંચવાડાઓ અને અકસ્માતો ચાળી નાંખ્યા હોય છે. આપણે હવે વસ્તુની પાછળ રહેતા આંતરિક બધારણને જોઈ શકીએ છીએ. એ કાઈ વ્યક્તિ હોય, કાઈ કાર્યનાં પરિણામો હોય, કાઈ વિચાર હોય અથવા તો જિવંત થયેલા જીવનની સમાજિક કે ઐતિહાસિક ઘટનાઓ, અનુભવોની પાછળનું બધારણ શોધવું એ આપણી સૌથી જોડી ઈચ્છા છે પણ વાસ્તવિક જીવનમાં કેટલા ઓછા અનુભવો આ રીતે એમનું રૂપ ઓળખી શકવા જોટલા ઘડી શકતા હોય છે.

આપણા બધાના જ અનુભવોની વાત છે કે જેને ભય કર આઘાત લાગ્યો હોય છે તે એ પ્રસંગની વાત પૂરેપૂરી વિગત સહિત ફરીફરી કહેવા ઈચ્છે છે. આ રીતે કહેવાથી જ એમાં એ વસ્તુલક્ષિતા આવે છે. એનાથી જ પોતાની જાતને જાણી કરે છે અને એ રીતે એની અસહ્ય અસરોથી જાણે એ દૂર મૂકી જાય છે. આ વસ્તુલક્ષિતા અચૂક અસરો એક સત્ય પર આધાર રાખે છે. અને તે સત્ય તે આ વાત કહેવી એ પણ અનુભવના બધારણને શોધવાની એક રીત છે એ પ્રયત્ન અનુભવને બૌદ્ધિક રીતે ગ્રાહ્ય બનાવે છે. જો કાઈ બાળક કે માણસ પોતાના નસીબ પ્રત્યે ઉમ્મરો રોય અનુભવતો હોય તો તે અનુભવને આ રીતે જોવાથી જ આ નસીબ તે આકસ્મિક કે અદ્યત્તમક છે.

એવું એને પહેલા લાગતું હતું એને સ્થાને એ પોતાના જ આગલા વર્તનના પરિણામરૂપ છે, જીવનની ને સામાન્ય જાત છે એનો જ એક અંશ છે એવું સમજી શકે છે અને આથી આ જાતની બૌદ્ધિક સમજને કારણે એનો લાગણીમય પ્રતિભાવ સંસ્કારાય છે. ને શુદ્ધિથી ગ્રાહ્ય બને છે એને ભિંમિ પણ પહેલી વળે છે. આમ નવલકથા એક પ્રકારનું કથન છે જેમાં વાચકો ભાગ લે છે. અને એ રીતે એને પ્રક્રિયાદારા અનુભવગ્રાહ્ય બની શકે છે તેની ઇબ્બી ઉપસાવી આપે છે. આ પ્રક્રિયાથી એ અનુભવને સમયની ઘટમાળમાંથી જુદો પાડીને આદર્શ સમયના સંદર્ભમાં મૂકીને જોવામાં આવે છે. ત્યાં મૂકીને આપણે તપાસી શકીએ છીએ, એવું અર્થઘટન કરી શકીએ છીએ. ખીજા શબ્દોમાં કહીએ તો આપણે આગળ કહી ગયા તેમ નવલકથા અનુભવના બધારણને પ્રગટ કરે છે ને એ દ્વારા જ અનુભવનું હાર્દ સૂચવે છે. અનુભવનું બધારણ જાતાની એ એક ક્ષણ પૂરતું તો આપણા જીવનની સૌથી મોટી અને રહસ્યમય ભીતિ—જે બનવાનું છે અને જતાં ને જાણી શકાતું નથી, ને તાજીદનું છે અને જતાં અકથ્ય છે એની ભીતિમાંથી આપણને મુક્ત કરે છે. નવલકથા મૌલિક કૃતિ હોય છે અને ને જાત જ અથવા જેની આગાહી કરી શકીએ તેવું નથી રૂઢ પુનરાવર્તન નથી. અગ્રેય તરફથી ગ્રેય તરફનું એમાં સંકેતો હોય છે. ગ્રેય તે કલ્પના વડે બને છે. નવલકથા અકથ્યને કહે છે, આમાંથી એક ખીન્ને અવા-તર મુઠો ઉપસ્થિત થાય છે, કેટલીક વાર નવલકથા વ્યક્તિ માટે તો કેટલીક વાર સમાજ માટે લખાયેલી હોય એવું લાગે છે. મેલ્વીલ, ટોસ્તોયેવ્સ્કી, બોન્સ, પ્રૂસ્ટ, કોનરેડ અને કાર્કાસ, આપણા જમાનાના કેટલાક સંધર્ષો અને પ્રશ્નોનું નિરૂપણ કરી ગયા છે તે આને સમયના આટલા ગાળા પછી સ્પષ્ટ થાય છે. એ પ્રશ્નો અને સંધર્ષો આપણા જમાનાની લાક્ષણિકતા બની રહ્યાં છે આ અર્થમાં એમણે આપણી દુનિયાની આગાહી કરી એટલું જ નહીં પણ મહત્ત્વની વાત એ છે કે એમના જમાનામાં રહીને એનો અનુભવ કર્યો, આપણે

સુધાં એ રીતે અનુભવ કર્યો.

એક સ્ટેટ રિટરોગ્રેડ અને હેમિન્ગ્સે એમના જમાનાનો અહેવાલ માત્ર આપ્યો નથી, એમને વર્તનના ને સામયિકના નવા પ્રકારની ઝાંખી થઈ ચૂકી હતી, પોતાના સમયનાં અમુક તત્ત્વોને ગ્રહણ કરીને કલ્પનાને બળે અને અનુભવની પાછળ રહેલા બધારચના માનના પાયા પર એને સ્થાપીને ભવિષ્યના કાર્ય સુધીની એની વિસ્તૃતિની એ ઝાંખી કરી શકે છે, આ વાતની પ્રતીતિ શ્રુતધાણની નવ-કથાઓ વાંચતાં આપણને થાય છે. હવે પછી જે સમય આવવાનો છે તેની સાથેના આપણા સંબંધ વિશે જાણવાણે આપણે તારીફે આપણા સુગની નવલકથા તરફ વળીએ છીએ.

જીવન જે રીતે જિવાય છે તેની પ્રક્રિયા અને એવો અંત આ બન્ને વચ્ચે રહેલી અનિવાર્યતા આપણે જોઈ શકીએ છીએ. વાચક તરીકે કાર્યને પ્રેરનારા ઉદ્ગમસ્થાનોનું જ નહીં પણ કાર્યનાં પરિણામો અને એનાં વિશેનાં મૂલ્યાંકનો પણ આપણે તટસ્થતાથી જોઈ શકીએ છીએ. આપણા પોતાના અંગત જીવનમાં આપણે ઘણી પરિસ્થિતિ-ભાંધી છટકી જવાનો પ્રયત્ન કરતા હોઈએ છીએ અને એ વિશે કરી નિર્ણય કરવાનો પણ ટાળીએ છીએ. પણ નવલકથા વાંચતી વેળાએ એમાં નિર-પાયેલી પરિસ્થિતિ સાથે આપણે કલ્પનાના સંબ-ધથી સંકળાયેલા હોઈએ છીએ. આથી એમાં નિર્ણય કરવાની પરિસ્થિતિને આપણે સ્વીકારી લઈએ છીએ, આ રીતે ન્યાય ચૂકવવાની અને એનું પરિણામ જોગવાની આ બન્ને સ્થિતિને આપણે એક સાથે નવલકથાના માત્ર દ્વાર અનુભવ કરી શકીએ છીએ.

અહીં હાઈ-એવો માધ્યમ ઉઠાવે છે. જાણે બધી વાર્તાઓ શુદ્ધાની અને શિક્ષાની જ હોય એમ આ માટે માની લેવું જોઈએ? પણ સૌથી રમણ દારસથી માંડીને તે અત્યંત ઠગણ વાર્તા-સુધીની બધી જ કથાઓ કાર્ય અને કાર્યના પરિણામને વર્ણવતી હોય છે. બીજી રીતે કહીએ તો બધી જ વાર્તાની મોડલ સંઘર્ષના પાયા પર થઈ હોય છે. નવલકથામાંના સંઘર્ષનો

હોલ અને એની સાથે સંકેતવાળેલો ન્યાય ચૂકવ-વાનો પ્રશ્ન આખરે તો મૂલ્યોનો પ્રશ્ન છે. આખરે તો મૂલ્યોમાં થયેલું પરિવર્તન એમાં બતાવતું હોય છે, એ વિશેની કશીક નવી અભિગતતા, દશાક નવા દષ્ટિબિન્દુની શક્યતાની ઝાંખી થતી હોય છે. આ નવું મૂલ્ય શબ્દશઃ અનિવાર્યતાવા 'નવું' જ હોયું જોઈએ એવું નથી. વાચક કલ્પનાજન્ય સહચારથી પાત્રોની જીવનપ્રક્રિયામાંથી પ્રસાર થાય છે અને એ રીતે સિદ્ધ થયેલું મૂલ્યવાન બની રહે છે. જે નવું તારણ બની રહ્યું હોત તે પ્રાણપ્રદ, જિવાયેલું અને એ કારણે 'નવું.' નવું કારણ કે નવી રીતે અનુભવવાનું હોય છે, આપણે હવે આવા અનુભૂત મૂલ્યમાં વિશ્રાંત થઈને રહીએ છીએ. એની સાથે આપણા ચિત્તનું સમાધાન થાય છે. અને આપણે માટે એ મહત્વનું છે.

આ આપણે માટે મહત્વનું છે કારણ કે સફળ નવલકથા, પછી એ પીટર દ વાપરની દારૂજનક નવલકથા હોય કે ટાલસ્ટોયની મર્મવિદારક 'દાર એન્ડ પીસ' જેની નવલકથા હોય, એ વાંચી રહ્યા પછી આ દુનિયા સાથે અને આપણી સાથે કશીક સમાધાનની વૃત્તિ જાગવાતી હોય છે. સંઘર્ષમાંથી સમાધાન સુધી મહોલવાની આ પ્રક્રિયા આપણી પ્રક્રિયાનો જ પડથો પાડે છે. બાળપણથી માંડીને આપણે જીવનપ્રક્રિયાને જે રીતે જોળખીએ છીએ, આપણા બાળપણના, માતાપિતા સાથેના સમ્બંધો કે મોટા થયા પછી દુનિયા સાથે સમ્બંધ-સ્થાપવાના પ્રયત્નો એ આ સંઘર્ષ અને સમાધાનની જ એક લાંબી પ્રક્રિયા છે. અનુભવને જોડે અને સમૃદ્ધ બનાવવાની આ પ્રક્રિયા તે પ્રેમીઓ વચ્ચેના કલક-કેવી છે. જવાબે-પ્રેમીઓ અગરે જ જવાબે દરેક પોતપોતાનાં અભિમાન આચળ કરીને છીંચ અને ટકરાવે છે અને પછીથી સમાધાન કરતી વખતે પોતાનું અભિમાન આનંદપૂર્વક એગાળી નાંખવાનો અનુભવ બહુ-કિલ્લેટ પહેલે થાય છે. એ જ રીતે નવલકથામાં અતંતરાય, અજગાપણ-આ પ્રધાથી મારેલી પરિસ્થિતિમાં આપણે કલ્પના વડે પ્રવેશ : [અનુસંધાન-પાન ૩૭ ક્ષેત્ર]

આકાશ

નલિન શવળ

બારી પાસેના પલંગ ઉપર મનમોહન સૂતો છે. હમણાં લગી તો એ જાગતો હતો. દૂરના પહાડ ઉપર ઝેબ્રાની રહેલાં વાદળો ઉપર કાળાં મોઢક આંખો પ્રસારી એ બારીની બહાર બૂકતું મુખ રાખી બેઠો હતો. મોરનો અવાજ સાંભળે કે એને વાદળામાં પાંખ પ્રસારી નર્તનો મેર દેખાય. ક્યારેક આકાશમાં મોઢેર પથરાએલાં સુવર્ણમહેલ એ જોતો અને એમાં બિડતાં પંખીઓની સાથે બિડતું જતું જંગલ પણ જોતો અને હૈયું એનું હાથ ન રહેતું પણ એ બિડતા પંખીજંગલ સાથે સુવર્ણમહેલમાં ન જઈ શકતો... બપોર ઢળતી, સાંજ પડતી અને વરસતા અખંધારમાં આકાશ, પંખીજંગલ બધું એકાકાર થઈ જતું. દિવસો પર દિવસો, વર્ષો પર વર્ષો જતાં. સવાર-બપોર-સાંજ આવે-જાય-આવે અને એ બધા સાથે કેટલું આશુ જતું ને મનમોહન અન્ય-મનસ્ક પણ જોઈ રહેતો. એ શું હતું ને એનામાંથી એની આંખ સામે વહી આવી વહેતા તડકામાં સુવર્ણમય બની જતું. એ શું હતું ને એનામાંથી વહી આવી ઠોઈ પંખીનેાં ટહુકાર બની અવકાશમાં મળી જતું. એ શું હતું ને એનામાંથી વહી-આવી સ્વપ્નની જેમ ફરકી જતાં પતંગિયાંની રંગબેરંગી પાંખોમાં ફેલાઈ જતું-પલંગ પર પડ્યો પડ્યો એ વિચારો જતો અને વિચારમાં ને વિચારમાં એ યઈ જતો.

મનમોહન અહીં પચ્ચેક વર્ષથી રહે છે. અંગ્રજી ઘણી રમણીય અને મુંદર છે. શહેરથી સેકેડો માઈલ દૂર પહાડી વિસ્તારની આસપાસ ફેલાએલા વૃક્ષોના સાગરમાં ટાપુ જેવું ગામ પચાસેક મોરડાં સમાવી બેસ્યું છે. વહેલી પડે તો નાનું ગામ સરખાં ચોનાનાં ફિરણો દડાની જેમ ઉછાળે છે અને સાંજ પડતાં બીના ગાદા લીસા અધકારમાં એકરસ થઈ પૂલની કોરમની જેમ મનમાં આંખીંસોત કોણી ફરે છે.

અહીંના લોકો ભલાભોળા સાલસ સ્વભાવના છે. પુરુષો અને સ્ત્રીઓની કાવા મુંદર અને સુડોળ છે પણ કમનીય સૌન્દર્ય તો ગામની કન્યાઓમાં આવી વસ્યું છે. મોરની આંખોની ચળક અને વહેતા ઝરણું લાસ્ય અહીંની કન્યાઓની આંખોમાં ઝલ-મસે છે. પહાડની ટોચ પર પથરાએલા જંગલના બિડાણમાં ને એક આછી સૌરભથી બેઠેલાં સ્વેત નાના ફૂલો બિગે છે તેવાં સ્વેત ફૂલો જેવા એ કન્યાઓના સ્તનોમાં બેસે છે આકાશનું અમી સંચિત થઈ રહ્યું છે.

મનમોહનને આ બધું ગમે છે પણ સૌથી અધિક ગમે છે એને આકાશ ને એની બારીને અહીંને બેસું છે. એ જેવો હાથ લંબાવે છે કે આકાશ બહી જાય છે દૂર. ધરની બહાર એ ભાગ્યે જ નીકળે છે. ઘણું મન છે એને ગામમાં ફરવાનું, પહાડ પર ફેલાએલા જંગલમાં બિડે સુધી ઘૂમી પથુ પંખીઓ સાથે ખેલવાનું ઘણું મન છે એને પણ એ જેવો બારીની બહાર જુએ છે કે એ ખોવાઈ જાય છે આકાશમાં અને આકાશ તો કેટલું વિશાળ છે ! એક વાર એની બારીની નીચે થઈ જતા રસ્તા ઉપર થઈ એક મુંદર કન્યા જતી હતી એણે એની પાતળી મોઢક આંખોના બિલાળાથી એને બારીની નીચે ખેંચ્યો હતો પણ એ તો ફરી પલંગમાં પાછો ફરી ગયો અને...તે કે રસ્તો એક વાર આગળ નીકળી ગયા પછી કદીય પાછળ ફરી જુએ છે કે ગામના ફરતી ગૂલની જેમ પથરાએલી ઝરણાંની અંજલિ ગતિનું સૌન્દર્ય એની આંખને ખડક છે પણ કોણ જાણે કેમ એ ધરની બહાર પગ નથી મૂકી શકતો.

એની સાથે વૃદ્ધ ગણેસ રહે છે ને એની સાર-સંભાળ લે છે. જમવાનું બનાવી આપે છે અને રાત પડે એને મનમોહનની વાર્તાઓ સંભળાવે છે.

મનમોહનની માતાના મૃત્યુ પછી એના પિતાએ આ વ્યવસ્થા કરેલી. શહેરનાં હવાપાણી પુત્રને માફક ન આવવાથી દૂર પહોંડને બેઠેલ વસેલા ગામમાં એને રાખવાની વ્યવસ્થા એના પિતાએ કરેલી. ક્યારેક આવતા પિતામાં કે કશામાં મનમોહનનું મન ન હતું. એના એક માત્ર આનંદ તે આકાશ અને દિનરાત તે આકાશ સાચું તાકી બેસી રહેતો. એનું મન એક એવા પ્રશ્નને સમજવા મથ્યા કરતું નેનો ઉત્તર હાથવેતમાં આવીને બેઠે ઇટકી જતો. એને ધણી વાર થતું કે એ ભોરે કરી ક્યાંક લાગી જાય, એને ગમતા પેલા વિશાળ આકાશની નીચે એ ચત્તોપાટ સુધી રહે. એ ધણું વિચારતો પણ અનુભવી ન શકતો અને તેથી તે ધણો સમય આકાશ સામે તાકતો બેસી રહેતો. એના કંઈ મધુર હતો અને ક્યારેક લાભો સમય એ ધીમું શું બધા કરતો પણ એકાએક એણે ગાતું મૂકી દીધું. ગણેશે પૂજી કે ભાઈ મનમોહનનું હવે ગાતો કેમ નથી, તો એણે જવાબ વાળ્યો કે એક સવારે બારી પર નાનું રાતું પંખી આવીને બેઠેલું એ પંખી એવું મધુર કંઈયું કે મને થયું ગાતું શું...ગાન તો પંખીનું...ખસ ત્યારથી ગાતું મૂકી દીધું. મનમોહન કાંચો કરતો. ટાઈને ખતાવતો નહીં. એ માનતો કે કાંચો કરાય, ખતાવાય નહીં. એક દિવસ એણે નક્કી કરી લીધું, કાંચો ન કરવાં. ગણેશને પાસે બોલાવી એણે કહ્યું, ગણેશ, ઈશ્વરના અનંત હાથોએ આકાશ ઉપર લખેલું તારકાનું આ મહાકાવ્ય મને સમજવા લાગ્યું ત્યારથી કાંચો કરવાં બંધ કર્યાં. મનમોહન ક્યારેક એવા વાર્તાલાપ પર ચડી જતો કે બધાથી તેને વાળા લાવવો અશક્ય બની જતું. પાસેના એક ખોરડામાં એક જાંબુનું, મૃત્યું યજ્ઞેલું ત્યારે એણે આખો દિવસ મૃત્યુ ઉપર વિચાર્યાં કરેલું પણ ગણેશે ન્યારે તે મૃત્યુ માનવીનાં કુટુંબીજનોને મળી આવવા કહેલું. ત્યારે તે મૃગો બની બેસી રહેતો. એનું કેટલુંક વર્તન સાવ વિચિત્ર જણાતું. ક્યારેક એ રાતભર બારી પાસે બેસી રહેતો અને આકાશ સાચું, ભોઈ ગયું-ગય્યાં કરતો. ક્યારેક એ ગણેશ પાસે કલાકો લગી બેસી રહેતો અને મોટેભાગે વાર્તાઓ, સાંભળ્યે

જતો. આકાશ પછી એના બીજે રસ વાર્તાઓમાં હતો. ‘શુલાબનું ફૂલ’ એની પ્રિય વાર્તા. કેટલીય વાર એ વાર્તા એણે ગણેશ પાસેથી સાંભળી હતી. એક વાર ચાંદની રાતે મનમોહન ઘર પાછળ આવેલી ફૂલછોડની વાડીમાં શુલાબના છોડોથી વીંટળાયેલી વાડ ઉપર જઈ બેઠેલો. એને એમ કે હમણાં પેલો વૃદ્ધ એની દીકરીએ મંગાવેલું શુલાબ તોડવા અહીં આવશે અને જેવો હળવેથી હાથ લંબાવી ફૂલ તોડવા જશે કે હું કુદકો મારી આવીશ એના ઉપર અને એ દીકરી લઈને પાછો આવે તે સરતે તેને છોડીશ...એ આવશે દીકરી લઈને...આંચો...આંચો...ચાંદની જેવી રૂપાળી છોકરી... મનમોહન વાડ ઉપરથી કુદકો મારી નીચે આંચો. ટાઈ અણખણ પંખી ટુકકાર કરતું બિડી, ગયું... ચાંદનીમાં સસવાતા પવનોમાં શુલાબના છોડના પડછાયા હસતા હતા. આ બનાવ પછી મનમોહનને ક્યારેય વાર્તા સાંભળવાનો મોહ નથી રાખ્યો. ‘શુલાબનું ફૂલ’ નામની વાર્તાને ઉદ્દેશ્ય ન્યારે ગણેશ કરે છે ત્યારે મનમોહનની આંખમાં, બિંદી ઉદાસીનતા વ્યાપી વળે છે. એને એમ લાગે છે કે એ જંગલ, એ જંગલમાં આવેલી ફૂલની વાડી, એ વાડીમાંનો મહેલ, એ મહેલમાં પ્રવેશેલો વૃદ્ધ... શુલાબનું ફૂલ ચૂંટેલો વૃદ્ધ...રાજકુમાર...રાજકુમારે વૃદ્ધની સુંદર કન્યાની કરેલી માંગણી, રાજકુમાર અને કન્યાનાં લગ્ન—આ બધું વધો પહેલાં વાર્તામાં બની ગયેલું અને ને વાર્તામાં બની ગયેલું હોય તે ખરેખર વાસ્તવમાં બનેલું હોય... તેમ ન પણ બનેલું હોય અને એ ઉદાસ બની જતો. એને મનુષ્યની વાણી ઉપરથી શ્રદ્ધા બિડી મળે એણે વાર્તા સાંભળવી છોડી દીધી. અને વાર્તાનું વાતાવરણ નવાં ભ્રમ અને સ્વપ્નનું લાગવા માંડ્યું. એ હવે માત્ર આકાશ સાચું જોતો બેસી રહે છે. રોજની જેમ આજે પણ આખો દિવસ ગ્રમગ્રમ વરસતા વરસાદમાં દૂર પહોંડ પર અણખી રહેલાં વાદળ જોતો જોતો એ હમણાં સુધી ગયો—કદાચ એ પેલું સ્વપ્ન જોતો હોય. આજ છેલ્લા કેટલાક દિવસોથી એકનું એક સ્વપ્ન એને આવે છે...

તેજ-અધારભર્યા જગલના જિંઘણમાં આવેલો એક મહેલ. એ મહેલને ફરતી ચલાળના છેડની વાડી, એ વાડી પર પડતો તોતિંગ મહેલનો સાત માળનો પડછાયો... એ પડછાયો વીંધતો આંગળ વધે છે... આવે છે સાતમે માળે... સાતમે માળે સાત ઝોરડા... એક પછી એક ઝોરડો ઉઘાડતો એ આંગળ વધે છે. સાતમે ઝોરડે આવતાં એ અટકી જાય છે... વર્ષો જાય છે... એ જિભો છે સાંતમા ઝોરડાના દારે... વર્ષો જાય છે અને એક ધનધોર રાતે સાતમા ઝોરડાનાં જળરિત તાળાં આપોઆપ ટૂટી જાય છે... સાંકળ ખોલી એ અંદર પ્રવેશે છે અને એની આંખ મીચુની જેમ પીગળી જાય છે... એના પગ ભાંગી પડે છે, એનું શરીર સડી ગયેલા કાચગાની જેમ ઢગલો થઈ પડે છે. ઝોરડાના કુગાએલા અધકારમાં એ જુએ છે એક

ધરડા પ્રેતની લચકતી છાયા, એ જુએ છે એક ખૂણમાં જળતા દીવા પાસે એક જાણતું લાકડાની જેમ પડેલું મડદું, એ મડદું તો પોતાનું-મન-મોહનનું અને બેબાકજો બની એ આજે પણ સફળો જાગી ગયો. ગરમ અને પરસેવે ચેપળ શરીરે એ બારી પાસે આવી જિભો અને અસખ્ત મોહ્યે ગયો. પ્રેમ-કલા-સૌંદર્ય-જીવન-મૃત્યુ સઘળું ભ્રમ છે, સ્વપ્ન છે. સત્ય છે આકાશ.

કાણ કહે મનમોહનને કે આકાશની નીચે ને કંઈ છે તે સત્ય છે. પ્રેમ-કલા-સૌંદર્ય-જીવન-મૃત્યુ સઘળું સત્ય છે પણ તે જેમ બારીમાંથી આકાશ દેખાય છે તેમ દેખાતું નથી. તે માટે તો બારી, પલંગ, ઝોરડો, ઘર, ગામ બધું વજાટી બકાર આવવું પડશે, મનમોહન! આકાશ સત્ય છે, આકાશની તળેનું સઘળું સત્ય છે પણ તે માટે બારી, પલંગ, ઘર બધું તળવું પડશે.

[૩૪ મા પાનનું આણ]

કેરીએ ઊંચે. આની સમરપાલરી સ્થિતિ આપણી જીવન વિશેની અભિગત તીવ્ર બનાવે છે. આ મુદ્દામાંથી પસાર થઈ આપણે સમાધાનની સ્થિતિ સુધી પહોંચીએ ઊંચે અને એ અવસ્થા તાજબી ભરી અને મધુર લાગે છે.

આપણે સૌ ઊંડે ઊંડેથી આ સમાધાનને અખતા હોઈએ ઊંચે. 'મધા' 'ધર્મો', 'ફિલસૂફી', 'મનોવૈજ્ઞાનિક ઉપચાર', તીતિ—આ સમાધાનની દિશામાં ગતિ કરતા હોય છે. અને 'નવલકથા' પણ ને 'નવલકથા'ની શરૂઆત દિવાસ્વાનથી થતી હોય, ને એ દુનિયાની રૂંધી નીખેનારી પરિસ્થિતિમાંથી બિગરવાને માટેના પ્રયત્નોમાંથી ઉદ્ભવતી હોય, આપણે પોતે આપણને ને રીતે રીતે ઊંચે ઊંચે છોએ તેમાં ભારમાંથી ને એ આપણને ઊંડાવતી હોય તો ને આપણે

સારા વાચકો હોઈએ અને એ નવલકથા સારી હોય તો એના અંતમાં એ આપણને આપણી દુનિયામાં અને આપણા પોતાનામાં પાછાં વાળે છે. વાસ્તવિકતા એડે એ આપણું સમાધાન કરાવી આપે છે.

અહીં સહેજ થ'ભીને આપણે સરવૈયું ઠાઠી લઈએ. અહીં સુધી ને આપણે કશું તે નેતાં તો નવલકથા જાણે કે અરીયતું 'વ્યસન', 'આંસુ' પાડ્યા વિનાનું ધાર્મિક પરિવર્તન, ઘેર બેઠાં શીખી શકાય એવી સરળ ફિલસૂફી અને ગરીબોને પરવડે એવા સસ્તો માનસિક ઉપચાર—આ બધાને શરૂમેળો હોય એવું લાગે છે. પણ એ આ બધું નથી, એ છે તો નવલકથા.

(રોબર્ટ પેન વોરેનના એક લેખને આધારે)

‘સરસ્વતીચંદ્ર’નું ફિલ્મીકરણ

વિનોદ અધ્વર્ચી

‘સરસ્વતીચંદ્ર’ - ચલચિત્ર જોયું. મૂળ ગ્રંથ વાંચ્યો ન હોત તો સભવ છે કે સાધારણ હિંદી ચિત્રોની સરખામણીમાં કંઈકે સારું લાગત.

ફિલ્મનાં ઘણાં વખાણ સંભળાવ છે, સરકારે તેને ખાસ છૂટછાટો આપી નવાજ્યુ છે, ત્યારે વિચાર આવે છે — આપણે આપણી ભાષાના ગૌરવગ્રંથો કેટલા બધા અજાત છીએ ? કે ફિલ્મકલાની અજાનતાનું લક્ષણ ? કે કેવળ આપણો ગ્રંથમણિ કચ-કડામાં છપાયો તેથી જ આપણે રાજ્ય થઈ ગયા ?

મૂળ ગ્રંથ અને આ ફિલ્મ સરખાવતાં તો હિંમત જ ચાલતી નથી. અલગત, કહેવાનો ભાવાર્થ એ નથી કે મૂળ ગ્રંથમાં હોય તે બધું જ ફિલ્મમાં જીતે. એ અશક્ય છે — આની મહાનવલમાં તો સર્વથા અશક્ય. કેવળ ચિંતનો — ચર્ચાઓ જ નહીં આડકથાઓ ને ઉપાખ્યાનો જ નહીં પણ આ ‘પુરાણ’માંથી તો મુખ્ય કથામાંની પણ ઘણી વિગતો તથ્ય કલાકના ચિત્રમાં છોડી જ દેવી પડે. એટલે એ દૃષ્ટિએ ચિત્ર મર્યાદાવાળું ન ગણી શકાય. આ ઉપરાંત સાહિત્યનો માધ્યમમાંથી જ્યારે કૃતિ ફિલ્મના દ્રશ્ય માધ્યમમાં સંક્રાન્ત થાય ત્યારે પણ માધ્યમની વિશેષતાની દૃષ્ટિએ કેટલાક ફેરફારો આવશ્યક થઈ જાય. મૂળ કથામાંથી કેટલાક ભાગ રાખવાનો હોય, કેટલાક છોડી દેવાનો હોય ત્યારે એ સ્વીકાર — તિરસ્કારમાં જે વિવેક વપરાય છે તેના પર પરિણામનો ધણો આધાર રહે છે. અને સ્વીકાર — તિરસ્કાર નવસંસ્કરણ કરનારના દૃષ્ટિબિંદુ પર આધાર રાખે છે.

‘સરસ્વતીચંદ્ર’ ફિલ્મનું સ્વરૂપાંતર કરવામાં કંઈ દૃષ્ટિ રહેલી છે ? આ પ્રશ્ન વિચાર માગી લે છે. કારણ કે ઘટનાઓની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો અનેક ઘટના — પરંપરાઓથી સભર આ ગ્રંથમાં સરસ્વતી-

ચંદ્ર અને કુમુદની કથાનો દોર જ સ્વીકારાયો છે તે તો ઉચિત ગણાય પણ આ કથામાં પણ વિરામ સુધીનો અર્ધો ભાગ તો સરસ્વતીચંદ્રના ગૃહત્યાગ સુધીની કથા — કુમુદનાં લગ્ન સુધીની કથામાં જ ખચયો છે, અને બાકીના અર્ધો ભાગમાં બાકીની બધી ઘટનાઓ સમેટી લેવી પડી છે. આથી ઘણું બધું આવશ્યક પણ છોડી દેવાયું છે. વળી જે ઘટનાઓ નિરૂપાઈ છે તેમાં પણ, વિસ્તાર વગેરેથી જે ઘટનાઓને પ્રાધાન્ય અપાયું છે અથવા જે વીગતો લ’બાવાઈ છે તે મૂળના સંદર્ભમાં તપાસતાં અનુચિત લાગે છે. સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદનો સ્નેહસંબંધ સ્થાપવા માટે તેમને ગીત ગાતાં ગાતાં બગીચામાં ને હોળમાં ધુમાવવાની જરૂર લાગ્યે જ હોય. આનાથી તો મૂળની કલ્પનામૂર્તિઓ ખંડિત જ થાય છે. આ જ રીતે વિરામ પછી પણ પ્રમાદ-ધનના પક્ષા કે કૃષ્ણકલિકા સાથેના પ્રસંગો જેવી ઘટનાઓનું અનુચિત લ’બાણ નિરર્થક સમય વાપરી જાય છે, ત્યારે મૂળ કૃતિમાંની કેટલીક મુદ્દર અને અસરકારક ઘટનાઓ સમયાભાવે ત્યજી દેવાઈ છે. કેવળ નાટ્યાત્મક દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો પણ મૂળ કૃતિમાંની વાકામાં લીલા જવનિકાનું છેદન, સરસ્વતીચંદ્રનું શુદ્ધિધનનું ઘર છોડવું, બહારવટિયાનો પ્રસંગ, તેમ જ અર્થદાસનું પ્રકરણ, કુસુમની તપ-શ્ચમાં વગેરે પ્રસંગો રંગભૂમિ અને ક્ષેત્રી ધરા માટે અત્યંત અગ્રુહણ અને અસરકારક ગણાય. તેમ જ વાર્તાની સંગતગત્વતા, વેધકતા તેમ જ સંવેદન સરળતાની દૃષ્ટિએ તથા વાર્તાને ગતિમાન રાખવાની દૃષ્ટિએ ઉપકરક ગણાય. આ ઘટનાઓ કાં તો છોડી દેવાઈ છે કાં અત્યંત ટૂંકમાં આગેપાઈ છે. આથી વાર્તાનો વેગ અને પ્રસંગવૈવિધ્યની શક્તિ યોછી થઈ જાય છે. અંકેકા વૂટે છે ને કેવળ

ખાલ સત્ર જળવાય છે. સંવેદના અને આંતર અનુભૂતિ તથા માનસિક સંઘર્ષ વગેરે દષ્ટિએ વાર્તા ખોટ અનુભવે છે, ફોફા પડે છે, તાલમેલિયા ઉપદેશ કે લાગણીવેડાં બની જાય છે. ટૂંકમાં 'સરસ્વતીચંદ્ર'ની ગૌરવકથા બધું જ ગૌરવ શ્રામથી સામાન્ય બની જાય છે.

લોકરંજનની દષ્ટિએ પણ ગોવર્ધનરામના નિરૂપણમાં આવેા સુધારો કરવાની જરૂર લાગ્યેજ રવીકારાય. મૂર્ખદત્ત અને અર્થદાસ, વાઙ્માર્ગ લીલા ને કુસુમકુંઠ કંઠય તપ, બહારવટિયા અને જગલના પ્રસંગો જે યોગ્ય રીતે રજૂ થયા હોય તો કોઈ પણ દિલ્લમને લોકપ્રિય બનાવવા માટે પૂરતા છે, તો ગોવર્ધનરામનાં વર્ણનો અનેક પ્રસંગોમાં એવાં વિગત-પૂર્ણ, ચિત્રાત્મક અને કિંવાપ્રધાન છે તથા સ્વજે સ્વજે સંવાદો એવા ચોટદાર છે કે તે રીધા જ રંગભૂમિ પર કે પરદા પર ઉતારી શકાય. અને રજૂ થયા છે તે કરતાં અનેકગણી વધારે અસરકારકતા અને કલાત્મકતા સાથે. કુસુદની હૃદયવ્યથા—જવ-નિકાતું છેદનનો ભાગ આવું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. તેમાં વર્ણવેલી કિંવાઓ, અભિનય અને દ્રશ્ય વીગતો જે એમ ને એમ જ કેવળ કિંવાત્મક રૂપે રજૂ થાય તો પણ ગમે તેવા પ્રેક્ષકના હૃદયને હલમચાવી નાખવા માટે પૂરતાં છે, દિલ્લમાં આનો પૂરો કસ-નીકળ્યો નથી. આ જ દ્રશ્યમાં હાલતા દીવાથી સૂચવાતી પ્રકાશ-આયોજના, દરથી આવતા ફીગીતનું સંગીત વગેરે જે ખ્યાલમાં રખાય તો નાટ્યદષ્ટિએ આ સંપૂર્ણ દ્રશ્ય છે. પણ આનો પૂરો લાભ લેવાયો નથી. અને આવું તો અનેક ઘટનાઓમાં બન્યું છે. લક્ષ્મીનંદનનો પરુતાવા, ચંદ્રકાન્તની અકાગમયુ, વિદ્યાચતુરનો, કપડો વગેરે કેટલીય-બીનાં હોડી કેવાઈ છે કે ઉમેરાઈ છે તે વીગતો કરતાં વધુ અસર-કારક હતી. ટૂંકમાં, દિલ્લમાં માટે કયાંતું નવસંયોજન કરવા જતાં કથામાંનો ઉપકારક ભાગ શ્રામવાચો છે, ને, અપકારક વીગતોનો વિસ્તાર સાધી તેની ખોટ પુરાઈ છે. આમ બને રૂપે દિલ્લમને હાનિ પહોંચી છે.

આમાં વળી પોત્રોની વિભાવનામાં દિલ્લમકારે

ખતાવેલી ધૌર અશુભમજ વધારો કરે છે. નવલકથા વાંચતા મનમાં પ્રગટતું વિદ્યાચતુરનું ચિત્ર કે ગોવર્ધનરામે વર્ણવેલ કુસુદ, કુસુમ કે અલક—ચિત્રમાં જેવા મળતાં નથી. કુસુદ પૂરતી દિલ્લમકારની ધસંદગી ક્ષત્ર્ય ગણીએ તો પશુ પેલી જાજવલ્ય માન અલક કયા? પ્રભાવશાળી શુદ્ધિધન, સૌમ્ય-વિદ્યાતેજ પ્રભાવતો વિદ્યાચતુર કયાં? ગૌરવજરી ગુણસુંદરી કયાં? જે નવલ વાંચીને દિલ્લમ જેઈએ તો આ બાબતમાં ધૌર નિરાશા અનુભવવી પડવાની અને ન વાંચીને જેઈએ તો મૂળ કૃતિ માટે મનમાં ખોટો જ ખ્યાલ બંધાવાનો. સંવાદો, વાણી ઉદ-ગારો, આચરણ એમ અનેક બાબતોમાં આવેા ગૌરવજગ અનુભવાય છે એ ઝોઝા રંજની વાત નથી.

દિલ્લમકારે નવલનું સ્વરૂપાંતર કરવાનું છે પોતાના માધ્યમને અનુકૂળ કરવા માટે પણ તેથી કરીને વીમતો ત્યજીને કે ફેરવીને તો નવા માધ્યમનો લાભ મેળવીને મૂળને શક્ય તેટલી વફાદાર રીતે રજૂ કરવાનું છે. આમાં થોડુંક અર્થઘટનાત્મક કાર્ય પણ આવી જાય છે. મૂળના આત્માને પ્રગટ કરવાની ફરજ તેના પર છે જ. 'વોર એન્ડ પીસ' 'ટેઈસ ઓફ ક્રે સિટીઝ' કે 'ઝીવાગો' અથવા 'પથેર પાચાલી'માં દિલ્લમકારની આ સૂત્રોના લાભ દિલ્લમ-રૂપાંતરને મળતો દેખાય છે. જ્યારે 'સરસ્વતીચંદ્ર'ના લેખકને દિલ્લમકારનો આવેા સહારો ક્યાંય મળતો જણાયો નથી.

દિલ્લમમાં કેમેરાનો કસજ અનેક શક્યતાઓ ઉપસ્થિત કરે છે. સરસ્વતીચંદ્રમાંનાં વર્ણનો વાંચીએ અને ઘટનાઓનો પૂર્વાપરક્રમ જેઈએ તો આ શક્યતાઓને લાભ લેવાની અનેક તકો એમાંથી મળે છે. વાર્તાનો ક્રમ દિલ્લમમાં સીધો કર્યો તેને બદલે જે ફેલેશન્યેક ચોળ્યા હોત, કુસુદ નવીનચંદ્રને જેતાં જે પૂર્વાગ્રમ સ્મરતી હશે તેમાં મટીપલ ફોટો-ગ્રાફી કે મોન્ટાજનો ઉપયોગ થયો હોત, ઈનસેટસ, આઉટક્રીક્સ કે ફેડઆઉટ્સ વપરાયા હોત, તો દિલ્લમ ઘણી વધારે અસરકારક થાત. જંગલ, અંધારી રાત અને સરસ્વતીચંદ્રનાં રાત્રિદ્રશ્યને બદલે સાદું

દશ્ય મૂળને દિગ્દર્શક છાયાપ્રકાશ તથા અનાબનેના ઉત્તમ ઉપયોગ કરવાની તક યુગાવી છે. સંદર-ગિરના દશ્યોમાં પણ યુક્તિઓમાં ફેરવ્યા કરીને પ્રાકૃતિક દશ્યોના ઉપયોગ કરવાનો ફાયદો યુગાવ્યો છે. એ ‘ત્રિભેદા’નાં દર દશ્યો કે જિએથી લીધેલાં દશ્યો - બહારવટિયાના પ્રસંગમાં પણ ટેકરા ઉપરથી લીધેલાં દશ્યો વગેરેથી સીધા જ કેમેરાથી લેવાયેલા મોટા ભાગના દશ્યોથી ઉત્પન્ન થતી એકવિધતા દૂર કરી શકાઈ હોત

આવું જ સંગીતની બાબતમાં છે. ગોવર્ધનરામે ગીતોના ઉપયોગ આંતરસંઘર્ષની ઉત્કટતમ ક્ષણે જ કર્યો છે તે જ સમજાવું હોત તો ફિલ્મમાં ગીતો સુચોગ્ય રીતે ગોઠવાયાં હોત. આમાં પણ મૂળને શક્ય તેટલું વધુ અનુસરણ થયું હોત તો વાર્તામાં જે ત્રીજું પરિમાણ પ્રગટે તેનાથી વાર્તા સંઘન અને સભર થતી તેના ઊર્મિસભર અનુભવ વધારે ધેરા ને હૃદયગમ રચણે અનુભવાત.

ગોવર્ધનરામે ઘણા પ્રસંગો દર્શાવ્યાં કે ને સંવાદાત્મક રીતે નિરૂપ્યા છે. સંગીત અને પ્રકાશ-છાયાનાં સ્પષ્ટ સૂચનો - વર્ણનો ક્યાં છે. ક્રિયાઓ - વ્યવહારો - આચારો - ઘટનાઓ ગ્રીણમાં ગ્રીણી વીગતે વર્ણવ્યાં છે તેના ઉપયોગ ફિલ્મકારે કર્યો નથી. ગાડામાં વિદાય લેતો સરસ્વતીચંદ્ર આંદ્રીપ્રાદોને સૂતો છે. તે દરમિયાન ગાડાવાળો ગાય છે તે પ્રસંગનો શોડો પણ ઉપયોગ ફિલ્મને ઉપયોગી થાત.

આ અને આવાં અનેક સૂચનો ઉમેરી શકાય. આમાં કહી તે બધી જ ઘટનાઓ આવે જ એમ નહીં પણ આ પ્રમાણે જો વિચારાયું હોત તો ગોવર્ધનરામની કૃતિમાં રહેલી નાટ્યાત્મકતા - દર્શાવ-ત્મકતા અને ઊર્મિશીલતા વધુ સારી રીતે ફિલ્મમાં ઉતારી શકાત. ફિલ્મમાં થયેલાં નિરર્થક ઉમેરણોને બદલે મૂળમાંથી જ જો વસ્તુ પસંદ થયું હોત તો વાર્તા સંઘનતા, ગતિ અને દૈવિધ્ય સાધત, અને મૂળ કૃતિનું વધારે વફાદાર રૂપાંતર આપણને પ્રાપ્ત થાત.

કલ્યાણગ્રામની રજૂઆત સરકારી બ્લોક ડેવલ-પમેન્ટ પ્રણતિ કે યુનિસેફ પ્રણતિની બહાર નહીં

ન રજૂ થઈ હોત તે તેને બદલે ‘થેવી’મારી કુકુમ’ વાળું દશ્ય હોત તો અંત વધુ શોભત. પણ આવું તે કેટલું લખવું? પેલું ટાઈટલનું ‘સો સાલ’ વાળું ગીત જ આખી કૃતિને મારી નાખવા માટે પૂરતું નથી ?

ટૂંકમાં, આ ફિલ્મમાં સરસ્વતીચંદ્રની મૂળ વાર્તાના કેટલાક ઉપલક્ષિયા અંગોના જ તેને આધારે ‘પોપ્યુલર’ ફિલ્મ બનાવવામાં ઉપયોગ થયો છે. આ ફિલ્મમાં ‘કલાસિક’ ને રજૂ કરવાનો કોઈ પ્રયત્ન, કોઈ દષ્ટિ પ્રવર્તતા નથી.

એક દલીલ સંભાળાય છે - અન્ય હિંદી ચિત્રોના પ્રમાણમાં આ સારું છે. પણ એમ ન વિચારી શકાય કે એ ચિત્રો કરતાં આ ચિત્ર રજૂ કરનારની જવાબ-દારી અનેકગણી વધારે છે? આ ચિત્ર એક ગૌરવ-અંચને રજૂ કરવાની હામ ભીડે છે. એટલે આમાં જે રજૂ થયું છે તેનાથી ગોવર્ધનરામની કૃતિ રજૂ થવાની ભાંતિ નીપજે છે. જે લોકો કૃતિ નથી જાણતા તેવા ગુજરાતી અને બિનગુજરાતી પ્રેક્ષકો જો આના પરથી જ ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ને ખ્યાલ પાંધે તો તે કેટલો બધો ખોટો નીવડે ? ગોવર્ધનરામને નામે તેમને વિશે ખોટો ખ્યાલ ઉપસ્થિત કરવાનો આવો પ્રયત્ન બિનજવાબદાર અને પ્રમત્તીય સાહિત્ય-સંપત્તિને દુરુપયોગ ગણાય. કેવળ આપણી પ્રિય કૃતિ ચર્ચાવતાર પામી તેટલાથી ખુશ થઈ જવાથી આપણે મૂળ કૃતિને થયેલા અન્યાયની ઉપેક્ષા કરીએ છીએ.

આપણી ઉત્તમ કૃતિઓ નવા નવાં માધ્યમોમાં અવતરે તે ધ્રુષ્ટ છે. પણ આવો અવતાર કરવામાં મૂળનાં રહસ્ય - ગૌરવ - સૌન્દર્ય - મર્મની ઉપેક્ષા કરવામાં આવે ને ક્ષુદ્રતાઓ ઉમેરવામાં આવે તો ઉત્તમ કૃતિનું તે અપમાન છે, સાહિત્યની કુસેવા છે ફિલ્મ જેવા વ્યાપક અને અસરકારક માધ્યમ દ્વારા કૃતિ કર્તા અને પ્રજાની થતી આવી કુસેવા શક્ય છે, સામાન્ય પ્રજાના ખ્યાલમાં તે ન આવે, અને ફિલ્મની રજૂઆતથી તે ભોળવાય. તો આપણા અધિકારી સાહિત્યકારોએ આ વાત સ્પષ્ટ કરવી જરૂરી છે કે કેવી મોટી મૂંઝાણો દુર્ઘટ્ય થયો છે.

બુલબુલ મેનાને કોઈ વીંધશો મા-

બિપિન ઝવેરી

ચોપડી પર નજર કરી, બુલબુલ
ચોપડીનું નામ હતું, 'કુ કિલ એ મોકિંગ
બર્ડ' એની નીચે લખ્યું હતું : 'ગોન વિથ ધ વિન્ડ
પછી આવું' પુસ્તક બહાર પડ્યું નથી, ૧૯૬૦ની
પ્રિન્ટઅર ઈનામ વિજેતા ચોપડી, ૮૨ અઠવાડિયા
માં સુધી અમેરિકામાં સૌથી વધુ વેચાતી ચોપડી
રહી છે. પચાસ લાખથી વધુ નકલો વેચાઈ ગઈ
છે, અને એક પક્ષીનું ઘણું નાવું ચિત્ર એમાં
કોરેલું હતું. પક્ષીની પીઠ નીચે ને, પગ ઉપર,
એ હતું મરેલું મોકિંગ બર્ડ.

કથા ૧૯૩૫ની સામની છે. અને લીના વતન
આલખામા રાત્રીમાં એ બનતી બતાવી છે.

આપણને આ કથા કહે છે એક આઠ વર્ષની
છાત્રી. એનું ઉપનામ સ્કાઉટ. એનો મોટોભાઈ
જેમ-બારેકોના, મિત્રો એટિકસ નાના ગામમાં વસી-
લાત કરે. મા યુજરી ગયેલી; એટલે કાલપુર્નિયા
દૂકામાં કાલ-નામની હબસી ખાઈ ઘરનો બધો
ખટલો સંભાળે. જૂની અને વફાદાર એટલે ઘેરનું
અંગ બની ગયેલી. બાળકો પર રાંધે પણ ચલાવે;
ફ્રમકાવે પૂજા કરી. જુરાજર બોખરા કરીશ એમ
દારી પણ આપે. પણ હૃદયથી ખૂબ પ્રેમાળ, તે
ખૂબ સાચી.

કથાનો પ્રારંભ બાળકોની રમતથી થાય છે.
મસ્તુત: મુખ્ય બાળકોનો નામ પરિચયથી સ્કાઉટ
અને તેનો ભાઈ પ્રમાણમાં મિત્રો ભણે છે. એ
મિત્રો ભણે છે ત્યાં એક બટકો છાત્રો આવી
સેડે છે. એને મા છે. બાપનું નામ નથી બહુતો.
ભાઈ જેમને એ ગમી નથી, એને એ અને
ભાઈ સહેન. એ ત્રણેનું ત્રમકું બને છે. આગવુંક
બાળકનું નામ કિલ.

સ્કાઉટના બંગલાની બાજુમાં રેડલીનો બંગલો

છે. આ રેડલીઓ માત્ર કવેકર નથી, તેમાંયે પાણીથી
પગ ધોનાર સંપ્રદાયના છે. આ સંપ્રદાય માને છે
કે જીવનનો કોઈ પણ આનંદ સહેજ પણ લોગ-
વણે તે પાપ છે. આથી આ કુટુંબના બધા સભ્યો
ઘરમાં બેસી રહે છે. ગામનાં બાળકોને અને ગામના
મોટા ભાગના લોકોને આ વાત બહુ રહસ્યભરી
લાગે છે. અને એ કુટુંબના સભ્યો અંગે જાત
જાતની કિંવદંતીઓ રાફ થાય છે, જેમ કે, તેઓ
સતે ઝોડ બનીને વળગે છે. તેમાંનો એક રેડલી
સતે, સીસોની બારી પરના ચક્ર લિખા કરીને
બુલબુલ છે. વગેરે.

આથી સ્કાઉટ અને જેમ તથા કિલ રેડલી-
ઓના મકાન આગળથી જતાં ડરે છે, જુલુ પડે
તો દોડીને એ ભાગ પસાર કરે છે. ગામનાં બધાં
બાળકો અને રેડલી હબસી મોટરો પણ એટલાં
જ બીતાં હોય છે.

એ રેડલી-બંગલામાં રહેતા બાળક બુ-રેડલીને
ઘરમાં પુરાઈ રહેવાનું એટલું કહેલું કે એક દિવસ
એણે પોતાના પગમાં કાતર થોમી દીધેલી. હવે તે
એ જ મોટો મયો હતો. આપણા બાળ ત્રમકાને
આ બંને જોવાનું ઘણું મન છે. આ ભૂતિયા આવાસની
આસપાસનાં બાળકોનાં પરિભ્રમણે બંને કંઈક
પણ સંપર્ક સાધવાના બાળકોનાં ધંધારા ને પ્રવૃત્તિ
વગેરે આ પુસ્તકનો એકતીવાંશ ભાગ રાંધે છે.
ધૂળ જેવી વાત, પણ બાળકોને મન અસાધારણ
ને બાળક જ ક્યારે-એટલે સારી મળી જાય છે.
બાળકોની નિરાળ, નવી ટમે અગ્રેજી લખાવવાનો
નવી જગ્યા સિસિકાનો પ્રવૃત્તિ, બાળકોની તકરાર
ધૂતિયાદિ વસ્તુઓ સતર્પક રીતે આલેખાઈ છે.

એક દિવસ એક છાત્રી સ્કાઉટને કહે છે કે
તારા બાપ તો હબસીનો પક્ષ લે છે, આવા અપમાન

માટે સ્કાઉટ પેલાને ધીમે છે. પણ ધીરે ધીરે બંને બાળકોને સાચી વાતની ખબર પડે છે. સાચી વાત એ છે કે એક હપ્તરી ટોમ ઉપર રાંધા ગોરા કુટુંબની છોકરી પર બળાત્મકારૂં છે. 'સ' માંડયો છે, તેમનું વકીલ પિતાએ તે હપ્તરીને બચાવ કરવાનું સ્વીકાર્યું છે. આથી ગામના મોટા બાગના ગોરાઓ એમના પિતાની વિરુદ્ધ યથા ગયા છે. બાળકો પિતાને આ કેસ પડતો મૂકી લોકલાબથી બચવાનો આગ્રહ કરે છે. પણ લલો એટિક્સ આ એક મુદ્દા પર ખૂબ દૃઢ છે. એ કહે છે: દરેક વકીલ જીવનમાં જાતજાતના કેસ લડે છે. પણ એક વાર એને જિંદગીની તક મળી નથી છે. હું એને છોડી શકું નહિ. 'હું બીજાઓ (ગોરાઓ) સાથે જીવું' તે પહેલાં મારે મારી પોતાની સાથે જીવવું જોઈએ. જાતમાં એક વસ્તુ એવી છે કે જેને બહુમતીનો કાયદો લાગુ નથી પડતો. એ છે માનવીની અંતઃપ્રતીતિ. મારી એ આંતરપ્રેરણા મારી પાસે આ કાયદો કરારી રહી છે. વસ્તુતઃ ગોરી નારીના શીલની પ્રતિષ્ઠા માટે જ હું આ મુકદ્દમા લડી રહ્યો છું. પણ માનવીના પ્રાણના ભાગે શીલરક્ષાનું તત્ત નલાવી ન લેવાય.

ટોમ જેલમાં છે. લોકો રાત્રે એને મારી નાખશે એવો ભય પેદા થાય છે. એટિક્સ રાતે ત્યાં જઈને એને દરવાજો ચોકી લાવે છે. પુત્ર જેમને ચિંતા થાય છે કે બાપુ ક્યાં ગયા? એ તપાસ કરવા નીકળે છે. સ્કાઉટ અને ડિલ પણ ભેગા નથી છે.

મધરાત પછી મોટરો આવે છે. અને બાળુ-બાળુના ગોરાઓ નીચે જતરી ટોમની માગણી કરે છે. (ગામમાં પોલીસ એક જ છે. જેલનો રખેવાળ પણ એ જ, આગતુકીએ એને બીજો

જાતને બાળકોના પોલીસદળની જરૂર છે...

ઝાટમાં કેસ ચાલે છે. આખું ગામ અને આજુબાજુના લોકો પણ જમટયા છે. આ બાળકો પણ ઝાટમાં ઘૂસી નજીક છે. અને આખો કેસ જીતે (સ્કાઉટ)ની નજર સમક્ષ ચાલે છે. કેસની વસ્તુ-સ્થિતિ સાવ જલદી છે. મરીમરાંધા ગોરાની દીકરીએ ટોમ પાસે શરીરસુખની માગણી કરેલી, પણ ટોમે નમતું નહોતું આપ્યું. છોકરીએ ટોમને પૂરેલો. એટલામાં એનો બાપ આવી પહોંચ્યો. ટોમ લાગી છૂટ્યો. બાપે દીકરીને મારી, અને ટોમ ઉપર આ કેસ માંડી એને પકડાવ્યો.

એટિક્સ ને ટોમ સરસ રીતે કેસ ચલાવે છે. ત્રણ કલાકની ચર્ચાવિચારણા પછી જૂરી ટોમને તકસીરવાર ફરારે છે. બાળકોને નવાઈ લાગે છે. પિતા સમજાવે છે: 'અત્યાર મુધી કાળા વિરુદ્ધ ગોરાએ કેસ માંડ્યો હોય તો ત્રણ મિનિટમાં વિરુદ્ધનો ચુકાદો આવી જતો. જૂરીએ ત્રણ કલાક વિચાર કર્યો એ જ બતાવે છે કે હવે કાળાઓ અંગે કંઈક સમભાવથી વિચારશે. વળી, ન્યાયધીશે મને આ કેસ ચલાવવા સ્વયંવેશું. એનો અર્થ એ કે ન્યાયાધીશની ઇચ્છા ત્રણ કલાકે ટોમને સ્થાયી ન્યાય મળે. અને જૂરીમાં એક ગોરાએ ટોમના પક્ષમાં દલીલો કરેલી. ત્રણ આપણી બાજુમાં એક ગોરી બાઈ પણ ટોમ ને કાળાઓ અત્યે સહાનુભૂતિ ફરારે છે. આમ, પ્રકારનું કિરણ અવેશવા માંડ્યું છે.

એટિક્સ અખીલ કરે છે, અને એને પોતાને જીતવાની આશા છે. પણ ચુકાદો આવે તો પહેલાં લલો ટોમ આકળો ચાંદને લાગવા નથી છે. સત્તર ગોળીથી એનો દેહ લીધારી નાખે છે.

એ મકાનમાં ગાળે છે. બધી રીતે એ સામાન્ય માનવી જેવા જ હોય છે. અને આ બાળકોને ચૂંઈગમ વગેરે મળતાં તે પણ એની જ પાસેથી ।

એટિક્સ કહે છે કે જેમ સ્વભાવમાં ચાકુ હલાવ્યું છે, અને એ વાત આપણે કોર્ટમાં જઈને કહીશું. આ માટે એ ખૂબ આગ્રહી છે. બીજા પક્ષે, સ્થાનિક પોલીસમેન હેક્ટરેટ જેમને પૂરેપૂરો ખયાલી લેવા માગે છે. એ ભારપૂર્વક ને આગ્રહ પૂર્વક સમજાવે છે કે ના, આક્રમક યુવેલ પોતાના ચાકુ પર પડ્યો ને મરાયો—જેમનો હાથ એમાં છે જ નહિ. અંતે એટિક્સને નમતું આપવું પડે છે. એના હૃદય પરનું ભારણ ઓછું કરવા માટે સ્કાઉટ એને કહે છે; ‘ટેઈની વાત સાચી છે. નહિ તો મોર્ટિંગલડને મારવા જેવું ચાત.’ આથી એટિક્સ ફરી ચેતનવંતો બને છે.

‘મોર્ટિંગલડ’ વાળા શબ્દો એટિક્સના પોતાના. જેમ નાતાલ વખતે બંદક માગેલી. તે અપાવતાં એટિક્સે કહેલું: ‘તારી નિશાનબાજી કમલાઈબલાં પર અજમાવજે. નહિ તો તું મોર્ટિંગલડને—ગાતાં પક્ષીને—ગાતાં છુલછુલને વીંધતો ફરશે. એ પક્ષીએ નિર્દોષ હોય છે. આપણા જીવનને આનંદથી ભરે છે. એમને મારવાં તે યોગ્ય છે.’

મુઢી મોપડીના નામનો અર્થ પણ સ્પષ્ટ થાય છે; હજુસીએ નિર્દોષ છે—આપણા જીવનને આનંદથી ભરે છે, તેમને હેરાન કરવા, તેમની ઉપેક્ષા કરવી તે અન્યાય છે. ટીમ મોર્ટિંગલડ કહ્યો. અને જેમ, સ્કાઉટ ને કિલ જેવાં બાળકો પણ ગાતાં છુલછુલ છે.

કથાના મધ્ય અવાહોલ મહેતો પ્રત્યક્ષ અથવા રક્ષક હાજરનો, બીજો ટીઓ, ત્રીજો—ક્રોડ મુખી મેં ન હોયમેસો—બાળકો અને માપના સંજ્ઞા કલ્પાદિનો. વિદ્યુર પ્રિતા જાળકો સ્થાપે અસાધારણ સમભાવ અને આદરથી વર્તે છે, ને તેમને પોતાની રીતે વિશ્વસ્ય કહે છે. બાળકોમધ્ય એની સાથે ઘણી ઇટપી, કમળમૃત સમાત—એપ્રિલજુમાં, વાત કરે છે. કુડામાં વડીલ અને અપત્ય વચ્ચે આવી જ સંબંધ હોવા બોઈએ, અને તે આ ચિત્રમાં છતો થાય

છે. સંભવ છે કે થીમલી હાવર્ડ લીનું બાળપણ એ રીતે વીત્યું હોય, ને તેમણે ૧૯૩૪-૩૫ના આલબામા રાજ્યના અમેરિકન ગામડાંનું જે ચિત્ર આપ્યું છે તે તેમના સ્વાનુભવનું હોય.

આ નાનું ગમિ ઘણી રીતે આપણા આજના ગામ જેવું લાગે છે. શાંત, ધમાલરહિત જીવન, વહેમો, કૂચલી પડોશીધર્મ, ગામના પ્રત્યેકનો એકબીજાને પરિચય, આવી ઘણી બાબતો સમાન છે. અંતે તો માનવી ને તેની રીતિ બધે સરખી જ હોય છે ને ।

આલેખનમાં ફોઈ સ્થળે કંઈક દીલાર છે. પાનો આપોઆપ બેપર્યા છે અને સારી રીતે બેપર્યા છે, મુખાધિક સજ્જન વડીલ અને મુગરિક એટિક્સ, પિતાને આહતાં જેમ અને આક્રમક—જેમ પોતપોતાનાં વિચિષ્ટ ને સ્વાભાવિક લક્ષણો ધરાવે છે; સ્કાઉટના પ્રેમમાં પડી ગયેલો વામણો પંચું કદપનાશીલ રખાતપુત્ર કિલ, લાલી ફાલપુર્નિયા, ભલો ટોમ. આ ઉપરાંત ન્યાયાધીશ, બુધું જ મગજમાં યાદ રાખી સીધે સીધું લાઇને મશિન પર કંપોઝમાં લેતો પત્રકાર, હિંમતના અભળ્ય નમૂનારૂપ પડોશજી હયાદિ બધાં સુરેખ રીતે બેપરી આવ્યાં છે.

ભારત અને અમેરિકા વચ્ચે માત્ર કસ્યાનાં ગામેલું સામ્ય નથી. બીજું એક મહત્વનું સામ્ય છે એક બટલિ કાવડાનું. આ કાવડો તે અસ્પૃશ્યોનો—અમેરિકામાં કાળાનો. બંને પ્રજાએ અંતેને ભારે અન્યાય કર્યો છે, અને હવે જાને પ્રજા આ માપ લેવા સાટે કલિબલ મઈ છે. એમાં અણુ અવરેધો છે. પ્રજા છતાં એકંદરે માર્ગ બિન્દગમના-લિમુઅ છે.

“નહીને માર એક દેશ છે. આપણે જોને સ્વદલાળ આરે મીકેડો કહીએ છીએ; અને અફાના ભળથી જ આપણે એ કિનારે પહોંચી છીએ.”

—પુસ્તકમાં ગવાયેલાં આ બાવબલનાં વચનો સાચાં છે. માનવી માનવ છે એવી અખૂટ શ્રદ્ધા, ને જોરા ને ઉર્જાજાતોના હાથમાં પણ માનવતાનું કિરણ રહેલું છે એવી અતટ શ્રદ્ધા—જ આપણને માનવસમાનતાના એ પરવર્તી તટ પર પહોંચાડશે.

સત્યમય થવાને સારુ

સત્યથી લિન્ન મોઈ પરમેશ્વર હોય એવું મેં નથી અનુભવ્યું. સત્યમય થવાને સારું અહિંસા, એ જ એક માર્ગ છે, એમ આ પ્રકરણોને પાને પાને ન દેખાયું હોય તો આ પ્રયત્ન વ્યર્થ સમજી શકો છો. પ્રયત્ન વ્યર્થ હો, પણ વચન વ્યર્થ નથી. મારી અહિંસા સાચી તોયે કાચી છે, અપૂર્ણ છે. તેથી મારી સત્યની ઝાંખી હજારો સૂરજને એકઠા કરીએ તો પણ જે સત્યરૂપી સૂરજના તેજસ્વી પડે, માપ ન મળી શકે એવા સૂરજના એક કિરણમાત્રના દર્શનરૂપ જ છે. એવું સંપૂર્ણ દર્શન અહિંસા; વિના અશક્ય છે, એટલું મારા આજ લગીના પ્રયોગોને અતે અવસ્થા કહી શકું છું.

આવા બ્યાપક સત્યનારાયણના પ્રત્યક્ષ દર્શનને સારુ જીવમાત્રની પ્રત્યે આત્મવત્ પ્રેમની પરમ આવશ્યકતા છે. અને તે કરવાને ઇચ્છનાર મનુષ્ય જીવનના એક પણ ક્ષેત્રની બહોર નથી રહી શકતો. તેથી જ સત્યની મારી પૂજા અને શાન્ત્યપ્રકરણમાં એવી ગઈ છે. ધર્મને શાન્ત્યપ્રકરણની સાથે સંબંધ નથી એમ કહેનાર ધર્મને જાણતો નથી એમ કહેતાં અને સંભવ નથી થતો, એમ કહેવામાં હું અવિનય નથી કરતો.

આત્મશુદ્ધિ વિના જીવમાત્રની સાથે એક જ સંધાય. આત્મશુદ્ધિ વિના અહિંસાધર્મનું પાલન સર્વથા અસંભવિત છે. અશુદ્ધાત્મા પરમાત્માનાં દર્શન કરવા અસમર્થ છે, એટલે જીવમાત્રનાં બધાં ક્ષેત્રોમાં શુદ્ધિની આવશ્યકતા છે. એ શુદ્ધિ સાધ્ય છે, કેમ કે વ્યક્તિ અને સમષ્ટિની વચ્ચે એવો નિકટ સંબંધ છે કે એકની શુદ્ધિ અનેકની શુદ્ધિ બરાબર થઈ પડે છે. અને વ્યક્તિગત પ્રયત્ન કરવાની શક્તિ સત્યનારાયણ સહુને જન્મથી જ આપી છે.

પણ આશુદ્ધિનો માર્ગ વિકટ છે એમ હું તો પ્રતિજ્ઞા અનુભવું છું. શુદ્ધ થવું એટલે મનથી વચનથી અને કાયાથી નિર્વિકાર થવું, રાગદ્વેષાદિરહિત થવું. એ નિર્વિકારતાને પહોંચવાને પ્રતિજ્ઞા મયતા છતાં હું પહોંચ્યો નથી, તેથી, કોઈની સ્તુતિ અને ભોજની શકતો નથી. એ સ્તુતિ ધણી વેળા ડાંખે છે. મનના વિકારોને જીતવા જગતને શસ્ત્રયુદ્ધથી જીતવા કરતાંયે અને કઠિન લાગે છે. હિન્દુસ્તાનમાં આવ્યા પછી પણ હું મારામાં કંઈક રહેલા વિકારોને જોઈ શક્યો છું, શરમાયો છું, પશું હાર્યો નથી. સત્યના પ્રયોગો કરતાં, મેં રસ લૂંટ્યો છે, આજે લૂંટી રહ્યો છું. પણ હું જાણું છું કે મારે હજી વિકટ માર્ગ કાપવાનો છે. તેને સારું મારું અનુભવત બનવાનું છે. મનુષ્ય ન્યાં લગી સ્વેચ્છાએ પોતાને સહુથી છેલ્લો ન બૂકે ત્યાં લગી તેની મુક્તિ મંચી. અહિંસા એ નિઃશસ્ત્રતાની પરા-કાષ્ટ છે. અને એ નિઃશસ્ત્રતા વિના મુક્તિ મોઈ કાળે નથી એ અનુભવસિદ્ધ વાત છે. એ નિઃશસ્ત્રતાની પ્રાપ્તિના કરતાં, તેમાં જીવંતની મદદ પામતો અત્યારે તો આ પ્રકરણોને બંધ કરું છું.

ગોહનદાસ કર્મચંદ ગાંધી
(આત્મકથા - પૂર્ણાકૃતિમાંથી)

શૂલતા મિનારા

રઘુવીર ચૌધરી

પુરુષોઃ અન્ય, સોહન, માધો, કિસન

સીઓઃ માધવી, બેલા

બેઠકખંડ. સોફા, ખુરશી, ડ્રેસિંગ ટેબલ વગેરે જેની ટળનાં છતાં આકર્ષક.

અંક પહેલો

માધો-(સ્વગત) પહેલા અંકમાં તો બેઠકખંડ નથી. બધું બહાર ચાલે છે, બધું જ બહાર. કોમરો અંદર પ્રવેશ કર્યાં થાય છે! હેલ્થ રિકર્ડ્સ તો નાટકની જેમ જ લખવાનું જોઈએ. તો પછી આ બધું ફરનિચર ઢાંચી દેવું જોઈએ. સ્થળ તો સ્પષ્ટ છે! (વાંચે છે) : બંગલો દેખાય કે ન દેખાય, પણ આ બંગલાની આગળના ભાગ છે, બાગનો આશામ થયો જોઈએ. એક બાજુ બાંકડો પડ્યો હોય, બીજી બાજુ ક્ષો દેખાય અથવા ન દેખાય! (જિંએ જોઈને) આ શું? દેખાય અથવા ન દેખાય! હં. સોહનને હમણાં માધવીબહેન કંઈક આણું જ કહેતાં હતાં—સ્થિર રહેવું કે ચાલવું? અટકવું કે વિસ્તરવું?—આ બધું મારે સમજવાનું ન હોય, જે કંઈ દેખાય તે આજનું ન લાગે, કંઈક જનું. (વિચારે છે) તો શું કરું? આ બધું ખાલી કરું? સોહનને કીધો પાડ્યો હોય તો ચાંકડા જેવો ન લાગે? આ ટેબલ? આ દર્ખણ? એની સામે ફૂલછોડ લાવીને મૂકું તો તે તો? જરા-

જરા, એમાં છેડવું? પ્રતિબિંબ દેખાય, ફૂલનું પ્રતિબિંબ દેખાય અને બાગનો આલાસ થાય.

(જવા લાગે છે પણ માધવી અને સોહનને આવતાં જુએ છે તેથી એક ડગણ ચાલીને પાછો વળે છે, બીજી બાજુ જાય છે).

સોહન—હું સમજ્યો નહિ, દીદી!

માધવી—અન્ય માને છે કે હું કારણ કહેતી નથી, અને હજી છુપાવી રાખવાની છું. પણ સાચી વાત તો એ છે સોહન, કે અકારણ વૃત્તિથી પ્રેરાઈને જ હું આ નાટક લખવા લાગેલી. લખવામાં એમની મદદ લીધા વિના ચાલે એમ ન હતું. એ વખતે તો એમણે કશું ન પૂછ્યું, માત્ર વચ્ચે વચ્ચે મસકાતા રહ્યા પણ જ્યારે લખવાની વાત કરી, તને અને બેલાને પોત-પોતનાં પાત્ર લખવાના બોનાવવા વિચાર્યું, ત્યારે એ મારી સામે જ જોઈ રહ્યા, ત્રણ વર્ષ પહેલાં હતા એટલા અગવડા બનીને. આ રીતે એ કોઈવાર મારી સામે જુએ છે...

સોહન—એમણે લખવાનું કારણ પૂછ્યું હશે.

(માધો ફૂલછોડનું ફેડું લાવીને ડ્રેસિંગ ટેબલ પર મૂકે છે, જાય છે.)

માધવી-એ પછી બેત્રણ વાર પ્રશ્નની નજરે એમણે મારી સામે જાણું છે. જે પ્રસંગને જાણવા હજી ત્રણ વર્ષ જેટલો સમય પણ નથી મળ્યો એને આમ પ્રત્યક્ષ કરાવવાનું કાંઈ કારણ તો હોવું જ નોંધ્યે ને ! પણ નથી. મેં કહ્યું- પછી કહીશ... મને ખબર નથી કે પછી શું કહીશ...આ છેલ્લા રિહર્સલ પછી હું ચૌન પાળાશ તોપણ એ નહીં પૂછે...મેં તને એકવાર પ્રવાસમાં પહેલું-યાદ છે? વૃક્ષની ઊંચા સાંજે એના મૂળથી દૂર દૂર વિસ્તરે છે, વિસ્તરતી જ જાય છે અને છેવટે દૂરના અંધારામાં ખોવાઈ જાય છે, એમ મારામા પણ કંઈક એવું છે જેને હું રોકી શકતી નથી, અહીં આટલું રોકાયા પછી પેતાની મતિ જૂલી જવાનો ભય જાગે છે...એ પૂછે તો આ પણ મારે કહેવું છે. પછે એ નહીં પૂછે. પેતાના આશ્રયમાં એ કાંઈને બાધતા નથી.

સોહન-એ જ આવતા લાગે છે.

(અજબ આ ક્ષણે પસન્ન લાગે છે)

અજબ-શું દિવસક સાહેબ, તૈયાર મારે પ્રવેશ કરાવે આવે છે એ જરા વાદ આપશે? સંવાદ તો નહીં જૂલું-શબ્દો બદલાઈ જશે તો અર્થ સાચવીશ અને અર્થ આડો થઈ જશે તો સ્મરણ સાચવીશ-સબ્દ અને અર્થમાં ન બંધાવું સ્મરણ...

માધવી-તમે જૂતકાળને ખંજેરી દીધો નથી એ મારા માટે પૂરતું છે.

(બેલા અને માધો આવે છે. માધો દૃષ્ટિ સામેના ફૂલછાંડ બતાવે છે)

અજબ-એ કંઈ મારા હાથની વાત છે માધવી ? (અટકે છે) નોંધ્યે હવે જૂતકાળ વર્તમાનમાં ઉમેરાય છે કે વર્તમાન વ્યતીતમાં? હં...આ બેલા અને માધો પણ આવી ગયાં. મને લાગે છે કે કિસનનું પાત્ર લખવા પણ તમારે સફળી જેમ ખુદ કિસનને જ બોલાવવો જોઈતો હતો.

સોહન-એક અપવાદ સારો, કેમ દીદી?

માધવી-(ધ્યાન ન આપતાં) બેલા કિસનનું પાત્ર કરનાર લાઈ કેમ દેખાતા નથી માધોભાઈ?

માધો-બીડી પાતો હશે, આવશે. અને એ નહીં આવે તો હું ડગલ રોલ કરીશ, બેલા મારે મન દીકરી જેવી જ છે.

બેલા-તમારે દીકરીઓની ક્યાં ખોટ છે કે મને દત્તક લેવા વિચારો છો?

માધો-તમે સાંભળી ગયાં? આઈ એમ સીરી!

બેલા-તમે એક આખું વાક્ય અંગ્રેજીમાં બોલી શક્યાં...

સોહન-તમે હવે સ્વતંત્ર ભારતના જન્મત નાગરિક કહેવાઓ!

બેલા-વળતો જવાળ આપો માધુભાઈ!

માધો-નવું બોલવા જઈ તો ગોબેલા સંવાદ જૂલી જાઉં.

માધવી-આલો શરૂ કરીએ.

(બેલા અને કિસન સિવાય બધાં જાય છે. બેલા રંગજૂમિના પાછલા લાગમના બંધને ઝડપથી ચાલવા લાગે છે. એણે યુસ્સે દેખાવાનું છે.)

કિસન-પણ સાંભળ તો ખરી!

બેલા-બહુ સાંભળ્યું.

કિસન-આમ યુસ્સે ન થવાય બેલા, જવાની પણ એક રીત હોય છે. શાંતિથી વિચારીને...

બેલા-ક્યાં સુધી વિચારતી રહું? જાવા માગું છું. કિસન-તું અત્યાર સુધી અહીં જાતી નથી? અમે જીવ્યા, માલિક જીવ્યા.

બેલા-મેં તમને કેટલી વાર કહ્યું કે એમને માલિક ન કહો. જે પેતાના સમયનો પણ માલિક નથી, જેની સચજ પડી પડી કાટ ખાય છે, જેને કાંઈના સ્વમાનની પડી જ નથી એને...

[માધો પ્રવેશે છે. કિસનની સામે નોંધને નમ્રતા ધારણ કરે છે.]

માધો-લાવણીની તૈયારી આવે છે જાહેન ? હું આગ્યો
'એ ન ગમ્યું' ? તો બાઈ'.

[માધોના ગયા પછી ફિસન બાંકડા પર અધ્ધર
ખજે બેસે છે.]

ફિસન-તું આમ કારણ વિના જ્ય તો માલિ-
સાહેબને ખેટું લાગે. એકાએક તને આ જગ્યા
અળખામણી કેમ થઈ ગઈ ? ગઈ સાલ તું
પ્રવસમાં ગઈ ત્યારે પત્રમાં તે અહીંનાં ફેટલાં
વખાણુ કરેલાં ?

બેલા-અહીંનાં વૃક્ષોને તો ગયા પછી પશુ વાદ
કરીશ, જેમને મેં પાણી પાડું છે. અને
આપણા મકાન આગળની મધુમાલતી...હવે
એ પશુ ભસે સુકાય...અહીં એકેય વેગ ખીલી
શકી નથી.

ફિસન-અહીંથી ગયા પછી બધું વાદ કરીને કુંખી
થવા કરતાં....

બેલા-ભસે કુંખી થવાય, તેપણુ હવે અહીંનું-
વાતાવરણ મને રૂંધવા લાગ્યું છે. આ જંગલની
ઊંચી ઊંચી દીવાલો મારા આકાશની આડે
આવે છે. અહીંના અધારામાં મારામાં કશું
જીગી શકશે નહીં અને એક દિવસ કું મરી
જઈશ. એ પછી પશુ તમને મારી સ્થિતિની
ખબર પડવાની નથી. મારી લાગણીઓ બળવા
કરી રહી છે. મને જવા દો.

ફિસન-(જીભો ધાય છે, તદ્દન ચાક્રો હોય એમ)
તારે જવું છે અને કું તારી સાથે આવી શકું
એમ નથી. એક કારકુનની છોકરી હોવા છતાં
તું આ જંગલમાં રમતી મોટી થઈ છે. અહીંના
પ્રતાપે જ તું એમ. એ. ધર્મ સાહેબનું અહે-
સાન ઝોણું નથી.

બેલા-એ અહેસાન મનમાંથી જુસાઈ ન જાય મારે
જ વહેલી જવા માગું છું. એક વીતી ગયેલા
જમાનતને પોષતા મારે અહીં નથી રહેવું.
તમે મારી લાવનારોને નિવેશાઈ જતી જેવા
માગો છો ?

ફિસન-આ તારી લાવનારો તે વળી કેવી છે કે
જેમની મને કશી ખબર જ પડતી નથી !
(નીચે બેસે છે. કઈક વીણીને હાથમાં લે છે.
બેલા એની સામે જોઈ રહે છે) તારા સમ,
મને આ તું બોલે છે એમ થી કશુંય સમજતું
હોય તો. તારી દુનિયા, તારી લાવનારો - મને
લાગે છે આ બધું તું વાંચેલું બોલે છે,
અનુભવેલું નહીં. અજબબાણુએ મારી સાથે
આજ સુધીમાં કદીય ખરાબ વર્તન કર્યું
નથી, અને-

બેલા-એમનું પોતાની સાથેનું વર્તન પશુ મને તો
નથી ગમતું. બસ જાણે એ એકલા જ જગતમાં
ન હોય ! કું તો કઈ એમની નોકરી નથી
કરતી કે મન ફાવે ત્યારે કામ બતાવે ? એમને
રસોયો ન હોય ત્યારે મને કુકમ થાય. માથુસને
લાગણી જેવું પશુ કઈક હોય છે. એનો એ
ખ્યાલ નથી રાખતા. મારે યુગમાર્ગ મરતું
એમ તમે ઇચ્છતા હો તો અહીં રહેવામાં
મને વાંધો નથી

[બેલા બાંકડા પર બેસે છે. અજબ એક બાણુથી
પ્રવેશ કરે છે. અને બીજી બાણુ રાધીચા યાદ્યો
જાય છે. એને જોતાં જ બેલા જીભી થઈ જાય
છે. અજબ બહાર જાય એ પહેલાં માધો દોડી
આવે છે 'સાહેબ, સિગારેટ' એમ કહીને સિગા-
રેટ ધરે છે. અજબ એની સામે જોયા વિના
સિગારેટ લઈને ચાલ્યો જાય છે.]

માધો-મારો નાનો લાઇ દોડવાની હરીદાર્શમાં જિતરે
છે અને કું આટલું દોડતાંય ધાટી જઈ છે.
(બેમાંથી કોઈ બ્યાન આપતું નથી એ જોઈને
જરા લાચાર બેસે રહે છે.) તમે અજીજ
લણાવો તો કું તમારો વિદ્યાર્થી થવા તૈયાર
છું, બેલાબહેન ! જાપાવાલો દરેજ જવું છાણું
આપતા લાગેલો એ તો તે દિવસ તમે કશું
ત્યારે ખબર પડી. સાહેબ તો તારીખ વાયવામાં
કે સમય જેવામાં માનતા જ નથી. તો પછી
મારે એટલું જાણી લેવું જોઈએ, ખડું ને

કિસનકાકા ! (કાંઈ સાંભળતું નથી એ જોઈને દુઃખી થઈને આવ્યો જાય છે.)

કિસન-તારે જવું હોય તો જા પશુ મારે શું કરવું એવ નહીં કરતી જા. અહીંથી જહાર નીકળીને હું કરાય કામનો નહીં રહું. અહીં મને હવે તો કશુંય ન કરવાના પૈસા મળે છે. અને અજ્યબાણના નોકરને નોકરીએ કાણુ રાખે ? એમને માટે લોભા લાત લાતનું ખેલે છે.

બેલા-હું તો એ બધું સાંભળીને ત્રાસી ગઈ છું. હું અહીં રહું છું એટલા માટે પશુ ઘણાએ મારી સામે હિપેસાથી જોયું છે. એ બધું યાદ આવતાં જ એક જૂનો અધકાર મને ધેરી વળે છે. એક બાંધિયાર હવામાં પુરાઈ રહેવાતું પશુ એક સુખ હોય છે. એ સુખની માયા લાગે એ પહેલાં હું અહીંથી જવા માયું છું અજ્યબાણ...

કિસન-શું !

બેલા-પરમ દિવસ એમણે મને.....

[માધવી અને સોહન આવે છે. વેશ સાદો.]

કિસન-આવો પધારો.

માધવી-અ, અજ્યબાણ અત્યારે મળશે ?

[સોહન ખાસ બેલાની સામે જોઈને પ્રણામ કરે છે. પછી બાંકડા પર બેસીને ટેકો લે છે. પગથી ધૂળ અને થાક ખાંજે છે.]

કિસન-એ તો ફરયા ગયા છે.

બેલા-(કપડાં ખાદીનાં પહેવાં છે એ જોઈને) એટલે કે શિકાર કરવા.

સોહન-માણસ બહાર લાગે છે. (બેલા તરફ જુએ છે, જોઈ રહે છે)

માધવી-મેં પત્ર લખીને સમય માગ્યો.

સોહન-પશુ એમણે સમય આપ્યો તો નથી ને !

કિસન-જૂલી ગયા હશે. માધીને પૂછું છું. આપ આશ્રમમાંથી આવો છો ?

સોહન-અમે સહુનો ઉદય ધ્વજનારાં હીએ. અમે નહીં, એકલાં માધવીજીને. એ તમારા અજ્ય-

બાણ પાસે સહાય અને સહકાર મેળવવા આવ્યાં છે, એ બહુ આશાવાદી છે. (બેલા રિમત કરે છે એ જોઈને સોહન નમસ્તે કરે છે.) માયું નામ સોહન, મિત્રો મજાકમાં સેવક-રામ કહે છે. એક જગ્યાએ તો એમ પશુ કહ્યું છે કે હું મહાન થવાના રાજકારણમાં પડ્યો છું. એવું નથી કારણ કે હું વેળાસર આદર્શોથી કંટાળી ગયો છું. દીદી, અલગત મહાન છે જ. ઘણાએ ના પાડી હતી એ તમારા સાહેબ પાસે મદદ માગવા આવ્યાં છે. શરૂઆતમાં જ હું જરા લાણુ બોલ્યો, કેમ !

કિસન-કંઈ વાધો નહીં. મદદનું તો કશું કહેવાય નહિ પણ હુદિશાળી માણસો સાથે વાત કરવાનો એમને શોખ હતો. હું આજું. (જાય છે) બેલા-એમ તો એમને અભિનયમાં પશુ રસ હતો ! સોહન-જોયું દીદી ? બેલા લોભા કહેતા હતા એ સાચું પડ્યું ને ! આપણે લોકસેવક હોઈએ તો લોભા કહે એ જ સાચું માનવું જોઈએ. ગુરુ ગોવિંદસિંહે પશુ કહ્યું છે-યદાપિ શુદ્ધ લોકચિત્રકમ નાસ્ત્રણીયમ નાયરણીયમ.

બેલા-શંકરાચાર્યની જૂલ તમે ગોવિંદસિંહને માથે યડાવી દીધી.

સોહન-મને આજ્ઞા હતી જ કે તમે જૂલ સુધારવા જેટલો ઉત્સાહ બતાવશો જ. તમે હવે થોડો વધુ ઉત્સાહ બતાવીને અમને એવી સલાહ આપો કે જેથી અજ્યબાણ પાછા આવે એ પહેલાં જ અમે અહીંથી વિદાય લઈએ. અમે જાણીએ છીએ-લોભા એમને માટે શું કહે છે.

[આ દરમિયાન માધવી એક બાણુ જઈને વૃદ્ધો અથવા આકાશ જેમ રહે. સોહન બિનજરૂરી બોલે છે એવું લાગતાં એ નજીક આવે.]
માધવી-માઈને વિશે ઘાલટમુલટ માની લેયું એ નારિતકતા છે.

[સોહન અદળથી બેસે છે, માધી એની પાછળ આવીને બેસે રહે છે.]

સોહન-તમારું નામ બહેન ?

બેલા-બેલા, અને હમણાં ગયા એ મારા પિતાજી-
કિસનચંદ્ર.

માધી-(આગળ આવીને) મારું નામ માધો, મૂળ
માધવ હવું. સાહેબે માધો કરી નાખ્યું કારણ
કે હું એમનો પી. એ. હું. પી. એ. અંગ્રેજીમાં
શુ કહેવાય છે ? (બેલાની સામે જુએ છે,
એ હસે છે.)

સોહન-પસંદ આસીર-૨૮.

માધો-ખૂન નહીં ? કેઈ લાધે, નહીં. મને આજે
સાહેબે કહેલું કે કોઈ ડોશી ખાદીના કપડાં
પહેરીને આવે તો બેસાડો. પરંતુ તમે તો-
કંઈ વધી નહી, ખાદો તો પહેરી છે ને ! હું
તમારે માટે ખુશી લાવું. (જાય છે. કિસન
એને ખુશી લાવવામાં મદદ કરે છે.)

બેલા-બેસો. (સોહનને) તમે પ્રજા આમાં બેસો.
સોહન-આ વધુ અનુભવ છે. અહીં તો સહ સકાય
એમ પણ છે. બેસો દીની, બેસો કાકા, બેસો
પી. એ. સાહેબ, તમે બેસો રહો બેલાજી !

માધો-હું, જાઉં, મને સાહેબે આત્મારે બિધવાનું કહેલું
છે, રાત્રે કદાચ જાગવું પડે, (જાય છે, એની
પાછળ પાછળ કિસન પણ જાય છે. બેલા બેસે છે)
બેલા-ક્યારથી આ ધંધામાં પડયા ?

સોહન-આ ધંધામાં પડવાનું હોતુ નથી, બેલા થવાનું
હોય છે. તો પ્રતિ કોઈ, એવરી ગડી રાષ્ટ્રીય,
કેમ દીદી ! (માધવી ખાન આપતી નથી)
અને બેલાજી, આ ધંધો નથી, પ્રવૃત્તિ છે. વૃત્તિ
હોય તો પ્રવૃત્તિ મળી રહે છે.

બેલા-જ-મથી જ આ સેવાવૃત્તિ હશે.
સોહન-ના, પુનર્જ-મથી. આ મારે વાળવામાં હોય
દીદીનો છે. પ્રેક્ષક હતા અમારાં. વિદાય વખતે
એવું બોલ્યાં કે ઉત્સાહમાં આવી જઈને મેં
જોગવાનું નક્કી કરી દીધું. પહેલાં એ વિચાર
શીખવતાં, હવે સદાચાર શીખવે છે. પ્રતિષ્ઠા
લેવાને લીધે હવે હું લાચાર છું. કોઈ કોઈ

વારુ થાય છે કે પ્રતિષ્ઠા મોટી કે જીવન ? પણ
જે, જવા દો એ વાત. સરઆતમાં તો દીદીના
પરિપક્વને લીધે મારા આત્માનો પણ વિકાસ
થવા લાગેલો. એક દિવસ તો એમ પણ લાગેલું
કે આપું વિશ્વ મારું ધર છે એટલે કે હું વિશ્વ
સમમનો માલિક-

માધવી-(પુસ્તકમાંથી બિયુ જોઈને) તું આજે ખૂબ
અચાનીસ લાગે છે સોહન !

બેલા-શું એ કોઈ વાર અચાનીસ પણ થઈ શકે છે ?

સોહન-ગંભીર થવું જ પડે, પછી ગંભીર રહી રહીને
હું ત્યાંથી છું. લોકો ક્રોધેલા, કરે છે, અને
એમને માટે છીએ એમ. માનતા જ નથી,
દયા જતાવે છે, એમની સમક્ષ પણ નથી
ગણતા. રાષ્ટ્રથી શિખા પ્રકાશિત થઈ જાય છે
પણ શું થાય. ગંભીર રહેવું જ પડે. દીદીને
હજી શ્રદ્ધા છે અને એમની શ્રદ્ધા એ મારી
શ્રદ્ધા છે એમ મારે માનવાનું છે. જેઈએ હવે
આજે એમને શો-અનુભવ થાય છે ?

બેલા-સંભવ છે કે સાહેબ...

સોહન-જુઓ આપી દે ? (બેલા હસે છે. ફરજ પડી
હોય એ રીતે માધવી બોલે છે.)

માધવી-સોહન, આ પ્રવૃત્તિને તું મનક સમજવા
લાગ્યો છે, જ્યાં સુધી તું એની સાથે જોગા-
યેલો છે...

સોહન-આજે તમે હસવા જેવું જ પગલું લઈ્યું છે.
એક અભિમાની, અને શરણી માણસને દાન-
વીર બનાવવા નીકળ્યાં છો ! તમે સમય માગેલો
છતાં એ શિકાર કરવા ગયા છે. મને લાગે છે
આજે એ આપણને મળશે જ નહીં. કહે છે
કે જંગલમાં પણ એમનો એક ખંગલો છે,
નદી કિનારે. જેની મુલાકાતે પરદેશી સુવર્ણીઓ
પણ આવી ચૂકી છે. એવી સારી જગાએ
રોકાવાને બદલે એ અહીં શા માટે આવશે ?
ચાલો દીદી, પાછાં જઈએ.

માધવી-તે તારી જૂલ બેઠકની.

બેલા-પણ માધવીબહેન, મને નથી લાગતું કે એ દયાદાનમાં માનતા હોય. જેની સાથે સૌમ્ય રીતે વર્તવું ને ઈએ એની સાથે એ જાણી નેઈને દેરેર ખતે છે. આમ ઘણા આધુનિક છે પણ જીવે છે મોટેલાગે સામ તણુગમાં. (ઊભી થાય છે.) ચાલો, જઈએ.

સોહન-દરવાજા તરફ ?

બેલા-ના, દાર તરફ, મારા ધરના. માધવીબહેન તો હજી કંઈ બોલ્યાં જ નથી. એમની સાથે વાત કરવાનું મળશે તો આનંદ થશે.

સોહન-મારી સાથે વાત કરવાથી આનંદ નથી થતો ? મારું ભાગ્ય જ એવું છે. ચાલો, કંઈ બાજુ ચાલવાનું છે ?

માધવી-પગ લઈ જાય એ બાજુ.

સોહન-આખો લઈ જાય એ બાજુ નહીં ?

બેલા- ચાલો; ખતે તો બંનેના એકસાથે ઉપયોગ કરો.

માધવી-(ઊભી થઈને) તમે અહીં જ રહો છો, કેમ ? બેલા-બાપુજી સાહેબની નોકરી કરે છે. તેથી અહીં રહું છું અને અહીં રહું છું તેથી લાગે છે કે હું પણ એમની નોકરી કરું છું.

માધવી-કેમ આમ બોલ્યાં ?

બેલા-ક ટાળી ગઈ છું જ ઘડીવાલોમા. થાય છે કે કોઈ નવા બંધાતા માર્ગ પર પથ્થર તોડવાનું કામ કરું.

સોહન-નંસ્તાની ધૂળ ફાંફી હોય તો અમારી સાથે ચાલો.

માધવી-સોહન, સ્વીકારેલી પ્રવૃત્તિમાંથી નિષ્ઠા ક્ષીણ થઈ જાય એ—

બેલા-પણ અમારા સાહેબ પૂરતું એમનું વલણ વાળ્યો છે.

માધવી-શું ?

સોહન-હુઓ; શંકા જાગી ને ! મૂળ વાત એમ છે બેલાજી કે દીદી વિદ્વાન તો છેજ પણ એમની શ્રદ્ધા પ, મારી જેમ ઊંઝીની છે. પ્રશ્નિત છે, સમજ્યાં ? આઘ મીન ટ્રોન્કેટેડ, તમે અંગ્રેજી

જાણો છો ?

બેલા-થોડું, એમ. એ. સુધી જાણી છું.

સોહન-તો તમે મારી વાત સમજશો. અમારી શ્રદ્ધા અમને ઊંઝીની મળેલી છે. હજી થાય છે કે તમાર ધરના બારણા તરફ ચાલવાને બદલે બહાર લઈ જતા દરવાજા તરફ જવું. અપમાન તો અમે એટલાં બધાં સહન કર્યાં છે કે એમાં એકનો ઉમેરો નહિ થાય તો પણ ચાલશે.

માધવી-તું માની બેઠો છે એ કરતાં જગત સારું છે, સોહન...

(માધી ઝડપથી પ્રવેશે છે.)

માધી- સાહેબ હજી નથી આવ્યા, કિસનકાકા બોલાવે છે, તમારે માટે હું હાલ જ ફળ ખરીદી લાવ્યો છું. ડીસમાં ગોઠવીને આવ્યો છું. મારાં છોકરાં જોઈ જશે તો ડીસ સામે, ગોઠવાઈ જશે. ચાલો, પછી વાત કરજો, આખી જિંદગી છે વાતો કરવા માટે.

સોહન-ચાલો, મેં આજ સુધી જોયેલા બધા માણસોમાં માત્ર આ જ એક બુદ્ધિશાળી લાગે છે. (જવા લાગે છે.)

માધી-તો હું અહીં જ બેસું છું. બુદ્ધિશાળી ! આવો આરોપ સાલવ્યા પછી સાથે આવવાની મારી દિ મત ચાલતી જ નથી.

[બંધાના ગયા પછી એ એકલો બેસે છે. ગજવાં-માંથી કંઈક કાઢીને ખાય છે. પછી ખુરશી પર બેસીને બાંકડા પર પગ મૂકે છે. પ્રકાશ આછો થાય છે. પછી બાંકડા પર સૂઈને ખુરશીમાં પગ મૂકે છે. એના માથા કરતાં પગ ઊંચા ભાગ પર છે. પ્રકાશ વધુ આછો થઈ જાય છે. અજ્ય બહારથી પ્રવેશીને ધીરે ધીરે અંદર જતો લાગે છે. માધી બિંધમાં હોય એ રીતે જોરથી બોલે છે.]

માધી-ના.

અજ્ય-(પૂછ્યામાં બિભો રહીને નેઈ રહે છે.) શું, થયું ?

માધી-(બિભો થઈ જાય છે; પરંતુ પ્રકાશ.) શું થયું ?

કોઈકે જૂસ પાડી. કદાચ મેં જ જૂસ પાડી હશે. મેં કેમ જૂસ પાડી સાહેબ?

અજ્ય-તને તો એની ખબર ન જ હોવી નેઈએ.

તું જે કંઈ કરે છે એની તને ક્યારે ખબર પડે છે? તુ, સદા એકસરખો ચૂર્ખ રહેવાનો. આને

તું બદ્દકમાં ગોળીઓ ભરવાનું જ જુદી ગણેયો.

માધો-ગોળીઓ, અરે હા, મેં હમણાં કેમ જૂસ

પાડી હતી એની ખબર પડી ગઈ. મને હમણાં

સપનું આવેલું, તમે ગોળી છોડી.

અજ્ય-તારા રવખના હું શા માટે ગોળી છોડું?

માધો-એવું થયું-એટલે કે સપનામાં એવું થયું

કે મારી પત્ની બાળકો સાથે તમારા આગ્રય

માગવા આવેલી. તમે શિકાર કરવા જતા હતા

તેથી તમને સામે બેઠેલાં પર દયા ન આવી.

મારી એકસરખી જુલોને લીધે તમે મને નોકરી

માંથી ડિસમિસ કરી નાખેલો. હું બાલો બનીને

ધરમશાળામાં ભજન ગાતો હતો, ફિલ્મી રાગનું

ભજન, આ બાજુ પેલાં તમારી સામેથી ખસતાં

ન હતાં. તમે ગ્રસ્સે થયા. બંદૂક ધરી. એ

લોકો ન ખસ્યાં. તમે બંદૂકનો ધોડો દબાવ્યો

પણ તમને છેક છેલ્લી ક્ષણે દયા આવી અને

બંદૂકની નળી જરા ઊંચી કરી લીધી, મેં

નેયું કે છૂટેલી ગોળી મારા તરફ આવી રહી

છે. હું ભજન ગાતો હતો. મારાથી નાસી શકાય

એમ ન હતું. તેથી મેં છેવટે છેક પાસે આવેલી

ગોળી નેઈને જૂસ પાડી. મેં ગોળીને ના પાડી.

[માધોના આ વર્ણન દરમિયાન અજ્ય ખુશીમાં

એસીને સિગારેટ સળગાવે છે.]

અજ્ય-તું બાલો થવા માગતો હોય તો તને છૂટો

દરવામાં મને વધી નથી.

માધો-પછી તમારી બંદૂકમાં ગોળીઓ કેણુ ભરી

આપશે? અને બંદૂક ક્યાં ગઈ?

અજ્ય-નહી ગઈ.

માધો-કંઈ વાંધો નહિ, જૂની ચર્ષ ગઈ હતી.

અજ્ય-તારી જલથી વટી ગઈ. નિશાન તાક્યું

પણ ગોળી છૂટી નહિ તેથી મેં ગ્રસ્સામાં આવીને

બંદૂક કેંકી. મને ખબર ન હતી. બાજુમાં

આપણું ત્યાંનું પાણીનું હરણુ બિનું હશે. બંદૂકથી એનો પગ છેદાઈ ગયો. નોકર આવ્યો ન હતો; હરણુના પગને પાટો બાંધવા હું રોકાયો. કાવ્યું જ નહીં. છેવટે નોકર આવ્યો ત્યારે હું નીકળી શક્યો.

માધો-તમારે પાટો બાંધવાનું પણુ શીખી લેવું

નેઈએ સાહેબ, કહે છે કે સમાજવાદમાં તો

સહુએ બધું શીખી લેવાનું હોય છે. તમે એક

દિવસ કહેતા હતા એ સમાજવાદ આવવાનો

હતો, એવું શું થયું?

અજ્ય-સમાજવાદ તો આવીને ગયો પણ ખરો.

માધો-તો મેં કેમ ન જોયો?

અજ્ય-એ માટે ત્રીજી આંખ નેઈએ.

માધો-એ વળી નવી કૃપાધિ! બે આંખોએ જ એટલું

બધું નેવું પડે છે કે...

અજ્ય-વૈરાગ આવી ગયો!

માધો-તો બીજું શું થાય? બધું જવા બેઠું છે. કેવો

જમાનો આવ્યો છે!

અજ્ય-જમાનાની ચિંતા કરવાનું તને કેણુ કહ્યું?

માધો-જલ થઈ, નહિ કરું, પણ એક અરજ સાહેબ,

આને હવે શિકાર માટે મને ન મોકલો

તો સારું. મારી હિંમત જ ખોવાઈ ગઈ છે.

ગઈ દિવાળીથી એમ થયું છે. છોકરાં માટે ગજ

વામાં ટેટા અને એટમબોમ ભરીને આવતો હતો.

કોઈકને ગાળા દેતો દેતો હું તો શાંતિથી આવતો

હતો ત્યાં એક ટેટા ફૂટેલો.

અજ્ય-તને ઈગલ ચર્પ હોય એવું નેવા મળ્યું નથી.

માધો-કપડાંના ચીરા ભીડી ગયેલા. પણ મૂળ વાત

એ છે કે ત્યારથી હું ડરી જવા લાગ્યો છું.

કાયર થઈ ગયો છું. જે ડરે એ કાયર; બેલા કહે

છે...અરે હા, સારું થયું કે યાદ આવ્યું. પેલાં

લોકો આવ્યા છે. એમને ખબર પડશે તો અહીં

જ આવશે. ત્યાં સુધી હું એક કવિતા કહું?

અજ્ય-મેં તારું કંઈ બગાડ્યું છે? હવે તું જ.

માધો-(શોડું ચાલીને) આ બાજુ તો પેલાં લોકો

આવી રહ્યા છે, પેલી બાજુ જઈ?

અજય-તો તું એમને અહીં બેસાડ, હું થોડીવારમાં જ આવું છું.

માધો-પણ મારે બંદે આપ જશો?

અજય-જરા તૈયાર થઈને આવું. (અપ છે)

માધો-હા, સાહેબ પણ તૈયાર થવામાં સારી દેખાવામાં માને છે! (માધવી અને બેલા આવે છે.) આવો, અહીં બેસો, સાહેબ આવી ગયા છે. અહીંજ આવે છે. તમે એમને મંગી શકો એ માટે તૈયાર થવા ગયા છે. હું એમને તૈયાર થઈને તુરત અહીં આવવા ફરૂ. (અપ છે)

માધવી-તમને અજયયાણુ માટે જે અણગમે છે તેનું કોઈ દેખીતું કારણ તો નથી જ. (બેલાને ખભે હાથ મૂકીને) પણ તમને જોડું નહીં લાગે એમ માનીને ફરૂ-જેની પાસે આપણને અપેક્ષા હોય-જોડી અચાત અપેક્ષા હોય તે ન સંતોષાતાં અણગમે જીએ

બેલા-(મૂંઝાય છે, માધવી સામે જોઈ રહે છે) અપેક્ષા? મને શી અપેક્ષા હોય? (તોંચે જીએ છે) કદાચ તમારી વાત ખોટી ન પણ હોય. નજીક ન જઈ શકાય તો દૂર ભાગવાની વૃત્તિ જીએ છે, એ સાચું છે. પણ મને કશો લોભ નથી અહીંનો.

માધવી-સંવેદનશીલને સોલ ન હાવે. માઈ માનો તો તમે અહીં જ રહો હંમણું. જવું હોય ત્યારે પણ આવેશથી પ્રેરાઈને નહીં, નિર્થક કરીને જવું. કોટલું જ કે અણગમે ન રાખવો, એ વિકાસને અટકાવે છે.

બેલા-અણગમે નથી.

[સોહન કિતાવળી, પ્રવેશે છે.]

સોહન-કમારે. ચાટે? હા, માટે. માટે અણગમે શા

માટે? હોય? અવગત. મારે માટે માટે અણગમે છે.

માધવી-એક વેળાનો પણ ક્ષિપ્રવાસ તો કરી શકતો નથી.

સોહન-મને મારે માટે અણગમે છે. બોળન માટે નહીં.

સોહન-(બેલામાંથી) જો રમકડું, કાઢે છે. એક

અણગમ જેવું છે, એક કેલિબ્રેશન જેવું.)

તમે પછી અટકી ગયાં. એમણે તમને બોલાવેલાં, મોડી સાંજે-

બેલા-હા, કહ્યું-જરા બેઠલ લાવ. લાવું છું એમ કહીને

મેં એમનો દેખતાં જ બરેલી બાટલી હાથમાંથી પડવા દીધી. હુકડે હુકડા થઈ ગયાં. ચહેરા ઉદાસ બનાવીને મેં કહ્યું-સાહેબ, આ તો તૂટી અર્ધ હવે તમારું શું થશે? લીંછનું શરખત લાવી આપું! એ ગુસ્સે થયા, બેલા ધાવ એ પહેલાં જ હું નારી ગઈ.

સોહન-તમારા પર એ ગુસ્સે થયા એ સાંકળીને હું એમનો પર ગુસ્સે થઈ રહ્યો છું.

બેલા-ફક્ત ગુસ્સે થવાની વાત. નથી...

સોહન-(ઉશ્કેરાઈને) સાલજી. દીદી? આવા માણસ

પાસે તમે શી અપેક્ષા રાખી શકો? બેલા,

બીજા બેધાંજિ તો સાથે આવવાની ના પાડી

દીધી. હું'ય નહોતો આવવાનો પણ દીદીને

એકલા જોઈને એમનું અપમાન-

માધવી-(રોડીને) માન પર દયા ન ખા લાઈ

અજયયાણુ મારું અપમાન કરે એ પહેલાં તે

એમનું અપમાન કરવું શરૂ કરી દીધું. તારે

એમને વિશે જેમતેમ બોલવું હોય તો બહાર

જઈને બોલ.

સોહન-લખે! (ચાલવા તૈયાર થાય છે) ચાલો બેલા,

આણે દૂર જઈને બેલાં રહીએ ને છુપાઈને

જોઈએ કે એમની ક્ષવાગત કરવાની પદ્ધતિ કેવી

છે! અને દીદીની સહનશક્તિની ક્ષિતિએ કેટલી

વિસ્તૃત છે. ચાલો.

બેલા-સંતાવા માટે હું તમને સાર્થ આપું? બહુ

બોળા લાગે છે.

સોહન-બોલો એટલે તો મૂર્ખ! હું મૂર્ખ છું?

બેલા-મૂર્ખાઈ કાઢી નાખો. એક અગળણી ઓઠરી

સાથે આ રીતે વાત કરવા લાગે છે!

સોહન-તમે ફેરૂ, બૂલી જીએ છે કે અમે બોળખીતા-

અગળવાનો; પોતાના-પારકાનો બેદલાવ નથી

રાખતા. આ ઉંચે પણ મારી માન્યતાઓ

સંવાસીને ટપી જાય એવી છે

માધવી-મેને લાગે છે તારે થોડા દિવસ ઘેર જઈને

તાજું માનસિક સ્વાસ્થ્ય સુધારી લેવું જોઈએ.

સોહન-તો પછી તમારે માટે સુધારવા જેવું કંઈ

નહીં બચે.

બેલા-હું તો એમ માનતી હતી કે માત્ર જૂનાં નાટકોમાં જ વિદ્વંસો હોય છે.

સોહન-આ સેરા પણ એક નાટક જ છે ને!

(માધવીએ ગુસ્સે થવું જોઈતું હતું પણ ગુસ્સે થઈ શકતી નથી તેથી હસી પડે છે. એ દરમિયાન જ અજય પ્રવેશે છે.)

અજય-સહમત છું, નાટક છે, ચડિયાતું નાટક-નાટક હોવાનો ખ્યાલ પણ ન આવે એવું.

[માધવી અને બેલા અજયનો અવાજ સાંભળતાં જ બિલાં થઈ ગયા છે, માધવી વિવેક મગટ કરવા; બેલા કંઈક સંતોષ અનુભવીને બિલી થઈને સરકી જાય છે. સોહન પછી ચાંતિથી બિબો થાય છે.]

તમે નાટકના મૂલ્યવાર લાગો છો. (સોહન સામે-એણે માથે બાંધેલા નેપથીન સામે જોઈને) અને આ પ્રાણી?

સોહન-જી, આકાર-મકારમાં તો આપને મળતો આવું છું.

અજય-(ખંડખંડ હસી પડે છે, સોહન આ હાસ્યથી ગલરાવાનો દેખાવ કરે છે) શુદ્ધિમાન છો, બેલા ક્યાં ગઈ?

સોહન-હું શોધી લાવું!

અજય-હિત્સાહી પણ છો. બેલા, એ બેલા, ક્યાં ભાગી ગઈ?

બેલા-(સંતોષથી પ્રવેશીને) જી !

અજય-માધી ક્યાં બોલાઈ ગયા? મહેમાનો માટે કંઈક...

માધવી-જરૂર નથી, આહાર,

અજય-પણ આમના માટે ?

સોહન-હું શાકાહારી છું,

અજય-એ તો ચહેરા પરથી જ લાગે છે. (સોહન પોતાના ચહેરા પર હાથ ફેરવે છે) બેલા; માધીને કહે એક ખુરશી મૂકી જાય, બેસો.

(માધવી અને અજય ખુરશીમાં બેસે છે, બેલા જાય છે, સોહન જ્યાં બિબો છે ત્યાં જ થેલો મૂકીને

એના પર બેસી જાય છે.)

અજય-અરે, તમે તો જમીન પર બેસી ગયા!

સોહન-આપની ખુરશી પણ જમીન પર જ છે ને! અજય-ગહન વાત કરી દીધી તમે તો !

(માધવી થેલીમાંથી પુસ્તક કાઢીને પહેલા પાના પર કંઈક લખે છે.)

સોહન-એમાં મારો દોષ નથી, બોલતાં બોલાઈ ગયું બાકી, મારા પિતાજી મને પૂરા અંતઃકરણથી મૂર્ખ માને છે.

અજય-મૂર્ખ માણસ ગંભીર વાત ન કરી શકે એવું નથી. શું કરે છે તમારા પિતાજી ?

સોહન-મિલ-મેનેજર છે. એ પણ આપની જેમ આ પ્રવૃત્તિમાં માનતા નથી. આપની જેમ એમને પણ લોકો ખરાબ માણસ માને છે.

અજય-(સસ્મિત) તમને હું કેવા લાગ્યું છું ?

સોહન-ખરાબ.

અજય-કારણ ?

સોહન-લોકો કહે છે તેથી ! હું લોકોમાં માવું છું, દારણ કે એક લોકશાહી દેશમાં છું.

અજય-'લોક' એટલે ?

સોહન-એ એક એવા શબ્દ છે જેનો કોઈ ચોક્કસ અર્થ નથી, તેથી અનેક અર્થોમાં વાપરી શકાય છે.

અજય-વાહ ! સમજદાર છો ! પત્ર મળ્યો ત્યારે તો મેં માન્યું હતું કે થોડી હવાઈ વાતો, થોડા ભોળા ઉદ્ગારો સાંભળવા મળશે.

સોહન-પણ દીદીએ ક્યાં હજી બોલવાડું શરૂ કર્યું છે ? (માધવી હસે છે.) માફ કરજો દીદી, બોલતાં બોલાઈ ગયું. સાહેબ, દીદી માટે મને માન છે. આપ આજે એમને નિરાશ કરો જેથી એ આ માર્ગ છોડી દે અને હું મારી પ્રતિજ્ઞાને અખંડ રાખીને ઘેર જઈ શકું.

માધવી-તારે માટે પ્રતિજ્ઞા શબ્દ મોટો છે. હવે તું શાન્ત રહે તો સારું. (બિલી થઈને અજયને પુસ્તક આપે છે. પુસ્તક લઈને એ 'થેકયું'

હકીને જોયા વિના જ બાજુ પર મૂકી દે છે. અજબપણે માધવીની સામે જોઈ લે છે. માધી આવીને પુસ્તકો જોતો જોતો લઈ જાય છે.) સોહન-તો એમને જલદી પૂછી લો. મોકું ચાપ છે, જઈએ.

માધવી- મારે કંઈ ઔપચારિક વાત નથી કરવાની. આજે એ નિર્ણય નહીં જણાવે તો હું ફરીથી આવીશ. એમની મદદ વિના અહીંના પ્રશ્નો-અજબ-પ્રશ્નો ઉકેલવાની શક્તિ મારામાં હોય એવું હું માનતો નથી.

સોહન-(બાજુમાં જોઈને, ધીરેથી) આપ તો પ્રશ્નો જોવા કરવામાં માનતા હશે.

માધવી-(સોહનને સાંભળ્યો નથી) એ તો આપની નમ્રતા છે. અહીંના અનેક ખેડૂતો-મજૂરો મારે-અજબ-સરકારે તો એક પછી એક કેટલા કાયદા કર્યા! સોહન-અમે અપવાદમાં માનીએ છીએ.

માધવી-કાયદા તો સંજ્ઞાતીત થયા છે. અને સાથે સાથે કાયદાઓના અર્થ છીનવી લેવાની શક્તિઓ પણ શોધાઈ છે.

સોહન-તેથી અમે હૃદય - પરિવર્તનમાં માનીએ છીએ. હું નહીં અમે.

અજબ-હૃદય-પરિવર્તન? ક્યાં છે એ હૃદય જેવું પરિવર્તન થઈ શકે?

સોહન-હું કંઈ હનુમાનજી નથી કે છાતી ચીરીને માડું હૃદય બતાવી શકું. હૃદયપરિવર્તન એ એક સૂક્ષ્મ પ્રક્રિયા છે. નશામાંથી જાગૃતિમાં આવવા જેવી એ વાત છે. [માધવી અકળાય છે.]

અજબ-નશાનો અનુભવ કરવો એ પણ કંઈ સહેલું કાવું નથી. તમે કહો છો એવું પરિવર્તન તમે કોઈનામાં થયેલું જોયું છે?

સોહન-એ મારામાં તો એવું પરિવર્તન નથી જોયું કારણ કે હું શરૂઆતથી જ સારો માણસ છું. માધવી-પ્રશ્ન પરિવર્તનનો નથી, પે... એ વાતો છે.

અજબ-પોતાને જોળખવાનો કે

પોતાને જોળખાવવાનો?

સોહન-આપને કદાચ 'શ્રી' કાવશે.

માધવી-સોહન, કોની સાથે કેવી રીતે વર્તવું એ-અજબ-એ લલે જોલે, મને ગમે છે. વર્ષો પછી મારી સાથે મોઈ છૂટથી વાત કરનાર મળ્યું છે. હું સંમાનમાં, પ્રતિષ્ઠામાં નથી માનતો તેથી દાન આપીને સામાજિક પ્રતિષ્ઠા મેળવવાની મને જરૂર નથી.

માધવી-આપવાનું પ્રતિષ્ઠા મારે નથી હોતું, સંતોષ મારે હોય છે.

અજબ-હું જે રીતે છવું છું એમાં મને સંતોષ છે. અને સંતોષ હોય કે ન હોય; એકલા, સહુથી અલગ રહેવાનું મને કાવે છે. પ્રતિષ્ઠાના વાધા પહેરીને બીજાઓનું ધ્યાન ખેંચવા કરતાં પોતાનું એકાન્ત (જોવા યાચ છે.)

માધવી-એ સારું છે કે આપ વંચનાથી દૂર રહેવા માગો છો. પણ અજબપણું, આપણે પહેલાં જેને દાન કહીને જોળખાવતાં એને હવે સામાજિક ન્યાય કહીને જોળખાવીએ તો?

[નિષ્વસ્યમાંથી અવાજ આવે છે 'ચોર, ચોર, પકડો!'] સોહન દોડી જાય છે માધવી જોલી થાય છે. અજબ એમ જ રિયર રહે છે.]

અજબ-સામાજિક ન્યાય! હું મોતને ન્યાય કરી આપવાની શક્તિ ધરાવતો નથી આવી મોટી મોટી વાતોમાં મને લેશમાન રસ નથી. દાન અને સામાજિક ન્યાયનો ભેદ સમજાવવા બદલ આભાર.

માધવી-હું આપને સમજાવવા મારે નથી આવી, માત્ર આપને મારે વિશ્વાસ લઈને આવી છું- એ અજબપણાં માણસને એકબીજામાં દોષો જોઈએ એ વિશ્વાસ—

અજબ-તમે વિશ્વાસ મૂકો એ પછી પણ હું તો એ જ રહેવાનો, જે છું. તમને મારો ભય નથી? ૩-(સસ્મિત) ભય અને વિશ્વાસ એકસાથે શી શકે?

ધણીવાર ભયને છુપાવવા જ ચહેરા પર

વિશ્વાસ ધારણ કરીએ છીએ. ખેર, જના દો એ વાત, તમારી પ્રવૃત્તિ મને વ્યર્થ લાગે છે. કારણ કે અનંત છે. એમાંથી કશું નક્કર પરિણામ નહીં આવે. સહુને સરખાં દરિદ્ર બનાવવાની પ્રવૃત્તિને હું પ્રોત્સાહન આપવા માગતો નથી.

(સોહન આછા અંધારામાં શુક્રાનીધારી માધો ને પકડીને લાવે છે. અજય એની સામે જોઈને મલકાય છે.)

સોહન-લો સાહેબ, મને નામ આપો. મેં ઝડપથી દોડીને એને પકડી પાડ્યો.

અજય-દોડીને એની આમળા નીકળી ન ગયા ?

સોહન-હું જરૂર પૂરઠું જ દોડેલો. અને આ જલદી પકડાઈ ગયો. ગજવાં ભરીને નાંચેલો. એને સળ ન કરાવતા, માથુસ સીધો લાગે છે, મારા-મારી કરવામાં માનતો નથી.

અજય-એ તો તમે મહેમાન છો એટલે.

સોહન-ચોરને શી ખબર ?

અજય-આ તો માધો છે.

સોહન-તો પછી આ ગજવામાં શું લાઈ ? અને નાંકા કેમ ?

માધો-પેવનથી બારી ખડખી અને હું જૂલથી ડરીને ખૂમ પાડી બેઠો. પછી તમને દોડતા આવતા જોઈને મને થયું કે સાચે જ ચોર છે અને મારી પાછળ પડ્યો છે. હમણા હમણાંથી હું ડરવા લાગ્યો છું, બાકી તો હું હજી દોડતો હોત. મારો નાનો ભાઈ દોડવાની હરીફાઈમાં બિતરે છે. પૂછી સાહેબને !

સોહન-(માધોએ ગજવામાંથી બહાર કાઢેલાં પુસ્તકો જોઈને) આ તો દીદીએ આપ્યાં એ પુસ્તકો છો માધો-હા, હું જંગલના જંગલે વિઝીરે બેઠો છું. ત્યાં બેસીને એ ધડી વાંચત.

સોહન-પણ એ તો સાહેબે વાચવાનાં હતાં.

માધવી-એ પણ શા માટે ન વાંચે ?

માધો-સાહેબ પોતાની પસંદગીનાં પુસ્તક વાંચે છે.

હું જે મગે એ વાંચું છું. (ભય છે.)

સોહન-આપણે પણ એમની સાથે સાથે જઈએ.

અંધારામાં ધરમશાળા સુધી મંડી જાય. શું, કહે છે ?

અજય-હું મારી સંપત્તિનો દુર્વ્યય કરવાનો હક કોઈને આપવા માગતો નથી.

સોહન-એટલે જતો જ દુર્વ્યય કરશો ?

માધવી-(ખેદથી) સોહન !

અજય-માત્ર સંપત્તિનો નહીં, માથુસ પોતાનો પણ દુર્વ્યય ખુશીથી કરતો હોય છે. પણ એ બધી ચર્ચા મારે તમારી સાથે કરવાની હોય નહીં.

તમે મને મળવા માટે યોગ્ય ગણ્યો એ બદલ આભાર !

સોહન-ખસ, સ તોષ થયો ને દીદી ! મેં તો પહેલાંથી જ સાફ સાફ કહી દીધું હતું.

અજય-શું ?

સોહન-અહીં આવવાનો કશો અર્થ નથી એ. તેથી તો બીજું કોઈ એમની સાથે ન આવ્યું.

અજય-તો તમે સહુની માન્યતાની વિરુદ્ધ જઈને શા માટે આવ્યાં ?

માધવી-આત્મપ્રતીતિ વિના હું કોઈને વિશે કશું માનતી નથી

સોહન-થઈ ગઈ પ્રતીતિ ?

માધવી-એમને મળાને મને આનંદ થયો છે. એક એવો અનુભવ થયો છે જે સહુને મળાને થતો નથી. એમણે આજે લાલે ના પાડી, એ વિચારવાના જરૂર, એવો વિશ્વાસ જાગ્યો છે.

સોહન-તો ચાલો એ વિશ્વાસ લઈને પાછાં જઈએ.

માધવી-લલે, ચાલો. તો આપની રજા લઈએ.

અજય-કંઈક દિધામાં તમને વાધો ન હોય તો મારે ત્યાં જમીને જાઓ. બેલા, એ બેલા !

સોહન-એ તો અહીંથી ચાલ્યાં જવાની વાત કરતાં હતાં.

[બેલા પ્રવેશે છે.]

અજય-શું બેલા, તું અહીંથી જવા માગે છે ?

બેલા-જવા માગતી હતી. પણ માધવીબહેન સાથે વાત થઈ એ પછી રોકાઈ જવાયું નહીં કયું. કદાચ મેં આપના વર્તન વિશે ગેરસમજ કરી હોય

અજય-(વિચારતાં)વર્તન વિશે ઝેરસમજ! હં. ઝેર-સમજ સ્વાભાવિક છે. બીજાને અને પોતાને પણ ઓળખવાની શરૂઆત એ રીતે જ થાય છે. તમે થોડું ચેકાઓ, હું આવું, મે મિનિટ-(ઝડપથી જાય છે.)

સોહન-ધન્ય છે દીદી તમારી શ્રદ્ધાને! અજયબાણુને નહીં તો બેઠાને તો એની અસર થઈ જ. બેલા-એવું ન બને કે મને ઝાઝી અસર થઈ હોય અને-

સોહન-તે હોય તે મારા માનવા પ્રમાણે તમે અહીં રહેવાનો નિર્ણય કરીને જૂલ કરી છે. બેલા-કેમ, તમારે મને સાથે લઈ જવી હતી? સોહન-તમે ધારો છો એટલો બોલો એટલે કે એટલો મૂર્ખ હું નથી કે તમને સાથે લઈ જઉં. ખરું ને દીદી! કેમ ગંભીર છો! અજયબાણુના જવાબથી નિરાશ થયાં?

(માથવી માત્ર રિમત કરે છે.)

બેલા-નિરાશ તો તમે લાગો છો. પોતાની કેઈક નિરાશાને છુપાવવા જ બેલાતા લાગો છો. સોહન-હા, હું અહીંથી નિરાશ થઈને જ બેઠે રહ્યો છું. (અજય આવે છે, અંદરો પર થોડી પ્રગલ્ભતા છે, થોડો અભિનય.)

સાહેબ આવજો. હું નિરાશ થઈને જાઉં છું. અજય-તમે ઈચ્છતા હો એમ કરવાનું વચન આપું તો? સોહન-તો આ ક્ષણે જ નિરાશા ખૂંધેરી દઈને તમારી પ્રશંસા કરું. તમને મહાન જાહેર કરું! અજય-શું દાન એવું બોલો!

માધવી-આજે નહીં, આખરે પ્રતીતિ થાય ત્યારે, અને એ પણ દાન સમજીને નહીં, કર્તવ્ય સમજીને, સમાજ સાથે સંકળવાનું પોતાનું કર્તવ્ય સ્વીકારીને. અમારી પ્રવૃત્તિ કોઈને દાનવીર સિદ્ધ કરવા માટે નથી. અમારી સામે વ્યક્તિ નથી, પ્રવૃત્તિ છે.

અજય-મારી સામે તો માત્ર વ્યક્તિ છે. તમે આવેલાં કારણ નહિ, તમારો અવાજ મને અપીલ કરી શક્યો છે. તમારી આંખોમાં અનુભવા માણસ માટે

જે વિશ્વાસ છે એનું મારે ગૌરવ કરવું જ જોઈએ. થોડી મિનિટ પહેલાં મને થયું કે હું જોને. વિરોધ કરું છું એ મારામાં વિશ્વાસ મૂકીને વાત કરે છે. હું એક ક્ષણ માટે જેવેન ગની ગયો અને અંદર ગયો. તમને પ્રતિજ્ઞાતા ન હોય તો આજનો દિવસ અહીં રોકાઓ. મને લાગે છે કે મારે તમારી સાથે ગંભીરતાપૂર્વક વાત કરવી જોઈએ, સંભવ છે કે હું છેવટે તમને ના પાડું. પણ એ પહેલા તમારે જ દહેવાનું હોય એ પ્લાનથી સાંભળું તો ખરો!

સોહન-દીદી યાકરો તો હું સંભળાવવા લાગીશ. મેં એકવાર ત્રણ કલાક લાંબું ભાષણ કરેલું છે. અજય-શ્રોતાઓ ખદલાતા રહ્યા હશે...બેલા બોલે-નની વ્યવસ્થાની સુચના આપી દેજો. અને સવારે વસ્તુભંડાર, મિનારા વગેરે જતાવવા નેથી વસ્તુઓ જતાવજો.

બેલા-દરવાજો પણ?

સોહન-દરવાજો જોવા માટે નહિ, પ્રવેશવા માટે હોય. (અજય એક બાજુ જાય છે, બાકીનાં બધાં બીજી બાજુ. પૂરાં અદશ્ય થાય એ પહેલાં પાછા આવે છે. આવીને સોહન અને બેલા તાલીઓ વગાડે છે.) સોહન-સાથે જ અજયબાણુ, તમે ત્રણ વરસ પહેલાંના સમયમાં પાછા જઈ શક્યા. અમારા સહુના માટેના સ્નેહને છુપાવીને અપરિચિતની જેમ વર્તી શક્યા. દીદી, તમને અભિનંદન હું અભિનંદન નહીં આપું, તમે અભિનય સારો ન કર્યો, વર્તમાન ક્ષણ અને આગામી ક્ષણ વચ્ચે તમે વહેંચાઈ ગયેલાં લાગ્યાં. (જાય છે, અજય જોઈ રહે છે.)

અજય-શું માધવી, સોહન કહે છે? એ સાચું છો? માધવી-મેં બે જૂલ કરી : એક ક્ષણે નારાજગી પ્રગટ કરવાની હતી ત્યાં હું હસી પડેલી અને જ્યાં સ્વસ્થ રહેવાનું હતું ત્યાં અકાગઈ જીદી. બેલા-દીદી, તમે ત્રણ વર્ષ પહેલાં વધુ સ્વસ્થ લાગતાં હતાં એવું વિધાન કરું તો?

સોહન-હું રેરા નહીં આપુ. અજયબાણુ, મેં તમારી પ્રશંસા કરી હોય તો હવે મારા પર એક

નાનોસરખો ઉપકાર કરે. આ બેલાએ મારી
સિગારેટ સંતાડી દીધી છે. એને આશા કરે કે-
માધો-(પ્રવેશતાં પ્રવેશતાં) એ તો હું પી ગયો.
બેલાએ મને તમારે નામે બેટ આપેલી, કંઈ
વાંધે નહિ. સાંહેબના રટાકમાંથી આપીશ. ચાલો
નાસ્તો તૌયાર થઈ ગયો છે. (એની સાથે સોહન
અને બેલા પથુ જાય છે.)

માધવી-જલદી પાછા આવો. બીજો અંક પથુ હાલ
જ શરૂ કર્યો છે, શું અર્જન, શું જોઈ રહ્યો છે ?
અજય-મને પ્રશ્ન થયો છે કે તે દિવસ મેં તમને
ગેઢાવા કહેલું એવું, કરાયું એ કાણે આપેલું
એ જ હશે? બીજું કંઈ નહીં હોય ?
માધવી-ટેલીમ કાણે આપેલું એ અનુભવી રહ્યાં
હોઈએ છીએ એને બદલે જે કહેવા જેવું લાગે
છે એ જ કહીએ છીએ. હું તો અત્યારે પથુ
જે અનુભવી રહી છું એ તમને કહી શકતી નથી.
(જાય છે, અજય જોઈ રહે છે.)

અંક બીજો

સોહન-હું કંઈ વખાણુ નથી કરતો દીદી,
પહેલાં અહીં બધું જ વેરવિખેર હતું, બધું જ
જડ હતું. ખુદ અજયબાણુ પથુ સ્ફૂર્તિથી
હતા...તમે અહીંની અલગ પડી ગયેલી દુનિયાને
આપણી સહુની દુનિયા સાથે જોડી આપી છે.
ટેલાએ જાણ સમયમાં અહીંનું બધું સંકલિત થઈ
ગયું છે, તમારા વિના અહીંની પડતર જમીન
પરધાન્યની ડાયાઓ અને પુખ્તોની સુગંધ કદીય
ફેલાયતી હતી ?

માધવી-તું કવિ બની રહ્યો છે. તું સંકલિત કરવાની
વાત કરે છે જ્યારે હું એવી અસ્થિરતા અનુભવી
રહી છું કે ક્યારેક બાણુ ચાલી નીકળીશ એની
મને ખબર પડતી નથી. અહીં...ઓદઈ છે,
એક છે, મુખ છે પથુ આ મુખ હજીય મને સવું
નથી. અહીં જે કંઈ થયું એના સંતાપ લઈ
શકાય એમ છે પણ મારે આમ અટકવાનું ન હતું,
સોહન, આંખો ત્યારે તું જ કહેતો હતો કે
આપણે સાથે ફરી ફરીને...જે-જે-કરેલું

એ બધું વેરાઈ જવા જેવું છે.
સોહન-પથુ ત્યારે અહીં શું શું થયું છે એ મેં જોયું
ન હતું. અહીં જે કંઈ થયું છે એને હું રચના
કહીશ. અને શું ચાલવું એ જ માણસની
જિંદગી છે દીદી ? એ બધું ભલે વિખેરાઈ જાય,
તમારું અંગત જીવન જો-

માધવી-મેં પહેલાં એને જ મારું અંગત માનેલું
એ જ મારું જીવન હતું. ત્યારે મારી સામે
કશુંય સીમિત ન હતું, કશુંય બંધિયાર ન હતું
અને મારે માત્ર ભવિષ્યમા જ જીવવાનું હતું.
[અજય પ્રવેશે છે, ચહેરા પર સહાન સ્મિત]
અજય-સોહન, આ માધો શું કહે છે ? એના માનવા
પ્રમાણે બેલાની અને તારી સગાઈ થઈ જવી
જોઈએ. આ પહેલા અંકમાં તમે જે છૂટકા
વાત કરતાં હતાં આ નાટક ભજવાય એ
પહેલાં તમારી સગાઈ થયેલી હોય તો પ્રેક્ષકો
પર ખરાબ છાપ ન પડે !

માધવી-સગાઈ જ શા માટે, સીધાં લગ્ન જ થઈ જાય.
અજય-તો સાવ જની રીતે બધું ગેઢકીએ. માડવો
બંધાય, સરચાઈ વાગે, લગ્નગીત ગવાય...
સોહન-તમે પણ હવે કરો છો અજયબાણુ, ચિત્તેદન
જમાનામાં લગ્ન કરવાની સલાહ આપો છો !
અને બેલા જેવી સંવેદનશીલ છેકરી સાથે
મારાથી લગ્ન કરાય ? (જાય છે.)

(અજય માધવી સામે પહેલા પ્રસંગ અને પછી
હ્રદય નજરે જોઈ રહે છે. માધવી વિષયાન્તર
કરવા માગતી હોય એમ બોલે છે.)

માધવી-આસો, બીજો અંક શરૂ કરીએ. બેલા
અને માધોએ પ્રવેશવાનું છે.

(બંને જાય છે. માધો ધાણુ લઈને અંદર પ્રવેશે
છે. સોહન સામેની ટિપોઈ પર ડાણુ મૂકવા જાય
છે ત્યાં કોઈના પસાર થવાની અવાજ સંભળાય
છે. અંદર તરફ જોઈને)

માધો-કાણુ, બેલા જોડેન ? ડાણુ (મૂકીને જવાં
જાય છે ત્યાં ફેંટા પર નજર પડે છે.) એરે બેલા-
બહેન, આ ફેંટા (બેલા) ધીરે ધીરે નામરજીવી

પ્રવેશ છે.) આ ફોટો! સાહેબનો તો નથી ને ?
અફેઇઝાપામાં હપાયેસો દોવાથી ફું ઝોળખી
શકતો નથી.

બેલા-આતે તમે વહેલા જાગ્યા ?

માધો-શું કહું ? સાહેબ વહેલા જાગી જાય છે.
કહેતા હતા કે હોસા પ્રહરમાં જિંધ લાગી
જાય છે અને એ બલથી કાલા થઈ જાય છે
પછી વિચારો આવે છે અને એ જાગમાં
ફરવા નીકળી જાય છે. (બેલા હાથ
લાંબાં લે છે, જુએ છે.) મારે પણ
જાગવું પડે છે એ કંઈ મને જાણવા માટે તો
પ્રમાર આપતા નથી... (હાપામાં નખીને) આ
ફોટો સાહેબનો જ છે ને ! તો પછી જાગમાં
મારા જેવું ઘાઈ દેખાય છે એ ફું જ દોવાનો.
આ માહેબ છે એટલું નક્કી થાય તો પછી
જાગમાં ફું ફું એ આપોઆપ નક્કી થઈ જાય.
બેલા-નક્કી થઈ ગયું. (બેલા વાંચતી હોય એમ
ખતારીને અજુગમે વ્યક્ત કરે છે.)

માધો-મેમ સાહે નથી લખ્યું ?

બેલા-સાહે તો લખ્યું છે પણ સાચું નથી લખ્યું.
માધો-હહા, સાચું શું એની તમને તો ખબર છે જ.
શું લખ્યું છે ?

બેલા-તમારે જાણવાની જરૂર નથી.

માધો-મારા જાણવાથી હપાયું છે એમાં ફેરફાર થઈ
જશે ?

બેલા-હ જોડું.

માધો-જોડું સામગ્રીને મને કુખ થશે એમ માનો
છે ? હવે વધુ વિનંતી કરાવ્યા વિના એટલું
કહી દો ને કે ફોટો નીચે શું હપાયું છે ? જરા
તરુનો કરીને કહેજો—

બેલા-અજબજાણી કદરતા, દાન આપવાનો નિર્ણય,
હવે-પરિવર્તન...

માધો-હવે ?

બેલા-હવે-પરિવર્તન !

માધો-પરિવર્તન ! દાન આપવાની જાહેરાત કરવાથી
પરિવર્તન થાય ? અરે બેસો, મને જરા
સમજાવો, કેવી રીતે ?

બેલા-બેલાં બે જાણુ નહોતાં આવ્યાં !
માધો-હા, હા; માલતીબહેન અને—
બેલા-માલતી નહિ, માધવી.

માધો-મધવી કરતાં માલતી નામ વધું જાણીતું છે.
પણ એ આવ્યાં હતા અને મધા, તેથી શું
થાય ? એમ પરિવર્તન થઈ જાય ? આવશે
સરત પાડીએ... ના, ફું દાનો જઈશ તો શું
આપીશ ? એમ કરો, એક અડધી મિનિટ ફોર્સ
રહો. ફું સાહેબને જ પાડી આવું. પહેલાંથી
જોખવટ સારી.

બેલા-મને એમા રસ નથી, હું જાણું.

માધો-પા મિનિટમાં પાછો આવું છું. પિયીકા !
(જાય છે.)

[બેલા એક તરફ જઈને બેસી રહે છે. એનો
ચહેરો એક જાણુથી જ દેખાય છે. ધીમા
અવાજે ગાય છે અથવા લયમાં ગોમે છે]

બેલા-કોના સ્મરણમાં આજ આ એકાન્ત યોગમે !
કોની નજર વાતાવરણમાં એકસી તરે ?

દર્શનમાં શોધવા જતાં પોતાને, શી ખબર—
એવું એ પ્રતિભિંબ પરાયું જની જશે ?
કોના સ્મરણમાં આજ આ એકાન્ત યોગમે...
(માધો હાથમાં નાની ફેમવાળી હળી લઈ આવે
છે. એના આંખમાં પછી પણ બેલા 'કોના
સ્મરણમાં' એ પાંડિત બોલે છે.)

માધો-કોના સ્મરણમાં આજ આ એકાન્ત યોગમે ?
વાહ ! સમય નથી નેહિ તો ફું ગાવા લાગત.

બેલા-શું કહું સાહેબ ?

માધો-એમલું મારી સોમે જ ને જોડું. તમે હમણાં
કહ્યું એ સાચું છે કે સાહેબ પહેલાં હતાં એવા
હવે નથી. એટલે જ, હવે છે એ સાહેબ પહેલાંના
નથી.

બેલા-ફું એમ નથી કહેતી, હાપામાં જે આવું છે
એનો અર્થ કહું છું.

માધો-હાપાનો અર્થ જોશો. મને માને છે કે સાહેબ
એવા ને એવા જાહે.

(અન્ય પ્રવેશવા જાય છે પણ માધોનું વાક્ય સાંભળીને અટકે છે.)

બેલા-એમણે પીવાનું તો છોડી દીધું, ખરું ને !
માધો-કેણે કહ્યું ? એ તો ખૂટી ગયું છે એટલે.

નહું પાર્સલ સ્ટેશન પર આવી ગયું છે. પણ મેં હજી રસીદ એમને બતાવી નથી. ગઈ કાલે સાંજે જ કહેતા હતા-“કંઈક લઈ આવ. માધો ! થોડાક દિવસથી જાણે કે અહીં શોકનું વાતાવરણ હવાઈ ગયું છે. પેલાં લોકો એક દિવસ રહીને જાણે અહીંનું વાતાવરણ ડહોળી ગયાં છે. જા, જોવો મજે એવો શરાબ લઈ આવ.” પણ બેલાબહેન, હું ન લઈ આવ્યો. ગૃહ-હિતોગતી બનાવટથી કદાચ એમની તબિયત ખરાબ અને ન પીવાથી તો એમની તબિયત ખરાબવાની નથી જ, ખરું ને !

બેલા-તમારી વાત પરથી તો એમ જ લાગે કે એમનું પરિવર્તન થઈ ગયું છે.

માધો-ના ના, મને નથી લાગતું.

બેલા-પણ હમણાંથી એ કોઈના પર ચુસ્તે પણ થયા નથી.

માધો-ચુસ્તે થવા નવરા પડ્યા નથી.

બેલા-તો કરે છે શું ?

માધો-વિચાર કરે છે. વિચાર કરતા હોય એ રીતે આંટા લગાવે છે. (અન્યની નકલ કરતો હોય એમ પીઠ પાછળ હાથ બાંધી આંટા લગાવે છે. અને ખમર પડતી નથી ને. બેલાં આલી જાય છે.) તો શું વિચાર કરવાથી માણસ બદલાઈ પણ જાય ? સાહેબ બદલાઈ જાય તો માડું શું થાય ?

(અન્ય પ્રવેશ છે, અહીં પર બેચેની છે.)

અન્ય-કેમ આંટા લગાવે છે ?

માધો-(અટકે છે) હા. આંટા ? વિચાર કરવા માટે. તમે સાહેબ, વિચાર આવવાથી આંટા લગાવો છો કે આંટા લગાવવાથી તમને વિચાર આવે છે ?

અન્ય-તારે વિચાર કરવાની ટેવ પાડી છે ?

માધો-શા માટે ? હું વિચાર કરવા લાગું તેથી દુનિયાને કરો કાયદો થવાનો નથી અને તમને તો નુકસાન છે જ...અરે સાહેબ... (છાપુ સામે ધરે છે) જુઓ જુઓ, છાપામાં તમારો ફોટો આવ્યો છે. ફોટામાં તમે કેવા સારા લાગો છો !

અન્ય-ફોટામાંય હું સારો લાગું છું એ જાણીને મને નવાઈ લાગે છે.

માધો-કેવડો મોટો છાપો છે ? કાંઈ વાર નેતાઓને આવડો મોટો ફોટો છપાય છે, કાંઈ વાર કે લૂટારાનો. નીચે અંગ્રેજીમાં વખાણ કર્યાં છે.

(અન્ય ફોટો જોઈને પહેલાં કંઈક ખુશ થાય છે પછી બચ્ચ બને છે.)

અન્ય-સિગારેટ લઈ આવ તો... (માધો જાય એ પછી બેસે છે. છાપુ ફરીથી હાથમાં લે છે, થોડીવાર જોઈ રહે છે, પછાડે છે.) ખોડું !

માધો-(પ્રવેશતાં જ) શું આ છપાઈ છે એ ?

અન્ય-હા.

માધો-તો શું નિંદા કરી છે ?

અન્ય-વખાણ કર્યાં છે એમ તો.

માધો-તો પછી વખાણ કેવી રીતે ખોટાં હોઈ શકે ? અને વખાણ ખોટાં હોય તો પણ ફોટો તો સાચો ને !

અન્ય-સાચામાં ખોડું જાણે પછી બધુંય ખોટું.

માધો-મને પણ એમ જ લાગેલું. મેં તો બેલાને કહ્યું, લઈને કપી દીધું. ખોટું ખોડું ! સાહેબ બદલાયા હોય તો મને ખબર ન પડે ? અને એમને શું દુઃખ છે કે એ બદલાય ?

અન્ય-તો તને એમ લાગે છે કે હું સહેજે બદલાયો નથી ?

(માધો માથે હાથ મૂકીને મૂંઝાય છે.)

કેમ બોલ્યો નહીં ? તને નથી લાગતું કે હું

યર્જી જાય છે.) શેનો આરોપ ?
અજય-હું સુધરી ગયો એમ લખ્યું છે એનો
અર્થ એ થાય કે પહેલાં હું ખરાબ હતો.
માધી-ખરી વાત.

અજય-(બનાવટી ચેરસાથી) શું ખરી વાત ?
માધી-(ગભરાઈને) ખોટી વાત. આપ પહેલાં હતા
એવા હો, એવા જ છો આપ સાત દિવસ
મોટા પણ નથી થયા. ફક્ત વિચારવા લાગ્યા
હો, ઉદાસ થવા લાગ્યા છો એ જ નવું છે.
(જતા રહે છે.)

અજય-એણે મારામાં વિશ્વાસ મૂકીને જ મને
બેચેન કરી મૂક્યો છે.

[પ્રકાશ આંહો થાય છે, પછી અંધારું. થાય
છે. અજય સિગારેટ સળગાવીને બિબો થાય છે.
ધીમે ધીમે ડગલાં ભરે છે.]

સફળી માન્યાતાની વિરુદ્ધ જઈને એ એકલી
મને મળવા તૈયાર થઈ. કેવી નિર્ભય હતી
... એ... એની સાથે વિદાય વખતે મેં બનાવટ
કરી. રાત્રે એકા-તમાં એની સાથે મોટી મોટી
રાન-ચર્ચાઓ કરતો રહ્યો અને વિદાય
વખતે વધુ સારા દેખાવાનો અભિનય કર્યો.
જેમાં હું નહોતો માનતો એ કહ્યું. કશા અશ્વર્થ
વિના એ સાંભળતી રહી... શું એ મારી બના-
વટને પામી તો નહિ ગઈ હોય ? કદાચ ના.
પણ હવે એનાથી ક્યાં સુધી હકીકતને છુપાવી
શકીશ ?

[સિગારેટ ફેંકી દે છે અને તરત પ્રકાશ વધી
જાય છે. એક ખુણામાં સામે માધવી દેખાય છે.
અજય-એ તરફ સાંધીને હાથ લખાવે છે.]

માધવી ! તમે અહીંની આ તમે જ છો ?
માધવી-(હસીને) તમે અભિનયના આવેશમાં શૂંક
કરી એકા. વર્તમાન : કાશુ અને (અજય) વર્ષ
પહેલાંની કાશુને એક કરી બેઠાં હું એ મુજબ
આવી હતી કે આમ એકલા તમે બોલતા હો
ત્યારે, ચાલવાને બદલે સોફામાં આરામથી બેઠા
હો—એમ રાખ્યું હોય તો ?

અજય-ના, દિધાની તીવ્રતાએ હું કદી બેસી શકતો
નથી. પણ આ નાટકની વાત બાકી પર રહેવા
દઈને મને એ કહો કે પહેલાં મિલન વખતે
મેં તમને છેતર્યાં એવું પછી તો કદી બન્યું
નથી ને ? શું પછી એમ નહોં જ બન્યું
હોય ? મેં લોભની વૃત્તિથી પ્રેરાઈને તો તમને
નથી મેળવ્યાં ને ?

માધવી-મેં તમને મેળવ્યા છે.

અજય-તો હજી આ જુદાઈ કેમ છે, મને કેમ
એવું લાગે છે કે તમે અહીં નથી ?

માધવી-તમે નાટકની એ કાશુના અનુભવમાં છો.
ત્યારે હું અહીં ન હતી... જે માત્ર ગતિમાં
જીવતી એવી મને ફરીથી મળવાનું પણ નહોં
બને અને જે બનાવટ કરેલી એનો ખુલાસો
પણ નહોં થાય એ ભયે તમને એવું લાગેલું.
પણ એ તો જૂની વાત થઈ... ચાલો, રિહર્સલ
શરૂ કરીએ—

અજય-પણ...

માધવી-હવે તમારે માધીને બોલાવવાનો છે. તમે
બોલાવો એની રાહ બેઠીને એ બારણા પાછળ
બિબો છે... (નય છે)

અજય-જે માત્ર ગતિમાં જીવતી કે હજીય જીવે
છે ? (મોટેથી) માધી, એ માધી !

માધી-જી સાહેબ !

અજય-જા બેસાને મોકલ. હાલ જ મોકલ.

(માધી જાય છે અને અજય સિગારેટ સળ-
ગાવીને એની ધૂણીમાં જ નોર્ડ રહે છે. એના
મહેરા-આગળ ધૂણી ફેંચાવી નોઈએ. એના
આવીને એક તરફ બિબો રહે છે. છેવટે બેસા
જીત જ અકળાઈને બોલે છે.)

બેસા-આપે મને બોલાવી ?

અજય-આઈ એમ સોરી... મારે કંઈક પૂછવાનું
... હવે, કેમ, શબ્દી, ગયો... (અભિનયનો
આરંભ કરતાં) હા, બોલાવી તો ખરી પણ
હવે બોલાવ્યા પછી લાગે છે કે બોલાવવાની
જરૂર ન હતી.

બેલા-તો કું જાઉં ?

અજય-(ધીરી વાર પછી) આવી જ છે તો બિભી રહે.

તને થોડું પૂછી લઉં. તે દિવસે પેલાં આંખાં

—શું નામ એમનાં !

બેલા-સોહન અને માધવીદીદી !

અજય-તારી શાદશકિન સારી છે. સોહન અને માધવી !

બેલા-એમના નામ વાદ રાખવા જેટલું માન તો આપે એમને આપવું જેઈવું હતું.

અજય-તું આપે છે એટલું માન એમને માટે પૂરવું ન કહેવાય ! જરા એ કહેશે કે તારી એ દીદી ક્યારની થઈ ગઈ !

બેલા-એમને સહુ દીદી કહે છે.

અજય-પણ કું નહીં કહું, જો નામ વાદ રાખીશ-માધવી ! તું... કેમ બિભી છે ? બેસ બેસ; મને માન આપવા કહે બેલા રહેવાની જરૂર નથી.

(બેલા બિભી બિભી જ સંકોચ પ્રગટ કરે છે.)

મારી સામે ન બેસાય એ તમે સોજાએ જ નક્કી કરી રાખ્યું છે. બેસી જા, કુકમ છે મારો !

બેલા-કુકમ પરથી આપનો વિશ્વાસ કદી ધટવાનો નથી. (બેસે છે.)

અજય-વક્ત્રવાણી તને ફાવતી જાય છે.

બેલા-આપની હાથમાં રહીને એટલું તો મારે શીખવું જ જેઈએ ને ! પણ આપને મારી બોલવાની રીત ન ગમતી હોય તો—

અજય-તારો તો એ કહે છે. આ મહામમાં તોહાન ! કરનાર, અવિવેક કરનાર કોઈ છે. જ નહીં,

તારા સંવાદ અને કઈક સમજનારે પણ તું જ છે. મારે તને એ મૂંઝવું હતું કે માધવી અને સોહનના ગયા પછી એમની સાથે તું

કે શો સંબંધ અનુભવે છે ?

બેલા-સંબંધ ? એ કહેવું તો મુંઝવે છે. હા, પરિચય થયો છે. આંગળીઓએ પરિચય સંબંધમાં પરિચયે તો કહેવાય નહિ !

અજય-એ તો ભવિષ્યની વાત થઈ એને તું જાણે

છે કું ભવિષ્યમાં જીવતો નથી-ભવિષ્યમાં જીવી શકતો નથી. મારે એ પૂછવું છે કે એમની વિદાય પછી તું એમની હાજરી અનુભવે છે ? કું જોઈક છું કે તું હિંદસ લાગે છે. મારી જેમ તું પણ જાદુભર્યું ગઈ છે કે શું ? (હસે છે.)

બેલા-કું તો જાદુભર્યું નથી પણ અદીચી જવાનો મારો નિર્ણય જાદુભર્યો છે.

અજય-મને ખબર છે મારાથી મારાજ થઈ ને, મારા પર વહેમાઈને તું જવાની હતી અને માધવીનો વિશ્વાસ જેઈને અટકી ગઈ ! નાદાન હોઠરી, આ માણસે આખી દુનિયા જેઈ છે... તું તને એમ લાગે છે કે તે દિવસ તું ચાલો ગઈ હોત તો મને અરસોસ થાત ?

બેલા-ન જ થવો જેઈએ.

અજય-ન જ થવો જેઈએ ! હા, યા માટે થાય ?

મારી આબુખાણુ ઠાણુ રહે છે કે કું ? મારી વચ્ચે રહું છું એને મને વર્ણોથી ખ્યાલ જ નથી. તારી વાત સાચી છે. તું જાય તો મને યા માટે અરસોસ થવો જેઈએ ! કશું કારણ નથી (અટકે છે) હવે તું અલી જ રહેવાની કેમ ?

બેલા-મારે જવું કે અલી રહેવું એ આપ નક્કી કરવા મારો હો ?

અજય-એ મારા અધિકારની વાત નથી, પણ સૂચન કરી શકું. પેમો છોકરો સારો હતો, એની સાથે—

બેલા-આપણું સૂચન કાઢી નાખવા જેવું નથી.

અજય-શાળાસ ! તારી હિંમત વધી રહી છે !

બેલા-પરાધીન વાતાવરણમાં રહેવાથી હિંમત વધતી હશે.

અજય-કદાચ, કદાચ ના. આ તો કું સુધરી ગયો છું એ સાંજળીને તું આમ છૂટથી બોલવા લાગી છે.

(આંધો નાની હથોડો લઈને આવે છે. પહેલાં માવેશો તે ફેમ બોલીને એમાં હાથમાં લે આવેા ફેટિ મંદરા પ્રચલન કરશે. વચ્ચે વચ્ચે એ અજય અને બેલાની વાતચીત ધ્યાનથી સાંભળશે.)

બેલા-આપ સુધરી ગયા છો ?

અજય-તે, 'તે' આ જાણમાં વાંચ્યું તો ખરું.

(માધો બોલો થઈને છાપું મોતાની પાસે લઈ જાય છે, પત્ર નીચે દબાવે છે)

બેલા-બેવાર વાંચ્યું.

અજય-પણ માનવામાં આવતું નથી, ખરું ને!

બેલા-હું માનું કે ન માનું, એથી હકીકતમાં ફેર પડવાનો નથી.

અજય-હું જાણું છું: આખી દુનિયા માનશે પણ તું નથી માનવાની. તું મને શંકાની નજરે ભેલા લાગી છે. એક દિવસ તું કિસનને જંગલ-વાળા જંગલ વિશે પૂછતી હતી... એમ પૂછવાને બદલે માધોને લઈને તું ત્યાં જઈ આવી હોત તો? બેલા-એક દિવસ એકલી નીકળેલી, અડધેથી પાછી આવી...

માધો-(બોલો થઈ જાય છે.) ચાલો અત્યારે જઈએ. એ જગા મને તો ખૂબ ગમે છે! મેં તો સાહેબને ઘણીવાર વિનંતી કરી છે, મને ત્યાંના જમીનદાર તરીકે મોકળી દો. હરણેને રસાડીશ, ઝરણાનું પાણી પીશ, પ્રસ્તરો-પરથી ધૂળ ઉડાડીશ અને ભગવાનની ભક્તિ કરીશ.

બેલા-પ્રસ્તરો?

માધો-તમને ખબર નથી? આપણી લાયબ્રેરી, બૂલ-થઈ ગઈ સાહેબ, સાહેબની ખરી. લાયબ્રેરી તો ત્યાં જ છે. જે દિવસ વાંચકા લીધેલું પ્રસ્તર પૂરું ન થાય એ દિવસ એ ત્યાં જ રોકાઈ જાય છે...

બેલા-મારે જવું પડશે ત્યાં.

માધો-એકલા ન જતાં. ત્યાંના દીવાનખાનામાં વાઘનાં ચામડાં લટકે છે. તમને બીક લાગશે.

(માધો બેસીને છાપામાંથી ફોટાવાળો ભાગ કાપવા લાગે છે.)

અજય-તે, આ હું આદ્યું ?

માધો-આપનો, આપણો ફોટો મહું છું.

અજય-ફેમમાં એક ફોટો તો હતો.

માધો-એ તો ફોઈ બીજા દેશના ભગવાનનો ફોટો હતો. હવે એ ભગવાન, મુલ્લામાં રહેશે. આપનો

ફોટો ફેમમાં રહેશે.

અજય-તારે મને બાંધી લેવો છે ?

માધો-ના, આપનો, ફોટો પત્રીમાં ન જાય માટે.

અજય-છાપા બેગા મારા કેટલા હજાર ફોટા

પત્રીમાં જશે ?

માધો-(બોલો થઈ જાય છે હાથમાં પકડેલો કાચ ફૂટી જાય છે. કાચ પહેલાંથી ફૂટેલો હોય અને અહીં જુદો પડતો ખતાવી શકાય તેવો પણ ચાલે) એ લોકોએ આપું ખરાબ કામ કર્યું છે એની મને તમે બહુ મોડી ખબર પડવા દીધી, આ કાચ પણ ફૂટી ગયો. હવે શું કરો, કાચ વિના-

અજય-જમી માયા સહેલી લઈને જા.

બેલા-(બોલો ચાય છે.) હું પણ જાઉં ?

અજય-મેં તને બોલાવેલી તો એક પત્ર લખાવવા.

બેલા-(સસ્મિત) મારા બાપુજીની નોકરી મારે પણ કરવાની છે?

અજય-તને પગાર નહિ આપું તેથી નોકરી જેવું નહિ લાગે. તારી પાસે આ પત્ર લખાવું તો પછી તને અલગ વાત કરવાની રહે નહિ.

(માધો કાચના ટુકડા, ફેમ વગેરે ઉપાડીને જાય છે.)

બેલા-મને એવું કુતૂહલ નથી. માધોભાઈ, સાહેબનું લેટરપેક લાવજો.

અજય-લખાવવા પહેલાં પૂછી લઉં-તારી માધરી દીદોએ એમ માની લીધું હશે કે વિદાય વખતે મેં જે કહેલું એ સાચું કહેલું ?

બેલા-એમને તો ક્યાંથી ખબર કે આપને અભિનયમાં રસ છે ?

(માધો લેટરપેક આપી જાય છે.)

અજય-તો એ લોકો એમ જ માનતાં હશે કે મારા વિચારો ખાલ્યામાં છે ને હું એમને મદદ કરીશ.

બેલા-હા, એમ જ માને છે. એમનો પત્ર છે-એ આવવાનો છે.

અજય-આવવાનો છે ? એ અંજો તો તે કહ્યું જ નહીં

બેલા-આપને એ અમાચારમાં રસ ન પડે તેથી ન કહ્યું.

અજય-ક્યારે આવે છે ?

બેલા-એ તો લખ્યું નથી. સમય બાળતે એમનું
પણ આપના જેવું જ છે. ફેર એટલો જ છે કે
એ સમયમાં ચાલે છે, આપ સ્થિર છો. થોડા
દિવસમાં જ આપનાં કોઈએ

અજય-હવે આપનું નહિ પણ માલ લખ, શ્રીમતી
અથવા કુમારિકા-જે સંબોધન કરવાનું હોય તે-

બેલા-હું આગળ...

અજય-મારે તમારી માફી માગવાની છે.

બેલા-એ પહેલાં પ્રશ્નમાં કે વંદન-એવું કંઈ
ન લખ્યું ?

અજય-તને જરૂરી લાગે તો પ્રશ્નમાં ને વંદન બંને
લખ

બેલા-હું-એ પ્રમાણે થયું-કુમારી માધવી,
સાદર વંદન.

અજય-(ગંભીરતાથી) હું આગળ, તે દિવસ મેં
તમને છેલ્લે જે કંઈ કહ્યું એ તમને વિદાય
આપવાની એક રીત હતી, મધુર છતાં ખેટી
રીત. તે ક્ષણ સુધી માના વિચારમાં કશો ફેર
પડ્યો ન હતો. કોઈની અસરથી એક જ દિવસમાં
જેનામાં ફેરફાર થઈ જાય એવો હું નથી. ફૂંકમાં
મેં જે કંઈ કહેલું એમાં હું માનતો ન હતો.

બેલા-આ-એમાં હું માનતો ન હતો એમ લખવાને
બદલે એમાં હું માનતો નથી એમ લખ્યું તો ?

અજય-ના; લખાવું હું એ જ લખ. એ જ બરાબર
છે-એમાં હું માનતો ન હતો આગળ-
એટલું ખરું કે મારામાં આજ સુધી કોઈ શુદ્ધિ-
શાળી અને સંસ્કારી કહેવાતા માણસે વિશ્વાસ
મૂક્યો ન હતો.

બેલા-શુદ્ધિશાળી અને સંસ્કારી

અજય-કહેવાતા

બેલા-માણસે વિશ્વાસ મૂક્યો ન હતો.

અજય-તમે પહેલાં જ છો, એ બદલ આભારી છું
અને અલિનય કરવા બદલ દિલગીર છું.

બેલા-દિલગીર થવા જેટલા તો આપ સુધર્માં જ...
લો, સહી તો તમે કરશો ને !

અજય-તું જ સહી કરી દે, તારા આક્ષર સારા છે.

(હસે છે) રહેવા દે, તને પોતાના આક્ષરમાં મારું
નામ લખવાનું નહોતું ગમે. એમનું સરનામું
લખી આપ, હું સહી કરી દઈશ.

બેલા-મારી પાસે તો નથી

અજય-બેલા છોકરાનું પણ ?

બેલા-ના.

અજય-તો પછી સરનામાને સ્થાને લખ-કુમારી
માધવી ત્યાં હોય ત્યાં. ગાંધીજીનું એક સર-
નામું એવું હતું.

બેલા-આપ ગાંધીજીની મળક કશો છો કે માધવીની ?
અજય-લાવ પત્ર મારી પાસે. એક નિર્દોષ મળક
પર લસી પથ્થર ચકતી નથી ? (બનાવટી શુસ્સાથી)
જેટઆઉટ.

માધી-(દોડી આવે છે) શું કહ્યું સાહેબર,

અજય-જેટઆઉટ (માધી દોડી જાય છે)

બેલા-તો જઈ હું.

અજય-હસવાને બદલે તું તો ગંભીર થઈ ગઈ.

બેલા-હજી હું અબોધ છું. બીબીની ખુશી મારે

હસવા-રડવાનું હજી હું શીખી નથી. (જવા
જાય છે.)

અજય-તું તારી હલ પટાવી રહી છે... (કોધમાંથી
તુરત હસવા લાગે છે) કેટકેટલા બમ ચાપ
છે તને ! તારે જે બેલાનું હોય એ બેલા-
(ગંભીરતાથી) મારી સાથે આ રીતે વાત
કરનાર કોઈ છે જ નહિ, જા. આદર આપનાર
ધણાં છે. જે લોભ પીઠ પાછળ નિંદા કરે છે
એય મને છે ત્યારે આદરથી વાત કરે છે.
આદરનો અને પૂરતો અનુભવ છે, તું... બલે
ઉપેક્ષા કરે.

બેલા-હું ઉપેક્ષા કરી સકું ? કે તો કોઈ આપના
સમકક્ષનું કામ છે, એ મારા ગળ બહારની વાત
છે. અને જેને આહવાનો લોલહોય-અપેક્ષા
હોય-એ ઉપેક્ષા કરી એસે-

અજય-આહવાનો લોલ ! (હસે છે, બેલા એની સામે
જોઈ રહે છે.) તને તો એવા લોલ હોય જ
ક્યાંથી ? તું તો એવા બિચારી બિચારી રહેતાં

શીખી ગઈ છે! તું તો કદી વીસ વર્ષથી નાની હતી જ નહીં...

મેલા-એ મારા હાથની વાત હોત તો આપને ખાતર હું તદ્દન નાની બની જતી ...

અજય-મારે ખાતર તારે મોટા થવાની પણ જરૂર નથી, મને તારી પાસે કંઈ અપેક્ષા નથી, અપેક્ષા રાખવાનો અનુભવ મને સારો નથી... (અટકે છે, ગંભીરતાથી જોડા અવાજે) પણ તને પૂછું—આ વિશાળ ઇમારતમાં ફરતાં ફરતાં તને કદી એવો વિચાર આવ્યો છે ખરો કે અહીં એક એવો માણસ રહે છે ને—

મેલા-ને નિર્ભય અને નિષ્કુર છે, ને પોતાની ભવ-જન્ય દુનિયામાંથી બહાર આવવા તૈયાર નથી...

અજય-બહાર આવીને ધગ ક્યાં થકે? મરુભૂમિમાં? મેલા-એ તો તમારી છાતીમાં ફેલાઈ રહી છે, સંબંધના અનુભવ વિનાના, સંવેદનશૂન્ય તમારા હૃદયમાં—

અજય-એવું ન પણ હોય મેલા, આ હૃદયમાં, અહીં પણ હૃદય છે એવું મોટું કબૂલે તો સંભવ છે એમાં પણ હિંમતમાં ડુબિરનો સંચાર હોય.

મેલા-હથેલી મૂકીને તપાસી જોઈ?

અજય-ના રહેવા દે, તારી હથેલી સ્ટેથેસ્કોપની જેમ માત્ર ધબકારની ગણતરી કરી શકશે.

(નજીક જવા જાય છે)

માધો-(પ્રવેશીને ઘૂંસત) આ પત્ર છે સાહેબ! (અજય ધ્યાન આપતો નથી તેથી મેલા પત્ર લે છે, માધો જાય છે.)

મેલા-માધવી બહેનનો પત્ર છે.

અજય-હું?

મેલા-દીદીનો પત્ર છે.

અજય-શું લખે છે?

મેલા-આપને એ સાંભળાવવામાં રસ છે? (અજય એની સામે જોઈ રહે છે, મેલા પત્ર ખોલીને વાંચે છે)

પ્રિય અજયગણ, ગઈ કાલે હું તમને મળી શકી હોત. નજીકથી જ પસાર થઈ. એક મોટિંગમાં જઈ રહી હતી. મોઝું પડાય એવો

સંભવ હતો છતાં એક ક્ષણ માટે એમ પણ થયેલું કે તમને મળીને જ ભલું. પછી વિચાર આવ્યો કે તે દિવસની જેમ તમે રોકાવા દહો અને આપણે વાતે ચડી જઈએ તો પછી? મળીશ નિરાંતે, એવું સમાધાન કરી લીધું છતાં એ પછી પણ તમે યાદ આવ્યા, પત્ર લખ્યા વિના રહી ન શકી, વિના અધિકારે મારાથી આમ પત્ર લખાઈ ગયો હોય તો દરજુજર કરશો. —માધવી.

(અજય નીચે જોઈ રહે છે. મેલા એની સામે જોઈને એ ડગલાં ચાલે છે. પછી ટિપોઈ પર પત્ર મૂકીને ધીરે ધીરે ચાલી જાય છે.)

અજય-વિના અધિકારે! માણસ હોવાથી વધુ મોટો અધિકાર શો જોઈએ? પત્રથી ને સૂચનાય છે એ માધવીને અભિપ્રેત હશે? હોય તો પણ શું? જ્યાંથી ખૂચ ખૂચ ફરે પહોંચી જવાયું છે ત્યાં પાછા જવાનો વિચાર કરવો પણ વ્યર્થ છે. (ટિપોઈમાં પડેલા એ પત્ર હાથમાં લે છે.) આ માધવીને લખાયેલો પત્ર અને આ માધવીનો. માણસ નહીં તો પત્ર તો મળી શકે છે! એક આંધ્રે કરું. (શહીને હુકડા કરે છે.) અરે, માધવીનો પત્ર શહી નાખ્યો? એમ સાડું જ થયું. (બીજો પત્ર પણ શહી નાખે છે.) (સિગારેટ સળગાવે છે) કિસન, એ કિસન, કાણ છે? (માધો આવે છે. હાથ નેડીને ઊભો રહે છે) હું અત્યારે ઘૂસે નથી, હાથ જોડવાની જરૂર નથી. જા, કિસનને મોવાની લાવ. તમે બંને અહીં સમિસામે બેસો અને નકકો કરો કે હું સુધરી ગયો છું કે નહીં? હું સુધરી ગયો નથી એમ નક્કી થાય તો મારે સુધરવા માટે શું શું કરવું એ પણ નક્કી કરો. માધો-અમે શું નક્કી કરીએ? અમે તો ચૂરખ કહેવાઈએ.

અજય-હું ચૂરખ માણસોના હાથમાં મારું ભવિષ્ય સોંપવા માગું છું.

માધો-હું મારું ભવિષ્ય જ નક્કો કરી શકતો નથી

તો તમારું ? એ દેખાતું જ નથી પછી નક્કી
કેવી રીતે થાય ?

અજય-કિસન એમાં તને મદદ કરશે.
માધો-અમારી વચ્ચે મનભેદ પડે તો ?
અજય-મને ખાતરી છે કે નહીં પડે.
માધો-હા, ખાનગીમાં નક્કી કરશુ તો મતભેદ
નહીં પડે.
અજય-ખાનગીમાં નહિ, અહીં બેસીને નક્કી કરો.
આ સોદામાં, સામસામે
માધો-પણ અમે તો અહીં બેસતા નથી, બિલા
રહ્યાં બેઠાં.
અજય-આજ બેસવાનું છે
માધો-બેઠાં જોઈ શકો.
અજય-એની જ જરૂર છે. અને કું બાંધવા જઈ
હું. મને જગાડતો નહીં, પેલું પાર્સલ આવી ગયું ?
માધો-હાલ સુધીમાં આવી જશે
(પ્રકાશ-પરિવર્તન. માધો કિસનને હાથ પકડીને
બેઠાં લાવે છે.)
કિસન-પણ આમ જ અધકા વગરની વાત શું કરે છે ?
માધો-સાહેબ દ'ગધકા વગરનું જીવન માગના હોય
તો આપણે શું કરીએ ? આપણે તો નક્કી
કરવાનું છે.
કિસન-આપણે શું ધૂળ નક્કી કરીએ ? આપણાથી
કશું નક્કી ન કરાય.
માધો-એ બધું તો કું એમને કહી ચૂક્યો છું.
પણ હવે આપણે એમની નોકરી કરીએ બીએ.
હજી એટલું સાડું છે કે આપણને એમના વતી
જીવવાનું કહેતા નથી.
કિસન-આ વાત પર કું નોકરી છોડવા તૈયાર છું.
માધો-મારાથી નોકરી છોડાય એમ નથી. મારે ઘણું
છોકરાં છે. લગવાનની મરજી.
કિસન-એમાં લગવાનનો રોષ કાઢવાની જરૂર નથી.
લવિષ્યનો વિચાર કરવો જોઈએ.
માધો-તમે લવિષ્યનો વિચાર કરો છો એ સાડું
છે, આપણે સાહેબનું લવિષ્ય નક્કી કરી શકશું.
(માધો સોદામાં બેસે છે. કિસનને બેસવા

સૂચવે છે)
કિસન-આપણાથી અહીં ન બેસાય.
માધો-આપણાથી અહીં ન બેસાતું હોય તો
કેવી રીતે બેઠો ? બેસો. (હાથ પકડીને બેસ
છે) આપણે સાથે નહીં, સામસામે બેસવાનું
હવું. તમે આમાં બેસો. તમે મુરખી કહેવાઓ.
કું તમારી સામે જઈ હું.
કિસન-મને તો અહીં બેસતાં અત્યંત લાગે છે.
માધો-મને નથી લાગતું. કું તો ચોરીફાપીથી
અહીં ઘણીવાર બેઠો છું. મને કાંઈ છે, તમારે
ખાતર નહીં તો મારે ખાતર બેસો.
કિસન-હવે જલદી બેઠા, શું કરવાનું છે ? સમજાય
પડે એવું બેઠા.
માધો-પોતાને સમજાય પડવા હઈશું તો મોઢું થશે.
કિસન-તો તું જ નક્કી કરી નાખ.
માધો-ખપપૂરતું તો મેં સલાહસૂચન લઈને નક્કી
કરી રાખ્યું છે કે સાદેને હવે સુધરવાનું નથી.
પેલાં બંદેન આત્મા તો દિવસથી એ સુધરી
ગયા છે. હવે એમને જો કરવું હોય એ કરે.
આંદાલગાવે કે સીધા ચાલે. (કોઈકના આવવાનો
અવાજ સંભળાય છે, બંને બિલા થઈ જાય
છે. બેલા છે એ જોઈને બેસે છે)
કિસન-બેલાને આ અંગે પૂછીએ એને ગમત પડશે.
માધો-એમને પૂછવાની જરૂર નથી.
કિસન-અહા, સો ગરબે ગળીને પાણી પીવું !
માધો-બેલાબંદેન કંઈ ગરબું નથી.
બેલા-એ માધવલાલ !
માધો-મારું કરો
કિસન-(જિભે ચઢીને) હવે તારી સાથે કું સમજાણ
કરતો નથી, જઈ હું.
માધો-જવું હોય તો પુરાણનર સાંસળીને જાઓ.
કિસન-શું, કહે !
માધો-મેં બેલાબંદેનની સલાહ પ્રમાણે જ નક્કી
કર્યું છે. પણ મેં પૂછ્યું હતું ત્યારે એમને
ગમત પડી ન હતી. થરડી થઈ ગઈ હોય એવું
મેં કરીને એમણે નક્કી કરી આપેલું. તો પછી

ભાણે નકંકી !

કિસન-નકંકી !

માધો-સર્વાનુમતે નકંકી !

કિસન-સર્વાનુમતે શેનું ? આપણામાંથી તો કાઈને!

મત ખપ લાગ્યો નથી.

માધો-તેથી તો થઈ શકેનું. આપણે લોકશાહીમાં

‘શોભે એમ કહ્યું’. તો હું આજની સભા બર-

ખાસ્ત થયેલી જાહેર ખરું છું.

(માધો બોલતો બોલતો જવા જાય છે એ દર-

મિયાન સોહન આવી પહોંચે છે. એણે ગળામાં

કેમરા લટકાવ્યો છે. કપડાં પશુ ફોટોગ્રાફરને

શોભે એવું પહેર્યાં છે. સોહન અંદર આવતો

જાય છે એમ એમ માધો પાછો પગલે રંગબૂ-

મિના આગળના ભાગે સુધી આવી જાય છે.

કિસન ખીજી પાશુ હોય છે અને બેલા વચ્ચે

આવી જાય છે. સોહન બેલાનો ફોટો પાડી લે છે.)

સોહન-યસ પ્લીઝ! એક યુપફોટો.

કિસન-મારે નથી પડાવવો. (જાય છે.)

માધો-કેમરા જેવી નાની વસ્તુમાં પુરાઈ જવાની

એમને ખીક લાગે છે. મને વાંધો નથી. જ્યાં

પૂરવો હોય ત્યાં પૂરો. પશુ સોહનભાઈ, તમારે

ખરેખર યુપફોટો પાડવો હોય તો મારે ધેર ચાલો.

સોહન-તમે બધાને તૈયાર કરતા થાઓ. હું આવું છું.

માધો-અરે પાંચ મિનિટમાં રેડી! (જાય છે, તુરત

પાસો આવે છે.) બેલાબહેન એમને લેતાં

આવજો. એ પાછા અહીંથી પદયાત્રા શરૂ

કરી ન દે. હવે હું પૂરેપૂરો જાહેર છું.

તમને એ તો ખબર છે ને, કે હું મૂલતા મિનારા

ને કે રહું છું? (તેણે કહ્યું છે કે મૂલતા મિનારા

સોહન-અરે માધુભાઈ!

માધો-(પ્રવેશ કરીને) પાછો બોલાવીને તમે અને

નિરાશ કર્યો. હું કેવા ઉત્સાહથી ધેર જતો હતો!

શું, તમે નહીં આવો?

સોહન-આવીશ. કહેતા હો તો તમારી સાથે જ

આવું. અહીં રોકાવાની નારે માટે જરૂર નથી,

પશુ તમે પહેલાં સાહેબને સમાચાર આપી દેજો

કે હું આવ્યો છું.

માધો-એ તો બધી જવાનું કહેતા હતા... અરે હા,

એ તો ગઈ કાલે. ગઈ કાલની વાત છે એ તો.

બધી બંધીને એ કેટલું બંધવાના હતા? કહેતો

જાહેર છું. (જાય છે.)

સોહન-(થોડી વાર પછી) અરે, આપણે બંને એકલાં

પડી ગયાં!

બેલા-હા, બંને એકલા!

સોહન-એક અને એક, બે નહીં, એક પછી નહીં...

બેલા-તો શું એક માટે એક પાણી લાવે?

સોહન-ના, આભાર! તમે મને તુરત ઝાળખી કાઢ્યો

એ બદલ આભાર! ઘણીવાર એવું બન્યું છે કે

એકના એક સ્થળે અકવાડિયા પછી ગયા

હોઈએ તોપણ લોકો ભૂલી ગયાં હોય. યાદ

આપવા જઈએ તો કહે-કેને ઝાળખીએ?

બેલા-ખરેખર!

સોહન-ખરેખર. કહે છે—આવનારા બધા આવા ને

આવા હોય છે. પશુ હું હવે એવા ને એવા

નથી રહ્યો સુધારક મટીને ફોટોગ્રાફર બન્યો છું.

બેલા-કેમ એકાએક?

સોહન-વાત લાખી છે... ચાલે, પેલા રેડી થઈ ગયાં

હશે.

[વચ્ચે થોડું અંતર રાખીને બંને જાય છે, અને

તુરત ખીજ અંકનું રિહર્સલ પૂરું થવાની મુક્તિ

અનુભવતાં પાછા આવે છે.]

બેલા-મારે તમને એતવવા જોઈએ.. તમે આ

અભિનયમાં પ્રગટ કરી રહ્યા છો એટલી નિકટતા

ત્યારે આપણી વચ્ચે ન હતી.

સોહન-અત્યારે પશુ નિકટતાનો અભિનય જ છે ને!

હકીકત એવી હોય તો જ તમારે ચિંતા કરી

જોઈએ. (વીગ તરફ જાય છે.)

બેલા-કાણે જાણે હકીકત શી છે? શું જુઓ છે?

સોહન-દીદી કેમ દેખાતાં નથી? આપણા અભિ-

નય વિશે એમનો અભિપ્રાય પૂછી લેત...

બેલા-એ ક્યારનાય ક્યાક ગયાં છે. તમે માનશો?

—એ અનિયમની દ્વિધા અનુભવતાં હોય, એવું

મને તો લાગે છે,
સોહન-એમની પ્રસન્નતા પાછળ એક વ્યથતા છુપા-
યેલી મેં પણ જોઈ છે. ચાલો, એમને શોધી
હાલીએ (ખંતે ન્ય પે.)

અંક ત્રીજો

[માધવી એકલી ગલી છે સોહન અને બેન
આવે છે]

સોહન-હીદી, તમે ક્યાં હતો ?

માધવી-હા ? શુ પૂછ્યું તે સોહન ?

બેલા-મને લાગે છે એ પ્રશ્ન બીજી વાર પૂછવો નહીં
પડે. જવાબ તમે આપી હીધો તમે અહીં
તો ન જ હતો...

માધવી-તારી વાત સાચી છે બેલા, અહીં બને ને
અહીં નથી એ બે વચ્ચે હું વહે ચાઈ રહી છું.
મને એ પ્રશ્ન થયો છે કે અહીં રહીને હું ક્યાં
મુઠી પહોંચી શકવાની ?
(અન્ય પ્રવેશ છે એના હાથમા સસણ છે. એ
જીવતું હોય એ જરૂરી નથી પણ એ જીવતું
લાગતું જોઈએ.)

અન્ય-ગંભીર ચર્ચા ચાલે છે ?

માધવી-(સસ્મિત, અન્યના હાથમાં રહેલા સસણને
રુપરૂપિને) તમારી જ શબ્દ જોતાં હતાં. ત્રીજો
અંક પણ સાથે જ પતાવી દઈએ.

અન્ય-મારો કિસ્સો આજે થઈ ગયો છે. એમ
પણ થાય છે કે આ નાટક આપણે પૂરું લખી
શક્યાં જ ન હોત તો કેવું સારું ! પણ હવે
તો રિહર્સલ ક્યાં વિના છૂટકા નથી. માધો તો
બેત્રણ દિવસથી અહીંનો નોકર હોવાને બદલે
અલિનેતા હોય એમ વર્તે છે...

(બધા આજુ' આજુ' ઔષધારિક હસે છે,
માધવી અન્યની સામે જોઈ રહે છે, પછી તુરત
બહાર જવા લાગે છે)

માધવી-ચાલો, અથવા તમે બંને તો અહીં જ
બેસા રહો. માધોને મોકલું. પડશે બિપડે ત્યારે
તમે પ્રવેશ કરો એને બદલે પહેલાંથી બેસા

હો તોપણ ચાલે. (માધવી જવા લાગે છે.)
અન્ય-એક મિનિટ, તમે માધોને શું કહેવું ? સરો-
વર અને નદી એ બેમાં તમને શું ગમે ?
માધોએ આપીને મને પૂછ્યું—સરોવર અને
નદીમા ફેર શો ? મેં કહ્યું, સરોવર એટલે અટકી
જવું, બંધાઈ રહેવું. સીમિત રહેવું. અને નદી
એટલે ગતિ મેં એને કહેલો બેદ બરાબર છે ?
માધવી-હા, પણ એક સામ્ય પણ છે. સરોવર અને
નદી એજ જળ છે.

અન્ય-એક બીજું પણ સામ્ય છે, કદું ? બંને
મુઠઈ જઈ શકે (અટકે છે.) કેમ બે ક્યાં નહીં ?
માધવી-તમે કહ્યો છો એ મને સમજાય છે પણ પ્રગટ
કરી શકતી નથી, દિધામા છું.

અન્ય-ત્રણ વર્ષ પહેલાં દૂં હતો એરી કોઈ દિધામાં ?
(માધવી જવાળ ટાળીને જવા લાગે છે)

માધવી-પછી કહીશ.

અન્ય-પણ એ તો કહો—વાત શી છે ?

માધવી-વાતને બંને જ કહેવા દો, ચાલો રિહર્સલ
શરૂ કરીએ.

અન્ય-હું ના પાડું તો ?

માધવી-તમે ક્યારેય કોઈ બાળતે મને ના પાડી છે ?
(ચોડી વાર સ્થિર તાકી રહે છે, બપ છે, અન્ય
પણ પાછળ પાછળ બપ છે, બેલા સમજતો
માગતી હોય તેમ બેસી રહે છે પછી એક.એક
ખ્યાલ આવતા બોલે છે)

બેલા-એ માધુભાઈ, ક્યાં બપા ? વચ્ચે સમય ગળાડો
છો ? ચાલો શરૂ કરીએ.

(માધો દોડી આવે છે)

માધો-કેમ, શરૂઆતથી જ તમારી સાથે રહેવાનું
છે ? તમને બંનેને શોખુ એકાન્ત નથી આપવાનું ?
તો પછી તમારો પરિચય કેવી રીતે વધેલો ?
બેલા-હવે યુરજીનો ચર્ચને મળક ન કરો,
સંવાદ યાદ કરીને બોલવા લાગો.

માધો-જેવી તમારી મરજી. (અલિનય શરૂ કરતો
હોય એમ) ચાલો બેસો, સોહનભાઈ, બીજું
તો ગમે તે પણ તમે અમારા મિનારાનો ફોટો

પાડ્યો એ મને ગમ્યું. હમણાં હમણાંથી એ
મૂલે છે. આમ મૂલ્યા કરશે તો શું થશે ?
બેલા-પડી જશે એવી બીક ઊભી થઈ હોય તો
નહી ટોઠા દઈને ઊભા રહો.

માથા-તમે છવટે મારી આ કદર કરી ! જેવી તમારી
મરણ ! હું સાહેબને ખબર આપું કે સોહનભાઈ
આવ્યા છે. થોડી વાર પહેલા હું એમને ખબર
આપવા ગયો ત્યારે એમની આંખો અડધી
ખુલ્લી હતી. જાગે છે કે જાગે છે એ નક્કી
ન થઈ શકતાં હું સમજાવવા આપી ન શક્યો,
આપી આવું. એટલું જ કહું. ને કે સોહનભાઈ
આવ્યા છે અને બેલાબહેન સાથે બેઠા છે ?
(જાણ છે.)

સોહન-(એકાન્તનો ભાર ઓછો કરતો હોય તેમ)
પછી તમે શું નક્કી કર્યું ? અહીં જ રહેશો ?
બેલા-હાથ. હશે અહીંથી જાઉં તો પિતાજીને એમ
નહી લાગે કે આગળ અધ્યયન માટે જઈ છું.
અને અભ્યુષણને તો મજાક કરવાનું...
સોહન-તમને અભ્યુષણનો પશુ ખ્યાલ રહે છે !
(બેસે છે)

બેલા-વિચારના જતાં તો એમનો ખ્યાલ રાખવો
બિનજરૂરી લાગે...હું જાઉં તો એ પરવા ન
કરે, માત્ર મજાક કરે.

સોહન-એ કેવી મજાક કરે એ જાણવાનું કુતૂહલ
જાગે છે.

બેલા-કહેવાના, પેલા ઊંઘરા સાથે લાગી ગઈ.
સોહન-ઊંઘરા સાથે ? તમે તો યુવતી લાગો છો,
ઊંઘરા સાથે શા. માટે લાગી બંધાઈ ? અને
માફ કરજો, હું પૂછી શકું કે એ લાગમશાળી
છે કેરો છે કાણ ?

બેલા-તમે પોતાનો સમાવેશ શેમાં કરો છો ?
સોહન-હું મને ઊંઘરા માનું તોપણ લાગ્યશાળી
બનવાનું તો મારા હાથમાં ક્યાં છે ? તમારી
સાથે લાગુનારું હશે કેઈ...
બેલા-ના.

સોહન-તો એમ. એ. સુધી કેટલું શું ?

બેલા-નિશાળમાંથી નીસરી જવું પાંસરા ઘેર...
સોહન-હું ઘેર જવાને જાહેર ચાલવામાં નોડાયો.
દીદીની સાથે સાથે આવ્યો પશુ ખરા થોડુંક,
અને સાથ છોડી દીધો

બેલા-સાથે ચાલવાનું છોડી દેવાથી સાથ છૂટી જાય
એવું નથી.

સોહન-હા, દીદીનો સાથ હોડયા પછી એમની
પ્રવૃત્તિની ગંભીરતા સમજવા લાગી છે. એમની
પ્રવૃત્તિનું પરિણામ આવે કે ન આવે પશુ એ
પ્રવૃત્તિ જે વૃત્તિ જગવે છે એ સમાજના
આરોગ્ય માટે હિતકારી છે...પ્રવૃત્તિ કે વ્ય-
ક્તિથી ઘણીવાર જુદા પડ્યા પછી એ યાદ આવે
છે, સાચા સ્વરૂપે. કહેનારે કહ્યું છે ને કે 'તાડું'
હોવું વિદાયની ક્ષણમાં જ અનુભવ.' (પંક્તિ
ફરીથી બોલે છે) આ મેં તમને સંબોધન કર્યું
નથી, માત્ર એ રીતે બોલ્યો કેમ એમ ઊભા
છો ? કંઈ બોલતાં નથી ?

બેલા-શું બોલું ? હા, તમે ફેટામાફક કેવી રીતે
થયા એ તો કહું નહિ

સોહન-હું ઘેર ગયો તે પહેલાં મારી ગેરહાજરીમાં
મારે વિશે ચિંતન કરી કરીને પિતાજીએ અભિ-
પ્રાય નક્કી કરી રાખેલા-રખડેલ, બેજવાબદાર,
નકામે... આ ક્રમમાં એમને કેઈ ચોથો શબ્દ
મળી આવ્યો હોત તો મારે માટે વાપરવામાં
એમણે સહેજે કે પશુતાદાખની ન હોત. એમનું
એ વર્તન સ્વભાવિક હતું, સ્નેહવશ હતું પશુ
એ બધું હું પછી સમજ્યો. પાછો વળી ગયો,
તે ક્ષણે તો. અમારા મકાનની નજીક જ જાપાની
ઓફિસ છે. એના તાંબો પહેલા પિતાજીના
મિત્ર હતા. હવે સંબંધ સારા નથી, તેથી મને
તુરત નોકરી મળી ગઈ.

બેલા-તમારા પિતાજીનું જેથી નીચું દેખાય, કે જે
તારો છોકરો ચારે ત્યાં નોકરી કરે છે ! એમને
સોહન-હા, એમણે એ રીતે જાહેરાત લીધી. મારે
આ નોકરી-ખાણ છોડી દેવી. નેઈએ, પશુ પછી
વિચાર આવ્યો કે એમ ન પશુ હોય. એમણે

મારી યોગ્યતા જોઈને નોકરી આપી હોય.
બેલા-યોગ્યતા ?
સોહન-કેમ તમને મારામાં કશી યોગ્યતા નથી
દેખાતી ?

બેલા-એ દૃષ્ટિએ મેં તમારી સામે જોયું જ નથી !
સોહન-(જિભો ચામ છે) તો તમે પણ કહે—
રખડેલ, બેદરકાર.....

બેલા-બસ બસ, રહેવા દો. (એના મો પર હાથ
ઢાકવા હથેલી લ'ખાવીને પાછી ખેંચી લે છે,
સંકેત અનુભવે છે, એમાંથી બચવા જ કટાક્ષ
કરતી હોય એમ) રખડેલ અને બેદરકાર કહે-
વાનું એ તો આપણી પેઢીની ફેશન છે.

સોહન-બેદરકાર અને રખડેલ માણસો જ આ
સંસ્થાની ખરી માથા ડેળવે છે !

(માધો સંકેત સાથે પ્રવેશ છે)

કેમ વાર થઈ માધુભાઈ ?

માધો-મેં જાણીજોઈને વાર કરી...એટલા માટે
કે સાહેબ મૂકમાં લાગતા ન હતા. પછી મને
થયું કે શું કામ છે એમ સાહેબ પૂછવાના
અને હું જવાબ આપવાનો— તમારો ફોટો
પાડવા આવ્યા છે. હવે માનો કે એ નવો
ફોટો પડાવવાની ના પાડે અને જૂનો ફોટો
મોકલી આપે તો ? બોલો, જૂનો ફોટો ચાલે ?
પણ એમાં તો એ બદલાઈ ગયેલા નહીં હોય. તમારે
તો એ બદલાઈ ગયા એ પછીનો ફોટો જોઈએ
છે ને ! બોલો, મેં સમજીને વાર કરી છે ને !
હવે હું એમને તૈયાર કરીને મોકલું છું પણ
ધ્યાન રાખજો એ નારાજ થઈ ન જાય. આજ-
કાલ એ—(બચ છે.)

સોહન-શી વાત ?

બેલા-વાત તો મોટી છે. એક હાપમાં આવ્યું
કે એમનું હૃદય-પરિવર્તન થઈ ગયું છે !

સોહન-એ તો હું જાણું છું. એમાં મારો પણ
હાથ છે. અને એ કંઈ મોટી વાત નથી. હૃદય
પરિવર્તન તો કોણે કોણે થઈ હોય છે. મારું
પણ—

બેલા-ક્યારથી ?

સોહન-તમને જ્યાં ત્યારથી. (બેલા હસી પડે
છે. એ જોઈને) તમને હસી નાખવા જેવું
લાગ્યું ? હાલે, મારી ડાઈને કદર જ નથી.
કેમ આવ્યા ?

બેલા-અજબબાણ આવે એ પહેલાં હું ભલે.
સોહન-એ આવે ત્યાં મુધી હું અહીં એકલો...
તમે થોડું તો ચેકાચેક !

બેલા-મારી હાજરીમાં તમે એકલા નહીં હો
એની ખાતરી છે ? તમારા ભોજનની પણ
તૈયારી કરવી પડશે ને !

સોહન-ભોજન અને તમારી હાજરી એ એમાંથી
મારે પસંદ કરવાનું હોય તો—

બેલા-જમતા જમતા પસંદ કરજો. (બચ છે.)
(સોહન કેમેરા તૈયાર કરીને જિભો જિભો રાહ
જોઈ ચક્રતો નથી તેથી એક આંટો લગાવે છે.
અજબને આપતો જોઈને ચતુર ફોટોગ્રાફરની
જેમ તૈયાર થઈ જાય છે. અજબની પાછળ
આવેલો માધો કેમેરા જોઈને અજબને પડખે
જવા જાય છે. સોહન એને સંકેતથી દૂર જવા
સૂચવે છે. માધો નારાજ થઈને પીક ફેરવીને
ત્યાં જ સરિમત છતાં જડવત જિભો રહે
છે.)

માધો-હું લલામણ કરીને સાહેબને લઈ આવ્યો
એના બદલામાં મને ફોટામાંથી દૂર કર્યો !
અજબ-એ તો એટલા માટે કે આપણે સાથે
હોઈએ તો કોણ અજબ અને કોણ માધો એ
જોળખવું અધરું થઈ જાય.

માધો-મારા જવાને કોણ મહાન માને ? (બચ છે.)

સોહન-હું માનું છું. (અજબને) આવો સાહેબ,
અહીં આવીને બેસો...જૂલ થઈ, મારે 'પધારો'
એમ કહેવું જોઈએ.

અજબ-ગમે તે રીતે પણ તમે મારે ત્યાં મને
આવકાર આપ્યો એ નવું છે !

સોહન-હું અહીં વહેલો આવેશો તેથી,

અજય-આ બધું પચાવી પાડવાની દાનત તો નથી ને ! (બેસે છે.)

સોહન-ના સાહેબ, હું તો ખરે રહે એટલું જ સાથે રાખવઃ માગું છું. આવકાર તો ઉત્સાહ આવી જવાથી—

અજય-મને એ ગમ્યું ! આવકાર સાંભળાને આ મકાન મને પહેલીવાર ઘર જેવું લાગ્યું. સાચે જ; ફોટો પાડી લીધા પછી તમે કહ્યું હોત તો હું તુરત ચાલ્યો જાત. આ બધું મારું છે એ ખ્યાલથી હું કદી ખુશ થયો નથી.

સોહન-કુખ સાહેબ, દીવાલો જોઈને ખુશ થતો નથી.

અજય-બારીઓ પથ છે, બહાર જોવા માટે. સોહન-ટેટલાકે લોકો બારીમાંથી અંદર જોતા દોષ છે. અજય-તમે એ રીતે અંદર જોવા આવ્યા છો કે બીજા કોઈ અંગત કામે?

સોહન-હું જોસીને જવાબ આપું?

અજય-આનંદથી. મને જોસીની તમે જિલા રહ્યા તેથી મને એમ લાગ્યું કે તને અહીં ઘણું ખેડા હશે.

સોહન-થોડું ખેડેલો થોડાને ઘણું માની લઈશ. (બેસે છે.) સાહેબ, હવે હું ફોટોગ્રાફર બન્યો છું, પ્રેસ-ફોટોગ્રાફર.

અજય-આદર્શવાદી મટીને વાસ્તવવાદી બન્યા?

સોહન-પરિસ્થિતિએ બનાવ્યો.

અજય-એમાં તમારી પસંદગી નથી?

સોહન-પસંદગીનો અભાવ, વૈચારિક અસ્થિરતા.

અજય-બહુ ટૂંકી મુદતમાં તમે અંબીર ચર્ચ બનાવો છો.

સોહન-અંબીર તો પહેલાં પથ હતો. હવે દેખાઈ છે.

દીદીના વિધાસની ઊપામાં નિશ્ચિત હતો, મારા અનુસરવાનું હતું. એ નહોતું ગમ્યું કારણ કે હું અંબીર હતો. પથ હવે લાગે છે ત્યારે હું સુખી હતો. હવે જાતે રસ્તો શોધવો પડશે !

અજય-લોકો ના ફોટો પાડતાં પાડતાં જડી જશે ? સોહન-ન જડે તોય શોધવાનું તો મહત્ત્વ છે જ.

અજય-એમાં ન પડતા, કુખી થશો. રસ્તા ઘણા તૈયાર છે, અનુસરો !

સોહન-આ બધું હું આપને નામે જ. પામાં જાપી શકું ?

અજય-મારા નામે શું જાપવું એ જાપામાં દાખલ થયા પછી પથ તમે પૂછે છો ?

સોહન-એ ક્ષેત્રમાં હજી હું નવો છું ને !

અજય-જૂના ચર્તા વાર નહિ થાય. મારે નામે જે લખવું હોય તે લખજો, હું તમને વચન આપું છું એ બધું હું નહીં વાંચું.

સોહન-વાંચો તો મારું, હું આપની પ્રશંસા જ કરવાનો છું. આપને વિશેનો લોકમત બદલાયો છે તેથી આપની પ્રશંસા વાચીને વિરોધમાં કોઈ ચર્ચાપત્ર નહીં લખે, આપનું પરિવર્તન ચર્ચ ગણે છે. એ સમાચાર આપને વેળાસર પહોંચેલા ને !

અજય- પથ મારું પરિવર્તન કરાવી દીધા પછી તમે તમારી દીદીના સાથ કેમ છોડ્યો ?

સોહન-મને લાગ્યું કે ઉત્તરોત્તર સફળતા મળવાથી દીદી આ માર્ગ નહીં છોડે, આજે ચારેકોર એમની પ્રશંસા થાય છે. હું એ વખતે સાથે હતો તેથી લોકો મને પથ માનની નજરથી જુએ છે

અજય-તમે એ માનતા અધિકારી છો જ ! મારા જેવાને સુધારી દીધો ! હું પહેલાં ખરાબ હતો એમ પથ તમે તો માનતા હતા ને ?

સોહન-હું જીવનકાળે બદલી શકતો નથી. આમ બહુ બિલટતપાસ કરશે નહીં. આપની સાથે વાત કરવાની પહેલાં મારામાં જે હિંમત હતી એ હવે રહી નથી. કોઈ વાર વિગતે પત્ર લખીશ, અને જાપામાં હું આપને વિશે જે લખું એ મહેરબાની કરીને વાંચજો ! એમાં આપને પોતાનો નહીં તો મારો પરિચય તો જરૂર મળશે. તો રજા લઉં.

અજય-(જિલા ચર્ચને) સીધા બહાર તો નથી જતા ને ?

સોહન-જમીને જતાનો છું. (જતાં જતાં) દીદી એકમે દિસમાં આવવાં જોઈએ અજય-જરા થોભો. મારે પૂછવું છે-તમારા જન્મવા પ્રમાણે એવું બન્યું છે ખરું કે કોઈએ પહેલાં વચન આપ્યું હોય અને પછી વિચાર બદલ્યો હોય ?

સોહન-જેમણે જીવનદાન આપેલા એ કદાં ગયા છે. અજય-જીવનદાન ? જીવન દાનમાં આપી દેતા જેવી વસ્તુ છે ?

સોહન-તો એમાં સાચાવા જેવું પણ શું છે સાહેબ ? આપ શું શું આપવાના છો સાહેબ ?

અજય-તમારે બાપી લઈને જાપી મારવું હશે ! તમે એ પ્રજ્ઞાંતિ છોડી દીધી ન હોત તો કહેવત હવે તો જેનો અધિકાર છે એજ આપીને ભસે જાણી ભે.

સોહન-આપ કેવી નાની નાની બાજતોનો ખ્યાલ રાખતા થઈ ગયા છો ! આ પરિવર્તન નહિ તો ખીચું શું છે ? કેવી નમ્રતા, કેવી ગંભીરતા, કેવી એકલતા ! નમ્રતો !

(જવા લાગે છે, જતાં જતા એક વધુ ફોટો પાડવા બેસે છે. અજય એની તરફ માત્ર મોં ફેરવે છે. સોહન સ્વોચ્છ દાખી ભે છે)

કેરો સુદર પોઝ આવી ગયો ! પોઝ નહિ, સ્વાભાવિક ! અજા સાહેબ, નમ્રતો ! ફિર મિથેંગે અગર ખુદા લાયા ! (જાય છે)

અજય-આ છોકરો દરેક વસ્તુને મજાક તરીકે લઈ શકે છે પણ છે ગંભીર...! એ સપાટી પર જીવતો નથી...

(લાઈટ ધીરે ધીરે ઝોઝી થઈ જાય છે, લગભગ અંધારું. અજય સિગારેટ સળગાવીને થોડું થોડું ચાલે છે.)

એને પણ હું સાફ સાફ કહી શક્યો હોત, પણ એણે તો કશું ગંભીરતાથી લીધું જ નહિ. કદાચ એને હવે મારી પાસે કંઈક અપેક્ષા છે. માધવોએ તો એ પ્રગટ થવા દીધું ન હવું કે એને મારી કશીય અપેક્ષા હોય ! હું એની સાથે

સહમત થાઉં છું કે નહિ એની એને લેશમાન ચિંતા ન હતી કેવા અદબથી જોલતી હતી એ ? એકાદ કટાક્ષ કરીને પાછું મને ઉશ્કર્યો હોત તો હું એની અવગણના કરી શક્યો હોત. પછી આ દિધા ન હોત. અગત્યના કબજાની શક્તિના અભાવે મેં અભિનય કર્યો. એની અનર્થમાં આવી ન જવાની એક જુદી રીત અપનાવી, પાછું હું બમી શક્યો નહિ. તેરાને આ એકલી મળવા આવી. મરે વિશે ધણુ ધણુ સાલગવા છતાં એ એક ન્તમા એના ચહેરા કામે જોઈને એને જ્ઞેવાની એક નવી રીત હું જાણે શીખવા લાગ્યો હતો. પાછું હું એનાથી તદ્દન તટસ્થ રહેવા મથ્યા. છેવટે એમાં પણ સફળ ન થયા. એની હાજરી એના શરીરમાં સીમિન ન રહેતાં મારી ચારે બાજુ વિસ્તરતી ગઈ. એ અનુભવની હપેક્ષા કરવા જ વિદાય વખતે મેં બતાવટ કરી. એણે તો નહોતું ધ્યાન્યું કે હું મારી માન્યતાની વિરુદ્ધ જઈને કશુંય જાહેર કરું—વચન આપું ! મેં શા માટે એમ કહ્યું ! એ ! અસરથી મુક્ત રહેવા કે કોઈ પરપીડન-વૃત્તિથી પ્રેરાઈને ? મારી જાહેરતથી આનંદ થયો હેય એવુંય એણે તો પ્રગટ ન કર્યું ! માત્ર એટલું જ કહ્યું—વિચારજ્ઞ, આપની સાથે ગચ્ચાંતો વધુ સમય મળ્યો હોત તો ઘણું શીખવા મળત. શીખવા તો શું મળત ? જાણવા મળે કંઈ પણ એ ક્યાં જોણું જાણે છે ? અને એ મારી જેમ માત્ર જાણીને અટકી નથી...એ આવે એ પહેલાં આ વિમાસણતો અંત નહિ આવે ? ઉફ, એ ન આવે તો કેવું સારું ! મને જુદી જાણ, મને માફ કરે...કદાચ એને માટે એ શક્ય હશે, પણ હું જુદી શકીશ એને ?

(લાઈટ ધીરે ધીરે વધે છે. અજય પૂર્વવત દેખાય છે) થકવી નાખતી આ દિધાનો કોઈ અંત નહિ જડે ?

માધો-(પ્રવેશતાં જ) શું કહ્યું સાહેબ ?

અજય-(એની સામે જોઈ રહે છે) શું ?

માધો-આપે શું કહ્યું હમણા ?

અજય-તને કશું નથી.

માધો-પણ અહીં તો કોઈ નથી. તમારી પાસે કોઈ નથી હોતું ત્યારે હું હોઈ છું, તેથી મને જ કશું હશે.

અજય-તારે બદલે મેં મને કશું હોય તો તને કંઈ વાંધો છે ?

માધો-વાંધો લેનાર હું કોણ ? પણ એકલા એકલા ? સાહેબ, તમે આજકાલ આમ એકલા એકલા કેમ લાગો છો ? એકલા એકલા બોલો છો... આપની તબિયત ?

અજય-તું મારી તબિયતની ચિંતા કરવા આવ્યો છે કે ખીન્ન કોઈ કામે !

માધો-મારે તો કશું કામ નથી પણ નગરજનો આપને મળવા માગે છે.

અજય-શા માટે ?

માધો-આપને અભિનંદન આપવા માગે છે. એ માટે મોટા મેળાવડો કરશે. એ લોકો કહેતા હતા કે આપની આ નવી ઉદારતાથી ગામની શોભા વધી છે. જે લોકો આપણા આ ગામને શહેર માને છે એ કહેતા હતા કે અમને તો આશા જ ન હતી કે અજયપાણુ આવતા જલદી સુધરી જશે. એક ભણેયરીએ જરા શંકા યદને પૂછ્યું—પૂરેપૂરા સુધરી ગયા છે ?

અજય-(રિમત કરે છે.) એ જાણીને મને આનંદ થયો ! આખા ગામમાંથી એક તો નીકળ્યો ! પછી તે શું જવાબ આપ્યો ?

માધો-મેં મને લાગે છે કે સુંદર જવાબ આપ્યો ! કહી દીધું કે હા, પૂરેપૂરા સુધરી ગયા છે અને હવે શોભા દિવસમાં જગલવાળા જંગલોમાં જઈને તપ શરૂ કરવાના છે.

અજય-તારી વાત પર એ લોકો મોડે-સુધી હસતા રહ્યા હશે.

માધો-હવે એમણે હસવાનું શરૂ કર્યું હોય તો રામ જાણે, બાકી એ વખતે તો ગંભીર રહ્યા હતા ! હવે કહો મેળાવડાનું શું કરશું ?

અજય-ભવિષ્યમાં પાછો હું બગડી જઈ તો એમને આધાત લાગે.

માધો-જેને આધાત લાગે એવો એમનામાં કોઈ નથી. એમની ચિંતા છોડીને મેળાવડો થતા દો ! અજય-મેળાવડામાં મારે બદલે તું જાય તો ન માલે ?

માધો-ન ચાલે. એમણે આપને કદી જોયા જ ન હોત તો ચાલત. આપે તો જુનું જ નોંદર્યું, હું સાથે આવીશ.

અજય-તું એમને વકીલ થયો છો ?

માધો-ચાઉં તોપણ ફી મળે એમ નથી. એ લોકો અભિનંદન આપવા માગે છે, ખર્ચ કરવા નહિ.

અજય-સમજી કહેવાય. એમને કદી દેતો કે મેળાવડાની જરૂર નથી, અભિનંદન પહેાચી ગયાં. સાચવીને ઠેકાણે મૂકી રાખ્યાં છે.

માધો-જેની તમારી મરજી. કહીશ કે સાહેબ તમારો આભાર માને છે. એટલું જ નહિ અંતઃકરણથી આભાર માને છે. (જતાં જતાં) એમની પાસે પણ આજમાં આજીવન એક અંતઃકરણ તો હશે જ.

[નિપથમાંથી અવાજ આવે છે—જે સાંભળીને અજય પહેલાં કુતહલ અને પછી વિભાસણ અનુભવે છે—“માધવી દીદી છે ! દીદી છે અહીં ? નથી ? શું દીદી ક્યાંય નથી ? દીદી, તમે ક્યાં છો ? ક્યાં છો તમે ? તમે દોરેલી રેખાઓ ઝાંખી થઈ રહી છે. તમે જગાવી આપેલો સંબંધ જુલાવા લાગ્યો છે. ઠેર ઠેર વળી પાડો એ જ અવકાશ, એ જ વિચ્છેદ, એ જ સંદેહ...પવનની દિશા બદલાઈ રહી છે અને એમાં, બહુ જ તણાવા લાગ્યું છે—અમને મળેલો તમારો અવાજ જડતો નથી. અમે શોધીએ છીએ તમારી છાયા—તમારી સ્મૃતિ...ક્યાં છો તમે દીદી, ક્યાં છો ? શું તમે અહીં પણ નથી ?” —અવાજ વિચીન થાય છે અને માધવી ત્વરાથી આવે છે. એની ગતિમાં તરલતા છે. એ એક જગાએ બેસી રહીને વાત કરી શકતી નથી.]

માધવી-ઠાણ સંખોધી રહ્યું હતું મને?

અજય-અહીં તો માત્ર અવાજ આવ્યો. હું તો એ પણુ બાણી ન શક્યો કે કઈ બાણીથી અવાજ આવ્યો. કદાચ બધી દિશાઓમાંથી આવ્યો હશે...તપાસ કરવી છે? હું બહાર આવું?

માધવી-ના, હું જોઉં છું, તમે રિહર્સલ આગળ ચલાવો. અજય-એક વાત પૂછું. આ નાટકને તૈયાર કરાવીને તમે પેલા ઉત્સવમાં તો નથી મૂકવાનાં ને? એમ હોય તો કહેજો, મારે વધુ તૈયારી કરવી પડશે. ભૂતકાળમાં પ્રવેશતાં જ જરૂર છેરી વધે છે...

માધવી-એ સ્મરણમાં પ્રવેશતાં જ હું તો અસ્થિરતા અનુભવવા લાગું છું. આ નાટકને ઉત્સવમાં મૂકવાની ઇચ્છા તો હતી પણ હવે કશું કહેવાય નહિ. (જતા જતા) તમે રિહર્સલ આગળ ચલાવો, હું આવું છું.

અજય-જલદી આવજો, થોડી જ વારમાં તમારો પ્રવેશ આવે છે.

(પ્રકાશ-પરિવર્તન. અજય ટિપોઈ પર પગ મૂકીને, સોફાનો ટેકા લઈને શિયલ ઘેરો છે. હાથે એક તરફ ફેંકીને સિગારેટ સળગાવે છે. કિસન આવે છે.)

કિસન-(પત્ર ધરીને) બેલાએ આ પત્ર આપ્યો છે.

અજય-એને! છે કે ખીજા કોઈનો?

કિસન-એણે જ જતાં પહેલાં લખેલો.

અજય-વાંચો.

કિસન-આપ જ વાંચો અને આપ એકલા જ વાંચો એવી કદાચ એની ઇચ્છા હશે.

અજય-હાલે, મૂકતા જાઓ. (કિસન જાય છે. અજય થોડી વાર એમ જ પડ્યો પડ્યો સિગારેટ પીએ છે, પછી પત્ર નજીક સેરવીને ખોલીને વાંચે છે) “પ્રણામ! બહોં છું.” હું અહીંથી બહોં એનું આપને માટે કશું જ સહન ન હોય એ સમજું છું છતાં આપને કંઈક લખવાની ઇચ્છા રોજી રહતી નથી. મારા બાપુએ મને એક જૂનો ફોટોગ્રાફ બતાવ્યો જેમાં આપ અને તેડીને બેઠા છે. અને ખરેખર ન હતી આપણી

વચ્ચે આટલોય સંખંધ હશે. આપને કોઈનીય સાથે કરોય સંખંધ હોય એ વાત પહેલાં મારે મળે જિતરી જ ન હતી. આપ આશીર્વાદ આપવામાં માનતા નહિ હો એમ માનીને આપને મળ્યા વિના જ બહોં છું. સોહને કહેલું કે દીદી આવવાનાં છે. મને થયું કે દીદી આવે એ પહેલાં હું અહીંથી બહોં. મને ખરેખર નથી આ વખતે આપ એમની સામે અભિનય કરશે કે સ્પષ્ટ પ્રગટ થશે. હું આપને કંઈક સમજવા લાગી છું અને હવે મને આપની સામે કદાચ કરી ફરિયાદ નથી. આપની કુશળતા પ્રાર્થું છું. બેલા-

[માધો ટૂંમાં આ લઈને આવે છે]

માધો-આપ ટિપોઈ પરથી પગ લઈ લો-તો-હું-આ મૂકું.

અજય-(એની સામે જોઈ રહે છે.) આ કેમ લાગ્યો?

(પગ એમ જ મૂકી રાખે છે.)

માધો-હમણાં હમણા તો આપ આ જ પીએ છો ને!

અજય-પાર્સલ લઈ આવ્યો કે નહિ?

માધો-લેવા જવાની ઇચ્છા તો નહોતી થતી પણ વિચાર કરીને લઈ આવ્યો. સ્ટેશન પર નોકાસું લાકડું ચડે અને બાટલીઓ કદાચ સુકાઈ જાય.

લઈ આવ્યો.

અજય-જા એક બોટલ લઈ આવ.

માધો-અત્યારે સવારમાં? તબિયત બગડે.

અજય-હાલે બગડે.

માધો-આ પત્ર ઉપાડી લો તો લઈ આવું. (અજય પગ ઉપાડી લે છે, માધો આ ગેઢવે છે.) આ આ પી લો પહેલાં, લાવું છું.

અજય-સાંભળ. (માધો સાંભળ્યો વિના જતો રહે છે. અજય કંઈક બ્યવસ્થિત થાય છે.) એકબે ઘૂંટા આ પીએ છે. જોતો થાય છે. માધો બાટલી અને ખાલી ખાલી લઈ આવે છે.)

માધો-સોડા લાવું?

અજય-હાં? આ નહીં, બીજી બોટલ લાવ. (બેસે છે; કદાચાથી.)

માધો-પણુ—

અજય-(ચુસ્તે થાય છે.) હું દલીલ કરતો યદ્ય ગયો છે. (માધી બાટલી લઈને જાય છે) આ પારકા વાતાવરણની અસર તોડવી જ પડશે. આ ત્રાસ આ—

માધી-(દાડતો આવીને) સાહેબ, સાહેબ !

અજય-(સામે જોવા વિના) શું છે ?

માધી-પેલાં બહેન, માધવી બહેન (અજય એની સામે જુએ છે, નેત્ર રહે છે.) આવી રહ્યાં છે. (ખાલી વગેરે લઈ જવા લાગે છે)

અજય-આ ગધું કેમ લઈ જાય છે ?

માધી-હું ગભરાઉં છું.

અજય-તું શા માટે ગભરાય ?

માધી-હું નહિ ગભરાઉં તો શું તમે ગભરાશો ? અને તમે સુધરી ગયા છો એ મેં નક્કી કર્યું છે. એ આવીને ગયાં એ દિવસથી તમે સુધરી ગયા છો. મને લાગે છે એ બેલાને મળવા એના ઘર તરફ ગયાં. પણ બેલા નથી તેથી અહીં તુરત આવશે. તમને ખબર છે ને સાહેબ, બેલા બહેન પીએચ. ડી. કરવા ગયાં. મેં આશીર્વાદ આપ્યા છે તેથી ફર્સ્ટ ક્લાસ લાવશે.

અજય-તારા આશીર્વાદ સાચા પાડવા હવે પીએચ. ડી. માં ક્લાસ આપવાનું શરૂ કરવું પડશે. (માધી સમજ્યો ન હોય એમ જાય છે અને ખાલી વગેરે મૂકીને તુરત આવે છે, અજય એક ધૂંટો આ પીએ છે)

માધી-આ સારી લાગે છે ને ! (જહાર તરફ જોઈને) કેમ એ હજી અહીં આવતાં નથી ?

અજય-પહેલાં બેલાને મળવા ગયાં !

માધી-હું જોઉં (જહાર જઈ આવે છે.) આ તરફ જ આવી રહ્યાં છે. ખૂલતા મિનારા તરફ જોતાં જોતાં આ તરફ આવી રહ્યાં છે.

અજય-(હિલા યઈને) એ આવે પછી મને બોલાવ.

(જહાર જવા જાય છે ત્યાં સામેથી માધવી આવે છે, પ્રણામ કરે છે. અજય હાથ વિપાડવામાં મોડો પડી જાય છે. એ ડગલાં પાછા ચાલીને આવકાર આપે છે.) આવો પધારો ! બેસો. બેલા તો ગઈ ! એણે

અહીંની જાંધિયાર હવાનો ત્યાગ કરીને ખુલ્લા વિશ્વમાં પગ મૂક્યો— તમારા વિશ્વમાં ! હું બે મિનિટમાં આવું સવારનો એમ જ પડ્યો છું. (જતાં જતાં) માધી, એમને માટે—

માધી-હા, કેમ છે બહેન ? મનમાં ? શું લાગું આપને માટે ? આ, કેરી, સોડા, લેમન, જીન્સ—

માધવી-(બેસે છે) કંઈ નહીં, આભાર.

માધી-પાણી ? એ તો મારે પૂછવા વિના જ લાવવું જોઈએ. તો પછી લીંછું શરખત લાવીશ. (કિસન આવે છે.) આવો કાકા ! (જમ છે.)

માધવી-(જિભી યઈને નમસ્તે કરે છે.) કેમ છે કાકા ? કિસન-જય જય બહેન, બેલા ગઈ કાલે જ ગઈ.

માધવી-આગળ અભ્યાસ માટે કે ખીજા કોઈ કારણે ? કિસન-મને કશી ખબર નથી પડી. એણે ગઈ કાલે જ એકાએક નિર્ણય લીધો. એવું થયું કે હું એની સાથે સાહેબના જગલવાળા ખંડે ગયો હતો. એણે ત્યાંની દરેક વસ્તુ ખૂબ રસથી જોઈ. લાયબ્રેરીમાં તો એવી ખોવાઈ ગઈ. મેં બેત્રણ વાર કહ્યું ત્યારે બહાર નીકળી.

માધવી-લાયબ્રેરી જોવા તો મારે જવું પડશે. કિસન-આપને માટે તો એમાં શું નહું હોય પણ જગા સારી છે બેલા તો કહેવા લાગી, સાહેબ આપણને અહીં રહેવાની રજા આપે કે નહિ ! માધવી-એમ ? બેલાને ગમે એ જગા સામે જ સુંદર હોવી જોઈએ.

કિસન-ચોડીવાર પછી વળી બેચેન બની ગઈ. અમે અંબલાના ત્રીજા માળના એક ખંડમાં ગયાં. એ ખંડ બંધ રહે છે નોકરે બેલા માટે જ એ ખંડ કદાચ વર્ષો પછી ખોલ્યો. બેલા કહેવા લાગી. આ ખંડમાં દાખલ થતાં જ મને લાગ્યું કે હું ત્રણસો વરસ પહેલાંના સમયમાં આવી જિભી છું. પછી એણે એક હાથી જોઈ. સાહેબ સાથે કાંઈ અંગ્રેજ સુવતીની હાથી હતી એ. એણે પૂછ્યું, મેં આશરે કદી દીધું, સાહેબનાં પત્ની છે. એકવાર મેં સાહેબને એમના લગ્ન માટે પૂછ્યું—એમણે કહ્યું, યદ્ય ગયું. મને એ

યાદ હતું તેથી મેં બેલાને એવો જવાબ આપ્યો.
માધવી-હું. પછી બેલા ગંભીર ચર્ચા ગઈ હતી ?
કિસન-હા, બેએન. ઘેર આવીને એણે મને પૂછ્યું,
જરાય મંડેચ રાખ્યા પના પૂછ્યું, બાપુજી,
તમે કદી એવું ઇચ્છ્યું ખરું કે અજયબાણ
સાથે મારું લગ્ન થાય ?

માધવી-(હસવા પ્રયત્ન કરે છે). એણે એવું પૂછ્યું ?
તમે શું જવાબ આપ્યો ?

કિસન-હું શું જવાબ આપ્યું ? મને સમજતું નથી
એણે કેમ એમ પૂછ્યું ?

માધવી-હું. (ચહેરા પર વિષમ લાવ) મને પણ
સમજતું નથી...(અટકે છે.) કદાચ, પણ
તો પછી એ અહીંથી ગઈ કેમ ?

કિસન-જતી વખતે વળી એ સાહેબ વિશે ધસાતું
બોધના લાગી. વળી પાછી અનુકૂળ બોલવા
લાગી. જતા જતા એ કહેતી હતી, આ વખતે
પણ અજયબાણ દીદી સાથે બનાવટ તો નહિ કરે ?

માધવી-હું. એ ખરી ચાલી ગઈ !

કિસન-મને ચિંતા છે. એ એકલી રહી શકશે કે
નહિ ? થાય છે કે આ બધું છોડી દઈને હું પણ
એની સાથે રહેવા ચાલ્યો જઈશ.

માધવી-આપણે વિચાર કરશું. એ કંઈ નાની નથી
કે તમારે હવે એની ચિંતા કરવી પડે. તમને
મારી ચિંતા થાય છે કાકા ? (બેસે છે.)

કિસન-તમે તો મોટા—

માધવી-ના, એના જેવી જ. તમે નિશ્ચિંત રહો.

હું એને અવારનવાર મળતી રહીશ.

કિસન-બેલાએ કહેલું કે આ વખતે દીદી આવશે
અને એમને ખોટું લાગશે તો ? (માધી આવે છે.)

માધવી-મને તો ખોટું લગાડવાનો હક મળેલો જ
નથી.

માધી-તમે કંઈ લેશો કાકા ?

કિસન-ના લાઈ, હું તો જઈશ. બેસો બહેન !

(બેસે છે.)

માધવી-શું ચાલે છે માધુલાઈ ? મગમાં છે ?

માધી-ના બહેન, આજકાલ વાતાવરણ કંઈનાઈ

ગયેલું છે.

માધવી-કેમ, એવું શું થયું ?

માધી-બસ એજ—આ છાપામાં આવે છે, લોકો કહે

છે—સાહેબ સુધરી ગયા છે !

માધવી-(હસીને) તમને શું લાગે છે ?

માધી-સાહેબ વળી કયાં કયાં ખચર જ પડવા દે
છે ! આ એ જ આવતા લાગે છે. હું એમનાં
પગલાં જોળ્યું છું.

[અજય આવે છે, માધવી જોતી થાય છે]

અજય-બેસો બેસો. (બેસે છે.)

માધવી-આપનું સ્વાસ્થ્ય સારું છે ને !

અજય-માનસિક સ્વાસ્થ્ય સારું નથી. પણ એ
બાળકે એક નિરાંત હોય છે કે બીજાને એની
ખચર પડતી નથી.

માધવી-બીજાને ખચર ન જ પડે એવું નથી.

અજય-મોટે ભાગે નથી પડતી, નહિ તો બેલા
ચાલી ન જત, બ્યારે એણે નહોતું જવું
જોઈતું ત્યારે જ એ ગઈ. કદાચ ગેરસમજ
લઈને.

માધવી-એવું પણ બન્યું હોય કે ગેરસમજ કયાંના
અફસોસથી એ ચાલી ગઈ હોય !

અજય-જો હોય તે. એના માટે—એનું વ્યક્તિત્વ
વિકસે એ માટે હું મમતા અનુભવવા લાગ્યો
હોતો. ખાસ કરીને તમે અહીંથી ગયાં એ
પછીથી. પણ એ મારા પર નારાજ હતી,
કારણ કે એ બાણતી હતી કે તમને વિદાય
આપતી વખતે મેં તમારી સાંગે નાટક કરેલું.
(જોબો ચર્ચને એક બાણ જોબો રહે છે.) તમને
શું લાગેલું ? (માધવી સ્મિત કરે છે.) તો શું
તમને પણ ખ્યાલ આવી ગયેલો કે હું જો
જોલેલો એમાં મારો વિશ્વાસ ન હતો ? એ
માત્ર મારો અભિનય હતો ?

માધવી-(જોતી થાય છે.) અજયબાણ, વિશ્વાસ
ઝગટ કકયા જતાં પણ થોડો આભનય આપો—
આપ લાગી જતો હોય છે અને કાઈકવારે
અભિનય પણ સ્વયંબીને—અનુભવ બંતીને

ટકી જતો હોય છે.

અન્ય-કદાચ એમ જ ચર્ચા ગયું છે, પણ મારે એ જાણવું છે કે તે દિવસ જ તમે સમજી ગયેલાં ?

માધવી-સમજવામાં હું હિતાવગ તો નથી કરતી પણ—

અન્ય-પણ શું ? તો તમે અહીંથી ગયાં ત્યારે તમે મારામાં સૂઝેલો વિશ્વાસ અચ્છીન બની ગયેલો ?

માધવી-ના, મેં 'ન્યેય' કે તમે મારા વિશ્વાસને ટકાવી રાખવા જ જાણેઅજાણે આ રીતે વર્ત્યાં !

અન્ય-પણ તેથી શું ? ખરેખર તો મારે તમને : સ્પષ્ટ ના પાડી દેવી જોઈતી હતી. આટલા દિવસ મેં એ જ વિમાસણ અનુભવી છે કે તમને હવે કેવી રીતે ના પાડવી ? કેવી જાહેરાતો થઈ છે ! એ ખોટું છે છતાં એમ થાય છે કે મારા જેવાનો એક નકલી પ્રસંગ પણ કોઈ અન્યથા માણસની એકાદ કાજી મુદારવામાં ખપ લાગે તો આ ખોટી જાહેરાત સાચી બને એવું ન કરવું ? વળી, હવે હું ના પાડું તે તમારી નિષ્ફળતા જાહેર થાય, તમારે કારણે જો મારું પરિવર્તન—

માધવી-કારણે મારે કોઈનું હૃદયપરિવર્તન થયું એ તો અખબારી સત્ય છે. પરિવર્તન જો એટલું બધું સરળ હોય તો એવું મૂલ્ય શું ? અને હું તો પરિવર્તનમાં નહીં, જાણતિમાં મારું છું; જેનો તમારે માટે તો પ્રશ્ન જ નથી. તમારી સાથે પરિચય થયો એના મને આનંદ છે.

અન્ય-પરિચય...સંબંધ...એ બધામાંથી મારો વિશ્વાસ જ ઊડી ગયેલો. માત્ર જો-જ પ્રવૃત્તિ રહી-વાંચવું, અને રખડવું, ઇંગ્લેન્ડમાં, હોતો ત્યારે આ સંપત્તિ આ જમીન-જવલદાદ મને મારા વ્યક્તિત્વ પર ભારરૂપ લાગતી. મારી એ મુશ્કેલીથી આકાષાઈને એક યુવતી મારી નજીક આવેલી-એની ઈચ્છા મુજબ કરારલગન

કર્તું, તથા વરસ માટે. તથા વરસ પૂરાં થાય એ પહેલાં જ એને મારામાંથી રસ ઊડી ગયો, હું પાછો આવ્યો. ત્યાંથી જે સાથે લાવેલો એ જ સાચવતો રહ્યો—સંબંધનો અભાવ-આઈસોલેશન. એકલતાનો પણ એક નશો હોય છે, માધવી ! તમે મળવા આવ્યાં ત્યાં મુઠ્ઠી હું એ સ્થિતિને સાચવી શક્યો. અને લોકોની ગેરસમજને માણતો રહ્યો. પણ તમે આવીને બધું અસ્થિર કરી મૂક્યું.

માધવી-મેં એવું બાધું ન હતું. એ માટે દિલ-ગીર છું. આપના દાખલામાં સફળતા-નિષ્ફળતાની ચિંતા ક્યાં વિના હું તો માત્ર પરિચયથી પ્રેરાઈને જ આજે આવેલી.

અન્ય-પરિચય—કશાક સંબંધના અનુભવ જ અને જોએન બતાવી મૂક્યો છે. તે દિવસે તમે ગયાં તે પછી અહીંના વાતાવરણમાં મેં તમારી હાજરીનો સતત અણસાર અનુભવ્યો છે. એ અણસારને અવગણવા પણ મેં પ્રયત્ન કર્યો છે. તમે હમણાં આવ્યાં એ પહેલાં જ તમારે ગયા પછી પહેલીવાર હું પીવા બેસતો હતો, પણ તમને દૂરથી આવતાં જોઈને માથો 'બધું' હપાડી ગયો.

માધવી-આ મકાનથી હું પરિચિત નથી, નહીં તો એ બધું લારીને આપની સેવામાં હાજર કરત.

(માથો ટૂંમાં શરબત લઈ આવે છે. એના બીજા હાથમાં છાપું છે.)

અન્ય-તમારા હાથે તો તમારી સાથે પી શકાય એ જ પીશ

માધવી-સાહેબને કોરોડા, સોહનભાઈએ પાડેલો એ જ લાગે છે ! એમણે અન્યાય કરીને મને કોરોડામાંથી દૂર કરેલો. પણ અરે, સાહેબની પાછળ મારે સ્થાને આ બૂલતા મિત્રારા કેવી રીતે આવી ગયા ? નીચે શું લખ્યું છે જાહેન ? (છાપું ધારે છે.)

માધવી-મેં વાંચ્યું છે. રિપોર્ટ અંદરના પાને છે.

માધો-જેઈએ, ત્યાં મારો ફોટો તો નથી ?
 માધવી-માધુભાઈ, એક કવિએ એક ફોટોગ્રાફરને
 , ના પાડતાં કહેલું કે મારે માટે મારી મૂળ નકલ
 પૂરતી છે. એ રીતે તમારા ફોટાની મૂળ નકલ
 તો તમારી પાસે જ હશે ને ?

માધો-મૂળ નકલ ? ના, મને ક્યાં મળી જ છે ?
 માધવી-તમે તમારી પાસે નથી ?
 માધો-હું ? મારી પાસે ? આજ સુધી તો મને એની
 ખબર જ ન હતી. (વિચારમાં પડ્યો હોય
 એમ એક બાજુ ઊભો રહે છે.)

અજય-પણ જે નકલ અ-ય પાસે હોય છે એ
 ભણવાનું પશુ કાઈ કાઈ વાર કુતુહલ જાગે
 છે. જ્યાં સુધી પોતે પોતાની પાસે પૂરેપૂરા
 સચવાઈ રહીએ ત્યાં સુધી જે નિરાત હોય છે
 એ પછીથી રહેતી નથી. સંબંધ સ્વતંત્રતાને
 સીમિત કરી દે છે.

માધવી-એને હું સીમા નહીં કહું. અર્થેણુ કરેલી
 સ્વતંત્રતા નવા રૂપે પ્રાપ્ત થાય છે.

અજય-એની તો મને ખબર નથી, પણ આ થોડા
 દિવસોમાં મેં એ જોયું છે કે એકવાર સંબંધ
 અનુભવવાની શરૂઆત થઈ કે પછી એ અનુભવ
 આપોઆપ વિસ્તરવા લાગે છે. આપણી હઠ
 આપણને નિરર્થક લાગે છે. તેથી જ લોકોમાં
 પ્રસરેલી ખોટી ધારણા તોડવા જતાં હું ખમ-
 ચાકું છું.

માધવી-(સ્મિતપૂર્વક) પણ લોકોની ધારણામાં રસ
 પડવા લાગે તો—

અજય-રસ નથી પડ્યો પણ એની અસર તો અનુ-
 ભવી રહી છે. વળી, તમે કહ્યું એમ અભિનયમાંથી
 , પણ સત્ય-ગીતરી આવ્યું હોય તો? એમ જ
 થયું હશે, નહિ તો—આ બધું છોડી દેવાની
 જરૂરતા ખંભેરી દેવાની વાસના કેમ જાગે ?
 છોડી દેવાથી જે છટી શકાય હોય તો—

માધવી-છોડવાની સાથે એની અવેજમાં કંઈક મેળ-
 વણું પડે છે.

અજય-એ તમે વિચારો. હું થોડો સમય ગેરહાજર

રહું. હવે મારે એકલતા પાછી જોઈતી નથી.
 જેમા અભણવાને પ્રવેશ ન મળે. એ એકલતા
 હવે મને ખોટી લાગે છે. વચન આપવા અંગે
 હું તો કસો નિર્ણય કરી શકતો નથી. તમને
 યોગ્ય લાગે તો તમે જ મારા વતી નિર્ણય
 કરો. નિર્ણય પ્રમાણે, નિર્ણય પ્રમાણેનું જીવન
 જો જીવી શકાય—એ શક્ય હોય તો તમે જ
 નિર્ણય કરો. સંબંધના અનુભવમાંથી જાગેલો
 વિશ્વાસ હું તમને સોંપતો જાઉં છું.

માધો-હું તમારી સાથે આવું સાહેબ ?

અજય-ના, તું તારી સાથે જ રહે! (જાય છે.)

માધો-તો હું નિર્ણય કરું છું કે હું મારી સાથે
 જ રહીશ.

(માધવી પ્રસન્ન ચહેરે જાણે હાથમાં લઈને
 અજયનો ફોટો જોઈ રહી હોય એમ લાગે છે.
 માધો સીધા નીચે બેસે છે. બેલા અને સોહન
 હસતાં હસતા આવે છે.)

સોહન-મને પછો તો તૈયારી પૂરતી થઈ ગઈ છે.
 દીદી ! તમે હવે આ નાટકને ઉત્સવમાં નહીં
 મૂકો તો મને ખોટું લાગશે. હું અવલોકન
 લખવા માગુ છું. ખીજા નામે, જેથી હું મારા
 અભિનયનાં વખાણુ કરી શકું.

બેલા- તો હું ચર્ચાપત્ર લખીશ. તમે અભિનય બંધે
 સારો કર્યો હોય, મૂળ સમયને વફાદાર ન હતા;
 (અજય મંદ ગતિએ પ્રવેશે છે.)

સોહન-મૂળમા શું હતું એની કેને ખબર છે !
 અને અજયગણના જીવનમા અભિનયે જ
 સત્ય અનુભવનું રૂપ લીધું હોય તો મારે માટે
 પણ એ જ કષ્ટ છે. હું ફરવા જાઉં છું,
 આવવું છે !

બેલા-તમારી સાથે ચર્ચા કરવી છે, ચાલો.

માધો-ચર્ચાને બદલે શ્વેત ફરવા જ જાઓ ને !
 ચાલો હું પણ આવું—પણ મારાથી બચાવ ?
 ચાલો, દરવાજા સુધી જ આવીશ. (ત્રણેય
 જાય છે.)

અજય-કેમ ગંભીર છો માધવી !

માધવી-ફરીથી ચાલવાની વૃત્તિ જાગી છે. એ વૃત્તિને અવગતીને અહીં રહીશ તોપણ હાથ ધરે કે બહુ રહી ન શકું, સ્થિતિમાંથી ગતિમાં જવું જોઈ પડે.

અન્ય-એ માટે માટે તમને ટોચે આપવાનો છે? માધવી-તમે રોકશો નહિ એની તો મને ખાતરી છે જ. આ 'હેલ્થ' રિહર્સલ પછી મને પ્રતીત થઈ ગઈ કે હું તમારી સાથે રહી એમાં મારી આકાંક્ષા હતી - જે વેરવિખેર દેખાતું હતું એને અંકલિત કરવાની આકાંક્ષા, રચના કરવાની આકાંક્ષા.

અન્ય-એમ હોય તો એમાં બોલું શું? આકાંક્ષાનું એ ઉત્સાહ રૂપ છે. માધવી-ના, મને લાગે છે કે એ આકાંક્ષાથી પ્રેરાઈને તમારી સાથે રચાયેલા 'સંબંધ'ને તો મેં માત્ર મદદમાં લીધા. એ મારી જૂલ હતી. મારે અહીં રિથર થવાનો વિચાર કરવો જોઈતો ન હતો. તમારાથી દૂર રહીને હું આપણી વચ્ચેનો શુદ્ધ સંબંધ સાચવી શકતો...આને ધ્યાન છે કે જાહેર.

અન્ય-એ અંગે મને પૂછશો નહિ, તમને સમાવી શકું એવી દુનિયા મારી પાસે ન હતી, આજેય નથી, પણ તમારી ગેરહાજરીમાં - માધવી-અહારના જગતમાં આને હું મારી ગેરહાજરી અનુભવી રહી છું. જે પ્રદેશ મેં જોયા

[અનુસંધાન ૮૦ મા પાનનું ચાલું]
[સંતિથી નિષા કરે છે. નાનો નાની દિલચાલોમાંથી વિમાન ચતા. આકારમાં એ અવનવી કુમાર અનુભવી બણે છે. મારા બોકારમાં આખો દિવસ મૌનનું આ પ્રશ્નણે લીતો પર ચીતરણ ચાલ્યા જ કરે છે. મારું મન હું તો ગામ આપણે જાણ્યા કરે છે. ઝાડો ફૂદી, ચેરાંઓની શેરીઓ. લમણું, સાંજ પડે આવણું જોઈ તો એના શરીરે મેં ચાર ઉઝડાને, એકાદ મેં પા તો હોય જ. એનામાં પથ્થરનો જડતા નથી, માત્ર વટાણવું હૃદય એને ધસારા કરી જ્યાં ત્યાં ફેલાવે છે. એને સંસ્કૃતિ ગમે છે. તેથી જ એનો

નથી, જે સરોવર જોયાં નથી, જે આંખો જોઈ નથી એમાં હું આગે મારી ગેરહાજરી અનુભવી રહી છું. મને માફ કરો, અહીંની રચનામાં જ સંતોષ લેવાની માયા જાગે એ પહેલાં હું જવા માગું છું. અનુમતિ આપો. આને જ જાહેર, આ આ કાલે જ.

અન્ય-(થોડીવાર નીચી આંખે જોઈ રહે છે.) લાગે. પણ હું તમારી પ્રતિક્ષા કરીશ.

માધવી-કહી શકતી નથી - ક્યારે પાછી આવીશ. થકું એ પહેલાં તો પાછી નહિ જ આવી શકું.

અન્ય-મારી શુભેચ્છા તો એ જ હોય કે તમે કદી ન સાધો. પણ એટલું વાદ રાખી શકશો કે ત્રણ વર્ષ પહેલાં પણ જે સ્થિતિમાં હું ન હતો એમાં તમે મને મૂકતાં જાઓ છો? (બાલ્યમાં જોઈ રહે છે)

માધવી-(ધીમે ધીમે) મારી વાત તો હું કેને કહી શકવાની? એ કહેવા વહેલી મોડી પણ હું અહીં આવ્યા વિના નહીં રહી શકું. (જવા લાગે છે.)

અન્ય-એક વિનંતી છે. ક્યાંક માર્ગમાં સામે મળું તો ઝાળખરોટ ? [ક્ષણ પછી માધવી સામે જોવા જાય છે] અરે અદૃશ્ય પણ થઈ ગયાં ?

[પડછે]

પરિચય કોઈનીય સાથે કરાવતાં ડુંડું હું. હું અને હું હવે પૃથ્વીની બધી મર્યાદાઓ સ્વીકારતાં શીખીએ છીએ.

તારા એકાંતની દરતાને ગળી જવા હું એક સેતુ બનું. મારાં મૌન, મૃત્યુ, આકાશને વિસ્તારું. એમની શક્તિઓને તારા લોહીમાં વહેતી કરું. અહીં ફેલાઈ ગયેલી વાતો બધી ભેગી કરી લે. હજી એમાં સુવાસ છે, એકાંત અને આકાશ પણ છે. અમે સાથે છીએ. છતાં અમારાં વ્યક્તિત્વનું ત્રીણ પારદર્શક આવરણ અમને હંમેશાં શુદ્ધ પાણી વળજેલું જ રહે છે.

સંવેદન

ભરત કક્કર

અહીં તારી વાતો ફેલાઈ ગઈ છે. પવન તો બધીય વાતોને ફૂલના જેમ સંધી, તેં જે તારાઓ સાથે પ્રેમ કરેલો તે આકાશના અપાર પોલાણ તરફ પહોંચી ગયો છે. તું અને તારા એકાંતે ત્યાં સલામત છે. અવશેષોની એ દુનિયા પૃથ્વીથી અનેક પ્રકાશવર્ષ જેની છે. ક્યાંય એટલો જ પુરાણો તારો આત્મા છે. પણ આપણી વાતોમાંનું તારું બાળ-પણ્ય એ દાપકા જેટલું જ જેતું નથી, એમા તારાં પ્રય એકાંતે પણ કદી જરા સરખાંય ડોકામાં નથી. તને તારાઓની વાતો ગમતી. ત્યાંના રંગીન સમુદ્રોની, જળચરોની પણ તું ઘણી વાતો કરતી. તને પૃથ્વીમાં વધુ રસ ન હતો. એના કારણોમાં કદાચ ત્યાંનું રહેતી એકાંત અહીં નહોતું. ઊડતા ધોડાઓ નહોતા. અહીંના માણસોની આખમાંથી પ્રકાશ પથ નીકળતો નથી, ત્યાંની જેમ રક્ષો પણ રસ ઝરતાં નથી.

હું તને પ્રથમ મળ્યો ત્યારે તેં તારા એકાંતને પામી ગયાનો અનહદ આનંદ અનુભવેલો. તેં એની મને વાત કરેલી. હું એકાંતની જેમ વર્તવા ધણું ય મથ્યો. પણ આજે હું જાણી ગયો છું કે એકાંતની દૃઢ હું તને નથી આપી શક્યો. જેમ ડાળ કરું છું તેમ અમારી વાતો દૂંઠાવી જાય છે, ખરતી જાય છે ને દિવસ-એ દિવસમાં ગંધ વિનાનાં પુષ્પની જેમ ચિમજાઈ જાય છે. એ વાતનું પણ તને સતત ભાન છે. છતાં તું બધું જ શ્રમ તરીકે સ્વીકારી લે છે કારણ કે એમને એકાંતનું સ્વરૂપ માની જ બેસી છે. હું એમ ન હોઈ તો એણે મને એવો માટ આપવાની પૂરતી તૈયારી બતાવી છે.

ગઈ દાયે વરસાદ આવ્યો. ત્યારે કાણ જાણે કેમ એકાંતની અતિશય દૂરતાનું દુઃખ લાગી આવ્યું એણે પોતાના મનને સમજાવવા અનેક પ્રયત્નો કર્યા. વરસાદને વળગી જવા મથી. પણ એની અન્વય-નરૂક વૃત્તિ એની વિહ્વળતા સાથે જવાય એકરસ ન થઈ. ત્યારે તેણે મારા ધર તરફ દોટ મૂકી. હું

લિનાશને આંખ વડે પી ગયો. મૂળ રહેલા કપોલની મુખરી આછેરી ઉષ્મા યકી ચૂસી લેવા હથેળીથી સ્પર્શું છું, ત્યાં તો આખીય કાયા ગમણી ગતિથી કંપવા લાગી. હું એની વેદનાને કળી ગયો છું. ને તોય મારી પાસે એકય આશ્વાસન નથી.

એની વેદનાના સાગરમાંથી એકાદ બે બુદ માંડ હોઈ ધરું છું. એમ કાંઈ સાગર ન ખૂટે. એની અસાયતા મારે રામે રામ દરિયા ઉભાજે એનું રૂપ મારી આંખમાં પ્રાંતબિંબાય તે પહેલાં હું નાસી છૂટું.

મારી નિકટતા એને એના એકાંતની અતિશય દૂરતાને જાગૃત કરે છે. તોય હું તો એને પામવા હજીય મથું છું. પૃથ્વી પર ફેંકાઈ ગયેલા એ જીવ સાથે હું જ મારું કાંપી સમર્પણ કરું છું ને એ એક લયંકર અકસ્માત છે. રાતો રાત આ આકાશ કાંઈક કરી નાખ્યું છે. મારા હૃદયમાં કોઈ-કનો ગર્જ છે. મારી અવસ્થાની એને ખબર છે. એક દિવસ વહેલી સવારે આવી મને એણે એણે એના એકાંત સાથેના સંબંધની વાત કરી હતી, એના પેટમાં એકાંત છે. હજીય ચિકસે છે, આજે એ વાતને વરસો થયાં. ને પછી અકસ્માત જ પૃથ્વી પર તેનું અવતરણ થયેલું. મેં આકાશની અને ત્યાંની દુનિયાની કશી વાત ન કરી કારણ કે તે બધું જ જાણે છે.

હું એની જેમ પિડાતો નથી, કારણકે આકાશ મને સહાય મળ્યું છે. કદાચ એ વાતને હજી ઝાંઝો સમજ નથી વીત્યો. કદાચ મને સામાન્ય માણસની જેમ ઇન્દ્રિયોની પંજવણી નથી. હું જ્યારે એને મારા સંતોષની વાત કરતો ત્યારે તે રોષે બિભરાતી પવનની લહરીઓથી હલી બિહતા ધાસ જેવું એનું સ્મિત જો ક્યારેક પણ મારું મૃત્યુ જોઈ લેશે તો કદાચ અમારી વાતોના ને અમારા સંબંધોના અંત આવશે.

મારું મૌન એના રૂપને વિના બોલ્યે છપી રીતે

જંગનાથની ડાંચરીનાં પાનાં

લાલશંકર ઠાકર

૧

શબ્દની મદદથી

મરદાને આંગળી ધોંચવાની

આ રેવ

ક્યાં સુધી માલ્યા કરશે ?

રોજ લખું છું. એકનું એક નળે લખ્યા કરું છું. તા માટે લખું છું આ ડાંચરીનાં પાનાં? લખવાથી સમય પ્રસાર થાય છે. લખવાથી એકલતાનો અનુભવ ઓછા થાય છે. એકલતા? એકલતા દૂર થાય તો સુખને અનુભવવાય? પણ એકલતા દૂર થઈ શકે જ નહીં. સુધા જેવું કોઈ નિકટતમ આવશે નહિ તો... તો પિયું એ સુધા છે અને હું હું છું એનું લાન ધુલાવવું નથી. એકલતાની ફીસિંગને દૂર કરવાનો કોઈ ઉપાય નથી? ફીસિંગ એ ન થાય કોઈ પણ પ્રકારની એવી સ્થિતિ આની નથી? આ સમાનતા. જ સમજી આવી નય તો? કેટલી બધી સમાનતા આપી છે માણસને! વંધ્ય સમાનતા! માણસે સનત વાંઝિયું. મિત્ર લઈને જીવવાનું છે. આના કરતાં તો હું જીવું ત્યાં સુધી એક ખૂણમાં બેઠો બેઠો આઈસ્ક્રિમ ખાધો કરું. એવી કોઈ વ્યવસ્થા ન થઈ શકે! મારા જીવનના જે કઈ પચીસ-ત્રીસ વર્ષો હોય તે વર્ષો સુધી સતત હું આઈસ્ક્રિમ ખાંધા કરું. એકે એક કાચ મારી આઈસ્ક્રિમ ખાવામાં જ અવેશિષ્ટ રહે. "હું" આડની જેમ ક્યાંક જઈ યાદે રોપાઈ નહોતું અને આઈસ્ક્રિમને માંથી ચૂસ્યા કરું. આઈસ્ક્રિમના ફ્લાઈ સિંવાયની કોઈ સમાનતા, કોઈ વિચાર કે કલ્પના કરું જ હોય નહીં, વિચારીતન, કલ્પનાવીતન, લામણીવીતન, માત્ર આઈસ્ક્રિમનું આચૂપણ— તંપશ્યા કરવાથી કોઈ આવું પરિવર્તન થાવી દેવાની એરડી આપે તો તય કરવા પણ તૈયાર છું. પણ આ તો દસઘડા જેવી વાત છે. અથવા મોરગિડી છે. મારી દ્રુતગતિને વ્યક્ત કરતી લાવાની નખરેણા છે, સવરી છે, રેવ છે, પરવશતા છે, લીંચારી છે. મારે શું નોઈએ છે અને શું નથી નોઈતું એનું મને કશું જાન નથી. તુચ્છ તણખલામાં અને આરામાં કોઈ ફેર નથી. ગતિવિધિ મારા કાજમાં નથી. તણખા સહોમ નથી. હું સહોમ છું. ક્રિટલે હું દ્રુતગતિ લખી શકું છું. શીઠસપિયર કે ચેપોવ બધા બિચારા તણખલા જેવા તુચ્છ પંખિ રાતેલ મોંઘસો. તણખામાં રડી શકતાં નથી. શીઠસપિયર રડી શકે છે. ચેપોવ રડી શકે. દસઘડાને, ડોળ કરી પોતાની તુચ્છતા બૂલવાની ફીસિંગ મારે છે. સમાનતાને પણ તોવતમ કરીને બેલોન બની શકાય છે. દોસ્તોયેવ્સ્કીનાં એવા જ પ્રિયરતો છે. આ ડાંચરીનાં પાનાં પણ સમાનતાની મદદથી બેલાન થવામાં તરફડિયાં છે. વિચાર, ભૂમિ, તક— આ બધું મોંઘસને બેલાન થવામાં ઉપયોગી ગતી શકે છે. મોંઘસની મૂળશૂં વાંસના બેલાન થવાની ફીસિંગ સમાનતાને વધારી-વધારી છેક જ આલામ બની જવાની ફીસિંગ મોંઘસનું અન, વર્ગન અને કેમ સતત તો સહિય સહિય સહિય હોય છે. એક કરતાં કરતાં મોંઘસ ક્યારે નિષ્ક્રિય થશે? ને નેવા મેજ છે તે તો સમાનતા. મોંઘસ જિલ્લે બેલાન થઈ શકે નથી. નિકોલ્સને પંખે એવે ગુમોવ્યું છે. મોંઘસે સના આ ધંપપજામાં શું ચાલે મેડી જવા મોટે દરે? કોણ નળે માના ગુલોશવર્ષો ને સુતરદંશમાં મિત્ર પડ્યું હોય છે— એ દસઘડાની કમચ: માણસ કેવી સંજ્ઞાવ્ય સ્થિતિમાં આવી પડ્યો છે. સમાનતા જ માણસની અવદશાનું કારણ છે. એની મદદથી બેલાન થવાના પ્રયત્નો માણસ કરે છે. પણ

એ હસવા જેવી વાત છે. સલાનતાથી અલાન થવાના પ્રયત્નો ! ખડ ખડ હસવું આવે છે; આ વિચારથી, તઈના તણુખલાથી દરિયા તરવા જેવી વાત છે. તઈ પથુ તુમ્મ છે, ઈશ્વરની કલ્પના પથુ તુમ્મ છે. તઈના ચરણોમાં કે ઈશ્વરના ચરણકમળમાં મૃત્યુ મુક્તિને શકાલપુત્ર જીવન છતી ચકાતુ નથી. એમ જીવનારાઓ સહે બ્રાહ્મિમાં—પથુ સુખમાં છે. સુખનું એમને સહભાગ્ય છે. કોઈ એને મુર્ખતા પથુ કહે પથુ તોય તેઓ પોતાના જ્ઞાનુભવોના કાળ અલિલાપાઓને, છોટી છોટી અલિલા-ઓને પૂજી કરવામાં ગાળી શકે છે. અને એટલે એમની સલાનતા આડા પડદા પડી જાય છે. અને એટલે તેઓ સુખી છે, વિજ્ઞાનની મદદથી તેઓ મૂળજૂત નિરાધારતાને જૂલી જાય છે. ઈશ્વરના ચરણકમળમાં એમનું ચિત્ત શાંતિ અનુભવે છે અને સમ્વિદ્યાનંદમાં તેઓ તલ્લીન થઈ શકે છે. માત્ર અમારા જેવા કમલાગી.....

કમલાગી ? દુઃખના ઉદ્ધારો કાઢવામાં, લુગડાં કાઢીને વેદનાનું પ્રદર્શન કરવામાં એક પ્રકારની સિન્નજત આવતી હોય છે. આપણી સ્થિતિ નિરાધાર છે, આ બધું નિર્ચય છે, મનુષ્ય કોઈ મહા-ભીતિની નીચે બપત્રસ્ત દશામાં જીવી રહ્યો છે, મનુષ્યનો કોઈ જ્ઞાનો, જોવાનો નથી. આમ કહેવામાં, આમ લખવામાં, આમ વિચારવામાં, એની કવિતાઓ કરવામાં કે નાટકો લખવામાં કે નવલકથાઓ ચીતરવામાં પછી એ મુસ્ત હોય, જ્વેઈસ હોય, બેકેટ હોય, હેમિંગ્વે હોય, કુ' કોઈ, ગમે તે હોય, બધા સુવંશરો રોતલ છે, પ્રોચટ છે, મૃગા મરી શકતા નથી, ફાંદા મારે છે, હવાતિયાં મારે છે, કામે જ પેલા માંદા રહેતા કવિનો કાગળ આવ્યો છે. ટેલિપેટલમાં પડ્યો પડ્યો લાગણીનાં બ્રાહ્મિસ્ય મૃત્યુજ્ઞાં રચી રચી અલાન થવાના ફાંદા મારે છે. એને ગનાન થવાની બ્રાહ્મિ યાય છે. વાતો કોને કહેવાય, સાચી કવિતા કોને કહેવાય એવું એને ગનાન થવા માંડ્યું છે. 'શબ્દ' કરતાં તો મને અડીની જિવાતી કવિતાઓ અત્રે વાતોઓમા વધુ રસ છે.' લાઈ વું ધણે બોળો છે, વું જ શા માટે ? મૃત્યુસ માત્ર બોળો છે. બ્રાહ્મિમાંથી મુક્ત થવાની એક નવી બ્રાહ્મિમાં એ સિન્નજતથી અટવાઈ જાય છે અને નવવાણું કલાક કે નવવાણું દિવસ પછી એને અખર ભરે છે કે પોતે તો બ્રાહ્મિમાં સપડાયો છે, આ અખર પોતે પથુ બ્રાહ્મિજૂલક હોય છે. અને આમ ને આમ આમ ને આમ કણો, કલાકે અને દિવસો પસાર થતા જાય છે. સતત બ્રાહ્મિમાં રહેતો, બ્રાહ્મિમુક્ત થવાનું સમજતો, નવી બ્રાહ્મિમાં દાખલ થતો મનુષ્ય જ બાપડો, બિચારો, ગરીબડો, ભોળો, ભલો, હિંદુ, બુદ્ધ, અભ્યુક્ત, અભાગિયો હોવા છતાં લક્ષ્મીમાં, તારિકીતામાં, ચતુરાઈમાં, સ્પાર્ટનેસમાં અને સહભાગ્યમાં આંખો ઉઘાડીને જીવે સરખી રહ્યો છે. ચિસિસ લખી રહ્યો છે. એ માટે કાગળ ખરીદવા જાય છે, કાગળ જોઈને મુગ્ધ થઈ જાય છે. ચિસિસ પૂરી થયા પહેલાં એવો જ આનંદ એને સફળ મનુષ્ય અને સુન્દર રીતે કપાયેલા કાગળો જોઈને થાય છે. એલા પ્રકારે માયાકૃત્ય કંઈ ચિસિસ નથી કરી. કાગળ એાદીને જોઈ જીવે ! સતત જિંદગી કરેને ! જિંદગીની ગોળીઓ ગોળીને જિંદગી કરેને ! જીવે એટલે બીજી ગોળીઓ અણવી, જોઈ જીવું, વળી જીવવા સહી બીજી જોળીઓ મળતી—જિંદગી જીવું. અને એમ ને એમ સતત જિંદગી જ કરવું, પથુ જીવે જોળી છે. વું જિંદગીનું તપસદ નહીં કરે. તપસ જીવનગર કરીને પથુ ચિસિસ લખી નાખીશ. સમયસર ચિસિસ લખી નાખીશ. પ્રતિપાદનો કરતાં કરતાં પુલકાઈ જઈશ. તારાં બેતજી વણીં ચિસિસની વાતો કરવામાં જશે. તને મળે શી ગૂંચ, જિગ્મમાં છે કે નહીં એની રોજ દર્શણમાં ચોક્કસપણે તપાસ કરીશ. અને જીવતાં તને આવે શી ગૂંચ જિગ્મમાં નથી, વું ચિસિસ પૂરી કરે કે લોકોનો જાન જાણ કે જીવિસત્તાનની તપસથી ભરી જાય પ્રેમમાં પડે કે મુક્તિ મારીને નારિયેર વોડી આપે કે ધડે જીવેને પ્રાણી ભીવે કે ડિસેસાઈ અમરીદે કે કંડામાં બટાકા વાવે કે તેરો કટવું નવી સ્ટાઈલનું પાટલું સિવડાવે કે ત્રધા અજમેરા સાથે વસ્ત્રરહિત થઈને એક પથારીમાં સૂવે કે લહિયાર ગલીમાં જઈને એ વખત ચાંપ ખાંપ કે દાદી વધારે કે કોઈને

તમારો મારી દે કે ચાર દિવસનો ઉપવાસ કરે કે આર્કિકમાં બંધને લવિંગમે વેપાર કરે, તું ગમે
 તે કરે ગઈશ ! પણ તારાં માથે શીંગડા ઊગવાનાં નથી. કેમ કે ગઈકાને શીંગડા ઊગે નહીં અને
 છતાં તું આખી જિંદગી શીંગડા ઊગશે એની આશામાં ને આશામાં વૈતરાં કર્યે જવાનો છે. તારાં
 વૈતરાં કદી અટકવાનાં નથી. તું કહ્યું ખાધાં કરીશ અને વૈતરાં કર્યાં કરીશ. તારી એ જ જિંદગી
 છે. આઈસિક્રમ આ. આઈસિક્રમ, લખાડ, લોટ ! લોટડીનું દૂધ પી, જિંઆ યવું હોય તો, નીચા યવું
 તો દોડાનાં દરમાં રહે. તારે શું ચવું છે. અપાગિયા? મોલ સૈના ગિરેલની વાટ લુએ ૭૭ ?
 ક્યો અચરહાર સજવા છે તારે ? શું હેઝા છે તારી, લસ બાવલા તારાંથી કયું થવાનું નથી. કેમ
 કે તારે શું કરવું છે એની તને ખબર નથી. તું આકાશમાં ગમે તેટલે જિંએ ચંદ્ર કે મંગળમાં જઈને
 ખટકિયું આઈશ - તોપણ તારાંથી કયું થવાનું નથી, કેમ કે તારે શું કરવું છે એની તને ખબર
 નથી. મુઘા અજમેરા સાથે તારે ચવું છે ? એના શરીરને ચૂંચવું છે ? પછી ? પછી શું કરીશ ?
 દિશવામાં દેરાં નેવાં જઈશ ? અખૂતરામાં ચણ નાખવા જઈશ ? રૂપિએ ડઝનવાળાં કેળા જઈશ ?
 કોઈ મારવાની દવાનો સાંપ પૂછવા જઈશ ? કલપ લગાવીશ ? કાંકરિયાની પાળ પર બેસી શીંગ-
 માથા આઈશ ? શું-શું કરીશ બોગિયા ? ફાતલ કરતાં આવડે છે તો આખી જિંદગી ફાતલ કર્યાં
 કરે આ જનમ ફાતલ કરજે. આવતે જનમે ઊલ ઉતારજે, ત્રીજા જનમે કોગળા કરજે, ચોથા
 જનમે પ્રાયમસ પેટાવજે, પાંચમા જનમે એમાં ચા ચૂકજે, છઠ્ઠા જનમે એમાં ચા નાખજે, આઠમા
 જનમે ઊલારાડું નિરીક્ષણ કરજે, નવમા જનમે ચમકી જજે, દશમા જનમે ફાટી ગયેલી ચાના વિષા-
 દને ગાઈ ગાઈને આખાલપદને સખાધ પાડજે કદી ચૂકજે. ચંણ ! આ છે તારી જનમજન-
 માતરની કથા. આ અરવિંદની જનમજન-માતરની આતમકથા છે. એમને અગિયારમું વરસ બેસશે
 તો તેઓ ફોટલી ચામાંથી પીત વર્ષના, દેવતાના સંસ્પર્શથી અલૌકિક બનેલા, પેંડાની નિર્મિતિ
 વિષે આપુબને અળે સકશે. આપુબ ગળતું જશે, પેંડા ફર ને ફર ખસતા જશે. અને છતાં નહીં
 આપેલા પેંડાના આનેદથી જેમના અલેરા પર ચિકાશ વધી ગઈ છે એવી શિષ્યમંડળી દેશેલી આંખોને
 ઉપાસી પડી. એમનાં ભોખ્યાં શ્રદાના બાવળિયે ગુંદરથી સજ્જળમ ચોટી ગયાં છે. એમના સાચળ
 પર ચિપિયાથી ચૂંચિયો સરશે. તોપ તેમના મુખવિવરમાંથી 'આહ' કે 'ઓહ' નીકળશે નહીં.
 કેમ કે તેઓ જમીન પર બેઠાં નથી પણ અધ્ધર હવામાં પલાંડી સગાવીને બેઠા છે, તેઓ મુખ વડે
 નહીં પણ કાન વડે ખાય છે. આવતી કાલે નાક વડે કેળું ખાશે. એમને હલેલીમાં વાળ જોગશે. અને
 માથા પર શીંગડા ઊગવાની તેઓ રાહ જુએ છે. માથુસ કેવો કાચો છે બિચારો ! એ કાન વડે કેળું
 ખાય છે. તમે કહેો તો એ નાક વડે પણ કેળું ખાઈ ખતાવે. ખવાખ. તોપણ માથા પર શીંગડા
 કેમ નહીં જોગે વાડે ? જોગશે, ખાપ જોગશે, તમે આંખનું ઝોંઝોં રાખો, સળવળાટ કરશો નહીં, અથર્માં
 જોગશે નહીં, જિંદગી માંડીને. શુંગી છે તમે એવી અજબ કલ્પના કર્યાં કરો, અને વસ્તુતઃ તમે
 જોગો છે જ. શુંગી છે જ તમે વામ-દક્ષિણ એક એક, અર્ધાત્મક એ પણ એ અવ્યક્ત છે. ક્રમશઃ
 અવ્યક્ત થશે, અને તમે અનુભવ મૂકીને દેવ છાની જશો. તમારું નાક દળાવશો એટલે તમે પિયાનોની ચારક
 રાગવા માકશો. મુઘ આ બધું ધીમે ધીમે થશે, સમય જશે, એ ચાટે સાધનાની જરૂર છે, તપશ્ચ-
 રાની જરૂર છે, આજે તરી-તો આવતી કાલે, તમે નહીં તો તમારા અનુભવ અવસ્થા દેવત્વને પામશે.
 ક્યાં તારે એજો ઉત્સવ. મંગાવો મંદવિલાસથી જોશેળી. થઈ જેળા જરમા જરમ મેથીના ગોટા બી
 મંગાવો. આઠાં સાલા જનારે છે કંઈ જોશેળી ! શાદુ ! શાદુન ગોટા બી કેમ નથી. કચ્ચકાકા, આમ
 પેથો જોશેળી ? એક કહેયો નહીં નરો. આ તો પીસ્ટિક કહેવાય, પૂછો આ નવનીતશાયને. એ તો
 જોઈશ જોશેળી પલાળીને એનો સવારે નાસ્તા કરે છે. શરીરમ આઘ, પછી ખીજ વાત. બસ
 ખાસ ! પાંચસો મામ જોશેળી એટલી વારમાં ગાયબ ! કેત તેરીકો. પેલેથી વધારે મંગાવી હોતને,

કંઈ નહીં. થોડામાં જ મઝા, ઝાઝામાં ખત્તા છે. અતિ સર્વત્ર વળેલો. :-

તોરે સમજી છે આ ગીધુ. સતોષ માની લીધો. હવે ત્યારે ? પછી કેટલી ખાવાની હોય જલેખી, બંધ થે ની. ખાણું વળી ખીજી કંઈ વાર. માથો ચટકો રહી જાય છે. શુદ્ધ કે વેજીટેબલ ? હવે ખાવને મારા લે બંધુ ચે..., ઢાંકવામાં જ માલ છે. તમે વળી કેદી બેસ પાળીને ઘેર બેઠાં થી બનાવો ? ઇ તો બધું એમ જ હોય ગીધુભાઈ, ઝાઝા ડાળ ન કરીએ. ઝોલી કહેવતમાં કાણું છે ને કે ભસ-વાતું ને લોટ ફાકવાનું ઈ બેય એકી હારે નો ચાપ. ખાણું ખાણું ને વળી ઉપરથી પાણી લાડ કરવા ઈ બેય ચાંચી પોઢાય ! હે કંચનકાકા, ચીમ બોલતા નથી ?

આ ઈમ ચીમ ક્યાં કરો અરવિંદભાઈ, ગીધુભાઈ, કંચનકાકા, તમારી આખી જિંદગી જલેખી ખાવામાં જવાની છે. એનાં વખાણ કરતાં અટકી જશો. ત્યારે પીત વર્ષના દેવત્વના સંસ્પર્શથી યુક્ત એવા અલૌકિક પેડાઓ વિશે વિચાર કરવા બેસશો. હાથમાં જલેખી હશે એ ખાવાનું, પછી જલી જશે અથવા મનમાં મેંડા હશે અને મેંમાં જલેખી હશે અને ચાવવાનું જલી જઈ, મેં ફાડીને અપુત વર્ષો સુધી બાધાની જેમ સૂતમૂન બેસી રહેશે. બલકે તમે એમ ને એમ બેસી જ રહ્યા છે. જલેખી તમે ખાંધી નથી છતાં જલેખી ખાધાની વાતો કરો છો. પેડા તમે બેચો નથી છતાં પ્રત્યેકના મનમાં, લિખ લિખ આકારના અલૌકિક પેડાઓની ચર્ચાઓ પેડી છે, અને બધા 'કેમન' પેડાની વાત કરી રહ્યા છે. ટૂંકી વાર્તાના સ્વરૂપ પર પ્રવચન કરવા બસો છો. સંવેદન છે પણ ટૂંકી વાર્તાનું કાંઈ બાધાનું નથી, વાર્તા બંનુંતી નથી. મારે તો વાર્તા બેઈએ. તારે તો બધું બેઈએ. કાલ સુધારે તો તું એકંદરને એક અડધાં છાંયો માગીશ, ને આ શહેરમાં ક્યાં જોતવા જવાં ભાઈ ગીરધર, માટે તું બેસી રે ને એક ખૂણમાં, જોવર્ધન પર્વતને ટચલી આંગળી પર બેઠાને તું બેડો છું. એવા ભ્રમમાં બેસી રેને બાપા ! ભ્રમમાં નહીં તો ખીલું શુ ? શેકેલી સોપારીના સુડીની મદદથી કંકા કરતાં તો તને આવડતું જાયી. શેરીમાં વચ્ચેવચ્ચ બેઠેલી ગાયને બેઈને તો તું ગભરાઈ જાય છે અને તંરત તને સારી થઈ જાય છે તું રેવા દેને ભાઈ, વાર્તાના કાકાની વાત કરવાનું તારું કામ નિયમિત સંવાર હરડેના રેય બંઈને ફાકશુદ્ધિ કયે રાખવાનું છે. મારે તો હરડે બેઈએ એમ બોલ ને ! મારે તો વાર્તા બેઈએ એમ બોલો થઈને બોલીશ નહીં. ધણી વાર બહાર નીકળેલી જીભ ચઢી અંદર જતી જ નથી. લટકતી જ રહે છે. એરિસ્ટોરલને એવું થયું હતું. માટે સમજી થઈને ગીધુભાઈ તમે બસો, અંદર રસોડામાં જઈને બા મૂકો. લો જોઠો જોઠો નહીં તો બાવડું ઝાલીને બેઠા કરવા પડશે.

૨

હોવું એ જ મહત્તમ ઘટના છે, જ્ઞાનની પણ સમઘમોરી, ઈનેસિક્વોરિટી, પ્રેરના. અભાવ અશોકની આ બધી વસ્તુઓ અને જીવ્ય ક્યાં છે ? હોવું એ જ મહત્તમ ઘટના છે ? I O O O, અસ્તિત્વ, પંથ એ અસ્તિત્વ વિશે માણસ સલામ છે. એ જોવાનું સલામ છે. એ અસ્તિત્વનો અભ્યાસ થઈ એવું કહ્યું બધું પડ્યું છે. સૌ પ્રથમ તો આ મારું હોવું... મારે જ એ ઘટનાને મારી ઈએ અનિચ્છા સાથે કરો જ સંબંધ મેંથી. હું છું જ એને પંજી હું મોરો વિશે સંબંધ થઈ છે. આ 'હોવું' એ સ્પીકરીને જ આગળ વાત કરવાની. તમે છો જ. તમે ઇચ્છો કે ન ઇચ્છો. પંથ તમે છો જ અને તમને ઇચ્છા આપવામાં આવી છે. તમે ઇચ્છો શરૂ છો. એ ઇચ્છાને સંપાદવી તમે જીવને ઈર તારફડી શરૂ છો. ઇચ્છા પૂરી થયા પહેલાં અધવચ્ચે તમારું અર્થ પંથ થઈ. અધ્યાનકે તમારું હૃદય બંધ પડી નીચ અથવા ઉચ્ચ વચ્ચે કંચરઈ બેજો. જોકે જાવે ને તમારો આજી નીકળી નીચ, તમારી ઇચ્છા સાથે શરૂ થાય ને શરૂ. જ સંબંધ નહીં. ઇચ્છાઓ પણ તેમને એમુક જ થવી બેઈએ એવું તમે ઇચ્છી શરૂ. પણ તમારી ઇચ્છા પ્રેમભૂતી ઇચ્છાઓ જ થાય એવા કાંઈ નિયમ નહીં. એટલે ઇચ્છા પણ તમારા વશમાં નથી. અને છતાં મારી ઇચ્છાના ભ્રમમાં અનેક જીવનો પસાર થઈ જાય

છે. ઇચ્છાની આ બ્રમણ આપીને શું કાંઈ મનુષ્યનો ઉપહાસ કરી રહ્યું છે ? કાંઈ એટલે-ઠાણ ? કાંઈ જેવું તો કશું નથી. તો પછી ઉપહાસ ઠાણ કરી રહ્યું છે ? અથવા ઉપહાસની આ વાત જ નથી. 'ઉપહાસ' શબ્દ અહીં વાપરવો પ્રસ્તુત નથી. અને છતાં મેં શા માટે એ વાપર્યો ? 'ઉપહાસ' શબ્દ મારી સામાજિક ભીતિ ક્યવે છે ? કાંઈ ઉપહાસ કરી રહ્યું છે એવી શીલિંગ પણ મને શા માટે થઈ ? તમે ઇચ્છો અને છતાં એ પ્રાપ્ત કરી શકો નહીં. વામણો માણસ હાથ બેંચો કરી કરીને બેંચે લટકતા આયુધને તોડવાના પ્રયત્ન કરે તો હોય એ સ્થિતિ કોઈને ઉપહાસનીય લાગે, કોઈને કરુણ લાગે. કાંઈ એનું સંમિશ્રણ પણ અનુભવે પણ આ તો એક ભૌતિક ઉદાહરણ થયું. આશ્રયની પ્રાપ્તિ એ વ્યથ છે. એ પ્રાપ્ત ન થઈ શકે તો માણસને દુઃખ થાય. પ્રાપ્ત કરી શકે તો સુખ થાય. એની પ્રાપ્તિ માટેના વ્યર્થ પ્રયત્નો કોઈને હાસ્યાસ્પદ લાગે, કોઈને એમાં કરુણનો અનુભવ થાય. પણ એ સિવાયના જે પ્રયત્નો ચાલે છે મનુષ્યના... કયા પ્રયત્નો ? જીવનને અને પોતાની જાતને સમજવાના. આંતરબાહ્યને સમજવાના જે કંઈ પ્રયત્નો વિજ્ઞાન અને કળા દ્વારા થઈ રહ્યા છે એ પ્રયત્નો પણ શું હાસ્યનો અર્થવા કરુણનો અનુભવ કરાવે છે ? એક જ પરિસ્થિતિ કોઈને હાસ્યનો અને કોઈને કરુણનો અનુભવ કરાવે ? તો હારય અથવા કરુણ એ બહાર નથી, વસ્તુગત નથી પણ ચિત્તગત છે ? હસવું કે રડવું એ બંને subjective છે ? તો પણ સર્જક તત્ત્વ હોય છે એમ કહેવાનો શા અર્થ ? અને એટલે જ લોચાલાપસી જેવી વાતો મૂઠ વિવેચકોએ શકે કરી હશે ? સર્જકમાં તાતત્ત્વ-પૂર્વકનું તાદાત્મ્ય હોય છે. એમ ? સર્જકના માથે શી ગડાં હોય છે એમ કહેવામાં પણ શું વધિ છે ? સર્જક સર્જક સર્જક કલાખોરી, સર્જનખોરી, જ્ઞાનખોરી. અશોક આ બધામાં પણ સંમિશ્રણો જુએ છે. પણ અશોક તો આશાવાદી છે. એને તો જીવન આનંદમય લાગે છે. માણસે જીવનને બગાડી મૂક્યું છે. પણ માણસનું જીવન સાહજિક, સુખમય, આનંદમય થઈ શકે જો એ અને ચિંતક બની શકે તો. પણ બાર્થ, એવો અત્યંત કયાંથી બને ? મનુષ્ય અને ખીજાં પ્રાણીઓમાં આ જ મોટો તફાવત છે. મનુષ્યને ઇચ્છાઓ છે. પ્રાણીઓનું જીવન નેસર્ગિક છે. પણ કૂતરા જેવાં પાંજીસ પ્રાણીઓ તો માલિકને જોઈને પૂંછડી પટપટાવતાં હોય છે. માલિકના હાથમાં થેલી હોય તો એ પાછળ પાછળ પૂંછડી પટપટાવતો દોડે છે. ખાવાની ઇચ્છા જ એની પાસે આ કરાવે છે ને ! માલિકને જોયા, એની પાસે ખાવાનું છે અને એ બિઝેસ, દોડમે, ગડિયેસો થઈ ગયો. પણ આટલું જ, એ સિવાય ઝાઝા પુરુષાર્થ નહીં અને ઇચ્છાઓ પણ કેટલી ? આવી જીવન માટે અનિવાર્ય એવી સામાજિક ઇચ્છાઓ અને તે પણ વિકૃત થયેલી નહીં. કૂતરાને કપડાંની, મકાનની, રેડિયોની, પરદેશગમનની, વટ પાડવાની, હાપમાં ફેરો હપાવવાની, કંઈ કહેતાં કંઈ ઇચ્છાઓ નહીં. માણસ પણ કૂતરું, બિલાડું, માખી, મચ્છર, વઢા, વાઘ, ઉધઈ, બેંટ, ઈંબળ હોત તો ? તો એને ઘણી શાંતિ હોત. માણસ માણસ છે. એ પોતાને વિશે અને બાહ્ય પદાર્થો વિશે સમાન છે. એને દરેકો, બનાવો, વિચારો, લાગણીઓ આ બધાની ઝીંજવટભરી સ્મૃતિ હોય છે. એ યાદ રાખી શકે છે. એની યાદદાસ્તને કારણે જીવનકાળ રચાય છે. સ્મૃતિને કારણે તારતમ્ય આવે છે. શું અનુકૂળ હતું એવી સ્મૃતિ માણસને અનુકૂળની પ્રાપ્તિના પુરુષાર્થ તરફ ઝેરે છે, સ્મૃતિને કારણે જ માણસ ધૂષકરણ કરી શકે છે અને વિદ્યાને રચી શકે છે. સ્મૃતિને કારણે જ માણસના ખીજાં માણસ સાથેના સંબંધો યાદ અને લાગણીમય બનતા બાય છે. સ્મૃતિ ન હોય તો એટ્યમેન્ટ ન હોય. અને છતાં માણસ જીવી શકે છે કારણ કે જેટલો એ સ્મૃતિશીલ છે એટલો જ વિસ્મૃતિશીલ છે. એ ઘણું બધું જીવી જાય છે. બધું જ સતત એને યાદ આવ્યા કરતું નથી. જો એમ હોત તો માણસ છે એનાથી પણ વધારે રેલવાયો હોત. તો આ સ્મૃતિ છે આજના મનુષ્યની. આ સ્થિતિના મૂળમાં ? માણસને યાદ ન રહેતું હોય તો કેવું સાડું ! આ મારાં

મા-આપ હો એવું પણ શાદ ન રહે. એથી અમુક નિશ્ચિત ઘર અને કુટુંબ જેવું પણ ક'ઈ નહીં. એ માટેની ઠાઈ કશી લાગણી પણ નહીં. કશું જ નહીં. જ્યાં જોઈ આવે ત્યાં જોઈ જાય. સ્થળ અને કાળ વિશેની એને કોઈ સ્મૃતિ ન હોય તો સ્થળ-કાળ મુક્ત બની જાય. પણ પ્રાણીઓમાં તો sense of place પ્રબલતમ હોય છે. વૈજ્ઞાનિકો આ sense શાથી હોય છે તે વિશે કશા નિર્ણય પર આવી શક્યા નથી. યાયાવર પક્ષીઓ માઈગ્રેશન કરતા હોય છે તે પણ ચોક્કસ સમયમાં અને ચોક્કસ સ્થલ તરફ, આમ શાથી? અમુક આભોહવા એમને જીવન માટે પ્રતિદૂળ હોય છે માટે? આમ, અનુકૂળ આભોહવા તરફ એમનું સાહજિક, નૈસર્ગિક ઉત્ક્રાંતિ થતું હશે? કેટલી લાંબી યાત્રા અને તે સલામત રીતે નહીં, કોઈ પૂર્વનિર્ણયથી નહીં-માત્ર નૈસર્ગિક બનાવ એ યાયાવર પક્ષીઓ જે પ્રદેશમાંથી આવતાં હશે તે પ્રદેશ અને જે પ્રદેશમાં જતાં હશે તે પ્રદેશ. આ જે પ્રદેશમાં રાજકીય સત્તાઓ, રાષ્ટ્રીયતા લિન-લિન હોય. જે વચ્ચે ખૂનખાર યુદ્ધો પણ ખેડાતાં હોય અને છતાં પક્ષી-ઓને જેમાંથી એકેની રાષ્ટ્રીયતા નહીં! નાસઓ નહીં કે રાષ્ટ્રગીતો નહીં. બધું જ નૈસર્ગિક. શરીર-શરીરનો ધર્મ બળવે, નહીં કોઈને શહીદ થવાનું, નહીં કોઈને રાષ્ટ્રપિતા થવાનું, નહીં કોઈને એન. સી. સી. ની તાલીમ લેવાની, નહીં કોઈને ઝૂન અનુલવવાનું-કશું જ નહીં. પક્ષીઓ અભાન છે અને છતાં સંપૂર્ણ રીતે સજાન છે, સેન્સાટિવ છે, પ્રતિકૂળ આભોહવા શરૂ થતાં એમની યાત્રા શરૂ થઈ જાય છે. નિશ્ચિત પ્રદેશમાં યાત્રાં જાય છે. અને ફરી પાછાં એ જ સ્થળે પાછાં આવી જાય છે. પણ હું પક્ષી હોઉં તો? એવા wishful thinking નો શો અર્થ? એમ ક'ઈ માણસનું માખીમાં 'મેટામોર્ફોસિસ' થતું નથી. માણસ માણસ છે, સ્મૃતિશીલ, સલામત એવું પ્રાણી છે અને એની સાથે સંકળાયેલી છે વ્યથાઓ. એ અશુભ વર્ણોથી સ્મૃતિમંથે લખ્યા કરે છે. સમઢ ક્યાં કરે છે, પણ જગતને કે જાતને પૂરેપૂરી સમજ શકેલો નથી. એનાં પૃથક્કરણો અને એ પરથી તારવેલા નિયમોમાં, વિજ્ઞાનમાં ઘણા ગોટાળા પણ થતા રહ્યા છે. અને વળી એ અધનરચે ખલાસ પણ થઈ જાય છે. મરી પણ જાય છે. એ અધૂરો અધૂરો રહીને મરી જાય છે. માણસ હજુ અપૂર્ણ જ રહ્યો છે.

‘સંપૂર્ણ જગતમાં ઈશ્વર એક જ, માનવમાત્ર અધૂરો.’ માણસ અધૂરો છે પણ આ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ વચમાં ક્યાંથી ટપકી પડ્યા? વચ્ચે ઈશ્વરના નામની બહુ મોટી ગરબા કરી નાખી છે માણસે. ઈશ્વર એ મોટું આસ્વાસન છે. વૈજ્ઞાનિક શક્તિની જબરી હાર છે. પછાડ ખાધેલા માણસને ધા પર મૂકેલાં બરફનાં ચોસલાં જેવાં ઈશ્વરી આસ્વાસનો જેણે રંગતી દીધાં છે એવા નિરાધાર માણસનું શું? માણસને દારૂ પીવો પડે છે અને હરિકીર્તન કરવાં પડે છે. બંનેમાં જેલાતુ થવાની વાત છે. બંને એકસરખાં આમાનુષી છે. બંને લાગેડુ છે. અશોક સમજવાની વાત કરે છે. escape ન કરવાની વાત કરે છે. સમજવાની પ્રક્રિયાથી માણસ સર્વાર્થાવિક બની જશે! અરે પણ આ સમજવાની પ્રક્રિયા પ્રોત્તે જ શું અસ્વાભાવિકતા નથી? વિકૃતિ નથી? એ પ્રક્રિયામાંથી સ્વાભાવિક થવાશે? જીવનને કોઈ પ્રયોજન નથી? પ્રયોજનશુદ્ધિ એ માણસની વિકૃતિ છે? પ્રયોજનશુદ્ધિથી માણસ દુઃખી દુઃખી થાય છે. પણ તો નિપ્રયોજન કઈ રીતે બનતું? આ સલામતને ક્યા ટાળવી? આ લાગણીતંત્રને કઈ રીતે અટકાવવું? સ્મૃતિપ્રક્ષાલન કઈ રીતે કરવું? થેન ચટે એ માટે દારૂ પીવો? લગન કરવાં? રાષ્ટ્ર-ભક્ત બની જવું? દીનદયાલ બની જવું? વિજ્ઞાનના સંકેતમાં જીવનભર સલામતને બેતરી દેવી? એનું માથું, મરી જઈએ ત્યાં સુધી, નમેલું જ રહે-એ ક્યારેય માથું ઊંચકે નહીં એવી પ્રવૃત્તિમાં બેગમ જવું? એમ કરવાથી દુઃખ ફર થશે અને સુખનો અનુભવ થશે? પણ ના, અશોક એમ કહેતા નથી. એ તો સમજવાની વાત કરે છે, છટકા જવાની વાત કરતા નથી. હું દારૂ પીને સુખશુદ્ધિ યુવાનીને જીવતા હઈશ તો આ સમજવાની પ્રક્રિયાને પરિણામે હું દારૂડિયો મટી જઈશ. દારૂડિયો મટી જઈશ પણ સુખી થઈ શકીશ એની કોઈ ખાતરી છે? અને હું નો એવો નો એવો સમાન

રહીશ તો ફરી પાછા મારે દારૂ નહીં તો ઈશ્વર, ઈશ્વર નહીં તો કોઈ પણ કે વાદના ધેનની ગરજ પડશે. સલામતતા એ માણસની સ્વાભાવિકતા છે, વિરૂદ્ધ નથી. આ દુઃખ પણ એ સલામતતાનું જ પરિણામ છે. માણસ દુઃખી જ છે. બધું સુખમય જ હોય, બ્યવસ્થિત જ હોય અને તે સિવાયનું બધું વિકારરૂપ છે એમ શા માટે સ્વીકારી લેવું? એમ સ્વીકારીને જ પછી આશાવાદી, સુખવાદી પ્રચારકો બહાર આવે છે. બધાંને, સુખનું પ્રલોભન, એ વાટે તરફ ખેંચે છે. આ પણ દારૂના નશા જેવી જ વાત છે. આ બધું દુઃખમય અને અનવસ્થાભર્યું છે એવા સતતને ન સ્વીકારનારા સુખના ભ્રાન્તિમય શંકરાચાર્યોને મોંમાં મૂકીને લિંગજાતમાં ને લિંગજાતમાં આપુલ્ય પૂરું કરી શકે છે. તેઓ સદ્ભાગી છે, પણ ભ્રાન્તિમાથી સરક્યા કરનારા અને સતત આ ભ્રાન્તિ છે એમ માનનારા દુર્ભાગીનું શું? એક ભ્રાન્તિમાંથી બીજી ભ્રાન્તિ, બીજીમાંથી ત્રીજી અને બસ એમ જ. દુઃખનો પણ નશો ચડે છે. હા, જગન્નાથ, એ વિશેની આ આતિ સલામતતા પણ આથો ચઢાવીને આલોકોહોલ ઉત્પન્ન કરે છે. તું પણ સુખી છે. દારૂડિયામાં, ભજનિકમાં. શહીદમાં કે તારામા કરી ફેર નથી. તું પણ નશાખોર થઈ ગયો છે. પણ તો હું શું કરું? આ ટેબલ પર મુઠ્ઠો પજાડું? હા, એટલું જ માત્ર. તારી ચારે બાજુ રહેલી નકર, અદૃશ્ય પણ અનુભૂત એવી નકર હીવાકો પર તું મુઠ્ઠા પજાડી શકે છે, અને પછી નિરાધારતાનું એક માદક ધેન અનુભવી શકે છે, તું બધાંથી જુદો છે, વિશિષ્ટ છે, એવું અનુભવી શકે છે. ના ના ના એમ નથી. એમ નથી. હું બધાંથી જુદો છું. વિશિષ્ટ છું એમ અનુભવવા મટે નથી મારા સાહેબો! તમે હંમેશાં એ રીતે જ ભેતા આભ્યા છો, બહુ ઠાવકા અને સમજુ છો. માણસને પામી જતાં તમને વાર લાગતી નથી. પુરીપકોડી તાજી છે કે વારસી એ પણ આપ ભેતાંવેંત કહી શકો છો. માણસને પણ પુરી-પકોડીની જેમ તમે ભેતાંવેંત સમજી જાઓ છો. પણ તમારું અહીં કામ નથી. તમે સુખી છો. કેમ કે તમે માણસ નથી.

હા, તમે માણસ નથી. કેમ કે તમે સેન્સિટિવ નથી. માણસમાં ને પુરીપકોડીમાં તમારે મન કરી ફેર નથી. તમે ઠંડે ક્યેજે હિટલરનું છવનચરિત્ર વાંચી શકો છો. તમારી માના શૃત્યુના એકત્રીસમા દિવસે તમે મજબૂનમુશાલા ખાઈ શકો છો. તમારી સલામતતાની સર્વ શક્યતાઓ પ્રકટી શકી નથી કારણ કે તમે માણસ નથી. તમે ક્યાંક ને ક્યાંક અટકી ગયા છો અને પછી આજુબાજુ ગોળ ગોળ ફર્યા કરો છો. પણ આ વિશેની સલામતતા પણ તમને નથી. તમે રમત રમતમા બધું સમજી જાઓ છો. તમારે મન બધું સિમ્પલ છે, બીજા કોઈને અમથા અમથા કોમ્પ્લેક્સ કરવાની આદત પડી ગઈ છે એમ કહીને તમે થોડાના હજીહજીટ જેવું હતી શકો છો. તમે અસ્વમાંથી ટકુ બની ગયા છો એની તમને ખબર નથી. તમે તમારી જાતે જ થોડાગાડી સાથે ભેતરાઈ ગયેલા છો એ તમારી કુમનસીમાં છે. પણ એ કશાની તમને ખબર નથી. અને છતાં તમે માણસને પારખી કાઢો છો।

આ સંબોધન કોને કરું છું? શું આ આત્મસંબોધન છે? હું ભેતરાઈ ગયેલો છું. મારી જાતે જ ભેતરાઈ ગયેલો છું? હું જાતે જ ભેતરાઈ શકું? સાથે જ? એક જગત્ત્રાય, હું જાતે જ ભેતરાઈ શકતો હોઉં, ભેતરાવાનું મારા હાથની વાત હોય, શુભામ થવાનું પણ મારા હાથની વાત હોય તો હું શુભામ નથી. સર્વિજ્ઞાનનું અમૂલ ફૂલ રાષ્ટ્રીયતાના નશામાં કવિને આશ્ચર્ય થાય છે પૌતાની શુભામી વિશેનું। એ શુભામી પણ રાજકીય શુભામી, એ જ રપશી શંકયું તમને કવિરાજ? તમે આટલા બધા સેન્સિટિવ નીકળ્યા? કહેવું પડે. અને માનવી સર્વિજ્ઞાનનું અમૂલ ફૂલ છે એવી ક્યાંથી ખબર પડી ગઈ? જન્મતાં વેંત કોઈએ કાનમાં ફૂકે મારી ને ક્યું હતું કે નેજે હો, ખીરું બંધુ બલે. બૂલી જવાય, પણ આ માણસ તે સર્વિજ્ઞાન સર્વ જીવોમાં વિશેષ મૂલ્યવાન એવું પ્રાણી છે એ ન બૂલતો. અને ન બૂલ્યા એ વાત તમે કવિરાજ! મનુષ્યથી કોઈ શ્રેષ્ઠતર નથી. ન માનુષાત શ્રેષ્ઠતર હિ કિંચિત. એમ મેં માળા માણસે ખીલવામાં કંઈ બાકી રાખ્યું નથી. પણ લલા આદમી ખીલવાનું પણ ક્યાં એના

હાથમાં છે! સદિગાંગના અમૂલ ફલનો જન્મ પણ ઇચ્છાધીન નથી. જન્મની સાથે જીવનની ઉત્પત્તિ સાથે જ એની શુભાશી શરૂ થઈ જાય છે. એને વિશે તમારી પાસે કોઈ આશ્ચર્ય, કોઈ શ્રોત્ર, કોઈ બેચેની, કોઈ અનન, કોઈ લાચારી—કશું છે? ધેન સ્ટોપ ચોર નોનસેન્સ. તમે સેન્સિટિવ નથી, તમે ભારતીય સંસ્કૃતિ તરફ મુગ્ધ થયેલા, મૂઢ થયેલા અને માણસની વિકૃતિ તરફ આંખ આડા કાન કરનારા. ના પણ એમ કહેવું તેજ બરાબર નથી. તમે આત્મવન્ધક નથી તમે બોળા માણસ છો. ભલાબોળા માણસ છો. તમે માનવતાના ચાહક છો. એના નકર સુધારક પણ છો. જેને ચાહો છો એને સુધારવા મથો છો. વાહ લાઈ વાહ! એઈ જગજગનો જોજો આ ‘સપ્તાર ઉપર માણુ’ નો મહારી ખેલ એ જેને ચાહે છે એને સુધારવા મથે છે. ન બને ન બને. જે સુધારવા જેવું છે એને ચાહી કેમ શકે છે? ચાહવું અને સુધારવું? નોનસેન્સ, ગનાવટ અથવા સેન્સનો અભાવ. દૂધપીતા ગાધીસાહેબોની અહિંસાની વાતોના પોલાણમાં મરઘી અહિંસક ઈડાં મૂકે છે. આવો સજ્જનો અને સન્નારીઓ, આજે આમસેન્ટની પાટી છે. શરીર સચકત હશે તો ઉત્તમ દેશસેવા થઈ શકશે. કું ગ્રેજીર ભારતવાસી! કિંગ્ડોમર સેન્સિબિલિટી! જય જય સજ્જનો, માનાઓ જય જય, નમસ્કાર.

શા માટે આવેશમાં આવીને કટાક્ષથી, ઉપહાસથી કું આ બધું લખી રહ્યો છું? અનુભવેથી આવે ઉપહાસ શા માટે? એ લોકો બ્રાહ્મિનિમાં છે અને તું બ્રાહ્મિનિમુક્ત છે? અને બ્રાહ્મિનિમુક્ત થઈને શું? તું એક તુચ્છ અપૂર્ણ પ્રાણી છે. તું અચકત અને શુભાશી છે એની પ્રતીતિ પણ શું? આત્મહત્યા? એ પણ તારી અશક્તિને અને શુભાશીને જ પ્રકટ કરે છે. તો પીડાયા કરવાનું? જગવામાં, જીંધવામાં, ખાવામાં, વિચારવામાં લાગણી થવામાં, કલ્પના કરવામાં આ બધામાં જ કું શુભાશી હું? સામાજિક શુભાશી સામે મારો અધડો છે. અધડો પણ શેનો? કું માત્ર સભાન છું. મારી શુભાશી વિષેની મારી સભાનતા અને તેમ છતાં આઈસ્ક્રિમ મને લાવે, ચમચી મોમાં પ્રવેશતા કું આનંદ-વિભોર બની નહીં, ઈડા પવનમાં ધાખામાં મને માદક અને ભરી ભરી જીંધ આવે. શુભાશીને પણ અમુક લાવે, અમુક ના લાવે. શુભાશીને પણ ઘસઘસાટ જીંધ આવે. શુભાશીને પણ ખીજ શુભાશી પોતા કરતા વધારે સુખી જણાય. અને એટલે એ અપેક્ષા જાય. ‘ફ્રેન્ડ્સ આરિની હઠી તારીએ કદાચ હું યુ. એસ. એ. નહીં છું’ એમ કહેતા કવિશ્રીના અહેરા પર ચંદ્રોદય થાય. કું શા માટે નહીં? અથવા શા માટે મને આઈસ્ક્રિમ લાવે? શા માટે મારે પાણી પીવું જ પડે? મને અમુક પરિસ્થિતિમાં મૂકી દેવામાં આવ્યો છે. કંડિશન-૩ કરી દેવામાં આવ્યો છે. કું જલતે કંડિશન નથી થયો. કું શરબત નહીં પીવું, આ નહીં પીવું—પણ પાણીનું શું? પાણીને કેમ કોઈ વ્યસન કહેતા નથી? પાણીનો પણ હું શુભાશી? જો આમ જ હવું તો માણસને પણ કેમ રહેવા દીધો નહીં? એને શ્રેષ્ઠતર શા માટે બનાવ્યો? કોઈ શ્રેષ્ઠતમ છે એની પ્રતીતિ કરાવવા. માણસ થોડીને, જીંટને, ગાયને, બેંસને, બકરીને કૃતરાને આધીન શુભાશી બનાવી શકે છે. આમ કરી શકે છે એટલે એ શ્રેષ્ઠતર? ખીજને શુભાશી બનાવવા ની શક્તિ તે શ્રેષ્ઠતાની કસોટી? માણસ કરતાં માખી શ્રેષ્ઠતર છે. કારણ કે એ પોતાની શુભાશી વિષે સભાન નથી. માણસ ગિચારો સભાન મૂંઝો છે ને કંઈ કરી શકતો નથી. બહુ બહુ તો સભાનતામાંથી છટકી જવા એ અનેકવિધ પ્રયત્નો કરે છે અને પ્રયત્નોને સંસ્કૃતિનું નામ આપી એની પરંપરાને આગળ વધારવાનું મજૂરીકમ ચાલે છે, જલતની વેઠ સાથે સંસ્કૃતિની પાંચ વેઠ. મને લાગે છે કે આ પાણીમાં અને હવામાં જ કશુંક માદકતત્ત્વ હોવું નેઈએ. જે શરીરમાં પ્રવેશતાં કમચઃ માણસ થેનમાં રહેતો થઈ જાય અને એની સભાનતાની માત્ર ઝોળી, નહીંવત થઈ જાય. હવા અને પાણીનો ત્યાગ કરવામાં આવે તો? માણસની શુભાશી મટી જાય? હવા અને પાણી અનિવાર્ય શા માટે? જીવવા માટે? તંગાડુ હોવું એ જ શુભાશી? તમારી તમારાપણની લાગણીનું મૂળ જ શુભાશીમાં છે? ચોખ્ખાપ કંદખાનું જ છે? અને કંદખાનું એ પણ તમારાથી બિન્ન, અર્થજ

નથી. તમે સ્વયં કેદખાનું છે અને કેદ થયેલા છો. કેદખાનું શબ્દ પણ બરાબર નથી. એ તો ભેદ-મૂલક છે. ત્યારે આ તો અભેદની વાત છે. મારો અંશે અંશ, મારું સર્વસ્વ, મારું શરીર, જીવિ, મન જે કંઈ હોય તે સ્વભાવતઃ શુભામ છે. પ્રકૃતિ પ્રમાણે જ મારાં મન, વચન અને કર્મનું અનુ-વર્તન હોય, ન અન્યથા. પ્રકૃતિ સામે નિમ્મલ કે વિમ્મલ કશું જ ધર્મ શકે નહીં. નિમ્મલ કે વિમ્મલ પણ પ્રકૃ-તિનું જ પરિણામ હોય. પણ એમ મને સભાન શા માટે બનાવ્યો? મને વિચારવાનું, કલ્પના કરવાનું શા માટે આપ્યું? લાગણીતંત્રની મારે શી જરૂર હતી? મને ઝાડ શા માટે બનાવ્યો નહીં? મારે જિંદગીભર લેખ્યાં કરવાનું? જાગ્યા કરવાનું? પાણી પીધાં કરવાનું? શ્વાસોચ્છવાસની ક્રિયા કર્યા કરવાની? પણ એ ક્રિયા તો એની મેજે ચાલ્યા કરે છે. પાણી પીધા માટે જેમ સભાન પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી તો બધું જ એવું કશું હોત તો શું ખોટું હતું? આ પ્રશ્નો કું મને પૂછી શકું? મેં જાણું છે કર્તાહત્તા? ને છે તો ક્યાં છે? નથી તો કેમ નથી? અને ને નથી તો આવા પ્રશ્નો જાગવાનો શા અર્થ? આ આમ જ છે અને આમ જ રહેવાનું છે તો એની સામે અસંતોષ શા માટે? અને એ અસંતોષને મારે દબાવી દેવો? જૂલી જઠં આ સભાનતા? દારૂડિયો બની જાઉં? પણ સભાન રહીને કશું ધર્મ-શકાતું નથી. કશું દબાવી દેવાની પણ મારામાં શકિત નથી. કું છું, હતાં નથી. કું એક રહસ્યમય પ્રાણી છું એમ વિચારીને પણ આયુષ્ય પૂરું કરી શકાય, ને આ સભાનતાથી છૂટી શકાતું હોય.

કું સભાને કું.

એવી સભાનતા વિશેની

સભાનતા

એ છેવટની સભાનતા નથી.

સભાનતા અનન્ત છે.

દુઃખ પણ અનન્ત છે

અને છતાં હું ચાહું છું એવી સભાનતાની

સાથે સાથે હું મને ચલાવી રાકતો નથી એવી

સભાનતાથી અવશપણે મને ચાલતો જોઈ રહેવાની

સભાનતાની

માછળ ખાછળ

માનું રાખ દસઠાઈ રહું છે.

માનું મનુષ્ય કું અટકાવી શક્યો નહીં,

એવી લાચાર સભાનતા સાથેનું

આ હોલું

એ મારા વંશની વાત નથી.

હું અવશા કું

લાચાર કું

નિર્બળ કું

મત્યેક શણે માતાના રાજનું વજન

વધવું ભર્યું છે,

મત્યેક શણે કું આંખો ઉપાકું છું અને મીઠું છું.

મત્યેક શણે કું

પંચમૂર્તિને અનુભવું છું.

બે શણે વચ્ચે ઘર્ષ ખીણ નથી.

શણેને સાતવનું સંધાન છે

તે સિવાયનું કોઈ સંધાન

હું શોધી શક્યો નથી

અને શણેનાં ઉદ્દેશમાંથી

માતાના રાજને

દસડતો દસડતો કું સરસી રહો છું.

શણેને અંત નથી

અને સભાનતા અનન્ત છે.

તો આમ ને આમ

હું ક્યાં સુધી દસડાયા કરીશ?

આમ ને આમ

આ શબ્દોની ખાજીચડી સપાટી પર

મરી સંવેદના ક્યાં સુધી ઊભાયા કરશે?

હું અવાકે બની રાકતો નથી

નિર્મળ બની રાકતો નથી

નિષ્ક્રય બની રાકતો નથી.

અને આંખ તો

મીઠા પાણી બિંધી જાય છે

કેમ કે સભાનતા અનન્ત છે

અને શણેને અન્ત નથી.

(એક અમકર નવલકથાનાં બે પ્રકરણ)

પડછાયાથી પ્રીત કે પ્રીતનો પડછાયે

રુધિરયામ શર્મા

અણદંસ કાળ્ય, ખાસ કરીને કદબનારસિયા તો, ટિચૂક્યાં રહેવાનાં—લાંબી કાવ્યરચના કરવાનો ઉપક્રમ કવિ હાથ ખરો જ નહિ ? ગદ્યમાં દીર્ઘ—સુદીર્ઘ કાવ્યરચનાઓ કેવીકે હશે ?

કધરકધર હંદ બાઠી અણદંસ—ગદ્ય રચનાઓ કરવાનો ઉપક્રમ હાથ ધરાયો છે. ખાસ કરીને ‘રે’ મઠમાંથી આવો ફાલ ફેલાવો માંડયો હોવાથી અપેક્ષિત અવલોકનો નહિ મળતાં હોય કે કવિતા નામને જ પાત્ર નહિ મનાતાં હોય ? કે પછી વિવેચન નવા પડકાર ઝીલવા જેવી સજ્જતા દર્શાવવાની દિશામાં કાંકુ ઉદાસીન સંપ્રદાયનું નીવડયું શોક ?

શ્રી ચિત્ર મોદીની ‘અંશુ, મારો છિન્ન અંશ,’ રચના લઘાવર્તનનર્તન, કદબનરાગ, કથાનાટ્ય-તત્ત્વ અને સ્વરૂપપર્વાથી સંભારને પ્રયોજી જોવા કરે છે. પરિણામ એકંદરે તોષકર આબુજી જણાય. કેટલકે પુનરાવર્તન ટાળી રચનાના દીર્ઘત્વને થોડું તુલકાન થવા દેવાનું પસંદ કરી કવે, કવિતાના આમ સુસ્તિષ્ઠ ચેતને સવિશેષ ધટ્ટ કરી શક્યા ના હોત ?

દેખીતી રીતે જ વિવિધ કવિઓની, અને ખાસ તો ઉમાશંકરની ‘છિન્નલિન્ન છુ’ રચનાની અસરો જળવશે-અજળવશે આ કૃતિ પર પડેલી છે, પણ અસરો આત્મસાત્-મઈ હોવાથી કશું કલેશ-કર નથી. જે રૂપે રચના સામે આવી એ Psycho-literary criticismની પણ અપેક્ષા જગવે છે.

વ્યક્તિત્વની વિચિત્ર-નતાને આ સંકુલ સદ્વિમ્લયુગની જ નીપજ માનીએ તો સર્જક જેવા સંવેદન-પટુ જીવો એના પહેલા ભોગ બને એ સ્પષ્ટ છે.

—ઉમાશંકર જોશી (‘પ્રતિષ્ઠા’ ૫૦ ૪૬)

એ રીતે અને તે દષ્ટિએ ઉમાશંકરની રચના સાંપ્રત વ્યાપક શાવસ્યકિતિનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. વર્તુળ, વ્યક્તિલક્ષી રૂપમાં એકાગ્ર ધતું હોય કે સમષ્ટિ-વ્યાપી બનીને વિસ્તરતું હોય એવા પરિમાણબેદ, સર્જકે સર્જકે વૈચકિતકરણની નૂતનનોખી મુદ્રાને સીધે શૈલીબેદ અને અભિવ્યક્તિવૈવિધ્ય રહેવાનાં જ છતાં તત્ત્વતઃ તકાયત બહુ મોટા નહિ પડવાનો. હા—એક જ વસ્તુવિષય અને સામગ્રી હોવા છતાં એક રચના અન્ય રચનાથી તુરત જુદી પડવાની અને પડે એમાં જ કવિકર્મનો વિશેષ રહેલો પાત્રી શકીએ.

શ્રી ઉમાશંકરની કૃતિમાં વ્યક્તિત્વની સુસંસ્કૃત (Sophisticated) સપાટી પરથી છિન્ન-લિન્નતાનો આલેખ જડે છે, તેથી લાગણીઓના ખરબચડા ખડકની ધારો અને વાળકાને સ્થાને પોલીશ પામેલી સ્ત્રીસી સુવાળી—જળવવા જેવી કાચની પૂતળી શી આકૃતિ મળે છે. છતાં એટલું નિશ્ચિત કે કવિને ઠાઈ બાંધી પ્રતીતિ અવરૂપ છે—કેમ કે આ કવિ Age of complexityને નહિ પણ Age of cultureની વ્યક્તિ દ્વારથી—રચતિ પર એને શ્રદ્ધા છે, હૃદયની ક્રિષ્મા વિશળ વીખરતી નથી તેમ જ પોતાના સધુ હૈયાની અજણી ધગક કશુંકે તો કરી શકે એવી કવિને આસ્થા છે. વિચિત્ર જ લાગતા વ્યક્તિત્વમાંયે, આટલું જ મા પાસું તરત અનુલવાય છે.

શ્રી ચિત્ર મોદીની કૃતિમાં અંશુ સાથેનું તાદા-

ત્યં એટલું તીવ્ર છે. કે. અંશુ બેરાબર કેન્દનાયકનો
હું એવું સમીકરણ મોડી શકાય. સ્વથી વિચિન્ન
એવા અંશુનું રચનામાં એવું અધ્યાસતર્પણ થયું
છે. કે કૃતિના સર્જન દરમ્યાન કશું. છિન્નલિન્ન
નથી હાસતું ! અંશમાં છિન્ન અંશનું આરોપણ
કરી એ પ્રક્રિયામાં જ અંશની પ્રાપ્તિ કવિને સુલભ
થયેલી અનુભવીએ છીએ. ('અંશુ, તું મારા મનમાં
તો મૂર્ત-મૂર્તિ શી મૂર્ત ?') તો મુરકેલી ક્યાં આવી ?
અમલી જ તો-

પણ હું તો પ્રદમાયનો.
બેરાબર મોઢાનેકાયેલો માણસ
તોયે છિન્ન વિચિન્ન
માણસ નહિ પણ પડછાયો.
હું પડછાયાથી માણસ ક્યાંથી બનું ?

પકડી શકાય તો એ પડછાયો નહિ, માણસ
પોતેજ પોતાથી પડછાયા પેટે અસ્પર્શ અને અસ્પૃશ્ય
બની ગયો છે અને એને માણસ બનવાની રહ છે.
પડછાયા એકદમ કેરી જોવા, છતાં છિન્નલિન્નત્વ
મટી જતું નથી !

જ્યાં છિન્નતા છે ત્યાં Isolationનો મનોભાવ
પણ હોવાનો. એની "નોટ-બુક્સ"માં હોથાઈનાં
આ. નાકેયો રસપદ નિરીક્ષણ-આવી રચનાઓ
સમજવામાં પણ આસ-પૂડું પાડે છે : Indeed,
we are but shadows; we are not
endowed with real life, and all that
seems most real about us is but the
thinnest substance of a dream-till
the heart be touched. That touch
creates us-then we begin to be-thereby
we are beings of reality and in-
heritors of eternity.*

* આ લખનારની ૧૯૧૩માં રચાયેલી એક કૃતિ
'પડછાયો અને મનુષ્યના સંબંધને કેવી રીતે લક્ષ્ય કરે છે
તે જુઓ :

ધોળા દહાડે
મનુષ્ય સાથે તેને પડછાયો
માછળ માછળ ચાલે ડાહ્યો ડાહ્યો !
નાતે સંપનામાં તો
પડછાયો અને મનુષ્ય-બેમાં
કેલું ડાહ્યો, કેલું કાઠ્યો ?

કવચિત્ અંશુ અંશ રહેવાને બદલે સમગ્ર પણ
બની જતી. બહુધા. અંશુથી વિલિન્ન અને
વિચિન્ન થયા પછી 'માણસ ક્યાંથી બનું ?' એ
વિભાસધુનો વિષય તો છે.

પ્રથમ પરિચય પ્રસંગે જ્યારે અંશુ ચાલી ગઈ
ત્યારે નાયકને નેણે છે : 'હું પડછાયાને આંખ વતી
રાખું છું' ઝાલી, પડછાયાને ઈડા પેટે સેવું...' સ્થળ
ન પકડાય ત્યારે દર્શિ સૂક્ષ્મ નહિ પણ સ્પૂળની
અવેજમાં સ્પૂળનાં અનુબિંબને, અનુછાયાને આસ-
ક્તિથી વળગી પડે છે. પડછાયાના કાચમાંથી
ફૂટીને પાત્ર બણે મળી જવાનું હોય એમ ઈડા પેટે
સેવવાની વીગત વ્યંજનાપૂર્ણ !

આરંભે કાવ્યનાયકની આંતરયાત્રા જ્ઞાતમાંથી
અજ્ઞાતમાં અને અંતે અવચેતનમાંથી સલાનતામાં
ચાલી છે... 'આ જળતળિયાનો મહેલ છોડીને ચાલો
પાછા ઉપર, સમુદ્રજળની સપાટીએ પર ચાલો,
ચાલો...' ક્યાં ? ગ્રેવયાર્ડમાં દાદાની જૂનીમૂની ટંબર
કને. અંશુ સાથે વચની ભીંતો ચણતાં જળાં પણ
બાગી જતાં જતાં છે ત્યાં 'ઈંટો ગોઠવતા જઈએ'
એ પદનો અંત્ય શબ્દ 'જઈએ' પકડી train of
associationનો વ્યાપાર ચડી આગળ અટકે છે,
'જઈએ' હોએ એ કાંઈ એણું છે ?' અને-

એણું તો શું છે ?
આપણે હોએ એ જ ક્યાં એણું છે ?

આ 'છીએ' ઉપરના ભારથી જ 'હોવાનો,'
અસ્તિત્વનો, સત્તાનો અનુભવ દબ બને છે. પણ એ
ભાવ દહાય, કરે તે પૂર્વે તો અંશુની સ્મૃતિ સળકે
છે અને સાર પગરનો સંસાર સરવા મોડે છે...

'સ્ત્રીય ઓન' થતાં એક સદિ, 'સ્ત્રીય ઓફ'
કરતાં અન્ન. શ્રી ચિંતુ મોદીની સર્જકચેતનાનો
પ્રવાસ કોઈ સ્થાને બરાબર ચીઢી દેખાડેલા હોય
તો તે 'સ્ત્રીય ઓન' કે 'સ્ત્રીય ઓફ'ના કાલાંશમાં
નાંહ પણ ઉભય પ્રવાહ મળે. મનુષ્યને કાંઈ ને
કાંઈ અંદર નહિ તો બહાર, અને બહાર નહિ તો
અંદર કશુંક ક્યાં વિના કરાર વળતો નથી-ભલે

પછી અકસ્માતમાં જ મોટી ઘટનાઓ બની જતી હોય.* (ઉમાશંકરની 'ચિન્નલિન્ન છુ' કૃતિમાં રેડિયોની 'સ્વીચ ઓફ' કરવાની ક્રિયાનો ઉદ્દેશ છે) વીજળીના પ્રવાહસાત્ત્વ સાથે 'શહેર'નું તેમ જ નાયકનું અનુસંધાન વિલક્ષણ છે. અધારે અક-વડિયા ખાતો નાયક 'સ્વીચ ઓન' કરે છે, શરૂઆતમાં પણ શહેરને વેરતો વીજળીપ્રવાહ 'આસ સમાણે બટકેયો' ('સમાણે'થી વધુ ઉચિત શબ્દ લાગ્યે જ મળે.) હોવાથી શહેર શહેરને નીરખી શકે એવા સંજોગ સંભવે છે. અધારના ઝોળામાં નાયક પોતાના, અન્યના પડછાયા પામે છે. બચકંપ ભરેલા છતાં સંમોહક એવી પડછાયાની પ્રીતમાં પુનઃ પડવા માટે અતિ નાયક 'સ્વીચ ઓફ' કરે છે.

પણ ક્યાં છે પેલો અનર્જન અધાર ?
ક્યાં છે ?

ત્યાં રચના પૂરી થાય છે. છેલ્લી પંક્તિઓથી, માથુસ તો ના બનાયું પણ પડછાયાઓ પણ વિદાય થઈ ગયા એમ સૂચવાયું છે જે કારુણ્ય-પ્રેરક બની રહે છે.

વૃદ્ધ લિખારી અંધનો (વિધિ કે ઈશ્વર ?) ભવ્ય દિવાનખંડ ખેંચે - આયનેસ્કોની કુતૂહલઉત્તેજક આલમ ખડી કરે છે, ત્યાં જે રીતે અંધની 'વિન-સં'થી છબી પ્રત્યક્ષ કરાવવામાં આવી છે એ નાટ્ય-ત્મક છે, આ પ્રકારની રચનામાં આવો કથાત્મક સંદર્ભ ભ્રોએ પહેલી વાર કરવામાં આભયો કદાચ, ત્યાં નાયકને વૃદ્ધ અંધ મૂછે છે, 'ઉંબરતું વન કેલું' લાગ્યું ? ગરમ ? જવાબમાં નાયક કહે છે, 'ગટરના ગંધસર્પો મારગથી ઠીક જ.'

ગટરનો ગંધસર્પો મારગ કે ભાગથી કેવળ વૃદ્ધ અંધ જ શહેર બહાર નીકળી શકવાને સક્તિ-

માન છે. એ રાજાને અનેક ચૌનિઓમાં અટવાવે છે, એ ગટરમાર્ગ ગર્ભાશયનું (womb) નું સૂચન કરે છે. પરસાળ, આંગળીઓ oedipus situationનાં (દા. ત. મા, હું પરસાલે પાછો આવુ છું.) બાદ-વય સહજ પ્રતીક બને છે. ઉંબરના વનમાં ભિલેલાં (ત્યાં પડછાયાના) કાંટાળાં વૃક્ષો, શળો, લાંબા લાંબા નખ, ચોર અને પરસાળના વસ્ત્રીકમાં લીલા મોટા, મૂળાળા લાલ છલાળા નાગ શિશુ (Penis) ના પ્રતીકરૂપે આવે છે. વરણી જ છટ હોય તો ગટર કરતાં ઉંબરતું શળાભરેલું વન નાયકને અનુકૂળ છે !

કવિએ હમણાં જ આવેલી The Bible દિવ્ય ઠીક માણી જણાય છે. મનુની myth અને નોઆક આઈની પ્રલયવેળાની વાત પણ મૂંઝી લેવાનો આવાસ જરાક દેખાઈ આવે એવો છે. રચનામાં આવતો જળનો ઉદ્દેશ્ય એક મનેવિદ્યાનિકના પૃથક્કરણને મહદ અંશે સાચું ઠેરવે : Or it may refer to the uterine waters, and so to birth, as in mythical stories of heroes like Moses, who were born of water or out of sea, and in the saying of christ to Nicodemus that we must be born of water (that is physical uterine, birth) as well as spiritual birth.

(Dreams and nightmares p. 164)

લોહીનો દરિયો અને અશ્વત્થામા લાવવા ખાતર લવાયાં છે. હિરણ્યકશિપુ ('હિરણ્યકશ્યપ નહિ') સાલિગ્રામ છે. પણ આ પંક્તિઓ 'ખરેખરનેરી રસપ્રદ છે.

કાંટાળા આ ચોર ખાટકું
ખાટકું જયખય

'ખાટકું' એ ક્રિયાપદ અને 'જયખય'ની ક્રિયા તાદરસ્ય સુકાઈ છે. ચોર ને ધાન તો કલા જ છે કેમ કે તેમાંથી દુધ નીકળે છે પણ ચોરને ઉપસ્થ ગણીએ તો ચોરમાંથી દુધ નીકળે છે તેશુકનો નિર્દેશ કરે, જે અધત્વ કામધત્વ અર્પવાની ક્ષમતાને ન્યાય કરેવે. યુવેરિયાલ

* અસ્તિત્વ

કો'કથી
બત્તી બંધ હોય તોયે બંધ કરવામાં
'સ્વીચ ઓન' થઈ જાય છે - જન્મ !
બત્તી ચાલુ હોય તોયે ચાલુ કરવામાં
'સ્વીચ ઓફ' થઈ જાય છે - મરણ !
(આંત્રિ અને આંદરણ, પૃ. ૫૯)

દૂધ આંખમાં લેડે તો આંધળા થવાની માન્યતા છે પણ અહીં થોરને થાન કદખાથી ઈડિયસ રાજ અવેધ માતૃભોગની શિક્ષારૂપે પોતાના અંધ કુલપુરોહિતના જેવા અંધાંતરને છે એ કથાનો મર્મ પણ અહીં જોઈ શકાય. દળતોડળતો, ટાળતોં જેવાં ક્રિયાપદો કવિને ધાર્યું કામ આપી શક્યાં છે. 'જિતશે ચંદ્રેશના' હકદાર' સર્વજ્ઞના કુંસીલાલની, તો 'સર્વોદ્દેશિત' 'મે' તો 'એલખેલમાં' ખાલી ખાલી ખોયું મારું બેલું' રે સોલ'ની તરત ઉપરની પંક્તિઓની મુખ્ય કિશોરીની કથા લાભશંકરનની યાદ આપી નવ. નીચેની પંક્તિમાં 'આ' કારને કેવા તો કસ કદાચો છે :

એવી જ રીતે એક ખીશું લખાવિત ચિત્ર લુઓ,
વંશ વિનનો વેશ -
જાણે જળવિશ્વ આશ્યો રેશો
ફરી ફરી વારજાળ્યા ફરીએ એવી આ પંક્તિઓ અળી કહેવાય. મોટા ભાગે વિનચંદ કવિતામાં ધનકતો લય પકડવા માટે કાન જોઈએ. કિંતુ પ્રત્યેક નવો કાન પોતપોતાનો તેમ જ કયાંક કયાંક કવિને લય પકડી પાડવામાં હમેશાં સફળ જ થશે એમ કહેવું શકિન છે. રચનાનું રહસ્ય કાંઈ દોષ તો તે લય છે.

જેમ લયનું રહસ્ય રચનામાં નિઃશેષપણે જિતરવું આવશ્યક છે. માટે તો લયને હું 'અલ્લાદિનનો ચિરાગ' પણ કહું છું ક્યારે એલવાય ને ક્યારે પ્રગટશે, ની કહેવાય. જેકે રચનાની શરૂઆતમાં 'કાગ ઉડાડ્યા'નાં ચિત્રો ઘણા ઘેરા રંગે ને હાથે ઉઠાડ્યાં છે પણ 'કા કા કા' નો પોતદાર અવાજ અને 'આસોથી સંભોળી લેતા કાગ ઉડાડ્યા'માં ઉત્કટ 'કામનાનું' પ્રતીક પ્રત્યક્ષ કરાવેલું છે. ધુમ્જાના અરળી અંધોનું આવતન એટલું તોહું નથી કે નવાં અલિધાને અંતિક્ષી શકું.

એલિધટની એક રચનાની 'I can connect nothing with nothing' એવી પંક્તિએ સ્મરણે ચડે છે પણ અંશુ પરત્વેના લાલે વિદ્યુત અવુરાગની ચિતુલાઈની આવી અલિધ્યકિત તેમની રચનાને સુમસિતનાં અર્પે છે.

શરૂઆત અર્ધકાલમાં વસ સમાઈ શણને લંબલા સીવ શણનું શણથી કર સંધાન.
અનુસંધાન -

કવિનું કાળજી દેશણ છે. પણ કારીગરીથી એવવા જેવું છે. કેવળ કારીગરીથી કવિતા વિશ્વ છે

એક આળ-વાર્તા

છાપરે વરસાદ પડ્યો. પતંગ અગાવવા મથા હતા. તે પછી રિક્ષામાં બેઠાતા. જિતમાં ન હતા. એલિસમિજ આંગળે હતો. પછી બસ ઉપડી અમારી. તે પછી બસને ધંકો વાગ્યો. જીળળીને પડી નદીમાં. બસ નદીમાં આદ્યા જુ કરે. એક સુધી ધીમે ધીમે અધર નવ. બસમાં પ્રાણી ભરાઈ નવ. માણસો કીનાડય ઘઈ નવ. બસ ઉપડીને એટલે પ્રાણી જીળળ્યા જ કરે. માણસો ના જીળળે. બસ પસળી. વરસાદ પડ્યો એટલે તેની એક દળાવી એટલે પસળી. રિક્ષાવ પસળી. કાંજો કાંજો મેશ જેવો. વરસાદ પડ્યો. એક દળાવી એટલે પધ ઘઈ ગયો એ વરસાદ. પછી આમગાડી આવી. (કાળો કાળો વરસાદ આથી)

—જીજિત (ઉંમર ૩૫ વર્ષ)

એકોસ્લોવાકીયા : આકરી ઠસોટી!

લોગીલાલ ગાંધી

ગયા ઓગસ્ટની રબીએ રશિયા અને તેના સાથીદારો (વોસ્ત્રો-કરારના સભ્યો)એ આશરે બે અઢી લાખથી સેના સાથે એકોસ્લોવાકીયા પર આક્રમણ કર્યું. એનો આધાર અને એની ચિંતા હજી એવાં ને એવાં જ છે. ભોંકે, એક સરકાર, એક કમ્યુ. પાર્ટી અને એક પ્રજાએ આક્રમણ સામે અદ્ભુત એકતા, શિસ્ત અને સંયમપૂર્વક શાંત પ્રતિકાર કર્યો હતો, અને આક્રમક સેનાને અંતિમ અત્યાચારી પંથે જતી રોકી હતી, મુજબી નાખી હતી, ક્યાંક શરમાવી પણ શકાઈ હતી! બીજી રીતેય રશિયાની મુશ્કેલી એ બઈ હતી. તેની ગણતરી એવી હતી કે એકોસ્લોવાકીયાના આગેવાનોમાંથી કેટલાકને તો ફોદી શકાશે જ. કેટલાકે એવી તૈયારી બતાવેલી પણ ખરી, તેઓ રેડિયો પરથી કૂચે આવવાનો સંદેશો જાહેર કરે-ન-કરે ત્યાં તો સરહદો પર તૈયાર રહેલી સેના અંદર ધસી આવે અને 'શાહીવાદી કાવતરા'માંથી એકોસ્લોવાકીયાને અત્યાચી લીધાને મૌરવલચો દાવો દુનિયા સમક્ષ કરી શકે - આણું બળું શક્ય બનશે એમ રશિયાએ માનેલું 'થરું'. એનું સમય-પત્રક પણ ગોઠવાઈ ગયેલું! પરંતુ, મુખ્ય નેતાઓની દેશદાંડ આજળું 'ખૂટલું' આગેવાનો ના-હિંમત થઈ ગયા હતા. રશિયાનો દાવ એણે ગયો હતો. ઘડીભર તો 'થરું' કે એક ધરતી વિદેશી સૈન્યને લાંબો સમય સહન નહીં કરી લે.

આજે પાંચ મહિના પૂરા થઈ ગયા છે. આ દરમ્યાન જે ઘટનાઓ બની છે એ સુઝી જાયે એવી છે. રશિયાએ એનો દાવ બહુ બાહોશીયા ખેલ્યો છે. એણે સ્વતંત્ર રીતે પોતાનાં 'અર્થબંધાર', રેડિયો અને સમાચાર-સંસ્થાઓ દ્વારા ભારે ખંધો પ્રચાર કર્યો છે, એકોસ્લોવાકીયોની-મુદારાની નીતિ સામે

અમારો વિરોધ નથી, પરંતુ એ નીતિ જે રીતે અમલી બનાવાઈ રહી હતી તે રસ્તો ભારે ભ્રષ્ટમી હતો. એમ કરતાં સમાજવાદ વિરોધી બળો ભરખાં આવ્યાં હતાં, પ્રજામાં શંકા-આશંકા અને બુદ્ધિભ્રમ પેદા થતો હતો, પરદેશી શાહીવાદના આડતી-આંચોને મારે અવકાશ બીજો થયો હતો અને સમાજવાદ જ ખતરામાં મુકાઈ ગયો એવી સ્થિતિમાં દેશ આખો ધકેલાઈ ગયો 'હતો... વગેરે'.

આ બધું પુરવાર કરવાનું અધરું હતું જ્યાં એનોય ઉપાય રશિયાને ન મૂકે તો જ નવાઈ. સ્તાલિનવાદી નોવાલનીની હકાલપટ્ટી પછી, દુબચેકની નેવાગીરીમાં એકોસ્લોવાકીયા મુક્ત અને માનનીય સમાજવાદ તરફ જઈ રહ્યું હતું, ત્યાં પ્રજાધુમાં અનેક પ્રકારની સ્વતંત્રતાઓ જુદા જુદા રાજકીય પક્ષો તથા સંગઠનોને આપવામાં આવી હતી. આ ભેતો એ સ્વાભાવિક હતું કે નોવાલનીના સમયમાં કમ્યુ. પાર્ટી તરફથી થએલા અત્યાચારો અને અત્યાચો સામે પ્રજા ભ્રષ્ટમી રોવખંડ કરે જ, એ બુદ્ધોનાં મૂળ ઉપર પ્રહારો કરે; કેટલાકની શ્રદ્ધા આ પ્રકારના સમાજવાદી-સામ્યવાદી શાસનમાંથી જાડગી જઈ હોય, તેઓ સૈદ્ધાંતિક પ્રિરોધ પણ કરે. પણ સ્વાભાવિક છે કે ભયકર, શંકામણ અને અત્યાચારમાંથી બહાર નીકળવાની તક એણે ત્યારે નવીસવી સ્વતંત્રતા શ્રોત્રાક્ષેષા પ્રેરની જેમ આગળ ધસવા મથે. અને ત્યારે મનને સુધારાતરફ દોરી રહેલા નેતાઓમાં પણ સુધારાની ગતિ, નીતિ, રીતિ આંચો લિખતા પેદા થાય, આ બધું અત્યંત સ્વાભાવિક હતું.

રશિયાએ કાગળો વાધ કર્યો, નેતાઓ-નેતાઓ વચ્ચે અને નેતાઓ તથા પ્રજા વચ્ચે અંતર પાડવા પ્રવાસ આણું રાખ્યો. કેટલાક નેતાઓનાં વચનો

અને વલણો, ડેલ્ટીક ટ્રિટિઓ અને ક્ષતિઓ આગળ ધરીને વચગાળાના સમયની ધૂધળી મનોદશાનો શાલ લીધો. અમુક નેતાઓને (ખાસ કરીને ફુન-એક, એલ્સમિર, વિગેરે) ઓટોસિક નિશાન ખુબી તેમની સામે પ્રચાર ચાલુ રાખ્યો, પોતાના રાજ-દારી પ્રતિનિધિઓ તથા જ્ઞસસો દ્વારા, લશ્કરી હાજરીઓ, તેની હિલચાલ દ્વારા પેલું ધાક અને અનિશ્ચિતતાનું વાતાવરણ તૈયાર કર્યું. વધુમાં, વિદેશી ચુપ સંસ્થાઓ તરફથી ‘હાઈડ ટેરર’ ચાલી રહ્યાની વાતો પણ ફેલાવી. આમ, એક બાંજુ, પરિસ્થિતિને સતત હોળંગતા રહીને, બીજી બાંજુ, પરિસ્થિતિ ‘નાર્મલ’ ન થાય ત્યાં સુધી સૈન્યો ચાલુ રહેશે એમ રટયા કર્યું.

એનેતાઓ માટે પરિસ્થિતિ ભારે કફાડી હતી. તેમની તત્કાલ નેમ એક જ હતી : ગમે તેમ કરીને વિદેશી સૈન્યોને પોતાની ધરતી પરથી હટાવી દેવાં જોઈએ. એ પછી જ પ્રશ્નનું મન સ્થિર થયે, એ પછી જ અંદરઅંદરના વિખવાદોનો ઉકેલ સરળ થયે, બૂલો કરી હશે તો સુધારાના સાચા માર્ગે આગળ વધી શકાશે. આથી તેઓ સૈન્યો હટાવી લેવાનું, રજા પણ રશિયા ઉપર કરતા રહ્યા હતા. હકોકતે, રશિયા અને તેના સાગરિતોનાં એક ધરતી ઉપરનાં સૈન્યો ‘વધુ આમન્યા’ હતાં, ગેરહાજરી ફળને લઈ ખેડેલા વિદેશી સૈન્યો હતાં. આ વાત રશિયા પણ સમજતું હતું. રશિયાએ સૈન્યો હટાવી લેવા માટેની વારાધારોના મિથે મોસ્કોમાં મંત્રણા બોલ (આઈસ્ટોન, ૬૮), સૈન્યો ખસેડવાના કસરમાં જ ગેરહાજરી સૈન્યોને હાજરી, રૂપ આપી દીધું. અને, વધારે નહીં તેમ ૭૦,૦૦૦ જેટલી સેના તો પરિસ્થિતિ તદ્દન ‘નાર્મલ’ ન થાય ત્યાં સુધી એટલે કે લગભગ કાપમી રહેશે એવા અને એકાસ્થવાકા-આએ કુનોમાં કરેલી અજી-તત્કાલ પાછી ખેંચી લેવાનો નિર્ણય એક નેતાઓને માથે ઠોક્યો.

પાછા આવીને પ્રધાનમંત્રી વાટાઘાટો સંતોષકારક હોવાનું જણાવ્યું. સરેશ્વર પ્રધાન માર્ટિન ફ્રેડેરે સૈન્યો હટાવાશે તેની ‘કિમત’ અંકગણનો અણસારો થયો. આ દિવસોમાં એની

જોરદાર અથવા બિપડી કે દુઝયેક, સ્વેગોદો અને ચર્નિક પોતાની સરકારને નામોશીમાં જીવું પડે તેના કરતાં રાજનામાં આપી દેવાનું પસંદ કરશે પરંતુ, મોસ્કોની મંત્રણા પછી તરત જ (તા. ૯ ઓક્ટોબર) કમ્યુ. પાર્ટીની ૧૯૦ સભ્યોની મધ્ય-સ્થ સમિતિ મળી. મંત્રણા બાદ એવું નિવેદન પ્રગટ થયું કે ૧૯૬૮ના જાન્યુઆરીનો સુધારોનો પંથ ચાલુ રહેશે; કંઈ નહીં તો એની પહેલાંની આપખુદ સ્થિતિ તરફ તો પીછેહઠ નહીં જ થાય. પરંતુ, સાથોસાથ, ‘સમાજવાદ વિરુદ્ધી આંતરિક પરિણામો’ ખાસ ચીમડી આપવામાં આવી, અરે દેશના સમગ્ર વિકાસ માટે રશિયા તથા વોર્સોક્રારના દેશો સાથેની મૈત્રીના પાયા પર દૃઢ રહેવાની ઘોષણા થઈ. મોસ્કોએ સુચવેલા કસરને બહાવી આપવામાં આવી.

‘મોસ્કોનું જોર વધતું ગયું’. આઈસ્ટોનમાં (તા. ૧૪) મોસ્કો તરફ ૪૦૦ જુનવાણી કાર્મ-ક્રાંતિઓએ પરિપદ ભરીને સુધારક નેતાગીરી ઉપર ખુલ્લા પ્રહાર ઝીંક્યા : સોવિયેતની મૈત્રી અખતારા ઉપર જુલસ વસાવવામાં આવે છે; અગાઉનાં વરસો (નેવોલીના અમલ) કરતાં વધુ દમન વધ્યું છે. આમાં માજી વડા સ્વેતોરલાવ, કનેમન, સોવિયેત લેફ્ટનન્ટ ફર્લ દોરોસે-કો અને મોસ્કોની અર્ધગ મૈત્રીના પુસરકર્તા જુડાસે મુખ્ય ભાગ ભજવ્યો હતો. ત્યાં વળી, સુવેત્સક અખખાર માતિસ્લાવા પ્રાવદાએ ‘રૂસી સેનાનો હેતુ’ કળને જમાવી રાખવાનો નુધી પ્રગતિને રદવાનો નુધી પરંતુ વિશ્વ સમાજવાદી પદ્ધતિની સ્લામતી પૂરતો છે. એવું લખીને સમરપાને જુદો જ વળાંક આપવામાં રશિયાનું સમર્થન કર્યું. આ પછી બીજે જ દિવસે સૈન્યકસર પર તકી કરવા વડાપ્રધાન ચર્નિક મોસ્કો વિમાન મથકે જતયાં ત્યારે રશિયાના વડાપ્રધાન કોસિગને મિલિ-ટરી જેન્ડમાં બંને રાષ્ટ્રોનો ગવડાવી ભચ સત્કાર આપ્યો.

આ પછીના બે મહિના દરમિયાન વિદેશ-પ્રવાસ ઉપર નાના નાના પ્રતિબંધો મુકાવા કરે થયા, જેઓ પરદેશ ચાલ્યા ગયા હોય તે પાછા આવે વા

સ્થાપી રીતે વિદેશ રહી જાય (પાછળથી આવશે ત્યારે સજ્જ થશે? એવો કૃતવો બહાર પડ્યો. વિદેશી પત્રકારોની સંખ્યામાં ઘટાડો થયો. અધિકૃત કેક પત્રકારોમાં ફેરબદલી થઈ. એટલું જ નહીં પણ, કમ્યુ. પાર્ટીની ૮ જાણીની નવી સેક્રેટરીએટ (પોલિટ બુરો)માં રુસને આમંત્રણ આપવા માટે તૈયાર થએલા મનાતા સુધારાવિરોધી વાસિલિ વિલાકને લેવામાં આવ્યો; દુબયેકને ખસેડીને સત્તામાં આવવાની ખવાહિશ ધરાવતા નોવોતનીના સાગરિત લુબોમિર સ્લાઉગલની વટણી કેક-પાર્ટી બુરોના વડા તરીકે થઈ. ધીમે ધીમે કરતાં, પ્રધાનમંડળ અને મહત્વનાં સરકારી સ્થાનો ઉપર પણ ફેરબદલીઓ લઢાવા લાગી.

આ બધા ઉપરાંત, નવેમ્બરની અધવચ્ચે મળેલી કમ્યુ. પાર્ટીની મધ્યસ્થ સમિતિની બેઠકમાં જે ખરડો પસાર થયો છે તેના કેટલાક ઉતારા પરથી એવું જણાય છે કે તેમાં ‘દુબયેકની ભૂલો’ ઉપર ઘણું પિષ્ટપેષણ કરવામાં આવ્યું છે; સુધારાવાદીઓની યોથે કામ કરી રહેલા પ્રત્યાઘાતીઓ તરફથી દેશને માથે ખરેખરો ભય હોવાનો સૂર વ્યક્ત થયો છે. જાણે, દુબયેક અને તેના એકબે સાથીઓ અટૂલા પડી રહ્યા હોવાનું સ્પષ્ટ મળે છે.

સ્વાભાવિક રીતે જ આ પ્રકારની પીછહકંથી પ્રભુ મુઝલુમમાં પડી ગઈ જણાય છે. વિદ્યાર્થીઓ અને કામદારો રોષ પ્રગટ કરી રહ્યા છે. કેક-સ્લોવાકીઆના પ્રજાસત્તાકની સ્થાપનાના ૫૦ માં જન્મ-સપ્તાક દરમ્યાન વાતાવરણ તો જ બની ગયું હતું. વિદ્યાર્થીઓએ લખ્યું ‘સ્મૃતિ-કૃત’ યોથું હતી. પ્રજાસત્તાકના સ્થાપક યોમસ ગાસારિકની કબર (પ્રાગથી ૨૦ માર્ચ હર) ઉપર ફૂલ અક્ષતવાનો કાળુંકમ ચોતર્યો હતો. વિદ્યાર્થીઓનો મિળજ ‘Better dead than shame’ નાં સૂત્રોમાં વરતારતો હતો. નિદર્શકો રુસી સૈન્યોની સામે જઈ ‘રશિયનો પાછા જાય’ ‘એકનેવની શીટ હરરે...’ ના નારા સંભળાવતો હતા. કેટલીક યુનિવર્સિટી-ઓમાં વિદ્યાર્થીઓએ ‘બેરી હડતાલ’ પાડી હતી. ‘સમાચાર, સંગઠન અને પ્રવાસની સ્વતંત્રતાની

ગેરંટી આપો,’ ‘એ તેમનો મુખ્ય સૂત્રો હતો. ‘સરકાર, પાર્લામેન્ટ અને યુનિવર્સિટી’ના અગેલાનોનાં આશ્વાસનો પછીયે, આપસ-આપસેની રાતભરની ચર્ચાને અંતે, ૩ દિવસની હડતાળનો અંત આવ્યો હતો.

આવું જ જાનરલસ્ત આંદોલન કામદારોએ જગાવ્યું હતું. જન-સુઆરીની પહેલી તારીખે એક અને સ્લાવ એ બે પ્રદેશો સ્વતંત્ર ઘટક તરીકે ફેરવેશમાં બેડાવાનાં હતાં. તે મુજબ નવું બંધારણ તૈયાર થઈ ગયું હતું. આ નવા ફેરવેશનની પાલકે-મેન્ટના પ્રમુખ તરીકે આગળના પ્રમુખ અને સુધારાના એક અપ્રણી નેતા સ્મોકોવ્સ્કીની જગાએ બીજાને લાવવાનું દબાણ રશિયા તરફથી થઈ રહ્યું હતું. એની સામે કામદારોએ આંદોલન ઉપાડ્યું અને અંતે તેમનો વિજય થયો...

૧૨મી જન-સુઆરીના સમાચાર મુજબ, અખબારી ઉલોગના કારોગરોએ પરિષદ ભરીને વિદ્યાર્થીઓ, કલાકારો, પત્રકારો તથા કામદારો સાથેની ચોતાની વિચારો પ્રગટ કરી છે. એટલું જ નહિ પણ, ‘સુધારા-વિરોધી લેખો-મહી’ હાપવાનો નિર્ણય કર્યો છે. તે મુજબ કમ્યુ. પાર્ટીનો પહેલો જ અંક પ્રગટ થતો રોકાઈ ગયો હતો। એ જ રીતે, સ્લોવાક નેતા હુઝાકના લાપશ્ચમા ‘અધિકારો ઉપર વધુ કાપ’ ચૂકવાનું સ્પષ્ટ હોઈને તેની સામે પરિષદે ઠરાવ કરવાની હિચત દાખવી હતી.

એક વાત સ્પષ્ટ બની રહી છે કે એક નેતા-ગીરી ભારે સાંજસાંજમાં સપાઈ ગઈ છે. એને ભય છે કે રશિયાને જાણવા જતાં રશિયા તેની મિલિટરી સત્તા સ્થાપી દેશે; એ યુરોપેલ લાગશે તો, ‘પેપેટ’ સરકાર સ્થાપ્યા વિનો નહીં રહે; આ ભયનો ખર્ચ એટલો તો થાય જ છે કે રશિયાએ આક્રમણ કર્યું ત્યારે તેમે એક ‘પૂરલ’ મંજૂરો ન હતો; પરંતુ હવે તે ‘પેપેટ’ સરકાર રચી શકે એટલી હેદ રાફેરીય પરિસ્થિતિ કંપળી છે।

એકંદરે એવું સમજાય છે કે મોટાંભાગના એક નેતાઓ ‘સુધારાનો પંથ’ સાથે માનતા હોવા છતાં એવું કશું પગલું ભરવા ઇચ્છતા નથી

કે જેથી પોતાની પ્રજાને રુસી ફોજને ચરણે કે 'પષ્ટ' સરકારને ખાળે સોંપી દેવા જેવું થાય. તેઓ લાંબે માળેય રસ્તા નીકળવાની આશાએ તત્કાલ દબાઈને ચાલવામાં હડાપણુ લેજે છે. આથી જ, કદાચ, આંદોલન કરનારાઓને લાગણીમાં ઘસડાઈ ન જવા શિખામણુ આપી તેમને હંડી પાડવા મથે છે !

સવાલ તો એ છે કે પ્રજાનું નૈતિક જળ જ તૂટી જાય એ હદે નખીને ચાલવાથી ઊલટું જ પરિણામ નહીં આવે? નેતાઓમાંથી જ પ્રજાનો વિશ્વાસ ઊઠી ગયો પછી બાકી શું રહેશે? એક નેતાઓ એ વાત ધીસરી જાય એ શક્ય નથી કે જ્યારે જગતની સત્તાઓ અને પ્રજાઓ એકપ્રજાની જીવનમરણની લડતમાં નિષ્પૃથક લાગ લગવવાનું કરી શકી નથી, તેવી સ્થિતિમાં પોતાની પ્રજાની નૈતિક હિંમત જ એકમાત્ર તારક-શક્તિ બનશે. આજ તો, જલ્દી એમ લાગે છે કે નેતાઓમાં

એ શક્તિ રહી નથી, અને પ્રજાનાં ઉદ્ધામ બળોમાં એ ધીરજ રહી નથી ! એવું હશે તો રુસી આત-તાથીઓના જ હાથ મજબૂત બનશે !

(તા. ૨૬-૧-૬૬)

તા. ૬.

પ્રાચીન તા. ૨૨મીના સમાચાર મુજબ, રશિયાની વર્તમાનપત્રો ઉપર મુકવામાં આવેલી 'સેન્સરશીપ' દર કરવાની તથા રશિયાના પ્રચારપત્ર 'સ્પાવી' ઉપર પ્રતિબંધ મુકવાની માંગણીને વેમ આપવાના હેતુથી બનનાર પલાય નામના દિલ્લિસોફીના એક વિદ્યાર્થીએ અગ્નિસ્નાન કર્યું હતું-આ પછી બીજાં યુવક-યુવતીઓએ આ-માનવ મરણ'નો પથ આગળ પાળ્યો છે. આનો પડોડો હંગેરીમાં પણ ઊઠ્યો છે. વળી ઇટલી અને યોગદ્વીપમાં એક યુવાનોની હમદહીંમાં વિદ્યાર્થીઓએ નિદ્રાનો કપાઈ છે... એક નોર્મરિકો આ પટનાંઓથી હથમથી ઊઠ્યાં છે. અને જિમ્મરીની પધારીમાં પડેલા દુબલેક આ પ્રકરના કાજ બહારનાં અને સ્વર્ણજ્ઞ કાદી નીકળતાં પગલાં સામે ભારે ચિંતા પ્રગટ કરે છે. સરકારે યુવાનોને આવેશમય કૃત્યોનાં વધુ ભૂંડાં પરિણામોથી ચેતવ્યા છે.

શ્રી વિશ્વનાથ સદ્

શ્રી વિશ્વનાથ મગનલાલ સદ્ના અવસાનથી શુભરાત્રી સાહિત્ય એક પાઠ અને અભ્યાસોર્થે વિવેચક ગ્રામ્ય છે. જેમના સાહિત્યસંસ્કારોના મૂળમાં પંડિત યુગની પ્રસિદ્ધતા હતી અને જેમનાં વિદ્યાસભાં આંધીયુગનાં નવતર બળોને કાળો હતો તે પોડત-આંધી-અંધપેટીએ જે અભ્યાસી, આત્મહી અને સુદૃઢ વિવેચકો આપણને આપ્યા તેમાંના શ્રી વિશ્વનાથ સદ્ને તેમની સધન બૌદ્ધિકતા, બ્યાપક સમજતા અને ઊંડી મનનશીલતા માટે આપણે સાહિત્યક્ષેત્રે સંદાય સ્મરણીયું. સહૃદયતા અને રસગતા એ બે વિવેચકના આવશ્યક ગુણો છે. દ્વિતીયતા અને નિર્ભીકતા પણ એટલાં જ અનિવાર્ય લક્ષણો છે. આ ઉભય પ્રકારનાં લક્ષણોથી સજ્જ એવા શ્રી વિશ્વનાથની તૈત્ત્વિક, કૃતિલક્ષી તેમ જ કર્તાલક્ષી કે ગુણનાત્મક વિવેચનોથી આપણે સુપરિચિત છીએ. વિવેચક તરીકેની એમની અંદાજ કૌતિમાં 'વીર નર્મદ' જેવી ચરિત્રકૃતિ એવાનાંપાત્ર ઉમેરો કરે છે. તો એમના વિવેચન લેખોની મૌખિક, આત્મહી, ધરિદાર કે તર્કયુક્ત એમ વિવિધ રૂપોમાં વહેંચી શકી ઉપરાંત ચરિત્રો કે નિબંધો અને અનુવાદોમાં પ્રગટતી તેમની ચિંત્નાત્મક, પ્રવાહી અને ક્ષેપક સધન ચતી શક્તિ શુભરાત્રી ગઈને એક વિશિષ્ટ ઉન્નય ગણી શકાય. અઘરાર તરીકે શ્રી વિશ્વનાથ સદ્ને આંગવી યુદ્ધ યોગજપ્તો જેવી છે.

વિ.

અંજલિ

(ડૉ. સુમંત મહેતા અને

મગનભાઈને)

જન્મસાત અઢવાડિયાના ટૂંકા ગાળામાં ગુજરાતના એ ધરખમ વડાઓ દળી પડ્યા. ૬૨ વર્ષના ડૉ. સુમંત મહેતા અને ૬૬ની વયના શ્રી. મગનભાઈ ડૉ. દેસાઈ. બેઉ ગાંધી-વિચારના આગવા પ્રતિનિધિ. બંને ત્યાગી અને નિષ્ઠાવાન. બંને સેવાભાવી. બંને મૌલિક વિચારક અને નીડર. બંનેનું ચારિત્ર્ય સુદ્ધ સમુજ્જવલ બંનેનો માનવપ્રેમ ધીખતો - ક્યાંવ અન્યાય, અશુદ્ધિ, કુબેદતા જુવે ત્યાં ધૂંધવાઈ જાહે. બંને ' unto this last ' ને વરલા.

છતા, બંનેની પ્રતિભામાં આલ-જમીનનું અંતર.

સુમંતભાઈ જાહેર જીવનમાં સૌમ્ય અને સાલસ.

સુખી કુટુંબમાં જન્મેલા, દાકતરી શીખવા વિદેશ જઈ આવેલા-મહારાજા ગાયકવાડના અંગત દાકતર, મિત્ર અને સલાહકાર. દુનિયાના ઘણા દેશો જોઈ વળેલા. છતાં, સરળ અને સાલસ નાજરિકતાના અવતાર ! ધમના એક જ : જનસેવાની.

એ યુગના અનેક જામત નાગરિકોની જેમ સુમંતભાઈ પણ ૪૫મું વરસ પૂરું થાય તે પહેલાં (૧૯૬૫થી) જનસેવાની પ્રવૃત્તિમાં પડેવાઈ ગયા. વૈલવ છોડીને સાદાઈને વર્ણા. ગાંધીજીએ ભારતમાં આવીને એમની ભૂરેકી પાયરી તેમાં અનેક એઆયા. સુમંતભાઈ એમાં ખરા. પણ, ગાંધીની જૂર-ક્રીમાં આકેષ્યા, અંજલિ તો નહીં જ. સદ્ગમ એવા અને કાંતલ દષ્ટિ. ગાંધી અને માર્ક્સ, સુરોષ અને રશિયા, સુધારો અને કાંતિ : બંનેને કસોટીએ અદાવિનારા. બંનેનું આકર્ષણ પણ 'આણું' એકેની નહીં,

વરસો સુધી ગાંધીના 'ક્રિટિક' રહ્યા અને હિદામ વિચારના પુરસ્કર્તા. પરંતુ કંઠી કાઢીની નહીં.

સામાજિક સુધારો, શૈક્ષણિક પ્રગતિ, રાજકીય અને પત્રકારીય પ્રવૃત્તિ દ્વારા નિષ્ક્રિયતા અને નિર્માણ્યતા સામે એક આખી પેઢીને ઢંઢાળતા રહ્યા-પણ નેતા થવાની રજામાત્ર ખ્વાહેશ નહીં. બદલે, એની જ સગ. નેતા પદે અને સત્તાપદે બિરાજતા નિષ્ટના મિત્ર-સાથીઓનું વામણપણું અને ખાલીપણું જોનારા સુમંતભાઈએ નેતાપદથી દૂર રહ્યાનો વસવસો કદી અનુભવ્યો નહીં. બદલે, 'બચી' ગયાનો સંતોષ જ એમને હશે ! મહાન નેતા અને અદ્વનો માનવી એમની દષ્ટિએ સમ્યક્-બદલે, અદ્વનો નોગરિક એમની પ્રીતિનું પ્રથમ લાજન.

નવી નિવૃત્તિની અઢળામથુ છતાં પ્રવૃત્તિ ખાતર પ્રવૃત્તિનીય થેલછા નહીં. એટલે જ તો અંતનાં વર્ષો દરમ્યાન લાંબી દરજ્યાત 'નિવૃત્તિ'આવી પડી ત્યારે જીવનની ઉત્તતતા એવી ને એવી જીજ્ઞાસા જોવા મળતી.

સૌમ્ય દેખાતા સુમંતભાઈના હૈયામાં જરાકે અસત્ય, દંભ અને બનાવટ સામે કેવા હિમ પુરંપપ્રકાપ લાજકતો હશે, એ તો કદપણ જ રહ્યું. લાંબાં વરસો સુધી લખેલી સિલસિલાબદ્ધ 'ડાયરીઓ' માં અને બહુ વીગતે ટીપકાવેલી આત્મકથાની નોંધમાં ઘણું ઘણું સમસમતું હશે ! પરંતુ, અનેક આત્મકથાઓમાંની સત્યતા વિશે જ શકિત બનેલા સુમંતભાઈ માટે પોતાની હસ્તપ્રતોનો પુજ ભારદ્વ

યઈ પડયો હશે? ખીજું કાંઈ નહીં. તોય એની અંદરનાં આકરાં સત્યો કાઢાય અન્થોને અન્થાય-કર્તા નીવડે એવોય ભાવ સુમંતલાઈ જેવા આદર્શ સહદયોને હૃદયે જળયો. હોય ને તેથી જ મોટા ભાગની એ સામગ્રીનો જન્મ નાશ કરાવ્યો હોય, એવેય બને....

મગનભાઈ તીખા અને કરમપણુ તે કાંઈની પ્રત્યેના રાગદ્વેષ, કરતાં પોતે માનેલી સત્યનિષ્ઠા અને જીવિનિષ્ઠાને કારણે જ. વિદ્યાર્થી વયે જ ગાંધીજીના પ્રભાવમાં એવા તો ઝડપાયેલા કે એ પછી બહાર નીકળ્યાની છંછછા ન રહી. “ગાંધી પડવા તે મહાસુખ માણે, દેખનંદારા દાઝે જોને” ની ખુમારી એમને માટે અખંડ કાર્યરતઃ જીવનની ધાપણુ બની ગઈ. ‘દિવસે દોડુની અને રાતે ચોડુની’ ના ન્યાયે ગાંધી-માર્ગની એમની નિષ્ઠા વધતી જ ચાલી. સાથેસાથ, જીમ્તા અને કહેરતાય. થોડોકે જીવિજોડે એમને અકળાવતો. જીવિજીવીઓ સામેની તેમની કરિયાદ એ હતી કે તેઓ પ્રજામાં જીવિ-ધમ્મ શિક્ષા કરનારા છે. એમને એનો ભારે યુક્તિ-‘ભણેલાઓ’ની દાનત માટે જ થઈ શકે.

મગનભાઈનું મુખ્ય ક્ષેત્ર શિક્ષણનું અને એમનું ચિંતન ધર્મનું. બંને હોય એમની વેધક મૌલિક સંજોનો અમૂલ્ય ફાળો. ગાંધીજીને સમજવામાં અને સમજાવવામાં તથા ગાંધી-ચિંતનને આગળ ધપાવવામાં સ્વ. કિશોરલાલભાઈની જેમ મગનભાઈની બૌદ્ધિક સંસ્કૃતિ જાગે. ગાંધીજીના જીવનમાર્ગનો સંજોગસંજોગ તેમને ઠોઠ વસી ગયેલી. એને આકર્ષ કરવાનું હસ્તામલકવત, તેમને જીંદગીમાં ઉઠાડીને પૂછો. “ગાંધી માર્ગનો કાંઈ વિકર્ષ ખરો?” તો

એક જ ઉત્તર મળે: “ગાંધી માર્ગ અનન્ય છે વિકલ્પરહિત.”

સ્વરાજની બેઠાલી જોઈને મગનભાઈ સમસમી જીંઠે. એને માટે પોતે જવાબદાર લેખેલા રાષ્ટ્રીય અને રાજકર્મસ્તરના સત્તાધારીઓને-પોતાના નિકટના-એનિય - તેઓ માફ ન કરે. ખીજા બાજુ, ગાંધીજીના અનુયાયી અને અતેવાસીઓ પાસે એમની અપેક્ષા ઘણી. ‘રચનાત્મક કાર્યકરોની સ્વતંત્રતા અને સ્વાયત્તા ઉપર એમણે ઘણી મદાર બાધેલી. પણ ત્યાંય દેવ દેખાતાં તેઓ વધુ અડતી બનતા. એકલદાકલ ચોદો સૌની સામે મરણીઓ બની ઝૂંઝે એમ મગનભાઈ ઝૂંઝતા રહ્યા-‘સત્યાગ્રહ’ (સત્યાગ્રહ મુખપત્ર) દ્વારા એકસાથે અનેક મોરચે જંગ ખેલતા રહ્યા. પોતાને પક્ષે ગાંધી અને પુણ્ય છે એવી અટળ શ્રદ્ધાને જોરે સ્વધર્મ લેખીને જીવનના અંત લગી ‘સંભ્રામ એટલે સંભ્રામ’માં ગ્રહાયતા રહ્યા.

કેદાર્ય, થોડાંક વરસો જતાં ધર્મયુદ્ધમાં ‘અન’ એમને અસ્થેનિ, નિરર્થક લાગ્યું હોત? અને ત્યારે મગનભાઈનો ગાંધી-માર્ગના એક એક સાધક તરીકેનો પ્રભાવ આજનો કરેતાં ઘણો વધુ વ્યાપક બન્યો હોત?

સુમતેલાઈ અને મગનભાઈને “પુનરજન્મ મળે તો શું છંછછા?” એવું પૂછ્યું હોત તો એક જ જવાબ મળતે: “ફરી સત્ય માટે ઝૂંઝવાનું જીવન” અને સુમંતલાઈ શોરદાબહેનનું તથા મગનભાઈ કાલીબેનનું અખંડ સાન્નિધ્ય પ્રાર્થત: એવી ઓણું વર્તુ કશું નહીં....

૨-૨-૬૬ પડોદરા

ભોગીલાલ ગાંધી

મડિયા—

શ્રી જ્યોતિ દલાલે સલામાં અંજલિ આપતાં અને પછી વ્રાતગીતમાં કહ્યું કે મડિયાનો અક્ષરે અક્ષર એમની એ ઘડીની લાગણીને વાચ્યા આપનારો છે. એ પોતાની જાતને કુપાવવાનો પ્રયત્ન કરતા નથી. ગયા-અણગમા એ શું કુપાવવા જેવી વસ્તુ છે? શીને માટે? પછી 'તો નવધું' બધું દેખી લાગે છે.

કૃતિને લેખકના જીવનથી જુદી પાડવી એ સમજણનો રસ્તો છે પણ લેખકના મૃત્યુપછી એ જ રસ્તો સમજણને રોકે છે, એનો લેખકના મૃત્યુ સાથે જ અંત આવવો જોઈએ.

મડિયા જેટલા આખાગોલા હતા, મારકણ હતા એટલા જ નિખાલસ હતા. આ બધાં ૬૬-એક જ માણસમાં હોય ત્યારે ખરાબર ખોલે છે.

કોઈનીય અડધી લીટી સારી વાંચી હોય તો એને ગિરદાવ્યા વિના એ રહે નહિ.

મૌગધથી શરૂ કરીને શરૂઆત કરી. કેટલાં વર્ષે મૌગધ નબળું? સર્જન-કૃતિઓમાં જ નહિ વિવેચનમાં પણ એ આટલાં બધાં અવતરણ આપે છે. હજી એ પેલી મુઘ્ધાવસ્થામાં છે. પણ એ હદ આવીને ઊભી રહે છે કે બ્યારે જ્ઞાન્તિ દૂર થાય છે. એ શા માટે 'સર્ધરાં જેસ'ગનો સાળો', આલાધાધલનું 'ઝિંઆવદર' તરફ વળ્યા? વાર્તાઓ કેમ છોડી? એ જવાબ માટે એમની કૃતિઓ સાથે મડિયા સાથે પણ ચાલવું પડશે.

શ્રી ઉમાશંકર જોશીએ કહ્યું કે મડિયા પ્રેમાળ હતા, સફૂની સંલાળ રાખતા, માતાનો પ્રેમ હતો એમની પાસે. મડિયા એટલે મહેદાલ.

'મડિયાના અવસાનથી જેમને પોતાના કોઈ અંગત સંબંધી ધુમ્માબ્યાની લાગણી થતી હોય એવી વ્યક્તિઓની સંખ્યા અતિ વિશાળ છે.'—અંથના તંત્રી થી યસવંત દોશીએ લખ્યું છે. એ જ અંકમાં શ્રી હરીન્દ્ર દવેના લેખનો આ ફકરો જુઓ—

'મડિયાની સર્જકતાનાં મૂળ જિંદગીમાં રોપાયાં હતાં, એટલે સર્જક મડિયાની વાત વ્યક્તિ મડિયાની વાત પ્રશ્ન બની જાય છે. 'આપણે શું લખીએ છીએ એનો નિર્ણય તો સમય કરશે, આપણે જે જીવીએ છીએ એ આપણે જ નક્કી કરી શકીએ.' એમ મંત્રિષા કહેતા.'

ઉમાશંકર અને દલાલ જેવા મુરુખીઓ હોય; નિરંજન, દેવભાઈ, લાનુભાઈ, વાડીલાલ ડગલ્લી જેવા મિત્રો હોય એ પણ મડિયાના વ્યક્તિત્વનો પરિચય આપે છે. મડિયાની વિદાયનો આઘાત તો કેવો છે કે ડગલ્લી જેવા બૌદ્ધિકતા મુખ્યમણી પણ કાળને સંબોધીને આતી પંક્તિ સરી પડે છે:

'તો તો'ડામી જીવન પરની મુઘ્ધ શ્રદ્ધા અમારી.'

વાર્તા, નાટક, નવલકથા અને કવિતામાં પણ મડિયાની સર્જકતા અદ્વિત યઈ છે. એમની ભાષાશક્તિ એમને સર્વત્ર સાથ આપતી. અનુવાદક અને પત્રકાર તરીકે પણ એમની સ્મૃતિ સચવાઈ રહેશે.

જામનગર જિલ્લામાં જામખંભાલિયાના
પશાભાઈ પટેલે એમના ત્રણ એકર જમીનના
ખેતરમાં સરેરાશ એકરે ૩૨૬૦ કિલો બાજરીનો પાક
લીધો. એ પ્રતાપ હાઈબ્રીડ બાજરી ખિયારણનો.

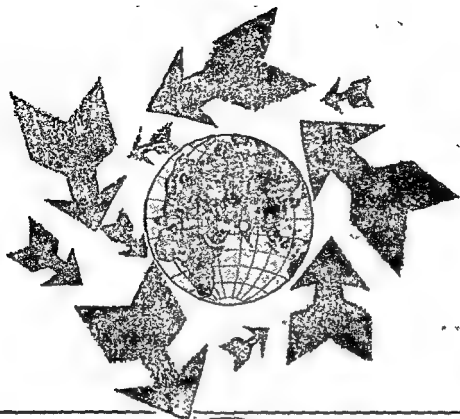
**(હાઈબ્રીડ ખિયારણના વાવતરથી
મળતપ પાક લઈ શકશો.)**

હાઈબ્રીડ ખિયારણ ખરીદી મળતપ પાક મેળવો.

ગુજરાત સ્ટેટ કો-ઓપરેટિવ માર્કેટિંગ સોસાયટી
(લિમિટેડ, વિલિંક રોડ, જામનગર-૧.)

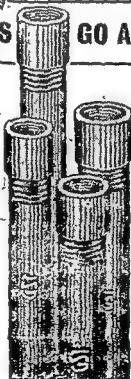

G.S.T. STEEL TUBES

GO AROUND THE

Manufacturers
GUJARAT
STEEL TUBES LTD.
 5th Floor,
 Bank of India Bldg.,
 Bhadra, Ahmedabad
 (India)
 T. No. 82473.
 Gram: "STEELPIPES"

Leading manufacturers of
 ERW 15 mm. to 100 mm.
 N.B. Black & Galvanised
 Steel Tubes, conforming
 to I.S.S. 1239-64

EXPORTS EXCEED

1,26,00,000.

45% of production.

MODEL COURTESY AIR INDIA

attractive distinctive & durable
SHRI

AMBICA
fashion fabrics

Wide range of colours and designs in ***SANFORIZED*** Cotton & 'Terene' Cotton Saree, Shirtings, Voiles, Poplins and dress Materials ***TEBILIZED*** Cotton suitings for crease resistance & ***TEBILIZED*** Double Tested for crease resistance & minimum ironing.

AMBICA GROUP • Shri AMBICA Mills Ltd., Ahmedabad
• Shri ARBUDA Mills Ltd., Ahmedabad • Shri AMBICA Tubes, Ahmedabad • Shri AMBICA Machinery Manufacturers, Ahmedabad.

કુટુંબ

સ્વસ્થ અને સુખમય જીવન માટે

નિયોજન

વધુ વિગત માટે નજીકના પરિવાર કલ્યાણ કેન્દ્રનો સંપર્ક સાધો

મા. સં. ગ્ર. ૨૧, ૬૫,

WITH BEST

COMPLIMENTS OF

Shalimar Textile Mfg. Pr. Ltd.

Manufactures of

Collapsible Tubes & Rigid Containers.

117AB Govt. Industrial Estate
Kandivli BOMBAY. 67NB

Phone : 693504
Gram : Nayajamana

રેખા સહકારી પ્રકાશન

નગીનદાસ પારેખનો વિવેચન-સંગ્રહ

પરિચય અને પરીક્ષા

કિ. ૬-૫૦

રાધેશ્યામ રામોની નવલકથા

(શ્રી ઉમારાંકર જોશીના આશુખ સાથે.)

ફેરે.

કિ. ૩-૫૦

મુખ્ય ચિકિત્સા

આર. આર. શેઠની કંપની

કુવારા, અમદાવાદ-૧; પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ મુંબઈ-૨

Industrial Consulting Bureau Private Limited.

Handles projects from the survey and preliminary report to the initial operation and Management of projects.

FIELDS OF ACTIVITY :

Chemical Engineering
Mechanical Engineering
Metallurgical Engineering
And Allied Engineering

RANGES OF ACTIVITY :

Plants from Small Scale
to Big Projects

Any custom-tailored know-how can be developed to Any specific need, project, purpose or person.

For details please contact :

Industrial Consulting Bureau Private Limited

Regd. Office :

Jiji House, Raveline Street, BOMBAY-1.

Ph. 266281

Regional Office : Grams : Konburo

23, Bourne Road, Calcutta Ph. 221106

A-3/15, Asaf Ali Road, N. Delhi-1 Ph. 276692

Dhun Building, 175/1 Mount Road, Madras-2 Ph. 81676.

"Remember that dark brown starved man,
bending under a scorching Sun,
scratching a little plot of land to eke out a
living. any thing you do, do for his benefit .."

Mahatma Gandhi, to Jawaharlal Nehru

FOR HIS BENEFIT HIGH ANALYSIS FERTILIZERS

And GSFC must follow this advice, specially so, being situated in the land of Gandhi.
Indeed, GSFC is doing so, with all humility and against immense odds.

So that his farming may flourish and be profitable

And so that the Economy of this country be well founded.

In obeisance to the Mahatma's spirit, GSFC could achieve the targets set
for it and its products are found throughout India.

However, we must persevere to further these efforts to fulfil the YEARNINGS OF
THE FATHER OF OUR NATION TOWARDS THE SONS OF THE SOIL.

GSFC is basic to India's progress.

**GUJARAT STATE FERTILIZERS
COMPANY LIMITED**
FERTILIZERNAGAR, DIST. BARODA

